JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1982.

XXXVII. új évfolyam

Lapkiadó Vállalat
Budapest

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Журнал Комиссии о государстве и праве Венгерской Академии Наук

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Periodical of the Legal and Administrative Sciences Committee of the Hungarian Academy of Sciences

Főszerkesztő: Halász József

Szerkesztő: Vörös Imre

Szerkesztőség címe: Budapest, I. Országház u. 30. Tel.: 160-160/247

Felelős kiadó: Lapkiadó Vállalat igazgatója

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXVII. 1982. új évfolyamához[1]

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Mádl Ferenc: Megnyitó és Zárszó [az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának A jogalkotás fejlesztésének elvi-elméleti kérdéseiről. 1982. május 19-én tartott tudományos ülésszakán] 558, 572

Markója Imre: A jogrendszer fejlesztésének néhány elvi-elméleti kérdése 558

Nagy László: A kutatás és a jogalkotás néhány kapcsolatáról 567

Peschka Vilmos: A jogalkotás minősége 564

Sajó András: Társadalmi tervezés és jog: elmélettörténeti adalékok 179

Sajó András: A jog eszközfelfogásának társadalmi következményeiről 481

Szemlecikkek

Dunay Pál: Ocserki szravnitel'nogo prava. Red. Tumanov V. A. etc. Moszkva, Progressz, 1981. 255 p. [Könyvism.] 991

Lővétei István: Balogh András: A tudományos műszaki forradalom és a jog. Kolozsvár-Napoca, DACIA, 1978. [Könyvism.] 329

Szabó Miklós: Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia Hungarian Literature of theory of state and law. (1950—1980) [Összeáll.] Papp Ignác—Nagy Lajos. Szeged. JATE Állam- és Jogtudományi Kar, JATE Soksz. 1980. 202 p. [Könyvism.] 141

Takács Albert: A jog és a filozófia. Szerk. Varga Csaba. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981. 383 p. [Könyvism.] 132

Takáts Péter: Felelősség és szankció a jogban. Szerk. Asztalos László—Gönczöl Katalin. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 454 p. [Könyvism.] 469

Verebélyi Imre: Meditáció a jogalkotás fejlesztésének elvi-elméleti kérdéseiről 724

ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG

Ld. még Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmányok

Rácz Attila: A miniszteri felelősség intézménye a burzsoá országokban 188

Vida István: Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről 951

Szemlecikkek

Bihari Ottó: Brunner, Georg: Vergleichende Regierungslehre. 1. köt. Paderborn—München—Wien—Zürich, etc. 1979. [Könyvism.] 219

Dunay Pál: Krutogolov, M. A.: Prezident Francuszkoj Reszpubliki. Moszkva, Izdat. Nauka, 1980. 336 p. [Könyvism.] 228

Kukorelli István: Beér János Emlékkötet. Szerk. Takács Imre. Bp. ELTE Soksz. 1981. 117 p. [Könyvism.] 206

Nagy Lajos: Konsztitucionnüe osznovü pravoszudija v SzSzSzR. Pod. red. V. Szavickogo. Moszkva, Izdat. Nauka, 1981. 359 p. [Könyvism.] 829

Vida István: Dokumentumok az államforma kérdésének 1946. évi rendezéséhez 970

— —: Popov, L.: Die Rechtsstellung des Ausländers in Bulgarien. Kiel, Nomos Verl. 1981. 245 p. [Könyvism.] 552

[1] Az évfolyam az 1003. oldallal zárul.

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

Ld. még A népgazdaság jogi kérdései, Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmányok

Bándi Gyula: Találmányok, újítások és a környezetvédelem . 95

Bittó Márta: Kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog 784

Lőrincz Lajos: Karrier-rendszer a közigazgatásban 161

Melichar, Ervin: A természetvédelmi jog fejlődése Ausztriában 943

Takáts Péter: Felelősség államigazgatási jogkörben okozott károkért 169

Verebélyi Imre: A minisztériumi iránymutatások 153

Szemlecikkek

Bihari Mihály: Lőrincz Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 275 p. [Könyvism.] 214

B[ittó] M[árta]: Vitaülés a kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog időszerű kérdéseiről [Bp. 1982. jan. 20.] 818

Ferenczy Endre: Francis de Baecque: L'administration centrale de la France. Paris, Colin, 1973. 398 p. [Könyvism.] ... 224

Mauthner István: Waldo, Dwight: The enterprise of public administration: A summary review. California, Novato, Chandler and Sharp Publ. Inc. 1980. 189 p. [Könyvism.] .. 222

Monory Bulcs: Még egyszer az euthanázia jogi megítéléséről . 307

Prugberger Tamás: Bakács Tibor—Szentgyörgyi Rezső: Környezet, jog, felelősség. [Közzéteszi az] MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém, 1980. 102 p. [Könyvism.] 472

Tamás András: Környezetvédelem és a jog. Szerk. Trócsányi László. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981. 264 p. [Könyvism.] ... 736

Trócsányi László: Beiträge zu den rechtlichen Fragen des Umweltschutzes. Szerk. Farkas József. Pécs, Pécsi Szikra ny. 1979. 112 p. (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 93.) [Könyvism.] 140

Trócsányi László: Új környezetvédelmi jogi kiadványok Magyarországon 650

Wright, F. B.: A vízszennyezés ellenőrzése Magyarországon — angol szemmel 325

A NÉPGAZDASÁG JOGI KÉRDÉSEI

Ld. még Polgári jog — tulajdonjogi konferencia

Tanulmányok

Aradi Béla: Az ár szerepe a gazdálkodó szervezetek szerződéseiben 84

Bíró Sándor: A vállalatvezetői felelősség tárgyi feltételei 460

Harmathy Attila: Az árak változása és a polgári jog 73

Vékás Lajos: Jogalkotásunk eredményei, problémái és feladatai a gazdasági forgalom jogi szabályozásában 569

Szemlecikkek

Ferenczy Endre: Harmathy Attila: Szerződés — közigazgatás — gazdaságirányítás c. doktori értekezésének vitája 63

Halustyik Anna: Fortin, Yvonne: [A gazdasági igazgatás ellenőrzése Angliában] Paris, Editions du CNRS. 1978. [Könyvism.] 475

PÉNZÜGYI JOG

Tanulmányok

Braginszkij, M. I.: Az államkincstár a szovjet polgári forgalomban 300
Csillag György: A beruházási szerződések néhány felelősségi problémája 445
Erdélyi Zsuzsa: A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása 517
Halmai Gábor: Beruházási rendszer és jogi szabályozás 868
Szentiványi István: Pénzügyi felelősség és elgondolások a felelősségrendszer módosítására 433

Szemlecikkek

Hrabéczy Béla: Észrevételek Erdélyi Zsuzsának „A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása" címmel megjelent cikkéhez [JK. 1982/7. sz.] 988

POLGÁRI JOG

Ld. még A népgazdaság jogi kérdései. Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia. Nemzetközi magánjog

Tanulmányok

Bihari Ottó: A tulajdonjog alkotmányjogi kifejeződésének problémái 338
Domé Györgyné: Társulási tulajdon — tulajdonjog 361
Eörsi Gyula: Elmélkedések és álmélkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma [1982/5. és 6. sz.] kapcsán 833
Ficzere Lajos: A szocialista nemzetközi tulajdonjog problémái 373
Gyertyánfy Péter: A software gyártás és felhasználás szerzői joga a gazdálkodó szervezeteknél 254
Gyertyánfy Péter: A számítógépes eljárási rendszer (szoftver) összehasonlító szerzői jogi vizsgálata 491
Hegedűs István: A kollektíva-jogi felelősség a jogágak fejlődési távlataiban 452
Lábady Tamás: A biztosítási szerződések egyes érvénytelenségi tényállásai 500
Lontai Endre: A szellemi alkotások tulajdonjogi kérdései, különös tekintettel az iparjogvédelemre 412
Mádl Ferenc: A tőkés relációjú közös vállalkozások tulajdonjogi problémáiról 381
Makay Gusztáv: Együttműködési szerződések az építőiparban 674
Peschka Vilmos: A polgári jogi felelősség határai 425
Sándor Tamás: A dogmatika gyönyörűségei, avagy adalékok a hibás teljesítés fogalmához a német (NSZK) jogban 264
Sárándi Imre: A szövetkezeti szocialista tulajdonjog 350
Sárándi Imre—*Sárközy* Tamás: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez 661
Sárközy Tamás: Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog . 343
Seres Imre: A társadalmi földtulajdonjog fejlesztésének lehetőségei 402
Szalma József: A tulajdonjogi viszonyok szabályozása Jugoszláviában 936
Szép György: Az új kisüzemi és vállalkozási formák egyes tulajdonjogi kérdései 394
Takács Imre: A helyi önkormányzati tulajdon 368
Tóth János: A kisvállalkozások és a jogtudomány egyes feladatai 909
[Tulajdonjogi konferencia a Magyar Tudományos Akadémián, 1982. június.][2] 337
Vékás Lajos: Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről 388
Visky Károly: Kincs és kincstalálás 125
Zoltán Ödön: Gondolatok a polgári jogról 531

Szemlecikkek

Éber Kálmán: Hozzászólás a tulajdonelméleti vitához [JK. 1982/5. sz.] 898
Gáspárdy László: Egy felelősségbiztosítási tárgyú disszertáció védése az Akadémiai [Novotni Zoltán: A felelősségbiztosítási jogviszony alapkérdései a magyar jogban c. kandidátusi értekezésének vitája] 651
Halmai Gábor: Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 610 p. [Könyvism.] 137
Lenkovics Barnabás: Az új vállalkozási formák jogalkotásunkban 726
Sándor Tamás: Szerződésszegési szabályok a szocialista országok polgári törvénykönyveiben 612
Sweet, Justin: Napjaink fogyasztói mozgalmai az Egyesült Államokban: fegyverszünet vagy visszavonulás? [Előadás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, 1981. mjus 4.] ... 630
Tamás Lajos: A jogi személy tanának fejlődése [Előadás Kauser Lipót születésének 100. évfordulóján.] 626
Trócsányi László: Zoltán Ödön doktori disszertációja a kártérítési felelősségről a környezet védelmében 67

MUNKAJOG

Tanulmányok

Gergely Ernő: A szilikózis mint foglalkozási betegség munkajogi megítélése a felszabadulás előtt és után 130
Kiss György: A munkajog mint a társadalmi konfliktusok lecsapódásának színtere; különös tekintettel az eljárásra 879
Nagy László: A szakszervezet és a dolgozói kollektíva részvétele az európai KGST-országok vállalatainak irányításában 233

Szemlecikkek

Kiss György: Vita a vállalatok belső viszonyaira vonatkozó elméleti nézetekről [Lehoczkyné Kollonay Csilla tanulmánya] 999
Kudrjavcev, V. N.—*Lazarev*, B. M.: Fegyelem és felelősség — a megszilárdítás útjai 208

FÖLDJOG

Ld. még Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmány

Nagy Sándor István: A földtulajdon és a földhasználat egységének elve 585

SZÖVETKEZETI JOG

Ld. még Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmányok

Prugberger Tamás: A szövetkezet vezetésének és a tisztségviselők választásának demokratizmusa 510
Prugberger Tamás—*Zsohár* András: Elgondolások a kisszövetkezeti szféra jogi szabályozásához 11
Sárándi Imre: Gondolatok a Tsz-törvény felülvizsgálatához . 842
Simó Tibor: A társadalom érdekstruktúrája és a termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiája 859

BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Erdősy Emil: Véleményeltérések a kockázatvállalás büntetőjogi értelmezésében 680
Fehér Lenke: A kóros elmeállapotok szociológiai, pszichológiai, pszichiátriai és büntetőjogi megközelítésének néhány aspektusáról 790
Gönczöl Katalin: Az urbanizáció hatása az erőszakos bűnözés alakulására 918
Horváth Anna: A társadalmi tulajdon fogalmáról 775
Király Tibor: Elvek és kivételek a büntetőjogban és eljárásban 749

[2] A konferencia anyagát elemzőleg is feldolgoztuk, az egyes cikkek a szerzők betűrendjében.

Király Tibor—*Déri* Pál: Hozzász. Szabó András: A bűnözés prognózisa c. előadáshoz [JK. 1982/1. sz.] 7
Kónyáné Kutrucz Katalin—*Margitán* Éva: Gondolatok a visszaesésről 521
Lakó Ibolya: A bűncselekmény-fogalom alakulása hazánkban a századfordulótól a Btá-ig 282
László Jenő: A büntetőjog reformja 754
Nagy Ferenc: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának egyes újonnan vitatott kérdései 102
Szabó András: A bűnözés prognózisa 1
Szabó András: Az uralkodó nézetek nem hatalmi nézetek a kriminológiában [Vigh József cikkéhez, JK. 1982/2. sz.] ... 593
Szabóné Nagy Teréz: A bűnügyi tudományok fejlődése az egyes szocialista országokban, 1950—1980 574
Vigh József: Gondolatok a kriminológiáról és a bűnözésről .. 273
Wiener A. Imre: Gazdasági büntetőjogunk történeti áttekintése 765

Szemlecikkek

Halász Kálmán: Elvesztette-e megtalált tárgyát a kriminológia [Hozzászólás a Szabó András és Vigh József közötti vitához] 983
Irk Ferenc: A véletlen megítélésének egyes elvi kérdései — különös tekintettel a technikai gondatlanságra 798
Jeschek, H. H.: A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság hatása a modern kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére 539
Lakó Ibolya: Büntetőjogi műhelyértekezlet Szegeden [1981. november] 653
Lévay Miklós: Dezső László: Az orvos büntetőjogi felelőssége. Bp. B. M. Könyvkiadó, 1979. [Könyvism.] 740
Szavickij, V. M.: A rehabilitáltak részére történő kártérítés törvényi szabályozása 826
Tauber István: Beszámoló a Magyar Jogász Szövetség kriminológiai szekciójának 1981. okt. 6-án megtartott tudományos ülésszakáról 142
Vermes Miklós: Vigh József: Klauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 286 p. [Könyvism.] 55

TÖRVÉNYKEZÉSI SZERVEZET

Tanulmányok

Drgonec, Jan: A magnetofonszalagok felhasználásának lehetőségei a joggyakorlatban 893
Kajtár István—*Kengyel* Miklós: A Népköztársaság nevében . 34
Rácz Attila: A jogalkalmazói normakontroll kérdése 246

Szemlecikk

Turi István: Az ügyészség működésének néhány kérdése a II. világháború időszakában 312

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Andolina, Italo: A felek és a bíróság közötti viszony fejlődése az olasz polgári eljárásban 718
Kengyel Miklós: A tanúzási képesség a polgári perben 927
Névai László: A személyiségi jogok védelme a magyar polgári eljárásban 22
Novák István: A polgári eljárásjogi felelősség jogi természete 601
Révai Tibor: Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai 196

Szemlecikkek

Hartai László: II. Magyar—szovjet polgári eljárásjogi kollokvium. Leningrád, 1979. szept. 59
Szalai György: Egyetlen megjegyzés „Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai" című dolgozathoz [Révai Tibor cikke, JK. 1982/3. sz.] 735

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmány

Király Tibor: Elvek és kivételek a büntetőjogban és eljárásban 749

Szemlecikk

Erdei Árpád—*Pusztai* László: Jogi szakértő a büntetőeljárásban? 808

NEMZETKÖZI JOG

Ld. még Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmányok

Hlavathy Attila: Jogsegélyszerződés-kötési gyakorlatunk elvi kérdései és pragmatikus szempontjai 290
Nagy Péter: A tengeri környezetvédelem jogáról 886
Valki László: A nemzetközi jog helye a felépítményben avagy vannak-e nemzetközi termelési viszonyok? 110

Szemlecikkek

Kardos Gábor: Nemzetközi humanitárius jogi szeminárium Varsóban (1981. szept. 29.—okt. 9.) 145
M[avi] V[iktor]: Lukasuk, I. I.: Mehanizm mezsdunarodnopravovogo regulirovanija. Kijev, 1980. 165 p. [Könyvism.] 902
Nagy Károly: Herczeg Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 348 p. [Könyvism.] 644
Szilágyi István: A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései. I. köt. 1—2. r. Szerk. Lamm Vanda. [Közzéteszi] A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. kutatási főirány koordináló tanács. Bp. [Házi soksz.] 1981. 201., 203—330. p. 331
Terz, Panos: A pactum de negotiando és pactum de contrahendo lényege és jelentősége a nemzetközi jogban 320
Trócsányi László: Libánsky, V.: Mezinárodni socialistické organizace pro hospodársku a vedecko-technickou spolupráci. Praha, SNTL. 1980. 260 p. [Könyvism.] 745

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA. NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Ld. még Polgári jog — Tulajdonjogi konferencia

Tanulmány

Vékás Lajos: Elméleti tanulságok a nemzetközi magánjog újabb nyugati kodifikációiban 38

Szemlecikkek

Biefeld, Claus: A külkereskedelmi vállalatok exportcélú belföldi szerződéseinek jogi szabályozása az NDK-ban 53
Takáts Péter: Mádl Ferenc—Vékás Lajos: Magyar nemzetközi magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 516 p. [Könyvism.] 546
Vida Sándor: Kur, Anette: Beweislast und Beweisführung im Wettbewerbsprozess. Köln—Berlin—Bonn—München, 1981. 303 p. (Max Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht. 56.) [Könyvism.] 997

ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. RÓMAI JOG[3]

Tanulmányok

Benedek Ferenc: Így szórták a pénzt Rómában 698
Posta Ilona: A Horthy-korszak nemzetközi szerződései 608

[3] Idesoroltuk az intézménytörténeti anyagot is.

Rácz Lajos: Egy „kelet-európai birodalom" kialakításának körvonalai és a XV. századi Magyarország 687

Szemlecikkek

Degré Alajos: Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981. 504 p. [Könyvism.] 218
Degré Alajos: Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1771—1848. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 338 p. [Könyvism.] 648
Csizmadia Andor: Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa. Hrsg. Wende, Frank. Frankfurt/Main. A. Körner Verl. [197?] [Könyvism.] 550
Kajtár István: Mayer, Theodor: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Sigmaringen, J. Thorbecke Verl. 1980. 147 p. [Könyvism.] 227
Kállay István: Kötetlen kötöttség a feudális magánjogban 527
Kovács Kálmán: Bethlen Gábor erdélyi országgyűléseinek törvényalkotása 45
Kőhegyi Mihály: Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó, 1982. 526 p. [Könyvism.] 996
Nagy Lajos: Perjogi reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban, 1830—1848. 118
Pólay Elemér: Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Pécs, Pécsi Szikra ny. 1980. 432 p. (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 95.) 633
Radó Péter: Nemzettudat és közigazgatás összefüggése Grünwald Béla publicisztikájában 728
Ruszoly József: Két forráskiadvány a szovjet—orosz állam- és jogtörténet kezdeteiről 548
Trócsányi Zsolt: Mikó Imre: Változatok egy témára. Nemzetiség és nemzetiségi jogok. Bukarest, Kriterion, 1981. 196 p. [Könyvism.] 900
Visky Károly: Hamza Gábor: Az ügyleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig. Bp. Akadémiai Kiadó, 1982. 243 p. [Könyvism.] 326

JOGTUDOMÁNY. JOGI OKTATÁS. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Tanulmány

László Tivadarné: Felsőoktatási reformok — felsőoktatási törvényhozás az európai szocialista országokban 706

Szemlecikkek

Antal Miklós: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1176 p. [Könyvism.] 334
Békés Imre: Kádár Miklós emlékezete 816
Cséka Ervin: Fonyó Antal (1919—1981) [Nekrológ] 530
Kállai István B.: Nagyné Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon c. doktori értekezésének vitája 65
Nagy Lajos: A bibliography on foreign and comparative law. 1972—1979. Vols. 1—3. Comp. and annotated by Charles Szladits. Dobbs Ferry N. Y. Oceana Publ. Inc. 1981. XXXIX. 593; XXXIV. 594—1110; XXXII. 111—1780. p. [Könyvism.] 550
Trócsányi László: Kelemen Ibolya [Nekrológ] 207
Trócsányi László: Néhány szó a nyelvvizsgák mai rendszeréhez 989
Turko, H.: A magyar jog a szovjet jogirodalomban 536

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs osztálya. Szerk. Sprém István. 138/140. sz., 1981. évi 7—12. sz. Melléklet az 1982. évi 4. sz.-hoz; 141/143 1982. évi 1—6. sz. Melléklet az 1982. évi 9. sz.-hoz.

Tartalommutató a Jogtudományi Közlöny 1981. évi XXXVI. évfolyamához. Bp. Egyetemi ny. 1982. [6] p. [Melléklet az 1982. évi 4. sz.-hoz]

NÉVMUTATÓ

A Jogtudományi Közlöny 1982. évi XXXVII. évfolyamához. A mutató az évfolyam lapszámaira utal

Andolina, Italo 718
Antal Miklós 334
Aradi Béla 84
Bándi Gyula 95
Benedek Ferenc 698
Békés Imre 816
Biefeld, Claus 53
Bihari Mihály 214
Bihari Ottó 219, 338
Bíró Sándor 460
Bittó Márta 784, 818
Braginszkij, M. I. 300
Cséka Ervin 530
Csillag György 445
Csizmadia Andor 550
Degré Alajos 218, 648
Déri Pál 7
Domé Györgyné 361
Drgonec, Jan 893
Dunay Pál 228, 991
Eörsi Gyula 833
Erdei Árpád 808
Erdélyi Zsuzsa 517
Erdősy Emil 680
Éber Kálmán 898
Fehér Lenke 790
Ferenczy Endre 63, 224
Ficzere Lajos 373
Gáspárdy László 651
Gergely Ernő 130
Gönczöl Katalin 918
Gyertyánfy Péter 254, 491
Halász Kálmán 983
Halmai Gábor 137, 868
Halustyik Anna 475
Harmathy Attila 73
Hartai László 59
Hegedűs István 452
Hlavathy Attila 290
Horváth Anna 775
Hrabéczy Béla 988
Irk Ferenc 798
Jeschek, H. H. 539
Kajtár István 34, 227
Kardos Gábor 145
Kállai István B. 65
Kállay István 527
Kengyel Miklós 34, 927
Király Tibor 7, 749
Kiss György 879, 999
Kovács Kálmán 45
Kónyáné Kutrucz Katalin 521
Kőhegyi Mihály 996
Kudrjavcev, V. N. 208
Kukorelli István 206
Lakó Ibolya 282, 653
Lazarev, B. M. 208
Lábady Tamás 500
László Jenő 754
László Tivadarné 706
Lenkovics Barnabás 726
Lévay Miklós 740
Lontai Endre 412
Lőrincz Lajos 161
Lővétei István 329
Makay Gusztáv 674
Margitán Éva 521
Markója Imre 558
Mauthner István 222
Mavi Viktor 902
Mádl Ferenc 381, 558, 572
Melichar, Ervin 943
Monory Bulcs 307
Nagy Ferenc 102
Nagy Károly 644
Nagy Lajos 118, 550, 829
Nagy László [Szeged] 233
Nagy László [Gödöllő] 567
Nagy Péter 886
Nagy Sándor István 585
Névai László 22
Novák István 601
Peschka Vilmos 425, 564
Posta Ilona 608

Pólay Elemér 633
Prugberger Tamás 11, 472, 510
Pusztai László 808
Radó Péter 728
Rácz Attila 188, 246
Rácz Lajos 687
Révai Tibor 196
Ruszoly József 548
Sajó András 179, 481
Sándor Tamás 264, 612
Sárándi Imre 350, 661, 842
Sárközy Tamás 343, 661
Seres Imre 402
Simó Tibor 859
Sweet, Justin 630
Szabó András 1, 593
Szabó Miklós 141
Szabóné Nagy Teréz 574
Szalai György 735
Szalma József 936
Szavickij, V. M. 826
Szentiványi Iván 433
Szép György 394
Szilágyi István 331
Takács Albert 132
Takács Imre 368
Takáts Péter 169, 469, 546
Tamás András 736
Tamás Lajos 626
Tauber István 142
Terz, Panos 320
Tóth János 909
Trócsányi László 67, 140 207, 650, 745, 989
Trócsányi Zsolt 900
Turi István 312
Turko, H. 536
Valki László 110
Verebélyi Imre 153, 724
Vermes Miklós 55
Vékás Lajos' 38, 388, 569
Vida István 951, 970
Vida Sándor 997
Vigh József 273
Visky Károly 125, 326
Wiener A. Imre 765
Wright, F. B. 325
Zoltán Ödön 531
Zsohár András 11

Szegedi Nyomda — 83-1048 Szeged, 1983.— Felelős vezető: Dobó József igazgató

XXXVII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1982. január hó

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Tartalom

SZABÓ ANDRÁS
A bűnözés prognózisa 1

KIRÁLY TIBOR és DÉRI PÁL hozzászólásai SZABÓ ANDRÁS előadásához 7

PRUGBERGER TAMÁS—ZSOHÁR ANDRÁS
Elgondolások a kisszövetkezeti szféra jogi szabályozásához 11

NÉVAI LÁSZLÓ
A személyiségi jogok védelme a magyar polgári eljárásban 22

KAJTÁR ISTVÁN—KENGYEL MIKLÓS
„A Népköztársaság nevében" 34

VÉKÁS LAJOS
Elméleti tanulságok a nemzetközi magánjog újabb nyugati kodifikációiban 38

KOVÁCS KÁLMÁN
Bethlen Gábor erdélyi országgyűléseinek törvényalkotása 45

Szemle

BIEFELD, CLAUS
A külkereskedelmi vállalatok exportcélú belföldi szerződéseinek jogi szabályozása az NDK-ban 53

Jogirodalom — Jogélet

VERMES MIKLÓS
A kriminológia alapvető kérdései 55

HARTAI LÁSZLÓ
II. Magyar—Szovjet Polgári Eljárásjogi Kollokvium 59

Harmathy Attila: Szerződés-közigazgatás-gazdaságirányítás c. doktori értekezésének vitájáról (FERENCZY ENDRE) 63

Nagyné Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon c. doktori értekezésének vitája (B. KÁLLAI ISTVÁN) 65

Zoltán Ödön doktori disszertációja a kártérítési felelősségről a környezet védelmében (TRÓCSÁNYI LÁSZÓ) 67

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Сабо:* Прогноз преступности. — *Кирай Тибор* и *Пал Дери:* Выступления к докладу Андраш Сабо. — *Тамаш Пругбергер—Андраш Жохар:* Соображения к правовому урегулированию сферы малых кооперацій. — *Ласло Невai-* Охрана личностных прав в венгерском гражданском процессе. — *Иштван Кайтар—Миклош Кендел:* „ОТ ИМЕНИ НА: РОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ". — *Лайош Векаш:* Теоретические уроки из новых кодификаций международного частного права западных стран. — *Калман Ковач:* Законодательные акты транссильванских государственных собраний Габора Бетлена. — *Обзор: Клаус Бифелд:* Правовое урегулирование внутригосударственных экспортных договоров внешнеторговых предприятий в ГДР. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь: Миклош Вермеш:* Основные вопросы криминологии. — *Ласло Хартаи:* II. Венгеро-Советский Коллоквий по вопросам процессуального права. — Об обсуждении докторской диссертации Аттила Хармати „Договор — государственное управление — руководство народным хозяйством" *(Эндре Ференци).* — Обсуждение докторской диссертации Надь Сегвари Каталин „Нормативные акты о т. н. нумерус клаузус в контрреволюционной Венгрии *(Иштван Каллаи).* — Докторская диссертация Эдена Золтана об ответственности по возмещению ущерба в рамках охраны окружения *(Ласло Трочани).*

INHALT: *András Szabó:* Eine Prognose für die Kriminalität. — Korreferate von Tibor Király und Pál Déri zum Vortrag von András Szabó — *Tamás Prugberger—András Zsohár:* Überlegungen zur rechtlichen Regelung der Sphere der Kleingenossenschaften. — *László Névai:* Der Schutz der Persönlichkeitsrechte im ungarischen Zivilprozess. — *István Kajtár—Miklós Kengyel:* „Im Namen der Volksrepublik". Beiträge zum Präambel der Urteile. — *Lajos Vékás:* Theoretische Lehren in den neueren westlichen Kodifikationen des internationalen Privatrechts. — *Kálmán Kovács:* Die Gesetzgebung der Landstage von Gábor Bethlen in Transsylvanien. — *Rundschau: Claus Biefeld:* Rechtliche Regelung der inländischen Exportverträge der Aussenhandelsunternehmen in der DDR. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Miklós Vermes:* Grundfragen der Kriminologie. — *László Hartai:* II. Ungarisch—sowjetisches Kolloquium für Zivilprozessrecht. — Über die Diskussion der Doktorarbeit von Attila Harmathy: Vertrag-Vertwaltung-Wirtschaftsleitung *(Endre Ferenczy).* — Frau Nagy Katalin Szegvári: Numerus clausus Regelungen in Ungarn in der Epoche der Konterrevolution — Die Diskussion einer Doktorarbeit *(István B. Kállai).* — Die Doktorarbeit von Ödön Zoltán über die Ersatzpflicht im Umweltschutz *(László Trócsányi).*

SOMMAIRE : *András Szabó :* La prévision de la criminalité — Remarques sur le rapport de A. Szabó par *Tibor Károly* et *Pál Déri.* — *Tamás Prugberger—András Zsohár :* Idées sur la régulation juridique des petits coopératives. — *László Névai :* La protection des droits de la personnalité dans la procédure civile. — *István Kajtár—Miklós Kengyel :* „Au nom de la république populaire" contributions à la préambule des décisions judiciares. — *Lajos Vékás :* Leçons à tirer de la codification récente du droit international privé dans quelques pays de l'Ouest. — *Kálmán Kovács :* La législation des diètes transsylvaines des Gábor Bethlen. — *Revue : Claus Biefeld :* La régulation juridique des contrats internes des companies de commerce extérieur à l'RDA. — *Bibliographie — Compte-rendu : Miklós Vermes :* Problèmes fondamentaux de la criminologie. — *László Hartai :* IIème colloque soviético-hongrois de droit de procédure. — Compte-rendu du débat publique da la thèse d'Atilla Harmathy intitulée „Contratadministration — direction de l'économie" *(Endre Ferenczy).* — Compte rendu sur le débat publique de la thèse de Katalin Szegvári-Nagy „Les lois de *numerus clausus* en Hongrie à l'époque contre-révolutionnaire" *(István B. Kállai)* — La thèse d'Ödön Zoltán sur la responsabilité civile en dommage-intêrets dans la protection de l'environment *(László Trócsányi)*

CONTENTS: *András Szabó:* The prognostics of delinquency. — Remarks on Szabó's conference by *Tibor Király* and *Pál Déri.* — *Tamás Prugberger—András Zsohár:* Concepts of regulation concerning the small cooperatives. — *László Névai:* The protection of privacy in Hungarian civil procedure. — *István Kajtár—Miklós Kengyel:* "In the name of the People's Republic". — *Lajos Vékás:* Theoretical lessons drawn from recent western codifications of international private law. — *Kálmán Kovács:* Law-making in the Transylvanian Diet of Gábor Bethlen. — Rewiev: *Claus Biefeld:* The legal regulation of the home contracts aimed at export of the foreign trade companies in the GDR. — *Legal life — legal literature: Miklós Vermes:* Fundamental questions of criminology. — *László Hartai:* The Second Hungarian-Soviet Colloqium on Procedure. — Attila Harmathy: Contract-Public administration — Economic management. — (*Endre Ferenczy* on the debate of Harmathy's dissertation). — Katalin Szegvári, Mrs. Nagy: Numerus clausus rules in the counter-revolutionary Hungary. Debate of the dissertation *(István B. Kállai).* — Ödön Zoltán's dissertation on the responsibility utilised for environment protection. *(László Trócsányi).*

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 1. szám) szerzői: *Szabó András*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője (Budapest). — *Király Tibor* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Déri Pál*, a Belügyi Szemle főszerkesztője (Budapest). — *Prugberger Tamás*, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Zsohár András*, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa titkárságvezetője (Budapest). — *Névai László* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Kajtár István* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Kengyel Miklós* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Vékás Lajos* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Kovács Kálmán* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Biefeld, Claus* egyetemi tanár (Halle). — *Vermes Miklós*, az OKKrI csoportvezetője (Budapest). — *Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke (Budapest). — *Ferenczy Endre*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *B. Kállai István* egyetemi adjunktus (Budapest). —*Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 1. szám Budapest, 1982. január hó

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A bűnözés prognózisa*

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete tíz évvel ezelőtt „Jog, tervezés, prognózis" témakörben akadémiai napokat szervezett. Ennek során jómagam „A bűnözés alakulásának előrejelzése" címmel tartottam előadást. Az akkori előadásom kiinduló tétele az volt, hogy alapvető társadalmi törvényszerűségek ismeretében lehetséges a tudományos előrelátás; ennek logikus folyományaként pedig a bűnözés törvényszerűségeinek ismeretében lehetséges a bűnözés jövőbeli alakulásának előrejelzése, prognózisa. Ezek a tételek sem akkor, sem ma nem hatnak az újdonság erejével. Elvontságuk folytán csak azt tették valamikor lehetővé, hogy a bűnözési prognózis szükségességéről, indokoltságáról vitatkozzunk. Konkrét *elméleti* segítséget nem nyútottak ugyan egy bűnözési prognózis elkészítéséhez sem, viszont megnyitották az útját egy sor elvont eszmefuttatásnak. Ezek az eszmefuttatások egész követelménylistát állítottak össze arról, hogy a prognózisnak milyennek kell lennie, milyen legyen szerkezete, rövid vagy hosszú távú legyen-e, típusában operatív vagy távlati fejlesztési célokat szolgáljon-e stb. Az embernek az volt a benyomása, hogy a publikáló szerzők szinte mindent tudnak vagy tudni vélnek a prognóziskészítésről, legalábbis tudományelméleti — filozófiai szinten. És ekkor (legalábbis nálunk) még egyetlen konkrét prognózis sem készült el! Kísértetiesen ugyanaz ismétlődött meg ebben az esetben is, mint valamikor a kriminológia esetében: egy *empirikus,* tényekre irányzott tudományszak szükségességét *spekulatív-elvont* érvekkel kellett igazolni. Az elvont igazolásnak azonban nagyon is konkrét funkciója volt: ideológiai és pszichológiai biztonságot adott a tenni akaróknak. Nem volt tehát hiábavaló. A cselekvésigazolás mellett tünete, kifejeződése is volt annak, hogy a prognóziskészítés *feltételei* is többé-kevésbé kialakultak. Így is volt! Ekkor még 1970—71-et írtunk és 1972-ben már el is készült az első magyar bűnügyi prognózis.

Annyi bizonyos, hogy a törvényszerűségekre támaszkodó tudományos előrelátás lehetőségéről szóló tétel semmi közelebbi elméleti segítséget nem nyújtott a gyakorlati prognóziskészítéshez. A magam részéről nem ebben látom az előrejelzés egyik vagy legfontosabb feltételét. A feltételt a kriminológia *szaktudományos* fejlődésében kell, véleményem szerint, keresni. És ott is találjuk. A kriminológia empirikus *kutatási* gyakorlatában! Ez a kutatási gyakorlat az elvont, spekulatív társadalomelméleti tétel helyett, amely szerint a szocializmus építésének folyamatában a bűnözés csökkenő tendenciát mutat, mert a bűnözés alapvető okának (a kizsákmányolásnak) megszűnésével ezt kell mutatnia, azt találta, hogy a csökkenő tendencia törvénye nem is törvény, de még csak nem is szabályszerűség, továbbá azt mutatta be, hogy a szocializmus építésének konkrét gazdasági folyamatai (az extenzív iparosítás például) és ezeknek társadalmi következményei (a foglalkozási szerkezet átalakulása és a településstruktúra változásai) nyomon követhetők a bűnözés alakulásában. Amikor már arról volt szó, hogy a bűnözés törvényszerűségeit ne a társadalomelméletből *vezessük le* spekulatív formában, hanem a bűnözés tényeiben találjuk meg, a bűnözés *folyamataiból* vezessünk le szabályszerűségeket, akkor már a prognóziskészítés egyik feltétele is adva van. Valójában ez is történt. Amikor a magam tíz évvel ezelőtti spekulatív előadását megtartottam a bűnözés prognózisáról, a spekulatív ötlet maga nagyon is *konkrét tapasztalatból,* kutatási tapasztalatból született. Ekkor publikáltam egy nemzetközi összehasonlító kriminológiai kutatás eredményeit, a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés kapcsolatának statisztikai-matematikai vizsgálaton alapuló tapasztalatait. Hogy hogyan következhet ebből a bűnözés előrejelzésének ötlete? Nagyon egyszerűen.

Egy tízéves periódus gazdaság- és társadalomfejlődésének statisztikai adataira alapoztuk vizsgálatunkat. Ez a periódus éppen az ún. ex-

* Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának tudományos vitaülésén (1981 június) elhangzott előadás. A vita anyagából közöljük Király Tibor és Déri Pál korreferátumát is. *(Szerk.)*

tenzív gazdaságfejlődés időszaka volt. Elképzelésünk az volt, hogy a rendelkezésünkre álló nagyon részletes és Európában párját ritkító *területi* statisztikai mutatórendszer alapján megyei fejlettségi rangsort állítunk össze, majd ugyanezt tesszük a bűnözési fertőzöttség statisztikai adataival is. A fejlettségi sorrend megállapítására egy logikájában világos, de eljárásában bonyolultnak tűnő módszert, az ún. faktoranalízist használtuk. Ezt követően nem kellett semmi mást csinálni, mint a fejlettségi sorrendet és a bűnözési fertőzöttségi sorrendet egybevetni. Ezen az alapon történelmi-statisztikai tények sztochasztikus összefüggése vagy az összefüggés hiánya bizonyítják, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok *függvényében* alakul-e a bűnözés, vagy azoktól függetlenül. A kapcsolat hiányát vagy szorosságát a korreláció-számítás technikájával mérni lehet. A vizsgálat azt mutatta, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés nagyon szorosan összefügg. Ma már úgy tűnik, hogy ebben a vizsgálatban semmi eredeti vagy meglepő nincs. A statisztikai-matematikai módszerek társadalomtudományi — főleg szociológiai — alkalmazása ugyanis nagyon előrehaladott állapotban van. Akkor azonban nagyonis újdonságszámba ment ezeknek a módszereknek a kriminológiai hasznosítása. A kérdés továbbra is az, hogy hogyan is születik meg ebből a vizsgálatból a prognózis ötlete.

Ha ismerjük a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés összefüggésének korrelációs hányadossal mért *szorosságát,* akkor ebből egy újabb statisztikai-matematikai módszer alkalmazásával, az úgynevezett regressziós analízissel az is kiszámítható, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés (mutatórendszerrel mért fejlődésének) bizonyos *egységnyi változása* hány egységnyi-mennyiségi növekedést vagy csökkenést idéz elő a bűnözésben. Ez a számítás a múltra, vagyis a mért fejlődésre és bűnözésre vonatkozik. Paraméterei tehát tapasztalati mértékegységek. Tapasztalatiak ugyan, de egyúttal elméletiek is: a társadalmi-gazdasági fejlődés *függvényében* azt mérik, hogy mekkora nagyságrendű változásra számíthatunk a bűnözésben. Olyan *tapasztalati* mérőszámok és egyúttal olyan *elméleti valószínűségi mutatók,* amelyeknek birtokában állíthatjuk: a fejlődésben bekövetkező és ismert egységnyi változás milyen *várható* változást idéz elő a bűnözésben. Az elméletileg várható változás a tapasztalatból ugyanis kiszámítható. Ez pedig már nem más, mint a prognózis kulcsa és *alapsémája:* ismerve a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés függvénykapcsolatát, a fejlődés tervezett, várható alakulásához elméletileg mellérendelhető, *hozzárendelhető* a várható bűnözés is. Ezt a gondolatot is megfogalmazta valamikori előadásom, amikor a tudományos előrelátás általános filozófiai tétele mellett azt is állítottam, hogy a múlt ismeretében, a társadalmi-gazdasági fejlődés múltbeli tényeinek ismeretében kiszámítható a várható bűnözés.

Ismerve a jogászi gondolkodás sajátosságait és vonzódását az elvont társadalomelméleti okfejtéshez, itt egy pillanatra meg kell állnom. Hohó! — mondja a fogalomelemzéshez szokott és dedukciókhoz vonzódó elme: bonyolult, ellentmondásos folyamatokról van itten szó, olyan bonyolult szövevényről és olyan ellentmondásokról, amelyeket csak a heurisztikus, minőségi-logikai elemzés képes követni, vagy még az sem. Mit keres itt a mennyiségi elemzés, amikor még arra sem képes, hogy *kvantifikálja,* mérhetővé tegye és mérje a valóságot, nemhogy egyenesen elemezze is a változások finom dialektikáját! Ebben sok igazság van. El kell ismerni, hogy a fejlődés mennyiségi megragadása sokkal nagyobb nehézségekbe ütközik, mint kijelenteni: egyre inkább a szocialista viszonyok válnak uralkodóvá közgazdasági, termelési viszonyainkban. Ma azonban ez az ellenvetés nehezen állja meg a helyét, hiszen nagy biztonsággal ilyet állítani egyszerű semmibevevését jelentené azoknak a sikeres erőfeszítéseknek, amiket a statisztika és közgazdaságtan tudománya elért a társadalmi-gazdasági fejlődést mérő (kvantifikáló) *mutatórendszerek* kidolgozásával. Az ilyen állítás tehát anakronisztikus, de gondolkodási szerkezetünkben mélyen gyökerezik. Tudomást kell vennünk a *másik oldal* erőfeszítéseiről, arról, hogy módszereinek finomításával *kövesse a logikai minőségi elemzés logikáját.* Éppen ezért és emiatt tűnik jogosnak a társadalomtudományok fejlődését a matematika, a matematikai statisztika behatolásának és alkalmazásának mértékével megítélni. A lenéző gőg indokolt lehet az olyan kriminológiával szemben, amelyik statisztikai apparátusában nem használ többet, mint amit a jogászképzés valamikori elemi szintje megkövetelt, tehát megoszlási viszonyszámokat, százalékot, gyakorisági mutatókat vagy indexszámokat. A faktoranalízis, többtényezős regressziós analízis, korreláció-számítás, kanonikus korreláció-számítás viszont már nem elemi szinten számol. Sőt: aki ismeri és megtanulta, maga válhat gőgössé tudása birtokában. Minderre azért tértem ki ilyen részletesen, mert a kriminológia szaktudománynyá fejlődésének egyik lényeges szakaszáról szóltam. Arról a szakaszról, amely a statisztikai-matematikai módszerek elsajátításával és kutatási gyakorlatába való bevezetésével a *prognózisszámítás* feltételeit kialakította.

A prognóziskészítés elméleti előfeltételei között meg kell említenünk azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a statisztika tudományának képviselői tettek annak érdekében, hogy módszereiket hasznossá és használhatóvá tegyék a bűnügyi tudományok és a jogtudományok képviselői számára. Ahogy ugyanis a kriminológia a maga kutatási gyakorlatában egyre inkább statisztikai-matematikai módon is megfogalmazza a maga problémáit, ugyanúgy a másik oldalon a kriminálstatisztika és statisztika képviselői kezdik a maguk statisztikai kérdésfeltevését a kriminológiai problémákhoz adaptálni.

Ezeket az erőfeszítéseket a statisztika integrálódási törekvéseként jellemezhetjük, olyan kísérletként, hogy *ugyanazokat* a kérdéseket állítsák vizsgálódásaik, eszköz- és módszer*fejlesztő* tevékenységük középpontjába, amelyek a bűnügyi tudományok képviselőit izgatják. Ez az integrálódás nem maradt óhaj, nem rekedt meg kísérleti szinten, hanem — legalábbis a kriminálstatisztika területén — egy rendszerszemléletű, *kriminálinformatikában* öltött testet. Ennek az informatikává fejlődő és kérdésfeltevéseiben a *kriminológiába integrálódó kriminálstatisztikának* lényeges fegyverténye volt az első magyar bűnügyi prognózis elkészítése. Ez Kovacsicsné Nagy Katalin nevéhez fűződik. 1972-ben ő készítette el, illetve ekkor publikálta a magyarországi kriminalitási táblákat.

A hazai prognóziskészítésnek voltak további lényeges előfeltételei is. Ilyennek tartom a *tudományos* gonddal kidolgozott egységes rendőrségi és ügyészségi statisztikai rendszert, ennek gyakorlati megvalósítását és a *számítógépes eljárás bevezetését* mind az adattárolásban, mind az adatértékelő és feldolgozó munkában. Szükségesnek tartom, hogy ennek a teljesítménynek szellemi mozgatóit név szerint is megemlítsem: *Halász* Kálmán, *Borsi* Zoltán, *Vermes* Miklós, *Fekete* Károly és *Lázár* Bertalan. A *tudományos-technikai* feltételek megteremtésében csakúgy, mint a határozott *igények, megrendelések* megfogalmazásában a Belügyminisztériumé és a Legfőbb Ügyészségé az érdem. Ezt azért hangsúlyozom, mert a hatósági elvárás és megrendelés szerencsésen képes párosítani az elméleti kísérletet a *hasznosság* tudatával. Ez a hasznosságtudat viszont a maga részéről növelni képes a teljesítményszintet. Érdemes felfigyelni arra, hogy az első prognózis tárgyú előadás elhangzása után alig telik el két év és már hatósági megrendelésre készült előrejelzés születik. És most már itt az ideje, hogy a magyar prognóziskészítés történetét röviden áttekintsük.

1972-ben a Jogtudományi Intézet Büntetőjogi és Kriminológiai Osztálya számítási kísérletet végzett. Ennek során kiszámítottuk, hogy a tíz megelőző év társadalmi-gazdasági fejlődésének két 5 éves periódusra osztott szakasza, amit a faktoranalízisre alapozott *fejlettségmutatóval* mértünk, milyen mennyiségi változást idézett elő a bűnözésben, illetve az egyes bűncselekményi főcsoportokban. Ez a számítás a *többtényezős regressziós elemzés.* Ezzel a számítással a két említett jelenségsor kapcsolatának nemcsak (korrelációs) szorosságát mértük, hanem *mértékének* összefüggéseit is tisztáztuk. Ez nagyon fontos és jelentős eleme a későbbi prognóziskészítésnek. Fontos annyiban, amennyiben egy *függvénykapcsolat* keretében tisztázza, hogy a független változó (a társadalmi-gazdasági fejlődés) milyen mértékben vonja maga után a függő változó (bűnözés) mennyiségi mozgását. Jelentős annyiban, amennyiben *önálló építőelemként* hasznosítható, más számításokba egyszerűen beépíthető. Nagyon fontosnak tartom annak hangsúlyozását is, hogy ez az eljárás már gondolati kezdeményeiben is elszakad a *tendencia* jövőbe való kivetítésének (extrapolálásának) módszerétől. Márpedig a tendencia istenítése és fetisizálása, *önállósítása* a prognózisok leggyakoribb hibája. A közkeletű példánál maradva: ha a századfordulótól napjainkig a konflislovak piszkítása a forgalomsűrűség növekedésével párhuzamosan haladt volna, ma már nem lehetne közlekedni a lótrágyától. A lineáris extrapoláció hibája ez, a tendencia-továbbvezetés egyoldalúságáé. Időközben ugyanis történt egy és más. Így pl. megjelent a gépjármű és a városi köztisztasági szolgáltatás a maga technikai apparátusával. A lényeg: a regressziós elemzésnél nem a tendencia *önálló, önmozgó* alakulásáról van szó, hanem számos *feltételhez kötött* bűnözésalakulásról. A *kiindulópont nem a bűnözés tendenciája,* hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamata, ami ezt, ti. a bűnözést meghatározza és befolyásolja. Most itt csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez az eljárás egy új, *minőségi-logikai* elemzés lehetőségét teremti meg a maga statisztikai-matematikai módszereivel. Arról van ugyanis szó, hogy az említett módszerrel a fejlettség különböző szintjein álló (különböző fejlődési típust képviselő) társadalmi-gazdasági *egységek* bűnözésének elkülönített elemzése is lehetővé válik. Olyan elemzés tehát, amely azzal számol, hogy az iparosításban elmaradt megyék bűnözési vonzata milyen és milyen az ennek ellentett típusú, valamint az átmeneti típust képviselő megyék bűnözése.

Ennek a gondolatnak akkor még éveken keresztül nem volt folytatása, viszont annál nagyobb súllyal szerepel a napjainkban készülő összbűnözési és visszaeső bűnözési prognózisban. A társadalmi-gazdasági fejlődés függvényében elkészíthető prognózis gondolata ugyanis 1972-ben megszakadni látszik.

Ehelyett egy olyan előrejelzés készül, amely a prognóziskészítésnek egy már jól kialakított módszerét veszi alapul, a *demográfiai prognózist.* Azt mondhatnám, hogy *egytényezős* előrejelzés készül, ahol az előrejelzés „hordozó eleme" a korcsoport, annak váltásai és létszámváltozásai. A korcsoportokról adott demográfiai előrejelzés az a mozgólépcső, amely hordozza a korcsoport *bűntetteseit.* A kriminálstatisztika adatai alapján kiszámítható az egyes korcsoportok bűnözési gyakorisága és ezt a gyakorisági mutatót kell tovább vezetni az időben, a korcsoportváltással, a korosodással egybefüggő létszámváltozás mozgólépcsőjén. A korcsoportok kriminalitási tábláit Kovacsicsné *Nagy* Katalin készítette el. Amikor készültek, még nem voltak ismeretesek az 1970-es népszámlálás adatai. Ehelyett csak a demográfiai prognózis hipotetikus adatait és a bűnözési gyakoriságok indexeit használhatta. Amikor *publikussá* váltak *számítási* eredményei, az egyes korcsoportok bűnözési valószínűségei, ismeretessé váltak egyúttal a *népszámlálási* adatok is.

Az így készült prognózis tehát a népszámlálási adatok fényében, a *tényszámok* tükrében *múltra* vonatkoztatott prognózisnak is felfogható. Olyan prognózisnak, amelynek *hipotetikus* számai a *tényszámokkal ellenőrizhetők.* Az előrejelzéskor még ismeretlen kriminálstatisztikai adatok és népszámlálási adatok a publikálásról kettős ellenőrzésnek vethették alá Kovacsicsné munkáját. Az *1971-es* évre vonatkozó becslése mindössze 2%-kal tért el a tényleges értéktől. A legnagyobb eltérés a 14—16 évesek és a 60 éven felüliek korcsoportjában volt, viszont a 17—18, a 19—20 és a 30—39 évesek korcsoportjában a becslési hiba 0—1%-os volt mindössze. Nagyobb volt a becslés szóródása a bűncselekmények szerinti bontásban. Örömmel mondhatom, hogy ez a bűnözési prognózis megkapta a maga megfelelő elismerését, amennyiben egy disszertáció részeként kandidátusi minősítéssel honorálták.

Eredeti megoldással kísérletezett *Déri* Pál: „Korszerű nyomozás — integrált bűnüldözés" című munkájában. Ő abból indult ki, hogy a bűnüldözés távlati tervezése (az egész bonyolult szervezet létszámviszonyainak, eljárási technikájának, technikai felszerelésének, a különböző szakszolgálati ágak együttműködésének és információcseréjének a bűnözés változásaihoz történő hozzáigazítása) nem várhatja meg a prognosztika tudományának teljes kiforrottságát, különösen nem a numerikus módszer pontos kidolgozását és ellenőrzését. A bűnözéssel összefüggő tényezők valószínű irányszámait — mondja *Déri* — a *heurisztikus,* plauzibilis okoskodás alapján is meghatározhatjuk. Ez azt jelenti, hogy *előfeltevéseink* csak a *változások irányát határozzák meg,* a numerikus, konkrét nagyságot azonban nem, és a következtetés sem igényli a bizonyítás bizonyosságát. Kiindulási alapjának megfelelően számításba veszi a népgazdasági tervben előirányzottak alapján azokat a tényeket, amelyek a bűnözésre csökkentően, illetve növelően hathatnak. Érdemes a nem számszerűsített, de mindenképpen megalapozottnak tekinthető elemzést röviden összefoglalnunk. Eszerint a turistaforgalom növekedése folytán várható a nyugati életvitel negatív jelenségeinek spontán érvényesülése (kábítószerélvezet és prostitúció élénkülése). A kereskedelemben és a fogyasztásban „értéknövelő" folyamatok játszódnak le: ez az igényszintet úgy növelheti, hogy egyes rétegek jövedelme ezzel nem tart lépést és így a tulajdon elleni bűnözés növekedhet. A szolgáltató ágazat tervszerű fejlesztésével a ma még monopolhelyzetben levő és keresleti konjunktúrát kihasználó rétegek átlagot meghaladó magas jövedelmüket elvesztik és ezt bűnös úton próbálják megtartani. A termelési fegyelem várható növekedése csökkenteni fogja az „intézményen belüli" vagyonfosztogatás lehetőségét, de növeli a külső, erőszakos támadások számát (betöréses lopás, rablás). Ugyanilyen külső támadásokat növelő hatású lesz a képzetlen rétegek egyes termelési ágazatokból való kiszorulása a fejlettebb technológia alkalmazása folytán az egyes ágazatok struktúraváltást követő elsorvadása következtében. A szabadidő növekedése meggyorsítja a hétvégi házak és üdülőtelepek létesítését, ahol nagy vagyon halmozódik fel, viszont szezonálisan őrizetlen marad. Nő tehát a védtelen objektumok száma. Ugyanilyen hatása lehet annak is, hogy a kereskedelmi és szolgáltató vállalatok üzemegységeinek és kiszolgáló egységeinek száma emelkedik. A veszélyeztetett objektumok számszerű növekedése és a külső vagyon elleni támadások valószínű növekedése így egybeesik. A személygépkocsi-állomány növekedése növeli a közlekedési bűncselekmények számát, de az ún. „gépkocsis bűnözést" is. A városi népesség növekedése végül azt jelenti, hogy az alacsonyabb kriminalitású településen élők a magasabb kriminalitású helyre költöznek. *Déri* nem elégedett meg a tendencia *jelzésével,* hanem a bűnözési statisztikai *idősorokat* az általa jelzett irányban tovább is vezette. Úgynevezett korrigált idősorokat alkotott és korrigált idősorértékeket számított. A helyszínes bűncselekményeknél végzett prognózisa az 1975—80-as évekre 5—10%-os eltérést mutatott a később tudomásra jutott bűncselekményekhez képest.

Kovacsicsné Nagy Katalin *kriminalitási* táblái nem gyakorlati megrendelésre készültek, hanem a kriminálstatisztika és kriminálinformatika lehetséges tudományos teljesítményének feltárása, igazolása volt a közvetlen cél. *Déri* Pál prognózisában nem annyira a numerikus előrejelzés a fontos, hanem azoknak a társadalmi folyamatoknak a körvonalazása, amelyek bűnözésnövelő hatásúak lehetnek. Ez a prognózis már gyakorlati célokat szolgál: a helyszínes bűnözés dinamikájának és szerkezetének változásaihoz kívánja hozzáigazítani a bűnüldöző szervek működésmódját. A bűnözési prognózisok történetében ezt követően *már hatósági megrendelésre készülnek a magyar bűnügyi előrejelzések.* Az új büntető törvénykönyv előkészítésével volt kapcsolatban az a prognózis, amelyet a KSH és az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Kriminológiai Tanszék-i csoportja készített az Igazságügyi Minisztérium megbízásából. Ennek publikálása 1978-ban történt meg a közvádas bűncselekmények miatt elítéltekre 1990-ig. A KSH előrejelzését *Barta* Barnabás és *Miltényi* Károly publikálta. Ez a prognózis a bűntettesek nem- és korcsoport szerinti bűnözési gyakoriságából indult ki, majd az Országos Tervhivatal és a KSH által már elkészített nem és kor szerinti népességelőrejelzés adatai mellé rendeli ezeket a gyakorisági mutatókat a jövőre nézve. A prognózis alapja tehát a várható népességalakulás, amelyet a múltban tapasztalt nem és korcsoport szerinti bűnözési gyakorisággal kell kiegészíteni. Ez a kiegészítés, mellérendelés bűncselekményfajtánként történt. A bűncselekménycsoportok szerinti előrejelzést a faktoranalízis segítségével számolták ki az összbűnözésre nézve. A prognózis eredménye szerint 1990-re a felnőtt korú közvádas elítéltek száma 2%-kal, míg a fel-

nőtt korúak általános kriminalitási aránya 9%-kal növekszik. A növekedés oka abban keresendő, hogy a bűnözés szempontjából meghatározó jelentőségű 40 éven aluliak korcsoportjában a férfiaknál igen erős növekedésre, emelkedésre lehet számítani (11—13%-os). Az ittas vezetés, a garázdaság, a gondatlan bűncselekmények, a tartási kötelezettség elmulasztása, az erőszakos nemi bűncselekmények és a vám- és devizabűntetteknél várható jelentős emelkedés.

Mielőtt a prognóziskészítés következő lépcsőjét ismertetném, nem árt a *„mögöttes szellemi mozgás"* tanulságait áttekinteni. Az ötlet úgy születik meg, hogy a múlt egy hosszabb időszakának társadalmi-gazdasági fejlődését és a bűnözést statisztikai-matematikai módszerekkel elemezzük. Eredményeink több rétegűek: egyrészt *jártasságra* teszünk szert a statisztikai-matematikai módszerek társadalmi jelenségekre történő alkalmazásában, a gépi számítástechnika hasznosításában, másrészt a bűnözés *többtényezős meghatározottságát* (kormegoszlás, területi elhelyezkedés, iparosodás, városiasodás, foglalkozási szerkezet) *számszerűen is mérjük és kimutatjuk. A bűnözés társadalmi meghatározottságának elvont tétele így konkrétan mért több tényezős meghatározottsággá válik.* A *sok*tényezős prognózis *ötletéből* azonban gyakorlatilag először csak *egytényezős* előrejelzés születik: a demográfiai tényezőkhöz kapcsolódó becslés. A továbblépés a statisztikai-matematikai becslést csak mellékesen alkalmazza és előnyben részesíti a minőségi elemzést. Ezt követően újra a statisztikai-matematikai módszer kerül előtérbe: ez megmarad a mennyiségi elemzés szintjén, bár csak az egytényezős (demográfiai) meghatározottságot helyezi előtérbe, viszont a matematikai-statisztikai eszközökben már a faktoranalízist is hasznosítja. A fejlődés iránya tehát a következő: numerikus becslés *fejlett módszerekkel, de egytényezős látásmóddal, heurisztikus elemzés többtényezős megközelítéssel.* Ennek logikus folyományaként a bűnözési prognózis következő állomása: a többtényezős statisztikai-matematikai becslés, amit megelőz és kiegészít a fejlődés lehetséges irányait jelző minőségi elemzés. Ilyen módszerrel készül el három fontos prognózis: az első a fiatalkorúak bűnözését elemzi, a második a társadalmi tulajdon elleni bűnözést, a harmadik pedig a visszaesők kriminalitását. Mindhárom prognózis gazdája a Belügyminisztérium.

Ezek a prognózisok nagy figyelmet érdemelnek. Én elsősorban módszertani újításaikra mutatnék rá. Két lehetséges módszer határozottan elkülönül. A *heurisztikus* elemzést már *nem egy ember* végzi, hanem ez szakértők kikérdezésévé *szélesedik.* Ez az ún. delphi módszer. A szakértők álláspontja nem marad meg egymás melletti, egymást keresztező vagy egymásnak ellentmondó tételek kinyilvánításának szintjén. A szakértői véleményeket először is pontosan körvonalazott kérdésekre és kérdéscsoportokra adják. Ezeket aztán ponderált, súlyozott átlagokká dolgozzák fel és így vázolják a lehetséges bűnözési tendenciákat és struktúraváltozásokat. A statisztikai-matematikai módszerekben, tehát a tényleges *numerikus* előrejelzésben nagyon fontos újítás a *gazdasági* prognózisok hasznosítása. Ez különösen a *Diczig* István által vezetett munkaközösség előrejelzésének érdeme és fontos újítása. Ezen a ponton van „visszakapcsolás" a bűnözés prognózisára vonatkozó *eredeti kérdésfeltevés* és a *későbbi előrejelzési fejlemények* között.

A Belügyminisztérium Tudományos Tanácsa és Tudományszervezési Főosztálya, értékelve a magyar prognóziskészítés felhalmozott tapasztalatait, különösen pedig a visszaeső bűnözésre vonatkozó, 1979-ben elkészült prognózis tapasztalatait, egy nagyszabású vállalkozáshoz teremtette meg a szervezeti, gépi-technikai, anyagi és személyi feltételeket. Ez a nagyszabásúnak ígérkező vállalkozás a prognóziskészítés fontos *kulcskérdéseiben* kecsegtet előrelépéssel. Az első kulcskérdés a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés *adatbázisa.* Az eddig készült prognózisok vagy csak a bűnözést meghatározó egy tényezőre (pl. demográfia) koncentráltak, vagy több tényezőre ugyan, de adatbázisuk csonka, töredékes maradt. Ennek természetesen objektív okai is voltak, éspedig elsősorban a statisztikai számbavételi rendszerben gyökerező okok. Ugyanez vonatkozik a bűnügyi statisztika adataira is. Ismeretes, hogy az egységes rendőri és ügyészi statisztika információs egysége az ismertté vált cselekmény és az ismertté vált elkövetők. A cselekményi oldal részletes statisztikai feldolgozása rendszeresen megtörtént. Ezzel szemben az elkövetői oldal rendkívül gazdag anyaga mindeddig nem került teljes mértékben feldolgozásra (és publikálásra). A nagy kriminológiai gonddal készült számbavételi rendszer olyan lényeges és mellőzhetetlen információkat tartalmaz az elkövetőkről, aminek felhasználása nélkül szociológiai szempontból minden elemzés szükségképpen hiányos, részleges és általános szabályszerűség megfogalmazására alkalmatlan. Csak példaként említem a következő kritériumok szerinti számbavétel rovatait: foglalkozás (osztály-, réteghovatartozás), családi állapot, gyermekszám, kereset-jövedelem, lakóhely, munkahely, iskolai végzettség, szakképzettség, mobilitás stb., stb. Ezek az adatok az egységes rendőri és ügyészi statisztika működése óta mágnesszalagon rögzített adatok, tehát utólagos gépi feldolgozás számára hozzáférhetők. A feldolgozásnak csak technikai problémái vannak (a homogenitás esetleges hiányai, az időközben bekövetkezett kritériumok módusulása és módosítása folytán). A gépi feldolgozás munka- és költségigényes ugyan, de mégis feltétlenül megoldandó feladat. Enélkül a visszaeső bűnözés prognózisa légüres térben mozogna. Az új prognózis elkészítéséhez olyan teljes, részletes adatbázist teremtünk meg, amely a *jövőben minden más prognóziskészítéshez is alapul szolgálhat.* Sőt, tekintettel arra, hogy adatbázis,

a prognóziskészítést megelőző kriminológiai értékelő elemzés kiindulópontja is lehet.

Az új vállalkozás leglényegesebb gondja már ebből is látható: adatbázist teremteni az *elemzéshez*. A *történeti-szociológiai elemzés* ugyanis minden előrejelzés alapja és kiindulási pontja. A történeti-szociológiai elemzést nem véletlenül hangsúlyozom. Azoknak a prognózisoknak, amelyekről fentebb szó volt, legnagyobb gondjuk az elemzés történetisége, a vizsgált tendenciák konkrét kötöttsége, konkrét társadalmi jelenségekkel való sztochasztikus kapcsolata. A KSH Területi Statisztikai Adatbázisa (több, mint 400 változó) 1965-től rendelkezésünkre áll, éspedig teljes területi bontásban, vagyis mintegy 3200 településre vonatkozóan. Ez olyan hihetetlenül gazdag információs tömeg, amely csak gépi úton kezelhető, de ha erre lehetőség van, akkor a teljes területi *idősor* miatt történelmi elemzésre is lehetőséget teremt. A kérdés csak az, hogy ez a történelmi elemzés megbízható módszerekkel történik-e vagy sem. Itt most nem kívánok részletkérdésekbe belemenni, mindössze annyit jegyzek meg, hogy a történelmi elemzés együttal szociológiai (gazdaságtörténeti) stb. elemzés is, tehát egyes gazdaságtörténeti vagy társadalomtörténeti periódusok analízisének *konkrétnek* kell lennie. Konkrétnek abban az értelemben, hogy pl. az urbanizációs folyamatot, az iparosodás folyamatát, a foglalkozási szerkezetváltozást, a kereseti-jövedelmi viszonyok alakulását, a mobilitást és átrétegeződést stb., stb. az egyes periódusokra jellemző *számszerű sajátosságaiban határolja be*. Erre a kriminológia — még ha kriminálszociológiaként műveljük is — önmagában nem képes. Ezért az elemzési módszertan érdekében a társtudományokhoz kell fordulnia. A területi statisztikai vizsgálatok és a szociológiai elemzések nagyon fontos új módszereket kínálnak. Ezek között a már általunk is használt faktoranalízis és regressziós elemzés mellett utalnék az ún. *Cluster-analízisre*, egymásrahatási modellek bevezetésére (vonzáskörzet-meghatározásában), kanonikus korrelációra stb.

Annak illusztrálására, hogy a statisztikai-matematikai módszerek alkalmazása nem öncél számunkra, hanem nagyon is érdemi, lényegi, minőségi elemzés céljait szolgálja, hadd hozzam fel a Cluster-analízis példáját. A mi alapvető gondunk egy olyan *bűnözési földrajz* megteremtése, amely közvetlenül vonatkoztatható egy *társadalmi-gazdasági földrajzra*. Véleményünk szerint ugyanis a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatai és a bűnözés folyamatai is *konkrét területi egységekben zajlanak*. A társadalmi földrajz és a bűnözési földrajz ennek folytán úgy is felfogható, mint egy *időabrosz*. Ami az egyik területi egységben vagy településben fejlett, az a fejletlen területi egység vagy település számára a jövő valószínű útja. Az *időbeli különbségek* tehát (és az idő függvényében a fejlettségi különbségek) *területileg jelennek meg*, területi szelvényként. A *területi* elemzés tehát nem egyszerűen helyrajzi elemzés lehetőségét kínálja, hanem *történeti-időbeli* elemzés lehetőségét is. A valóságot megragadni, a valósághoz közeledni a területi statisztikai mutatórendszer alapján igen bonyolult feladat. Ha pl. a területi statisztikai adatokat megyei szinten elemezzük, a megyei szint elfedi előlünk a megyén belüli tényleges viszonyokat. A megyei adatok ugyanis megyei *átlagadatok*. Borsod-Abaúj-Zemplén esetében az országos jelentőségű beruházások is a Miskolc környéki iparvidékre koncentráltak. Ezzel szemben a hagyományos, régi Zemplén-i megyehatár körzetében mind a településszerkezet, mind a termelési, egészségügyi, kulturális stb. helyzet tekintetében ugyanazokat az elmaradott viszonyokat találjuk, mint a nyugat-dunántúli aprófalvas településekben. A fejlett vagy az országos átlagot meghaladó szintű mutató az elmaradott területsáv mutatóival úgy átlagolódik, hogy nincs nagy különbség Borsod-Abaúj-Zemplén és egy másik megye között. Az *átlagok meghaladása* és markánsabb, *jellemzőbb* adatok kialakítása ezek szerint olyan feladat, ami a statisztikai átlagból a valóság meghatározott *típusai* felé közelít. A típus-kialakításban, vagyis olyan információs egységek valósághű megteremtésében, amelyek tényleg típusnak tekinthetők, a Cluster-analízis nyújt segítséget. A típusteremtés természetesen nem önkényes alapon történik, hanem nagyon széles információs bázison: oly módon, hogy a kritériumok *egyneműek* legyenek és az egyneműség szolgáltasson alapot a típuskialakításhoz. Ezzel a módszerrel például jól megkülönböztethető az aprófalvas település a mezővárosi jellegű alföldi nagyfalutól, az aprófalvas településeken belül a kedvezőtlen termelési és közlekedési adottságú elhaló mezőgazdasági kisközség a nagyváros vagy ipari centrum vonzáskörzetébe tartozó alvó kisfalutól, stb. stb. Mint látható, a típusalakítás mögött számos, több száz társadalmi-gazdasági sajátosság és információ áll. Mindezt a gépi számítástechnika nélkül feldolgozni lehetetlen.

A prognózis elkészítését megelőző kapcsolatelemzésben már több ízben utaltunk a történeti elemzés fontosságára. A gazdaságtörténeti elemzések, de a területi statisztikai elemzések is azt mutatják, hogy hazánk esetében a hatvanas és a hetvenes évek egymástól viszonylag élesen elválaszthatók. A hatvanas évek végéig lezajlik az extenzív iparosítás, majd ezt követi a hetvenes évek új fejlődési periódusa. Mindez mérhető a területi statisztikai idősorokban. Míg a hatvanas évek kereseti-jövedelmi viszonyai pl. az iparosodás és iparosodottság függvényében jól megkülönböztetik az egyes területi egységeket, addig a hetvenes évek során az életkörülmények alakulásában a gazdasági-termelési és jövedelmi viszonyok háttérbe szorulnak és az úgynevezett *településformáló adottságoknak jut döntő szerep*. Nem véletlen tehát a regionális fejlesztési politika megjelenése. Ha már most

képesek vagyunk a gépi számítástechnikával információink rendezésére, a valószínűségszámítás és kapcsolatelemzés statisztikai-matematikai módszereivel pedig a bűnügyi statisztika információit ehhez hozzárendelni, részletes, valósághű, a társadalmi-gazdasági fejlődés minden lényeges folyamatát felölelő és minden fázisát követő *kriminológiai* analízist végezhetünk el.

Az időabrosz elképzelésünk lényegében típuselemzést, éspedig a bűnözési jellegzetességeket is magában foglaló típuselemzést tesz lehetővé. Így meghatározhatjuk azokat a fejlődési ugrópontokat, amelyek lényegesek mind a társadalmi-gazdasági folyamatok tekintetében, mind a bűnözési sajátosságok alakulásában. Más szóval, meghatározhatjuk azokat a „válsághelyzeteket", amelyek a bűnözés alakulásában ugrópontot jelentenek. Ezzel a tendencia-továbbvezetés szokásos prognózis módszerének joggal bírálható hátrányait jelentősen kiküszöbölhetjük. Természetesen a tendencia-továbbvezetés teljesen továbbra sem mellőzhető, mert hiszen időabrosz-elképzelésünkben a legfejlettebb területi egységeknek nincs előképe, amit ismernénk, amit számításba vehetnénk, mint fejlődési állomást. Rendelkezésünkre állnak viszont a részletes regionális fejlesztési tervek. Ezek adatainak elemzéséből megállapítható, hogy hol, milyen területi egységben, milyen régióban és mikor következik be az a már megtapasztalt ugrópont, amelyiknek lényeges bűnözési vonzatát is ismerjük.

Ebben a vállalkozásban, mint látható, a magyar prognóziskészítés gondolati fejlődésében paradox helyzet állt elő. Ezt azzal jellemezhetnénk, hogy a *prognóziskészítés alapvető gondja nem maga az előrejelzés*, hanem az előrejelzést megalapozó *többtényezős kapcsolatelemzés*. Az igazi hasznot nem annyira maga az előrejelzés jelenti, mint inkább a kriminológiai kapcsolatelemzés. Az előrejelzés igazi haszna nem az országos tendencia meghatározása lesz, hanem hazánk egyes területi egységeire lebontott területi prognózis. Azt hiszem, hogy a prognózis fogalmát véve alapul, amely szerint az előrejelzés nem más, mint *feltételhez kapcsolt valószínűségi* ítélet, — az ismertetett eljárás fontos előrelépést jelent a magyar prognóziskészítés gondolati mozgásában. Azt az előrelépést tudniillik, hogy *növeltük a valószínűségi ítélet feltételeit és a feltételek egész rendszerét teremtjük meg.* Ezzel a valószínűségi ítélet megbízhatóságát is növeljük, de egyúttal hozzájárulunk a magyar bűnözéstörténet kriminológiai elemzéséhez is.

Számos más lényeges kérdést is érintenem kellene, erre azonban ehelyütt nincs tér. Így például szerettem volna részletesen is szólni arról, hogy ez a készülő prognózis nemcsak *többtényezős* prognózis, hanem *komplex* előrejelzés is. A társadalmi-gazdasági fejlődés függvényében vizsgált bűnözés elemzésébe beleépítjük tudniillik a demográfiai prognózist is. Ezenkívül megkíséreljük a visszaeső bűntettes népesség úgynevezett kohorsz vizsgálatát is. Eddig ugyanis a visszaeső bűnözés elemzését a kriminálstatisztika, az elkövetői statisztika idősorai alapján készítették. Most viszont a nyilvántartott visszaeső bűntettesek népességét külön megvizsgáljuk a *Kovacsicsné* által kidolgozott korcsoport bűnözési gyakoriság alapján. Végső soron tehát *a többtényezős rendszer és az összevont-komplex prognózis terve azoknak a feltételeknek a körét bővíti, amelyek az előrejelzés megbízhatóságát egyáltalán lehetővé teszik.*

Ennek a prognózisnak az első változatát az Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya szakértők útján már megvizsgálta és minősítette. Nagyon hálás vagyok az Osztály Állam- és Jogtudományi Bizottságának azért, hogy lehetővé tette munkánk szélesebb körű bemutatását és megvitatását.

Szabó András

*

1.1 A jövő megrajzolása ősidőktől fogva ismert emberi elmetevékenység. Mítoszokban, eposzokban, próféciákban, utópikus művekben, politikai programokban egyaránt előrevetítették az emberiség vagy a társadalom fejlődésének útjait. A jövőképnek modern megjelenését számomra Fritz *Baade* „Versenyfutás a 2000-ik évig — A jövő nagy kérdése: földi paradicsom vagy az emberiség pusztulása" (1961) c. munkája jelentette, amely a maga idején nálunk élénk érdeklődést váltva ki a figyelem központjába került, akárcsak a Radovan *Richta* szerkesztette „Válaszúton a civilizáció" c. munkája (1968). Időközben kidolgoztak „világmodelleket" — a jövő világának zárt dinamikus rendszer-modelljeit, ami nem más, mint a körvonalakban felvázolt távlati világ jövőkép[1] — és kétségtelenné vált, hogy a prognosztika, sőt a futurológia betört a tudományba.

1.2 Magyarországon a jövőkutatás a 60-as évek végén indult meg, és a 70-es évektől mind több tanulmány, cikk jelent meg e tárgykörben. 1976-ban az MTA keretében megalakult a prognosztikai munkacsoport és megjelentetik a Prognosztika c. rendszeres kiadványt. Közgazdászok, matematikusok, statisztikusok, szociológusok, filozófusok vizsgálják a prognosztika elméleti, terminológiai, módszertani és más kérdéseit. Megjelennek elemzésre, szintézisre törekvő összefoglaló munkák, ismertekké válnak a jövőkutatás szakemberei.

E bevezetőt azért mondtam el, hogy világossá tegyem: a bűnözési prognózis készítése nálunk nem elszigetelten jelent meg, hanem úgy, mint a prognosztikai kutatások egyik eleme, mégha nem is tartott velük szoros kapcsolatot. Nem jelent meg azonban elkésetten, hanem olyan időben, amikor a prognosztika számos problémája még a viták hevében forr, és amikor az elismerése még nem általános.

2.1 A jövőkutatásnak, a prognózis készítésének többféle módszere ismert, illetőleg többféle módszerét alkalmazzák mind a matematikai, mind a nem-matematikai jellegűeket. *Kórán* Imre egyik csoportosítása szerint alkalmazható: trendextrapoláció; intuitív módszerek — egyéni és kollektív szakvéleményezések; az analógiát hasznosító módszerek; matematikai módszerek.[2] Egy másik tanulmányban a jövőkutatás módszereként említik többek között az idősoros elemzést, regresszió-analízist, burkológörbék extrapolálását, kollektív szakértői véleményen alapuló eljárást, ötletroha-

[1] *Schmidt* Ádám: Összefoglaló a világmodellek hazai szakértői véleményezéséről. Prognosztika, 1980., 1—2. sz. 9. old.
[2] *Korán* Imre: Jövőkutatás és gazdasági előrejelzés. 1972. 140. old.

mot, Delphi-módszert, analógiát hasznosító módszert, modellezést, a heurisztika módszereit.[3]

2.2. Mint hallottuk Szabó András ezek közül a matematikai módszereket, főként a faktor-analízist, a regresszió-analízist tartja a bűnözés prognosztizálására alkalmas módszernek, emellett az „időabrosszal" analógiát kíván hasznosítani; indokoltnak látja azonban a Delphi-módszer alkalmazását is.

Anélkül, hogy e módszerek ismerőjeként, vagy szakembereként léphetnék fel — legfeljebb az eredmények hasznosítására törekedhetem —, megjegyzem, hogy helyesnek találom a minden módszerben rejlő korlátok és bizonytalanság miatt a többféle módszer bevezetését, eredményeik szembesítése és kölcsönös ellenőrzésük céljából.

3.1 A prognóziskészítés nem más, mint a változást előidéző törvényszerűségek feltárása, a jövőt alakító folyamatok, változások előrejelzése. Gazdasági és más tervek készítésének a prognózis ma nélkülözhetetlen előfeltétele, pontosabban szólva: ez a tervezésnek a döntéselőkészítő fázisa.[4]

De mire lehet jó a bűnözésre vonatkozó prognózis? A bűnözést nem tervezzük, csak számolunk vele, tehát itt valami másról van szó.

A jövőkutatás feladatait, néhányan úgy gondolják, az is meghatározza, hogy Magyarország fejlődésének olyan szakaszához érkezett, amikor a fejlett szocialista társadalomra jellemző életmódnak, kultúrának, emberek egymáshoz való viszonyának, a szocialista életformának további fejlődését felvázoló, a nagyobb távlatokra kitekintő komplex jellegű modell kidolgozása szükségessé vált.[5] Ha ez a feladatmeghatározás helyes, és azt hiszem, hogy az, akkor majd az ilyen prognosztikus modell készítésnél a bűnözést mint a szocialista életmódot tagadó, ellene ható jelenséget kell számításba venni. Tervezni kell majd azt is, hogy a bűnüldözésen és a börtönön kívül mi mindent tud tenni a társadalom a bűnözés ellen, megelőzése, korlátozása, visszaszorítása érdekében.

3.2 A bűnözési prognózis második hasznosítási szintje a bűnözés ellen fellépő bűnüldöző, igazságszolgáltató szervezet számára kínálkozik. Hozzásegít a szakemberlétszám tervezéséhez, a kívánt specializáció meghatározásához, a személyi állomány területi elosztásának, a technikai felszerelés beszerzésének megtervezéséhez.

3.3 Szabó András említette, hogy a Btk. kodifikációjának előkészítő szakaszában az Igazságügyi Minisztérium bűnözési prognózist készíttetett. Vajon volt-e, van-e ennek közvetlen haszna a kodifikáció számára? Az a benyomásom, hogy nem. Nem tudok sem a Btk. Általános Részének, sem a Különös Részének, sem pedig a Büntetésvégrehajtási kódexnek egy olyan rendelkezéséről sem, amely a prognózissal volna közvetlen kapcsolatba hozható. A prognózis jelentősége szerintem a jogpolitikai nézetek alakításában mutatkozhatott meg. A kodifikáció szükségességéről és irányáról ui. meggyőz az, ha tudom, hogy a bűnözés mértéke stagnál, vagy enyhén növekszik, szerkezete változik vagy sem; a prognózis hat a jogalkotás szellemére, mert a retorzió vagy a reszocializálás fokozására bátoríthat, végeredményben tehát a szemléletünket befolyásolja.

4.1 Ha a bűnözés fogalmát és tényleges terjedelmét meg akarjuk határozni, ezt csak több tényező figyelembevételével és függvényében tehetjük. Meghatározó jelentőségű maga a büntető törvénykönyv, az, hogy hol vonja meg a bűncselekmény és nem bűncselekmény határvonalait, ezzel hol kiterjesztve, hol szűkítve a bűnelkövetés lehetőségeit.

Jelentékeny tényező a bűncselekmények felderítésének és üldözésének jogpolitikai irányítása, amely némely bűncselekményeknek időlegesen nagyobb vagy kisebb jelentőséget tulajdonít és azon belül jelentékeny tényező az „elterelési" gyakorlat, vagyis hogy mi az, amit a büntetőjog és büntetőeljárás hatóköréből kivonnak.

Jelentékeny tényező a latencia, az ismeretlenül és felderítetlenül maradt bűncselekmények tömege, amely részben, de csak részben, összefügg a bűnüldözők létszámával. Mindez bizonytalanságot okoz abban, hogy mit tekinthetünk ma bűnözésnek, mekkora valóban a bűnözés nagysága egy-egy országban.

A mai bűnözés megismerésének nehézségei és bizonytalanságai áttevődnek a prognóziskészítésre is. Bármilyen matematikai modellt, módszert alkalmazunk is a bűnözés prognózisára, abba a mai ismereteinket, a ma ismert adatokat tápláljuk be és már ezek által is bevittük a prognózisba a bizonytalanság elemeit. A legjobb matematikai módszer is tehát csak bizonyos feltételek között érvényes és mindenképpen csak valószínűségi értéke van. Legfeljebb azon lehet vitatkozni, hogy milyen fokú ez a valószínűség.

4.2 A prognóziskészítésbe bizonytalansági elemeket visz be, illetőleg a prognózisok beválásának jelentékeny akadálya a hirtelen változások előre nem látása. Igaz, hogy a hirtelen változásokat matematikai módon ki akarják fejezni és előre jelezni (logisztikus görbékkel, burkoló görbékkel), prognosztizálni kívánják a forduló pontokat.[6] Ennek sikerében azonban, mint be nem avatottaknak, egyelőre jogunkban áll kételkedni. A közelmúlt története ui. pl. az olajválság, az árrobbanás, a hirtelen politikai rendszerváltozások és más hirtelen fordulatok előre nem látása különböző országokban arról győz meg, hogy a prognózisok értéke mindig relatív és a hirtelen változásokat illetően még gyermekcipőben jár.[7] Ha a prognózis bizonyossággal megfogalmazott jövőkép lenne, akkor nem volna más, mint előre megírt történelem. De a prognózis nem az.

4.3 A bűnözés társadalmi szinten természetesen nem tervezett, hanem olyan spontán tevékenység, jelenség, amely erős törvényszerűségeknek van alárendelve. Ezeknek a befolyásolása és kiküszöbölése rendkívül nehéz. Talán ezért van az, hogy a szocialista társadalmakban is a bűnözés közeli megszűnésének reményét csökkenő optimizmus kíséri. — Ugyancsak spontán tevékenységre épül a népszaporulat. Ennek számadatai jobban megismerhetők, mint a bűnözésé és talán jobban megismerhetők a törvényszerűségei is. Tudjuk azonban, hogy a népszaporulat alakulása elég nehezen befolyásolható és nehéz megtalálni azokat a hatékony jogi eszközöket és szociális intézkedéseket, amelyek a túlszaporodott országokban a népszaporulat csökkentéséhez, a demográfiai völgybe került országokban pedig a népszaporulat növekedéséhez vezetnének. — Ezzel az analógiával szintén azt akartam kifejezésre juttatni, hogy a bűnözési prognózis hasznosításának lehetősége a társadalmi tervezésben nem túlságosan nagy, amennyiben azt a bűnözés alakulásának befolyásolására akarjuk felhasználni.

4.4 A Szabó András által bemutatott „időabrosz", mint analógiát hasznosító módszer, egészben elfogadható, különösen, ha az földrajzi területi elemzésen nyugszik. Az ilyen módszer korlátaira is azonban felhívják a figyelmet: minden területben vannak specifikumok, amelyek új tendenciákat indíthatnak el; az analógiában a vizsgálat során a már fejlettről szerzik az információkat, holott ezek más feltételekből fejlődtek ki, mint amelyek ma a fejletlenebben vannak.[8] Ennek igazolására a történelemből számos példát tudunk felhozni. Így pl. a szocialista országok bűnözési viszonyai nem lettek azonosak a Szovjetunióbeli korábbi bűnözési viszonyokkal, azután sem, hogy beérkeztek az ottani korábbi fejlettségi szintre.

5.1 Szabó András a jogásztársadalom számon

[3] *Nováky* Erzsébet: A jövőkutatás egyes módszerei: *Kiss* Ernő— *Nováky* Erzsébet: A heurisztika alkalmazása a jövőkutatásban. in. A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Bp. 1976. 288. és köv. ill. 305. old.

[4] *Gábor* Éva: Bevezetés, in. A kívánt jövőtől... 17, old.

[5] Uo. 12. old,

[6] *Kovács* Géza: Fejlődési tendenciák és fejlődési fordulópontok prognosztizálásának kérdései. Prognosztika, 1980. 3—4. sz.. 97. és köv. old. — Itt említi René *Thom* katasztrófa-elméletét, amely a problémák matematikai tanulmányozását indította el.

[7] A napi sajtó hírei szerint Lengyelországban a bűnözés hirtelen 25%-kal nőtt. Ezt sem prognosztizálták.

[8] *Nováky* Erzsébet: i. m. 299. old.

kérte a prognosztikai kutatásokra való késői reagálást, a vita, illetőleg a publicitás hiányát, a megfelelő recenziók hiányát. — Szabó András tevékenységét számos munkában megfelelően regisztrálják és hivatkoznak rá. A jövőkutatás befogadása a jogtudományba azonban valóban késik, vagy még csak olyan folyamat, amelynek a kezdetén vagyunk. Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vagy akár az MJSZ-nek is vannak bizonyára feladatai a kutatási terület és metodika megismerésében és megismertetésében, erre irányuló viták kezdeményezésében és szervezésében. Látnunk kell azonban, hogy a prognosztikának általában és a bűnözési prognosztikának is vannak kezdeti nehézségei, tisztázatlan kérdései. Ide sorolhatjuk pl. a tudományként való elismerésének kérdését, tudomány-rendszeri elhelyezkedését (önálló tudomány-e a prognosztika, vagy a szaktudományok egy-egy vonala-e), a terminológiai bizonytalanságot. Úgy látszik, hogy a módszer azonossága a prognosztikát egy tudományágazattá teszi, a tárgyak különbözősége azonban inkább egy-egy szaktudományhoz csatolja.

5.2 Szabó András egy mondatot szán arra is, hogy a tudományban ki mire lehet büszke. Erről az jutott eszembe, hogy a régi szerzők az olvasót tiszteletteljel és így köszöntötték: „Lectori salutem!" Széchenyi István a Hitel c. munkáját így ajánlotta: „Fogadjátok Hazám érdemes Leányai! Tiszteletem's szeretetem jeléül ezen kis munkám ajánlását..." Valószínű, hogy a tudományos tevékenységben néha és néhol a szerénységnek is van helye.

Végül azt hiszem, az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága jól tette, amikor lehetőséget adott Szabó Andrásnak arra, hogy beszámoljon a bűnözési prognózis mai állapotáról. Ez után a Bizottságnak valószínűleg az lesz a dolga, hogy a prognosztika helyét és szerepét a jogtudományban nagyobb körben is és általánosságban is megvitassa.

Király Tibor

•

Tudományos ülésünk jubileumi megemlékezés is lehetne, mert a mai nap előadója Szabó András tíz éve tartotta meg „A bűnözés alakulásának előrejelzése" című előadását. Ez az előadás hazánkban új korszakot jelentett a kriminológusok, a kriminálstatisztikusok és kriminalisták számára; e tudományok tapasztalatainak pontosan időzített, azaz az igényekkel egyidőben jelentkező, ezért a jelenleginél sokkal hatékonyabb hasznosítását. Mindez Szabó András kreativitását, tudóshoz illő bátorságát, elismerésre méltó kiállását bizonyította. Éppen ezért érthetetlen számomra, hogy ma az akkori munkáját, megállapításait annyira szerényen, kritikusan értékeli, hogy az túlmegy saját személyén, és a hazánkban általa kezdeményezett prognosztikai tudománynak — aminek továbbfejlesztésére most is mint hallhattuk nagyszerű és lelkesítő tervei vannak — hatókörét összeszűkíti, jelentőségét alásorolja. Elismerem, hogy a prognózishoz a kriminológia szaktudományos fejlődése vezetett és vezet el, elismerem az összefüggésüket és kölcsönhatásukat, de nem ismerem el Szabó Andrásnak azt a mai megállapítását, mely szerint „az igazi hasznot nem annyira maga az előrejelzés jelenti, mint inkább a kriminológiai kapcsolatelemzés".

Véleményem szerint mindkettőnek azonos célja van: a bűnözés társadalmi összefüggéseinek feltárása és ehhez képest a társadalmi megelőzés megszervezése. Az előbb azt a megjegyzést tettem, hogy a bűnözés prognózisa a kriminológiai tapasztalatok hasznosításának a jelenlegihez képest egy magasabb szintű hatékonyabb formája. Ezt a megjegyzésemet szeretném mindenekelőtt indokolni.

A társadalmi folyamatok felgyorsultak, ezzel összefüggésben, ezzel párhuzamosan a tudományos-technikai forradalom is még nem futotta ki magát, sőt most ért a finisbe, és még mindig újabb és újabb meglepetésekkel szolgál. Nagy lépésekkel viszi előre a tudomány fejlődését, gyors fordulatot hoz a politika, a gazdaság és a kultúra területén. Ezek a változások, fordulatok olyan gyorsan következnek be és gyakran annyira merőben ellentétes irányúak, hogy nagy megrázkódtatással járnak. Nagy előnyre tesznek szert azok, akik a változásra felkészülnek és lemaradnak, sőt kiszámíthatatlan következményeknek teszik ki magukat, akik csak a jelennek élnek, és nem ismerik fel a jövő igényeit.

A társadalom fejlődése új körülményeket, feltételeket, további igényeket és lehetőségeket teremt a bűnüldözés számára is. Az új helyzethez és körülményekhez képest leghatékonyabban feltételezett szervezet kialakítása mellett azonban — ami nehéz, hosszadalmas és költséges vállalkozás — csak akkor szabad dönteni, ha annak társadalmi igénye hosszabb távon fennmarad. Egyébként is egy új bűnüldözési rendszer kiépítése — a katonai és népgazdasági területen végrehajtott átállások tapasztalata szerint — minimum 4—5 évet vesz igénybe, és ugyanennyit igényel a szervezet gyermekbetegségeinek leküzdése, teljes kiforrottságának, optimális hatékonyságának megközelítése. Ez azt követeli meg, hogy az alapvető szervezeti változtatások során ne a mai igényeket, hanem sokkal inkább az 5—10, esetleg 15 év múlva bekövetkezhető bűnözési állapotokat vegyük figyelembe. A szervezet dinamikus, az igényekkel lépést tartó, átgondolt fejlesztését tehát csakis a távlati tervezés biztosíthatja, amelynek a prognosztika teremti meg az alapját.

Mindezt az ismert tényeket azért mondottam itt el, hogy Szabó Andrásnak a kriminálprognosztika terén végzett elméleti és gyakorlati tevékenységét a jelentőségének megfelelő helyére tegyem.

Azt hiszem, nem paradoxon, ha a prognosztika felértékelése után azt a megállapítást teszem, hogy ez a tudomány — művelőinek eddigi kimagasló eredményei ellenére — még gyermekcipőben tiblábol. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a prognózisok készítőinek felelőssége arra int, hogy illúziókban sohasem ringassuk magunkat, másrészt mert Szabó András egy újabb, minden eddiginél nagyobb szabású munkába kezdett. Ez pedig azt követeli meg tőlünk, hogy az eddig elért eredményeket és fiaskókat számára útravalóul összegezzük. Hasznosítsa belőlük Szabó amit jónak lát, és kerülje el azt, ami zsákutcának bizonyult.

Éppen ezért a Szabó András által felvázolt prognosztikai módszerekről és eljárásokról alkotott véleményemet olyan módon szeretném kifejteni, hogy abban a cél érdekében — talán az érdemekkel arányban nem álló módon is — a kritikai észrevételek kapjanak nagyobb hangsúlyt.

I.

Szabó első modellnek a Jogtudományi Intézet Büntetőjogi és Kriminológiai Osztálya által 1972-ben készített prognózis módszerét tekinti. Ennek lényege a társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés függvénykapcsolata. A megyéket fejlettségi szintük szerint több kategóriába sorolták, és az így kapott értékeket azoknak a megyéknek a bűnözési prognózisánál hasznosították, amelyek tervezett társadalmi-gazdasági fejlődése a jelenlegi felsőbb kategóriába sorolt megyéket eléri.

Ez a függvénykapcsolat nem tagadható, de kérdéses, hogy egyes területek társadalmi-gazdasági helyzetét bemutató fejlettségmutatók mennyire objektívek, a tényleges helyzetet tükrözik-e vissza, a módszer tekintetében pedig, hogy az mennyiben veszi figyelembe az adott földrajzi egység bűnözésének történelmi hagyományait.

Mindezek mellett a módszerrel kapcsolatban 3 alapvető gondom van:

1. Vajon igaz-e, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel egyenes arányban alakul a tudat, amely a bűnözéshez a közvetítő szerepet tölti be?

2. Mennyire veszi figyelembe ez a módszer azt a tényt, hogy az elmaradottabb megyék jövőbeli fejlődése más történelmi viszonyok mellett megy végbe? és végül

3. Mi van akkor, ha a fejlődés helyett stagnálás, sőt regresszió következik be? Csökkenni fog a bűnözés?

Nem szabad sohasem figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalmi folyamatok — nem úgy, mint a természettudományok törvényszerűségen alapuló kikísérletezett eljárások — sohasem azonos, hanem legjobb esetben csak megközelítően hasonló körülmények között ismétlődnek meg. Mindez arra utal, hogy a társadalmi folyamatok matematizálása sohasem egzakt, hanem csak valószínűsítő értékekhez vezethet. Ez pedig azt jelenti — véleményem szerint —, hogy mindig csak tendenciát fejeznek ki. De erre a kérdésre egy másik módszer kritikájánál szeretnék még visszatérni.

II.

A másik alapvető prognosztikai módszer a bűnözésnek a demográfiával való összefüggésén alapul. Ez az eljárás — amely hazánkban elsősorban Kovacsicsné Nagy Katalin, majd Barta Barnabás és Miltényi Károly nevéhez fűződik — figyelembe veszi egyes korcsoportok létszámát, bűnözési gyakoriságát, korspecifikus bűnözését, és mivel ezek a tényezők számokban kifejezhetők, a demográfiai előrejelzéshez kapcsolódva különböző matematikai eljárások segítségével több varációs prognózisok készíthetők. Ezek az előrejelzések a tapasztalatok szerint eddig nem voltak messze a valóságban bekövetkezettektől.

A demográfiai kapcsolatok vizsgálatát egyetlen prognózis sem nélkülözheti, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az alapvető problémáját, hogy olyan labilis tényezőre támaszkodik, mint a bűnüldöző szervek kapacitása és aktivitása. A demográfiai prognózis ugyanis nem a bűnözés, hanem csak a terheltek számának alakulását prognosztizálja. Emiatt elhihető lenne Bartának és Miltényinek az az előrejelzése, miszerint a bűntettesek száma 1978-hoz képest 1990-ben csak 2%-kal lesz magasabb. De ehhez azt kell feltételezni, hogy a bűnüldöző apparátus olyan marad, amilyen ma, azaz időközben szervezetfejlesztésére nem kerülne sor. A jelenlegi bűnüldöző apparátus kb. 80 000 terhelt elfogására, bűncselekményének bizonyítására képes, véleményem szerint még akkor is, ha közben a bűncselekmények száma akár duplájára is emelkedne. Állításom bizonyítására a bűnügyi statisztika tényszámait idézem. 1965-ben Magyarországon 121 961 bűncselekményt regisztrált a statisztika, és 90 773 terheltet. 1980-ban 130 470 bűncselekményt, és csak 77 154 terheltet. Ezek szerint ma jobb volna a bűnözés helyzete, mint 1965-ben volt?!

Bűncselekmények számának emelkedése és ezzel szemben a terheltek számának csökkenése a bűnözési struktúrában bekövetkezett változások, az ismeretlen tettes és bűncselekmények számának növekedése mellett elsősorban azzal magyarázható, hogy a nyomozások eredményessége azóta nem jelentéktelen mértékben csökkent. A rablások felderítettsége 1965-ben 73%-os volt, 1980-ban csak 65,5. A betöréses lopásoké 1965-ben 60,7%, 1980-ban 49,6%. Hasonló vagy még gyengébb az eredményesség a nagy tömegű lopási cselekményeknél.

Ehhez még hozzátartozhat ugyancsak a felderítés eredményességének csökkenése miatt a sorozat-bűncselekmények növekedése, azt azonban — véleményem szerint — a szervezett bűnelkövetés újabban tapasztalható gyakorisága némileg kompenzálhatja.

Mindehhez hozzá kell még tennem, hogy nemcsak a bűntettesek számát határolja be a bűnüldöző szervek kapacitása, hanem a bűncselekmények számát is. Ahogy Szabó mondta régebben, „akkora a bűnözés, amennyit a bűnüldöző apparátus elbír."

III.

A harmadik módszer a heurisztikus, plauzibilis gondolkodás, amelyet én alkalmaztam, hogy a bűnüldözés távlati fejlesztését, tervezését indokoljam. Felsoroltam azokat a tényezőket, amelyek a bűnözés alakulására pozitív vagy negatív irányba hatnak, s azt feltételeztem, hogyha ezek hatásának aránya 1985-ig nem változik, akkor a bűnözésben jelentkező tendenciák változatlan sebességgel haladnak előre, és befolyásolják a bűnözés helyzetét. Ebből adódóan, valamint azt feltételezve, hogy a rablások és betöréses lopások száma viszonylag magas arányban (becslésem szerint mintegy 80%-ban) megközelítik a valóságban megtörtént eseteket, az 1965-től kezdődő idősorukat lineárisan meghosszabbítottam 1985-ig. Az eredmény a következő: az 1980-ra prognosztizált 15 753 betörés helyett 15 807 betörés és az 1277 rablás helyett 1129 rablás és kifosztás történt.

A puding próbája az, hogy megeszik, szokták manapság gyakran idézni ezt a régi angol mondást. Ezzel bizonyítottnak tekinthetném prognózisom módszerének helyességét, annál is inkább, mert elkészítése idején 1973-ban nem néhány százalékos emelkedést, hanem a betöréses lopások esetében 1980-ra több mint 40, a rablások esetében pedig több mint 250%-os (!) emelkedést vetítettem előre. Az előrejelzés és a valóság csaknem számszerű azonosságát azonban magam is véletlennek tekintem, de a tendenciák bizonyításához elegendő alapnak. Mindezek alapján nem érthetek egyet Szabó tendenciaellenes érveivel. Az idősort nem lehet a végtelenig kivetíteni, mint példájánál maradva 80 éven át, de a társadalom-gazdasági fejlődésének, a nemzetközi és belső helyzet egy meghatározott nyugodt szakaszában, mint amilyen például a 70-es évek voltak, a tendenciák kimutatására a lineáris extrapolálás alkalmasnak és hasznosnak bizonyult.

IV.

Végül Szabó újabb úgynevezett komplex módszerével kívánok foglalkozni, amely az összes eddig ismertetett, valamint a Diczig féle eljárás szintézise, illetve azok horizontális és vertikális irányban történő kiszélesítése és elmélyítése kiegészítve a bűnözési földrajzzal. E kolosszális munkától biztató eredményeket várok. Ennek ellenére aggályaimat nem tudom magamban tartani. Úgy érzem, Szabónak több figyelmet kellene fordítania a minden bűnügyi prognózis leglabilisabb tényezőjére a latenciára. Véleményem szerint a globális statisztika az átlagosnál nemcsak egyes földrajzi térség kiugró bűnözését eliminálja, hanem az egyes bűncselekményfajtákét is. Az összbűnözési statisztika heterogén a bűncselekmények tekintetében, hiszen egy bűncselekménynek számolja a szándékos emberölést, s ugyancsak egynek az eltartási kötelezettség nem teljesítését. De heterogén a bűncselekményfajták latenciája tekintetében is. A vesztegetések például hasonló számmal jelentkeznek évente, mint a szándékos emberölések és kísérletek. Ki hiszi el ezt valósnak?!

A bűncselekményeket — véleményem szerint — minimálisan két osztályba kell sorolni, az elsőbe azok tartoznak, amelyek száma a tényleges elkövetés mennyisége mellett a sértettek aktivitásától függ, a másikba pedig azok, amelyek a rendőri szervek aktivitásától. Ez utóbbit az állomány leterheltsége időszakonként jelentősen befolyásolja. Éppen ezért a tendenciák meghatározásánál az első kategóriát — bár ott is jelentős eltérések mutatkoznak a latencia tekintetében — lehet elsősorban viszonylag megnyugtatóan számításba venni és abból lehet következtetni — tapasztalatom szerint — a második kategória tényleges helyzetére is.

Elnézést kérek a mefisztói kétkedéseimért, de ezt a korántsem népszerű szerepemet nem a prognosztika ellen, hanem a prognosztikáért és annak kiváló művelője, az általam nagyrabecsült tudós, Szabó András érdekében vállaltam.

Véleményem szerint az új vállalkozása, és ehhez az újabb módszerek kifejlesztése magasabb szintre emeli gazdagítja nemcsak a prognosztika tudományát, hanem a kriminológiát is. Meggyőződésem, hogy ez a nagyméretű, sokoldalú kutatás, amely igénybe veszi és integrálja az eddigi és az újonnan kialakult bűnözési tudományokat, nemcsak hazai, hanem nemzetközi érdeklődésre is feltétlenül számíthat.

Déri Pál

Elgondolások a kisszövetkezeti szféra jogi szabályozásához

I.

A téma időszerűsége

A szövetkezetek soron következő kongresszusaikon napirendre tűzik a szövetkezeti jogszabályok módosítására vonatkozó javaslataikat is. A kormány jogalkotási programjában e javaslatokat is figyelembe véve, 1982-re irányozta elő a szövetkezeti jogszabályok módosítását. Ugyanakkor a másodlagos gazdaság „legalizálása", beillesztése a népgazdasági tervezés és szabályozás rendszerébe napjaink feladata. A másodlagos gazdaság fogalma mint közgazdasági szociológiai fogalom megfelelő jogi kategóriát igényel. Ma még vitatott, hogy a másodlagos gazdaság milyen módon integrálható a szocialista tervgazdálkodás rendszerében anélkül, hogy előnyös vonásait el ne veszítse. A személyi tulajdon mozgásbahozatala, az egyének és közösségek alkalmazkodó képességének, kockázatvállalásuk felelősségének fokozása megfelelő jogi kereteket igényel.

A szövetkezés elveinek alkalmazása, a szövetkezeti jog érvényesítése is csak úgy lehetséges, ha elemezzük a meglevő és az elképzelt jogi szabályozás előnyeit, hátrányait. Ehhez a demokratikus szakmai és laikus együttgondolkodáshoz kívánunk hozzájárulni, vitatkozva kifejteni álláspontunkat a kisvállalkozás szövetkezeti jogi rendszerbe illeszkedés kapcsán. Feltételezzük, hogy a kisszövetkezeti szakcsoporti szabályozás átmeneti jellegű lesz, amely a gyakorlati tapasztalatok alapján integrálódik az egységes szövetkezeti jogi szabályozásba. Természetesen úgy, hogy az egységes jogi szabályozás is megújul, alkalmazkodik a valóságos igényekhez.

II.

A gazdaság és a kisszövetkezetek jogi szabályozása közötti kapcsolat

1. Erdei Ferenc már 1968-ban a szövetkezeti elméleti vita során leszögezte azt a véleményét, miszerint a szövetkezetek gazdasági előnye abban van, hogy kisebb méreteik és egyszerűbb szervezeti formáik következtében sokkal rugalmasabban tudnak asszimilálódni a kereslet—kínálat viszonyaihoz, a fogyasztó igényeinek a kielégítéséhez, mint a nagy szervezeti méreteinél fogva nehézkesen átállni tudó állami nagyvállalatok.[1] Erdeinek ezt a nézetét a lefolytatott vita túlnyomóan elfogadta, sőt az 1968. évi gazdaságirányítási reformmal bevezetett gazdaságpolitika intézményrendszerének kialakítása során építettek is rá. 1968-tól kezdődően néhány éven keresztül a lakosságszolgáltatás színvonala és kielégítési foka jelentősen emelkedett. 1972—73-tól, a rohamosan elindított és kampányszerűen lefolytatott szövetkezeti összevonásoktól, valamint a szövetkezeteknél is informális módon bevezetett centrális gazdaságirányítástól kezdve a lakosságellátásban zökkenések állottak elő.

E problémák kiküszöbölése és az ellátás javítása terén a szervezeti centralizálás eddigi folyamatának megállítása, sőt decentralizálása, valamint az indirekt gazdaságirányításra történő valóságos visszaállás mellett jelentős tényezővé vált az az új elem, amelyet gyűjtőnéven *szocialista kisvállalkozásnak* nevezünk. A szocialista kisvállalkozás a piacra orientált indirekt állami tervezési és gazdaságirányítási rendszert önmagában a szervezetileg decentralizált és ezért a csak szerződésileg integrálható gazdasági modellel, vagyis az indirekt gazdaságirányítás egyik leglényegesebb elemével egyesíti. Ennek a szocialista kisvállalkozásnak a szövetkezeti tulajdon és gazdálkodás keretében megvalósítható formája a kisszövetkezet és a szövetkezeti szakcsoport, vagy a szövetkezeti munkaközösség lehet, esetleg a szövetkezet olyan önálló elszámoló egysége, amely quasi jogi személyiséggel önálló, de a szövetkezet által irányított vállalkozást folytat. Ide sorolhatjuk ebben a felfogásban az integrált háztáji gazdaságot vagy a nem szövetkezeti tag által folytatott, de integrált kistermelést, az úgynevezett szerződéses rendszerben folytatott kisvállalkozást. Szövetkezet tehát a vállalkozás, ha a szövetkezetek szervezeti keretei között tevékenykedik, a szövetkezet által meghatározott normák figyelembevételével.

2. Ha megvizsgáljuk a szövetkezeti kategóriák lényegét, akkor mindenekelőtt össze kell vetnünk a szocialista kisvállalkozás, valamint a szövetkezet tartalmi magjával. A szocialista kisvállalkozás az eddig kialakult elméleti közgazdasági állásfoglalásokból leszűrhetően nem más, mint olyan nagyfokú önállósággal egyénileg, vagy kiscsoporti alapon saját érdekeltség mellett működő gazdasági tevékenység, melyet az állam gazdaságpolitikája normatív szabályozók útján közvetlenül, közvetve pedig a szocialista nagy- és középvállalkozások útján szerződéses, vagy áttételes szervezeti keretek felhasználásával integrál. A *szövetkezet* ezzel szemben olyan gazdasági vállalkozás, amely önkormányzati, önigazgatási alapon, saját csoporttulajdon felhasználásával tagságcentrikusan működik. Ez a belső munkakollektíva, illetve általában tagsági személyes részvételi és ezen nyugvó érdekcentrikusság egyaránt közös vonása a szocialista kisvállalkozásnak és a szövetkezeti gazdálkodásnak. Ebből a szempontból csak *dimenzió különbség* van a két forma között. A kisszövetkezet, a szövetkezeti szakcsoport, a belső önelszámolási egység, valamint a szövetkezeti munka-

[1] *Erdei F.*: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1968. 2. sz. 31. old.

közösség intézményében a kettő tehát szerencsésen egyesülhet egymással.

Vizsgálva ezek után a szocialista kisvállalkozás szövetkezeti formáit, a kisszövetkezet lényegében *ugyanolyan szervezeti, gazdaságviteli, belső igazgatási, tagsági közreműködési és önsegélyezési elveken nyugvó szövetkezet, mint a rendes, csak kisebb taglétszám, egyszerűbb szervezeti és működési formák mellett.* A szövetkezeti *szakcsoport* lényegében *hasonló*, csak általában még kisebb dimenziókkal, ugyanakkor azonban *azzal a lényeges eltéréssel, hogy* egy gazdasági és jogi önállósággal rendelkező *szövetkezeti keretben működik*, relatív gazdasági önállósággal, *jogi személyiség nélkül.* A kisszövetkezetet, valamint a szövetkezeti szakcsoportot a jelenleg hatályos általános szövetkezeti jogi tételes szabályozás, valamint a 25—27/1981. (IX. 5.) MT sz. rendeletekkel ezt kiegészítő jogi szabályozás[2] e kritériumok szerint rendezi. Ezért a kisszövetkezetekről és a szövetkezeti szakcsoportokról szóló új jogszabályok mind általánosságban, mind részleteiben többnyire jónak mondhatók. A hatályos szövetkezeti jogi szabályozással szemben azonban vannak olyan fenntartásaink a szövetkezeti vonások és a belső önigazgatási demokratizmus, valamint a hatékony tagrészvétel csökkentése miatt, amelyek áttételesen negatívan érinthetik a kisszövetkezeti szférát. Ezekkel a problémákkal azonban majd a tanulmány utolsó részében foglalkozunk.

Visszakanyarodva ezek után még a *szövetkezeti munkaközösségre*, annak tételes jogi rendezése jelenleg a szövetkezeti jogi szabályozásában nem található csak általános gazdasági szabályozásban. A munkaközösség szakmai-szervezeti oldalról szabályozott lényegét az olyan jogalanyiság nélküli gazdasági *társasági alapon*, de *szövetkezeti tartalommal* működő közös vállalkozásban látjuk, amelyben a tagoknak nem a bevitt vagyon mértékéhez igazodó egyenlő és egyenjogú közös részvétele érvényesül a szövetkezeti önsegély alapján.[3] A szövetkezeti munkaközösséget a Ksz. R. nem rendezi, mint formát teljesen figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor a gazdasági élet sokszínűsége valamennyi ágazatban teremthet olyan helyzeteket, amikor e forma alkalmazása látszana célszerűnek. Ezt figyelembe véve ezért egy másik jogszabály lépne életbe a szövetkezeti munkaközösségről (t.). Az áttekinthető egységes szabályozás érdekében azonban *helyesebb volna magát a Ksz. R.-t a szövetkezeti munkaközösség, vagy az egyszerűbb szövetkezeti társulás intézményével, mint önálló jogi személyiséggel nem rendelkező, ugyanakkor azonban szövetkezet szervezeti kereteibe nem integrált kategóriával és annak szabályozásával kiegészíteni.*

Célszerű lenne, ha a kisszövetkezeti szféráról szóló egységes jogszabály I. része beszélne valamennyi ágazatra kiterjedően a kisszövetkezetről, a II. része a szövetkezeti szakcsoportokról, a III. része pedig a szövetkezeti munkaközösségről és egyéb szövetkezeti szerződéses formákról. Az átfogó jogi rendezést az I. rész adna, a II. és a III. rész pedig csak a kisszövetkezettől eltérő intézményi specialitásokra terjedne ki. Egy ilyen jogi szabályozás mellett a szövetkezeti társulási, illetve munkaközösségi forma is önállóan, de jogi személyiség nélkül mint társaság működhetne és csak érdekvédelmi szempontból tartozna a területi (megyei), valamint az országos szövetkezeti szövetségi hálózatba.

3. Az eddigi közgazdasági és gazdaságszociológiai kutatások eredményeként kitűnt, hogy a szocialista kisvállalkozás állami érdekeltségéhez, szövetkezeti tartalomhoz, valamint társasági formához kötött alakzatai a lakosság kereskedelmi-vendéglátóipari, valamint szolgáltatásellátása terén hasznosítható a legkézzelfoghatóbb módon. A Ksz. R. és az Iszcs. R. ezért is koncentrálja a kisszövetkezeti, valamint a szövetkezeti szakcsoporti formát az ipari szövetkezeti (I. Sz.), valamint az általános fogyasztásiértékesítési szövetkezeti (ÁFÉSZ) alakzathoz. Ugyanakkor azonban az új szabályozási koncepciók számolnak azzal is, hogy a mezőgazdasággal összefüggésben, különösen a kisvolumenű élelmiszeripari feldolgozás és ellátás területén hasznos lehet a szocialista kisvállalkozás szövetkezeti formájával számolni. Ezt azonban a jelenlegi jogalkotási koncepció jelentős részben az ÁFÉSZ kötelékében létrehozandó szocialista kisvállalkozási formákhoz orientálja, ugyanakkor *a mezőgazdaságban alkalmazható szocialista kisvállalkozási szövetkezeti formákat külön rendeletben, az Mszcs. R.-ben szabályozza.*

Ez az elképzelés két körülményre utal. Az egyik, hogy a mezőgazdaságra nézve még nem alakultak ki stabil szövetkezetelméleti koncepciók, a másik pedig a régi szemlélet továbbélése. Ez a régi szemlélet a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog különálló szabályozásának a „fantoma", mely a mezőgazdaság ágazati és a *mezőgazdasági termelőszövetkezet* szervezeti *specialitását indokolatlanul felnagyítja.* Eme indokolatlan felnagyítás eredményeként található jelenlegi szövetkezeti jogi szabályozásunkban az a kettősség, mely szerint egyfelől az Szvt. az Mgtsz T. kivételével a többi szövetkezeti ágazati tv.-vel együtt képezi az egyik szövetkezeti jogi szabályozást, másfelől az Mgtsz T. egy másikat, amely csak a mezőgazdasági tsz-ekre vonatkozó és az Szvt.-től is sok

[2] A szövetkezeti kisvállalkozásról szóló jogszabályok: 25/1981 (IX. 5.) MT. sz. rendelet a kisszövetkezetekről (továbbiakban: Ksz. R.), 26/1981. (IX. 5.) MT. sz. rendelet az ipari szövetkezeti szakcsoportokról (továbbiakban: Iszcs. R.), 27/1981. (IX. 5.) MT. sz. rendelet a mezőgazdasági szöv. szakcsoportról (továbbiakban: Mgszcs. R.). Mindhárom rendeletet átmenetinek szánták azzal, hogy a kisszövetkezeti szféra „végleges" szabályozására a szövetkezeti kongresszusok után az SZVt. és az ágazati szöv. jogszabályok módosítása (újraszabályozása) kapcsán kerül majd sor. A téma időszerűségét ez adja meg.

[3] *Nagy* L.: Szövetkezeti alapelvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban. Akadémia Kiadó, Bp. 1965.

tekintetben eltérő külön szabályozást. Összevetve egymással e két „különálló" szabályozási területet, az eltérések egy jelentős része mondvacsinált és olyan, amelyet az ágazati specialitás nem indokol. Eme mondvacsinált és felnagyított eltérések mellett azonban többségében szintén átfedések, azaz párhuzamos, megkettőzött (dublírozás) jogi szabályozási jelenségek tapasztalhatók.

Mivel a kisszövetkezetekre és a szövetkezeti szakcsoportokra vonatkozóan kiadott kormányszintű jogi szabályozás egy külön iparira és egy külön mezőgazdaságira tagozódik, jogalkotási kettősség, *felesleges, párhuzamos szabályozás alakult ki ezen a területen is.* Ezt a nézetünket megkíséreljük az alábbiakban konkrét módon is alátámasztani.

A mezőgazdaságban a háztáji gazdaság szerepe megerősödött. Sok helyen kialakult az Mgtsz által integrált háztáji üzemág. A háztáji gazdák testületi érdekvédelmi szervezeteként is működő háztáji bizottságokat munkahelyi közösségi jellegű jogosítványokkal kellene felruházni, amelyben nemcsak a tagok, hanem az integrált kistermelők is résztvehetnének, mindezt az Mgtsz T. 23/A. §-ának kiegészítésével. Ha a szövetkezet hosszúlejáratú kooperációs kapcsolat kialakításával különböző tevékenységekre képes specializálni a háztáji gazdaságokat, az azonos, vagy hasonló mezőgazdasági művelési ágban működő háztáji gazdaságokat ezen felül még termelői szakcsoportokban lehetne összefogni részben az intenzívebb szövetkezeti segítségadás és gazdasági kapcsolattartás, részben a hatásosabb saját kollektíva érdekbiztosítás szempontjából. Vagyis egy ilyen — relatív autonómiát maga után vonó — szervezeti felépítés mind az Mgtsz-nek, mindpedig a háztáji gazdáknak egyaránt előnyös lehet.

Hasonlóképpen integrálhatná és kapcsolhatná be az Mgtsz az egyéni kistermelők gazdaságát is, amire mind a gazdaságpolitikai, mindpedig az egyéni-kisegítő gazdaságot elszámoló termelők részéről egyre növekvő igény jelentkezik. Jogi szempontból ezzel a kérdéssel Seres Imre foglalkozott. Szerinte az Mgtsz-nek társadalmi feladata, hogy a háztáji gazdaságok irányában fennálló integráló, beszerző és értékesítő tevékenységet kiterjessze a működési területén működő kívülálló kistermelői — egyéni gazdaságokra is.[4] A szerző azonban ennek jogintézményi vonatkozásait nem részletezte.[5] Egy korábbi tanulmányunkban felvetettük, hogy eme *kistermelői-egyéni gazdaságok tulajdonosait valamilyen „csonka", vagyis nem teljes értékű „tagsági viszony" keretében kellene az Mgtsz-hez fűzni.*[6] Most ezt a nézetünket akként finomítjuk, illetőleg fejlesztjük tovább, hogy őket is az *Mgtsz-nél megalakítandó háztáji-kistermelői szakcsoportba kellene integrálni,* az ő gazdaságukat is a tsz-tagok háztáji gazdaságához hasonlóan hosszúlejáratú kooperációs szerződéses (megállapodásos) kapcsolatkialakítás útján specializálva. Ily módon a háztáji gazdák és az egyéni termelők is együttes specializált gazdaságuknak megfelelő szakcsoport tagjai lennének, az utóbbiak csak *tsz. szakcsoporti tagsági viszony mellett.*

A háztáji és az egyéni kistermelők integrálásához hasonló ilyen kapcsolat kialakítható volna az ipari szövetkezetekben is, oly módon, hogy az ipari szövetkezet részben közös munkaszervezeti keretek között dolgozó tagjainak mellékfoglalkozásszerűen űzött kisipari tevékenységét, részben pedig az önálló kisiparosokat anyagbeszerzéssel és termékvétellel segítse. Itt is elképzelhetők hosszúlejáratú kooperációs-bedolgozói formákkal történő integrálási módozatok.

A jogi szabályozásra mindezt átvetítve, mindenekelőtt az *Mgtsz T.*-nek a háztáji gazdaságot tartalmazó *IX. fejezetét* volna szükséges ilyen módon kiegészíteni, és ha elterjedne az ISz.-ekben a mellékfoglalkozású és önálló kisiparosokkal is az együttműködés hasonló formája, *az ISz.-t-ét is hasonlóan kellene kiegészíteni, mindkét helyen utalva arra, hogy ezen a téren a kisszövetkezeti formákról szóló egységes jogszabályban szabályozott szövetkezeti szakcsoport alkalmazható.* Ezt a kérdést tehát sem a T.-ben, sem pedig egy, a mezőgazdasági kisszövetkezetekről alkotni kívánt külön jogszabályban rendezni nem szükséges.

Közismert, hogy az utóbbi évtizedben elsősorban a tanácsi kezelésben álló kihasználatlan mezőgazdasági földterületek parcellázása és az OTP-én, valamint az ingatlanközvetítő vállalaton keresztül történő értékesítése, vagy tartós használatba, illetőleg haszonbérbe adása folytán megnövekedett a szabadidőben, kedvtelésszerűen űzött kistermelés. Ezek az újdonsült *hétvégi kiskertgazdaságok* éppen az azonos időszakban bekövetkezett parcellázási előzmények folytán egymással szomszédosan, a település egy meghatározott területén fekszenek. Emiatt is tudajdonosaik többnyire élénk társadalmi kapcsolatban állnak egymással, amit még elmélyítenek a kertgazdálkodással kapcsolatos közös termelés-szakmai és értékesítési problémák. E kérdéseket gyakran tanácskozzák meg együtt. A gyakorlatból ismert az is, hogy a vállalatok e kiskertgazdaságok termelvényeit a lakosság zöldség-gyümölcsellátásába nem mindig kapcsolja be megfelelően és gyakran saját vállalati, vagy bürokratikus célkitűzéseit érvényesítik, különösen ha nincsen gazdasági verseny. *Ezért felvetődik a gazdaságok szorosabb és érdekközösségbe kerülése, melynek egyik formája a kiskertbarátok szövetkezete, másik pedig szakcsoport alakítása lehet.* Mindkettőre találhatók kísérletek, melyek akár a beszerzés-értékesítés

[4] *Seres* J.: A termelőszövetkezeti vagyoni viszonyok egyes kérdései. J. K. 1980. 4. sz.

[5] Uo.

[6] *Prugberger* T.: A szövetkezetek osztályozásának néhány újabb problémája a gazdasági folyamatok tükrében. J. K. 1981. 3. sz. 202. old.

közös megszervezésére, akár pedig egyes munkafázisok közös megvalósítására irányulhatnak. Ennek keretében már találkoztunk növényvédőszer, vetőmag közös beszerzésével és permetezés intézményes elvégzésével. Szerintünk az *ilyen kiskert szövetkezet* ha önálló jogi személyiségű formában mint akár termelői, akár pedig beszerzői-értékesítői típus szerint működik, *belefér a kisszövetkezetekre irányuló egységes szabályozásba.* Úgyszintén ez a helyzet akkor is, ha mint szakcsoport akár Mgtsz, akár pedig ÁFÉSZ keretében működik. A kisszövetkezeti szakcsoportokra irányuló jogi rendezés annak ellenére is jó, ha ez jelenleg az ipari és a szolgáltatási szférára szűkül le. Ezt a leszűkítést kellene csupán feloldani. Mindez azt mutatja, hogy *ezen a téren nincs szükség külön mezőgazdasági kisszövetkezetekre és szakcsoportokra irányuló jogi szabályozásra.*

Ez gazdaságilag sem volna jó, mert bemerevítést jelentene és az egészséges versenyt korlátozná a mezőgazdasági termékfelvásárlás terén, vagy az Mgtsz-eket, de még inkább az ÁFÉSZ-eket kényelmes helyzetbe hozva. Ha ugyanis a kertbarátok szövetkezeti szakcsoportja csak egyik szövetkezeti típushoz lenne kötve, a szakcsoport ki lenne szolgáltatva a szervezeti kereteket adó szövetkezeti típusnak. Ugyanez áll a jelenlegi szakcsoporti formákra is, melyek ez idő szerint csak ÁFÉSZ-keretek között működhetnek. Éppen azért előző fejtegetéseinkre vissza utalva, *helyes lehetővé tenni a szakcsoportalakítást az Mgtsz-eknél is és egyúttal azt is, hogy az ÁFÉSZ szakcsoport saját tagértekezleti elhatározással átmehessen Mgtsz-be és fordítva. Ugyanezt lehetővé kellene tenni a kisszövetkezeti szférában működő szakcsoportok esetében is, biztosítva a szakcsoportnak azt a jogát, ha az őt befogadó szövetkezet megszünteti, jogosult legyen a szakcsoport más befogadó szövetkezetet keresni és oda átmenni, vagy önálló kisszövetkezeti, illetve szövetkezeti munkaközösséggé átalakulni.* A jelenlegi jogalkotási elképzeléseket ezért indokolt volna ilyen módon kiegészíteni. Mindez arra is utal, hogy a T.-nek a szövetkezeti munkaközösséggel történő kiegészítése mellett külön agrárszövetkezeti munkaközösségről önálló jogszabályban szükségtelen volna szólni.

A 42/1979. (XI. 1.) PM.—MÉM együttes rendelet hatálybalépése óta lehetőség van arra, hogy egyéni termelők mezőgazdasági gépeket és motorizált szállítóeszközöket vásárolhassanak, valamint üzemeltethessenek. Az egyéni gazdaságok belterjesítésének megnőtt a lehetősége. Így a kedvezőtlen adottságok között működő egyéni gazdaságok előtt is megnyílhat a fejlődés perspektívája, ahol a nagyüzemi gazdálkodás nem kifizetődő. Ezek az egyéni gazdaságok azonban éppen azért általában tőkeszegények és egymaguknak nagyobbméretű innovációt megvalósítani túlságosan megterhelő volna. Ezért a leggazdaságosabbnak az tűnik, hogy gazdaságuk gépesítését közös gépvásárlással és üzemeltetéssel, valamint egyes mezőgazdasági munkáknak közösen történő elvégzésével valósítsák meg. Erre sor kerülhet a közös tulajdon, vagy az egyszerű gazdasági társulási forma felhasználásával, de kivitelezhető kisszövetkezeti, szövetkezeti munkaközösségi, esetleg szakcsoporti módon is. Ha a *szocialista kisvállalkozás a mezőgazdaság eme egyéni formájában ilyen módon „betörne", az meglehetősen hasonlítana a francia* GAEK-hoz, amelyek néhány családi farm többnyire rokoni alapon fennálló szorosabb együttműködését jelenti. Belső szervezetüket tanulmányozva, a magyar *szakirodalom szövetkezeti formát vél bennük felfedezni és „mini" mezőgazdasági termelőszövetkezetként kezeli azokat.*[7] Mármost ha ilyen, vagy hasonló mezőgazdasággal élethivatásszerűen, vagy csak mellékjövedelem szerzése céljából foglalkozó családok gazdaságainak tartós társas kooperációja alakulna ki és azt szövetkezeti alapon kívánnák folytatni, az a fenti módon általunk kiegészíteni és egységesíteni javasolt „kisszövetkezeti kódex" szabályai egymagukban is *irányadóak tudnának lenni belső viszonyaik rendezésére, minden speciális agrár-kisszövetkezeti jogi szabályozás nélkül.*

Ezen túlmenően — mint majd kimutatjuk — egységes gazdasági szabályozórendszer alkalmazható a szocialista kisvállalkozás valamennyi, így a szövetkezeti formájában is, átfogva valamennyi gazdasági ágazatot.

4. Az eddig kifejtettek figyelembevételével *helytelennek és indokolatlannak tartjuk, hogy a kisszövetkezetekről és a kisszövetkezeti szférába tartozó szakcsoportokról szóló és szerintünk egységesítendő kormányszintű jogi szabályozás kifejezetten kizárná a mezőgazdasági tevékenység folytatását, míg a másik ágazatba tartozó szabályozás az ipari-szolgáltató, valamint a kereskedelmi tevékenységet.* A kettő közötti átmenetekre szükség van. A profilbehatárolás — miként a tapasztalatok mutatták — a szocialista „nagyvállalati" szférában is káros volt, és a „nagyszövetkezetekre" is előnytelenül hatott. Méginkább áll ez a „szocialista kisvállalkozás" és a kisszövetkezetek területére. Úgyszintén ilyen okokból *nem szerencsés a művelődési, művészeti és alkotótevékenységet sem kizárni a szövetkezeti szférából.* Ennek indokaként egyfelől először is azt hozzuk fel, hogy a munkaközösség szervezete sok tekintetben hasonlít a szövetkezetekéhez. Így bármelyik munkaközösség — ha akar — nyugodtan szövetkezeti munkaközösségként is működhetne. Ezt a lehetőséget az alkotóközösségek elől elzárni káros volna. Másik indokunk pedig az, hogy miként ma is működnek iparművészeti vállalatok, többnyire kisvállalati jelleggel, ugyanígy működhetnének szövetkezeti jelleggel is. Minden ilyen lehetőség jogszabályi tiltása az állami tu-

[7] *Komló* L.: Ipari mezőgazdaság felé (Franciaországi útinapló). Közg. és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1964.

lajdonon alapuló gazdasági tevékenység szövetkezeti szféra feletti szupremációjának, a gazdasági életben előnytelenül hatott szemléletére vezethető vissza.

III.

Belső szervezeti és szabályzati problémák

1. A tervbe vett jogi szabályozás a kisszövetkezet taglétszámának felső határát 100 főben állapítja meg. A taglétszám alsó határára vonatkozóan azonban semmiféle rendelkezést nem tartalmaz. Ebből okszerűen az a következtetés vonható le, hogy a Szvt. ama generális szabályainak kell majd ezen a területen is érvényesülnie, amely a taglétszám minimumát 15 főben állapítja meg. Szerintünk az volna a helyes, ha a Ksz. R. ebben a kérdésben valamennyi kisszövetkezeti ágazatra nézve egységesen differenciálna. Eszerint, önálló jogi személyiségű kisszövetkezet csak 15 fős minimummal alakulhatna, s ha a működés során taglétszáma 15 fő alá esne, azt meghatározott határidőn belül jogképessége elvesztésének terhével köteles lenne „feltölteni". Tartósan 15 fő alá csak szövetkezeti alapon álló gazdasági társulásként, illetőleg szövetkezeti munkaközösségként, vagy pedig szövetkezeti szakcsoportként működhetne a szövetkezeti formát választó szocialista kisvállalkozás. Ezt helyes volna jogszabályilag is rögzíteni.

2. A kisszövetkezetek belső szervezetének kialakítása vonatkozásában helyes az az elképzelés, mely különbséget tesz meghatározott taglétszám alatt és felett működő kisszövetkezetek vonatkozásában, lehetővé téve azt, hogy a differenciálásnak megfelelően egyszerűsített szervezetet lehessen kialakítani. Ezt a jogalkotó szervezetek helyesen úgy értelmezik, hogy a meghatározott létszámon aluli taglétszám esetében szükségtelenné válhat a vezetőtestületi szervek létrehozása, és a szövetkezetekre bízható, hogy a testületi vezetőszervnek hatáskörét is egyszemélyi tisztségviselőkre ruházzák át. Ennek megfelelően helyes az a megoldás, hogy *meghatározott létszámon aluli kisszövetkezetekben, ahol a vezetőség nem működik, a vezetőség feladatait az elnök látja el* és tartozik közvetlenül számot adni a közgyűlésnek (tagértekezletnek) a szövetkezet működéséről.

Kisszövetkezeti viszonylatban az előbb tárgyalt vezetőséget helyettesítő elnöki megoldáshoz hasonlóan helyesnek tartanánk, ha a kisszövetkezeti jogi szabályozás lehetővé tenné, hogy az *ellenőrző bizottság feladatait tagsági viszonyban álló belső ellenőr tisztségviselőként lássa el.* Több szövetkezet részéről történő közös belső ellenőr foglalkoztatása esetén a belső ellenőr státusát kétféle módon lehetne rendezni. Az egyik megoldás az lehetne, hogy a belső ellenőr egy, a közgyűlés (tagértekezlet) által választott „társadalmi ellenőr" alá rendelve működjön. Ebben az esetben alkalmazotti viszonyban is állhatna a részfoglalkozású belső ellenőr. Másik megoldási variáció az lehetne, hogy a részfoglalkozásképpen alkalmazott belső ellenőr valamennyi szövetkezeti kisvállalkozásnak tagja lenne és ebben a minőségben mint tisztségviselő közvetlenül az őt alkalmazó valamennyi közgyűlésnek (tagértekezletnek) tartana számadási felelősséggel munkájáról. Ugyanez a megoldás volna alkalmazható a szövetkezeti munkaközösségek esetében is. Más munkánkban már a kifejtettek szerint helyes lenne általánosan is lehetővé tenni,[8] hogy a *belső ellenőr a szövetkezetekben szervezetileg kifejezetten az ellenőrző bizottság alá tartozzon.*

3. A *belső normaalkotással* kapcsolatosan igen helyes álláspontot képvisel a kisszövetkezeti szférára irányuló jogalkotási koncepció, mivel a kisszövetkezeteket és az e szférába tartozó szakcsoportokra *összevont önkormányzati szabályzat alkotását* tűzi ki célul. Minthogy ez az összevont önkormányzati szabályzat van hivatva helyettesíteni az alapszabályt, szervezeti és a működési, valamint a munkaügyi szabályzatot, nem lehet sem olyan általános, mint általában az alapszabály, és sem olyan konkrét, mint a munkaügyi szabályzat. Az önkormányzati szabályzat ugyanis a kisszövetkezet önigazgatási szervezeti, munkaszervezési, tulajdoni és tagsági viszonyait csak a struktúrákat érintő részletekig rendezheti, teljes részletességgel azonban nem. A tagokra és az egyes tagcsoportokra, munkacsoportokra történő rendezés ezért csak *tagsági megállapodás* szintjén lehetséges. Ez tükröződik a tervbe vett jogalkotási koncepciókból is. Kifogásunk azonban az, hogy a Ksz. R. csak a *munka*megállapodásra koncentrál. Szerintünk a tagsági megállapodásnak átfogó jellegűnek kell lenni, amely a célrészjegyen felül konkrétan rendezi a tag valamennyi személyes és vagyoni közreműködésének módjait.

Éppen ezért az *általános tagsági megállapodás* intézményének komoly jelentőséget tulajdonítunk a kisszövetkezeti szférában, ide értve az általunk bevezetni javasolt szövetkezeti munkaközösséget is. Ezt figyelembe véve az önkormányzati szabályzat, valamint a tagsági megállapodás tartalmára vonatkozó jogszabályi rendezés csakis iránymutató és keretjellegű lehet, amelynek érvénye egyaránt kiterjedhet valamennyi kisszövetkezeti ágazatra, így a kisszövetkezetekre is. Ez is a mezőgazdasági kisszövetkezetek különszabályozásának szükségtelen voltára utal. Az egyes szövetkezetek önkormányzati szabályaiban, valamint a szövetkezetek által kötött tagsági megállapodásokban kijönnek az ágazati specialitások akkor is, ha a kisszövetkezetekről szóló átfogó (kormányszintű) jogszabály e vonatkozásokban részletes szabályozást nem is ad. Az iparban működő kis-

[8] Szöv. Kut. Intézet. Közlemények 139., 142. és 151. sz.

szövetkezetek viszonyait rendező Ksz. R. idevonatkozó szabályai sem tartalmaznak ágazati-szakmai vonatkozású részletesebb tartalmi iránymutatásokat. Nem adnak ilyet az ipari és a mezőgazdasági szakcsoportra vonatkozó rendelkezések sem. Mindez teljesen felesleges lenne és csak szükségtelen túlszabályozást idézne elő. Ez is amellett szól, hogy *valamennyi kisszövetkezeti ágazatra — beleértve a mezőgazdaságot is — egy átfogó jogszabály kiadása elegendő.* Semmi sem indokolja azt, hogy a kisszövetkezetekre vonatkozó jogalkotás gazdasági ágazatok, valamint szövetkezeti formák szerint tagolódjon. Valamennyi gazdasági ágazatot és szövetkezeti formát átfogó egységes kisszövetkezeti „kódex" (amely részévé válhatna az egységes szabályozásnak) megalkotása elégségesnek látszik. Az ágazati tagolást a belső normaalkotás szintjén kellene megvalósítani, amihez az országos szövetkezeti szövetségek adhatnának ajánlás, vagy irányelv formájában iránymutatást.

IV.

A gazdasági tevékenység és a munkavégzés szabályozása

1. A kisszövetkezeti szférában megvalósult jogi szabályozás első szintjén kidolgozott elképzelések túlzottan ipari és szolgáltató-szövetkezeti centrikusak. Ennélfogva egy megszorító jogalkalmazói értelmezés mellett kizárható a kisszövetkezeti tevékenységből a vendéglátóipar és a kereskedelem. A szakcsoportokra vonatkozó jogalkotási koncepciónál (Iszcs. R.) ez pedig egyértelmű. Egy ilyen álláspont „látszathelyessége" mellett szólna egy olyan „jogrendszertani-joglogikai" értelmezés, mely azzal érvelhetne, hogy a kereskedelmi ágazatban működő szövetkezetek sem a magyar, sem a külföldi szövetkezeti jogi szabályozásban nem munkaszövetkezetek. Ennélfogva a munkát alkalmazottak látják el. A kereskedelmi-forgalmazási típusú szövetkezetekben éppen ezért a tagok személyes közreműködése a szövetkezet szolgáltatásainak igénybevételével (vásárlás, értékesítés stb.), nem pedig munkavégzésben realizálódik. Viszont a kisszövetkezetek valamennyi formája a kisszövetkezeti jogalkotás helyes elképzelése szerint is munkaszövetkezet, ami annyit jelent, hogy a munkát a tagok tagsági munkaviszony alapján végzik el és csak egy meghatározott kontingens erejéig vehet fel alkalmazottakat (a tagsági létszám 10%-a Ksz. R. 18. §). Ez a megoldás helyes, mert különben a szövetkezeti formában alakított szocialista kisvállalkozás mindenképpen elvesztené szövetkezeti, sőt esetleg szocialista jellegét is, és „álszövetkezetként" tartalmilag magánvállalkozássá válna. Mindezek figyelembevételével *helyes, ha a szocialista kisvállalkozásban működő szövetkezeti intézmények egyértelműen munkaszövetkezetként működhetnek csak.*

Egy ilyen megoldás ugyanakkor a gazdaság szükséges mozgásszabadságát sem kell, hogy korlátozza. Sőt a gazdaság által igényelt nyitottság ily módon, azaz munkaszövetkezeti formában is megvalósítható, ha a kisszövetkezeti jogalkotás lehetővé teszi valamennyi ágazatban alakuló kisszövetkezetek munkaszövetkezetenkénti működését. Így *kisszövetkezet, szövetkezeti szakcsoport, vagy szövetkezeti munkaközösség* véleményünk szerint *a tagok munkavégzése alapján nyugodtan működhet a kiskereskedelemben, a vendéglátóiparban, a mezőgazdasági termékek egyszerű élelmiszeripari* (pl. pékség stb.), *vagy más jellegű feldolgozása és értékesítése terén.* Valószínűnek tartjuk, hogy a kisszövetkezeteknek a zöldség-gyümölcs és élelmiszerkereskedelemben kis üzletekkel való megjelenése (esetleg üzletek szövetkezeti bérbe vétele útján) jelentősen emelni tudná a helyi lakosság permanens zöldség-gyümölcs és élelmiszerellátásának a színvonalát. Véleményünk szerint az ilyen nem szorosan az ipari szolgáltatásba tartozó kisszövetkezeti alakzatok a jelenlegi jogalkotási elképzelések alapján is megszervezhetők volnának, azonban csak kiterjesztő jogszabályértelmezés mellett. Ezért *célirányosnak látszana, hogy a kisszövetkezetek gazdasági tevékenységi körét a kisszövetkezeti jogalkotás ágazati szempontból teljesen nyitottan határozza meg, amelybe a nem ipari jellegű szolgáltatás és a kereskedelem, sőt a mezőgazdaság is belefér.*

2. A kisszövetkezetekben folyó *munkavégzés megszervezésére,* a munka szervezeti kereteire, valamint a munkavégzés és a munka díjazásának a módjára az ide vonatkozó jogalkotás igen helyesen nem kíván olyan viszonylag részletekbe menő rendezést adni, mint amely az ISz. T.-ben, különösen pedig az Mgtsz-ben, illetve mindkettőnek végrehajtási rendeleteiben találhatók. A részletekbe menő rendezést a kisszövetkezeti szférára vonatkozó jogalkotási koncepció szinte teljesen az önkormányzati szabályzatra, valamint a tagokkal megkötendő munkamegállapodásokra hagyja. Párhuzamot vonva a „normál" szövetkezeti szabályozással, az e kérdések messze részletekbe menő jogi szabályozása tapasztalható az Mgtsz T.-ben, mint az ISZ. T.-ben. Félő lehet ezért, hogy amennyiben a mezőgazdasági kisszövetkezeti különszabályozás koncepciója érvényesülne, abban az esetben ezen a területen az ipari és szolgáltató kisszövetkezeti tevékenységre vonatkozó jogszabályhoz viszonyítva egy jóval részletesebb jogi szabályozás jelenne meg a mezőgazdasági kisszövetkezeti szféra munkaszervezetére és munkavégzésére vonatkozóan, teljesen feleslegesen. A szövetkezeti jogi szabályozás továbbfejlesztése során a törvényi és kormányszintű szabályozás szerepét indokolt növelni az ágazati túlszabályozással szemben.

Éppen ezért álláspontunk szerint a *kisszövetkezeti munkaszervezet és munkavégzés mód-*

ja — mint személyes munkavégzési jog és kötelezettség — egyetlen jogsözabályon belüli egységes és átfogó szabályozása indokolt valamennyi ágazatra nézve. Az esetleges ágazati sajátosságok szerint megkülönböztető jogi rendezésre itt is *elegendőnek látszik az önkormányzati szabályzat,* melynek kölcsönös akaratnyilvánítással történő kollektív megvalósítását a munkamegállapodások, helyesebben a tagsági megállapodások munkavégzésére vonatkozó részei konkretizálódnak. Itt is az állami és a házi önszabályozás közötti *iránymutató szféra* az ágazati *szövetkezeti szövetségek ajánlásai, irányelvei lehetnének.* Erre azonban már csak bizonyos kisszövetkezeti praxis ismeretében kerülhetne sor az iránymutató szabályozás életszerűségének biztosítása végett.

3. A tagsági munkamegállapodásokkal kapcsolatosan a jelenlegi kisszövetkezeti szabályozás egy ellentmondásként ható lényeges problémájával kell foglalkozni. A Ksz. R. ugyanis feljogosítja a szövetkezetet arra, hogy a taggal kötött *munkamegállapodást egyoldalúan felmondhassa* akkor, ha tartósan nem tud részére munkát biztosítani. Az egyoldalú felmondásnak ezt a megoldását az IS. t-ből vette át, amit korábban már az ISz. T. vonatkozásában szakirodalmi szinten kifogásoltunk.[9]

Érveink e megoldással szemben azok, hogy a tagsági megállapodás lényege a szerződés, vagyis a kölcsönös akaratmegegyezés. Civilisztikai alapelv, hogy a szerződést ne bonthassa fel egyoldalúan és jogkövetkezmények nélkül az, akinek az érdekében áll. Más intézmény az előre kikötött szerződésekre vonatkozik, mint amilyen a bérlet, kölcsön és haszonkölcsön. E jogviszonyokban az egyik fél tulajdonos, a másik pedig használó. A tulajdonos azért adja tulajdonát visszterhesen vagy ingyenesen a másik fél használatába, mert azt nélkülözni tudja. Ha viszont szüksége van rá, az átadott dolog más általi használatát értelemszerűen a másik fél akaratától függetlenül felmondhatja. Az természetes, hogy erre tételesjogunk a Ptk.-ban lehetőséget ad. Ugyanakkor az is természetes, hogy az egyéb tartós jogviszonyt kialakító szerződéseknél a szerződés felbontásához vagy módosításához a másik fél hozzájárulása is kell. Annak érdekében azonban, hogy ez joggal való visszaéléshez ne vezethessen és a felek valamelyikének méltányos érdekeit ne sérthesse, lehetőséget ad a Ptk. 241. §-a arra, hogy a szerződést a bíróság amennyiben annak eredeti fenntartása lényeges körülményváltozások miatt a felek egyikére méltánytalan terhet róna, a fél kérelmére módosíthassa. A Ptk. tehát az *egyoldalú módosítást abszolút jelleggel kizárja.* Igen helyesen még olyan lehetőséget sem biztosít az egyoldalú felbontásra, amely mellett a másik felet jogosítaná fel arra, hogy a partner szerződéstfelbontó nyilatkozatát a bíróság előtt megtámadja, vagyis *jogunk a bírósághoz fordulás terhét arra hárítja, aki a szerződést felbontani kívánja.*

Szerintünk nemcsak az ISz. T.-ben, hanem általánosságban, így *a kisszövetkezeti munkamegállapodások esetében is ezt a megoldást* kellene valóra váltani. Hogy a munkamegállapodás felbontását vagy módosítását a szövetkezetnek kelljen tagsági vita keretében, végső soron bírósághoz kifutva kezdeményeznie, *a kisszövetkezeti szférában különösen lényeges szempont lenne.* Különösen lényeges szempont lenne azért, mert a kisszövetkezeti szférának nemcsak a belső ellátás, hanem a foglalkoztatás hézagainak kitöltése is a feladata. A szövetkezeten, így a kisszövetkezeten belül is a vezetés feladata, hogy munkát biztosítson tagjainak. Mennél kisebb és ezért mennél rugalmasabb gazdasági szervezetről van szó, annál nagyobb eséllyel lehet ezt megvalósítani. Ha ezt a vezetés nem tudja megvalósítani, az legtöbbször a vezetés hibája. Ezért indokolatlan már előre mentesíteni őt jogszabályi úton.

Mindez amellett szól, hogy a szabályozásfejlesztés során, *a szövetkezeti vezetés a munkamegállapodás egyoldalú felmondásának joga helyett tagsági vita keretében kezdeményezhesse a megállapodás felbontását vagy módosítását, ha rajta kívül álló okokból nem tud a tagnak munkát biztosítani.*

V.

A vagyoni viszonyokkal kapcsolatos kérdések rendezése

1. A kisszövetkezeti szférába tartozó szövetkezeteknél, szakcsoportoknál és munkaközösségeknél éppen a kis taglétszám miatt sokkal lényegesebb a nagyobb mérvű tagsági vagyon hozzájárulásra támaszkodás az induló tőke megszerzése, valamint az innovációs gazdálkodáshoz szükséges folyamatos tőkebiztosítás szempontjából, mint a nagyszövetkezetek esetében. Éppen ezért a tagsági vagyoni hozzájárulás konkrét formái igen változatos formákat vethetnek fel nemcsak a hozzájárulás tárgya, formája, hanem tartalma, vagyis a kölcsönös jogok és kötelezettségek rendezése vonatkozásában is. Éppen ezért a kisszövetkezetek esetében a vagyoni hozzájárulás módjait a nagyszövetkezeti szférához hasonló jelleggel jogszabályi formában behatárolni szinte egyáltalán nem volna szerencsés. Sőt a nagyszövetkezeti szférában is bizonyos fokig túlzottnak érezzük a vagyoni hozzájárulások korlátozását, ami különösen a Mgtsz-ek esetében igen erős.

A kisszövetkezetekre vonatkozó tagsági vagyoni hozzájárulást ezzel szemben éppen a fentebb említett körülmények helyes figyelembevétele mellett a Ksz. R. igen helyesen keretjellegűen rendezi. Ez azonban csak a főtenden-

[9] *Prugberger* T.: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1979.

cia. Néhány helyen azonban a behatárolásra irányuló törekvések fellelhetők. Ez vonatkozik a vagyoni hozzájárulás tárgyára és formáira egyaránt.

2. Vizsgálva először is a vagyoni hozzájárulás tárgykörét, helytelennek tartjuk azt, hogy a tervezett elképzelések a vagyoni hozzájárulás tárgyainak példálozó felsorolásánál nem említik meg a *földet*. Ez nyilván a mezőgazdasági kisszövetkezeti szféra különszabályozására irányuló jogalkotói koncepcióval függ össze. E különszabályozás helytelenségéből, és az együttszabályozás helyességéből kiindulva *szükségesnek tartanánk a vagyoni hozzájárulás tárgyai körében* a „termelőeszköz, épület, műhely, gépkocsi stb." mellett a „földet, állatférőhelyet, évelő kultúrát és a mezőgazdasági gépeket is" megemlíteni a vagyoni hozzájárulás lehetséges tárgyaiként.

3. A tagok vagyoni hozzájárulása a Ksz. R. szerint is *vagyontárgyak tulajdonba és használatba adása* útján történhet. E formák közül *a részjegy és a célrészjegyzést* nevesítve. Mindkettő pénzeszközök tulajdonba bocsátását jelenti, amely közül az utóbbi meghatározott célra történik. Éppen ezért, *ha nem arra a célra használja fel a szövetkezet, mint amire meghirdette, a tag részéről visszakövetelhető.* Ezt a joggyakorlat egységesítése szempontjából a Ksz. R.-ben *helyes volna kimondani,* mivel a célrészjegy szocialista jogunkban eddig nem igen alkalmazott intézmény volt. A Kereskedelmi Törvény (Kt.) által szabályozott célrészjegy pedig kiment a jogászi köztudatból.

A részjegy szabályozásával kapcsolatosan a Ksz. R. helyes szemléletet tükröz, midőn csak a legalacsonyabb mértéket határozza meg a tag kéthavi alapmunkadíjának összegében, legmagasabb mértékének megállapítását pedig a szövetkezeti önszabályozásra, illetőleg a közgyűlési határozatra bízza. Ez összhangban áll a kisszövetkezeti szférában jelentkező nagyobb mérvű tagsági vagyoni hozzájárulásra támaszkodás szükségletével. Ebből a szemszögből viszont problematikusnak látjuk azt, hogy a Ksz. R. a célrészjegy legmagasabb és legalacsonyabb összegét is jogszabályi keretek közé akarja szorítani nyilván alacsonyabbrendű és pénzügyi jogi tartalmi jogforrás útján. Ugyanígy jogszabályi keretek között kívánja a jogalkotó meghatározni „a célrészjegyzésnek, felmondásának, visszafizetésének, felhasználásának módját és feltételeit". Ha ez csak keretjogalkotás, akkor nem kifogásolható. Sőt bizonyos normák meghatározására tagérdekvédelmi szempontból szükség van. Azt viszont *aggályosnak látnánk, ha „a normálszövetkezeteknél"* kialakult és alkalmazott eddigi gyakorlathoz hasonlóan az állami hitelmonopólium féltése miatt a kisszövetkezeti szférában is *„a törvényes kamat" mértékére szorítanánk a célrészjegy után járó osztalék összegét,* vagy az esetlegesen alkalmazott tagsági kölcsön után járó kamatot.

A *tagsági kölcsönnél* tartva, annak megnevezését nem látjuk a Ksz. R. szövegében. Az igaz, hogy a Ksz. R. alapján „az alapszabály a vagyoni hozzájárulás más formáit is rendszeresítheti", és így a tagsági kölcsön kifejezett tételesjogi felemlítés nélkül bármely kisszövetkezetben kialakítható, mégis helyes lenne jelentőségénél fogva a vagyoni hozzájárulási formák között felemlíteni. Alapul véve ugyanis az ÁFÉSZekben az új gazdaságirányítási rendszerre áttérés időszakában kialakult azt a nagyon is figyelemre méltó gyakorlatot, mely szerint *állóeszköz-fejlesztésre, vagyis innovációra, új üzem beindítására és beruházásra célrészjegyzést hirdettek meg, míg a forgóalappótlásra a tagoktól kölcsönt vettek fel, a kisszövetkezeti szférában is hasonló jelleggel lehetne e két intézményt egymáshoz viszonyítva alkalmazni.*

4. A nem pénzbeni, hanem *a természetbeni vagyoni hozzájárulás formáinál* a Ksz. R. a kifejezetten csak tulajdonba és használatbaadás *visszterhes* módjairól beszél. A szövetkezeti szférában szükséges nagyobb mérvű tagsági vagyoni hozzájárulás adott esetekben az ingyenes tulajdonba és használatbaadás előtérbe állítását teheti indokolttá. Éppen ezért a Ksz. R-ben *olyan szövegezés lenne helyes, mely egyenlő súllyal említené meg a visszterhes és ingyenes vagyoni hozzájárulást, biztosítva az önszabályozás számára a diszpozitív választás, vagy kombinált alkalmazás lehetőségét.* Éppen ezért, mivel a vagyoni hozzájárulási formák kombinált alkalmazását a kisszövetkezeti szférában elsősorban az induló vagyon megteremtése szempontjából szükségesnek tartjuk, e kérdések belső szabályzati rendezése mellett előtérbe kell állítani az egyedi megállapodásokat is. Mindez indokolja, hogy a tagokkal megkötendő megállapodás ne csak *munka*megállapodás, hanem vagyoni megállapodás is legyen. Bár a Ksz. R. tesz utalást ilyen vagyoni megállapodásra, azt *azonban indokolatlanul a tulajdonba adással kapcsolatos térítésre szűkíti le.* A tagsági megállapodás vagyoni kérdéseket érintő részének nézetünk szerint nemcsak a vagyonbevitelt, hanem a tagsági viszony megszűnésével összefüggő vagyonkiadás konkrét módjait is rendezni kell. Erre ugyancsak a kisszövetkezetekre vonatkozó jogszabályban kellene *diszpozitív* szabályozás mellett iránymutatást adni.

5. A *tagsági viszony megszűnésével összefüggő vagyonkiadás* tekintetében vitathatónak látjuk azt a jogalkotási elképzelést, mely szerint a vagyoni hozzájárulás kiadását bizonyos időtartamra a vezetőség (vagy a közgyűlés) elhalaszthatja, ha ez a szövetkezet zavartalan gazdálkodásához elengedhetetlenül szükséges. Összevetve ezt ama már bírált koncepcióval, mely szerint a szövetkezetnek lehetősége lenne a munkamegállapodás egyoldalú felmondására, *a tag teljes kiszolgáltatottságához vezetne.* Nemcsak elvesztené a kereseti lehetőségét a munkamegállapodás egyoldalú felmondása következtében, hanem ezen felül még nem is jutna *hozzá ahhoz a vagyoni* hozzájáruláshoz sem, amelyet

máshol befektetve — esetleg egy másik kisszövetkezetbe lépve — újból megtudna indulni.

6. Utolsóként ebben a témakörben a *vagyoni és személyi közreműködés viszonyával* szükséges még foglalkozni. E vonatkozásban hivatkozunk Kotz László elképzelésére, amelyet a Szövetkezeti Kutató Intézetben 1980 februárjában a szocialista kisvállalkozás szövetkezeti formáiról rendezett vitaülésen fejtett ki. Eme elképzelés szerint lehetőséget kellene adni arra is, hogy a tagok egy része csak vagyoni hozzájárulással működjön közre a szövetkezetben, személyes közreműködés nélkül.[10] Ezt az elgondolást következetesen végig vezetve, a másik oldalon meg kellene jelenni az olyan tagoknak is, akik csak munkájukkal vennének részt a szövetkezet működésében, anyagi közreműködés nélkül. Egy ilyen *„vagy-vagy" megoldás ellentétben áll a szövetkezeti forma lényegével.* A szocialista kisvállalkozás egyéb gazdasági társulási formáiban azonban megoldható. *Szövetkezet esetében* enynyire sarkosítani nem lehet. Ott *az „is-is" megoldás követése a kívánatos.* Ezt figyelembe véve az volna a helyes, *ha a kisszövetkezeti jogalkotás mind a szövetkezet, mind a szakcsoport, mindpedig a munkaközösség esetében meghatározná a személyes és vagyoni közreműködésnek azt a hányadát, amelyet a másikkal kompenzálni lehet.* Így pl. többletmunka nyújtásával indokolt volna lehetőséget adni arra, hogy a tag annak értékével „törleszthesse" vagyoni hozzájárulását. *Minderre elvi kereteket a kisszövetkezeti jogi szabályozásnak kellene adni, aminek szövetkezetenként alkalmazható konkrét variációit a belső önszabályozás dolgozná ki* az egyes ágazati szövetségek ajánlás formájában kiadott iránymutatása mellett.

VI.

Felelősségi problémák

1. A kisszövetkezetekre vonatkozó jogalkotási elképzelések a tagok fegyelmi és anyagi felelőssége tekintetében az ISzt. és a végrehajtásáról szóló kormányrendelet szabályait kívánják alkalmazni. Kivétel csupán az lenne, hogy a tag gondatlan károkozás esetén a kártérítés felső határát az alapszabály a tag egyhavi átlagos munkadíjának összegére felemelheti. E megoldással szemben *elvi* alapon két irányban is kifogás tehető. Az egyik a már többször bírált ipari szövetkezeti centrikusság, a másik pedig az, hogy a kisszövetkezeti szférában egészen más, nem *„munkajogias"*, hanem inkább *„társaságjogias"* modellű felelősségnek kellene érvényesülnie.

2. Ennek figyelembevételével vizsgálva először a tagok *fegyelmi* felelősségét, mindenekelőtt a viszonylagos kis taglétszámot kell tekintetbe venni, és ebből eredően azt, hogy a tagoknak *fokozott bizalmi* kapcsolatban kell állniuk egymással. Éppen ezért azzal a taggal szemben, aki súlyosan vét a belső együttműködés szabályai ellen, és ezért meginog vele szemben a többiek bizalma, lehetőséget kellene teremteni arra, hogy viszonylag egyszerű eljárással a közösségből kirekeszthető legyen. Itt azonban számolni kell számos szubjektív elemmel is. Ezért a kisszövetkezeti szférában a „kizárás" helyett a *„tagsági viszony azonnali hatályú megszüntetését"* kellene intézményesíteni azzal, hogy a legújabb munkajogi szakirodalmi állásfoglalásokkal egyezően erről mint „fegyelmi büntetésről" *ne kelljen számot adnia* új munkahelyén. Ezenkívül a *fegyelmi büntetési rendszernek* az enyhébb büntetési nemek vonatkozásában történő egyszerűsítése is indokolt. A társaságjogias szemlélettel ellentétesnek tartjuk a munkadíjcsökkentést, valamint a kedvezményelvonást. Ezért a két fegyelmi büntetési nemet a kisszövetkezeti szférában ki kellene iktatni. Az alacsonyabb munkakörökbe helyezés és a tisztségből való megfosztás helyett itt egységesen „a bizalmi beosztástól — tisztségből való elmozdítást" volna helyes intézményesíteni. A legenyhébb büntetés pedig a megrovás lehetne.

3. Az anyagi felelősségrevonásnál mindenekelőtt számításba *kell venni azt, hogy gondatlan* károkozás esetében is bekövetkezhet egy olyan tetemesebb összegű kár, amely megrendítheti a kisszövetkezeti vállalkozás teherbíró képességét. A tag korlátozott összegű kártérítési felelőssége ilyen esetekben semmiféle „reparációs" segítséget nem jelent. A reparációt ezért valamiféle kisszövetkezeti *dolgozói kárbiztosítással* lehetne megoldani. Ezért megfontolandó volna a kisvállalkozási szférában ennek *kötelező biztosítás* formájában történő megszervezése és a kisszövetkezetek, szakcsoportok és munkaközösségek „vállalati munkakárbiztosítási" kötelezettségét a kisszövetkezeti jogszabályban előírni. A biztosító a kártalanítási kötelezettsége alól pedig a jelenlegi biztosítási joggal egyezően csak szándékos és súlyos gondatlan károkozás esetében mentesülhetne.

Ezzel együtt *a tagot csak szándékos és súlyosan gondatlan károkozás esetében volna helyes kártérítésre kötelezni.*[11] *Az előbbi esetben teljes kártérítésre lehetőséget adva.* Ha viszont csak *súlyos gondatlan károkozás* áll fenn, akkor a *tag felelőssége* a Ksz. R.-rel egyezően *korlátozott összegű, de az ott meghatározott mértékénél nagyobb volna.* Álláspontunk szerint *a kártérítés* felsőhatárát ilyen esetekre *6 havi munkadíj összegében volna helyes megállapítani.* Megfontolandó volna, hogy egy magasabb díjtétellel az

[10] Szocialista kisvállalatok létrehozása egyéni kezdeményezés alapján (Vita) Ism. és *Jugász* T.—*Prugberger* T.: Közgazdasági Szemle. 1980. 3. sz. 339—340. old.

[11] *Hegedüs* István: A dolgozói kollektíva tagjainak jogi felelőssége. Sz.V.K. keretében készült tanulmány. Bp. 1980. — *Sárközy* T.: Koncepció a jogi felelősség realitásokhoz közvetítéséről a népgazdaságban. III. rész. Sz.V.K. keretében készült tanulmány. Bp. 1981.

előbb említett kötelező munkakárbiztosítás szerződéses jellegű kiegészítés esetén kiterjedne a súlyosan gondatlan károkozásokra is. Ez esetben azonban felvethető, hogy a biztosítónak „regressz" jogot kellene biztosítani a károkozó taggal szemben.

A *vétkesség bizonyításának a terhét főszabályként továbbra is a szövetkezeten kellene hagyni, kivéve a tag kizárólagos őrizetében és használatában álló vagyontárgyakat ért károkat. Ebben a körben* valamennyi ágazatba tartozó kisszövetkezeti formánál az ISz. T. 35. § (2) bekezdésében foglalt megoldással egyezően *a tagnak kellene vétlenséget,* vagy kisebbfokú vétkességet bizonyítania, azaz *exculpálnia magát.*

VII.

A kisszövetkezetek könyvelése, adózása

1. A szocialista kisvállalkozásban kisszámú résztvevőről van szó, ami kizárja a nagyobbmérvű igazgatási apparátust. Sőt, a kis méretek miatt a kisvállalkozásban — így annak szövetkezeti formáinál is — a szakmai és adminisztratív tevékenység nem igen különül el egymástól. Ezenkívül a kistermelői taglétszám nem is igen bírna eltartani egy nagyobb méretű, kizárólag csak adminisztrációval foglalkozó személyzetet. Ez amellett szól, hogy *a kisszövetkezeti szférában egyszerűsített számviteli és bizonylatolási szabályok alkalmazására van szükség.* Ezt vonatkoztatjuk mind a könyvelésre, mind a pénzkezelésre, mind a vagyonnyilvántartásra.

Kettős könyvelésre, pénztárkönyvvezetésre, házipénztár-kelezésre, banki elszámolási számlán keresztül bonyolódó pénzgazdálkodásra és gazdálkodási alapok képzésére, vagyonvédelmi, tervszerű vagyonfelhasználási és adóellenőrzési szempontból a kisszövetkezeti szférában is szükség van. Mindennek azonban egyszerűnek és áttekinthetőnek kell lennie. Így pl. a zökkenésmentes és folyamatos gazdaságvitel szempontjából csak a leglényegesebb alapok képzését kellene előírni, úgymint: a tartalékalapot, fejlesztési alapot, amortizációs és részesedési alapot. Emellett a szövetkezeti önsegélyre figyelemmel felvethető még a szövetkezeti alap létesítése is. Ezen túlmenően azonban véleményünk szerint más alapokra nincs ebben a szférában szükség.

Az idevonatkozó szabályozás egyszerűsítését a kicsi adminisztrációs apparátus indokolja, az áttekinthetőségre törekvést pedig az, hogy mind a tagság, mindpedig az adóhatóság ellenőrizni képes legyen a jövedelemkimutatást, a jövedelemfelhasználást és a vagyonnyilvántartást. Ami a *tagsági ellenőrzést illeti,* azért van erre szükség, mert különösen a kislétszámú szövetkezetekben, szakcsoportokban és munkaközösségekben az egyszemélyi belső ellenőrzés, azaz egyszemélyi átruházott társasági ellenőrzés érvényesül, amelynél helyes az össztagságnak nagyobb fokú kontroll lehetőségét biztosítani. Evégből felvetődhet, hogy nem volna-e helyes a kisszövetkezeti szférában áthozni a KT.-ből azt a szabályt, hogy *bármely tag, bármikor jogosult a szövetkezet üzleti könyveibe* beletekinteni és *információkat kérni.* Az adóellenőrzésnél már nem jelentkezik ez a szempont, mivel az adóhatóságnak megvan a maga ellenőrzési szakapparátusa.

2. Az *adóügyi szabályoknak* — mint a gazdasági szabályozórendszer részét képező normáknak — a kisszövetkezeti szférát, sőt általában: a szocialista kisvállalkozást érintő részének az *egyszerűsítése az adókivetés „önbevallásos" rendszere miatt szükséges.* Az adókivetés önbevallásos rendszerét, vagyis azt, hogy az adókivetés alapjául szolgáló jövedelmet és vagyont maga a gazdálkodó szerv jelentse be, helyesnek tartjuk, mert csökkenti a bürokratizmust. Figyelembe véve azonban azt, hogy a szocialista kisvállalkozásban a már említett okokból kisméretű könyvelési és adminisztratív apparátus működésének, továbbá egyszerűsitett könyvvitelnek és vagyonnyilvántartásnak van értelme, *olyan áttekinthető adózási és adóbevallási rendszert kell kialakítani, ahol az adóbevallásnál s az adó befizetésénél minimális a tévedés lehetősége.* Vagyis olyan világos és áttekinthető adórendszerre van szükség, ahol a túlfizetésből egyértelműen a könyvelés nagyfokú szakmai járatlansága vagy hanyagsága, alulfizetésből pedig a jogosulatlan haszonszerzésre irányuló célzat tűnjön ki. Ennek megfelelően a „normál szövetkezetekre" érvényes jelenlegi bonyolult és ezért itt is idővel egyszerűsítendő[12] adóelvonási rendszert félretéve *olyan adórendszert volna szükséges a kisszövetkezeti szférában bevezetni, amely csak egységes földadót és egyéb ingatlanadót, valamint jövedelemadót ismerne.*

VIII.

A nagyszövetkezeti és kisszövetkezeti szférára vonatkozó jogi szabályozás kölcsönhatásai

1. A szocialista kisvállalkozásnak még az állami szektor keretei között megvalósuló szférájában is az egyéni és a mikrocsoporti érdekeltséget fokozott mértékben kell előtérbe állítani. Az össztársadalmi és a mikrotársadalmi-egyéni érdekeltség egyensúlyának messzemenő következetességgel fenn kell állnia. Még inkább vonatkozik ez a szövetkezeti csoporttulajdonra és annak kis vállalkozási szektorára. Általános gazdasági követelményként kell érvényesülni annak, hogy az össztársadalmi gazdasági érdek reális bázison nyugodjon és ne vélt érdek legyen, az egyéni érdeket tömörítő indirekt eszközökkel össszehangolt csoportérdeken kell alapulnia. He-

[12] *Meszticzky* A.—*Prugberger* T.: A mezőgazdasági és ipari szövetkezeteket érintő jogi túlszabályozás problémái. Szöv. Kut. Intézet Közlemények. 155. sz. 12—17. old.

lyesen tükrözi ezt a szemléletet az Mgtsz T. 4. § (2) bekezdésében foglalt rendelkezés. Idézzük: „A álllam a termelőszövetkezet céljának a társadalom érdekeivel összhangban történő megvalósítása érdekében az anyagi érdekeltségen alapuló gazdaságpolitikai eszközökkel befolyásolja a termelőszövetkezet gazdasági tevékenységét és látja el a hatósági igazgatási feladatokat."

Az idézett szabályból egyértelműen kitűnik, hogy a szövetkezetek esetében a prioritás a szövetkezeti érdekeké és ezeket kell az érdekeltségen nyugvó közvetett eszközökkel az össztársadalmi érdekek irányába hangolni. Az 1968. évi gazdasági reformkoncepciónak az 1972. évet követő bemerevítésével összhangban állt 1977. évi általános szövetkezeti jogszabálymódosítással hatálybalépett Mgtsz. R. 67. §-ának (1) bekezdése ezt az elvet már torzítja és az érdeksorrendet megfordítja. Idézzük: „A termelőszövetkezet terveit a népgazdasági tervezésről szóló törvény alapján, a *népgazdasági tervek,* a közös gazdaság és a háztáji gazdaságok adottságai és szükségletei, az értékesítési lehetőségek, valamint *a gazdasági ösztönzők* figyelembevételével készíti el." Ez a jogszabályszöveg nem fejezi ki a terv és a szabályozók közötti összhang szükségességét, azt az igényt, hogy a terveket a szabályozóknak kell közvetíteniük. Ebből nyilvánvalóvá válik az irányítás direkt és imperatív elemeinek előtérbe kerülése. Ez pedig a kisszövetkezeti irányítás viszonyaira is óhatatlanul kihat. Ezzel teljesen összhangban áll az Mgtsz. T. 1977-ben módosított 123. § (3) bek.-e, mely szerint: *„az ágazati szakmai felügyelet célja, hogy előmozdítsa a termelőszövetkezeteknél az ágazati gazdaságpolitika megvalósulását,* továbbá ... *ellenőrizze* a termelőszövetkezeteknek a társadalmi érdekkel összhangban álló ágazati tevékenységét, különösen a szövetkezeteknek nyújtott támogatás érvényesülését."

Míg az Mgtsz. T. 1977-ben érintetlenül maradt fentebb idézett 4. § (2) bekezdésének szövegéből az tűnik ki, hogy az ágazati gazdaságpolitikát közvetett eszközökkel kell megvalósítani, itt az „ellenőrzés" kitételből egyértelművé válik, hogy az *direkt* módon is megvalósítható. A gazdaságirányítási gyakorlat ezt meg is tette az informatív eszköztárt felhasználó állami elvárási és pszeudo-tervirányítás, a szövetkezeti összevonás és profiltisztítás formájában. Mindezt figyelembe véve szükségesnek látjuk mindenekelőtt az Mgtsz. R. 67. § (1) bekezdésének akkénti módosítását, hogy a népgazdasági terv és a szabályozók összhangba kerüljenek a következő szövegmódosulást maga után vonva: „valamint a népgazdasági terv szempontjait tükröző gazdasági ösztönzők figyelembevételével" készíti el (a szövetkezet) a tervét. A 4. § (2) bek.-ének módosításánál ezzel összhangban az ágazati gazdaságpolitikai ellenőrzési jogosultságot a normativitást erősítve le kell szűkíteni az állami támogatás felhasználására és az ágazati-szakmai jellegű jogszabályok betartására.. Ez utóbbi azonban már nem ágazatpolitikai, hanem ágazatigazgatási, azaz hatósági ágazati tevékenység. Ezen a körön kívül csak az ágazatpolitika megvalósulásának „figyelemmel kísérése" jöhetne szóba, mint 1972 előtt, melynek célja tapasztalatszerzés az indirekt gazdasági szabályozórendszer működéséről és esetleges változtatásának szükségességéről.

2. A szövetkezetek gazdasági tevékenységének informatív, centrális irányításának itt vázolt koncepciójával áll összhangban az ugyancsak 1977-ben alkotott Mgtsz. R. 26. § (4) bekezdésének ama kitétele, hogy „a vezetőség a magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók, az üzemi vezetők hatáskörébe csak kár megelőzése érdekében hozhat intézkedést". A testületi hatáskört korlátozó ez a rendelkezés — szerintünk — teljes terjedelmében kiiktatandó. Nemcsak a kisszövetkezeti, de a nagyszövetkezeti szférában is elengedhetetlen, hogy a közgyűlés által választott legfelsőbb kollektív vezetés hatásköre teljes legyen, amit csak a tagság a közgyűlésen korlátozhasson. A testületi hatáskör korlátozása helyett inkább a *testületi felelősséget kell emelni.* Ez felel meg a szövetkezeti testületi gazdaságvezetés modelljének. Az előbbi, lényegében — már az állami szektorban is túlhaladott — egyszemélyi állami vállalati vezetői modellnek a szövetkezetekre történő átültetése. Éppen ezért e szabálynak és jogelvnek a szövetkezeti jogból való teljes kiiktatása mellett lehetővé kell tenni azt, hogy a szövetkezet igazgatósága-vezetősége bármely ügyben dönthessen. Döntéséért azonban mind a testületet, vagyis annak tagjait egyetemleges felelősség terhelje, amely alól csak az mentesülhet, aki a határozat ellen szavazott, vagypedig aki a határozathozatalban nem vett részt. Ezt a szabályt valamikor a Ptk. 57. §-a mondotta ki a szövetkezetekről szóló alcímében. E szakaszt azonban a Ptk. 1977. évi módosítása eltörölte anélkül, hogy az SzVt., vagy az ágazati jogi szabályozás átvette volna. Éppen ezért egy ilyen rendelkezéssel szükséges lenne az SzVt. felelősségi szabályait kiegészíteni. A kisszövetkezeti szféra egyébként is közvetlen testületi vezetés és felelősség nélkül elképzelhetetlen a tagság kislétszáma miatt. Egy ilyen szabály ugyanakkor a nagyszövetkezeti gazdálkodást is előrelendítené, csökkentve a jelenlegi tagsági elidegenedési tendenciákat.

Jelenleg az Mgtsz. T. nem ismeri a próbaidős tagságot. Mivel már a mezőgazdasági tevékenység sok területen *kvalifikált* képesítést és komoly szakmai ismeretekkel megalapozott gyakorlatot kíván, indokolttá válna, hogy az Mgtsz. ágazatban mind a normál, mind a kisszövetkezeti szférájában is meghonosodna tételesjogilag is rögzített módon.

A másik felvetésünk az Mgtsz. vagyonbeviteléhez kapcsolódik. A föld kollektív rendelkezésre bocsátása, valamint az egyéb termelőeszközök bevitele a kisszövetkezeti szférában — mint korábban erről szó esett — jelentős ténye-

ző lehet. Nem így azonban a „normál-szövetkezeti" szférában, ahol a koncentrált termelési „nagykeresztmetszet" következtében a kisüzemi termelőeszköz-bevitel időszerűtlenné vált, a földet pedig már az elődök korábban már a szövetkezetbe vitték. Ez azt indokolja, hogy az Mgtsz.-ekben is meghonosodjon a vagyoni hozzájárulás pénzbeli formája, a részjegy és a célrészjegy. A szakszövetkezetekre vonatkozó jogi szabályozás már megindult ezen az úton. (Mgtsz. R. 57—60. §)

IX.

A kisszövetkezetek, szakcsoportok és egyéb szövetkezeti formák érdekképviselete

A jelenlegi jogi szabályozás csak a szövetkezetek és tagjaik, valamint a csak szövetkezetek részvételével működő társulások érdekképviseletéről szól. A szövetkezetek érdekképviselete felöleli mind a szövetkezetek gazdasági, mind társadalmi tevékenységét, beleértve tagjaik anyagi és kulturális érdekeinek képviseletét, védelmét.

Az érdekviszonyok bonyolultabbá válása a kollektíván belül jelentkező rétegek (ifjúság, nők, szakemberek, nyugdíjasok) érdekeinek feltárása, ütköztetése, képviselete a szövetkezeti önkormányzat mechanizmusának folyamatos fejlesztését igényli. Erre a szövetkezeti jogi szabályozás úgy reagált, hogy kötelezően előírta a Nőbizottság, Háztáji bizottság létesítését és ösztönözte a szövetkezeteket egyéb (ifjúsági, sport, kulturális stb.) bizottságok létrehozására. Önmagukban a bizottságok nem elegendőek az egyes tagi és rétegérdekek integrálására. A szövetkezeten belül elkülönült érdekek a belső struktúra változásával egyidejűleg változnak. A háztáji gazdaság és a közösgazdaság mai arányának, viszonyának nemcsak mennyiségi szempontjai, hanem minőségi okai is vannak. Az érdekek struktúrálódása, relatív, elkülönült belső szervezetet is igényel. A háztáji és a kistermelés szakosodása a tsz által történő integrálás nemcsak a vezetés szervezési módszereinek megújítását, hanem az érdekfeltáró, demokratikus önkormányzat megújítását is igényli. Ennek fő szempontjai nem a transzmisszió felülről lefelémenő parancsa, vagy az irányítás szempontja, hanem a kistermelő szövetkezeti tag vagy kívülálló állampolgár oldaláról kell, hogy történjen. Lehetővé kell tenni, hogy a kistermelői érdekek is markánsan, torzítás mentesen megfogalmazódhassanak, ütközhessenek a szövetkezeti közös gazdaság érdekeivel és felodódhassanak a szövetkezeten belül. A feloldás lehetőségét megfelelő intézmény közbeiktatásával, a külső társadalmi, állami szervek előtt is nyiltabbá kell tenni, hogy a feszültségek, ellentmondások időben felismerhetőek legyenek.

A kisszövetkezetek és a szakcsoportok érdekképviselete alaposabb elemzést igényelne, az azonban látszik, hogy a téma megkerülése a kistermelők érdekképviseletének figyelmen kívül hagyásával járna együtt.

A szövetkezetek jelenlegi intézményrendszere ugyanis elfedheti a valóságos problémákat, vagy a szövetkezet „magasabb" érdekei szerint szűrve továbbíthatja a kistermelői érdekkört. Vázolva a lehetséges elképzeléseket, a háztáji és kistermelői érdekstruktúra kialakítására a következő változások képzelhetők el:

A jogi személyiségű kis- és nagyszövetkezetek tevékenységük profilja szerint lehessenek több szövetkezeti érdekképviseleti szerv tagjai, vagy alakíthassanak szakmai szövetségeket is, hiszen jelentős volumenű ipari, kereskedelmi tevékenység szerveződik egyazon szövetkezetnél.

A szövetkezeten belül létrehozott szakcsoportok rendelkezzenek munkahelyi közösségi jogállással, vagy szerveződjön szakcsoporti tagozat néven olyan önkormányzati szervezet, amely a szakmai tagoltságot is figyelembe véve a szövetkezeten belüli struktúrában, érdekképviseleti alapon venne részt. Pl. a küldöttgyűlésbe választhat küldöttet; ezenkívül a területi szövetségek szintjén is célszerű lenne létrehozni választott választmányi tagozatok keretében önkormányzati fórumot, ahol a kistermelői érdekek a nagyüzemi érdekekkel lennének egyeztetve.

Az országos érdekképviseleti szervek szintjén szintén hasonló fórumot kellene teremteni a kistermelői érdekeknek.

Prugberger Tamás—Zsohár András

A személyiségi jogok védelme a magyar polgári eljárásban*

I.

A személyiségi jogok és a bíróság

1. Mindenekelőtt egy *metodikai* természetű megjegyzés.

A személyiségi jogok polgári eljárási védelme kérdésének vizsgálatakor célszerűnek látszik figyelemmel lenni kétféle megközelítés lehetőségére.

Az *első megközelítési mód* alkalmazásakor azoknak az állampolgári jogoknak a polgári eljárás rendjén történő érvényesülését tanulmányozzuk, amelyeket a társadalmi-politikai gyakorlatban és a társadalomtudományokban (kö-

* A II. Magyar—Szovjet Polgári Eljárási Kollokviumon tartott előadás nyomán.

zöttük az állam- és jogtudományban is) *emberi alapjogok*nak tekintenek és ilyen minőségükben nevezik őket személyiségi jogoknak.[1] Ezek az alanyi jogok az állampolgár jogi státuszának keretében alapvető jellegűek, jogi szabályozást rendszerint az alkotmányban és más fontos törvényekben nyernek; védelmük és megvalósításuk egyik útja: a polgári eljárás.

A *második megközelítés* szűkebb kört fog át. A polgári eljárásban részt vevő állampolgároknak — akármilyen minőségben (pl. felperesként, alperesként, harmadik személyként stb.) jelennek is meg a bírósági eljárásban — vannak bizonyos, processzuális pozíciójukhoz igazodó alanyi jogaik, vagyis *processzuális alanyi jogaik*, amelyeket a polgári eljárás folyamán tiszteletben kell tartani és védelemben kell részesíteni. Ezek kétségkívül szintén a személyiségi jogok közé tartoznak, azoknak egy viszonylag szűkebb körén, az igazságszolgáltatásbeli személyiségi jogok körén belül a *polgári eljárási személyiségi jogok* csoportját alkotják. E polgári eljárási személyiségi jogoknak feltétlenül érvényesülniük kell megfelelő módon minden polgári peres és nemperes eljárásban, annak konkrét tárgyára való tekintet nélkül, vagyis nemcsak azokban a bírósági eljárásokban, amelyek közvetlenül valamely — emberi alapjognak minősülő — személyiségi jog érvényre juttatására irányulnak, hanem az állampolgárok egyéb (pl. vagyoni) jogainak biztosítását célzó eljárásokban is.

A mondottakból kitűnik, hogy a személyiségi jogok e két köre részlegesen (pl. egyes igazságszolgáltatási garanciális alapjogok tekintetében) fedheti is egymást; a polgári eljárás során történő védelmük vizsgálatánál mindenesetre *együttesen* alkalmazandó mindkét megközelítési mód.

2. A személyiségi jogok védelmére vonatkozó magyar jogi szabályozás *fejlődésének* áttekintésekor szembeötlő módon jelentkeznek bizonyos jellegzetességek.

A normatív rendezés *struktúrája* mindenkor azt az ismert képet mutatta, hogy az alapvető személyiségi jogok és a személyiségi jogvédelem alapjai elsődlegesen az Alkotmányban nyertek szabályozást, kibontakoztatásuk és kiegészítésük pedig további jogszabályokban — kódexekben (pl. Büntető törvénykönyv, Polgári törvénykönyv, Büntetőeljárási törvény, Polgári perrendtartás), egyéb törvényekben (Bírósági szervezeti törvény, Államigazgatási eljárási törvény stb.) és más jogszabályokban — ment végbe. (E vonatkozásban egyébként nem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar jogtudományban szilárdan kialakult álláspont szerint az alkotmány rendelkezései is közvetlenül érvényesítendő, végrehajtandó normák.)[2] Az ország felszabadulása, illetőleg az 1949. évi Népköztársasági Alkotmány elfogadása óta eltelt évtizedek folyamán azonban jelentős terjedelemváltozás (bővülés) állt be, és mutatkoznak bizonyos arány- és hangsúlyeltolódások is a személyiségi jogok, valamint védelmük jogi szabályozása terén.

A II. világháború befejezését követő *első két évtizedben* — a korszakos jelentőségű társadalmi-gazdasági változások hatására — fokozottabb mértékben állott előtérben a személyiségi jogok *politikai* tartalma (kiegészítve némileg a büntetőjogi védelmi vonatkozásokkal), és erős hangsúlyozást nyert *deklaratív* oldaluk. A polgári jog keretében (is) biztosított személyiségi jogok viszonylag szerényebb szerepet töltöttek be, és ugyanez jellemezte polgári eljárási védelmük jelentőségét is.[3]

Az *utóbbi másfél évtizedben* viszont az az irányvonal érvényesül, melyet egyfelől a személyiségi jogokra vonatkozó normatív szabályozás lényeges *kiszélesedése*, másfelől pedig a politikai tartalomnak és a deklaratív jellegnek *hatékony szankciókkal* történt kiegészülése jellemez. Az 1972. évi I. törvénnyel megvalósított alkotmányreform számottevő mértékben bővítette a személyiségi jogok alkotmányi katalógusát, az 1972—73. évi magyarországi törvénykezési reform pedig (az 1972. évi IV. számú új Bírósági szervezeti törvény, az 1972. évi V. számú új Ügyészségi törvény, az 1972. évi 26. számú tvr.-be foglalt III. Polgári perrendtartási novella, az 1973. évi I. törvénybe foglalt új Büntetőeljárási törvény és több más jogszabály) újabb személyiségi jogok intézményesítése mellett fejlesztette a védelmüket szolgáló szankciórendszert is. Igen nagy jelentősége volt a továbbiak során a Polgári törvénykönyv 1977-ben bekövetkezett — sok vonatkozásban újrakodifikálásnak tekinthető — megreformálásának, amely megvalósította a személyhez fűződő jogok *átfogó civilisztikai normatív rendezését.*[4]

Mindezeknek a fejleményeknek az eredményeként természetszerűleg gazdagodott a Magyar Népköztársaságban a személyiségi jogok védelmének polgári jogi eszköztára, és erősödött a polgári eljárásjog szerepe — de egyben felelőssége is —, a személyiségi jogokat ért sérelmek orvoslása, e jogok valóságos érvényesülésének biztosítása terén.

A személyiségi jogok normatív rendezésében és jogszabályi értékelésében bekövetkezett e változások *hátterében* az első időszakban a szocialista fejlődés útjának választásával együttjárt

[1] A kiterjedt magyar jogirodalomból lásd *Halász* József—*Kovács* István—*Szabó* Imre (szerk.): Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965; *Kovács* István—*Szabó* Imre: Az emberi jogok dokumentumokban. Bp. *1980*[2]; *Antalffy* György—*Prandler* Árpád: O pravah cseloveka. „Obzor vengerszkogo prava", 1978 1—2. sz. 5. old.

[2] Vö. legutóbb *Bihari* Ottó: Az államhatalom gyakorlásának kérdései napjainkban. Állam és Igazgatás, 1981. 5. sz. 387. old.

[3] Vö. *Erőss Pál:* Emberi mivoltunk polgári jogi védelme. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1972. 11. sz. 668. old.

[4] Vö. *Sólyom* László: A személyhez fűződő jogok. J. K. 1979. 6. sz. 327. old.

gazdasági-társadalmi átalakulások, a második időszakban pedig azok a követelmények állottak, amelyek a fejlett szocialista társadalom építése kapcsán a demokratikus rendszer továbbfejlesztésével és a magyarországi gazdaságirányítási reformmal függöttek össze.

3. A Magyar Népköztársaság Alkotmányának praeambuluma kiemelt helyen utal arra, hogy szocialista országunkban „az államhatalom a nép érdekeit, az állampolgárok alkotó erejének szabad kibontakozását és jólétét szolgálja". E feladat megvalósításának egyik fontos eleme az állampolgárok jogainak védelme, jogszabályi rögzítésük és az érvényre juttatásukat szolgáló biztosítékok megteremtése.

Érdemes felfigyelni arra, hogy az 1972. évi alkotmányreform — elvi megfontolások alapján — a korábbinál szélesebb értelemben fogalmazta meg a szóban forgó jogokat. Míg az 1949. évi alkotmányszöveg még „a dolgozók jogairól" szólt, addig az 1972 óta hatályos alkotmányszöveg már „állampolgári jogokként" tesz róluk említést; utóbbi kifejezés felöleli a korábbi elnevezés tartalmát is, de az alanyi kört szélesebben szabja meg. Az új alkotmányszöveg miniszteri indokolása kifejezetten utal a terminológiai változtatásra és kiemeli, hogy a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása és a kizsákmányoló osztályok felszámolása következtében az elnevezésbeli kettősség fenntartása Magyarországon már nem indokolt.

Az állampolgári jogok mellett az új alkotmányszöveg — nyilvánvaló kitekintéssel a nem magyar állampolgárságú személyekre is — említést tesz az emberi jogokról, amelyekre nézve általános érvénnyel állapítja meg, hogy a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja őket [54. § (1) bek.].

A személyiségi jogok szempontjából az Alkotmánynak főként a következő normái jönnek figyelembe: 2. § (a dolgozók hatalomgyakorlása és részvételük a közügyek intézésében), 4. § (a társadalmi szervezetek, köztük a szakszervezetek jogai), 5. § (kizsákmányolásmentesség), 6. § (társadalmi tulajdon), 10. § (jog a szövetkezeti tagsághoz), 11. § (személyi tulajdon), 12. § (kisárutermelői és magántulajdon), 13. § (az öröklés joga), 14. § (a munkához való jog), 15. § (a házasság és család védelme), 16. § (az ifjúság védelme), 17. § (az élet, testi épség, egészség védelme, a társadalombiztosításhoz való jog), 18. § (a tudományos munka, művészet, oktatás, művelődés támogatása), 54. § (általában az emberi jogokról és az állampolgári jogokról), 55. § (jog a munkához és megfelelő díjazásához), 56. § (jog a pihenéshez), 57. § (jog az élet, testi épség és egészség védelméhez), 58. § (jog anyagi ellátáshoz öregség, betegség és munkaképtelenség esetén), 59. § (jog a művelődéshez), 60. § (a tudományos és művészi alkotótevékenység szabadsága), 61. § (állampolgári jogegyenlőség; nem, felekezet vagy nemzetiség szerinti hátrányos megkülönböztetés tilalma; nemzeti egyenjogúság, jog az anyanyelv használatához, az anyanyelven való oktatáshoz, a saját kultúra megőrzéséhez és ápolásához), 62. § (nők és férfiak egyenjogúsága), 63. § (lelkiismereti szabadság és szabad vallásgyakorlás), 64. § (a szocializmus, a nép érdekeinek megfelelő szólásszabadság, sajtószabadság és gyülekezési szabadság), 65. § (egyesülési jog), 66. § (személyi szabadság és sérthetetlenség, a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartása), 67. § (menedékjog), 68. § (jog a közügyek intézésében való részvételre, javaslattételre állami és társadalmi szervezeteknek).

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya — mint látható — azt a szerkezeti megoldást alkalmazza, hogy „a Magyar Népköztársaság társadalmi rendje" című I. fejezetben (1—18. §-ok) elvi formában említett egyes alapjogokat „Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei" című VII. fejezetben (54—70. §-ok) részletezőbb módon szabályozza, hozzájuk iktat egyes további alapjogokat és valamennyinél feltünteti megvalósításuk egyes konkrét biztosítékait is.

Az állampolgárok jogainak reális megvalósításában kiemelkedő hely illeti meg a *bíróságokat*. A magyar alkotmány hivatkozott tételeiből okszerűen következik az, amire az alkotmány más rendelkezései és további jogszabályok is ismételten utalnak, hogy ti. az állam *minden szervének* és tisztségviselőjének kötelessége előmozdítani az állampolgárok jogainak gyakorlati érvényesülését. Mindemellett nem vitás a bíróságok elsődlegessége e feladat vonatkozásában. Az alkotmány maga sem hagy kétséget arra nézve, hogy ezt a szerepet is szánja — egyebek között — a bíróságoknak. A magyar alkotmány kimondja: „A Magyar Népköztársaság bíróságai védik és biztosítják ... az állampolgárok jogait és törvényes érdekeit ..." [50. § (1) bek.]

A *bírósági védelemhez való jog*nak ilyen módon általános alkotmányi alapelvként megfogalmazott tétele részletesebb kibontást nyer más törvényekben, elsősorban a Magyar Népköztársaság Bírósági szervezeti törvényében.

Az alkotmányreform után szintén 1972-ben elfogadott új magyar Bírósági szervezeti törvény is tükrözi a szocialista demokrácia — s egyben a jogtudományi gondolkodás — fejlődését Magyarországon, amikor teljes egyértelműséggel szögezi le a *bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának* elvét (1. §). A korábbi magyar Bírósági szervezeti törvény (1954. évi II. törvény) nem tartalmazott kifejezetten ilyen tételt; az belőle és az alkotmány szövegéből csupán kikövetkeztethető volt. A bizonytalansághoz hozzájárult az is, hogy magasszintű jogszabályok nem határozták meg kétséget kizáróan a bírósági útra tartozó ügyek körét, és egyes bíróságon kívüli szervek (különféle döntőbizottságok, államigazgatási hatóságok, társadalmi szervek) is végeztek jogvitadöntő tevékenységet. Mindez oda vezetett, hogy az eljárásjog tudományában is lehetett találkozni olyan nézettel, amely tagadta a bírósági igazságszolgáltatás kizárólagossága elvének érvényességét. Az 1972—73. évi magyar

törvénykezési reform kétségkívül jelentős előrelépés a jogszabályi és elvi tisztázás terén.

A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a bíróságnak monopóliuma van a jogvédelemre a szocialista államban, hogy a bíróság az egyetlen szerv, amely jogviták eldöntésével és ennek révén az állampolgárok jogainak védelmével foglalkozik.

A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve ebben a vonatkozásban csupán azt jelenti, hogy egyedül a bíróság nyújt *igazságszolgáltatási úton* jogvédelmet, vagyis éppen a bírósági eljárás az állampolgárok jogai érvényre juttatásának az az útja, amelyet a szocialista államban a legmagasabb fokú demokratikus biztosítékok öveznek. Demokratikus garanciák érvényesülnek *bíróságon kívüli szervek* eljárásában is, az igazságszolgáltatás azonban olyan biztosítékokkal van körülbástyázva, amelyek a maguk teljességében és összességében kizárólag a jogvédelemnek ezt az útját jellemzik (pl. társasbíráskodás, a nép részvétele az igazságszolgáltatásban, a bírák választása és függetlensége, a nyilvánosság, a rendelkezési elv, a peranyagszolgáltatási elv, a közvetlenség stb. stb.).

A Magyar Népköztársaság Polgári törvénykönyve kimondja, hogy a törvényben biztosított jogok védelme az állam minden szervének kötelessége (7. §). A helyzet valóban az, hogy a civilisztika körébe eső egyes jogvitákat elbírálnak jogszabályilag meghatározott esetekben egyes *államigazgatási* és *társadalmi* szervek is.

A birtokháborítási vitában például a helyi tanács végrehajtó bizottságának *szakigazgatási szerve* nyújt viszonylag gyors védelmet a birtokosnak (Ptk. 191. § és 1961. évi 11. számú tvr. 26. §); csaknem valamennyi munkaügyi jogvitában, valamint a szövetkezeti tagsági viszonnyal összefüggő jogvitákban alapfokon a *munkaügyi döntőbizottság*, illetőleg a *szövetkezeti döntőbizottság* — mint társadalmi szervek — járnak el (az 1967. évi II. törvény 63. §-a és a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. törvény 86. §-a); a szocialista együttélési szabályok megsértésének eseteiben vagy fegyelmi elbírálásra alkalmas bizonyos magatartások esetén — meghatározott jogszabályi feltételek mellett — eljárhat a vállalatnál, intézménynél stb. szervezett *társadalmi bíróság* is (a társadalmi bíróságokról szóló 1975. évi 24. számú tvr. 8. §-a); viszonylag ritkábban előforduló esetekben [Pp. 360. § (1) bek.] *választottbíróság* is eljárhat Magyarországon valamely fizikai személy részvételével folyó jogvitában: külföldi fizikai személynek magyar gazdálkodó szervezet elleni, valamint külföldi fizikai személyek egymás közötti perében (magyar állampolgárok egymás közötti jogvitáikban nem vehetik igénybe a választottbíróságot).

A jogvédelem egyfelől bírósági útjának, másfelől államigazgatási és társadalmi útjának egymás közötti *viszonyát* Magyarországon a következő főbb vonások jellemzik:

a) a szocialista igazságszolgáltatásnak a legmagasabb fokú demokratizmust biztosító szervezeti és eljárási alapelvei a bírósági út esetében általánosan és teljes mértékben, az államigazgatási vagy társadalmi út esetében azonban csupán esetileg és részlegesen érvényesülnek;

b) a civilisztika területén a bírósági útnak primátusa van a többi jogvédelmi úttal szemben (közelebbről lásd a II. fejezet 4. pontjában). A Polgári törvénykönyvben biztosított jogok érvényesítése és védelme az általános szabály szerint (Ptk. 7. § második mondat) bírósági útra tartozik; csak magasrendű jogszabály (törvény, tvr., minisztertanácsi rendelet és határozat — Ptk. 685. § *a)* pont) tehet ez alól kivételt, vagyis terelhet ilyen ügyet bíróságon kívüli szerv elé elbírálásra;

c) a bírósági útról elterelt polgári jogi, családjogi, munkajogi és szövetkezeti jogi ügyekben is megmarad a bíróság szupremáciája a bíróságon kívüli szervekkel szemben:

1. az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit érintő ügyben a bíróságon kívüli szerv határozata ellen a felek a jogszabályban meghatározott esetekben bírósághoz fordulhatnak [Bírósági szervezeti törvény 3. § (2) bek.], mint például a fentebb említett munkaügyi döntőbizottsági és szövetkezeti döntőbizottsági határozat ellen is [Pp. 349. § (2) bek.];

2. a Bírósági szervezeti törvény leszögezi a bíróság elsőbbségét a hatáskör felől való döntés tekintetében is; ha ti. a bíróság megállapítja valamely ügyben hatáskörét vagy annak hiányát, illetőleg határoz az ügy érdemében, döntése kötelező minden más szervre [5. § (1) bek.];

3. további biztosítéka a bíróság elsőbbségének az a rendelkezése is a Bírósági szervezeti törvénynek [5. § (2) bek.], melynél fogva a bírósági útra tartozó ügyben a bírósági eljárást megelőzően eljárt más szerv — pl. munkaügyi vagy szövetkezeti döntőbizottság — által meghozott jogerős határozat ellen emelt ügyészi óvás elutasítása esetén az ügyész az elutasító határozat ellen keresettel fordulhat a bírósághoz;

d) nagyon valószínűnek látszik, hogy a fejlett szocialista társadalom építésének előrehaladása során, valamint magában a fejlett szocialista társadalomban tovább növekszik a bírósági út jelentősége és szaporodik azoknak az ügycsoportoknak a száma, amelyeket a törvényhozás bírósági hatáskörbe utal. A bírósági út ezekben az esetekben is abban a kétféle struktúrában fog megvalósulni, hogy vagy már eleve bírósági útra fog átmenni a korábbi jogszabályi helyzet szerint bíróságon kívüli szerv elé tartozott ügy (ez történt pl. Magyarországon, amikor 1973. január 1-től a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitái a korábbi gazdasági döntőbizottságoktól átkerültek az általános bíróságokhoz), vagy pedig a bíróságon kívüli szerv addig véglegesnek tekintett határozata ellen fogja megnyitni a törvényhozó a felülbírálat bírósá-

gi útját (ez a tendencia máris megfigyelhető a szocialista országokban az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának intézményesítése, illetőleg bővítése kapcsán).

A bíróság igénybevételének (a bírósághoz való fordulásnak) joga olyan garanciális joga az állampolgárnak, amelynek alapvető szerepe van jogai és törvényes érdekei érvényesítésében, és amelyről az állampolgár joghatályosan le sem mondhat.

A bíróság igénybevételének joga — terjedelmét tekintve — egybeesik a *bírósági út* intézményével: azokat az állampolgári *alanyi* jogokat fogja át, amelyeknek az érvényesítése előtt a jogszabály — a *tárgyi* jog — megnyitotta a bírósági utat. Ehhez képest a bírósági út jogintézménye — felfogásunk szerint — nem egyéb, mint általános és tárgyiasult (objektiválódott) megnyilvánulási formája a bíróság igénybevétele egyedi és alanyi (szubjektív) jogának.

II.

A személyiségi jogok védelme a polgári perben

4. Az állampolgárok jogainak a bírósági út igénybevétele révén megvalósuló védelmében a legfontosabb szerep a *polgári eljárásnak* jut.

A polgári eljárás — a maga egészét tekintve — tulajdonképpen nem egyéb, mint a jogvédelem biztosítását szolgáló szervezett és rendezett tevékenységsorozat. Ha a polgári eljárás *célját* akarjuk meghatározni, éppen a jogvédelem gondolatából kell — nézetünk szerint — kiindulnunk.

A magyar Polgári perrendtartás 1. §-ában a törvény céljára nézve megfogalmazott tételt elméletileg továbbfejlesztve, a polgári eljárás célját a következőképpen határozhatjuk meg: *igazsághű és törvényes ítélkezés révén valóságos jogvédelem nyújtása a feleknek vitás polgári ügyeikben.*[5]

Az így felfogott *jogvédelmi gondolat* áthatja a magyar polgári perrendtartás egész rendszerét. Nem túlzás azt állítanunk, hogy ezt a célt, ennek a célnak a minél eredményesebb megvalósítását szolgálják a magyar polgári peres eljárás alapelvei és a szocialista demokratizmus tételeinek az igazságszolgáltatásra történt kivetítése nyomán kiépített perszerkezet, valamint a Pp. részletrendelkezései is.

A bírósági eljárás jogvédelmi jellege természetesen nem csupán az állampolgárok ügyeiben mutatkozik meg, hanem a szocialista szervezetek (az 1977. évi magyar Ptk.-reform terminológiája szerint: „gazdálkodó szervezetek") jogvitáiban is. Döntő jelentőséggel mindenesetre az állampolgárok polgári ügyeiben manifesztálódik, hiszen ezek teszik ki a Polgári perrendtartás szabályai szerint elbírálandó ügyek túlnyomó többségét.

A bírósági statisztika tapasztalatai szerint a polgári pereknek az elmúlt évtizedekben rendszerint évi 200 000 alatt maradt mennyiségén belül elenyészően csekély számban szerepeltek a szocialista szervezetek egymás közötti perei az állampolgárok perei mellett. (A szocialista szervezetek egymás közötti jogvitáinak túlnyomó többsége a gazdasági döntőbizottságok elé tartozott; elenyészően csekély mennyiséget tettek ki a bírósági polgári eljárás során — részben különleges szabályok alapján — elbírált pereik.) Méltán lehetett ebben a korábbi időszakban a polgári bíráskodást Magyarországon olyan intézményként felfogni, amely — az állami munkamegosztás szerint — csaknem mindig állampolgárok (magánszemélyek) jogvitáival foglalkozott. Változás állt be e téren az említett 1972—73. évi törvénykezési reform révén. Azóta — évenkénti eltérésekkel — a gazdasági perek 10—20%-kal növelik a Polgári perrendtartás szabályai szerint elbírált perek összes mennyiségét.

Ez a — magában véve igen fontos — változás mindazonáltal mégsem halványítja el a polgári eljárás szerepét az állampolgárok jogainak védelmében, hiszen a jelzett átalakulás nem ennek rovására érvényesült, sőt ezt nem is érintette. A szocialista szervezetek jogvitáinak bírósági útra terelése — ebből a nézőpontból — csupán a polgári peres ügyforgalom belső számarányait módosította, anélkül azonban, hogy ezáltal a legkisebb mértékben is csökkent volna az állampolgárok pereiben nyújtott jogvédelem jelentősége. A valóságban ennek az ellenkezője következett be: a személyhez fűződő jogok védelmének 1977. évi átfogó rendezésével — mint erre már utaltunk — éppen növekedett az e területen nyújtott polgári eljárási jogvédelem terjedelme és hatékonysága. Nem ingatja meg ennek a tételnek az érvényességét az a körülmény sem, hogy a szoros értelemben felfogott személyi jogokkal kapcsolatos polgári perek mennyisége viszonylag nem magas (erre még visszatérünk).

5. A bíróság igénybevételének joga — a magyar jogi szabályozás szerint — a polgári *peres* (kereseti) és *nemperes* eljárás megindításának formájában realizálódik.

Az állampolgár sok esetben nemperes eljárás útján érvényesíti alanyi jogait (lásd közelebbről a III. fejezet 9. pontját). Alapvető jelentőségük mindazonáltal a keresettel induló polgári pereknek (a Pp. általános szabályai szerint lebonyolódó — „rendes" — pereknek és a több vonatkozásban sajátszerűen szabályozott különleges pereknek) van.

Ez a körülmény megszabja a *keresetnek* mint a polgári per útján érvényesíthető alanyi jog bírósági védelme elsődleges eszközének a szerepét is az állampolgári jogok biztosításában és a polgári eljárás rendszerében.

[5] Közelebbről lásd *Névai* László: A polgári per hatékonyságának problémája a gazdaságirányítás új rendszerében. J. K. 1970. 10. sz. 515. s köv. old.

Amikor az állampolgár benyújtja a bíróságnál a keresetlevelet, a bírósághoz való fordulás jogát gyakorolja polgári kereset előterjesztése útján. E jog garanciális jellegére való tekintettel a bíróságnak gondosan meg kell vizsgálnia, hogy a keresetet tartalmazó beadvány, a keresetlevél megfelel-e az érvényes *alakszerűségi* követelményeknek (Pp. 93. és 121. §-ok) és a törvényben részletezett *eljárási* előfeltételeknek [130. § (1) bek. és 283. § (4) bek.].

A formalitásokat ezúttal mellőzve, fordítsuk figyelmünket a kereset *előfeltételeire*. Ezek — lényegüket tekintve — olyan pozitív vagy negatív előjelű körülmények, amelyeknek a megléte, illetőleg hiánya perakadálynak minősül és azt eredményezi, hogy a bíróság elutasítja a keresetlevelet és mellőzi a tárgyalás kitűzését (ez megfelel a szovjet jogban „a keresetlevél átvételének megtagadása" néven ismert intézménynek), vagy pedig — ha az okot már csak a tárgyalás folyamán észleli — általában megszünteti a pert érdemi ítélet nélkül.

Tekintettel a bíróság igénybevétele jogának garanciális jellegére, valamint arra, hogy e jog hiányában érdemi ítéletre nem kerülhet sor, elvi jelentősége van annak, hogy az állampolgár alanyi jogának érdemi elbírálását mellőző határozat alapjául csak *eljárási természetű* — és ne anyagi jogi — okok szolgáljanak. A magyar polgári perrendtartásban szereplő perakadályok többsége (pl. a joghatóság, a hatáskör, illetékesség hiánya, perfüggőség, ítélt dolog fennállása, a keresetindításra megszabott határidő elmulasztása stb.) megfelel ennek a követelménynek. A magyar törvény szerint perindítási előfeltételeknek tekintett körülmények közül mégis legalább három feltétel kapcsán vitatható ezeknek eljárásjogi jellege.

Ilyen mindenekelőtt a Pp. 130. § (1) bekezdésének *f)* pontjában szereplő akadály: a követelés időelőttisége. Hogy mikor jár le a követelés, nyilvánvalóan a felek közötti anyagi jogi jogviszony kérdése. A magyar jogalkotó bizonyára abból indult ki, hogy a követelés lejáratának időpontja hozza éppen a követelést az érvényesíthetőség állapotába („igényállapotba"), és ez az időpont egyben azonnal meg is állapítható a keresetlevél adataiból. A követelés lejártának ennélfogva van eljárásjogi oldala is, és ehhez képest meghagyható a keresetindítás eljárásjogi feltételei között.

Hasonlóképpen vitatható az ugyanitt szereplő másik akadály (a bírósági úton való érvényesítés kizártsága) is, hiszen az a körülmény, hogy a követelés érvényesíthető-e vagy sem bírósági úton, a követelés anyagi jogi mibenlététől függ, és az anyagi jogi törvény rendelkezése alapján minősül. Mindamellett itt is felvethető, hogy kétirányú kihatású, az anyagi és az eljárásjog határterületén elhelyezkedő olyan szabályokról van szó, amelyek a Polgári törvénykönyvben s más anyagi jogi normákban nyertek megszövegezést.

Harmadik megjegyzésünk a Pp. 130. § (1) bekezdésének *i)* pontjában említett akadályra vonatkozik. A követelés „nyilvánvaló alaptalansága" vagy „nyilvánvalóan lehetetlen szolgáltatásra (megállapításra) irányuló" tartalma nem vitásan anyagi jogi kérdés.

Ennek a keresetindítási akadálynak meglehetősen változatos előtörténete van a magyar polgári eljárásjog felszabadulás utáni fejlődése keretében. A hatályos magyar Pp. 1952-ben elfogadott eredeti szövege még nem utalt erre a perakadályozó körülményre. A Pp. első novellája (1954. évi VI. törvény) iktatta be a keresetlevél elutasításának okai közé „a követelés nyilvánvaló alaptalanságát". A tudományos közvélemény megoszlott e kiegészítés helyességének megítélésében; a Pp. második novellája (1957. évi VIII. törvény) ennélfogva újból kihagyta a Pp. 130. §-ának (1) bekezdéséből ezt a keresetindítási akadályt. Ezután eltelt újabb tizenöt év, amikoris az említett keresetindítási akadály a Pp. harmadik novellája (1972. évi 26. számú tvr.) révén felébredt Csipkerózsika-álmából és — most már kibővített megfogalmazásban — visszakerült a 130. § (1) bekezdésébe. Az újbóli beiktatás miniszteri indokolása arra hivatkozik, hogy ennek a keresetlevél-elutasítási oknak a felvételét „gyakorlati igények" tették szükségessé. E nem sokat mondó érvelés tulajdonképpen arra utal, hogy tehermentesíteni akarták a bíróságokat a kverulánsok és egyéb hasonló konok perlekedők alaptalan kereseteitől, amennyiben az „alaptalanság" „nyilvánvaló", vagyis első pillantásra („prima vista") felismerhető. A probléma azonban rendszerint éppen az utóbbi mozzanatban rejlik.

Először is: elvileg nem helyes a per lényegét tevő anyagi jogi kérdést *tárgyaláson kívül*, a tárgyalás előkészítése során egyszemélyileg eljáró hivatásos bíróval elbíráltatni. Másodszor: a követelés alaptalanságának vagy lehetetlen szolgáltatásra (megállapításra) irányuló jellegének „nyilvánvalósága" nem feltétlenül állapítható meg *minden vitát kizáró módon*, és még kevésbé zárható ki az ilyen tartalmú végzés megfellebezhetősége; a törvény nem is mondja ki a 130. § (1) bekezdése alapján hozott végzések megfellebbezhetetlenségét, s az érdekelt felek természetszerűleg élni is szoktak fellebbezési jogukkal. Ehhez képest — harmadszor — nem is nyerünk tehermentesítési szempontból semmit sem ennek a törvénykiegészítésnek a révén, hiszen a másodfokú bíróság is mozgásba kell jöjjön a *fellebbezés* elbírálása során, és mivel nem is volt olyan jogerős ítélet, amely érdemben eldöntötte volna a vitát, nincs törvényi akadálya annak, hogy a — akár kverulánsi — felperes bármikor újból beadhasson keresetlevelet a bíróságnál. Érdemes végül még azt is megemlíteni, hogy oly csekély az ilyen „nyilvánvalóan" elutasítandó keresetlevelek száma, hogy még „gyakorlati" szempontból *sem célszerű* áttörni miattuk a bíróság igénybevételének garanciális jogát.

6. Személyiségi jogainak védelmére az állampolgár a keresettel induló rendes peres eljárások és az egyedileg nevesített nemperes eljárások mellett — meghatározott törvényi feltételek esetén — igénybe vehet néhány olyan eljárást is, amelynek a rendszerbeli helye vitatott, és amely nem sorolható egyértelműen az említett főcsoportok egyikébe sem. Rendszermeghatározó közös vonásukul azt lehetne általánosító jelleggel megállapítani, hogy ezek az eljárások bizonyos feltételek mellett *átmenetieknek* minősülhetnek: nem keresettel indulnak, de átalakulhatnak perré, illetőleg elemét képezhetik az utóbb meginduló pernek. A perelhárító egyezséget, a fizetési meghagyásos eljárást és a perindítás előtti ideiglenes intézkedést tekintjük ilyeneknek. Az első kettőnél következhet be a perré való átalakulás, a harmadikat pedig követheti a keresetindítás. A kereseti eljárásra vonatkozó fejlemény egyik esetben sem következik be szükségképpen.

A *perelhárító egyezség* a magyar polgári perrendtartás értelmében rendszerint az *egyezségi kísérlet* eredményeként jön létre [127. § (2)—(4) bek.]. Polgári eljárásra tartozó vitás ügy rendezése és a végrehajtás lehetőségének biztosítása céljából a felek igénybe vehetik a bíróság közreműködését anélkül, hogy valamelyiküknek keresetet kellene indítania és ezáltal — egyebek között — az ennek megfelelő költségkockázatot vállalnia. Az egyezségi kísérletre való idézés iránti kérelmet a perre egyébként illetékes és hatáskörrel rendelkező járásbíróságnál lehet előterjeszteni, amennyiben az idézés a bíróság területén vagy székhelyén kézbesíthető. Ha a kitűzött határnapon a felek megkötötték az egyezséget és a bíróság azt jóváhagyta, a felek elérték céljukat: végrehajtható okirat birtokába jutottak keresetindítás nélkül. Ha az egyezség nem jött létre, akkor a bíróság a keresetet a kérelmező fél — most már felperes — kívánságára jegyzőkönyvbe foglalja és a felek kérelmére nyomban megtartja a tárgyalást. A keresetindítást megelőző bírósági eljárás ily módon perré alakult. Előzetes idézési kérelem előterjesztése nélkül is köthetnek perelhárító egyezséget a járásbíróság előtt az e célból együttesen megjelenő felek.[6]

Pénz fizetésére vagy ingó dolog kiadására irányuló követelését a jogosult érvényesítheti *fizetési meghagyásos eljárás* útján is (sőt 5000 forintnál nem nagyobb pénzkövetelés esetén — amennyiben van a meghagyás kibocsátására illetékes bíróság — kizárólag ilyen úton érvényesítheti). Perré ez az eljárás akkor alakul át, ha a kötelezett a bíróság által kibocsátott fizetési meghagyás ellen szabályszerűen ellentmondást terjesztett elő [Pp. 322. § (2) bek.], vagy a bíróság meghatározott okok alapján a fizetési meghagyás kibocsátása nélkül tárgyalásra tűzte ki az ügyet [316. § (3) bek.].[7]

Ideiglenes intézkedést a bíróság a per megindítása előtt a fél kérelmére akkor rendelhet el, ha ennek jogszabály alapján helye lehetne magában a perben is. Az ideiglenes intézkedés tárgyában hozott jogerős végzés — amennyiben utóbb a per során a bíróság nem helyezi hatályon kívül — azonos hatályú a jogerős ítélettel [105/1952. (XII. 28.) MT számú rendelet 6. §]. Ez a szabály alkalmas arra, hogy a perindítás előtt elrendelt ideiglenes intézkedésnek olyan jelleget kölcsönözzön, amely ellentétes lényegével és eredeti rendeltetésével, átmeneti természetével. A perindítás előtti ideiglenes intézkedés ilyenformán — mint biztosítékkal viszonylag kisebb mértékben övezett eljárási intézmény — pótolhatja, sőt feleslegessé is teheti a szocialista demokratizmusból folyó követelményeken alapuló összes eljárási biztosítékok mellett lebonyolódó polgári pert. Ennek helytelensége különösen nyilvánvaló annálfogva, hogy a magyar polgári eljárásjognak — számos más szocialista ország megfelelő jogszabályaitól eltérően — nincsen olyan rendelkezése, amely a perindítás előtti ideiglenes intézkedés hatályát függővé tenné a keresetnek megszabott határidőn belül történő benyújtásától.

Az említett három eljárási intézmény a személyiségi jogok védelmében általában aránylag szerény, de — egymáshoz viszonyítottan — mindenesetre eltérő mértékű szerepet tölt be.

A fizetési meghagyásos eljárásnak a személyiségi jogok védelme érdekében történő igénybevételét eleve szűk körre szorítják a fizetési meghagyás kibocsátásának feltételeit tartalmazó törvényi rendelkezések.

A perelhárító egyezség törvényi szabályozása általában és elvileg széles körű lehetőséget nyújt a személyiségi jogok védelmével kapcsolatos ügyek polgári per nélküli járásbírósági rendezésére. Hogy valósággá a bíráskodás, a gyakorlati jogalkalmazás során ez a lehetőség még sem válik, annak magyarázatául egyfelől a személyiségi jogok védelmével kapcsolatos ügyek csaknem mindig jogvitás jellege, másfelől pedig a perelhárító egyezség intézményének amúgyis nagyon ritkán történő igénybevétele szolgál.

Legnagyobb gyakorlati jelentősége ezek közül az eljárási intézmények közül a személyiségi jogok védelme terén az ideiglenes intézkedésnek van — mind a keresetindítás előtt, mind pedig a per folyamán történő elrendelés esetén. A személyiségi jogok védelmét célzó perekben előterjeszthető kereseti kérelmek [vö. egyebek között a Ptk. 84. §-ának (1) bekezdésével] jel-

[6] Részletesebben lásd *Névai* László: Perelhárító bírói egyezség a magyar polgári eljárásjogban. Magyar Jog, 1978. 6. sz. 507. old. és 7. sz. 593. old.

[7] Vö. *Németh* János: A fizetési meghagyásos eljárás a szocialista magyar polgári eljárásjog rendszerében. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus IV., Fasc. 1., Bp. 1963. 231. s köv. old.

lege számos esetben indokolttá tehet átmeneti természetű sürgős jogvédelmet akár a perindítás előtt, akár a tárgyalás során.

7. Az állampolgárok jogainak a polgári perben megvalósuló védelme kapcsán külön megvilágítást igényel a *személyhez fűződő jogok* problémája.[8] E jogoknak — miként már rámutattunk — átfogó normatív rendezését nyújtja a Magyar Népköztársaság Polgári törvénykönyve. A Ptk. — nem kizáró jelleggel ugyan — fel is sorolja e jogokat, egyben leszögezi, hogy mindenki köteles tiszteletben tartani őket, és hogy e jogok „a törvény védelme alatt állnak" [75. § (1) bek.]. E törvényes védelem a szóban forgó jogok érvényesítésének biztosítékait és a megsértésük esetén igénybe vehető jogi szankciókat jelenti.

A személyhez fűződő jogok problémakörének rendezése során a magyar Ptk. kifejezetten tiltja a magánszemélyek bármilyen hátrányos megkülönböztetését nemük, fajuk, nemzetiségük vagy felekezetük szerint, továbbá a lelkiismereti szabadság megsértését, a személyes szabadság jogellenes korlátozását, a testi épség, az egészség, valamint a becsület és az emberi méltóság megsértését. Emellett részletező rendelkezéseket tartalmaz a Ptk. a következő jogok tekintetében: névviselési jog (annak megemlítésével, hogy védelemben részesül a tudományos, irodalmi, művészeti vagy más közszerepléssel járó tevékenység céljára felvett — az anyakönyvezettől eltérő — név is), jog a jóhírnév védelmére (ideértve ennek a sajtó, a rádió, a televízió stb. felhasználása útján elkövetett sérelmek elleni védelmét is), jog a képmáshoz, hangfelvételhez, levéltitokhoz, magántitokhoz, magánlakáshoz, a számítógéppel történt adatfeldolgozással kapcsolatos védelemhez.

Mindezek az alanyi jogok — eltérően pl. a kötelmi jogviszonyon alapuló alanyi jogoktól, de hasonlatosan a dologi jogból eredő alanyi jogokhoz — *abszolút* jellegűek: mindenkinek tartózkodnia kell megsértésüktől; bárkinek a jogsértő magatartására mozgásba hozható a jogvédelmi mechanizmus. Eleve semmis a személyhez fűződő jogokat korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat, kivéve azt az esetet, amikor a kifogásolható magatartáshoz a személyhez fűződő jog jogosultja maga járult hozzá. Ez a hozzájárulás azonban csak akkor érvényes, ha nem sért vagy veszélyeztet társadalmi érdeket [Ptk. 75. § (3) bek.].

A polgári eljárásjog szempontjából alapvető jelentősége annak a körülménynek van, hogy a személyhez fűződő jogokat általában *csak személyesen* lehet érvényesíteni [85. § (1) bek.].

A személyhez fűződő jogok bírósági védelmének kiszélesedése a modern jogfejlődés eredménye. A korábban viszonylag gyakrabban érvényesült önvédelem (pl. a becsületet stb. ért sérelem esetén párbaj) még a tőkés államokban is háttérbe szorult, a szocialista államokban pedig teljesen megszűnt és helyébe az állam, a bíróság (esetleg államigazgatási szerv) útján nyújtott jogvédelem lépett.

E jogoknak a jogosult személlyel való kapcsolata olyan szoros, hogy utóbbi a személyhez fűződő jogai védelmében még akkor is felléphet személyesen, ha korlátozottan cselekvőképes. A cselekvőképtelen személy e jogai védelmében az ő törvényes képviselője, az ismeretlen helyen távollevő személy ilyen jogai védelmében pedig hozzátartozója vagy gondnoka léphet fel.

Gondoskodik a Ptk. a *meghalt személy* emléke megsértésének esetére is a bírósági védelemről. Ilyenkor keresetindítási joga a hozzátartozónak van,[9] valamint annak a személynek, akit az elhunyt végrendeleti juttatásban részesített. Kivételesen jogosult az *ügyész is* a személyhez fűződő jog érvényesítésére abban az esetben, ha a meghalt személy jó hírnevét sértő magatartás közérdekbe ütközik.

A személyhez fűződő jogok megsértése miatt indított perben a felperes — az eset körülményeihez képest — különféle igényeket érvényesíthet, *többféle kereseti kérelmet* terjeszthet elő — akár kumulatív formában is. A kérelem irányulhat

— a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítására;

— a jogsértés abbahagyására és a jogsértő eltiltására a további jogsértéstől;

— arra, hogy a jogsértő adjon nyilatkozattal vagy más megfelelő módon elégtételt, és hogy szükség esetén a jogsértő részéről vagy költségén az elégtételnek megfelelő nyilvánosságot biztosítsanak;

— a sérelmes helyzet megszüntetésére, a jogsértést megelőző állapot helyreállítására a jogsértő részéről vagy költségén, továbbá a jogsértéssel előállított dolog megsemmisítésére, illetőleg jogsértő mivoltától való megfosztására;

— kártérítésre a polgári jogi felelősség szabályai szerint [Ptk. 84. § (1) bek.].

Abban az esetben, ha a kártérítés címén megítélhető összeg nem áll arányban a felróható magatartás súlyosságával, a bíróság kiszabhat a jogsértőre közérdekű célra fordítható bírságot is.[10]

A mondottakból látható, hogy a személyhez fűződő jogok a Magyar Népköztársaságban meglehetősen széleskörűen vannak körülbástyázva *anyagi jogi* biztosítékokkal, és a bírósági *polgári eljárás* is sokoldalúan gondoskodik megvalósításukról nagyszámú jogvédelmi esz-

[8] Részletesebben lásd *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979.

[9] Lásd a Ptk 85. § (3) bekezdése mellett a Legfelsőbb Bíróság P. törv. IV. 21 537/1979. sz. határozatát (Bírósági Határozatok, 1980. 10. sz. 377. sorsz. döntés).

[10] A 14/1978. (VIII. 8.) számú pénzügyminiszteri rendelet szerint szociális, kulturális, közművelődési és kommunális célokra kell az ilyen bírságbevételeket fordítani.

köz rendelkezésre bocsátása útján. E *kettős biztosítékrendszer* fényében nem könnyű megérteni, hogy mégis miért oly *kevés* a személyhez fűződő jogok védelmét célzó bírósági eljárások száma Magyarországon.

A bírósági statisztika adatai szerint ezeknek a pereknek a száma (az újítási perekkel együtt, de a sajtóhelyreigazítási perek nélkül) a törvénykezési reform életbe lépése (1973) óta a polgári perek évi mennyiségén belül soha sem haladta meg a 2,4 ezreléket, vagyis évente mindössze néhány száz ilyen per indult Magyarországon.

Arról természetesen lehetne vitatkozni, hogy ez a számarány valóban alacsony-e; a jogászközvélemény mindenesetre annak tartja. Feltűnő emellett az a körülmény is, hogy nem emelkedett ezeknek a polgári pereknek a száma 1978—1980 között sem, amikor pedig már hatályban voltak a Ptk. 1977. évi reformjával a személyhez fűződő jogoknak fokozott védelmet nyújtó intézkedések is.

Mi lehet az oka e perek ilyen alacsony számának?

Arra semmi esetre sem lehet gondolni, hogy az állampolgárok nem nagyon bíznak a bíróságokban, hiszen ennek számos más ügykategóriában éppen az ellenkezőjéről lehet meggyőződni. Az sem játszhat itt szerepet, hogy az emberek inkább orvosolatlanul hagyják sérelmüket, semmint kitegyék magukat a nyilvános bírósági eljárás révén valaminő „meghurcoltatásnak". (Az persze figyelembe jöhet ezzel összefüggésben, hogy egyes személyiségi jogok — pl. testi épség, becsület stb. — védelmére hatékonyabbnak tartják a büntetőeljárást és meg is elégednek vele.)

Nem látszik indokoltnak annak feltételezése sem, hogy a polgári eljárással kapcsolatos költségek tartanák vissza az érdekelteket a keresetindítástól, hiszen az illeték ezekben a perekben — ha nincs kártérítés iránti követelés is — mindössze 300 forint (sajtóhelyreigazítási perben: 200 forint). Játszhat némi szerepet a pertől való vonakodásban a per esetleges elhúzódásától való félelem, ami — különösen ha bonyolult, szakértői meghallgatást is igénylő ügyről van szó — esetleg nem is indokolatlan.

Lehetne arra is gondolni, hogy a személyhez fűződő jogokkal kapcsolatos perek alacsony száma tulajdonképpen azt tükrözi, hogy kevés a valük kapcsolatos konfliktushelyzet is, ritkán fordul elő ezeknek a jogoknak a megsértése. Ebben a vonatkozásban természetesen csak feltételezésekről lehet beszélni, mivel statisztikai és szociológiai adatok nem állnak rendelkezésre; a „feltételezés" mindenesetre azt sugallja, hogy aligha ilyen eszményi a helyzet.

A személyhez fűződő jogokkal kapcsolatos polgári perek viszonylag alacsony mennyisége valószínűleg főként — ha nem is kizárólag — abban leli magyarázatát, hogy a jogok alanyai, az állampolgárok (és nemegyszer az egyes jogok tekintetében alanyként szintén számbajöhető jogi személyek) *nem ismerik eléggé* azokat a jogi eszközöket, melyeket a törvények nyújtanak nekik alanyi jogaik védelmére. A társadalom jogismeretének szintje — úgy tűnik — általában sem nagyon magas, de különösen alacsonynak mutatkozik a személyhez fűződő jogokra vonatkozó törvényhozást illetően. A jogi ismeretterjesztésnek, a jogi propagandának nyilvánvalóan még igen sok teendője van ezen a téren.

Helytelen lenne mindamellett a fent kifejtettekből azt a következtetést levonni, hogy a személyhez fűződő jogok védelme széleskörű törvényhozási biztosítottságának csekély a gyakorlati jelentősége. Erre a jogintézményre is érvényes az, hogy „gyakorlati jelentősége" egyáltalán nem független elvi jelentőségétől. Az intézményes jogi szabályozás olyan garanciákat teremtett, amelyeknek igen nagy a társadalompolitikai jelentősége, és amelyek nemcsupán a végső biztosítékok szerepét töltik be, hanem már eleve kifejtenek nevelő és visszatartó hatást is.

8. A személyiségi jogoknak kereseti eljárás rendjén történő védelmét a magyar polgári perrendtartás rendszerint az ún. általános szabályok (a Pp. I—XIV. fejezetei) szerint lebonyolódó (vagyis: „rendes") polgári perek útján valósítja meg. Vannak azonban olyan személyiségi jogok is, amelyek megsértésének esetkörét a jogszabály kiemeli az általános szabályok szerint lebonyolódó polgári perek csoportjából és különleges per formájában nyújt számukra jogvédelmi eszközt; előfordul az is, hogy meghatározott személyiségi jog bírósági érvényrejuttatására nyitva áll — bizonyos feltételek mellett — mind a rendes, mind a különleges polgári per útja.

A személyiségi jogok érvényrejuttatását szolgáló *különleges perek* közül érdemes kiemelt módon felhívni a figyelmet a sajtó-helyreigazítási perre és az államigazgatási perre.

A *sajtó-helyreigazítási per* a jóhírnévhez való jog polgári eljárási védelmének különleges per formájában szabályozott intézménye (Ptk. 79. § és Pp. 342—346. §). A valótlan tényt közlő, híresztelő, illetőleg való tényeket hamis színben feltüntető sajtóorgánum, rádió, televízió vagy filmhíradó személyiségi jogot sértő magatartásának orvoslását szolgálja ez az eljárás, amelynek részletes szabályai mind a keresetindítás, tárgyalás és bizonyítás, mind pedig a perorvoslatok tekintetében fokozottan gyorsított védelmet kívánnak biztosítani a sérelmet szenvedett félnek.

A magyar jogban korábban is ismert sajtóhelyreigazítási eljárást, amely hibrid jellemvonásokat mutatott (keverten tartalmazott büntető és polgári eljárási elemeket), a polgári perrendtartás 1972 évi III. novellája váltotta fel a büntető elemektől megtisztított és teljesen polgári eljárási jellegűvé kiépített különleges perrel, a sajtó-helyreigazítási perrel. Jóhírnevének polgári eljárás útján történő védelme érdekében az érdekelt fél nemcsak ehhez a különleges per-

hez folyamodhat, hanem igénybe veheti az általános szabályok szerint lebonyolódó — de soronkívüli orvoslást nem biztosító — rendes polgári pert is.

Ha visszapillantást vetünk az 1973 és 1980 közötti évek bírósági statisztikai adataira, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a perfajta betölt bizonyos — a személyhez fűződő jogokkal kapcsolatos többi pereknél valamelyest mindenesetre jelentősebb — szerepet az állampolgárok személyiségi jogainak védelmében. A megyei (fővárosi) bíróságok első fokú hatáskörébe tartozó összes polgári perek mennyiségén belül a sajtó-helyreigazítási perek arányszáma 1973 és 1975 között — némi ingadozással — meghaladta a 7%-ot, de azután csökkenés állott be; az utóbbi években (1979 óta) azonban ismét mutatkozik némi emelkedési tendencia.

A számarányok ilyen alakulása nyilvánvalóan összefügg az első évekre nézve e jogvédelmi módszer viszonylagos újszerűségével, a továbbiak során pedig a jogintézmény ismertebbé válásával, a sajtómorál növekedésével és az említett kommunikációs szervek nagyobb óvatosságával, a közlemények hitelességére és a jogszabályok megtartására fokozottabban ügyelő magatartásával. Ezek általában kedvező jelenségekként értékelhetők, és alátámasztani látszanak azt a már érintett felfogást, mely szerint valamely jogintézmény jelentőségét nem lehet egyedül gyakorisági számok alapján megítélni, hanem ezzel egyidejűleg figyelembe kell venni az elvi garanciális szempontokat is.

Az *államigazgatási per* révén az állampolgár lehetőséget nyer arra, hogy keresetet indítson a bíróságnál az államigazgatási szerv olyan határozata ellen, amely jogszabálysértő módon megvonja vagy korlátozza az alkotmányban biztosított és más alapvető személyi, családi és vagyoni jogát, illetőleg ilyen kötelességet állapít meg rá nézve.

Az államigazgatási határozatok törvényességének bírósági felülvizsgálata nyilvánvalóan a megszilárdult szocialista demokratizmus jellegzetes intézménye, amelynek igen magas a garanciaértéke. A korábbi egyedi lehetőségek egységes természetű államigazgatási perré történt rendezése 1957-ben történt meg Magyarországon az államigazgatási eljárás általános szabályait első ízben kodifikáló törvény nyomán. A polgári perrendtartás 1972. évi reformja e téren is fontos eredménnyel járt, amennyiben külön fejezet keretében foglalta össze e különleges per eljárási szabályait a Pp-n belül (XX. fejezet, 324—340. §). Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény korszerű módosításait és egységes szövegét tartalmazó 1981. évi I. törvény új megfogalmazásban foglalja össze az államigazgatási per indításának alapjául szolgáló körülményekkel és a bírósági ítélet jogkövetkezményeivel kapcsolatos rendelkezéseket.

Az államigazgatási perek mennyisége ennek a pertípusnak az intézményesítése óta soha nem haladta meg Magyarországon a polgári perek évi forgalmának 2%-át, a legutóbbi években pedig 1% körül mozgott, illetőleg alatta is maradt ennek a számaránynak.[11] Az ilyen arányú fejlődés többféle következtetésre ad módot.

A másfélezer körüli mennyiséget eredményező 1%-os arányszám magában véve nem kevés. A bíróság előtt megtámadható államigazgatási határozatok körének bővítése nyilvánvalóan nagyobb perszámot eredményezne. A százalékaránynak az adott szabályozási keretek mellett a legutóbbi évek során bekövetkezett csökkenése világosan utal arra, hogy — e pereknek az egyes államigazgatási határozatfajtákhoz igazodó belső megoszlása kérdéskörébe ezúttal bele nem bocsátkozva — az államigazgatási szervek tevékenysége Magyarországon törvényességi szempontból jelentős javulást mutat. Bizonyára nem távolodunk el a valóságtól, ha az ilyen irányú fejlődésben szerepet tulajdonítunk magának az államigazgatási per intézményének is: államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának lehetősége már eleve kedvező hatást fejt ki a törvényesség alakulására az államigazgatásban; ugyanilyen hatást tulajdoníthatunk azoknak az iránymutatásoknak is, amelyeket egyes államigazgatási törvénysértéseket kifogásoló keresetek nyomán hozott bírósági határozatok tartalmaznak. Az államigazgatási pert mindenképpen fontos hely illeti meg a személyiségi jogok védelmét szolgáló polgári eljárásjogi eszközök sorában.[12]

III.

A személyiségi jogok a nemperes és a végrehajtási eljárásban

9. A nemperes eljárások annak ellenére, hogy — miként rámutattunk — nem elsődleges jelentőségűek a személyiségi jogok védelme terén, mégis sok esetben fontos szerepet töltenek be egyes állampolgári jogok biztosításában, sőt az is előfordul, hogy az állampolgár alkotmányban rögzített politikai jogának megvalósításához nyújtanak jogi eszközöket.

Az alábbiakban három olyan nemperes eljárást mutatunk be röviden, amelyekben a magyar törvényhozás bizonyos sajátosságai mutatkoznak meg, s amelyek egyben jelentősnek tűnnek a személyiségi jogok védelme szempontjából.

Az *alkoholisták (kábítószerélvezők) gyermekeinek tartása* érdekében az ügyész kizárólagos

[11] Vö. az Igazságügyi Minisztérium 201/1979. (IK. 3.) IM számú tájékoztatójával az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadása iránt indított perek kollégiumi vizsgálatáról. Igazságügyi Közlöny, 1979. 3. sz. 64. old.

[12] Részletesebben lásd *Névai* László: Államigazgatási határozatok bírósági törvényességi felülvizsgálatának szocialista rendszere — különös tekintettel Magyarországra. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1974. 11. sz. 653. old.

joggal indíthatja meg a bírósági nemperes eljárást. Ha az ilyen személy nem tesz eleget a vele egy háztartásban élő gyermekével szemben fennálló tartási kötelezettségének, a járásbíróság az ügyész indítványára elrendelheti, hogy a tartást elmulasztó szülő munkabérének legfeljebb 50%-át a gyermeket gondozó másik szülőnek (vagy a gyermek más hozzátartozójának, illetőleg gyámjának) fizesse ki a munkáltató. A jogszabály [6/1972. (IX.23.) számú igazságügyminiszteri rendelet 9—15. §-ai] ezt az eljárást nemperesnek minősíti, de valójában itt egy pszeudo-nemperes eljárásról van szó, amelyben a bíróság tárgyalást tart, bizonyítást folytat le stb., és a határozat ellen fellebezésnek is helye van a Pp általános szabályai szerint.

A gyermektartásdíjnak az állam által való előlegezésére akkor kerül sor, ha a kötelezett ismeretlen helyen tartózkodik vagy a tartásdíj behajtása más okból átmenetileg lehetetlenné válik, és a gyermeket gondozó szülő sem képes a gyermek részére tartást nyújtani. Ilyenkor a bíróság soron kívül lebonyolítandó nemperes eljárásban a jogosult kérelmére elrendelheti a gyermektartásdíjnak az állam által való ideiglenes folyósítását. Az íly módon az állam által előlegezett összeget a tartásdíj fizetésére kötelezett személy a késedelmi kamattal együtt köteles megtéríteni az államnak [a 12/1974. (V. 14.) számú minisztertanácsi rendelet 7—8. §-ai].

A *választói névjegyzék kijavítására* bírósági nemperes eljárás formájában akkor kerül sor, ha az országgyűlési képviselők és a tanácstagok megválasztása céljából összeállított választói névjegyzékből valakit törvényellenesen kihagytak vagy abba törvényellenesen felvettek. Az ez ellen emelt kifogásokat a tanács végrehajtó bizottságánál kell bejelenteni, amely azokat, amelyeket alaptalannak tart, valamint azokat, amelyek valamely személynek a névjegyzékből való törlésére irányulnak, átteszi a járásbírósághoz (városi bírósághoz, Budapesten: a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz). A bíróság a kifogás tárgyában három napon belül végérvényesen határoz nemperes eljárásban. Szükség esetén a bíróság meghallgatja az érdekelteket is; az eljárásban részt vesznek a népi ülnökök. Ha a bíróság a kifogást alaposnak találja, elrendeli a névjegyzék megfelelő kiigazítását, ellenkező esetben a kifogást elutasítja (az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló 1966. évi III. törvénynek az 1970. évi III. törvénnyel módosított és egységes szerkezetbe foglalt szövege 7—9. §-ai).

10. Az állampolgárok jogainak és törvényes érdekeinek érvényre juttatása szempontjából igen nagy gyakorlati jelentősége van a *végrehajtási eljárásnak.* Bizonyítja ezt az a bírósági statisztikai adat is, amely szerint az utóbbi időszakban évente mintegy 300 000 bírósági végrehajtási ügy van Magyarországon.

A bírósági végrehajtás alapvető *jogi forrása* a Magyar Népköztársaságban az 1979. évi 18. számú törvényerejű rendelet, amely 1980. január 1-én lépett hatályba; szövegét közzétették az egyes további részletező szabályokat tartalmazó 14/1979. (IX. 17.) számú igazságügyminiszteri rendelettel egységes szerkezetben. Ez a tvr. a korábban negyedszázadon át hatályban volt 1955. évi 21. számú tvr. helyébe lépett.

A bírósági végrehajtás újrakodifikálásának fő *oka* természetszerűleg a társadalmi-gazdasági viszonyok időközi fejlődésében — a szocializmus alapjai lerakásának befejezésében és a fejlett szocialista társadalom építésére való áttérésben — rejlik. Miként az új kódex hivatalos indokolása is rámutat, az elmúlt évtizedek alatt megváltoztak az állampolgárok jövedelmi, vagyoni körülményei. Fő jövedelmi forrásként általánossá vált a munkabér (illetőleg a szövetkezeti járandóság), s ugyanakkor az életszínvonal emelkedése folytán a lakosság ma már több olyan értékes vagyontárggyal (gépkocsi, tartós fogyasztási cikkek, lakás, üdülő stb.) rendelkezik, amelyekkel kapcsolatban a végrehajtás egyes kérdései is újszerűen vetődnek fel. Emellett figyelemmel kell lenni arra is, hogy az 1955. évi jogszabályi rendezés idején — az akkori gazdasági viszonyoknak megfelelően — túlzottan nyomultak előtérbe az adósvédelmi szempontok és az az álláspont, mely szerint még a végrehajtási eljárás során is főként a meggyőzés eszközével kell hatni az adósokra.

Ezek és egyes más hozzájuk hasonló okok végülis arra vezettek, hogy a bírósági végrehajtási eljárás a gyakorlatban nehézkessé, hosszadalmassá, alacsony hatásfokúvá vált, és ez közvetve már lazította az állami és az állampolgári fegyelmet.

Az új szabályozás erőteljesen fokozza a bírósági végrehajtási eljárás hatékonyságát és ugyanakkor sokoldalúan védi mind a hitelezői, mind pedig az adósi pozícióban szereplő állampolgárok jogait és törvényes érdekeit.

A kódex kimondja, hogy a bírósági végrehajtási eljárást *gyorsan és hatékonyan* kell lefolytatni; gondoskodni kell arról, hogy a jogosult minél hamarább hozzájusson követeléséhez és az adósnak ne legyen módja az eljárás meghiúsítására vagy elhúzására (2. §).

A végrehajtás fő formája: a *munkabérre* és egyéb járandóságra irányuló végrehajtás. A pénzkövetelést elsősorban így kell behajtani. A vagyoni kényszer alkalmazásánál meg kell tartani a *fokozatosságot:* az adós ingatlanát csak akkor lehet értékesíteni, ha egyéb vagyontárgyaiból a követelés gyorsan nem elégíthető ki (3. §).

A végrehajtási eljárás eredményességének előmozdításában *közreműködési kötelezettség* terheli az állami, szövetkezeti és társadalmi szerveket, valamint az adós munkáltatóját is (4. és 7. §-ok).

Az állampolgárok jogainak védelme szempontjából — a végrehajtási eljárás szokásos módjai (végrehajtás ingóságra, ingatlanra, meghatározott cselekmény elvégzésére stb.) mellett — kiemelkedőnek véljük azokat a végrehajtási

eljárási módszereket, amelyek számottevő *egyszerűsítések* révén fokozzák a végrehajtás eredményességét, gyorsítják a követelések behajtását. Ilyenek kiváltképpen a közvetlen bírósági letiltás, a közvetlen közjegyzői letiltás és a tartásdíj behajtása közvetlen bírósági felhívással.

Közvetlen bírósági letiltás esetén a végrehajtási lap kiállítása helyett a bíróság letiltó végzéssel közvetlenül hívja fel az adós munkáltatóját arra, hogy az adós munkabéréből a végzésben feltüntetett összeget vonja le és haladéktalanul fizesse ki a végrehajtást kérőnek (hitelezőnek). Ilyen letiltó végzést, amely ellen egyébként halasztó hatály nélküli fellebbezésnek van helye, csak akkor bocsáthat ki a bíróság, ha a követelést kizárólag az adós munkabéréből kell behajtani. Ez az eset áll fenn — egyebek között — akkor, ha a végrehajtást kérő kívánja a közvetlen letiltást vagy állami szervnek 300 forintnál nem nagyobb összegű követelését kell behajtani, vagy pedig tartásdíjat kell behajtani, és egyben a munkabérnek végrehajtás alá vonható része — 33, illetőleg 50%-a — az esedékes összeget fedezi (22—24. §-ok).

Nagyjából hasonló szabályok érvényesülnek a *közvetlen közjegyzői letiltás* esetén is, de mindenesetre azzal az eltéréssel, hogy e letiltás alapján levont összeg csak akkor fizethető ki, ha a munkáltatót a végzés kézhezvételétől számított 45 napon belül a közjegyző másképpen nem utasítja, vagyis — a bírósági letiltó végzés esetétől eltérően — meg kell várni ebben az esetben a közjegyző letiltó végzésének a jogerőre emelkedését (25—27. §-ok).

Még egyszerűbb az eljárás — amennyiben nem csupán a bírósági végrehajtó személyét kapcsolja ki, mint a fenti esetekben — a *közvetlen bírósági felhívás*. Ilyenkor a bíróság magában a jogvitát eldöntő ítéletben vagy ideiglenes intézkedést tartalmazó határozatában azonnal elrendeli és részben foganatosítja is a végrehajtást. Ennek az eljárásnak csupán akkor van helye, ha a bíróság munkaviszonyban álló dolgozót (szövetkezeti tagot) és időszakonként visszatérő járandóságban részesülő más személyt tartásdíj megfizetésére kötelez; ilyenkor a bíróság a munkáltatót közvetlenül felhívja arra, hogy a határozatában megállapított összeget vonja le és fizesse ki a jogosultnak. A tartásdíjat megállapító határozat rendelkező részét a bíróság köteles három napon belül megküldeni a munkáltatónak. A tartásdíjnak a jogosult létfenntartásában betöltött szerepe indokolja ezt a legegyszerűbb és leggyorsabb behajtási módszert (28. §).

Az állampolgárok jogainak védelme érdekében a végrehajtási eljárás magyar kódexe tartalmaz különféle *törvényességi biztosítékokat* is, rendezi a bírósági és közjegyzői határozatokkal, valamint a végrehajtó intézkedéseivel kapcsolatos *jogorvoslatok* kérdéseit. Törvényességi garanciáknak tekintendők azok a sajátos *perek* is, amelyek a végrehajtási eljárás kapcsán indulhatnak meg: a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása iránti per, az igénypert, a végrehajtást kérő pere a harmadadós ellen a követelés behajtására stb.[13]

*

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. számú határozata hangsúlyozottan felhívja a bíróságok figyelmét arra, hogy a polgári jogalkalmazás során szerezzenek érvényt az állampolgárok jogainak és törvényes érdekeinek, részesítsék messzemenő védelemben a személyiségi és vagyoni jogokat (17—18. pontok).

A Magyar Szocialista Munkáspárt folyamatosan foglalkozik a személyiségi jogok védelmét biztosító intézményrendszer tökéletesítésének problémáival, és ilyen értelmű iránymutatást ad az állami jogalkotó szerveknek. A személyiség jogai védelmének további kiépítését és megszilárdítását szolgálják a Magyar Szocialista Munkáspárt XII. Kongresszusán 1980. március 27-én elfogadott határozatnak azok az irányelvei is, amelyek a szocialista demokrácia további elmélyítését, a törvényesség erősítését, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válását tűzik ki célul az egész magyar társadalom elé.

A Magyar Népköztársaság törvényhozásának tapasztalataiból és a társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciáiból levonható a jövőre nézve az a következtetés, hogy a fejlett szocialista társadalom további építése során, majd pedig a megvalósult fejlett szocialista társadalomban a személyiségi jogok köre — az emberi szükségletek bővüléséhez képest — gazdagodni fog, a személyiségi jogok védelmét szolgáló biztosítékok még átfogóbbakká válnak és fokozódik a személyiségi jogok gyakorlati megvalósulását szolgáló jogi eljárások hatékonysága.

Névai László

[13] A bírósági végrehajtás kérdéseinek átfogó feldolgozását nyújtja *Vida* István: A bírósági végrehajtás. Bp. 1978.

„A Népköztársaság nevében"

Adalékok az ítéleti preambulumhoz

I.

A Pp. 212. § (2) bek. értelmében a bíróság ítéleteit, a Be. 163. § (1) bek. szerint ítéleteit és ügydöntő végzéseit „A Népköztársaság nevében" hozza. A bíróságokról szóló 1972. évi IV. tv. 6. § (3) bek. általános érvénnyel ugyanígy rendelkezik. A törvény miniszteri indoklása szerint a bíróság az állam nevében és képviseletében jár el, ítéleteit ezért hozza a Népköztársaság nevében.

A bírósági ítéletek ünnepélyes bevezetője nem csupán formula, hanem — áttételek útján — társadalmi-politikai-történelmi tartalom hordozója, tehát korszakonként és országonként változhat.

A következőkben egyfelől végigkövetjük az ítéleti preambulumok történetét, másfelől eljárásjogi szempontból mint az ítélet egyik alaki kellékét vizsgáljuk, mindezt az összehasonlító államjog segítségével.

II.

A bíróságok ítéleteinek preambulumában „A király (az állam, a nép, a köztársaság stb.) nevében!" formula megjelenése szorosan összefügg a bírói hatalomnak az állami főhatalom kizárólagos jogosítványaként való felfogásával, a bíróságok államosításával, vagyis a burzsoá állam kiépítésével.

A feudalizmus idején ugyanis az ítélőlevelek fordulatai nem sokban térnek el az oklevelekben általában használt kifejezésektől. Az oklevél kiadója (a király vagy az ország nagybírája) magát mindig megnevezi, üdvözli az oklevél olvasóit és az okmány tartalmát emlékezetükbe kívánja vésni. Mandátum esetében utalás történik a bírói hatalom hordozójára is.[1]

A feudalizmus végén a bírósági ítéletekben röviden csak ennyi állt: „ítéltetett", „deliberatum", „deliberatum est", „Az uraim thörwenÿe wgi talalak".[2] Máskor az ítélet kiadmánya a bíróság megnevezését is tartalmazza: „... a váci püspöki uradalom részére tartott úri törvényszék alkalmatosságával végeztetett"; „Mi I. Ferdinánd Isten kegyelméből Ausztriai Császár Magyar- és Csehországnak e néven V. királya stb. ezennel emlékezetül adjuk, hogy kir. törvényes táblánk 1843. évi júl. 14-én bírói széket ülvén ... XY sommás perét megvizsgálván és bírálván a következő ítéltetett légyen".[3]

A dualizmus kezdetén a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869: IV. tc. 2. §-a kimondta: a bírói hatalom „Őfelsége a Király nevében" gyakoroltatik. Az elsőfolyamodású bíróságok államosítására azonban csak az 1871: XXXI. és XXXII. tc. nyomán kerül sor, s mindezek eljárásjogi konzekvenciáit törvényi szinten csak mintegy negyed évszázad múlva vonták le.

Az 1869. április 29-én kiadott igazságügyminiszteri rendelet[4] kimondta, hogy a fellebbviteli törvényszékek határozataikat a király nevében adják ki. A királyi bíróságok teljes kiépítése után 1872-ben kis ideig bizonytalanságot okoztak a régi beidegződések. 1872. február 27-én a 6570. sz. IM rendelet kénytelen volt a bíróságokat egyöntetű eljárásra utasítani, ti., hogy ítéleteiket az 1869: IV. tc. 2. § értelmében a király nevében adják ki. Ugyanezt az elsőfolyamodású bíróságok számára csak a — több mint egy hónap múlva kiadott — 1872. évi 4010. sz. IM rendelet tette kötelezővé. A később kiadott bírói ügyviteli szabályok már egységesen rendelkeznek az ítélet preambuluma tekintetében, meg kell azonban jegyezni, hogy a Kúria és az ítélőtáblák valamennyi határozatát, a többi bíróság esetében csak a perdöntő határozatokat kellett az uralkodó nevében kiadni.[5]

Törvényi szinten a sommás eljárásról szóló 1893: XVIII. tc. 121. §-a írta elő, hogy a teljesen írásba foglalt ítéletnek tartalmaznia kell annak kijelentését, hogy az ítélet „Őfelsége a Király nevében" hozatott.

Ez a rendelkezés változatlanul átkerült az 1911: I. tc. 401. §-ba is. A századforduló jogszabályai expressis verbis rendelték el, hogy a büntetőítéletnek, a közigazgatási bíróság, a hatásköri bíróság ítéletének is kell ezt a formulát tartalmaznia.[6]

A Monarchia dualista jellegéből következett az, hogy a közös konzuli bíróságok „Őfelsége Ausztria Császára és Magyarország Apostoli Királya nevében" ítélkeztek.[7]

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom államának bíróságai az 1918. november

---

[1] Ilyen fordulatokkal találkozunk: „In nomine Sanctae, et Individuae Trinitatis"; „Nos comes Stephanus Bubeek iudex curie domini Ludovici dei gratia incliti regis Hungariae"; „... salutem in Domino et omne bonum", „Ad notitiam universorum pervenire volumus, quod..."; „... iudices fuerimus a domino Papa delegati in causa..." Árpádkori Új Okmánytár I. köt. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv*, Pest, 1860. 90. old. (1201-ből); 167—168. old. (1220-ból); 138. old. (1215-ből); Zala Vármegye története Oklevéltár II. köt. Bp. 1890. 27 old. (1369-ből).

[2] *Sarlós* Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga Bp. 1959. Függelék, 307—348. old.; Az úriszékekre nézve: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk.: *Varga Endre* Bp. 1958. 78., 132., 310. old.

[3] Mindkettőt idézi *Dombóvári* Géza: Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. század első felében. Bp. 1906. 195., 237. old.

[4] Rendeletek Tára (RT.), 1869. 477., 516. old.

[5] Így a 3436/1874 IM. sz. rendelet 130. §; RT. 1874 521. old.; 4291/1891. IM. sz. rendelet 167. §, 352. §; RT. 1891. 1012., 1079. old.

[6] 1896: XXXIII. 327. §; 1896: XXVI. tc. 136. §; 1907: LXI. tc. 20. §; a honvéd katonai bíróságokra nézve: 1912. XXXIII. tc. 307. §.

[7] 1891: XXXI. tc. 9. §.

16-án kiadott 5354/1918. M. E. sz. rendelet értelmében ítéleteiket és ügydöntő határozataikat „A Magyar Népköztársaság" nevében hozták.

A Magyar Tanácsköztársaság 1919. június 23-án elfogadott alkotmánya leszögezte: „A munkások, katonák és földművesek tanácsaiban a dolgozó nép hozza a törvényeket, hajtja azokat végre és bíráskodik megszegőik felett."[8]

Az új bírósági szervezet kiépítése során nem maradt idő részletekbe menő szabályozásra. Ennek következtében a forradalmi törvényszékek ítéleteiben egységes szövegezéssel nem találkozunk. Az újpesti rögtönítélő törvényszék, a kiskunhalasi, gyöngyösi, egri, kalocsai forradalmi törvényszék ítéleteiben nincs utalás arra, kinek a nevében hozták. „A Magyar Tanácsköztársaság nevében" hirdetett ítéletet pl. a szombathelyi, nagykanizsai forradalmi törvényszék, a III. hadtest forradalmi katonai törvényszéke. „A Tanácsköztársaság nevében" hozták a várpalotai katonai forradalmi törvényszék ítéletét. „A Forradalmi Kormányzótanács nevében" ítélt a kőszegi rögtönítélő bíróság, „A Tanácskormány nevében" a zalaszentgróti forradalmi törvényszék.[9]

Valamennyi formula mögött azonban a proletárállam forradalmi büntetőhatalma állt.

A Tanácsköztársaság bukása után a Peidl-kormány az igazságszolgáltatás terén is a polgári demokratikus forradalomhoz kívánt visszatérni.[10] A Friedrich-kormány által 1919. augusztus 19-én kiadott 4038. sz. M. E. rendelet kimondta, hogy a bíróságok az alkotmányosság teljes helyreállításáig „A Magyar Köztársaság nevében" ítélkeznek.

Az ellenforradalom újabb lépést tett a régi hatalom restaurálása felé, amikor az 1920: I. tc. 7. §-a elrendelte, hogy a törvényhozás további intézkedéséig, a bíróságok a bírói hatalmat „A Magyar Állam nevében" gyakorolják. Ebben a megfogalmazásban a király nélküli királyság paradoxonja tükröződött, hiszen elnevezésükben a bíróságok továbbra is a királyi jelzőt viselték.[11]

A rendszer konszolidációjának, ideológiájának megfelelően 1930-ban ismét módosult az ítélet preambuluma, ettől kezdve a bírói hatalmat „A Magyar Szent Korona nevében!" gyakorolják az állami bíróságok. „... az évszázadok folyamán kifejlődött közjogi felfogás szerint a magyar Szent Korona az ezeréves magyar államiságnak ... megtestesülése ... A bírói hatalom is külsőleg (benne) elevenedik meg a legtökéletesebben." — hangzik az 1930. évi XXXIV. tc. indoklása.

A Magyarország felszabadulását követő társadalmi, politikai változások a bírói ítéletek preambulumában is kifejezésre jutottak. Az Ideiglenes Kormány 1945. január 25-i, a népbíróságok felállításáról szóló 81/1945. M. E. sz. rendelet — törvényerőre emelve az 1945: VII. tc. által — 51. § szerint a Népbíróság és a Népbíróságok Országos Tanácsa ítéletét „A MAGYAR NÉP NEVÉBEN" hozza. Az 1945. március 24-én kihirdetett 539/1945. M. E. sz. rendelet szerint az állam többi bírósága „A Magyar Állam nevében" ítélkezik.

A Magyarország államformájáról szóló 1946: I. tc. 18. §-a értelmében a bíróságok ítéleteiket „A Magyar Köztársaság nevében" hozták.

Az Alkotmány elfogadása után annak felhatalmazása alapján [1949. évi XX. tv. 26. § (3) bek.] az 59 600/1949. (VIII. 23.) IM rendelet szerint:

„1. § (1) A bíróságok a bírói hatalmat a Népköztársaság nevében gyakorolják.

(2) Ehhez képest a főfelügyeletem alatt álló összes bíróságok — ideértve a népbíróságokat, és a Népbíróságok Országos Tanácsát is — „A Népköztársaság nevében" hozzák ítéleteiket és egyéb ügydöntő határozataikat."

A Magyar Népköztársaság Alkotmányának a bíróságokról szóló V. fejezete nem tartalmaz külön rendelkezést arról, hogy a bírói hatalom gyakorlása kinek a nevében történik. Ezt pótolta az idézett IM rendelet, melynek 1. § (1) bekezdését konkretizálta a büntető eljárásról szóló 1951. évi III. tv. 82. § (1) bekezdése, illetve a polgári eljárásra alkalmazta az 1952. évi III. tv. 212. § (2) bekezdése, de nem tartalmazta a bírósági szervezetről szóló 1954. évi II. tv.

Napjainkban három törvény is rendelkezik arról, hogy a bíróságok kinek a nevében hozzák ítéleteiket, a csaknem húsz év után újrakodifikált bírósági szervezeti törvény [1972. évi IV. tv. 6. § (3)], az új büntetőeljárási törvény [1971. évi I. tv. 163. § (1) bek.], továbbá az 1953 óta hatályban levő polgári perrendtartás (1952. évi III. tv. 212. §).

III.

A Népköztársaság nevében formula használatával kapcsolatban felmerülő egyetlen eljárásjogi kérdés az, hogy az ítélet (határozat) milyen fogyatékosságát eredményezi a preambulum hiánya, illetve a pótlása milyen jogorvoslattal történik.

A kérdés megválaszolásához abból kell kiindulni, hogy az ítélet a bíróságnak jogszabályban meghatározott, alakszerű, perbeli cselekménye, ebből következően az alaki kellékek meglétének különös jelentősége van.[12] Az alaki kel-

[8] A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. Bp. 1959. 55. old.

[9] *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1961.; a Függelékben közölt ítéletszövegek alapján: 242., 251—52., 281., 285., 300., 301., ill. 247., 324., 256., 267. továbbá 339. végül 246., 326. old.

[10] A Magyar Népköztársaság kormányának 1919. évi 5. számú rendelete RT. 1919. 622. old. A korábbi ítéleti formula visszaállításának a kifejezett jogszabályi nyoma nincsen, e rendeletből implicite következik.

[11] 2394/1920. ME. sz. rendelet Az állami hatóságok, hivatalok és intézmények elnevezéséről, és az állami címerekben a szent koronának alkalmazásáról RT. 1920. 140. old.

[12] *Farkas* József: A jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. 1976. 64. old.

lékek hiányának a kérdése a határozatok fogyatékosságának, illetve a fogyatékosságok orvoslásának a témaköréhez vezet. Az alaki kellékek fontosságából azonban nem következik az, hogy e kellékek hiánya ugyanolyan súlyú hibát eredményez, mint a tartalmi elemek hiánya vagy hibája. Ez egyébként a fogyatékosságok orvoslását biztosító perorvoslati eszközökben is kifejezésre jut.

Az alaki hibák általában az ítéletek (határozatok) elleni jogorvoslatok legegyszerűbbjével, a kijavítással orvosolhatók. A Pp. 224. § (1) bek. a határozat kijavítását hibás névírás, szám- vagy számítási hiba vagy más hasonló elírás esetén teszi lehetővé. Egy előírt alaki kellék hiánya annyiban minősíthető elírásnak, amennyiben „azt a különbözőséget jelzi, amely a bíróság eredeti, valóságos, a határozatból egyébként kitűnő akarata és a leírt szöveg között éppen a leírás, a szöveg formába öntése között mutatkozik."[13] Így elírásnak minősíthető az, ha az ítélet rendelkező részéből — leírási hiba folytán — kimarad az I. és II. rendű alperes megnevezése, ahelyett csak az alperes kitétel szerepel, illetőleg kimarad az alperesek egyetemleges marasztalásáról szóló rendelkezés, holott az a határozat indokolásából nyilvánvalóan következik.[14] Ebben az esetben a bíróság a hiányt kijavítással pótolja, és nem a 225—226. §-okban szabályozott kiegészítéssel, amely a határozat egyes hiányzó érdemi rendelkezéseinek a pótlására szolgál.

Az ítéleti preambulum hiánya is olyan „elírásnak" tekinthető, amely kijavítással orvosolható. Véleményünk alátámasztására az újabb magyar perjogi irodalom — e tárgykörbe vágó — egyetlen álláspontját idézzük: „Nyilvánvaló, hogy az, ha a bíróság ítéletéből nem tűnik ki, hogy a Népköztársaság nevében hozták, nem von maga után lényeges következményeket. Az ítélet ettől még létező, érvényes ítélet marad. Egészen más megítélés alá esik azonban, ha az ítéletet valóban nem a Népköztársaság nevében hozták, hanem például éppen a Népköztársaság megdöntésére szervezkedő csoport nevében. Az ilyen ítélet nyilvánvalóan nem létező, de nem a Pp. 212. § (2) bekezdésének megsértése miatt, hanem azért, mert az nem magyar bíróságtól eredt."[15]

IV.

Az ítéleti preambulumok történelmi változásai más országokban is nyomon követhetők. „A nép nevében" formula, amely napjainkban mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind a Német Szövetségi Köztársaságban alkalmazásra kerül, hosszú történeti fejlődés eredményeként alakult ki.

A középkorban a legfőbb bírói hatalomnak tekinthető német-római császár kezdetben személyesen gyakorolta a bíráskodás jogát, ítéletét legmagasabb méltóságának hangsúlyozásával; eredetét és bírói hatalmát plasztikusan megjelenítő nyitó formulával vezette be.

Az interregnum korától hiányzott a királyi hatalom a tartományi igazságszolgáltatásnál, a tartományi bírósági döntéseket a mindenkori tartományúr nevében hozták.

A XIX. század kezdetén hozott alkotmányokban kifejezetten lerögzítették, hogy minden ítéletet a tartományúr nevében kell hozni, ebben az időben bukkant fel a szűkreszabott ítéleti bevezető forma: „A ... nevében!"

A vilmosi Németországban a Reichsgericht ítéleteit „A Birodalom nevében" hozta, míg a tagállamok bíróságai továbbra is a mindenkori tartományúr nevében jártak el.

A weimari köztársaságban a Reichsgericht előtti eljárásban fennmaradt „A Birodalom nevében" formula. Mivel a tagállamok monarchikus államformáját felszámolták, így az egyes tartományi preambulumokból eltűnt az uralkodóra történő utalás; helyére vagy nem került új formula, vagy megváltoztatták az eredetit. „A nép nevében" preambulum először 1920-ban bukkan fel Németországban.[16]

A III. Birodalomban a náci ideológia „A Birodalom nevében" formulát túl jellegtelennek tartotta és azt „A német nép nevében" formulával váltotta fel. A II. világháborút követő megszállás idején a politikailag kompromittált ítéleti preambulumot egy politikamentes fordulattal váltották fel. Kezdetben csak a büntetőbíróságok jártak el „A jog nevében", később ugyanezt alkalmazták a polgári bíróságok is.

A Német Szövetségi Köztársaság, majd a Német Demokratikus Köztársaság létrejövetele után mind a két állam visszatért a „A nép nevében" formulához. Meg kell jegyezni, hogy ez a visszatérés az NSZK-ban nem volt teljesen zökkenőmentes: jóllehet már 1950-ben elrendelték az egységesítést, erre azonban nem került sor egyidőben minden tagállamban és minden eljárásjogban. Így fordulhatott elő az, hogy pl.

---

[13] *Novák* István: Polgári eljárási jogunk jogorvoslati rendszere. Bp. 1960. Magyar Jogász Szövetség Kiadványai, 1. sz. 54. old.

[14] *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. 1975. 75. old.

[15] *Farkas* József: I. m.: 64. old. Itt jegyezzük meg, hogy az ítéleti formula hiányával a külföldi szakirodalom is alig foglalkozik. Hans W. Fasching a tekintélyes osztrák perjogi kommentár szerzője azon az álláspontón van, hogy a formula hiánya az ítéletet nem érinti, mivel egy tisztán ünnepélyes deklarációról van szó. (Hans W. *Fasching:* Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen. Wien, 1966. III. Bd. 577. old.) A nyugatnémet Beck'sche Kurz-Kommentare az ítéleti preambulum hiányát jelentéktelen hibának nevezi, amely kijavítással orvosolható. (*Baumbach—Lauterbach—Albers—Hartmann:* Zivilprozessordnung. München, 1977. 718. old.)

[16] Az „Im Namen des Volkes" formula alkalmazását először az 1920. évi porosz alkotmány 8. cikkének (2) bekezdése rendelte el.

Nordrhein-Westfalen pénzügyi bírósága 1965-ben még „A német nép nevében" hirdetett ítéletet.[17]

V.

Több szocialista ország szükségesnek tartotta az ítéleti preambulumot alkotmányos szinten szabályozni. A Bolgár Népköztársaság 1971. évi alkotmányának 129. §-a értelmében a bíróságok a határozatokat és az ítéleteket „A nép nevében" hozzák. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1969-ben módosított 1960. évi alkotmánya 103. §-ában úgy rendelkezik, hogy a bíróságok az ítéleteket „A köztársaság nevében" hozzák. A Kubai Köztársaság 1976. évi alkotmánya 121. §-a szerint az igazságszolgáltatás joga a néptől ered, azt a bíróságok „A nép nevében" gyakorolják. A KNDK 1962. évi alkotmányának 82. §-a értelmében a bíróságok az ítéleteket „a Koreai Demokratikus Köztársaság nevében" hozzák. Az 1952. évi lengyel alkotmány 47. §-a szerint a bíróságok „A Lengyel Népköztársaság nevében" hozzák ítéleteiket.

A Német Demokratikus Köztársaság 1974. évi bírósági szervezeti törvényének 15. §-a rendeli el azt, hogy a bíróságok az ítéleteiket „A nép nevében" hirdetik ki. Romániában az 1968. évi bírósági szervezeti törvény 11. §-a értelmében a birói hatóságok határozatait „A törvény nevében" mondják ki.

A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnöksége által 1961. december 8-án elfogadott „A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári eljárásának alapjai" 37. §-a értelmében a Szovjetunió Legfelső Bírósága ítéletét „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Uniója nevében" hozza, a szövetségi köztársaságok bíróságai pedig a szövetségi köztársaság nevében hozzák ítéleteiket. Ennek megfelelően az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaság 1964-ben elfogadott polgári eljárásjogi törvénykönyvének 191. §-a úgy rendelkezett, hogy a bíróságok ítéleteit „Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság nevében" hirdetik ki.[18]

A fentiekből megállapítható, hogy nincsen olyan tipikus ítéleti preambulum, amelyet kifejezetten a szocialista országok sajátjának tarthatnánk, annál is inkább, mert a fenti formulák — különösen „A nép nevében" vagy „A köztársaság nevében" — sok, nem szocialista állam ítéleteiben is előfordulhatnak. A preambulumok megválasztásában az egyes szocialista országok ítélkezési hagyományai is szerepet játszhattak. Ugyancsak nem állapítható meg közös vonás az ítéleti preambulumok szabályozási szintjét illetően, mivel azt, hogy kinek a nevében ítélkezik a bíróság, egyaránt meghatározhatja az alkotmány, a bírósági szervezeti törvény vagy a polgári, illetve büntető perrendtartás is.

Az ítéleti preambulumok sokszínűsége megfigyelhető az európai tőkés országokban is. Az első csoportba lehetne sorolni azokat a monarchiákat, amelyek bíróságai az uralkodó nevében hirdetik ki ítéleteiket (pl. Hollandia, Nagy-Britannia). A második csoportba tartoznak azok a köztársaságok, ahol a bíróságok a nép nevében járnak el (Franciaország, NSZK, Olaszország). És külön csoportot képezhetnek azok az államok, ahol az ítélet preambulumában az államforma megnevezése szerepel (pl. Ausztriában „A köztársaság nevében" hirdetnek ítéletet).[19]

Az ítéleti preambulumok alkalmazása nemcsak az európai országok sajátossága. Nagyon sok afrikai állam alkotmánya is rendelkezik arról, hogy a bíróságok kinek a nevében ítélkezzenek. Érdekességként említjük meg, hogy „A nép nevében" formulával csaknem kizárólagosan azoknak az országoknak az alkotmányaiban találkozunk, amelyek a francia gyarmati sorból szabadultak fel (Algéria, Gabon, Mauritánia, Ruanda, Tunézia stb.).[20]

Kajtár István—Kengyel Miklós

[17] A német ítéleti preambulumok történetét részletesen ismerteti Peter-Christian *Müller—Graff:* Zur Geschichte der Formel „Im Namen des Volkes". Zeitschrift für Zivilprozess, 88. Bd. 442—450. old.

[18] Európai szocialista országok bírósági szervezete. (MTA ÁJI Jogösszehasonlító Osztályának Kiadványai) Bp. 1976. 174., 231., 379., 531., old., továbbá Kubára nézve: Állam és igazgatás, 1976. 8. sz. 760. old; a KNDK-ra nézve: Amos J. *Peaslee:* Constitutions of nations. 1966. II köt. 571. old.; az NDK-ra nézve *Kellner—Göring—Kietz:* Zivilprozessrecht. (Grundriss') Berlin, 1977. 136. old.; A Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjai és polgári eljárásának alapjai. Bp. 1962. 119. old.

[19] Egyes tőkés országok rendes bíróságainak szervezete. (MTA ÁJI Jogösszehasonlító Osztályának Kiadványai. Bp. 1973.; Franciaországra nézve: Jean *Laguier:* Procedure civile. Paris, 1976. 6. old. Hollandiára és Olaszországra nézve: Amos *Peaslee:* i. m. 1950. II. köt. 55., 292. old.

[20] Algériában, Gabonban és Mauritániában — alkotmányos rendelkezések alapján — az algériai, gaboni, ill. mauritániai nép nevében történik az igazságszolgáltatás; Ruandában és Tunéziában a bíróságok a nép nevében járnak el; Tunéziában azonban a végrehajtás „A köztársasági elnök nevében" történik. Amos *Peaslee:* i. m. 1966. I. köt. 13., 206., 556., 690., 914. old.

Elméleti tanulságok a nemzetközi magánjog újabb nyugati kodifikációiban*

I.

1. A ma fejlettnek nevezett kontinentális kapitalista országokban a — széles értelemben vett — magánjog főbb területeinek átfogó kodifikációi jobbára a XIX. században, de legkésőbb századunk első felének végére lezárultak. Ez önmagában is magyarázatul szolgálhat arra, hogy korunkban a nyugat-európai országokban az *átfogó kodifikációk* egy kicsit *„kimentek a divatból"*. A még nem kodifikált jogterületek összefoglaló jogszabályi rendezését vagy a szükséges újrakodifikálásokat más tényezők is késleltették: a II. világháború, a viszonylag lassú gazdasági konszolidáció, majd az azt követő feltűnő mérvű gazdasági fellendülés, a kibontakozó tudományos-technikai forradalom és ennek az élet minden területére (így a jogalkotásra, a jogalkalmazásra, általában a jogi életre is) kiterjeszkedő akcelerációs hatása stb. mind-mind inkább a — letisztultabb életviszonyokat, a megállapodottabb rendet és a nyugodtabb előkészítő munkát megkívánó — *kodifikáció ellen' hatottak* Nyugat-Európa fejlett országaiban.[1]

Mindezek a megállapítások fokozott mértékben érvényesek a szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjog, a *kollíziós nemzetközi magánjog*[2] kodifikációjára. A nemzetközi magánjog hagyományosnak nevezhető — közvetett, kollíziós normákkal operáló — szabályozási módszere amúgy is *tért vesztett*, sőt egyidőben úgy tűnt, hogy teljesen a nemzetközi kapcsolatok jogi szabályozásának perifériájára szorul. A II. világháború alatti és utáni visszaesés után az ötvenes években ismét megélénkültek, majd minden korábbinál szélesebb körűek és intenzívebbek lettek ugyan a nemzetközi magánjogi kapcsolatok, a kollíziós jog kodifikálásának vagy újrakodifikálásának igénye mégsem merült föl; vagy ha fölvetődött is hivatalos, parlamenti felkarolás hiányában csak tudományos berkek délegletett álma maradt. Márpedig tudjuk (s ebben aligha van különbség Nyugat és Kelet között), hogy a tudomány fújta szelekkel önmagukban nehéz vitorlázni a kodifikáció vizein, különösen nehéz a politika ellenállásával szemben!

A kollíziós jog nemzeti kodifikációja ellen hatottak ezen kívül a *nemzetközi jogegységesítési törekvések* is. Úgy látszott, hogy célszerűbb a nemzetközi vagyoni és személyforgalom életviszonyait nemzetközi egyezményekben rendezni: ha lehet (közvetítő, utaló szabályok kikerülésével) közvetlen szabályozás útján, ha ez nem megy, legalább indirekt rendezéssel, vagyis a kollíziós szabályok nemzetközi szerződésekben történő egységesítésével. Előbb a hágai vételi egyezmények[3] keltettek reményt a nemzetközi vagyoni forgalom talán legfontosabb területének átfogó nemzetközi egyeségesítését illetően, majd a Közös Piacban kibontakozó intenzív jogegységesítés szorította háttérbe a kollíziós jogok nemzeti kodifikálásának gondolatát. Az ötvenes évektől újra feléledő Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia[4] kodifikációs munkálatai is inkább az új irányt keresték.

Egészen a hetvenes évekig egyébként is úgy tűnt, hogy a kodifikálatlan vagy túlhaladott kollíziós jog problémáival a jogalkalmazás képes megbirkózni jogalkotói segítség nélkül is. Ekkorra azonban a nemzetközi magánjog nemzeti keretek között történő kodifikációjának újbóli *időszerűségét* az élet tényei nyilvánvalóvá tették.[5] A megnövekedett személyi és vagyoni forgalom táplálta nemzetközi természetű jogvitás ügyek helyes megoldására a korszerűtlen jogi szabályozás egyre kevésbé mutatkozott alkalmasnak. Különösen a *személyi* jog, a *családi* jog és az *öröklési* jog területén szaporodtak a nemzetközi elemet tartalmazó életviszonyok és jogviták, és azok korszerű megítéléséhez már nem volt elég a jogalkalmazói lelemény, a bírói ötletesség, s kevésnek bizonyult a jogtudomány segítségnyújtása is.[6] Szinte egyidőben lett

---

* A szerző által a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Bizottsága előtt 1981. március 10-én tartott előadás alapján készült tanulmány.

[1] Vö.: *Eörsi Gyula:* Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 497. skk. old. *Varga* Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 124. skk. old.

[2] A nemzetközi magánjog jogágiságához és az elhatárolási problémákhoz *l.: Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978. 301. old. *Eörsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 134. skk. old. *Mádl* Ferenc—*Vékás* Lajos: Magyar nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 18. skk. old. — Más történelmi-társadalmi körülmények között az európai szocialista országok jobbára kodifikálták nemzetközi magánjogukat: Csehszlovákia 1963, Albánia 1964, Lengyelország 1965, NDK 1975, Magyarország 1979; Jugoszláviában egyelőre csak tervezetet tettek közzé.

[3] ULIS: az áruk nemzetközi adásvételéről szóló egységes törvény; ULFIS: az áruk nemzetközi adásvételi szerződéseinek megkötéséről szóló egységes törvény. (Angol és magyar nyelvű szövegkiadás: 1972; a Magyar Kereskedelmi Kamara kiadásában.)

[4] Magyarország 1980-ban megfigyelőként résztvett a Konferencia XIV. ülésének munkájában.

[5] Az NSZK-ban kb. 4 millió külföldi állampolgár (elsősorban vendégmunkások és családtagjaik) él; évente mintegy 30 000 olyan házasságot kötnek, amelyben legalább az egyik fél nem német; évente több száz külföldi gyereket fogadnak örökbe német szülők stb. Az adatokat idézi: *Henrich*, Dieter: Zum Stand der deutschen IPR-Reform. IPRax (Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrechts). 1. (1981) 2., 2. lj.

[6] A jogalkalmazói gyakorlat „küszködésére" jó példa az NSZK-ban felmerült híres „Spanier-Fall" (BVerfG 4.5. 1971, BVerfGE 31, 58). Vö.: RabelsZ, 36. (1972) 2. skk. old.

több országban is elkerülhetetlen és elodázhatatlan feladat az átfogó kodifikáció.

Túlzottnak bizonyultak emellett a nemzetközi rendezésbe vetett korábbi remények is: sem a direkt, sem az indirekt szabályozás segítségével nem sikerült átütő eredményt elérni a nemzetközi jogegységesítésben.[7] Nem is szólva arról, hogy a nemzetközi kodifikációs törekvések — a problémák gazdasági súlyozását figyelembe véve érthetően — elsősorban a nemzetközi adásvételt vették célba, s így az állampolgárok számára ugyancsak fontos nemzetközi személyi, családi és öröklési jogi viszonyok a nemzetközi kodifikációs törekvésekben amúgy is mostoha szerepet kaptak.

2. A főbb fejlemények mégoly vázlatos összefoglalása után nem hat talán meglepetésként, hogy a hosszú nyugat-európai kodifikációs apály után az elmúlt évtized végére három fejlett tőkés ország: Ausztria, a Német Szövetségi Köztársaság és Svájc is átfogó tervezetet dolgozott ki a nemzetközi magánjogról. Az *osztrák* törvény[8] 1979. január 1-én már hatályba is lépett, a *svájci*[9] és a *nyugatnémet*[10] tervezetek törvényhozói elfogadására még nem került sor. E nemzeti kodifikációkkal párhuzamosan a *Közös Piac* országai nemzetközi egyezményben[11] állapodtak meg a szerződéses kötelmi jogi viszonyokra alkalmazandó jogról.

Ezek a kodifikációk számunkra márcsak azért is tanulságokkal szolgálhatnak, mert időben a magyar nemzetközi magánjog kodifikálásának utolsó fázisával estek egybe, és közzétételük is nagyon közel van a magyar Kódex (1979. évi 13. sz. tvr.) 1979. július 1-i hatályba lépéséhez. A *tanulságok lehetőségét* növeli, hogy mindhárom esetben jelentős nemzetközi magánjogi kultúrájú ország kodifikációjáról van szó. Európában (ahol a jogszabályok területi összeütközése nem olyan mindennapos tény, mint az önálló és számos eltérést felmutató magánjogi rendszerekből álló Amerikai Egyesült Államokban) mind Ausztria, mind az NSZK, mind Svájc a komoly nemzetközi magánjogi tradíciót képviselő országok közé sorolható. Ausztriában ugyan az említett törvény az első jogszabályi erőre emelkedett átfogó nemzetközi magánjogi jogalkotás; figyelemreméltó azonban, hogy már az I. világháború előtt olyan jelentős törvénytervezet született (az ún. *Walker*-féle tervezet), amely komoly nemzetközi elismerést váltott ki, és amelynek hatása több későbbi tervezeten, illetve törvényen — többek között Szászy István 1948-ban közzétett tervezetén[12] — is kimutatható. Németországban a magánjog kodifikációjával egyidőben a BGB-t életbe léptető törvényben (EGBGB) rendezték (ha nem is átfogó jelleggel és nem is mindenben korszerűen, ráadásul több kérdésben elfogultan) a fontosabb nemzetközi magánjogi életviszonyokat. Svájcban pedig a Polgári Törvénykönyv (ZGB) megalkotása előtt született már nemzetközi magánjogi problémákat rendező átfogó törvény (NAG).[13] Ezeken a jogalkotási alapokon — színvonalas jogtudomány, tudományos igényű szakvélemények támogatásával — a joggyakorlat is fejlődhetett és a nemzetközi magánjog egyik fő erjesztőjévé válhatott.

3. Az említett kodifikációk közül az *osztrák* törvény *átfogó* igénnyel készült, de *csak az anyagi jogi kérdéseket* szabályozza. Eljárási jogi (a joghatóságra, a külföldi határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó) problémákra nem terjed ki, azok megoldását külön törvényhozási aktusnak hagyja.

Az *NSZK-ban* párhuzamosan *négy törvénytervezet* is napvilágot látott: az igazságügyminiszter megbízásából egyrészt egy kodifikációs bizottság dolgozott ki és tett közzé folyamatosan reformjavaslatokat, másrészt Kühne professzor publikált 1979-ben egy tervezetet; a nemzetközi magánjog tudományának fellegvárában, a hamburgi Max Planck Intézetben pedig szintén készült egy szövegszerű tervezet és egy reformtéziseket magában foglaló javaslat.[14] E tervezeteknek közös vonása, hogy valamennyi — néhány általános kérdés: renvoi, ordre public stb.

[7] A vételi jog egységesítésére irányuló legújabb egyezmény az UNCITRAL égisze alatt jött létre 1980-ban; l.: *Eörsi* Gyula: Állam- és Jogtudomány, XXIV. (1981), 3. skk. old.; vö.: *Lehoczky* Marietta: A nemzetközi vételi jog egységesítése. UNCITRAL konferencia Bécsben. J. K. XXXV. (1980) 808. sk. old.

[8] Bundesgesetz vom 15. Juni 1978 über das Internationale Privatrecht (BGBl. 1978 Nr. 304.), vö.: *Beitzke*, Günther: Neues österreichisches Kollisionsrecht. RabelsZ. 43. (1979) 245, skk. old. és az ott idézett irodalom.

[9] Bundesgesetz über das Internationale Privatrecht (Gesetzesentwurf): RabelsZ. 42. (1978) 716. skk. old., vö.: *Overbeck*, Alfred E. von: Der schweizerische Entwurf eines Bundesgesetzes über das Internationale Privatrecht. RabelsZ. 42. (1978) 601. skk. old. és az ott idézett irodalom; *McCaffrey*, Stephen: The Swiss Draft Conflicts Law. Am.J.Comp.L. 1980. 235. skk. old.; vö. továbbá: *Schnitzer*, Adolf: Gegenentwurf für ein schweizerisches IPR-Gesetz. SchwJZ. Nr. 20/1980. 309. skk. old.

[10] Mind a négy nyugatnémet javaslat szövegét, továbbá a hamburgi Max Planck Intézetben rendezett szimpozium anyagát *l.*: Reform des deutschen Internationalen Privatrechts. (Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht; 2.) Tübingen, 1980.

[11] 1980. június 19-i Római Egyezmény. (80/934), *l.*: a Közös Piac hivatalos lapjának 1980. okt. 10-i sz. Megjegyzendő, hogy az Egyezmény eredeti tervezete (1972) a szerződésekre irányadó jog meghatározása mellett a deliktuális kártérítési felelősségre alkalmazandó jogra is kiterjedt; vö.: RabelsZ. 38. (1974), továbbá European International Law of Obligations, Acts and Documents of a International Colloquium. Tübingen, 1975.

[12] *Szászy* István: Magyar nemzetközi magánjog. Törvénytervezet és indoklás; vö.: *Arató* István: Zur Kodifikationstechnik des internationalen Privatrechts, besonders im ungarischen Entwurf von 1948. RabelsZ. 17. (1952) 1. skk. old.

[13] Bundesgesetz, betreffend die zivilrechtlichen Verhältnisse der Niedergelassenen und Aufenthalter, vom 25. 6. 1891.

[14] A nyugatnémet reform főbb jegyeinek ismertetését *l.*: *Vékás* Lajos: Tervezetek a Német Szövetségi Köztársaság nemzetközi magánjogának kodifikálására. Magyar Jog, XXVIII. (1981). 561. skk. old.

mellett — *csupán a személyi jog, a családi jog és az öröklési jog* kapcsolóelveit, továbbá az ezekhez járuló *eljárási jogi* kérdéseket rendezi; egyik sem foglalkozik tehát dologi jogi és kötelmi jogi viszonyokkal.[15]

Az 1978-ban közzétett *svájci tervezet* monumentális javaslat: közel 200 szakaszában valóban *kódex-igénnyel* foglalja össze a nemzetközi magánjogi természetű életviszonyok *jogi hatósági* és más *eljárási jogi*, valamint az *alkalmazandó jogot* meghatározó szabályait.

4. A személyes jog meghatározásánál *hagyományosan mindhárom említett ország az állampolgárság elvét* fogadja el. A mostani kodifikációk közül az *osztrák* törvény *nem is változtat* ezen az álláspontón: az ember személyes jogát — főszabályként — annak az államnak a joga határozza meg, amelynek az illető személy állampolgára (9. §). Ez a megoldás egyezik a magyar kódex szabályával: 11. §.

A *nyugatnémet javaslatok többsége* alapelvként szintén nem akar módosítani a hatályos jog álláspontján, vagyis — legalábbis főszabályként — *az állampolgársági elv megtartása mellett* tör lándzsát. A nyugatnémet reformvitákban ugyanakkor nyomós érvek hangzanak el a *„szokásos tartózkodási hely"* vezető kapcsoló elvvé tétele mellett is. A hamburgi Neuhaus-Kropholler-tervezet kifejezetten ezt a megoldást javasolja, és csak alternatívaként veti föl a személyes jog meghatározásánál a „legszorosabb kapcsolódás" elvének alkalmazását. (A „legszorosabb kapcsolódást" viszont e javaslat szerint — vélelemként — az állampolgárság alapozná meg.) A „szokásos tartózkodási hely" elvét az utóbbi évtizedekben megalkotott több hágai egyezmény is alkalmazta: a gyermektartásdíj-kötelezettségre irányadó jogról szóló (1956), a kiskorúak védelmére vonatkozó (1961) egyezmény. A jogirodalom is sok pártoló érvet sorakoztatott fel mellette;[16] ellene legfőképpen bizonytalansága szól. Emiatt a magyar kódex (11. § 4. bek.) csak kisegítő elvként alkalmazza. Az állampolgárság kétségkívül stabilabb, kevésbé manipulálható, rendszerint könnyebben és nagyobb biztonsággal megállapítható, mint a „szokásos tartózkodási hely". Az NSZK-ban különös súlyt, szinte társadalmi-politikai jelentőséget kölcsönöz a személyes jog meghatározására vonatkozó két említett kapcsoló elv közötti választásnak az a körülmény, hogy az országban több millió a huzamos jelleggel, részben a tartós letelepedés szándékával tartózkodó külföldi állampolgárok száma. A vendégmunkások és családtagjaik magánjogi integrálódását a „szokásos tartózkodási hely" elvének elfogadása előmozdítaná, míg az állampolgársági elv kodifikálása fékezné. Mindent összevéve *valószínű*, hogy a nyugatnémet kodifikáció a személyes jog meghatározásakor *végül is megmarad az állampolgársági elvnél*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bizonyos kérdésekben — a magyar kódexhez hasonlóan — a „szokásos tartózkodási hely" nem jut majd szerephez, akár kizárólagos, akár kisegítő kapcsolóelvként.

A *svájci tervezet* határozott *változtatást* kíván a személyes jog meghatározásánál, és az állampolgársági elv alapvető feladását javasolja: a személyes jog érvényesülése körében általában (31. §) — így különösen a házassági és az öröklési jogban — a *lakóhely* határozná meg az alkalmazandó jogot, míg a kötelmi jogban és a gyermek jogállásánál a *„szokásos tartózkodási hely"* lenne irányadó. Az *állampolgárság* elve az egész tervezetben *csak szubszidiárius* szerephez jut. A javasolt megoldás nyilvánvalóan Svájc immigrációs jellegével és az ideiglenesen ott-tartózkodó külföldi állampolgárok jelentős számával magyarázható.

II.

5. A kodifikátorok régi dilemmája: hogyan egyeztessék össze a *jogbiztonság* követelményét a *rugalmas* — és ezáltal *méltányos* jogalkalmazást lehetővé tevő — szabályozás szempontjaival. A kollíziós jogban különösen élesen ütközhet ez a két ellentétes szempont, figyelemmel a kollíziós normák utaló jellegére. A jogbiztonság követelménye elsősorban azt jelenti, hogy a kollíziós szabály kapcsolóelvének pontos és egyértelmű meghatározása garantálja az alkalmazandó jog *előreláthatóságát*. Éppen a kapcsolóelv túlzottan merev meghatározása viszont gyakran vezethet igazságtalan, méltánytalan eredményre a nemzetközi magánjogi tényállás elbírálásában. Flexibilitás és előreláthatóság nem mindig könnyen összeegyeztethető szempontok tehát!

Az újabb nyugati törvényalkotások a két elv *mértéktartó, kiegyensúlyozott, óvatos összehangolására* törekszenek.[17] Követik a kapcsolóelvek meghatározásának európai hagyományát, megtartják a Savigny-féle klasszikus nemzetközi magánjog ma is érvényes tételeit; ugyanakkor nem zárkóznak el a tudomány újabb javaslatainak hasznosításától sem, anélkül, hogy az Egyesült Államok kollíziós jogában az elmúlt három évtizedben kibontakozott valóságos forradalmi átalakulás túlzásait átvennék, és ezáltal az ottani már-már kaotikus állapotok veszélyét felidéznék.

[15] Ez a megoldás nyilván összefügg a Közös Piac keretén belül a kötelmi jogra vonatkozó — fentebb említett — kodifikációs törekvésekkel is.

[16] *Neuhaus*, Paul H.: Die Grundbegriffe des Internationalen Privatrechts[2]. Tübingen, 1976, 225, skk. old.

[17] A magyar kódex előmunkálatai során is vitatott kérdés volt a rugalmasság (méltányosság) és a jogbiztonság (előreláthatóság) összehangoltsága; *l.: Mádl* Ferenc: Elméleti megfontolások gyakorlati célra nemzetközi magánjogi norma alkotásához. J. K. XXIV. (1969) 451. skk. old., *Asztalos* László: A rugalmasság felfogása és az egyes konkrét intézmények szabályozása a nemzetközi magánjogban. Uo. 463. skk. old., *Mádl* válasza: uo. 473. skk. old.

A jogbiztonság, az előreláthatóság követelménye leginkább az egyes kapcsolóelvek körülhatárolt formulázása révén érhető el. A *rugalmasság* biztosítására többféle *kodifikációs eszköz* kínálkozik. Ezek közül a következőkben három módszer alkalmazását kísérjük nyomon a vizsgált újabb kodifikációkban: a generálklauzulák szerepét, a renvoi-val kapcsolatban elfoglalt álláspontot és a felek autonómiájának elismerését.

6. Generálklauzulák alkalmazása a nemzetközi magánjogban is viszonylag régi törekvésnek számít. A jogirodalomban *Cook* fejtette ki először a generálklauzulák szerepét a jogszabály-összeütközések feloldásában.[18] Az Egyesült Államok nemzetközi magánjogának a II. világháborút követő forrongó átalakulása azt a képzetet kelti, mintha a kollíziós szabályok generálklauzulák formájában történő megfogalmazása valamiféle amerikai sajátosság volna. Nem vitás, az USA jogirodalmában és bírói gyakorlatában merültek föl azok a javaslatok, amelyek az európai nemzetközi magánjog utóbbi két évtizedének fejleményeire hatással voltak.[19] Mégsem érdektelen talán megemlíteni, hogy a francia és német jogirodalomban is már a 30-as évektől kezdve találkozhatunk hasonló elképzelésekkel.[20]

Az *osztrák* törvény látszólag nagy súlyt helyez a kollíziós szabályozás kapcsolásának rugalmasságára. A törvény élén egy generálklauzula áll, amely szerint a nemzetközi magánjogi tényállásokat a velük *„legerősebb kapcsolatot"* mutató jogrendszer alapján kell elbírálni [1. § (1) bek.]. Ha figyelembe vesszük azonban, hogy ugyanezen rendelkezés szerint a konkrét tényállásokra vonatkozó egyes kapcsolóelveket a „legerősebb kapcsolat" kifejezőiként kell felfogni [1. § (2) bek.], a bevezető generálklauzula súlya és az általa elérhető rugalmasság erősen viszonylagossá válik. Gyakorlatilag arról van szó, hogy az osztrák törvény alapvetően a kollíziós normák megfogalmazásának hagyományos módszerét követve konkrét kapcsolóelveket ad, és csak az esetleg nem szabályozott problémákra (joghézagra), valamint határesetekre kell alkalmazni a „legerősebb kapcsolat" generális elvét.

Az osztrák törvényben megfogalmazottnál korlátozottabb körben (elsősorban a szerződési jogban) érvényesül, de hasonló szerepet játszik a *svájci* tervezetben a *„legszorosabb összefüggés"* elve. Ezt az elvet mondja ki a svájci tervezet a szerződésekre alkalmazandó jog meghatározásánál azzal, hogy a legszorosabb összefüggést egyes esetekben a „jellemző szolgáltatás", más szerződéstípusoknál valamelyik szerződő fél (pl. a részletvevő, a munkavállaló) különleges védelemre szorultsága, végül megint más szerződéseknél (ingatlan- vagy tőzsdeügyleteknél) a jogviszony egyértelmű helyi kapcsolódása juttatja kifejezésre (120. Art.). Végeredményben tehát a „legszorosabb összefüggés" elve a svájci tervezetben sem konkrét kapcsolóelvek helyett szerepel, hanem azoknak mintegy magyarázatául és értelmezéséül szolgál a jogalkalmazó számára. (Hasonló megoldást követ egyébként a szerződésekre alkalmazandó jog meghatározásánál a Közös Piac Egyezménye is, amely szerint — jogválasztás hiányában — a „legszorosabb kapcsolat" irányadó, de azt vélelemként a „jellemző szolgáltatás" fejezi ki: 4. Art.) A svájci tervezetben a „legszorosabb összefüggés" elve kisegítő jelleggel a szerződési jogon kívüli területeken is figyelembe jöhet, pl. a házastársak jogviszonyára irányadó jog meghatározásánál (46. Art.). A szóban forgó generálklauzulának ilyen kisegítő jellegű alkalmazására azonban az újabb törvényhozásokban mindenütt lehet példát találni, a magyar kódexben is [11. § (3) bek.].

A *flexibilitás* elve a legpregnánsabban a *svájci tervezet 14. szakaszában* jut kifejezésre: Az irányadó jogot — kivételképpen — nem kell alkalmazni akkor, ha az a konkrét tényállással az eset összes körülményeire figyelemmel csupán csekély kapcsolatban van, viszont a tényállás egy másik joggal nyilvánvalóan szorosabb összefüggést mutat. Ez a generálklauzula (amely a gyermek jogállásának szabályozásánál konkrét formában is megismétlődik: 68—69. Art.) valóban meglehetősen messze megy az egyes kapcsolóelvek félretételének megengedésében, és a méltányos döntés érdekében a rugalmasság elvét egyértelműen az előreláthatóság elve fölé helyezi.

7. A *renvoi*, a nemzetközi magánjog „hírhedett zenésze", közismerten több célra is felhasználható.[21] A vissza- és továbbutalás elfogadását pártolók elsősorban éppen arra hivatkoznak, hogy a renvoi segítségével a bíró adott esetben méltányosabb, igazságosabb eredményre juthat. Nem tagadható, a renvoi tényleg eszközül szolgálhat a rugalmas és méltányos döntés kialakításához is.

Az *osztrák* törvény (5. §) *elfogadja* mind a visszautalást, mind pedig — méghozzá korlátozás nélkül — a továbbutalást. A renvoi elfogadásának általános elve alól csak jogválasztás

[18] *Cook*, Walter Wheeler: The Logical and Legal Bases of the Conflict of Laws. Yale Law Journal, 33. (1923/24) 457. skk. old.

[19] A legismertebb javaslatok a rugalmas kapcsolás elérésére a következők: „choice-influencing considerations" (*Leflar:* American Conflicts Law[3], 1977); „most significant relationship" (Restatement of the Law Second, Conflict of Laws 145., 188. és más §-ok); „governmental interests" (*Currie*, Brainerd: Selected Essays on the Conflict of Laws, 1963, 177. skk. old.).

[20] *Neuner*, Robert R.: Der Sinn der internationalprivatrechtlichen Norm. Brünn/ Prag/ Leipzig/ Wien, 1932. *Prudhomme*, André: Le droit international privé dans son développement moderne. Clunet 57. (1930) 920. skk. old. *Lepaulle*, Pierre: Le droit international privé. Paris, 1948, 212. old.

[21] A renvoi sokoldalú bemutatást *l.: Neuhaus:* i. m. 268. skk. old.; a magyar irodalomban átfogó értékelést ad *Réczei* László: A visszautalás. J. K. XXV. (1970) 151. skk. old.

esetén tesz *kivételt* a törvény: a felek jogválasztása „kétség esetén nem terjed ki a választott jogrendszer nemzetközi kollíziós szabályaira" [11. § (1) bek.]. Ez a megoldás önmagában nézve feltétlenül logikus, mind a renvoi konzekvens — a továbbutalás eseteit is magában foglaló — elfogadását, mind pedig a felek autonómiájának körében tett kivételt tekintve. (A magyar kódexben — véleményünk szerint — joggal kifogásolható a továbbutalás lehetőségének merev kizárása: 4. §. Ezenkívül hiányzik a magyar törvényből a renvoival kapcsolatos kifejezett rendelkezés jogválasztás esetére. Nézetünk szerint az osztrák törvényben elfogadott álláspont helyes: a felek autonómiájának körében általában nem indokolt a vissza- és továbbutalás elismerése.) Az osztrák kódex egészét tekintve és főleg a törvény vezérlő eszméjét kifejező bevezető generálklauzula szellemével összehasonlítva mégis megkérdőjelezhető a renvoi elfogadása: Ha a törvényalkotó az egyes nemzetközi magánjogi tényállásokkal „legerősebb kapcsolatot" mutató jogrendszernek az általa megfogalmazott kapcsolóelvekben kijelölt jogot tekinti [1. § (2) bek.], kétségesnek tűnik az így meghatározott jogrendszer kikerülésére módot adó renvoi előtt szélesre tárt kapu jogossága.[22]

A *nyugatnémet* tervezetek ugyancsak a renvoi *elfogadását* javasolják. Az osztrák törvényhez hasonlóan *kivételt* képezne ez alól az elv alól a jogválasztás lehetőségének köre, továbbá kizárt lenne a vissza- és továbbutalás alternatív kapcsolóelvek alkalmazása esetében is. A Max Planck Intézet téziseiben javasolt kivétel az alternatív kapcsolóelvek esetére — véleményünk szerint — logikus újítás. Azokban az esetekben, amikor a törvényhozó több jogrendszer alkalmazása közül enged választást, ezzel már eleve rugalmas eszközt biztosít a bíró számára a méltányos döntéshez: szükségtelen tehát a mindenképpen további bonyodalmakat jelentő renvoi elfogadása is. [Nézetünk szerint a magyar kódex gyakorlatában is helyes volna tehát a renvoi lehetőségének kizárása, alternatív kapcsolóelvek alkalmazása, pl. a 32. § (2) bek. esetében.]

A *svájci* tervezet [13. Art. (1) bek.] *kizárja* a renvoi lehetőségét. Ez az alapállás egyrészt azzal függ össze, hogy e javaslatban a lakóhely, mint kapcsolóelv lényeges szerepet játszik, az állampolgárság viszont csak kisegítő jelentőségű (vö. 4. p.). Márpedig a nemzetközi gyakorlat szerint az utóbbi inkább „vonzza" a visszautalást. A svájci álláspont másrészt azzal is indokolható, hogy a renvoi egyik gyakori alkalmazási területén, a külföldön létrejött családjogi jogügyletek érvényessége körében a tervezet nagyvonalú, a külföldi jogi aktusok elismerését segítő rendelkezéseket tartalmaz. Így pl. a külföldön kötött házasságot Svájcban érvényesnek ismernék el, ha az akár a házasságkötés helye, akár valamelyik házastárs lakóhelye, szokásos tartózkodási helye vagy állampolgársága szerinti jog megítélésében érvényesnek minősül, a nyilvánvalóan csalárd kapcsolás esetét kivéve (43. Art.). Nem jelenti továbbá a renvoi elvi elutasítása azt, hogy az irányadó külföldi jognak a maga alkalmazási körére vonatkozó esetleges területi korlátja („önkorlátozása") ne kerülne figyelembevételre: 13. Art. (2) bek.[23]

A *Közös Piac Egyezménye* (15. Art.) ugyancsak *kizárja* a vissza- és továbbutalást. Ezt mindenekelőtt az magyarázza, hogy a szerződési jogot hagyományosan a felek autonómiája uralja.

8. A nemzetközi magánjog kollíziós szabályainak sokszor joggal kárhoztatott „vakságát" az újabb nyugati törvények, illetve javaslatok a *felek jogválasztó jogának kiterjesztésével* is csökkenteni igyekeznek. A felek autonómiája hagyományosan a nemzetközi magánjogban is a szerződési jog területére korlátozódik. A magyar kódex szintén ezt a felfogást teszi magáévá. A jogirodalomban azonban már évtizedek óta javasolják a jogválasztási jog elismerését egyéb területeken is: a deliktuális statutum meghatározásánál,[24] a házassági vagyonjogban[25] és az öröklési jogi kapcsolóelvek körében.[26] Ezek a javaslatok most már törvényhozási visszhangot is kiváltottak. Előzetesen is megállapítható ugyanakkor, hogy a jogválasztás megengedése a vizsgált törvényi megoldásokban, illetve tervezetekben rendszerint korlátozott; többnyire csak meghatározott jogrendszerek közötti választás lehetséges. Már itt szükségesnek látszik rámutatni arra is, hogy a felek autonómiájának kiterjesztése nem egyedüli tendencia a tárgyalt törvényjavaslatokban, hanem azokban ellentétes irányú megoldásokra is találhatunk példákat: a fogyasztók érdekvédelme némely esetben éppen a jogválasztó jog korlátozását indokolja. Ezekről az esetekről alább, az anyagi igazságosságra törekvés kollíziós jogi eszközeinek tárgyalása körében (13/b. p.) még részletesebben is szólunk.

a) A *deliktuális statutum* meghatározásánál az osztrák törvény [35. § (1) bek.] a feleknek korlátlan jogválasztási lehetőséget ad. Még a hallgatólagos jogválasztás is megengedett, s így

[22] Meggyőzően érvelt ebben a szellemben *Mádl* Ferenc a nemzetközi magánjogi törvényeket elemző vita során az Osztrák—Magyar Jogásznapok (1980. dec. 15—16.) keretében.

[23] Az egyes kapcsolóelveknek a renvoi-hoz való viszonyát érdekesen taglalja *Neuhaus:* i. m. 274. skk. old. A svájci tervezet megoldásához *l.: Overbeck:* i. m. 611. old.

[24] Vö.: *Kropholler,* Jan: Ein Anknüpfungssystem für das Deliktsstaut. RabelsZ, 33. (1969) 634. skk. old.

[25] Vö.: *Siehr,* Kurt: Die Reform des deutschen internationalen Privat- und Zivilverfahrensrechts. Schw. Jb. Int. R. 29. (1973—74) 171. old.

[26] Vö.: *Dölle,* Hans: Die Rechtswahl im internationalen Erbrecht. RabelsZ, 30. (1966) 205. skk. old. *Kühne:* Die Parteiautonomie im internationalen Erbrecht. (1973). *Siehr:* i. m. 258. old.

kell értékelni azt az esetet, „amikor a körülményekből kiderül, hogy a szerződő felek egy meghatározott jogrendszert irányadónak tekintettek". A svájci tervezet nem ennyire nagyvonalú a jogválasztás megengedésében deliktuális kötelmeknél: a károkozó és a károsult csak a közös „szokásos tartózkodási helyük" szerinti jog és a lex fori között választhat (130. Art.). [Megjegyzendő, hogy a magyar kódex a károkozó és a károsult közös lakóhelye szerinti jog alkalmazását teszi lehetővé: 32. § (3) bek.]

b) A *házassági vagyonjog* területén mind az osztrák törvény, mind a svájci tervezet, mind a nyugatnémet javaslatok megnyitják a jogválasztás lehetőségét. Mint ismeretes, a magyar kódex szerint a házassági vagyonjogban nem érvényesül a felek autonómiája. Ez az elvi különbség nyilvánvalóan azzal van szoros összefüggésben, hogy míg a magyar Csjt. házassági vagyonjogi rendje a vagyonközösségi elv kógens szabályán nyugszik, addig a nyugati családi jogok renszerint nagyobb szabadságot adnak a házastársaknak vagyonjogi viszonyaik rendezésében.[27] Kérdéses ugyanakkor, hogy a magyar Csjt. — magyar házastársak viszonylatában sem problémátlan[28] — megoldása kellően indokolja-e a felek jogválasztási jogának a magyar kódexben (39. §) történt teljes kizárását.

Az osztrák törvény (19. §) nem korlátozza a házastársak által választható jogok körét, de csak kifejezett jogkikötést ismer el. A svájci tervezet (50. Art.) szerint a házastársak a következő jogok közül választhatnak: a közös lakóhely joga, a házasságkötés utáni leendő közös lakóhely joga, valamelyik házastárs állampolgársága szerinti jog. A nyugatnémet javaslatok közül a Max Planck Intézet tézisei szerint a házassággal objektív kapcsolatot felmutató jogok bármelyike választható lenne; a másik három tervezet a házasság vagyonjogi hatásaira a következő jogok közül engedne választást: bármelyik házastárs állampolgársága szerinti jog, bármelyik házastárs „szokásos tartózkodási helye" szerinti jog, ingatlanokra a lex rei sitae.

c) Az *öröklési* jogban az osztrák törvény nem ismeri el az örökhagyó jogválasztási jogát. A svájci tervezet (91. Art.) szerint az örökhagyó a végrendeletében tett egyértelmű jognyilatkozatával hagyatékát alávetheti az állampolgársága szerinti jognak. Ez a jogválasztás hatálytalan, ha az örökhagyó svájci állampolgár is, továbbá hatálytalanná válik akkor, ha az örökhagyó halála pillanatában már nem állampolgára a végrendeletében megjelölt államnak. További korlátja az örökhagyó jogválasztásának az a szabály, hogy a túlélő házastársat és a leszármazókat a svájci jog szerint megillető kötelesrészt a hagyatéknak a választott jog alá vetése nem érinti. A nyugatnémet javaslatok valamennyien lehetővé teszik az örökhagyó jogválasztását, de — különböző módon — meghatározzák a választható jogok körét. Érdemes felfigyelni arra, hogy a nyugatnémet javaslatok felhagynak a hagyték egységének elvével, amikor az örökhagyónak módot adnak arra, hogy ingatlan, illetve ingó hagyatékára más jog alkalmazását kösse ki. Ismeretes, hogy a hagyaték egységének elvét az utóbbi évtizedek elmélete általában helyeselte, elfogadta azt a korábbi magyar bírói gyakorlat (P. K. 99. sz.) és a magyar kódex (36. §) is.

d) A felek autonómiája a *házasság személyi* következményei területén is utat tör magának: a Max Planck Intézet tézisei és Kühne professzor tervezete megengedik e téren is a házastársak jogválasztását, ugyanabban a körben, mint a vagyonjogi hatásoknál.

e) Csak a teljesség kedvéért említjük meg végül, hogy a svájci tervezet (106. Art.) *ingók dologi jogi* megítélésénél is elismeri a felek jogválasztó jogát: A felek valamely ingó dologra vonatkozó dologi jog megszerzésének vagy megszűnésének megítélését alávethetik meghatározott jogrendszereknek, köztük az alapulfekvő jogügyletre irányadó jognak. Ez a jogválasztás azonban csak inter pares hatályú, vagyis harmadik személyekre nem terjed ki.

9. Az előbbiekben adott áttekintés igazolja talán kiinduló értékelésünket: az új nyugati törvényalkotások kellően egyensúlyoznak a jogbiztonság Scyllája és a rugalmasság Charybdise között. Nagyobb hangsúlyt adnak a *méltányosság* követelményének, mint a magyar kódex, de nem adják fel a kollíziós normák kapcsolóelveinek konkrét megfogalmazásával biztosítható *előreláthatóság* lehetőségét sem.

A fenti szemle jól mutatja ugyanakkor azt is, hogy a kollíziós normák rugalmasabb alkalmazását engedő különböző eszközök (generálklauzulák, renvoi, a felek autonómiájának kiterjesztése, alternatív kapcsolóelvek) nemegyszer keresztezik is egymást. A felek jogválasztó jogával nehezen fér össze a vissza- és továbbutalás megengedése; alternatív kapcsolóelvek alkalmazása mellett sincs helye a renvoi-nak stb. *Összegezve* azt mondhatjuk tehát, hogy a flexibilitás következménye nem sértheti a jogbiztonságra irányuló igényt, s a bírói mérlegelést vagy általában a kollíziós jogszabályok rugalmasabb alkalmazását biztosító eszközök belső logikájára és harmóniájára is gondolni kell.

III.

10. A kollíziós szabályok megfogalmazásánál a *rugalmasság* — amint azt a fentiekben bemutatni szándékoltunk — *csupán eszköz*, az igazságos, méltányos döntés előmozdításának eszköze. Kollíziós jog és anyagi jog hagyományos szereposztásában az előbbinek a tényállás-

[27] Az egyes házassági vagyonjogi rendszerek országonkénti bemutatását *l.:* Le régime matrimonial légal dans les législations contemporaines[2] (Szerk.: *Patarin*, Jean — *Zajtay*, Imre) Paris, 1974.

[28] Vö. *Hartay* László: A házassági vagyonjog modellje és az ítélkezési gyakorlat. J. K. XXIV. (1969) 634. skk. old.

sal legadekvátabb kapcsolatban levő jogrendszer kiválasztása a feladata, míg az utóbbinak jut a materiáiális igazság elérésének funkciója. Egész a legutóbbi évtizedekig eretnekségnek számított volna, ha valaki a kollíziós szabályoktól az *anyagi igazságosságot* kérte volna számon. A klasszikus doktrína szerint a kollíziós norma érzéketlen lehet a hozandó érdemi döntés igazságosságával kapcsolatban, a nemzetközi utaló szabálytól csupán a jogvitás életviszonyra leginkább illő jogrendszer kijelölését kell elvárni.

A legutóbbi évtizedekben — főleg az amerikai jogirodalomban és joggyakorlatban, majd annak hatására az európai elméletben is[29] — erős kétségek támadtak ennek a hagyományos funkciómegosztásnak a helyességét illetően. Komoly érvek szólnak amellett, hogy a kollíziós jog sem lehet közömbös az érdemi döntés igazságosságával kapcsolatban, a nemzetközi magánjog sem nélkülözheti a szociális és más értékítéletek követelményeit stb.

11. A hagyományos szemlélettel még összeegyeztethetők azok a követelések, amelyek az egyes kapcsolóelvek meghatározásánál *a védelemre érdemesebb fél jogának* előnyben részesítését szorgalmazzák. Az ilyen törekvések ugyanis még az ún. *kollíziós jogi igazságosság* keretei között maradnak, és nem lépnek át a materiális igazságosság mezejére, bár adott esetben ezek is szembe kerülhetnek az adott életviszonnyal leginkább kapcsolatot mutató jogrendszer kijelölésének hagyományos követelményével. Az ilyen preferenciák a törvényhozásban sem számítanak újdonságnak. A magyar nemzetközi magánjogban pl. már a korábbi jog [Csjté. 17. § (3) bek.] ismerte a gyermek érdekének védelmére hivatott azt a szabályt, amely szerint — bizonyos esetekben — a Magyarországon lakó gyermek, illetőleg — meghatározott jogviszonyokban — a magyar állampolgár gyermek ügyében a magyar jogot kell alkalmazni, ha a gyermekre nézve ez a kedvezőbb. Ezt az elvet az 1979. évi 13. sz. tvr. 46. §-a is fenntartja. Hasonló megfontolást követve, a fogyasztóvédelem követelményétől vezetve favorizálja a védelemre érdemesebb fél jogát az osztrák törvény [41. § (1) bek.] és a svájci tervezet (122. Art.).

12. Bizonyos, eredetileg *anyagi jogi megfontolások* egyébként már korábban is utat törtek maguknak a nemzetközi magánjogban. Férfi és nő egyenjogúságának biztosítása a közös jog vagy valamely „semleges" jog előírásával vagy pedig alternatív kapcsolóelvek alkalmazásával — nem új követelmény a kollíziós joggal szemben. A favor negotii elve sem újkeletű a nemzetközi magánjogban csakúgy, mint a család egységének szempontja (lehetőleg egyazon kapcsolóelv meghatározásával bizonyos családjogi életviszonyokra).[30] Ezek a megfontolások gyakorlatilag ütközhetnek ugyan az előreláthatóság követelményével, alapjában véve mégis összefémek azért a kollíziós jog sajátos tulajdonságaival.

Az anyagi igazságosság követelményének legrégibb eszköze a nemzetközi magánjogban az *ordre public* figyelembevétele. Tegyük mindjárt hozzá: adott esetben a legradikálisabb, visszaélésekre is módot adó eszköz. A közrendi záradék (a magyar kódexben: 7. §), speciális közrendi szabályok (magyar kódex 34. §, 41. §), továbbá az egyre szaporodó imperatív szabályok (devizaszabályok, export-import előírások stb.) mind-mind érdemi (ha tetszik: anyagi jogi) értékítéletet visznek bele a nemzetközi magánjogi döntésbe. Ez az értékítélet természetesen egyoldalú: hiszen a fórum értékrendjének érvényesítését eredményezi. Ennek az egyoldalúságnak egyik következménye az is, hogy az ordre public szejzmográfja az elbírálandó életviszony és a fórum kapcsolatának szorosságával arányosan érzékeny.[31] További ismert gyengéje az anyagi jogi értékítélet ordre public-en keresztül történő érvényesítésének a bizonytalanság, ami különösen a közrendi záradék — egyébként is kivételes — alkalmazásakor akadályozhatja a várható döntés előreláthatóságát.

13. A nemzetközi magánjog „szocializálása", „politikussága", *az anyagi jog értékrendjének* a kollíziós jogba történő bevitele melletti hangok a hetvenes években erősödtek meg igazán. Különösen három területen tapasztalható áttörés: a *deliktuális kártérítési* jogban, a *munkaszerződésnél* és a *fogyasztóvédelem* szerteágazó problémakörében (részletvétel, lakásbérlet, bankkölcsön, kezesség stb.). A jogirodalom erőteljes, helyenként radikális követeléseit az új kodifikációk — érthetően — csak visszafogottan és megfontoltan követik, bár a vizsgált törvényalkotások lényegesen messzebbre mennek ezen a téren, mint a magyar kódex. Az anyagi jogi értékítélet érvényesítéséhez alkalmazott legfontosabb *kollíziós jogi eszközök* a következők: alternatív kapcsolóelvek alkalmazása; a jogválasztás kizárása, illetve korrigálása; külföldi imperatív szabályok figyelembevétele.

a) Alternatív kapcsolóelvek alkalmazása az anyagi jogi, illetve a kollíziós jogi igazságosság előmozdítását kétségkívül az előreláthatóság rovására képes csak megvalósítani. További hátrányos következménye ennek a módszernek, hogy ún. „sántikáló" (claudicans) jogi helyzetekhez vezethet. A vizsgált kodifikációk mégis

[29] *L.: Zweigert,* Konrad: Zur Armut des IPR an sozialen Werten. RabelsZ, 37. (1973) 435. skk. old. *Hoffmann,* Bernd von: Über den Schutz des Schwächeren bei internationalen Schuldverträgen. RabelsZ, 38. (1974) 396. skk. old. *Kropholler,* Jan: Das kollisionsrechtliche System des Schutzes der schwächeren Vertragspartei. RabelsZ, 42. (1978) 634. skk. old.

[30] A nemzetközi magánjogi favor nogotii elvéhez *l.: Neuhaus:* i. m. 174. skk. old.; a család egységének szempontjához *l.:* uo. 44 sk. old., 216. sk. old.

[31] A fórum közrendjének anyagi jogi értékítéletet kifejező voltához l.: *Keller,* Max — *Siehr,* Kurt: Einführung in die Eigenart des Internationalen Privatrechts.[2] Zürich, 1979, 12. skk. old. és az ott id. irodalom.

alkalmaznak alternatív kapcsolóelveket. A nyugatnémet javaslatok a gyermek státuszára, a házasságkötés anyagi előfeltételeinek megítélésére és a házasság felbontására egyaránt alternatív kapcsolást irányoznak elő; nem is szólva a favor negotii érdekében már hagyományosnak tekinthető alternativitásról [hasonlóképpen a magyar kódex 30. § (3) bek., 36. § (2) bek.]. A svájci tervezet — amint már más összefüggésben (7. p.) utaltunk rá — a házasságkötés anyagi érvényességének megítélésénél szintén alternativitást enged (43. Art.).

b) A felek autonómiájának kiterjesztésére irányuló törvényhozói törekvések értékelésénél (8. p.) már utaltunk arra az ellentétes irányú tendenciára is, amely a jogválasztás lehetőségének az anyagi jogi igazságosság érdekében történő kizárásában, illetve korrigálásában jelentkezik.

A gyengébb pozícióban levő fél érdekeinek védelmében a *lex causae kógens minimumszabályaival korrigálja a felek által választott jogot* mind az osztrák törvény [41. § (2) bek., 42. § (2) bek., 44. § (3) bek.], mind a Közös Piac Egyezménye [5. Art. (2) bek., 6. Art. (1) bek.]. Ez a megoldás azt jelenti, hogy a felek által választott jog alkalmazása mellett is kötelezően érvényesülnek az adott jogviszonyra egyébként (tehát a felek jogválasztása hiányában) irányadó jognak a fogyasztó, illetve a munkavállaló számára nagyobb érdekvédelmet nyújtó kógens előírásai. A svájci tervezet pedig (vö.: 8/c. p.) az örökhagyó túlélő házastársának és leszármazóinak a svájci jogban biztosított köteles részt garantálja az örökhagyó végrendeletében választott jog esetleges hátrányos előírásaival szemben is. [91. Art. (2) bek.]

A felek autonómiájának korlátozása, illetve korrigálása különösen indokolt lehet szerződési blanketták, *szabványszerződések* alkalmazása esetén.[32] Egészen messze megy, általános hatállyal zárja ki a felek által választott jog érvényesülését a svájci tervezet [117. Art. (2) bek.]: A jogválasztás nem hatályos, ha egy meghatározott másik jogrendszer szabályainak érvényesülését valamelyik fél érdekeinek védelme megköveteli. Ennek a szabálynak túlzott általánosságát nézetünk szerint is joggal illette kritika.[33]

c) Az anyagi igazságosság kollíziós jogi érvényesítésében a legheretikusabbak azok a megoldások, amelyek *külföldi* (tehát nem a fórum jogrendszeréből adódó) *imperatív szabályok figyelembevételét* írják elő. A Közös Piac egyezménye [7. Art. (1) bek.] szerint az irányadó jog szabályai mellett figyelembe lehet venni egy másik állam imperatív szabályait (lois d'application immédiate) is, ha az elbírálandó tényállás ennek az államnak a jogával szoros kapcsolatot mutat, figyelembe véve az illető imperatív szabályok természetét, tárgyát és az alkalmazásukból, illetve nem alkalmazásukból származó következményeket. Ugyanezt az elvi megfontolást juttatja kifejezésre a svájci tervezet (18. Art.): A svájci közrend határai között az egyébként irányadó jog helyett lehetséges egy másik állam jogának alkalmazása, illetve figyelembevétele, ha ezek a jogszabályok a konkrét esetben, különleges céljukra is figyelemmel kizárólagos érvényesülést kívánnak (azaz imepratív jellegűek), továbbá, ha a bíró megítélése szerint

— a tényállás ezzel a jogrendszerrel kellően szoros kapcsolatban áll;

— az e jog alkalmazására, illetve figyelembevételére vonatkozó érdek nyilvánvalóan túlsúlyban van; és

— az e jog alkalmazására, illetve figyelembevételére vonatkozó érdek, az eset összes körülményeire és az e jog által követett célokra is figyelemmel, védelemre érdemesnek minősül.[34]

14. Új irányok a nemzetközi magánjogban? Szászy-Schwarz Gusztáv híres magánjogi tanulmányának címe — úgy véljük — találóan adaptálható a kollíziós jog nyugat-európai fejleményeinek bemutatásához. Nincs szó forradalomról, mint ahogy az USA elméleti és gyakorlati forrongásait szokták jellemezni az elmúlt évtizedekben; de lényeges változásokként, új irányokként bizton értékelhetők azok az újítások, amelyekről a legújabb kodifikációk elméleti tanulságainak összefoglalásában számot adni a szerző szándéka volt.

Vékás Lajos

[32] Vö.: *Lando*, O.: Private International Law, Contracts. in: Int. Encycl. Comp. L. III Ch. 24. (1976) 41. old. *Jayme*, Erik: Allgemeine Geschäftsbedingungen und internationales Privatrecht. ZHR, 142. (1978) 107. old.

[33] *Kropholler:* 29. lj-ben i. m. 646. sk. old.

[34] Vö.: *Overbeck:* i. m. 610. sk. old.

Bethlen Gábor erdélyi országgyűléseinek törvényalkotása

A törököktől való függés folytán bizonyos mértékig korlátozott külső szuverenitással rendelkező erdélyi fejedelemség belső szuverenitása különösen Bethlen Gábor uralkodása idején teljesnek mondható. Önállóan alakítja és fejleszti állam- és jogrendszerét, belpolitikáját, az állam kormányzatát és igazgatását. Az ország területén fennálló legfőbb hatalmat (summa potestas) — legalábbis elvileg — a fejedelem és a rendi országgyűlés együttesen gyakorolja. Valójában azonban e két szerv közül a fejedelmi hatalomé a primátus. A rendek lé-

nyegesen kisebb erőt képviselnek, mint a korabeli királyi Magyarországon. Ez nemcsak a gazdasági-társadalmi fejlődés viszonylag elmaradottabb mivoltával, a feudalizálódás korlátozottabb mértékével és a fejedelmi hatalom gazdasági és katonai alapjainak szilárdságával magyarázható, hanem — az előbbiekkel összefüggésben — abból is ered, hogy Erdélyben a nagybirtokos arisztokrácia összehasonlíthatatlanul gyengébb, s nincs különálló, nagy súlyú egyházi rend, a jelentősebb városok zöme pedig nem önmaga, hanem saját törvényhatóságával, illetve natiójával együtt képviselteti magát az egykamarás országgyűlésen, amely — eltérően a magyarországitól — nem latin, hanem magyar nyelven alkotja a törvényeket, bár ezek szövege latin kifejezésektől tarkállik. A rendiség erejét a natiókra való tagolódás is csökkenti. A sokféle, egymástól eltérő, többnyire ellentétes érdekeket igen nehéz egyeztetniük, s így ritkán fordul elő a rendek egységes fellépése a fejedelem hatalmi igényeivel szemben, természetes tehát, hogy az országgyűlés súlya — a trón elfoglalását követő egy-két comitiát nem tekintve — a fejedelemé mellett szinte eltörpül.

Noha, mint ismeretes, Szilágyi Sándor már 1875—1898 között, 21 kötetben sorozatosan megjelentette Erdélyi Országgyűlési Emlékek című munkáját, mégis — eltekintve a Magyarország vagy Erdély általános történetét tárgyaló könyvek egyes részleteitől — egészen a legutóbbi évekig alig néhány, még a dualizmus idején keletkezett mű[1] foglalkozik, többségükben szinte csak érintőlegesen, s lényegileg a fejedelmi hatalom aspektusából, magukkal az országgyűlésekkel. Nagy előrelépést hozott a témakör feldolgozásában az erdélyi fejedelemség korszakának kutatója, Trócsányi Zsolt pár éve publikált kitűnő monográfiája az erdélyi országgyűlésekről,[2] majd pedig a közelmúltban szintén az ő tollából megjelent, Erdély központi kormányzatát taglaló munka,[3] amelynek egy rövid fejezetében a szerző tömören összefoglalja a törvényhozással kapcsolatosan kialakított megállapításait. Trócsányi Zsolt elsőként említett, másfél évszázadot átfogó műve egyes fejezeteiben, a maguk helyén természetesen szó esik és nem kis súllyal a Bethlen Gábor uralkodása idején tartott országgyűlések jellegzetességeiről, s fontosabb törvényeiről is, de magától értetődően nem a bethleni korszakra koncentrálva.

Erdély legnagyobb fejedelmének igen sokoldalú, szinte az élet minden területére kiterjedő országgyűlési törvényalkotása azonban, véleményünk szerint, legalább egy viszonylag kisebb terjedelmű monográfia erejéig, külön méltatást igényelne. Ezt a hiányt nyilvánvalóan nem pótolhatja vázlatos tanulmányunk, amely — támaszkodva elsősorban a kiadott, ill. az Országos Levéltárban[4] fellelhető törvényszövegekre, s ezek mellett Trócsányi, Zimányi Vera és mások idevonatkozó munkáira is — az adott lehetőségek határain belül úgyszólván csak arra vállalkozhat, hogy a kérdéskör részletes feldolgozásának indokolt voltára felhívja a figyelmet.

Ami az országgyűlés szervezetét, funkcióit, tárgyalási módját illeti, ezekre nem kívánunk, de — úgy tűnik — nem is szükséges kitérni; e tekintetben ugyanis a többi erdélyi fejedelem időszakához képest nincs alapvető különbség.

Bár a fejlett feudális centralizációtól a fejedelmi abszolutizmus felé törekvő Bethlen Gábor uralkodása idején igen lényeges ügyekben a döntés gyakran nem az országgyűlésen történik, hanem azokról Bethlen a saját fejedelmi hatáskörében, az általa személyesen irányított és ellenőrzött kormányzati szervei[5] útján intézkedik, mégis sok fontos kérdést — vagy a kialakult szokásnak megfelelően (pl. adó), vagy esetenkénti politikai megfontolásból — akár előzőleg, akár utólagosan a rendek elé terjeszt, hogy jóváhagyásukat megszerezze. Emellett, elődeihez hasonlóan, ő is módot ad arra, hogy a rendek számos postulátumából szintén törvénycikk váljék. Többnyire nem tartja célszerűnek, hogy az országgyűlés elé terjesztett, olykor kicsinyes rendi célokat szolgáló kívánságokkal nyíltan szembeszegüljön, tudva, hogy az ilyen articulusok rendelkezései általában úgyis papíron maradnak.

Bethlen a már korábban kialakult gyakorlatnak megfelelően egy évtizeden át minden esztendőben legalább két alkalommal, tavasszal és ősszel, Szt. György, ill. Szt. Mihály napja körül összehívja a rendeket. Az 1622 szeptemberi országgyűléssel eltörölteti a szüret és a vetés idejére eső Szt. Mihály napi comitiákat, s ettől kezdve évente csak egy országgyűlést tart. Uralkodásának tizenhat éve alatt Erdélyben összesen harmincnégy országgyűlésről tudunk. Ezekből le kell számítanunk azt az öt részleges és négy tábori gyűlést, amelyeken nem születtek articulusok. A huszonöt törvényhozó országgyűlés — közülük négy partiális volt, egyet maga a fejedelem tartott, hármat pedig öccse, Bethlen István gubernátor — több száz törvénycikket alkotott. Nyilvánvaló, hogy valamennyi

[1] *Lám* Károly: Az erdélyi országgyűlés szervezete 1541—1848. Kolozsvár, 1908.; *Szilárd* Katica: Az erdélyi fejedelem jogköre 1556—1571. Bp., 1910.; *Bíró* Vencel: Az erdélyi fejedelem jogköre. Kolozsvár, 1912., Uő.: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542—1690.

[2] Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez. Bp., 1976. (A továbbiakban *Trócsányi:* i. m.) — L. még *Csizmadia* Andor: Generalis congregatiók és diéták Erdélyben. J. K. 1980.

[3] Erdély központi kormányzata 1540—1690. Bp., 1980. (A továbbiakban *Trócsányi:* Kormányzat.) 396—405. old.

[4] OL Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, F szekció, Gyulafehérvári Káptalan F 11 Articuli diaetales; Kolozsmonostori Konvent F 29 Artic. diaet. — A bethleni korszak levéltári anyagára l. *Pap* Gáborné: Bethlen fejedelemségének magyarországi forrásai. Bethlen Gábor állama és kora. Szerk.: *Kovács* Kálmán, Bp., 1980. 49—71. old.

[5] L. ezekre részletesen *Trócsányi:* Kormányzat.

articulus értékelésére, sőt említésére sem nyílik ez alkalommal lehetőségünk.

A törvényalkotás vizsgálata során mindenekelőtt arra a küzdelemre kívánunk rövid pillantást vetni, amelyet — mint szinte minden trónváltozás esetén, így Bethlen hatalomra kerülésekor is — a rendek indítottak a fejedelem jogkörének korlátozására, körülhatárolására és ugyanakkor a saját pozícióik, privilégiumaik biztosítására, megóvására, s ha lehet, bővítésére. Ezt követően vázoljuk Bethlen törvényhozási törekvéseit a rendi befolyás mielőbbi visszaszorítása, a fejedelmi hatalom gazdasági, katonai, jogi stb. bázisának megszilárdítása és növelése céljából; végül érinteni fogjuk a rendi kezdeményezésre létrejött jelentősebb articulusokat, amelyek ugyan többnyire partikuláris érdekeket védenek, de egyben bizonyos fokig rávilágítanak Erdély akkori belső viszonyaira, az igazságszolgáltatás helyzetére, a közbiztonság állapotára, az államapparátus és a helyi önkormányzati szervek működésében megmutatkozó hiányosságokra is. Ezeket az utóbb említett törvénycikkeket a kutatók eddig nemigen méltatták kellő figyelemre.

A fejedelemválasztó kolozsvári országgyűlésen, 1613 októberében a rendek a választási feltételek, a conditiók szokásos pontjait[6] kibővítve — a vallásszabadság megtartása, „az fényes porta" iránti engedelmesség, a Habsburg uralkodóval való békesség, a szomszédos vajdákkal történő kibékülés, valamennyi rend privilégiumainak, donatióinak stb. megtartása mellett, újként — kötelezik Bethlent arra is, hogy mind a három nemzetből válasszon tanácsosokat maga mellé, s „belső és külső országos dolgokat... ezeknek hírek nélkül ne cselekedjék," a „veszedelmes és ártalmas... tanács adót proscriptióval és notoriussággal" büntesse meg. Igéretet kell tennie arra, hogy a libera electiót, a fejedelemválasztás szabadságának jogát nemcsak megőrzi, hanem azt szultáni athnahmelevéllel újólag is confirmáltatja; a gyűléseken a tanácskozás szabadságát, a libera vox-ot biztosítja. De a rendek nem érték be ezekkel a kautélákkal. A fejedelem esküjének szövegébe[7] belefoglalták, hogy „semmi újítást az országnak régi jó szokássa és szabadsága ellen bé nem hoz"; az ugyanekkor alkotott törvény 1. articulusában pedig leszögezik, hogy ha a fejedelem, esküje ellenére exorbitálna, az igaz útból kitántorodna, a különböző rendek, kapitányok és tisztségviselők „összegyűlvén, ellene állhassanak absque nota infidelitatis". Továbbá megújítják a három nemzet unióját; határoznak arról, hogy „ez elromlott országban" a fejedelem a sok dúlást, kóborlást, fosztogatást szüntesse meg, udvari népét tartsa állandóan maga mellett. Az idegen országból jött leveleket az uralkodó mindig közölje a rendekkel, mert az ilyen iratok tartalmának eltitkolásából már súlyos veszélyek származtak. Az említett articulusokkal láthatóan igyekeznek a rendek megkötni a fejedelem kezét és körülbástyázni a saját befolyásukat, s biztonságukat.

Ennek az országgyűlésnek a törvénycikkei azonban nem csupán negatívumokat hoztak Bethlen számára, hanem olyan rendelkezéseket is, amelyeket ő hamarosan felhasználhatott és fel is használt a fejedelmi hatalom anyagi bázisának kiszélesítésére. Már a választási conditiók 9. pontja elvárja a fejedelemtől, hogy az összes fiscalis birtokokat és jövedelmeket recuparálni, visszaszerezni igyekezzék, s ehhez a törvény egy külön articulusa teljhatalmat ad neki. Egy másik törvénycikk ugyanekkor megszüntetni rendeli a bányák, sóaknák, harmincadok árendába adását úgy, hogy azoknak jövedelme „az tárházban szolgáltassék."[8] A rendek aligha ismerték fel ezeknek az articulusoknak az igazi jelentőségét, bizonyára úgy gondolkoztak, hogy ha növekednek a fiscus bevételei, nekik kevesebb közterhet kell viselniök.

A következő év (1614) február—márciusában tartott országgyűlésen[9] még elég erőt éreznek magukban a rendek ahhoz, hogy Bethlennek az unió-törvényre vonatkozó tizenegy pontos propozíciója[10] legnagyobb részét ne fogadják el. Csupán három pontot szavaznak meg: Fejérvárnak fejedelmi székhelyül történő megépítését, a „kerített" városoknak azt a kötelezettségét, hogy veszély esetén a nemeseket be kell fogadniuk falaik mögé és — bár kelletlenül — törvénybe iktatják a publicum aerarium felállítását azzal, hogy ebbe a közpénztárba „minden úr és nemes ő maga, nem az jobbágyi", továbbá a többi privilegizált réteg is köteles befizetni a megállapított összegeket. Végső soron azonban Bethlen kísérlete a kiváltságosok megadóztatására nem hozott eredményt, a publicum aerarium a gyakorlatban nem jött létre. Ezzel szemben a fejedelem ekkor még kénytelen egy egész évre elengedni a földesurak által a kincstártól bérbe vett, volt egyházi tizedek árendáját[11] és megerősíteni a nemesek, papok kvártélymentességét.

Születnek ezen az országgyűlésen olyan articulusok is, amelyek mind a rendek, mind Bethlen érdekeit szolgálták. Ilyennek tekinthető például a Báthory Gábor által proskribáltak, ill. notázottak egész sorának rehabilitálása és jószágaik visszaadása; mindez elősegítette az új fejedelem hatalmának konszolidálását is. De a Báthory által a megyei hatóságok alól kivett, minden adózástól mentesített birtokok, az ún.

---

[6] Az elődök conditióira l. *Lakner* Sarolta: Az erdélyi fejedelmek választási feltételei. Debrecen, 1927. 4—7. old.

[7] *Szilágyi* Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek (a továbbiakban EOE) VI. 368. old.

[8] A conditiókat és articulusokat l. EOE VI. 355—362. old.

[9] Az országgyűlés érintett articulusait l. EOE VI. 414—420. old.

[10] EOE VI. 315. és *Trócsányi:* i. m. 51. old.

[11] A tized-árendára l. *Trócsányi:* Kormányzat. 325. old.

liber baronatus intézményének a rendek által kért eltörlése szintén ide sorolható. Ez az intézkedés, amelyet ugyan nem lehetett rövid időn belül érvényre juttatni,[12] alkalmas volt arra, hogy növelje a fejedelem adóbevételeit, s egyes főurak súlyát kétségkívül csökkentette.

Rövidesen azonban új szakasz kezdődik a törvényalkotásban. Bethlen gyorsan megszilárdítja hatalmát, s a következő, 1614 szeptember—októberi országgyűléstől kezdve másfél évtizeden át a rendkívül sokrétű, átgondolt fejedelmi propozíciók elfogadása, néhány átmeneti jellegű zökkenőtől eltekintve, nem ütközik többé rendi ellenállásba. — A Bethlen kezdeményezésére hozott törvények egyes jelentős közjogi kérdésektől a katonaállítás és a hadfelkelés módozatain, a vallási, az iskoláztatási ügyeken át a peres eljárás szabályozásáig, s a fejedelmi székhely kiépítéséig stb. sokféle tárgykört ölelnek fel. De a fejedelmi propozíciók legnagyobb számban a különféle gazdaságpolitikai rendelkezések törvénybe iktatását célozzák; igaz, Bethlen nemegyszer csak utólag, néha évek múlva — mikor erre a feltételek megérnek — foglaltatja országgyűlési articulusokba a már korábban kiadott fejedelmi intézkedéseket. A gazdasági élet különböző területeit érintő törvénycikkek igen széles skálán mozognak. A központi hatalom anyagi bázisának növelése végett szabályozzák a fiscalis birtokok, harmincadok, sóaknák, bányák, vashámorok visszavételét, az adózó porták újbóli összeírását, a székely jobbágyok megadóztatását, a bányanyitás szabadságát, fejedelmi monopóliumok létesítését; törvényi rendelkezések születnek továbbá egyes cikkek (réz, nemesfém, vas, bőr) exportjának megtiltására, a kereskedelemre, a kereskedők egyes csoportjaira, így a görög és a zsidó kereskedőkre vonatkozóan is. A görögökkel kapcsolatos fejedelmi rendelkezéseket utólag, a zsidók szabad kereskedését engedélyező „indultumot", kedvezményt pedig csak négy évi késedelemmel, az 1627 áprilisi országgyűlésen „akceptálják a statusok." — Talán nem érdektelen megemlítenünk az állat- és bőrkiviteli tilalmat megújító törvénynek[13] azt a rendelkezését, amely szerint e cikkek exportjára ajándék ellenében se lehessen engedélyt szerezni, mint „ennekelőtte" történni szokott.

A kereskedelem érdekét kívánja szolgálni az a féltucatnyi, újra meg újra megújított törvény is, amely arról intézkedik, hogy a hordók és a mértékek mindenütt egyformák legyenek. — Számszerint a legtöbb gazdasági vonatkozású törvénycikk, mintegy húsz articulus próbálja szabályozni 1615-től kezdve a pénzforgalmat, a romló pénz értékét, a hamis pénzek használatának eltörlését, a jó pénz külföldre vitelének tilalmát, majd az újveretű pénz forgalomba bocsátását, végül — 1628-ban — elfogadásának kötelezővé tételét (szászok!). A törvények egész sora kísérli meg, részben rendi kezdeményezésre is, az árak rohamos emelkedésének meggátlása végett előbb a régi árszabályok, limitatiok betartatását, amikor pedig bebizonyosodik, hogy a piac törvényszerűségeit jogszabályokkal, büntetésekkel nem lehet megváltoztatni, ellensúlyozni, Bethlen 1625 májusában — fél évvel a pénz értékének stabilizálása előtt — a rendekkel egyetértésben új limitatiót készített, azt a változó viszonyoknak megfelelően a következő két évben több alkalommal módosítják s a limitatió betartásának felső ellenőrzésére inspectorokat választanak (1627).

A gazdaság különböző területeit érintő törvényalkotás részletes, konkrét elemzésétől mentesít bennünket Mráz (Zimányi) Verának a nagy fejedelem merkantilista jegyeket hordozó gazdaságpolitikájáról írt, kiváló, máig alapvető munkája,[14] amely a problémakört mind nemzetközi, mind belső összefüggéseiben mélyrehatóan feldolgozza.

A katonai jellegű kérdéseket, mint pl. a gyalogosok és lovasok kiállítását, a hadfelkelés és a mustra elrendelését, a katonák fegyelemben tartását szabályozó mintegy tíz articulus vizsgálatától szintén eltekinthetünk. Ezeket ugyanis a hadtörténészek közül különösen Nagy László, a téma alapos ismerője, számos tanulmányában[15] érinti és értékeli.

A továbbiak során csupán azokkal a törvényekkel kívánunk — a terjedelmi korlátok miatt igen változatosan — foglalkozni, amelyek a gazdasági és a katonai szférán kívül esnek. Elsőként a nemzetközi, illetve a közjogi vonatkozású articulusokról teszünk említést.

A fejedelem mindkét nagyszombati egyezményt (1615 és 1617), valamint a Habsburg-ellenes hadjáratait lezáró békeszerződéseket megerősítteti az országgyűléssel, a rendek assecuratiot adnak arról, hogy Bethlen halála után a hét vármegyére nem tartanak jogot (1624. júli. 7.), majd pedig kiállítják a pozsonyi békében megállapított hitlevelet, amely szerint többé nem fognak fegyvert a Habsburg-uralkodó ellen (1627. ápril. 22.). Az országgyűlés 1619-ben megadja a fejedelemnek a „serenissimus", felséges címet,[16] amelyet egyébként a maga részéről Ferdinánd rég megígért, a diplomát azonban csak 1625 nyarán küldi el Bethlennek.[17] A fejedelem által távolléte idejére helytartóvá kinevezet öccsét, Bethlen István grófot e tisztében

[12] A liber baronatus „interdicálását" az 1620. áprilisi országgyűlésen megerősítették. EOE VII. 543. old.

[13] 1614. febr.—márc., 24. artic., EOE VI. 420. old.

[14] Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok, 1953. 4. sz.

[15] Adalékok Bethlen Gábor honvédelmi politikájához uralkodásának első éveiben. Hadtört. Közl. 1962. 1. sz.; Adalékok Bethlen Gábor hadseregének erkölcsi arculatához. Hadtört. Közl. 1965. 3. sz.; Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1969.; Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp., 1972. stb.

[16] 1619. máj. EOE. VII. 101. old.

[17] EOE VIII. 58. old.

megerősítik (1620. ápril.), amikor pedig királlyá választása után testvérét gubernátorrá „creálta", a rendek ezt „nagy becsülettel és szeretettel" acceptálták.[18] Második feleségét, Brandenburgi Katalint az országgyűlésen (1626) Bethlen propositiójára fejedelemmé és férje halála esetére, „míg ő Felesége az mi kegyelmes urunknak nevét viseli", utódjává választották, s hatalmát, jogkörét erősen korlátozó, tizenhárom pontból álló conditiókat állapítottak meg részére.[19]

Magára az országgyűlésre vonatkozóan kevés törvénnyel találkozunk. Ezeknek egyike elrendeli, hogy mind a regalisták, mind a választott személyek végig jelen legyenek a gyűlésen, „mindaddig, amíg az articulusok kikelnek".[20] Minthogy ugyanis a fejedelem az egyes törvénycikkeket meghozataluk sorrendjében egyenként megerősítette, az országgyűlés végét már igen kevesen várták meg. Majd néhány év múlva törvénybe iktatják — mint erről már szólottunk —, hogy évente csak egy országgyűlés legyen, tavasszal, Szt. György napja körül. A comitia ülésezésével hozhatók összefüggésbe a törvényhatóságoknak Fejérváron főként a követek elszállásolására szolgáló saját házai építéséről szóló törvények is. (EOE VIII. 369. és 494.)

Az „építő fejedelem" szinte trónralépésétől kezdve a törvényhozás segítségét is igénybe veszi Fejérvár, mint fejedelmi székhely és erősség építésének előmozdítására. Számos articulus rendeli el a gratuitus labort, intézkedik pénz, ember, négyökrös szekerek s a munkaerő mellé vármegyénként egy-egy viceszolgabíró kirendeléséről. A székelyek, szászok és a szabad városok szintén segítséget ajánlanak fel az építkezésekhez. (1614 febr.—márc.) A következő év májusában a fejedelem bocsánatát kérik a rendek, hogy „sok rendbéli nyomorúságok és nehéz fogyatkozások miatt" nem ígérhetik meg a gratuitus labort, az ingyenes közmunkát (EOE VII. 252.), de már a szeptemberi országgyűlésen, nem akarván Bethlennek „kedvit szegni", a jövő év tavaszára, ismét megszavazzák a szekereket és a munkaerőt, s mellékük olyan pallérokat kívánnak, akik „mód nélkül" nem kegyetlenkednek a szegény emberekkel.[21] A Bethlen István locumtenes által tartott országgyűlésen csupán azt kérik a rendek, hogy az építkezőknek „adjanak mindjárást dolgot eleikben, ne várakoztassák napról napra héjában itt szegénységünket, mint ennek előtte cselekedték véllek az tisztviselők" (1620. ápril.) Két év múlva újra megígérik Fejérvár részére a közmunkát „esztendőnként mindeddég, valamég derekasan meg nem épül". Bethlen utolsó országgyűlésén, 1629-ben csupán azt óhajtják a rendek, hogy a gratuitus labor „légyen alkalmatos üdőben, mikor szegénységeinknek marhájok füet ehetik". (VIII. 495.)

A fejedelem 1618 áprilisában megszavaztatja a rendekkel, hogy Fejérváron az üres telkek tulajdonosai sürgősen fogjanak hozzá a házépítéshez. Azoknak a telkére, akik építkezni nem akarnak, bárki építhet, de a telek értékét becsültesse meg s a megállapított összegnél többet ne tartozzék adni a tulajdonosnak vagy örököseinek. Így akarja Bethlen olcsó telkek biztosításával is fokozni az építési kedvet és fellendíteni a fejedelmi székhely fejlődését.

A törvénycikkek között találkozunk olyanokkal is, amelyek az oktatásra vonatkozóan tartalmaznak rendelkezéseket. Már a medgyesi országgyűlés (1614. febr.—márc.) 4. articulusa elrendeli, hogy az iskolákat mindenik recepta religio igyekezzék mindenütt „helyére állítani és felépíteni".[22] 1622 májusában örömmel fogadják el a rendek a fejedelem propositióját akadémia felállításáról, Kolozsvárott, az üres kolostorépületben, „tudós emberekkel, professorokkal annak módja szerint megrakván ... a hozzá rendelt proventusokkal egyetmben"[23] A főiskola végül is Fejérváron kezdte meg működését, s onnan később Enyedre került. — Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy még abban az évben az őszi országgyűlés azokat, akik „az mostani indítandó academia felől per ludibrium ignominose", gúnyolódva, becsmérlően szólottak, ugyanolyan szigorral rendeli büntetni, mint „az Judaizálásban megátalkodott" embereket[24] Két évvel később, a prédikátori rend panaszára törvénybe iktatják, hogy azok a patrónusok, földesurak, akik a jobbágyok fiait „az scholától megfognák", vagy „onnan ki akarnák őket hozni", büntettessenek meg. — Tulajdonképpen az az articulus szintén a fenti körbe sorolható, amely elrendeli, hogy aki prédikátort, iskolamestert vagy diákot „megverne és vagdalna, vagy csak megkergetne is", felbújtóival együtt „két száz forinton maradjon" s e büntetés ellen ne legyen jogorvoslat.[25]

A törvényalkotás kiterjed az egyházi fegyelem helyreállítására is; ennek érdekében elrendelik püspöki és seniori vizitációk tartását. (1615. szept.—okt. 36. art.) Minthogy pedig a tapasztalat szerint azok, akik a saját egyházuk büntetését el akarják kerülni, vagy akiket házassági akadály miatt a maguk felekezetében nem eskettek össze, továbbá a törvényellenesen válni akarók gyakran áttérnek más vallásra, ezért a törvény szigorú büntetéssel fenyegeti azokat a papokat, akik az ilyen áttérők befogadására hajlandók.[26]

A korra jellemző az a családjogi vonatkozású rendelkezés, amely házasodási lehetőséget ad azoknak, akiknek feleségét külföldre rabságba

[18] 1620. szept.—okt. partialis gyűlés. EOE VII. 549. old.
[19] EOE VIII. 313—314. old.
[20] 1615. szept.—okt. EOE VII. 284. old.
[21] EOE. VII. 279., továbbá 491. old.
[22] EOE VI. 413. old.
[23] EOE VIII. 96—97. old.
[24] EOE VIII. 108. old.
[25] EOE VII. 287. old.
[26] 1626. EOE VIII. 324. old.

hurcolták, s az asszonyok hosszú idő óta nem térhettek vissza hazájukba.

A vallás és a valláserkölcs védelmére számos törvénycikket alkotnak az országgyűlések. A többi között elrendelik az ünnepek aprólékos, szigorú előírások szerinti megtartását, büntetik a káromkodást, nemesnél pénzzel, szolgánál, jobbágynál kézi kalodával.

A még mindig erős babonás hiedelem inspirálja annak az articulusnak meghozatalát, amelynek értelmében „érdemek szerint" kell büntetni az ördögi tudománnyal bíró „nézőket", jövendőmondókat, bűbájosokat és azokat is, akik szolgálataikat igénybe veszik.[27]

A „cégéres vétkekben élők": gyilkosok, házasságtörők, isten neve szidalmazók, tolvajok, orvok stb. kell, hogy szigorúan felelősségre vonassanak. Enyhébb elbánásban részesülnek a nőtlen parázna személyek; ezek vesszőztessenek meg és azután kövessék meg az ecclesiát; ha összeházasodnak, csak az ecclesiát tartoznak megkövetni.

Noha Erdélyben a négy bevett felekezet vallásszabadságát biztosítják a törvények, de az „eretnekek", különösen a Judaizmus hívei, az ún. zsidózók extirpálására Bethlen uralkodása idején, épp az ő kezdeményezése folytán kemény rendelkezéseket hoznak. Ha ezek a „tévelygők" néhány hónapon belül, az év karácsonyáig nem térnek vissza a négy recepta religio valamelyikébe, a fejdelem minden kedvezés nélkül büntesse őket, patrónusaikkal együtt.[28] A judaizálást elhagyni nem akarók ellen a fenti — végre nem hajtott — articulust a rendek néhány év múlva megerősítik.[29]

Bethlen Gábor országgyűléseinek egyik igen jelentős jogalkotása a fejedelem rendeletére elkészített perrendtartás, a Specimen juridici processus.[30] Ez a törvény mind a polgári, mind a büntető eljárás, különösen az ún. rövid per, brevis processus lefolytatását — beleértve a jogorvoslat módját, és az ítéletek végrehajtását is — szabályozza, s elrendeli, hogy e perjogi szabályokat a fejedelem ítélőszékén, valamint az erdélyi és a partiumi vármegyék, továbbá a székely székek bírói fórumain egyaránt alkalmazni kell. Külön rendelkezéseket tartalmaz a Specimen az urukat „búcsúvétlen" elhagyó szolgák és a szökött jobbágyok visszakövetelésére vonatkozó eljárásról.

A perjogi törvény szerkesztője, akinek nevét nem ismerjük,[31] gondosan válogatta ki és rostálta meg a régebbi eljárásjogi törvénycikkeket, amelyekre a kódex szövege hivatkozik: az 1571., 72., 76., 78., 82., 90., 91., 99., 1600. és 1612. évi, esetenként hozott articulusokat, „azokat egy corpusban redigálván", ellentmondásaikat kiküszöbölte, a homályos szövegeket világossá tette, kiegészítve a hiányos rendelkezéseket, a „fogyatkozásokat".[32]

A kodifikációval Bethlennek az volt a célja, hogy rendet teremtsen a különböző fejedelmek idején alkotott perjogi articulusok szinte áttekinthetetlen szövevényében, gyorsítsa a bírósági eljárást, kiküszöbölje a perbeli buktatókat, csökkentse a perek elhúzásának lehetőségeit.[33] A kódex hatályon kívül helyezte a rendelkezéseivel összhangban nem levő régi törvényeket, megtiltva azok alkalmazását az érintett bíróságokon.

Az Erdélyben bizonyos módosításokkal sokáig érvényben maradó Specimen jelentőségét kiemeli az a tény is, hogy a királyi Magyarországon a feudalizmus Mohács utáni egész korszaka alatt sem tudtak tető alá hozni külön eljárásjogi törvényt.

A Bethlen-féle perrendtartás tömör, világos rendelkezései alkalmasak voltak arra, hogy biztosítsák és egyben meggyorsítsák a bíróságok előtti szabályszerű, törvényes eljárást. De azon természetesen ez a jogszabály sem segíthetett, hogy — hasonlóan elődeihez — a nagy fejedelem idején is alig-alig folytattak rendszeres működést a törvénykezés fórumai, mint azt a következőkben vázolni fogjuk.

Az igazságszolgáltatás szervei, a különböző szintű bíróságok a tárgyalt korszakban is zökkenőkkel, olykor nagy kihagyásokkal ítélkeznek. Noha az országgyűlés 1615 májusában elrendeli, hogy a fejedelmi tábla „a régi mód szerint" évenként kétszer tartson törvényszakot, „terminust" külön-külön az erdélyi nemeseknek, a partiumbelieknek — e két kategória számára Kolozsvárott — és a székelyeknek Segesváron vagy Marosvásárhelyen (a szászok ügyeiben a fejedelmi tábla nem bíráskodott, kivéve, ha másik natióhoz tartozott az ellenfél), s ugyanekkor megszabják a „sok illetlen fizetésekkel" sarcoló prókátorok díjazását;[34] majd pe-

[27] 1614. febr.—márc. EOE VI. 413. old.

[28] 1618. okt. EOE VII. 489. old.

[29] 1622. szept.—okt. EOE VIII. 108. old. — Erdélyben a judaizálók vagy szombatosok keresztyén szektája a XVI. sz.-ban az antitrinitáriusok mozgalmából vált ki. Elnevezésük onnan származik, hogy a zsidókhoz hasonlóan a vasárnap helyett a szombatot tekintették ünnepnek; bizonyos jelentőségre Péchi Simon, egy ideig Bethlen főkancellárja vezetésével tettek szert. Üldöztetésük valójában I. Rákóczi György idején, 1638-tól erősödött meg, amely miatt sokan Törökországba menekültek, vagy később áttértek a zsidó vallásra. Vö. *Kohn* Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Bp. 1889.

[30] 1619. máj. EOE VII. 518—527. old.

[31] Szilágyi Sándor úgy véli, hogy valószínűleg Kassay István volt a kodifikátor, s munkáját a tabula principalis bírái revideálhatták. EOE VII. 103. old. 1. lábj.

[32] *Trócsányi* Zsolt: Az erdélyi fejedelemség jogrendjének kialakulása c. munkájának (kézirat) egyik fejezete (A fejedelmi kor erdélyi törvénykönyvei) a Speciment is behatóan elemzi, részletesen kimutatva a kódex viszonyát a korábbi törvényanyaghoz s a korabeli bírósági gyakorlathoz. Rámutat — az Approbaták előszavára utalva —, hogy a perjogi törvényt még 34 év múlva is „általánosan használják, ha gyengéivel tisztában is vannak."

[33] Vö. *Csizmadia* Andor: Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban. Gazdaság- és Jogtudomány, 1975. 1—2. sz. 153. old.

[34] EOE VII. 252—253. old.

dig intézkednek arról is, hogy akik a per folyamát zavarják, fenyegetőznek, vagy az ítéletek végrehajtásának útjába állanak, mint a közbéke háborítói vonassanak notaperbe, tekintet nélkül nemesi kiváltságaikra.[35] Ismételten végzést hoznak arról, hogy az octavalis terminusok a maguk idejében tartassanak meg, „mivel hogy az országok nem különben fegyverrel, mint törvénnyel bírattatnak"[36] (1616 okt.—nov. EOE VII. 392.), s ha a rendes törvényszakok megtartásának akadálya lenne, a „rövid pereket" az országgyűlés idején is tárgyalni kell,[37] szintúgy a jobbágyok visszakövetelése ügyében indított processusokat is.[38] A sorozatos articulusok sem tudtak azonban odahatni, hogy a tábla a szokásos törvényszakokat valóban megtartsa, ezért arra akarják újabb törvénycikkel rászorítani ezt a magas bírói fórumot, hogy legalább évente egyszer, Szent Márton napján „az tábla az tanácsokkal (ti. a fejedelmi tanács tagjaival) együtt összeülve", a fejedelem vagy a gubernator jelenlétében ítélkezzék.[39] A következő évben megismétlik ezt az eredményre nem vezetett törvényi rendelkezést.[40]

De nemcsak a táblán akadozik „az törvények szolgáltatása", hanem a törvényhatóságok bíróságai sem ítélkeznek rendszeresen. Ennek egyik okára érdekesen világítanak rá a törvénycikkek, amikor arról szólva, hogy a vármegyei törvényszékek „igen megszüntenek", elrendelik: „az ispán uraim ... *az mikor Felséged dolga rajtok nincsen* ... minden holnapban széket üljenek."[41] 1629-ben ismét megállapítják a rendek, hogy sem a vármegyékben, sem a székelyeknél nem tartanak törvényszéket,[42] s kérik a fejedelemtől, hogy a törvényhatósági főtiszteket, akár csak legalább egyiket is ha „az Felséged szolgálatjától érkezhetnek, bocsássa a székeknek celebrálására, mivel minden főtisztek inkább Felséged udvari continuus szolgái".[43] — A fentiekből nyilvánvaló, hogy az abszolút fejedelmi hatalom megteremtésére törekvő Bethlen Gábor, háttérbe szorítva a rendi önkormányzatok érdekeit, a megyék és a székek fő tisztségviselőit is a saját céljai megvalósítására használja fel és látja el őket feladatokkal. Kivételt képeznek a jogaikhoz szívósan ragaszkodó szász székek, s az egész universitas Saxonum, az ő vonatkozásukban a fenti jelenségeknek nem találjuk nyomát az articulusokban. — Az önkormányzatok vezető tisztségviselőinek elvonása eredeti munkakörüktől Bethlen centralizációs elgondolásait bizonyára jól szolgálta, de éppen nem volt jótékony hatással a bíráskodásra, amelyet a fejedelem aligha tekintett előtérben álló feladatnak.

A törvényességet illetően azonban egyébként is jelentkeztek bajok, nehézségek valamenyi natió területén. Erre mutat, hogy mind a megyékben, mind a székely és szász székekben a törvénytelen „elfogásokat" több articulus is tiltja; ilyen letartóztatásokat ne lehessen eszközölni még a fejedelemtől megalapozatlanul kieszközölt rendeletekkel sem.[44] A törvényhatóságoknál „ő Felsége kimeneteli (első hadjárata) után" a bírói eljárásban elharapózó erőszakoskodásoknak szintén törvénnyel akarnak gátat vetni.[45] Megtiltják továbbá, hogy a városi bírák „akárki jobbágyát is ... contra statuta regni ... arestálják".[46]

A Bethlen fejedelemségének időszakával foglalkozó munkák nemigen említik azokat a jogszabályokat, amelyekből eléggé negatív kép bontakozik ki, mint arra már korábban utaltunk, pl. a közbiztonság helyzete, vagy az állami és az önkormányzati tisztviselők visszaélései vonatkozásában. Pedig aligha vitatható, hogy ezek a fonák jelenségek, amelyek ez idő tájt Európa valamennyi országában többé-kevésbé fellelhetők, szintén hozzátartoznak Erdély e nagy korszakának teljes arculatához. — Súlyos problémáról, a közbiztonság állapotának fokozódó hanyatlásáról vallnak a rendi postulátumok nyomán évente néha több ízben is megismételt, egyre szigorúbb törvénycikkek, amelyek a büntetlenül garázdálkodó, „felette igen elszaporodott" gonosztevők, latrok kergetésére, elfogására és megbüntetésére hoznak rendelkezéseket mind a három natio területén. Elrendelik azt is, hogy az útonállók, rablók, gyilkosok ellen el nem járó bírókat, kenézeket szintén felelősségre kell vonni; az elítélt latrok pedig „az kik az nemes emberek hátok megett volnának is", a fejedelemtől ne kapjanak többé kegyelmet. Több articulus követeli eljárás megindítását a latrok, fosztogatók pártfogóival szemben.[47] A helyzet azonban nem javul, hanem inkább súlyosbodik. Az egyik törvény preambulumából[48] idézünk: „... nem tagadhatjuk belső állapotunkban való nagy romlásunkat, ... szörnyen eláradott ez országban az sok istentelen lator, ... úgy annyira, hogy némelyek házoknál sem mernek lakni". Ezért a gonosztevők ellen generális inquisitiót rendelnek el mind a vármegyék, mind a székek területén, kiterjesztve azt a fejedelem jószágaira is. Az elfogott útonállók „szernyő halállal" lakoljanak, és ezek „párt tartói, oltalmazói is" bűnhődjenek érdemük szerint. A bíró pedig, aki tud a latroknak a faluban létéről és pártfogóikról, de se meg nem fogja, se fel nem jelenti őket, „harmad magával karóban verettessék". Ha a nemes ember, akié a falu, nem lép fel az ottani malefactorok ellen, veszítse el azt a jószágát.[49]

[35] EOE VII. 281. old.
[36] EOE VII. 392. old.
[37] EOE VII. 479. old.
[38] EOE VIII. 272. old.
[39] EOE VIII. 116. old.
[40] EOE VIII. 126. old.
[41] EOE VIII. 132. old.
[42] EOE VIII. 270. old.
[43] EOE VIII. 496. old.
[44] EOE VII. 254., 518. old.
[45] 1621. részgyűlés, EOE VII. 556. old.
[46] EOE VIII. 110. old.
[47] Pl. 1622. máj. EOE VIII. 97. old.
[48] 1623. EOE VIII. 129. old.
[49] EOE VIII. 130—131. old.

A törvénycikkeknek azonban nincs foganatjuk. „Az gonosztévők, és latrok számok... nem hogy szállana, de sőt naponként emelkedik", állapítja meg az 1624. évi IV. articulus. Ezek után nem meglepő, hogy a következő évi törvénycikk[50] szinte lemondóan állapítja meg: „... mind ez ideig is csak hiában volt annyi sok végzésünk..." Lopnak, fosztogatnak, gyülekeznek. Ezért az országgyűlés elrendeli, hogy a gonosztevők ellen a falu, ha az nem elég, több szomszédos falu is fej- és jószágvesztés terhe mellett keljen fel, a latrokat fogják el és adják ispánjuk kezébe. De az ispánok is „tartozzanak mindjárást felkelni", maguk mellé véve minden környékbeli nemes embert. Az e rendelkezés ellen „delinquáló ispánokon a fejedelem commisszáriusai, a nemeseken pedig az ispánok exequálják" az 1000, ill. 500 forint poenát, ennek kétharmada legyen a fiscusé, egyharmada pedig a exequáló commissariusé, ill. ispáné.

A hatóságok sincsenek azonban könnyű helyzetben. Egy évvel később a XXV. articulus[51] arról kénytelen intézkedni, hogy a latrok elleni cirkálás idején *a tiszteket akadályozó* főemberek jószágain és falvaikban ezentúl „az malefactorok ne latitáljanak" (rejtőzködjenek), hanem engedjék a földesurak, hogy a szék tisztjei szabadon eljárhassanak a bűnözők ellen. — A törvényhozás a gonosztevők elszaporodásának „nagyobb okát" már korábban is abban látja, hogy „némely fő és úri rendek fogják pártjokat" s e miatt a tisztviselők nem tudják végrehajtani a törvények rendelkezéseit.[52] Nézetünk szerint azonban a megyék és székek bíráskodásának fentebb vázolt akadozása bizonyára szintén hozzájárult az élet- és vagyonbiztonság nagyarányú megrendüléséhez.

Maga a fejedelem, akit hadjáratai, kiterjedt diplomáciai tevékenysége, sokrétű gazdaságpolitikai intézkedéseinek megvalósítása stb. erősen lekötött, hosszú időn át nem sok figyelmet fordíthatott a fejedelmi hatalmat közvetlenül nem veszélyeztető bűnözés elharapózására, amelynek jelentőségét és méreteit a rendek egyre ismétlődő postulátumaikban némileg talán el is túlozták. De — úgy látszik — egy idő után annyira tarthatatlanná vált a helyzet, hogy uralkodásának utolsó évében, május 5-én végül is Bethlen *fejedelmi nyíltparanccsal rendeli* el, hogy ha a katonai szálláshelyek közelében „valami latorság esik", a kapitány vagy hadnagy köteles azonnal felülni, a latrokat kergetni, megfogni, s a bírósággal „törvény szerint megsententiázni és karóban veretni". A gonosztevőknek pedig minden marhája „azoké legyen, akik kergetik, megfogják" őket.[53] Hivatkozva a sok panaszra, a fejedelem ugyanebben a rendeletében igyekszik gátat vetni a *katonák garázdálkodásainak* is. Megparancsolja, hogy az útonálló, fosztogató, dúló katonát karóba kell húzni, „aki pedig erőszakot teszen, ... feje vétetik érette". A kapitány és hadnagy, ha a lator katonának pártját fogja, életével fizessen. — A rendek éveken át minden eredmény nélkül iktatják törvénybe,[54] hogy „ő Felsége a szegénységet sarcoltató katonákat „tartsa disciplinába", s az udvari főkapitány a vitézlő rendben levő „malefactorokat... érdemek szerint büntesse meg". A fent említett fejedelmi pátens viszont, Bethlen néhány hónap múlva bekövetkezett halála miatt, már nem érhette el célját.

A közbiztonság mellett, rendi kezdeményezésre, nem egy esetben alkotnak törvényt a különböző tisztségviselők visszaélései ellen. Számos articulus rendelkezik a *dézsmások* fékentartásáról, törvénytelen követeléseik megtiltásáról éppúgy, mint a *harmincadosok, vámosok* abúzusainak, „a kereskedő népeken és a szegénységen való" zsarolásaiknak megszüntetéséről.[55] Törvénycikkek tiltják, hogy a *salétromfőzők*, akik a puskapor alapanyagát állítják elő, „locumtenens uram missilis levelével" a falvakat ne sarcolják, házakat, pajtákat, csűröket el ne bontassanak, hanem ott főzzék a salétromot, ahol erre a főtisztviselő a helyet kijelöli.[56] Törvényt hoznak továbbá arról is, hogy a viceispánok, szolgabírák, nótáriusok az executióért „szokatlan bért és fizetést" ne követeljenek a felektől.[57]

A comitiák anyagából kiviláglik, hogy különösen sok volt a panasz a „postákra". — A fejedelmi postaszolgálat élén az udvarban működő főpostamester állott,[58] akinek jogállásáról még az 1600. október—novemberi lécfalvi gyűlés X. articulusa rendelkezett.[59] A főpostamester ad írásbeli rendelkezést a posták, vagyis a postaszolgálatot ellátók kezébe arról, hogy hány lovat kell biztosítani részükre, s közülük kinek jár szekér. Visszatérésük után a főpostamester elveszi tőlük és megsemmisíti a rendelkezést, nehogy visszaéljenek vele. Ő köteles ítélkezni a posták törvénysértési ügyeiben. A részletes és szigorú postarendtartást azonban a posták Bethlen idején is számtalanszor áthágják, mint arról 1613. októberétől kezdve mintegy tizenhat törvénycikkből értesülünk, ezek mind a posták garázdálkodásai, zsarolásai ellen hoznak végzéseket. Az ide vonatkozó articulusok közül, amelyek a visszaélések legkülönbözőbb fajtáit tárják fel, itt csupán egyetlen egyre utalunk.[60] Ebből kitűnik, hogy a posták pl. lovukat mások gondozásába és eltartásába adva, a szegény emberek lovait, nyergeit, egyéb szerszámait elveszik, „mely miatt nagy inségben vadnak szegény nyavalyások." Elrendelik, hogy az ilyen postákat a helyi hatóságok fogják el „és hozzák

[50] EOE VIII. 269. old.
[51] 1626. EOE VIII. 270. old.
[52] 1622. EOE VIII. 116. old.
[53] EOE VIII. 505. old.
[54] Pl. 1625. és 26. EOE 270., ill. 319. old.
[55] Pl. 1620. április. EOE VII. 544. old.
[56] Uo.
[57] 1619. máj. EOE VII. 516. old.
[58] *Trócsányi:* Kormányzat, 251. old.
[59] EOE IV. 555—556. old.
[60] 1625. máj. XVII. tc., EOE VIII. 272. old.

Felséged eleibe"; ha pedig nem bírnának velük (!), „kérjenek brachiumot reájok" a fejedelemtől.

A valaha kivívott privilégiumhoz való makacs ragaszkodás jellemző példája, hogy az erdélyi és a partiumi nemeseknek, valamint a székelyeknek régi kiváltságukra hivatkozó postulátumai alapján a rendek Bethlen idején hét alkalommal is törvénycikkbe foglalják, hogy az érintettek „házok szükségére az aknákról elegendő sót" kapjanak, a megállapított áron. Az articulus szövegébe több ízben beveszik, hogy a végzés teljesítését a fejedelem is „serio demandálni igirte". De — mint a rendek panaszolják — az aknáról mégis vagy egyáltalán nem adnak ezeknek sót, vagy pedig az ár megfizetésen kívül „sok ajándékot kévánnak".[61] — Bár a sóaknák vezetői részéről baksis megkövetelését természetesen nem lehet helyeselni, azt azonban teljesen megértjük, hogy a kincstári sóbányák nehéz munkával kitermelt produktumából nem szívesen adtak a kiváltságos rétegek egész tömegének az articulusban megszabott, háztartásonként egy-egy szekérderéknyi vagy egy lovasszánon elvihető mennyiségű sót, potom pénzért.

A nemesi rend a legnagyobb számban a szökött jobbágyok visszakövetelése, földesuraik részére való visszaadása ügyében terjeszt elő postulátumokat az országgyűléseken. Az 1613 és 1628 között megalkotott, közel húsz törvénycikk lényegileg újra meg újra megismételt rendelkezései önmagukban is bizonyítják, hogy a valóságban mennyire nem érvényesültek és nem is érvényesülhettek az említett articulusok, hiszen végrehajtásuk jórészt a fejedelmi hatalom gazdasági és katonai bázisait gyengítette volna. A rendek ugyanis a fejedelem jószágairól, valamint a sóaknákról (Torda stb.) éppúgy visszaadni rendelik a szökött jobbágyokat földesuraiknak, mint a városokból, továbbá Bethlen gyalogjai közül vagy a hajdúk településeiről és más „szabad helyekről". A fejedelem azonban, okos taktikával, nem zárkózott el ezeknek a törvénycikkeknek a megerősítésétől sem, nem lévén kétsége afelől, hogy rendelkezéseik aligha kerülnek végrehajtásra.

A fent vázoltak természetesen távolról sem merítik ki a fejedelmi propositiók és a rendi postulátumok nyomán keletkezett törvényhozási tárgyak egészét. Bethlen comitiái számos más, olykor jelentős probléma, életviszony szabályozására is alkottak articulusokat, ezekkel azonban a terjedelmi korlátok miatt még érintőlegesen sem foglalkozhattunk. Mégis szeretnénk remélni, hogy a nagy fejedelem államának és korának[62] néhány, talán kevéssé ismert vonását a törvényalkotás fényében sikerült e kis tanulmánnyal az eddigieknél némileg behatóbban megvilágítanunk.

Kovács Kálmán

[61] Pl. EOE VII. 254. old.

[62] A fejedelem életművére vonatkozó, 1980 nyaráig megjelent mintegy 850 munkáról nagy gonddal készült, pontos eligazítást ad *Hernádi* László Mihály: Bethlen Gábor. Bibliográfia 1613—1980. Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. *Kovács* Kálmán. Bp., 1980. 73—164. old.

SZEMLE

A külkereskedelmi vállalatok exportcélú belföldi szerződéseinek jogi szabályozása az NDK-ban

1. Közismert, hogy az NDK-ban jelenleg folyamatban van a gazdasági szerződéseket szabályozó jogforrások átfogó reformja. Ebből a szempontból is indokolt lehet a külkereskedelmi vállalatok és az exportcélú szolgáltatást teljesítő vállalatok (exportvállalatok) egymás közötti kapcsolatait érintő jogi szabályozás alapelveinek rövid áttekintése. Reméljük az olvasó az alábbi cikkből nem csak összehasonlító információt szerez, hanem módja nyílik egyben a magyar jogtól több helyütt eltérő NDK-megoldás fejlődésének irányait megismerni.

Problematikánk tehát belföldi jogi problematika, noha külföldi vonatkozása is van. Ettől eltérő kérdés a külkereskedelmi szerződések szubszidiárius statuma, [KGST ÁSZF.110. § (2) bek.; az NDK kollíziós jogát tartalmazó Rechtsanwendungsgesetz, esetleg a nemzetközi gazdasági szerződésekről szóló törvény — GIW —, amelyek alapján a külkereskedelmi szerződésekre az NDK joga kisegítő jelleggel alkalmazást nyerhet]. A szubszidiárius statúm szerint alkalmazható jogforrások a külkereskedelmi vállalatok exportcélú belföldi kapcsolataira csak annyiban vannak kihatással, amennyiben az exportcélú belföldi kapcsolatokra vonatkozó jog tekintettel van a külkereskedelmi szerződéseket szabályozó jogi rendre is.

2. A szocialista állam *külkereskedelmi monopóliumát* mind az NDK Alkotmánya, mind pedig az egyes speciális normatív aktusok hangsúlyozzák. A külkereskedelmi monopólium tartalma kettős: jelenti egyrészt a külkereskedelem központi állami irányítását és tervezését, másrészt pedig azt, hogy az állam jelöli ki azokat a gazdálkodó szervezeteket, amelyek jogosultak a külpiacon való közvetlen fellépésre. Ezek azonban nem szükségképpen külkereskedelmi vállalatok, még kevésbé olyan vállalatok, amelyek a külkereskedelmi minisztérium alárendeltségébe tartoznak.

Az NDK gazdaságirányítási rendszerében bekövetkezett válto-

zások nyomán számos külkereskedelmi vállalat — profiljának megfelelően — egészen, vagy részben az újonnan létrejött kombinátok szervezetébe került, illetve egyes esetekben a megfelelő ipari minisztériumoknak lett alárendelve. Ha a külkereskedelmi vállalat valamely kombinát része, az exportcélú belföldi kapcsolatok egyben a kombinát kapcsolatai is, s mint ilyenek a kombinát igazgatójának felelős irányítása alá tartoznak. Az igazgató ennek gyakorlása során természetesen a külkereskedelemre vonatkozó jogszabályokat köteles betartani. A kombinátba integrált külkereskedelmi vállalat esetében az iparvállalatok ún. saját ügyletei („Eigengeschäft") elveszítik jelentőségüket. A saját ügyletnél az exportvállalat kivételesen saját nevében és saját számlájára köthet külkereskedelmi szerződéseket, de a devizaszükségletet a tárgy szerint illetékes külkereskedelmi vállalat valutaszámlájáról fedezik (a valuta ellenértékét az exportvállalat téríti). Az „Eingengeschäft" perspektívái az elméletben ez idő szerint még nem teljes mértékben tisztázottak.

3. Az exportcélú *belföldi szerződés típusát* az NDK-ban nem a felek határozzák meg, hanem a jogszabályok, éspedig a vállalatok közötti pénzügyi elszámolás módjától függően. Ezzel kapcsolatban általában két alternatíva említhető. Az uralkodónak tekinthető megoldás szerint az exportvállalat részére szolgáltatásának ellenértékét NDK-márkában kell megfizetni, de a külföldön elért valutabevételével. A vállalati nyereség képzésének ez a módszere kötelezően elvezet az exportbizományi formához. Ha ellenben az exportvállalatok exportcélú szolgáltatásaik ellenértékét belföldi termelői áron kapják meg — kis számban ma is létezik ilyen forma — a szerződés típusa a belföldi és a külkereskedelmi vállalat között kötelezően a szállítási, vagy a vállalkozási szerződés (ún. kiviteli szerződés: „Ausfuhrvertrag"), amelynek tárgya a külföldi fél részére kerül átadásra. Sem a külkereskedelmi vállalat, sem pedig az exportvállalat nem rendelkezik tehát a típusválasztás szabadságával, az alkalmazandó szerződési típust pénzügyi-gazdasági döntések határozzák meg.

4. Az exportcélú belföldi kapcsolatok kialakítása szoros összefüggésben van az NDK *tervezési rendszerével.* A vállalatok — az export tekintetében is — kötelező állami feladatokat kapnak terveik kidolgozásához és ugyancsak kötelező állami tervfeladatokat a terv gazdasági szerződések útjáni teljesítéséhez. A tervezési kategóriák természetesen nem azonosak az exporttal kapcsolatban a külkereskedelmi vállalatoknál és az exportvállalatoknál. Különösen áll ez az ún. politikai-területi tervezésre valutarendszerek, illetve országok szerint. Bizonyos harmonizáláshoz vezet mindenesetre az ún. egyeztetési jegyzőkönyvezés (Abstimmungsprotokollierung). Ez a jegyzőkönyv — természetére nézve — különleges tervezési döntés, a belföldi exportcélú kapcsolatokban a szerződéskötési kötelezettség alapja. Ennek ellenére főként az exportvállalatok viselik az értékesítés kockázatát és ők konfrontálódnak a világpiac stimuláló feltételeivel.

Az exportbizományi jogviszonyban az értékesítés csak akkor sikeres, ha a külkereskedelmi vállalat külkereskedelmi szerződést kötött. A bizományos az eladással kapcsolatban csak megfelelően gondos tevékenység kifejtésére köteles, de nem az exportáruk felvásárlására, belépési jogot nem gyakorolhat.

A kiviteli szerződés formájában bonyolódó kapcsolatokban a jogszabályok már a külkereskedelmi szerződés megkötését megelőzően előírják a belföldi szerződés létrehozását (a külkereskedelmi vállalat továbbeladás céljából vásárol). Ez azonban a belföldi felet nem menti fel annak kockázata alól, hogy a külkereskedelmi vállalat minden erőfeszítése ellenére sem képes az áru külföldi értékesítését elérni. Ilyenkor ugyanis a már megkötött belföldi szerződéseket fel kell bontani, illetve módosítani. Az NDK gazdasági joga szerint pedig az ún. szolgáltatási szerződések („Leistungsverträge") megkötését, módosítását és megszüntetését az állami döntőbizottság segítségével ki lehet kényszeríteni, ha az anyagi jog által erre meghatározott feltételek fennállnak.

5. Az NDK-ban a jogágazatokról vallott felfogás értelmében a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései nem a polgári törvénykönyvön alapulnak. A ZGB elvekben kizárólag olyan viszonyokat szabályoz, amelyek egyik, vagy mindkét alanya állampolgár (kivételek a munkaviszonyok, amelyek külön törvény, a Munka Törvénykönyve hatálya alá tartoznak). A gazdasági szerződések (az NDK joga ezeket szolgáltatási, szervezési és koordinációs szerződésekre osztja) alapvető szabályait jelenleg az 1965. évi Vertragsgesetz kodifikálja. A Vertragsgesetz szabályozza tehát az eladási bizományt (mint a gazdasági jogi ügyviteli szerződések egyik alfaját) és természetesen a szállítási szerződéseket is. Ezek sajátosságait az exportcélú belföldi kapcsolatokban a Vertragsgesetz többször módosított 4. végrehajtási rendelete tartalmazza. Várhatóan a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződései az új Vertragsgesetz keretein belül már önálló fejezetben nyernek rendezést. Az NDK gazdasági joga megengedi, hogy annak esetleges hézagait a polgári törvénykönyv szabályainak felhívásával töltse ki a jogalkalmazó. Ennek a módszernek a gyakorlatban nincs említésre méltó jelentősége, s az említett megoldás várhatóan az új Vertragsgesetz további általános rendelkezéseinek kidolgozásával még inkább háttérbe fog szorulni.

A tervezéssel kapcsolatban jelentős jogforrások a tárgyalt területen az 1981—1985. évi Planungsordnung szabályai és az ún. keretirányelvek a vállalati tervezéshez.

Külön szabályok vonatkoznak végül a gépi berendezések exportjára, mind a tervezés, mind pedig a szerződési kapcsolatok vonalán.

6. A bizományost megilleti az ún. *kereskedelmi árrés* (Handelsspanne). Ez nem államigazgatási jogi értelemben felfogott díj, hanem szerződési ellenszolgáltatás, az eladással kapcsolatban kifejtett tevékenység ellenértéke. Az árrés fedezi egyben a „del credere" felelősség díját, tehát az NDK külkereskedelmi vállalatai a fizetés kimaradásával kapcsolatos kockázatot minden további ellenszolgáltatás nélkül viselik. Ez a kockázatviselés vitathatatlanul kiterjedt a likviditási kockázatra, viszont problematikus, hogy az érvénytelen értékállandósági kikötés kö-

vetkeztében előfordulható esetleges devalvációs veszteség melyik fél terhére essék. Magától értetődően a bizományosnak igénye van továbbá az exportvállalattal szemben mindazon nála lecsapódott károk megtérítésére, amelyek alapja a belföldi fél szerződésszegése (ez a kártérítés általában a kötbérhez hasonlóan kialakított pausálösszegek formájában megy végbe; ez az ún. belföldi *„exportszankció"*).

7. Az NDK jogában is sajátos problémát jelent a bizományosnak *a megbízás tartalmától eltérő eljárása,* hiszen a kükereskedelmi vállalat saját nevében köt szerződést, de az exportvállalat számlájára.

Ha a külkereskedelmi szerződés kedvezőbb feltételekkel jön létre, a bizományos bevétele nagyobb lesz, mivel százalékban meghatározott árrésének alapja megnő. Más szavakkal: a külkereskedelmi vállalat érdekelt a magasabb eladási ár elérésében, bár részesedése nem progresszíve növekszik.

Ha a külkereskedelmi szerződés kedvezőtlenebb feltételekkel jön létre, ehhez a külkereskedelmi vállalat köteles beszerezni az exportvállalat jóváhagyását. E jóváhagyás jelentősége egyre csökken, mivel tendencia tapasztalható arra, hogy egyre több esetben működik a külkereskedelmi és az exportvállalat ugyanazon kombinát részeként, így véleményeltérés esetén, ha ez indokolt, a kombinát igazgatója jogosult az exportvállalatra kötelező jelleggel a külkereskedelmi vállalat részére kedvező döntést meghozni.

Ha a kedvezőtlenebb feltételekkel történő külkereskedelmi szerződéskötéshez a belföldi vállalat nem járul hozzá, az exportvállalat — teljesítőképessége határáig — mégis kötve lesz a külkereskedelmi vállalat által ténylegesen megkötött szerződéshez, viszont kártérítési keresettel fordulhat a külkereskedelmi vállalat ellen. De lege lata azonban a külkereskedelmi vállalat kimentheti magát a felelősség alól, ha a hiányzó jóváhagyás dacára a külkereskedelmi szerződést népgazdasági érdekből és a vállalati érdek figyelembevételével kötötte meg. De lege ferenda azonban indokolt a kompenzációs igények objektivizálása.

Biefeld, Claus

JOGIRODALOM JOGÉLET

A kriminológia alapvető kérdései*

Ezzel a címmel jellemezhető Vigh József „Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában" c. könyve, amely feldolgozza a kriminológia két évtizedes újraművelésének legfontosabb, mondhatnánk, hogy a tudományág eredményes művelésének elvi alapfeltételeit képező kérdéseket. A kriminológia a bűnözés mint társadalmi jelenség feltárását, elemzését célzó és alkalmazott tudományi jellegéből következő feladatainak eredményesen csak a megfelelő elvi alapvetések talaján képes megfelelni. Ezeknek az alapvető kérdéseknek a kimunkálását végezte el Vigh József említett művében.

A szerző személye, illetve eddigi tevékenysége eleve biztosítéka volt a munka sikeres elvégzésének. Vigh József ugyanis egyike a kriminológia újraműveléséért folytatott törekvések élharcosainak. Mind tudományszervező, mind oktatási, valamint empirikus kutatói tevékenysége messzemenően hozzájárult e tudományág eredményes újjáélesztéséhez. Ez a sokoldalú munkássága egyenesen predesztinálja a szerzőt a kriminológia alapvető elvi problémáinak a kimunkálására. Kétségtelen, hogy a kauzalitás, a determináció és a prognózis olyan kérdésköre a kriminológiának, amelyek sem az elméleti, sem a gyakorlati vonatkozású tevékenységben meg nem kerülhetők és mint a jelen esetben, szakavatott szerző által történt feldolgozás nagymérvű segítséget jelent mind az elméleti, mind a gyakorlati munkálatok számára.

Elöljáróban szeretném kifejezni azt a véleményemet, hogy számos kérdésben, amelyek szakmai vita tárgyai voltak, kialakultak általános egyetértésre számot tartó megállapítások, ugyanakkor egyes elvi jellegű kérdésekben folytatódik a vita, ami a tudományág továbbfejlődését segíti elő.

A mű általános érdemének tartom, hogy az egyes elvi jellegű okfejtések szilárdan a marxista filozófia talaján történnek és a téma jellegének megfelelően interdiszciplináris megközelítésben kerültek elemzésre.

A monográfia öt részre tagozódik, éspedig:

— a bűncselekmények és a bűnözés oksága;

— a bűncselekmények oksági tényezői;

— az emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése;

— a prognózis szerepe a bűnös emberi magatartásban;

— a determinizmus elvének érvényesítése a büntető felelősségrevonásban.

A téma tagozódása maga is tükrözi, hogy a kriminológia legfontosabb elvi kérdései kerültek feldolgozásra és a tudományág alkalmazotti jellege domborodik ki a két utolsó rész, így a prognózissal, valamint a büntető felelősségrevonással foglalkozó témarészekben.

I.

Az első rész a bűncselekmények és a bűnözés oksága körében a bűnözés és a bűncselekmény fogalmának a kifejtésével kezdődik. Sokoldalú megvilágítását kapjuk a bűnözés fogalmának, melynek keretében megtalálhatók a bűnözés és a bűncselekmény szintkülönbségéből adódó elvi megfontolások, valamint ennek megfelelően az eltérő módszertani követelmények kérdései. Kitűnik a szerzői okfejtésből, hogy mi a felfogása a statisztikai sokaság értelmezésében, valamint a latens bűnözés kérdéskörében, vagyis az ismert bűnözés mennyiben reprezentálja a hatóságok tudomására nem került bűnözést. Rávilágít a szerző ennek során a bűnözés heterogén jellegére, amely alapul szolgálhat a latens bűnözés tekintetében történő következtetésekre.

A továbbiakban a szerző a bűncselekmény kriminológiai, valamint büntetőjogi fogalmát elemzi. Ennek során határozottan és helyesen a bűncselekmény büntetőjogi fogalmát fogadja el alapul, de a tárgymeghatározás körében utal azokra az előzményi és utó-, valamint rokonjelenségekre, amelyekre a kriminológiai vizsgálatoknak ki kell terjeszkedni, hogy a bűnözés valóságjelenségei megvilágíthatók legyenek.

* *Vigh József:* Klauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Külön fejezet foglalkozik a bűnözés okkutatásának a létjogosultságával. Itt bemutatja a szerző azokat a burzsoá nézeteket, amelyek megkérdőjelezik az okkutatás értelmét, illetve nem tartják azt célravezetőnek. Ezen elméletek helytelenségének a bebizonyítása mellett igen meggyőző érveléssel fejti ki a szerző az okkutatás értelmezését és szerepét a szocialista kriminológiában.

A kauzalitás alapvető jellegét a determinizmus folyamatában jól és világosan mutatja be a dialektikus materializmus filozófiai alapjaira épült elemző feldolgozás. A materialista determinizmus elve, az egyetemes oksági törvényszerűség, amely érvényesül mind a természeti, mind a társadalmi jelenségeknél, a bűnös emberi magatartások körében is a valóság feltárásának, a célravezető elemző tevékenységének elengedhetetlen elvi alapállása.

Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy a kauzalitás alapkérdése, mondhatnánk conditio sine qua non-ja a kriminológiai gondolkodásnak, de ezzel kapcsolatban egyéb összefüggések, determinációs folyamatok sem zárhatók ki az elemző, feltáró tevékenységből, ha ténylegesen a valóságot kívánjuk bemutatni. Annál kevésbé korlátozható a kutatási tevékenység a kauzális összefüggésre, mert a bűnözés igen sokoldalú és összetett társadalmi jelenség, amelynél az oksági viszony megvilágítása távolról sem olyan egyszerű feladat, mint a természeti jelenségeknél. A bonyolult összefüggések következtében nehezen és ritkán mutatható meg az oksági viszony a maga egyértelmű és tiszta minőségében, másképpen kifejezve: a törvényszerű összefüggések láncolatából igen nehezen elemezhető ki. A kutatás alapkérdése viszont tagadhatatlanul az oksági viszony feltárása, amelyhez a különböző törvényszerű kapcsolatok és determinációs folyamatok láncolatán keresztül juthatunk el. Ha sikerül is eljutnunk az egyértelmű és tényekkel bizonyított oksági összefüggés feltárásáig, mindig számolnunk kell azzal, hogy a valóságban gazdagabb ez a viszony, mint amit sikerült megállapítanunk.

Ahhoz, hogy a kriminológia alapvető feladatkörét jelentő megelőzés céljait szolgáljuk, meg kell világítanunk mindazokat a determináló tényezőket, amely a bűnözés kialakulásában szerepet játszanak. Ez nyilvánvalóan egyfelől tágabb kört jelent, mint az oksági összefüggés, vagyis érdeklődésünk nem korlátozódik az oksági viszonyra, másfelől éppen e bővebb, kiterjedtebb meghatározottsági összefüggésekre irányuló megismerési tevékenység útján világítható meg a minden jelenség által tartalmazott oksági kapcsolat.

A társadalmi jelenségek körében a determinációs kapcsolatok a különböző jelenségek összefüggéseiben realizálódó mozgásformákban, folyamatokban nyilvánulnak meg. Minthogy a bűnözés is része a törvényszerű összefüggések és determinációs folyamatok egyetemes láncolatának, a benne érvényesülő összefüggések megismeréséhez ki kell emelnünk az egyetemes összefüggések köréből és megfelelő határokon belül kell vizsgálat alá vennünk, hogy el ne vesszünk az egyetemes kapcsolatok bonyolultságában.

Az előbbiekben taglalt elvi szempontok mellett igen instruktívnak tartjuk a bűncselekmény és a bűnözés okságáról szóló fejezetet. Jól kiérlelt elvi megalapozása ez az eddigiekben kialakult oksági viszonyt illető nézeteknek. Az okság fogalmi kérdései, valamint az okozatiságot kiváltó oksági tényezők érvényesülési mechanizmusának a felvázolása, sőt ábrázolási sémákban való felrajzolása — különösen didaktikai szempontból — igen sikerültnek mondható, ugyanakkor azonban meg kell jegyezni, hogy a valóságban sokkal bonyolultabb az oksági viszony összetétele, de elvi alapként megfelelő a szerző által kifejtett koncepció.

A továbbiakban elmélyült filozófiai megalapozottsággal tárgyalja ez a fejezet az egyedi bűncselekmény, valamint a bűnözés mint tömegjelenség kauzalitását. Az egyedi kauzalitás taglalása körében a szándékos bűncselekmények eléggé kialakult oksági mechanizmusának felvázolása mellett arra is vállalkozik a szerző, hogy bemutassa a gondatlan bűncselekmények oksági folyamatát. Igen figyelemre méltó módon oldja meg ezt a nem könnyű problémát, de véleményem szerint ez a kérdés további kutatásokat, illetve megfontolásokat igényel.

A bűnözés mint tömegjelenség vonatkozásában a mű elején igen helyesen fejti ki szerző az egyedi és tömegjelenség szintkülönbségét, valamint minőségi különbözőségét, az okozatiság kérdésében viszont nem megfelelően vonja le ennek következményeit, mert akkor nem állítaná azt, hogy a bűnözés okai nem lehetnek mások, „mint azok az individuális jelenségek és azok halmazatai, amelyek a konkrét bűncselekményeket kiváltották". (61. old.) Ez a felfogás a bűnözés merev statisztikai szemléletét tükrözi, amit a szerző — több ízben kifejtett álláspontja szerint — nem tekint magáénak.

A múlt és a jövő szerepe az oksági determinációban, a szükségszerű, a törvényszerű és a véletlen értelmezése és szerepe, valamint az oksági törvények jellegzetességei ugyancsak tükrözik a filozófiai fogalmak sikeres adaptációját a kriminológiai konkrétság szintjén.

II.

A mű második része a bűncselekmények oksági tényezőit mutatja be. A személyiség és a pszichikum elemeinek a taglalása kapcsán világos kifejtését kapjuk az egyed (individuum) és az egyéniség megkülönböztető jegyeinek. Érdemes szó szerint idejegyezni szerző definicóját, amely szemléltetően fejezi ki az említett fogalomkörben kialakult felfogását, amely szerint: „A bűnös emberi magatartás és a bűnözés megértése és megmagyarázása szempontjából a személyiség olyan fogalmának a használata látszik tudományosan leginkább megalapozottnak, amelyik nem azonosítja a személyiséget az individuummal, magával az emberi lénnyel, hanem csak annak társadalmiasultságát, környezetéhez és önmagához való pszichikus viszonyának rendszerét foglalja magában, amely rendszer az individuum biológiai adottságainak a talaján a környezeti, mindenekelőtt a társadalmi hatásokra fejlődött ki." (76. old.) Jól és szükségszerűen egészíti a személyiségre vonatkozó elemzést a tudatos és tudattalan szférák bemutatása, melynek során a szubjektum és objektum kölcsönös összefüggése, és ennek alapján az észleletek, képzetek, gondolatok, érzelmek stb.

kialakulnak és a beállítódásban (irányultságban) bontakoznak ki. A tudattalan (tudat alatti) vonatkozásában rámutat a tudatos és tudattalan cselekvési formák összefüggéseire, amennyiben a tudatos cselekvések automatizálódnak, valamint az érzelmi reakciók kialakulására.

Az elkövető személyiségének főbb jellemzői körében tárgyalja a szerző a bűncselekmények megvalósulásánál megnyilvánuló szubjektív tényezők szerepét az oksági folyamatban. A tudattartalom kérdéseit domborítja ki, amely körben a társadalomellenes, a társadalomra káros, helytelen nézet vagy beállítottság szerepét taglalja a szándékos bűncselekményeknél.

A tudati irányultság tartalmi elemeit illetően rámutat a szerző olyan jelenségek szerepére, mint a hosszú időre szóló életterv kialakítása, a mának élő emberi jellegzetesség, ahol az aktuális viszonyok szerepe domborodik ki, az önző, társadalmi érdeket figyelmen kívül hagyó felfogás és a világnézet, erkölcsi meggyőződés minősége. Kétségtelen, hogy az említett jelenségek kifejezői lehetnek a tudati beállítottságnak és negatív jellegű megnyilvánulásuk mértéke, illetve terjedelme szerint bizonyos elkövetői típusok felvázolása lehetséges.

A társadalomellenes beállítottság tartalmi különbözőségei szerint rajzolja fel a szerző a politikai, vagyoni, erőszakos, valamint parazita bűnelkövető típusait.

Indokoltan tulajdonítható jelentőség az elkövetés törvényszerű vagy véletlen voltának. Ezen az alapon a múltbeli magatartást veszi alapul a szerző és annak kriminogén minősége alapján jelöli meg törvényszerűnek, míg a társadalmi követelményeknek megfelelő életvitel esetén véletlennek a bűnelkövetést. Nyitva hagyja szerző az átmeneti formák lehetőségét, ennek ellenére ez a tipologizálás csak nagy általánosságban fogadható el érvényesnek, mert mindegyik kategória vonatkozásában számos ellenpélda hozható fel. Kétségtelen, hogy a bírói megítélés, valamint a büntetésvégrehajtás során figyelembe vehető tényező az elkövetés törvényszerű vagy véletlen volta.

Az elkövető társadalomra veszélyességének a mértéke és minősége ugyancsak jellemző tényező és tipológia kialakításának az alapja lehet. A kérdés fontosságára jellemző, hogy a törvényben körülírt büntetéskiszabási elvek alapvető követelményként írják elő az elkövető társadalomra veszélyességének a figyelembevételét.

A szükségletek motiváló hatása tagadhatatlan tény és talán itt jelentkezik az elkövetés racionalítása, ami az elkövetés megértését teszi lehetővé, de semmiesetre sem jelentheti helyeslését.

Nagyon szakszerű és interdiszciplináris feldolgozásban mutatja be a szerző a biológiai tényezők szerepét a bűncselekmény elkövetésében. A pszichikum és szomatikum összetevői körében az idegrendszer érzékelő, visszatükröző és reprodukáló funkcióját meggyőzően tárja fel ez a fejezet. A neurofiziológia jelenlegi szintjének megfelelően taglalja az idegrendszer, az agy funkcióját és szerepét az emberi magatartások kialakulásában. A kromoszóma-rendellenességek meghatározó szerepét a valóságnak megfelelő mértékre szállítja le, és néhány túlzó nézettel szemben helyes kifejtését adja a szerző annak a felfogásnak, hogy domináns faktornak önmagában nem tekinthető. A jelenlegi tapasztalatok azt mutatják, hogy az erőszakos bűnözők körében a kromoszóma-rendellenességek alacsony mértékben fordulnak elő és ezen esetekben is csak akkor mutatható ki diszpozíciós szerepük, ha egyéb abnormitással, vagy ártalmas környezeti tényezőkkel együttesen fordulnak elő. Igen érdekes fejtegetést kapunk az agresszió mibenlétére és a környezeti hatásokkal való összefüggésére, az irányultság, illetve a tanulás szerepére a negatív jellegű megnyilvánulások kialakulásában.

Az idegrendszer kondicionáltsága körében az öröklött és a társadalmi környezeti tényezők hatása fejeződik ki és megismerhetjük az introvertált, valamint az extrovertált típusok sajátosságait, mint alkati talaját az emberi magatartásoknak.

Igen jól megalkotott fejezete ennek a résznek az aktuális személyiséget kialakító környezeti körülmények felvázolása. Az ember egész életét végigkísérő szocializációs folyamat mikro- és makrokörnyezeti tényezőiről szól ez a fejezet. A mikrokörnyezeti tényezők körében a családi környezet, az iskolai oktatás, a munkahely, a baráti környezet meghatározó szerepe kerül kifejtésre, míg a makrokörnyezet vonatkozásában rámutat a szerző a gazdasági viszonyok, így a jövedelemalakulás, az elosztási rendszer, a tulajdonviszonyok, az urbanizáció, az iparosodás, a társadalmi mobilitás jelenségeire, mint olyan tényezőkre, amelyek bizonyos összefüggést jelentenek a bűnözés alakulásában. Ez a rész talán bővebb kifejtést érdemelt volna, valamint az egyes tényezők költcsönös összefüggéseinek a bemutatása is világosabbá tette volna a környezeti tényezők és a bűnözés korrelációját.

Az aktuális objektív viszonyoknak (szituáció) a bűnös akaratelhatározásban való szerepéről igen szemléltető statisztikai táblázatokkal gazdagított okfejtést kapunk, amely jól megvilágítja a különböző szituációk, valamint a személyiség bűncselekményekben megnyilvánuló összefüggéseit. Ez az összefüggés, illetve a különböző szituációk szerepe eltérő módon jelentkezik az egyes bűncselekménykategóriákban. Az elsődleges és másodlagos tényezők összefüggéseinek a bemutatása arra a szerzői megállapításra vezet, hogy általában több tényező együttes hatása mutatkozik meg a bűncselekményben, illetve a tényezőknek bizonyos konstellációjával állunk szemben és ennek ismerete jó alapot nyújt a prognózisok kialakításához.

Igen jó elemzést nyújt a gondatlan bűncselekmények oksági tényezőiről szóló fejezet. Ebben a bűncselekményi körben is szerző kifejti a törvényszerű és véletlen szerepét, valamint szubjektív oldalon a következmények fel nem ismerését; a szituáció inadekvát tükröződését; a kellő figyelem, illetve a koncentráltság hiányát; valamint az akarati erőfeszítés gyengeségét jelöli meg olyan tényezőként, amelyek az elvárt gondosság elmaradása mellett létrehozói a gondatlan bűncselekményeknek. Utal a továbbiakban a pszichofizikai tényezőkre, amelyek az előbbiekben felsorolt jelenségek megvalósulásánál ugyancsak jelentős szerepet játszanak.

A bűnözés konstellációs oksági elmélete fontos és figyelemre méltó

fejezete a műnek. Szerző okfejtése abból indul ki, hogy a bűncselekmények létrejöttében részt vevő oksági tényezők egyfelől a bűncselekmény-kategóriáktól függően eltérő összetételűek, másfelől különböző intenzitással érvényesülnek, valamint a változó struktúra és intenzitás kombinációja a tényezők sajátos együttszereplését, konstellációját valósítja meg. Az empirikus kutatásnak meg kell haladnia a lényeges oksági tényezők meghatározását, az intenzitás behatárolása mellett ki kell terjednie a tényezők konstellációjának a megállapítására is. A tényezők struktúrájának, valamint intenzitásának az alapján az egyes bűncselekményi, illetve bűnelkövetői kategóriákon belül az egyébként eltérő konstellációk bizonyos hasonlóságot mutatnak, vagyis konstelláció-típusok alakíthatók ki, amelyek jó alapul szolgálhatnak a prognózisok kialakításához. Ez az elmélet igen figyelemre méltó, amely — szerző szerint is — több részletkérdésben verifikálásra, további kimunkálásra szorul.

III.

Jogosan szentel a szerző külön részt az emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezéséről. Magas szintű elemzést kapunk itt a determináció fogalmáról, a különböző nézetekről és vitákról. A determináció kérdéskörében szó van a leglényegesebb összefüggésekről, az okság és törvényszerűség, valamint a szükségszerűség és véletlen, továbbá a valószínű és lehetséges viszonyok jelentéstartalmának a megvilágításáról. Szerző „a determinizmus lényegét úgy határozza meg, hogy a megvalósult jelenségek a törvényszerű és véletlen oksági összefüggéseken keresztül okok és feltételek által szükségszerűen determinálódtak, míg a jövőbeni jelenségek (mint lehetőségek egyike) a megvalósulás idején hasonló módon determinálódnak". (153. old.) Az időtényező szerepével magyarázza a szerző a teljes determinizmus tényét és vitába száll az ettől eltérő nézetekkel.

A továbbiakban vitatja a szerző a szabad választás lehetőségét igenlő nézeteket és a téma fontosságának megfelelően külön fejezetben taglalja a viszonylagos szabad akaratra vonatkozó nézeteket, így a cselekvési autonómia, valamint az öndetermináció kérdését. Ezekben az elemzésekben világosan kifejeződik a szerzői álláspont következetessége, ami akkor is elismerésre tarthat igényt, ha egyes kérdésekben vitatható állásfoglalások vannak. Számomra nem egészen érthető az öndetermináció vitatása, amikor a szerző az egyébként determinált személyiség részvételét a determinációs folyamatban elismeri.

IV.

A determináció sokoldalú és gazdag megvilágítását igen jól hasznosítja a szerző a prognózisra vonatkozó nézetek kifejtése során. A bűnözés dinamikájának és struktúrájának jövőbeni alakulására vonatkozó prognózisok egyre nagyobb szerepet töltenek be a helyes büntetőpolitika kialakítására irányuló törekvésekben és az egyéb társadalmi jelenségekkel való összefüggések alapján fokozódó mértékben merül fel a bűnözés megelőzésére vonatkozó intézkedések bevonásának az igénye a társadalmi tervezés folyamatába. A bűnözés mint tömegjelenség körében történő prognózisok szolgáltatják az alapot a bűnözés elleni küzdelem megtervezéséhez, ami ma már elengedhetetlen feltétele az eredményes bűnüldözési és megelőzési tevékenységnek. Örömmel konstatálható, hogy hazai területen is jelentős kezdeményezések történtek a bűnözési prognózisok kialakítása irányában és ennek eredményeképpen komoly fejlődés tanúi lehetünk mind az elméleti, mind a módszertani kérdések kidolgozásában. Érdemes lett volna néhány sorban erre is kitérni.

Szemléltető képet nyújt szerző az egyedi prognózisok vonatkozásában tapasztalható munkásságokról. Helyesen mutat rá szerző az eddigiekben kialakított prognózistáblák problematikus voltára, a multidisciplinaritás követelményére, valamint az egyedi és tömegjelenség szintű prognózisok összefüggéseire. Messzemenően egyet lehet érteni a prognózisok gyakorlati szükségszerűségére vonatkozó szerzői állásfoglalással, így többek között az ítéletkiszabás, valamint a büntetésvégrehajtás területén felmerülő igények bemutatásával.

V.

A mű ebben a részében jó példáját láthatjuk a kriminológiai okfejtéseknek a büntetőjoghoz való visszacsatolására, ami alapvető feladatköre a kriminológiai tevékenységnek. A determinizmus elvének a büntető felelősségre vonásban való érvényesítése című fejezet megvilágítja azt az összefüggést, ami a determinista koncepció és a büntető felelősségre vonás között szükségszerűen fennáll. Ennek kapcsán szerző kimutatja, hogy az indeterminista felfogás értelmetlenné teszi az okkutatást, valamint a prognosztikát és illuzórikussá válik a prevencióra irányuló törekvés. A továbbiakban a büntető felelősségre vonás elméleti alapjai vonatkozásában a hazai irodalmi megnyilvánulások felvázolása kapcsán meggyőző okfejtést kapunk a szerző állásfoglalásáról. Jól kiegészítette volna ezt annak a dialektikus összefüggésnek a megvilágítása, amely fennáll a speciális és generális prevenció között.

A büntetés célja és alapelveiről szóló fejezet bírálatot fejez ki a megtorlást illetően a jogi szabályozással szemben, ami nem egészen helytálló. Igaz, hogy a mű készítése idején hatályban levő 1961. évi V. tv 34. §-a a büntetési célok körében fogalmazza meg a joghátrány alkalmazását, ami ellen az akkori kodifikáció alkalmával a tudomány képviselői tiltakoztak is, de ennek korrekciójaként fogható fel a szerző által is említett kommentár, valamint az 1966. évi 21. sz. tvr 2. §-a, amelyek a szabadságvesztés célját illetően a nevelési elvet fejezik ki, ami többek között az ítéletben meghatározott joghátrány alkalmazásával történik, vagyis a joghátrány alkalmazása nem cél, hanem egyik eszköz. A jelenleg hatályos Btk az 1978. évi IV. tv 37. §-a a büntetés jellegét, illetve tartalmát jelöli meg joghátrányként, a büntetés céljaként „a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más bűncselekményt kövessen el" körülírást tartalmazza. E törvényszakasz indokolásának második bekezdésében kifejezetten is megfogalmazódott az az elvi álláspont, hogy „a joghátrány okozása nem cél, hanem eszköz, amely a büntetés célját szolgálja".

Mindenképpen egyet kell értenünk azzal a szerzői felfogással, hogy a büntetésnek nem csupán a múltra, hanem a jövőre is tekintettel kell lenni — ahogy az a Btk 83. §-ában ki is fejeződik —, mert az előbbiekben kifejezett büntetési cél csak így érhető el. De nem helyeselhető, hogy szerző a tettarányos büntetést megtorló jellegűnek nyilvánítja és az indeterminista koncepcióval hozza összefüggésbe. A tettarányosság alapvető garanciája a törvényességnek és gátja a bírói önkénynek és semmiképpen nem hozható összefüggésbe az indeterminizmussal, mert mind a tettarányos, mind a tettesi elv egyaránt érvényesíthető akár determinista, akár indeterminista felfogás alapján. Egyébként a tettesi elv veszélyeire jó például szolgálhat a nem is olyan régmúlt időszak idevonatkozó joggyakorlata, illetve büntetőpolitikai torzulásai.

A büntetési rendszer körében szó van a büntető eljáráson kívüli felelősségre vonási módokról, a büntető intézkedések rendszeréről, majd a szabadságvesztés-büntetést helyettesítő szankciókról, továbbá a szabadságvesztés alkalmazásáról. Ezeket a témákat igen szemléltető statisztikai táblázatokkal alátámasztva tárgyalja a szerző. A korszerű követelményeknek megfelelő módon történő elemzés helyesen mutat rá a szabadságelvonás nélküli büntetések fokozott alkalmazásának az igényére, valamint a rövid, illetve hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetések problematikájára. Nagyon jól látja a szerző, hogy a büntetési rendszer a büntetőjogi gyakorlat kulcskérdése, mert ebben a körben realizálódik a büntetőjogi szabályozás. A büntetéskiszabás, valamint a büntetésvégrehajtás kérdéseit tehát a társadalmi követelményeknek megfelelően állandóan napirenden kell tartani és mind elméleti, mind gyakorlati szinten keresni kell a továbbfejlesztés módjait és eszközeit. A szerző által kifejtett elgondolások jól szolgálják ezt a célt és a szerzői nézetek időszerűségét és célravezető jellegét bizonyítja az a körülmény is, hogy az időközben hatályba lépett büntetőjogi szabályozás is hasonló tendenciák érvényre juttatását fejezi ki. A határozatlan időtartamú szabadságvesztés-büntetés vonatkozásában igen érdekes fejtegetést kapunk, azonban az e kérdésben folytatott régi vitáink és a mostani érvelés sem tudott meggyőzni e jogintézmény bevezetésének a helyességéről.

A büntetések hatékonyságának mérésére irányuló erőfeszítésekkel és az ezzel kapcsolatos nemzetközi tapasztalatokkal ismerkedhetünk meg a továbbiakban. Mind a speciális, mind a generális prevenció hatályosulásának a mértékére irányuló kutatások az eddigiekben általában a statisztikai adatok által nyújtott lehetőségekre szorítkoztak, és csak elismeréssel illethető a szerző által ebben a kérdéskörben kifejtett további eszközök és módszerek alkalmazására irányuló erőfeszítés.

Az ítélkezés egyes problémáinak körében a bíróság jogkörének és feladatainak igen tartalmas és instruktív feldolgozását adja ez a fejezet. A büntetési rendszer kérdéseihez szükségszerűen kapcsolódik az utógondozás eddigi tapasztalatainak és továbbfejlesztési követelményeinek a bemutatása.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy az ismertetett mű minden értékét a terjedelmi korlátok miatti rövid ismertetésben nem lehet bemutatni. Az elmondottakon kívül még igen sok nagy jelentőségű és előremutató megállapítás történt, amelyek a kriminológia elméleti és gyakorlati művelői számára alapul és további tanulmányozásul szolgálnak. Fontosnak tartom, hogy rámutassak a munka ama általános érdemére, hogy határozottan és következetesen érvényesíti, illetve kifejezi a szerző két évtizedes kriminológiai munkássága alapján kialakult és filozófiailag is megalapozott nézetrendszerét. Meggyőződésem, hogy Vigh József könyve minden tekintetben igen értékes és nagy hasznú nyeresége a kriminológiai irodalomnak.

Vermes Miklós

II. Magyar—Szovjet Eljárásjogi Kollokvium

A szocialista polgári eljárásjog továbbfejlesztésének kérdése

Demokrácia — Felelősség — Hatékonyság

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Leningrádi Á. Zsdánov Egyetem közötti hagyományos tudományos együttműködés keretében, 1979 szeptemberében a két egyetem Polgári Eljárásjogi tanszékei kollokviumot tartottak Leningrádban, amelynek tárgya a polgári perbeli tárgyalás előkészítése és lefolytatása volt. Mintegy ennek folytatásaként 1981. szeptember 8-án és 9-én Budapesten tartották újabb kollokviumukat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Karának Polgári Eljárásjogi Tanszékén. Ezúttal a szocialista polgári eljárásjog továbbfejlesztésének kérdései kerültek napirendre a kollokviumon „Demokrácia — felelősség — hatékonyság" alcímmel. Két előadás, 8 korreferátum és 11 hozzászólás hangzott el. A magyar polgári eljárásjogi szakembereken kívül részt vett a munkában Csecsina N. A. leningrádi egyetemi tanár, N. I. Avgyejenko egyetemi docens, Herbert Kietz, a lipcsei egyetem professzora és Janovszkij bolgár professzor. Az ELTE polgári eljárásjogi tanszékének munkatársai, a polgári eljárásjoggal foglalkozó más elméleti és gyakorlati munkát végző szakemberek, valamint egyetemi hallgatók aktív részvételével alakult és formálódott a napirendre tűzött kérdés vitája.

A kollokviumot Berényi Sándor egyetemi tanár, az ELTE jogi kara Kari Tudományos Bizottságának elnöke nyitotta meg.

A kollokviumon két vitaindító előadás hangzott el, mégpedig Névai László egyetemi tanáré: „A személyiségi jogok védelme a magyar polgári eljárásban", N. A. Csecsina leningrádi egyetemi tanáré: „A felelősség fogalma a szovjet polgári eljárásjogban" címmel.

Névai professzor történeti fejlődésében mutatta be a személyiség jogi védelmének problémakörét és részletesen elemezte azokat a jogi eszközöket, melyeket az állampolgár igénybe vehet. Utalt a jogpolitikai irányelvekre (14/1973. sz. u. NET határozat), az MSZMP XII. Kongresszusának határozatára, a törvényhozási eredményekre, amelyek a személyiségi jog védelméről tartalmaznak határozatokat, rendelkezéseket. Részletesen elemezte a személyiségi jogok védelmét szolgáló polgári jogi és perrendtartásbeli eszközöket, a peres és a nem peres eljárásokat, mint pl. a meghalt személy emléke megsér-

tése miatti, a sajtó-helyreigazítás iránti, államigazgatási határozatot támadó pereket, a választói névjegyzék kijavítása iránti nem peres eljárást, a bírósági végrehajtást stb. Arra mutatott rá, hogy nagyon valószínűnek látszik, hogy a fejlett szocialista társadalom építésének előrehaladása során, valamint magában a fejlett szocialista társadalomban tovább növekszik a bírósági út jelentősége, és szaporodik azoknak az ügycsoportoknak a száma, amelyeket a törvényhozás bírósági hatáskörbe utal. A bíróság igénybevételének joga olyan garanciális joga az állampolgárnak, amelynek alapvető szerepe van jogai és törvényes érdekei érvényesítésében.

Csecsina professzornő előadásában Névai professzornak a kollokviumot megnyitó előadásához csatlakozva a személyiségi jogok védelmének elméleti kérdéseit fejtette ki. Hangsúlyozta, hogy a személy jogainak teljes és hatékony védelmét a szocialista társadalom biztosíthatja.

Farkas József, a pécsi egyetem professzora is részt vett a megnyitó előadásokon, de az egyetemi évad megnyitásával kapcsolatos teendői miatt a tanácskozásokon nem tudott részt venni. Az előadások után megtartott hozzászólásában méltatta a kollokvium jelentőségét a magyar polgári eljárásjog fejlődésében. A vitaindító előadásokban elhangzottakkal egyetértett. A kollokvium témaválasztását szerencsésnek és időszerűnek értékelte. Kihangsúlyozta, hogy a hatékonyság a polgári perek lebonyolításában egyre inkább előtérbe kerül napjainkban. Ez összefügg a polgári perek nagy számával is. Álláspontja szerint a polgári perek nagy száma azt mutatja, hogy az igazságszolgáltatás igénybevétele az állampolgárok számára elérhetővé vált. Nem függ az anyagi helyzettől, hogy valaki jogai védelme érdekében a bíróság segítségét kérhesse. Nem nevezhető negatív jelenségnek, ha az állampolgárok a köztük felmerült vitát nem önbíráskodással döntik el, hanem a jogrendszer biztosította utat választva a bíróság segítségét kérve érvényesítik jogaikat. Ha pedig ez így van, nem annyira azt kell kutatni, hogy miért sok — ha egyáltalán sok — a polgári perek száma, hanem keresni kell az utat a perek gyors, célratörő, hatékony befejezéséhez.

Avgyejenko N. I. egyetemi docens (Leningrád) korreferátumában megköszönte a meghívást és átadta a leningrádi kollégák szívélyes üdvözletét. Elmondta, hogy egységes feladatra, célra törekszünk, mégpedig az állampolgári jogok védelmének továbbfejlesztésére. Hangsúlyozta, hogy ő egy további kérdésre irányítaná a figyelmet: olyan eszközökről, azok kidolgozásáról lenne szó, amelyek nemcsak az állampolgárok, hanem a vállalatok és az egész állam védelmét is szolgálnák. Az 1964. évi polgári eljárási törvényük a következményeket és a szankciókat csak a peres eljárásban állapította meg, a többi eljárásfajta vonatkozásában nem. Néhány év múlva a Pp-t lényegesen módosították és az 1980. évi novella már tartalmazza a következményeket és a szankciókat a külön eljárásokra és az államigazgatási perekre is, tágabb tér nyílt a perek hatékony tárgyalására.

Németh János egyetemi docens korreferátuma „A személyhez fűződő jogok védelme számítógépes adatfeldolgozás esetén" címmel hangzott el. Ismertette azt a történeti fejlődést, amelyen a számítógépes adatfeldolgozás végbement a Lullusi-gondolattól kezdve az 1965-ben kialakított integrált mikroáramkörökből felépített harmadik generációs számítógépek létrehozásáig. Rámutatott arra, hogy a legújabb nagy információs rendszerek komoly veszélyt jelentenek az egyénnek a személyhez fűződő jogaira. Az ugyanarra a személyre vonatkozó eltérő tárgyú adatok rövid időn belül lehetővé teszik nagy pontosságú személyiségprofil kialakítását. A reális veszély felismerése a 60-as években azt eredményezte, hogy erőteljessé vált az egyén privát-szférájának megsértése elleni védelem iránti követelés. Ennek hatására az USA-ban és több nyugat-európai országban egymás után jelentek meg az adatvédelmi törvények. Magyarországon a Ptk.-nak az 1977. évi IV. törvénnyel történő módosítása során az új 83. § biztosította a számítógépes adatfeldolgozás esetére a személyhez fűződő jogok védelmét. A Ptk. e rendelkezésében foglaltakhoz kapcsolódóan jelentek meg különböző jogszabályok. A személyhez fűződő jogok védelmét a számítógépes adatfeldolgozás esetén jogszabályaink jól-rosszul, de már biztosítják. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az elért eredmények mellett jócskán vár még a jogászokra is megoldandó feladat. Meg kell tanulnunk — a jövőben még inkább mint ma — együttélni a számítógépekkel, akár akarjuk, akár nem.

Varga Gyula egyetemi adjunktus „A sajtó-helyreigazítási per, mint a személyhez fűződő jogok védelmének sajátos eszköze" címmel adta elő korreferátumát, s fejtette ki, hogy a személyiség milyen védelmet kaphat a bíróságtól a sajtóban megjelent közlemények esetében.

Révai Tibor ny. egyetemi tanár „A személyi jogok védelme a végrehajtási eljárásban" című korreferátumával gazdagította a vitát. Nemcsak figyelmet keltő gondolataival, de a kollokvium két napján keresztül végzett többnyelvű tolmácsolásával biztosította az élő kapcsolatot minden résztvevő között, nagyrészben elősegítve ezzel a kollokvium eredményességét.

Herbert Kietz egyetemi tanár (Lipcse, NDK) korreferátumában a polgári eljárási felelősséget az NDK Pp.-jének megfelelően vizsgálta. Kiemelte, hogy a feleknek a polgári eljárásban nemcsak jogaik, hanem kötelességeik is vannak. A törvény és a bíróság meghatározott magatartást kíván a felektől. Ha a résztvevők kötelezettségeiket nem teljesítik, s az előírt magatartástól eltérnek, beáll a felelősségük és ez következményeket von maga után. Az eljárási felelősség, s az ezzel kapcsolatos következmények különösen a tárgyaláson kerülnek előtérbe. Mindez nemcsak a feleket, hanem a képviselőt is terheli. Kietz professzor felsorolta az NDK Pp.-jének több szakaszát a felelősségre és a következményekre vonatkozólag, s példákat hozott fel ezek alkalmazásával kapcsolatban.

A korreferátum elhangzása után Kun Tibor ügyvéd (Budapest) emelkedett szólásra. Varga Gyula dolgozatának témájához kapcsolódva összehasonlítást végzett a személyhez fűződő jog megsértése miatt indított és a sajtó-helyreigazítási per között.

Simon Gyula ügyvéd véleménye

szerint a törvényben joghézag van. A törvény szerint ugyanis csak valótlan tény állítása miatt lehet pert indítani, márpedig erre abban az esetben is lehetőséget kellene biztosítani, hogyha való tényt állítanak, de ez sérti a személy jogvédte érdekeit.

Imregh Géza megyei bírósági bíró (Miskolc) elmondotta, hogy véleménye szerint a sajtó-helyreigazítási perek csak „ambuláns" jelleggel adnak jogvédelmet. Ha az ember habitus-jellegével kapcsolatos sérelmeket kell orvosolni, személyiségvédelmi pert kell indítani. Hangsúlyozta, hogy a kettőt együtt is meg lehet indítani.

Török Rozália egyetemi adjunktus „A képmáshoz és a hanghoz fűződő személyi jogok védelme a polgári eljárásban" címmel szólt hozzá a vitához. Rámutatott, hogy a személyiségi jogok védelmének az is különös jelentőséget ad, hogy nagyon sok állampolgárnak, adott szituációban, az etikai érték becsesebb lehet, mint a vagyoni érték. Ezt figyelembe véve a jogrendszerek igyekeznek biztosítani a személyiségi jog védelmét. A Ptk. a VII. fejezetében szabályozta a személyhez és a szellemi alkotásokhoz fűződő jogokat. A személyiségi jogok védelmét a Pp. szabályai is elősegítik, kapcsolódva a Ptk. rendelkezéseihez. Vitákra ad okot az, hogy a titokban készített hangfelvételt bizonyítékként elfogadhatja-e a bíróság. E vonatkozásban három álláspont különböztethető meg. Az egyik álláspont mereven elutasítja a titokban készített hangfelvételnek bizonyítékként való felhasználását, másik nézet szerint viszont közömbös, hogy a hangfelvétel az ellenérdekű fél tudta nélkül történt, mert a polgári per célja az igazság kiderítése és ha ez csak a titokban készült hangfelvétellel biztosított, akkor bizonyítékként történő felhasználásának nincs akadálya, végül van olyan álláspont, mely szerint a hangfelvétel tartalmától függően kell bizonyítékként elfogadni a titokban készült hangfelvételt. Indokolt e kérdés további alaposabb értékelése és elemzése, a legoptimálisabb álláspont kialakítása érdekében.

Ferenczi Katalin egyetemi tanársegéd „A bírósági nevelő feladat teljesítése a polgári per hatékonyságának fokozása érdekében" címmel ismertette korreferátumát. Kifejtette, hogy a polgári peres eljárásról szóló 1952. évi III. tv. minden rendelkezését áthatja a hatékonyság követelménye. Hatékony a polgári per, ha ennek célját oly módon közelíti meg a bíróság, hogy a pergazdaságossági tényezők — az egyszerűség, a gyorsaság és az olcsóság — érvényesülnek és az alaposság követelményének is eleget tesz. A polgári eljárás ezen céljainak optimális megvalósításában a bírósági nevelő munka jelentős szerepet játszik. A döntéseken keresztül bíróságaink az egész társadalom jogtudatának formálói, a szocialista erkölcs fejlesztésének és az önkéntes jogkövetés kialakításának tényezői.

Somlai Zsuzsa egyetemi tanársegéd „A bírói felelősség és a fakultatív alapon hozott döntések a polgári perben" című korreferátumával gazdagította a kollokvium anyagát. Kifejtette, hogy a Pp. nem minden perbeli cselekményre vonatkozóan határozza meg kötelező jelleggel a bíróság feladatát. Ez azt jelenti, hogy a bíróság bizonyos kérdésekben fakultatívan maga dönthet, hogy a törvényi szabályozás mely rendelkezését alkalmazza. Ez a döntési lehetőség a hatékonyság szempontjából pozitív vagy negatív irányba befolyásolhatja a per sorsát. A fakultatív döntésre lehetőséget adó szabályok éppen ezért nagymértékben növelik a bíróság felelősségét a peres eljárás hatékonnyá tétele terén. Ennek tudatosítása, a módszerek elemzése, a lehetőségek feltárása, részletekbe menő elméleti és gyakorlati értékelő-elemző munkát igényel.

Bacsó Jenő c. egyetemi docens „A személyiségi jogok eljárásjogi védelme a családjogi és a gondnoksági perekben" címmel megtartott hozzászólásában kiemelte, hogy a személyiségi jogok jogpolitikai jelentősége világszerte, így Magyarországon is, egyre növekvőben van. Jelentősen megnőtt az e témát feldolgozó tanulmányok, monográfiák száma, de még ennél is biztosabban jelzi a folyamat erősödését az, hogy világszerte bővül és erősödik a tételes jogi szabályozás, amely nálunk a Pp. 1977. évi módosításában és a személyhez fűződő jogok egyéb jogszabályokban történt újraszabályozásában mutatkozik meg. A személyiségi jogok védelme tehát nem korlátozódik csupán a polgári jog területére, mert azzal foglalkozik az alkotmányjog, a büntetőjog és más jogterület is, de a jogszabályok sorában egyáltalán nem elhanyagolhatók azok a polgári eljárásjogi rendelkezések, amelyek közvetve vagy közvetlenül, de szintén a személyiségi jogok védelmét szolgálják. Részletesen ismertette, hogy eljárásjogi szabályaink miként biztosítják a személyi jogok védelmét a családjogi és gondnoksági perekben.

Gáspárdy László osztályvezető ügyész felkért hozzászólóként „Felelősség a polgári pert elhúzó magatartásért a magyar jog szerint" címmel előadott anyagával vett részt a kollokvium munkájában. Mondanivalója alátámasztására klasszikusokat idézve állapította meg, hogy a per elhúzása az igazságszolgáltatás megcsúfolása. Ez a felismerés napjainkban világmozgalommá terjedő vizsgálódásokra késztette az eljárásjog elméleti és gyakorlati szakembereit az igazságszolgáltatás, és ezen belül a polgári peres eljárások hatékonysága kérdésében, de társadalmi igény is van a „hozzáférhetőségre" az igazságszolgáltatáshoz. Ezerötszáz perre kiterjedő vizsgálat alapján állapíthatja meg, hogy a polgári eljárásban a perbeli résztvevők és képviselőik magatartása kívánnivalót hagy maga után. A Pp. tervezett módosításánál elképzelhetőnek tart olyan megoldást, mely szerint perelhúzó magatartás esetén a bírságolás elmaradásakor az ellenérdekű félnek fellebbezési jogot biztosítanak; a bírói fegyelmi felelősséget pedig meg lehetne állapítani a per célszerűtlen, elhúzó viteléért és megállapított perelhúzás esetén jogszabályilag kellene kötelezővé tenni az ügy további soronkívüli tárgyalását, de ezen kívül más, jól átgondolt rendelkezések beépítését is lehetőnek véli a Pp.-be, a polgári eljárások hatékonyabb vitele érdekében.

Szitás Benedek ügyvéd „Rendelkező cselekmények és a személyiség védelme a perben" címmel, felkért hozzászólóként tette meg észrevételeit. Kifejtette, hogy a szocialista perjog szerint a fél perbeli cselekménye, tevékenysége a bíróság ellenőrzése alatt áll, ami kétségtelenül a fél perbeli autonómiá-

jának korlátozása, a perbeli szerep eltolódik a bíróság javára. Sok esetben az ellenőrzési jogosultság a fél fölé emeli a bíróságot. A súlypont-áthelyeződés azonban nem a fél rovására, hanem a fél érdekében történik. A rendelkező nyilatkozat mellőzése adott esetben a fél, de természetesen a társadalom érdekeinek védelmét is jelentheti.

A nem hivatalos hozzászólók között Janovszky bolgár professzor arról beszélt, hogy a bolgár jogászokat minden ami Magyarországon történik, nagyon érdekli, így figyelemmel kísérik a polgári eljárásjog fejlődését is. A bolgár Pp. kódex előkészületei során több fontos kérdésben alapos és részletes viták folynak. Az előkészítés jelenlegi állása szerint a kódex terjedelme nagyobb lesz, mint a jelenlegi eljárásjogi törvényé, amely tartalmazza a peres eljárás, a végrehajtás, a közjegyzői eljárás szabályait. Tervezik, hogy az új kódex felöleli majd a nemzetközi magánjogi eljárások szabályait, de ezen kívül más speciális eljárások szabályait is. A kollokvium anyagából különösen fontosnak tartja a hatékonyság fokozására vonatkozó megállapításokat és észrevételeket és utalt arra, hogy e vonatkozásban a szemléletnek is változni kell. Tapasztalható például ún. jogi szentimentalizmus az adóssal szemben a végrehajtási eljárásban, ahol az adóst, amikor már végrehajtásra kerül sor, áldozatnak tekintik. A kötelezett törvényes jogainak védelme mellett a jogosult védelmének kell nagyobb hangsúlyt kapnia.

Timár László, a Miskolci Megyei Bíróság elnökhelyettese hozzászólásában utalt arra, hogy a személyiségi jogok védelme még a polgári eljárásban sincs megfelelően kidolgozva. A személyiségi jogok védelme részben polgári peres úton érvényesíthető, részben a szövetkezeti tagokra vonatkozó jogszabályok, valamint a munkaügyi rendelkezések szerint. Javasolta e kérdésnek a logikus és áttekinthető szabályozását. Megemlítette, hogy korábban a származás megállapítása iránt indult perekben a szakértő csak 8%-os biztonsággal tudta megállapítani, hogy a perben szereplő férfi apasága kizárt-e vagy sem. A vércsoportvizsgálatok terén bekövetkezett fejlődés nyomán ma már ez a bizonyosság 78%-os. A személyiség védelme talán megkívánná azt, hogy akiket évekkel korábban apának nyilvánított a bíróság, kérhessék a fejlettebb orvosszakértői vizsgálatok elvégzését és kizáró vércsoportvizsgálati eredmény esetén az apaság vélelmének megdöntése iránt pert indíthassanak.

Nigriny Elemér IM osztályvezető hozzászólásában kiemelte, hogy a személyiségi jog védelmét szolgálják a szövetkezeti tagsággal és a munkaügyi eljárással kapcsolatos eljárások is. A jogvédelem tehát ez idő szerint nemcsak bírósági úton történik, hanem más eljárásokban is. Sok esetben nem is egységes elvek szerint történt a jogi szabályozás. Kitért arra is, hogy a bíróság nevelőmunkája a polgári perben nem azonos a pedagógusi nevelőmunkával. A bírónak az ügyfelet arra kell nevelnie és felkészítenie, hogy jogait a perben helyesen gyakorolja, azokat ismerje és alkotó módon működjék közre a polgári pernek mielőbbi, az igazságnak megfelelő határozattal történő befejezésében.

Aradi Béla fővárosi ügyészségi csoportvezető arról beszélt, hogy a hatékonyság, a felelősség és a demokratizmus, ami annyiszor került szóba a kollokvium ülései során, szorosan összefüggnek egymással. A Pp.-nek a személyiségi jog védelmével kapcsolatos rendelkezései mindhárom tényező érvényesülését lehetővé teszi. A fő feladat most nem az, hogy új jogi szabályozásra kerüljön sor, hanem élni kell a hatályos jogi szabályozás adta lehetőségekkel. A bíróságnak törekednie kell arra, hogy a perbeli résztvevők a Pp. adta lehetőségekkel élni tudjanak, de arra is, hogy jogaikkal vissza ne éljenek. A sajtónyilvánosság kérdése érdekes problémákat vet fel a személyiségvédelem körében. A sajtó joggal törekszik az egyes érdekesebb ügyek ismertetésére, ez a tájékoztatás és nevelés mellett biztosítja a bíróság működésének társadalmi kontrollját is. Vigyázni kell azonban, hogy a személyiség védelme e joggal támasztott társadalmi igény érvényesülése esetén is érvényesüljön.

Kengyel Miklós, a Pécsi Egyetem Eljárásjogi Tanszékének tanársegédje azt emelte ki, hogy a bírói aktivitás mellett az ügyvédi aktivitásnak is nagy szerepe van a hatékony pervitelben. Megfontolandónak tartja azt, hogy a tanú kihallgatása esetén az angolszász és francia eljárásjogi gyakorlat mintájára az ügyvéd végezze a tanú kihallgatását. Sajnálatosnak tartja, hogy egyes bírák a polgári peres ügyekben a tanúkat és a peres feleket szinte vádlottakként kezelik és nincsenek tekintettel arra, hogy a polgári per résztvevői olyan állampolgárok, akik a törvényes eszközöket veszik igénybe jogvitájuk rendezésére.

A vita befejeződése után Névai László egyetemi tanár foglalta össze a kollokvium tanulságait. Utalt arra, hogy a személyiségi jogok védelmével kapcsolatos előadások, korreferátumok és hozzászólások súlyos kérdéseket vetettek fel, amelyek társadalmi, jogpolitikai, tudományos és gyakorlati jelentőséggel bírnak. A demokrácia, a felelősség és a hatékonyság képezte a vita súlypontját. Az ezzel kapcsolatban felmerült tudományos megállapítások és észrevételek a jelenlegi gyakorlatra támaszkodnak és a jövőbeni fejlődésre bizonyára kihatnak. A kollokvium jelentőségét több körülmény emeli, melyek közül utalni kell arra, hogy a kollokvium eredményei a magyar kodifikációs munkálatok szempontjából is jelentősek. A magyarországi kodifikációs munkához figyelemreméltó ajánlásokkal járul hozzá a kollokvium. Az új polgári perrendtartással kapcsolatos munkálatok folynak, belátható időn belül a törvény megalkotására sor kerül. A kollokvium ismét megerősítette annak a gyakorlatnak a helyességét, amely az elméleti és gyakorlati szakemberek összefogására épülő munkával értékeli és elemzi a polgári peres eljárás elméleti és gyakorlati kérdéseit. Ezt bizonyítja a kollokvium munkájában részt vett bírák, ügyészek, IM dolgozók, ügyvédek és joghallgatók aktivitása, ami lehetővé tette a vitában az elméleti és gyakorlati kérdések szerencsés arányának a kialakítását. Eredménye a kollokviumnak az is, hogy információt adhattunk külföldi barátainknak a szocialista magyar eljárási jog teljesebb megismeréséhez, de ezzel együtt mi is kaptunk tájékoztatást országaik jogfejlődéséről. A kollokvium tehát betöltötte célját, tájékoztatott és segített tájékozódni a napirend-

re tűzött kérdésben. Elősegíti a gazdagodást szemléleti téren, mert különösen kiemelendő eredményként értékelhető az újszerű megközelítéssel történt témafelvetés és az annak nyomán indult vita. Megköszönte a külföldi és a hazai résztvevők aktivitását és azt a munkát, amivel hatékonnyá tették a kollokvium munkáját.

Végezetül Csecsina professzornő kiemelte Névai László professzor érdemét a leningrádi és a budapesti egyetem polgári eljárásjogi tanszéke közötti jó együttműködés kialakításában. Tevékenysége indította el azt a munkát, amely a kollokvium létrehozásában is megvalósult, amelybe most már a lipcsei egyetem is bekapcsolódott. Hangsúlyozta, hogy a kollokvium napirendjére tűzött kérdés látszólag ugyan pusztán elméleti jelentőségű, a vita azonban bebizonyította, hogy rendkívüli gyakorlati jelentősége is van. A kollokvium szerencsés példája volt annak, hogy a tudomány szorosan összefügg a gyakorlattal és minden remény megvan arra, hogy a felvetett elméleti kérdések a szocialista jogelméletet és joggyakorlatot gazdagítják és továbbfejlesztik. Megköszönte a kollokvium munkájában résztvevők aktivitását és az együttműködés reményében hangsúlyozta, hogy az ilyen — jövőben is megrendezésre kerülő — kollokviumok mennyire hasznosak a szocialista országok együttműködésében.

Hartai László

Harmathy Attila: Szerződés — közigazgatás — gazdaságirányítás c. doktori értekezésének vitájáról

Az 1981. szeptember 7-re kitűzött vitára a TMB az alábbi bizottságot küldte ki: Ádám Antal (titkár), Csanádi György (opponens), Kálmán György (opponens), Kilényi Géza, Kulcsár Kálmán (elnök), Lőrincz Lajos, Meznerics Iván (opponens). Mielőtt a vitára rátérnénk, röviden ismertetjük a doktori értekezés tartalmát.

„Az állami szervek célkitűzéseinek megvalósítását az esetek jelentős többségében elősegíti az, ha e szervek — legalább részlegesen az egyenjogúság alapjára helyezkedve — megállapodásra jutnak azokkal a jogalanyokkal, akiknek a részéről meghatározott magatartás tanúsítását akarják elérni." — írja a szerző téziseiben. Ebben a gondolatban nemcsak egy értékítélet („elősegíti az"), hanem az értekezés három vizsgált kategóriája is benne van: a *közigazgatás* („az állami szervek"), a *szerződés* („megállapodásra jutnak") és a *gazdaságirányítás* („meghatározott magatartás tanúsítását... elérni"). E három fogalom viszonyát a szerző két nagy jogterület (a burzsoá és a szocialista) elemzésén keresztül mutatja be, előtérbe állítva az angol, a francia, a német, a szovjet, a magyar elmélet és praxis változásait. Miután a közigazgatási szerződésben áll legközelebb egymáshoz a szerződés és a közigazgatás fogalma, nyilvánvaló, hogy a szerző ezzel az intézménnyel kezdi fejtegetéseit. Az is természetes, hogy először a francia *contrat administratif*-ot elemzi. Mindenekelőtt persze meg kell mondania, hogy miért hozták be a jogba ezt az intézményt, és mi az, ami megkülönbözteti a polgári jogi szerződéstől. A lényeges különbséget az alapozza meg, hogy „van amikor az állami szerv nem magánvagyonának kezelésével lép fel az áruforgalomban, hanem állami célok megvalósítása érdekében". Arra a kérdésre, hogy vajon miért honosították meg ezt a speciális szerződést, a válasz rendkívül egyszerűen hangzik, ti. mert az állam hatalmi súlyát a mellérendeltek világában is érvényre akarta juttatni. De ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha az állam bizonyos szerződéseit kiveszik a polgári jog világából — ahol az egyenjogúság uralkodik — s létrehozzák a kivételt. Ennek kapcsán felvetődik rögtön az a probléma, hogy mikor jogos ez a „kivételezés". A válasz még mindig roppant egyszerű: ha *közszolgáltatás*ról van szó. És mikor lehet beszélni közszolgáltatásról? Itt kezdődnek a bonyodalmak. Ugyanis pontosan, előre, abszolút érvénnyel nem lehet meghatározni a közszolgáltatások körét. Ezért csak valamiféle általánosságokkal válaszolhatunk: közszolgáltatásról van szó, ha a lakosság életvitelével kapcsolatos szükségletekről kell gondoskodni, vagy ha erről nincs is szó, de a magánkezdeményezés hiányzik valamely szektorból. Mégis, ennél konkrétabban, mely területeken játszanak szerepet a közigazgatási szerződések végül is? Mindenekelőtt megint csak azt válaszolnánk, hogy a közszolgáltatások megszervezésénél. De ide kell érteni valamely közüzem létesítését és azt is, amikor az állam maga ad fel megrendeléseket (például a köz érdekében munkát végeztet: építtet, vagy ha a közigazgatási szerv ingó dolgok beszerzésére köt megállapodást.) S ezzel még nincs vége. Az állam pénzügyi támogatását közigazgatási szerződés keretein belül is nyújthatja. És ezek csak a *hagyományos* területek voltak, amelyek jogi minősítése igen nagy vitákat váltottak ki, elsősorban Németországban és Franciaországban.

A szerző nagy figyelmet szentel *az új megjelenési formáknak* is: quasi-contrat, planning agreement, contrat fiscale, engagement de stabilité, contrat de programme, contrat antihausse, accord de programmation, konzierte Aktion stb., amelyek rendeltetése ugyanaz: a szemben álló feleket partnerré tenni; a megegyezés révén a kívánt célnak megfelelő magatartás önkéntes követését elérni. Ugyanis ez azért fontos, mert félő, hogy a túlzott szigorúság láttán a nem állami vállalatok közül a jobbak elállnak az állami szervekkel való szerződéskötéstől, és csak a gyengébbek kínálkoznak partnerül. Amint az látható, Harmathy nemcsak a közigazgatási szerződés kialakulásával foglalkozik, hanem azoknak a tételeknek a sorsával is, amik itt megjelennek, illetve azzal is, hogy azok hogyan kerülnek át a *polgári jog általános elméletébe.*

Ezeddig nem érintettük, noha a disszertáció elemzi, azt a problémát, hogy vajon az állami (közigazgatási) oldalon minden szerződésnél, minden államigazgatási szerv hivatkozhat a közigazgatási jellegre? A válasz egyértelműen negatív, de a határok meghúzása nem könnyű. A szerző számos álláspontot ismertet, summázva valami olyasfélét lehetne mondani, hogy a szerződés „Közigazgatásivá" minősítésének kritériuma, hogy az államigazgatási szerv nem a maga számára akar vagyoni előnyöket biztosítani a szerződéssel, hanem a közérdeket szolgálja. Amint annak az ismérvnek sincs abszolút jelentősége, hogy a szerződés közigazgatási szerv által köttetett, úgy fordítva is, az sem szükséges minden esetben, hogy aki szerződést kötött az föltétlenül államigazgatási szerv

legyen. Természetesen a praxisban a határokat meg kell vonni. Így jutott egyre nagyobb és nagyobb jelentőséghez a *Conseil d'Etat*, amely mint vitát eldöntő szerv az idők folyamán fokozatosan kialakította szempontjait a szerződések minősítésére. Az angol és német fejlődés más irányba ment, az erős parlament, illetve a közjog-magánjog merevebb kezelése más jogtechnikai megoldásokat eredményezett.

Anélkül, hogy azt az illúziót akarnánk kelteni miszerint az első részben feldolgozott problémák akárcsak legfontosabbjait is mind érintettük volna, rátérünk *a szerződések és az állami gazdaságirányítás kapcsolatait a szocialista jogokban* tárgyaló második rész ismertetésére, egészen rövidre fogva. Mindenekelőtt — szögezi le a szerző — a közigazgatási szerződéseknek nem lehet olyan fejlődéstörténetéről beszélni itt, mint a burzsoá jogokban. Ennek ellenére tény, hogy a Szovjetunió gazdaságirányítási gyakorlata a 20-as években használta ezt az intézményt, s azok az álláspontok pedig, amelyek ilyen szerződések létezését favorizálják a legújabb irodalomból sem tűntek el. A közigazgatási szerződés az államosítás eszközeként fungált (a Szovjetunióban és nálunk egyaránt) — e történelmi szerep azonban nem mond ellent annak, hogy a polgári jogi és államigazgatási elemek egyszerre jelenjenek meg, ha *a szerző azt kérdésesnek is tartja, hogy önálló jogi kategóriaként való bevezetésére szükség volna.*

Csanádi György, kandidátus, opponensi véleményében mindenekelőtt a mű témaválasztását és a jogi intézmények kritikai feldolgozását emelte ki. Maga részéről a problémát abban látja, hogy „ne utasítsuk el ezeket a megoldásokat pusztán amiatt, mert a burzsoá rend termékei voltak; viszont ne is fogadjuk el önmagában azért, mert egy árutermelő gazdaság igényeit fejezik ki..." Úgy vélte, hogy a disszertáció ezt a feladatot bravúrosan oldotta meg. „Hatalmas anyagot dolgozott fel, a részjelenségeket az egészbe illesztve: a tételes jogi megoldások és a bírói gyakorlat az adott ország politikai és jogi rendje egészével, az elméleti álláspontok az adott szerző elméleti felfogásának egészével összefüggésben válnak érthetővé..." Viszont bizonytalannak minősítette a közszolgáltatás fogalmát, továbbá javasolta a szerzőnek, hogy a későbbiekben dolgozza ki a gazdaságirányítási szerződések tipizálását.

Kálmán György, a jogtudományok doktora, nagyra értékelte a történeti valamint az összehasonlító módszer alkalmazását és a mű javaslatait. Fölhívta a figyelmet arra, hogy az állam nem mindig tudja egyoldalú aktussal elérni céljait, s erre az informális beavatkozás sem mindig hatékony eszköz; amiből következik, hogy talán bátrabban kellene a szerződési út lehetőségeit kihasználni. „A gazdasági valóság közelebbi vizsgálata ugyanis azt mutatja — hangsúlyozta —, hogy a szerződési forma a gazdaságirányítás számára *előnyösebb* vagy legalábbis annyira előnyös, mint a gazdálkodó szervezeteknek. Az automatikus támogatásnál és a határozaton alapuló diszkrecionális támogatásnál nincsenek intézményes jogi biztosítékok arra nézve, hogy a gazdasági célok — amelyek érdekében a támogatást nyújtották — ténylegesen meg is fognak valósulni." Opponensi véleménye utolsó részében kitért a Gazdasági Kollégium gyakorlatára.

Meznerics Iván, a jogtudományok doktora, kiemelte a téma aktuális voltát és elismerően nyilatkozott a szerző e témakörben folytatott széles körű kutatásairól. Két problémával foglalkozott részletesebben. Egyfelől értékelte a szerző nézeteinek megalapozottságát a közigazgatási szerződés intézményesítése tekintetében. Maga részéről ezzel kapcsolatban azt az álláspontot foglalta el, hogy helytelen lenne e kategóriának a jogrendszerbe való beiktatása, mert bármennyire is célszerű lehet a kodifikálásban és a jogalkalmazásban a komplex szabályozás, ebből még nem következik az, hogy a ius publicum-ius privatum elvének föladása indokolttá válik. Másfelől behatóan elemezte azokat a problémákat, amelyek a támogatási szerződés és a hitel- és kölcsönszerződések minősítése körében fölmerülnek. Annak a véleményének adott hangot, hogy az állam által vállalt pénzügyi kötelezettség jogalapja nem a szerződés, hanem a támogatásra vonatkozó államigazgatási határozat. A szerződés pedig nem más, mint a támogatási feltételek elfogadása. Más a helyzet a hitel- és kölcsönszerződéseknél — hangsúlyozta. Ezek valóban polgári jogi ügyletek. Szemléltetőbben talán úgy disztingválhatunk — írja —, hogy míg a pénztartalmú polgári jogi jogviszonyban (akkor is, ha annak egyik alanya államigazgatási szerv) *értékek cseréjéről* van szó, addig az államigazgatási (pénzügyi) szerv pénzügyi jogi kapcsolatánál (a pénzügyi jogi jogviszonyban) *nincs közvetlen értékcsere.* Tehát a feltétlenül kikötött vállalati magatartás nem ellenértéke a támogatásnak. Befejezésül hangsúlyozta, hogy bár megjegyzéseit elsősorban az ún. közigazgatási szerződés kérdésköréhez fűzte, ez nem jelenti azt, hogy a mű más területeken ne tartalmazna tudományos eredményeket, de ezek értékelésére a polgári jogban avatottabb opponensek hivatottak. Mindhárom opponens javasolta a tudományok doktora fokozat megadását a disszertáció szerzőjének.

Harmathy Attila válaszában először azt indokolta, hogy miért nem ment bele a gazdaságirányítási szerződések *tipizálásának* és *jövőbeli szabályozásának* kérdéseibe. Hangsúlyozta, hogy több olyan tárgykör van a disszertációban, amelynek mélyebb kidolgozására kedvet érzett, de — mondta — a fő gondolatmenetek megkívánják, hogy a hozzájuk közvetlenül nem vezető utakat ne járjuk be. Ugyanez a helyzet a jövőbeli lehetséges szabályozás tekintetében is: a máshol tett javaslatokat — a tárgyalás eltérő természete miatt — itt nem lehetett megismételni. Az alapjában kitérő válasz ellenére Harmathy mégis megjelölte azokat a területeket, ahol a gazdaságirányítási szerződésekkel számolni lehet. Véleménye szerint két fő csoport különböztethető meg: az *állami megrendelés* és az *állami támogatás.* „Az állami megrendelések körében más-más szabályokat igényelnek az áruk beszerzésére, valamint a vállalkozásra és egyéb tevékenység végzésére szóló szerződések. A másik csoportban, a támogatások körében, pedig igen sokféle esettípussal lehet számolni; ezek közül fontosabbként kiemelhető a beruházásokhoz, a meghatározott (egyébként veszteséggel járó) tevékenység végzéséhez, az árszint fenntartásához, a veszteségesen működő gazdálkodó szerveze-

tek fenntartásához nyújtott támogatás. Mindkét csoportban a *közjogi jellegű szabályok hiányát*, illetve nem kielégítő voltát tartom elsősorban terhesnek, elismerve azonban azt, hogy itt az előrelépés nagyon bonyolult feladat (elég ha a támogatási gyakorlat ellenőrzésének kérdésére utalok). Az állami megrendelések területén inkább vannak ma olyan jelek, amelyek a továbbhaladásra adnak reményt."

Második nagy témakörként érintette a *szerződések felfogásának* kérdését, mivel arra *Csanádi György, Kálmán György és Meznerics Iván* is kitért. Úgy tűnik — mondta — „hogy *Csanádi György* és *Kálmán György* inkább hajlik a szerződések tágabb értelmezésének elfogadására, ezzel szemben *Meznerics Iván* inkább a szűkebb felfogás híve. Jelentős részben ezzel magyarázható az, hogy az opponensi vélemények egymástól eltérően ítélik meg a gazdaságirányítási célokat szolgáló megállapodásokat; hasonló jelenség figyelhető meg azonban a jogirodalomban is.

A disszertáció nem vállalkozott a megállapodások új elméletének kidolgozására — ezt opponenseim sem kérték számon —, még kevésbé vállalkozhatom erre a válasz keretei között — mondta. Az alapkérdés az, hogy a szerződések fogalmát milyen gazdasági tartalommal magyarázzuk. Lehetséges olyan elgondolás, hogy a fogalmat a szűk értelemben vett árucsere körére korlátozzuk. A XIX. század eleje óta bekövetkezett gazdasági fejlődésre gondolva, az áruk körének kiszélesedését felidézve, ez aligha fogadható el. A tágan felfogott áruforgalomra való korlátozás is kérdésesnek tűnik azonban. Közelebbről az vet fel aggályokat, hogy csak olyan viszonyt fogadhatunk el szerződésnek, amelyben megvalósul az az alapséma, hogy az egyik fél vagyoni értéket nyújt (azaz dolgot), vagy éppen bizonyos magatartást tanúsít. Nem elég, meggyőző ezzel az elgondolással azt szembeszegezni, hogy nemcsak visszterhes szerződéseket ismernek el, hanem ingyeneseket is. Ennél sokkal fontosabbnak tartom azt, hogy e körben is megvizsgáljuk a jogfejlődést. A szerződések alapvető fogalmainak, s így a szerződések felfogásának is a kialakítása a liberálkapitalizmus időszakában történt, s az alaptételek mind a mai napig élnek. Erre az időszakra pedig a kisüzem a jellemző: az olyan vállalkozás áll előtérben, amely mögött egy személy (vagy család) áll, mint vállalkozó. Idővel azonban az egyszemélyes vállalkozók mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert a tőkések összefogásán nyugvó vállalkozások. Elterjednek az olyan szerződések, amelyek közös vállalkozások megszervezésére és lebonyolítására szólnak. Ezekben a szerződésekben többnyire megtalálhatók az árucsere alapsémájának elemei, de bizonyos kiegészítő elemekkel az új feladatnak megfelelően. Az is gyakorivá válik azonban, hogy a kiegészítő elemek kerülnek előtérbe... Témánk szempontjából az látszik jelentősnek — hangsúlyozta —, hogy a funkció változásával az árucsere alapsémája háttérbe szorul, eltűnik, és csak a vagyoni érdek, az árucserével való közvetett összefüggés marad meg."

A válasz harmadik része a *közjogi elemek* szerepével és ezek megítélésével foglalkozott. Utalt arra, hogy már a disszertációban megfogalmazta azt a gondolatot, miszerint „a szocialista országok gazdaságában a közjogi elemeknek sokkal nagyobb súlyuk van, mint ahogy azt jogszabályaink tükrözik." Épp ezért, noha egyetért *Kálmán György* fejtegetésével abban, hogy bizonyos gazdálkodási típusú tevékenységek szükségszerűen fölemelkednek az állami központi szervek szintjére, hangsúlyoznia kell, hogy ezek az állami szervek ha gazdálkodó jellegű tevékenységet folytatnak, akkor sem szűnnek meg a közhatalom hordozói lenni — mondta. Válaszában itt tért ki *Meznerics Iván* álláspontjára, amely szerint a támogatási szerződésnél pénzügyi jogi kategóriáról van szó és a közjogi kötelezettségen nem változtat az, hogy polgári jogi köntösbe is öltöztetik. Nézeteink különböznek — mondta —, „de azért azt hiszem, hogy az eltérés kisebb, mint látszik. Az előzőekből is következik, hogy elképzelésem szerint az állami szerv szerződésénél a jogviszony közjogi elemeit nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni, sőt a vonatkozó szabályok továbbépítését tartanám szükségesnek. Magam részéről azonban a közjogiak mellett a polgári jogi elemeknek is teret kívánnék hagyni. Akkor ugyanis, ha az állami szerv nem a szokásos, a közjog területére jellemző cselekvést végez, hanem a másik fél megfelelő magatartását úgy kívánja biztosítani, hogy vele alkudozik és megállapodik, akkor az ezzel járó játékszabályokat meg kell tartani, mert különben éppen a különleges eljárás értelme hiúsul meg. Ezek a játékszabályok pedig a polgári jogi szerződések szabályai. Ezen nem változtat az sem, hogy a szerződő állami szervnek nincs „haszna" a szerződésből, mert szerződéskötésének az a célja, hogy partnere meghatározott magatartást tanúsítson."

Végül megköszönte munkatársai segítségét hangsúlyozva: „a szóban levő munka értékelésekor aránytalanul elöl áll az egyén, aki valamit csinált és nem kapnak méltó megbecsülést mások, akik segítettek, a lehetőséget megteremtették, irányítottak és az aki önfeláldozó módon nyújtott segítséget munkám végzéséhez. Érdemük nagyobb, mint amivel közfelfogásunk számolni szokott..."

Az opponens válaszát a bizottság elfogadta, majd zárt ülésen a maximális pontszámot adta Harmathy Attila disszertációjára, és olyan határozatot fogadott el, amely javasolja a TMB-nek, hogy Harmathy Attilának az állam- és jogtudományok doktora tudományos minősítést adja meg.

Ferenczy Endre

Nagyné Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon című doktori értekezésének vitája

Nagyné Szegvári Katalin „NUMERUS CLAUSUS rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon" címmel nyújtotta be tudományok doktora fokozat elnyerése érdekében disszertációját az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához.

A kijelölt bíráló bizottság elnöke Trócsányi László volt, és a bizottság tagjai kiemelkedő történészek (Pölöskei Ferenc) és jogászok (Ruszoly József kandidátus és Szentpéteri István a jogtudományok doktora) foglaltak helyet.

Az értekezés opponensei Bihari Ottó az MTA rendes tagja, Antalffy

György és Csizmadia Andor a tudományok doktorai voltak, akik a munkát államjogi, jogelméleti és jogtörténeti szempontból tették vizsgálat tárgyává. Véleményük alapján a bíráló bizottság egyhangúlag és maximális pontszámmal tett javaslatot a Tudományos Minősítő Bizottságnak arra, hogy Nagyné Szegvári Katalin részére a tudományok doktora fokozatot odaítélje.

A szerző eddigi munkássága során is jelentős figyelmet szentelt a nők művelődési jogaiért folytatott harcnak. 1969-ben könyvalakban is megjelent „A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918)" című monográfiája, amely kandidátusi disszertációjának átdolgozása volt, majd 7 évvel később a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont szerkesztésében és kiadásában látott napvilágot a „Nők az egyetemeken" c. munkája. Az elmúlt öt évben a doktori diszszertáció témaköréből számos műhelytanulmányt publikált. Ez évben pedig „Út a nők egyenjogúságához" címmel a Kossuth Kiadónál kutatásainak eredményeit népszerű formában is megjelentette.

A disszertáns munkásságának központjában végső soron a diszkriminációs rendelkezések vizsgálata áll. Az ellenforradalmi Magyarországon az 1920. évi 25. sz. tc. volt az, amely az egyetemi felvétel szabályozása kapcsán bevezette a numerus clausus-t, amely akkor még a nemzetiségi jogok tiszteletben tartása mellett, valamint az úgynevezett szellemi proletariátus növekedésének veszélyére hivatkozással a zsidó származású és nőhallgatók távoltartását célozta.

A mű első része az antiszemitizmus és antifeminizmus történeti hátterével foglalozik. A második és harmadik rész a jogtörténeti intézménytörténet elemző módszereivel vizsgálja a témával kapcsolatos törvények és rendeletek megalkotásának módját és e jogszabályok megvalósulásának útját is.

A disszertáció első részének első fejezete a politikai antiszemitizmus jogtörténeti vizsgálata. A jelenséget a külföldi és hazai szakirodalom egyaránt a zsidók emancipációja ellen irányuló mozgalomként karakterizálja összefüggésben az úgynevezett késleltetett polgári fejlődés útját járó közép- és kelet-európai országok polgárságának átrétegződésével.

Az antiszemitizmus mint politikai mozgalom az Osztrák—Magyar Monarchiában annak felbomlása során jelenik meg. Magyarországon a bevándorlás vagy az eltérő szokásrendszer az antiszemitizmusnak nem oka, hanem csupán kísérőjelensége volt, és a gazdasági-egzisztenciális konkurrenciaharc különösen éles formát az értelmiségi hivatások területén kapott.

Az első rész második fejezete a polgári radikalizmushoz kapcsolódó feminizmussal foglalkozik. A szerző a mozgalom eredményeit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a hazai kép a németországi és az osztrák fejleményekkel áll kapcsolatban.

A mű második része az 1920. évi 25. sz. törvény létrejöttének körülményeivel és a törvény végrehajtásával foglalkozik. Roppant fontos az egyetempolitikai háttér megrajzolása; a budapesti és vidéki egyetemi karoknak a létszámkorlátozás a vallási, faji, valamint nemi diszkriminációt illető állásfoglalásainak összegzése és értékelése.

A fejezet második része a jogszabály nemzetgyűlési vitáinak elemzése. Különös figyelmet érdemel azoknak a társadalmi összefüggéseknek a vizsgálata, amelyek a törvényjavaslatban majdan a diszkriminatív jelleget adták. Emiatt az ún. harmadik szakasz miatt lett a törvény a két világháború közötti magyar jogalkotás egyik legvitatottabb alkotásává. Mind a miniszteri expozé — de a történeti előzmények is — egyértelművé tették, hogy a törvényjavaslat e harmadik szakasz nélkül is elérte volna jogkorlátozó célját. Szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a törvény végrehajtása során országosan nem volt egységes a gyakorlat.

A disszertáció harmadik része a bethleni konszolidáció idején alkotott jogszabályok történeti elemzését adja. A kulturpolitika központi szempontja a „középosztály legértékesebb részének" tartott hivatalnoki réteg művelődési előjogainak biztosítása, az egész értelmiségi hivatásterület befolyásolása volt.

A szerző az antiszemitizmus és antifeminizmus történeti gyökereit olyan módszerrel vizsgálja, hogy közben kitekintést ad az európai, elsősorban a környező országokban lezajlott fejlődésre is. Azzal, hogy az ellenforradalmi korszak e jellegzetes, első „fasiszta jellegű" törvényének körülményeit a gazdasági háttérrel való összefüggésében vizsgálja, elemzi, értékeli, a magyar jogtörténetírás egy fontos feladatát oldja meg.

A szakmai vita végső soron két kérdés körül forgott: *egyrészről* a munka időbeli határainak meghúzása igényelt további okfejtést, *másrészről* a hátrányos megkülönböztetéssel sújtottakra vonatkozó jogi rendezés együtt-tárgyalása, azaz egy methodologiai vonatkozásban.

Ami a témafeldolgozás időbeli határait illeti, nyilvánvalóvá lett az, hogy az 1929 és 1938 közötti egy évtized olyan változást jelentett az ország kül- és belpolitikai helyzetében, amely a vizsgált korszaktól eltérő, merőben más tudományos elemzést igényel.

A minden bizonnyal nem csupán módszertani jellegűnek nevezhető másik kérdésben a szerző abból indult ki, hogy az egyetempolitikai kérdések közül a legjelentősebbek azok, amelyek meghatározzák, kiket enged a rendszer az értelmiség soraiba. Ez annál is jelentősebb kérdéssé vált, mert az ellenforradalmi állam is, természetszerűleg, egyre nagyobb mértékben vonta be az értelmiséget a hatalmi funkciók gyakorlásába. Mint arra a disszertáns felhívta a figyelmet, a korszakot az a kultúrpolitikai elv uralta, hogy „mindenkit az őt megillető képzésben kell részesíteni" — és ez már önmagában jelzi, miként szakítottak a dualizmus-kori liberális politikai gondolkodás céljaival.

Valóban, a numerus clausus rendelkezésekben alapvetően az az új, hogy a burzsoá rendszerekben elsődlegesen ható anyagi szelekció mellett vagy helyett az ellenforradalmi rendszer immár politikailag árnyalt kirekesztő rendelkezéseket fogalmaz meg. Ezek persze lehetnek általánosak, vagy speciálisak, de mindenesetre olyan „eltérítő-befolyásoló" intézkedések, amelyek a társadalomfejlődés lényeges változását jelzik.

Nagyné Szegvári Katalin monog-

ráfiája a mielőbbi publikálásra érett, a közérdeklődésre is számot tartó mű, amelyben jelentősen kiegészíti és számos helyen korrigálja a korszakról kialakított eddigi képet.

B. Kállai István

Zoltán Ödön doktori disszertációja a kártérítési felelősségről a környezet védelmében

1981. szeptember 22-én védte meg *Zoltán Ödön* „Kártérítési felelősség a környezet védelmében" című doktori disszertációját, amelynek opponensei: *Kilényi Géza, Tamás András és Asztalos László* voltak.

A disszertáció abból indul ki, hogy a környezetvédelem jogi eszköztárába tartozik a kártérítési felelősség is. Ezért a disszertáns annak bemutatására törekszik, hogy a környezetvédelem területén a kártérítési felelősség milyen helyet foglal el, milyen specialitásai vannak a kártérítési felelősségnek, mint a környezetvédelem egyik polgári jogi eszközének, az igénybevételével kapcsolatban milyen nehézségek merülnek fel, továbbá, hogy e nehézségek kiküszöbölése vagy legalább is enyhítése érdekében milyen megoldások jöhetnek szóba.

Az értekezés a témát három részre bontva tárgyalja. Az *első rész* a környezetvédelem jellemzőit és fogalmát vizsgálja, a *második rész* a környezetvédelem és a jog viszonyával foglalkozik, míg a *harmadik rész* a kártérítési felelősség kérdéseit elemzi a környezetvédelem aspektusából. A három rész keretei között a szerző mondanivalóját tizennyolc fejezetre osztja.

Az alábbiakban a disszertáció néhány főbb gondolatát szeretnénk kiemelni, különösen azokat, amelyekkel az opponensek is foglalkoztak.

A szerző felfogása szerint a környezetvédelem valójában a természeti környezet védelme, helyesebb lenne ezért *természeti környezetről* beszélni, mert az ésszerűen határolja el az e fogalomkörbe eső környezeti elemeket az ide nem tartozó környezeti elemektől. A természeti környezetvédelem az állam alapvető funkcióinak egyike, a környezetvédelem mechanizmusának szervesen kell beilleszkedni a gazdasági-társadalmi rendbe, különösen a gazdálkodás vezetési és irányítási rendszerébe. Rámutat arra, hogy a kapitalista rendszernek a kor követelményeihez és adottságaihoz való kényszerű alkalmazkodása sem tudja biztosítani a környezetvédelem számára azokat a lehetőségeket, amelyeket egy központosított állami és gazdasági irányítás és a népgazdasági tervbe való szerves beilleszkedés tud megadni. A szocialista államnak a környezetvédelem terén betöltött meghatározó szerepe azonban nem jelenti azt, hogy a környezetvédelem az állami szektorra szűkül. A környezet valóban hatékony védelméhez összehangolt és tervszerű társadalmi cselekvés szükséges.

A továbbiakban a szerző utal arra, hogy a környezetvédelem komplex jelenség, kiterjed valamennyi összetevőre, de komplex jelenség a környezet egyes tárgyainak védelme is. A természeti környezet és az egyes környezeti tárgyak komplexitásával azután a jogi védelem komplexitása áll összhangban. Felfogása szerint környezetvédelmi jog, mint önálló jogág nincs, de létezik mint a környezet védelmére vonatkozó jogi rendelkezések összessége. Minden jogágnak megvannak a maga sajátos környezetvédelmi feladatai, egyik jogág körében jelentkező környezetvédelmi feladatok sem szakíthatók el attól a jogágtól, ahol ezek a feladatok a szabályozás tárgyát alkotó társadalmi viszonyok körében felmerülnek.

Az emberi környezetet érő, társadalmilag káros vagy veszélyes jelenségek általános megjelölésére a szerző a *környezeti ártalom* kifejezést használja. A környezetártalmak összességükben jelentenek nagy veszélyt, ugyanakkor a felelősség egyes károkozókhoz tapad, amelyeknek a károsító magatartása csak kis része a környezetártalmak komplexumának. Kifejti, hogy a környezetártalmak okozása a társadalomra veszélyes tevékenység, ezért a környezetvédelem érdekében a jogra — így a polgári jogra is — különösen fontos szerep hárul. A kártérítési felelősség környezetvédelmi szerepe különösen azért jelentős, mert nemcsak hátrányt jelent a felelős személyre és nemcsak reparál, hanem a felelős személyre hatást is gyakorol a jövőbeni magatartását illetően, sőt hatást gyakorol az egész társadalomra: tudatosítja a társadalmi együttélés követelményeit, ösztönöz az ezeknek megfelelő magatartásra. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a polgári jog intézményei által adott lehetőségek eddig még nem kellőképpen kihasználtak.

Ezt követően a szerző részletesen foglalkozik a disszertáció tulajdonképpeni témájával, a kártérítési felelősséggel a környezet védelmében. Rámutat arra, hogy a Ptk. 341. § (1) bekezdésének az a szabálya, hogy károsodás veszélye esetén a veszélyeztetett kérheti a bíróságoktól, hogy azt, akinek részéről a veszély fenyeget, tiltsa el a veszélyeztető magatartástól, illetve kötelezze a kár megelőzéséhez szükséges intézkedések megtételére, — szükség szerint — biztosíték adására, a környezetvédelemnek is hatásos eszköze lehetne, ha ilyen célra egyáltalában igénybe vennék. E jogszabályi lehetőség igénybevételének mellőzését a környezetvédelem körében a szerző igényérvényesítési nehézségekkel magyarázza.

Azzal a szabállyal kapcsolatban, amely szerint az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységgel történt károkozásra a fokozott veszéllyel járó tevékenységre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, a szerző álláspontja az, hogy ebből a szempontból különösen a károkozás nagyságrendjének van jelentősége, vagyis a kár nagyságának és jellegének olyannak kell lennie, hogy valóban a környezet veszélyeztetéséről lehessen beszélni. A kismérvű egyedi károkozások — ha tömegesen lépnek fel — ugyancsak nem kétségesen veszélyt jelentenek a környezetre. Ezek azonban a maguk összességében, kumulative, felelősségi szempontból nem ragadhatók meg: szétszórtságuk és egyesíthetetlenségük folytán megmaradnak a „hagyományos" felelősségi keretek között.

Az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységgel okozott kárért való felelősség azonban — folytatja a szerző — nem önálló felelősségi alakzat, hanem csupán egyik alkalmazási területe a polgári általános felelősség egyik speciális alakzatának, a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott kárért való felelősségnek (Ptk. 345. §).

Megjegyzi továbbá, hogy ez a szabály nem nyel el minden környezetártalommal okozott kárért való felelősséget, a Ptk. 345. §-a nem vette el teljesen az alkalmazási területet az általános felelősségi szabály (Ptk. 339. §) elől.

Fontos megállapítása a szerzőnek az is, hogy a társadalomnak a környezetártalmakkal történő súlyos veszélyeztetésére figyelemmel egészen magas felelősségi mérték alkalmazása indokolt. A Ptk. 345. §-án alapuló felelősség esetében a követelményszintet olyan magasan indokolt megszabni, hogy a környezetártalom okozója gyakorlatilag csak vis maior esetében mentesülhessen a kártérítési felelősség alól, de ez esetben is csak akkor, ha a vis maior károkozó hatása megfelelő előrelátással és intézkedésekkel nem volt elhárítható.

A disszertáns megfontolandónak tartja egy olyan központi alap létesítését, amelyből a környezetet ért károk megtéríthetők lennének. Az alapot a potenciális károkozók befizetései táplálnák és a károsultak az igényeiket az alappal szemben érvényesíthetnék. Az alap az általa kifizetett összegeket átháríthatná a környezetártalom okozójára, ha az ártalom felróható magatartásra vezethető vissza. Ez a megoldás egyaránt szolgálná a reparációhoz és a prevencióhoz fűződő érdekeket.

Elismeri a szerző, hogy a környezetvédelem hatékonyságának fokozása érdekében a perlési lehetőség bővítésére van szükség, a popularis akciót azonban nem tartja helyes megoldásnak. Véleménye szerint meg kellene határozni azokat a szerveket, illetve szervezeteket, amelyek környezetártalom, illetőleg veszélyeztetés esetében jogosítva lennének keresetindításra.

A biztosítás jelenleg a felelősségbiztosítás keretében nyújt fedezetet a környezeti károkra, jellemzője azonban a kockázat szűkítése és még e szűkített körben is a biztosító helytállási kötelezettségének a limitálása. Minthogy a környezeti károk tekintetében sok a bizonytalansági elem, a biztosító igyekszik érdekeit minél inkább körülbástyázni és a szociális gondoskodás szempontja eddig háttérbe szorult.

Kilényi Géza opponensi véleményében elöljáróban utalt a disszertáció helyes szerkezeti felépítésére, amikor az általánostól a különösön át az egyedi felé haladó logikai rendszerben a környezetvédelem fogalmának vizsgálatával indított, majd a környezetvédelem és a jog összefüggéseit felvázolva jutott el végül is a környezetvédelem és a kártérítési felelősség kapcsolatának vizsgálatához, amelynek az értekezés túlnyomó részét szentelte.

A disszertánsnak a környezetvédelem jogilag releváns fogalmáról vallott nézetével foglalkozva opponens nem tudja magáévá tenni disszertánsnak azt a nézetét, amely szerint a környezetvédelem valójában a természeti környezet védelme lenne. Rámutat arra, hogy ez idő szerint mind a hazai, mind a külföldi országok szakirodalmában elsöprő többségben van az a felfogás, amely a környezetvédelem fogalmát nem szűkíti le a természeti környezet védelmére. Nem lehet hatékony környezetvédelemről beszélni, ha ebből kirekesztjük a kizárólag művi elemekből álló települési környezetet, továbbá figyelmen kívül hagyjuk, hogy a táj maga is számottevő mennyiségű mesterséges elemet foglal magában. Nem tudja magáévá tenni azt a koncepciót, amely a földre, vízre, levegőre, növényvilágra és az állatvilágra kívánja korlátozni a környezet védett tárgyait. Továbbá nem tud egyetérteni disszertánsnak azzal a nézetével, hogy a makrokörnyezet károsítása is csak bizonyos nagyságrenden felül tartozik a környezetvédelem fogalmába. Meggyőződése szerint e tekintetben a tevékenység jellege, és nem a károsodás nagysága az elhatároló ismérv. Nézete szerint a Ptk. 345. §-ával kapcsolatos elhatárolási problémáknál hiba lenne túlzott jelentőséget tulajdonítani a bekövetkezett kár — pénzben gyakran ki sem fejezhető — nagyságának és sokkal inkább a környezetet veszélyeztető tevékenység jellegét kell differencia specifikának tekinteni.

A továbbiakban opponens rámutatott arra, hogy amikor a szerző áttér a bírósági gyakorlat elemzésére, a környezetvédelem fogalmát olyan mértékben kitágítja, hogy saját definíciójával sincs összhangba. Nézete szerint disszertáns sok olyan dolgot is megpróbál a környezetvédelem körébe vonni, amelyet a szakirodalom soha nem sorolt oda vagy legalább is hosszú ideje nem tekinti odatartozónak. Megjegyzi azonban, hogy ebben szerepet játszhatott az ítélkezési gyakorlat kétségtelen szegényessége is.

Eltérő véleményt jelez opponens a környezetvédelem helyzetét illetően kapitalista-szocialista összehasonlításban, mert nézete szerint a környezetvédelem funkciója kapitalista államokban is objektív tény, sőt számos kapitalista ország környezetvédelmi jogának és szervezetének vannak olyan elemei, amelyek jóval hatékonyabbak a mi jelenlegi jogi és hatósági eszközeinknél. Ezzel kapcsolatban utal hazánkban a zajvédelem és a veszélyes hulladékok átfogó jogi szabályozásának és hatósági szervezetrendszerének teljes hiányára.

A disszertánsnak azzal a felfogásával kapcsolatban, hogy a megfelelő környezethez való jog valóban része az élethez, a testi épséghez és az egészséghez való alkotmányos jognak, opponens megjegyzi, hogy az a mai magyar szabályozást illetően kétségtelenül igaz, a szocialista alkotmányfejlődés iránya azonban egyértelműen jelzi, hogy már ma is, potenciálisan pedig még inkább lényegesen többről van szó, mint egy alapvető állampolgári jog egyik részjogosítványáról.

Végül azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a polgári jog miért „mellékszereplő" a környezetvédelem terén és annak a felfogásnak ad kifejezést, hogy ez nem törvényszerű jelenség, és a szerzővel egyetértve annak a véleményének ad kifejezést, hogy de lege lata is igen sok a kellőképpen ki nem használt lehetőség, de lege ferenda pedig feltétlenül megfontolást érdemelnek a szerzőnek a jelenlegi szabályozás továbbfejlesztésére irányuló javaslatai.

Tamás András mindenekelőtt kiemeli a disszertáció témájának fontosságát és így a témaválasztás jelentőségét. A kártérítési felelősség a környezet védelmében a hazai jogtudományban ugyanis relative kevéssé kidolgozott, bár általánosan elismerten időszerű kérdéseket érint.

A szerzőnek az általános környezetvédelmi kérdésekkel kap-

csolatos fejtegetéseivel kapcsolatban opponens két észrevételt tesz. Az első azzal kapcsolatos, hogy a szerző álláspontja szerint az emberi környezet kategória helyett helyesebb lenne a természeti környezet elnevezést használni. Véleménye szerint helyesebb a hazai irodalomban és a jogi szabályozásban 1972 óta általánosan használatos emberi környezet megnevezést megtartani. A természeti környezet megjelölés nem a környezetet, hanem inkább annak egyik mozzanatát, a természetvédelmet asszociálja. Hasonlónak találja a szerző által bevezetett környezetártalom kifejezést is, amelyet alaki gyűjtőfogalomként alkalmaz az emberi környezetet érő, társadalmilag káros vagy veszélyes jelenségek általános megjelölésére. A környezeti ártalom ugyanis hatályos jogunkban a társadalmilag káros vagy veszélyes jelenségek egyike, nem az általános, hanem azon belül a különös kategóriája. Környezeti ártalom alatt ugyanis a pozitív jog és a szakirodalom is az olyan negatív környezeti hatást nevezi, amely elsősorban és közvetlenül az emberre veszélyes és épp ez adja a jelenség karakterisztikáját. A különösnek az általánossá tételét nem tartja célszerűnek.

Ami disszertáns polgári jogi fejtegetéseit illeti, opponens megjegyzi, hogy a disszertáns mindazt hasznosítja és értékeli, amit ezen a területen a bírói gyakorlat elért. A szerző tehát a bírósági ítélkezési gyakorlat alapján tárja fel a polgári jog speciális környezetvédelmi problematikáját. Ez a műben azzal jár, hogy az előző részhez képest változik a fogalmi terjedelem és a módszer is. Mit kell környezeten és környezeti károsodáson érteni: azt, amit a szerző természeti környezet és környezeti ártalom kategóriaként definiált, vagy azt, amit e körben a pozitív jog határozott meg, minthogy a bírói gyakorlat számára a jog csakis a pozitív jog és nem annak jogtudományi fogalma. A szerző levezetéséből arra lehetne következtetni, hogy mindkettőt, sajátosan formált szinoptikus egységben értelmezi, ténylegesen azonban a műben a pozitív jog lesz itt elsődlegessé, amelynek a szerző bizonyítását és levezetését is adja, éspedig úgy, hogy azzal egyet kell érteni.

Opponens kiemelte, hogy a szerző átfogóan értékeli a bírósági gyakorlatot és az abban adott lehetőségeket, azokat az utakat és módokat keresi, amelyekkel az javítható, továbbá fejleszthető. A mű a polgári jognak a környezetvédelem problémájára való reflexióját foglalja egységbe, ebből következik, hogy megítélésében is elsősorban a polgári jogi szempontoknak lehet döntő súlyuk. Annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy a disszertációval a szerzőnek a kártérítési felelősséggel kapcsolatos munkássága és a mű címében megjelölt probléma elméleti, tudományos megoldása vált teljesebbé.

Asztalos László opponens a választott témát nagyon időszerűnek tartja, és ezt részletesen megindokolja. Legfeljebb ott érzi egy kissé szűknek a szerző felfogását, amikor megelégszik azzal, hogy a jogi norma parancsol vagy tilt. A szocialista jog ugyanis ezenkívül ösztönöz, elősegít, s nemcsak a fennállót védi.

Minden tudományos kutatás a gyakorlatból indul ki, s ebből általánosítja következtetéseit. Ezt teszi a disszertáns is. Véleménye szerint az igen jól mutató értekezés a bírósági gyakorlathoz kapcsolta az elméletet, s nem vagy kevésbé sikerült egy elméleti általánosításhoz kapcsolni a nagyon szegényes gyakorlatot. Fejlett jogalkotásunk mellett ugyanis — s erről, a szerző nem tehet — igen szegényes, eseti jellegű mind a bírósági, mind az igazgatási gyakorlat.

Vitathatónak tartja az 1976. évi II. tv. 46. §-ának a Ptk. módosítása és egységes szerkezetbe foglalása következtében a 345. § (1) bek. harmadik mondatakénti átvételét úgy értelmezni, hogy csak a veszélyes üzem (fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatása) járhat emberi környezetet veszélyeztető tevékenységgel. A környezetvédelem polgári jogi kártérítési felelősségének az alapja a fokozott felelősség, származhat veszélyes üzem működéséből, de minden olyan tevékenységből is, amely — és az értekezés szempontjából ez a jelentős — az emberi környezetet veszélyezteti. A Ptk. 345. §-ának az emberi környezetvédelemről szóló része a fokozott felelősség követelményét támogatja, anélkül, hogy megkívánná a veszélyes üzem működését.

Az opponens arra a kérdésre keres választ, hogy miért nem él a Ptk. 341. § (1) bekezdésébe foglalt rendelkezés az emberi környezet védelmére. Csak feltételezésekből tud kiindulni. Amikor 1960 május 1-én hatályba lépett ez az új rendelkezés, a bíróságnak egy ilyen feljogosítása teljesen szemben állott a direkt irányítási rendszerrel. 1968 után — az indirekt irányítás bevezetését követően — pedig sem az érdekeltek, sem a bíróságok, sőt az ügyészségek sem szorgalmazták e rendelkezés életre keltését a környezetvédelem fontosságának állandó hangoztatása mellett és után sem.

Azzal a kérdéssel foglalkozva, megfelelő lenne-e a popularis actio, vagy pedig a disszertáns álláspontjának megfelelően különböző szervezeteket kellene perlési jogosítvánnyal felruházni, opponens megjegyzi, hogy utóbbi megoldás elvileg helyes, a gyakorlatban azonban nem hiszi, hogy egy ilyen rendszer megfelelően funkcionálna (példaképpen hivatkozik a Ptké II. 5. §-ára, amely feljogosítja azokat a szerveket és szervezeteket, amelyek jogosultak az indokolatlan gazdasági előnyt egyoldalú kikötő jogi személy szerződési feltételeit megtámadni, ilyen megtámadásra azonban elenyésző a példa).

Szemben a szerzővel — opponens véleménye szerint — a kártelepítésnek igen jól bevált módszere a biztosítás. Az külön kérdés, hogy Állami Biztosító erre még alig figyelt fel.

Végezetül opponens megállapította, hogy a szerző értekezése az első magyar összefoglalása a környezetvédelem polgári jogi és ezen belül is elsősorban polgári jogi kártérítési felelősségi gyakorlatából általánosítható elmélet kidolgozásának.

Mindhárom opponens a diszszertáció elfogadását javasolta.

Zoltán Ödön válaszában részletesen foglalkozott az elhangzott megjegyzésekkel.

Hatályos jogunk tükrében nem látja meggyőzőnek, hogy a környezeti „ártalom" csak az embert érő veszélyes hatás lenne. Így az „ártalom" szó köznapi jelentésére is figyelemmel, a környezetet érő hátrányok, káros hatások átfogó

megjelölésére — a szövegezési egyszerűsítés érdekében — használta a „környezeti ártalom" szóösszetételt.

Ami a „természeti környezet" elnevezést illeti, nézete az, hogy döntő módon a természeti környezet alapvető elemeinek, a földnek, a víznek, a levegőnek, a növény- és állatvilágnak a védelméről van szó. A környezetvédelemnek döntően a természeti környezet alapvető elemei védelmeként való felfogása a védelem hatékonyságának fokozását, a figyelemnek a lényeges dolgokra való koncentrálást kívánja elősegíteni. A települési környezetet érő környezeti ártalmak is valójában az általa kiemelt természeti környezeti elemek károsításával, illetve közvetítésével keletkeznek. Nem kívánja tehát a települési környezetet a védelem köréből kirekeszteni.

Azzal az észrevétellel kapcsolatban, amely szerint a környezet károsításánál a disszertációban kifejtettek szerint a károkozás nagyságrendje a differencia specifika, utal arra, hogy nézete szerint minden esetben, amikor a környezetvédelem kérdése szóba kerül, vizsgálni kell, hogy a károkozás jellegénél fogva eléri-e a környezetártalomnak a törvényhozó által szem előtt tartott azt a szintjét, amely már mint „az emberi környezetet veszélyeztető tevékenység" következménye a fokozott felelősség csatasorba állítását indokolja. Véleménye szerint tehát nemcsak a károkozás nagyságrendjének van jelentősége, hanem a károkozás jellegének is. Nem szűkíti le tehát a vizsgálódást a károkozás „nagyságára", hanem jelentőséget tulajdonít az ártalom helyének és jellegének is.

Egyetért azzal a megjegyzéssel, hogy nemcsak a veszélyes üzem járhat emberi környezetet veszélyeztető tevékenységgel, idevonatkozóan félreértésről lehet szó. Azt kell vizsgálni, hogy mit kell olyan környezetet veszélyeztető tevékenységnek tekinteni, amelyre a törvény a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott kárért való felelősség szabályainak az alkalmazását rendeli.

A bírói gyakorlat feldolgozása során számba vette a környezetet érintő kártérítési pereket is, ez keltheti azt a látszatot, hogy a környezetvédelem fogalmát olyan mértékben tágítja, amely saját definíciójával nem áll összhangban. Ezzel a kérdéssel egyébként „A bírósági gyakorlat a környezetvédelmet érintő kártérítési perekben" cím alatt foglalkozik, tehát maga is e pereket a környezetvédelemhez kapcsolódó anyagnak tekinti. Ezzel összefüggésben megjegyzi továbbá, hogy mind a belföldi, mind a külföldi irodalom számos esetben foglalkozik hasonló jogesetekkel.

A környezetvédelemi perek vitele még kellő apparátussal rendelkező szervezetek számára is komoly problémát jelent. Egyébként sok előnye van annak, hogy szervezet áll szemben szervezettel és nem gyenge magánszemély. Természetesen a szervezetek körét bővíteni lehet. A popularis actio lehetővé tétele nem javítana a helyzeten.

Fenntartja álláspontját, hogy a biztosítás a mai körülmények között nem oldja meg a kérdést, mert a környezeti károk jellegéből adódóan túlságosan is nagy a tere a „casus nocet domino" elv érvényesülésének. Ezért kellene valamilyen jobb megoldást találni.

A környezetvédelem terén a kapitalista és a szocialista országok lehetőségeinek összehasonlításával kapcsolatban annak akart kifejezést adni, hogy a szocialista rendszer a környezetvédelem terén a központosított állami és gazdasági irányítás és a népgazdasági tervbe való szerves beilleszkedés lehetősége folytán előnyösebb helyzetben van, mint a kapitalista rendszer. Nem vonja azonban kétségbe, hogy egyes kapitalista államok környezetvédelme ma több vonatkozásban hatékonyabb a miénknél.

A környezetvédelmet nem tartja csupán egy állampolgári alkotmányos jog részjogosítványának. A környezetvédelmet az állam egyik alapvető funkciójának tekinti, így az értekezés szóbanlevő részének valóságos tartalma összhangban áll az opponensi véleményben ezzel kapcsolatban elhangzottakkal.

Ami azt az észrevételt illeti, amely szerint megelégednék azzal, hogy a jogi norma parancsol vagy tilt, megjegyzi, hogy egész értekezése a környezetvédelem fokozásának, a jobb környezet megteremtése jogi eszközökkel is történő elősegítésének szükségességét hangsúlyozza, vagyis a jövőbe tekintés fontosságát a maga részéről is elsődlegesnek tartja.

Amikor a bírósági gyakorlathoz kapcsolta az elméletet, ezzel nem kívánt megállni, és arra törekedett, hogy az elméleti általánosításhoz kapcsolja a gyakorlatot. Munkájának fő célkitűzése éppen annak vizsgálata, hogy milyen eszközökkel volna előmozdítható, hogy a kártérítési felelősség jogintézménye az eddiginél hatékonyabb polgári jogi eszközzé váljék. Ezért sorakoztatta fel a kártérítési felelősség gyakorlati környezetvédelmi funkcionálása terén jelentkező nehézségeket és tett a jobb funkcionálás érdekében javaslatokat. Lehetséges azonban, hogy ezt a kapcsolódást az értekezésben plasztikusabbá lehetett volna tenni.

Egész disszertációjában a polgári jog környezetvédelmi szerepének lebecsülése ellen kívánt szót emelni, de annak erőteljes hangsúlyozásával, hogy a polgári jogi eszközök, különösen a kártérítési felelősség gyakorlati igénybevétele terén még súlyos hiányosságok vannak.

A Bíráló Bizottság az elhangzottak figyelembevételével javaslatot tett, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Zoltán Ödönnek az állam és jogtudományok doktora fokozatot adományozza.

Trócsányi László

Андраш Сабо

Прогноз преступности

В ходе развития криминологии в области специальных наук практикой эмпирических исследований были созданы наиболее важные условия прогноза преступности. Было доказано, что за (конкретными) хозяйственными процессами строительства социализма и их общественными последствиями можно следить на основе формирования преступности. В статье представлены научные методы изготовления прогнозов, разработанные из опыта исследований связей между общественным-хозяйственным развитием и преступностью, основанные на статистически-математических исследованиях, начиная от первого венгерского прогноза по уголвным делам (1972 г.) до сегодняшнего комплексного проекта в области прогнозирования.

Тамаш Пругбергер—Андраш Жохар

Соображения к правовому урегулированию сферы малых кооперации

В первой части статьи рассматривается вопрос о том, в какой мере воздействует малая кооперация благоприятно на хозяйство, далее о том, что различные организационные формы, входящие в рамки малых кооперации (малая кооперация, кооперативный трудовой коллектив и кооперативная специальная группа) в какой мере требую специального урегулирования. Во второй части излагаются вопросы внутренней организации и устава, причем авторы приходят к выводу, что здесь обосновано следовать упрощенным решениям. В третей части ставится вопрос об обоснованности более гибкого урегулирования хозяйственной деятельности и процесса исполнения труда, а в части четвертой при урегулировании имущественных отношений поддерживается применение норм гражданского права. В части пятой рассматриваются проблемы ответственности членов кооперации, причем подчеркивается значение взаимного доверия. В дальнейшем освещаются вопросы о взаимном воздействии правового урегулирования больших и малых кооперации, а также о представительстве малых кооперации. В статье подчеркивается принцип единства сферы малых кооперации, поэтому не имеет места раздробленное по отдельным отраслям урегулирование, которое может привести к дублированию.

Ласло Неваи

Охрана личностных прав в венгерском гражданском процессе

Венгерская Народная Республика — как социалистическое государство — придавает основное значение охране личностных прав. Венгерская социалистическая правовая система для обеспечения личностных прав граждан закрепила разные правовые пути; среди них судебный путь имеет первостепенное значение. В обеспечении охраны личностных прав судебным путем играет важную роль гражданский процесс. В рамках гражданского процесса наиболее важные средства для охраны личностных прав обеспечивает исковое производство с одной стороны в виде судебных дел, рассматриваемых согласно общим правилам гражданского процесса, а с другой стороны в виде особых судебных дел (например, дела по пересмотру решений административного органа, дела по оглашению корректировки в печати). Способствуют усовершенствованию гражданско-процессуальной системы в области охраны личностных прав также разиличные внеисковые производства и производство по исполнению судебных решений.

Иштван Кайтар—Миклош Кендел

„От имени народной республики"

Некоторые аспекты преамбулы судебных решений

Преамбулу судебных решений кроме аспектов процессуального права можно исследовать и с точек зрения государственного права и истории права. Хотя ссылка на источник судебной власти в первую очередь составляет формальный реквизит судебного решения, косвенно является носителем важного исторического-общественного содержания. В статье прослеживается от среднего века вопрос о том, что от имени кого выносили суды в Венгрии свои решения. После исторического обзора освещаются варианты преамбул судебных решений социалистических и капиталистических стран.

Лайош Векаш

Теоретические уроки из новых кодификаций международного частного права западных стран

В 1979 году в Австрии вступил в действие всеобъемлющий закон о международном частном праве; в 1978 году в Швайцарии, в 1980 году в ФРГ были опубликованы проекты о международном коллизионном праве; в 1980 году государствами Общего Рынка была принята конвенция об определении закона, применяемого в отношении договоров. В статье исследуются принципиальные вопросы этих кодификационных актов, сравнивая их с решениями, применяемыми в венгерском законе о международном частном праве от 1979 года. Автор обращает особое внимание на новшества, призванные обеспечить гибкость определения применяемого закона и лучшее осуществление материальной правды: генеральные клаузулы, альтернативные принципы привязки, ранвоа и т. д.

Калман Ковач

Законодательные акты трансильванских государственных собраний Габора Бетлена

В статье подвергаются анализу принятые на венгерском языке законы государственных собраний (состоялось всего двадцатьпять таких собраний) наиболее значительного вождя (монарха) Трансильвании. Это законодательство, принятое отчасти по инициативе Бетлена, а отчасти по инициативе трансильванских сословий, является чрезвычайно многогранным и распространяется на вопросы планомерного укрепления и расширения экономической власти вождя, урегулирования государственно-правовых проблем, создания судебных учреждений, регламентации хода судебной деятельности и т. д., однако включает в себе также законы, направленные на прекращение недостатков в области публичной безопасности, далее и в области деятельности государственного аппарата и судов.

András Szabó:

Eine Prognose für die Kriminalität

Die wichtigste Voraussetzung für die Prognose der Kriminalität ist im Laufe der Entwicklung der Kriminologie durch die empirische Forschungspraxis entwickelt worden. Es hat sich bestätigt, dass die konkreten wirtschaftlichen Prozesse des Aufbaus des Sozialismus, sowie dessen gesellschaftliche Folgen in der Entwicklung der Kriminalität gefolgt werden können. Die Studie stellt die wissenschaftlichen Methoden der Gestaltung einer Prognose dar, die auf Grund der Erfahrungen der statistisch-mathematischen Untersuchungen des Zusammenhanges zwischen gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung und Kriminalität entwickelt worden sind von der ersten ungarischen Kriminalitätsprognose (1972) bis zum heutigen komplexen Prognosenplan.

Tamás Prugberger—András Zsohár:

Überlegungen zur rechtlichen Regelung der Sphere der Kleingenossenschaften

Erster Kapitel der Studie stellt dar, wie die Kleingenossenschaft die Wirtschaft positiv beeinflussen, und in welcher Weise die verschiedenen kleingenossenschaftlichen Formationen eine spezielle Regelung erhalten sollten (Kleingenossenschaft, genossenschaftliche Arbeitsgemeinschaft, genossenschaftliche Fachgruppe). Der zweite Kapitel beschäftigt sich mit den inneren organisationellen und statutarischen Angelegenheiten, und

nimmt die Stellung ein, dass man hier die einfachen Lösungen bevorzugen soll. Der dritte Kapitel argumentiert für eine flexible Regelung der wirtschaftlichen Tätigkeit und der Arbeitsverrichtung, der vierte präferiert bei der Regelung der Vermögensverhältnisse die Lösungen zivilrechtlicher Art. Der vierte Kapitel erörtert die Probleme der Verantwortlichkeit der Mitglieder. Der siebente Kapitel beschäftigt sich endlich mit der Wechselwirkung der rechtlichen Regelung der Klein- und der Grossgenossenschaften, dann der achte mit der Interessenvertretung der Kleingenossenschaften.

László Névai:

Der Schutz der Persönlichkeitsrechte im ungarischen Zivilprozess

Die Volskrepublik Ungarn — als sozialistischer Staat — widmet grundlegende Aufmerksamkeit dem Schutz der Persönlichkeitsrechte. Das sozialistische ungarische Rechtssystem institutionalisiert für den Schutz der Persönlichkeitsrechte der Staatsbürger verschiedene Wege; darunter muss man den richterlichen Weg herausheben. Im richterlichen Schutz der Persönlichkeitsrechte hat der Zivilverfahren besondere Bedeutung. Der Zivilprozess bietet die wichtigsten Mittel für den Schutz der Persönlichkeitsrechte innerhalb des Zivilverfahrens einerseits durch auf Grund der allgemeinen Regel der ZPO abgewickelten Prozesse, andererseits durch einige besondere Prozesse (Revision des Beschlusses eines Verwaltungsorgans, Berichtigungsprozess). Auch die verschiedenen aussergerichtlichen Verfahren und die Vollstreckung trägt der Vervollkomnung des Schutzsystems der Persönlichkeitsrechte seitens des Zivilprozesses bei.

István Kajtár—Miklós Kengyel:

„Im Namen der Volksrepublik" Beiträge zum Präambel der Urteile

Das Präambel der Urteile kann ausser der prozessrechtlichen Gesichtspunkte auch aus öffentlichrechtlich-historischem Aspekt untersucht werden. Obwohl die auf die Quelle der richterlichen Macht hinweisende Formel in erster Reihe eine bloss formelle Erforderung des Urteils darstellt, ist gleichzeitig ein wichtiger mittelbarer Träger eines historisch-gesellschaftlichen Inhaltes. Die Studie begleitet vom Mittelalter die Entwicklung, in wessen Namen die Urteile gefasst worden sind. Nach dem historischen Durcblick werden die Urteilsvariationen der kapitalischen und sozialistischen Länder dargestellt.

Lajos Vékás:

Theoretische Lehren in den neueren westlichen Kodifikationen des internationalen Privatrechts

Österreich hat im Jahre 1979 ein Gesetz über das IPR eingeführt, im 1978 in der Schweiz, in 1980 in der Bundesrepublik Deutschland hat man Gesetzesentwürfe über das internationale Kollisionsrecht veröffentlicht, die Mitgliedsländer der Europäischen Gemeinschaften haben ein Abkommen über das auf Verträge anzuwendendes Recht angenommen. Die Studie analysiert die theoretische Fragen dieser Kodifikationen vergleichend mit den Lösungen des ungarischen IPR-Gesetzes aus dem Jahre 1979. Der Autor widmet besondere Aufmerksamkeit den Neuerungen, die auf die Flexibilität und auf die bessere Geltendmachung der materiellen Gerechtigkeit der Bestimmung des anzuwendenden Rechts gerichtet sind: Generalklausel, alternative Anknüpfungsprinzipien, renvoi usw.

Kálmán Kovács:

Die Gesetzgebung der Landstage von Gábor Bethlen in Transsylvanien

Die Studie untersucht die Gesetze, die an den Landtagen unter dem grössten Fürst von Transsylvanien, Gábor Bethlen in ungarischer Sprache abgefasst worden sind. Die äusserst vielfältige Gesetzgebung, die teils von Bethlen, teils von den Ständen angeregt worden ist, beschäftigte sich mit der planmässigen Erweiterung der wirtschaftlichen Basis der Fürstenmacht, mit der Regelung öffentlichrechtlichen Probleme, mit der Schaffung von Unterrichtsinstitutionen, mit der Regelung der Gerichtsbarkeit usw. Die Gesetzgebung hat auch solche Gesetze berührt, die die öffentliche Sicherheit, den Staatsapparat, und die Tätigkeit der Gerichte betrafen.

András Szabó:

La prévision de la criminalité

Le développement de la criminologie a ouvert la voie à la prévision de la criminalité basée sur les recherches empiriques. Les processus du développement de l'économie socialiste et ses conséquences sociales se reflètent das la criminalité. L'étude examine les méminalité basées sur les recherches thodes de la prévision de la crimathématiques et statistiques à partir de 1972, l'année de la première essai hongroise de la prévision jusqu'aux plans complexes de prévision de nos jours.

Tamás Prugberger—András Zsohár:

Idées sur la régulation juridique des petits coopératives

Le chapitre premier de l'étude analyse les effets bénéficaires des petits coopératives sur l'économie et la nécessité d'une régulation spéciale de ces coopératives. Le chapitre II. examine l'organisation interne de ces petits coopératives et démontre que les solutions peu differencées sont nécessaires. Le troisième chapitre examine la régulation des activités économiques des petits coopératives qui doit être plus simple que la régulation normale: on doit adopter des solutions plus proces au droit civil. En ce qui concerne la responsabilité l'étude souligne la significance de la confiance dans les rapports juridiques des petits coopératives. Les derniers chapitres examinent les rapports de la régulation des coopératives et les petites coopératives et la représantion des interêts des petites coopératives.

László Névai:

La protection des droits de la personalité dans la procédure civile

Le rôle des tribunaux est exceptionellement grand dans la protection des droits de la personnalité, et en particulier la procédure civile. La procédure civile sert à la protection de ces droits d'un côté dans la procédure civile générale et d'autre côté dans les procédures spéciales (de droit administrative, de droit de la presse etc.).

István Kajtár—Miklós Kengyel:

«Au nom de la république populaire» contributions à la préambule des décisions judiciaires

La préambule des decisons judiciaires est une formule qui peut être examinée non seulement de point de vue de droit de la procédure mais aussi d'un point de vue de droit public et de l'histoire. L'étude examine le contenu social des préambules à partir du moyen âge en Hongrie, ensuite les préambules des decisions judicaires dans les pays socialistes et de l'Ouest.

Lajos Vékás:

Lecons à tirer de la codification récente du droit international privé dans quelques pays de l'Ouest

L'étude examine les problèmes théoriques des nouvelles codifications du d.i.p. en Europe de l'Ouest, notemment la nouvelle loi en

Autriche de 1979, les projets Suisse et Allemand et la Convention Européenne sur le droit applicable aux contrats en comparant ces codifications avec la nouvelle loi hongroise de 1979. En particulier l'auteur examine les moyens assurant la flexibilité de la détermination du droit applicable et également de la justice matérielle, notemment les clauses générales, les points de conjoctions alternatives, le renvoi etc.

Kálmán Kovács:

La législation des diètes transylvaines de Gábor Bethlen

L'étude analyse les lois adoptés au cours de 25 diètes de la règne de G. Bethlen rédigées en hongrois. Ces lois s'étendent aux bases économiques du pouvoir du prince, les problèmes de droit public, l'établissement des institutions d'instruction, la procédure judiciare etc.; elles ne manquent pas de législation pour améliorer l'ordre public, les faiblesses de l'administration et des tribunaux.

András Szabó:

The prognostics of delinquency

In the course of the scientific development of criminology it was the empirical research work which elaborated the basic condition of the prognostics of delinquency. The economic processes of socialist construction and its social consequences my be observed in the developments of delinquency. The paper reviews the scientific methods of criminal prognostics based on the mathematical-statistical analysis of socio-economic development and delinquency from the first Hungarian prognosis (1972) to up to date complex forecast plans.

Tamás Prugberger—András Zsohár:

Concepts of regulation concerning the small cooperatives

The paper reviews the economic conveniences of the small cooperatives and the importance of the specific regulation of its different forms. The regulations concerning the inner structure of the small cooperatives should be simple. The rules on economic activities and labour should be more flexible than usual, while civil law solutions are advocated as faras property and commodity problems are concerned. Members' liability should be governed by mutual trust and confidence. The authors analyse the interrelations of big and small cooperatives and that of the relevant regulation and the problem of interest representation. The basic approach of the authors points out the uniform character of small cooperative regulation against a fragmentation according to economic activities which brings repetitions.

László Névai:

The protection of privacy in Hungarian civil procedure

The Hungarian People's Republic being a socialist state considers the protection of the personal integrity (privacy) a fundamental task. The Hungarian socialist legal system established a number of institutional ways to protect the personality: the role of the courts and in this context the civil procedure is of outstanding importance. Privacy is protected partly by the procedures under the general rules of the Code of Procedure and partly by special suits (revision of the decision of administrative bodies, suit for qualifying statements). Extra-procedural activities and execution contribute to privacy protection by the civil court.

István Kajtár—Miklós Kengyel:

"In the name of the People's Republic": Contributions to the preambulum of the sentence

The preambulum of the sentence could be analysed not only from the procedural point of view but from historical and public law point of view too. The formula which hints at the source of the judicial power is representing an important historical-social content. The paper reviews the developments of the courts' authorization in Hungary from the Middle Ages and the different preambula of the socialist and capitalist states.

Lajos Vékás:

Theoretical lessons drawn from recent western codifications of international private law

In 1979 a comprehensive international private law code came into force in Austria, in 1978 the Swiss, in 1980 the FRG projects were published. The Common Market members accepted a convention on the law of contracts. The paper is a comparative analysis of these codificational tendencies, using the 1979 Hungarian International Private Law Act as a basis of comparison. Particular attention is dedicated to the new solutions which are aimed at the flexible and equitable definition of the proper law to be applied (general clauses, alternative points of reference, renvoi etc.).

Kálmán Kovács

Law-making in the Transylvanian Diet of Gábor Bethlen

The paper analyses the Hungarian language enactments at the 25 sessions of the diet under the rule of Transylvania's greatest prince. The laws, partly iniciated by the prince, partly private bills, cover the planned consolidation of the economic basis of the sovereign's power, problems of public law, the creation of educational institutions, etc. The laws include also regulations of public safety and measures to eliminate the shortcomings in the functioning of the courts and public administration.

ÁRA: 20,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 48,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7487 Budapest, 1982. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XXXVII. új évfolyam 2. szám Budapest, 1982. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Tartalom

HARMATHY ATTILA
Az árak változása és a polgári jog 73

ARADI BÉLA
Az ár szerepe a gazdálkodó szervezetek szerződéseiben 84

BÁNDI GYULA
Találmányok, újítások és a környezetvédelem 95

NAGY FERENC
A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának egyes újonnan vitatott kérdései 102

VALKI LÁSZLÓ
A nemzetközi jog helye a felépítményben avagy vannak-e nemzetközi termelési viszonyok? 110

NAGY LAJOS
Perjogi reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban (1830—1848) 118

Szemle

VISKY KÁROLY
Kincs és kincstalálás 125

GERGELY ERNŐ
A szilikózis mint foglalkozási betegség munkajogi megítélése a felszabadulás előtt és után 130

Jogirodalom — Jogélet

TAKÁCS ALBERT
A jog, a filozófia és a modern polgári jogfilozófia 132

Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz (HALMAI GÁBOR) ... 137

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Tanulmányok a környezetvédelem jogi kérdései köréből 140

SZABÓ MIKLÓS
Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia (1950—1980) 141

TAUBER ISTVÁN
Beszámoló a Magyar Jogász Szövetség Kriminológiai Szekciójának 1981. október 6-án megtartott tudományos ülésszakáról 142

KARDOS GÁBOR
Nemzetközi humanitárius jogi szeminárium Varsóban 145

СОДЕРЖАНИЕ: *Аттила Хармати:* Изменение цен и гражданское право. — *Бела Аради:* Роль цены в договрах хозяйственных организаций. — *Дюла Банди:* Изобретения, новаторские предложения и охрана окружающей среды. — *Ференц Надь:* Некоторые новые спорные вопросы исполнения наказания лишением свободы. — *Ласло Валки:* Место международного права в надстройке или существуют ли международные производственные отношения? — *Лайош Надь:* Реформные стремления в обсласти процессуального права в транссильванской юридической литературе (1830—1846 гг). — *Обзор: Карой Вашки:* Клад и кладоискательство. — *Эрне Гергей:* Оценка по трудовому праву сисликозы как профессионального заболевания до и после освобождения. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Альберт Такач:* Право, философия и модерная буржуазная философия права. — *Тамаш Шаркези:* К основам социалистической теории предприятия согласно науке права *(Габор Халмаи).* — *Ласло Трочани:* Очерки по правовым вопросам охраны окружающей среды. — *Миклош Сабо:* Венгерская библиография в области теории государства и права. — *Иштван Таубер:* О научной сессии Криминологической Секции Союза Венгерских Юристов от 6-го октября 1981 г. — *Габор Кардош:* Семинар по вопросам международного гуманитарного права в Варшаве.

INHALT: *Attila Gyarmathy:* Die Veränderung der Preise und das Zivilrecht. — *Béla Aradi:* Die Rolle des Preises in den Verträgen der Wirtschaftsorganisationen. — *Gyula Bándi:* Erfindungen, Neuerungen und der Umweltschutz. — *Ferenc Nagy:* Einige, von neuem diskutierte Fragen der Freiheitsstrafe. — *Lajos Nagy:* Prozessrechtliche Reformbestrebungen in der Rechtsliteratur von Siebenbürgen (1830—1848). — *Rundschau: Károly Visky:* Schatz und Schatzfund. — *Ernő Gergely:* Arbeitsrechtliche Beurteilung des Sylicosis als Berufskrankheit vor und nach der Befreiung. — *Rechtliteratur-Rechts leben: Albert Takács:* Das Recht, die Philosophie und die moderne bürgerliche Rechtsphilosophie. — *Tamás Sárközy:* Zu den rechtswissenschaftlichen Gründen der sozialistischen Unternehmenstheorie *(Gábor Halmai).* — *László Trócsányi:* Studien auf dem Gebeit des Umweltschutzes. — *Miklós Szabó:* Ungarische Bibliographie für die Staats- und Rechtstheorie (1950—1980). — *István Tauber:* Bericht über die wissenschaftliche Sitzung der Sektion für Kriminologie des Ungarischen Juristenverbandes vom 6. Oktober 1981. — *Gábor Kardos:* Internationales Seminar für humanitäres Recht in Warschau.

SOMMAIRE: *Attila Harmathy:* La changement des prix et le droit civil. — *Béla Aradi:* Le rôle du prix dans les contrats des entreprises. — *Gyula Bándi:* Inventions, innovations et la protection de l'environnement. — *Ferenc Nagy:* Problèmes actuels de la dépravation de liberté. — *Lajos Nagy:* Tendances de réforme en droit de la procédure transylvaine (1830—1848). — *Revue: Károly Visky:* Trésor et découverte de trésor. — *Ernő Gergely:* Allocation selon le droit au travail de la silicose, en qualité de maladie professionnelle avant et après la Libération. — *Littéreture et vie juridique: Albert Takács:* Le droit, la philosophie et la philosophie juridique civile moderne. — *Tamás Sárközy:* Aux fondaments de droit de la conception d'entreprise socialiste (*Gábor Halmai*). — *László Trócsányi:* Brochures du domaine des questions juridiques de la protection de l'environnement. — *Miklós Szabó:* Bibliographie de la théorie politique et juridique hongroise entre 1950 et 1980. — *István Tauber:* Rapport de la session scientifique de la Section Criminologique de l'Association des Juristes Hongrois tenue le 6 octobre 1981. — *Gábor Kardos:* Enseignement juridique humanitaire international a Varsovie.

CONTENTS: *Attila Harmathy:* Price amendments and civil law. — *Béla Aradi:* The role of prices in contracts between socialist enterprises. — *Gyula Bándi:* Invention, innovation and environmental protection. — *Ferenc Nagy:* New problems in the treatment of prisoners. — *László Valki:* The place of international law in the superstructure or international production relations: do they exist? — *Lajos Nagy:* Strives for the reform of procudere in the Transylvanian legal literature. — *Review: Károly Visky:* Treasure and its finding. — *Ernő Gergely:* The legal evaluation of the silicosis as a professional disease before and after the liberation. — *Legal-life legal: literature: Albert Takács:* Law, philosophy, and modern bourgeois legal philosophy. — *Tamás Sárközy:* For the jurisprudential foundations of the socialist theory of the firm. *(Gábor Halmai).* — *László Trócsányi:* Studies on the legal problems of environmental protection. — *Miklós Szabó:* Bibliography on the Hungarian theory of state and law, 1950—1980. — *István Tauber:* Report on the scientific session of the Criminology Section of the Hungarian Lawyers' Association, October 6, 1981. — *Gábor Kardos:* The Warsaw Seminar on International Humanitarian Law.

E lapszám (XXXVII., új évfolyam 2. szám) szerzői: *Harmathy Attila*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője (Budapest). — *Aradi Béla*, a Fővárosi Főügyészség csoportvezető ügyésze (Budapest). — *Bándi Gyula* tudományos munkatárs (Gödöllő). — *Nagy Ferenc* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Valki László* egyetemi docens (Budapest). — *Nagy Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője (Budapest). — *Visky Károly* ny. legfelsőbb bírósági tanácselnök (Budapest). — *Gergely Ernő*, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Takács Albert* egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Halmai Gábor* tudományos munkatárs (Budapest). — *Trócsányi László*, az MTA Állam-és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Szabó Miklós* egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Tauber István* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Kardos Gábor* tudományos ösztöndíjas gyakornok (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 2. szám Budapest, 1982. február hó

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁR Budapest IX., Dimitrov tér 8.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az árak változása és a polgári jog

Az elmúlt évtizedben nagy ármozgások következtek be a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban és okoztak súlyos problémákat. Az árváltozások nem korlátozódtak azonban a külkereskedelemre, hanem megfigyelhetők voltak a belföldi viszonyokban is, és gazdálkodó szervezeteknek, magánszemélyeknek egyaránt hozzá kellett szokniuk az árak mozgásához. Annak a ténynek, hogy az árak nem mozdulatlanok, hanem többségükben felfelé mozgó irányt követnek, számos jogi következménye is van. Úgy tűnik azonban, hogy a lehetséges jogi következmények még nem váltak eléggé ismertté, és ennek következtében a szükséges lépések sem eléggé átgondoltak. Az előrelépést szeretnénk segíteni azzal, hogy a következőkben vázoljuk a jelenlegi megoldásokat, ezeknek a huszadik században kialakult előzményeit és mostani problémáinkat.

I.

A tervgazdálkodás kialakulása előtti időszak

a) A megoldás keresésének iránya

Az árváltozások okozta problémák már az első világháború első időszakához kapcsolódva megjelentek. 1914-ben a budapesti tőzsde választottbíróságának néhány olyan döntése megszületett, amely az áreltolódás miatt keletkezett értékegyensúly megbomlásra próbált megoldást találni és vált a gazdasági lehetetlenülés előfutárává. A bírói gyakorlat a világháború első időszakában még nem vett tudomást az árak változásának a szerződésekre gyakorolt hatásáról. A Kúria gyakorlatában azonban 1916-ban már helyet kap a gazdasági lehetetlenülés megoldása, majd megjelenik a szerződés bírói módosítása is. Az árváltozások figyelembevétele a világháború befejezése után, a gyorsuló infláció hatására egyre természetesebbé válik. A szerződésekben fokozatosan elterjednek az értékállandósági kikötések, és a bírói gyakorlat elismeri ezeknek a kikötéseknek az érvényességét. Később a bírói gyakorlat külön kikötés nélkül is rátér a kötelezettségek átértékelésére. A szerződések körében az alapokat továbbra is a gazdasági lehetetlenülés és a bírói módosítás szolgáltatja, de a valorizáció gondolata általánossá válik és alkalmazási körében nem korlátozódik a szerződések területére.

Az árváltozások figyelembevétele irányában az első lépéseket a bírói gyakorlat tette meg, de a próbálkozásokhoz támogatást adtak az egymást követő törvények és rendeletek, amelyek különböző területeken előírták a követelések átértékelését. A valorizáció általános jellegű szabályait pedig törvény határozta meg 1928-ban, az infláció viharos szakaszának befejezése és a pénz értékének stabilizációja után.[1]

A valorizációról szóló törvény megalkotásával új szakasz kezdődött. Erre az időszakra az volt a jellemző, hogy a bírói gyakorlat kezdeményező szerepe visszaszorult, a törvényekben és rendeletekben meghatározott szabályok léptek előtérbe. Az árváltozások hatása ebben az időszakban is jelentkezett, az 1929-ben megindult gazdasági válság elérte Magyarországot is. Eleinte számos árucikk árának jelentős csökkenése, defláció következett be, majd később újra inflációs jelek mutatkoztak. A válsággal összefüggésben sor került új pénznem bevezetésére, ezt követően pedig intézkedések sora vált szükségessé az új pénz védelme érdekében.

Az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején még tovább élnek az ítélkezési gyakorlatban a korábban kibontakozott törekvések. Egyre erősebben jelentkezett azonban az a vélemény, hogy az intézkedésekre a bíróságok nem alkalmasak, a pénzrendszer védelmében általános hatályú lépések megtétele szükséges. 1931-től törvények felhatalmazást adtak arra, hogy rendeletek határozzák meg a gazdasági és hitelélet rendjének védelmét szolgáló szabályokat. A kiépülő rendelkezéstömeg egyik fő célja az volt,

[1] *Vági* József—*Fábry* Sándor: Pengővalorizáció. Bp. 1948. 5—13. old.

hogy a pengő értékét védje, a pénz értékének csökkenésére számító különböző megállapodásokat (amelyek a pengő iránti bizalom hiányát tükrözték) kiküszöbölje. Ez a törekvés ellentétes volt a valorizációval. Hasonló hatással járt az árak alakulásának állami szabályozása vagy befolyásolása. Természetes, hogy ilyen körülmények között a bírói gyakorlatban sem élhetett tovább a valorizáció.[2]

Már korábban is felismerték egyébként azt a tényt, hogy a bírói gyakorlat nem lehet képes az árak változásainak gazdasági és társadalmi hatásait egészükben felmérni és ennek alapján átfogó megoldásokat kialakítani. Ezzel magyarázható az is, hogy az 1928-ban az országgyűlés elé terjesztett Magánjogi Törvénykönyv javaslata — amely törvénnyé nem vált ugyan, de így is befolyásolta a gyakorlatot — nem bízta bíróságokra a pénzkövetelések átértékelését, sőt általános valorizációs szabályt nem is tartalmazott, hanem külön jogszabályokra hagyta ennek rendezését. Számolt azonban azzal, hogy előfordulhatnak olyan esetek, amikor vagy a külön jogszabályok hiányában, vagy külön jogszabályok megléte esetén is egyes feleket rendkívüli hátrányok érhetnek az árváltozások miatt, s ezért — a gazdasági lehetetlenülés gondolatából kiindulva — az 1150. §-ban felhatalmazza a bírót az eseti beavatkozásra: az elállás engedélyezésére vagy a szerződésmódosításra. A bírói gyakorlat a kibocsátott törvények, rendeletek által meghagyott szűk keretek között be is avatkozott ott, ahol szükségesnek látta, és ez a beavatkozás nem korlátozódott sem a szerződések körére, sem az Mtj. 1150. §-nak alkalmazására. Az ítélkezésben a korábbi időszaknak a valorizáció általános rendezése előtt kialakult megoldásainak továbbélését lehet megfigyelni.[3]

A pénz értékének csökkenése a második világháborút közvetlenül követően rohamossá vált. Először ismét a bírói gyakorlat reagált a változásokra, és 1945 októberében a Kúria a 111. sz. Jogegységi Döntvényben kimondta a valorizáció szükségességét. Különböző rendeletek hasonló szabályokat mondtak ki egyes követelésfajták tekintetében. A valorizációt korábban akadályozó egyes olyan rendeleteket pedig hatályon kívül helyeztek, amelyek a pengő értékének változatlanságát vették alapul, az értékcsökkenés tudomásulvételét nem tették lehetővé. A példátlan méreteket öltő inflációnak azután az új pénz, a forint bevezetése vetett véget 1946 nyarán. Ezután természetesen újra jelentkezett a követelések átértékelésének kérdése. A bírói gyakorlat a korábbi pénz átértékelés jogszabályainak elveit alkalmazta, vagy legalábbis az alapelveket onnan merítette. Mind nagyobb területet foglaltak el azonban azok a jogszabályok, amelyek valamilyen jogviszony fajtára meghatározták az átértékelés módját és mértékét, megjelentek az új pénz védelmét szolgáló jogszabályok, olyan rendeleteket is kibocsátottak továbbá, amelyek a követelések megjelölt csoportjánál az érvényesítés ideiglenes korlátozását mondták ki. Megerősödve jelentkezett az a gondolat, amely a szerződésekben szereplő értékállandósági kikötést veszélyesnek tartotta, és a pénz értékének védelmében e kikötések érvénytelenné tételét látta szükségesnek.[4] A folyamat végét, a valorizációs időszak befejeződését jelentette a 13 110/1948. (XII. 24.) Korm. sz. rendelet, amely általános jelleggel kizárta a forint bevezetésének időpontja előtt keletkezett pénzkövetelések bírói úton történő érvényesítését.

b) Megoldási módok

Az árak változásának a jogviszonyban szereplő felek helyzetére gyakorolt hatás számításba vételére az egyik legjelentősebb módszert a bírói gyakorlat már az első világháború időszaka alatt kidolgozta. Ez a módszer a szerződéseknél a gazdasági lehetetlenülés elismerése. A Kúria több ítéletében is kimondta azt, hogy bekövetkezik a szerződés teljesítésének lehetetlensége, ha a szerződéskötés után bekövetkezett árváltozások miatt a szerződés eredeti feltételek mellett történő teljesítése az adós gazdasági romlását idézné elő. Ebből a gondolatból nőtt ki azután, ugyancsak a háború időszaka alatt, az olyan szerződéseknél, amelyeknél folyamatos szolgáltatások nyújtásáról volt szó (gázzal, villannyal való ellátás), a szerződés feltételeinek módosítása. A bírói gyakorlat lassan további változásokat végzett a lehetetlenülés, illetve a szerződésmódosítás alkalmazási feltételein, de az alapgondolat a régi maradt: az árak változásainak hatásánál mindkét fél helyzetét figyelembe vevő, méltányos megoldást kell alkalmazni.[5]

A magyar gazdasági életre jellemző módon a gazdasági lehetetlenülés megoldásának egyik továbbfejlesztési iránya az ingatlanforgalomban bontakozott ki. Az ingatlanokra vonatkozólag kikötött vételi jog (opció) esetén mentesítette a bíróság az eladót az eladás kötelezettsége alól akkor, ha a szerződés tárgyának értéke a forgalmi viszonyok előre nem látott alakulása folytán aránytalanul emelkedett.[6] Ennél a továbbfejlesztett megoldásnál is megtalálható az az eredetileg alapot szolgáltató gondolat, hogy a változás meghaladja a normális kereskedelmi kockázat mértékét, a felek feltételezett vagyoni elő-

[2] *Vági—Fábry:* i. m. 17—21. old.; *György* Ernő: Újabb fejezetek a válságjog köréből. Bp. 1934. 14—15, 22., 25. old.

[3] *Vági—Fábry:* i. m. 21—22. old.

[4] *György* Ernő: A gazdaságjog szerkezeti változásai. Bp. 1948. 23—26, 51—55. old.; *Vági* József: Pengővalorizáció. Jogtudományi Közlöny, 1946. február 557—559. old.; *Vági* József: Valorizációs joganyag. Jogtudományi Közlöny, 1947. 9—10. 146—148. old.; *Meznerics* Iván: Értékzáradék és devizajog. Jogtudományi Közlöny, 1947. 9—10. 139—140. old.

[5] *Vági—Fábry:* i. m. 6—7. old., *György* Ernő: A válságjog kialakulása. Bp. 1933. 31—35. old.

[6] 26. sz. Jogegységi Döntvény.

nyének vagy hátrányának rendkívüli alakulásáról van szó, és ezzel a változással előre nem lehetett számolni.

Az ingatlanforgalommal kapcsolatban törvényben jelentkezett a bírói gyakorlatban kialakított alapgondolatok egy másik továbbfejlesztési iránya is. Az első világháború befejezése után a törvény meghatározott körében az államnak elővásárlási, illetve megváltási jogot biztosított. Olyan esetekben, amikor valaki korábban, még a háború alatt kénytelen volt hadiszolgálata, vagy más ok miatt viszonylag alacsony áron értékesíteni ingatlanát, s a vevőtől az állam a törvény alapján megszerzi az ingatlant, és a két vételár között indokolatlanul nagy különbség állt fenn, ezt a különbséget megosztották a háború alatt eladásra kényszerült személy és vevője között.[7] Kiemelésre az a gondolat érdemes, hogy az árváltozásból keletkező rendkívüli nyereséget megosztják a felek között, utólag próbálnak meg valamilyen egyensúlyt megteremteni.

Az előzőekben jelzett megoldásfajták tudomásul veszik a bekövetkezett árváltozásokat és ennek alapján próbálnak a felek között valamilyen rendezést kialakítani, de ennek során nem a valorizáció gondolatkörében mozognak. Amint korábban már utalás történt rá, kialakult olyan megoldási irányzat is, amely abból indult ki, hogy a valamilyen jogviszony alapján járó pénzösszeg értéke — a bekövetkezett árváltozások eredményeként — lényegesen kisebbé vált, mint eredetileg volt, és ezért helyre kell állítani a korábbi értéket. Ez a megoldás nyilvánvalóan a hitelezők érdekét szolgálja, nem gondol a terhek megosztására, technikája a meghatározott kulcsok szerint való átszámítás. Alkalmazását mind a bírói gyakorlatban meg lehetett figyelni, mind a törvényekben, rendeletekben. A bírói gyakorlat természeténél fogva kevésbé alkalmas azonban ennek a módszernek a hasznosítására, hiszen az átszámítási kulcsok meghatározása is csak lassan, ítéletek során alakulhatnak ki, s ez egyrészt kevéssé teszi lehetővé a döntések előreláthatóságát, a jogbiztonság meglétét, másrészt az infláció a kulcsok folyamatos módosítását is igényelte. Érthető tehát, ha ez a módszer inkább törvényekben, rendeletekben jelent meg. Voltak azonban olyan esettípusok, ahol a bírói gyakorlat is hasznosította. Példaként említhetők a tartásdíjak, a baleseti járadékok, az értékállandósági kikötéssel ellátott szerződések. Előfordult olyan rendelet is, amely számolt azzal, hogy a valorizáció az adósra rendkívüli terheket ró és ezért lehetővé tette, hogy az adós kérje a bíróságtól a pénztartozás mérséklését és fizetési halasztás engedélyezését,[8] ez azonban már bizonyos eltérést jelentett a tiszta valorizációs gondolattól.

A valorizáció általános szabályait meghatározó 1928: XII. tc. mindkét említett megoldási irányzat alapgondolatait hasznosítani kívánta. Pénztartozások átértékelését rendelte el, s az átértékelés meghatározott kulcsok alapján történt; világos volt, hogy a valorizációs gondolat érvényesült. Emellett szerepet kapott azonban az a méltányossági, a felek helyzetének mérlegelését megkívánó szemlélet is, amely a bírói gyakorlatban alakult ki. Az átértékelés szempontjait meghatározó 12. § amellett, hogy kimondta a méltányos eljárás, továbbá mindkét fél vagyoni helyzete figyelembevételének követelményét, állást foglalt a pénz értékcsökkenéséből eredő hátrány felek között való megosztása mellett. A törvény alkotói — mint ez a miniszteri indokolásból is kitűnt — megvizsgálták mindazokat a fontosabb elveket, amelyek az átértékeléseknél korábban az alapot szolgáltatták, de egyiket sem akarták kizárólagos alapelvként elfogadni. Volt olyan felfogás, amely az átértékelésnél a kártérítést tekintette alapnak, egy másik a jogalap nélküli gazdagodást, egy harmadik a forgalmi tisztességet, a felek kötelezettségeinek egyenértékűségét; a törvény mindezeknek szerepet juttat, de azzal, hogy a bíróra bízza annak megállapítását, melyik viszonyban melyik gondolatot kell érvényesíteni. Érdemes néhány példát megemlíteni azok közül a szempontok közül, amelyeket a törvény szerint a bírónak figyelembe kellett vennie: a hitelező indokolatlan késedelmét követelésének érvényesítésében, az adós gazdagodását és azt, hogy a gazdagodás értéke megvan-e még, az adós tartozását felhasználta-e úgy, hogy magát a pénz értékcsökkenésétől megvédte. A törvény szerint a terhek megosztása helyett az értékcsökkenésnek kizárólag az adósra való hárításának helye lehetett akkor, ha a pénz értékcsökkenése az adós vétkes késedelme alatt állt be, vagy ha a pénztartozás szándékos jogellenes cselekményből eredt, vagy ha az adóst a pénz értékcsökkenéséből semmi hátrány nem érte. A törvényalkotó egyébként akkor, amikor az átértékelésnek ezt a vegyes alapját, a többféle szempont érvényesítését elfogadta, tudatosan a korábbi bírói gyakorlatra támaszkodott, amelyben ugyanez a többféleség, az esetek természete szerint más-más szempont előtérbe helyezése valósult meg (különösen az érvénytelen szerződések esetén az eredeti állapot helyreállításánál, kártérítés körében az elpusztult dolog helyettesítő értékének meghatározásánál).[9] Az öröklési és családjogi viszonyokra a törvény a méltányosságot tette alapelvvé (15—16. §), itt az „egyenlőség és kiegyenlítés" érvényesülését rendelte el.

A valorizáció általános szabályairól szóló törvény a követelések széles körére vonatkozott ugyan, de nem volt teljeskörű. Emellett a követelések egyes fajtáira maga a törvény is speciális szabályokat határozott meg. Ezek kö-

[7] 1920 : XXXVI. tc. 91. §.
[8] *Vági—Fábry:* i. m. 8—11. old.
[9] *Nizsalovszky* Endre: Az egyes magánjogi pénztartozások átértékeléséről szóló törvény. Bp. 1928. különösen 74—97. old.

zül a különleges elbírálásban részesülő követelések közül csak az életbiztosításból származóakat említjük meg. A törvényalkotó abból indult ki, hogy az életbiztosítási összegek teljes valorizációja a biztosító társaságokat tönkretenné. Ezért a biztosító társaságok bevételeikből külön alapot képeztek és ebből fedezték az életbiztosításból származó követelések névértéknél nagyobb kielégítését.[10]

Az 1930-as években, amikor az árváltozások hatásának értékelésénél a rendeleti jogalkotás játszotta a döntő szerepet, a valorizációs gondolat háttérbe szorult. A bírói gyakorlatban a gazdasági lehetetlenülés, illetve a szerződések bírói módosításának irányvonala érvényesült. Egyes területeken a bírói gyakorlatban így is megvalósult a követelések átértékelése, pl. a baleseti járadéknál, a nyugdíjaknál, valamint az életjáradéki szerződéseknél. Más esetekben az átértékelés kerülő úton valósult meg, elsősorban az értékelési időpont későbbre helyezésével; ez történt pl. a kötelesrész alapjához hozzászámítandó ajándék értékének meghatározásánál, valamint a kisajátítási kártalanítás összegének megállapításánál.[11]

A felszabadulás után a kezdeti időszakban, amíg a követelések átértékelésére sor került, lényegileg a korábbi gyakorlat elvei, így elsősorban az 1928: XII. tc. tételei érvényesültek. Változást talán az jelentett, hogy nagyobb hangsúlyt kapott a méltányosság fokozott figyelembevétele, és részben ennek folyományaként a bíróság erősebben ellenőrizte a szerződésekben szereplő értékállandósági kikötéseket, nem mindig adott utat azok alkalmazásának. A gyakorlatban a teljes valorizáció helyett inkább a részleges került alkalmazásra, azaz igyekeztek a felek között a terheket megosztani. A tehermegosztás elvének kiemelkedő képviselője volt Beck Salamon, aki kifejtette, hogy „a hitelezői minőség nem lehet óvóhely, bunker, amely megvéd minden olyan pusztulástól, aminek a szabadon maradt vagyontárgyak ki voltak téve".[12]

Az átértékelési időszak végén is megmaradt egy szűk terület, ahol a kérdések tovább is jelentkeztek. Erre a pénzkövetelések érvényesítésének korlátozásáról szóló rendelet adott lehetőséget akkor, amikor a követelések egyes fajtáinál megengedte az érvényesítést annak ellenére, hogy a követelés az új pénz, a forint bevezetése előtt keletkezett. Ezek közé a követelések közé tartoztak a valamely személy eltartását szolgáló, a balesetből eredő kártérítési, a nyugdíj igényből eredő, a családi vagy öröklési jogon alapuló, a bűncselekményből vagy tiltott cselekményből eredő kártérítési követelések.[13] Ez a terület jelentette azt a hidat, amelyen az értékváltozásokra kialakított elvek a későbbi időszakba átvonulhattak.

II.

A tervutasításos rendszer időszaka

a) Általános jellemzés

A pénzkövetelések érvényesítésének korlátozásáról szóló, már említett 1948. decemberi kormányrendelet nem állt példa nélkül a jogfejlődésben. Itt azonban nem egyetlen elszigetelt rendelkezésről volt szó, hanem kialakulóban levő új rendszerről. A kormányrendelet magában a pénz értékének védelmét szolgáló megoldásként is értelmezhető, az a rendszer viszont, amelybe a rendelet beilleszkedett, nemcsak erre a célra irányult.

1948-tól megindult egy nagyarányú politikai, társadalmi és gazdasági átalakulás. Ennek részét képezték az államosítási intézkedések és a tervgazdálkodás kiépítése is, többek között. A belföldi és a nemzetközi tényezők abba az irányba vezették a folyamatot, hogy rövidesen a tervgazdálkodásnak szigorúan központosított rendszere épült ki. Erre jellemző volt — egyebek mellett — az, hogy a központi szervek részletekbe menő utasításokat adtak a gazdálkodó szervezeteknek. A gazdálkodó szervezetek közül legnagyobb jelentősége az állami vállalatoknak volt, az állami vállalatok tevékenysége az egész népgazdaság szempontjából meghatározó jelentőségű volt, a magánipar és kereskedelem jelentősége minimálissá vált.

Az utasításokra építő állami gazdaságirányítás nem kívánt nagy teret hagyni a piac működésének. Ezzel összhangban épült fel az árrendszer is. Az árak nagy részét központilag határozták meg, az árváltozásokat sem a kereslet-kínálat alakulásának megfelelően hagyták bekövetkezni, hanem központi intézkedésekkel irányították. Az árak a tényleges értékektől elszakadtak, s ez különösen jellemző volt a gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolatokban, ahol az áraknak valamilyen nyilvántartási, elszámolási szerepe került előtérbe. Nem meglepő tehát az, hogy nem került sor az árváltozások polgári jogi viszonyokra gyakorolt hatásának olyan értékelésére, mint az korábban szokásos volt. Az árváltozásoknak nem volt komoly szerepe az állami vállalatok működésére, mivel ezek nem nyereség szerzése céljából tevékenykedtek, hanem feladatuk a terv célkitűzéseinek megvalósítása volt. A központi árszabályozó intézkedések következtében beálló árváltozások miatt nem lehetett egyébként sem

[10] *Nizsalovszky* Endre: i. m. 155. sköv. old.

[11] *Vági—Fábry:* i. m. 20—22. old.

[12] *Beck* Salamon: A valorizáció kulcsa. Jogtudományi Közlöny, 1947. 9—10., 141. old.; ld. továbbá a Jogtudományi Közlöny 1947. évi 9—10. számában e témakörben megjelent cikkek közül *Zrínyi* Miklós: Értékállandósági kikötés — átértékelés; *Villányi* Pál: Az 1928:XII. tc. a gyakorlatban, *Vági* József: Valorizációs joganyag; *Karay* Pál: Valorizációs kérdések a családjogban; *Teller* Miksa: Öröklési jogon alapuló átértékelés című cikkeket.

[13] 13.110/1948. (XII. 24.) Korm. sz. rend. 4. § (2) bekezdése.

átértékelésről beszélni akkor, amikor az alaptétel a pénz értékének állandósága volt.

Az előző időszakhoz viszonyítva lényeges szemléleti és megoldásbeli változás történt tehát. Ez igen rövid idő alatt éreztette a hatását a bírói gyakorlatban is. A korábbi bírói gyakorlat felülvizsgálata során a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsa már 1950 márciusában Elvi Döntésben kimondta azt, hogy bírói úton nem érvényesíthető olyan szerződéses kikötés, amely a forint helyett, vagy a forint mellett — értékállandóság biztosítása céljából — más értékmérőt és forgalmi eszközt jelöl meg. A döntés indokolásában pedig két olyan alapgondolatot emelt ki a Legfelsőbb Bíróság, amely a későbbiekben meghatározó szerepet játszott. Az egyik ezek közül a forint értékének állandósága és ennek védelme, a másik pedig az, hogy senki ne jusson vagyoni előnyhöz ellenszolgáltatás nélkül.[14]

Az árak változásának polgári jogi kérdései az állami vállalatok számára nem voltak jelentősek, mivel gazdasági érdekeiket az árak kevéssé befolyásolták. Más volt a helyzet azokban a forgalmi viszonyokban, amelyekben magánszemélyek vettek részt. Ezekben a viszonyokban továbbra is érvényesült az a törekvés, hogy az árak változásának hatásait számításba vegyék. Amint erről korábban már említés történt, a pénzkövetelések érvényesítésének korlátozásáról szóló 1948. decemberi kormányrendelet lehetőséget biztosított a forint bevezetése előtt keletkezett követelések érvényesítésére, és ezeknél a követeléseknél szükségszerűen felmerült az átértékelés problémája. A bírói gyakorlat egyenesen úgy értelmezte ezt a rendeletet, hogy az az átértékelés körének leszűkítését tartalmazza „a dolgozó nép érdekeit érintő, szociális jellegű és tartalmú jogviszonyokból származó pénzkövetelések"-re.[15] A magánszemélyek szerződéses gyakorlatában, de még a bírói gyakorlatban sem könnyen vették azonban tudomásul, hogy olyan új rendezés jött létre, amely az árak változásának, a pénz értéke változásának figyelembevételére csak szűk körben ad teret. Ezért a Legfelsőbb Bíróság egy 1955-ben hozott és közzétett határozatában is kihangsúlyozta — a gyakorlat befolyásolása céljából —, hogy a vételárnak nem pénzben (hanem az adott esetben búzában) való meghatározása értékállandósági kikötésnek minősül, „ami pedig a forint értékállandóságával szemben való indokolatlan bizalmatlanságot juttatta kifejezésre", és az ilyen kikötést bírói úton nem lehet érvényesíteni.[16]

Nem kapott tehát bírói elismerést a szerződésekben rögzített az a megoldás, amely az árváltozások, az értékeltolódások számításba vételét akarta biztosítani. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a bírói gyakorlatból végleg eltűnt volna a tényleges árviszonyok figyelembevételének irányzata és az átértékelés gondolata, hanem csak azt lehet megfigyelni, hogy az átértékelés a jogszabály által megszabott szűk mederbe szorult, másrészt, hogy a tényleges árviszonyok figyelembevételéhez új elvi alapokat és új kereteket kerestek. A követelések átértékelésére példát mutatott a Legfelsőbb Bíróságnak az a határozata, amely családon belül, testvérek között fennálló pénztartozásnál kimondta: „A bíróságnak nemcsak joga, hanem az igazság érvényesülése érdekében kötelessége is, hogy a régi keletű kötelezettségvállalásokat felülvizsgálja abból a szempontból, hogy a hozzájuk igazodó teljesítés az eset összes körülményeire való tekintettel nem jelent-e valamelyik félre méltánytalanságot".[17] Az átértékelésnek ez a vonala a korábbi gyakorlatban kialakult gondolatmenetet követte azzal a kiegészítéssel, hogy alapelvként érvényesült a „senki ne jusson vagyoni előnyhöz ellenszolgáltatás nélkül" tétel. Ez a tétel azután a tényleges árviszonyok figyelembevételénél másfajta, nemcsak a régi megoldást erősítő hatást is gyakorolt. Egyéb tényezőkkel együtt olyan irányba terelte a gyakorlatot, hogy a korábbitól eltérő utat válasszon. A bíróság a felszabadulás előtt is alkalmazta a szerződésmódosítást a két fél kötelezettségének aránytalansága esetén, de ennek a beavatkozásnak a gondolati alapjai a gazdasági lehetetlenüléshez nyúltak vissza. Ettől eltérően az új bírói gyakorlat olyankor is a szerződésmódosításhoz folyamodott, amikor sem az értékek utólagos változásáról, sem uzsoráról nem lehetett beszélni. A bíróság rátért arra, hogy felülvizsgálja — valamelyik fél kérelme alapján — a felek kötelezettségeinek tényleges értékarányát és változtat a kötelezettségek mértékén olyankor, ha valamelyik félnél az ellenszolgáltatás nélkül való előnyszerzést állapítja meg. A Legfelsőbb Bíróságnak egy 1955-ben hozott határozata világosan megfogalmazza a gyakorlat irányát: „A bíróság ítélkezési gyakorlata során már számos esetben kimondta, hogy a szocialista jogszemléletnek megfelelően a szerződéseket aszerint kell elbírálni, vajon a kötelezettség az egyik sérelmével nem szolgál-e a másik fél indokolatlan előnyére; vajon nem ró-e az egyik félre aránytalanul nagy terhet, s a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egymással kellő arányban áll-e. Ennek megfelelően a szerződést módosítani lehet, sőt fel is lehet bontani."[18]

A fentiekben vázolt helyzeten nem változtatott az 1959-ben törvénybe iktatott Polgári Törvénykönyv. A Ptk. tervezetének elkészülte idején még erősen hatott a tervutasításos rendszer gondolatvilága és intézményrendszere, s

[14] A Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsának határozatai, szerk.: *Nizsalovszky* Endre, Bp. 1951. I. 3. és 5. old.

[15] A Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsának határozatai... I. 65. old.

[16] A törvényességi óvások gyakorlata. A Legfelsőbb Bíróság törvényességi óvások folytán hozott határozatai 1953—1956. Bp. 1958. 51. old.

[17] A törvényességi óvások gyakorlata... 55. old.

[18] A törvényességi óvások gyakorlata... 57. old.

bár bizonyos változások 1959-ig már megmutatkoztak, ezek a témánk körében a jogi szabályozást és gyakorlatot nem befolyásolták. Ennek megfelelően a Ptk.-ban is az alapot az jelentette, hogy a tervutasításos rendszerben a központi árszabályozás és a pénz értékének központi meghatározása mellett nincs helye követelések átértékelésének, s az árak változását a polgári jogi viszonyokban akkor kell figyelembe venni, ha a megfelelő jogszabályok így rendelkeznek. Emellett azonban szűk körben a Ptk. elismeri az árváltozások figyelembevételének azokat az eseteit, amelyeket a korábbi gyakorlat már meghonosított.

Az alapul szolgáló álláspontot tulajdonképpen a Ptk.-ban csak egy szabály fejezi ki. A 231. § (4) bekezdése a pénztartozásoknál az értékállandósági kikötést csak akkor fogadja el érvényesnek, ha a pénz aranyhoz viszonyított törvényes árfolyama a tartozás keletkezése és annak teljesítése közötti idő alatt megváltozott. Az árváltozások, értékeltolódások figyelembevételére ettől eltekintve a Ptk. szabályt nem ad. Külön jogszabályokra maradt e kérdés rendezése. A külön jogszabályokra viszont a Ptk. kifejezetten utal is egy-egy részkérdésnél. Így a devizagazdálkodásra vonatkozó szabályokra hivatkozik annak eldöntésénél, hogy lehet-e idegen pénznemben vagy aranyban való fizetést szerződésben érvényesen kikötni [231. § (3) bekezdése], valamint az adásvételi szerződésnél a hatósági árakra a vételár meghatározásánál (366. §).

Az árváltozások számításba vételét elismerő, kivételként jelentkező szabályok két köre különböztethető meg. Az egyikbe lényegileg azokra a jogviszonyokra vonatkozó szabályok tartoznak, amelyeket a pénzkövetelések érvényesítésének korlátozásáról szóló 1948. decemberi rendelet is kivételként említett, s amelyeknél a gyakorlatban az átértékelés az egész időszakban fennmaradt. Ilyen szabályok találhatók az öröklési jogban [620. § (2) bekezdése az osztályrabocsátásnál, 666. § (2) bekezdése a kötelesrésznél]. Itt említhető meg, hogy a Ptk. életbe léptetéséről rendelkező jogszabály a Ptk. kártérítési rendelkezéseihez kapcsolódva, a személysérülések miatt fizetendő járadéknál megnyitotta az ajtót az átértékelés előtt. A megfogalmazás rendkívül óvatos ugyan, de kimondja, hogy a járadék összegének meghatározásánál figyelemmel kell lenni a kár bekövetkezése után beálló változásokra is, ha a változások meghatározott időpontban való bekövetkezésére előre teljes bizonyossággal számítani lehetett.[19]

A kivételt jelentő másik csoportba a szerződés bírói módosításának esetei sorolhatók. A 241. § fogalmazta meg a bírói szerződésmódosításnak azt a szabályát, amelyet a bírói gyakorlat a század első felében a gazdasági lehetetlenülés gondolatára támaszkodva dolgozott ki. Ezzel a szabállyal kapcsolatban áll a tartási szerződések módosításáról szóló 589. § (2) bekezdés.

A tárgyalt időszakban a Ptk. hatályba lépését követően alapvető változás nem történt. Megjegyzendő azonban, hogy a pénzköveteléseknek jogszabály alapján történő utólagos felülvizsgálata családjogi természetű követelések körében is megtalálható volt. A tartásdíjakra törvény mondta ki azt, hogy a tartás mértékét meg lehet változtatni akkor, ha a megállapításának alapjául szolgáló körülményekben lényeges változás történt.[20] A jogalkotó itt nyilván nem az árváltozásokra gondolt, mégis ez is számításba jöhetett. Különösen a közvetett hatás lehetett számottevő, mert a fontosabb használati cikkek árának központi intézkedésekkel történő emelését többnyire béremelések is kísérték, s a keresetek változása alapja lehetett a tartásdíj összege megváltoztatásának. Közvetlenül az árak változásával állt viszont összefüggésben az az átértékelési lehetőség, amely a házastársi vagyonközösség megosztásánál jelentkezett. A Legfelsőbb Bíróság az 5. sz. irányelvben kimondta, hogy a házassági vagyonjogi igények elbírálásánál egyik fél sem juthat méltánytalan vagyoni előnyhöz. Az irányelv az időszak végén, 1966-ban jelent meg, de még nem utalt arra, hogy a méltányosság alapján átértékelést is lehet végezni. Kifejezett utalás hiányában is a méltányos megoldás alapelvként szerepeltetésével nyitva állt az út az árváltozások megfelelő értékelésére. Ezzel nem változott azonban lényegesen az alaphelyzet, hiszen a családjogi alapú követelések már az időszak elején is kivételes elbánásban részesültek, a pénzkövetelések érvényesítésére 1948-ban megállapított korlát ezekre nem vonatkozott és így az átértékelés igénye itt kezdettől jelentkezhetett.

b) Megoldási módok

A tervutasítások időszakában a kiindulópontot az jelentette tehát, hogy az árak változása központi intézkedések hatására történik, a pénz értéke pedig azonos vagy növekszik. Ebből az következik, hogy az árak változásának polgári jogi hatásaival nem foglalkoztak, a követelések átértékelésére irányuló törekvéseket az alapgondolatok elleni támadásnak tekintették. Az árváltozások hatásainak figyelembevétele kivételként maradt fenn és megoldási módokról ebben a körben lehet csak beszélni.

A megoldás módjairól először a bírói gyakorlatnak kellett állást foglalnia. Amint erre az előzőekben már utalás történt, a bíróságok a megoldás keresésénél két alapot találtak: az egyik a korábbi gyakorlatban kialakult elvek és megoldások, a másik a munka nélkül történő meggazdagodás megakadályozására való törekvés.

A korábban kidolgozott elvek alkalmazásának lehetőségét a Legfelsőbb Bíróság 1950-ben

[19] 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet 59. § (4) bekezdése.

[20] Csjt. 22. § (1) bekezdése és 69. § (2) bekezdése.

elvi jelleggel is kimondta. Megállapította, hogy az elértéktelenedett pénztartozások széles körű átértékelése az állam gazdasági célkitűzéseivel ellentétes, ezért korlátozta 1948. decemberében kormányrendelet a követelések érvényesítését. Ez a rendelkezés azonban — a Legfelsőbb Bíróság megállapítása szerint — nem változtatta meg az átértékelés szabályait ott, ahol az átértékelésre mód nyílt. Az átértékelés elveit tehát a bíróság továbbra is az 1928: XII. törvényből merítette.[21] Fontos tényező volt pl. az, hogy az egyik félnél a megszerzett vagyontárgy változatlanul megvan, tehát ezt a felet a pénz értékének csökkenése nem érintette, a következményeket nem lehet kizárólag arra a félre hárítani, akinek pénztartozása áll fenn; hasonló tétel volt az, hogy a családon belüli követeléseknél a méltányos kiegyenlítésre kell törekedni.[22]

A munka nélkül történő meggazdagodás megakadályozásának elvét a Legfelsőbb Bíróság az adott körben úgy fogalmazta meg, hogy senki ne jusson ellenszolgáltatás nélkül vagyoni előnyhöz.[23] Ez a gondolat erősített minden olyan törekvést, amely arra irányult, hogy a körülmények megváltozásának terheit ne csak az egyik félre telepítsék, hanem valamilyen módon osszák meg. Így segítette a bírói szerződésmódosítás már korábban kialakult eszközének használatát, sőt alkalmazási körének kiterjesztését. A Legfelsőbb Bíróság például egy iránymutató határozatában ingatlan adásvételével kapcsolatban 1955-ben azt mondta ki, hogy az adott jogviszonyban azt is meg kell vizsgálni, nem történt-e a szerződéskötés óta eltelt idő alatt olyan változás, amelynek következtében a szerződés változatlan fenntartása az egyik felet indokolatlanul aránytalan előnyhöz juttatná a másik fél súlyos hátrányára.[24]

A bírói gyakorlatban már elfogadott elveket fejezte ki a Ptk.-nak az a néhány szabálya, amelyről az előzőekben már volt is szó. Így az öröklési jogban az ajándék értékelésénél olyan megoldást kell találnia a bírónak, amely nem súlyosan méltánytalan,[25] a bírói szerződésmódosításnak pedig az a feltétele, hogy a felek tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően olyan változás történjék, amely miatt valamelyik fél lényeges jogos érdekét sértené a szerződés változatlan fenntartása.[26] Így végül is arra a következtetésre kell jutni, hogy ez a korszak a megoldási módok tekintetében radikálisan újat nem hozott, inkább csak az új társadalmi-gazdasági rendből fakadó elvekkel hozta összhangba a korábban kialakított megoldásokat.

[21] A Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsának határozatai... I. 65—66. old.
[22] A törvényességi óvások gyakorlata... 55. old.
[23] A Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsának határozatai... I. 5. old.
[24] A törvényességi óvások gyakorlata... 181. old.
[25] 620. § (2) bekezdése és 666. § (2) bekezdése.
[26] 241. §.

III.

A gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetése óta tartó időszak

a) Általános jellemzés

Az előző időszakhoz viszonyítva nincs új helyzet atekintetben, hogy a népgazdaság szempontjából továbbra is az állami vállalatok és a szövetkezetek tevékenységének van döntő jelentősége és e tevékenység a népgazdasági terv keretei közé illeszkedik. Az állam gazdaságirányító tevékenységének módszere, a tervezési rendszer lényegesen különbözik azonban a korábbi időszakétól. Nincs meg a gazdálkodó szervezetek tevékenységének részleteit is meghatározó tervutasítások tömege, a vállalatok önállóságot kaptak, tevékenységüket elsősorban gazdasági szabályozókkal akarják a központi szervek befolyásolni, s mindezzel összhangban változott az árrendszer is. Csökkent a központilag meghatározott árak köre és a vállalatok ma már nem közömbösek az árak alakulása iránt. Anélkül tehát, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjának lényegét tárgyalnánk, elég annyit megállapítani, hogy lényegesen megváltozott az a környezet, amelybe ágyazódva a vizsgált téma megjelenik. Ennek a változásnak többek között az a hatása, hogy a jelentős árváltozások mindennaposakká lettek és éreztetik hatásukat a polgári jogi viszonyokban is.

Az ármozgások köréből két olyan jelenséget emelünk ki, amelyet különösen figyelembe kell venni a polgári jogi hatásoknál. Az egyik az ingatlanok árának folyamatos nagyarányú növekedése, ami már a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetése előtt megindult. A másik az általános árszínvonal-emelkedés. Ez az utóbbi jelenség csak néhány évvel a gazdaságirányítási reform bevezetése után alakult ki. A Központi Statisztikai Hivatal közzétett adatai szerint a fogyasztói árindex 1973-ig alig tért el a reform előttitől. 1973-ban egy év alatt közel 4%-os emelkedés volt és nagyjából ugyanez az emelkedési arány állt fenn a következő években is. Eltérést mutat viszont az 1979. és 1980. év, amikor az árindex éves növekedése megközelíti a 10%-ot.[27] Ez a tény azt jelenti, hogy a néhány évig fennálló jogviszonyokban az árszínvonal olyan mértékű eltolódása következik be, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni.

[27] Az összlakosság fogyasztó árindexe: 1965. év 1960. %-ában 101,9% 1970. év 1965. %-ában 104,—% (Statisztikai Évkönyv, 1978. Bp. 1979. 364. old.); az 1970. évi szintet 100%-nak véve az éves adatok a következők: 1971. 102,—%, 1972. 104,9%, 1973. 108,4%, 1974. 110,4%, 1975. 114,6%, 1976. 120,3%, 1977. 125,—%, 1978. 130,8%, 1979. 142,4%, (Statisztikai Évkönyv, 1979. Bp. 1980. 364. old.) 1980. 155,4%. Az előző év fogyasztói árszintjéhez viszonyítva pedig: 1979. az 1978. évi szint %-ában 108,9%, 1980. és 1979. évi szint %-ában 109,1% (Magyar Statisztikai Zsebkönyv, Bp. 1981. 179. old.).

A szakmai köztudat a változásokat természetesen észleli, a polgári jog körében megmutatkozó következmények egyes részletkérdéseire reagál is, ennek ellenére a folyamat egésze nem vált tudatossá. Azt lehet mondani, hogy a felszínen általános jelleggel még a megelőző időszak gondolatai érvényesülnek. Ezekhez viszonyított szórványos kivételeknek tűnnek az árváltozásokat megállapító vagy ezek következményeivel számoló jogszabályok, a gyakorlatban esetileg jelentkező bírósági határozatok.

Az állam tervszerű gazdaságirányító tevékenységéből, az árak alakulásának nagymértékű központi irányításából az következik, hogy az árváltozások polgári jogi hatásaival elsődlegesen a jogszabályok foglalkozzanak, azok adjanak irányelveket a rendezésre, ne a bíróságokra hagyják, hogy lassan eseti határozatokon keresztül dolgozzák ki a megoldást. Ez nem jelenti azt, hogy a bírói gyakorlatra egyáltalán nem hárul feladat, de az állami gazdaságirányító szervek tevékenységének, a jogalkotásnak kell élen járnia. A gazdaságirányító szervek árszabályozó tevékenységére, az árakkal összefüggő jogszabályokra bőven van is példa, teljes felsorolást nem lehet ezekről adni, hanem csak néhány olyan fontos területet emelünk ki, amelyen látható a jogalkotó tevékenység iránya.

A jogszabályokban megtalálható az ingatlanok értékének változására való reagálás. Ennek példáját adja a kisajátítás szabályozása. 1955-ben, illetve az ezt követő években a jogszabályok az ingatlanok kisajátításánál fizetendő összeget úgy határozták meg, hogy az ingatlan értékét kell megtéríteni. Az ingatlan forgalmi értéke ekkor nem volt magas, nem adott megfelelő támpontot az ingatlan használati értékére, és nem is ez adta az alapot a kártalanítás megállapításához, de azért nem volt kizárt ennek figyelembevétele. Az 1965. évi szabályozás már számolt az időközben megnövekedett forgalmi értékkel, de nem ezt vette alapul, hanem ettől független értékelési elveket és irányszámokat adott. (A Legfelsőbb Bíróság egy 1966-ban hozott ítélete ki is mondta, hogy a jogalkotónak ez a szándéka nem teszi lehetővé, hogy a bíróság a kártalanítási összeget a forgalmi értékből kiindulva állapítsa meg.[28] Az ingatlanok árának további emelkedése miatt rövidesen fokozódó feszültség alakult ki a jogszabályban megszabott irányárak és a tényleges forgalmi érték között. A különbséget a bírói gyakorlat próbálta enyhíteni, de végül a jogalkotónak kellett új megoldást adnia. Az 1976-ban megjelent szabály már kimondja, hogy a kártalanítási összeg megszabásánál figyelembe kell venni a forgalmi értéket is. Az árak esetlegességének kiküszöbölése érdekében a hosszabb idő (legfeljebb öt év) alatt, szélesebb körben kialakult forgalmi érték a mérvadó. A munka nélküli jövedelemszerzés, a spekuláció megakadályozására irányul az a rendelkezés, amely szerint a kártalanítási összeget befolyásolja az is, hogy a tulajdonos az ingatlant mennyiért szerezte, feltéve, hogy a szerzés 10 éven belül történt.[29]

Szintén az ingatlanok magasabbá váló forgalmi értéke ellen ható intézkedés volt abban a jogszabályban, amely — külön rendelkezések alapján — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonába kerülő földek ellenében fizetendő térítés mértékét határozta meg. Ez a kormányrendelet 1967-ben jelent meg és részben az 1965-ben hozott kisajátítási szabályokra utalt, részben pedig ahhoz hasonló módon a forgalmi értéktől független alapon szabta meg a térítés kiszámításához a kulcsszámokat.[30]

A gazdaságirányítási rendszer reformjának következtében az árváltozások és a jogszabályi rendezés széles köre alakult ki. Az árszabályozás általános kérdéseiről már 1967-ben kormányrendelet született. Ennek a rendeletnek érdekes az a szabálya, amely arról szól, hogyan hat ki az árváltoztatás a már megkötött szerződésekre. A fogyasztói és termelői áraktól eltekintve a rendelet tipikusnak azt tekinti, hogy a központi intézkedésekkel végrehajtott árváltoztatások kihatnak a szerződésekre, azaz a teljesítés időpontjában irányadó hatósági árat kell kifizetni. A felek szerződéssel kapcsolatos kalkulációit félretevő rendelkezést enyhíti az, hogy — a szerződéskötési kötelezettség eseteinek kivételével — bármelyik félnek joga van a szerződést felbontani az új hatósági ár által teremtett új helyzet miatt.[31] Ez a rendelkezés a megoldás tekintetében közel áll a Ptk. adásvételi fejezetében megfogalmazott, a hatósági árakról szóló szabályhoz; lényeges eltérést jelent azonban az, hogy míg a Ptk. a szerződéskötés időpontjában alkalmazandó hatósági árakról beszélt és nem vette tekintetbe az árváltozást, addig a kormányrendelet éppen az árváltozás eseteit rendezte. A kormányrendelet szabálya a Ptk. 1977. évi módosításakor bekerült a törvénykönyvbe.[32]

A vizsgált kérdéskör szempontjából lényeges szerepet játszik az, hogy a jogszabályok milyen szemlélettel közelítik meg az árváltozásnak a pénz értékével való összefüggését. A korábbi időszakban az a felfogás érvényesült, hogy mind a nemzetközi, mind a belföldi viszonylatokban a pénz értékének állandósága az alaptétel és ezt minden eszközzel védeni kell. A nemzetközi vonatkozású védelmet nyújtó, valamint a spekulációs törekvéseket kiküszöbölő devizaszabályokban a jelen időszakban sem következett be ezen a téren alapvető változás (így pl. most is érvénytelen minden olyan szerződési kikötés, amely szerint devizaértéket a hivatalosnál magasabb árfolyamon kell forintra átszámí-

[28] Bírósági Határozatok, 1966/9. 4998.

[29] 1976. évi 24. sz. törvényerejű rendelet 10. § (1) és (4) bekezdése.

[30] 36/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet 15—20. §.

[31] 56/1967. (XII.) 19.) Korm. sz. rendelet 15. §.

[32] 226. § (4) bekezdése.

tani).[33] Lényeges változást jelent viszont az, hogy ma már a belföldi viszonylatban a jogszabályok nem ragaszkodnak mereven a pénz értéke változatlanságának elvéhez. Míg az előző időszak elején a szerződésekben szereplő értékállandósági kikötést ennek az elvnek alapján általában érvénytelennek tekintették, az időszak második felében a Ptk. 231. § (4) bekezdése csak korlátok között fogadott el ilyen kikötést érvényesnek, addig ma már e kikötés érvényesnek elfogadható. A Ptk. 1977. évi módosításakor az értékállandósági kikötések érvényességére korlátokat megszabó 231. § (4) bekezdést hatályon kívül helyezték.

Az általános árszínvonal-emelkedés tekintetében a jogszabályokban témánknál — egyszerűsítve — kétféle felfogás figyelhető meg. Az egyik felfogás a hatást meg akarja akadályozni (ez tulajdonképpen a korábbi időszak gondolatmenetének folytatása), a másik a hatást tudomásul veszi és a káros következmények kiküszöbölésére törekszik. Az első felfogást tükrözi a gazdálkodó szervezetek közötti áruforgalomban nagy szerepet játszó szállítási szerződésekre 1973-ban kibocsátott miniszertanácsi rendelet. A rendelet a külföldi piacokon, de belföldön is erősödő áremelkedést akarta megfékezni, hatásait szűk körre akarta korlátozni, amikor kimondta, hogy a megkötött szállítási szerződésekben szereplő árakat a felek egyetértéssel sem módosíthatják, kivéve a jogszabályban felsorolt (többnyire központi intézkedést feltételező) esetekben.[34]

A másik felfogást kifejezésre juttató jogszabályok sokféle megoldással kísérleteznek. Ezek egyik jellegzetes módszere az, hogy az árak hatásának káros, társadalmilag-gazdaságilag nem kívánatos következményeit központi intézkedésekkel igyekszenek kiküszöbölni vagy csökkenteni. Ennek egyik példája volt a lakbérek 1971. évi emelésének szabályozása. A hosszú idő óta irreálisan alacsony szinten tartott lakbéreket jelentősen felemelték, de ennek terheit központi állami intézkedéssel, a dolgozóknak havonta fizetendő lakbérhozzájárulással mérsékelték.[35] Ehhez hasonló az az intézkedés, hogy a nyugdíjakat évente meghatározott mértékben emelik azért, hogy az áremelkedés következményeit csökkentsék.[36] Egy másik módszer — aminek használata a jogszabályokban széles körben nem terjedt el — az árváltozások hatásának kalkulálhatóvá tétele. Ilyen megoldást tartalmazott az építési-szerelési munkák áráról szóló rendelet 1972-ben.[37] Az építési-szerelési munkáknál a szerződések hosszabb időtartama és az építőanyag-árak folyamatos emelkedése miatt ez a kérdés különösen fontos volt. Ezért a rendelet két megoldási lehetőséget engedélyezett: egyrészt a szerződéskötés után bekövetkezett hatósági áremeléseknek megfelelő ártöbbletek elszámolását (ez az általános szabályoknak felel meg), másrészt a szerződéssel meghatározott mértékű árkülönbözeti alap teremtését. Ez az utóbbi megoldás részben lehetővé teszi azt, hogy a megrendelő kalkulálni tudjon, részben az áremelések kockázatát megosztja a felek között.

A kérdéskör jogszabályi rendezésével kapcsolatban befejezésül utalni kell arra, hogy nem változtak meg azok a már korábban kialakult szabályok, amelyek az árváltozások tudomásulvételét lehetővé tették (így az átértékelést az öröklési jogban, továbbá a szerződés bírói módosítását).

Az előzőekben már kiemeltük, hogy az árváltozások hatásának értékelésénél elsődleges szerepe a jogszabályoknak van, s a bírói gyakorlat itt másodlagos. Ennek ellenére nem egy vonatkozásban aktív formáló szerepe van a bírói gyakorlatnak is és időnként meg is előzi a jogszabályi rendezést. Ugyanúgy, ahogy a jogszabályokban, a bírói gyakorlatban is különböző irányzatok figyelhetők meg.

Az ítélkezési gyakorlat alapirányzatának azt lehet tekinteni, hogy nincs a pénzkövetelések tekintetében átértékelés, az árviszonyok változását nem veszik figyelembe. Ez felel meg a korábbi időszakban keletkezett fontosabb jogszabályok (így a Ptk.) gondolatvilágának, valamint a korábbi időszakból megmaradt és a tények által megváltoztatásra nem kényszerített szemléleti módnak. Az ítélkezési gyakorlat tehát valóban kivételnek tekinti azokat az eseteket, ahol a jogszabályok alapján más megoldásra van lehetőség, és többnyire nem is igyekszik tágítani az adott szabályok alkalmazási körét.

Megfigyelhető az, hogy bizonyos területeken a bíróság ellenáll az áremelési törekvéseknek. Ilyen gyakorlat tapasztalható például ingatlanok adásvétele esetén, ahol az eladó utólag rájön, hogy az eladott ingatlan értéke emelkedett és valamilyen ürüggyel megpróbálja a vételár felemelését elérni.[38] Tudatosan az áremeléssel ellentétes gyakorlatot honosított meg a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma a

[33] 1974. évi 1. sz. törvényerejű rendelet 7. § (1) bekezdése.

[34] 35/1973. (XII. 24.) MT sz. rendelet 2. §. Ez a szabály változatlan tartalommal bekerült a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 5. §-ába.

[35] 3/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendelet és 4/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendelet.

[36] Először a 45/1970. (XI. 4.) Korm. sz. rendelet, azóta ezt többször módosították — vitatott kérdés egyébként, hogy ez a megoldás mennyire eredményes, l. legújabban *Gács* Endre: Higgadtan — a nyugdíjakról. Figyelő, 1981. 17. 5. old.

[37] 20/1972. (XII. 5.) ÉVM—ÁH sz. rendelet 17. §. Ennek megfelelő szabályt az építési szerelési munkák áráról szóló későbbi rendeletek is tartalmaztak.

[38] Bírósági Határozatok, 1971/10. 6911. Nem alkalmazta a Legfelsőbb Bíróság a Ptk 241. §-át olyan adásvételnél, ahol a vevő 25 éves részletfizetési kedvezményt kapott (P. törv. V. 20.271/1976.); hasonló módon nem állapította meg a Ptk 201. § (2) bekezdése alapján a felek kötelezettsége között a feltűnő értékkülönbséget akkor, amikor a viszonylag olcsón eladott ingatlan értéke a per idején már magasabb volt. (Bírósági Határozatok, 1972/9. 7204.)

szállítási szerződésekre vonatkozó, már említett 1973. évi minisztertanácsi rendelethez kapcsolódóan. Kifejezetten kimondva azt, hogy az árszínvonal stabilitásának védelmében járnak el, nem fogadják el érvényesnek az olyan szerződéseket, amelyek az árváltozások lehetőségével számolnak és ezért a szerződéskötéskor nem határozzák meg teljes pontossággal a fizetendő árat.[39] Ez a megoldás, amely a maga idején védhető volt, az árrendszer módosulásával egyre kétségesebb lett és ma már gondot okoz az, milyen összhang van az árak állandóságára törekvő bírói gyakorlat és az árak rugalmas mozgását elismerő árhivatali állásfoglalás között.[40]

Az ítélkezési gyakorlatban érvényesül időnként olyan irányzat is, amely a jogszabályok túlzottan merev vonalát enyhíti. Ez jelentkezett a kisajátításról szóló, már említett 1965. évi szabályoknál. Ezek a szabályok az ingatlanok áremelkedését figyelmen kívül hagyva állapították meg a kártalanítás összegét. A gyakorlatban mind nagyobb eltérés mutatkozott a jogszabály alapján fizetendő kártalanítás és az ingatlan forgalmi értéke között. A feszültség csökkentését szolgálta a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 906. sz. állásfoglalása. Ez az állásfoglalás kimondta, hogy nem mellőzhető a forgalmi érték vizsgálata, de a spekulációs célzattal felhajtott árak, valamint a rövidebb időszakban érvényesülő konjunkturális jellegű árak nem vehetők figyelembe. Néhány évvel később a kisajátításról szóló új jogszabályok már erre, a bírói gyakorlatban kialakított elvre építettek. Ez a későbbi, 1976-ban kibocsátott szabály viszont a kisajátítási kártalanítás tényezőjévé tette azt is, hogy mennyiért szerezte az ingatlan tulajdonosa a kisajátításra kerülő ingatlant, ha a szerzés tíz éven belül történt. Itt ismét a bírói gyakorlat enyhített a fogalmazás szigorúságán és a szerzéskori árat csak az értékelés egyik tényezőjeként kezeli, amelynek jelentősége annál kisebb, minél nagyobb az időtartam a szerzés és a kisajátítás időpontja között.[41]

Olyan irányzat is van azonban a bírói gyakorlatban, amely nemcsak enyhítésként veszi figyelembe az árváltozást, hanem önálló elemként is. Ezen az irányzaton belül több réteg van. Az esetek egyik részében a bírósági gyakorlat a régóta kialakult és elfogadott úton halad. Ez található meg a családjogi alapú követeléseknél, például a házassági vagyonjogi vitákban. Világosan látható azonban, hogy az árváltozások szerepe az adott időszakban nagyobb jelentőségűvé vált, mint a korábbi időszakban volt. 1965-ben a Legfelsőbb Bíróság az 5. sz. irányelvben megelégedett annak a tételnek a rögzítésével, hogy egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyökhöz. 1974-ben a 9. sz. irányelv azonos alapból kiindulva már azt is szükségesnek látta kimondani, hogy egyrészt a vagyontárgyak forgalmi értékének változását figyelembe kell venni (pl. külön vagyonból közös vagyoba történő beruházás esetén), másrészt általában a megtérítési igényeknél az életközösség megszűnésének időpontjában fennállott vagyoni helyzetből kell kiindulni, de számításba kell venni a közös vagyon megosztásáig terjedő időben történt értékváltozásokat is, ha az nem vezethető vissza a felek tevékenységére.

Az árváltozást figyelembe vevő határozatok egy másik csoportja már nem a régen kialakult esetkörbe tartozik ugyan, de a fennálló jogszabályok megfelelő értelmezésével jut el a megoldáshoz. Ide sorolhatók a felelősség esetei, ahol akár szerződéses felelősségről van szó, akár szerződésen kívüli károkozásról, jelentkezik az árváltozás kérdése. A gyakorlat itt ingadozó. Vannak olyan határozatok, amelyek a károkozás időpontjában irányadó árat veszik alapul és nem ítélik meg a későbbi értékváltozást.[42] Ennek ellenére jellemzőbbnek lehet tekinteni azokat a határozatokat, amelyek nem ragaszkodnak a károkozás időpontjának árviszonyaihoz, hanem valamilyen későbbi időpontra teszik a kár értékelését és így az árváltozásokat figyelembe veszik.[43] Megjegyezzük, hogy a jogalap nélküli gazdagodásnál is enged a gyakorlat bizonyos mérlegelési játékot a bírónak, hogy mikori időpont szerint állapítja meg a gazdagodás mértékét. Ez azonban nem megy odáig, hogy az ítélethozatal időpontjának árviszonyait vegye alapul.[44] A szerződéses felelősség elveiből kiindulva állapította meg a bíróság azt, hogy ha a vállalkozó késedelembe esik, a késedelem ideje alatt hatósági árváltozás történik és emiatt a megrendelőnek nagyobb összeget kell fizetnie a vonatkozó szabályok szerint, mint azt a szerződésben kikötötték, ezért a vállalkozó kártérítési felelősséggel tartozik.[45] Bár itt nem bírói gyakorlatról van szó, az összefüggés miatt megemlítjük, hogy hasonló álláspont alakult ki arra az esetre, ha adásvételi szerződéstől a vevő hibás teljesítés miatt eláll és a vétel, valamint az elállás közötti idő alatt áremelkedés történt. Az eladó ilyenkor kártérítésként téríti meg az eredeti vételár és az elálláskor irányadó vételár különbözetét.[46]

A kártérítés körében merült fel az a kérdés, hogyan értékeljék a nyugdíjak évenkénti emelését. A Legfelsőbb Bíróság úgy foglalt állást, hogy az árváltozások következményeinek

[39] A Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának 19. sz. állásfoglalása 1. pont; az állásfoglalást azóta többször módosították, de ez a tétel változatlan.

[40] 105/1980. (ÁT. 13.) ÁH sz. közlemény.

[41] Bírósági Határozatok, 1979/2. 65. és 66., PKT 5/1979.

[42] Pl. Bírósági Határozatok, 1980/11. 428.

[43] Szombathelyi Mb. polg. koll. 1965. El. II. D. 19/5.; P. törv. eln. tan. 21.241/1971.; LB Pf. V. 20.693/1973.; Bírósági Határozatok 1980/9. 335/1981/2. 62. 1981/4. 143.

[44] Bp. I—III. ker. bír. P. I. 20.371/1965.; Pécsi Mb. polg. koll. 1967. El. II. D. 14/3.; P. törv. I. 20—275/1979.

[45] Bírósági Határozatok, 1973/12. 467.

[46] Belkereskedelmi Minisztérium 7/1980/31. sz. állásfoglalása. (Ker. Ért. 1980. 31.)

csökkentésére szolgáló ez a központi intézkedés nem szolgálhat alapul a kártérítés (járadék) összegének csökkentéséhez.[47] Szintén az árszínvonal változásának elismeréséből és az ezzel járó következmények figyelembevételének szükségességéből indult ki a Legfelsőbb Bíróságnak egy olyan jogvitában hozott ítélete, amelynél értékállandósági kikötést tartalmazó életjáradéki szerződésről volt szó. A határozat szerint külön kikötés nélkül is köteles a bíróság vizsgálni azt, hogy a bekövetkezett árváltozások miatt a felek érdekeinek méltányos figyelembevétele nem indokolja-e a szerződésmódosítást.[48]

b) A megoldás módja

Az előző pontban elmondottak már nagyjából megadják a választ arra a kérdésre, milyen módon történik az árváltozások hatásának figyelembevétele. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy egységes megoldás, közös általános elvek nem léteznek. Az útkeresés időszakában vagyunk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem tisztázódott az sem, hol van szükség a változások hatásának elismerésére és hol indokolt az erre vonatkozó igényt elutasítani. A felmerülő problémák megválaszolásánál szerepe van annak is, hogy a jelenség maga nem elég ismert még és a döntéseknél sokszor a megszokott, korábbi időszakból fennmaradt elvek jutnak érvényre.

A gazdaságirányítási rendszer reformjának megfelelő új elvek kialakulása nem látható a vonatkozó jogszabályokban. A jogviszonyok rendkívül szerteágazó körét felölelő, mind a magánszemélyek, mind a gazdálkodó szervezetek gazdasági kapcsolatait átfogó egységes elvek kidolgozása nyilván nagy nehézségekbe ütközik; lehet, hogy minden jogviszonyra kiterjedő ilyen elveket nem is lehet megalkotni. Egyelőre azonban még a jogviszonyok egy-egy szűkebb körénél sem elég világos, miért kell egyes vonatkozásokban számolni az árváltozások hatásaival, másokban pedig nem.

A bírói gyakorlatban sincsenek egységes elvek. Annyi megállapítható, hogy tovább élnek azok az elvek, amelyek a korábbi időszakhoz is egy szűk körre szorítva fennmaradtak, illetve kialakultak. Ilyen elv az, hogy munka nélkül senki ne jusson vagyoni előnyhöz, továbbá az öröklési jogi, családjogi alapú követeléseknél, tartási viszonyoknál érvényesül a felek érdekeinek méltányos figyelembevétele, a változások következményeinek arányos elosztása.[49]

A helyzet tisztázásának a hiányában gyakran összefolynak a gyakorlatban a megoldási módok és a megoldás elvei. Túlnyomó részben olyan próbálkozásokat lehet találni, amelyek az árváltozások burkolt elismerésének módszereként vagy elveiként már jóval korábban is ismertek voltak. Ilyennek tekinthető például a kártérítési követeléseknél az értékelés időpontjának a károkozást követő későbbi időpontra való helyezése.[50] Szerepet játszik az a körülmény, akkor is, ha erre kifejezetten nem hivatkoznak, hogy az egyik félnél megvan-e még a vagyontárgy, vagy már nincs birtokában.[51] A balesetekből származó, kártérítési alapon fennálló járadéki követeléseknél a bíróság szabadon értelmezi azt, hogy a jövőben biztosan bekövetkező, előrelátható változásokat lehet számításba venni. Ezt a szabadságot a Pp. 230. § (1) bekezdésére alapozzák.[52] Szerződésszegéseknél a szerződésszegő fél terhére állapítják meg a bekövetkező változásokat.[53] Hasonló burkolt forma lehet a kamatfizetés kezdetének minél korábbi időpontra való helyezése és ilyen módon valamiféle kártérítésként pótlás nyújtása a követelés átértékelése helyett;[54] szerepe lehet a követelés esedékessége megállapításának,[55] szerződés minősítési kérdésnek.[56] Nézetünk szerint az árváltozásokkal kapcsolatba hozható az az állandóan követett bírói gyakorlat is, amely érvénytelen szerződéseknél nem engedi meg az eredeti állapot helyreállítását olyankor, ha az átadott vagyontárgyba a szerződő fél jelentősebb beruházást, azon nagyobb átalakítást végzett. Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy a most felsorolt esetekben az árváltozásokkal való kapcsolat annyira burkolt, hogy gyakran inkább csak sejtésekről, gyanúról lehet beszélni, a bírósági határozatok indokolása ezt a számunkra érdekes kérdést egyáltalán nem érinti.

Befejezésül szeretnénk kiemelni, hogy különösen sajnálatosnak látjuk azt, hogy nem alakulnak eléggé világos határvonalai annak, hol tartozik valamelyik fél üzleti kockázati körébe az árváltozás,[57] nem jön létre a gazdálkodó szervezetek tartós kapcsolataiban olyan elvi megoldás, amely az árváltozások kockázatainak arányos megosztását hozná létre, nem alakul ki az ingatlanokra vonatkozó érvénytelen szerződéseknél olyan gyakorlat, amely az eredeti állapot helyreállításánál az árváltozások hatását megosztaná és a rosszhiszemű eladótól az ingatlan értékének emelkedéséből származó nagy előnyt elvonná, nem világos az életbiztosítási szerződéseknél az árváltozások hatásának értékelése. Az egész témakör alapos további elemzésre vár.

Harmathy Attila

[47] Bírósági Határozatok, 1975/2. 70.
[48] Bírósági Határozatok, 1977/5. 194.
[49] Pl. Bírósági Határozatok, 1969/5. 6058, 1973/9. 333. 1975/3. 124. 1977/5. 194.
[50] L. a 43. jegyzetet, valamint a Bírósági Határozatok. 1976/7. 325.
[51] Közvetett értékelésére példa Bírósági Határozatok. 1980/9. 340.
[52] Az ítélethozatal után lejáró szolgáltatásoknál a körülmények lényeges megváltozása esetén az ítélet megváltoztatását lehet kérni, l. pl. Bírósági Határozatok, 1975/1. 23., valamint PK. 49. sz. állásfoglalás.
[53] Bírósági Határozatok, 1973/12. 467. 1980/11. 441.
[54] Bírósági Határozatok, 1976/1. 22. 1974/3. 126.
[55] Bírósági Határozatok, 1980/5. 166.
[56] Bírósági Határozatok, 1980/3. 102, hasonló technikát alkalmaz 1979/2. 80.
[57] Ilyen alapú döntés pl. a Bírósági Határozatok, 1976/7. 326.

Az ár szerepe a gazdálkodó szervezetek szerződéseiben

A szerződési jog dogmatikai fejlődésének viszonylagos lassúsága — az árutermelő viszonyok csereoldalának történelmi különösssége — mellett az árszabályozás a XX. században mind a tőkés, mind a szocialista gazdaságban a specifikusat hordozza, s így viharos átalakulásokon megy keresztül. E tanulmány célja az ellentmondások felkutatása, diagnosztizálása. Az első ellentmondás máris kézenfekvő: a klasszikus árutermelési modell szerkezete a piac érvényesülésének teret nyitó gazdaságokban közös törvényszerűsége, az értéktörvény hosszú távú hatása alatt áll, mégis az árviszonyok tűnnek a legmozgékonyabb elemnek. Eközben az árucsere *formális feltételei, a jogi-szerződési biztosítékok* látszólag az állandóság elemét hordozzák, olyannyira, hogy még élnek a római magánjog elemei, s a szerződési feltételek tartósan konzerválni látszanak egy adott akaratnyilvánítási struktúrát és biztosítékrendszert. Így pl. a hazai árszabályozásban, miközben az árformák, az árellenőrzés és a vállalati ármunka önállóságának elvei döntően az 1968-as reformon nyugszanak, az árformák közötti megoszlás, az árképzés konkrét módja, iparáganként, vállalatonként és termékenként alakulása, a nyereség szerepe, képződésének szabályozása sűrűn változik. Így tanulmányunk publikálása idejére elképzelhető a hivatkozott szabályok változása, módosulása, átrétegeződése, de amit bizonyítani szeretnénk: e folyamat lényege, iránya, tartalma nem változik, mert gazdasági törvényszerűségeken nyugszik, melyek a szerződés jogi kereteit változó tartalommal töltik ki. A folyamat matematikailag egy kis amplitúdójú, de egyre emelkedő szinuszgörbével jellemezhető, vagyis értékei — minden kilengése ellenére — átlagolhatók egy iránytangens által definiált trendvonalban, ahol a függvény a hatósági ártól a kompetitív ár (versenyár) felé tart. E függvényből kivetíthető általánosságok adnak alapot e tanulmány megírására, mert a cél nem egy adott időpillanat ármechanizmusának elemzése, hanem az 1959. évi IV. tv. óta létező — időközben felszabadított — szerződési kategóriák között a szerződés egy tényezőjének: az árnak változásában, mozgásában való vizsgálata. Az ár a szerződés lényeges tartalmi eleme, s ezzel látszólag mindent el is mondtunk róla. Voltaképp a fordítottjára vagyunk kíváncsiak: mi a szerződés szerepe az ár kialakításában, csakhogy e kettő kölcsönhatásban áll egymással. A fejlődés eddigi tapasztalataiból és a ma már ismert gazdaságpolitikai-árszabályozási-jogi célkitűzésekből leszűrhetők azok a kérdések, amelyek a szerződéses árak körében adódhatnak. Megfogalmazásukban és a válaszadásban az esetleges jogszabályváltozások nem gátolhatnak — éppen a fejlődés trendjellege miatt.

Az árszabályozás változásának görbéje azért emelkedik hullámvonalban, mert vegyes ármechanizmusról van szó, amelyben szüntelenül változnak a preferenciák, a belső és külső feltételek, s így nem tiszta modellekkel dolgozunk. A változásokban azonban ott vannak a megszüntetve megőrzött vonások. Így általános megközelítési módot választottunk: *a szerződés felbontását jogi és nem jogi elemeire.* A szerződés jogi modellje az árubirtokosok termékcseréje, az érték közvetítésével, ami mögött azonban ott áll az értéktörvény és a tényleges tulajdoni viszonyok összefüggése.[1] A nevezetes marxi szerződésfogalom annak illusztrálása, hogy a szerződés csupán a gazdasági viszony, mint tartalom akarati: jogi kifejeződése, mely a valóságos viszonyok leplezésére is szolgálhat. Ezért a tétel *gondolatmenete* a fontos a számunkra, amely a szerződést, mint jogi jelenséget a maga *komplexitásában* teszi megközelíthetővé. A jog konstrukciójában az árubirtokosok szerepelnek, akik csak a piacon, az árucserében kapcsolódnak össze. Ebből az következne, hogy mögöttesen az értéktörvény és az árutulajdon elve is érvényesül. Csakhogy az értékár hosszú távú tendenciatörvény, s a szabad piaci árucserét már a monopolkapitalizmus, majd a tőkés állami beavatkozás is korlátozza. A szocialista gazdaság kifejezetten a termelés társadalmasításának alapján áll, az értéktörvényt pedig tudatos gazdaságfejlesztő célok szolgálatába kívánja állítani, sőt a kiinduláskor maximálisan korlátozza is. Ugyanakkor életben tartja a szerződés kategóriáját, amely így kezdetben üres jogi formulává válik, majd úgy telik meg gazdasági tartalommal, ahogy az áruviszonyok és az értéktörvény piaci alkalmazásának tudatos felhasználása előtérbe kerül. Következésképpen a szerződés aszerint nyer valóságos tartalmat, ahogy az árviszonyok az értéktörvényhez közelítenek. Ezt még ott is elismerik, ahol a szerződéses ármegállapításnak csak kisebb szerepe van a hatósági ármegállapítással szemben.[2] Másfelől világossá válik, hogy a jogi keretek mögött vizsgálni kell a szerződés elemeinek tartalmi hovatartozását. A jogdogmatikai fogalmak, elvek, biztosítékok és a szerződési formába öntött akarat ugyanis nemcsak tükrözi a gazdasági viszonyt, de át is van szőve nem jogi elemekkel, melyek nem válnak jogi kategóriává pusztán azáltal, hogy jogi normák befolyásolják, és maga a polgári jog a szerződés elemei közé iktatja. A tényleges áruviszony ennek a primér, gazdálkodási formaként megjelenő tartalma, melyet eltérő társadalmi-gazdasági relációk is hordozhatnak.[3] A szerződés ennek csupán mű-

[1] *Marx:* A tőke I. Kossuth Kiadó, Bp. 1973., 86. old.

[2] „Az áruk árszínvonalának és árarányainak változásai végső fokon értékváltozásaikat követik." *Jakovec,* J. V.: Árak a tervgazdaságban. Kossuth Kiadó, 1976., 15. old.

[3] Az árutermelést Sárközy Tamással ellentétben nem a társadalmi-gazdasági relációk, hanem a gazdál-

ködési, lebonyolítási módja — ami másfelől azt is jelenti, hogy csak a valóságos áruviszony fejeződik ki valóságos szerződésben. Ezt mutatja ki Vékás Lajos is a szerződéstípusok vizsgálata során, márpedig a szerződési típusok éppen az árucsere konkrét lebonyolítási módját jelentik.[4]

A szerződést így önmagában nem vizsgálhatjuk *csak* jogi jelenségként, *csak* visszatükrözésként, hanem összetett kategóriaként, melyben — a gazdasági feltételek: a tényleges árucserére irányuló, a felek akaratától függő megállapodás létrejöttekor — egyidejűleg valósulnak meg a gazdasági és jogi célok. A szerződés, mint jogviszony, a gazdasági viszonynak csak az akarati oldalát ragadja meg, s így par excellence jogi elemei relatív önállósággal rendelkeznek. Így pl. a szerződés lényeges tartalmi eleme az ár, mint a szolgáltatásnak: az *akarat tárgyának* definiálása. E polgári jogi, szerződési konstrukcióban a felek akarata határozza meg a csere létrejöttét, a szolgáltatásokat és azok mértékét, amelyekre vonatkozó akarat *kinyilvánítása a jogi feltétel.* Kialakításuk, a piaci egymásra találás, az árképzés, áregyezség módja azonban egyáltalán nem jogi technikával és módszerrel történik. Hasonlóképpen az akaratnak létre kell jönnie a tartalomra: a szolgáltatás módjára, minőségére, a hibák elhárításának jogi feltételeire, de a termék, munka, szolgáltatás műszaki paraméterei, a megrendelői szükséglet és a termelői kapacitás már gazdasági-műszaki kérdés. Az ilyen irányú megbeszéléseken a mérnökök és technikusok, üzemgazdászok egyezkednek, mint ahogy az ármegállapodást sem a jogászok hozzák létre, hanem a vállalati árosztályok szakembereinek konzultációja.

Kiindulópontunk tehát — ha minden felosztás relatív értékű is — *a szerződés elemeinek felbontása jogi-műszaki-közgazdasági tényezőkre.* Műszaki tényezőkön itt a technikai-gazdasági relációk által meghatározott, azokat kifejező megállapodásokat értjük, míg közgazdaságiakon a gazdálkodási formák, az áruviszony konkrét gazdasági kifejeződését, így ide soroljuk az árat is. A felosztás célszerűségét mutatja pl. az elsőként említett ellentmondás magyarázata. Míg ugyanis a szerződés jogi alapkonstrukciója a felek szabad megállapodása a piacon az árucsere valamennyi lényeges feltételében (a résztvevők körében, a szolgáltatás mennyiségében és az ellenszolgáltatásban), addig az ármegállapodás, mint gazdasági elem attól függően kötöttebb, vagy szabadabb, hogy milyenek a szerződéskötés piaci feltételei, a felek objektív *gazdasági* környezete. Természetesen a gazdasági elemek rugalmassága meghatározza a jogi elemekét is: fix hatósági árak mellett még történhet valóságos árucsere, a szabad partner, minőség- és mennyiségválasztás mellett, bár ez az értéktörvény tartós sérelme esetén épp a szerződés jogi elemét teszi formálissá: *azt a közvetítő szerepet, amely elősegíti az érték alapú árutermelést.* Ha pedig a többi elem is kötött, kiüresedik maga a szerződés: puszta formulává válik. Itt annyi korrekciót kell tennünk, hogy a szerződés nem öncél, annyiban és ott van jelentősége, ahol a gazdaságpolitika a maga preferenciáinak érvényesítése mellett szükségesnek tartja az árucsere kibontakoztatását. Abszolút és teljes szerződési szabadság ma már a tőkés gazdaságban sem létezik;[5] a gazdasági folyamatok szerződéses vezérlése körében azonban vannak közös, különös törvényszerűségek, amelyekre fel kell figyelnünk. Ezeknek az áralakulásban való vizsgálata előtt összegezzük megállapításainkat.

A szerződés *műszaki* elemeinek tekintjük a szolgáltatás technikai paramétereit és a szolgáltatás konkrét módját (pl. vállalkozási technológia); a felek kölcsönös tevékenységét (energiaellátás, a munkavégzés feltételeinek biztosítása). A szerződés *közgazdasági elemeinek* azokat tekintjük, amelyeknek (vagy elmaradásuknak) jogkövetkezményeit, vagy diszpozitív feltételeit szabja meg a szerződési jog; ide tartozik az ár, a teljesítési határidő, az elő- és utószállítás kikötése, társulásoknál a hasznok és költségek viselésének módja, amelyekhez fűződnek jogi hatások, de amiket nem jogi elvek, hanem közvetlenül a vállalat gazdasági makro- és mikrokörnyezete határoz meg. E gazdasági döntésként megjelenő szerződés-komponensek mellett érvényesülnek az önállósult *jogi döntések:* a szerződési típus megválasztása, egyes diszpozitív elemek tartalmi kitöltése (pl. helytállási módok); a szankciók alkalmazása, a szerződés biztosítása és megerősítése és az igényérvényesítés módjának meghatározása. Felosztásunknak megfelelően az árral, mint a szerződés elsődlegesen gazdasági elemével foglalkozunk, hogy meghatározhassuk, milyen jogi lehetőség van a szerződéses áralakításra, a szerződési megállapodás hogyan befolyásolhatja az árra vonatkozó gazdasági döntést.

Az ár a mai gazdasági struktúrában és szabályozási mechanizmusban maga is sokoldalú jogi rendezés tárgya: ám nem a szerződési jog, hanem a pénzügyi jog árrendelkezései körében. A szabályozás máris a következő ellentmondást hordozza: az ár, mint szerződési kategória, sajátos visszacsatolással, pénzügyi jogi jelenséggé válik. Az okot Boytha Györgyné definiálta. Ha ugyanis a közgazdasági környezet

kodási formák közé soroltam a gazdaság és jog áttételeinek vizsgálata során. (*Aradi* Béla: A jog szerepe a gazdaság fejlesztésében. Jogász Szövetségi Értekezések, 1980. é. II. szám)

[4] „A rendszeralkotás alapvető elve az lehet, hogy a szocialista szervezetek közötti szerződésekben — in concreto — mennyiben élnek az árujellegzetességek, mint a szerződések közös közgazdasági jellemzői". *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977, 146. old.

[5] Galbraith kifejezetten a piac kikapcsolásának módjaként említi a vertikális integrációt, amely a teljes monopolizálódástól a nagyvállalatok kölcsönös kapcsolatáig terjed, nagy méretek és magasfokú szervezettség mellett. *Galbraith,* J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970., 60., s köv. old.

az árpolitikát a kívánt mederbe szorítja, a jognak nem marad más feladata, mint meghatározni, hogy melyek a jogellenes árkialakítási módok és milyen szankciós rendszer fűződik hozzájuk. Az optimum létrejöttéig viszont a jognak fokozottabb szerepe van a vállalati árpolitika alakítása terén.[6]

Miközben tehát az árucsereviszony központi kategóriája az ár, mint értékforma, s így a gazdasági döntések orientálója, ez a funkciója csak az ún. „tiszta versenyár" esetén érvényesül teljesen, vagyis ahogy Wöhlken megfogalmazza, koordinálja a gazdálkodó alanyok magatartását és a jövedelemelosztást. E funkciók megvalósulásának azonban nemcsak a versenynek kedvező piac a feltétele, de ugyanúgy a gazdálkodók részéről tanúsított megfelelő piaci magatartás: a megfelelő reagálás képessége. Minthogy azonban maga a piaci mechanizmus is elégtelenül működik, növekednek az (állami) árszabályozás problémái (bár azokat a szerző elsősorban a mezőgazdaságban vizsgálja).[7] Miközben a hazai gazdasági reform az értéktörvény elfojtása felől a piaci viszonyok kibontakoztatása és az egyensúly eszközeként való felhasználása irányában halad, kötöttségei, szabályozott jellege éppen arra hivatott, hogy levezesse a piac elégtelen működése és a helytelen gazdasági reagálás okozta feszültségeket, amelyeket a tőkés gazdaság is az állami beavatkozás bizonyos formáival próbál elhárítani. E beavatkozás — főleg a maga kezdeti, direkt szabályozási periódusában — Kornai János megfogalmazásában puha költségvetési korlátot eredményez, amelyben az áraknak nincs kellő orientáló szerepük.[8] Így vegyes ármechanizmusban kettős tendencia érvényesül. Egyfelől biztosítani kell a gazdaságirányítás, a népgazdasági célokra való orientálás hatékonyságát egyéb piackorlátozás mellett állami árszabályozással is — másfelől e célokat fokozatosan az árutermelés piaci szabályozásának hatása segítségével kell elérni, ami a költségvetési korlátok bizonyos megkeményedéséhez, a szabad árak arányának növekedéséhez és kompetitív árakká való alakításukhoz vezet. A vegyes rendszerben változatlanul érvényesül a pénzügyi — jelesül árjogi — szabályozás, amelynek bizonyos diszfunkciói további ellentmondásokat takarnak. Így a konkrét árrendelkezésekbe foglalt árkialakítási módszerek eltérnek a közgazdasági elmélet által kimunkált törvényszerűségektől, amit különösen az árcentrum, az ár felépítése, az érték összetevőihez való viszonya terén figyelhetünk meg. Mindezekkel együtt pedig eltér az árgazdasági-pénzügyi jogi szabályozása a polgári jogi fogalmaktól, különösen a szabad árak terén.

A szerződéses elv azt feltételezi, persze szimbolikusan, hogy az árubirtokosok költségeik, az áru értéke és a keresleti-kínálati viszonyok ismerete alapján szabad akaratnyilatkozattal állapodnak meg a szerződés minden feltételében, így az árban is. A valóságban ez még a szabad árak körében sem érvényesül, mert az ár kettős gazdasági folyamat: az előkalkuláció és a számlázás metszéspontján jön létre. A számlavitákkal kapcsolatos perek vizsgálata azt mutatja, hogy *gyakorlatilag alig teljesítenek szerződést a megkötéskor megállapított áron.* Ez önmagában mutatja az ár szerepének gyengeségét a szerződési jog szempontjából, de a jelenségnek gazdasági okai vannak: az árképzés, áralakulás jelenlegi rendszerében.

Az árnak hosszú távon, ha a népgazdaság el akarja kerülni a mérleghiányt, ki kell elégítenie a paci követelményeket, még állami szabályozás mellett is. Így az árnak a közgazdasági szerzők nézete szerint a termelési költségek (beleértve az így jelentkező adókat is) megtérülésén túlmenően olyan nyereséget kell biztosítania, amely elegendő az anyagi érdekeltség felkeltéséhez, s emellett a termelési kapacitás korszerűsítéséhez és bővítéséhez szükséges pénzalap megteremtéséhez.[9] Csakhogy ezt az árat piaci viszonyok mellet csak úgy lehet elérni, ha az áru (termék, szolgáltatás) értéke hosszú távon realizálható, vagyis mind a költség, adó, mind a többletmunka érvényesíthető az adott keresleti-kínálati viszonyok mellett. Faluvégi Lajos ezért a piac értékítéletét is az árképző tényezők közé sorolja, továbbá ide tartozik a társadalmi célok érvényesítéséből származó áralakító elem.[10] Mások is ezt a hármas árképző hatást elemzik.[11] Így az árak a belső, vállalati gazdálkodás, a piaci viszonyok és a gazdaságirányítás közvetlen-közvetett intervenciós tényezői hatására alakulnak, ami korántsem azonos a tiszta értéktípusú, piaci, Kornai hivatkozásában a walrasi egyensúlyi árral.[12]

Vonatkoztassunk el az állami preferenciáktól, továbbá tételezzük fel, hogy a vállalat mindig képes az árban érvényesíteni a költségeit, valamint realizálni a többletmunka által létrehozott értéket, és így vegyük szemügyre, hogy a vállalat, a maga belső gazdálkodási folyamatát hogyan vetíti ki az árra? Az elmondottakból kitűnik, hogy a reális gazdasági döntésekhez ismerni kell a vállalat tényleges költségrá-

[6] *Boytha* Györgyné: A vállalati árpolitika befolyásolásának jogi eszközei. In: Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. I. Szerk *Sárközy* Tamás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974., 88. old.

[7] *Wöhlken,* E.: Problems of Pricing in Market Economies. Acta Oeconomia, Vol. 15(2), 1975., Klny., 199. és 215. old.

[8] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980., 381. old.

[9] *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972., 238. old.

[10] *Faluvégi* Lajos: Állami pénzügyek és gazdaságirányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1977., 60—66. old.

[11] *Szikszay* Béla: Az irányítás gazdasági eszközei. In: *Kovács—Pénzes—Zalai* szerk.: Népgazdasági tervezés és irányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp 1969., 404. old.

[12] *Kornai:* i. m. 435. old.

fordításait. Samuelson épp a kompetitív árrendszerben mutatja ki, hogy a termelők csak úgy állhatnak helyt a versenyben, ha a leghatékonyabb eljárások alkalmazásával minimális szinten tartják a költségeket.[13] Hazai árjogunkban azonban nem egyszerűen a költségek felmérése és a piaci folyamatokon alapuló értékkategóriából, a *realizálható árból* számított nyereség összegezése történik. Még a szabad árak körében is egy meglehetősen önkényesnek tűnő, iparáganként, sőt szolgáltatásonként is eltérő árfelépítést, előre definiált költségeket írnak elő. Így készül el *a szerződés melléklete:* a tételes költségvetés, mely voltaképpen *a szerződés árelemének gazdasági tartalmát határozza meg.* Bizonyos esetekben (egyes szabad árak körében) elég a végösszegben való megegyezés is. Belső használatra azonban akkor is a költségvetés eredménye az árajánlat, amelyben a költségek meghatározása is rendkívül differenciált.

A közgazdasági szakirodalomban ennek egyik alapja az árcentrum. A szocialista árképzés önköltség — érték- vagy termelési ártípussal dolgozik, amelyektől függően különböző lehet az önköltség meghatározása is. A definíciók is meglehetősen heterogének. Az egyik összegezés szerint a különbséget az adja, hogy az önköltségre, a változó tőkerészre (bérarányosan), vagy a fajlagos álló-, illetve forgóeszközökre vetített nyereséggel alakítják ki az árat. Az utóbbi a termelési ártípus előnye, a szerves összetétel különbségén alapuló reallokációs ösztönzés és a technológia fejlesztése.[14] Másutt azt tartják lényegesnek, hogy a nyereség vetítési alapja az önköltség teljes egészében, vagy annak a fix költségek nélkül számított része (a fix költségek mértéke nem függ a termelés volumenétől, a kapacitás kihasználtságától).[15] E megkülönböztetés tehát önmaga is az önköltség kétféle számítási módján alapul. Csikós-Nagy Béla viszont mellőzi az önköltség típusú ár kategóriáját, és csak a termelési ártípust (a lekötött össztőkére vetített tiszta jövedelem alapján), valamint az érték ártípust (a bérköltségre vetített tiszta jövedelem alapján) különbözteti meg. Az utóbbi szisztéma azon a felismerésen alapul, hogy az új értéket az eleven munka hozza létre és így az adóztatás is a bérköltséghez igazodik. Minthogy a lekötött tőke és a termékegységben feldolgozott anyagok árai eltérnek, az önköltség sem azonos.[16]

A vállalati kalkuláció azonban nem az állandó és változó, az élő és holt munka kategóriáival dolgozik, hanem azok lebontott, de a *gazdaságirányítás által meghatározott módon lebontott* elemeivel, a vállalati termelésben konkrétan jelentkező tételeivel. Az árat e normatívák egymásra halmozásával, az egységnyi költség hozzárendelésével alulról felfelé építik fel, a termékre eső közvetlen költségtől kezdve az üzemi, gyáregységi, vállalati általános költségeken át — a megfelelő helyen beépített közterhekkel együtt — a haszonkulcs felszámításáig, mely még mindig csak előkalkuláció szerinti ár, és így kerül a szerződésbe. Hatósági ár esetén azután minden árváltozás érvényesíthető, s a teljesítéskori ár a legtöbbször eltér a szerződés szerinti ártól a Ptk. 226. § (4) bekezdése alapján. Ez azonban még nem azonos az önköltség ismeretével, s a piaci értékítéleten alapuló nyereségképzéssel. A mérlegben csak a bruttó költség áll szemben az árbevétellel, s az így képződött nyereség használható fel a jövedelemszabályozási rendelet szerint. Ebből következik, hogy ha a teljesítés a szerződés szerinti változatlan áron történik, a költségelemeknek a számítottnál alacsonyabb tényleges szintjéből is nyereség képződik. Ebből kettős konfliktusra következtethetünk. Az egyik, hogy a vállalat érdeke a költség alapjául szolgáló normatívák minél magasabb szintjének meghatározása, amelyhez képest az árbevételben nagyobb nyereség realizálható. A másik, hogy ha a vállalatok nem elég érettek a korrekt piaci magatartásra, a reális anyag- és munkaidő-normákat is igyekeznek úgy manipulálni, hogy azok ténylegesen fel nem merülő költségelemeket is tartalmazzanak. Csak jól szervezett vállalati vezetés, korrekt piaci munka és az ellenőrizetlen pontok kiiktatása eredményezheti azt, hogy a felszámítható haszonkulcs mellett (amiről még külön kell szólni) a nyereség fő forrása az ésszerű megtakarítás, a költségek fokozatos csökkentése, a tartalékok jobb kihasználása legyen.

A gazdasági peres — és nem peres — gyakorlat, az ármegállapodások menete nem ezt tükrözi. Vizsgáljunk meg néhány egészen köznapi példát, s azután próbáljunk meg hasznosítható tanulságokat keresni. Az építőipari anyagokkal, eszközökkel való visszaélés, pazarlás közismert. Az egyik bűnügyet: több láda, ablaküvegezésre szánt táblaüveg elsikkasztását a gazdálkodás — a költségelszámolás — feltételei tették lehetővé. A költségvetésben szereplő árat a tételesen meghatározott mennyiségekhez rendelik. A kivitelezőn múlik, hogy ténylegesen szükség van-e a teljes felhasználásra. A vállalat gyakorlata szerint a teljes mennyiséget kiszállították a helyszínre, annak ellenére, hogy ennek beépítésére sosem volt szükség. A megmaradt táblaüveget ezután nem vételezték visszza a raktárba, hiszen *a szerződés szerinti mennyiséget a kivitelező kiszámlázta.* A gyakorlat szerint egy daruról leejtették az üveget, s a törmeléket bedolgozták a talajba. A dolgozó csupán ezt „mentette ki" — saját céljaira. Más esetben az árformába sorolás összetettsége okoz gondot. Különösen beruházások, felújítá-

[13] *Samuelson,* P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 110. old.

[14] A Kohó és Gépipar gazdaságtana II. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972., 189., s köv. old.

[15] *Fülöp* Sándor: Vállalati értékesítési és árpolitikai döntések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1975., 30., s köv. old.

[16] *Csikós-Nagy* Béla: Új árforradalom árnyékában. Kossuth Kiadó, Bp. 1978, 11., s köv. old.

sok esetén fordul elő, hogy egyes munkanemekre maximált, másokra szabad ár vonatkozik. A Fővárosi Bíróság G 44 693/1980. számú perében az Állami Fejlesztési Bank felülvizsgálati jogkörében fedezte fel, hogy a szabad áron kötött szerződés egy része csak maximált árformában köthető meg. Számos esetben, ahol csak a költségvetés egyes munkanemeinél van ilyen különbség, megnőnek a lehetőségek a visszaélésre. Olyannyira, hogy az említett ügyben a megrendelő — aki a sérelmes szerződést elfogadta — az a KSH volt, amely egyik jogalkotója az irányadó árszabályozó rendelkezésnek (104/1972. OT—PM—KSH közlemény 2. pont 8. bek.).

A piaci kapcsolatok zavarát tükrözi, hogy a megrendelő máskor sem érdekelt a reális árkialakításban. Amíg pl. az anyagköltség a haszon vetítési alapjába tartozott, a kivitelezők a helyettesítő termékek közül mindig a legdrágábbat irányozták elő s a műszaki ellenőr természetesen nem képes az összetett munkafolyamat minden részletét ellenőrizni; számára az eredmény, s a lényeges műszaki paraméterek a fontosak. Ám a béarányos haszonkulcs sem teljes megoldás erre a problémára. Menjünk végig egy konkrét szerződés hibás tételein.

Normatív árképzés esetén vitás lehet, hogy a kalkuláció melyik ágazati minisztérium azonos munkára vonatkozó árszabálya szerint történjék (pl. iparvállalat építési munkája esetén). A következő probléma a költségvalódiság elve. Típuseset, hogy az építési alapanyag beszerzési helyéül a kivitelezés helyétől legtávolabb eső forrást tüntetik fel. Így az adott szerződésben a debreceni munkára — papíron — Komlóról kellett szállítani. A szerkezetek beemeléséhez 15 tonnás darut jelölt meg a kivitelező, holott a legsúlyosabb építőelem 3 tonnás volt. Az építőelem egységárát (termelői beszerzési ár) a tényleges termelői ár háromszorosában határozta meg — amint az a termelő vállalat nyilatkozatának beszerzése után kiderült. Az építőipari árrendelet [12/1981. (III. 23.) ÉVM—ÁH sz. rendelettel módosított 3/1980. (I. 19.) ÉVM—ÁH rendelet — a továbbiakban R.] 17. § (2) bekezdését a budapesti székhelyű kivitelező sajátosan értelmezte, és a budapesti építésre irányadó bruttó fedezeti kulcsot (ami a hasznot is tartalmazza) számította fel. Csak a legkirívóbb eseteket említjük, mert például az ÉKN-ben meghatározott óradíjtól el lehet térni — indokolás esetén —, s ha ez átmegy az ellenőrzésen, nem kifogásolható. Egy másik esetben a kivitelező drágább anyagtárolási módot számított fel (ún. „kalodát"); a megrendelő bizonyításához szakvéleményt kért; a szakértői vizsgálatig kész lett az ideiglenes kaloda, melyet a szakértő távozása után nyomban elbontottak. Az ismertetett esetek egyikéből sem lett gazdasági per, vagy akár gazdasági bírság, vagy más szankcionálás iránti eljárás. A megrendelő által megbízott beruházó — de sokszor maga a megrendelő — a legtöbbször elfogadja az így kialakított költségvetést.

Az okot az árszabályozás hézagaiban is kereshetjük. Az árformák keverését gyakran a jogszabályok értelmezése teszi lehetővé, ami pl. odáig vezet, hogy a Ganz-MÁVAG és az Állami Fejlesztési Bank vitáját külső szakértőnek kellett eldöntenie — hídszerkezet építésével kapcsolatban. A tisztességtelen haszon forrása lehet a „különleges körülmények" címén számított felár: tényalapja esetén százalékos kulcsát a kivitelező többnyire egyoldalúan határozza meg, s még szakértőnek is nehéz bizonyítania utóbb, hogy a számítás megalapozott volt-e.

Mindebből kiviláglik, hogy miközben a költségelemek még a szabad árak körében is kötött árkialakítási módon jönnek létre, *valóságtartalmuk már a szerződéskötéskor kétséges.* Ez már önmagában meggyengíti azt az elképzelést, hogy az árképzés valamely optimális árcentrum, ártípus alkalmazásával történik. Az önköltség típusú árhoz ugyanúgy szükség lenne a reális költségek ismeretére és alkalmazására, mint az értékárhoz. A különbség abban áll, hogy az önköltség típusú ár érvényesítésének fő szempontja a költségek megtérülése a termékben megtestesülő többletmunka kisebb-nagyobb mértékű figyelembevételével, míg az érték típusú ár központi gondolata a maximális nyereségesség, rentabilitás. Itt is meg kell térülniük a költségeknek, de azokkal is a piaci viszonyoknak megfelelően kell gazdálkodni (input), másrészt az árban hasonló erővel érvényesül a piac értékítélete (output). Említettük azonban, hogy az árak lépcsőzetes, normatív felépítése az árképzés olyan általános vonása, mely független attól, hogy az egyes jogszabályváltozások milyen részletmódosulásokat hoznak. Változatlan marad az elv: a naturális anyag- és munkamennyiségek normalizálása, s ezekhez többékevésbé kötelező költség- és díjtételek hozzárendelése. A vállalat bizonyíthatja az eltérést; alkalmazhat irányárat árelemzés nélkül; kialakíthatja a szabad árak körében saját, vállalati normáit. Nincs azonban hatékony ösztönzés arra, hogy ez reális gazdasági számításokon alapuljon, s emiatt nem tükrözi megfelelően a reális költségeket; nem teszi valóban lehetővé a piaci viszonyok érvényesülését; a fix hatósági árak felváltásaként nem ad igazán rugalmas árkialakítási módokat és lehetőséget nyújt az árvisszaélésekre.[17]

Vegyük ezután szemügyre, hogy a közgazdasági elmélet miben látja az ellentmondások okát, és hol keresi a megoldást. Láttuk pl., hogy a költségek felépítése meglehetős önkényességgel történik, de ennek az iparban van gazdasági számítási módja: van ugyanis önköltségszámítási rendszere. Ez az önköltségszámítás is elszakad azonban a termelési folyamattól, mert

[17] *Csikós-Nagy* pl. ki is rekeszti a szabad árak köréből, ha az árszabályozás a költségelemek meghatározására terjed ki. *Csikós-Nagy* Béla: Szocialista árelmélet és árpolitika. (Kossuth Kiadó, Bp. 1974., 156. old.

nem megy túl az elő- és utókalkuláción, amelyből az előkalkuláció részletes, de becsült, normalizált — gyakran irreálisan normalizált — tételekkel dolgozik, míg az utókalkuláció a könyvelésre épül, amely a tényleges ráfordításokat veti össze az árbevétellel.[18] Ennek eredménye azonban csak akkor hatékony önköltségszámítás, ha a ráfordítások a tényleges szükségleteket fejezik ki és a következő előkalkulációs folyamat ennek eredményén nyugszik. Ha a kiinduló kalkuláció szerinti költség — minden eltérés nélkül — érvényesíthető az árbevételben, a termelés nem lesz költségérzékeny, mert — verseny hiányában — tetszőleges önköltség mellett is, a haszonkulcs rászámításával nyereséges a gazdálkodás. Így hiába adja meg az utókalkuláció a termelési folyamat önköltségét, ha az nem befolyásolja a következő ciklus előkalkulációját, vagy a költségek tényleges csökkentését. Másfelől pedig nem jelent tudatos választást az önköltség vagy érték típusú ár között, hiszen a jogszabályban, vagy vállalati szinten meghatározott költségelemekhez hozzárendelt kulcsokkal és közterhekkel kialakított árat a piac általában elfogadja. Így nincs megfelelő piaci kontroll az árak realitása felett, ami mögött az áll, hogy ha több termelő jelenik is meg, ez nem jelent lényeges különbséget az árakban. Az árképzési szisztéma ugyanis arra ösztönöz, hogy a vállalatok *egymás árait másolják*, másrészt az inputjaik is hasonlóan alakulnak, végül a bérszínvonalban nincs olyan tényleges differencia, melynek alapját a hatékonyság adná, s a munkaerő reallokációjával járna együtt. A Legfelsőbb Bíróság egy ítéletéből nemrég az tűnt ki, hogy a szállító választotta meg a megrendelőit és nem megfordítva: annak szállított, aki hajlandó volt elfogadni — egyébként indokolatlan — áremelését. Ez a példa jól mutatja a piac egyoldalúságát, és azt, hogy az ösztönzések nem a költség csökkentése, hanem az ár növelése irányában hatnak.

Még rosszabb a helyzet az építőiparban, ahol e tanulmány megírásakor *hiányzik az önköltségszámítás*. Az iparág vezető árszakembereinek tanácskozásán pl. megállapították, hogy „jelenleg egy-egy munkatétel tényleges önköltségét, de még közvetlen költségét sem lehet vállalati szinten megállapítani".[19] Ebből következik, hogy még kevésbé mutathatók ki azok a differenciális közvetett költségek, melyek a kapacitáskihasználtsággal növekednek, vagy szervezetlen munkából eltúlzott anyag- vagy munkanormából adódnak.[20] Az árképzés ilyen körülmények között még jobban elszakad a reális költségektől. Az említett tanácskozás résztvevői alátámasztották ezt a jelenséget, amikor kiemelték, hogy hiányzik az önköltség és az ár közti elengedhetetlen kapcsolat; a normatív rendszerben pedig ha a vállalat olcsóbban termel, kivitelezői piac esetén olyan munkákat is elszámolhat, amit el sem végzett.[21] A hasonló input-feltételek ellenére az árképzésben vannak differenciálási lehetőségek. Hogy ezek csak lehetőségek, azt a hatósági árak egy sajátos csoportja: a maximált ár mutatja. Ez az árforma 1968 óta — körének változtatása mellett is — hasonló módon épül fel. Épp ilyen változatlan az a jelenség, amely már 1972-re megfigyelhető volt: ti. a liminált (alsó-felső határos) árak gyakorlatilag maximált árrá váltak, a maximált ár pedig nem csökkent a felső határ alá. Tímár Mátyás ezt részben a kereslet-kínálat viszonyok egyensúlyának hiányára, illetve a szervezeti monopolhelyzetre vezette vissza.[22] *Az inputok minden közelítése mellett is lehetetlennek tűnik, hogy valamennyi vállalat, azonos feltételekkel, kizárólag az ármaximumon képes a gazdaságos értékesítésre.* A szabad árak mellett létező differenciált — ám lényegileg hatósági — árformák nem érték el céljukat, a kellő rugalmasságot, s nem valósult meg a bennük adott lehetőségek üzleti jellegű kihasználása: a reális költségek érvényesítése, és ennek alapján a társadalmi ráfordításokkal arányos árrendszer, amelyben *az arányok a szerződéses ármegállapodások közvetítésével*, tehát piaci jellegű folyamatban alakulnak ki.

Kornai vizsgálatai ennek az okához is közelebb visznek. Az adminisztratív és a szerződéses ár mellett ugyanis bevezeti az *áladminisztratív árak* kategóriáját. Jellemzője, hogy papíron nem ellenkezik az árképzési elvekkel, kalkulációs sémákkal; az eladó határozza meg és a vevő elfogadó szerepbe kerül; rendszerint költség+nyereség a képzés alapszerkezete. A gyakorlatban azonban ezt is a szerződéses árak közé sorolja, mert a vállalati árkialakítás valójában függetlenedik e sémáktól, s végül a megállapodás szentesíti.[23] *Csakhogy az áladminisztratív ár olyan szerződéses ár, amelyet adminisztratív háttere elszakít a piaci versenytől, másrészt a nem versenyhelyzetű piaci feltételek az adminisztratív jelleget formálissá teszik.* Mindez párosul azzal, hogy a differenciált termelésben az ár nehezen adminisztrálható, ami lehetővé teszi, hogy formálisan új termék árában is irreális költségnövekedést realizáljanak, másrészt a valós költségcsökkenésből eredő megtakarítás a minőség pontatlan definiálásából eredhet. Az adminisztrálhatóság gazdasági feltétele ugyanis az egzakt minőségi definíció, másrészt az ahhoz rendelt áron való értékesítés

[18] *Bukna* Antal szerk.: Árképzés és árszabályozás a vas- fém- és gépiparban. (Kéziratos jegyzet.) Bp. 1972., 25, s köv. old.

[19] Költségelszámolás és önköltségszámítás az építőiparban. ÉGSZI Gyorsjelentés, 1981. 5. sz.

[20] A Gyorsjelentés ide sorolja a veszteségidőket, az anyagpazarlást (ld. 19. sz. jegyzet). Kornai a minőségromlást, a túlmunkát, a kényszerhelyettesítést, a selejt, hulladék és készletnövekedést említi. *Kornai:* i. m. 385. old.

[21] Gyorsjelentés 4. old.

[22] *Timár Mátyás:* Gazdaságpolitika Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1973., 123. old.

[23] *Kornai:* i. m. 375. old.

ellenőrizhetősége, egyáltalán a hozzá rendelt ár kikényszeríthetősége.[24]

Az árképzés hármas feltételrendszerének következő eleme a nyereség. Azt már láttuk, hogy a nyereség nem a haszon kalkulációs fogalmának szinonimája, hiszen a költségelemekhez képest jelentkező megtakarításokból is származik, ez azonban a másik oldalról irreális költségérvényesítési tendenciákat eredményezhet, amit a költségszámítás áladminisztratív struktúrája, valamint az egyenlőtlen piaci feltételek tesznek lehetővé. Az 1968-as árreform egyik fő vonása az is, hogy biztosítani kell a vállalat nyereségérdekeltségét, mint szabályozó elemet. Ez kétségtelenül a rész és egész viszonyában van az értékarányos árucsere piaci szabályozó hatásával, mégis megfigyelhető — nem minden közgazdasági háttér nélkül — a jogi megjelenítés egy abszolutizálásba hajló változata. Eszerint pl. a nyereségesség a vállalati hatékonyság csaknem kizárólagos mutatója, amivel — úgy tűnik — már a vállalatvezetők komplex értékelésen alapuló ösztönzése sem áll összhangban. A nyereségesség mellett fontos tényező a létszám- és bérgazdálkodás, a termelékenység növelése, ami nem szűkíthető le a bruttó nyereség növelésére, hiszen amögött eltérő források állnak. „Az árrendszer lehetőséget teremt a nyereségszerzésre közvetlenül áremeléssel — ez a lehetőség is árformáktól függően differenciált. Ezért egyenlőtlen feltételek alakulnak ki a gazdaságban."[25] Ugyanakkor pl. Bauer Miklós, miközben elismeri, hogy a nyereségalakulás módja állami kontroll alá esik, bevezeti az eredménykötelem fogalmát, amelyben az eredmény a minél nagyobb nyereség elérése.[26] E felfogás elszakad a vállalati haszon kialakításának gazdasági szabályozóitól. Az elméleti szempontok diffúz jellegének okát Szamel Lajos közelíti meg, aki tettenéri, hogy a gazdaságirányítás kérdéseiről a jogászok és közgazdászok más nyelven beszélnek. Egyidejűleg rámutat a *gazdasági* szabályozók *államigazgatási* jellegére: azok sajátos, gazdaságirányítási típusa nem jelenti az államigazgatási karakter megszűnését, csak új minőségük megjelenését.[27] Ahogyan a jogot a jogelmélet és a jogpolitika kölcsönhatása a relatív önállóság szférájában determinálja, de ez az önállóság egyszersmind az előbbiekhez képest sajátos jogalkotói szempontokhoz is vezet: úgy a közgazdasági elmélethez és a gazdaságpolitikához képest is relatíve önállósulnak a konkrét gazdaságirányítási döntési sémák. Így azután, miközben a szabad árak haszonkulcsait önállóan alakítják ki a vállalatok (s azokat a szerződő partnerek rendszerint elfogadják, annyira, hogy nem egy gazdasági bírság iránti ügyben a védekezés gerince a megrendelő elfogadó nyilatkozata) — a vetítési alap meghatározása, a nyereség kiszámításának módja, de a nyereség felhasználásnak módja is a jogi szabályozás tárgya. Kiadnak ezen túl irányhaszonkulcsokat; a maximált és a hatósági megkötésekkel kialakított árformában pedig a jogszabály állapítja meg a haszon, illetve bruttó fedezet százalékát. E differenciált megközelítés alapján jogias leegyszerűsítésnek tartjuk azt a nézetet, amely szerint a vállalat gazdasági célja a nyereség, és ennek mértéke csupán az az eredmény, amelynek teljesítésével a vállalat teljesítette az állammal, illetve a népgazdasággal szembeni feladatát. A nyereségképződés e leegyszerűsített szemlélete érvényesül az árjogi szabályokban is.

A vetítési alap módosulásában (pl., hogy az eszköz- és bérarányos haszon helyébe azt kizárólag a díjra kell vetíteni) már gazdasági törvényszerűség fejeződik ki. Hivatkoztunk Csikós-Nagy álláspontjára az ártípusokról, ahol az értékárat az eleven munka nyereségképző jellegére vezette vissza. Nem más ez, mint annak a marxi tételnek az alkalmazása, mely szerint az eleven munkára fordított változó tőkerész értékesülése során keletkezik az értéktöbblet.[28] Ilyen megközelítésben az értékár a piaci viszonyok hosszú távú áreltérítő hatása mellett is olyan nyereséget tartalmaz, amellyel együtt a termék előállítására fordított társadalmi átlagmunka realizálódik.[29] Az absztrakciót azonban vissza kell vezetnünk a valóságos árviszonyokhoz. A vetítési alap megválasztása önmagában nem vezet az értéktörvény érvényesülésére, ha az csak mesterséges számítási mód, és nem tükrözi a valós értékviszonyokat. Másfelől a hatékonyság nemcsak az értéktörvény működését, hanem a termelési árakban való módosulását is megkívánja: ez biztosítja a források reallokációját a hatékonyabb ágazat, vállalkozás irányában. Ezért egyik, vagy másik árcentrum kizárólagossága hátránnyal is jár. A termelési ártípus hátránya volt a túlzott anyaghányad (az állandó tőkerész hibás súlyozása). Ugyanakkor az értékár mellett szükség volna az egész önköltségre vetített haszon arányának ismeretére is; a hatékonyságra ösztönző árképzés tehát a kettő kombinációjából adódna. Adminisztratív és áladminisztratív árak esetén mindezen túl a tételesen meghatározott haszonkulcs — a központi rögzítés miatt — nincs közvetlen kapcsolatban a piaci viszonyokkal, s így nem is eredményez reális értékárat. A szabad árak körében, ahol a szabályozás szerint a felek megállapodásától függ a haszon (a hivatkozott rendelet szóhasználatával: nyereség; a distinkciót forrásaik megkülönböztetése indokolja), ténylegesen egyre emelkedik és elszakad az élő munka ered-

[24] *Kornai:* i. m. 372, s köv. old.

[25] *Nyul Emil:* Árpolitikánk az ötödik ötéves terv időszakában. Kossuth Kiadó, Bp. 1977., 34., s köv. old.

[26] *Bauer* Miklós: A vállalatok kockázatvállalása és a vállalatok gazdasági irányítása. In.: Vállalatirányítás I. 10., s köv. old.

[27] *Szamel* Lajos: A szabályozási tendenciák a felszabadulás utáni magyar államigazgatási jogban. Állam és Igazgatás, 1975. 4. sz. 316, s köv. old.

[28] *Marx:* A tőke. I. 200—204. old.

[29] *Marx:* A tőke. I. 187. old.

ményétől. A piaci egyensúlyhiány felfelé hajtja, ugyanakkor mégis kialakul egy bizonyos standardizálás, amely a maximált árak haszon (vagy bruttó fedezeti) kulcsára rászámolt, többé-kevésbé egyeztetett átlagos nyereséget biztosít, függetlenül az iparági, vagy vállalati sajátosságoktól. Peres tapasztalataink szerint ez a kulcs jelenleg 25—35% körül mozog. Az említett árkonferencia résztvevői maguk kifogásolták, hogy a kivitelezői piacon a maximált árak automatikusan a felső határon épültek a költségvetésbe, míg a szabad áraknál a nyereségnövelésnek csak a vállalatoknak „a tisztességtelen haszon irányelveinek tiszteletben tartása iránti hajlandósága szabott határt".[30]

Vizsgáljuk meg az árszabályozási diszfunkciók gazdasági hátterét. Bár Kornai elemzése a direkt irányítási modellre épül, a jelenlegi irányítási mechanizmusra is hasznosítható következtetéseket tartalmaz. Így pl. az említett árfelhajtás ellensúlyozására létrehozott közvetett módszerként említi a kalkulációs sémákat: annak előírásait, hogy milyen indokolt költségek számíthatók fel és ehhez mennyi „tisztességes" nyereséget szabad hozzátenni. Ez árelméleti oldalról annak az árformának felel meg, amely egységre eső önköltség + normál nyereség képletét mutatja.[31] Miközben azonban láttuk, hogy a költségek terén érvényesül az ún. cost-push („költség-nyomásos") árfelhajtási tendencia, Kornai bizonyítja, hogy a hiány létezése mellett a szívás hatása is érvényesül: a részpiacon a vevő hajlandó eltűrni inputjának áremelkedését, sőt elébe megy, felajánlja (demand-pull, vagy „kereslet-húzásos" árfelhajtás).[32] Részben ennek következménye lesz azután, hogy a haszonkulcs egy — árellenőrzés által még éppen eltűrt — standardizált, relatíve magas arányszám, ami fixálódása következtében, mint nyereség, átlagolódik ugyan, de *éppen e folyamatban szakad el a társadalmi átlagmunkától, mint viszonyítási alaptól.* Ennek egyik okát Kornai abban diagnosztizálja, hogy a haszon valójában nem „normál nyereség", továbbá, hogy a struktúra megmerevedik: nem érvényesül a tőke reallokációja, a reáltőke nem áramlik át a veszteséges helyről a jövedelmező felé, így nem alakul ki a társadalmilag elfogadott nyereségrátanorma.[33] A jelenség mögött azonban még mélyebb gazdasági összefüggés rejlik, amelyet Szabó Kálmán vizsgált részletesen. Egyfelől ő is feltételként szabja, hogy a társadalmi munkát a különböző összetételű ágak között az effektív szükségletek arányában osszák el. Ugyanakkor a korlátozott piaci feltételek mellett az a tendencia, hogy ne mindenütt és ne közvetlenül menjen végbe egyenlő társadalmi átlagmunkák cseréje. Így deklinált csereérték alakul ki, ahol az átlagosnál nagyobb, vagy kisebb munkamennyiséget ismernek el társadalmilag szükségesnek.[34] Miközben tehát a közgazdasági elmélet egyrészt azt a követelményt támasztja az árrendszerrel szemben, hogy az értékár segítségével a piaci szabályozás érvényesüljön, maga bizonyítja egy alapfeltétel: a társadalmi átlagmunkák cseréje hiányát. Másfelől az értékár előnyei mellett a termelési ártípus kihasználatlan marad; ezek nem az értéktörvény érvényesülési módjai, hanem csak kalkulációs sémák; végül az áladminisztratív árképzés mind a társadalmi átlagmunkától, mind a piaci egyensúlyhelyzettől eltéríti az árkialakítást.

Ilyen körülmények között a jogi konstrukció ellenére a gazdasági tartalom következtében még a hagyományos szabad árak esetén sem beszélhetünk *valóságos szerződéses árakról;* az árban való megállapodás az árképzés gazdasági sémáinak és az értéktől való eltérés standardizált mértékének függvénye. Nem beszéltünk az adminisztratív, vagyis a rögzített (fix) hatósági árakról, amelyeknek jelenléte a szerződésben csupán egy üres rovat kitöltését jelenti. Fontosabb számunkra a harmadik kategória, amelyet Kornai szerződéses árnak, vagyis walrasi egyensúlyi árnak nevez, s amely az árszabályozásban közgazdasági háttere alapján a kompetitív ár (versenyár) elnevezést kapta. Az intézményt az 1979-es reformfázis, közelebbről a 6/1979. (XI. 1.) ÁH rek. vezette be, ám az árjogszabályok szüntelen alakuláson mennek keresztül: ez a friss jogszabály csak 1981-ben két kiegészítésre szorult.

Az új árforma által érintett termelői és termelési kör a jövőben tovább bővül — innen a bevezetőben említett trendvonal igazolása. A 103/1980. (Á. T. 8.) ÁH sz. közleményben tették közzé a VI. ötéves terv árpolitikai iránymutatását. Ennek zárókövetkeztetése: „Az árrendszer alapelve a folyamatos igazodás a nemzetközi versenyárakhoz." Kettős irányzatot fogalmaz meg: a versenyárak érvényesülését, s azoknak a külkereskedelmi alapú kialakítását. A rek. is úgy definiálja a versenyárat, mint a hosszabb időn át (vagy negyedévre visszamenően) érvényesíthető *export-import ár* belföldi alkalmazását. A kiindulás logikus, hiszen a verseny nemzetközivé válása folyamatában a világpiaci áralakulás a mérce; azon belül pedig a kompetitív árak a nem rubel elszámolású viszonyokban jönnek létre, hiszen a rubel-elszámolású szférában a gazdaságpolitikai-központi szabályozási tendenciák korlátozzák a versenyt, s így a hatékonyság *közvetlen* információs bázisát a kompetitív árak adják. Mivel pedig a külkereskedelmi piaci árakban nem érvényesül a hazai korlátozott piac és az áladminisztratív árak torzító hatása, a versenyár ott alakul ki ténylegesen, ahol a verseny valójában zajlik: a nemzetközi árucserében. Így ehhez célszerű igazítani a belföldi árképzést ahhoz, hogy adott vál-

[30] Gyorsjelentés, 4. old.
[31] *Kornai:* i. m. 389—392. old.
[32] *Kornai:* i. m. 384, illetve 379., s köv. old.
[33] *Kornai:* i. m. 392. old.

[34] *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Kiadó, Bp. 1964., 311., ill. 362., s köv. old.

lalat globálisan kompetitív árakat alkalmazhasson. Gazdasági oldalról ez a szisztéma, amint arra Wöhlkennél hivatkoztunk, az árucserét elemző közgazdászok egybehangzó álláspontja szerint jól szolgálja a piac kettős funkcióját: a termelési tényezők (munka, föld, tőke) és a jövedelmek leghatékonyabb elosztását a társadalomban. *Az ok és okozat azonban az elvárásokban felcserélődik:* Samuelsonnál a keresleti és kínálati, az ár- és bérgörbe metszéspontján alakul ki az egyensúlyi ár, míg Csikós-Nagy felfogása szerint a piaci ár létrehozza a keresletet és kínálatot, valamint az árak és bérek egyensúlyát.[35] A kétféle megközelítés közös magja nem más, mint az értéktörvény hosszú távú érvényesülésének elismerése, ami *okává lesz annak,* hogy hosszú távon a társadalmilag átlagosan szükséges munka realizálódik az értékesülési folyamatban, ha itt a szükséges munka nem a többletmunkához viszonyított kategória, hanem a termékegységre jutó átlagos munkamennyiség. A versenyár így a hatékonyság mércéjévé, a költségcsökkentés és a műszaki haladás ösztönzőjévé válik, egyúttal az értéktöbbletráta növelése szocialista gazdaságban a társadalmi tiszta jövedelem növelése irányában hat. *Jogiakarati szempontból itt beszélhetünk tiszta szerződéses árról,* hiszen a folyamat részelemeit az árubirtokosok cserére vonatkozó megállapodásai adják; a piaci akaratnyilvánítások sorozatán keresztül alakítva az érték realizálásának lehetőségeit. *Ez a szerződés az ár révén vezérli az értékesülési folyamatot, így az ár központi szerephez jut a szerződésben.* Ily módon a kompetitív ár a szerződés valóságos akarati elemévé is válik és kettős hatás alatt formálódik: a piaci-szerződéses viszonyok és a vállalat belső, gazdasági feltételei determinálják. Nem elvont belső gazdasági kalkulációk és normába öntött mesterséges ármodellek jelennek tehát meg a szerződésben, hanem a felek gazdasági és piaci lehetőségeitől vezérelt valóságos akarata a szolgáltatás és ellenszolgáltatás összemérésére, amelyben motiválóként ott szerepel az egyenértékek kifejezésére való törekvés. A folyamatból kitűnik, hogy ez *az akarati-jogi viszony nem azonos valamely jogdogmatikai konstrukcióval,* csupán az árutermelő gazdálkodási forma egy tiszta realizálódási modellje, amely a felszínen akarati formát ölt. Ehhez az akarati jelenséghez a jog ad megfelelő leíró módszert és érvényesítési biztosítékokat, hiszen nyilatkozatokban jelenik meg, s e nyilatkozatok hitelessége, betartása, az értük való helytállás módja és a megszegésükért való felelősség formái már jogi fogalmak, melyek a szerződési rendszer elemeit alkotják. *Azt mondhatjuk tehát, hogy ha az ár szerepét vizsgáljuk, a jog szerződési kategóriái a tiszta versenyárak modelljére épülnek.* Látszólag mi sem lenne egyszerűbb, mint hogy a szerződések hatékony piacszervező működése érdekében általánossá tennék a kompetitív árat a népgazdaság egészében. Bár jogi megfontolások nem adhatnak öncélú gazdasági irányelveket, éppen a szerződés tiszta, akaratigazdasági tartalma indokolná ezt, hiszen az árutermelés piaci funkcióját mozdítja elő. Vannak azonban a versenyáraknak intern, gazdasági korlátai, amelyekről tudomást kell vennünk.

Az árutermelő gazdálkodási formának a különböző termelési módokban közös törvényszerűségeiről van szó. Mint láttuk, Wöhlken a piaci reguláció két feltételét állítja fel: azt, hogy a piac kedvezzen a versenynek, s azt, hogy a vállalatok képesek legyenek az adekvát piaci reagálásra. Sokan foglalkoztak már a hazai piacon uralkodó monopolisztikus jelenségekkel, ami fékezi a versenyt, eltorzítja a reagálási képességet.[36] Kiküszöbölésükre hivatott éppen a külkereskedelmi alapú versenyárképzés, mely a cserearányokat nemzetközivé tágítja, másfelől a vállalati struktúra átalakítása, a kis- és középvállalatok „vállalkozási típusú" modellje, amely a versenypiac élénkítésének szervezeti eszköze lenne.[37] Mindezek a megoldások kétségkívül növelik a hatékonyságot, *fokozzák* a piac szervező szerepét, *közelebb viszik a szerződéseket tényleges* funkciójukhoz. Tudomásul kell azonban venni, hogy a versenypiac, azon belül a tiszta kompetitív ár modellje ideáltípus, amelyet számos ellenhatás keresztez, és tényleges korlátját adja. A 70-es évek közepén az ágazati árpolitikában erős aggályok éltek a kompetitív árakkal szemben amiatt, hogy nem adnak kellő tájékoztatást a termékek nemzeti értékarányairól. Ezt az aggályt a szabályozás részben igazolja. Célja ugyanis nem a nemzeti értékarányok közvetítése, hanem a világpiaci méretű árucsere viszonyaiba való bekapcsolódás (ami magában rejti azt a kockázatot, hogy az árcentrum említett deklinációja fokozódik). A 13/1981. (IV. 18.) ÁH rek. például akkor is lehetővé teszi a korábbi exportár belföldi érvényesítését, ha a külkereskedelmi ár csökken, de az export volumene fokozódik. Így a kompetitív árképzés egyetlen gazdasági elvet helyez előtérbe: a világpiacon elfogadott szükséges munka átlagosként való érvényesítését. Ez viszont álláspontunk szerint nem jelent aktív piacbefolyásoló tevékenységet, csupán a nemzetközi piaci erőviszonyok elfogadását. Másfelől a kompetitív ár nem jelent automatikusan tiszta versenyárat, sem a külföldi, sem a belföldi piacon. A monopolhelyzetek be-

[35] *Samuelson:* i. m. 110. old.; *Csikós-Nagy:* Új árforradalom árnyékában. 139. old.

[36] A reform kezdete óta többen is észlelték a diszfunkciókat és definiálták a piaci reagálás követelményeit. L.: *Csanádi* György: A szerződési rendszer továbbfejlesztésének problémái. In: Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1967., 33. old.; *Timár:* i. m. 123. old.; *Lukács* Imre: Ellenőrzésünk rendszere és módszertana. Építésügyi Tájékoztató Központ, 1976., 29., s köv. old.; *Aradi* Béla — *Gáspárdy* László: A gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak néhány jogi problémája. Jogtudományi Közlöny, 1981. 1. sz.

[37] *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth Kiadó, Bp. 1979., 139. old.

folyása nem szűnik meg automatikusan több termelő együttes jelenlétével, az egyszerű alternatívák megteremtésével. Chamberlin a monopolista verseny vizsgálata során kimutatja, hogy milyen előfeltételektől függ a tiszta versenyár. Így ha a versenyzők termelési mennyisége azonos, az egyensúlyi ár alacsonyabb mint a monopolár, mert az eladók sokan vannak, de csak akkor esik le a tiszta versenyár szintjére, ha a számuk korlátlan a piacon. A versenyár monopolista befolyásmentessége ugyanis akkor valósul meg, ha a versenyzők száma elég nagy ahhoz, hogy elhanyagolhatóvá tegye bármelyikük hatását az összes többire. Ezentúl a már említett keresleti és jövedelemgörbék számos hibát tartalmaznak.[38] A hazai szerzők a munka szerinti elosztás elvének érvényesülési feltételeül is azt az ideális helyzetet tételezik, amelyben az árak teljesen megfelelnek a társadalmi ráfordításarányoknak (értéknek), a bérek pedig a teljesítményarányokhoz igazodnak.[39] Samuelson a verseny kritériumául Chamberlinhez hasonlóan a nagy számok törvényének feltétlen érvényesülését szabja.[40] Egyúttal definálja az eltérés — bizonyított — tényezőit. „Újra és újra eszünkbe kell hogy jusson, hogy a közgazdászok mennyire szigorú meghatározást adtak a ‚tökéletes versenyről' — a valóságban a verseny sohasem tökéletes." A piaci információk hiánya, a rugalmatlan reagálás a kínálatot deformálja, míg a termelési eljárások relatíve lassú terjedése miatt sosem áll be a költségminimum. Ezek a szabad piac hibaforrásai, míg a monopolista elemek további számottevő eltérést okoznak: mesterségesen eltorzított keresletstruktúrához, az erőforrások hibás és költséges allokációjához, monopolista profithoz vezetnek. A tökéletes versenyhez nem elégséges néhány rivális puszta jelenléte. Következtetése szerint a kompetitív árrendszer a gazdaság szervezésének egyik, de nem egyetlen útja, nem szabad egyoldalú csodálat hibájába esni. Az érvelést színezi, hogy a csodálók közé sorolja azokat a szocialista gazdaságokat, amelyekben a piaci árak szerepét erősítik.[41] Érdemes ezért Kornainak a szocialista viszonyokról adott matematikai elemzését is figyelembe venni. A szocialista szerzők nagy része ugyanis kiemelt szerepet tulajdonít az áraknak a gazdálkodás szabályozásában.[42] Kornai modelljében a hiány alapelem, a puha költségvetési korlát döntő momentum, így ezek jelenléte esetén a reform ellensúlyozó hatása mellett is számot kell vetnünk *az eredménnyel:* a vállalatok majdnem kielégíthetetlen keresletével, amelyet nem befolyásol az áremelkedés — így az árnak nincs tényleges ösztönző-befolyásoló hatása. Másfelől az output áremelés lehetősége az összesített termelési volument nem növeli számottevően, így a kínálat sem kellően árérzékeny. A nyereségérdekeltség elsősorban az árfelhajtási tendencia intenzitását növeli, a vevő alacsony ellenállása mellett. Az ellenállás alacsony fokát magyarázza, hogy az eladók és vevők láncolatában amit az eladó nyer, azt — tartósan — nem veszíti el a vevő, hanem folyamatosan továbbadja.[43] A kör itt bezárul, mert a feloldási módok is ellentmondásosak. A gazdaságirányítás még nem távolodott el lényegesen a puha költségvetési korláttól; a hiány nem szűnt meg; érvényesül az alacsony költség- és nyereségérzékenység. Az adminisztratív és áladminisztratív árak, valamint az ártámogatások rendszere Kornai szerint sem teljesértékű megoldás, míg a kompetitív árnak mind piaci, mind szervezeti torzító tényezői vannak. Kialakul a kompromisszum, a vegyes ármechanizmus különböző elemeinek hullámzása, azon belül pedig a kompetitív szféra relatív erősödésének tendenciája, a költségvetési korlátok megkeményedése a piac bővítésére irányuló erőfeszítések mellett. Mindez csak folyamatában teszi lehetővé, hogy az árak jobban közelítsenek a szerződési modell felé.

Következtetéseink levonása előtt át kell tekintenünk néhány — a gazdasági ellentmondásokból adódó — jogalkalmazási problémát. A kiindulópont — mely szerint az ár a szerződés lényeges tartalmi eleme, s az abban való megállapodás elmulasztása — hatósági ár hiányában — a szerződést érvénytelenné teszi — ma már nem vitás.[44] Ezt az elvet — amely a Ptk. 226. §-án, valamint a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 4. §-án alapul — a Legfelsőbb Bíróság GK 19. sz. állásfoglalása is megerősítette. Az ár jogilag nem más, mint visszterhes szerződés esetén pénzben meghatározott *ellenszolgáltatás*, vagyis a jogosult-kötelezetti modellben a *jogosult* szerződésszerű teljesítésének: a jogviszony tárgyának meghatározása, ahol a jogviszony tartalma a jogosult részéről bankszámlapénz fizetése. Ebből az következne, hogy a jogalkalmazás során főszabályként a szerződés szerinti ellenszolgáltatáshoz kell viszonyítani a kötelezett teljesítését. Ezzel szemben a jogvitákban a tényleges helyzet annak vizsgálata, hogy a *jogosult* szolgáltatása hogyan viszonyul annak a szerződésben meghatározott mértékéhez; mennyivel többet, illetve kevesebbet kelljen fizetni a szerződéses árhoz képest, ami csak közvetve, többnyire mint keresetindítási jogcím vezet a kötelezetti teljesítés vizsgálatához. Gya-

[38] *Chamberlin* E.: The Theory of Monopolistic Competition. Oxford University Press, 1949., 54., ill. 116. és 173. old.

[39] *Faluvégi* Lajos: i. m. 57. old.

[40] *Samuelson:* i. m. 109. old.

[41] *Samuelson:* i. m. 114., s köv. old.

[42] Az ár termelés-szabályozó és ösztönző szerepéről, központi jellegéről a vállalati gazdálkodás orientálásában. L. *Csanádi* György: Jogi szabályozás, mint a gazdaságirányítás eszköze. In: Népgazdasági tervezés és irányítás. 404. old. *Berei* Andor munkaközössége: A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Kiadó, Bp. 1974., 210. old.; *Csikós-Nagy:* Szocialista árelmélet és árpolitika. 20. old.

[43] *Kornai:* i. m. 382—384. old.

[44] *Visky* Károly szerk.: Az árak és a szerződések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969., 59. old.

korlatilag a szerződéses árak szabályszerűségét, megfelelőségét vitatják anélkül, hogy az árra vonatkozó kikötést bármelyik fél megtámadta volna. A jogcím lehet pl. mennyiségi vita, amikor a megrendelő a kiszámlázott munka elvégzését vitatja. Az eredmény azonban a ténylegesen elvégzett munka felmérése alapján nem az, hogy az megfelelt-e a szerződés szerinti eredménynek, árunak, hanem hogy a mennyiségi adatokhoz a teljesítéskor hatályos árszabályozók szerint a) milyen ár rendelhető; b) a számla megfelel-e ennek az árnak. (Fővárosi Bíróság G 45 672/1980; G 45 946/1980.) Az első perben a szakértő azt vizsgálta érdemben, hogy a kivitelező az árvetésbe állított tételeket jogosan számította-e fel. A szabad áras szerződésben a kivitelező fenntartotta azt a jogát, hogy a szerződést módosítsák a 3/1980. (I. 19.) ÉVM—ÁH r. 15. § (3) bek. b) pontjára figyelemmel, a többletköltségek tételes elszámolása alapján. A szakértő feltárta, hogy ez a tételes elszámolás nincs alátámasztva, a tétel képzése ellenkezik az árszabályozó rendelkezésekkel, és megállapodás sem volt a módosítás elfogadására. Bár az igényt a bíróság elutasította, a jogvita azt mutatja, hogy nem érvényesül a gyakorlatban a szerződéses árak pontos meghatározásának követelménye, és számos lehetőség van a bizonytalan elemek meghagyásával az utólagos igényérvényesítésre, ami ellenkezik a GK 19. sz. állásfoglalás 1. pontjával. Az építési-szerelési munkákat maga az állásfoglalás 7. pontja veszi ki az input áremelkedés továbbhárításának tilalma alól, minthogy itt a jogszabály másképp rendelkezik.

A Ptk. 226. § (4) bekezdéséből következik, hogy a hatósági árat főszabályként a teljesítéskor kell megállapítani, ami a tételes költségvetésekkel, hatósági megkötések figyelembevételével kialakított árak szerződéses árjellegét illuzórikussá teszi. A szabályozásból következik, hogy az említett állásfoglalás 7. pontjával összhangban a *szabad árak* körében ne lehessen a teljesítéskor eltérni a szerződés szerinti ártól. A R. Átalányárra vonatkozó szabályai pl. kizárják az árkülönbözeti mutatók érvényesítését: így az átalányár az árnak a szerződésben határozott összegben való megállapítása. Amint láttuk, a szabad árak más eseteinél a gyakorlatban érvényesíthetők az áreltérések. Így egyes szerzők szerint az ár határozott összegben való megállapítása nagy kockázatot jelent a felek számára, s a szerződési érdekösszhang a kockázat megosztását igényli. E nézet célszerűnek tartja az ár olyan meghatározását, amely nem teszi azt definiálatlanná, de lehetőséget biztosít a szerződéskötés és a teljesítés időpontja között bekövetkezett árváltozások figyelembevételére.[45] A joggyakorlat azt mutatja, hogy a hosszabb távú szerződések esetében *a szerződés szerinti áron való teljesítés jelent kivételt.* Nem osztjuk azt a nézetet, hogy a határozott ár a felekre aránytalan kockázatot jelent, hiszen akkor nem funkcionálhatna sem az átalányár, sem a külkereskedelmi alapú kompetitív ár. A biztonságot növelik a negyedévenként kiadott árkülönbözeti mutatók. Az ipari szabad árak körében is létezik az árkockázati fedezet, amely ma már kalkulációs elemmé teszi az áremelkedéseket (az építőiparban havi 4, az iparban havi 3 ezrelék). A tények azt mutatják, hogy az átalányárak és kompetitív árak kivételével a *szerződés szerinti ár szerepe csekély;* csupán az esetleges hitelfelvételeknél orientál, de hosszabb távra nem megbízható a teljesítés szempontjából.

Az elmondottakat igazolja a Fővárosi Bíróság Gazdasági Kollégiumának 1980. El. II. C. 46. számú jelentése is, mely ugyancsak elemzi az árperek gyakorlatát. Az árakkal kapcsolatos leggyakoribb perek közé, konkrét példákkal alátámasztva a következő jogvitákat sorolja: a) a költségvetésben szereplő anyag helyett drágább (!) anyag beépítése — önkényesen; b) az új hatósági beszerzési ár továbbhárítása; c) a normák túllépéséből eredő többletköltség érvényesítése: d) indokolatlan pótlékfelszámítás (a leggyakoribb eset: a „különleges körülmények" címén); e) szabad ár felszámítása maximált ár helyett. A megrendelő tipikusan elfogadó helyzetét tükrözi, hogy az árakkal kapcsolatos gazdasági perekben a fellebbezés kivételes eset. Az utóbbi tény arra is visszavezethető, hogy az ár csak mint akarati elem válik a szerződésben jogi jelenséggé; tartalmát olyan összetett gazdasági számítások adják, amelyek a szakértői kompetencia körébe tartoznak.

Az általunk adott kép természetesen szubjektív, mert láncszemekből igyekszik a láncolatot, részekből az egészet összeállítani. Láttuk, hogy az árformák mindegyikének megvannak az indokai és korlátai, s hogy a kompetitív árak bevezetése, bár máris érezteti hatását, nem egyedüli megoldás, mert nem tiszta feltételek között érvényesül. A monopolhelyzet és erőfölény még mindig jellemzi a gazdasági szerkezetet, s a piaci szabályozás egyik fő akadálya, hogy maguk a vállalatok még nem tanulták meg e piac „játékszabályait". Másfelől a kompetitív árrendszer okain túl okozatai sem abszolutizálhatók. Az állami beavatkozást nem nélkülözheti még a piaci gazdaság sem. A szocialista gazdaság felismerte az értéktörvény jelentőségét, az árutermelés szükségszerű voltát.[46] Ugyanakkor a tőkés piacgazdálkodás stabilitása (így pl. az ipari és nyersanyagárak cserearányromlásából eredő feszültségek levezetése) beavatkozást igényel.[47] Másfelől ez a beavatkozás első-

[45] *Kálmán* György: A szerződések szervező ereje a gazdálkodó szervezetek kooperációjában. ÉGSZI Gyorsjelentés, 1981. 17. sz. 3. old.

[46] *Butenko,* A. P.: Obscseje i szpecificseszkoje v szocialisztics eszkom razvitii. In: Mirovaja szocialisztics eszkaja szisztema. Izd. Nauka Moszkva. 1971. 76. old.

[47] *Balogh* T.: Planning for Progress — A Strategy for Labour. The Fabian Society, London, 1965.

sorban az ún. „Keynes-i forradalom" elméletén alapul és nem célja a társadalmi elsajátítás, csupán bizonyos egyensúlyteremtés a piaci viszonyok mellett.[48]

Az árstabilitás és a gazdaságpolitikai célok érdekében a szocialista állam nem mond le az árszabályozásról és az árakban a preferenciák érvényesítéséről.[49] Így a jövőre is igazoltnak látjuk az árrendszer görbéjét; a meglevő árformákat kell közelíteni a piaci realitásokhoz, ha erősíteni kívánjuk szerződéses árjellegüket. A szerződéskötési folyamat erősítheti ezt a tendenciát, ha a felek kölcsönösen felismerik az árkialakítás *jogi lehetőségeit*. Megkíséreljük összefoglalni, hogy mit tartunk lényegesnek a szerződéskötés során az ár meghatározásakor. Elsősorban az ár és minőség összhangjának követelményét kell rögzíteni, ami szükségessé teszi az ellenőrzés módjának pontos meghatározását. A szerződés szerinti minőséget a terv tartalmazza, de a tervtől való eltérésekre szigorúbb feltételeket kell szabni. A kompetitív ár kockázata egyúttal a tervhez való kötöttség kockázata is kell, hogy legyen; ami másfelől szűk beszerzési keresztmetszet esetén irreálissá teszi a kompetitív ár mértékét. Az árformától függő árváltoztatás feltételeit egyértelműen, a szerződésben kell meghatározni; jogi konzekvenciákkal jár az ármodósítás lehetősége, annak módja és minimális-maximális mértéke, az érvényesíthető pótlékok és felárak tartalmi indokolása. Semmiképpen sem értünk egyet pl. annak a szövetkezetnek — elfogadott — szerződési ajánlatával, mely a belső kalkulációs szabályzat hiányában 6% bruttó fedezet ideiglenes megállapítására irányult, de fenntartotta a jogot ennek a saját szabályzatától függő módosítására. Természetesen az elfogadó vállalat perben kifogásolta — eredménytelenül —, hogy a számlában a szövetkezet 45,8%-os bruttó fedezetet érvényesített. (Fővárosi Bíróság G 44 190/1980.)

A szerződéskötés, mint jogi aktus is körültekintő munkát igényel ahhoz, hogy a gazdasági tényezők „szerződésellenes" hatása ellensúlyozható legyen. Kornai a jog tekintetében meglehetősen szkeptikus. „A hagyományos jogászi világkép a gazdaságban az *adásvételi* szerződési modellre — a felek egyenjogúságára és mellérendeltségére épül. Ez a közgazdaságban — illúzió."[50] A szerződéskötési tevékenység, mint *jogi* folyamat azonban erősítheti a gazdasági átalakulást: a hiánygazdaság fokozatos felszámolását és ennek során az árak érvényesítésében az értéktörvényhez való közelítést. Az elmélet számára a fő tanulság, hogy a szerződés piacszervező hatását ne kezelje „metafizikai-jogi illúzióként", hanem valóságos lehetőségeit és korlátait vegye figyelembe. A gyakorló jogász számára pedig világossá teszi, hogy a gazdasági jogban ma már nem elégséges a jog elvont alkalmazása, hanem szükség van a gazdasági környezet ismeretére.

Aradi Béla

[48] *Galbraith:* i. m. 29. old.; *Keynes* J. M.: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965., 244. old.

[49] *Timár:* i. m. 125., s köv. old.; *Csikós-Nagy:* Szocialista árelmélet. 165., s köv. old.; Új árforradalom. 139. old.

[50] *Lenkovics* Barnabás: Kornai Jánossal a hiányról folytatott beszélgetés jegyzőkönyve. Jogtudományi Közlöny, 1981. 5. sz. 441. old.

Találmányok, újítások és a környezetvédelem*

I.

Az előző részben bemutatásra került, hogy a környezetvédelmi érdekekkel kapcsolatos tudományos-műszaki szellemi termékek hogyan felelnek meg a szabadalmazhatóság követelményeinek — újdonság, haladó jelleg, műszaki jelleg, gyakorlati alkalmazhatóság. Emlékeztetőként azt kell csak megismételni, hogy mely tudományos-műszaki megoldások azok, amelyek a környezetvédelem szemszögéből jelentőséggel bírnak: egyrészt azok a megoldások, amelyekből valamilyen módon a környezetre veszély vagy sérelem háramlik; másrészt a környezet megóvását, tisztántartását, vagy éppen a szennyeződésektől való utólagos megtisztítást eredményező megoldások; végezetül a környezet állapotát, a környezetet ért sérelem minőségét és mennyiségét mérő berendezések és eljárások tartoznak ide.

Megvizsgáltuk, hogy a környezetvédelem szempontrendszere hogyan épülhet be az általános szabadalmazhatósági feltételek rendszerébe, mit kell az OTH illetékeseinek figyelembe venni a szabadalmi eljárás, a vizsgálati eljárás lefolytatása során.

Felvetődik viszont a kérdés, hogy az emberi környezet mindinkább fokozódó veszélyhelyzete nem tenné-e indokolttá egy újabb szabadalmazhatósági kritérium beiktatását az eddigiek közé, amely kritérium úgy hangozhatna, hogy *a szabadalmazni kívánt találmányi megoldás nem okozhat környezeti károsodást, nem sértheti a környezetet, akár az ember természetes, akár mesterséges környezetéről legyen is szó.*

Hogyan kerülhet szóba egyáltalán ilyen megoldási módnak a gondolata is? Sajnálatos módon a környezetre háramló veszély és a kör-

* Ez a cikk a szerzőnek a Jogtudományi Közlöny 1981. 12. számában megjelent tanulmánya gondolatmenetét viszi tovább. *(Szerk.)*

nyezetet a tudományos-műszaki eredményekből ért sérelem már túlmegy a megengedhető tűréshatáron. Vegyük pl. a levegőszennyeződés hatását a környezetre: „A légszennyeződés veszélye abban áll, hogy hatására károsodik a talaj és a bioszféra, megváltozik a felszíni vizek kémiai összetétele, károkat szenvednek a különböző emberi javak, károsodik az ember egészsége."[1]

Akár a levegőszennyezést, akár a vízszennyezést, akár a zajártalmat, vagy a hőszennyeződést, a talaj károsodását, vagy bármilyen más környezeti károsodást veszünk a vizsgálódás tárgyának, a tudományos-műszaki vívmányok valamilyen megoldási hiányossága kerül minden esetben a vádlottak padjára. Előfordul persze nagyon sok esetben az is, hogy az emberi tényező okozza a káros hatásokat, a tudományos-műszaki eredmények helytelen alkalmazása. Ez a kérdés jelen írás tárgyát ugyan nem képezi, ezért kifejtésre nem is kerül, de mindenképpen meg kellett említeni, nehogy úgy hasson, hogy az új műszaki megoldásokat eleve „szükséges rosszként" fogjuk fel.

Természetesen a tudományos-műszaki eredmények létrehozása, alkalmazása mindig az emberi cselekvés függvénye, ezért is lehet jogszabályi úton befolyásolni, de itt az újat, a jobbat akaró tudatos emberi magatartásról van szó, szemben az előző bekezdésben említett hibás emberi magatartással. A jogszabály ebből következően megadhatja a kereteit a tudományos-műszaki eredményeket létrehozó emberi magatartásnak, elősegítve ezzel a környezetvédelem érdekeit.

Mindezek ellenére sem tartanám helyesnek, ha átesve a ló másik oldalára, az eddig alkalmazott négy szabadalmazhatósági ismérv mellé ötödikként felvennénk a környezetvédelmi szempontot is, mivel könnyen lehetnek olyan megoldások, amelyeknél a környezetre háramló veszély vagy sérelem jelen fejlettségi fokon nem küszöbölhető ki teljesen, de az adott megoldásra a népgazdaságnak szüksége van. Ugyanakkor az már nem túlzó álláspont, ha a szabadalmazható találmányok kritériumainál alkalmazunk egy olyan *segédszempontot, vagy inkább jogszabályban lefektetett vezérelvet*, mely a környezet fokozott megóvását célozná és valahogy így hangozhatna: *„A szabadalmazásra benyújtott új, haladó jellegű, a gyakorlatban alkalmazható műszaki megoldásoknál törekedni kell arra, hogy ezek a megoldások a környezetet a lehető legkisebb mértékben veszélyeztessék. A környezetvédelmi szempontokat az OTH a vizsgálati eljárás során érvényesíti."* Ezt a segédszempontot pedig leghelyesebb a haladó jellegről szóló szakasz egy önálló bekezdéseként elhelyezni.

Tovább követve a Szabadalmi törvény gondolatmenetét, eljutunk a szabadalmi oltalomból kizárt találmányok köréig, amelyek: gyógyszer, vegyi úton előállított termék, emberi vagy állati élelmezésre szolgáló termék; azon termék vagy eljárási szabadalmak, amelyeknek a hasznosítása ütközik jogszabályba, vagy társadalmilag elfogadott erkölcsi szabályba; végül a korábbi elsőbbségű szabadalom tárgyával egyező tárgyú szabadalmak köre. [1969. évi II. tv. 6. § (3) bek.]

Hasonló megoldásokat találhatunk a külföldi szabadalmi jogszabályokban. Így pl. a Szovjetunió megfelelő jogszabályának — rendelet a felfedezésekről, a találmányokról és az újítási javaslatokról — 21. cikkelye szerint nem találmány: — a szervezési és gazdaságirányítási módszerek és rendszerek; — egyezményes jelölések; — műtárgyak, épületek és terület tervezésének tervei és vázlatai; — nevelési, tanítási, oktatási módszerek és rendszerek, nyelvtani rendszerek; — kizárólag a termék külső alakjára vonatkozó javaslatok; — a társadalmi érdekkel, az emberiesség és a szocialista erkölcs elveivel ellentétben álló megoldások; — végezetül azok a megoldások, amelyek nyilvánvalóan nem hasznosíthatók.[2]

A japán szabadalmi törvény is meghatározza, hogy mely találmányok nem szabadalmazhatók: — élelmiszer, élvezeti cikk, ital, izgatószer; — gyógyszer; — vegyi úton előállított termék; — atomszerkezet átalakítása útján létrejött anyag; — amelynek tárgya az erkölcsbe ütközik, vagy a közegészségre veszélyes.[3]

Akár hazai, akár a külföldi megoldásokat nézzük, a környezetvédelmi érdekek védelme nincs önállóan feltüntetve, de itt is, ott is van olyan kizáró ok, amelybe a környezetvédelmi szempontokat is bele lehet érteni. A magyar jogban ez a *jogszabályba vagy társadalmilag elfogadott erkölcsi szabályba ütközés.* Mindkét eset olyan, amely közvetetten tartalmazza a környezetvédelem érdekkörét, hiszen a környezet megóvására kiadott jogszabályba ütközés is kizárttá teheti a találmány szabadalmazhatóságát, illetve a környezet megóvása mindinkább általánosan — de még mindig nem elég általánosan — elfogadott erkölcsi szabállyá válik, noha az általános felfogás inkább kiterjed a gazdálkodó szervezetek környezetet veszélyeztető tevékenységének elítélésére, mintsem az állampolgárok ilyen tevékenységére, amit a nagyon is önös érdekű általános erkölcsi felfogás elfogad.

A környezet ilyen áttételes védelme azonban *nem elegendő, mert bizonytalanságot hagy maga után a nem teljesen tisztázott értelmű megoldás.* Ennél némileg megnyugtatóbb a japán szabadalmi törvény megoldása, amely megvonja a szabadalmazhatósági minőséget a közegészségre veszélyes megoldásoktól. Noha ez is

[1] *Mészáros* Ernő—*Várkonyi* Tibor: A légszennyeződés helyzete Magyarországon, Magyar Tudomány, 1979. 2. sz. 96. old.

[2] Szabadalmi Közlöny, 1974. 3. sz. melléklet.

[3] *Pálos* György: A japán szabadalmi törvény. Szabadalmi Közlöny, 1972. 10. sz.

csak utalás, de sokkal közvetlenebb, mint akár a szovjet, akár a magyar jog megoldása. Mégis azt mondhatjuk, hogy kielégítőbb lenne és mindenki — mind a műszaki-szellemi termékek létrehozói, mind azok felhasználói — számára nagyobb garanciákat jelentene egy világos, egyértelmű megfogalmazás.

Megragadható tehát a környezetvédelmi szempont a negatív oldalról is, vagyis a szabadalmazhatóságból kizárt találmányok meghatározása oldaláról is. Eszerint: „A találmány nem részesülhet szabadalmi oltalomban, ha... d) a közegészségre vagy az élővilág zavartalan állapotára veszélyes, illetve a külön jogszabályokban meghatározott határértékeket a találmány által okozott szennyeződés előreláthatólag meg fogja haladni."

Ilyen külön jogszabályban meghatározott határérték a légszennyezési, szennyvíz- és csatornabírságról rendelkező jogszabályokban az egyes szennyező anyagokra külön-külön megállapított kibocsátási vagy befogadási határérték. Ehhez hasonlóan határértékeket lehet szabni a zajvédelemben, a hőszennyeződés elleni védelemben, vagy külön rendelkezésekkel határt lehetne szabni az ipari hulladékok további felhalmozódásának is. Határértékeket állapít meg a lakott területek zajára vonatkozóan egy NSZK tervezet: lakott területen az utcán a zaj legmagasabb értéke éjszaka 55 decibel, nappal 65 decibel lehet.[4]

Az ilyen kizáró meghatározáshoz azonban két feltétel együttes megléte, teljesülése szükséges: egyrészt meg kell határozni a megfelelő határértékeket a különféle környezetszennyezési formákra nézve, másrészt az OTH szabadalmi bejelentéseket elbíráló szakembereinek is az új ismeretek birtokába kell jutni, vagy a környezetvédelmi szakkérdésekben megfelelő szakértelemmel rendelkező intézményekhez vagy szakértőkhöz kell fordulniuk, ami mindenképpen növeli a vizsgálati eljárás költségeit és állóeszközökben is nagyobb beruházásokat igényel. Emellett továbbra is kétséges marad, vajon előre megállapítható-e valamely műszaki-szellemi megoldásról, hogy megvalósítása esetén mennyire szennyezi majd a környezetét.

Ennek megfelelően a fenti javaslatot úgy lehet módosítani, *hogy: „A találmány nem részesülhet szabadalmi oltalomban, ha... d) a közegészségre vagy az élővilág zavartalan állapotára veszélyes, illetve a környezetvédelemre vonatkozó jogszabályokban meghatározott általános feltételeknek előreláthatólag nem felel meg."* Az utóbbi meghatározás ugyan jóval általánosabb, de a gyakorlatban is könnyebben kivitelezhető, nem igényel komolyabb szakismereti többletet, műszerezettséget, felszerelést, sőt nagyobb anyagi megterhelést sem jelent.

Ugyanakkor igazat kell adni a már többször idézett Szentpéteri Ádámnak, aki szerint olyan rendelkezésekkel lendíthető fel legjobban a környezetvédelemmel kapcsolatos feltalálói tevékenység, amelyek műszaki előírásokat is tartalmaznak.[5] A szabadalmazhatóságból való kizárásban hivatkozott határértékeket kétségtelenül ilyen műszaki előírásoknak kell tekinteni, amelyek a feltalálóknak is kellő eligazítást adhatnak abban, hogy találmányuk szabadalmazhatóságát megállapítsák.

A megoldás útja eszerint *kétlépcsős:* először a második megoldási módozatot kell megvalósítani, általánosabb rendelkezésekkel, majd a megfelelő határértékek megállapítása, a megfelelő szakmai ismeretek megszerzése, műszeres ellátottság után megvalósítható a hatékonyabb védelmet biztosító lépés, a számszerűen megállapított technikai előírásokra való hivatkozás. Ez utóbbi azonban csak minimálisan 5 év elteltével követheti az első lépcsőt. De egyvalami feltétlenül megállapítható, mégpedig az, hogy a szabadalmazhatóságból való kizárás lehetőségeinek ilyen irányú bővítésére mindenképpen szükség van.

Természetesen a szabadalmazásból való kizártság nem helyettesítheti a környezetvédelmet pozitív oldalról megközelítő jogszabályi rendelkezéseket, ami jelen esetben a környezet tisztaságának megóvásához kapcsolódó szempontnak a haladó jelleg keretein belül és segéd, vagy kiegészítő szempontként történő érvényesítését jelenti.

Ha továbbhaladunk az iparjogvédelem szabályainak a környezetvédelem szemüvegén át való vizsgálatával a következő hasznosítható rendelkezés *a szabadalmi kényszerengedély vagy igénybevétel eszköze.* A szabadalmas találmányának hasznosítására kényszerengedély adható két esetben: ha a szabadalmas a találmányt meghatározott idő alatt a népgazdaság szükségleteinek megfelelő módon és mértékben nem hasznosította, vagy erre komoly előkészületeket sem tett és másnak sem adott hasznosítási engedélyt; illetve az ún. gátló szabadalmak esetében. (1969. évi II. tv. 21. és 22. §-ai.)

Nézzünk meg egy-két külföldi megoldást a kényszerengedélyre: Ausztriában kényszerengedély adható a szabadalomra, ha azt — meghatározott idő alatt — a szabadalmas nem hasznosította, gátló szabadalmak esetében, valamint közérdekből.[6] Portugáliában kényszerengedély adható akkor, ha a szabadalmas nem a népgazdaság követelményeinek megfelelően alkalmazza a találmányt.[7] Lengyelországban szintén meghatározott időn belül kell gyakorlatba venni a szabadalmazott találmányt, ugyancsak adható kényszerengedély, ha erre a népgazdaság szempontjából szükség van, függő szabadalmaknál, a nemzetvédelemmel kapcsolatos találmá-

[4] A zajvédelem új szabályozásának előkészítése az NSZK-ban. Műszaki Információ—Környezetvédelem, 1979. 5/6. sz.

[5] *Ifj. Szentpéteri* Ádám: i. cikk 9. old.

[6] Szabadalmi Közlöny, 1974. 11. sz.

[7] Szabadalmi Közlöny, 1976. 2. sz.

nyoknál, valamint a népgazdasági szempontból jelentős találmányoknál.[8]

Általában tehát ugyanazok a szempontok érvényesülnek a hasznosítási kényszerengedély megadásánál. Témánk szempontjából a kényszerengedély kérdésének azért van jelentősége, hogy mindenképpen alkalmazásra kerüljenek azok a találmányok, amelyek a környezetvédelem helyzetére pozitív módon hatást gyakorolhatnak, valamint a környezet állapotát megfelelő módon mérni képes eljárások és berendezések. Az természetesen nem határozható meg taxatíve, hogy melyek lehetnek azok a találmányok, amelyek a környezetvédelem jelen helyzetét pozitív irányban képesek befolyásolni, mivel ezek köre nagyon széles lehet, és semmiképpen sem azonosítható a tisztítóberendezésekkel, mert ide kell sorolni az egyszerű környezetkímélő technológiákat, berendezéseket is. Az érintett kör így nem határolható körül, minden ide tartozik, amely akármilyen csekély módon is, de javít a környezet állapotán.

Az áttekintett számos külföldi jogi rendelkezésből csak egyetlen olyant találtam, amely kényszerengedélyt biztosít a környezetvédelem érdekében. Ez pedig az Egyesült Államok szabadalmi jogszabálya, amely lehetővé teszi kényszerengedély adását, amennyiben a szabadalom használata a levegőszennyeződés megszüntetésére vonatkozó törvényben foglalt normák biztosításával kapcsolatos.[9]

Való igaz, hogy a környezetvédelem érdeke belefér a népgazdaság szükségleteinek kategóriájába, de helyesebb, ha ilyen fontos érdek esetében pontosítást alkalmazunk és külön kiemeljük a környezetvédelmi szempontot is a kényszerengedély megadásának lehetőségeinél. Esetleg a következő megoldással lehetne élni: *„Kényszerengedély adható azokra a szabadalmazott találmányokra, amelyek elősegítik a környezet tisztaságának megóvását, vagy a szennyezett környezet szennyezéstől való mentesítését, illetve azokra a szabadalmakra, amelyek révén jobban mérhető a környezet minőségének helyzete."*

A kényszerengedély megadásának lehetősége biztosítana arról, hogy nem marad olyan szellemi-műszaki alkotás kihasználatlanul, amelynek révén az emberhez méltó, tiszta környezet kialakítása könnyebben elérhető.

A találmány szabadalmazásának vannak anyagi kihatásai is, gondolok itt elsősorban a szabadalmas díjazási igényre, hiszen — valljuk be őszintén — a szabadalmast leginkább közvetlenül érintő kérdés éppen a szabadalom hasznosításáért fizetett díj. A szabadalmi díj a szabadalom hasznosságának függvénye, és szabad egyezkedés tárgya, de általában a szabadalom hasznosítása révén keletkezett többletbevétel, nyereség meghatározott — leggyakrabban 5—10 — százaléka. Önként adódik a kérdés, hogy a környezetvédelem állapotára pozitívan kiható szabadalmak esetében mi az az alap, amelytől a szabadalmas díjigénye függ. Az újítás mintájára a szabadalomnál is a pénzben nem mérhető hasznos eredményeknél az eset összes körülményeinek vizsgálat révén állapítható meg a megfelelő díjazás.

Azon találmányok körében, amelyek révén csökken a környezetre háramló veszély és sérelem mértéke, a szabadalmi díjazás összegének alapjául lehet tekinteni azt az összeget, amelyet az adott üzemnek bírságként, vagy kártérítésként ki kellett volna fizetnie, ha nem csökkentette volna a szennyezést. Ez az összeg viszonylag objektíven megállapítható az eddig ilyen címen kifizetett összegek átlagaként. Az ily módon megállapított összeg azonban csak minimális határát alkothatja a szabadalmas díjigénye szempontjából alapul szolgáló összegnek, mert a bírságtételek progresszíven emelkednek, így a jövőben nagyobb összegek kifizetésére került volna sor a kérdéses találmány hasznosítása nélkül.

A fent ismertetett megoldás még az egyszerűbben megállapítható díjazási alapképzés esetei közé tartozik, mert sokszor nem lehet ilyen — viszonylag körülhatárolható — alapokat találni. Egyébként is a fenti képlet a végletekig egyszerűsítve van, hiszen a környezetvédelmi érdekek fokozott figyelembevételének a bírság vagy kártérítés összegeit messze meghaladó pozitív anyagi kihatásai vannak. Ehhez képest a környezetvédelmi jellegű hasznosítható és hasznot hajtó találmány díjazásának kérdése nagyon összetett probléma és valóban csak az összes feltételek, körülmények egyidejű tanulmányozása és értékelése mellett állapítható meg a találmány valós értékének megfelelő díjazás. Különösen áll ez a környezeti állapot mérésére szolgáló találmányokra, ahol a díjazás alapjának semmiféle megfogható anyagi hasznot tekinteni nem lehet, és mégis a találmány alkalmazása jelentős hasznot jelent a népgazdaságnak azzal, hogy felmérheti a környezet állapotát, az egyes környezetszennyezések hatását, és alkalmas alapot biztosít a környezetvédelem tervezése számára.

Hasznos eszköze lehet a környezetet sértő találmányok alkalmazása megakadályozásának a *szabadalom megsemmisítése és korlátozása.* Az 1969. évi II. tv. 32. §-ában foglaltaknak megfelelően a szabadalmat akkor kell megsemmisíteni, ha nem felelt meg a törvényes feltételeknek, vagyis a szabadalmazhatóság kritériumainak, vagy utóbb kiderül, hogy a szabadalmi oltalomból kizárt találmányt részesítettek szabadalmi oltalomban, illetve akkor, ha nem felelt meg a találmányi bejelentés leírása a törvényes feltételeknek. A szabadalom megfelelő korlátozására akkor kerítenek sort, ha az előbb említett feltételek csak részben állnak fenn, és ezért a szabadalmat megsemmisíteni nem lehet, illetve nem szükséges.

Mint az előző részben kifejtettük, nem az a

[8] Szabadalmi Közlöny, 1976. 2. sz.
[9] Szabadalmi Közlöny, 1975. 3. sz.

fő járható út, ha a szabadalmazhatóság feltételei közé ötödik feltételnek beiktatjuk a környezetvédelem szempontjait, hanem ennél jobb az a megoldási út, ha egyrészt a haladó jelleg követelményénél vesszük figyelembe a környezetvédelem érdekeit, érvényesítve ezzel az esetlegesen segédszempontként megjelenő környezetvédelmi követelményt, másrészt a szabadalmazhatóságból kizárás lehetőségei közé vesszük fel a környezetvédelem érdekeit sértő, veszélyeztető tevékenységet.

Ehhez képest azok a szabadalmazott találmányok, amelyek így vagy úgy, de közvetlen veszélyt jelentenek az emberek természetes vagy mesterséges környezetére megsemmisíthetők, illetve korlátozhatók, akár azon az alapon, hogy nem feleltek meg a haladó jelleg szempontjainak, akár azon az alapon, hogy kizártak voltak a szabadalmi oltalomból.

Ha a környezetet valóban olyan védendő jogtárgynak tekintjük, amelynek megvédése lassacskán az emberi élet megfelelő minőségben való fennmaradásának, fenntartásának alapvető záloga, akkor azt sem kell túlzásnak tekinteni, hogy eme kiemelkedő fontosságú jogtárgyat több oldalról támasztjuk alá úgy, ahogy a gótikus építészet sem elégedett meg egyszerűen a falak felhúzásával, hanem a nagyobb biztonság érdekében külső támpillérekkel is erősítette alkotásait. Ennek megfelelően alkalmas eszköznek kell elfogadni a szabadalom megsemmisítését és korlátozását, amelynek lehetősége benne foglaltatik a jelenleg is meglevő törvényes feltételekben, ha a környezetvédelmi szempont helyet kap a haladó jelleg, illetve ezzel párhuzamosan a szabadalomból kizárt találmányok körében.

Az sem kizárt, ha feltüntetjük a környezetre háramló veszélyt vagy okozott sérelmet a szabadalom megsemmisítése és korlátozása önálló alpontjaként — valahogy így: „*A szabadalmat* — keletkezésére visszaható hatállyal — *meg kell semmisíteni*, ha . . . c) megállapítható, hogy a szabadalom tárgya a környezetre nézve fokozott veszélyt, illetve sérelmet jelent, különösen, ha a szennyezés meghaladja a külön jogszabályokban meghatározott immissziós értékeket." Az immissziós értékek meghatározása egyebekben is fontos feltétele a hatékony környezetvédelemnek. Talán helyesebb azonban, ha megelégszünk a szabadalmazhatóság feltételeinél és az oltalomból kizárásnál a környezetvédelmi szempont érvényesítésével, és akkor szükségtelen ezen a ponton is újabb rendelkezést, bekezdést beiktatni a jogszabályba.

Akármilyen megoldást is tartunk végeredményben egyedül üdvözítőnek, annyi mindenesetre biztos, hogy meg kell vonni a szabadalmat és ezzel a szabadalomból származó előnyöket az olyan találmányoktól, voltak azok bár szabadalmazva is, amelyekből a környezetre csak az eddiginél nagyobb közvetlen veszély, vagy mérhetően több szennyeződés háramlik, mert ezek a műszaki-szellemi megoldások nem szolgálják igazán a haladás, a társadalom, a magyar népgazdaság érdekeit. Az ilyen találmányok nem érdemlik meg, hogy szabadalmazásuk révén a feltaláló, vagy a szabadalmas a szabadalmi díjazás formájában többletjövedelemre tegyen szert, illetve, hogy a szabadalmat alkalmazónak az ilyen megoldás többletbevételt eredményezzen, pusztán azért, mert ők alkalmazzák ezt a „haladó" műszaki megoldást.

Egyvalami azonban mindenképpen pluszként jelentkezik az ilyen okból szabadalomból kizárt szellemi termékeknél. Ez a plusz pedig az, hogy ezeket a szellemi termékeket nem azért zárták ki a szabadalomból, vagy az oltalmi kört nem azért korlátozták, hogy most a szabadalmi jogok védelméből felszabadult megoldást nyakló nélkül alkalmazhassák azok, akik akár jogutódlás, akár licenciaszerződés megkötése révén eddig nem szereztek jogot az alkalmazásra, hasznosításra. Ebből pedig az következik, hogy a környezetvédelmi okból megsemmisített vagy korlátozott szabadalmaknál *tanácsos lenne magának a megoldás alkalmazásának is eltiltása vagy korlátozása a népgazdaság egészére nézve.* A legmegfelelőbb megoldás az, ha ilyen esetekben az OTH értesíti az illetékes ágazati minisztériumot — amelynek ágazatába tartozik az inkriminált találmány — a megsemmisítés, korlátozás elrendeléséről, ezek után pedig a megkeresett minisztérium intézkedik a környezetre veszélyes szellemi-műszaki alkotás használatának teljes vagy részleges betiltásáról, a népgazdaság által igényelt körben, méghozzá az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal meghallgatása után. Így elkerülhető az eképpen a szabadalmi jogosítványok korlátaiból felszabadult, de a környezetre valóban veszélyt jelentő találmányok elterjedése.

Végezetül a szabadalom, mint a tiszta környezet megóvásához nélkülözhetetlen iparjogvédelmi eszköz, megadásához szükséges még egy fontos kérdés tárgyalása maradt, mégpedig az Országos Találmányi Hivatal eljárása szabadalmi ügyekben, amelynek során vagy megadják a szabadalmat, vagy ezt a lehetőséget elzárják a műszaki-szellemi alkotás elől.

A szabadalmi eljárás jelen formájában alkalmas az eddigiekben leírt szempontok egyidejű érvényesítésére is, legfeljebb annyi megszorítással, hogy több figyelmet kell fordítani a környezetvédelem szempontjaira, de ehhez megfelelőek az eddig javasolt jogszabálykiegészítések. Itt legfeljebb csak arról lehet szó, hogy az új szempontok komolyabb vizsgálódást, az ügyhöz értő külső szakemberek bevonását és így, ezek eredményeképpen, az eddigi eljárásnál több időt is igényelnek. Az eljárási idő ilyen meghosszabbodása nem is okoz különösebb gondot abban az esetben, ha olyan műszaki megoldásokról van szó, amelyeknél felmerül a környezetsértés, illetve a környezet veszélyeztetésének gyanúja, hiszen ezekben az esetekben különösen fontos az alaposabb vizsgálat és nem olyan nagy tragédia, ha valamivel később ke-

rülnek alkalmazásra, ha utóbb mégis bebizonyosodik róluk, hogy az aggodalom alaptalan volt — ahogy a közmondás is mondja: jobb félni, mint megijedni. És a környezet szennyezése olyan következmény, ami méltán adhat okot az ijedtségre.

Merőben más a helyzet azoknál az új műszaki-szellemi alkotásoknál, amelyek fő célja éppen a környezet szennyeződésmentesítése, tisztántartása, vagy olyan mérési eljárások vagy berendezések közhasználatba hozása, amelyek révén pontosabban állapítható meg a környezet állapota és a környezetszennyezés mértéke. Ebben az esetben az a társadalom érdeke, hogy az ilyen találmányok minél hamarabb és minél szélesebb körben terjedjenek el, elősegítve ezzel a tiszta környezet megteremtéséért folytatott, széles társadalmi erőket tömörítő, és a népgazdaság szempontjából is nagy jelentőséggel bíró küzdelmet. Milyen megoldási lehetőségek vannak e téren, mivel lehet elősegíteni az ilyen értelmű ügyintézés gyorsítását?

Elsősorban azoknak a bejelentőknek, akik véleménye szerint egyik fő célja éppen a környezetvédelem elősegítése, találmányuk ilyen minőségét fel kell tüntetniük a szabadalmi bejelentésben, ezzel is megkönnyítve az OTH ilyen irányú eljárását. Természetesen elképzelhető, hogy egyesek csak azért tüntetik majd fel találmányukat környezetvédelmi szempontból jelentősnek, hogy ezzel biztosítsanak maguknak preferált elbírálást, de ezzel sajnos számolni kell. Már az előző mondatban benne is volt, hogy miként képzelhető el valóban környezetvédelmi jelentőségű találmányok hasznosításának meggyorsítása: *preferált ügyintézéssel.* Az ilyen szellemi-műszaki megoldásoknak elsőbbséget kell biztosítani a szabadalmi eljárásban, fel kell gyorsítani az alaki és érdemi vizsgálatot. Ahogy Yolanda Eminescu is kiemelte, helyes lenne a találmányok minél gyorsabb forgalomba helyezése érdekében preferenciális kezelést biztosítani, így pl. egyszerűsíteni a szabadalmi okirat kiadását, vagy kilátásba helyezni a fenntartási illeték mérséklését.[10]

Az eljárás meggyorsításának egyik módja pl., hogy az így kiemelt találmányoknál a Szabadalmi törvény 46. § b) pontja alapján az OTH elnöke az illetékes miniszterekkel egyetértésben a Magyar Közlönyben közzétett hirdetménnyel elrendeli a teljes vizsgálatot, eleve megkerülve ezzel a halasztott vizsgálat esetleges időbeli buktatóit. Ezen felül is a teljes vizsgálat lefolytatását minden lehetséges eszközzel elő kell segíteni, így pl. maximált eljárási határidőkkel.

Az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalnak is a rendelkezésre áll egy eszköz az olyan szabadalmak megadásának megakadályozására, amely révén csökkenthető a veszélye annak, hogy a környezetet sértő szabadalmak kerüljenek széles körben, vagy egyáltalában alkalmazásra. Ez az eszköz pedig a szabadalmi eljárások figyelemmel kísérése és a közzétett, de környezetminőségi szempontból kérdéses szabadalmi bejelentések esetében felszólalással élés. A felszólalási eljárás lefolytatása során fény derülhet arra, hogy a megkérdőjelezett találmányi megoldás valóban veszélyt jelent-e a környezetre, vagy ez a veszély csak látszólagos, vagy annyira nem jelentős, hogy gátolja a szabadalom megadását.

Hasonlóan a felszólalási eljáráshoz, a megsemmisítési eljárásban is vállalhatna szerepet az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, nemcsak a már említett meghallgatási jogkörben eljárva, hanem a megsemmisítési eljárás kezdeményezőjeként.

A szabadalomban a környezetvédelmi szempont érvényesülésének, illetve érvényesíthetőségének vizsgálatát pillanatnyilag lezárom, néhány megjegyzés erejéig átadva a szót az iparjogvédelemben alkalmazható másik fontos eszköznek: az újításnak. A know-how, mint műszaki-gazdasági ismeret, és a környezetvédelem kapcsolata minden bizonnyal hasonlóan nagy gyakorlati jelentőséggel bír, de jelen cikkben már nem kívánom tárgyalás alá venni, mert itt magának a know-hownak jogvédelmi formája is kérdéses. Ezzel nem kívánom azt mondani, hogy mindent alaposan végigtekintettünk, ami a szabadalommal és a környezetvédelemmel együttesen kapcsolatos, mert ezzel olyan érdemeket vindikálnék e cikknek, amelyek nem sajátjai. A cél mindössze az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a lehetőségek egy olyan területére, amellyel eddig csak kevesen foglalkoztak, és a magyar jogi helyzet szempontjából távolról sem kimerítően.[11]

II.

„Újítás az a műszaki, illetőleg munka- vagy üzemszervezési megoldás, a) amely viszonylag új; *b)* hasznosítása a vállalat részére hasznos eredménnyel jár; *c)* nem tartozik előterjesztőjének munkaköri kötelességei közé, vagy munkaköri kötelessége ugyan, de jelentős alkotó te-

[10] Yolanda *Eminescu:* Az ipari tulajdonjog, mint a környezetvédelem eszköze Romániában. Magyar Jog, 1975. 10. sz. 613. old.

[11] L. A. *Kopff:* A környezetvédelem és a találmányok. Magyar Jog, 1973. 4. sz. — elsősorban nemzetközi vonatkozásait tárta fel a kérdésnek; 2. Yolanda *Eminescu:* Az ipari tulajdonjog, mint a környezetvédelem eszköze Romániában. Magyar Jog, 1975. 10. sz. — ahogy hivatkozva is volt, főleg az oltalmi eljárás könnyítésére helyezte a hangsúlyt; 3. *Stiller* Ottóné: Iparjogvédelmi feladatok a környezet védelméért. Újítók Lapja, 1976. 12. sz. — az iparjogvédelmi eszközök fontosságát hangsúlyozza, de megoldási módokat valójában nem javasol; 4. *Ifj. Szentpéteri* Ádám: Környezetvédelem, iparjogvédelem. Újítók Lapja, 1978. 10. sz. — hasznos adalékokkal járul hozzá a környezetvédelmi szempontnak a szabadalmazhatósági feltételek közé való beillesztéséhez; 5. *Magyar* Árpád: Innováció és iparjogvédelem a környezetvédelem nézőpontjából. Magyar Jogász Szövetség Szövetkezeti Jogi Tájékoztató, 1979. október — különösen figyelemreméltó a szabadalmak díjazásáról írott rész.

vékenységnek minősül; *d)* nem eredményez a fogyasztói érdekeket sértő minőségromlást." [38/1974. (X. 30.) MT sz. rendelet 2. § (1) bekezdés.]

Az újítás feltételeivel most keveset foglalkozunk, mert azok nagyrészt azonosak a szabadalmazhatóság feltételeivel, kivéve az újdonságot, amely jelen esetben nem az ún. abszolút újdonság, hanem relatív, egy adott vállalaton belüli újdonságot tételez fel. Az újdonság, mint szempont azonban nem tartozik a környezetvédelemmel szorosan összefüggő szempontok közé.

Az újdonság abszolút, vagy relatív mivoltánál érdekesebb kritérium a hasznosság, mégpedig az adott vállalatnál jelentkező haszon. Itt van ugyanis a fő probléma, hogy az, ami az adott vállalatnak hasznos, nem feltétlenül hasznos az egész népgazdaságnak, elég ha most csak a környezetvédelemre gondolunk. Hányszor az okozta és okozza a fő bajt, hogy a környezetszennyezés az egyes vállalatnak gazdaságilag megéri, míg semmiképpen sem éri meg az egész népgazdaságnak, az egész társadalomnak. Itt kerül *összeütközésbe a gazdaságosság szempontja a környezetvédelem szempontjával,* pontosabban a rosszul értelmezett gazdaságossági szempontról lehet itt csak szó, mert a környezetszennyezés soha nem jelenthet gazdaságos megoldást, mivel az ily módon szerzett „nyereséget" valahol mindig vissza kell fizetni — legyen ez az ár a mezőgazdasági termények fertőzöttsége, a halpusztulás, az ember halláskárosodása, növény- vagy állatfajok kihalása, az élővizek elmocsarasodása stb.

Tehát nem engedhető meg egy ilyen megfogalmazás, mert ezzel szabad utat nyitunk a környezetszennyezésnek, méghozzá a szentesített környezetszennyezésnek.

A hasznossággal szembeállítható szempont a fogyasztói érdekeket sértő minőségromlás tilalmazása. Hiába emeli ki ugyanis az Iparjogvédelmi Kézikönyv, hogy a fogyasztói érdekeket sértő minőségromlás körébe tartozik az az eset is, ha „a javasolt konstrukció, eljárás, munka- vagy üzemszervezési megoldás növelné a balesetveszélyt, a dolgozók munkakörülményeit rontaná, növelné az egészségre káros tényezőket,"[12] az ilyen megoldás kétségeket ébreszt, nem egyértelmű, kiskapukat, kibúvókat tesz lehetővé. Tehát a fogyasztói érdekvédelem itt túl bő — abból a nézőpontból, hogy belemagyarázható a környezetvédelem, a munkavédelem, a monopolhelyzet tilalmazása egyaránt, másrészt túl szűk —, mert hétköznapi értelemben a fogyasztói érdekvédelemhez csak a fogyasztónak jó minőségű termékkel való ellátása értendő, legyen az a fogyasztó bár magánszemély, vagy termelő, és a közvetett szempontok már e körön kívül esnek, így a környezetvédelem is.

Ennek megfelelően a leghelyesebb a félreértésekre okot adó megfogalmazás megváltoztatása, közérthetőbbé tétele, ami egyben a vállalatok számára is megfelelőbb korlátokat jelenthet. A fogyasztói érdekeket sértő minőségromlás predikátuma helyett a következő megfogalmazás talán kevesebb félreértésre ad okot: d) *„az össztársadalmi érdekek szempontjából is hasznosnak minősül — így különösen nem eredményez a fogyasztói érdekeket sértő minőségromlást, és nem jelent veszélyt az ember természetes és mesterséges környezetére".*

Az újítási javaslatok elbírálásánál így ezt a kiemelt jelentőségű feltételt a javaslatot elbíráló vállalati vezetőnek is figyelembe kell vennie, mert a fenti rendelkezés egyértelmű. Így kevésbé állhat fenn a lehetősége annak, hogy a vállalati érdekek előbbrevalónak bizonyulnak a társadalmi érdekek szélesebb síkjánál. Annál is inkább, mert végső soron a vállalatnak sem hasznos a környezetre káros hatást előidéző megoldás, mert a környezetszennyezés körforgásában előbb-utóbb az adott vállalat is szenvedő fél lesz. Ezért csak annak a megoldásnak lehet létjogosultsága, amely a legkevésbé veszélyes a környezetre. A cél az, hogy minden vállalat, gazdálkodó szerv részesedjék a környezetvédelem össztársadalmi és nemzetközi méretű mozgalmában, tekintve, hogy a környezetre káros hatás révén elért időleges gazdasági előny mindenképpen az ellentétjébe fordul hosszabb távon.

A részletes szabályok kidolgozása az adott gazdálkodó szervezeti egységen belüli újítási szabályzatok feladata, amelyben a vállalati különös szintre lebontva megtalálhatók azok a veszélyforrások, amelyek a legnagyobb károkat képesek okozni, és amelyek legfőbb forrását az adott vállalaton belül kell keresni, hiszen mindenfajta vállalati tevékenység eltérő, speciális hatással van a környezetre.[13] Itt érvényesül teljes terjedelmében az újítási javaslatokat elbírálók konkrét felelőssége, a jogszabályi feltételeknek meg nem felelő megoldások engedélyezésében.

Az újítási feladattervek, pályázatok kiírása is fordíthatja az újítási kedvet olyan irányba, amelyik egyaránt hasznos a vállalat és a társadalom, a népgazdaság és a környezetvédelem szemszögéből.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az újítások elbírálásában, az újítási szabályzatok elkészítésében, az újítási feladattervek, pályázatok elkészítésében a szakszervezeteket is megilletik bizonyos jogok, így terhelik kötelezettségek is, a tiszta környezet tiszteletben tartásának kötelezettsége is.

Az újítási javaslatokkal kapcsolatban még számos kérdésről lehetne szó, e kérdés is tár-

[12] Iparjogvédelmi kézikönyv. Bp. KJK, 1978. 475. old.

[13] A környezetvédelem témájában is kiemelkedő szerepre tesznek szert a vállalati belső szabályozási formák, amelyek valós jogforrásokként funkcionálnak. Nagyon érdekes kérdésként merülhet fel a külső és belső jogforrások arányainak és a vállalati belső jogforrások és a vállalati gazdaságosság kapcsolatának vizsgálata.

gyalható legalább olyan részletességgel, mint a szabadalmazható találmányok kérdése, de itt megelégedtünk a problémafelvetés kezdeti lépcsőjével, a kérdés részletesebb tárgyalása az e téren folytatott további vizsgálódások eredménye lesz. Ugyanezt mondhatjuk el a know-howról, mint az iparjogvédelem témakörének mindinkább figyelemre méltó, de még eléggé el nem ismert területéről is.

Bándi Gyula

A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának egyes újonnan vitatott kérdései

1. Változatlanul nem jutott nyugvópontra az a kérdés az elméletben, mi a szabadságvesztés-büntetés lényegi funkciója.[1] Elsődlegesen az elítéltek társadalomtól való elszigetelése, izolálása legyen-e a követendő módszer különösebb nevelő ráhatás nélkül, vagy hogy az elítéltek munkáltatása, iskoláztatása révén — az intézeti elszigetelésen túl — jobb szakmai, műveltségi képzettséggel léphessenek ki a szabad életbe, avagy a teljes átnevelés igényével az elítélteket sokirányú nevelő ráhatásnak kell kitenni és a munkáltatás mellett érzelmileg és szemléletileg is nevelni kellene a társadalomba való sikeres visszavezetés érdekében. Az általánosabbnak mondható felfogás a reszocializáló végrehajtás mellett lép fel,[2] de hasonlóan általánosnak tekinthető nézet az is, amely a reszocializáció eredményeit hiányolja és a továbbfejlesztés irányát mindenekelőtt e területen látja megvalósítandónak.[3] A szabadságvesztés iránti legteljesebb bizalmatlanságból eredő szélsőséges felfogás szerint reszocializációs cél nem is tűzhető ki e büntetés elé, tekintsünk el a bűnözők megjavításától és megváltoztatásától. Nem sokat számít, mit teszünk, az eredmény ugyanis ugyanaz marad.[4] Főként az angolszász területeken egyre többet beszélnek és írnak arról, hogy a nevelési célzatú, reszocializáció szankciók ideológiája csődbe jutott.[5] Az USA-ban néhány év óta új kriminálpolitikai tendencia lépett színre, amely a szabadságelvonással egybekötött reszocializálási program csekély haté-

[1] E kérdést részleteiben tárgyalja *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 303—307. old. Továbbá Büntetésvégrehajtási jog II. kötet, 1977. Szerk. *Hazai* Tibor, a hivatkozott rész szerzője *Horváth* Tibor: Rendőrtiszti Főiskolai jegyzet, 11—14. old. Lásd még ehhez, valamint a jelenlegi pönológiai kutatások feladataihoz, problémáihoz: *Kaiser*, Günther: Wass wissen wir von der Strafe? In: Festschrift für Paul Bockelmann zum 70. Geburtstag. München, 1979. 923—942., különösen 929—930. old.

[2] Ilyen felfogással találkozhatunk a legújabb spanyol törvényhozásban is. Az 1978. december 27-i új spanyol alkotmány kifejezett rendelkezést tartalmaz arról, hogy a szabadságvesztésnek és a biztonsági intézkedésnek az átnevelésre és a társadalmi visszailleszkedésre kell irányulnia és nem állhat kényszermunkában. (25. cikk, 2. bek.) (Más ország alkotmányában is láthatunk ilyen szabályozást, így pl. az olasz alktomány 27. cikke kimondja, hogy a büntetés nem állhat az emberi érzéssel ellentétes elbánásban, s annak az elítélt átnevelését kell céloznia. Alkotmányok. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet kiadványa. Bp. 1972. 202. old.) Az átnevelés és társadalmi visszailleszkedés — spanyol alkotmányban megfogalmazott — célkitűzését átveszi az új spanyol 1979. szeptember 26-i büntetésvégrehajtási törvény is. *Driendl*, Johannes—*Maurer*, Markus: Spanien 1980. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft (a továbbiakban ZStW) 92. Bd. 1980. Heft 3. 745. old. Továbbá *Córdoba* Roda, Juan: Die Freiheitsstrafe nach dem gegenwärtigen spanischen Recht. ZStW 92. 1980. Heft 3. 771. old.

[3] A reszocializációval kapcsolatban többen kritikai észrevételeket fogalmaznak meg. Schultz olyan kérdést tesz fel, hogy tulajdonképpen megengedhető-e az elítélt reszocializálása, különösen, ha akarata ellenére történik. Erre a kérdésre a legradikálisabb megnyilvánulás egyrészt a teljes rezignáció (Martinson: „nothing works"), másrészt a reszocializációt sokan csak mint megengedhetőt nézik, mint az elítéltnek nyújthatót, de nem kikényszerítendőt. A reszocializáló fáradozásokkal, azok megengedhetőségével függ össze, hogy az ilyen jellegű sikeres be-, illetve ráhatás csak akkor volt lehetséges, ha az elítélt készséges volt a büntetésvégrehajtás folyamatában közreműködni. Ez jut kifejezésre a nyugatnémet büntetésvégrehajtási törvény 4. § (1) bek.-ében. E törvény az elítélti közreműködést sem mint jogot, sem mint kötelességet jelzi. Inkább a közreműködés szükségességéről van szó az elítélt oldaláról. *Schultz*, Hans: Abschied vom Strafrecht? ZStW 92. 1980. Heft. 3. 621. old. *Jescheck*, Hans-Heinrich: Die Krise der Kriminalpolitik. ZStW 91. 1979. Heft 4. 1037 s köv. old. A reszocializációra vonatkozó kritikai megjegyzések közé tartozik, hogy aki sohasem tagolódott be teljesen a társadalomba, az a személy nehezen tagolódik, illeszkedik vissza. A társadalomba való visszailleszkedés, továbbá a társadalmi modell meghatározását is feltételezi, ami ennek a fogalomnak alapjául szolgál. További kérdés, hogy minden esetben szabadságvesztés általi nevelés-kezelés szükséges-e, amikor az elkövető kétségkívül a társadalomba való új betagolást igényel. Córdoba Roda, J. válasza szerint ez a cél más eszközök, intézkedések alkalmazásával is elérhető, mint a büntetésvégrehajtás. Lásd ezekhez Córdoba Roda, J. i. m. 773. s köv. old.

[4] *Hall*, Williams: A büntetésekre, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok. JK. 1976. 12. sz. 717. old.

[5] USA-ban egyre erősebb a kétség, vajon a büntetőjog a modern felfogás szerint kirótt feladatát — a bűncselekmények elkövetését hatékonyan megakadályozni — egyáltalán teljesíteni tudja-e. A büntetésvégrehajtás általi reszocializálásban, az elítélt hatékony kezelésében már nemigen hisznek. A kritika mindenekelőtt a relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetés miatti elítéltség, elítélés ellen támad. Ez a büntetés az ún. kezelésideológián alapul és lényegében nem az elkövetett tettet veszi alapul, így igazságosnak sem tartják. *Gönczöl* Katalin: A „rehabilitációs" ideológia „csődje" — börtönreformok az amerikai kontinensen. JK. 1977. 12. sz. 659—666. old. *Jescheck*, H—H.: Die Krise der Kriminalpolitik. i. m. 1039—1040. old.

konysága miatti kiábrándulásból keletkezett. Ez a teória a büntetőjogi gyakorlatnak az elítélt szabadságába és személyiségébe való kényszerbeavatkozása visszatartásának parancsával lép fel és ez a követelmény jut kifejezésre az irányzat nevét adó „radical nonintervention"-ban.[6]

E felfogással szemben találkozhatunk optimistább nézeteket vallókkal is. Ezek a szabadságelvonással járó beavatkozásokat ugyan lehetőség szerint mellőzni és a jogállami garanciákat a bűnelkövetők számára erősíteni akarják, de a különböző kezelési, reszocializálási programok eredményeit nem értékelik negatívan, s ennek megfelelően ezeket nem megszüntetni, hanem még jobban kiépíteni akarják. Tehát javítani, bürokrácia mentessé tenni, tovább humanizálni.[7] A büntetésvégrehajtási intézetekben folytatott neveléssel kapcsolatos aggályát Schneider akként fogalmazza meg, hogy az ilyen nevelés rövid ideig tartó pozitív hatást vált ki, de nem tartós, nem hosszabb időszakra jellemző jó hatást. A tartós, eredményes hatás elmaradását az alábbi lényegi indokokkal magyarázza: a büntetésvégrehajtási-intézeti miliő mesterséges voltával és elkülönítettségével; a büntetésvégrehajtási intézet merev szerkezeti, működési szabályaival; a büntetésvégrehajtási intézetből szabadult személyekkel szembeni társadalmi reagálás hatásával. Nézeteinek summázata, hogy a bűnözésre, a bűnelkövetésre a szabadlábon folytatott nevelés és kezelés lesz a jövőben a normális, s így a megfelelő reakció.[8]

Magyarországon a szakirodalomban és az idevonatkozó jogszabályalkotásokban uralkodónak tekinthető nézet a büntetésvégrehajtás körében előtérbe helyezi az átnevelés, a szabad életre való felkészítés, azaz a reszocializáció különböző elemeit.[9] Az 1966. évi 21. tvr. értelmében a szabadságvesztés végrehajtásának célja: az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá való átnevelése. Az 1979. évi 11. tvr. 19. §-a is a célmeghatározás középpontjába egyértelműen a reszocializációt (a szabadulás után a társadalomba beilleszkedés, az újabb bűncselekmény elkövetésétől való tartózkodás elősegítését) állítja. Magunk részéről is azt az álláspontot valljuk, hogy a büntetésnek racionális célokat kell szolgálnia, s így csak reszocializáló jellegű végrehajtásnak lehet értelme. A társadalomnak az érdeke, hogy az elkövetőt a büntetés kiállása után az életre alkalmas, a közösségbe beilleszkedni tudó és törvénytisztelő személyiségként nyerje vissza. E nézetet követve pedig nyilvánvalóvá válik a végrehajtás során az egyéniesített nevelés, kezelés szükségessége és fontossága. Az ilyen nevelés sikeres folytatásához viszont megfelelően biztosított, meghatározott tárgyi (anyagi) és személyi előfeltételek szükségeltetnek. Amennyiben viszont az elítéltek megfelelő neveléséhez szükséges feltételek nem biztosítottak, ha jórészt a hátrányokozás, vagyis a védelmi reakció dominál a végrehajtás során, úgy egy önmagába visszatérő negatív folyamat alakul ki, amelyben nem jöhet létre eredményes reszocializáló hatás. Ilyenkor egyszerűen nincs vagy igen csekély esély van arra, hogy az elítélt helyesen tudjon élni a végrehajtást követően a szabad élet nyújtotta lehetőségekkel.

Úgy gondoljuk, hogy következetesebb és bátrabb kezdeményezésekre is szükség lenne a büntetésvégrehajtás részéről. Ennek egyik példájaként említhető az önigazgatás, az öntevékeny szervezetek ügye,[10] hisz a reszocializáció elengedhetetlen módszeréhez tartozik az elítéltek önálló döntésre késztetése, a helyes döntéshozatal társadalmi tréningje, a felelősségtudat, valamint az önálló, szabad életvezetésre való alkalmasság kibontakoztatása.[11] Megfelelően átgondolt és hosszabb ideig működtetett büntetésvégrehajtási feltételek híján mindez nem valósulhat meg, az elítéltek emberi tartása, önálló életvezetési, döntéshozatali képessége nem fejlődhet ki, hanem inkább a sorvadás veszélyének van kitéve. Azon — enyhe fokozatú — intézetekben viszont, ahol a gyakorlatban — inkább kísérletképpen — már érvényesítenek öntevékeny jellegű végrehajtást, ott eme elítéltek döntő többsége életvezetésre, döntéshozatalra egyébként is alkalmas.

2. Szélesebb körben elterjedt világszerte az „egységes szabadságvesztés-differenciált végrehajtási módozatokkal" elvének elfogadása. (Ugyanakkor a differenciáltság manapság túl gyakran hangoztatott, mondhatni divatos fogalmát kívánatos lenne közelebbről és mélyebben is vizsgálni, körüljárni a büntetésvégrehajtás területén.) Az leszögezhető, hogy a szabadságvesztésnél ez a differenciáltság nem merülhet ki a fokozatok számában és egymástól eltérő kialakításukban. Indokolt egyrészt az

[6] Az irányzat neve az amerikai szociológus *Schur*, Edwin M.: Radical Nonintervention. Rethinking the Delinquency Problem. 1973. könyvének címéből ered. Az irányzatról ismertetést, értékelést ad *Jeschek*, Hans-Heinrich: Lehrbuch des Strafrechts Allgemeiner Teil. Berlin. 1978. 608—610. old.

[7] *Jescheck*, H-H.: Lehrbuch des Strafrechts. i. m. 609—611. old. Továbbá *Jescheck*, H-H.: Die Krise der Kriminalpolitik. i. m. 1040. old.

[8] *Schneider*, Hans Joachim: Härtere Strafen und weniger Psychologie? Kriminalistik. 1979. Heft 2. 84—89. old. *Wehner-Davin*, Wiltrud: Fragwürdige Thesen? Kriminalistik 1978. Heft 11. 495—497. old.

[9] Így pl. *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének elvi kérdései. JK. 1974. 9. sz. 473. old. *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációhoz. i. m. 306. old.

[10] Öntevékeny szervezetekre vonatkozó baracskai kísérletről számol be *Pál* László: Öntevékeny szervezetek a büntetésvégrehajtásban. Magyar Jog, 1980. 11. sz. 1009—1011. old.

[11] Az elítélteknek szervezetileg biztosított lehetőséget kellene adni az intézeti élettel és az egyéni végrehajtási tervvel kapcsolatos kérdésekben való közreműködésre, együttes döntésre. A veszély, hogy ezt a lehetőséget puszta „alibifunkcióra" fogják korlátozni, itt különösen nagy. Azonban „igazi" beleszólás néhány ponton a szabadságvesztés által feltételezett speciális hatalmi viszonyok miatt az intézet és az elítélt között nem jöhet figyelembe. Lásd *Egg*, Rudolf: Sozialtherapie und Strafvollzug. Frankfurt/Main, 1979. 79. old.

elítéltek megfelelő csoportosítása és kategorizálása (még az egyes fokozatokon belül is), másrészt az elítéltek befogadására szolgáló büntetésvégrehajtási intézetek megfelelő specializálása. Az elítéltek és az intézetek osztályozása szükségképpen összefügg. Az elítéltek osztályozásának és nevelésének nem szabad egymástól függetlennek lennie. Voltaképpen a megfelelő osztályozás előfeltétele az eredményes egyéni nevelésnek. Ezért az osztályozás szempontjainak, a végrehajtási módoknak, a személyiség megállapításának és az elítéltek nevelésének, kezelésének, a végrehajtás szervezetének egymással összefüggő szemlélete szükséges.[12] Viszont a legtöbb országban meglevő és még megoldatlan feladat az elítéltek célszerű osztályozása, amelynek megítélése rendkívül problematikus. A gyakorlatban uralkodó — a könnyen megállapítható, külső ismérveken alapuló — statikus, pragmatikus osztályozás nem felel meg az egyéni nevelés követelményeinek. Ez az osztályozás nem tartalmazza a személyiség megállapításához szükséges változó tényezőket, de az elítélt lehetséges fejlődésének irányát, tényezőit sem. A formális osztályozási eljárás negatív megítélés és előrejelzés miatt nem ritkán az elítéltre bélyeget üt. Tudniillik minél merevebb az ilyen osztályozás, annál nagyobb a veszély, hogy az elítélt szabadulása utáni szereplése előre meghatározott és így a visszaesése mintegy előre prognosztizálható. Az ilyen osztályozási rendszer tehát nem azon alapul, hogy az adott esetben mi szükséges a társadalomba történő betagolódás megkönnyítéséhez, hanem azon, hogy a bűncselekmény súlyának és jellegének, az elítélt korábbi életvitelének, meglevő specifikus elkövetői defektusoknak megfeleljen a büntetés és a végrehajtási intézet jellege.[13] Hazánkban az új büntetésvégrehajtási tvr. 30. § (2) bek. rendelkezik arról, hogy „az elítéltek elsősorban a nevelésük érdekében életkori, kriminológiai, pedagógiai és egészségügyi szempontok alapján is csoportosíthatók". A Büntetésvégrehajtási Szabályzatunk (8/1979. IM rend. 4. §) az elítéltek kategorizálását formális, statikus ismérvek segítségével írja le,[14] s valószínűen a gyakorlati nehézségeket vette figyelembe, amikor előírja, hogy a személyiségzavarban szenvedő és a kényszergyógyítás alatt álló fogvatartottat a többiektől — lehetőség szerint — elkülönítve kell elhelyezni.

A reszocializáló büntetésvégrehajtás igénye a szabadulás utáni szociális életre való fokozatos, folyamatos előkészítés. E követelmény egybekapcsolódott azzal, amit a neveléscentrikus végrehajtás fogalmába épített egyéniesítés kategóriája követel, amely szerint az elítélt egyéniségének megfelelően szükséges a végrehajtást alakítani. Mindkét követelmény megvalósítására sok ország már hosszabb ideje bevezette a zárt, a félig nyitott és a nyílt végrehajtást, melynek kiindulása a kezdeti kötelező zárt végrehajtás. Szocialista országok közül ilyen tagolást a jugoszláv btk. ismer (38. szakasz 5. bek.).[15] A végrehajtási módozatokat differenciáltan szabályozza a szovjet büntetőjog is és a büntetésvégrehajtási joganyag 1977. évi módosításával kiterjeszti a félig nyílt intézetek rendszerét valamennyi gondatlan bűncselekmény miatt elítéltre, továbbá erősebben közelíti a büntetésvégrehajtás viszonyait a szabad életkörülményekhez.[16] Az NDK-ban a szabadságvesztés alkalmazásának alapelveit a btk. 39. §-a tartalmazza és az 1977. évi büntetésvégrehajtási törvény ad részletes szabályozást, amely szerint a szabadságvesztés-büntetés általános vagy könnyített végrehajtási rezsimben hajtandó végre. A könnyített végrehajtási formára, az általános végrehajtási formához viszonyítva, az elítéltek nagyobb mozgásszabadsága, az elismerések (dicséretek) alkalmazásának bővebb lehetősége, a fegyelmi intézkedések alkalmazásának korlátozásai, a hozzátartozókkal és más személyekkel való személyes kapcsolat tágabb köre és lehetősége, továbbá a keresménnyel való rendelkezés szélesebb köre jellemző.[17]

Az új törvényünk a szabadságvesztés végrehajtási fokozatainak — a szigorított börtön kiiktatásával — fegyházra, börtönre, fogházra történő csökkentésével a reális helyzetet veszi alapul és — az Indokolás szerint — ez a leghelyesebb megoldás.[18] Az elítéltek a nevelés és a szigor szempontjait egyeztetve tehát három fokozatba sorolódnak. Ilyen fokozati rendszerre hívta fel már korábban Földvári József, Gláser István és Horváth Tibor a figyelmet, hogy a legcélszerűbb a négy helyett a három végrehajtási mód kialakítása és szabályozása.[19] Több gyakorlati szakember észrevétele viszont, hogy e hármas tagolás ellenére az egyes végrehajtási fokozatok között valóságos, lényeges különb-

[12] *Müller—Dietz,* Heinz: Strafvollzugsrecht. Berlin—New York. 1977. 88—89. old. Továbbá *Gönczöl* Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Bp. 1980. 191. s köv. old.

[13] *Müller-Dietz,* H.: i. m. 89. old.

[14] Ezen ismérveket más helyütt naturális és büntető eljárási szempontoknak nevezik. Büntetésvégrehajtási jog II. kötet, 1977. 74. old. Szerk.: *Hazai* Tibor, a hivatkozott IV. fejezet szerzője *Gláser* István. Rendőrtiszti Főiskolai jegyzet. A börtönügyi irodalom vitán felül álló osztályozási szempontokként ma sem tart nyilván többet, mint az életkort, az elítélt nemét, a visszaesést, a büntetés tartamát, nyelvi különbségeket. Lásd *Hámori* Éva: A szabadságvesztés végrehajtásának differenciálása. MJ. 1973. 10. sz. 590. old.

[15] A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Hivatalos Lapja, XXXII. évf. (1976. okt. 8.) 44. sz. 1333. old.

[16] *Horváth* Tibor: A szovjet büntetés-végrehajtási jog fejlődésének vázlata. Belügyi Szemle Tájékoztatója (Külföldi Figyelő), 1978. 27. sz. 89—94. old.

[17] Gesetz über den Vollzug der Strafen mit Freiheitsentzug — StVG — 12. § (2—3) bek. Gesetzblatt der DDR. Berlin, 1977. ápr. 15. 110 old.

[18] Büntető Törvénykönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 80. old.

[19] *Földvári* József: Büntetőjog. Általános Rész. Bp. 1974. 278. old. *Gláser* István: A szabadságvesztés büntetés végrehajtása. Bp. 1975. 308. old. *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához. i. m. 303. old.

ség nincs. Amiben különbség mutatkozik, azt a büntetésvégrehajtási tvr. 25. § (2) bek. ismerteti, de az elítéltek életrendjében, az intézeten belüli mozgásszabadságban, valamint a feltételes szabadságra bocsátásnál mutatkozó eltérés nem olyan lényegbevágó, különösen a büntetőtörvénnyel nem először szembekerülő elítélt számára nem olyan jelentős. Nézetünk szerint e területen a problémát inkább abban látjuk, hogy az egyes fokozatok között meglevő különbség ellentmondásos a reszocializáció szempontjából. Ugyanis a jogszabály biztosította reszocializációs lehetőség egyfelől a legkevesebb, a legjobban ott hiányzik, ahol a legnagyobb szükség lenne rá (fegyház fokozat), másfelől ott a több, a jobb lehetőség a reszocializációt illetően, ahol erre kevésbé rászoruló elítéltek végrehajtása folyik. Tehát a fokozati besorolás egyértelműen a tettarányosságot veszi alapul, a reszocializációs rászorultságra, a nevelési célszerűségre nem annyira épít.

Az új Btk.-t megelőző joghelyzetre vonatkoztatta Földvári ama véleményét, hogy „eléggé vitatható viszont az a szabályozás, amely szerint az elítéltek büntetésük kiállásáig végig abban a fokozatban maradnak, amelybe a törvény rendelkezésének megfelelően a bíróság beosztotta. Különösen a súlyosabb fokozatok esetében jelent sokszor megoldhatatlan nehézséget annak a szakadéknak az áthidalása, ami a szinte teljesen kötött életmódú intézet és a szabad élet viszonyai között áll fenn... Kívánatos lenne a mainál következetesebben előkészíteni a szabadulókat a rájuk váró körülményekre.[20] „E probléma irányában az elítéltnek szigorúbb vagy enyhébb fokozatba utalása kevésnek mutatkozik. Az egyes fokozatok közötti számottevő különbség hiánya is magyarázza, illetve oka lehet annak, hogy a szabadságvesztés eredeti fokozatának megváltoztatása nem oly nagy számban fordul elő a gyakorlatban és a törvényben előírtnál enyhébb vagy szigorúbb fokozat meghatározásának kevés értelmét látják.

Mindenképpen előrelépés azonban a büntetésvégrehajtási tvr. 29. §-a, amely a hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítélteknél átmeneti csoportról rendelkezik, a szabadulás utáni önálló életvitelre való fokozatos felkészítés érdekében. Ez a fokozatos felkészítés azonban csak az öt évi szabadságvesztésnél súlyosabb, hosszabb tartamú büntetést töltő elítéltekkel szemben alkalmazható. Az átmeneti csoporttal a fokozatos végrehajtás megteremtése nem előzmény nélküli jogunkban,[21] s a külföldi országok büntetésvégrehajtási gyakorlatában is megtalálható. Így pl. az NSZK-ban holland és angol példák nyomán „Hostel" formában közvetítő intézeteket hoztak létre. Az 1976. március 16-i büntetésvégrehajtási törvény 39. §-ában találjuk meg e végrehajtási forma legális alapját, de szabályozást, útmutatást adnak a közvetítő intézetekre vonatkozó irányelvek, tartományi előírások is. A nyílt végrehajtással szemben a közvetítő intézetekben folyó végrehajtás lényegében az alábbi eltérésekben különbözik: A közvetítő intézetekben elhelyezett elítéltek feletti felügyelet a szabálytalan időközökben végzett felülvizsgálatokra korlátozódik. Az elítéltek saját polgári ruházatukat viselik és az intézeten kívüli üzemekbe járnak dolgozni, mint egy kereső tevékenység szabad munkavállalói. Nincs korlátozás a munkavállalásnál sem. A közvetítő intézetekbe történő elhelyezés az utolsó 6—9 hónapban, a több mint öt évi szabadságvesztésre elítélteknél az utolsó 12 hónapban, az StGB 57. §, illetve a JGG 88—89. §§-ai szerint kiszámított időpont előtt következik be, amikorra a feltételes elbocsátást javasolták.[22] Az elbocsátást előkészítő végrehajtási intézmények kiképzésére jó példákat találhatunk az angolszász területeken, ahol lakócentrumokat alakítottak ki az elítéltek számára a teljes, felügyelet nélküli szabadsághoz szoktatás céljából. Korábbi adat szerint az USA-ban kb. 200 ilyen intézmény létezik, ahol az életfeltételeket a nyílt intézetekkel szemben még erőteljesebben a szabadság körülményeihez igazítják. Az eddigi tapasztalatok még nem engednek meg messzemenő következtetéseket, azonban mutatták, hogy a gondoskodás ilyen rendszere a sikerkvótára jó befolyással van.[23] A franciáknál a progresszív büntetésvégrehajtási rendszert eltörölték, amit a szakemberek egy része nem helyeselt, hiszen ebben az átnevelés célszerű eszközét látták.[24] A szabadulásra való előkészítés azért továbbra is igen fontos feladat maradt, s ennek érdekében több fontos rendelkezést is

[20] *Földvári*, J.: Büntetőjog. Általános Rész. i. m. 281. old.

[21] Crofton újításaként kialakított ír progresszív rendszer az elítéltek közös munkáltatása és feltételes szabadságra bocsátása közé ékelte az ún. közvetítő intézetet, amelyet Magyarországon az 1878. évi Btk. be is vezetett (44—48. §§). Az elméletileg megalapozott közvetítő intézet „gyakorlatilag szűk körben prosperált" hazánkban és 1950-ben de jure is megszűnt. Erre vonatkozóan a felszabadulás után keletkezett irodalomból lásd *Földvári* József: A büntetés tana. Bp. 1970. 469. old. *Horváth* Tibor: Büntetésvégrehajtási jog. I. köt. BM. Rendőrtiszti Főiskolai jegyzet, 1975. *Gláser* István: A szabadságvesztés büntetés végrehajtása. i. m. 111—112. old. *Székely* János: Visszatérés a szabad életbe. JK. 1979. 2. sz. 128—130. old.

[22] *Kaiser—Schöch*—Eidt—*Kerner:* Strafvollzug (Eine Einführung in die Grundlagen) Karlsruhe, 1974. 249—250. old. *Berntzen*, J.—*Wulf*, M.: Közvetítő intézetek (*Schwind*, H-D.—*Blau*, G.: Strafvollzug in der Praxis. Berlin—New York, 1976. kötetben). *Calliess*, Rolf-Peter: Strafvollzugsrecht. Hamburg, 1978. 170—172. old.

[23] *Kaiser-Schöch*—Eidt-*Kerner:* Strafvollzug i. m. 250. old. Ezen kötet 1975. évi kiadásáról ismertetést ad *Rácz* György: JK. 1977. 7. sz. 420—425. old.

[24] Az 1975. május 23-i törvény az elkövető megjavítását hangoztató, de soha el nem ért célból levonta a következtetést és megszüntette a progresszív rendszert. (A Büntető Törvénykönyv Tervezete. I. könyv, Általános Rendelkezések. 1976. július IM. Paris. Kézirat. Ford.: Szabó András. 111. old.) *Rácz* György: Büntetésvégrehajtási problémák (a francia börtönügyi kongresszuson). MJ. 1977. 12. sz. 1128—1131. old.

hoztak 1975-ben.[25] Az elősegítés eszközei közé sorolható így pl. a félszabad vagy szabad munkáltatás; az elítélt rövid tartamú eltávozásának vagy szabadságának engedélyezése, amelyre már a szabadságvesztés egyharmadának kitöltése után jutalomként sor kerülhet évi 10 nap, egyszerre legfeljebb 5 napi tartamban. A nyugatnémeteknél az elbocsátás előtti három hónapon belül a szabadulás előkészítése érdekében egy hétig tartó különszabadság adható az elítélt számára. Az intézeten kívül dolgozó elítéltek számára az elbocsátás előtti 9 hónapon belül 6 napig terjedően havonta különszabadság biztosítható.[25/a] A finn végrehajtásban is adott a jogi lehetőség az intézeten kívüli munkáltatásra, továbbá „az elítélt, akinek a szabadságvesztés-büntetése 2 hónapot túlhalad, büntetése tartama folytán rövid eltávozásra bocsátható."[26]

Hazánkban a társadalomba való visszatérés elősegítését célzóan a jól szabályozott átmeneti csoportok eredményes gyakorlati kiképzése, megvalósítása — nézetünk szerint — különálló, új intézettípusban képzelhető el. Ilyen intézet létrehozását távolról sem tartjuk célszerűtlennek, sőt büntetésvégrehajtási jogszabályainkban az érintett elítéltek számára biztosított jogok és lehetőségek megfelelő realizálása csak külön intézetben lehetséges.[27] Jelenleg az átmeneti csoportok meghatározott — fegyház és börtön fokozatú — intézeteken belül a többi elítélttől elkülönítetten fungálnak, de — megítélésünk szerint — mindenképpen a közeljövő megoldandó feladatának kell lennie a szabad élet viszonyaihoz való tényleges elősegítés megteremtésének külön intézet kiépítésével, intézeten kívüli munkáltatás, szabadság (eltávozás) biztosításával.

Azokban az országokban, ahol a zárt, félig nyitott, vagy nyílt végrehajtás létezik, a viszonylag merev fokozatos rendszer szinte mindenütt azonos, illetve hasonló eredményt hozott: a nyílt végrehajtási formába nagyon kevesen jutottak és a félig nyitott végrehajtásba is csupán az elítéltek kisebbsége került. Ahhoz viszont, hogy az elítélt a zárt intézetből fokozatosan kerüljön a szabad életbe, szabály szerint legalább a nyílt rendszeren keresztül kell mennie. Kaufmann abban látja a megoldást, hogy a merev fokozatosságot fel kell adni és független szétosztó-kiválasztó intézeteket kell létesíteni, amelyen minden elítélt büntetése kezdetén áthalad. Az ilyen szétosztó-kiválasztó intézeteknek egyetlen feladatuk a kiválasztás, az elítéltek kategorizálása, amit nem tévesszthetnek úgy szem elől, mint az általános jellegű intézeteknél, továbbá fokozott mértékben alkalmazhatnak feladatuk ellátásához szakértőket. Nézete szerint szükséges az állandó érintkezés a szétosztó-kiválasztó és a végrehajtó intézetek között.[28]

A bűnelkövetői személyiség megállapítása fontosságának felismerése nem új keletű, de e téren nagy érdeme van az új társadalomvédelem mozgalmának.[29] Ez a kriminálpolitikai irányzat a személyiségvizsgálatot a büntető eljárásba kívánja integrálni. Marc Ancel szerint a büntető bíró nem csupán a bűncselekménynek minősülő cselekményről ítélkezik és ezt sem csak a törvény objektív kritériumai alapján, hanem az elkövető személyiségének szubjektív elemeivel szoros kapcsolatban. A büntető bírótól megkövetelhető a bűntettes személyiségének, szubjektumának ismerete, de ez az ismeret érthetően különbözik a törvényi értékeléstől. Nem csupán a tett külső körülményeiről, az elkövető előző büntetéseiről, vagy a rendőrség által összegyűjtött életrajzi adatokról van szó. Az elkövető biológiai alkatáról, pszichés reakcióiról, személyes élettörténetéről, szociális helyzetéről is szükséges a megfelelő ismeret és ezen módon lép a modern büntető eljárásba a bűntettes tudományos vizsgálatának követelménye. Törvényhozás szintjén a XX. század modern rendszereiben a büntetés egyéniesítése többé nem a bíró számára az eset körülményei szerint megengedett lehetőség, hanem a törvény által kirótt kötelesség. Tehát már nem csupán a tett külső ismérveinek értékelését, hanem a bűntettes indítékait, a bűncselekmény előtti és utáni magatartását és személyes helyzetét kell megítélni. Ennek törvényi előírásaira példát ad e század első felében, 1921-ben Massachusettsben kihirdetett Briggs Law, amely megköveteli minden egyén elmeállapotának megvizsgálását, akit főbenjáró bűncselekmény miatt vádoltak meg, vagy akit már korábban bűncselekmény miatt elítéltek. A felony minden esetében végzendő személyiségvizsgálatot Kaliforniában 1947 óta, Michigan-ben és Colorado államban 1949 óta előírják. Az 1939. június 15-i svájci szövetségi törvény a bíró feladatává teszi mindama körülmények feltárását, amik a vádlott személyiségét érintik. Az 1958. évi francia büntető eljárási törvény 81. cikke értelmében a vizsgálóbírónak kutatnia kell a vádlott személyiségét, adatokat kell gyűjtenie anyagi, csalá-

[25] Ezeket is ismerteti *Gassin,* Raymond: Die Strafrechtsreform in Frankreich. ZStW 91. 1979. Heft 1. 172—174. old.

[25/a] Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe und der freiheitsentziehenden Massregeln der Besserung und Sicherung — Strafvollzugsgesetz (StVollzG) 1976. 13. és 35. §§. Továbbá Calliess, R-P.: Strafvollzugsrecht. i. m. 170—172. old.

[26] *Bócz* Endre: Az egységes szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának módjai Finnországban. JK. 1979. 2. sz. 133. old.

[27] *Székely* János: Visszatérés a szabad életbe (i. m. 132. old.) c. írásában a közvetítő fokozat létrehozásának híve, de nézete szerint nincsen szükség új intézettípus kreálására és célszerűtlennek ítéli azt.

[28] *Kaufmann,* Hilde: Strafvollzugsreform und Klassifikation. In: Festschrift für Richard Lange zum 70. Geburstag. Berlin—New York, 1976. 587. s. köv. old.

[29] A mozgalomról a magyar nyelven írt munkák közül lásd: *Szabó* András—*Viski* László: A „Társadalomvédelem" kriminálpolitikai elmélete. JK. 1960. 3. sz. 154—162. old. Továbbá *Horváth* Tibor: A jelenkori büntetési elméletek kritikai áttekintése. Állam- és Jogtudomány, XIX/4. (1976) 563. old.

di és szociális helyzetéről. Az új törvény e vizsgálat eredményeit kifejezetten „személyiségakták"-nak nevezi. E — valójában orvosi-pszichológiai és szociális — vizsgálatot a törvény a bűntettek esetében kötelezően, a vétségeknél fakultatíve írja elő.

A személyiségvizsgálati rendszer ma már a fiatalkorúak büntetőjogának általános összetevője, de növekvő mértékben hat a felnőtteknél is. A biztonsági intézkedések bevezetése és rendszere is ezt az irányt erősíti. A büntetőjogi dogmatika a biztonsági intézkedéseket az elkövető veszélyességére alapozza és így vagy a veszélyességet kell törvényben definiálni, vagy a büntető bíró kötelessége e veszélyesség tényének vizsgálata, a gyógyító, nevelő, neutralizáló intézkedések sikerkilátásainak felmérése. Az elkövetői személyiség tudományos vizsgálatának a büntető eljárásba való integrálása a hagyományos büntető eljárás megváltoztatását is megkívánja.[30] A skandináv államok, továbbá Belgium és Franciaország több kriminalistája a büntető eljárás két fázisra történő bontását követeli. Így az ún. modern eljárásban a bíró a cselekmény tényállásszerűségéről, jogi minősítéséről és az elkövető beszámítási képességéről dönt először. Ha a vádlottat „bűnösnek" találja, a második fázisban az egyéni személyiségvonások alapján az alkalmas büntetőjogi szankciók kiválasztását kell elvégeznie.[31] Az eljárás két fázisra bontását nem feltétlenül lehet helyeselni, elsősorban garanciális és gyakorlati problémák miatt, s egyébként is az elkövetői személyiség vizsgálata, kutatása a büntető eljárás minden szakaszában feladat kell hogy legyen, így nem korlátozható egy fázisra. A problémát fokozza az is, hogy nem csupán tisztán jogi eljárásról van szó, hanem a legalkalmasabb, legjobb nevelési, kezelési mód tudományos módszereiről is.

Hazai viszonylatban is felvetődött az a gondolat, hogy részletes és megbízható személyiségvizsgálat elvégzését követően történne az elítéltek osztályozása oly módon, hogy központi megfigyelő-elosztó intézetben a szükséges vizsgálatok alapján megbízható képet alakíthatnának ki az elítéltről és ennek figyelembevételével utalnák be őket meghatározott végrehajtási intézetbe. Az ilyen megfigyelő-elosztó intézet hátrányos vonásai (személyiségvizsgálatok megbízhatóságának viszonylagossága, a törvényességi problémák, az elítéltek szállítgatásának gyakorlati nehézségei) miatt végül is Földvári József arra a következtetésre és javaslatra jutott, hogy a bíróság döntsön, milyen fokozatban történjék az elítélt büntetésének végrehajtása és személyiségvizsgálat alapján készüljön foglalkoztatási terv az elítéltek személyiségének, tudatának formálására, nevelésére.[32] Gláser István is indokoltnak tartja a megfigyelő szakaszt, s ez idő alatt tudományosan meghatározott szempontok szerint elemeznék az elítélt személyiségét, egyéniségét.[33] Ilyen gyakorlat büntetésvégrehajtásunkban nem vált általánossá, de pl. a fiatalkorú elítéltek végrehajtásánál az egy hónapos megfigyelési időszakban személyiségvizsgálatra is kiterjeszkednek.[34] Az új büntetésvégrehajtási jogszabályaink viszont nem rendelkeznek szétosztó intézetről és megfigyelési szakaszról, személyiségvizsgálat végeztetéséről sem, a Szabályzat csupán a befogadott elítélt egészségügyi vizsgálatára utal. Nézetünk szerint az elítéltek helyes irányú, hatékonyabb neveléséhez, kezeléséhez elengedhetetlenül szükséges személyiségük alaposabb ismerete és ennek a foglalkoztatási terveknél történő figyelembevétele, nevelés során való hasznosítása. Egyet kell érteni György Júlia véleményével, amely szerint a „szocialista társadalomban a jövőben sokkal nagyobb teret kell kapnia a pszichológiának, illetve a pszichopatológiának, hogy eljárásainkat a bűnözővel szemben ne az indulatok, tehát a társadalom viszontagressziója, hanem azok a tudományos eredmények irányítsák, amelyek alkalmasak arra, hogy az okok és a személyiségstruktúrák feltárásával reálisabb és produktívabb talajra helyezzék eljárásainkat mind a nevelés, tehát a prevenció, mind a gyógyítás és a joggyakorlat terén".[35] Személyiségvizsgálat végeztetését, az elkövetői személyiség megismerését mindenekelőtt azon személyeknél látjuk nélkülözhetetlennek a gyakorlatban, akik átnevelésre szorulnak. Ama elkövetőkkel szemben, akiknél személyiségátalakítás nem szükséges, illetve fölösleges (pl. a gondatlan bűncselekmények elkövetőinél), továbbá akiknél a vizsgálat nem célszerű (pl. az egy év alatti, rövid tartamú szabadságvesztés-büntetésre ítélteknél), a személyiség vizsgálatát fakultatíve lehetne előírni.[36] A személyiségvizsgálat elrendelése esetén a gyakorlatban problémát okozhat — Zdenek Svancar véleménye szerint — a határidők rövidsége és az esetek

[30] Ancel, *Marc:* Die neue Sozialverteidigung (La défense sociale nouvelle). Stuttgart, 1970. 226—235. old.

[31] *Ancel,* M.: i. m. 235. old. Gramatica, Filippo a mozgalom radikális szárnyának főképviselője szerint a bűnösen elkövetett bűncselekmény helyébe az elkövető közveszélyessége, a büntetés helyébe az időben határozatlan intézkedés, a régi jellegű büntető eljárás helyébe az elkövetői személyiség kutatását és defektusainak, szükségleteinek megállapítását teljesítő eljárás lép, amely eljárást nem jogászokra, hanem orvosokra, pszichológusokra és pedagógusokra kell bízni. Vö. *Jescheck,* H-H.: Lehrbuch des Strafrechts. i. m. 607. old.

[32] *Földvári* József: Gondolatok a szabadságvesztés végrehajtásáról. MJ. 1971. 11—12. sz. 641—648. old.

[33] *Gláser* István: A szabadságvesztés büntetés végrehajtása. i. m. 217. old. Hámori Éva is szól az ún. elosztó vagy megfigyelő állomásokról. A személyiségvizsgálatnak pedig akkor látja értelmét, ha az ilyen vizsgálatok megállapításai gyakorlatilag értékesíthetők. I. m. 591. old.

[34] *Pál* László: Nevelés a büntetésvégrehajtásban. Bp. 1976. 190. old.

[35] *György* Júlia: Az antiszociális állapotok okairól, patomechanizmusáról és strukturális sajátosságairól. Pszichológiai Tanulmányok, X. 1967. 717. old.

[36] A francia büntető eljárásban is csak a bűntettek esetében kötelező a vizsgálat, a vétségek elkövetőinél fakultatív. Ancel, M.: i. m. 233. old.

nagy száma. Az elkövetői személyiség megismerését, valamint a szociális háttér feltárását hátrányosan befolyásoló tényező lehet, hogy kevés a megfelelő szakember (szakértő).[37] Ezen akadályok ellenére az átnevelésre szoruló szabadságvesztésre ítélteknél a reszocializációs célkitűzés tényleges realizálása megköveteli a személyiségvizsgálat végrehajtását és a vizsgálat eredményeinek megfelelő hasznosítását.

A differenciálással kapcsolatos további problémát jelent — megítélésünk szerint —, hogy az egyes végrehajtási fokozatokon belüli elhelyezésben rejlő különbségtétel nincs kiaknázva, pontosabban egysíkú, nem egyéniesített. Így heterogén elítéltcsoportokat egységes szempontok szerint nevelnek; nincs kellő differenciálás az elkövető jogsértésének oka, egyénisége, szabad, önálló életvitel képessége... alapján. Így pl. ugyanabba a börtön fokozatba kerülhet a jogos védelem túllépésével elkövetett emberölés elkövetője — akinek élet- és gondolkodásmódja a cselekmény elkövetésével nem függ szorosan össze — és a rablás tettese, függetlenül a cselekményi, személyiségi háttértől. Indokoltnak tűnik a büntetésvégrehajtási rezsimeknek olyan további differenciálása, amely nagyobb figyelemmel van az elkövetői típusokra.[38] Ezen véleményünket megvalósíthatónak és megvalósítandónak véljük ama tétel ismeretében is, hogy a büntetésvégrehajtás során nem terjedhet soha az egyéniesítés olyan fokra, hogy minden egyes elítéltet egyedi módon, egyéniségéhez igazítottan kezeljünk.[39]

Az individualizáció fokozottabb érvényesítése a fenyítésekkel kapcsolatban is szorgalmazható. A büntetésvégrehajtási tvr. 42. §-a sorolja fel a fenyítések változatait, ezek között a legsúlyosabb fenyítési formákat is, így a magánelzárást és a fegyelmező részlegbe utalást. Több gyakorlati szakember kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy a jelenlegi jogszabály adta ezen fenyítési lehetőségek a büntetésvégrehajtás rendjét súlyosan és ismételten sértő, a munkát megtagadó, feltételes szabadságra nem bocsátható elítéltekkel szemben nem eléggé hatékonyak. Olyan javaslatot fogalmaznak meg — hasonlóan a büntetésvégrehajtási jog kodifikációja során elhangzott javaslathoz[40] —, hogy a magánelzárásban eltöltött idő ne számíthasson be a büntetés tartamába. Az ezzel járó garanciális törvényességi problémák pedig — véleményük szerint — elkerülhetőek lennének, ha a magánelzárásban nem egyszeri alkalommal, hanem rendszeresen, ismételten eltöltött időnek a büntetés tartamába való beszámítása mellőzését bíróság — mérlegelése alapján — állapítaná meg. Egyet tudunk érteni Györgyi Kálmánnal, aki szerint nem védhető egy ilyen javaslat, hisz szabadságvesztés-büntetést csak bűncselekmény elkövetése miatt szabhat ki bíróság, a büntetés meghosszabbítása pedig valójában egy külön büntetés lenne.[41]

3. A feltételes szabadságra bocsátás kedvező hatását, eredményességét több vizsgálat és a gyakorlati tapasztalat is bizonyította. Hazánkban több éves átlagban 4—5% között mozog az elrendelt feltételes szabadságra bocsátásokhoz képest a megszüntetések aránya.[42] Ez a tény mindenképpen a jogintézmény gyakorlati hatékonysága mellett szól. A bíróság számára korrekciós lehetőség, az elítélt számára pedig perspektívát nyújt, ugyanakkor átmenetet és próbatételt is jelent számára a reszocializáláshoz.[43] Lengyel vizsgálat mutatta ki, hogy a feltételes szabadság intézménye jobban elősegíti a visszaesés megelőzését, mint a büntetés teljes kitöltése. A hatékonyság fokozódik, ha hosszabb tartamú szabadságvesztésről van szó.[44]

Ha a külföldi kódexek szabályozását tanulmányozzuk, akkor láthatjuk pl., hogy az osztrák btk. a feltételes szabadságra bocsátás feltételeként a szabadságvesztés $^2/_3$ részének, de legalább hat hónapnak kitöltését kívánja meg. Lehetővé teszi a btk. azt is, hogy a szabadságvesztés fele részének kiállása után feltételesen szabaduljon, ha legalább egy évet már kitöltött.[45] A svájci büntetőjogban szintén a büntetés $^2/_3$-ának, de legalább 3 hónapnak (életfogytiglani esetén 15 év) kitöltése a feltételes szabadság feltétele.[46] A svéd btk. ugyancsak a büntetés $^2/_3$-ának, különleges okok fennállása esetén felének kitöltését kívánja meg.[47] A jugoszláv btk. szerint pedig a büntetés felének letöltése elég-

---

[37] Zdenek *Svancar:* Fiatalkorúak ügyeiben dolgozók véleménye a fiatalkorú bűnelkövetők további megismerési lehetőségeiről. Belügyi Szemle Tájékoztatója, 1972. 14. sz. 84—85. old.

[38] *Fonyó* Antal: Tézisek a büntetési rendszer továbbfejlesztése elvi kérdéseinek megvitatásához. Szeged, 1974. Kézirat. 10—11. old.

[39] *Szabó* András: Kriminológia és kriminálpolitika. Állam- és Jogtudomány, 1965. 500. old. *Szabó* András: Kriminológia és kriminálpedagógia. In: A bűntett és büntetése. Bp. 1979. 65. old.

[40] A javaslat az öngyilkossági kísérletet, öncsonkítást vagy önsértést elkövető elítéltek büntető ítéletben meghatározott szabadságvesztés-büntetését a gyógykezelés tartalmával meghosszabbította volna. *Hazai* Tibor: Gondolatok a szabadságvesztés büntetés végrehajtásának korszerűsítéséről. MJ. 1979. 2. sz. 124. old.

[41] *Györgyi* Kálmán: A szankciórendszer fejlődése a magyar büntetőjogban (1945—1979). Kézirat. Bp. 1979. 137—138. old.

[42] Gyakorlati tapasztalatok szerint a megszüntetések nagyságrendje időszakonként és területenként is változó, s a felderítő munka, az ellenőrzés hatékonyságának függvénye is.

[43] *Vermes* Miklós: A szabadságvesztés-büntetést helyettesítő büntetőjogi intézmények. MJ. 1978. 7. sz. 617—618. old.

[44] Nemzetközi szeminárium a büntető igazságszolgáltatás racionalizálásáról. MJ. és Külföldi Jogi Szemle, 1973. 12. sz. 758—762. old. József Wasik által ismertetett lengyel vizsgálat megállapítása. (Ford. Berkes György).

[45] Das neue österreichische Strafgesetzbuch (StGB) Juridica Verlag, Wien, 1974. 46. § (1—2) bek. Továbbá *Mayerhofer,* Ch.—*Rieder,* S.: Das österreichische Strafrecht. Erster Teil. Strafgesetzbuch. Wien, 1974. 183—185. old.

[46] *Rehberg,* Jörg: Strafrecht II. Strafen und Massnahmen. Zürich, 1977. 15. old.

[47] Das schwedische Kriminalgesetzbuch. Berlin—New York, 1976. 190. old. (26. fejezet 6. §)

séges a feltételes elbocsátáshoz, sőt kivételesen az is elbocsátható a büntetés további végrehajtása alól, aki a büntetés egyharmadát letöltötte, azzal a feltétellel, hogy a kiszabott büntetés időtartama alatt nem követ el újabb bűncselekményt.[48] A feltételes szabadságra bocsátás továbbfejlesztésére Morris szakaszos megoldást javasol. A szabadságvesztés utolsó harmadában több lehetőséget kellene adni az elítélteknek az intézetből való időszakos eltávozásra. Ekkor lehetne kombinálni az éjszakai elzárást és a szabad életben történő munkáltatást. A hosszú tartamú szabadságvesztésre elítéltek számára a szabadulás utáni időre ún. panziókat kellene kialakítani.[49]

Hazánkban az 1971. évi Bn. megoldása nem bizonyult szerencsésnek a bűnelkövetők jelentős részének a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége előli kikapcsolásával. Így az új kódexünk — helyesen — az elítéltek szélesebb körénél biztosítja lehetőségként. Nézetünk szerint indokoltnak tűnik a jövőben a feltételes szabadság lehetőségének még szélesebb körű törvényi biztosítása, mégha az új rendelkezés árnyaltabb és szélesebb körű is a régi Btk.-hoz viszonyítva, hiszen a feltételes szabadság olyan ösztönző perspektíva az elítéltnek, amelyből általában nem célszerű kizárni vagy jelentősen korlátozni. Az új szabályozásban a törvényi általános feltételnek megléte esetén a feltételes szabadságra bocsátás időpontja a bűnösségi alakzatok helyett a végrehajtási fokozatokhoz igazodik. Ezzel a szabályozással a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége a fegyház fokozatban büntetését töltő elítéltek számára is megadatott. Ha az elítéltet a büntetés végrehajtása alatt helyezték enyhébb vagy szigorúbb fokozatba, ez a feltételes szabadságra bocsátás időpontjára is kihat. Az új szabályozással a feltételes szabadság nem mindig lesz teljes egészében a büntetés része, figyelemmel a Btk. 48. § (1) bek. szerinti legalább egy éves feltételes szabadságtartamra. A 48. § (3) bekezdése pedig lehetőséget ad arra, hogy a bíróság az elítélt pártfogó felügyeletét rendelje el. A feltételes szabadságon levők jogi helyzetével, ellenőrzésével kapcsolatban azt tapasztalhatjuk, hogy a Btk. hatályba lépése előtt feltételes szabadságra bocsátottakon kívül a szabaduló elítélteknek valójában kettő kategóriája létezik.[50] Az egyik kategóriába tartoznak az olyan elítéltek, akiknek pártfogó felügyeletét a bíróság nem rendeli el. A feltételes szabadságon levő ezen elítéltek jogi helyzetére, magatartási kötelezettségeire vonatkozóan semmilyen ítéleti rendelkezés nincs, eme elkövetők semmilyen ellenőrzés alá nem vonhatók. Azon elítélteknél, akikkel szemben a bíróság pártfogó felügyeletet határozott meg, érvényesülhetnek a megfelelő előírások, kötelezettségek. Ha a bíróság a feltételes szabadságot magatartási szabályszegés miatt megszünteti, úgy a feltételes szabadság visszavonásával természetesen megszűnik a pártfogó felügyelet is és akiről a bíróság nemrég azt állapította meg, hogy beilleszkedéséhez segítségre, pártfogásra van szüksége, végleges szabadulása után már magára marad.[51] A feltételesen szabadult, pártfogó felügyelet alatt álló személlyel szemben magatartási szabályszegés esetén az esetleges szóbeli figyelmeztetés után a feltételes szabadság megszüntetése, azaz a szabadságvesztés további végrehajtása alkalmazható. A jelenlegi szabályozás szerint erre már enyhébb magatartási szabályszegésnél megvan a lehetőség. Véleményünk szerint e körben is indokolt lenne a fokozatosság elvének érvényesítése. Tehát a szóbeli figyelmeztetés és a végrehajtandó szabadságvesztés közé szükségesnek tűnik egy pénzbírsággal fenyegetett szabálysértési alakzat iktatása. (Hasonló a helyzet és közbülső szankció kialakítása lenne indokolt a szigorított őrizetből ideiglenesen elbocsátott pártfogolt esetében is.) A feltételes szabadság magatartási szabályszegés miatti megszüntetésénél kérdésként vetődik fel, hol a határ, amelynél az elítélt magatartása olyan jellegű, olyan fokú, hogy indokolt a visszavonás. Megítélésünk szerint, amikor az elítélt magatartási szabályszegése nemcsak ismétlődő, hanem súlyos is, akkor indokolttá válhat a feltételes szabadság megszüntetése.

Nagy Ferenc

[48] A jugoszláv btk. 38. szakasz (6) bek.

[49] *Gönczöl* Katalin: Börtönök, büntetésvégrehajtás Kanadában. JK. 1976. 3. sz. 157. old.

[50] Hasonlóan *Gláser* István: A büntetésvégrehajtással összefüggő új jogszabályokból adódó ügyészi feladatok. Ügyészségi Értesítő, 1980. (XVI. évf.) 2—3. sz. 51. old.

[51] Az 1979. évi 11. tvr. 93. §-a szerint ugyan a bíróság pártfogó felügyelet alá helyezheti azt az elítéltet is, aki a szabadságvesztést kitöltötte, de a tvr. értelmében is kivételes lehetőségről van szó ez esetben. Viszont a pártfogó felügyelet szabályai megszegésének szabálysértését csak a szabadságvesztésből véglegesen szabadult, vagy a szigorított őrizetből véglegesen elbocsátott személy követheti el. Vö. *Máthé—Mészáros—Moldoványi—Papp:* Szabálysértési jog (Államigazgatási Főiskolai jegyzet). Bp. 1980. 121. old.

A nemzetközi jog helye a felépítményben avagy vannak-e nemzetközi termelési viszonyok?

A marxista nemzetközi jogászokat sokáig foglalkoztatta az a kérdés, *hogyan helyezkedik el a nemzetközi jog az alap-felépítmény rendszerében?* Abban valamennyien egyetértettek, hogy a nemzetközi jog — mint minden jog — a felépítmény része, vitatott volt (és maradt) azonban az a kérdés, hogy mi az az alap, amelyre „támaszkodik". A problémát az okozta, hogy míg a belső jog mindig csak meghatározott — tőkés vagy szocialista — termelési viszonyokon alapszik, addig napjainkban az univerzális nemzetközi jog létrehozásában mindkét társadalmi rendszerhez tartozó államok részt vesznek. Ez pedig azt jelenti, hogy két eltérő termelési mód, eltérő alap „produkálja" ugyanazt a felépítményi jelenséget.

A nagy dilemma megoldására a szocialista nemzetközi jogi irodalomban különböző kísérletek történtek. Ezek aszerint csoportosíthatók, hogy szerzőik az alap és a felépítmény kategóriáját csak államon belüli értelemben fogják-e fel vagy elképzelhetőnek tartják a „nemzetközi" jelző használatát is. E kísérletek csak a szűkebb szakmai körök érdeklődésére tartanának számot, ha nem vetnék fel azt az általánosabb kérdést, hogy *léteznek-e a valóságban „nemzetközi termelési viszonyok"*. A társadalomtudományok művelői nem tesznek ugyan jelzőt a termelési viszonyok kategóriája elé, gyakorlatilag azonban nem használják azt nemzetközi összefüggésben.

Milyen nézeteket fogalmazott meg a szakirodalom a nemzetközi jog felépítményben elfoglalt helyzetével kapcsolatban?

1. A szerzők egy része abból indult ki, hogy az alap és a felépítmény fogalma csak az *államon belüli* értelemben használható helyesen; nincsenek tehát nemzetközi termelési viszonyok, amint hogy nincs nemzetközi felépítmény sem. A nemzetközi jog ehhez képest az államon belüli felépítmény részeként jelenik meg. „Van kapitalista és szocialista felépítmény, és mindkettő tartalmaz a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó nézeteket és intézményeket." — írja a hatvanas években még használt magyar tankönyv, majd így folytatja: „Általános nemzetközi jog csak úgy jön létre, hogy ezek a nézetek és intézmények mindkettőben azonosak, vagyis, ha a nemzetközi jog részét képezi mindkét felépítménynek."[1] A szovjet nemzetközi jogászok 1967-ben megjelent hatkötetes összefoglaló munkája így fogalmaz: „A nemzetközi jog felépítményi kategória; jellegét és lényegét végső soron az [adott] társadalom gazdasági rendje határozza meg ... A nemzetközi jog fejlődésére azonban nemcsak a társadalom gazdasági alapja van hatással, hanem felépítményének különböző részei is ... A nemzetközi jogra a modern korban a szocialista és a tőkés alap és felépítmény egyaránt hatással van."[2]

2. Más szerzők nem használták ugyan a nemzetközi termelési viszonyok kategóriáját, de kijelentették, hogy a nemzetközi jog alapját *a nemzetközi gazdasági kapcsolatok* képezik. Ezek éppúgy meghatározzák a nemzetközi jog tartalmát, mint a belső termelési viszonyok a belső jogét. Az államközi gazdasági kapcsolatok alkotják azt a „reális bázist, azt a gazdasági alapot — írja például egy szovjet szerző —, amelyen az egész nemzetközi felépítmény nyugszik, ideértve a nemzetközi jogot is".[3]

Ezt a nézetet azonban többen bírálták. A legismertebb szovjet nemzetközi jogász, *Tunkin* szerint „a nemzetközi gazdasági kapcsolatok valójában *másodlagos* [termelési viszonyokként] foghatók fel és már csak ezért sem tekinthetők valamilyen felépítményi kategória alapjának".[4] Arra nézve Tunkin már nem nyilatkozott, hogy akkor mire „támaszkodik" a nemzetközi jog. A „másodlagos" termelési viszonyok fogalmával azonban többen rokonszenvezni kezdtek és beépítették elméletükbe. Így alakult ki a nézetek harmadik csoportja.

3. Eszerint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok *másodlagos, „levezetett"* termelési viszonyoknak számítanak és az „elsődleges", „nem levezetett" termelési viszonyokkal együtt képezik a nemzetközi jog objektív alapjait. Ilyenformán — írja *Ignatyenko* — „a nemzetközi jog a felépítményi jelenség minden lényeges vonásával rendelkezik, de *kívül marad* a történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági formációk szféráján". Ebből az következne, hogy létezik valamilyen nemzetközi felépítményi rendszer is, amely elkülönül a „belső" felépítménytől. Ignatyenko azonban nem jut erre a következtetésre, csupán megállapítja, hogy az előzőekben említett sajátosságok miatt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok „specifikus bázisjelenségnek", míg a nemzetközi jog „specifikus felépítményi jelenségnek" nevezhetők.[5] Fejtegetéseinek a végén egyébként állást foglal a nemzetközi jog „szolgálati szerepével"

[1] *Buza* László—*Hajdú* Gyula: Nemzetközi jog. Bp. 1961. 14—15. old.

[2] Kursz mezsdunarodnovo prava. I. köt. Moszkva, 1967. 30. old. Lásd még D. B. *Levin:* Mezsdunarodnoje pravo kak csaszty polityiko-pravovoj nadsztrojki. Pravovegyenyije, 1971. 2. sz. 89. old.

[3] V. F. *Gubin:* Karl Marx i mezsdunarodnoje pravo. Szovjetszkij Jezsegodnyik Mezsdunarodnovo Prava. Moszkva, 1968. 19. old.

[4] G. I. *Tunkin:* Tyeorija mezsdunarodnovo prava. Moszkva, 1970. 267. old. Lásd még A. N. *Talalajev:* Juridicseszkaja priroda mezsdunarodnovo dogovora. Moszkva, 1963. 4. old.

[5] G. V. *Ignatyenko:* Mezsdunarodnoje pravo i obscsesztvennüj progressz. Moszkva, 1972. 17—19., 21—22. old.

kapcsolatban is. Míg az előbb ismertetett nézetek hirdetői szerint a nemzetközi jog egyformán „szolgálja" mindkét alapot, addig Ignatyenko úgy véli, hogy a nemzetközi normarendszer nem meghatározott alapokat, hanem „az alapok kölcsönös viszonyának", a világgazdasági kapcsolatoknak a fejlődését szolgálja. Lévén pedig korunk meghatározó törvényszerűsége a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a nemzetközi jog óhatatlanul e törvényszerűség érvényesülését, azaz a társadalmi haladást segíti elő.[6]

Hogy azok, akik szerint csak belső értelemben lehet termelési viszonyokról beszélni, miért nem találtak rá a (bármilyen értelemben is vett) nemzetközi termelési viszonyok kategóriájára, egyszerű a magyarázat: e kategóriát csak Marx — korábban pedig Sztálin — műveiben keresték, s nem a valóságban. De ha mégis rábukkantak, nem mertek dolgozni a klasszikusok által nem említett fogalommal. Ha tisztában voltak is azzal az egyszerű ténnyel, hogy létezik nemzetközi munkamegosztás, kereskedelmi forgalom, sőt nemzetközi tulajdon is, ha másutt idézték is az ismert lenini tételt a világpiac világpolitikát meghatározó törvényszerűségeiről, nem vállalkoztak arra, hogy mindebből bármilyen következtetést is levonjanak.

Azok sem jártak el azonban a legszerencsésebb módon, akik a nemzetközi termelési viszonyok kategóriája mellé odatették a „másodlagos", „levezetett" jelzőt. A hibát ott követték el, hogy jelzőik elhelyezésénél megtévesztő módon Marxra hivatkoznak, közelebbről a Nyers-fogalmazvány egyik vázlatpontjára. Amikor Marx a Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához c. írásának *negyedik* részében („Termelés, Termelési eszközök és termelési viszonyok" stb.) feltünteti azokat a pontokat, „amelyeket itt meg kell említeni és nem szabad elfelejteni", tehát amiket még ki kell majd dolgoznia, egyebek között a következőket említi:

„3. *Másodlagos és harmadlagos dolgok,* egyáltalában *levezetett,* átvitt nem eredeti termelési viszonyok. Nemzetközi viszonyok közrejátszása ebben."[7]

Nem tudhatjuk, hogy mire gondolhatott Marx e fogalmak megjelölésekor, hiszen később mégis elmulasztotta részletes kifejtésüket. Valószínűleg Ignatyenko is érezte, hogy e néhány szóra azért mégsem lehet önálló elméletet építeni, ezért szükségesnek tartotta — ahogyan írja — „kissé feljebbről" még egy vázlatpontot idézni:

„4. A termelés nemzetközi viszonya. A munka nemzetközi megosztása. Nemzetközi csere. Kivitel és behozatal. Váltóárfolyam."[8]

A helyzet azonban az, hogy a 4. pont nem folytatása a 3-nak, nincs is összefüggésben azzal. „Kissé feljebb" ugyanis egy másik vázlatról van szó, mégpedig nem a Bevezetés negyedik, hanem harmadik részéből, amely A politikai gazdaságtan módszere címet viseli. De még ha folytatása lenne, akkor sem lehetne belőle azt a következtetést levonni, hogy Marx a nemzetközi termelési viszonyokat másodlagos (vagy éppen harmadlagos), levezetett termelési viszonyokként tartotta volna számon. Sőt, a szavak önmagukban éppen ellenkező következtetés levonására adnának alkalmat. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy úgy tegyünk, mint idézett szerzőink, azaz hogy csöppet sem világos vázlatpontokat marxi kategóriáknak nevezzünk. Tudomásul kell venni azt a tényt, hogy Marx nem dolgozta ki a nemzetközi termelési viszonyok fogalmát, adós maradt a nemzetközi munkamegosztás, a nemzetközi kereskedelem és a világpiac számunkra fontos fogalmi elemeinek körülírásával,[9] és annak megvilágításával, hogyan viszonyulnak ezek egyes felépítményi kategóriákhoz.

Némiképpen persze érthető, miért vállalkoztak a nemzetközi jogászok maguk a marxi textusok értelmezésére; a jelenlegi társadalomfilozófiai irodalomban valószínűleg hiába kerestek megfelelő választ a felvetődő kérdésekre. E tanulmány szerzője sem érzi hivatottnak magát a kérdéskomplexum kidolgozására, hiszen neki sem a társadalomfilozófia a tanult szakmája. Feltételezéseit azonban — úgy érzi — röviden mégis jeleznie kell, ha egyszer a nemzetközi jog társadalmi természetét vizsgálja.

Az első megválaszolandó kérdés a következő: léteznek-e elkülöníthető „nemzetközi" termelési viszonyok?

Nézetem szerint nem. *Nincsenek külön „belső" és „nemzetközi" termelési viszonyok,* hanem csak *általános értelemben vett termelési viszonyok vannak,* attól teljesen függetlenül, hogy a viszonyok alanyai egymáshoz képest „idegenek"-e vagy sem. Marx ugyan — az idézett vázlatponttól eltekintve — tudomásom szerint sohasem használta a kategóriát nemzetközi összefüggésben, azt sem állította viszont, hogy azt kizárólag az államon belüli értelemben lehetne alkalmazni. A sokat idézett marxi tétel mindössze annyit mond, hogy „életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg".[10] Nehezen lehetne megindokolni, miért kellene ezeket a viszonyokat az államon belüli körre korlátozni. Miért nem termelési viszony, illetve miért csak „másodlagos", „levezetett" termelési viszony az, ha az árucsere különböző nemzetiségű árutulajdonosok között jön létre? *Ezen* az absztrakciós szinten mi a különbség az azonos és a különböző állampolgárságú árutulajdonosok kapcsolatában? *Ezen* az absztrakciós szinten miért külön-

[6] I. m. 23. old.

[7] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei, 46/I. Bp. 1972. 34. old.

[8] Uo.

[9] Vö. MEM 13. köt. 607. old. 1. sz. jegyzet.

[10] *Marx:* Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. köt. Bp. 1965. 6—7. old.

bözik egymástól az a csere, amelyre két szocialista partner között kerül sor, attól a cserétől, amely egy tőkés és egy szocialista fél között megy végbe? Ez az absztrakciós szint ugyanis a legáltalánosabb szint, csak az *emberek* termeléssel összefüggő *bármilyen* viszonyának szintje. Miért kellene e viszonyt már ebben a stádiumban jelzőkkel ellátni? A differenciálást csak eggyel alacsonyabb absztrakciós szinten szabad elkezdeni, ekkor ugyanis a termelési viszonyok már nyugodtan ölthetnek magukra specifikus vonásokat. Már egyetlen ismérv feltüntetésével is azonnal megkülönböztethető egymástól — mondjuk — a termelőüzem tulajdonosa és munkásai közti viszony attól a viszonytól, amely maguk között a munkások között áll fenn. Senkinek sem jut azonban eszébe, hogy e két alapvetően eltérő viszonyt már a legáltalánosabb értelemben is megkülönböztető jelzővel lássa el, holott elvben itt is elképzelhető lenne az „elsődleges" és „másodlagos" viszonyok közötti differenciálás.

Akik eleve különbséget tesznek az államon belüli és a nemzetközi termelési viszonyok között, tulajdonképpen kihagyják a legmagasabb absztrakciós szintet és rögtön a második szinten kezdik elmélkedéseiket. Azt sugallják, hogy csere és csere, kooperáció és kooperáció, munkamegosztás és munkamegosztás nem foglalható közös fogalomba, hanem csak belső csere van és nemzetközi csere, belső kooperáció és nemzetközi kooperáció, s a munkamegosztás sem általános fogalom. hanem eleve kettéválik, s így nem is tárgyalható egységes elnevezés alatt.

Abban a pillanatban persze, amikor a *történetileg konkrét* termelési viszonyokat vesszük szemügyre, amikor tehát nem általában vett termelési viszonyokról beszélünk, máris alapvető különbségek jelentkeznek közöttük. Egyes termelési viszonyok ugyanis minőségileg más tartalommal rendelkeznek akkor, ha *azonos*, és más, ha *különböző közösségekhez* tartozó alanyok között állnak fenn. A termelési viszonyok végül is sohasem fejlődtek valamiféle elvont világtársadalomban élő egyének között; mindig meghatározott közösségekhez tartozó egyének voltak azok, akik termelőmunkájukat végezték. *Tőkei* Ferenc nem véletlenül indul ki a társadalmi formák marxi teóriájának elemzésekor az egyének, mindenkori közösségeik és a termelési eszközök hármas kategóriarendszeréből, megállapítva, hogy mind a három csak a másik kettővel való vonatkozásában létezik. „Egyik mozzanatról sem mondhatunk semmit — írja — a másik kettő és az azokkal való viszony meghatározása nélkül, és megfordítva, akármelyikük meghatározása egyértelmű a másik kettő és a hármas viszony meghatározásával."[11]

Nem szükséges most végigkövetnünk Tőkei elemzéseit a maguk részletességében; tárgyunkkal összefüggésben elegendő a mindenkori közösségek mibenlétére utalnunk. Az elemzésekben világosan kirajzolódnak a közösségek határai. A *törzsi* társadalomban egy „természetadta" közösség jelenik meg, „a család és a családon belüli házasodás által törzzsé kiszélesült család vagy a törzsek kombinációja". És itt rögtön szó van arról a termelési viszonyról, amely különleges tartalommal rendelkezik az adott közösségen belül: a *tulajdonviszonyról*. A tulajdon első formája az „eredeti köztulajdon", amelyet Marx éppen a közösséggel kapcsolatban definiál: „Minden egyes [egyén] csak *mint a közösség tagja* viselkedik *tulajdonosként* vagy birtokosként" ... „A törzsi közösség, a természetes közösség a föld (időleges) közös elsajátításának és használatának nem eredményeként, hanem feltételeként jelenik meg."[12] Marx ezután kifejti, miképpen épülhet erre a tulajdonosra az ázsiai termelési mód tulajdonviszonya: „a sajátosan keleti formában ... a közösség minden tagja mint olyan társbirtokosa a közös tulajdonnak ... a tulajdon csak mint községi tulajdon létezik, ... mert a tulajdon egy-egy töredéke egyik taghoz sem önmagáért tartozik, hanem mint a község közvetlen tagjához ... Csak közös tulajdon és csak magánbirtoklás létezik."[13]

A második alapformánál az alapvető közösség a *város* vagy városállam, amely több törzsnek szerződés vagy hódítás folytán történő egyesüléséből keletkezik. Itt ugyan „a községi tulajdon mellett már kifejlődik az ingó és később az ingatlan magántulajdon is, de mint abnormis, a községi tulajdonnak alárendelt forma. Az állampolgároknak *csak közösségükben* van hatalmuk a dolgozó rabszolgáik felett és már csak ezért is kötve vannak a községi tulajdon formájához" — olvasható A német ideológiában.[14] „Azok a nehézségek — írja Marx egy másik helyen —, amelyekbe a közösség beleütközik, csak más közösségektől származhatnak, amelyek vagy már elfoglalták a földet, vagy háborgatják a községet foglalásában. Ezért a háború az a nagy összfeladat, az a nagy közös munka, amelyre szükség van akár ahhoz, hogy az eleven meglét objektív feltételeit elfoglalják, akár ahhoz, hogy ezek elfoglalását megvédelmezzék és tartóssá tegyék."[15] A második alapformánál tehát már felmerül az egyik közösségnek a másikhoz való viszonya, de ekkor még csak a földdel összefüggésben. Egyelőre közömbös vagy legalábbis másodrangú kérdés az, hogy az ingó dolgok milyen tulajdonban vannak, ha átlépik a közösség határait. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az egyébként közösségi tulajdonban levő föld rögtön „idegen" tulajdonná válik a másik közösség számára, amit

[11] *Tőkei* Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1971. 70—71. old.

[12] I. m. 79—80. old. (Miután itt és a következőkben szereplő idézetek *Tőkei* gondolatmenetének szerves részei, az eredeti hely megjelölése nélkül csak hivatkozott művének oldalszámait tüntetem fel.)

[13] I. m. 80. old.

[14] I. m. 82. old.

[15] I. m. 84. old.

az utóbbi onnan fog észlelni, hogy az eredeti tulajdonos közösség hajlandó fegyvert is ragadni megvédelmezése érdekében.

A *harmadik* formáció fő vonásait tárgyalva Tőkei megjegyzi, „a földtulajdonnak az a sine qua non-ja, hogy... a földet háborúval vagy békésen előbb el kell foglalni, tehát az egyénnek mindenekelőtt a földet elfoglaló közösséghez kell tartoznia".[16] A közösségen belüli tulajdon tehát — annak konkrét tartalmától függetlenül — más közösségekkel szemben megint csak „idegen" tulajdonként jelenik meg, egy más összefüggésben használt kifejezéssel élve, közös magántulajdonként. Ami pedig magát a közösséget illeti, Tőkei szerint amíg az antikvitásban a lakóhelyi közösség szerveződött politikai berendezkedéssé, addig „a feudalizmusban *a rendi-korporációs közösségek szervezete alkotja a* politikai berendezkedést. Az őskori értelemben vett államiság tehát megszűnik — teszi hozzá —, a lakóhelyi közösségek azonban fennmaradnak, természetesen a rendi-korporációs berendezkedésnek alávetett módon".[17]

A *negyedik* alapformával kapcsolatban Tőkei egy Marx-idézet után („a politikai forradalom... amely a politikai államot mint általános ügyet, azaz mint valódi államot konstituálta, szükségképpen szétzúzta az összes rendeket, korporációkat, céheket, kiváltságokat") megállapítja, hogy e sorok a tőkés termelési módnak megfelelő politikai közösségként a francia forradalomban született *nemzeti államot* jellemzik.[18] Arra az olvasóban felmerülő kérdésre, hogy az antik államtól a tőkésállamig miért nem a feudális államon át vezetett a közösség fejlődésének útja, Tőkei ezt válaszolja: „A feudális állam, mint minden állam természetesen a területi szervezeteken alapszik, de — és ez a megkülönböztető sajátossága egyfelől az ókori, másfelől a tőkés államisággal szemben — nem közvetlenül, hanem a rendi-korporációs berendezkedések közvetítésével, amely ‚közvetítés' azonban uralkodó szerepet játszik és mintegy magába olvasztja az államiságot, maga lesz államisággá."[19]

Ugyanakkor, amikor a negyedik formáció alapközösségeként a nemzeti államot jelöli meg, Tőkei rámutat arra is, hogy Marx és Engels felfogása szerint a kapitalizmussal azonnal megkezdődik a nemzet történelmi kategóriájának meghaladása. Ezzel kapcsolatban A német ideológiát idézi: „A nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét." A Kommunista Kiáltványt idézve pedig: „A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta... A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való függése lép."[20] És még egy frappáns megfogalmazás, ismét Tőkeitől: „Az árucsere középkori fejlődésén alapuló nemzeti közösség a tőkés termelés bázisán a világpiacon való létezés egyik formája lesz, tehát *a nemzet kifejlett, tőkés formája már a nemzetközi létezés politikai formája.*"[21] Tőkei tehát a marxi világkép rekonstruálása során jól érzékelteti azt a dialektikus folyamatot, amelynek során a nemzetállam egyszerre válik a tőkés formáció alapközösségévé és egyszerre teremti meg saját közösségi határainak nyitottságát a világpiac törvényszerűségeinek engedelmeskedve. Az egyetemes emberi munkamegosztás tényét konstatálva sem mellőzhető tehát az a konkrét közösség, amely végül is biztosítja a tulajdontól „szabaddá tett" egyének és a termelési eszközök tulajdonosai közötti viszonyok fenntartását, amely megszervezi a termelési eszközöknek és a közösség által lakott területnek más közösségekkel szembeni védelmét. Ennélfogva nemcsak a görög poliszban és az ázsiai mandarin-államban játszottak szerepet azok a határok, amelyek a közösségeket elválasztották egymástól. Az ezt követő történelmi korszakokban is csupán e határokon *belül* merülhetett fel egyáltalán a termelőeszközök tulajdonának, birtoklásának, használatának kérdése. A termelőeszközök tulajdonosai *csak e közösségnek tagjaiként* maradhattak tulajdonosok, és *csak e közösségek szervezett fegyveres ereje* volt az, amely megvédte a közösség határait. Bármilyen tulajdoni forma alakult is ki e közösségek határain belül, az a külvilág számára mindig csak „idegen" tulajdonként jelent meg, s ezen lényegében a világpiac megjelenése, minden termelőnek minden más termelővel való összekapcsolása sem változtatott.

De nem változott a helyzet a szocialista forradalmak győzelme, a kommunizmus termelési módjába való átmenet kezdete után sem. (Tőkei a társadalmi formákról írott könyvében az ötödik formát konzekvensen a kommunizmus termelési módjaként határozza meg és mellőzi az első — nyers — forma elemzését. Egy nemzetközi jogi összefüggéseket vizsgáló tanulmány azonban — ha szintén konzekvens akar lenni — csak a jelenlegi állapotból indulhat ki és a ma még részleteiben eléggé homályos jövőbeni fejlődést kell figyelmen kívül hagynia. Ami pedig az elnevezést illeti, egyelőre kénytelen a „szocialista termelési mód" kategóriáját használni.) A szocialista termelési módot a tulajdoni formák sokrétűsége mellett az jellemzi, hogy az alapvető termelési eszközök az állammá szervezett közösség tulajdonában vannak. A közösségi tulajdon specifikuma az, hogy csak e közösségen belül számít köztulajdonnak. Amikor ugyanis átlépi az államhatárokat, már nem

[16] I. m. 97. old.
[17] *Tőkei* Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Bp. 1977. 449. old.
[18] I. m. 451. old.
[19] I. m. 455. old.
[20] I. m. 453. old.
[21] I. m. 456. old.

köztulajdon többé, hanem *elkülönült árutulajdon*. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban ma minden termelő — „otthoni" tulajdoni viszonyára tekintet nélkül — úgy jelenik meg, *mintha* magántulajdonos lenne. Ha tehát különböző (állami) közösségekhez tartozó egyének között munkamegosztásra, cserére, termelési kooperációra kerül sor, azok *elkülönült árutulajdonosokként* lépnek kapcsolatra egymással. Akkor is így van ez, ha két olyan alany érintkezik egymással, akik „otthon" mindketten csak a köztulajdon birtokosai, használói. A szocialista termelési mód egyik államának tulajdona a másik állam számára éppoly „idegen" tulajdon, mint bármilyen tőkés tulajdon. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban tehát nemcsak a tőkés termelő lép fel elkülönült árutulajdonosként egy szocialista partnerével szemben, hanem az utóbbi is úgy szerepel a világpiacon, mintha áruja hazájában nem lenne az államma szervezett közösség tulajdonában. (Meg kell azonban jegyezni, hogy két szocialista vállalat kapcsolatában csak a dolog lényegét tekintve van ez így. E kapcsolat ugyanis konkrét megjelenési formájában nem hasonlítható mindenben két tőkésvállalat viszonyához. A szocialista integrációs szervezeten belül kötött árucsereforgalmi szerződések, valamint azoknak a vállalatokkal való végrehajtatása sok tekintetben eltérő helyzetet teremt. Ebben mindenképpen az állam tulajdonosi mivolta mutatkozik meg. Ez azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy a magyar tulajdon Bulgáriában nem köztulajdon, hanem „idegen" tulajdon.)

Ezért mondhatjuk azt, hogy az áruforma egyetemessé válása ellenére a meghatározó közösség mind a tőkés, mind a szocialista formában az államhatárok által behatárolt területen élő közösség marad; s az államhatárok — mint láttuk — nemcsak a két különböző típusú termelési mód között képeznek választóvonalat, hanem az azonos termelési módhoz tartozó közösségek között is. És ekkor még nem beszéltünk olyan további meghatározó tényezőkről, mint például a nemzeti jövedelem alapvetően államon belül történő újraelosztása (az adók, a költségvetés, a nemzeti valuta segítségével) vagy a gazdasági protekcionizmus helyenként igen pregnáns eszközeinek alkalmazása (tehát a vámok, kiviteli-behozatali engedélyek, a valuták átváltásának tilalma stb.), tehát mindarról, ami az államma szervezett közösségek kisebb vagy nagyobb mértékű elkülönültségét továbbra is fenntartja.

Részben a fentiekkel magyarázható, hogy a termelőeszközök multinacionális tulajdona csak a tőkés termelési módhoz tartozó államokban ismert, míg a szocialista termelési módon belül nem. A tőkés magántulajdon ugyanis az államhatárokat átlépve is magántulajdon marad, s ily módon bármely másik tőkésállamban szervesen illeszkedik az ott uralkodó termelési viszonyok közé. Ugyanakkor viszont a köztulajdon az országhatárokat átlépve *quasi* magántulajdonná válik és emiatt ugyanúgy nem funkcionálhat a szocializmus termelési viszonyainak rendszerében, mint a tőkés magántulajdon.

Annak kimondása tehát, hogy a termelési viszonyok kategóriája általános kategória, nem jelenti a közösségek létének, a közösségi határok szerepének figyelmen kívül hagyását. Nyilvánvaló, hogy a termelési mód milyenségének a kérdése továbbra is csak az államma szervezett közösségek határain belül dönthető el. Hiszen csak itt releváns, hogy ki az, aki a termelőeszközöknek és ki az, aki csak saját munkaképességének tulajdonosa. A termelési viszonyok közül azonban csak a *tulajdoni* viszonyok nyomják rá a bélyegüket ilyen mértékig az egyes közösségekre és csak ezek rendelkeznek ilyen átváltozási készséggel.

Mi a helyzet a termelési viszonyok másik csoportjával? Mint ismeretes, Oskar *Lange* a termelési viszonyok két fajtáját különbözteti meg: a *kooperációs* viszonyokat, amelyek a termelési folyamatban alkalmazott technikával függenek össze, és a *tulajdonviszonyokat*, amelyek a termelőeszközök kisajátításának az adott társadalomban fennálló formáját jelzik.[22] A kooperációs viszonyok helyett azonban szerencsésebb az *Ágh* Attila által használt *munkamegosztási viszonyok* kategóriája, tekintettel arra, hogy a termelési viszonyok mindenképpen többet fognak át, mint a termelési folyamatban kialakult egyszerű technikai együttműködési viszonyokat.[23] A munkamegosztásba a csere aktusa is beleértendő. Nos, a termelési viszonyok e másik csoportja már kisebb átváltozási készséggel rendelkezik. A határokat átlépve a munkamegosztási viszonyok lényegüket tekintve változatlanok maradnak; nincs tehát minőségi különbség az azonos és a különböző közösségekhez tartozó partnerek munkamegosztása tekintetében. Nem mintha az állam a maga határaival a már említett módon ne képezne továbbra is bizonyos akadályt a munkamegosztás univerzális fejlődése előtt, de az államhatárok *ebben* az összefüggésben nem meghatározó tényezők. Míg a tulajdonviszonyok az adott közösségen belül különleges relevanciával bírnak, addig a munkamegosztási viszonyok legfeljebb azt jelzik, hogy a közösségen belül milyen fejlettséget értek el a termelőerők.

Abból kell tehát kiindulnunk, hogy a termelési viszonyok általános kategóriát képeznek, meghatározott termelési viszonyok azonban specifikus tartalommal rendelkeznek az egyének mindenkori alapközösségein (ma az államon) belül. A kategória ilyen értelemben felfogott általánossága egyébként nemcsak fogalmi szinten jelentkezik. Amióta az elkülönült piacok világpiaccá olvadtak össze — amint erről a negyedik alapformával kapcsolatban már szó esett —, a termelési viszonyok földrajzi értelemben is

[22] Oskar *Lange:* Politikai gazdaságtan. II. köt. Bp. 1967. 51—52. old.

[23] *Ágh* Attila: A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. 227. old.

általánossá váltak: behálózták az egész világot. Igaz, anélkül, hogy valamennyi régió egymás közötti viszonylatában létrejöttek volna. Egyes régiók — például Kína — termelői ma még gyakorlatilag elhanyagolható mértékben rendelkeznek kapcsolatokkal a világ többi részével. A termelési viszonyoknak ugyanakkor kialakultak egyes sűrűsödési körzetei, amelyekben a termelési, elosztási és cserekapcsolatok intenzitása jelentősen meghaladja az átlagot. E körzetek határait (amelyek persze mindig csak relatív határok) egyaránt képezhetik államhatárok vagy egy földrajzi régió határai. Meglehet azonban, hogy nem húzható meg szabályos határvonal, hanem csak azt konstatálhatjuk, hogy egy-egy régió termelői nagyobb mértékben léptek termelési viszonyra a kívülállók nagyszámú egyedével, mint a régión belüliekkel.

Történetileg tehát nem úgy fejlődtek a dolgok, hogy az általános, az egész világra kiterjedő termelési viszonyok meghatározott körzetekben való sűrűsödése „jelölte ki" az államhatárokat. Valójában — mint arról már szó esett — azok a közösségek szerveződtek állammá, amelyeknek tagjai között meghatározott termelési viszonyok álltak fenn, az államhatárokat pedig e közösségek egymás közötti erőviszonyainak alakulása szabta meg. Kezdetben tehát nem létezhettek még földrajzi értelemben véve általános termelési viszonyok; a termelési viszonyok kiterjedtségének határai megegyeztek a közösségek határaival. Miután azonban a tőkés formáció megjelenésével a termelési viszonyok lényeges mértékben átlépték az államhatárokat, megszűnt a majdnem teljes elkülönültség és csak a relatív maradt fenn. Ez utóbbi azonban már nem olyan fokú, hogy indokolná a tradicionális szemlélet fenntartását. A termelők egyetemes összekapcsolódását figyelembe véve ma már anakronisztikus dolog másfél száz alapról beszélni.

Az elmondottakból következik, hogy az az alap, amelyre a nemzetközi jog „támaszkodik", nem a „nemzetközi" és még kevésbé a „belső" termelési viszonyok összessége. Téves az a nézet is, amely szerint a nemzetközi jog az „elsődleges" és a „másodlagos" termelési viszonyok együttesére épül. Arról van szó, hogy a minden értelemben általánossá vált termelési viszonyok képezik azt az alapot, amelyen a legkülönbözőbb felépítményi formák emelkednek, az államoktól az Egyesült Nemzetek Szervezetéig és a belső jogoktól a nemzetközi jogig egyaránt.

De miként lehetséges, hogy a termelési viszonyok univerzálissá válása ellenére továbbra is fennmaradtak olyan elkülönült felépítményi rendszerek, mint az állam és a belső jog? E kérdés ugyan nem tartozik napjaink reális problémái közé, a lehetséges választ azonban — bármilyen triviális is az — mégis jelezni kell. Az állam és a belső jog fennmaradása egyebek között az alábbi — részben már említett — tényezőre vezethető vissza: *1.* A termelési viszonyok közösségekként elkülönült történelmi fejlődése törvényszerűen elkülönült felépítményi rendszereket hívhatott csak létre. *2.* E rendszerek nagymértékben önállósodtak a termelési viszonyokkal szemben és konzerválták saját létüket. *3.* Az osztálytársadalmakban valamilyen módon továbbra is biztosítani kellett az osztályuralom adott formájának fenntartását, s erre csak az állam szervezeti rendszere állott rendelkezésre. *4.* A két világrendszer egymás mellett élése és küzdelme szintén megkövetelte a központi államhatalom létezését (és egyébként is lehetetlenné tette a rendszerközi termelési viszonyok korlátlan kiszélesítését). *5.* A termelési viszonyok univerzalitása nem hozta magával a termelőerők fejlettségi szintjének kiegyenlítődését a világon. A fejlettségi szintek rendkívül differenciált volta szintén a felépítményt konzerváló tényező maradt. *6.* És ami e tanulmány tárgya szempontjából a legfontosabb — a felépítményi rendszer a gyakorlatban rugalmasnak bizonyult, általában nem akadályozta meg a termelési viszonyok globális fejlődését, sőt — pl. éppen a nemzetközi jog keretében — olyan további felépítményi formákat fejlesztett ki, amelyek kifejezetten elősegítették e folyamatot.

Az alap és a felépítmény között nincs tehát olyan mechanikus oksági kapcsolat, amelynek eredményeként a termelési viszonyok univerzálissá válását óhatatlanul valamiféle világközösség kialakulásának kellene követnie. A termelési viszonyok további egységesülése, a termelőerők fejlettségi szintjének fokozatos kiegyenlítődése sem vonná maga után belátható időn belül egy egységes, differenciálatlan felépítmény létrejöttét. Hiba lenne ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy *a történelmi fejlődés során az addig elkülönült felépítmények is összekapcsolódtak egymással.* A felépítményt képező társadalmi viszonyok éppolyan meghatározó mértékben lépték át az államhatárokat, mint a termelési viszonyok, s ebből következően *a felépítmény éppúgy totális rendszerré vált, mint a termelési viszonyok általános rendszere.* A felépítmény tehát nem tekinthető egymástól könnyűszerrel elhatárolható alakulatok puszta összességének; ahogyan ma már nem lehet másfél száz alapról beszélni, ugyanúgy nem lehet másfél száz felépítményről sem. Az egész világra kiterjedő termelési viszonyok *totalitása* az, amely meghatározó jellegű a felépítmény *totalitása* szempontjából. Ettől természetesen egy-egy adott közösség sajátos termelési viszonyai még továbbra is elsődlegesen meghatározóak maradnak az e közösség által létrehozott politikai intézmények vagy a belső jog konkrét formái és tartalma tekintetében. Csak éppen e politikai intézményekre és a belső jogra nézve — ha másodlagosan is — *meghatározóak lesznek más közösségek specifikus termelési viszonyai és általában az univerzális termelési viszonyok is.* Rendkívül összetett hatásmechaniz-

musról van tehát szó, amelyen belül meg lehet különböztetni ugyan elsődleges és másodlagos determináns tényezőket, de tudomásul kell venni, hogy *valamennyien* éreztetik hatásukat a felépítményre.

A történelmi materializmus tankönyvek ebből csak annyit ismernek el, hogy egy-egy meghatározott alapra ráépülő meghatározott felépítmény — különböző felépítményi közvetítések révén — hatással van a „másik" alapon nyugvó „másik" felépítményre is. Hogy a tőkés és a szocialista termelési viszonyok között megfigyelhető bizonyos kölcsönhatás, s hogy mindkettő nem elhanyagolható szerepet játszik a „másik" felépítményének alakulása tekintetében, ma még nem tartozik az említett tankönyvek által elismert tételek közé. Az ilyen szemlélet azonban metafizikus következtetésekre vezethet és csak részben ad magyarázatot olyan jelenségekre, mint például az azonos vagy hasonló művészeti termékek, politikai nézetek, társadalmi intézmények, erkölcsi normák stb. keletkezése az egymástól eltérő termelési móddal rendelkező állami közösségekben. Nem beszélve magáról a nemzetközi jogról vagy az államközi szervezetekről. Aligha lehet e jelenségeket a „tőkés" és a „szocialista" alap véletlenszerűen azonos produktumainak vagy a különkülön létező felépítmények „elkerülhetetlen" egymásra hatásának tekinteni.

Ami most már az ilyen értelemben felfogott *alap és felépítmény viszonyát* illeti, e téren jól ismertek a marxi tételek. Túlontúl ismertek viszont azok a vulgarizálások is, amelyek a marxizmus egész fejlődéstörténetét végigkísérték. Helyénvaló ezért emlékeztetni *Lukács* György néhány idevágó megállapítására. Azzal a tétellel kapcsolatban, hogy „az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai, szellemi életfolyamatot", továbbá, hogy „nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem társadalmi létük az, amely tudatunkat meghatározza"; s végül, hogy a „termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik", Lukács a következőket állapítja meg: Marx „a tudatformák és tartalmak világát nem úgy fogja fel, hogy a gazdasági struktúra közvetlenül kitermeli azt, hanem a társadalmi lét totalitásával hozza kapcsolatba. A tudat társadalmi lét által történő meghatározását tehát teljesen általánosan fogja fel. Csak a vulgármarxizmus ... csinált ebből egyértelműen közvetlen oksági viszonyt a gazdaság, sőt ennek egyes mozzanatai és az ideológia között." Marxnak — folytatja Lukács — „ez a szántszándékkal fölöttébb általános és nyitva hagyott ontológiai meghatározása a kölcsönhatásoknak és kölcsönös vonatkozásoknak igen gazdag terét foglalja magában, beleértve persze ebbe a ‚túlsúlyos mozzanat' kivételes fontosságú marxi kategóriáját ... Ha Marx ezeknél a kölcsönhatásoknál a túlsúlyos mozzanat funkcióját a termelési módnak tulajdonítja, akkor óvakodnunk kell attól, hogy ezt valamiféle gazdasági prakticizmus vagy utilitarizmus értelmében fogjuk fel ..."[24] A gazdasági tényező Marx által hangsúlyozott elsőbbsége nem tartalmaz hierarchikus viszonyt. Azt az egyszerű tényt fejezi ki, hogy a felépítmény társadalmi létezése mindig feltételezi a gazdasági reprodukciós folyamat létezését, és hogy ez gazdaság nélkül ontológiailag elképzelhetetlen, másrészt viszont a gazdasági lét lényegéhez tartozik, hogy csak úgy termelődhet újra, ha létrehoz egy neki — akár ellentmondásosan is — megfelelő felépítményt."[25]

E megállapítások fényében világossá válik az a viszony, amely a nemzetközi jog mint felépítményi jelenség és az alap között fennáll. Miután a nemzetközi jog egy totális felépítményi rendszer része, számára a termelési viszonyok általános rendszere játssza végső fokon a determináló szerepet. A nemzetközi jog szempontjából tehát egyaránt meghatározó jelentősége van a határokat átlépő és az azokon belül maradó termelési viszonyoknak. Az univerzális nemzetközi jog e kettős meghatározottság következtében meglehetősen semleges arculatot ölt; az ellentétes hatások ugyanis közömbösítik egymást. Csak az a magatartási minta válhat nemzetközi jogi normává, ami egyidejűleg adekvát a magántulajdon és a köztulajdon által fémjelzett termelési viszonyokkal és ugyanakkor megfelel az elkülönült árutulajdonosok nemzetközi érintkezése során kialakult termelési viszonyoknak is. A nemzetközi jogi normák tehát nem tartalmazhatnak preferenciákat egyik vagy másik társadalmi formáció javára, közvetlenül nem tükröződhetnek bennük a tulajdon közösségen belüli viszonyai (de nem is lehetnek ellentétesek azokkal) és nem fogalmazhatnak meg értékítéleteket az emberiség fejlődésének irányára nézve sem. Csak a mindenkori *status quot* védhetik, illetve az ezen alapuló együttműködést szolgálhatják.[26]

A tulajdoni formák egymást közömbösítő hatása természetesen nem közvetlenül érvényesül. Mint *Szabó* Imre megállapítja, a termelési viszonyok mindig más felépítményi viszonyokon keresztül determinálják a jogot; mindenekelőtt a politikai viszonyokon, intézményeken keresztül. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a termelési viszonyokat maga az állam transzformálja jogi viszonyokká. Emellett pedig — írja — a jog valójában „olyan társadalmi viszony, amely más társadalmi viszonyoknak a formája, azaz e más társadalmi viszonyoknak szervezeti-szerkezeti keretet, formát ad. Ez a jog társadalmi tartalma és — teszi hozzá kissé lemondóan — ez határozza meg társadalmi jelentőségét is."[27] Nos, ami a termelési viszo-

[24] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Bp. 1976. 306—307., 335. old.

[25] I. m. 409. old.

[26] Álláspontomat bővebben kifejtem A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete (Bp. 1981.) c. tanulmányomban: 107. és köv. old.

nyokat illeti, a belső jog még megengedheti magának, hogy közvetlenül kifejezze azokat (azzal, hogy kötelező magatartási szabályként jelöli meg a magán- vagy köztulajdon tiszteletben tartását és védelmét), a nemzetközi jog azonban — mint láttuk — ezt nem teheti meg. A nemzetközi jog és a belső jog közötti munkamegosztásban így ez a szerep az utóbbinak jutott. Hogy azután a nemzetközi jog milyen további társadalmi viszonyoknak a formája, itt most megint csak nem kerülhet részletesebb kifejtésre, tekintve, hogy ez egyenlő lenne a nemzetközi jog társadalmi funkciójának leírásával.[28]

Ami az alap és a felépítmény kölcsönös meghatározottságának másik oldalát illeti, a nemzetközi jog érvényesülése is alakítólag hat a termelési viszonyok fejlődésére. Azáltal, hogy a nemzetközi jog magatartási normákat tartalmaz, a magatartásirányítási rendszer egyik összetevő elemévé válik. Az emberi magatartást irányító felépítményi intézmények a nemzetközi jog felhasználásával specifikus formák között közlik az emberekkel, mit szabad és mit nem szabad tenniük és ezáltal közvetve erősíthetik, szilárdíthatják vagy tovább is fejleszthetik a létező termelési viszonyokat. Sőt, a nemzetközi jogon keresztül új viszonyok is létrehozhatók. Hosszú indoklás helyett elegendő talán példaként említeni olyan minőségileg új viszonyrendszer létrehozását, mint a gazdasági integráció, amely egyébként rögtön a kölcsönös meghatározottságra is példaként szolgálhat. A folyamat során alkotott jogi normák folytonosan hozzájárultak a térség termelőerőinek fejlődéséhez és a termelési viszonyok sűrűsödéséhez, másfelől viszont a reális gazdasági folyamatok állandóan korrigálták a nemzetközi jogi szabályozórendszert. Éppen emiatt vált egyébként szükségessé egy központi döntéshozatali intézmény felállítása; meg kellett ugyanis oldani a folyamatos magatartásirányítás és az állandó korrekció egymással szorosan összefüggő, bonyolult feladatát.

Feltehető azonban a kérdés: hogyan értelmezhető a termelési viszonyok — akár csak végső soron — meghatározó szerepe egy olyan világhelyzetben, amelyben nem minden állammá szerveződött közösség között léteznek érdemleges munkamegosztási kapcsolatok? A nemzetközi jog normái közül ugyanis egyesek (az alapnormák) valamennyi állam kapcsolatában érvényesek. Milyen alapokon nyugszanak — mondjuk — Kínát a világ többi államával összekötő nemzetközi jogviszonyok, ha ennek a hatalmas országnak nincsenek említésre méltó nemzetközi munkamegosztási kapcsolatai?

A válasz két, egymással összefüggő körülményben keresendő. Egyrészt a termelési viszonyok általános rendszere alatt nem kell feltétlenül teljesen összefüggő „világhálózatot" értenünk. Ha egyes közösségek nem is kapcsolódnak még különösképpen a világpiachoz, a közösségen belüli termelési viszonyok azért kitermelnek olyan felépítményi elemeket, mint a világ többi részével való kapcsolatokra vonatkozó politikai nézetek, célkitűzések, intézmények. Ezek lényegét ugyan jelentős mértékben determinálja a nemzetközi munkamegosztás alacsony szintje, mégsem tartalmazzák, illetve tartalmazhatják a külvilág teljes negligálását. A munkamegosztási kapcsolatok majdnem teljes hiánya esetén is elkerülhetetlen az univerzális felépítményi rendszerhez történő kapcsolódás, azaz bizonyos politikai viszonyok fenntartása a külvilággal. De csak bizonyos viszonyoké. „Különböző nemzetek egymás közötti kapcsolatai — állapítja meg Marx és Engels A német ideológiában — attól függenek, mennyire fejlesztette ki mindegyikük termelő erőit, a munkamegosztást és a belső érintkezést... De nemcsak egy nemzet viszonya a többihez, hanem e nemzet egész belső tagozódása is a termelésének, valamint belső és külső érintkezésének fejlettségi fokától függ."[29] A végső soron meghatározó tényezők tehát változatlanul a termelési viszonyok, csak ezúttal éppen az „otthoniak", amelyekről Kína esetében egyébként eléggé egyértelműen kimutatható a nemzetközi munkamegosztást akadályozó voltuk. (Amint hogy fordítva is: a nemzetközi munkamegosztás hiánya Kína belső termelési viszonyainak fejlődésére is felmérhetetlenül negatív hatást gyakorolt.)

Másrészt viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni egyes felépítményi elemek viszonylag nagyfokú önállóságát sem. A nemzetközi politikai viszonyok fejlődése jelentős mértékben függetlenedhet a termelési viszonyok alakulásától. A politikai viszonyok olyan összetevő elemei, mint például a katonai erőviszonyok, mondhatni önálló életre tesznek szert és rövid távon nagyobb mértékben játszanak meghatározó szerepet, mint maguk a gazdasági viszonyok. A katonai erőviszonyok persze az egyes közösségeken (államokon) belül létrejött katonai erő nagyságától is függenek, ezt pedig sok tekintetben determinálja a szembenálló közösségek termelőerőinek fejlettsége, amit viszont megint csak a termelési viszonyok alakulása szab meg.

*

Az elmondottakat *összefoglalva* tehát megállapítható, hogy a bevezetőben említett kísérletek a nemzetközi jog alap—felépítmény rendszerében elfoglalt helyének meghatározására téves következtetésekre vezettek. Nincsenek „elsődleges" és „másodlagos" vagy „belső" és „nemzetközi" termelési viszonyok, hanem csak általában vett termelési viszonyok vannak. E viszonyok totalitása az, ami a felépítmény és az annak részét képező nemzetközi jog formáját és tartalmát végső soron meghatározza.

Valki László

[27] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 21. old.
[28] Ld. a 26. lábjegyzetet: 42. és köv. old.
[29] *Marx—Engels:* A német ideológia. Bp. 1952. 33. old.

Perjogi reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban (1830–1848)

I.

Egy korábbi tanulmányomban[1] áttekintettem az erdélyi jogirodalomban napvilágot látott reformtörekvéseket, amelyek a fejlődésében megrekedt igazságszolgáltatási szervezet korszerűvé tételére tettek kísérletet. Ennek során egyrészt vázoltam a reformkor kezdetén Erdélyben hatályos tételesjogi anyagot — éppen annak bemutatására, hogy milyen intézményrendszert támadtak a reformerek, elsősorban a politikai liberális ellenzék legkiválóbb egyéniségei —, másrészt pedig összefoglaltam a korabeli irodalomban közzétett és az igazságügyi szervezettel kapcsolatos javaslatokat. A tanulmányommal egyidőben megjelent történeti anyag[2] a történeti előzményeket illetően kiegészíti, elsősorban az igazságszolgáltatási szervezet fejlődésével kapcsolatban, az én írásom anyagát, s mindezekkel összefüggésben további kutatási feladatokat jelöl meg.

A korábbi tanulmányommal egyidőben közzétett — s így természetesen abban figyelembe nem vehetett — kutatási eredményekből az igazságszolgáltatási reformtörekvések történetével kapcsolatban a fejlődés egyik sajátos vonását szükséges kiemelni. A XVIII. századi reformtörekvések — a Codex Theresianus Transsylvanicus tervezete s általában az igazságszolgáltatás rendezését, főleg gyorsítását célzó törekvések, amelyekkel a Birodalom átfogó igazságügyi jellegű rendezési terveinek keretében, a székvárostól nagyon távoleső, határszéli kis tartományában, Erdélyben kívánta a központi kormányzat az igazságszolgáltatás menetét szabályozni, ebben az időszakban, a XVIII. században, mindig a bécsi udvar kezdeményezéséből indultak ki, s a javaslatok ekkor mindig a rendek ellenkezése miatt akadtak meg.[3] Lényegében ugyanez jellemezte a II. József korabeli törekvéseket és az azokkal szemben érvényesült erőket is, amelyek eredményeként, mint ismeretes, a császár halála után, az 1791/1792-es országgyűlésen hatályon kívül helyezték a császár életében bevezetett reformintézkedéseket.[4] Az igazságszolgáltatási szervekkel kapcsolatos — és a reformkorban már nem a bécsi udvartól, hanem a liberális ellenzék tagjaitól kiinduló — reformtörekvések tehát egy, a XVIII. század elejéig kialakult intézményrendszert támadtak. Lényegében ugyanez a helyzet a szervezeti reformtörekvésekkel szoros összefüggésben álló, s eredményességüket illetően azoktól függő eljárásjogi reformtörekvésekkel kapcsolatban is.

A korábbi tanulmányomban is jeleztem, hogy az igazságügyi szervezettel szorosan összefüggő eljárási reformtörekvések bemutatására egy későbbi tanulmányban teszek kísérletet. A mostani tanulmány tehát szorosan kapcsolódik a korábbihoz, s annak az igazságszolgáltatási szervezettel kapcsolatos, s az eljárásjog területét szükségszerűen érintő megállapításai az alábbi fejtegetéseknél is alapul szolgáltak.

Itt ismételten utalni kell még arra a korábbi tanulmányomban (680.) már előrebocsátott körülményre, hogy a vizsgált időszakban Erdélyben a büntető és a polgári jog, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó eljárás közötti határvonal még nem vonható meg határozottan. Magyarországon is csak az 1843—1844-es javaslatok kísérelték meg az anyagi és alaki (eljárási) büntetőjogot — s ez utóbbinak keretében a szervezetet —, valamint a büntetésvégrehajtási szabályokat külön-külön kodifikálni. A tételesjogi szabályozás etekintetben csupán a XIX. század utolsó negyedében kezd kialakulni. A reformjavaslatok jelentős — köztük egyes eljárásjogi intézmények szabályozására vonatkozó — része így mind a büntető, mind a polgári eljárást érintő kérdéseket is felvetett.

II.

1. Az eljárási alapelvek

A törvények előtti egyenlőségnek — szervezeti vonatkozásban korábbi cikkemben már érintett — követelményét mint a peres eljárás egyik alapvető és az állampolgár jogaiban gyökerező elvét az ott már sokszor idézett *Bölöni Farkas* Sándor veti fel az irodalomban.[5]

---

[1] Igazságügyi szervezeti reformtörekvések az erdélyi jogirodalomban. JK. 1980. 673—683. old.

[2] Így pl. az eljárásjogi vonatkozású hivatalos kodifikációs munkálatokra is *Hajdu* Lajos: Adalékok a XVII. század erdélyi kodifikációs törekvések történetéhez. JK. 1980. 637—647.; amelyben a „Codex Theresianus Transsylvanicus" munkálatait elsősorban levéltári anyag alapján vizsgálja, továbbá, főleg anyagi jogi, de számos eljárási, személyi stb. vonatkozásra is *Degré* Alajos: Az erdélyi büntetőjog történetéhez, uo. 684—691. A legfőbb államhatalmi szervek történetére *Csizmadia* Andor: Generális congregációk és diéták Erdélyben, uo. 622—636.; az igazságügyi szervezet személyi vonatkozásaira *Trócsányi* Zsolt: Bethlen Gábor erdélyi állama. uo. 617—622.; végül a korszak társadalmi-politikai viszonyaira *Miskolczy* Ambrus: Az erdélyi magyar liberális ellenzék reformtörekvései. uo. 654—662. stb. A fejedelmi Tábla korábbi (1540—1690) személyzetére és működésére ld. *Trócsányi* Zsoltnak cikkem megírása után megjelent munkáját (Erdély központi kormányzata. 1540—1690. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 355. skk.), amelyben a korábbi publikációk és levéltári anyag alapján állította össze a Tábla ítélőmestereinek, ülnökeinek stb. névsorát.

[3] Vö. *Hajdu* i. m. 637 s köv.

[4] *Kemény* Zsigmond: Néhány cikk saját ügyünkben. Erdélyi Híradó (EH.) 1842. 445.

[5] *Bölöni Farkas* Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, ifj. Tilsch János kiadása, 1834. 63.

Annak, hogy az amerikai státusok virágzásban vannak, szerinte az az oka, hogy ott „... a törvények mindennek egyforma jusst adnak, a természet eredeti szent törvényeinek jussát; az igazgatás a társasági [társadalmi] élet elvein alapul... hol minden ember szabadon gondolkodhat és szólhat, hol a születés s gazdagságnak semmi juss nem adatik a törvények előtt." De nem hallgatja el kritikáját[6] és rettenetes csalódását sem. Megfoghatatlan előtte „a felséges teória és a gyalázatos praxis közötti nagy ellenkezőség...", amikor olyan államba érkezik, ahol még rabszolgák vannak. Az emberi jogokról és a szabadságról addig lelkesen tapasztaltak után („... miután láttam a nagy haza constitúciójából folyó példátlanul szabados életet...") érthetetlen volt és nagy elkeseredést okozott („... mintha jég kéz vonult volna el szívemen...") *Bölöni Farkas*nak az, hogy a „szabadság" hazájában, az akkori 24 szövetséges állam közül még 11-ben van rabszolgaság.[7]

A törvények előtti egyenlőség követelményét részletesebben fejti ki Széchenyi későbbi munkatársa, *Kovács* Lajos,[8] aki már le is meri írni, hogy a törvények előtti egyenlőség korábban „veszélyes jelszó" volt. A törvények előtti egyenlőség követelményével kapcsolatban *Kemény* Zsigmond előbb történeti visszapillantást ad az ítélkezési rendszerről,[9] majd vizsgálja az 1843. évi magyarországi javaslatokat s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a törvény előtti egyenlőség kérdésében a büntető jog egész rendszerét alapjaiban kell megváltoztatni. „A testvérhon — írja — ... hosszas tapasztalás után átlátta, hogy büntető jogának sarkhibája a törvény előtti nem egyenlőség." Részletesen foglalkozva a magyarországi büntetőjogi javaslatokat előkészítő tárgyalásokkal a törvények előtti egyenlőség kérdésében, vázolja a javaslatokat kidolgozó bizottmány munkamódszerét (elvi kérdések felvetése és megválaszolása), a „nem egyenlőség" politikai és büntetőjogi káros következményeit, és ismerteti a büntetőjogi választmánynak ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait, s itt kiemeli, hogy „a polgári állapotot a rögtöni elfogadás kérdésében sem tartotta az országos választmány tekintetbe veendőnek".[10]

A törvények előtti egyenlőség kérdésében a „szemelvényi modor" — a részleges módosítások — nem segítenek: „Itt codificalnunk kell, mint Magyarország tevé."[11] A törvény előtti egyenlőség követelményének erdélyi vonatkozásait vizsgálva *Kemény* megállapítja, hogy a területi elv bevezetésével megszűnnék „a partialis és filialis székeknek csontmerev ... szerkezete" és „... minden ember rang és helyzetkülönbség nélkül, egyforma előleges lépések után foghatnék perbe, a gyanú egyforma súlya alatt vesztené el személyes szabadságát, egyforma börtöni fegyelem alá tartoznék stb." Ilyen munkát — állapítja meg végül — nem lehet „szemelvénytöredékek útján szabályozni".[12] Kategorikus ebben a tekintetben Kemény végkövetkeztetése is: „... csupán a törvény előtti egyenlőség alapján lehet állandólag és új bonyodalmakba esés félelme nélkül az eljárás szabályozásában építeni."[13]

A törvények előtti egyenlőség követelménye elsősorban minden polgár perképességét jelenti. Tehát az a nemeseket és a nem nemeseket egyaránt megilleti. Az irodalom a perképességet egyértelműen alapvető követelménynek tekinti.[14] Érthető, hogy — *Kovács* Lajos előbb idézett utalásából (i. m. 373.) tudjuk — ez is akkor a rendi társadalom legnagyobb felháborodásával találkozott.

Az eljárási alapelvek közül többször történik az irodalomban utalás az eljárás *szóbeliségének* követelményére.[15] A magyar nyelv hasz-

[6] Kritikája Anglia alkotmányáról: „Anglia konstitúciójának teoriája igen szép, de... csak a nemzet egy részének kedvező, s nagy része ki van zárva", idézi *Benkő* Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest, Kriterion, 1971. 256.

[7] *Bölöni Farkas* 1834. 254. A továbbiakban — utalva a nálunk II. József által megszüntetett örökös jobbágyság és a rabszolgaság közötti párhuzamra — Bölöni Farkas vázolja, hogy mit tettek az Államok a rabszolgaság megszüntetésére. Különösen fontosnak tartja ezzel kapcsolatban Libéria állam megalapítását (1813), ahol az amerikai emberszeretetű egyesületek által vásárolt területeken a visszatelepített és gazdaságilag segélyezett színesbőrűek az amerikai alkotmány és törvények mintájára alapított intézmények keretében kezdték el új, szabad életüket.

[8] „Volt idő, mely hála az égnek letűnt már, midőn a törvény előtti egyenlőség veszélyes jelszó volt, mi az alvilág minden rémeit juttatá eszünkbe puszta nevével, de ... az ma már mint örök igazság egyszerű szózata hangzik minden humánus ajakról." *Kovács* Lajos: Személyjogok. EH. 1842. 373.

[9] A fejlődés során szerinte a területi elv teljesen elenyészik a különböző okokból ugyanazon bűncselekmény más-más bíróság elé tartozik, más-más eljárás szerint s más-más büntetéssel jár. Az egyes rendszereknek számos elemből álló legfőbb sajátossága, hogy azok a törvény előtti egyenlőség elvét elvetik. *Malmi:* Bírószékek. EH. 1843. 577. skk. A *Malmi-Malmy* álnéven ezidőtájt jogi-politikai cikkeket közlő *Kemény* Zsigmond azonosságára ld. korábbi munkám (JK. 1980. 678. old. 28. sz. jegyzetében írottakat).

[10] *Malmi:* Bírószékek. EH. 1843. 589. és 581.

[11] *Malmi:* Bírószékek. EH. 1843. 584.

[12] *Malmi:* Bírószékek. EH. 1843. 572.

[13] *Malmi:* Bírószékek. EH. 1843. 577.

[14] A „saját névbeni pörölésre" való jogot már *Wesselényi* követelte (Szózat, 1843. 294.). Utóbb *Kovács* Lajos szerint: „... az első lépés, mivel minden polgártársaink személye iránti tartozás módját leróni indulunk: a perelhetési jog megadása." (Személyjogok. EH. 1842. 273.) A nemnemesek perképességéről végül is csak az 1847: XVI. tc. rendelkezett.

[15] *Teleki* Domokos (Codificatio. EH. 1842. 189.) a hitelrendszer szilárdítása érdekében a kisebb tárgyú világos keresetekben „szóbeli bíróság behozatalát", vérrokonok közötti örökösödési ügyekben az eljárás „célszerű bíróság általi szabályozását" javasolja. Szerinte: „A szóbeli törvénykezés korunk kétségtelenül egyik leghatalmasabb kívánata" (uo.). A szóbeliség és nyilvánosság bevezetésétől *Teleki* (X. Z.: Ügyvédeink jelen jogállása. EH. 1845. 394) az ügyvédség helyzetének megjavulását is várja. A szóbeliségtől az eljárás gyorsítását is várja *Gál* János: Óhajtások c. cikksorozatában: 6. Adósságokra szóbeli rövid perek. NT. 1841. I. 73—76. Gál javasolja, hogy törvényhatóságonként

nálata szintén állandó követelmény, s az időszak végén tételes törvény rendezi a magyar nyelvnek az ítélkezésben való használatát, figyelemmel a szász nemzet érdekeire is. A magyar nyelvről szóló 1847. évi I. erdélyi tc. értelmében ugyanis a marosvásárhelyi Tábla (3. §), valamint minden törvényszék „mind tárgyalásaiban, mind jegyzőkönyvi szerkesztésében... a magyar és székely nemzet kebelében magyar, a szász nemzet kebelében pedig német nyelvet alkalmazand." A magyar nyelvhasználat gyakorlati alkalmazását az időszakban több segédkönyv tette lehetségessé.[16] Ugyancsak hangsúlyozott követelmény a tárgyalás *nyilvánossága* is.[17] Az eljárás *gyorsítása* tekintetében, amely követelménynek megvalósítása, mint azt *Hajdu* Lajos tanulmányából tudjuk,[18] már korábban is a központi szervek egyik állandó törekvése volt — vizsgált időszakban is került az országgyűlés elé javaslat, amelyből azonban nem lett tételesjogi szabály.[19]

A büntető eljárás további alapelvei közül a *vádelvvel, a kétoldalú meghallgatás* követelményével és a *ne bis in idem* elvével szintén Bölöni Farkas Sándor foglalkozik.[20]

Wesselényin és *Bölöni Farkas* Sándoron kívül[21] viszonylag keveset foglalkozik az irodalom a személyi szabadság büntető eljárásbeli védelmének követelményével. Ebben a vonatkozásban az irodalom nem foglalkozott a törvények előtti egyenlőség követelményének részletesebb tartalmi elemzésével sem. A személyi szabadságot védő nemesi előjogokat — úgy látszik — elegendő biztosítékoknak tekintették. Így pl. a magyarországi centralistákkal sok tekintetben eltérő véleményen levő *Teleki* a megyei rendszert az egyéni szabadság egyik biztosítékának tekinti.[22]

Az *eljárási cselekményekre* nézve *Szentiváni* Mihálynak általános jellegű javaslata, hogy töröljék el a felesleges formaságokat, egyszerűsítsék a lényegeseket és a cselekményeket minden ügyre nézve egyformán szabályozzák.[23] Az eljárás újraszabályozásának egyik legalapvetőbb követelménye a különféle „nevesített" perféleségek eltörlése.[24] Ezek már csak rendi érdekeket takarnak. „Rövid folyamú per az, amikor nagy úr a fel-, s szegény ember az alperes; hosszú folyamú az, midőn megfordítva állanak a felek" — idézi *Szentiváni* egyik barátjának a megállapítását.[25] *Szentiváni* javasolja továbbá, hogy szüntessék meg a törvényes perfolyamok között az osztályozást, a hatályos szabályozás túlbonyolultságát; a sürgős — nála „késedelmet nem szenvedhető" — ügyek soron kívüli intézésére pedig a közigazgatási ügyek gyakorlatát vezessék be.[26]

2. *Az elsőfokú bírósági eljárás*

Szentiváni idézett tanulmányából — ahogy ő írja „értekezésecskéjéből", az igen találó kritikai részek mellett — kétségtelenül a legértékesebbek azok a javaslatai, amelyekkel az általa vázolt visszásságokat gyakorlatilag meg kívánná szüntetni. Ezeket 13 pontban foglalja

szervezzenek választott bírákból álló külön „adóssági ítélőszéket", amelynek hatáskörébe tartozna minden adóssági per, a váltóügyek kivételével. Az ítélőszék csak „derekas" (érdemi) ítéletet hozhat, addig, amíg az ügy nincs befejezve, más ügyet tárgyalni nem lehet. Fellebbvitel szintén szóbeli tárgyaláson, birtokon kívül, „menedék" (perorvoslat) csak a végrehajtás után (i. m. 75—76.) lehetséges.

[16] L. Latin—magyar törvénykezési műszótár. Kolozsvár, 1843. 107. p.; Erdélyi törvénykezési írásmód. 1841. és 1848. stb. Az elméletben *Köteles* Sámuelnek (1770—1831. marosvásárhelyi, majd nagyenyedi tanár, filozófus, a Magyar Tudós Társaságnak 1830-tól tagja) a jogi nyelvről szóló „A curiális stílusról vagy közönséges conceptusokról" c. munkáját (kéziratban a Kolozsvári Egyetem Könyvtárában 104. sz. alatt) ismerteti *Benkő:* Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 212—215.

[17] A nyilvánosságra *Teleki:* Codificatio. EH. 1842. 189. Ugyanő: Nyilvánosság s Pestmegye bűnvádi határozata. Írta: (X. Z.) EH. 1842. 17—18., 23—24. Teleki itt cáfolja a Világban erőltetett azt az érvelést, hogy a nyilvánosság az alacsony erkölcsi szinten levő rétegekben a bűnözés iskolája lesz. Ld. erre *Gál* János előbb (15. jegyzet) idézett cikkét is, amely a szóbeliségtől várja a gyorsítást.

[18] *Hajdu* Lajos i. m. 637. skk.

[19] Az EH. Országgyűlési iromány ok c. rovatában: Törvényjavaslat a pereknek országgyűlés alatti folyásáról. A javaslat szerint az országgyűlés alatt nem lesz perszünet, kivéve azokat a rövid és hosszú folyamú pereket, amelyek a Tábla mint első bíróság előtt indulnak. A feljebb vitt perek minden törvényszék által ellátandók. Az országgyűlési tagok ellen hatalmaskodás, simplex viduus, adósság, zálog, fosztás stb. miatt indított pereket ekkor is folytatni kell (EH. 1842. I. félév 35.).

[20] A New Hampshire-i alkotmányt idézi, amely szerint: „Senki sem köteles felelni, amíg vele a vádat írásban meg nem fogalmazták és vele nem közölték. Mindenkinek joga van, hogy a neki kedvező bizonyítást felhozza s védekezését meghallgassák" I. 15. §). A felmentett személy ugyanazon cselekményéért ismételten nem vonható felelősségre (I. 16. §). *Bölöni Farkas* 1834. 145.

[21] *Wesselényi* (Szózat, 1843. 294.) a „személynek pörbeidézés nélküli s törvényes ítélet előtti sérthetetlenségére" való jogát alapvető eljárásjogi követelménynek tekinti. *Bölöni Farkas* (1834. 146.) a New Hampshire-i alkotmányt idézi arra vonatkozóan, hogy minden állampolgárnak joga van ahhoz, hogy személyét, házát, vagyonát, írásait ok nélkül ne motozhassák meg s őt le ne tartóztassák. Ezekre csak a megelőzően hitelesnek talált bizonyítékok alapján, a törvényben írt formák megtartásával kerülhet sor (I. 19. §).

[22] *Teleki* (X. Z.: Központosítás és önvédelem. EH. 1845. 462.) szerint: „... megyei rendszerünk mint alap ismertetvén el, ez fogadjon annyi és nem több központosítást magába, mennyi az egyéni szabadság és alkotmányos érdek egyesítésével összeférhető."

[23] Széttekintés perfolyamatunk mezején s jelesen a folyamodás ügyvédi meghívásról. Nemzeti Társalkodó (NT.) 1841. 185. Szentiváni itt a székely törvényhatóságok ítélkezési gyakorlatát javasolja bevezetni, ahol minden rendes ügy ugyanazon ítélőszék előtt, ugyanazon „előléptekkel" kezdődik.

[24] *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, Ref. Főtanoda ny. 1862. 3. köt. 64. skk. a perjog különös részében 7 hosszú pert, 78 [!] rövid pert és 27 legrövidebb pert — tehát száznál több nevesített pert — tárgyal. Ez talán mindennél jobban jellemzi azt a végletekig kifejlesztett formalizmust, ami a vizsgált időszakban a tételes eljárásjog legfőbb jellemzője.

[25] Széttekintés. NT. 1841. 169.

[26] Széttekintés. NT. 1841. 185.

össze. Mint írja, a javaslatokat nem ő teszi, hanem „hazánk némely lelkes megyéi a közelebbi országgyűlésekre küldött követeik elibe szabott utasítványokban", s ő csak „összegyűjtötte az elszórtakat".[27] A javaslatok végigvonulnak az egész eljáráson, sőt a büntetésvégrehajtási rendszert is érintik. Ezek a javaslatok tekinthetők — éppen az eljárás minden részét érintő jellegük miatt — az időszak reformgondolataival kapcsolatos legjobb összefoglalásnak.

A bíróságok *hatáskörét* illetően *Szentiváni* javaslatai közül alapvető jelentőségű, hogy határolják el egymástól a közigazgatási (nála: politicai) és törvénykezési (igazságszolgáltatási, nála: judicialis) ügyeket „mind az ügy kezelésére, mind a kezelő egyénekre vonatkozólag".[28] Szentiváni megjegyzi, hogy ebben tulajdonképpen nincsen újítás, mert a főkormányszéknél, sőt a törvényhatóságoknál is — elvileg az osztályozás már létezik. „Csak az a kár — írja —, hogy gyakorlatilag mintha nem is létezne ez az elkülönülés, mivel mind a két bíróságnak ugyanazok a tagjai, s „az elválasztó vonal meghatározva nincs, s a két külön út egészen összefoly."[29] *Szentiváni* emellett a közigazgatási eljárás törvényi szabályozását tartja szükségesnek és javasolja, hogy törvény határozza meg a közigazgatási intézkedés alá tartozó ügyek mikénti gyakorlását. Ennek során biztosítani szükséges a végrehajtás módját, mert a jelenlegi rendszer mellett a közigazgatás vagy semmit sem tehet, vagy csak törvénytelenül léphet fel a végrehajtásnál.[30]

Az *elsőfokú eljárást* (a per megindítása, folytatása, derekas [érdemi] állása, tárgyalása) a büntető és polgári ügyekben általában közös szabályok rendezik.[31] A pernek a hatályos törvények szerinti lefolytatásáról kritikai megállapításokkal ad áttekintést *Szentiváni*, aki külön foglalkozik a per „természetének" (hosszú, rövid, legrövidebb per) megállapításáról, a per „címzéséről".[32] Szentiváni egyébként — amint láttuk — reformjavaslataiban a pereknek ezt az osztályozását meg kívánja szüntetni.[33] Külön foglalkozik az elsőfokú eljárás során használható „menedékekkel" (perorvoslatokkal), amelyeket szintén korlátozni kíván.[34] Lényegükben érintik az elsőfokú eljárás kérdéseit Szentiváninak a perjog általános kérdéseivel, illetőleg alapelveivel kapcsolatban kifejtett nézetei (1. pont). A teljesség kedvéért itt ismételten utalnom kell Szentiváninak az eljárási törvények hivatalos értelmezésével, a bizonyítási eljárás túlzott formalisztikus gyakorlatával, továbbá az ítélkezési technika legfontosabb szempontjaival kapcsolatos — korábbi tanulmányomban vázolt (682—683.) — értékes megállapításaira.

3. A perorvoslati eljárás

A *perorvoslati* eljárás[35] reformja a vizsgált időszak irodalmának fontos kérdése. A vizsgált időszakban egyes szervezeti intézkedések mellett a perorvoslati eljárást is szabályozta az elég terjedelmes, 247 §-ból álló 1777. évi Táblai utasítvány, amely már az egész Birodalom igazságügyi szervezetét kiépítő reform keretébe tartozott.[36] Az Utasítvány azonban egyáltalán nem jelentette az eljárás egyszerűsítését vagy gyorsítását. Az irodalomban kifejtett kritikai megállapítások egyöntetűen kifogásolják az egész eljárás hosszadalmasságát, s ennek egyik okát a számtalan perorvoslati lehetőségben látják.

Szentiváni javaslatai között igen fontos a per folyamán kiterjesztőleg magyarázott jogszabályok és az ezekre alapított hatályos gyakorlat értelmében a per előkészítő szakaszában („a per kifogásos állapotában"), illetőleg az érdemi tárgyalás során („a per derekában") használható különféle perorvoslatok (kifogások, „menedékek", „betiltás", „eltiltás" stb.) eltörlésére vonatkozó javaslata.[37] Különösen figyelemre méltóak azok a megállapításai, amelyek az amúgy is nagyon sok „hazai" perorvoslat mellett a központi kormányzat által bevezetett további — mai fogalmaink szerint — rendkívüli perorvoslatot érintik.

A bírói határozatok ellen a korábbi, rendszerint egyfokú perorvoslati eljárás mellett a habsburgi államvezetés egy további perorvoslati eszközt hozott létre: az elsőfokú perorvoslat alapján hozott fellebbezési ítélet ellen használható másodfokú perorvoslatot: a folyamodást (recursus).[38] A „felséghez" (*Dósa* pl. következetesen a „fejedelem", *Szentiváni* pedig a „ki-

[27] Széttekintés. NT. 1841. 185.
[28] Széttekintés. NT. 1841. 185.
[29] A Főkormányszék egy 1823-ban kelt udvari rendelet értelmében külön-külön osztályokban tárgyalta a közigazgatási és törvénykezési ügyeket. Vö. Széttekintés. 1841. 177., *Dósa* i. m. 3. köt. 48.
[30] *Szentiváni* javasolja, hogy az „önügybeni tettleges fellépés" helyett a bíróság ítélkezzék a legrövidebb időn belül, és a törvény biztosítsa a bíróság ítéletének végrehajtását. (Széttekintés. NT. 1841. 185.)
[31] A perjogi részekre *Dósa* 3. köt. 64. skk., ahol áttekintést ad a perek különböző fajtáiról. Ld. 24. sz. jegyzetet.
[32] *Szentiváni:* Széttekintés. NT. 1841. 169—170. Ugyanerre Szász Károly előadásainak jegyzetét ld. *Bónis* György: Erdélyi perjogi emlékek. Kolozsvár, Minerva, 1942. 61. skk.
[33] *Szentiváni:* Széttekintés. NT. 1841. 185.
[34] *Szentiváni:* uo. 185—186.
[35] A hatályos anyagra és gyakorlatra *Szolga* János, vargyasi: Bévezetés az Erdély Ország törvénykezés módjában applicáltatni szokott recursusokról szóló tractátusra vagyis oktatásra. Írta egy szószolló. Nagy-Várad, Tichy János ny. 1828. 54 p. Ua. Maros-Vásárhely 1839. 54 p.
[36] Vö. *Nagy* JK. 1980. 675—676.
[37] Széttekintés. NT. 1841. 185—186. *Teleki* (Codificatio. EH. 1842. 190.) részletesen is rámutat arra, hogy a nem jogerős, közbenszóló döntések elleni folyamodásnak törvényellenes használata mennyire akadályozza meg a per befejezését.
[38] A Diploma Leopoldinum 4-ik pontja: „... salvo in gravioribus recursus ad regem..." Itt fordul elő a „recursus" szó először törvényeinkben. *Szentiváni:* Széttekintés. NT. 1841. 175.

rály" megjelölést használja), illetőleg a főkormányszékhez intézhető folyamodás segítségével a központi hatalom tökéletesen ellenőrizni tudta az erdélyi igazságszolgáltatást, de ugyanakkor az eljárást még hosszadalmasabbá, bizonytalanabbá tette. *Szentiváni* — felfogva az intézmény politikai jellegét — külön is kiemeli, hogy a kormány erősen ragaszkodik a folyamodás intézményéhez, s ezért a folyamodások általános eltörlésében megegyezést remélni alig lehet, de „józan módosításra" remélheti a kormányzat segítségét.[39]

Az irodalom bírálja a folyamodás tételesjogi szabályozását, mert az sok bizonytalansági tényezőt visz bele a perorvoslati rendszerbe. *Szentiváni* alapvető kifogása, hogy a tételesjogi szabályok[40] ellenére a folyamodás következtében „a per kivétetik törvényes alakjából, s közigazgatási kezeléssé lesz ... az alsó bíró hatásköre csaknem gyerekjátékká válik", „... a folyamodás egy feneketlen tó, amely ha még jobban kifejlik, mind egyes ügyeket, mind a perlekedési rendszert bényeléssel fenyegeti, hogy máris a per kétszer foly le: egyszer rendes törvényes úton, másszor folyamodás mellett." A továbbiakban Szentiváni kifejti, hogy a folyamodás „idegen láncszem törvénykezési rendszerünkben", amelynek lényege, hogy a folyamodás nem a törvény rendeletéből, hanem csak királyi kegyelemből engedhető meg, s azt vagy a királyhoz, vagy a király nevében eljáró főkormányszékhez lehet intézni [mikor, melyikhez?]. Bizonytalanságot okoz továbbá az is, hogy folyamodásnak a törvény szerint csak „fontosabb" (gravior) esetekben van helye. De mi a fontosság? kérdezi.[41] *Teleki* pedig azt a tételesjogi szabályt bírálja, hogy a kormányszéktől, illetőleg a többi felsőbb ítélőszéktől a „fellebbvitelt a felség elejébe" csak 3000 arany perértéken felül engedi meg.[42]

A kritikai állásfoglalások végső kicsengéseként *Szentiváni* szerint a „folyamodás" tíz eset közül egyben szükséges, kettőben hasznos. kettőben nem hasznos, de nem egészen fölösleges, négyben fölösleges, egyben káros az „igazság tisztább kifejlésére".[43]

Az egyébként feltétlenül szükséges, de a központi kormányzat által elsősorban nem a valóban idejétmúlt perorvoslati rendszer megjavítására, hanem saját hatalmának: az erdélyi igazságszolgáltatási tevékenység korlátlan ellenőrzésének biztosítására bevezetett intézményrendszer az irodalom felfogása szerint tehát sem alapjaiban, sem részleteiben nem volt alkalmas arra, hogy valóban segítsen a dolgok menetén. Szentivániék azonban felismerték az intézmény valódi jelentőségét az eljárási rendszerben, s keresték annak kiépítését célzó részletes megoldásokat.

A rendkívüli perorvoslat lényegét *Teleki* pontosan meghatározta: a törvénynek világosan ki kell mondania azt, hogy recursust csak jogerős ítélet után lehessen kérni, s annak célja egyedül az legyen, hogy „az igazság a legkisebb tárgyakban is, senkitől ne tagadtassék meg".[44] Ugyancsak *Teleki* javasolja a „recursusoknak" a „törvény értelmére" [értelmezésére] szorítását".[45] *Szentiváni* — aki, mint láttuk az esetek egytizedében ismerte el a folyamodás célszerűségét — szintén a lényeget emeli ki, s irodalmunkban — *Szalay* Lászlót is megelőzve[46] — először hangsúlyozza egy semmítő-kasszatórius eljárás szükségességét.

„A per — írja — sokszor formaságokon dől el." „Nálunk ... csakugyan van szükség egy menedékre [jogorvoslatra], mely ily esetekben az alsóbb bíró önkénye vagy rövidecske látása ellen védjen, ezekre nézt [!] a folyamodás megsemmisítő székünk (Cassations-gericht) hiányzását pótolhatná, s ha a törvényhozás által ide módosíttatnék, úgy hiszem, kártékonyság helyett áldásossá válnék."[47] A folyamodás alapján a főkormányszék — javaslata szerint — „csupán formaságok felett határozhasson, de az alsóbb székek ítéletét ne változtathassa vagy módosíthassa, hanem csupán megsemmisíthesse, s kijavítás végett az illető törvényszékhez visszautasíthassa."

Egy másik perorvoslati eszközzel: az ügyvéd szó visszavonásával (revocatio procuratoris, nála: ügyvédi meghívás) kapcsolatban Szentiváni erősen bírálja az „ügyvédi meghívás" intézményét, amely eszköze lehet a perek végtelenségig tartó elhúzásának. A visszaélések elkerülése végett itt azt javasolja, hogy az intézményt — a régi törvényes gyakorlatnak megfelelően — a törvény szabályozza, s annak általában csak az ítélet meghozatala előtt lehessen helye. *Teleki* szerint a folyamodás — az ügyvéd szó megvonásával együtt — lehetőséget ad „a per megörökítésére".[48]

---

[39] Széttekintés. NT. 1841. 179.

[40] Széttekintés. NT. 1841. 167, 175, 177.

[41] Az 1753:II. tc.-ben foglalt folyamodás feltételeit az 1777. május 14-i 2878. korm. számú rendelet szabályozza, meghatározván azokat az eseteket (összesen négyet), amikor folyamodásnak helye lehet. (Vö. *Szentiváni:* Széttekintés. NT. 1841. 177., *Dósa* i. m., 3. köt. 48.) Ennek hiányosságait is bírálja *Szentiváni* (uo. 178—179).

[42] Codificatio. EH. 1840. 190.

[43] Széttekintés. EH. 1841. 175.

[44] Codificatio. EH. 1842. 190.

[45] Codificatio. EH. 1842. 189.

[46] Vö. tőlem: Szalay László és a magyar büntető eljárásjog. Állam- és Jogtudomány, 1964. 549.

[47] Széttekintés. NT. 1841. 179. Szentiváninak a folyamodás intézményével kapcsolatos bíráló megjegyzéseit, valamint a perorvoslati eljárásra vonatkozó javaslatait részletesen ismerteti *Zsakó* Gyula: Száz év előtti perjogi reformtervek Erdélyben. Magyar Jogi Szemle. 1944. 453 skk.

[48] Széttekintés. NT. 1841. 183—184, 186. *Teleki* szerint (Codificatio. EH. 1842. 190.) az ügyvéd visszahívása — folyamodással együtt — „... egy ügyes ügyvéd kezében a pert csaknem megörökösítheti s úgy neki mint az alperesnek, ha is legigazságtalanabb, mindazonáltal nyereséges keresetmódját nyitja ..." Teleki tehát javasolja a visszahívás „józan korlátozását" (uo. 189.).

4. A büntetésvégrehajtási eljárás

A büntetésvégrehajtási rendszer, illetőleg, ezzel kapcsolatban, a bűnözés elleni küzdelem tudományos megalapozásának jelentőségére és e téren az oktatási módszerek szükségességére szintén *Bölöni Farkas* Sándor hívta fel a figyelmet.[49] Bírálva a kegyetlen angol büntetési rendszert,[50] már rámutat arra, hogy egyes államok törvényhozása szerint a büntetés célja az elítélt megjavítása.[51] A büntetésvégrehajtási rendszer tudományos megalapozásával kapcsolatban *Bölöni* kiemeli, hogy „az emberi lélek tudományának megbecsülhetetlen gyűjteményei" azok a filozófiai munkák, amelyek „a bűnök és hibák pszicho-logikai kifejtései"-vel, a „büntetés mértékeivel s foganatjaival..." a „megjobbulhatás" módjaival és eszközeivel foglalkoznak. Pennsylvania állam — írja — nem maradt meg a „teóriai értekezéseknél", hanem azzal, hogy pl. a szabadságvesztő büntetések végrehajtásánál alapvető célkitűzésként a rendszeres munkát vezette be, meg is valósította a tudományos munkák eredményeit.[52]

Bölöni Farkas nézetei utóbb barátjánál, *Wesselényi* Miklósnál és másoknál itthon is visszhangra találnak. *Wesselényi* a fogházbüntetés végrehajtásának kérdéseivel foglalkozva azt kívánja, hogy — az Udvarhelyszék által tervezett — „Javító rendszerű, a kor, ész s erkölcs kívánatainak megfelelő fogház jöjjön létre". Szerinte „... sem bosszúállás vagy visszatorlás nem az, ami a társaságot [társadalmat] büntetésre jogosítja, sem a büntetésnek e visszatorlás célja nem lehet", mert „... egyes személyre nézve is a javítás tekintete ad a büntetésre valódi jogot, s teszi azt a társaság szent kötelességévé."[53] Ma sem lehetne jobban megfogalmazni a büntetésvégrehajtás célját.

A szabadságvesztő büntetések gyakorlati végrehajtásával kapcsolatban szinte megrázó az, ahogyan *Bölöni Farkas* Sándor szembeállítja a hazai helyzetet és az utazása során Charlestonban (Pennsylvania) — ahol egyébként ugyanakkor két franciaországi kormánymegbízott is tanulmányozta a büntetésvégrehajtási rendszert —, az állami fogházban tett látogatása során szerzett tapasztalatait. Az amerikai államokban alkalmazott szabadságvesztés-büntetési rendszerek — a pennsylvaniai és az auburni (hallgató) rendszer — alapelgondolása, hogy az elítélteket emberi életkörülmények, de szigorú fegyelmi szabályok között, munkával kell megjavítani. Részletesen ismerteti a charlestoni állami fogház belső rendjét, a foglyokkal való szigorú, de emberséges bánásmódot, s összeveti azt a hazai állapotokkal. Amikor — évekkel később, hazautazása után — Erdélyben meglátogatja a szamosújvári fogházat, ott „... piszok és rendetlenség mindenütt..." a rabok „... elfoglalás nélkül lézengenek széjjel. Rongyosak, szennyesek, szemtelenül koldulnak." Látja, hogy milyen súlyos az amerikai államok rendszerében, hogy a foglyoknak nem szabad egymással érintkezniök, és felvetődik benne a kérdés, hogy „... vajon itt lenne-e könnyebb leszámlálni a fájdalom napjait, vagy egy amerikai rendszerezett csinos fogházban." Mert — írja — „... mégis rettenetes lehet az amerikai rabnak, hogy esztendőkig egy emberi lélekhez ne szólhasson."[54] Gyakorlatias észjárását bizonyítja az a megfigyelése is, hogy „a foglyok öntartásokat, felvigyázók fizetését, s egyéb költségeiket megkeresik..., minden esztendőben tiszta jövedelme van a státusnak a fogházakból, mely... a kiszabadult rabok ideiglenes felsegítésére fordíttatik."[55] Végkövetkeztetésként *Bölöni Farkas* megállapítja, hogy „A hajdan megvetéssel emlegetett Amerika ötven esztendő alatt már néhány tárgyakban felülhaladta Európát... Egyik ezen tárgyak közül a fogházak intézete is."[56]

Az amerikai státusokban látottak miatt *Bölöni Farkas* nem tudja elnyomni elkeseredését a hazai állapotok felett: „Nálunk — írja — a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági [társadalmi] életet megvesztegető rohadt rész, hogy ezen házban mint a gonoszság iskolájában, henye élet unalmai közt egymást tanítva még rendszeresebben bétanultassék a gonoszság a státus költségén; hol a fogoly botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket és az őtet megalázó... emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszabosszulni az őtet üldözőket."[57]

A szabadságvesztő büntetések hazai végrehajtásával egyébként a vizsgált időszakban az

[49] *Bölöni Farkas:* Utazás. 1834. 109. skk.

[50] Az angol parlament mindig akadályokat gördített azoknak a megoldásoknak, intézményeknek létrehozása ellen, amelyeket az angol büntetőtörvények kegyetlenségével szemben az amerikai státusokban társadalmi összefogással meg akartak valósítani. A halálbüntetés embertelenségeit már korábban támadták, elsősorban az államnak nevet adó és alkotmányát kidolgozó William *Penn* (1644—1718) és követői. A függetlenség után a halálbüntetés Pennsylvánia államban pl. csak a „szántszándékos gyilkosok s méregkeverők" ellen alkalmazták; megszüntették a testi büntetéseket, és a „külső meggyalázásokat". *Bölöni Farkas:* 1834. 108. skk.

[51] *Bölöni Farkas* (1834. 146.) a New Hampshire-i alkotmány szövegének közlésével hívja fel a figyelmet a tettarányos büntetési rendszerre s arra, hogy „Minden büntetésnek a megjobbítás, nem az emberi Nem kiirtása" a célja. (1784. évi alkotmány I. 18. §.)

[52] *Bölöni Farkas* 1834. 109. skk.

[53] *Wesselényi* Miklós: Udvarszékhely rendeihez 1842. szept. 22-én intézett levele. EH. 1842. 624—626. Egy korábbi, név nélkül közzétett tanulmány (Tömlöcök és rabokkal bánás célirányos elrendeléséről. NT. 1830. 373—375.) szerint a büntetés célját az elkövető személyiségétől függően kell meghatározni. Már ez a cikk javasolja, hogy „... a raboknak helyek és alkalmatosságuk legyen, hogy dolgozzanak, erejéhez képest munkára kényszeríttessenek, kézművességet tanuljanak" (374.).

[54] *Bölöni* Farkas Sándor: Napló. 1971. 81—82.

[55] *Bölöni Farkas.* 1834. 128.

[56] *Bölöni Farkas.* 1834. 45—46.

[57] *Bölöni Farkas* 1834. 117.

irodalom viszonylag keveset foglalkozott.[58] Ezek közé tartozik az erdélyi Unióban később nagy szerepet játszó *Pálffy* János, aki szerint célszerű nemek a fogság, a közmunkára való kényszerítés (hosszú vagy kurta lánc nélkül) és a pénzbírság. „Célszerűbb fenyítő intézetek" felállítása lelkének „legforróbb óhajtása", de ezeknek „messze jövendőjű" felállításáig a botbüntetés elleni „surrogátumokat" keresi.[59] A magyarországi eseményekre ezzel kapcsolatban is felfigyelt az irodalom.[60] Felvetették továbbá egy dologháznak társadalmi hozzájárulással történő létesítését is.[61] A szégyenítő büntetéseket ugyancsak *Wesselényi* támadta, aki a „minden testi szégyenítő s alacsonyító büntetéstől mentességre" való jogot követelte, s az ilyen büntetést „lélekgyilkolásnak" minősítette.[62] A testi büntetések ellen *Pálffy* János is írt szenvedélyes hangú cikket. Szerinte: „A botbüntetés igazságtalan, nem javít, a vad, szolga lelkű embereknél nem egyéb testi fájdalomnál, a becsületszerető férfiúnál, emberi és polgári méltósága tudatában minden pálcaütés halálos csapás." „A jelen törvényhozás is tett e cél felé egy lépést, azon engedékeny törvény javallat által, mely a földesúr és személynöke kezéből kivette a botot, de miért hagyja meg azt a megyei tiszt kezében?"[63] Tényleges eredménye az irodalmi állásfoglalásoknak alig volt.

III.

A bírósági szervezeti és az eljárási kérdések főleg a negyvenes évek elején jelentkeztek az erdélyi jogi irodalomban, hogy ezt követőleg más — a történelmi események miatt fontosabbakká lett — problémáknak adjanak helyet. Az irodalom a szervezetet illetően alapvető követelményeket (a jogegyenlőség elve alapján a szervezeti kérdések gyökeres megváltoztatása stb.) vetett fel, eljárási kérdésekben pedig az alapelvekkel kapcsolatos korszerű megoldások jelzésével és néhány kérdésben (pl. a perorvoslati rendszernek, a büntetésvégrehajtásnak vonatkozásában) a megoldást is célzó javaslataival valódi reformokat célzott. Az irodalom eredményeit mindezek ellenére a korabeli megítélés sem tartotta kielégítőnek. Azzal az érveléssel szemben ugyanis, hogy Erdélyben nem voltak országgyűlések, ahol a reformokat el lehetett volna fogadtatni, *Kemény* — még 1843-ban — azt hozza fel, hogy olyan kevés történt az irodalomban, s itt is csak a részletkérdésekben, hogy „... ha minden javaslatot törvénybe iktattak volna, akkor sem változtak volna a körülmények... Ezek az eszmék azonban igen kedvesek, anélkül, hogy belőlük gyökeres hasznot várjak..."[64] Az erdélyi országgyűléseknek a vizsgált időszakban hozott korábbi törvényei között szervezeti és eljárási kérdésekkel foglalkozót nem találunk,[65] és csak az 1847. és 1848. évi országgyűlések hoztak néhány olyan törvényi rendelkezést, amely ezeket a területeket is érintette.[66] A haladó és a visszahúzó erők törvényalkotással kapcsolatos küzdelmeinek elemzése, s ezen keresztül az irodalmi előkészítés értékének lemérése a további részletes forráskutatást, elsősorban az országgyűlési és levéltári[67] anyagnak (a „rendszeres bizottságok" tevékenységének, a követi utasításoknak, az országgyűlési tárgyalásoknak stb.) feltárását igényli.

Nagy Lajos

[58] Korábban *Zeyk* Dániel: A rabok tartásáról. NT. 1832. I. félév. 202—205. *Bölöni Farkas* megállapításaira ld. az 52. sz. jegyzetet.

[59] *Pálffy* János: Szózat. EH. 1842. 413.

[60] Az EH. I. félév 27. s köv., továbbá 34. s köv. oldalakon közli a magyarországi 1840. évi V. tc. által kiküldött országos választmányban a börtönrendszerről folytatott tárgyalásnak jegyzőkönyvét.

[61] Szózat a Kolozsvárott felállítandó dologház ügyében (EH. 1845. 609—610.). Névtelen cikk arról, hogy Kolozsvár város tanácsa az új tanácsház felszentelési lakomájának költségei helyett, hozzátéve a magánosok adományait, dologházat állít fel. Szervezetileg — a Pester Zeitungban megjelent közlemény nyomán — az 1843-ban Pesten létesített és eredményesen működő dologház megoldásait ajánlja.

[62] Szózat. 1843. 294.

[63] Szózat. EH. 1842. 413.

[64] *Malmi:* Bírószékek. 1843. 584.

[65] A vizsgált időszakban 1834—1835, 1837—1838, 1841, 1847 és 1848-ban tartottak országgyűlést (vö. A: Corpus Juris Hungarici. Erdélyi törvények 1540—1848. c. kötetét, Bp. Franklin, 1900. XVI. old.), ahol azonban az 1837—1838. évi országgyűlés a felsorolásban nem szerepel, anyagát viszont a gyűjtemény közli (600—631.) A CJH. idézett kötetében 1834—1835. évi törvény nincsen, az 1837—1838-as országgyűlésen a Diploma Leopoldinum teljes szövegét megismétlő törvényen kívül más törvényt nem hoztak.

[66] Az 1847. évi I. tc. (a magyar nyelvről), a XII. tc. (a földesúri fenyítő hatalomról), a XIII. tc. (a földesúri hatalom visszaélései korlátozásáról), a XVI. tc. (a nemtelenek személyes föl- és alperességéről), a XVII. tc. (a törvényszékek ülnökeinek választásáról) szervezeti, illetőleg eljárásjogi vonatkozású. Az 1848. évi törvények közül az úrbériségről szóló IV. tc. 5. §-a(a földesurak és volt úrbéresek közötti viták rendezésére alakítandó főtörvényszékről és altörvényszékekről), ugyanezen tc. 9. §-a (az úriszékek és a harmadnapos székek megszüntetéséről) és 10. §-a (a fizetési haladék adása olyan földbirtokosoknak, „akinek birtokához úrbériség volt kapcsolva", végül a VIII. tc. (A magyar sajtótörvény hatályának kiterjesztése Erdélyre) érinti a szervezetet, illetőleg az eljárást.

[67] Az Erdélyi Kancellária és az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak anyagára részletes tájékoztatást ad: *Trócsányi* Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak c. munkája (Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 782 p. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. levéltári leltárak. 5. sz.).

SZEMLE

Kincs és kincstalálás

I.

Nemrég a napisajtó hírt adott arról az érdekes esetről, amikor valaki a háború alatt egyik vidéki telkén több színezüstből öntött tömböt ásott el. A telek az idők folyamán gazdát cserélt anélkül, hogy az új tulajdonos az elásott ezüstről tudomást szerzett volna. Évtizedek múltán a telek korábbi tulajdonosa közölte az új tulajdonossal, hogy a telken elásott ezüstjét szeretné kiásni és ahhoz az új tulajdonos hozzájárulását kérte. Az új tulajdonos a hozzájárulást megtagadta, majd amikor a régi tulajdonos emiatt ellene pert indított, arrá a jogi álláspontra helyezkedett, hogy az elásott ezüst a telekhez tartozik, annak a része, s mint ilyen a tulajdonjog változásával a telek új tulajdonosáé lett.

A telek régi tulajdonosa a perben hozott bírósági döntés alapján a telken a kutatást megkezdte és annak eredményeképpen az elásott ezüstöt sikerült megtalálnia és a földből kiásnia. Ezután a per a régi és az új telektulajdonos között a megtalált ezüst iránt tovább folyt, annak során azonban az új telektulajdonos bejelentette, hogy az ezüstre nem tart igényt. A bíróság ezt a bejelentést tudomásul vette és a pert megszüntette. Miután a per megszüntetését kimondó bírósági határozat jogerőre emelkedett, a telek régi tulajdonosa a kiásott ezüsttel sajátjaként rendelkezett.

Az eset sokakat gondolkodóba ejtett és ez hozta magával, hogy az elásott és felszínre került ezüst, mint „ezüstkincs" sorsával a napisajtó is foglalkozott. A sajtóbeli visszhang olyan volt, mintha az ügy rendeződésének ismertetett módjával — mintegy 75 kg súlyt tevő ezüsttömbökről lévén szó — elégedetlen volna.[1]

Ebbe talán belejátszott az is, hogy mintegy másfél évtizeddel azelőtt a bíróságot némileg hasonló jellegű ügy már foglalkoztatta. Egyik aranyműves még az 1950-es évek elején annak a bérháznak a padlásán, amelyben lakott, rejtekhelyet alakított ki és abban különféle értékes tárgyakat — közöttük aranyat, arany ékszereket, tömbezüstöt és briliánsköveket — rejtett el. A rejtekhelyet ismeretlen tettesek felfedezték és kifosztották. Az aranyműves özvegye, aki az aranyművestől időközben elvált, évek múlva lopás miatt feljelentést tett és az eljárás során előkerülő devizagazdálkodás alá eső értékeket a Magyar Nemzeti Banknak vételre felajánlotta. A kutatás nem járt sikerrel, ezért a nyomozást megszüntették. Az elrejtett értékek egy része ezután a rendőri hatóság által a nyomozás megszüntetését követően hivatalból végzett kutatás eredményeként elő is került, s abból az aranytárgyakat és ékszereket, valamint az aranyérméket beszállították a Magyar Nemzeti Bankhoz, ahol azokat a feljelentő nevére zárolt letétként kezelték, illetőleg az aranytárgyak ellenértéke — közel 700 000 forint — bírói letétbe került. A letétet utóbb a Pénzügyminisztérium határozata alapján megszüntették, mert a talált értékekre vonatkozólag az állam tulajdonát állapították meg. Az özvegy ezután mint találó, az állam ellen találói díj iránt indított pert. Ez a per olyan döntéssel zárult, amely az özvegy igényét elutasította azzal, hogy nem volt találó, az értéktárgyak megtalálását rajta kívül álló személyek tevékenysége biztosította, neki tehát találói díjban részesítése nem indokolt.[2] Ebben az esetben kincsről vagy kincstalálásról szó sem esett.

II.

A kincs és a kincstalálás fogalma a római világban alakult ki. Római jogi tankönyveinkben a kincs fogalmi meghatározása mindenütt ismétlődik.[3] Innen a közismert tétel:

D.41.1.31.1. (Paulus libro XXXI ad edictum)
Thensaurus est vetus quaedam depositio pecuniae, cuius non exstat memoria, ut iam dominum non habeat: sic enim fit eius qui invenerit, quod non alterius sit, alioquin si quis aliquid vel lucri causa vel metus vel custodiae condiderit sub terra, non est thensaurus cuius etiam furtum fit.

Ez magyarul azt jelenti, hogy kincs az a valamikor régen biztonságba helyezett, azaz elrejtett pénz, amely feledésbe ment úgyannyira, hogy már nincs tulajdonosa: ennélfogva azé lesz, aki megtalálja, s nem másé. Különben, ha valaki akár előny szerzése végett, akár félelemből, akár megőrzés céljából valamit a föld alá rejt, az nem minősül kincsnek, ezért onnan elvétele lopás.

A kincs elnevezésére a szövegben használt szó helyén a jusztiniánuszi jogkönyvekben — a Digesta kivételével — a „thesaurus" szó fordul elő, amely a görög „θησαυρός" szóval egyezik, bár a görög szó jelentése a latinéval nem teljesen azonos.[4]

Az idézett forráshely értelmezése különben viták forrása volt, mert már a kincs meghatározása pontatlan. Kincs ugyanis nemcsak pénz, hanem más értékes dolog is lehet, pl. ezüst- vagy aranytárgy, ékszer, drágakő.[5] Nem kétséges viszont, hogy az elrejtett, elásott vagyontárgynak ingó dolognak kellett lennie. Innen van, hogy egyik forráshely a kincset ingóságként „mobilia" szóval jelöli.[6] Másik forráshely a kincset és az egyéb ingóságokat egymástól különválasztja, mintha kincsen csak az elrejtett pénzt kellene érteni.[7]

Pénzen, amely kincsként jöhetett

[1] „Ezüstkincs" c. cikk megjelent a Népszabadság, 1981. július 12. sz. 12. old.

[2] Bírósági Határozatok. 1968. évf. 7. sz. 5737. sorsz. jogeset.

[3] Csak példaként *Brósz* R.—*Pólya* E.: Római jog. 1974. 232—233. old.; *Marton* G.: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957. 144. old.; *Diósdi* Gy.: A római jog világa. Bp. 1973. 126. old.

[4] L. ezekre Vocabularium Iurisprudentiae Romanae. tom. V. fasc. 3. Berlin. 1931. Thesaurus. 1057—1058. old.; H. G. *Heumann*—G. *Seckel:* Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. 9-ik kiad. Jena, 1914. 585. l.; A. *Berger:* Encyclopedic dictionary of Roman law. Philadelphia, 1953. 637. old.; F. *Preisigke:* Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden. I. k. Berlin. 1932. 122. old.

[5] Pl. ezüstkincsről esik szó az egyik Iavolenus-forráshelyen (... argentum, quod ..... custodiae causa ..... perpetuae veluti thensauro depositum esset ....) amely Cascellius-ra és Labeora támaszkodik. (D. 34. 2. 33. l.)

[6] Így van ez Leo és Zeno császárok egyik rendelkezésében: „.... thesaurum (id est condita ab ignoto domini tempore vetustiore mobilia) ....." CJ. 10. 15. l.

[7] „Quisquis thesauros et condita ab ignotis dominis tempore vetustiore monilia ... repperit." (C. Th. 10. 8. 2.)

számításba, az ókori világban csak az arany- vagy az ezüstpénzt lehetett érteni, mert a más fémből vert pénzt nem lehetett olyannak minősíteni, amely — mint érték — elrejtésre érdemes. A kincstől, azaz a pénztől az egyéb értékes dolgoknak a megkülönböztetése erre tekintettel lehetett indokolt. Az egyéb értékes dolgok pedig nyilván csak ingó dolgok lehettek;[8] ez magyarázza, hogy a forrásokban az egyéb ingók megjelölésére miért a „mobilia" szót használják, aminek helyén a Codex Theodosianus nevű gyűjteményben „monilia" szó áll.[9]

Nyilvánvaló mindezekből, hogy kincsen a római világban pénzt és egyéb értékes dolgot egyaránt értettek, de akár pénz volt, akár más értékes dolog, csakis ingóság lehetett. A helynek viszont, ahová a kincset elrejtették, ahonnan azt felszínre hozták, kiásták, vagyis ahol megtalálták, ingatlannak kellett lennie.[10] Ez kitűnik abból, hogy a források általában földet (terra, solum), telket (fundus) említenek olyan helyként (locus), ahol a kincset megtalálták,[11] bár akad olyan forráshely is, amelyben az elrejtés helyeként ház (domus) szerepel.[12] A földben elásás, a falban elhelyezés (befalazás) volt kétségtelenül a legalkalmasabb arra, hogy a tulajdonos az értékes ingóságait, amelyeket veszély fenyegetett, s a maga számára meg akart óvni, elrejtse. Ilyen veszélyek pedig adódhattak a háborúkból és a belső villongásokból, amelyektől az évszázadok folyamán Rómának és a birodalomnak sokat kellett szenvednie; ezek tették időnként elkerülhetetlenné, hogy a tulajdonosok féltett értékeiket biztonságba helyezzék, biztos helyen elrejtsék.

Ezek következtében fordult gyakran elő, hogy a tulajdonos, aki értékeit elrejtette, elásta vagy befalazta, a rendkívüli körülmények idejében meghalt anélkül, hogy az értékeket a rejtekhelyről előhozhatta volna, vagy a rejtekhelyet örököseinek vagy másnak tudomására juttathatta vagy megmutathatta volna. Az értékek elrejtése természetesen nem jelentette azt, hogy azokról a tulajdonos lemondott, birtoklásukkal felhagyott (derelictio). A kincs elrejtésével ugyanis az arra való ráhatás lehetősége (corpus) és a birtoklás szándéka (animus) nem szűnt meg, tehát a birtok megszűnése sem következett be, a birtok nem enyészett el. Amiként az elveszett vagy véletlenül elhagyott pénz nem minősült kincsnek,[13] az elrejtett kincs sem vált elhagyott dologgá (res derelicta).[14] Hosszú idő elmúltával azonban feledésbe merülhetett, hogy van-e tulajdonosa és ki az. Ilyen helyzetben vált az elrejtett vagyoni érték uratlan dologgá (res nullius), de nem azért, mert a tulajdonos elhagyta, hanem azért, mert az idők múlása folytán a tulajdonos és örökösei eltűntek az emlékezetből és őket megtalálni, megállapítani többé nem lehetett.[15] Ez az, ami a kincsnek, mint uratlan, gazdátlan dolognak sajátos jellegét adja.

A kincsnek minősülő vagyontárgyak uratlanná válási módja hozta magával, hogy a megtalált kincs tulajdonjogának megszerzése eltért az uratlan dolog feletti tulajdonjog megszerzésére vonatkozó általános szabálytól. Az uratlan dolog feletti tulajdonjog megszerzésének módja általában a foglalás (occupatio)[16] volt. Ezzel szemben a kincs tulajdonának a megszerzési módja nem a foglalás, hanem a kincs megtalálása (inventio) volt. A megtaláló ugyanis a tulajdonjogot a találással szerezte meg anélkül, hogy a tulajdon megszerzéséhez azon felül bármiféle további ténykedésére lett volna szükség.[17] Állott ez természetesen abban az esetben is, ha a találó a kincset a saját tulajdonában levő földön találta meg.[18]

Ha más hatalma alatt álló személy — pl. családfiú (filius familias) vagy rabszolga (servus) — talált kincset, azt annak szerezte meg, akinek a hatalma alatt volt, tehát a családapának (paterfamilias), illetőleg a gazdájának (dominus). Ha pedig közös tulajdonban levő rabszolga (servus communis) más földjén talált kincset, a kincs a tulajdonostársaké lett mégpedig abban az arányban, amilyen arányban a rabszolga a tulajdonostársakat illette.[19]

További kérdésként merült fel az, vajon az ingatlan tulajdonosa, ahol a kincset találták, a kincsre igényt tarthat-e. Erre nézve a római jog forrásaiból kiolvasható nézetek eltérést mutatnak. A legrégibb forrás, amelyben erről szó van, Brutus és Manilius jogtudósok véleményét említi, akiknek működése még az i. e. II. századra esik.

D.41.2.3.3. (Paulus libro LIV ad edictum)
... si thensaurum in fundo meo positum sciam, continuo me possidere, simul atque possidendi affectum habuero, quis quod desit naturali possessioni, id animus implet. ceterum Brutus et Manilius putant eum, qui fundum longa possessione cepit, etiam thensaurum cepisse, quamvis nesciat in fundo esse, non est verum: is enim qui nescit non possidet thensaurum. quamvis fundum possideat. sed et si sciat, non capiet longa possessione, quia scit alienum esse. quidem putant Sabini sententiam veriorem esse nec alias eum qui scit possidere, nisi si loco motus sit, quia non sit sub custodia nostra: quibus consentio.

Ezek szerint a földben elrejtett kinccsel összefüggésben Brutus és Manilius úgy nyilatkozott, hogy az, aki a földet elbirtokolja, a földdel együtt elbirtokolja az abban elrejtett kincset is. Paulus ezt a véleményt nem tette magáévá; szerinte, ha valaki el is birtokolja a földet, de nem tud arról, hogy ott kincs van, a kincset nem birtokolja el. Egyetértett viszont a másfél évszázaddal később élt Sabinusszal, aki szerint ilyen esetben nincs másként, mint akkor, ha a dolog valakinek az őrizetén kívül van. Brutus és Manilius véleménye különben ugyanis azt jelentené, hogy a kincs az elrejtés (elásás, befala-

[8] Vö. P. *Bonfante:* Corso di diritto romano. II. la proprietà. 1. rész. Roma. 1928. 96. és 104. old.
[9] L. C. Th. 10. 8. 2. (Gratianus, Valentinianus, Theodosius).
[10] *Bonfante,* i. m. 106. old.
[11] L. ezekre pl. D. 24. 3. 7. 10. (Ulpianus), D. 41. 1. 31. 1., D. 41. 2. 3. 3. (Paulus), D. 41. 2. 44. pr. (Papinianus), D. 48. 13. 4. 6. (Marcianus), D. 49. 14. 3. 10. (Callistratus), CJ. 10. 15. 1. (Leo, Zeno), Inst. 2. 1. 39.
[12] D. 6. 1. 67. (Scaevola), D. 34. 2. 39. 1. (Iavolenus.)
[13] D. 6. 1. 67. (Scaevola).
[14] V. M. *Kaser:* Das römische Privatrecht. I. rész. 2-ik kiad. München, 1971. 426. old.
[15] *Bonfante,* i. m. 96. és 108. old.
[16] Gai inst. comm. 2. 66—67. — *Kaser,* i. m. 425. old.
[17] D. 41. 1. 31. 1. — *Bonfante,* i. m. 113. old.
[18] D. 10. 4. 15. (Pomponius), D. 49. 14. 3. 10. (Callistratus).
[19] D. 41. 1. 63. pr. (Tryphoninus).

zás) révén egyesült, eggyé lett azzal az ingatlannal (accessio),[20] ahol azt elrejtették. Ha pedig valaki az ilyen ingatlan tulajdonát a szerzés formai vagy tartalmi hibája miatt — pl. azért, mert az átruházó nem volt civiljogi tulajdonos — nem szerezte meg, azt a jogszabályban előírt idő elmúltával elbirtokolta (usucapio),[21] feltéve, hogy az ingatlan elbirtoklásra alkalmas (res habilis), s az ingatlan megszerzője az elbirtoklás kezdetén jóhiszemű volt. Brutus és Manilius idejében azonban a jóhiszem (bona fides) az elbirtoklóshoz még nem volt szükséges.[22] Az elrejtett kincs viszont — mint már említve volt — nem lett az ingatlan részévé, amelyben azt elrejtették.

Mindezekhez képest a kincs feletti tulajdonjog megszerzéséhez nem volt szükség a kincs okkupálására, elegendő volt annak a megtalálása, ami által a kincs nyomban a megtalálóé lett. Sem Brutus, sem Manilius, sem másfélszáz év múlva Sabinus nem utalt arra, hogy az ingatlan tulajdonosa, amelyben a kincset találták, a kincsen a találóval osztoznék. Ilyenre adat a köztársasági korból, de még a császárkor elejéről származó jogforrásokban sincs. De nem fordul elő erre nézve adat ebből az időszakból még azokban az irodalmi forrásokban sem, amelyekben kincsről vagy kincstalálásról esik szó.[23]

A pandektisztikában vita alakult ki abban a kérdésben, kié lett, kit illetett meg az idegen helyen talált kincs.[24] Egyesek szerint annak az ingatlannak a tulajdonosáé, ahol találták,[25] mások szerint a megtalálóé.[26]

A kincstalálásra és a talált kincs feletti tulajdonjogra vonatkozó legrégibb római szabályokat, amelyeket erre nézve a római jog forrásaiban találni lehet, Justinianus institúciói tartalmazzák.

Inst. 2.1.49.
Thesauros, quos quis in suo loco invenerit, divus Hadrianus naturalem aequitatem secutus ei concessit qui invenerit. Idemque statuit, si quis in sacro aut in religioso loco fortuito casu invenerit. At si quis in alieno loco non data ad hoc opera, sed fortuitu invenerit, dimidiam domino soli concessit. Et convenienter, si quis Caesaris loco invenerit, dimidium inventoris, dimidium Caesaris esse statuit. Cui conveniens est, ut, si quis in publico loco vel fiscali invenerit, dimidium ipsius esse, dimidium fisci vel civitatis.

Ez a szabályozás — mint az idézett szövegből kitűnik — Hadrianus császártól (117—138) ered. A szabályozás valószínűleg senatusconsultum alakjában jelent meg, amelynek kezdeményezője a császár volt (oratio principis). Ha valaki a saját telkén talált kincset, az őt mint találót illette. Ugyanez állott akkor is, ha valaki szent célú vagy temetkezési helyen véletlenül talált kincset. Ha viszont valaki idegen helyen nem ezzel a szándékkal kutatott és véletlenül talált kincset, annak a fele a telek tulajdonosáé lett. Ezzel egyezően, ha vallaki császári földön talált kincset, annak fele a császárt, fele a megtalálót illette. Ennek felelt meg az a további szabály is, amely szerint abban az esetben, ha valaki köztulajdonban levő vagy kincstári telken talált kincset, annak a fele a találót, fele a kincstárt, illetőleg a községet illette.

Az ezt megelőző időkből való jogforrásokban semmi utalás nincs arra, hogy a talált kincsre vonatkozólag az állam részéről igényt támasztottak volna. Egyes más jellegű források szolgáltatnak csupán következtetési alapot arra, hogy Nero idejében (54—68) a talált kincsre nézve az államkincstár részéről is igény merült fel.[27] Ez az igény azonban akkoriban nem vont maga után olyan rendezést, amely kincstalálás esetén a kincsben az állam részesedését biztosította volna. A kincstári részesedés azonban egyre inkább előtérbe kerülhetett akkor, amikor a kincstár szükségletei megnövekedtek, s egyidejűleg az állami bevételek fokozására is több figyelmet kellett fordítani. Ilyen tekintetben a római jog fejlődése eléggé változatos — mondhatni zegzugos — utat mutat.

A Severusok idejében (193—238) jöhetett szokásba, hogy a talált kincset a találó kapta ugyan, de a kincstár a nagyobb értékekre igényt tartott. Ezzel szemben Callistratus, Tryphoninus és Ulpianus döntéseiből még az tűnik ki, hogy a más telkén, vagy a kincstári, vagy közterületen talált kincs fele a találót, fele a telek tulajdonosát és a kincstárt, illetőleg a közt illette.[28]

Constantinus császár (306—337) a Hadrianus-féle rendezésen annyiban változtatott, amennyiben a 315. évbeli rendelkezésével a talált kincs felét a találónak juttatta, ha az a kincstalálásról önként bejelentést tett és a kincs felét a kincstár rendelkezésére bocsátotta.[29] Hét évtizeddel ezután, 380-ban Gratianus, Valentinianus és Theodosius császárok felhagytak a kincstár igényeivel és úgy rendelkeztek, hogy a kincs a találót illeti akkor is, ha azt másnak a telkén találta, feltéve, hogy nem vezette a kincs felkutatásának szándéka, de a kincs negyedrészét ilyen esetben is át kellett engednie az ingatalan tulajdonosának.[30] A 390. évben Theodosius olyan további rendelkezést hozott, amely szerint a talált kincs a találót illette,[31] ami lényegében nem volt más, mint az állami igényről való lemondás.[32]

A kincstár részesedésének gondolata ennek ellenére ezután is fennmaradt. Ezt mutatja Leo és Zeno császárok 474-ben hozott rendelkezése.

CJ.10.15.1. (Impp. Leo et Zeno AA. Epinico consulari)
Nam in suis quidem locis unicuique, dummodo sine sceleratis ac puniendis sacrificii aut alia qualibet arte legibus odiosa, thesaurum... quaerere et invento uti liberam tribuimus facultatem, ne ulterius dei beneficium invidiosa calumnia persequatur, ut superfluum sit hoc precibus postulare, quod iam lege per-

[20] L. erről P. *Voci:* Modi di acquisto della proprietá. Milano, 1952. 22. old.
[21] Vö.: Th. *Mayer—Maly:* Studien zur Frühgeschichte der Usucapio. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Rom. Abt. 1962. 107. old.; *Kaser,* i. m. 420. old.
[22] A. *Watson:* The law of property in the later Roman republic. Oxford, 1968. 57. old.
[23] Plautus, Aulularia, 767—768., Trinummus, 180—183.; Phaedrus. Fabularum Aesopiarum libri 2. 27. 3.; 4. 19. 4., 5. 6. 6.; sőt az egyik Horatius-hely kifejezetten azt tanúsítja, hogy a kincs a találót illette: Sermonum liber 2. 6—10.
[24] L. erről a vitáról *Bonfante* i. m. 99. old.
[25] Pl. H. *Bernburg:* Pandekten. 3-ik kiad. I. köt. Berlin, 1892. 478. old.
[26] Pl. B. *Windscheid:* Lehrbuch des Pandektenrechts. 8-ik kiad. I. köt. Frankfurt am Main, 1900. 838. old.
[27] Tacitus, Annales 16. 1. 3. 3.; Suetonius, De vita XII caesarum 6. (Nero) 31.; — *Bonfante,* i. m. 100—101. old.
[28] D. 49. 14. 3. 10. (Callistratus), D. 24. 3. 7. 12. (Ulpianus), D. 4. 1. 63. pr. (Tryphoninus), — *Bonfante,* i. m. 101. old.
[29] C. Th. 10. 18. 1.
[30] C. Tg. 10. 18. 2.
[31] C. Th. 10. 18. 3.
[32] *Bonfante,* i. m. 102. old.

missum est, et imperatoriae magnanimitatis videatur praevenire liberalitas.

Mint a rendelkezésből kitűnik, Leo és Zeno császárok a Hadrianus-féle szabályozást állították vissza, amely a talált kincset teljes egészében a találónak juttatta. A kincstárt eszerint a talált kincsből egyáltalában semmi részesedés nem illette.[33] Justinianus — mint a Codex-ben foglalt és az Institutio-ban ismétlődő szabályok mutatják — a Hadrianus által teremtett rendezést tette magáévá.[34] A jusztiniánuszi jog szerint tehát a talált kincsből a kincstár kivételesen abban az esetben részesedet, ha azt kincsátri ingatlanon találták.

A jusztiniánuszi törvényekben foglalt szabályozás nyomán a pandektajogban az a szabály érvényesült, hogy a talált kincs a megtalálót illeti, kivéve, ha azt másnak az ingatlanán találta. Ebben az utóbbi esetben a kincs fele annak az ingatlannak a tulajdonosáé, ahol azt találták. A találás helye a pandektajog szerint nemcsak ingatlan, hanem ingó dolog is lehetett.[35]

III.

Hazánkban a kincsről és a kincstalálásról a régibb időkben királyi és miniszteri rendeletek szóltak.[36] Régibb magánjogunk — ezekre és a pandektisztikára támaszkodva — kincs alatt olyan nagyértékű vagy kultúrtörténeti, régészeti beccsel bíró ingóságot (pénzt, aranyat, ezüstöt, drágakövet stb.) értett, amelyet elrejtettek, elástak, befalaztak és tulajdonosukat akkor, amikor azokat megtalálták, az idő múlása folytán már kipuhatolni, megállapítani nem lehetett.[37] Azt az időt, amelynek a kincs elrejtésétől a megtalálásáig el kellett telnie, jogszabály nem határozta meg.

A kincset régibb magánjogunk is uratlan dolognak tekintette, a felette való tulajdonszerzés módját azonban nem a foglalásban, azaz a birtokbavételben mint jogi cselekményben, hanem a rátalálásban, mint jogi tényben jelölte meg. A talált kincs fele a találót, fele annak az ingatlannak a tulajdonosát illette, ahol azt találták. Ha a kincs nagyobb (150 régi értékű forintot meghaladó) értéket képviselt, abban osztozott az államkincstár is, amely annak 1/3-részben lett tulajdonosává; ez az értékhatár azonban utóbb a pénzérték változása (romlása) folytán elenyészett, s így a kincstár az 1/3-rész erejéig minden esetben osztozkodott.[38]

A kincsre és a kincstalálásra vonatkozó szabályok rendszerbe foglalása a magyar polgári törvénykönyv előkészítési munkálatai során ugyancsak tárgyalás alá került. Ennek eredményeképpen a kincstalálás az ingók tulajdonának megszerzése, közelebbről a találás szabályozása a magánjogi törvénykönyv 1928. évi javaslatában is helyet kapott. (588—592. §-ok.) A javaslat kincsnek az elásott, befalazott vagy más módon elrejtett olyan drágaságot, régiséget vagy egyéb értéktárgyat kívánta nyilvánítani, amelyről az eltelt hosszú idő és a körülmények miatt nem lehet megállapítani, ki a tulajdonosa. A találó vagy a kincset rejtő ingatlan tulajdonosa köteles lett volna a javaslat szerint a kincset a hatóságnak 8 nap alatt, ha pedig a kincs keresését előre bejelentette, a kincs megtalálását 30 nap alatt bejelenteni. Ha a bejelentést a megszabott időben nem tették meg, a kincs a javaslat szerint az államra szállott, de a kincset rejtő dolog tulajdonosa a kincsből az őt illető felerészt megtartja, ha a találást, a hatóságnak bejelenti attól számított 8 nap alatt, amikor arról tudomást szerzett. Aki pedig idegen dologban kincset a dolog tulajdonosának engedélye nélkül keres, az általa megtalált kincsnek a felerészét sem kapta volna meg, hanem ez a felerész arra a községre szállott volna, amelynek a területén a kincset találták.

Ebből a tervbe vett szabályozásból azonban törvény sohasem lett, a kincstalálásra vonatkozóan továbbra is a régibb szabályok érvényesültek. Ezektől függetlenül az 1929. évi XI. törvénycikk meghozatala után a régészeti, történeti, antropológiai, földtani és őslénytani emlékeknek minősülő ingóságok, ha művészeti, tudományos történeti vagy muzeális szempontból különösebb jelentőséggel bírtak, az államkincstárt illették és a találónak, valamint az azt rejtő dolog tulajdonosának megváltásként kártalanítás járt, amely a lelet értékének 2/3-része volt, és közöttük egyenlő arányban oszlott meg.[39] Ez a helyzet utóbb akként módosult, hogy a föld alól előkerült muzeális értékű dolog találója — vagy ha a dolgot idegen tulajdonban levő ingatlanon találták, az ingatlan tulajdonosa is — jutalomban részesülhetett.[40]

Változtatott ezen a helyzeten a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve (a továbbiakban: Ptk.), amely a tulajdon megszerzéséről szóló részében — a találásra vonatkozó szabályok között — úgy rendelkezik, hogy ha valaki olyan értékes dolgot talál, amelyet ismeretlen személyek elrejtettek, vagy amelynek tulajdonjoga egyébként is feledésbe ment, köteles azt az államnak felajánlani. Ha az állam a dologra nem tart igényt, az a találó tulajdonába megy át; ellenkező esetben a találó a dolog értékéhez mérten megfelelő díjra jogosult.[41] A törvény ugyan nem használja a kincs és a kincstalálás kifejezéseket, de az ide vonatkozó indokolásából nyilvánvaló, hogy a törvényhozó ezekre gondolt, amikor az ilyen jellegű leletről és a tulajdonjog felette való megszerzéséről rendelkezett.

Ezzel lényegileg a kincsre és a kincstalálásra vonatkozó jogszabályaink az írott szabályok sorába emelkedtek. Ilyen esetben tehát a találás az állami tulajdon keletkezésének egyik feltételes forrása. Az állami tulajdon keletkezésének feltétele ugyanis az, hogy az állam a leletre igényt tartson. Állami igény hiányában az ilyen lelet — mint a régibb időben a kincs — általában a találót illeti meg. Ha vi-

[33] Vö. *Bonfante*, i. m. 103. old.
[34] Inst. 2. 1. 39.; CJ. 10. 15. 1.
[35] *Windscheid*, i. m. 840—841. old.
[36] L. ezekről és a kapcsolatos bírói gyakorlatról *Zlinszky I.—Reiner J.*: Magyar magánjog. 7-ik kiadás. Bp. 1899. 356. old.; *Nizsalovszky E.*: Magyar magánjog. (Grill-féle kiadás), V. k. Bp. 1931. 440. old.; *Kolosváry B.*: Dologi jog. Szladits szerk. Magyar magánjog. V. kötet) 240. s köv. old.
[37] *Zlinszky—Reiner*: i. m.. 356. old.; *Szladits K.*: Dologi jog. Bp. 1930. 108. old.; *Tóth Lajos:* Magyar magánjog. Dologi jog. Debrecen, 1930. 96. old.
[38] Erről l. *Nizsalovszky:* i. m. 440. old.; *Tóth Lajos:* i. m. 96. old.
[39] *Nizsalovszk*, i. m. 435. s. köv. old.
[40] 1949. évi 13. sz. tvr. 27. § (2) bek.
[41] Ptk. 132. § (1)—(2) bek.

szont a leletet az állam magának igényli, a találó megfelelő díjra jogosult, vagyis nem a talált dolog ellenértékét vagy az ellenérték egy részét kapja, hanem csak díjban részesül.[42] Találói díjra igényt a szabály az ingatlan tulajdonosa számára, ahol a dolgot találták, külön nem biztosít, mert a találó és az ingatlan tulajdonosának személye rendszerint egybeesik, ha pedig a helyzet nem ez, az ingatlantulajdonos jutalmazását indokolatlan kötelezővé tenni, minthogy az állami tulajdon megszerzésében — eltérően a találótól — közvetlenül nem működik közre; valójában gazdátlan dolog megtalálásáról lévén szó, csak a találó az, aki az állam javára az új tulajdonjogot megszerzi, amiért valamilyen ellenszolgáltatásra érdemes és igényt méltán tarthat.[43]

A Ptk.-nak ezeket a szabályait a Polgári Törvénykönyv módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. törvény azzal egészítette ki, hogy ha a kincsnek minősülő talált tárgy muzeális értékű, annak tulajdonjoga az államot illeti meg. Ebben az esetben a találónak járó díj mértékét külön jogszabály állapítja meg.[44]

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a kincs fogalma modern polgári jogunkban nagyban-egészben megegyezik azzal, ahogyan az a római világban kialakult. Olyan elrejtett értékes dolog ez, amelynek tulajdonosát és az arra vonatkozó tulajdonjogot az idők múlása következtében kideríteni nem lehet, azaz immár uratlan, gazdátlan. Mégis a sajátos körülmények folytán, mivel az elrejtés tényével nem vált uratlanná,[45] nem lehet foglalás tárgya, hanem megszerzéséhez elegendő a megtalálás, ami a rábukkanással, megpillantásával bekövetkezik. Vonatkozik ez természetesen az állam tulajdonszerzésére is; az állam ugyanis ténylegesen abban a pillanatban válik tulajdonossá, amikor a találó a dologra ráakad.[46]

Fennálló jogszabályaink egyébként megfelelően biztosítják az állam érdekeinek érvényesülését. A találói díj arra szolgál, hogy a kincs után kutatók fáradozásukért, az értékek megtalálása céljából kifejtett munkájukért megfelelő anyagi elismeréshez jussanak. Ez az ilyen irányú tevékenység folytatására ösztönző hatással van. Ugyanakkor kellő jogszabályi biztosíték is arra, hogy a muzeális vagy más műemléki jellegű értékek az állam tulajdonába kerüljenek és azok hasznosításáról az államnak módjában legyen gondoskodnia, s azokat jellegüknek megfelelően oktatási, művelődési, kultúrpolitikai stb. célokra felhasználnia.

IV.

Mindezek után vissza kell térni a napisajtóban „ezüstkincs" gyanánt tárgyalt leletre. Erre vonatkozóan meg kell állapítani, hogy a lelet — bár kétségkívül igen jelentős vagyoni értéket képviselt — a szónak a jogi értelmében vett kincs nem volt. Igaz az is, hogy a tulajdonos az ezüsttömböket a háborús viszonyok idején elvesztésüktől, elpusztulásuktól, elrablásuktól félve, biztonságba helyezésük, megóvásuk végett rejtette, ásta el, azonban sem az elrejtés, sem az elásás helye, sem a tulajdonos személye nem merült feledésbe. Ellenkezőleg, éppen a tulajdonos jelentkezett, maga kereste meg és ásta ki a földbe rejtett ezüsttömböket. A tulajdonos személyének azonossága és az elásott ezüstön való tulajdonjoga ilyen körülmények között vita tárgya nem lehetett, ezek szóba sem kerülhettek.

Az elásott ezüst tulajdonán nem változtatott az sem, hogy az ingatlan, ahova az ezüstöt elásták, utóbb másnak a tulajdonába került. Az elásott ezüst ugyanis nem vált az ingatlan alkatrészévé,[47] illetőleg nem lett az ingatlan növedéke,[48] s az ingatlannal nem is egyesült, mint az ingatlanba beépített idegen anyag.[49] Az ingatlanon elásott ezüst megtartotta a maga jogi önállóságát. Mivel pedig az ingatlan új tulajdonosa az ott elásott ezüstről sem az ingatlan tulajdonának megszerzésekor, sem utóbb nem szerzett tudomást, hanem csak akkor, amikor az ezüst tulajdonosa igényével jelentkezett, a jogi helyzet ugyanaz maradt, ami az ezüst elrejtése, elásása idejében volt. Az ezüst tulajdonosa ennélfogva, amikor az ezüst előkerült, azzal a saját tulajdonaként rendelkezhetett.

A napisajtóban tárgyalás alá került ún. ezüstkincs sorsa miatt ezek szerint jogi szempontból kifogást emelni aligha lehet.

A másfél évtizeddel azelőtt felmerült, hasonló jellegű ügyben a tényállás egészen más. Abban az esetben az aranyműves özvegye, aki — mint kincstaláló — találói díjra[50] érvényesített igényt, a volt férje által elrejtett arany- és ezüsttárgyak felkutatásában ténylegesen nem működött közre, ezért igényét a bíróság el is utasította. Az elrejtett ingóságok pedig — legalábbis részben — devizagazdálkodás alá estek és ennek következtében indokoltan kerültek talált dolgokként az állam tulajdonába.

Hazánk területén a történelem folyamán keletkeztek olyan helyzetek, amelyekben háborúk vagy más körülmények egyeseket arra késztettek, hogy értékesebb vagyontárgyaikat a várható veszélyes viszontagságoktól megóvás végett elrejtsék. Ebből adódik, hogy elrejtett kincsek időnként mindig kerültek és kerülnek még most is elő, amelyeknek sorsa rendezést igényel. Mindazonáltal az ilyenekkel összefüggésben kialakult és követett bírósági gyakorlat kiterjedtnek nem mondható. A fentiekben előadottak ezért a kincs fogalmát, a kincstalálást és az ahhoz fűződő jogi következményeket fejlődésük, valamint a történeti előzmények feltárásával kissé részletesebben kívánták megvilágítani. Ezek bizonyára alkalmasak arra, hogy a kincstalálás körül felmerülő kérdések jobb megértését elősegítsék és talán az idevágó bírósági gyakorlat további fejlődése számára is némi útbaigazítással szolgáljanak.

Visky Károly

[42] Ptk. 132. § (2) bek.
[43] Vö. ezekkel a Ptk. 132. §-ához fűzött indokolást. (A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Bp. 1963. 154—155. l.)
[44] Ptk. 132. § (3) bek. (újonnan beillesztett szöveg); a találói díjról a külön jogszabály még nem jelent meg.
[45] Vö. erre *Tóth Lajos* fejtegetéseit. (I. m. 97. old.)
[46] Vö. *Kolosváry:* i. m. 241. old.; *Bonfante:* i. m. 113. old.
[47] Ptk. 126. §.
[48] Ptk. 134—135. §.
[49] Ptk. 136. §.
[50] Ptk. 132. § (2) bek.

A szilikózis mint foglalkozási betegség munkajogi megítélése a felszabadulás előtt és után

Elsősorban a pécsi medence szénbányászainak különösen nagy munkát s veszteséget okozott a szén és a meddő kőzet fejtése. Már a felszabadulás előtt ismeretes volt, hogy ezen súlyos munka végzése közben a bányász egészségét rendkívül hátrányosan befolyásolta a kovasavas por belégzése. Ez a por a tüdők hörgőibe telepszik, s ott lerakódva nehéz légzést és ott olyan elváltozásokat okoz, amelyek következményeként a tüdőnek mindinkább csökken a légző felülete. Nem javult sohasem, ellenkezőleg, állandó romlást idézett elő, s gyakran lassú lappangási idő után alattomosan, évek múlva fojtotta meg a szervezetet, amikor már a bányász idő előtt megrokkantan nyugbéres helyzetbe került. Ez a lerakódás nemcsak a tüdőben, de egyéb kapcsolatos szervekben is okoz rendkívül súlyos elváltozásokat.

A kétszázéves szénbányászat területén az első szilikózis megbetegedéseket a harmincas évek közepén észlelték. Magyarországon a szilikózisra a recski ércbányászatban és a pécsvidéki szénbányászatban figyeltek fel először. Az első, ezer bányászt érintő tüdőszűrést Nusser Antal bányaorvos 1938-ban végezte, és a megvizsgáltak hatodát találta betegnek. Török József recski bányaorvos 1939-ben röntgen átvilágítással első ízben állapított meg szilikózist.

A Bányamunkás már 1938. novemberi számában közölte Heller Imre OTI főorvos cikkét „A szilikózis (porbetegség) megelőzéséről". A cikkben a következőket olvashatjuk: „Már a 16. században ismerték a pornak az emberi szervezetre gyakorolt káros hatását. Az akkori boncoló orvosok kőbányászok, fémmunkások, gyémántköszörűsök, szénbányászok holttestének boncolásakor észlelték, hogy a tüdejük feltűnően kemény, szinte recseg a boncolókés alatt. Kitűnt, hogy a tüdőnek ezen keménységét az életükben oda bekerült por, különösen a kvarcos por okozza. E felfedés óta a por által okozott betegségekre irányuló kutatás nagy lendületet vett úgy, hogy ma már meglehetősen tisztázott fogalmaink vannak a por káros hatásáról."

A por okozta betegségek a porfajták különbözősége szerint változnak. Káros hatást idézhet elő a szervezetben a vaspor, szénpor, mészpor, kvarcpor, textilpor, azbesztpor. Közülük messze kiemelkedik *a kvarcpor okozta tüdőbetegség jelentősége*. Orvosi nyelven ezt a betegséget szilikózisnak hívjuk. Önmagában véve az a körülmény — olvashatjuk a cikkben —, hogy valaki foglalkozás közben kovasavas port belélegez, nem elegendő ahhoz, hogy szilikózis keletkezzék. Ehhez még több feltétel szükséges. Így elsősorban, hogy a munkás egyéni hajlamossággal rendelkezzék a betegség iránt, lényeges körülmény, hogy milyen mértékben képződik por a munka végzése közben, milyen hosszú ideig foglalkozik a munkás a szilikózis előidézésére alkalmas munkakörben. Heller Imre is megállapítja, hogy a szilikózis gyógyíthatatlan betegség, ezért elsősorban a betegség megelőzésére kell a legnagyobb súlyt fektetni. „Érdekes például — írja Heller Imre —, hogy a szilikózis leginkább a szén- és ércbányászokat veszélyezteti, a betegség forrása azonban nem a szén, illetőleg ércfejtés, hanem a szenet, illetőleg érceket beágyazó, erősen kovasav tartalommal bíró úgynevezett meddő kőzetekben végzett munka."

A bányamunkások biztosításával kapcsolatos vitás kérdés volt, hogy vajon a szilikózist (a kovasavtartalmú por belégzéséből eredő tüdőmegbetegedés) a szénbányászoknál foglalkozással együtt járó betegségnek kell-e tekinteni.

A kötelező balesetbiztosításról szóló 1927. évi XXI. törvény 70. §-a kártalanítás körébe vonta a foglalkozási betegségeket is. E szakasz szerint: Baleseti kártalanítás jár annak a biztosítottnak, illetőleg családtagjainak is, aki a balesetbiztosításra kötelezett üzemben vagy az ilyen üzem érdekében végzett munka közben, vagy az ily munka következtében oly betegségbe esik (foglalkozási betegség), amely az illető foglalkozás különös veszélyeként a biztosított keresőképtelenségét, illetőleg keresőképesség-csökkenését vagy halálát vonja maga után. A foglalkozási betegségek jegyzékét a törvény szerint a minisztérium rendelettel állapítja meg. A 7600/1936. M. E. sz. rendelet 10 pontban sorolta fel a kártalanítandó foglalkozási betegségeket. Ezek között a betegségek között a rendelet felsorolta a tüdőgümőkórral járó vagy anélküli szilikózist és kimondta, hogy a betegségnek megfelelő munka a homokkő kitermelésével és feldolgozásával kapcsolatos minden olyan munkafolyamat, amely kovasavtartalmú por hatásának kitételével jár. A rendelet csak a homokkő kitermelésével kifejlődött tüdőgümőkórral járó szilikózist ismerte el foglalkozási betegségnek. A kormányrendelet nem szólt a szénbányászatban előforduló szilikózis megbetegedésről, ezt kártalanítandó foglalkozási megbetegedésnek nem tekintették. Pedig — mint arra utaltunk — a szilikózis a szénbányászattal foglalkozó munkásoknál is előfordult és különösen gyakori volt ez a betegség a pécsi bányaműveknél foglalkoztatott bányamunkások között.

A szilikózis a bányaiparban is szedte áldozatait. Az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy foglalkozási betegségként a szilikózist csak akkor ismeri el, ha az a homokkő kitermelésével és feldolgozásával kapcsolatosan fejlődött ki, de nem ismeri el akkor, ha ez a bányamunkásoknál fordul elő.

1939-től a bányamunkások fellebbezésekkel kezdték megtámadni az OTI elutasító határozatait, és ennek eredményeként 1941-ben nemcsak a járásbíróság mint társadalombiztosítási bíróság, hanem az ítélőtáblának mind a négy baleseti kártalanítási ügyekkel foglalkozó tanácsa arra az álláspontra helyezkedett, hogy a bányamunkások között előforduló szilikózis is foglalkozási betegségnek tekintendő és kártalanítandó, amennyiben ezt a betegséget az orvosszakértői vizsgálatok bizonyítják. Az ítéletek hangsúlyozták, hogy a szénbányamunkás a meddő vájással kapcsolatosan a szénréteg megközelítése céljából dolgozik homokkővel, és így a homokkővel való munkát a szénbányászat nélkülözhetetlen segédmunkájának kell tekinteni és ezáltal ennek a kártalanítása elismerendő.

A kialakult bírói gyakorlat sze-

rint a szilikózisnak, mint foglalkozási betegségnek a bányamunkások között való elismerése megtörtént. Ennek ellenére az OTI következetesen ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy a szénbányászat nem tartozik azon munkaágak közé, amelyekben a szilikózis kártalanítandó foglalkozási betegséget jelentene.

Ezt az álláspontot az ítélőtábla számtalan ítélete jelentette ki elfogadhatatlannak, mindezek ellenére az OTI a jól megindokolt ítéletek dacára is ragaszkodott téves álláspontjához. Kétségtelen ugyanis — s ezt maga az OTI is elismerte —, hogy különösen a pécsi szénbánya medence szilícium-dioxidos homokkőzetet (meddő kőzetet) rejt magában, s a szén kibányászása csupán ezen kőzetrétegek (meddő kőzet) áttörése után eszközölhető. Így tehát a pécsi medencében a kovasavas kőzet vájása mint elkerülhetetlen munka hozzátartozik a szénbányászathoz. Az OTI mégsem hagyott fel azzal a gyakorlattal, hogy a szilikózisos bányamunkások ügyében elutasító határozatot hozzon, és ha ez ellen az érdekeltek fellebbeztek, a fellebbezésre hozott kedvező ítéletet az OTI minden egyes esetben megfellebbezte, amivel elérte azt, hogy a kártalanításra szorult bányamunkások hosszú időn át — esetleg több éven át — vártak a jogosan kiérdemelt járadékra.

Az OTI elismerte, hogy a szénbányamunkás — meddővájással kapcsolatban — a szénrétegek megközelítése céljából szilikát tartalmú kőzetben is dolgozhatik, és tény az is, hogy a pécsi szénbánya meddőkőzete szilícium-dioxid tartalmú homokkövet is tartalmaz. Ez a munka azonban nem homokkő kitermelés és feldolgozás, és nem ugyanaz, amit a külszínen dolgozó kőbányász végez. A szénbányász homokkővel való munkáját a szénbányászat nélkülözhetetlen segédmunkájának kell tekinteni, amely a homokkő kitermelés és feldolgozás fogalmát nem fedi. Minthogy a 7600/1936. M. E. sz. rendelet a szilikózis kártalanítását a szénbányászatra nem terjesztette ki, ezért az OTI minden igénylőt igényével a kártalanítás előfeltételének további vizsgálata nélkül elutasított.

A bányamunkások szakszervezete e felfogás ellen két irányban harcolt. Az OTI által elutasított kártalanítási igényeket a bíróság elé vitte. Mint erre utaltunk, hiába állította sokáig az OTI, hogy ilyen esetben a homokkőtermelés a szénbányászatnak csak nélkülözhetetlen segédmunkája, a felsőbíróság az ítélőtábla baleseti kártalanítással foglalkozó tanácsa XIII. 3073/15—1939. sz. alatt már azt is kimondta, hogy a szilikózis nemcsak akkor minősül kártalanításra igényt adó foglalkozási megbetegedésnek, ha az üzemben folyó munka kizárólag homokkőkitermelésből áll, hanem akkor is, ha egyéb kőzeteket termelnek ki, azok feltárása csak homokkőfejtéssel kapcsolatban lehetséges.

A bíróság tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szilikózis a szénbányászatban is kártalanításra jogot adó foglalkozási betegség. Az OTI önkormányzatában is évek óta foglalkoztak a kérdéssel, és amikor 1943-ban az OTI elnöksége a kérdést tárgyalta, a munkások ottani képviselői azt javasolták, hogy a szilikózist a bányaiparban is kártalanítandó foglalkozási betegségnek nyilvánítsák. A munkásoknak erre a különvéleményére egy év múlva jött meg a miniszteri válasz amely kimondta, hogy „a szilikózisnak a baleseti kártalanításban kártalanítandó foglalkozási betegséggé minősítése kérdésében az Intézet elnöksége munkavállaló tagjainak hozzám jelentett álláspontját teszem magamévá", a gyakorlati megoldás céljából pedig javaslatot kért, melyet a szakszervezet el is küldött.

A kérdésben tehát a miniszter is állást foglalt és a szilikózist a szénbányászatban is kártalanításra jogot adó foglalkozási betegségnek minősítette.

1944. augusztus 9-én a kormány 1944. évi 2940. M. E. számú rendelete a 7600/1936. sz. rendelet hatályát végül is kiterjesztette a szénbányászattal és ércbányászattal kapcsolatos minden olyan munkafolyamatra, amely kovasavtartalmú por hatásának kitételével jár.

A rendelet megjelenése előtt azonban több per is lezajlott, hosszabb küzdelem előzte meg a bányamunkásság harcát, melyet a szilikózisnak mint foglalkozási betegségként való elismeréséért folytatott. A Magyar Vasmunkások Lapja így írt: A balesetbiztosítás terén egy régi kívánság megvalósulását remélik a bányászok, a kovasavtartalmú kőzetek kitermelése közben egy alattomos, de annál rombolóbb hatású betegség végzi pusztító munkáját a bányászok között. Ezt a betegséget az orvosi tudomány szilikózis néven ismeri. Ez a hosszú időn át lappangó betegség a tüdőt sorvasztja, ami a föld alatt mesterséges levegő mellett dolgozó bányászokat korán teszi munkaképtelenné. Kötelező kártalanítást követelünk az illetékes fórumoktól. Ilyen ügyben már van bírói ítélet, amellyel bizonyítható, hogy ez a betegség hasonló a többi sérülések betegségeivel. Az OTI-nak teljesíteni kell azt a kívánságot, hogy ezt a betegséget foglalkozási betegségnek tekintsék és a betegeket balesetkártalanításban részesítsék.

A felszabadulás után a szilikózisos megbetegedések száma növekvő tendenciát mutat. 1944-ig 229 szilikózisra alapított igénybejelentés történt, 1944-ben pedig nagyobb kiugrás következett. Az OTI 1948-ig 214 esetben kártalanított szilikózis miatt. 1954-ig a kártalanítottak száma 1598 volt, míg 1954-től a kártalanítottak száma 3225-re emelkedett. Ezeknek a számoknak a 95%-át a pécsi szénmedence bányamunkásai adják.

A szilikózisból eredő jogi problémák nem oldódtak meg a felszabadulás után sem, bár erről számos jogszabály is rendelkezett. Itt is általános szabály az Mt. 62. §-a, mely szerint: a vállalat a dolgozóknak munkaviszony keretében okozott kárért általában vétkességre tekintet nélkül teljes mértékben felel. Mentesül azonban a vállalat a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt működési körén kívül eső elháríthatatlan ok, vagy kizárólag a károsult elháríthatatlan magatartása okozta.

Szilikózis megbetegedésből eredően több per volt, és a Legfelsőbb Bíróság is állást foglalt sok esetben. Az is problémát okoz, hogy a számos rendelkezés közül a munkaügyi bíróság sem mindig a megfelelő jogszabály alapján döntött. Ezt példázza a Legfelsőbb Bíróság I. 10. 489/1974. sz. törvényességi határozata: „Ha a dolgozó a

szilikózisból eredő munkaképesség csökkenése miatt érvényesít kártérítési igényt a vállalattal szemben, azt nem a többször módosított és kiegészített 1/1967. (XI. 22.) MüM—EüM—PM számú együttes rendelet, hanem az Mt. 62. §-ának (1) bekezdésében foglaltak alapján kell elbírálni (Mt. V. 99. § (1) bek.)."

A Legfelsőbb Bíróság III. 20. 091/1970. számú polgári törvényességi határozata pedig azt mondja ki, hogy: „A vállalat csak akkor mentesülhet a dolgozó foglalkozási megbetegedéséből eredő kár megtérítése alól, ha a hatóság által elrendelt óvintézkedések foganatosításán túl az objektíve adott műszaki és gazdasági lehetőségekkel élve mindent megtett a foglalkozási betegségek megelőzése, illetőleg a foglalkozási ártalmak csökkentése érdekében (4/1967. VI. 8. MüM sz. rendelettel módosított 2/1964. VI. 3. MüM sz. r. 1. §. Mt. V. 99. § (1) bek.)."

Ennél még tovább megy a Legfelsőbb Bíróság I. 10. 009/1975. sz. munkaügyi törvényességi határozata: „A vállalat még óvórendszabály-sértés hiányában sem hivatkozhat a kár bekövetkezésének elháríthatatlanságára akkor, ha a foglalkozási betegség veszélyének teljes kiküszöbölése ugyan nem is volt számára lehetséges, de megfelelő berendezések és felszerelések alkalmazásával, vagy a munka jobb megszervezésével a betegség veszélyét, annak következményeit számottevően csökkenthette, illetve a betegség folyamatát lassíthatta, kifejlődését gátolhatta volna."

1975. június 14-én került kihirdetésre és július 1-én lépett hatályba a Minisztertanács 17/1975. (VI. 14.) számú rendelete a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtásáról és a Szakszervezetek Országos Tanácsának 3/1975. (VI. 14.) SZOT számú szabályzata a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény és a 17/1975. (VI. 14.) MT számú rendelet végrehajtásáról. A rendelet II. számú melléklete tartalmazza a baleseti ellátásra igényt adó foglalkozási betegségek jegyzékét. 22. szám alatt szerepel: „Szilikózis tüdőgümőkórral vagy anélkül — minden olyan munkafolyamat, amely szabad kovasavtartalmú por belélegzésével jár."

A mecseki szén- és ércbányászat központjában, Pécsett 1976 szeptemberében, az Orvostudományi Egyetemen, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, a Magyar Tudományos Akadémia, a Nehézipari Minisztérium Bányászati Szilikózis Bizottsága és a Bányaipari Dolgozók Szakszervezete közösen rendezte meg a „Szilikózisveszély a bányászatban" tárgyú nemzetközi konferenciát. Ezen a szakemberek beszámoltak az elmúlt két évtized alatt szerzett tapasztalatokról, az elért tudományos és gyakorlati eredményekről és a konferencia munkájában résztvevő műszaki és orvosszakemberek ajánlásai alapján meghatározták az elkövetkező évek feladatait. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket jelzik a konferencia következő megállapításai:

„Hazánk bányászatában a szabad kovasavat is tartalmazó szálló-porok okozzák az egyik legjelentősebb foglalkozási ártalmat, a szilikózist. Az iparágban dolgozók mintegy 25%-a — Pécs környékén közel 19 000 fő, a többi üzemben 3000 fő — fejti ki mindennapi munkáját olyan körülmények között, ahol a porártalom légzőszervi megbetegedést, súlyos esetben szilikózist okozhat.

Ez a légzőszervi megbetegedés alattomosan és lassan fejlődik ki, legfőbb veszélye éppen ebben rejlik. Először fokozatos munkavégzőképesség csökkenést okoz; majd állandósult csökkent munkaképességet idéz elő — ennek következtében korengedményes rokkantsági nyugdíjazással jár — és nem ritka a tragikus végkifejlet, a halál sem. A szilikózis a tudomány mai állása szerint nem gyógyítható, és a tüdőgyógyász szakorvosoknak az a véleménye, hogy erre a közeljövőben nincs kilátás."

A szilikózisveszélyes bányaipari üzemekben ez a betegség a legsúlyosabb egészségügyi probléma. A bányaipar fejlődése fokozottabb porképződést eredményezett, a bányamunkások fokozottabban vannak kitéve a porártalomnak. A szilikózis okozta problémák, a szilikózis által beállott rokkantság a magyar bányászat helyzetét súlyosan nehezítik, így csak megerősíthetjük azt a megállapítást, hogy a szilikózis elleni küzdelem a bányászutánpótlás biztosításának egyik legfontosabb feladata. A szilikózis elleni küzdelem egyik legfontosabb feladata: műszaki megelőzéssel a munkahelyek porkoncentrációjának állandó továbbcsökkentése.

Gergely Ernő

JOGIRODALOM JOGÉLET

A jog, a filozófia és a modern polgári jogfilozófia

Jelen írás elkészítésének egyik oka az volt, hogy a közelmúltban jelent meg *Jog és filozófia*[1] címen válogatás a XX. század polgári jogelméleti irodalma köréből. Az antológia folytatása az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete által 1977-ben közreadott *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*[2] című gyűjteménynek. Mindkét kötet *Varga Csaba* gondos és színvonalas szerkesztésében került az olvasók elé. A válogatások egyik nagy értéke, hogy a jogfilozófia legkiemelkedőbb alakjaitól közöl olyan szövegeket, melyek az illető gondolkodó munkásságában is központi helyen állnak. A másik nagy erény, hogy az írások értékével szerencsésen ötvöződik a jogfilozófiai irányzatok sokszínűségének érzékeltetésére való törekvés. Az írások jól mutatják, hogy szerzőjük milyen bölcseleti beállítottságú, milyen jogfilozófiai irányok befolyása alatt áll.

Elöljáróban kell még szólnom *Peschka Vilmos* finom árnyalatokban gazdag, kitűnő eligazítást adó tanulmányáról, amely a Jog és filozófia c. kötet bevezető fejezete. Peschka nem a modern jogfilozófia történetéről nyújt áttekintést, nem szerzőkben gondolkodik. A modern jogfilozófia olyan nagy problémáit veszi szemügyre, mint a Lét és Legyen viszonya, a jog érvényessége, a helyes jog, a természet-

[1] Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. A szövegközi idézésben A betűvel jelölöm a kötetet, mögötte a hivatkozás oldalszáma áll.

[2] Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete kiadása. 1977. Szövegközi idézése: B, mögötte az oldalszám.

jog és a bírói jog. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok sokkal inkább rámutatnak a modern polgári jogelmélet mibenlétére, mint legkiemelkedőbb gondolkodók — többé-kevésbé teljes — elméleti fejlődésének áttekintése. Sőt, az egyes szerzők gondolkodói habitusa is ezekkel a problémákkal jellemezhető a legmarkánsabban.

Előrebocsátva véleményem: mindkét kötet antológia a legjobb fajtából. A polgári jogi gondolkodás értékeire, a nézetek összefüggéseire és korhoz kötöttségére tekintettel levő szerkesztés, a színvonalas, helyenként szikrázóan szellemes fordítás, az elmélyült bevezető tanulmány és a hasznos jegyzetapparátus olyan kézikönyvekké avatja mindkét munkát, amelyek nem hiányozhatnak a joggal elméleti igénnyel (is) foglalkozók könyvespolcáról.

Az alábbiakban a modern polgári jogelméleti jelenségnek — a szövegek olvasása kapcsán felmerülő — néhány sajátosságával szeretnék foglalkozni.

1. A „modern polgári jogelmélet" nem egységes jelenségre vonatkozó megjelölés: a legkülönfélébb filozófiai indíttatású, vizsgálódási tárgyú és módszerű irányzatok fedezhetők fel benne. Scheler a tudásszociológia lehetőségeit vizsgálva azt mondja, hogy az „iskolák" kialakulása szükségszerű, mert a metafizika korszerű felfogása személyhez kötött, a világ (és természetesen a jog) totalitása ugyanis csak a személy totalitásának férhető hozzá.[3] Kohler pedig azt hangsúlyozta, hogy a (jog)elméleti fejlődés lépcsőfokai materiális értelemben csak relatív elméleteket tesznek lehetővé.[4] A sokirányúság és relatív gondolkodásmód a modern jogelmélet művelői számára általában szükséges (rossz) és törvényszerűség. Négy fő sodorvonal a sokrétűség ellenére mégis elég pontosan kijelölhető, ezek: a tiszta joggal foglalkozó *jogtani irány,* a jogot a társadalom felől közelítve vizsgáló *jogszociológia,* a jogon túli értékelemekkel operáló *természetjogi és jogi értéktani irányok,* végül pedig a metafizikát elvető, valóságos jogműködést leíró *realista törekvések.* A felsorolás persze még finomítható és az alapvető irányzatok száma is szaporítható, de a legtöbb polgári jogbölcselő munkássága általában jól jellemezhető az említett négy irány valamelyikéhez történő kapcsolással. (Nem elfeledve: omnis determinatio periculosa est!) A jogtani irányzat legmarkánsabb képviselője *Kelsen.* A tiszta jogi területről *Stammler* sem lép ki valójában, mert jogi kategória-tana tartalomtól kilúgozott absztrakciók, puszta jogi keretek egymásra vonatkoztatására. A jogszociológia egyik legnagyobb alakja *Max Weber.* De *Ehrlich* és *Kantorowicz* szabadjogi felfogása is minősíthető szociológiai jogelméletnek, bár van olyan nézet,[5] mely a realista iskolához kapcsolja őket. Az ún. északi jogszociológia képviselőinél — *Hägerström, Olivecrona* — a besorolás szintén vitatható. Ők ugyanis az egyedüli jogként elismert állami jog mozgatóit keresik, de nem neokantiánus alapon (mint Weber). Kevésbé igényesek az elméleti konstrukciók iránt, s a jog valóságos működési módjait kutatják. Ezek miatt a realista irányhoz kapcsolást érzem a legpontosabbnak. *Pound* pragmatista jogelmélete sajátos filozófiai megalapozottsága miatt jelent eltérő színfoltot, de az ő munkásságára is a realista megjelölés alkalmazható. Ugyancsak a realista áramlathoz sorolom *Frank* jogelméletét, bár erős pszichologizmusa miatt az ő elmélete is nehezen tűri el a rendszerezés korlátait. A természetjogi szemlélet és a jogi értékelmélet sok jogfilozófus gondolatai között fellelhető, ha nem is a XVIII. századi klasszikus formában. *Radbruch* törvényfeletti joga, *Giorgo del Veccio* jogeszméje egyaránt természetjogi forrásokból táplálkozik. Részletkérdésekben a természetjogi irányzatok messze nem egységesek, jelentős eltérések figyelhetőek meg aszerint, hogy antropocentrikus vagy teocentrikus-e a megközelítésük, öröknek tartják-e a természetjogot, avagy változónak stb.

Talán érzékelhető, hogy az alapvetőnek nevezett áramlatokon belül további irányzatok tapinthatóak ki, melyek gyakran homlokegyenest ellenkező nézetet képviselnek ugyanabban a kérdésben. Így az is előfordulhat, hogy bizonyos kérdések megválaszolásában a különböző irányzatok képviselői között nagyobb rokonság áll fenn, mint ugyanazon irányzat gondolkodói között.

2. Annak ellenére, hogy a modern polgári jogelmélet nem egységes gyűjtőfogalom, széles körben fellelhető a modern jogfilozófusok gondolkodásában a *neokantianizmus,* illetve ennek hatása. A neokantianizmus főleg német nyelvterületen éreztette hatását a múlt század második fele óta. Liebmann a híres Kant und die Epigonen c., 1865-ben megjelent munkájában kiadta a jelszót: Es muss auf Kant zurückgegangen werden! A bölcseletben, de a jogelméletben is a neokantiánus megközelítés a századforduló táján rendkívüli népszerűségnek örvendett.

A neokantiánusok marburgi vonalához tartozó Cassirer számára a dolog csak funkció, Cohen pedig úgy fogalmaz, hogy csakis a gondolkodás teremtheti meg azt, ami létként jelölhető. Érthető, hogy a marburgi irányhoz csatlakozó *Stammler* számára sem a jog maga, hanem a jogról való gondolkodás az érdekes. Ezért dolgozta ki kategória-tanát, amelynek a pozitív joganyaghoz kell (logikailag) ellentmondásmentesen illeszkednie. Ezzel azonban a látszólag tartalmas helyes jog kategóriája üres formává válik, mely végül is a tiszteleten és a részvételen alapuló „szabad emberek közösségébe" torkollik. A helyesség tehát nem más, mint egységes rendezettség (A.63). „A forma... az adott tudati tartalom különösségei egységes meghatározásának feltételező gondolatisága" (B.26.). A tartalom mindig tételesen meghatározott, tehát a helyes jog tartalma is pozitívan tételezett, ezért Stammler élesen elhatárolja magát minden természetjogtól. A (helyes) jogból csak az egységes meghatározás formális fajtája és módja érvényes feltétlenül, emiatt Stammler a hatályosságot nem is tekinti a jogfogalom feltételező minőségének. Aligha kétséges, hogy Stammler a helyes jogról szóló tannal egy olyan harmadik útra lépett, melyen a tértől

[3] *Scheler:* Die Wissensformen und die Gesellschaft. Bern—München, Francke Verlag. 1980. 85. old.

[4] Kohler nézetének ismertetését közelebbi forráshely nélkül adja Scheler hiv. műve 181. oldalán. Ld. még *Kohler:* Lehrbuch der Rechtsphilosophie. Berlin—Leipzig, 1917. 6. old. Az összevetés alátámasztja Scheler hivatkozását.

[5] *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. Gondolat Kiadó, 1976. 78—79. old.

és időtől független természetjog felvetését, de a korábban (Bergbohm nyomán) eluralkodott pozitivizmust is szerette volna elkerülni.

Az üres formává tett logikai konstrukciók a szintén marburgi alapállású *Kelsen*nél is jelen vannak. Szemléletes példa erre az ő Sollen-fogalma, amely nem etikai értékekre irányul (mint az ugyancsak marburgi iskolától induló, fenomenologista Hartmannál), hanem puszta gondolkodási forma, a tudat végső alapmódja.[6] Kelsen szerint a Legyen-ből magából sohasem adódik, hogy *mik* a pozitív értékek. Ezen az úton Scheler például egészen odáig megy, hogy a létezés szférájától is elvitatja az értékeket, mert ebben az esetben az értékek a meglevőből indukálódnának. Az értékek ilyenfajta kikülönítése oda vezet, hogy az érték elvont alapja az ideális Legyennek, ez pedig csak a parancs közvetítésével válik az akarattal szemben meghatározóvá, azaz normatív Legyenné. Az egymásra épülés pusztán logikai előfeltevés, de nem tartalmi meghatározás, ezért nemcsak Kelsen, hanem Scheler is megmagyarázhatatlannak nyilvánítja a norma tartalmát. Így jut el Scheler ahhoz a Kelsennel teljesen egybecsengő kijelentéshez, hogy a törvény a jogrend megvalósítására szolgáló technika.[7] Kelsen tagadja a magánvaló tárgy létezését (ebben is szemben áll a fenomenológiával), szerinte egyedül a *módszertől* függ az ismeret tárgya. A helyes ismeret követelménye ezért a módszertisztaság. A jognak csak a tiszta Sollennel van dolga, melynek semmi köze a pszichikum folyamataihoz. Végsőkig kiüresített, tartalmatlanított jogi forma a hipotetikus alapnorma is, melyre azért van szükség, mert a Sollen-struktúra egy másik, magasabb struktúrától nyerheti el érvényességét (A.247.). Végül ís a hatékonyság elve az „általános az alapnorma, melyet a jogászi gondolkodás elfogad, mikor egy normarendszert az adott állam érvényes alkotmányaként ismer el" (A.264.). E norma — melynek semmi köze Kant alapnormájához — az állam és a jog dualizmusát is feloldja, minthogy az érvényes jog társadalmi technika, szervezett erőszak (B.8.), s ebben az állam csak beszámítási pont, a jog ugyanis *maga* szabályozza alkotását (A.249.).

A neokantiánus filozófia bádeni, értékelméleti irányához csatlakozik *Radbruch*. Ő szintén nem a Ding an sich-et keresi a jogban. A helyes jog felismerésének *módszereit* kutatja Stammlerhez hasonlóan, de más bölcseleti eszközökkel. Radbruch célját a módszerdualizmus és az értékrelativizmus révén véli elérhetőnek. Az előbbi úgy jellemezhető, hogy az értékszemlélet és a létszemlélet két egymásmelletti zárt szféra, egymásból logikailag levezethetetlenek (Lask hatása). Az értékrelativizmus lényege pedig az, hogy az értékítélet helyessége csak egy felsőbb értékhez viszonyítva, egy meghatározott világszemlélet keretében dönthető el, a legvégső tételek azonban levezethetetlenek. „A jogfilozófiai relativizmus abból a tételből indul ki, hogy az igazságos jog minden tartalmi felfogása csak a társadalom meghatározott helyzete és az értékek meghatározott feltételei mellett lesz érvényes."[8] Az értékek zárt rendszerei között csak *választani* lehet: „bele kell nyugodni a relatív igazságosságba, csupán arról szólva, hogy számomra mi az igazságos" (A.285.). Ezt a következtetést Scheler gondolkodása sem zárja ki, amikor személyhez kötöttnek veszi a metafizikát. Szerinte a fejlődés is a totalitás össznövekedése, melyben nem rejlik semmiféle értékfogalom. Radbruch szituációs értéktételezéséhez közeli Scheler világtapasztalatra alapozott értékmegismerése is. Megjegyzendő, hogy más filozófiai alapokon Kelsen is elutasította a végső igazságok feltárásának lehetőségét. Radbruch értékrelativizmusa élete vége felé a relatív természetjogba torkollik; e beállítottságának oka a jogpozitivizmussal szembeni erkölcsi felfogása. Radbruch relativizmusát, mely morálisan érthető és tiszteletreméltó, ám tudományosan igen sok probléma forrása, Coing próbálta meghaladni (éppen Scheler és Hartmann etikai munkái alapján), elismerve egy ideális, objektív értékbirodalom létét. A relativizmus ama csírája azonban, amely a természetjogi normákat kultúrperiódusokhoz kapcsolja, nála is megmarad.[9] Igaznak vélem a relativizmussal összefüggésben Hartmann megjegyzését: az értékfilozófia nagy veszélye, hogy megfeledkezik az értékek ontológiai megalapozásáról, s ha az érvényességet szembeállítjuk a létezéssel, akkor az értékek nem léteznek, nincsenek.

A neokantianizmus a jogszociológia képviselői számára is vonzó elmélet volt. *Weber* a jogrendet és a gazdasági rendet a Sollen és a Sein szembeállításával különítette el: „az egyik az érvényességet illetően az eszmei Legyen síkján, a másik a reális történés síkján fekszik" (A.141.). A jog *formális racionális* technika, s fejlődése ennek a formalitásnak a racionalitás jegyeivel való átitatódásában áll. Az antiformális jegyek kimutatásával is foglalkozik Weber, s ez azért jelentős, mert a „modern" társadalmi problémák (és osztályvonatkozások) feltárása ezúton lehetővé válik. Tipikus neokantiánus nézet, ahogy Weber a szociológia tárgyát felfogja. Szerinte ez a cselekvés értelmi összefüggése. Weber a társadalmi valóságot a szubjektum oldaláról közelíti meg, szemben például Durkheimmel, aki a dologi (chosiété) jelleget hangsúlyozza. A két megközelítés egyoldalúságát kiküszöbölni igyekvő tudásszociológiai irányok (Berger, Luckmann, Scheler) is megmaradnak a neokantiánus szociológia ellentmondásaiban, sőt, az alany-tárgy dualizmust az ontológia talaján egyesíteni törekvő Hartmannál is ez a helyzet.

A neokantiánus alapok megfigyelhetőek a Stammler-hatás alatt álló *Somló Bódog*nál is. Somló a társadalom- (és ezen belül a jog-) tudományt és a természettudományt a kauzalitás ismérve alapján különíti el és állítja szembe. A kauzális természettudományok közé sorolja a szociológiát is. A jogfilozófiának mint sui generis társadalomtudománynak a jog lényege és a jog értékelése marad saját területként. A szociológia és a jogfilozófia között negatív kapcsolat van: a szociológia azt mutatja meg

[6] *Wielikowski:* Die Neukantianer in der Rechtsphilosophie. München, Beck Verlag. 1914. 133. old.

[7] *Scheler:* Formalizmus az etikában és a materiális értéketika. Bp. Gondolat Kiadó, 1979. 320. old.

[8] *Radbruch:* Der Mensch im Recht. Göttingen, Vandenoeck u. Ruprecht. 1961. 81. old.

[9] *Verdross:* Abendländische Rechtsphilosophie. Wien, Springer Verlag, 1958. 204. old.

ugyanis, hogy a helyes jog milyen *nem* lehet. Míg tehát a szociológiát a visszatekintő kauzális felismerés jellemzi, addig a jogfilozófia sajátossága a teleológia. Somló felfogásában a jog elvont hatalom (B. 60.). Ezt a formális meghatározást úgy tartalmasítja, hogy jogi alapfogalmak és jogi tartalmi fogalmak jelenlétét mutatja ki a jogban. Az előbbiek a jog puszta *tényeiből* adódnak, míg az utóbbiak a jog változó *tartalmi* vonásait jelentik. Ezzel a megoldással Somló anélkül jut el a változáson felül álló jogi fogalmakhoz, hogy a természetjog ösvényére tévedne. Mindenesetre a változatlan jogi lét és a változó tartalmi legyen kettősségének ez a feloldási módja tipikus neokantiánus megoldás.[10]

3. A természetjogi elemek elfogadása vagy éppen a velük való hadakozás széles körben jellemző a modern polgári jogelméleti gondolkodásra. Az eredetileg a szofistáktól származó „füszei dikaion" fogalmat Jhering és Dernburg még a pozitív jog hiányainak pótlására kívánta alkalmazni. A természetjog mint *egységes rendszer* később (pl. Ahrensnél) már a tételes jog mellett, sőt afölött létezett. Hugo a természetjogban a pozitív jog bölcseletét véli felfedezni s szerinte a természetjog azon fogalmakról való értelmi ismeret, amelyek a joghoz tartozók lehetnek. Bergbohm munkássága azonban a metafizikus természetjogi rendszerre olyan csapást mért, hogy azt egységes és általános rendszerként művelni a „Jurisprudenz und Rechtsphilosophie" után lehetetlen volt. A modern polgári jogelméletben nem *a* természetjogi rendszernek vannak követői, hanem a természetjogi rendszer*eknek*. Ezt a tényt konstatálja Fuller, midőn megállapítja, hogy a természetjognak számos rendszere van. Az elfogadhatóbb világ- és jogmagyarázat érdekében a természetjog a modern filozófiai áramlatokból vett fel frissítő elemeket. Különösen a fenomenológia, az egzisztencializmus és az ontológia jön számításba a modern természetjog megtermékenyítőiként. Éppen ezek az irányzatok közvetítették azt az ismeletelméleti (és bizonyos értelemben világnézeti) válságot a természetjog felé, melynek eredményeként — paradox módon — a természetjog is kénytelen volt belátni a relatív érvényű világmagyarázat elkerülhetetlenségét. Erre Kelsen is felhívja a figyelmet, amikor megállapítja, hogy a természetjog a modern viszonyok között oly sebezhető elmélet lett, hogy képviselői csak saját álláspontjuk relativizálásával képesek hadállásaikat tartani (A.291.). A relatív természetjog nagy hatást gyakorló kifejtése *Radbruch* nevéhez kapcsolható. Radbruch, a törvényes jogtalanság riasztó példáit megélve, a magát lejáratott pozitivizmus ellen egyfajta természetjog alapján kíván védekezni. Korábban említett értékrelativizmusa folytán azonban az általa igényelt természetjogi értékmérő nem létezik an sich, hanem csak *für sich*. Ebben a für sich létező lelkiismereti döntésben persze jó adag irracionalitás húzódik meg, amelyet majd az egzisztencialista jogfilozófia mélyít el végletekig.

A természetjogban is fennálló (jogi) érték és (jogi) lét dualizmusának elméleti problémáira Hartmann nyomatékosan felhívja a figyelmet több ízben is, kiemelve, hogy az értékek elfogadása mindig a lét eredeti igenlésének az ölén bontakozik ki. Ennek jogelméleti következménye, hogy a theszisz és a füszisz kettőssége halványul a természetjogban is. A modern természetjogi felfogásokban a Van és a Legyen közeledik egymáshoz; Rommen egyenesen azt mondja, hogy a „Van"-nak és a „Legyen"-nek végső fokon egybe kell esnie. Radbruchnál ez oly módon megy végbe, hogy a lét (Sein) és az érték (Sollen) közé kerül az értékekkel kapcsolatos valóság, vagyis a materiális értéktartalom. A közvetítő mezőnek pedig olyan tartalmi elemei vannak, mint az igazságosság, célszerűség és a jogbiztonság. A pozitív jogban megjelenő természetjogi elvek számos értelmezési lehetőséget kínálnak, mert — írja *Giorgo del Veccio* — „a természettörvényen alapuló igazságosság maximája az emberi tevékenység iránya szerint számos más törvényre bomlik" (A.227.), s a kibomlás folyamata korántsem egyértelmű dedukció.

Az örök természetjogi elvekkel operáló elméletek a modern jogelméletben kevésbé elterjedtek ugyan, mint egykor, de teljesen ezek sem tűntek el. Példaként említhető a tomista Messner felfogása, aki a természetjogot változatlan tartalmú feltétlen érvényességnek tekinti, vagy Catherin nézete, aki szerint a természetjog Isten Dasein-je nélkül elképzelhetetlen, ezért ez a jog csakis időn és téren felül létezhet.

A vázlatosan jelzett természetjogi nézetek közötti csatából egyik sem került ki győztesen, de mint Ehrlich írja: a természetjog ott bujkál minden nem kötelező törvényi tartalomról szóló tanban. Ross szerint minden szociológiai jogtan mögött ott áll valamiféle természetjog-tan. Ezek a pontosítható, de mindenképpen találó megállapítások jól mutatják a természetjog „örök visszatérését" és hatását a modern polgári jogelméletek között is.

4. A természetjogi elmélet(ek) nagy ellenlábasa a *jogpozitivizmus*. Találóan mondja Fechner, hogy a természetjog és a pozitív jog kapcsolata a nyugati jogi gondolkodás nagy fúgatémája. Bergbohm a jogpozitivizmus megalapozásakor abból indul ki, hogy a természetjog lehetetlen, mert: nincsenek általános természeti normák, hanem csak feltételezettek; minden jog (és annak elvei) csak meghatározott történeti helyzetben érvényes; a természetjog és a pozitív jog nem létezhet egymás mellett, mivel az egyik rendszer kizárja a másikat. Bergbohm elméleti merevségét a későbbi pozitivisták sem enyhítették (ellentétben a természetjogászokkal, akik közelítik a maguk nézeteit a pozitív joghoz). A jogpozitivizmus sajátossága az, hogy tagadja a természetjog *jogi* érvényességét, s a morális szférába utasít minden természetjogi spekulációt. Az analitikus jogelmélet is elveti a természetjogot mint vonatkozási alapot és a jogot kizárólag pozitív tényekből eredezteti, s izolált faktumként fogja fel (Austin). A tiszta jogpozitivizmus azonban feloldhatatlan ellentmondásokba keveredik, mert a jogot önmagából megérteni, megmagyarázni lehetetlen. Ezért sok jogpozitivista végső fokon *vagy* elhajlik a metafizika felé (valami természetjogias alapnormát keresve), *vagy* nyit a társadalmiság felé és közelít a jogszociológiához.

Az említett „elhajlások" ellené-

[10] *Verdross:* hiv. mű 176. old.

re talán a legtisztább pozitivista rendszer a *Kelsené*. Ő a jogtudomány terrénumául egyedül a Sollen-struktúrák elemzését jelöli meg, és minden metajurisztikus elemet kizár a jogtudomány világából. Ez utóbbiakkal a politika és a szociológia foglalkozik, melyek szintén jogosult tudományok, de ezek más törvényszerűségeknek engedelmeskednek, ezért a jogtudomány nem tud velük mit kezdeni. A Kelsen-féle jogtudományban az értékelő elemeknek sincs helyük; az egész jogi gondolkodásnak logikai formalizmusokra kell felépülnie. (marburgi hatás!). Az értékelés teljes kirekesztését szolgálja a jog *depszichologizálása*, mely szerint nem az a lényeg, hogy a jog valakinek a parancsa, hanem az, hogy valakinek valamilyen magatartást kell tanúsítania. Ezt a megoldást nem fogadja el Austin, s természetesen Scheler sem. Scheler a materiális jegyeket védve minden Legyen lényegét abban látja, hogy az *valaminek* (ha nem is értéknek) a lenni-kellője. Kelsen felfogásából az is következik, hogy az, valaki teljesíti-e a Sollen-t, megint csak kívül esik a jogtan hatókörén. A Sollen-struktúrák dinamikus felépítése során Kelsen mégis kénytelen átlépni a jogtan általa megvont határait, mert a hipotetikus alapnorma a joglogika szerint már nem igazolható. Kelsen szétfeszíti rendszere logikáját, mert az alapnorma érvényességi alapját a hatékonyságban jelöli meg, s ez már kívül van a jogtani vizsgálódások határain és lehetőségén (A.264.). Kelsen a pozitivizmust finomítani akaró érdekelméleti gondolatokat is elveti, ezek ugyanis szerinte a jogi *norma* és a normaalkotó *aktus* egybemosását jelentik. Emellett az érdeket merőben szubjektív elemnek tartja, s ezzel az objektív mértékre támaszkodó jogászi gondolkodás nem tud mit kezdeni.

A jogtani gondolkodás számára az igazságosság is meghatározhatatlan formula, amely bármely társadalmi rendet igazolhatja — éppen az igazságosság szubjektivitásánál fogva. Az igazságosság éppenúgy relatív, mint maga az értékelés. Az igazságosság tartalmát eddig senkinek sem sikerült megnyugtatóan leírnia, minden meghatározási kísérlet szubjektív maradt és *ezért* terméketlennek bizonyult, írja Kelsen (A.281. és 285.). A jogtani gondolkodás tehát a jogot csak pozitivitásában, mint az erőszak megszervezését (B.8.) képes tudományosan, objektív alapon megragadni. Éppígyléte okainak hátterére nem illetékes. Más oldalról közelítve, de ezt fogalmazza meg *Somló* is, amikor kijelenti, hogy a törvényhozó minden tetszés szerinti jogi tartalmat tételezhet.

Bár Kelsennek akadtak követői (pl. Nawiasky), tiszta jogtani felfogása a II. világháború után már nem gyakorolt számottevő hatást, s elméletének *egészéhez* a kritikus viszonyulás a jellemző. A marxista jogelmélet is elismeri a jogpozitivizmus érdemeit a fogalomképzés, a rendszerezés területén, s elismeri a jogon belüli megközelítés fontosságát *is*, de a joghoz csak jogon belüli szemlélettel közelíteni: tudományos zsákutca.

5. Metafizika ellenesség jellemzi az angolszász államokban nagy hatást gyakorló *realista jogelméleteket* is. Ezeket az irányzatokat a jog valóságos léte és működése érdekli és nem sokat törődnek a jogi spekuláció finomságaival. Szemléletmódjukra a fenomenológia Husserl utáni irányzatai és a pragmatista filozófia hatottak a legerősebben. Ez utóbbi tényt emeli ki *Cardozo:* a common law filozófiája alapvetően a pragmatikus jogbölcselet (A.294.). Nem a jogi jelenségek metafizikája, hanem érzékelhető lefolyása, nem az absztrakt fogalomképző jogtudomány, hanem a cselekvést irányító rugalmas jogelmélet érdekli a realista jogelméletet. A sajátos angolszász gyakorlati igények a Law in Action-ra helyezték a hangsúlyt. Ezt fejezte ki általános bölcseleti szempontból talán a leghatásosabban James filozófiája. (Tőle ered egyébként a pragmatizmus elnevezés is. Pragma=cselekvés.) A realista jogelméletek szkeptikusan tekintenek a jogtudományra, de vannak akik magának a jognak a lehetőségeit és esélyét is vitatják. A klasszikus pragmatisták még elismernek valamiféle objektíven létező jogot és ennek bizonyos vezérlő funkciót is tulajdonítanak az egyén cselekedeteiben. Vannak azonban olyan szélsőséges, magukat radikálisan realista jogelméletnek tartó irányzatok is, amelyek a jog realitását kizárólag a pszichikumban fogadják el. Ettől a szubjektivizált (és irracionalizált) realizmustól egyenes és rövid út vezet a teljes jogi szkepticizmushoz, nihilizmushoz. A pragmatista jogelmélet máig jelentős hatást gyakorló alakja, *Pound* a jogász szerepét egyenesen a társadalmi mérnök értelmében fogja fel. Az igazságosság nála a rendet jelenti, de ezt — történeti szemlélettel közelítve — a változás lehetőségével és szükségességével köti össze (Comte hatása). *Cardozo* ezt a jogászi szemléletet úgy fogalmazza meg tömören, hogy „készen a holnapra". Pound szerint a jog nem keletkeztet értékeket, hanem azok biztosítására törekszik: „A jog csupán érvényesíti azt, amit társadalmi funkcióként határoz meg" (A.317.). Egyértelmű tehát nála a jog eszköz jellege; a jog eszköz a politikailag posztulált célok eléréséhez. A jog számára felállított értékmérők nem bizonyíthatóak, de a *gyakorlat* céljaihoz elégséges igazsággal rendelkeznek. Ez tipikus pragmatista beállítottság. Pound tagadja az unum necessarium eszméjét (akárcsak Cardozo), de amíg a filozófusok ezen vitatkozgatnak, a jogrend addig sem lehet tétlen. *Lundstedt* is ezen a nézeten van. Az igazságtartalmak tételezéséhez Pound a relatív természetjog elméletét ajánlja, melynek alapelveit Jhering érdekelméletéből és Kohler posztulátumtanából vezeti le. Az így megkomponált elmélet fő tétele a társadalmi cselekvés közérdekű iránya, melyet Pound az állam által lát biztosítottnak. Bár Pound kísérletet tesz a magatartások irányításának általános érvényű megalapozására, főelve azonban mégiscsak az, hogy a társadalomformáló cselekvések lehetősége a metafizikai megfontolásoktól függetlenül is fennáll (ezt már Jhering és Jodl megfogalmazta). Poundnál tehát hiányzik a tudatosság eleme, s ez jogelméletének hatásosságát legyöngíti. A cselekvés szükségessége és a cselekvést meghatározó alap (ha úgy tetszik: értékek) hiánya, illetve ez utóbbiak exaktan felismerhetetlen volta, az irracionális magyarázatok számára jó kapcsolódási pontot jelent. Cairns munkásságában ez egészen nyilvánvaló.

A társadalmi gyakorlatra kiható elmélet objektív jellegét, általánosságát és hatásosságát, sőt olykor ennek *lehetőségét* is képtelenség-

nek tartja a szélsőséges „realizmus". A Poundnál még rejtőzködő jogtudomány iránti szkepszist *Lundstedt* már fennen hirdeti; ő egyértelműen kimondja, hogy a jogtudomány nem exakt tudomány (B.123.). Ugyancsak jellemző Llewellyn szkepticizmusa a jogszabályokat illetően, ezek szerinte csupán jóslatok arra nézve, hogy a bíróságok mit fognak tenni. Egyébként ez *Cardozo* álláspontja is. Egyedül a bírói gyakorlat elemzése ígérhet hát eredményeket, más kérdés, hogy ez az experimentalizmus (Frank elnevezése) sokszor egyáltalán nem a jogra irányul. *Olivecrona* az experimentalizmus létjogosultságát sem ismeri el, mondván, hogy a jognak nincs végső alapja. *Hägerström* valamivel szelídebben fogalmaz, amikor a törvényt puszta formaságnak nevezi, amely valami tényleges állapot ugyan, s mint ilyen számos szociális összetevőből áll, de ezeket megfejteni nem lehet. Az összegubancolódott szálak kibogozásához *Frank* a bírák tudattalanjának elemzésével remél eszközt. A freudizmus tételeit is alkalmazva a bíró rejtett élményeiből visszafelé következtetve jut el a bírói döntésig (B.94.). Valójában tehát a döntésben a jogszabálynak nem tulajdonít meghatározó szerepet, a jog ugyanis nem szabály szerinte, hanem a *döntés tartalma.* Többre becsüli a jogszabályt *Cardozo,* aki szerint a bíró csak akkor alkothat jogot, ha joghézag áthidalásáról van szó. De a bírói tevékenységet ő is „szabad tudományos kutatásnak" minősíti (A.299.). A skandináv realizmus képviselője *Olivecrona* a jog lényegét a bíró által kiadott parancsban mint tényben látja. Szerinte sem a szabály tehát a lényeg, hanem a bírói döntés *ténye,* mely pszichológiai realitás és nem jogi. Olivecrona a jog kötelező erejét is tagadja s a jog érvényességét az az emóciókban oldja fel.

A realista jogelméletek a jogi „valóság" elvakult hajszolása közben a filozófiai hagyományokat teljesen mellőzték, s ez is közrehatott abban, hogy a jog tradicionális problémáit eleve elvetették, s mint mesterséges kiagyalásokat, amelyeket megoldani amúgy sem lehet, az értelmetlenségek birodalmába száműzték. A jogi gondolkodás korábbi története számukra egyenlő az erőfeszítések kudarcával. A realizmus szélsőséges szkepticizmusba torkollik, ahol megbízható és általános érvényű kijelentések nem tehetőek. A realista jogfilozófia a jog valóságának vizsgálatát tűzte ki célul, de — mint Allen találóan megjegyzi — mindent reálisabbnak tart, mint a jogot magát.

6. Csaknem kétszáz éve annak, hogy Kant leírta: a jogászok a jog fogalmát még mindig keresik. A modern polgári jogelméletek áttekintése alapján úgy tűnik, hogy „a" jog fogalmát azóta sem találták meg. Radbruch Ibsent idézi: Végiggondoltak önök valaha egy gondolatot anélkül, hogy ellentmondásra ne bukkantak volna? Valószínűleg nem léteznek ilyen gondolatok. De hogyan is létezhetnének, amikor a világ (élet, társadalom stb.), mely e gondolatok alapját és tartalmát adja, maga is ellentmondásos. Egyetlen gondolat képtelen a világ totalitását megragadni, adekvát valóságismerethez csak a gondolkodás (végtelen) folyamata vezet. A marxista filozófiát, amely felismerte és vallja a megismerés folyamatszerűségét, nem riasztja az ellentmondások felszínre bukkanása, hanem épp ellenkezőleg: ösztönzi a valóság teljességéhez közelítő megismerésre. Nem az a helyes világkép, amely az ellentmondásokat *fel*oldja egy álharmóniában, hanem az, amelyik az ellentmondásokat képes megérteni és megmagyarázni. Megismerésünk, történelemszemléletünk csak ezekkel az ellentmondásokkal együtt teljes. A marxista filozófia erejét éppen az adja, hogy *fel*ismeri és *el*ismeri a létező ellentmondásokat, és a szüntelenül gazdagodó megismerés fényében azokra egyre adekvátabb magyarázatot ad. A megismerés folyamatának szélesítéséhez, finomításához szükséges a modern polgári jogelméletek megértése és feldolgozása is, szükséges értékeik felismerése, de szükséges tévedéseik kimutatása is.[11]

Takács Albert

[11] Ez utóbbi tekintetben a *számos értékes tanulmány* sorából *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái (Bp. Gondolat Kiadó, 1972.) c. könyvét emelném ki, amely szerintem különösen sokat ad az olvasónak.

Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz*

„Az újabb tudományos vizsgálódásoknak, kivált a társadalmi tudományok körében egyik félre nem ismerhető vonása, illetőleg eredménye az, hogy a szakemberek, párvonalasan az e téren szintén uralkodó különítési törekvésekkel, viszont azon benső összefüggést és kölcsönhatást is iparkodnak kideríteni, mely a különböző, de egy tudománykörhöz tartozó szakok közt létezik. E törekvéseknek első vonalban kiválóképp tudományos és elméleti értéke van, amennyiben a tág értelemben úgynevezett sociális tudományok helyesb rendszerére és csoportosítására vezet, s egyik ismeágnak a másik általi támogatását, kiegészítését könnyíti meg. Másod vonalban azonban gyakorlati hatálya is lehet a jelzett eljárásnak, névszerint amennyiben az egyes tudományszakoknak az élettel szorosb viszonybahozását lehetségesíti, — másfelől az ily úton talált resultátumoknak különböző irányokbani felhasználására, különösen pedig a felsőbb oktatásügy, sőt maga a törvényhozás körében való értékesítésére is vezet." — E szavak a Magyar Tudományos Akadémián hangzottak el a korszak egyik neves polihisztorának, Kautz Gyulának szájából — 1868-ban.

Társadalomtudományunk ez irányú fejlődése azonban nem volt töretlen, amit bizonyít, hogy több mint egy évszázaddal később, ugyanazon falak között, az Akadémia 1980. évi közgyűlésén Bognár József eképp fogalmazott: „A tudománynak ... el kell érkeznie a multidiszciplináris módszerekhez; hiszen ezek nélkül irányítás és befolyásolás nem lehetséges ... Szükség van arra is, hogy a többi tudományág (jog- és államtudomány ...) is megtalálja a gazdasághoz vezető kapcsolódási pontokat."

Éppen ezeknek a kapcsolódási pontoknak tudatos keresése dicséri *Sárközy Tamás* könyvének témaválasztását. Népgazdaságunk szervezeti rendszerének tudományos vizsgálatát különösen időszerűvé teszi az a körülmény, hogy gazdaságunk elodázhatatlan strukturális váltását nehezítik a gazdasági mechanizmusnak egyes elemei kö-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 610 old.

zött meglevő ellentmondások. Mindenekelőtt az, hogy az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus tervezési és szabályozórendszere jelentős mértékben ellentétben áll a direkt irányítási rendszertől örökölt gazdaságirányítási és vállalati szervezeti rendszerrel.

A szervezetrendszernek ez az elkésett reformja csak az ezzel foglalkozó valamennyi társadalomtudományi ág eredményeinek felhasználásával érheti el célját. E munkában a jogtudományt nem lehet arra a szerepre korlátozni, amit a gazdasággal kapcsolatban hosszú időn keresztül tulajdonítottak neki, hogy tudniillik megfogalmazza és paragrafusokba szedi a közgazdaságtudomány által megalapozott gazdaságpolitikai döntéseket.

Ezt az „íródeák"-státuszt meghaladó módon a jogtudomány, amely a társadalom (és így a gazdaság) átfogó irányításának eszközét, az öntörvényű sajátosságokkal rendelkező jogot kutató önálló tudományág, *egy rendszerelvű komplex vállalati jogi elmélet* kialakításával segítheti a szervezetrendszer korszerűsítését. Erre vállalkozott Sárközy Tamás monográfiájának legfontosabb, második részében.

*

E jogi vállalatelmélet nem mint zárt jogág jelenik meg a könyvben, a szerző nem kíván a vállalatok belső szervezeti és működési viszonyain alapuló ún. vállalati belső jogra korlátozódni. Jogi vállalatelméleten egy, a többi társadalomtudományi ág eredményeivel összekapcsolt jogi fegyvertár vállalati szervezetekre való irányítását érti. A vállalati jog ilyen értelemben vett kialakítása pedig feltételezi a vállalatnak rendszerként való kezelését. E második rész első fejezete *a szocialista vállalatok alapvető közös ismérveivel és típusaival* foglalkozik, természetesen mindenekelőtt a jog oldaláról. A vállalatok tipizálásakor Sárközy meghaladni törekszik azt a felfogást, mely a csoportosítás kizárólagos szempontjának a tulajdonformát tekintette. (Sárközy a vállalat gyűjtőfogalmába beleérti az állami vállalatokon kívül az egyéb gazdálkodó szervezeteket, így a vállalatszerűen gazdálkodó szövetkezeteket és a gazdálkodó szervezeti jellegű társulásokat is.) Közgazdasági alapokon álló, de a jog viszonylagos önállóságával kiépített kategorizálása az állami szektort tekintve a *szocialista vállalatoknak* — a méret és a funkció kombinálásával — távlatilag *három típusát* tartja szükségesnek jogilag intézményesíteni. Ezek: a vállalati alapegységekből álló *konszerntípusú nagyvállalat*, kormányzati alárendeltségben, tehát ágazatközi jelleggel; az állami alapítású vállalkozási jellegű *versenyvállalat*, amely nem áll ágazati vagy területi hierarchikus alárendeltségben, és végül a *csökkentett önállóságú* állami vállalat hierarchikus ágazati vagy területi alárendeltségben. A versenyvállalati kategóriába sorolandók Sárközy elképzelése szerint a szövetkezetek, valamint a belső és nemzetközi közös vállalatok zöme.

A rész további fejezetei a már említett — divatosan rendszerszemléletűnek nevezett — megközelítés jegyében *a vállalatok jogi helyzetét három* aspektusból tárgyalják: egyrészt a központi állami gazdaságirányítással szembeni vertikális kapcsolatrendszert, másrészt a többi vállalattal való horizontális kapcsolatokat, végül pedig a vállalaton belüli szervezeti és működési viszonyokat.

Ha azonban a vizsgálódás céljára elkülönített három relációt tényleges összekapcsolódásukban, egymásra való áthatásaikban tekintjük, akkor a vállalat a *vertikális és horizontális*, illetve a *külső és belső jogi relációk* metszéspontjaként áll előttünk.

Sárközy felhívja a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyeket a három reláció összhangjának megbomlása idézhet elő. Ha ugyanis a vállalatirányításnak, a vállalatok egymás közti mellérendeltségi áruviszonyainak, illetve a vállalatokon belüli szervezeti és működési viszonyoknak a kialakítása egymástól függetlenül történik, akkor az egyes tényezők önmagukban is jelentősen veszítenek hatékonyságukból. Az 1970-es évek gazdaság- és jogpolitikai tapasztalatai is igazolják, milyen ellentmondásokat szül — természetesen a jogi szabályozásnál is — ha kampányszerűen hol csak a vállalatirányítást, hol csak az ún. szerződéses fegyelmet, hol pedig csak az üzemi demokráciát emelik ki az egységes rendszerből.

A *vertikalitás vonatkozásában* Sárközy nyomatékosan hangsúlyozza, hogy azt nem mint egyoldalú hatalmi kapcsolatot fogja fel. A vertikalitás alapján is elképzelhetőnek, sőt szükségesnek tartja a kölcsönös jogok és kötelezettségek rendszerét. Ennek megfelelően a vállalatirányítást *keretjogviszonyként* kívánja kialakítani, amelyben a vállalatirányító szervnek nemcsak jogai, hanem kötelességei is, a vállalatoknak nemcsak kötelességei, hanem jogai is vannak az irányító szervekkel szemben, és ennek megfelelően a vállalatok garanciákkal, jogvédelmi eszközökkel is rendelkeznek a részükre biztosított kizárólagos jogok védelmére.

Bár témáját a könyv nem elsősorban a gazdaságirányítás, hanem a vállalat, mint a szocialista gazdaság központi kategóriája oldaláról dolgozza fel, mégis számos értékes és részben időközben megvalósult elképzelést tartalmaz az államigazgatási jellegű vállalatirányítás korszerűsítésére. Ennek alapirányaként Sárközy Tamás a hierarchikus ágazati irányítás csökkentésével egy *kormányzati típusú, többcsatornás vállalatirányítási rendszer* kialakítását fogalmazza meg. A kormányzati gazdaságirányítási szervezet fejlesztésére a — nemzetközi fejlődési tendenciák figyelembevételével — kialakított koncepció részét képezi egy ún. csúcsminiszter-rendszer jogi intézményesítése, mely a minisztériumok különböző jogállásokba sorolását és ezáltal minisztériumcsoportok képződését is jelenti. Sárközy könyvében felvázolja a gazdasági minisztériumcsoportok egy lehetséges változatát. Eszerint: az első minisztériumcsoport feladata a gazdaságpolitikai stratégia kialakítása lehetne; a másodiké az operatív gazdasági szabályozás; a harmadik funkció a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányítása; a negyedik a területi igazgatás; a gazdaságirányítást szakmai oldalról támasztaná alá az ágazati minisztériumi szervezet; végül pedig az állami tulajdonosi jogokat ágazatközi alapon működő önálló tulajdonosi szervezetrendszer látná el. Ezen csúcsminisztériumok gazdaságirányító tevékenységét koordinálná a miniszterelnökből és a csúcsminiszterekből alakítandó kormányelnökség (kabinet).

A *horizontális reláció* tekintetében Sárközy legfontosabbnak a vállalatok azon törekvéseit tekinti, amelyek kapcsolataik intézményesítését, standardizálását, racionalizálását célozzák. Ezért meghaladottnak ítéli a vállalati szerződéses kapcsolatok jogi szabályozása körében a szabadversenyes kapitalizmus máig ható felfogását, hogy a vállalat ugyanúgy alkalmanként, megszakítottan köti szerződéseit, mint egy piacra kimenő állampolgár. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vállalatok cselekvései törvényszerűen beépülnek nagyobb szervezetrendszerek működésébe, amelyeknek a vállalat mintegy alrendszere. Mindezzel kapcsolatban Sárközy figyelmeztet a társulás, a nagyszervezet-képződés jogi jelentőségére, valamint a sok tekintetben az 1977-ben módosított Polgári Törvénykönyvben is tükröződő szerződéses felfogásunk átalakításának szükségességére.

A *belső viszonyok* közül Sárközy könyve elsődlegesen *a vállalaton belüli szervezeti egységek egymással, illetve a központtal való kapcsolatrendszerére* összpontosít. A megközelítésnek ez a módja nemcsak a munkaszerződésre koncentráló hagyományos munkajogi felfogástól tér el, de különbözik a keletkezőben levő vállalati belső jog híveinek, főleg a dolgozók szervezeti viszonyait, az üzemi demokrácia kérdését középpontba helyező nézetétől is.

*

A könyv eddigiekben ismertetett második részét megelőzi a kapitalista és a szocialista vállalati jogi elmélet fejlődését bemutató első és követi a téma jogágazati-jogintézményi kérdéseit tárgyaló harmadik rész.

Az *elmélettörténeti áttekintést* a jogtudományi munkák esetében a történeti szemlélet érvényre juttatásának kötelezettsége mellett különösen nélkülözhetetlenné teszi a jognak a tradíciókra való különleges hajlamossága. Ezért a jelenlegi problémák megértetése szükségessé tette a szabadversenyes kapitalizmus, az állammonopol-kapitalizmus, majd a direkt szocialista tervgazdálkodás, illetve a szocialista gazdasági reformok vállalati szempontból lényeges, általános fejlődéstendenciáinak ismertetését a jogi eszmék szintjén.

A *szabadversenyes kapitalizmusig* való visszatekintést az indokolja, hogy annak jogi dogmatikája ma a gazdaságban nemcsak az imperializmus legújabb fejlődése szempontjából, hanem a szocialista népgazdasági jogok számára is kiindulópontnak tekinthető. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a szocialista országok egy francia—német jogcsoporti jellegű kultúrába születtek bele.

A magyar jogirodalomban eddig alig feldolgozott *állammonopol-kapitalista jogi ideológiából* Sárközy azt a kísérletet helyezi középpontba, amely a vállalat jogi feldarabolásának a kapitalista társadalmi rendszeren belüli megszüntetését, egy burzsoá jogi vállalatelmélet kialakítását célozza.

A vállalati jogi elmélet szempontjából a szerző *a szocialista fejlődésben három nagy szakaszt* különböztet meg.

a) Az 1917—1938 közötti szovjet „gazdasági jogias" fejlődésre a szabadversenyes kapitalizmusban kialakított dogmatikával való teljes szakítás, egy önálló szocialista koncepció kialakítása volt jellemző.

b) Az 1938-ban győzedelmeskedő Visinszkij-féle elmélet formailag visszatért a liberálkapitalista dogmatikához, jogilag eltüntette és feldarabolta a vállalatot.

c) A szocialista gazdasági reformok jogi ideológiájában két irányzat alakult ki. Az egyik a gazdasági nagyszervezetek és a hozraszcsot gazdaságirányítási viszonyokra való kiterjesztésével kíván egy sajátos újfajta gazdasági jogot kiépíteni; a másik pedig — a makro- és mikroszféra viszonylagos elválasztásával — egy egységes szocialista vállalati jogi elmélet kialakítására törekszik.

A monográfia egyetlen fejezetből álló harmadik részében Sárközy azt vizsgálja, hogy az elmélettörténeti fejlődésmenettel megalapozott „rendszerelvű komplex vállalati jogi elmélet" hogyan hat egyrészt a jogrendszer tagozódására, másrészt a jogi személy, a tulajdonjog, a szerződés és a felelősség elméletére.

A *jogágazatokkal kapcsolatban* — Eörsihez hasonlóan — megállapítja, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok komplexitása egyre jobban meghaladja a jogrendszer tagozódásának olyan értelmezését, amelyben egymástól a szabályozás tárgya, módszere, illetve alapelvei alapján világosan elkülöníthető, zárt jogágak vannak, egymástól szinte teljesen függetlenül az alkotmányjog alatt. E *zárt jogági szemléleten való túllépést* sürgetve Sárközy felveti a *„vállalati jog" döntő jogterületté változásának* szükségességét, valamint a vállalatok rendszerszemléletű kezeléséből következő azt az igényt, hogy a gazdaságra vonatkozó vertikális és horizontális jog dichotómiáját a szocialista gazdasági szervezetek belső jogával kiépítve trichotómiává kell alakítani.

A komplex vállalati jogi elmélet kialakításának törekvése természetessé teszi, hogy a szerző a gazdaságban *komplex jogintézményeket* igyekszik kialakítani. Ilyen, több jogágon végigvonuló komplex jogintézmény a jogalanyiság, a tulajdon, a szerződés és a felelősség. A második részben leírt vállalati jogi elmélet követelményei és következményei ezekre az intézményekre Sárközy szerint a következők: *a)* a jogi személyiség helyett jogágazatilag *komplex szervezeti jogalanyiság; b)* az árutulajdonjog helyett a különböző *funkcionális tulajdonjog-fogalmak* komplexitása; *c)* a szerződés — polgári jogi monopolizálásának megszüntetésével — felhasználása a vállalatirányításban, illetve a nagyvállalaton belül, valamint a vállalati árucsere-szerződések helyett azok igazítása *tartós vállalatközi kooperációs szerződésekhez; d)* a különböző *jogágazati felelősségek komplex összehangolása* egymással és a vállalati politikai felelősséggel.

*

Sárközy Tamás könyvének fő érdeme a szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjainak kidolgozása. Az elmélettel elválaszthatatlan kapcsolatban azonban a könyv tartalmazza a szocialista gazdaságirányítási és vállalati szervezeti rendszer olyan távlati fejlesztési koncepcióját, amely megfelel a termelőerők fejlődésének, valamint azon kettős világgazdasági követelménynek, hogy egyfelől minél teljesebben épüljünk be a KGST-integrációba, másfelől minél aktívabb

részesei legyünk a kelet-nyugati gazdasági együttműködésnek. Ezzel pedig ismét megerősítette azt a reménlhetően egyre inkább elterjedő vélekedést, hogy a jog nem egyenlő a tételesjog paragrafusvilágával, és hogy a büntetés és a perbeli konfliktus-megoldás — egyébként szintén fontos — hagyományos funkcióján túl egyéb feladatok megoldására is alkalmas. A gazdaságban például — hasonlatosan a játékszabályoknak a sportban betöltött szerepéhez — az ott tevékenykedő emberek magatartásának szabályozásával hozzájárul a gazdasági folyamatok lehető legeredményesebb vezérléséhez.

A sokat emlegetett multidiszciplináris megközelítési módszer nemcsak azért nyer jelentőséget, mert így a könyv — mint a szocialista vállalatelmélethez nyújtott jogtudományi hozzájárulás — a szakmán kívüli szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat, hanem mert ezáltal újabb lépést jelenthet abban a folyamatban, amelyet Szabó Imre a szocialista jogtudomány társadalomtudománnyá válásának nevezett.

Halmai Gábor

Tanulmányok a környezetvédelem jogi kérdései köréből*

A pécsi egyetem jogi karán a környezetvédelem jogi kérdéseinek már hosszabb idő óta különös figyelmet szentelnek, aminek egyik újabb megnyilatkozása ez a tanulmánykötet, amelynek célja elsősorban a külföldi tudományos körök tájékoztatása az ott folyó kutatások eredményéről.

Ádám Antal „A környezetvédelem alkotmányos alapjai" címen írt tanulmányt. Utal arra, hogy a szocialista alkotmányokban a környezet védelméről szóló rendelkezések vagy a társadalmi berendezkedésről szóló fejezetekben, vagy az állampolgári jogok és kötelezettségek sorában, vagy mindkét helyen találhatók. Majd kiemeli környezetvédelmi törvényünk fontosabb elvi jelentőségű rendelkezéseit. Rámutat arra, hogy az egészséges környezetről való gondoskodás elsősorban az állami szervek feladata, ezt azonban a társadalmi szervezetek és az egyének közreműködésének kell kiegészítenie.

Szamel Lajos, Ivancsics Imre és Kiss László „A környezetvédelem igazgatási jogi szankciórendszere" című tanulmánya mindenekelőtt a környezetvédelem eszközrendszerének komplex jellegére hívja fel a figyelmet, sőt — amint erre a szerzők rámutatnak — a környezetvédelemnek maga a tárgya is komplex, aminél fogva a környezetvédelem szankciórendszere sem szorítható egyetlen jogágazat határai közé. Éppen ezért az igazgatási szankciórendszer sem kizárólagos, sőt a szerzők álláspontja szerint több esetben nincs is elsődleges jellege. Majd különösen a levegő- és vízszennyezés területén az igazgatási szervekre háruló feladatokkal foglalkoznak. Rámutatnak a pénzbüntetés kiszabásával kapcsolatos általános problémákra. Utalnak arra is, hogy a szankciórendszer mellett a környezetvédelem területén a nem jogi eszközöknek is jelentőségük van, különös figyelemmel a tanácsi szervek és a gazdálkodó szervek együttműködésére utóbbiak környezetszennyező tevékenységének megakadályozása céljából.

Tamás Lajos és Kecskés László „Polgári jogi szankciók a környezetvédelem szolgálatában" címen írt tanulmányukban mindenekelőtt általában foglalkoznak a polgári jog szerepével a környezetvédelem területén. Utalnak arra, hogy a polgári jogi szankciók közül a kártérítési szankciók állíthatók leginkább a polgári jog szolgálatába. Ennek jogi alapja elsősorban az emberi környezet védelméről szóló törvénynek az a rendelkezése, amely szerint aki az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységével másnak kárt okoz, a Polgári Törvénykönyvnek a fokozott veszéllyel járó tevékenységére vonatkozó szabályai szerint köteles a kárt megtéríteni. Ehhez a szerzők hozzáfűzik, hogy a bírói gyakorlat még a törvény megalkotása előtt is inkább az objektív felelősség irányában alakult. Néhány problémára is felhívják azonban a figyelmet. Így például hogy miként alakul a felelősség, ha a szennyezés vagy ártalom a külön jogszabályokban meghatározott határérték alatt marad, vagy mi a helyzet olyankor, ha valamely környezeti ártalom a munkahelyen munkaviszonyban álló dolgozónak vagy szövetkezeti tagnak okoz kárt. Foglalkoznak a szerzők a szerződésszegés következtében előálló környezeti károk problémájával is, különös figyelemmel a beruházási szerződésekre (így például hogy kire hárul a felelősség, ha hibás tervek alapján épült kémény a környezetet szennyezi). Felvetik a továbbiakban a kérdést, van-e gyakorlati jelentősége az immateriális károk megtérítésének a környezeti károkkal kapcsolatban és ha igen, milyen körben. Végül az államigazgatási szerződések néhány sajátos kérdését tárgyalják, figyelemmel a környezetvédelemre.

Farkas József „A polgári jogi igények érvényesítése a környezetvédelem szolgálatában" című tanulmányában áttekinti azokat a fő eljárási típusokat, amelyek útján a környezetvédelmi vonatkozású polgári jogi igények érvényesíthetők. A legfontosabb eljárási típus — mondja a szerző — a kártérítési per, amelynek útján a felperes a környezeti szennyezés okozta szerződésen kívüli kárát érvényesítheti. Másik eljárási típushoz tartoznak azok a perek, amelyekben a felperes a környezetet szennyező magatartás eltiltását, illetve csökkentését, az ilyen jellegű tevékenységtől való tartózkodást, annak abbahagyását kéri. A harmadik — legritkábban előforduló típus — a környezetszennyező és a potenciális károsult között létrejött szerződéssel kapcsolatos per, ha a környezetkárosító tevékenységet folytató vállalat a várható kárigények rendezésére a potenciális károsultakkal előzetesen szerződést kötött. Az ilyen szerződés adott esetben a felelősséget korlátozó megállapodásnak is tekinthető. Célja többek között a későbbi esetleges perek megelőzése, éppen ezért viszonylag ritkábbak is az ilyen szerződésből eredő perek. Ezt követően a szerző a szóban forgó perekkel kapcsolatos egyes fontosabb eljárási jogi kérdéseket tárgyalja, különös figyelemmel a bizonyítási eljárásra. Végül — kitekintésképpen — a popularis actio bevezetésének gondolatát támogatja, mint amely a környezetvédelmet igen célszerűen szolgáló megoldás lehetne.

Földes Iván, Szabó Gábor, Benkő

* Beiträge zu den rechtlichen Fragen des Umweltschutzen. Kiadta: Farkas József, Pécs, 1979. Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 116 old.

András és Sántha Attila „A föld védelme" című tanulmányukban elsősorban a jogi szabályozás alapjait mutatják be hazánkban. Utalnak arra, hogy a környezetvédelem tárgyai közül három, nevezetesen a növény- és állatvilág, a táj, illetve a települési környezet a természetvédelem körébe is tartoznak, míg azonban a természetvédelemről szóló jogszabályok quasi „önmagukért" védik a természeti tárgyakat, a környezetvédelem körében e tárgyak védelme is az ember kedvező életfeltételeinek megteremtését és megőrzését szolgálja. Szólnak a szerzők a környezetvédelmi feladatok komplex jellegéről, ami a szabályozás területére is érvényes. A jogszabályalkotó többek között a legkülönbözőbb tudományágak szakembereinek véleményére van ráutalva például azoknak a határértékeknek a megállapításánál, amelyeken felül a környezet károsodása bekövetkezik. A mezőgazdasági földek vonatkozásában utalnak a környezetvédelem megsértésének különböző eseteire majd a föld védelmének jogi eszközrendszerét tekintik át.

Ferencz Zoltán „A büntetőjogi eszközök a környezetvédelemben" című tanulmányában rámutat arra, hogy az okozati összefüggés vizsgálata a környezetkárosító magatartások nagy számánál különösen problematikus, minthogy ezek a cselekmények vagy mulasztások gyakran azt a látszatot keltik, mintha azok egy közösség (vállalat) tevékenységére lennének visszavezethetők. Ezt a feltevést megerősíti az is, hogy más jogágak területén a szankciók a vállalat, mint jogi személy tevékenysége alapján is kiszabhatók. Büntetőjogi felelősségre vonásra ezen az alapon sohasem kerülhet sor. Itt mindig annak a személynek az egyéni felelősségét kell vizsgálni, aki adott esetben mint a vállalat alkalmazottja a kárt előidézte. A szerző véleménye szerint ilyen bűncselekmények esetében legtöbbször az eshetőleges szándék esete forog fenn, így például olyankor, amikor a vállalatvezető valamely cél (pl. a terv teljesítése, nyereség elérése) érdekében valamely intézkedést tesz vagy elmulaszt, amelynek környezetkárosító hatását ugyan előrelátta, de abba belenyugszik. Végül a szerző a környezetkárosító magatartás büntetőjogi eszközei továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozik.

Végül a kötetben *Bruhács János* „Magyarország nemzetközi jogi helyzete a környezetvédelem szempontjából" című tanulmánya található, aki elsősorban a vízkészletek szennyezése elleni védelem nemzetközi jogi eszközeit fejtegeti, különös figyelemmel a Magyarország által kötött nemzetközi egyezményekre.

A pécsi egyetem jogi karának kiadványát örömmel üdvözöljük, mint amely hatályos jogunk alapulvételével a környezetvédelem fontosabb időszerű kérdéseit a külföldi olvasó számára kívánja hozzáférhetővé tenni.

Trócsányi László

Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia 1950—1980*

Családias tudomány a magyar állam- és jogelmélet; mindig is az volt. Oktatóin kívül kevesen művelik szisztematikusan, inkább szűkebb szakterületükről (államigazgatás, büntető jog, polgári jog) tesznek hosszabb-rövidebb kitérőt az állam- és jogelmélet tudományában; néha azzal a ki nem mondott céllal, hogy megmutassák: így kell ezt csinálni.

Ezek természetesen nem öncélú kitérők. Az állam és a jog elvi kérdéseiben való állásfoglalás axiomatikus jelentőségű lehet egy-egy szaktudományi kérdéskör vizsgálata és kifejtése során (ha még csak implicit módon is), de meghatározó lehet a vizsgálati szempontok és metódusok választásakor is. (Gondoljunk csak a tulajdon-tulajdonjog körül folyt vitára, amely szükségképpeni kitérőket eredményezett az állam és jog keletkezése, a jog lényege felé, s magával hozta a filozófiai, történeti és etnológiai módszerek mozgatását is.)

Ugyanezt a másik oldalról szemlélve viszont az állam- és jogelmélet tudományos vonzáskörzete, határterületei igen szélesek: a filozófiától a közgazdaságtanon és történettudományon keresztül a szakjogtudományokig tart; mindezek eredményeit integrálja-integrálhatja — kell, hogy integrálja. Az állam- és jogelmélet ilyen szerves tudományokba ágyazottsága az állam és jog intézményrendszerének szerves társadalomba ágyazottságán és széles hatáskörzetén alapul. Ezek után nem üres szóvirág annak megállapítása, hogy nehéz helyzetben lehetett a válogató, amikor ki kellett tűznie a sajátosan állam- és jogelméleti publikációk határait. Ez bizonyos tudományelméleti állásfoglaláson túl elkerülhetetlenül önkényességet is igényel. A szerző — az előszóban meghirdetetten — abban a publikációs körben kívánt maradni, amely „a maga egészében az állam- és jogelmélet eredményeit reprezentálja"; még ha ilyen módon figyelmen kívül maradnak olyan „kitérők" eredményei is, mint pl. Szabó András jogontológiai vizsgálódásai. Az ekként elvégzett munka alapos; folyamatosan sorszámozva 1.121 publikációt tartalmaz, amelyből közel ezer cikk, illetve tanulmány. A bibliográfia tematikus csoportosításban adja közre az anyagot:

a) Önállóan megjelent művek: 1. Egyetemi oktatási anyag, 2. Monografikus munkák, 3. Gyűjteményes munkák, 4. Enciklopédiák (pontosabban enciklopédia).

b) Tanulmányok, cikkek: 5. Tudományelméleti kérdések, 6. Módszertani kérdések, 7. Az állam- és jogelméletről szóló nézetek és kritikájuk, 8. Az állam lényege és fogalma, 9. A szocialista állam, 10. A jog lényege és fogalma, 11. A szocialista jog, 12. Az állam- és jogelmélet egyetemi oktatásának kérdései, 13. Állam- és jogelméleti konferenciák.

E főbb címeken belül is további bontásban rendszerezi az anyagot a szerző. A bibliográfiát névmutató követi; ennek legegyszerűbb statisztikai olvasata is jellegzetes: A 122 szerző közül 77 egy-egy publikációval szerepel, 10 kettővel, 5 pedig hárommal, s ennél többel (esetenként sokkal többel) 30 szerző jelentkezik. Az állam- és jogelméleti műveket közreadók mintegy $^3/_4$ része megelégszik tehát az esetenkénti kitérővel, névjegyének letételével.

Tanulságos az önállóan megjelent művek szám szerinti alakulása is. Egyetemi tankönyv 2 jelent meg, 1970-ben (több utánnyomással) és

* Hungarian Literature of Theory of State and Law. Szerk.: Nagy Lajos. Válogatta: Papp Ignác. JATE Állam- és Jogtudományi Kar, Állam- és Jogelméleti Tanszék. Szeged, 1980. (220 old.)

1974-ben. Általánosan használt tankönyv jelenleg nincs. Jegyzetből megjelent 29, eleinte évről évre szóló érvényességgel: 1950-től 1956-ig 12, az ezt követő 6—6 éves ciklusokban 4, 5, 5, 3. A monografikus munkák megjelenésének számszerű alakulása fordított: 1950—56: 2, 1957—62: 7, 1963—68: 13, 1969 óta pedig a többi 44, egyenletesen. Ugyanilyen arányokat mutat a gyűjteményes munkák számszerű vizsgálata is.

Ezek a számok egy új — szocialista — tudomány kialakulását, s a történelem változásait egyformán jelzik. Nem csupán bibliográfiát tart kezében az olvasó, hanem tudománytörténetet is, bár annak legszikárabb fajtáját: amely értékelés nélkül adja elő az évek során feldolgozott témákat (címeket). S mivel az állam és a jog vizsgálata metszi a mindenkori politikai rendszer köreit is, a feldolgozás, annak módja, vagy éppen elmaradása az utóbbi változásait is követik.

Történelmi levegőjű publikációs sorozat pl. Antalffy Györgytől a szocialista állam fejezetében:

1955: A párt vezető szerepe a tanácsi szervezetben
1958: Alkotmány és népszuverenitás
1959: A társadalmi szervek szerepéről az állami feladatok végrehajtásában
1960: A nép alkotmánya és tanácsai
1961: A társadalmi szervezetek új szerepének elvi alapjairól
1965: A társadalmi önigazgatásról
1966: Demokrácia és állam

Bizony, az állam- és jogelmélet nem „elefántcsonttorony", ahova félre lehetne húzódni az élet viharai elől.

Hasonló következtetést támaszt alá a jogösszehasonlító módszerről való publikálás is, amely 1963-al veszi kezdetét. Egy sokat mondó cím 1964-ből Szabó Imrétől: „jogösszehasonlítás és békés együttélés".

A tudomány családiasságára példa: A jogszociológiai módszer alkalmazásával 69 publikáció foglalkozik, ebből 56 (!) Kulcsár Kálmán tollából (a további 13 munka 9 szerző között oszlik meg). De az egyéb módszert vizsgáló 14 tanulmányból is 10 Kulcsár Kálmáné. Hasonló a jogalkotás-kodifikáció fejezet 63 tanulmánya, melyből 38 Varga Csabáé, vagy az emberi jogokkal foglalkozó 28 munkából 23 Szabó Imréé.

Elgondolkoztató az is, hogy a szocialista állammal foglalkozó 105 cikk és tanulmány közül csupán 2 elemzi más népi demokrácia (Csehszlovákia) tapasztalatait; a többi elméleti szintézis síkján való feldolgozása elmaradt. Úgy tűnik, hogy az elmélet nem vett és nem vesz tudomást a magyar és szovjet eredményeken túlmenően a hozzánk sokban hasonló utat járó szocialista országok tapasztalatairól.

A példálózást, a figyelmet felkeltő — bár sokszor csalóka — címek kiemelését lehetne még folytatni; de a bibliográfia forgatása arra is erősen ösztökéli az olvasóját, hogy könyvtárba ülve tallózzon az utóbbi 30 év állam- és jogelméleti irodalmában. Elismerés illeti a szerzőt, hogy elvégezte ezt az esetleg hálátlan, de szép munkát, s mindazok köszönete, akik a jövőben is haszonnal forgatják e rendszerező munka eredményét.

Szabó Miklós

Beszámoló a Magyar Jogász Szövetség Kriminológiai Szekciójának 1981. október 6-án megtartott tudományos ülésszakáról

A Magyar Jogász Szövetség újonnan alakult Kriminológiai Szekciója 1981. okt. 6-án a Magyar Jogász Szövetség székházában tudományos ülést rendezett.

Az ülés elnöke Vigh József tanszékvezető egyetemi tanár üdvözölte a megjelenteket, majd röviden szólt a Kriminológiai Szekció, mint új szekció célkitűzéseiről, feladatáról. Bejelentette, hogy a szekció a jövőben rendszeresen ülésezni fog, majd átadta az ülésszakon megtartandó előadás előadójának a szót.

A vitaülés elnökének megnyitó szavai után Tóth Tihamér r. alezredes, a Belügyminisztérium oktatási és közművelődési csoportfőnökhelyettese: „A bűncselekmények áldozatainak állami kártalanítása" — címmel tartott előadást.

A bevezetőben az előadó bemutatta a sértettek problémáinak fejlődését egészen az ókortól napjainkig, majd utalt arra, hogy lényegében a múlt század végétől kezd egyre inkább utat törni az a nézet, hogy a büntetőjog alkalmazásakor a közösség védelmének változatlan elsődlegessége mellett biztosítani kell a károsultak egyéni érdekeinek érvényesítési lehetőségét. Utalt arra, hogy ennek az irányzatnak a megteremtésében kiemelkedő szerepe volt a kriminológia azon jeles művelőinek, akik e bűnügyi tudomány kialakulásának kezdeti időszakától fogva hangot adtak annak, hogy a bűncselekménynek nem mellékes szereplője a sértett, és számára sem közömbös az igazságszolgáltatás hatékonysága. Lényegében ennek eredménye az adhéziós eljárás kialakulása, vagyis amikor a magánjogi — elsősorban kártérítési — követelésnek a büntetőeljárásban való érvényesítésére lehetőséget teremtettek.

A sértettet megillető polgári jogi igény elbírálásával összefüggő perrendi problémák, továbbá a megítélt követelésnek az elkövetőktől való behajthatatlansága — mutatott rá Tóth Tihamér — hamarosan nyilvánvalóvá tette, hogy a bűnözés áldozatai kárának megtéríttetése kevésbé biztosítható. Ezt követően szólt a viktimológia eredményeinek következtében felmerült azon igényről, miszerint nagyobb figyelmet kell fordítani főleg az erőszakos bűnözés áldozatai kártalanítására — szükség esetén annak az állami pénzügyi eszközökből történt megvalósítására. Utalt arra is, hogy a bűnözés áldozatainak állami kártalanítása messzemenően találkozik a közvélemény elvárásával is, s emiatt mind gyakrabban merül fel a téma a büntetőjogi és viktimológiai jellegű tudományos üléseken, a vonatkozó szakirodalomban, mind pedig az egyes kapitalista országok törvényalkotásában a jogintézmények modernizálása alkalmából.

Ezután az előadó ismertette a bűncselekmény folytán keletkezett sértetti károsodásnak állami, pénzügyi eszközökkel való megtérítésével kapcsolatos nézeteket, és az azok indokolásául felsorakoztatott érveket.

A továbbiakban ismertette a sértetti kártalanítás hatékonyságának előmozdításával kapcsolatos javaslatait. A modern, demokratikus államtól napjainkban már jobban elvárható — mondotta —, hogy különböző szervein keresztül megfelelő mértékben gondoskodjék a társadalom védelmét garantáló törvé-

nyek megtartásáról, a közrendről, a köznyugalomról, az egyes állampolgárok személyiségének és vagyonának oltalmazásáról.

A bűnüldözésben a büntető igazságszolgáltatásban, a büntetésvégrehajtásban, az elkövető resszocializálásában mindinkább érvényesül a humánum elve. Mindezek alapján természetes törekvés az, hogy a humanista szemléletmód a bűncselekmények áldozatai irányában is érvényesüljön, vagyis az állam megfelelő módon tevőlegesen járuljon hozzá a bűnös támadások miatt elszenvedett testi sérelmek, vagyoni károk, hátrányok és más veszteségek elviseléséhez. Több fejlett kapitalista ország az erőszakos bűncselekmények sértetteit (jogutódait) az elszenvedett sérelmek reparálásával összefüggő kiadások részbeni pótlásaként állami pénzügyi eszközökből kártalanítják, illetve segélyezik. Ezekben az országokban ez teljes egészében indokolt.

Ezzel szemben — mutatott rá az előadó — a szocialista országok többségében az állampolgárok egészségügyi gyógyító ellátása, gondozása a térítésmentes állami feladatok közé tartozik függetlenül attól, hogy ezt mi tette szükségessé, így a bűncselekmények következtében a testi épségben, egészségben keletkezett károsodások, hátrányok a társadalombiztosítási szolgáltatások következtében a fejlett szocialista társadalmakban alapjaiban rendezettek. Az állampolgárok vagyonában a bűncselekmény folytán keletkezett károk, hátrányok megtérítésére mind a büntetőeljárásban, mind azon kívül a jogi szabályozás számtalan lehetőséget biztosít. Ez közel sem jelenti, hogy a sértett teljes kártalanításával kapcsolatban ne lennének problémák.

Hazánkban a jogpolitikának megfelelő joggyakorlat egyik fontos követelménye, hogy a büntetőügyekben eljáró hatóságok messzemenően védelemben részesítsék az állampolgárok személyi és vagyoni jogait, törvényes érdekeit. A jogellenes tevékenységgel előidézett sérelem esetén pedig a törvényes keretek biztosítják a károk teljes és mielőbbi megtérítését. Ennek alapvető elve, hogy a bűncselekmények áldozatai által elszenvedett sérelmek, anyagi jellegű károk stb. iránti kártérítés az azt elkövetőnek a személyes kötelessége. Ennek elősegítésére pedig minden, a büntetőeljárásban részt vevő szerv számára a jogszabály különböző kötelezettségeket ír elő. (Így pl. vizsgálni kell a bűncselekmény folytán keletkezett valamennyi kárt, ennek bizonyítékait stb.)

Mindezek ellenére a sértettek bűncselekmények folytán keletkezett sérelme miatti elégtétel, anyagi jellegű kárának, hátrányának megtérítése csekély mértékben — alig egy negyed részben — realizálódik.

Nem vitás, hogy a büntetésnek nem lehet elsődleges célja a sértett sérelmének orvoslása, kárának megtérítése. Ez azonban nem zárja ki azt — érvelt az előadó —, hogy a büntető anyagi jogszabályok sajátos eszközeikkel nem mozdíthatnák jobban elő a bűncselekménnyel okozott sérelmek mielőbbi helyreállítását, ne ösztönözhetnének a mielőbbi jóvátételre. Ezzel kapcsolatban az előadó a következőket indítványozta: a büntető-jogszabályoknak az elkövető számára elbírálási kedvezményt biztosító összes rendelkezéseinek alkalmazását célszerű lenne olyan követelményhez kötni, mellyel az általa okozott sérelem, kár jóvátétele a jelenleginél jobban megoldható. A sértettek vagyoni jellegű kártalanításának hatékonyabb és gyorsabb teljesítése céljából megfontolásra ajánlható a Btk. valamennyi azon rendelkezése, amely az elkövető számára lehetőséget nyújt bizonyos kedvezményekre, azaz előfeltétel, hogy a szándékos bűncselekményekkel okozott vagyoni károkat az elkövető térítse meg, illetve kivételes elbírálás esetén fogadja el a bíróság a jóvátételre való reális törekvést.

Amennyiben az elkövető vagyoni, jövedelmi viszonyai, valamint a bűncselekménye miatt kiszabott büntetésének végrehajtása vagy egyéb ok miatt a sértettnek teljesítendő kártérítésben akadályozott, úgy az államnak pénzügyi eszközeiből kellene biztosítania az érintett állampolgár által elszenvedett sérelem miatt keletkezett anyagi jellegű kárának, hátrányának, más veszteségeinek mielőbbi felszámolását. Különösen indokolt ez akkor, ha a sértettnek személyes körülményei miatt a bűncselekmény következményeinek elviselése súlyos anyagi megterhelést jelent. Ez esetben az állam pénzügyi eszközeiből megelőlegezné a sértett javára jogerős bírói döntéssel megítélt kártérítést, amelyet az elítélt az állammal szemben fennálló adósságaként tartozna — amint lehetséges — visszatéríteni.

Az ismertté vált elkövető tehát nem mentesülhetne a sértettnek nyújtandó kártérítési kötelezettség alól, mert az államnak tartozna és az, mihelyt lehetséges, behajtaná tőle. Ez alapján jobban biztosítható lenne a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiben meghatározott azon követelmény, hogy a Btk. alkalmazása feleljen meg a társadalmi, politikai, gazdasági célkitűzéseknek, az inkriminált állampolgár érdekeinek, a fejlett szocializmust építő rendszerünk humanizmusának — fejezte be vitaindító előadását Tóth Tihamér.

Az ülés elnöke megköszönte az előadónak előadását és átadta a szót Szabó Lászlóné tanszékvezető egyetemi tanárnak, korreferensnek. A korreferens utalt arra, hogy hozzászólásában alapvetően nem az előadó gondolataival szeretne vitatkozni — azokat meggyőzőnek és elfogadhatónak tartja —, hanem az elhangzottakat szeretné néhány gondolattal kiegészíteni. Először áttekintette a sértett pozícióját a büntető-jogviszonyban, mind az anyagi büntetőjog, mind a büntetőeljárási jog aspektusából. Érdemes ezzel kapcsolatban kiemelni, hogy a korreferens hogyan fogalmazta meg az általa képviselt büntetőjog koncepcióban a sértett helyét, szerepét. Hangsúlyozta, hogy a sértett pozícióját akkor lehet a leginkább megérteni és értékelni, ha az eddigi kétoldalú büntetőjogviszony felfogást egy háromviszonyú konstrukcióként fogjuk fel. Ezzel kapcsolatban a következőket emelte ki: A bűncselekmény mint jogilag releváns esemény jogi kapcsolatokat hoz létre, azaz büntetőjogviszonyt keletkeztet. A büntetőjogviszony alanya a bűncselekményekkel szembeni védelmet szavatoló állam és a büntetőjog alanya, a bűncselekmény elkövetője. A büntetőjogviszonyt a jogirodalomban — már amennyiben jelentőségét egyáltalán elismerik — általában ilyen, kétalanyú, kétoldalú kapcsolatként tárgyalják. Eszerint a büntetőjogviszony az államnak a büntetőtör-

vények útján meghatározott viszonya ahhoz a személyhez, aki a büntetőjogi normában bűncselekménynek nyilvánított magatartást tanúsít.

A büntető-jogviszonynak azonban ez a kétoldalú jogi kapcsolat csupán egyik oldala. A másik oldalt az a jogi kapcsolat alkotja, amely a bűncselekmény elkövetése folytán sértetté vált természetes (vagy jogi) személy és a védelmet ígérő állam között keletkezik. A büntetőjog általános társadalmi tartalmában — amint arra már rámutattunk — azok a politikai viszonyok tartoznak, amelyek egyik oldalán az emberi, állampolgári és más, törvényben biztosított jogok, a másik oldalán pedig e jogok tiszteletben tartására irányuló kötelezettségek állnak. E viszonyok büntetőjogi szabályozása folytán a két oldal között közbülső helyet foglal el az állam, amely biztosítja a jogok védelmét és kikényszeríti a kötelezettségek teljesítését.

A büntetőjogi normában természetesen ezek az oldalak nem különülnek el élesen, hiszen a szocialista állam a társadalomra veszélyes magatartásokkal szemben valamennyi társadalmi, állami, jogi, politikai viszonyt és ennek valamennyi alanyát védelmezi, és egyszersmind mindenkit törekszik — alanyává válhatástól függetlenül — a társadalomra veszélyes magatartásoktól való tartózkodásra rábírni. Így a büntetőjogviszony alapján az állam jogosult — de a sértettel szemben kötelezett is — büntető igényének érvényesítésére, köteles továbbá arra is, hogy igényét az alkotmányban és más törvényekben, különösen a büntetőeljárási jog szabályaiban meghatározott elvek szerint és rendben érvényesítse. Az elkövető köteles tűrni a büntetőigény érvényesítését, de jogosult mindazon kedvezményekre, amelyeket az igény érvényesítésének humánus és törvényes rendje számára biztosít. A sértett jogosult követelni az államtól a büntetőigény érvényesítését, de köteles az igény érvényesítésének előmozdítása végett a felelősségre vonás törvényes rendjében közreműködni.

Tehát, mint láthattuk — folytatta Szabó Lászlóné — mind az elkövető, mind pedig a sértett büntetőjogi jogai és kötelezettségei az állam közbejöttével realizálódnak. Mindez nem jelenti azt, hogy a bűncselekmény elkövetője és annak sértettje között jogi kapcsolat nem keletkezik. E jogi kapcsolatból azonban — általában — közvetlen büntetőjogi jogok és kötelezettségek, tekintettel a jogtalan önbíráskodás tilalmazására, nem keletkeznek. Ezen általános szabály alól azonban vannak kivételek. Legszembetűnőbb ezek között a magánindítvány, amely a büntetőigény érvényességének szükségességét a sértett állásfoglalásától teszi függővé. A büntetőjogviszony keletkezése továbbá nem akadályozza meg azt, hogy a sértett és az elkövető között más jogi kapcsolat, pl. polgári jogi kártérítési viszony keletkezzék. E konstrukcióban a legmesszebbmenőkig egyetértek az előadó gondolataival — fejezte be hozzászólását Szabó Lászlóné.

Az ülés elnöke megköszönte a gondolatgazdag hozzászólást, majd átadta a szót Cséka Ervin egyetemi tanárnak, a másik korreferensnek. A korreferens hozzászólásában a többek között a következőket emelte ki. A bűnözés jelenségeinek komplexitása normatív, illetőleg társadalmi jellegükben nyilvánul meg. Magának a bűnözésnek a természete is sokoldalú, a bűncselekmények által érintett személyek köre is kiterjedt, így a bűncselekmény aktív alanyán az elkövetőn kívül felöleli a bűncselekmény passzív alanyát, a sértettet is. A viktimológiai kutatások egyik legnagyobb érdeme az, hogy ráirányította a figyelmet a bűnözésnek ebből a most említett szempontból való összetett jellegére. A büntetőeljárási jog fejlődése során a sértett szerepét, védelmét a jelentősebb bűnügyekben a közösség, az állam, illetőleg képviseletében az ezzel megbízott hatóság, rendszerint az ügyész vette át abból a célból, hogy a sértett pozíciója a büntetőeljárásban megerősödjék. Ennek ellenére még napjainkban sem jutott egyensúlyba a sértetti jogok hatósági támogatásának, illetőleg a sértettek egyéni eljárási jogosítványainak kérdése. Eléggé vitatott és eltérő ma is a sértettek jogi helyzetét meghatározó jogi szabályozás milyensége, így pl. az önálló fellebbezési jog, a polgári jogi igény érvényesítésének a lehetősége.

A viktimológiának az utóbbi években világszerte bekövetkezett fellendülésével párhuzamosan élénkül a hazai szakirodalom érdeklődése is — folytatta hozzászólását a korreferens — és ebben Tóth Tihamérnak jelentős érdemei vannak. Több tanulmánya és mostani előadása is teljesen átfogó képet ad arról a helyzetről, amely ma nálunk a sértettek lehetőségeit, jogviszonyait jellemzi. Javaslatai de lege ferenda és a joggyakorlat számára más, a jelenben is reálisak, nagyon figyelemre méltók. Távlatilag egy olyan jogi szabályozás valóban méltányosnak és igazságosnak látszik, amely szerint az elkövető bármely okból akadályozott, az állam fizeti meg helyette a sértettnek járó kártérítést. Egyet lehet érteni azzal az állásponttal — folytatta hozzászólását Cséka professzor —, hogy a büntetőeljárásban jelentősen fokozni, illetve biztosítani kell a polgári jogi igény elbírálásának lehetőségét minden indokolt esetben, különösen az agresszív bűncselekmények áldozatai vonatkozásában. Az a törekvés is megalapozott, hogy a büntetés kiszabásánál, az igazságos szankció megállapításánál jelentősebb szerepe legyen a sértett jogos jóvátételi igénye kielégítésének. Még inkább indokolt a Btk.-ban szabályozott egyes intézkedések vagy nevelő jellegű büntetések alkalmazását — egyebek között — a sértettet ért kár, hátrány megtérítésétől függővé tenni. Ez a szempont, mint az érdemesség ismérve, már ma is szerepel pl. a bírói mentesítés törvényi feltételei között [Btk. 130. § (4)], valamint a tevékeny megbánásnál is (Btk. 332. §).

Várhatóan további érdekes és vitára is érdemes problémát jelenthet a jogalkalmazásban a sértett úgynevezett nem vagyoni kárának kérdése, figyelemmel arra, hogy a Be. egyszerűen „polgárjogi igény"-ről tesz említést [Be. 55. § (2)] és nem használja a „vagyoni kár" megjelölést. Nyilvánvaló, hogy a jövőben ezzel a problémával is szembe kell nézni az adhéziós eljárásokban, ha elismerjük a sértettek jogos igényei fokozott kielégítésének a követelményeit általában és a büntetőeljárásban különösen — fejezte be hozzászólását Cséka Ervin.

A hozzászólást követő vitában több résztvevő fejtette ki véleményét, illetve tett észrevételt az elhangzottakkal kapcsolatban. Így

többek között a vitához még hozzászólt Gáspárdy László fővárosi főügyészségi osztályvezető ügyész, az állam- és jogtudományok kandidátusa, Jancsó István ügyvéd, Károly Endre egyetemi adjunktus, Agócs Mihály r. őrnagy, a Kun Béla zászlósképző iskola tanszékvezetője és még sokan mások.

A tudományos ülésszak zárszavában Vigh József, a szekció elnöke a következőkben foglalta össze az ülés eredményét: A téma előadója eddigi tudományos eredményeinek összefoglalójaként alapos, magasszínvonalú, minden szempontból meggyőző előadást tartott és a felmerült vitakérdésekkel kapcsolatban is kimerítő, megalapozott válaszokat adott. Az általa felvetett gondolatok aktualitását bizonyítja az előadást követő vita intenzitása, a nagyfokú érdeklődés. Rendkívül értékes és gondolatgazdag korreferensi hozzászólásokat hallhattunk. Úgy vélem, hogy ez a vita is elősegíti a problémakör továbbgondolását, a megoldási lehetőségek további keresését. Úgy érzem a mai első vitaülésünk mind elméleti, mind gyakorlati szempontból hasznos volt.

Végül az ülés elnöke köszönetet mondott az előadónak az előadás megtartásáért, a korreferenseknek a korreferensi véleményekért, valamennyi hozzászólónak, s végül megköszönte valamennyi résztvevőnek az ülésen való részvételt és az ülést bezárta.

Tauber István

Nemzetközi humanitárius jogi szeminárium Varsóban

1981. szeptember 29. és október 9. között a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (I. C. R. C.) és a Lengyel Vöröskereszt nemzetközi humanitárius jogi szemináriumot rendezett Varsóban. Ezt a rendezvényt a téma iránt érdeklődő fiatal jogászoknak, joghallgatóknak tartották. 1980-ban medikusok, fiatal orvosok vehettek részt egy hasonló, a tárgy őket érintő részeit ismertető előadássorozaton, 1979-ben pedig a nemzetközi humanitárius jog oktatói kaptak lehetőséget egyes aktuális kérdések megvitatására és az oktatásban szerzett tapasztalatok cseréjére. A házigazda Lengyel Vöröskereszt a következő kurzust is fiatal jogászoknak tervezi; remény van rá, hogy ez a kitűnő kezdeményezés éppoly ismertté és rangossá válik saját területén, mint az Emberi Jogok Nyári Egyeteme Strasbourgban.

A rendezőknek igen színvonalas oktatói gárdát sikerült megnyerniük az előadások tartására, a vitavezetésre és az ad hoc munkacsoportok irányítására: Denise Bindschedler professzor (I. C. R. C.), Remigiusz Bierzanek professzor (Lengyelország), Jacques Meurant (a Henry Dunant Intézet igazgatója), Bruno Zimmermann (I. C. R. C.), Roman Jasica professzor (Lengyelország), Marian Fleming ezredes (Lengyelország), Dorota Geierycz (Lengyelország), Krzysztof Drzewicki (Lengyelország), Yolanda Camporini (Vöröskeresztes Társaságok Ligája), Francoise Perret (I. C. R. C.), Stanislaw E. Nahlik professzor (Lengyelország), Thomas Fleiner professzor (I. C. R. C.). Sajnálatos, hogy az előadók között nem találhattuk ott Herczegh Géza professzort, e jogterület nemzetközileg elismert szakértőjét.

A házigazdákkal együtt összesen tizenegy országból érkeztek (és nem csak joggal, de politikatudománnyal foglalkozó) fiatalok.

A szeminárium célja volt: *a)* a nemzetközi humanitárius jog történetének, elméletének és tételes rendelkezéseinek megismertetése; *b)* a nemzetközi humanitárius jog terjesztésének és annak megvitatása, hogy mit tesz és mit tehet a vöröskeresztes mozgalom a nemzetközi humanitárius jog tiszteletben tartása érdekében; *c)* és hogy a résztvevőkön keresztül újabb otthoni érdeklődőket nyerjen meg a nemzetközi humanitárius jog ügyének.

A kurzus Ryszard Brzozowskinak, a Lengyel Vöröskereszt elnökének és Denise Bindschedler professzornak, az I. C. R. C. delegáció vezetőjének üdvözlő beszédével kezdődött. Köszöntötték a résztvevőket és kiemelték fiatal jogászgeneráció érdeklődésének a felkeltését a téma iránt, amelynek alapvető feltétele az erre alkalmas fórumok megteremtése.

Ezután hangzott el Bindschedler előadása a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a nemzetközi humanitárius jog címmel, amelynek vezérgondolata annak a bemutatása volt, hogy hogyan tevékenykedett, milyen erőfeszítéseket tett a nemzetközi vöröskeresztes mozgalom létrejöttétől napjainkig a nemzetközi humanitárius jog kodifikációja érdekében.

Remigiusz Bierzanek előadásának tárgya a nemzetközi jog története és jogi természete volt. A lengyel professzor elhelyezte a nemzetközi humanitárius jogot a nemzetközi közjog rendszerében. Emlékeztetett rá, hogy az emberiség történetében a békés építő és a pusztító háborús szakaszok állandóan váltották egymást, így az államok kapcsolatok szabályozására szolgáló joganyagot. Hugo Grotius természetes módon oszthatta a háború és a béke jogára, noha az államok közötti gazdasági, kulturális, kommunikációs érintkezés fejlődésével a béke joga került egyre inkább előtérbe. A nemzetközi humanitárius jogot, mint ius contra bellumot aposztrofálta és felidézte Immanuel Kant híres paradoxonját a háború és a ius contra bellum ellentmondásáról, ti., hogy a háború természete az erőszak, a jog pedig éppen ezt az erőszakot próbálja korlátozni. Kitért arra a vitára, hogy ennek a paradoxonnak a feloldásaként mit tekinthetünk a nemzetközi humanitárius jog lényegének — kizárólag humanitárius szempontok érvényesítését vagy pedig a katonai érdekek és a humanitárius szempontok egyeztetését. Bierzanek professzor határozottan állást foglalt ez utóbbi nézet mellett. Kifejtette, hogy ma a ius belli nemzetközi tilalmának korszakában sem tölt be a nemzetközi humanitárius jog kisebb szerepet, hiszen a háború nemzetközi jogi tilalma nem azt jelenti, hogy ne dúlnának jelenleg is gyilkos háborúk Földünkön. A nemzetközi humanitárius jog természetének, sajátosságainak fejtegetése során rámutatott a nemzetközi humanitárius jog hatásosságát biztosító tényezők, a kölcsönösség, a közvélemény és az emberi jogok szerepére. Hangsúlyozta, hogy az ellentétes nézetek ellenére az agresszor és a megtámadott állam áldozatainak egyenlősége sarkalatos pontja kell hogy legyen a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásának. Rámutatott e joganyagnak arra a jellemző vonására, hogy fejlődése sok esetben az egyre bor-

zalmasabb pusztítást hozó kataklizmákon keresztül történt, ezek döbbentették rá az államokat a szenvedések további korlátozására a jog útján. Napjainkban a helyi és korlátozott háborúknak is van ilyen hatásuk — mondta Bierzanek professzor. Történeti fejtegetéseiben kiemelte a felvilágosodás gondolkodóinak (Jean Jacques Rousseau), jogászainak (Portalis) döntő hozzájárulását a nemzetközi humanitárius jog fejlődéséhez, nevezetesen, hogy felismerték: a háború államok között zajlik és nem egyének között. Ezek után részletesen ismertette a kodifikációk történetét az 1864-es első genfi egyezménytől az 1949-es genfi egyezményeket kiegészítő két 1977-es jegyzőkönyvig, az 1949-es Genfi Egyezmények kiemelkedő szerepét és kimutatta az 1977-es két kiegészítő jegyzőkönyv kapcsán, hogy a genfi és a hágai jog közötti különbség relatívvá vált. Rendkívül érdekes volt előadásának az a része, amelyben arról beszélt, hogy a lengyel nemzet 1864-es felkelése során a felkelő lengyel kormány milyen szigorú rendszabályokkal próbálta védeni a harcok áldozatait.

Jacques Meurant és Bruno Zimmermann a Nemzetközi Vöröskeresztről beszélt. Vázolták a szervezet keletkezését és fejlődését Henry Dunant Solferinói emlék című könyvének megjelenésétől, a Sebesült Katonák Segítéséért létrehozott Nemzetközi Állandó Bizottság megalakításától (1863) kezdve napjainkig. Kiemelték a Dunant könyvében kifejtett három javaslat (az önkéntes segítő társaságok felállítása, semleges és megkülönböztető, védő jelzéssel ellátott orvosi ellátás és szolgálat létrehozása a sebesültek, betegek részére,[1] és az ezt garantáló nemzetközi szerződések kidolgozása) aktualitását. Ismertették a világmozgalom szervezete három szintjének: *a)* a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (I.C.R.C.).); *b)* a Vöröskeresztes Társaságok Ligája (L.R.C.S.); *c)* és a nemzeti vöröskeresztes szervezetek[2] felépítését, tevékenységük irányait, finanszírozásuk forrásait és gondjait, továbbá a négyévenkénti Nemzetközi Vöröskeresztes Konferenciáknak, Nemzetközi Vöröskereszt Állandó Bizottságának (amely a folyamatosság biztosítója két konferencia között), s a Henry Dunant Intézet (Svájci Vöröskereszt és az I.C.R.C. tudományos intézetének) a működését. Kifejtették, milyen főszabályok szolgálnak jogi hátterérül a vöröskeresztes világmozgalom működéséhez. Ezeket két csoportba osztották: *a)* a különböző szintek statutumai, alkotmányai, a köztük létrejött megállapodások; *b)* a nemzetközi humanitárius jog.

Elemezték a világmozgalom hét alapvető elvének (humanizmus, pártatlanság, semlegesség, függetlenség, önkéntes szolgálat, egység, egyetemesség) tartalmát és gyakorlati megvalósulását. Az előadás után vita bontakozott ki a következő kérdések körül: Helytálló-e az az irodalomban olvasható vélekedés, amely a vöröskeresztes világmozgalom három fő irányának eltérő volta miatt a Nemzetközi Vöröskeresztet jogi fikciónak tekinti? Lehetnek-e pártatlanok a nemzeti szervezetek, státusuk nemzeti vagy nemzetközi, illetve a kettő között jelölhető-e ki?

Denise Bindschedler professzor a genfi egyezmények közös alapelvei címmel másodszor tartott előadást. Előadásában hangsúlyozta a nemzetközi közjog alapelveinek fontosságát, döntő szerepét. Általánosabb érvényű fejtegetésekbe bocsátkozott az ius cogens fogalmáról, jelentőségéről a nemzetközi jogrendben. A genfi konvenciók három alapvető elveként a jóhiszeműséget, az egyenlőséget és a viszonosságot jelölte meg és kifejtette ezek tartalmát, fontosságukat az egyezmények alkalmazásakor.

Roman Jasica professzor a sebesült és a beteg harcosok védelméről beszélt. Kifejtette, hogy a sebesült és beteg harcosok védelme elválaszthatatlan a sebesült és beteg polgári lakosság védelmétől, ezek csak együtt tárgyalhatók. Ezután az 1949-es egyezményről és az ezeket kiegészítő 1977-es jegyzőkönyvek alapján normatív elemzést végzett, a jogi dogmatika eszközeivel feltárta a használt fogalmak tartalmát. Ezt először a közvetlen védelem körébe vonható fogalmakkal végezte el. Így rámutatott a „védett személyek", „sebesült", „beteg", „polgári lakosság", a „harcosok" fogalmával kapcsolatos problémákra, majd ismertette a védelmükről szóló és a részükre nyújtott segítséget, illetve az ellátásukat (orvosi ellátás) szabályozó rendelkezéseket. Közvetett védelemként az egészségügyi egységek és intézmények, az egészségügyi személyzet és szállítmányok védelmét tárgyalta Jasica professzor.

Marian Fleming ezredes a hadifoglyok védelméről tartott előadásának bevezetésében kimutatta, hogyan nőtt háborúról háborúra a hadifoglyok száma és vázolta a szabályozás történeti fejlődését az antik Rómától napjainkig. Hangsúlyozta a háborús állapot fennállásának szükségességét a hadifoglyokkal összefüggésben, majd röviden érintette a kisebb összecsapás, határkonfliktus stb. során az ellenség kezébe kerülő katonák helyzetét. Ezután részletesen tárgyalta, hogy mely csoportokhoz tartozó személyeket kell fogságba esés esetén hadifogolyként kezelni: *a)* fegyveres erők tagjai: harcosok, ill. annak nem minősülő személyek, *b)* önkéntesek, *c)* külföldi katonai tanácsadók, *d)* zsoldosok, *e)* partizánok — mint a nemzetközi háborúban elfoglalt területeken működő ellenálló szervezet tagjai és mint a nemzeti felszabadítási szervezetek tagjai, *f)* személyek kisebb csoportjai, amelyeket hadifogolyként kell kezelni. Fleming ezredes hangsúlyozta, hogy nincs nemzetközi jogi kötelezettség az ellenség katonáinak fogságban tartására, az a kötelezettség viszont fennáll, hogy szabadon kell engedni a foglyokat, ha nincs mód a nemzetközi humanitárius jog szabályainak megfelelően fogságban tartani őket. Példákkal gazdagon illusztrált előadásában ismertette még a fogság foganatosításának szabályait, a védő hatalom szerepét, a repatriálás módozatait stb.

Dorota Gierycz a tiltott fegyverfajtákról és a pusztító eszközök körének szélesítésére tett nemzetközi erőfeszítésekről beszélt, Krzysztof Drzewicki a nemzetközi humanitárius jog és a belső jogalkotás kapcsolatáról tartott előadást és ebből az aspektusból értékelte a lengyel törvényhozás szerepét. Érintette ennek a kérdésnek az elméleti hátterét: a belső jog és a nemzetközi jog viszonyát, hangsúlyozta a

[1] A vöröskereszten kívül nemcsak a vörös félhold ilyen, hanem a vörös oroszlán, vörös nappal is (Irán).

[2] A Magyar Vöröskereszt 1981. május 16-án ünnepelhette százéves fennállását.

nemzeti humanitárius jog végrehajtását biztosító normák megalkotásának fontosságát, hiszen a genfi jog nagy része hiába tartalmaz konkrét rendelkezéseket, ezek még a jogászok számára is bonyolultak — mondta.

Ezt a témát követte a nemzetközi humanitárius jog terjesztésének problémáját feldolgozó előadás, amelyet Jacques Meurant, Yolanda Camporini és Francoise Perret tartott. A Vöröskereszt 1977-es bukaresti konferenciáján programot fogadott el e tárgykörben, s az I.C.R.C. és a League ennek végrehajtására szintén akcióprogramot dolgozott ki az 1978—81-es évekre.[3] Ez utóbbi négy alapvető célkitűzése: *1.* az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvek ratifikációjáért folytatott harc; *2.* a jegyzőkönyvek rendelkezései jog és gyakorlati következményeinek vizsgálata; *3.* a terjesztés a nemzeti vöröskeresztes társaságok kormányok, fegyveres erők, egyetemek, nemzetközi szervezetek között; *4.* a terjesztés nemzetközi integrációja.

Az előadás kitért az előbbiek megvalósítását szolgáló erőfeszítésekre, a nehézségek leküzdésére, amelyeknek alapja az, hogy mindennapi életünk békés körülményei között sokan feleslegesnek tartják a nemzetközi humanitárius jogot, érdektelennek érzik magukat ezen a területen, és a nemzetközi közjog egyetemi oktatásában is kevés idő marad erre a joganyagra.

Stanislaw E. Nahlik professzor a polgári lakosság védelméről beszélt. A szabályozás történeti fejlődésének elemzésével rámutatott annak fő irányára, a védett személyek körének bővülésére. Így a legújabb kodifikáció eredményeként az I sz. 1977-es jegyzőkönyv 44. cikk 3. szakasza által adott meghatározás szerint a polgári lakosság fogalma magában foglal mindenkit, aki polgári személy, szemben a IV. 1949-es egyezményben található definícióval (4. cikk 1. szakasz). Ugyanezt igazolja az is, hogy az I. sz. 1977-es jegyzőkönyv szerint már kettős védelem áll fenn, védelem alatt áll a polgári lakosság mint ilyen, és az egyéni polgári személyek kategóriájába vonhatók is.

Thomas Fleiner professzor első előadását Nem külső konfliktusok címmel tartotta meg. Felvázolta ezeknek a konfliktusoknak lehetséges típusait: *a)* a „klasszikus", két tényleges hatalommal rendelkező belső fél küzdelme; *b)* a kisebbség küzdelme a központi kormány ellen; *c)* a gyorsan, coup d'etat útján történő kormányváltozások okozta konfliktusok.

Kifejtette a konfliktusok külső vagy belső konfliktus tiszta kategóriájába sorolásának nehézségeit. (Ez utóbbi kérdésnek ugyanis nagy jelentősége van a nemzetközi humanitárius jog alkalmazása szempontjából.)

Remigiusz Beierzanek professzor és Thomas Fleiner professzor zárszavában a békés és igazságos világ megteremtéséhez való hozzájárulásként értékelte a nemzetközi humanitárius jog kérdéseivel való foglalkozást, így ezt a szemináriumot is.

A szeminárium hallgatóiból munkacsoportok alakultak és ezekben vitattak meg egy gyakorlati esetet az előadók irányítása mellett, amelynek tárgya a genfi egyezmény közös alapelemeinek alkalmazása, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága akciója jogi hátterének felderítése volt.

Csak kis töredékét idézhettem fel az elhangzottaknak. Nem annyira a tételes rendelkezések elemzéseit, hanem inkább az elmélet kérdéseire adott válaszokat állítottam e rövid áttekintés középpontjába.

Kardos Gábor

[3] A Magyar Vöröskereszt is kidolgozott egy akcióprogramot a nemzetközi humanitárius jog terjesztésére.

Аттила Хармати

Изменение цен и гражданское право

В прошлом десятилетии имели место большие изменения цен в международной торговле и они имели воздействие и на внутрение правоотношения. Движение цен имеет целый ряд последствий, однако необходимые мероприятия, связанные с этим, еще необдуманы в достаточной мере. Статья представлением предшествий и актуальных проблем желает служить прогрессу в этой области. В первой части статьи представлен период до сформирования планового хозяйства и начертается возниконовение некоторых важных правовых решений, которые применялись и в дальнейшем (например, институт хозяйственной невозможности, валоризация). Во второй части излагаются вопросы о понимании и урегулировании периода плановых директив, а в третьей освещается нынешнее положение. В обеих последних частях представлены как понимание, выраженное в нормативных актах, так и проблемы, возникающие в судебной практике, и примененное разрешение.

Бела Аради

Роль цены в договорах хозяйственных организаций

Статья категоризует элементы договора согласно тому, отражается ли в них первично хозяйственно-техническое содержание, или выступают более сильно правовые особенности. При этом он считает цену таким договорным фактором, в котором первичным образом проявляется хозяйственное содержание выражения воли: воля, направленная на реализцию рыночного товарооборота. Цена как выражение закона стоимости является фактором организации товарооборота. А правовая конструкция договора служит осуществлению рыночного товарооборота сторон. Таким образом, мы можем говорить о действительном договоре, если имеет место рыночное формирование цены. Согласно заключению статьи сформированию рыночных цен запрепятствует то обстоятельство, что издержки и прибыль не выражают общественных стоимостных отношений. Особо анализирует компетитивные цены, строгие хозяйственные условия которых еще не сформировались. Таким образом мы не можем говорить о договорных ценах, так как хозяйственные воздействия отклоняют их от правовой модели.

Дюла Банди

Изобретения, новаторские предложения и охрана окружающей среды

При возможности патентирования изобретений аспекты охраны окружающей среды могут осуществиться прежде всего в случае прогрессивного характера изобретения, кроме этого однако было бы полезным введение дополнительных точек зрения, направленных на сохранение окружения в повышенной мере. Достижимым правовым решением может быть исключение вообще всех изобретений, нарушающих интересы охраны окружающей среды из круга изобретений, на основе которых издается патент. В отношение патентов, позитивно способствующих охране окружающей среды, может быть издано принудительное разрешение, или привилегизированное производство Общегосудар-

ственного Ведомства по вопросам изобретений может обеспечить более быстрое внедрение. В противоположность этому, патенты, изданные в связи с изобретениями, ставящими в опасность охрану окружающей среды, могут быть отменены. И в связи с новаторскими предложениями следует также обеспечить возможность учета аспектов охраны окружающей среды равным образом как в позитивном, так и в негативном смысле.

Ференц Надь

Некоторые новые спорные вопросы исполнения наказания лишением свободы

Мы в соответствии с господствующей точкой зрения юридической литературы и законодательства заставаем мнение, согласно которому только такое исполнение наказания может иметь смысл, которое направлено на ресоциализацию, на возвращение в общество. При этом способствовало бы более эффективному осуществлению ресоциализации более смелое функционирование организаций по исполнению наказаний, основанных на самоуправлении, самодеятельности; такая классификация приговоренных лиц и учреждений исполнения наказаний, которая учитывала бы ресоциализацию; отнесение приговоренных лиц в такую степень исполнения, которая основывалась бы кроме оценки содеянного и на целесообразности воспитания; создание переходных учреждений; проведение исследования личности в определенном круге лиц, совершивших преступление, и соответствующее использование результатов исследования.

Лайош Надь

Реформные стремления в области процессуального права в транссильванской юридической литературе

В статье исследуются прогрессивные предложения, выдвинутые трансильванскими писателями в области права — по большей части членами либеральной оппозиции в Государственном собрании — в интересах внесения изменений в феодальную систему процессуального права. Их основная целевая установка заключалась в обеспечении обоснованности и в ускорении производства. Их требования были направлены прежде всего на осуществление модерных процессуальных основных принципов (равенство перед законом, устность, гласность, непосредственность), в интересах ускорения и упрощения предлагали введени системы обжалования, основанной на кассации. Они предложили целый ряд гуманитарных решений и в системе исполнения уголовных наказаний.

Attila Harmathy

Die Veränderung der Preise und das Zivilrecht

Im vergangenen Jahrzehnt ereigneten sich im internationalen Warenverkehr grosse Preisbewegungen und sie hatten auch die inländischen Rechtsverhältnisse beeinflusst. Diese Preisbewegung hat verschiedene Folgen, doch die notwendig gewordenen Vorkehrungen können nicht völlig als überdacht angesehen werden. Die Studie möchte die Entwicklung an diesem Gebiet fördern, und zwar durch die Darstellung der gegenwärtigen Probleme, sowie der Vorgeschichte. Die Studie beschäftigt sich im ersten Teil mit der Epoche vor der Entstehung der Planwirtschaft und betont die Entstehung einiger solcher rechtlicher Lösungen, die auch später angewandt wurden (wirtschaftliches Unmöglichwerden, Valorisation). Der zweite Teil beschäftigt sich mit der Regelung der Epoche der direkten Planwirtschaft, der dritte aber mit der gegenwärtigen Lage. In beiden Teilen werden ebenso die sich in den Rechtsregeln ausdrückende Auffassung, sowie in der richterlichen Praxis auftauchenden Probleme und ihre Lösung dargestellt.

Béla Aradi

Die Rolle des Preises in den Verträgen der Wirtschaftsorganisationen

Die Studie kategorisiert die Vertragselemente danach, ob sie in erster Reihe einen wirtschaftlich-technischen Inhalt darstellen, oder aber die rechtlichen Eigenschaften massgebend sind. Sie betrachtet den Preis als eine solche Vertragskategorie, in welchem der wirtschaftliche Inhalt der Erklärung in primärer Weise erscheint, d.h. der sich auf den Warenaustausch gerichtete Wille. Der Preis als Ausdrückung des Wertgesetzes organisiert den Warenaustausch. Die rechtliche Konstruktion des Vertrages dient aber der Abwicklung des Warenaustausches. Laut des Artikels wird die Entfaltung der Vertragspreise durch die Tatsache gehindert, dass die Kosten und der Gewinn die gesellschaftlichen Wertverhältnisse nicht ausdrücken kann. Die Studie analysiert den sg. kompetitiven Preisbildung, dessen strikte wirtschaftliche Voraussetzungen noch nicht zustandegekommen sind. Man kann also über vertragliche Preise nicht sprechen, denn sie werden durch wirtschaftliche Faktoren vom rechtlichen Modell abgebracht.

Gyula Bándi

Erfindungen, Neuerungen und der Umweltschutz

Die Patentierbarkeit der Erfindungen betreffend kommt der Umweltschutz in erster Reihe im Gesichtspunkte des fortschrittlichen Charakters zur Geltung. Es wäre aber daneben nutzvoll solche Gesichtspunkte einzuführen, die der erhöhten Schutz der Umwelt dienen. Solche Lösung könnte sein die allgemeine Untersagung der Patentierbarkeit solcher Erfindungen, die die Interessen des Umweltschutzes beschädigen. Die den Umweltschutz fördernden Erfindungen könnten mit Zwangserlaubnis belastet werden, bzw. das präferierte Verfahren des Landespatentamtes ermöglicht eine raschere Benützung. Die den Umwelt gefährdenden Patente müssen abgesprochen werden. Auf dem Gebiet der Neuerungen müssen die Gesichtspunkte des Umweltschutzes ebenso in positivem, wie in negativem Sinne gewisse Rolle spielen.

Ferenc Nagy

Einige von neuem diskutierte Fragen der Durchführung der Freiheitsstrafe

Unseres Erachtens hat — im Einklang mit der, in der Rechtsliteratur und in der Rechtsgestaltung herrschenden Meinung — die Durchführung der Strafe nur mit resozialisierendem Charakter einen Sinn. Der effektiveren Verwirklichung der Resozialisation diente die bedeutungsvollere Funktionierung Strafdurchführungsorganisationen Selbstverwaltungs-, sowie Selbsttätigkeitscharakters; die die Resozialisation besser in Betracht nehmende Klassifizierung der Verurteilten, sowie der Strafdurchführungsorganisationen; die Einordnung der Verurteilten in eine Strafdurchführungsstufe, deren System neben der Tatproportionalität auch auf die Zweckmässigkeit der Erziehung aufgebaut ist; die Entstehung Übergangsinstitutionen; Abwicklung von Persönlichkeitsuntersuchungen in einem bestimmten Täterkreis, sowie die entsprechende Benützung der Ergebnisse solcher Untersuchungen.

Lajos Nagy

Prozessrechtliche Reformbestrebungen in der Rechtsliteratur von Siebenbürgen (1830—1848)

Die Studie untersucht jene fortschrittliche Vorschläge, durch die die Rechtsgelehrten von Siebenbürgen — meisst Mitglieder der

liberalen Opposition — das feudale Prozessrechtssystem revidieren wollten. Ihre Hauptzielsetzung war die Sicherung der Gründlichkeit und der Beschleunigung des Prozesses. Ihre Forderungen haben sich auf die Geltendmachung der zeitgemässen prozessrechtlichen Grundprinzipien abgezielt (Gleichheit vor dem Gesetz, Wörtlichkeit, Öffentlichkeit, Unmittelbarkeit). Sie haben — um das Verfahren zu beschleunigen und zu vereinfachen — die Einführung einer Kassationsordnung für das Rechtsmittel vorgeschlagen. Sie haben auch in der Strafdurchführung sämtliche Modifizierungen vorgeschlagen.

Attila Harmathy

Le changement des prix et le droit civil

Dans la décennie passée le mouvement des prix dans le commerce international était très grand qui n'a pas affecté les prix internes non plus. Le changement des prix a plusieurs effets juridiques mais ils ne sont pas absolument rationels encore. L'étude, donc, contribue au développement des solutions juridiques en examinant les antécendants historiques et les problemes actuels. La première partie examine le problème dans le droit avant la formation de l'économie planifiée qui a donné lieu aux solutions appliqués dans les époques postérieures également (impossibilité économique, valorisation). La deuxième partie analyse la régulation juridique des changements des prix a l'époque de la planification directe, la troisième partie offre un tableau de la situation actuelle. Dans les deux dernières parties de l'étude l'auteur examine la législation et la jurisprudence, leur conceptions et problèmes.

Béla Aradi

Le rôle du prix dans les contrats des entreprises

Les élèments constitutifs du contrat peuvent être caracterisés du point de vue de leur contenu: d'un côté il y a des elements de nature technique et économique et d'autre côté des élements qui sont en premier lieu juridiques. Le prix, notemment est un element qui constitute l'essence économique du contrat: l'échange du marché des biens et des services, le contrat étant sa forme juridique. Un contrat véritable n'existe donc que si les forces du marché déterminent le prix. L'étude conclut qu'on ne peut parler en Hongrie des prix contractuels en ce moment, car leurs conditions économiques et en particulier les prix compétitifs, n'existent pas dont la cause est que les coûtes et les profits des entreprises ne reflètent pas les rapports économiques réels.

Gyula Bándi

Inventions, innovations et la protection de l'environnement

Les inventions protegeant l'environnement sont considérés progressif pour la procédure de brevent mais ont peut aussi introduire d'autres critères en faveur de la protection de l'environnement. On pourrait, par la force de la loi, exclure la protection des inventions nuisibles pour l'environnement. De point de vue positif, on pourrait permettre les licences obligatoires pour les brevets de la protection de l'environnement et on peut les préférer dans la procédure des autorités. Des solutions comparables peuvent être appliquées dans la protection des innovations.

Ferenc Nagy

Problèmes actuels de la déprivation de liberté

La loi et la majorité des auteurs est d'avis que seul la peine et le système pénitanciaire basés sur la resocialisation sont acceptables. L'étude examine quelques possibilités qui pourraient elever l'efficacité des efforts de resocialisation dans les instutions pénitenciares; notemment, l'activité plus approfondie des organes de l'augestion déja existants, la classification plus propre des prisonniers et des instutions pénitencières du point de vue de l'éducation, l'établissement des institutions transitoires, l'utilisation des tests de la personnalité dans l'éducation de certains groupes des prisonniers.

Lajos Nagy

Tendances de réforme en droit de la procédure transylvaine (1825—1848)

L'étude analyse les propositions du réforme des auteurs juridiques transylvains, dont la majorité était membre de l'opposition libérale de diète, qui voulaient transformer le système de la procédure féodale. Leur but était en premier lieu une procédure rapide et bien fondue. Il demandaient une procédure basée sur les principes modernes (égalité devant la loi, verbalité, publicité, etc.); ils proposaient un système de révision cassatoire. Ces réformateurs voulaient introduire de nombreux changements humanitaires également dans le système pénitanciare.

Attila Harmathy

Price amendments and civil law

The changes in price movements of the last decade were of considerable influence as to the national legal relations, though the consequences were not always consistently taken into consideration in the relevant legal regulation. In order to help to find a reasonable solution Part One reviews some of the solutions elaborated before the introduction of the planned economy system (economic frustration, valorisation). Part Two deals with the planned system, Part Three is devoted to the timely solutions. The analysis concerns the legal approach as reflected in the rules and the jurisprudence.

Béla Aradi

The role of prices in contracts between socialist enterprises

The elements constituting the contract could be divided into two different categories: one is essentially of economic-technical character while the other one is essentially of legal nature. Price is a factor which primarily reflects the economic content of the contract: exchange of goods by mutual agreement. One could speak of real contract when prices are determined by market forces. In Hungary, the author argues, one could not speak of prices governed by market forces as costs and profits of the enterprizes do not reflect in many cases the real economic processes. The author examines the problem of competitive prices and concludes that their strict economic conditions do not exist yet in Hungary.

Gyula Bándi

Invention, innovation and environmental protection

When issuing a patent the environmental viewpoint is enforced

mainly when controlling the „progressive" nature of the invention, though a secondary evaluation of the increased environment protection may be useful. A practical solution might be the refusal of patenting of environment damaging inventions. Inventions furthering the cause of environment protection are subject to compulsory grant and the preferential procedure of the National Patent Agency could make application faster. Patents issued to environment damaging invention should be revocated. The environmental policy viewpoint should be applied in positive and negative senses in the field of innovations as well.

Ferenc Nagy

New problems in the treatment of prisoners

It is well established in theory and practice of criminal law that the reasonable punishment is that aiming at resocialisation. A more effective resocialisation would require, however, some changes in the treatment of prisoners as more intensive functioning of autonomous bodies of the prisoners, a more proper classification of prisons and prisoners from the point of view of education, establishment of transition centres for prisoners and the use of personality tests at least with certain types of prisoners.

Lajos Nagy

Strives for the reform of procedure in the Transylvanian legal literature

The paper is a review of those reform proposals which were elaborated mainly by the liberal opposition to amend the feudal civil procedure. The réform aimed to assure the correctness and speed of the procedure. The proposals included the introduction of the modern procedural fundamental rights (equality, orality, publicity, etc.) and the cassatory system. The reforms concerning the penitentiary contained a number of humanitarian solutions.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7589 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

+G 5003

XXXVII. új évfolyam 3. szám Budapest, 1982. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KÖZPONTI KÖNYVTÁR Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

VEREBÉLYI IMRE
A minisztériumi iránymutatások 153

LŐRINCZ LAJOS
Karrier-rendszer a közigazgatásban 161

TAKÁTS PÉTER
Felelősség államigazgatási jogkörben okozott károkért 169

SAJÓ ANDRÁS
Társadalmi tervezés és jog: elmélettörténeti adalékok 179

RÁCZ ATTILA
A miniszteri felelősség intézménye a burzsoá országokban 188

RÉVAI TIBOR
Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai 196

Szemle

KUKORELLI ISTVÁN
Beér János emlékezete 206

Keiemen Ibolya 207

KUDRJAVCEV, V. N.—LAZAREV, B. M.:
Fegyelem és felelősség — a megszilárdítás útjai 208

Jogirodalom

BIHARI MIHÁLY
A közigazgatás a gazdaság és a politika metszéspontjában 214

Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok (DEGRÉ ALAJOS) 218

Georg Brunner: Vergleichende Regierungslehre (BIHARI OTTÓ) 219

Tanulmányok az államigazgatás köréből (MAUTHNER ISTVÁN) 222

Francis de Baecque: Franciaország központi igazgatása (FERENCZY ENDRE) 224

KAJTÁR ISTVÁN: Közigazgatási reform Magyarországon a török kiűzése után 227

M. A. Krutogolov: A francia köztársaság elnöke (DUNAY PÁL) 228

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Веребейи:* Указания министерства. — *Лайош Леринц:* Система карьеры в государственном управлении. — *Петер Такач:* Ответственность за вред, причиненный в рамках административных правомочий. — *Андраш Шайо:* Общественное планирование и право: данные к истории теории. — *Аттила Рац:* Институт министерской ответственности в буржуазных странах. — *Тибор Реваи:* Характерные черты нового венгерского законодательства о принудительном судебном исполнении. — *Обзор: Иштван Кукорелли:* В память Яноша Беэр. — | Ибоя Келемен | (Л. Т.). *Кудрявцев В. Н.—Лазарев Б. М.:* Дисциплина и ответственность: пути укрепления. *Юридическая литература:* — *Михай Бихари:* Государственное управление на точке пересечения хозяйства и политики. — Чизмадиа Андор: Памятники права и традиции *(Алайош Дегрэ).* — Георг Бруннер: Vergleichende Regierungslehre *(Отто Бихари).* — Свигхт Валдо: Очерки по государственному управлению *(Иштван Маутнер)* — Франси де Бек: Центральное управление в Франции *(Ендре Ференци).* — *Иштван Кайтар:* Реформа государственного управления в Венгрии после изгнания турков. — М. А. Крутоголов: Президент Французской республики *(Пал Дунаи).*

INHALT: *Imre Verebélyi:* Die Direktiven der Ministerien. — *Lajos Lőrincz:* Karriere-System in der öffentlichen Verwaltung. — *Péter Takáts:* Staatshaftung. — *András Sajó:* Gesellschaftliche Planung und das Recht: theoriegeschichtliche Beiträge. — *Attila Rácz:* Die Institution der Ministerverantwortlichkeit in den bourgeoisen Ländern. — *Tibor Révai:* Charakteristische Merkmale des neuen ungarischen Rechts der Zwangsvollstreckung. — *Rundschau: István Kukorelli:* Gedächtnis von János Beér. — | Ibolya Kelemen | *(L. T.)* — W. N. Kudrjawzew—B. M. Lasarew: Disziplin und Verantwortlichkeit: die Wege der Verstärkung. — *Rechtsliteratur: Mihály Bihari:* Die öffentliche Verwaltung im Mittelpunkt der Wirtschaft und der Politik. — Andor Csizmadia: Rechtsdenkmal und Tradition *(Alajos Degré).* — Georg Brunner: Vergleichende Regierungslehre *(Ottó Bihari).* — Dwight Waldo: Studien aus dem Kreis der Staatsverwaltung *(István Mauthner).* — Francis de Baecque: Die zentrale Verwaltung von Frankreich *(Endre Ferenczy).* — *István Kajtár:* Verwaltungsreform in Ungarn nach der Vertreibung der Türken. — M. A. Krutogolov: Der President der Französischen Republik *(Pál Dunay).*

SOMMAIRE: *Imre Verebélyi:* Les directives des ministères. — *Lajos Lőrincz:* Le système des carrières dans l'administration. — *Péter Takáts:* Responsabilité civile de l'administration pour les faits illicites. — *András Sajó:* Planification sociale et le droit: chapitres de l'histoire des idées. — *Attila Rácz:* La responsabilité des ministres dans les pays bourgeois. — *Tibor Révai:* Le nouveau droit hongrois de l'exécution judiciaire. — *Revue: István Kukorelli:* In memoriam János Beér. — | Ibolya Kelemen | *(L. T.)* — V. N. Koudriavtsev—B. M. Lazarev: Discipline et responsabilité. — *Bibliographie: Mihály Bihari:* L'administration au carrefour de l'économie et de la politique. — Andor Csizmadia: Traditions et monuments du droit (en hongrois) *(Alajos Degré).* — Georg Brunner: Vergleichende Regierungslehre *(Ottó Bihari).* — Waldo Dwight: Études sur l'administration publique (en anglais) *(István Mauthner).* — Francis de Baecque: L'administration centrale en France *(Endre Ferenczy).* — *István Kajtár:* Réformes administratives en Hongrie après le refoulement des turcs. — M. A. Kroutogolov: Le président de la république française (en russe) *(Pál Dunay).*

CONTENTS: *Imre Verebélyi:* Ministerial directives. — *Lajos Lőrincz:* Carrier-system in the public administration. — *Péter Takáts:* Liability for damages caused by public administration authority. — *András Sajó:* Social planning and the law: contributions to the history of ideas. — *Attila Rácz:* The institution of the ministerial responsibility in bourgeois countries. — *Tibor Révai:* The characteristics features of the new Hungarian law of distraint. — *Review: István Kukorelli:* In memoriam János Beér. — | Ibolya Kelemen | (Obituary) *(L. T.).* — V. N. Kudryavtzev—B. M. Lasarev: Discipline and responsibility: the ways to the consolidation. — *Legal life — legal literature: Mihály Bihari:* Public administration at the intersection of economy and politics. — Andor Csizmadia: Legal memories and traditions *(Alajos Degré).* — Georg Brunner: Vergleichende Regierungslehre *(Ottó Bihari).* — Dwight Waldo: The Enterprise of Public Administration: A Summary Review *(István Mauthner).* — Francis de Baecque: The French central administration *(Endre Ferenczy).* — M. A. Krutogolov: The President of the French Republic *(Pál Dunay).*

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 3. szám) szerzői: *Verebélyi Imre* igazgató (Budapest). — *Lőrincz Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetője (Budapest). — *Takáts Péter*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Sajó András*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Rácz Attila*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Révai Tibor* ny. egyetemi tanár (Budapest). — *Kukorelli István* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Bihari Mihály* főosztályvezető (Budapest). — *Degré Alajos* ny. igazgató (Zalaegerszeg). — *Kudrjavcev, V. N.* igazgató (Moszkva). — *Lazarev, B. M.* osztályvezető (Moszkva). — *Mauthner István* főiskolai adjunktus (Budapest). — *Ferenczy Endre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Kajtár István* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Dunay Pál* egyetemi hallgató (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 3. szám Budapest, 1982. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A minisztériumi iránymutatások

1. A minisztériumok irányító munkájában világszerte megjelennek olyan *általános aktusok,* amelyek bár nem sorolódnak a hivatalosan elismert jogszabályok közé, mégis a végrehajtás ismétlődő folyamataiban a jogszabályokhoz hasonló irányítási erőre tesznek szert. A jogalkotás és a helyi végrehajtás közé beékelődő központi iránymutatások a jogszabályokat értelmezik, a jogszabályokon kívül adnak ajánlásokat, illetve ami a leggyakoribb a jogszabályok végrehajtása érdekében részletszabályokat állapítanak meg.

Az állam szerepének növekedése a gazdasági-társadalmi viszonyok befolyásolásában egyik következményeként magával hozta a jogszabályok számának jelentős megnövekedését. A nagyobb jogszabálymennyiség és a jogalkotás nem kellő színvonala minden országban fokozta a jogszabályok értelmezése iránti szükségleteket. Az *értelmezéseket* a jogszabály végrehajtását irányító minisztériumok rendszerint nem jogszabályban, hanem elvi állásfoglalások, irányelvek és más elnevezéssel megjelent körlevelek tömegében adják meg a területi végrehajtó apparátusnak. A *szabályozó* körlevelek elterjedése viszont főként a minisztériumi jogalkotási lehetőségek korlátozott voltával, vagy hiányával függ össze. Azokban az országokban, ahol szűk a miniszteri jogalkotás lehetősége és hatásköre, de a normatív beavatkozásra politikai-gazdasági-szakmai okok miatt szükség van, illetve ezt a miniszteri vezetés feltételezi, ott rendszerint a szabályozó belső körlevelek kibocsátásához folyamodnak. A szocialista országokban a miniszterek széles jogalkotási lehetőségekkel rendelkeznek, ezért itt a szabályozó körlevelek inkább a minisztériumi főosztályvezetők jogalkotási lehetőségeinek a hiányát pótolják, akik szívesen tekintenek el attól, hogy jogalkotási (módosítási) eljárást indítsanak meg, amely hosszadalmasabb és szélesebb külső egyeztetést kíván, mint a körlevélkibocsátás. Az *ajánló* típusú körlevek elszaporodása jórészt arra vezethető vissza, hogy növekedett az olyan irányítási mód iránti szükséglet, amely teret ad a helyi különbségeknek, a helyi feladatmegoldás önállóságának és ezt csak orientálni kívánja. Több tényező együttes hatása váltotta tehát ki azt a helyzetet, hogy *a minisztériumok, azok belső egységei a legkülönbözőbb formákban és elnevezés alatt — irányelv, elvi állásfoglalás, körrendelkezés, iránymutatás, közlemény stb — körlevelek tömegét jelentetik meg.*[1]

A helyi igazgatási szervek *általában követik* a körlevélbe foglalt központi iránymutatásokat és ennek nemcsak az az oka, hogy a körlevelek tartalma meggyőző számukra. Ennél fontosabb, hogy a helyi szervek nem szívesen kockáztatják meg azt, hogy a körlevelek elutasítása miatt kedvezőtlen kapcsolat alakuljon ki a felsőbb irányító szervekkel. A körlevelek hivatalosan elismert jogi kötelező erejének hiányában az *irányítási rendszer más függelmi kapcsolatai garantálják azt,* hogy a körlevelek helyileg megvalósuljanak.[2]

---

[1] Az Egyesült Királyságban a Lakásügyi és Helyi Igazgatási Minisztérium egy év alatt például több mint 70 körlevelet bocsátott ki. (K. *Poole:* Tutelage in England and Wales. Studies in comparative local government. IULA, 1970. 1. sz. 12. old. A szovjet szakirodalom szintén a körlevelek nagy mennyiségéről tesz említést, amit főként minisztériumi főosztályvezetők adnak ki. (M. N. *Nyikolaeva:* Normativnüe aktü miniszterstv i vedomsztv. Moszkva, 1975. Juridicseszkaja Literatura, 60. sztr.) Magyarországon az Igazságügyi Minisztérium megbízásából végzett felmérés és értékelés szerint 1975—80. között 14 központi szerv — főként azok főosztályai — mintegy 1200 körlevelet tett közzé a főhatóságok közlönyeiben. A közlönyökön kívül leirati formában négy minisztérium egy év alatt 97 körlevelet adott ki. (*Verebélyi* Imre: A minisztériumi körlevelek elvi és gyakorlati kérdései. IM. 1981. 114. old.) A cikkben a továbbiakban felmérés alatt ezen utóbbi vizsgálatot kell érteni.

[2] J. A. G. *Griffith:* Central departments and local authorities. London, 1966. Allen and Unwen 54—55. old. S. *Humes,* E. *Martin:* The structure of local government. IULA, 1969. 192. old. C. *Wiener:* Du pouvoir reglementaire des ministres en droit français. International Review of Administrative Sciences, 1971. 4. sz. 327. old.

A körlevelek mennyiségi és törvényességi problémái rendszerint akkor kerülnek a politikai és tudományos érdeklődés homlokterébe, amikor az államvezetés a korábban kialakult erős centralizáció feloldására, a központi szabálytömeg csökkentésére, az alsóbb szintű szervek önállóságának a növelésére törekszik. Példaként említhető a helyi szervek szerepét fokozni kívánó francia kormányprogram, amelyben a centralizáció lebontását célzó törekvések között megjelennek olyan utalások, hogy eltörlik „a szélsőségesen központosított szövegek, rendelkezések, körlevelek kényszerzubbonyába zárt Franciaország képét", hogy a kormány visszavonja „azokat a rendeleteket és körleveleket, amelyek a törvény által előírtakon kívül is korlátozzák a regionális tanácsok működését".[3] Más társadalmi viszonyok között ugyan, de hasonló tendenciák alakultak ki korábban hazánkban is. A 60-as évek végén és a 70-es évtized elején a szélesíteni kívánt helyi önállóság szembetalálkozott a mindent aprólékosan előírni akaró központi szabályozás túlzásaival. A jogi túlszabályozás, a túl széles és rendezetlen központi jogalkotás mellett a minisztériumi iránymutatások korlátlan kibocsátásának lehetősége is hozzájárult ahhoz, hogy a helyi szervek önállóságát és felelősségét nem sikerült a kívánt mértékben és ütemben kibontakoztatni. Természetesen a túlzott jogi beavatkozás és a körlevéldömping csak *formai következménye* volt irányítási rendszerünk más tartalmi ellentmondásainak, de mint következmény önmaga is jelentősen nehezítette a helyi szervek eredményes munkáját. A helyzet rendezése érdekében megindult vizsgálatok elsősorban a jogszabályok megalkotásának folyamatát elemezték és főként a jogi szabályozás túlzásai ellen léptek fel. A jogszabályok átfogó felülvizsgálatának folyamatában kezdetben még kevesebb figyelmet fordítottak a központi iránymutatások felülvizsgálatára és helyzetük részletesebb rendezésére.

2. Először 1974-ben került sor arra, hogy a központi jogalkotás mellett az iránymutatások kérdését vizsgálat alá vették. A jogalkotás helyzetével kapcsolatos rendezés a jogszabályok értelmezése kapcsán már röviden utal a körlevelekre is, ezeket *jogi* és *egyéb iránymutatásnak* nevezi.[4] A minisztertanácsi határozat az egyes miniszterek feladatává tette, hogy ágazatuk sajátosságaihoz igazodva maguk állapítsák majd meg az iránymutatások részletesebb szabályait. E munkát segítendő a Tanácsi Koordinációs Bizottság a tanácsi területre vonatkozóan külön állásfoglalást adott ki, amelyben felhívta a minisztereket, hogy az állásfoglalásnak megfelelően szabályozzák a központi iránymutatások kérdését. Az irányelvek, állásfoglalások és az egyéb körlevelek kérdései tehát egy újabb állásfoglalásban — és nem a kormány jogszabályában — nyertek részletezést. Az állásfoglalás lényege abban összegezhető, hogy a jogszabályok elkészítésénél és kibocsátásánál érvényesülő eljárási garanciákhoz hasonló módon javasolja kiépíteni az iránymutatások előkészítésének és kibocsátásának eljárási kötöttségeit.[5] Az állásfoglalás annyiban *túl is megy* a hivatkozott minisztertanácsi határozaton, hogy az iránymutatások funkcióit nem szűkíti le pusztán csak jogszabályértelmezésre. Az irányelvek értelmezési funkcióján túlmutat az a szabály, hogy az irányelv a *végrehajtás fő irányira, módszereire,* a jogalkalmazásban követendő főbb elvekre is iránymutatást adhat. Az egyéb jogi iránymutatásoknál pedig kifejezetten lehetővé teszik, hogy ezek az iránymutatások a jogszabályok gyakorlati alkalmazásához fűzött, a felügyelt vagy irányított szervek működésére vonatkozó *belső rendelkezéseket* is tartalmazhatnak. Ezek az új rendelkezések a *gyakorlatban mintegy „törvényesítették", hogy körlevelekben a jogszabályok végrehajtását segítő belső rendelkezéseket is ki lehet adni.* Példák sora bizonyítja, hogy az iránymutatásokat kiadó minisztériumok jobban igazodtak ehhez a lehetőséghez, mint a TKB állásfoglalása azon tiltásához, hogy — az irányelvekben — új kötelező rendelkezést megállapítani nem lehet.

A körlevelekkel kapcsolatos *1974. évi rendezés a gyakorlatban nem hozta meg a kívánt eredményt.* A körlevelek azon típusával (az értelmező körlevelekkel) foglalkoztak a legtöbbet, amelyek a gyakorlatban a legkevesebbszer fordultak elő, ugyanakkor nem bontották ki az egyéb iránymutatások lehetséges altípusait, garanciális szabályait, amelyek viszont tömegesen jelentkeztek. A minisztériumi belső szabályzatok az értelmező körlevelek mellett lehetőséget adtak a rendelkező, szabályozó tartalmú körlevelek kibocsátására is. A körleveleknek főhatóságonként eltérő elnevezése, formája, kibocsátási gyakorlata alakult ki. A minisztériumi főosztályok, ha a központi fellépést szükségesnek tartották, akkor sokszor még a minisztériumi szabályzatnak a körlevelekre vonatkozó minimális korlátozó rendelkezéseit sem tartották be. Kétségtelenül eredménynek számít viszont, hogy 1974 óta a minisztériumok a 2—3 év alatt kibocsátott jogszabályok visszatérő felülvizsgálata során áttekintik az ezen idő alatt megjelent körleveleket és rendszeresen közzé teszik a hatályban levő iránymutatások jegyzékét. A kétévente megismétlődő felülvizsgálat elősegíti, hogy kiszűrjék az értelmüket, vagy időközben hatályukat vesztett körleveleket. *Az*

[3] *Mauroy* miniszterelnök kormányprogramja. Nemzetközi Szemle, 1981. 9. sz. 58—59. old.

[4] 1974. évi 24. tvr. 1063./1974. (XII. 30.) Mt. h.

[5] A 4/1974. sz. TKB állásfoglalás olyan minisztériumi belső szabály megalkotását ajánlja, amely előírja, hogy főosztályvezetőnél alacsonyabb beosztású személy nem adhat ki irányelvet és állásfoglalást. Az irányelv tervezetét az általa érintett jogszabály megalkotásában és alkalmazásában szerepet játszó belső egységek és külső szervek között előzetesen egyeztetni kell, a közzétételre lehetőleg a tárca hivatalos közlönyében kell sort keríteni, időszakonként — legalább kétévenként — össze kell állítani hatályos jegyzéküket stb.

iránymutatások hatályosítása azonban lényegesen nem csökkentette a körlevelek mennyiségét és tartalmi problémáit. Bár a közvetlenül az érdekelteknek megküldött belső körlevelek (leiratok) mennyisége valamelyest csökkent, a minisztériumi közlönyökben megjelent iránymutatásoknál általánosságban nem érzékelhető ilyen tendencia. Sőt a jogi túlszabályozás „statisztikai szemléletű" felszámolására törekedve több főhatóságnál úgy csökkentették a minisztériumi utasítások számát, hogy azokat körlevéli, közleményi formába foglalták. A körlevelek mennyisége tehát ma ugyanolyan probléma, mint a rendezés előtt volt. A körlevelek végrehajtói ezt egyre nehezebben viselik el. Nem ritka, hogy a helyi szervek a körlevelek „elfelejtésével" próbálnak védekezni a központi iránymutatások megújuló áradata ellen. Erre azonban kevés lehetőségük van, mert a felügyeleti szervek az ellenőrzéseik során rendszeresebben kérik számon az éppen aktuális körlevelük érvényesítését, mint az esetleg több évvel korábban kibocsátott jogszabályok végrehajtását. A későbbi körlevél sokszor lerontja a korábbi jogszabályt, a körlevelek és a jogszabályok kusza szövevénye és mennyisége pedig együttesen keletkeztet olyan veszélyt, hogy a helyi végrehajtók nem tudnak pontosan eligazodni kötelességeikben. Ez a veszély még akkor is fennáll, ha figyelembe vesszük, hogy a körlevelek tömegének a címzettjei többnyire szervezetek, a szervezetek hivatásos igazgatási apparátusai és a szervezethez szóló normáknál nagyobb a garancia a tömeges és tudatos jogkövetésre, mint az állampolgároknak szóló normák esetében.[6]

A körlevelek mennyiségéből adódó gondok mellett fontosabbnak tartom a *körlevelek tartalmából* származó negatívumok vizsgálatát. Az ilyen szempontú analízis kiinduló feltétele, hogy a tartalmilag sokrétű körlevéli anyagon belül altípusonként differenciáljunk, mivel épp a körlevelekkel kapcsolatos eddigi rendezés igazolta, hogy nem lehet egységes garanciarendszert kidolgozni a körlevelek tartalmilag korántsem egységes intézményére. A körlevelek mint az irányítási rendszer eszközei visszatükrözik az irányítási rendszer ellentmondásait. A körlevelek előkészítésére és kibocsátására vonatkozó korszerűbb központi jogi szabályozás igénylésével önmagában nem lehet megoldani a körlevéli problematikát. Az irányítási rendszer egészén belül is változtatásoknak kell beállniuk ahhoz, hogy a körlevelekre vonatkozó központi szabályok a gyakorlatban követhetők legyenek.

3. A jogszabályok *értelmezése* céljából kibocsátott körlevelek az esetek nagy részében a jogalkotás vagy a jogalkalmazás hiányosságainak a korrigálását segítik elő.

Ami a *jogalkotás* oldalát illeti, különösen az államigazgatási joganyagban gyakori, hogy a rendelkezések nem egyértelműek, az egymással összefüggő jogszabályok kapcsolódó vagy ütköző pontjait értelmezni kell. A miniszterek (főosztályvezetők) nemcsak a miniszteri szintű jogszabályokat értelmezik. Tekintve, hogy részt vesznek az ágazatukra vonatkozó magasabb szintű jogszabályok előkészítésében vagy meghozatalában, részleteiben ismerik a megjelent törvényszövegek, kormányzati döntések valódi céljait. Amennyiben a megjelent jogszabályszövegek nem fejezik ki teljes pontossággal ezeket a célokat, az ágazatilag felelős minisztérium feladatának érzi, hogy elvi állásfoglalást bocsásson ki. Az életviszonyok változása sokszor olyan új eseteket vet fel, amelyekre a meglevő jogszabályok kiterjesztő vagy megszorító értelmezésével és nem új jogalkotással reagálnak. (Ilyenkor lényegében már nem is értelmezésről, hanem analógiáról beszélhetünk.) Végezetül az értelmező körleveleknek van olyan csoportja, amely azért jön létre, mert a jogszabály tervezetének előzetes egyeztetésekor a főhatóság javaslatát nem fogadták el teljes egészében és később a főhatóság a saját koncepciójához igazodva próbálja értelmezni a megjelent jogszabály néhány rendelkezését. A *jogalkalmazók* oldalán értelmezési szükségletet vet fel, hogy a jogszabályokba foglalt műszaki-szakmai szabályokat a jogvégzett jogalkalmazók számára, a jogrendszertani összefüggéseket pedig a nem jogvégzett szakemberek számára gyakran kell magyarázni. A minisztériumi értelmezést sokszor a jogalkalmazók kérik (homályos a jogszabály, a jogalkalmazó nem vállalja a rábízott mérlegelési felelősséget stb.), illetve maga a minisztérium sem mindig bízik a területi jogalkalmazókban.

A felmérés során feltárt értelmező körlevelek (302 db) jellemzően *funkcionális tartalmú* jogszabályok (pénzügy, bér- és munkaügy, számvitel, ár, társadalombiztosítás stb.) 2—3 részrendelkezését értelmezték. Előfordult, hogy az ágazati főhatóságok funkcionális rendelkezést értelmezéssel az adott ágazat sajátosságaihoz próbálták igazítani, illetve a funkcionális főhatóságok saját jogszabálytömegük homályos rendelkezéseit magyarázták. Közismert, hogy a gazdasági viszonyok gyors változása miatt még a legjobban előkészített és legpontosabb funkcionális jogszabályi rendelkezés is gyorsan elavulhat. Ilyenkor kísért az a veszély, hogy a jogszabályértelmezés köntösébe bujtatják a részkérdések átmeneti, gyors szabályozását. Ez mindenképpen ellentétes a jogszabályértelmezés lényegével, mely szerint az értelmezés csak a jogszabály tartalmát, céljait világíthatja meg és új, kötelező rendelkezést nem tartalmazhat.[7] Ezt a helyes elvi követelményt a gyakorlat nem

[6] Szociológiai oldalról a jogszabályok tekintetében erre mutat rá *Kulcsár* Kálmán: Egyéni jogkövetés-szervezeti jogkövetés. Jogtudományi Közlöny, 1975. aug. 433—437. old.

[7] *Szabó Imre:* A szocialista jog. KJK. 1963. 273—277. old.

minden esetben követi.[8] A gyakorlat viszont teljesen egységes abban, hogy a jogszabályokat nem az elmélet igényelte jogszabályi formában, hanem körlevelekben értelmezi.

A bírói jogalkalmazás csúcsán levő Legfelsőbb Bíróság kénytelen volt kiépíteni a közlönyben megjelentetett elvi állásfoglalásos jogértelmezést, mivel jogszabályban nem értelmezhet, tekintve, hogy nincs jogalkotói hatásköre.[9] A minisztériumoknak viszont van jogalkotási hatáskörük és mégsem használják ki a jogszabállyal való értelmezés lehetőségét. Az értelmező körlevelek további gondja, hogy nem tisztázott a kötelező erejük kérdése. Már régóta ellentmondásos az a helyzet, hogy az államigazgatási szervekre kötelező a minisztériumi elvi állásfoglalás, a bíróság elé került államigazgatási ügyekben azonban a bíróságok nem fogadják el kötelezőként a minisztériumok elvi állásfoglalását.[10] Némely főhatóság úgy próbálja ezt a visszás helyzetet feloldani, hogy csak a bíróság elé vihető ügyekben nem tekinti az államigazgatási szervre nézve kötelezőnek az elvi állásfoglalást. A fenti ellentmondás feloldására lényegében *két megoldás* kínálkozik:

a) Miniszteri jogszabályba kell foglalni a minisztériumi normatív értelmezéseket, a jogszabályok az államigazgatási szervek mellett a bíróságokat is kötelezik. Ha a minisztérium nem jogszabályban végezné az értelmezést, akkor az csak ajánló jellegű lehet, attól az államigazgatási szervek saját megítélésükre és felelősségükre eltérhetnek. Elméletileg ezt a megoldást tartom helyesnek. (A jogszabályi formába foglalt értelmezésnél nem okozna nagyobb gondot, ha az értelmezés esetleg szabályozásba csúszik át, a kötelező erő szempontjából nem kellene kivételt tenni a bíróság elé kerülő államigazgatási ügyekben.) A miniszteri jogalkotás véleményem szerint elég gyors ahhoz, hogy egyedül is kielégítse a normatív értelmezés iránti gyakorlati igényeket.

b) Ha a mai gyakorlat törekvéseit elismerve a minisztérium kötelező elvi állásfoglalást nem jogszabályi formában is kiadhat, akkor legalább a kibocsátási eljárást kellene a jelenleginél részletesebben és garanciálisabb módon rendezni. A rendezés fő iránya, hogy a miniszteri normatív utasítások kibocsátásánál alkalmazott garanciákhoz *hasonló megkötéseket* írnak elő az értelmező körlevelek kiadására nézve is. (Minisztériumi főosztályvezető nem végezhet normatív értelmezést, a normatív elvi állásfoglalást a minisztérium közlönyében közzé kell tenni, a tervezetet egyeztetni kell stb.)

Fontos garanciának tartom, hogy a miniszter csak akkor értelmezhesse a saját jogszabályánál magasabb szintű jogszabályokat, ha az értelmezésre külön felhatalmazást kapott, vagy ő a felelős a magasabb szintű jogszabály végrehajtásáért. Az elvi állásfoglalás kötelező erejét a miniszter által felügyelt, vagy irányított területen működő államigazgatási szervekre indokolt leszűkíteni. A minisztériumi elvi állásfoglalás a bíróságot nem köti, ha emiatt az elvi állásfoglalást kötelezően végrehajtó államigazgatási szervet kár éri (a bíróság másként dönt), akkor szerintem a kötelező elvi állásfoglalást kibocsátó minisztériumnak kellene a kárt megtérítenie. Az elvi állásfoglalásos jogértelmezési forma mellett a jövőben nagyobb szerepet kellene adni a továbbképzéseknek, a nem kötelező szakmai kommentátorok, tájékoztatók és jogesettárak kibocsátásának, ami az elvi állásfoglalások iránti túlzott igények csökkentéséhez vezethetne.

4. a) A *szabályozó* körlevelek jellemzője, hogy valmilyen új kötelező jellegű magatartási szabályt — jogot vagy kötelességet — foglalnak magukba. A nyugati országokban a szabályozó körlevelek leggyakrabban a miniszternek juttatott egyedi hatáskörök gyakorlásának feltételeit szabják meg. A szocialista országokban, különösen pedig hazánkban a minisztériumok szabályozó körlevelei jellemzően nem a miniszter

---

[8] A Belkereskedelmi Minisztérium 2/1975. (K. É. 26.) sz. állásfoglalása például két rendelkezés összevetéséből helyesen értelmez. A miniszteri rendelettel kiadott Kereskedelmi Üzleti Szabályzat 6. § (2) bekezdése szerint lehetővé kell tenni, hogy a fogyasztó az áru minőségét megismerje. A görögdinnyére vonatkozó országos szabvány szerint pedig mind az I. és II. osztályú dinnyének frissnek, egészségesnek és élvezhetően édes ízűnek kell lennie. Ebből az állásfoglalás azt a következtetést vonja le, hogy a *vásárló kívánságára* a kereskedelmi szerv a *lékelést és ízlelést köteles biztosítani,* kifogás esetén a vásárló nem kötelezhető a lékelt áru megvételére. Az értelmezés — jogi megfelelősége mellett — arra is jó példa, hogy kínálattal és gazdasági versennyel fordítani lehetne a dolgon, nem kell szabvány és körlevéli értelmezés a fogyasztó védelmére, ha a versenykínálat az eladót a vevő megnyerésére kényszeríti.

A Belügyminisztérium 1/1976. (BK. 6.) számú állásfoglalása — Tanácsok Közlönye, 38. sz. — a rendőri intézkedések és a szabálysértési eljárások, helyszíni bírságolások egységesítése érdekében a 17/1968. (IV. 14.) Korm. sz. rendelet alábbi szabályát a következő módon „értelmezi" R. 29/A. §: „Aki a külföldi állam címerét, felségjelét vagy jelvényét jogosulatlanul előállítja, forgalmazza, vagy használja, 1000 Ft-ig terjedő pénzbírsággal sújtható." A BM elvi állásfoglalása szerint pedig: „Az úgynevezett ötágú „sheriff-csillag" is csupán divathóbortnak minősül, a viselése önmagában nem szabálysértés, *kivéve,* ha azt oly módon hordják, hogy az ellenséges érzület kifejezésére alkalmas." A jogosulatlan címerhasználattal kapcsolatos jogalkotói szándék hivatalos interpretálására azt írják: „A jogalkotó ezzel kívánt gátat vetni az olyan tevékenységeknek, melyek elsősorban az állami és nemzeti, illetőleg a mozgalmi ünnepeink időszakaiban, vagy egyes nyugati western filmek hatásaként időszakosan a külföldi államok (szinte kizárólag a nyugati tőkés országok) iránti rokonszenvet táplálják. Egyszersmind védelemben részesíti az államok címerének, zászlójának és jelvényének méltóságához fűződő érdekeket." A Minisztertanácsot valószínűleg inkább a második, mint az első cél vezérelte. Az értelmezés itt többet szeretne belevinni a jogszabályba, mint amit abban ténylegesen elfogadtak.

[9] Az más kérdés, hogy az LFB kötelező elvi állásfoglalásai sem mindig pusztán jogértelmezőek és azokat sokszor bizonyos középfokú rendeletalkotásként lehet felfogni. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Akadémiai Kiadó. 1965. 479. old.

[10] *Kilényi* Géza: Az elvi állásfoglalások szerepe és helye az államigazgatási jogban. Állam és Igazgatás, 1963. április, 292. old.

saját egyedi hatáskör-gyakorlásához, hanem az irányított szervek saját feladat- és hatáskörgyakorlásához kapcsolódnak.

A polgári államok miniszterei általában csak külön felhatalmazás alapján, korlátozott tárgykörben és mennyiségben adhatnak ki jogszabályokat. Az önálló jogalkotási lehetőség hiánya mellett a minisztereknek széles körű egyedi döntési hatáskörük van. A felsőbbszintű jogszabályok általában tág kifejezésekkel írják körül a miniszterek egyedi hatásköreit és sokszor a miniszterekre bízzák, hogy maguk alakítsák ki, szabadon mérlegeljék milyen szempontok szerint gyakorolják egyedi hatásköreiket. A miniszterek az egyenlő elbírálásra, a várható egyedi magatartásuk előrejelzésére hivatkozva az esetek többségében előzetesen *körlevelekben teszik közzé azokat az általánosítható feltételeket, elvárásokat,* amelyek szerint egyedi hatásköreiket gyakorolni kívánják. A feltételek előírásával a miniszter tulajdonképpen saját hatáskörének gyakorlását szabályozza. Ennél a körlevéli típusnál ma már egyre többen a reális tudomásulvétel álláspontjára helyezkednek és kifejezetten helyeslik az ilyen körlevelek megalkotását, mivel „az írni-olvasni tudás korszakában nincs jobb mód az információk és iránymutatások továbbítására".[11]

A *szocialista országok* gyakorlatában szintén nem kivételes jelenség a szabályozó körlevél, különösen nem az irányított szervek hatásköreit érintő körlevél. Ennek egyik fő oka, hogy az állami (ezen belül a minisztériumi) irányítási szükséglet jóval nagyobb, mint a tőkés országokban. *Az állami irányítás széles köréből azonban nem végzetszerűen következik a „körlevéli jog" elhatalmasodása.* A szocialista országokban a miniszterek általános jogalkotási felhatalmazással rendelkeznek. A miniszteri rendeletek mellett miniszteri normatív utasításokat is kibocsáthatnak és az állami szervek a miniszteri normatív utasításokat kötelező jogszabályokként kezelik. A jogszabálynak minősülő miniszteri rendelet és főként a normatív utasítások megfelelő lehetőséget és formát adnak a legszélesebb miniszteri normatív irányítási szükségleteknek is. Hazánkban a miniszteri (helyettesi) jogalkotási jogkör mellett joggal merül fel a kérdés: *miért van szükség az alacsonyabb szintű „körlevéli jog" kiépítésére, miért adnak ki a minisztériumok oly sok szabályozó körlevelet, amikor hivatalos jogalkotási formákat is használhatnának?* Az okok között az első helyre kívánkozik, hogy a körleveleket a jogszabályokhoz képest kevesebb kötöttséggel lehet megjelentetni, és a „rugalmas" körlevélalkotás elsősorban a jogalkotási joggal nem rendelkező minisztériumi főosztályvezetőknek ad szabályozási lehetőségeket. A kevésbé jelentős részkérdésekben, illetve a gyorsabban változó részkérdéseket szívesen hagyják ki a jogszabályokból és azokat a gyorsabban és könnyebben megváltoztatható körlevéli formába foglalják. (Ez mindenekelőtt a műszaki, mennyiségi részrendelkezésekre jellemző.) Külön esetet képeznek a törvények elavult, vagy hiányos részrendelkezései. A minisztérium egy-egy törvényi részrendelkezés megváltoztatása miatt nem szívesen indít be törvénymódosítási eljárást. Inkább évek során „összegyűjtik" a kisebb módosítási igényeket és egy nagyobb mennyiség esetén vetik fel a törvénymódosítást. Az átmeneti időre — ami például az államigazgatási eljárási törvénynél két évtized volt — főhatósági elvi állásfoglalások magyarázataiba próbálják belefoglalni a változtatási szükségleteket, azaz jogszabályértelmezés címén lényegében szabályoznak.

b) A körlevelekre vonatkozó felmérés adatai szerint hazánkban a legtöbb körlevél (725) a szabályozó körlevéli típusba tartozott. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a felmért szabályozó körlevelek *tartalmukban* nem mutatnak olyan elrettentő képet, mint azt a mennyiségi megközelítésből gondolnák. A szabályozó körlevelek tartalma a leggyakoribb tárgyköri csoportokban törvényes annyiban, hogy rendszerint ágazati jogszabály külön felhatalmazást adott a kérdés körlevélben (közleményben) való szabályozására. A körlevéli tartalom gyakran közvetlenül kapcsolódik valamely jogszabályban már rendezett kérdés kereteihez, részleteihez. A szabályozó körlevelek — akár közvetlenül kapcsolódnak jogszabályi rendelkezéshez, akár önállóan rendeznek kérdéseket — közösek abban, hogy az általuk visszatükrözött viszonyok jobbára *eljárási, jogtechnikai, műszaki-technikai irányultságúak.* A körlevél forma a jogilag szabályozott társadalmi viszony szempontjából kevésbé lényeges, másodrendű vonatkozások foglalataként jelenik meg. A körlevéli jog tehát főként az irányítási-felügyeleti viszonyban levő szervezetekkel kapcsolatos *„segédjog"*. A körlevelek helyettesítő és módosító funkcióira utal, hogy a körlevelek néha nemcsak egymást, hanem a jogszabályokat is módosítják, illetve a körlevelet a jogszabály helyett adják ki.[12] A szabályozó körlevelek általában azt írják elő, hogy melyek az igazgatási-gazdálkodási-intézeti szervek részletesebb *belső szervi feladatai* (belső ügyvitel, ügykezelési, nyilvántartási, pénzügyi-számviteli eljárás, bérezés, munkaügyi, munkarendi kérdések, társadalombiztosítás, munkavé-

[11] J. C. *Wrigley:* Central Services to Local Authorities. U. N. New York, 1964. 73—74. old. C. *Wiener* i. m.

[12] „Megtörtént, hogy miniszteri utasítást körlevéllel módosítottak, vagy egészítettek ki, valamint jogszabály végrehajtásáról nem miniszteri utasítással, hanem irányelvekben rendelkeztek, holott az irányelvek csak a jogszabályok értelmezésére, a körlevelek pedig az alárendelt szervek tájékoztatására adhatók ki. Az is előfordult, hogy a minisztérium egyik főosztálya más miniszter hatáskörébe tartozó és miniszteri rendeletben szabályozható kérdésben körlevélben adott ki vállalatok számára kötelező általános érvényű rendelkezést". *Szijártó* Károly: Néhány időszerű jogpolitikai kérdésről. Magyar Jog, 1976. május, 370. old.

delem, személyzet, képzés-továbbképzés stb.), amelyek a szerv külső funkcióinak teljesüléséhez adnak jobb igazgatási feltételeket. Szabályozó körlevelekben viszonylag kevesebbet foglalkoznak a gazdálkodó és szolgáltató szervezetek külső *szakmai tevékenységének* a módszertani részleteivel, itt jobban az ajánló forma a jellemző.

A körlevéli szabályozásnak megvan a képessége arra, hogy tehermentesítse a jogalkotást azzal, hogy átvállalja a kevésbé jelentős eljárási-jogtechnikai belső szervi működési kérdések rendezését. A körlevelek ezen képessége abba az irányba ösztönözhet, hogy rendezzék, tereljék egységes mederbe a körlevéli gyakorlatot, és hivatalosan is elismerjék a miniszteri utasítási szint alatti szabályozó körleveleket. Véleményem szerint ez a törekvés sem elméleti, sem gyakorlati szempontból *nem támogatható.* A szabályozó körlevelek hivatalos intézményesítésével a normák hierarchikus rendjében egy újabb szintet hoznánk létre és ez a minisztériumon belül már a harmadik normaalkotási szint lenne. Mai jogforrási rendszerünk eddig is túlságosan tagolt, több szintre szakadnak szét az alap- és végrehajtási szabályok. A körlevéli segédjog intézményesítésével jogforrási rendszerünk csak tovább bonyolódik. A jogszabályok a körlevéli joggal valóban tehermentesíthetők lennének az eljárási, jogtechnikai, műszaki szabályoktól, de ez a szabálytömeg a helyi jogalkalmazók számára *nem tűnne el, csak átvonulna a körlevéli formába.* A miniszteri utasítás kibocsátásának kötöttségei nem szigorúbbak, mint amit a körlevéli forma rendezése során feltétlenül ki kellene építeni, a körlevéli forma iránt gyakorlati igényeket a meglevő miniszteri utasítással is ki lehetne elégíteni. *A szabályozó tartalmú körleveleknél tehát úgy kellene megvalósítani a központi rendezést, hogy nem önállósítani, hanem a normatív utasításba beépítve fel kell számolni ezt az altípust.* Az ilyen felfogáson alapuló felülvizsgálat egyik következménye lesz, hogy felduzzad a joganyag, ezen belül növekszik a miniszteri normatív utasítások eddig is magas mennyisége. Ez ellen a folyamat ellen azonban érdemi és nem formai módon — a körlevelek intézményesítésével — kell szembeszegülni. Ennek egyik módja az irányított szervek önállóságának és felelősségének a további növelése. Ma sajátos ellentmondásként merül fel, hogy a központi szabályozás a különböző szerveknek sokszor nagyobb szabadságot ad az alapfeladatok megvalósításában, mint a belső működés részmozzanataiban. A megszüntetendő szabályozó körlevelek pedig épp ez utóbbi területen, a belső szervi működés területén szaporodtak el.

c) A műszaki-technikai haladással párhuzamosan lényegesen megnőtt a *szaknormák* jelentősége és mennyisége. A jogfejlődés kezdeti időszakában a viszonylag kevesebb műszaki normatívák közül azokat, amelyeket jogi kötelező erővel is fel akartak ruházni, vagy amelyek a jogi normák alkalmazásához adtak technikai paramétereket, *belefoglalták* a jogszabály szövegébe. (Esetleg a jogszabály szövegén belül elkülönítve, mellékletben összesítették a visszatérően és kötelezően érvényesítendő műszaki követelményeket jellemzőket.) A jogalkotás akkor került konfrontációba a műszaki normákkal, amikor azok rohamos elszaporodása technicizálta a jogot és a többszörösére növelte a jogszabályok mennyiségét. Lényegesnek tartom, hogy az ilyen normáknál nem az ismétlődő, az általánosan kötelező és az állam által való szankcionált jelleget, hanem a *mennyiséget* kritizálják, javasolva, hogy a kifejezetten jogi rendezést igénylő kérdésektől (a jogszabályoktól) válasszák le a technikai jellegű előírásokat.[13] A jogalkotási gyakorlatunk is elsősorban a joganyag mennyiségi csökkenése és tisztázása oldaláról, nem pedig tartalmi oldaláról közelített a műszaki-technikai előírásokhoz. (Ennek egyik oka, hogy még csak most bontakoznak ki az e témával kapcsolatos elméleti vizsgálatok.) A műszaki normáknak több altípusa alakult ki. Ezek a jogszabály szövegébe vagy mellékletébe foglalt *műszaki* (hatósági) *előírások,* a jogszabály erejével életbe léptetett *szabályzatok,* az ugyancsak kötelező, de nem jogszabályi formában, hanem közleményként megjelenő *szabványok* és a csak ajánló jellegű *műszaki irányelvek.*[14] A szabványoknál 1976-ban vezették be azt az általános megoldást, hogy a szabványt közleményben és nem miniszteri utasítással léptetik hatályba, más műszaki szabályoknál eseti felhatalmazás alapján alkalmazzák a közleményi formát. A szabványok közleményként való megjelentetése jelentősen lecsökkentette a miniszteri utasításos joganyagot és szükségszerűen megnövelte a közlemények mennyiségét.

A formai átalakulás már önmagában is megkérdőjelezhető, a feltétlenül kötelező és visszatérően alkalmazandó műszaki előírások ugyanis *jogszabályi formát* igényelnek.[15] A for-

[13] *Berényi—Martonyi—Szamel:* Magyar Államigazgatási Jog. Tankönyvkiadó, 1978. 52. old.

[14] Vö.: Tamás András: A jogi norma egyes technikai elemeiről. Jogtudományi Közlöny, 1980. augusztus, 520—522. old. *Kocsis* Mihály: Jogszabály—szabályzat—szabvány? Szabványosítás, 9. sz. 262—264. oldalak. (Szabályzat elnevezéssel jelennek meg, de mostani vizsgálatunkból kizárhatók az eltérő tartalmú és jellegű, a társadalombiztosítással és a munkaviszonnyal kapcsolatos SZOT szabályzatok.)

[15] A szabvány nemcsak a főhatóság felügyeleti területére, hanem a terméket előállító, a forgalmazó állami, szövetkezeti szervekre, magánszemélyekre is kötelező. A kötelezés minden ismétlődő esetben fennáll, a normatív kötelezés állami—jogi eszközökkel kikényszeríthető. A hazai szakirodalomban *Tamás* András a szabványt nem tekinti jogi normának, ugyanakkor elismeri, hogy a szabvány a jogra támaszkodik, a joggal funkcionális egységbe kerül, mivel a jogi viszonylatban mint mértéknorma szerepel. i. m. 521. old. *Hadas János* viszont a joggal való szoros funkcionális egység miatt a szabványt is jogi normának tartja. (Kohó és Gépipari Szabványosítás, 1977. 4. sz. 121—122. oldalak.) A szocialista szakirodalomban a szabvány jogszabályi formája mellett foglalnak állást: Vitali *Tadzser:* Böl-

mai kérdéseken túl nagyobb figyelmet érdemel a műszaki előírás (szabvány) *társadalmi-gazdasági szerepének* átalakulása. Az eddigi fejlődés azt igazolja, hogy hatósági műszaki előírásokkal önmagukban elég nehéz megvédeni a népgazdasági, fogyasztói érdeket, a termékekkel szembeni műszaki, minőségi követelményeket. A népgazdasági környezet olyan átalakulása, amelyben nagyobb szerephez jut a versenypozíció, a szerződéses megállapodás, várhatóan növeli a *diszpozitív* jellegű műszaki előírások (szabványok) iránti szükségleteket. A diszpozitív előírásoktól a szerződő felek eltérhetnek, azok csak a felek eltérő megállapodásának a hiányában hatályosulnak. A műszaki megoldások kötelező minisztériumi előírása egy korábbi időszakban jól szolgálta a főhatóság monopolvállalatának termelési-technológiai érdekeit. Hatósági eszközökkel esetleg olyan műszaki követelményeket erősítettek meg, amelyek teljesítéséhez szükséges termelési feltételek csak a nagyvállalatnál voltak meg, a kötelező szabvány megoldásaira hivatkozva szállítási feltételeket és árat lehetett diktálni stb. A műszaki-technikai szaknormák között valószínűleg több olyan terület található, ahol a jogi-adminisztratív beavatkozásra ma már nem lenne szükség, ahol a népgazdasági célkitűzések érdekregulációval is biztosíthatók.[16] Elsősorban a *biztonságtechnikai* szabályok (műszaki, környezetvédelmi, egészségügyi, tűzrendészeti stb. követelmények) területén indokolt a jogszabályi beavatkozás. Kivételesen jogi szabályozásban lehet megadni bizonyos műszaki megoldások teljesítményértékeit, re ezek elérésének módjait, ahol lehet, fel kell szabadítani a jogi szabályozás alól.

Ahol a műszaki-technikai viszonyok jogi szabályozási tárgykörré válnak, ott növelhető a központi jogszabályok keretjellege és több kérdés utalható a vállalati belső szabályozás körébe. A műszaki-technikai normát, ha az általánosan kötelező, akkor központi jogszabályba, vagy annak mellékletébe, jogszabállyal kihirdetett szabályzatba és nem minisztériumi közleményekbe kell foglalni. Ha álláspontom szerint mégis lehetővé kívánják tenni, hogy a műszaki-technikai norma közleményben jelenjen meg, illetve a minisztériumi közlönyben kihirdetett közleménnyel is módosítani lehessen kötelező erejű műszaki-technikai normát, akkor erre külön jogszabályi felhatalmazást kellene adni. Azt mindenképpen célszerű biztosítani, hogy közleménnyel csak az módosíthasson, aki korábban a módosítandó műszaki-technikai normát kötelezővé tette. Hasonló eljárás alkalmazható az ún. mennyiségi (ár, díj, bér, adó, illeték mérték stb.) normáknál, mivel itt is tapasztalható olyan tendencia, hogy jogszabályi felhatalmazások megengedik azt, hogy önálló normatív közleményben határozzák meg a mennyiség tételeit, illetve azok módosulását és alkalmazásuk feltételét.

A közlönyökben és a leiratokban szép számmal jelennek meg olyan minisztériumi igények, amely nem ismétlődő, hanem *egyszeri intézkedést* kívánnak a helyi szervektől. Ezek között említhetők az olyan egyedi utasítások, amelyeket egyidejűleg több címzettnek küldtek meg, vagy a közlönyben megjelentetett körrendelkezés egyidejűleg több címzetthez szól. (Ezek tartalma jórészt adatkérés, valamilyen eljárásra való felhívás.) Közlönyökben jelennek meg olyan egyedi határozatok is, amelyeknél célszerű a szélesebb körben való közlés vagy ezt jogszabály írja elő (forgalombahozatali engedélyek, az összes iskolából való kizárás stb.). Az ilyen több címzetthez szóló, de egyedi, egyszeri esetet rendező köriratok lényegében *csoportaktusok*, amelyek nem kívánnak folyamatos alkalmazást, egyszeri teljesítéssel érvényüket vesztik.[17] A csoportaktusok problémáját ezért nem szabad összekötni a minisztériumi iránymutatások kérdéseinek a megoldásával. Bár a csoportaktusok némelyike a minisztérium közlönyében, sokszor közlemény elnevezéssel jelenik meg, rájuk az *egyedi aktusok (utasítás, határozat) szabályai vonatkoznak*. Tehát csak olyan témakörben adható ki a több címzettnek szóló, egyszeri végrehajtást kívánó körutasítás, mint amilyen körben a miniszter egyedi utasítási jogkörrel rendelkezik. Az egyedi határozatok közlönyi megjelentetése sem hoz létre új formát, mivel csak a határozat közlése az, ami sajátos. Az egyedi határozatok közlönyi megjelentetésekor arra azonban mindenképp utalni kellene, hogy korábban már érvénybe lépett egyedi határozatot közölnek-e, vagy az egyedi határozat csak a közlönyi megjelenés napjától érvényes.

5. *Az ajánló körlevelek* kiadására rendszerint két ok miatt kerül sor. Vannak esetek, amikor a főhatóság nem bocsát ki országosan kötelező jogszabályt, mert annak egységes végrehajtásához a területen még nem mindenütt vannak meg a megfelelő feltételek, illetve az adott kérdés központi befolyásolása nem igényel jogszabályi formát. A főhatóság az általa legjobbnak tartott megoldást, szakmai módszert

garszki dörzsavni sztandarti i atrazlovi normali kato vid normativni ektove. Pravna Miszöl, 1980. 5. 26—38. oldalak. A. F. *Trosin:* Rolj techniko-juridicseszkih i pravovüh norm v razvitii szposzobnosztej rabótnikov. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1980. 8. sz. 66—73. oldalak.

[16] A felmérési anyagban e gondolatokat támogató példaként találkoztunk az alábbi körlevéllel: „Az állattartó telepek létesítésének feltételeiről kiadott tartástechnológiai előírások érvényüket vesztik. A továbbiakban a *beruházó és a tervező együttes felelősséggel* alakítja ki az adott üzemi viszonyok között a nagyüzemi feltételeknek legjobban megfelelő tartástechnológiát. (MÉM. É. 1979. 24. sz.

[17] Ezzel a típussal már *Tomcsányinál* is találkozhatunk. Vö.: A magyar közigazgatási jog alapintézményei. Bp. 1926. 37. old. A felszabadulás utáni szakirodalomban a témát érintően lásd *Szamel* Lajos: A jogforrások. K.J.K. 141. old. *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása. K.J.K. 1965. 23. old.

ilyenkor csak ajánlja és az érintett szervek a sajátos viszonyaikra tekintettel döntenek a központi orientáció követéséről. A másik esetben az adott viszonyt központi jogszabály valamilyen mélységig országosan rendezi és a helyi szerveknek valamilyen döntési hatáskört ad. A minisztériumi ajánlások ilyenkor a helyi szervek feladat- és hatáskörei gyakorlásához adnak iránymutatást, orientációt. Az ilyen minisztériumi irányelvek tehát a jogszabályok területi végrehajtásához kapcsolódnak, a végrehajtás fő irányaira és módszereire, a jogalkalmazásban követendő főbb elvekre adnak ajánlást.

Az ajánlások főként a szervek kifelé ható szaktevékenységét érintik. A szaktevékenységben *célokat* és *módszereket* jelölnek meg. A felmérési időszakban keletkezett 151 körlevélben a módszertani orientációk voltak a leggyakoribbak. A módszertani ajánlások a szervek főbb szakmai céljai megvalósítását segítő korszerű szakmai eljárásokat, módszereket írnak elő. Módszertani ajánlásokkal különösen az intézményeket irányító ágazatokban (egészségügy, művelődésügy) találkozhatunk tömegesen. A módszertani ajánlások igen terjedelmesek, ezért nem ritka, hogy azokat nem a közlönyben, hanem annak mellékletében, vagy ennél is gyakrabban leirati formában adják ki. A szakmai-módszertani körlevelek külön típusát képezik a minisztériumok módszertani intézetei által kibocsátott körlevelek, amelyeket az érintetteknek közvetlenül küldenek meg. Az országos intézetek ajánlásai kifejezetten szakmai-módszertani tartalmúak és nem érinthetnek olyan kérdést, amelynek az intézmény szervezetére, gazdálkodására, személyzeti és bérügyeire közvetlen kihatása van. Az ilyen tartalmú ajánlásokat (vagy jogszabályokat) csak államigazgatási és népképviseleti szervek bocsáthatnak ki. Az ajánlásokon belül önálló csoportot képeznek a központi együttműködési megállapodások, együttműködési irányelvek. Az együttműködési megállapodások a központi államigazgatási szerv és a társadalmi szervezet központi vezetése között jönnek létre és irányelveket adnak a két szervezet közös fellépésének a céljaira és módjaira társadalmi-gazdasági problémák együttes megoldásában.

Az ajánlások legtöbbször csak egy alternatívát adnak, a választás lehetősége tehát csak az elfogadásra vagy az eltérésre szűkül le. Kivételesek azok az irányelvek, amelyek kitágítva a megvalósító szervek választási lehetőségeit több alternatívát, módszert ajánlanak. Az irányelvek túlnyomó része a megvalósító szervek *egyedi eljárását,* cselekményeit érinti. Fokozatosan növekszik viszont a *területi szervek normatív (szabályozási) cselekményeire* adott központi ajánlások mennyisége. Ez a növekedés egyenes arányban áll azzal a folyamattal, hogy a központi állami szabályozás témaköréből mind több kérdés kerül át a vállalati, szövetkezeti, intézeti *belső szabályozás* körébe. A központi szervek pedig irányelvekkel — sokszor sajnos túl részletező mintákkal — segítik ezen szervek belső szabályozó tevékenységét.

Az ajánló körlevelekbe foglalt szakmai tapasztalatoknak, módszertani javaslatoknak inkább orientálniuk és nem maghatározniuk kell. Ebből következik, hogy az ajánlásoknak — mégha a hivatalos lapban közzé is teszik őket — *nincs kötelező erejük,* nem kapcsolódik hozzájuk *feltétlen* érvényesítési kötelezettség. Mi akkor a közlönyi megjelentetés jogi következménye? *A közzététel, a minisztériumi megjelentetés figyelembevételi kötelezettséget keletkeztet.* A megjelenés után egyrészt minden érintettnek kötelező *megismerni* az ajánlást. (A felügyeleti ellenőrzés során nem hivatkozhatnak arra, hogy adott szakmai megoldást nem állt módjukban megismerni, vagy hogy ahhoz nem férhettek hozzá.) A második elem, hogy az ajánlást az eljárás során *figyelembe kell venni,* indok nélkül azt nem lehet mellőzni.[18] Az ajánlás megvalósulását, az attól való eltérések gyakorlatának a helyességét az irányító szerv csak utólagosan vizsgálhatja. Ilyenkor felhívhatja a figyelmet az ajánlás elutasításának gyakorlatában fellelhető hibákra, de ezért felelősségre vonást nem kezdeményezhet. Szankcionálni szerintem csak az ajánlás ismeretének a *hiányát,* és azt lehet, ha az eltérésre *semmilyen indokot nem tud felhozni* az ellenőrzött szerv. Az irányelvek szövegéből mindenképp ki kell derülnie, hogy az csak orientáció, amelyet nem minden esetben kell követni. Az irányelv és a helyi adottságok összevetése és ennek alapján a saját döntés meghozatala a címzettnek nemcsak joga, hanem kötelessége is. Az irányelvek címzettjei a hibás igazgatási cselekményeik miatt indult számonkérő eljárásokban (munkaügyi, államigazgatási, polgári jogi stb. eljárásokban) nem menthetik ki magukat pusztán azzal, hogy a minisztériumi ajánlás betű szerinti végrehajtására hivatkoznak. Az ajánlások tehát a címzettek saját döntéseinek a meghozatalát segítik elő, ahhoz adnak módszereket, irányokat, tanácsokat és nem menthetnek fel a helyi döntési felelősség alól.

Nem megnyugtató jelenség, hogy vannak ajánlások, amelyektől csak külön egyeztetés után lehet eltérni, illetve ami a jellemzőbb, a területi szervek — bár tőlük ezt a főhatóság nem követeli meg — sokszor „önkéntesen" egyeztetik a hivatalos közlönyben megjelent ajánlástól (irányelvtől) való eltérési szándékukat. Az ilyen ajánlások már inkább *„álajánlások"*, különösen ilyenek az olyan ajánlások, amelyeket ugyan irányelv címmel látnak el, de

[18] *Ádám* Antal helyesen mutat rá, hogy az ajánlástól való eltérés eseti indoklása általánosan nem követelhető meg. (A tanácsi szervek összehangoló tevékenysége. MTA ÁJI, 1974. 39. old.) Különösen helytelen, ha az eltérés előzetes egyeztetését, az eltérés indokának *előzetes* jóváhagyását követelik meg. Ez a felmentés irányába mutat és ekkor már nem ajánlásról, hanem kötelező rendelkezésről van szó, amihez jogszabályi forma kell.

azok lényegében kötelező, kategorikus rendelkezéseket tartalmaznak. Az ajánlások és az „álajánlások" összefonódásának mértéke mindig attól függ, hogy milyen az irányító és az irányított közötti tényleges hierarchia és ajánlást kibocsátó mennyiben „önkorlátozó" ajánlása érvényesítése tekintetében. Mindez azt igazolja, hogy az ajánló körlevelek intézményét nem önmagában, hanem az *irányítási környezettel* együtt lehet vizsgálni és továbbfejleszteni. Önmagában az kevésnek tűnik, hogy az irányelvekre kimondják, hogy azok csak ajánlások lehetnek.[19] Ha a főhatóság az ajánlás címzettjei tekintetében munkaügyi-személyzeti jogosítványokkal rendelkezik (mint a vállalatok és az intézetek egy részénél ez jellemző), akkor az ajánlásnak olyan erős irányítási háttere van, amely *közvetlenül* is garantálja, hogy a címzett minden erejével az ajánlás kötelező megvalósítására törekedjen. Itt tehát valóban csak az ajánlás kibocsátójától függ, hogy irányelvének kötelező vagy orientáló erőt tulajdonít. A főhatóságok *közvetett* eszközökkel is befolyásolhatják az ajánlások követését. A legrosszabb megoldás az, ha az ajánlásoktól eltérő szerveket más ügyekben később anyagilag hátrányosabb helyzetbe hozzák. Az ajánlás alátámasztásának tisztább formája, amikor az ajánlások követését nyíltan pénzügyi előnyökhöz kötik és a helyi szervezet dönt arról, hogy lemond-e az adott ajánlás követéséről és az ahhoz fűződő anyagi támogatásról, esetleg más olyan ajánlást fogad el, amely szintén anyagilag támogatott, vagy olyan irányba fog haladni, ami a külön anyagi támogatás nélkül is kifizetődő számára. A nem gazdasági tartalmú irányelveknél azonban — ha országosan egységes és kötelező érvényesülést kíván meg a minisztérium — helyesebb a jogszabályi forma alkalmazása. A kötelező rendelkezéseket az irányelvekből a jogszabályokba kell áttenni és fordítva, az irányelvek sokszor mentesíthetik a jogszabályokat az ajánló szakaszok elburjánzásától, azaz óvhatják a jogot a jogtalanodástól. Mindez nemcsak a joganyag tisztulását segíti, hanem élesebb tartalmi határvonalat húz a jogszabályok és az irányelvek közé is.[20] Az ajánló, tendenciaszerűen reguláló irányelvek mindenképpen új színt hoznak irányítási rendszerünkbe, eredeti funkciójuk szerint a helyi döntések jobb megalapozását segíthetik elő. Megvan ugyanakkor az a veszélyes képességük is, hogy mint „álajánlások" feloldják azt az ellentmondást, ami a miniszter (minisztérium) felelősségének olyan széles körre való helytelen kiterjesztéséből fakad, amelynek a realizálásához a főhatóság hivatalosan nem kapott törvényes irányítási eszközöket.

Verebélyi Imre

[19] A helyi szervek a minisztériumi irányelvet sokszor inkább kötelezőnek, mint ajánlónak tartják. Volt rá eset, hogy a minisztériumnak újabb körlevélben nyomatékosan hangsúlyoznia kellett, hogy előző körlevele csak ajánlás volt, azt nem kell mindenütt feltétlenül megvalósítani. (Művelődési Közlöny, 1974. 13. sz. közlemény.)

[20] Az 1002/1982. (I. 16.) sz. MT. határozat helyesen azt az álláspontot fogadta el, hogy az iránymutatás minden formája csak *ajánló jellegű* lehet. Az itt kifejtett álláspontomtól eltérően rendelkezik a szabványokról és a műszaki-technikai normákról, amelyeket kötelező irányelvekben (közleményekben) is megjelentethetnek.

Karrier-rendszer a közigazgatásban

1. A közigazgatás korszerűsítésének, hatékonyabbá tételének eszközeit, módozatait keresők két nagy táborra oszthatók. Az elsőbe tartoznak mindazok, akik szerint a közigazgatás eredménytelenségét az irányítási módszerek tökéletlensége, a szervezet felépítésének hibái okozzák. A hatáskörök rossz telepítése, a funkciók ellátásának koordinálatlansága eredményezi a szervezet túlburjánzását, s a vezetés energiájának nagy részét a belső összhang megteremtésének véget nem érő munkája köti le. Ezt a nézetet az igazgatástudomány klasszikusai formálták meg először, hogy nem minden hatás nélkül azt láthatjuk napjaink gyakorlatából, amely előszeretettel von össze és darabol szét minisztériumokat, helyi szerveket, szervezeti egységeket a korszerűsítés boldog reményében szerte a világon.

A másik tábor ezzel szemben azt a meggyőződését hangoztatja, hogy a szervezeti kapcsolatok átrendezése, a funkciók, hatáskörök koncentrálása, vagy éppen decentralizálása csak tüneti kezelés, amely átmenetileg javíthatja a munka hatékonyságát, de mivel nem érinti a közigazgatás lényegét, hosszú távon nem eredményez döntő változást. Nem, mert ez csak a *személyi állomány* képzettségének megjavításával, a közigazgatásban dolgozók átcsoportosításával, vagy éppen kicserélésével érhető el. Ezt az álláspontot az emberi tényezők jelentőségét feltáró kutatások erősítették meg, eredete azonban az államvezetés normáit és tapasztalatait feljegyző első írásbeli dokumentumokig visszavezethető.

Könnyű lenne a vitát azzal a kétségkívül bölcsnek tűnő szentenciával lezárni, hogy az üdvözítő módszer a két álláspont javaslatainak egybekapcsolása. Ez az álláspont azért lenne elfogadhatatlan, mert egyenlőségjelet tenne eltérő értékű és súlyú tényezők közé. A személyi állomány képzettsége, megbízhatósága, rátermettsége, rugalmassága ugyanis közömbösíti, vagy közömbösítheti a rossz szervezeti struktúra hátrányait. Ezzel szemben az igazgatástudo-

mány legkorszerűbb elvein felépülő szervezet, megtervezett munkafolyamat egyetlen remélt előnyével sem tud élni a képzetlen, dilettáns, felkészületlen apparátus. A közigazgatás színvonalának tartós emelése ezért mindenekelőtt a személyi állomány problémáinak megoldását igényli, csak ezt követően számolhatunk a szervezeti intézkedések hatékonyságnövelő következményeivel. Közismert azonban az a tény is, hogy az emberi tényező megjavítása munka- és időigényes, csak hosszabb időszakon át folyó tervszerű munkával érhető el. Nem véletlen tehát, hogy az állandóan megújulni kényszerülő közigazgatás mindenütt a világon a könnyebb megoldást, a szervezeti konstrukciók felcserélését választja.

A szocializmus társadalomelmélete az emberi kapcsolatok jelentőségét kezdettől fogva hangsúlyozta. A káderpolitika mint a vezetők, a vezetői utánpótlás kiválasztási, előreléptetési, minősítési koncepciójának kerete helyet kapott a különböző politikai dokumentumokban, annak jelzéseként, hogy a társadalmi, gazdasági feladatok megoldásában az emberi tényező szerepe kiemelkedő. Ami azonban a közigazgatás személyi állományának megítélését illeti, hosszú időn keresztül alapvető kérdések megvalósításával is adós maradt.

Mindenekelőtt sokáig nem adott választ arra, hogy *szükség lesz-e* egyáltalán *professzionalizálódott közigazgatási szakemberállományra?* Lenin az „Állam és forradalom" c. művében kifejezetten úgy foglal állást, hogy nem, mivel a közigazgatás feladatköre a szocializmusban leegyszerűsödik a nyilvántartás és a felügyelet egyszerű műveletére. A leegyszerűsödött feladatok ellátására minden állampolgár képes lesz, s így a közigazgatási szakemberállomány, mint hivatásos állami feladatvégrehajtó munkavállalói réteg fokozatosan megszűnik. Ez a koncepció, hogy ti. a dolgozók maguk igazgatnak, messze meghaladja a képviseleti demokrácia burzsoá felfogását, amelyben az állampolgárok részvétele az állami ügyek intézésében pusztán a képviselők megválasztására korlátozódott. A koncepció alapjául szolgáló feltételezés, az állami feladatok leegyszerűsödése azonban nem valósult meg, ellenkezőleg, az állami feladatok hallatlan mértékben megnövekedtek, minőségileg bonyolultabbá váltak. Ezért a szakértők tömeges alkalmazására került sor a közigazgatásban, annak rejtett elismeréseként, hogy a közigazgatási feladatok laikus elemekkel nem láthatók el. A nyilvántartás, amelyet a „leegyszerűsödött" szocialista közigazgatás egyik fő funkcióként megőrzött volna, a legkevésbé bírná el napjainkban a laikus elemeket, s feladatot éppen a legspeciálisabban képzett számítástechnikai, információelméleti szakemberréteg látja el.

S bár a közigazgatás személyi állománya a szocializmus fejlődésével egyre inkább professzionalizálódott és létszáma is megállíthatatlanul növekedett, az elmélet sokáig nem adott magyarázatot erre a jelenségre, a klasszikusok koncepciójához tapadva értetlenséggel kezelte azt, sőt — a létszámnövekedést — némi megbotránkozással.

Bizonytalan a személyi állomány *társadalmi szerepének* megítélése. Az elméleti munkák[1] még ma is inkább e réteg mozgásterének korlátozását, visszafogásának szükségességét hangoztatják: a közigazgatási dolgozók nem élvezhetnek semmiféle gazdasági, politikai kiváltságot; fizetésük nem lehet magasabb a munkásokénál; munkaviszonyuk szabályai nem különbözhetnek a munkatörvénykönyv általános szabályaitól stb. A társadalmi pozíció negatív jellemzése, a deffenzív szemléletmód szinte minden kérdés kidolgozásában megfigyelhető. Ennek következményeképp máig *nem fogalmazódott meg* a szocialista országokban *pozitív tartalmú komplex közigazgatási* személyzeti politika. A tudományos kutatások színvonalának elmaradottsága tükröződik pl. abban, hogy hosszú éveken keresztül — s még most is egészen újkeletű tanulmányokban — állam- és jogtudományi munkákban akörül folyt a vita, hogy a munkajog avagy az államigazgatási jog kötelessége-e az államigazgatási dolgozók munkaügyi kérdéseivel foglalkozni?

A szocialista közigazgatási irodalom hosszú időn keresztül negligálta a személyzeti politika tanulmányozását. Tette ezt még akkor is, ha ezáltal a közigazgatás hatékonyságát, színvonalát lerontotta, társadalmi presztízsét csökkentette. Ma már szinte érthetetlen pl. az a félelem, amely a közigazgatási apparátus sajátos körülményeinek reális szembenézésével szemben kialakult. Annak a demokratikus elvnek az érvényesülése, hogy a közigazgatási dolgozó semmiféle privilégiumot nem élvezhet, nem jelenthette annak tagadását, hogy sajátos helyet foglal el a társadalmi munkamegosztás kialakult rendjében, hogy munkája legszorosabban tapad az állam funkcionálásához, illetve pontosabban éppen ő általa funkcionál az állam, hogy mint a közérdekű feladatok végrehajtója sajátos védettséget élvez stb. stb. Az is igaz persze, hogy a közigazgatás gyakorlata sem fordított sok gondot hosszú időn keresztül az igazgatási szakemberek képzésére, kiválasztásának, karrierjének tudatos megtervezésére. Hazánkban áttörést egy eddig nem kellően értékelt tanulmánygyűjtemény[2] közreadása jelentette, amely jogi, közgazdasági, szociológiai és pszichológiai megközelítésben, tehát komplex módon, tényvizsgálatok eredményeire támaszkodva dolgozta fel a magyar közigazgatási személyzeti politika né-

[1] Lásd pl.: Szluzsascsij szovjetszkogo goszudarsztvennogo apparata. Juridicseszkaja literatura, Moszkva, 1970. 16. és köv. oldalak; Jerzy *Starosciak:* Situation de la fonction publique dans les Etats socialistes. Le function publique. Szerk. Louis Fongére, Institut international des Sciences adminisztratives, Bruxelles, 1966. 115. és köv old.

[2] A közigazgatás személyi állománya. Szerk.: Fonyó Gyula. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 479 oldal.

hány területét. E kötetben olvashat magyar érdeklődő először részletesen a közigazgatási személyzeti politika két nagy modelljéről, a nyitott és zárt rendszerről, s kap elemzést arról, hogy miként közelít személyzeti politikánk a zárt, illetve zártabb modellhez.[3]

2. Tanulmányomban a nyitott és zárt rendszer problémaköréhez kapcsolódva, e rendszerek előnyeit és hátrányait ismertetve, azt próbálom érzékeltetni, hogy jelenleg hazánkban a karrierrendszerre, vagyis a zártabb modellre való még céltudatosabb törekvés eredményezheti a közigazgatás személyi állományának minőségi feljavítását, teljesítményre-orientált apparátus kialakulását.

A nyitott személyzeti rendszer kereskedelmi modellen alapul: a munkáltató egyszerű munkaadó, a munkavállaló egyszerű alkalmazott, a munkaviszony ugyanolyan tartalmú, mint bármely vállalatnál. A fizetés megegyezés szerinti, egyik fél sem vállal kötelezettséget a munkaviszony huzamosabb fenntartására, amely egyébként szerződéssel jön létre. Ez a megoldás elvileg számos előnyt ígér: mindenekelőtt rugalmas létszámgazdálkodást. Mivel meghatározott feladat ellátására alkalmaznak mindenkit, a feladat teljesítésével az állomány természetes módon, társadalmi feszültség előidézése nélkül lecsökken.

A közigazgatás szabadon választhat a jelöltek közül, képesítési előírások nincsenek, nem is lenne értelmük, hiszen a teljesítmény számít. Még egy nem lebecsülhető előnye a nyitott rendszernek: a képzés teljes egészében a már működő felsőoktatási intézményekre hárul, a közigazgatásnak nem feladata a szakemberképzés megszervezése. *Hátránya* a nyitott rendszernek csak egy van, de ez annál számottevőbb: nem jön létre képzett, az ügyek intézését gyorsan és szakszerűen végző, munkáját hivatásként felfogó igazgatási réteg, a gyakran cserélődő személyi állomány a kelleténél jobban ki van téve a politikai személyiségek és koncepciók változásainak.

A kereskedelmi modellnek az Egyesült Államokban voltak és vannak erős hagyományai, a koncepció tisztán azonban lassan már egy évszázada nem érvényesül; az igazgatási szakértelmet kívánó állásokat képesítési előírások teljesítésével lehet betölteni, a munkaviszony sajátosságait a közszolgálati statutumok rögzítik stb. A szocialista országok sohasem a kereskedelmi modellhez igazodóan alakították személyzetpolitikai rendszerüket, bár megoldásaik formailag hasonlók voltak az ott alkalmazottakhoz: a munkaviszony szabályozásában nincs semmi specifikus, a munkaviszony tartós fenntartása nem cél, képesítési előírások hiányoznak stb. stb. A kereskedelmi modell alkalmazásának mellőzhetetlen előfeltétele ugyanis, hogy a közigazgatás és az állampolgárok, valamint szervezeteik viszonyát a teljes egyenjogúság jellemezze, a közigazgatásnak ne legyen e viszonyban kivételezett helyzete azzal az indoklással, hogy a köz érdekét képviseli. Ne alakuljon ki olyan jogág, amely ezen a prerogatíván alapszik: az államigazgatási jog. A szocialista államépítés 1930-ig tartó ingadozás után olyan konstrukciót alakít ki, amelyben az államigazgatást előjogokkal ruházza fel, ebben a tekintetben az európai tradíciókat követi, amelynek végső konklúziója az államigazgatási jog szükségének felismerése. A nyitott rendszer egyes megoldásainak alkalmazása a szocialista országokban részben abból a bizonytalanságból fakadt, amelyet a hivatásos igazgatási réteg jövőjével szemben éreztek. Részben egy eddig nem kellően vizsgált, ezért csak feltételesen megemlített okból, az egységes munkajog, munkatörvénykönyv kialakulásából. A munkajog kialakulásának területe ugyanis a közigazgatás, a közszolgálati statutumok voltak világszerte mintái a munkajog szabályozásának. A termelési eszközök társadalmasítása után a szocialista országokban, történelmileg először a Szovjetunióban, a dolgozók óriási többsége kvázi közszolgálati dolgozóvá vált, munkaviszonyukra a statutumok szabályait terjesztették ki. A közszolgálati dolgozók munkaviszonyának specifikumainak keresése helyett tehát sokkal inkább a vállalati dolgozók munkaviszonyának sajátosságait kellene felkutatni ezekben az általános jelleggel megfogalmazott törvényekben.

A zárt személyzeti rendszer modelljét a nagy igazgatási tradíciójú *katonaságtól* kölcsönzi. A katonai mintára utal mindenekelőtt a munkaviszony keletkezésének formája — a kinevezés. Ebben már sok minden tükröződik, a közigazgatási szerv felsőbbsége a munkavállalóval szemben, de nemcsak a pozíció fölénye, hanem az ebből származó kötelesség terhe is: a kinevező szerv gondoskodni köteles a kötelékébe felvett személy egész további életútjáról. A zárt rendszernek két döntő eleme van, mind a kettő az előbbiekből fakad: a közszolgálati *statutum,* vagyis a közigazgatási dolgozó sajátos munkaviszonyát, plusz jogait és plusz kötelességeit, felelősségét kifejező szabályzat; a munkaviszonynak szolgálatként való felfogása, ami azt jelenti, hogy a közigazgatásban alkalmazott személy, amennyiben eleget tesz a szervezet által támasztott követelményeknek, garantáltan előrelép, szakmájában *karriert* fut be. Az elkötelezés mindkét oldalról — akárcsak a fegyveres testületeknél — egy életre szól, s az életútban semmi nincs a véletlenre bízva, gondosan megtervezett a képzés, a továbbképzés, az illetmény növelése, a mobilitás stb. A zárt rendszerben a közigazgatási dolgozó akkor is állományban marad, ha a szervezet, ahol dolgozik, a funkció, amit ellát megszűnik, ezzel szemben nem hagyhatja el tetszés szerint munkahelyét. A zárt rendszer előnyei közé a magasfokú szakértelem, az elhivatottság, a pályaszeretet kiala-

[3] *Szamel* Lajos: Az államigazgatási dolgozók fogalma és jogállásuk szabályozása. In: A közigazgatási személyi állománya. 20—28. old.

kulása tartozik. Hátránya az, hogy a személyzeti feladatok megsokszorozódnak, s ami ennél is nagyobb jelentőségű, az ilyen munkaköri atmoszférában tevékenykedő funkcionárius az erős védettség miatt elkényelmesedhet, elvesztheti érzékét az új iránt, s általában nem kedveli a hatékonyság kritériumainak érvényesülését. Ami miatt a vele szemben gyakorolt főnöki irányítást erősíteni, az ellenőrzés, számonkérés gyakoriságát növelni kell.

Alapvetően zárt rendszer funkcionál Európa csaknem mindegyik országában, s a nyitott rendszert alkalmazó államokban is — amint már jeleztem — a zárt rendszer egyes megnyilvánulásai egyre nagyobb mértékben terjednek el. A szocialista országokban is ez a fejlődés iránya, ismét anélkül azonban, hogy ezt — Szamel Lajos tanulmánya erős kivétel — akár a tudomány is jelezné. Hazánkban különösen jelentős lépéseket tettünk a zárt rendszer kiépítése felé: a közigazgatási dolgozók munkaviszonyára vonatkozóan jelentős a speciális szabályozás mértéke, a képesítési előírásoknak teljes rendszere épült ki, az igazgatási szakemberképzésnek külön felsőoktatási intézménye jött létre stb. S bár igaz, hogy teljesen nyílt, vagy zárt rendszer a világ egyetlen országában sincs, mégis vannak olyan társadalmi szituációk, amikor valamely tényező változása szükségképpen csak meghatározott, vagy a nyílt, vagy a zárt rendszer irányába történő kényszerlépést igényel. Magyarországon most ilyen szituációhoz értünk, ezért érzem indokoltnak a helyzet ismertetését, s a megoldás néhány variációjának vázolását.

A zárt rendszerből a közszolgálati statutum elhagyható, mivel a munkajog szabályai ma már a világon mindenhol erős közeledést mutatnak, a nálunk alkalmazott megoldást kielégítőnek tartom. A karrier-rendszer hiánya azonban egész személyzeti politikánk hatékonyságát, sikerességét veszélyezteti.

A közigazgatási pályafutás megtervezésének szükségességére, vagyis a karrier-rendszer szélesebb körű alkalmazására több oknál fogva is szükség van. Elsőként a *minőségi fejlesztés* szempontjának előtérbe kerülését említem meg. A magyar közigazgatás személyi állományának létszáma nem fog növekedni az elkövetkező évtizedekben,[4] a közigazgatás feladatai nem fognak csökkeni, még egy esetleg végrehajtott profiltisztítás után sem, a megoldásra váró feladatok azonban nagyságrenddel bonyolultabbak lesznek a maiaknál. A magyar közigazgatás személyi állományának vezető rétege az idő múlása miatt elkerülhetetlen generáció-váltás miatt kicserélődik. A mai jellemző típust — gyári, mezőgazdasági munkásként, alkalmazottként fiatalon néhány évet munkában töltött, onnan a párt vagy a közigazgatás apparátusába kiemelték, tanulmányait munka mellett folytatta, fejezte be —, amely számára a közigazgatás vezető posztjának elnyerése lett, légyen ez abban az időben akár csak községi szintű is, karriert jelentett, felváltja a mai típus. Erre az jellemző, hogy befejezett egyetemi, főiskolai tanulmányok után kezd el dolgozni, munkája mellett tudományos fokozat megszerzésére törekszik, tanulmányokat ír, s mivel számos területen gyümölcsöztethető képzettséggel rendelkezik, a legkevésbé sem tekinti önmagában karriernek a közigazgatásba való bejutást. A minőségileg megváltozott feladatok ellátására pedig — csakúgy mint mindenütt a világon — a társadalom legképzettebb egyedei alkalmasak. Szocialista társadalmunk továbbépítésének sikere azon is múlik, hogy sikerül-e ezek számára vonzóvá tenni közigazgatásunkat.

Az okok között említem meg a *megtartás* szükségességét. Közismert, hogy közigazgatásunk személyi állományában immár évtizedek óta a kívánatosnál nagyobb a fluktuáció. A fluktuáció különösen diplomás szakemberek körében magas,[5] vagyis abban a rétegben, amelynek közigazgatási állományban való tartásához ismét csak fontos társadalmi érdek fűződik. Jelenlegi rendszerünkben — mivel az előrejutás, a vezetővé válás, a fizetésemelés lehetősége szabályozatlan — a „karrier" főként a munkahelyek közötti mozgással érhető el. A fizetési adatok elemzése azt mutatja, hogy a közigazgatásban hosszabb ideje megszakítás nélkül dolgozók fizetése lényegesen alacsonyabb, mint azoké, akik gyakran változtatnak munkahelyet.[6] Ez sajnos erős kontraszelekciót eredményez, eleve meggátolja, hogy kialakuljon az a mély hivatástudat, amely a közigazgatásban, a társadalom érdekeinek szolgálatában nélkülözhetetlen.

Végül — anélkül, hogy az összes okot számba venném — a legújabb fejleményre utalnék: az *Államigazgatási Főiskola* létrejöttére. E főiskola olyan igazgatási szakembereket képez, akik rendelkeznek a közigazgatásban szükséges jogi, gazdasági és szervezési ismeretekkel, akik ilyeténformán a legalkalmasabbak arra, hogy a *generalista* — vagyis a szűk területre szakosodott szakemberrel szemben az igazgatás egészében alkalmazható, igazgatási munkára profilizálódott — funkciót betöltse. Sajátos képzettségénél fogva ez a réteg csak a közigazgatáshoz ért, csak ott futhat be karriert — ha ezt megtervezik számára. Ha nem, ez a réteg sem fogja helyét a közigazgatásban megtalálni.

3. A karrier azt jelenti, hogy a közigazgatási alkalmazott, amennyiben munkáját jól vég-

[4] *Lőkkös János:* A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönző rendszere. In: A közigazgatás személyi állománya. 171. és köv. old.

[5] Vö.: *Csollák Gábor:* A tanácsi személyzeti munka és a továbbképzés helyzete, feladatai. Állam és Igazgatás, 1978. 12. sz. 1105—1106. old.

[6] Lásd *Kulcsár László:* Az államigazgatási dolgozók személyi állományának és anyagi-erkölcsi ösztönző rendszerének szociológiai vizsgálata. In: A közigazgatás személyi állománya. i. m. 248. old.

zi, gondoskodik — akár szervezett továbbképzés keretében, akár egyéni tanulással — ismeretei felfrissítéséről, gazdagításáról az idő múlásával a hivatali ranglétrán egyre magasabbra emelkedik, egyre felelősségteljesebb, s egyre jobban fizetett állást tölt be. Gyakorlatunk tudatos rendezés nélkül, félig spontán módon a karrier-rendszer irányába fejlődik. Karrier-rendszerről mégsem beszélhetünk, ennek lényegéhez az is hozzátartozik, hogy a karrier előre *megtervezett*, s a főnökök, egyéb vezetők jó- vagy rosszindulatától, diszkréciójától jórészt *független* legyen. A karrier — amennyiben az alkalmazott a feltételeket teljesíti — nem alku, mérlegelés tárgya, nem csupán lehetőség (nálunk ma még csak ez), hanem kétségbevonhatatlan jogosultság.

A pályafutás megtervezése, részletezése a jelenleginél jóval nagyobb feladatot ró a *személyzeti igazgatásra,* ezért mindenekelőtt az igazgatás eme szektorának színvonalát kell jelentős mértékben megemelni. A karrier-rendszerben ugyanis a közigazgatási dolgozók *mobilitásának* sokkal intenzívebbnek és tudatosabbnak kellene lennie a jelenleginél: a mobilitás térbeli és az időbeli formáját illetően egyaránt.

A *térbeli mobilitás* célja a közigazgatás dolgozóival a közigazgatás minden szintjének, minden ágazatának megismertetése abból kiindulva, hogy szűk látókörűvé válik az, aki egész életében egy helyen végzi munkáját, s mindig ugyanazt a tevékenységet látja el. A nagy igazgatási tradícióval rendelkező szervek (hadsereg, egyház, posta) alkalmazzák a térbeli mobilitást, s tapasztalatok igazolják, hogy az igazán sikeres vezetők azok köréből kerülnek ki, akik ismerik a szervezetben folyó munka minden elemét, a legalacsonyabb beosztásban és a magasabb beosztásban egyaránt, s ugyanannak a tevékenységnek az ellátását az ország különböző részeiben próbálták ki. A térbeli mobilitásnak az utóbbi része okozza a legtöbb problémát világszerte. Favorizált helyről (nálunk pl. Budapestről) általában nem mozdulnak szívesen defavorizált helyekre. Magyarországon a lakásprobléma további akadályokat gördít a tervszerű és tömeges méretű területi áthelyezések érvényesülése elé, ezért többnyire csak magasabb vezetői szinten érvényesül ez a gyakorlat. Pedig nagy igazgatási kultúrájú országokban — lásd Angliát — a *továbbképzésnek* a legfőbb formája a más grófságba, városba való áthelyezés, ahol a hivatali főnök, a városvezetés sajátos irányítási módszereket alkalmaz, sajátos igazgatási gyakorlatot alakított ki, ahol tehát új szakmai fogásokat, vezetési ismereteket lehet elsajátítani.

Az áthelyezéseknek is van természetesen optimuma, jogos érdek fűződik ahhoz, hogy meghatározott koron túl, meghatározott családi körülmények mellett stb., a beosztás stabilizálódjék.

Ilyenfajta területi mobilizáció megvalósítása hazánkban jelenleg több akadályba ütközik. Mindenekelőtt hiányzik az a központi államigazgatási szerv, amely a közigazgatási dolgozók személyzeti politikájával, s csak azzal foglalkozna. Egyedül ilyen szerv lenne képes a megyék közötti, a megyék és minisztériumok közötti területi mobilitás megszervezésére. Ennek hiányában a mobilitás csak a vezetőkre korlátozódik, az ügyintézők esetében megáll a megyék határánál, vagy teljes spontaenitás érvényesül.

4. Az *időbeli mobilitás* az előzőnél is összetettebb gondokat vet fel.[7] A pályafutás ugyanis hosszabb időtartam alatt zajlik le, s ha a folyamatos előrehaladást a szó szoros értelmében valósítanánk meg, azt eredményezné, hogy a legmagasabb beosztásokba a legidősebbek kerülnének. Ez a közigazgatási posztok némelyikénél elfogadható, a többségénél azonban nem. Az ideális vezető alkotóképessége teljében van, túl a tapasztalatszerzés kezdeti időszakán, életkora következésképp 35—50 év közötti. A gyakorlat azt bizonyítja világszerte, hogy a legjobb fizikai és pszichikai állapotban levők a dinamikus, invenciózus, a változásra érzékeny, s ahhoz alkalmazkodni tudó személyek általában nem azok közül kerülnek ki, akik karrierjük befejezése előtt, tehát nyugdíjkorhoz közel állnak. Többek meggyőződéssel állítják, hogy a gazdaság, a vállalat belső igazgatása azért dinamikusabb, hatékonyabb, mert a vezetők cseréje időben történik meg, a karrier fejlődésvonala eltérő.[8] Míg a közigazgatásban lineáris, a gazdasági életben a karrier vonala kezdetben gyorsan emelkedik, ezután megáll, majd szükségképpen visszaesik. Ez a logikailag vitathatatlanul ésszerű pályafutás természetesen az érintettekben a pályafutás végén kedvezőtlen hatást vált ki. Senki sem adja fel önként és szívesen nehezen kivívott magas funkcióját. Erre — a társadalmi érdek sérelme nélkül — feltétlenül tekintettel kell lenni, s a társadalomvezetés gyakorlata szerte a világon olyan megoldást alakított ki, amelyben a még társadalmilag nélkülözhetetlen, tapasztalt munkaerő továbbra is pozicionált funkcióban, korábbi fizetését megőrizve folytatja tevékenységét. Az új funkció azonban más kvalitásokat kíván mint a korábbi, éppen olyanokat, amilyenekkel az ennek ellátásával megbízott személy rendelkezik: széles körű emberismeret, gazdag szakmai tapasztalat, meggondoltság, az egyedinek biztos különválasztása az általánostól, az elfogultságon, részrehajláson való felemelkedés stb. Ezek a posztok a felügyelet, ellenőrzés, a tanácsadás szerveinél találhatók meg többnyire.

Tudatosan megtervezett pályafutás esetén — társadalmi, gazdasági válságokat, rendkívüli

[7] Lásd erről részletesen Francois *Gazier:* La fonction publique dans le monde. Cujás, Paris, 1972. 139. és köv old.

[8] Ld. pl.: Marcel *Piquemel:* Le fonctionnaire. Berger-Levrault, Paris, 1973. 199. és köv old.

helyzeteket kivéve — nem fordulhat elő, hogy ötven, ötvenöt évet alig betöltött, vagy be sem töltött, társadalmilag még valóban hosszú ideig hasznos munka végzésére alkalmas közszolgálati dolgozók önérzetükben mélységesen megbántva nyugdíjba menjenek. A karrier-rendszer ugyanis nem csak az elérhető csúcsokat tervezi meg, vagyis *nemcsak a karrier felmenő, hanem annak lemenő ágát is,* illetve az elkerülhetetlen, de presztízsveszteség nélküli funkcióváltást. Ezáltal természetessé változtatja a ma sok egyéni konfliktust okozó, brutálisnak vélt és érzett, pedig csak az életkor, a teljesítmény és a képességek változásait nyomon követő személyzeti politika intézkedéseit.

A fentiekben a karriert optimális megvalósítási formájában írtuk le, a csúcsot magas vezető beosztásnak feltételezve. A karrier-rendszer *sem biztosíthatja* azonban, hogy mindenki vezetővé váljon, *a hangsúly* nem is ezen van, hanem az *előrehaladáson.* Ennek — némileg leegyszerűsítve a számba vehető utakat — *három fő formája* lehetséges.

Az elsődleges és a legtermészetesebb *előrehaladás a bérezésben,* vagyis a fizetésemelés automatikus biztosítása. Ez nemcsak a karrier-rendszernek, hanem minden munkaviszonynak sajátja, a karrier-rendszerben azonban garantált. Előfordul, hogy magasabb beosztásba nem kerül egész pályafutása során az alkalmazott. Hűségét azonban ebben az esetben is jutalmazzák, 2—5 évenként, pusztán az idő múlásával, alanyi jogot szerez fizetésének növelésére. Ez a rendszer nálunk is érvényesül, ebben az ún. anszienitás, vagyis a kor, a hosszú munkaviszony játsza egyedül a motiváló szerepet. Jelentősége, amikor az évi 4—5%-os illetménynövelést az állam a költségvetési szervek számára az árak növekedésének ellensúlyozására biztosítja, erősen háttérbe szorul.[9]

Bár a bérezési rendszerünk az idő múlását honorálja, a fizetési osztályok rendszere erre (s a képzettségre) épül, az alsó határ esetén a fizetés felemelése kötelező, mégis a felmérések azt bizonyítják, hogy a bérezési gyakorlat nincs tekintettel az anszienitásra, az új belépőknek és a többszöri munkahely változtatóknak kedvez. Megdöbbentő, hogy aki azonos beosztásban 16 éve, vagy ennél több ideje dolgozik egy helyen, az államigazgatásban kevesebbet keres annál, aki csak egy éve alkalmazottja az államigazgatásnak.[10] Egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy ez a gyakorlat a fluktuációt segíti, s állandó, kedvezőnek nem értékelhető mozgásra kényszeríti az államigazgatás dolgozóit.[11]

Az előrehaladás, a karrier másik módozata a *beosztásban,* illetve a magasabb beosztás elérésével realizálódik. A több tapasztalatra szert tett, az elméleti ismereteit gazdagító alkalmazott egyre felelősségteljesebb munkát kap, nagyobb önálló döntési jogkört, esetleg több beosztottat, s ami ezzel jár: magasabb fizetést. Amint már arra utaltam, ezt a lehetőséget jelenlegi személyzeti politikánk is biztosítja. A probléma abból adódik, hogy a beosztásban történő előremenetelben is a kelleténél sokkal erősebb a felettes *diszkrecionális* joga. Ami általában a személyzeti munkánk hiányosságából adódik, a minősítési rendszer túlságosan szubjektív formájából, a követelmények pontos meghatározásának, a munkateljesítmény rendszeres ellenőrzésének és nyilvántartásának hiányából stb. stb. Hangsúlyozzuk mégegyszer, hogy az előrehaladás még ebben az esetben sem vezetővé válás jogosultságát jelenti. Ezt nem is jelentheti, hiszen az olyan piramis-szerűen felépült szervezetben, mint a közigazgatás, ahol a vezetés többnyire egyszemélyi, s a beosztottak száma a piramis alsó lapjához közeledve egyre növekszik, elképzelhetetlen, hogy mindenki vezetővé váljék. Még a tanácselnök-helyettesekből is — feltételezve, hogy karrier-rendszer érvényesül — csak az egyik lehet az elnöki poszt megüresedése esetén elnök, s eleve kizárt, hogy a hierarchia alsó szintjén dolgozók mindegyikéből vezető legyen. A beosztásban enélkül is lehet előrehaladni. A leginkább kidolgozott karrier-pályát az ún. henger alakú szervezetekben találjuk, amelyekre az jellemző, hogy a hierarchikus kapcsolatok lazák, ugyanannyian dolgoznak a pálya csúcsain, mint a talpazaton. Az a fogalmazó, akit a bíróságra kineveznek, biztos lehet benne, hogy a szakmai vizsga letétele, több évi szakmai gyakorlat megszerzése után bíró lesz, ezt követően pedig tanácsvezető bíró. A közigazgatásban ilyen pálya általában kevés van, a miénkben meg éppenséggel nincs, ezért világszerte a széles körű, differenciált beosztási, cím, vagy rangtáblázat kidolgozásával és érvényesítésével biztosítják az előrehaladást.[12] Sajnos — ez ma már szinte akut probléma — nagyon lassan jutunk el annak az igénynek a megvalósításáig, hogy az érdemi ügyintézői kar besorolási táblázata szélesebb körű legyen. Elkedvetlenítő minden fiatal számára, ha az előadói beosztásból a karrier csúcsa a főelőadói lehet csupán, márpedig nálunk ez a helyzet az esetek többségében. Az előrehaladás lépcsőfokait tehát feltétlenül növelni kellene, úgy kalkulálva, hogy a karrier-pálya 30—35 éves periódust foghat át, s ennek mindegyik 3.—4. évében szükséges egy emelkedő lépcsőfokot beiktatni. Amit — a félreértések elkerülése végett ismét hangsúlyozzuk — nem mindenki jár meg, de megjárhat, s ha a lépcsőfokokhoz pontosan kidolgozott követelményeknek (pl.: középfokú, majd felsőfokú is-

[9] *Csáki* László: A tanácsi vezetők és ügyintézők képzettsége és fluktuációjának jellemzői. In: A közigazgatás személyi állománya, i. m. 155. old.

[10] *Kulcsár* László: i. m. 272—273. old.

[11] Lásd *Bánáti* Ferenc: A fizetések alakulását befolyásoló tényezők. In: A közigazgatás személyi állománya, i. m. 331. old.

[12] Részletesen lásd: La fontion publique, i. m. 153. és köv. old.

kolai végzettség megszerzése, szakvizsga letétele, pontosan megnevezett tanfolyamon való részvétel, nyelvvizsga letétele, másod-diploma megszerzése, néhány éves külföldi szolgálat, tudományos tevékenység végzése stb. stb.) eleget tesz, jogot szerez az előrelépéshez. Karriert természetesen a *közigazgatásban,* s nem meghatározott szervében — pl. Debrecen városi tanács — lehet befutni. Elő fordulhat, elő is fordul, hogy egy szervnek túl sok ambiciózus alkalmazottja van, s ezek egymás karrierjét visszafoghatják, lassíthatják. Máshol pedig égető szükség lenne képzett szakemberekre. Ilyen. esetekben a területi mobilizáció segít, amelynek irányítására — amint arról szó volt — csak központi szerv képes.

5. A karriernek van végül egy *harmadik módozata* is, amely tulajdonképpen a leglátványosabb formája az előrehaladásnak, amelynek fényében az előzőkről el szoktak feledkezni, pedig azok jelentősége semmivel sem marad el e harmadik módozat mögött. Itt már nem egyszerű előrehaladásról van szó, hanem felfele irányuló előrehaladásról: a községi apparátusból a járásiba, a városiból a megyeibe, a megyeiből az országos szervekhez való kerülésről egyrészt, az ügyvitelt ellátó kategóriából az ügyintézőibe, az ügyintézőiből a vezetőibe kerüléséről, másrészt. A karriernek ez a formája már természetesen teljes mértékben a felettes szerv, vagy szervek mérlegelésétől függ. A mérlegelés azonban sohasem lehet kötetlen, a teljesítménytől független. Ezen a szinten a kiválasztásnál nagy szerepet játszik a *pályázati* rendszer, s a *versenyvizsga,* mint a legalkalmasabb pályázó kiválasztásának eszköze.

Annak ellenére, hogy az MSZMP Központi Bizottsága a kádermunkáról szóló határozatában 1973-ban állást foglalt a pályázati rendszer széles körű alkalmazásáról a szakigazgatásban, a pályázati rendszer nehezen hódít tért. Pedig számos előnnyel járna alkalmazása: a pályázat meghirdetésével köztudottá válna, hogy a köz érdekében tevékenykedő közigazgatási szervben valamely vezetői, vagy ügyintézői állás megüresedett. A közigazgatás demokratizmusát növelendő a világ számos országában a lakosság közvetlen választja a közigazgatás alkalmazottainak egyrészét, ez volt Lenin koncepciója is a szocialista közigazgatás személyi állományának ellenőrzöttségéről. Úgy tűnik, hogy a közigazgatás csúcsain tevékenykedőket kivéve a választás jelentősége formális lenne csupán, a lakosság tájékoztatásnak igénye azonban megköveteli a funkciók megüresedésének, a pályázat kihirdetésének és a pályázat eredményének közlését. A szakmai igényesség növelésének szempontjából is előnyös a pályázati rendszer: bővül a választási lehetőség, nemcsak az adott szervezet belső állományából, hanem területi, vagy éppen országos dimenzió alapján lehetne a feladat ellátására legalkalmasabb személyt megtalálni. S végül, harmadjára, a pályázati rendszer jó az ambiciózus közigazgatási dolgozó számára is, a lehetőségekről tudomást szerezve meggyorsíthatja karrierjét.

A pályázat azonban — jól tudjuk más területek tapasztalatából — önmagában semmit sem ér, ha a *rendszere* nincs pontosan kidolgozva. A pályázók képességéről mindenekelőtt objektív képet kellene nyerni, s az ma még általában hiányzik. A pályázatok elbírálása ugyanis rövid általános jellegű beszélgetés, a benyújtott iratok, esetleg kiegészítő — de szintén szubjektív értékű — információ beszerzése alapján történik. (Ha nem éppen teljesen formális a pályázat, mivel a kiválasztás már a pályázat kiírása előtt megtörtént.) A képességeket azonban — éppen a legfontosabb posztok várományosai tekintetében — nem vizsgálják, nem győződnek meg az alkalmazók arról, hogy a pályázó pl. tud-e helyesen írni, ismeri-e az eljárás szabályait, képes-e bonyolult és kevésbé bonyolult jogeset megoldására, mérlegbeszámoló értékelésére stb. stb. Egyszóval a jelenlegi beszélgetéseket *vizsgává,* írásbeli és szóbeli vizsgává kellene átalakítani. Mindez azonban még mindig csak egyfajta garancia a képességek és készségek, a rátermettség objektívebb elbírálására, mert további is szükséges: olyan *bizottság,* amely teljesen elfogulatlan, amelyet nem köt a hivatal belső, titkos rokon- vagy ellenszenve, általában az indokolatlan partikuláris érdek.

Összegezve a közigazgatási karrier-rendszerről elmondottakat: olyan politikai-társadalmi körülmények között, amelyben a tehetség, a rátermettség, a képzettség szerepe a személyzeti politikában mindinkább meghatározóvá válik, a karrier-rendszer nyújtja — hátrányaival együtt is — a legjobb lehetőséget e célkitűzés megvalósítására. A karrier előremenetelt jelent, tehát a siker érzését kelti, megelégedettséget biztosít, vonzóvá teszi a munkakört. Még akkor is, ha az előremenetel csak *horizontálisan* megy végbe, a dolgozó egyre színvonalasabb és begyakoroltabb munkájáért garantáltan és ténylegesen több bért és magasabb besorolást, valamint az ezzel járó esetleges címeket kapja. A közigazgatás dolgozóinak zöme, mint mindenütt a világon, nálunk is a karriernek ezt a változatát teszi és teheti meg, éppen ezért a részletkérdések pontos kidolgozásának — amit mellőztem —, s az egész problémakör alapos elemzésének jelentősége alig becsülhető túl. Nem megoldott — talán sikerült érzékeltetni — az előremenetel látványosabb formájának, a *vertikális irányú* (ügyintézőből vezető, községi előadóból megyei előadó stb.) karriernek automatizált működése sem. Messze nem használjuk ki azokat a lehetőségeket, amelyek alapján valóban a legképzettebb, legrátermettebb alkalmazottak áramolhatnának a közigazgatás érdemi döntést hozó, irányítást végző funkcióiba.

A személyzeti politika tisztázatlansága miatt egészséges tendenciák negatív, elítélő értékelést kaphatnak. A szükségszerű, nélkülözhe-

tetlen mobilitás azonosul a valóban kellemetlen hatású fluktuációval, s ennélfogva harcunk nemcsak a fluktuáció, hanem minden munkahely-változtatás ellen folyik, nem részletezem milyen torzulást eredményezve.

6. A karrier-rendszer alkalmazásának nagyon lényeges hatása lenne a *személyzeti ügyek igazgatására:* azt a jelenleginél *centralizáltabbá* tenné. Az eddig elmondottak alapján is érzékelhető és érthető ez a következmény, néhány kiegészítő megjegyzés azonban még ide kívánkozik.

Személyzeti igazgatásunk két szinten teljesen kiépült, a harmadikon töredékekben. Az első *munkahelyi szint.* A tanácsok különböző szintű szerveiben, a központi helyi közigazgatási szervek mindegyikében megtalálható az a felelős személy, csoport, vagy osztály (főosztály), amely nem csupán a szó szoros értelmében vett igazgatási munkát végzi, hanem a személyzeti munka lényegét is ellátja: foglalkozik a dolgozók szakmai és mindennapi problémáival, biztatja őket a továbbtanulásra stb. A második — *minisztériumi* — szint általában az operatív jellegű kérdések *eldöntésének* színtere. Ez a szint már részt vesz a személyzeti politika kialakításában is, de nemcsak, sőt főként nem a közigazgatási személyzeti politika formálásának szándéka az elsődleges ezen a fokon, hanem a tárca irányítása alatt elhelyezkedő vállalatok, intézmények munkatársainak, dolgozóinak, beosztottainak és vezetőinek bérezésére, minősítésére, képzésére stb. vonatkozó elvek kidolgozása és elfogadtatása. A harmadik szint a *kormányzat* szintje, a szó tágabb értelmében. Ez a személyzeti politika megfogalmazásának és meghatározásának legmagasabb állami szintje, ahol a fő tevékenység a *koordináció.* Egybe kell hangolni a minisztériumok általános személyzeti politikáját, a politika jogszabályokban történő kifejezését, a beosztások, a fizetések egységes rendszerét, a képesítési követelmények, a továbbképzés rendjét. Ez a koordináció külön-külön végbemegy, a beosztások, a bérek tekintetében a Munkaügyi Minisztérium, illetve utódja, s a Pénzügyminisztérium; a jogi rendelkezés egysége tekintetében Munkaügyi Minisztérium (utódja), a tanácsi dolgozók továbbképzését illetően a Tanácsi Hivatal látja el a kormányzati feladatokat.

Köztudott azonban, hogy jelentős fehér foltjai is vannak a kormányzati koordinációnak: nincs összehangolva a képesítési előírások rendszere, a továbbképzés rendje, eltérő a gyakorlat az előléptetések feltételeinek meghatározásában stb. stb. Amíg a helyi-területi közigazgatás személyi állományának problémái összefutnak a Minisztertanács Tanácsi Hivatalánál, a minisztériumoké nem összegeződik sehol. Vagyis azt látjuk, hogy egyrészt a közigazgatás személyzeti politikájának koordinálása több szerv között oszlik meg, a *koordináció feltétlenül szükséges koordinációját egyetlen szerv sem látja el,* másrészt vannak alapjaiban koordinálatlan területek. A külföldi országok — igaz nem túl hosszú ideje — különböző szervezeti megoldásokat alakítottak ki a koordinációs szükségletek ellátására. Egyrészt ún. interminiszteriális szerveket (igazgatóságok, bizottságok, hivatalok) hoztak létre, amelyek állandó, jelentős létszámú titkársággal, apparátussal rendelkeznek. A legnevesebb, iskolateremtő intézmény az angol Civil Service Commision, amely az angol közigazgatási személyzeti politika legszélesebb spektrumával foglalkozik: a kiválasztással, a bérezéssel, a vizsgabizottságok kijelölésével, a vizsgák elemzésével, a minősítéssel stb. stb. Máshol — talán ez még gyakoribb — a közigazgatási miniszter és minisztérium legfontosabb feladata az egységes személyzeti politika kialakítása. Úgy vélem nálunk is indokolt olyan szerveket létrehozni, amely *csak* és *kizárólag* a közigazgatási személyzeti politika kormányzati szintű koordinálását végezné. Erre nemcsak a létszám (60 ezer), a munkahelyek szórtsága, az ellátandó feladatok heterogenitása, hanem kiváltképp a munkavállalók e sajátos körének kiemelkedő társadalmi jelentősége miatt lenne szükség.

Ilyen szerv létezése kettős hatást eredményezne, véleményem szerint mindkettő kívánt és pozitív jellegű lenne. Az egyik — már jeleztem — a személyzeti igazgatás centralizáltsága. A helyi, területi szervek hatásköréből a minisztériumokhoz, a minisztériumokból a kormányzati szervhez tolódna át számos jogkör. Nem térek ki indokoltságának részletezésére, a karrier-rendszer, a pályázati rendszer bemutatásakor már utaltam némelyikre. A másik hatás, amelynek bekövetkezése előre kiszámítható a többi ország példáján: egyéb hatáskörök tömeges méretű decentralizálása. A decentralizálás a legfőbb akadálya — több évszázados tapasztalat bizonyítja — az a félelem, amely a központi szervekben kitörölhetetlenül él amiatt, hogy a helyi szervek személyzete alkalmatlan azoknak az ügyeknek vitelére, amelyekért végső soron a minisztériumok a felelősek. Ezért van az, hogy a legkülönbözőbb módszerek segítségével nemcsak a dekoncentrált szervek létrehozásának szükségességét hangsúlyozzák, hanem ilyet létre is hoznak. Amennyiben a személyi állomány kiválasztásában, a feltételek meghatározásában, az előremenetel eszközlésében, a minősítésben stb. szerepük megnövekedne, egyszóval biztonsággal tudhatnánk, hogy a helyi szervezetekben olyan emberek dolgoznak, akiknek alkalmazásához nem fér kétség, semmilyen elvi és gyakorlati fenntartásuk nem lehetne a hatáskörök további decentralizációjával kapcsolatban.

7. Rövid tanulmányomban nem a rendszert akartam kidolgozni, hanem felhívni a figyelmet e rendszer kialakításának a lehetőségére, s hovatovább szükségességére. Tudni kell azt is, hogy a személyzeti politika egyik vagy másik eleme nem változhat úgy meg, hogy a többi változatlan marad. A karrier-rendszerben, vagy

egy módosult karrier-rendszerben a minősítés, a képzés, a továbbképzés, a képesítés rendje is változni kényszerül. Ezekre még vázlatosan sem tértem ki, ez újabb tanulmány tárgya lehetne. A karrier-rendszer biztosítja a legképzettebb, a társadalmi változásokra legfogékonyabb személyi állomány kialakulását a világ összes gazdaságilag fejlett országában. Mivel követelményeket támaszt, az állandó továbbképzés és önművelés, a precízebb munka követelményét, karriert csak azoknak biztosít, akik e követelményeket teljesítik. És kirostálja azokat, akik erre nem hajlandók vagy nem képesek.

Lőrincz Lajos

Felelősség államigazgatási jogkörben okozott károkért

I.

Bevezetés

1. Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való polgári jogi felelősség sajátos, „Janus-arcú" jogintézmény. Ez mindenekelőtt annak következménye, hogy a téma az államigazgatási jog és a polgári jog „határvidékén" helyezkedik el, s a megközelítéstől függően az említett jogágak bármelyikének kapcsolatrendszerében tárgyalható. Az államigazgatási jog nézőpontjából alighanem az lesz a szignifikáns mozzanat, hogy tárgyunk a *közigazgatás törvényességének egyik jogi — bár nem államigazgatási jogi — biztosítéka,*[1] míg a polgári jog oldaláról általában azt szokás hangsúlyozni, hogy az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség *a jogi személynek az alkalmazottai által harmadik személyeknek okozott károkért fennálló felelőssége egyik speciális formája.*[2] A jogirodalomban a közelmúltban egy további, figyelemre méltó megközelítés is felmerült: eszerint témánk az állam autonóm struktúrájú jogalanyiságának integráns része, az állam vagyonjogi (polgári jogi és nemzetközi magánjogi) felelősségi rendszerének *egyik szelvénye.*[3]

Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség „Janus-arcúsága" mindemellett nemcsak abban nyilvánul meg, hogy e jogintézmény egyidejűleg több jogterület rendszerében is helyet követel magának. Azzal ugyanis, hogy két, egymástól eltérő sajátosságokat mutató jogág — az alá-fölérendeltségi viszonyokra modellezett államigazgatási jog és a mellérendeltség viszonyaira felépített polgári jog — „keresztútján" terül el, jellegénél fogva mindkét körben *„idegen test".* Az államigazgatási joggal nehezen egyeztethető össze a végrehajtó-rendelkező szervek kárfelelőssége a saját ügymenetükben bekövetkező zavarokért az „igazgatás tárgyai" irányában, de a témát az autonóm struktúrájú polgári jogtól is elkülöníti az a specifikum, hogy e kártérítési jogviszony *alanyai* — a károkozó és a károsult — egyébként egymással *az alá-fölérendeltség viszonyában állnak.*

Az elmondottak következménye az, hogy az államigazgatási jogviszony rendellenes lebonyolódásának kártérítési konzekvenciái rendszertanilag *akár a közigazgatási jog, akár pedig a polgári jog* keretei között levonhatók (mindkét megközelítés és ezek variánsai egyaránt fellelhetők a tőkés és a szocialista jogtípusban), de a szabályozás — bármelyik utat választják is — láthatólag sajátos megoldást igényel. Ez az oka annak, hogy az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség — jogalapját, mértékét és feltételeit tekintve — *az általános szabályoktól bizonyos fokig mindenütt elkülönül.*[4]

2. Amennyire alátámasztható azonban elméleti érvekkel az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség szabályozásának viszonylagos különállása, annyira nem — de legalábbis nem feltétlenül — jogi megfontolások függvénye annak konkrét megjelenési formája, vagyis annak megválaszolása, hogy a közigazgatás mely cselekményeiért és mennyiben feleljen. Mai viszonyaink között is érvényesnek látszik *Tomcsányi* megállapítása, hogy e kárfelelősség mikéntje *„inkább a politikai, mint a jogi szempontok kifejtése alapján állt elő",*[5] s a szocialista irodalom is hangsúlyozza, hogy *„más megoldás szükséges az állam felelősségére a proletárdiktatúra megszilárdításának idején, s más a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában".*[6]

Úgy véljük, az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség szabályozását meghatározó politikum lényegileg annak eldöntésében áll, hogy az adott történelmi körülmények között a témánk területén konfrontálódó két érdek — az ügyfél jogainak védelme, ille-

[1] Vö. pl. *Szamel* Lajos: Az államigazgatási tevékenység körében okozott kárért való felelősség. JK. 1959. 10—11. sz. 560. old.

[2] Ezt indikálja a magyar Ptk. rendszere is: bővebben ld. *Eörsi Gyula:* A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Bp. 1966. 62—64. és 330. old.

[3] Vö. *Kecskés* László: Az állam gazdasági tevékenysége és az immunitás — az immunitási problémák átfogóbb szemléletéért. GJ. 1981. 1—2. sz. 179—184. old.

[4] Vö. *Szamel:* Az államigazgatási tevékenység körében okozott kárért való felelősség. 559. old.

[5] *Tomcsányi* Móric: A vagyoni felelősség elve a közigazgatásban. Az állam (közhivatalnokok) vagyoni felelősségének rendszere, Bp. 1905. 155. old.

[6] *Kolláth* György: Gondolatok az államigazgatási jogkörben okozott kár megtérítésének szabályairól. ÁI. 1976. 4. 320. old.

tőleg az államapparátus privilegizálása — közül *melyik, s mennyiben kapjon elsőbbséget*[7].

A közhatalmat gyakorló szervek immunitását, illetve a hatósági jogkörben okozott károkért való, az általánosnál enyhébb felelősségét mindemellett nem lehet kizárólag az adott történelmi szituáció követelményeire visszavezetni. Jól látható ez azokból az elméleti érvekből is, melyeket az apparátus számára kedvező jogi megoldás mellett, az állami szervezet sajátos csoportérdekeit érvényre juttatva szokás felhozni. A teljesség igénye nélkül megemlítjük, hogy az újabb tőkés irodalom az említett preferenciát a közérdek köntösébe öltözteti: az állami szervek a közösség érdekében eljárva követnek el hibákat, okoznak kárt, de ezt a *tevékenység közérdekűsége' menti.*[8] A szocialista elméletben ehhez képest arra utaltak, hogy az államapparátust meg kell védeni a *felesleges zaklatásoktól,* a működését akadályozó, határozatainak helyességét minduntalan kétségbe vonó kárigényektől, mivel e szankció széles körű kilátásba helyezése az apparátust *bizonytalanná,* túl óvatossá teheti, ami végső soron *bürokratizmushoz,* a nem egyértelműen eldönthető ügyek elhúzásához, aktatologatáshoz vezethet[9].

Megjegyezzük, hogy hasonlóan súlyos érvek általánosságban az állami szervek teljes felelőssége mellett is felhozhatók. Konszolidált, demokratikus viszonyok között elvárható, hogy a közhatalmat gyakorló szervek szakmailag felkészülten és törvényesen lássák el közcélú feladataikat, használják fel hatósági jogosítványaikat. Ha pedig az adott esetben nem ez lenne a helyzet, a hatóság rendellenes működéséből eredő *kockázatot — s annak anyagi kihatásait — az állam, s nem a vétlen fél kell, hogy viselje.* A teljes kompenzáció emellett az állami szervek mellett *kedvező közvélemény* kialakítására, az apparátusba vetett bizalom fokozására is alkalmas lehet, továbbá a kárfelelősség *preventív funkciója* az állami szervek irányában is érvényesülhet.

Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség jogi szabályozásának története végső fokon e két szemben álló jogpolitikai érdek egyeztetésének története az adott korszak igényei szerint. Eörsi Gyula széleskörű nemzetközi összehasonlító munkájából mindazonáltal kiolvasható az a tendencia, hogy az állam felelősségére vonatkozó jogi szabályozás fejlődésének iránya mind a tőkés, mind pedig a szocialista jogtípusban *a felelősség szélesítése felé mutat.*[10]

3. A részleteket ehelyütt mellőzve az újabb külföldi jogfejlődés két figyelemre méltó vonására látszik célszerűnek utalni. Megfigyelhető egyrészt az állam felelősségének a hagyományos hatósági igazgatás körén kívüli területekre való kiterjedése: egyes burzsoá országokban az állam meghatározott esetekben *a jogalkotói tevékenységgel okozott károkért is felel.* Kiemeljük másrészt, hogy mind a tőkés, mind pedig a szocialista országokban az utóbbi időkben erőteljes törekvések tapasztalhatók a közigazgatási felelősség *objektivizálására.* Ennek egyik — még korántsem következetes — formája a vétkesség új értelmezése: a korábbi, a hivatalnok egyéni felelősségének nyomait tükröző megközelítés helyett az egyre jelentősebb szerepet betöltő államapparátus működésével szemben támasztható általánosabb és *szigorúbb elvárhatósági mértéket* alkalmaznak, ahol a tisztviselő szubjektív körülményei nem relevánsak. Az objektivizálás következetes megjelenési formája ugyanakkor néhány országban *a tárgyi felelősség kiépítése,* a szemben álló érdekek kiegyensúlyozására alkalmas biztosítékok megfelelő megalkotásával. Az említett tendencia mögött jól érzékelhető az állami immunitás lebontása, annak elismerése, hogy a közhatalmat gyakorló szervek működésében is előállhatnak „üzemi zavarok", amelyek kockázatát az államnak kell alapvetően viselnie, s hogy *a hatósági munka sajátosságait a felelősség rendszerén belül, nem pedig a felelősség elhárításával kell érvényre juttatni.*

Megjegyezzük, hogy a hasonló fejlődési irány hátterében, a két társadalmi rendszerben *különböző tényezők munkálnak.* A burzsoá jogban a „király nem tehet rosszat" maxima áttörését, a korlátlan állami immunitás bástyáinak fokozatos lebontását, s először a tisztviselők egyéni felelősségének, majd pedig emellett, illetve ehelyett az állam felelősségének kiépítését a termelőerők fejlődése, az állam gazdasági tevékenységének kiterjedése, illetőleg a gazdasági szférába történő állami beavatkozás fokozódása indikálta, korántsem ellentmondásmentesen. A szocialista jognak ezzel szemben az immunitás bástyái ellen elméleti síkon már nem kellett hadakoznia. Az állami felelősség bővülése ehhez képest a társadalmi célokkal összhangban, a társadalmi rendszer konszolidációjával, a szocialista *demokrácia erősödésével párhuzamosan megy végbe a vizsgált területen.* Úgy véljük ezért, hogy a jelenlegi tételesjogi megoldások *aligha jelenthetik az állami felelősség fejlődésének végpontját:* a folyamat a vázolt irányban a jövőben is tovább halad.

[7] A szabályozást hasonlóan e két érdek összeegyeztetésére vezeti vissza *Kolláth:* i. m.. 320. old. és *Baranyai* János: Az álamigazgatási eljárás és a polgári törvénykönyv. ÁI. 1977. 6. sz. 504. old.

[8] Vö. *Eörsi* Gyula áttekintését: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 321. old.

[9] Ld. pl. az 1959. évi magyar Ptk. miniszteri indoklását. Megjegyezzük, hogy pl. az 50-es évek elején a lengyel irodalomban attól tartottak, hogy az állami felelősség elismerése az államapparátust gyengítheti. Vö. *Szpunar,* A.: Czyny niedozwolone w projekcie kodeksu cywilnego PRL. Nowe Prawo, 1955. 2. sz. 20. old.

[10] *Eörsi* Gyula: Private and Governmental Liability for the Torts of Employees and Organs. International Encyclopedia of Comparative Law, ch. XI/4. Tübingen—Hague—Paris, 1975. 83—142. old.

A jelen tanulmány az államigazgatási jogkörben okozott károkért való polgári jogi felelősség problémáit a magyar jogban a jogfejlődés említett általános tendenciáinak tükrében vizsgálja. Kiindulópontja ennek megfelelően az, hogy az államigazgatási tevékenység törvényességi garanciáinak a közelmúlt jogalkotásában bekövetkezett nem csekély mértékű szélesítése — legyen itt elegendő a közérdekű bejelentésekről és panaszokról szóló 1979. évi I. törvényre, illetve az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény módosítása és egységes szövegének megállapítása tárgyában kiadott 1981. évi I. törvényre utalni — még akkor is *szükségessé teheti* az államigazgatási jogkörben okozott károkért fennálló felelősség tételesjogi szabályainak *koncepcionális áttekintését, ha a korábbi konstrukció felülvizsgálatát, éppen a felelősség növelésének irányában a Ptk-nak az 1977. évi IV. törvénnyel történt módosítása már elvégezte.* A téma feldolgozását különösen aktuálissá teszi az a körülmény, hogy az elmúlt években jelentős elméleti erőfeszítések történtek *a gazdaságirányító szerveknek* a vállalatokkal szembeni, konkrét aktusaikért való felelősségének tisztázására: indokolt tehát a Ptk. 349. §-ának ebből a nézőpontból történő elemzése is.[11]

II.

Történet

4. A magyar polgári jog vonatkozó szabályainak bemutatását az előzményekre, a fejlődés egyes csomópontjaira való történeti kitekintéssel kezdjük. A jogi tradíciók ugyanis a megoldás mikéntjét jelentősen befolyásolják, még akkor is, ha azok egy korábbi, a jelenlegitől gyökeresen különböző társadalmi rendszer körülményei között alakultak ki. Különösen ez a helyzet a magyar polgári jogot illetően, mely az 1959. évi IV. törvény megalkotásáig lényegében *bíró-alkotta szokásjogként létezett.* Áttekintésünket ezért a felszabadulás előtti magánjog felfogásának vázolásával indítjuk.

A közhivatali tevékenységgel elkövetett jogsértésekért való kárfelelősség a burzsoá magyar jogban eleinte a *hivatalnok egyéni felelősségét* jelentette. Alapja a közfunkcionárius valamely *közjogi kötelezettségszegése* volt, feltéve, hogy az egyben a károsult alanyi jogát is sértette.[12] A felelősség feltételei mindemellett eltérően alakultak a közhivatalnokok különböző csoportjainál. *A bírák, bírósági hivatalnokok,* ügyészek, valamint a büntető és polgári ügyekben hatósági cselekmények foganatosítására jogosult más tisztviselők csak a szándékos, vagy súlyosan gondatlan károkozásért feleltek, s itt is csak annyiban, amennyiben a kár perorvoslattal nem volt elhárítható és kereshetőségüket fegyelmi úton megállapították (1881. évi VIII. törvény). Szélesebb körű volt a *törvényhatósági és községi tisztviselők,* továbbá a képviselőtestületek azon tagjainak felelőssége, akik valamely jogsértő határozatot megszavaztak: felelősségük feltétele a szándékosság és a „vétkes" gondatlanság, továbbá a jogorvoslattal való elháríthatatlanság volt (1881. évi XXI. és XXII. törvények). A „vétkes" gondatlanságot a gyakorlat akként értelmezte, hogy az — a kisebb jogalkalmazási tévedésektől eltekintve — az enyhe gondatlanságra is kiterjedt, viszont a diszkrecionális jogkörben történő eljárásért nem állt fenn felelősség.[13]

Az 1933-ban megalkotott 976. sz. elvi határozat a mondott esetekben *az állam mögöttes felelősségét* deklarálta. Hangsúlyozta azonban a Kúria, hogy „egymagában az a körülmény, hogy a határozat a törvény téves értelmezésén alapul, sem magával az eljárt hatósági személlyel szemben, sem pedig az állammal szemben a kártérítési felelősség megállapítására alapul nem szolgálhat".

Külön szabályok alá esett végül *az ártatlanul elítélteket megillető kártalanítás:* ezt azonban nem vehette igénybe az, aki hamis önfeljelentést, vagy beismerő vallomást tett, avagy a védelem eszközeit nem vette igénybe, illetőleg a kártalanításra szökéssel, vagy a bizonyítékok eltüntetésével méltatlanná vált.

A kárigények érvényesítésére a jog *rövid elévülési időt* állapított meg: az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősségnél ezt egy évben, az ártatlan elítélés esetében hat hónapban maximálták.[14]

5. A felszabadulást követően az említett jogforrásokat hatályon kívül helyezték, a tárgyalt kárfelelősségi forma szokásjogi szabályként élt tovább. A szocialista fejlődés kezdeti időszakában mindemellett hazánkban is hatottak azok a politikai tényezők, melyek — itt főként az államosításokra, valamint az újonnan létrejött, kevés tapasztalattal és jogi ismerettel bíró apparátus személyi érdekeire gondolunk — *az állami immunitás szélesítését* indikálták. Ezt tükrözte a Legfelsőbb Bíróság Pf. II. 21 323/1955. sz. ítélete[15] is, mely az állami felelősség feltételeit akként egységesítette, hogy a korábbi jog már ismertetett szabályait lényegileg *összevonta.* A hivatkozott döntés — kifejezetten azon az alapon, hogy az állami szerveket a „zaklatástól" megkímélje — *valamennyi állami szerv* esetében a kárfelelősség előfeltételévé tette az

[11] Az „A szocialista vállalat" c. országos tudományos kutatási főirány ezirányú eredményeinek és kérdőjeleinek összegezését ld. *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányító szervek felelőssége vállalatirányító tevékenységükért. ÁJ. 1981. 2. sz. 159—199. old.

[12] Vö. *Marton* Géza: Kártérítés — Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. Különlenyomat a Szladits Károly szerkesztésében megjelent Magyar Magánjog III. és IV. kötetéből. Bp. 1942. 171. old.

[13] A diszkrecionális aktusokért való felelősség hiányát erőteljesen bírálja *Marton:* i. m. 182. old. 86. jz.

[14] Vö. *Marton:* i. m. 204—205. old.

[15] BH. 1955. 10. 1051. sz.

eljáró alkalmazott *büntetőjogi, vagy fegyelmi felelősségre vonását.*[16]

A Polgári Törvénykönyv kodifikációja során a jogalkotó az állami immunitást *szűkítette* azáltal, hogy az említett konstrukciót csak az államigazgatási jogkörben okozott károk területén tartotta fent. A korszak speciális történelmi viszonyai — elsősorban az 1956-os ellenforradalomra gondolunk — mindemellett szükségessé tették, hogy a hatósági jogkörben okozott károkért való felelősség megállapítását *szigorúbb feltételekhez kössék.*[17]

Az 1959. évi IV. törvény az államigazgatási jogkörben okozott károkért való polgári jogi felelősséget a munkaviszonyban okozott károkért való munkáltatói felelősség speciális eseteként szabályozta. A 349. § értelmében e felelősségi alakzat alkalmazására akkor kerülhetett sor, ha az eljáró állami közeg a kárt *hatósági (közigazgatási, ügyészi, bírói stb.) jogkörben, hivatali kötelezettségszegéssel és vétkesen* okozta, a károsult a rendelkezésre álló *rendes jogorvoslati lehetőséget kimerítette, valamint az eljáró tisztviselő felelősségét büntetőbírói, vagy fegyelmi határozattal megállapították.* A kárigények egy év alatt évülnek el. Az említett szigorú prejudiciális feltételeken a törvényhozó mindemellett egy vonatkozásban *enyhített:* a 349. § (2) bekezdése értelmében „ha a büntető vagy fegyelmi eljárás lefolytatását jogszabályban meghatározott ok kizárja, a kártérítési per bírósága állapítja meg, hogy a felelősség feltételei fennállnak-e".

Figyelemre méltó, hogy a Ptk. miniszteri indokolása az eljáró hivatalnok *vétkességének* elbírálása szempontjából a 339. § (1) bekezdésében írt szempontoknál *enyhébb mérték* alkalmazására adott iránymutatást. Eszerint a felelősséget csak akkor lehet megállapítani, „ha az alkalmozott rosszhiszeműen, szándékosan, tehát a károkozó magatartás jogtalanságának tudatában vagy súlyosan gondatlanul határozott, intézkedett, vagy mulasztott. Az a körülmény, hogy az ügyben eljárt személyek helytelenül alkalmazták a jogszabályokat, önmagában nem elég a kártérítési igény megalapozására".

Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősségnek a Ptk. felelősségi rendszerében való elhelyezkedéséből adódik, hogy amennyiben a károkozás a hivatalos személy *szándékos bűncselekményének következménye, a kárért az eljáró tisztviselő és az őt alkalmazó állami szerv egyetemlegesen felel.*

Az 1959. évi IV. törvény vonatkozó szabályainak vázlatos ismertetése aligha lehetne teljes anélkül, hogy ne utalnánk a konstrukciónak egy sajátos, azt a külföldi szocialista megoldásoktól *megkülönböztető vonására.* Kiemeljük, hogy a Ptk. 349. §-ának alkalmazása szempontjából már kezdettől fogva nem volt jelentősége annak, hogy a károsult természetes, avagy jogi személy. Függetlenül attól, hogy a szabályozás *modellje a hatóság—állampolgár jogi kapcsolata,* az államigazgatási jogkörben okozott károkért az állam — a tulajdonosi jogköréből folyó aktusok kivételével — a *vállalatok irányában is felel.*[18]

6. Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség dogmatikai problémáit a későbbiekre hagyva, tanulmányunk gondolatmenetének megfelelően előbb azt vizsgáljuk, hogy az 1959-es szabályozás mennyiben hatályosult a gyakorlatban, illetve, hogy azt — a megváltozott politikai helyzet következtében — a bíróságok miként alkalmazták. E tendenciák áttekintése nemcsak jogtörténeti nézőpontból ígér eredményeket — a következtetések részint az 1977. évi Ptk-reformot követő időszakra is érvényesek lehetnek, továbbá a jogi megközelítés továbbfejlesztéséhez is szempontokat szolgáltathatnak.

Az 1959. évi IV. törvény hatálybalépését követő másfél évtized jogirodalmi megnyilvánulásait, illetve közzétett ítélkezési gyakorlatát most újra elolvasva megállapítható, hogy az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség szabályai a gyakorlatban *nemigen hatályosultak.*[19] Kolláth György az 1961 és 1976 között indított perek számát százas nagyságrendre teszi, kiemelve, hogy ezek között is főként az építési engedélyezéssel és az egyéb telekügyekkel kapcsolatos jogviták alkották a súlypontot, ügyészi, vagy bírói felelősségre úgyszólván nem alapítottak kárigényt.[20]

Az említett helyzet oka főként az *előzetes büntetőjogi, illetve fegyelmi felelősségre vonás szigorú prejudiciális feltételében rejlett.* Szamel Lajos már 1959-ben figyelmeztetett arra a joghézagra, amelyet a mondott feltétel a *testületi szervek* határozatai esetén kiváltott, hiszen ebben a körben ennek előírása abszurd helyzetet teremtett.[21] Jól látható azonban, hogy a szabályozás még a károkozó hivatalnok egyéniesíthetőségének eseteiben sem bizonyult megfelelőnek.

A büntetőjogi felelősségrevonás területén a jogi helyzetet különösen az komplikálta, hogy a cselekmény kisebb súlya esetén az eljárás a bűnösség megállapítása mellett figyelmeztetéssel már a nyomozati szakban is megszüntethető. Így viszont nem teljesülhetett a Ptk. 349. § kívánalma, amely a büntetőjogi felelősség bírói megállapítására irányult.[22]

[16] Ld. bővebben *Gáll* Istvánné: Az államigazgatási jogkörben okozott kár. MJ. 1971. 4. sz. 230. old.

[17] Vö. *Eörsi* Gyula véleményét: Kézikönyv i. m. 332—333. old.

[18] Bővebben *Eörsi:* Kézikönyv i. m. 339—340. old. a közhatalmi és a tulajdonosi minőségben kiadott aktusok elkülönítésével.

[19] Vö. *Gállné:* i. m. 231. old. és *Baranyai:* i. m. 503. old.

[20] *Kolláth:* i. m. 321. old.

[21] Vö. *Szamel* Lajos: Az államigazgatási tevékenység körében való károkozás egyes államigazgatási vonatkozásai. ÁI. 1959. 8. sz. 600. old.

[22] Vö. *Kolláth:* i. m. 323. old.

A *fegyelmi* felelősségre vonás feltétele ugyanakkor az esetek többségében nem valósult meg. Az irodalom ennek okai között elsősorban az *„apparátusi szemléletet" említette:* azon túl, hogy vezető beosztású dolgozó esetében a fegyelmi felelősségre vonás már politikai kérdésnek minősül, a gyakorlatban a beosztott ügyintézők ellen sem igen indult eljárás, főként, ha a jogellenes aktus nem vált széles körben ismertté — ez utóbbi körben ez részint a mundér becsületének rosszul értelmezett védelmére, a vétkes közigazgatási dolgozó egyébként méltányolható személyi körülményeire, illetve esetenként arra volt visszavezethető, hogy a sérelmes döntés meghozatalában többen is részt vettek. A polgári jogi szabályozás alapvető ellentmondásaként említette az irodalom, hogy a fegyelmi eljárás kezdeményezése annak a szervnek a mérlegelésére volt bízva, aki a felelősség megállapítása esetén a kár megtérítésére lett volna köteles, illetőleg, hogy a *polgári jogi és a fegyelmi felelősség jogi felépítése már eleve nem konzisztens:* míg az előbbinél a vétkesség fokának nincs relevanciája, addig a személyes felróhatóság mértéke a fegyelmi vétség elbírálásánál alapvető jelentőségű.[23]

Az elmondottakhoz hozzátesszük, hogy az államigazgatási jogkörben okozott kár még azokban az esetekben is *aránytalanul lassan tért meg,* amikor az említett prejudiciális feltételek megvalósultak: az előzetes felelősségrevonás a kártérítési per sikeres lezárulását rendszerint évekkel kitolta.

Aligha meglepő, hogy a bírói gyakorlat a tárgyalt nehézségeket végső fokon *a 349. § hatókörének jelentős szűkítésével kerülte meg,* különösen azután, hogy a társadalmi rendszer konszolidálódása folytán az apparátus védelmét célzó szabályok *jogpolitikai indokai lényegileg elenyésztek.* Míg ugyanis a Ptk. hatálybalépését követő első években az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősséget az ítélkezési gyakorlat a kelleténél szélesebb körben is hajlamos volt felhívni,[24] a hatvanas évek közepétől kezdve a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásai ezzel ellentétes, *károsult-centrikus tendenciát indítottak meg.* A megváltozott szemlélet elsősorban *az „államigazgatási jogkör" megszorító értelmezésében nyilvánult meg.*

A Legfelsőbb Bíróság 1965-ben közzétett 872. (az új számozás szerint 42.) sz. polgári kollégiumi állásfoglalása — kifejezetten azon az alapon, hogy a 349. §-ban szabályozott felelősségi alakzat az általános szabályoknál enyhébb, s így azt nem lehet kiterjesztően értelmezni — azt hangsúlyozta, hogy *„államigazgatási jogkörben okozott kárnak csak az államigazgatási jellegű, tehát a közhatalom gyakorlása során kifejtett szervező-intézkedő tevékenységgel, illetőleg ennek elmulasztásával okozott kárt lehet tekinteni".* Ennek megfelelően az állásfoglalás b) pontja a fegyveres testület őrszolgálatot ellátó tagjának károkozását csupán abban az esetben vonta a 349. § hatálya alá, ha az *a szolgálati feladatok teljesítése érdekében kifejtett tevékenységgel szorosan összefügg.* Látható, hogy az idézett iránymutatás a határeseteket — különösen, ha a hatósági funkció csupán módot adott a károkozó tevékenységre — *elterelte* az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség csatornájából, s azokat a munkáltatói felelősség (348. §), illetve a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség (345. §) hatálya alá vonta. A szűkítő értelmezésnek aligha lehetett más célja, mint a 349. §-ban említett prejudiciális eljárások elkerülése.

Hasonló nézőpontot tükrözött egyébként a 43. sz. PK. harmadik bekezdésében kifejtett iránymutatás is, amely — a Ptk. indokolásával összhangban — kimondta, hogy az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadása *nem minősül „rendes jogorvoslatnak",* így annak elmulasztása a 349. § szempontjából nem releváns.

A büntetőjogi, illetve fegyelmi felelősségre vonás követelménye mindemellett még a bírói gyakorlat vázolt felfogásának tükrében is jelentősen gátolta a hatósági jogkörben okozott károk megtérülését. Aligha meglepő, hogy a Ptk. reformjának előkészítése során az irodalom elsősorban ennek a prejudiciális feltételnek az *eltörlését* javasolta.[25]

Említésre méltó azonban, hogy az irodalomban az állami felelősség szigorítására irányuló törekvések meglehetősen *ellentmondásosan* jelentkeztek. A büntetőjogi, illetve a fegyelmi felelősség előzetes megállapításának eltörlésével együtt pl. Baranyai János felvetette, hogy az állam csak a tisztviselő szándékossága, vagy súlyos gondatlansága esetén legyen felelős, de semmiképpen se alapítson felelősséget az egyszerű jogalkalmazási tévedés,[26] s létezett olyan javaslat is, amely a kárigény érvényesítését a kártérítésre köteles szerv közvetlen felettes szervének hozzájárulásától tette volna függővé.[27] Az irodalom továbbá elutasította a felelősségi alakzat objektivizálására irányuló indítványokat, mivel azok az apparátust „kiszolgáltatnák".[28]

[23] *Kolláth:* i. m. 322. old. Ld. még *Gállné:* i. m. 231. old.

[24] A gyakorlat áttekintését ld. *Eörsi:* Kézikönyv i. m. 334—341. old.

[25] Vö. *Kolláth:* i. m. 324. old. és *Baranyai:* i. m. 504. old.

[26] *Baranyai:* i. m. 504. old.

[27] Idézi és bírálja Kolláth: i. m. 325. old.

[28] Vö. *Kolláth:* i. m. 326. old. *Kolláth* György felfogásában láthatólag *Szamel* Lajos fejtegetései csengenek vissza, aki korábban a *Weiss* Emilia és *Zoltán* Ödön javaslataiban szereplő tárgyi felelősség kimondását azon az alapon utasította el, hogy ezzel elvitatnák az államigazgatási szervtől a „tévedés jogát" (Az államigazgatási tevékenység körében okozott károkért való felelősség, 563. old.). Szamel és Kolláth is szem elől téveszti azonban azt, hogy a tévedés kockázatát a fölérendelt pozícióban levő hatóság könnyebben elviseli, mint az ügyfél, illetve, hogy a tévedés az államigazgatási szerv „belügye", amelyre külső viszonyokban aligha lehet érdemben hivatkozni.

Az államszervezet védelmét szükségesnek tartó vélemények erőteljes túlsúlya a kodifikáció során oda vezetett, hogy az 1977. évi Ptk-módosítás csak az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség növelésének *„minimális programját"* volt képes megvalósítani, de nem került sor az állami felelősség rendszerének újra-átgondolására, amelyre pedig nézetünk szerint megérett volna az idő.

III.

A hatályos szabályozás

7. Az 1977. évi IV. törvény a Ptk. 349. §-át akként módosította, hogy az eljáró tisztviselő előzetes felelősségrevonását a felelősségi alakzat feltételei közül törölte. Az új (1) bekezdés szerint: *„Államigazgatási jogkörben okozott kárért a felelősséget csak akkor lehet megállapítani, ha a kár rendes jogorvoslattal nem volt elhárítható, illetőleg a károsult a kár elhárítására alkalmas rendes jogorvoslati lehetőségeket igénybe vette"*. Figyelemre méltó, hogy az idézett jogtételhez fűzött miniszteri indokolás már kevésbé enyhén kezeli az eljáró hivatalnok vétkességét: a korábbi joghoz képest elmaradt a rosszhiszemű, vagy súlyosan gondatlan ügyintézésre való utalás, s ehelyett a törvény az ítélkezési gyakorlatra bízza annak eldöntését, hogy miként kell a felróhatóság körében értékelni „a munka jellegével együttjáró jogszabályértelmezési tévedéseket, továbbá az ügyintézési eljárásbani esetleges késedelmeket".

Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség tehát a korábbi joghoz viszonyítva szigorúbbá vált. Ezzel együtt a Legfelsőbb Bíróság 412. sz. PK. állásfoglalásának 13. és 14. pontjai a fent már hivatkozott 42. és 43. sz. PK. állásfoglalásokat *érdemben fenntartották*,[29] így a bírói gyakorlat részére továbbra is az „államigazgatási jogkör" már vázolt *szűkítő értelmezése* az irányadó, amit egyébként a Ptk. reformját követően közzétett eseti döntések ugyancsak igazolnak.[30]

Az 1977. évi IV. törvény kiadása után is hatályban maradt a 349. § (3) bekezdése, amely lehetővé teszi a bírósági és ügyészi jogkörben okozott károkért való felelősségnek a Ptk. szabályaitól eltérő rendelkezését. Jelenlegi jogunkban ilyen rendelkezéseket az 1973. évi I. törvény (Be.) tartalmaz, amely az alaptalanul elítéltek *kártalanításáról* szól. Függetlenül attól, hogy a Be. 383—385. §-aiban foglalt kártalanítási szabályok első látásra nem felelősségi szankciót határoznak meg, véleményünk szerint ez a jogkövetkezmény az eset körülményeihez képest *lehet felelősségi természetű is*, ha az utóbbi tévesnek bizonyult döntés a hatóságok műhibáján alapult és törvénysértés folytán jött létre. Megjegyezzük, hogy a Be-ben említett kártalanítás konstrukciója a Ptk. 349. §-ától abban is eltér, hogy a szabályozás nem a jogalkalmazó individuális hibájára, hanem *az apparátus, mint egész diszfunkcionális működésére épül.*

A Be. a kártalanítás feltételei között aszerint differenciál, hogy a terheltet ért sérelem az eljárás mely szakaszához kötődik. Az *előzetes letartóztatásért* és a kijelölt egészségügyi intézetben végrehajtott ideiglenes kényszergyógykezelésért akkor jár kártalanítás, ha a büntető eljárást azért szüntették meg, mert a cselekmény nem bűncselekmény, vagy azt nem a terhelt követte el, illetőleg a terheltet bűncselekmény, vagy bizonyítottság hiányában felmentették. Ebben a körben kártalanításnak akkor nincs helye, ha a terhelt a hatóság elől elrejtőzött, megszökött, szökést kísérelt meg, az eredményes felderítés meghiúsítása végett a hatóság megtévesztésére törekedett vagy egyébként neki felróhatóan okot szolgáltatott arra, hogy a bűncselekmény gyanúja reá terelődjék (383. §). Szélesebb körű a helytállási kötelezettség, ha a terhelt jogerős bírói ítélet alapján *szabadságvesztés-büntetést*, vagy kijelölt egészségügyi intézetben végrehajtott kényszergyógykezelést állott ki és utóbb — perújítás, vagy törvényességi óvás folytán — felmentették, vagy enyhébb büntetésre ítélték, avagy megállapították, hogy a kényszergyógykezelést törvényes ok nélkül rendelték el. Ebben az esetkörben kártalanításnak csak akkor nincs helye, ha a terhelt az alapügyben elhallgatta azokat a tényeket, vagy bizonyítékokat, amelyeken a perújítás során hozott ítélet alapult, vagy az alapügyben hozott ítélet ellen nem fellebbezett, illetve felmentése mellett kijelölt egészségügyi intézetben végrehajtandó kényszergyógykezelésre ítélték (384. §). Megjegyezzük, hogy az említett kártalanítás abban is különbözik az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősségtől, hogy érvényesítése — 6 hónapos határidő alatt — végső soron *nem bíróság előtt történik:* a Be. 385. § (4) bekezdése értelmében az illetékes bíróság a kártalanítási igény anyagát az ügyész meghallgatása mellett pusztán *előkészíti*, s az ügyben az *igazságügyminiszter dönt.*

8. A módosított Ptk. 349. §-ában szabályozott felelősségi alakzat feltételei közül a továbbiakban *a jogellenesség, a vétkesség és a rendes jogorvoslatok kimerítése kritériumával foglalkozunk* — az „államigazgatási jogkör" fogalmát korábbi fejtegetéseinkben már érintettük.

A magatartás *jogellenessége* nélkül nincs kárfelelősség — a jogos, megengedett károkozás következménye legfeljebb a sérelmet szenvedett fél részére teljesítendő kártalanítás, ha azt jogszabály előírja.

[29] A 412. sz. PK 13. pontja a 42. sz. PK. szövegét pusztán a 349. § módosított szövegének megfelelően változtatta meg, a 14. pont viszont a 43. sz. PK. rendelkező részének csak az első két bekezdését törölte, az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálatára vonatkozó lehetőség igénybevételével kapcsolatos álláspont továbbra is érintetlen maradt.

[30] Vö. LB. P. törv. V. 20.262/1979. BH. 1980. 5. 167. sz. és LB. P. törv. V. 20.816/1979. BH. 1980. 10. 380. sz.

A szocialista polgári jog alapvető tétele *a károkozás általános tilalma,* melynek tételesjogi alapját a Ptk. bevezető rendelkezései képezik: a 2. § (1) bekezdése szerint „a törvény védi a személyek vagyoni és személyhez fűződő jogait, továbbá törvényes érdekeit". Ebből következik, hogy elviekben *minden károkozás „per se" jogellenes,* kivéve, ha annak jogosságát — pl. jogos védelem, szükséghelyzet, vagy egyes társadalmi érdekből kifejtett tevékenységek esetén — a törvény kifejezetten deklarálja.[31]

A „minden károkozás jogellenes" polgári jogi tétele azonban az államigazgatási jogkörben, tehát hatósági aktus (határozat, vagy intézkedés) kiadásával, illetőleg ennek elmulasztásával okozott károkra nem mindenben alkalmazható. A közigazgatási szervek, a bíróságok és az ügyészségek, továbbá az ide vonható ténykedésük körében a fegyveres testületek ugyanis jogilag szabályozott keretek között *jogosultak, sőt kötelesek lehetnek hátrány okozására.* Ebből következik, hogy a törvényesen kivetett adó, illetve így megállapított építési, vagy elidegenítési tilalom, továbbá a végrehajtó által szabályosan eszközölt foglalás, avagy a szabályszerű fegyverhasználat és más rendőri kényszerintézkedések stb. nem alapíthatnak felelősséget, noha foganatosításukkal kétségkívül „kár" keletkezik. Ahhoz, hogy az államigazgatási jogkör gyakorlása polgári jogi felelősséget váltson ki, *a kár tényén felül speciális jogellenesség, a hatósági tevékenységre vonatkozó magatartási szabályok megsértése szükséges.*

Az ebből a szempontból releváns normák egyaránt lehetnek *anyagi jogi és eljárásjogi* szabályok, ide értve az *ügyrendi* jellegű előírásokat is. Kétségtelen, hogy a gyakorlatban ezek közül az államigazgatási jog szabályai dominálnak. Szamel Lajos tipikus jogsértésként emeli ki a vezetői utasítások megszegését, az ügyiratkezelési előírások be nem tartását, a fennálló kizárási ok bejelentésének elmulasztását, illetve a hatáskör túllépését, avagy nem gyakorlását.[32] Hozzátesszük: a hatósági aktus speciális jogellenességét akkor is meg kell állapítani, ha az alakilag ugyan nem kifogásolható, de tartalma az adott esetben ellentétben áll az *alkotmányos elvekkel, vagy azok szellemével.* Aligha minősülhet ugyanis jogszerűnek az olyan hatósági tényked és, amely megfelel ugyan valamely alacsony szintű jogforrásnak, viszont pl. az állampolgári alapjogok gyakorlásának korlátozására vezet.

A jogellenesség megállapítása szempontjából problematikusnak látszik a *mérlegelési (diszkrecionális) jogkörben megalkotott aktusok köre.* Ezeknek ugyanis jellemző vonása az, hogy a hatóság a törvényben meghatározott keretek között az eset körülményeihez képest kötetlenül jár el, s döntését egyedül az indokolási kötelezettség határolja be. Függetlenül attól, hogy esetenként az ilyen aktusok jogellenességét is meg lehet állapítani,[33] véleményünk szerint a szabályozás nem kielégítő, s ez a körülmény adott szituációban az államigazgatás, illetve a bíróság eltérő megközelítéséhez, tehát jogbizonytalansághoz vezethet. Indokolt lenne — mivel a rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye szocialista viszonyok között alighanem jogrendszeri szintű alapelv — *a joggal való visszaélés tilalmát* a közigazgatási tevékenység körében is kiépíteni, tételes jogi alapokra helyezni. A rendeltetésszerűség ugyanis szerintünk feltétlenül törvényességi kritérium, s ennek a mérlegelési jogkörben eszközölt aktusokra is érvényesnek kell lennie: *a formailag jogszerű, de a jogintézmény társadalmi céljával össze nem egyeztethető diszkrecionális aktus jogellenes, s a kárfelelősség megalapozására alkalmas lehet.*

Hasonlóan hézagosnak tűnik a *méltányosság* témája is a közigazgatásban. Ha ugyanis a hatóság méltányosságból az ügyfél jogos érdekeinek ugyan megfelelő határozatot is hoz, ezzel korántsem kizárt *harmadik személyek jogainak sérelme.*[34] Ilyen esetben indokoltnak látszanék e harmadik személlyel szemben a felősséget megállapítani, de nem a speciális jogellenesség alapul vételével, hiszen ilyenről nem beszélhetünk, hanem a polgári jogi *általános károkozási tilalomra figyelemmel.*

Megjegyezzük, hogy az államigazgatási és a polgári jogi jogellenesség nemcsak a tárgyalt körben kerülhet konfliktusba. Mivel a polgári jog szempontjából a más jogágak körébeni jogellenesség csak *jogellenességi minimumot jelent,*[35] a gyakorlatban — mindenekelőtt a kilátás-elépítési ügyekben — már eddig is sor került egyes hatósági aktusok (különösen az építési engedélyek) „rejtett" bírói felülmérlegelésére, bár ezen a területen nem az államigazgatási szervet, hanem a hatósági „nihil obstat" alapján jóhiszeműen tényked ő személyt kötelezték kártérítésre.[36] A kétfajta jogellenességi nézőpont konfliktusára azonban az államigazgatási jogkörben történő károkozás eseteiben is sor kerülhet: a magunk részéről úgy véljük, hogy adott esetben e konfliktust *kétség esetén a polgári jogi, szigorúbb jogellenességi mérték javára kell eldönteni.*

9. Államigazgatási jogkörben okozott kárért a felelősség megállapítására jelenleg csak akkor kerülhet sor, ha az ügyintézőt *vétkesség* terheli. A korábbi jogban, mint érintettük — valószínű-

[31] Bővebben ld. *Eörsi:* Kézikönyv i. m. 107—109.

[32] Vö. *Szamel:* Az államigazgatási tevékenység körében való károkozás egyes államigazgatási vonatkozásai. 597. old

[33] Vö. Az államigazgatási eljárási törvény magyarázata. Bp. 1976. 286—291. különösen 290. old.

[34] Vö. *Gállné* példáit: i. m. 230. old.

[35] Vö. *Eörsi:* Kézikönyv i. m. 111. old.

[36] Figyelemre méltó, hogy a bíróságok esetenként itt is speciális jogellenességi alapokat kerestek s találtak, pl. helyi tanácsrendeletek formájában. A témához ld. *Eörsi:* Kézikönyv i. m. 110—112. old. és *Sólyom* László: Környezetvédelem és polgári jog. Bp. 1980. 34—39. old.

leg a tisztviselő egyéni felelősségének maradványaként — ebben a tekintetben az az álláspont érvényesült, hogy kárfelelősséget kizárólag a hatósági jogkör gyakorlójának szándékos, rosszhiszemű, illetve súlyosan gondatlan eljárására lehet alapítani, pl. a jogszabályok ismeretének durva hiányára.[37] A Ptk-reform során, mint láttuk, ez a kedvezmény elenyészett, s a jogalkotó a „tévedés jogának" elismerését, vagy el nem ismerését a bírói gyakorlatra bízta.

Nézetünk szerint a kimentés lehetőségét a lehető legszűkebb körre célszerű szorítani. Be kell ugyanis látni, hogy az államigazgatási jogkörben történő károkozásoknál *nem egy adott ügyintéző magatartása, más szempontból esetleg menthető eljárása a kiindulópont, hanem a jól felkészült szocialista államapparátustól az adott helyzetben általában elvárható ügyködés.* Az apparátus hibáiért az állam felel, s aligha hivatkozhat tisztviselői személyi körülményeire, esetleg fogyatékos szakértelmére, vagy túlterheltségére. Ez a szervezet „belügye", amelyet a mulasztó ügyintézővel szembeni munkaügyi eljárásban kell figyelembe venni, s nem a károsult irányában. Az adott helyzetben általában elvárható magatartás rugalmas felelősségi mércéje a különböző károkozókkal szemben *differenciált követelményszintet jelent,*[38] s nehezen látható be, hogy a jog miért kezelné enyhébb mértékkel az államapparátust, mint pl. a gazdálkodó szervezeteket.

Nyilvánvaló persze, hogy a jogalkalmazói munka egyes sajátosságai témánk körében is relevánsak lehetnek. Véleményünk szerint azonban vétkessége hiányára a hatóság csak akkor hivatkozhat eredményesen, ha jogértelmezési tévedése az adott esetben *jóhiszeműleg is többféleképpen értelmezhető jogtétellel kapcsolatos,* avagy az eljárás elhúzódása az ügy *olyan objektív sajátosságaival indokolható, amelyek az optimális személyi és szervezeti feltételek között működő igazgatási apparátusnál is jelentkeztek volna.* A fejlett szocialista társadalomban nézetünk szerint az állami tevékenység esetleges diszfunkcióinak következményei — amennyiben nem objektíve elháríthatatlanok — az apparátust kell hogy terheljék.

10. Az államigazgatási jogkörben okozott kárért való felelősség többnyire jogalkalmazói tevékenységgel kapcsolatos. Ennek következménye, s egyben a károsultat terhelő kármegelőzési és kárenyhítési kötelezettség sajátos formája is az, hogy a kárfelelősséget csak akkor lehet megállapítani, ha a rendelkezésre álló, s a kár elhárítására alkalmas *rendes jogorvoslati lehetőségeket igénybe vették.*

E tételnek egyrészt az a következménye, hogy a *kárigény nyomban megnyílik* olyan aktusok esetén, amelyekkel szemben nincs helye fellebbezésnek, illetve kijavítás vagy kiegészítés kérésének, másrészt pedig *nem előfeltétele* az államigazgatási jogkörben okozott kár érvényesítésének a kétfokú jogorvoslati rendszeren kívüli jogorvoslási eszközök (az államigazgatási eljárást szem előtt tartva a felülvizsgálati kérelem, a határozat bíróság előtti megtámadása, vagy ügyészi óvás kezdeményezése) kimerítése.

Figyelemre méltó — s ebben ugyancsak az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség szigorításának tendenciája érhető tetten —, hogy az újabb bírói gyakorlat szerint *a rendes jogorvoslat igénybevétele a 349. §-ra alapított kártérítési igény érvényesítésének nem eljárásjogi, hanem anyagi jogi feltétele.* A Legfelsőbb Bíróság egyik újkeletű törvényességi határozata ehhez képest hangsúlyozta, hogy a kereset nem utasítható el idézés kibocsátása nélkül pusztán azért, mert abból nem derül ki e prejudiciális feltétel megvalósulása: az ügyet ilyenkor is érdemben kell tárgyalni.[39]

IV.

Néhány újkeletű elhatárolási kérdés

11. Az „államigazgatási jogkör" korábban már tárgyalt értelmezése kapcsán már történt utalás a vizsgált felelősségi alakzat „klasszikus" elhatárolási problémáira. Jeleztük, hogy a 349. § „határvitáit" az ítélkezési gyakorlat a károsult érdekeit szem előtt tartva megszorító értelmezéssel a szigorúbb helytállást involváló alakzatok — így különösen a munkaviszonyban harmadik személyeknek okozott kárért való felelősség (348. §) és a veszélyes üzemi felelősség (345. §) — javára döntötte el. Mivel e területen az utóbbi időben nem történt szemléleti változás, e helyütt nem látszik szükségesnek az egyes felelősségi alakzatok összefüggésének már megoldott kérdéseit újból áttekinteni.[40]

Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség alkalmazásával kapcsolatban mindemellett „új" elhatárolási problémák is jelentkeztek, éspedig inkább az elmélet, mint a gyakorlat oldaláról. Ezek kiindulópontját a gazdaságirányítási rendszer reformja adta meg, amely a gazdálkodó szervezetek irányában a kormányzati, hatósági és felügyeleti jogi eszközök — sokszor informálisan érvényesülő — bonyolult szövedékét hívta életre. Ezek átfogására láthatólag a hagyományos dogmatika kevéssé alkalmas, az elmélet ezért egyre inkább sürgeti e jogviszonyok sajátos megközelítését, a klasz-

[37] Ezt hangsúlyozza pl. *Szamel: Az* államigazgatási tevékenység körében való károkozás egyes államigazgatási vonatkozásai. 597. old.

[38] Részletesen kifejtve ld. pl. *Eörsi* Gyula: A szerződésen kívüli felelősség és a Ptk. reformja. JK. 1972. 3. sz. 65—66. old.

[39] LB. P. törv. V. 20.816/1979. BH. 1980. 10. 380. sz.

[40] A részleteket illetően ld. *Eörsi* Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Bp. 1962., továbbá a már hivatkozott Kézikönyv vonatkozó fejtegetéseit.

szikus közigazgatási jogi dogmatika meghaladását.[41]

A gazdaságirányítás körében kiadott állami aktusokkal összefüggésben felvetődött az ezekért való felelősség kérdése is, ami áttételesen elvezet a Ptk. 349. §-ához: úgy véljük, szükség van annak eldöntésére, hogy az említett jogintézmény mennyiben alkalmazható a gazdaságirányítás területén.

12. Az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség szabályainak alkalmazásában — mint érintettük — közömbös, hogy a károsult magánszemély-e, vagy gazdálkodó szervezet. Ebből elviekben az következik, hogy a gazdaságirányítás körében megalkotott *hatósági aktusokért* (pl. szakhatósági engedélyek kiadása, vagy megtagadása) az állam ugyanolyan feltételekkel felel, mint az állampolgárokkal szemben. Úgy véljük, ez az egyenlősítés a tárgyalt körben nem problémamentes.

A 349. § modellje ugyanis kimondva-kimondatlanul *a tanácsi apparátus és az állampolgár kapcsolata.* A vétkességre felépített konstrukcióban, s különösen a vétkesség enyhébb elbírálására vonatkozó, ugyan ma már szűkebb körre szorítkozó iránymutatásban ott kísért a tisztviselő egyéni kárfelelősségének anakronisztikus szemlélete, amely a felelősség megállapítását még az új szabályozásban is megnehezíti akkor, ha a határozat meghozatalában többen vettek részt, vagy annak megalkotója testületi szerv. Ez a megoldás — ha a korábbi fejtegetésekben foglalt javaslatok szerint értelmezzük — továbbra is elfogadható az állampolgárok irányában, mivel ebben a szférában az államigazgatási jogkörben okozható károk volumene csekélyebb, s a sérelmes aktus mögött álló ügyintéző is jobban individualizálható. *Kétséges* azonban a 349. § jelenlegi konstrukciójának helyénvalósága az olyan gazdasági igazgatási aktus területén, amelyek *címzettje gazdálkodó szervezet.*

Ebből a szempontból mindenekelőtt arra kell utalni, hogy az utóbb említett igazgatási aktusok mögött legalább olyan mértékben húzódnak meg *gazdaságpolitikai,* vagy regionális *területfejlesztési* megfontolások, mint törvényességi szempontok. Egy beruházás engedélyezése még a legalacsonyabb szinten is az érdekelt állami és társadalmi szervek egyeztetett állásfoglalása alapján történik, amelyben az esetleges felelősségi szempont *szétporlad.* Különösen ez a helyzet az országos hatáskörű közigazgatási szervek, esetleg a kormányzat hatáskörébe tartozó igazgatási aktusoknál: itt a 349. § „tanácsi modelljét" alapul venni még *elvileg is illuzorikus.* Hozzátesszük: az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség gyakorlati „kiüresedésének" veszélye ezen a területen már csak azért is elgondolkoztató, mert az esetleges károk volumene a magánszférához képest *nagyságrendekkel több lehet.*

Ezek az aggályok is meghúzódhatnak nézetünk szerint a külföldi szocialista konstrukciók mögött, amelyek a gazdálkodó szervezetekkel szembeni állami felelősséget az állampolgárok irányában érvényesülő szabályozástól *elkülönítik.* Jól látható, hogy a magyar jogban az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség formailag ugyan a gazdasági igazgatási szférára is vonatkozik, de — konstrukciójánál fogva — *aligha érvényesül.* Egyetértünk ezért Sárközy Tamással, hogy a problémák megoldása *új jogalkotást igényel, a kollektívával szemben hatékonyabbnak látszó objektív felelősség elvi alapjain: ezt a funkciót nézetünk szerint a Ptk. 349. §-a csak jelentősen túlfeszítve, hiányosan lehet képes betölteni.*[42]

Az államigazgatási jogkörben okozott károk problémája azonban nemcsak a vállalatok és a szövetkezetek irányában érvényesülő „klasszikus" gazdasági igazgatási tevékenység kapcsán jelentkezik, hanem a gazdaságirányítás egyéb vonatkozásaiban is. Az állami vállalatról szóló 1977. évi VI. törvény a vállalati önállóság jogi biztosítékai között kimondja, hogy az alapító szerv, illetve a miniszter a vállalatot csak akkor *utasíthatja meghatározott magatartás tanúsítására,* ha az honvédelmi érdekből, vagy nemzetközi kötelezettség teljesítése érdekében szükséges és érdekeltségi alapon a kívánt helyzet nem biztosítható; a konkrét utasítás kiadásának további lehetőségeit a Minisztertanács is megállapíthatja [34. § (1)—(2) bek. és 35. §]. A vállalati törvény 34. §-ának (4) bekezdése ehhez képest a konkrét utasítás következtében beállott hátrány *kártalanításáról* rendelkezik: az utasítás teljesítéséből eredő veszteséget a vállalat kérelmére a népgazdasági lehetőségek figyelembevételével és az eset összes körülményeit mérlegelve az alapító szerv köteles kompenzálni — anyagi juttatással, vagy más anyagi kihatású intézkedéssel.

Nyilvánvaló, hogy a felhívott törvényhely meglehetősen felemás rendelkezései kizárólag a *jogszerűen* kiadott utasítás következményeire vonatkozhatnak: a vállalati törvény keretein túllépő konkrét utasítással okozott hátrány már *államigazgatási jogkörben okozott kár.* Aligha kétséges, hogy a Ptk. 349. §-ának konstrukciós problémáiról, s ezzel együtt alkalmazásának elvi-jogpolitikai nehézségeiről fent mondottak fokozottan érvényesek a vizsgált jogi helyzetre. Eleve kételkedhetni abban, hogy a gazdaságpolitikai töltetű, viszont a vállalati önállóság törvényes kereteit sértő intézkedésért a kárfelelősséget — különös figyelemmel a vétkes okozás

[41] Vö. pl. *Tarnai* Katalin: Szabó Imre „Jog és közigazgatás" című tervtanulmányának 1976. március 16-án megtartott vitájáról, JK. 1976. 10. 611—614. old. és *Kálmán* György: A gazdaságirányítás s annak körében létrejövő jogviszonyok néhány kérdéséről. JK. 1981. 2. sz. 91—93. old.

[42] Vö. *Sárközy* fejtegetéseit: i. m. 163—171. old.

követelményére — megnyugtatóan meg lehet-e állapítani.

A gazdaságirányítás körében alkalmazott hatósági aktusok további problémája az, hogy általuk nemcsak a közvetlen címzetteket érheti kár. Egy vállalat szerződések útján már lekötött kapacitásának központi utasítással más célra történő igénybevétele a szerződéses partnereket is sújtja, viszont az ilyen intézkedés a Ptk. módosítását követően kiadott 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 18. § (2) bekezdése, valamint 41. § (2) bekezdése értelmében *nem mentesíti a címzettet a szerződésszegés következményei alól.* Az ebből eredő veszteség kompenzálására a vállalati törvény hatályos szabályozása még jogszerű beavatkozás esetén sem látszik lehetőséget nyújtani, a jogellenes beavatkozás következményeinek levonására viszont a 349. § jelenlegi konstrukciója kevéssé alkalmas. Mindez *önálló gazdaságirányítási felelősségi rendszer kiépítését látszik indokolni.*

13. Mind az elmélet, mind pedig a gyakorlat visszatérő panasza a gazdaságirányítás és a hatósági igazgatás területén egyaránt a „jogszabályinfláció", pontosabban *a különböző, formálisan nem jogforrásként jelentkező,* de annál esetenként erőteljesebben számon kért *irányelvek, direktívák, körlevelek, orientációk elharapózása.* A tapasztalatok szerint az említett központi „elvárások" nem csekély mértékben túllépik a részükre az 1974. évi 24. tvr-ben, illetve az ennek végrehajtására kiadott 1063/1974. (XII. 30.) Mt. sz. határozatban megengedett kereteket, s részint önálló jogtételeket tartalmaznak, részint pedig a magasabb rendű jogszabályokkal ellentétes felfogást képviselnek. Ehhez képest meglepetten konstatálta az irodalom, hogy a *jogalkotás alkotmányosságát, a jogforrási hierarchia szabályainak betartását előmozdítani hivatott jogintézmények a gyakorlatban nem élnek,* az Elnöki Tanács mind ez idáig nem gyakorolta a törvénysértő jogszabályok érvénytelenítésére vonatkozó hatáskörét.[43]

Az említett probléma témánk szempontjából azért jelentős, mert a magas rendű jogforrások betűjével és szellemével ellentétes jogalkotási és kvázi-jogalkotási termékek adott esetben a gazdálkodó szervezetek részére közvetlenül is hátrányt okozhatnak, ami felelősségi összefüggéseket vethet fel. Elgondolkoztató, hogy az államjogi irodalomban már többször is javasolt alkotmánybíráskodás bevezetése nem lenne-e szükséges, de ennek hiányában is *nem lenne-e indokolt a hatályos jog által biztosított kontroll-lehetőségek kihasználása érdekében politikai lépéseket tenni.* Ugyancsak megfontolásra érdemes, hogy a törvénysértő normatívák által okozott *anyagi károk reparálására* — legalábbis a károsultak pontosan meghatározható köre esetén, vagy a kirívó eseteket szem előtt tartva — nem lenne-e célszerű megfelelő jogi csatornákat kiépíteni, s ezek fedezetére külön állami alapokat létrehozni.

Az említett perspektivikus felvetések azért is a jogalkotó beavatkozását indokolják, mivel a *központi államigazgatási szervek jogalkotási tevékenységéből az egyes jogalanyokra háramló anyagi hátrányok kiküszöbölése semmiképpen sem oldható meg az államigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség körében, illetve a hatályos polgári jog keretei között.* Ezt igazolja a Legfelsőbb Bíróság ama eseti döntése is, amellyel az Oktatási Minisztériummal szemben a magánszemély felperesnek a gyermeklátható jogszabályok végrehajthatatlanságát *személyiségi jogi alapon* kifogásoló keresetét elutasította. Az ítélet hangsúlyozta: a jogszabály általános érvényű normatív aktus, így közvetlenül nem sérthet személyiségi jogot, s ennek megfelelően a bíróság nem kötelezheti az alperesi főhatóságot új jogszabály megalkotására, de *a jogi rendezés esetleges hiányosságai miatt a kárfelelősséget sem lehet megállapítani.*[44]

Jogpolitikai szempontból a magunk részéről is kétségesnek tartjuk a jogalkotással szemben az állampolgárok egyéni sérelmeinek esetleges orvoslására a bírói utat megnyitni. Más azonban a helyzet véleményünk szerint akkor, amikor a jogszabályi hierarchia elveinek nyilvánvaló megsértésével kiadott alacsonyabb fokú jogszabályok és egyéb, elvileg nem jogforrási természetű aktusok a népgazdaság területén működő *kollektívák jól behatárolható körének adott esetben számottevő anyagi hátrányt okoznak: az ilyen károk kompenzálásáról nem bírósági, hanem pl. a gazdaságirányítás központi szerveinek keretében létrehozott egyeztető bizottság által koordinált speciális hatósági eljárásban gondoskodni lehetne.*

Takáts Péter

[43] Vö. *Sárközy:* i. m. 193. old.

[44] LB. Pf. 20.592/1980. BH. 1981. 2. 57. sz.

Társadalmi tervezés és jog: elmélettörténeti adalékok

A mai jogi gondolkodásban szinte természetesnek tűnik, hogy a jog a társadalmi tervezés és a tervben előírt változás eszköze lehet. Ez a felfogás, mely nem kis mértékben keretet szab a társadalmi gyakorlatnak, hosszú történelmi folyamatban — és az elmélet alapvető fordulata után — alakult ki. A ma uralkodó nézetek jelentős mértékben kapcsolódnak a jogszociológiához, illetve a jog szocialista társadalmi szemléletéhez. Az alábbiakban az e megközelítésekből adódó szemléleti korlátokat az elméletek történelmi mozgásában vizsgáljuk.

A századforduló idején a szociológusok körében általánossá vált a felismerés, miszerint „a fejlődést a szociológiai törvények megismerésével, a társadalom életébe az állandó javítás értelmében való beavatkozással (meliorizmus) gyorsítani lehet". (Albion W. Small nézete alapján összegezi így a korabeli álláspontot *Kulcsár*, 1966. 87.)[1] A társadalmi változáshoz való ezen újszerű viszony jogideológiai megjelenítése a leginkább az az idő tájt bontakozó jogszociológiai mozgalomban kísérhető figyelemmel. A jogszociológiai szemlélet a hagyományos jogi megoldásoknak az imperializmus társadalmi-gazdasági jelenségeihez való alkalmazkodási nehézségeivel összefüggésben alakult ki. E nehézségek részben jogtechnikaiak, részben tartalmiak mint pl. a szociális (munkás) és gazdasági (pl. a trösztökre vonatkozó) szabályozás elégtelensége. (A kérdésre részletesen l. *Kulcsár*, 1976.) A jogszociológiai gondolkodásban, illetve annak elterjedésével a jogi, sőt törvényhozói gondolkodásban fokozatosan erősödött az a meggyőződés, hogy a változtató beavatkozásra a jogi szabályozás nemcsak képes, de hivatott is. Ez a felfogás — igazolhatóan a szocialisztikus törekvések ellensúlyozására — a jogtudományban Németországban már Jheringnél is kísért. Jhering Marx ellenében hangsúlyozta az érdekek jogalakító szerepét és ez a felfogás szivárgott át az amerikai szociológiai jurisprudenciába. Európában viszont inkább a szociáldemokrácia közvetlen befolyása alatt álló reformista munkástörvényhozás (ideértve az ezzel kapcsolatos választójogi és állampolgársági jogi reformot) jogászbajnokai hangsúlyozták a jog érdekkielégítő módon való felhasználását. Az amerikai és európai felfogás közt persze lényegesek a különbségek, a társadalmi tagozódásbeli különbségeknek és az osztályharc formáiban mutatkozó sajátságoknak megfelelően. Az amerikai szociológia a törvényhozást, az állami tevékenységet az osztályok közös érdeke, vagy osztályfölötti, össztársadalmi érdekek megvalósítójának tekintette. Annál is inkább tehette ezt, mert az amerikai törvényhozás hosszú ideig nem kényszerült számottevő szociálpolitikai, gazdaságpolitikai beavatkozást legitimálni. Mivel az amerikai politikai és jogrendszer őrizte a hagyományos liberális felfogást, a hagyományos common law megoldásokat, az állam és jog tudatos célhoz rendelésének, vagy akár a jogosultságok helyett az érdekkielégítésben való gondolkodásnak elméletileg sem mutatkoztak komolyabb következményei. Igaz, E. A. *Ross* 1901-ben könyvet írt a társadalmi ellenőrzésről *(Social Control)*[2] és ebben a jog a társadalmi ellenőrzés legfontosabb eszköze. Nem sokkal később a jogfilozófus (a későbbiekben a jogszociológia atyamesterének tekintett) *Pound* a társadalmi mérnökösködés eszközeként tárgyalja a jogot, ám mindez végül is liberális talajon maradt meg: a legalapvetőbb jogilag védendő elvárás az, hogy az ember mentes lehessen a szándékos támadásoktól *(Pound,* 1980, 313.). Ez tökéletesen megfelel a liberális, negativisztikus szabályozásnak. Kétségtelen azonban, hogy az amerikai pragmatikus szemlélettel összhangban a poundi irányzat előkészítette a törvények funkciójának újszerű felfogását és a jog funkcionalitására, a *szabályozással elérhető eredményre* helyezte a hangsúly. Ám az elérendő eredmény valamiféle eklektikus társadalmi érdekmérlegelés eredménye, még a legutolsó poundi munkákban is, amelyek már a század második felében születtek. A társadalmi mérnökösködés gondolata sem jelenti a mai értelemben vett aktív társadalomalakítást: Pound álláspontja a tényleges társadalomalakítás azon szakaszát képviseli, amikor a jogváltoztatás még csak tudatos alkalmazkodás a bekövetkezett társadalmi változáshoz, s nem pedig a tudatos változtatás eszköze. (Vesd össze *Kulcsár,* 1966. 447.)

A tudatos társadalmi ellenőrzés programja az amerikai szociológiában egészen a II. világháborúig központi fontosságú maradt. A két háború közti legelterjedtebb szociológiai kézikönyv szerint „minden társadalmi probléma végeredményben a társadalmi ellenőrzés problémája". *(Park-Burgess,* 1921, 285.) A jognak a társadalmi ellenőrzésben játszott kimagasló szerepét a szociológia mellett az intézményi közgazdaságtani irányzat is hangsúlyozta (Veblen, J. M. Clark). Az irányzathoz tartozó szerzők szerint a piaci verseny csak részleges magyarázatot nyújt a gazdasági magatartásról. Clark a nem piaci együttműködés szerkezeti alapját a kormányzat, a törvényhozás tevékenységében jelölte meg.

Talán mégsem meglepő, hogy az állami társadalomellenőrzés tényleges erősödése jelentette az említett szociológiai megközelítés hanyatlásának kezdetét. Ami ugyanis követelményként, vagy idealizált valóságként az aka-

[1] A nagy kivétel *Sumner,* aki csak a természetes növekedésben hitt. Az állami beavatkozás szerinte a hatalmon levők érdekeit szolgálja.

[2] *Janowitz,* 1978. 35. szerint Ross már 1894-től központi fontosságúnak tekintette a társadalomellenőrzést.

démiai berkekben elfogadható volt Amerikában, az tényként már aligha lehetett népszerű. A kormányzati hatalom jelentőségének bemutatása helyett kezdték a társadalmi ellenőrzés és az állami beavatkozás jelenségét a strukturális funkcionális összefüggések színtelen világába elsüllyeszteni. Hasonló következménnyel járt az is, hogy az informális, a közvetlenül nem látható irányába fordult a szociológia érdeklődése (*White*, 1952.), és a társadalmi ellenőrzés a II. világháború után a konformizmus eszközének és szállascsinálójának tűnt, márpedig a szociálpszichológusok a II. világháború alatt és után e fogalomhoz rengeteg előítéletet fűztek. (Igaz, e gyanakvások egy része a társadalmi realitásban igazolódott.)

A törvényhozásnak a társadalmi változásokhoz való igazodása kérdésében Európában más társadalmi viszonyok közepette és más ideológiai hagyományoknak kellett megfelelnie az elméletnek. Kétségtelen, Durkheim[3] szociológiája és az arra épülő Duguit-féle jogfelfogás a jogot a társadalmi *szolidaritás* eszközeként tárgyalta, vagyis Európában is érvényesült az az elképzelés, mely a jogot a társadalom össztársadalmi érdekek szerinti vezetésére szolgáló eszköznek, illetve össztársadalmi szükségletek kielégítőjének tekintette. (A jog társadalomfölöttiségének gondolata egyébként természetesen alapvető a jogállami — tisztán jogi — igazolás esetében is.) Mégis, Marx működése után mind kevésbé lehetett tagadni a társadalomban érvényesülő határozott osztálytagozódást. Jellemző, hogy Jhering volt az, aki még megpróbálta az osztályok létének elismerése mellett a jogot osztályok fölöttiként tárgyalni; a későbbiekben viszont a reformista munkásmozgalomban épp az elnyomott osztályok céljainak szolgálatába igyekeztek a jogot állítani. Ez a törekvés, különösen, ha Menger példáját vesszük, eredményében alig különbözött a startegyenlőséget kívánó liberális beállítottságú szerzők gyakorlati programjától, noha a jogász-szocialisták perspektívájukban (reform-szocializmus) homlokegyenest ellenkező nézetet vallottak. Egyébként Kautsky kifejezésével élve a liberalizmusból — legalábbis Angliában — „polgári szocializmus" lett és az oxfordi iskola (T. H. Green, Bradley, Bosanquet és a döntő, a szociológiát bevezető Hobhouse) jószerivel a munkáspárt politikai ideológiáját körvonalazta.[4]

A jogász-szocialisták,[5] így különösen kiemelkedő képviselőjük, Menger a BGB-t az abban érvényesülő részmegoldásoknak a korabeli magánjog elismert általános elveitől való eltérése, elsősorban egyenlőtlenségre vezető megoldásai miatt támadta. De hogy mennyire korlátozott volt végül is a szocialista célokra felhasználandó polgári jog programja, azt mutatja, hogy Menger a maga elképzelései megvalósulásaként, a jogi demokratizmus kiteljesedéseként üdvözölte a svájci ZBG tervét és az 1895—96-os osztrák perjogi reformot. A törvényhozó feladata és lehetősége e felfogásban még mindig korlátozott, s bár „nemzete nevelője kell legyen", feladata alapvetően konzervatív, hiszen az adott joganyagból indul ki, annak a változtatása az elsődleges feladata, ám a jogtételeket és a jogintézményeket már aszerint igazítja ki, hogy ezek megfelelnek-e *még* a társadalom *hatalmi* viszonyainak. Módja van a folyamatban levő társadalmi-hatalmi viszonyváltozásokat előrelátva a jövőhöz igazodni (*Menger*, 1904. 15.). Elvileg tehát a jövő hatalmi viszonyait a törvényhozó akár elő is mozdíthatja: a jövőbeli viszonyok aktív alakításának gondolata Mengernél azonban még nem szerepel. Más szocialisták, pl. a francia A. Mater szerint a jog társadalomtudományának a társadalmilag szükségszerű jogváltoztatásokat kell előkészítenie (*Treves*, 1980. 156.).

Ha megvizsgáljuk, hogy a XIX. század végétől milyen megfontolások vezetik a törvényhozást, milyen érvek fordulnak elő a parlamenti vitában, illetve a közvélemény szintjén, úgy vitathatatlan, hogy egyfelől a fejlődésnek egy nagyon elvont fogalma hatékony érvként szerepel, másrészt egyre inkább hivatkozási alap a társadalom adott állapota. Mégsem állítható, hogy valamennyi országba egyszerre, vagy hirtelen hatolt volna be a társadalmi viszonyok változó jellegének felismerése, vagy az elképzelés, mely a törvényhozás feladatának az ezen változásokhoz való alkalmazkodást tartotta volna. Annál is kevésbé, mivel a hatalmon levők taktikája alapvetően még mindig konzervatívnak bizonyult, vagyis lehetőség szerint a fennállót kívánták, mint abszolút értékeket védelmezni. Mégis, a változtatás lehetőségének felismerése egyre általánosabbá vált, a századelő változtatásellenes jogfelfogása egyre inkább háttérbe szorult, bár egyes országokban és jogterületeken a „változásra érettség" spekulatív kifogása továbbra is kísértett. (L. pl. a magyar magánjogi kodifikációs tervezetek kudarcát.)

A következő, a mai helyzethez végül is elvezető lépés a konkrét célkitűző képesség felfedezése volt az elvont természetes fejlődés helyében. Ezt követte ezen felismerés átvitele a politikai és jogalkotási gyakorlatba, vagyis az az állapot, amely napjainkat jellemzi. Ennek leglényegesebb vonása, hogy a jogot (és nemcsak egyes szabályait) meghatározott, a társadalmi változásból adódó célok elérésének eszközeként fogják fel.

A napjainkban érvényesülő, a társadalom tudományos és tudatos változtatásának gyakorlatára és ideológiájára épülő felfogás alapvetően

[3] Durkheim jogfelfogására és hatására legújabban ld. L'Année Sociologique, 27. (1977).

[4] A labourista ideológia áttekintésére l. *Frosini*, 1976. A szocializmust és a szociológiát Olaszországban már E. Ferri igyekezett összekapcsolni.

[5] Menger szerint „a jogászok azok, akik a társadalmi fejlődés útját előírják". „Most, amikor a jogászt már-már szaván fognák, elveszti bátorságát és történelmi fejlődésről dadog, amely mindent magától megcsinál." *Engels*, MEM. 21.462.

két világtörténelmi eseményhez és az ezek által kiváltott gyakorlati és ideológiai hatásokhoz kapcsolódik. Az egyik ilyen esemény a proletáriátus 1917-ben győzelmes forradalmi harca, a másik a gazdasági világválság 1929-ben. Az előbbi ideológiai téren a konkrét tudatos társadalomalakítás, a tervezés ideológiájához vezetett, ami alól a nyugat sem vonhatta ki magát, az utóbbi pedig a tőkés állam szabályozó szerepének elismerésével járt, amely a mai tőkés társadalom létezésének központi eleme. A más célokat szolgáló és más feltételek közt működő állami-gazdasági és társadalmi tevékenység egy sok szempontból eltérő igazgatási gépezet működésére épült. Ez az igazgatási gépezet, mint bürokratikus szervezet a bürokráciában összpontosuló sajátos szakértelem feladattűző és feladatmegoldó hivatásának, sőt hivatásrendjének ideológiáját erősítette. Itt tehát egy részben már kialakult apparátus növekvő szerephez jut és e szerepét kívánja az új, a tervszerűséget és tudatos előrelátást befolyásoló ideológiával legitimálni. Másrészt ez az új ideológia a bürokrácia működését korábban korlátozó jogi szabályok alól feloldást jelent, éppen a célszerűségre és hatékonyságra hivatkozva. A bürokratikus állami szervezet jelentőségének fokozódásával sor került erre azokban az országokban is — különösen az Egyesült Államokban —, ahol a jogideológia ellenezte a beavatkozást. Az Egyesült Államokban a világválság hatására erőteljes szociális és állami intervencionista törvényhozással találkozhatunk, persze, Helen *Lyndt* ismert megjegyzése szerint, az amerikai tapasztalat angol tapasztalat — ötven év késéssel.

a) *A szocialista jog viszonya a társadalmi változáshoz*

A tervszerű társadalmi változtatás szempontjából történelmileg a korai szovjet felfogásokból kell kiindulni. 1917 után egyre határozottabb igényként és részben gyakorlati lehetőségként jelent meg a tervszerű, célkövető társadalomirányítás. A szocialista forradalomban igyekeztek a társadalomra vonatkozó korábbi szocialista elképzeléseket közvetlenül átültetni a gyakorlatba, másrészt az ehhez szükséges tényleges materiális viszonyokat a gazdaság fokozódóan tervszerű fejlesztésével szolgálni. Tévedés lenne azonban azt feltételezni, hogy ebből az elméleti és gyakorlati kiindulópontból közvetlenül adódott egy olyan következtetés, mely a jogot e folyamat integráns részének tekintette. Épp ellenkezőleg, a kor egyik nagy ideológiai és gyakorlati problémája az volt, vajon lehetséges-e a jog kiküszöbölésével biztosítani a tervszerűséget. Másrészt a korai szovjet elméleti és gyakorlati tapasztalatok rendkívüli élességgel vetették fel azt a mai napig élő kérdést, hogy milyen társadalmi következményekkel jár a jog nyílt vagy szemérmes figyelmen kívül hagyása.

A korai szovjet ideológiában meglehetősen erősen érvényesült bizonyos joggal szembeni ellenszenv. Ha jellemezni akarjuk a korabeli jogideológiát, ezt a társadalom megszervezhetőségébe vetett szilárd meggyőződés, a jog burzsoá természetére vonatkozó elképzelés, valamint a korszak részben valóban jognélküli gyakorlata jellemzi. Az állami szervek intézkedéseiben a célszerűségi és nem pedig az általános szabályt követő intézkedések az uralkodók, legalábbis egy átmeneti időszakban, és még a célszerűségi megfontolásoktól áthatott intézkedések is csak töredékesen érvényesültek a szétesés szélére jutott forradalom utáni oroszországi társadalomban. A felvetődő egyéni konfliktusok megoldásának alapját részben a forradalmi osztályjogtudatában lelték meg, részben pedig a helyi szokásra támaszkodtak. Csakhogy mind e jogtudat, mind a szokás lokális, vagy legalábbis részleges volt, és hiányzott belőlük az előreszabályozásra törekvés, illetve a következményekkel való számolás képessége. Az előreszabályozás hiánya ellentmondott a hagyományos jog minőségének, a megszokott formális, általánosan és formálisan egyenlő jogi alaknak. De távol esett az előreszabályozásnak egy másik, a társadalomalakítás értelmében vett jelentésétől is, hiszen hiányzott belőle a társadalom egészére vonatkozó jövőalakító képesség. Ehelyett mind a központi, mind a spontán helyi szabályozás egy újfajta társadalmi igazságosság közvetlen megvalósítására törekedett az 1917-et követő esztendőkben, ami azért is problematikus volt, mivel ezt az igazságosságot égető hatalmi és gyakorlati szükségletek kielégítésének igényével kellett összhangba hozni.

A korban uralkodó jogellenség a korábbi cári jog kizsákmányoló funkciójának felismeréséből és a kommunizmus közvetlen elérhetőségének illúziójából származott. *Lenin* a személyek igazgatása helyébe lépő dolgok igazgatásában látta még 1917-ben is a jog felszámolásának kulcsát (1952). Igaz, ugyanő volt az, aki néhány évvel később az első lépést megtette azon az úton, amely visszaállította a jogot jogaiba, amikor állást foglalt a törvényesség védelmében. Ez irányú követelése azonban közvetlenül kevéssé érintette a jog tartalmát — a jog továbbra is az állami szervezés alakja, a társadalom mozgósításának, a társadalomalakításnak közvetlen megfogalmazási módja és eszköze. A törvényesség elsősorban ezen tartalmi törekvés hatékonyságát hivatott javítani, az állami szervek egységes, összehangolt működtetésével, a központosítás jegyében. A törvényijogi forma és betartásának ellenőrzése a központosított ügyészség segítségével a szervezeti egység helyreállítását szolgálta; ily módon viszont, legalábbis részben visszaállt a jog korábbi általánossága. Nem lebecsülhető ennek hatása az állampolgárokra sem, hiszen a jogegység a „kisember jogbiztonságát" erősítette (*Stutschka,* 1922. 48—49.). E fejlemények ellenére a jogra vonatkozó felfogás alapvetően nem

változott. „A törvényeket úgy kell írnunk és megtöltenünk, ahogy az adott pillanat irányzata diktálja." A törvények az állami tervezés eszközei továbbra is, és ezen eszközök segítségével a társadalom tagjai a szocializmus előmozdítására bírhatók. A NEP a maga realizmusával felismerte, hogy a társadalom központi tervszerű irányításához a gazdaság terén nem adottak a feltételek, szükség van magánszektorra és magánkezdeményezésre, ámde ezt mindenkor csak átmeneti engedménynek tekintették, és az ennek az átmeneti rendszernek megfelelő negativisztikus magánjogot, amely tehát kevéssé ismert pozitív szervező előírásokat, elhalálozásra váró burzsoá csökevénynek minősítették. E felfogás legmélyebb elméleti megalapozását, és valóban tragikus változásait *Pasukanisz* munkásságában kisérhetjük nyomon.[6] Ő a hagyományos liberális jogot a szabadversenyes árutermelés szükségszerű formájának tekintette. Ilyen körülmények között viszont nem csoda, ha a jognak csak korlátozott szerepét ismerhette el még 1929-ben is: „A politikai forradalmi cselekvés nagyon sokat tehet: holnapra megvalósíthatja, ami ma nincs, de nem teheti létezővé azt, ami a múltban nem létezett... Az objektíve létező (jog) rend biztosítja, garantálja, de nem teremti a viszonyt." (43, 44.) „Az alanyi jog elsődleges, mert végső fokon ez nyugszik azokon az anyagi érdekeken, amelyek a külső szabályozástól, vagyis a társadalmi élet tudatos szabályozásától függetlenül léteznek." (53.) Pasukanisz természetesen nem zárta ki a szocialista gazdaság szabályozását, ám e gazdaság szocialista tervszerűvé tétele nem jogi feladat. Másrészt viszont, mint általában a korabeli jogászok, Pasukanisz is osztozik a kibontakozó közgazdasági voluntarizmusban: „vitán felül áll már számunkra, hogy a tudatos gazdasági folyamatok növekvő jelentősége egyáltalán nem azonos a jog növekvő szerepével, hanem fordítva, annak elkerülhetetlen elhalása kíséri." (1929. I. 14.) Amint létrejön a tervszerű gazdaság, vélte Pasukanisz, feleslegessé vált a vállalatok közti piaci kapcsolat, és ezzel a jogi forma is. A tervgazdálkodás kibontakozásával a kapcsolatok naturálissá válnak, a tervek pedig konkrét, a körülmények szerint állandóan változó utasítások lesznek. Minél kisebb a jog és a törvény szerepe, annál hatékonyabb a gazdasági szabályozás. (1929. II. 37.) A terv kivitelezőjének pl. „van ugyan formális felelőssége és hatásköre, de ez tizedrangú a gazdasági célszerűséghez képest". (1929. II. 34.) Pasukanisz politikai okokból egyre inkább a jognak a politikához való teljes igazodását képviselte, ám a sztálini irányvonal, és részben a gyakorlat is, az állam, és ennek megfelelően a jog, erősödése felé hajlott, és mind nagyobb szerepet szánt az államnak és az állam által, igaz, meglehetősen formálisan kezelt jognak a szocialista társadalom és gazdaság tervszerű alakításában.

A 60-as évek legelején jelentkezett még egy elméleti és részben gyakorlati delegalizálási hullám, amely azonban rövid és egyáltalán nem mélyreható jellegű volt. Ettől fogva azonban egyre határozottabban erősödött az a felfogás, amely a jogot fokozottan kívánta bevonni a tervszerű szocialista építésbe. Ez viszont egyáltalán nem a jog elhalásának jegyében, hanem feladatkörének kiteljesedésében képzelhető csak el. E problémával viaskodik napjaink szocialista jogtudománya. A felfogás veszélye, hogy a politikai szempont, illetve a politikává megtett adott fejlesztési modell, másfelől a napi érdekek, amelyek a tervszerűséggel legitimálják magukat, túlságosan is eszközszerűvé teszik a jogot és ily módon, miközben mennyiségileg erősítik, minőségileg gyengítik. Az azonban kétségtelen, hogy a jogi szabályozás belső rendszerezettsége, amit csak elvont kategóriák következetes alkalmazása biztosíthat, a szocialisto gazdálkodás számára is szükséges, éppúgy, mint a szocialista gazdálkodó egységek és a dolgozók önállóságának jogi elismerése is. Amilyen mértékben elfogadottá válik, hogy a szocialista gazdasági viszonyok hatékony irányítása csak a meglevő áruviszonyok elismerése esetén lehetséges, úgy erősödik a jog önállóságának és önálló működésének létjogosultsága. Mégsem állítható, hogy a tervszerű társadalomalakítás jegyében álló társadalom-ideológia és a jog viszonya megnyugtató lenne. Érdemes ebből a szempontból egy számos hasonló álláspontot összegző újkeletű NDK szakkönyv (*Mollnau*) álláspontját szemügyre venni.

A szerzői kollektíva kiindulópontja szerint a szocialista jog szerepe növekszik a fejlett szocialista társadalom továbbépítésében. A szocialista jognak ez a szerepe azzal függ össze, hogy a szocialista állam szabályozója és a szocialista állam által felhasznált eszköz, a szocialista állam viszont a vonatkozó párthatározatok értelmében a „munkásosztály által vezetett dolgozók eszköze a fejlett szocialista társadalom felépítésében" (*Mollnau*, 14., a Német Szocialista Egységpárt IX. Pártkonferenciájának határozata alapján). A jog, a törvények tulajdonképpen politikai jellegüknél fogva válhatnak az említett tevékenység alapjává. Egyértelmű, hogy a jog a munkásosztály és pártja számára eszközül szolgál az új társadalom felépítésében. Ugyanakkor az a tény, hogy a jog szerepe ebben a folyamatban növekszik, a szerzők szerint társadalom-gazdaságilag meghatározott. Ez a növekvő szerep minőségileg különbözik a burzsoá állammonopol-kapitalizmusban megfigyelhető jogi szerepnövekedéstől. A szocialista társadalmi viszonyok fejlődésével egészen új jogi intézmények alakulnak ki. Másfelől a meghatározó társadalmi folyamatokban és változásokban létrejövő új társadalmi viszonyok, objektív tulajdonságaik és az ezekben megjelenő érdekek hatására, új jogi szabályozást igényelnek. Ezen alapvető tételeken túl azonban nem kapunk konkrét választ arra, hogy ténylegesen

[6] Részletesebben *Sajó*, 1979.

mennyiben alkalmas a jog az említett feladatok teljesítésére, különösen, hogy a társadalmi viszonyok milyen tulajdonságai igénylik éppen a jogi szabályozottság erősödését, és teszik a jogot a politikai megfontolásokon túlmenően a társadalom irányítására alkalmas eszközzé. A szerzők álláspontja szerint a szocialista jog végeredményben a tervteljesítés eszköze, vagyis alapvetően a gazdasági tervezéshez kapcsolódik. Meg kell jegyezni, hogy a tervezés társadalmi oldalának és a társadalmi tervezésnek a hangsúlyozásával más művekben egyre határozottabb a szocialista irodalomban a felismerés, hogy a jog a társadalmi tervezésnek (is) eszköze.

A szocialista jog a felismert társadalmi törvényszerűségek alapján kívánatos magatartás irányítója. Kérdés persze, hogy a társadalmi viszonyok államilag kötelezőként való elismerése és rgzítése valóban a társadalmi viszonyok törvényszerű továbbfejlesztésének biztosítéka. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a szerzők miközben az eszközjelleget hangsúlyozzák már felismerik, hogy magának a jognak is megvannak a maga objektív törvényszerűségei és csak abban az esetben lehet a jogi társadalomirányítás eredményes, ha ezekre a törvényszerűségekre is tekintettel vannak. A kérdés azonban, amelyet e könyvben *sem* tesznek fel, az, hogy vajon a szabályozni kívánt társadalmi viszonyokban érvényesülő tendenciák, s a jog belső törvényszerűségei között nem léphet-e fel ellentmondás, és vajon mi ezen ellentmondás meghaladásának módja. Anélkül, hogy a kérdést itt részletesebben elemeznénk, utalnunk kell arra is, hogy a társadalmi törvényszerűségek felfogásában sokszor a sztálini felfogás kísért, amely egyszerre fatalista és gyakorlatilag voluntarista. A társadalmi törvényszerűségek ugyanis nem a maguk elvontságában léteznek, hanem szubjektív tételezésnek vannak alávetve, amely szubjektív tételezés során (ugyancsak objektíve meghatározott törvényszerűségek szerint) torzulások következnek be a törvényszerűségek visszatükrözésében. Minthogy a visszatükrözési folyamatnak része maga a jog is, nem csodálkozhatunk, ha itt sincsenek objektív biztosítékai a visszatükrözés helyességének. Épp ellenkezőleg, a politikai-hatalmi viszonyok, a meglevő szervezeti struktúrák, amelyekben a tervezés történik, jelentős eltéréseket okoznak. A tényleges szabályozás számára egyébként nem a filozófiai általánosság szintjén mozgó társadalmi törvényszerűségek nyújtják a megoldást, itt — részben a megismerés bizonytalanságából adódóan, részben a következmények pontos kiszámításának korlátozottságai miatt — csak alternatívák közti választásról beszélhetünk. A társadalmi törvényszerűségek *közvetlen* felhasználására aligha van lehetőség. Még kevésbé nyílik lehetőség arra, hogy a felismeréseket közvetlenül átültessék a jogba. Amint arra már Marx utalt, egy társadalom még akkor sem ugorhatja át fejlődésének természeti törvényeit, hogyha ezeknek természetével egyébként tisztába jön. Az ismert kifejezés szerint csak a szülési fájdalmak könnyíthetők.

A jelenleg uralkodó, még mindig erősen etatista, normativista álláspont egy további következménye a jog és a társadalmi változtatás összefüggésében az, hogy a jogot automatikusan a társadalmi viszonyok törvényszerű továbbfejlesztési eszközeként tárgyalják és a jog ún. organizatorikus szabályozó funkcióját a viszonyok továbbfejlesztő változtatásának tekintik. Kétségtelen, hogy az állam szervező tevékenységnek kulcsszerepe lehet a társadalmi változtatásban, de e tevékenységek minden tudatossága ellenére sem bizonyos, hogy azok azzal a bölcsességgel rendelkeznek, amit az irodalom tulajdonít nekik. A részrendszerek célorientált legitimációja nem biztosítéka annak, hogy az adott tevékenységek valóban eredményükben is egy meghatározott célhoz vezetnek.

b) *Társadalmi-jogi változtatás a mai tőkés társadalomban*

A társadalom tudatos, tervszerű alakításának gondolata és gyakorlata a monopolkapitalizmus korszakában fölöttébb ellentmondásos folyamatban jött létre és mind a mai napig ezen ellentmondásosság bélyegét viseli magán. Ez természetesen nem meglepő, ha figyelembe vesszük e társadalmi alakzat alapvető belső ellentmondásosságát. De ami nem meglepő, az még épp olyan nehezen elemezhető. A társadalom tervszerű befolyásolását, az ezzel kapcsolatos ideológiát és az ideológia által befolyásolt tényleges jogi tevékenységeket lényegében a gazdasági és a politikai szféra egyenlőtlen fejlődése, illetve az ideológiák, nevezetesen a közgazdaságtani, szociológiai és jogi közti ellentmondások határozzák meg. Ezekre leszünk tehát elsősorban tekintettel. A társadalom és a gazdaság tudatos alakításával kapcsolatos nyugati gyakorlat változása a 30-as évektől figyelhető meg.[7] A liberális állásponttal való legradikálisabb szakítás az Egyesült Államokban következett be, a *New Deal*-ban. A határozott állami beavatkozás, mint tervszerű tevékenység nemcsak azért volt kívánatos, mivel a társadalmi gondoskodás hatékony látszatát keltette. E látszaton túl ténylegesen is csökkenteni tudta a válságok mélységét és a társadalmi egyenlőtlenségek feszültségkeltő hatását, végsőfokon tehát a társadalmi forradalom veszélyét. Egyúttal megfelelt a mind jelentősebb hatalmi pozícióba kerülő, sőt mondhatjuk *„kormányzó" bürokrácia* érdekeinek is. Ez az igazgatási gé-

[7] Eredetileg a szocialista beállítottságú szerzők, pl. az ausztro-marxisták tagadták, hogy a liberális jogrend alkalmazható lenne a szocializmusra. A korai szovjet álláspont részben hasonló álláspontjára l. a szövegben fent. Ezek a megközelítések egyebek közt Marxnak A Gothai program kritikájá-ban kifejtett nézeteinek félreértésére vezethetők vissza.

pezet már a válságot megelőzően is fokozatosan növekedett, bár kétségtelen, hogy a válság hatására, majd ezt követően a háború során vált nyilvánvalóvá szervező-tervező tevékenységének súlya. De hogy sokkal régebbiek a gyökerek, azt akár Amerika példáján is igazolhatjuk, ahol a XIX. század vége felé ugyancsak áttértek a klasszikus bürokrácia részét tevő meritokráciára; az pedig köztudott, hogy Max *Weber* az első világháború vége felé a bürokráciától féltette a demokráciát. A tervszerű társadalomirányítás elgondolása azért szolgálta a bürokrácia érdekeit, mivel e gondolat jegyében úgy tűnt, a korábbi kötöttségek nélkül érvényesítheti saját technokratikus elképzeléseit. A gazdasági válság az állam és az állam által használt jog társadalom-befolyásoló szerepét egy újabb nagy területre terjesztette ki: a gazdaságra. Nem mintha korábban nem lettek volna számottevő korlátozások ezen a téren, ezek azonban esetiek voltak, míg most megindult az a folyamat, mely végül is az egész gazdaság működésére kívánta kiterjeszteni az állam beavatkozását, mégpedig célkitűzések tervszerű érvényesítése jegyében. A liberalizmus idején az állam csak speciális területeken rendelkezett elismert joggal, pl. a vámpolitika, vagy adópolitika terén, most viszont a termelés közvetlen befolyásolása is elismerésre került. Igaz, az állami monopolkapitalista beavatkozás leghatásosabb korabeli képviselője, *Keynes* korántsem a szabadverseny teljes feladására törekedett, s még kevésbé a gazdasági élet szocializálásával képzelte a kor problémáinak megoldását. Éppen ezért válhatott ez a megközelítés a burzsoá jogalkotás, mint polgári hatalomgyakorlás ideológiájává is. Jellemző ahogy *Keynes* hitet tett az egyéni választás szabadságának hatékonysága mellett: „a teljes foglalkoztatást biztosítani tudó központi irányítás természetesen a hagyományos állami funkciók jelentős kiterjesztésével jár ... De még így is elég tág tere marad a magánkezdeményezés és a magánfelelősség érvényesülésének. Ezen a területen belül még mindig érvényesülhetnek az individualizmus hagyományos előnyei." (*Keynes,* 403—404.) Figyelemreméltó, hogy a burzsoá tervgazdálkodás és állami beavatkozás mai hívei számára sokkal kevesebbet jelent ez az individualisztikus hagyomány, hiszen a mai közgazdászok egy része szerint amúgy sem léteznek tökéletes piacok, ahol az egyéni kezdeményes szerepe érvényesülhetne.

A társadalmi tervezés jelentőségét az utóbbi két évtizedben egy újabb összefüggés is erősítette. Az ún. világproblémákra gondolunk, vagyis olyan folyamatokra, amelyeknél a jelenlegi „természetes" tendenciák érvényesülése rövid távon, vagy egyes földrajzi területeken máris világkatasztrófára vezet (pl. környezetszennyezés, éhínség). Ezen a területen a tudatos és tervszerű beavatkozás hiánya igazolhatóan az emberiség, vagy legalábbis az emberiség jelentős része pusztulásával járhat.

A gazdaság, illetve az ettől részben külön problémának tekintett társadalom tudatos és jogi eszközökkel végrehajtott változtatása, a kapitalista viszonyok között határozott korlátokat mutat. Az alapvető korlát természetesen a termelési viszonyokban keresendő, abban, hogy a tőkés termelési módtól alapvetően idegen az összgazdasági-össztársadalmi optimalizáló tervezés. Ezt kizárja a termelők alapvető érdekellentéte. Az átfogó jelleg akadálya a tervezést érvényesítő, az állami beavatkozást megvalósító csoportok politikai érdekeltsége, mely politikai érdekeltség a stratégiai távlati célkövetéseknek ellentmond. (*Polak; Kulcsár,* 1981). Végül a társadalmi tervezés szempontjából reális akadály magának a társadalomnak a természete, hiszen az osztályok közötti ellentétek kizárják az egységes perspektíva lehetőségét. Mégsem tagadható, hogy a tudatos társadalomalakítás gondolata jelentős mértékben előrehaladt és behatolt az állami gyakorlatba is. Annak idején Roosewelt elnök még egyáltalán nem kívánta vállalni az általános elveket követő gazdasági tervezést; programjának „a kitartó kísérletezést" vallotta (*Hartz,* 263.). Az európai tőkés országok persze már a nagy gazdasági világválság idején messzebb jutottak a beavatkozásban és ez a tendencia fokozódott a II. világháború alatt is. A tőkés államok európai gazdasági újjáépítése során ugyancsak jelentős közvetlen szerep jutott az államilag tervezett beavatkozásnak. De az 50-es évek elején úgy tűnt, hogy e közvetlen beavatkozásra már nincs szükség, hiszen a gazdaság meglepő módon prosperált, és a közvetlen tervezési beavatkozás Norvégiában és Hollandiában is visszavonult. Kevésbé látványosan ugyan azonban továbbra is érvényesült az állam gazdasági és társadalmi befolyásának és ezen belül meghatározott, ámbár többnyire rövidtávú (és mint még látni fogjuk, a status quo-t erősítő) irányító szerepe. Így az állandóan hirdetett gazdasági liberalizálás ellenére egyre bonyolultabb jogi szabályozás vette körül a gazdasági tevékenységet és a gazdaságban részt vevő szervezetek és tőke mind jelentősebb része került állami tulajdonba, vagy legalábbis az ugyancsak intenzív jogi szabályozást feltételező költségvetési újraelosztás útján állami ellenőrzés alá. E folyamat előrehaladottságát érzékelteti, hogy Norvégiában az összes részvényérték 40%-a állami tulajdon. A tervszerű társadalmi-gazdasági irányítás szempontjából nem kevésbé fontos az állam megnövekedett szociális tevékenysége. Az állam jóléti szolgáltatásai mind több életterületre terjedtek ki, ennek megfelelően mind szélesebb körre vonatkozott jogi szabályozás. Hogy azután ezt a beavatkozást változásként jelenítik meg, vagy sem, az későbbiekben elemzendő kérdés. Annyi bizonyos, hogy ezek a szociálpolitikai, jóléti szolgáltatások összefüggenek a gazdaság befolyásolásával is, hiszen pl. a szociálpolitika és a gazdaság szempontjából egyaránt alapvető a munkaerőpoliti-

ka, ezt viszont pl. a népesedéspolitika hosszútávon befolyásolja. Mindazonáltal a gazdasági tevékenység állami befolyásolása és irányítása és a jóléti állami tevékenység bizonyos fokig külön utakon haladt, részben azért is, mert másfajta politikai szervezetben, más bürokrácián keresztül artikulálódott. Tulajdonképpen a hagyományos „szegényügy" és a legalább *Mill* óta hagyományosan „társadalmi" problémát jelentő startegyenlőség mellé önálló területként, és csak részben az előbbiek kiteljesedéseként bontakozott ki az iskolaügy, az egészségügy, a különféle devianciák szociálpolitikai „kezelése", a várostervezés és lakásügy. Mindezen tevékenységi területek ugyancsak fokozott szabályozási igénnyel jártak, már csak azért is, mert mindezen területeken a bürokrácia nyújtotta a szolgáltatást. Hogy összességében milyen mennyiségi átalakulásra vezet mindez, azt néhány adat szemlélteti. A jóléti állam tevékenysége a gazdasági erőforrások rendkívül jelentős redisztribucióját jelenti.[8] Az Egyesült Államokban 1935-ben a GNP 9,5%-át, 1973-ban 17,6%-át tették ki a jóléti kiadások. A jóléti kiadások a kormányzati kiadásoknak több mint felét teszik ki. Más országokban még inkább előrehaladt ez a folyamat, így a Staatsquota (a közkiadásnak az állampolgárokhoz visszakerülő része) az NSZK-ban 1951-ben a bruttó nemzeti termék 30%-a, 1980-ban 39,4% volt, ugyanezen évben Svédországban 53,2, Norvégiában 45%, az Egyesült Államokban kb. 30%.

Ez a rendkívül nagy volumenű tevékenység azonban nem támaszthat illúziókat a társadalmi-gazdasági tervezés mélységét illetően. Egyfelől, mint *Feldmann* (1980. 210, 285) kimutatja, az igaz ugyan, hogy az állami költségvetések a fejlett nyugati államokban a GNP-nél gyorsabban nőnek 1900 óta, de nem igazolható, hogy az állami redisztribúció a tényleges társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére való törekvéssel függene össze; inkább a középosztály fokozott egyenlősítő törekvése, a ténylegesen megnőtt egyenlőség okozza az ilyen törekvéseket, mely a jelek szerint esetleg már a közeljövőben csökkeni fog. Másrészt, mint jeleztük, a gazdasági és társadalmi szempontok alapvetően nem integrálhatók. A szociálpolitikai, jóléti kiadások elszakadnak a gazdasági racionalitástól, immár nem a gazdaság expanzióját célozzák, hanem pl. a foglalkoztatottság fenntartását. Ez utóbbiban a politikai tényező szerepe, vagyis a választók bizalmának megőrzése munkálkodik. A társadalmi változásban (vagy látszatváltozásban) a politikai tényező így legalább olyan fontos, mint a gazdasági *(Grønbjerg)*, sőt a gazdasági szempontok mögött is mindinkább politikai jellegű (hatalmi) megfontolások húzódnak.

Ha a szándékolt változtatás természetét vizsgáljuk, ezen a területen további ellentmondásokra bukkanunk. A gazdasági jellegű beavatkozások többsége ugyanis eleve nem változásra, hanem stabilizálásra irányul. Jellemző ebből a szempontból *Polak* véleménye. Polak, aki a közgazdaságtant és az azáltal befolyásolt gazdasági tervezést társadalomtudományi példaképnek tekinti, mivel ezek a társadalmi kihívásokra aktív tervező módszerrel válaszolnak, a következőképpen ír: „A fő célokat, mint tudjuk már megállapították, s ezek többek közt a fizetési mérleg egyensúlyát, belföldi és nemzetközi valutáris stabilitást, az infláció és defláció megfékezését, nagy foglalkoztatottságot, gazdasági jólétet és fejlődést, gazdasági együttműködést és közösséget (közös piacot), a nemzetközi kereskedelem liberalizálását, s végül, de nem utolsósorban a fejlődő országok gazdasági támogatását, valamint a nevelés, tudomány, egészségügy, társadalombiztosítás, közlekedés és üdülés terén kollektív állami intézkedéseket foglalnak magukba." (1973, 122). Eltekintve attól, hogy a mai tervezésben és az azt érvényesítő gazdaságpolitikában korántsem érvényesülnek ezek az állítólag egységesen elfogadott célok, az nyilvánvaló, hogy mindezen *célok* jellegzetesen *stabilizáló* jellegűek. Más szóval azt is mondhatnánk, hogy a tervezés által választott célok nem egyebek, mint a fennálló rendszer kulcsfontosságúnak tekintett szerkezeti elemei, amelyeket tudatosan befolyásolhatóként választanak ki. Nem változtatásról, hanem a rendszer meghatározó elemeinek erősítéséről van szó.

Ha közelebbről a szociálpolitikai beavatkozásokra vagyunk tekintettel, mint a társadalmi átalakítás részterületeire, úgy tagadhatatlan, hogy itt tervezett változtatásra törekednek és törekedtek is, ám ezt a szociálpolitikusok hosszú ideig individuális-direkt beavatkozásként vélték megvalósíthatni. Paradox módon tehát ez a jellegzetesen amerikai megközelítés elszakadt attól a társadalmiságtól, amelyet a már a századforduló során kialakult és az előbbiekben vizsgált átfogóbb „társadalmi ellenőrzés" szemlélet képviselt. Az individualizmus az amerikai social work-öt — mely visszahatott a világháború után Európára is — legalább az 1960-as évekig befolyásolta. Ily módon tehát múlt századi jótékonyság hagyományait őrizte és tudományosan a freudi individuál-pszichológiával vélte magát igazolhatni (*Wilensky—Lebeaux*, 1958, 325). Jogi szempontból e szociálpolitikai tevékenység sokszor csak igen felületesen kerül szabályozásra; ehelyett a szakértelem, a terapeuta szakmai éthosza (lett volna) hivatott meghatározni a hivatalnok-szakember tevékenységét. Valószínűleg nem kis része volt e megközelítés kudarcainak abban, hogy a társadalmi szempont fokozatosan előretört a jelzett tevékenységekben, amiben közrejátszott, hogy (legalábbis bizonyos országokban) az erőforrások egyre inkább a központi és nem pedig a helyi újraelosztás következtében állnak rendelkezésre. Így elkerülhetetlenül fokozódhatott a *központi össze-*

[8] Izraelben ez a nemzeti termék 100%-át is meghaladja a többszörös központosítás miatt.

hangolás szerepe, ami a társadalmi összefüggéseknek a korábbinál átfogóbb figyelembevételére indíthat. Ezt a fordulatot a társadalmiság felé a helyi szintű összefüggések figyelembevétele jelentette. A hatvanas években a szociálpolitikusok, különösen a várostervezők a *community* szervezetét állították a középpontba (*Mayer*, 10 és köv.). Korántsem állítható, hogy ezzel a makrotársadalmi összefüggések figyelembevételére való átmenet befejeződött volna. Ez amerikai közegben meglehetősen sok nehézségbe ütközik. Nem kis mértékben közrejátszik ebben a szociológia, amely strukturális — funkcionalista változatában — pl. Parsons-nál — az elemzés formalizmusával elmossa a különbséget a helyi közösség és az össztársadalmi alakzatok között, amennyiben a különböző tulajdonságú szinteket egyaránt társadalmi szerkezetként írja le. Az amerikai modellt azonban még nyugati, fejlett tőkés viszonylatban sem tekinthetjük kizárólagos érvényűnek. Franciaországban a tervezés mindig a központi bürokrácia „terve" volt; így felülről lefelé épült ki — és éppen a helyi szinten nem tudott gondolkodni és érvényesülni.

Miként viszonyulnak ezekhez a fejleményekhez a tényleges állami beavatkozást feltételező tőkés társadalom uralkodó ideológiái? A korábbi felfogás helyébe, mely a fejlődés természeti törvényszerűségeket követő jellegét vallotta, s különösen a politikai ideológiában, elterjedt az *állandó társadalmi változás* elképzelése. Ehhez kapcsolódott — a szükséges alkalmazkodás eszközeként — az állandó változtatás gondolata. „A modern nyugati ember dinamikus lénynek tekinti magát, szüntelen környezete átalakításán fáradó, létkörülményeit javító lénynek, aki a valóságra vonatkozó gondolkodását új terminusok szerint alakítja. Mindebben, úgy véljük, különbözik más embertípusoktól ... A változás a modern szemlélet szerint ... az emberi létezés legfőbb törvénye." (*Kecskeméti*, 1967, 39—40). Az állandó változtatás tartalmilag éppen a társadalmi struktúra alapvető átalakulását igyekszik megelőzni és megakadályozni, részben a hagyományos értékek nevében. Ez a törekvés vezette a szociológiai tervezés-ideológia egyik modern vezéralakját, Karl Mannheim-et, aki a II. világháború utáni társadalmi problémák megoldását csak a centralizált állami tervezéssel és annak hatékony bürokratikus érvényesítésével vélte megoldhatni, de számára mindez éppen a szabadság egyetlen lehetséges megmentésmódját jelenti (1950). Jellemző azonban, hogy az említett Mannheim-műben Mannheim sokkal inkább politikatudományi, semmint szociológiai alapon közelít a kérdéshez. További jellemzői ezeknek a tervezett változást pártoló politikai ideológiáknak, hogy a változások nem strukturálisak és hogy legitimációjuk alapvetően tudományos. Éppen ebből adódnak sajátos problémák. Miközben ugyanis a társadalom számára a tudományosság válik legitimáló erővé, a társadalomtudományok meglehetősen ellentmondásos formában képesek csak ezt a legitimációs funkciót ellátni. A közgazdaságtan tett ugyan bizonyos engedményeket, de az uralkodó nyugati irányzatok megmaradtak a mikroökonómia fogalomvilágában. Ez természetesen a társadalmi tervezést még közgazdasági vonalon is kizárja. Paradox módon a szociológia, mely eredetileg (*Comte*-nál) a tudományos változás programjának ígéretével indult, hosszú ideig elzárkózott a társadalmi változtatás tudományos megalapozásától. A paradoxon csak látszólagos, mert már *Comte* esetében a tudományos változás — minden ígérete ellenére — a rend ideológiája volt. Mindenesetre a strukturális funkcionalizmus valószínűleg szándékosan félreértelmezte a *Weber*-féle értékmentes tudománykövetelményt. *Polak* egyenesen így jellemezte a helyzetet: „a társadalomtudomány elefántcsonttornyából nézve társadalmi célokról és azok értékéről írni egyenesen összeegyeztethetetlen a *tudományos* tevékenység legfenköltebb céljaival. A tiszta, hajthatatlan tudósok nézete szerint minden értékítéletet, kivéve ha a tudomány értékére vonatkoznék, mint tudományos szempontból teljesen értéktelent gyökerestől ki kell irtani." (*Polak*, 1973, 117—118). Kétségtelen, az uralkodó szociológia, illetve a szociológusok többsége tudományos tevékenységén kívülesőnek érezte a célválasztást. A 70-es évek elejére azonban változott a helyzet, „divatba jött" a *jövő* problémája, ami részben a szociológián belül kifejezetten praxeologikus ágazatokat teremtett (szociotechnika, társadalmi mérnökösködés, *policy analysis* stb.; vö. Podgórecki, 1979), részben pedig az új problémának megfelelően egészen új tudományágat hívott létre: a prognosztikát, vagy futurológiát. A szociológián belül a társadalmi változástól a társadalmi változtatás feltételei felé fordult a figyelem; jellemző, hogy *Etzioni* Aktív társadalom című könyve már 1968-ban ennek az új megközelítésnek viszonylag új szociológiai szemléletet sugárzó hírnöke. Meg kell mondani azonban, hogy egy ilyen váltás nem kevés veszéllyel jár. Egyfelől a célok megjelölése célkitűzéssé, a célszerűség célirányossággá és céltevékenységgé értelmeződhet át. Könnyen kialakulhat — és ki is alakult — egyfajta *finalizmus*, ami különösen egyes marxista tervezőket és neomarxistákat jellemez. A finalitás viszont „hibrid" tudati kategória. Törekvése mindenüvé benyomulni, ahol a gondolkodás olyan determinációs formákba ütközik, amelyeket egyelőre nem képes átlátni. „Jól ismert tény, hogy egyes kategóriák előrenyomulnak a gondolkodásban és mintegy zsarnokiakká válnak ... A finalitásnál azonban ehhez az expanzív tendenciához még az a képesség is járul, hogy régi metafizikai rejtélyek megoldásának a látszatát kelti, és az egyszerű egység fényében egy csapásra áttekinthetőnek tünteti fel a gazdag sokrétűséget." (*Hartmann*, 1970, 54).

A másik veszély, hogy a szociológia, illetve

a szociológusok a célkitűzéssel magukat vezetőnek és választónak teszik meg. A célkitűző tevékenységnek rendkívül nagy a vonzereje, de ez utóbbi könnyen hamis csábítássá válhat. Elvégre a tényleges jövőre vonatkozó döntések nem a szubsztantív racionalitás kritériumainak felelnek meg, vagyis távolról sem arról van szó, hogy pusztán az eszközöket kell megtalálni adott célokhoz, sokkal inkább az adott helyzetben adott eszközök jelölik meg a célokat (vö. *Simon*, 1978). Kétségtelen, ez a helyzet azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a jelen túldeterminálja a jövőt. Megismerése mindössze arra korlátozódik, hogy jelezze az eszközökben adott elkerülhetetlen fenyegető tragédiákat, anélkül, hogy megjelölné miként kerülhetők ki ezek, más, jobb célokat követve. Polak vádja szerint a társadalomtudomány irtózik a jövőre vonatkozó új céloktól, és az oltalmazó jelen „mauzóleumába" húzódik. Ámde megítélésem szerint nem az a veszély, hogy a szociológia állandóan a jelen megismerésére korlátozódik, amivel társadalmi szempontból legalább az „ismerd meg önmagadat" igényét elégítené ki. Ez a program nemcsak szükséges, de egy tudomány számára elégséges is kell legyen, akár a jobb jövő kialakítása szempontjából is, hiszen éppen ez biztosítja a szükséges ideológia-kritikát és struktúra- és intézmény-kritikát, mert feltárja, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyek éppen egy adott eszközkombináció mellett adódó (feltételezett) célt tesznek a követendő céllá. A probléma inkább abban áll, hogy a jelen megismerésére hivatott szociológia nem hogy a jelen előtt, hanem éppen a jelen mögött van egy lépéssel: a múlt struktúráira vonatkozó raszterét próbálja a jelenre alkalmazni. Az említett ideológia-kritikai strukturális elemző tevékenység együttműködése a társadalmi változás tényleges mechanizmusának feltárásában pl. lehetővé teszi annak tisztázását, hogy miért olyannyira hangsúlyozott korunkban a változás, miért válik ez tulajdonképpen minden társadalmi intézkedés ideologikus megalapozójává, egyszóval miként élhetünk egy olyan társadalomban, ahol az állandó változás válik a stabilizálás eszközévé.

Ami ezek után a jogi szabályozás és a társadalmi változás viszonyát illeti, ebben a viszonyban az egyik meghatározó tényező az, hogy a jog megszűnik a polgári társadalom alapvető legitimáló ideológiájaként működni. Ilyen körülmények közt viszont egy tudományosabb (pl. gazdaságtani, vagy szociológiai) ideológia néha a puszta politikai szükséglet megítélésének függvénye lesz, szabványgyűjtemény arról, hogy mire kell és mire lehet felhasználni a jogot.

Mégsem valósul meg *Comte* álma, hogy ti. kiiktatják a jogászokat a tudományos társadalomszervezésből. Igaz, a korábbi liberalizmus felfogásával ellentétben a jog elveszti önállóságát, és a továbbiakban csak annyiban értékes, amennyiben felhasználható a tudatos társadalomváltoztatására. A jognak ilyen értelemben való ideológiai „megmentése" tulajdonképpen a századfordulóra, a jogszociológia kialakulására vezethető vissza;[9] talán nem túlzás azt állítani, hogy a jogszociológia éppen a jog eszközjellegének igazolása során, a jog korábbi „abszolút értékhordozói" mivoltától való megfosztásának elméleti megfogalmazásaként jött létre. Karl *Mannheim* (1940, 180) így ír: „Újabb jogszociológiai kutatások ismét megerősítik, hogy a formális jog alapelve, miszerint minden esetet általános ésszerű előírások szerint kell megítélni, amelyek alól a lehető legkevesebb kivétel van és logikai subszumpción alapulnak, csak a kapitalizmus liberális-versengő szakaszára állnak." A jogszociológia kialakulása során a szocializmus ellensúlyozására átvette és részben megszelidítette a szociáldemokrata szociológia magabiztos álláspontját a társadalom alkalmazkodóképességéről. (Jellemző, és a kapcsolat szorosságát mutatja, hogy Eugen *Ehrlich* — a jogszociológiának talán legtöbb joggal „megalapítója" — a jogász-szocialista *Menger* tanítványa volt). A jogot a jogszociológiában és — nem kis mértékben a jogszociológia hatására — más jogtudományi irányzatokban, sőt a törvényhozásban is „immár a társadalmi ellenőrzés egész folyamata összetevőjeként tanulmányozzák". (*Pound*, 1980, 328).

Hogy azután a jognak a társadalmi változásokhoz való tudatos alkalmazása és eszközszerű felhasználása a társadalmi változás előmozdítására a jelenkorban miként valósul meg, és hogy ez milyen problémákat vet fel, azokat mennyiben, illetve miért nem tárgyalja a jogszociológia és végeredményben miként alakul át a jog a társadalmi változás újszerű körülményei közt, az már az eszmetörténeti elemzésen túlmutató, önálló elemzést igénylő probléma.

Sajó András

IRODALOMJEGYZÉK

Etzioni, Amitai: The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes. Collier Macmillan. London; The Free Press, N. Y. 1968. *Frosini*, Vittorio: La ragione dello stato. Studi sul pensiero politico inglese contemporanea. Milano, 1976. *Gronbjerg*, Kirsten A.: Mass Society and the Extension of Welfare, 1960—1970. Chicago (Ch. U. Pr.) 1976. *Hartz*, Louis: The Liberal Tradition in America. An Interpretation of American Political Thought Since the Revolution. New York, 1955. *Janowitz*, Morris: The Last Half-Century. Societal Change and Politics in America. Chicago—London (Univ. of Ch. Pr.) 1978. *Kecskeméti*, Paul: Static and dynamic society. in D. Spitz (ed.): Political Theory and Social Change, N. Y. 1967. *Keynes*, J. M.: A foglalkoz-

[9] Nem foglalkozhatunk ehelyütt a polgári kritikai szociológia álláspontjával, mely a tervezés mögötti polgári és/vagy bürokratikus értelemkultusz belső ellentmondásait tárja fel. Az intézményes szociológia és a bürokratikus tervezés kapcsolatára l. *Wright Mills*, 1970. 376.: „Az embertervezés jelszavai arra valók, hogy a bürokratikus szellemet olyan területekre is kiterjesszék, ahol eddig nem érvényesült." Természetesen korunk szociológiáját és jogszociológiáját illetően túlzott lenne egy olyan megállapítás, hogy ezek egészükben megfelelnek a comte-i paradigmának, és a fennálló tudatos alakítására szerveződtek volna.

tatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Budapest, 1967. *Kulcsár* Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése, Budapest, 1966. *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai, Budapest, 1976. *Kulcsár* Kálmán: A modernizáció — a fogalom és a valóság. Magyar Tudomány, 1981. 6. *Lenin*, V. I.: Állam és forradalom. Összes Művei, 25. köt. Budapest, 1952. *Mannheim*, Karl: Man and Society in an Age of Reconstruction. London, 1940. *Mannheim*, Karl: Freedom, power and democratic planning. London, 1950. *Mayer*, Robert R.: Social Planning and Social Change. Prentice-Hall, Englewood Cliffs. N. J. 1972. *Menger*, Anton: Das Bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen (3. Aufl.) 1904. Tübingen. *Mills*, C. Wright: Hatalom, politika, technokraták. Budapest, 1970. *Mollnau*, Karl (szerk.) Objektive Gesetze — Recht — Handeln. Studien zu einer Wirkungstheorie des sozialistischen Rechts. Berlin, 1979. *Park*, Robert—*Burgess*, Ernest W.: Introduction to the Science of Sociology. Chicago (Ch. U. Pr.) 1921. *Pasukanisz*, E.: Obsaja tyeoria prava i marxizm. 2. kiad. Moszkva, 1927. *Pasukanisz*, E.: Ekonomika is pravovoje regulirovanyije. I—II. Revoljucija prava. 1929. *Podgorecki*, Adam: Definition and scope of sociotechnics. in Podgórecki—Los: Multi-dimensional Sociology. London, 1979. *Polak*, Fred L.: A célok célja felé. in Szelényi, 1973. *Pound*, Roscoe: Társadalomirányítás a jog útján. in Jog és filozófia. Budapest, 1980. 307—332. *Sajó* András: Gazdaság és jog viszonya Pasukanisz elméletében. JTK, 1979. 12. *Simon*, Herbert: From Substantive to Procedural Rationality. in Hahn-Hollis *Stutschka*, P.: Das Problem des Klassenrechts und der Klassenjustiz. 1922. Hamburg. *Szelényi* Iván (szerk.) Társadalom-tervezés és szociológia. Budapest, 1973. *Treves*, Renato: Introduzione alla sociologia del diritto. (2-ed.) Milano, 1980. *White*, Morton: Social Thought in America: The Revolt Against Formalism. New York, 1952. *Wilensky*, Harold L. — *Lebeaux*, Charles N.: Industrial Society and Social Welfare. New York (Russel Sage) 1958.

A miniszteri felelősség intézménye a burzsoá országokban

I.

A miniszterek felelőssége és a miniszteri felelősség intézménye

A miniszterek felelősségének kérdése a polgári átalakulás időszakában került a politikai és közjogi érdeklődés homlokterébe. Elsősorban úgy, mint az abszolút királyi hatalom korlátozásának, a végrehajtó hatalom feletti parlamenti ellenőrzés megszerzésének eszköze. Az erre irányuló törekvések azt célozták, hogy a parlament, amelyben a megerősödő polgárság egyre inkább képviselethez jutott, kapjon jogot az uralkodó neki nem tetsző tanácsosainak, minisztereinek az elmozdítására, akik eladdig csak az uralkodó előtt feleltek tevékenységükért. Lényegileg ezekhez az előzményekhez nyúlik vissza, ezekből fejlődött ki, és a végrehajtó hatalom feletti parlamenti ellenőrzés biztosítását szolgálja a mai parlamentáris kormányzati rendszerű burzsoá országokban is annak az általánosan elfogadott alkotmányos alapelvnek az érvényesítése, hogy a kormány, illetve a miniszterek csak a parlament bizalmából maradhatnak hatalmon. Ha tevékenységük alapján a parlament bizalmát elvesztik, le kell mondaniok. Sőt úgy is lehetne fogalmazni, hogy ennek az elvnek, a miniszterek ún. *politikai felelősségének* az érvényesülése a parlamentáris kormányzati rendszer létének elsődleges minősítő tényezője. A miniszterek parlament előtti politikai felelősségének bevezetése, illetve érvényesítése mellett azonban a miniszterek felelősségének kérdésére a burzsoá állam- és jogfejlődésben olyan szempontból is fokozott figyelmet fordítottak, hogy a miniszterek ún. *jogi felelősségét* miként rendezzék. A miniszterekre is az általános büntető és vagyoni felelősségre vonás szabályait alkalmazzák, vagy pedig — tekintettel magas közjogi állásukra — a minisztereket speciális szabályok szerint vonják felelősségre. A specialitás miben, csak eljárás módjában, az ítélkező fórum tekintetében, vagy pedig a felelősségre vonás anyagi jogi feltételeiben és szankcióiban is jelentkezzen? A miniszterek jogi felelősségének szabályozása csak a minden állampolgárra érvényes szabályoktól, vagy pedig a közigazgatási funkcionáriusokra, sőt valamennyi közfunkcionáriusra érvényes szabályoktól is eltérjen? A sajátosságok egyébként az adott jogi-politikai körülmények között másokhoz képest növelhetik vagy enyhíthetik a miniszter jogi felelősségét. Az mondható, hogy ha egy ország jogrendszerében a fejlődés során akár az eljárás módját, az ítélkező fórumot, akár a felelősségre vonás anyagi jogi feltételeit és a szankciókat illetően olyan jogszabályt alkottak, amelynek a személyi hatálya csak a miniszterekre terjed ki, akkor ezt a miniszterek parlament, esetleg államfő, illetőleg kormányfő előtti politikai felelősségére vonatkozó alkotmányos szabályokkal együtt mindenképpen a *miniszteri felelősség, mint speciális alkotmányjogi intézmény* részeként kell szemlélnünk. Így fogta fel a miniszterek jogi felelősségét a kérdéskört felszabadulásunk előtt tárgyaló alapvető tanulmány is, amikor leszögezte, hogy „miniszteri felelősség alatt a minisztereket, csak mint ilyeneket terhelő felelősséget értjük, amelynek az alapjául tehát a miniszterek különleges hivatali működése szerepel, amely mintegy a miniszteri functiókhoz van tapadva, s így kizárólag csak a minisztereket terheli."[1] A miniszteri felelősség fogalmáról számos, sokszor ellentmondó meghatározás született a burzsoá jogirodalomban, de csak egy ilyen megközelítés veszi figyelembe

[1] *Búza* László: A miniszterek jogi felelőssége. Bp. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. 1911. 5. old.; Az újabb magyar jogirodalomban ld. erről: *Beér* János—*Kovács* István— *Szamel* Lajos: Magyar államjog. Negyedik változatlan kiadás. Bp. Tankönyvkiadó. 1972. 332. old.

az intézmény, mint sajátos jogintézmény valamennyi összetevőjét, ugyanakkor nem téveszti össze azt a miniszterek általános büntetőjogi, polgári jogi, illetve közigazgatási (kártérítési) jogi felelősségével sem. Éppen ezért a miniszteri felelősség intézményének, kialakulásának és mai állapotának bemutatása sem indulhat ki másból, jóllehet célszerűségi okokból indokolt a vizsgálódás körét némely tekintetben leszűkíteni, máshol kiszélesíteni. A miniszterek politikai felelősségét csak a parlament előtti felelősség oldaláról tárgyaljuk, minthogy ez — különösen a parlamentáris kormányzati rendszerű országokban — a politikai felelősség meghatározó jelentőségű eleme. Ami viszont a miniszterek jogi felelősségét illeti, egy differenciáltabb kép kialakítása érdekében nem elégedhetünk meg azzal, hogy csak a miniszterekre jellemző speciális felelősségi szabályokra utalunk. Legalábbis abban az esetben, ha a közigazgatási funkcionáriusokra érvényes általános felelősségi szabályokhoz képest a miniszterek felelősségére vonatkozó szabályok eltérnek, noha ezek nem csupán a miniszterekre, hanem esetleg más közjogi, közigazgatási, vagy speciális állami funkciót betöltő személyekre (államfőre, államtitkárokra, bírákra stb.) is érvényesek.

II.

A miniszterek parlament előtti politikai felelőssége

1. A miniszterek parlament előtti politikai felelősségének gyökereit — érdekes módon, de nem alaptalanul — általában egy speciális büntető felelősségre vonási rendszer kialakulásához vezetik vissza.

Angliában a XIV. századtól kezdődően fejlődött ki az ún. *impeachment* lehetősége, amely azt jelentette, hogy a Parlament Alsó Háza vádat emelhetett a miniszterek, más magas rangú királyi hivatalnokok és bírók ellen, éspedig a Parlament Felső Háza előtt. A feudális állameszme lényegéhez tartozott, hogy a király, a szuverén nem cselekedhet rosszat („the King can do no wrong"), jogilag senki sem vonhatja felelősségre, azt viszont az alkotmányos küzdelmek eredményeként a Parlamentnek sikerült elérni, hogy a király tanácsosait, minisztereit bűncselekmények, majd később az ország számára kárt eredményező súlyos hibák miatt is büntető úton felelősségre vonhassa, jóllehet ez elé 1701-ig a király kegyelmezési joga akadályokat emelhetett. Ilyen módon a Parlament ellenőrzési jogkörét a királyi végrehajtó hatalom gyakorlására is kiterjesztette, különös tekintettel arra, hogy a középkori időkben kifejlődött gyakorlat szerint a jogilag kötelező királyi akarat kifejezéséhez miniszteri „ellenjegyzés" szükséges. (Pontosabban szólva: a királyi akaratot királyi pecsétet viselő dokumentumban kell kifejezni, a pecsétet azonban csak az ennek őrzésére hivatott miniszterek alkalmazhatják.) Az impeachment lehetőségét egyébként, főleg a XVII. században, a Parlament többször fel is használta a népszerűtlen királyi politika elleni fegyverként, de a tisztán politikai természetű vád alá helyezés a XVIII. századtól kezdődően gyakorlatilag megszűnt (az utolsó ilyen ügyet 1713-ból idézik), és lényegileg ez mondható el a nem vitásan büntetőjogi indítékú parlamenti vád alá helyezési eljárásokkal kapcsolatban is. Az utolsó impeachment eljárás ugyanis korrupció miatt 1805-ben folyt le Angliában, jóllehet az angol jog jelenleg is ismeri ezt a manapság ódivatúnak minősített intézményt.[2]

2. A miniszterek büntető úton történő felelősségre vonásának Angliában kialakult rendje előzményül szolgált a miniszterek Parlament előtti, valódi értelemben vett politikai felelősségének a kiépítéséhez. De mint ilyen rögtön szükségtelenné is vált, mihelyt elismerték, hogy a Parlament akarata ellenére a miniszter nem tarthatja meg hivatalát. Ezt az elvet Angliában már a XVIII. század első felében elfogadták. A polgári átalakulás, illetve alkotmányozás menetében angol példára más európai országokban is előtérbe került a miniszteri felelősség bevezetése (ld. az 1791. évi alkotmányt Franciaországban, az 1831. évi belga alkotmányt, a független magyar felelős minisztérium alakításáról szóló 1848. évi III. törvénycikket Magyarországon stb.), elsősorban az államfő sérthetetlenségének elismeréséhez és ebből következően a miniszteri ellenjegyzés követelményéhez kapcsolódva,[3] általában hosszabb időt vett azonban igénybe, amíg a parlamentáris monarchiákban, illetve parlamentáris köztársaságokban fokozatosan kialakuló gyakorlatot figyelembe véve az alkotmányok kifejezetten is rögzítették azt az elvet, hogy a miniszter, vagy a kormány csak a parlament bizalmából maradhat hatalmon. Az első világháborút követően elfogadott, *parlamentáris kormányzati rendszert* intézményesítő alkotmányokban viszont már többször megtalálhatjuk ennek az elvnek, a miniszterek politikai felelősségének egyértelmű rögzítését. Németországban pl. az 1919. évi weimari alkotmány 54. cikkelye leszögezte, hogy „a birodalmi kancellárnak és a birodalmi minisztereknek rendelkeznie kell a Birodalmi Gyűlés bizalmával.

---

[2] Ld.: D. L. *Keir:* The Constitutional History of Modern Britain. London. Adam and Charles Black. 1938.; A. *Esmein:* Éléments de droit constitutionnel français et comparé. Huitième édition. Revue par Henry *Nézard.* Tome premier. Paris. Recueil Sirey. 1927. 162. és köv. old.; S. A. de *Smith:* Constitutional and Administrative Law. Third edition. Átdolgozta: Harry *Street*—Barbara de *Smith*—Rodney *Brazier.* Penguin Books. 1977. 163. old.; E. C. S. *Wade* and G. Godfrey *Phillips:* Constitutional and Administrative Law. Ninth Edition by A. W. *Bradley.* London. Longman Group Limited. 1977. 97. és köv. old.

[3] Ld.: *Takács* Imre: A miniszteri felelősség. „Felelősség és szankció a jogban" c. kötetben. Szerk.: *Asztalos* László—*Gönczöl* Katalin. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1980. 402—403. old.

Annak, akitől a Birodalmi Gyűlés a bizalmat egy erre irányuló szavazással megvonja, le kell mondania. Az 1920. évi osztrák alkotmány 74. cikkelyének első bekezdése (amely ma is hatályban van) úgy szólt, hogy „a szövetségi kormányt vagy minisztert, akitől egy kifejezett határozattal a Nemzeti Tanács megvonja a bizalmát, el kell mozdítani hivatalából". Csak még néhány, újabban elfogadott alkotmányt idézve: az 1947. évi olasz alkotmány kimondja, hogy a miniszterelnök felelős a kormány általános politikájáért. A miniszterek közösen felelnek a kabinet, és egyénileg a minisztériumaik döntéseiért. A kormánynak rendelkeznie kell a Parlament két házának a bizalmával. Bármelyik ház megvonhatja a kormánytól a bizalmát (94—96. cikkelyek). Az 1949. évi NSZK alkotmány szerint a szövetségi kancellár az általános politikáért felelős. Ennek a politikának a keretei között a szövetségi miniszterek önállóan és saját felelősségükre vezetik minisztériumaikat. A Szövetségi Gyűlés a szövetségi kancellárral szemben kifejezheti bizalmatlanságát, és kérése alapján a szövetségi köztársaság elnöke köteles elmozdítani a kancellárt. A szövetségi miniszterek pedig a kancellár elmozdításával együtt elvesztik hivatalukat (65., 67. és 69. cikkelyek). Az 1958. évi francia alkotmány azt tartalmazta, hogy a Nemzetgyűlés bizalmatlansági indítvánnyal felvetheti a kormány felelősségét. Amennyiben a Nemzetgyűlés a bizalmatlansági indítványt elfogadja, a miniszterelnöknek be kell nyújtania a köztársasági elnökhöz a kormány lemondását (49—50. cikkelyek). Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy az ilyen szabályozás mellett a miniszterek parlament előtti politikai felelősségének büntető úton való érvényesítése az angol fejlődéshez hasonlóan máshol is elvesztette eredeti értelmét. Széles körben kialakult *a parlament előtti politikai felelősség külön intézménye*, jóllehet ennek jellegében, továbbá a bizalmatlanság megállapításának feltételeiben a fejlődés során és az egyes országokban jelentős eltérések tapasztalhatók.

A miniszterek parlament előtti felelősségének klasszikus formája a miniszterek *egyéni felelőssége*. Az egyéni felelősség intézménye fejlődött ki először Angliában, de az uralkodó kormányzati munkában való személyes részvételének visszaszorulásával a XIX. század kezdetétől jól követhető a miniszterek *kollektív felelősségének* a kiépítése is. Ez a Kabinet, mint egységes testület egész kormányzati munka megvalósításában való kiemelkedő szerepének előtérbe kerülésével függ össze, amelyért a miniszterek kollektívan felelősek, jóllehet Angliában jogilag még ma sem a Kabinet, vagy a kormány, hanem az egyes miniszterek a végrehajtó hatalom letéteményesei. A miniszterek egyénileg is felelősek a Parlament előtt minisztériumaik egész tevékenységéért és személyes magatartásukért, mindamellett ha a minisztert az Alsóházban támadás éri, a kormány ma már általában felsorakozik mellette, és a kollektív felelősség vállalásával meg is védi, amennyiben az Alsóházban a megfelelő többséggel rendelkezik. Különösen így tesz bizalmatlansági indítvány esetén. Más kérdés, hogy a kormányzaton belül indokolt esetben a sorozatos támadások megelőzése érdekében ejthetik a minisztert, illetve a köz-, vagy magánéletben tanúsított, miniszteri funkcióval össze nem férő bűnös magatartás esetén az alkotmányos gyakorlat szerint elvárható a minisztertől, hogy mondjon le hivataláról.[4] Ez azonban nem érinti annak a következtetésnek a megalapozottságát, hogy az újabb angol gyakorlat szerint a miniszterek kollektív felelőssége a parlament előtti politikai felelősség alapintézménye. Sőt a kollektív felelősség előtérbe kerülése nem csupán az angol fejlődésre jellemző. Egy, a parlamentáris kormányzati rendszerekkel foglalkozó tanulmány összehasonlító adatokra támaszkodva joggal állapíthatta meg, hogy a jelenlegi burzsoá parlamentáris rendszerek alapvető szabálya a kormány parlament előtti felelőssége. A miniszterek parlament előtti egyéni felelősségének érvényesítése gyakorlatilag megszűnt, még akkor is, ha az alkotmányok ezt a lehetőséget elméletileg biztosítják. Mindamellett előfordulhat, hogy ahol pl. az interpelláció intézményét ismerik, az interpelláció tárgyában leszavazott miniszter lemondhat anélkül, hogy a kormány úgy érezné, szolidaritást kell vele vállalnia, mégis ez az eset kivételesnek mondható, az az általánosabb, hogy a miniszteri szolidaritás mellett a miniszter elleni parlamenti támadással az ellenzék is inkább a kormányt veszi célba.[5]

A kormány parlament előtti politikai felelőssége a bizalom megvonásával realizálódhat. A kormány stabilitásának biztosítása érdekében ennek az eszköze általában nem egyszerűen a kormány előterjesztéseinek a leszavazása, hanem kifejezetten a *bizalmi kérdésben történő állásfoglalás*. A kormány stabilitásának védelmét szolgálhatják pl. azok az alkotmányos előírások is, amelyek az egyes országokban a bizalmatlansági indítvány előterjesztésének és megvitatásának lehetőségét szűkítik, a bizalmatlanság kimondásához megkívánt szavazattöbbséget pedig megemelik az általános parlamenti eljárás követelményeihez képest. De lehetnek a bizalmatlanság kimondásának más korlátozó tényezői is. Lássunk ezekre a már hivatkozott, ma is hatályos alkotmányok rendelkezései alapján néhány példát. Az 1947. évi olasz alkotmány szerint a kormány előterjesztéseinek a Parlament bármelyik, vagy mindkét háza által történő leszavazása nem teszi szükségessé a kormány lemondását. Bizalmatlansági indítvány előterjesz-

[4] Ld. erről: de *Smith:* i. m. 163. és köv. old.; *Wade—Phillips:* i. h.; Government and Administration in Western Europe. Szerk.: F. F. *Ridley*. Oxford. Martin Robertson & Co. Ltd. 1979. 24. old.

[5] Ld. erről: Jean-Claude *Colliard:* Les regimes parlamentaires contemporains. Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques. 1978. 52. old.

téséhez a Ház tagjai egy tizedének az aláírása szükséges, és azt csak a benyújtását követő három nap elteltével lehet megvitatni. Bármelyik Ház csak névszerinti szavazással vonhatja meg a kormánytól a bizalmát (94. cikkely). Az 1958. évi francia alkotmány úgy rendelkezett, hogy a kormánnyal szemben bizalmatlansági indítványt csak a Nemzetgyűlés tagjainak legalább egy tizede nyújthat be. A bizalmatlansági indítvány feletti szavazásra csak 48 óra elteltével kerülhet sor. A bizalmatlansági indítvány pedig csak akkor tekinthető elfogadottnak, ha azt a Nemzetgyűlés tagjainak többsége megszavazta. Amennyiben a bizalmatlansági indítványt elvetették, aláírói nem terjeszthetnek elő ugyanazon az ülésszakon újabb bizalmatlansági indítványt. Ez alól csak az az eset kivétel, ha a miniszterelnök valamely törvénytervezet megszavazásával kapcsolatban felveti a bizalmi kérdést, de 24 órán belül bizalmatlansági indítványt nyújtanak be (49. cikkely). Az NSZK 1949. évi alkotmánya pedig kimondta, hogy a szövetségi kancellárral szemben a Szövetségi Gyűlés csak úgy fejezheti ki bizalmatlanságát, ha egyidejűleg tagjai szavazatainak többségével megválasztja utódát, és a szövetségi köztársaság elnökétől kéri a kancellár elmozdítását (67. cikkely). Ez az ún. „konstruktív" bizalmatlansági szavazás a kormányválságok megelőzésére intézményesített garancia, azt szolgálja, hogy a kormányt ne veszélyeztesse két szemben álló párt alkalmi összefogása akkor, amikor maguk nem tudnának önállóan kormányt alakítani.[6]

3. A miniszterek parlamenti vád alá helyezése, mint a végrehajtó hatalom gyakorlása feletti parlamenti ellenőrzés eszköze háttérbe szorult azokban az országokban, ahol a parlamenti bizalom megvonása a miniszter, illetve a kormány elmozdítását eredményezi. Az „impeachment" eljárásnak azonban még ma is lehet ilyen szerepe, hacsak potenciálisan is, főleg az ún. *elnöki kormányzati rendszerű országokban,* pl. az USA-ban.[7] Az Amerikai Egyesült Államokban a köztársasági elnök a végrehajtó hatalom egyedüli letéteményese. A „Kabinet" tagjait a köztársasági elnök nevezi ki a Szenátus jóváhagyásával, és el is mozdíthatja őket hivatalukból. A Kongresszus nem vonhatja meg az adminisztráció tagjaitól a „bizalmát", de az 1787. évi amerikai alkotmány szerint a köztársasági elnök, elnökhelyettes és az Egyesült Államok minden közfunkcionáriusa elmozdítható hivatalából, ha hazaárulás, megvesztegetés vagy más súlyos bűntett és vétség miatt kongresszusi vádemelés (impeachment) következtében elítélték (3. cikkely 4. bekezdés). Az a kongresszus belátására tartozik, hogy milyen cselekményeket ért a „hazaárulás, megvesztegetés vagy más súlyos bűntett és vétség" fogalma alatt. Nem kizárt, hogy alkalmatlanság, vagy politikai egyet nem értés is alapul szolgálhasson az elítélésre, mindamellett a gyakorlatban általában „büntetőjogi" bűncselekményeket és erkölcstelen magatartásokat értettek ezek alatt.[8] A vád alá helyezést egyébként a Képviselőházban bármely képviselő indítványozhatja. Az ügyet az igazságügyi, vagy egy speciális vizsgáló bizottság kivizsgálja, s ha a Képviselőház egyszerű többséggel az indítványt elfogadja, vádat emel a Szenátus előtt. A Szenátus zárt ülésen, kétharmados többséggel hozhat elmarasztaló ítéletet. Az elmarasztaló ítéletben hivatalból történő elmozdítást, illetve közhivatal viselétől való eltiltást lehet kimondani. (Angliában eredetileg az impeachment révén büntetőjogi büntetést is kiszabhatott a felsőház, az USA-ban azonban nem nyílt lehetőség erre. Ha az elmozdított hivatalnok bűncselekményt követ el, büntetőjogi elítélése a rendes bíróság hatáskörébe tartozik.) Ami pedig a gyakorlatot illeti, szövetségi, de tagállami szinten is csupán néhány olyan esetet idéznek, amikor közfunkcionáriust impeachment-eljárással vád alá helyeztek, s még kevesebbet, amikor hivataluktól meg is fosztották őket. Legalábbis szövetségi szinten, — ilyenkor is főleg bírák elmozdításáról volt szó. De ez nem is lehet meglepő, hiszen a szövetségi bírák tekintetében ez az elmozdítás rendes módja az USA-ban.

III.

A miniszterek büntető felelősségre vonásának sajátosságai

A burzsoá jogrendszerben széles körben ismeretes az a megoldás, hogy a minisztereket *speciális szabályok* szerint vonhatják büntető úton felelősségre.

1. A polgári átalakulás és alkotmányozás menetében a speciális szabályozás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a minisztereket az általuk elkövetett bűncselekmények, ezek szűkebb köre (főleg a funkcióik gyakorlásával összefüggő bűncselekmények), vagy más cselekményeik miatt nem a bűnüldözésre egyébként jogosult szervek, személyek vádja alapján, vagy az egyébként hatáskörrel rendelkező rendes bíróságok előtt vonják felelősségre. Mindezt Angliában a már kialakult általános jogi elvekből is le lehetett vezetni, hiszen a Parlament Alsó Házát történetileg vádzsürinek, a Felső Házat pedig bírói fórumnak is lehetett tekinteni. Ezt az okfejtést fel is használták a Parlament végrehajtó hatalom feletti ellenőrzési jogkörének megalapozására. Az európai kontinensen azonban általában másként állt a helyzet. A speciá-

[6] *Collaird:* i. m. 54. old.

[7] Ld. erről: D. G. *Hitchner* and W. H. *Harbold:* Modern Government. Second Edition. New York—Toronto. Dodd, Mead & Company. 1965. 400. és köv. old.

[8] Jack C. *Plano*—Milton *Greenberg:* The American Political Dictionary. New York—Chicago—San Francisco—Toronto—London. Holt, Rinehart and Winston. 1962. 134—135. old.

lis szabályozás angol példa alapján, attól esetleg némileg eltérő formában történő bevezetését már jogilag is elsősorban a miniszteri felelősség garanciájaként fogták fel. Kérdés lehet azonban, hogy a végrehajtó hatalom parlament előtti, valódi értelemben vett politikai felelősségének elismerése után mi magyarázta továbbra is a miniszterek vád alá helyezésének, vagy az ítélkező fórumnak sajátos rendezését. Tudni kell ugyanis, hogy a parlamentáris kormányzati rendszerű országokban még ma is széles körben ismeretes a miniszterek büntető úton történő felelősségre vonásának általánostól eltérő szabályozása. Ebben a kialakult parlamentáris intézményekhez való formális ragaszkodás is közrejátszott, de az az igazság, hogy már korábban sem kizárólag a végrehajtó hatalom parlament előtti felelősségének biztosítása szólt a *speciális eljárási, illetve szervezeti megoldások* kiépítése mellett. Felmerült pl., hogy a kormány utasításainak alárendelt közvádló vádemelési monopóliuma mellett nincs elegendő biztosíték arra, hogy a bűncselekményt elkövető miniszterrel szemben vádat emeljenek. Ez megalapozott érv is volt a parlament vádemelési jogosultságának megállapítására mindaddig, amíg a kormány nem feltétlenül a parlament többségének bizalmából került hatalomra. Többségi kormányzás esetén a többségi szavazással történő vádemelési lehetőség azonban már nyilvánvalóan védi a minisztert. Ebből a szempontból indokolt tehát eltérő megoldások bevezetésének a szükségességét felvetni. Más oldalról, kifejezetten a miniszter — mint magas állású közfunkcionárius — védelmét, az indokolatlan zaklatások megakadályozását is célozhatja a miniszter által elkövetett bűncselekményekben, vagy azok meghatározott körében a vádemelési jogosultság sajátos szabályozása. Ami pedig a miniszterek büntető ügyeiben ítélkező fórum kijelölését illeti, már Angliában az is támogatta a Parlament, mint külön fórum hatáskörének megállapítását, hogy a király utasításoknak alávetett rendes bíróságai nem rendelkeztek tényleges hatalommal arra, hogy a király miniszтereinek bűncselekményeiben objektívan ítélkezhessenek. A bírói függetlenség intézményesítésével ez a szempont 1701-ben Angliában, majd a polgári átalakulás menetében másutt is formailag elesett, de a kérdéskört történeti és összehasonlító megközelítésben tárgyaló, 1889-ben megjelent monográfia még mindig hasonló, és lényegében ma is elfogadott magyarázattal szolgálhatott a magas rangú közfunkcionáriusok büntető ügyeiben döntésre hivatott külön bírói fórumok fenntartására. Kifejtette, hogy a rendes büntető bíróságok mellett régóta megtalálhatók a politikai bűncselekményekben eljárásra hivatott különbíróságok, éspedig azért, mert a törvényhozó nem merte a rendes bíróra bízni az olyan bűncselekmények elbírálását, amelyek nem csupán az egyéni jogokat, hanem az egész társadalom érdekeit sértik, ily módon meghaladják a rendes bűncselekmények törvényi tényállásaival védett érdekek szintjét. Másrészt akkor sem a rendes bíróságok járnak el, ha olyan személyek ügyeiben kell dönteni, akik születésüknél, vagy funkcióiknál fogva meghaladják az általános mértéket, olyan hatalmuk van, ami eleve „kihívást jelent az igazságszolgáltatás számára". Az arányosság érdekében mindig szükség volt a bírói szint megnövelésére a bűncselekmény, vagy a bűnös nagysága szerint.[9] Ennek indokoltságát persze kétségessé tette több körülmény, és különösen az, hogy a nagy hatású francia „Ember és polgár jogainak deklarációja" 1789-ben leszögezte, a törvény egyenlő minden állampolgár számára, akár védelemről, akár büntetésről van szó (6. cikkely). A törvény előtti egyenlőség elvéből ugyanis egyértelműen következett az igazságszolgáltatás előtti egyenlőség követelménye, a privilegizált, illetve diszkriminációs jellegű különbíráskodás megszüntetésének a követelése is. A miniszterek, és esetleg más magas közfunkcionáriusok bűncselekményei, vagy inkább egyes (közfunkcióban elkövetett) bűncselekményei tekintetében a különböző elvek és érdekek közötti ellentmondást mindenesetre több országban a magas szintű különbíráskodás javára oldották fel. Ez a polgári alkotmányozás kezdetén — szem előtt tartva a parlamenti ellenőrzés biztosításának igényét is — többnyire a parlamenti bíráskodás bevezetését jelentette, míg újabban már talán inkább a szó tulajdonképpeni értelmében vett közjogi különbíráskodás intézményesítése került előtérbe. Kialakultak azonban a rendes bíráskodásra építő, jóllehet speciálisnak tekinthető megoldások is. Már itt meg kell jegyezni, mindegyikükre jellemző egyébként, hogy a gyakorlatban alig-alig funkcionáltak, illetve funkcionálnak.

A vádemelési eljárásra és az ítélkezés fórumára vonatkozó speciális szabályok mellett a miniszterek büntető úton történő felelősségre vonása abban is sajátos lehet, hogy *a büntető felelősség anyagi jogi feltételei, illetve az alkalmazható szankciók* eltérnek az általános, vagy a közigazgatási funkcionáriusokra általában érvényes anyagi jogi szabályozástól. Az általános büntetőjogi szabályok, a büntető törvénykönyvek szerint is jól megfigyelhető pl. az a jelenség, hogy bizonyos bűncselekményeket csak hivatalos személyek követhetnek el, illetve más bűncselekményeket, ha azokat a hivatali funkció gyakorlásával összefüggésben követik el, súlyosabban büntetik. A miniszterek magas közjogi állására tekintettel felmerülhet, hogy a miniszterek büntetőjogi felelősségét külön is megemelik, olyan bűncselekményi törvényi tényállásokat kreálnak, amelyet csak miniszter követhet el, vagy ha a bűncselekményt miniszter követi el, erre tekintettel az elkövetőt súlyosab-

[9] Adolphe-Émile *Lair:* Des Hautes cours politiques en France et à l'étranger et de mise en accusation du Président de la République et des ministres. Paris. Ernest Thorin, Éditeur. 1889. Bevezető.

ban büntetik. Az is előfordult, hogy a vád, illetve az ítélkező szerv lényegileg szabad kezet kapott azoknak a cselekményeknek a meghatározásában, amelyért a minisztert büntető úton felelősségre vonhatják, jóllehet ennek általában voltak bizonyos feltételei, pl. az „ország számára kárt eredményező súlyos hiba", a „törvények végrehajtásában elkövetett mulasztás" stb. Történeti áttekintésben az itt említett speciális szabályozási módozatok mindegyikére találhatunk is példákat,[10] mindenesetre kiemelendő, hogy a miniszterekre vonatkozó speciális anyagi büntető jogi szabályozás kivételesnek mondható, továbbá a fejlődés iránya, és az újabb szabályozás egyértelműen azt mutatja, hogy a „nullum crimen sine lege" elvének érvényesülése a miniszterek büntető felelőssége tekintetében is egyre inkább meghatározó jelentőségű. Ezt még akkor is meg lehet állapítani, ha újabb alkotmányos szabályok szerint is vannak példák arra (l. az osztrák alkotmányt), hogy a magas állású közfunkcionáriusok, közöttük a miniszterek „szándékos törvénysértés" miatt felelősségre vonhatók. Ez a felelősség azonban nem annyira büntető, mint inkább *„fegyelmi"* természetű. Napjainkban már túlhaladottnak tűnnek egyébként azok a megoldási módozatok is, amelyek az ítélkező szerv diszkréciójára bízzák az alkalmazandó büntetés megállapítását. A „nullum crimen sine lege" elvéhez hasonlóan a „nulla poena sine lege" elve is egyre általánosabban teret nyer az újabb jogfejlődésben.

2. A miniszterek büntető úton történő felelősségre vonásának sajátossága — ahol egyáltalán lehet ilyenről beszélni — ma is elsősorban abban jelentkezik, hogy a minisztereket nem az egyébként hatáskörrel rendelkező rendes bíróságok, hanem külön szervek előtt vonhatják felelősségre. Éppen ezért — anélkül, hogy ezt, illetve az esetleges speciális anyagi büntető szabályokat országonként ismertetnénk — az általános fejlődési tendenciák kiemelése után indokolt lehet a miniszterek büntető ügyeiben ítélkező *különbíráskodás főbb típusai* szerint részletesebben is bemutatni legalább ezek egy-egy konkrét példáját.

a) A miniszterek büntető felelősségre vonásának klasszikus szervezeti formája az ún. *parlamenti bíráskodás.* Ez azt jelenti, hogy a minisztert (és esetleg más magas állású funkcionáriust is) a parlament, illetve a parlament egyik háza, vagy a parlament kebeléből alakított szűkebb testület vonja büntető úton felelősségre. A miniszterek speciális büntető felelősségre vonásának ez a formája épült ki Angliában, majd angol példa alapján több európai országban, közöttük az 1848. évi III. törvénycikk alapján Magyarországon. Ismeretes ez az intézmény — bár szűkebb körben — a mai burzsoá jogrendszerekben is, pl. az 1958. évi alkotmány alapján Franciaországban.[11]

Az 1958. évi *francia* Alkotmány alapján egy Igazságügyi Felső Bíróság (Haute Cour de Justice) létesült Franciaországban (67—68. cikkelyek). Az Alkotmány és a Felső Bíróságról szóló 1959. évi szervezeti törvény szerint a Felső Bíróság a Parlament két háza, a Nemzetgyűlés és a Szenátus által az általános, vagy részleges választások után külön-külön választott 12 képviselőből és 12 szenátorból áll. Ennek a Felső Bíróságnak a hatáskörébe tartozik a köztársasági elnök által funkciói gyakorlása közben elkövetett hazaárulásnak az elbírálása. (A köztársasági elnök a funkciói gyakorlása közben elkövetett más cselekményekért nem is vonható büntető úton felelősségre.) A Felső Bíróság ítélkezik továbbá a kormánytagok funkcióik gyakorlása közben elkövetett bűntetteinek és vétségeinek a tárgyában. Ez a bíróság dönt a bűntársak ügyében is, ha a kormány tagjait az állam biztonsága elleni összeesküvéssel vádolják. Ami a kormány tagjainak a Felső Bíróság előtt történő büntető felelősségre vonását illeti, a bíróságot ítélkezése során kötik az elkövetés idején hatályban levő büntető törvények, mind a büntetőjogi felelősség feltételei, mind az alkalmazandó büntetés tekintetében. A „nullum crimen, nulla poena sine lege" elvei csak a köztársasági elnök felelősségre vonása esetén nem érvényesülnek, ugyanis a „hazaárulás" nem büntetőjogi, hanem inkább politikai fogalom, a bíróság szabadon határozhatja meg ennek a tartalmát, és az alkalmazandó büntetést is.[12] A Felső Bíróság előtti büntető felelősségre vonásra egyébként speciális vád alá helyezési eljárás következtében kerülhet sor. A vád alá helyezést csupán a Parlament két házának azonos és abszolút többséggel hozott határozatával lehet kimondani. Ez a megoldás pedig nemhogy erősítené, hanem gyakorlatilag inkább enyhíti a miniszterek büntetőjogi felelősségét. Sőt az ilyen szabályozás a miniszterek számára a funkcióik gyakorlása közben elkövetett bűntettek és vétségek tekintetében ténylegesen immunitást eredményez. A jogirodalomban garanciális okokból fel is vetették, hogy a képviselők számára meg kellene könnyíteni a Felső Bíróság előtti vádemelés lehetőségét, illetve vissza kellene állítani az említett bűncselekmények miatt a rendes bíróságok másodlagos hatáskörét.[13]

b) A parlamenti bíráskodás mellett a mi-

[10] Ld. az alábbi munkák hivatkozásait: *Búza:* i. h.; *Feketekuti Mankovics* László: A miniszterek államjogi felelősségének a tartalma. Bp. Attila-Nyomda R-T. 1937.; *Esmein:* i. h. 285. és köv. old.

[11] Az ún. politikai igazságszolgáltatás szervezeti formáinak fejlődéséről — ideértve a miniszterek speciális büntető felelősségre vonására hivatott szervezeti formák fejlődését is — Franciaországban ld.: Robert *Charvin:* Justice et politique. (Paris. L. G. D. J., R. Pichon et R. Durand—Auzias. 1968.)

[12] Roger *Merle*—André *Vitu:* Traité de droit criminel. Paris. Éditions Cujas. 1967. 663. és köv. old.

[13] Jean-Pierre *Rougeaux:* La Haute Cour de Justice sous la Ve République. Revue de Droit publique et de la Science politique en France et à l'étranger. 1978/4. 1034. és köv. old.

niszterek büntető felelősségre vonásának speciális szervezeti formájáról beszélhetünk abban az esetben is, ha a jogrendszerben a miniszterek magas közjogi állására tekintettel állapítják meg az általuk elkövetett cselekményekben, vagy azok meghatározott körében a hatáskörrel rendelkező bíróságot, még akkor is, ha ezek elbírálása nem kerül ki a rendes bíróságok hatásköréből. Az ilyen szabályozással ugyanis megtörik annak az elvnek az érvényesülése, hogy a különböző szintű rendes büntető bíróságok közötti hatásköri megoszlás nem személyi, hanem tárgyi ismérveken (ratione materiae) alapul. A burzsoá jogfejlődésben többször találkozhattunk is olyan megoldással, mely az „egyenlő bíróság" követelménye alól kivételt engedve a miniszterek ügyeiben megemelte az eljáró bíróság szintjét, és az általuk elkövetett bűncselekményekben, vagy azok meghatározott körében általában a *legfelsőbb bíróság* hatáskörét állapította meg. Ennek egyik példája a nagy hatású 1831. évi belga alkotmány megoldása, de már ennek elfogadása előtt is voltak hasonló irányba mutató kísérletek, pl. Hollandiában.

Az 1831. évi *belga* alkotmány 90. cikkelye szerint a képviselőház vádat emelhet a miniszter ellen a Semmitőszék előtt, amely teljes ülésben egyedül jogosult arra, hogy ítélkezzék felette, eltekintve azoktól az esetektől, amikor a károsultak polgári jogi követelésének érvényesítése, illetve a hivatali működésen kívül elkövetett bűntettek és vétségek tekintetében a törvény másként rendelkezik. A Semmítőszék hatáskörének megállapítását pedig azzal indokolták, hogy a miniszterek által elkövetett cselekmények meghatározott körében nem lehet azok elbírálását alsóbb szintű rendes bíróságokra, „másodlagos hatalomra" bízni, hiszen ilyenkor általában alkotmánysértésről van szó, biztosítani kell az eljárás ünnepélyességét, és a vádemelésre jogosult szerv szintje is a bírói fórum szintjének megemelését igényli.[14] Az alkotmány egyébként úgy rendelkezett, hogy külön törvény részletesen fogja szabályozni a miniszteri felelősség eseteit, a kiszabható büntetéseket és a követendő eljárást. Addig, amíg ezt a külön törvényt kiadják, a Képviselőház diszkrécionális jogkörébe tartozik a miniszter elleni vádemelés, továbbá szabad belátása szerint ítélkezik a Semmítőszék is, mind a bűncselekmény, mind a büntetés tekintetében. Mindenesetre a kiszabott büntetés nem haladhatja meg a szabadságvesztés büntetést, kivéve azokat az eseteket, amelyeket a büntető törvény kifejezetten előír (134. cikkely). Közel másfél évszázad múltán azonban a jogirodalomban még mindig csak arról számolhattak be, hogy előkészületben van a miniszteri felelősségről szóló törvény elfogadása, s tényleges felelősségre vonásra is csupán egy esetet tudtak idézni, éspedig 1865-ből, amikor párbaj miatt vontak felelősségre egy minisztert.[15]

c) A miniszterek büntető felelősségre vonása szempontjából a különbíráskodás harmadik variációját képezik azok a megoldások, amelyek szerint a felelősség megállapítása a tulajdonképpeni értelemben vett *közjogi különbíráskodás* keretei között történik. A miniszterek ügyeiben tehát bíróság, de közjogi ügyekre specializált bíróság jár el. Az azután már további kérdés, hogy a közjogi különbíróságot csak ezeknek az ügyeknek az elbírálására hozzák létre, vagy pedig az ilyen és hasonló természetű ügyek a közjogi különbíróság hatáskörébe tartozó közjogi ügyeknek csak az egyik csoportját alkotják. A miniszterek ügyeiben hatáskörrel rendelkező közjogi különbíráskodásra egyébként már a polgári átalakulás kezdeteitől találhatunk példákat. Az 1791. évi francia alkotmány pl. az államhatalmak elválasztásának elvéből kiindulva nem fogadta el a parlament, és meghatározott körben a rendes bíróságok ítélkező jogkörét sem. Egyebek között azt is kimondta, hogy a törvényhozó testület vádja alapján a Semmitő Törvényszék bíráiból és a megyék elektorai által választott esküdtekből álló[16] Nemzeti Felsőbíróság (Haute Cour Nationale) hatáskörébe tartozik a miniszterek, továbbá a végrehajtó hatalom fő funkcionáriusai által elkövetett vétségek, valamint az állam általános biztonságát támadó bűntettek elbírálása (III. cím. V. fejezet. 23. cikkely). Nem mellőzhetők tehát a miniszterek ügyeiben is eljárásra hivatott közjogi különbíráskodás régmúlt időkig visszanyúló előzményei (hasonló szabályozási törekvéssel találkozhatunk egyébként a miniszterek felelősségre vonása esetében követendő eljárásnak ideiglenes szabályozásáról szóló 1920. évi X. t. c. szerint Magyarországon is), mégis az mondható, hogy ez a forma csak az újabb burzsoá közjogi gondolkodásban került hangsúlyozottan előtérbe. Éspedig úgy, mint a század húszas éveitől kezdődően megjelenő, és manapság egyre divatosabbá váló *külön alkotmánybíróság* egyik — német nyelvterületen használt terminológiával élve ún. „állambírósági" — funkciója.

A külön alkotmánybíróság prototípusa az 1920. évi alkotmány alapján létrehívott *osztrák Alkotmánybíróság*. Ez a bíróság elnökből, elnökhelyettesből, 12 tagból és 6 póttagból áll. Mindegyiküknek jogi egyetemi végzettséggel és jogi végzettséget igénylő munkakörben folytatott tíz éves gyakorlattal kell rendelkeznie. Az elnököt, elnökhelyettest, 6 tagot és 3 póttagot a szövetségi kormány javaslatára nevezi ki a köztársasági elnök, éspedig a bírák, igazgatási alkalmazottak és az egyetemek jogi, valamint politikatudományi professzorai közül. A Nemzeti Ta-

[14] Ld. erről: J.-J. *Thonissen:* La constitution belge. Seconde édition. Bruxelles. Bruylant-Christophe et Cie. Libraire-Éditeur. 1876. 399. és köv. old.

[15] Chevalier Joseph *Rutsaert*—Albert *Meeus:* La Cour de cassation de Belgique. Revue internationale de Droit comparé. 1978/1. 250. old.

[16] Ld. *Esmein:* i. m. Tome second. Paris. Recueil Sirey. 1928. 523. old.

nács 3 tag és 2 póttag, a Szövetségi Tanács pedig 3 tag és egy póttag kinevezésére tesz javaslatot a köztársasági elnöknek. A kinevezett bírák bírói funkcióik gyakorlása során függetlenek.

Az Alkotmánybíróság alkotmányjogi kérdések eldöntésére rendelkezik hatáskörrel. Az alkotmány szerint például utólagos normakontrollt gyakorol, dönt hatásköri vitákban, választási bíróságként működik, felülvizsgálja a közigazgatási szerv határozatát, ha az a panaszos alkotmányban biztosított jogait sérti és valamennyi igazgatási jogorvoslati eszközt kimerítettek. Az Alkotmányban meghatározott körben ez a bíróság dönt továbbá a legmagasabb szintű szövetségi és tartományi közfunkcionáriusok (a szövetségi elnök, a szövetségi és tartományi kormányok tagjai, továbbá a velük egyenlő szintű funkcionáriusok) felelősségre vonása tárgyában is, éspedig szándékos törvénysértés, valamint a hivatali működéssel összefüggésben elkövetett bűncselekmény esetén. Ami a miniszterek felelősségre vonását illeti, a kormány tagjaival és a velük egyenlő szintű közfunkcionáriusokkal szemben szövetségi szinten a Nemzeti Tanács (szövetségi parlament alsó háza), tartományi szinten pedig a Tartományi Gyűlés vádja alapján indul meg a bíróság előtti eljárás. Az Alkotmánybíróság elmarasztaló ítéletében hivatalvesztést, és különösen súlyos esetben ezzel együtt politikai jogoktól való időleges megfosztást mondhat ki. Az alkotmányban meghatározott enyhébb törvénysértés esetén lehetőség van arra is, hogy a tartományi kormány tagjainak ügyeiben csak a törvénysértés megállapítására szorítkozzék. Akkor viszont, ha a minisztereket, vagy a velük egyenlő szintű közfunkcionáriusokat hivatali működésükkel összefüggésben elkövetett bűncselekmények miatt vonja felelősségre, az Alkotmánybíróság a büntető törvényekben meghatározott szankciókat is alkalmazhatja (142—143. cikkelyek). Mindenesetre a miniszterek felelősségre vonásának ez az alkotmánybíráskodásra épülő sajátos rendszere sem funkcionál. Az irodalom nem tesz említést arról, hogy Ausztriában egyáltalán lenne ilyen gyakorlat, de pl. a hasonló funkciókat ellátó Alkotmánybíróság 1956 óta Olaszországban is csak egy esetben járt el két miniszter felelősségre vonása tárgyában, éspedig a Lockheed botrányban való részvételük miatt.[17]

IV.

A miniszterek vagyoni felelőssége

A miniszterek vagyoni felelősségre vonatkozó speciális szabályozás kérdése a burzsoá jogfejlődés során szinte kizárólag a funkcióik ellátása során okozott károkért való felelősség megállapításának feltételeire szorítkozott. Addig, amíg a közigazgatási funkcionáriusok funkcióik ellátása során *harmadik személyeknek okozott károkért való felelőssége* az egyéni felelősség elvére épült, és az állam különböző, az általános polgári jogi kártérítési szabályokhoz képest speciális feltételek (meghatározott körben mentesség, a felróhatóság magasabb foka, előzetes engedély stb.) közbeiktatásával védeni igyekezett funkcionáriusait, felmerült az is, hogy az alapvető kormányzati szervek zaklatásának megelőzése érdekében nem lenne-e célszerű a miniszterek vagyoni felelősségre vonását külön feltételekhez is kötni. Ilyen feltételeket (pl. parlamenti vád alá helyezést, vagy elítélést) több burzsoá ország jogalkotása intézményesített is. Más oldalról viszont felvetették, hogy éppen a miniszter magas és bizalmi állásából eredő követelményeknek megfelelően indokolt lehet megemelni a miniszter felelősségét. Elvétve voltak továbbá olyan törekvések, hogy a miniszterek funkcióik gyakorlása során harmadik személyeknek okozott károkért való felelőssége tárgyában is a büntető felelősségre vonásra hatáskörrel rendelkező speciális szervek járjanak el. A múlt század közepétől kezdődő, közel száz évig tartó, liberális erők követeléseit elismerő folyamat eredményeként azonban a „szuverén felelőtlenségének" az elvét a közigazgatás területén általában felszámolták. A harmadik személyeknek okozott károkért való felelősség közvetlenül vagy egyetemleges módon az államra szállt.[18] Ez elsősorban a sérelmet szenvedett állampolgároknak jelentett fokozott garanciát, de megfelelő védelmet nyújtott a közigazgatási dolgozók számára is. Ezzel együtt enyhültek a kártérítés megállapításának feltételei, és nagyrészt eltűntek azok az egyébként igen kivételesen jelentkező speciális szabályok is, melyek a miniszter magas közjogi állására tekintettel a miniszter cselekményei miatt a vagyoni felelősséget a közigazgatási dolgozók cselekményeire általában érvényes szabályoktól eltérően állapították meg. Ez annak a követelménynek az érvényre jutását fejezte ki, hogy a harmadik személy ne legyen hátrányosabb, ugyanakkor előnyösebb helyzetben sem attól függően, hogy a kárt milyen szintű közigazgatási funkcionárius okozta. Az már más kérdés, hogy a közigazgatási funkcionárius állammal szemben fennálló *anyagi felelősségének* feltételei esetleg differenciálódhatnak a közigazgatási funkcionárius beosztása szerint is.

Rácz Attila

[17] Alessandro *Pizzorusso:* Cour constitutionnelle italienne. Revue internationale de Droit comparé. 1981/2. 398. old.

[18] Ld.: François *Gazier:* La fonction publique dans le monde. Paris. Éditions Cujas. 1972. 164. és köv. old.

Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai

1. A bírósági végrehajtási jog a polgári eljárásjog része, voltaképpen a végrehajtási jog hatékonyságától függ a polgári eljárásban hozott határozat jelentősége, az, hogy milyen mértékben képes az érdekelt által érvényesített jogvédelmet biztosítani. Ha ugyanis a kötelezett önként nem tesz eleget a polgári eljárásban hozott határozatban megszabott kötelezettségének, előtérbe kerül a kérdés, mennyire, milyen eszközökkel képes az állam kényszerrel ennek teljesítését kieszközölni.

A bírósági végrehajtási eljárás nem vitásan polgári *nem peres eljárás.* A magyar jogi irodalomban akadt ugyan olyan nézet, amely a bírósági végrehajtást a polgári eljárás külön részévé, a peres és a nem peres eljárástól elkülönült résszé kívánta nyilvánítani,[1] ez a nézet azonban nem nyert elismerést és maga, a nézet kifejtője is elállt tőle.

2. Ha a magyar végrehajtási jog *történelmi fejlődését* vizsgáljuk, a polgári peres eljárás fejlődésétől merőben eltérő kép tárul elénk. A polgári peres eljárást 1952. decemben 31-ig — némi módosítással — az 1911. évi I. sz. tv. szabályozta. Ez nemzetközi elismerés szerint a kor egyik legmodernebb, leghaladóbb alkotása volt. 1953. január 1-én lépett életbe a Magyar Népköztársaság 1952. évi III. sz. tv.-ben foglalt *szocialista polgári perrendtartás,* amely négy novellában[2] foglalt lényeges módosítása ellenére most is sok vonatkozásban, számos rendelkezésében, részben magában a szövegében emlékeztet a korábbi burzsoá 1911. évi I. sz. tv.-ben foglalt polgári perrendtartásra.

A végrehajtási jogot a felszabadulás előtt, valamint 1955. augusztus 31-ig Magyarországon az 1881. évi LX. sz., illetőleg az ezt módosító 1908. évi XLI. sz. tv. szabályozta. Ez is megfelelő, a gyakorlatban jól bevált szabályozás volt. A szocialista magyar bírósági jog szabályozásának a kialakításánál egészen más módszert követtek a törvényhozók, mint a polgári perrendtartás megalkotásánál. Míg az utóbbinál messzemenőleg figyelembe vették a hazai hagyományokat, amelyek a korábbi szabályozásban nyilvánultak meg, addig a bírósági végrehajtási jog kodifikálásánál túlzottan támaszkodtak az összehasonlító módszerre, nevezetesen a szovjet szabályozásra. Félreértés ne essék: e sorok írója az összehasonlító módszer híve, tudatában van annak, milyen haszonnal jár a külföldi tapasztalatok tanulmányozása és azok megismerése, mégpedig nemcsak szocialista viszonylatban, hanem a kapitalista államok vonatkozásában is,[3] de a hazai hagyományok teljes elvetésével nem lehet egyetérteni. Így lett a szocialista magyar bírósági végrehajtási jogot első ízben szabályozó 1955. évi 21. sz. törvényerejű rendelet a magyar bírósági végrehajtási jog alapszabályozása. Némi vigaszul szolgál, hogy azokra az eljárási kérdésekre, amelyeket a végrehajtási törvényerejű rendelet külön nem szabályozott, a polgári perrendtartás szabályai voltak irányadók.[4] Feleslegesnek tartjuk az első Vht enyhén szólva szokatlan intézményeinek az elemzését. Ehelyett utalunk arra, hogy az első Vht-t több jogszabály a gyakorlat által támasztott igényeknek megfelelően módosította, majd 1980. január 1-én hatályba lépett az új magyar bírósági végrehajtási jog sajátos kodifikációs formában, nevezetesen az alapvető rendelkezéseket a bírósági végrehajtásról szóló 1979. évi 18. sz. törvényerejű rendelet tartalmazza, míg a részletesebb szabályokról az 1979. évi 18. sz. tvr. végrehajtásáról szóló 14/1979. (IX. 17.) igazságügyminiszteri rendelet rendelkezik.

Az új szabályozásról — szemben a korábbi szabályozással kapcsolatos elégedetlenségünkkel — viszont elmondhatjuk, hogy ezt rendkívül időszerűnek, a haladó világ igényeit kielégítőnek tartjuk, amit az alábbiakban igyekszünk majd kimutatni.

3. Míg a korábbi törvényerejű rendeletben foglalt bírósági végrehajtási jog *adósvédelem centrikus* volt, az új szabályozás szakít ezzel a felfogással, és a jogosult s az adós érdekeit egyaránt figyelembe vevő elveket állít a szabályozás központjába. Néhányat megemlítünk a most érintett *elvek* közül:

— a bírósági végrehajtás *gyors és hatékony* lefolytatása,[5]

— a pénzkövetelést elsősorban *az adós munkabéréből* kell behajtani,[6]

— *ingatlan értékesítésére* csak végső esetben kerülhet sor,[7]

— minden más végrehajtási eljárással[8] szemben a bírósági végrehajtásnak van *elsőbbsége,*[9]

— az állami szervek, szövetkezetek, társadalmi szervezetek kötelező *együttműködése* a végrehajtás eredményessége érdekében,[10]

[1] *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970. 225. old.

[2] Az 1952. évi III. sz. tv-ben foglalt *Pp.* novellái: az 1954. évi VI. törvény, az 1957. évi VIII. törvény, az 1972. évi 26. sz. tvr, az 1979. évi 31. sz. tvr.

[3] *Révai* Tibor: Primenyenyie szravnyitelnogo metoda v oblasztyi grazsdanszkogo processzualnogo prava i jego nauki. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica. Tomus X. Colloquim internationale processus civilis. Bp. 1969. 183. old.

[4] Az 1955. évi 21. sz. tvr 212. §-a.

[5] Vht 2. §.

[6] Vht 3. §.

[7] Vht 3. § (2) bek.

[8] Vht 5. §.

[9] Vht 6. §.

[10] Vht 7. §.

— a gazdálkodó szervek lehető *kímélése* a végrehajtás alól és egymással szembeni követeléseik pénzintézet útján *azonnal beszedési megbízás* formájában való érvényesítése.[11]

Maga a *Vht 11 fejezetre* oszlik. Ezek: az alapvető rendelkezések, a végrehajtható okiratok, a végrehajtás általános szabályai, végerhajtás munkabérre és egyéb járandóságra, ingóság végrehajtása, ingatlanvégrehajtás, meghatározott cselekmény végrehajtása, végrehajtás gazdálkodó szervezet ellen, a végrehajtás során befolyt összeg kifizetése, biztosítási intézkedések végrehajtása, záró rendelkezések.

A következőkben — fenti ígéretünknek megfelelően — igyekszünk az új végrehajtási szabályozás előnyeit bemutatni, ugyanakkor azonban nem fogunk fukarkodni bíráló megjegyzéseinkkel sem, ahol ezek indokoltaknak látszanak.

4. Kitűnő rendelkezésnek tartjuk azt a szabályt, amely szerint a végrehajtás *csak a munkabér közvetlen letiltásával* történhet, amikor tehát a végrehajtás minden más formája kizárt.[11/a] Ezek az esetek a következők: *a)* ezt a végrehajtást kérő kívánja; *b)* állami szerv járulék nélkül számított követelése (főkövetelése) a külön jogszabályban megállapított értékhatárt nem haladja meg. Ez az értékhatár a *Vhr* szerint jelenleg 300 Ft; *c)* a végrehajtás tartásdíj vagy más, részletekben (rendszeresen) fizetendő összeg iránt folyik, és a munkabér végrehajtás alá vonható része az esedékes összeget fedezi.[12] Vannak viszont olyan esetek, amikor *elsősorban* a munkabér közvetlen letiltásával kell behajtani a követelést, amikor tehát egyéb végrehajtási eszközökhöz csak akkor lehet folyamodni, ha a munkabérből kielégítés nem szerezhető.[13] Ennek két esete van: *a)* a végrehajtást kérő főkövetelése a külön jogszabályban megállapított értékhatárt nem haladja meg,[14] nevezetesen gazdálkodó szervezet esetében 2000 Ft-ot, más végrehajtást kérő tekintetében 1000 Ft-ot; *b)* a bíróság az ügy körülményeire tekintettel a közvetlen letiltást tartja indokoltnak.

Ez utóbbi esetben a végrehajtási eljárásban is érvényesülő *rendelkezési elv* sajátos módosulását tapasztalhatjuk. A felek rendelkezése, a végrehajtási eljárás megindítása, megszüntetése, s mint látni fogjuk, több más vonatkozásban, köti a végrehajtás legfőbb alanyát, nevezetesen a bíróságot, itt azonban azt tapasztaljuk, hogy a bíróság nyilván nemcsak a végrehajtást kérő, hanem az adós érdekében eltérhet a végrehajtást kérő javaslatától és más végrehajtási módot állapíthat meg.

Nos e két elvvel a külföldi országok bírósági végrehajtási jogát tanulmányozva nem találkoztunk, s mi a szabályozás e vonatkozását rendkívül haladónak tekintjük.

5. A bíróságot mint a végrehajtás egyik fő alanyát érintve időszerűnek tartjuk, hogy megvilágítsuk a magyar bírósági végrehajtási jog *alanyait.* Ezek a következők: a bíróság, a nálunk a többi országgal szemben lényeges szerepet betöltő közjegyző, a bírósági végrehajtó, a végrehajtást kérő, az adós, a harmadik személy, aki lehet nemcsak az adós munkáltatója, hanem az a személy, akivel szemben az adósnak lefoglalható követelése van, vagy akinél az adós tulajdonában levő s ezért lefoglalható ingósága található.

6. A fentiekben, éspedig fejtegetésünk 4. pontjában két olyan sajátossággal foglalkoztunk, amely mind a végrehajtást kérő, mind az adós érdekét szolgálja. Végrehajtási jogunk további jellegzetes vonásaként mutatunk rá arra a rendelkezésre, amely döntően *az adós érdekét* szolgálja. Ilyen rendelkezésnek tartjuk azt a szabályt, amely szerint *ingatlan értékesítésére csak akkor kerülhet sor,* ha a követelés az adós egyéb vagyontárgyaiból nincs teljesen fedezve, vagy csak aránytalanul hosszú idő múlva elégíthető ki.[15] De hasonló rendelkezést említhetünk meg a lefoglalt ingóság értékesítése tekintetében, mivel ez elsősorban megfelelő állami, illetőleg szövetkezeti vállalatok útján történik, s más, nem csupán az adós, hanem a végrehajtást kérő érdekeinek megfelelő módon,[16] ingóárverést csak végső esetben, az említett értékesítési módok sikertelensége után lehet tartani, s legfeljebb két alkalommal. Ha a második árverés is sikertelen, az ingóságot fel kell oldani a foglalás alól, és vissza kell adni az adósnak.[17]

7. A végrehajtási eljárás ún. *végrehajtható okirat* kiállításával indul meg. Ezek a következők: *a)* a bíróság és a közjegyző által[18] kiállított *végrehajtási lap; b)* az olyan okirat, amelyet a közjegyző *végrehajtási záradékkal* lát el; *c)* a bíróság és a közjegyző végrehajtást elrendelő, illetőleg letiltó *határozata; d)* a büntető ügyben hozott ítélet alapján anyagi jellegű kötelezettségről[19] szóló értesítés; *e)* azok az *egyéb okiratok* (határozatok, bírósági megkeresések), amelyek alapján jogszabály értelmében bírósági végrehajtásnak van helye.

8. Néhány szót a *végrehajtási lapról.* Ez nem egyéb, mint értesítés a bírósági végrehajtó számára, arra vonatkozólag, hogy kinek a javára, mire, kivel szemben stb. kell a végrehajtást foganatosítania. Itt kénytelenek vagyunk

[11] Vht 8. §.
[11/a] Vht 23. §, Vhr. 7. §.
[12] Vht 24. §.
[13] Ld. Vht 24. §.
[14] Vhar 8. §.
[15] Vht 3. § (2) bek.
[16] Az értékesítés módjait az alábbiakban a 20. pontban világítjuk meg.
[17] Vhr 47. §.
[18] Közjegyző végrehajtási lapot az általa hozott határozat, továbbá a hagyatéki eljárásban kötött, általa jóváhagyott egyezség alapján állíthat ki.
[19] Ilyen kötelezettség a pénzbüntetés, pénzbírság, rendbírság, vagyonelkobzás, elkobzás alá eső érték és vagyoni előny megfizetésére kötelezés, valamint a bűnügyi költség (Vht 9. § *d)* pontja).

a fentebb kilátásba helyezett bíráló megjegyzéssel élni. 13 adatot tartalmaz a végrehajtási lap,[20] amelyet a végrehajtást kérőnek kell kiállítani, s a bíróság helyette ezt csak kivételes esetekben teheti meg. A megkívánt adatok között szerepelnek az adós személyazonosságának a megállapításához szükséges adatok, nevezetesen *születési éve, anyja neve*, esetleges leánykori neve. Nem hallgathatjuk el, hogy a gyakorlat dolgozói ezt joggal kifogásolják, mivel képtelenek a végrehajtást kérők, illetőleg képviselőik adósaik születési évét és anyjuk nevét megállapítani. Így érkeztünk el az előzőkben kilátásba helyezett bíráló megjegyzéshez . A most kifogásolt rendelkezést a hatályos *Vht* első felülvizsgálatakor feltétlenül figyelembe kell venni.

A végrehajtási lapot illetően meg kell jegyezni, hogy azt a bíróság nem csupán végrehajtható bírósági határozat és bírói egyezség[21] alapján jogosult kiállítani, hanem külföldi bírósági határozat, választott bírósági ítélet és egyezség, birtokháborítási ügyben a közigazgatási határozat[22] alapján a haszon, kár, költség erejéig, az orvosi és ügyvédi fegyelmi ügyben a fegyelmi határozattal kiszabott pénzbírság és költség behajtása céljából, s egyéb jogszabály által megállapított esetekben.[23]

Közjegyző végrehajtási lapot az általa hozott végrehajtható határozat és az előtte kötött, általa jóváhagyott egyezség[24] alapján állíthat ki.[25]

9. Rendkívül érdekes és tudomásunk szerint Magyarországon kívül csak a Szovjetunióban ismert intézmény a *közjegyzői végrehajtási záradék*. Az állami közjegyző meghatározott okiratokat végrehajtási záradékkal láthat el, s ezek ekként végrehajtható okirattá, vagyis a bírósági végrehajtást megindító aktussá válnak. Más országokban, pl. Ausztriában a közjegyző a végrehajtás foganatosítására vehető igénybe.[26]

A magyar bírósági végrehajtási törvényerejű rendelet és az ezt végrehajtó igazságügyminiszteri rendelet 18 pontban sorolja fel azt a nagy számú okiratot, amely végrehajtási záradékkal látható el.[27] Ezek közül a legjellegzetesebbet említjük meg: a közjegyző végrehajtási záradékkal láthatja el az állami szerv, szövetkezet vagy társadalmi szervezet javára kiállított okiratot, amely pénzfizetési kötelezettséget tartalmaz, s közokiratba vagy teljes bizonyító erejű magánokiratba[28] foglalták, tartalmazza a jogosult és kötelezett, valamint a kötelezettség adatait, továbbá maga az okirat tartalmazza azt a kikötést, hogy az okirat alapján végrehajtásnak van helye.[29]

Ezen kívül pénzintézet és számos más szerv könyvkivonata vagy határozata látható el közjegyzői végrehajtási záradékkal.[30]

A közjegyzői végrehajtási záradék intézményét igen előnyösnek tartjuk. Itt megfordul a követelés behajtásának hagyományos rendje, amely abból áll, hogy a jogosult perel, ítéletet nyer, amelynek alapján, ha végrehajthatóvá válik, végrehajtási eljárást kezdeményezhet. A közjegyzői végrehajtási záradék esetén első helyen szerepel a bírósági végrehajtás, s perre ezt követőleg kerülhet sor, ha az adós vitatja tartozása fennállását. Ez egyik indoka annak, hogy az adós a végrehajtást kérő ellen végrehajtás megszüntetése iránt pert indítson.[31]

Ezekben az esetekben tehát tulajdonképpen az igazságszolgáltatás *egyik alternatívájával* találkozunk. Ilyen alternatíva a társadalmi bíróság az NDK-ban, a Szovjetunióban,[32] a választott bíróság, amelynek a szocialista államokban rendszerint belföldi és külföldi felek közötti jogvitában van helye,[33] kivéve a Szovjetuniót, ahol állampolgárok közötti jogvita esetén is lehetséges, sőt az állami bíróság köteles a felek figyelmét a választottbírósági eljárás lehetőségére felhívni.[34]

Itt kell rámutatnunk arra, hogy az igazságszolgáltatás alternatíváit keresik az Amerikai

[20] Ld. a Vhr 3. §-át.

[21] A végrehajtó bírósági határozat lehet nemcsak jogerős bírósági határozat, hanem olyan is, amelyet a bíróság előzetesen, vagyis a fellebbezésre tekintet nélkül végrehajthatónak nyilvánított (Pp. 231. §-a).

[22] Birtokháborítási ügyben, ha nem tisztán jogi kérdésről van szó, közigazgatási szerv hivatott eljárni, amelynek határozata ellen lehet a bírósághoz fordulni.

[23] Vht 11. §-a.

[24] Közjegyző előtt a felek egyezséget köthetnek a hagyatéki vagyon felosztása, az özvegyi haszonélvezeti jog megváltása kérdésében.

[25] Vht 10. §-ának (2) bekezdése.

[26] Az osztrák 1896. V. 27-i 79. sz. végrehajtási rendtartás 24. §-ának (2) bekezdése.

[27] Vht 16., 17., 18. §-ai. Vhr 6. §-a. Még más jogszabályokban is szerepelnek olyan határozatok, illetőleg okiratok, amelyeket a közjegyző végrehajtási záradékkal láthat el, s ezáltal végrehajthatóvá tehet.

[28] Teljes bizonyító erejű az a magánokirat, amely az ellenkező bebizonyításig teljes bizonyítékul szolgál arra, hogy kiállítója az abban foglalt nyilatkozatot megtette, illetőleg elfogadta, vagy magára kötelezőnek ismerte el, feltéve, hogy az alábbi feltételek valamelyike fennáll: *a)* a kiállító az okiratot sajátkezűleg írta és aláírta; *b)* két tanú az okiraton aláírásával igazolja, hogy a kiállító a nem általa írt okiratot előttük írta alá, vagy aláírását előttük sajátkezű aláírásának ismerte el; *c)* a kiállító aláírása vagy kézjegye az okiraton bíróilag vagy közjegyzőileg hitelesítve van; *d)* az állami vállalat, szövetkezet által üzlete körében kiállított okiratot szabályszerűen aláírták. Ezek a formai kellékek a végrehajtási tvr-ben több helyen szerepelnek. A teljes bizonyító erő csak fikció, maga az ilyen okirat nem bizonyít mindent, hanem csak azt, ami a meghatározás elején van kifejezve. Maga a Pp. a teljes bizonyító erő megjelölést nem használja, más jogszabályok, így a Vht, azonban igen.

[29] Vht 17. §-a.

[30] Vhr 6. §. Példaképpen említjük meg a pénzintézet könyvkivonatát, hátraléki kimutatását, a kommunális szolgáltató vállalatok, a vasúti, vízi és közúti személyfuvarozással foglalkozó vállalatok hátraléki kimutatását stb.

[31] Ld alább a 14. pontot.

[32] Ld. az 1. sz. jegyzetben i. m.

[33] *Révai* Tibor: Választott bírósági eljárás Kelet és Nyugat jogalanyai között. Külgazdaság jogi melléklete, 1981. évi 2. sz. 1. old.

[34] Ld. az OSZFSZK Pp. 27. §-át és e Pp. 3. sz. mellékletét, amely az említett választott bírósági eljárás szabályzatát tartalmazza.

Egyesült Államokban, ahol az egyik ilyen igazságszolgáltatási alternatíva a *Szomszéd Bíróság,* amikor a kisebb jelentőségű jogvitát, sőt a nem súlyos bűncselekményt is a szomszédok, rokonok, vagy idősebb, tapasztalt emberek csoportja bírálja el.[35]

Véleményünk szerint a közjegyzői végrehajtási záradék jól bevált végrehajtási intézmény, amely követésre méltó külföldi államokban is.

Bíráló megjegyzéssel azonban itt is kell élnünk. A közjegyző végrehajtási záradékkal látja el a munkaügyi, a szövetkezeti döntőbizottság és a munkáltatónak, valamint szövetkezeti szervnek a jogerős és végrehajtható határozatát a jogszabályban meghatározott feltételek esetén.[36] Tudni kell azt, hogy a most említett határozatok jogerőre emelkedésük előtt keresettel megtámadhatók a munkaügyi bíróság előtt.[37] A munkaügyi bíróság ítélete ellen csak kivételes esetben van helye fellebbezésnek a megyei bírósághoz.[38] Ha viszont a határozat jogerőre emelkedik s a közjegyzői végrehajtási záradékkal látja el, az ellen a marasztalt fél minden korlátozás nélkül indíthat végrehajtás megszüntetése iránt pert, amely nem a munkaügyi bírósághoz, hanem a járásbírósághoz kerül, s az utóbbi ítélete ellen minden korlátozás nélkül van helye fellebbezésnek. Ez a kérdés is a helyesbítendő momentumokhoz számítandó akkor, amikor a hatályos *Vht* esetleges felülvizsgálatára kerül sor.

10. Meg kell világítanunk a magyar bírósági végrehajtási jognak — tudomásunk szerint — egyedülálló intézményét: *a közvetlen bírósági felhívást.* A bíróság az olyan határozatában, amellyel a munkaviszonyban álló dolgozót, szövetkezeti tagot, időszakonként visszatérő járandóságban részesülő más személyt tartásdíj megfizetésére kötelezi, a munkáltatót egyúttal közvetlenül felhívja, hogy a határozatban megállapított összeget vonja le és fizesse ki a jogosultnak. Határozatának ezt a részét a bíróság 3 napon belül megküldi a munkáltatónak. Ilyenkor tehát szükségtelen a végrehajtási eljárás megindítása iránti kérelem. Bár a törvényerejű rendelet — a korábbi szabályozástól eltérően — nem rendelkezik az említett bírósági intézkedés mellőzésének lehetőségéről, véleményünk szerint a jogosult kérheti, hogy a bíróság mellőzze a közvetlen felhívást. Ez diffamáló lehet a kötelezettre, s ezért olyan megállapodást köthet a jogosulttal, hogy a marasztalásnak munkabére letiltása nélkül is eleget fog tenni.

Úgy gondoljuk, hogy most a magyar bírósági végrehajtási jognak egy ismétlésre méltó sajátosságára mutattunk rá.

11. A végrehajtást kérő és az adós érdekeinek harmonikus figyelembevételét mutatja a *költségek* szabályozása.[39] Általános elv: a végrehajtás során felmerülő költségeket — ha a jogszabály másképpen nem rendelkezik — a végrehajtást kérő előlegezi, és az adós viseli. A költségeknek a végrehajtást kérő által való előlegezése alól kivétel a helyszíni eljárással és a lezárt helyiség (bútor stb.) felnyitásával felmerülő költség, amelyet az *a bíróság (vagyis az állam) előlegez,* amely mellett a végrehajtást foganatosító végrehajtó működik. A szakértő-becsüs költségét az köteles előlegezni, aki a közreműködését kérte.

A kapitalista Magyarország végrehajtási gyakorlatából emlékszünk arra — és nyilván így van ez több nyugati államban most is —, hogy hogyan lehetett az adóst a sikertelen árveréseken való megjelenés költségével sanyargatni. Ez most kizárt az árverés számának korlátozásával (lásd e tanulmány 6. részét). Egyébként a végrehajtónak a helyszínen való megjelenésével felmerülő költség és a végrehajtási eljárásban jelenlevő tanú díja fejében *költségátalányt* kell felszámítani és az adóstól behajtani. Tehát a végrehajtó megjelenésének költségét sem lehet feleslegesen szaporítani.

12. Az ingóság végrehajtása tekintetében érvényesülnek a szokásos mentességek, a létfenntartás, a foglalkozáshoz szükséges dolgok tekintetében. Kiemelendő, hogy az egyébként mentes dolgot is le lehet foglalni *az illető dolog vételárának* (a vételhez adott kölcsön összegének), továbbá *elkészítési vagy javítási díjának* behajtása végett, ha a foglalást a bíróság, illetőleg a közjegyző így elrendeli.[40]

Említést érdemel a végrehajtás alól való mentessége a szociális juttatásnak, a törvényen alapuló tartásdíjnak, a segélynek, az állami gondozott gyermek tartásáért fizetett gondozási díjnak, továbbá az ösztöndíjnak, a nemzeti gondozott és a hadigondozott ellátásának díja, a kitüntetéssel együtt járó díjnak és jutalomnak, a biztosítási összegnek. Végül külön kell megemlíteni a takarékbetétkönyv foglalás alól való mentességét. A foglalás alól való *mentesség* ezek szerint igen széles körben van megállapítva.[41]

Figyelmet érdemlően van szabályozva *a harmadik személynél történő foglalás.* Ha valószínű, hogy a harmadik személynél levő ingóság az adós tulajdona, a végrehajtó a harmadik személyt nyilatkozatra hívja fel, figyelmeztetve őt

[35] Vors. Richter Sabine *Röhl* és Klaus F. *Röhl* Neighborhood Justice Centers in den USA — eine Alternative zur Justiz? Deutsche Richterzeitung, 11/1980. 421—426. old.

[36] Vht 19. §. Ha az adott határozat jogerős, vagyis nem támadták meg a munkaügyi bíróság előtt.

[37] A munkaügyi bíróság előtti eljárást a Pp. 349—359. §-ai szabályozzák.

[38] A munkaügyi bíróság ítélete ellen a Pp. 358 §-a szerint fellebbezésnek akkor van helye, ha a bíróság a vállalat anyagi felelőssége kérdésében, vagy a dolgozó anyagi felelőssége tárgyában határozott, feltéve, hogy a vállalat igénye az 5 000 Ft-t meghaladja. A Pp. idézett §-t a most megjelölt értelemben az 1979. évi 31. tvr. 20. §-a módosította.

[39] Vht 31. §-a, vhr. 12. §-a.

[40] Vht 66. §-a.

[41] Vht 69—71. §-ai.

az ezzel kapcsolatos következményekre. A nyilatkozatban a harmadik személy köteles a végrehajtóval közölni, *a)* nála van-e a megjelölt ingóság és milyen jogcímen; *b)* elismeri-e erre az adós tulajdonjogát; *c)* tart-e valaki igényt erre és milyen jogcímen. Ha a harmadik személy az adós tulajdonjogát elismerte, a végrehajtó a nála levő ingóságot lefoglalja. Ha a harmadik személy a nyilatkozatot elmulasztja, vagy az adós tulajdonjogát nem ismeri el, a végrehajtást kérő pert indíthat ellene a *foglalás tűrése* iránt. A jóhiszemű eljárás elvének a végrehajtási eljárás során való érvényesülését, illetőleg a rosszhiszemű eljárás szankcióját jelenti az a rendelkezés, amely szerint a harmadik személy a nyilatkozat elmulasztása esetén — a per eredményétől függetlenül — *e per költségét viseli,* továbbá a végrehajtás kérőnek felel azért *a költségért és kárért,* amely abból ered, hogy az adós tulajdonjogát rosszhiszeműen nem ismerte el, az ingóságot a felhívás kézhezvétele után továbbadta, vagy a foglalást meghiúsította.[42]

Lényegileg hasonló szabályozás érvényesül az adós *harmadik személy ellen fennálló követelésének a lefoglalásakor.* A harmadik személy felhívásra ugyancsak nyilatkozni köteles, s felelősség terheli, ha a követelést bárkinek a javára teljesíti, s ugyancsak *felel* a végrehajtást kérő által ellene indított per költségéért a per eredményétől függetlenül, ha a nyilatkozatot, illetőleg a követelés letétbe helyezését elmulasztotta.[43]

13. A végrehajtás *megszakadásának* két intézménye van, az egyik a végrehajtás *felfüggesztése,* a másik a végrehajtás *szünetelése.*

A felfüggesztés kötelező, ha ezt a végrehajtást kérő kívánja és a felfüggesztés mások jogát vagy törvényes érdekét nem sérti. Kötelező a végrehajtás felfüggesztése, ha az igénypert a foglalástól számított 8 napon belül indították.[44] Más esetekben a felfüggesztés *fakultatív,* vagyis lehetséges. Lehetséges ez, ha a foglalástól számított 8 napon túl indítottak igénypert, továbbá ha végrehajtás megszüntetése vagy korlátozása iránt pert indítottak. A végrehajtó határozata ellen benyújtott jogorvoslatnak nincs halasztó hatálya, de ilyenkor is lehetséges a végrehajtás felfüggesztése. A végrehajtás alapjául szolgáló határozat ellen benyújtott perújítási kérelmet tárgyaló bíróság, továbbá a határozat ellen benyújtott törvényességi óvás esetén meghatározott szervek ugyancsak felfüggeszthetik a végrehajtást. Sajátos az a felfüggesztés, amelyet a végrehajtást foganatosító bíróság *az adós kérelmére* rendelhet el, ha ezt az ügy körülményei nyomatékosan indokolják. A felfüggesztés intézményében is láthatjuk a végrehajtást kérő és az adós érdekeinek harmonikus egyeztetését.

Mint mondottuk, a végrehajtási eljárás megszakadásának másik intézménye, a végrehajtás szünetelése, amelynek *négy kötelező esete* van: *a)* az adós lakóhelye ismeretlen és lefoglalható vagyontárgyai nem lelhetők fel; *b)* az adósnak nincs lefoglalható vagyona, illetőleg a lefoglalt vagyontárgy értékesítése sikertelen volt; *c)* a végrehajtást kérő kötelessége ellenére a végrehajtási költséget nem előlegezi; *d)* az adós a teljesítésre halasztást kapott, vagy a részletekben való teljesítést engedélyezték neki.

A felfüggesztéssel és a szüneteléssel kapcsolatban olyan megjegyzést teszünk, amely ismét kritikai jellegű. Kérdésesnek tartjuk ugyanis, hogy célszerű-e a végrehajtás megakadásának kettős intézményét alkalmazni a polgári peres eljáráshoz hasonlóan, amelyben mind a felfüggesztés, mind a szünetelés előfordul, de teljesen eltérő jelleggel: a felfüggesztés a leggyakrabban akkor, ha valamely prejudiciális kérdés tekintetében más eljárás van folyamatban, a szünetelés pedig a felek akaratától függően meghatározott időtartamra.

Véleményünk szerint a végrehajtás megszakadását egyetlen intézmény formájában lehetne szabályozni, s szükségtelen a felfüggesztés és a szünetelés kettős intézményének a fenntartása.[45]

14. Ami a végrehajtás *megszüntetését és korlátozását* illeti, meg kell különböztetnünk ennek nem peres és peres eljárásban való bekövetkezését.

Nem peres eljárásban történik a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása, ha az adós közokirattal bizonyítja, hogy az alapul szolgáló határozatot — pl. perújítás vagy törvényességi óvás folytán — *hatályon kívül helyezték.*

Egyébként — a végrehajtást kérő által előterjesztett kérelem esetét kivéve — a végrehajtást per eredményeképpen lehet megszüntetni, illetőleg korlátozni. Ezt a pert az adós indítja a végrehajtást kérő ellen, s a per két változatát kell egymástól megkülönböztetnünk.

Az egyik az az eset, amikor a végrehajtási eljárás végrehajtási lappal indul meg, amelyet rendszerint peres eljárás előz meg. Ilyenkor a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása iránt olyan tény alapján lehet pert indítani, amely akkor történt, amikor az már nem volt érvényesíthető a végrehajtási lap kiállításának alapjául szolgáló határozatot megelőző eljárásban, vagy a végrehajtási lap kiállításának alapjául szolgáló egyezség megkötése után következett be. Egyébként ugyanis, vagyis a per során, illetőleg az egyezség előtt történt tény alapján *perújítási eljárásnak* lehetne helye.[46]

[42] Vht 77—78. §-ai.
[43] Vht 79—80. §-ai.
[44] Vht 84. §-ának (2) bekezdése.

[45] Vht 39—42, 46—47. §-ai. Vhr. 19. §-a.
[46] A perújítás eseteiről a Pp. 260. §-ának (1) bekezdése rendelkezik [*a)* olyan tény vagy bizonyíték, illetőleg határozat, amelyet a bíróság a perben nem bírált el, feltéve, hogy az — elbírálása esetén — reá kedvezőbb határozatot eredményezhetett volna; *b)* a fél a bíró, az ellenfél vagy más bűncselekménye miatt a törvény ellenére lett pervesztes; *c)* a perben hozott ítéletet megelőzően ugyanarra a jogra nézve már korábban jogerős ítéletet hoztak].

A végrehajtás megszüntetése vagy szünetelése iránti pernek másik esetével akkor találkozhatunk, amikor a végrehajtási eljárás közjegyzői végrehajtási záradékkal ellátott okirat alapján indult. Ilyenkor négy esetben indítható meg ez a per: *a)* az okiratban foglalt követelés érvényesen nem jött létre; *b)* a követelés egészben vagy részben megszűnt; *c)* a végrehajtást kérő a teljesítésre halasztást adott, és az időtartam még nem járt le; *d)* az adós a követeléssel szemben beszámítható követelést kíván érvényesíteni.

Az *a)* pontban foglalt eset tekintetében utalunk a fentebb a 9. pontban foglaltakra.[47]

15. Bár a szabályozás a kifejezést nem használja, lényegileg szabályozza a *visszvégrehajtás* intézményét. Ha ugyanis az adós közokirattal igazolja a végrehajtás alapjául szolgáló okirat hatályon kívül helyezését vagy megváltoztatását, a végrehajtás megszüntetése és korlátozása iránti perre illetékes bíróság kötelezheti a végrehajtást kérőt, hogy — teljesen, illetőleg részben — térítse vissza az adósnak a végrehajtás során tőle kapott összeget (vagyontárgyat) és a végrehajtási költséget. Ugyanez az eljárás lehetséges akkor, ha az adós a végrehajtás megelőzése érdekében önként teljesítette tartozását és ezt igazolja. Tartásdíj címén befizetett összeg visszatérítésének ilyen eljárásban nincs helye. Ebben a magyar bírósági végrehajtási jog humánus jellege jut kifejezésre.[48]

16. Vitatott és korábban bizonytalanul szabályozott kérdés a végrehajtási jog *elévülése.* A hatályos szabályozás egyszerű és érthető: a végrehajtási jog a végrehajtandó követeléssel együtt évül el. *Hivatalból* ezt csak akkor lehet figyelembe venni, ha a végrehajtás alapjául szolgáló követelés elévülését is hivatalból kell figyelembe venni, vagyis az elévülést a végrehajtási eljárásban is általában az adós erre irányuló kifogása esetén kell figyelembe venni.

A végrehajtási jog elévülését — az anyagi jogtól eltérően — bármely végrehajtási cselekmény megszakítja.

Míg elévült követelés miatt lehetséges peres eljárást indítani, mivel az elévülést a bíróság csak az alperes kifogása esetén venné figyelembe, a végrehajtási jog szerint a végrehajtási jog elévülési határidejének eltelte után előterjesztett kérelemre nem lehet végrehajtást elrendelni. A szabályozás ezzel a rendelkezéssel nyilván a bürokratizmust kívánja megelőzni, illetőleg kiküszöbölni.[49]

17. A magyar bírósági végrehajtási jogban kidomborodik *a munka kedvezményben részesítése.* Megnyilvánul ez mind aktív, mind passzív vonatkozásban. Aktív vonatkozásban akként, hogy míg a munkabérből letiltás esetén 33% vonható le, kivételes esetekben 50%. A kivételek között szerepel az adóssal szemben fennálló munkabérkövetelés, a jogalap nélkül felvett munkabér és társadalombiztosítási ellátás, a természetbeni juttatás térítési díja.[50] Passzív vonatkozásban — mint fentebb a 4. pontban láttuk —, meghatározott esetekben csak az adós munkabérére, illetőleg elsősorban a munkabérére vezethető végrehajtás.

Aktív vonatkozásban a munkabér kedvezményben részesül a végrehajtás során befolyt összeg felosztásakor olyan esetben, amikor az nem fedezi az összes követelést. Ilyenkor a szabályozás megállapítja a *kielégítési sorrendet,* s itt a munkabér iránti követelés harmadik helyen szerepel, ugyancsak kedvezményes a kielégítési sorrendje a munkáltató által az adós részére tévesen kifizetett munkabérnek, valamint a kötelezően igénybeveendő természetbeni juttatás ellenértékének.[51]

Az adóst védi az a rendelkezés, amely szerint *táppénzből* annak 33%-a erejéig csak a tartásdíjat és a táppénz címén jogalap nélkül felvett összeget lehet levonni, továbbá az a szabály, amely szerint *a családi pótlékból* csak a családi pótlék címén jogalap nélkül felvett összeget, továbbá a családi pótlékra igényt adó gyermek után megállapított állami gondozási díjat és a gyermeknek gyermekintézményben történt elhelyezése esetén a térítési díjat lehet levonni, mégpedig a családi pótlék 50%-a erejéig. Az adóst megillető *nyugdíjból* legfeljebb 33%-ot lehet levonni, kivéve a gyermektartásdíj és szüléssel kapcsolatos költség, valamint a jogalap nélkül felvett nyugdíj fejében felvett összeget.[52]

A most idézett rendelkezésekből látható, hogy a bírósági végrehajtási jog *kedvezményben részesíti a gyermektartásdíj és a szülési költség* címén fennálló követelést is, s ez megnyilvánul a végrehajtás során befolyt összeg felosztásánál is, mivel — ha ez nem fedezi az összes követelést — *első helyen* a gyermektartásdíj és a szüléssel kapcsolatos költség címén fennálló követelést, ezt követőleg pedig az az egyéb tartásdíjat és az eltartásra irányuló egyéb szolgáltatást kell kiutalni.[53]

A munkabérhez hasonlóan történik a *szövetkezeti tag* járandóságának a letiltása is.

18. A munkáltató természetszerűleg köteles a letiltásnak eleget tenni és a végrehajtási követelést az adós munkabéréből 33, illetőleg 50% erejéig levonni. Sajátosan van szabályozva *a munkáltató felelőssége* arra az esetre, ha nem tesz eleget a letiltásnak. Ilyenkor ugyanis az adóssal egyetemlegesen felel a le nem vont összegekért, mégpedig fikció folytán *készfizetői kezesként.* A szabályozás ezzel a nem valós fogalommal kívánja nyilván fokozni a munkáltató felelősségét.[54]

[47] Vht 43—45. §-ai
[48] Vhr 18. §-a.
[49] Vht 48. §-a.
[50] Vht 51. § (2) bek. *b), d)* és *e)* pontja.
[51] Ld. a Vht 105. §-át.
[52] Vht 54—56. §-ai.
[53] Vht 105. §-ának *a)* és *b)* pontjai.
[54] Vht 58. §-ának *(1)* bekezdése.

A magánmunkáltatóhoz érkező letiltás teljesítésének elmulasztása még súlyosabb következményeket von maga után. Ha ugyanis a le nem vont összeget a magánmunkáltatón nem lehet behajtani, a le nem vont összegért a levonást elmulasztó *alkalmazottja* felel.[55]

A munkáltatónak azonban további kötelezettsége is van, amely abban az esetben érvényesül, ha az adós munkaviszonyát megszünteti. Ilyenkor a munkáltató köteles *olyan igazolást kiállítani,* amely feltünteti, hogy a munkabérből milyen tartozásokat kell levonni, illetőleg, hogy az adósnak levonandó tartozása nincs. Az új munkáltató az adóstól a munkába lépéskor ilyen igazolást köteles kérni; a letiltás ugyanis automatikusan kiterjed az új munkahelyen kapott munkabérre is. Ugyancsak fikció alapján készfizetői kezesként felel a végrehajtás kérővel szemben *a régi munkáltató,* aki az igazolást nem állítja ki, vagy helytelenül állítja ki, *továbbá az új munkáltató,* aki az adóst igazolás nélkül felveszi.[56]

Hasonló jogviszony alakul ki a szövetkezeti tag, valamint az alkotó és munkaközösségi tag járandóságának a letiltásánál is.[57]

19. A bírósági végrehajtási jog messzemenően védi *harmadik személyek* jogait. Egyik rendelkezése kimondja ugyanis, hogy *nem lehet lefoglalni* az adós őrizetében levő ingóságot, ha a rajta levő jelből vagy más körülményből minden bizonyítás nélkül kétségtelenül megállapítható, hogy az ingóság nem az adós tulajdona. Ez a rendelkezés egyrészt elegendőnek tartja a foglalás kizártsága érdekében az adott ingóságon levő meghatározott jelet, pl. az adós által bérelt zongorán annak megjelölését, hogy ez másnak a tulajdona, másrészt kimondja, hogy a bírósági *végrehajtó előtt bizonyításnak* nem lehet helye.

A háztartási vagyonközösséghez tartozó vagyontárgy bármely házastárs ellen vezetett végrehajtás esetén lefoglalható. Nem foglalható le azonban az a vagyontárgy, amelyről a másik házastárs kétséget kizárólag igazolja, hogy az nem a házastársi vagyonközösséghez„ hanem az ő *különvagyonához* tartozik. Itt sincs bizonyítási eljárásnak helye, hanem a másik házastárs pl. a vagyontárgy megszerzéséről szóló okirattal igazolja, hogy azt a házasság megkötése előtt szerezte.[58]

20. A lefoglalt ingóság *az adós őrizetében* marad, azt tőle elszállítani nem lehet. A lefoglalt ingósággal való rendelkezéssel az adós magát természetesen büntetőjogi felelősségre vonásnak teszi ki. A lefoglalt ingóság *zár alá vétele* csak kivételesen rendelhető, éspedig három esetben: *a)* az adós a megőrzésre nem vállalkozik, *b)* hosszabb ideig távol van, *c)* a végrehajtást kérő zárgondnok kirendelését kéri *és* ez a végrehajtó szerint az ügy körülményeire tekintettel indokolt. A zár alá vétel két formában lehetséges: *a)* a végrehajtó a lefoglalt ingóság megőrzésére zárgondnokot jelöl ki; *b)* zárgondnok kijelölése nélkül a lefoglalt ingóságot a megőrzésre alkalmas szekrényben vagy külön helyiségben helyezi le, ezt lezárja és lepecsételi.[59]

A magyar jog szerint tehát az adós nincs kitéve a lefoglalt ingóság költséges elszállításának, aminthogy kizárt a személyi motozás is, a szekrényeket és az esetleges ládákat azonban a bírósági végrehajtó kinyithatja.

21. Tanulmányunk 6. pontjában már utaltunk a lefoglalt ingóság és ingatlan *értékesítésére.* Ennek részletesebb megvilágítása előtt célszerűnek tartjuk annak kifejtését, hogy csak *magánszemély tulajdonában levő ingatlant* lehet lefoglalni és csak akkor, ha a követelés járulékaival együtt eléri az 5000 Ft-ot.[60] Magát az értékesítést mindkét fajtájú dolog esetén a két fél érdekeinek védelme, a célszerűség jellemzi.

Az ingóság tekintetében a bírósági végrehajtó megvételre adja át a lefoglalt értékpapírt az erre illetékes pénzintézetnek — a Pénzintézeti Központnak, az esetleg lefoglalt lőfegyvert és lőszert ugyancsak az illetékes állami vállalatnak, az ékszert és drágakövet szintén az erre hivatott állami vállalatnak. Ezek a vállalatok kötelesek a vételre felajánlott, lefoglalt ingóságot megvenni és a vételárat a végrehajtói letéti számlára befizetni.

Egyébként a lefoglalt dolgot a végrehajtó az értékesítéssel foglalkozó állami vállalatnak vagy szövetkezetnek ajánlja fel, pl. a lefoglalt élelmet az élelmiszerkereskedelmi vállalatnak. Ilyen külön vállalat hiányában — s ez az eset a leggyakoribb — a lefoglalt dolgot a *Bizományi Áruház,* az Alkalmi Áruk Háza vagy a Használtcikk Szövetkezet útján kell értékesíteni. Ilyenkor a lefoglalt dolog bizományi áruként szerepel. Ha egy hónapon belül nem értékesíthető, a kereskedelmi vállalat újrabecslése iránt intéz megkeresést a végrehajtóhoz. Ha ez az értékesítés eredménytelen marad, a végrehajtást kérő a lefoglalt ingóságot becsértékben a végrehajtással érvényesített követelésbe történő beszámítás mellett *átveheti.*

Az *ingóárverés* — mint fentebb mondottuk — kivételes intézmény, amelynek akkor van helye, hogy az értékesítésre alkalmas vállalat az ingóság helyén nincs és a végrehajtást kérő az árverést kéri. Ilyenkor a végrehajtó árverési hirdetményt bocsát ki, amelyet megfelelő módon közhírré tehet. Kikiáltási ár az ingóság becsértéke, amelyet vevők hiányában fokozatosan lejjebb kell szállítani a becsérték egyharmadáig. Ha a legtöbbet ígérő, árverési vevőnek nyilvánított személy a kikiáltási árat nyomban meg nem fizeti, az árverést folytatni kell; abban

[55] Vht 5. §-ának (2) bekezdése.
[56] Vht 62—63. §-ai.
[57] Vht 62—63. és 65. §-ai.
[58] Vht 67. § (1) és (2) bekezdései.
[59] Vht 76. §-a.
[60] Vht 89. §-a.

azonban a korábbi vevő nem vehet részt, s ha az ingóság az általa ajánlott összegnél alacsonyabb áron kel el, a végrehajtást foganatosító bíróság végzése alapján köteles a két ár közötti különbözetet megtéríteni.

A végrehajtást kérő jogosult az árverésen készpénzfizetés nélkül követelése és járuléka erejéig árverezni, feltéve, hogy az ingóságot csak az ő követelése miatt foglalták le, vagy a többi végrehajtást kérő az ő árverezéséhez hozzájárult.

Az első árverésen el nem adott ingóságot *második árverésen* kell értékesíteni. Ha az említett értékesítési módok nem vezettek eredményre, az ingóságot — mint fentebb mondottuk — a foglalás alól *fel kell oldani* és vissza kell adni az adósnak.[61]

Az ingatlan értékesítése történhet *szabad kézből* a becsértéken a végrehajtó által a felek beleegyezésével. Egyébként az ingatlan értékesítésének módja az *árverés*. Az árverező köteles a becsérték, vagyis a kikiáltási ár 10%-át letenni. Az ingatlan becsértékén alul el nem adható. Ha az első árverési vevő kötelezettségének nem tesz eleget s az ingatlan újabb árverésen alacsonyabb áron kerül eladásra, a különbözetet az első árverési vevő a bíróság végzése alapján a letett előleg beszámításával köteles megtéríteni. Ha a második árverés is sikertelen, a végrehajtást kérő az ingatlant becsértékben *átveheti*. Ha ezt nem teszi, a végrehajtási eljárás *szünetel* hat hónapig. Az ingatlanárverés száma nem korlátozott.[62]

22. Részben a hagyományos módon, részben azonban új elemekkel szabályozza a magyar bírósági végrehajtási jog *a meghatározott cselekmény végrehajtását*. Új elemnek tekinthető a végrehajtónak az eljárás kezdetét jelző felhívása az adóshoz a cselekmény teljesítésére, s a végrehajtható okiratnak a végrehajtást kérő részére azzal a felhívással való megküldése, hogy az önkéntes teljesítésre kitűzött határidő eltelte után *a teljesítést vagy elmaradását a végrehajtóval közölje*.[63]

Régi vagy legalábbis a régihez hasonló elem észlelhető abban, hogy ha a végrehajtást kérő közlése szerint a teljesítés nem következett be, a végrehajtó ezt szükség esetén a helyszínen ellenőrzi, és az erről készült jegyzőkönyvet, illetőleg a végrehajtást kérő közlését haladéktalanul beterjeszti ahhoz a bírósághoz, amelynél működik. Az utóbbi végzéssel határoz a foganatosítás módjáról. Így: *a)* a végrehajtást kérő kívánságára a kötelezettet a szolgáltatás *pénzbeli egyenértékének* megfizetésére kötelezheti, illetőleg feljogosíthatja a végrehajtást kérőt, hogy a meghatározott cselekményt a kötelezett költségére elvégezze, illetőleg elvégeztesse; *b)* 10 000 Ft-ig terjedő, ismételten is kiszabható pénzbírsággal kényszerítheti a kötelezettet a meghatározott cselekmény elvégzésére. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a *Pp* szerint meghatározott feltételek mellett kiszabható bírság 5000 Ft, vagy az ún. illetékbírság, ami a pertárgy értékének 3%-a lehet;[64] *c)* a rendőrség közreműködésével kényszerítheti ki a meghatározott cselekményt. Itt a meghatározott cselekmény kikényszerítésének *hagyományos módszereiről* beszélhetünk.[65]

Ugyancsak hagyományos módszert észlelhetünk, ha a végrehajtás *meghatározott ingóság kiadására* irányul. Ilyenkor a végrehajtó — ellenszegülés hiányában — az ingóságot a foganatosításkor jelenlevő végrehajtást kérőnek átadja, illetőleg intézkedik az ingóságnak az adóstól a végrehajtást kérőhöz való átszállítása iránt. Ellenszegülés esetén a végrehajtó a végrehajtást a rendőrség közreműködésével foganatosítja. Ha pedig az ingóság nincs meg, az ingóság valószínű értéke erejéig foglalást eszközöl és a felvett jegyzőkönyvet beterjeszti a végrehajtást elrendelő bírósághoz, illetőleg ahhoz a bírósághoz, amely mellett a végrehajtást elrendelő közjegyző működik. Ez a felek meghallgatása után megállapítja az ingóság értékét, s ennek behajtása iránt folyik a végrehajtási eljárás.[66]

A meghatározott cselekmény végrehajtása keretében találjuk meg *a gyermek elhelyezésére és átadására vonatkozó határozat* végrehajtását. Korábban ez rendkívül bürokratikusan volt szabályozva. Az eljárás most egyszerű. A végrehajtható okirat másolatát közölni kell az illetékes gyámhatósággal, amelynek feladata a határozat önkéntes teljesítésének kieszközlése és eljárásáról jelentéstétel 15 napon belül a végrehajtónak. A végrehajtó a foganatosításhoz a rendőrség segítségét veheti igénybe, amely a kötelezettet felhívja, hogy a gyermekkel meghatározott helyen és időben jelenjék meg. A rendőrség erről a végrehajtót és a végrehajtást kérőt értesíti. Bár a szabályozás erről nem szól, feltételezhetjük, hogy a rendőrség felhívásának elumlasztása esetén azt karhatalommal kikényszerítheti.[67]

A lakásügyben hozott bírósági határozat végrehajtását nem elemezzük, mivel a kilakoltatás a nehéz lakásviszonyokra tekintettel még mindig bonyolult kérdés.[68] Egyébként a lakások problematikáját szabályozó rendelkezéseket a magyar hivatalos lap, a Magyar Közlöny 1981. évi 3. száma egységes szerkezetben közölte, s a lakáskérdéssel való foglalkozás meghaladja értekezésünk kereteit.

23. Sajátosságokkal találkozunk azonban a *gazdálkodó szervezet elleni végrehajtás* szabá-

[61] Az ingóság értékesítésének szabályait a Vht 84—88. §-ai és a Vhr. 35—47. §-ai tartalmazzák.

[62] Az ingatlanvégrehajtást — ide értve az ingatlanárverést is — a Vht 89—93. §-ai és a Vhr 48—61.§-ai szabályozzák.

[63] Vht 94. §-a.

[64] Ld. a Pp. 5. és 120. §-át.

[65] Vht 95. §-a.

[66] Vht 96. §-a.

[67] Vht 97. §-a.

[68] Vht 98—99. §-ai, Vhr. 62—65. §-ai.

lyozásánál. Itt meg kell különböztetnünk a pénzkövetelés és a meghatározott cselekmény végrehajtását. *Pénzkövetelés esetén* a gazdálkodó szervezet ellen tulajdonképpen *végrehajtásnak nincs helye,* ha a *jogosult szintén gazdálkodó szervezet.* Ilyenkor a jogosult az adós számláját kezelő pénzintézetnél azonnali beszedési megbízással érvényesítheti.[69] Ha ilyen inkasszó eljárás azért nem lehetséges, mert *a jogosult nem gazdálkodó szervezet,* a bíróság vagy a közjegyző *végzéssel* elrendeli a végrehajtást, s a végzést megküldi az adós számláját kezelő pénzintézetnek azzal a felhívással, hogy az összeget utalja át a végrehajtást kérőnek.[70] A pénzintézet köteles a felhívásnak eleget tenni. *Egyéb kényszerítő intézkedéseknek* gazdálkodó szervezet elleni pénzkövetelés behajtása esetén *nincs helye.*

Sajátos az állami költségvetési szerv elleni pénzkövetelés behajtása abban az esetben, ha az adós számláját vezető pénzintézetnél a végrehajtás alatt álló *követelésre nincs fedezet.* Ilyenkor a pénzintézet haladéktalanul megkeresi az adós pénzügyi ellátását végző felettes szervet, amely ugyancsak haladéktalanul köteles intézkedni a fedezet rendelkezésre bocsátása iránt.[71]

Különös vonások tapasztalhatók a gazdálkodó szerv ellen *meghatározott cselekmény iránti végrehajtásnál.* Lényegileg a 22. pontban foglaltakhoz hasonló intézkedésekkel találkozunk azzal azonban, hogy a pénzbírságot *a kötelezett szerv vezetőjével szemben* kell kiszabni, kiszabható azonban — ismételten is — *pénzbírság a gazdálkodó szervezettel szemben is,* mégpedig az adott végrehajtandó szolgáltatás értékének *20%-a erejéig terjedően.* Karhatalom igénybevételének gazdálkodó szervezettel szemben nincs helye, hanem végső esetben a szerv felügyeleti szervéhez kell fordulni. A meghatározott ingóság kiadásának a végrehajtásánál a 22. pontban foglaltaktól eltérő sajátosság, hogy a bíróság pénzbírságot szab ki a kiadás megtagadásánál vagy a felügyeleti szervet keresi meg. Ha az ingóság nincs meg, a végrehajtó annak ellenértékét hajtja be, Egyesület és lakásszövetkezet ellen a végrehajtás a 22. pontban foglaltak szerint folyik le.[72]

24. A végrehajtás során *befolyt összeg kifizetése* tekintetében megemlítjük, hogy — a szokásos rendelkezéseknek megfelelően — a már említett tartásdíj és munkabér mellett *preferenciát élvez* néhány más követelés. Így a társadalmi tulajdonban okozott kár és a leltárhiány megtérítése, a bírósági és a szabálysértési eljárásban hozott határozat szerint az állam javára fizetendő összeg, a vagyonelkobzásból eredő követelés, a köztartozás (adó, illeték stb.), a pénzintézettel szemben fennálló tartozás, a munkáltató és a társadalombiztosítási szerv által az adósnak jogalap nélkül kifizetett összeg, a kötelezően igénybeveendő természetbeni juttatás térítési díja, az állammal és a gazdálkodó szervezettel szemben fennálló egyéb tartozás, a magánszemélynek bűncselekménnyel okozott kár megtérítése és a magánszeméllyel szemben fennálló lakbértartozás; mindezt követőleg utalható ki az adóst terhelő egyéb tartozás.[73]

25. A végrehajtási perek közül már beszéltünk a végrehajtás megszüntetése és korlátozása iránti perről (14. pont), a munkáltató, illetőleg az adósnak tartozó személy ellen indítható perről (18. pont), az adós ingóságát birtokában tartó harmadik személy ellen a foglalás tűrése iránt indítható perről (12. pont). Most rá kívánunk világítani az *igényper* néhány sajátosságára. *Nem indíthat igénypert* a lefoglalt ingóság tulajdonosa akkor, ha a tartozásért az adóssal egy sorban felel, feltéve, hogy kötelezettségét közokirat vagy teljes bizonyító erejű magánokirat állapítja meg. Ez vonatkozik a házassági életközösség tartama alatt a házastársra és az adótartozásért egyetemlegesen felelős személyre a kötelezettség a fenti okiratba való foglalása nélkül is.

Ha a házastársi vagyonközösséghez tartozó vagyontárgyat olyan tartozásért foglaltak le, amely kizárólag az egyik házastársat terheli, a másik házastárs igényperrel kérheti a vagyontárgy foglalás alóli feloldását a vagyonközösségből őt illető eszmei hányad értékéig. Ilyenkor az igénypert nemcsak a végrehajtást kérő, hanem *a másik házastárs, vagyis az adós ellen* is meg kell indítani, mivel a bíróság ebben az igényperben a szükséges keretben *a házastársi vagyonközösség megszüntetéséről* is dönt, mégpedig kétféleképpen, vagy úgy, hogy a felperes házastársat megillető hányad értékének megfelelő vagyontárgyakat — az érdekeltek jogainak figyelembevételével — a foglalás alól feloldja, vagy pedig úgy, hogy a természetben meg nem osztható vagyontárgyakat a keresetnek helyt adó ítélet esetén is értékesíteni kell, és a vételár megfelelő részét kell az igénylő házastársnak kiutalni. Ilyen esetben a foglalás alól feloldott vagyontárgyak az igénylő házastársnak, a fel nem oldott vagyontárgyak pedig az adósnak a *különvagyonába* kerülnek. A most említett rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni az egyéb közös tulajdonban álló vagyontárgyakkal kapcsolatban is.

Az igényper másik sajátossága: az igénykeresetnek helyt adó ítélet esetén az alperesként szereplő végrehajtást kérőt a *perköltségben* csak akkor lehet elmarasztalni, ha *a)* a foglalásnál jelen volt és *b)* rosszhiszemű magatartást tanúsított. E rendelkezésben tehát a jóhiszemű magatartás részesül védelemben. Ez a rendelkezés nem vonatkozik azonban a fellebbezésre,

[69] Vht 100. §-a.
[70] Vht 101. §-a.
[71] Vht 102. §-a.
[72] Vht 103. §-a.
[73] Ld. a Vht 104—107. §-ait, továbbá 70—72. §-ait.

amellyel kapcsolatban az alaptalanul fellebbező végrehajtást kérőt a fellebbezési költség megfizetésére kell kötelezni.[74]

26. Dolgozatunk befejezéséhez közeledve szólnunk kell a *biztosítási intézkedésekről,* amelyek a nyugati államokban ismert biztosítási végrehajtást helyettesítik. A magyar bírósági végrehajtási jog ismeri a pénzkövetelés biztosítását és a meghatározott dolog zárlatát.

A biztosítási intézkedést akkor lehet elrendelni, ha kérelmező valószínűsíti a *veszélyt,* amely követelése későbbi kielégítését fenyegeti.[75] Ettől eltekintve a követelést is valószínűsíteni kell, s ennek eseteit maga a végrehajtási tvr sorolja fel: *a)* a jogerős marasztaló bírósági határozatban megszabott teljesítési határidő még nem járt le; *b)* a marasztaló bírósági határozat ellen fellebbezést nyújtottak be, vagy a fellebbezési határidő még nem járt le; *c)* a kereseti kérelem alapján, ha a felperes a követelés létrejöttét, mennyiségét és lejártát közokirattal vagy teljes bizonyító erejű magánokirattal bizonyította;[76] *d)* házassági vagyonjogi perben a keresetlevél vagy később előterjesztett kérelem alapján.

Állami szerv, szövetkezet és társadalmi szervezet ellen biztosítási intézkedést elrendelni nem lehet.

Pénzkövetelés biztosítása esetén a végrehajtó az adóst felhívja a biztosítandó összeg kifizetésére a végrehajtói letéti számlára. Ennek elmaradása esetén következik az ingóság és az ingatlanlefoglalás, illetőleg az ingatlanra a végrehajtási jog bejegyzése. Munkabér csak akkor tiltható le, ha az adósnak más, foglalás alá vonható vagyontárgya nincs. A bíróság a foglalást feloldja, ha az adós elleni per az adós marasztalása nélkül ért véget. Ilyenkor *a végrehajtást kérő viseli a pénzkövetelés biztosításával kapcsolatos költséget.* Figyelmet érdemlő rendelkezése a magyar végrehajtási jognak az a normája, amely szerint a végrehajtást kérő *köteles megtéríteni azt a kárt, amelyet a biztosítási intézkedés rosszhiszemű kérésével az adósnak okozott.*

Ingóság zárlata esetén a végrehajtó lefoglalja az ingóságot, *ingatlan zárlata* esetén a végrehajtó megkeresésére a földhivatal bejegyzi a zárlatot. Ingatlan zárlata esetén sor kerülhet zárgondnok kijelölésére, lényegileg a 19. pontban mondottak esetén.[77] A most mondottakkal összefüggésben kell megemlíteni a bűnügyi zárlatot, amelyet a büntető ügyben eljáró hatóság rendel el.[78]

27. Sajátos a *jogorvoslatok* szabályozása. Sem a végrehajtási lap, sem a közjegyzői végrehajtási záradék ellen *nincs fellebbviteli jogorvoslat.* Szabálytalan, illetőleg sérelmes kiállítása esetén a végrehajtási lap visszavonása, illetőleg a közjegyzői végrehajtási záradék törlése iránti kérelemnek van helye; ebben az esetben a kiállító bíróság, illetőleg közjegyző végzéssel határoz, amely ellen fellebbezésnek van helye.[79] *A végrehajtó* határozata, illetőleg intézkedése ellen *felülvizsgálati kérelemnek,* illetőleg az ügyész részéről *óvásnak* van helye; ilyen jogorvoslat esetén a végrehajtás foganatosítása szerint illetékes bíróság határoz, amelynek végzése fellebbezéssel megtámadható.[80] E jogorvoslat halasztó hatályáról fentebb a 12. pontban szóltunk.

28. A bírósági végrehajtót a megyei, illetőleg a fővárosi bíróság nevezi ki. Jogvégzettséggel nem kell rendelkeznie, hanem szakvizsga kötelező számára. A végrehajtók közös irodában fejtik ki működésüket, így pl. a fővárosban működő bírósági végrehajtók a Fővárosi Bíróság mellett működő végrehajtói irodában akként, hogy az egyes végrehajtók meghatározott kerület számára vannak kijelölve. Az iroda *vezetőjének* jogi képzettséggel kell rendelkeznie.[81]

29. A külföldi határozat végrehajtásáról, közelebbről a *nemzetközi magánjogi kódex* (az 1979. évi 13. sz. *tvr*) rendelkezik. A bírósági végrehajtás szabályozása csupán az elrendeléssel kapcsolatos hatáskört rendezi akként, hogy külföldi határozat végrehajtását végrehajtási lappal az adós lakóhelye szerinti járásbíróság rendeli el; választottbírósági határozata vagy az általa jóváhagyott egyezség alapján a Fővárosi Bíróság állít ki végrehajtási lapot.[82]

*

Dolgozatunk — úgy véljük — kellően megvilágította a magyar bírósági végrehajtási jog jellegzetes vonásait. A gyakorlat hivatott megmutatni, mennyiben helytállók az új rendelkezések. Minthogy a szabályozás 1980. január 1-én lépett hatályba, idő előtti volna a gyakorlat tapasztalatairól, a gyakorlat által felvetett problémákról beszélni.

Révai Tibor

[74] A végrehajtási igényperre vonatkozó rendelkezéseket a Vht 81—82. §-ai és a Vhr 33—34. §-ai tartalmazzák.

[75] A veszély tekintetében ld. *Vida* István: A bírósági végrehajtás c. művét. Bp. 1978. 294. old. E mű a jelenleg hatályos Vht előtt készült. A könyvet elméleti vonatkozásban most is használhatjuk, s azt minden vonatkozásban kiválónak tartjuk.

[76] Ld. a 28. sz. jegyzetet.

[77] Vht 108—110. §-ai, Vhr 73—79. §-ai.

[78] Vht 111. §-a.

[79] Vht 21. §-a.

[80] Vht 38. §-a.

[81] Vht 112. §-a.

[82] Vht 113. §-a.

SZEMLE

Beér János emlékezete

Születésének 75. évfordulója alkalmából az iskolateremtő professzorra, a korán elhunyt marxista jogtudósra emlékeztek kollégái, tanítványai az ELTE Állam és Jogtudományi Karán 1980. február 25-én rendezett tudományos ülésén. A tudományos ülésen elhangzott referátumokat Beér János emléke és munkássága előtt tisztelegve *Takács Imre* szerkesztette kötetbe.[1]

Jogirodalmunkban az emlékkönyv, ha nem is a leggyakoribb, de nem ismeretlen műfaj. Az emlékkönyvekbe gyűjtött tanulmányokat többnyire közvetlen munkatársak, barátok, tanítványok készítik. A tanulmányok sajátossága az is, hogy egy-egy gondolat továbbvitelére vállalkoznak, vagy az életút egyes mozzanatait, történéseit mutatják be. Ez jellemzi a bemutatandó kötetben található 11 tanulmányt is.

Takács Imre: Beér János az alkotmányjog professzora című bevezető tanulmánya felvillantja a különleges életút legfontosabb mozzanatait. Beér Jánost 1927-ben avatták doktorrá a budapesti jogi karon. Már a felszabadulás előtt kapcsolatot talált a munkásmozgalommal, 1945 után az MKP közigazgatáspolitikájának egyik jelentős exponense lett. Több éven át volt a főváros tiszti főügyésze, majd 1948-tól a Belügyminisztériumban dolgozott. Különösen az alkotmány előkészítésében és a tanácsrendszer létrehozásában szerzett érdemeket. 1948-tól a budapesti jogi karon az alkotmányjog professzora, iskolát, műhelyt teremtett az alkotmányjog területén. Elméleti munkái mint pl. A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960) KJK 1962., a Szocialista államépítés KJK 1968. — máig hatnak. Szerkesztésében készült el az első orosz nyelven is megjelent egyetemi tankönyv, a Magyar Államjog (Tankönyvkiadó, Bp. 1960.), amely másfél évtizeden át szolgálta az egyetemi képzést.

A sokoldalú tudós és tudományszervező egyik munkaterületéről az Államjogi és az Államigazgatási Jogi Tudományos Munkaközösségben betöltött szerepéről *Berényi Sándor* ír. Ez a szakmai munkaközösség, amely az egyetemi oktatók és tudományos munkatársak mellett a gyakorlati élet szakembereiből toborzódott, 1953-ban intézményesedett hivatalosan is. Első időszakában a tanácsi rendszer fejlesztésének fő kérdéseit vitatta meg, ezt követően a demokrácia, a törvényesség elveinek kimunkálásában játszott úttörő szerepet. 1957 után a munkaközösség szerepköre megváltozott, többirányúvá vált, kibővültek a kutatások, közöttük megnőtt az empirikus kutatások aránya is. Elkezdődött az interdiszciplinaritás kereteiben való gondolkodás, nemcsak jogi szakemberek bevonása az államigazgatás elméleti kérdéseinek megoldásába. Mindez nem kis részben személyesen is Beér János nevéhez fűződött. A munkaközösség a tudományos káderképzés iskolája is volt. Sokakat indított el pályájukon.

A már említett államjogi tankönyv államszerkezetről szóló 5. fejezetének — amelynek szerzője Beér János volt — a mondanivalóját fejleszti tovább, fogalmazza újra *Kovács István.* Megítélése szerint mai államjogtudományunkból hiányzik az államszerkezet kérdéskörének egységes kezelése, megválaszolása. A magyar államjogtudományból fokozatosan eltűnik a magyar államiság külső ismertetőjegyeinek (pl. felségjelvények) elméleti igényű vizsgálata és bemutatása. Az államterületet, a népességet és a szuverenitást kifejező államjogi szabályok az államiság objektív előfeltételeit alkotják. Ezeket és az ezekhez kapcsolódó problémákat (pl. nemzetiségi kérdés, többnemzetiségi állam, az állam hivatalos nyelve stb.) államjogunknak mélyebben kellene tárgyalni.

Ugyancsak Beér János egyik gondolatához kötődik *Schmidt Péter* kérdésfelvetése: milyenek a népképviseleti szervek fejlődésének távlatai a szocialista államban? Beér János 1963-ban ezeket a távlatokat kutatva elsőként vetette fel egyik tanulmányában azt, hogy a szocialisa állam fejlődésével párhuzamosan módosulni fog a népképviselet szocialista eszméje is. A továbbvivő gondolatok szerint ma a képviseleti szervek akkor működnek politikailag jól, ha minél inkább kifejezik a társadalomban létező nézeteket, érdekkülönbségeket. Így ma viták vannak a lakóterületi érdekek mellett a társadalmi szervek érdekkifejező szerepének és az üzemi elvnek a képviseleti szervekbe történő beépítéséről.

Beér János jelentős szerepet játszott az 1945 utáni közigazgatás újjászervezésében. Az 1945-ben létrehozott jogi reformbizottság titkára, nevéhez fűződik az új közigazgatási szervezetet megalapozó tanulmány megírása a társadalmi szemle hasábjain. (A közigazgatás újjászervezése elé. TSZ 1948. 6—7. sz. Beér Jánosnak a közigazgatás újjászervezésében betöltött tevékenységéről két szerző is ír. *Bihari Ottó* elsősorban a megyék nézőpontjából közelíti meg Beér János munkásságát, *Halász József* pedig Erdei Ferenc és Beér János kapcsolatát mutatja be a szemtanú hitelességével. (Erdei Ferenc 1946. évi reformtervezete és Beér János.)

Bihari Ottó írása (Beér János és a megyerendszer) világosan feltárja Beér János korabeli álláspontját, amely nagyjából úgy foglalható össze, hogy bár a megyei szervezet változatlan fenntartása ellen volt, a kérdést akkor nem tartotta időszerűnek. A megyék kérdésére későbbi munkáiban is visszatért, és javasolta a földrajzi, természeti, a gazdasági adottságok, a településhálózat, a történeti hagyományok szerepének vizsgálatát. Elképzeléseit két fontosabb területen kell továbbfejleszteni; mélyebben vizsgálandó a területi érdekek problémaköre, továbbá egzakt felmérés szükséges a különböző szervezetek területi kapcsolatairól. Olyan kérdésekre kell korszerű választ keresni, mint pl. beszélhetünk-e megyei érdekekről? Ma már ezekre és ehhez hasonló kérdésekre több tudományág szemszögéből sikerül a válaszadás. Éppen ezért a területi reform napjaink időszerű feladata. Annál is

[1] Beér János Emlékkötet születése 75. évfordulójára. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Államjogi Tanszéke, Budapest, 1981.

inkább, mert a fiatal Erdei Ferenc által megálmodott város-falu kapcsolat ma már általános érvényű lett.

Erdei Ferenc város-megye koncepcióját *Halász József* részletezi. A koncepció lényege, hogy egy-egy város a hozzá szervesen kapcsolódó környékbeli községekkel együtt alkosson állami-területi egységet. Beér János — bár elveiben helyeselte és elfogadta Erdei Ferenc elképzelését — azt a hatalmi viszonyok nézőpontjából „doktrinerségnek" tartotta, megvalósításához véleménye szerint hiányoztak az anyagi, a szervezeti és a személyi feltételek. A területi igazgatási reform kérdéseiről később is (pl. 1961-ben Beér János doktori értekezésének védésekor) élénk vita volt közöttük. Vitatkozó együttműködésük ma is példaadó lehet.

Szamel Lajos Beér János életművének 1948—51. közötti belügyminisztériumi szakaszáról informálja az olvasót, a tények és tanúk sorozat stílusában. Beér János, mint a belügyminisztérium elnöki osztályának vezetője „a méreteiben impozáns és minőségileg különleges" kodifikációs munka irányítója volt. Ennek a munkának — amelynek részese volt a visszaemlékezés szerzője is — az eredménye a Magyar Népköztársaság Alkotmánya, az első tanácstörvény, a választójogi törvény stb. A visszaemlékezésből kirajzolódik előttünk Beér János emberi, politikai arculata is.

Ádám Antal Beér János munkássága alapján az alkotmány, az alkotmányosság és az alkotmányvédelem problémáival foglalkozik. Beér János 1960-ban publikált tanulmánya: „Népköztársasági alkotmányunk normativ jellegéhez" számos problémát vet fel, több ma is élő gondolatot fogalmaz meg. Ilyen pl. az alkotmány politikai és jogi okmány jellege. Beér János vetette fel továbbá a szocialista alkotmányvédelem alkalmazásának szükségességét is. Az 1972-es alkotmányreform és az ezt követő államjogi szabályozás pozitív lépései ellenére ma Magyarországon nincs intézményes alkotmányvédelem. Az alkotmányosság biztosítása érdekében (alkotmánysértő aktusok és mulasztásban megnyilvánuló alkotmánysértések előfordulása esetén) az alkotmányvédelem intézményesítése és törvényi szintű szabályozása politikailag aktuális kérdés.

Csizmadia Andor „Beér János és a jogtörténeti kutatás" című írása csokorba gyűjti a Beér János által kezdeményezett, szerkesztett, lektorált, többnyire jogtörténész kollektívák által összeállított jogtörténeti, alkotmánytörténeti munkákat. A legfontosabbak közülük: Az 1948/49 évi népképviseleti országgyűlés. Budapest 1954., Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Budapest 1958., Tanulmányok a Horthy Korszak államáról és jogáról. Bp. 1958., Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949-ig. Bp. 1966. A felsorolt kötetek korántsem merítik ki Beér János jogtörténeti tevékenységét, ő maga is írt alkotmánytörténeti tanulmányokat, a történeti előzmények, a tradíciók ismeretét mindig fontos módszernek tartotta.

Pécsváradi János Beér Jánost a pedagógust idézi fel, aki mindent megtett a tanszékek hagyományos zártságának feldolgozására, az oktatás és a gyakorlat szerves összekötésére. Aki emberi közelségben állt a hallgatókkal és széles demonstrátori hálózatot alakított ki, aki példamutató volt az emberi értékek felismerésében, a fiatal oktatók, a tudományos utánpótlás nevelésében. Vajon mi is volt igazában Beér János nagyságának tartalma? A válasz az egyéniség legteljesebb leírása: „az a sokszáz ötlet, gondolat, megoldás, útkereső kísérlet, ösztönző kezdeményezés, amellyel a szocialista magyar közigazgatás a jogtudomány és szervezéstudomány ügyét előbbre vitte".

Sári János „Községek és települések" címmel a 24. órában levő kistelepülésekért és társközségekért emel szót. A közigazgatás korszerűsítésében, a községhálózat fejlesztésében nem tagadható, történelmi jelentőségű eredményeket értünk el. Ma a látványos reformok utáni időszakban „árnyalatok iránti érzékenységre van szükség". A települések természetes földrajzi egységek, társadalmi-politikai közösséget alkotnak, önálló érdekeik vannak, és ezek igénylik a kifejezésükhöz szükséges — a ma meglevő falugyűlés, tanácstagi csoport melletti — szervezeti kereteket is. Minderre éppen a Beér Jánosra való emlékezés adhat alkalmat, akit éppen az árnyalatok iránti érzékenység, a dolgok összefüggéseiben történő szemlélése jellemzett.

A kötet szűkszavú ismertetése után akaratlanul kikívánkozik a recenzorból a későbbi generációk tiszteletének megfogalmazása, ami nem lehet más, mint az alkotmányjoggal és az államigazgatási joggal foglalkozó „kései utódok" főhajtása az életmű előtt. Életművét ismerve, feladatunk a munkáiban felvetett és ma is időszerű problémák megoldásának szüntelen keresése nem utolsósorban azokkal a módszerekkel, amelyeket ő dolgozott ki és sikerrel alkalmazott.

Az 1981-ben megjelent kötet az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Államjogi Tanszékén az érdeklődők rendelkezésére áll.

Kukorelli István

Kelemen Ibolya

1981. december 31-én hunyt el Kelemen Ibolya, intézetünk munkatársa. Az ötvenes évek közepén került hozzánk ügyintézőként. Odaadó, becsületes és megbízható munkája a dokumentációs, majd a jogösszehasonlító osztályon komoly támaszt jelentett és sokoldalú segítséget nyújtott. A társadalmi munka területén kezdettől fogva példamutató pontossággal és lelkiismeretességgel vette ki részét. Munkatársai sorsát mindig érdeklődéssel kísérte figyelemmel, a hozzáfordulókon segített, lehetőségeihez képest mások útját szívesen egyengette. Áldozatos munkássága mellett intézetünk iránti kifogyhatatlan szeretete és ragaszkodása emlékezetes marad.

T. L.

Fegyelem és felelősség — a megszilárdítás útjai

A fejlett szocializmus és a tudományos-technikai forradalom körülményei között lényegesen megnövekszik a fegyelem és felelősség jelentősége mind az igazgatás, mind a termelés, a munka területén. A tökéletes irányítás jelenti a további gazdasági és szociális fejlődésünk egyik legfőbb tartalékát. Ugyanakkor minél nagyobbak az előttünk álló feladatok, minél magasabb a termelés tudományos-technikai színvonala, annál érzékenyebbé válik a gazdaságunk és a társadalom egész élete az igazgatás területén jelentkező bármely hiányosságokkal és zökkenőkkel szemben. „Az összes láncszemeiben jól beállított, pontosan működő államapparátus nélkül nem lehetséges a mai gazdaság bonyolult és finom szervezetének és a társadalmi élet egyéb oldalainak az irányítása, nem is szólva az ország védelméről."[1]

Az állami és a munkafegyelem megszilárdítása a termelés területén, a megbízásokért viselt felelősség fokozódása — a mai idők halaszthatatlan követelménye. A selejt és hiányzások, a tervfeladatok teljesítésének elmulasztása, nem megfelelő minőségű termékek gyártása, gondatlan magatartás az ügy iránt — mindez nagy kárt okoz a népgazdaságnak, az egész társadalomnak, lassítja a kommunista építőmunka feladatainak a megoldását. A dolgozói kollektíva keretein belül a munkamegosztás és kooperálás eredményeként, a bonyolult gépek és mechanizmusok alkalmazása folytán növekszik a közös munkafolyamat résztvevői által teljesített műveletek jelentősége és kölcsönös függősége. Ilyen körülmények között a munkafegyelem megsértése — még ha azt csak egy ember is követi el (távolmaradás a munkából, ittas állapotban megjelenés a munkára, a vezetőség rendelkezései teljesítésének az elmulasztása) — jóval jelentősebb negatív következményeket vonhat maga után, mint korábban.

A gyakorlat azt mutatja, hogy azoknál a vállalatoknál, ahol sok esetben megsértik a munkafegyelmet, gyakran előfordul, hogy nem tudják teljesíteni a tervet, nem megfelelő minőségű termékeket gyártanak. Az anyagi-technikai ellátás nem megfelelő szervezése a maga részéről leállásokhoz vezet, amelyek gyöngítik a fegyelmet, megzavarják a munka ütemességét. Mindez azt mutatja, hogy fokozódik a kölcsönös függőség az irányítási apparátus munkájának a fegyelme és a termelés területén észlelhető fegyelem között. A Központi Bizottság beszámoló jelentésében az SZKP XXVI. kongresszusán Brezsnyev L. I. rámutatott arra, hogy az elért sikerek miatti büszkeség mellett állandóan el kell töltenie minket a magas fokú felelősségérzetnek, a „felelősségnek azért, hogy a szovjet nép által megteremtett hatalmas potenciált gazdaságosan, teljes rentabilitás mellett használjuk fel".

A fegyelem megszilárdítását igénylő objektív tényezők ellenére a gyakorlatban sokszor megfigyelhetők a fegyelmezetlenség esetei, a törvények, tervek és rendelkezések teljesítésének az elmulasztása. Az SZKP XXVI. kongresszusának határozatai határozott módon arra intenek minket, hogy valamennyi munkaterületen erősíteni kell a fegyelmet, szigorítani kell az ellenőrzést és fokozni kell valamenyi hivatalos személy és állampolgár felelősségét a kötelezettségeik teljesítéséért.

Milyen utakon és milyen módszerekkel lehet megszilárdítani a fegyelmet és fokozni a felelősséget? Milyen legyen a jogtudomány és a gyakorlati jogi munka hozzájárulása ehhez? Redukálhatók-e a fegyelem megszilárdításának eszközei a büntetések erősítésére? Ezeket a kérdéseket közelebbről meg kell vizsgálni.

Pozitív felelősség. Csak abban az esetben nyílik meg számunkra a lehetőség arra, hogy hatékony eszközöket dolgozzunk ki a fegyelem megszilárdítására és a felelősség fokozására, ha ezeket a szociális kategóriákat azon társadalmi viszonyok általános rendszerén belül vizsgáljuk, amelyekbe beletartozik a megfelelő alany — a termelés dolgozója, az állami alkalmazott. A fegyelem és a felelősség tág értelemben véve a társadalmi szabályozási mechanizmus, az ösztönzési és ellenőrzési mechanizmus elemei közé tartoznak, amely arra irányul, hogy fenntartsa a szervezettséget a gazdasági, politikai, szociális élet valamennyi területén, és ennek folytán arra, hogy fejlessze, biztosítsa és védelmezze a szocialista társadalmi viszonyokat.

A fegyelem jogi szempontból a jogi normák és konkrét rendelkezések szigorú megtartását jelenti; olyan eszközként lehet felfogni, amely a szocialista jogrend és a gazdálkodás, az államigazgatás és a munkaviszonyok területén a szervezettség fenntartását szolgálja. Ahogyan a kizsákmányoló típusú államok tapasztalata mutatja, a fegyelem demokrácia nélkül is lehetséges. De az igazi demokrácia fegyelem nélkül elképzelhetetlen, mert fegyelem hiányában az a kockázat áll elő, hogy a demokrácia anarchiává változik. Csak az a körülmény, hogy az államapparátus dolgozói és valamennyi állampolgár felelősségteljes magatartást tanúsítanak a kötelezettségeik iránt és e kötelezettségeket maradéktalanul teljesítik, teremti meg a megbízható alapot arra, hogy a demokratikus úton elfogadott határozatokat megvalósítják és következésképpen csak ez lehet az alapja a gazdaság és a kultúra fejlődésének, a társadalmi és egyéni szükségletek mind teljesebb kielégítésének, az állampolgári jogok és szabadságok kiszélesedésének és megvalósulásának. Ahogyan a Szovjetunió 1977. évi Alkotmányának preambulumában olvashatjuk, a fejlett szocializmus biztosítja az állampolgárok tényleges jogainak és szabadságainak együttes érvényesülését a társadalom irányában fennálló kötelezettségeikkel és felelősségükkel.

Ha ilyen szempontból közelítjük meg a felelősség problémáit, el kell ismerni, hogy fontos tudományos és gyakorlati jelentősége van a kérdés ama felvetésének, amely kezdetben a filozófia tudományában jelent meg és amely szerint felelősség mindenekelőtt pozitív, távlati értelemben forog fenn. Olyan felelősségről van szó, amely a saját munkafunkciók teljesítése, a tudományos, termelési, szociális feladatok megoldása, személy szerint az egyénre avagy a kollektívára bízott bármely ügy

[1] A kommunista és munkáspártok értekezlete. Moszkva, 1969, 86. old.

irányában tanúsított felelősségteljes viszonyban nyilvánul meg. Az ilyen felelősség objektív tartalma — amint erre az irodalomban utaltak — egy meghatározott fajtájú cselekvésben merül ki: „ a társadalmi követelmények megtartásában és a társadalmi elvárások követésében".[2]

A pozitív felelősség közvetlenül összefügg valamely kötelezettséggel, amire tekintettel egyes jogászok kritikának vetették alá magának a pozitív felelősségnek a koncepcióját, azt állítva, hogy az a kötelezettség kategóriájához viszonyítva nem nyújt semmi újat és ezért mesterséges kategória.[3] Azonban ezek a jogászok nem vették figyelembe, hogy a pozitív felelősség nem azonos a kötelezettséggel és annál jóval összetettebb viszonyt fejez ki. Mindenekelőtt, a felelős alany jogi felelősségének megfelel az a joga, hogy kérheti az állami közreműködést, annak a tevékenységnek a támogatását és védelmét, amellyel megbízták és amelyet ő jogszerűen és jóhiszeműen végez. Továbbá a pozitív felelősségnek van szubjektív oldala: az, hogy az adott személy ismeri (megérti) a vele szemben támasztott követelményeket; hogy azokat elfogadja végrehajtásra; hogy igyekszik jól teljesíteni a rábízott ügyet, biztosítani a társadalmilag hasznos eredmények elérését. Erkölcsi szempontból a pozitív felelősség úgy jellemezhető, mint a társadalom és az állam irányában fennálló kötelezettség felismerése. A Központi Bizottság beszámoló jelentése a XXVI. pártkongresszuson kihangsúlyozza, hogy „minden vezetőnek állandóan tudatában kell lennie magasfokú felelősségének — azon emberek irányában fennálló felelősségének, akik megbízták a vezetéssel, a párt és a nép irányában fennálló felelősségének".

A felelősség tág értelmezését, amely mindenekelőtt a pozitív felelősséget öleli fel, a jogi irodalomban már vizsgálták. Így, Nedbajlo P. E. már 10 évvel ezelőtt rámutatott arra, hogy a felelősség lényege „a jogi normák keretei között végzett önálló és kezdeményező tevékenységben van... Az ember felelőssége már akkor létre jön, amikor megkezdi a kötelezettségei teljesítését, és nemcsak akkor, amikor nem teljesíti a kötelezettségeit vagy azok ellenére cselekszik. A „pozitív" felelősség megvizsgálása nélkül nem lehet megérteni a „negatív" felelősséget sem".[4] A felelősség úgy is jellemezhető, mint a személy által felismert és felfogott társadalmi szükségessége annak, hogy teljesítenie kell a feladatát, a reá háruló kötelezettségek egész összességét — a politikai, jogi, erkölcsi, szövetségen belüli és egyéb kötelezettségeket,[5] mint a személy viszonyulását a társadalom és az állam irányában, más személyek irányában abból a szempontból, hogyan teljesíti a vele szemben támasztott meghatározott szociális, politikai, etikai, jogi követelményeket, mint az állampolgár részéről a társadalom, az állam, a többi ember irányában fennálló kötelezettségeinek felismerése és helyes felfogása.[6]

A pozitív felelősséget a jog eléggé gyakran közvetlenül rögzíti. Így, a Szovjetunió Alkotmányának 3. cikke arról szól, hogy minden szerv és minden hivatalos személy közvetlenül felelősséggel tartozik azért, aminek a teljesítésével megbízták. A Szovjetunió minisztériumairól szóló általános szabályzat kimondja, hogy a minisztérium felelősséggel tartozik a párt, az állam és az egész nép irányában az ágazat helyzetéért és további fejlődéséért.[7] Világos, hogy az adott esetben mindenekelőtt nem az apparátus dolgozóinak a nem megfelelő tevékenységükért való megbüntetéséről van szó, hanem pozitív követelmények támasztásáról irányukban, annak szükségességéről, hogy megértsék a kötelezettségként jelentkező feladataikat, továbbá arról, hogy számon lehessen kérni tőlük, hogyan teljesítik azokat.

A pozitív felelősség megszilárdítása az állami fegyelem és a munkafegyelem megszilárdításának első és alapvető feltétele. Ehhez először is arra van szükség, hogy pontosan meghatározást nyerjen a dolgozó szolgálati kötelezettségeinek köre, minden szerv és hivatalos személy hatásköre, azok jogai a tevékenységük megfelelő területein. A szervezeti problémák lényege abban áll, hogy — ahogy erre az SzKP XXV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámoló jelentésében rámutattak — mindenki a saját feladatait végezze, éspedig olyan módon, hogy ehhez rendelkezzék a szükséges jogokkal és azok keretében teljes felelősséget viseljen. Ha a hatáskörök meghatározása pontatlan, akkor nem lehet biztosítani az egyes szervek és hivatalos személyek felelősségét. Lenin V. I. felhívta a figyelmet arra, hogy „kíméletlenül harcolni kell az ellen a ma uralkodó helyzet ellen, hogy nincsenek pontosan körülhatárolva, nincsenek elég világosan megfogalmazva az egyes funkcionáriusok feladata, és az ebből fakadó teljes felelőtlenség ellen".[8] Másodszor, az adott személyt kimerítő módon meg kell ismertetni az érintett területre vonatkozó egész normatív anyaggal. Harmadszor, szükség van arra, hogy szervezeti, anyagi és technikai szempontból biztosítva legyen az adott személy tevékenysége, azaz meg kell teremteni az összes szükséges feltételeket a kitűzött célok reális eléréséhez, ahhoz, hogy teljesíthesse a kötelezettségeit. Enélkül csak keveset nyújthat akár a kötelezettség magasztos érzete, akár a negatív felelősség kilátásba helyezése és alkalmazása.

Az SZKP Központi Bizottságának 1978. évi novemberi plénumán megállapítást nyert, hogy az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa több határozatát nem teljesítették a megfelelő határidőben. „Ebből — mondotta Brezsnyev L. I. — legalább két következtetés vonható le. Először, vajon az egyes gazdasági vezetők nem veszik-e túlságosan

[2] *Oszipov*, P. P.: Büntetőjogi szankciók felépítésének és alkalmazásának elméleti alapjai. Moszkva, 1976, 44. old.
[3] *Bratusz*, Sz. N.: Jogi felelősség és törvényesség. Moszkva, 1976, 114. és köv. old.
[4] *Nedbajlo*, P. Je.: A szovjet jogszabályok alkalmazása jogi garanciáinak rendszere. Pravovedenie, 1971, 3. sz. 50—52. old.
[5] *Alekszeev*, Sz. Sz.: A jogelmélet problémái. I. köt., Szverdlovszk, 1972, 371. old.
[6] *Sztrogovics*, M. Sz.: A jogi felelősség lényege. Szovetszkoe Gaszudarsztvo i Pravo, 1979, 5. sz. 72., 73. old.
[7] SZP SZSZSZR, 1967, 17. sz. 116. tétel.
[8] *Lenin*, V. I.: Határozat a helyettesek (a Népbiztosok Tanácsa és a Munka- és Védelmi Tanács elnökhelyettesei) munkájáról. Összes Művek, 45. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1975, 151. old.

könnyedén a párt és a kormány határozatait? Sajnos, ez előfordul. És másodszor, vajon a meghozandó határozatok mindig kellő mértékben ki vannak-e dolgozva, kapcsolódnak-e a tervhez, a pénzügyi és anyagi erőforrásokhoz? Távolról sem mindig. És sem az egyik, sem a másik nem egyeztethető össze a tervszerű gazdálkodással. Ezt a helyzetet meg kell javítani." Az SZKP XXVI. kongresszusán a Központi Bizottság beszámoló jelentése rámutatott annak szükségességére, hogy „szigorítani kell a követelményeket mind a tervfegyelem, mind maguknak a terveknek a minősége iránt". Nagy jelentősége van a munka és az elért eredmények igazságos értékelésének is, a végrehajtást végző személy szükségletei és érdekei figyelembevételének. „Mindenki tudja, hogy az emberek ott dolgoznak jobban, készségesebben, ahol érzik a munkafeltételeik és életfeltételeik megjavításáról való állandó gondoskodást" — mondotta Brezsnyev L. I. az SZKP XXVI. kongresszusán.

Ezek mind objektív jellegű követelmények. Ami a szubjektív jellegű követelményeket illeti, a felelősség megszilárdítása az adott személyre bízott ügyért feltételezi az öntudat fokozását, a hivatalos személyek és állampolgárok politikai és jogi kultúrájának az emelését, az egész lakosságnak a munkához való kommunista viszonyra nevelését.

Azok az elemzések, amelyeket az állami apparátus egyes dolgozói részéről az állami fegyelem megsértésének okairól végeztek, azt mutatják, hogy ezek rendszerint az azzal kapcsolatban megállapított feltételek többé-kevésbé komoly és rendszeres figyelmen kívül hagyásával függnek össze, amelyek annak biztosítására hivatottak, hogy minden dolgozó megfelelő módon teljesítse a reá háruló feladatokat. Például, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársai egyes szövetségi köztársaságokban és az OSZSZSZK egyes területeiben elemzésnek vetették alá azokat az okokat, amelyek több vállalatnál és egyesülésnél a természet védelmére alkotott törvények megsértéséhez vezettek.[9] A megkérdezett szakemberek: a természetvédelmi felügyelők 12%-ának a véleménye szerint a vállalatok és egyesülések hivatalos személyei azért sértik meg a törvényt, mert nem ismerik kellő mértékben az e téren fennálló kötelezettségeiket. A megkérdezettek 76%-a feltételezi, hogy a hivatalos személyek, még ha ismerik is a kötelezettségeiket, nem tulajdonítanak azoknak megfelelő jelentőséget. Az ökológiai fegyelem megsértései az említett hivatalos személyek részéről az „ökológiai képzetlenségükből" ered (58%), annak következménye, hogy nem akarják növelni a mindennapi munkájuk volumenét (kb. 40%), annak a következménye, hogy meg vannak győződve arról, hogy büntetlenül sérthetik meg a természetvédelmi szabályokat (28%). De sok esetben az ökológiai követelmények megvalósítását gazdasági és szervezeti jellegű körülmények nehezítették meg, amelyek nem függtek az adott dolgozótól: helytelen tervezés, a szükséges erőforrások hiánya, a tisztítóberendezések hibás tervezése stb. Érthető, hogy az ilyen okok kiküszöbölése a fegyelem megszilárdításának elengedhetetlen feltétele.

Az állami fegyelem és a munkafegyelem megszilárdításáért folyó harc feltételezi mindenekelőtt magának a tervezési folyamatnak a tökéletesítését, az összes feltételek biztosítását az egyes személyek vagy intézmények (vállalatok) által a megfelelő funkciók kellő teljesítéséhez. A tervezésben — ahogyan erre a pártdirektívák rámutatnak — nem lehet helye voluntarizmusnak, a terveknek kiegyensúlyozottaknak kell lenniök és rendelkezésre kell állniok a megfelelő erőforrásoknak. Ezen túlmenően határozottabb intézkedéseket kell tenni a gazdasági törvényhozás megjavítására, amelynek számos rendelkezése a gazdasági tevékenység olyan kicsinyes szabályozását tartalmazza, amelyek gúzsba kötik a hasznos kezdeményezést és a vállalatok és egyesülések vezetőinek, a dolgozói kollektíváknak szocialista vállalkozási kedvét és néha a becsületes gazdasági vezetőket arra ösztökélik, hogy keressék az ilyen normák megkerülésének útjait.

Forduljunk most az olyan esetek felé, amikor megvannak ugyan az objektív feltételek és egyszeri előírások a jogszabályok megtartására, mindazonáltal azokat mégsem teljesítik. Itt belép a társadalmi szabályozás, ösztönzés és ellenőrzés második láncszeme, amely már az alany magatartásának retrospektív negatív értékelését és a magatartásra történő reagálásként megfelelő intézkedések alkalmazását jelenti, amennyiben a magatartás eltér a szabályoktól. Ismeretes, hogy az állami és társadalmi kényszerintézkedéseket és egyéb kedvezőtlen következményeket a fegyelem megsértőjével szemben a jogszabályok először potenciális lehetőségként irányozzák elő, és másodszor ezeket ezen az alapon azokkal a konkrét személyekkel szemben alkalmazzák, akik megsértik a fegyelmet. A felelősség hagyományos jogi értelmezése ezzel rendszerint ki is merül. Ez tükrözi ugyan a realitást, de nem elegendő a társadalmi szabályozás, ösztönzés és ellenőrzés mint egységes egészt alkotó rendszer megértéséhez. Nem lehet erre korlátozni az állami és a munkafegyelem megszilárdítására irányuló intézkedéseket sem.

Megelőzés és ösztönzés. A társadalmi szabályozást, ösztönzést és ellenőrzést a szocialista társadalom feltételei között nem lehet csak az állami kényszerre redukálni, még ha az állami kényszerre szükség is van. Először is, ki kell hangsúlyozni a profilaktikus lehetőségeket, amelyek mind szélesebb körben felhasználásra kerülnek az állami szervek, társadalmi szervezetek és dolgozói kollektívák munkájában. Másodszor, mind nagyobb jelentőségre tesz szert az ösztönzés, azaz a jogszerű magatartásnak, a kötelezettségek lelkiismeretes teljesítésének elősegítése pozitív intézkedésekkel való támogatás útján. Természetesen nem kevésbé fontos jelentőségük van az állami kényszerintézkedéseknek, amelyeket differenciált módon kell alkalmazni, az elkövető személyiségének és az ügy ösz-

[9] Ezt a munkát a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének a környezetvédelem jogi problémáival foglalkozó osztálya munkatársai végezték: *Kolbaszov*, O. Sz., *Brincsuk*, M. M., *Dubovik*, O. L., *Zsavoronkova*, N. D., *Zajceva*, O. V., *Miscsenko*, V. L.

szes körülményeinek a figyelembevétele mellett, a szocialista törvényesség szigorú megtartásával. Ezek azonban nem lehetnek öncélúak és a maguk részéről ezeket az ügy iránt tanúsítandó lelkiismeretes magatartásra nevelés céljára kell felhasználni. Lenin V. I. rámutatott például, hogy „kényszeríteni kell a népbiztosokat és az önállóan működő intézményeket, hogy önállóan és felelősen vezessenek kapott jogaik és a rájuk háruló kötelezettségek keretein belül".[10]

Az állami fegyelem és a munkafegyelem elleni harc profilaktikus megközelítésének elvi alapja annak megértése, hogy az ilyen magatartások csak az őket elősegítő körülmények összességének a fennforgása esetén lehetségesek. Az állami apparátus munkájában tapasztalható hiányosságok és hibák tanulmányozása azt mutatja, hogy ezek közül sokat meg lehet előzni az irányítási munka tudományos megszervezése, a munkaidő észszerű kihasználása, a munkában való anyagi és erkölcsi érdekeltség fokozása útján. Felhozunk erre egy példát: azoknak az okoknak a vizsgálata során, hogy mi idézte elő a törvényhozásnak a népbírák általi megsértéseit, kiűnt, hogy az ilyen magatartások száma közvelenül összefügg azzal, hogy milyen mértékben vannak megterhelve a szolgálatuk során munkával. Amíg azoknak a bíráknak a csoportjában, akik havonta 7—10 ügyet bírálnak el, egy bíróra átlagosan 1,04 hatályon kívül helyezett és 1,74 megváltoztatott ítélet jutott évenként, 20 és ennél több üggyel való megterhelés mellett ezek a számok megfelelően 1,31-ig és 12,96-ig emelkednek.[11] A munka tudományos szervezésének a hiánya az egyik fő oka számos gazdasági jogsértének is.

A bűncselekmények megelőzésének a megszervezését illetően még nincsen kellő alap arra az állításra, hogy az jól van megszervezve. A bűncselekmények megelőzése „jelenleg nem több, mint az igazságszolgáltatási szervek fő tevékenységének a kiegészítése".[12] De még gyengébb a helyzet az olyan jogsértések megelőzésével, amelyek nem tekinthetők bűncselekménynek. Az államigazgatási, polgári jogi, munkajogi és egyéb jogsértések vonatkozásában nem alakult ki egységes átfogó megelőzési rendszer, nem dolgozták ki az ilyen rendszer tudományos alapjait sem. Az ilyen megelőzési rendszer megteremtésének nehézségeit növeli az a körülmény, hogy nincsenek egységes módszerek a büntetőjogi bűncselekmény jellegével nem bíró valamennyi jogsértés feltárására és nyilvántartására, hiányzik az úgynevezett erkölcsi statisztika.

Ugyanakkor fontos, hogy ezen a területen biztosítsuk a megelőzés azon általános elveinek a megvalósítását, amelyek az utóbbi időben eléggé világosan megszövegezést nyertek a jogtudományban. Ide tartozik különösen a megelőzési munka tervezése országos méretekben, továbbá az egyes régiókra, városokra, dolgozói kollektívákra kiterjedően és ezeknek a rendszabályoknak a felvétele a gazdasági és szociális fejlesztési tervekbe; a bűncselekményi jelleggel nem bíró jogsértések feltárását és nyilvántartását biztosító rendszer megteremtése, ide számítva az állami fegyelem és a munkafegyelem állapotát és megsértésének okait nyilvántartó rendszert az egyes vállalatok (egyesülések) szintjén, továbbá az ágazat keretében; a társadalmi, gazdasági, szervezeti és nevelő jellegű megelőző intézkedések egész komplexumának a felhasználása, ideszámítva a jogpropagandát és a törvények szabályainak, valamint a szocialista erkölcs elveinek a magyarázatát (különösen a fiatalok között); állandó ellenőrzés gyakorlása a tekintetben, hogy megvalósították-e a vállalat (intézmény) vezetősége vagy a társadalmi szervezet számára végrehajtani javasolt megelőző intézkedéseket, úgyszintén annak megvizsgálása, hogy milyen megelőző intézkedéseket tettek saját kezdeményezésből; az ilyen intézkedések hatékonyságának rendszeres ellenőrzése.

Tudományos szempontból szükségesnek látszik a profilaktikus kutatási irányzat kifejlesztése a kriminológián túl — ahol ez már kialakult — az államigazgatási jogi, a munkajogi tudományokban is, továbbá a gazdasági és természetvédelmi jogszabályok területén. Ez lehetővé teszi, hogy a jövőben kialakuljon deliktológia elnevezés alatt egy egységes tudomány, amely a jogellenes magatartások valamennyi megnyilvánulásával foglalkozna, valamint azok okaival és az ilyen magatartásokat elősegítő körülményekkel.

A jól megszervezett társadalmi ellenőrzés a dolgozói kollektívákban lehetővé teszi nemcsak annak feltárását, hogy ki sérti meg az állami fegyelmet és a munkafegyelmet, nemcsak a jogsértések megelőzését teszi lehetővé, hanem azoknak a személyeknek a kiemelését is, akik sikeresen végzik a munkájukat, akik ösztönzést érdemelnek. Az ösztönző intézkedések alkalmazása a fegyelem és a szervezettség emelésének egyik fontos eszköze. Az irodalomban — véleményünk szerint — helyesen mutattak rá, hogy a szovjet törvényhozás majdnem minden ágazatában találkozunk a jogszabályok ösztönző szankcióival.[13] Ezek olyan szabályok, amelyek ösztönzik a munka termelékenységének emelését, a tudomány és technika vívmányainak a bevezetését a népgazdaságba, a munkafegyelem megszilárdítását, a jogrend védelmét stb. A jogszabályok ilyen szankcióinak a célja az, hogy elősegítsék a dolgozók társadalmi és jogi aktivitását, felhasználva az embereknek azt a törekvését, hogy a munkájukban pozitív eredményeket érjenek el, kielégítsék a társadalmi és az egyéni érdekeket.

A pozitív ösztönző intézkedések alkalmazásának a fontossága a meggyőzés és kényszer mint a társadalom állami irányítására szolgáló módszerek általános kölcsönös viszonyából következik. A szocialista állam a meggyőzésnek tulajdonít elsőrendű szerepet, és ez a szerep a szocialista társadalmi viszonyok fejlődéséhez, az emberek kultúrájának és öntudatának a

[10] Mint a 8. számú lábjegyzet.
[11] *Petruhin*, I. L. és mások: Az igazságszolgáltatás elméleti alapjai. Moszkva, 1979, 358. old.
[12] A bűnözésre való ráhatás komplex vizsgálata. Leningrád, 1978, 59. és köv. old.
[13] *Baranov*, V. I.: A szovjet szocialista társadalom ösztönző normái. Szaratov, 1976, 17. és köv. old.

növekedéséhez mérten növekszik. Ezt a szerepet jogi eszközökkel is növelni kellene, ide számítva az ösztönző intézkedéseket is.

Tudományos vonatkozásban az ösztönzés számos jogi és pszichológiai oldalát nyilvánvalóan elégtelenül vizsgálták meg. Például, világos, hogy az ösztönzést (kitüntetés értelmében) meghatározott érdemért kell alkalmazni. De az érdem fogalma nincsen kidolgozva, nincsen megtöltve konkrét tartalommal. Legáltalánosabb formában azt mondhatjuk, hogy az érdem olyan magatartás, amely meghaladja a szokásos elvárásokat, amelyben kifejezésre jut az embernek a kötelezettségei iránti leginkább felelősségteljes viszonya. Nyilvánvaló, hogy a büntetést sem lehet az egyes személyekre olyan cselekmények miatt kiszabni, amelyek elkövetésében nem voltak bűnösök, ugyanígy az ösztönző intézkedést sem lehet alkalmazni az olyan személy esetében, akinek nem volt semmilyen személyes érdeme a hasznos eredmény elérésében.[14] Mindkét esetben az „objektív beszámítás", azaz a büntetés vagy ösztönzés alkalmazása megfelelő szubjektív alap nélkül, az állami fegyelemnek és a munkafegyelemnek nem a megszilárdítását segíti elő, hanem annak gyengítését. Ugyanakkor az ilyen megközelítést nem mindenütt juttatják érvényre a gyakorlatban. Az elért eredményt magában véve nem mindig lehet mércéül elfogadni a valódi érdemek lemérésére. Ezek megállapítására figyelembe kell venni mind az objektív, mind a szubjektív tényezőket.

Az ellenőrzés és a kényszerintézkedések. A fegyelem megszilárdításának és a felelősség növelésének megbízható eszköze az ellenőrzés. Az ellenőrzésnek átfogónak, tömegesnek és állandónak kell lennie. Már maga a megléte is fegyelmez. Az ellenőrzés segíti az élenjáró tapasztalatok feltárását és általánosítását. Azt is lehetővé teszi, hogy kellő időben felfedezzék a fegyelem elkövetett megsértéseit, megállapítsák az elkövetőket, felelősségre vonják őket. A legtágabb nyilvánosság az ellenőrzés menetéről és eredményeiről nagy nevelő jelentőséggel bír, elősegíti a hiányosságok és a jogsértések megelőzését és megszüntetését.

Az SZKP Központi Bizottságának a XXVI. pártkongresszus részére adott beszámoló jelentése a következő megállapítást tartalmazza: „A Központi Bizottság fokozott figyelmet fordított *a meghozott határozatok végrehajtásának ellenőrzésére.* Gyakrabban hallgattuk meg a különböző szintű vezetőket, akik személy szerint felelősek a munka meghatározott irányaiért. Ugyanilyen felhívást kapott a Szovjetunió Minisztertanácsa, a minisztériumok és központi hatóságok, a köztársaságok, a határkerületek és a területek párt- és szovjet szervei. Az SZKP Központi Bizottsága mellett levő pártellenőrzési bizottság és helyi pártszervek pártbizottságai aktívabbá tették a harcot a pártfegyelem és az állami fegyelem megsértései ellen. Általában nem kevés az, amit tesznek. De a végrehajtás ellenőrzése mindezek ellenére szűk keresztmetszet marad igen jelentős számú pártszervezet munkájában. A határozat meghozatala után — mutattak rá a kongresszuson — el kell érni annak maradéktalan megvalósítását a megállapított határidőben, és ezt kell elősegítenie az ellenőrzés fokozásának, és az ellenőrzést rendszeresen és operatív módon kell végezni, egyidejűleg felülről és alulról is.

Az ellenőrzés megszervezésében még nem kevés a komoly hiányosság. Nem ritka az az eset, hogy az egész figyelmet arra fordítják, hogy feltárják a hiányosságokat a munkában és a szabályok megsértését, a pozitív tapasztalatokat pedig nem mindig általánosítják. Távolról sem mondható tökéletesnek a hatóságon belüli ellenőrzés. A különböző ellenőrzési rendszerek szervei nem mindig dolgoznak kellő összhangban. Az ellenőrző szervek gyakran nem képesek az egyes ügyeket végigvinni, a hiányosságok, az azokat elősegítő okok és tényezők reális kiküszöbölésére törekedni.

Fokozni kell a népi ellenőrzési szervek szerepét. A XXVI. pártkongresszuson az SZKP Központi Bizottsága a beszámoló jelentésében rámutatott a következőkre: „A szovjet demokrácia szükséges összetevő része az átfogó *népi ellenőrzés* az igazgatási szervek és a hivatalos személyek munkája felett. Egyetlen jogsértés, a viszszaélések, a pazarlás, a fegyelmezetlenség egyetlen ténye sem kerülheti el a népi ellenőrök gazdaként figyelő tekintetét. Energikusabban kell fellépni, célratörőbben kell cselekedni — ez az, amire orientálja őket az SZKP Központi Bizottsága."

A fegyelem megszegőire való ráhatás legutolsó eszköze az, hogy jogi felelősségre vonják őket (fegyelmi, államigazgatási, büntetőjogi büntetés kiszabása stb.). Azért legutolsó, mert a jogsértést már elkövették; azért, mert enyhébb intézkedések hatástalanok voltak vagy nem nyertek alkalmazást; azért, mert szigorúbb ráhatási intézkedés a jogi „fegyvertárban" nincsen. Az állami kényszer alkalmazása szükségintézkedés, de ugyanakkor szükséges is.

Az állami fegyelem és a munkafegyelem megsértőivel szemben alkalmazott kényszerintézkedések hatékonyságát még nem vizsgálták meg kellő mértékben. Mindazonáltal azok az adatok, amelyekkel a jogtudomány rendelkezik, arról tanúskodnak, hogy a legfőbb megelőző és nevelő hatást nem a büntetések szigorúságának a fokozása fejti ki, hanem a fegyelem megszegésére való reagálás következetes és elkerülhetetlen volta.[15] És ez érthető: „A félelem, a fenyegetések stb. alkalmazásával való nevelés az emberi társadalom múltját jelenti, az emberekre való ráhatás legdurvább módja."[16] A szocializmus számára ennek nincsen történelmi távlata. Az elmondottak, természetesen, nem jelentik a szigorú büntetés szerepének a csökkentését, amennyiben erre szükség van; néha viszont ez az egyedüli visszatartó tényező. A kényszer idők előtti mesterséges leépítése, a bűnös személyek büntetlensége a törvényesség és a fegyelem megszegései számának a növekedéséhez vezet.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a büntetés nem jelent „gyógyírt"

[14] *Pjatakov*, A. V.: A munkafegyelem megszilárdítása. Moszkva, 1979; *Nikitinszkij*, V. I.: A munkajog szabályainak hatékonysága. Moszkva, 1971, 139. és köv. old.

[15] *Zakaljuk*, A.: A dolgozói kollektíva szerepe a jogsértések megelőzésében. Kijev, 1973, 90. és köv. old.

[16] *Karpec*, I. I.: A büntetés. Társadalmi, jogi és kriminológiai problémák. Moszkva, 1973, 142. old.

mindennemű bajokkal szemben és az nem helyettesítheti azoknak a társadalmi-gazdasági, szervezeti és kulturális-nevelő intézkedéseknek a hiányát, amelyeknek végső soron döntő jelentőségük van. Sőt, maga a retrospektív jogi felelősség sem redukálható a büntetésre; feltételezi az olyan különböző kedvezőtlen következmények széles spektrumából való választást, amelyek bekövetkezhetnek az adott személy számára az esetben, ha fegyelemsértést követ el. Az látszik célszerűnek, ha gyakrabban alkalmazzák az olyan intézkedést, mint a szabályok elkövetett megsértéséért és a termelésnek okozott kárért az anyagi felelősség megállapítása. Fontos szerepe van a társadalmi ráhatásnak is. A negatív jelenségek ellen folytatott harcban — ahogy erre az SZKP XXV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámoló jelentése rámutatott — „teljes mértékben fel kell használni mind a dolgozói kollektíva véleményét, mind a kritikus sajtóhangokat, mind a meggyőzési módszereket, mind a törvény erejét...".

A büntetés nagyságának és jellegének a helyes meghatározása az állami fegyelem és a munkafegyelem megsértése miatt csak akkor lehetséges, ha teljes mértékben és sokoldalúan figyelembe veszik mind a cselekmény súlyosságának a fokát, mind az elkövetők személyiségét. Mindig figyelembe kell venni, hogy ki követte el a jogsértést, olyan ember-e, akinél erős beállítottság tapasztalható a jogellenes magatartásra, vagy olyan ember, aki csak véletlenül botlott meg. Amint ismeretes, a hatályos törvények lehetővé teszik megfelelő feltételek mellett államigazgatási büntetések alkalmazását olyan bűncselekmények miatt, amelyek társadalmi veszélyessége nem nagy, ha az elkövetőt büntetőjogi büntetés alkalmazása nélkül is át lehet nevelni. Az államigazgatási kihágások miatt büntetések kiszabására hatáskörrel bíró szervek jogosultak a jogsértés jellegének és az elkövető személyiségének a figyelembevétele mellett felmenteni az elkövetőt az államigazgatási felelősség alól és szóbeli figyelmeztetésre szorítkozni. Mindez megteremti a jogsértésekre való „hajlékony reagálás" rendszerét mind az objektív, mind a szubjektív tényezők figyelembevétele mellett, ami hozzáértő alkalmazás esetén fokozza a törvényesség és fegyelem megsértése ellen folytatott harc hatékonyságát. A büntetések alkalmazásának a rugalmassága azonban semmi esetre sem vezethet azoknak az elveknek a megsértéséhez, amelyek értelmében a törvény előtt mindenki egyenlő és a komoly jogsértések miatti felelősség elkerülhetetlen.

Az általános sajtóban és az állampolgárok leveleiben gyakran felvetik azt a kérdést, hogy új jogszabályokat kell alkotni, amelyek fokoznák a büntetések szigorúságát. Azonban a valóságban a feladat főleg abban áll, hogy reálisan kell alkalmazni azokat az intézkedéseket, amelyeket a büntető, államigazgatási, munkaügyi és polgári törvények már meghatároznak. A gyakorlat azt mutatja, hogy — a törvény ellenére — az ilyen intézkedéseket gyakran nem alkalmazzák, és a büntetlenség miatt az állampolgárok tévesen a törvényhozó szerveket teszik felelőssé, bár a valóságban a jogalkalmazó mechanizmus hibájáról van szó.

Hangsúlyozva annak szükségességét, hogy határozottan kell harcolni a szocialista tulajdon ellen elkövetett és egyéb bűncselekmények ellen, Brezsnyev L. I. az SZKP Központi Bizottságának beszámoló jelentésében a XXVI. pártkongresszuson megállapította, hogy szilárdan le kell zárni minden rést az ilyen torz jelenségek előtt „minden szervezeti, pénzügyi, jogi eszköz segítségével..."

A szociológiai és jogi kutatások azt mutatják, hogy a büntetésnél hatékonyabb eszköz a jogrend és a fegyelem fenntartására a társadalomban az, hogy megteremtik és biztosítják az emberek érdekeltségét a megfelelő normák megtartásában és a feladatok teljesítésében. A munkafegyelem vonatkozásában ezt mindenekelőtt a jó, érdekes munkában és a kedvező munkafeltételekben való érdekeltség útján lehet biztosítani. Figyelembe véve, hogy a munkaerőforrások növekedése a jövőben csökkenni fog, szükség van az ilyen érdekeltség jogi mechanizmusainak a tanulmányozására és további tökéletesítésére, a dolgozók stabilitásának a biztosítására és a munka eredményeiért való felelősségük fokozására. Ebben a vonatkozásban — ahogyan erre az SZKP Moszkvai Városi Bizottságának XXIV. konferenciáján rámutattak — rendkívül pozitív szerepet tölt be a brigádvállalkozás és az önálló elszámolás bevezetése.[17] Az SZKP XXVI. kongresszusán Naumkin V. D., Csicserov V. Sz. és Szurovcev A. M. munkásdelegátusok a felszólalásaikban elmondották, hogy milyen szerepet tölt be a brigád kollektívája a munkafegyelem megsértőivel szembeni engesztelhetetlen magatartásra nevelésben. Rámutattak a munkaszervezés brigádformájának megoldatlan kérdéseire, ezen belül jogi jellegű kérdésekre is. Fontos jelentősége lesz a felelősség fokozása és a fegyelem megszilárdítása szempontjából a dolgozói kollektívát megillető jogok bővítésének a termelés irányítása területén, amit a Szovjetunió Alkotmányának 8. cikke irányoz elő és az e kérdésben készülő törvényben fognak rögzíteni.

Összegezve az elmondottakat, két körülményt kívánunk hangsúlyozni. Először is a fegyelem megszilárdításának és a felelősség fokozásának útjai összefüggnek a társadalmi szabályozás, ösztönzés és ellenőrzés mechanizmusának valamennyi elemével (láncszemével); a legfontosabb szerepet a kapott megbízásért való pozitív felelősség tölti be, ideszámítva a kötelezettségek körének helyes meghatározását, a végrehajtást végző személyeknek a hatályos magatartási szabályokról való tájékoztatását, a megfelelő tevékenység szervezeti és egyéb módon való biztosítását, a mindennapos ellenőrzést és az elért eredmények értékelését. Nem kevésbé fontos a helytelen magatartások kellő időbeni megelőzése, az érdemek igazságos jutalmazása és vétkes cselekedetek megbüntetése. Másodszor, a fegyelem megszilárdítására és a felelősség fokozására irányuló erőfeszítések hatékonysága nemcsak minden egyes említett láncszem hibátlanságától és megbízhatóságától függ, hanem végső soron azok együttmű-

[17] Az SZKP Moszkvai Városi Bizottságának beszámolója. Az SZKP Moszkvai Városi Bizottságának első titkára, *Grisin*, V. V. előadása. Moszkovszkaja pravda, 1981. január 21-i sz.

ködésétől, kölcsönhatásától, az egész rendszer tökéletességének fokától. És éppen ez a megközelítés, a társadalmi és jogi szabályozás, az ösztönzés és ellenőrzés rendszerszemléletű elemzése a jogtudományban nincs kellő mértékben kidolgozva. Mivel a különböző jogágakban specifikus sajátosságokkal bír, a felelősség pozitív és negatív szemléletben olyan kategória, amely az általános állam- és jogelmélet és a szociológia, a társadalmi igazgatás általános elmélete körébe tartozik, és mint ilyen mélyrehatóbb elemzést érdemel.

Kudrjavcev, V. N.—Lazarev, B. M.

JOGIRODALOM

A közigazgatás a gazdaság és a politika metszéspontjában*

Régen várt könyv *Lőrincz Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával* c. monográfiája. Egyúttal egyike az első hírmondóknak, amelyek arról a lassan érlelődő szemléleti változásról tájékoztatnak, ami a közigazgatás tudományos elemzéseit körül lengedezi. A szó szoros értelmében ez az új szemléletmód inkább csak lengedező tudományos szellő, amely azonban már képes felborzolni a konzervatív tudományos idegeket, fel-fel tudja kapni és odébb lökni a megszikkadt elméleti közhelyeket, már egy új elméleti viharnak az előszele, de még nem az a forgószél, amiről tudósít.

Mi ez a kissé talán talányosan előadott tudományos forgószél, ami szétzilálja, összedönti a szépen felépített elméleti Patyomkin falakat? Ez: *a közigazgatás politikatudományi vizsgálata.* Unalomig elemezték a közigazgatást a *szervezeti* és a *jogi-normatív* köldöknézés aspektusból, könyvtárnyi irodalma van a szocialista (marxista) *politikai — leíró* közigazgatáselméleti semmitmondásnak. Nem csoda, ha már a cím és a tartalomjegyzék — sokat és főleg újat ígérő — elolvasása után felkapja a fejét az érdeklődő.

Nem mondhatjuk azt, hogy Lőrincz Lajos állítja a közigazgatást tudományos elemzés céljából a gazdasági rendszer és a politikai rendszer metszéspontjába, mivel az ott van csak egyszer már észre kellett venni, ott kellett hagyni és ilyenként, ebben a társadalomszerkezeti pozíciójában komoly elemzésnek alávetni. A korábbi közigazgatástudományi elemzések mindig „elmozdították" a közigazgatást ebből a metszéspontból és vagy a politikai hatalomgyakorlás szférájába emelték be — ezzel a közigazgatás valóban meglevő sui generis összefüggéseit kilúgozták belőle (megerősítve azt a politikai közhelyet, hogy minden politikai hatalom igazi ereje a közigazgatásban mutatkozik meg) —, vagy a közigazgatást a gazdaságtól és a politikától függetlenítve, mindkét társadalmi alrendszertől izolálva a szervezeti és jogi elemzés szűk köntösébe zárták be. A közgazdaságtudományi irodalom pedig gyakran úgy szemlélte és elemezte a közigazgatást mint szemölcsöt a gazdaság testén, ami jobb lenne, ha nem lenne, de ha már eltávolítani nem lehet, legalább ne bolygassuk. A politikai gyakorlat irodalmában gyakran aposztrofálják úgy a közigazgatást, mint olyan „rettenetes élősdi testet" (Marx), amivel a politikai vezetésnek éppúgy csak baja van, mint a gazdasági szférának, de azért semmiképp sem hajlandó lemondani róla.

A könyvhöz fűzött bevezető megjegyzések után viszonylag könnyű a recenzensnek megjelölni Lőrincz Lajos könyvének legfőbb erényeit. A legfontosabb az, hogy elkerüli mind a köldöknéző szervezeti és jogi — normativista szemléletet, mind a politikai-leíró „elemzést". De legalább ilyen fontos az, hogy a közigazgatást valóságos társadalmi funkcionálási pozíciójában vizsgálja: a gazdasági és a politikai rendszer metszéspontjában.

A könyv tulajdonképpen *négy fő témacsoportot ölel át és a témacsoportok kidolgozása három dimenzió* (a közigazgatás, mint rendszer három szerkezeti összetevője) keretében történik.

A négy fő témacsoport:

I. A gazdaság és a közigazgatás.
II. A politikai pártok és a közigazgatás.
III. Közigazgatás — magánigazgatás.
IV. Politikai és gazdasági igazgatás a szocializmusban.

A közigazgatás rendszerének három *struktúraösszetevője:* 1. a közigazgatás szervezete, 2. a közigazgatás funkciói, 3. a közigazgatás személyi állománya. Ezek a témacsoportok és szerkezeti dimenziók adják a témafeldolgozás és a szerző mondanivalója kifejtésének fő kontúrjait.

A négy fő témacsoport és a három szerkezeti elem mindegyike külön-külön is önálló (akár terjedelmesebb) könyv témája lehetne (és a közigazgatástudomány irodalmában jónéhány van is belőlük). Az, hogy ezek egy könyvben találhatók meg, eleve meghatározza a szerző könyvének jellegét: a komplexitást, a többféle szemléletmód (politikaelméleti, igazgatástudományi, jogtudományi, történeti és rendszerelméleti) integrálását, egy átfogó gondolati ívnek a felvázolását. A könyv inkább összegező, kevésbé részletező, néhol kifejezetten vázlatos.

I.

Ez utóbbi jellemzője különösen szembetűnik az első nagy témacsoport kidolgozásában. (Első rész: I. *A gazdaság és a közigazgatás.)* A bevezető fejezet (A gazdaság és a közigazgatás kapcsolata a prekapitalista társadalmakban.) terjedelme önmagáért beszél: négy oldalon ezt a témát még összefoglalni sem lehet véleményem szerint. Így azután érthető, hogy a szerző néhány általános, bár kétségtelenül fontos megállapítással el is hagyja ezt a témakört. Nem érdektelen azért felfigyelni azokra az általános elvi megállapításokra, amelyek a későbbi elemzésekben is hangsúlyosak maradnak: a közigazgatást elsősorban az adott társadalom gazdasági rendje, politikai szervezete és ideológiai eszméi (azt hiszem itt pontosabb lenne a tágabb politikai kultúrára utalni) határozzák meg (24. oldal), és bár a közigazgatás lényegileg azonos *végrehajtó funkciót* tölt be

* *Lőrincz Lajos:* A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

minden társadalomban, a közigazgatás jellege, felépítése, működése mégis eltér társadalmi formációnként (antik, germán, ázsiai termelési mód), de országonként is.

Ezt követően a szerző bőséges adattal, a történeti változást tükröző tényekkel mutatja be a közigazgatás szervezeti és személyi állományának rohamos fejlődését és változását a kapitalista és a szocialista társadalmakban.

II.

Leginkább figyelemfelkeltő címe kétségtelenül az első rész II. fejezetének van: *A politikai pártok és a közigazgatás.* A társadalom politikai rendszere hierarchizált alrendszer, amelynek összetevői nem egyenlő súlyúak. Az egyes struktúraelemek jelentősége történetileg is változik. A közigazgatás rendszere kétségtelenül mindig túlsúlyos eleme volt a politikai rendszernek, különösen az úgynevezett államközpontú politikai rendszerekben. A modern politikai pártok megjelenése nemcsak egy új elem megjelenését jelentette, hanem áthierarchizálta a politikai rendszert is. A szocialista társadalmak *pártközpontú* politikai rendszerében (léteznek kapitalista pártközpontú politikai rendszerek is!) a legnyilvánvalóbb a politikai rendszer elemeinek átstrukturálódása, új hatalmi rangsor kialakulása. (A képviseleti szervek teljes háttérbe szorulása, a végrehajtó szervek szociológiai értelemben vett primátusa az állami szervek között, a pártszervek túlsúlyos — meghatározó szerepe a politikai rendszerben, a párt, az államigazgatási és a katonai vezetés egy csúcsban való „összenövése" stb.).

E felvezető gondolatok kapcsán is nyilvánvaló, hogy recenzensként is talán a legnagyobb érdeklődéssel ezt a fejezetet tanulmányoztam. Végül is a szerző tisztességesen sorra is veszi és összegezi a politikai pártok és a közigazgatás viszonyát a tőkés államokban, az európai szocialista államokban, a Szovjetunióban és Magyarországon. Mégis az a benyomásom, hogy a szerző végigvette, körüljárta, gyakran meg is nevezte, innen is onnan is megvilágította a pártok és a közigazgatás kapcsolatának legfontosabb problémáit, legizgalmasabb összefüggéseit, de nem sikerült igazán elmélyülnie ebben a témakörben. Vagy talán terjedelmi korlátok, s nem a mondanivaló korlátozottsága gátolta a szerzőt abban, hogy többet írjon olyan izgalmas és jórészt feltáratlan elméleti és gyakorlati összefüggésekről mint amilyenek például: a hatalom egységének elve a szocializmusban; pártrendszer-e az egypártrendszer; elvesztik-e pártjellegüket a hatalom megszerzéséről vagy koalíciós megszervezéséről eleve lemondó pártok, egyetlen, a hatalmat monopolisztikusan kézben tartó párt javára (netán elveszti-e párt jellegét a hatalmat monopolisztikusan kézben tartó párt?); a kormányzati és a párt vezető szerveinek egymásba csúszása, személyi összekapcsoltsága milyen új típusú hatalomszerveződést jelent a közigazgatásban; a közigazgatási és a pártfunkciók intézményes összeolvasztása (Romániában) miféle hatalomszervezési válasz és miféle problémákra; elkerülhető-e egyáltalán a funkció— összemosás a párt és a közigazgatási szervek között a szocialista pártközpontú, erősen centralizált, monopolisztikus, a hatalom egységét és oszthatatlanságát a végrehajtó szervekben megvalósító hatalmi rendszerben?

Ezzel a felsorolással korántsem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy íme megint egy mindenevő, túl nagy étvágyú recenzens, aki ezt is, azt is számon kéri a szerzőtől, oldalakon keresztül sorolja, amiről a szerzőnek szerinte még írnia kellett volna, mivel mindezeket a témákat, elméleti és gyakorlati problémákat megnevezi, „felvállalja" a szerző, ír is róluk, igaz, hogy összegező jelleggel, de gyakran túl rövidre, túl általánosra fogva mondanivalóját. A problémák jelzése, a gazdag összehasonlító tényanyag, és a talán legkevésbé feldolgozott összefüggés (elsősorban a pártok és a közigazgatás viszonya a szocializmusban) bevitele a tudományos köztudatba — nem a leíró politikai elemzés szintjén — kétségtelen úttörő jelentőségű érdeme Lőrincz Lajosnak.

III.

Lőrincz Lajos könyvének talán legterjedelmesebb, tudományosan és elmétileg leginkább kidolgozott része a Második Rész I. fejezete: *Közigazgatás — magánigazgatás.*

A közhatalmi jogosítványokkal rendelkező és az állam nevében fellépő *közigazgatás* és az ezekkel a jogosítványokkal nem rendelkező, a piaci viszonyok keretében nyereségre orientáltan működő *magánigazgatás* (szűkebben vállalatigazgatás) dichotómiája végighúzódik az igazgatástudomány elmélettörténetén. De amíg e két igazgatási fajta elkülönítése állandó (kivéve az igazgatástudománynak azt a generalizáló irányzatát, amely tértől, időtől, társadalmi szféráktól független általános igazgatási törvényszerűségeket, összefüggéseket, elveket tételez fel, amelyek csupán specializálódva hatnak az igazgatás konkrét társadalmi területein), addig mind a közigazgatás, mind a magán-(vállalat) igazgatás tartalma, jellege történetileg változik. Nincs általában vett közigazgatás és általában vett magánigazgatás. Mindkettő egészen mást jelent és tartalmaz a liberálkapitalizmusban, a monopolkapitalizmusban, a szocializmus direkt tervutasításos rendszerében és a piaci gazdálkodásra épülő szocialista társadalomban.

Az elmélettörténet nemzetközi irodalmában kitűnően tájékozódva, a valóban maradandó tudományos értékeket felemlítve és feldolgozva mutatja meg Lőrincz Lajos egyrészről a két igazgatási típus sokféle megközelítési lehetőségét, ezek érvényességi körét, másrészről a magán- és a közigazgatás egymást kölcsönösen megtermékenyítő hatását. A közjogi, a politikatudományi, az igazgatástudományi, a szociológiai (ezen belül a közigazgatás- és a szervezetszociológiai) és a döntéselméleti elemzések mind gazdagították a közigazgatásra vonatkozó ismereteinket, a közigazgatás más-más dimenzióra, összefüggéseire irányítva figyelmünket. Beszűkült és „döglött ismeretekké" csak akkor váltak, amikor egyedül üdvözítőnek és mindenre választ adónak kiáltották ki saját vizsgálati metódusukat, és az ennek során feltárt összefüggéseket. Lőrincz Lajos elmélettörténeti összegező elemzése kapcsán egy általánosabb és nagyon aktuális tudományelméleti megállapítást is megkockáztatha-

tunk, még pedig egy téma *interdiszciplináris* és *eklektikus* feldolgozásának különbözőségéről. Egy adott témakör, vizsgálandó tárgy elemzése csak egy eredeti (alap) tudomány szemszögéből, fogalmi- és összefüggés-rendszeréből indulhat ki, amit követ azután más tudományágak szemlélete, vizsgálati módszere jegyében történő elemzés, aminek az utolsó fázisa mindenképpen a „visszatérés" az eredeti (alap) tudomány szemléletéhez, annak fogalom- és összefüggésrendszeréhez. A „megismerő tudat aktivitása" során „átrendezi a valóságot" egyfajta tudományos szemlélet „szemüvegén" keresztül vizsgálja saját tárgyát. Ez a „szemüveg" bizonyos összefüggéseket nagyon élesen mutat meg, míg más összefüggéseket homályban hagy. A közigazgatás interdiszciplináris elemzése során is váltogatni kell ezeket a szemüvegeket (jogi, politikatudományi, szociológiai, történeti szemléleteket), de úgy, hogy a közigazgatástudományi alapszemlélet ne vesszen el, az elemzés eredeti dimenziójaként megőrződjön. Mégpedig azért, mert ez választja el az interdiszciplináris tudományos elemzést az eklektikus vizsgálódástól, aminek során változnak ugyan a tudományos szemléletek, összekeverednek a tudományos fogalmak, és egy-egy tudományág sajátos megközelítési módjai és összefüggései, de hiányzik az a stabil alaptudományi szemlélet, fogalmi bázis, összefüggések sorozata, amelyik jegyében végül elrendeződnek, egységes képpé állnak össze a feltárt összefüggések. Lőrincz Lajos könyve alapvetően közigazgatástudományi munka, de erős politikatudományi, igazgatástudományi és kevésbé határozottan jogtudományi szemlélettel bővítve, amelyben — érezhetően némi negatív elfogultsággal — szociológiai szemléleti nyomok is felfedezhetők.

Nagyon szemléletes és meggyőző, ahogyan Lőrincz Lajos bemutatja azt a vitát, ami még ma is tart a közigazgatás- és az igazgatástudomány berkeiben: vajon a közigazgatás és a magánigazgatás egymásrahatása során melyik termékenyítette (vagy torzította el) a másikat, kit illet az elmélettörténeti és a gyakorlati ösztönzés elsőbbsége? A két szélsőséges válasz erre a kérdésre *Henry Fayol* és *Max Weber* nevéhez fűződik. A szerző kitűnően és meggyőzően mutatja meg a kétféle válasz keletkezésének társadalomtörténeti hátterét, a bennük meglevő igazságmagot és annak „szertelenné" tételét, vagyis igaztalanná válását. H. Fayol szerint csak a magánigazgatás tudományos igazgatás, a közigazgatás annak csupán irracionális, gyenge hatékonyságú és „vízfejűvé torzult" ikertestvére. Ennek az állításnak felel meg következtetése is: „a közigazgatás tulajdonképpen egy óriási részvénytársaság, s hogy mégsem funkcionál olyan hatékonyan, annak a részvénytársasági szervezetben alkalmazott igazgatási elvek figyelmen kívül hagyása az oka". (127. oldal) Max Weber szerint ezzel szemben „a bürokratikus szervtípus, vagyis az ügyek intézésének modern és racionális formája először az államigazgatásban alakult ki." (149. oldal) Azt hiszem mi sem adhatunk megnyugtatóbb választ az eredeti kérdésre, hacsak azt nem: valószínű a kérdésfeltevés rossz, ezért az értelmetlen kérdésre eleve nem lehet értelmes választ adni. Mivel nincsen általában vett közigazgatás és magánigazgatás, ezért nem beszélhetünk az általában vett közigazgatás és magánigazgatás történeti egymásrahatásáról sem. Viszont történetileg és országokra konkretizálva fejlődésüket és egymásrahatásukat, mind Max Webernek, mind Henry Fayolnak igaza van, ha egyrészt a porosz kameralista állami bürokráciát és a poroszutas gazdaságot (és vállalati igazgatást) vetjük össze, és másrészt, ha az amerikai (zsákmányrendszeren alapuló, választott laikus elemekkel tele tömött, rendkívül decentralizált és heterogén) közigazgatást és a racionálisan szervezett, nyereségre orientált, rendkívül dinamikusan fejlődő amerikai gazdaságot és annak részeként működő vállalatigazgatást viszonyítjuk egymáshoz. De még differenciáltabb lesz a kép, ha a politika primátusa jegyében működő szocialista országokat vesszük szemügyre ebből a szempontból. A politikai igazgatás (a párt, az állami és a katonai igazgatás összefonódott rendszere) háttérbe szorított mindenféle vállalatigazgatási racionalitást a direkt tervutasításos rendszerben, helyesebben a piaci körülmények között nyereségre orientáltan működő — kiszolgáló szerepet betöltő — vállalatigazgatást. Helyette a totális állami ellenőrzés és hierarchia, a teljes és egyirányú függőség „racionalitása" érvényesült. Ennek következménye (és részben alapja) az az államelméleti és közigazgatástudományi elképzelés, hogy a posta és a közlekedés mintájára megszervezett közigazgatás, az ennek mintájára megszervezett gazdaságirányítás, a közigazgatás mintájára megszervezett vállalati (belső) igazgatás, és a közigazgatás és vállalatigazgatás mintájára megszervezett társadalom az elérendő cél. Szerencsére ez az elképzelés (ha több évtizedig egyedül élt is) ma már a múlté, de a közigazgatás (mint irányító közhatalom, mint tulajdonosi igazgatás, mint gazdaságszervező elv, mint árukapcsolatokat helyettesítő mechanizmus) még ma is túl erős a gazdaságirányítás egészében és a belső vállalati és vállalatközi kapcsolatban egyaránt. Ezekről később részletesebben ír Lőrincz Lajos — sajnos elsősorban mint tudományos vitát — bemutatva az egyes álláspontokat, s nem arra a lényegi összefüggésre utalva, aminek következménye és lecsapódása csupán ez az elméleti kavalkád. Nevezetesen a piaci gazdálkodást kiiktató redisztributiv politikai igazgatás társadalomszervező típusa, és a piacgazdálkodásra épülő, és ennek következtében a termelésigazgatási feladatoktól mentesített (amit nagyon határozottan igényel Lőrincz Lajos is) politikai igazgatási rendszer közötti eltérésre. Ezt figyelembe véve válik nyilvánvalóvá, hogy a szerző által összefoglalt vita — ami ezekről a Szovjetunióban folyik — nem más, mint híradás a szocialista gazdaság- és társadalomszervezés eltérő felfogásairól és politikai elképzeléseiről.

Mielőtt azonban belevágnánk a közigazgatás funkcióit, kiterjedését taglaló következő fejezet ismertetésébe, feltétlenül ki kell emelni a könyv még egy nagyon értékes, színvonalas és nagyon informatív részét: *A közigazgatás és a döntés című fejezetet.*

Ha elfogadjuk a szerző által idézett Jean Rivero megállapítását, hogy a közigazgatás funkciója vi-

szonylag három állandó elemre szűkíthető le: a döntéshozatalra, a döntések végrehajtására és az ellenőrzésre, akkor nyilvánvaló, hogy a hatalom (ezen belül a közigazgatás) legfontosabb eleméről, mondhatjuk hajszálér-rendszeréről van szó. Ezt még kiegészíthetjük *Herbert A. Simon* állításával: a szervezet — döntéseket hozó rendszer, azért hozzák létre, hogy döntéseket hozzon. Mindezek fényében mutatja be és értékeli Lőrincz Lajos a különböző szervezés-, igazgatástudományi és döntéselméleti irányzatokat. Különösen értékes és informatív ez a fejezet azért is, mert a kortárs hazai tudományos irodalomban meglehetősen kevés figyelmet érdemelt eddig az a vizsgálati szempont, amely abból indul ki és akként elemzi a közigazgatást, hogy a közigazgatás *döntéshozó szervezeti rendszer:* a döntéshozás *szervezeti magatartás:* és a szervezeti magatartás *döntéshozó magatartás.* A döntés, mint eredmény felfogható *szervezeti* — (formális és nemformális), *érdek* — és *hatalmi viszonyok keretében* összekapcsolt magatartások eredményeként.

A közigazgatási döntéseket vizsgáló tudományos irányzatok meglehetősen tanulságos pályaívet rajzolnak fel, az előző irányzatok kritikájából kiindulva. Az első irányzat megvalósíthatónak tartja olyan szervezetek kialakítását, amelyek képesek *teljesen racionális* döntéseket hozni, ez csupán a megfelelő igazgatás- és döntéselméleti elvek érvényesítésén múlik. Ennek a felfogásnak vitriolosan maró kritikáját H. Simon adta, aki szerint a döntést hozó szervezetek csupán *kielégítő döntések* meghozatalára képesek. „A racionalista döntéselmélet kritikája vezetett el a „neoracionalista" döntésmodell alapjainak a kidolgozásához" — írja Lőrincz Lajos. (172. oldal) Eszerint „a döntés nem az az ideális választás, amelyet a döntést hozó az összes lehetséges alternatívák mérlegelése alapján a maximális előnyökre tekintettel hoz, hanem olyan időben lezajló folyamat, amelyben az adott szervezet struktúrájában szereplő, különböző, változó célkitűzéssel rendelkező, egymással ellentétes érdekű személyek és szervek vesznek részt, korántsem a lehetséges összes alternatíva és következmények ismeretével, hanem azzal a szándékkal, hogy közösen elfogadható, mindenki számára megelégedettséget okozó eredmény szülessen". (173. oldal) A racionalista döntéstől, a neoracionalista „kielégítő döntésen" keresztül vezetett a kritikai út az *irracionális „tapogatódzó", az intuición, a megérzésen alapuló döntéselméletig.*

Az irracionális döntéselméletek reális alapról indulnak ki akkor, amikor a *hatalmi erők* játékának és a *hatalmi viszályoknak* leginkább kitett (kivétel ez alól a pártközpontú politikai rendszer, ahol a hatalmi harcok kitüntetett színtere nem a közigazgatás, hanem a pártigazgatás) közigazgatás keretében születő döntéseket „levizsgáztatják" a racionalitás (akár a teljes, akár a kielégítő racionalitás) szempontjából és kiderül, hogy a döntések túlnyomó része egyik értékmérőnek sem felel meg. Persze ebből nem az következik, hogy ezt a helyzetet megmásíthatatlannak kell elfogadni, elfogadva vele együtt az irracionális, tapogatódzó, megérző döntések szükségszerűségét.

Lőrincz Lajos könyvének ebben a legkimunkáltabb fejezetében érdemes felfigyelni még egy kevéssé elemzett témára. Ez pedig a bürokráciaelmélet klasszikusától idézett, kissé szkeptikus megállapításra vonatkozik, miszerint, „ha egyszer a bürokrácia teljesen kiépült, a legnehezebben szétzúzható társadalmi képződmények közé tartozik" — írja Max Weber. Ha ehhez még azt is hozzá tesszük, hogy ez nemcsak a Weber-i értelemben vett racionális bürokráciára, annak ideáltípusára vonatkozik (amelynek működése jogszerű, szakszerű, az ismert szabályok alapján kiszámítható, az ügyintézés dologi jellegű, tehát személyektől független, rutinizált és gyors, kevés diszkrecionális jogkörrel rendelkezik stb.), hanem a rosszul működő, szakszerűtlen, önkényes, kiszámíthatatlan, intézményes függelmi viszonyok helyett személyi függőségen alapuló, erős, nem ellenőrizhető diszkrécionális jogkörökkel rendelkező bürokráciára is vonatkozik, akkor a „bürokrácia teljes kifejlődését" követő helyzet még lehangolóbb. De nemcsak az így kialakuló helyzet, hanem a várható jövő, nevezetesen a bürokrácia megváltoztatásába vetett remények, a bürokrácia megreformálásához és demokratikus ellenőrzéséhez fűződő elképzelések meghiusulása vezet el igazán a végső kétségbeeséshez.

Persze azért mind a szakszerű, mind a szakszerűtlen kiépült bürokrácia egyrészt ellenőrízhető demokratikusan, másrészt racionális reformokkal javítható. De azzal számolni kell, hogy ez a legnehezebben megoldható hatalomszervezési feladat. „A bürokratikus szervezet merevsége miatt *változás* (kiemelés L. L.) csak mindenre kiterjedően és a szervezeti hierarchia csúcsáról kiindulva képzelhető el." — írja Lőrincz Lajos. Ezzel teljesen egyetértve, sőt fontosságát hangsúlyozva hadd egészítsem ki azzal, hogy a közigazgatási bürokrácia, mint szervezeti rendszer *komoly reformja* csak akkor lehet sikeres, ha 1) nem hatalmi harcok húzódnak meg mögötte, hanem a viszonylag *egységes politikai vezetés egységes akarata,* 2) ha *felülről indul el,* 3) *centralizáltan* végrehajtott, 4) időben viszonylag *rövid idő alatt,* mondhatni kíméletlenül, vagyis *minden ellenállást leküzdve,* minden kétséget kizáróan hajtják végre, 5) és végül *totális,* tehát minden területre, és személyekre tekintet nélkül mindenkire kiterjedően komplex.

Komoly érdeme Lőrincz Lajos könyvének, hogy ezeket a témákat, a problémákhoz fűződő megoldási elképzeléseket és az eddig felhalmozódott elméleti ismereteket behozza a tudományos köztudatba, a tudományos viták és a gyakorlati megoldások keresztűzébe állítja.

IV.

Ha az előző fejezetről azt írtuk, hogy az Lőrincz Lajos könyvének tudományosan leginkább kiérlelt és megalapozott része, akkor az utolsó fejezet *(Politikai és gazdasági igazgatás a szocializmusban)* a legizgalmasabb, a legaktuálisabb, politikailag a leginkább frekventált fejezete könyvének. Sajnos mindjárt hozzá kell tenni, hogy a címmel felcsigázott érdeklődést, a nagy várakozást nem tudta maradéktalanul kielégíteni a szerző.

Úgy érzem ennek több oka is van, amelyekből kettőt emelnék ki. Az egyik, ami már a gazdaság és a politika viszonyát elemző korábbi részeknél is megvolt, hogy a *gazdasági alap* és a *politikai rendszer* (politikai felépítmény) viszonyát a szerző nem kellő mélységgel taglalja, s főleg nem e két létszféra *funkcionális elkülönülését* és különböző lehetséges *funkcionális integrációját* vizsgálja, hanem kissé statikusan elkülönülő társadalmi alrendszerek szervezeti sémája alapján elemzi e két társadalmi alrendszer viszonyát. A másik ok, ami hiányérzetünk alapja, hogy a szerző — saját magához is méltatlan — másod- és harmadosztályú — és főleg színvonalú — szerzőkre támaszkodik, ismerteti életidegen és alacsony színvonalú vitájukat, megpróbál közöttük igazságot tenni. Ez különösen vonatkozik arra a megdöbbentően alacsony színvonalú vitára, az alap és a felépítmény elválasztását, határát illetően, amelynek során szervezeti alapegységekre, mondhatni íróasztalokra és munkapadokra lebontott elméleti határvillongásokról tudósít a szerző, elsősorban a szovjet tudományos irodalomból (lásd különösen 212—213. oldal). Sajnos az érdek — közérdek és a közigazgatás összefüggéséről szóló részben is mellőzi a szerző, az általa idézett szerzőknél messze színvonalasabb küldföldi, de főleg hazai tudományos irodalmat. Érthetetlen ez, az előző fejezetekből nagyon igényes és jól tájékozott szerzőként megismert, szakembertől. Ezért azután e fejezetben inkább továbbgondolásra, a felvetett problémák mélyebb elemzésére kapunk ösztönzéseket — s bár ez sem kevés —, ennek ellenére erős hiányérzet maradt a recenzensben.

Összességében azonban mindenképpen értékes tudományos művet vehet kezébe az olvasó, amely szellemiségével, mondanivalójával feltehetően komoly rangot fog kivívni a hazai közigazgatástudományi munkák között. Lőrincz Lajos bátran szakít jó néhány leegyszerűsítő megállapítással, ahol ez nem sikerül neki, az inkább a feldolgozott és hivatkozott irodalmi anyag gyengeségére vezethető vissza. A téma feldolgozásában dominál a téma a *szervezeti*, a *jogi* s az *elmélettörténeti* megközelítés, kissé halványabb a *funkcionális* elemzés. Gyakran jut el Lőrincz Lajos a legkényesebb, a legfontosabb problémákig, azokat meg is nevezi, elemzéseivel körül is járja, de a kritikusabb és mélyebb elemzés nem egy helyen elmarad. Ezek főleg a szocialista közigazgatás funkcionálását vizsgáló részeknél fordulnak elő, továbbá ott, ahol a probléma mélyebb vizsgálata vagy komolyabb szociológiai, vagy közgazdaságtudományi *kitekintést* igényelne. Hangsúlyozom, hogy kitekintést, irodalmi tájékozódást, s nem közgazdaságtudományi elemzést, hiszen a szerző nem erre vállalkozott. De e két rokontudományág legjelesebbjei által felhalmozott ismeretek felhasználása nélkül nehéz a közigazgatás és a politika, a közigazgatás és a gazdaság kapcsolatáról többet mondani.

Komoly erénye Lőrincz Lajos könyvének, hogy elkerüli és messze meghaladja a közigazgatás sekélyes „politikai-leíró" irodalmát (inkább csak idézetekben találhatók néhol ilyen maradványok) és messze meghaladja színvonalában a szervezeti és jogi — normativista köldöknéző közigazgatáselméletet. Lőrincz Lajos megmutatja könyvével azt a harmadik utat, ami a leíró-politikai irodalom és a beszűkült szervezeti és jogi szemlélet között van, rá is lép és megteszi a kezdő lépéseket (amelyek köztudottan a legnehezebbek) ezen az üdvözítőbb tudományos ösvényen. Külön köszönet jár a szerzőnek azért, hogy szinte mindvégig elkerüli a nehézkes és formalista fogalomalkotást, nem kényszeríti az olvasót definíciók bemagolására, összevetésére, a feldolgozott irodalmat sem kiragadott idézetek, fogalmak formájában, hanem gondolatmenetek és koncepciók tudományosan tisztességes, tárgyilagos és értékmentő összegezésével tárja az olvasó elé.

Bihari Mihály

Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok*

A testes kis kötetet kézbe véve, természetszerüleg jut eszünkbe Concha Győző és Molnár Kálmán, akik hosszú és éppen nem dicstelen pályájuk végén szintén időszerűnek látták, hogy legfontosabbnak tekintett kisebb tanulmányaikat külön kötetbe foglalva tegyék közzé. Különösen Conchára kell gondolnunk, akinek dolgozatait Csizmadia oly szívesen felhasználta a magyar közigazgatás újkori történetében, az egykorú kritika hangját elevenítve fel. És legtöbbször azokat a dolgozatait, amiket Concha — maga is legfontosabbnak vélve — a pályafutását lezáró kötetbe összeszedett. A többi cikket nehéz is lett volna összekeresgélni a különböző jogi és közigazgatási folyóiratokból, emlékkönyvekből stb.

Csizmadiánál az összekeresés könnyebb volna, hisz most jelent meg a tiszteletére kiadott emlékkönyv, melyben Kajtár István gondosan és pontosan felsorolja Csizmadia összes műveit, becsületesen megadva a megjelenés helyét is. De ugyan melyik könyvtárban lehet megtalálni azt a sok — azóta megszűnt folyóiratot és kötetet, amelyekben ezek a tanulmányok megjelentek.

A mostani kötet Csizmadiának 14 tanulmányát tartalmazza. Nem mindegyik egészen rövid. Mindössze 3-nak terjedelme nem haladja meg a 20 oldalt, 8-é 20 és 40 oldal közötti, 3-nak terjedelme pedig a 40 oldalnál is nagyobb. Igaz, van köztük olyan is, amelyben több részben megjelent, de azonos tárgykörű dolgozatot fűzött össze. Szemmel láthatólag azok a dolgozatok, amiket maga a szerző a legfontosabbnak tartott. Nagyon érdekes kérdés, mik voltak a válogatás szempontjai. Hisz Kajtár István említett bibliográfiája azt mutatja, hogy — nem tekintve a magyarul is, idegen nyelven is publikált dolgozatokat — a szerzőnek 80-nál több kisebb dolgozata jelent meg. Mi alapon válogatott ki ebből tizennégyet? A szerző maga úgy indokolja a válogatást, hogy a közigazgatástörténeti tanulmányait kihagyta, mert azok eredményeit — néha okfejtésének lényegét is — utóbb beleillesztette a Magyar Közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer kialakulásáig (Bp. 1976) c. magisztrális művébe. Persze ez alól is van kivétel, mert két ér-

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1981. 504 old.

dekes korai dolgozatát (a kolozsvári tizedesekről és Kolozsvár városjogáról Mátyás király korában) bevette ebbe a gyűjteményes kötetbe. Igaz, ezek eredményei nem kerülhettek be az említett magisztrális műbe, hisz annak kezdőidőpontjánál korábbi időkről szólnak. Nyilván az vezette a szerzőt ezeknek itteni újraközlésében, hogy korai dolgozataiból is akart valamit bemutatni, amiket ma is lényegesnek tart, és dokumentálni akarta, hogy akkori kisebb dolgozataiban is fontos problémákat érintett.

Másfelől közli a kötetben a konstanci bulláról írt tanulmányát, holott az egyház és állam viszonyáról írt másik nagy könyvében — doktori disszertációjában — röviden összesített álláspontjától nem tért el ebben az utóbb publikált dolgozatban. De a részletes kifejtést itt adja.

Úgy kell tehát a válogatást értékelnünk, hogy a szerző azokat a dolgozatait szedte össze e kötetben, melyek rövidebb terjedelműek ugyan, de azokat önmagukban fontosnak találta, és lényeges segítséget kívánt adni a mai és jövő kutatóknak, hogy e fontos dolgozatok összekeresgélésével ne kelljen időt tölteniük, a lényegeseket itt együtt találják, amint annak idején neki is nagy segítségére voltak Concha összegyűjtött tanulmányai. Erre a válogatási szempontra utal az ide felvett tanulmányok eredeti megjelenési időpontja is. Az itt közölt dolgozatok közül ugyanis mindössze kettő jelent meg 1945 előtt, egyetlen egy 1945 és 1957 között, öt 1957 és 1970 között, hét pedig 1970 után. Pedig ez utóbbiakat lehet aránylag legkönnyebben megtalálni ma is élő folyóiratokban, közkézen forgó gyűjteményes munkákban. Persze ezek egyben a szerző legtermékenyebb évei. Ezt a kutatási technika fejlődése és a szerző külső munkafeltételeinek alakulása tette lehetővé.

Nem volna értelme, hogy itt felsoroljam a gyűjteményben közzétett összes cikkeket, vagy éppen értékeljem azokat, egyes tételeikkel vitatkozzam. Az értékelés megtörtént akkor, amikor a tanulmányok először megjelentek. Ehhez jó útmutató Kajtár Istvánnak már említett bibliográfiája. Itt a kötetnek mint egésznek bemutatása a feladat.

De valami a válogatásból is feltűnő. Régebben úgy véltem, hogy a szerző érdeklődése elsősorban a városi jogot, főleg a városi közigazgatást illeti, ehhez jött hozzá az 1848. évi alkotmányt elemező, boncolgató publikációk sora, végül az egyház és állam viszonya. Mindegyikből megjelent nagyobb szabású, magisztrális mű is, részlettanulmányok sora is. 15—20 évvel ezelőtt a levelező hallgatók figyelmét arra hívtam fel, e problémákból alaposan készüljenek, mert erre érzékeny a professzor, ha durva hibát vétenek. A legutóbbi évek terméséből azonban, amit a gyűjteménybe is bevett, két tanulmányt is szentelt Deák Ferencnek, egyet Eötvös Józsefnek, egyet az emberi és polgári jogok XIX. századi magyarországi érvényesülésének. Az utóbbi évtizedben tehát érdeklődése a múlt század nagy magyar politikai és jogász gondolkozói felé fordult, az ő nagy elgondolásaikat és az elgondolások mások általi elsekélyesítését kívánta bemutatni. És ezeket tartotta az utolsó évtized legfontosabb tanulmányainak, azért illesztette bele őket az összefoglaló, gyűjteményes kötetbe.

Azt hiszem, néhány fiatalkori cikke kivételével a szerző minden publikációja a kezemben van. Mégis öröm összegyűjtve forgatni azokat, amiket ő maga legfontosabbaknak talált. Mennyivel nagyobb könnyebbség a mai fiatal kutatóknak és a jövendő olvasóknak, akik nehezen járhatnának utána, hogy a legfontosabb tanulmányokat egy kötetben megtalálják.

Degré Alajos

Georg Brunner: Vergleichende Regierungslehre

*(Összehasonlító kormányzás-tan)**

Talán az ismertetendő mű címének bizonytalan fordításából is kiderül, hogy a szerző a kontinentális Európában csak kevéssé ismert vagy legalábbis ilyen címmel és iránnyal ritkán megfogalmazott anyagot írt meg. Az ehhez hasonló kötetek általában inkább „politológia", „politikai szociológia" vagy a korábbi évtizedekben „államtan", „politika" címmel jelentek meg. Semmi esetre sem állíthatnám azonban, hogy ezek a korábbi könyvek, tanulmánykötetek ugyanezzel az irányultsággal, ugyanezzel a tartalommal készültek volna. Sőt, egyértelműen kijelenthetem, hogy eltérő vonásai épp a teljesebb kép nyújtását segítik elő.

Azt hiszem, nem tévedek akkor, ha azt állítom, hogy ennek a munkának a létrejötténél a szerző életútja meghatározó szerepet játszott, hiszen jogászként és különösképpen közjogászként rendkívül sok területtel ismerkedhetett meg. Brunner professzor, aki Magyarországon született és hosszabb ideig itt élt, találkozott a magyar joggal, a német joggal, különösképpen annak jelenlegi nyugati változatával, és mivel hosszú ideje a kelet-európai szocialista országok jogával foglalkozott és foglalkozik, abba a szerencsés helyzetbe került, hogy különösképpen érzékenyen tud reagálni a különböző állami intézmények összehasonlítása során funkcionálásuk különbözőségeire és esetenkénti egyezésére. Immáron 10 esztendeje a würzburgi egyetem közjogi, keleti jogi és politikatudományi rendes tanára, s ebből az is folyik, hogy mind a jog, mind pedig a politikai gyakorlat és elmélet kérdéseivel egyaránt foglalkozik. Az elmúlt években sok érdekes tanulmánya jelent meg a legkülönbözőbb folyóiratokban metodikai és a pozitív jogot tárgyaló kérdésekről.

Az ismertetendő könyv ehhez képest kitérő, legalábbis ebben a kötetében, mert a kapitalista országok problémáit tárgyalja két részben — a harmadik és negyedik részben a „diktatúrák", illetve az államok közötti kapcsolatok tanulmányozását ígéri a szerző. Mivel a második részben a kapitalista országok tárgyalása „demokráciák" címszó alatt történik, nem lehet tudni, mit is ért a szerző „diktatúrák" fogalma alatt. Remélem azonban, hogy ez a címszó nem valami „fogalom-egyesítés" a szocialista országok diszkriminációjára. Mindenesetre a 2. kötet

* 1. köt., Schönfngh, Paderborn—München—Wien—Zürich, 1979.

mutatja majd meg teljes egészében a szerző objektivitásának mértékét.

Hogy visszatérjünk a munka tárgyára és jellegére, utalnom kell a szerző előszavára, amelyikben kimondja, hogy a vizsgált tudományterület tulajdonképpen az „általános államtan" helyébe lépett, és hogy a legjelentősebb impulzusokat azok kidolgozásához az Amerikai Egyesült Államokból kiinduló „comparative government" adta azzal, hogy politikatudományi alapokra helyezte a korábbi államelméleti indíttatású elméleti tárgyat. Véleménye szerint ez a tananyag maga a német főiskolákon a politikatudományi stúdiumok körébe tartozik — mint egy társadalomtudományi, társadalomismereti kérdéscsoport ismertetése. Azonban érdekes, hogy amíg az általános államtan túlnyomórészt jellegzetes jogi módszerekkel dolgozott, addig az amerikai eredetű különböző elnevezésű tudományágak elsősorban szociológiai, politológiai elkötelezettségűek voltak. A szerző — véleményem szerint nagyon helyesen — utal arra, hogy a politikatudományban általában, és az ő állítása szerint a német politikatudományban különösen, bizonyos jogász- és intézményellenesség alakult ki, tehát mintegy ki akarták iktatni ebből a stúdiumból a jogi szabályozottságot és az intézmények meghatározottságát. A szerzőnek ezzel a nézettel szembeni magatartása azért nagyon hasznos, mert a későbbiekben is utal az általa feldolgozott terület integrációs jellegére, ahol mind a valóságos, mind a normatív, mind pedig az ideológiai dimenziókat lehetőség szerint minél teljesebben fel kell tárni és ismertetni kell. Ezt az álláspontját annál inkább dicsérnem kell, hiszen éppen a szocialista országokban megjelenő államjogi, politológiai és egyéb tudományos munkákat azzal kritizálták nyugati tudósok, hogy egyszerűen nem voltak hajlandók elismerni azokat az eredményeket, amelyeket a jogi szabályozás és az intézményesítés szükségszerűen maga után von. Nyilvánvaló, hogy nem lehet úgy tisztességesen összehasonlító kutatásokat végezni, ha egyes államok intézményeinek jogszerű működését és a jogi szabályozás hatását eleve tagadják.

A bevezetőben egy metodikai kérdést is felvet Brunner professzor. Azt ugyanis, hogy lehetséges-e összehasonlító jellegű tankönyvet írni olyan módon, hogy „példaszerű" intézményeket ismertet és nem adja a teljes képet az adott intézmények helyzetéről a világban. Ő maga tagadja ennek a módszernek a helyességét, és meg kell állapítani, hogy a könyvben valóban minden intézményt minden kapitalista országban minuciózus pontossággal megpróbál ismertetni. Nekem az a véleményem, hogy ez a módszer megterheli a könyvet. Habár nagyon fontosnak tartom és el is ismerem, hogy a kis különbségeket is érdemes felmutatni, mégis az az érzésem, hogy így esetenként elvész az intézmények fő fejlődési vonala, és aligha lehet arra számítani, hogy az olvasó mindezt fel tudja dolgozni. Mégis dicsérnem kell a szerző pontosságát és áldozatkészségét a feldolgozásban.

Az 1. kötet tehát két részből áll: I. része az alapkérdésekkel foglalkozik, így az összehasonlító kormányzati elmélet tárgyával és módszerével, történetével, a kormányzati rendszerek tipológiájával; e tudományággal foglalkozó irodalomról nagyon használható jegyzéket ad. A II. rész címe: „Demokráciák". Ez a rész 8 fejezetre oszlik: helyzetfelmérés, a demokráciák tipológiája, a modern demokráciák kialakulása, a rendező elvek, majd két hosszú fejezet a politikai alapdöntések intézményeiről, előbb az állami hatalom hordozóiról, majd a társadalmi hatalom hordozóiról. Ezután a végrehajtó funkció intézményét tárgyalja, és a végén kimerítő irodalomjegyzék található az országok közötti összehasonlításról, az egyes országok kormányzati rendszeréről és az intézményi összehasonlításról. Mindent összevéve, a könyv több mint 500 oldalon ismerteti anyagát.

Az I. rész 1. fejezetéből különösen felhívom a figyelmet a módszertani kérdésekre, amelyek között a szerző kiemelten foglalkozik a normatív elemekkel. Ennek egzaktsága végett hangsúlyozza azt, hogy a jogi szabályozás, az alkotmány sohasem fedi tökéletesen a reális hatalmi viszonyokat. Itt azonban a vizsgálat már a jog határterületét érinti és azt oda is utalja. A következő fejezet — véleményem szerint — túl szélesen foglalkozik az összehasonlító kormányzati elmélet történetével, mert mindazokat a filozófiai, politológiai, jogi, szociológiai és egyéb műveket, amelyek a kormányzás bármiféle kérdésével foglalkoztak, szerzőikkel együtt itt sorolja fel és röviden ismerteti. Véleményem szerint helyesebb lett volna részletesebb képet nyújtani a II. világháború utáni helyzetről, s bár e kötetnek kifejezetten „nyugati" szemléletmódja van, nem szabad lett volna megfeledkezni azokról az iskolákról és elméletekről, amelyek a kormányzással összefüggésben ez időszakban a szocialista országokban létrejöttek.

A 3. fejezetben a kormányzati rendszerek tipológiájával foglalkozik Georg Brunner. Ésszerű csoportosítást akar kialakítani és ezt különösképpen a következő besorolási kritériumok alapján próbálja megközelíteni: a hatalmon lévők száma, a hatalomgyakorlás etikai minősége és ennek pszichológiai minősége, a legitimitás, a hatalomgyakorlás határai, korlátai. A szerző tipológiája egyébként igen érdekes vonásokat mutat, de — amint várható — még számtalan finomítás, illetve eltérő beosztási kritérium is elképzelhető. Annyit azonban meg kell állapítanom, hogy saját beosztási kritériumait a szerző nagyon konzekvensen használja könyvének későbbi részeiben.

A II. rész 1. fejezete megpróbálja összefoglalni, mely államokat lehet szóhasználata szerint demokráciáknak tekinteni. E szerint ebbe a kategóriába sorol „teljes biztonsággal" 23 országot és „fenntartással" 11-et. Ezeket a számokat érdemes összehasonlítani azzal, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetében mintegy 150 tagállam van.

A következő fejezet a demokráciák tipológiájáról szól és ezeket négy csoportba osztja: a parlamentáris rendszerre — dualista végrehajtó hatalommal, a prezidenciális rendszerre — monista végrehajtó hatalommal, a parlamentáris-prezidenciális vegyes

rendszerre, és végül a direktoriális rendszerre (ebbe csak Svájcot sorolja).

A következő fejezet tulajdonképpen történeti anyag, mert a demokráciák kialakulásának alapvonásai után az angliai parlamentáris demokrácia fejlődését lényegében a XIII. századtól századunk első feléig tárgyalja, majd a parlamentáris demokrácia történetét más országokban. Ez utóbbi rendkívül széles és gazdag anyag, de éppen ez okból nehezen áttekinthető. A továbbiakban az Egyesült Államok prezidenciális rendszerének kialakulásával foglalkozik a szerző, majd a svájci plebiszcitáris-képviseleti direktórium történetével, különösképpen a XVIII. századtól napjainkig.

Külön fejezetet szentel a szerző egyes alapelveknek a nyugati demokráciákban, amelyeket egyébként „rendezési elveknek" (Ordnungsprinzipien) nevez. Ezek között a következőket sorolja fel: jogállamiság, a demokrácia elve, a szociális állam elve. Brunner professzor abban a vonatkozásban feltétlenül új csapásokon jár, hogy kimutatja ezeknek az alapelveknek párhuzamosságát egyrészt, s ugyanakkor belső ellentmondásaikat, szükségszerű ütközésüket. Különösen értékesek azok a megállapítások, amelyek a szociális állammal kapcsolatosak és amelyekben a jogállamiságnak, illetve az állam szociális kötelezettségeinek az ütközésére hívja fel a figyelmet.

A II. rész 5. fejezete voltaképpen az „állami hatalomhordozók" problematikáját dolgozza fel, éspedig az államalkotó népet mint állampolgárokat és mint ún. aktív polgárokat, tehát az állami akarat kialakításában választójoggal résztvevőket. A választásokat és a népszavazás rendszerét külön is vizsgálat tárgyává teszi. A következő állami hatalomhordozóként a parlamenti rendszert tárja fel mind struktúrájában (egy- és kétkamarás rendszerében), mind funkcióiban (törvényalkotás, költségvetési jog, ellenőrzési jogosítványok, valamint az a jogosítványa, hogy más szerveket létrehozni köteles, illetve jogosult). A harmadik csoport a végrehajtó hatalom csoportja; itt különböztet a prezidenciális, a direktoriális és a parlamentáris rendszer között, s külön említi a parlamentáris-prezidenciális vegyes rendszert. A végrehajtó hatalom funkciói alatt a kormányzásban, a jogalkotásban, a parlament felosztásában, a szükségállapot eseténi hatalomban és az integrációs funkcióban való részvételt érti.

Szintén ezen intézmények közé sorolja a szerző az alkotmánybíráskodás szerveit. Ennek megoldása a rendes bíróságok, a különleges alkotmánybíróságok, a bíróságokhoz hasonló szervek és a különbíróságok útján lehetséges. Az alkotmánybíráskodás funkcióit részletesen feldolgozza és különösképpen a következő területeken lát rájuk lehetőséget: a normakontroll eljárásban, az állami szervek közötti jogvitás kérdésekben, a föderációkon belüli vitákban, az alapjogok védelmében, a magas funkcionáriusok elleni vádemelés esetén történő eljárásban és végül a választás jogvitás kérdéseinek eldöntésében.

E rész 6. fejezete már a politikai hatalomgyakorlás intézményeiről szól. Ezek elsődlegesen a politikai pártok. A szerző részletes tipológiát ad az általa vizsgált államok pártjairól és azok belső rendszeréről. A pártok funkcióit elsősorban a következőkben foglalja össze: integrációs funkció, a vezetés kiválasztásának funkciója, az államhatalom gyakorlásának funkciója — legalábbis a többségi párt részéről —, és az államhatalom ellenőrzése — elsősorban az ellenzéki pártok részéről.

A társadalmi hatalomgyakorlás másik rétege az érdekeket kifejező egyesületeké. Brunner professzor ezeknek az intézményeknek funkcióit elsősorban politikai funkciókként jellemzi; a befolyásolás módszerei, természetesen, a legkülönbözők lehetnek. Az ezzel kapcsolatos anyagot valóban a legkorszerűbb ismeretek alapján állítja össze. Mind itt, mind az előző fejezetben a jogi szabályozás problémáit nyíltan veti fel és — úgy vélem — az adott válaszok megfelelnek a reális lehetőségeknek.

Külön pont szól a közvéleményről és annak struktúrájáról: külön a sajtóról, a rádióról és a televízióról, a közvélemény spontán kifejezési formáiról és a közvélemény kutatásáról. A közvélemény szerepét a döntésekhez nyújtott segítségben, a hatalomgyakorlás ellenőrzésében, az integrációs funkcióban látja a szerző.

Újabb fejezetben tárgyalja a könyv a végrehajtó funkciók intézményeit, éspedig együttesen a közigazgatást és bíráskodást. Meg kell állapítanom: ahhoz képest, hogy az egzekutíva legfelső szintjéről, tehát a kormányzásról rendkívül kimerítően szól a könyv, a közigazgatás középső és alsó szintjét eléggé szegényesen érinti. Annak ellenére, hogy az államvezetésben és általában a kormányzásban elismerem a legfelső szint jelentőségét, éppen a közigazgatási szervezet viszonylagos stabilitása, a legtöbb országban már beidegződött igény a szakképzett és hivatásos igazgatási apparátus iránt ennek szerepét hallatlanul megnövelte. Éppen ezért azokat a struktúrákat, amelyek a közigazgatásban — s nemegyszer a rendes bíráskodásban is — kialakultak, éppen a politológia szempontjából az eddiginél sokkal komolyabban kell venni. Megértve a szerző gondját ezzel a témával, hadd reméljem, hogy ezeket az intézményeket a következő kiadásban bővebben fogja tárgyalni.

Amint már korábban említettem, ez a rész is tartalmaz részletes irodalomjegyzéket.

A könyv anyaga tehát igen gazdag és jól feldolgozott, s abban a vonatkozásban is nagyon tanulságos, hogy új csapáson kezdett járni azzal, hogy a politológiában az eddiginél sokkal intenzívebben szerepeltette a jogi-intézményes elemeket. Ez mindenképpen a kép realitását és tudományos megbízhatóságát is erősíti.

Nem hallgathatom el azonban azt, hogy a könyv színvonalához és általában objektív tudományos álláspontjaihoz képest van néhány olyan megállapítás, amelyik nem méltó a könyvhöz. Ezek általában a Nyugaton nem egyszer tapasztalható és beidegzett elfogultságból erednek. Így pl. a könyv 48. oldalán a marxista elméletet egy rövid félmondatban úgy jellemzi a szerző, hogy az pszeudoszociológiai, mert a valóságot ideológiailag torzító tipológiával dolgozik, hiszen a

reális hatalomgyakorlóban mindig egy uralkodó osztályt jelöl meg. Aki ismeri a mai marxista—leninista elméletet, az tudja, hogy ilyen egyszerű megállapításokkal azt elintézni nem lehet. Ugyanígy kifogásolhatom a 92. oldalon a chilei 1970—1973-as fejlemények értékelését, amikor is Salvador Allendéről csak annyit tud jelzőként megállapítani a szerző, hogy őt egy leheletvékony többséggel választották meg és utána katonai diktatúra következett. Azt hiszem, erről a folyamatról — amelyik megrázta a világot — nem szabad ilyen értelemben nyilatkozni. Különösképpen akkor nem, ha a 316. lapon a szerző a portugál Forradalmi Tanácsot katonai juntának minősíti, ezzel valamiféle pejoratív értelmet adván egy olyan hatalmi bázisnak, amelyik megfelelő — nem mindig katonai formában — számtalan, a szerző által is demokratikusnak vélt kormányzati formában megtalálható.

Végezetül meg kell említenem, mert szinte manipulációs számítás, a 361. lapon lévő tábla a kereszténydemokraták, szocialisták és liberálisok szavazati arányáról az NSZK-ban, Belgiumban és Luxemburgban. Ez az összehasonlító adat a világon semmit nem mutat, hiszen nem világít rá arra a trendre, ami a pártok szavazat nyereségét-veszteségét feltüntetné. És éppen az NSZK-ban, ahol az unió-pártok a megadott időszakban (1949—1976 között) közel sem azt az utat futották meg, amit a 44,9% jelezni óhajt, nincs is értelme ezt a kimutatást közölni.

Csak néhány nem jó ízű példát hoztam fel — bár van még néhány, de azokat esetenként a megszokás görcsének tekintem. Egyébként éppen azért kifogásolom ezeket, mert amint mondtam, a könyv színvonala és értéke feleslegessé teszi őket. Úgy vélem egyébként, hogy a jónéhány éve kialakult vita hangneme mindkét oldalon megkívánja azt, hogy az ilyen típusú érveléseinket elhagyjuk.

Mindezek után hadd foglaljam azzal össze a könyvről adott bírálatomat, hogy azt nagyon hasznosnak, úttörő jellegűnek tartom és különösképpen ajánlom, hogy az ezzel a témával foglalkozók forgassák.

Bihari Ottó

Tanulmányok az államigazgatás köréből*

I.

A szerző 1979-ben vonult nyugdíjba a Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University-ről, ahol a közigazgatás professzora volt. A Maxwell School of Citizenship and Public Affairs egyébként meglehetősen rangos közigazgatási iskola, ahol 1924 óta — tehát világviszonylatban is az elsők között — foglalkoznak kifejezetten közigazgatási szakemberképzéssel. A szerző e búcsúművében adta közre a nyugdíjbavonulása előtti utolsó szemeszterben tartott 11 előadásból álló sorozatot, amely mintegy összefoglalója négyévtizedes tudományos munkásságának a közigazgatás terén.

A könyv a közigazgatás egésze problémáinak, fő kérdéseinek, céljainak igen rövid áttekintését adja. Időben átfogja a közigazgatás fejlődését az ókortól a középkoron át, amelyben külön megvilágítja az igazgatás hanyatlását és az egyháznak az igazgatás fellendítésében játszott szerepét egészen napjainkig, amelyet a XIX. sz. végétől a közigazgatás „öntudatra ébredése" jellemez. A rendkívül sok mai közigazgatási kérdés mellett a jövő várható közigazgatásával is foglalkozik, minden esetben számos tudományos nézet ismertetése mellett.

II.

A rendkívül szerteágazó téma ellenére nyilvánvaló a mű célja: válasz keresése arra, hogy az évezredeken át fejlődő közigazgatás képes-e betölteni feladatát a mai világban is, amelyet a gyors változások jellemeznek; rendelkezik-e az ehhez szükséges kreativitással és alkalmazkodókészséggel? A kérdés aktualitását azok a nézetek adják — az ilyen nézetekből a polgári forradalmak óta soha nem volt hiány — amelyek egy része elavultnak, veszélyesnek tekinti a bürokráciát és az általa megvalósított igazgatást, másik része pedig nem a bürokrácia létjogosultságát kérdőjelezi meg, hanem a hagyományos gyakorlatot és elméletet. A szerző által ismertetett, a közigazgatás létjogosultságát kétségbe vonó egyik ilyen nézet az ún. „természeti állapot" felfogás, amely szerint a közigazgatás az emberek életébe feleslegesen beavatkozó intézmény. E felfogás gazdasági téren a lassez-faire-t hirdeti, figyelmen kívül hagyja, hogy a szabadpiac nem természettől fogva adott, hanem a közigazgatás által alkotott intézmény és, hogy a magánvállalkozás is a közigazgatás gondoskodása alatt áll éppúgy, mint a rendőrség, tűzoltóság stb. Ugyancsak helytelen a szerző szerint a közigazgatás hatékonyságát a magánszektor eredményességével összevetni, tekintettel az igazgatás és a gazdasági racionalizáció különbségére, nem beszélve arról, hogy a közigazgatás hatékonysága nehezen mérhető. A közigazgatásellenes hangulat főként az amerikai közgondolkodást jellemzi, a múlt században kezdődött és ma is igen erős. Alig hihető, de a közigazgatás ellenes hangulatnak még nyelvészeti következményei is vannak. A korábban az USA üzleti életében használatos „management" szót átvették a közigazgatásban addig használatos „administration" helyettesítésére, mert a „management" szót jobbnak találták a hatékonyság érzékeltetésére. (Érdekes példa, hogy amikor Fayol műve angolul megjelent 1930-ban az USA-ban „Industrial General Administration" címmel, figyelemre sem méltatták. Amikor 1949-ben ismét kiadták más címmel — „Industrial and General Management" — nagy érdeklődést keltett szakmai körökben.)

III.

Az ismertetett nézetek után a szerző megállapítja, hogy a közigazgatás mindenféle civilizáció szükségszerű velejárója, egyaránt kapcsolódik annak jó és rossz oldalához, a közigazgatás és a civilizáció szoros kölcsönhatásban vannak egymással. A bürokrácia történelmi jelenség, amely úgy kapcsolódik a civilizációhoz mint a közigazgatás. A bürokrácia akkor jó a szerző szerint, ha teljesíti a közigazgatás funkcióinak velejét (katonai apparátus, jogi apparátus,

* *Dwight Waldo:* The Enterprise of Public Administration: A summary review. Chandler and Sharp Publishers, Inc. Novato, California; 1980. 189 old.

adó-pénzügyi apparátus) és azokat a funkciókat, amelyek az infrastruktúra kialakításával és működtetésével kapcsolatosak. A közigazgatás és a civilizáció azért fejlődhettek, mert a bürokráciának olyan kvalitásai vannak, amelyek ezt lehetővé tették.

Természetesen — állítja a szerző — a közigazgatásnak és a bürokráciának is megvannak a maga korlátai és gyengeségei, de a társadalmi programok bukását csak részben lehet a közigazgatásnak tulajdonítani. A közigazgatás korlátozottsága ugyanis a világon mindenütt elsősorban a gazdasági és társadalmi struktúrából ered, de a köz- és magánerkölcs is határt szab a közigazgatásnak. Már ma is, de a jövőben még inkább a közigazgatásra a túlterhelés a jellemző, a közigazgatás hagyományos funkcióinak rendkívül sok új funkcióval való bővülése figyelhető meg. Jelenleg a közigazgatásra ruházott felelősség meghaladja a közigazgatás teljesítőképességét és hatalmát. A jövőben ez a helyzet még súlyosabb lesz, a társadalomban egyre nagyobb számban jelentkező konfliktushelyzetek miatt és eközben a közigazgatás egyre nagyobb felelőssége mellett a megoldásokhoz szükséges források csökkenése lesz jellemző.

Végül is nincs olyan intézmény, amely a közigazgatást, ill. bürokráciát felválthatná. Más kérdés, hogy a szerző szerint a közigazgatást a jövőben a mainál kevésbé bürokratikus szervezetek jellemzik majd, kevésbé lesznek hierarchikusak és nagyobb lesz alkalmazkodókészségük. A hagyományos bürokratikus szervezetek ugyanis csak a preindusztriális és az indusztriális társadalom szükségleteit képesek kielégíteni, a posztindusztriális társadalom problémáival nem képesek megbirkózni, amikor is a hagyományos értelemben vett igazgatás csak kis területen érvényesül majd. Természetesen felmerül a kérdés: a kevésbé tekintélyelvi, kevésbé bürokratikus szervezetek nem jelentenek-e majd káoszt, hiszen a bürokratikus szervezeteknek ma olyan jellemzőket tulajdonítunk mint a stabilitás, előreláthatóság, pontosság, felelősség, hatékonyság stb. A szerző szerint ezek a jellemzők maradéktalanul ma is csak a különféle meghatározásokban szerepelnek és nem a valóságban, egyébként is ezeknél a hagyományos erényeknél ma már fontosabbak is vannak, végül pedig ezek a hagyományos erények már ma sem érhetők el a hagyományos bürokratikus formák útján. Hiányoznak azok a szervezetek, amelyek a szervezetben dolgozó embereket fejlesztik és nem deformálják, amint ezt az ún. „szervezeti humanisták" állítják, akik a szervezetek hatékonyságát és a szervezet dolgozóinak elégedettségét együtt kívánják elérni.

Ezt a követelményt eddig csak a gazdálkodó szervezetekre alkalmazták, de a jövőben a közigazgatási szervezetekre is ki kell terjeszteni. (Szervezeti téren más változások is lesznek: az elkülönült feladatú szervezetekkel szemben a jövőt a szervezetek láncolata, komplexitása jellemzi majd. Fontos területeken pedig, pl. egészségügy, a szervezetek bonyolult egyesülése érvényesül. Növekszik az inter- és multinacionális szervezetek száma.)

IV.

A bürokráciát nemcsak a ráháruló feladatok megoldásával kapcsolatban éri bírálat, hanem a bürokrácia-demokrácia örökzöld kérdéssel összefüggésben is, amennyiben a bürokráciának olyan jellemzőket tulajdonítanak, hogy gyáva, veszélyes, hatalomra törő stb. A szerző szerint a bürokrácia és a demokrácia nem egymást kizáró fogalmak. A bürokráciának ugyanis nincs alternatívája, léte ténykérdés mind a politika alakításában, mind a hatalom gyakorlásában. Nyilvánvaló ellentmondás azonban a bürokráciával szembeni ellenérzés és létszámának csökkentésére irányuló törekvés az egyik oldalon, amíg a másik oldalon egyre nagyobb az elvárás a közigazgatással szemben. A szerző elfogadja a demokráciát mint kívánatost és a bürokráciát is, amely nem annyira kívánatos, mint inkább szükségszerű. Megoldás tehát csak a bürokrácia és a demokrácia ideális kombinációja lehet, azonban ezt rendkívül nehéz elérni két ok miatt: 1. országos szinten az ideális kombinációt nem lehet kiszámítani, 2. egyes esetekben a „nem demokratikus értékek" prioritást élvezhetnek. Pl. a nemzetvédelemnek vagy a produktivitásnak ugyanis bizonyos körülmények között nagyobb súlya lehet, mint a demokratikus értékeknek. Az ideális kombinációnak más akadályai is lehetnek, pl. a szakszervezeti mozgalom a közigazgatásban, sztrájkok, az életstílus változása stb. Természetesen a bürokrácia nem azonos valamiféle nem-demokratikus értékkel. Mindenesetre a megoldhatatlannak látszó probléma megoldására számos elmélet van, ezek közül egy az új közigazgatási irányzat, amelynek célja a demokrácia érvényesülésének biztosítása a közigazgatásban. Vizsgálódásának főbb témái: az ügyfélközpontú bürokrácia, az ügyfelek részvétele a közigazgatásban, a reprezentatív bürokrácia, amely az állampolgároknak arányuknak megfelelő részvételi lehetőséget biztosít a közigazgatásban.

A demokrácia — bürokrácia kérdése a jövőben még élesebben merül fel a közigazgatásban, éspedig a szakértelemmel, a szakszervezeti mozgalommal és a bürokráciának a politikai döntésekben játszott szerepével kapcsolatban.

A szakértelem problémája régóta létezik, de valószínűleg intenzívebben jelentkezik majd, mégpedig két vonatkozásban: 1. a szakértelem nagyobb szerepe hozzájárul a közigazgatási szervek tekintélyének válságához. A hagyományos felfogásban a köz érdekét, tekintélyét a választott tisztségviselők képviselik, akik demokratikus ellenőrzést gyakorolnak a hierarchikus tekintély felett. A szakértői elem azonban másfajta tekintélyt is létrehoz, a tudás tekintélyét. Összebékíthető-e a kétfajta tekintély? Ez a probléma bár a magángazdaságban is jelentkezik, a legnagyobb problémát azonban a közigazgatásban jelenti, 2. a szakértelem és az ahhoz szükséges képzettségnek az indokoltnál szélesebb területeken való előírása ugyanakkor a társadalmi egyenlőtlenség irányában hat, amennyiben ily módon a társadalom kevésbé módos tagjainak egyre nehezebb lesz bejutni a közigazgatás jobb pozícióiba.

A szakszervezeti mozgalommal kapcsolatban a szerző kifejti, hogy

a jövőben a szakszervezeteknek a közigazgatásban nem lenne helyes hatalmat bomlasztó erőt tulajdonítani, kétségtelen azonban, hogy a közigazgatásban egy esetleges sztrájk nem csupán igazgatási probléma, hanem egyúttal politikai és társadalmi is, hiszen a hagyományosan értelmezett köz- és magánszféra elkülönülése egyre jobban elhomályosul.

A bürokrácia az USA-ban széles területeken hoz politikai döntéseket, annak ellenére, hogy ezek jogi alapja vitatható. Az igazgatás és a politika kapcsolatával a szerző külön fejezetben foglalkozva leírja, hogyan vetették el a II. világháború után az igazgatás és a politika dichotomiájának korábban elterjedt, de a valóságot nem tükröző nézetét. Ilyen nézetek ugyanis nem vették figyelembe, hogy a politikai döntésekhez szükséges szakértelem nem áll az állampolgárok és a választott testületek rendelkezésére, a politikai döntések tehát az igazgatási apparátus részvétele nélkül elképzelhetetlenek.

V.

A szerző szerint a közigazgatásnak a jövőben a fentieken kívül számos más kérdéssel is szembe kell néznie. A problémák kiemelése szerinte is önkényes, de talán nem haszontalan megemlíteni ezeket, s bár legtöbbjük a mai közigazgatásnak is komoly nehézséget jelent és legfeljebb csak intenzitásuk lesz nagyobb. A jövőt a társadalomban jelentkező feszültségek, zavargások, konfliktushelyzetek jellemzik majd, amelyeknek megoldásában a közigazgatásnak központi szerepe lesz, olyan mértékben, hogy a konfliktusigazgatás (conflict management) a közigazgatás fontos területe lesz. A konfliktusokkal kapcsolatban a közigazgatás helyzete két szempontból lesz nehéz: egyrészt amíg a jövőben a hierarchikus tekintély csökken, a lehetséges konfliktushelyzetek száma növekszik; másrészt a közigazgatás, amelyet a hatékonyság, a rend és az előrelátás jellemez, a konfliktust jellemző rombolással, zűrzavarral találja magát szemben, amely igazgathatatlan, hiszen a legtöbbször nem lehet előre látni. Másként fogalmazva: lehetséges-e, hogy a jövőben az igazgathatatlan igazgatása nagyobb teret kap?

A jövő további problémái a szerző szerint: a gazdasági növekedés csökkenése és ennek a közigazgatás gazdaságosságára, hatékonyságára gyakorolt hatása; a tudás elavulásának kérdése a közigazgatásban; a faji, etnikai és nemi egyenlőség problémája a közigazgatáson belül és a társadalomban; az etikai zűrzavar, amely annak a következménye, hogy a hagyományos etikai kódexet még nem hozták összhangba a nagyméretű szervezetekkel és hogy a közigazgatás dolgozóinál egy döntés során számos, sokszor ellentétes etikai követelmény jelentkezhet egyszerre, amelyek még nincsenek általánosan elfogadott logikai, hierarchikus rendben stb.

VI.

Az eddig ismertetettekről talán jól érzékelhető, milyen szerteágazó kérdéskörrel foglalkozik a szerző. Az ismertetés csak a recenzens által legfontosabbnak tartott gondolatokkal foglalkozott, jóllehet nem kisebb érdeklődésre tarthatnak számot a könyvnek — terjedelmi okok miatt — részletesebben nem ismertetett fejezetei (a Politika és Igazgatás c. V.; a közigazgatási szakemberképzéssel foglalkozó IV. és a közigazgatás és az etika kapcsolatát tárgyaló VII. fejezet).

Az amerikai közigazgatási tudomány ismert képviselője művében elsősorban az USA közigazgatásának problémáit tárgyalja, nem lehet azonban kétségünk a felvetett kérdések többségének aktualitása felől nemcsak az USA-ban, hanem bárhol a világon.

Mauthner István

Francis de Baecque: Franciaország központi igazgatása*

A laikus, hogy harcolni kell a bürokrácia ellen, a szakember pedig azt hajtogatja unos-untalan, hogy a bürokrácia elleni igazi csapás, ha jól működő bürokrácia jön létre. Baecque könyvének ez az egyik érdeme: a bürokráciát érintő kritikái közül egy sem öncélú — bár harminc évi közigazgatási gyakorlata után meg lehetne érteni, ha néha elhagyná páratlan fegyelme. Sőt, a könyv néha egyenesen szenvtelen, ami végeredményben nem hiba, hiszen mit kell számon kérni laikustól és szakembertől egyaránt, ha nem a fegyelmezettséget és a tárgyilagosságot? És a mű annak ellenére, hogy tényleg tárgyilagos, ragyogóan dokumentált, mégse anatómiai leírása a központi igazgatásnak, hanem *„pszichofilm a bürokrácia működéséről”* —, hogy az előszót írt *George Vedelt* idézzük. Másik érdeme, hogy nem áll meg a miniszteriális szintnél. Kitér az általa kollektív szerveknek (les organismes collectifs fonctionnant auprès des administrations centrales) nevezett testületekre, majd még egy külön fejezetben a központi szervekhez „hasonultakra” is (les administrations „assimiliées” aux administrations centrales). Igaz aztán az utóbbiakról egy merész fordulattal kimutatja, hogy a hasonlóság sem jogilag, sem ténybelileg nem állja meg helyét. Ezek a váltások, a néhol ellentmondásos érvelés, az inkább lenéző, mint elnéző megjegyzései a közigazgatástudományról néha ellentmondásokba sodorják, de a *Crozier* által megkívánt türelemről és bátorságról munkája tanúságot tesz.

Így például rögtön a bevezetőben egész fejezetet szentel annak a problémának, hogy a központi igazgatás hogyan helyezkedik el a közigazgatási szervek együttesében — s van bátorsága kimondani: *a helyi önkormányzati szervek és közösségek nélkül egyetlen állam bürokráciája sem volna képes a ráháruló államigazgatási feladatokat ellátni.* E gondolat előrevetése hatásos és egyúttal elgondolkoztató. Mert vajon a szerző nem arra céloz-e hogy a közigazgatástudományi gondolkodás — és főleg a kormányzati szerveket elemző művek — értékítéletet alkotva tárgyalják a központi és helyi szerveket: az előbbieknek rendkívüli, az utóbbiaknak pedig csak kiegészítő jelentőséget tulajdonítanak? (Baecque a fentieken túlmenően nem foglalkozik a központi és önkormányzati szervek viszonyával, hacsak nem annak tekint-

* L'administration centrale de la France. Paris, Colin, 1973. 398 old.

jük *szovjet, amerikai, angol* példákkal illusztrált eszmefuttatását a központi szervek szerepéről az unitárius és föderatív államokban, amelynek az a végső konklúziója, hogy e szerep sokkal inkább hasonló, semmint azt a priori gondolhatnánk.)

Végül is a könyv címe alapján természetes is, hogy nem ez a kérdés köti le érdeklődését, s egyébként is más területeket érintő megállapításaival kárpótol minket. Természetesen nem azokra, a ma már „klasszikus" megállapításokra gondolunk, amelyeket végeredményben csak ismételhet, mint hogy Franciaország unitárius és centralizált állam; hogy mindig is erős volt az idegenkedés a szövetségi berendezkedéssel szemben, vagy hogy Franciaországra az írásos szabályok nagy jelentősége jellemző, hanem sokkal inkább azokra a fejtegetésekre, amelyekben a francia központi és helyi szervek kiadásainak összetételét és nagyságát hasonlítja össze *Japánnal, Hollandiával, Nagy-Britanniával,* bemutatva, hogy a japán központi szervek kiadásai a helyieknek kétszerese, Nagy-Britanniában a fele sem, s Franciaországban mindössze az egynegyede. A könyv igazi újdonságai és értékei természetesen nem ilyen financiális vonatkozású érdekességek, hanem az alábbi alapvető kérdéseket tárgyaló fejezetek: 1. *Melyek a központi szervek általános jellemzői?* (I. rész, IV. fejezet); 2. *A miniszterelnök szervei és azok osztályozása* (II. rész, VI. fejezet); 3. *A miniszterek közötti hierarchia* (ugyanezen rész, VII. fejezete); és a IV. rész, ahol a szerző 100 oldalon keresztül vizsgálja azoknak 4. *a kollektív és asszimilálódott szerveknek a sajátosságait,* amelyek a történelmi fejlődés során fokozatosan beépültek a központi igazgatás struktúrájába.

1. Vizsgáljuk meg az első kérdést, nevezetesen, milyen kritériumok alapján tekinthető egy szerv központinak? Ha központi szervekről beszélünk, hangsúlyozza a szerző, rögtön a minisztériumok azon szerveire szoktak gondolni, amelyek *a kormánnyal azonos székhelyűek,* és a miniszter hierarchikus alárendeltségében működnek, továbbá hatáskörük az ország egész területére kiterjed. Baecque úgy véli, ez az elemzés nem minden szempontból kielégítő, hiszen a központi igazgatásnak ma már vannak olyan részei, amelyek nem Párizsban működnek. (A külügyminisztérium, a kincstár és a hadügyminisztérium egyes egységeiről van szó, amelyek Nantesben, illetve La Rochelle-ben rendezkedtek be.) Fordított érveléssel is megcáfolható a kormánnyal azonos székhelyt döntő jelentőségűnek tartó álláspont, ugyanis viszont vannak olyan szervek is, amelyek ugyan Párizsban működnek, de hatáskörük csak a párizsi régióra terjed ki. (Ilyen például a Társadalombiztosítás regionális igazgatósága.) Abban már egyenesen a francia szellem játszadozására hajlamos voltát véljük kifejeződni, hogy újabb ellenérvként még a Tengerentúli ügyek minisztériumának egyes központi szerveit is fölemlíti mondván, hogy azok hatásköre nem terjed ki arra a közigazgatási egységre, ahol irodái vannak. Ennyi játszadozást meg is lehet engedni annak fejében, hogy a szerző végül is kiáll a decentralizálás mellett. De egy valamire nagyon fölhívja a figyelmet: a kifogástalan telekommunikációs kapcsolat kiépítésének szükségességére. (Talán mi is kísérletezhetnénk a központi szervek decentralizációjával. Lehet, hogy egy-két műszaki újdonság bevezetése az államigazgatásba csak erre az alkalomra vár...)

2. A miniszterelnökhöz rendelt szervek számának növekedése a francia fejlődés új vonása — hangsúlyozza a szerző. (Az már külön kérdés, hogy nekünk is ezt az utat kell-e járnunk, s az is, hogy ebben az esetben miniszteri önállóságnak nagyobb garanciákat kell-e kapnia vagy sem.) Baecque mindenesetre először is azt állapítja meg, hogy a központi államigazgatási szervek között mindig van néhány, amely nem valamely miniszternek alárendelt, ezek fölött a miniszterelnök rendelkezik. De lehet-e beszélnünk — teszi fel a kérdést a szerző, kihasználva a francia szójátékból adódó lehetőséget — az első miniszter (le Premier ministre) mellett *első minisztériumról* (premier ministère) is? Baecque elutasítja ezt a lehetőséget azzal indokolva álláspontját, hogy a miniszterelnökhöz rendelt egységek nem alkotnak homogén szervezetet, márcsak azért sem, mivel maga az irányító (ti. a miniszterelnök) államigazgatási jogosítványai túlságosan is sokfélék. (Egyébként mintha nálunk is élne a miniszterelnök jogállását illetően a magyar szóösszetétel félreértéséből fakadó néhány helytelen nézet. Így például valószínűleg teljesen *téves* az az álláspont, miszerint *a miniszterelnök a miniszterek főnöke.* Másodszor, az előzőekből következően, az a recenzens véleménye, hogy rossz irányba viszi el a központi struktúra fejlesztését az a gondolat, amely a kormánybizottságok kezébe olyan szuperhatalmat összpontosítana, ami konszumálná a miniszteri hatásköröket.) Akárhogyis célszerű ezeket a kérdéseket szabályozni nálunk, a francia rendszer álláspontja e tekintetben nagyon világos, következésképpen nagyon szigorú: sem a miniszter, sem a miniszterelnök nem ruházhatja át a személyét terhelő döntési jogosítványokat. Ezzel — legalábbis látszólag — *elejét veszi annak, hogy különféle, alkotmányjogilag nem elismert döntési szintek és központok jöjjenek létre,* amelyek aztán áttekinthetetlenné is tennék a működő államigazgatási mechanizmusokat. Kézenfekvő, hogy ilyen államigazgatási struktúrában elengedhetetlen olyan *segédszervek* létrehozatala, amelyek a miniszterelnökre nehezedő döntésdömpinget osztályozzák, nyilvántartják, a döntések előkészítésének technikai feltételeiről gondoskodnak, a meghozott döntéseket a közvéleménnyel vagy az államigazgatás illetékeseivel — ha a döntés tartalma bizalmas — ismertetik stb. Erre szolgál egy egyébként nem túlságosan régi intézmény — a *kormány főtitkársága.* E szerv, s ebben nincs semmi újdonság számunkra, ellátja a Journal Officiel (Hivatalos Közlöny) kiadásával kapcsolatos feladatokat; a kormány üléseivel összefüggő teendőket és végül, ápolja a végrehajtó és a törvényhozó szerv közti kapcsolatokat. *Mai apparátusunkból viszont jelenleg* hiányoznak az olyan típusú szervek, amelyek állandó *jelleggel foglalkoznának a közigazgatás és közszolgálat általános, illetőleg financiális kérdéseivel.* A francia

Direction générale de l'Administration et de la Fonction publique *(Államigazgatás és közszolgálat főigazgatósága)*, illetve a Comité central d'enquête sur le coût et le rendement des services publics (Az államigazgatás költségeinek és teljesítményének vizsgálatára alakult bizottság) olyan, a miniszterelnöknek alárendelt szervek, amelyek mindig naprakész tájékoztatást tudnak nyújtani a „közigazgatás főnökének" az esetleges reformok szükségességéről és a speciális problémákról. (Előttünk legalábbis nem kérdéses, hogy ezt a hiányt meg kellene szüntetnünk.) Amint a fentiekből kitűnt, a francia szisztémában *a miniszterelnök felelőssége kiemelt a közigazgatás ügyeiért.* (A miniszterelnök más irányú felelősségére még visszatérünk.) Így aztán semmi csodálatos nincs abban, hogy a felsőfokú káderképzés intézménye, az ENA (Államigazgatási Főiskola) is felügyelete alá tartozik. A közelmúltban létrehozott hasonló nevű magyar főiskola életrehívásával, amint az köztudott, egészen más volt a kormányzat célja. Ennek ellenére a felsőfokú szakosított államigazgatási képzés megvalósításával hiba volna várni. Hogy *Kornait* és *Hetényit* idézzük: „...ha valamire nem telik akkor ez áldozat vagy halasztás. De lehet mulasztás is!" Itt azt hisszük, ez utóbbiról van szó, mert nem szabad fönntartani egy olyan állapotot hosszabb ideig, ahol a kutatáshoz és fejlesztéshez szükséges értékes adatokat nagy energiapazarlással innen-onnan kell összeszedegetni. Még folytathatnánk azoknak a szerveknek fölsorolását, amelyek hatásköreiket a miniszterelnöki funkciókból származtatják, de említsünk meg néhány *minisztériumközi* szervet is. Ilyenek az *Európai gazdasági kooperáció kérdéseivel foglalkozó bizottság*, a *Szakmai képzés és továbbképzés bizottsága*, a *Környezetvédelmi és természetvédelmi*, illetve az *Információs bizottság.* Az interminiszteriális szervekkel kapcsolatban csak annyit jegyez meg Baecque, hogy mivel azok száma nem csekély a közigazgatásban, ezért ésszerűtlen lenne az összes minisztériumközi szervet a miniszterelnök alá rendelni, nyilvánvaló tehát a miniszterelnökhöz csak olyanokat érdemes kapcsolni, amelyek tevékenysége az *egész közigazgatást* érinti. A főtitkárság a minden minisztériumra kiterjedő hatáskörrel bíró szervek és az interminiszteriális bizottságok után a szerző egy negyedik csoportot is felállít. Itt érdekes módon a csoportképző ismérv nem más, mint a *miniszteri felügyelet hiánya*, amely automatikusan maga után vonja a miniszterelnöki — adminisztratív szempontból kormányfőtitkári — alárendeltséget.

Az eddig felsorolt államigazgatási jellegű szervektől Baecque határozottan elhatárolja a miniszterelnök *kabinetjét*, hangsúlyozva, hogy ez utóbbi *politikai* karakterű, s ha ez az ismérv nem lenne túlságosan meggyőző — ti., hogy a kormány főtitkárságának politikai befolyását se lehet lebecsülni — hozzáteszi: ide a miniszterelnök kifejezetten *politikai képességek* alapján választ munkatársakat. Véleményünk szerint legalábbis elgondolkoztató ez a felosztás, amely ilyen éles különbséget tesz a miniszterelnök alá rendelt apparátusban politikai és adminisztratív személyzet között. Két kérdés vetődik fel. Először: a miniszterelnöki apparátusban nálunk hasznos volna-e egy hasonló megkülönböztetés bevezetése. Másodszor: ily módon a miniszterelnök kabinetje az államigazgatás legfelső vezetésének gyakorlati előiskolájává válna?

3. A miniszterek közötti hierarchikus kapcsolatokról szóló fejezet nem úgy veti fel a kérdést, hogy vajon vannak-e fontosabb miniszterek a kormány tagjai között. (Pedig ez érdekes kérdés lett volna. Egy mai példával hadd utaljak a probléma dimenzióira. Amikor még *Barre* volt a miniszterelnök a költségvetési ügyek minisztere lehetett egyenrangú a gazdasági miniszterrel, mert a miniszterelnök — lévén a közgazdaságtudományok professzora — a kormány gazdasági tevékenységéért vállalta és vállalhatta is a felelősséget. Nem ugyanez a helyzet ma, amikor a miniszterelnök *(Mauroy)* köztudottan nem gazdasági specialista. Ilyen körülmények között a költségvetési miniszter a gazdasági miniszter alárendeltségében működik, s ez utóbbi viseli a kormány gazdaságpolitikájáért a felelősséget.) Baecque más kérdéseket állít vizsgálódása középpontjába. Először a miniszterek számának problematikáját, másodjára pedig a miniszter és az államtitkár közötti viszonyt. Az első kérdéskörrel kapcsolatban *Leon Blumot* idézi: „Magam részéről úgy vélem, hogy a tárcával rendelkező *miniszterek számának* soha nem kell meghaladnia a tízet, s ennek magyarázata egyszerű praktikus ok: a miniszterelnöknek legyen lehetősége mindegyik miniszterrel érintkezni, tehát nem kell abból sok." Vajon nem állja meg helyét még ma is ez a gondolat, jól lehet 1936 óta az idő enyhén szólva kicsit előreszaladt? A második problémakör elemzése kapcsán az *államtitkári „létszám"* fokozatos növekedését mutatja be Baecque, úgymint: míg a Debré kormányban 2 államtitkár működött, addig a Pompidou kormánynak már 3 tagja volt, Couve de Murville kormányában pedig 8-ra emelkedett számuk, s ennek a növekedésnek nincs még határa. De nem is ez a „számháború" érdekes, hanem a *szerző következtetése:* „...nem állandó struktúrával állunk szemben, hanem egy hatáskörökön nyugvó szervezettel, amelyet a körülmények figyelembevétele és a benne szerepet játszó emberek közötti kapcsolatok határoznak meg." Kínálkozik a gondolat kapcsán föltenni a kérdést: vajon nem szolgálná a miniszteri munka hatékonyságának fokozását az, ha egy miniszter a szokásos 2—3 miniszterhelyettes helyett akár 4—5-tel is rendelkezhetne. Ily módon nagyobb esélyek lennének esetleg arra, hogy az ügyek vitelekor ne csak a nagyobb összefüggések álljanak világosan a döntéshozó előtt, hanem nagyobb *mélységekbe* is bepillantást nyerhessen — a kormányzati felelősséget vele együtt viselő társa interpretálásában. S ugyanígy el lehet töprengeni afelett, hogy a tárca nélküli miniszter intézményéről vajon helyes volt-e lemondani. Egészen biztos, hogy olyan jó a kormány informáltsága a minisztériumok közé eső területekről, hogy luxus számba kellene venni külön felelősök kinevezését?

4. a) Az első három részben Baecque a *klasszikus* ügydöntő szervekkel foglalkozik. A negyedik részben aztán „vált", s az ún. *kon-*

zultatív szervezetekre tér rá, amelyekről nem is olyan régen Veszprémben nemzetközi tanácskozást folytattak. Akik résztvettek ezen a kongresszuson, azoknak talán külön is érdekes, hogy *Baecque indokolatlannak tartja a tudományos körökben bevett „konzultatív" jelző* használatát, s maga részéről a „kollektív" mellett foglal állást. Álláspontját azzal indokolja, hogy e szervek nemcsak tanácsokat adnak, hanem döntéseket is hoznak — igaz — speciális feltételek között. A szerző álláspontja megalapozott, hiszen *aligha lehet olyan szervet valósan konzultatívnak nevezni, amelynek döntése ellen föllebbezéssel lehet élni.* Ezek a szervek alkotják az általa kollektív szervezeteknek nevezettek *első* csoportját. A másodikat azok, amelyek *véleményformálásra* hivatottak, s ennek a „vélemény"-nek azok a sajátosságai, hogy egyáltalán nem köti azt a szervet, amelynek adták és maga a vélemény nem publikus. (Baecque megjegyzi: ez utóbbi ismérv elég „elméleti", amiben persze igaza van, de végül is nem olyan rossz megfigyelés, hogy el kellene hagyni . . .) A *harmadik* csoportba tartoznak azok a szervek, amelyek *javaslattevő* hatáskörrel felruházottak. A *vélemény* és a *javaslat* között az a *különbség* — írja —, hogy míg az előbbit nem, az utóbbit visszautasíthatja a közigazgatási szerv, sőt a javaslat helyett újabb elkészítését is követelheti. A *negyedik* csoportot azok a szervek képezik, amelyek ugyan maguk nem hoznak döntést, de *álláspontjuk irányadó* abban a kérdésben, hogy mi törvényes és mi nem az. E bevezető után egy sor intézmény (La Commission des opérations de Bourse — Tőzsdei műveletek bizottsága; Conseil d'Etat — Államtanács; Conseil supérieur de l'Education nationale — Közoktatásügyi felső tanács; Conseil national du Crédit — Országos Hiteltanács stb.) tevékenységét elemzi. Vizsgálja politikaalakító, szervezetirányító, koordinatív, ellenőrző funkcióikat. Ennek részleteibe nem mennénk bele, inkább azt a kérdést vetnénk fel: vajon nem kell-e a továbbiakban jobban figyelemmel lenni e különbségekre, amelyek kifejezésre juttathatók a bizottságok jogosítványai megállapításakor?

4. *b)* A szerző műve utolsó fejezetében azokról a szervezetekről értekezik, amelyek *asszimilálódtak a központi* igazgatáshoz. Mielőtt az a benyomás keletkezhetne, hogy a továbbiakban valami felfedezés ismertetése fog következni, sietve előrebocsátjuk, hogy itt olyan szervekről van szó, mint a Monnaies et Médailles (Pénzverde), Imprimerie nationale (Állami Nyomda) stb. Még azt is gyorsan hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó szervek ún. *közintézmények* vagy *vegyes társaságok*, tehát a magyar viszonyokkal való összehasonlítással igencsak vigyázni kell. A szerző e szervek karakterisztikus vonásait abban látja, hogy tevékenységük inkább *ipari*, mint közhatalmi; a közigazgatás felettük inkább felügyeletet gyakorol, mint irányítást és végül önállóságuk szélesebb körű, mint ami a közigazgatásban szokásos. Baecque példaként hozza fel az *Institut national des Statistiques et des enquêtes économique*-t (Gazdasági és statisztikai elemzések országos intézete), a *Centre national d'Etudes des Télécommunications*-t (Telekommunikációs központ) stb. Baecque elemzésében nem az az érdekes, hogy milyen költségvetési jogi, munkajogi szempontokon keresztül bizonyítja be e szervek és a bennük dolgozók helyzetének felemásságát, hanem az, hogy figyelmeztet bennünket saját gondjainkra, nevezetesen: vajon elég alposan fölmértük-e már a központi kormányzathoz lazábban kötődő szervek, pl.: SZOT, MTA, MNB, OMFB (de amelyek adminisztratív befolyással mégiscsak rendelkeznek) kapcsolatait a hozzájuk legközelebb eső minisztériumok főosztályaival, kormányzati felelősségük mértékét? Semmi újat nem mondunk, ha megállapítjuk, hogy önmagában sem a vezető helyzetének stabilizálása, sem a vezetők rendszeres cseréje még nem elég biztosíték magának a kormánynak arra nézve, hogy e nagy szervezetek hatékonyan fognak működni, ha közben azok a feladatok változatlanságából fakadó privilégiumaikat élvezve belesüllyednek hatásköreik monoton gyakorlásába.

Összefoglalva: a szerző szándéka szerint a mű a francia államigazgatás működési szabályainak bemutatására szorítkozik, a könyv sem nem összehasonlító jellegű, sem pedig közigazgatástudomány orientált. Az ismertetett témákon túl még képet ad a feladatok megoszlásáról a különböző minisztériumok között és a központi szervek szerepéről, illetve szervezetéről. Hogy aztán magunk is hasonló türelmet fogunk tanúsítani az anyaggyűjtésnél és ennek a témának a hazai kidolgozása ugyanilyen művességről fog tanúskodni — azt csak remélni tudjuk. A mérce itt van. Mindenesetre magasabbra és messzebbre nem lesz könnyű jutni.

Ferenczy Endre

Közigazgatási reform Magyarországon a török kiűzése után*

(Könyv az Einrichtungswerkről)

Mayer először 1911-ben kiadott munkáját egyrészt témaválasztása és a benne közölt forrásanyag, másrészt újrakiadásának körülményei miatt tartjuk figyelemre méltónak.

A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszak megítélésében a Kollonics Lipót érsek nevéhez kapcsolt *Einrichtungswerk*, vagyis a töröktől visszaszerzett magyar területek átfogó újjárendezési terve, fontos helyet foglal el. A magyar történészek germanizálásra való törekvését emelik ki, egyes részleteinek pozitív megítélése háttérbe szorul. Az a mondás, melyet II. Rákóczi Ferenc az érsek szájába adott: „Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam" úgy tűnik a műre is kihat.

Ugyanakkor sajátos az osztrák szerzők véleménye: elsősorban mint hibái dacára is jelentős és nagyvonalú teljesítményről beszélnek az Einrichtungswerkről, sajnálatukat fejezik ki, hogy nem vezették be bölcs, gyakran — véleményünk szerint — haladó rendelkezéseit.

Theodor Mayer a bécsi központi levéltárak anyaga alapján igyekezett bemutatni a török kiűzése utáni reformkísérletek és az Einrich-

* Theodor Mayer: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1980. 2. átnézett és kiegészített kiadás, 147 old.

tungswerk létrejöttét. Munkáját a korszakkal foglalkozó magyar történészek is használták. Elismerték, hogy vizsgálódásaiban objektivitásra törekedett, de úgy látták, hogy túl nagy az EW iránti jóindulata (Szekfű Gyula: Magyar történet [2. kiadás] IV. kötet, 595—596. l.).

Az Einrichtungswerk egészében még nem került magyarul kiadásra (részleteket közöl például Csizmadia Andor által közreadott „Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban" Gondolat, 1979. a 39—63. lapokon Baranyai Béla kiadásra előkészített kéziratának felhasználásával, Kenéz Győző fordításában). Ezért jelentős, hogy Mayer művének függeléke (88—135. l.) számos, először a 2. kiadásban publikált okmány mellett közli az EW albizottsági compendiumát és annak főbizottsági véleményezését.

Az újrakiadás keletkezése is figyelemre méltó: a történész műhelymunkájába enged bepillantást. Sajátos módon Mayer 80 évesen, fél évszázaddal a megírás után látott hozzá, hogy az új kiadást az azóta megjelent irodalom eredményeire is tekintettel sajtó alá rendezze. Bizonyos, megnyugtathatóan most sem tisztázható kérdéseket (mint az, hogy I. Lipót elé került-e a tervezet) elhagyott, máskor bizonyos megállapításokat át kívánt fogalmazni, így jobban kiemelte Kollonics szerepével szemben a bizottság más tagjainak közreműködését. A teljes átformálást 1972-ben bekövetkezett halála megakadályozta. A jeles müncheni történész, Adalbert Tóth gondozásában, aki a bevezetés mellett a tárgyra vonatkozó 1979-ig továbbvezetett irodalomjegyzéket is írta, a 2. kiadás 1980-ban mégis napvilágot láthatott.

Tóth átdolgozásának értékét rendkívüli mértékben emeli, hogy míg Theodor Mayer nem tudott magyarul, s így nem tudta értékesíteni a magyar történetkutatók eredményeit, Adalbert Tóth kitűnően tud magyarul, többször itt járt az országban, konzultált a korszak történészeivel, s ezek eredményeit a jegyzetekben feldolgozta. Mindezt világosan tükrözi az előttünk levő értékes kiadvány, melyben Adalbert Tóth átdolgozó munkássága és a szövegét kísérő jegyzetei a korszak problémáit sokoldalúan megvilágítják.

Kajtár István

M. A. Krutogolov: A francia köztársaság elnöke

A polgári államok államjogi intézményeit vizsgáló monográfiák sorában jelentős állomás Mihail Krutogolovnak a francia köztársaság elnökéről írott könyve, aki több évtizede foglalkozik a francia államszervezet kérdéseivel, erről korábbi munkái is tanúskodnak.[1]

A könyv alcíme a köztársasági elnök jogi helyzetének vizsgálatát tűzte ki célul, de ennél valójában jóval többre vállalkozik. A részletes jogi elemzés mellett bepillanthatunk a francia politikai életbe, hiszen a köztársasági elnök az V. köztársaság egyértelmű politikai főszereplője. A könyv tehát egyszerre jogtudományi és politológiai munka. Az elemzések nem szűkülnek az V. köztársaság időszakára, hanem a III. köztársaság 1875-ös alkotmányáig nyúlnak vissza.

Már a bevezető részben jelentős megállapításként bocsátja előre a szerző, hogy a hagyományos parlamentáris rendszerek példaképéül szolgáló Franciaország 1958-tól mindinkább prezidenciális-parlamentáris rendszerré alakul át. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy azokban a parlamentáris európai államokban, ahol az állami-jogi mechanizmus nem alakult át úgy, mint Franciaországban az V. köztársaság idején, ott is az államszervezet valamelyik kulcspozícióját betöltő személy egyre inkább az állam „jelképévé" válik, s hatóköre a jogi szabályozást meghaladó mértékben kiterjed. Így értékelhetjük például az NSZK kancellárja, vagy az angol kormányfő helyzetének változását. Politikai vonatkozásokat elemez a könyv akkor is, amikor az egyes elnökök vezetési stílusát veti össze, kimutatva, hogy V. Giscard d'Estaing elődeihez képest jóval gyakrabban választotta az állampolgárokkal való kapcsolatteremtés közvetlen formáit, nemegyszer mellőzve a protokoláris kereteket.

A könyv elemzi az elnök helyzetét a III. és IV. köztársaság idején, meggyőzően bizonyítva, hogy bár a funkció betöltője 1875 óta széles jogkörrel rendelkezett, de 1958-ig valójában soha nem vált személyében meghatározó jelentőségűvé a politikai életben. Ezt követően — bőségesen idézve politikai nyilatkozatokat, dokumentumokat, napilapokban megjelent cikkeket — az alkotmány és a politikai valóság összefüggéseivel, a köztársasági elnök jogi helyzetével és az államfő hatásköri problémával foglalkozik. A kötet egyik legnagyobb értéke, hogy bőséggel tárja elénk az információkat, felhasználva a L'Humanité és a Le Monde húsz évfolyamának elnökkel kapcsolatos írásait is. Az 1958-as alkotmány elfogadásáról olyan részleteket is megtudhatunk, ami néhány hivatott szakértőt leszámítva mind ez ideig ismeretlen volt. Az elnök állampolgárok által közvetlenül történő választása nem 1958-ban, hanem az 1962-es alkotmánymódosítás során alakult ki, melynek indokoltságáról de Gaulle elnök 1964. január 31-én sajtóértekezletén úgy nyilatkozott, miszerint „az új alkotmány szelleméből következik az, hogy a hatalom közvetlenül a néptől ered, s hogy a nemzet által választott államfő a hatalom forrása és hordozója" (26. old.). Az alkotmányból francia szerzők véleménye szerint a parlament, a kormány és a köztársasági elnök egyenlő jelentősége következett volna, Krutogolov azonban állítja, hogy az elnök alárendelte a kormányt és visszaszorította a parlamentet.

Részletesen elemzi a szerző azt a konfliktus-lehetőséget, amely a baloldali elnök és a jobboldali többségű parlament között keletkezhet. A Nemzetgyűlést és az elnököt ugyanazok a választópolgárok választják, de eltérő időpontban, mivel az elnök megbízatása hét, míg a parlamenté négy évre szól. Krutogolov nézete szerint a parlamenti erőviszonyok váratlan eltolódása az V. köztársaságban nem fordulhat elő, míg az elnökválasztás során — ahol az egyik,

[1] M. A. *Krutogolov:* Prezident Francuzszkoj Reszpubliki. Moszkva, Nauka, 1980., 336 old.; Centralnüe organü vlasztyi Francuzszkoj Reszpubliki. Moszkva, Goszjurizdat, 1956.; uő.: Francuzszkaja konsztyitucionnaja reforma 1954. g. Moszkva, AN SZSZSZR, 1958.

vagy másik jelölt felé megnyilvánuló szimpátia nagyobb szerepet játszik — váratlan fordulat könnyebben bekövetkezhet. Az új elnöknek módja van a Nemzetgyűlés feloszlatása útján az új erőviszonyokat tükröző képviselettel való együttműködésre; ha pedig az eltérés a parlamenti választások után fönnmarad, a szerző álláspontja szerint a megoldás az elnök lemondása, s az összhang ily módon történő megteremtése, feltéve, ha a köztársasági elnök nem kívánja a konfliktus tartós fönnmaradását. Lehetséges azonban az is, hogy az eltérő politikai álláspontot valló két intézmény között a feszültség feloldását az elnök jogkörének az alkotmány 16. szakaszán alapuló kivételes hatalom gyakorlására való kiterjesztése jelenti, mint arra nyilatkozataiban az V. köztársaság három egymást váltó elnöke egyaránt utalt.

Krutogolov véleménye szerint a francia államélet alapvető problémáját a parlamentáris és a prezidenciális rendszer elemeinek keveredése jelenti. Az elnök a kormányalakítási megbízást — a parlamentarizmus szabályai szerint — ugyanis a többséget élvező párt vezetőjének adhatja, ez azonban az előbbiek szerint csak tetézheti az eltérő nézeteket valló parlament és elnök közötti konfliktust a kormány és az elnök közötti ellentéttel.

A munka több helyen, többek közt az elnökválasztás mechanizmusával kapcsolatban is kimutatja a francia államélet amerikanizálását. Az elnökválasztások egyébként is jelentősen átalakultak, míg 1965-ben és 1969-ben még de Gaulle személye dominált, 1974-ben — és hozzátehetjük 1981-ben — a baloldal és a jobboldal éles harca jegyében folyt a kampány.

A köztársasági elnök hatáskörét tárgyaló fejezet külön vizsgálja az elnök alkotmányos szerepét, egyszemélyi hatáskörét és formális ellenjegyzésre szoruló döntéseit. Részletesen ismerteti az elnök alkotmányértelmező jogköre körüli vitákat; ugyanis a francia jogtudósok egy csoportja általában jónak, míg mások rossznak minősítik az 1958. évi alkotmányt, ennek következményeként merül föl az alaptörvény értelmezésének szükségessége vagy szükségtelensége. A könyv Elyseé-palotáról, s ezen belül elsősorban a köztársasági elnök személyi apparátusáról szóló részében meghatározó fontosságú az a megállapítás, hogy az V. köztársaságban az elnöki apparátus szerepe nőtt és számban is bővült. Francia lapok már 1964-ben azt írták, hogy az Elyseé-palota apparátusa az elnök „második kormánya". Különösen szembetűnő a szakértő testület politikai jelentősége, mivel a későbbiekben közülük sokan lettek miniszterek, nagykövetek, vagy más magas állami funkciók betöltői. Ugyanakkor Krutogolov szervezetszociológiai szempontból döntő jelentőségűnek tartja, hogy a tanácsadók munkájára nem nyomja rá bélyegét a miniszteriális szervezetre oly jellemző bürokratizáltság, s így érthető, hogy az elnök döntései előkészítésében szívesebben támaszkodik saját apparátusára. Nyilvánvaló, hogy az elnöki hatalom kiterjedésével bővült *a tanácsadó testület* szerepe. E személyek helyzete jogilag szabályozatlan, kinevezésük és elmozdításuk az elnök egyszemélyi döntése alapján történik. A fontosabb tisztségviselők kinevezését esetenként publikálják, ellenjegyzésre nem szoruló elnöki rendelet (arreté) formájában. A méretek érzékeltetését a szerző mindenütt adatok közlésével biztosítja, így megtudjuk, hogy 1976. január 1-én az Elyseé apparátusa 512 főből állt, ebből 250 katona, a szűkebb stáb pedig harminchárom személyt foglalt magában. Az Elyseé-palota nem csekély költségvetési pénzeszközökből gazdálkodik. Míg a 60-as években a közvetlenül kapott összeg lényegében nem változott, vagyis reálértékben kismértékben csökkent, addig a 70-es években folyamatosan növekedett, 1976-ban 5 170 000, 1979-ben már 6 841 000 frankot tett ki. Ezen kívül az elnök az egyes tárcák költségvetéséből is használ föl eszközöket. Így az elnök külföldi útjait a külügyminisztérium, míg az Elyseé-palota korszerűsítését a kulturális tárca kereteiből fedezik. Az apparátus belsőleg tagolt, legnagyobb szereppel az Elyseé főtitkára rendelkezik, aki — a szerző megállapítása szerint — még a miniszterelnökkel szemben is ellenpontot képez. Nagy jelentőséghez jut a sajtószolgálat, amely az elnöki sajtókonferenciákat szervezi és biztosítja a tömegtájékoztatás informáltságát az elnök tevékenységéről. Az apparátus rugalmasságára mi sem jellemzőbb, hogy Giscard d'Estaing 1974-ben egy tollvonással megszüntette a francia közösség ügyeivel foglalkozó elnöki főtitkárságot és ennek funkcióit a külügyminisztériumra bízta.

A szerző a köztársasági elnököt a központi államszervezet rendszerében, a kormányhoz és a parlamenthez fűződő kapcsolataiban mutatja be. Mint már több helyen utaltunk rá, az V. köztársaság alkotmánya bár fönntartotta a parlamentáris rendszert, ugyanakkor az elnököt a hagyományos parlamentarizmus korlátozását jelentő jogokkal ruházta föl. A kormány és az elnök közötti kapcsolat gyakorlata szerint a kormány dekrétumait előzetesen egyezteti az elnökkel, illetve annak hivatalával. Amíg a parlamenti többség és az elnököt megválasztók pártállása egybeesik, addig a többségi pártok képviselői nem a kormányfőt, hanem a köztársasági elnököt tekintik igazi vezetőjüknek. Az alkotmány keletkezéséről nyilvánosságra került dokumentumokból kitűnően de Gaulle a kormány köztársasági elnök előtti felelősségét törekedett érvényesíteni. Ebben az értelemben fogalmazta meg. R. Barre volt miniszterelnök a Szenátusban: „Nem a kormány, hanem a köztársasági elnök feladata a nemzet fő irányainak meghatározása" (294. old.). A kormány összetételének meghatározása a kormányfő és az elnök kapcsolatának egyik döntő kérdése. Ténylegesen a köztársasági elnök nem formálisan fogadja el a miniszterelnök kormány tagjaira vonatkozó előterjesztését, hanem gyakorlatilag maga dönt a kormány összetételéről. Erre annál is inkább lehetősége van, mivel a parlamentnek nem kötelessége szavaznia a kormány összetételéről, a kormányprogram fölötti szavazást pedig az utóbbi időkben a kormány általános politikájáról szóló deklaráció fölötti szavazás váltja föl. Az elnöki hatalom kiterjedését mutatja, hogy de Gaulle és Pompidou elnöksége alatt az egyes miniszterek felelőssége elsősorban saját tárcájuk ügyeiért állt fönn, nem

pedig a kormány általános működéséért. A köztársasági elnök és a kormány viszonyát mutatja az is, hogy „a kormány a köztársasági elnök vezetésével ül össze", Giscard d'Estaing elnöksége idején: „a köztársasági elnök összehívta a Minisztertanácsot". A kormány jogkörét általában ülésein gyakorolja, valójában azonban vannak működésének más formái is, amelyek növelik munkájának rugalmasságát. Ilyenek a kormány néhány tagjából álló „szűkebb tanácsok", amelyek nemcsak döntést előkészítő jogkörrel rendelkeznek, hanem gyakran az érdemi döntést is maguk hozzák meg. A másik ilyen formát jelentik az ún. „kormány-szemináriumok", amelyeken a kormány valamennyi tagja részt vesz, de döntéshozatalra nem kerül sor, hanem elsősorban az egységes politikai állásfoglalás kialakításával foglalkoznak. Míg a kormány jogi felelősséggel a Nemzetgyűlésnek tartozik, addig a politikai felelősséget elsődlegesen az elnök realizálja. A köztársasági elnök enyhébb vagy nyersebb formában kifejezett kívánságára 1962 és 1976 között a kormány lemondására négy ízben került sor.

Az elnök és a parlament viszonyának alakulására is jellemző az elnöki hatalom erősödése. Az elnöknek a miniszterelnökkel történő konzultálás után módja van a parlament feloszlatására, s enélkül is a képviselő testület rendkívüli ülésszakra való összehívására, elnöki üzenetek intézésére a parlamenthez. Ez utóbbiak az elnök politikai állásfoglalását tartalmazzák, húsz év alatt nyolc alkalommal került sor e forma alkalmazására.

A szerző könyvének záró fejezetében a köztársasági elnöknek az alkotmány 16. szakaszán alapuló rendkívüli hatáskörét ismerteti. Ez a lehetőség kezdettől éles politikai és jogi vitákat váltott ki a francia politikai életben és a jogtudományban egyaránt, mert alkalmazásával kapcsolatban számos kérdés teljesen rendezetlen (pl.: milyen hosszú időn át tartható fönn a rendkívüli állapot; ki ellenőrzi ez esetben az elnöki döntéseket stb.). Egyetérthetünk a könyv szerzőjével, hogy egy ilyen felhatalmazás megteremti annak lehetőségét, hogy az elnök egymaga gyakorolja a nemzeti szuverenitást. Nem tűnhet meglepőnek, hogy a baloldali pártok 1972-es közös programjukban ígéretet tettek arra, hogy a parlamenti többség megszerzése esetén hatályon kívül helyezik az alkotmány 16. szakaszát.

A kötet függeléke tartalmazza az 1958-as alkotmány II. részét, a III., IV. és V. köztársaság elnökeinek névsorát, az 1958 és 1974 közötti elnökválasztások eredményét és az Elyseé-palota belső szervezetének felépítését.

Az ismertetett könyvben Krutogolov nemcsak a köztársasági elnök jogi helyzetét mutatja be, hanem lényegében az egész központi államszervezetbe betekintést nyújt. Legfeljebb azt tekinthetjük a munka hiányosságának, hogy a mögöttes pártviszonyok bemutatására vázlatos formában sem vállalkozik. A könyv lábjegyzete gazdag forrásanyagra utal. Következésképpen Mihail Krutogolov monográfiája hasznosan szolgálhat a kérdést tanulmányozók számára megbízható forrásul, többek között azért is, mert magyar nyelven a francia köztársasági elnök helyzetéről az utóbbi években csak publicisztikai igényű kiadványok jelentek meg.[2]

Dunay Pál

[2] Így például legutóbb: *Baracs* Dénes: Mitterrand — franciaországi változások. Bp. Kossuth, 1981.

Петер Такач:

Ответственность за вред, причиненный в рамках административных правомочий

В статье обозревается образование норм об ответственности за вред, причиненный осуществлением публичной власти согласно венгерскому гражданскому праву. Констатируется, что после принятия Гражданского Кодекса от 1959 года можно наблюдать тенденцию к укреплению ответственности, сначала в судебной практике, а позже в ходе реформы кодекса от 1977 года и в законодательстве. Но несмотря на это правовое урегулирование не соответствует требованиям. В отношении граждан путем толкования действующих положений еще кажется возможным некоторое развитие, однако по линии хозяйственных организаций к созданию соответствующего урегулирования необходимо новое законодательство. Одной из форм этого урегулирования могла бы быть объективная ответственность за конкретные акты по управлению хозяйством, но можно поставить и вопрос об ответственности государства за нормативы более низких общих актов, причинивших определенному кругу хозяйственных организаций нарушением общепринятых правовых принципов значительный материальный ущерб.

Тибор Реваи:

Характерные черты нового венгерского законодательства о принудительном судебном исполнении

Венгерское производство по судебному исполнению в основных чертах урегулировано указом Президиума Народной Республики номер 18 от 1979 года, а более подробно распоряжением министерства юстиции номер 14/1979. Автор дает подробное обозрение об историческом развитии урегулирования, учитывая и сравнение с развитием гражданского судопроизводства. В дальнейшем анализируются интересные и единичные черты новых норм о судебном исполнении, отметив например также исключительные и значительные возможности принудительного исполнения, веденного на заработную плату, положения, связанные с реализацией арестованных имущественных предметов, в которых гармонически сочетаются интересы лица, требующего исполнение, и должника. В таких случаях, когда в будущем возможен пересмотр действующего урегулирования, автор излагает и критические замечания.

Péter Takáts:

Staatshaftung

Die Stude erörtert die Entwicklung der Regelung der durch die Ausübung der öffentlichen Gewalt verursachten Schaden in ungarischem Zivilrecht. Sie stellt fest, dass seit dem Erlassen des ZGB vom Jahre 1959 die Tendenz der Verschärfung der Verantwortlichkeit beobachtet werden kann: früher in der richterlichen Praxis, dann im Laufe der Novellisierung des Kodex vom Jahre 1977 auch am Gebiet der Kodifikation. Die rechtliche Regelung kann doch weitaus nicht als befriedigend angesehen werden. Die natürlichen Personen (Staatsbürger) betreffend kann man durch die Auslegung der geltenden Regelung einen Ausweg finden, aber hinsichtlich der Wirtschaftsorganisationen ist eine neue Gesetzgebung notwendig. Man könnte den Ausbau der Verantwortlich-

keit für konkrete Wirtschaftsleitungsakte vorstellen, aber kann man die Verantwortlichkeit des Staates auch für solche Normativen der Gesetzgebung niedrigeren Niveaus vorstellen, die den Wirtschaftsorganisationen den allgemeinen Rechtsprinzipien entgegengesetzt erheblichen Schaden zufügen.

Tibor Révai:

Charakteristische Merkmale der neuen ungarischen Recht der Zwangsvollstreckung

Das ungarische Recht der Zwangsvollstreckung wird im allgemeinen durch die Gesetzesverordnung No. 18. vom Jahre 1979, in den Detailfragen durch die Verordnung des Justizministers No. 14/1979 geregelt. Der Autor gibt einen Durchblick über die geschichtliche Entwicklung der Regelung, verglichen mit der Entwicklung der ZPO. Danach analysiert interessante Züge der neuen Regelung, (z. B. ausschliessliche oder erstrangige Möglichkeiten der Zwangsvollstreckung in den Arbeitslohn; die Verwertung der beschlagnahmten Vermögensgegenstände), durch welche die Interessen des Schuldners, sowie die des Antragsstellers harmonisch im Einklang gebracht werden. Es betrachtet doch kritisch jene Fälle, bei denen in der Zukunft Veränderungen notwendig werden.

Péter Takáts:

Responsabilité civile de l'administration pour les faits illicites

L'étude examine le développement de la responsabilité de la puissance publique pour les dommages causés au cours de l'exercice du pouvoir. L'auteur constate qu'après l'adoption du Code Civil en 1959, la responsabilité de la puissance publique devient de plus en plus stricte d'abord dans la jurisprudence et, depuis la réforme du Code Civil en 1977, dans la législation également. La régulation juridique n'est pas, quand-même, suffisante de maints points de vue; par rapport des citoyens il paraît possible de marcher en avant par interprétation du droit existant mais il est nécessaire de modifier le droit existant par rapport des enterprises. Le législateur pourrait établir une resposnabilité objective de l'Etat pour les actes des l'administration économique; on pourrait examiner la possibilité de tenir responsable l'Etat pour des règlement de niveau inférieur, si ces règlements sont contraires aux principes généraux du droit et causent dommage aux certaines entreprises.

Tibor Révai:

Le noveau droit hongrois de l'exécution judiciaire

L'éxécution judiciaire est reglée en Hongrie en principe par la décret-loi No. 18 de 1979 et en détail par l'ordonnance de Ministre de la Justice 14/1979. L'auteur donne un aperçu du développement historique du droit hongrois de l'éxécution judiciaire en comparaison avec le développement du droit de la procédure civile. Ensuite il examine les traits caratéristiques, ou presqu' uniques du système hongrois, notemment le rôle principal de l'éxécution sur le salaire, les règles de la saisie des biens qui balancent les interêts du débiteur et du créancier. L'auteur exprime des remarques critiques également et ces recommandations pour une modification éventuelle de la loi.

Péter Takáts:

Liability for damages caused by public administration authority

The paper reviews the civil liability system under Hungarian law for public authorities' activity. A tendency for stricter liability is observable since the introduction of the Civil Code, 1959, first in the jurisprudence, and later in the 1977 amendment of the Code. The legal regulation remains imperfect and there are possibilities of interpretative change as far as the citizens are concerned, though for economic organizations only the law-making can bring an acceptable solution. A strict liability for economic management decision might be a solution, though it seems reasonable that lower normative acts causing unlawful damages to a restricted circle of economic organisations may constitute a basis of liability.

Tibor Révai:

The characteristic features of the new Hungarian law of distraint

The Hungarian procedure of distraint is regulated by the Law-Decree 18/1979 and in its details by the Decree of the Ministry of Justice 14/1979. The author reviews the history of regulation with special reference to its relation to the development of civil procedure. The main specific features of the new Law-Decree are: the exclusive or primary nature of the execution against the wages and salaries; the harmonization of debtor's interest with that of the creditor in the disposing of the goods distrained. Critical remarks end the paper.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj fél évre: 120,— Ft; egy évre 240,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7675 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1982. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Tartalom

NAGY LÁSZLÓ
A szakszervezet és a dolgozói kollektíva részvétele az európai KGST-országok vállalatainak irányításában 233

RÁCZ ATTILA
A jogalkalmazói normakontroll kérdése 246

GYERTYÁNFY PÉTER
A software gyártás és felhasználás szerzői joga a gazdálkodó szervezeteknél 254

SÁNDOR TAMÁS
A dogmatika gyönyörűségei, avagy adalékok a hibás teljesítés fogalmához a német (NSZK) jogban 264

VIGH JÓZSEF
Gondolatok a kriminológiáról és a bűnözésről 273

LAKÓ IBOLYA
A bűncselekmény-fogalom alakulása hazánkban a századfordulótól a Btá-ig 282

HLAVATHY ATTILA
Jogsegélyszerződés kötési gyakorlatunk elvi kérdései és pragmatikus szempontjai 290

BRAGINSZKIJ, M. I.
Az államkincstár a szovjet polgári forgalomban 300

Szemle

MONORY BULCS
Még egyszer az euthanázia jogi megítéléséről 307

TURI ISTVÁN
Az ügyészség működésének néhány kérdése a II. világháború időszakában 312

TERZ, PANOS
A Pactum de negotiando és Pactum de contrahendo lényege és jelentősége a nemzetközi jogban 320

WRIGHT, F. B.
A vízszennyezés ellenőrzése Magyarországon — angol szemmel 325

Jogirodalom

HAMZA GÁBOR: Az ügyleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig (VISKY KÁROLY) 326

BALOGH ANDRÁS: A tudományos műszaki forradalom és a jog (LÓVÉTEI ISTVÁN) 329

A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései (SZILÁGYI ISTVÁN) 331

Állam- és jogtudományi enciklopédia (ANTAL MIKLÓS) 334

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Ласло Надь:* Профсоюзная организация и участие коллектива трудящихся в руководстве предприятиями европейских стран СЭВ. — *Аттила Рац:* Институт министерской ответственности в буржуазных странах. — *Петер Дертянфи:* Авторское право при производстве и использовании software в хозяйственных организациях. — *Тамаш Шандор:* Прелести догматики или добавка к понятию дефектного исполнения в германском праве (ФРГ). — *Йожеф Виг:* Некоторые мысли о преступности и криминологии. — *Ибоя Лако:* Формирование понятия преступления в Венгрии от рубежа столения до принятия закона об общей части УК. — *Аттила Хлавати:* Принципиальные вопросы и прагматические аспекты нашей практики по заключению договоров о правовой помощи. — *М. И. Брагинский:* Государство-казна в советском гражданском обороте. — *Обзор: Габор Йоббади:* Еще раз о правовой оценке эвтаназии. — *Иштван Тури:* Некоторые вопросы деятельности прокуратуры во время второй мировой войны. — *Панос Терз:* Сущность и значение соглашений Pactum de negotiando и Pactum de contrahendo в международном праве. — *Врайгт Ф. Б.:* Контроль за загрязнением воды — глазами англичана. — Юридическая литература: *Габор Хамза:* Представительство по инспекции. Догматические и теоретические исследования от античных прав до наших дней *(Карой Вишки)* — *Андраш Балог:* Научно-техническая революция и право *(Иштван Левентеи).* — Международно-правовые вопросы развития государственного управления *(Иштван Силади).* — Энциклопедия государства и права *(Миклош Антал).*

INHALT: *László Nagy:* Die Teilnahme der Gewerkschaften und der Arbeiterkollektive in der Leitung des Unternehmens in den europäischen RGW-Ländern. — *Attila Rácz:* Die Normenkontrolle des Rechtsanwenders. — *Péter Gyertyánfy:* Das Urheberrecht der Software-Herstellung und Verwendung in den Wirtschaftsorganisationen. — *Tamás Sándor:* Die Herrlichkeiten der Dogmatik, oder Beiträge zum Begriff der Schlechterfüllung im deutschen (BRD-) Recht. — *József Vigh:* Gedanken über die Kriminalität und über die Kriminologie. — *Ibolya Lakó:* Die Entwicklung des Verbrechensbegriffes in Ungarn seit dem Jahrhundertwechsel bis zum Gesetz No. II. vom Jahre 1950. — *Attila Hlavathy:* Theoretische Fragen und pragmatische Gesichtspunkte in der Abschlusspraxis unserer Rechtshilfeabkommen. — *Rundschau: Gábor Jobbágyi:* Noch einmal über die rechtliche Beurteilung der Euthanasie. — *István Turi:* Einige Fragen der Tätigkeit der Staatsanwaltschaft im Zeitalter des zweiten Weltkrieges. — *Panos Terz:* Wesen und Bedeutung des Pactum de negotiando und Pactum de contrahendo im Völkerrecht. — *F. B. Wright:* Die Kontrolle der Wasserverschmutzung in Ungarn — mit englischen Augen. — *Rechtsliteratur:* Gábor Hamza: Die gewillkürte Vertretung *(Károly Visky).* — András Balogh: Die wissenschaftlich-technische Revolution und das Recht *(István Lővétei).* — Völkerrechtliche Fragen der Weiterentwicklung der öffentlichen Verwaltung *(István Szilágyi).* — Encyklopädie für die Staats- und Rechtswissenschaften *(Miklós Antal).*

CONTENTS: *László Nagy:* The participation in the management of the firm by the trade unios and workers' collectives: A survey of the European COMECON countries. — *Attila Rácz:* Problems in the control of the norms by the law-applying authorities. — *Péter Gyertyánfy:* The copyright of sortware production and use at the economic organizations. — *Tamás Sándor:* The pleasures of dogmatics: Contributions to the concept of misperformance in the German (FRG) law. — *József Vigh:* On crime and delinguency. — *Ibolya Lakó:* The development of the Hungarian concept of crime from the beginning of the century to the Act II. 1950. — *Attila Hlavathy:* Theoretical questions and pragmatic points in the Hungarian treaty making practice concerning legal assistance. — *M. I. Braghinsky:* The treasury in the Soviet civil trade. — *Review: Gábor Jobbágyi:* Once again on euthanasia. — *István Turi:* Some questions of state prosecution activities during World War 2. — *Panos Terz:* The substance and importance of Pactum de negotiando and Pactum de contrahendo in international law. — *F. B. Wright:* The control of water pollution in Hungary: an English view. — *Legal literature:* Gábor Hamza: Angency. Dogmatic and theoretical studies from the antiquity to modern times. *(Károly Visky).* — András Balogh: Scientific-technological revolution and the law *(István Lővétei).* — International law questions of the development of public administration *(István Szilágyi).* — The Encyclopaedia of political and legal sciences *(Miklós Antal).*

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Nagy László* tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged). — *Rácz Attila,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Gyertyánfy Péter,* a Szerzői Jogvédő Hivatal jogtanácsosa (Budapest). — *Sándor Tamás,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Vigh József* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Lakó Ibolya* egyetemi hallgató (Szeged). — *Hlavathy Attila,* a Legfőbb Ügyészség csoportvezető ügyésze (Budapest). — *M. I. Braginszkij* tanszékvezető egyetemi tanár (Moszkva) — *Jobbágyi Gábor* jogtanácsos (Budapest). — *Turi István* kandidátus (Budapest). — *Panos, Terz* egyetemi tanár (Lipcse). — *F. B. Wright* egyetemi docens (Leeds). — *Visky Károly* c. egyetemi tanár (Budapest). — *Lővei István,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest). — *Szilágyi István,* a Szerzői Jogvédő Hivatal csoportvezetője (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 4. szám Budapest, 1982. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A szakszervezet és a dolgozói kollektíva részvétele az európai KGST országok vállalatainak irányításában

I.

A szocialista országokban a gazdasági irányítás reformjával, a hatékonyabb gazdálkodással kapcsolatban előtérbe kerültek a vállalatok tevékenységével, szervezetével, működésével foglalkozó kutatások. Ezek körében jelentős helyet foglalnak el azok, amelyek a dolgozói kollektívának, illetve a szakszervezetnek a vállalaton belüli helyzetére, szerepére vonatkoznak. E témakör azonban a figyelem középpontjába került és élénk kutató tevékenységet indított el egy másik összefüggés, a szocialista demokrácia fejlesztése oldaláról is. E — két irányból induló, de végső fokon összetalálkozó — kutató tevékenység már eddig is számos eredményt mutatott fel. Megélénkült az említett témával kapcsolatban a jogi szabályozás is, amely bizonyos mértékig már hasznosította a kutatások eredményeit is. A további kutatások, illetve jogszabályalkotás elősegítése érdekében helyesnek látszik a szakszervezetnek és a dolgozói kollektívának a vállalat irányításában való részvételére vonatkozó szocialista jogi szabályozás áttekintése, jellemző vonásainak összefoglalása.

E tanulmány a helyzetkép megrajzolásánál három alapvető forrásra támaszkodik. Ezek az érintett országok Munka Törvénykönyvei, valamint azok az összefoglaló jellegű állami vagy szakszervezeti határozatok, amelyek egy-egy országban a szakszervezeti szervek működésére, jogaira vonatkoznak és végül azok a szabályok, amelyek az egyes országokban részben a vállalatról szóló jogszabály keretében, részben ettől függetlenül rendezik a dolgozók részvételét a vállalat irányításában. A tanulmány általában nem tér ki azoknak a végrehajtási rendelkezéseknek az ismertetésére, amelyek jórészt ágazati sajátosságokkal kapcsolatosak, valamint azokra a szabályokra, amelyek egy-egy speciális kérdés (pl. a dolgozó nők háztartási munkájának megkönnyítése, vagy a dolgozók lakásépítkezésének támogatása) rendezése során érintik a szakszervezetek, vagy a dolgozói kollektíva szerepét. Ezek tárgyalása olyan mennyiségű és rendkívül szétágazó bonyolult anyagot eredményezne, amely megnehezítené a világos áttekintést. Ez annyival is inkább mellőzhetőnek látszott, mert e rendelkezések általában azoknak az elveknek, alapvető szabályoknak a konkretizálását jelentik, amelyeket a törvénykönyvek meghatároznak.

A Munka Törvénykönyvek szabályai a szakszervezetek jogait általános jelleggel, tehát nemcsak vállalati szintre vonatkozólag rendezik. A tanulmány a vállalaton kívüli kört azonban figyelmen kívül hagyja. Hasonlóan mellőzi a szakszervezetek tevékenységére vonatkozó összefoglaló határozatoknak a vállalaton kívüli szakszervezeti tevékenységre vonatkozó megállapításait.

A törvénykönyvek általában külön rendezik a szakszervezeteknek a munkaviszonyra vonatkozó szabályok megalkotásával, végrehajtásával és ellenőrzésével kapcsolatos jogait, ettől elkülönítetten intézkednek a szakszervezeteknek a vállalat termelésével, irányításával kapcsolatos kérdésekben való közreműködéséről és mindkettőtől elkülönítve szólnak a vállalati dolgozói kollektíva szerepéről és jogairól. Az életben — különösen a vállalat irányításának oldaláról szemlélve — e jogkörök, tevékenységek nem egymástól elkülönülten, hanem összefonódottan, egységet alkotva jelennek meg. Erre tekintettel a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva vállalaton belüli helyzetének, szerepének ismertetésére az a módszer látszik célszerűnek, ha a jogokat a vállalati irányítás funkciói alapján csoportosítjuk és egy-egy funkción belül együtt tárgyaljuk a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva helyzetét.

II.

1. A szakszervezetek tevékenységének, valamint a dolgozói kollektívának a vállalatok irányításában való részvételének jogi alapjait a szocialista országok Munka Törvénykönyvei határozzák meg az Alkotmányokban foglalt elvek alapján. A törvénykönyvek szabályai a következő képet mutatják.

A szakszervezetekre vonatkozólag a Szovjetunió munkajogi alapelveinek bevezető része megállapítja, hogy az állampolgárok munkajogi védelmét — az állami és más társadalmi szervek mellett — a szakszervezetek látják el. A 95. cikk pedig leszögezi, hogy a munkásokat és alkalmazottakat megilleti a 'szakszervezetekben való tömörülés joga. Ezek az általuk elfogadott alapszabályok szerint működnek. A bolgár Mt. 2. §-a deklarálja a munkások és alkalmazottak jogát arra, hogy szakszervezeteket hozzanak létre. A csehszlovák Mt. alapelveket tartalmazó bevezető részének X. cikke megállapítja, hogy a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalomnak a törvénykönyvvel szabályozott munkajogi viszonyokban való részvétele a kapcsolatok osztatlan részét alkotja. Az NDK Mt. 6. §-ának (1) bekezdése szerint a dolgozóknak joguk van érdekeik megóvása végett szakszervezetekben egyesülni és aktív tevékenységet kifejteni. A lengyel Mt. 19. cikke szerint a dolgozók jogosultak szakszervezetekben való tömörülésre. A magyar Mt. 11. §-a szerint a szakszervezeteknek — mint a dolgozók képviseleti és érdekvédelmi szerveinek — joga, hogy a dolgozók anyagi, szociális és kulturális színvonalának emelése, valamint élet- és munkakörülményeiket érintő jogaik és érdekeik védelme, illetőleg érvényesítése céljából rendszeres működést fejtsenek ki, ebbe a dolgozókat bevonják és a kérdésekről tájékoztassák, valamint őket a munkáltató vezetősége és az állami szervek előtt képviseljék. A román Mt. 164. §-a megállapítja, hogy a szakszervezetek az állampolgárokat megillető egyesülési jog alapján létrejövő szakmai szervezetek, amelyek saját alapszabályaik alapján működnek. A törvénykönyvek a most idézett elvi jellegű megállapításokon túlmenően részletesen meghatározzák a szakszervezeteket megillető jogokat. Ezekre a későbbiekben ki fogunk térni.

A szocialista országok Munka Törvénykönyvei lényeges elvként deklarálják a dolgozóknak a vállalati irányításában való részvételére vonatkozó jogot. Így a Szovjetunió munkaügyi törvényhozásának alapjai 2. cikke a munkások és alkalmazottak alapvető jogai között sorolja fel a termelés irányításában való részvételt. Hasonlóan rendelkezik az orosz Mt. 2. cikke is. A csehszlovák Mt. az alapelveket tartalmazó bevezető részének V. cikkében megállapítja, hogy a dolgozóknak joguk van résztvenni a szocialista szervezet tevékenységének fejlesztésében, irányításában és ellenőrzésében. A lengyel Mt. 20. cikkének 1. §-a szerint az üzemi dolgozók — az üzemi szakszervezeti szervek és a munkásönkormányzat révén — aktívan résztvesznek a vállalat életében. A magyar Mt. 10/A §-a szerint az igazgató feladatai ellátása során a vállalatnál foglalkoztatott dolgozók közösségére támaszkodik. A dolgozók közösségét a vállalati gazdálkodás és a közösség érdekét érintő jelentős kérdések megoldásában megilleti a véleményezés és javaslattétel, meghatározott esetekben pedig az állásfoglalás, illetve a döntés, valamint a végrehajtás ellenőrzésének joga. Az NDK Mt. 1. §-a a dolgozók alapvető jogai között sorolja fel a közös döntéshozatalhoz és irányításhoz való jogot. A 2. § szerint pedig a munkajog biztosítja, hogy a dolgozók közreműködésükkel kialakítsák a vállalat politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életét és azt, hogy mind átfogóbban és szakszerűbben vegyenek részt — elsősorban szakszervezeteik és szerveik révén — a vezetésben és tervezésben. A román Mt. 8. §-a szerint a dolgozó kollektíva minden egyes tagja részt vesz az egység vezetésében.

2. Ha azt kívánjuk vizsgálni, hogy az előbb említett elvi jellegű rendelkezések hogyan valósulnak meg, hogyan alakul a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva vállalaton belüli helyzete, elsősorban két kérdésnek kell figyelmet szentelni. Az egyik: a vállalat irányításával kapcsolatban milyen a vállalat vezetése és a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva közötti kapcsolat. A másik: mi a viszony a dolgozói kollektíva és a szakszervezet között.

A) A vállalatvezetés és a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva kapcsolatára két megoldást találunk.

a) Az egyik azoknál a vállalatoknál található, amelyek irányítása az egyszemélyi vezetés alapján nyugszik és a döntés, irányítás joga általában az igazgatót illeti meg. Ez a helyzet a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, az NDK-ban és Magyarországon. E vállalatoknál a szakszervezet, illetve a dolgozók, ill. különböző testületeik nem részei a vállalat irányító szervezetének, hanem a vezetés partnerei. Nem, vagy csak igen szűk körben gyakorolnak közvetlenül vezetési, irányítási jogokat. A vállalat irányításában, döntéseiben való részvétel olyan módon valósul meg, hogy a vezetés lényeges döntést csak közreműködésükkel hozhat, ezek végrehajtásáról és általában a vállalat működéséről állandó, alapos tájékoztatást kell kapniok és mindezt ellenőrizhetik.[1] A döntések meghozatalában való közreműködés köre és módja (pl. vélemény, egyetértés, közös döntés) országonként és ezen belül is az ügyek jellegétől, a tradícióktól stb. függően eltérően alakul.

b) A másik megoldást az egyéni és kollektív vezetés együttes alkalmazására épülő válla-

[1] A Szovjetunió munkaügyi törvényhozásának alapjairól szóló 1970. évi törvény (továbbiakban: SZU alapelvek) 97. cikk, csehszlovák Mt. 18. §, NDK Mt. 18—19. §, magyar Mt. 10/A §.

latoknál találjuk. E vállalatok élén igazgató áll ugyan, de mellette a vállalat vezetésébe beépülve részt vesz a dolgozói kolektíva és egyes országokban — szűkebb körben — a szakszervezet is. Ez a megoldás érvényesül Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában. A részletek tekintetében azonban ezek is eltérnek egymástól. Ezekben az országokban a jogszabály a vállalat vezetésével kapcsolatos lényeges döntések meghozatalát kollektív testületekre bízza.[2] E testületek viszont egészben vagy részben a dolgozókból, ill. — Lengyelország kivételével — a szakszervezet képviselőiből alakulnak.[3] (Lengyelországban az 1981. szeptember 25-i törvény előtt annyiban eltérő volt a helyzet, hogy a dolgozóknak a vállalat irányításában való részvételéről külön jogszabály rendelkezett.[4] E törvény rendelkezései azonban nem hagytak kétséget afelől, hogy a dolgozói kollektíva, illetve ennek képviselői közvetlen részesei a vállalat vezetésének.) E vállalatoknál az igazgató szerepe elsősorban a testületi döntések előkészítése és végrehajtása.[5]

c) Mind az *a)*, mind a *b)*, *c)* pontban említett rendszer esetében közös, hogy az igazgató kiválasztása és kinevezése a felügyeletet ellátó szerv hatáskörébe tartozik és ez gyakorolja vele szemben a munkáltatói jogokat is. (Kivételt jelent részben Lengyelország. Itt a Minisztertanács által meghatározott vállalatok kivételével az igazgatót a dolgozók tanácsa választja meg.[6]) A felügyeleti szerv döntésének annyiban van korlátja, hogy az igazgató munkaviszonyának létesítése és megszüntetése, esetleg a reá vonatkozó egyéb lényeges döntések előtt is általában ki kell kérni a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva véleményét.[7] A lengyel szabályok ettől annyiban térnek el, hogy a kinevezéssel szemben a dolgozók tanácsa, illetve ha ez választotta az igazgatót, akkor a felügyeleti szerv két héten belül ellenvéleményt terjeszthet elő. Ennek figyelmen kívül hagyása esetén az ellenvélemény előterjesztője a bírósághoz fordulhat, amely véglegesen dönt.[8] (A korábbi lengyel jogszabályok szerint a vállalati munkástanács elnökségét véleményezési jog illette meg az igazgató kinevezésével kapcsolatban.) Ugyancsak eltérést jelent az is, hogy az igazgatói állást pályázat alapján kell betölteni és a pályázatok elbírálására bizottságot kell létrehozni, amelyben a dolgozók tanácsa három tagja is részt vesz.[9]

A most vázolt kétféle megoldás — a szakszervezet és a dolgozók a vezetés partnerei, vagy a vállalati szervezet elemei — között az eltérés tartalmi szempontból egymagában nem bír feltétlenül döntő jelentőséggel. Mindkét esetben biztosítható a dolgozók legteljesebb befolyása a vállalat irányítására és a lényeges döntésekre, illetve, ha magának a vállalatnak nincs vagy igen szűkkörű az autonómiája hiába illeti meg a lényeges kérdésekben a döntési jog a dolgozói kollektíva szerint, a gyakorlatban ez a jog csak formális lesz. (Jól mutatja ezt a lengyel vállalatok helyzete, ahol ugyan 1958-tól kezdődően a munkásönkormányzat dönthetett a jogszabály szerint a vállalat lényeges kérdéseiben, de a direkt irányítási rendszer erre kevéssé biztosított lehetőséget.) Az eltérés — jogi oldalról nézve — elsősorban formai jellegű. Az első megoldásnál két állásfoglalás van: az egyik a vállalati vezetésé, a másik a szakszervezeté, illetve a dolgozói kollektíváé. A második megoldás mellett nincs két külön állásfoglalás, hanem csak egy, a döntésre jogosult vállalati testületi szerv határozata. A második megoldásnak mégis van olyan előnye, hogy a dolgozói kollektíva, illetve a szakszervezet részvételére potenciálisan nagyobb lehetőséget biztosít. Valószínű, hogy a fejlődés ebben az irányban fog haladni. Erre mutat az is, hogy az első megoldást választó országok esetében is előfordulnak már olyan esetek, amikor a szakszervezet, illetve a dolgozói kollektíva döntési joggal rendelkezik egyes kérdésekben. (Pl. a magyar szabályok szerint a szakszervezet vállalati szerve dönt a szociális-kulturális alap felhasználásáról,[10] vagy a dolgozói kollektívát illeti meg a döntés joga a vállalat szervezeti és működési szabályzatában meghatározott kérdésekben, így pl. a munkaversennyel kapcsolatban és egyes vállalati kitüntető címek odaítélésénél.[11]) Ugyancsak ilyen irányba mutat a magyar vállalati törvény 13. §-ának az a rendelkezése, amely szerint a vállalatnál alakítható — konzultatív jellegű — igazgató tanács részben a dolgozókból alakul.

B) A dolgozói kollektíva, illetve a szakszervezet tevékenységének szervezeti keretei a vállalat irányításában való részvétellel kapcsolatban az egyes országokban eltérően alakultak. Ez már az előzőekben adott kétféle elvi megoldásból is következik. A részletes helyzetkép a következő:

a) Az egyszemélyi vezetés elve alapján mű-

[2] A gazdasági tevékenység szervezésének szabályzata 111. cikk, (a továbbiakban: bolgár szabályzat), a román 1978. évi 5. sz. törvény 32—36. §, (a továbbiakban 1978. évi 5. tv.), az állami vállalatokról szóló 1981. szeptember 25-i lengyel törvény (a továbbiakban: lengyel vállalat) 31. cikk.

[3] Bolgár szabályzat 121, 123. cikk, 1978:5 33. és 60. §, a vállalati dolgozók önigazgatásáról szóló 1981. szeptember 25-i törvény (a továbbiakban: lengyel önigazgatás) 7. és 13. cikk.

[4] A munkásönigazgatásról szóló 1958. december 20.-i törvény

[5] Bolgár szabályzat 119. cikk, lengyel önigazgatás 37. cikk, 1978. 5. 39. §.

[6] Lengyel vállalat 34. cikk.

[7] A Szovjetunió Minisztertanácsának 1971. szeptember 29.-i határozata, bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, 1977. évi VI. sz. magyar törvény 15. §.

[8] Lengyel vállalat 34. cikk.

[9] Lengyel vállalat 35. cikk.

[10] Mt. 13. § (4) bek.

[11] Mt. 10/a. § 1018/1977. (V. 7.) Mt. SZOT sz. határozat, a Szakszervezetek Országos Tanácsa irányelvei az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatos szakszervezeti feladatokról.

ködő vállalatok esetében, tehát a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Magyarországon és az NDK-ban a jogi szabályozás egységes abban, hogy a szakszervezetet tekintik a dolgozói kollektíva képviselőjének.[12] A részvétel szervezeti kereteire vonatkozólag a jogi szabályozás nem ad részletes, központi rendezést. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az egyes vállalatok eltérő összetételére, jellegére, helyzetére stb. tekintettel egységes központi rendezés nem lenne célszerű, egyes esetekben gátolná a jó helyi kezdeményezések kibontakozását, más esetekben túlzott követelményeket támasztana. Ezért a jogszabályok három módszert választanak: részben csak elvi jellegű iránymutatást, részben példaszerű felsorolást adnak, részben a szakszervezetekre bízzák a rendezést. Az elsőre példa szovjet munkajogi alapelvek 97. cikke, amely szerint a dolgozók a szakszervezetekben és más társadalmi szervezetekben, a népi ellenőrzés szervein, az általános gyűléseken, a termelési tanácskozásokon és a társadalmi öntevékenység különböző formáin keresztül vesznek részt a vállalat irányításában. A másodikra példa a magyar szabályozás, amely csak a dolgozói részvétel alapvető formáit jelöli meg és úgy rendelkezik, hogy ezek figyelembevételével a dolgozók fórumainak rendszerét a vállalat szervezeti és működési szabályzatában kell a szakszervezettel egyetértésben meghatározni.[13] Végül a harmadik módszert követi az NDK[14] és a csehszlovák szabályozás.[15]

A most említett országokban a szakszervezetek nemcsak a dolgozói kollektíva képviselőjeként és szervezőjeként működnek közre a vállalat irányításában, hanem saját nevükben is, a részükre biztosított jogok alapján. Ennek általában nincsenek a jogszabály által előírt szervezeti formái, keretei. Ezt a vállalat és a szakszervezet vállalati szerve, vezetése közösen alakítja ki.

b) Az egyszemélyi és a kollektív vezetés együttes alkalmazásán alapuló vállalatoknál a dolgozói részvétel a vállalat különböző vezető testületei keretében valósul meg. Ennek formái a következők.

aa) A bolgár szabályok többféle gazdálkodó szervezetet különböztetnek meg. Így: gazdasági egyesülést (gazdasági kombinátot, egyesített kombinátot, egyesített gazdasági vállalatot, gazdasági igazgatóságot), külkereskedelmi szervezetet, gazdasági vállalatot, agrár-ipari, valamint ipari-agrár komplexumot.[16] E tanulmány során csak a gazdasági vállalatra vonatkozó rendelkezésekre térünk ki, mert ez felel meg a többi országok állami vállalatának. E szabály szerint a vállalat szervezete:

— a dolgozók közgyűlése, illetve nagy vállalatoknál a dolgozók által választott képviselők (kiküldöttek) gyűlése,

— a közgyűlés által a dolgozók közül két évre választott 11—21 főből álló gazdasági bizottság,

— az igazgató.[17]

bb) Romániában a vállalat szervezete:

— a dolgozók közgyűlése,

— a 15—35 tagból álló dolgozók tanácsa, amelynek tagjait fele részben a dolgozók közgyűlése választja 2 évre a vállalat dolgozói — elsősorban a közvetlenül a termelésben foglalkoztatott mesterek és munkások — közül, fele részben a vállalat felügyeleti szerve nevezi ki a dolgozók közgyűlésének javaslata alapján a vállalat egyes részlegeinek vezetői, valamint magas képzettségű szakemberei közül,

— a dolgozók tanácsának végrehajtó irodája, amely 5—11 tagból áll a dolgozók közgyűlése döntésének megfelelően, tagjait pedig a dolgozók tanácsa választja meg tagjai közül,

— az igazgató.[18]

cc) A lengyel vállalatok szervei:

— a dolgozók (nagy vállalatoknál a küldöttek) közgyűlése,

— a közgyűlés által tagjai sorából két évre választott és általában 15 tagú vállalati dolgozók tanácsa (a taglétszámot a dolgozók önigazgatásának vállalati alapszabálya eltérően is meghatározhatja és elrendelheti a „dolgozók tanácsa" helyett „munkástanács" elnevezés használatát), több gyárral rendelkező vállalatoknál az egyes gyárakban gyári dolgozók tanácsa is alakul,

— az igazgató.[19]

A bolgár és román vállalatoknál a szakszervezeteknek hármas szerepük van. Egyrészt résztvesznek a vállalat irányítását végző egyes vezetőtestületekben. Ennél kétféle megoldást találunk. Az egyik az, amikor a szakszervezet titkára, illetve képviselője a jogszabálynál fogva tagja a testületnek. Ez a helyzet pl. a román dolgozók tanácsa[20] esetében. A másik az, amikor a testületnek nem tagja a szakszervezet képviselője, de annak ülésein résztvehet. Ez a helyzet

[12] SZU alapelvek 97. cikk, csehszlovák Mt. 19. § (2) bek., 1018/1977. (V. 7.) MT—SZOT sz. határozat, NDK Mt. 22. §.

[13] 1018/1977. (V. 7.) MT—SZOT sz. határozat 1—2. pont.

[14] NDK Mt. 22., 33. §.

[15] Csehszlovák Mt. 18. § (2) bek.

[16] Bolgár szabályzat 111. cikk.

[17] A gazdasági egyesülés (kombinát) szervezete hasonló, de itt még 7—15 tagú végrehajtó választmány is működik, amely a vezetőből, helyetteseiből és a gazdasági bizottság által 2 évre megválasztott tagokból áll (bolgár szabályzat 116. cikk).

[18] 1978. évi 5. sz. 32—36. §.

[19] Lengyel vállalat 31. cikk, lengyel önigazgatás 13. cikk (a korábbi lengyel szabály — 1958. évi törvény — szerint a munkásönigazgatás szervezete: vállalati munkásönkormányzat tanácsa, amely a vállalat munkástanácsának, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Végrehajtó Bizottságának és a vállalat szakszervezeti bizottságának tagjaiból állt; a vállalat összes dolgozói által választott munkástanács, amelynek 2/3 részben munkásokból kellett állnia; a vállalati munkástanács végrehajtószervét alkotó elnökség).

[20] 1978. évi 5. tv. 33. §.

pl. a bolgár gazdasági bizottság,[21] valamint a román vállalatnál a dolgozók tanácsa végrehajtó irodája esetében.[22] Másrészt a szakszervezet közreműködik abban, hogy a dolgozók gyakorolni tudják a vállalat irányításában való részvételre vonatkozó jogaikat. Így előkészíti, megszervezi, összehívja a dolgozók választógyűléseit és közgyűléseit.[23] Végül a szakszervezet egyes esetekben a vezetés partnereként jelenik meg. Így pl. a bolgár szabályok szerint a gazdasági bizottság egyes kérdésekben (pl. fizetésrendezés, szociális-kulturális alap elosztása) a szakszervezeti bizottsággal együttesen dönt,[24] a román vállalatoknál — többek közt — a dolgozók tanácsa a szakszervezeti szervvel együtt dolgozza ki a kollektív szerződést vagy utalja ki a lakásalaphoz tartozó lakásokat.[25] Eltérő a helyzet Lengyelországban, ahol a vállalati dolgozók önigazgatásáról szóló törvény szerint az önigazgatás és annak szervei feladatukat a társadalmi, szakszervezeti és politikai szervektől függetlenül látják el.[26] Itt tehát a szakszervezet nem vesz részt az önigazgatási szervek választásában stb., hanem csak a Munka Törvénykönyvében részére biztosított érdekvédelmi jellegű jogokat gyakorolja.

Meg kell említeni egy érdekes jelenséget. A dolgozói kollektíva résztvesz a vállalat vezető testületeiben, sőt a vállalat közgyűlését — a nagy vállalatok kivételével, ahol küldöttek járnak el — maga az egész kollektíva alkotja. Ennek ellenére egyes jogszabályok a dolgozói kollektíva részére ettől függetlenül — partneri jellegű — jogokat is biztosítanak. Így pl. a vállalat és szakszervezet vállalati szerve által képviselt dolgozói kollektíva között létrejött vállalati kollektív szerződést a vállalat oldalán a dolgozókból alakult testületi szerv — pl. a dolgozók közgyűlése — hagyja jóvá.[27] Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy az állami vállalatokra vonatkozó szabályozás és a munkajogi szabályozás még nincs teljesen összhangban. Ez is részben annak a következménye, hogy az érdekvédelmi jellegű szabályozás időbelileg korábban jelentkezett és megoldási módjai olyan esetekben is érvényesülnek, amikor a megváltozott körülmények miatt az adott esetben más megoldásra van szükség.

3. A) A dolgozók kollektívája, illetve a szakszervezet vállalat irányításában való részvételének tartalmi oldalával kapcsolatban két tényező igényel vizsgálatot. Az egyik: milyen döntésekben, intézkedésekben vehetnek részt. A másik: mi a részvétel jogi hatása.

Témánk szempontjából a vállalat irányításával kapcsolatos tevékenység három nagy csoportba sorolható. Ezek:

a) A vállalat működését alapvetően érintő, általános jellegű döntések meghozatala. Ezek két alcsoportba sorolhatók. Az egyiket a vállalat szervezetét, működési rendjét, a dolgozók egyes jogait, kötelezettségeit meghatározó döntések alkotják. Ezeket általában belső szabályok elnevezés alatt lehet összefoglalni. A másikba a vállalat termelő, gazdálkodó tevékenységét érintő általános jellegű döntések tartoznak. Így elsősorban a vállalat tervének meghatározása.

b) A tevékenység második csoportját az előbbiek megvalósítását, végrehajtását szolgáló konkrét döntések, intézkedések alkotják.

c) Végül a harmadik csoportba tartozik az ellenőrzési tevékenység. Ennek célja kettős: részben az általános döntések helyességének lemérése, részben annak megállapítása, hogy a végrehajtás megfelelt-e az általános döntéseknek és biztosította-e a kívánt eredmények elérését.

A következőkben az előbbi felosztásnak megfelelően vizsgáljuk a dolgozók kollektívája, illetve a szakszervezet részvételének tartalmi kérdéseit.

B) a) A vállalatnak az a joga és lehetősége, hogy szervezetét, működésének rendjét szabályozza, abból az autonómiából folyik, amelyet az állami vállalatokról szóló jogszabályok az egyes országokban meghatároznak. Ennek keretei között a vállalat erre illetékes szervei általában maguk döntenek arról, hogy milyen kérdéseket és milyen formában rendeznek. Emellett azonban egyes jogszabályok — elsősorban a Munka Törvénykönyvek — előírják a vállalat számára meghatározott kérdések szabályozását (pl. a munkaidő beosztása, a túlmunka elrendelésének feltételei, az évvégi nyereségrészesedés felosztása), sőt az esetek egy részében magának a szabálynak az elnevezését és létrehozatalának módját is megszabják (pl. kollektív szerződés, vállalati munkarend, munkavédelmi szabályzat).

A vállalati belső szabályok megállapításának joga az egyszemélyi vezetés elve alapján működő vállalatoknál a vállalat igazgatóját illeti meg. A dolgozói kollektíva általában nem vesz részt közvetlenül a szabályok meghatározásában. Kivételt jelentenek a Munka Törvénykönyvek által előírt egyes szabályok (pl. a kollektív szerződés), amelyeknél a jogszabály előírja a dolgozói kollektíva valamilyen formájú közreműködését (pl. megvitatást, jóváhagyást).[28] Igen erőteljesen jelentkezik viszont a szakszervezeteknek az érdekvédelmi szerepéből adódó közreműködési joga a vállalati belső szabályok megalkotásánál. Egyes Munka Törvénykönyvek külön ki is emelik, hogy minden belső szabályzat, általános rendezés esetén szükséges a dolgo-

[21] Bolgár szabályzat 121. cikk.
[22] 1978. évi 5. tv. 36. §.
[23] Bolgár szabályzat 120. cikk, 1978. évi 5. román tv. 65—66. §.
[24] Bolgár szabályzat 121. cikk.
[25] 1978. évi 5. tv. 35. §.
[26] Lengyel önigazgatás 1. cikk 3. pont.
[27] 1978. évi tv. 62. §.
[28] SZU alapelvek 6. cikk, csehszlovák Mt. 20. §., magyar Mt. 10. §.

zókat képviselő szakszervezet egyetértése.[29] Emellett megtaláljuk a közös szabályozást. Így jönnek létre a vállalati kollektív szerződések.[30] Sőt az esetek egy részében a szabályozás joga a dolgozókat képviselő szakszervezeti[31] szervet illeti meg.

Az egyszemélyi és a kollektív vezetés elvét együttesen alkalmazó vállalatoknál a vállalat különböző vezetőtestületeinek hatáskörébe tartozik a belső szabályok megállapítása, ekként a dolgozói kollektíva, illetve ennek küldöttei abban maguk közvetlenül résztvesznek. Így a bolgár vállalatoknál a dolgozók közgyűlése elfogadja a belső munkarend szabályzatát és a kollektív szerződést, véleményezi a szervezeti és működési szabályzatot.[32] A román vállalatoknál a vállalati dolgozók tanácsa hagyja jóvá a szervezeti és működési szabályzatot, valamint a dolgozók közgyűlésének működési szabályzatát[33] a dolgozók közgyűlése hagyja jóvá a kollektív működést.[34] A lengyel vállalatoknál a vállalat alapszabályát a dolgozók közgyűlése hagyja jóvá,[35] míg a szervezeti és működési szabályzatot, amelyet az igazgató ad ki, a dolgozók tanácsa véleményezi.[36] A most említett vállalatok egy részénél a belső szabály megalkotásánál a dolgozói testületek mellett egyes esetekben a szakszervezetet önállóan is megilleti a közreműködés joga. Így pl. a kollektív szerződés kötésénél a szakszervezet vállalati szerve jár el a dolgozók képviseletében, ugyanakkor a szerződést vállalati oldalon a dolgozókból alakult kollektív vezető testület hagyja jóvá.[37] Vagy pl. a román vállalati törvény szerint a szervezeti és működési szabályzatot a dolgozók tanácsa hagyja jóvá,[38] de a Munka Törvénykönyve előírása szerint ehhez kell a szakszervezet egyetértése is.[39]

b) A vállalat életének másik döntő mozzanata a terv, a termelési és gazdálkodási feladatok meghatározása. Ezzel kapcsolatban a dolgozók közreműködésére kétféle megoldást találunk.

Az egyszemélyi vezetés elve alapján működő vállalatoknál a dolgozói, illetve szakszervezeti részvételnek két együttes módszerét találjuk. Eszerint a szakszervezetek résztvesznek a vállalati tervek előkészítésében és kidolgozásában, jogosultak arra, hogy a tervjavaslatokhoz indítványokat terjesszenek elő.[40] Másrészt a tervre vonatkozó javaslatot a dolgozók elé kell terjeszteni megvitatásra.[41] A dolgozók javaslatait hasznosítani kell a terv végleges megállapításánál.[42] Ha a tervvitából származó javaslatok nem kerülnek megvalósításra, ezt meg kell indokolni a dolgozók előtt.[43]

Azokban az esetekben, amikor a dolgozókból alakulnak a vállalat vezetőtestületei, a dolgozói kollektíva ezek keretei közt vesz részt a terv, a termelési feladatok megállapításában. Így pl. Bulgáriában a dolgozók közgyűlése megvitatja a gazdasági bizottság és a szakszervezeti bizottság által javasolt vállalati ellentervet és az annak teljesítése érdekében szükséges intézkedéseket.[44] A gazdasági bizottság elfogadja a termelési-gazdasági tevékenység kötelező feladatait, az alapok terv-számításait és a termelési struktúrát.[45] Romániában a vállalat dolgozóinak tanácsa dolgozza ki a vállalat ötéves és éves terveit a felügyeleti szerv által megállapított normatívák, mutatók figyelembevételével.[46] Ezt a dolgozók közgyűlése vitatja meg és fogadja el.[47] Lengyelországban a dolgozók közgyűlése hagyja jóvá a vállalat hosszútávú tervét,[48] míg a vállalati dolgozók tanácsa állapítja meg a vállalat éves tervét.[49]

Ezeknél a vállalatoknál — Lengyelország kivételével — a szakszervezeti szervek általában az egyes vezetőtestületekben tagként vagy tanácskozási joggal résztvevő képviselőjükön keresztül vesznek részt a tervek, termelési feladatok meghatározásában.

C) a) A szakszervezeti szervek, illetve dolgozói kollektíva nemcsak a belső szabályok megállapításában és a terv meghatározásában vesznek részt, hanem az ezek végrehajtására irányuló döntések meghozatalában, intézkedések megtételében, tehát a vállalat irányításának napi munkájában is. Ezzel kapcsolatban két jellemző vonást kell kiemelni. Az egyik abban jelentkezik, hogy e körben a végrehajtási döntések, intézkedések gyorsabb, operatív jellegére tekintettel kicsi a lehetősége a testületi szervek közreműködésének. Bár azoknál a vállalatoknál, ahol a dolgozók részvételével alakított vezetőtestületek működnek, a lényeges végrehajtási döntések is ezek hatáskörébe tartoznak. A másik jellemző vonás, hogy a jogszabályok több lehetőséget adnak a munkaviszonyokkal összefüggő végrehajtási döntésekkel, kevesebbet a termelési, gazdálkodási kérdésekkel kapcsolatban. Ez összefügg azzal, hogy a munkaviszonyokra

[29] Magyar Mt. 13. § (1)—(2) bek., román Mt. 98. §.
[30] SZU. alapelvek 6. cikk, bolgár Mt. 9. §., csehszlovák Mt. 20. §, magyar Mt. 10. §., román Mt. 76. §.
[31] Magyar Mt. 13. § (4) bek.
[32] Bolgár szabályzat 120. cikk.
[33] 1978. évi 5. tv. 35. §.
[34] 1978. évi 5. tv. 64. §.
[35] Lengyel vállalat 17. cikk.
[36] Lengyel vállalat 28. cikk.
[37] 1978. évi 5. 62. §.
[38] 1978. évi 5. tv. 35. §.
[39] Román Mt. 98. §.
[40] Orosz Mt. 238. cikk (2) bek., 1972. évi VII. sz. magyar törvény, NDK Mt. 7. §.
[41] SZU Minisztertanács 1971. szeptember 29.-i határozata, 1018/1979. (V. 7.) MT—SZOT sz. magyar határozat, 1977. évi VI. sz. magyar törvény 20. §. (4) bek., NDK Mt. 32—33.
[42] NDK Mt. 32. § (2) bek.
[43] NDK. 32. § (2) bek., 1018/1977. (V. 7.), MT—SZOT magyar határozat.
[44] Bolgár szabályzat 120. cikk.
[45] Bolgár szabályzat 121. cikk.
[46] 1978. évi 5. tv. 35. §.
[47] 1978. évi 5. tv. 62. §.
[48] Lengyel önigazgatás 10. cikk.
[49] Lengyel önigazgatás 24. cikk.

vonatkozó szabályok végrehajtása során nagyobb súllyal jelentkezik az érdekvédelem szükségessége.

b) A termeléssel, gazdálkodással kapcsolatos végrehajtási tevékenység az egyszemélyi vezetés elve alapján működő vállalatoknál az igazgató hatáskörébe tartozik. A dolgozói kollektíva, illetve a szakszervezet részvétele általában csak konzultatív jellegű, véleményezésre, észrevételezésre, javaslattételre irányul. A jogszabályok nem is adnak olyan tételes felsorolást, amely meghatározná, hogy a termeléssel, gazdálkodással kapcsolatosan mely végrehajtási intézkedéseket, lépéseket kell a dolgozók, illetve a szakszervezet elé terjeszteni. Ehelyett általában csak elveket határoznak meg. Így pl. a Szovjetunió munkajogi alapelveinek 97. cikke megállapítja, hogy a munkások és alkalmazottak jogosultak résztvenni a termelésfejlesztési kérdések megvitatásában és eldöntésében, javaslatokat tenni a vállalati, intézményi, szervezeti munka javítására. Az irányításban való közvetlen részvétel alapvető formája a termelési tanácskozás, amelynek keretei között a vállalat termelésével, gazdálkodásával kapcsolatos minden lényeges kérdés megvitatásra kerül. A termelési értekezletet véleményező, javaslattevő jogkörrel rendelkezik.[50] Az NDK Mt. 19. § szerint az üzem vezetőjének kellő időben kell tájékoztatnia az üzemi kollektívát a vállalati feladatok teljesítéséhez szükséges követelményekből és a különleges problémákról. Ennek során meg kell magyaráznia a politikai és gazdasági összefüggéseket és választ kell adnia a dolgozók kérdéseire. Az üzem vezetőjének a dolgozók kezdeményezőkészségét a súlyponti feladatok megoldására kell irányítani és tanácskoznia kell a dolgozókkal a legjobb megoldási módokról. A magyar Mt. 10/A. §-ának (2) bekezdése szerint a dolgozók közösségét a vállalati vezetés hatáskörébe tartozó, a gazdálkodást és a közösség érdekét érintő jelentős kérdések megoldásában megilleti a véleményezés és javaslattétel, meghatározott esetekben pedig az állásfoglalás, illetőleg a döntés joga. Ezzel összhangban rendelkezik az állami vállalatokról szóló törvény is.[51] Ezeknek az elveknek a megvalósítását általában a vállalati gyakorlatra bízzák. Ezt rendszerint központi állami, illetve szakszervezeti irányelvek, útmutatások, ajánlások segítik. A lényeg, hogy általában csak a vállalat termelési, gazdálkodási tevékenységét lényegesen érintő vagy a dolgozók helyzetét befolyásoló (pl. új munkaszervezési rendszer bevezetése) végrehajtási intézkedések kerülnek a dolgozókkal, illetve a szakszervezettel megtárgyalásra.

Az egyszemélyi és a kollektív vezetés együttes alkalmazása alapján álló vállalatoknál a végrehajtás feladata megoszlik az igazgató és a vezető testületek között. Elsősorban az igazgató feladata a végrehajtás, de az egyes fontosabb végrehajtási teendőket a jogszabályok rendszerint a vezetőtestületek valamelyikének hatáskörébe utalják. Ezeket a vállalatra vonatkozó szabályok tételesen is felsorolják. Így pl. a bolgár szabályok szerint a dolgozók közgyűlése megvitatja a bérezés megszervezésére, a dolgozók szociális helyzetének és munkakörülményeinek javítására, a munkafegyelem erősítésére, a szocialista tulajdon megőrzésére vonatkozó javaslatokat;[52] a gazdasági bizottság kidolgoz és elfogad intézkedéseket a tervből adódó feladatok teljesítésének biztosítására és a gazdasági hatékonyság növelésére.[53] A román vállalat dolgozóinak tanácsa végrehajtó irodája megszervezi és figyelemmel kíséri a tervfeladatok teljesítését, intézkedéseket állapít meg a termelőkapacitások maradéktalan kihasználására, a tervfeladatok teljesítése érdekében műszaki és szervezési intézkedéseket állapít meg, intézkedéseket állapít meg a szerződések teljesítése és a folyamatos anyagellátás érdekében.[54] A lengyel vállalatnál a vállalati dolgozók tanácsa határoz beruházási ügyekben, a lakásépítési és szociális létesítmény építési ügyekben, a vállalati profil megváltoztatása ügyében, a vállalati alapok felosztása kérdésében és hozzájárulása szükséges a vállalat számára szükséges gépek, berendezések beszerzéséhez és átadásához.[55]

C) aa) A munkaviszonyt érintő végrehajtási kérdésekben az egyszemélyi és a kollektív vezetést együttesen alkalmazó vállalatoknál a helyzet az előbbihez hasonló, a lényeges végrehajtási kérdésekben való döntés valamely vezetőtestület hatáskörébe tartozik és ekként abban résztvesznek a kollektíva, ill. a szakszervezet képviselői. Így pl. a bolgár vállalat gazdasági bizottsága a szakszervezeti bizottsággal együtt hagyja jóvá a munkabér, normák szervezésének szabályait, a szociális alapok elosztását, a munka és életkörülmények, a műszaki biztonság, a munkavédelem és a környezetvédelem megjavítása érdekében szükséges intézkedéseket.[56] A román vállalatoknál a dolgozók tanácsa megállapítja a helyi munkanormák kidolgozásának és felülvizsgálatának rendszerét, megszervezi a dolgozók besorolását és előléptetését, dönt az egyes egységek vezetőinek besorolásáról és felmentéséről, kiutalja a lakásalaphoz tartozó lakásokat, jóváhagyja a szociális alapot és annak felhasználását.[57] A lengyel vállalatoknál a dolgozók közgyűlése határozatot hoz a dolgozók részére rendelt nyereség felosztásáról.[58]

Az egyszemélyi vezetés alapján álló vállalatoknál a dolgozói kollektíva számára a jogszabályok nem, vagy csak rendkívül szűk kör-

[50] SZU Minisztertanács 1971. június 2.-i határozata.
[51] 1977. évi VI. tv. 20. §.
[52] Bolgár szabályzat 120. cikk.
[53] Bolgár szabályzat 121. cikk.
[54] 1978. évi 5. tv. 37. §.
[55] Lengyel önigazgatás 24. cikk.
[56] Bolgár szabályzat 121. cikk.
[57] 1978. évi 5. tv. 35. §.
[58] Lengyel önigazgatás 10. cikk.

ben biztosítanak közreműködési lehetőségeket. (Pl. egyes jutalmak, címek odaítélésénél.)[59]

bb) A szakszervezet közreműködése a munkaviszonnyal kapcsolatos végrehajtási tevékenység esetében megtalálható mind a két vállalati típusnál. Ezen belül azonban szélesebb körű az egyszemélyi vezetés elve alapján működő vállalatoknál. A szakszervezet jogaira vonatkozó szabályozás meglehetősen tarka képet mutat. Ez megmutatkozik mind tartalom, mind a közreműködés módja szempontjából.

Ami a tartalmi kérdést illeti, a jogszabályok általában akkor biztosítanak szakszervezeti közreműködést, ha a döntés, intézkedés a kollektíva lényeges érdekeit érinti (pl. a szociális-kulturális alap felosztása,[60] a munkavédelem fejlesztését szolgáló intézkedések meghatározása,[61] a fiatalkorúak védelmét szolgáló intézkedések meghatározása),[62] vagy az egyénre hátrányos lehet, sérelmet eredményezhet. Így pl. áthelyezés,[63] munkaviszony megszüntetése,[64] éjszakai munka,[65] vagy túlmunka elrendelése,[66] szabadság kiadása és félbeszakítása,[67] munkabér meghatározása,[68] prémium megállapítása,[69] képzésre, továbbképzésre vonatkozó szerződés kötése,[70] újításokkal, találmányokkal kapcsolatos panaszok elbírálása,[71] fegyelmi eljárásban való részvétel,[72] a mulasztás vagy késés igazolt vagy igazolatlan jellegének megállapítása,[73] a dolgozó anyagi felelősségének megállapítása.[74] Bizonyos mértékig eltérő jellegűek a magyar szabályok, amikor nagyobb részben a dolgozó számára előnyt jelentő intézkedések esetére (pl. jutalmazás, kitüntetés, rendkívüli vagy jutalomszabadság engedélyezés, lakás vagy lakástámogatás nyújtása) írja elő a szakszervezet közreműködését.[75] E szabályozás elsősorban a dolgozói kollektívára sérelmes, megalapozatlan döntések megakadályozását kívánja elérni.

Ami a szakszervezet közreműködésének módját, illetve ennek jogi hatását illeti, e kép is rendkívül változatos. A következő formákat találhatjuk: tájékoztatás, javaslattétel, vélemény, észrevétel, előzetes egyetértés és előzetes hozzájárulás, egyetértés, hozzájárulás, közös, illetve együttes döntés, önálló szakszervezeti döntés, közreműködés, együttműködés. Nem egységes a jogi szabályozás abban — még egy-egy ország viszonylatában sem —, hogy mikor alkalmaznak gyengébb vagy erőteljesebb befolyást biztosító közreműködési formát. Így pl. egyik ország szabályai szerint felmondás esetén csak a szakszervezet véleményét kell kikérni,[76] míg más ország szabálya ehhez előzetes hozzájárulást[77] kíván, sőt egyes országokban (pl. a magyar szabályok szerint) ehhez egyáltalában nem kell szakszervezeti közreműködés. A helyzetkép tarkaságát növeli, hogy nem egy esetben ugyanannak az országnak a szabályai is azonos jellegű közreműködési forma esetében eltérő kifejezést használnak (pl. egyik esetben egyetértést, a másikban hozzájárulást).

E rendkívül változatos kép kialakulásában nyilván több tényező játszott szerepet. Az egyik ok nyilván abban keresendő, hogy e szakszervezeti jogok nem egyszerre jöttek létre, hanem az elmúlt évtizedek folyamán fokozatosan alakultak ki és gyakran eltérő körülmények között. Ennek során a korábban kialakult megoldások akkor is változatlan formában fennmaradtak, amikor az idők folyamán új megoldások születtek. Valószínűleg jelentős szerepe van az egyes országok szakszervezeti mozgalma, illetve jogi szabályozás terén kialakult tradícióknak, valamint a társadalmi és gazdasági körülményeknek. Nehezíti ennek az amúgy is igen tarka szabályozásnak az összehasonlíthatóságát, hogy nem egyszer eltér az egyes országok jogi szabályozásának szóhasználata is. Ugyanaz a kifejezés az egyik országban más tartalommal bír, mint a másikban. Végsőfokon azonban a sokféle meghatározás — a jogi hatást tekintve — négy közreműködési formában fejezhető ki.

a) Az elsőbe tartozik a vélemény, az észrevétel és a tájékoztatás, vagyis azok az esetek, amikor a szakszervezeti álláspont nem köti a vállalatot. A közreműködés igénybevétele ekkor is kötelező. Abban azonban már megoszlanak a vélemények, annak elmaradása érvénytelenséget von-e maga után, vagy pedig csak a jogsértést elkövető felelősségrevonást eredményezheti.

b) A második formát alkotják az egyetértés, hozzájárulás, engedélyezés, ideértve ezek előzetes megszerzésének előírását is, vagyis azok az esetek, amikor a vállalatot köti a szakszervezet

[59] Az 1018/1977. (V. 7.) MT—SZOT sz. magyar határozathoz fűzött szakszervezeti irányelvek.

[60] NDK Mt. 237. § (2) bek.

[61] SZU Minisztertanácsa 1971. június 29.-i határozat 15. pont.

[62] SZU Minisztertanácsa 1971. június 29-i határozat 25. pont.

[63] Lengyel Mt. 163. cikk 1. pont.

[64] SZU alapelvek 18. cikk, csehszlovák Mt. 59. § (1) bek., lengyel Mt. 39. cikk, NDK Mt. 57. §, román Mt. 132. §.

[65] NDK Mt. 170. § (2) bek.

[66] Bolgár Minisztertanács 1959. évi 55. sz. rendelete, csehszlovák Mt. 98. § (2) bek., NDK Mt. 173. § (2) bek., SZU alapelvek 59. cikk (2) bek.

[67] Bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, SZU alapelvek 32. cikk (2) bek., csehszlovák Mt. 106. § (1), NDK Mt. 78. §.

[68] SZU alapelvek 37. cikk (2) bek., 38. cikk (3) bek., bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, 48/1979. (XII. 1.) Mt. sz. magyar rendelet 2. §.

[69] Bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete.

[70] NDK Mt. 157. §.

[71] SZU Minisztertanács 1971. június 29.-i határozat 9. pont.

[72] NDK Mt. 256. § (3) bek.

[73] Csehszlovák Mt. 29. § (4) bek., NDK Mt. 115. §.

[74] NDK Mt. 265. §.

[75] 48/1979. (XII. 1.) Mt. sz. rendelet 2. §.

[76] Bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, román Mt. 132. §.

[77] SZU alapelvek 18. cikk, csehszlovák Mt. 59. §. (1) bek., NDK Mt. 57. §.

álláspontja. Ettől eltérő döntést nem hozhat, illetve intézkedést nem tehet.

c) A harmadik formát a közös vagy együttes szabályozás, a közreműködés vagy együttműködés előírása alkotja, vagyis azok az esetek, amikor a vállalat csak a szakszervezettel közösen dönthet, intézkedhet.

d) Végül a negyedik esetben magát a szakszervezetet illeti meg a döntés, intézkedés joga.

4. A vállalat irányításában való részvétel körében igen lényeges jogosítvány a vállalat működésének ellenőrzése. A jogszabályok e tekintetben széles jogkört biztosítanak mind a dolgozók kollektívája, mind a szakszervezet részére.

a) Az egyszemélyi vezetés alatt álló vállalatoknál a jogszabályok általában előírják, hogy az igazgató köteles a dolgozókat a vállalat életéről rendszeresen tájékoztatni és ennek során észrevételeiket, javaslataikat kikérni.[78] Egyes jogszabályok még speciális beszámolási kötelezettségeket is előírnak. Így pl. a kollektív szerződés végrehajtásáról, vagy a nőkre, illetve fiatalokra vonatkozó intézkedések végrehajtásáról.[79]

Sokkal részletesebbek a szakszervezetek ellenőrzési jogára vonatkozó előírások. Ezek elsősorban a munkaviszonyokkal kapcsolatos jogszabályok végrehajtására vonatkoznak. Így:

— a szakszervezet tisztségviselőin keresztül vagy társadalmi ellenőrök közreműködésével akadálytalanul megszemlélheti a vállalat üzemeit, műhelyeit és ott megvizsgálhatja a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, a munkaszervezési stb. intézkedések végrehajtását;[80]

— a szakszervezet jogosult a vállalat igazgatóságától mind a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, mind a termeléssel és gazdálkodással kapcsolatos határozatok végrehajtására vonatkozó okmányokat, bizonylatokat, tudományos és műszaki dokumentációkat stb bekérni;[81]

— a szakszervezet, illetve a dolgozók illetékes testülete, gyűlése (pl. termelési tanácskozás) jogosult akár a munkaviszonyra vonatkozó szabályok végrehajtásával, akár a termeléssel, gazdálkodással kapcsolatos hiányosságokra a vállalat igazgatójának figyelmét felhívni és azok megszüntetését kérni.[82] Sőt a magyar szabályok szerint a szakszervezet a jogszabályt vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő intézkedés esetén kifogást jelenthet be, amely megakadályozza az intézkedés végrehajtását.[83] Hasonló jog illeti meg a bolgár szakszervezet vállalati szervét a vállalat munkavédelmet, szociális alapok elosztását, a munka normázását vagy bérezését érintő jogszabálysértő intézkedése esetén;[84]

— a szakszervezet, illetve a dolgozók illetékes testülete, gyűlése jogosult mulasztások, hiányosságok esetén felelősségrevonást kezdeményezni. Ez lehet a vállalaton belül fegyelmi vagy anyagi felelősségrevonás, de lehet szabálysértési vagy büntető eljárás is.[85]

Megjegyezzük, hogy a szocialista országok egy részében — így pl. a Szovjetunióban, Magyarországon — a munkavédelmi ellenőrzés a szakszervezetek hatáskörébe tartozik. Erre nem térünk ki. E téren a szakszervezetek — átruházott hatáskörben — állami feladatokat látnak el.

b) Az egyéni és a kollektív vezetés elvét együttesen alkalmazó vállalatoknál, tehát amikor a dolgozók közvetlenül résztvesznek a vállalat vezető testületeiben, szükségszerűen fennáll a dolgozók számára az ellenőrzési lehetőség. Így a bolgár vállalat gazdasági bizottsága megvitatja a vállalat igazgatójának időszaki beszámolóit a gazdasági tevékenység eredményeiről,[86] a dolgozók közgyűlése pedig megtárgyalja és elfogadja a termelési tevékenységről szóló negyedévi és évi beszámolót.[87] Az állami vállalatokról szóló román törvény szerint a dolgozók tanácsa elemzi és a dolgozók közgyűlésén előterjeszti a vállalat műszaki-pénzügyi mutatói teljesítésének módját és intézkedéseket tesz azok maradéktalan teljesítése érdekében,[88] míg a dolgozók közgyűlése a mérleg alapján jóváhagyja a vállalat és a kollektív vezető testület tevékenységéről szóló évi beszámolót.[89] A lengyel vállalatoknál a dolgozók közgyűlése évente elvégzi a vállalat dolgozói tanácsa, valamint az igazgató munkájának értékelését,[90] míg a vállalati dolgozók tanácsa meghallgatja a vállalat tevékenységéről szóló éves beszámolót és jóváhagyja a mérleget.[91] (A korábbi szabályok szerint a munkásönigazgatás szerveit hasonló jogkör illette meg.)[92] Ezen túlmenően a vállalati

[78] SZU alapelvek 96. cikk (4) bek., bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete 1018/178. (V. 7.) MT—SZOT sz. határozat, 1977. évi VI. magyar tv. 20. §, NDK Mt. 19. § (1) bek., 292. § (1) bek., román Mt. 181. § (2) bek.

[79] SZU Minisztertanácsa 1971. június 29.-i határozata 9. pontja az újító, feltalálói mozgalommal, a 22. pontja a lakásépítéssel, a szociális kommunális szolgáltatásokkal, 27. pontja a közétkeztetés megszervezésével, NDK Mt. 30. §-ának (3) bek., a nők támogatási tervének, a 31. § (3) bek., a fiatalok támogatási tervével, a 146. §-ának (3) bekezdése a szakképesítési rendelkezések végrehajtásával, a román Mt. 167. §-a a munkaidővel és pihenőidővel kapcsolatban biztosított külön ellenőrzési jogot. Mindegyik ország kollektív szerződésről szóló jogszabályai biztosítják a kollektív szerződések végrehajtása ellenőrzésének lehetőségét.

[80] Orosz Mt. 131. cikk, magyar Mt. 14. § (1) bek.

[81] NDK Mt. 292. § (2) bek., magyar Mt. 14. § (1) bek.

[82] SZU Minisztertanácsa 1971. június 29.-i határozata 7. pont, bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, magyar Mt. 14. § (2) bek., NDK Mt. 23—24. §.

[83] Mt. 14. § (3) bek.

[84] Bolgár szabályzat 125. cikk.

[85] Magyar Mt. 14. § (2) bek., NDK Mt. 292. § (2) bek.

[86] Bolgár szabályzat 121. cikk.

[87] Bolgár szabályzat 123. cikk.

[88] 1978. évi 5. tv. 35. §.

[89] 1978. évi 5. tv. 62. §.

[90] Lengyel önigazgatás 10. cikk.

[91] Lengyel önigazgatás 24. cikk.

[92] 1958. december 20.-i tv. 7—8, 16—17. cikk.

dolgozók tanácsának joga van az egész vállalati tevékenység ellenőrzésére.[93] A bolgár és román szabályok az előbb említett — a vállalat vezetőtestületeiben való részvételből következő — ellenőrzési jog mellett még külön ellenőrzési jogot is biztosítanak a szakszervezet számára. Ez elsősorban a munkaviszonyra vonatkozó szabályok végrehajtásának ellenőrzését teszi lehetővé.[94]

5. A jogszabályok nemcsak meghatározzák a dolgozóknak, illetve a szakszervezeteknek a vállalat irányításában való részvétellel kapcsolatos jogait, hanem a jogok érvényesülése érdekében biztosítékokat is megállapítanak. A jogszabályok általában külön rendelkeznek a szakszervezetek és külön a dolgozók közreműködésével kapcsolatos biztosítékokról.

A) A szakszervezetek tevékenységének biztosítékai három irányban intézkednek:

a) A Munka' Törvénykönyvek általában előírják az állami és gazdálkodó szervek számára az általános kötelezettséget a szakszervezetek támogatására, a velük való együttműködésre. Ez magában foglalja — különösen — állandó tájékoztatásukat, kívánságukra a különböző megbeszéléseken való részvételt, a javaslataik kikérését és az ezek megvalósításáról való számotadást.[95]

b) A törvénykönyvek előírják a működéshez szükséges anyagi és egyéb tárgyi feltételek biztosítását is.[96] Ez magában foglalja a vállalati szakszervezeti szerv munkájához, valamint a gyűléseinek megtartásához szükséges helyiségeket (teljes berendezéssel, fűtéssel, világítással, takarítás és őrzés biztosításával), a szakszervezet tevékenységéhez szükséges járműveket és kommunikációs eszközöket, a vállalat dolgozói, valamint családtagjai között végzendő kulturális, népművelési, egészségügyi, sport- és testnevelési munka céljaira szükséges épületeket, helyiségeket, berendezéseket, üdülőket stb. Ezeket nemcsak ingyenesen kell a szakszervezeti bizottságnak átadni, hanem fenntartásukról, javításukról, takarításukról, őrzésükről, valamint felszerelésükről és berendezésükről is a vállalat köteles gondoskodni.[97]

c) A biztosítékok körébe tartozik a szakszervezeti tisztségviselők munkajogi védelme is. Eszerint csak a felettes szakszervezet hozzájárulásával lehet a munkaviszonyt felmondani[98] vagy azonnali hatállyal megszüntetni,[99] a dolgozót áthelyezni[100] vagy olyan munkával megbízni, amely szakszervezeti tisztségviselői működési területén kívül esik,[101] ellene fegyelmi eljárást lefolytatni és büntetést kiszabni.[102] A magyar szabályok szerint a védelem megilleti a tisztségviselőt megbízatásának megszűnése utáni 2 évig.[103] A bolgár szabályok hasonlóan rendelkeznek a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatban, de csak a megbízás megszűnte utáni 6 hónapon át.[104] A munkajogi védelemmel kapcsolatban kell megemlíteni azt a rendelkezést is, amely szerint azok a dolgozók, akiket a szakszervezeti választott tisztségre történő megválasztásuk következtében munkájuk alól felmentettek, a megbízási időszak lejárta után visszanyerik korábbi munkájukat, vagy annak hiányában ugyanannál vagy — beleegyezésükkel — más vállalatnál más egyenértékű munkát kapnak.[105]

B) A dolgozók közvetlen közreműködése érdekében megállapított biztosítékok három irányúak:

a) Az első csoportot azok a rendelkezések alkotják, amellyel előírják, hogy a vállalatok vezetői kötelesek a vállalat irányításával kapcsolatban megillető jogok gyakorlásához szükséges előfeltételeket megteremteni.[106] A magyar és a lengyel szabályok ennek módjaira is utalnak. Így a dolgozóknak rendszeresen tájékoztatást kell adni a termelés, a gazdálkodás lényeges kérdéseiről; az üzemi demokrácia fórumain rendszeresen részt kell venni megfelelő tájékozottsággal bíró gazdasági vezetőknek, meg kell szüntetni azokat az okokat, amelyek akadályozhatják a dolgozókat véleményük nyilvánításában.[107] A vállalat igazgatója köteles biztosítani, hogy a vállalati dolgozók tanácsa rendelkezésére álljanak a vállalat tevékenységére vonatkozó anyagok és köteles tájékoztatni a tanácsot a tanács által tervezett határozatok gazdasági, társadalmi és jogi következményeiről. Ugyancsak köteles a tanács számára a működéséhez szükséges helyiséget és eszközöket.[108]

b) A második csoportba azok a rendelkezések tartoznak, amelyek előírják, hogy a vál-

---

[93] Lengyel önigazgatás 28. cikk.

[94] Bolgár Minisztertanács 1958. évi 55. sz. rendelete, román Mt. 167. §.

[95] SZU alapelvek 85. cikk (3) bek., magyar Mt. 11. § (2) bek., NDK Mt. 6. § (2) bek., 20. § (1) bek. 27. §, román Mt. 170. §.

[96] SZU alapelvek 98. cikk (2) bek., NDK Mt. 22. § (3) bek., román Mt. 170. §.

[97] Orosz Mt. 233—234. cikk.

[98] SZU alapelvek 99. cikk (2) bek., bolgár Mt. 38. §, lengyel Mt. 39. cikk, magyar Mt. 16. §., NDK Mt. 26. § (1) bek., román Mt. 132. § (1) bek.

[99] SZU alapelvek 99. cikk (2) bek., bolgár Mt. 38. §., lengyel Mt. 52. cikk 4. §, magyar Mt. 16. §, NDK Mt. 26. § (2) bek.

[100] SZU alapelvek 99. cikk (1) bek., Magyar Mt. 16. § (de csak az időpont meghatározása tekintetében).

[101] NDK Mt. 25. § (1) bek., magyar Mt. 16. § (csak értesítési kötelezettség).

[102] SZU alapelvek 99. cikk (1) bek., 48/1979. (XII. 1.) MT sz. magyar rendelet 4. § (a fegyelmi eljárás megindítására vonatkozólag).

[103] 48/1979. (XII. 1.) MT sz. rendelet 4. §.

[104] 1958. évi 55. sz. minisztertanácsi rendelet.

[105] SZU alapelvek 46. cikk.

[106] SZU alapelvek 97. cikk (3) bek., csehszlovák Mt. bevezető részének V. cikke, lengyel Mt. 21. cikk, a magyar 1018/1977. (V. 7.) MT—SZOT sz. határozat, NDK Mt. 18. §.

[107] 1018/1978. (V. 7.) MT—SZOT határozat.

[108] Lengyel önigazgatás 39. cikk.

lalatok vezetői kötelesek idejében megvizsgálni a munkások és alkalmazottak bíráló megjegyzéseit s javaslatait és tájékoztatni őket a tett intézkedésekről.[109]

c) A harmadik csoport azoknak a dolgozóknak a munkajogi védelmére vonatkozik, akik a vállalat vezetőtestületeiben résztvesznek. Így a bolgár állami vállalatokra vonatkozó szabályzat szerint a gazdasági bizottság tagját nem bocsáthatják el, munkaszerződése feltételeit nem változtathatják meg, megbízatása alatt és az azt követő 6 hónapon belül, kivéve, ha ehhez a gazdasági bizottság hozzájárul.[110] A lengyel szabályok szerint a dolgozók tanácsa tagjának munkaviszonyát a vállalat a dolgozók tanácsa hozzájárulása nélkül nem szüntetheti meg a megbízatása alatt és az ezt követő egy éven belül, kivéve ha olyan esetről van szó, amely a vállalatot a munkaviszonynak felmondás nélküli felbontására jogosítja fel. Ugyanez idő alatt a tanács hozzájárulása nélkül nem változtathatja meg a vállalat a dolgozói tanács tagja munkafeltételeit és munkabérét reá előnytelen módon.[111] Itt kell megemlíteni azt a rendelkezést is, amely szerint a dolgozók tanácsának tagját megilleti a munkabér arra az időre, amely alatt feladatainak ellátása miatt nem végez munkát.[112]

6. A dolgozói kollektívát, illetve a szakszervezetet megillető jogok gyakorlásával kapcsolatban viták is keletkezhetnek. Ezek három okból állhatnak elő. Egyrészt a vállalat vezetése nem biztosítja azokat az előzőekben tárgyalt szervezeti és anyagi feltételeket, amelyek a dolgozói kollektíva, illetve a szakszervezet tevékenységének kifejtéséhez szükségesek. Másrészt a vállalat vezetése általában vagy egy-egy konkrét esetben megakadályozza, hogy a kollektíva, illetve a szakszervezet a jogszabályban, vagy a vállalati belső szabályokban részére biztosított jogot ténylegesen gyakorolja. Végül vita merülhet fel a vállalati vezetés és a kollektíva vagy a szakszervezet között egy-egy döntés, intézkedés megtétele során. Nem tartoznak e körbe azok a viták, amelyek a munkaviszonyra vonatkozó szabályok alapján egy-egy dolgozót, dolgozói csoportot megillető jog vagy juttatás elmaradása vagy nem kellő teljesítése esetén keletkeznek. Ez utóbbiak egyéni munkaügyi viták és kívül esnek e tanulmány keretein.

A jelen jogi szabályozás nem határoz meg egyik országban sem egységes rendszert e viták elintézésére. A szabályozás a következő képet mutatja:

a) A szakszervezet és a vállalat közötti vitákkal kapcsolatban a legáltalánosabb rendelkezést Bulgáriában találjuk. Ez általános szabályként kimondja, hogy a szakszervezetek jogaira vonatkozó szabályok gyakorlása során a vállalat vezetése és a szakszervezeti szervek között fellépő vitás kérdésben a vállalat és a szakszervezet felettes szerve dönt. Ezek döntéséig a vitás kérdésben, a vállalati vezetőség intézkedései érvényesek.[113] A többi országban a jogszabályok csak egyes esetekre vonatkozólag intézkednek. Így a szovjet szabályok a vállalat vezetése és a szakszervezet között — a kollektív szerződés megkötése során,[114] — a teljesítménynormák, kiszolgálási normák megállapítása, illetve felülvizsgálata során,[115] — a munkafeltételek megállapítása vagy módosítása kérdésében[116] és — a törvényben vagy más munkaügyi jogszabályban nem szabályozott — új munkafeltételek megállapításával vagy az érvényes munkafeltételek módosításával kapcsolatban keletkező[117] vitákról úgy rendelkeznek, hogy azokat a felettes gazdasági és szakszervezeti szervek együttesen döntik el. Hasonlóan rendelkeznek a csehszlovák szabályok a kollektív szerződéssel kapcsolatban a szakszervezet és a vállalat között felmerült vitáról.[118] Itt kell megemlíteni a magyar szabályok szerint a szakszervezet vállalati szerve által a jogszabálysértő vagy a szocialista erkölcsbe ütköző intézkedések ellen bejelenthető kifogást. Ez ugyan elsősorban a munkaviszonyból eredő jogok érvényesítését kívánja szolgálni, de semmi sem zárja ki, hogy a szakszervezet ezt az eszközt felhasználja a dolgozói kollektíva vagy a szakszervezet vállalat irányításában való részvétellel kapcsolatos jogai gyakorlását érintő vállalati döntés, intézkedés ellen. Ilyen esetben a kifogás felett a vállalat felügyeleti szerve a szakszervezet felettes szervével együtt dönt.[119] Hasonlóan a felettes állami és szakszervezeti szerv dönt, ha a bolgár vállalati szakszervezeti bizottság leállítja a munkavédelmet, a szociális alapok elosztását, a munka normázását vagy bérezését érintő jogszabálysértő vállalati döntés, intézkedés végrehajtását.[120]

b) A bolgár és lengyel szabályok intézkednek azokról az esetekről is, amikor a vállalatnak a dolgozók közreműködésével alakított vezetőtestületei és az igazgató között merül fel vita. A bolgár szabályok szerint, ha a vállalat vezetője a gazdasági bizottság vagy a dolgozók közgyű-

[109] SZU alapelvek 97. cikk (3) bek., a bolgár Minisztertanács 1958. év 55. sz. rendelete, a magyar 1018/1977. (V. 7.) MT—SZOT sz. határozat, NDK Mt. 20. § (2) bek., román Mt. 21. §.

[110] Bolgár szabályzat 121. cikk.

[111] Lengyel önigazgatás 6. cikk.

[112] Lengyel önigazgatás 5. cikk.

[113] A Minisztertanács 1958. év 55. sz. rendelete 12. pont.

[114] SZU Minisztertanácsa mellett működő Állami Bérbizottság II. 18/334. sz. határozata, a magyar 20/1979. (XII. 1.) MüM sz. rendelet 7. § (2) bek. (csak a jogszabályba ütközésre vonatkozó felhívás el nem fogadása esetén).

[115] Orosz Mt. 109. cikk.

[116] Orosz Mt. 223. cikk.

[117] A Csehszlovák Köztársaság Kormánya és a Szakszervezetek Központi Tanácsa 103. sz. irányelvei.

[118] 48/1979. (XII. 1.) MT sz. rendelet 3. §.

[119] Bolgár szabályzat 125. cikk.

[120] Bolgár szabályzat 122. cikk.

lése határozatával nem ért egyet, a kérdést döntésre a felettes szerv vezetője elé terjesztheti. Ennek döntéséig saját belátása szerint intézkedhet.[121] A lengyel szabályok két esetet rendeznek.

— A vállalati dolgozók tanácsa a jogszabályban meghatározott esetekben felfüggesztheti az igazgató döntéseinek végrehajtását és hasonlóképpen az igazgatót is megilleti a vállalati dolgozók tanácsa, illetve a dolgozók közgyűlése jogellenes határozatai végrehajtásának felfüggesztési joga.[122] A felfüggesztésből eredő vitát döntőbizottság bírálja el, amelynek tagja: a vállalati dolgozók tanácsa, illetve az igazgató képviselője, míg elnöke a közösen meghívott, jogi végzettséggel rendelkező döntőbíró. A vita akkor eldöntött, ha a döntőbizottság határozatát mindkét fél elfogadja. Döntés hiányában mind a dolgozók tanácsa, mind az igazgató a bírósághoz fordulhat.[123]

— A vállalati dolgozók tanácsa az igazgató, illetve az igazgató a vállalati dolgozók tanácsa össztársadalmi érdeket lényegesen sértő határozata ellen fellebbezést jelenthet be, amelyet a bíróság bírál el.[124]

III.

Az előzőekben igyekeztem a szakszervezetnek és a dolgozói kollektívának a vállalat irányításában való részvételét rendező jogi szabályozás fő vonásait bemutatni. E tanulmány keretei nem tesznek lehetővé a témával kapcsolatos részletes elméleti fejtegetéseket, néhány megállapítás, következtetés megtétele azonban mégis szükségesnek látszik.

1. Elsősorban azt szeretném hangsúlyozni, a jogi szabályozás által bemutatott kép sokkal vázlatosabb, szegényesebb a valóságos helyzetnél. A jogi szabályozás csak mintegy a vázát „minimumát" jelenti a vállalaton belüli rendkívül sokirányú és állandóan fejlődő, mozgásban levő kapcsolatoknak. A szakszervezet és a vállalat vezetése között, sőt a vállalat alsóbb szintjein is, folyik egy nem formális, szinte naponta jelentkező információ csere, konzultáció a termelést, illetve a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő különböző elvi és gyakorlati kérdésekkel kapcsolatban. A szakszervezet és a vezetés tehát nem csak a jogszabályban megjelölt esetek kapcsán és időpontokban találkozik egymással, hanem sokkal többször menetközben is, olyan esetekben is, amelyekre vonatkozólag nincs jogszabályi előírás. Ennek szükségessége kézenfekvő, mert a korszerű vezetés csak széles körű megalapozott információk alapján tud működni. Ezek megszervezésében viszont a vállalati belső viszonyok tekintetében a szakszervezet igen sok segítséget tud adni. De ugyanígy a szakszervezet érdekvédelmi funkciója szempontjából igen lényeges, hogy ne csak kész döntésekről, tervekről, elhatározott intézkedésekről szerezzen tudomást, amikor már — gyakran pusztán időhiány, más alternatíva kidolgozásának lehetetlensége miatt — nehezen lehet azon változtatni, hanem az előkészítés során, amikor mód van a különböző lehetőségek kidolgozására, a vitás kérdések alaposabb felderítésére, megismerésére. Hasonló nem formális véleménycsere, tájékoztatás található azonban a vállalati vezetés és a dolgozók között. Különösen erőteljesen jelentkezik ez a kisebb egységek, a műhelyek, brigádok életében. Még tovább bővíti, színesíti ezt a kapcsolatrendszert az is, hogy a vállalati vezetők is szakszervezeti tagok, akik így maguk is résztvesznek a szakszervezeti, mozgalmi tevékenységben, gyűléseken stb. De ugyanúgy tagjai a vezetők a dolgozói kollektívának, amellyel érdekeik, céljaik alapvetően egyeznek.

A most említettek azonban korántsem merítik ki a vállalaton belüli kapcsolatok körét. A vállalaton belül más — politikai, társadalmi jelentőséggel bíró — szervezetek is működnek. Elsősorban a párt- és az ifjúsági szervezetet kell kiemelni. Ezeknek egymásközti, illetve a szakszervezettel, a dolgozói kollektívával és a vállalati vezetéssel való kapcsolatának elveit elsősorban társadalmi normák, kisebb részben — pl. az ifjúsági szervezettel kapcsolatban — jogszabályok rendezik. A most említett szervezetek működése jelentős részben szintén érinti a vállalat termelését, gazdálkodást, illetve más oldalról a szakszervezet és a dolgozói kollektíva tevékenységét. Ilyen módon a dolgozók ezek keretében kifejtett tevékenységükkel szintén résztvesznek a vállalat irányításában is.

Az említetteken túlmenően azonban a vállalaton belül a dolgozók között további kapcsolatok, más formális, nevesített és informális szervezetek is létrejönnek. Így pl. sportegyesület, kultúr- vagy színjátszócsoport, fotókör stb., illetve sport- és kultúrrendezvények, összejövetelek stb. Ezek már kívülesnek a termelés, gazdálkodás és a munkaviszonyok területén. A dolgozók ezek keretei közt más irányú tevékenységet fejtenek ki. Ezek során nem a munkaviszonyuk, illetve azalatt kifejtett tevékenységük vagy a vállalati hierarchiában elfoglalt helyzetük alapján lépnek egymással kapcsolatba. Ugyanakkor azonban az itt kialakuló kapcsolatok jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a munkaviszonyban kifejtett tevékenység vagy a vállalat irányításában való részvétel keretében jobb, zökkenőmentesebb legyen az együttműködés, egymás véleményének meghallgatása stb.

A most vázolt összetett és igen sokrétű kapcsolatrendszer teremti meg az üzemi demokrácia kialakulását és fejlődését. Ez a megállapítás egyben jelzi azt is, hogy a szakszervezet-

[121] Lengyel önigazgatás 40—41. cikk.
[122] Lengyel önigazgatás 45. cikk.
[123] Lengyel önigazgatás 44. cikk.
[124] Lengyel önigazgatás 44. cikk.

nek, illetve a dolgozói kollektívának a vállalat irányításában való részvételét nem szabad azonosítani az üzemi demokráciával. Az irányításban való részvétel csak egyik jelentős eleme, összetevője az üzemi demokráciának. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert gyakran találkozhatunk az üzemi demokráciának tévesen leegyszerűsített felfogásával, amely azt a dolgozók részvételi jogával azonosítja.

Az előző fejtegetések korántsem akarják azt jelenteni, hogy a szakszervezetnek, illetve a dolgozói kollektívának a vállalat irányításában való részvételével kapcsolatban a jogi szabályozásnak nincs különösebb jelentősége, akár elhagyható is lenne. Ez ugyanolyan hiba lenne, mintha valaki egy ház építését tervek és főképpen váz, tartópillérek nélkül akarná elvégezni. A jogi szabályozás határozza meg az elveket, jelöli ki a fejlődés irányát (természetesen nem spekulatív alapon, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek figyelembevételével) és egyben alkotja azt a vázat, amelyre az előbb említett sokirányú kapcsolat, tevékenység ráépül. Ebből viszont következik az is, hogy ahol hiányzik, vagy nem kielégítően működik ez a kiegészítő kapcsolatrendszer (és erre ma még nem egy példát találhatunk), ott a jog egymagában igen keveset tud tenni és a dolgozóknak a vállalat irányításában való részvétele rendkívül szegényesen, jórészt csak formálisan fog megvalósulni.

2. A szocialista vállalaton belül ma a dolgozók, illetve a dolgozók kollektívája, valamint a szakszervezet kettős szerepben jelentkeznek.

A dolgozók, egyik oldalról nézve munkavállalók, akik a vállalattal kötött munkaszerződés alapján végzik a munkakörükbe tartozó munkát és részesülnek az ezért járó díjazásban és egyéb juttatásokban és e minőségükben érdekeik védelmében, szakszervezetbe tömörülnek. Másik oldalról nézve olyan állampolgárok, akiket munkaviszonyuk alapján megillet az az állampolgári jog, hogy résztvegyenek a vállalat irányításában, részesei legyenek a vállalatot megillető tulajdonosi jogok gyakorlásának.

A dolgozói kollektíva pedig ennek megfelelően egyik oldalról fellép érdekképviseleti szerepben (pl. a kollektív szerződés kötésénél, mint annak alanya), részben — egyes esetekben — mint a dolgozók irányításban való részvételre irányuló jogának hordozója.

A szakszervezet vállalati szervének tevékenysége is két főirányt és ezeken belül is több változatot mutat fel. Az egyik főirány az érdekvédelem. E szerepkörben a szakszervezet a vezetés — mind az igazgató, mind a kollektív testületek — partnereként lép fel. Ez is történhet saját nevében (pl. a vállalati munkarend megalkotásával kapcsolatban, vagy valamely konkrét intézkedés — felmondás, túlmunka elrendelés esetében). Történhet azonban a dolgozói kollektíva képviselőjeként (pl. a vállalati kollektív szerződés megkötésével kapcsolatban). A szakszervezet tevékenységének másik fő iránya a vállalat irányításában való részvétel. Ennek keretei között négyféle szerep is lehetséges. Saját maga, az erre kijelölt képviselője útján részt vesz a vállalat vezető testületében. (Így pl. Bulgáriában tagja a vállalati tanácsnak.) Ugyancsak saját nevében a vezetés partnereként közreműködik az irányításban, a döntések meghozatalában. (Így pl. a magyar szabályok szerint a vállalat tervének meghatározásában vagy egyes belső szabályzatok megállapításában.) Eljár a dolgozói kollektíva képviselőjeként olyan esetekben, amikor az a vezetés parnereként közreműködik az irányításban. (Ez a helyzet pl. Magyarországon.) Végül közreműködik a dolgozók részvételével alakított vezetőtestületek létrehozásában, összehívásában, segíti azok működését. (Ez a helyzet pl. a bolgár vállalati vezetőtestületek működésével kapcsolatban.)

Ez a kettősség jelentkezik a jogi szabályozás terén is. A most tárgyalt témakörben a jogi szabályozás kialakításánál két elvi alap érezteti hatását. Az egyik: az érdekvédelem, a másik: a szocialista demokrácia, illetve ezen belül az üzemi demokrácia. Az elsőnek hatása jelentkezik időrendileg előbb. E két elvi alap azonban a fejlődés folyamán igen érdekes kölcsönhatásba került. Az érdekvédelem tartalma kibővült. A fejlődés folyamán mind világosabbá vált, hogy a dolgozói érdekek védelme nem szűkülhet le pusztán a munkafeltételek, munkabérek meghatározásában való közreműködésre és az egyéni konfliktusokban való védelemre. Az érdekvédelem csak akkor lehet igazán hatékony, ha befolyást tud kifejteni arra, hogy a rendelkezésre álló termelőeszközöket a dolgozók érdekében a legmegfelelőbben használják fel és a termelés eredményeit a legoptimálisabban osszák el. (Ez a fejlődés jól felismerhető a tőkés országokban is.) A hatékony érdekvédelem tehát a dolgozók minél szélesebb körű beleszólását kívánja a termelés és jövedelemfelhasználás kérdéseibe. Ugyanakkor a szocialista demokrácia és ezen belül az üzemi demokrácia fejlődése azt kívánja, hogy a dolgozók mind szélesebb körben vegyenek részt a közügyekben és annak keretében a vállalat ügyeiben. Ebből egy érdekes kölcsönhatás jelentkezik. Az érdekvédelmi tevékenység akadálytalan kifejtése az üzemi demokrácia talaján mind könnyebbé válik. Sőt az üzemi demokrácia fejlődése, működése csökkenti az érdekellentétek, érdeköszeütközések felmerülését, megkönnyíti a konfliktusok megoldását. Ugyanakkor az érdekvédelem, a dolgozók érdekeltsége a vállalati döntésekben erőteljesen segíti az üzemi demokrácia kibontakozását. Éppen e kölcsönhatás következménye, hogy ma a jogi szabályozásban keveredik, gyakran összeolvad e két elem, vagy nemegyszer egymással párhuzamosan jelentkezik.

E helyzetnek a következményeit a jogi szabályozás terén is le kellene vonni. Az előbb említett kölcsönhatás és összefonódás ellenére is

számolni kell azzal, hogy érdekvédelmi tevékenységre a szocialista országok további fejlődése során továbbra is szükség lesz. (Azt hiszem ez nem igényel e helyen külön indokolást.) Ezt a feladatot a dolgozói kollektíva még akkor sem tudja átvenni, ha szervezetileg is beépül a vállalat vezetésébe. (Ez annál kevésbé lehetséges, mert egyrészt jelentkezhetnek konfliktusok, érdekösszeütközések a vállalaton kívül, illetve magasabb szinten is, másrészt szükség lehet az egyének, kisebbségben maradók érdekeinek védelmére is.) Ennek ellenére valószínűnek látszik, hogy a dolgozóknak a vezetésben való mind hatékonyabb részvétele, illetve az egész üzemi demokrácia fejlődése esetén a szabályozásban több helyen mutatkozó kettősség csökkenthető, illetve új megoldások bevezetését kívánja. Így pl. valószínű csökkenthető lenne a különböző vállalati belső szabályok köre. Sőt pl. olyan esetben, amikor a dolgozó kollektíva maga alkotja a vállalat vezető testületeit, a kollektív szerződés fogalmilag lehetetlenné válik. (A kollektív szerződés egyik alanya a dolgozói kollektíva, amelyet képvisel a szakszervezet, a másik alanya a vállalat, amelynek nevében a kollektív szerződést jóváhagyja a dolgozói kollektívából alakított vezetőtestület pl. a dolgozók közgyűlése. Végeredményben a dolgozói kollektíva önmagával szerződik.) Ilyen esetben valószínű olyan megoldás a helyes, hogy a munkaviszonyokat helyileg rendező szabályzat megalkotásánál, amely a kollektív vezetőtestület hatáskörébe tartozik, közreműködik — egyetértési vagy véleményezési joggal — a szakszervezet és érvényesíti a sajátos érdekvédelmi szempontokat. Hasonlóképpen valószínűleg más felfogást igényelnek az egyéni érdekvédelemmel kapcsolatos megoldások is. Ezeknek a kifejtése túlmenne e tanulmány keretein.

3. Végül szükségesnek látszik a további fejlődés érdekében a dolgozók részvételi jogának gyakorlásával kapcsolatban néhány kérdés jogi rendezése. A teljesség igénye nélkül megemlítek ezek közül néhányat. Így pl. indokolt lenne részletesebben és tételesen rendezni azokat a biztosítékokat, amelyek a vállalatot terhelik annak érdekében, hogy a dolgozók jogaikkal akadálytalanul és eredményesen tudjanak élni. Ugyanúgy a vállalat irányításában való hatékonyabb részvétel fel fog vetni vitákat a vállalat vezetése és a kollektíva, illetve annak testületei között. Ezek gyors eredményes megoldása intézményes rendezést kíván. (Közbevetőleg megjegyzem, hogy az a mai megoldás, amely a döntést a felettes állami, illetve szakszervezeti szerv hatáskörébe utalja, nincs összhangban a vállalati önállósággal.) Hasonlóan fel fog vetődni a dolgozók részvételi jogának tartalmi fejlődése esetén a döntésekért való felelősség kérdése. Ez is jogi rendezést kíván, mert a mai szabályok erre nem alkalmazhatók.

Nagy László

A jogalkalmazói normakontroll kérdése

1. A jogszabályok hierarchikus rendjére épülő jogforrási rendszerben a jogalkalmazás logikája eleve magában foglalja az utólagos normakontroll valamilyen lehetőségét. A jogalkalmazó szervnek ugyanis meg kell állapítania az előtte levő konkrét ügyben alkalmazandó jogot. Ha pedig jogértelmező tevékenysége eredményeként úgy találja, hogy a jogszabályok hierarchiájában magasabb, illetve alsóbb szinten elhelyezkedő jogszabályok ellentmondanak egymásnak, szemben találja magát azzal a problémával, hogy melyik jogszabályt alkalmazza. További eljárásának az alapja pedig ilyenkor nem lehet más, mint az — éppen a jogszabályok hierarchiája elvének jogi elismeréséből következően —, hogy a magasabb szintű jogszabálynak ellentmondó alacsonyabb szintű jogszabály, illetve annak rendelkezése érvénytelen, nem alkalmazható. Ezt fejezi ki a gyökereiben régi és ma is érvényes *„lex superior derogat legi inferiori"* elve. A jogalkalmazó szerv ellenőrzési jogosultsága szempontjából az azután már csak másodlagos, jóllehet alapvető fontosságú kérdés, hogy a jogalkalmazó szerv maga dönt-e az alacsonyabb szintű jogszabály alkalmazásának konkrét esetben történő mellőzéséről, vagy pedig eljárását felfüggesztve más, a kérdésben általános érvényű döntésre jogosult szervhez fordul annak megállapítása végett, hogy valóban létezik-e ellentmondás a különböző szintű jogszabályok között, s csupán igenlő állásfoglalás esetén mellőzi az alacsonyabb szintű jogszabály alkalmazását. E helyütt mindenesetre csak a jogalkalmazó szerv konkrét ellenőrzési jogkörét vizsgáljuk, nem térve ki a normakontroll további lehetőségeire, illetve módszereire.

2. A jogalkalmazó szerv ellenőrzési jogköre a jogalkalmazás logikáját követve aligha tagadható, s a különböző országokban valójában ezen alapul az indirekt normakontroll intézményesítése. Sőt ez a tényező jelentős mértékben hozzájárult a törvények alkotmányossága bírói felülvizsgálatának, a szoros értelemben vett alkotmánybíráskodásnak az intézményesítéséhez is, először az USA-ban, majd a példa alapján — esetleg eltérő formában — más jogrendszerekben. A tagállamok szintjén jelentkező előzmények után az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága ugyanis 1803-ban (*Marbury v. Madison* eset) olyan alapvetéssel tagadta meg első ízben a Kongresszus egyik törvényének az alkalmazását, hogy az 1787. évi Alkotmány sze-

rint az Alkotmány felette áll a rendes törvényeknek, az Alkotmány és a törvények ellentmondása esetén az Alkotmánynak kell érvényesülnie, következésképpen a bíróságnak joga és kötelessége, hogy a konkrét ügyben alkalmazandó jog megállapítása során mellőzze az alkotmányellenes törvények, illetve törvénycikkelyek alkalmazását. A bírák megsértenék az Alkotmányra tett hivatali esküjüket, ha az alkotmányellenes törvényeket is kikényszerítenék. Mindamellett tudni kell, hogy a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalását nem annyira ilyen — jogidogmatikai — megfontolások, mint az adott esetben inkább pártpolitikai és célszerűségi szempontok befolyásolták. Arról volt szó, hogy a köztársasági-demokraták 1800. évi választási győzelme után a föderalisták még az új adminisztráció hivatalba lépése előtt meg akarták erősíteni pozícióikat a bírói karban. Az utolsó pillanatokban több föderalista beállítottságú bírót neveztek ki a bíróságokhoz. Az egyik szabályszerűen kinevezett békebírónak, *Marbury*nak a megbízólevelét azonban valamilyen mulasztás miatt nem adták ki még az új elnök és adminisztráció hivatalba lépése előtt, az új államtitkár *(Madison)* pedig megtagadta ennek teljesítését. *Marbury* azt kérte a Legfelsőbb Bíróságtól, hogy az 1789. évi bírói szervezeti törvény 13. cikkelye alapján saját hatáskörében kötelezze az államtitkárt a megbízólevél kiadására. Az egyébként föderalista pártállású és ugyancsak újonnan kinevezett John *Marshall* főbíró által vezetett Legfelsőbb Bíróság tisztában volt vele, hogy nem tudná kikényszeríteni az új igazgatástól a megbízólevél kiadását, ami a bíróság gyengeségét bizonyítaná. Ezt elkerülendő választotta azt a megoldást, hogy a törvény 13. cikkelyét alkotmányellenesnek tartva, hatáskör hiányában megtagadta az államtitkár megbízólevél kiadására való kötelezését. Ezzel azután a föderalista párt elvesztett egy jelentéktelen bírói állást, a Legfelsőbb Bíróság pedig egy kisebb jelentőségű hatáskört, de megőrizte presztízsét, sőt megalapozta a Kongresszus aktusai feletti ellenőrzés lehetőségét.[1]

A Legfelsőbb Bíróság 1803. évi állásfoglalása alapján intézményesedett a törvények alkotmányossága bírói felülvizsgálatának amerikai rendszere. Ebben a rendszerben minden bíróság jogosult arra, hogy az előtte levő konkrét ügyben vizsgálja az arra vonatkozó törvény alkotmányosságát, s ha azt alkotmányellenesnek találja, a konkrét ügyben ne alkalmazza. Az ilyen ügy azután fellebbezések révén rendszerint eljut a legfelsőbb bírósághoz, végső soron tehát általában a szövetségi, vagy a tagállamokban működő legfelsőbb bíróság foglal állást a törvények alkotmányossága tárgyában. Ez a bíróság sem dönt általános jelleggel a törvény megsemmisítéséről, illetve hatályon kívül helyezéséről, mindamellett az amerikai jogrendszer sajátossága, hogy a konkrét ügy kapcsán alkotmányellenesnek tartott törvény holt betűvé válik. Hacsak nem módosítják az Alkotmányt, vagy a bíróság nem változtatja meg álláspontját, a bíróságok által többé nem kényszeríthető ki. Az amerikai jogban ugyanis általánosan elismert a *„stare decisis"* elve, ami azt jelenti, hogy az alsóbb szintű bíróságok későbbi jogalkalmazó gyakorlatukban kötelesek követni a felsőbb bíróság által teremtett *precedenst*. Ami pedig a gyakorlatot illeti, az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága az 1803—1974 közötti időszakban ilyen módon 109 szövetségi törvényt, illetve az ezekbe foglalt törvénycikkelyt érvénytelenített, ami a törvényhozás nagy tömegéhez viszonyítva meglehetősen visszafogott bírói magatartást tanúsít. A Kongresszussal való összeütközések elkerülése érdekében különösen így volt ez az első időszakban, ugyanis 1803 után 1857-ben hozott első ízben a Legfelsőbb Bíróság szövetségi törvényt alkotmányellenesnek deklaráló határozatot. De még újabban is, amikor ez a tevékenység eléggé megélénkült (1960—1974 között pl. 26 szövetségi törvényt deklarált az USA Legfelsőbb Bírósága alkotmányellenesnek), az alkotmánybíráskodás intézményének jelentősége inkább preventív erejében, mintsem az utólagos alkotmányossági ellenőrzés rendszerességében keresendő. Az egyes tagállamok törvényhozása tekintetében viszont a gyakorlat talán már kevésbé visszafogott, hiszen az évek során mintegy 900 állami törvényt deklarált az USA Legfelsőbb Bírósága alkotmányellenesnek a szövetségi alkotmány szempontjából.[2] Ez a kontroll egyébként már 1803 előtt, és az 1803-at követő első években is létezett, aminek nagy jelentőséget tulajdonítottak a föderáció megerősödésében és fennmaradásában.

A rendes törvénynél erősebb normativitással rendelkező, rendes törvényhozási eljárással nem módosítható írott alkotmány vagy alkotmánytörvény megléte esetén jogi-dogmatikai síkon bármennyire is indokoltnak tűnik az Egyesült Államokban követett megoldás, az európai kontinensen hosszú ideig általában tartózkodás volt tapasztalható a törvények alkotmányosságának bírói jogalkalmazás során történő bármiféle ellenőrzésével szemben. Sőt egyes burzsoá országokban kifejezetten el is tiltották a bírósá-

[1] Ld. részletesebben: Mauro *Cappelletti:* Judical Review in the Contemporary World. Indianapolis—Kansas City—New York. The Bobbs — Merrill Company, Inc. 1971. 26. és köv. old.; *Pikler* Kornél: A burzsoá alkotmánybíráskodás. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 85. és köv. old.; Benjamin F. *Wright:* The Growth of American Constitutional Law. Chicago and London, Phoenix Books. University of Chicago Press. 1967. 9. és köv. old.; P. K. Eisinger — D. L. *Dresang* — R. B. *Fowler* — J. B. *Grossman* — B. A. *Loomis* — R. M. *Merelman:* American Politics. Boston—Toronto. Little, Brown and Company. 1978. 185. és köv. old.

[2] Ld.: *Eisinger—Dresang* és mások: American Politics. i. m. i. h.

gokat az ilyen tevékenységtől. Franciaországban pl. a burzsoá forradalmi átalakulás menetében született 1790. évi bírói szervezeti törvény, majd ehhez hasonlóan az 1791. évi alkotmány kimondta, hogy a bíróságok nem avatkozhatnak bele a törvényhozó hatalom gyakorlásába, nem függeszthetik fel a törvények végrehajtását.[3] (Sőt a forradalom éveiben odáig is elmentek, hogy a bíróságokat a törvények jogalkalmazás során történő értelmezésére se tartották jogosultnak). A tilalom elméleti alapjául az államhatalmi ágak elválasztása elvének érvényesítése szolgált, gyakorlatilag azonban mindenekelőtt azt a lehetőséget kívánták kizárni, hogy a bíróságok a forradalmi törvényhozással szemben is folytathassák még a feudális abszolutizmus idején kialakult ellenállás tradícióját. A parlamentáris kormányzati rendszer kiépülését követően, a III. köztársaság (1875) alatt pedig már elsősorban a parlament szuverenitásának védelme támogatta a bíróság ellenőrzési jogkörének elutasítását. Franciaországban a bíróságok egyébként még ma sem jogosultak a törvények alkotmányosságának jogalkalmazás során történő ellenőrzésére, jóllehet az elméletben régóta többen (*Jèze, Hauriou, Berthélemy* és mások) szorgalmazták ennek elismerését. *Berthélemy* pl. úgy foglalt állást, hogy a körülmények 1790—91 óta megváltoztak, a tilalom motívumai eltűntek. Felvetette, hogy meg kell-e őrizni ilyen feltételek között az archaikus tilalmak következményeit? Véleménye szerint a bíróságok funkciója a törvények értelmezése és végrehajtása, mind az alkotmánytörvények, mind a rendes törvények tekintetében. Ha az alkotmány és a rendes törvény között ellentmondás található, a konkrét eljárás során az alkotmánytörvény alkalmazásának nyilvánvalóan meg kell előznie a rendes törvény alkalmazását.[4] Mindenesetre az irodalom nem osztja egységesen ezt a felfogást, és külön felhatalmazás nélkül ez ideig a bíróságok is egyértelműen visszautasították a törvények alkotmányosságának anyagi értelemben vett ellenőrzését.[5]

A törvények alkotmányossága jogalkalmazás menetében történő bírói ellenőrzések lehetősége azonban — szemben a francia megoldással — nem volt és ma sem ismeretlen több európai burzsoá országban. Az igaz, hogy ez általában csak a századfordulótól kezdődően, és csupán legfelsőbb bírósági elvi határozat, vagy kifejezett jogi szabályozás alapján vált intézményessé, mégis a rendesen ki nem hirdetett törvények alkalmazásának visszautasításán túlmenően több országban elismerték a bíróságoknak azt a jogkörét is, hogy az anyagi jogi szempontból alkotmányellenesnek tartott törvényeket a konkrét jogalkalmazás során mellőzzék. Németországban például a weimari köztársaság idején a Birodalmi Bíróság 1925-ben hosszú vita után úgy foglalt állást, hogy az előtte levő konkrét ügyben megvizsgálhatja az alkalmazandó törvény alkotmányosságát, s ha az alkotmányellenes, érvénytelennek minősül, tehát a konkrét ügyben nem alkalmazható.[6] Olaszországban 1948-tól 1956-ig, az Alkotmánybíróság megalakulásáig ugyancsak elismerték az alkotmányellenes törvények konkrét ügyben való mellőzésének lehetőségét. A svájci bírák ma is mellőzhetik a szövetségi alkotmánynak ellentmondó kantonális törvények alkalmazását, s lehetőség nyílt az alkotmányellenes törvények mellőzésére a norvég, dán és svéd jog szerint is stb.[7] Az alkotmányellenesnek tartott törvények konkrét ügyben való mellőzésével kapcsolatos tapasztalatok azonban Németországban és Olaszországban egyértelműen azt mutatták, hogy ez a módszer alig alkalmazható a kontinentális jogrendszerekben. Másutt pedig mindez talán csak azért nem vált ennyire egyértelművé, mert pl. Norvégiában, Dániában, Svédországban a bíróságok jóformán nem is éltek ezzel a lehetőséggel. A módszer egyébként a kontinensen azért tűnt alkalmazhatatlannak, mert — szemben az amerikai joggal — ezekben az országokban nem érvényesül a *stare decisis* elve, a konkrét ügy kapcsán hozott bírói döntésnek a későbbi bírói gyakorlatra nincs általánosan kötelező ereje. Mint Mauro *Cappelletti* kifejtette, ebből az következhet, hogy egyes bírák ugyanazt a törvényt alkotmányellenesnek tekintik és mellőzik, míg mások alkotmányosnak tartják és alkalmazzák. Ugyanaz a törvény eltérő megítélést kaphat a különböző típusú és fokozatú bíróságok, pl. a rendes és közigazgatási bíróságok, valamint az alsóbb szinten működő, fiatalabb, radikálisabb bírák és a felsőbb szintű bíróságok idősebb, konzervatívabb bírái részéről. Éppen ez történt 1948—1956 között Olaszországban, és ilyen tapasztalatok szűrhetők le másutt, pl. az újabb japán gyakorlat elemzése alapján is. Mindez pedig a bírói szervek között súlyos konfliktusokat, és ami talán még aggasztóbb, nagyfokú jogbizonytalanságot eredményezhet.[8]

A törvények alkotmányosságának bírói jogalkalmazás menetében történő ellenőrzése megvalósulhat azonban olyan módon is, hogy a bíróság nem mellőzheti ugyan saját belátásától függően az alkotmányellenesnek tartott törvény alkalmazását, de jogosult arra, hogy a törvény alkotmányosságának kérdésében általános érvényű döntésre hivatott törvényhozó, vagy más

[3] III. cím. V. fejezet. 3. cikkely.

[4] H. *Berthélemy:* Traité élémentaire de droit administratif. Dixiéme édition. Paris. Rousseau & Cie, Editeurs. 1923. 13—14. old.

[5] Denis *Tallon:* The Constitution and the Courts in France. The American Journal of Comparative Law. 1979/4. sz. 568. old.

[6] Klaus *Schlaich:* Tribunal constitutionnel fédéral allemand. Revue internationale de Droit comparé. 1981/2. 352. old.

[7] Ld.: *Cappelletti:* i. m. 48. és köv. old.

[8] Uo. 58. és köv. old.

szervhez forduljon, és ennek döntéséig az előtte levő konkrét ügyben az eljárást felfüggessze. Az indirekt bírói normakontrollnak ez a módszere elismeri, hogy a bíró nem köteles minden további nélkül alkalmazni az alkotmányellenesnek tartott törvényeket, ugyanakkor akadályokat emel a jogbizonytalanság kialakulása elé is. Ezért nem meglepő, hogy újabban több európai burzsoá országban az indirekt bírói normakontroll intézményesítése során — jóllehet általában csak a külön alkotmánybíróságok létrehívásához kapcsolódva — a törvények mellőzésének lehetőségével szemben ezt a módszert részesítették előnyben. Ausztriában pl. az 1920. évi alkotmány 1929. évi módosítása során alkotmányosan rögzítették, hogy a rendes Legfelsőbb Bíróság és a Közigazgatási Bíróság az Alkotmánybírósághoz fordulhat a szövetségi és tartományi törvény alkotmányosságának elbírálása érdekében, ha az előtte levő konkrét ügyben kétségei támadnak a törvény alkalmazhatósága kérdésében, majd egy újabb módosítással a másodfokon eljáró bíróságok is felhatalmazást kaptak erre.[9] Olaszországban 1948, gyakorlatilag azonban 1956 óta pedig minden bíróság jogosult arra, hogy az eljárást felfüggessze és általánosan kötelező érvényű döntést kérjen az Alkotmánybíróságtól, ha a jogalkalmazás során kételyei vannak az adott ügyre vonatkozó törvény alkotmányossága tekintetében.[10] Az NSZK 1949. évi alkotmánya ehhez hasonlóan ugyancsak kimondja, abban az esetben, ha egy bíróság a konkrét ügyben alkalmazandó törvényt alkotmányellenesnek tart, eljárását felfüggeszti és a tartományi alkotmány sérelme esetén a tartományi alkotmánybíróság, a szövetségi alkotmány sérelme esetén a Szövetségi Alkotmánybíróság döntését kéri a törvény alkotmányossága tárgyában (100. cikkely, 1. bek.). Ezzel a lehetőséggel egyébként a gyakorlatban élnek is a bíróságok, amit jól jelezhet, hogy 1951—1979 között a Szövetségi Alkotmánybíróságnak ilyen alapon 695 esetben kellett dönteni a törvények alkotmányossága, illetve a tartományi törvények szövetségi törvényeknek való megfelelősége tárgyában.[11]

3. Korántsem mondható, hogy a burzsoá országokban általánosan elismerik a rendeleti jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének a bírói jogalkalmazás menetében való ellenőrzését, mindamellett figyelmet érdemel, hogy ilyen összefüggésben kisebb tartózkodás tapasztalható, mint a törvények alkotmányosságának ellenőrzése tekintetében. Mindez elméletileg azzal magyarázható, hogy a bíróság ellenőrzési jogköre ebben az esetben már nem sérti a parlament szuverenitását. Valójában régebbi időktől fogva, és az országok szélesebb körében intézményesítették is ezt a lehetőséget. Sőt a rendeleti jog mellőzésére is tágabb lehetőségeket nyitottak. Franciaországban pl., ahol a törvények alkotmányosságának bírói jogalkalmazás során való ellenőrzése nem ismeretes, a közigazgatási szervek által hozott rendeletek alkalmazását a büntető bíróságok a konkrét ügyekben mellőzhetik, ha azok sértik a törvényeket, vagy az alkotmányt. Annál is inkább, mert ez az 1810 óta kialakult gyakorlat 1832-től kezdve pozitív jogi szabályozáson, éspedig a Büntető Törvénykönyv egyik rendelkezésén alapszik. A polgári bíróságok azonban már nem jogosultak a rendeletek mellőzésére, mindamellett ha az előttük levő ügyben vitatott az alkalmazandó rendelet törvényessége, illetve alkotmányossága, előzetes döntést kell beszerezni a közigazgatási bíróságtól, mely általános — *erga omnes* — érvénnyel dönt a kérdésben.[12] A rendeletek mellőzhetőségének lehetőségére csak még néhány további példát említve, kiemelendő, hogy Belgium 1831. évi alkotmánya leszögezte, a bíróságok a rendeleteket csak abban az esetben alkalmazzák, ha azok a törvényekkel nem ellenkeznek (107. cikkely). A felszabadulás előtti Magyarországon pedig a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikk 19. §-a kimondta, hogy „a bíró a törvények, a törvény alapján keletkezett s kihirdetett rendeletek s a törvényerejű szokás szerint tartozik eljárni és ítélni. A rendesen kihirdetett törvények érvényét kétségbe nem veheti, de a rendeletek törvényessége felett egyes jogesetekben a bíró ítél." Elismert az alkotmány, vagy törvényellenes rendeletek bíró részéről történő mellőzésének lehetősége több olyan európai burzsoá ország újabb jogában is, ahol a törvények alkotmányosságának bírói ellenőrzése már csak az eljárás felfüggesztésének jogkörében realizálódhat. Olaszországban pl. a bírák mellőzhetik a törvényellenes igazgatási normatívák alkalmazását, s megilleti ez a jogosítvány a nyugatnémet bírákat is.[13] Ez azért meglepő, mert a törvények alkotmányosságának bírói ellenőrzése tekintetében korábban követett hasonló gyakorlat jogbizonytalanságot eredményezett, és logikailag nem lehet más a következmény akkor sem, ha a rendeletek mellőzéséről van szó. Az indirekt bírói normakontroll rendszere viszont egységesnek tekinthető pl. Ausztriában, ahol az 1920. évi alkotmány 89. cikkelye alapján a bíróság a rendelet törvényességére vonatkozó kétségei esetén is csupán arra jogosult, hogy az előtte levő ügyben az eljárást felfüggessze, és általános érvényű döntés végett az Alkotmánybírósághoz forduljon.

4. A jogszabályok bírói jogalkalmazás során

[9] Félix *Ermacora:* Cour constitutionnelle autrichienne. Revue internationale de Droit comparé. 1981/2. 428. old.

[10] *Cappelletti:* i. m. 74. és köv. old.

[11] *Schlaich:* i. m. 348. és köv. old.

[12] Roger *Merle*—André *Vitu:* Traité de droit criminel. Paris. Éditions Cujas. 1967. 162—163. old.; *Tallon:* i. m. 572. old.

[13] Ld. *Cappelletti:* i. m. 53. old.; Jean Marie *Auby*—Michel *Fromont:* Les recours contre les actes administratifs dans les pays de la Communauté Economique Européenne. Paris. Dalloz. 1971. 84. old.

való ellenőrzésének kérdése a szocialista országokban, közöttük hazánkban is szükségszerűen jelentkező probléma. Érdemes megemlíteni, hogy az 1949. évi 9. számú tvr. 10. §-a hatályon kívül helyezte az 1869. évi IV. tc. 19. §-ának azt a rendelkezését, amely szerint a rendeletek törvényessége felett egyes jogesetekben a bíró ítél. Ezután pedig az elmélet és a jogalkotás hosszú ideig nem kínált semmilyen megoldást arra az esetre, hogy mit tegyen a bíró, ha a konkrét jogalkalmazás során az ügyre vonatkozó több, a jogszabályok hierarchiájában különböző szinten elhelyezkedő jogszabály között ellentmondást tapasztal. Úgy tett, mintha a bíró ilyen helyzetbe nem is kerülhetne. A bírói gyakorlat is abból indult ki, hogy a jogalkalmazás során jelentkező valamennyi probléma a jogértelmezés keretei között megoldható. Ez a hozzáállás azt az általánosabb törekvést vette alapul, hogy zárják ki a bíró jogalkotó tevékenységét, valamint különösen a törvények, de más jogszabályok érvényének bíró által való megkérdőjelezését is. A törvények indirekt bírói felülvizsgálata ugyanis sértené a legfelsőbb képviseleti szerv hatalmának teljességét. Az igazgatási szervek által alkotott jogszabályok törvényességének kétségbe vonása pedig akadályokat emelne az államigazgatás feladatainak megvalósítása elé. A bíró ezek révén túllépné a törvényekben megállapított, kizárólag jogalkalmazásra hivatott szerepkörét. Nem vitás azonban, hogy valós problémákat nem lehet hallgatással megoldani. Az sem hagy kétséget, hogy a különböző szintű jogszabályok közötti esetleges, de nyilvánvaló ellentmondások „jogértelmezéssel való feloldása" gyakorlatilag vagy a felsőbb, vagy az alsóbb jogszabály rendelkezésének mellőzését jelenti. Kérdés, helyes-e, ha ez látens módon történik, még akkor is, ha az ellentmondást — a törvényesség elvének megfelelően — a felsőbb szintű jogszabály „javára" oldják fel, vagy pedig helyénvalóbb a bírói jogalkalmazás menetében felszínre kerülő ellentmondásokat általánosan elismert, sőt a jog által szabályozott eljárásban rendezni? Az utóbbi megoldás mellett, a bírói normakontroll elfogadásával ugyanis csak a bírótól el nem vitatható, jogalkalmazással szükségszerűen együtt járó jogát ismerik el, viszont ily módon garanciák teremthetők a jogbizonytalanság elkerülésére, a bírói jogalkalmazás törvényességének elősegítésére, valamint a jogalkotás során esetleg elkövetett törvénysértések kiküszöbölésére is. Ezért is érthető, hogy a törvényességi garanciák fejlesztésének menetében egyre többen foglaltak állást a bírói jogalkalmazói normakontroll elismerése mellett, jóllehet a bíró konkrét jogait és kötelességeit illetően a felfogások eltértek. Mindezt jól érzékelteti néhány, az ötvenes évek második felétől kezdődően jelentkező irodalmi álláspont felidézése is.

A magyar jogirodalomban volt olyan vélemény, amely szerint a bíróság nem jogosult arra, hogy az alacsonyabb szintű jogszabály alkalmazását törvénysértés esetén mellőzze, de jogosultnak kell lennie arra, hogy adott esetben közvetlenül vagy közvetve a jogszabály törvényességének elbírálására jogosult szervhez forduljon, és a döntésig az előtte levő ügyben az eljárást felfüggessze.[14] Mások úgy foglaltak állást, hogy a bíróság a konkrét ügyben mellőzheti a törvénysértő miniszteri utasítást és a tanács végrehajtó bizottságának általánosan kötelező rendelkezéseit is, ezek ugyanis csak végrehajtási jogszabályok lehetnek, illetve ezt kívánja a jogalkotás törvényességének biztosítása.[15] Minthogy a miniszteri rendelet a hivatalos lapban kihirdetett országos jogforrás és kihirdetéséig többszöri ellenőrzésen megy keresztül, volt olyan álláspont, hogy nem lehet elismerni a bíró ennek mellőzésére való jogosultságát. Ha a bíró a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének megsértését tapasztalná, meg kell elégedni azzal a biztosítékkal, hogy ítélkező munkáját felfüggesztve jelezze a hatályos jog megállapításában jelentkező nehézséget. Az utasítások és a tanácsi jogalkotás tekintetében azonban elismerhető azok konkrét esetben való mellőzése, jóllehet ekkor is biztosítani kell a jogszabályt kibocsátó szerv felé a jelzési kötelezettséget.[16] Kifejezést kapott továbbá olyan felfogás is, hogy a különböző szintű jogszabályok ellentmondása esetén a bíróság kénytelen félretenni az alacsonyabb szintű jogszabályt, de köteles ezzel együtt azonnal szignalizálni.[17]

Azt lehet mondani, hogy a jogszabályok indirekt bírói felülvizsgálatának elméleti elismerését nem követte annak a jogalkotásban való intézményesítése. Csak a bírói gyakorlat alapján, és csak az ún. „belső normák" tekintetében beszélhetünk az indirekt bírói normakontroll bizonyos fokú intézményesítéséről. Ilyen összefüggésben érdekes lehet megemlíteni, a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma Tanácsvezetői Értekezletének 4/1970. számú állásfoglalása kimondta, hogy ha a mezőgazdasági termelőszövetkezet belső normája (alapszabály, külön szabályzat) jogszabállyal ellentétben áll, a bíróságnak nem a belső normát, hanem a jogszabályt kell alkalmaznia. Indokolt esetben azonban a tárgyalás elhalasztása mellett a jogszabályellenes belső normára a bíróságnak előzetesen fel kell hívnia az illetékes szervek figyelmét. Ha ez

[14] *Szamel* Lajos: A jogforrások. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1958. 163. és köv. old.; *Toldi Ferenc*: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1965. 174. és köv. old.

[15] *Beér* János: Az államigazgatási aktusok bírói felülvizsgálatának államjogi és államigazgatási jogi problémái. Jogtudományi Közlöny. 1958/1—2. 32. és köv. old; *Martonyi* János: Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1960. 189. és köv. old.

[16] *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962. 389. és köv. old.

[17] *Bihari* Ottó: A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon. Jogtudományi Közlöny. 1967. 3—4. sz. 190. old.

az eljárás megfelelő idő alatt nem vezet eredményre, vagy a halasztás valamelyik fél méltányos érdekét sértené, a bíróságnak a vonatkozó jogszabályok alkalmazásával kell a jogvitát eldöntenie.[18] Ennek az állásfoglalásnak a hatályát egyébként — lényegében változatlan tartalommal — a Legfelsőbb Bíróság Munkaügyi Kollégiumának 1979. évi 116. számú állásfoglalása is fenntartotta.[19] Ezekhez hasonlóan a vállalati belső normák tekintetében is találhattunk az indirekt bírói normakontroll gyakorlatára utaló jelzéseket. Ebben a körben nem született ugyan általános jellegű bírói állásfoglalás, viszont a Legfelsőbb Bíróság néhány ide vágó eseti döntésének a Legfelsőbb Bíróság „Bírósági Határozatok" c. folyóiratában való közzététele már a bíróságok erre vonatkozó egységes ítélkezési gyakorlatának kialakítását is célozta.[20] Ezekkel szemben az azonban már egyáltalán nem dokumentálható, hogy a bíróságok a magasabb szintű jogszabályokba ütköző jogszabályok tekintetében is ellenőriznék konkrét esetekben azok törvényességét, ami egyébként a mai magyar jog szerint nem tiltott, jóllehet nincs is kifejezetten megengedve. Éppen ezért nincs akadálya, hogy a bíró a konkrét ügyben a törvénysértő jogszabály alkalmazását mellőzze, de jól elhelyezhető egyfajta normakontroll — épp úgy, mint az ún. „belső normák" tekintetében — a bíróságok jelenleg meglevő eljárási jogosultságainak keretei között is. A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény 151. § (1) bekezdése, valamint a büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény 182. § (1) és 207. § (3) bekezdése szerint ugyanis az adott ügyben eljáró bíróság a tárgyalást fontos okból elhalaszthatja, illetve felfüggesztheti. Nyilvánvaló, hogy a bírói ítélkezés logikája és törvényessége feltételezi a bírói normakontroll elismerését, de az is kétségtelen, hogy a jogi szabályozás ilyen lehetőségei alapján ennek gyakorlása semmiképp sem lehet kielégítő. Nem maradhat rejtve az esetleges normakontroll, de nem lehet bírói belátás kérdése a normakontroll gyakorlásának módja sem. Olyan szabályozás szükséges, amely kifejezetten lehetővé teszi, ugyanakkor a jogbizonytalanság elkerülése és a bírói tévedések kiküszöbölése érdekében korlátok közé is szorítja, vagy legalábbis a szignalizálás feltételéhez köti az indirekt normakontroll érvényesülését.

Míg Magyarországon nem dokumentálható a jogszabályok törvényességének bírói jogalkalmazás menetében történő ellenőrzése, több európai szocialista országban viszont ez ma már a szocialista jog élőnek tekintett intézménye. Egyes országokban a gyakorlat alapján hivatkozhatnak erre, míg másutt a bírói jogalkalmazói normakontroll lehetőségét a pozitív jogi szabályozás is elismerte. Csak utalunk arra, hogy a Szovjetunióban pl. O. E. *Lejszt* a bírói gyakorlat alapján hivatkozott olyan esetekre, amikor a bíróság konkrét ügyekben eljárva megtagadta helyi jogszabályok és igazgatási szervek által kiadott jogszabályok alkalmazását azért, mert ezek ellent mondottak a törvényeknek. Az irodalom úgy értékelte, hogy az Alkotmány azon cikkelye alapján, miszerint „a bírák függetlenek és csak a törvényeknek vannak alávetve," a bírák a jogalkalmazás során kötelesek is a különböző jogszabályok általánosabb normáknak, és végső soron az Alkotmánynak való megfelelőségét is ellenőrizni.[21] Ami pedig az indirekt bírói normakontroll pozitív jog által való intézményesítését illeti, több példát is érdemes megemlíteni. Jugoszláviában az 1965-ben elfogadott bírósági szervezeti törvények minden bíróságot felhatalmaztak arra, hogy az eljárást függesszék fel, ha az a véleményük, hogy pl. a konkrét esetben alkalmazandó törvény nincs összhangban az alkotmánnyal. A bíróság ilyen esetben kezdeményezi a legfelsőbb bíróságoknál az alkotmányosság és a törvényesség elbírálására vonatkozó indítványt (az alkotmánybíróság előtt), és az eljárást a döntésig felfüggeszti.[22] Az indirekt bíró normakontroll lehetősége egyébként azóta is létezik, egyebek között azzal a különbséggel, hogy az 1974. évi szövetségi alkotmány 387. szakasza szerint az alkotmánybíróság előtt minden bíróság eljárást indíthat, ha az alkotmányosság és törvényesség kérdése bírósági eljárás során merül fel. Romániában a törvényellenes államigazgatási aktusokkal jogaikban sértett személyek kérelmeinek bíróságok által való elbírálásáról szóló 1967. július 26-i törvény szerint a bíróságok felhatalmazást kaptak arra, hogy felülvizsgálják a normatív igazgatási aktusok törvényességét az egyedi igazgatási aktussal szemben benyújtott kereset elbírálása során, éspedig konkréte azon normatív aktus törvényességét, amelyen az egyedi igazgatási határozat alapszik. Ha a bíróság úgy látja, hogy ez a normatív igazgatási aktus törvényellenes, akkor nem alkalmazza, de köteles a normatív igazgatási aktus törvénnyel ellentétes voltának indokolását tartalmazó határozatát közölni az azt kibocsátó szervvel.[23] Lényegileg hasonló megoldást foga-

[18] Bírósági Határozatok, 1970. 5. sz.

[19] Bírósági Határozatok, 1979. 12. sz.

[20] Ld. pl. a Legfelsőbb Bíróság törvényességi óvások tárgyában hozott, a „Bírósági Határozatok" 1973. 8. és 9. számában 303., illetve 341. szám alatt hivatkozott határozatait.

[21] Ld. erről: A. B. *Vengerov:* Konsztitucionnüje normü v szugyebnom praktike. A „Szugyebnaja praktika v szovjetszkoj pravovoj szisztеme" c. kötetben. (Szerk.: Sz. N. *Bratusz.)* Moszkva. Juridicseszkaja Lityeratura. 1975. 106. old.

[22] Ld. erről részletesebben: D. *Gjanković:* A bíróságok és a törvények alkotmányosságának ellenőrzése Jugoszláviában. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény. 1966/3. 394. és köv. old.

[23] Ld. erről: Le perfectionnement du système légal de la protection des droits des personnes dans leurs rapports avec l'administration. Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de Sciences Juridiques. 1967/2. 181. old.

dott el az 1970. évi bolgár államigazgatási eljárási törvény 69. cikkelye is a nem törvényi szintű jogforrási formákra kiható érvénnyel. Jelentősen túlmutatott azonban ezen a normatív aktusokról szóló 1973. április 3-i törvény szabályozása, amely már általános érvénnyel ismerte el az igazságszolgáltatási szervek által végzett jogalkalmazói normakontroll lehetőségét. Kimondta, hogy abban az esetben, ha dekrétum, rendelet vagy normatív utasítás ellentmondásban van felsőbb szintű jogszabállyal, az igazságszolgáltatási szerv a felsőbb szintű jogszabályt alkalmazza. De az állami szervek, közöttük az igazságszolgáltatási szervek is kötelesek tájékoztatni a jogszabály megsemmisítésére jogosult szervet a jogszabály törvénysértő voltáról (15—16. cikkelyek).

5. Az előbbi áttekintés azt mutatja, hogy a bírói jogalkalmazói normakontroll intézményesítése egyre inkább teret nyert a burzsoá és a szocialista jogfejlődésben. Feltűnő viszont, hogy ehhez képest csak elvétve merült fel más jogalkalmazó szervek, különösen az államigazgatási jogalkalmazók hasonló jogkörének elismerése. Ilyen gyakorlatról pedig dokumentálható módon még kevésbé lehet beszámolni. Az Amerikai Egyesült Államokban is, ahol az indirekt bírói normakontroll „született", csak újabban került figyelmet érdemlően előtérbe az államigazgatási jogalkalmazói normakontroll kérdése. Kalifornia állam Legfelsőbb Bírósága ugyanis 1976-ban (a *Southern Pacafic Transportation Co. v. Public Utilities Commission* ügyben) elismerte egy államigazgatási szervnek azt a jogosultságát, hogy döntsön a törvény alkotmányosságának, pontosabban szólva alkalmazhatóságának kérdésében. Olyan alapon, hogy az államigazgatási szervnek — épp úgy, mint a bíróságnak — meg kell állapítania a hatáskörébe tartozó ügyben az alkalmazandó jogot. Ha pedig a törvény ellentmond az alkotmánynak, az az igazgatási hivatalnokok kötelessége, hogy az alkotmány parancsainak engedelmeskedjenek, azokat alkalmazzák.[24] Annál is inkább, mert a szövetségi alkotmány VI. cikkelye kimondja, hogy a szövetség és a tagállamok minden igazgatási és bírói tisztviselője eskü, vagy esküpótló nyilatkozat alatt köteles támogatni az Alkotmány megvalósulását. A bírósági döntés által provokált elmélet aligha vitathatta ennek az érvelésnek a logikáját, viszont hivatkozhatott arra, miszerint „senki sem mondhatná, hogy mindazoktól, akik felesküdtek a jog megtartására és akiknek alkalmazni kell a jogot — ideértve a rendőröket, alsó szintű közigazgatási ügyintézőket vagy közjegyzőket egyaránt — az Alkotmány azt kívánná, hogy döntsenek a törvényhozási aktusok érvényessége tárgyában. Éppen ellenkezőleg, a bíróságok általában úgy foglaltak állást, hogy a törvényhozási aktusok érvényessége vélelmezett, és a közhivatalnokoknak ennek megfelelően kell eljárni, függetlenül hivatali esküjüktől vagy jogértelmező kötelezettségeiktől. Ez alól ott lehet kivételt tenni, ahol bírósági határozat kifejezetten megdöntötte az érvényesség vélelmét, vagy ahol a törvény olyan nyilvánvalóan alkotmányellenes, hogy kizár bármiféle ezzel ellenkező vélelmet. De ezek a kivételek semmiképp sem támasztják alá egy olyan általánosabb alkotmányos követelmény meglétét, hogy minden közhivatalnok értékelhetné azokat a törvényeket, amelyek alapján a munkáját végzi".[25] Ez a helyzetkép pedig egészében véve még mindig csak a tisztázatlanságot és bizonytalanságot tükrözi az államigazgatási jogalkalmazói normakontroll megítélésében. Ami Európát illeti, a század elején már komolyan számoltak az államigazgatási jogalkalmazói normakontroll elméleti lehetőségével,[26] mindamellett Európában is alig foglalkoztak ennek intézményesítésével. A magyarázat abban keresendő, hogy az indirekt bírói normakontroll intézményével szembeni fenntartásokat ebben a körben az államigazgatás szervezetével, funkcióival és személyzetével összefüggő, azokból folyó sajátosságok is erősítik.

A bírák függetlenek, csak a törvényeknek vannak alávetve, ítélkező tevékenységükben nem utasíthatók. Az igazgatás szervezete viszont hierarchizált, amely — egyes országokban és főleg egyes viszonylatokban esetleg jelentős eltérésekkel — általában magában foglalja az államigazgatási dolgozó felettesének konkrét utasítási jogát is. Természetesen felmerült, hogy az alárendeltek kötelesek-e engedelmeskedni a jogellenes utasításoknak, s erre az elmélet különböző válaszokat adott. Az egyik végletes felfogás az volt, hogy az utasításnak alárendelt államigazgatási dolgozó sohasem köteles engedelmeskedni a jogellenes utasításnak, és mielőtt engedelmeskedne, meg kell vizsgálnia az utasítás törvényességét (pl. *Duguit*). A másik végletet kifejező álláspont szerint viszont akkor, ha az utasítás a felettestől származik, az alárendelt államigazgatási dolgozó mindig köteles engedelmeskedni (pl. *Laband*).[27] Nyilvánvaló, hogy az utasításnak való engedelmesség kérdésében kialakított pozitív jogi szabályozásnál figyelembe kellett venni a törvényesség és a hierarchia elvének megtartásához fűződő érdekeket egyaránt, s ez vezetett ahhoz a széles körben elfogadott megoldáshoz, miszerint az alárendelt ál-

[24] Ld. The Authority of Administrative Agencies to Consider the Constitutionality of Statutes. Harvard Law Review. 1977/8. 1683—1684. old.

[25] Uo. 1693. old.

[26] Ld. erről pl.: Hans *Kelsen:* La garantie juridictionnelle de la constitution (La justice constitutionnelle). Extrait de la Revue de Droit public et de la Science politique en France et à l'Étranger. Avril-Mai-Juin 1928. Paris. Marcel Giard, Librairie-Éditeur. 1928. 21—22. old.

[27] Ld. erről: Francis-Paul *Bénoit:* Le droit administratif francais. Paris. Librairie Dalloz. 1968. 494. és köv. old.

lamigazgatási dolgozó az utasításnak köteles engedelmeskedni. Az utasítások törvényességének a vélelme érvényesül, az államigazgatási dolgozónak nem kell vizsgálnia minden utasítás törvényességét. Az engedelmesség megtagadásának helye lehet ugyan, de még ma is általában csak kivételesen. Az egyes országok joga szerint pl. akkor, ha az utasítás teljesítésével a dolgozó bűncselekményt követne el, máshol nyilvánvaló jogellenesség és a közrend veszélyeztetése esetén stb. A jogellenes utasításoknak való engedelmességi kötelesség további korlátozása talán csak egyes szocialista országok újabb jogfejlődésében került hangsúlyozottabban előtérbe.[28] Ha pedig a konkrét utasításoknak való engedelmesség tekintetében is fennáll azok törvényességének csak a kivételes esetekben elejthető vélelme, úgy tűnik, hogy ennél jóval erősebb érvek szólnak a jogszabályok törvényességének vélelme, az azoknak való engedelmességi kötelesség érvényesülése mellett. Ezért van az, hogy a jogszabályoknak való feltétlen engedelmesség kötelességét általában elismerik még akkor is, ha többen nem vitatják ennek problematikus jellegét. Kézenfekvő, hogy mindez nem kedvez az államigazgatási jogalkalmazói normakontroll intézményesítésének, viszont jól magyarázható az államigazgatás sajátosságai alapján. Az államigazgatás hierarchikus rendszere ugyanis éppen azért épült ki, hogy biztosítsa a jogszabályok gyors és következetes végrehajtását. Ha az államigazgatási szerv dolgozója köteles lenne vizsgálni, illetve felülvizsgálni a konkrét utasítások, még inkább a jogszabályok alkalmazhatóságát, félő, hogy ez paralizálná az államigazgatás akcióképességét, sőt maguknak a jogszabályoknak a végrehajtását. Ez indokolja, hogy a jogalkalmazói normakontroll lehetőségét — mint törvényességi garanciát — több országban esetleg csak közvetve, éspedig az államigazgatási határozatok felülvizsgálata tárgyában folytatott bírói eljárás keretében intézményesítsék. Felvethető továbbá, hogy az államigazgatási jogalkalmazó általában nem is rendelkezik a bíráéhoz hasonló jogi felkészültséggel, ami képessé tenné a jogszabályok törvényességének aggályoktól mentes megítélésére.

Kétségtelen, hogy akkor, amikor a „hierarchia" és a törvényesség elvének esetleges ütközését figyelembe véve kell állást foglalni az államigazgatási jogalkalmazói normakontroll kérdésében, igen erős érvek hozhatók fel a hierarchia elvének elsőbbsége mellett. Ennek helyességét most a konkrét utasítások tekintetében nem is vitatnánk. Paradox módon azonban éppen a jogszabályok alkalmazása körében számítana logikai és jogi képtelenségnek, ha tagadnánk, hogy az államigazgatási jogalkalmazó tevékenysége során ellenőrizheti az alkalmazandó jogszabályok érvényességét, illetve törvényességét. Legalábbis abban a körben, amit a magyar államigazgatási jogtudomány államigazgatási jogalkalmazásnak tart, ide értve azt a tevékenységet, amikor az államigazgatási szervek a hatáskörükbe és illetékességük alá tartozó egyedi ügyekben jogszabály alapján jogokat, kötelezettségeket állapítanak meg; eldöntik a jogalanyok közötti jogvitákat; érvényesítik a jogalanyok jogait és kötelezettségeit; jogszabálysértés esetén az elkövetőkkel szemben szankciókat állapítanak meg.[29] Ekkor az államigazgatási jogalkalmazónak — épp úgy, mint a bírónak — döntenie kell arról, hogy milyen jogszabályt alkalmazzon, éspedig akkor is, ha az ügyre vonatkozó, jogszabályok hierarchiájában különböző szinten elhelyezkedő jogszabályok rendelkezései esetleg ellent mondanak egymásnak. Minthogy nyilvánvaló ellentmondás esetén az egymásnak ellentmondó jogszabályokat egyidejűleg nem lehet alkalmazni, vagy az alsóbb, vagy a felsőbb szintű jogszabály alkalmazását mellőzi. Senki sem állíthatja ugyanis, hogy az államigazgatási jogalkalmazót csak az alsóbb szintű, esetleg az államigazgatási felettese által kiadott jogszabály köti, tehát államigazgatási jogalkalmazói normakontrollnak ily módon nem lehet helye. Megteheti továbbá az államigazgatási jogalkalmazó azt is, hogy az ügyre vonatkozó jogszabályok ellentmondása esetén az alsóbb szintű jogszabály törvényességének általános érvényű elbírálására hivatott szervhez fordul, s annak döntéséig eljárását felfüggeszti. Bárhogy is jár el azonban, mindenképpen normakontrollt gyakorol, épp úgy mint a bíróság a hasonló esetekben. A jogszabályok ellentmondása esetén tehát a jogalkalmazói normakontroll ezen a területen is létezik, még akkor is, ha rejtve marad, nem dokumentálható, továbbá ha a pozitív jog kifejezetten nem is szabályozza. De nem is tiltja — logikailag nem is tilthatja —, éppen ezért helye lehet mind az alsóbb szintű jogszabály mellőzésének, mind az eljárás felfüggesztésének, ami egyébként jól elhelyezhető az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1981. évi I. számú törvénnyel módosított 1957. évi IV. törvény rendelkezéseinek keretei között is. Nevezetesen: a törvény 37. § (1) bekezdése kimondta, hogy ha az ügy érdemi eldöntése olyan kérdés előzetes elbírálásától függ, amelyben az eljárás más szerv hatáskörébe tartozik, az államigazgatási szerv az eljárást felfüggeszti. Az államigazgatási jogalkalmazás körében is indokolt azonban a normakontroll gyakorlásának módját egyértelműen, lehetőleg a bírói jogalkalmazói normakontroll gyakorlásával egységesen rendezni, különös tekintettel arra, hogy a kifejezetten

[28] Ld. erről: A. G. *Tikovenko:* Szluzsebnaja disziplina i otvetsztvennoszty za vüpolnyenyie nyezakonnogo prikaza. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1981/7. 24. és köv. old.

[29] Ld. *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szamel* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. (Szerk.: *Szamel* Lajos). Bp. Tankönyvkiadó. 1978. 339. old.

intézményesített eljárás zárja ki az eltérő joggyakorlat és a jogalkalmazói tévedés lehetőségét. Elvi megfontolások és összehasonlító tapasztalatok alapján pedig erre a felfüggesztés intézményesítése kínálja a legjobb feltételeket. Ezen keresztül egyébként kielégítően lehetne rendezni az azonos szintű jogszabályok ellentmondásából adódó jogalkalmazói és törvényességi problémákat is.

Rácz Attila

A software gyártás és felhasználás szerzői joga a gazdálkodó szervezeteknél*

1. Előzmények és feladatkitűzés

1.1. A gazdálkodó szervezetek software-rel kapcsolatos feladatköre, tevékenysége

A gazdálkodó szervezetek tevékenységén belül a software gyártás és felhasználás lehet esetleges jellegű vagy akár a feladatkörhöz tartozó folyamatos tevékenység is. Ez a fejlesztés-felhasználás-értékesítés mindenesetre a szervezet egyéb működési területeitől jól elkülöníthető. Ha a gazdálkodó szervezetek saját softwarejeit a létrehozás oka és pénzügyi fedezete szempontjai szerint csoportosítjuk *(„fejlesztési" és értékesítési terület)*, az alábbi vázlat állítható fel:

a) A szervezet saját elhatározása alapján és saját pénzügyi alapjai terhére kifejlesztett softwarek:

aa) belső működés céljára (pl. könyvelés stb.);

ab) önmagukban termelési célra még nem hasznosítható softwarek (programozási nyelvek, „alap-programok" stb.) Ezek esetleges külső megbízás alapján specifikusan továbbfejleszthetők lesznek;

ac) azonnali gyakorlati felhasználásra alkalmas, teljes részletességű softwarek (programok), vagy széles körben, máshol is alkalmazható általános softwarek. Ezeket utóbb alkotói szintű változtatás nélkül értékesíteni lehet.

b) Külső gazdálkodó szervtől vagy államigazgatási szervtől érkező megbízás és pénzügyi fedezet alapján készülő softwarek):

ba) egy meghatározott feladat számítógépes megoldására rendelt, minden software előzmény nélkül elkészítendő teljes software;

bb) meglevő saját software-nek (programnak megbízás szerint történő adaptálása, illetve az ezzel az alkotói — vagyis a számítástechnikai *tudomány* alkalmazásával történő — módosítással létesíthető részletes software.

A gazdálkodó szervezet ezeket a softwareket olyan munkavállalóival készíti el, akiknek munkaviszonya éppen ilyen alkotások létrehozatalára irányul; a munkaviszonynak ezt a tartalmát a munkaköri leírások is tükrözik.

A gazdálkodó szervezetek software *felhasználó* tevékenysége vagy a belső működés céljára való vásárlásból, vagy pedig a „külső" softwarekre való olyan jogszerzésekből áll, amelyeknek célja a továbbfejlesztéssel, illetve esetleg anélkül való továbbértékesítésben áll.

A kifejlesztői, értékesítői és vásárlói (felhasználói) tevékenység elsősorban a belső piacra irányul, de esetenként a külfölddel is kapcsolatos.

1.2. A software fogalma

Dolgozatunk tárgyának kifejtéséhez ugyancsak szükséges, hogy előzetesen meghatározzuk, mit is értünk software-en és számítógép programon.

A software-ről nálunk mindeddig egyetlen jogszabály, illetve annak melléklete adott „törvényi meghatározást": *a szabványosításról* szóló jogszabályok szerint:[1]

— a software „számítógépi programok, eljárások, szabályok és az ezekhez kapcsolódó, az adatfeldolgozó rendszer működésére vonatkozó dokumentációk összessége";

— a számítógépi program pedig „számítógép által végrehajtható alakban kifejezett olyan terv vagy ütemterv, amely meghatározza a feltétlenül vagy feltételesen elvégzendő tevékenységeket."

Megjegyzendő, hogy a szabványok egyrészt korlátozott hatályúak (csak állami és szövetkezeti szervekre terjednek ki, magánszemélyekre nem), másrészt céljuk csak az azonos *műszaki-gazdasági* terminológia létrehozása. A szerzői jogban és munkajogban tehát nem feltétlenül irányadó ez a szabály. Érdekes továbbá, hogy például az NSZK szabvány valamint *Hubman* és a számos más szerzőt is idéző *Zahn* szerint[2] a számítógép programot tekintik a szélesebb fogalomnak és a software-t a szűkebbnek.

Figyelembe véve a fentieket és az idevágó

---

* A dolgozat a szerző személyes nézeteit tükrözi, és ezek nem feltétlenül azonosak annak az intézménynek a hivatalos álláspontjával, amelynek munkatársa.

[1] 19/1976. (VI. 12.) MT sz. rendelet a szabványosításról; MSZ 7788/1—79.

[2] DIN 44300 és pl.: *Hubmann:* Urheber und Verlagsrecht. München, 1978. old. 35. és *Zahn:* „Urheberrecht und Computer-Programme. Versuch einer Bestandsaufnahme." Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht, 1978. Heft. 4. old. 207.

magyar[3] és külföldi[4] szakirodalmat, a magunk részéről a *„software"* alatt *„számítógépes eljárási rendszert"* értünk, amelynek tartalma

— a „számítógépi program" (gép által olvasható utasítássorozat)

— a „program leírás" (az eljárás teljes ábrázolása szóban, rajzban vagy egyéb formában, elegendő részletességgel ahhoz, hogy meghatározzon egy megfelelő számítógép programot alkotó utasítássorozatot) és

— a program alapját képező, a megértéshez vagy az alkalmazáshoz alkotott kiegészítő dokumentációk (pl. probléma leírás, felhasználási utasítások.)

A továbbiakban a software elnevezést *átfogóan,* a teljes *i, -iii* fogalomra alkalmazzuk, s külön megemlítjük, ha mégis a szűkebb értelemről (a fenti ii, -iii/ tartalom) van szó.

1.3. Előzmények

Mintegy 20—25 évvel ezelőtt jószerivel maga a „software" is ismeretlen fogalom volt. Bár az akkor megindult fejlődés e téren robbanásszerű volt és marad, nem csoda, ha szerzői jogunk alapvető szabálya, az 1969. évi III. törvény (Szjt) 13 évvel ezelőtt még nem említi a software-t. A törvényalkotó mindenesetre nem tekintette lezártnak az akkor kialakított rendszert, hanem abban teret biztosított a technika fejlődésével feltáruló újabb műfajoknak és felhasználásoknak is — pl. videogram, software. (Lásd az indokolást a törvény III. fejezetéhez, 1. pont) Ma a magyar szakemberek többségének véleménye szerint a software-re és így az első pontban összegezett tevékenységre alkalmazni kell a szerzői jogi törvényt és az egyéb szerzői jogi szabályokat. Jóllehet a továbbiakban *adottnak vesszük* a magyar *szerzői jog tárgyi hatályát* a software-re, mégis talán nem árt röviden utalni az alapkérdésbeni helyzetre is.

Az egyre szélesebb körben alkalmazott software *jogi védelmének szükségét általában azzal indokolják,* hogy a jogi védelem megkönnyítené a nagyösszegű beruházásokkal készülő softwarek terjesztését, s így csökkentené a párhuzamos fejlesztéseket.

Jelenleg ugyanis többnyire üzemi titokként őrzik a programokat. Növekszik az általánosan, széles körben felhasználható softwarek száma, ilyen kész programok használata tehát jelentős költségmegtakarításhoz vezet. A kész program lemásolása technikailag igen egyszerű és pénzügyileg olcsó — nő a joogsulatlan átvétel, használat veszélye.

A jogi védelem a kereskedelem terén különösen fontos, s az mind az eladó, mind a vevő érdekében áll.

A jogi védelem legmegfelelőbb *formájaként* a szerzői jog kínálkozik, mert a szellemi alkotó munka termékeire szóba jöhető másik védelmi forma, a szabadalom itt nem alkalmazható.[5] (Az az állítás, hogy itt „szellemi alkotásról" van szó, nem szorul külön bizonyításra. A software-re mindenképpen vonatkozik tehát *a Polgári Törvénykönyvünk 86. §-a,* amely a külön jogszabályokra való utalás mellett — szerzői jog, szabadalmi jog stb. — általában is védi az ilyen alkotásokat.)

A software *szerzői jogi alkotáskénti* minősítésének kulcskérdése a szerzői jogi „mű" fogalma. Szerzői jogunk az irodalom, a tudomány és a művészet azon alkotásait védi műként, amelyeknek egyéni, eredeti jellegük van.[6] A védelem nincs meghatározott formához kötve; a forma feladata csak az, hogy azonosítható legyen e védett gondolati tartalom. Itt azonban rögtön hangsúlyozni kell, hogy az *eredetiség, újdonság* nem a feldolgozott téma, gondolat, információ vagy módszer jellemzője kell legyen, hanem csak a megformálás-megfogalmazás kell tükrözze az alkotó sajátos egyéniségét; azt is mondhatnánk, hogy a mű *gondolati szövete* kell hogy új legyen. A szerzői jog minőségi értékelést nem végez, esztétikai és tudományos értéket csak közvetve

[3] *Boytha* György: A számítógép programok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme című, e témában alapvető cikkében (MTA IX. Oszt. Közleménye XI./1977) a „program leírást" külön nem emeli ki, de nyilvánvaló, hogy azt is softwarenek (a dokumentáció részének) tekinti. *Pálos* György A software jogi védelmének időszerű kérdései című cikkében, Magyar Jog, 1981. szeptember (799—812. old.), a softwaret a szerzői jogi védelem szempontjából a „programmal" azonosítva nyilvánvalóan szerzői jogilag védettnek tekinti a dokumentációban kifejtett gondolatsort (software rendszert, felhasználási softwaret) is. (801. old.)

[4] Fogalommeghatározásunk elsősorban a Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO/OMPI) 1978-ban készített Mintaszabályzatán alapszik. Model Provisions on the Protection of Computer Software Copyright, 1978. Jan. (Lásd még: Final Report of the National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works) CONTU Report. Library of Congress, Washington 1979. old. 12. és Copyright, 1978. okt.); az USA 1976-os Szerzői Jogi Törvénye, Sec. 117; Report of the Committee to consider the Law on Copyright and Designs (Whitford Committee), London, 1977. old. 124.; *Kindermann:* Computer Software and Copyright Conventions. European Intellectual Property Review 1981. Jan. 6. old.

[5] A szabadalomra az jellemző, hogy valamely természeti törvény alkalmazásánál új megoldást vagy eljárást eredményez. A magyar szabadalmi jog kifejezetten műszaki eszközzel való problémamegoldást kíván meg. A software utasítások viszont nem hoznak létre közvetlenül terméket vagy abban változtatást. *Boytha, Pálos* és a WIPO is rámutatnak az idézett művekben (l. 3. és 4. jegyzet), hogy ami a nemzetközi szabadalmi egyezményeket illeti, egy részük kifejezetten kizárja a védelemből a softwaret, más egyezmények viszont gyakorlatilag nem alkalmazhatók, nem működőképesek software esetében. Egyes országokban a nemzeti szabadalmi törvény kifejezetten kizárja a softwaret a védelemből pl. Franciaország, Lengyelország. Szabadalmi ügyekben külföldön egyre több ilyen tárgyú elutasító bírói ítélet születik (pl. USA: „Data Cash-ügy", NSZK: „Dispositions-programm-ügy"). Magyarországon jelenleg két ilyen ügy van folyamatban a Legfelsőbb Bíróság előtt.

[6] 1969. évi III. tv. 1. § és A szerzői jog kézikönyve. Bp. 1973. Szerk. *Benárd* A. és *Timár* I. 80. old. (Benárd Aurél.)

véd.[7] Közvetlen célja az eredeti alkotások használatának szabályozása.[8] Ez is magyarázza, hogy szerzői jogunk védi — és a pozitív jog külön is említi — pl. a műszaki létesítmények terveit is.

Megállapítható, hogy az egyéni — eredeti *software a fentieknek megfelel.* Minél több lépésből áll egy software, minél komplexebb, annál valószínűbb az egyéni — eredeti jelleg, hiszen a létrehozása során a választási lehetőségek száma nő. Egy bizonyos eredményt software-rel többen is elérhetnek, de az ahhoz vezető gondolatsor, a lépések — utasítások kombinációi eltérőek lesznek. A mű-fogalom a softwarenek a szorosan vett program részére is kiterjed, mert az a megoldás alapját képező gondolatnak és a program leírásnak hordozója, gép által (is) olvasható nyelvű kifejezése.[9]

A software új *„műfaj"* a szerzői jog nagy családjában. Leginkább és az esetek többségében alkalmazott tudományos alkotásnak nevezhetnénk, bár egyes softwarek nyilván megfelelnek a legelvontabb „tudományos mű" fogalmának is (új programozási nyelvek stb.) E minősítés indoka, hogy van bizonyos különbség a tudományos alkotás általában használt fogalma és az Szjt „tudományos alkotás" fogalma között. A A szerzői jog szempontjából a tudományos alkotások *nem* feltétlenül jelentik új elméleti törvényszerűségek feltárását, abszolút új eredmény létrehozását. A szerzői tudományos alkotások gyakran csupán a tudományos eredmények felhasználásával készült egyéni- eredeti alkotások. Így érthető, hogy a műszaki tervek és ugyanígy a software-művek nem feltétlenül tudományos művek az általános értelemben; viszont szerzői jogi értelemben nevezhetjük őket *„tudományos" írói művekkel vegyes alkotásoknak.* Az „írói mű" „irodalom" kifejezés szerzői jogunkban ugyanis nem érthető a hagyományos, szűk értelemben, hanem az a jogszabály szerint[10] átfogja például a műszaki irodalmat is. A szerzői műveknél az „irodalom" és a „tudomány" határai nem merevek, nem élesek. Jóllehet a szerzői jogi törvény végrehajtási rendeletének 9/1969. (XII. 29.) MM. sz. rendelet (Vhr) *1. §-ában* a szerzői alkotások fajtáiról adott felsorolás csak *példálózó* jellegű, helyes lenne, ha jelentősége miatt a jövőben a software-rel kiegészülne ez a felsorolás.

A software-védelem magyar szerzői jogi gyakorlatáról szólva elsősorban a Fővárosi Bíróságnak a 9. sz. lábjegyzetben idézett, a szerzői jogi minősítést alkalmazó két ítéletére kell utalni. *Pálos* említi a Magyar Tudományos Akadémia Minősítő Bizottságának ezt megelőző állásfoglalását és a Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményét is.[11] Az elmúlt 1—2 évben már több tucat szerzői jogi software felhasználási szerződést kötöttek szerzők a Szerzői Jogvédő Hivatal közreműködésével jogi személy felhasználókkal; a Hivatal közreműködése nélküli szerződések száma még nagyobb lehet. Több intézmény fizet szerző-munkavállalóinak — külső értékesítés esetén — szerzői jogdíjat. A Fővárosi Bíróságon hasonló tárgyú per jelenleg is folyamatban van. A software szerzői jogi kérdéseivel, az ebből folyó gazdasági és egyéb összefüggésekkel, egy a Központi Statisztikai Hivatal által szervezett tárcaközi bizottsági is foglalkozott. Tudomásunk szerint az Szjt.-t végrehajtó művelődésügyi miniszteri rendelet e tárgyú kiegészítésének minisztériumi előkészületei is folynak.

A *külföldi* helyzet vázolásánál is meg kell elégednünk utalásokkal: a források[12] vizsgálata azt mutatja, a fejlett ipari országokban egyre inkább elismerik a szerzői jog ide vonatkozó hatályát, bár a nemzeti szerzői jogi törvények közül eddig csak az Egyesült Államok[13] [14] és a Fülöp-szigetek szerzői joga említi *kifejezetten* a software-t. Ugyanakkor a nemzetközi intézmények „sui generis" szabályozási kísérletei is egyre inkább szerzői jogi típusú megoldásokhoz vezetnek.[15] Több vizsgálat megállapítja, hogy a szerzői jogon belül szükség lehet itt specifikus végrehajtási szabályokra is.

1.4. A megválaszolandó kérdések

A software megjelenése a magyar szerzői jog körében egy általánosabb kérdésfeltevésre és — e dolgozat tárgyához igazodóan — néhány konkrétabb kérdés vizsgálatára. késztet.

Általánosságban megállapítható, hogy a

---

[7] Az „esztétikai üzenet" mint tartalmi feltétel említése a szerzői jog keletkezésére visszanyúló reminiszcencia. (Ld. pl. *Zahn*-nál, i. m. 209. old.) Ezen a nemzetközi szerzői jog — és a nemzeti jogok — régen túllépték, lásd pl. a tudományos-technikai művek, műszaki ábrák stb. védelme.

[8] *Boytha* i. m.

[9] Ellenkezőképpen látja a dolgot *Jacsó* P., aki a Főv. Bíróság software-tárgyú 25. P. 27. 228/1972/21. sz. ítéletének olyan értelmet tulajdonít, miszerint az kizárná a szerzői jogi védelemből a software programot. (*Jacsó* P.: Az utolsó szó jogán... Számítástechnika, 1981. január, 13. old.) Álláspontunk szerint az ítélet csak a kódolási, számítógépi nyelvre való fordítói munkát minősíti — rutinmunkának, nem „alkotói" tevékenységnek.

[10] 9/1969. (XII. 29.) MM sz. r. 1. § (1) bek.

[11] *Pálos,* i. m.

[12] *Ulmer:* Copyright Problems Arising from the Use of Copyright Materials in Automatic Information and Documentation Systems. Copyright Febr. 1978; *Boytha, Kindermann* i. m.; a *Whitford* Committee és a *CONTU* idézett jelentései stb. *Zahn* idézett művében az idevágó német nyelvű szakirodalomból 32 szerző állásfoglalását tekintette át: ebből huszonhatan szerzői jogi műnek minősítették a softwaret, hatan pedig — s ezekhez csatlakozik Zahn is — eleve elutasították a szerzői jogot vagy azt gyakorlatilag kis hatásúnak, alkalmatlannak minősítették a software jogi védelmére. Megjegyzendő, hogy Zahn forrásai közül jónéhány több mint 10 évvel ezelőtti publikáció.

[13] US Public Law 94—553. Oct. 19, 1976 az 1980. dec. 12-i módosítással. Section 102 b, Sec. 117.

[14] L. *Melville* szerint az USA-ban eddig mintegy 1200 softwaret jegyeztek be a szerzői jogi nyilvántartásba. *Melville:* Computer Software and the relevance of Copyright. European Intellectual Property Review, 1980. Nov.

[15] Boytha i. m.; WIPO/OMPI idézett Mintaszabályzata.

software már csak létrehozásának tipikus módját és széleskörű felhasználásának rendkívüli gazdasági hasznát is tekintve, speciális műfajta. Léte — a kábeltelevízióhoz és az üres kazettákra történő magáncélú másolásokhoz hasonlóan — sajátos problémákat okoz. A szerzői jog software-re vonatkozó hatályának elismerése, a software-szerzők jogainak kizárólagossága főleg a szabályozott terjesztés és széleskörű felhasználás miatt fontos. Tekintetbe véve, hogy a software nálunk is és külföldön is tipikusan nagyobb gazdasági egységek, munkáltatók által megszervezett és jelentős pénzügyi beruházásukon nyugvó csoportmunka eredménye (mégpedig olyané, ahol az egyes résztvevők közreműködése gyakran nem az egész műre, hanem csak a software egy-egy elemére terjed ki (kérdés, nem válik-e éppen ez a kizárólagos jog a hasznosítás, felhasználás akadályozójává? Másrészt viszont azt se tévesszük szem elől, hogy a kizárólagos jog (az abból folyó vagyoni előnyök) hatalmas ösztönzője lehet a software alkotói tevékenységnek. De az alkotók személyén, a joggyakorlás módján kívül értelmezésre szoruló általános kérdés lehet a szerzői jogi védelem időtartama is.

Mindebből számunkra az a következtetés adódik, hogy a szerzői jog szabályait nem lehet automatikusan alkalmazni a softwarere, hanem ezek egyrészt esetenként rendszerükbeni értelmezésre, másrészt — de lege ferenda — külön végrehajtási szabályokra is szorulnak.

Ami most már a softwaregyártó és softwarefelhasználó magyar szocialista gazdálkodó szervezetek ilyen tevékenységét, szerződéseit illeti, a továbbiakban *az alábbi konkrét kérdéseket kell megválaszolni,* kifejteni.

a) A software értékesítőjeként — saját softwarejei védelme érdekében — szerződéseiben milyen kikötéseket tegyen a gazdálkodó szervezet?

b) Felhasználóként milyen külső software jogtulajdonosokkal és milyen feltételekkel köthetnek szerződést?

c) A gazdálkodó szervezet és a software előállításban közreműködő munkavállalói szerzői jogi viszonya.

d) Nemzetközi összefüggések.

2. A software gyártás és felhasználás szerzői joga

2.1. A gazdálkodó szervezet mint a software tulajdonosa és értékesítője

A gazdálkodó szervezet az általa létrehozott egyéni-eredeti softwarere már a mű létrejöttével megszerzi a szerzői jogi védelmet. Ehhez semmiféle bejegyzés, nyilvántartásba vétel nem szükséges. Ez a védelem dologi hatályú, tehát mindenkivel szemben érvényes. A softwarere vonatkozó vagyoni jogokat a munkavállaló általi átadástól kezdve a munkáltató gyakorolja saját működési körében — feltéve, hogy mint erről a későbbiekben még szó lesz, ez a munkaviszony tartalmából következik és a software elkészítése a munkavállaló munkaköri kötelessége volt.[16] A védelem tárgya az egyéni-eredeti software egésze, vagyis az 1.2. pontban leírt mindhárom rész.

A védelem *jogi tárgya* a nyilvánosságra hozatal, a másolás, az átdolgozás, a terjesztés, a gazdasági célú egyedi hasznosítás és bármilyen egyéb felhasználás joga. Szerzői jogunk ugyanis a „kizárólagosság" tartalmának a korábbiaknál formailag is jobban megfelelve minden felhasználást engedélykötelessé tett és csak az ez alóli kivételeket fogalmazta meg.[17] Mindehhez tehát az illető gazdálkodó szervezettől kell engedélyt kérni. Itt nemcsak a program maradandó lemásolása engedélyköteles felhasználás, hanem a program „futtatása is", amely egyrészt megfelel az általános felhasználás-fogalomnak, másrészt, mint erre a szakirodalom rámutat, maga is ideiglenes másolások sorozata.[18]

A software vagy annak része „szabad felhasználás" címén még nyilvánosságra hozott mű esetében sem másolható ingyenesen, engedély nélkül, hiszen az ilyen tevékenység célja nyilván gazdasági, jövedelemszerző célú és jellegű. (Kivételesen elképzelhető kifejezetten tudományos célú ingyenes, szabad másolás.)

Az előállító — vagy származékos jogtulajdonos — gazdálkodó szervezet a softwareknek, programoknak engedély nélkül használata esetén *követelheti* a saját feltételei szerinti felhasználási szerződés megkötését és kártérítést is kérhet. A szerzői jog szankciói közül peres úton követelheti a használattóli eltiltást, a másolat megsemmisítését, a felhasználási díj megfizetését, s a felhasználók felróhatósága alapján esetleg nem vagyoni kárának megtérítését is „a gazdasági forgalomban való részvétel hátrányos befolyásolása" címén.[19] Sajátos szerzői jogi szankciót alkalmazva a bíróság felróhatóság esetén a felhasználási díjnak megfelelő bírságot is kivethet az állam javára.

A softwarere vonatkozó vagyoni *jogok* elvileg a szerzők életében és a haláluktól számított *50 éven át állnak fenn.* Ez a szabály gyakorlatilag nyilván nem érvényesül, hiszen a programok sokkal hamarabb elavulnak. (Talán helyes lenne itt a jövőben speciális végrehajtási jogszabályt alkotni a kezdő időpontra.)

A fentiekben vázolt szerzői vagyoni jogok hasznosítása a software alkotási (fejlesztési, kutatási) és értékesítési *szerződésekkel történik,* így realizálható.

Ezek a szerződések — a még általánosabb szabályokon túl — egyrészt a *kutatási (fejlesztési) szerződésekre* vonatkozó jogszabály,[20] másrészt *a szerzői jogi szabályok* uralma alatt áll. (Az előbbi jogszabály csak a belföldi, gazdálkodó

[16] Szjt. 14. §.
[17] Szjt. 13. § (1).
[18] Boytha, Kindermann idézett művek.
[19] Ptk. 354. §.
[20] 7/1978. (II. 1.) MT sz. r. XI. fejezet.

szervezetek egymás közti kapcsolataira vonatkozik!)

Ez a helyzet kétségkívül problémákhoz vezethetne, ha a kutatási-fejlesztési jogszabály és a szerzői jogi törvény (vagy a végrehajtási rendelete) kogens (kötelező) szabályai összeütközésben állnának.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést, s azt is, hogy a két szabályozás milyen teret hagy a felek akaratának a szerződés tartamának meghatározásában?

A kutatási-fejlesztési szerződésről szóló jogszabály bár a vállalatok vállalkozási szerződéseit szabályozó rendelet része, tartalmában — a széles értelemben vett szerzői felhasználási szerződésekkel azonosan — megbízási és vállalkozási típusú jogviszonyokra egyaránt vonatkozik (utolsó paragrafusa is erre a két jogterületre utal vissza mögöttes jogként). *Az itt megadott részletszabályok többsége gyakorlatilag kitölti* a szerzői felhasználási szerződések általánosabb jellegű szabályozását. Néhány szabálya viszont a szerzői jogi előírással *párhuzamos:* a kutatási jogszabály a „felhasználás", „nyilvánosságra hozatal", „rendelkezés" jogáról szólva a szerzői joggal azonosan előírja, hogy a felhasználó (megbízó) ellenkező szerződéses kikötés hiányában sem kizárólagos jogot, sem értékesítési jogot nem szerez.[21]

Ugyanilyen „párhuzamos szabály", hogy „A szerződés alapján szolgáltatott tanulmány a szerzői jog átruházását nem foglalja magában."[22] Ez a szerzői jog nyelvén annyit tesz, hogy a személyhez fűződő szerzői jog át nem ruházható (egyes ilyen jogokat a szerző nevében a munkáltató is gyakorolhat), a vagyoni szerzői jogok átruházásához pedig kifejezett, külön szerződéses nyilatkozat szükséges. A „kutatási-fejlesztési jogszabály" nyilván már a szerzői jogra is tekintettel készült, hiszen kifejezetten utal a „jogi" oltalomban részesülő szellemi alkotásokra".[23]

Előfordul az is, hogy a szerzői jog ad részletesebb előírásokat egy kérdésben, s így a *szerzői jogi rendelkezés tölti ki* a kutatási-fejlesztési rendeletben még a felek döntési szférájába utalt területet. Így a jövőben alkotandó műre (softwarere) nézve előírás, hogy a mű elfogadására nyitva álló határidő két hónap: ha a felhasználó ezen belül nem nyilatkozik, a művet elfogadottnak kell tekinteni: az elkészült művet indokolt esetben kijavítás végett ismételten is vissza lehet adni; javítás után is alkalmatlan mű után csak mérsékelt díjazás jár stb.[24]

(Az elfogadásra a szakmában nyilván sokkal rövidebb határidőket kötnek ki.)

Megállapítható, hogy az előbb említett két jogterület szabályozása összhangban van, a szerződések tartalma mindkettőre tekintettel alakítható ki. Mindkét szabályrendszer megfelelő teret hagy a felek szerződési autonómiájának. Hogy csak a legfontosabbat említsük: a díjban szabadon állapodhatnak meg (árkalkulálási irányelvek azért vannak).

A szerződésnek szerzői jogi szempontból legfontosabb, igen pontosan megfogalmazandó része az átruházott jogok tartalma és terjedelme: kiterjed-e a további értékesítésre is, a megbízó — vevő — jogosult-e a felhasználáshoz elengedhetetlen vagy nyilvánvalóan szükséges, a mű lényegét nem érintő változtatásokon túl is módosításokra,[25] milyen jog marad a megbízottnál (eladónál), kizárólagos-e az átruházott felhasználási jog. Ugyanígy a szerződés időbeli hatályát is ki kell kötni. A határozatlan időre kötött kutatási-fejlesztési szerződés ugyan hat hónapra felmondható,[26] de ez nyilván nem jelenti az ilyen szerződés alapján elkészült és már átruházott softwarere vonatkozó vagyoni jogok visszaszállását az azokat véglegesen elidegenítő eladóra.

2.2. A gazdálkodó szervezetek software vásárlási, software bérlői tevékenysége

A felhasználói pozícióból, jogi személyekkel kötött software szerződéseknél a 2.1. pontban elmondottak természetszerűen érvényesek, figyelembe veendők. Ezenkívül egy további szempontra hívjuk fel a figyelmet.

A szerzői jogi jogsértéseknek, így az engedély nélküli felhasználásoknak — mint a 2.1. pontban is láttuk — igen szigorú szankciói lehetnek. Első megközelítésre úgy tűnik, hogy amennyiben a software eladója, bérbeadója *sajátjaként* szolgáltatja a művet (méginkább ha kifejezett jogszavatosságot is vállal), de a vagyoni jogokkal valójában mégis más, harmadik személy rendelkezik, végső soron teljes egészében maga kell feleljen az esetleges plágiumért, jogsértésért. (Egy esetleges perben mindenképp a felhasználó lenne az I. rendű alperes.) Ezzel szemben az ilyen esetek egy részénél valószínűleg a felhasználónak is osztoznia kellene a felelősségben és így a kártérítési stb. teher végső viselésében. A polgári jog általános felelősségi szabályai szerint ugyanis, ha a felhasználó felismerte vagy *felismerhette*, hogy a rendelkezésére bocsátott software valójában nem lehet szerződő partnere saját fejlesztése (s nincs adat arra, hogy azt mástól, az igazi jogtulajdonostól vették), nem hivatkozhat arra, hogy „úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható". Szocialista gazdálkodó szervezet esetében, különösen ha ez éppen erre a területre szakosodott, ez az elvárhatósági szint igen magas. (Külföldi jogtulajdonosok is a magyar szerzői jog alapján perelhetnek Magyarországon, amint ezt a 2.4. részben látni fogjuk.)

[21] 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 97. § (1) bek.; Szjt. 28. §.
[22] 7/1978. (II. 1.) MT sz. r. 97. § (2) bek.
[23] A [22] jegyzetben idézett § (3) bek.
[24] Szjt. 29. § és Vhr. 23. §.
[25] Szjt. 30. §.
[26] 7/1978. (II. 1.) MT sz. r. 100. §.

Mindezek alpján ajánlatos, hogy a gazdálkodó szervezet vevői felhasználói pozícióban a *lehetőséghez képest* mindig győződjön meg arról, hogy a szerződő partner *valóban* rendelkezhet az adott software jogaival.

Ha a szervezet *magánszemélytől* vagy azok személyegyesülésétől, polgári jogi társaságtól vásárol (bérel) softwaret (utóbbi nem más, mint egy *határozott* időre szóló szerzői felhasználási szerződés), az e pontban eddig kifejtetteket értelemszerűen kell figyelembe vennie, alkalmaznia. Ilyenkor tehát nem a kutatási-fejlesztési jogszabály adja a formai kereteket, de az ott jelzett tartalom átemelhető a szerzői felhasználási szerződésbe, egyes részeit pedig feltétlenül át is kell venni (a kizárólagosság szabályozása stb.).

Amennyiben a magánszeméllyel kötött szerződésben olyan softwareről van szó, amely előbb-utóbb továbbfejlesztésre vagy módosításra szorul, vagy amelynek programrésze a felhasználás során folyamatos vagy hosszú ideig visszatérően szükséges szervizt igényel, az óvatosság azt diktálja, hogy a felhasználó az ezen tevékenységekhez szükséges valamennyi anyagot, dokumentációt, ismeretet egyszerre szerezze meg. A partner ugyanis néhány év múlva esetleg már nem található meg.

A *magánszemélytől* történő vásárlásnál a felhasználó bizonyos pénzügyi-számviteli-munkajogi felelősséget is vállal magára. Felelősséggel kell mérlegelni, hogy valóban egyéni-eredeti softwareről, tehát *szerzői alkotásról* van-e szó, vagyis minősíteni kell. Csakis igenlő esetben *jogszerű* a megbízottal az annak munkáltatója (ha ilyen van) engedélye nélküli szerződéskötés, a bértételektől teljesen független díjazás, az adó kedvezményes kiszámítása, a kifizetett díjak figyelmen kívül hagyása a bértömegnél, ill. bérszínvonalnál. E speciális részletszabályok lényege a következő.

A software szerzőkkel kötendő szerződéseknél a másodállásra, a mellékfoglalkozásra és *a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyra* vonatkozó munkajogi kötöttségek (engedély kérése a főfoglalkozás szerinti munkáltatótól; munkaidő-[27] és munkabérkorlátok[28] nem érvényesülnek. Ugyanis „a szerzői jogi védelemben részesülő alkotó munkára — ideértve a lektori, a szerkesztői és a kiadással összefüggő egyéb munkát is" — nem kell engedély és a jogszabály eltérő rendelkezése folytán nem érvényesül a munkaköri bértétel alapulvételének díjazási szabálya sem.[29] Az előző mondatban idézett gondolatjeles részből analógia alapján az is következik, hogy a software készítéshez szorosan hozzátartozó, de a szerzői jogvédelmet külön nem élvező munkafázisokra — pl. a program kódjainak elkészítése — vonatkozó megbízáshoz szintén nem kell engedélyt kérni.

A szerzői (software) szolgáltatás létrehozására, átadására vonatkozó szerződés alapján kifizetendő díjak *elszámolásánál különbségek* vannak aszerint, hogy milyen jogalany a díj jogosultja.

Amennyiben a gazdálkodó szervezet a software szolgáltatásért személyegyesülésnek (polgári jogi társaságnak) fizet, bár ez nem jogi személy, a kiadást az ipari számlakeret 563. sz. *„nem anyagjellegű szolgáltatások"* költségnemeként kell elszámolni.[30] Egyéni-eredeti softwarere közvetlenül magánszeméllyel kötött szerződéseknél viszont a javukra történő kifizetést az *521. sz. „egyéb bér" költségnem* címén kell kimutatni. Ezt a kifizetést azonban, szerzői jogi védelem alatt álló alkotásokról lévén szó, bértömegként, ill. a bérszínvonal alapjául szolgáló létszámként nem szabad figyelembe venni.[31] (Ugyanígy kell eljárni a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztüli kifizetéseknél is.)

A magánszemélyekkel szellemi szolgáltatás megrendeléséről, vételéről kötött szerződésekből — a kifizetések kapcsán — *adójogi kötelezettségek* is keletkeznek a gazdálkodó szervezet terhére.

Ha a szerzői jogi felhasználási szerződést magánszeméllyel kötik, a díj kifizetésekor a gazdálkodó szerv köteles a szellemi tevékenységet folytatók jövedelemadóját levonni — az adóalap a bruttó jövedelem 50%-a — és az adóhatósághoz befizetni (a progresszív adókulcsok 6-tól 60%-ig terjednek[32]). Amennyiben a kifizetés a Szerzői Jogvédő Hivatal útján történik, az egész bruttó összeg oda utalandó, mert az adó levonása ott történik. Abban az esetben, ha a szerződő partner „személyegyesülés" (polgári jogi társaság), adót nem kell levonni, mert a jogosult ilyenkor önadóztatás formájában társasági adót — a gazdasági munkaközösség pedig kedvezményes összegű nyereségadót fog fizetni.[33] A jogosult tagok ezenkívül általános jövedelemadót is fizetnek — az adókulcsok 6-tól 75%-ig terjednek —: bevallás útján.[34]

A felelősség, amely a softwaret értékesítő félen kívüli, más, harmadik személy esetleges kizárólagos *szerzői jogainak* megsértéséért terhelheti a gondatlan software-vásárlót, a magánszemélyek szférájában újabb elemmel is bővülhet. Itt ugyanis esetleg az értékesítő személy *munkáltatójának* is lehetnek jogai. Ez a

---

[27—28] A 22/1979. (XI. 28.) MüM sz. és a 8/1981. (IX. 29.) MüM sz. rendeletekkel módosított 1/1976. (I. 31.) MüM sz. rendelet, különösen annak 10—13. §-ai.

[29] A 8/1981. (IX. 29.) MüM sz. r. 7. §-a; az Szjt. 29. §-a díjazásban való szabad megállapodásról.

[30] A Pénzügyminisztérium XII. Főo. 1981. VI. 15-i, 45.233/1981. XII. Főo. sz. állásfoglalása.

[31] 12/1979. (XI. 1.) MüM sz. rendelet, 2. sz. melléklet, 4. pont.

[32] 2/1974. (I. 30.) PM sz. rendelet; 53/1981. (XI. 19.) PM sz. r.

[33] 35/1978. (XII. 22.) PM sz. rendelet; 29/1981. (IX. 29.) PM sz. r.

[34] A 42/1971. (XII. 16.) Korm. sz. és az ezt módosító rendeletek, valamint a 38/1980. (XI. 22.) PM sz. rendelet (Egységes szerkezetben: Pénzügyi Közl. 1981.1/28/1981. (IX. 29.) PM sz.

munkakörben alkotott és a munkáltató működési körében értékesített alkotásoknál nyilvánvaló, de ilyen jog még az ezen a körön kívüli értékesítésnél is előfordulhat. Így például, ha egy cipőgyár alkalmazottja munkakörében egy softwaret készít vállalatának, s utóbb azt a munkáltatója működési körén *kívül* — pl. az építőiparban — értékesíteni kívánja, ehhez is meg kell kérnie a munkáltató engedélyét — igaz, hogy ezt a munkáltató csak alapos okkal tagadhatja meg.[35] Tehát e tekintetben is a szocialista gazdálkodó szervezettől elvárható gondossággal kell eljárni a szerződéskötéskor.

A magánszemélyekkel kötött software szerződések esetenként a Szerzői Jogvédő Hivatallal való kapcsolatot is jelentik. A Hivatal, amelynek az alapító minisztertanácsi rendelet[36] értelmében legfontosabb feladata a szerzői jogok fokozottabb védelme, egyrészt ingyenes általános jogvédelmi szolgálatot nyújt a szerzőknek, másrészt *lehetőség* van arra, hogy a *szerző kívánságára* az általa nyilvántartásba vett szerzői jogi felhasználási szerződések alapján a díjak átutalása a szerzők javára rajta keresztül történjen. Ilyenkor a Hivatal a software felhasználási (alkotási) díjnak az adók levonása után fennmaradó részéből annak 10%-át levonja kezelési költségeire.

2.3. *A gazdálkodó szervezetek és softwarekészítő munkavállalóik szerzői jogi viszonya*

A munkavállaló szerzői jogainak tárgyalásával elérkeztünk a magyar szerzői jog softwarere való mai alkalmazásának egyik legérzékenyebb pontjához.

Amint erre már utaltunk, a munkakörben alkotott mű vagyoni jogai *átszállnak a munkáltatóra,* ha a munkavállaló munkaköri kötelezettsége a mű elkészítése és a munkáltatónak a mű felhasználására való jogosultsága a munkaviszony tartalmából következik.[37] Ilyenkor a mű átadásával megadottnak tekintendő a nyilvánosságra hozatalhoz való hozzájárulás és a munkáltató megszerzi a műnek a *munkaviszony tartalma* és saját *működési köre* által meghatározott *felhasználási jogait.* (Nyilván nem tartozik például egy társadalomtudományi kutatóintézet működési köréhez, hogy a dolgozói által készített tanulmányokból játékfilmet készítsen vagy készíttessen.)

A mű felhasználási jogaival a munkavállaló-szerző csak a munkaadó működési körén kívül rendelkezhet, de csak akkor, ha a munkáltató ehhez a hozzájárulását alapos okból meg nem tagadta.[38]

Az említett működési körön belül viszont a felhasználás jogával az ahhoz kapcsolódó összes *vagyoni jogok* — egyes kivételektől eltekintve korlátlan időre — átszállnak a munkáltatóra. Ez alól mégis van kivétel, vagyis a munkabéren felül szerzői díjazás is jár a munkavállalónak, ha „a munkáltató a műre harmadik személlyel köt felhasználási szerződést". Ez a software művek esetében igencsak fontos, hiszen a magyar „software-házak" ilyen tevékenysége is egyre szélesebb körű.

(„Felhasználáson" szerzői jogunk szerint egyébként a mű nyilvánossághoz közvetítését kell érteni:[39] a természeténél fogva szűkebb körhöz szóló softwarenél ez a megrendelőnek, vevőnek történő, *átadásban* áll, minthogy ebben rejlik a társadalmi hasznosítás lehetősége.) Ilyenkor a felhasználó által a munkáltatónak fizetett szerzői díjnak 60—80%-a a szerzőt illeti meg. A konkrét %-ról a munkáltató dönt. Az arány — figyelemmel a munkáltatói ráfordításokra — 60%-nál alacsonyabb is lehet, ha művekre harmadik személlyel szerződések kötése a munkáltató feladatkörébe tartozik.[40] (pl. software-házak.)

A munkáltatóra való jogátszállás elvileg nem érinti a személyhez fűződő jogokat, mégis azok egyikét — a mű engedély nélküli megváltoztatásának tilalmát — nem lehet abszolutizálni. A szerzői jogi törvény egyik végrehajtási szabálya szerint ugyanis „Ugyancsak mellőzni kell a szerző kívánságára nevének feltüntetését akkor is, ha a művön a *munkáltató a munkaviszonyból folyó rendelkezési és irányítási jogával élve változtat,* de a változtatással a szerző nem ért egyet."[41] Nyilvánvaló ebből, hogy a munkáltató, a munkavállalója által készített *softwaret* annak engedélye nélkül is *módosíthatja,* továbbfejlesztheti.

A munkáltató vagyoni jogai a művön a szerző munkaviszonyának megszűnte után is fennállnak:[42] viszont a szerző vagy jogutódja (pl. özvegye, gyermeke stb.) is mindaddig jogosult az említett feltételektől függő, díjbani részesedésre, míg a munkáltató a softwaret hasznosítja (erre elvileg a szerző életében és az annak halálától számított 50 éven át van módja, gyakorlatilag sokkal rövidebb ideig).

A díjrészesedésre való igény az esedékességétől (a munkáltató díjbevételének időpontjától) számított *5 év alatt évül el,* minthogy itt nem „munkaviszonyból folyó igény"-ről van szó (ahol az elévülési idő csak 3 év), hanem *szerzői* díjigényről. Emellett érvényesek az elévülés nyugvására, megszakadására vonatkozó polgári jogi szabályok is, tehát jelentősége van annak, hogy mikor szerzett (vagy kis gondossággal szerezhetet volna) tudomást a szerző a felhasználási szerződés megkötéséről.[43] Ennek

[35] Szjt. 14. § (1) bek.
[36] A 6/1954. (I. 24.) MT sz. rendelettel és a 24/1954. (IV. 4.) MT sz. rendelettel módosított 106/1952. (XII. 31.) MT számú rendelet.
[37] Szjt. 14. § (1).
[38] Szjt. 14. § (1).
[39] Vhr. 10. § (1).
[40] Vhr. 12. § (1).
[41] Vhr. 11. § (3).
[42] Vhr. 11. § (4).
[43] Ptk. 324—327. §-ai.

indoka, hogy a munkaviszony csak annyiban módosítja az alkotó szerzői jogait, amennyiben az Szjt. vonatkozó szabálya (14. §) ezt kifejezetten kimondja.

A munkavállalóknak ez a díjigénye, amit kifizetés esetén az 521. sz. költségnemként („egyéb bér") kell elszámolni, ha a 2.2. pontban kifejtettek szerint a vállalati bérszínvonal, illetve bértömeg számítását közvetlenül nem is érinti, a *vállalat nyereségére* nyilvánvalóan kihat. Ebből következik, hogy helyes lenne, ha a gazdálkodó szervezetek értékesítési szerződéseihez készülő belső számításainál ártényezőként ezt is figyelembe vennék.

A *külföldi* helyzet vizsgálata azt mutatja, hogy például a softwareről külön rendelkező USA szerzői jogában, valamint az angol jogban a munkaviszonyban alkotott művek összes szerzői jogát — ellenkező szerződési kikötés híján — eleve a munkáltató szerzi meg; az NSZK-ban és Franciaországban pedig gyakorlatilag mindig vélelmezik, hogy a szerző a munkaszerződéssel *átruházta* a munkáltatóra a készítendő software művekre vonatkozó vagyoni jogait.

A magyar szerzői jogban is van egy terület, ahol a munkaviszonyban alkotott művekről szóló szóban forgó szabályok nem érvényesülnek: ez a filmgyártás. Ennek viszont *törvényi szintű* alapja van: az Szjt. 41. § (3) bek. szerint a filmre vonatkozó szerzői vagyoni jogokat a szerzőkkel kötött szerződések (akár munka-, akár megbízási szerződéseik!) alapján jogutódként a filmgyár szerzi meg és harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár gyakorolja. („Cessio legis.") A film- és a software gyártás bizonyos (nem művészi) hasonlóságai alapján az is elképzelhető, hogy a jövőben a softwarere is egy hasonló törvényi előírás szülessen, ahogyan ezt a WIPO „Mintaszabályzata" ajánlja is.[44] Ez a szerzők számára hátrányos lenne és negatívan hatna az alkotókedvre és a színvonalra. (Megjegyzendő, hogy a mai jogunk szerint sincs akadálya annak, hogy a szerző — például a munkaszerződésben, a kollektív szerződésben esetleg a szerzői díjért kárpótló prémiumfeltételek elfogadásakor írásban kifejezetten *lemondjon a jogdíjrészesedés* iránti igényéről. Egy kompenzáció nélküli ilyen diszpozíció viszont a munkáltató gazdasági túlsúlya miatt nem lenne túl etikus szerződési kikötés.)

A szerzői díjbani részeltetéshez persze előbb egyértelműen megállapítandó, hogy *kinek* is kell fizetni. Ennek eldöntéséhez a software esetében a „ki a szerző?" kérdését a következőképpen kell feltenni: „a software létrehozásának számos lépése, szakasza közül melyek tekintendők alkotóinak, szerzőinek?"

A szakirodalom adatainak összevetése alapján a software létrehozásának következő fázisairól beszélhetünk:[45]

a) A feladat feltárása, rendszeranalízis (helyzetelemzés, célkitűzések, tervek és variánsok, megvalósíthatóság).

b) Rendszerterv, szakmai modell készítése (részfunkciók összefüggései és az egyes funkciók részletezése).

c) A programrendszer tervezete, a matematikai modell létrehozása diagramban (ez átmenet a technológiai funkcióktól a programozott funkciókhoz: az egyes funkciók programokra bontása, majd a programok belső szerkezetének meghatározása a be- és kimenő adatok, a feldolgozást vezérlő paraméterek meghatározásával).

d) A számítási algoritmus elkészítése, vagyis a gépi eljárás kidolgozása a fenti lépések átalakításával kóddá — ez legtöbbször valamilyen programnyelv segítségével történik (például COBOL, FORTRAN stb.).

e) A gépi kód elkészítése és a számítások elvégzése, programrendszer üzemeltetése.

A felsorolt munkafázisok közül az *a)-d)* lépések egyértelműen elvi, alkotói jellegűek. Egyéni-eredeti software esetén tehát az *a)-d) pontok szerinti software-rész készítője (készítői) lehetnek jogosultak a díjbani részesedésre.* Nem szerzői alkotómunka viszont az adatrögzítés, a gépi számítások előkészítése, a gép kezelése stb. [*e)* pont].

Abban az esetben, ha *több* munkavállaló-szerző közösen kapta a software elkészítésének feladatát és mindenki résztvett a munka valamennyi fázisában — szerzői jogi nyelven szólva „szerzőtársak" voltak — az adott esetben járó szerzői díjrészesedést a munkáltató együttesen valamennyiük részére kell megállapítsa, s a kifizetés — hacsak a szerzők egymás között másképpen nem *állapodnak meg* — fejenként egyenlő arányban kell történjen.

Gyakoribb viszont az a munkaszervezés, amelynek alapján az említett *a)-d)* alkotási fázisokat más-más szerzők végzik. Ezeket a szerzőket — mivel a software mű e fázisai nyilvánvalóan szétválaszthatók és önállóan is értékesíthetők — elvileg „társszerzőknek" is lehetne tekinteni. Minthogy azonban a software egymást követő fázisai *egymásra épülő* részek, az előzőekben felsorolt *a)-d)* rész-softwarek tartalmazzák valamennyi előző lépcsőfokot is. Így valamely software-rész értékesítésekor annak készítője (készítői) valamennyi megelőző fázis szerzőivel együtt *szerzőtársak,* vagyis azokkal közös díjigényük van. Más kérdés, hogy a tényleges közreműködés és így az egyes díjrészesedések arányát — a szerzők megállapodásának hiányában — a munkáltató állapíthatja meg. Ennek alapja a munkaadói-irányítói-ellenőrzési pozíció: az egyes fázisok alkotóit és részfeladatukat is a munkáltató jelölte ki.

A software-részek értékesítésénél (de gyakorlatilag egy bizonyos software minden második és további értékesítésekor is) felmerül az *adaptálás-módosítás* kérdése is. (Lásd: 1.1. pont *„ab"* és *„bb"* csoportok.)

[44] WIPO/OMPI 1978-as Mintaszabályzat, 2. § (1).

[45] *Fővárosi Bíróság* 25.P.27.2281/1972/21. sz. ítélet; *Zahn* i. m.; *Pálos* i. m.

Ilyenkor az vizsgálandó, hogy a módosítási tevékenység valóban alkotói jellegű-e, vagyis az alap softwarehez *egyéni-eredeti vonásokat* ad-e hozzá a módosító személy. Ha csak technikai változtatásról van szó, az értékesítésből befolyó jogdíj bizonyos százalékán csak az eredeti (alap) software szerzői osztozhatnak; ellenkező esetben (amikor szerzői jogi nyelven szólva *„másodlagos műről" van szó*), az átdolgozó-kiegészítő is „szerző", a díjbani részesedésre *ő is* jogosult. A szerzők egymás közötti részesedési viszonyait ilyenkor is a munkáltató határozhatja meg — a kifejtett alkotói tevékenységeket egymáshoz mérve.

A munkavállaló-szerzők *díjrészesedésének összege* — amikor a műre 3. személlyel felhasználási szerződés kötése a munkáltató feladatköréhez tartozik — a munkáltató által kapott *szerzői díj* összegének „60%-ánál kevesebb is lehet", elvileg 1-től 80%-ig terjedhet.

A díjrészesedés *alapjaként* csak a szorosan vett szerzői díjat kell figyelembe venni, vagyis azt az összeget, amit a munkáltató maga is szellemi szolgáltatás ellenértékeként kap. A software ellenértéke — amit licencdíjnak is nevezhetünk — ezenkívül tartalmazhat más, jelentős elemeket is, így például: közvetítői-bizományosi díjak, a dokumentáció elkészítésének rutinfeladatai és anyagköltségei, a próbák, tesztek végzése, gépidő bérleti díja, esetleges jutalékok stb. Nem lehet viszont levonni a most már szorosan vett szerzői díjbevételből az azt terhelő adókat, hiszen adót minden szerzői jogdíj után kell fizetni.

A szerzői díj konkrét összegének, vagyis a százaléknak meghatározásánál figyelembe vehető a jogszabály utalása: a díjat „a mű alkotásával kapcsolatos *ráfordításokra* figyelemmel" határozhatja meg a munkáltató.[46] Minthogy a software különleges jellegű alkotás, ahol a munkaadó anyagi és szervezési ráfordításai lényegesen nagyobbak, mint a többi szerzői mű átlagánál (kivételként említettük már a filmet, a kivételes jellegű szerzői jogi konzekvenciáival együtt), indokolt, hogy ez a százalékos részesedés is jóval *kevesebb legyen* a 60%-nál. Mindenesetre a munkáltatói megállapítás — legyen az akár csak 5% — bírói úton nem támadható meg, a szerző alanyi joga csak a *valamilyen* részeltetésre vonatkozik. (Természetesen egy olyan polgári perben, ahol a jog elismertetése a per tárgya, a bíróság a felperes kérésére döntene a jogosultság mértékének, összegének kérdésében is.)

Az összeg tekintetében hasonlósági alapon felhasználhatók a szolgálati találmányoknál kialakult szabályok is és így az átlag 20% körüli részeltetés igazságosnak tűnik. Egyes olyan magyar software készítő és értékesítő vállalatoknál, ahol a szóban forgó díjazást bevezették, az arány 20% körüli.

[46] Vhr. 12. § (1) bek.

Az elmondottakból levonható az a következtetés, hogy hasznos lehet a munkaviszonyban történő software készítés szerzői jogi kérdéseit a munkáltató és munkavállalók között valamilyen, mindkét „fél" által elfogadandó *szabályzatban* — esetleg a kollektív szerződés részeként — rögzíteni.

Egy ilyenféle írásba foglalási kötelezettséget a jogszabály is előír,[47] s ennek egységes, a munkavállalók szélesebb körére vonatkozó megalkotása különösen software-házak esetében indokolt.

2.4. Nemzetközi jogvédelem; software szerződés külföldivel

Az egyéni — eredeti software alkotások szerzői alkotáskénti minősítése azt is jelenti, hogy ezekre a művekre Magyarországon alkalmazandók a szerzői jog azon nemzetközi egyezményei, amelyeknek a Magyar Népköztársaság tagja. Eszerint a Berni Uniós Egyezmény, az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény és a Szovjetunióval kötött kétoldalú egyezményünk alapján az egyezményekben részes külföldi országok software szerzői is jogvédelmet kérhetnek Magyarországon, mégpedig a magyar szerzői jog szabályai szerint.[48] Ami a kérdés másik oldalát illeti, ti., hogy a szerzői jog alapján magyar software jogtulajdonosok is felléphetnek-e külföldön jogaik védelmében, erre nézve két megállapítás igazíthat útba:

1. az említett nemzetközi egyezmények nem tartalmaznak korlátozásokat a védett mű célját, vagy kifejezési formáját illetően, tehát elvileg alkalmasnak a software mű védelmére is;[49]

2. a védelem tényleges megléte, feltételei, tartama annak az államnak jogától függ, amelyben a szerzők a jogvédelmet kérik, tehát ha a software ott is szerzői mű lehet, a jogvédelem adott; kártérítést, díjat stb. lehet követelni engedély nélküli felhasználás esetén.

A szerzői jogvédelem külföldi formalitásai közül itt csak az Amerikai Egyesült Államokbeli bejegyzés érdemel említést: a „copyrightolás" díja művenként 10 $.[50] Ez ugyan csak önkéntes, a szerzői jogvédelemnek nem előfeltétele, de a bírói úton történő jogérvényesítéshez gyakorlatilag szükséges.

A szerzői jogvédettség természetesen nemzetközi viszonylatban is csak a hasznosítás kiinduló feltételeit teremti meg, s a jogok értékesítése a szerzői jog dinamikus része, a felhasználási szerződések által valósul meg. Szerzői jogunk felhasználási szerződési szabályai a

[47] Vhr. 11. §: „...A munkáltató feladata, hogy írásban — a munkaszerződésben vagy más módon — rögzítse a munkaviszonyban álló szerző munkakörét és a munkáltatót megillető felhasználási jog terjedelmét."

[48] 1931.é.XXIV.tv.: 1971. év. 4. tvr.; 1978. é. 1. tvr.

[49] Lásd pl. *Kindermann:* i. m.

[50] A Copyright Office, Library of Congress, Washington D.C. 20559 ehhez műtípusonként különböző nyomtatványokat bocsát rendelkezésre.

külföldiekkel kötött szerződésekre nem érvényesek. Az ilyen szerződéseket általában a szerzői művekre a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül kell megkötni,[51] de a mai gyakorlat szerint a magyar software gyártók és felhasználók, ha külkereskedelmi joguk van, saját maguk, ha ilyen joguk nincs, külkereskedelmi vállalatokon keresztül köthetik ezeket a szerződéseket. (Ha ilyen szerződésnél mégis az SZJH jár el, ezt csakis a magyar szerződő fél nevében és számlájára — képviselőként — teszi.)

A nemzetközi felhasználási szerződéseknél a tényleges szerződéskötést gyakran ingyenes vagy visszterhes *opciós* szerződés előzi meg, s a felhasználó az ebben rögzített időtartam alatt dönthet véglegesen, hogy kíván-e felhasználási szerződést kötni. Ez utóbbinál különösen fontos a feltételek részletes írásba foglalása (kizárólagosság, felhasználási terület, határidők, előlegek, jogszavatosság, ellenérték stb.), mivel itt — mint említettük — nincs egyértelmű mögöttes szabály és e nemzetközi gyakorlat is igen sokrétű. Megjegyzendő, hogy ha egy ilyen vitás ügy magyar bíróság elé kerülne, az a nemzetközi magánjogi kódexünk[52] értelmében a felhasználás helyének jogát alkalmazná a vitatott kérdésekre — hacsak a felek a szerződésben más jogot nem kötöttek ki.

A software nemzetközi értékesítésekor az ellenértékre vonatkoznak a kettős adóztatás elkerüléséről szóló nemzetközi egyezményeink: a szerzői jogdíj, licencdíj után csak a jogosult államában kell jövedelemadót (illetve jogi személyeknél nyereségadót) fizetni, a kifizető államában nem.[53]

Végül a külföldivel kötött software értékesítési szerződés egyik lehetséges következményeként megemlítjük, hogy ilyenkor a munkavállaló-szerzők a külföldről származó szerzői díj részesedésüket évi 15 ezer forint erejéig 100%-ban, e fölött 25%-ban devizaszámlára fizethetik be. Ehhez az igazolást a külföldi szerzői díjat elszámoló munkáltató adja ki.[54]

3. Összefoglalás

A magyar jogban az egyéni-eredeti software alkotások mindhárom része — a számítógép program, a program leírás és a dokumentáció — együttesen és külön-külön is *szerzői jogi* védelem tárgyai. Ehhez a védelemhez bejegyzés, nyilvántartásba vétel nem szükséges, a szerzői jog mindenkivel szemben érvényesíthető. A szerzői jog általános szabályai (például a jogsértések szankcióiról) és a felhasználási szerződésekre vonatkozó szerzői jogszabály az e tárgyú tevékenységre a gyakorlatban is alkalmazható.

A gazdálkodó szervek által belföldi jogi személyekkel a saját softwarejeik *értékesítéséről* kötött szerződésekben a kutatási-fejlesztési szerződésekről szóló jogszabályt és a szerzői jogot együttesen kell alkalmaznia, így tehát például a jövőben alkotandó művekre vonatkozó szerzői jogi előírásokat is. Fontos az átruházott jog terjedelmének pontos meghatározása.

A vásárlói-bérlői pozícióban kötött szerződéseknél az előbbieken túl figyelmet kell fordítani a szerzői jogi jogsértések elkerülésére is, mert a felhasználó a felelősségben osztozik a rosszhiszemű eladóval is. A magánszemélyektől történő software vásárlásnál ezenkívül nagy jelentősége van a software minősítésének (szerzői alkotás szintű software-e?), mert e döntésnek jelentős munkajogi, pénzügyi, adójogi kihatásai vannak.

A gazdálkodó szervezetek és softwaret készítő *munkavállalóik szerzői jogi* viszonyát az jellemzi, hogy a software mű vagyoni (hasznosítási) jogai, valamint az átdolgozás joga átszállnak a munkáltatóra. Harmadik személlyel kötött felhasználási szerződés esetén viszont az ellenérték azon részéből, amely a tényleges szellemi, szerzői szolgáltatás ellenértéke, egy bizonyos részt a szerzőknek kell kifizetni. A részesedés százalékos *mértékét* a munkáltató határozhatja meg; ez a döntése meg nem támadható. A részesedés az egyes software-részek tényleges alkotóinak jár; újabb értékesítés céljából történt technikai jellegű adaptálásra ilyen igényt nem lehet alapítani. A díj a munkaviszony megszűnése után is — az örökösöknek is — jár. Egy, a szolgálati szabadalmakra vonatkozó szabályozatokhoz hasonló belső szabályozás a software-rel kapcsolatos vállalati munkát is megkönnyítheti.

Magyarországon szerzői jogilag védettek a *külföldi softwarek* is. A külföldiekkel kötött felhasználási szerződések tartalmára kötelező jogszabályi előírás nincs; e szerződéseket ma ugyanolyan szervezeti keretek között kötik, mint például a hardware export-import szerződéseket.

Gyertyánfy Péter

---

[51] Vhr. 20. §.

[52] 1979. é. 13. tvr.

[53] Ilyen egyezményeink vannak hatályban a KGST-országokkal, az európai tőkés országokkal (a gazdasági kapcsolatokat tekintve kevésbé fontos egy-két országot kivéve), valamint az Amerikai Egyesült Államokkal és Japánnal.

[54] 1/1974. (I. 17.) PM sz. r. 15. § (1) és az MNB 405/1981. MNB sz. közleménye a belföldiek devizaszámlájáról.

A dogmatika gyönyörűségei, avagy adalékok a hibás teljesítés fogalmához a német (NSZK) jogban

„Viele Schriftsteller und Richter haben unbehaglich gefühlt, wie unsicher die Natur und die Grenzen des Rechtsinstituts sind, das man Gewährleistung wegen Sachmangels nennt... Ich wiederhole ... die Behauptung, dass die Unregelmässigkeiten dieser Lehre wesentlich durch dass irrationale Überleben einer altertümlich verwurzelten Doktrin verursacht sind."

(Ernst Rabel)

1. Az alapprobléma. E cikk előzményeként egy korábban megjelent tanulmányban[1] áttekintettük a szerződésszegéssel kapcsolatos BGB szabályok rendszerét, és nagyon vázlatosan azokat az 1945 előtti elméleti vitákat, amelyek a hibás teljesítés témájában a kódex hézagos szabályozása következményeként többé-kevésbé folyamatosan zajlottak a német polgári jogban. Ezek a viták azért és azon az alapon folytak, mert 1. a BGB nem tartalmaz közös szabályokat a szerződésszegésekre és nem ismeri a szerződésszegés általános fogalmát, 2. nem ismeri a hibás teljesítés fogalmát és nem ad erre a szerződésszegési esetre általános szabályokat, 3. a deliktuális felelősségnek sincs olyan általános szabálya, amely más jogokhoz hasonlóan lefedné a szerződésen kívüli felelősség egész területét, ehelyett a BGB 823. §-a az ún. enumeratív elv alapján állva felsorolja a védendő területeket, és jóllehet ez a felsorolás az első pillanatban kimerítőnek tűnik, a szabályozás mégiscsak hézagos, különösen ha az összefüggéseket is figyelembe vesszük.[2] Megítélésünk szerint ti. a BGB-nek e szempontból az a legsúlyosabb hiányossága, hogy részben az előbb említettekből következően a kétféle felelősségi alakzat — miközben szabályozásuk messzemenően hiányos — mereven elhatárolódik egymástól és nincs *egy,* olyan általánosan megfogalmazott felelősségi szabály, amely, mint pl. a magyar Ptk 339. §-a, az egész polgári jogi felelősség alapszabálya lenne.

Bonyolítja az amúgy sem túl egyszerű tételes jogi helyzetet, hogy a kétféle felelősségi alakzat szabályozása több ponton (így pl. bizonyítás, elévülés) eltérően történt. Ennek és az általános szabályok hiányának az lett a következménye, hogy vitatottá vált a szerződéses és a deliktuális felelősség viszonya, pontosabban szólva a határterületeken újra és újra fellángolnak az elhatárolási viták, tekintettel arra, hogy a hézagos szabályozás lehetőséget biztosít bizonyos deliktuális kérdéseknek szerződéses eszközökkel, szerződéses problémáknak pedig deliktuális úton történő megoldására.[3] Kézenfekvő, hogy ezek az elhatárolási viták szerződéses oldalról a hibás teljesítés köré koncentrálódnak, hiszen a joghézag itt a legnagyobb. A probléma gyökere tehát a törvény különböző helyein található, és *hatásaiban egymást felerősítő joghézagok sora,* amelyeket az ítélkezési gyakorlat és az elmélet, mint ahogy arról korábban már részletesen beszéltünk, természetesen megkísérelt kitölteni. Ennek a hézagkitöltő munkának — szerződéses oldalon — a legjelentősebb eredménye a *pozitív szerződésszegés tana,* amely kezdetben a hibás teljesítés szabályának pótlására szolgált, később fokozatosan a szerződésszegések egyfajta általános szabályává alakult.

Az elméleti kérdések, amelyek a német polgári jog tudományát és a sajátos törvényi szabályozás következtében az ítélkezési gyakorlatot napjainkban is meglehetős intenzitással foglalkoztatják, így végül is két szinten jelentkeznek. Egyrészt adott maga a *hibás teljesítési problémakör,* különös tekintettel a törvényes szavatossági rendelkezéseknek és a pozitív szerződésszegésnek mindmáig véglegesen és egyértelműen nem tisztázott viszonyára, másrészt a *kétféle felelősségi alakzat kapcsolata,* különösen olyan kérdésekben, mint pl. az alkalmazottért — teljesítési segédért való felelősség, a culpa in

[1] *Sándor* Tamás: Kártérítés szerződésszegésért a német jogban, különös tekintettel a hibás teljesítésre. Állam- és Jogtudomány, 1981. 3. sz.

[2] A német megoldás már csak azért is meglepő, mert ahogy ezt a BGB számos generálklauzulája is jól érzékelteti, a német jogról nem mondható, hogy idegenkedne általánosan megfogalmazott szabályoktól. Csakhogy ez még nem jelenti a konkrét — adott esetben felelősségi — szabály általános megfogalmazását. A BGB-nek szerkesztési szempontból valószínűleg az a legnagyobb hiányossága, hogy képtelen volt átmenetet teremteni az alapelv szintű generálklauzulák és a jogbizonytalanságot elkerülni kívánó, aprólékosan pontos megfogalmazásra törekvő, de ezáltal a részletekbe belebonyolódó szabályok között. A BGB első tervezete egyébként — mi sem jellemzőbb ennél — a deliktuális felelősség szabályozását még egy általános szabállyal kívánta megoldani (Entwurf... 704. § és Motive... Bd. II. 471. old.) annak, hogy utóbb a végleges szöveg ettől az ismert módon eltért, *Fikentscher* szerint az a — mellesleg római jogi — hagyomány volt az oka, hogy a jogellenes magatartásfajták különféle eseteit tipizálni és nevesíteni kell. Itt világosan érzékelhető a törvény szerkesztőinek félelme, ahogy *Caemmerer* írja, a „bizonytalanságtól", a „kétségtől" és a „parttalanságtól". *Fikentscher:* Schuldrecht. 2. Aufl. (1969), 586—588. old., E. V. *Caemmerer:* Wandlungen des Deliktsrechts, in: Gesammelte Schriften, Bd. I. (1968), 471. old.

[3] A kérdésről részletesebben: *Sándor* Tamás: Elhatárolási viták a szerződéses és deliktuális felelősség határterületein az NSZK-ban. Jogtudományi Közlöny, 1981. 10. sz.

contrehendo problémája, vagy a termelői felelősség kérdése. Ebben, a másodikként említett kérdéskörben az a közös elem, hogy mindegyik vitatott kérdés valamiképpen kapcsolódik általában a szerződésszegések és ezen belül is különösen a hibás teljesítés problémaköréhez. A hibás teljesítés vizsgálata tehát nemcsupán egyfajta szerződésszegési eset tárgyalását jelenti, hanem — legalábbis a német jogban általában és a jelenlegi tételes jogi helyzetben konkrétan — ennél fontosabb általános jelentőségű kérdésekkel van kapcsolatban.

Kiindulásul néhány mondatban emlékeztetni kell arra, hogy: a BGB a szerződésszegés esetei közül csak a lehetetlenülést és a késedelmet szabályozza, a kötelmi különös részben pedig néhány szerződés (adás-vétel, vállalkozás, bérlet) szabályai között találunk szavatossági szabályokat, ezek azonban már csak azért sem általánosíthatók, mert jelentős mértékben eltérnek egymástól. Így pl. a kártérítés az adás-vételnél elvileg objektív alapú, a vállalkozásnál vétkességre épülő, míg a bérletnél részben objektív alapú, részben vétkesség esetén járó, de mindhárom esetben egyaránt szavatossági jognak tekintett igény, annak összes további következményével (pl. rövid elévülési határidő). A szavatossági szabályok összhangjának ez a teljes hiánya egyébként, mint az a BGB előkészítő anyagaiból kiolvasható, tudatos jogalkotói elképzelés eredménye.[4]

Ilyenformán tehát a BGB-ben található, nevesített szerződések két csoportra különíthetők el.[5] Az egyikbe tartoznak azok a szerződések, ahol van törvényi rendelkezés a szavatosságról, és ezáltal a hibás teljesítés ha csak részlegesen is, de valamelyest megoldott. A másik csoportba sorolandó az összes többi szerződés (pl. társaság, megbízás, alkuszi szerződés stb.), ahol nincsenek szavatossági rendelkezések. Ennek a megkülönböztetésnek abból a szempontból van jelentősége, hogy míg az utóbbi esetben a pozitív szerződésszegésre épített igények közvetlenül, korlátozás nélkül érvényesíthetők, addig azoknál a szerződéseknél, ahol vannak szavatossági szabályok, a pozitív szerződésszegésre történő hivatkozás a szavatossági szabályok mellett, legalábbis elvileg azok kiegészítéseként lehetséges csupán. A legnagyobb nehézséget itt az okozza, hogy míg bizonyos szerződéseknél a kártérítés objektív alapú szavatossági jog (pl. adás-vétel), addig a pozitív szerződésszegés minden esetben vétkességet feltételez. A kártérítés kétfajta lehetséges alakja gyakran ütközik egymással, elhatárolásuk illetve összehangolásuk nem megoldott.

Kétségtelenül szerepet játszik itt a pozitív szerződésszegés fogalmának korábban részletesen leírt változása. Egyik oldalon a fejlődés, mint ahogy arra többen is utaltak, vitathatatlanul az egységes szerződésszegési fogalom kialakulása felé mutat.[6] Az is nagy valószínűséggel feltehető, hogy ha egyszer sor kerül a BGB már régóta tervezett reformjára, a szerződésszegések szabályozása terén alapvető változások várhatók. Ugyanakkor, mint arra másutt rámutattunk,[7] a *Stoll*-féle oltalmi érdek elméletnek a hatvanas években történt felélesztése az egész felelősségi problémakör megoldását (ideértve természetesen a szerződésszegés részletkérdéseit is), a hagyományostól eltérő módon képzeli el.

2. A hibás teljesítés (fogalom és elhatárolás). A hibás teljesítésnek nemcsak a BGB-ben, hanem a német irodalomban sincs pontosan körülhatárolt fogalma. Az elméleti munkák ti. egyik oldalon a pozitív szerződésszegéssel fogalkoznak, amelynek a hibás teljesítés csak egyik része, másik oldalon a tételes kellékszavatossági szabályokat tárgyalják, amelyek viszont a hibás teljesítés speciálisan szabályozott esetei, és mint ilyenek nem adnak alapot általánosításra. A probléma itt nem elsősorban magának a definíciónak a hiánya, hanem e hiány következménye, az nevezetesen, hogy vitatott, valójában mi is tartozik a hibás teljesítés fogalmi körébe.

Fikentscher szerint[8] hibás teljesítésről van szó akkor, ha az időben megfelelően teljesített szolgáltatás során a jogosult nem azt kapja, ami a kötelmi viszony tartalma alapján, figyelemmel a Treu und Glauben elvére őt a forgalomban megilleti, tekintettel a szolgáltatás bizonyos tulajdonságaira, amelyek értékét csökkentik, vagy esetleg értéktelenné teszik. Az nem lehet vitás, hogy itt elsősorban a *minőségi hibáról* van szó, vitatott azonban a *mennyiségi hiba* és az *aliud* szolgáltatás megítélése, amelyekről a BGB egyáltalán nem rendelkezik, de amelyeket egyébként a harmincas évek közepén a *Stoll*-féle tervezet egyértelműen a hibás teljesítés fogalmához sorolt.

Úgy a mennyiségi hiány (és többlet) kérdésénél, mint az aliud szolgáltatásnál az elmélet és az ítélkezési gyakorlat figyelemmel a BGB szabályaira különböztet az *egyedi* és a *fajlagos* szolgáltatás között. Ennek megint csak római hagyományai vannak, pontosabban szólva a római jogban csak az egyedileg meghatározott dolgok adás-vétele létezett, az egész elmélet erre épült fel. Az már sokkal inkább „megdöbbentő" *(Rabel)*, hogy az összes régebbi és a legtöbb modern polgári törvénykönyv megtartotta ezt a megkülönböztetést, holott, mint *Rabel* írta, ezen a te-

[4] *Todt:* Die Schadenersatzansprüche des Käufers. Mieters und Werkbestellers aus Sachmängeln. (1970) 52—53. old.

[5] *Palandt:* Bürgerliches Gesetzbuch — Kommentar — 33. Aufl. (1974), 276. §, 7/b. jegyzet, 293—294. old.

[6] E. V. *Caemmerer:* Falschlieferung, in: Gesammelte Schriften. Bd. I. (1968), 189. old., *Kreuzer:* Sachmängelhaftung und Vertragswidrigkeit im deutschen Recht und im Einheitlichen Kaufgesetz, in: Das Haager Einheitliche Kaufgesetz und das Deutsche Schuldrecht (1973), 49. old.

[7] Ld. 3. jegyzet.

[8] *Fikentscher,* 247—248. old.

rületen egy modern elmélet kialakításának éppen ez az egyik legnagyobb akadálya.[9]

A szerződés teljesítésének *mennyiségi* hibája esetén, az uralkodó nézet röviden úgy fogalmazható meg, hogy akkor van szó hibás teljesítésről, ha a mennyiségi hiány egyben minőségi hibát is jelent, vagy az egész szolgáltatást értéktelenné teszi. *(Caemmerer).*[10] *Larenz* kissé más indokolással, de lényegében hasonló, álláspontot foglal el,[11] amikor azt mondja, hogy aszerint kell különböztetni, vajon az adott mennyiség illetve méret a szerződés tartalmi elemévé vált-e vagy sem. Ha pl. egy adás-vételi szerződés tárgya olyan egyedileg meghatározott dolog, amelynek a mérete a felhasználhatóság szempontjából lényeges, és az eladó tévedése következtében átadott kisebb méretet a vevő nem tudja használni, *Larenz* szerint hibás teljesítésről van szó, következésképpen a vevőt megilletik az adás-vételi szerződésből eredő szavatossági jogok. Ezzel szemben egy fajlagosan meghatározott dolognál a mennyiségi hiány nem változtatja meg a szolgáltatás jellegét, az utólag pótolható, ezért itt nem hibás teljesítésről, hanem (részleges) késedelemről beszélhetünk. Világossá teszi ezt a megkülönböztetést az ebben a kérdésben hasonló nézetet valló *Fikentscher* példája:[12] ha valaki 50 ezer téglát rendel és csak 25 ezret szállítanak, akkor nem hibás teljesítésről, hanem részleges nemteljesítésről, vagy a körülményektől függően késedelemről van szó. Ellenben ha valaki 3,20 méter szövetet vásárol egy öltönyhöz, de az eladó csak 3 métert vág le, az egész szolgáltatás értéktelenné és használhatatlanná válik, a vevő hibás teljesítésre hivatkozással léphet fel az eladóval szemben.

Némiképp bonyolultabb a helyzet az *aliud* szolgáltatás (Falschlieferung) esetén. Önmagában az a tény, hogy a jogosult a szerződésben meghatározottól eltérő szolgáltatást kap, nyilvánvaló szerződésszegés, és ezt, jóllehet a BGB az aliudról éppen úgy hallgat, mint pl. a hibás teljesítésről általában, sem az elméletben, sem pedig az ítélkezési gyakorlatban nem tagadják. A kérdés csak az, hogy ilyen esetben a jogosult milyen igényekkel léphet fel, azaz nemteljesítésről, vagy hibás teljesítésről van-e szó. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy míg az első esetben a jogosult teljesítés iránti igénye megmarad, hiszen a kötelezett még nem szolgáltatott, addig a második esetben a teljesítés megtörtént, és a jogosult szavatossági (esetleg pozitív szerződésszegésre alapított) igényeket támaszthat, azonban csak a speciális, rövid (6 hónapos) elévülési határidőn belül.[13] Az elhatárolás különösen az ítélkezési gyakorlatban okozott sok nehézséget, lévén a hibás teljesítés fogalma nem definiált, a határvonalak ezért helyenként ugyancsak bizonytalannak tűnnek.

Ez a probléma azonban nemcsak a német jogra jellemző. Ha egy pillanatra *francia* felségvizekre hajózunk, láthatjuk, hogy a francia bíróságok — ott is tételes rendelkezések hiányában — hasonló nehézségekkel küzdenek. Mint *Graue* kimutatta,[14] a francia bírói gyakorlat pontosan ugyanúgy megosztott, mint a német: a Cour de Cassation a hagyományos álláspontot képviselve az aliud szállítást nemteljesítésnek tekinti, míg a kereskedelmi bíróságok, és a Cours de'appel következetesen a kellékszavatosság szabályait alkalmazzák.

Visszatérve a *német* jogra, ezen a téren a polgári és a kereskedelmi jog meglehetősen élesen eltér egymástól. Emögött az rejlik, hogy az adásvételnél — hiszen az aliud problémája ennél a szerződés típusnál jelentkezik — a polgári jog (BGB) az egyedi dolgok vételét, a kereskedelmi jog (HGB) a fajlagosan meghatározottakét tartja elsősorban szem előtt. Másrészt nem tisztázott magának az aliudnak a fogalma sem, ahogy *Schlegelberger*-nél olvasható, ezt a kifejezést többféle értelemben használják, ami ugyancsak hozzájárul a vitákhoz.[15]

Nézzük először a *polgári* jogot. Az általános vélemény szerint — *egyedileg* meghatározott dolgok adás-vételéről van szó — az aliud szolgáltatás *nemteljesítésnek* tekintendő.[16] Az aliud kifejezés alatt azt kell érteni, hogy a vevő más dolgot kap, mint amire a szerződést kötötték. Nem aliud viszont az a szolgáltatás, ahol a dolog más fajtájához tartozik (pl. a bútor nem diófából, hanem fenyőfából készült), utóbbi esetben — *Larenz* kifejezésével élve — a fajta lesz aliud, nem maga a dolog[17] (ezt nevezi a német irodalom „Artmangel"-nek), és ezért nem lehet a teljesítés nem megtörténtéről beszélni, azaz az uralkodó álláspont szerint itt már szavatossági szabályok kerülnek alkalmazásra, tehát hibás teljesítésről van szó.

Másként jelentkezik a kérdés a *fajlagos* vételnél. Ahogy *Fikentscher* fogalmaz,[18] itt a lehetséges variációk a következők: *a)* a teljesítés

[9] *Rabel:* Das Recht des Warenkaufs (1958), Bd. II. 103. old.

[10] *Caemmerer,* Falschlieferung, 203—204. old.

[11] *Larenz:* Lehrbuch des Schuldrechts. 11. Aufl. (1977) Bd. II., 38. old. Lényegében ugyanígy: *Esser:* Schuldrecht. 3. Aufl. (1968), Bd. II., 40. old.

[12] *Fikentscher,* 406. old.

[13] A rövid elévülési határidő elvileg csak a szavatossági igényekre áll. Erősen vitatott, hogy vonatkozik-e az egyébként vétkességen alapuló, pozitív szerződésszegésre.

[14] *Graue:* Die mangelfreie Lieferung beim Kauf beweglicher Sachen, (1964) 163—164. old., ugyanígy: *Rabel,* Bd. II. 126. old.

[15] *Schlegelberger:* Handelsgesetzbuch — Kommentar — 4. Aufl., (1965), Bd. III., 377. §, 22. jegyzet, 2083. old.

[16] *Fikentscher,* 400—401. old., *Larenz,* Bd. II., 36—38. old., *Enneccerus—Kipp—Wolff:* Lehrbuch des Bürgerlichen Rechts. 15. Aufl., (1958), Bd. II. Recht der Schuldverhältnisse. Bearb.: H. *Lehmann* (a továbbiakban: Enneccerus—Lehmann), 434. old.

[17] *Larenz,* Bd. II., 38. old.

[18] *Fikentscher,* 401—402. old.

fajta szerinti, *b)* a teljesítés nem fajta szerinti és egyben hibás, *c)* vagy pedig a teljesítés nem fajta szerinti, de egyébként hibátlan. *Fikentscher* szerint csak a legutóbbi nevezhető aliudnak, és ez nemteljesítést jelent, más szóval fajlagos vételnél a hibás teljesítés jogkövetkezményeivel járó Artmangel esete fogalmilag kizárt. *Larenz* elvileg ugyanezt az álláspontot foglalja el, de praktikus okokra hivatkozással mégis az eset hibás teljesítésként történő felfogása mellett foglal állást.[19]

Mint korábban említettük, a fajlagos vétel elsősorban a kereskedelmi jogra jellemző. Nos, a *Larenz*-féle praktikus okok a *kereskedelmi jog* szabályaiban keresendők. Az első — és alapvető — eltérés a BGB és a HGB között abban található, hogy utóbbi egyáltalán tartalmaz erre vonatkozó szabályt. A kereskedelmi forgalom biztonsága ti. megkövetelte, hogy bizonyos, a BGB-ből hiányzó szabályok a HGB-ben megfogalmazást nyerjenek. Így a kereskedelmi vételnél a 377—378. § szabályozzák a hibás teljesítés és az aliud, valamint a mennyiségileg hibás szolgáltatás következményeit. A 377. § lényegében úgy rendelkezik, hogy amennyiben a szerződés mind a két fél számára kereskedelmi ügylet, a vevőnek a dolgot haladéktalanul meg kell vizsgálnia, és ha (minőségi) hibát észlel, ugyancsak haladéktalanul kifogásolnia kell, ellenkező esetben elveszti jogait és az áru szerződésszerűnek tekintendő, kivéve mégis azt az esetet, ha a hiba az átvételkori vizsgálat során nem volt felismerhető, azaz rejtett hibáról van szó. A 378. § pedig ezt a — polgári jogban, tehát a BGB-ben nem alkalmazott — megvizsgálási és kifogásolási kötelezettséget *kiterjesztette* az aliud és a mennyiségileg hibás szolgáltatásra is. A HGB szövege ugyan nem tett egyenlőségjelet a szerződésszegés e három fajtája között, tehát szó sincs arról, mintha a törvény kimondta volna, hogy az aliud szolgáltatás hibás teljesítésnek minősül, ami azt jelentené, hogy erre az esetre is alkalmazni kellene a BGB szavatossági szabályait, mint ahogy az a 377. § szerinti minőségi hiba esetén bekövetkezik, de kétségtelenül megtette az első *lépést egy egységes hibás teljesítési fogalom* megalkotása felé.[20] A következő lépést, mint oly sokszor a német polgári jog történetében, a bíróságok tették meg. A Reichsgericht egy 1914-ben hozott, azóta igen sokat kommentált döntésében[21] a 378. §-t úgy értelmezte, hogy az *aliud szolgáltatásra is alkalmazni kell a BGB szavatossági szabályait.* A szándék itt félreérthetetlenül az volt, hogy legalább a kereskedelmi jog területén alakuljon ki valamiféle egységes rendszer. Az ítélet indokolása világosan ki is mondta, hogy a kereskedelmi élet napi gyakorlatában annak a kérdésnek az eldöntése, hogy hibás teljesítésről, vagy aliud szolgáltatásról van-e szó, igen nehéz, gyakran csak önkényesen megvalósítható feladat, mert a két eset „belsőleg azonos".[22]

Ezzel a döntéssel azonban az egységesítés még távolról sem történt meg, mert a Reichsgericht sem tudta kikerülni azt a különbségtételt, amit a HGB a 378. §-on *belül* alkalmazott, azt nevezetesen, hogy van-e a szállított áruban olyan nyilvánvalóan jelentős eltérés (fajta és mennyiség tekintetében), amely alapján az eladónak eleve kizártnak kell tartania, hogy a vevő az árut elfogadja. Ebben az esetben ugyanis a 377. § és ezen keresztül a BGB szavatossági szabályainak az alkalmazása kizárt, mert a szerződés megszegése olyan fokú, hogy nemteljesítésről és nem hibás teljesítésről lesz szó.

A Reichsgericht ítéletét sokan vitatták, ennek azonban ma már inkább csak jogtörténeti jelentősége van. Érdekes viszont, hogy ezt követően a kérdés a hozzáférhető bírósági gyakorlatban ilyen átfogóan azóta sem merült fel, nem mintha a probléma megoldódott volna, hanem, ahogy azt *Caemmerer* feltehetően helytálló megjegyzése is megerősíti,[23] az ügyek az elmúlt évtizedekben a kereskedelmi rendes bíróságoktól a választottbíróságok elé kerültek, ami persze nem csökkenti az elméleti vitáknak a gyakorlatra kifejtett hatását. Ami számunkra itt inkább érdekes, az a HGB szabály és az RG ítélet eltérő fogadtatásának ténye és az a folyamat, amely egy egységes hibás teljesítési fogalom kialakítása felé mutat. *Caemmerer* szerint, jóllehet a törvény fogalmazása nem szerencsés *(Rabel:* „eine schwere und unglückliche Idee"[24]), a Reichsgericht segítségével mégis sikerült elérni, hogy csak egészen szélsőséges esetekben kelljen a hibás teljesítés és az aliud szolgáltatás között dönteni, ahol viszont az esetek olyan világosak, hogy az elhatárolás nem okozhat nehézséget.[25] Ezzel szemben *Schlegelberger* szerint az eredeti szándék, a szélsőséges esetek könnyű elkülönítése, éppen hogy nem valósult meg, világos és egyszerű szabályok helyett, amelyekre a kereskedelmi forgalomnak szüksége van, egy olyan szabály született, amely tetszés szerint kiterjeszthető, és ezáltal kifejezetten kedvez a jogviták létrejöttének.[26]

Mi hát a helyzet végül is a *kereskedelmi jogban? Fajlagos vétel* esetén, azaz a tipikus

[19] *Larenz,* Bd. II., 68. old.

[20] Nem véletlen, hogy ez a szabály a HGB-nek a BGB hatálybalépésével szükségessé vált felülvizsgálata és átdolgozása során került a törvénybe, mert a régi ADHGB ezt nem szabályozta kellőképpen.

[21] RGZ 86, 90. old. A döntésről ld. különösen: *Caemmerer:* Falschlieferung. 187—188. old. *Schlegelberger,* 378. § 10—12. jegyzet, 2109—2110. old.

[22] Az ítélet indokolását idézi: *Caemmerer:* Falschlieferung. 187. old. Ugyanígy, de a polgári jogra is kiterjesztve (fajlagos szolgáltatásnál) *Leonhard:* Besonderes Schuldrecht des BGB. (1931) 82. old., *Heck:* Grundriss des Schuldrechts. (1929) 278. old.

[23] *Caemmerer:* Falschlieferung, 191. old.

[24] *Rabel,* Bd. II., 126. old.

[25] Így pl. ha az élelmiszer nagykereskedő a rendelt karácsonyi ponty helyett libát szállít a vendéglőnek. *Caemmerer:* Falschlieferung. 192—193. old.

[26] *Schlegelberger,* 378. §, 21. jegyzet, 2113—2114. old.

ügyletnél, megegyezően a polgári jogban uralkodó álláspontnak, aliudnak tekintik az olyan teljesítést, amikor az eladó nem a kikötött fajtából szállít, tehát a teljesítés nem fajtaszerinti. Ami itt vitatott az egyrészt, hogy mit jelent a fajta szerinti meghatározottság, másrészt, hogy a jogkövetkezmények tekintetében, figyelemmel a HGB 378. §-ára, van-e eltérés a minőséghibás és az aliud szolgáltatás között.

A fajta szerinti meghatározottság az első pillanatban nagyon egyszerűnek tűnik, valójában azonban kényes és bizonytalan határesetek sokaságával találkozunk. A kiindulás nem vitásan az, hogy a feleknek a szerződésben kell rendelkezniük az áruról, így természetesen arról is, hogy milyen fajtájú árut kell szállítani. Ugyanakkor viszont minél pontosabban történik a fajta megjelölése, annál inkább lesz az áru — e rendelkezések megsértése esetén — aliud és annál kevésbé minőséghibás.[27] Az is kétségtelen viszont, hogy az áru pontos körülírása, könnyen minőségi kikötéseket is jelenthet, különösen a vegyi anyagoknál, ahol pl. a több komponensből álló vegyületek tisztaságértéke egyszerre lehet minőségi és fajta kikötés. E tekintetben az uralkodó bírói gyakorlat elkülöníti azt az esetet, amikor meghatározott tulajdonságokról a felek nemcsak egyszerűen megállapodtak, hanem az eladó kifejezetten szavatolta azok meglétét („zugesicherte Eigenschaften", BGB 459. § és 480. §). Ilyenkor minden esetben hibás teljesítést állapít meg a bíróság, függetlenül attól a ténytől, hogy a dolog a szóbanforgó tulajdonság hiánya következtében más fajtához tartozik, és ezért a HGB 377. §-a kerül közvetlenül alkalmazásra.[28]

Van-e azonban eltérés a 377. § (hibás teljesítés) és a 378. § (aliud szolgáltatás) jogkövetkezményei között? A HGB szövege eredetileg csak a megvizsgálási és a kifogásolási kötelezettség kérdésében tett egyenlőségjelet, a korábban idézett Reichsgericht döntés viszont nagyon határozottan és egyértelműen a jogkövetkezmények tekintetében is. Bár kifejezett állásfoglalás ebben a kérdésben nem született, de a Bundesgerichtshof álláspontja is ez, ami kitűnik abból a gyakorlatból, hogy a vevő kártérítési igényeire a BGB 477. §-ában megállapított rövid elévülési határidőt rendeli alkalmazni.[29]

Az elméletben több helyen felmerült az a kérdés, hogy mi a helyzet a kereskedelmi jogban atipikusnak mondható, *egyedileg meghatározott* dolog vételénél. Általánosnak mondható álláspont szerint a HGB rendelkezései természetesen vonatkoznak erre az esetre is, semmi sem indokolja az ellenkező álláspontot. Nem így áll a helyzet viszont a Reichsgericht ítéletével, amely kifejezetten csak fajlagos vételre vonatkozott. Gyakorlatilag tehát ez azt jelenti, hogy egyedileg meghatározott dolog adás-vételénél a megoldás ugyanaz, mint amit a polgári jognál láttunk, „Artmangel" esetén viszont nem beszélhetünk aliud szolgáltatásról, ezért a 377. § és ezen keresztül a BGB szavatossági szabályai lépnek be, de a ténylegesen aliud szolgáltatás esetén végső soron a nemteljesítésre vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.[30]

Összefoglalva tehát az aliud kapcsán elmondottakat, egyedileg meghatározott dolgok adásvételénél, amennyiben a vevő más dolgot kap, mint amire a szerződést kötötték, az eladó jogilag nem teljesített, vele szemben a vevő a szerződés nemteljesítése címén léphet fel. Ez áll úgy a polgári, mint a kereskedelmi jogra. Fajlagos vétel esetén viszont a kereskedelmi jogban az aliud szolgáltatás hibás teljesítésnek minősül, kivéve a 378. § szerinti egészen nyilvánvalóan jelentős eltérést, a polgári jogban pedig ennek hatására a korábban egyöntetű, az aliudot nemteljesítésnek minősítő álláspont nemcsak az elméletben, hanem az ítélkezési gyakorlatban is helyet adott a hibás teljesítést előnyben részesítő nézetnek, bár ez a mai napig is erősen vitatott.[31]

3. A hiba fogalma. Az aliuddal kapcsolatos fenti fejtegetéseknek nemcsak abból a szempontból van jelentőségük, hogy pontosabban lássuk, a hibás teljesítés köre valójában mit is fog át a német jogban. Ennél lényegesebb, hogy az aliud szolgáltatást a hibás teljesítéshez soroló álláspontok óhatatlanul felvetik a német polgári jogdogmatika korábban más szemszögből is igen sokat és hevesen vitatott kérdését, azt nevezetesen, hogy valójában mit is jelent a hiba fogalma. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy — túllépve most az aliud kérdésén, amely végső soron csak egy része a hibás teljesítés egész kérdés komplexumának — a *hibafogalom megoldásának módja* igen erősen meghatározza a hibás teljesítéssel kapcsolatos álláspontokat. Ez tehát kulcskérdés.

A hiba fogalmának vitatott pontja az a kérdés, hogy a dolog hiányosságai és a felek megállapodása illetve a vevő elvárása között van-e, és ha igen, akkor milyen összefüggés. Ennek megfelelően nagyjából két nézetcsoportról lehet beszélni, éspedig az ún. *objektív* és *szubjektív hibafogalom* elméletéről.

Kiindulásul emlékeztetni kell a BGB-nek másutt már részletesen elemzett 459. §-ára, amely az adás-vétel körében a kellékszavatosság aalpszabálya, és amely megállapítja az eladó felelősségét a dolog olyan *hibáiért*, amelyek értékét, vagy a szokásos, illetve a szerződésben meghatározott célra történő használhatóságát megszüntetik vagy jelen-

[27] Így pl. ha a felek eredeti egyiptomi cigaretta szállításában egyeztek meg, az egyiptomi dohányból, de Németországban készült cigaretta, hacsak a szerződés ellenkező kikötést nem tartalmazott, aliud szolgáltatásnak minősül. *Schlegelberger*, 378. §, 4. jegyzet, 2107. old.

[28] *Schlegelberger*, 378. §, 5. jegyzet, 2108. old.

[29] BGH LM § 477 BGB Nr. 5. idézi: *Schlegelberger*, 378. §, 13. jegyzet, 2110—2111. old.

[30] Schlegelberger, 378. §, 9. jegyzet, 2108—2109. old.

[31] *Palandt*, 477. §, 1/d/cc jegyzet, 467. old.

tősen csökkentik. Felelős továbbá az eladó a dolognak általa szavatolt tulajdonságaiért is. Az *objektív* elmélet ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy miután minden egyedileg meghatározott dolog felfogható úgy, hogy valamilyen fajtához tartozik, ha eltérés van a dolog és a fajta objektív jellemzői között, akkor a teljesítés hibás lesz. Ez más szóval annyit jelent, hogy a BGB 459. §-a értelmében akkor beszélhetünk — ennek az elméletnek az alapján — hibás teljesítésről, ha a dolog nem lesz alkalmas arra a szokásos használatra, amire egyébként fajtáját alkalmazni szokták, és ez a tény független a felek megállapodásától. A dolog tehát objektív értelemben hibás, vagy ahogy *Fikentscher* fogalmazta,[32] az adott fajtához tartozó normális, átlagos állapotú dolgokhoz képest „dologi mínusz" állapítható meg.

Ennek, az első pillanatra tetszetős és igaznak tűnő elméletnek, amelyet kezdetben a Reichsgericht is irányadónak tekintett, a kidolgozása még a tízes évekre megy vissza, és elsősorban *Haymann* nevéhez fűződik.[33] Jelenleg azonban úgy az elméletben, mint az ítélkezési gyakorlatban a *szubjektív* elmélet az uralkodó. A kifogások sokrétűek. Mint *Larenz* megjegyzi, a vevő nagyon gyakran nem azt várja, hogy az általa megvásárolt vagy megrendelt dolog „normális", azaz átlagos tulajdonságokkal rendelkezzen, hanem sokkal inkább azt, hogy olyan legyen, ami az ő speciális céljainak, elvárásának megfelel, még akkor is, ha ezt az eladó kifejezetten nem szavatolta.[34] Ez a meggondolás tehát a felek szerződéses megállapodásának figyelembe vétele, vezetett a *szubjektív* elmélet térnyeréséhez. Ezek szerint a dolog akkor hibás, ha nem felel meg a felek által a szerződéskötéskor feltételezett és megállapított minőségnek. Ennek során elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a dolgot milyen céllal és mint „mit" adták el.

A szubjektív elméletnek van azonban egy másik vonatkozása is. Mindazok, akik az irodalomban a hibás teljesítésnek egy egységes fogalmáról beszélnek, amely fogalom magában foglalná a határterületeket is, pl. az aliud szolgáltatást, óhatatlanul a szubjektív hibafogalom alapján állnak. Jó példa erre *Caemmerer*, aki már többször idézett tanulmányában részletesen elemezte ezt a problémakört. Az elődök (elsősorban *Heck*[35]), lényegében arra hivatkoztak, hogy a Reichsgerichtnek az aliuddal kapcsolatos iránymutató döntése a célkitűzés tekintetében helyes volt ugyan, de indokolásában elhibázottnak bizonyult, mivel a kereskedelmi jog kifogásolási szabályainak az aliud szállításra történő alkalmazása csupán következménye és nem alapja az aliud és a hibás teljesítés elkerülhetetlen egységesítésének. *Caemmerer* elfogadta ugyan ezt az okfejtést, de a hangsúlyt nagyon világosan a hibafogalom kérdésére tette át. Nézete szerint a dolog akkor hibás, ha eltér a szerződésben meghatározottól, illetve attól, amilyennek a vevő egyébként feltételezhette. A hibás jelző ebben az összefüggésben egyenlővé válik a szerződésbe ütközővel. Ebből viszont következik, hogy bármely szerződéses tulajdonság hiánya hibának számít, ekkor viszont nincs akadálya annak, hogy hibának tekintsék az eltérő fajtájú dolog szállítását is.[36] Ahogy a Reichsgericht egy ítéletében megfogalmazta: a dolog hibás akkor, ha olyan tulajdonsága hiányzik, amellyel rendelkeznie kell ahhoz, hogy a szokásos használatra, vagy ha a felek ebben megállapodtak, az ettől eltérő használatra alkalmas legyen. Kizárólag a szerződéses célra való alkalmatlanság eredményez hibát.[37] Erre az ún. konkrét hibafogalomra alapozza *Caemmerer* végső következtetését, hogy ha az áru nem szerződésszerű, akkor hibás, és így a BGB 459. § (1) és (2) bekezdése alkalmazandó, függetlenül attól, hogy minőségi hibáról, vagy fajta eltérésről van szó.[38]

Az objektív és szubjektív elmélet közötti vitára visszatérve, vitathatatlan, hogy *Fikenschernek* igaza van, amikor az objektív hibafogalom tarthatatlanságáról beszél,[39] mondván, az elsődleges a felek egymás közötti megállapodása. Ami ebbe nem tartozott bele, az a szerződés tartalma és a hiba megállapítása szempontjából elvileg közömbös. Ugyanakkor azonban a szubjektív elméletnek is vannak határai, hiszen maga a törvény szövege is, de a *Caemmerer* által oly lelkesen idézett Reichsgericht döntés is, a dolog „szokásos" tulajdonságairól beszél. Ténylegesen, a gyakorlatot figyelembe véve, az a helyzet, hogy a felek a szerződés megkötése során csak néhány mozzanatra figyelnek, egyebekben elképzelésükben a szokásos használat és az átlagosnak vélt tulajdonságok szerepel-

[32] *Fikentscher*, 404. old.

[33] *Haymann:* Anfechtung, Sachmängelgewähr und Vertragserfüllung beim Kauf. (1913) Az 1945 utáni irodalomban ennek a nézetnek elsősorban *Fabricius* a képviselője: Schlechtlieferung und Falschlieferung beim Kauf. Juristische Schulung, 1964, 1. és köv. old.

[34] *Larenz*, Bd. II. 35. old.

[35] *Heck*, 278. old.

[36] *Caemmerer*, Falschlieferung, 199. old. *Caemmerer* itt erősen támaszkodik *Flume* (Eigentumsirrtum und Kauf, 1948) és *Almén (—Neubecker):* Das skandinavische Kaufrecht Bd. II. 1922. munkáira, amelyeket ennek a gondolatmenetnek a kifejtése során többször is idéz.

[37] RGZ 161, 330. old. idézi: *Caemmerer:* 199. old.

[38] *Caemmerer*, 202. old. Hogy az aliud fogalma mennyre vitatott, azt éppen ez a tanulmány bizonyítja a legjobban. Caemmerer ti. nem nevezi aliudnak azt az esetet, amikor egyedi dolog adás-vétele során a vevő teljesen más dolgot kap. A jogkövetkezmények tekintetében nincs eltérés közte és az uralkodó nézet között, ez ebben az esetben nemteljesítés, de eltérés van abban, hogy *Caemmerer* az aliudot hibás teljesítésnek tartja általában, a szóbanforgó esetet pedig, *Oertmann* nyomán egyszerű nemteljesítésnek. *Caemmerer*, 203. old.

[39] *Fikentscher*, 405. old. *Rabel:* Der Mangel hat also keine objektive Existenz. Bd. II. 113. old.

nek.[40] A felek szubjektív megállapodását enynyiben kiegészíti és pótolja egy objektív (vagy legalábbis objektívnek vélt) mérce. Ezért jogos, véleményünk szerint, *Fikentscher* megállapítása, hogy itt végső soron a hiba „szubjektív-objektív" definiálására kerül sor, a szubjektív kereteket meghatározza a szerződés, miközben ahhoz, hogy egy adott hibát meg lehessen vizsgálni, a fajta objektív jellemzőit összehasonlítási alapként kell felhasználni.[41]

Más oldalról, de lényegében hasonló eredményre jut *Enneccerus—Lehmann* is. *Haymann* elméletét taglalva mutat rá arra, hogy a hiba voltának objektív, absztrakt ismérvek szerinti vizsgálata, amelynek során a felek megállapodása csak a hiba súlyosságának szempontjából jön figyelembe, önmagában a 459. § által, a vevő részére biztosított szavatossági jogok rendkívüli szűkítését jelentené, ha ugyanakkor *Haymann* a dolog valamely tulajdonságának szavatolását, amelyről a 459. § (2) bekezdése beszél, nem értelmezné erősen kitágítva,[42] azaz — és ezt már mi tesszük hozzá — az objektív elméletben, ha kimondatlanul is, de benne rejlik a szubjektív elemek elismerése, mint ahogy ez fordítva is igaz. Ha tehát a BGB szövegénél maradunk, akkor a két álláspont közötti látszólag mély szakadék valójában egy nem is olyan nehezen áthidalható árokká válik.

E rész lezárásakor azt kell világosan látnunk, hogy itt *két, egymástól elkülöníthető, de következményeiben összefüggő kérdésről* van szó. Az egyik az, hogy *milyen mérce* szerint kell a hibát meghatározni. A másik pedig az, hogy a BGB kellékszavatossági szabályai (elsősorban a 459. §), az egyik vagy másik módon meghatározott hibák közül *mennyit* és *mit tudnak átfogni,* és hogyan illeszthető ehhez a pozitív szerződésszegés vétkességi felelőssége. Ennek az utóbbi kérdésnek a része az aliud problémája is, az tehát, hogy a „más" szolgáltatása hiba-e a törvény tételes rendelkezései értelmében, vagy sem.

4. Teljesítés és kellékszavatosság. A szerződéssel létesített kötelmi viszony a teljesítéssel ér véget. Ezt a BGB világosan ki is mondja a 362. § (1) bekezdésében,[43] amiből másik oldalon az is következik, hogy teljesítésre akkor kerülhet csak sor, amikor a jogosult ezt a kötelezettől követelheti. Ahogy *Süss* a harmincas években megfogalmazta[44] a teljesítési kötelezettség az a kötelezettség, amely a szerződéses vagy a törvényben előírt eredmény elérését célozza, más szóval a szerződés alapján fennálló szolgáltatás véghezvitelét.

Mi a viszony azonban az előbbi meghatározás tükrében a teljesítés és a szavatosság között? Része-e a szavatosság a teljesítésnek, avagy attól elkülöníthető, speciális kötelezettségről van szó. *Larenz* ezt a kérdést az adásvételi jog egyik legvitatottabb problémájának nevezi,[45] feltehetően joggal, mert a *szavatosság jogalapja* a csatazajtól amúgy is hangos német elméletben szinte példátlan összetűzéseket eredményezett. Az alapvető kérdés úgy fogalmazható meg röviden, hogy *kell-e a kötelezettnek hibátlanul teljesítenie,* vagy sem. Bármennyire is furcsa, a kérdés feltevése jogos, mert a BGB a hibátlan teljesítés kötelezettségét sehol sem mondja ki közvetlenül, csak a hibákért való helytállásról beszél. A különbség igen jelentős. Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a szavatosság nem része a teljesítésnek, azaz nem kell hibátlant szolgáltatni, akkor valójában a szavatosság csak a hibákért való helytállást jelenti, a BGB másutt már részletesen ismertetett tételes szabályai értelmében. Ezek a tételes szabályok azonban az adásvételi szerződés kellékszavatossági szabályai, amelyek — a hibás teljesítésre vonatkozó általános szabályok hiányában — egyedül és kizárólag kerülnek alkalmazásra. Ha viszont a szavatosságot a primér teljesítési kötelezettség részének tekintjük, azaz úgy fogjuk fel, mint a nem megfelelő teljesítésért való különlegesen szabályozott helytállási kötelezettséget *(Graue),*[46] akkor ez azt is jelenti, hogy a hibás szolgáltatás a teljesítési kötelezettség részleges nemteljesítésének minősül, azaz a szavatossági szabályok, mint lex speciális mögött belépnek a nemteljesítés általános szabályai.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a vita csak az *egyedileg* meghatározott dolgok vonatkozásában bír jelentőséggel, mert *fajlagos vételnél* — mint azt korábban részletesen kifejtettük — a BGB a vevő javára biztosítja a kicserélés jogát (480. §), és ennek kapcsán világosan és egyértelműen utal a hibátlan teljesítés kötelezettségére. Igaz többen is azon az álláspontot vannak, hogy a kicserélés nem szavatossági jog, de ez mit sem változtat az eladót terhelő hibátlan teljesítés kötelezettségének tényén. Ugyanakkor meglehetősen bonyolítja a helyzetet, hogy a BGB — és ez egy másik szempont a vitában — a jog- és kellékszavatosságot élesen elválasztja egymástól. Mint azt korábban, egy másik tanulmányban is érintettük,[47] a harmadik személyek jogaitól mentes, korlátozás nélküli tulajdon biztosítása az

[40] Ez egészen természetes, és bizonyítására számtalan példát lehetne hozni. Itt a sok közül csak egyet, a teljesen más gazdasági és társadalmi körülmények között létrejött KGST Általános Szállítási Feltételeket említjük, amelynek az áru minőségével kapcsolatos 15. §-a ugyanezt a gondolatot tartalmazza.

[41] *Fikentscher,* 405—406. old.

[42] *Enneccerus—Lehmann,* 433. old.

[43] BGB 363. § (1) bek.: „Das Schuldverhältnis erlischt, wenn die geschuldete Leistung an den Gläubiger bewirkt wird."

[44] *Süss:* Wesen und Rechtsgrund der Gewährleistung für Sachmängel. (1931), 19. old.

[45] *Larenz,* Bd. II. 58. old.

[46] *Graue,* 266. old.

[47] *Sándor* Tamás: Az adás-vétel néhány dogmatikai kérdése a német BGB-ben. Jogtudományi Közlöny, 1981. 2.

eladó törvényben megállapított főkötelezettségei közé tartozik, azaz szerves része a teljesítésnek, megsértése pedig nemteljesítésnek minősül.

A fentiek előrebocsátása után nézzük a kétféle álláspontot. Kezdjük az úr. *„Erfüllungstheorie"*-vel, amely mint neve is mutatja, a szavatosságnak a teljesítés részeként történő felfogását vallja. Az érvek a következők:[48]

a) A kötelezettnek a Treu und Glauben elve alapján — hibátlanul — kell teljesítenie. Erre elsőként *Korintenberg* hivatkozott,[49] a Reichsgericht korábbi gyakorlatára támaszkodva, amely az elállási jog korlátozását a csekély jelentőségű hibáknál a Treu und Glauben elvére alapította, de hivatkoznak mások a Bundesgerichtre is, amely, még az AGB-Gesetz előtt, ugyancsak a Treu und Glauben alapján tette lehetővé a vevő számára az elállást akkor, ha ezt, mint szavatossági jogot az eladó üzleti feltételei előre kizárták.[50]

b) Az egyedi és fajlagos vétel egységes szabályozásának igénye. Szintén *Korintenberg*, és az őt követő *Brox* álláspontja,[51] amely lényegében azon a feltevésen alapszik, hogy az adásvétel kétféle formája egységes szabályozást igényel. Ez az érv tulajdonképpen nem új, csak korábban ellentétes értelemben használták, azaz a fajlagos vételre vonatkozó rendelkezéseket, beleértve a kicserélési igényt is, szavatosságként, mégpedig az egyedi vétel szabályaihoz igazodó szavatosságként értelmezték. A fordulat *Süss* nevéhez fűződik,[52] aki kimutatta és általánosan elfogadtatta, hogy fajlagos vételnél a szavatosság valójában teljesítési felelősség. Ebből következett a gondolat, amely egyébként eltér *Süss* végkövetkeztetésétől, hogy nem kellene-e a gazdasági változásoknak megfelelően a fajlagos vételt alapul véve, abból kiindulni és ennek szabályait általánosítva az egyedi vételre is kiterjeszteni. Ebben az érvelésben megítélésünk szerint figyelemreméltó a törekvés, hogy teret engedjenek bizonyos gazdasági realitásoknak, mert a BGB-nek kifejezetten egyedi vételre szabott megoldása napjainkra valóban eléggé anakronisztikusakká váltak.

c) A kellékszavatosság, mint a lehetetlenülés különleges esete. Ez a nézet már pár évvel a BGB hatálybalépése után felmerült, *Kohler* könyvében,[53] aki a szavatosságot részleges nemteljesítésként fogta fel. Utóbb, a bírói gyakorlatról szóló kommentárokban,[54] ez olyképpen módosult, hogy a szavatosságot a nemteljesítés általános szabályai alóli kivételként kezelték. *Graue* ezzel kapcsolatban nagyon logikusan arra hívja fel a figyelmet, hogy a szavatosságnak a nemteljesítés részeként történő felfogása csak akkor lehetséges, ha a vevő igényét teljesítési igényként kezelik, olyan igényként, amely a teljesítés elfogadása után csak közvetett úton, a szavatossági jogok segítségével érvényesíthető. Ellenkező esetben az egész konstrukció a levegőben lóg, tekintettel arra, hogy ennek az elméletnek az indokolásához nem elégséges a szavatosságot az általánoshoz képest speciális szankciónak tekinteni.[55]

d) Kártérítés nemteljesítésért. Mint arról már volt szó, a BGB úgy az egyedi, mint a fajlagos vételnél szavatossági jogként, meghatározott feltételek megléte esetén kártérítést biztosít a vevőnek „nemteljesítésért" (463. és 480. §§) A BGB szabály természetesen mind a két tábor számára mást jelent. Az „Erfüllungstheorie" ellenzői ezt a rendelkezést vagy kifejezetten elhibázottnak tartják *(Süss)*, vagy egyszerűen nem tulajdonítanak neki különösebb jelentőséget, mondván, itt csak a „szó szélesebb értelmében vett jogkövetkezményre történő utalásról van szó" *(Esser*[56]*)*. Mások viszont azt a következtetést vonják le, hogy a törvény itt az eladót a vele szemben támasztott, hibátlan teljesítésre vonatkozó igény megszegéséért, azaz nemteljesítésért kívánja felelőssé tenni.[57]

Az ún. *Gewährleistungstheorie* (a szavatosság nem teljesítési igény) hívei szintén a BGB-ből indulnak ki, és elsősorban arra hivatkoznak, hogy a törvény megoldása tudatos jogalkotói tevékenység eredménye, amely nem igényel különösebb logikai fejtegetéseket. A kellékszavatosság elkülönített szabályozása, mint *Fikentscher* írja,[58] azt a célt szolgálja, hogy az eladóról a teljesítés megtörténte után levegyék annak terhét, még akkor is, ha rosszul teljesített. Másként fogalmazva, a teljesítés akkor is teljesítés lesz, ha hibásan történt. Ezért nem perelhető az eladó sem teljesítésre, sem pedig nemteljesítésért kártérítésre, csak a szavatossági szabályok érvényesíthetők. Az általános szabályhoz, azaz az egyedi vételre vonatkozó rendelkezésekhez képest a 480. § kivételt képez, amit éppen a szerződés tárgyának fajlagos volta indokol.

Egy másik érv a kijavítási kötelezettség hiányára hivatkozik. Abból a tényből ti., hogy az eladó nem köteles a hibás dolgot kijavítani,

[48] Az „Erfüllungstheorie" mellett szóló érveket és a vonatkozó irodalmi illetve bírósági hivatkozásokat elsősorban *Graue* igen alapos és részletes elemzéséből vettük át. *Graue*, 278—286. old.

[49] *Korintenberg:* Abschied von der Gewährleistung. (1948), 36. old.

[50] RGZ 53, 70. old., BGHZ 22, 90. old.

[51] *Brox:* Einrede des nichterfüllten Vertrages. (1948), 70. old.

[52] *Süss*, 92. old.

[53] *Kohler:* Lehrbuch des bürgerlichen Rechts (1906). Bd. II.1. 73. old.

[54] Kommentar der Reichsgerichtsräte zum BGB. 9. Auflage *(Lobe)*, 10—11. Auflage *(Kuhn)*. 459. § 2. jegyzet.

[55] *Graue*, 280. old.

[56] *Süss*, 61. és 87. old., Esser, Bd. II. 32. old.

[57] *Blume:* Der Schadenersatzanspruch des Käufers wegen Lieferung einer mangelhaften Sache und seine Verjährung. Jherings Jahrbücher, 55. (1912), 209. old.

[58] *Fikentscher*, 400. old.

logikailag levezethető, hogy a hibátlan dolog szolgáltatása nem tartozik a teljesítési kötelezettségek közé. A kijavítási kötelezettség, amely már a BGB megszövegezésekor is vita tárgya volt, végül azzal az indokolással maradt ki a szavatossági jogok közül, hogy egy kereskedőtől, aki a dolgot nem maga állítja elő, általában nem várható el a kijavítás.[59]

A német elmélet „nagy nevei", *Larenz, Esser, Enneccerus-Lehmann* egyaránt elutasítják az Erfüllungstheorie alkalmazását,[60] és nagyjából ez mondható ma az uralkodó álláspontnak. *Enneccerus-Lehmann* elsődlegesen arra hivatkozik, hogy az eladót ugyan terhelik a Treu und Glauben elvéből származó kötelezettségek, ami azt jelenti, hogy a vevő egy formális teljesítéssel nem köteles megelégedni, azaz elvárhatja, hogy a dolog, amit kap, a 459. § értelmében hibátlan lesz, de ugyanakkor ez nem jelenti a teljesítési kötelezettség olyan kitágítását, hogy a vevőnek hibátlan állapotú dolog szolgáltatására legyen teljesítési igénye. Az ellenkező megoldás az esetek többségében ugyanis komoly bonyodalmakat támasztana, mert gyakorlatilag lehetetlenné válna egyedi vétel során bizonyos hibákkal rendelkező dolog eladása, nem beszélve a szavatossági jogok objektív jellegéről, amelyek ha teljesítési igény formáját öltenék, az egyébként vétlen eladót hoznák aránytalanul hátrányos helyzetbe. Ezért az egyedi vétel sajátosságainak inkább megfelel a közvetett szankció, a vevő, aki csalatkozik a dolog hibátlanságával kapcsolatos elvárásaiban élhet szavatossági jogaival, de nem hivatkozhat a BGB 320. §-ára, amely saját szolgáltatásának visszatartására jogosítja fel a felet mindaddig, amíg partnere nem teljesít. („Einrede des nichterfüllten Vertrages").

Hasonló következtetésre jut, csak egészen más indokolással *Esser*, aki a Treu und Glauben elvére történő támaszkodást szükségtelennek tartva, *Raape* gondolatait fejlesztette tovább.[61] *Raape* ugyanis az egyenértékűség elvére hivatkozott, mondván, hogy a dolog hibátlansága az ár ellenértékének számít. (Emögött persze megint csak az van, hogy a dolog hibátlansága vagy bizonyos hibák léte a felek között megállapodás tárgyát kell, hogy képezze, és ennek megsértése esetén lépnek be a szavatossági igények.) *Raape* rámutat arra a paradox helyzetre, hogy az adás-vételi szerződés, amely a szinallagmatikus szerződéseknek úgymond „prototípusa", valójában nem is egészen szinallagmatikus, csak akkor az, ha a dolog szállításáról van szó, de már nem az, ha tulajdonságait nézzük. Ehhez fűzi hozzá magyarázatul *Esser*, hogy a szerződés szinallagmatikus volta nem fogja át a hibák kijavításának kötelezettségét, mert az üzleti életben erre egyszerűen nincsen mód. Másrészt viszont az egyenértékűség elve annyiban valóban felelősségi mérce, hogy az eladónak éppen azokat a hátrányokat kell kiegyenlítenie, amelyeket a vevő azáltal szenvedett el, hogy „jó pénzért rossz árut" kapott.

Ugyancsak az egyenértékűség elvére támaszkodik *Larenz* is, mondván, hogy a szavatossági jogok a megbomlott értékegyensúly helyreállítását célozzák. Az eladó felelősségének alapja magában a szerződésben rejlik, de ez nem a teljesítési kötelezettség megsértéséből, hanem a vevőnek a szerződésre alapított, de meghiúsult várakozásából származik. Nemteljesítés és szavatosság két különböző, eredetében és hatásaiban egyaránt eltérő dolog, amelyek a felelősség alapját és jogkövetkezményeiket tekintve egyáltalán nem is érintkeznek egymással.

Rabel mutatott rá ezzel kapcsolatban arra a nagyon érdekes mozzanatra, hogy az angol és a német jog, amelyekről — egyébként többnyire jogosan — mint homlokegyenest eltérő jogrendszerekről szokás beszélni, ezen a ponton nem sok különbséget mutatnak,[62] hiszen a common law alapján sem lehet „specific performance"-ra perelni. Mindenesetre *Rabel* álláspontja nagyon egyértelműen az, hogy a törvényes kellékszavatosság igencsak messze van az eladónak arra vonatkozó ígéretétől, hogy a dolog egészséges, használható, eladható stb. Sőt, éppen ellenkezőleg, önmagában valamely tulajdonság szavatolása sem jelent hibátlanságot, hanem az esetek többségében csak azt, hogy az adott tulajdonság hiánya esetén az eladó fizetni fog.[63]

Végső soron ez az a pont, ahol az eddigi fejtegetések (az aliud kérdése, a hiba fogalma és megállapításának módja, a szavatosság és teljesítés viszonya) összekapcsolható. Az osztrák ABGB, amelynek felelősségi rendszerével pályájának kezdetén *Rabel* meglehetősen behatóan foglalkozott, akárcsak a common law, egy egységes hiba fogalomból indult ki, hibának nevezve lényegében a szolgáltatás mindenféle minőségi és mennyiségi hiányosságait. Találóan nevezte az 1917. évi III. novella, amely többek között az ABGB szerződésszegési szabályait is jelentősen módosította, a teljesítés zavarait „nem megfelelő" azaz „ungehörige" szolgáltatásnak, miközben azonban arról a kérdésről, hogy valójában milyen kötelezettséget is jelent a szolgáltatás „megfelelő" volta, a törvény hallgat. Az ABGB-be feltehetően svájci mintára (OR 97. §) bekerült megoldásra támaszkodik *Rabel* végkövetkeztetése, mely szerint nemcsak az osztrák törvény viszonylatában, hanem általában is az a nézet nevezhető a „legegészségesebbnek", amely a dolog hiányosságainak fogalma alatt a szerződés teljesítésének folyama-

[59] Motive, Bd. II. 227. old., *Rabel*, Bd. II. 251. old.

[60] *Larenz*, Bd. II. 58—65. old., *Esser*, Bd. II., 30—32. old., *Enneccerus—Lehmann*, 430—432. old.

[61] *Raape:* Sachmängelhaftung und Irrtum beim Kauf, AcP 150. (1949) 481. és köv. old.

[62] *Rabel*, Bd. II. 105—106. old., ugyanígy *Enneccerus—Lehmann*, 431. old.

[63] *Rabel*, Bd. II. 106. old.

tában felmerült tényleges és speciális szabályokkal rendezett hibákat érti.[64]

Ami pedig végül magát a szavatosságot illeti, hadd hivatkozzunk befejezésül a cikk mottójául választott *Rabel* idézetre, amely találóan jelzi azt a problémát, hogy milyen nehéz gazdasági—társadalmi hátterüket vesztett jogi tradíciókon túllépni. A szavatosság ésszerű szabályozásának, ahogy erre *Rabel* máshelyütt rámutat,[65] abból a szerepből kell kiindulnia, amelyet az üzleti életben ténylegesen betölt. Míg az angolszász jogokban megelégednek azzal a feltételezéssel, hogy a dolog ismeretlen hibája veszélyt jelent, amely egykor a vevőt terhelte, manapság azonban ezt az eladónak kell viselnie, addig a német jogban, a „mélyebb elméleti alapvetés iránti szükséglet" szerencsétlen módon „elavult törvénykönyvekhez" kapcsolódva elméletet elméletre halmozott, amelyek — és ezt mi tesszük hozzá — mind arra irányultak, hogy magyarázatot találjanak arra a kézenfekvő tényre, hogy valakinek felelnie kell egy dolog hibáiért.' Ezek az elméletek, mint azt részben az előbbiekben is láttuk, vagy a feleknek abból a hallgatólagos szándékából indulnak ki, mely szerint biztosítani kell a szolgáltatások egyenértékűségét, vagy a vevő tévedésére, csalódására, esetleg a szolgáltatás részleges lehetetlenülésére, meghiúsulására, sőt még a clausula rebus sic stantibus elvére is támaszkodnak. Valójában azonban, zárja gondolatmenetét *Rabel*, ezek a nézetek, amelyek a kellékszavatosságból egy különleges jogintézményt csinálnak, nem érdemlik meg a feltűnést. A szavatosság „lényege" csak történetileg magyarázható. Ténylegesen a szavatosság a szerződések jogának része, mégpedig olyan része, amely kifejezett, különleges törvényi gondoskodást csak igen szerény mértékben érdemel meg.

Sándor Tamás

[64] *Rabel* itt hivatkozik korábbi munkáira: Haftung des Verkäufers wegen Mangels im Recht (1902). Bd. I. 334. old. és Zu den allgemeinen Bestimmungen über Nichterfüllung gegenseitiger Verträge, in: Belgrader Festschrift (1937) 727. old. *Rabel*, Bd. II. 107. old.

[65] *Rabel*, Bd. II. 131—132. old.

Gondolatok a kriminológiáról és a bűnözésről

Szabó András nemrég megjelent könyve: Bűnözés — ember — társadalom (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980.) és a könyv alapjául szolgáló hasonló című doktori disszertációja ösztönzött arra, hogy a kriminológiával és a bűnözéssel kapcsolatban néhány észrevételt tegyek. Észrevételeimet már korábban, disszertációja alapján is megtehettem volna, de tekintettel arra, hogy a disszertáció csak néhány példányban áll rendelkezésre, jobbnak láttam megvárni míg ezek az ismeretek mindenki számára könnyen hozzáférhetővé válnak.

A szándékom nem az, hogy a könyvről ismertetést írjak, hanem az, hogy kiemeljek belőle néhány általam vitatott elméleti kérdést, s ezeket vegyem vizsgálat alá. Ebből kiindulva természetesen megtehetném, hogy a könyv egészéről és azokról a kérdésekről, amelyekkel nem foglalkozom, ne szóljak — mint ahogyan az manapság többeknél kezd szokássá válni —, s csak a hibásnak, vagy valótlannak vélt, vagy a nekem nem tetsző megállapításokat bíráljam. De nem teszem, mert az effajta értékeléssel nem értek egyet, s ezért, ha röviden, ha sommásan is, de néhány mondatban kifejezem véleményemet a mű egészéről.

A könyv fő jellemzője a gondolatgazdagság, a szélesen hömpölygő társadalomelméleti érvelések sorozata, s azok a bonyolultan fogalmazott absztrakciók, amelyek a szerző korábbi munkáira is jellemzőek. Csak példaként említek néhány olyan témát, amit magam is nagy egyetértéssel és élvezettel olvastam, ilyenek: a bűnözés társadalmi voltának a bizonyítása, a jogszociológiai eszmefuttatások, az erkölcs és a jog összefüggéseinek a felvázolása, a biológiai szükségletek és a társadalmiság kapcsolatának elemzése.

Nagy kár, hogy a könyv nehezen érthető, helyenként a pontos megértést is akadályozó stílusban íródott. Ezt nem a stílusváltoztatás igényével, hanem inkább informatív jelleggel mondom, hiszen a stílusváltoztatás nem egyszerű dolog.

A magam részéről a könnyen érthető, világos, egyértelmű stílus híve vagyok. A stílus terén olyan emberek a példaképeim, mint Einstein, Lenin, Hamingway, Petőfi, akik a maguk területén egy hajszállal sem voltak kisebbek, mint Hegel, vagy más filozófusok. Meggyőződésem, hogy a legbonyolultabb összefüggéseket is le lehet írni legalább a szakemberek számára könnyen érthető, egyértelmű mondatokkal, mint ahogyan ezt az említett géniuszok és még sokan mások világosan bebizonyították.

A világos stílusra természetesen törekedni kell, azt gyakorolni kell, s még így is csak akkor sikerülhet, ha magunk számára is világos, hogy mit akarunk mondani. Félreértés ne essék, ezzel nem akarom azt állítani, hogy a bonyolult, nehezen érthető, helyenként homályos stílus nem fejezhet ki értékes, valóban tudományos tartalmat.

E rövid bevezető után rátérek a könyv egyes megállapításaival kapcsolatos észrevételeimre. A könyv fő mondanivalóját úgy lehetne megfogalmazni, hogy a kriminológia, mint „anyatudomány" nem fejlődhet tovább, csak kriminálszociológia és kriminálpszichológia néven, vagy talán árnyaltabban fogalmazva a kri-

minológiát kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként kell művelni. Ezzel az alapgondolattal kapcsolatban merülnek fel olyan kérdések, mint a kriminológia fejlettségi szintje, önállósága, tárgya és módszere, kapcsolata más tudományokkal, vagyis itt lényegében elsősorban tudományelméleti kérdésekről van szó. Természetesen nemcsak ezekről.

Őszintén megvallom, hogy nem szívesen foglalkozom most ezekkel a kérdésekkel, hiszen alig egy évtizede, hogy a kriminológia hosszas vita után önálló diszciplínává formálódott, vagyis kialakult a szocialista országokban is a bűnözésre vonatkozó, más diszciplináktól elhatárolható ismeretrendszer. Természetesen lehet, hogy ismét itt van az ideje, hogy ezeket a kérdéseket újra értékeljük. S ha ez egy olyan jeles kriminalistának, mint Szabó András így tűnik, akkor úgy érzem, nem lehet a vitát kikerülni, annál is inkább nem, mert a Szabó András által vitatott kérdések szerinte elsősorban az én munkáimban, az én szemléletemben nyilvánulnak meg legkövetkezetesebben. Hozzáteszem azonban, hogy a tudományelméleti kérdésekkel kapcsolatos viták természetesen nem feleslegesek, de valamely ország életében lehetnek olyan periódusok, amikor a hangsúlyt inkább a nyugtalanító, a sürgető problémák kutatására kell helyezni. Megítélésem szerint napjainkban így van ez a kriminológiában és más társadalomtudományokban is.

A társadalmi viszonyok beható tanulmányozása ma mellőzhetetlen feladat, függetlenül attól, hogy az idevonatkozó kutatások mennyiben sorolhatók egyértelműen a történelmi materializmus, a szociológia, a kriminológia vagy más társadalmi tudományok tárgykörébe.

Meggyőződésem, hogy a kriminológián belüli nézeteltérések jelentős része értelmezésbeli különbségekre, fogalmazásbeli pontatlanságokra vezethető vissza. Bizonyára többször lehetne közös nevezőre jutni az „én azt nem úgy értem" vagy „nem azt akartam írni" kitételek szóbeli tisztázása során. A szakemberek széles olvasótábora azonban csak a leírt mondatok után ítélhet, s több-kevesebb eltéréssel saját értelmezésében abból vonja le következtetéseit, arra építi értékítéleteit. Többek között ezért is kell fontos követelményként támasztanunk minden írásos munkával szemben a világos, egyértelmű stílust.

1. Szaktudomány-e a kriminológia?

Az első kérdés — s talán ez lehet a kiinduló kérdés — ami a monográfiában megfogalmazódik, s amire válaszolni kívánok az, hogy szaktudomány-e a kriminológia, pontosabban a hazánkban is virágzó és művelt szocialista kriminológia.

Közismert tétel, hogy minden tudományág az általa vizsgált jelenség (tárgy) körében létező törvényszerűségekre és összefüggésekre vonatkozó igazolt, vagy igazolni vélt ismeretek rendszere. Így a kriminológia a bűnözésre, a bűnös emberi magatartásokra vonatkozó ismeretek rendszere. Ezek az ismeretek magukba foglalják a konkrét morfológiai leírásoktól kezdve a legelvontabb oksági viszonyokra vonatkozó ismereteket, vagyis szükségképpen tartalmaznak tudományos elméleti tételeket is. Talán feleslegesnek tűnik ez a néhány soros ismertetés a kriminológiára, mint szaktudományra vonatkoztatva, de nem az, mert Szabó A. éppen ezt kérdőjelezi meg, mondván, hogy a kriminológia a marxista társadalomontológiát és a filozófiai pszichológiát tette meg a szaktudomány általános elméletévé és még nem jutott el a szaktudományos, vagyis a kriminológiai elméletképzésnek az igényéhez. Más szavakkal: van ugyan elmélete a kriminológiának, de ez egy jól-rosszul adaptált filozófiai-pszichológiai elmélet, de az még fel sem ötlött a szocialista kriminológusokban, hogy saját szaktudományos, vagyis kimondottan kriminológiai elméletet fogalmazzanak meg. (20. old.)

Ezzel a megállapítással lehet egyetérteni, vagy egyet nem érteni. Én az utóbbi mellett vagyok. Ezen túl azonban a furcsa ebben a tagadó megállapításban az, hogy egyáltalán idekerült. Ugyanis éppen Szabó A. volt az, aki még 1963-ban írott tanulmányában ezt az igényt elsőként megfogalmazta. („A kriminológiai kutatások elvi kérdései." Állam- és Jogtudomány VI. kötet, 3. szám.) Idézem: „A szocialista kriminológiában azonban még nem történt meg az okozatosság elvi-filozófiai kérdéseinek *kriminológiai adaptációja*. S ez az, amit kezdő lépésnek minősítünk. Amikor a kriminológiai kutatások eljutnak ahhoz a szinthez, hogy meg is magyarázzák, ne csak leírják, számbavegyék a bűnözés jelenségét, akkor az okozatosság kérdései már nem ismeretelméleti általánosságban, hanem konkrét kriminológiai általánosságukban vetődnek fel úgy, mint a bűnözést magyarázó elméleti formula immanens részei."

Az 1975-ben „Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában" című doktori disszertációmban, aminek a szerző volt az egyik opponense, utaltam erre az igényre, helyeseltem azt, és igényeltem, hogy tovább kell fejleszteni a bűnözésre vonatkozó elméleti tételeinket. De utaltam arra is, hogy bizonyos eredmények már vannak ezen a területen, s éppen ennek szentelem én is a disszertációmat. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy mindezek után is rendelkezünk-e *megfelelő* szaktudományos elmélettel, de azt állítani, hogy el sem jutottunk a szaktudományos elméletképzés igényéig, ez a tényeknek ellentmondó, fellengzős, megalapozatlan kijelentés, ami csak hangulatkeltésre alkalmas és nem a tudomány továbbfejlesztésére. De a szerző maga is a következő mondatában már úgy fogalmaz, hogy „a baj ott folytatódott, hogy a szaktudományos elméletképzés igényét arra korlátoztuk, hogy . . ." (20. old.) Vagyis nincs szaktudományos elmélet-

képzési igényünk, de azért van mit korlátoznunk.

Ami a kérdés érdemi részét illeti, én feltételezem, hogy ha most megkérdeznénk a szerzőt, hogy a két egymásnak ellentmondó kijelentés közül melyiket vallja magáénak, az utóbbi mellett maradna, hiszen az első állítás fenntartása a bizonyított valóság tagadását jelentené.

A szerzőnek abban igaza van, hogy a szocialista kriminológia a szaktudományos tételeinek egy részét a filozófiából és a pszichológiából ültette át. Megítélésem szerint azonban ez nem hiba. A hiba az lenne, ha ezeket a tételeket nem igazolnák empirikus kutatások, vagy ami megengedhetetlen lenne, ha az empirikus kutatások az ellenkezőjét igazolnák, s mi mégis az „elméleti marxista tételeket" tartanánk fenn. Erről azonban szó sincs napjaink szocialista kriminológiájában.

A monográfia szövegéből, a fogalmazásból nekem úgy tűnik, mintha a szerző önelégültségből fakadó mulasztásnak tekintené azt a tényt, hogy elméletileg nem állunk magasabb szinten, mint amilyenen állunk. Erre lehet következtetni abból a kitételből is, miszerint a szocialista kriminológia egyik jellemzője az a „teoretikus gőg", amellyel az empirikus kutatásokat kezeli.

Más társadalomtudományokról sem mondható el inkább, mint a kriminológiáról, hogy társadalmi fejlődésünk jelenlegi szintjén a marxizmus tanításait, a társadalomfejlődés általában elfogadott elméleti tételeit és a jelenségek mindennapi megnyilvánulásait úgy tudta összekapcsolni, hogy ne maradjon hiányérzetünk.

Az elmélet és a gyakorlat között valamelyes eltérés törvényszerűen létezik. Én azonban a jelen körülmények között az eltérések hangsúlyozása mellett inkább pozitív oldalról fogalmaznék, kiemelve és helyeselve azt a nagyarányú és dinamikus fejlődést, ami a szocialista országokban az utóbbi évtizedben kutatás és elméletképzés terén végbement és semmi esetre sem beszélnék teoretikus gőgről és botorkáló empíriáról. Igaz, hogy az empirikus kutatásoknak a kezdetén vagyunk, módszereink még nem elég fejlettek, s ha vannak is ilyen módszerek, még nem alkalmazzuk elég széles körben azokat, de megítélésem szerint az empirikus kutatásainkra mindenekelőtt a céltudatosság, az elméleti tételek igazolására, vagy elvetésére való törekvés a jellemző. Azt hiszem nem tévedek, ha azt állítom, hogy nálunk az utóbbi években a kriminológiában azért került előtérbe az elkövető személyiségével, életkörülményeivel, a bűncselekmény determinációs mechanizmusával, a büntetési rendszerrel és a büntető felelősségre vonással kapcsolatos témák kutatása, mert ez szolgálta az ország kriminálpolitikai célkitűzéseit, a kodifikációs törekvéseket. Ha nem hagyjuk figyelmen kívül az ország bűnügyi, kriminológiai kutatási kapacitását és feltételeit, akkor természetesnek tűnik, hogy a szerző által hiányolt, a bűnözés és az alapvető társadalmi folyamatok közti összefüggésekre irányuló kutatások átmenetileg háttérbe szorultak. Ennek természetesen egyéb okai is vannak, amire még visszatérek. Most csak a tényekkel nem pepecselő teoretikus gőgről és a botorkáló empíriáról akartam kifejezésre juttatni egyet nem értő véleményemet, még akkor is, ha a továbbiakban a szerző objektív tényekkel is megkísérli magyarázni ezek létezését.

Természetesen én is amellett vagyok, hogy a tudomány fejlődése csak akkor biztosítható, ha nyílt vitákban szembesülnek, tisztázódnak az eltérő nézetek, ha a hibás, vagy téves következtetések, vagy elméleti tételek korrigálódnak. Messzemenően helytelenítem azonban a szocialista, de főleg a hazai kriminológiai kutatások és eredményeik olyan értékelését, amelyik a szaktudományos elméleti tételeket általában hiányolja. Az a több száz tanulmány, ami az elmúlt két évtizedben ebben az országban a bűnözés különböző kérdéseivel kapcsolatban megjelent, kétséget kizáróan igazolja alapvető kriminológiai tételeinket. Kriminológiai szaktudományos meggyőződéssel állíthatjuk például a következő alapvető tételeket: egy adott területen egy meghatározott periódusban található bűnözés visszavezethető a társadalmi viszonyokra és az arra épülő társadalmi tudatra; a kauzalitás és a determináció mint egyetemes törvényszerűségek érvényesek a bűnözés, a bűnös emberi magatartások terén is; az egyének és a különböző társadalmi csoportok életmódja szoros összefüggést mutat a bűncselekmények elkövetésével; nem a megtorlásra, hanem a megelőzésre épülő büntető felelősségrevonás alapozható meg tudományosan; a büntetés utáni állami és társadalmi segítség teremti meg a feltételeket a speciális prevenció érvényesüléséhez, a társadalmi adaptációhoz.

De lehetne még sorolni azokat a szaktudományos elméleti tételeket, amelyek ma már „konkrét kriminológiai általánosságukban vetődnek fel úgy, mint a bűnözést magyarázó elméleti formula immanens részei".

Mindemellett hiba lenne azt állítani, hogy a részletkérdéseket is pontosan értelmező kriminológiai elmélettel rendelkezünk. Sok-sok kérdésben nincs egzakt bizonyítékunk, más kérdésekben bizonytalanok vagyunk, tehát van min dolgoznunk. Egyébként is a jelenségek állandó mozgásának, változásának törvényéből kiindulva a tudomány sohasem mondhatja azt, hogy mindenre tud megfelelő magyarázatot adni. Jóllehet a kezdeti kriminológiai kutatások, amelyeket a fiatalkori bűnözés körében végeztünk, nagyon sok részletkérdésre is feleletet adtak. Az elmúlt két évtized alatt azonban olyan jelentős változások következtek be társadalmunk gazdasági, kulturális és egyéb területein, hogy meg kell ismételnünk ezeket a kutatásokat, hogy tételeinket, a megelőzésre vonatkozó javaslatainkat a mai és a közeljövőben várható valósághoz igazíthassuk.

Elismerem, hogy a kriminológiai kutatásaink elmaradtak a társadalmi változások nyo-

monkísérésében, de ez az elmaradás azon túl, hogy egy évtizedes kodifikációs periódust éltünk át, arra is visszavezethető, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetése után a társadalmi fejlődés újabb tendenciái nehezen bontakoztak ki, s így a bűnözéssel való kapcsolatuk tanulmányozása is nehezen indult. Bár ez nem teljesen elhanyagolt terület, hiszen e témában is folytak kutatások, s példaként említhető Gödöny József: „A társadalmi, gazdasági fejlődés és a bűnözés" című monográfiája. Ha van is bizonyos lemaradás ezen a területen, ez nem lehet ok arra, hogy megtagadjuk eddigi eredményeinket. Szerintem nagyon sok értékes publikációval rendelkezünk már a kezdeti időszaktól fogva. Ezek közül példaként csak egyet hadd említsek. Itt van például a szerző első monográfiája: A fiatalkorúak és a büntetőjog. (Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961.) Ha más munkája nem is lenne a szerzőnek, a nevét akkor is nagy betűvel kellene beírni a magyar kriminológia történetébe.

2. Mi lehet a tárgya a kriminológiának?

A második kérdés, amivel foglalkozni kívánok a kriminológia tárgya, ugyanis a szerző szerint a szocialista kriminológia rövid két évtizedes fennállása alatt megtalálta a tárgyát, majd elvesztette, s természetesen ezt a tárgyvesztést korrigálni lehet, s újra megtalálhatja tárgyát. Vegyük sorra e gondolatokat, s először nézzük meg, mi az, amit a kriminológia saját tárgyaként megtalált. Valóban általános szóhasználat ma is, hogy a kriminológia alapvető tárgya a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség és a bűncselekmény, mint egyedi jelenség. A szerzővel egyetértek abban, hogy ez a tárgymeghatározás alkalmas volt arra, hogy a kriminológia, mint diszciplína elkülönüljön más ismeretrendszerektől, s önálló tudományként funkcionáljon (24. old.). A szerző szerint azonban ma már, amikor a szaktudományos elméletképzés előtérbe kerül, ez a meghatározás nem kielégítő, mert a bűnözésnek, mint társadalmi tömegjelenségnek a vizsgálata a szociológia körébe tartozik és csak kriminálszociológiaként művelhető szaktudományosan, s a bűncselekmény pedig, mint egyedi jelenség a pszichológia körébe tartozik és csak kriminálpszichológiaként művelhető szaktudományosan. Vagyis a kriminológia csak úgy válhat szaktudománnyá, ha megszűnik a két ismeretrendszert szintetizáló „anyadiszciplína" lenni, s két önálló területként funkcionál tovább.

A gondolatmenet alapja, hogy noha „a viselkedés pszichikus szabályozottsága és társadalmi kondicionáltsága a jelenségben egységként mutatkozik meg... a szociológiai és a pszichológiai ismeretek homogenitását biztosító azonosságát sohasem lehet megteremteni". (33. old.)

A legjobb tudásom szerint a szocialista kriminológia sohasem törekedett arra, hogy azonosítsa a társadalmit a pszichikussal, sem a szociológiát a pszichológiával. De éppen abból kiindulva, hogy a bűnös emberi magatartás és ezek halmaza a bűnözés sajátos, egységes társadalmi jelenség, vagy ahogyan a szerző fogalmaz: „a viselkedés pszichikus szabályozottsága és társadalmi kondicionáltsága a jelenségben egységként mutatkozik meg", a kriminológia arra törekedett és szerintem ezután is arra kell törekednie, hogy a bűncselekményeket a maguk sokoldalú determináltságukban tanulmányozza, természetesen a bűnös emberi magatartást érintő valamennyi szakismerettel, felhasználva a vele kapcsolatos szaktudományok eredményeit, s ezeket az ismereteket egységbe foglalja, szintetizálja (vagy integrálja, ahogyan jobban tetszik).

Kétségtelen, hogy amikor a bűnözés egészét, mint tömegjelenséget tanulmányozzuk, a szociológiai módszerek és ismeretek felhasználása kerül előtérbe, de nemcsak ezeket kell felhasználnunk. Emellett nem hagyhatók figyelmen kívül bizonyos közgazdasági, politikai gazdaságtani, filozófiai, etikai, demográfiai, sőt etnográfiai ismeretek sem. A szerző tétele e vonatkozásban csak akkor lenne igaz, ha mindezeket az ismereteket begyömöszölnénk a szociológiába, vagy a társadalmit azonosítanánk a szociológiával. A szerző szóhasználatában látszik is bizonyos hajlam erre, mert a könyvében ugyan már nem, de a disszertációjában még a bűnözés *szociológiai* determinációjáról beszél. (38. old.) Ebben a szóhasználatban vagy a társadalmi szűkül le szociológiává, vagy a szociológiai terjed ki mindenre, ami társadalmi.

Ugyanez a helyzet az egyedi bűnelkövetés pszichológiai determinációjával is. Megítélésem szerint az egyedi bűncselekmény tanulmányozását sem lehet leszűkíteni a pszichés mechanizmus tanulmányozására, minthogy ezenkívül alapvető szerepe van a konkrét tettet előidéző társadalmi, környezeti hatásoknak, az elkövető életmódjának, esetleg szervi, biológiai rendellenességeinek, a nevelése során alkalmazott pedagógiai eszközöknek és eljárásoknak.

Ha már itt tartunk, hogy milyen szaktudományos ismerettel kell művelni a kriminológiát, nagyon fontosnak tartom a büntetőjogi szakismeretet, hiszen a büntetőjog ad keretet a bűnözésnek, ez határozza meg, hogy mely társadalomra veszélyes magatartás minősül bűncselekménynek, ez jelöli ki a megelőzés büntetőjogi eszközeit.

Természetesen a bűnözés, a bűncselekmények egyik, vagy másik részterületeit vizsgálva nem feltétlenül szükséges az előzőekben vázolt tudományok azonos szintű ismerete. A kutatási terület és az ahhoz szükséges módszer határozza meg, hogy milyen ismeretekre van szükség elsősorban. Más szaktudományos ismereteket igényel a korlátolt beszámítási képességgel rendelkező elkövetőkre alkalmazható büntetések tanulmányozása, mint például a bűnös emberi

magatartásban érvényesülő okság problémáinak tanulmányozása.

Mindezek után nem látom indokoltnak, hogy a bűnözés és a bűncselekmények sokoldalú tanulmányozását leszűkítsük a szociológiai és a pszichológiai szempontú tanulmányozásra, különösen abban a megosztásban nem, hogy a bűncselekményt, mint egyedi jelenséget csak pszichológiai oldalról tanulmányozzuk. Az egyed, a konkrét bűntett és az összbűnözés között különböző szintek vannak, amik így kimaradnának a vizsgálatból, nevezetesen *a részsokaságok és azok különböző csoportjai,* mint például a hátrányos helyzetű elkövetők, a népgazdaság elleni bűnözés stb. A pénzbüntetésre ítéltek, vagy a büntetés hatékonyságának vizsgálata éppen úgy igényli a társadalmi háttér tanulmányozását, mint a pedagógiai eszközök alkalmazhatóságának vagy a személyiség formálódás megnyilvánulásának a tanulmányozása.

De nemcsak a bűnözésnek vannak különböző szintjei, hanem a determináló tényezőknek is. A kriminológiának az is feladata, hogy kimutassa a konkrét bűncselekményt determináló, az elkövetővel közvetlen kapcsolatban levő létfeltételeknek és a társadalom alapvető struktúráinak, köztük a gazdasági viszonyoknak a kapcsolatát.

Úgy gondolom, hogy itt kell rátérnem a szerző kettős redukcionista teóriájára, amellyel a kriminológia tárgyvesztését próbálja indokolni. Ezzel kapcsolatban néhány kérdést fel kell vetnünk. Az első: a bűnözésnek statisztikai sokaságként való kezelése megfosztja-e a bűnözést társadalmi tartalmától? A szerző szerint igen, szerintem pedig nem, mert valamely tömegjelenség tartalmi jegyei függetlenek attól, hogy azokat statisztikai sokaságnak tekintjük, akként kezeljük, vagy sem. A tekintetben nincs vita köztünk, hogy a bűnözés társadalmi tömegjelenség, a bűncselekmények halmaza. De ugyanúgy tömegjelenséget alkot például egy tejútrendszerhez tartozó csillagok halmaza, vagy egy ország állatállománya. Ezek a tömegjelenségek tartalmi különbségüktől függetlenül nevezhetőek, tekinthetők statisztikai sokaságnak, minthogy az egyedek mindegyikére érvényes a sokaságot meghatározó tartalmi ismérv. Attól tehát, hogy a bűnözést statisztikai sokaságnak tekintem, nem vesznek el a bűnözést meghatározó tartalmi ismérvek. Bár, ha pontos akarok lenni, akkor nem helyezkedhetek egyértelmű álláspontra a szerző állítását illetően, minthogy az nem egyértelmű. Van ahol azt állítja, hogy a tömegjelenségnek statisztikai értelmezése: „kizárja a tömegjelenség társadalmi tartalmát" (29. old.), „a statisztikai sokaságként való értelmezés megfosztotta a kriminológiát a bűnözés társadalmi tartalmának *közelebbi* (kiemelés V. J.) elemzésétől" (29. old.). De van olyan mondat is, amelyiken belül mind a két állítás szerepel: „A bűnözés statisztikai sokaságként való kezelése a bűnözést megfosztotta társadalmi tartalmától: a statisztikai redukció miatt csak azokat a társadalmi tartalmakat mutatta fel, amelyek a statisztikai sokaság fogalmába belefértek." (27. old.) Vagyis a statisztikai sokaság fogalma megfosztotta a bűnözést a társadalmi tartalmától, de annyit mégis meghagyott benne, amennyi abba belefért.

A szöveget olvasva úgy tűnik, hogy a „megfosztotta", „kizárja" kifejezések ismét csak a stílus, a jó hangzás, a nyomaték, a hangulatkeltés érdekében kerültek a szövegbe, a szerző állásfoglalását a részbeni kizárás, az „ami belefért" fogalmak tükrözik. Erre következtetni lehet azokból a gondolatokból, amelyekkel elmarasztalja a kriminológia által alkalmazott statisztikai redukcionizmust, mondván, hogy „a bűnözés statisztikai elemzésénél ugyanis nagyon fontos a sokaság struktúrájának és dinamikájának felmutatása, de a statisztikailag megragadható mozgás még semmi közelebbit nem mond a jelenség társadalmi-szociológiai tartalmáról". (27. old.) A bűnözésnek mint tömegjelenségnek a vizsgálatához valóban nem elegendő a dinamika és a struktúra vizsgálata, hanem szükség van az oksági kapcsolatok, a korrelációs és egyéb összefüggések vizsgálatára is. A társadalmi viszonyok determinációs hatása csak így válhat teljesen nyilvánvalóvá. Gondolom, hogy a szerző is ezt hiányolja a fenti idézetben.

Megítélésem szerint itt egy sajátos, elemzési hibával állunk szemben. A szerző ugyanis a redukcionizmus magyarázatának kezdetén idézi a disszertációm idevonatkozó részét: „A kriminológia a bűnözést, mint statisztikai sokaságot, mint tömegjelenséget tekinti, amely mint ilyen rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek általában a tömegjelenségre jellemzőek, nevezetesen: dinamikája, struktúrája van és sztohasztikus kapcsolatban van más tömegjelenségekkel." (Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában, 1975. 130. old. doktori értekezés.)

Az idézetben a tömegjelenség, a statisztikai sokaság 3 alapvető ismérve fogalmazódott meg, nevezetesen a dinamika, a struktúra és a sztohasztikus kapcsolatok. A továbbiakban Szabó András azonban mindig csak a dinamikát és a struktúrát emlegeti, majd a végén hibaként rója fel, hogy a társadalmi tartalom csak a dinamika és a struktúra statisztikai elemzésére redukálódott, hogy a redukció elnyelte az igazán társadalmi-szociológiai tartalmat, vagyis a mindenekelőtt sztohasztikus kapcsolatban kifejeződő társadalmi determinációt. Számomra úgy tűnik, hogy nem a szocialista kriminológia, hanem a szerző esett a redukcionizmus hibájába, mert ha nem hagyja el a társadalmi tömegjelenség harmadik ismérvét: a sztohasztikus kapcsolatot, akkor nem lenne alapja redukcionizmust emlegetni.

Ami pedig a második számú redukciót, nevezetesen „a személyiségnek a társadalmi viszonyokra való közvetlen visszavezetését" (30. old.) illeti, én úgy látom, hogy a szocialista kriminológia helyesen foglal állást, amikor a személyi-

ség determinánsai között a társadalmi jelenségeknek döntő szerepet tulajdonít, s ezt nem tartom redukcionizmusnak. A „szubjektív-lélektaninak" (a társadalomellenes döntésnek) a visszavezetése a társadalmi viszonyokra abból a felfogásból ered, hogy a bűncselekmény, mint egyedi társadalmi jelenség, társadalmi viszonyok hatására jön létre, mert ott van mögötte a beszámítási képességgel rendelkező ember a maga életútjával és társadalmi körülményeivel. Az egymástól rendszerint független és eltérő bűncselekmények társadalmi háttere sok közös vonást mutat, s ebben a hasonlóságban vagy szabályszerűségben rejlenek a bűnözés oksági összefüggései. Ezzel el is jutottunk most már a bűnözés egyik alapkérdéséhez, az okság megnyilvánulásához és annak értelmezéséhez.

Valóban általánosan elfogadott tétel a szocialista kriminológiában, hogy a bűncselekmények közvetlenül csak a szubjektív okokkal vannak összefüggésben, az objektív okok pedig csak közvetve a személyiségen keresztül fejtik ki hatásukat. Én magam is ezt a nézetet vallom. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bűnözés, mint tömegjelenség ne lenne összefüggésbe hozható az objektív (társadalmi) okokkal. Nemcsak elképzelhető olyan vizsgálat, amely a bűnözés adatait például az iparosítás méretére és ütemére vonatkozó adatokkal, vagy például a technikai fejlettséget jelző jó minőségű közutak hosszával hozza összefüggésbe, hanem ilyen vizsgálatokra kifejezetten szükség is van. Ezek a vizsgálatok kimutathatnak olyan korrelációs összefüggéseket, amelyek oksági összefüggéseknek is tekinthetők. De ilyen esetekben is tudnunk kell, hogy a társadalmi, különösen a strukturális viszonyok nem közvetlenül váltják ki a bűncselekményeket, hanem áttételesen, esetleg más társadalmi viszonyokon keresztül, attól függően, hogy közvetlenül, vagy közvetve hatnak-e az elkövetőre, annak tudattartalmára.

Nagyon furcsa lett volna, ha mintegy 25 évvel ezelőtt a Dunai Vasmű, Sztálinváros építése során az egyik lopás bűntettének elkövetője arra a kérdésre, hogy miért követte el bűncselekményét, azt válaszolta volna, hogy a nagyarányú iparosítás miatt. Ezt a példát szándékosan hoztam fel, mert látszólag a szerzőt igazolja, aki szerint nem lehet a konkrét bűncselekményt és a bűnözést összekapcsolni, mert két külön típusú jelenség, egyik a pszichológia, a másik a szociológia kompetencia körébe tartozik, s az okok is másutt jelentkeznek.

Szerintem a kriminológia egyik lényeges feladata éppen abban van, hogy a konkrét bűncselekmények oksági determinációjában feltárja a bűnözés determinációjának az elemeit, minthogy a bűnözés nem más, mint az egyéni aktusok, a konkrét bűnös emberi magatartások összessége. Ez utóbbi tételt a szerző is elismeri, amikor így ír: „a bűnözés csak konkrét bűncselekmények révén és csak azok által létezik". (162. old.) Vagyis a bűnözés nem létezik a bűncselekményektől függetlenül. De ha ez igaz, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy a bűnözés okai sem létezhetnek a konkrét bűncselekmények okaitól függetlenül. És most jön az a sokat vitatott probléma, hogy azonosak-e a konkrét bűncselekmények okai a bűnözés okaival. Én azon az álláspontón vagyok, hogy a konkrét bűncselekmények okai közül azok, amelyek nagy számban fordulnak elő és maguk is tömegjelenséget alkotnak, egyúttal a bűnözés okainak is tekinthetők. A szerző bírálja ezt az álláspontot. Ebből az álláspontból természetesen következik, hogy ha el akarunk jutni a konkrét bűncselekmények okaitól a bűnözés okaiig, akkor nemcsak, hogy nem állhatunk meg a személyiség tartalmánál, a motívumoknál, hanem az okozati láncolaton vissza kell mennünk egyrészt az elkövető életútján, másrészt pedig a közvetlen társadalmi környezeten át a társadalom alapvető struktúrájáig. Ez nagyon szép követelmény, de elérhető-e egyáltalán? Úgy gondolom, hogy ha maradéktalanul nem is, de megközelíthető. S minthogy csak megközelíthető, ezért van szükség a bűnözés egészének és a különböző társadalmi jelenségek összefüggéseinek az elkövetők személyétől független vizsgálataira is. Csak a kétféle vizsgálati mód együttesen tárhatja fel a valóságos kriminogén folyamatokat. Talán néhány, természetesen leegyszerűsített példa világosabbá teheti állításom igazát.

Egy fiatalkorú betöréses lopás bűncselekményét követte el. A vizsgálat során megállapítható: a fiatalkorú csavargott, rossz társaságba került. Azért csavargott, mert szülei mindketten dolgoztak, betanított, illetve szakmunkásként és nem fordítottak elég gondot a gyermek nevelésére, tanulására. Az iskolában gyenge tanuló volt, nem szeretett odajárni, gyakran kimaradt, ilyenkor hasonló típusú barátaival különböző programokat szerveztek. Csak 7 osztályt tudott elvégezni, majd munkába állt, de nem szeretett dolgozni. Röviden csak ennyit az elkövetőről. Elég gyakori eset, még tipikusnak is mondható. Ha meglehetősen nagy számban vizsgálunk meg konkrét bűnelkövetővé válási körülményeket, kiderül, hogy bizonyos oksági tényezők ismétlődnek. Például a gyenge iskolai eredmény, a be nem fejezett általános iskola, a szülők elégtelen törődése, rossz baráti társaság. Milyen nagy társadalmi problémák elemei mutatkoznak itt? Például milyen összefüggést mutat a családi nevelés lazulása és a nők fokozódó munkavállalása? Kompenzálja-e az iskola a családi nevelés lazulását? Van-e megfelelő felügyelettel szervezett kulturális és sport létesítmény, ahol a fiatalok hasznosan tölthetik szabad idejüket? Végül eljutunk a pénzkérdéshez. Tudunk-e gazdasági viszonyaink jelenlegi szintjén többet áldozni a bűnözés megelőzésére, szociálpolitikai intézkedésekre, családi pótlékra, hogy az anya ne kényszerüljön dolgozni, ha megvan benne a szándék gyermekeinek gondos nevelésére?

Vagy vegyük a már említett sztálinvárosi példát. Az elkövető barakkban lakott, más megyéből érkezett, egyetlen szórakozási lehetőség

a kocsma volt, a munkaeszközök rendszerint őrizetlenek voltak, az emberekkel szemben fő követelmény volt, hogy a munkán megjelenjenek. Az elkövető ellopta az egyik elektromos szerszámot, eladta, az árát italra költötte. Hasonló esettel gyakran lehetett találkozni abban az időben, s hasonló körülmények ma is adódnak. Érzékelhetők-e itt a bűnözés oksági elemei? Azt hiszem igen. Dezorganizált létfeltételek, jórészt ismeretlen emberek együttese, fő szórakozási forma az italozás, a társadalmi tulajdon nem kellő védelme. Szükségszerű velejárói-e ezek a nagy ipartelepek létesítésének? Kedvezőbb talajt teremt-e az iparosítás a bűnözéshez? De honnan adódhat az a feltevés, hogy a bűnözés milyen más társadalmi jelenséggel, például a migrációval van, vagy lehet korrelációban? Mindenekelőtt a konkrét egyedi esetekből, mert lehet például korrelációt kimutatni a bűnözés és a nyugdíjasok számának a növekedése között, de ez nem biztos, hogy oksági korreláció. Lehet természetesen oksági korrelációt deduktív módon is feltételezni és a konkrét vizsgálatokkal verifikáltatni. Vannak nagy társadalmi folyamatok, amelyek közvetlenül érintik az embereket, például ingázás, a mezőgazdaság kollektivizálása. Fontos, hogy ezek milyen konkrét tényekben jelentkeznek az emberek számára, a bűnelkövetők számára. Említhető pl. a magántulajdon közvetett és közvetlen hatása, vagy a nagy beruházások, amelyek a reálbéreken keresztül is éreztetik tudatformáló hatásukat.

Visszatérve tehát a konkrét bűncselekmények okai és a bűnözés okai közti kapcsolatra, megállapíthatjuk, hogy azok elválaszthatatlanok egymástól. Az objektív társadalmi viszonyok között vannak olyanok, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az elkövetőkkel, közvetlenül hatnak azok személyiségére és vannak olyanok, amelyek csak áttételesen, más társadalmi jelenségek alakulását befolyásolva vagy determinálva hatnak az elkövető közvetlen létfeltételeire, aktuális objektív viszonyaira. A bűnözés okait tehát azokban a társadalmi tömegjelenségekben, folyamatokban kell keresnünk, amelyek a konkrét elkövetők létfeltételeit és bizonyos áttételeken keresztül a bűncselekmény elkövetését meghatározzák.

Szabó András többször használ olyan kifejezést, amiből arra lehet következtetni, hogy szerinte a jelenleg uralkodó kriminológiai nézetek már-már akadályai a kutató, az elemző munkának. A 30. oldalon pl. azt írja, hogy az uralkodó nézetek zárt logikai rendszere megköti a bűnözés társadalmi tömegjelenségének szociológiai-társadalmi elemzését. Nem tudok róla, legalábbis hazánkban nem, hogy bárkit is gátoltak volna az egyes zárt logikai rendszerű kriminológiai nézetek abban, hogy elemezze, tanulmányozza a bűnözést, mint társadalmi tömegjelenséget, tetszés szerinti szociológiai módszerrel. Egyébként is senki sem köteles elfogadni az uralkodó nézeteket, bárki csatlakozhat bármelyik kisebbségi nézethez, vagy önálló koncepciót alakíthat ki a maga számára, s akkor „szabad az út" bármilyen elemzéshez. Elismerem, hogy az uralkodó nézetek hatással vannak a kutatókra, különösen a kezdő kutatókra, de egy olyan országban, mint amilyenben mi is élünk, ahol a tudományos gondolkodás szabadon kifejezésre juthat, ahol szabad az uralkodó kriminológiai nézetektől eltérő nézeteket vallani (lásd pl. szerző esetét), ott nem illik ilyen értelmű megkötöttségre hivatkozni.

3. A redukcionizmus elméleti alapjai

Ha röviden is, de külön kell foglalkoznom a bűnözés társadalmi determináltságának a problémájával. Erről nemcsak azért szólok, mert megítélésem szerint a szerző helytelenül értékeli napjaink kriminológiáját, hanem azért is, mert ezek a megállapítások alapjaiban érintik az én nézeteimet is. Szabó A. azt írja könyve 46. oldalán, hogy az előzőekben vitatott „kétfajta redukcionizmus két *alaptételhez* kapcsolódik, amely kimondottan vagy kimondatlanul ott húzódik meg a *legtöbb* (kiemelés tőlem V. J.) kriminológiai munkában. Az első tétel úgy hangzik, hogy a bűnözésnek a szocializmusban nincsenek társadalmi okai (feltételei). A második tétel pedig úgy hangzik, hogy a bűncselekmények — mint társadalomra veszélyes magatartások — elkövetésének közvetlen oka az elkövetők társadalomellenes tudati beállítottsága."

Ami az első tételt, vagyis a bűnözés társadalmi determináltságát, pontosabban fogalmazva indeterminált ságát illeti, én azt hiszem, hogy túlzás az az állítás, hogy a legtöbb kriminológiai munkában ott húzódik. Két évtizeddel ezelőtt ennek az állításnak még meg lett volna a hitele, de manapság szerintem már érvénytelen. Annyit talán most is el lehet mondani, hogy akad még ilyen álláspont is, de a kriminológiai munkák nagy többségére nem vonatkoztatható. A hazai munkák közül egyet se tudnék megjelölni, ami az utóbbi évtizedben íródott, amelyik tagadná a bűnözés társadalmi determináltságát, vagy ne ismerné el azt. A szerző elismeri, hogy én a társadalmi determináltság következetes képviselője vagyok, s ezt az egyik munkámból vett idézettel meg is erősíti. Külföldi munkák közül csak két tankönyvre kívánok hivatkozni, a szovjet (1979) és a lengyel (1977) kriminológiai tankönyvekre, amelyekre a szerző megállapítása nem érvényes. Mindezt szem előtt tartva úgy gondolom, hogy nem helyes a tételt kiterjeszteni úgy általában a szocialista kriminológiára.

Hasonlóképpen értékelem a második alapvető tételt is. Valóban Szaharovnak az 1961-ben kiadott és a szerző által is hivatkozott monográfiájában mindaz megtalálható, amivel most a szerző elmarasztalja a szocialista kriminológiát. Ez a felfogás, bár nagy feltűnést keltett, de a maga alapgondolatával, nevezetesen, hogy min-

den bűncselekmény, még a gondatlan is az elkövető társadalomellenes tudati beállítottságának megnyilvánulása, nem nyert széles körű elfogadást és többoldalú bírálatban részesült (lásd Karpec: Problema pricsinnosztyi, Moszkva, 1969).

Hazánkban a tudati beállítottság koncepciója a hatvanas évek második felében úgy nyert megfogalmazást, hogy a szándékos bűncselekmény „olyan társadalomra veszélyes cselekmény, amit a törvény büntetni rendel, s emellett az elkövető társadalomellenes nézeteinek vagy tudati beállítottságának megnyilvánulása, az egyéni szükségletek szembeállítása a társadalmi szükségletekkel, a társadalmi lehetőségekkel". (Vigh József: Kauzalitás a kriminológiában, Jogtud. Közlöny, 1968. 11—12. szám, 576. old.) Tehát csak szándékos bűncselekményekről van szó és elhatárolódnak a csak társadalomellenes nézetekkel rendelkezők a tudati beállítottsággal rendelkezőktől. Ehhez idézek még három mondatot ebből a tanulmányból: „A társadalomellenes nézetek és tudati beállítottság közti megkülönböztetés tulajdonképpen a személyiség társadalmiasultságának, helyesebben a társadalmiasultság hiányának a fokozatai. Ilyen vagy olyan társadalomellenes nézet az emberek jelentős részénél megtalálható. A tudati beállítottság azonban rendszerint bűnöző életmódot feltételez, elsősorban a konok bűnözőkre jellemző." (577. old.) Csak utalni szeretnék még a bolgár Fidanov álláspontjára, aki a társadalomellenes tudati beállítottságot szintén a visszaesőkkel kapcsolja össze. (D. Fidanov: Szlucsajniat prentupnik. Izvesztia na Mezsduvedomsztvenia Szovjet za Kriminologiczeszki Iszledovania No. 2, Szófia, 1972.)

A feltételezett hibás tételnek a bírálata után a szerző maga is arra a következtetésre jut, ami éppen jellemző jelenleg a szocialista kriminológiára, hogy a tudati beállítottság teóriája érvényes lehet a visszaeső bűntettesekre, de nem érvényes az első bűntettesek nagyobb csoportjára. (51. old.)

Remélem sikerült bebizonyítanom, hogy a kétfajta redukcionizmus alapját, gyökerét jelentő két „alaptétel" ma már nem szerepel a „legtöbb" kriminológiai munkában, de ha csak néhány munkában találhatók is meg ezek a tételek, még mindig lehetnek a redukcionizmus alapjai.

Ami pedig az én munkáimat illeti, azokban korábban sem szerepeltek a redukcionizmus alapjául szolgáló tételek, s ezt a szerző is kifejezetten elismeri az első tételnél és feltehetően a másodiknál is. De ha nekem semmi közöm a redukcionizmus alapjaihoz, akkor hogyan lehetek én a redukcionizmus legkövetkezetesebb képviselője? Azt hiszem leghelyesebb, ha erre a kérdésre válaszként egyszerűen csak annyit mondok, hogy alaptalanul vagyok redukcionista, s ez érvényes a kriminológiára is. Tetszetős, de tartalmatlan teória az egész redukcionizmus.

4. A bűnelkövetők és a bűnözés szociológiai fogalma

A negyedik kérdés, amit úgy érzem nem hagyhatok szó nélkül: a bűnözés fogalma.

A könyv egyik legolvasmányosabb része a bűnözésről, mint társadalmi produktumról szóló rész. Akinek kételyei lennének arról, hogy a bűnözés társadalmi jelenség, e rész elolvasása után meggyőződhet arról, hogy a bűnözés, mint tömegjelenség és a bűncselekmény, mint egyedi jelenség, mélyen a társadalmi viszonyokban, az emberek társadalmi létében, társas kapcsolataikban gyökerezik. A szerző nagyon szépen ír e téma keretében a bűnözés jogi tilalmazottságáról, arról, hogy a bűnös emberi magatartás társadalmisága éppen jogi tilalmazottságában is megmutatkozik. Ugyancsak ilyen értelemben ír a bűncselekmény és ezen keresztül a bűnözés szükségletkielégítő, problémamegoldó, értéktagadó stb. minőségéről. Nyilvánvaló, hogy ezek az ismérvek azáltal lesznek a bűnözésnek mint tömegjelenségnek, mint társadalmi tömegjelenségnek minőségi ismérvei, hogy az egyes bűncselekményeknek, a bűnös emberi magatartásoknak a minőségi ismérvei.

Mindezek elemzése után arra a következtetésre jut, hogy „a bűnözés végső soron a nagyon is személyes mozzanatok, a szembeszökő egyéni indítékok, a nagyon reális *egyéni különbségek szférájába tartozó egyéni aktusok együttese*". (161. old.) Ezzel a megfogalmazással és szemléletmóddal teljesen egyetértek, ez egyébként is megfelel a szocialista kriminológia jelenlegi bűnözésfogalmának. Természetesen nem azért értek vele egyet, hanem azért, mert úgy vélem, hogy ez felel meg a valóságnak is. Ugyanis ez a megfogalmazás nemcsak, hogy nem zárja ki, hanem egyenesen feltételezi a bűnözés fogalmával kapcsolatban azt a további megállapítást, hogy a bűnözés nem írható le csak a cselekményi oldalról, hanem az elkövetői oldal is szükségképpen hozzátartozik a bűnözés fogalmához.

Szem előtt tartva a bűnözés fenti meghatározását, furcsának tűnik, hogy a szerző a büntetőjog szociológiájának kérdéseit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a „bűnös emberi magatartásnak" a bűncselekmény szinonímájaként való használata félrevezető, mert a tett fogalma helyett az egyénre, az egyén és a magatartás közti viszonyra koncentrál. (94. old.)

Ezt az érvelést még el is lehetne fogadni, mert egyéni ízlés dolga, hogy azonos tartalmú kifejezések közül ki melyiket használja. Én ugyanis úgy érzem, hogy bármelyik kifejezést is használjuk, mindig ugyanarra a jelenségre gondolunk, vagyis a bűncselekmény tartalmára, azaz éppen arra, hogy az bűnös emberi tett, vagy magatartás.

De már messzemenően helytelenítem a szerző álláspontját, amit az előző fogalmi megkülönböztetésre épít, s így fogalmazza: „Ebből viszont az következik, hogy a bűnözés szocio-

lógiai fogalmából ki kell rekeszteni az elkövetők fogalmát. Ontológiailag ugyanis a tett csak emberi cselekvés lehet, vagyis reflektálásra képes *szubjektum* cselekvése. További következménye viszont az is, hogy a kriminológiában, illetve a kriminológia azon fejezeteiben, amelyek a bűnözés társadalmi jelenségével foglalkoznak, *nem a tettesre, mint személyiségre ható okokat kell elsősorban megkeresni az okozati sémában, hanem azokat a feltételeket, melyek a tettet szükségszerűen feltételezik, mint a társadalmi viselkedés* egyik lehetséges alternatíváját." (94. old.)

Az idézet sajátos ötvözete a különböző gondolatoknak. Az első mondat szerint az elkövetők fogalmát *ki kell rekeszteni* (kiemelés tőlem V. J.) a bűnözés szociológiai fogalmából. Én mint kriminológus mondhatnám azt is, hogy lehet, hogy a szociológia tud dolgozni egy elkövetők nélküli bűnözésfogalommal, de a kriminológia semmiképpen sem. De megítélésem szerint az elkövetők fogalmát ilyen kategorikusan még a szociológia sem mellőzheti. Hiszen a bűnözés és a társadalmi viszonyok kapcsolatának a tanulmányozása során nagyon gyakran előfordulhat, hogy az elkövetők ismérvei, például osztályviszonyai jelentik a vizsgálat tárgyát. Az idézett mondatból következtetni lehet továbbá arra is, hogy a szerző által igényelt kriminálszociológia feltehetően az elkövetők nélküli, csak a tettet tanulmányozó tudomány lenne. Márpedig azt a szerző sem vonhatja kétségbe, hogy valamilyen címen szükség van az elkövetők tanulmányozására is. Valószínű, hogy ezt a kriminálpszichológia tanulmányozná. De hogy átfedés ne legyen, feltehetően a tett nélkül. Én azt hiszem, hogy a tett és a tettes ilyen elkülönítése nem járható út. A két diszciplína között a különbséget az indokolhatja, hogy ugyanannak a jelenségnek más és más oldalaira koncentrál. Egyébként az idézet harmadik mondatában a szerző is utal arra (bár lehet, hogy nem tudatosan), hogy a kriminológia, amikor a bűnözéssel, mint társadalmi jelenséggel foglalkozik, akkor elsősorban nem a tettesre, mint személyiségre ható okokat kell, hogy keresse. Ez a fogalmazás már megengedi a kriminológiának, ha nem is elsősorban, de második, vagy többedik sorban, hogy a tettesre, mint személyiségre ható társadalmi jelenségekkel is foglalkozzon, és nem ragaszkodik csak azoknak a feltételeknek a tanulmányozásához, amelyek a tettet szükségszerűen feltételezik a tettestől függetlenül. Én elismerem, hogy a kriminológiában szükség van ilyen kutatásokra is, de ennek indokoltsága nem vezethet az elkövetőknek a bűnözés fogalmából való kizárásához. A kriminológiai kutatásokban jelentős teret kell, hogy kapjanak az olyan kutatások, amelyek a társadalmi jelenségeknek, elsősorban a mikrokörnyezeti jelenségeknek a tettes személyiségének a formálására gyakorolt hatását tanulmányozzák.

Kétségtelen, hogy a bűnözés, a bűnös emberi aktusok számára a társadalmi viszonyok, az életmód, mint ökológiai helyzet, a termelési viszonyok, az életszínvonalbeli adottságok meghatározott keretet jelentenek, azonban a létfeltételekkel, a lehetőségekkel való élés a személyiségben, a tudati szférában lejátszódó folyamatoktól is függ, ezért az elkövetők fogalma a bűnözésnek még a szociológiai fogalmából sem száműzhető. Annál is inkább nem, mert az értékek, a normák, a szokások, a tevékenységi célok az emberi tudatban modellekké, mintákká ötvöződnek, s ezek jellemzői lehetnek egy-egy társadalmi rétegnek, az emberek kisebb, vagy nagyobb csoportjának, amelyekből a bűnelkövetők kikerülnek, sőt ezek a modellek és minták jellemezhetnek bizonyos társadalmakat, vagy társadalmi korszakokat is.

A mai bűnelkövetők körében még jelentős mértékben megtalálhatók azok a gondolkodási sémák, tudattartalmak, amelyeket a múlt gazdasági és egyéb társadalmi viszonyai alakítottak ki, s alárendelt vagy domináns formában ezek is részt vesznek a mai objektív viszonyokból érkező hatások szelektálásában, azok felerősítésében, vagy gyengítésében.

A bűnözés tettes nélküli fogalma vezette el a szerzőt ahhoz a megállapításhoz, hogy „a büntetés természetének és mértékének kérdése csak a tettre vonatkoztatva értelmes — legalábbis a büntetőjog keretei között — és ennek helyét nem foglalhatja el a tettes személyiségére szabott és személyisége által megkívánt büntetés, vagy kezelés problémája". (95. old.) Itt tulajdonképpen a tett és a tettes szemléletű büntetőjogi felelősségrevonás szembeállításáról van szó. Már önmagában helytelen az ilyen merev szembeállítás, azaz, hogy vagy az egyik, vagy a másik.

A szerző csak a tettre vonatkoztatott büntetési rendszert tartja értelmesnek. Következésképpen a jelenlegi büntetőjogunknak, büntetési rendszerünk annyiban — és ez igen jelentős terület — értelmetlen, amennyiben túl lép a klasszikus büntetőjog személytelen „aki"-elkövetőjén és individualizál, figyelembe veszi az elkövető személyiségét, az enyhítő és a súlyosbító körülményeket, az elkövető szociális létfeltételeit, esetleg szervi-biológiai adottságait (pl. betegség, korlátozott beszámítási képesség).

A századforduló büntetőjogi reformtörekvései nagy vívmányaként értékeltük és értékeljük ma is a fiatalkorúak külön büntető felelősségre vonásának bevezetését. Ugyancsak így értékeljük napjainkban a represszióra épülő büntetőjogi felelősség háttérbe szorulását és a prevetív célú és pedagógiai tartalmú, az elkövető tudatának és a társadalmi tudatnak a társadalmi követelmények betartására ösztönző büntetések fokozott szerephez jutását.

Tudtommal a szocialista kriminológiában, vagy büntetőtudományban nincs olyan irányzat, amelyik a büntető felelősségrevonás során a tettet figyelmen kívül hagyva csak a tettes személyiségét kívánná értékelni, amelyik csak a tettes büntetőjogot tartaná értelmesnek, mint csupán a tettre vonatkoztatott egyedül értelmes

büntetőjog antipólusát. Napjaink követelménye — és mély meggyőződéssel vallom a helyességét —, hogy a tett mellett a tettest is értékelni kell, mert az objektív körülmények a szubjektumon keresztül nyilvánulnak meg bűncselekményben, a szankciónak (büntetésnek és intézkedésnek) a tettesre is kell irányulnia. Manapság különösen egyes nyugati országokban divatos a treatment-ideológia, az elkövetők kezelésének, tudatformálásának a csődjéről beszélni és kétségbe vonni a büntetés preventív, különösen a speciálpreventív hatását. Szerintem azonban nem általában a treatment csődjéről, hanem csak az eddig alkalmazott pedagógiai tartalom nélküli, pszichiátriai és tárgyi feltételek javítását előtérbe helyező treatment csődjéről lehet beszélni. Én nem tagadom az objektív viszonyok spontán tudatformáló hatását, de fontosnak tartom az intencionális nevelés alkalmazását börtönön kívül és börtönön belül egyaránt.

Szabó András a monográfiájában többször hivatkozik arra, hogy a szocialista kriminológia, de különösen a hazai kriminológia tételei, amelyeket ő bírálat alá vett, legkövetkezetesebben az én munkáimban fogalmazódtak meg. Amikor a doktori disszertációm opponenseként a bíráló megjegyzései mellett egyik helyen úgy fogalmazta elismerését, hogy az „iskolateremtő munka", az elismerő szavaknak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Csupán arra gondoltam, hogy elismerését, stílusának megfelelően szépen, eltúlozva fogalmazza. Most azonban már világos, hogy nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy itt valóban egymástól két jelentősen eltérő szemléletmód, talán azt is lehetne mondani, hogy irányzat áll egymás mellett. A különbség éppen a büntetőjoghoz, a törvényhozáshoz, a büntetőpolitikához való kötődésben, a bűnözés, a bűnös emberi magatartás, az oksági folyamat és a megelőzés fogalmának értelmezésében mutatkozik meg.

Az elkövetkezendő kriminológiai kutatások nyilvánvalóan megerősítik majd az egyik irányzatot, amiből természetesen nem következik szükségképpen az irányzat helyessége.

Végezetül még néhány mondat a kriminológusokról. Szabó András monográfiájából úgy tűnik, hogy vagy szociológusnak, vagy pszichológusnak kell lennie, vagy legalábbis ezekkel az ismeretekkel magas szinten kell rendelkeznie annak, aki a bűnözés kérdéseit kívánja tanulmányozni. A különböző magas szintű szakismeret kétségtelenül szükséges a kriminológus számára, hiszen enélkül nem értheti meg a bűnözés, a bűnös emberi magatartás lényegét, miértjét és várható alakulását. A szakismeretek között azonban én nagyon fontosnak tartom a büntetőjog, a bűnügyi tudományok ismeretét. Nem állítom, hogy enélkül nem lehet eredményes kutatómunkát folytatni a bűnözés körében, hogy nem lehet helyesen felismerni az összefüggéseket különböző részterületeken. De úgy vélem, hogy a bűnözés átfogó értékeléséhez, a törvényhozás és a kriminálpolitika szolgálatához és bírálatához, a megelőzés állami jogi eszközeinek kidolgozásához a büntetőjogi szakismeret elengedhetetlen. Csak szociológiai, vagy csak pszichológiai szakismeret semmiképpen sem elégséges a kriminológiai kutatómunkához.

Ebből kiindulva a kriminológusképzés legfontosabb bázisának az egyetemek jogi karait tartom, ahol a hallgatók a megfelelő jogi szakismeretek mellett, ha alapozó jelleggel is, de szociológiai, pszichológiai, filozófiai, politikai gazdaságtani, statisztikai, demográfiai, sőt bizonyos biológiai ismereteket is elsajátíthatnak. Ezért én inkább úgy fogalmaznék, hogy a kriminológia eredményes műveléséhez a bűnügyi szakismereteken kívül széles látókörre van szükség. Az, hogy a kriminológusok közül ennek a követelménynek ki és milyen mértékben tud eleget tenni, azt az általa közrebocsátott produkciók sejtetni engedik, esetleg tanúsítják is.

Vigh József

A bűncselekmény-fogalom alakulása hazánkban a századfordulótól a Btá-ig*

Az alábbiak dolgozatom első részét, az egyértelműen tantörténeti részét tartalmazzák. Az időbeli határvonal megvonása természetesen megkérdőjelezhető, mivel az első korszakhoz tartozó utolsó nagyszabású monográfia 1948-ban jelent meg, s ettől kezdve a Jogtudományi Közlönyben napvilágot láttak a szovjet büntetőjogot ismertető tanulmányok is. Ám ez már a Btá kodifikációs előmunkálatainak az ideje, s a Btá megalkotásával vált tételesjogilag is nyilvánvalóvá az, hogy egy korszak véglegesen lezárult, s szocialista büntetőjogunk bűncselekmény-fogalmának alapvető eleme a cselekmény társadalomra veszélyessége.

I.

A bűncselekmény-fogalom felépítése

Horváth Tibor és Tokaji Géza együttesen a téma szempontjából a burzsoá büntetőjogtu-

* „A bűncselekményfogalom alakulása hazánkban a századfordulótól napjainkig" címmel a XV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián nívódíjat nyert dolgozat első része. A szerző konzulense Tokaji Géza egyetemi docens volt.

dományt három korszakra osztotta: *a)* az első időszakban a bűncselekmény-fogalommal (a nullum crimen sine lege elvétől eltekintve) a filozófusok foglalkoztak, míg a bűncselekmény jogi ismérveit a törvényi tényállás kategóriája ölelte fel; *b)* ezt követően párhuzamosan léteztek egymás mellett egyrészt a korai bűncselekmény-fogalmak, másrészt a törvényi tényállás; *c)* végül a harmadik korszakban a tényállásszerűség beépült a bűncselekmény fogalmába.[1] Mindez kimutatható a hazai tantörténet viszonylatában is.

1. Az első korszakot szemléltetve Fayer László és Edvi Illés Károly munkáiról kell röviden szót ejteni. Fayer, bár tankönyvében egyaránt használja mind a tényálladék, mind a bűncselekmény kifejezést, a formális nullum crime sine lege elvén kívül,[2] amellyel — lényegileg a törvény nyomán — a bűncselekményt meghatározza, semmilyen érdemi véleményt nem alkot magáról a bűncselekmény-fogalomról, adós marad erre vonatkozóan bármiféle rendszer kialakításával. Fayer egyébként még a tényálladék kategóriáját sem dolgozza ki szisztematikusan.

Edvi Illés kommentárjában a büntetendő cselekményt a tényálladék kategóriájával azonosítja,[3] s lényegében — kivéve az elmaradhatatlan nullum crime sine lege elvet — többet nem is foglalkozik a bűncselekmény fogalmával. A tényálladékot viszont annál kimerítőbben jellemzi. Különösen Edvi Illés munkássága igazolja azt a megállapítást, hogy ebben az időszakban a dogmatika magával a bűncselekmény-fogalommal nemigen törődött, ezzel szemben a törvényi tényállás kategóriája központi helyet foglalt el.[4]

2. Lényegesen jelentősebb a témám szempontjából a második korszak. Ekkor munkálnak ki olyan újabb ismérveket, amelyek szintén a bűncselekmény fogalmának integráns alkotó részét képezik. A korai fogalommeghatározások kétféle módon épülnek fel:

a) Angyal és Finkey szerint a bűncselekmény lényegileg a jogellenes és büntetendő cselekmény.[5] A bűncselekmény-fogalom ilyen meghatározása csupán az objektív jellemzőket tartalmazza. A mai felfogás alapján egyértelműen a bűnösség körébe tartozó szándékosság és gondatlanság Finkey elképzelése szerint — csakúgy, mint a meghatározás másik képviselőjénél, Angyalnál — még nem külön bűncselekmény-fogalmi elem, hanem a természetes cselekménytani irányzat álláspontjának megfelelően a cselekményfogalom alkotórészét képezi. A szándékosság és a gondatlanság ugyanakkor (ha nem is a bűncselekmény-fogalom keretében) reális dogmatikai funkcióhoz jut a tényállástanban, mint a tényálladék alanyi oldala.

Már említettem, hogy ebben a korszakban párhuzamosan létezik, két önálló kategóriát alkot a bűncselekmény-fogalom, illetőleg a törvényi tényállás. E két — rendszertanilag önálló — kategória mégis kapcsolatba jut azáltal, hogy a tényálladék bármely elemének, így pl. a szándékosságnak, vagy a gondatlanságnak a hiányában az elkövetett cselekményt a szóban forgó szerzők sem tekintik bűncselekménynek.[6]

Sajátosan alakul a beszámítási képesség[7] rendszerbeli szerepe. Finkey, aki a szándékosság és a gondatlanság (az ún. alanyi okozatosság) alatt pusztán az etikailag színtelen lélektani kapcsolatot érti, a beszámítási képességet nem hozza kapcsolatba sem a bűncselekmény-fogalommal, sem a törvényi tényállással, hanem azt kizárólag a „beszámításról" szóló külön fejezetben tárgyalja. Ebből következik, hogy a beszámítási képesség nem a bűncselekmény létrejöttének, hanem a létrejött bűncselekmény miatti felelősségnek a feltétele. A beszámítási képességet Angyal is a „beszámítás" címszó alatt részletezi, de egyidejűleg a tényállástan körében az alannyá válás feltételévé nyilvánítja, továbbá arra is utal, hogy hiányában lényegileg a bűnösséget sem tartja megállapíthatónak.[8] E felfogása abból következik, hogy a szándékossághoz, illetve a gondatlansághoz megkívánja a kötelességellenesség reális vagy poten-

[1] Horváth Tibor és Tokaji Géza megállapításait ismerteti *Nagy Ferenc:* Büntetőjogi jegyzetvita Szegeden. Jogtudományi Közlöny, 1977. évi 12. sz., 694. old.

[2] *Fayer László:* A magyar büntetőjog kézikönyve. Budapest, 1895—96., 97. old. Egyébként ugyanígy a kézikönyv későbbi kiadásaiban is.

[3] *Edvi Illés Károly:* A Büntetőtörvénykönyv magyarázata (2. kiadás), I. kötet, Budapest, 1894., 11. old. szerint „A tényálladék... maga a büntetendő cselekmény, s nem szorítkozik csupán a bűntett külső jelenségeire, hanem magában egyesíti a büntethetőséghez szükséges összes ismérveket".

[4] Ha akkor még nem bűncselekményfogalmi kérdést jelentett is, a dogmatikai gondolkodás fejlődése a korabeli szerzőknél is kimutatható. Így pl. *Fayer,* i. m. II. kötet, 177. old. még azt írta, hogy a „jogos védelemben... elkövetett ölés jogellenes", ezt a téves megállapítást azonban a kézikönyvének az 1905. évi kiadásában már mellőzte.

[5] Vö. *Angyal Pál:* A magyar büntetőjog tankönyve (4. kiadás), Budapest, 1920., 66. old..; továbbá *Finkey Ferenc:* A magyar büntetőjog tankönyve (4. kiadás), Budapest, 1914., 197. old. (Mivel mindkét szerző tankönyvének több kiadását is áttanulmányoztam, a továbbiakban ezekre a művekre a hivatkozás a kiadás megjelölésével történik.)

[6] Ez annyiban tűnhetik ellentmondásosnak, hogy ekkor még a bűncselekményfogalom és a törvényi tényállás párhuzamos és egymástól különállóan létező két kategória. A magyarázatot az adhatja, hogy a tényálladékban jut kifejezésre a nullum crime sine lege elv, s ugyanebből az elvből ered a bűncselekményi jelleg hiánya.

[7] A burzsoá büntetőjogtudományban általában az életkort is a beszámítási képesség körébe vonták.

[8] *Angyal:* 4. kiadás, 365. old. szerint „Beszámítási képesség hiányában a bűnösség megállapítható nem lévén... az elkövetett cselekmény tényálladéki elem hiányának okából nem bűncselekmény".

ciális tudatát is, amely tudat értelemszerűen igényli a beszámítási képesség meglétét.[9]

b) A másik meghatározás szerint a bűncselekmény a jogellenes, bűnös és büntetendő cselekmény,[10] vagyis a bűnösség is önálló bűncselekmény-fogalmi elemmé válik. E nézet két hazai képviselője Vámbéry és Irk. Alapkonstrukciójuk azonossága mellett abban is hasonló a felfogásuk, hogy a beszámítási képességet mindketten *lényegében* a bűnösség (szándék és gondatlanság) feltételének tekintik. Annyi eltérés azonban van köztük, hogy a beszámítási képesség hiányában Vámbéry szerint az elkövetett cselekmény *bűnösség*,[11] Irk szerint felelősségre vonható *alany*[12] hiányában nem bűncselekmény. Ez azonban inkább csak a kizáró okok síkján jelentkező rendszerezésbeli különbség, hiszen fogalmilag Irk is ugyanúgy szükségesnek tartja a beszámítási képességet a bűnösség megállapításához,[13] mint Vámbéry.[14]

3. Az előző korszakhoz képest újszerű fordulatot hoz a burzsoá büntetőjogdogmatika harmadik szakasza. Ez tükröződik Heller Erik és Schultheisz Emil munkásságában. Megszakad az addig tartó párhuzamos fogalomképzés a bűncselemény-fogalom és a törvényi tényállás között, ez utóbbi *önálló* jelentősége megszűnik, s új ismérvként beépül a bűncselekmény fogalmába. Elmarad a meghatározásból a régóta használt büntetendőség (ami voltaképpen a büntetéssel való fenyegetést jelentette), s helyére lép a tényállásszerűség. Az elmondottak eredményeként felépülő modellt Heller eképpen fogalmazza meg: „... a bűncselekmény tényálladékszerű, jogellenes és alanyilag bűnös cselekmény ...”[15] Általános vélemény, hogy a tényállásszerűség megtestesíti a nullum crimen sine lege garanciális szempontból nélkülözhetetlen elvét. A törvényi tényállás terjedelme, dogmatikai szerepe nagyban függ a többi bűncselekmény-fogalmi ismérv értelmezésétől; hazánkban pl. a szerzők a tényállásszerűségben csupán a jogellenesség és a bűnösség indiciumát látják.[16] Egyébként a felfogásokban a bűncselekmény különös részi ismérvei, így a szándék és a gondatlanság is egyértelműen a törvényi tényállás elemeit képezik. Ezen felül Heller e körbe vonja még a kísérletre és a részességre vonatkozó rendelkezéseket, mint „a tényálladékszerűséget kiterjesztő okokat”;[17] Schultheisz ugyanakkor az objektív büntethetőségi feltételeket sorolja be a tényállás elemei közé.[18]

Az utóbb említett megoldás egyébként már közvetlenül Schultheisz új bűncselekmény-fogalmi elemével van kapcsolatban. Schultheisz ugyanis a fentebb vázoltak szerinti bűncselekmény-fogalmat még egy elemmel bővíti, a cselekménynek azzal a sajátosságával, hogy „... megbüntetése esetén a büntetés céljai megvalósulhatnak.”[19] Ezen összefoglaló ismérv a másodlagos büntethetőségi feltételeket és a másodlagos büntethetőségi akadályokat is a bűncselekmény-fogalomba vonja. Bár az új elem a jogirodalomban nem talált elfogadásra,[20] de ha valóban eleme lenne a bűncselekmény-fogalomnak, ez nemcsak a bűncselekmény és az in concreto büntetendő cselekmény fogalmának az azonossá válását vonná maga után, hanem azt is,

---

[9] Vö. *Angyal:* 4. kiadás, 76. és 359. old.; valamint *Finkey:* 4. kiadás, 173. és 257. old. Egyébként azt, hogy a bűnösségtől eltérően a jogellenesség már a bűncselekményfogalmi elem rangjára emelkedett, a büntethetőséget kizáró okok síkján is jól példázza az, hogy Finkey a tankönyve 1905-ben megjelent 2. kiadása 176. old. olvashatóktól eltérően később (így a 4. kiadás 205—219. old. is) rendszertanilag is külön tartja a jogellenességet kizáró okokat, utalva arra, hogy ezek a *bűncselekményfogalommal* összefüggésben zárják ki a beszámítást.

[10] Vö. *Vámbéry Rusztem:* Büntetőjog. Budapest, 1913., 169. old.; valamint *Irk Albert:* A magyar anyagi büntetőjog. Pécs, 1933., 132. old.

[11] *Vámbéry:* i. m. 189. old.

[12] *Irk:* i. m. 96. old.

[13] *Irk:* i. m. 90. old. szerint a beszámítási képesség „... a cselekvő személyében levő azon tulajdonságoknak a foglalata, melyek a bűnösség megállapítását lehetővé teszik”.

[14] Már a most tárgyalt korszakban vitássá vált a jogellenesség és a tényálladék viszonya. Így *Angyal:* 4. kiadás, 82—83. old. nem tartotta a jogellenességet a tényálladékhoz tartozónak, *Vámbéry:* i. m. 173. old. viszont igen.

[15] *Heller Erik:* A magyar büntetőjog általános tanai. (Rövidített tankönyv.) Szeged, 1937., 60. old.

[16] Az indiciumként való felfogás szerint a tényálladékszerű cselekmény ugyan *rendszerint* jogellenes és bűnös is egyben, de nem feltétlenül az. Ezt hangsúlyozza különösen *Schultheisz Emil:* A bűncselekmény tana. Debrecen, 1948., 13. old.

[17] Vö. *Heller:* Tankönyv, 76. old. A bűncselekményfogalmi szempontból való ilyen kiterjesztés nélkülti. a felbujtás és a bűnsegély egyáltalán nem, a kísérlet pedig csak részlegesen felelne meg a tényállásszerűség követelményének.

[18] Vö. *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 13—14. old.

[19] Vö. *Schultheisz:* A bűncselekményfogalom új eleme. Jogászegyleti Szemle, 1947. évi 1. sz. 43. s köv. old.; továbbá: A bűncselekmény tana, 13. old.

[20] Az új elemmel kritikailag is kevesen foglalkoztak. Közülük a nyugatnémet *Schönke* (Strafgesetzbuch. Kommentar. 6. Aufl. München und Berlin, 1952, 11. old.) kizárólag a kivételes jellegére való hivatkozással nem tartotta az új elemet a bűncselekmény fogalmába felveendőnek. Ez érdemi kritikának természetesen aligha nevezhető. Emellett az sem bizonyos, hogy az ún. másodlagos büntethetőségi akadályok (s köztük az összes büntethetőséget megszüntető ok) minőségi különbséget jelentő mértékben lennének kivételesebbek, mint a bűncselekményi jelleget is kiküszöbölő büntethetőséget kizáró okok hagyományosan elismert esetei.

Hazai szerzőink közül *Tokaji Géza:* Fejezetek a büntetőjog általános része köréből, Szeged, 1976., 50. old. szerint a bűncselekményfogalom és az in concreto is büntethető cselekmény fogalma közti elhatárolás „... valóban viszonylagos annyiban, hogy az ún. másodlagos büntethetőségi akadályok szerepe éppúgy a büntetési célok szempontjából ítélendő meg, miként végső fokon az is a büntetőjogi felelősség céljaiból következik, hogy bűncselekménynek csupán az elkövetőnek felróható cselekmény minősülhet ...” Ennek ellenére éppúgy indokoltnak tartja a két fogalom közti megkülönböztetést, mint rá hivatkozva, de a Schultheisz megfontolásainak a jelentőségével is számot vetve *Viski László:* Közlekedési büntetőjog, Budapest, 1974., 426. old. is.

hogy valamennyi súlyosbító és enyhítő körülmény kapcsolatba lenne hozható a bűncselekmény fogalmával. (Befolyásuk ugyanis a büntetési célok érvényesülésére teljesen nyilvánvaló.)

Megjegyzést igényel végül — a bűncselekmény-fogalmi konstrukció teljes felvázolása érdekében —, hogy Heller a beszámítási képességet a bűnösség előfeltételének,[21] Schultheisz pedig a több elemes bűnösségfogalma egyik alkotóelemének tekinti.[22]

II.

A jogellenesség értelmezése

1. A jogellenesség, mint bűncselekmény-fogalmi ismérv, a korai bűncselekmény-fogalmi rendszerek kialakulásától kezdve elengedhetetlen alkotóeleme a meghatározásoknak. Akárcsak a külföldi jogirodalomban, a hazai büntetőjogtudományban is a jogellenességről folyó viták egyik központi kérdése volt a jogellenesség alaki (formális), illetve anyagi (materiális) jellegével kapcsolatos probléma. Igen érdekes, hogy az egyébként hasonló bűncselekmény-fogalmi definíciót képviselő hazai szerzőpárok (Angyal—Finkey, továbbá Vámbéry—Irk, valamint Heller—Schultheisz) felfogása e vonatkozásban egymástól mindenkor eltérő volt.

Így a szerzőpárok közül Angyal, Vámbéry és Heller képviseli a jogellenesség alaki felfogását, vagyis a jogellenességen kizárólag a jogszabállyal való ellentétességet, a normaszegést értik.[23]

Ugyanakkor a materiális jogellenességi teória (amely tudományos szempontból általában előrelépést jelent) ezen felül igyekszik magyarázatot adni a jogellenesség tartalmát, a jogellenessé nyilvánítás indokát illetően. (Éppen azért, mert a jogellenesség két oldalát — az alakit és az anyagit — különbözteti meg, a teóriát dualisztikus jogellenességi teóriának is nevezik.) A keresett materiális elemet a német dogmatikában más-más mozzanat képezi. Hazánkban azonban a legfejlettebb nézet terjedt el a jogellenesség tartalmát illetően: általános az az álláspont, amely a materiális oldalt a jogilag védett érdekek, a jogi tárgyak sértésében, illetve veszélyeztetésében látja.[24]

A formális jogellenesség hazai hívei különféle ellenérveket hoznak fel a materiális teória ellen. Így pl. Heller még egy matematikai képletet is szerkeszt, amellyel logikai úton próbálja bebizonyítani a materiális jogellenességi teória tarthatatlanságát. Véleménye szerint a teória azt vallja, hogy „... a jogellenesség = a joggal való ellentétesség + még valami, ami matematikai formulába öntve azt jelenti, hogy a = a + b, ez pedig nyilvánvaló képtelenség."[25] A képlet ilyen formában valóban egyenlőtlenség, csakhogy a materiális jogellenességi tan felfogását valójában egy másik képlet tükrözhetné: $A = a_1 + a_2$.[26] Heller ugyanis nem veszi figyelembe azt, hogy helyes értelmezés szerint *egy fogalom,* a jogellenesség *két összetevőjéről,* oldaláról van szó.

Sokkal erőteljesebb a materiális jogellenességi teória ellenzőinek az az érvelése, amely a jogbiztonság védelmét célozza. Az általános döntő érv a jogi pozitivizmushoz való ragaszkodás keretében a bírói önkény lehetőségének a legteljesebb kizárása.[27]

---

[21] Felfogásában a beszámítási képesség és a bűnösség kapcsolata igen szoros, amit az is jelez, hogy (ellentétben a korábbi műveivel) a tankönyvének az 1945. évi kiadásában a beszámítási képességet kizáró okok *rendszertanilag* a bűnösséget kizáró okok közé kerültek.

[22] *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 47. old.

[23] Vö. *Angyal:* 4. kiadás, 67. old.; *Vámbéry:* i. m. 223. old.; ill. *Heller:* Tankönyv, 78. old. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy Angyal a tankönyve 1909. évi 2. kiadásának 60. old. még a materiális jogellenességi tan egyik változatát képviselte, amennyiben Dohna-ra hivatkozva megkívánta materiális tartalomként a jogellenességhez azt, hogy a cselekmény ne legyen „...valamely helyes célnak helyes eszköze". Ehhez képest fordított utat tett meg, mint megelőzően a dogmatika fő áramlata, amely az alakinak a materiálissal való kiegészítése irányába haladt.

[24] Így *Finkey:* 4. kiadás, 197. old. szerint „A jogtalanság, mint a büntetendő cselekmény általános ismérve, a büntetendő cselekmény két lényeges ismérvét tárja fel előttünk: 1. a szabályellenességet (normaellenességet), a törvénnyel való ellenkezést, vagyis a *tiltottságot,* ez a büntetendő cselekménynek mint jogtalan cselekménynek alaki ismérve; 2. a *társadalomellenességet,* a mások jogos érdekeit (a jogi javakat) kötelességellenesen sértő, vagy veszélyeztető jelleget. Ez utóbbi a bűncselekmény tartalmi ismérve, vagyis a büntetendő cselekmény lényegileg *érdek-,* illetőleg *jogsértő vagy veszélyeztető cselekmény".* Mindezt részletesen kifejti *Finkey:* A jogtalanság mint a büntetendő cselekmény ismérve. Budapest, 1909. Finkeyhez hasonlóan fogja fel a materiális jogellenességet *Irk:* i. m. 140. és 155. old. is. *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 28. old. szerint „A jogellenes cselekmény alakilag (formailag) valamely normának (parancsnak vagy tilalomnak) megszegése, tartalmilag (materialiter) pedig valamely jogtárgynak a közösségre káros megsértése vagy veszélyeztetése". Ez a materiális oldal — természetesen alapvetően módosult társadalmi tartalommal — *Schultheisz:* A büntetés kiszabása, Budapest, 1953., 9. old. már a társadalomra veszélyesség fogalmánál jutott szerephez.

[25] Vö. *Heller:* Tankönyv, 79. old.

[26] Hasonlóan bírál *Tokaji:* Adalékok a bűncselekményfogalom felépítéséhez. Szeged, 1972., 9. old.

[27] Vö. *Angyal:* 4. kiadás, 68. old.; *Vámbéry:* i. m. 224. old.; valamint *Heller:* Anyagi jogellenesség és büntetőjogi reform, Szeged, 1938., 18—20. old. Egyébként úgy tűnik, mintha Heller itt már *elméletileg* hajlana a materiális jogellenesség felé, de a jogbiztonság féltése végül is elvetteti vele ezt a teóriát. Ugyanakkor a *meglevő* tételesjog merev alkalmazásában ő is lát problémát, s ezért számára a megoldást lényegében a jogellenességet kizáró okok körének a bővítése, a jogellenes cselekmények körének az ilyen szűkítése jelenti. Vagyis „az anyagi jogellenességet alaki jogellenességgé" kívánja tenni. Ezért meglepő, hogy — mint látni fogjuk — a bűnösség vonatkozásában a materiális (normatív) bűnösségfogalom egyik fő képviselője hazánkban, holott az utóbbi teória általában szintén a jogi pozitivizmussal ellentétes irányú.

Az utóbbi argumentáció átvezet a materiális jogellenességi tan dogmatikai funkciójának a bemutatásához. Mint Tokaji Géza megállapítja, a materiális jogellenességnek kétféle szerep tulajdonítható: egyrészt az alaki jogellenesség tartalmi indokát nyújtja, s ezáltal a tételes jog igazolását szolgálja, ugyanakkor az irányzat következetes képviselőinél a büntetőjogi felelősséget bizonyos esetekben szűkítő hatása is előtérbe kerül. Ez utóbbi funkció akkor jelentkezik, ha a törvény egy cselekménytípust büntetni rendel, az adott esetre jogellenességet kizáró okot nem szabályoz, de az elkövetett cselekményt mégsem tekintik bűncselekménynek, éppen a materiális jogellenesség tényleges hiánya miatt. Ennek következtében alakult ki az ún. *törvény feletti* jogellenességet kizáró okok kategóriája.[28] Ehhez a kategóriához kapcsolódik a formális jogellenességi felfogás képviselőinek a jogbiztonság veszélyeztetésére vonatkozó ellenérve.

A hazai büntetőjogtudományban sokáig kizárólag a tartalmi indokot nyújtó, első funkció jelenik meg a szerzők felfogásában, Finkey és Irk egyaránt csak e vonatkozásban használja fel a materiális jogellenességet. (Konzekvenciáiban ez azt eredményezi, hogy csak a törvényben meghatározott jogellenességet kizáró okok foszthatják meg az elkövetett cselekményt a jogellenes jellegtől.) Egyedül Schultheisz hajlik némileg a törvény feletti jogellenességet kizáró okok felé. A német legfelsőbb bíróság, a Reichsgericht egyik döntésére, valamint a német jogirodalmi felfogásra hivatkozva hazánkban is bevezetésre javasol egy új jogellenességet kizáró okot a „kisebb értékű érdeknek a nagyobb értékű érdek megvédése végett való feláldozása" néven.[29]

Végül néhány szóval érdemes kitérni a materiális jogellenességi teória jelentőségére a büntetőjogtudomány szempontjából. Feltétlen érdeme e tan legfejlettebb változatának a jogtárgysértés, illetve veszélyeztetés, valamint a materiális jogellenesség közti kapcsolat feltárása, amely a megfelelő érdemi változtatásokkal a szocialista büntetőjogtudomány számára is hasznosítható felismerés a társadalomra veszélyesség és a jogi tárgy közti összefüggés szempontjából. A bűncselekmény osztályjellegét azonban továbbra is rejtve hagyja az anyagi jogellenesség tana, s negatívumként kell értékelni azt a tényt is, hogy a materiális jogellenesség kodifikálásának a hiányában a kizárólag a jogellenesség tartalmi oldalából levezetett büntetlenség a törvény jogalkalmazói felülbírálását jelenti a már említett *törvény feletti* jogellenességet kizáró okok relációjában.[30]

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a formális álláspontot levő hazai szerzők, habár más vonatkozásokban, de maguk is alkalmaznak materiális elemeket. Angyal pl. két bűncselekmény-fogalmi definíciót dolgoz ki — egy ún. tudományosat és egy ún. jogszempontút —, a tudományosban pedig olyan tartalmi ismérv szerepel, mint a lényegileg a jogtárgyra utaló érdekzavarás.[31] De ugyanúgy a másik két szerzőnél is találhatók hasonló értelemben vett elemek. Mégis mindez nem változtat azon a tényen, hogy mindhárman a formális jogellenességi irányzatot képviselik, mivel a bűncselekmény *jogi* fogalmába tartozónak csakis az alaki jogellenességet tekintik, a materiális elemek szerepét jogszempontból nem ismerik el, így ezek semmiféle dogmatikai következményt nem vonnak maguk után.

2. Megjelenik a hazai burzsoá büntetőjogtudományban a jogellenesség újkantiánus értelemben vett normatív jellegéről szóló felfogás, vagyis a jogellenesség értékítéletként (Unwerturteil) való felfogása is. Ezzel összefüggésben el kell mondani annyit, hogy a német büntetőjogdogmatikában a neokantiánus jogfilozófia hatására kialakult normatív jogellenességi tan ekkor már szorosan kapcsolódik a materiális jogellenességi teóriához, valamint a tényálladékszerűségnek a bűncselekmény-fogalom elemeként történő felfogásához. E fogalmi rendszer tényleges dogmatikai hatásában egyebek közt azt eredményezi, hogy az értékelés tárgya, a törvényi tényállás elemeit kimerítő cselekmény csak rendszerint jogellenes, azaz a normaszegés ellenére a jogellenességi rosszalló értékítélet hiányozhat, ha a cselekmény adott esetben materiálisan nem jogellenes. E vonatkozásban kapcsolódik ehhez az irányzathoz a törvény feletti jogellenességet kizáró okok kategóriája.[32]

Hazai viszonylatban az a sajátos, hogy Angyal és Heller a *formális* jogellenesség érték-

[28] Vö. *Tokaji:* Fejezetek, 24—25. old.

[29] *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 45. old. olvashatunk a Reichsgerichtnek egy 1927-ben hozott, a nő életének megmentése végett magzatelhajtást végrehajtó orvos felmentésével kapcsolatos, azért nagy jelentőségű elvi döntéséről, mivel ettől kezdve vált Németországban a judikaturában is elfogadottá a törvény feletti végszükség. A dologhoz tartozik az, hogy abban az időben Németországban a magzatelhajtás engedélyezése szabályozva nem volt, a végszükségről szóló rendelkezés alapján pedig csak a saját, vagy a hozzátartozó életét vagy testi épségét lehetett a veszélyből menteni, vagyis a felmentő ítélet tételesjogi rendelkezésre nem volt alapozható. Egyébként az NSZK új büntetőtörvénykönyvének a hatálybalépése óta a törvény feletti végszükség ott is tárgytalanná vált, mivel annak minden változatát maga a kódex szabályozza. Az utóbbit vö. *Jescheck:* Strafrechtsreform in Deutschland. Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht, 1975. évi 1. sz., 27. old.

[30] Vö. *Tokaji:* Fejezetek, 25. és 34—35. old.

[31] *Angyal:* 4. kiadás, 55. old. szerint „Tudományos alapon... a büntetendő cselekmény valamely jogilag védett érdekeknek oly jogellenes megzavarása, melyre az állam, mert annak megbüntetését a korabeli felfogás igazságosnak, szükségesnek és hasznosnak tartja, büntetést szab". De materiális ismérv *Vámbéry:* i. m. 167. old. is található.

[32] Már az eddigiekből is következik, amit még látni fogunk, hogy a német dogmatikából átvett „jogellenességi értékítélet" nálunk általában csupán igen módosult formában, inkább csak mint divatos szóhasználat jutott szerephez.

ítéleti jellegét hangsúlyozza. Angyal a jogellenességet mint „helytelenítő értékítéletet" a formális jogszabályba ütközéssel azonosítja, s így ehhez a fentebb vázolt következmények eleve nem fűződhetnek: ha egy cselekmény megszeg valamely jogi normát, jogszempontú helytelenítő értékítélet alá esik.[33]

Hasonlóképpen a formális jogellenesség normatív jellegét emeli ki Heller. Minthogy nála (Angyaltól eltérően) a tényállásszerűség bűncselekmény-fogalmi elem, a tényállásszerű cselekményt tekinti olyannak, amely csak a törvényben megállapított jogellenességet kizáró okok fennforgása esetén, *kivételesen* nem esik jogellenességi rosszalló értékítélet alá.[34] (Lényegesen eltérő tehát — mint ebből is kiderül — a tényállásszerűség e fajta „jogellenességi indiciumként" való felfogása, mint a materiális jogellenességi teória konstrukciójában nyújtott indiciumszerű tényálladék.)

Schultheisz bűncselekmény-fogalmi felépítése áll a legközelebb a materiális jogellenességhez kapcsolódó normatív felfogáshoz. Az *anyagi* jogellenesség normatív jellegéről vallott nézete ténylegesen azt a következményt vonja maga után, hogy az alakilag normaszegő, tényállásszerű cselekmény is indiciuma csupán a jogellenességnek; az adott esetben materialiter nem jogellenes cselekmény tényállásszerűsége ellenére és törvényi kizáró okok hiányában sem bűncselekmény. Ez logikusan kapcsolódik a törvény feletti jogellenességet kizáró okok felé való orientálódásához.[35]

Egyébként csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy Irk is a materiális jogellenességgel összefüggésben tartja értékítéletnek a jogellenességet, de túl sok dogmatikai következtetést ebből nem von le, hiszen a törvény feletti jogellenességet kizáró okok kategóriája fel sem merül nála.

Mint az az elmondottakból is kiderül, hazánkban az újkantiánus értelemben vett normatív jogellenességi teória jelentősége általában meg sem közelíti azt a mértéket, ami a német büntetőjogirodalmat és judikatúrát jellemzi. Sőt az is felismerhető, hogy a korabeli hazai szerzők az újkantiánus megfogalmazásokat inkább csak „divatos" áramlatként vették át anélkül, hogy ez a dogmatikai rendszerük egészét meghatározta, vagy akárcsak komolyabban befolyásolta volna. Jól példázza ezt az, hogy még Schultheisz is, akire leginkább jellemző a jogellenesség (és a bűnösség) neokantiánus szóhasználatú definiálása, pár évvel később, mint rendszerével szerves összefüggésben nem levőt mellőzhette azt.[36]

[33] *Angyal:* 4. kiadás, 67. old.

[34] Vö. *Heller:* Materiális alanyi bűnösség. Pécs, 1936., 4—5. old.

[35] Vö. *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 13., 28—29., 35—36. és 46. old.

[36] Vö. *Schultheisz:* A büntetés kiszabása, 9. és 26. old.

3. Ki kell térni végül arra is, hogy főleg a későbbi időszakban felmerül a szubjektív jogellenességi elemek kérdése is a hazai büntetőjogtudományban. Korábban a szerzők egyöntetűen a jogellenesség kialakításában résztvevő elemek objektív jellegét vallották, megkülönböztetve tőlük a bűnösség formálásában szerepet játszó szubjektív mozzanatokat. A Hegler által századunk második évtizedében felfedezett szubjektív jogellenességi elemek[37] mintegy két évtizedes késéssel jelennek meg büntetőjogirodalmunkban. Heller és Schultheisz foglal állást e kérdésben, s lényegében azonos következtetésre jutnak, mindketten elismerik az ilyen elemek létét. Érdekes ugyanakkor, hogy a jogellenesség eltérő értelmezéséből következően ezek a szubjektív mozzanatok Hellernél a formális, Schultheisznél pedig a materiális jogellenességet alapozzák meg, illetve befolyásolják. Ám felfogásukban a jogellenesség továbbra is megmarad alapvetően objektív kategóriának. Ezt az is bizonyítja, hogy a megfelelő szubjektív elemeket objektív kihatásuk folytán tartják a jogellenesség szempontjából relevánsnak.[38]

III.

A bűnösség értelmezése

1. Amint az a különféle bűncselekmény-fogalmak áttekintéséből is kitűnt, a bűnösség nem jellemezte mindenkor önálló ismérvként a bűncselekmény-fogalmat. A korai fogalmi konstrukciók képviselői közül Finkey csakúgy, mint Angyal a fő ismérveknek a jogellenességet és a büntetendőséget tartották, a bűnösséget (a szándékosságot és a gondatlanságot) pedig a tényállástanban tárgyalták. Azt azonban meg kell ismételni, hogy a szándékosság, illetőleg a gondatlanság hiányában a tényálladékot nem tekintették teljesnek, s ennek következtében az elkövetett cselekményt nem tartották bűncselekménynek.[39]

A burzsoá büntetőjogtudomány további fejlődése eredményeként a fejlettebb bűncselekmény-fogalmi definíciókban már a bűnösség is önálló ismérvi rangra emelkedik. Ettől az időszaktól kezdve a bűnösség valamilyen formában minden szerzőnél szerves részét képezi a bűncselekmény fogalmának.

2. A bűnösség lényegére vonatkozó nézetek nem egységesek a hazai jogirodalomban sem.

[37] Ilyen szubjektív jogellenességi elemnek számít — mint a cselekményben megnyilvánuló szubjektív tendencia — igen sok célzat, továbbá a motívumok egy része. Ezen kívül vitatott a *kísérlet* esetén a szándék ilyen jellege.

[38] Így *Heller* a tankönyve 1945. évi 2. kiadása 105—106. old. szerint a szubjektív jogellenességi elemek „... csak úgy, mint minden egyéb, a jogellenességet konstituáló mozzanat, csak külső kihatásuk által teszik a cselekményt jogellenessé".

[39] Vö. a 6. sz. jegyzettel is.

Mind a pszichológiai, mind a normatív (materiális) bűnösségfogalomnak voltak képviselői nálunk is.

a) A tiszta pszichológiai felfogást szerzőink közül Finkey képviseli, aki szerint az általa alanyi okozatosságnak nevezett bűnösség (a szándékosság, illetve a gondatlanság) etikailag és jogilag színtelen lélektani kapcsolat a tettes és a tett között.[40] Ez teszi lehetővé számára azt is, hogy a beszámítási képesség nem a tulajdonképpeni bűnösség, hanem az elkövetett szándékos, illetve gondatlan cselekmény miatti felelősségrevonás feltételét jelenti rendszerében.[41]

Finkey felfogása a szándékosság tudati oldalához lényegében csak a ténykörülmények tudását kívánta meg. Ehhez képest jelent többet a pszichológiai bűnösségfogalom másik változata:[42] a bűnösséghez a tények tudatán felül a kötelességellenesség (tulajdonképpen ugyanolyan értelemben, mint a jogellenesség) reális, illetve potenciális tudására is szükség van.[43] Ha ezek a szubjektív mozzanatok fennforognak az elkövetőnél, akkor a bűnösség minden további nélkül megállapítható.

b) Később a neokantiánus értékfilozófia uralkodóvá válásával összefüggésben alakult ki a német jogirodalomban a normatív (materiális) bűnösségfogalom, amely hazánkban is teret kapott a büntetőjogdogmatikában. A normatív (materiális) felfogás elsődlegesen a bűnösség értékítéleti jellegét hangsúlyozza, a bűnösség lényege e nézet szerint a szemrehányhatóság, a felróhatóság. A bűnösség ilyen értelmezése a tényállásszerűségnek a bűncselekmény-fogalomba történő beépítésével is szoros kapcsolatban van, amennyiben e dogmatikai rendszer szerint a tényállásszerűség csupán indiciuma a bűnösségnek, s maga a bűnösség rosszalló értékítélet a tényállásszerű cselekmény elkövetője felett. A szándékosság és a gondatlanság (valamint, ha külön elem, akkor a jogellenesség reális, illetve potenciális tudata) feltétele a bűnösség létrejöttének (formális bűnösség), ám ezen felül külön értékelésre is szükség van, azaz annak bírói megállapítására, hogy a cselekmény felróható, szemrehányást érdemel (materiális bűnösség). A felróhatóság konstatálása egyben a bűnösség, mint rosszalló értékítélet konstatálását is jelenti. A felróhatóság mozzanatát pedig a normatív (materiális) bűnösségi tan képviselői egységesen a belső motivációs normával való ellentétességre, azaz a motivációs folyamat helytelenségére alapozzák.

Hazai vonatkozásban az értékelő elem dogmatikai funkciója lényegesen kisebb, mint német viszonylatban.[44] Szerzőink sokkal inkább ragaszkodnak a tételesjogi alaphoz, s így a felróhatóság mozzanata nagyrészt csak a formális bűnösség tartalmi igazolását szolgálja. A normatív (materiális) elemet ugyanakkor hasonlóan határozzák meg, mint a német dogmatikában,[45] de újból ki kell emelni, hogy ez az elem nem hangsúlyozódik olyan nagy mértékben, a pszichikai, tudati momentumok jelentősége egyáltalán nem nevezhető csekélynek, meglétük esetén ugyanis a szerzők általában az említett normatív (materiális) elemet adottnak tekintik. Azaz ilyen esetekben a felróhatóságot, a szemrehányhatóságot rendszerint megállapíthatónak tartják, mivelhogy a helyes motivációnak a cselekmény elkövetésétől visszatartó erőként kellett és lehetett volna szerepelnie.

---

[40] Mint *Finkey:* 4. kiadás, 260. old. írja, „A szándékos cselekvés épp oly kevéssé jelent gonosz vagy jogellenes akarást, mint jó vagy dicséretes elhatározást. A szándék csak az öntudatos elhatározást fejezi ki valamely hatás előidézésére, s így valamely cselekmény szándékos cselekmény akkor is, ha azt a törvény büntetéssel sújtja, és akkor is, ha az nem büntettetik".

[41] Érdemes megjegyezni, hogy *Finkey:* 4. kiadás, 257. old. a cselekmény és az elkövető közti lélektani kapcsolatot jelentő „alanyi okozatosság" mellett használja az „alanyi bűnösség" terminológiát is, de merőben más, az *erkölcsi* felelősséget kifejező értelemben. Ebből következik, hogy az eltérő terminológia ellenére bűnösségen nála az „alanyi okozatosság" értendő. Egyébként Finkey pl. a tankönyv 1905. évi 2. kiadásában a 269. old. még maga is az „alanyi bűnösség" elnevezést használta a szándékosságra és a gondatlanságra.

[42] Bár a jogirodalom ezt a bűnösségi felfogást többnyire „normatívnak" nevezi, mégis tulajdonképpen a pszichikai felfogáshoz sorolható, mivel csak a cselekmény kötelességellenességére (jogellenességére) vonatkozó tudat tekintetében szélesebb, mint a tiszta lélektani felfogás. Lényegileg ugyanígy *Viski László:* Szándékosság és társadalomra veszélyesség, Budapest, 1959., 185. old.; továbbá *Békés Imre:* A gondatlanság a büntetőjogban, Budapest, 1974., 94—95. old. Más kérdés, hogy a bűnösség ilyen értelmezésben már nem színtelen lélektani kapcsolat, hanem egyben etikai és jogi kategória is.

[43] *Vámbéry:* i. m. 196—197. old. szerint a bűnösség tartalma a tettes és a bűntett lélektani kapcsolatában rejlik, de lényeges eleme a kötelességellenes magatartás tudatának a lehetősége is. *Angyal:* 4. kiadás, 318. old. (szemben az 1909. évi 2. kiadással, ahol még Finkeyhez hasonló álláspontot képviselt) szintén megkívánja a bűnösséghez a kötelességellenesség reális, illetve potenciális tudatát is.

[44] Külön ki kell térni *Irk:* i. m. 112—114. old. olvasható felfogására. Rendszerében a bűnösség elemei lényegében ugyanazok, mint a szélesebb értelemben vett pszichológiai felfogás képviselőinél. Álláspontja mégis — éppen a „szociáletikai rosszalló értékítélet" bűnösségkénti megjelölése miatt — a normatív (materiális) irányzat felé közeledik.

[45] Így pl. *Heller:* Materiális alanyi bűnösség, 16—17. old. szerint a normatív (materiális) elem a helyes motiváció elmaradása, sőt a bűnösség mértékére nézve ezt még tovább vezeti, és a jellemet mint a motivációs hiba forrását is bevonja a körbe. Álláspontjának a Liszt-féle „érzületbűnösségtől" való elhatárolása szükségességét azonban i. m. 15. old. maga is erőteljesen hangsúlyozza: „A jellemre való visszanyúlást ugyanis össze lehet egyeztetni azzal, hogy nem a tettesről, hanem a tettről mondunk értékítéletet... a jellemhiba csak a maga egyszeriségében, a jellemnek más esetekben való viselkedésétől teljesen elszigetelten jöhet csak mint bűnösség számításba."

Schultheisz: A bűncselekmény tana, 47. old. sem hagy kétséget szerzője álláspontja felől: „A bűnösség a cselekmény elkövetője feletti rosszalló értékítélet azért, mert annak ellenére, hogy jogszerűen viselkedhetett volna, mégis véghezvitte a tényálladékszerű és jogellenes cselekményt."

3. A bűnösség vizsgálható más szempontból, belső struktúráját tekintve is. E vonatkozásban a hazai büntetőjogtudományban, a külföldihez hasonlóan, jelentős különbségek mutatkoznak. Eredetileg a szerzők a bűnösséget lényegileg a szándékosság és a gondatlanság gyűjtőfogalmának tekintik, s csak a két alak tartalmi magyarázatában tér el egymástól a véleményük. Ugyanakkor később több elemből álló bűnösségfogalmi konstrukciók is kialakulnak, s ezzel összefüggésben a következő problémák merülnek fel:

a) A beszámítási képesség rendszerbeli helyére nézve vitás kérdés az, hogy előfeltétele, vagy eleme-e a bűnösségnek.[46] Kapcsolatos ez azzal a kérdéssel, hogy a bűnösséghez hozzátartozik-e a jogellenesség reális, illetve potenciális tudata. Ugyanis Finkey, aki e tudatot nem kívánja meg az „etikailag és jogilag" színtelen alanyi okozatossághoz, a beszámítási képességet sem az alanyi okozatosság (ti. a bűnösség), hanem a felelősségrevonás feltételének tartja. A többi szerző, aki a bűnösséghez tartozónak tekinti a kötelességellenesség (jogellenesség) reális, illetve potenciális tudatát, a bűnösség megállapításához értelemszerűen megkívánja a beszámítási képesség létét is, általában azonban mint előfeltételt.

Rendszertanilag tér el Schultheisz felfogása, ő ugyanis már nem előfeltételnek tekinti a beszámítási képességet, hanem a bűnösségfogalom elemének. (A beszámítási képesség elemmé nyilvánításával a bűnösségi konstrukció egyébként legalább két eleművé válik.)

b) A másik probléma a jogellenesség tudatának, illetve e tudat lehetőségének bűnösségtani szerepe, amely leginkább a Vorsatz- és a Schuldtheorie felfogásbeli ellentétében jut kifejezésre. (Köztük a vita arról folyik, hogy a jogellenesség tudata része-e a szándékosságnak, vagy azon kívülálló külön bűnösségi elem. Ez az eltérés lényeges jelentőséghez csak a tévedéstani vonatkozásokban jut.[47] Éppen csak érintve a két tan lényegét, ki kell emelni, hogy a Vorsatztheorie a szándékosság részének tekinti a jogellenesség tényleges tudatát (hiányában legfeljebb gondatlan bűncselekményt tart megállapíthatónak). Ezzel szemben a Schuldtheorie szerint a szándékosság nem foglalja magában a jogellenesség tudatát, e tudat vagy annak lehetősége önálló bűnösségi elem, hiánya vagy megléte nem a szándékosság, hanem csak a szándékos bűnösség megállapítását befolyásolja. Az utóbbi teória felfogásában a bűnösség szintén legalább kételemes.

Szerzőink Irkkel bezárólag csak a szándékosság és a gondatlanság gyűjtőfogalmát értik a bűnösségen, ebből is következik, hogy akik megkívánják a kötelességellenesség reális, illetve potenciális tudatát,[48] azok a szándékosságon belül helyezik el e kategóriát. E keretek között Vámbéry és Irk a kötelességellenesség *tényleges* tudatát követeli meg, ellenben Angyal e tudat *lehetősége* esetén is megállapíthatónak tartja a szándékosságot.[49]

Külön bűnösségi elem viszont a kötelességellenesség tényleges, illetve lehetséges tudata Heller és Schultheisz felfogásában. (Schultheisz egyébként már a jogellenesség tudata kifejezést használja.) Ebből következik, hogy maga a szándék puszta lélektani kategória, amelynek tudati oldala kimerül a tények ismeretében.[50]

Ugyanakkor a szándékos *bűnösségi formához* Heller szükségesnek tartja a kötelességellenesség reális tudatát. Kevesebb a tartalma tehát a szándékosságnak, mint bűnösségi *elemnek*, és több a szándékosságnak, mint a bűnösség súlyosabb *formájának*.[51]

c) Végül a bűnösségfogalom önálló elemeként megjelenik a normaadekvát magatartás elvárhatósága a hazai irodalomban is. Tartalmilag ez az elem azt jelenti, hogy csak akkor lehet az elkövető bűnösségét megállapítani, ha „... a véghezvitelnél olyan helyzetben volt, amelyben a fennforgó körülményekre való figyelemmel az átlagembertől is el lehetett várni, hogy a jogellenes cselekménytől tartózkodva a jogrend normáinak megfelelő magatartást fejtsen ki."[52] Bizonyos szituációkban ugyanis olyan körülmények kísérhetik a cselekményt, befolyásolhatják a tettesben lejátszódó motivációs folyamatot, amelyeknél fogva a szándékosan vagy gondatlanul (valamint, ha külön elem, akkor a jogellenesség reális, illetve potenciális tudatával) elkövetett cselekményt a konkrét esetben nem lehet az elkövetőnek felróni.

---

[46] Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy az akkor még nem szabályozott korlátozott beszámítási képességre nézve egyetértés volt abban, hogy az nem a bűnösség létrejöttére, hanem annak mértékére lehet befolyással. Eltérések inkább csak a további konzekvenciák tekintetében mutatkoztak: vitatott volt, hogy ilyen esetekben a büntetés enyhítésére, avagy gyógyító intézkedésre, kezelésre (esetleg ezek kombinálására) kerüljön-e sor.

[47] A hazai szocialista jogirodalom sokat foglalkozott a kérdéssel, s jobbára egységes álláspontot foglal el a két teória lényegét, dogmatikai funkcióját illetően.

[48] A jogellenesség tudata kifejezést azért nem használták, mert ezen a jogi normával való ellentétesség tudatát értették, erre nézve azonban mindenki által elfogadott volt „a jog nem tudása senkit sem mentesít" elv. Ezért alkalmazták a „kötelességellenesség tudata" kifejezést, amely bizonyos mértékben szélesebb kategória az előzőnél, mivel általában belesorolták a cselekmény helytelenségének, rosszallást érdemlőségének stb. tudatát is. Szerzőink közül csak Schultheisz szól a jogellenesség tudatáról, de természetesen ő is az utóbbi, tágabb értelemben.

[49] Vö. *Angyal:* 4. kiadás, 326. old.; *Vámbéry:* i. m. 201—202. old.; *Irk.:* 120—121. old.

[50] *Heller:* Tankönyv, 109. old. olvasható egész „alanyi okozatossága" ilyen színtelen lélektani fogalom (értve alatta a szándékosságot, valamint a gondatlanság értékelésmentes elemét). *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 47—48. old. viszont csak a szándékosságot értelmezi így, míg a gondatlanságot komplex, az összes bűnösségi elemet felölelő fogalommá építi.

[51] Vö. *Heller:* Tankönyv, 123—124. old.

[52] *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 56. old.

Hazai büntetőjogtudományunkban Hellernél jelenik meg először az ilyen körülményekre utalás, ő azonban nem tekinti önálló bűnösségi elemnek ezt a kategóriát, amit egyébként „feltételezhetőség" néven tárgyal. Jellemző, hogy számításba is csak a kizáró okok síkján veszi (tehát nem is tárgyalja a bűnösségfogalomnál), szerepét pedig a törvény által megállapított egyes büntethetőséget kizáró okok indoklásában látja, s általános érvényt semmiképpen nem tulajdonít neki. Hangsúlyozza, hogy az említett okok, bár a bűnösséggel kapcsolatosak, de annak létrejöttét nem érintik, csupán a bűnösség alól mentesítő jellegűek, és csak az 1945-ös tankönyvében építi be őket *rendszertanilag* a bűnösséget *kizáró* okok közé.[53]

Schultheisznél válik az „elvárhatóság" a fentebb kifejtett értelemben a bűnösségfogalom önálló elemévé. Ehhez annyit kell még hozzátenni, hogy Schultheisz a szándékos bűncselekmény elvárhatóságát kizáró helyzeteket a törvény által tartja megállapíthatónak, míg a gondatlanság viszonylatában a bíróságot tartja erre feljogosítottnak.

Összegzésül meg lehet állapítani, hogy kialakulásától kezdve a bűnösség sokáig alapvetően a szándékosság és a gondatlanság gyűjtőfogalmát jelenti. Hellernél már kifejezett átmenet jelentkezik a több elemes konstrukció felé, részben mert strukturálisan kikülöníti a kötelességellenességre vonatkozó tudatot, illetve ennek lehetőségét, továbbá mert „a bűnösség alól mentesítő okokat" lényegében az elvárhatósággal hozza összefüggésbe. Ugyanakkor Schultheisz már egyértelműen a több elemes bűnösségfogalmat képviseli. Az utóbbi szerző szerint a szándékos bűnösség lényegileg a következő négy elemből tevődik össze: *aa)* a beszámítási képesség; *bb)* a szándékosság; *cc)* a jogellenesség tudata, vagy legalábbis annak a lehetősége; *dd)* az elvárhatóság. Míg eszerint a szándékosság a bűnösségnek csupán az egyik eleme, a bűnösség másik formájára nézve Schultheisz egy komplex gondatlanság-fogalmat alakít ki, amelybe minden bűnösségi elem (a beszámítási képesség, a tények előreláthatósága, a jogellenesség tudatának a lehetősége és az elvárhatóság) egyaránt beépül.[54]

Lakó Ibolya

[53] Ám ez még *Heller* tankönyvének 1945. évi 2. kiadása 170. old. szerint is csak rendszerbeli elhelyezést jelent, mivel érdemben még ekkor is azt vallja, hogy a bűnösség materiális tartalmának a vizsgálata alapján a „feltételezhetőség" (vagyis az elvárhatóság) a jogellenes cselekmény szemrehányhatóságát csökkenti ugyan, de nem zárja ki.

[54] Vö. *Schultheisz:* A bűncselekmény tana, 47—59. old. Álláspontja a szándékosságtól eltérően a gondatlanságot illetően azzal a következménnyel jár, hogy a bűnösséget kizáró okok mindegyike kizárja magát a gondatlanságot is.

Jogsegélyszerződés kötési gyakorlatunk elvi kérdései és pragmatikus szempontjai

Még egy évtizeddel ezelőtt is — a szocialista államokkal fennálló jogsegélykapcsolataink újraszabályozásának befejezése után — egy-egy új jogsegélyszerződés megkötése, előkészítése vagy akár csak az erre irányuló kezdeményezés is eseti érdekesség és ritkaság számba ment. Azok az újabb államok ugyanis, amelyekkel jogsegélyszerződés kötésének, újjal való felváltásának vagy korszerűsítésének a szükségessége, igénye vagy lehetősége egyáltalán felmerülhetett volna, eltérő társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésűek.[1] Ez pedig — jogrendszereik jogelméleti síkon értelmezett osztálylényegének a mienktől eltérő volta mellett — a konkrét szabályozás pozitívjogi elvei és az egyes részletrendelkezések dogmatikai megközelítése, illetőleg szövegszerű megfogalmazása területén is a mi megoldásainktól való sokszor lényeges eltérésekben tükröződik.

Mindebből következően az ilyen államokkal kötendő jogsegélyszerződésekbe a szocialista államok között kialakított szabályozási megoldások jelentős részét nem lehetett volna szó szerint, de akár még csak értelemszerűen sem átvenni. Ezért a nem szocialista jogrendszerű államokkal való színvonalas — mind szakmai, mind politikai szempontból megfelelő — jogsegélyszerződések kötésére irányuló tárgyalások beindítása elmélyült tudományos (elsősorban általános jogdogmatikai és összehasonlító jogi ta-

[1] Az alól az általános szabály alól, hogy a szocialista jogrendszer kialakulásától a hetvenes évekig csak szocialista országokkal kötöttünk vagy korszerűsítettünk jogszerződést, két kivétel van, ezek azonban tartalmilag a szabályt erősítik. Közvetlen nyugati szomszédunkkal, Ausztriával, 1965-ben írtunk ugyan alá jogsegélyszerződést (kihirdette az 1967. évi 24. sz. tvr.), de csakis a bűnügyi jogsegély és a kiadatás kérdéseinél sokkal neutrálisabb polgári jogsegélyforgalomról és az okiratokról; a bűnügyi jogsegélyről és a kiadatásról szóló szerződés még egy évtizedig váratott magára. A másik példa, a Kenyával létrejött megállapodás pedig éppen a régi szabályozás konzerválását jelentette. A Magyar Népköztársaság és Kenya kormánya ugyanis jegyzékváltás útján abban állapodtak meg, hogy 1965. évi december hó 13. napján kezdődő hatállyal 1. A polgári jogsegély tárgyában Budapesten 1935. évi szeptember 25. napján kelt, az 1936. évi XIII. törvénnyel kihirdetett magyar—brit egyezményt, továbbá 2. a közönséges bűntettesek kiadatása tekintetében a 7/1966. számú NET határozatban említett törvényekkel kihirdetett magyar—brit egyezményeket alkalmazzák. (Lásd a 14/1967. sz. NET határozatot.)

nulmányokon alapuló) előkészületek szükségességét hordozta magában.

Az államok — főként a különböző társadalmi és jogi berendezkedésű országok — szerződéses kapcsolatainak rendezéséhez szükséges feltételek megteremtése, illetve az ilyen feltételek megérlelődése és annak felismerése azonban nemcsak szakmai-tudományos kérdés, hanem — hol döntő, hol kevésbé meghatározó súllyal — a nemzetközi helyzet, valamint a két állam közötti konkrét politikai kapcsolatok függvénye is. A jogsegélyszerződés, csakúgy mint lényegében minden más, „szakmainak" tekinthető egyezmény (kereskedelmi, kulturális, egészségügyi stb.) „az állami külpolitika megnyilvánulása; külpolitikánk képletesen szólva ott áll minden jogsegélyszerződés bölcsőjénél".[2]

A külpolitikai és a szoros értelemben vett jogi-szakmai szempontok — extrém esetektől eltekintve — nem válhatnak élesen külön. Az adott állammal vagy bizonyos összefüggésben külpolitikailag hasonló helyzetűnek értékelt államok egész csoportjával kötendő „szakmai" szerződésekre vonatkozó politikai döntés a külügyi kapcsolatok egészén belül tekintettel van a szoros értelemben vett szakmai kapcsolatok, illetve azok egy-egy területének alakulására is. Ez szűkebb kérdéskörünkre, a jogsegélykapcsolatok szabályozásával összefüggő kérdéskörre vetítve azt jelenti, hogy a politikai döntést ilyen vagy olyan mértékben kondicionálják a már eddig — jogsegélyszerződések hiányában vagy régebben kötött jogsegélyszerződések alapján — kialakult jogsegélykapcsolatokról rendelkezésre álló tapasztalatok és információk, optimális esetben pedig az adott állam jogrendszerére, joggyakorlatára és tudományára vonatkozó ismeretek is.

A politikai döntésnek — amely kifelé alkotmányjogi aktusként: a Népköztársaság Elnöki Tanácsának az adott állammal jogsegélyszerződés kötését célzó tárgyalások kezdeményezésére, megindítására vagy folytatására vonatkozó határozataként jelentkezik — van tehát egy szűkebb értelemben vett külpolitikai és egy szintén szoros értelemben vett szakmai oldala és motivációja. Arra nézve, hogy a két motivációs rendszer, illetve annak egyes elemei közül adott állam vagy államok relációjában melyik érvényesül meghatározó súllyal, nem lehet egzakt szabályt felállítani. A viszonylagosság igényével — és elsősorban tapasztalati tényekre támaszkodva — annyi azonban tételezhetőnek látszik, hogy a politikai és a szakmai motiváció nem mindig azonos irányban hat, egymás hatását nemcsak erősíthetik, hanem gyengíthetik, sőt akár semlegesíthetik is. A gyakorlat az olyan esetek nem is szórványos előfordulásáról tanúskodik, hogy „olyankor kerül sor egyezmények — így jogsegélyszerződés — kötésére, amikor a kapcsolatok intenzitása egyébként azt önmagában még nem indokolná; másrészt nem elhanyagolható azoknak az eseteknek a száma sem, amikor a kapcsolatok mennyisége és minősége nagyon is időszerűvé tenné az idevágó esetek egyezményi rendezését, erre mégsem kerül sor".[3]

A külpolitikai és a szakmai szempontok azonban nemcsak a szerződés kötése vagy nem kötése szempontjából jelentkeznek más-más országok vagy országcsoportok viszonylatában eltérő súllyal, hanem a szerződések minősége tekintetében is. Egy-egy jogsegélyszerződés megkötésénél ugyanis — teljesen nyilvánvalóan — nemcsak a Magyar Népköztársaságot, hanem a másik államot is politikai és szakmai motivációk egész rendszere vezényli és a két motiváció ugyancsak kölcsönhatásban érvényesül.

A politikai és a szakmai motiváció sajátos kölcsönviszonyából a jogsegélyszerződések minőségére nézve számtalan következmény adódhat. Mivel hazánk és a többi kis- vagy középállam kapcsolatai általában kevésbé vannak közvetlenül kitéve a nemzetközi nagypolitika napi vagy időszakos változásainak és az ezzel együttjáró politikai presztízs-szempontoknak, egymással kötött szerződéseiknél a szakmai szempontok általában nagyobb hatásfokkal jelentkezhetnek. A progresszívebb tudományos és joggyakorlati elképzelések, illetve megoldások elfogadására általában jóval kedvezőbbek az esélyek egymás relációjában, mintha pl. egy szocialista vagy fejlődő ország a vezető tőkés államok első vagy második sorába tartozó országgal folytat tárgyalásokat. (A szocialista országok egymás közötti jogsegélyszerződéseinek témáját a jelen összefüggésben figyelmen kívül hagyhatjuk. A jogsegélyszerződések folyamatos továbbfejlesztése és korszerűsítése itt nyilvánvaló igény és ténylegesen is érvényesülő gyakorlat. A politikai és a szakmai motiváció rendszerint összhangban van, és éppen a politikai motiváció irányának és jellegének a folyamatossága következtében a tudományos-szakmai szempontok szerepe kitüntetett.)

Ez a sajátos összefüggésrendszer produkálhat olyan eredményeket, hogy a földrajzilag távolabb fekvő, a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok szempontjából nem jelentős, az addig kialakult jogi kapcsolatok oldaláról nézve pedig szinte teljesen jelentéktelen kisállamokkal színvonalasabb jogsegélyszerződések aláírására kerülhet sor, mint az összkapcsolatok — és azon belül a jogi kapcsolatok — tekintetében sokkal közelebbről érintett nagyállamokkal.

A kevésbé érintett államokkal a színvonalas szerződések kötésének lehetőségei lényegesen jobbak. Először is: a szerződéssel általában nem kell egy hirtelen felmerült szoros határidőn belül, sőt akár konkrét határnapra elkészülni — külügyi szempontból néha szinte kö-

[2] *Bán* Tamás: Nemzetközi jogsegélykapcsolataink. Gazdaság- és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei XIV. (1980), 174. old.

[3] *Bán* Tamás, i. m. 176. old.

zömbös, hogy egy tágabb határidőn belül mikor kerül a szerződés aláírható állapotba. Van tehát idő és lehetőség az alaposabb előkészítésre: tervezetek és ellentervezetek, illetve az azokra tett észrevételek cseréjére, a partner jogrendszerének, eljárásjogi szabályozásának, esetleg joggyakorlatának és jogtudományának a jogsegélyszerződések szokásos vagy lehetséges témái köré csoportosított tanulmányozására, külön kiemelten pedig a partner jogsegélyszerződés kötési gyakorlatának elemzésére. Ezek az elsősorban technikai természetű előnyök.

Jelentkeznek azonban alapvetően tartalmi jellegű előnyök is. Ilyen elsősorban, hogy a hasonló helyzetű államokkal már kialakult vagy a szerződés konkrét rendelkezéseinek eredményeként kialakulható jogsegélyforgalom nagyságrendje viszonylagos egyensúlyban van és marad. Bizonyos megoldások elfogadása tehát nem jár a kötelezettségvállalások egyoldalú növekedésével vagy csökkenésével; sőt lehet olyan eset is, amikor egy-egy újszerű és előremutató, minden elméleti igényt kielégítő megoldást azért fogad el a két fél egybehangzó örömmel, mert alkalmazásának szükségessége a mindennapi gyakorlatban nemigen fog felmerülni.

A mindennapi gyakorlatban való alkalmazás ismérve nemcsak a szerződés egy-egy konkrét rendelkezését illetően, hanem az egész jogsegélyszerződés kapcsán felmerülhet. Jogosnak értékelhetjük — saját gondolatmenetén és érvrendszerén belül — azt az aggályt, miszerint az olyan államokkal kötött jogsegélyszerződések, amelyekkel a mindennapi kapcsolatok gyakorlata elegendő számú és fajta szabályozásra váró esetet még nem produkált, diszfunkcionális hatásként „a kapcsolatrendezés e formájának lejáratásával járhatnak".[4] Más szempontokat is mérlegelve azonban az összkép talán megváltozik. Ha ugyanis a kevésbé érintett kis- vagy középállamokkal valóban progresszív szerződéseket sikerül kötni, az a más államokkal folytatandó jogsegélytárgyalások során nagyon jól kamatozhat. Rendelkezésre fognak állni ugyanis az átlagosnál kedvezőbb feltételek között létrehozott, így az átlagosnál általában színvonalasabbnak is bizonyuló megoldási minták. Ez pedig nem csak tárgyalás-ökonómiai szempontból lényeges, hanem tartalmi vonatkozásai miatt is. Ha egy tőlünk eltérő, de a nagyállamokhoz hasonló társadalmi és jogi berendezkedésű kis- vagy középállammal adott kérdés rendezését illetően progresszív megoldást sikerült rögzíteni, arra nagyon nyomós precedensként lehet hivatkozni. Az államok egyenjogúságának a tárgyalások során mindenki által tiszteletben tartandó alapelvére tekintettel ugyanis a nagyállamok képviselői sincsenek abban a helyzetben, hogy a kis- és középállamok között kialakult megoldásokat lekezelhessék. Politikailag nemigen engedhetik meg maguknak, hogy helyzetük kivételezett voltára hivatkozzanak. Ezért még az esetleges mögöttes politikai szándékaik érvényesítését is szakmai érveléssel kell megkísérelniük. S ha a kis- és középállamok által kidolgozott és precedensként hivatkozott megoldások szakmailag valóban színvonalasak — és azok megvédésére a kisállamok küldöttsége valóban fel is van készülve — az ilyen megoldásokat általában a gazdasági, politikai stb. súlyánál fogva egyébként kedvezőbb pozíciójú partner is kénytelen elfogadni.

És itt megint visszakanyarodtunk — mint ahogy a későbbiek során is többször vissza kell még térnünk — a tudományos-szakmai felkészülés kérdésére. A kisebb súlyú relációkban kialakított mintamegoldások — és az ezekhez vezető utak végigjárása — a felkészülésnek ugyan fontos, de csakis az egyik módja lehet. A mintamegoldásokhoz vezető utak kitaposása, de jórészt a felkészülés többi más módja is, meglehetősen önképzőkör jellegű: a közös ismeretek gyarapításához mindenki azt adja hozzá, amit tud. Ki az adott állam jogrendszerének ilyen vagy olyan részére vonatkozó, tárcájánál rendelkezésre álló dokumentációs vagy tudományos anyagot, ki a partner más államokkal kötött és precedensként szintén nagyon jól hivatkozható, ugyancsak a saját tárcájánál beszerezhető jogsegélyszerződéseit, ki az adott anyagok megértéséhez és értékeléséhez szükséges nyelvi vagy egyéb tudását. Ezekből általában össze is áll egy olyan ismeretanyag, amely az eredményes tárgyalások megindításához nélkülözhetetlen, a váratlan helyzetekre azonban gyakran nem készít fel. A tárgyalások során ugyanis kiderülhet, hogy a rendelkezésre állt dokumentáció elavult vagy hiányos, a más állammal kialakított (illetve más államok között kialakult) és most precedensként hivatkozni szánt megoldás az adott kétoldalú rendezésben azért nem alkalmazható, mert a partnert többoldalú szerződések ettől eltérő rendelkezései is kötik (vagy éppen a hivatkozni szánt megoldás mögött állt általunk pontosan nem ismert multilaterális egyezmény.) A legtöbb meglepetést mégis az okozza, amikor megmutatkozik, hogy a még oly hasonló társadalmi berendezkedés és az előzetes ismeretek szerint még oly hasonlónak is látszó jogrendszeri alapok ellenére az adott konkrét jogintézmény, anyagi vagy eljárásjogi kérdés rendezésében lényeges különbségek vannak.

Az ilyen helyzetekre önképzőköri módszerekkel nem lehet felkészülni; megbízható ismeretek szerzéséhez a tudomány rendszeres és alapos segítségére van szükség. Mert pl. az a téves feltevés, hogy az adott államban ugyanúgy vizsgálóbírói intézmény működik vagy nem működik, mint a vele szomszédos és szinte azonos jogrendszerűnek vélt államban, a tárgyalások során előbb-utóbb eloszlik ugyan, ám néha csak komoly áron. Nem csupán arról van

[4] I. m. 177. old.

szó, hogy a két küldöttség addig, a szűkre szabott idő nagy részében két malomba őrölt, hanem az is fenyeget, hogy a teljesen új információkat nem lehet azonnal megnyugtatóan rendszerezni és főként elfogadható szerződési rendelkezésekké érlelni. Pontosan és körültekintően elemezni kell, hogy ha a klasszikus vizsgálóbírói funkciókat ez vagy az a szerv gyakorolja, illetve néhány szerv megosztva látja el, az miként hozható összhangba a magyar rendőri, ügyészi és bírói szervek funkciómegosztásával és mindezt miként lehet a jogsegélyszerződés általános elveiben és részletrendelkezéseiben tükröztetni stb.

A minden lehetséges összefüggésében alaposan át nem gondolt megoldások elfogadásától pedig fölöttébb óvakodni kell, mert annak hatásai az adott reláción túlra is kisugároznak. Precedensekre ugyanis velünk szemben is előszeretettel hivatkoznak. Sőt ez a hivatkozás — főleg ha eltérő társadalmi-jogi berendezkedésű partnerekről van szó — nemcsak az éppen tárgyaló felek eddigi szerződéseire történik, hanem a hasonló társadalmi-jogi berendezkedésű államok szerződéskötési gyakorlatában előfordult esetekre is. Ha tehát mi valamely tetszetősnek látszó, ám bizonyos összefüggéseiben veszélyes következményeket is kiváltható megoldást egy adott tőkésországgal kötött szerződésben elfogadnánk, az lehet, hogy a mi bilaterális kapcsolatunkban nem okozna nehézségeket. Egy későbbi partner azonban erre a megoldásra már mint precedensre hivatkozna, éspedig nemcsak velünk, hanem más szocialista országokkal szemben is; ezekben az eltérő relációkban pedig a kérdéses megoldás már komoly problémák forrása lehet.

A gyakran csaknem száz cikkből álló szerződéseinknek szinte alig van olyan rendelkezése, amellyel kapcsolatban a kockázatos megoldások veszélye, ám egyúttal a megoldási variánsok, az esetleges alternatívák iránti igény is fel ne merülne. Ezek azonban az idő és az ismeretek együttes dimenziójában nem jutnak olyan szerephez, mint amilyen egyébként megilletné őket. Gyakran kell az ismert és nemegyszer mindkét fél által meghaladottnak minősített sablonokat alkalmazni a progresszívebb, frissebb szemléletű konstrukciók helyett, csupán azért, mert az önmagukban vonzó részötletek birtokában, ám kellően megérlelt koncepciók hiányában nehezen alakítható ki konszenzus egy-egy új konstrukcióra nézve.

Többéves tapasztalat alapján megkockáztatható az a vélemény, hogy a jogsegélykapcsolatok szerződéses rendezése optimális továbbfejlesztésének a lehetőségeit nem mindig sikerül kiaknázni. Ez főként a már meglevő szerződések korszerűsítése vagy új szerződésekkel való felváltása esetén mutatkozik meg. A korszerűsítések többnyire csak azokat a rendelkezéseket érintik, amelyek már a régi konstrukciókban vagy szövegezésben semmiképp sem tarthatók, míg az ugyancsak meghaladott, de ilyen-olyan értelmezéssel, főleg analógiával még ideig-óráig tartható rendelkezéseket rendszerint megkerülik. A formálisan új szerződések pedig egész cikkeket vagy fejezeteket vesznek át szó szerint vagy csak a terminológiai változásokat átvezetve a néha évtizedekkel korábban született régi szerződésekből. A megszokott sémákhoz való ragaszkodás legtöbbször szembetűnő aránytalanságokat is eredményez. A kiadatásra vonatkozó rendelkezések pl. átlag 15—20 cikkben kerülnek szabályozásra, míg a büntető eljárás átvétele egy, de maximum 2—3 cikkben. Ezt a példát azért is tartom különösen jellemzőnek, mert kiadatási ügyre az államok többségével éveken keresztül egyetlen esetben sem kerül sor (— de Magyarország egész kiadatási ügyforgalma is csak néha haladja meg az évi egy-kettőt —) a büntető eljárás átvételére és átadására pedig minden évben többszázas nagyságrendben kerül sor.

Az elmúlt években — a Helsinki Záróokmány aláírása óta — a jogsegélytárgyalások egész sorozata zajlott le, jelenleg is féltucatnyi szerződés van a tárgyalások és legalább ennyi az előkészítés valamilyen stádiumában. De hasonló intenzitást mutat az államok többségének ilyen irányú aktivitása is. Ez olyan lehetőségeket teremtene az egymáshoz fűződő vagy egymással kialakítható jogi kapcsolataik átfogó korszerűsítésére, amit szakmai és tudományos luxória lenne kellő mélységben nem kihasználni.

A külpolitikai döntés — bizonyos szűk határokon túl — nem várhat a jogtudomány és a joggyakorlat lassan érlelődő eredményeire, ezért az ilyen eredményeknek kell a politika elébe menniük. Ezáltal érhető el, hogy a külpolitikailag helyes döntéseket a jogsegélyszerződések — mint a külpolitikai tartalom nemzetközi jogi formákba való transzformálásának sajátos eszközei — olyan minőségben tudják adaptálni, hogy azok a belső jogi szabályozás és a jogalkalmazás szférájában is optimálisan realizálódjanak.

Az optimális realizálódáshoz — és ez nyilvánvaló tétel — alapvetően az szükséges, hogy a jogsegélyszerződések mind a belső jogi szabályozás, mind pedig a jogalkalmazás igényeivel és lehetőségeivel összhangban legyenek. Talán kevésbé nyilvánvaló azonban, hogy az összhang követelménye nem jelenti, hogy a szerződésben meghatározott jogintézményeknek és rendelkezéseknek konstrukciójukban és szövegezésükben is pontosan fedniük kellene a belső törvényhozásban és joggyakorlatban kialakult kategóriákat. Ilyen követelmény esetén egyetlen jogsegélyszerződést vagy egyéb jogi tárgyú nemzetközi egyezményt sem lehetne aláírni, hiszen minden állam ragaszkodhatna az ő jogrendszerében elfogadott megoldásokhoz.

A jogsegélyszerződések voltaképpen két (multilaterális egyezmény esetén több) egymástól többé-kevésbé eltérő jogrendszernek ha nem is összehangolását, de mindenképpen össze-

egyeztetését célozzák. Ez a cél viszont csak kellő rugalmassággal és kompromisszumokkal érhető el, amely kompromisszumok határát talán csak a közrendnél és az alkotmányosságnál lehet meghúzni. Az összeegyeztetéshez szükséges kompromisszum néha egy-egy konstrukció átalakításával — az immanens tartalom expresszívvé, illetve az expresszív tartalom immanensé tételével — is megoldható, néha azonban arra is szükség van, hogy a közös forgalomban vagy konstrukcióban való megragadás lehetetlenségét felismerve a szerződő államok lényegében változatlanul hagyják saját eredeti konstrukciójukat, éspedig vagy a közös szabályozás mellőzésével, vagy pedig annak a szerződésben való kifejezett tükröztetésével, hogy ugyanazt a feladatot egymástól eltérő szabályok alkalmazásával és egymástól eltérő elnevezésű és kompetenciájú szervek igénybevételével fogják teljesíteni. Úgy azonban, hogy az eredmény a másik állam jogalkalmazási igényeinek is megfeleljen. A mindenáron való összeegyeztetésre azonban nem lehet törekedni és főleg nem lehet az összeegyeztetés ára az alkotmányos alapintézmények szerepének kiiktatása vagy csökkentése.

Az elmondottak gyakorlati megvilágítása érdekében az összeegyeztetés módjaira, illetőleg feltétlenül kerülendő formájára is hozzunk fel egy-egy példát. Megjegyezve, hogy az összeegyeztetés elméletileg külön módjai a gyakorlatban legtöbbször együtt jelentkeznek.

A jogsegélyszerződések szokásos rendelkezése, hogy a jogsegély iránti megkereséseket a megkeresett fél hatóságai a saját eljárási szabályaik szerint teljesítik, a megkereső fél azonban ettől eltérő eljárási szabályok alkalmazását is kérheti, amelynek teljesítését a megkeresett fél csak akkor tagadhatja meg, ha az jogrendjébe vagy közrendjébe ütközik (illetőleg azzal nem egyeztethető össze). A probléma felmerülésének az lehet a legjellemzőbb esete, amikor a szerződéskötésben érdekelt partner jogszabályai szerint a tanúvallomásnak csak akkor van (teljes) bizonyító ereje, ha azt eskü alatt tették. Ezért a kérdés szerződéses szabályozásának számára csak akkor van értelme, ha bíróságaik tanúvallomás felvétele iránti megkereséseit a magyar bíróságok eskü kivétele mellett teljesítik. A mai magyar jog az eskü intézményét nem ismeri; azt a célt — a vallomások igaz voltának biztosítását — amelyet a kérdéses másik jogrendszer eskü letételével kíván elérni, a magyar szabályozás a hamis tanúzás törvényes következményeire való figyelmeztetéssel, büntetés kilátásba helyezésével igyekszik megvalósítani. Az eltérő konstrukciók ellenére az eljárásjogi cél ugyanaz, amit a tárgyaló partner is elismer, ettől azonban bíróságai a hamis tanúzás törvényes következményeire történt figyelmeztetés után tett tanúvallomást nem fogadhatják el bizonyítékként, csakis az eskü alatt tett vallomást.

Ilyen esetben az elfogadható megoldás az lehet, ha a magyar fél — és ezáltal bíróságai — vállalják az eskü alatti vallomás felvételét, azonban csak olyan, szakrális utalásoktól mentes esküszöveggel, amely nem sérti egyik alkotmányos alapelvünket, az állam és az egyház szétválasztását. Ha tehát a tanúnak csak a becsületére, lelkismeretére vagy egyéb „laikus" vagy laicizálódott értékekre kell esküdnie, úgy az esküt kiveszi, ha viszont az élő istenre, a bibliára vagy más szakrális értékekre kellene fogadalmat tennie, akkor az eskü kivételét, mint közrendbe ütközőt, megtagadja. A szerződési szabályozás történhet vagy közös fogalom alkotásával — a tanúvallomás felvételének különleges formákhoz kötésére történő utalással (az összeegyeztetés első formája) — vagy az eskü és az igazmondási kötelezettségre való kioktatás egymás mellett szerepeltetésével (az öszeegyeztetés harmadik formája) — vagy pedig a közös fogalom után a különleges formák felsorolásával (az összeegyeztetés első és harmadik formájának kombinációja).

A pozitív szabály mellőzésével történő szabályozás legfontosabb területét a nemzetközi magánjogi vonatkozású ügyek képezik. Tipikus ebben a körben a másik államban kötött házasságok, a jogi szétválasztást (a régebbi magyar jog szerinti ágytól-asztaltól való elválasztást) kimondó határozatok elismerése, a házasságkötés és általában a személyi állapottal kapcsolatos aktusok anyagi és alaki előfeltételeinek meghatározása, de különösen a szerződésen kívüli károkozással kapcsolatos, a joghatóságra és az alkalmazandó jogra vonatkozó szabályok megállapítása. Ilyenkor a felek — a másik fél vonatkozó nemzetközi magánjogi szabályainak ismeretében — hallgatólagosan tudomásul veszik, hogy a másik fél az ő állampolgárait érintő ügyekben is ezeket a szabályokat alkalmazza. Hangsúlyozni szeretném, hogy itt olyan szerteágazó és összetett kérdésekről van szó, amelyek csak egy részletesebb elemzés keretében lennének tényleges mélységüknek megfelelően értékelhetők. Részletesen kidolgozott koncepcióra lenne szükség pl. nemzetközi magánjogi tvr-ünk nemcsak egészének, hanem egyes részletrendelkezéseinek nemzetközi szerződések tartalmává tétele kívánatos vagy kerülendő voltát illetően, ezen belül is differenciálva a más jogrendszerekben alkalmazott főbb megoldások szerint. Egy ilyen koncepció nagy segítséget nyújtana pl. annak biztos eldöntéséhez, hogy a nemzetközi magánjogi tvr-ünk 34. cikkében szereplő azon szabályt, mely szerint magyar bíróság nem állapíthat meg felelősséget olyan magatartásért, amely a magyar jog szerint nem jogellenes, illetőleg magyar bíróság károkozásért fennálló felelősség címén nem állapíthat meg olyan jogkövetkezményt, amelyet a magyar jog nem ismer, adott esetben bilaterális szabállyá próbáljuk-e tenni. Vagyis erőltessünk-e egy sajátos „kettős inkriminációt", ami azzal jár, hogy a másik fél sem állapít meg olyan pol-

gári jogi deliktumot, illetve olyan jogkövetkezményt, amelyet saját joga nem ismer — pedig az a magyar jog, illetve ilyen tartalmú jogsegélyszerződési rendelkezés alapján a magyar károsult javára megállapítható lenne.

Az eredeti konstrukció nem a szabályozás mellőzésével, hanem az eltérések kifejezett rögzítésével történő érintetlenül hagyásának legtipikusabb és legkomolyabb területe a bűnügyi jogsegély. A nemzetközi vonatkozású büntetőügyek intézése a nem szocialista államokban általában a bíróságok, illetőleg az igazságügyi minisztériumok és a külügyminisztériumok (esetleg az igazságügyi minisztérium helyett is a külügyminisztérium hatáskörébe tartozik. Ezzel szemben Magyarországon és az összes európai szocialista országban a bűnügyi jogsegélyügyek intézésében az ügyészségnek is komoly szerepe, sőt a vádemelésig terjedő eljárási szakban sok kérdésben kizárólagos hatásköre van. Pl. vádemelés előtt a büntető eljárás felajánlása vagy a felajánlás elfogadása kérdésében kizárólag a legfőbb ügyész dönthet. De nemcsak a hatásköri szabályozás, hanem a tényleges ügyintézés is úgy alakult, hogy a büntető jogsegély területén a feladatok zömét az ügyészség, elsősorban a Legfőbb Ügyészség teljesíti. Ezért a jogsegélyügyek intézésére illetékes szervek, illetve az érintkezés szabályainak a megállapítására jelenleg az egyetlen elfogadható megoldás az, ha a jogsegélyszerződés kifejezetten kimondja, hogy a jogsegélyügyek vagy bizonyos körük intézésére az ügyészi szervek is illetékesek, a szerződő államok jogsegélyügyekben egymással közvetlenül érintkezni jogosult szervei között pedig a Legfőbb Ügyészséget vagy a legfőbb ügyészt is pontosan nevesítik. (A pontos nevesítéssel kapcsolatban itt, de más témákkal összefüggésben is merülnek fel terminológiai problémák — miként lehet egyes intézmények nevét olyan államok nyelvére lefordítani, amelyekben a kérdéses intézménynek nincs pontos megfelelője — ezeket azonban jelen keretek között nincs mód részletezni.) A leggyakrabban alkalmazott konstrukció az, hogy az illetékes hatóságokat az „igazságügyi hatóságok" gyűjtőfogalommal jelölik és ezt követően, magyarázó rendelkezésként, a bíróságok (és esetleg az állami közjegyzők) mellett az ügyészséget is nevesítik, az érintkezés módjáról szóló rendelkezésben viszont — eddig kivétel nélkül — a kérdéses összeegyeztetési formát legtisztábban megvalósító technikát alkalmazzák: szabatosan különválasztják, hogy mely központi szervek jogosultak az érintkezésre az egyik állam és melyek a másik állam részéről. A tőkés állam részéről rendszerint az Igazságügyi Minisztériumot (vagy az igazságügyminisztert), kivételesen a Külügyminisztériumot, míg a szocialista állam részéről az Igazságügyi Minisztériumot (vagy az igazságügyminisztert) és a Legfőbb Ügyészséget (vagy a legfőbb ügyészt) tüntetik fel. (Ezt szokásosan megelőzi vagy követi egy olyan tartalmú rendelkezés is, amely a diplomáciai út igénybevételének a lehetőségére is kifejezetten utal, vagyis lényegében a külügyminisztériumok közvetlen vagy közvetítő szerepéről rendelkezik.)

Ez az a kérdéskör, amely egyben az elfogadhatatlan kompromisszum — illetve helyesebben: a teljesen egyoldalú engedmény — veszélyét is tipikusan magában rejti, ezért a leghatározottabb állásfoglalást teszi szükségessé. A magyar — és az egész szocialista — alkotmányos berendezkedés egyik alapintézménye tekintetében nem lehet szó bármiképp is magyarázott „rugalmasságról". Az ügyészi szervek, ezen belül is a Legfőbb Ügyészség és a legfőbb ügyész szerepének még csak hallgatólagos korlátozása sem engedhető meg, mert annak bármilyen, akár a legjobb szándékú kísérlete is beláthatatlan következményekkel járna, mind az egész szocialista törvényességi koncepció identitása és az azt megvalósító eljárásjogi intézmények és szabályok érvényesülése szempontjából, mind pedig, és legalább ilyen súllyal, külpolitikai vonatkozásokban.

Ami az eljárásjogi intézményeket és szabályokat illeti, az ügyészi szervek, ezen belül a Legfőbb Ügyészség vagy a legfőbb ügyész kompetenciájára utaló rendelkezések mellőzése azt eredményezné, hogy az ügyészi szerveknek a bíróságokon, a Legfőbb Ügyészségnek pedig az Igazságügyi Minisztériumon keresztül kellene érintkezniük a másik állam igazságügyi hatóságaival. Ha tehát pl. az adott büntető ügyben nyomozást folytató vagy nyomozásfelügyeletet ellátó magyar ügyészi szerv valamely bizonyítékot (okiratot, tanúvallomást stb.) kívánna beszerezni a másik állam igazságügyi hatóságaitól, a magyar bírósághoz kellene fordulnia, hogy a bíróság a saját nevében terjessze elő a kérést a másik állam bíróságához. Adott esetben tehát éppen az a magyar bíróság kérné a nyomozás során szükséges bizonyítékok beszerzését, amely az ügyet, a vádirat benyújtása után, tárgyalni fogja.

Ha pedig a legfőbb ügyész kívánna valamely, a vádemelés előtt felmerülő jogsegélycselekményt végezni, pl. a büntető eljárás felajánlását tartalmazó megkeresést intézni a másik állam illetékes szervéhez, azt szintén nem tehetné meg, az Igazságügyi Minisztériumhoz kellene fordulnia, hogy az saját nevében gyakorolja azt a jogosultságot, amelyet a magyar büntető eljárási törvény kizárólag a legfőbb ügyésznek tart fenn.

És arról még nem is beszéltem, hogy milyen problémák jelentkezhetnek akkor, ha az érintett bíróság vagy az Igazságügyi Minisztérium nem értene teljesen egyet az ügyészi szerv, illetve a legfőbb ügyész által kért megkeresés tartalmával.

Ha pedig a lehetséges külpolitikai következményeket nézzük: egyetlen, a szocialista törvényességi koncepciót bármely oldalról

gyengítő rendelkezés felvétele, illetve az annak megvalósítását szolgáló bármely rendelkezés mellőzése akár csak egyetlen jogsegélyszerződésben, azaz akár csak egyetlen precedens teremtése is, az erre való hivatkozások egész láncolatát indíthatná el. És ezek a hivatkozások nyilvánvalóan nemcsak a mi címünkre hangzanának el, hanem a többi szocialista ország irányában is megfogalmazódnának. Abban sem lehetünk bizonyosak, hogy miután bármely szocialista ország bármely alkotmányos alapintézménye tekintetében engedett, azt nem követnék — most már analógiára is hivatkozhatva — a többi alkotmányos alapintézmény tekintetében tanúsítandó „rugalmasságot" követelő kísérletek.

A jogsegélyszerződések és a belső jogi szabályozás összhangjával kapcsolatos problémák jellegének érzékeltetése után — amelynek során elkerülhetetlenül érinteni kellett néhány jogalkalmazási kérdést is — most kíséreljük meg a kérdéskört elsődlegesen a jogalkalmazás oldaláról megközelíteni. Durva leegyszerűsítéssel a kérdéskör alsó szegmentumáról van szó — ahhoz a magasszintű állami—politikai döntéshez mint a kör legkiemelkedőbb pontjához képest, amely szerint adott állammal vagy államokkal adott időszakban vagy akár adott időpontra jogsegélyszerződést kell kötni.

Ezen az alsó szegmentumon naponta jelennek meg a jogalkalmazó szervek hatáskörébe utalt ún. jogsegély ügyek, amelyeket helytadással vagy elutasítással, a véglegesség vagy az ideiglenesség igényével, azonnal vagy hosszas egyeztetések után, de mindenképpen el kell intézni. Akkor is, ha már van jogsegélyszerződés, és akkor is, ha még nincs. És ismét csak durva leegyszerűsítéssel élve: ha van jogsegélyszerződés, akkor annak alapján, ha nincs ilyen szerződés, akkor más norma alapján.

A két leegyszerűsítés azért durva, mert egyrészt a kör kétségtelen csúcspontja, ám csak képletes alsó szegmentuma között a közvetítő elemek olyan kölcsönhatása jelentkezik, amely végsősoron megkérdőjelez minden tiszta kategorizálást, de főleg fontossági sorrendet, másrészt a jogsegélyszerződések rendelkezései a jogsegélyügyek intézésének csak az egyik és nem is mindig a legfontosabb alapját képezik. Még azt is állíthatjuk, hogy a jogsegélyszerződések tartalma és színvonala — sőt akár azok léte vagy nem léte — valamint a jogsegélyügyek intézésének minősége között nem mindig fedezhető fel egyenes arány. Pl. azért, mert akár az egyik, akár a másik állam bizonyos szerveinek egyes ügykategóriákban folytatott gyakorlata a jogsegélyszerződések kereteit túllépi, illetve azok rendelkezéseit nem realizálja maradéktalanul (míg esetleg egy másik állam, jogsegélyszerződés hiányában is, olyan korrekt gyakorlatot folytathat, amelynél megfelelőbb jogsegélyszerződés esetén sem lenne elvárható).

Jóllehet jelen pillanatban még nem beszélhetünk a konkrét jogsegélyforgalom igazán jelentős nagyságrendjéről, már maguk a „jéghegy csúcsán" lecsapódó adatok is érzékeltetik, hogy korántsem elhanyagolható területről van szó. Az elmúlt másfél évben pl. csak az Igazságügyi Minisztérium több mint 7 ezer jogsegély iránti megkeresést továbbított külföldre (részben saját ügyeiben, részben a felügyelete alá tartozó szervek — bíróságok, közjegyzők, földhivatalok — előtti eljárással összefüggésben), de a Legfőbb Ügyészség által ugyanebben az időszakban küldött megkeresések száma is több százas nagyságrendű. Érdemes egy jellemző részadatot is megemlíteni: a Legfőbb Ügyészség csupán egy ügycsoportban, a közlekedési bűncselekmények ügyeiben több mint száz eljárást ajánlott fel más államoknak, illetve félszáznál több eljárást vett át más államoktól a szóbanforgó másfél évben.

Ezek a nagyságrend érzékeltetése céljából említett adatok azért csak a jéghegy csúcsát jelzik, mert a jogsegélyforgalom jelentős része, bizonyos jogcselekményfajták és relációk esetén pedig csaknem egésze nem a főhatóságokon, hanem alsóbb, általában megyei szintű szerveiken keresztül bonyolódik. Egyes szocialista országok relációjában pl. a bírósági kézbesítések többsége az Igazságügyi Minisztérium teljes kihagyásával, az érintett államok illetékes megyei bíróságai között zajlik. Ezekben a relációkban az ügyészségek által megvalósított bűnügyi jogsegélyforgalom zöme is az illetékes megyei főügyészségek között megy végbe (itt van olyan reláció is, ahol kizárólag a büntető eljárás felajánlása kérdésében való döntés tartozik a Legfőbb Ügyészség kizárólagos hatáskörébe). A megyei szervek által megvalósított jogsegélyforgalom nagyságrendjéről sem az igazságügyi, sem az ügyészi apparátusban nem állnak központi adatok rendelkezésre, de feltehető, hogy ez a forgalom a főhatóságok ügyforgalmának akár a többszöröse is lehet. Az alsóbb szintű szervek forgalmának növekedése természetesen nem csupán a jogsegélyszerződések egyes rendelkezéseiből adódik, hanem részben etől független körülményekből. Pl. ügyészségi (így elsősorban büntetőjogi) területen az idegenforgalom növekedéséből és a nemzetközi bűnözés bizonyos „begyűrűzéseiből", bírósági (és így elsősorban polgári és családjogi) területen a nemzetközi vonatkozású személyi és vagyoni kapcsolatok sűrűsödéséből.

Az alsóbb szintű szervek ügyforgalma növekedésének azonban vannak olyan összetevői, amelyek közvetlenül a jogsegélyszerződések egyes rendelkezéseiből adódnak. Ilyenek elsősorban az egyes szocialista országokkal kötött szerződéseknek a jogsegélykapcsolatok decentralizálására vonatkozó előírásai. A területi szervek önállóságának és felelősségének fokozása, a kapcsolatok egyszerűsítése, a fölöslegesnek látszó közvetítő láncszemek kiiktatása mint elvi és gyakorlati igény egyértelműen a decentralizálás mellett szóltak. Ennek az igénynek az

a szerződési rendelkezés felel meg, hogy az alsóbb szintű szervek (egyes kiemelt ügyek kivételével) közvetlenül érintkezhetnek egymással. E rendelkezés alapján pl. egy nyomozás megszüntetéséről vagy felfüggesztéséről szóló ügyészi (vagy ügyész által jóváhagyott rendőrségi) határozatnak a másik szerződő államban lakó sértett részére történő kézbesítése iránt az illetékes megyei ügyészi szerv a másik állam azon megyéjének az ügyészi szervét keresheti meg, amelynek a területén a sértett lakik. Ez az elvileg helyes megoldás azonban néhány relációban esetenként több áttételt okoz, mint amennyi korábban, a meghaladni szándékozott centralizált ügyintézés idején volt. A megyei főügyészségen ugyanis gyakran senki nem ismeri azt a nyelvet, amelyen a megkeresés és a kézbesítendő határozat érkezett, de az egész megyében sem találnak alkalmas fordítót. Az ügyet tehát felküldik a Legfőbb Ügyészségre, amely aztán az iratokat az adott nyelvet jól ismerő ügyészével lefordíttatja vagy megküldi a fordítóirodának, majd a lefordított iratokat a főügyészségnek visszaküldi, hogy most már gyakorolhassa önálló hatáskörét. Korábban, amíg az ilyen iratokat is a Legfőbb Ügyészségek küldték egymásnak, a főügyészség már egyből az érdemi intézkedésre alkalmas, lefordított iratokat kapta meg. Az ugyanilyen ügyekben felmerülő másik probléma: a főügyészség a kézbesítés iránti megkeresést és annak mellékleteit meg kívánja küldeni a másik szerződő félnek a sértett lakóhelye szerint illetékes megyei ügyészségéhez, a sértettről rendelkezésre álló személyi adatok között azonban rendszerint nem szerepel, hogy a helység, amelyben lakik, hazája melyik megyéjének területén fekszik. Ahhoz, hogy ezt megtudja, a területi szervnek ismét csak főhatóságához kell fordulnia.

Ezekkel a példákkal csak azt kívántam jelezni, hogy a jogalkalmazó szervek a megnövekedett nemzetközi ügyforgalomra technikai értelemben, az információs technika területén sem tudtak még kellőképpen felkészülni. Egyes területeken — pl. a fordítás körüli gondok terén — objektív okokból nem látszik esély a továbblépésre, más területeken viszont eltérő természetű problémák adódnak. Egyszerűen arról van szó, hogy a jogalkalmazó apparátusok hagyományos ügyintézés-segítő és ügyintézés-elszámoló rendszere nem tesz megfelelő különbséget a kizárólag hazai vonatkozású és a külfölddel valamilyen kapcsolatban álló ügyek között, vagy ha ezt a különbségtételt egyes vonatkozásokban érvényesíti is, a külföldi vonzatú ügyek, illetve intézkedések körén belül nem alakította még ki a megfelelő differenciálást. Ezen új rovatok beiktatásával vagy a meglevő rovatok megfelelő bontásával lehet ugyan segíteni, az egész nemzetközi ügyforgalom pontos méréséhez és értékeléséhez, nem utolsó sorban pedig magának az ügyintézés színvonalának további emeléséhez azonban egy sok vonatkozásban új szemléletű információs rendszerre lenne szükség.

Mint ahogy új szemlélettel, a nemzetközi jogsegélykapcsolatok rendszeréhez, ezen belül elsősorban a jogsegélyszerződésekhez való adaptálhatóság igényével kellett volna a belső jog számos intézményét is kodifikálni. Érzékeltetésül itt most csak egy olyan esetre utalnék, amely a jogsegélyszerződések tárgyalása során mindig visszatérő gondot okoz.

A bűnügyi jogsegélyforgalom legfontosabb intézményéről, az ún. felajánlásról van szó, vagyis arról az esetről, amikor — a magyar szabályozás szemszögéből nézve — a Magyar Népköztársaság területén külföldi állampolgár (illetve kettős állampolgár vagy állandó jelleggel külföldön lakó magyar állampolgár) bűncselekményt követ el, a magyar hatóságok azonban nem tudják vagy nem akarják vele szemben az eljárást végigvinni, ezért a büntető eljárást az elkövető hazai hatóságainak engedik át. Ezt a Btk. és a Be. „a büntető eljárás felajánlása" konstrukciójában szabályozza. A szabályozás a magyar kodifikáció belső aspektusából védhető, a magyar büntető jogszabályoknak a magyar hatóságok általi alkalmazása szempontjából ugyanis valóban az a lényeges, hogy a magyar hatóságok számára milyen lehetőség van a nem magyar (vagy nem „tisztán" magyar) állampolgárokkal szembeni büntető eljárás végigvitelének a mellőzésére. Ezért a hangsúly ebben az összefüggésben azon van, hogy a magyar hatóságok az eljárás végigvitelétől milyen feltételek mellett tekinthetnek el.[5]

A kérdés nemzetközi szerződésben való szabályozása esetén azonban a magyar kodifikáció konstrukciója csak igen nehezen, nagyon ritkán s még akkor is csak formálisan és részlegesen vehető át. A két állam igazságügyi szer-

[5] A szabályozás védhetősége nem jelenti azt, hogy a konstrukciónak, akár csak hazai szemszögből nézve is, ne lennének vitatható pontjai. Ilyen pl. az, hogy a Btk. 8. § (1) bek. szerint a felajánlásnak — a külföldhöz való kapcsolódás területén — legfontosabb (sőt lényegében egyetlen) feltétele, hogy az eljárásnak az elkövető hazai hatósága általi lefolytatása célszerű legyen. Ám milyen alapon döntheti el egy magyar rendőri, ügyészi vagy bírói szerv (ill. végső soron a legfőbb ügyész vagy az igazságügyminiszter) egy másik államban folytatandó eljárás célszerűségét? A magyar hatóságok döntésének ténylegesen nem is ez az alapja, hanem az a megítélés, hogy az eljárásnak a magyar hatóságok általi lefolytatása nem célszerű (vagy — ha az elkövető már elhagyta az országot és kiadatásra nincs mód — nem lehetséges). Ezért a helyes törvényi megfogalmazás „belső használatra" is az lehetett volna, hogy az eljárásnak a magyar hatóságok általi lefolytatása nem célszerű (vagy nem szükséges, nem indokolt stb.). Emellett szólt volna az az elvi szempont is, hogy az állam nem azért mond le szuverenitásának egyik fontos összetevőjéről, büntető joghatóságáról, hogy egy másik államban célszerű eljárás lefolytatásának a lehetőségét megteremtse — főként ha ennek a lemondásnak nincs is ellentétele, hiszen a felajánlásnak nem feltétele sem a nemzetközi szerződésben való kölcsönös kötelezettségvállalás, sem a viszonosság — hanem azért, mert elsősorban saját érdekei miatt kívánja saját büntetőjogi igényét korlátozni.

vei közötti kapcsolatok rendezésénél ugyanis nem az a lényeg, hogy a szerződő államok hazai hatóságai mit tehetnek, hanem az, hogy a másik állam hatóságaival szemben milyen kötelezettséget vállalnak. Ezért ha van is olyan jogsegélyszerződésünk, amely a felajánlási jogosultságot külön rögzíti, az ilyen rendelkezés az egész szerződés rendszeréből és logikájából kilóg.[6]

Megítélésem szerint helyesebb lenne a felajánlási jogosultsággal kapcsolatban elvileg is olyan egyöntetű álláspontra jutni, hogy az a szerződő államok belső törvényhozása körébe tartozó kérdés, ami kifelé, más államok viszonylatában, már olyan nyilvánvaló előfeltételként jelentkezik, amelyet nem kell nemzetközi szerződésben külön is megerősíteni. A másik fél felajánlási jogosultságának külön elismerése már csak azért is fölösleges, mert a felajánlott büntető eljárás hazai lefolytatására történő kötelezettségvállalás már eo ipso annak elismerését is jelenti, hogy a másik fél az eljárást jogosan ajánlotta fel. Ha nem így lenne, akkor a felajánlási jogosultságot külön nem rögzítő szerződéseket — vagyis jogsegélyszerződéseink túlnyomó többségét — a szóbanforgó téma tekintetében alkalmatlannak és alkalmazhatatlannak kellene tekintenünk; a gyakorlat azonban még egyetlen ilyen vitás esetet sem produkált. Saját tárgyalási pozíciónkat könnyítenénk meg, ha egyértelműen leszögeznénk, hogy államközi szerződésre már csak az tartozik, hogy ha az egyik szerződő fél hatóságai az eljárás lefolytatását felajánlották, abból a másik félre milyen kötelezettségek hárulnak.

Btk-nknak a felajánlásra vonatkozó szabályozását a szerződéskötési gyakorlatban ma már ténylegesen is csupán olyan előfeltétel megteremtéseként kezeljük, ami lehetőséget ad arra, hogy a kérdéses téma tekintetében más konstrukcióval és más elnevezéssel a jogsegélyszerződés céljaira alkalmas önálló kategóriát lehessen létrehozni. Ez a kategória általában „a büntető eljárás átvétele" (vagy a büntető eljárás kötelező átvétele, illetve a büntető eljárás lefolytatásának kötelezettsége) elnevezést viseli, amely megfelel a jogsegélyszerződésben szabályozandó tartalomnak.

Az elnevezésnek nemcsak stilisztikai szempontból van jelentősége, hanem azért is, mert ténylegesen fednie kell a jelezni kívánt tartalmat. Ez a fogalmi gondolkodás olyan alapkövetelménye, amelynek figyelmen kívül hagyása a közös nevezők megtalálására törekvő nemzetközi tárgyalások és az ezek eredményeit rögzítő szerződések megszövegezése során teljesen fölösleges idő- és energiaveszteség, nemegyszer egymást kumuláló és bonyolító egyeztetési próbálkozások kiváltója lehet.

A jogsegélyszerződések előkészítésében és tárgyalásában részt vevő szervek és személyek természetesnek tűnő alappozíciója, hogy — ha csak nyomós okok nem szólnak ellene — a magyar jogi rendezést és az ahhoz fűződő terminológiát igyekezzenek egy nemzetközi szerződés keretében is érvényesíteni. Ezt a jogsegélyszerződések előkészítésében érdekelt tárcák a tervezetek észrevételezése során rendszerint kifejezetten javasolják is. A jogsegélyszerződés konkrét szövegének elkészítését célzó kétoldalú tárgyalásokon a magyar küldöttség minden esetben javaslatként fel is veti a „felajánlás" fogalmának használatát és azt igyekszik elfogadtatni, ezt az igyekezetét azonban ritkán koronázza siker. Nemigen lehet ugyanis más államok jogászaival megértetni, hogy — amennyiben a felajánlási jogosultság rögzítéséhez nem, csak a „felajánlás" kifejezéshez ragaszkodunk — a büntető eljárást átvevő állam hatóságainak kötelezettségeiről rendelkező cikk fölé miért olyan címet akarunk iratni, amely a büntető eljárást átadó állam hatóságainak a jogosultságait jelöli. Más esetekben pedig — ha előhozakodunk a felajánlási jogosultság külön megemlítésével — mi szükség van evidenciák szerződéses rögzítésére.

Előfordul természetesen, hogy a jogosultságok külön rögzítését a másik fél is elfogadja (sőt akár önállóan javasolja), ám szinte kivétel nélkül más elnevezéssel (kezdeményezés, feljelentés, megkeresés, indítványozás stb.) Ilyenkor viszont fennáll a veszélye annak, hogy a kérdés lényege elhalványul és az átvett büntető eljárás lefolytatásának kötelezettsége nem elég imperatív formában kerül megfogalmazásra.

A kodifikáció nagymértékben megkönnyíthette volna az „eredeti" belső jog és a „származékos" (a nemzetközi szerződés ratifikálása és kihirdetése révén a hazai jog részévé váló) belső jog összeegyeztetésére irányuló munkálatokat, ha szerencsésebb kategóriát választ. Ez adott esetben lehetett volna „a büntető eljárás átadása" (vagy pedig „átengedése" — a büntetés végrehajtásának átvétele és átengedése analógiájára) amihez tartalmilag, logikailag és

[6] Az 1975-ben a bűnügyi jogsegélyről aláírt magyar—osztrák szerződés (kihirdette az 1976. évi 17. sz. tvr.) 18. cikke úgy rögzíti ezt a jogosultságot, hogy az elkövetés helye szerinti állam megkeresheti a másik szerződő államot, hogy a bűncselekmény miatti eljárás lefolytatását vegye át, a „felajánlás" fogalmát azonban nem használja, ehelyett — helyesen — a büntető eljárás átvételére irányuló megkeresésről beszél. Az 1977-ben aláírt és az 1981. évi 10. sz. tvr.-rel kihirdetett magyar—olasz kiadatási és bűnügyi jogsegélyszerződés 36. cikkének címében használja ugyan „a büntető eljárás felajánlása" kifejezést, a konkrét rendelkezésekben azonban már nem, hanem — a többi jogsegélyszerződéshez hasonlóan — a büntető eljárás átvételére irányuló megkeresés kategóriáját alkalmazza. Talán éppen ez a példa mutatja legjobban, hogy itt elsősorban a magyar terminológiához való görcsös ragaszkodásról volt szó. A konstrukcióhoz való ragaszkodásról már kevésbé, mert arról pl. sem a „felajánlás" cím alatt, sem más cikkekben nincs említés, hogy az elkövető hazai hatósága előtti eljárásnak célszerűnek kell lennie. A felajánlás „címzettje", vagyis a megkeresett szerződő fél oldalán lényegében egyetlen feltétel szerepel: az, hogy a bűncselekmény elbírálására joghatósága legyen.

nyelvileg is közvetlenül kapcsolható lenne a nemzetközi szerződésben szabályozott tartalomnak megfelelő fogalom, a büntető eljárás átvétele.[7]

Miként azt bevezető jelleggel előrebocsátottam, a jogsegélykapcsolatainkkal összefüggő kérdéskör csúcsán a jogsegélyszerződések kötésére vagy korszerűsítésére irányuló állampolitikai döntés, alsó szegmentumában pedig a napi elintézésre váró jogsegélyügyek, illetve az intézésüket végző jogalkalmazó szervek és személyek találhatók. A kiinduló tételt követő gondolatokkal és példákkal megpróbáltam érzékeltetni a közöttük elhelyezkedő, „felfelé" és „lefelé" egyaránt ható közvetítő közeg jellegét. Ha a közvetítő közeg egyes összetevőit az elemzés során külön is kezelhetjük, tudatában kell lennünk annak, hogy azok csak analitikus szempontból választhatók külön. A közvetítő közeg egyes összetevői, de ugyanígy ezek és a kérdéskör csúcsa, valamint alsó szegmentuma között hol közvetlenebb, hol közvetettebb, de mindenképpen szerves, dialektikus kapcsolat és kölcsönhatás létezik. Ezért ontológiai teljességük megragadásához a többi összetevővel kialakult kölcsönhatásuk minél mélyebb vizsgálata szükséges. Az ilyen komplex megközelítés nélkül sem a jogsegélyszerződések, sem az egyedi jogsegélyügyek elvi és pragmatikus kérdései nem vizsgálhatók eredményesen.

„Az elmúlt harminc év jogfejlődése során eddig nem került sor a jogsegélyszerződések elvi kérdéseinek általános áttekintésére"[8] — állapítja meg szerződéskötési gyakorlatunk már többször idézett egyik legilletékesebb ismerője. Én ehhez még hozzátenném, hogy a jogsegélyszerződések gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos kérdések általános áttekintése sem történt meg, és még kevésbé a kettő szintézisének a létrehozása, akár a tudomány, akár a kodifikáció, akár a legközvetlenebb praktikum: a jogsegélytárgyalások folytatására, valamint a jogsegélyügyek intézésére hivatott szervek és személyek megfelelő segítése terén.

A kérdéskör egyes területein persze folytak és folynak vizsgálódások. Csak néhány példát említve: a bűnügyi jogsegéllyel kapcsolatos néhány kérdésben nemrég gyakorlati szakemberek fejtették ki véleményüket és részben ütköztették álláspontjukat;[9] a jogsegélyszerződésekben szabályozott egyes polgári és családjogi kérdéseket is számos vonatkozásban érintették a nemzetközi magánjogi kódexünkkel kapcsolatos tanulmányok és viták.[10] A praktikum és a kodifikáció területe mellett a nyelvtudományi kutatások eredményei közt is találhatók hasznosítható vonatkozási pontok.[11] De foglalkoznak ilyen vagy rokon problémákkal a többi szocialista országban is. Így pl. a bűnügyi jogsegély ügyek gyakorlati intézésével Lengyelországban[12] és Csehszlovákiában,[13] a tartalmilag a jogsegélyszerződések problémaköréhez kapcsolható egyik új intézménnyel, a szabadságvesztésre ítélt személyek büntetésük hazai végrehajtása céljából történő átadásával az NDK-ban.[14] Ugyancsak komoly kutatási tárggyá vált a jogi terminológia fordítása a Szovjetunióban,[15] Lengyelországban pedig ugyanerről a témáról már komoly polémia is kibontakozott.[16] Ismeretesek eredmények a nemzetközi büntetőjog egyes részkérdéseiről vagy egy-egy összefüggő intézményrendszeréről is. Az előbbire például szolgálhat a kiadatás és a menedékjog összefüggéseinek vizsgálata,[17] míg az utóbbira a külföldön elkövetett bűncselekményekért való büntetőjogi felelősség internacionalizálásának a kérdéseiről szóló monográfia.[18] E művel kapcsolatban a recenzens meg

[7] A büntető eljárás „felajánlása" tisztán magyar nyelvi szempontból nézve is meglehetősen szerencsétlen megfogalmazás. A felajánlás kifejezés ugyanis a jogi gondolkodásban óhatatlanul az ajánlat polgári jogi kategóriáját asszociálja, de a köznapi gondolkodásban is valamilyen lehetőség egyeztetésére vagy egyoldalú biztosításának elfogadására irányuló kezdeményezést. Mindenképpen olyan aktust, amelyre a kezdeményező fél valamilyen — akár kedvező, akár elutasító — reagálást vár. A magyar Btk. és Be. azonban a külföldi hatóság reagálására — vagyis a felajánlás elfogadására vagy megtagadására — nézve semmilyen rendelkezést nem tartalmaz. Még szerencsétlenebbnek mutatkozik a fogalom, ha azt más nyelvre — a másik fél anyanyelvére vagy egy közvetítő világnyelvre — próbáljuk lefordítani. Ekkor ugyanis szinte mindig és mindenki az ajánlattételt érti a kifejezésen, ami azonnal ki is váltja az odaillő reagálást. Jelesül azt, hogy ki beszélt itt ajánlatról, amit elfogadhatunk vagy nem, amikor éppenséggel azt akarjuk kimondani, hogy a büntető eljárás átvétele kötelező.

[8] *Bán Tamás*, i. m. 174. old.

[9] Lásd *Horváth* László: A külföldiekkel kapcsolatos eljárás szabályai a Nyomozási utasításban. Belügyi Szemle, 1980. 4. sz., ill. *Rábóczki* András: Az ügyész feladatai a bűnügyi jogsegély kapcsolatokban. Ügyészségi Értesítő, 1980. 4. sz.

[10] Lásd pl. *Bacsó* Jenő: Fontosabb családjogi rendelkezések nemzetközi magánjogunkban. JK, 1980. 7. sz., és *ugyanő:* A nemzetközi magánjogi kódex polgári eljárásjogi vonatkozásai. JK, 1980. 9. sz., ill. *Timár* László: Vita a nemzetközi polgári eljárásjogi rendelkezésekről. MJ, 1980. 9. sz.

[11] Lásd pl. *Karcsay* Sándor: Jog és nyelv. JK, 1981. 4. sz.

[12] Lásd pl. *Stawryllo*, H.: Podstawowe zagadnienia obrotu prawnego z zagranica w sprawach karnych w postepowaniu przygotowawczym. Problemy Praworzadnosci, 1977. 3. sz.

[13] Lásd pl. *Klapal*, C.: Trestni stihani cizincu a styk s cizinou v trestnich vecech. Prokuratura, 1978. 4. sz.

[14] Lásd pl. *Oberthür*, W.: Multilaterale Konvention über die Übergabe Verurteilter zum Strafvollzug im Heimatstaat. Neue Justiz, 1980. 10. sz.

[15] Lásd pl. *Sztrasin*, B. A.: Perevod politiko-pravovoj terminologii. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1981. 6. sz.

[16] Lásd *Kielar*, B. Z.: Na marginesie angielskiego tlumaczenja kodeksu postepowania karnego. Panstwo i Prawo, 1980. 8. sz., ill. *Frankowski*, S.: O sztuce tlumaczenia. Panstwo i Prawo, 1981. 1. sz.

[17] Lásd *Vojcehovics*, A. M.: O ponyatii insztituta prava ubezsiscsa. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1981. 4. sz.

[18] *Gardocki*, L.: Zagadnienia internacjonalizacji odpowiedzialnosci karnej za przestepstwa popelnione za granica. Warszawa, 1979.

is jegyzi, hogy a téma monografikus feldolgozása eddig hiányzott a szocialista országok irodalmából.[19]

Ezt az értékelést komolyabb fenntartások nélkül elfogadhatjuk és túl nagy tévedés veszélye nélkül kiterjeszthetjük mind a nemzetközi büntetőjog, mind általában a jogsegélyszerződésekkel kapcsolatos problémakör számos egyéb területére. A könnyen hozzáférhető, az elméleti és a gyakorlati igényeket egyaránt kielégítő tudományos munkákra pedig egyre nagyobb szükség lenne a nemzetközi jogsegélykapcsolatokban való magyar részvétel színvonalának további emelése érdekében.

A nemzetközi vonatkozású ügyek intézéséhez az általános felkészültség már egyre kevésbé elegendő. A megfelelő színvonalú általános jogi felkészültség és gyakorlat alapján attól pl. nem tartok — ellentétben a magyar terminológia minden áron való érvényesítésének híveivel —, hogy akár az elméleti, akár a gyakorlati szakembereknek gondot okozna, amiért az egymáshoz valahol ugyan kapcsolódó, ám funkcionálisan egymástól eltérő norma-tartalmak más cím alatt szerepelnek az eredeti és a származékos belső jogban. Attól azonban — sőt éppen attól — alaposan tartani lehet, hogy ott, ahol a magyar jogi szabályozás és gyakorlat ismerete alapján kialakult jogi gondolkodáson túl kell lépni, és más államok eltérő jogi szabályozásának vagy még inkább: a lehetséges jogi szabályozásoknak az összevetési képességére, így elsősorban speciális jogdogmatikai és összehasonlító jogi ismeretekre is szükség lenne,[20] ezek hiánya már több-kevesebb zavart okozhat.

Jelen tanulmány keretei között a jogsegélyszerződés kötési gyakorlat néhány fontosabb elvi kérdését és pragmatikus szempontját csupán érinteni lehetett. A jogsegélyszerződések előkészítése, tárgyalása és pontos megszövegezése kapcsán jelentkező kérdések behatóbb tárgyalására, valamint e kérdéseknek a jogalkalmazói gyakorlat igényeivel és szempontjaival történő részletes összevetésére csak külön tanulmányban lenne mód, éspedig a jogsegélyszerződések szokásos és lehetséges témáinak, illetve szabályozásuk jellegzetes problémáinak szisztematikus áttekintése révén.

Hlavathy Attila

[19] *Filar*, M.: recenziójában. Panstwo i Prawo, 1980. 9. sz., 108. old. Megjegyzendő — miként a hivatkozott recenzens is említi — hogy a kérdéskör szűkebb területeinek a feldolgozására korábban is voltak kísérletek. Külön kiemelhető ezek sorából: *Stanoiu*, T. M.: Asistenta juridica internationala in materie penala. Bucuresti, 1975.

[20] Ezt az igényt korszerű jogi tankönyvírásunk is megfogalmazza: „A széles látókörű jogászt... az jellemzi, hogy az adott helyen és időben érvényben levő tételes jogot csupán a lehetséges megoldások egyikének, nem pedig az egyedüli helyes megoldásnak tekinti". Lásd: *Békés* Imre—*Földvári* József—*Gáspár* Gyula—*Tokaji* Géza: Magyar büntetőjog. Általános rész. BM Könyvkiadó, Bp. 1980, 456. old.

Az államkincstár a szovjet polgári forgalomban

A Szovjetunió Alkotmányának 11. cikkelye kimondja, hogy az állam kizárólagos tulajdona a föld, a föld méhének kincsei, a vizek, az erdők; az állam tulajdonában vannak az ipar, az építőipar és a mezőgazdaság alapvető termelési eszközei, a közlekedési és hírközlési eszközök, a bankok, az államilag szervezett kereskedelmi, kommunális és egyéb vállalatok vagyona, a városi lakásállomány zöme, továbbá az állami feladatok megvalósításához szükséges más tulajdon. Ennek a vagyontömegnek a jellemzésére elegendő megemlíteni, hogy az ország termelési alapjainak 91%-a tartozik a szovjet államhoz.[1]

Ha a szóban forgó vagyon igazgatása kapcsán az állam mint egységes alany venne részt a polgári forgalomban, ez a szocializmus legfontosabb gazdasági törvényeinek, mindenekelőtt a munka szerinti elosztás törvényének mondana ellent. Mint ismeretes, a munka szerinti elosztás törvénye azon alapul, hogy minden dolgozónak olyan mennyiségű fogyasztási cikket kell kapnia, amely arányos a társadalmi termelésben való részvételével. Ennek a részvételi aránynak a meghatározásakor nemcsak a dolgozó egyéni munkájának az eredményeit kell figyelembe venni, hanem annak a kollektívának a munkájáét is, amelynek a dolgozó tagja. Ez annál inkább fontos, mert az egyes dolgozókategóriák (pl. az adminisztráció) munkájának jellege általában kizárja az egyéni értékelés lehetőségét, ezért mérceként csak a vállalat, egyesülés kollektív munkájának mutatói használhatók fel. Ha azonban az állam mint egységes jogalany venne részt a polgári forgalomban, a viszonylag kis kollektívák (konkrét állami üzem, gyár, egyesülés stb.) tevékenysége személytelenné válna.

Az ilyen kollektívák tevékenységének individualizálása érdekében a vállalatok és más, gazdálkodó tevékenységet folytató szervezetek áttérnek az önálló elszámolásra (hozraszcsot). Az önálló elszámolás, mint szocialista gazdálkodási módszer éppen a vállalatok (gazdálkodó szervezetek) gazdasági önállósága alapján teszi lehetővé, hogy a dolgozók anyagi ösztönzése

[1] *Braginszkij*, M. I.: Ucsasztie szovetszkogo goszudarsztva v grazsdanszkih pravootnosenijah. (A szovjet állam részvétele a polgári jogviszonyokban.) Moszkva, 1981. „Juridicseszkaja literatura", 18. old.

mind az egyéni, mind pedig a kollektív munka eredményeinek figyelembevételével valósuljon meg. Az önálló elszámolás kifelé abban jut kifejezésre, hogy minden egyes vállalat, gazdálkodó szervezet önállóan lép fel az áru- és pénzviszonyokban, de azt is jelenti, hogy ezek a szervezetek megkapják a szolgáltatott termék, a teljesített szolgáltatás, illetve a végzett munka ellenértékét, ugyanakkor azonban anyagi felelősséggel is tartoznak a vállalt kötelezettségek nem megfelelő teljesítéséért vagy a teljesítés elmulasztásáért, illetve a kötelezettségek egyéb megsértéséért.

Ily módon a polgári forgalom résztvevője lesz számos olyan, gazdaságilag önálló állami vállalat és gazdálkodó szervezet, amelyeket erre a célra a jogi személy jogaival ruháznak fel. Ugyanilyen jogi személy minőségben lépnek fel azok az intézmények és más, az állami költségvetés alapján működő szervezetek, amelyeknek önálló költségvetési előirányzatuk van, vezetőik pedig a hitelekkel való rendelkezésre jogosultak. Ilyenek a tudományos kutatói, az oktatási intézetek, az iskolák, a kórházak, a színházak stb... Minden ilyen jellegű szervezetet a polgári jog önálló alanyának elismerve a jogalkotó figyelemmel van arra, hogy a rájuk bízott vagyon (épületek, berendezés stb.) és a költségvetési előirányzat keretében a költségvetésből kiutalt pénzeszközök határozottan elkülönülnek az állam egyéb vagyonától.

Bár az állami szervezetek mindkét típusa (az önálló elszámolású és a költségvetési szervezetek) egyenlő mértékben vesz részt az áru- és pénzviszonyokban, a részvétel jellegét illetően lényeges különbség van közöttük. Az önálló elszámolású szervezeteknél a részvétel az alaptevékenységhez kapcsolódik. Ezzel összefüggésben az áru-, pénzviszonyokra jellemző kategóriák (ár, önköltség, nyereség stb.) lehetővé teszik, hogy éppen az adott tevékenység eredményeit értékeljük. A költségvetési szervek esetében az áru- és pénzviszonyokban való fellépés mellékes szerepet játszik és főként a szóban forgó szervezetek „intézményi szükségleteinek" kielégítése végett kerül rá sor. Ezért az értékkategóriák távolról sem mindig használhatók fel annak a tevékenységnek az értékelésére, amelynek ellátására ezek a szervezetek létrejöttek.

Az állam a tulajdonjog alapján őt megillető vagyon nagyobb részét átadja az állami jogi személyeknek — vállalatoknak, intézményeknek és szervezeteknek. Az állami vagyonnak csak egy része nem kerül felosztásra közöttük. Az összállami vagyonalapnak az állami jogi személyek között szét nem osztott része felett fennálló igazgatás kapcsán polgári jogviszonyba lépnek az állam egyes jogalany láncszemei. Ezek a polgári jog alanyainak olyan sajátos típusát alkotják, amely a jogi személy konstrukciójába nem fér bele. Összességükben ezek a láncszemek alkotják az „államkincstárt" is.

Az állam úgy mondhatna le arról, hogy „államkincstári" minőségben részt vegyen a polgári forgalomban, hogy teljes vagyonát és nem csak annak nagyobb részét osztaná szét az állami jogi személyek között. Ezt főként azért nem teszi, mert az államkincstár részvételét a forgalomban külön szabályozás írja elő, amelyik sok vonatkozásban nem esik egybe azzal, amely a jogi személy jogaival felruházott kollektív államalakzatokra vonatkozik.

Ily módon az államkincstár — mint az állam egésze is — a polgári jogalanyok összessége.

Az ilyen alanyok körének meghatározásakor figyelembe kell venni, hogy az államkincstár részvétele a polgári forgalomban szorosan összefügg a Szovjetunió állami költségvetésével. A költségvetés bevételi és kiadási tételeinek végrehajtása kapcsán nemcsak a „fölé- és alárendeltség" modellje szerint felépülő pénzügyi jogviszonyok jönnek létre, hanem polgári jogi, vagyis egyenlőségi viszonyok is. Ez utóbbiakba természetesen csak olyan kollektív alakzatok kapcsolódhatnak, amelyek polgári jogi jogalanyisággal rendelkeznek.

A Szovjetunió állami költségvetése magában foglalja a szövetségi költségvetést és a tizenöt szövetségi köztársaság költségvetését. A szövetségi köztársaság költségvetése pedig egyesíti a köztársasági költségvetést és a helyi költségvetéseket, vagyis az autonóm köztársaságok és az autonóm területek, a határterületek, a területek, a járások, a városok, a falvak és a munkástelepülések költségvetéseit. Az állami költségvetés egyes alkotóelemeinek egysége és viszonylagos önállósága abban jut kifejezésre, hogy mindegyikük biztosítja a polgári forgalomban egy külön alany részvételét oly módon, hogy részére a költségvetési eszközökből egy szigorúan meghatározott részt különít el. Ebből következik, hogy „az államkincstár" fogalmába bevont polgári jogalanyok száma ugyanannyi, mint ahány alkotóeleme van az állami költségvetésnek.

A vizsgált szempontból mindenekelőtt a Szovjetuniónak és a szövetségi köztársaságoknak a polgári jog alanyaként való fellépését kell kiemelni. Mint ahogyan ez az állami jogi személyek vonatkozásában is fennáll, a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok önálló részvételét a polgári forgalomban a polgári törvényhozás Alapjainak 11. cikkelye szabályozza. A Szovjetunióhoz szövetségi költségvetés, a szövetségi köztársaságokhoz pedig saját köztársasági költségvetés tartozik.

A polgári jog alanyai más államalakzatok is, nevezetesen az autonóm köztársaságok és az autonóm területek, valamint az államigazgatási-területi egységek: határterületek, területek, városok, falvak és munkástelepülések. Az állami jogi személyektől, a Szovjetuniótól és a szövetségi köztársaságoktól eltérően a polgári törvényhozás Alapjainak 11. cikkelye közvetlenül nem nevezi meg ezeket az alanyokat, melyekhez értelemszerűen a következő költségvetések tartoznak: köztársasági (autonóm köztársasági),

területi (autonóm területi), határterületi, területi, városi, kerületi, falusi és települési.

A költségvetési eszközök alkotják annak a vagyontömegnek az alapját, amellyel az „államkincstár" fogalmával egybefogott polgári jogalanyok rendelkeznek. A költségvetés végrehajtása kapcsán ezek az alanyok, értelemszerűen, mindenekelőtt polgári jogviszonyokat létesítenek, emellett a költségvetési eszközök kötelezettségeik fedezésére szolgálnak. A költségvetési eszközökkel azonban nem merül ki azoknak az államalakzatoknak és államigazgatási-területi egységeknek a vagyoni szubsztrátuma, amelyek saját nevükben lépnek fel a polgári forgalomban. Ennek kapcsán egy rendkívül bonyolult kérdés vetődik fel: az állam egészét, illetve egyes jogalany elemeit megillető vagyoni jogok kölcsönös viszonya. Ez pedig egy általánosabb problémának, „a rendszer" polgári jogi jogalanyisága problematikájának része.

A szovjet irodalomban ezt a problémát hosszú időn keresztül főként a fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek vonatkozásában vizsgálták, mostanában azonban a vizsgálat mindinkább az állam (az állami szervezetek) felé irányul. A fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek példája alapján elmondható, hogy a rendszer, mint olyan, saját nevében nem léphet polgári jogviszonyba egyes jogalany elemeivel egyidejűleg. A vagyoni elkülönültség, mint a jogi személy fő ismérve, kétségbevonhatatlanul kizárja, hogy „az egész" és „az egyes részek" egyidejűleg lépjenek fel a polgári jogviszonyban. Ily módon meghatározott alternatíváról van szó: a polgári forgalomban vagy „az egész" vagy „(az egész) része" léphet fel saját nevében.[2] Ellenkező esetben egy és ugyanazon vagyon egyidejűleg a polgári jog két alanyának (az „egésznek" és a „résznek") a szubsztrátumát képezné, amit kizártnak kell tartanunk: „Az egész" és „a rész" fellépése a polgári jogviszonyokban, ez azoknak a „játékszabályoknak" a megsértése, amelyek a kollektív alakzatok részvételi rendjét határozzák meg a polgári forgalomban.

A fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek, mint rendszerek vonatkozásában levont következtetés általános jelentőségű minden rendszerre nézve, így a legnagyobb rendszert, a szocialista gazdaság állami szférájának irányítási rendszerét illetően is, de az egyes alrendszerek vonatkozásában is, amelyekhez tartoznak egyebek között az egyesülések.[3]

Minthogy a polgári jog alanyaiként a jogi személy állami szervezetek, valamint más kollektív államalakzatok lépnek fel (amelyekről fentebb már szóltunk), nyilvánvaló, hogy az állam egésze, mely mögött ott van az egységes, összállami alapot képező vagyon, nem vehet részt a polgári forgalomban. Ebből a szempontból egy, a szovjet irodalomban már ismert nézethez kell csatlakoznunk, mely abban foglalható össze, hogy azokat a viszonyokat, amelyekben az állam, mint tulajdonos, saját nevében lép fel, az államjog, nem pedig a polgári jog szabályozza.

Ezt a következtetést támasztja alá, egyebek mellett, az is, hogy az állam egészét megillető tulajdonjogok érvényesítése nem a polgári jogra jellemző formában történik, nevezetesen államigazgatási aktusok formájában, amelyekben az állam, mint olyan, akarata jut kifejezésre. Ugyanakkor azokban a konkrét polgári jogi kapcsolatokban, amelyek az állami szocialista tulajdont alkotó objektumok mozgását közvetítik, mint fél soha nem az állam egésze szerepel, hanem a polgári jog önálló alanyai, vagyis az állami jogi személyek, a Szovjetunió, az önálló szövetséges köztársaság, más államalakzat, illetve államigazgatási-területi egység.

Meg kell említeni azt is, hogy amikor társadalmi szervezet vagy az állampolgár megsérti az államnak meghatározott vagyonra fennálló tulajdonjogát, ez a polgári törvényhozásban előírt következményekkel jár, melyek a következők: az eredeti állapot helyreállítása a dolog természetbeni visszaszolgáltatása, vagy az okozott kár megtérítése útján, vagy pedig a dolog használatát akadályozó cselekmény abbahagyásának kötelezettsége. Ugyanakkor a vindikációs, a deliktuális vagy a negatórius kereset jogalanya már nem maga a tulajdonos állam, hanem az a konkrét állami jogi személy, vagy polgári jogi jogképességgel felruházott államalakzat, vagy államigazgatási-területi egység, amely rendelkezik az állami vagyon adott részén fennálló operatív igazgatás jogával. Ugyancsak polgári jogi jogképességgel felruházott állami szervek (szervezetek) a címzettjei hasonló követeléseknek, amikor az említett szervek megsértik az állampolgárokat, társadalmi szervezeteket, álla-

[2] A fogyasztási szövetkezet olyan rendszer, melynek jogi személyként ténykedő alkotórészei a következők: falusi fogyasztási társaságok; a fogyasztási társaságok járási, területi, határterületi, köztársasági szövetségei és a fogyasztási társaságok központi szövetsége. A szakszervezetek mint rendszer alkotóelemei: a termelési egyesülések (kombinátok), vállalatok, intézmények és szervezetek szakszervezeti bizottságai; a járási, városi, határterületi, területi, köztársasági és egyéb bizottságok; az Össz-szövetségi Szakszervezetek Központi Tanács; a köztársasági, határterületi és területi szakszervezeti tanácsok. Minden egyes bizottság, szövetség és tanács jogi személy. Ugyanakkor sem a fogyasztási szövetkezet egésze, sem pedig a szakszervezetek egésze nem vehet részt saját nevében a polgári forgalomban.

[3] Ennek illusztrálására a Szovjetunióban működő egyesülések két fő típusa említhető: a termelési és az ipari egyesülés. A termelési egység mint egész jogi személy, az egyesülést alkotó vállalatok (ezeket termelőegységeknek nevezik) azonban nem rendelkeznek polgári jogi jogalanyisággal és a polgári forgalomban csak a termelési egyesülés nevében léphetnek fel. Ugyanakkor az ipari egyesülést alkotó vállalatok megőrzik polgári jogi jogalanyiságukat, sőt még az ipari egyesülés igazgatósága is jogi személy. Ebből következik, hogy maga az ipari egyesülés mint olyan, nem tekinthető a polgári jog alanyának.

mi jogi személyeket stb... megillető polgári alanyi jogokat.

Miután a polgári törvényhozás Alapjai[4] kimondták, hogy „... az állami költségvetés rendszerében működő intézmények és más állami szervek a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok törvényhozásában megszabott esetekben a Szovjetunió, illetve a szövetséges köztársaság nevében járnak el", a szovjet szakirodalom általában nem vonja kétségbe a Szovjetunió és vele együtt az egyes szövetséges köztársaságok polgári jogi jogalanyiságát. Más a helyzet a többi államalakzattal, valamint az államigazgatási-területi egységekkel. A szakirodalomban legelterjedtebb állásfoglalások úgy összegezhetők, hogy vagy nem történik említés ezeknek az egységeknek a polgári forgalomban való jelentkezéséről, vagy pedig elvileg fenntartva ennek a lehetőségét, a szerzők úgy vélik, hogy az államalakzat, illetve államigazgatási-területi egység fellépése egybeolvad a népi küldöttek megfelelő szintű szovjetjének fellépésével.

A valóságban azonban az adott szovjet és az államalakzat (pl. a moszkvai városi szovjet és Moszkva városa) nem egy, hanem két különböző polgári jogi alany. A népi küldöttek szovjetjei jogi személyek, mint ahogyan azt a vonatkozó szabályzatok előírják.[5] Emellett a szovjet vagyoni önállóságát nem a helyi költségvetés eszközei juttatják kifejezésre, hanem a szovjet saját költségvetése (a moszkvai városi szovjet költségvetése csak jelentéktelen részét képezi Moszkva város költségvetésének). Ez a körülmény rendkívül nagy gyakorlati jelentőséggel bír, mivel olyan esetben, amikor a szovjet, mint jogi személy, saját nevében jár el, a kötelezettségeire fennálló felelősség saját költségvetési eszközeire terjed ki. (Pl. a szovjet, nem pedig a város költségvetésének a terhére kell eszközölni a kártérítést annak a sértettnek a javára, akit a szovjet tulajdonában levő gépkocsi ütött el.)

A polgári jogi jogképesség annak a lehetőségnek az elismerése, hogy a személy saját nevében lépjen fel, vagy polgári jogokat és kötelezettségeket szerezzen maga számára. Mivel a jogviszonyok általában, a polgári jogviszonyok pedig különösen akarati jellegűek, résztvevőik csak azok lehetnek, akiknek képességét a törvény elismeri arra, hogy önállóan vagy más személyek segítségével megformálják és kinyilvánítsák akaratukat. És végül: mint minden kapcsolat, így a jogi is egyidejűleg jelenti résztvevőinek összekapcsolódását és szembenállását, ezért a vagyoni jogviszony formájában jelentkező kapcsolat elengedhetetlen előfeltételként számol a résztvevők vagyoni önállóságával, elkülönültségével.

A polgári jogviszonyokban való állami fellépés bármilyen formájáról is van szó, a szóban forgó alanyok elengedhetetlen közös tulajdonsága, hogy lehetőségük van saját nevükben jogokra és kötelességekre szert tenni, képesek akaratuk megformálására és kinyilvánítására és elkülönített vagyonnal rendelkeznek.

Minthogy az állami tulajdon mozgása azzal függ össze, hogy az államkincstár (a Szovjetunió, a szövetséges köztársaságok, más államalakzatok, államigazgatási-területi egységek) vagy az állami jogi személyek különböző formában lépnek fel a polgári forgalomban, az állam tulajdonát képező vagyon minden pillanatban csak a felsorolt alanyok egyikének operatív igazgatása alatt állhat. Ez pedig azt jelenti, hogy a konkrét jogi személy állami szervezet operatív igazgatásába nem kerülő állami vagyon képezi azt az alapot, amely vagy a Szovjetunióhoz, vagy egy meghatározott szövetséges köztársasághoz, illetve más államalakzathoz, vagy pedig egy államigazgatási-területi egységhez tartozik. Elvi jelentőségű az a körülmény, hogy a Szovjetunió a ráruházott vagyon összetétele szempontjából nem azonos a szovjet államal. A Szovjetunió vagyona csak része az állam, mint meghatározott rendszer vagyonának. Ugyanakkor azonban a rendszer középpontja a Szovjetunió. Ebből következik az a rendkívül fontos tétel, hogy a Szovjetunió vagyonának meghatározása kizárásos módon történik: ennek megfelelően a Szovjetunió operatív igazgatása alatt áll a szovjet állam teljes vagyona, kivéve azt, ami szét lett osztva az állami jogi személyek és a rendszer többi jogalany eleme között.

A vizsgált területre vonatkozó hatályos jogszabályok nemcsak a költségvetési eszközök többé-kevésbé pontos elkülönítését teszik lehetővé, hanem azét a fennmaradó vagyonét is, amely a szovjet állam tulajdonát képezi, de ugyanakkor az államkincstár, mint rendszer, egyes jogalany elemeinek operatív igazgatása alatt áll. Ezt jól illusztrálja a vagyonelkobzás példája. Az előírásoknak megfelelően az elkobzott vagyon részét képező drága- és féldrágakövek, igazgyöngyök és nemesfémek, illetve a belőlük készült tárgyak a Szovjetunió állami alapjába kerülnek. A kölcsönkötvény-nyeremények, a külföldi valuta, valamint a takarékbetétek a szövetségi költségvetés bevételét képezi. A lottónyeremény az illetékes köztársaság költségvetésébe megy át. A fennmaradó vagyonrészt értékesítik és a kapott összeget a szövetségi, köztársasági vagy helyi költségvetés javára írják, attól függően, hogy milyen szerv hozta meg az elkobzásra vonatkozó döntést.[6] Mivel az elkobzott (csakúgy, mint az elhagyott, vagy gondatlanul kezelt) vagyon egyik vagy másik

[4] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR (a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Közlönye), 1961. 50. sz. 525. t.

[5] Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR (az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsának Közlönye). 1971. 31. sz. 653. t.; 1979. 32. sz. 785., 786. t.; 1968. 30. sz. 1148. t.; 1979. 32. sz. 789. t.

[6] *Braginszkij*, M. I.: Ucsasztie szovetszkogo goszudarsztva v grazsdanszkih pravootnosenijah. 128. old.

alaphoz csatolása megelőzi a vagyon értékesítését, az a következtetés vonható le, hogy a szóban forgó vagyont attól függően osztják szét természetben a konkrét államalakzatok és államigazgatási-területi egységek között, hogy később melyik költségvetési láncszembe folynak be az érte kapott összegek. Következésképpen ez a vagyon a Szovjetunió operatív igazgatásába kerül, ha az említett összegeket a szövetségi költségvetésbe kell sorolni, és adott köztársaság operatív igazgatásába, ha a visszakapott összegeket a köztársasági költségvetés javára kell írni stb.

A szovjet irodalomban továbbra is vitatott az a kérdés, hogy az államkincstár polgári forgalomban való részvételének melyek a konkrét esetei. Mindenekelőtt arra kell felhívnunk a figyelmet, hogy a polgári törvényhozás Alapjainak 2. cikkében rögzített szabály, melynek értelmében a polgári törvényhozás nem terjed ki a felek államigazgatási alárendeltségén alapuló vagyoni viszonyaikra, valamint az adó- és költségvetési viszonyokra, tehát ez a szabály teljes mértékben vonatkozik azokra az esetekre, amikor az állam mint meghatározott államalakzat vagy államigazgatási-területi egység lép fel. Azok a viszonyok, amelyekben ezekkel az alanyokkal szemben jogi személy szocialista szervezetek és állampolgárok állnak, csak annyiban képezik a polgári jog tárgyát, hogy bennük mindkét fél egyenlő. Ezért nem lehet egyetérteni azzal, aki úgy véli, hogy hasonló esetekben nem a Szovjetunió vagy a szövetséges köztársaság (vagy hasonlóképpen más államalakzat vagy államigazgatási-területi egység) polgári jogi jog- és cselekvőképessége realizálódik, hanem ezek „... hatásköre a gazdasági és kulturális építőmunka kérdéseinek megoldása terén"[7] és, úgymond, az ilyen viszonyokban „az állam jogai közhatalmi jellegűek".[8] Az idézetek szerzői nem számolnak azzal, hogy semmilyen körülmények között nem sorolhatók a polgári jogi viszonyok közé azok a viszonyok, amelyekben az egyik alany hatósági, közhatalmi hatáskört realizál.

Az államkincstár polgári jogi jogalanyiságával kapcsolatos problémák vizsgálatakor a monográfia- és tankönyvszerzők a közelmúltig, a kialakult hagyományokat követve, csak annak hangsúlyozására szorítkoztak, hogy az államkincstár saját nevében elég ritkán lép fel a polgári forgalomban, s erre főként külkereskedelmi ügyletek létesítésekor, lottó és kölcsön kibocsátásakor, a gondatlanul kezelt, elhagyott, illetve elkobzott vagy rekvirált vagyontárgy megszerzésekor kerül sor. Ily módon egy szűk és rendkívül sajátos kör alakult ki, mivel a külkereskedelmi ügyletektől és, bizonyos értelemben, a lottótól eltekintve a felsorolt esetekben sajátos viszonyokról van szó, amelyekben az egyik alany mindenképpen az államkincstár (a Szovjetunió, a szövetséges köztársaság, más államalakzat, vagy államigazgatási-területi egység). Azzal az állítással, hogy az államkincstár nem gyakori résztvevője a polgári forgalomnak, csak bizonyos fenntartással lehet egyetérteni. Az állami tulajdon mozgását a külső és a belső forgalomban valóban főként jogviszonyok közvetítik, amelyekben a felek az állami jogi személyek.

Ami pedig azokat a konkrét jogviszonyfajtákat illeti, amelyek az állam részvételével alakulnak ki, itt a már idézett álláspont eltér a valóságtól. Ennek hívei ugyanis figyelmen kívül hagyják, hogy amikor az államkincstár a belső forgalomban vesz részt, a külön számára létesített jogviszony konstrukciók mellett valójában hagyományosakat is felhasznál, amelyek elvileg a polgári jog bármely alanyára nézve fennállnak. Így például az államalakzatok és az államigazgatási-területi egységek az őket megillető vagyon kapcsán vindikációs vagy negatórius keresetet indíthatnak. A pénzügyi szerv, például amikor a Szovjetunió, a szövetségi köztársaság, más államalakzat vagy államigazgatási-területi egység nevében jár el, keresetet indíthat olyan harmadik személyekkel (állampolgárokkal és szervezetekkel) szemben, akik az elkobzott vagyont jogellenesen visszatartják, illetve azt megkárosították vagy megsemmisítették. Hasonlóképpen az államalakzatok vagy államigazgatási-területi egységek nevében érvényesíthető a deliktuális felelősség szabályain alapuló követelés azokkal az állampolgárokkal és jogi személyekkel szemben, akik természeti objektumokban okoztak kárt (gondolunk itt a víztárolók elszennyezésére, az orvvadászatra és halászatra stb.).

Az államkincstár a nevében fellépő államalakzatok és államigazgatási-területi egységek formájában részt vesz különböző polgári jogi szerződésekben is. Ezek közé tartozik egyebek között az ajándékozás (a megajándékozott ilyen esetekben a Szovjetunió, a szövetséges vagy autonóm köztársaság, a város stb., az adományozó pedig az állampolgár); a letét (az elkobzott vagyon, vagy az államra szállt hagyaték ideiglenes megőrzésével állampolgárok vagy jogi személyek bízhatók meg); adás-vétel (a különböző jogalapon az államhoz került dolgokat rendszerint a bolthálózaton keresztül értékesítik az állampolgároknak) stb.

Az államkincstár vagyon örököse is lehet. Az államot négy esetben illeti meg az örökösödési jog: a vagyont az örökhagyó végrendeletileg az államra hagyta (az örökhagyónak jogában áll, hogy örököseként konkrét államalakzatot vagy államigazgatási-területi egységet jelöljön meg); az örökhagyónak nincs sem törvényes, sem pedig végrendeleti örököse; a végrendelkező valamennyi örököst megfosztotta öröklési jogától; egyik örökös sem fogadta el a hagyatékot. Meghatározott feltételek esetén az

[7] Grazsdanszkoe pravo BSZSZR (A BSZSZK polgári joga). Tom I. Minszk, 1975. BGU, 73. old.

[8] Szovetszkoe grazsdanszkoe pravo (Szovjet polgári jog). Tom. I. Moszkva, 1979. „Juridicseszkaja literatura", 131. old.

állam az örökhagyó vagyonának egy részét örökli. Ez akkor áll fenn, ha valamelyik örökös a hagyatékról az állam javára lemondott, vagy ha egyáltalán nincsenek törvényes örökösök, s a végrendelet nem rendelkezik az örökhagyó teljes vagyonáról. Ezekben az esetekben a hagyatéki vagyonnak az a része száll át az államra, amely a hagyatékból az állam javára lemondó örököst illeti meg, illetve az a rész, amely a végrendeletből kimaradt.

Meghatározott államalakzat vagy államigazgatási-területi egység szerzői jogok hordozója is lehet. Ez az eset áll fenn többek között: olyan szervezet felszámolásakor, amelyet korábban bizonyos szerzői jogok illettek meg; ha a mű kiadására, nyilvános előadására és egyéb felhasználási módjára vonatkozó szerzői jogot az állam kényszer útján megváltja a szerzőtől, vagy örököseitől; ha a köztársasági minisztertanács külön döntése értelmében államvagyonnak nyilvánítják az olyan művet, amelyre vonatkozólag a szerzői jog időtartama lejárt.

Amikor a feltaláló részére szerzői tanúsítványt állítanak ki, az államkincstár egyidejűleg a Szovjetunió nevében megszerzi a találmányra vonatkozó kizárólagos jogot. Az államkincstár a Szovjetunió alakjában analóg jogok hordozója lehet abban az esetben is, amikor a szabadalmat kényszer útján megváltja.

Különleges helyet foglalnak el a vagyonelkobzással és rekvirálással kapcsolatos viszonyok. Sz. N. Bratusz mutatott rá arra, hogy ilyen esetekben „a vagyonnak az állam tulajdonába kerülése az államnak, mint hatalmi szervezetnek a tevékenységéből következik, nem pedig valamiféle polgári jogalapból." Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy az elkobzás és rekvirálás eredményeként kialakuló viszonyokat polgári joginak tartsa. Következtetését azzal kapcsolta össze, hogy az állam „közvetlenül rendelkezik azzal a vagyonnal, amely még nem került az egyes állami szervek igazgatása alá, így az elkobzott és rekvirált vagyonnal is."[9] A fentiekben tárgyalt vagyontárgyak, az államra átszálló gondatlanul kezelt házak és kulturális értékek, az elhagyott, illetve a nem munkából származó jövedelmek szerzésére használt, vagy érvénytelenné nyilvánított ügylet alapján kapott vagyon, valamint a más személy terhére nem ügylet útján, hanem a szovjet állam és társadalom érdekeivel tudatosan ütköző egyéb cselekmények eredményeként szerzett vagyon körében jönnek létre azok a viszonyok, amelyekben az egyik fél a megfelelő vagyontárgyat megkapó államalakzat, vagy államigazgatási-területi egység.

Igaz ugyan, hogy a kollektív alakzat és az államigazgatási-területi egység nem viszi magával közhatalmi hatáskörét, amikor polgári jogviszonyba lép, az a körülmény azonban, hogy az említett esetekben közhatalmi funkciókkal felruházott kollektív alakzat, illetve a Szovjetunió vagy a szövetséges köztársaság esetében szuverén állam fellépéséről van szó, kétségtelenül rányomja bélyegét a felsorolt alanyok polgári forgalomban való részvételének jogrendjére.

Ismeretes, milyen szerepet játszik az állam a jogi személyek létrejöttében és tevékenységük gyakorlásában. A jogi személyek fajtájától függően az állam vagy saját elhatározásából létrehozza őket, vagy pedig ellenőrzi a jogi személy létesítésének célszerűségét, de legalábbis törvényességét; amikor az állam meghatározza a jogi személyek tevékenységének céljait, meghatározza jogalanyiságuk mértékét is, és végezetül a jogi személy alapszabályában (szabályzatában) megszabott esetekben az állam saját maga dönt a jogi személy megszüntetéséről.

A felsorolt kérdések szabályozása más azokban az esetekben, amikor az államkincstár egyes rendszerelemeinek polgári jogi jogalanyiságáról van szó. Azok a speciális normák, amelyek az államalakzatok és az államigazgatási-területi egységek részvételét szabályozzák a polgári forgalom terén, átfogják mindazokat a főbb elemeket, amelyek összességükben jellemzik egy meghatározott alany jogi helyzetét, ez pedig az alapítás és a megszüntetés rendje, és a jogalanyiság. Bizonyos sajátosságot mutat az államalakzatok és államigazgatási-területi egységek cselekvőképességének megoldása is. Nevükben például mindig bizonyos szervek járnak el; az állampolgárok csak ezeknek a szerveknek a képviselői lehetnek, nem pedig magának az államalakzatnak vagy államigazgatási-területi egységnek. Maguk a szóban forgó szervek (szervezetek) a polgári jog alanyai: jogi személyek. A polgári törvényhozás Alapjainak 11. cikke kiemeli azokat az eseteket, amikor a Szovjetunió vagy a szövetséges köztársaság nevében az állami költségvetés rendszerében működő jogi személy jár el. Ez a szituáció a leginkább elterjedt: főszabályként az említett alanyok, valamint más államalakzatok és államigazgatási-területi egységek nevében a Szovjetunió Pénzügyminisztériumának szervei járnak el (a járási szovjet vb pénzügyi osztályától a minisztériumig bezárólag). Az idézett norma azonban nem értelmezhető úgy, mint amely kizárja, hogy az államkincstár rendszerének jogalany elemei nevében önálló elszámolású szervezetek lépjenek fel. A gyakorlatban vannak ilyen esetek. Például: az erdőgazdálkodás terén okozott kár iránti keresetet az illetékes államalakzat vagy államigazgatási-területi egység nevében az erdőipari gazdaságok érvényesítik, az államkölcsönnel és a lottóval kapcsolatos műveletekben pedig az állami munkás-takarékpénztárak járnak el. Mind az erdőipari gazdaságok, mind pedig az állami munkás-takarékpénztárak önálló elszámolású szervezetek (vállalatok). Igen sajátos a szóban forgó alanyokat

[9] *Bratusz*, Sz. N.: Szubjektü grazsdanszkogo prava (A polgári jog alanyai). Moszkva, 1950. Goszjurizdat, 239—240. old.

megillető jogok érvényesítésével, a keresetelévülés hatályával, valamint a tárgyalt alanyok vagyonára eszközölhető végrehajtás rendjével kapcsolatos kérdések megoldása is.

Jelenleg a külkereskedelmi forgalomban az ügyletek zömét a Külkereskedelmi Minisztérium önálló elszámolású össz-szövetségi külkereskedelmi egyesülései, valamint a Szovjetunió külgazdasági kapcsolataival foglalkozó Állami Bizottság rendszerébe tartozó össz-szövetségi export-import egyesülések kötik. Mindegyik az önálló elszámolás elvei alapján működik és a jogi személy jogaival rendelkezik. Önálló mérlegük van és kötelezettségeikért a rájuk bízott vagyonnal felelnek, mely utóbbira a Szovjetunió törvényhozása értelmében végrehajtás vezethető. Az állam és annak szervei vagy szervezetei nem felelnek az egyesülések kötelezettségeiért, az egyesülések pedig nem felelnek az állam, illetve annak szervei és szervezetei kötelezettségeiért.

Az egyesüléseken kívül a külkereskedelmi forgalom résztvevői lehetnek a minisztériumok (főhatóságok) is, amennyiben más országok minisztériumaival (főhatóságaival) termelésszakosítási és kooperációs egyezményeket kötnek. Az ilyen egyezményeknél a minisztérium (főhatóság) a Szovjetunió, mint a nemzetközi jog alanya nevében jár el. Ugyanakkor hasonló szerződéseket szovjet részről gyakran minisztérium (főhatóság) köt akkor is, amikor a másik szerződő fél egy külföldi cég. Ez utóbbi esetben ún. diagonális jogviszonyok keletkeznek. A diagonális jogviszony polgári jogviszony. Ebben a jogviszonyban a minisztérium saját nevében, mint állami jogi személy vesz részt. Ezt igazolja, egyebek között az is, hogy ha a minisztérium (főhatóság) elmulasztja vállalt kötelezettségei teljesítését, az ezzel kapcsolatos igényeket magával a minisztériummal (főhatósággal) szemben kell érvényesíteni. Hasonlóképpen a minisztérium (főhatóság) eszközeiből kell fedezni azokat a kifizetéseket, amelyek késedelmi kötbér, bírság vagy kártérítés fejében a vele szerződő feleket megilletik.

A külső polgári jogviszonyokban maga az államkincstár is részt vesz a Szovjetunió alakjában. A Szovjetunió nevében tényked nek többek között a kereskedelmi képviseletek is, amelyek tevékenységüket a kereskedelmi képviseletekre és kereskedelmi ügynökségekre vonatkozó szabályzat[10] alapján látják el. A kereskedelmi képviselet a Szovjetunió külföldi diplomáciai testületének része, s ennek megfelelően rendelkezik a diplomáciai testületeket megillető kedvezményekkel és kiváltságokkal, úgymint területen kívüliség, a levelezés sérthetetlensége stb. A Szovjetunió részéről csak akkor létesülnek a kereskedelmi képviselet tényked ésével kapcsolatos jogok és kötelességek, ha a kereskedelmi képviselet egyértelműen kifejezi erre irányuló akaratát. A kereskedelmi képviseletekre és kereskedelmi ügynökségekre vonatkozó szabályzat külön kiemeli: „a kereskedelmi képviselet engedélyezi vagy jóváhagyja a más szervezetek és személyek által létesített külkereskedelmi ügyleteket, de ez nem jelenti azt, hogy a szóban forgó ügyletek kapcsán a kereskedelmi képviselet bármiféle kötelezettséget is magára vállal".

A kereskedelmi képviselet a Szovjetunió szerve, amely külföldön a Szovjetunió jogait gyakorolja a külkereskedelmi monopólium terén. Ebben a minőségében a kereskedelmi képviseletnek jogában áll, hogy a Szovjetunió nevében különböző jogi jelentőségű akciót bonyolítson le. Ezek közül kiemelendő a szerződés- és ügyletkötés, kötelezvény (pl. váltó) kibocsátása és a kezesség.

A kereskedelmi képviselet lényegesen különbözik a legtöbb olyan állami szervtől, amely a belső forgalomban a Szovjetunió, a szövetségi köztársaságok, vagy az állam, mint rendszer egyéb jogalany elemének nevében lép fel. A Szovjetunió Pénzügyminisztériuma és egyes részegységei, illetve az állami munkás-takarékpénztár stb. jogi személyek. Ezért hasonló esetekben rendkívül fontos a lehetséges szituációk pontos elhatárolása: az adott szerv (szervezet) a saját nevében jár el vagy pedig a megfelelő államalakzat vagy államigazgatási-területi egység nevében. Más a helyzet a kereskedelmi képviselettel, amely általában nem rendelkezik polgári jogi jogalanyisággal. Vagyona jogi szempontból nem különül el a Szovjetunió külföldön levő vagyonától, tényked ése pedig magának a Szovjetuniónak a tényked ését jelenti.

Korábban I. Sz. Pereterszkij azon a véleményen volt, hogy a kereskedelmi képviselet kötelezettségei kapcsán végrehajtás eszközölhető bármely vagyontárgyra, amely az állami tulajdont alkotja, így arra is, amely felosztásra került az állami jogi személyek között.[11] Ilyen megközelítés esetén azonban a Szovjetunió kivételével az államrendszer egyetlen elemét sem lehetne elismerni a polgári jog önálló alanyának. Véleményünk szerint a képviselet kötelezettségeire vonatkozó felelősség nem terjeszthető ki arra a vagyonra, amely az állami jogi személyek, a Szovjetunió kivételével egyéb államalakzatok, valamint az államigazgatási-területi egységek operatív igazgatása alatt áll.

Bizonyos ellenkezést vált ki az az igen elterjedt álláspont, miszerint az államkincstár (a Szovjetunió) akkor is megőrzi közhatalmi funkcióit, amikor a külgazdasági polgári jogi kapcsolatokba lép.[12] Mint arról már a belső for-

[10] Szobranije zakonov SZSZSZR (a Szovjetunió Törvénytára). 1934. 2. sz. 17. c.

[11] Szovjetszkoe grazsdanszkoe pravo (Szovjet polgári jog). Tom I. Moszkva, 1959. Goszjurizdat, 94. p.

[12] *Vitkjavicsjusz*, P. P.: Grazsdanszkaja pravoszub'ektnoszt' szovetszkogo goszudarsztva (A szovjet állam polgári jogi jogalanyisága). Vilniusz, 1978. 173. old.

galom kapcsán szóltunk, az említett nézetek nem felelnek meg a polgári jogviszony, mint az egyenlőség alapelveire épülő jogi kapcsolat konstitutív ismérvének.

Az államkincstárnak a külgazdasági kapcsolatokban való részvételét, a részvétel jellegét illetően megfogalmazott konklúzió egyáltalán nem zárja ki annak elismerését, hogy a Szovjetuniónak kizárólagos, az immunitáson alapuló jogállást kell biztosítani még abban az esetben is, amikor mint a polgári jog alanya lép fel.

Az államkincstár a külkereskedelmi forgalomban igen ritkán vesz részt. Főként olyan esetek ezek, amikor a Szovjetunió, mint a polgári jog különleges alanya nevében a követségek és a kereskedelmi képviseletek különféle ügyleteket létesítenek saját intézményi szükségleteik fedezésére. Ilyen például: telek, illetve lakóház vétele és eladása stb. Nincs elvi akadálya azonban annak sem, hogy a Szovjetunió egyéb külkereskedelmi kapcsolatokban is részt vegyen. Ennek alátámasztására hivatkozhatunk a KGST-tagországok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapítására és tevékenységére vonatkozó mintaszabályzatra, melyet a KGST Végrehajtó Tanácsa 1973. január 26-án hagyott jóvá.[13] A dokumentum hangsúlyozza, hogy „a nemzetközi gazdálkodó szervezetekben részt vehetnek gazdálkodó szervezetek, de bizonyos esetekben ... az államok is, amennyiben a polgári jog alanyaiként fognak fellépni". Szovjet részről tehát a nemzetközi gazdálkodó szervezet résztvevője lehet — a jogi személy szovjet gazdálkodó szervezetekkel egyidőben és tőlük függetlenül — a szovjet állam is, a Szovjetunió nevében.

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, menynyire fontos azoknak az eseteknek az elhatárolása, amikor a szovjet állam, mint rendszer, egyes elemei a belső, illetve a külső forgalomban vesznek részt.

Braginszkij, M. I.

[13] Mnogosztoronnee szotrudnocsesztvo szocialisztiCseszkih goszudarsztv (A szocialista államok többoldalú együttműködése). Moszkva, 1976. „Juridicseszkaja literatura", 118. old.

SZEMLE

Még egyszer az euthanázia jogi megítéléséről

A Jogtudományi Közlöny 1981 novemberi száma közli Jobbágyi Gábor említett című írását. A tanulmány szigorúan csak a polgári jog forrásterületéről veszi példáit, ebben a gondolatkörben vázolja fel az euthanázia régmúlt időkben használatos fogalmát és ezen jogi disciplina keretei között próbál útmutatást adni a hazánkban is vitathatatlanul probléma szinten mozgó kérdéskörben.

Örömmel üdvözöltük ezt az írást, hiszen olyan szerzők műveiből meríti ismeretanyagát, amelyeknek nagy része még a hazai jogi irodalomban — jelen téma tükrében — nem nyert elemzést, bemutatást. A szerző lényegretörően igyekszik felvázolni az euthanázia kialakulását és sajátos fejlődésmenetét és a legújabbkori orvostudományi-műszaki fejlődés eredményei közepette kialakult új helyzetben is igyekszik egyértelmű elhatárolást adni, továbbá a lehetőség szintjén hozzásegít az igen összetett és bonyolult kérdéskörben felvetődő kérdések megválaszolásához.

Mindezen erényei mellett engedtessék meg, hogy néhány, a tanulmányba foglalt adattal, csoportosítással és nézettel szemben felsorakoztassuk ellenérveinket.

Tökéletesen igaza van a tanulmány szerzőjének abban, hogy az euthanázia kérdéskörе jogi szempontból nem tekinthető lezárt problémának, sőt úgy véljük, a fejlődés ütemének felgyorsulásával, a különböző országokban bekövetkezett orvostudományi fejlődéssel egyenes arányban növekedni fog az orvosok és jogászok részéről kezdeményezett, kezdeményezendő polémiák száma, s nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy e polémiák tárgyköre is bizonyos fokban növekedni fog.

Azzal viszont már kénytelenek vagyunk vitába szállni, hogy a tanulmány szerzője meglehetősen egyéni „értelmezésben" tárgyalja az euthanáziát. Az általunk eddig ismert — mérvadónak elfogadott — jogirodalmi művekben a klasszikus értelemben felfogott euthanázia valamivel többet jelent, tágabb kört fog át, mint ahogy azt a szerző tanulmányában vázolja. Anélkül, hogy a kérdés mélységeibe bocsátkoznánk, meg kívánjuk jegyezni, hogy a mai modern értelemben vett fájdalomcsillapítás esetében — figyelemmel a fájdalomcsillapítók igen gazdag tárházára, továbbá a fájdalomcsillapítás sokirányú gyógymódjaira — még elméleti szinten is ritkán fordul elő a fájdalomcsillapítás dózisának oly nagymérvű növekedése, amely egyben már a betegnél légzésbénulást, vagy más halálokot eredményezhet. Ilyen értelemben kívánjuk előadni azt is, hogy nézetünk szerint abban az esetben, ha a gyógyító orvosnak abban a kérdésben kell dönteni, hogy a szervezetnek a kábítószerhez történő hozzászokása következtében immáron biztos halált eredményező dózist beadja-e a páciensnek, vagy sem, csakis és egyedül „NEM" lehet az etikus, helyes és a jog által támogatott, erkölcsileg elfogadott válasz. Kétségtelen tény, ezt hatályos jogszabályaink is egyértelműen kifejezésre juttatják,[1] hogy az orvos kötelessége a beteg fájdalmainak enyhítése, de ez a jogszabályi előírás, ez az erkölcsi és jogi parancs egyúttal nem ad felhatalmazást arra, hogy az orvosi beavatkozás következtében biztosan és tudottan bekövetkező halált ily módon, tehát tevőleges cselekedetével elősegítse az orvos. Sőt ez a magatartás ellenkezik a hyppokratesi eskű szellemével, továbbá a

[1] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43 és következő szakaszai, Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1945—1977 I. kötet 188. old.

hatályos orvosi rendtartással, az orvos-beteg polgári jogi viszonyában megtestesülő legmagasabb szintű bizalom elvével, és az összes hatályos magyar törvénnyel.

Vitatni vagyunk kénytelenek a tanulmány azon megállapításait is, amelyek az euthanázia büntetőjogi értelemben kérdéskörével kapcsolatosak. Véleményünk szerint az első sorokban szerző által leírtak nem a pontos, helyes adatokat tükrözik. Ismereteink szerint e fogalom büntetőjogi értelemben sem a XX. században alakult ki, hanem a kialakulás gyökerei régebbi századokban keresendők. E hozzászólás terjedelme és az olvasó türelmével való visszaélés elkerülésére irányuló törekvés mind-mind parancsolóan arra indítanak, hogy ellenálljunk a múltban való kutatás és ismeret-közreadás csábításának. Mindenesetre tény, hogy már jogszabálytervezetek is születtek jóval a XX. század előtt, éppen a büntetőjogi normákat illetően. Szabad legyen a kínálkozó példák közül az 1843. évi — csak javaslatban maradt — büntetőtörvénykönyv tervezetre hivatkozni.

Abban szerzőnek már igaza van, hogy a vitatott probléma a XX. században nyert igazán kiteljesülést, adott tárgyat egyre gyakrabban heves polémiáknak, úgy a szocialista jogalkotásban, mint az angolszász társadalomban.

Kétségtelenül érdekes és számunkra sok novumot tartalmazó szerzőnek az euthanázia polgári jogi irányzatát tárgyaló alfejezete, azonban e tekintetben is néhány kijelentéssel vitába kívánunk szállni. A tanulmány szövegéből kiérezhetően a szerző saját véleményeként került megfogalmazásra az alábbi: „... elfogadható, hogy a betegnél, kinek halála közeli és elkerülhetetlen, a gyógyításra való törekvés feladható, míg egyre nagyobb gondot fordítanak az emberi ápolásra, humánus gondoskodásra, amellyel a beteg életének legvégét a lehető legkényelmesebbé teszik. Kifejezetten ebben a szellemben hozták létre a londoni St. Christopher's Hospice-t Cicely Sanders vezetésével."[2] E kijelentés nézetünk szerint azért vitatható, mert etikátlannak véljük, az orvosi esküvel ellentétesnek látjuk a beteg gyógyítására való törekvés „feladását", és nem érezzük eléggé egzaktul megfogalmazottnak ilyen szituációban a halál közeli és elkerülhetetlen voltának deklarálását. Szerző említi Cicely Sanders nevét. Pontosan a vele folytatott rádiós beszélgetésből[3] az derül ki, hogy ők ebben a speciális intézetben soha egyetlen betegüknek sem adják tudtára a közeli és elkerülhetetlen „véget", sőt igyekszenek az orvosi eskű szellemében megtenni mindent a beteg fájdalmainak lehetőség szerinti enyhítése érdekében. A beszélgetés során a kórházvezető-professzorasszony kifejezetten kijelentette: „a betegek sohasem kérik, hogy öljük meg őket...!" Kijelentette továbbá, hogy az évtizedek során kezei között megfordult több tízezer beteg közül egyetlen esetre sem emlékszik, amikor kifejezett és félreérthetetlen kérelme lett volna valamely betegének a „halálba segítés". Szeretném még idézni az euthanáziát illető néhány mondatát álláspontunk alátámasztásaként: „... azt hiszem, az euthanázia nagyon veszélyes dolog. Úgy vélem, hogy egy ország törvénybe iktatná az embereknek a gyors halálhoz való jogát, hamarosan sokan úgy éreznék, hogy kötelességük a mielőbbi távozás, mert a társadalom finoman tudtukra adta, hogy nincs felkészülve gondozásukra. Nem kell hát folytatniuk, bármikor kérhetik a befejezést... Szerintem a probléma kulcsa a tudásszint. Tudni kell ami a tankönyvekben olvasható... A fájdalomcsillapítás igen gyorsan tért hódító új tudományág. Az olyan kijelentés, mely szerint a haldokló rákos beteg fájdalmait nem lehet kábítás nélkül enyhíteni, vagy hogy a csillapítók egy ponton hatástalanná válnak — egyszerűen tudatlanságra vall..."[4]

Érdekesnek tűnik szerzőnek az a kijelentése is, mely szerint az Amerikai Egyesült Államokban az euthanázia polgári jogi irányzata a század hatvanas éveiben erősödött meg egy konkrét eset kapcsán, nevezetesen, amikor P. W. Bridgmann neves fizikus 80 éves korában rákban megbetegedett, és kérése ellenére sem részesítették őt euthanáziában. Mivel ezt megtagadták tőle, ezért az öngyilkosságot választotta, hátrahagyva az alábbi szövegű búcsúlevelet: „... nem tisztességes dolog egy társadalom részéről egy embert arra kényszeríteni, hogy ezt a dolgot önmaga tegye meg. Valószínűleg ez az utolsó nap, mikor magam képes vagyok ezt megtenni..."[5] Nézetünk szerint — és e tudatunkban megerősítenek angol—amerikai jogterületekről származó esetleírások, egész társadalmat átfogó szervezetekről szóló híradások — az euthanázia, illetve az ezt erőteljesen követelő irányzatok nagyerejű fellépése századunk harmincas éveire tehető.[6]

Tökéletesen egyetértünk szerzővel abban, amikor a magyar jogi irodalmi álláspont vázolása során Petrányi Gyulát idézi, és velük együtt hangsúlyozzuk, hogy napjainkban már Magyarországon is elérkezett az az idő, amikor a jelenleginél pontosabban, adekváltabb megfogalmazásban kell a jelen és a jövő számára egyértelműen kielégítő válaszok kidolgozásába kezdenünk. A probléma nap mint nap kopogtat a jogalkotás műhelyének kapuin, nemcsak az átlagembert, hanem ugyanúgy vagy még jobban izgatja és foglalkoztatja e probléma a gyógyító orvost, a klinikust, az elméleti és gyakorlati jogászt.

A továbbiakban a szerző foglalkozik az euthanázia kérdésének újrafelvetését előidéző okokkal. Ennek kapcsán idézi a Genfi Deklaráció ajánlás jellegű meghatározását a halál megállapítására vonatkozóan. Szerény ismereteink szerint a Genfi Deklarációt 1948-ban fogadta el a World Medical Association közgyűlése, és ezt tartalmazza az Orvosi Etika Nemzetközi Kódexe is. Amit viszont szerző tanulmányában említ, arra vonatkozóan tudomásunk szerint az Egészségügyi Világszervezet 1968. évi New York-i Kongresszusa adott

[2] Ld: *Jobbágyi* Gábor: Euthanázia — egy élő probléma polgári jogi szempontból, JK. 1981. 11. 951. old.

[3] Ld részletesebben: *Juszt* László—*Zeley* László: A halál egészen más...?, Medicina Könyvkiadó Budapest 1981. 59—75. old.

[4] Vö: *Juszt* L.—*Zeley* L.: id. mű 65. old.

[5] *Jobbágyi* G.: id. mű 951. old., illetve lásd részletesebben: The Dilemmas of Euthanasia, New York 1975. 18—23. old.

[6] Vö: *Horváth* Tibor: Euthanázia az orvosetika s a büntetőjog dilemmája, Magyar Tudomány 1973. 10. 644—646. old. Ld továbbá: *Horváth* T.: Euthanázia és büntetőjog, Állam és Jogtudomány 1972. 1. 48. és köv. old., illetve *Monory* Bulcs: Az euthanasia, mint a jelen élő problémája, JK. 1981. 8. 696—697. old.

meghatározást, nevezetesen ekkor határozták meg a szervplantációhoz szükséges — a halál beálltát tükröző — észlelhető tüneteket. Ezek azok a tünetek, amelyek némi átfogalmazással jogszabályi formában kerültek rögzítésre az 1972. évi II. törvény végrehajtási jogszabályában, nevezetesen a 18/1972. (XI. 4.) EüM számú rendeletben, amely az egészségügyről szóló törvénynek a szerv, szövet kivételére és átültetésére vonatkozó rendelkezései végrehajtására tartalmaz mindenre kiterjedő, precíz és parancs jellegű útmutatást.[7]

E témánál maradva, vitatni vagyunk kénytelenek szerző azon kijelentését, mely szerint „úgy vélem, hogy kétféle halál időpont keletkezett. A gyakorló orvosnak ugyanis nincs lehetősége, s nem is kötelessége a halál tényének megállapításánál, s a beteg halálát a gondosan megállapított agyhalálhoz kötni, illetve élete fenntartását az agyhalálig folytatni. Így a gyakorlatban az a helyzet, hogy az agyhalál szempontjából valószínűleg még élő emberek tömegeit minősítik halottnak, s szüntetik meg kezelését. Ez véleményem szerint már önmagában megállapíthatóvá teszi a jog szerint a passzív euthanázia megállapítását: a jog ugyanis nem alkalmazhat kétféle haláli időpontot; egyet a szervátültetés szempontjából, másikat a többi esetre. Csak egy halál időpont létezhet, s ez a jog- és orvostudomány mai állása szerint nem lehet más, mint a szervátültetések tekintetében. Ennek alapján viszont az orvosnak kötelessége lenne, a betegnek pedig személyhez fűződő joga, hogy életét minden eszközzel, minden betegségnél eddig az időpontig tartsák fenn..."[8] Nézetünk szerint kétféle halál időpont keletkezéséről jelen esetben nem lehet beszélni. Az kétségtelenül igaz, hogy az orvosi és ezt segítő tudományok eredményei révén ma már el kell ejteni a klinikai halál régen megszokott tüneteit, mint olyan időpontot, amikor az orvostudomány további segítési lehetőségei egyértelműen és véglegesen lezárulnak. Ma már — igaz igen korlátozott mennyiségben és mértékben — meg van a reális lehetőség arra, hogy a klinikai halál állapotából még legyen visszatérési lehetőség az ÉLETBE, de ez csupán lehetőség, és hogy ez valósággá válhasson, ahhoz igen sok körülménynek kell megvalósulnia. A reanimáló és resustitáló eljárások, a különböző életmentő, illetve élettevékenységet fenntartó, bonyolult gépi berendezések segítséget nyújthatnak ahhoz, hogy a klinikai halál bekövetkezte után az egyén egyes életfunkcióit továbbra is fenntartsák, végső soron hogy — ha erre vonatkozóan az egyéb szükséges előfeltételek is fennállanak — a beteget „visszahozzák az életbe". Természetesen az egyes életfontos szerveknek a klinikai halál beálltát követő „funkcionáltatása" más célt is szolgálhat, nevezetesen a megmenthetetlen beteg életfontos és átültetésre alkalmas szerve — az idevonatkozó elvi és gyakorlati előírások maximális betartása mellett — más embertársának életét mentheti meg, egészségét adhatja vissza.[9] Nem hagy kétséget a jelenlegi hatályos jogi szabályozás[10] afelől, hogy a büntetőjog az emberi életet a biológiai halál (agyi halál) időpontjáig részesíti védelemben. Ugyancsak így foglal állást számos elismert elméleti és gyakorlati jogtudós.[11] Ilyen körülmények között tehát valóban létezik két halál meghatározás, nevezetesen a klinikai és az agyi halál fogalma. Mindkettő meghatározását illetően orvosi szakkérdés, vita esetén orvosszakértői vélemény dönt ezen kérdések pontos körülhatárolása tekintetében. A jelen hozzászólás keretei nem engedik meg azt, hogy a halál most említett fogalmait részletesen boncolgassuk, azonban azt le kívánjuk szögezni, hogy a hatályos magyar jogban csak egyféle halál fogalom szerepel, mint az emberi személyiség védelmének határpontja. A kérdés megnyugtató megválaszolásához azonban úgy véljük, nem felesleges arra utalni, hogy a jogalkotó a szerv- és szövetplantáció gyakorlati kivitelezését lehetővé tevő és azt szabályozó jogi normájában a lehető legprecízebb halál-beállás (agyi halál megkívánt tünetei) megállapítását követeli meg, az eshetőleges visszaélések meggátlása céljából.[12] Nem tudunk egyetérteni szerzőnek az okfejtéséből levont következtetésének azon elvi tételével, mely szerint a spekulatív alapon felállított esetszituációban az idős beteg esetében passzív euthanáziát követ el az orvos. Részletekbe nem bocsátkozva, csupán utalni szeretnénk arra, hogy a reanimációnak, resustitációnak igen szigorúan és precízen megfogalmazott jogi szabályozása van, és hogy ezen eljárásoknál mindig a lege artis irányultság és a megfelelő indikáció megléte szükséges.[13]

Hatályos egészségügyi törvényünk az előbbiekben már hivatkozott orvosi világkongresszus határozatai alapján szabályozza a szervkivétel esetében azon követelményeket, amelyeknek fennállása esetén lehet cadaverré nyilvánítani a beteg testét, amely előfeltétele kell legyen a szervkivételnek. Számos állam törvényhozása helyezkedett ezen elvi alapokra, ugyanakkor világviszonylatban régóta keresik annak az útját, milyen egyszerű, ugyanakkor reális és biztonságos módszer kínálkoznék az egyén agyi halálának

[7] Ld részletesebben: 18/1972 (XI. 4) EüM. számú rendeletet az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvénynek a szerv, szövet kivételére és átültetésére vonatkozó rendelkezései végrehajtásáról, Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1972. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973, 591—594. old.

[8] *Jobbágyi* G.: Id. mű 953. old.

[9] Vö: az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény, illetve végrehajtási rendeletei szövegével, Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1972. Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 591, 594, 597, 599. old.; továbbá *Walsa*, R.: Resuscitatio, cerebralis halál és szervtransplantatiok, Orvosi Hetilap 1970. 3007. old., illetve: *Szuthovszky* Gy.—*Potondi* A.: Mentőorvos továbbképzés 9. Bp. 1968. 355 és köv. old., illetve *Monory:* id. mű 699—702. old.

[10] Vö: Büntetőtörvénykönyv (összeállította: Kádár K.—Moldoványi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1979. 230, 265 és köv. old., illetve az egészségügyről szóló 1972. evi II. törvény és végrehajtási rendeletei, Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1972. évi kötet, továbbá Monory B.: id. mű 697 és köv. old.

[11] Ld például *Horváth* Tibor—*Viski* László: A biológia és az orvostudományok feilődésének hatása a büntetőjogra, Állam és Jogtudomány 1969. 4. 622 és köv. old., továbbá *Horváth* T.: Euthanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája, Magyar Tudomány 1973. 10. 644 és köv. old.

[12] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény és a 18/1972 (XI. 4) EüM. számú rendelet, Törvények és Rendeletek Hatályos Gyűjteménye Budapest, 1972-es évfolyam, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973, 591 és köv. old., továbbá példaként lásd az alábbiakat: az 1977. évben Angliában végrehajtott balsikerű veseátültetés nemzetközi visszhangjára a London Times 1977. novemberi szám 7. és 8. old.; illetve az alábbi orvosi-jogi esetfelsorolásokat: Zentralblatt Rechts-Medizin 00422; 01671. ism. 10/1976.; 1020 sz. ism. 9/1975.; 1481 sz. ism. 8/1974—75.; 1095 sz. ism. 5/1972—73.

[13] Ld részletesebben: *Szuthovszky* Gy.—*Potondi* A.: id. mű 360 és köv. old., illetve *Walsa* R.: id. mű 3009 és köv. old.

biztos és tévedhetetlen kontrollálására. E tekintetben ígéretesnek mutatkozik a Nyugat-Németországban immár több éve folyó kísérlet, sőt mondhatnánk, most már lassan évtizedessé váló gyakorlat.[14] Busse és Vogelsang professzorok leírják, hogy vizsgálataik alapján az aortaív angiográfia alkalmas módszer az agyi halál megállapítására, mert ez relatív gyors és egyszerű. Éppen ezért — vallják — kevesebb a hiba forrása, mint a szelektív angiográfiának, és vele egyenlően pontos eredményt képes szolgáltatni. Mindezek a tulajdonságok jelentős mértékben növelhetik az ajánlott módszer alkalmazhatóságát.

Vitatni vagyunk kénytelenek szerző jelen kérdéskör lezárásaként alkalmazott mondatának helyénvalóságát is. Tudomásunk szerint a magyar jogi irodalomban is megjelent, általánosan elfogadhatónak tekinthető az a tanulmány, amely egyértelműen megadja az ember halála időpontjának minden esetre érvényes meghatározását.[15]

Az orvostudomány fejlődését boncolgatva szerző arra a megállapításra jut „... az orvostudomány fejlődésével az euthanáziának egy új fajtája, a passzív euthanázia keletkezett, melynek kérdésében a jog jelenleg nem tud, de nem is akar szabályozást adni, ezért a problémáról hallgat, illetve beolvasztja az euthanázia általános fogalomkörébe, ahol viszont csak tiltja, de ténylegesen nem szankcionálja ..."[16] Ilyen megfogalmazásban ezzel a kijelentéssel teljes mértékben nem tudunk egyetérteni. A passzív euthanázia legújabbkori története kapcsolható csak az orvostudomány fejlődéséhez, de mint euthanázia alakzat, mint fogalom a korábbi időszakokban is létezett. A tilalmat illetően utalni szeretnénk a hatályos egészségügyi törvényre, és végrehajtási utasításaira[17] s ettől teljes mértékben függetlenül az, hogy a gyakorlatban a bűncselekmény bizonyításra nem kerül, következésképp e tekintetben a látens bűnözés nagyfokú lehet! Talán éppen ez is sarkalhatja a jogalkotót a jelenleginél precízebb, pontosabb megfogalmazások kialakítására. A látens bűnözés nagyfokúságára utaló kijelentésünk csupán fictio, mindenesetre ennek meglétére enged következtetni több jogirodalomban megjelent álláspont,[18] amelyek közül Boldizsár Ferencné például nem hagy kétséget az euthanázia orvosi gyakorlatban való alkalmazásáról,[19] mondván: „az orvosi gyakorlatban a gyógyíthatatlan beteg halálát akár bevallottan, akár hallgatólagosan, mind tevékenységgel, mind passzivitással siettetik, s ez a tevékenység etikailag igazolható. (!?)"

Megítélésünk szerint az euthanázia polgári jogi és büntetőjogi szempontból történő vizsgálatánál egyaránt hangsúlyozottan érvényesülő, az euthanázia bevezetését ellenző tételek sorában kiemelten fontos érv az, amelyet a szerző Jámbor Lászlótól idéz, amikor arról szól, hogy ha minden súlyos beteget elpusztítanánk, akkor súlyos sérelmet szenvedne a közérdek, márcsak azért is, mert hová lenne így az orvostudomány fejlődése.[20]

Tanulmánya későbbi részeiben a szerző foglalkozik az élettel való rendelkezés esetköreivel. Hivatkozik Törő Károly „Személyiségvédelem a polgári jogban" című művére, fejtegeti és értékeli az ebben fellelhető elveket, nézeteket. E tekintetben hiányolunk két — nézetünk szerint igen fontos — Törő Károlytól származó megállapítást. Nevezetesen az említett műben Törő hosszadalmasan foglalkozik azzal a kérdéssel, „mikor hal meg az ember?" és ugyanakkor választ is kapunk erre, a téma szempontjából igen izgalmas kérdésre, mely szerint a személyiség megszűnése az öntudat végleges megszűnéséhez kapcsolódik. Következésképp klinikai halálból történő átmeneti viszszatérés, az életműködés mesterséges fenntartása nem minden esetben tekinthető emberi életnek, de ugyanakkor az esetek bizonyos részében alkalmas lehet az élet folyamatosságának biztosítására. Az újraélesztés nem jelenti tehát az élet meghosszabbítását, ha hatására nem tér vissza a természetes szív-, tüdő- és agyműködés, a kísérleti alany nem nyeri vissza öntudatát. Ellenkező esetben — tehát ha az életműködés mesterséges fenntartásának hatására a természetes életműködés újra megindul és a beteg öntudata visszatér — akkor az életet folyamatosnak kell tekinteni. Ugyancsak ehhez kapcsolódik Törőnek az a kérdésfelvetése is: mikor jelenti a személyiségi jog sérelmét az életműködés mesterséges fenntartásának elmulasztása, illetőleg az ilyen tevékenység abbahagyása, továbbá a lehetséges újraélesztési kísérlet mellőzése. A magunk részéről egyetértünk azzal az elvi tétellel, mely szerint csak és kizárólag akkor lehet szó jogsérelemről, ha az orvostudományok mindenkori állása szerint reálisan lehet számolni a természetes életműködés visszatérésével.

Hiányosságként vethetjük fel továbbá azt, hogy a tanulmány szerzője utalás erejéig sem foglalkozik Törőnek az euthanázia kérdésében kialakított álláspontjával. Ez mindenképpen hiányosság a kép teljességének felvázolása szempontjából, hiszen Törő olyan elméleti és gyakorlati igazságokat fejtett ki művében, melyekkel való foglalkozás szükségszerű. Azt írja többek között, hogy társadalmi szempontból csak akkor lehet lemondani valakinek az életéről, ha nem ismerjük el egyenlő módon minden ember személyiségét, ha a személyiség elismerésének feltételeként különbséget teszünk ember és ember között, ha egyesekről megállapítjuk, hogy a társadalom számára értéktelenek, szükségtelenek. Ilyen megkülönböztetésre pedig polgári jogi szempontból nincs lehetőség. Tehát polgári jogi szempontból senkit nem lehet a társadalom számára értéktelennek tekinteni. Megjegyzem, a büntetőjog is hasonló elvi alapokon áll! Az egységes magyar

[14] *Busse*, O.—*Vogelsang*, H.: Transfemorale zerebrale Panarteriographie zur Bestimmung des Hirntodes. In: Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen und der Nuklearmedizin, Organ der Deutschen Röntgengesellschaft, 121, 630—634. (1974).

[15] Vesd össze: *Horváth* T.: id. mű 647 és köv. old.; illetve *Horváth* T.—*Viski* L.: id. mű 622 és köv. old., továbbá *Monory* id. mű 698 és köv. old.

[16] *Jobbágyi* G.: Id. mű 954. old.

[17] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43 és köv. szakaszai, Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye, 1945—1977. I. kötet, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 188. old.

[18] *Horváth* T.: Euthanasia és büntetőjog, Állam és Jogtudomány 1972. évi 1 48 és köv. old.; *Horváth* T.: Euthanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája, Magyar Tudomány 1973. 10. 644 és köv. old., *Ferencz* Zoltán—*Korinek* László: Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az euthanasia értelmezésében, JK. 1978. 6. 314 és köv. old.; *Blasszauer* Béla: Euthanasia: Érvek és ellenérvek, Valóság 1980. 4. 61 és köv. old.; *Boldizsár* Ferenc: Euthanázia — Igen? Nem? Valóság 1970. 10. 85—87. old.

[19] Ld például: *Horváth* T.: id. mű 644. old., illetve *Jobbágyi* G.: id. mű 954. old.

[20] *Jobbágyi* G.: id. mű 954. old., illetve *Jámbor* László: A halálba-segítés, Budapest 1936. 18—19, 20—22 old.

szocialista jogszemlélet alapján kijelenthetjük, hogy a társadalom egyetlen tagjának életéről sem mondhat le, még akkor sem, ha valakit gyógyíthatatlan betegnek tartanak. Folytatva Törő nézeteinek elemzését, utalhatunk arra is, hogy megítélése szerint előfordulhat olyan eset, tehát elvi szinten lehetséges az, hogy az életműködés mesterséges fenntartása sérti a természetes halálhoz való jogot. Ő úgy véli, hogy el kell ítélni az életfolyamatok fenntartását, amikor a természetes életműködés visszatérésére már nincs reális lehetőség. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy mindaddig, amíg ez a lehetőség fennáll, addig az élet visszatérésébe vetett hitet nem lehet feladni. Úgy véljük, ezeken a helyes elveken nyugszik a hatályos magyar jogi szabályozás, és ily módon fogalmaz az orvosi tevékenységre irányuló minden lényeges szabály, jogi norma, hazánkban élő erkölcsi normatíva.

Vitára inspirál Jobbágyi Gábor azon megjegyzése is, mely szerint „... A Btk. ... az öngyilkosságot mint alapcselekményt nem minősíti »társadalomra veszélyesnek«, azonban ez a szemlélet — véleményem szerint — ütközik a Ptk. 75. szakasz (3) bekezdésben megfogalmazottakkal ...".[21] Nézetünk szerint a tanulmány szerzőjének annyiban igaza van, amennyiben idézi a hatályos Btk. javaslathoz fűzött, a 168. szakaszhoz kapcsolódó miniszteri indokolást, mégpedig szó szerint, azonban ebből levont következtetése már nem teljesen helyénvaló. Ugyanis az új, hatályos Btk. és annak miniszteri indokolása nem hagy kétséget aziránt, hogy a korábbi (1961. évi V. tv.) törvényből mindazt továbbra is fenntartja, amely kiállta majd két évtizedes joggyakorlat próbáját. Ebből az okfejtésből következik az is, hogy a korábbi hatályos Btk. egyes büntetési elveit, jogintézményekre vonatkozó alapvető elképzeléseit nem helyezte hatályon kívül, hanem azok hallgatólagosan tovább élnek, beépülnek az új jogszabály kereteibe. Ebből következik az, hogy az 1961. évi V. törvény 255. szakaszához (öngyilkosságban közreműködés) fűzött *magyarázat* alapvető megjegyzései is élnek, nevezetesen tehát alkalmazásuk a jelen viszonyok között is helyénvaló. Ez az alábbiakat tartalmazza: „... A szocialista erkölcs az öngyilkosságot elítélendő cselekedetnek tekinti, amely az öngyilkos erkölcsi gyengeségét tanúsítja. A modern büntetőjogi felfogással egyezően azonban törvényhozásunk nem nyilvánítja az öngyilkosságot bűncselekménynek. Az öngyilkosság a szocialista erkölccsel ellentétes, *a szocialista büntetőjog szempontjából pedig olyan társadalomra veszélyes cselekmény,* amely csak azért nem büntethető, mert vele szemben a büntetés céljai nem valósulhatnának meg — állapítja meg a Btk. miniszteri indokolása. A törvényhozás számol azzal is, hogy az öngyilkost a legtöbb esetben feldúlt lelkiállapotára, megzavart idegrendszerére és elmebeli állapotára tekintettel nem lehet tette elkövetésének időpontjában teljesen beszámítható állapotúnak tekinteni. Ebből fakad a felismerés, hogy öngyilkosság, illetve annak megkísérlése miatt büntetőjogi felelősség megállapítása célszerűtlen, mert a büntetés ilyen esetben nem szolgálhatja az általános és különös megelőzést. Ez a büntetőpolitikai megfontolás azonban az öngyilkosságban közreműködők, azt elősegítők tekintetében nem érvényesülhet ..."[22] Így tehát szerző azon kijelentésével, hogy a hatályos Btk. az öngyilkosságot nem minősíti társadalomra veszélyesnek, egyetérteni nem lehet.

Végül, de nem utolsósorban néhány megjegyzést kívánunk fűzni szerzőnek a „megoldás útjai" keretében kifejtett nézeteihez. Tudomásunk szerint — és ez ellenkezik a szerző kijelentésével — több tanulmány szerzője is kísérletet tett az aktív és passzív euthanázia szétválasztására, és ezek a tanulmányok elveiket illetően, mondanivalójukat tekintve kiállták a tudományos vizsgálatok próbáját.[23] Ismereteink szerint a magyar hatályos jog nem alkalmazza a „gyógyíthatatlan beteg" kijelentést, ilyen kifejezés egyetlen hatályos jogszabályunkban sincs megfogalmazva. Az 1972. évi II. törvény — az egészségügyről, 43. szakaszának (2) bekezdése második fordulatában az alábbiakat tartalmazza: „az orvos az *általa gyógyíthatatlannak vélt* beteget is a legnagyobb gondossággal köteles gyógykezelni ...".[24] Sem e jogszabályban, sem másutt nem lelhetünk fel olyan fogalmazást, amely a szerző által említett kifejezésre irányulna, ez természetes is, hiszen ilyen kifejezés jogszabályi keretbe történő alkalmazása ellentétbe állna a jelenleg vallott, a tudomány fejlődésébe vetett hitet tükröző szocialista gyógyítási nézetrendszerrel, amely megengedhetetlen. Nem érthetünk egyet a szerző azon kijelentésével sem, hogy ha valamikor szabályozásra kerül a tanulmány vitakérdése, akkor az a szabályozás csak a „végrendelet az életről" kiindulási pontként való elfogadásával lehetséges. Nem tartjuk ezt követhető útnak, ugyanis a tanulmányból érezhetően is igen sok ebben a bizonytalansági elem, és nem véljük követhető eljárásnak azt sem, hogy ilyen nyilatkozat megtétele esetében az orvos nem mentesülne a büntetőjogi felelősség alól, de adott esetben e nyilatkozat szerinti eljárás büntetlenséget biztosítana számára. Szerző azon megállapítását is vitathatónak véljük, mely szerint témánk vonatkozásában teljes mértékben alkalmazható lenne a megbízás polgári jogi fogalma, ugyanis nézetünk szerint az orvosi praxisban, az orvos—beteg kapcsolatban mindenkor érvényesülnie kell a lege artis irányultságnak, ennek az elvnek kell vezetnie mindenkor a gyógyító orvos kezét, ezzel ellentétes cselekedetet, vagy mulasztást esküje szerint nem végezhet az orvos.[25]

Abban egyetértünk szerzővel, hogy az orvos—beteg kapcsolatban a bizalom erősítése szükséges, ez bizonyítottan igen nagy fokban elő-

[21] *Jobbágyi* G.: Id. mű 956. old.

[22] Ld: A büntetőtörvénykönyv kommentárja (szerkesztette: dr. Halász Sándor Bp. 1968.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, II. kötet 1224. old., illetve Büntetőtörvénykönyv (összeállította: Kádár, K.—Moldoványi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1979. 218 és köv. old.

[23] Vö: *Horváth* T.: id. mű 49. old., továbbá *Horváth* T.: id. mű 649. old., továbbá *Horváth—Viski:* id. mű 626—629. old., illetve *Monory* id. mű 697—700. old.

[24] Ld részletesebben: az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43 és következő szakaszait, Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1945—1977, I. kötet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 188. old.

[25] Ld a kifejtettek alátámasztására: *Horváth* T.: id. mű 645—646. old., továbbá *Petri* Gábor: „Az orvos dilemmája" napjainkban, Orvosképzés, 1970. 243 és köv. old., továbbá *Horváth* T.—*Viski* L.: id. mű 624—626. old. és végül *Monory:* id. mű 697—698. old.

segítheti az eredményes gyógyulást. Érdemes lenne elgondolkodni azon a kérdésen is, vajon nem lenne-e célszerű a beteg részére több, hitelesebb, valóságos talajon álló információt nyújtani betegsége állapotáról, azonban ezek a kérdések messze elvezetnek az euthanáziától, nézetünk szerint ezek orvosetikai problémák, megoldásukban tehát ezen a területen kell előrelépni.

Szerzővel együtt valljuk azt a nézetet, hogy az őszinte véleménycsere az orvos—beteg kapcsolat minden időpontra és helyzetre kiterjedő humanizálása iránti törekvés, a betegekkel történő magasabb fokú emberi gondoskodás jelentős mértékben hozzásegíthet ehhez a mai és közeljövőben orvosi-etikai, büntető- és polgári jogi problémamegoldáshoz, és ezáltal szakember és laikus egyaránt nyerhet, valamennyi embertársunkban tovább erősödhet az évezredes bizalom, hit az orvostudomány gyógyításra irányuló cselekvőségét illetően.[26]

Monory Bulcs

[26] Mindezeket részletesebben lásd: Monory: id. mű 698—702. old.

Az ügyészség működésének néhány kérdése a II. világháború időszakában*

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy az ügyészi szervezet működését megkezdte. A munka végzése során azóta keletkezett Levéltárba került anyagok értékelése hosszú időn át nem történt meg. Napjainkban ez a mulasztás már csak részben pótolható, minthogy a levéltári anyag jelentős része az 1956-os ellenforradalom alatt az Országos Levéltárban pusztított tűzvész martaléka lett. Talán szerencsének mondható, hogy az Igazságügyi Minisztérium saját irattárának az 1945 évet közvetlenül megelőző időszakra vonatkozó anyagát csupán az 1960-as években bocsátotta Országos Levéltár rendelkezésére és így legalább ez az iratanyag korlátozott lehetőséget biztosít a kutatásra.

A Levéltárban őrzött anyag ezért 1938-ig az ügyészségek tevékenységére alig tartalmaz adatokat. Csupán az ezt követő évek, a II. világháború korszaka mutat bizonyos teljességet. Erre az időszakra, néhány kérdéskör kapcsán csoportosítva mód van az Országos Levéltárban kezelt iratok bemutatására.

Ügyészségek irányítása, felügyelete

Az újonnan beszállított irattári anyag felöleli az Igazságügyi Minisztérium IV. ügyosztályának iratait is. Ez az ügyosztály látta el az ügyészségek irányítását, felügyeletét. Az egyes ügyészségek irányítása, felügyelete a táblák székhelyén működő főügyészek útján történt. A koronaügyész ugyanis az alsóbb ügyészi szervek felé irányítási, felügyeleti jogkörrel nem rendelkezett és ha valamilyen egyedi ügyben felügyeleti intézkedést látott indokoltnak, annak kezdeményezésére vagy előterjesztést tett az igazságügyminiszterhez, vagy az illetékes főügyészt megkereste.

A főügyészek általában kétévenként tartottak a felügyeletük alá tartozó ügyészségeken felügyeleti vizsgálatokat, az azokról készült jegyzőkönyveket és kísérő jelentéseket az Igazságügyi Minisztérium IV. ügyosztályához terjesztették fel, ahol ezeket értékelték és kellő részletességgel észrevételezték. A felügyeleti vizsgálati anyagok jelentős része 1968-ban került az Igazságügyi Minisztériumból az Országos Levéltárba.

A felügyeleti vizsgálatokat általában maga a főügyész tartotta egy fogalmazó kíséretében és azok mintegy 5—6 napot vettek igénybe. A vizsgálat — az átnézett anyagokból következtethetően — úgy zajlott le, hogy az ügyészségi fogalmazó az előre elkészített kérdőpontok megválaszolásához szükséges, főleg ügykönyvek alapján megállapítható adatokat kigyűjtötte, a jegyzőkönyvet elkészítette, amely a vizsgálat befejezésekor aláírásra készen a főügyész rendelkezésére állt. E megállapításokat támasztja alá pl. a kassai főügyész 2568/1941. f. ü. számú jelentése és az ahhoz csatolt jegyzőkönyv a miskolci ügyészségen 1941. szeptember 9—14. között tartott időszakos felügyeleti vizsgálatról.[1] A 83 oldalas jegyzőkönyv aláírása a vizsgálat befejezésekor megtörtént. A jegyzőkönyv szerint a vizsgálat elsősorban a különböző adminisztratív rendelkezéseket tartalmazó utasítások betartásának ellenőrzésére terjedt ki. Így a különböző pénzek, letétek, bűnjelek kezelésére vonatkozó utasítások végrehajtását ellenőrizték. E mellett kitért a jegyzőkönyv az ügyforgalmi adatokra, a hosszabb idő óta folyamatban levő nyomozási iratokra, az esetleges felelősség egyidejű felvetésével. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgálat a fogházzal kapcsolatos ügyészi tevékenységre is kiterjedt, úgy nyilvánvaló, hogy a foganatosítására fordított igen rövid idő (5 nap), a vizsgálatot végző személyek számát is tekintve, felszínes tájékozódásra és nem az érdemi munka ellenőrzésére, elemzésére volt elegendő.

Ezek az időszakos felügyeleti vizsgálatok így teljesen sematikusak voltak. A készült jelentéseket az Igazságügyi Minisztériumba kellett felterjeszteni, ahol azokat értékelték, majd esetleg további felvilágosítást kértek, illetve a hátralékos ügyek figyelemmel kísérésére és befejezésének jelentésére adtak utasítást.

Az időszakos felügyeleti vizsgálatokról készült jegyzőkönyvek szerkezeti felépítését jól példázza a debreceni főügyész 1942. októberében a nyíregyházi ügyészség vizsgálatáról készített jegyzőkönyve, melyet 6385/1942. f. ü. számon terjesztett fel mellékleteivel az Igazságügyi Minisztériumba.[2] E jegyzőkönyv előbb a hivatali helyiségek állapotával és az előző vizsgálat óta bekövetkezett személyi változásokkal foglalkozik (1—4. old.), majd a pénzkezeléssel (4—14. old.), ezt követi az ügyforgalomra és tevékenységre vonatkozó adatok ismertetése (14—28. old.), itt is csak az ügyintézés adminisztratív oldala domborodik ki (pl. ügykönyvek vezetése); ahol egy-egy ügy késedelmes elintézését kifogásolja, ott is pusztán általánosságokat tartalmaz. Értékeli a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló törvény (1930. évi XXXIV. tv.) egyes kiemelt rendelkezéseinek gyakorlati alkalmazását, szintén számszaki oldalról közelítve meg a problémákat (29—32. old.). Az ügyészségi iroda és ügyvitel helyzetéről szóló tájékoztatás (33—42. old.) után a 43—57.

* Az Országos Levéltárban kezelt anyagok alapján

[1] Országos Levéltár (továbbiakban: O.L.) K. 579. Igazságügyi Minisztérium Levéltára (továbbiakban: I.L.) 192. csomó.

[2] O.L. K. 579. I.L. 195. csomó.

oldalakon a fogházvizsgálattal összefüggő, főleg adminisztratív adatokat tartalmazó megállapítások találhatók. Végül az ügyészségi megbízottak munkáját mutatja be (57—61. old.) az érdemi munkát érintő megállapítások mellőzésével. [3] [4]

Amíg a főügyész elvileg kétévenként volt köteles az illetékességi területén működő ügyészségek munkáját megvizsgálni, az ügyészségek időszakonként a vonatkozó jogszabályi rendelkezések alapján már kifejezetten adminisztratív, tevékenységi vizsgálatot végeztek az illetékességi területükön működő járásbíróságoknál. E quasi „bírósági felügyeleti vizsgálatok" célját és tartalmát jól szemlélteti a kalocsai ügyészségnek a dunavecsei járásbíróságon 1941-ben tartott vizsgálatáról felvett 29 oldalas jegyzőkönyve,[5] melynek részei a következők: I. a büntetések végrehajtása (1—12. old.): a) a szabadságvesztés-büntetések; b) pénzbüntetések. II. A járásbírósági fogház viszonyai és a fogházi ügyek kezelése (13—20. old.). III. A bűnügyi eljárási költségátalány kezelése (20—22. old.). IV. A bűnügyi költségek behajtása és elszámolása (22—24. old.). V. Az ügyészségi megbízott ügyvitele és működése, a bűnügyek menete. Vizsgálatok. (24—29. old.).

A jegyzőkönyvből kitűnően a vizsgálatot szintén előre elkészített kérdések alapján foganatosították; sok esetben csupán az „igen" vagy „nem" válasz beírására volt szükség. Ahol ügyekre történik a jegyzőkönyvben hivatkozás, ott a jegyzőkönyv — még az ügyészi megbízott működése kapcsán is — csupán az eljárás ügyviteli oldalával összefüggő megállapításokat tartalmazza.

Az ügyészségek éves ügyforgalmi és tevékenységi jelentései

Az ügyészi tevékenység jellemző vonásait azonban nem annyira az időszakos felügyeleti vizsgálatok, mint az ügyészségek hosszú idő alatt kialakult, illetve külön utasítások alapján kiegészített szempontok szerint elkészített éves ügyforgalmi és tevékenységi jelentései tartalmazzák. Ezeket az ügyészségi elnökök tartoztak a főügyészhez felterjeszteni és a főügyész összesítő jelentésével kerültek az előírt mellékletekkel egyetemben az Igazságügyi Minisztérium IV. ügyosztályához. Az Igazságügyi Minisztérium mind az első folyamodású ügyészségek jelentéseit, mind pedig a főügyészek összefoglaló jelentéseit részletesen értékelte és annak eredményéről kimerítő leiratban tájékoztatta a főügyészeket. Országos összesítő készítésére a levéltári anyagok adatokat nem tartalmaznak.

Az egyes ügyészségek jelentései az ügyészségek tevékenységét az érdemet nem érintve, kizárólag a számszerű adatok tükrében (igen részletesen, kb. 28—30. oldal terjedelemben) mutatják be. Az egyes éves jelentések fontosabb részei a következők: személyi változások, ügyforgalmi adatok az előző év adataival egybevetve, az ügykönyvek rovatai szerint részletezve (pl. ad 30. rovat: 2 esetben önálló ügyészségi nyomozás; ad 32. rovat: ..... stb.), pertartam kimutatás. A II. kiegészítés tartalmazta az 1930. évi XXXIV. tv. (Törvénykezés egyszerűsítése = Te.) egyes kiemelt rendelkezéseinek gyakorlati alkalmazására vonatkozó megállapításokat, az 1941. évi XV. (ún. fajvédelmi törvény) tv. rendelkezéseinek megszegése miatt indult ügyek számának és eredményének alakulását, az 1940. évi XXXVII. tv. (büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről) alkalmazásáról szóló beszámolót.

A főügyész az ügyészségek adatait azonos felépítés szerint kb. 20 oldalon összesítette és a főügyészségre vonatkozó adatokkal kiegészítve, az adatokat nemcsak az előző évhez hasonlította, hanem az egyes ügyészségeket egymáshoz is, ezekhez észrevételeket fűzött, majd vagy jelentette, hogy bizonyos adatok alapján milyen intézkedéseket tett, illetve, hogy az adatokat elfogadhatónak tartja.

Az Igazságügyi Minisztérium a főügyész jelentésére és a felterjesztett anyagokra kb. 20—25 oldalon igen részletes észrevételeket tett.

Az ügyészségek jelentéseiket a beszámolási évet követő hónap közepéig, a főügyészségek összesítőiket február közepéig tartoztak elkészíteni és március végére általában már a főügyészségen volt az igazságügyi minisztériumi értékelő leirat.[6]

Mielőtt az éves jelentésekben rögzített egyszerű statisztikai adatközlés mögött megbúvó néhány érdemi megállapításra rátérnénk, szükségesnek tartjuk néhány főügyészi jelentés bevezetőjének ismertetését, mert a hazafias szólamok közül kivillan, ha csak halványan is, a politikai, katonai helyzet főügyészi értékelése.

A debreceni főügyész 1941. évre vonatkozó jelentése szerint: „Egy év újra letűnt a mulandóság tengerébe, lezárult az 1941.iki esztendő is. A Mindenható iránti hálával és a m. kir. honvédség hősiességének elismerésével örömmel kell megállapítani, hogy országunk területe a Délvidék visszaszerzésével újra megnagyobbodott, s ezzel igazságügyi kormányzatunk területi hatásköre is újra kiszélesedett."[7]

A debreceni főügyész 1942. évi jelentésének bevezető mondatai már az alábbiakat tartalmazták: „Ismét letűnt egy esztendő. A letűnt év eseményeit ismerjük, de hogy mit hoz a jövő, azt nem tudjuk. Tudnunk kell azonban azt, hogy mit hozunk mi az új esztendőbe. Kell, hogy hozzuk a vitéz magyar honvédségünk győzelmébe vetett hitet és bizalmat, — a fokozott kötelességtudást ..... a dicső elődeink vére hullásával megszentelt magyar rög fölött most a tél nyugalma honol, de a messze orosz mezők fölött gigászi küzdelem tombol ..... azon kell lennünk itthon dolgozóknak, hogy a magyar rög fölötti nyugalmat ne háborítsa meg senki, a tavaszi ébredés napjait össze ne törje a gyűlölet, a széthúzás, a csüggedés és kishitűség ereje..."[8]

Ugyancsak a debreceni főügyész egy újabb év elteltével éves jelen-

[3] O.L. K. 579. I.L. 192. csomó — O.L. K. 579. I.L. 193. csomó.

[4] Vö. még a budapesti főügyész felügyeleti vizsgálatai az egri ügyészségen (O.L. K. 579. I.L. 195. csomó), a kalocsai ügyészségen (O.L. K. 579. I.L. 200. csomó), a nagyváradi főügyész vizsgálatai a szatmárnémeti ügyészségen (O.L. K. 579. I.L. 201. csomó), a szegedi főügyész vizsgálatai az újvidéki ügyészségen (O.L. K. 579. I.L. 202. cs.) stb.

[5] 8470/1941. I.M. IV. — O.L. K. 579. I.L. 198. csomó.

[6] Vö. Kassai főügyész 1942. ügyforgalmi jelentése és mellékletei, debreceni főügyész 1941. és 1942. évi ügyforgalmi jelentése és mellékletei (O.L. K. 579. I.L. 190. csomó) stb.

[7] 770/1942. fü. — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.

[8] 535/1943. fü. — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.

tésének bevezetőjében ezt írja: „Ismét lepergett egy esztendő a végtelen idő homokóráján és a beköszöntött új év éppoly rejtelmes, titokzatos, mint a születésekor már lehanyatlott 1943. esztendő volt. Mit hoz reánk a beköszöntött új év. Ezt nem tudja senki. Nincs földi hatalom, mely föl tudná lebbenteni az idő fátyolát és meg tudná mondani, hogy mit tartogat számunkra ez az új esztendő, amelyet most megkezdtünk. Sajnos azt kell mondani a jelek után ítélve, hogy nem sok jót remélhetünk a béke tekintetében az új esztendőtől sem..."[9]

Az 1941. évi jelentés rövid bevezetése fokozatosan megnőtt és 1944 februárban a jelentés bevezetőjéből már nem burkoltan, de teljes nyíltsággal kicsendült a vesztett háború tudata, a csodavárás, a kétségek közötti vívódás. A hazafias szólamok csak még jobban kidomborítják mindezeket.

Az eddig elmondottakon túl az éves jelentések alapján néhány további megállapításra nyílik lehetőség. Ezek közül első helyen a bűnügyek számának évről évre folyamatos és szinte ugrásszerű növekedésére kell rámutatnunk. A kassai főügyész 1942. évi jelentésében a növekedés kapcsán arra utal, hogy „abból mégis a bűnözési hajlam fokozódó terjedésére nem vonható következtetés. Mert a kísérő jelentésekből kitetszően... a növekedés inkább a háborús helyzettel járó árdrágítási, légvédelmi és honvédelmi kötelezettséggel kapcsolatos és a bűnügyek szaporodása elsősorban a háborús viszonyokra vezethető vissza".[10] A jelentések azonban nem támasztják alá ezt a megállapítást. Az emelkedés a legtöbb bűncselekménykategóriánál ugrásszerű volt és nem korlátozódott az árdrágítási és egyéb fentebb megjelölt ügyekre. Egyébként ebben az időben országosan egy ügyészre 631 nyomozás és vizsgálat jutott, ugyanakkor ezek száma Kassán 865, Miskolcon 1058 volt.[11]

„Múlt évi jelentésem kezdő mondatában — írja 1940. évi jelentésében a debreceni ügyészség elnöke — azt a megállapítást tettem, hogy az 1939. év állította 12 évi elnöki működésem alatt a legnagyobb megpróbáltatás elé a debreceni kir. ügyészség előadó és kezelő személyzetét. Most 1940. évre visszatekintve meg kell állapítanom, hogy mindaz, ami 1939. évben történt az ügyészséget illetően, aranykorszak volt az 1940. év történetéhez képest... ám de valósággal remegve gondolhatunk a jövőre, melynek előjelei máris megmutatkoznak."[12] A bűnözés kedvezőtlen alakulásának és az ügyészi munkateher növekedésének, ha nem is ilyen egyértelmű, de azonos értékelése csendül ki a háborús évek során adott nemegy főügyészi éves jelentésből.[13]

Már említést tettünk arról, hogy az éves jelentések, az ügyforgalmi és tevékenységi mutatók általános értékelésén túl, központi utasításra kitértek egyes kiemelt bűncselekmény-kategóriák számszerű alakulására, az eredményesség elemzésére. Így a jelentések külön foglalkoztak az államellenes ügyekkel,[14] magzatelhajtással, a zugiválszattal stb. és az 1940. évi jelentéstől kezdve egy új bűncselekménnyel, amelyet az 1941. évi XV. tv. alkotott, az ún. fajgyalázással.

A kassai ügyészség 1942. évi jelentése arra utal, hogy területén az 1941. évi XV. tv.-ben meghatározott fajgyalázás bűntette miatt eljárás nem indult. A következő évben ugyanakkor már 17 ügy volt folyamatban, amiből megszüntetéssel végződött 8, míg vádiratot nyújtottak be 9 ügyben. Utóbbi ügyek közül marasztaló ítéletet hoztak 2 ügyben, felmentésre került sor 3 ügyben, míg az eljárás folyamatban maradt 4 ügyben. Így a folyamatban maradt ügyeket számításon kívül hagyva, az eredményesség 15% volt.[15]

Ebben az ügykategóriában a nyíregyházi ügyészség eredményessége 1942. évben ugyancsak kb. 15% volt.[16] Több ügyészség — így pl. a mármarosszigeti, a beregszászi — a vonatkozó igazságügyminiszteri utasítás ellenére 1942. évi jelentésében, holott a statisztikai adatok szerint ilyen jellegű ügyekben volt eljárás folyamatban — ilyen bűncselekményekről jelentést nem tett,[17] míg a debreceni ügyészség e vonatkozásban rámutatott: „...alig-alig tudunk a bíróságnál eredményt elérni, mert a rendesen igen labilis bizonyítékokat a bíróság nem honorálja marasztalással."[18] 1943. évben az eljárások eredménytelensége még fokozódott. Több ügyészség számszerű adatot nem is közölt, csupán arra utalt, hogy az indított eljárások száma „gyér", erősen csökkenő, a megszüntetések nagyarányúak, illetve, hogy az ügyek „csekély számára tekintettel az ezen ügyekben folytatott gyakorlatra vonatkozóan észrevételek tételére megfelelő adatok még nem állnak rendelkezésre."[19]

Ügyészségek sajtóellenőrző tevékenysége

A II. világháború éveiben az ügyészeknek a megnövekedett bűnüldözési feladatok mellett a sok munkaidő-ráfordítással járó sajtóellenőrzési teendőket is el kellett látniuk. Az 1938. évi XVIII. tv. ugyanis kimondta, hogy minden sajtóterméket a terjesztés megkezdése előtt az illetékes ügyésznek ellenőrzés és a terjesztés engedélyezése végett be kell mutatni. E törvényt azután számos rendelet[20] egészítette ki.

Az ügyészi sajtóellenőrzés mellett 1939-től katonai cenzúra is működött. A katonai cenzorok feladata volt a sajtó ellenőrzése a

[9] 494/1944. fü. — O.L. K. 579. I.L. 217. csomó.
[10] 265/1943. fü. — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.
[11] 270/1942. fü. — O.L. K. 579. I.L. 191. csomó.
[12] 1941. El. 14. A. 1. — O.L. K. 579. I.L. 191. csomó.
[13] Vö. szegedi, marosvásárhelyi, pécsi főügyész 1943. évi jelentése — O.L. K. 579. I.L. 215. csomó.
[14] Az államellenes ügyek számszerű növekedését jól példázza a debreceni ügyészség 1941. évi jelentése (1942. El. 14. A. 1.), mely szerint 1938 évben 125 volt a számuk, míg 1939-ben 238, 1940-ben 557, 1941-ben 780 volt az érkezett államellenes ügyek száma — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.
[15] 1943. El. 18. A. 9. — O.L. K. 579. I.L. 190 csomó.
[16] 1942. El. 14. A. II. 25. — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.
[17] Vö. debreceni főügyész 535/1943 sz. jelentése — O.L. K. 579. I.L. 190. cs.
[18] 1943. El. 14. A. 1. — O.L. K. 579. I.L. 190. csomó.
[19] Vö. budapesti főügyész 2118/1944. fü., nagyváradi főügyész 1944. El. VI. 1/21., győri főügyész 518/1944. fü., kassai főügyész 276/1944. fü., kolozsvári főügyész 280/1944. fü. számú 1943. évi jelentése — O.L. K. 579. I.L. 216. csomó.
[20] Vö. 21.800/1938. IM sz. r. (I.K. 6. szám 112. o.) — 8.140/1939. M.E. sz. r. (I.K. 9. szám 237. o.) — 10.800/1939. M.E. sz. r. (I.K. 12. szám 405. o.) — 5.555/1940. M.E. sz. r. (I.K. 8. szám 176. o.) — 2400/1943. M.E. sz. r. (I.K. 5. szám 159. o.) — 10.750/1944. M.E. sz. r. (I.K. 4. szám 132. o.) — 11.800/1944. M.E. sz. r. (I.K. 8. szám 305. o.).

közvetlen honvédelmi érdekek szempontjából.[21]

Az ügyészségek sajtóellenőrzést végző tagjai e munkájukért külön díjazást kaptak,[22] ami azonban nem volt arányban a veszélyekkel, amelyekkel annak végrehajtása járt. Igen jellemző erre a honvédelmi miniszter egyik 1940-ben a sajtóellenőrzés fokozása érdekében az igazságügyminiszterhez küldött átirata dr. Lengyel Béla „Világhódító ipari anyagok" című könyve kapcsán. A könyv 279. oldalának 2. bekezdésében ugyanis a szerző az alábbiakat írta: „Szinte meglepő, hogy ez a majdnem 80 esztendős feljegyzés mennyire találóan jellemzi a mustárolajat és az is érdekes, hogy ámbár az idők folyamán előállítására számos eljárást dolgoztak ki, ma egyre inkább térnek vissza a »Niemann-féle« módszerre, amelyet egy angol—amerikai eljárás keretében újítottak meg, és amely a magyarországi eljárásnak is alapja." A honvédelmi miniszter szerint az idézett szöveg arra utal, hogy Magyarországon mustárgázt gyártanak, ami nem kívánatos feltevésekre szolgálhat alapul. A honvédelmi miniszter megkeresése alapján az igazságügyminiszter ismételt utasítást adott a cenzúra fokozására. Ez azonban csak formális intézkedés lehetett, mert a jövőben sem biztosíthatta, hogy az ügyész jogi végzettsége alapján tudja, hogy egy világszerte ismert eljárás leírása veszélyes lehet a honvédelem érdekeire.[23]

Különösen a szélsőjobboldali sajtó részéről voltak az ügyészek a cenzúra gyakorlása miatt különböző támadásoknak kitéve. A győri főügyész felügyelete alá tartozó egyik felvidéki ügyészség elnöke és beosztott ügyésze ellen — akik a felszabadulás után hosszú időn át ügyészi szolgálatot teljesítettek — a főügyészhez, illetve az Igazságügyi Minisztériumhoz sajtóellenőrzési munkájuk miatt az egyik szélsőjobboldali lap főszerkesztőjétől több panasz érkezett, amelyek érvek helyett megalapozásul az elnök vonatkozásában azt hozták fel, hogy azért „töröl kellő indok nélkül cikkeket, mert felesége zsidó származású törvényszéki bíró leánya", ő maga pedig szoros kapcsolatban állt Csehszlovákiában az ún. Sarló-mozgalommal. A győri főügyész és az Igazságügyi Minisztérium, bár még a pozsonyi konzul is levélben „terhelő" adatokat közölt, felügyeleti intézkedésre nem találtak alapot, mind az elnök, mind a beosztott ügyész igazoló jelentését tudomásul vették.[24]

A Levéltárban fellelhető iratok alapján megállapítható, hogy a budapesti német nagykövetség már 1941-ben közvetlenül is beavatkozott az ügyészek sajtóellenőrző munkájába. Ezt igazolja a külügyminiszternek az igazságügyminiszterhez küldött átirata, mely szerint „a budapesti német nagykövetség több ízben panaszkodott egyes vidéki lapoknak a magyarországi német népcsoportok szervezkedését és tevékenységét alkalmatlan módon fenyegető cikkek miatt" és ugyanakkor kérte ezen cikkek megjelenésének betiltását. Az Igazságügyi Minisztérium a kérelemnek megfelelő utasítást kiadta.[25] Ennek ellenére továbbra sem válthatta ki egyes ügyészek sajtóellenőrző tevékenysége a németek megelégedését. Erre utal, hogy 1941-ben az egyik budapesti ügyész ellen felügyeleti vizsgálat indult, mert amikor kirendelés folytán a „Délvidéken" teljesített szolgálatot, az ott megjelenő német nyelvű napilapban törölte „A külföld tudja már, hogy Németország győzelme biztos" címet, arra hivatkozással, hogy tilos az olyan közlemény engedélyezése, amely egy-egy német győzelem kapcsán a háború végleges és győztes befejezését hirdeti. Az ügyészt nyomban visszarendelték Budapestre, de a fegyelmi eljárást mellőzték.[26]

Az ellenkezőjére is akad példa. Külügyminiszteri átiratra intézkedett csak az Igazságügyi Minisztérium, hogy az ügyészek az olyan cikkek megjelenését, mint amilyen az egyik erdélyi lapban látott napvilágot, ne engedélyezzék. A cikk az „Anschluss" évfordulójáról megemlékezve „egy nép, egy birodalom, egy vezér" jelszó hangoztatásával — emeli ki a külügyminiszteri átirat — az annexiós gondolatot idézi, ami alkalmas a magyarság és a hazai németség között elletétek szítására.[27]

Említésre méltó még e témakörben a következő eset. Dr. Haendel Vilmos jogakadémiai tanár a „Miskolci Jogászélet" 1942. januári számában „A korszerű belhírverés" címen tanulmányt kívánt megjelentetni. Az ügyész a tanulmányból törölte azt a részt, amely a hírverés ismertetésével kapcsolatban Hitler és Mussolini szereplésével foglalkozik. A szerző itt azt bizonygatta, hogy Hitler uralomrajutásának első periódusában hiánytalanul megvalósította a „panem et circences" követelést, és hogy Mussolininél is hasonló törekvés ismerhető fel. Panasz folytán foglalkozott az üggyel az Igazságügyi Minisztérium és miután a Külügyminiszétrium a cikk megjelenése ellen nem emelt kifogást, annak kinyomtatását engedélyezte.[28]

A sajtóellenőrzés gyakorlatában a végrehajtás egységességének teljes hiánya Kodolányi János „Zárt tárgyalás" című munkájának sajtóellenőrzésére vonatkozó iratokból válik nyilvánvalóvá. A könyvet előbb Budapesten mutatták be ellenőrzésre, ahol az ellenőrzést végző ügyész a politikai vonatkozású részeket törölte. Az író politikai nézeteit egy elképzelt bírósági tárgyalás vádlottjaként fejti ki. A bíróság egyik tagja a szélsőjobb, a másik a baloldal képviselője. A törölt részek között ilyenek találhatók: „Árja, vagy nem árja? — szögezte nekem a kérdést a vállszíjas. Uraim, akármilyen szomorú, de nem vagyok árja. Magyar vagyok. Őseim között van ugyan árja is, bár morva jáger egy sincs, én azonban nem tekintettem magamat árjának soha." (10. oldal.) — „Aki nem árja, zsidó — csapott le rám a vállszíjas. — Várjunk, várjunk — emelte fel ujját a mun-

[21] 45.969/1939. IM sz. ut. — a honvéd vezérkar főnöke kérte, hogy a katonai cenzorokat a vidéki sajtó ellenőrzésébe is vonják be. Az igazságügyminiszter erre 62.896/1942. IM. sz. utasításával a főügyészeket korábbi utasításának betartására hívta fel. (O.L. K. 579. I.L. 189. csomó.)

[22] Vö. 43.377/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 189. csomó) — 65.560/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 202. csomó.)

[23] 42.558/1940. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 192. csomó.)

[24] 38.106/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 199. csomó) — 64.336/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 202. csomó.)

[25] 36.124/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 200. csomó.)

[26] 77.155/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 203. csomó.)

[27] 22.656/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 205. csomó.)

[28] 37.739/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 205. csomó.)

kásruhás, bajuszos ember —, ne keverjük össze a dolgokat. Engem nem érdekel, hogy árja-e vagy sem. Az ember fajisága nem lehet ok arra, hogy halálra ítéljük. Ellenben hogyan állunk az Ön származásával osztályszempontból?" (11. oldal.) A könyv egyébként főleg fasisztaellenes, de kommunistaellenes nézeteket is hangoztat. Mivel a könyv megjelenését a budapesti ügyészség csak húzásokkal kívánta engedélyezni, a kéziratot visszavonták, majd Kolozsvárott nyújtották be, ahol minden kihúzás nélkül a megjelenéshez hozzájárultak. Az ügyben folytatott vizsgálat során a budapesti ügyészség elnöke által adott jelentésből kitűnik, általános volt az a gyakorlat, hogy ha a megjelenést a budapesti ügyészség nem, vagy csak húzásokkal engedélyezte, úgy azt visszavonták és vidéken nyújtották be az anyagot ismételten, ahol a közzététel ellen nem emeltek kifogást.[29]

A levéltári anyagnak az ügyészségek sajtóellenőrző tevékenységére vonatkozó részei további érdekességgel is szolgálnak.

A felsőház egyik tagja például a közellátási törvény vitájában 1941. július 2-án tartott beszédét külön lenyomatban akarta megjelentetni. A beszéd egy részét azonban a sajtóellenőrzést gyakorló ügyész arra hivatkozással, hogy az ország közellátási helyzete miatt gyakorolt bírálat az ország köznyugalmát veszélyezteti, törölte. Az Igazságügyi Minisztérium többszöri panasz ellenére az ügyészi intézkedést jóváhagyta.[30] De a Honvédelmi Minisztérium megkeresésére Magyarország autótérképének megjelentetését sem engedélyezték.[31]

A vallás és közoktatásügyi miniszter megkeresésére utasították az ügyészségeket, hogy ne engedélyezzenek sajtóközleményt arról az intézkedésről, amellyel Szerb Antal 1934-ben kiadott magyar irodalomtörténetét az iskolák tananyagából kivonták. Az Igazságügyi Minisztérium olyan jelentősnek és sürgősnek tartotta az utasítás kiadását, hogy azt a vidéki főügyészségekre távirati úton juttatta el.[32]

A hivatalos kormánypolitikának a nyilaskeresztes párthoz fűződő viszonyát jól tükrözi a nyilaskeresztes párt röplapjainak engedélyezése kapcsán kialakult helyzet. 1942-ben a nyilaskeresztes párt propaganda termékeinek ellenőrzése tárgyában mind a pécsi, mind pedig a szegedi főügyész előterjesztést tett az Igazságügyi Minisztériumhoz állásfoglalást kérve. Ugyanannak a propaganda anyagnak a megjelenését ugyanis a pécsi ügyészség engedélyezte, míg a szegedi ügyészség nem. Ekkor még az Igazságügyi Minisztérium így foglalt állást: „A sajtótermék szélsőséges pártpolitikai propaganda céljait szolgálja, s ezért annak sokszorosítása és terjesztése a belső rend és nyugalom érdekei szempontjából nem kívánatos."[33] Ebben az időben hasonlóan foglalt állást az Igazságügyi Minisztérium más főügyészségek előterjesztése kapcsán is.[34] Teljesen megváltozott az álláspont a későbbi időszakban, amikor az Igazságügyi Minisztérium utasítására a legélesebben uszító röplapok megjelenésének engedélyezése is magától értetődött.[35]

Az ügyészi szervek kapcsolata az államhatalmi, államigazgatási szervekhez

A vizsgált levéltári anyag adatokat tartalmaz arra is, hogy miként alakult az ügyészi szervek viszonya az államhatalmi, államigazgatási szervekhez.

Ami az ügyészség és a belügyi, rendőri szervek közötti együttműködést illeti, megállapítható, hogy az általában súrlódásmentes volt. Az ügyészi szervek esetleges megalapozott panaszaikat az Igazságügyi Minisztérium útján a Belügyminisztérium tudomására hozták, ahol a megfelelő intézkedések késedelem nélkül megtörténtek.

Megállapításaink alátámasztásául, de attól függetlenül is, nem érdektelen, ha visszakanyarodunk a 30-as évek elejére. A fizetési eszközökkel elkövetett visszaélések nyomozását már akkor a budapesti ügyészséghez kihelyezett elkülönített nyomozócsoport folytatta, melynek parancsnoka — egy rendőrtanácsos — az ügyész által a nyomozónak közvetlenül, bizalmasan adott nyomozási utasítás részleteinek elmondására adott parancsot a nyomozónak. A válasz megtagadása miatt a parancsnok a nyomozót fegyelmi eljárás elé állította. A történteket az ügyészség jelentette az Igazságügyi Minisztériumnak azzal, hogy e tevékenység a munka eredményességét gátolja. Az Igazságügyi Minisztérium átiratára a Belügyminisztérium a rendőrtanácsost visszarendelte és ettől kezdve a két minisztérium megállapodása alapján a rendőrnyomozó csoport tagjait közvetlenül a valuta ügyészség alá rendelték.[36]

A bizalmas bejelentők — akik a lefoglalt fizetési eszközök értékének 10%-át kapták az ügyészség és a bíróság javaslatára az Igazságügyi Minisztérium által tett intézkedés alapján felderítői jutalom címén — tényleges személyére vonatkozó adatokat is az ügyészség kezelte. Az ügyészek és a közvetlenül alájuk rendelt nyomozók e bizalmas bejelentéseket különösen a II. világháború éveiben hasznosították.[37]

Az Igazságügyi Minisztérium az ügyészség kezdeményezésére más esetben is eredményesen — erélyesen és hatékonyan — lépett fel az ügyészi munkát akadályozó rendőrtisztekkel szemben. A gyulai ügyészség elnöke pl. a szegedi főügyész útján jelentette, hogy míg korábban közvetlen és súrlódásmentes viszony volt az ügyészség és a rendőri nyomozók között, ez az újonnan odahelyezett rendőrkapitány magatartására visszavezethetően megváltozott, sőt amikor az együttműködés megjavítását célzó észrevételeit az ügyészség elnöke átiratban a rendőrkapitány tudomására hozta, az meg nem engedhető módon, kioktató hangnemben válaszolt. Az Igazságügyi Minisztérium intézkedés végett az ügyészség elnökének panaszát a Belügyminisztériumhoz továbbítot-

[29] 53.112/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 216. csomó.)
[30] 51.296/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 201. csomó.)
[31] 54.770/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 203. csomó.)
[32] 02.732/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 207. csomó.)
[33] 77.584/1942. IM IV. (O.L. K. 579, I.L. 207. csomó.)
[34] 87.244/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 207. csomó.)
[35] 25.518/1944. IM IV. — 30.872/1944. IM IV. — 29.337/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 217. csomó.)
[36] Budapesti ügyészség Bi. 11/1933. — 15.220/1933. (O.L. K. 579. I.L. 193. csomó.)
[37] Vö. 37.582/1940. IM IV. — 78.867/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 199. cs.)

ta, minek következménye volt, hogy a rendőrkapitányt és helyettesét a „szolgálat érdekében" áthelyezték.[38]

Előfordult más esetben is, hogy az Igazságügyi Minisztérium erélyt tanúsított az ügyészi, bírói szervek tekintélyének megvédése érdekében.

A Kárpátaljai Terület kormányzói biztosa átírt az igazságügyminiszterhez: „... egymásután érkeznek hozzám a Kárpátaljára illetékes ügyészségek megkeresései, melyekben az eljárások során tanúként szereplő személyek ellen beadott rágalmazási, halottgyalázási és hamis tanúzási ügyekben ügydarabok kiadását kérik. Tekintettel arra, hogy a tanúként szerepelt személyek bíróság elé állítása a kárpátaljai lakosság körében politikai szempontból igen káros hatást váltana ki és az egyes ügydarabok kiadása a perek egész lavináját indítaná meg, ami Kárpátalja konszolidációjának végleges kialakulását veszélyeztetné, az ügyészségek kérésének nem tettem és nem is kívánok eleget tenni." A kormánybiztos tehát szabad elvonulást, salvus conductus kívánt biztosítani a denunciánsoknak, hamisan rágalmazóknak. Az igazságügyminiszter a debreceni főügyész által folytatott vizsgálat anyagának ismeretében értesítette a kormánybiztost, hogy nem az ügyészségek, hanem a járásbíróságok küldték a megkereséseket, ezeknek utasítására nincs módja. Felhívta az igazságügyminiszter a kormánybiztos figyelmét, „hogy az 1869. évi IV. tv. 23. §-ának (2) bekezdése szerint a bíróságok hivatalos megkereséseit a közigazgatási tisztviselők felelősség terhe alatt teljesíteni kötelesek".[39]

Külön is kiemelendő a marosvásárhelyi főügyész jelentése Ladó Igó székelyudvarhelyi lakos ügyében. Ladó Igó magát a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálata székelyalföldi kiküldöttének adta ki. A főügyész jelentésében egyebek mellett a következőket írja: „Amennyire a Nemzetpolitikai Szolgálat munkáját alkalmam volt megismerni, talán igaza is van Ladó Igó úrnak, mert e szervezet politikai titkosrendőrség, melynek hatásköre semmiféle törvénnyel sincs megállapítva, s így korlátlan, mert lehetősége van bárkit könnyelmű, szóbeszéden alapuló, nem bizonyítható vádakkal beszennyezni, gyanússá tenni." Az igazságügyminiszter átírt a miniszterelnöknek, intézkedést kérve, ami meg is történt.[40]

A Honvédelmi Minisztérium viszonylatában azonban az Igazságügyi Minisztérium intézkedéseit nem az erély jellemezte. Ezt már a sajtóellenőrzés kapcsán bemutatott egyes anyagok is alátámasztják, de ezt igazolja, hogy az Igazságügyi Minisztérium a honvédelmi miniszter átiratára figyelemmel az ügyészségek útján „a délvidéki harcok és tisztogatási műveletek során elesett és kivégzett egyének" vagyonelkobzását készítette elő. Az Igazságügyi Minisztérium utasítására ugyanis a területileg illetékes ügyészségek megkeresték a helyi államigazgatási szerveket és kérték az említett alkalommal eltűntek, kivégzettek névsorának összeállítását. Az iratoknál megtalálható az utasítást teljesítő egyes községek kimutatása. A sokszáz névvel már ez a néhány névsor is döbbenetes képét mutatja az 1942 januári, februári eseményeknek. A községek többsége azonban az ügyészi utasításnak nem tett eleget, hivatkozva egy korábbi belügyminiszteri utasításra, mely az eltűnt személyek javait elhagyott vagyonként kívánta kezelni. Az Igazságügyi Minisztérium ugyanakkor a Honvédelmi Minisztériummal egyetértésben a hazaárulók felelősségéről rendelkező jogszabályok alapján vagyonelkobzási eljárást kívánt indíttatni. Később a tervezett intézkedésekről az igazságügyminiszter tájékoztatta a miniszterelnököt, aki válaszában a külügyminiszterrel egyetértésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az nem időszerű, mert ellentétben áll a délvidéki megbékélési politikával, „mivel kisembereket sújtana, asszociális, bő lehetőségeket nyújtana a magyarellenes politikára".[41]

Az ügyészségek jogellenes befolyásolása, illetve annak kísérlete

Az ügyészi munka jogellenes befolyásolásának egyértelmű bizonyítékát adja a gondatlanságból okozott súlyos testi sértés vétsége miatt Orczy István helyőbábai földbirtokos ellen folyamatban volt bűnügy. Terhelt ellen a miskolci ügyészség azért emelt vádat, mert szecskavágógépét nyitott helyen felügyelet nélkül tartotta és így okozója lett annak, hogy egy 5 éves gyermek súlyos sérülést szenvedett. Vádlott egyebek mellett arra hivatkozott, senki sem kívánhatja tőle, hogy szérűskertjét drága kerítéssel vegye körül, melyet el is lophatnak. A tárgyaló ügyész ezt követő felszólalásában kiemelte, hogy a körültekintő elővigyázatosság kötelessége minden embernek, így a vádlottnak is, amit nem érinthet egy esetleges költséges kerítés felállításának szükségessége, mert egy gyermek élete vagy testi épsége többet ér, mint a vádlott minden vagyona. A bíróság az ügyben a cselekmény tárgyi súlyának jelentéktelenségét megállapítva, az eljárást megszüntette. A végzés ellen az ügyész felfolyamodást jelentett be azzal az indokolással, hogy egy gyermek egész életére kiható sérülése nem lehet csekély súlyú. Az ügyben — a földbirtokos vádlottnak az igazságügyi államtitkárhoz talált kapcsolata következtében — az Igazságügyi Minisztérium „Bizalmas! Saját kezéhez!" jelzéssel vizsgálatra utasította a kassai főügyészt. A leirat egyebek mellett a következőket tartalmazta: „Tudomásomra jutott, hogy ... a közvád képviseletében eljárt kir. ügyész a vádlottal szemben olyan magatartást és modort tanúsított, amely az általa képviselt közérdek és a folyamatba tett bűnvádi eljárás sikere érdekében sem indokolt, sem pedig szükséges nem volt, mégpedig annál kevésbé, mert a bíróság az ügyben felmentő ítéletet hozott; — ellenben alkalmasnak mutatkozott a vádhatóság pártatlanságába és tekintélyébe vetett hit megingatására." A kassai főügyész a vizsgálatot lefolytatta és megállapította, hogy az ügyész eljárása, magatartása nem kifogásolható, sőt jelentette, hogy a bejelentett fel-

[38] Gyulai ügyészség 1942. Eln. 1. C. 2. — 33.327/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 206. csomó.)
[39] 34.464/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 199. csomó.)
[40] 92.297/1942. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 205. csomó.)
[41] 58.635/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 206. csomó.)

folyamodást fenntartani szándékolja. Erre az Igazságügyi Minisztérium a következő intézkedést tette: „A felterjesztett iratokat visszaküldve, értesítem Méltóságodat, hogy jelentésének tartalmát tudomásul vettem. Szíveskedjék mégis Méltóságod H. F. miskolci kir. ügyészségi elnököt figyelmeztetni, hogy olyan általánosító, s az eset körülményei által nem indokolt kijelentések, amelyekkel adott esetben viszontválaszában a vádlott gondatlanságát jellemezte, nem kívánatos félreértésre adhatnak okot. Felkérem végül Méltóságodat, hogy a királyi ügyészség által a miskolci kir. törvényszék B. II. 3174/1940—5. szám alatt kelt végzése ellen bejelentett felfolyamodást vonja vissza." Az Igazságügyi Minisztérium leiratának fogalmazványán az a feljegyzés található, hogy az intézkedés tervezetét az államtitkár utasítására egészítették ki a felfolyamodás visszavonására vonatkozó rendelkezéssel.[42]

Dálnoky Miklós Béla altábornagy unokaöccse ügyében fordult pártfogó levéllel az igazságügyminiszterhez, hogy az annak részére korábban megállapított felderítői jutalom összegét további 1100 pengővel emelje fel. A közbelépés nyomán az újabb összeg kiutalása meg is történt annak ellenére, hogy megelőzően ügyészi indítványra csökkentett összeg megállapítására azért került sor, mert a felderítői jutalom kedvezményezettjének tevékenysége hivatali kötelessége is volt.[43]

Az adott korszakra jellemző az alábbi ügy. A budapesti ügyészségen két terhelt ellen indult eljárás, mert a Hadilevéltár hamis igazolásával bizonyították, hogy az I. világháborúban vitézségi érmet kaptak és így mentesülnek a zsidótörvény hatálya alól. Az ügyészség az egyik terhelttel szemben tanúvallomások, a másikkal okiratok alapján megszüntető határozatot hozott kimondván, hogy „közismert és a kir. ügyészségnek más ügyben szerzett hivatalos tudomása is, hogy a vonatkozó irattári és egyéb hivatalos adat nem teljes... az anyag kiegészítése nem is remélhető". A Pénzügy- és Honvédelmi Minisztérium panaszait az Igazságügyi Minisztérium érdemi utasítás nélkül felülvizsgálatra megküldte a budapesti főügyészhez. A főügyész mindkét terhelttel szemben a megszüntető határozatot hatályon kívül helyezte és a nyomozás kiegészítésére adott utasítást. Az ügyek további fejleményéről a levéltári anyag adatot nem tartalmaz.[44]

E körben még egy ügyről kívánunk említést tenni, ahol mind a szegedi ügyészség, mind a főügyészség és az Igazságügyi Minisztérium — személyre tekintet nélkül — igen határozott álláspontra helyezkedett és minden befolyásolási kísérletnek ellenállt. 1940. év végén ugyanis a szegedi ügyészség vádat emelt I. r. Mátyási Zoltánné nyugalmazott vezérhadbiztos (tábornok) neje és II. r. Mátyási Zoltán nyugalmazott vezérhadbiztos ellen 42 rendbeli csalás bűntette és 26 rendbeli csalás vétsége miatt. I. r. vádlott védője írásban kérte az ügyészséget, hogy indítványozza a tárgyalásról a nyilvánosság kizárását, valamint a sajtóközlés letiltását arra való tekintettel, hogy az a „tiszti állás tekintélyét veszélyeztetné". A szegedi ügyészség, a főügyészség és az Igazságügyi Minisztérium jóváhagyásával, a kérelmet elutasította, mert a vádlottak cselekményüket „az egész országra kiterjedően követték el úgy, hogy a kereskedőkre és az iparosokra nézve valósággal közveszélyesnek tekinthetők, s azokat tőlük és hasonló szélhámosoktól a nyilvánosság útján megóvni, figyelmüket reájuk a sajtó útján is felhívni, közérdek".[45]

Itt kell levéltári anyaggal alátámasztottan bemutatnunk a magyar igazságszolgáltatás egyik szégyenteljes fejezetét, azokat az ügyeket, amelyek döntő részükben azért indultak, hogy ügyészi, bírói segédlettel embereket sok esetben jelentéktelen értékű ingóságaiktól,[46] leginkább származásuk miatt[47] megfosszanak. Az Igazságügyi Minisztérium ugyanis 1943 augusztusában körrendeletet[48] adott ki, amelyet novemberi körrendelete[49] kiegészített. E rendeletek értelmében az árdrágítási, áruelvonási ügyekben az eljárás kimenetelétől függetlenül a lefoglalt áruk értékesítésére nyílt lehetőség. Az ügyészekre és bírákra különösen az a rendelkezés gyakorolt demoralizáló hatást, amely — törvényi felhatalmazás nélkül — nemcsak a hadviselés céljára szükséges anyagok esetében nyújtott a lefoglalt áruk azonnali értékesítésére módot, hanem azoknál a közszükségleti cikkeknél, illetve áruknál is, amelyeknek igénybevétele közellátási szempontból akár mennyiségük, akár nehezen beszerezhetőségük miatt, vagy egyéb okból volt indokolt. Csaknem kivétel nélkül ezeknek az eljárásoknak az iratai találhatók az Országos Levéltár K. 579. jelzetű 209—213. sz. csomójában. Morálisan kedvezőtlenül hatott, amikor az Igazságügyi Minisztérium a lefoglalt áruk értékesítését az esetenként megjelölt ügyészség, bíróság dolgozói között kezdte engedélyezni.[50] Természetes következménynek tekinthető, hogy nemegyszer érkezett bejelentés egy-egy magáról megfeledkezett ügyészre vagy bíróra, hogy a biztosított lehetőségeket túlzott mértékben használják ki. A bírák és ügyészek között is előfordult a kölcsönös feljelentés a lefoglalt áruk privilegizált részesedési aránya miatt.[51]

Belügyminisztérium Államvédelmi Központ ügyésze

Az Országos Levéltárban őrzött iratok adatokat tartalmaznak ar-

[42] 62.901/1940. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 195. csomó.)
[43] 45.594/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 201. csomó.)
[44] 25.072/1941. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 199. csomó.)
[45] 69.438/1940. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 194. csomó.)
[46] 21.796/1944. IM IV. — 5,7 méter férfiszövet; 23.985/1944. IM IV. 6 pár gépkocsigumiból készült bocskor és jelentéktelen értékű hulladékgumi — (O.L. K. 579. I.L. 209. csomó) — 47.541/1944. IM IV. — jelentéktelen mennyiségű cérna (O.L. K. 579. I.L. 210. csomó) stb.
[47] 47.546/1944. IM IV. — A kalocsai ügyészség 1944. július 1-én tesz elkobzásra előterjesztést és jelenti, hogy az áruelvonás vétsége miatti ügyben vádlott a főtárgyaláson nem jelent meg, „hivatalos" tudomása szerint ismeretlen helyre szállították. — Hasonló a helyzet a 44.439/1944. IM IV., 49.168/1944. IM IV. sz. ügyben, stb. — (O.L. K. 579. I.L. 210. csomó.)
[48] 50.000/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 209. csomó.)
[49] 83.000/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 209. csomó.)
[50] 21.796/1944. IM IV. — 5,7 méter jóminőségű szövet; IM engedélyezte, hogy a Koronaügyészségen értékesíthető; — 22.800/1944. IM IV. — több száz méter textília; IM jóváhagyásával az ungvári ügyészség és bíróság dolgozói között értékesítették, stb. (O.L. K. 579. I.L. 209. csomó; ilyen ügyek találhatók a 210. csomóban is.)

ra is, hogy 1942-től egy különleges ügyészség működött a következő megjelöléssel: „M. Kir. Igazságügyminisztérium 64 080/1942. I. M. IV. sz. rendelettel kiküldött kir. ügyész. M. Kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központ ügyésze." Az igazságügyi minisztériumi iratok csak igen kevés adattal szolgálnak az ún. ÁVK ügyész tevékenységére, az azonban megállapítható, hogy közvetlen munkatársa,[52] ügyészek és más ügyészségi, bírósági dolgozók ellen számos eljárást kezdeményezett[53], irányította a nyomozást azokban az ügyekben, amelyekben az ÁVK szervei jártak el.[54]

Mindezek a körülmények indokolttá tették az ÁVK ügyész tevékenységének részletesebb felderítését, elsősorban annak megállapítását, hogy a vonatkozó rendelet milyen jogokkal s kötelezettségekkel ruházta fel. Sajnos a Belügyminisztérium Államvédelmi Központra vonatkozó és az Országos Levéltárban kezelt iratainak átvizsgálása is csupán az adatok kiegészítését tette lehetővé; az ezen intézményt felállító rendelet feltalálható nem volt. A belügyi iratok hézagosságára utal, hogy több olyan ügy volt fellelhető, melyekben az ÁVK ügyész tevékenykedett, de azok a belügyi iratoknál nem, csupán az igazságügyi irratoknál szerepelnek, s fordítva. Az ÁVK ügyész által vezetett osztály tevékenységének teljes felderítése így az Országos Levéltárban kezelt iratok alapján nem biztosítható.

Az ÁVK ügyésze működésének kezdeti időszakára forrásul szolgálhat a belügyminiszterhez írt és másolatban — bár a befejező rész nélkül — fennmaradt saját jelentése. Eszerint: „Működésemet a köztisztviselők által elkövetett visszaélések nyomozásában 1942. április elején kezdtem meg. Először igen szűk körben, a topolyai internáló-táborban elkövetett visszaéléseket nyomoztam. Ezután az egész Délvidék területén 1942. szeptemberéig, amíg csoportommal, mely akkor négy főből állott, az Államvédelmi Központhoz nem kerültem. ... Köztisztviselői ügyekben lefolytatott és a bíróságoknak átadott nyomozásaim tekintetében felmentő ítéletet a bíróságok tudomásom szerint eddig még nem hoztak. ... Az eredményesen befejezett nyomozásokban gyanúsítottként rendőrtől főszolgabíróig és egyetemi tanártól minisztériumi fogalmazásbeli tisztviselőig a legkülönbözőbb tisztviselői ágak szerepeltek."[55]

Az ÁVK ügyész jelentéséből, de az átvizsgált iratokból is kitűnően az ÁVK mellett működő ügyészi irányítás alatt álló nyomozó osztályt azzal a céllal állították fel, hogy vezesse és irányítsa a közhivatalnokok által elkövetett bűncselekmények felderítését. Az osztály a felfejlődés után 25—30 főből állt; kb. 6 ügyész, illetve fogalmazó, míg a többi nyomozó, gépíró, gépkocsivezető.[56] Az osztály valamennyi tagja mint az ÁVK vezető ügyész mellé beosztott járt el. Közhivatalnok ellen nyomozás elrendelésére az osztálynak kizárólagos hatásköre volt. Mindaddig, amíg az osztály a nyomozást a közhivatalnok ellen nem engedélyezte, nyílt nyomozási cselekmény foganatosítása nem volt megengedett.[57] Közhivatalnok elleni nyomozás befejezése után, ha azt nem az ügyészi osztály foganatosította, az iratokat az egyébként illetékes ügyészségnek kellett megküldeni, míg a másolati iratokat az ÁVK ügyészi nyomozó osztályának. Előfordult olyan eset is, hogy a nyomozási iratok mindkét példányát az osztályhoz juttatták el, és értékelés után onnan továbbították az illetékes ügyészséghez.[58] Amennyiben az ÁVK ügyészi nyomozó osztály maga folytatta le a nyomozást, annak befejezését követően az iratokat a Bp. szerint hatáskörrel és illetékességgel rendelkező ügyészséghez továbbították.[59]

Az osztály működésének első időszakában ténylegesen a közélet tisztaságának megvédését, a korrupciós és más közhivatali bűncselekmények felderítését tartotta szem előtt és beosztásra tekintet nélkül igyekezett bíróság elé állítani a közhivatalnokokba vetett bizalommal visszaélőket.[60] Az osztály munkájának súlypontja azonban később áthelyeződött az üldözött személyeket emberbaráti kötelességből, vagy anyagi előnyökért mentő közhivatalnokok és maguknak az üldözött személyeknek — utóbbiaknak gyakran fiktív okok alapján történő — felelősségre vonására. 1944-ben az ügyészi nyomozó osztály által feldolgozott mintegy 1000 ügy már csaknem kizárólag ilyen ügyekből tevődött össze. Az ÁVK ügyészi nyomozó osztálya folytatott nyomozást már 1942-ben 926/1942. ÁVK Eln. számon egy ügyben, melynek közhivatalnok terheltjei nagykátai és szentkirályszabadjai munkaszolgálatosokat mentettek, míg az egyéb terheltek maguk a munkaszolgá-

[51] 59.587/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 213. csomó) — 34.284/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 215. csomó) — 53.314/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 217. csomó.)

[52] 24.839/1943. IM IV. — Dr. Sz. K. mármarosszigeti ügyészt, aki az ÁVK mellé kirendelt ügyész helyetteseként tevékenykedett, dr. M. L. az ÁVK ügyészi nyomozó osztály vezetője feljelentette az Igazságügyi Minisztériumnál, hogy Sz. beosztásával visszaél és nem méltó a bizalmas részleghez. Visszarendelték. (O.L. K. 579. I.L. 208. csomó.)

[53] 42.180/1944. IM IV. — Az ÁVK mellett működő ügyész jelenti az Igazságügyi Minisztériumnak, hogy addig az időpontig a nagyváradi ítélőtábla és főügyészség területén üldözöttek vagyonának rejtegetésével elkövetett kihágás miatt 10 tényleges igazságügyi szolgálatban álló személy (köztük szerepel olyan, aki a felszabadulást követően évtizedeken át az ügyészségen vezető beosztást töltött be) és 32 nyugdíjban levő, illetve igazságügyi dolgozó hozzátartozója ellen indított eljárást. — 46.603/1944. IM IV. — Az ÁVK mellett működő ügyész a rimaszombati ügyészség elnöke ellen kezdeményezett eljárást — stb. (O.L. K. 579. I.L. 217. csomó.)

[54] 85.384/1943. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 209. csomó) — 46.603/1944. IM IV. — 57.386/1944. IM IV. (O.L. K. 579. I.L. 217. csomó.)

[55] O.L. K. 519. Belügyminisztériumi Levéltár. Államvédelmi Központ (továbbiakban: BM L. ÁVK.) bizalmas iratok. 21/1943. Biz. Ü. sz.

[56] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 1. csomó. — Az osztály névsorát egy keltezés és szám nélküli irat tartalmazza. Eszerint az osztályon a vezetővel együtt két ügyész, 3 törvényszéki titkár, 1 törvényszéki jegyző és 21 nyomozó, gépíró és gépkocsivezető dolgozott.

[57] Vö. O.L. K. 523. BM L. ÁVK. általános iratok 1. csomó — Dunakeszi község közellátási vezetője kg-onként 1 pengőért cukorutalványt adott el. A nyomozó hatóság erről az ÁVK ügyészi nyomozó osztályt átiratban tájékoztatta. Az átirat végén: „Tekintve, hogy az ügyben köztisztviselő is szerepel, a nyomozás lefolytatásához engedélyt kérek." 13/1943. ÁVK. Ü. — Hasonlóan: 170/1943., 171/1943. ÁVK. Ü. stb.

[58] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. általános iratok 4. csomó — 691/1944. ÁVK. Ü.

[59] Vö. O.L. K. 494. BM L. ÁVK. Eln. iratok 926/ÁVK. Eln./1942. — O.L. K. 519. BM L. ÁVK. Bizalmas iratok 1942. El. Bi. 34.—56. biz/1943. Ü. — O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 4. csomó — 37/1944. ÁVK. Ü. stb.

[60] Vö. O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 1. csomó — Dr. Kadácsfalvy József és társai által Borsa községben (Délvidék) elkövetett hivatali visszaélések főleg zsarolás útján. Az ÁVK. ügyész szám nélküli feljegyzése, valamint bizalmas felderítésre utaló feljegyzése arról, hogy vitéz Bajor Ferenc tábornok és társai újvidéki üldözötteket kényszerítettek egyrészt 5 millió pengő készpénz összegyűjtésére és átadására, másrészt gazdag kereskedők üzletét, illetve házát egy Kft által, melynek Bajor is tagja volt, áron alul megvásároltatták. Az ügyben a teendőket az ÁVK ügyész határozta meg.

latosok voltak.[61] 1943-ban a sátoraljaújhelyi kórház igazgatója ellen folytatott saját hatáskörben az ügyészi nyomozó osztály eljárást, mert adatok merültek fel, hogy az internált és a munkaszolgálatos üldözött személyeket az igazgató főorvos a kórházba felvette és részükre — idegbetegséget megállapítva — olyan orvosi igazolást adott, hogy internálásukat megszüntették, illetve szabadságolták őket.[62] 1944-ben nagyrészt ilyen ügyek szerepeltek az ÁVK ügyészi osztályán: g. kat. pap üldözötteket keresztlevéllel látott el[63], munkaszolgálat fondorlatos kijátszása,[64] üldözöttek vagyonának rejtegetése,[65] üldözöttek részére levelek kézbesítése (vesztegetés) az internálótáborba.[66]

Az említetteken túl az ÁVK ügyészi nyomozó osztálya nem egy alkalommal tett jelentést az igazságügyminiszterhez üldözöttek vagyonának ügyészek, bírák részéről történt rejtegetése miatt és kért utasítást a további eljárásra.[67] Nincs adat arra, hogy az Igazságügyi Minisztérium akár egyetlen esetben is engedélyezte volna a nyomozást, sőt az egyik ügyben[68] az ÁVK ügyészi nyomozó osztályát kifejezetten arról értesítették, hogy még a felügyeleti intézkedést is mellőzték.

*

Az Országos Levéltár ügyészségre vonatkozó és lényegében a II. világháború időszakát felölelő eléggé hiányos anyagának néhány kérdés köré csoportosított ismertetése természetesen megalapozott következtetések levonásához még nem elégséges. Ehhez nemcsak az ítélkezési gyakorlat, de az egyéb kutatóhelyek fellelhető levéltári anyagának megismerése és a történeti kutatások eredményeinek egybevetése is elengedhetetlen.

Turi István

[61] O.L. K. 494. BM L. ÁVK Elnöki iratok.
[62] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 2. csomó — 240/1943. ÁVK. Ü.
[63] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 4. csomó — 37/1944. ÁVK. Ü.
[64] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 4. csomó — 63/1944., 64/1944., 65/1944., 66/1944. ÁVK. Ü.
[65] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 4. csomó — 674., 675., 676., 677/1944. ÁVK. Ü.; 5. csomó — 693., 694., 695., 77., 813., 877/1944. ÁVK. Ü. sz. stb.
[66] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 5. csomó — 691/1944. ÁVK. Ü.
[67] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 5. csomó — 718., 720., 823., 851/1944. ÁVK. Ü.
[68] O.L. K. 523. BM L. ÁVK. Általános iratok 5. csomó — 851/1944. ÁVK. Ü. — 56.453/1944. IM VIII.

A Pactum de negotiando és Pactum de contrahendo lényege és jelentősége a nemzetközi jogban

A nemzetközi kapcsolatok fejlődésével időnként lényegesen megváltozik egyes nemzetközi jogi intézmények jogi és politikai jelentősége. Ez a megállapítás feltétlenül igaz a pactum de negotiando és a pactum de contrahendo esetében. Mindkét jogintézmény ismert volt már korábbi időszakokban is — erre később még visszatérünk —, de igazi jelentősége a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején, a hidegháborúról az enyhülésre való átmenet korszakában bontakozott ki. Így például ha különböző jelentőségűek is a felhozott példák, számos pactum de contrahendo és pactum de negotiando található a szocialista államok és az NSZK között kötött, ún. keleti szerződésekben, illetve a Szovjetunió és az USA között folytatott SALT-tárgyalások, illetve szerződések körében. Az enyhülési folyamat előrehaladásával egészen a hetvenes évek végéig újabb pactum de negotiandókat és pactum de contrahendókat találunk különféle nemzetközi szerződésekben. E folyamattal együtt járt a kölcsönös szándékokra utaló közös nyilatkozatok elterjedése is, melyeknek hasonlósága az említett pactumokkal feltétlenül említést érdemel. Ezzel kapcsolatban is bizonyos elméleti kérdések vetődnek fel, amelyek további vizsgálatot érdemelnek. A most következő fejtegetések azt a célt tűzik maguk elé, hogy az államközi megállapodások és más dokumentumok, illetve a nemzetközi jogi irodalom alapján a felvetődő kérdésekre megoldást keressenek. Bár a két pactum között lényeges hasonlóságokat fedezhetünk fel, az az álláspontunk, hogy két különböző jogintézményről lévén szó, helyesebb őket külön-külön megvizsgálni.

1. A pactum de negotiando lényege, jellege és a jelentősége a nemzetközi jogban

Először is utalnunk kell arra, hogy az ókorian hangzó „pactum" fogalma megegyezést, egyezményt vagy szerződést jelent.[1] Már Aquinói Szent Tamás is használta ezt a kifejezést a „Summa Theologiae"-ben (II. II. 78. 2c), ahol is „pactum expressum" és „pactum tacitum", vagyis kifejezett vagy hallgatólagos megállapodás vagy szövetség között tesz különbséget.[2] Lényeges az a felismerés, hogy a pactum egyezséget, megállapodást jelent, mert ez a körülmény a pactum de negotiando lényegének és jellegének meghatározásában döntő jelentőségű.

A pactum de negotiando lényege abban áll, hogy a partnerek kötelezik magukat fair és jóhiszemű tárgyalások folytatására.[3] Az azonban, hogy ezek a tárgyalások megállapodáshoz vezetnek vagy sem, egészen más kérdés. Éppen ezért nem tudjuk követni azokat a felfogásokat, melyek szerint a tárgyalási kötelezettség a megállapodás elérésének kötelezettségét is magában foglalja.[4] Véleményünk szerint a tárgyalások folytatásának és a megállapodás elérésének kötelezettsége a pactum de contrahendo lényegét alkotja.

A fenti értelemben vett pactum de negotiando nemzetközi szerződés,[5] amelyből nemzetközi jogi kötelezettségek származnak.[6] Időben az első ilyen kötelesség — mint már említettük — a fair, jóhiszemű és tisztességes tárgyalások folytatása. További kötelezettség a szerződő felek számára az, hogy a pozitív magatartás egy bizonyos minimumával elő kell segíteniük a tárgyalások folytatását.[7] Ez konkrétan azt jelenti, hogy a tárgyalá-

[1] H. *Klotz:* Handwörterbuch der lateinischen Sprache, Zweiter Band, Braunschweig, 1857. 647. old.

[2] Thomas-Lexikon, herausgegeben von L. Schütz, 2. Auflage, Paderborn, 1895, 559. old.
[3] Ezzel a véleményünkkel sok nemzetközi jogász egyetért. Példaképpen említsük meg a következőket: G. *Dahm:* Völkerrecht, Band II. Stuttgart, 1961. 67. old.; *Seidl—Hohenveldern:* Völkerrecht, 3. Auflage, Köln, Bonn, München, 1974. 62. old.; *v. Münch:* Völkerrecht in programmierter Form, Berlin(West)—New York, 1971. 232. old.; E. *Menzel—K. Ipsen:* Völkerrecht, Ein Studienbuch, München, 1979. 76. old.
[4] Ezt az álláspontot képviseli mindenekelőtt A. *Verdross* és B. *Simma:* Universelles Völkerrecht, Berlin(West), 1976. 275. old. és H. J. *Hahn:* Das pactum de negotiando als völkerrechtliche Entscheidungsnorm, Aussenwirtschaftdienst des Betriebsberaters, 1972. Nr. 10. 491, 492. old.
[5] Ld. még I. *Lukasuk:* A tárgyalási megállapodásokból származó kötelezettségek, Szovjetszkij Jezsegodnyik mezsdunarodnovo Prava, 1962. 118. old. (oroszul), illetve H. J. *Hahn:* i. m. 493. 494. old. és *Menzel—Ipsen:* i. m. 76. old.
[6] Hasonlóan M. *Loic:* La notion de „pactum de contrahendo" dans la jurisprudence internationale, RGDIP, 1974. 398. old.
[7] H. J. *Hahn:* i. m. 493. old.

sok ideje alatt a feleknek tartózkodniok kell minden olyan magatartástól, amely a tárgyalásokat nehezítené,[8] továbbá, hogy egymást kölcsönösen tájékoztatniuk kell. Emellett e kötelezettségek teljesítése feltételezi, hogy „a felek korábban elfoglalt álláspontjukat feladni hajlandók, és hogy a másik félnek bizonyos engedményekkel elébe menni készen állnak", hogy végül is „mindkét felet kielégítő kompromisszumos megoldást" találjanak, mint ezt az 1953. február 27-i, a Német Szövetségi Köztársasággal szemben támasztott görög kártérítési követelésekről szóló egyezmény kapcsán 1972. január 26-án kelt választott bírósági ítélet 62. pontjában megfogalmazza.[9] Amennyiben a felek lelkiismeretes tárgyalások ellenére sem jutnak eredményre, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy tárgyalási kötelezettségüket teljesítették.[10] Innen nézve látható, hogy a pactum de negotiando nem tekinthető sem előszerződésnek,[11] sem pedig keretszerződésnek, mivel az előszerződés átmeneti jellegű és további pontosítások révén konkretizálódik és válik végérvényessé, nem zárva ki természetesen az esetleges módosításokat sem, a keretszerződés pedig a rendelkezéseket kitöltő további megállapodások révén érvényesül a gyakorlatban.

A pactum de negotiandót tartalmazó dokumentumok alapján különféle fajtájú pactumokat különböztethetünk meg bizonyos formális jegyek figyelembevételével. Amennyiben a kötelezettség teljesítésének módját vesszük a megkülönböztetés alapjául, megkülönböztethetünk egyrészt olyan pactum de negotiandót, amelyben a felek arra kötelezik magukat, hogy általában tárgyalásokat kezdjenek és folytassanak. Így például a nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló, 1968. július 1-én kelt szerződés 6. cikke a következőképpen hangzik: „E szerződés minden egyes részese kötelezi magát, hogy jóhiszemű tárgyalásokat folytat a nukleáris fegyverkezési verseny mielőbbi megszüntetése és a nukleáris leszerelés érdekében hozandó hatékony intézkedésekről, valamint egy szigorú és hatékony nemzetközi ellenőrzés mellett megvalósítandó általános és teljes leszerelési szerződésről".[12]

Másodszor megkülönböztethetünk olyan pactum de negotiandót, amely meghatározott területen megkezdett tárgyalások folytatására kötelezi a feleket rendszerint minőségileg magasabb szinten. Ilyen kötelezettségeket mindenekelőtt a nemzetközi biztonságot és fegyverzetkorlátozást érintő két- és többoldalú szerződésekben találunk. Az 1971. február 1.-i „A nukleáris és más tömegpusztító fegyverek tengerfenéken és óceánfenéken, valamint ezek altalajában való elhelyezésének tilalmáról szóló szerződés 5. cikke szerint „az ebben a szerződésben részes felek kötelezik magukat, hogy jóhiszemű tárgyalásokat folytatnak további leszerelési intézkedésekről abból a célból, hogy megakadályozzák a fegyverkezési versenyt a tengerfenéken és az óceánfenéken, valamint ezek altalajában".[13] A tárgyalások továbbfolytatásának kötelezettsége a tárgyalási folyamatnak kontinuitását és dinamikáját biztosítja. A pactum de negotiando további alfaja, amely esetleg a korábban említett általános tárgyalási kötelezettség egy sajátos fajtájának tekinthető, a szerződésben megállapított konzultációs kötelezettség. Így például a bakteriológiai (biológiai) és toxin-fegyverek fejlesztésének, gyártásának és tárolásának eltiltásáról és megsemmisítéséről szóló 1972. április 10-i szerződésben részes felek „... kötelezettséget vállalnak arra, hogy tanácskoznak és együttműködnek mindazon kérdések megoldásában, amelyek az Egyezmény célkitűzéseivel kapcsolatban vagy rendelkezéseinek alkalmazása során felmerülhetnek"[14] (5. cikk). A diplomáciai gyakorlatban a fordított eset ugyanígy megtalálható. Így a bécsi közép-európai haderőcsökkentési tárgyalások előkészítéséről folytatott megbeszélések záróközleményében, amely 1973. június 28-án kelt Bécsben, a következőt olvashatjuk: „A konzultációk során a felek megállapodtak, hogy tárgyalásokat folytatnak a közép-európai haderők és fegyverzetek kölcsönös csökkentéséről, valamint az ezzel összefüggő intézkedésekről."[15]

Az állami gyakorlat tanulmányozásából kiderül, hogy a hetvenes években a pactum de negotiando intézményét főleg fegyverzetcsökkentési és leszerelési kérdésekben alkalmazták. Szinte minden jelentősebb megállapodás ezekben a kérdésekben tartalmaz pactum de negotiandót.[16] Az említett példák alapján nem szabad azonban a pactum de negotiando túlértékelésére következtetnünk, hiszen a leszerelési tárgyalások esetén rendkívül fontos kérdésekről van szó, amelyek a nemzetközi jog alapelveivel és fontos két- és többoldalú nemzetközi szerződésekkel szoros összefüggésben állnak. Említsük meg például a Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1972. május 26-án a rakétaelhárító rakétarendszerek korlátozásáról kötött egyezmény 11. cikkét, vagy pedig az atomsorompó-szerződés már tárgyalt 6. cikkét. Ezekből a dokumentumokból azt a következtetést vonjuk le, hogy az érintett államok a pactum de negotiando révén, nyilván biztonságpolitikai érdekeikből kiindulva, ki óhajtják fejezni érdekeltségüket bizonyos tárgyalások megkezdésében, illetve folytatásában. És éppen ez az, amit ily módon nyilvánosságra kívánnak hozni. Nem értünk egyet ezért M. Virally álláspontjával, aki szerint a pactum de negotiando megkötése mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy a politikailag fontos szerződések esetén a felek el kívánják kerülni a közvélemény túlzott fel-

[8] *Lukasuk:* i. m. 118. old.

[9] A viszonylag terjedelmes ítéletet ld.: Archiv des Völkerrechts, 1974—75. 339. old.

[10] Ezzel kapcsolatban nem tudjuk követni azt a felfogást, hogy a tárgyalási kötelezettség csupán a megállapodás létrejöttével szűnik meg, amint azt U. *Beyerlin* vallja: Pactum de contrahendo und pactum de negotiando im Völkerrecht, ZaöRV Band 36. (1976) 437. old.

[11] Egyet kell értenünk E. *Kronnal*, aki szerint „az előszerződés" fogalmának használata a pactum de negotiandora félrevezető. Vö.: Pactum de contrahendo im Völkerrecht, Köln, 1971. 1. old.

[12] Dokument zur Abrüstung 1917—1976., Berlin, 1978. 322. old. (Vö.: 1970. évi 12. tvr.)

[13] Völkerrecht, Dokumente, Teil 3., Berlin, 1973. 1199. old. (Vö.: 1972. évi 28. tvr.) Hasonló, a tárgyalások folytatására irányuló kötelezettséget tartalmaz a Szovjetunió és az USA által kötött szerződés a rakétaelhárító rakétarendszerek korlátozásáról. (1972. május 26.) U. o. 1357. old.

[14] Dokumente zur Abrüstung, i. m. 357. p. (Vö.: 1975. évi 11. tvr.)

[15] U. o. 385. old.

[16] E rendelkezés szerint a felek kötelezik magukat arra, hogy „a stratégiai támadófegyverek korlátozásáról szóló tárgyalásokat tovább folytatják". U. o.: 364. old.

világosítását a szerződés tartalmáról.[17] A viták békés megoldásának kérdésében is, ahol természetesen a nemzetközi jog megfelelő alapelve döntő szerepet játszik, növekszik a pactum de negotiando szerepe (sőt maga a viták békés elintézésének elve is tartalmaz pactum de negotiandót — a ford.). Erről tanúskodik az a tény, hogy számos szerződés tartalmaz ilyen megállapodást. Például az 1972. május 29-i megállapodás „a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok alapjairól" a következőket tartalmazza: „A felek egymással való kapcsolatukban mindig mérsékletet fognak gyakorolni és készek arra, hogy nézetkülönbségeiket tárgyalásokkal és békés eszközökkel rendezzék".[18] Felvetődik a kérdés, hogy ez esetben tényleg pactum de negotiandóról van-e szó, hiszen „a felek... gyakorolnak" kitétel meglehetősen általánosnak tűnik. Egyrészt kétségtelen, hogy ez a pactum de negotiando nem ugyanabból a fajtából való, mint a fentebb a fegyverzetkorlátozás kapcsán említett példák.[19] Másrészt azonban nincs semmi alap arra, hogy az ilyen típusú megállapodásoktól mindenfajta jogi következményt megtagadjunk, és így jelentőségüket leértékeljük. Az ilyen típusú megállapodásokat, bizonyos megszorításokkal, „gyenge" pactum de negotiandónak nevezhetjük, amelyek azonban abban különböznek a puszta szándékot kifejező nyilatkozatoktól,[20] programtételektől vagy óhajoktól, hogy ez utóbbiaknál a felek jogi kötelezettség vállalására irányuló készsége hiányzik. Nem pactum de negotiando éppen ezért, amit az 1972. május 30-i szovjet—amerikai közös közleményben olvashatunk, mely szerint mindkét állam kinyilvánítja szándékát, hogy „a stratégiai támadófegyverek korlátozásáról szóló tárgyalásokat tovább folytatják és a jóakarat szellemében járnak el."[21] Hasonló megállapításra juthatunk az 1970. augusztus 12.-i szovjet—NSZK szerződés preambulumával kapcsolatban, amelyben mindkét állam kinyilvánítja szándékát, hogy „szerződési formában fejezzék ki elhatározásukat együttműködésük megjavítására és elmélyítésére, beleértve a gazdasági kapcsolatokat, valamint a tudományos-műszaki és kulturális kapcsolatokat mindkét állam érdekében".[22] Ezeknek a tételeknek legfeljebb morális kötelező erőt tulajdoníthatunk.[23] Az ilyen esetekben az érintett államok számára semmilyen jogi kötelezettség, illetve alanyi jog nem keletkezik.

Az eddigi fejtegetések eredményét a pactum de negotiando következő meghatározásában foglalhatjuk össze: A pactum de negotiando az államok szerződésben megállapított jogi kötelezettsége arra, hogy az őket érdeklő kérdésekben tárgyalásokat vagy konzultációkat kezdjenek és folytassanak, vagy a már megkezdett tárgyalásokat tovább folytassák. A pactum de negotiandóból nem keletkezik kötelezettség arra, hogy a felek megállapodásra jussanak. Ez utóbbi már a pactum de contrahendo feladata, amely kifejezés a postglosszátorok szókincséből származott át az utókorra.

2. A pactum de contrahendo lényege, jellege és jelentősége a nemzetközi jogban

A pactum de contrahendo lényege, hogy a felek jogi kötelezettséget vállalnak egy bizonyos tárgyban szerződés megkötésére. Ezt az álláspontot már a XIX. század végén képviselte A. Rivier: „... pactum de contrahendo, vagyis kötelezettségvállalás, amelynél fogva a felek vagy valamelyik fél egy nemzetközi szerződés megkötésére kötelezik magukat".[24] Jelenleg is ez az álláspont tűnik uralkodónak. Így például a „Dictionnaire de la Terminologie du Droit International" a következőképpen határozza meg a pactum de contrahendót: „Egy meghatározott tárgyban nemzetközi szerződés megkötésére vonatkozó kötelezettségvállalást tartalmazó megállapodás, esetleg csupán a szerződés bizonyos részletei tárgyában."[25] Emellett magától értetődik, hogy a tárgyalások folytatására való kötelezettségvállalás beleértendő a szerződés megkötésére vonatkozó kötelezettségvállalásba. A döntő elem azonban itt a szerződés megkötése. Ennélfogva felesleges a tárgyalások folytatására való kötelezettség külön kiemelése.[26] Szerződések megkötésére vonatkozó kötelezettség a nemzetközi jog egyes általános szabályaiból, például a békés nemzetközi együttműködés elvéből (ENSZ Alapokmány 1. cikk (3), 55. és 56. cikk, illetve az 1970-es ENSZ deklaráció) is levezethető. Különösen említésre méltó az ENSZ Alapokmányának 1. cikkének (3) bekezdése, amely a nemzetközi együttműködésre mint a gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű feladatok megoldásának alapvető módjára utal. Semmi kétség nem lehet aziránt, hogy a szuverén államok közötti együttműködés főként nemzetközi szerződések alapján képzelhető el. Ennek az elvnek nagyon lényeges specifikuma, hogy az államok nemzetközi jogilag *kötelesek* békésen együttműködni, ehhez viszont feltétlenül szükséges, hogy nemzetközi szerződéseket kössenek egymással. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy az államok jogilag kötelesek lennének bármely tárgyban, bármily fontos legyen is az, bármely állammal szerződéseket kötni. A békés nemzetközi együttműködés alapelve tehát nem határozza meg, hogy mikor, kivel és miről kell az államoknak egymással szerződéseket köt-

[17] M. *Virally:* Le principe de réciprocité dans le droit international contemporain, Recueil des Cours, 1967. Tom. 122. 53. old.

[18] Völkerrecht. Dokumente, Teil 3. Berlin, 1973. 1365. old. Hasonló rendelkezéseket más dokumentumokban is találhatunk, mint például az NDK és az NSZK között közlekedési kérdésekről kötött 1972. május 26-i szerződésben. U. o. 1343. old.

[19] U. *Beyerlin* szerint ilyen esetekben is pactum de negotiandóról van szó: i. m. 47. old.

[20] Részletesebben lásd: P. *Terz:* A nyilatkozatok, különösen a szándéknyilatkozatok és ajánlások egyes kérdései a nemzetközi kapcsolatokban, Przeglad Stosunków Międzynarodowych, 1979. 3. 35. old. (lengyelül).

[21] Dokumente zur Abrüstung, i. m. 373. old.

[22] Völkerrecht, Dokumente, i. m. 1148. old.

[23] Ebben egyetértünk W. *Wenglerrel.* Ld.: Völkerrecht, Band I, Berlin(West) stb. 1964. 238. old.

[24] A. *Rivier:* Principes du droit des gens, Paris, 1895., 2 vol., 70. old.

[25] Dictionnaire de la Terminologie du Droit International, Paris, 1960. 435. old. Az NSZK és Ausztria legkiválóbb nemzetközi jogászai is ezen a véleményen vannak. Pl.: G. *Dahm:* Völkerrecht. i. m. 66—67. old.; F. A. *v. der Heydte:* Völkerrecht, I. Köln, 1958, 73. old.; *Menzel—Ipsen:* Völkerrecht, i. m. 76. old.; *v. Münch:* i. m. 233. old.; A. *Verdross:* Die Quellen des universellen Völkerrechts, Freiburg, 1973. 43. old., illetve A. Verdross—Simma, i. m. 275. old.

[26] M. *Loic* egyebek között ezt írja: „hogy a megegyezéshez eljussanak, tárgyalniuk kell, ... A pactum de contrahendo megvalósításának első stádiuma a tárgyalási kötelezettség". i. m.: 383. old.

niök. Következésképpen ezen alapelv konkrét megvalósítása az egyes szuverén államokra marad. Minden állam kötelezettséget vállalhat tetszése szerint megállapodások útján vagy közvetve bármely tárgyban más államokkal szerződések megkötésére. Éppen erre a célra áll rendelkezésünkre a pactum de contrahendo. A nemzetközi dokumentumok elemzése arra a következtetésekre vezet, hogy általánosságban a pactum de contrahendo következő típusait lehet megkülönböztetni: Először azt a formát, amelyben az államok többé vagy kevésbé formához kötött nemzetközi szerződésben kötelezettséget vállalnak, hogy az őket érintő kérdésekben szerződéseket kötnek. Így például az 1974. február 7-én kelt amerikai—panamai nyilatkozat a két állam által megkötendő új Panama-csatorna-szerződésről olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyekből egyértelműen kiviláglik, hogy egy különös fajtájú pactum de contrahendót kötöttek a felek egymással: A közös nyilatkozat tulajdonképpen egy pactum de contrahendo, amelyben a felek megállapodnak, hogy az 1903 óta közöttük érvényben levő szerződést a Panama-csatorna övezetről új szerződéssel fogják helyettesíteni: „Kormányunk nevében a következő elvekben állapodtunk meg: 1. az 1903-ból származó szerződést és a hozzájuk csatlakozó kiegészítéseket teljesen új, a két tenger közötti csatornára vonatkozó szerződéssel helyettesítjük."[27] Részben hasonló az 1950. június 6-án kelt közös deklaráció a Német Demokratikus Köztársaság ideiglenes kormánya és a Lengyel Köztársaság kormánya között. Ebben a dokumentumban a felek megegyeztek, hogy az Odera —Neisse határt ki fogják jelölni. E megállapodás végrehajtására egy hónapon belül további szerződést kötnek a felek, hogy a fennálló és megállapított határt kijelöljék, úgyszintén, hogy a határral összefüggő más kérdéseket rendezzék."[28] A pactum de contrahendo egy másik válfaja esetén nem találunk sem egyértelmű kötelezettségvállalást, sem pedig megállapodást. A felek arra szorítkoznak, hogy kijelentsék, szerződéseket fognak kötni. Az államok gyakorlatában viszonylag sok példát találunk ilyen megállapodásokra. A Német Szövetségi Köztársaság és az Olasz Köztársaság között 1957. november 21-én kötött barátsági, kereskedelmi és hajózási szerződés szerint mindkét fél arra kötelezi magát, hogy intézkedéseket tesz a földrajzi eredetmegjelölések védelmére a kereskedelmi forgalomban. A továbbiakban ugyanezen a helyen (19. cikk 4. pont) leszögezik: „A szerződő államok ezen kívül e kérdésekben megállapodást fognak kötni."[29] A szövegösszefüggésből világos, hogy a szerződő felek jogilag kötelezték magukat, hogy új egyezményt kössenek. Ettől az esettől meg kell különböztetnünk azokat az eseteket, amelyekben — mint ez úgyszintén az összefüggésekből kiderül — pusztán csak általános célkitűzést állapítanak meg, amelynek nincsen jogi jelentősége. Erre példa az 1961. szeptember 20-án a Szovjetunió és az Egyesült Államok képviselőinek megbeszéléséről kiadott közös nyilatkozat a leszerelési tárgyalások alapelveiről (ún. (Zorin—McCloy-egyezmény), amely többek között a következőt tartalmazza: „A tárgyalásokon résztvevő államok a lehető leggyorsabban átfogó megállapodás elérésére és végrehajtására törekszenek."[30] Az ilyen közös nyilatkozatokat és célmeghatározásokat véleményünk szerint egy jövendő szerződés tárgyának kijelöléseként („Punktationen") kell értelmezni. Ugyanakkor figyelnünk kell arra is, hogy az ilyen típusú nyilatkozatokról eltérő vélemények vannak a szakirodalomban. Míg pl. L. Oppenheim a „punctationes" kifejezésen pusztán egy jövendő szerződés tárgyáról folytatott tárgyalást ért („mere negotiations on the items of a future treaty"[31]), mások megelégszenek annyival, hogy itt csupán egy szándékolt szerződés tartalmára vonatkozó nyilatkozatot lássanak.[32] A két felfogás között annyiban nincs különbség, hogy egyik szerint sem bírnak ezek a nyilatkozatok vagy megállapodások jogi kötelező erővel. A döntő kérdés itt nem annyira a nyelvi megfogalmazás („kötelezik magukat", „szerződéseket kötnek", „will" vagy „shall conclude"), hanem sokkal inkább az államok tényleges akaratának kiderítése atekintetben, hogy jogilag kötelezni kívánták-e magukat vagy sem.

Ami a pactum de contrahendo tárgyát illeti, megállapíthatjuk, hogy többnyire adminisztratív megállapodásokra vonatkoznak. A hetvenes évek eleje óta azonban feltűnő tendencia, hogy a pactum de contrahendo megjelenik a gazdasági és tudományos szerződésekben, illetve részben a leszerelési és fegyverzetkorlátozási megállapodásokban. Az államközi kapcsolatok fejlődése időközben a pactum de contrahendo egy új, mondhatni negatív fajtájának kialakulásához is elvezetett. Ennek lényege, hogy a felek szerződési kötelezettséget vállalnak arra, hogy bizonyos tárgyban nem kötnek szerződéseket. Ilyen rendelkezést tartalmaz a Szovjetunió és a Szocialista Etiópia között kötött barátsági és együttműködési szerződés: „A magas szerződő felek kinyilatkoztatják, hogy e szerződés rendelkezései nem állnak ellentétben érvényes nemzetközi szerződésekből eredő kötelezettségeikkel, és *kötelezik magukat*, hogy nem kötnek olyan nemzetközi megállapodásokat, amelyek összeegyeztethetetlenek e szerződéssel." (Kiemelés a szerzőtől.)[33]

A nemzetközi jogi szakirodalomban olyan nézetek is találhatók, amelyek a pactum de contrahendót puszta tárgyalási kötelezettséggé szűkítik. E nézet legismertebb képviselője véleményünk szernt A. Miaja de la Muela, aki azt vallja, hogy a pactum de contrahendo egyetlen joghatása, hogy a feleket jóhiszemű tárgyalásokra kötelezi anélkül, hogy emellett a szerződés megkötésére kötelezettség keletkeznék. „... a pactum de contrahendo a nemzetközi kapcsolatokban azt az egyszerű joghatást hozza létre, hogy a felek kötelesek jóhiszemű tárgyalásokat folytatni anélkül, hogy jogkövetkezményei a szerződés meg-

[27] Ld. Archiv der Gegenwart, 1974./18. 537. old.

[28] Dokumente zur Aussenpolitik der DDR. Band I., Berlin, 1974. 332. old.

[29] Bundesgesetzblatt der BRD, Teil II. Nr. 38. 958. old. Hasonló rendelkezést találunk az NSZK, Franciaország és Luxemburg között a Mosel folyón való hajózásról szóló 1956. október 27-i szerződés 56. cikkében. Ld.: F. *Berber:* Völkerrecht, Dokumentensammlung, Band I. München, 1967. 1584. old.

[30] Dokumente zur Abrüstung, i. m. 245. old.

[31] L. *Oppenheim—H. Lauterpacht:* International Law, Vol. I. London etc. 1955. 890. old.

[32] F. A. *v. der Heydte:* Völkerrecht, i. m. 72—73. old.; E. *Kron:* i. m. 149. old.

[33] Idézve Neues Deutschland, 1978. november 21. száma alapján.

kötésének kötelezettségéig terjednének."[34] E kérdéssel kapcsolatban helyesnek látszik a már említett 1972. január 27-i választottbírósági ítéletre utalni. Az ítélet 62. pontja a nyugatnémet—görög választottbírói ítéletekből eredő követelésekre vonatkozó tárgyalásokkal foglalkozik. Az 1953. február 27-i szerződés 19. cikkével kapcsolatban a bíróság kifejtette: „A 19. cikk pactum de negotiandóként értelmezhető. A felek megállapodása ebben az esetben nem pactum de contrahendo, amint ezt mi értelmezzük. Ezt a megjelölést olyan esetekre kellene fenntartani, amelyekben a felek az egyezmény megkötésére is kiterjedő kötelezettséget vállalnak."[35] A választottbíróság abból indult ki, hogy a felek kötelezettsége a köztük fennálló vita ismételt megtárgyalására terjed ki. A választottbíróság álláspontja sokban hasonlít McNair nézetéhez, aki elutasítja, hogy a pactum de contrahendo kifejezést puszta tárgyalási kötelezettség esetére is alkalmazzuk. Nyomatékkal hangsúlyozza, hogy „the application to it of the label pactum de contrahendo can be misleading and should be avoided".[36]

Amennyiben a pactum de contrahendót jogi kötelezettségnek fogjuk fel, fel kell tételeznünk, hogy az nemzetközi szerződés,[37] még ha annak egy különös fajtája is.[38] Ezért nem fogadható el a D. P. Myers által kifejtett nézet, amely szerint a pactum de contrahendo csupán politikai ígéretnek, de nem nemzetközi szerződésnek tekinthető.[39] Ugyanez áll A. P. Sereni álláspontjára is, aki a pactum de contrahendo hatékonyságát általánosságban kétségbe vonja: „Erősen kétséges az olyan egyezmények hatékonysága, amelyben a felek in futuro megállapodásra kötelezik magukat (agreement to agree)".[40] A nemzetközi kapcsolatok gyakorlatában még az sem ritka, hogy egy pactum de contrahendo cum tertio is hatékonynak bizonyul. A Szovjetunió és az NSZK által 1970. augusztus 12-én kötött szerződés aláírásakor a felek közös nyilatkozatot adtak ki, amely szerint a felek megállapodtak abban, hogy a Szövetségi Köztársaság kinyilvánítja „készségét arra, hogy a Német Demokratikus Köztársasággal olyan szerződést kössön, amely az államközi szerződésekkel azonos kötelező erővel fog bírni, olyannal, mint a Német Szövetségi Köztársaság, illetve a Német Demokratikus Köztársaság harmadik államokkal kötött szerződései."[41] E politikailag rendkívül fontos dokumentum aláírásakor vált csak világossá, hogy a két német állam között egyenjogúságon alapuló nemzetközi szerződés jön majd létre, ami 1972. december 21-én meg is történt. Ugyanez a kötelezettségvállalás elméletileg formális nemzetközi szerződésben is elképzelhető.[42] A pactum de contrahendót nemzetközi szerződésnek kell tekinteni, amely azonban abban különbözik egyéb nemzetközi szerződésektől, hogy a feleket olyan magatartásra kötelezi, hogy a tulajdonképpeni szerződés létrejöttét nem akadályozhatják. Innen nézve a tulajdonképpeni szerződés „utószerződésnek" tekinthető, amely egyértelműen materiális természetű jogokat és kötelezettségeket tartalmaz. Mindazonáltal a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi konvenció 18. cikke csak bizonyos fenntartásokkal alkalmazható a pactum de contrahendóra.

A pactum de contrahendo viszonya a tulajdonképpeni „utószerződéshez" kettős: egyrészt a pactum de contrahendo, ha nem is materiális értelemben, önálló szerződés, amelyet a pacta sunt servanda elve szerint be kell tartani. Másrészt azonban előkészíti a talajt a tulajdonképpeni szerződés megkötéséhez, emellett pedig a két szerződés tartalma között tárgyi összefüggések is vannak. Csak ez utóbbi értelemben lehet a pactum de contrahendót előszerződésnek tekinteni. Ha azonban összefüggéseiből kiemeljük, teljesen önálló szerződésnek tekintendő. A nemzetközi jogi szakirodalomban meglehetősen differenciálatlanul tekinti a szerzők többsége előszerződésnek[43] vagy ahhoz igen közelálló intézménynek[44] a pactum de contrahendót. Mindenesetre megállapítható, hogy a pactum de contrahendo bizonyosan „átmenet egyrészt a kötelezettséggel nem járó tárgyalások és másrészt a főszerződés között".[45] A pactum de contrahendót továbbá meg kell különböztetnünk a nemzetközi jogi keretszerződésektől, amelyek a szerződés tartalmát általában vagy esetleg egyes részeit konkrétan is már megelőlegezik.[46] Összefoglalásul a pactum de contrahendót úgy határozhatjuk meg, mint az államok nemzetközi szerződésen alapuló kötelezettségét arra, hogy az őket érintő kérdésekben nemzetközi szerződést kössenek.

Végezetül utalnunk kell arra, hogy mindkét jogintézménynek megvan a maga sajátos, önálló helye a nemzetközi kapcsolatokban, amely minden hasonlóságuk ellenére elválasztja őket egymástól, hiszen egészen különböző funkciókat látnak el. Ehhez képest mellékes, hogy megtartjuk-e a pactum de

[34] A. *Miaja de la Muela:* Pacta de contrahendo en derecho international publico, Revista Espanola de Derecho Internacional, 1968. Vol. XXI. No. 2. 414. old. Egyébként már a XIX. században Bismarck az osztrák vámunióval kapcsolatos tárgyalások kapcsán kijelentette, hogy „a tárgyalásokat egy bizonyos határidőn belül meg akartuk kezdeni. Egy ilyen pactum de contrahendo ellen nem volt semmi kifogásom . . ." Otto *von Bismarck;* Gedanken und Erinnerungen, München, 1952. 275. old. Coolidge amerikai elnök a Tacna-Arica választottbírósági ügyben kijelentette, hogy egy kifejezett pactum de contrahendo csupán bona fide tárgyalásra kötelez. Ld. F. *Münch:* Das Urteil Des IGH vom 20. Februar 1969 über den deutschen Anteil am Festlandsockel in der Nordsee, ZaöRV, Band, 29. (1969) 467. old. Ld. továbbá I. *v. Münch* nézetét, aki szerint a pactum de contrahendo csak tárgyalásokra kötelez: i. m. 8. old.

[35] Archiv de Völkerrechts, i. h. 344. old.

[36] *Mc Nair:* The Law of Treaties, Oxford, 1961. 29. old.

[37] Ez az értékelés uralkodónak tűnik. Ld. például Dictionnaire de la Terminologie du Droit International, 1. m. 437. old.; *Oppenheim—Lauterpacht:* i. m. 890—891. old.; E. *Menzel:* Völkerrecht, München, Berlin(West), 1962. 254. old.; *Verdross:* Die Quellen . . . i. m. 43. old.

[38] *v. der Heydte:* i. m. 73. old., B. *Wabnitz:* Der Vorvertrag in rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Betrachtung, Diss. Münster, 1962. 1. old.

[39] D. P. *Myers:* The names nad scopes of treaties, AJIL, Vol. 51. (1957) 605. old.

[40] A. P. *Sereni:* Diritto Internazionale, Milano, 1962. 1391. old.

[41] Völkerrecht, Dokumente, i. m. 1151. old.

[42] Ld. ehhez H. *Kelsen:* Principles of International Law, 2d ed. New York, etc. 1967. 483. old.: „. . . egy nemzetközi szerződés kötelezheti a szerződő felet, hogy a jövőben egy másik szerződést kössön egy bizonyos tárgykörben, akár a másik szerződő féllel, akár a harmadik féllel.

[43] Ld. pl.: G. *Dahm:* i. m. 66. old. („Egy nemzetközi jogalany nemzetközi szerződéssel további szerződések megkötésére kötelezheti magát. Az ilyen tartalmú előszerződést pactum de contrahendonak nevezzük."); A. *Verdross* és B. *Simma:* i. m. 275. old. („A pactum de contrahendo az előszerződés egy alfaja."); E. *Menzel:* i. m. 266. old.: B. *Wabnitz:* i. m. 1. old. Ellenkezőleg *v. Heydte:* i. m. 78. old.

[44] Például *Oppenheim—Lauterpacht:* i. m. 890—891. old.; *Sereni:* i. m. 1390. old.; *Kron:* i. m. 13. old.

[45] *Kron:* u. o. 2. old.

[46] Ld. részletesebben: E. G. *Leube:* Rahmenvertrage mit privatrechtlichen Ausfüllungsgeschaften, Göttingen, 1967. 7., 8. és 91. old.

negotiando és a pactum de contrahendo terminusokat, vagy az egyes nemzeti nyelvekben újat alkotunk helyettük.[47] A döntő kérdés nem is annyira e két intézmény fogalmi elhatárolása, hanem elsősorban tartalmuk és funkciójuk.

Terz, Panos

[47] *Beyerlin* például azt javasolja, hogy e két fogalmat „tárgyalási kötelezettség" és „szerződéskötési kötelezettség" kifejezésekkel helyettesítsék. I. m.: 411—412. old.

A vízszennyezés ellenőrzése Magyarországon — angol szemmel

Manapság a környezetszennyeződés a legsúlyosabb és legsürgősebb megoldást kívánó problémák közé tartozik.[1] A széles körben elfogadott és alkalmazott nemzetközi normák hiányában az egyes kormányok feladata a problémák felismerése és a megfelelő szintek alkalmazása. Magyarországon nemrégiben jelentették be hivatalosan, hogy az általános helyzet nem kielégítő és az ország bizonyos területein a helyzet súlyos.[2]

A Magyar Népköztársaság területe 9 303 244 hektár. Zömében alföld, a teljes terület több mint 50%-a 200 méternél alacsonyabb a tengerszint felett. Évente 500—800 mm eső esik és az átlaghőmérséklet 10,8 °C, bár az évszakok egyikében gyakran 25 °C-ot is túlhalad. Lakossága összesen: 10 710 000.[3]

Az elmúlt huszonöt év során a gazdaság súlypontja a mezőgazdaságról az iparra tevődött át, ez idő alatt az iparban alkalmazottak létszáma megkétszereződött, míg a mezőgazdaságban dolgozók száma felére csökkent.[4]

Magyarország felszíni vizeinek 95 százaléka szennyezett állapotban éri el az ország határát, főképpen a Duna és Tisza folyamok által és a szomszéd országok növekvő vízigényének következtében a Magyarországra beérő friss víz mennyisége csökken.[5] Fontos intézkedések történtek azonban a közelmúltban a vízgazdálkodás és vízminőség érdekében. Valamennyi szocialista országban arra törekednek, hogy a természeti erőforrásokat a környezet sérelme nélkül hasznosítsák, s amennyire ez lehetséges, megőrizzék, fejlesszék és javítsák a környezet minőségét.[6] Ugyanakkor azonban ilyen jellegű fejlődés aligha lehetséges a gazdasági fejlődés rovására.[7]

Magyarországon a környezetvédelmet alkotmányos elv rangjára emelték. Az Alkotmány 57. cikkelye megállapítja az emberi lényekhez méltó környezethez való jogot. Ennek az elvnek támogatása céljából az 1978. évi Büntető Törvénykönyv IV. Rész 280. szakasza kimondja, hogy szabálysértésnek számít a környezet számottevő szennyezése. Ennek az előírásnak figyelmen kívül hagyása 3 évig terjedhető szabadságvesztéssel büntethető cselekmény, s amennyiben a környezeti ártalom életet veszélyeztet, e büntetés 5 évi szabadságvesztés lehet. Amennyiben valamely személy gondatlanul rongálja a környezetet, a szabadságvesztés-büntetés maximális mértéke egy év, vagy bírság szabható ki, vagy bizonyos időtartamú javító-nevelő munka büntetés szabható ki.[8]

A környezetvédelmet szabályozó fontos jogszabály Magyarországon a II. törvény az emberi környezet védelméről, amely 1976. április 1-én lépett hatályba. E törvény négy alapelvet állapít meg, de a részletes szabályozást a miniszterekre bízza. A törvény célja az, hogy lefektesse az emberi környezet védelmével, megóvásával és tervszerű fejlesztésével kapcsolatos alapvető szabályokat annak érdekében, hogy megóvják az emberi egészséget és a jelenlegi és jövő nemzedékek életkörülményeit folyamatosan javítsák.[9] A törvény említést tesz a környezetnek azokról a részeiről, amelyek védelemre szorulnak, és annak a viselkedésnek társadalomra veszélyességéről és viselkedésformáiról, amely közvetlenül veszélyezteti vagy károsítja az embert és környezetét. A 16—22. szakaszok megnevezik a védelmet igénylő legfontosabb területek egyikét, nevezetesen a vizet. Ezek az előírások kiterjednek mind a felszíni, mind a felszín alatti vizekre és magukba foglalják a folyóágyakat (medreket) és folyópartokat is.[10] A víz megfertőzése és káros szennyezése tilos. Különböző anyagok kezelése, raktározása vagy szállítása víz közelében csak akkor megengedett, ha megfelelő intézkedések történnek a víz fertőzésének és káros szennyezésének megakadályozása céljából.[11] Ipartelepeket és más üzemeket, létesítményeket csak abban az esetben lehet létesíteni és működtetni, ha megfelelő szennyvíztisztító berendezéseket építettek be a kibocsátó szennyeződés elfogadható szintjének biztosítása céljából. Más esetekben a szennyeződés előzetes tisztítását kell elvégezni, amint azt a jogszabályok előírják.[12]

A törvény megtiltja a gépek működését, vízierőművek, vízfelszíni járművek és szerkezetek működését, amelyek károsan fertőznék a vizet, s bizonyos vízi járművek működését korlátozza vagy megtiltja specifikusan említett vizeken.[13]

Amennyiben azt javasolják, hogy valamely víz folyását vagy irányát meg kell változtatni, a törvény előírja, hogy megfelelő gondoskodás kell hogy történjék a környezetvédelem előírásainak betartása céljából, amely csökkenti vagy megakadályozza a hátrányos következményeket a víz minőségére.[14]

Végül a törvény arra törekszik, hogy megőrizze az ivóvízkészlet és a gyógyvizek mennyiségét és minőségét a megfelelő telepek és berendezések létesítése és fenntartása segítségével.[15] Bár amint már láttuk, a Büntető Törvénykönyv[16] rendelkezik a szabadságvesztés büntetés tekintetében, a jogsértők-

[1] A legfontosabb jogi mű e területen Espax M. Környezetvédelmi jog c. műve Libraries Techniques. Franciaország, 1980.

[2] Lásd pl. *Kilényi* Géza: Ochrana zivatnéhi prostredia v. Madarsku Pravni Obzor 63 c. anyagát. 1980. 429—440. old.

[3] Hivatalos számadatok. Magyar Népköztársaság (1980).

[4] A legutóbbi huszonöt év során az iparban foglalkoztatott emberek száma 19%-ról 36%-ra növekedett, a szolgáltatóiparban és szolgáltatásokban pedig 26%-ról 34%-ra. Ugyanezen idő során a mezőgazdaságban alkalmazott személyek aránya 52-ről 22%-ra csökkent.

[5] Magyarország szárazföldi ország, amelyet Ausztria, Csehszlovákia, a Szovjetunió, Románia és Jugoszlávia határol.

[6] Büntetőjog és környezetvédelem a Szovjetunióban. P. Dagel *Revue internationale de Droit penal* 1978. Vol. 49. 291—308., 293. old.

[7] *Kilényi* Géza: A magyar környezetvédelmi politika alapjai és a közigazgatás szerepe a *környezetvédelem jogában.* Az MTA Veszprémi Bizottsága. 125—130. old., 125. old.

[8] Ámbár ez utóbbi fajtájú büntetést ritkán alkalmazzák.

[9] Lásd az emberi környezet védelméről szóló 1976. II. tv. 1. §.

[10] 1976. II. tv. 16. §.

[11] Uo. 17. §.

[12] Uo. 18. §.

[13] Uo. 19. §.

[14] Uo. 20. és 22. §-ok.

[15] Uo. 21. §.

[16] 1978. IV. tv. a Büntető Törvénykönyvről.

kel szembeni eljárás legfontosabb eszköze mégis az igazgatási bírság,[17] amelyet a vízügyi hatóság vet ki a környezetszennyezés, kár vagy szennyeződés társadalmi veszélyességének és/vagy mértékének megfelelően. Az olyan vállalat, amely tevékenységét csak szennyeződés kibocsátásával tudja kifejteni, építési és működési engedélyt kell hogy kérjen, és ezeket csak bizonyos feltételek esetén adják meg. Amennyiben a szennyeződés a megengedett szintet felülmúlja, több szankció áll rendelkezésre, közöttük a legelterjedtebb a bírság.[18] Ha a szennyeződés a határértékben túlmenően veszélyezteti a környezetet, bírságot vetnek ki, amely progresszív módon emelkedik. Ámbár, ha új technológiát vezetnek be közben, a bírság csökkenhet is. A cél nem az, hogy a bírságokból a maximális jövedelem folyjon be, hanem, hogy a vállalatokat a vízszennyezés csökkentésére bírják. Magasabb bírságokat gyakrabban rónak ki bizonyos területeken, mivel hat különböző vízkategória részesül védelemben. Ezek fontossági sorrendben a következők: Balaton; ivóvízkészletek; üdülőterületek, pl. vízisport; ipari vízkészletek; mezőgazdasági öntözésre szánt víz és védelemben egyébként nem részesülő vízforrások.

Különösnek tűnhet, hogy a tó vizének védelme elsőbbséget élvez az ivóvízkészlettel szemben. A Balaton Közép-Európa legnagyobb tava,[19] Magyarország legnagyobb természeti forrása mind gazdasági, mind pénzügyi szempontból igen fontos. Ennek oka az, hogy a Balatont a szennyeződés fokozott mértékben veszélyezteti,[20] s ezért új rendszert vezettek be, amely előírja az egyedi kibocsátási szintet az egyes üzemek számára, amely a szennyeződés befogadásának és feldolgozásának lehetőségétől függ.

A büntető szankciókra való támaszkodás helyessége a szennyeződés vonatkozásában kérdéses. A vízszennyeződés miatt kirótt bírságok Magyarországon évente elérik az 500 millió forintot.[21] A bírságok alkalmazása azonban kevéssé hatékony, mert számos vállalat inkább kifizeti a bírságot, minthogy új technológiát vezessen be.[22] A Büntető Törvénykönyv által előírt komoly büntetőjogi szankciók alkalmazása ritka. Egyrészről a szabadságvesztés büntetések túlságosan súlyosnak tűnnek, másrészről az igazgatási bírságok rendszere nem jelent túl sok gondot a hanyag vállalati igazgató számára. Jobb eszközöket kell keresni, és a már létező igazgatási szankciókat szélesebb körben kell alkalmazni. Az igényekhez képest igen gyakran kell az egyes vállalatok számára előírni, hogy írásban készítsen jelentést a vízszennyezéssel kapcsolatos általános gyakorlatáról, valamint a hatályban levő belső szabályokról e gyakorlat megvalósítása érdekében.[23] Ennek a gyakorlatnak számottevő megsértése a vízügyi hatóság beavatkozását vonja magával, amelyet széles körű eszközökkel kell ellátni, hogy teljes vizsgálatot végezhessen, és új gépeket és berendezéseket vezethessen be. Ezen túlmenően az olyan igazgatókat, akik szándékosan, gondatlanul vagy hanyagul szenvedést idéznek elő az édesvízforrásokban, *egyénileg* kell felelősségre vonni.[24] A Büntető Törvénykönyvnek megfelelő büntetési tételeket ki kell egészíteni maximum 25 ezer forintig terjedhető bírsággal kisebb jogsértésekért.

Bizonyos adminisztratív szankciók már most rendelkezésére állnak a hatóságoknak, hogy megakadályozzák a vízszennyeződés rendkívül súlyos eseteit. Valószínű, hogy ezeket a jövőben gyakrabban fogják alkalmazni.[25] Az igazgatót el lehet távolítani, az üzemeket át lehet helyezni, vagy *végső esetben* az üzemet be lehet zárni.

Polgári jogi lehetőségek is rendelkezésre állnak, a kártérítési per is rendelkezésére áll azoknak, akik vízszennyeződés következtében károsodást szenvedtek, bár az ilyen kártérítést csak ritka esetben adja meg a bíróság.

E szankciók kiegészítése céljából szubvenciók és hitelek formájában a gazdasági ösztönzők is rendelkezésre állnak az állam és a vízügyi hatóságok pénzalapjaiból azoknak a vállalatoknak számára, amelyek üzemeik környezetvédelmi tevékenységét fejleszteni kívánják.

Wright, F. B.

[17] Uo. 44. §. A bírság megfizetése természetesen nem mentesít senkit a polgári vagy büntetőjogi felelősségtől vagy a kártérítést szabályozó előírások alól, lásd uo. 45. §.

[18] Lásd 17/1968. (IV. 14.) Korm. rendelet.

[19] A Balaton felszínének területe 596 km², hossza 77 km, szélessége 8 km, átlagmélysége 3,25 m. A tó vízterülete 5180 km² és 125 folyóvíz apasztja. Lásd Láng I.: *A Balaton jelene és jövője. Bevezető megjegyzések.* Symp. Biol. Hung. 19. 15—20. pp. (1979)

[20] A Balaton vegyi szennyeződése a mezőgazdaságban használatos műtrágyáktól, szennyeződése a turistáktól és más látogatóktól, valamint a szeptikus tartályokból származik. Ez növekvő eutrófiához vezet. Angol nyelvű elemzésért a szennyeződés mértékét és forrását illetően, a Balatonnal kapcsolatban lásd a *„Kondenzált foszfátok jelenléte és az algák a Balatonban* c. anyagot. Dobolyi E. és Ördög VITUKI Közlemények 1979. 14. Rész. 75—81. old. és a „Növényi tápanyagok forrásai a Balaton vízterületén, Adatelemzés és modellezési *erőfeszítések*. Jolankai G. VITUKI Közlemények 1979. 14. Rész. 41—48. old.

[21] 10 millió fontsterling. Magyarország pénzegysége a 100 fillérből álló forint. A csereráta 1980 júliusában a következő volt: 52,36 Ft = 1 fontsterling.

[22] 1970-ben a vízügyi hatóság által elvégzett vizsgálat azt az eredményt találta, hogy az egy köbméter víz szennyezéséért kiszabott bírság 12 fillér volt, míg ugyanennyi víz megtisztítása és az új berendezés beállítása 50 fillérbe került volna. De még ez is túlságosan alacsony összeg lehet. A rátának magában kell foglalnia a kezelés historikus költségeit, a tőkekiadásokat, a jövőbeli beruházások önfinanszírozását és a rögzített aktívák megtérítését. Az ipari szennyeződés nagyobb mértékű kezelési (tisztító) kapacitás utáni kereslethez vezet, mint amennyire akkor lenne szükség, ha igazán gazdasági bírságot rónának ki, és ez a helyzet többletterhet ró az államra.

[23] Azt az elvet követve, amelyet a HMSO egészségügyi és munkavédelmi jogszabály 2. § (3) szakasza előír a munkahelyi biztonsággal kapcsolatban. Ez annyit jelent, hogy ennek eredményeképpen a vízügyi hatóság a jogsértő alkalmazottat könnyebben megtalálja.

[24] Alternatív módon kötelezővé lehetne tenni a súlyos jogsértésekre kiszabott büntetések feljegyzését a jogsértő igazgatók személyzeti anyagában.

[25] A szerző személyes megbeszélése Bihari Ottó professzorral a Dunántúli Intézetben, Pécs, 1981. május 12.

JOGIRODALOM

Hamza Gábor: Az ügyleti képviselet. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig*

A szerző aránylag fiatal kora ellenére a jogtudománynak, főképpen az antik világ jogainak, közöttük a római jognak egyik hazánkban és külföldön is ismert művelője. Munkásságáról számos eddig megjelent tanulmánya ad számot, de ezek mellett több külföldi tudományos kongresszuson vett részt, s azokon, valamint külföldi egyetemek felkérésére az ottani római jogi tanszékek rendezésében több

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 243. old.

sikeres előadást tartott. Ezekkel nemcsak hazai tudományos életünk eredményeit gyarapította, hanem a külfölddel való kapcsolatainknak a jogtudományok területén való bővítéséhez is hozzájárult.

Most megjelent munkájában, amelyből több részlet cikkek formájában már publikáció tárgya volt, az ügyleti képviseletnek a különböző történeti időszakok jogrendszereiben elfoglalt helyét igyekszik megvilágítani és megismertetni. Mint a mű alcíméből is kitűnik, a szerző az intézményre vonatkozó dogmatikai és elméleti vizsgálatokkal és azok eredményeivel foglalkozik és így kívánja bemutatni az intézmény történeti fejlődését az antik világtól kezdődően egészen napjainkig.

A munka elsősorban a római jogra támaszkodik. A szerző azt a tudományos irányzatot követi, amely az antik világ jogainak — különösen a római jognak — a figyelembevételével azt a fejlődési összefüggést kívánja feltárni, amelyben azok a modern jogrendszerekkel, a manapság érvényes jogokkal vannak. A munka átfogó jellegű, amely az ügyleti képviselet történeti kialakulását a múlt különböző jogrendszerein át napjainkig dolgozza fel. Ebben a tekintetben a munka hézagpótló is.

Megírása során a szerző több nehézséggel találta magát szemben. Egyik legnagyobb nehézség — mint maga is említi — az volt, hogy a képviseletre vonatkozó szabályokat külön fejezet az antik jogrendszerek egyikében sem tartalmazza; nincs tehát „sedes materiae", amely a jogszabályanyagot egységesen és áttekinthető módon szolgáltatná, hanem a téma kidolgozásához szükséges szabályokat a személyi, a dologi, a kötelmi, az öröklési és a perjog köréből kell összeszedni. Emellett elkerülhetetlen a jogi források mellett még nem jogi források felhasználása, sőt a latin nyelvű forrásszövegek megvizsgálása és értékelése során nem maradhattak figyelmen kívül az interpolációs kutató módszer eredményei, s mindezeken felül még a görög nyelven írott papíruszanyag sem.

A szerző *kutatási módszere* abból az általánosságban elfogadott nézetből indul ki, hogy a római jog világában a közvetett képviselet érvényesült, míg a közvetlen képviseletet a birodalmi jog nem ismerte, és az csak a birtokszerzés körében fordult elő. Cáfolja azonban azt a nézetet, amely szerint a közvetlen képviselet a rómaiaknál valamiféle tilalomba ütközött volna. Szerinte ilyen elvi érvényű tilalom nem volt, hanem a közvetlen képviseletet a római család szerkezete és a rabszolgaság jogintézménye feleslegessé tette. A közvetlen képviselet kialakulása viszont a szerző szerint az adott társadalmi-gazdasági viszonyokhoz fűződik.

A könyv I. fejezete (11—52. old.) azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek az ügyleti képviselettel összefüggésben a *modern jogrendszerek*ben felmerültek. Vizsgálja az ügyleti képviselet kialakulása során felvetődött elméleti kérdéseket, a közvetett és a közvetlen képviseletet, az ezekre vonatkozó tételes jogszabályokat és az azokhoz kapcsolódó joggyakorlatot. Valamint mindazokat a problémákat, amelyek egyrészt az érintett felek belső viszonyából, másrészt annak a képviselettel való kapcsolatából adódnak, valamint ezeknek a problémáknak a megoldásait. Ebben a keretben vizsgálat alá kerülnek az egyes európai kontinentális jogok, valamint az angol—amerikai jogrendszerek. Az elméleti és a tételes jogi megoldásokat áttekintve, a tételes jogokban érvényesülő konstrukciók szolgáltatják a kiindulási alapot az ügyleti képviselet történeti kialakulásának a vizsgálatához és ahhoz a fejlődéshez, amelyen az elmúlt korok jogrendszereiben a képviselet intézménye keresztülment.

A II. fejezetben (53—118. old.) a szerző a részletekre kiterjedően vizsgálja meg azt, hogy az ügyleti képviselet miként fejlődött az *antik földközi tengeri Kelet* országainak jogrendszereiben. Ennek során külön-külön kerülnek szemügyre az ó-egyiptomi, a babiloniai-asszír, az antik görög jognak, a hellenisztikus Egyiptom jogának és a kopt jognak a képviseleti jogintézményei. A szerző a munkájának ezekben a részeiben azoknak a kutatásoknak az eredményeit dolgozza fel, amelyeket ezeken a területeken eddig folytattak. Az ehhez felhasznált irodalmi forrásokról a szerző a lábjegyzetekben számol be, amelyek alkalmasak arra is, hogy a kérdés iránt érdeklődők részére az esetleges további kutatásokhoz támogatást, útbaigazítást nyújtsanak.

Bármennyire terjedelmes is az értekezés megírásához felhasznált és abban bemutatott anyag, kimerítőnek még sem mondható. Az antik földközi tengeri Kelet jogaihoz kell számítani a disszertációban tárgyaltakon felül még a szír-perzsa, az örmény, az etiópiai, a zsidó, sőt a muzulmán jogot is. A római tudományegyetem jogi fakultása mellett szervezett római és földközi tengeri keleti jogi iskola (Scuola di perfezionamento di diritto romano e di diritti orientali mediterranei) eredeti tanterve szerint ugyanis annak idején az ókori Keletnek ezek a jogai tantárgyakként előadásra kerültek. Mindezekre vonatkozólag bő irodalmi és forrásanyag is van; elég példaként utalni etiópiai vonatkozásban a Fetha Nagasti néven ismert gyűjteményre, amelyet még századunk első felében ténylegesen alkalmaztak is; a zsidó jog vonatkozásában elég említeni a Tóra nyomán kialakult Misna-t, Gemara-t és a Talmud-ot, amely utóbbi a zsidó jog anyagának összefoglalását (kodifikációját) jelentette, valamint a rabbi-iskolák munkásságát; muzulmán vonatkozásban a Korán-t és az annak nyomán kifejlődött jogrendszert, amelynek szintén kiterjedt irodalma van. Mindezek áttanulmányozása célszerű még akkor is, ha a képviseleti jog fejlődésének megvilágítása szempontjából talán különösebb tanulságot nem is ígér.

Mindezekre a szerző — bizonyára a feldolgozott anyag különben is nagy terjedelme miatt — nem terjeszkedhetett ki, be kellett érnie az antik keleti világnak azokkal a jogrendszereivel, amelyekről értekezésében számot ad. Ezek kerültek ugyanis a római világgal viszonylag a legszorosabb kapcsolatba, amelynek pedig a modern világ jogainak — s ebben a képviselet jogintézményének — kialakulása szempontjából a legjelentősebb szerepe volt.

A könyvnek az egyiptomi jogot tárgyaló részében (65—74. old.) a szerző annak a nézetének ad kifejezést, hogy a Késői Birodalom korában az ügyleti akarat előtérbe kerülésével a közvetlen képviselet konstrukciójának az alapja terem-

tődött meg. A szerzőnek ez a megállapítása — úgy tűnik — túlságosan körülményes következetes eredménye.

A munkának a babiloniai-asszír joggal foglalkozó részében (74—81. old.) a szerző megállapítja, hogy az újbabilóniai társadalmi-gazdasági viszonyok a közvetlen ügyleti képviselet kifejlődésére kedvező lehetőséget teremtettek, de az kifejlődni még sem volt képes, mert a rabszolgák — vagyoni önállóságuk növekedése ellenére — függőségi kapcsolatban maradtak, aminek következtében szerepük lényegileg csak üzenetközvetítői szerep volt. A szabad jogállású személyek körében viszont a szurrogációs elv érvényesült, amely a közvetett képviseletet is feleslegessé tette. A szerző a visszterhességi elv és a célrendelkezési elv jelentőségével az ügyleti képviselet szempontjából aránylag elég részletesen foglalkozik, a két elv rövid, könnyen érthető meghatározását azonban nem adja.

A munkának az antik görög jogot tárgyaló részében (86—106. old.) a szerző több papírusz alapján az akarat jelentőségének növekedését igyekszik bemutatni. Ezek kapcsán felhívja a figyelmet a „systasis" szerepére, amely a meghatalmazás konstrukciójának és ezen keresztül a képviselet megvalósításának eszköze lehetett. Itt is nehézséget okozhat a „systasis" fogalmi meghatározásának hiánya. Az akarat jelentőségének el nem ismerése különben az antik görög jogban is csak a közvetett képviselet kialakulását eredményezhette.

A hellenisztikus Egyiptom jogával foglalkozó részben (107—112. old.) a szerző kifejti, hogy ebben a jogban a modern értelemben vett ügyleti képviselet nem volt ismeretes és ezen a téren a fejlődésben nem volt lényeges előrehaladás. A kopt jogot elemző részben (113—118. old.) a szerző — az idevágó papírusz-anyag vizsgálata nyomán — azt állapítja meg, hogy itt csak a közvetett képviselet érvényesülését lehet kimutatni, a közvetlen képviselet érvényesülése azonban nem volt lehetséges.

A munkának kétségkívül igen értékes része a II. fejezet, amelyben a szerző főképpen a saját kutatásaira támaszkodva — a *római jogi képviselet* kifejlődésével foglalkozik (119—179. old.). A képviselő által való jogszerzés és kötelezettségmegszűnést eredményező teljesítés területén a római jogban is a közvetlen képviselet konstrukciója jutott érvényre. A közvetlen képviselet joghatásai azonban más területeken sem elvi jelleggel vannak kizárva, hanem inkább a harmadik személyek érdekeinek védelme céljából. (D. 14. 1. 1. 18. — Ulpianus.) A szerző behatóan vizsgálja az ún. járulékos kereseteket: az „actio quod iussu"-t, az „actio exercitoria"-t, az „actio institoria"-t, valamint a két utóbbi fejlődési kapcsolatát és megállapítja, hogy a szabad jogállásúak útján való kötelezés lehetőségének elismerése először az „exercitor"-nál történt meg, csak ezután — kereskedelmi érdekből — az „institor"-nál. Ami a „praepositio"-t illeti, ennek alapját a vállalkozó és a „praepositus" közötti fölé- és alárendeltségi viszony jelentette. Az ügyletkötési akaratban való képviselet lehetőségét — a szerző szerint — a „praepositio"-ban kifejezésre jutó általános akarat konkrétabbá válása, vagyis az egyes ügyletek megkötésében való szerepe teremtette meg. (L. különösen a 142—157. oldalakat).

A szerző ezek után rátér a „procuratio" tárgyalására, amelynek első formája — szerinte — a „negotiorum gestio" (D. 17.150. pr. — Celsus, D. 27. 3. 3., D. 34. 3. 8. 6. — Pomponius) volt, amelynek helyét a II. században a „mandatum" foglalta el. (D. 17. 1. 41. — Julianus, D. 15. 3. 17. pr., D. 21.1.51.1., D. 17. 1. 34. pr. — Africanus). A „mandatum", amely felhatalmazást is jelentett, közel állott a „praepositio"-hoz, a szabad jogállású felek egymás közötti viszonyát fejezte ki, de a fölé- és alárendeltségi viszonyban levők kapcsolatában is a célnak megfelelő volt. (D. 17. 1. 6. 6. — Julianus-Ulpianus.) A „procurator" és az „institor" társadalmi helyzetének a II. század folyamán bekövetkezett hasonulása lehetővé tette az „actio institoria"-nak a „procurator"-ra kiterjesztését (actio quasi institoria), ami azonban a közvetlen ügyleti képviselet konstrukciójának az elfogadásával nem jelentett egyet.

Ez a fejezet végül az antik világ jogai és a modern jogrendszerek között a kapcsolatot az ügyleti képviselet vonatkozásában az intézmény római fejlődésének bemutatásával szemlélteti és az antik és a modern ügyleti képviselet intézménye között a történeti összefüggést így mutatja ki. (L. mindezekről a 158—179. oldalt.)

A munka IV. fejezetének (180—202. old.) tárgya az ügyleti képviseletnek a *romanizált Egyiptom* jogforrásaiban észlelhető jelentkezése, amit a szerző több ebből az időszakból származó papírusz (P Amh 90, P Oxy 501, 261, 94, 505, P. S. I. 1035, BGU 300, P Mert 18) alapján vizsgál. Ezekben is előfordul a „systasis", amit a szerző szerint nem lehet a modern értelemben vett meghatalmazásnak tekinteni, mert annak csupán ajánlás jellege van; ennek ellenére alkalmas lehetett arra, hogy a közvetlen ügyleti képviselet elismerését biztosítsa, még ha arra nem is került sor. A IV. fejezetben található fejtegetések lényegileg a képviselet római fejlődésére vonatkozó III. fejezetet egészítik ki és ahhoz illeszkednek.

A könyv tartalmi ismertetése során már előadottakon túlmenően szükséges még megemlíteni a következőket:

A szerzőnek az a megállapítása, amely szerint a közvetlen ügyleti képviselet tekintetében Riccibono-t a Savigny követői közé kell számítani (120. old.), kiegészítendő azzal, hogy Riccobono a közvetlen képviselet elismerését a kogniciós eljárással hozta összefüggésbe. (Fasi e fattori dell'evoluzione del diritto romano. Mélanges Cornil II. 1926. 270—271. l.)

Az „actio exercitoria" és az „actio institoria" eredetének megvizsgálásával kapcsolatosan kerül sor a „praepositio" és a „iussum" egybevetésére és annak eredményeként a szerző — Claus nézetéhez csatlakozva — arra a következtetésre jut, hogy a „iussum" a modern meghatalmazáshoz áll közel, a „praepositio" pedig általában ún. „factum concludens". (182. old.) Lényegileg ehhez fűződik a szerzőnek az a megállapítása, hogy a „praepositio" teremti meg az ügyletkötésre irányuló akarat tekintetében a képviselet lehetőségét. (156. old.) Kérdéses azonban, vajon a vállalkozó magatartása — minden erre vonatkozó határozott kijelentés nélkül — elégséges le-

hetett-e más, szabad jogállású személynek olyan feljogosítására, hogy helyette őt kötelező jognyilatkozatot tegyen.

A „procuratio" és a „mandatum" egybevetése során (164. old.) a szerző fejtegetéseiben a megbízás és felhatalmazás közötti különbség szinte elmosódik. A két intézményt — bár a képviselet vonatkozásában együttesen jelentkeznek — egymástól határozottan el kell különíteni. A megbízás a megbízó és a megbízott közötti belső viszonyra vonatkozik, a felhatalmazás ezzel szemben a képviselőhöz és harmadik személyekhez szóló kijelentés. Erre különben a szerző az „actio ad exemplum institorae" tárgyalása során (165. old.) figyelemmel is van.

Az ügyleti képviselettel kapcsolatosan a papiruszok jogában felvetődő dogmatikai kérdésekre vonatkozó fejtegetések kapcsán (180. s köv. oldalak) felmerülhet, vajon a munkának azokat a részeit, amelyekben az Egyiptom földjéről származó papiruszanyag kerül feldolgozásra (107—111. oldal), nem lett volna-e célszerűbb egyetlen fejezetben összefoglalni.

Ezek a megjegyzések azonban a szerző munkájának értékét nem kisebbítik. A könyvben olyan kérdés kerül vizsgálat alá, amely jogtörténeti szempontból igen érdekes és a maga egészében összefoglaló feldolgozás tárgya eddig nem volt. A szerző széles forrásanyagra támaszkodva mutatja be az ügyleti képviselet fejlődését az antik világtól napjainkig. Kutatásainak eredményeként az antik — különösen a római — ügyleti képviseletről sok vonatkozásban eltérő kép alakul ki attól, amely a máig is uralkodó tan nyomán eddig kirajzolódott. A legjelentősebb eltérés az, hogy a római világban nem volt semmiféle olyan jogszabályi tilalom, amely a közvetlen képviseletnek útját állotta volna.

A szerző a források feltárása és beható tanulmányozása után a maga nézetét biztonsággal és kellően dokumentálva fejti ki. A munkának szinte minden egyes fejezete a szerzőnek a marxizmus ideológiájában való jártasságát és a marxizmus tételeinek megfelelő alkalmazását tükrözi. A történeti fejlődés kimutatásában a szerző figyelemmel van a gazdasági-társadalmi fejlődésre és kimutatja, hogy annak a képviselet kialakulásában és fejlődésében az egyes történeti időszakokban milyen szerepe volt.

A szerző a munka egyik céljának tekintette azt, hogy az ügyleti képviselet intézménye, történeti fejlődése, elvi tisztasággal kerüljön kimunkálásra és bemutatásra. Fejtegetései így a Polgári Törvénykönyv módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. törvény 219—225. §-aiban a képviseletre vonatkozó jogszabályok alkalmazása, illetőleg az azokhoz fűződő gyakorlat fejlődése szempontjából is hasznosak lehetnek és útbaigazítással szolgálhatnak. A könyv ezért jogtörténeti és összehasonlító jogi értékén felül még a bírósági gyakorlat alakulására nézve is hatással lehet és ilyen tekintetben is figyelemre érdemes.

A munkát német nyelvű összefoglaló egészíti ki, amely tartalmának megismerését a magyar nyelvben nem jártas külföldiek számára is lehetővé teszi. Bár az összefoglalás aránylag kimerítő, mégis annak érdekében, hogy a maga nemében egyedülálló munkát hazánk határain túl is egész terjedelmében megismerjék, érdemes lenne a könyv német vagy más idegen nyelvű fordításban való kiadása, ami hazai tudományos életünknek a külfölddel való együttműködését mélyíthetné.

Visky Károly

Balogh András: A tudományos műszaki forradalom és a jog*

Divatos és esetenként hálás téma a tudományos-technikai forradalom (TTF) hatásainak, rövidebb-hosszabb távú következményeinek boncolgatása. Van is könyvtárnyi irodalma a fantasztikumtól a publicisztikán át a különböző jellegű és mélységű szaktudományos elemzésekig. Ez utóbbiak közé sorolható Balogh András „A tudományos műszaki forradalom és a jog" c. viszonylag rövid terjedelmű (198. old.) könyve. E könyvben Balogh András nem arra vállalkozott, hogy teljes mélységben elemezze a TTF következményeképp radikálisan változó társadalmi viszonyok új és újra értékelendő konfliktusait, kibontsa mindazokat a problémákat amelyeket a tudományos és műszaki haladás állít a jog elé, s vázoljon többé-kevésbé következetes megoldásokat. Munkája határaival nagyon is tisztában van, s mi sem mondhatunk többet nála: „Hogyan is vállalkozhattunk volna egy olyan rendkívül komplex és sokrétű problematika akár részleges megoldására is, mint amilyen a tudományos-műszaki forradalom és a jog kölcsönhatása, ahol egyes rész-kérdésekben is népes kutatóintézetek, törvényelőkészítő bizottságok és tanácsok, elismert szaktekintélyek keresik a legjobb megoldásokat?" (186. old.) De a másik végletet is elkerüli, nevezetesen azt, hogy csupán az általánosság, a fogalmi absztrakciók szintjén mozogva vonjon le „mélyen szántó" következtetéseket a jog jövendőjét illetően. Munkájával az volt a szándéka, hogy rávilágítson: „... a tudományos-műszaki forradalom — mint minden forradalom — változásokat idéz elő a társadalmi viszonyokban, az emberi kapcsolatokban, e viszonyok és kapcsolatok nagy része pedig jogilag szabályozott és így a változásokra a jognak is reagálnia kell." (187. old.) S hogy e megállapítás ne maradjon a levegőben, mintegy csokorba szedve bemutatja azokat a kérdésköröket, legfontosabb problémákat, amelyek a műszaki haladással, a tudomány eredményeinek felhasználásával, a tudomány társadalmi szerepével összefüggésben közvetlenül kapcsolatosak a joggal, a jogélet valamely területével. Áttekintést kapunk azokról a törekvésekről, amelyek a problémák megoldására irányulnak, és a szerző azt is jelzi, hogy a haladás konfliktusaira a jog még hol adós a megoldással. E tabló persze nem teljes, de maradéktalanul érvényesül a szerző szándéka: „A témák kiválasztásánál két szempontot követtünk: egyrészt olyan kérdéseket tárgyalni, amelyek érzékeltetik, hogy a hatás és visszahatás a jogilag szabályozott vagy szabályozandó társadalmi viszonyok milyen széles skáláján érvényesül, másrészt igyekeztünk azokat a kérdéseket kiemelni, amik konfliktusokat okoztak, vagy

* Kolozsvár—Napoca, 1978. DACIA.

a közeljövőben okozhatnak." (187. old.)

Balogh András a jog és a TTF kapcsolatát kettősen közelíti meg. Egyrészről a jog, mint szabályozó eszköz hatókörébe kerülnek a műszaki haladásból, a tudomány eredményeinek felhasználásából, illetve felhasználhatóságából eredő újonnan kibontakozó társadalmi viszonyok, vagy azok, amelyek tartalmát, értékelését a TTF jelentősen módosítja. Ebben a témakörben lényegében véve a jog klaszszikus funkciójáról van szó, a jogi szabályozás bővül, s válik intenzívebbé egy-egy területen. Ide sorolható a könyv II. fejezete, amely foglalkozik a világűrjoggal, a szuperszonikus repüléssel, a környezetvédelemmel, az urbanizációs fejlődéssel összefüggő jelenségek jogi szabályozásával, az orvostudomány eredményeinek felhasználásával összefüggő jogi kérdésekkel; IV. fejezete, amely azt a kérdéskört tárgyalja, hogy a tudományos kutatás, a műszaki fejlesztés, illetve ezek társadalmi szervezete is kiemelt szabályozási tárggyá válik: a tudományos kutatások szervezése, állami vezetése, a szellemi alkotások fokozott jogi oltalma, a műszaki haladással összefüggő titokvédelem kérdései; végül részben ide sorolható a könyv III. fejezete is, amennyiben azt tárgyalja, hogyan hat a TTF az alapvető állampolgári jogokra. Másrészről a tudományos-technikai eredmények mint eszközök felhasználhatók a jogi-állami munka fejlesztésére, tökéletesítésére. Ebben a vonatkozásban maga a jog, mint társadalmi intézményrendszer változik, s válik így a tudományos-műszaki fejlesztés tárgyává. A könyv ide sorolható fejezetei szükségképpen átlépik a csupán jogi kérdések vizsgálatát, s összefoglalják az államigazgatási tevékenység egyes aspektusainak fejlesztésével kapcsolatos lehetőségeket is. Így szó van a jogi informatikáról, ezzel összefüggésben a számítástechnika alkalmazásáról az államigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az államigazgatásban felhasználható új tudományos módszerekről, határtudományokról, arról, hogy a felmerülő problémák megoldására irányuló szabályozási módszerek és elvek hogyan hatnak a klasszikus jogi megoldásokra, elvekre (I. és III. fejezet).

E rövid ismertető keretei között szükségtelen részletezni milyen kérdéseket emel ki a szerző a világűrjog, a szuperszonikus repülés, a környezetvédelem, az urbanizációs problémakör, az orvostudomány eredményeinek felhasználásához kapcsolódó jogi szabályozás témakörében. Annál is inkább, mert munkájának összefoglaló, ismertető jellege e részeknél domborodik ki leginkább, az olvasó viszonylag gyorsan összképet kap az említett témakörökről. Aki mélyebb elemzéseket keres az témánként megtalálhatja akár a hazai, akár a külföldi monográfiákban. Talán azt szükséges megjegyezni, hogy — mint a könyv egésze — e fejezetek igen közérthetőek, kerülik a szükségtelen jogi műszavak használatát, s ezért különösen ajánlhatók azoknak a mérnököknek, közgazdászoknak, orvosoknak... stb., akik munkájuk során e jogi kérdésekkel is találkozhatnak, ugyanakkor a jogi gondolkodásmód, a jogi dogmatika behatóbb ismerete hiányában nem vállalkozhatnak kifejezetten szakjogi tanulmányokra. Áttekintést kapunk emellett a vonatkozó román jogi szabályozás egyes alapintézményeiről is.

Főleg a román szabályozást ismerhetjük meg a tudományos tevékenység, a műszaki haladás jogi szabályozásának témakörében. (Döntően az alkalmazott műszaki kutató-fejlesztő tevékenységről kapunk képet.) A tudományos haladás, a műszaki fejlesztés össztársadalmi feladatából a román államigazgatás láthatóan többet vállal magára a magyarnál. A hazaival összevetve a különbség nem az, hogy a kutatóintézmények, szervezetek rövidebb és hosszabb távú feladatait döntően az államigazgatási szervek határozzák meg, nálunk viszont esetleg nagyobb a kutatószervek autonómiája. E vonatkozásban valójában lényeges különbség nincs a hazai és a román megoldás között. (Noha Romániában több a törvényi szintű, feladatokat kitűző alapjogszabály.) Azonban a konkrét kutatómunka, fejlesztő tevékenység eredményének hasznosításáért az államigazgatási szervek széles körű felelősséggel tartoznak, továbbá a közreműködőket (fejlesztőket, gazdasági egységek vezetőit) szintén — lényegét tekintve — államigazgatási felelősség terheli a kutatási eredmények hasznosításáért. A román szabályozás tehát — nyilván a gazdaságirányítás eltérő jellege következtében is — kevesebbet bíz a kutatók és felhasználók (egyébként sok tekintetben hazánkban is kidolgozatlan, ill. következetlen) érdekmechanizmusára, s ebből fakadóan a kölcsönös kötelezettségeket szélesebb körben deklarálja. E keretbe illeszkedik a szabadalmi jog is. A szabadalmak megvalósításánál döntő szerepet kapnak az államigazgatási, illetve az őket segítő, kijelölt véleményező, javaslattevő szervek (a szabadalmi javaslatok értékelése, a megvalósítás beépítése a különböző jellegű tervekbe, a hasznosítással összefüggő engedélyezések... stb). A román szabályozás a szabadalmi jogosult pozíciójába elsősorban szocialista szervezeteket juttat, élesebben elválnak a szabadalomhoz fűződő személyi és vagyoni jogok, továbbá főszabály — ami nálunk a kényszerengedélyezés formájában kevéssé élő gyakorlat —, hogy a szocialista szervezet, mint szabadalmi jogosult találmányát más szocialista szervezetek minden formaság és vagyoni következmény nélkül használhatják. Minket a szabályozáson túlmenően igen érdekelne a mienktől eltérő intézményrendszer működésének gyakorlata is. Kár, hogy csak a szabályozásról kapunk képet, a rendszer működéséről, eredményességéről, esetleges problémáiról nem.

A jog, az államigazgatás és a számítástechnika kapcsolata vonatkozásában a szerző szemléletét mintha kettősség jellemezné. Egyrészről bőségesen bizonyítja, hogy a számítástechnika államigazgatási alkalmazása alapvetően megváltoztathatja az állampolgár és közigazgatás (állam) viszonyát, a közigazgatás szervezeti és működési struktúráját, ennek folytán a közigazgatás jogi szabályozásával kapcsolatban eddig nem releváns új igények támadnak, másrészről határozottan leszögezi (nem kevéssé a magyar jogi irodalom, illetve az abban uralkodó álláspont alapján), hogy a számítástechnika elsősorban a

— csupán kiszolgáló, segéd funkciókat szolgáló — jogi informatika fejlesztéséhez járulhat hozzá, azonban a számítógépek bevezetése a jövőben sem vezet a jogalkotási és jogalkalmazási tevékenység gyökeres javításához. Így a jogi informatikával foglalkozva főleg azt vázolja, hogy milyen elképzelések vannak egy a hatályos jogot és joggyakorlatot, a jogi szakirodalmat is tartalmazó számítógépes nyilvántartási rendszernek a kialakítására. A témakör azonban véleményünk szerint ennél mélyebb elemzést is megérdemelne. Például elég-e úgy felvetni a kérdést, hogy a jogi információs rendszerben a gépi memória a jogszabályok teljes szövegét tartalmazza-e avagy elég egy jogi könyvtárra vonatkozó kereső algoritmust kialakítani? Nem kellene-e azt is vizsgálni, hogy a hosszú történeti fejlődés eredményeként kialakult jogi—igazgatási gyakorlat mennyire „összeférő" a századunk második felében kialakuló, gyökeresen más elveken működő „kibernetikus" rendszerekkel? Vannak-e esetleg a számítástechnikának olyan módszerei, amelyek ugyan lényegesen eltérnek a hagyományos joggyakorlattól, ugyanakkor „megfelelő" alkalmazásuk esetén annak funkcióit el tudják látni. Ha a jogélet — jogalkotás és jogalkalmazás — lényeges javítása nem várható, akkor van-e értelme a költséges gépesítésnek? Vannak-e a számítógépesítésnek „szemléletbeli" korlátai, s ha igen, melyek ezek, vagy csupán „objektív" tényezők határozzák-e meg a számítástechnika alkalmazását? Vajon adott-e már teljes mértékben az a tudásanyag, amellyel egy jogásznak rendelkeznie kell, és csakugyan nem várható-e el a jövőben — mint ahogy a szerző írja — a számítógépek, számítástechnikai rendszerek működési elveinek bizonyos szintű ismerete? E kérdések természetesen valamelyest eltávolodást jelentenek a közvetlen gyakorlattól, elvezethetnek kifejezetten jogelméleti disputákhoz is, s így talán meg is haladják a szerző magaszabta kereteit. Ugyanakkor a mélyebb analízis lehetőséget adott volna arra, hogy a felmerült gyakorlati törekvéseket kritikusabban tárgyalja.

Így talán ennek hiánya az oka, hogy a közigazgatás gépesítésével kapcsolatos problémakörben döntően az állampolgár és a közigazgatási (állami) hatalom szembesülésével találkozunk, a kérdést az állampolgárok alapvető jogai felől közelítve, s csak röviden érintve, hogy a gépesítés következtében megváltozott módon merülnek fel az olyan kérdések, mint a centralizáció-decentralizáció, a közigazgatás felelősségi viszonyai. Az állampolgári jogok védelme valóban alapvető kérdés, azonban a gépesítés (illetve az információs rendszer teljesítményének igen jelentős kitágítása) csupán azokat az ellentmondásokat élezi ki, amelyek egyébként is megvannak, s gyakran nem is a közigazgatás és állampolgár viszonyából erednek, hanem a szélesebb értelemben vett társadalmi nyilvánosságból, a politikai rendszer egészének működéséből, s így csupán a közigazgatás szembeállítása az állampolgárral a szakirodalomban is időnként egyoldalúan jelentkezik. A szerző érdeme, hogy kiemeli, a szocialista társadalomban is felmerülhetnek ilyen problémák, a szocializmus sem küszöböli ki automatikusan az ezzel kapcsolatos veszélyeket. Talán érdemes lett volna rámutatni arra, hogy e kérdések a szocialista államigazgatással kapcsolatban nem egy vonatkozásban sajátosan merülnek fel, s hogy a megoldás itt döntően nem a negatív szabályozás, a közigazgatás információgyűjtő, tároló, felhasználó tevékenységének jogszabályi keretek közé szorítása (helyesebben ez nem elégséges a megoldáshoz), hanem az ilyen garanciákat a közigazgatási tevékenységbe pozitív módon is be kell építeni, és általában növelni kell a közigazgatás társadalmi kontrollját, fejleszteni a szocialista demokráciát, jelentősen növelni a közigazgatás szolgáltató funkcióját.

Röviden azzal a problémával is foglalkozik a szerző, hogy a műszaki haladás, a TTF hatása következtében egyes klasszikus jogi alapelvek, jogi intézmények alkalmatlanná válhatnak funkciójuk betöltésére. E körben elsősorban a kártérítéshez kapcsolódó klasszikus felelősségi konstrukció relativizálódását, alkalmazásának gyakorlati nehézségeit emeli. Rámutat, hogy a jog a maga szabályozó funkcióját csak úgy képes maradéktalanul ellátni, ha maga is képes a változásra, ha képes a fejlődése során kialakult értékeit megőrizve korunk változásait is magába fogadni.

Végezetül emeljük ki a könyv fő értékét, hogy röviden, közvetlen stílusban ad bevezetőt egyébként súlyosnak tűnő kérdésekkel terhelt jogi-igazgatási problémakörökbe. Mintegy összehasonlító jelleggel összefoglalást kapunk a megoldásokkal kapcsolatos alapvető nézetekről, kísérletekről. Igen hasznos a magyar olvasónak megismerni Románia Szocialista Köztársaság jogi-intézményi megoldásait, felfedni az azonosságokat és különbségeket a hazai jogrendszer megfelelő intézményeivel. Említsük meg talán azt is, hogy a könyv 1978-ban jelent meg a Dácia könyvkiadónál magyar nyelven. Első rövid hazai ismertetése 1980-ban jelent meg (Állam- és Jogtudomány XXIII/2. 322—324. pp. Trócsányi László—Balogh András: A tudományos műszaki forradalom és jog). Nem kellene jobban odafigyelni a szomszédos országokban dolgozó kutatók munkáira — különösen, ha nyelvi nehézségek sem akadályoznak?

Lővétei István

A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései*

A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata című országos szintű kutatási főirány keretén belül — az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének irányításával — kutatások indultak a közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései témakörben. A kutatás célja, hogy a nemzetközi joggal foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek bevonásával az államigazgatási szervek által hasznosítható, tudományos igényű következtetéseket adjanak közre. A Főirány Programirodája az elmúlt év végén jelentette meg a következő három tanulmányt magában foglaló első kötetet: *1.*

* Szerk. *Lamm Vanda.* „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. Kutatási Főirány Koordináló Tanácsa. 1981.

Bodnár László: A nemzetközi jogi normák „transzformálása" az államon belüli jog szférájába; 2. Konrád Edit: A szerződéskötési eljárás és a külügyminiszter feladatai; 3. Nagy Károly: Az állam nemzetközi jogi felelőssége államigazgatási szerveinek működése miatt.

A két részben megjelentetett első kötet tartalmazza még a kutatások vezetője, Bokorné Szegő Hanna előszavát, valamint Bragyova András, illetve Lamm Vanda ismertetését Bodnár László, illetve Nagy Károly tanulmányáról tartott vitaülésről.

Bodnár László egy rendkívül izgalmas problémakör elemzésére vállalkozott, amikor a nemzetközi jogi normáknak az államon belüli jog szférájába történő átalakításáról írt, mivel az szükségszerűen magában foglalja a nemzetközi jog és belső jog viszonyának klasszikus kérdésfelvetését, amely igényli a dualizmus vagy a monizmus elmélete melletti állásfoglalást. A szerző tanulmánya bevezető részében e témakör kutatásának aktualitását a nemzetközi kapcsolatok soha nem tapasztalt intenzitásával, a nemzetközi jog szerepének erősödésével, új témakörök kialakulásával (európai biztonság, leszerelés, új gazdasági világrend, integráció, ius cogens, nemzetközi szervezetek szerepe, egyének és a nemzetközi jog stb.) indokolja. Az I. részben a nemzetközi jog és a belső jog viszonyára vonatkozó elméletek kerülnek bemutatásra a „bonni iskolától" a nemzetközi jog mai magyar művelőiig, amelynek végeredményeként kitűnik, hogy Bodnár László a monista tan híve, amely „... az egységes jogrendszer alapján fogalmilag feltételezi azt, hogy az állam nemzetközi joga *ipso facto* része az állam jogának, így a nemzetközi jog külön (belső) jogalkotói aktus nélkül is ... az állam, ... az állam szervei, ... az egyének számára is, jogokat és kötelezettségeket tartalmazhat."[1] Amint Bragyova Andrásnak e tanulmányról folytatott vitaülésről írt ismertetéséből[2] is kitűnik, Bodnár Lászlónak eme álláspontja heves vitát váltott ki pro és contra. Látszólag mellékes, de mégis figyelemre méltó körülmény, hogy úgy tűnik, a jogelmélet és a nemzetközi jog művelői egymástól kérik számon e probléma megoldását. Egyet érthetünk Bragyova Andrással, hogy e kérdéskomplexum tisztán elméleti úton jelenleg nem megoldható, „a két irányzat küzdelme és békés koegzisztenciája sokkal jobban jellemző, mint valamelyik hegemóniája ..."[3] Bodnár László a különféle elméleti irányzatok bemutatása után néhány állam alkotmányára hivatkozik, amelyek a nemzetközi jogi normák prioritását rögzítik a belső joggal szemben. E monista nézetre utaló példák között az államok gyakorlatát vizsgálva maga a szerző is ellentmondásokat fedez fel, különösen az NSZK tekintetében. (Grundgesetz 25. cikk contra egyértelműen hagyományos dualista transzformációs gyakorlat.)

A tanulmány II. része a nemzetközi jogi normák államon belüli alkalmazásával kapcsolatos jogdogmatikai-jogtechnikai kérdéseket tárgyalja, leírva a transzformáció és az adopció, illetve inkorporáció módszerét. A szerző — lévén a monista tan híve — fogalmilag fölöslegesnek tekinti a transzformációt. Lényeges eleme okfejtésének, hogy az egységes jogrendszerből kiindulva, a nemzetközi jogi normákat annak részeként kezeli és „ennek megfelelően *nem* a nemzetközi normák *belső jogi* jellegű szabályként való alkalmazásáról beszélhetünk, hanem azoknak mint nemzetközi jogi normáknak az *államon belüli szférában* való alkalmazásáról."[4] A szerző a továbbiakban tárgyalja a nemzetközi szerződések államon belüli alkalmazásának elengedhetetlen feltételét, nevezetesen a nyilvánosságra hozatalt (kihirdetés és közzététel). Monista felfogásának egyenes következménye, hogy a nemzetközi jogi normák érvényesülése érdekében elegendőnek tartja csupán a publikációt.

Fontos — a nemzetközi jog és a belső jog viszonyával kapcsolatos — kérdést tárgyal a IV. fejezet, nevezetesen „mi a helyzet akkor, ha egy eredetét tekintve nemzetközi jogi norma összeütközésbe kerül az állam hatályos belső jogával?".[5] A szerző a kérdésre adandó válasz kifejtése előtt már leszögezi, hogy „ha az állam belső joga ellentétes nemzetközi kötelezettségeivel, akkor beáll az állam nemzetközi jogi felelőssége."[6] Bodnár László monista felfogásából kézenfekvő a következtetés, hogy a lex posterior szabálya értelemszerűen csak az egyik irányba érvényesülhet és a nemzetközi jogi norma a belső joggal szemben prioritást élvez. Ez utóbbi tétel igazolásaként az EGK közösségi jogának a nemzeti jogokkal szembeni prioritására hivatkozott, mondván, hogy e megállapítás, „mivel az EGK joga is nemzetközi jog, kivetíthető a nemzetközi jog egészére is."[7] Megjegyzem, hogy ezt a „kivetítést" általános egyet nem értéssel fogadták. Az előbbiekkel kapcsolatosan a szerző sürgeti egy olyan jogi hierarchia elismerését, amelyen belül a nemzetközi jog normái magasabb szinten helyezkednek el, mint a belső jog, mivel ugyanazok a funkciók *más közegben* játszanak fontos szerepet és az azok alapján keletkező nemzetközi kötelezettségek „összességükben és végeredményben éppen azt a célt szolgálják, hogy az államon belüli funkcionális színtéren minél zavartalanabbul, minél eredményesebben érvényesülhessenek az erre a színtérre vonatkozó normák ...".[8]

A tanulmánynak a kutatási program célja szempontjából legfontosabb része az V. fejezet, amely a Magyar Népköztársaság gyakorlatát elemezve bizonyos következtetéseket von le. A magyar gyakorlat egyértelműen a dualista tanból következő transzformációs elméletet követi, azaz a nemzetközi szerződés belső érvényesüléséhez egy belső jogszabály megalkotása szükséges. A transzformációt biztosító belső jogszabályok jogforrási szintje meglehetősen változatos képet mutat, a gyakorlat nem egységes, rögzített elvek alapján működik. Bodnár László nem ért egyet a jelenlegi transzformációs gyakorlattal, helyette az adopciós megoldást javasolja érvényre juttatni egy generális törvényi szabá-

[1] I. kötet, 1. rész 22. old.
[2] I. kötet, 1. rész 98—106. old.
[3] I. kötet, 1. rész 105—106. old.
[4] I. kötet, 1. rész 38. old., kiemelés tőlem.
[5] I. kötet, 1. rész 53. old.
[6] Uo.
[7] I. kötet, 1. rész 58. old.
[8] I. kötet, 1. rész 61—62. old.

lyozás útján, következésképpen elegendőnek tartja csupán a közzétételt (eredeti nyelven is), valamint hazai jogalkotásunkból hiányolja a nemzetközi jog szokásjogi szabályaira való utalást is.

Konrád Editnek „A szerződéskötési eljárás és a külügyminiszter feladatai" című tanulmánya szorosan kapcsolódik Bodnár László elméleti jellegű munkájához, mivel a szerződéskötési eljárás vonatkozásában itt is vizsgálat tárgyát képezi a belső jog és a nemzetközi jog viszonya, valamint a szerződések hatálybalépése tekintetében a nemzetközi jogi normák transzformációjának gyakorlati módszerei — azaz a megerősítés, a jóváhagyás, az elfogadás stb. A szerző átfogóan vizsgálja a nemzetközi és a hazai gyakorlatot, amelynek eredményeként különféle javaslatokkal él az utóbbi vonatkozásában. Megállapítja, hogy a nemzetközi szerződéskötési eljárás gyakorlata az utóbbi évtizedekben jelentősen változott. „A kialakulóban levő új gyakorlat ... az államok tetszésére bízza a szerződés formáját és lehetővé teszi, hogy minden állam saját választása szerinti eljárással ismerje el valamely szerződés rá nézve kötelező hatályát."[9] Magyarországnak — ellentétben a többi szocialista országgal — nincs magasszintű jogszabálya a nemzetközi szerződéskötési eljárásra vonatkozóan, ezért a szerző időszerűnek és szükségesnek tartja annak megalkotását. Konrád Edit tanulmánya befejezéseként megadja azokat a szempontokat, amelyek egy ilyen jogszabály megalkotásánál jelentőséggel bírhatnak. Javasolja, hogy jogszabály biztosítsa a nemzetközi szerződések megkötésének megfelelő előkészítését, a szerződéskötési belső eljárás kellő differenciálását, ugyanakkor egyszerűsítését és gyorsabbá tételét. Fontosnak tartja a szerző, hogy a megalkotandó jogszabály foglalkozzon a nemzetközi szerződések végrehajtása ellenőrzésének kérdésével, javasolja végül, hogy a szerződések megkötését — az érdekelt magyar államigazgatási szervek munkájának megkönnyítése érdekében — tervszerűség előzze meg.

[9] I. kötet, 1. rész 191. old.

Nagy Károly „Az állam nemzetközi jogi felelőssége államigazgatási szerveinek működése miatt" című tanulmánya első részében a nemzetközi jogi felelősség fogalmát és az azt kiváltó nemzetközi jogsértést kísérli meg definiálni. A különféle szakirodalmi álláspontok bemutatásával megállapítja, hogy míg korábban a nemzetközi felelősségi viszonyt — mely elsősorban helyreállítási kötelezettséget jelentett — a jogsértő és a sértett állam közötti kétoldalú jogviszonynak tekintették, addig a mai nemzetközi jogban a jogsértő állam felelőssége egyszerre több állammal szemben is fennállhat. A jus cogens fogalmi körébe tartozó nemzetközi norma megsértése esetén a jogsértő állam az egész nemzetközi jogközösséggel szemben válik felelőssé. Az állam felelősségét kiváltó nemzetközi jogsértés egyik eleme az állam kötelezettségszegése, amely anélkül is bekövetkezhet, hogy az állam „cselekménye valamely konkrét nemzetközi jogalanynak okozna kifejezett érdeksérelmet."[10] Nagy Károly a nemzetközi jog megsértéséből származó felelősségi jogviszonyokat négy csoportba osztja.[11]

a) A felelősségi jogviszony a jogot sértő és a jogaiban sértett állam között jön létre.

b) A jogsértés valamennyi szerződő vagy a szokásjogban részes félnek érdeksérelmet okoz.

c) Olyan felelősségi viszony, amelyben egyik oldalon a jogsértő állam, a másik oldalon az egész nemzetközi jogközösség áll; vagyis a kötelezettségszegés az egyetemes nemzetközi jog egyik cogens jellegű normáját sérti.

d) A béke megsértése — mint a legsúlyosabb nemzetközi jogsértés — miatti felelősség.

Lamm Vanda mutat rá Nagy Károly dolgozatáról folytatott vitaülés recenziójában, hogy többen helytelenítették ez utóbbi külön kategóriát, kifejtve, hogy csupán a sajátos szankció nem indokolja ezt a csoportosítást, nevezetesen a *d)*, a *c)* alatti kategóriába belefér.[12]

A dolgozat II. része az államigazgatási szervek tényei miatti felelősség kérdését tanulmányozza, vizsgálva egyrészt a felelősséget kiváltó államigazgatási szervek körét, másrészt a vétkesség kérdését és a jogtalan (ultra vires) cselekmények miatti felelősség problémáját.

A nemzetközi jogsértés elkövetője (bármilyen szintű állami szerv bármilyen beosztású funkcionáriusa) és a felelősség alanya (ti. az állam) szükségképpen elválik egymástól. Az állam felel tisztségviselőinek nemzetközi kötelezettséget sértő aktusaiért. A szerző dolgozatában tanulmányozza az állam közvetett felelősségének eseteit, valamint egyéb speciális eseteket; például az olyan szervek tényei miatti felelősséget, melyek vagy nem tartoznak az állami szervek közé, mégis alkalmanként államigazgatási feladatokat látnak el, vagy valójában államigazgatási szervek, de megalakításuk vagy működésük nem szabályszerű.

A nemzetközi jog tudománya a mai napig nem tudott egységes álláspontot kialakítani abban a kérdésben, hogy az állam nemzetközi jogi felelősségét vétkességi vagy objektív alapra helyezze-e. A dolgozat szerzője a kérdés megválaszolása érdekében a nemzetközi jogi szakirodalom és a különféle tervezetek széles körét tanulmányozta. Összefoglalva mondanivalóját megállapította, „hogy bár a vétkesség nem előfeltétele a felelősségi jogviszony keletkezésének (tehát az objektív alapon álló felelősséget is elismeri — megj.: tőlem), de fennállása nem közömbös a nemzetközi jogsértés megítélésénél, mert bizonyos nemzetközi jogsértéseket (és ezek éppen a legsúlyosabbak — N. K. megjegyzése) fogalmilag csak az állam vétkes magatartásával lehet elkövetni."[13] A dolgozat vitája során egyesek nem tartották világosnak a szerző álláspontját az állam felelősségének alapja kérdésében,[14] véleményem szerint azonban az előbbi idézet kielégítő választ ad e kételyekre. De utalnék itt a szerzőnek a culpa in eligendo elvének bírálatára, amikoris rámutat, hogy az „végsősoron arra szolgál, hogy vét-

[10] I. kötet, 2. rész 217. old.
[11] I. kötet, 2. rész, 227—230. old.
[12] *Lamm* Vanda: Vitaülés az állam nemzetközi jog felelősségének egyes kérdéseiről — I. köt. 2. rész, 328. old.
[13] I. kötet, 2. rész, 277. old.
[14] Lamm: i. m. 328. old.

kességi színezetet adjon egy egyébként objektív felelősségi alakzatnak...", „...tehát nyilvánvaló, hogy az államigazgatási szervek által elkövetett cselekményekkel kapcsolatosan nem alkalmazható a culpa in eligendo elve sem, s a felróhatóság kizárólagos alapjának nem lehet sem az állam, sem az eljáró fizikai személyek vétkességét tekinteni.", valamint arra a megállapításra, hogy „a nemzetközi jogot sértő belső jogalkotás miatti felelősség ... szintén objektív felelősséget jelent."[15]

*

E recenzió elsődleges célja, hogy felhívja a nemzetközi jog elméletével és gyakorlatával foglalkozó, illetve közigazgatási szakemberek figyelmét a fent ismertetett három tanulmányra, ugyanakkor rávilágítson azokra a legfontosabb és legizgalmasabb kérdésekre, amelyeknek megválaszolása bizonyára az olvasó egyetértésével találkozik, vagy — és ez is egy elérni kívánt cél — további vitára serkenti őket. Kíváncsian várjuk a kutatócsoport további munkáinak megjelenését.

Szilágyi István

[15] I. kötet, 2. rész, 272. és 274. old.

Állam- és jogtudományi enciklopédia 1—2. kötet*

A Magyar Népköztársaság jogi szakirodalma eredeti és értékes tudományos munkával gazdagodott. A munkát a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének kutatói munkaközössége tervezte és írta meg, Szabó Imre akadémikusnak, az Enciklopédia főszerkesztőjének irányításával. Az Állam- és jogtudományi enciklopédia megjelenése, tudományos színvonala, az állam és a jog komplex problematikájának marxi—lenini álláspontról való tárgyalási módszere következtében általában a szocialista jogi irodalomban is jelentős esemény. Az ismertetett Enciklopédia jól összehangolt kollektív munka. Pontos szaknyelven, világos és tömör stílusban összefoglaló képet törekszik adni a magyar szocialista államról és jogról. Az Enciklopédia nem szótárjellegű munka, nem rövidre fogott címszavakból és meghatározásokból áll, hanem a szocialista gondolkodásmódnak megfelelő, teljes és összefüggő elméleti állásfoglalásokat mutat be az állam és a jog tudományáról. Az ismertetett munka tehát nem az államot és a jogot, hanem az állam és jog *tudományát* tárgyalja. Más szavakkal a mű a szocialista államra és jogra vonatkozó komplex problematika enciklopedikus feldolgozása a marxi—lenini elmélet alapján.

Az állam és a jog tudományát a szerzők a következő 15 jogágra — illetőleg ezeken belül további elosztásokra — bontva tárgyalják: állam- és jogelmélet, államjog-alkotmányjog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, polgári jog, munkajog, mezőgazdasági jog, büntetőjog-bűnügyi tudományok, igazságügyi szervezet, polgári eljárásjog, büntető eljárásjog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog, állam- és jogtörténet és egy, tudománytörténeti tanulmányokat tartalmazó fejezet. A munka minden fejezete, a felsorolt jogágak keretében jogáganként 10—12 tanulmányt (összesen 142 tanulmányt) tartalmaz, amelyekben a szerzők tudományosan elemzik tárgyköreiket. Minden tanulmány végén a szerzők gazdag bibliográfiát közölnek a magyar, valamint a szocialista és a nyugati szakirodalom legfontosabb forrásairól, amelyeket a szerző tanulmányának kidolgozásánál alapul vett, illetőleg melyek a tanulmányban tárgyalt kérdések jobb megértéséhez hozzájárulhatnak. Az Enciklopédia végén a szerkesztés nagyon részletes tárgymutatót közöl, amelyben nemcsak az alap-tanulmányokra van utalás, hanem, az egyes tanulmányok tartalma alapján a mutató összefoglaló képet is ad az állam- és jogtudomány teljes területéről.

Az Állam- és jogtudományi enciklopédia elsősorban a jogászoknak és azoknak szól, akik az államot és a jogot történeti, szociológiai, filozófiai szempontból, tehát mint társadalmi jelenségeket tanulmányozzák. A munka nagyon magas tudományos színvonalú: a problémákat mélyrehatóan elemzi, az állam- és jogtudomány problémáival összefüggő nézeteket szakavatottan és a marxista—leninista ideológia alapján tárgyalja. Az ismertetett munkában kifejtett szerzői állásfoglalások bő szakmai dokumentációra támaszkodnak és tudományosan megalapozottak. Mindezek következtében a Magyar Népköztársaságban megjelent az Állam- és jogtudományi enciklopédia minden jogász — elsősorban a magyar nyelvet ismerők — számára tudományos és hasznos dokumentációs eszköz.

Antal Miklós

* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 1176. old. (Megjelent a Studii şi Cercetări Juridice 1981. 1. számában.)

Аттила Рац

Институт министерской ответственности в буржуазных странах

В статье исследуются проблемы урегулирования и практики министерской ответственности, как специального института конституционного права в буржуазных странах. В историческом и компаративном аспекте рассматриваются вопросы т. н. политической, а также имущественной и уголовной ответственности.

Петер Дертянфи

Авторское право при производстве и использовании software в хозяйственных организациях

Наиболее подходящей формой правовой охраны процедурных систем и программ по применению вычислительных машин software является авторское право. Автор статьи представляет применение таких индивидуальных-оригинальных, прикладных разработок в системе договоров об использовании по авторскому праву, в качестве модели, уже сегодня действующей в Венгрии. Обязательные на правоотношения сторон правовые нормы по использованию согласно авторскому праву соответствуют отношениям хозяйственных организаций по взаимному сотрудничеству в области развития программ применения вычислительных машин и нормативному акту, действующему по вопросам „исследования и развития". В случае договоров, заключенных

с частными лицами, заслуживает особое внимание вопрос об ответственности применителя. На правоотношения хозяйственных огранизаций и их частных работников, создающих software, могут быть применены нормы авторского права о произведениях, созданных в рамках трудового отношения (закон № III от 1969 г., § 14 и §§-ы 11-12. постановления Министерства труда № 9/1969. (XII. 29) MM).

Тамаш Шандор

Прелести догматики, или добавки к понятию дефектного исполнения в германском праве (ФРГ)

Статья привязывается к ряду научных исследований автора, написанных по вопросу урегулирования и теории ответственности по возмещению ущерба за нарушение договора, исследуются некоторые аспекты понятия дефектного исполнения, так между прочим вопросы о взаимоотношени предоставления *aliud* и дефектного исполнения, далее тот спорный вопрос, в какой мере обязан должник выполнять требования беспорочного исполнения. Занимается статья также понятием дефекта, затрагивая объективное и субъективное понимание понятия дефекта согласно германскому праву.

Йожеф Виг

Некоторые мысли о преступности и криминологии

Статья считает спорным мнение Андраша Сабо, согласно которому криминология как таковая не может дальше развиваться, только как криминальная социология и криминальная психология. Из этих наук в первую входили бы стохастические связи между преступностью и общественными явлениями, а в вторую психические процессы, протекающие до совершания преступления в личности преступника. Статья дальше отклоняет и тот подход, согласно которому социалистическая криминология не является специальной отраслевой наукой, причем в ней даже и не возникло требование о развитии в качестве специальной отраслевой науки. Согласно автору деградация социалистической и венгерской криминологической науки, признание целого ряда ее представителей редукционистами, направлены со стороны Андраша Сабо только на создание соответствующей атмосферы. Автор особо остро выступает против того, чтобы из понятия преступности было исключено понятие преступника, чтобы наказание соотносилось только с вредом, причиненным деянием, или с величиной ущерба. Согласно автору индивидуализация наказаний является таким достижением, от которого нельзя отказаться, а наоборот следует развивать дальше.

Ибоя Лако

Формирование понятия преступления в Венгрии от рубежа столетия до принятия закона об общей части УК

В первом периоде вместо понятия преступления занимались исключительно развитием учения о фактическом составе (Фаер, Эдви Иллеш). Позже параллельно существовали ранние понятия преступления, а также категория фактического состава (Андял, Финкеу, Ирк, Вамбери). Наконец, в качестве дефиниции преступления появляется соотвутствующее предусмотренному составу противоправное виновное деяние (Хеллер, Шултейс). В втором периоде имели своих сторонников как формальная, так и материальная теории противоправности. Учение о противоправных элементах начинает появляться с Хеллером. Психологическое понятие о преступлении длительно занимало доминирующее место, но позже психологическое содержание понятия вины было сохранено и в материальном понимании вины. Вина в течение длительного времени была только собирательным понятием умысла и небрежности, но наконец появилась также конструкция вины, которая строилась на ряде элементов.

Аттила Хлавати

Принципальные вопросы и прагматические аспекты нашей практики по заключению договоров о правовой помощи

Венгерская Народная Республика в течение истекших годов вступила в переговоры по заключению договоров о правовой помощи с государствами с капиталистической правовой системой и она уже подписала целый ряд таких договоров. Договоры о правовой помощи требуют сочетания различных правовых систем по уголовным, гражданско-правовым и семейно-правовым вопросам, составляющим предмет договора. Автор на основе практических примеров подвергает анализу способы сочетания, различая три основных типа: создание общих конструкций, сознательное упущение от урегулирование в договоре (и этим молчаливое признание практики другой договаривающейся стороны), а прямое сопоставление различных урегулирований двух сторон, служащих тем же целям. Статья в ряде аспектов затрагивает внешнеполитические аспекты договоров о правовой помощи, а также вопросы, связанные с внутренним правом и с применением права.

László Nagy:

Die Teilnahme der Gewerkschaften und der Arbeiterkollektive in der Leitung des Unternehmens in den europäischen RGW-Ländern

In den sozialistischen Ländern nehmen die Arbeiter auf Grund ihres Arbeitsverhältnisses direkt oder — im allgemeinen durch das örtliche Unternehmensorgan der Gewerkschaften — indirekt in der Leitung der Unternehmen teil. Bei den Unternehmen, die auf Grund der Einzelleitung geführt werden, wird die Arbeiterkollektive oder die Gewerkschaft nicht organisch in die Organisation des Unternehmens eingebaut, sondern als Partner der Führung nimmt in der Leitung teil. Bei den Unternehmen, die auf Grund der individuellen und der kollektiven Führung aufgebaut sind, die Arbeiterkollektive nimmt in den Führungsorganen des Unternehmens teil, bzw. sie selbst bildet es. Die Aufgabe des Direktors ist die Durchführung der Beschlüsse der Führungsgremien. Die Teilnahme in der Leitung erstreckt sich ebenso auf die Schaffung der Regelungen im Unternehmen, auf die Bestimmung der Pläne, sowie auf die Durchführung und deren Kontrolle.

Attila Rácz:

Die Normenkontrolle des Rechtsanwenders

Wenn das Rechtsanwendungsorgan im Laufe seiner rechtsanwenderischer Tätigkeit einen Gegensatz zwischen den Rechtsregen entdeckt die sich in der Hierarchie an einer höheren bzw. niedrigeren Ebene befinden, ist mit dem Problem konfrontiert, welche Rechtsregel im gegebenen Falle anzuwenden ist. Die Studie untersucht auf Grund theoretischer Überlegungen und rechtsvergleichender Erfahrungen, was für Möglichkeiten in einem solchen Fall dem Richter, bzw. dem Rechtsanwender der Staatsverwaltung zur Verfügung stehen.

Péter Gyertyánfy:

Das Urheberrecht der Software-Herstellung und Verwendung in den Wirtschaftsorganisationen

Als beste Form des Rechtschutzes der Verfahrenssysteme und der eng aufgefassten Computerprogramme (software) bietet sich das Urheberrecht an. Die für das Verhältnis der Parteien anzuwendenden urheberrechtlichen Verwendungsnormen stehen im Einklang mit der Rechtsregel über die „Ent-

wicklung und Forschung", die für das Verhältnis der Wirtschaftsorganisationen am Gebiet der Entwicklung von Computerprogramme anzuwenden ist. Bei den mit Privatpersonen abgeschlossenen Verträgen soll man besonders die Verantwortlichkeit für die Verwendung in Betracht ziehen. Für das Verhältnis zwischen den Wirtschaftsorganisationen und ihrer Arbeitsnehmer kann man durch entsprechende Interpretation die im Arbeitsverhältnis geschaffenen Werke betreffenden Rechtsregel anwenden (Gesetz No. III. vom Jahre 1969, § 14., sowie Verordnung 9/1969. (XII. 29.) MM §§ 11—12.).

Tamás Sándor:

Die Herrlichkeiten der Dogmatik, oder Beiträge zum Begriff der Schlechterfüllung im deutschen (BRD) Recht

Der Artikel schliesst sich an die anderen Studien des Verfassers an, die sich mit der deutschen Regelung und Theorie der Schadenersatzpflicht für die Vertragsverletzung beschäftigen. Es untersucht einige Momente des Begriffes der Schlechterfüllung, unter anderem das Verhältnis zwischen dem aliud-Leistung und der Schlechterfüllung, sowie jene oftmals diskutierte Frage, inwieweit dem Schuldner die Pflicht der mangelfreien Leistung zugeschrieben werden kann. Der Artikel erörtert auch den Begriff des Mangels und berührt die objektive und subjektive Auffassung des Mangel-Begriffes im deutschen (BRD-) Recht.

József Vigh:

Gedanken über die Kriminalität und über die Kriminologie

Die Studie bestreitet den Standpunkt von András Szabó, laut dessen die Kriminologie als solche entwicklungsunfähig ist und nur als Kriminalsoziologie und als Kriminalpsychologie weiterentwickelt werden kann. Sie bestreitet auch jene Einstellung, laut deren die sozialistische Kriminologie noch keine Fachwissenschaft darstellt, und sogar der Anspruch für eine solche Entwicklung nicht auftauchte.

Ibolya Lakó:

Die Entwicklung des Verbrechensbegriffes in Ungarn seit dem Jahrhundertwechsel bis zum Gesetz No. II. vom Jahre 1950

In der ersten Epoche wurde statt des Verbrechensbegriffes nur die Tatbestandslehre entwickelt worden (Fayer, Illés Edvi), später parallel existierten die früheren Verbrechensbegriffe, sowie die Kategorie des Tatbestandes (Angyal, Finkey, Irk, Vámbéry), schliesslich erschien die tatbestandsähnliche Definition, als eine rechtswidrige und strafbare Handlung. Von der zweiten Epoche an sind gleichwohl die Theorien der formellen, sowie der materiellen Rechtswidrigkeit zur Geltung gekommen. Die Lehre der subjektiven Rechtswidrigkeit ist seit Heller zur Geltung gekommen. Lange herrschte der psychologische Verschuldensbegriff, der auch im weiteren von der materiellen Verschuldensauffassung nicht in den Hintergrund gedrängt worden war.

Attila Hlavathy:

Theoretische Fragen und pragmatische Gesichtspunkte in der Abschlusspraxis unserer Rechtshilfeabkommen

Die Rechtshilfeabkommen machen die Vereinigung verschiedener Rechtssysteme in den — den Gegenstand der Abkommen bildenden — Fragen des Strafrechts, Zivilrechts und Familienrechts notwendig. Der Autor analysiert an praktischen Beispielen die Art und Weise der Vereinigung und unterscheidet zwischen drei Haupttypen: 1. Schaffung gemeinsamer Konstruktionen, 2. die bewusste Vermeidung der Regelung im Abkommen, 3. die ausdrückliche Gegenüberstellung der abweichenden, doch dieselbe Zwecke folgenden Regelungen der Parteien. Die Studie berührt die mit der Aussenpolitik, mit dem heimischen Recht und mit der Rechtsanwendung zusammenhängenden Fragen der Rechtshilfeabkommen.

Attila Rácz:

Problems in the control of the norms by the law-applying authorities

When a law-applying authority faces contradictory rules emanated by hierarchically different authorities he has to solve the dilemma. Based on comparative experiences and theoretical considerations the paper analyses the possibilities of the judge and those of the public administration.

Péter Gyertyánfy:

The copyright of software production and use at the economic organisations

Copyright is the most adequate protection for software. The paper presents the use of applied scientific (written) works in the practice of the contracts for copyright utilisation. The presentation is based on a working Hungarian model. The regulation on copyright utilisation is consistent with the norms on „research and development" which cover the legal relation between the economic organisations aimed at the development of computer programs. Special attention is devoted to the questions of user's liability in contracts with private persons. A special interpretation of labour law rules on copyright is necessary for the relations between software producing employees and their employers.

Tamás Sándor:

The pleasures of dogmatics: Contributions to the concept of misperformance in the German (FRG) law

The paper is part of a larger study on the German theory and practice of breach of contract partly published in earlier numbers of this Review. The paper reflects on the problems of *aliud* performance and the duty of the seller of „perfect delivery". The problem of faulty performance as a subjective and objective category in German jurisprudence is analysed in detail.

József Vigh:

On crime and delinquency

The author refutes András Szabó's thesis that traditionally conceived criminology cannot develop further but as criminal psychology and criminal sociology. In the present author's opinion socialist criminology is a professional branch of science.

Ibolya Lakó:

The development of the Hungarian concept of crime from the beginning of the century to the Act II. 1950

In the first period only the doctrine of the state of affairs was elaborated. After that a parallel development of this doctrine and that of the crime took place. In Heller's and Schultheisz's *oeuvre* a synthetic approach is elaborated. The theories of formal and material illegality both have had their representatives. The former sovereign theory of subjective illegality survived the materialistic crime concept. Culpability was for a long period only a generic term for negligence and deliberateness, but later the multi-element construction of culpability made his way through.

Attila Hlavathy:

Theoretical questions and pragmatic points in the Hungarian treaty making practice concerning legal assistance

The Hungarian People's Republic initiated talks with capitalist countries in the recent past on legal assistance. The paper reviews the problems of the necessary harmonisation utilising practical examples. Three main types are distinguished: the elaboration of common constructions, the tacit acceptance of the existing practice of the parties by deliberate ommission of regulation in the treaty, and direct opposition ot the different regulations aimed at the same purpose. The paper reviews some of the related foreign policy and national judicature problems.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 48,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 82.7783 Budapest, 1982. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

XXXVII. új évfolyam 5. szám Budapest, 1982. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

Egy konferencia anyagai elé 337

BIHARI OTTÓ
A tulajdonjog alkotmányjogi kifejeződésének problémái 338

SÁRKÖZY TAMÁS
Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog 343

SÁRÁNDI IMRE
A szövetkezeti szocialista tulajdonjog 350

DOMÉ GYÖRGYNÉ
Társulási tulajdon — tulajdonjog 361

TAKÁCS IMRE
A helyi önkormányzati tulajdon 368

FICZERE LAJOS
A szocialista nemzetközi tulajdonjog problémái 373

MÁDL FERENC
A tőkés relációjú közös vállalkozások tulajdonjogi problémáiról 381

VÉKÁS LAJOS
Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről ... 388

SZÉP GYÖRGY
Az új kisüzemi és vállalkozási formák egyes tulajdonjogi kérdései 394

SERES IMRE
A társadalmi földtulajdonjog fejlesztésének lehetőségei 402

LONTAI ENDRE
A szellemi alkotások tulajdonjogi kérdései, különös tekintettel az iparjogvédelemre ... 412

СОДЕРЖАНИЕ: К материалам одной конференции. *Отто Бихари:* Проблемы государственно-правового отражения права собственности. — *Тамаш Шаркёзи:* Право государственной собственности — право собственности предприятия. — *Имре Шаранди:* Право социалистической кооперативной собственности. — *Дьёрдьнэ Домэ:* Собственность товарищества — право собственности. — *Имре Такач:* Собственность местного самоуправления. — *Лайош Фицере:* Проблемы право социалистической международной собственности. — *Ференц Мадл:* О проблемах права собственности совместных предприятий, заинтересованных на капиталистическом рынке. — *Лайош Векаш:* О принципиальных вопросах собственности граждан. — *Дьёрдь Сэп:* О некоторых вопросах права собственности новых мелких предприятий и других форм предпринимательства. — *Имре Шереш:* Возможности развития права общественной земельной собственности. — *Эндре Лонтаи:* О вопросах права собственности на произведения умственного труда, с особым учетом охраны промышленных прав.

INHALT: Vor den Materialien einer Konferenz. — *Ottó Bihari:* Probleme der Darstellung des Eigentumsrecht in der Verfassung. — *Tamás Sárközy:* Staatliches Eigentumsrecht — Unternehmenseigentumsrecht. — *Imre Sárándi:* Das sozialistische Eigentumsrecht der Genossenschaften. — *Frau Maria Domé:* Das Eigentum der Unternehmenszusammenschlüsse — Eigentumsrecht. — *Imre Takács:* Das örtliche Selbstverwaltungseigentum. — *Lajos Ficzere:* Probleme des sozialistischen internationalen Eigentumsrechts. — *Ferenc* Mádl: Über eigentumsrechtliche Fragen der gemeinsamen Unternehmen in der kapitalistischen Relation. — *Lajos Vékás:* Über theoretische Fragen des staatsbürgerlichen Eigentums. — *György Szép:* Einige eigentumsrechtliche Fragen der neuen kleinbetrieblichen, sowie Unternehmungsformen. — *Imre Seres:* Entwicklungsmöglichkeiten des gesellschaftlichen Bodeneigentumsrechts. — *Endre Lontai:* Eigentumsfragen der Geistesschöpfungen, mit besonderer Rücksicht auf den gewerblichen Rechtschutz.

CONTENTS: Foreword to the materials of a conference. *Ottó Bihari:* The problems of expressing property in the constitution. — *Tamás Sárközy:* State property — enterprise property. — *Imre Sárándi:* The socialist property of the cooperatives. — *Mrs. Mária Domé:* Partnership — property. — *Imre Takács:* Local self-government property. — *Lajos Ficzere:* Problems of socialist international property. — *Ferenc Mádl:* On property problems related to joint ventures with capitalist participation. — *Lajos Vékás:* Theoretical problems of citizens' property. — *György Szép:* Some questions of property rights concerning the new forms of small firms and enterprising. — *Imre Seres:* The possibilities of the development of social property of land. — *Endre Lontai:* The property rights of intellectual creations with special reference to industrial property law.

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 5. szám) szerzői: *Bihari Ottó*, az MTA Dunántúli Intézet igazgatója (Pécs). — *Sárközy Tamás* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Sárándi Imre* egyetemi tanár (Budapest). — *Domé Györgyné* egyetemi docens (Budapest). — *Takács Imre* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Ficzere Lajos*, a Minisztertanács Titkárságának főosztályvezetője (Budapest). — *Mádl Ferenc* egyetemi tanár (Budapest). — *Vékás Lajos* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Szép György*, az Igazságügyi Minisztérium ny. főtanácsosa (Budapest). — *Seres Imre* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Lontai Endre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 5. szám Budapest, 1982. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Egy konferencia anyagai elé

Kedves Olvasó!

A Jogtudományi Közlöny ez évi 5. száma a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat kutatási fejlesztési társaság keretében, a Magyar Tudományos Akadémián június elején rendezendő tulajdonjogi konferencia vitaindító előadásait tartalmazza. Azzal, hogy a Jogtudományi Közlöny a konferenciát megelőzően közzé teszi az előadók referátumait, hozzá kíván járulni a konferencia sikeres megrendezéséhez, ahhoz, hogy a részvevők valódi vitaülést, munkaülést tudjanak tartani.

Az 1970-es években, illetve az 1980-as évtized elején a magyar gazdaságban számos olyan folyamat ment végbe, amely jelentősen érintette a társadalmi tulajdon különböző formáit, valamint az állampolgárok egyéni tulajdonát. Ennek a fejlődésnek jogi alapjait az 1972-es Alkotmánymódosítás mellett számos olyan nagy jelentőségű törvény hordozza, mint az 1977-es állami vállalati törvény, a Polgári Törvénykönyv 1977-ben végbement intézményes módosítása, a gazdasági társulások átfogó szabályozása stb. Jelentős mértékben növekedett az állami vállalatok és a szövetkezetek gazdasági önállósága, kiépítésre került a tanácsi önkormányzat. Széles körben terjednek az állami vállalatok és a szövetkezetek között a különböző gazdasági társulások, amelyek vagyoni helyzete ugyancsak érdekes jogelméleti problémákat vet fel. A társadalmi tulajdon gyarapodásával egyidejűleg az állampolgári egyéni tulajdon körében is széles körű változások mentek végbe az elmúlt 10—15 évben, amelyek közül különös súllyal utalnánk arra a legfrissebb jelenségre, amely a különböző típusú kisvállalkozásokkal függ össze. A Magyar Népköztársaság nemzetközi gazdasági folyamatokba való erőteljesebb beépülése számos nemzetközi vagyonjogi-tulajdonjogi elméleti kérdést is felvet.

Erre a társadalmi-gazdasági, illetve jogi fejlődésre tekintettel úgy gondoljuk, hogy aktuális tudományos probléma a tulajdonjog különböző típusainak, illetve jogágazati vetületeinek intézményes áttekintése, hiszen erre tulajdonképpen utoljára a magyar gazdaságirányítási reform 1968-as bevezetése kapcsán került sor. Különös súlyt helyeztünk arra, hogy valamenynyi jelenleg aktuális probléma napirendre kerüljön annak érdekében, hogy az egyes álláspontok egymással ütközni tudjanak. Éppen ezért a Szerkesztőség nem tekintette feladatának, hogy az egyes cikkekben foglalt, más cikkekkel ellentétes álláspontok szerkesztési eszközökkel való kiegyenlítésére törekedjék.

A tanulmányok sorrendjét számunkban lényegében célszerűségi szempontok határozták meg. A tulajdonjog általános alkotmányjogi megalapozásával foglalkozó referátum után került sor az állami tulajdon—állami vállalati vagyon kapcsolatait elemző, valamint a szövetkezeti tulajdon kérdéseit tárgyaló előadásokra. Ezt követi a gazdasági társulások, illetve a tanácsok vagyonjogi helyzetét elemző két referátum. Ez után a nemzetközi vonatkozású tulajdonjogi problémákat tárgyaló két tanulmány következik, először a KGST-reláció, majd a Magyarországon történő nyugati *joint venture* vizsgálata. E széles körben értelmezett társadalmi tulajdonjogi kérdések után az állampolgári egyéni tulajdonnal foglalkozó általános, illetve a kisvállalkozásokkal foglalkozó speciális referátum következik. Végül helyt adtunk két speciális tulajdonjogi „tárgyat" vizsgáló referátumnak is, az egyik a földjogi kérdéseket, a másik a szellemi alkotások tulajdonjogi problémáit elemzi.

A Szerkesztőség reméli, hogy ezzel a számmal nemcsak egy tudományos konferencia eredményes megrendezéséhez tud hozzájárulni, hanem a szélesebb olvasóközönség igényeit is kielégíti, lévén a tulajdonjog a jogrendszer egyik központi kategóriája.

Szerkesztőség

A tulajdonjog alkotmányjogi kifejeződésének problémái

Bár 1909-ben írta le Lenin sorait az alkotmányról és ráadásul a polgári alkotmányozásról, amelyeket azóta sokszor idéznek tankönyvekben, elméleti munkákban, mégis jellemzők ma is abban a vonatkozásban, mit láttak az alkotmányban a szocializmus radikális megalapítói. „Az alkotmánynak az a *lényege*, hogy általában az állam alaptörvényei... az osztályharcban fennálló tényleges erőviszonyt fejezik ki" — írta.[1] Az alkotmányban és más alaptörvényekben a *hatalom* realitását kereste, a hatalom gyakorlásának, módjának, formáinak adekvát meghatározását. Ezek mögött fedezte fel az osztályharcban fennálló tényleges erőviszonyokat — a hatalmi szervezetben látta ezek tükröződését.

Lenin 1909-ben a hagyományos alkotmányi szemléletet követte; azaz pusztán az államra, az állam hatalmi szerveire vonatkozó jogi dokumentumként vizsgálta, amelyik — attól függően, milyen mértékben volt fiktív az alaptörvény — tökéletesen vagy csak részben lehetett az osztályok közti erőviszonyoknak a tükörképe. Nem volt ez semmiképpen sem véletlen, hiszen az alkotmányozás burzsoá igénye sem volt kezdettől más, mint hogy a polgári fejlődés „érett" fokán a már kialakult gazdasági eredményeit, „hódításait" stabilizálják jogi eszközökkel, megfelelő hatalmi szervezettel. A polgári alkotmányozás nem tartotta volna „illendőnek", hogy jogi eszközökkel nyúljon hozzá a gazdasághoz, a tulajdon bármilyen formájához. Sokkal inkább a már kialakult polgári magántulajdon garantálására utaltak az észak-amerikai bill of rights-ek (Vermont 1777. II. része, Massachusetts 1780. X. része), amelyek propertyről, illetőleg private propertyről beszéltek, vagy a francia Ember és polgár jogainak 1789. évi deklarációja, amelyik a tulajdon sérthetetlen és megszentelt jogáról beszélt, valamint a kisajátítás korlátairól (17. pont).

Ha az alkotmányozás következő nagy korszakát figyeljük meg — tehát az Egyesült Államok alkotmányának elfogadását, a francia alkotmányok sorozatát 1791-től —, akkor méginkább az a benyomásunk, hogy a polgári hatalomban a gazdaság megszilárdulásával egyre kevesebb érdeklődés mutatkozik a burzsoá gazdaság, a tulajdonjog iránt ezen a jogi szabályozási szinten. Legfeljebb hagyományos módon fennmaradtak a magántulajdon szentségéről, sérthetetlenségéről szóló deklaratív alkotmányi szakaszok.

A XIX. századi polgári alkotmányok modelljében, az 1831. évi belga alkotmány II. fejezetében az alapjogok közt csak egyetlen cikkely foglalkozott a tulajdonjog kérdésével (11. cikk), s kimondta, hogy „senkit sem szabad megfosztani tulajdonától", s igazságos és előzetes kártérítést írt elő kisajátítás esetén.

A polgári alkotmányozásban akkor állt be változás a tulajdonjoggal összefüggésben, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, a II. világháború befejeztével a „társadalmasítás" kérdése vetődött fel. A legkiélezettebb helyzetben az 1919. évi weimari alkotmány született meg. Ezért került a tulajdonról szóló alkotmányi rendelkezés a németek alapjogairól és alapkötelezettségeiről szóló második főrész 5. fejezetébe, amelynek címe „A gazdasági élet" volt. „A tulajdont az alkotmány biztosítja (kezeskedik érte — ‚gewährleistet'), tartalmát és korlátait a törvények szabják meg" — mondja ki a 153. cikk 1. bek.; ezután beszél a közérdekű és törvényes megfelelő kártérítés ellenében történő kisajátításról. A következő cikkelyek az öröklési jogot, a föld hasznosítását érintették, a 156. cikkelyben az alkotmány külön foglalkozott a „társadalmasítással". Itt az „arra alkalmas magángazdasági vállalkozások" közös tulajdonba való „átvezetéséről" van szó s ilyenkor a kisajátításra vonatkozó jogszabályok értelemszerű alkalmazása szükséges. A birodalom törvényhozási jogaként említi ugyanez a cikkely a gazdasági vállalkozások és egyesülések egybekapcsolását.

A weimari alkotmány — amúgy igen széles szabályozási stílusával[2] — az alapjogokról és alapkötelességekről szóló fejezet majdnem félszáz cikkelyéből mindössze négyet használt a tulajdoni kérdések meghatározására. Tehát az alkotmányi szint tartalmának gazdagodása mellett sem jelentett nagy változást a korábbi alkotmányjogi elgondolásokhoz képest.

Újra más helyzetet tükröznek azok a polgári alkotmányok, amelyek a II. világháború után, tehát a fasizmus legyőzésének eredményeként születtek meg. Bár országonként más és más társadalmi nyomásra jöttek létre, a tulajdoni viszonyok szabályozása már nem egyszerűen a magántulajdon sérthetetlenségének hangoztatásában állt, hanem — a korábbi rezsimek kritikájaként és a tömegeknek a szocializmus felé fordulása jeleként — az állami beavatkozást, a magántulajdon kötelezettségeit és általában a korlátozó rendelkezéseket helyezték az első vonalba. Ezek közül elsőként az 1946. évi francia alkotmány — csak preambulumában — a tulajdonjogi kérdésekkel összefüggésben a következő alapelveket sorolta fel: a munkások képviselőik útján gyakorolt részvételi jogát a munkaviszonyok kollektív meghatározásában és az üzemek igazgatásában, minden olyan üzem kollektív tulajdonbavételét, amelyik országos közérde-

[1] *Lenin*, V. I.: Művei 15. köt. Bp. 1955. 340. old. (Kiemelés tőlem: B. O.)

[2] Jellemző, hogy 181 cikkelyben foglalta össze az akkori alkotmányozó, míg a bonni alaptörvény 1949-ben csak 146 cikkelyből állott — a bonyolultabb föderációs szabályok ellenére.

ket szolgál vagy valóságos monopólium. Az alkotmány egyébként azonfelül, hogy újra megerősítette az 1789. évi Ember és polgár jogainak deklarációjába foglalt jogokat és szabadságjogokat, a magántulajdon védelméről külön nem beszélt.

Az 1948. évi olasz köztársasági alkotmány „alapelvei" közt sem szerepel a magántulajdon problémája (annál inkább a munkához való jog és kötelesség). A gazdasági viszonyokról szóló III. címen belül — a munkához való jog részletes szabályozását követően — kimondta a gazdasági magánkezdeményezés szabadságát és korlátait (nem érvényesülhet a társadalmi hasznosság ellenében), ellenőrzését (41. cikk), meghatározta a köz- és magántulajdont, a magántulajdon elismerését és biztosítását, megemlítve egyben korlátait is (42. cikk). Kimondta, hogy egyes fontos közszolgáltatásokat végző, energiaforrásokat működtető és monopol helyzetű vállalatokat, közintézményeket a dolgozók vagy a fogyasztók számára átadhatnak (43. cikk). Végül 45. és 46. cikkelyében a „nem magán nyerészkedés céljait szolgáló" szövetkezetek társadalmi funkciójáról, illetve a munkásságnak a vállalatok igazgatásában való részvételéről beszél. Látható, hogy ezek az alkotmányok — függetlenül a későbbi gazdaságpolitikai fejlődéstől — legalábbis a kapitalista gazdaság korlátozásának és ellenőrzésének gondolatvilágából sarjadtak.

A Német Szövetségi Köztársaság 1949. évi bonni alaptörvénye két, viszonylag rövid cikkelyben érintette a tulajdonjogi problémákat. A 14. cikkely a tulajdon- és öröklési jog biztosítását mondja ki; ezek tartalmát és korlátait a törvényhozásra bízta az alkotmány. Kiegészítőleg kimondta, hogy „a tulajdon kötelez", és hogy a tulajdon használatának egyben az összesség javát kell szolgálnia. A kisajátítás korlátait a szokásos módon szabályozta e cikkely. A 15. cikkely a szocializálásról szól — földet, természeti kincseket és termelési eszközöket törvény alapján lehet társadalmasítani.

A polgári alkotmányozás háború utáni vonalának visszafordítására legjellemzőbb az 1958. évi, jelenleg is hatályos francia alkotmány — külön abban a vonatkozásban, hogy mennyi változás történt a 12 évvel korábbihoz képest. Bár az 1789. évi nyilatkozatra és az 1946. évi alkotmány preambulumában foglaltakra hivatkozik előszavában, a tulajdonjog semmiféle meghatározását vagy korlátozását saját szövegében nem tartalmazza. Az alkotmány szinte csak szervezeti-hatásköri szabályokat tartalmaz, a XIX. század végi alkotmányi modelleknek megfelelően.

Hogy minél teljesebb képet nyerjünk a tulajdonjoggal összekapcsolódó polgári alkotmányozási elképzelésekről, érdemes bemutatnunk egy alkotmány teljesen új modelljét, az 1976. évi portugálét. Ez az alaptörvény, amelyik az utolsó európai fasiszta rendszer elleni felkelés és sikeres baloldali fordulat után jött létre, a gazdasági és különösképpen a tulajdonjogi kérdések korábban szokatlanul gazdag tárgyalásával tűnik ki. Nem kétséges, hogy a fegyveres erők mozgalmában abban az időben rendkívül jelentős szerepet játszó radikális baloldali és ultrabalos csoportosulások, valamint a kommunista párt befolyására alakult így az alkotmány iránya és annak ellenére, hogy a portugál politikai horizont nagyot változott, ez az alkotmányi szerkezet is hozzájárult ahhoz, hogy jó néhány társadalmi-gazdasági reformot nem tudott megsemmisíteni az erősödő jobboldal. Az alkotmány szerkezete igen figyelemreméltó. Cikkelyeinek majdnem negyede az alkotmányos alapelvekkel és alapjogokkal foglalkozik. Ezenfelül a gazdasági szervezetről szóló rész is jelentős szabályokat, alapelveket tartalmaz éppen a tulajdoni viszonyokkal, tulajdonjoggal összefüggésben.

A portugál alkotmánynak a gazdasági jogokról és kötelességekről szóló fejezete jellemző módon nem a tulajdonjogi kérdésekkel, hanem a munkához való joggal, a munkások különböző jogaival, a munkástanácsokkal, a szakszervezeti jogokkal stb. kezdődik és a fejezet végén egy-egy cikkelyben van csak szó a szövetkezés és önigazgatás lehetőségéről, illetve a magántulajdonra való jogról és a méltányos kártérítésről kisajátítás esetén (62. cikkely).

A hatalmi szervezetről szóló részben a tulajdonjoggal összefüggő olyan intézményekről esett említés, mint a gazdasági intervenció, a nacionalizálás és a szocializálás; a forradalom óta végrehajtott államosítások véglegesítése, a szövetkezés és a magánkezdeményezés — ez utóbbi korlátaival. A termelési eszközök tulajdonának formáiról — „a szocializmusra való átmenet időszakára"! — a következőket sorolja fel a 89. cikkely: köztulajdon (állami tulajdonban levő, a munkások kollektív tulajdona és a helyi közösségek által igazgatott községi tulajdon), valamint a szövetkezeti tulajdon szektora, és végül a magánszektor. Az alkotmány külön fejezetben tárgyalja a földreform feltételeit, támogatását.

Ha most megpróbáljuk összefoglalni a tulajdon megjelenését a *polgári alkotmányok* történeti típusaiban, akkor feltűnik az a tény, hogy ennek súlya akkor növekszik és formája akkor gazdagodik, amikor antikapitalista tendenciák befolyásolják az alkotmányozót. Minél egyértelműbben liberális rezsim, illetve konzervatív politikai erők határozzák meg az alkotmánytörvény előkészítését, annál jobban leegyszerűsödik a gazdaságra és különösen a tulajdonjogra vonatkozó szabályozás. Ebből fakad az, hogy a XVIII. században éppúgy, mint századunkban, voltak és vannak egyértelműen szervezeti-hatásköri alkotmányok, amelyek a tulajdonjog problémáját a legbonyolultabb átmeneti korszakban is leegyszerűsítik a magántulajdon védelmére, garantálására.

Nem véletlen, hogy azokban a korokban, amikor a „szocializmus vagy kapitalizmus" kér-

dése vetődött fel az alkotmányozás során (Németországban 1919-ben, Franciaországban és Olaszországban a baloldalnak a koalíciós kormányban való részvételekor, amikor jelentős szociális eredményeket is ért el, vagy Portugáliában 1974 után), a részeredményeket megpróbálták intézményesen kiterjeszteni s az alkotmányban és általa is garantálni. Az alkotmányozás részben szocialista kísérlete, illetve a marxizáló elképzelések programatikus felvétele az alkotmányokba mindenesetre arra vall, hogy a polgári alkotmányozás leghaladóbb korszakaiban a társadalmi haladást összekapcsolták a tulajdonjog különböző formáinak rögzítésével, a támogatások, garanciák, illetve korlátozások rendszerével.

Ezek után vessünk pillantást arra, hogy a *szocialista* államiság megteremtése után milyen súlyt helyeztek ezen államoknak az alkotmányai a gazdasági alap olyan fontos tényezőjére, mint a tulajdonjog szabályozása. Ismeretes, hogy az első, 1918. július 10-i szovjet alkotmány elfogadását megelőzően a szovjethatalom különböző szervei eltérő elnevezésű kiáltványokat, normatívákat bocsátottak ki, amelyeket a történetírás összefoglaló néven „októberi dekrétumoknak" nevez. (Emlékezetes, hogy ugyanilyen módszerrel éltek a polgári forradalmak kezdetén ezek hatalmi szervei.) A dekrétumok közül néhány igen jellegzetes módon fordult a tulajdonjog felé is.

A Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság felhívásában a forradalom kitörésének napján négy célt említ, amelyikért a nép harcolt; ezek közül kettő a földesúri földtulajdon megszüntetése és a termelés feletti munkásellenőrzés a tulajdonjogot érintette. Egy nappal később a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus kiadta a földről szóló dekrétumot (elfogadva a földről szóló paraszti választói utasítást), megszüntette a föld magántulajdonát, a föld méhének kincseit kizárólagos állami tulajdonba, a kis folyókat, tavakat, erdőket a községek kezelésébe adta. Természetes volt, hogy ezután is jelentős számmal születtek a magántulajdon korlátozását kimondó dekrétumok (amint pl. a munkásellenőrzésről 1917. november végén, a bankok államosításáról egy hónappal később stb.). Az összefoglaló dokumentumban. A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációjában annyiban ment messzebb, hogy a föld magántulajdonának megszűnésén, valamint a bankok államosításán túl a munkásellenőrzés bevezetését csak első lépésnek tekintette a gyárak, üzemek, bányák, vasutak stb. államosítása felé. Az 1918. évi szovjet-orosz alkotmány — azon felül, hogy magában foglalta ezt a deklarációt — az ötödik fejezetben az általános rendelkezések élén a kizsákmányolás megszüntetését és a szocializmus megteremtését tűzte ki célul. Az alkotmány nagy része szervezeti-hatásköri jellegű volt csakúgy, mint a következő, 1924. évi alkotmány.

Az 1936. évi alkotmány 5—10. cikkelyei tulajdonjogi kérdésekkel foglalkoztak: az állami (össznépi) tulajdonnal, a szövetkezeti-kolhoztulajdonnal, az állami tulajdon kizárólagos tárgyaival, a kolhoztulajdon és a kolhozon belüli háztáji használat, illetőleg a személyi tulajdon tárgyaival, a föld ingyenes és örök használatával a kolhozok részéről, a személyes munkán alapuló és kizsákmányolás mentes kisparaszti és kisiparos magángazdasággal, végül pedig a személyi tulajdonnal. Ez az alkotmány tehát a korábbihoz képest bővebben foglalkozott a tulajdonjogi kérdésekkel, nagy vonásokkal felvázolva a tulajdoni formákat, ezek tárgyait és korlátait. Ugyanakkor alig utaltak e körülhatárolások a tulajdoni formák szerepére az adott gazdaságpolitika, népgazdasági stratégia viszonyai között. Mégis annak a megoldásnak, hogy az alkotmányozás során pusztán a létező fő tulajdoni formák, az azokkal kapcsolatos kizárólagosság és korlátozás legyen a tulajdonjogról szóló rendelkezések tartalma, a későbbi szocialista alkotmányokban nagy visszhangja volt.

Ezt a megoldást követte az európai népi demokratikus alkotmányozások során elsőként az 1946. évi jugoszláv alkotmány (14. cikkelyében az állami, népi szövetkezeti tulajdonról, a magánszemélyek tulajdonáról, a kizárólagos állami tulajdonról, a népi szövetkezeti tulajdon védelméről, támogatásáról a 17. cikkelyben, a magántulajdon és magánkezdeményezés biztosításáról, korlátozásának és e tulajdon kisajátításának lehetőségéről a 18. cikkelyben, a földtulajdonról és törvényi korlátozásáról a 19. cikkelyben), majd az 1946. évi albán alkotmány (5., 8., 9. és 10. §), az 1947. évi bulgár alkotmány (6., 7., 10. és 11. cikkely), az 1948. évi román alkotmány (5., 6., 8., 9., 10., 11., 13. és 14. §) és a magyar alkotmány (4., 6., 7. és 8. §). Ettől eltérő volt az 1948. évi csehszlovák megoldás, amelyben a bányavagyon, az ipar, a nagykereskedelem és a bankügy államosításáról, a földtulajdonról („a föld azé, aki megműveli"), a kis- és középüzemek védelméről, valamint a személyi tulajdon sérthetetlenségéről van szó (12. cikkely); hasonlóképpen az NDK 1949. évi alkotmánya, amelyik az átmeneti gazdaság problémái miatt valamivel szélesebben írta le a tulajdoni formákat. Azonban ez utóbbi két alkotmány is csak terjedelmében különbözött a többitől; abban azonban már nem, hogy a tulajdonjog szabályozásával az állami gazdaságpolitikát is érintette volna.

A gazdasági problémák, így a tulajdoni formák (hozzájuk kapcsolva a tulajdonjogi kérdéseket) gazdagabb, szélesebb körű tárgyalására az 1960-as évek szocialista alkotmányaiban került sor. Elsőként — az új gazdasági-társadalmi kísérlet, az önigazgatás bevezetése során — az 1963. évi jugoszláv szövetségi alkotmányban található bővebb kifejtés. Itt a munkaszervezetek önigazgatási rendszerének részletes kifejtése egyben a gazdaságpolitikai célokat is magában foglalta.

Az NDK 1968. évi, majd 1974-ben jelentős kérdésekben módosított alkotmányának I. rész

2. fejezetében a korábbi megoldást választotta — már ami közvetlenül a tulajdoni formákat illeti. Mindez azonban kiegészült a II. rész 2. és 4. fejezetében az üzemek, illetve a termelőszövetkezetek szerepével, s így a szocialista tulajdon két fontos bázisával is foglalkozik az alkotmány. Ugyanerre az időre esik a jelenleg is hatályos 1971. évi bulgár alkotmány elfogadása. Ennek II. részében a szocialista tulajdont három formára osztotta: az állami (népi) tulajdonra, a szövetkezeti tulajdonra és a társadalmi szervezetek tulajdonára. Ezeknek a tulajdoni formáknak az egymáshoz való közelítéséről beszél, hasonulásukról az egységes népi tulajdonhoz (14—15. cikkely). Ezzel a megállapítással nyilvánvalóan stratégiai megállapítást tesz az alaptörvény; viszont gazdaságpolitikai jelentőségű az a külön cikkelyben (18.) szereplő megállapítás, hogy „az állami gazdasági szervezetek tevékenységüket az önálló gazdasági elszámolás elvei alapján végzik".

Az 1972-ben módosított magyar alkotmány továbbra is szűkszavú maradt a tulajdonjogi kérdésekben. 6., 8., 9., 10., 11., 12. és 13. §-ában szól a tulajdonjogról, illetve a tulajdoni formákról. E területen azonban új szabályozásnak számít az, hogy az állami tulajdon belső szféráját is megközelíti azzal, hogy 9. §-ában a vállalatokra, gazdálkodási szervekre bízott vagyonnal való önálló gazdálkodást is alkotmányos szintre emeli (kiemelve a társadalom általános érdekeinek szolgálatát és a törvényességet mint feltételt). Érdemes megjegyeznünk, hogy az 1976-ban módosított lengyel alkotmány 13. cikkelyében ugyanilyen kontextusban „ésszerű gazdálkodásról" beszél.

Az 1974-ben elfogadott jugoszláv alkotmány rendkívül részletesen szabályozta a társadalmi-gazdasági berendezést — már csak azért is —, mert itt elsősorban a társadalmi tulajdonnal a társult munkának a modellje értelmében foglalkoztak.

Végül vegyük szemügyre napjaink igen jelentős alkotmányát, az 1977. évi szovjet alaptörvényt. Külön fejezet — a Szovjetunió társadalmi rendszerének és politikájának alapjairól szóló I. részen belül a 2. fejezet — szól a gazdasági rendszerről. Ezek az alkotmányos rendelkezések tartalmilag három részre oszlanak: elsősorban a tulajdoni formákat és tárgyakat, valamint e tulajdoni formákkal szembeni állami magatartást mutatják be. Ezután a tulajdon és gazdaság nagy távlatú céljait, tehát stratégiáját írják le, végül pedig a gazdaság irányításának taktikai rendszerével foglalkoznak.

Szocialista tulajdoni formák alatt az alkotmány (10. cikk) az állami (össznépi), a kolhoz-szövetkezeti, valamint különválasztva a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek szabályzati feladataik megvalósításához szükséges tulajdonát érti. Az állami tulajdont az alkotmány külön is kiemeli, mondván, hogy ez a szocialista tulajdon alapvető formája. A kolhoz-szövetkezeti tulajdon helyzetét azzal jellemzi a 12. cikkely, hogy az állam elősegíti nemcsak a fejlesztését, hanem az állami tulajdonhoz való közelítését is. Tehát magában a tulajdoni formák bemutatásában is találhatunk gazdaságpolitikai meghatározásokat. A harmadik tulajdoni forma az állampolgárok személyi tulajdona — ennek alapja a munkával szerzett jövedelem. Ezt a tulajdoni formát, amelyet az alkotmány állami védelemben részesít, és amelyhez 13. cikkelyében az öröklési jogot fűzi, teljesen különválasztja a kisipari, mezőgazdasági, szolgáltatási egyéni munkatevékenységtől s az ebből fakadó vagy ezzel összekapcsolt tulajdontól. A 17. cikkely szerint ez utóbbit a törvény megengedi, az állam pedig szabályozza annak felhasználását. A személyi tulajdon védelme és az egyéni ipari, mezőgazdasági munkatevékenység engedélyezése között újra csak gazdaságpolitikai különbség van.

A gazdasági stratégia és taktika kifejtése a 14., 15. és 16. cikkelyben található. Az alkotmány abból az alapelvből kiindulva, amely szerint „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint", kimondja, hogy az állam ellenőrzi a munka és fogyasztás mértékét. Az ellenőrzés egyik alkotmányi szinten említendő eszközének az adó alá eső jövedelmek adóztatását jelöli meg. Mind a 14., mind a 15. cikkelyben szó esik a gazdaságirányítás eszközéről, formáiról, módszereiről, mint pl. az anyagi és erkölcsi ösztönzők együttes alkalmazásáról. Még részletesebb alkotmányi megalapozást ad a 16. cikkely az állami fejlesztési tervekkel kapcsolatban, amelyek az ágazati és területi elv alapján állnak. A tervezés során a központosítást összekapcsolják a vállalatok, egyesülések és más szervezetek gazdasági önállóságával és önálló kezdeményezésével. A gazdaságpolitika alkotmányos alapja tehát a centralizáció és decentralizáció együttese. Eszközei pedig szintén alkotmányi szinten meghatározottak: az önálló gazdasági elszámolás, a nyereség, az önköltség, más gazdasági szabályozók és ösztönzők.

Rövid áttekintésünk után megállapíthatjuk, hogy a polgári alkotmányokban csakúgy mint a szocialistákban a tulajdonjog és tulajdoni formák szerepe, helye rendkívül eltérő képet mutat. Amíg a kapitalista államokban a különbség alapjaként az alkotmányozást kezdeményező politikai erők álláspontját ismerhetjük fel, addig a szocialista alkotmányozás eltéréseire ilyen okokat nem fedezhetünk fel. Annyi bizonyos, hogy a korai szocialista alkotmányok nem követték a kapitalista országok politikai radikalizmusának alkotmányos elképzeléseit, hanem elsősorban a hatalom és gyakorlásának kérdéseire akartak választ adni.

Ami a változások okát illeti, annak szinte egyértelműen a *politikai érlelődést* kell megjelölnünk, tehát azt, hogy különösképpen az utóbbi másfél-két évtized alatt sok szocialista országban felülvizsgálták az alkotmány szerepéről, a törvényhozással, egyéb jogalkotással fennálló kapcsolatáról szóló elméleteket. Ennek az új irány-

zatnak a burka a „társadalmi" alkotmányról elfogadott új alkotmánytani elmélet és alkotmányozási gyakorlat volt.[3]

Ha azonban elismerjük, hogy az alkotmány nemcsak az államhatalomnak és szerveinek jogi alapszabálya, hanem a *társadalom* egészének mozgástörvényeit valamilyen módon leíró és szabályozó formája — de legalábbis az állam működésének nemcsak kifezetten hatalmi viszonyaival foglalkozik, akkor újra szembe kell néznünk az „alaptörvény" jellegével. Vajon elegendő-e, ha az alkotmány olyan „örökérvényű" szavakkal jellemzi a tulajdoni formákat, amelyek a gazdasági fejlődés bármely korszakára érvényesek? El lehet-e képzelni, hogy évtizedekig ne kerüljön sor a tulajdonjogról szóló alkotmányi szabályok módosítására? Holott tudjuk azt, hogy a szocialista országokban, így hazánkban is, az elmúlt évtizedekben nem egy gazdasági reformra került sor, köztük olyanokra, amelyek a társadalom és az állam új viszonyait hozták létre. Lehetséges-e az, hogy pl. alkotmányunk „nem veszi észre" a szövetkezeti parasztság háztáji gazdálkodását jelentősége ellenére. (Az még talán bocsánatos bűn, hogy az 1949. évi szabályozás nem vett róla tudomást!) Milyen alkotmányi alapon született az 1967. évi IV. tv. 23. §-a, amely szerint a „termelőszövetkezet tagjának személyi földhasználata a háztáji földön valósul meg"?

Az alkotmány lényegéhez tartozik az, hogy a legfontosabb állami-társadalmi intézmények működésének *alapnormáit* meghatározza. Voltaképpen ezt fejezi ki a Szovjetunió 1977. évi alkotmányának 173. cikkelye, amely szerint „minden törvényt és az állami szervek minden egyéb intézkedését a Szovjetunió alkotmányának alapján és annak megfelelően bocsátanak ki", vagy a magyar alkotmány 77. §-a, amely ennek alaptörvény jellegét emeli ki, illetve az alkotmányosság jelentőségét hangsúlyozza.

Az alkotmány csak annyiban keret jellegű, hogy részletszabályozást nem tűr el, de semmi esetre sem odáig menően, hogy alapvető alkotmányi szabályok módosítása nélkül lehessen a társadalomra-államra vonatkozó legfontosabb normákat változtatni. Ilyen helyzet két esetben jöhet ugyanis létre: ha az alkotmány egyáltalán nem tartalmaz ilyen szabályokat (ilyenkor nincs az alacsonyabb szintű jogi szabályozásnak alkotmányi alapja és felismerhetetlen az alkotmányozó politikai akarata), vagy ha az alkotmányi szöveg tartalmilag „semleges", azaz nem lehet belőle megállapítani, hogy az illető intézmény milyen célokat szolgál az adott társadalmi viszonyok között, azaz bármilyen alacsonyabb szintű jogi szabályozást tetszés szerint lehet módosítani, mert „nem ütközik" az alkotmány szövegébe. Nem kétséges, hogy az alkotmányos rendezés egyik legbonyolultabb feladata a tulajdonjog intézményeinek meghatározása. Azonnal felvetődik, hogy milyen mélységig kell meghatároznia az alkotmányozónak a tulajdoni formákat és az ezekhez kapcsolódó alapvető jogi szabályokat ahhoz, hogy a szükséges politikai akarat felismerhető legyen, ugyanakkor ne tegye oly mértékben kazuisztikussá az alkotmányt, hogy minden egyes kis jelentőségű változást is alkotmánymódosításnak kelljen kísérnie — megelőznie.

Véleményem szerint nyilvánvalóan nem elegendő pl. az, hogy Magyarország 1968-tól megváltozott gazdasági stratégiájának alkotmányi megalapozására néhány szót tartanak elegendőnek, azt, amelyik a 9. §-ban az állami vállalatok és gazdálkodó szervek önálló gazdálkodásáról szól. Hasonló hiányok mutatkoznak abban, hogy a bonyolultabb, összetettebb tulajdonjogi kérdések megoldását sem alapozza meg az alkotmány.

Ha tehát arra a kérdésre akarunk választ adni, milyen legyen az alkotmányos szabályozás terjedelme és mélysége a tulajdonjogi kérdésekben, úgy kiindulhatunk az eddigi szocialista konstitucionális tapasztalatokból. Nyilvánvalóan azt bizonyítják az újabb alkotmányok, hogy a tulajdonjog alkotmányi szabályozásánál az eddiginél sokkal *szélesebb*, bővebb tárgyalásra van szükségünk. A tulajdoni formák a tulajdonjog korszerű, a gazdaság fejlődésével adekvát fő formáit rögzíteni: ez az alkotmányozás mai feladata. Ami pedig a szabályozás mélységét illeti, minden valószínűség szerint *a gazdasági stratégia* problémáiig lehet az alkotmányozásnak elérnie, tehát a hosszú lejáratú gazdasági elhatározásokig, reformokig és azok tulajdonjogi konzekvenciáiig.

Bihari Ottó

[3] Vö. *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962. 65. és 148. old. és Szerző: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969. 330—332. old.

Állami tulajdonjog - vállalati tulajdonjog

Tézisek

I.

1. Az állami tulajdonjog problémáinak legutóbbi intézményes feldolgozására, illetve az ezzel kapcsolatos jogtudományi nézetek publikálására a magyar irodalomban az 1960-as évek végén — 1970-es évek elején került sor. Az akkori tulajdonjogi „vita" óta eltelt évtizedben a fejlődés legfőbb tendenciái véleményem szerint a következők voltak:

a) megfigyelhető az állami tulajdonjog problémáinak *bonyolultabbá válása, szélesedése*, mégpedig mind terjedelmileg, mind tárgyilag, mind tagoltságilag egyaránt,

b) a nemzetközi szocialista irodalomban az 1970-es évek eleje óta jelentősebb elméleti kísérlet az állami tulajdonjog problémáinak megoldására nem figyelhető meg, az 1960-as években még elég élénk elméleti vita *elcsitultnak* tekinthető. Ugyanakkor azonban egységes eredő meszszemenően nem alakult ki, és ezért vélelmezni lehet, hogy az összállami tulajdonjog fenntartását a vállalatnál levő eszközök felett a polgári jogi árutulajdonjog dogmatikai bázisán — az indirekt tervgazdálkodás alapjainak lerakása után — *teljes értékűen megoldani már nem lehet*,

c) ugyancsak vélelmezni lehet, hogy az összállami tulajdonjog fenntartásához a vállalatoknál levő eszközök felett *nagyobb politikai-ideológiai érdekek*, illetve értékek fűződnek, mint jogtechnikaiak. A PTK 176. §-a 1959-ben megállapított szövegének 1968-ban változatlan maradása, illetve a szövegben 1977-ben végrehajtott változtatás szinte teljesen észrevétlenül maradása is illusztrálja, hogy a gyakorlatot az állami tulajdonjog törvényi megoldása lényegében nem érinti,

d) megfigyelhető az is, hogy az utóbbi időben a tulajdonjogi probléma két vonatkozásban is erőteljesen a *gazdálkodási forma szintjén* jelentkezett Magyarországon. Nevezetesen egyfelől a *gazdaságirányítási szervezetrendszer felépítése* vonatkozásában (önálló állami tulajdonosi szervezet kiépítése, tulajdonosi minisztérium, illetve holding), másfelől a plurálissá vált *vállalati szféra berendezése* tekintetében (nagyvállalat-kisvállalat különbségek, nonprofit vállalatok, a leányvállalatok problémája stb.).

2. Az állami tulajdonjog problémái sokrétűbbé válásának alapvető oka véleményem szerint alapvetően a *technikai-gazdasági fejlődés felgyorsulásában, komplex szervezetrendszerek kiépülésében, a fokozódó nemzetköziesedés tendenciáiban, illetőleg ezen alaptendenciák összefonódásában keresendő*. Ma már az állami tulajdonjog problémája még jobban nem korlátozható annak változatlanul lényegesebb kérdésére, nevezetesen az összállamot képviselő állami gazdaságirányítás és az állami vállalatok kapcsolatrendszerére az állami tulajdonon belüli rendelkezési és elsajátítási viszonyok során.

Az állami tulajdonjog kérdéseinek sokrétűbbé válása több vonatkozásban jelentkezik.

a) Mindenekelőtt a bonyolultabbá válásnak felel meg az, hogy külön referátumok foglalkoznak konferenciánk során is az elvileg nemcsak az állami tulajdonjogot érintő, de az állami tulajdonjog igen széleskörű elterjedtségénél fogva a gyakorlatban elsősorban az állami vállalatoknál figyelembe jövő témákkal, nevezetesen,

aa) az állami tulajdon nemzetközi relációjával (szocialista nemzetközi tulajdon, a KGST országok nemzetközi gazdasági szervezeteinek tulajdonjogi helyzete, a magyar területen tőkés partnerek részvételével létrejövő nemzetközi vállalatok vagyonának tulajdonjogi vetületei),

ab) a gazdasági társulással keletkező belföldi gazdálkodó szervezetek (közös vállalatok, egyesülések) vagyonának tulajdonjogi helyzetével.

Ezek a szűk értelemben vett állami tulajdonjogon túllépő nemzetközi, illetve belföldi társulási problémák — viszonylagos önállóságuk ellenére — lényegesen visszahatnak az állami tulajdonjog belső elméletére, mégpedig véleményem szerint erősítik azt az álláspontot, hogy kizárólagos összállami tulajdon a gazdasági-termelési viszonyok mai fejlettsége, az egyre jobban indirektté váló magyar tervgazdálkodás mellett *egyre nehezebben* tartható fenn vállalati körben.

b) A bonyolultabbá válást mutatja, hogy az állami szervezet egyre erősebb tagozódása az állami gazdaságirányítás, illetőleg az egyre jobban vállalkozássá váló állami vállalatok egymásközötti viszonyának tulajdonjogi problémái mellett más vonatkozásokban is egyre élesebben felvetik a tulajdonjogi problémát. Ennek megfelelően konferenciákon külön referátum foglalkozik a helyi államhatalmi szervekből egyre jobban ténylegesen önkormányzatokká váló tanácsok vagyonának tulajdonjogi helyzetével.

c) A termelőerőkben és a gazdasági viszonyokban egyre erősebben végbemenő változások a közvetlen termelési eszköz tulajdon helyett jobban a *tulajdonjog áttételesebb relációira* fordítják a figyelmet, pl. vagyonösszességek, valamint vállalati szervezetek, mint egész válnak áruviszonyok, és ezáltal szükségképp a tulajdonjog tárgyává. A vállalat, mint egész piaci értékében *egyre kevésbé* a vállalati termelési eszközök értéke a determináns, hanem a vállalati vezetés, illetve a vállalati munkaerő színvonala, a vállalat piaci chance-ai, világpiaci távlati nyereségességi kilátásai stb. Mindennek következtében, ugyancsak az állami tulajdonjogon egy kicsit túlnőve, de ugyanakkor szervesen az állami tulajdon problémáját is képezve merülnek fel egyes tulajdonjogi tárgyak speciális témái, pl. a szellemi alkotások külön referátum tárgyát képező tulajdonjogi kérdései.

3. Mindehhez hozzátehető, hogy más *tulajdoni formák* egyik alapvető kérdése is az állami tulajdonnal való viszonyuk.

a) A szövetkezeti tulajdon minnél teljesebb kibontakozásának lényeges vonatkozása a szövetkezetek állami gazdaság irányításával, az abban megtestesülő rendelkezési-elsajátítási (tehát közgazdasági értelemben tulajdoni) viszonyokkal való kapcsolat, hiszen ez a reláció szorosan összefügg azzal, hogy vajon képesek leszünk-e a szövetkezetek és az állami vállalatok között a piaci versenyben a *valódi jogi és gazdasági egyenlőséget* megteremteni. Mindaddig ugyanis amíg az állami tulajdont, az állami gazdaságirányítást és az állami vállalkozásokat összeolvasztva tekintjük egységnek, addig szinte szükségszerű a gazdasági forgalomban is az állam vállalkozásai és a szövetkezetek közötti különbségtétel az „állami szervezetek" javára (minden politikai deklaráció ellenére táplálva az állami tulajdon szövetkezeti tulajdonnal szembeni magasabbrendűségének tételét). Ha viszont az állam által alapított vállalkozások zömének önálló vagyonjogi tulajdona felé haladunk, úgy a szövetkezetek és az állami vállalatok közötti tényleges egyenjogúság megteremtésének lehetőségei növekednek.

b) Szocialista körülmények között az egyéni tulajdon fogyasztási javakban, de különösen gazdasági vállalkozásokban megtestesülő alakzatai kibontakozásának esélyei is szorosan összefüggenek a társadalmi tulajdonnal, illetve annak legszélesebb körű formájával az állami tulajdonnal. Az új állampolgári vállalkozások (szerződéses üzemeltetés, gazdasági munkaközösségek) jelentős része szükségképp kötődik az állami tulajdonhoz, de nem összállami, központi gazdaságirányítási, hanem állami vállalati szinten. A vállalatok tulajdonjogi helyzetének jelenleginél egyértelműbb vállalati vállalkozást — kockázatvállalást elvileg—ideológiailag jobban alátámasztó rendezése éppen ezért az állampolgári egyéni tulajdon kiépítése szempontjából sem lényegtelen.

4. Az állami tulajdonjog elméleti kérdései megoldásának „elnehezülése" a gyakorlat visszahatása mellett bizonyos mértékben összefügg a társadalomtudományok fejlődésével is. Röviden összefoglalva a jogon belüli komplexitás növekedése, valamint a jog más társadalomtudományi ágakkal való interdependenciája, és azzal szükségképp jelentkező inter, illetve multidiszciplinaritás az állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog problémakörét is alapvetően érinti.

a) A jogtudományon belül maradva mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy az állami tulajdon problémáinak jogi megoldása egyre nehezebben tartható a polgári jog körében. Tisztán polgári jogi alapon úgy vélem, az állami tulajdon kérdéseit megoldani nem lehet. Természetesen a hatvanas években is ismertek voltak (elsősorban a tételes jog tükrében) azok a különbségek, amelyek a társadalmi tulajdonjog, illetve az állami tulajdonjog fogalma, körülhatárolása, tárgyai meghatározásában pl. a polgári jog és a büntetőjog, avagy az alkotmányjog és a polgári jog között fennálltak. Igazából azonban csak az elmúlt tíz évben tudatosult teljesmértékűen az, hogy az alkotmányjogi tulajdonfogalomnak, illetve a tulajdonformák államjogi meghatározásának viszonylagos önállósága van, összefüggésben azzal, hogy az 1972-es alkotmánymódosítás után megindult szocialista gazdálkodó szervezetek, így az állami vállalatok alkotmányjogi jogállásának kiépítése. Ezzel a kérdéssel ugyan külön referátum foglalkozik, a kérdés jelentőségének megfelelően mégis utalnék arra, hogy az állami vállalatokról alkotott 1977-es törvény, illetve a Polgári Törvénykönyv és a gazdasági társulások újraszabályozása 1977—78-ban lényegében az *állami vállalatokat és azok vagyonát alkotmányjogi szempontból is garantált helyzetbe juttatta* (gondoljunk csak az állami vállalatnak mindent szabad, amit törvény nem tilt vagy nem korlátoz elvre; az eszközátcsoportosítási tilalomra stb.). Véleményem szerint ez az alkotmányjogi, illetve vállalati jogi fejlődés, mivel deklarálja az állami vállalatok államszervezetből való viszonylagos kiválását, nem közhatalmi állami szerv, hanem az állam által alapított gazdasági vállalkozás jellege, döntően visszahat az állami vállalatok vagyona tulajdonjogi kérdéseinek megítélésére, még akkor is, ha ez az alkotmányjogi jogállás még messzemenően nem tekinthető teljesen kiépítettnek (pl. vállalati érdek és jogvédelem megoldása.)

b) A legutóbbi évtized társadalomtudományi fejlődésének egyik legalapvetőbb tapasztalata az volt, hogy a közgazdasági és a jogi tulajdonfelfogás között a megfelelő szinkron megteremtése több akadályba ütközik, mint eredetileg jogászi részről ezt gondoltuk. Az 1970-es évek első felében éppen egy jogi könyv körül, a Közgazdasági Szemle hasábjain kibontakozó vitával kapcsolatban a jogászok megalapozott várakozása az volt, hogy e vita elő fogja segíteni egy relatíve egységes társadalomtudományi (mondhatnám talán, hogy gazdaságfilozófiai) tulajdonfogalom kialakulását, amelyben a közgazdasági és jogi tulajdonfelfogás egyaránt megfér vagy legalábbis kialakul egy olyan relatíve önálló közgazgasági tulajdonfogalom, amely eléggé konkrét és körülhatárolt ahhoz, hogy arra a tulajdonjogot megfelelően alapozni lehet.

Ma már megállapíthatjuk, hogy *lényegében ez nem sikerült.* A vita során nem alakult ki még viszonylag egységes közgazdasági álláspont sem, mind a közgazdasági tulajdon fogalmában, mind az állami tulajdon közgazdasági megoldásában az álláspontok rendkívül eltérnek egymástól. A közgazdászok általános jelleggel olyan fogalmakkal operálnak, amelyek nem eléggé szilárdak, nem nagyon definiálhatók. Olyan megállapításokkal ugyanis, mely szerint a tulajdon a termelési viszonyok összessége, hogy a tulajdon összefügg a társadalmi munkamegosztással, vagy hogy az állami vállalatok elkülönülése nem tulajdoni, de tulajdonbeli, illetőleg kvázi

tulajdonosi jellegű, a jogtudomány nem sokat tud kezdeni.

Az is megfigyelhető, hogy a közgazdasági tulajdoni álláspontokban a jogi tulajdonfogalom elemei ugyan jelentkeznek, de azok jogtudományokban megállapított szilárd tartalmi kellékei nélkül. Így pl. használja a közgazdasági irodalom a birtoklás avagy a rendelkezés kategóriáit anélkül, hogy annak jogi egzaktsága megjelenne.

A közgazdaságtudomány mind ez ideig azt a lényeges különbségtételt sem hajlandó értékelni, amely a rendelkezési-elsajátítási, azaz közdazdasági értelemben vett tulajdoni viszonyok igen tág körének jogi tükrözése és a tulajdonjog, mint a jogilag szabályozott tulajdonviszonyokon belüli, jóval szűkebb, speciális dogmatikai-technikai szerkezettel kiépített intézménye között van. (A tulajdonviszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog nem ugyanaz.)

Mindezek alapján az állami tulajdonjog kérdésében, de általában is levonható az a következtetés, hogy a jogtudomány jelen pillanatban más módszert nem választhat, hogy a maga számára igyekszik összefoglalni a sok-sok közgazdasági vélemény közös eredőjeként azt az alapot, amelyre aztán a jogi megoldást építi. Mindez természetszerűen önkényes, szubjektív, valószínűleg közgazdaságtudományi oldalról nem is a legtudományosabb, más megoldásra azonban a társadalomtudományi együttműködés mai szintjén egyelőre nincs módunk.

c) A társadalomtudományok fejlődése az állami tulajdon problémáinak egy új metszetét jelenítette meg az 1970-es években. Ezt lényegében *szervezet-szociológiai*, illetve *szociálpszichológiai* tulajdonfogalmi vetületek címén lehetne összefoglalni.

A szociológiai probléma lényege abban összegezhető, hogy miben áll az állami tulajdon össznépi jellege, illetőleg, hogy az állami vállalatok önállóságának növelése szociológiai értelemben mennyiben vezet (vagy vezethet) csoporttulajdonhoz. A jogtudománnyal való kapcsolódás úgy is felvethető, hogy mennyiben egyeztethető össze az összállami tulajdonjog kizárólagosságánk jogi konstrukciója az állam által alapított gazdasági vállalkozások szociológiai természetével. Az eltelt 10 év gyakorlata azt is jelezte, hogy az állami vállalatok vezetésének korszerűsítésére, a vállalati dolgozók vállalatvezetésbe való fokozottabb beleszólásának biztosítására irányuló tendenciák (amelyek az 1970-es években törvényekben is egyre jobban kifejezésre jutottak) szükségképpen visszahatnak az állami tulajdonjog elméletére is. Ami pedig a szociálpszichológiai tulajdonfogalmat illeti, nevezetesen, hogy az állami tulajdon, illetve annak jogi megoldása hogyan hat a munkások tudatára, mennyiben alkalmas a dolgzók ún. gazdatudatának fejlesztésére, az különösebb elemzés nélkül is nyilvánvaló, hogy a dolgozói tulajdonosi tudat kialakulása bizonyos tulajdonjogi, vagy más vagyonjogi megoldásokkal is elősegíthető (pl. dolgozói „részjegytulajdon" kísérlet egyes magyar állami nagyvállalatoknál stb.).

5. Mindenesetre ezen gyakorlati törekvésekkel kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar jogi irodalomban a jugoszláv önigazgatási megoldásnak lényegesebb elméleti tábora nincsen. Ez két vonatkozásban is jelentkezik. Egyfelől a magyar tulajdonjogi irodalomban nem jelent meg a jugoszláv alkotmányban is kifejezett ún. alanytalan tulajdon elmélete, amely „a társadalmi tulajdon mindenkié, tehát senkié" frazeológiával egyránt tagadja az állami, illetve a csoporttulajdon jogi megjelenítését. Másfelől a gyakorlati megoldások szintjén sem merültek fel a jugoszláv típusú önigazgatási konstrukció elemei (pl. munkástanács). Mindez természetszerűen nem zárja ki azt, hogy Magyarországon is széles tábora van azoknak, akik az állami vállalatok különböző típusainál differenciáltan korszerűsíteni kívánják a vállalati vezetés konstrukcióját, részben az ún. egyszemélyi felelős vezetés helyett döntési jogkörrel is rendelkező kollektív vezető fórumok (igazgatótanács) létrehozásával, részben a vállalati munkásdemokráciát jóval erősebben kifejező új intézmények létrehozásával (pl. a felügyelőbizottság átalakítása). Ma már eléggé általánosnak mondható vélemény, amely az állami vállalati igazgatók, minisztériumok által történő kinevezését nem tartja a szocialista vállalatvezetés egyetlen politikailag indokolt megoldási formájának és differenciáltabb igazgatói jogállás kiépítésén fáradozunk (pl. határozott időtartamra pályázati alkalmazás normatív feltételek között, esetleg gazdaságirányítási vétójoggal). Mindezek a törekvések azonban tulajdonképpen *nem jártak csoporttulajdonosi ideológiával* Magyarországon, hanem inkább a vállalkozássá vált állami vállalat, mint jogi személlyé nyilvánított, tehát jogilag perszonifikált szervezet önálló polgári jogi árutulajdonjogának elismerését sürgetik, az árutulajdonjogot technikai kategóriaként felfogva. Megjegyzem egyébként, hogy a ténylegesen a gyakorlatban funkcionáló jugoszláv megoldás, tehát a vállalatok ún. dologi erejű használati jogának rögzítése tulajdonképpen a jog szintjén — az uralkodó jugoszláv politikai ideológiával ellentétben — a jogtechnikai megoldást, azaz a szervezet, mint tulajdonos konstrukciót támasztják alá. A nyugati irodalomban is baloldalinak mondható szociáldemokrata jogi szerzők — éppen a tőkés részvényesi csoportok ún. neutralizálási kísérlete jegyében — egyre erőteljesebben hirdetik az „Unternehmen an sich" gondolatát, azaz a korábban tisztán tulajdonjogi tárgyként kezelt vállalat vagyona tulajdonjogi alanyának való átminősítését.

Megjegyzem végül, hogy a leutóbbi időben a magyar közgazdasági irodalomban megjelent egy tudományosan részleteiben ki nem dolgozott, de a napi közgazdasági propagandában eléggé erőteljesen hirdetett nézet, amely az állami tulajdont az ún. személyes társadalmi tulajdon

kategóriájával kívánja helyettesíteni (Liska Tibor megoldása). Ezen álláspont lényege abban foglalható össze, hogy a társadalmi tulajdon fejlettebb fokon nem jelenhet meg állami, vagy vállalati tulajdon formájában, hanem minden állampolgárnak mintegy alapvető emberi joga lenne az, hogy az állam központi szerveitől a társadalmi tulajdon egy részét hitelben megkapja annak érdekében, hogy azzal vállalkozhasson. Ez a nézet azonban olymértékű közgazdasági kidolgozásra még nem került, hogy azzal jogtudományi oldalról megalapozottan foglalkozni lehessen.

II.

1. Áttérve az állami tulajdonjogi elméletek fejlődésének átfogó értékelésére úgy gondolom, hogy mindenekelőtt megállapítható a tulajdonjogi megoldások *túlpolitizálására való törekvés.* Az állami tulajdonjogra vonatkozó elméletek történetét feleslegesen kiélezett ideológiai kirohanások jellemzik, nagyon kevés az olyan — állami tulajdon kérdésében állást foglaló — szerző, akit ne ért volna valamilyen vonatkozásban az antimarxizmus vádja. Mindez összefügg azzal, hogy a burzsoá tudati tradíciók hatására a tulajdonjognak igen erős *legitimáló hatása* van szocialista körülmények között is: nem nagyon tudatosultan a napi politikában gyakran az állami gazdaságirányítást, a központi tervezést az állami tulajdonnal kívánják legitimálni. Ez jogi szempontból nézve nyilvánvalóan *felesleges*, hiszen hatékony állami gazdaságirányító tevékenység folytatható az összállami polgári jogi árutulajdon fenntartása nélkül is. Mindenesetre azonban éppen az adott politikai tradícióknál fogva aligha képzelhető el Magyarországon egy olyan tulajdonjogi megoldás, amely jogilag az állami tulajdont teljesen megszünteti és kizárólag a vállalati tulajdont ismeri el, annak ellenére, hogy tulajdonképp ilyen megoldás mellett is folytatható lenne elvileg hatékony központi népgazdasági tervezés és állami gazdaságirányítás. (A vállalati gazdálkodás befolyásolása, sőt az abba való operatív beavatkozási lehetőségek pusztán közhatalmi alapon is biztosíthatók.)

Az állami tulajdonra vonatkozó jogi elméletek fejlődésének további általános vonása, hogy a jellegzetes megoldások kialakulása, illetve kiforrása a jelentősebb tulajdonjogi viták, a szocialista tervgazdálkodás konkrét *modellváltozásaival* hozhatók szinkronba.

2. Az 1936 előtti, különösen pedig a NEP bevezetése előtti időszakot elsősorban az jellemzi, hogy a társadalmi tulajdont, különösen pedig az állami tulajdont elsősorban nem mint jogi, hanem mint *politikai kategóriát* fogták fel. A tőkés állami vállalatokra irányadó, azóta is általánosan elfogadott megoldásnak megfelelően ez időszakban fel sem merült, hogy az államigazgatásba beolvadó közüzemi állami vállalat önálló tulajdonosként elismerhető lenne, a tulajdonos kizárólag az állam, mint egész. Amikor a NEP bevezetése után az állami vállalatok jogi személyiséget kaptak, természetszerűen felmerült valamifajta jogi megoldás kiépítésének gondolata is, mivel az államigazgatási forma (tőkés jogokban kialakult) kereskedelmi társasági formákkal való helyettesítési megoldása nem jött figyelembe. Az ekkor kialakult csere, fiduciárius, fő-, illetve altulajdoni, illetőleg egyéb állami tulajdoni „elméletek" azonban részletes kidolgozásra nem kerültek, gyakorlati hatásuk pedig elenyésző volt.

A kiforrott direkt szocialista tervgazdálkodásnak megfelelő jogi tulajdoni elmélet kialakítására az 1930-as évek végétől az 1950-es évek elejéig tartó időszakban került sor. Alapelméletként Venediktov felfogása került elfogadásra. Megállapítható azonban, hogy végülis az 50-es évek végén, 1960-as évek elején szocialista polgári törvénykönyvekben is általánosan elfogadott, tankönyvi alaptétellé vált állami tulajdonjogi elméletben számos más szovjet szerző, így elsősorban Mikolenko, Karassz és Kolganov felfogásainak egyes elemei is értékelésre kerültek. Ezt az elméletet a népi demokratikus országok polgári jogi jogtudománya további elemekkel gazdagította (Knapp, Eörsi, Ionescu, Posch).

A kiforrott direkt szocialista tervgazdálkodás állami tulajdonjogi elméletének lényege az, hogy az állami vállalatoknál a gazdálkodás tárgyát képező vagyontárgyak tulajdonjoga a relatív vállalati vagyonelkülönítéstől függetlenül kizárólag az államot illeti meg egységesen és oszthatatlanul. Az állam e felfogásban egységes hordozója a közhatalomnak és a polgári jogi tulajdonfogalom alá vont tulajdonjognak. Az állami vállalat jogi személyiségétől függetlenül a római jogból örökölt tartalmú tulajdonjog alanya semmilyen esetben és semmilyen mértékben nem lehet. A vállalat jogállása lényegében tervkötelezettség-centrikus, a vállalati jogok csak azért és addig vannak, amíg a tervkötelezettségek teljesítéséhez szükségesek. A vállalati vagyonra vonatkozó, vállalati tervkötelezettségektől függő vállalati jogok lényegében a három klasszikus árutulajdonjogi részjogosítványnyal, a birtoklással, a használattal és a rendelkezéssel egyenlőek, összefoglalóan ezeket ez időszakban általában kezelésnek, operatív igazgatásnak minősítik. A népi demokratikus országok egy részében az operatív igazgatást — egyébként az általános magyar felfogással ellentétben — új típusú szocialista dologi jogként is értékelték. Mindez nem változtatott azon — és ez a Venediktov-i koncepció jogászi elfogadását is (a jog tradíciókra hajlamossága folytán) megkönnyítette —, hogy ez a felfogás a tradicionális polgári jogi (áru)tulajdonjogot alkalmazta egy gyökeresen új társadalmi-gazdasági jelenségre, a szocialista állami tulajdonjogra.

3. A venediktovi koncepciónak azonban már eleve voltak olyan elemei, amelyek e koncepciót alkalmassá tették a későbbiek során arra, hogy az *ún. mérsékelt direkt tervgazdálkodásban*,

a tervlebontás lazulásának, bomlásának időszakában is felhasználható legyen. (Iyen elemként utalnék különösen az ún. kettős-kollektíva elméletre, amellyel Venediktov korát megelőzve az állami vállalat saját kollektíváját is kifejezte.) Ezzel magyarázható részben, hogy a külföldi szocialista országok túlnyomó többségében ma is a venediktovi koncepció kisebb-nagyobb módosulásokkal fennmaradt, mind a törvényhozásban, mind uralkodó irodalmi álláspontként. Annak azonban, hogy a venediktovi elmélet még ma is uralkodó elmélet a külföldi szocialista országokban, az alapoka a tervlebontás, a hierarchikus gazdaságirányítás alapkereteinek fennmaradása.

A direkt szocialista tervgazdálkodás klaszszikus állami tulajdonjogi elméletében végrehajtott részmódosítások az 1960-as 1970-es években a külföldi szocialista országokban lényegében a következők:

a) az állami vállalat központi gazdaságirányításától az eredeti elméletben semmilyen mértékben nem különült el, teljes alárendeltségben működött, és így saját viszonylagos érdekét is általában tagadták. Ebből kifolyólag az állami vállalat az egyéb állami (költségvetési) szervekkel lényegében tulajdonjogi azonosításra került. Ezen az utóbbi évek irodalma *jelentősen változtatott.* Elismerte az állami vállalat viszonylagos elkülönülését, saját érdekeltségét, a felettes szervekkel szemben egyes önelszámoláshoz fűződő jogait és kezdte elhatárolni a költségvetési állami szervtől is,

b) kevésbé kerül kiemelésre a vállalat komplex jogi helyzetében kötelezettségcentrikussága, erőteljesebb kihangsúlyozásra kerülnek a vállalati jogok. A vállalati passzív vagyonkezelés, operatív igazgatás helyett egyre jobban elismerésre kerül a vállalati önálló gazdákodási jog, kifejezve a vállalat nagyobb önállóságát.

Amiben viszont nincs változás az két alapvető kérdés, nevezetesen, hogy kizárólag az állam, mint egész a tulajdonjog alanya, e tulajdonjog pedig szerkezetében — minden komplex jogági vonatkozások ellenére — *azonos* a polgári jogi tulajdonjoggal. Az állami vállalat elvileg nem lehet a polgári jogi tulajdonjog alanya, az. állam gazdasági helyzetére pedig a közhatalmi és tulajdonosi minőség egysége továbbra is egyértelműen jellemző.

4. Az, hogy az 1968 utáni magyar irodalomban is többségi nézetként ez fennmaradt, és az 1977-es Polgári Törvénykönyv-módosítás során is — ha szelidített szövegben is, de — deklarálták az egységes és oszthatatlan állami polgári jogi (áru) tulajdonjogot, véleményem szerint a következő okokra vezethető vissza:

— a magyar gazdasági reform be nem fejezettségére, egymással ellentétes fejlődési tendenciáira,

— az állami vállalati önállóság jogi fejlesztése — a tulajdonjogi megoldás már említett viszonylagos gyakorlati irrelevanciája miatt — megoldható volt a PTK tulajdonjogi rendelkezései keretében is. (Bizonyos ellentmondások természetesen adódnak ebből, pl. a PTK 175. §. 2. bekezdése elvileg a vállalati eszközök átcsoportosíthatóságának főszabályából indul ki, az 1977. évi VI. törvény 28. §-a viszont az eszközátcsoportosítási tilalmat teszi alaprendelkezéssé, és ez alól enged kivételt),

— azon tradícióra, amely (összefüggésben a polgári jog örökölt anyajogúságának illúzióival és a komplex gazdasági jogias felfogás elleni árnyékboxolással) csak a polgári jogi tulajdonjogot tekinti „a" tulajdonjognak.

A magyar irodalomban e csoportba tartozó felfogások egy része abban különbözik a külföldi szocialista országok hasonló elméleti megoldásaitól, hogy a venediktovi koncepció elvi keretein belül maradva ugyan, de a magyar gazdaságirányítási reform (a többi szocialista ország fejlődéséhez viszonyítva) radikálisabb jellegének megfelelően, valamilyen módon a vállalat közgazdasági-szociológiai résztulajdonosi helyzetét is ki kívánják fejezni.

Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt Eörsi Gyula professzor azon megoldása, amely szerint szociológiai értelemben az összállamot (állami gazdaságirányítást) megillető *stratégiai* tulajdonosi jogok és a vállalatot megillető *taktikai* (üzemeltetési) tulajdonosi jogok között különböztet, és ezt a tulajdonképpen osztott tulajdoni szerkezetet jogilag oly módon oldja fel, hogy csak a stratégiai tulajdonosi jogokat gyakorló szervezetet, jelen esetben az összállamot minősíti tulajdonosnak. A másik ilyen megoldás elméletileg tulajdonképpen Világhy Miklóstól indult ki, és a magyar Polgári Törvénykönyv 1977-es módosítása során kifejezett tételesjogi megoldást kapott a PTK 176. §-ban. Ezt a megoldást Petrik Ferenc akként magyarázza, hogy az állami tulajdonjogot egy *külső* és egy *belső* jogviszonyra kell felbontani. A külső, nevezetesen az áruforgalomban megnyilvánuló jogviszonyban a vállalat jelentkezik a tulajdonjog alanyaként, a vállalat azonban a belső jogviszonyban, az állammal szemben nem tulajdonos. Tulajdonképp ez — mint az 1960-as években Beck Salamon és Nizsalovszky Endre rámutatott — nem más, mint a feudális angol trustee megoldás technikai felhasználása: harmadik személyeknek az állam, mint tulajdonos akaratából úgy kell tekinteniük a vállalatot, mintha tulajdonos lenne. Node az angolszász tulajdonjogi megoldásokat a kontinentális jogfelfogás már régóta osztott tulajdonként értékeli.

Mindezeket a felfogásokat értékelve tehát megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen a magyar jogirodalomban a közgazdasági és szociológiai tények hatására az állami tulajdonon belüli osztottságot (helyesebben hatásköri — jogköri tagoltságot) burkoltan elismerik. (Nyílt osztott tulajdoni megoldás is hangot kapott Sárándi Imre írásaiban.) Mind az Eörsi, mind a Világhyféle elméleti irányzat alapvető problémája, hogy az államot változatlanul a vállalati eszközök polgári jogi tulajdonosának minősítik. Ha ugyanis az állami tulajdonjog a polgári tulajdonjog egyik

formája, úgy meg kell felelnie a polgári jogi tulajdonjog általános vonásainak. Ez viszont nem lehetséges. Ebből az a logikai ellentmondás keletkezik, hogy vannak a polgári tulajdonjognak olyan megnyilvánulási formái, amelyek nem komplexek, amelyekben nem osztódnak a stratégiai és taktikai tulajdonjogok, amelyekben nincs külső és belső oldal (pl. az egyéni tulajdonjog) és ugyanezen általános tulajdonfogalomnak alfaja lenne a komplex állami tulajdonjog is.

Az állami polgári jogi tulajdonjog logikai ellentmondása továbbá, hogy a tulajdonjog alanya, az állam szintjén az állami tulajdonjog nem lehet árutulajdonjog (már csak azért sem, mert az összállam szintjén a nemzetközi viszonyok kivételével nincsenek meg az áruviszonyhoz szükséges partnerek), az áruviszonyokban ténylegesen résztvevő alanyokat, az állami vállalatokat viszont jogilag nem minősítik tulajdonosnak. Az állam úgy alanya a polgári jogi tulajdonjognak, amely jelenleg már egyértelműen *árutulajdonjognak* minősül, hogy az árutulajdonosi részjogosítványokat nem gyakorolja: a birtoklás, a használat és a rendelkezés közvetlenül a vállalatoknál jelentkezik. Az állam közgazdaságilag-szociológiailag léglényegesebb tulajdonosi ténykedése, nevezetesen a vállalati vagyon kiutalása, a vállalati gazdálkodás stratégiai irányítása viszont az általános polgári jogi tulajdonjogi fogalom szerint nem árutulajdonosi cselekvés. Az állam és a vállalat tulajdonjogi kapcsolata ilyenformán alanyilag kiürül, mégpedig mindkét oldalról, az állam és a vállalat részéről egyaránt. Ha az árutulajdonjog polgári jog, úgy alanyának a polgári jog alanyának kell lennie — a tételesjoggal is igazolható azonban, hogy az állam, amikor ebben a konstrukcióban legjellegzetesebb tulajdoni aktusával a vállalatnak eszközöket utal ki, nem is rendelkezik polgári jogi jogalanyisággal. Nincsen meg az állam polgári jogi jogalanyisága a vállalatok egymásközti gazdasági kapcsolatai vonatkozásában sem, amelyet többek között az is mutat, hogy bár az állami tulajdont polgári jogilag is egységesnek és oszthatatlannak minősítik, az állam gazdálkodó szervezetei gazdasági ténykedéseiért vagyonilag sohasem felel. Az állam tehát olyan polgári jogi tulajdonos, amelyenek vagyoni felelőssége állítólagos tulajdonosi ténykedéseiért egyáltalán nincs.

Másfelől viszont az állami vállalatnak, mint a szocialista gazdasági forgalom legjelentősebb tényezőinek jogi személyisége ebben a felfogásban *elszakad* a tulajdonjogtól, holott a szocialista jogi elmélet szinte egységesen a jogi személyiség kategóriáját, mint a szervezetté vált kollektívák perszonifikációját a tulajdonosi minőség általánosításaként fogja fel. Olyan jogi személy, amely elvileg és sohasem lehet jogilag tulajdonosa vagyonának, véleményem szerint alapvető jogdogmatikai ellentmondás, és ez az ellentmondás még jobban kiéleződik, ha az állami vállalatot indirekt tervgazdálkodásunkban gazdasági vállalkozásnak tekintjük. Tulajdonnélküli gazdasági vállalkozás mint elvi alaptétel, önellentmondás. Ha az állami szektoron belül, az állami vállalatok között elismerjük a valódi szocialista áruviszonyokat, úgy véleményem szerint az *állami tulajdont polgári jogi értelemben nem lehet oszthatatlannak tekinteni.*

Véleményem szerint a jövőre nézve meg van az esély Magyarországon a direkt tervgazdálkodás klasszikus állami tulajdonjogi szerkezetének *következetesebb* meghaladására. Ezt az esélyt megalapozza

— a magyar gazdaságirányítási reform 1970-es évek vége óta felgyorsult kibontakozása („a reform radikalizálódása" — Berend T. Iván),

— a magyar jogtudomány modernizálási törekvéseinek erősödése, elsősorban a polgári jog örökölt anyajogiságának leküzdése, illetve a komplex népgazdasági jogi szemlélet kialakulása révén.

5. A direkt tervgazdálkodás bomlását tükrözve a nemzetközi szocialista irodalomban az elmúlt két évtizedben — ha kisebbségi irányzatként is, de elég markánsan — a venediktovi felfogás mellett *két alternatív állami tulajdonjogi koncepció* is jelentkezett. E két koncepció társadalmi-gazdasági megalapozásában eléggé eltér egymástól, de közös gyökere, hogy mindkettő szakít a polgári jogi tulajdonjog összállami tulajdonra való alkalmazásával.

A külföldi szocialista országok többségében a 70-es években végbemenő gazdasági fejlődésnek talán a legjellegzetesebb vonása a komplex tervezési-szervezési-kooperációs és vagyonjogi viszonyok létrejötte. Ez a jelenség szervesen összefügg azzal, hogy ezen országok népgazdaságának fő tényezőjévé a kombinát, illetve egyesülésszerű, önelszámolással rendelkező gazdaságirányító és egyben gazdálkodó *nagyszervezetek* válnak. A gazdasági irányítás tehát jelentős mértékben elveszíti államigazgatási jellegét. Ennek az alapvető változásnak felel meg egyes külföldi szocialista országok (főleg NDK, Csehszlovákia, Lengyelország) gazdasági jogi irodalmában az ún. *strukturált gazdasági jogi állami tulajdonjog* konstrukciójának elméleti kialakítása, amely függetlenül attól, hogy az elmúlt időben ezen országokban politikai, illetve aktuális törvényhozási okokból kevésbé kerül hangsúlyozásra, mégis perspektivikusan meghatározott társadalmi-gazdasági körülmények között reményteljes új megoldásként értékelhető.

Az ún. strukturált gazdasági jogi tulajdonjogi konstrukció szerkezeti-elvi lényege abban foglalható össze, hogy

— különbséget kell tenni a termelési eszközökre vonatkozó társadalmi tulajdon és a fogyasztási cikkekre vonatkozó személyi tulajdon jogi megjelenítése között. Az állampolgár egyéni tulajdonjogára lényegében változatlanul lehet alkalmazni a klasszikus polgári jogi árutulajdonjog fogalmát, mind a tulajdonjog tárgya, mind a tartalmi részjogosítványok vonatkozásában. Az állami tulajdonjog azonban nem árutulajdon-

jog, és mivel nem (illetve nem tisztán) árujellegű viszonyokat szabályoz, nem is tartozhat a polgári jogba,

— az állami tulajdonjog nem dologtárgyú, nem statikus, nem kizáró-védelmi jellegű, nem abszolút szerkezetű, nem negatív tartalmú, hanem dinamikus; pozitív, jogok és kötelezettségek komplex jogágazati egysége,

— az előzőekből következik, hogy az állami tulajdonjog különböző államhoz tartozó, azt képező szervek, nevezetesen a központi állami szervek, a gazdaságirányító szervek (kombinát, egyesülések) és a vállalatok legkülönbözőbb jogágazatokba tartozó kötelezettségeinek és jogosítványainak (vezetési-irányítási jellegű, pénzügyi jogi jellegű, munkajogi jellegű, árujellegű stb.) összege, mivel ezeken a kötelezettségeken és jogosítványokon keresztül valósul meg az össznépi elsajátítás egységes egésze. Ezek a különböző kötelezettségek és jogosítványok a strukturált állami tulajdonjog relatív önállósággal rendelkező részei, amelyek az egész tulajdonjoggal az *egész-rész* dialektikus kapcsolatában vannak.

A strukturált tulajdonjog belső felépítése az irodalomban többfajta módon is jelentkezett. Elképzelhető az egyes állami szerveket illető részjogosítványok (rész)tulajdonjognak nevezetesétől való tartózkodás azzal, hogy a részjogosítványok csak egységükben minősülnek strukturált állami tulajdonjognak (az NDK szerzők túlnyomó többsége). Lehetséges viszont a különböző szervek részjogosítványait tulajdoni jellegű részjogosítványoknak is nevezni (pl. D. Hanes Csehszlovákiában). Olyan megoldás is előfordult, hogy a struktúrában résztvevő gazdaságirányító szervek, illetve vállalatok tulajdoni részjogosítványait más-más jogágazati jellegűnek (gazdaságirányítási jogi — polgári jogi) minősítik (Spisiak, Stelmachowski).

Véleményem szerint egy gazdálkodást és gazdaságirányítást nagyszervezetekben összeolvasztó szocialista tervgazdálkodási megoldásban ez a strukturált gazdasági jogi felfogás eredményesen képviselhető. Előnyös oldala az is, hogy szakít a tisztán polgári jogi tulajdonjogi jelleggel, *komplex*, és így a közgazdasági tulajdon lényegi tartalmát (nevezetesen a rendelkezést-elsajátítást) jogilag jobban kifejezi. Nehezen képviselhető azonban ez a megoldás egy olyan gazdasági reform mellett mint a magyar, amely *elvileg igyekszik elkülöníteni* az államigazgatási formákban végbemenő gazdaságirányítást és a mikroszférában végbemenő vállalkozási jellegű vállalati tevékenységet.

6. Éppen ezért magyar körülmények között — e korábbi nézetemmel szemben elhangzott kritikák ellenére is — változatlanul fenntartanám azon alternatíva lehetőségét is (amely egyébként Magyarországon kívül több csehszlovák, illetve lengyel szerzőnél is jelentkezett — Gwiazdomorski, Buckowski, Stuna), mely szerint az eltérő jellegű funkcionális tulajdonformákhoz igazodva külön kell választani az állami gazdaságirányításban megjelenő rendelkezési-elsajátítási jogosítványok tulajdonjogi kifejeződését a vállalatok közötti gazdasági forgalomban megjelenő árujellegű polgári jogi tulajdonosi jogosítványoktól. E felfogásban csak az árujellegű tulajdonosi jogosítványokat fejezi ki a *polgári jogi tulajdonjog*, amelyet ennek megfelelően *főszabályként az állami vállalatokhoz* kell telepíteni. Az állam tulajdonosi jogosítványai egységesen és oszthatatlanul nem az áruforgalomban, nem a polgári jogban, hanem az állami gazdaságirányításban nyilvánulnak meg. Az állam ezen gazdaságirányítási jellegű tulajdonosi jogosítványait ennek megfelelően összefoglalóan államjogi tulajdonjognak is nevezhetjük.

Véleményem szerint amennyiben elismerjük az állam központi gazdaságirányítási szervezetében és működésében jelentkező, itt valóban egységes és oszthatatlan tulajdonjogát, mégpedig az árutulajdoni jellegű polgári jogi tulajdonformáktól függetlenül (tehát valamennyi gazdálkodó alanyra nézve és a nemzetközi kapcsolatokban egységesen), úgy az összállam, az állami szervezetrendszer egésze tulajdonosi legitimációja politikai igényének eleget tettünk. Ez a legitimáció azonban oly módon megy végbe, hogy nem gátolja a szocialista vállalkozással együttjáró árutulajdonosi minőség elismerését.

Az operatív jellegű, vállalati gazdálkodási problémákat bonyolultabb gazdasági viszonyok mellett a vállalati polgári jogi tulajdonjog talaján könnyebben meg lehet oldani, mint egyébként. Gondoljunk pl. olyan vállalati rendszerekre, mint a tröszt (ahol a tröszt és a tröszti vállalat egyaránt saját vagyonnal rendelkező jogi személy), avagy az új anyavállalat-leányvállalat konstrukcióra, ahol a vállalat polgári jogi tulajdonjogának elismerése differenciáltabb vagyonjogi-érdekeltségi megoldásokat segítene elő. Ugyanez a helyzet a belső, illetve a nemzetközi, vállalatalapításra vezető gazdasági társulásokkal, még akkor is, ha ezek kizárólag az állam által alapított vállalatok körén belül jelentkeznek.

A vállalatelmélet fejlődése egyébként eléggé meggyőzően bizonyította, hogy a vállalatok tipizálásánál, a vállalatok komplex jogállásának kiépítésénél a következő években kevésbé kell a vállalatok alanyi tulajdonformabeli — alapításbeli különbségéből kiindulni, és az *alapvető a vállalatok nagyságában, összetettségében, funkciójában és népgazdasági jelentőségében rejlő differenciálás lesz.* Az állami vállalatokat polgári jogi árutulajdonosnak minősítő megoldás egyben nem zárja ki, hogy egyes vállalatok esetében (pl. a ma közüzeminek nevezett nonprofit vállalatok; a népgazdasági jelentőségüknél, nagyságuknál fogva a központi gazdaságirányítással egybefonódó vállalatoknál) az állami központi gazdaságirányítás a vállalati vagyonra vonatkozó polgári jogi árutulajdonjogot is fenntartsa összállami szinten. Mindenesetre azonban véleményem szerint a távolabbi jövőre nézve és a reform további kibontakozásában bizakodva talán elfogadhatjuk azt az elvet, hogy a gazdálkodás-

hoz szükséges polgári jogi árutulajdonjogot, a konkrét termelési eszközökre vonatkozó birtoklási, használati és rendelkezési jogokat — ha szinkronban akarunk maradni az állami vállalati törvénynek a vállalatok gazdálkodási önállóságára, vállalkozási jellegére és kockázatvállalására vonatkozó, azokat a központi gazdaságirányítástól elhatároló szabályaival — *főszabályként* az állami vállalatokhoz kell telepíteni. Már ma is joggal kérdezhető, mi szükség van a közvetlen összállami tulajdonjogra, milyen központi érdeket garantál az, mondjuk egy 100 fős kisvállalatnál? Vagy ahogy szabadon Marx után kérdezhető: miért kell a karmesternek egyben a zenekar tagjai hangszerei tulajdonosának lennie?

Az összállami gazdaságirányítási tartalmú államjogi jellegű tulajdon és az állami vállalati polgári jogi tulajdon kettőssége nem osztott, hanem *funkciójában differenciált tulajdonjogi megoldás*. Alkalmas egyben annak a tévhitnek megcáfolására — amely a magyar Polgári Törvénykönyvben is általános —, hogy csak az alapító(k) lehet(nek) az általa(uk) létrehozott szervezet, általa(uk) juttatott vagyonának polgári jogi tulajdonosa(i). A modern tőkés gyakorlat jól mutatja, hogy az alapítói elsajátítás *növekedését* (azaz végsősoron a közgazdasági tulajdonuk hatékonyságát) számos esetben az alapítói önkorlátozás, az árutulajdonjog másodlagos szervezetre való átruházása jobban szolgálja, mint a közvetlen alapítói polgári jogi tulajdonjog. Az állami vállalati árutulajdonjog abszolút szerkezetből származó kizáró jellege természetesen a piaci forgalomban, más vállalatokkal és nem a közhatalmi jellegű állami gazdaságirányítási beavatkozásokkal szemben érvényesül, mint ahogy ellenkező oldalról a szövetkezeti, társulási stb. szervezetek polgári joggal tükrözött árutulajdonjogát sem zavarja, korlátozza az egész nemzeti vagyonra kiterjedő gazdaságirányítási tartalmú állami államjogi tulajdonjog.

Az államjogi jellegű gazdaságirányítási tartalmú összállami tulajdonjog konstrukcióját jóval nehezebb lenne fenntartani abban az esetben, ha megvalósulnának azok a közgazdasági elképzelések (Tardos Márton, Kopátsy Sándor stb.), melyek szerint a kormányzati államigazgatástól függetlenül egy olyan önálló állami tulajdonosi szervezetet kell létrehozni, amely holdingszerű, és amely banki formában a közigazgatástól függetlenül gyakorolná az állami tulajdonjogot. [Ez az elképzelés nem tévesztendő össze azzal a másik, általam is helyesnek tartott elképzeléssel, amely szerint a vállalatok feletti felügyeleti jogokat el kell vonni az ágazati minisztériumoktól, s egy önálló tulajdonosi (felügyeleti) minisztériumot kell létrehozni.] Ez az elképzelés a jelenlegi nyugati állami vállalati irányítási rendszer részvénytársasági konstrukcióba beépült ún. holding megoldásának adaptációja. Emellett természetesen az árutulajdonosi jogok jóval kevésbé választhatók el az irányítási jellegű jogoktól, mint a jelenlegi, kormányzati államigazgatással összefonódó gazdaságirányítási megoldásban. Úgy vélem azonban, hogy a holding típusú állami tulajdonosi irányításnak a mai KGST mechanizmus mellett nincsenek meg a gyakorlati megvalósulási esélyei.

7. Befejezésül hadd fejezzem ki azon véleményemet, hogy függetlenül az állami tulajdonjog elméleti megoldásának tudományos jelentőségétől, az igazi probléma, mely előtt állunk, az állami vállalatok irányítási rendszerének belső szervezeti és működési mechanizmusának, kooperációs szisztémájának modernizálása. Magánál a szűkebb értelemben vett tulajdonjogi kérdésnél azt a felismerést tartom fontosnak, hogy a megoldásnak *több alternatívája* van, amelyek között a mindenkori gazdálkodási mechanizmus függvényében, az előnyök és hátrányok mérlegelésével lehet viszonylagos *szubjektivitással* választani.

Sárközy Tamás

A szövetkezeti szocialista tulajdonjog

I.

A szövetkezeti szocialista tulajdonjog általános vonásai. A szövetkezeti szocialista tulajdon, a társadalmi termelés, elosztás, vagy a szükségletek közös kielégítése céljából, önként társult állampolgárok csoportjának oszthatatlan tulajdona [Ptk 90. § hasonlóan a Szvt 34. § (1) bekezdés]. Ma már kétségtelenül ki lehet mondani néhány olyan tételt, amelyek az utolsó nagyobb tulajdoni viták idején — mintegy tíz évvel ezelőtt — még nem fogalmazódtak meg „végleges érvénnyel". Ilyenkor azonban az *összkép* kialakítása miatt bizonyos régebbi tanokat is el kell ismételni.

1. A szövetkezeti szocialista tulajdon, a *társadalmi tulajdon egyik formája*. A szövetkezeti szocialista tulajdon a szocialista tulajdoni rendszer *szerves része*. A szövetkezeti szocialista tulajdon nem rövid életű tulajdonforma a szocializmus viszonyai között, hanem fennmarad — *állandóan* és *sokoldalúan fejlődve* — a szocializmus egész történelmi időszakában. A szövetkezeti szocialista tulajdon *csoporttulajdon*. Az a körülmény, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdon a szocialista tulajdoni berendezkedés immanens része és állandósult jellegű formája a jogban, *több irányban is kifejeződik*, pl. a társadalmi tulajdon-formák *egyenrangúságának elvében* és részben vagy egészben — a különböző

jogágazatokban más és más a megoldás — a kétfajta tulajdon *védelmének azonosságában.*

2. A szövetkezeti szocialista tulajdon *társadalmi csoporttulajdon*, azaz kollektívatulajdon. Ez annyit jelent, hogy mindegyik szövetkezet *önálló* tulajdonosa azoknak a vagyontárgyaknak, amelyeken egyáltalán tulajdonjog fennállhat és amelyek nem csak használatában vannak gazdálkodás céljából. Ebből a tételből két fontos következtetés adódik. Az egyes szövetkezetek a a tulajdonosok, ennélfogva a szövetkezeti szövetségek, országos tanácsok nem tulajdonosai a tagszövetkezetek vagyontárgyainak. Más kérdés az, hogy a területi és országos szövetségnek, az országos tanácsnak is lehet saját tulajdona. Ez a tulajdon azonban ahogy egyes szerzők mondják *„ágazati szövetkezeti közös tulajdon"* (Seres) és nem azonos az egyes szövetkezetek tulajdonával. A tagok nem résztulajdonosok, a tag nem eszmei hányad szerint tulajdonosa termelőszövetkezet vagyonának, a tag mint a *kollektíva tagja tulajdonos*, azaz *kollektív tulajdonos.*

Ami itt jelentős újdonság, hogy a gazdasági szervezeti struktúra jelentős változása miatt a szövetkezeti tulajdon igen sokszor mégsem *önmagában* mint az *egyes szövetkezet* tulajdona jelenik meg a gazdálkodás szintjén, hanem *szorosan együttműködve funkcionál más szövetkezetek más tulajdoni formák hordozóinak tulajdonával* (társulás). Erre az alanyok elemzésénél lesz bővebben szó. Az „elszigeteltség" mellett megjelenik a szorosabb összetartozás. Ez *nem mossa össze a különböző társadalmi tulajdoni formákat*, de nem lényegtelenül *módosítja* egymáshoz való viszonyukat.

3. A szövetkezeti szocialista tulajdon az elsajátítás és demokratikus önigazgatás egységét megvalósító társadalmi tulajdonforma. Ez annyit jelent, hogy a tulajdonos *nem csak részesül* különböző vagyoni hozzájárulása, illetőleg közreműködése — termelő jellegű szövetkezetekben munkavégzése — alapján a tulajdon tárgyaival folytatott gazdálkodás eredményeiből, hanem a *tulajdonjog gyakorlásában közvetlenül is részt vesz.* A szövetkezeti tag a szövetkezet megfelelő szervezeteiben, közgyűlés, részközgyűlés, küldöttgyűlés, *döntéseket hoz a* szövetkezeti szocialista tulajdon tárgyainak felhasználásáról, önmaga határozza meg a tulajdon tárgyaival való bánásmód rendjét, önmaga dönt a tervek felől stb., természetesen azok között a keretek között, amelyek között véleménynyilvánításra és döntéshozatalra lehetőség van.

E kérdés feltevése indokolttá teszi, hogy az úgynevezett közvetítési vitában is állást foglaljunk — talán a jelenségek jobb, sokoldalúbb megértése mellett.

A társadalmi tulajdonjog *össznépi alakzatában* a tulajdonos állampolgárok számára egyáltalán nem biztosított a törvény közvetlenül jogi értelemben vett hatalmat, és a dolgozók e minősítésükben szintén nem gyakorolnak közvetlen *tulajdonosi* hatalmat. Az elsajátítás *közvetítésre* szorul. A közvetítő szerepet a társadalmi tulajdonnak ennél az alakzatánál az állam látja el. A tulajdonosi hatalmat mind materiális, mind jogi értelemben az állam gyakorolja. Az össznépi elsajátítás az állam közvetítésével valósul meg. E tulajdonjognak az alanya az *állam.* Más a helyzet a csoporttulajdon eseteiben. Itt is van közvetítés: a szövetkezet, a társadalmi szervezet, az egyesülés közvetíti a tulajdonjogot. Ez a közvetítés azonban minőségileg más mint az állami közvetítés. A csoporttulajdonosok valódi tulajdonosok *tulajdonjogi hatalommal felruházva.* Nemcsak társadalmi befolyást gyakorolnak a szervezetre, hanem a szervezetben maguk döntenek a *tulajdonjogot gyakorolva* a legfontosabb kérdésekben.

A szövetkezet és más csoporttulajdonos *szervezetek nem különülnek el* a tagságtól. A szervezet legfontosabb láncszeme a *közgyűlés, tagértekezlet* stb. megegyezik magával a *tulajdonosok összességével.* A szervezet arra való, hogy *keretet* teremtsen a csoport tulajdonjogának, a csoport tagjai által történő gyakorlásához. A szövetkezetben *nem válik ketté a tulajdonosi és a dolgozói minőség.* Az elsajátítók nem csak *részesednek* a tulajdon tárgyaival való gazdálkodás eredményeiből (nyereség, veszteség), hanem aktívan résztvesznek — részt vehetnek — a *döntésekben* is. A csoporttulajdonos szervezet nem valóságos tulajdonos *materiális értelemben, de jogi értelemben* az.

Kifelé természetesen — a mai jogi technika mellett — a szövetkezet mint szervezet a tulajdonos. Ez azonban csalóka kép. Ebből azt a következtetést levonni, hogy a szövetkezet mint szervezet a tulajdonos annyi mint „árnyékra vetődni".

A csoporttulajdonosi szervezetek *nem közvetítik* a tulajdont *befelé*, hanem mint a dolgozó tulajdonosoknak — mai állami jogi berendezkedés mellett a gazdaságban megjelenésre alkalmas szervezetei: *jogi személyek* — közvetítik *kifelé* a tulajdonosi döntéseket. Ennyiben, de csak ennyiben igaz az a tétel: hogy a csoporttulajdon jelesül a szövetkezeti tulajdon is *közvetítésre szorul.* A csoporttulajdonjog alanya a *dolgozó kollektíva*, amely kifelé a csoporttulajdonosi szervezet közvetítésével jelenik meg. Ebben az értelemben lehet azt mondani, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdonjog alanya a *szövetkezet*, más csoporttulajdoni változatok alanya pedig a *társadalmi szervezet, egyesület.*

4. A szövetkezeti szocialista tulajdon differenciáltan jelentkezik a valóságban. A szövetkezeti szocialista tulajdon mint *fogalom egység a differenciáltságban.* A szövetkezeti szocialista tulajdon mint tulajdonforma absztrak kifejezése a *különböző szövetkezetekben megvalósuló konkrét tulajdonviszonyoknak.* Minthogy az egyes szövetkezet a tulajdonjog alanya, a tulajdonviszonyok szövetkezetekként, szövetkezeti ágazatonként különböznek, de különbség van a tulajdonviszonyok között aszerint is, hogy a szövetkezeti rendszer alapegysége: a szövetke-

zet-e a tulajdonos, vagy szövetségi tulajdonról, illetőleg „ágazati közös tulajdonról" van-e szó, hogy a szövetkezeti szocialista tulajdon miféle társulásban vesz részt. Ennélfogva a szövetkezeti szocialista tulajdon alanyának, tárgyának és tartalmának magyarázatánál vizsgálat alá kell venni a különböző szövetkezeti ágazatok tulajdonviszonyait, sőt a különböző szövetkezeti szervekben, szervezetekben megvalósuló tulajdonviszonyokat is.

De ha a tulajdonjog tárgyait vesszük szemügyre akkor még az sem elég, hogy — a régebbi kategóriákból kiindulva — csak azt vizsgáljuk, hogy melyik szövetkezet miféle ágazatba tartozik. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe — amióta a gazdasági görcsoldókat bevezették — számos újfajta termelőeszköz került, ma már ezek a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog „szokásos" tárgyaivá váltak.

„Az ipari, az építőipari és a szolgáltató tevékenység 1975 óta — folyó áron — 2,3-szeresére nőtt, 1980-ban elérte a 49 milliárd forintot, részesedése az össztermelésből 29 százalék. Elterjedtségét mutatja, hogy több mint 6,300 helyen, illetve egységben végeztek ilyen tevékenységet" továbbá:

„A kereskedelem, amely az 1975 évének 2,6-szeresére növekedve 1980-ban már 32,4 milliárd forintos forgalmat bonyolított le" 2200 olyan kereskedelmi egység működik, amelyet mezőgazdasági szövetkezetek egyedül, vagy más szervezetével együtt tartanak fenn."

„Jelentős haladás tapasztalható a gépipari tevékenységben. Az állattenyésztési gépek és berendezések, valamint a közúti gépjárműalkatrészek előállításával összefüggő tevékenység volumene többszörösére emelkedett" (TOT beszámoló jelentése a Tsz-ek IV. Kongresszusának, 6. old.).

A differenciálódás tehát nem csak ágazatonként, hanem *szövetkezetenként is jelentős.* E tekintetben igen szembetűnő a különbség a *nagy* (óriás) és a *kisebb szövetkezetek között.* Ennek fontos következményei vannak a *tulajdonjog gyakorlása* körében.

5. A szövetkezeti tulajdon oszthatatlan tulajdon. Az oszthatatlanság a következőket jelenti. A tag nem résztulajdonos, az egyes tag nem eszmei hányad szerint tulajdonosa a szövetkezet vagyonának, hanem mint a kollektíva tagja tulajdonos, kilépés esetén nem tarthat igényt arra, hogy a szövetkezet vagyonából az elméletileg reá eső eszmei hányadot kivegye, hanem pusztán arra, hogy a szövetkezet az idevonatkozó szabályok szerint elszámoljon vele. A szövetkezeti szocialista tulajdon oszthatatlansága a szövetkezet *megszűnésekor* is jelentkezik.

A szövetkezet megszűnésekor a felszámolás elvégzése után fennmaradó vagyont általában nem lehet a tagok között felosztani, hanem szövetkezetpolitikai célokra kell fordítani. A megszűnt szövetkezet vagyona vagy a területi szövetség, vagy az országos tanács kezelésébe kerül, külön alapba helyezik, és a döntésre hivatott szervek (szövetség, országos tanács) határozatainak megfelelő célra fordítják.

A szövetkezeti formák *szélesedésével*, a tag és a szövetkezet *vagyoni kapcsolatainak színesedésével* azonban itt is említésre méltó változás tapasztalható. A most is — alapjaiban — változatlanul fennálló tétel inkább csak a termelői jellegű szövetkezetek *megszűnésekor* érvényesül, kevéssé a nem termelő jellegű szövetkezetekben. Néhány példa:

Ha lakásszövetkezet szűnik meg a szövetkezeti tulajdonban álló ingatlanvagyont — ha az ingatlanok tulajdonosai másképpen nem állapodnak meg — az egyes tulajdonosok érdekeltsége arányában a tulajdonosok közös tulajdonába kell adni [20/1978 (IX. 5.) PM sz. r. 20. § (1) bek.].

Ha mezőgazdasági termelőszövetkezet megszűnésére közérdekből kerül sor, a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter — az Országos Tanáccsal egyetértésben — engedélyt adhat a tartozások kiegyenlítése után fennmaradó vagyonnak vagy egy részének a tagok között való felosztására [Tsz. tv. 131. § (6) bek.]. Azokban a szövetkezetekben ahol a tagok részjegyet jegyeznek részjegyek összegét a tagok között, az év végi részesedés céljára szolgáló összeget pedig a tagok és alkalmazottak között kell — a közgyűlés határozatának megfelelően — felosztani [Szvt. 53. § (2) bek.].

6. A szövetkezeti szocialista tulajdonjog *közvetlen kooperációt valósít meg a szövetkezet tevékenységén keresztül a személyi tulajdonnal.* A társadalmi tulajdon másik formája az állami tulajdon szempontjából minden személyi tulajdonos és *mindenki személyi tulajdona* egyforma jelentőségű, egyforma megítélés alá esik. A szövetkezeti tulajdon, illetőleg a szövetkezeti tulajdonosok számára azonban ez egyáltalán nem így van. Az állami tulajdon de a társadalmi tulajdon más formáinál is a jövedelem és a kollektív munka sikerességéhez fűződő egyéni érdek hozza csak össze a dolgozót a társadalmi tulajdonnal, illetőleg azzal az egységgel, azzal a gazdálkodó szervezettel, amelynek dolgozója. A szövetkezeti tag egyéni tulajdona és a szövetkezet kollektív tulajdona sokkal szorosabb kapcsolatban van egymással.

A *lakásszövetkezetek* éppen azért jöttek létre, hogy az egyéni tulajdonban levő lakások és egyéb létesítmények használati értékét hatékonyabban óvhassák a tulajdonosok, a szövetkezetbe tömörülés által.

A *fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetek*, a *takarékszövetkezetek* különböző *kedvezményekkel* segítik elő tagjaik egyéni boldogulását. A fogyasztási beszerző és értékesítő szövetkezetek tagságának egyrésze kisárutermelő. A kisárutermelők éppen azért kedvelik a fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetet mert segítségével tagjaivá válnak egy olyan szervezetnek, amely megkönnyíti számukra, hogy a kisárutermeléshez szükséges *eszközöket* beszerezhessék és *biztonságosan értékesíthessék termékeiket.*

A termelés egyéni kisüzemi jellegű, a beszerzés, értékesítés nagyüzemi szintű. A *takarékszövetkezet* tagja kedvezményesen kaphat hitelt, kölcsönt, de a szövetkezet egyéb szolgáltatásokat is nyújthat neki.

A *mezőgazdasági szövetkezetek* különböző szakcsoportjai a legkülönbözőbb módon segítik elő az egyéni gazdálkodó tevékenységet is. A mezőgazdasági *szakszövetkezetekben* főleg olyan közös tevékenységet folytatnak, amelyet a szakszövetkezeti tagok magángazdaságaiban nem, vagy csak gazdaságtalanul lehetne elvégezni (pl. előfeldolgozás, feldolgozás, raktározás, beszerzés, értékesítés).

A mezőgazdasági *termelőszövetkezetben* szoros termelési, beszerzési és értékesítési kooperáció valósul meg a közös és a tagok egyéni tulajdonát képező *háztáji gazdaság* között. A háztáji gazdaságok mint kisgazdaságok a mai körülmények között a közössel való kapcsolatuk nélkül korántsem tudnának olyan eredményeket elérni, mint amilyen eredményekről a statisztikai adatok beszámolhatnak, és korántsem tudnák a társadalom számára azt a segítséget nyújtani, amelyet a közössel való kooperáció alapján nyújtani tudnak. Nem véletlen az, hogy egyesek a háztáji gazdaságot a szövetkezet egyik üzemágának tekintik.

II.

7. A szövetkezeti tulajdonjog alanyai. Időszerű — a 2. (és 4.) pontokban kifejtettekre tekintettel —, hogy a változásoknak megfelelően számbavegyük — most már nemcsak az „*egyes*" szövetkezetekre koncentrálva — a szövetkezeti szocialista tulajdon *alanyainak körét*. A törvény a szövetkezeti szocialista tulajdonjog alanyainak tekinti az *egyes szövetkezeteket*, *a szövetkezeti szövetségeket*, az *országos tanácsokat* és az általuk alapított *vállalatokat*, valamint a *szövetkezetek egymás közötti társulásait*. Ez annyit jelent, hogy amennyiben a jogszabály valamely rendelkezése „a szövetkezeti tulajdonjogra" vonatkozik általában, akkor mindezen gazdálkodó, illetőleg érdekképviseleti szervezetek tulajdonjogi viszonyaira alkalmazni kell, de egyáltalán nem szünteti meg azt a differenciát (differenciáltságot), amely a szövetkezeti tulajdonjog alanyai, tárgya, tartalma között ténylegesen létezik. Ha a jog a tulajdon szintjén általában egységesnek fogja is fel a szövetkezeti tulajdont, a tulajdonjog dinamizmusa — a gazdálkodás területén — számos jogszabályt különböztet aszerint, hogy a szövetkezeti tulajdonjog alanya szövetkezet-e vagy a szövetkezetek által alapított gazdálkodó, illetőleg érdekképviseleti szerv. Sőt az sem marad hatástalanul a jogra, hogy miféle szövetkezet tulajdonjogáról van szó, sőt az sem mekkora a szövetkezet.

A *horizontális* megkülönböztetés szerint a szövetkezeti tulajdonjog alanyai különböző funkciójú szövetkezetek lehetnek.

Sem az egyik, sem a másik kategóriába nem sorolható a szövetkezeti társulás tulajdonosi helyzete, illetőleg az *érdekképviseleti szerv* által létrehozott *vállalaté*.

8. A szövetkezeti tulajdon legfontosabb *alanya a szövetkezet* (Ptk 43. §). A szövetkezet — és mindegyik szövetkezet — tulajdonosa vagyontárgyainak, közelebbről azoknak a dolgoknak, amelyek egyáltalán a tulajdonjog, illetőleg a szövetkezeti tulajdonjog tárgyai lehetnek (Ptk 94. § és Ptk 184. §) tekintettel a Ptk 172. § rendelkezéseire is.

A szövetkezeten belüli önállóan működő (esetleg önálló gazdaságos elszámolás rendjében megszervezett) részlegek nem alanyai a szövetkezeti tulajdonjognak.

Ezzel kapcsolatban azonban néhány — a jelenlegi helyzetből fakadó — gondot érdemes szóvátenni. Tartsuk meg azt a szabályt, hogy a szövetkezeti tulajdon a *szövetkezeten belül* nem osztódik. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a gazdálkodásra vonatkozó minden döntést a „centrumban" hozzanak meg. Ilyen felfogás mellett eltorzul a szövetkezeti szervezet, a szakapparátus szervezete.

Ez különösképpen azóta vált akut problémává, mióta a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *vállalatként gazdálkodnak*. Ettől kezdve kezdték a szövetkezetek — különösen a nagyobbak — átvenni az állami vállalati szervezeti modellt. Ez a modell azonban rossz. Ez a modell szolgailag hűséges másolata a hivatali, elsősorban a minisztériumi modellnek. (Erre nézve lásd Sárközy: A vállalaton belüli szervezeti és működési viszonyok. Állam- és Jogtudomány, 1980. 559—560. old.). Ami jó lehet a minisztériumban, országos főhatóságban, nem jó a gazdálkodó szervezeteknél. Mert:

- a jelenlegi főosztály, osztály, csoport szervezet a központban épül ki, az előrelépés is nagyobbrészt az oda kerüléssel történhet,
- a *szakapparátus megduplázódik:* egy a központban, egy az üzemekben —, ekként az *adminisztratív létszám megszaporodik*,
- mivel a központi apparátus többnyire az elegánsabb, a jobban fizető, nagyobb hatalmú munkahely, *oda törekszik* — elsősorban — a *szakembergárda*, emiatt a *középvezetés gyenge*,
- túl *hosszúvá nyúlik az irányítási lánc:* vezetőség — elnök-központi szakapparátus — üzemi vezető — üzemi szakappparátus — dolgozó,
- a szervezet *túlhierarchizált*, ez bénítja a kezdeményező erőt.

Az alközpont vezetője sem a saját üzeménének eredményességét, az ott dolgozók érdekeit tartja szem előtt; vezérelve a *komformizmus*, célja a szövetkezetben, hogy felül „jól feküdjék".

Ezek az anomáliák elsősorban a *nagyszövetkezetekben* jelentkeznek, de megtalálhatók

már a közepesekben is, a közepes utánozza a nagyot, így aztán lassanként egyformán hierarchizált lesz mindkét csoport. Mivel manapság e két csoportból kerül ki a szövetkezetek többsége, kimondható, hogy a hierarchizáltság szempontjából nincs különbség a szövetkezetek között:

— a szövetkezeti üzemszervezetet egyoldalú *vertikalitás* kezdi jellemezni;
— a különböző üzemek, termelési ágak között *nincsenek horizontális kapcsolatok*;
— az egyes üzemek önállósága nem *épül ki megfelelően*;
— úgy tűnik az *önállóság* fokozásától az elszakadás veszélye miatt tartózkodnak a szövetkezetek.

A tsz törvény a szövetkezet üzemi szervezetéről nem rendelkezik, pusztán a 44. § beszél e témakörökről, de megmarad az üzemi *tevékenység céljának meghatározásánál*. A munkaszervezeti egység önállóságáról a 12/1977 (III. 12.) MÉM sz. r. 24. § szól, de az ebben foglalt rendelkezés is csak az *önálló elszámolás szintjéig* jut el, tüzetesebb olvasás azonban kideríthető, hogy *szó sincs* önállóságról, hiszen minden kérdésben a vezetőség dirigál.

A vertikalitás — amelyből az utasítás — engedelmesség — rend alakul ki, *megfosztja* a központot az *irányítás rugalmasabb eszközeitől* (pl. belső irányítási szerződés), a többé-kevésbé önálló egységeket pedig a — saját kezdeményezésen alapuló horizontális kapcsolatokat szervező — különféle megállapodásoktól.

Az egymástól ugyancsak elkülönült, érdekhordozó munkaszervezetek önállóságának hiánya meghiúsítja a szövetkezeti érdekstruktúra egyes egymástól eltérő *érdek-elemeit legálisan és kellő erővel kifejező és érvényesíteni törekvő szervezetek megjelenését*, s lehetetlenné teszi azok *integrálását*. Márpedig enélkül kialakított szövetkezeti érdek csak jól-rosszul sikerült spekuláció eredménye lehet.

Ennek elkerülésére a módosítandó szövetkezeti alapjogszabályokban:

— kifejezésre lehet juttatni, hogy el kell kerülni a vezető (adminisztratív) szervek duplázását;
— a szakembereket a termelésirányításra és nem nyilvántartásra, jelentéskészítésekre stb. kell felhasználni;
— hogy a szövetkezeti (központi) akarat érvényesítése ne csak vertikális vonalon történjék, hanem minden más erre alkalmas eszközt igénybe lehet venni;
— hogy a formális önállósággal nem is rendelkező munkaszervezetek önálló kezdeményezéseit is bele kell építeni a szövetkezeti vezetés elhatározásaiba;
— mindezt annak érdekében, hogy a munkaszervezet és a dolgozók azonosulása ne a konformizmus alapján, hanem a szövetkezeti érdekké integrált saját érdekeket tudatosan követve történjék;
— a végrehajtási rendeletek már konkrétabban szólhatnak és felhatalmazhatják az országos tanácsokat, szövetségeket a megfelelő szervezési és vezetési modellek kibocsátására ajánlásképpen.

Törvényben kell felhatalmazást adni arra, hogy a szövetkezetek egységeiket, fikóiaikat, telepeiket, üzemeiket, jogi személyiséggel ruházzák fel — megszabva tevékenységi körüket [Ptk 30. §. (1) bek.].

Arra a feltételezhető ellenvetésre, hogy ezt fölösleges megtenni hiszen a Ptk idézett §-a úgyis megadja a felhatalmazást, egy ugyancsak pragmatikus, de mégis fontos érvvel lehet válaszolni. Ebben a jogszabály-fergeteges világban csak a „kuglifejűek" (tudósok, kutatók, egyetemi tanárok, elvi osztályok dolgozói) próbálnak — mert nagyjából ez a dolguk, vagy ez is — a jogrendszer különböző ágazatairól áttekintést szerezni. A legtöbb jogalkalmazó a maga ágazatában él és csak a szükség szorítása alatt bújik ki annak atomernyője alól. Ezt a realitást figyelembe véve nem árt, sőt jó lesz ha a tsz törvény is említést tesz erről a lehetőségről, a végrehajtási szabályok pedig konkretizálhatnák az egyes formákat, jólhangzó elnevezéseket is kifundálva azokra. Ugyancsak a végrehajtási jogszabályokban lehetne szólni az önálló részek egymás közötti horizontális, és a *központhoz* való rugalmas kapcsolódást lehetővé tevő jogi eszközökről (belső szerződések, irányítási megállapodások). Utóbbi azért lenne kívánatos, mert így építhető ki az eredménycentrikus magatartás, és az eredményre reagálni képes vezetési szisztéma.

9. Az egyes szövetkezetek mint a tulajdonjog alanyai.

a) A mezőgazdasági termelőszövetkezet. A mezőgazdasági termelőszövetkezet a népgazdaságban a legjelentősebb szövetkezet. Sajátos vonásai a következők: A tagság *személyesen vesz részt* a közös munkában (termelő jellegű szövetkezet). A közös gazdaság, *mezőgazdasági nagyüzem*, a mezőgazdaságban az alapvető gazdasági alakulat. A tagok *egzisztenciálisan* kapcsolódnak a szövetkezethez, azaz jövedelmük döntő része a közösben végzett munkából ered. Mint nagyüzem *vállalati gazdálkodást* folytat. Szervesen összekapcsolódik benne a közös a tagok *háztáji* (egyéni) gazdaságával [vö. Tsz tv. 3. § (1) bek.].

b) A mezőgazdasági szakszövetkezet. A *mezőgazdasági szakszövetkezet* a mezőgazdaság egy vagy több ágában folytat közös nagyüzemi tevékenységet, és támogatja tagjainak a szakszövetkezet céljával összhangban álló gazdálkodását. A szakszövetkezetben — szemben a mezőgazdasági termelőszövetkezettel — a tagok nem társadalmasítják egész gazdálkodó tevékenységüket, ellenkezőleg, némi túlzással inkább azt mondhatnánk, hogy *a közös gazdaság az egyéni gazdaságok kiszolgálója*. Ebben a szövetkezetfajtában a közös és az egyéni gazdaság olyan kapcsolata jön létre, amelyben a döntő elemet többnyire a tagok egyéni gazdaságai képezik [vö. Tsz tv. 3. § (2) bek.].

c) Az *ipari szövetkezetek* (korábban kisipari szövetkezet) széles körben veszik ki részüket a társadalom gazdasági tevékenységéből. Az ipari szövetkezetek lehetnek: ipari, építőipari, *termelő*, *népi* és *iparművészeti*, *javító* és *szolgáltató* tevékenységet kifejtő kollektívák, továbbá az ipari tevékenységgel összefüggő *beszerzést* és *értékesítést*, *tervezést*, *fuvarozást*, *beruházást* ellátó szövetkezetek [1971. évi 32. sz. tvr. 2. § *a)*, *b)* pont]. A jogszabályok mind e szövetkezeteket egységesen ipari szövetkezeteknek nevezik. De ez a sokfajta tevékenység az ipari szövetkezetek körében is differenciálja a szövetkezeti tulajdon alanyait, tárgyait, kihatnak a különbségek a tulajdonjog tartalmára is.

d) A *fogyasztási*, *értékesítő és beszerző szövetkezet* a lakosság legszélesebb körét átfogó szövetkezet. Az állampolgárok fogyasztói és kistermelői szükségleteik biztonságos és előnyös kielégítése, életkörülményeik javítása végett — háztartásaik és kistermelői gazdaságaik anyagi erejének összefogására építve — alapíthatnak szövetkezetet [1971. évi 35. sz. tvr. 3. § (1) bek.]. Ebben a szövetkezetben a résztvevők *nem egyesítik termelőeszközeiket*, nem adják fel önálló termelői tevékenységüket, nem kötődnek egzisztenciálisan ehhez a szövetkezethez.

A szövetkezet szolgáltatásait *nemcsak a szövetkezet tagjai vehetik igénybe*. Az alapszabály azonban meghatározhat olyan szolgáltatásokat, amelyeket a szövetkezet egyáltalán, vagy kedvező feltételekkel, csak tagjai részére nyújt.

e) A *lakásszövetkezetek*. Az állampolgárok lakás, üdülő, garázs felépítésére és fenntartására is szövetkezhetnek. Ezekben a szövetkezetekben különösen *sajátosak a tulajdonviszonyok*. A többi szövetkezettől eltérő tulajdonjogi jellegzetességek elsősorban abból adódnak, hogy bennük sajátosan keveredik a *személyi* tulajdon a *társadalmi* (csoport) tulajdonnal, továbbá abból, hogy a tulajdonosok lehetnek (az egyes épületrészekre) olyanok is, akik *nem tagjai* a szövetkezetnek, pl. olyan vállalat, amely az épületben üzletet tart fenn [1977 évi 12. sz. tvr. 14. § (2) bek.], vagy az akinek lakástulajdonát a szövetkezeti tag elidegenítette, de tagnak a szövetkezetbe nem veszik fel.

A lakásszövetkezetek tulajdonosai lehetnek az egész szövetkezeti létesítménynek, vagy csak a közös helyiségeknek.

f) A *takarékszövetkezet*. Sajátos alanya a szövetkezeti szocialista tulajdonjognak a takarékszövetkezet. A takarékszövetkezet működési területén összegyűjti a lakosság pénzbeli megtakarításait, és hitelt nyújt tagjainak. Emellett egyéb pénzügyi feladatokat is ellát és kiegészítő szolgáltatásokat nyújt [1978. évi 22. sz. tvr. 2. § (3. §)]. A takarékszövetkezetben a tulajdonjog hordozója azoknak az állampolgároknak a kollektívája, akik fölösleges pénzeszközeik elhelyezése, illetőleg kölcsönszükségleteik előnyösebb kielégítése érdekében társulnak.

10. A szövetkezeti szövetségesek és országos tanácsok mint a tulajdonjog alanyai. A *szövetkezeti szövetségek* (Ptk 54. §) ugyancsak alanyai lehetnek a szövetkezeti szocialista tulajdonjognak. A szövetségek vagy *területi*, vagy *szakmai* szövetségek, vagy *országos* szövetségek, országos *tanácsok*.

a) A *területi szövetség* jogi személy (Ptk 54. §), a *szakmai szövetség jogállását* az egyes szövetkezeti ágazatokra vonatkozó jogszabályok állapítják meg [Szvt. 97. § (2) bek.]. A *területi* és *szakmai szövetségek* — amelyek közül a területi szövetség az általánosabban elterjedt, a szakmai a ritkább forma, érdekképviseleti szerv — gondozása alatt álló vagyontömeg tulajdonjogi szempontból két részre osztható. A vagyon egy részének a *szövetség a tulajdonosa* — jogilag is —, a másiknak csupán *kezelője*. *Tulajdonosa* azoknak a létesítményeknek, berendezéseknek, álló- és fogyóeszközöknek, amelyek feladatának ellátásához szükségesek, tekintet nélkül arra, hogy azok miféle forrásból származnak. *Tulajdonosa* azoknak a pénzeszközöknek is, amelyeket a tagszövetkezetek fenntartása végett a szövetségnek átadnak [Szvt. 90. § (2) bek.]. *Nem gyakorol tulajdonosi jogokat* arra a vagyontömegre nézve, amelyet — esetenként igen széles körben — a tagszövetkezetek rábíztak, vagy amelyre a jogszabály biztosít számára kezelői jogot.

b) Az *országos tanácsok*. Az országos tanácsok a szövetkezetek jogi személyként működő társadalmi, érdekképviseleti, mozgalmi szervei. Az országos tanácsokat az ágazati szövetkezetek kongresszusai hozzák létre [Ptk 55. § (1) bek., Szvt. 99. § (1) bek.]. Az országos tanácsok tulajdonjogi helyzetére a területi szövetségeknél elmondottak az irányadók. Kivételt képez az Országos Szövetkezeti Tanács, amelynek tulajdona egyáltalán nincs [1008/1978. (II. 26.) MT sz. határozat 9. pont].

c) Más a helyzet az *országos tanácsok által alapított vállalatok* esetében. Az országos tanács a szövetkezetek gazdálkodását elősegítő vállalatot alapíthat, amelynek kötelezettségeiért *kezesként* felel [Ptk 55. § (2) bek.].

Az országos tanács által alapított vállalat jogképességére, szervezetére és működésére az állami vállalatra vonatkozó szabályokat rendeli — megfelelően — alkalmazni a Ptk 55. § (2) bekezdésének második mondata. Ami viszont a vállalat tulajdonjogi helyzetét illeti a Ptk 182. §-a akként rendelkezik, hogy az országos tanács által alapított vállalat tulajdonjogát *szövetkezeti tulajdonnak* kell tekinteni. Az ellentmondás alighanem úgy oldható fel, ha határozottan külön választjuk a jogképességre, a szervezetre és a működésre vonatkozó szabályokat a tulajdonjogi helyzettől. A jogszabály az állami vállalatra vonatkozó szabályok *megfelelő* alkalmazását írja elő az országos tanács által alapított vállalatok jogképességére stb. Ez lehetőséget ad az alapítónak — az országos tanácsnak —, hogy a vállalat szövetkezeti jellegét is kifejezésre juttassa az alapító okiratban és a vállalat szabályzataiban.

Ami pedig a vállalati vagyon tulajdonjogi

helyzetét illeti: az országos tanács hozza a *stratégiai döntéseket*, a vállalat pedig az árutulajdonosi jellegű jogokat (birtoklás, használat, áruként való rendelkezés) gyakorolja.

A tulajdonos *valójában a tanács*, a vállalat az általa reá ruházott jogokat gyakorolja — igaz hogy amíg fennáll — gyakorlatilag háborítatlanul és korlátozás nélkül. Minthogy a polgári jogi szférában a vállalat mutatkozik tulajdonosként (a tulajdonvédelmet, birtokvédelmet ő veheti igénybe, a vállalatot kell perelni a vállalat perel polgári ügyekben) a tanács tulajdonosi minősége a vállalat alapításában, tevékenysége fő irányának megszabásában, ellenőrzésében, értékelésében mutatkozik meg és abban, hogy a vállalat tevékenységéért *kezesként* felel.

III.

11. A szövetkezeti társulások mint a tulajdonjog alanyai. Jelenlegi jogunk szerint vannak olyan jogi *személyiséggel rendelkező társulások* (közös vállalat, betéti társulás, egyesülés (Ptk. 57—61. § 1978. évi IV. tv. 26—44. §), amelyekben *a)* csak szövetkezetek vesznek részt; *b)* szövetkezetek és más gazdálkodó szervezetek is, illetőleg; *c)* amelyekben egyáltalán nem vesznek részt szövetkezetek.

A társulások tulajdonjogi viszonyaira vetítve ezt a képet megállapíthatjuk:

a) a csak szövetkezetek részvételével működő társaság tulajdona *szövetkezeti tulajdon*,

b) a „vegyes társulásokban" levő szövetkezeti *vagyoni érdekeltséget szintén szövetkezeti tulajdonnak kell minősíteni* [Szvt. 34. § (2) bek.] *anélkül azonban, hogy magát a társulást a szövetkezeti tulajdon alanyának lehetne tekinteni.* Ebben az esetben a társulásban levő szövetkezeti *hozzájárulás* annak a *szövetkezetnek* a tulajdona (résztulajdona), amely a vagyoni hozzájárulást nyújtotta. Ugyanez a szabály vonatkozik a vagyonszaporulatnak a hozzájárulással arányos részére is [Szvt. 34. § (2) bek.]. Az ilyen társulás tulajdoni viszonyainak jogi kifejezésére a Ptk. 91. §-ában írt *társulási tulajdon lehet alkalmas.*

Ezeket az elvi megállapításokat kell megfelelően kiterjeszteni a gazdasági társaság tulajdoni viszonyaira is (Ptk 568—571. §) azzal a különbséggel, hogy a gazdasági társaság — jogi személyiség híján — (mert a gazdálkodó tevékenységet közös név alatt folytató társaság Ptk 568. § (4) bek., sem az) nem lehet önálló alanya a tulajdonjognak legfeljebb tulajdonközösség jön létre [Ptk 570. § (1) bek.].

IV.

12. A szövetkezeti tulajdonjog tárgyai általában. Az *alanyok gazdasági funkciói szerint differenciálódnak a tulajdonjog tárgyai is a szövetkezeti ágazatok és más ismérvek* (termelő nem termelő szövetkezet, nagy és kis szövetkezet) *szerint.* A szövetkezeti szocialista tulajdonjog tárgyai egyaránt lehetnek *termelőeszközök* és más *vagyontárgyak*, amelyekre a szövetkezetnek *tervszerű gazdálkodása* és *tagjai jólétének növelése* érdekében szüksége van [184. § (1) bek.]. Az hogy valamely szövetkezeti ágazatban a termelőeszközök-e a tulajdonjog döntő tárgyai vagy más javak, a szövetkezet *funkciójától*, tevékenységének jellegétől, céljától függ. A termelőeszközökön fennálló tulajdonjog a gazdálkodás biztos bázisa. Az idegen termelőeszközökkel végzett munka mindig bizonytalanabb, mint a saját eszközökkel folyó termelés, még akkor is, ha bizonyos gazdálkodó szervezeteknek egyenesen az a feladatuk, hogy gépeket bérbe, haszonbérbe, használatba adjanak vagy ellenérték fejében velük másnak munkát végezzenek (gép- és traktorállomások). Mégis a szövetkezetek — elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek — tulajdonjogát csak nehezen ismerte el a jog a termelőeszközökre. Előbb lehetővé vált, hogy *mezőgazdasági nagygépeket* vásároljanak, majd tulajdonukba vehették azokat a nagyüzemi művelésre alkalmas *földterületeket* is, amelyeken gazdálkodtak (1967. évi IV. tv.). Manapság egészen természetes, hogy nem a vagyontárgy jellege, minősége, nagysága szab határt annak, hogy a szövetkezet mit tarthat tulajdonában, hanem az, hogy tevékenységi körében, feladatainak ellátásához milyen (termelő—nem termelő) eszközök szükségesek. Ez is az utolsó 15 év fejlődésének egyik eredménye. Az utóbbi megállapítást azonban némileg *korrigálni kell.*

„Nem lehetnek szövetkezeti szocialista tulajdonban az állami tulajdonjog *kizárólagos* tárgyai" (Ptk. 172. §).

Nem minősülnek a szövetkezeti szocialista tulajdon tárgyainak korlátozására irányuló rendelkezéseknek azok az intézkedések, amelyek bizonyos hiánycikkek, vagy nagy energiafogyasztó berendezések üzembentartásával kapcsolatban mércét állítanak fel. Ezek a rendelkezések ugyanis nem a tárgy tulajdonbantartását tiltják általában, hanem mennyiségi határt állapítanak meg, illetőleg bizonyos irányú felhasználást tiltanak. A szövetkezeti szocialista tulajdonjog tárgyainak még csak megközelítően pontos felsorolására törekvés is meddő kísérlet volna. A szövetkezeti törvény és az egyes ágazati szövetkezeti jogszabályok viszont felsorolják az egyes szövetkezeti ágazathoz tartozó, különböző funkciójú szövetkezetek *tipikus vagyontárgyait.* E „tipikus vagyontárgyakról" azonban megállapítottuk (4. pont), hogy e tárgyak „fejlődően tipikus tárgyai" egy-egy szövetkezeti formációnak a tevékenységi kör a „gazdagság—szegénység" és más tényezők változtató hatással vannak. Ennek előrebocsátásával tekintjük át a szövetkezeti tulajdon „tipikus tárgyait".

Minthogy a Ptk a szövetkezeti tulajdon tárgyaival kapcsolatban igen szűkszavúan rendelkezik, a szövetkezeti törvényhez, illetőleg az ágazati jogszabályokhoz kell fordulni, hogy a szö-

vetkezeti szocialista tulajdonjog differenciált tárgyairól valami képet nyújtsunk.

13. A tulajdonjog tárgyai az egyes szövetkezetekben.

a) A tulajdonjog tárgyai a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mező- és erdőgazdasági termelést, feldolgozást és szolgáltatást, beszerzést és értékesítést, valamint ezekhez kapcsolódó tevékenységet végez, kooperál tagjainak háztáji gazdaságával, de munkát végezhet és szolgáltatást teljesíthet más szocialista szervezeteknek és a lakosságnak is (Tsz tv. 43. §). E sokoldalú tevékenységhez sok és sokfajta termelőeszköz szükséges. Példálódzóan: Mezőgazdasági nagygépek, igás és haszonállatok, segéd és feldolgozó üzemek, szállítási eszközök, gazdasági és egyéb épületek, a mezőgazgadasági termelés szempontjából jelentős anyagok, műtrágya, vetőmag, növényvédőszerek. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonát képezik nem utolsó sorban a *gazdasági tevékenység eredményei.*

Nem tárgya a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonnak — bár igen szoros gazdálkodási kapcsolatban áll vele — a *tagok háztáji gazdasága* (Tsz tv. 69. §). Nem tárgya végül a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjognak számos olyan dolog, amely a közös *gazdaság érdekkörébe* esik, elsősorban a használatában levő föld egyrésze, jóllehet ezek a javak és a tsz vagyonához tartoznak.

b) A tulajdonjog tárgyai a mezőgazdasági szakszövetkezetben. A közös tevékenységhez szükséges vagyontárgyak a szövetkezet tulajdonában vannak, a tag gazdasága a *tag tulajdonában van.* Az adott szakszövetkezet közös szövetkezeti tulajdonának tárgyi körét az határozza meg, hogy milyen tevékenységet folytatnak közösen. Sajátosan alakul a szakszövetkezet gazdálkodása körébe vont földek tulajdonjogának sorsa. Ezzel a földjog foglalkozik részletesen.

A szakszövetkezetben a közös és egyéni gazdálkodás, a közös és az egyéni tulajdon alapján, egymás mellett folyik, de a tendencia a szövetkezeti közös tulajdon növelése, erősítése.

c) A tulajdonjog tárgyai az ipari szövetkezetekben. Az ipari szövetkezetekben a szövetkezeti tulajdon legfontosabb tárgyai a *termelőeszközök.*

A tag, a szövetkezetbe lépve *részjegyet* jegyez és a szövetkezet által *felhasználható termelőeszközeit* a szövetkezet tulajdonába adja [Iszt. 15. § (1) bek.]. A részjegyre befizetett pénz a szövetkezet tulajdonába megy át. Mindazonáltal a részjegyekből részjegyalapot kell képezni, amely a szövetkezet tulajdonán belül alvagyont képez. A részjegyalap felhasználásáról a jogszabály rendelkezik (Iszt. 9. §).

d) A tulajdonjog tárgyai a fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetben. Az állampolgárok fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezetei sokirányú tevékenységet fejtenek ki. Legfontosabb tevékenységnek ez idő szerint — mint a név is mutatja — a *kereskedelmi tevékenység látszik.* Ennek következtében a fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetek körében a tulajdonjog tárgyait leginkább olyan eszközök képezik, amelyek a *kereskedelmi tevékenységgel függenek össze.*

A szövetkezeti tulajdon tárgyai körében különleges helyet foglal el a *részjegyvagyon*, pontosabban a tagok részjegyre való befizetése, amely a befizetéssel a szövetkezet tulajdonává válik. A tag a küldöttgyűlés által meghatározott célra önkéntesen *célrészjegyet* is jegyezhet, a célrészjegyre befizetett összeg szintén szövetkezeti tulajdonba kerül.

A tagság megtakarított pénzének utóbbi célokra való igénybevétele nem kielégítő. Ennek legfőbb akadálya a részjegyre osztható jutalék relatív bizonytalansága, más pénzelhelyezések szerény, de biztos jövedelmezőségével szemben (OTP, takarékszövetkezet).

e) A tulajdonjog tárgyai a lakás, üdülő és garázsszövetkezetben. A lakásszövetkezet tulajdoni viszonyai kétféleképpen alakulhatnak.

ea) Létrehozható lakásszövetkezet úgy, hogy a lakóház (épületcsoport) a *hozzátartozó földrészlettel a szövetkezet tulajdonában van* (a földrészlet a szövetkezet *tartós használatában* is lehet Ptk 150—154. §). A tagot ilyen esetben meghatározott lakás állandó használatának joga illeti meg (tvr. 15. §). A használati jog a *szövetkezeti tagsági viszonyhoz* kapcsolódik. Megszűnik annak megszűntével.

eb) Ellenkező — és a gyakorlatban leginkább elterjedt — megoldás szerint a *lakásszövetkezet tulajdonában vannak*:

- — lakóházhoz (épületcsoporthoz) tartozó *földrészlet* (tvr. 13. §),
- — a lakóház *épületszerkezetei*,
- — a lakóház (épületcsoport) *közös használatra szolgáló helyiségei és területei*,
- — a lakóház (épületcsoport) *központi berendezései* (pl. a felvonó),
- — a *házfelügyelői lakás*,
- — a *lakásszövetkezet célját szolgáló más létesítmények, építmények és más vagyontárgyak* (pl. a lakásszövetkezet működéséhez szükséges épületek, műhely, iroda),
- — *családi házak építésére*, illetőleg *fenntartására* alakult *lakásszövetkezetben* — rendszerint — csak a lakásszövetkezet célját szolgáló létesítmények, építmények és vagyontárgyak (javító, karbantartó eszközök) állnak a lakásszövetkezet tulajdonában [tvr. 13. § (3) bek.], ez az utóbbi jogszabály diszpozitív, az alapszabály másként is rendelkezhet.

A lakóházban (épületcsoportban) levő *lakások* az *állampolgárok* tulajdonában vannak.

Az *üdülőszövetkezetben* a tulajdonviszonyok a lakásszövetkezetnél megismert módon alakulnak. Fontosabb eltérések: Ha az üdülőegységek is a szövetkezet tulajdonában vannak, a tagot *meghatározott* üdülőegység (pl. I. em. 1. sz.) *állandó* használatának joga, vagy *valamelyik üdülőegység* időleges használata illeti meg [tvr. 34. § (1) bek.]. A *használati jog*, a *tagsági vi-*

szonyhoz kapcsolódik (Tvr. 35. §). Ha a tagsági viszony megszűnik, *megszűnik a használati jog is.*

Mind az állandó, mind az időleges használati jog *forgalomképes* (pontosabban korlátozottan forgalomképes) jog.

Élők közötti jogügylettel a használati jog csak olyan személyre ruházható át, akit az igazgatóság *tagként* felvesz. A tag halála esetén a használati jog örökölhető (Tvr. 36. §). A garázs-, gépkocsi-tároló szövetkezetben a tulajdonjog a lakás- és üdülőszövetkezetnél tárgyalt módon alakul. A fontosabb eltérések:

— ha a garázsegységek is a szövetkezet tulajdonában állanak, a tagot meghatározott garázsegység *állandó használatának* a joga illeti meg [tvr. 39. § (1) bek.]. A használat itt is a *tagsági viszonyhoz* kapcsolódik,

— a használat a garázs-szövetkezet tagját ugyanarra jogosítja mint az üdülőszövetkezeti tagot, azzal az eltéréssel, hogy a tag a *garázsegység időleges bérbeadására vagy átengedésére* nem jogosult [tvr. 39. § (2) bek.].

f) A *tulajdonjog tárgyai a takarékszövetkezetben.* A takarékszövetkezet tulajdonában állanak a takarékszövetkezet alaptevékenységéhez szükséges eszközök. A takarékszövetkezet alaptevékenysége *betétek gyűjtése* és *kölcsönök nyújtása* a tagok részére, alapból és az összegyűjtött takarékbetétekből [1978. évi 22. sz. tvr. 3. § (1) bek.]. Ennek az alaptevékenységnek vannak dologi és pénzbeli feltételei.

A takarékszövetkezet tulajdonában vannak az elhelyezéséhez szükséges *épületek, irodák* és *más létesítmények, ingóságok*, amelyekkel gondoskodhat a *betétek megfelelő őrzéséről* és a takarékszövetkezeti alkalmazottak *zavartalan munkavégzéséről.*

A tag által a takarékszövetkezetben elhelyezett *pénz tulajdonjoga* a szövetkezetre száll át. A takarékszövetkezet tulajdonának tárgyai között ilyenformán jelentős szerephez jut a *pénz*, mind a *saját alap*, mind a *betétekből összegyűjtött* pénz. A takarékszövetkezet, az alaptevékenységét kiegészítő, egyéb szolgáltatásokat is nyújthat. A *kiegészítő szolgáltatáshoz szükséges dolgok* szintén a szövetkezet tulajdonát képezhetik [1978. évi 22. sz. tvr. 3. § (2) bek. *b)* pont].

Ha takarékszövetkezet, a szövetkezeti kölcsönös támogatás elvének megvalósítása céljából csatlakozik a megyei szövetségnél létrehozott kölcsönös támogatási rendszerhez, az általa nyújtott hozzájárulás fölött nem veszti el tulajdonjogát (1978. évi 22. sz. tvr. 43. §).

14. A tulajdonjog tárgyai a szövetkezeti szövetségben, az országos tanácsoknál, a szövetkezeti vállalatokban. A területi (szakmai) szövetség tulajdonjogának tárgyait a *számára elkülönített vagyon keretein belül kell keresni.* A szövetség (területi, szakmai) tulajdonát képezik azok a vagyontárgyak, amelyeket az alapító szövetkezetek a tulajdonába adtak (pl. építmények, irodák, azok felszerelési és a tagszövetkezetek által a szövetség fenntartására befizetett pénzeszközök).

A szövetség a területén működő szövetkezeteknek — az érdekvédelem és a reá háruló mozgalmi feladatok ellátásán túl — a tevékenységüket előmozdító *szolgáltatásokat* is nyújt. A szolgáltatás természete határozza meg, hogy miféle eszközök szükségesek annak teljesítéséhez. Ezek az eszközök szintén a szövetség tulajdonát képezhetik. A szövetség tulajdonában vannak végezetül saját *bevételei* is.

A tulajdonjog tárgyai az Országos Tanácsnál. Az országos tanácsok társadalmi, érdekvédelmi, mozgalmi szervezetek lévén, gazdálkodó tevékenységet nem folytatnak. Az érdekvédelmi és mozgalmi feladatok ellátásán túl azonban a szövetkezetek tevékenységét előmozdító különböző szolgáltatásokat nyújtanak. Ha a szolgáltatás csak gazdálkodó tevékenységre alkalmas szervezettel nyújtható, ilyen célra *vállalatot* is alapíthatnak [Szvt. 103. § (1) bek. *d)* pont].

A szövetkezeti jogszabályok szerint a szövetkezetek nemcsak a területi (szakmai) szövetségeknél létesíthetnek közös alapokat, hanem országos közös alapokat is létrehozhatnak. Az országos közös alapok kezeléséről az ágazati szövetkezeti országos tanácsok gondoskodnak [Szvt. 103. § (1) bek. *e)* pont]. A tulajdonjogi helyzet az országos tanácsok érdekeltségébe eső vagyon körében ilyenformán a következő módon írható le. Az országos tanács tulajdonát képezik azok az épületek, helyiségek, létesítmények és egyéb eszközök, amelyek általános érdekvédelmi, mozgalmi, de vállalati szervezetet nem igénylő, szolgáltató tevékenységének kifejtéséhez szükségesek.

Az „*ágazati országos közös szövetkezeti alapoknak*" az országos tanácsok csak kezelői. Ez a kezelői jog azonban a valóságban amolyan *tulajdonjogpótló* intézmény. Sajátos és kevésbé tisztázott az országos tanács által alapított szövetkezeti *vállalatok* tulajdonjogi helyzete, erre a 10. pontban tettünk kísérletet.

15 a) A *tulajdonjog (tárgyai) a szövetkezeti társulásokban.* A jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulásokról ma hatályban levő jogszabályok [Ptk 57—61. § és a 9/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet] egyáltalán nem rendelkeznek a társulások vagyonának tulajdonjogi helyzetéről.

A *betéti társulásról* annyit tudunk, hogy meghatározott vagyoni betétekből álló induló vagyonnal alakul meg — kötelezettségeiért a tagok betétjük erejéig felelősek [Ptk 58. § (2) bek.]. Az idézett MT rendelet lényegében megismétli a Ptk rendelkezését. Közelebb csupán annyiban visz a témához, hogy a betéti társulásból való kilépést — diszpozitív szabályként a *vagyoni betét átruházásához* köti [R 36. § (1) bek.]. A vagyoni betét eszerint, hacsak a szerződés másként nem rendelkezik, nem kerülhet ki a társaságból.

A *közös vállalat* működéséhez szükséges vagyont a tagok biztosítják [Ptk 58. § (3) bek.]. Szó szerint ugyanez áll a MT rendelet 26. §-ában.

A társasági szerződésben kell meghatározni a kilépés esetén a vagyoni visszatérítés általános feltételeit [MT rendelet 27. § (1) bek.].

Az *egyesülés* működéséhez szükséges önálló vagyonnal rendelkezik [Ptk 58. § (4) bek.]. „Az egyesülésnek a tagok által biztosított önálló vagyona is lehet" — így a MR rendelet 38. §. Sem a Ptk, sem a minisztertanácsi rendelet sem szól arról, hogy mi lesz a közös vállalatba bevitt vagyonnal, a betétekkel, ha a társulás megszűnik. A szövetkezetek és gazdasági társulások felszámolásáról szóló jogszabály szerint a követelések után fennmaradó vagyont a tagok között — vagyoni betétjeik arányában — fel kell osztani [20/1978. (IX. 5.) PM sz. r. 19. § (3) bek.].

Ezen túl a jogszabályok a társulási szerződésre bízzák a tulajdonviszonyok rendezését. Elképzelhető megoldások:

aa) az átadott vagyontárgyak, pénzeszközök, vagyonbetétek, a szövetkezeti *társulás* tulajdonát képezik és a tagoknak csak kötelmi igényük van a hozzájárulás visszaszerzésére a kilépés és megszűnés esetén, illetőleg a nyereségből való részesedésre,

ab) a társulás rendelkezésére bocsátott vagyon egészében a résztvevők közös tulajdonává válik. Ez a megoldás osztható közös tulajdont eredményez,

ac) bizonyos vagyontárgyak a társulás tulajdonába kerülnének pl. pénz és egyéb vagyontárgyak. Az állóeszközök megmaradnának a rendelkezésre bocsátó tag tulajdonában,

ad) az eredmény a társulás tulajdona lenne, a nyereségre a vagyoni hozzájárulás alapján, illetőleg az egyéb közreműködésre is tekintettel, kötelmi igényei lehetnek a tagnak,

ae) az *eredményen* a vagyoni hozzájárulás arányában *közös* tulajdon keletkeznék,

af) az eredményen a vagyoni hozzájárulás és egyéb irányú közreműködés alapján közös tulajdon keletkeznék.

Mindezek a megoldások tovább is variálhatók. A lényeg, hogy a szövetkezeti társulások körében keletkező tulajdoni viszonyokat szövetkezeti tulajdonviszonyoknak kell tekinteni.

b) A tulajdonjog tárgyai a nem szövetkezeti gazdasági társulásokban. Jogi személyiséggel rendelkező társulást nemcsak egymással hozhatnak létre a szövetkezetek. Társulhatnak más gazdálkodó szervezettel is állami vállalattal, állami gazdasággal stb. A szövetkezetek részvételével működő társulás tulajdoni viszonyait — szövetkezeti oldalról — a Szövetkezeti törvény rendezi „A szövetkezeti tulajdon körébe tartozik, a más szocialista gazdálkodó szervvel létesített társuláshoz a szövetkezet által nyújtott vagyoni hozzájárulás és a társulás eredményeként létrejött vagyonszaporulatnak a szövetkezet vagyoni hozzájárulásával, illetőleg az alapító okiratban meghatározott részesedésével arányos része" [Szvt 34. §(2) bek.]. Ezt a jogszabályt sem a Ptk módosítása során, sem a társulási jogszabályban nem helyezték hatályon kívül. Úgy tűnik, hogy valóságos kollízió keletkezik a most idézett rendelkezés és a társulási jog legújabb szabályai között. Különösen így van ha a Szvt 34. § (2) bekezdésében írt szabályt kogens jogi normának tekintjük. Ebben az esetben a szövetkezet szerződéssel sem térhet el az itteni jogparancstól. A szövetkezetet tehát az „idegen" társulásban mindig tulajdonjog illeti meg — az idézett szabályok értelmében — az általa nyújtott vagyoni hozzájárulásra, bármi módon történt is az (pénz, vagyontárgy átadása, vagyoni betét), továbbá a társulási gazdálkodás produktumának meghatározott részére. Eszerint a „vegyes" társulásban a szövetkezeti tulajdon tárgyának tekintendő *tagszövetkezetek hozzájárulása és a termelés eredményéből reájuk eső hányad.*

Mindkét esetben természetesen csak eszmei hányadról lehet szó, amiből az következik, hogy az ilyen társulásban *közös tulajdon* keletkezik, vagy talán éppen a Ptk 91. §-ban írt *társulási tulajdon* valósul meg. Ha az első megoldást fogadjuk el, akkor annak bizonyos konzekvenciáit le kellene vonni (pl. bizonyos szövetkezeti elvek érvényesíthetősége, a tulajdonvédelem polgári jogi szabályai közül, a szövetkezeti tulajdon védelmére vonatkozó szabályok alkalmazása). Ezt azonban nem teszi lehetővé a társulási tvr, sem a MT rendelet, mert kivételes szabályozást a csak szövetkezetek részvételével működő társulásokra enged, pontosabban csak ott lehet a szövetkezeti sajátosságokat érvényesíteni.

Marad tehát megoldásként a Ptk 91. §-beli társulási tulajdon. A Ptk 91. §-át összevetve a társulási szabályokkal, azt a következtetést lehet levonni, hogy a társulási tulajdon tartalmát — azaz a kétfajta tulajdon egyesítésének módját — a *társulási szerződés* határozhatja meg. A társulási szerződésben a felek választhatják a Szvt 34. § (1) bek-ben meghatározott módszert is, de mást is.

c) A tulajdonjog tárgyai a gazdasági társaságokban. A gazdasági társulások tulajdonviszonyairól a Ptk 570. §-ban foglalt szabály rendelkezik.

A tagok *pénzben*, vagy *elhasználható* dolgokban nyújtott hozzájárulása, *közös tulajdonukba megy át*, egyéb hozzájárulásuk pedig közös használatukba kerül. Ha szövetkezeti tagja is van a társaságnak a szövetkezet tulajdona *eszmei hányad szerint a szövetkezeté marad.* Kétségtelen, hogy a társaságban levő szövetkezeti pénzeszközökön és elhasználható dolgokon szövetkezeti tulajdon valósul meg akkor is, ha másfajta tulajdonossal kerül tulajdonközösségbe. Az egyéb dolgok — állóeszközök — kinek kinek a tulajdonában maradnak. Eszerint a gazdasági társaságban a résztvevő szövetkezet kétféle módon lehet tulajdonos az általa nyújtott hozzájárulástól függően:

aa) eszmei hányad szerinti közös tulajdonos lesz (osztható közös tulajdon) a pénzben és elhasználható eszközökön nyújtott hozzájárulása arányában;

bb) a társaság rendelkezésére bocsátott más

eszközök pedig *természetes állapotukban maradnak tulajdonában*, csupán közös használat valósul meg rajtuk.

V.

16. A szövetkezeti szocialista tulajdonjog tartalma. A szövetkezet a *dolgozó tulajdonosok* szervezete. Ennélfogva a *tulajdonosi* és a *gazdálkodási* döntések egybekapcsolódnak.

A *döntési lehetőséghez* értelemszerűen hozzákapcsolódik a döntésből eredő *kockázat* viselése is.

A gazdálkodási önállóság két vonatkozásban szorul magyarázatra, egyfelől azt jelenti, hogy a döntéseket, amelyek a külső és belső hasznosításra vonatkoznak, a *szövetkezeti kollektíva*, illetőleg a *szövetkezet szervei hozzák*, másfelől viszont a szövetkezet viseli a gazdálkodás kockázatát is.

A szövetkezeti szocialista tulajdonjog tartalmát tevő jogosítványok egyfelől *árutulajdonosi* jogosítványok, másfelől *irányítói tulajdonosi jogosítványok*. Ezek magyarázására itt — minthogy volt már róluk szó — nincs szükség. A szövetkezeti tulajdonjog az egyszerűbb esetekben az *árutulajdonosi jogosítványokkal* leírható. Nem azonban a *jogok gyakorlása*. A tulajdon tárgyainak nagyságrendjére tekintettel a szövetkezet kénytelen létrehozni egy olyan apparátust, amely a *tulajdonosi belső igazgatást* (Seres) *ellátja*.

Ez az apparátus azonban *nem a tagoktól független önálló* apparátus, amely önálló döntési joggal volna felruházott, hanem a tulajdonosok megfelelő keretek között kialakított elhatározásainak végrehajtója. Ennélfogva az ún. szövetkezeti *belső igazgatás* a tulajdonjog szempontjából nézve nem *új jogosultság*, nem többlet a birtoklás, a használat és a rendelkezés jogához képest, hanem annak a nagyüzemi kollektív tulajdon viszonyai közötti *végrehajtását szolgáló eszköz*. A belső igazgatás nem tulajdonjogi, hanem *vállalati szervezeti jogi* kategória. A szövetkezetek egymás között vagy más gazdálkodó szervezetekkel együtt létrehozhatnak *kívülről irányított* gazdasági egységeket. Ebben az esetben *irányítási tulajdonjog* illeti meg őket.

A szövetkezet lehet: *a)* kizárólagos árutulajdonosi és; *b)* egyszerre árutulajdonosi és irányítási tulajdonjogi pozícióban.

Természetszerűleg egy olyan gazdasági rendszerben ahol az *állam* gazdaságirányító szerepe döntő fontosságú a tulajdonjog gyakorlására, a gazdálkodásra nagy hatással vannak a gazdaságirányítás tényei.

A gazdaságirányítás és a szövetkezetek közötti kapcsolatok rendszere mindig *eltért* a gazdaságirányító szervek és az állami gazdálkodó szervezetek kapcsolataitól. A jogi szabályozás különbözősége ellenére a gyakorlatban mind a direkt, mind az indirekt gazdaságirányítás idején *alapvetően az állami gazdálkodó szervekkel kapcsolatban kialakult irányítási módszerek határozták meg a gazdaságirányító szervek magatartását a szövetkezetekkel szemben is.*

Ma a gazdaságirányítás legfontosabb módszerei a szabályozórendszer, és az eseti beavatkozások. A szövetkezetek, különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányában a közvetlen beavatkozás *tilos*. Minthogy az állami gazdálkodó szervekhez ilyen úton közvetített intenciókra a szövetkezet esetében is szükség van, az állami beavatkozást elsősorban a Párt szervezeteinek útján közvetített *elvárások* és az érdekképviseleti szervek *ajánlásai* foglalják el. Ezek mind az indirekt gazdaságirányítás termékei, de módszereik *elmaradtak* az állami gazdálkodó szervek legújabb irányítási módszereitől.

Ki kell építeni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *jogi* státusát a gazdaságirányítás rendjében. Ne kerülő utakon jusson el a gazdaságirányítási intézkedés a szövetkezetekhez, hanem állami szervek közvetítsék azt. Az állami szervek közlési módszere azonban semmiképpen sem lehet az utasítás, hanem az *ajánlás*, vagy a *szerződés*. Utóbbi kialakulóban van az állami gazdálkodó szervek és a gazdaságirányítás között, vagy úgy hogy a szerződés alanya közvetlenül az *állam* lesz, vagy úgy, hogy a *bank*. A szerződéses módszer fő területei a *beruházások*, új *termék előállítása*, a *termékszerkezet megváltoztatása*, *export-import támogatás*. Egyéb területen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásába sem igen kell beavatkozni. Ezzel a megoldással elkerülhető, hogy olyan szervezetek avatkozzanak helyi vagy országos szinten a gazdálkodásba, amelyek *gazdasági eszközökkel* nem rendelkeznek, s beavatkozásuk mértékének csak önkorlátozásuk szab határt, vagy éppen nem az ilyen tevékenység a feladatuk (szövetség). Ez a *jogilag szabályozott* gazdaságirányítás lehetővé teszi a felelősség kiépítését is és megfelelő jogvédelmet nyújt a termelőszövetkezeteknek a törvénytelen intézkedések ellen. El kell érni, hogy ne csak az *intézkedés*, az *ajánlás megtagadása* vonjon maga után *kockázatot* és különféle felelősséget is, hanem az intézkedéshez, ajánláshoz *szükségtelen ragaszkodás is.*

Sárándi Imre

Társulási tulajdon – tulajdonjog

1 §. A társulási tulajdon helye a szocialista tulajdoni rendszerben.

2 §. A társulási tulajdonjog elméleti kérdései.

1 §. *A társulási tulajdon helye a szocialista tulajdoni rendszerben*

A szocialista tulajdoni rendszer — bár ezzel kapcsolatosan általánosan elfogadott terminus még nem alakult ki — megítélésünk szerint a szocialista társadalom tulajdoni és tulajdonjogi berendezkedésének összességét foglalja magában. A rendszer és adott esetben a tulajdoni rendszer is mindig meghatározott elemekből tevődik össze, méghozzá olyan elemekből, amelyeknek sajátos önmozgása van, amelyek más elemekkel a kölcsönös feltételezettség kapcsolatrendszerében léteznek és amelyekre az jellemző, hogy önmozgásukat, fejlődésüket és kölcsönhatásukat az adott társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok határozzák meg. A szocialista tulajdoni rendszerre vetítve ezt az általános meghatározást megállapítható, hogy abban egyes tulajdoni formáknak, elsődlegesen az állami és szövetkezeti tulajdonnak van meghatározó szerepe, nemcsak a társadalmi elsajátítás realizálásában, hanem azoknál a tulajdoni formáknál is, amelyekre az egyéni elsajátítás a jellemző[1]; az egymásra történő kölcsönhatás a társadalmi tulajdoni formákon belül, vagy azok között éppen úgy kimutatható, mint az egyéni elsajátítást kifejező személyi és magántulajdon esetében; a szocialista társadalomban létező tulajdoni formák önmozgását és az egyes formák kapcsolatrendszerét nem általában a szocialista társadalom alapvető törvényszerűségei, hanem mindenkor az adott fejlődési szakaszt meghatározó gazdaságpolitika szabja meg. Ez megítélésünk szerint bizonyítható valamennyi szocialista ország és a magyar társadalom fejlődésében is. A kötött gazdálkodás viszonyai között pl. az általánosan elfogadott tulajdoni koncepció, a szövetkezeti tulajdont többek között nem minősítette következetesen szocialista tulajdoni formának és ezért tagadta egyenjogúságát a társadalmi tulajdon más formáival; nem volt elismert a személyi tulajdon sem az alapvető termelőeszközre, nevezetesen a földre nézve stb. s bizonyítható a megállapítás a mechanizmusváltást követően is, amikor a szövetkezeti tulajdont az állami tulajdonnal már egytípusú szocialista tulajdonnak minősítjük, amikor elismerjük az egyéni elsajátításra épülő személyi tulajdont, mint a szocialista gazdaság integráns részét, stb. és amelyben megjelenik a polgári törvénykönyvben szabályozottan a társadalmi tulajdon harmadik formája, a társadalmi tulajdon.

Amikor tehát a társulási tulajdon helyét keressük a szocialista tulajdoni rendszerben, akkor nem általában a szocialista tulajdoni rendszert meghatározó elemekből és ezek kölcsönhatásából stb. indulunk ki, hanem a ma elismert tulajdoni rendszerből. Ezzel egyidejűleg jelezni kívántuk azt a nézetünket is, hogy a permanens fejlődés hívei vagyunk, nem hiszünk megcsontosodott és az adott társadalmi-termelési viszonyokat figyelmen kívül hagyó nézetek örökkévalóságában, még akkor sem, ha azok a szocialista társadalom egy meghatározott szakaszában elősegítették a fejlődést; más szóval meggyőződésünk, hogy a tulajdoni rendszer is állandó fejlődésben van, s éppen e fejlődés eredményeként képes a szocialista tulajdoni formák tartalmi gazdagítására és ezen keresztül a szocialista társadalom gazdasági stabilitásának fokozására.

A jelenlegi szocialista tulajdoni rendszerben már világosan kirajzolódik az egyes tulajdoni formák egymásra épülése nemcsak a társadalmi tulajdoni formákon belül, hanem a társadalmi és a személyi tulajdon vonatkozásában is. Ez a rendszer: a társadalmi jólétet előmozdító gazdaságpolitikát tükrözi, amely: egyértelműen épít az egyéni kezdeményezésre; felszínre kívánja hozni és a társadalmi érdekek szolgálatába kívánja állítani mindazokat az erőket, amelyek eddig nem, vagy nem kellőképpen kerültek felhasználásra. Ebben a gazdaságpolitikában tehát már kikerül a középpontból az elsajátítás miként je — ami a direkt gazdaságirányítási rendszert teljes mértékben jellemezte — azaz, hogy az elsajátítás milyen mértékben és módon kötődik az egyénhez, vagy az állampolgárok meghatározott csoportjához (pl. szövetkezetekhez). Természetesen, hogy ez a mai gazdaságpolitikának alapismérvévé válhasson el kellett érkeznie ahhoz a fejlődési szakaszhoz, amikor a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása és megszilárdítása folytán már nem kell tartani az egyéni, vagy csoport elsajátítás következményeként kizsákmányoló tendenciák életrekeltődésétől.

Ebben a tulajdoni rendszerben a társulásoknak mint szervezeti formáknak és mint kezdeményező erőnek nem lehet mellékszerepet osztani. Hogy mennyire nem lehet, azt bizonyítják többek között azok a gazdasági eredmények, amelyeket a társulások 1958-tól vagy még inkább 1961-et követően elértek, nemcsak a termelőszövetkezeti mozgalmon belül, hanem a népgazdaság egészében. Ha pedig a társulások a szocializmusban jó szolgálatra képesek, ha ténylegesen megoldanak olyan, a népgazdaság fejlődése szempontjából is jelentős gazdasági és egyéb társadalmi feladatot, amelyet más szervezet nem tud megoldani, akkor koncepcionálisan kell

[1] Pl. a személyi földtulajdon létrejötte elképzelhetetlen a társadalmi, azaz állami és szövetkezeti tulajdon nélkül.

meghatározni helyüket a szocialista tulajdoni rendszerben és ezen belül a társadalmi tulajdon körében is. Azzal, hogy a társulásokat másodlagos vállalatoknak minősítjük, ahogyan azt az agrárgazdászok és a jogászok jórésze teszi, és a társulási viszony létesítésével összefüggésben keletkező tulajdonviszonyokat visszatelepítjük a tulajdon forrásául szolgáló szövetkezeti vagy állami tulajdonhoz, nem adtunk választ a társulási tulajdon és még inkább nem a társulási tulajdonjog kérdéseire. Ha ugyanis a többféle marxi tulajdonfogalom közül a tulajdont elsajátítási viszonyként fogjuk fel, akkor az elsajátítás mozzanatait — az elsajátítást soha nem lehet statikus állapotként felfogni — vizsgálni kell a társulások esetében is. S ha ezt tesszük, akkor már nem olyan biztos az egyértelmű visszacsatolás, akkor már sokkal inkább előtérbe kerülnek a megkülönböztető ismérvek, mint az azonosak.

A társulások létrehozásával keletkező tulajdonviszonyokra ugyanúgy mint a társadalmi tulajdon más formáira a sokféleség a jellemző. Ezek, már mint a tulajdonviszonyok annak következményeként jönnek létre, hogy szocialista szervezetek valamilyen gazdasági cél megvalósítása érdekében vagyonegyesítésen alapuló szervezetet hoznak létre. A társulás rendelkezésére bocsátott vagyontömeg ennek folytán kikerül az eredeti tulajdonos hatalmából, vagyis az a tétel, miszerint „a tulajdon hatalom a dolog fölött" megtörik, mivel a hatalom most már az új szervezetnél összpontosul. Ez a folyamat játszódik le a szövetkezeti társadalmasításnál és az állami gazdálkodó szervezetek létrehozása kapcsán is, amikor a tulajdonos állam a tulajdonában levő dolgok feletti hatalmát a létrehozott új szervezetre ruházza át. A szervezet létrehozásának, vagyis a hatalom átruházásának képlete tehát a társadalmi tulajdon minden formájánál azonos.

Az azonosságot tükrözi az a tény is, hogy a létrehozott szervezet kap jogot a rendelkezésére bocsátott vagyon működésbehozatalára, arra, hogy a működés következményeként létrejövő új tulajdoni tárgyak részben vagy egészben áru jelleget kapjanak, vagy az adott szervezetet, illetőleg a szervezet mögött álló kollektíva szükségleteit elégítsék ki. Az is tény, hogy a jelzett jogok gyakorlásának lehetőségét és kereteit — az állami tulajdontól eltekintve — nem a tulajdonosok határozzák meg, hanem az állam, mint közhatalom által kibocsátott jogszabályok. Ezek a jogszabályok tulajdonjogot korlátozhatnak (a szövetkezeti földtulajdon csak 1968. jan. 1-vel intézményesült és a tag korábban hiába akarta szövetkezetének ajándékozni pl. öröklési szerződéssel vagy végrendelettel leszármazó hiányában a földjét, azt a jogszabályok nem tették lehetővé), kiterjeszthetnek (pl. a szövetkezeti tulajdon tárgyi körét nagygépekre és a földre), illetőleg konstituálhatnak (pl. személyi tulajdont a földre). Másképpen kifejezve a tulajdon alanyainak, tárgyi körének, a tulajdonmozgásának, a tulajdonosi jogosultságok és kötelezettségek tartalmának meghatározása alapvetően az uralkodó társadalmi és osztályviszonyok függvénye, mint ahogyan ezzel függnek össze az elsajátítási viszonyok, ezen belül az, hogy az elsajátítás mire terjed ki és milyen célt szolgál.

Az állam tehát adott esetben behatárolja a vagyont átadó és a vagyont megkapó szervezet mozgását és a felhasználással kapcsolatos jogi kereteket is. Az államnak ez a közhatalomból fakadó lehetősége egyformán vonatkozik valamennyi tulajdoni formára, függetlenül attól, hogy arra a társadalmi vagy az egyéni elsajátítás a jellemző. A tulajdonos mozgástere ennek folytán attól függ, hogy az állam az adott tulajdoni formát illetően, pontosabban az adott formán belül is az adott alany számára mit tesz lehetővé (pl. a kötött gazdasági mechanizmus időszakában a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek viszonylag nagyobb volt a mozgástere, mint az ipari szövetkezeteknek, amelyek a központkényszer folytán nem a többi szövetkezet, hanem az állami vállalatok mezét voltak kénytelenek magukra ölteni). Ez a behatárolás az állami tulajdon esetében az állam tulajdonjogából fakad és ilyen esetben saját tulajdon korlátozásáról, azaz önkorlátozásról van szó, amelynek tartalma éppen úgy állami elhatározás függvénye, mint a többi tulajdonnál. Ebből pedig az következik, hogy az állam akár tulajdonos, akár nem, valamennyi tulajdoni formára vonatkozóan tiltó, vagy megengedő szabályokat alkothat és ezek terjedelme határozza meg a tulajdonosi jogosítványok gyakorlásának terjedelmét is ezen belül azt is, hogy az állami vállalatok és gazdaságok mit tehetnek az állami vagyonnal, pl. el is idegeníthetik vagy a kezelői jog alapján csak használhatják.[2]

A tulajdonos mozgásterének jogi körülhatárolása behatárolja az elsajátítás mozzanatait is. Ez pedig potenciálisan magában hordozza az érdekkonfliktusokat nemcsak az egyes tulajdonosok között, hanem azonos tulajdoni formán belül is, aminek pedig szükségszerű következménye, hogy a tulajdonviszonyok jogi szabályozásának tartalma alapvetően befolyásolja a tulajdoni rendszert és ezen keresztül a gazdasággal összefüggő mozgásformákat általában.

A jogi szabályozásnak tehát a tulajdoni rendszer szempontjából is döntő szerepe van: segítheti a tulajdonviszonyok fejlődését, de gátolhatja is. S ez a segítő, vagy gátló minőség nem egyszerűen elvi megállapítás, hanem a szocialista gazdaság fejlődését figyelemmel kísérve láthatóan realizált valóság. Nem hisszük, hogy bár-

[2] Az 1967. évi. IV. tv. pl. lehetővé tette a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmatlan földeknek 200—400 nöl-enkénti parcellázását és személyi tulajdonba kerülését. Az 1976. évi 33 tvr. hatályba lépése óta, állami tulajdonú föld csak kivételesen kerülhet ki az állam tulajdoni köréből és a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmatlan földek hasznosítása tartós használatbaadással történik.

ki is tagadná a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. tv. fejlődést előrevivő szerepét, többek között a szövetkezeti társulásokra vonatkozó rendelkezéseivel is, illetőleg a gazdasági társulásokról szóló 1970. évi 19. sz. tvr. fejlődését hátráltató szerepét. A hivatkozott törvény rendelkezései nyomán a társulások számának ugrásszerű növekedése következett be, míg a tvr. rendelkezései csökkenést eredményeztek és a hozzákapcsolódó szabályozó rendszer nemhogy elősegítette volna a vegyes társulások létrehozását, hanem a meglevők jórészének a megszüntetését vonta maga után. Ez negatíve hatott a részt vevő szervezetek gazdaságára, a helyi szükségletek kielégítésére, csökkentette a választékot és ezen keresztül a népgazdaság gazdasági eredményeit is kedvezőtlenül befolyásolta.

Ha tehát most azt vizsgáljuk, hogy az adott tulajdoni rendszerben az állam (azaz a jogszabályok) a társulások elsajátítási viszonyait milyen keretek között engedi, akkor annak megfelelően kell a választ megadni, hogy kik a társulás résztvevői; más szóval, kik az elsajátítási viszony, azaz a tulajdonviszony alanyai. Az alanyi kör láthatóan nemcsak arra ad választ, hogy kiknek adott meg a társulásban való részvétel lehetősége,[3] hanem arra is, hogy az elsajátítási viszonyok miként alakulnak. S így van ez annak ellenére, hogy a jelenlegi jogi rendezés következményeként teljesen egyértelművé vált, hogy a belföldi társulások csak szocialista szervezetek alapítása, illetve részvétele mellett működhetnek. Csakhogy hiába rögzítjük törvényben, hogy az állami vállalat és a szövetkezet az áruforgalomban egyenjogú és, hogy a gazdálkodásuk alapját képező tulajdonviszonyok azonos típusú szocialista tulajdonviszonynak minősülnek[4], a társulási viszonyokban így a tulajdonviszonyok vonatkozásában ezek a tételek — úgy tűnik — megkérdőjelezhetők.

Ha ugyanis a társulásban csak szövetkezetek vesznek részt, a szabályozórendszer következményeként ez szövetkezeti tulajdonviszonyként fogható fel; ugyanígy, ha csak állami vállalatok a részt vevők, akkor a létrejövő tulajdonviszonyokat egyértelműen az állami tulajdon körébe sorolják. Ide sorolják a vegyes társulások esetén is, pedig vitathatatlan, hogy „gazdálkodó szervezetek az állami és szövetkezeti tulajdont a jogi személyiséggel rendelkező társulás útján egyesíthetik,"[5] ami számunkra egyértelművé teszi egy önálló tulajdoni forma létrejöttét függetlenül attól is, hogy a jog ezt elismeri vagy elhallgatja. A jogi elismerés azonban mindenképpen jelzi, hogy ilyen esetben az elsajátítás folyamatának egyes mozzanatai más realizálási formát öltenek, mint azoknál a tulajdoni formáknál, ahol alanyi azonosság van. Ezt a „más"-ságot érzékelte a jogalkotó is, amikor a polgári törvénykönyvben a társulási tulajdont meghatározta. A valóság megítélésünk szerint az, hogy társulási tulajdonviszonyok akkor is voltak, amikor ezekről a jog nem, vagy csak részben vett tudomást.[6] A társulásokra vonatkozó konkrét jogszabályok ma is hallgatnak ezekről. Ez minden valószínűség szerint azért van, mert ha szabályoznák, akkor egy sor vonatkozásban meg kellene változtatni nemcsak kialakult nézeteinket, hanem a gazdaságpolitikánkat is. Többek között le kellene vonni a konzekvenciákat a társulások elsajátítási viszonyait illetően, ami számunkra egyértelműen a szabályozási rendszerben eredményezne változásokat, pl. az állami ösztönzésben és elvonásban, esetlegesen az árpolitikában és így tovább; illetőleg az állami és szövetkezeti tulajdon viszonyának elemzését már nemcsak az azonosságok és különbségek oldaláról tenné szükségessé, hanem esetleg ezek mellőzésével is azoknak a tudományos tételeknek a megfogalmazását inspirálná, amelyek alapvetően a két tulajdoni forma egyesülését segítik elő, mert nem féltve ezen egyesüléstől sem az állami, sem pedig a szövetkezeti tulajdont.

Számunkra ez a szabályozatlanság azért tűnik szinte a társulási mozgalom megindulásától érthetetlennek, mert bizonyítható, hogy gazdaságpolitikánk egy sor vonatkozásban rugalmas, gyorsan reagál, pl. a külgazdaság eseményeire és azokra a társadalmi folyamatokra és igényekre is, amelyek az állampolgárok, vagy meghatározott csoportok szükségleteként jelentkeznek, vagy amelyek a népgazdaság számára hasznosak. Miért van az, hogy a társulások tekintetében nincs összhang a különböző, a népgazdaság fejlődéséért felelős tárcák között és nincs összhang valójában a tudomány területén sem. Miért nem akarjuk elismerni, hogy a társulások a népgazdaság olyan intézményei, amelyek nemcsak a gazdálkodás és a forgalmazás szférájában, hanem a tulajdonviszonyok körében is önálló érdekek hordozói.

Számunkra teljesen egyértelmű, hogy a társulások még akkor sem azonosíthatók a szövetkezetekkel, illetőleg az állami vállalatokkal, ha azokban csak az azonos tulajdoni formához tartozó alanyok vesznek részt. Nem azonosíthatók éppen a szervezeti működés vagyoni alapjainak megteremtésében való közreműködés eltérő volta miatt. Az elsajátítás alapját ugyanis megítélésem szerint alapvetően az teremti meg, hogy

[3] 1954-ig szocialista szervezetek nem hozhattak létre társulást, s ettől kezdődően is csak mezőgazdasági termelőszövetkezetek. 1961-től kezdődően már az ÁFÉSZ-ek is, és csak 1967-től adatott meg minden szocialista szervezetnek, hogy a hatályos jogszabályok társulási formái közül választva társulást létre hozhassanak. 1970-től vegyes, azaz állami és szövetkezeti szektorközi társulás csak az állami vállalatokra érvényes szabályozó rendszert alkalmazva jöhet létre, azaz működhet.

[4] Ld. a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. tv.-t.

[5] Ld. Ptk. 91. §-t.

[6] Az 1967. évi III. tv. szabályozta a tulajdoni viszonyokat az 1970. évi 19. tvr. tulajdonjogi kérdésekről említést sem tesz.

kik, illetőleg milyen szervezetek alapították vagyoni, vagy tulajdoni hozzájárulásukkal, adott esetben vagyonegyesítéssel a szervezetet. Ebből következik, hogy a szövetkezeti tulajdont túlnyomó részt a szövetkezeti tagok sajátítják el, állami tulajdon esetén pedig az elsajátítás társadalmi célokat szolgál.

Ezt a képletet azonban a társulásoknál nyilvánvalóan nem lehet felhasználni, különösen nem a vegyes társulásoknál. Az elsajátítási folyamatba ugyanis szükségszerűen beépülnek a létrehozott új szervezetek, a társulások is, mint saját, elkülönült érdekhordozók, többek között pl. azért is, mert a szervezet mögött álló kollektíva sem fedi egymást, még a szövetkezetek által létrehozott társulások esetében sem. A hatályos szabályok értelmében ugyanis a szövetkezeti társulásoknál a termelőszövetkezeti tagok csak abban az esetben dolgozhatnak, ha a munkavégzési kötelezettség szüneteltetésének eredményeként a társulással munkaviszonyt létesítenek. Erre pedig viszonylag szűk körben kerül sor, sokkal általánosabb a nem termelőszövetkezeti tagok alkalmazása. Ez egyben azt is eredményezi, hogy ha a fent jelzett képletet alkalmaznánk, akkor az érték előállításában részt nem vevő termelőszövetkezeti tagokat előnyben részesítenénk azokkal szemben, akik a tényleges értékek termelői. Kétségkívül mód van a társulási vagyonnak az alapító szövetkezetekhez történő visszaáramoltatására, pl. nyereségrészesedés formájában és a társulás megszűnése eredményeként a szövetkezeti tulajdonba történő visszaolvasztásra, de a tulajdon funkcionálásából következő elsajátítási mozzanatok — többek között a jelzett okok miatt — egész biztosan különbözni fognak a szövetkezeti elsajátítás mozzanataitól. Ha pedig ez így van, akkor a társulási tulajdon ilyen esetben sem minősülhet a szövetkezeti tulajdon egyik formájának.

Más volt a helyzet abban a gazdasági környezetben, amely a szövetkezeti társulások létrehozását többek között azért is támogatta, hogy elősegítse a szövetkezeti tagok egész éven át történő foglalkoztatását és lehetővé tette a tagsági jogviszony fenntartása mellett a munkavégzési kötelezettség teljesítését a szövetkezetközi vállalkozás keretében is; vagyis amikor az értéket termelő és az értéket elsajátító közösség azonos volt. Ma ilyen azonosságról legfeljebb a jogi személyiség nélküli formáknál beszélhetünk, de a jogi személyi formáknál semmiképpen sem.

A társulások kapcsán kialakuló elsajátítási viszonyok tehát azért sajátosak, mert az alapításhoz, illetőleg a működéshez szükséges vagyont nem a termelőszövetkezeti tagság, illetőleg nem a vállalatot alapító állam bocsátja rendelkezésre, hanem az általuk létrehozott szervezetek: a szövetkezetek és az állami gazdálkodó szervezetek. Ennek folytán a társulás alapítását már nem az a vagyontömeg szolgálja, amely a részt vevő szervezetek működését eredetileg megalapozta, hanem az amely e szervezetek rentábilis működése eredményeként olyan többletként jelentkezik, amelynek az adott gazdaság kereteiből történő kivonása sem hátráltatja a gazdaság működését, sőt tovább növelheti jövedelmezőségét. Ha pedig ez így van, akkor szükségszerű, hogy az elsajátítás folyamatában az eddigi pozíciók megváltozzanak és az elsajátítás alanyi körébe kerüljenek azok is akik az elosztásra, az elsajátításra kerülő javakat megtermelték. Szükségszerű, hogy a termelő kollektíva nagyobb mértékben részesüljön, mint azok akik csak a működés gazdasági feltételeit teremtették meg, vagy az állam, amely a működés engedélyezésével csak a potenciális lehetőséget adta meg. Más szóval az állami elsajátításnak ezeknél a szervezeteknél módosulnia kell, a mérték semmiképpen nem lehet azonos sem az állami vállalattól, sem pedig a termelőszövetkezettől történő elsajátítással; másoldalról ebben az esetben a szövetkezeti tagok elsajátítási viszonyai, illetőleg az elsajátítás terjedelme és mennyiségi mutatói sem lehetnek azonosak a szövetkezeti tulajdonviszonyokból fakadó elsajátítási mozzanatokkal. Pontosabban fogalmazva ez azt jelenti, hogy a megtermelt javak elosztása nem két, hanem három csatornán keresztül történik és ebben a viszonylatban első a társulás, majd a részt vevő szervezetek és az utolsó helyre az állam kerül. Az állam tulajdonosi pozíciója ugyanis az elmondottak következtében már másként jelenik meg mint az általa létrehozott szervezet esetében, ezért az elvonásnak ugyanúgy mint szövetkezetek vonatkozásában közhatalmi jelleget kell kapnia. Ha a társulási elsajátítási viszonyt nem így fogjuk fel, ismételten a fejlődést lassítjuk, mert nem tesszük érdekeltté a szocialista szervezeteket a társulás létrehozásában, és a társulást a minél nagyobb tömegű és jobb minőségű termelésben. Az érdekeltségi viszonyok háttérbe szorításából pedig már eddig is számtalan probléma adódott, a tanulságokat tehát ebben a vonatkozásban is le kellene vonni.

2 §. *A társulási tulajdonjog elméleti kérdései*

A tulajdoni, vagy elsajátítási viszonyokat a tulajdonjogviszony rangjára a jogi szabályozás emeli. Ennek folytán az egyes tulajdonjogok között az elmélet — számos más rendező elven túl — aszerint is differenciál, hogy azt melyik jogág körébe tartozó jogszabály rendezi, illetőleg, hogy alkotmányos vagy nem alkotmányos rendelkezésekről van-e szó. Többek között ennek folytán alakult ki az az általános álláspont, hogy a polgári jog az árutulajdon vagy, hogy a földjog alapvetően a nem árujellegű tulajdonviszonyok joga. A direkt gazdasági irányítás viszonyai között, amikor a gazdálkodó szervezetek jogosítványai — többek között a saját tulajdonnal összefüggő jogosítványok is — meg-

lehetősen szűkre szabottak voltak, nem vizsgáltuk nagyon mélyrehatóan a tulajdonjog belső tartalmát.

A gazdaságirányítási rendszer, mondhatnánk azt is, hogy gazdaságpolitikánk alapvető megváltozása azonban szükségszerűen maga után vonta a tulajdoni koncepciók felülvizsgálatát és objektíve a tulajdoni és tulajdonjogi rendszer megváltozását is. Nem véletlen, hogy ezt követően nemcsak a társadalmi tulajdon két formájával összefüggésben kialakult koncepció kerül felülvizsgálat alá, hanem szinte szükségszerű annak a nézetnek vagy nézeteknek a megjelenése is, amelyek szerint a társadalmi tulajdon már nem írható le egyszerűen azzal, hogy annak két formájáról, az állami és szövetkezeti tulajdonról beszélünk, hanem a formákon belül is differnciálnunk kell többek között alanyi és tárgyi oldalról, stb. és nem hunyhatunk szemet a nemzetközi integráció révén kialakult tulajdonviszonyok, illetőleg a szocialista szervezetek társulásai révén létrejött sokszínű viszonyok felett sem. Ebben az időben jön létre a kettős tulajdoni elmélet elsődlegesen az állami vállalatokra vetítve, az állami tulajdon vonatkozásában,[7] illetőleg a szövetkezeti társulásoknál a létrehozókra és a jogi személy társulásra telepítve.[8]

E kettős tulajdoni koncepció továbbvitelét jelenti a strukturált tulajdonjogi koncepció, amely megkülönbözteti a szocialista tulajdoni rendszeren belül az állam államjogi tulajdonjogát minden tulajdoni formára, illetőleg a polgári jogi tulajdont a jogi és természetes személyek tulajdonára.[9] Megjelent többek között a jelzett tulajdonjogi koncepciók bírálatának eredményeként is a stratégiai és taktikai tulajdonjog, amely a kettősséget azonban nem úgy fogja fel, hogy osztja a tulajdonjogot az irányító és az irányított szervezetek között, hanem azt mondja: az a tulajdonos, aki a döntéseket hozza, az állami tulajdon esetében az állam, s az általa létrehozott szervezet (állami vállalat) csupán a stratégiai döntés taktikai végrehajtója.[10] Mindezek mellett beszélünk gazdaságirányítási tulajdonjogról is, amikor „a tulajdonos kívülről irányít bizonyos, a tulajdonába tartozó javakkal rendszerint önálló jogi személy gazdálkodó szervezeteket, amelyek gazdálkodó tevékenységük során birtokukba tartják, használják (hasznosítják) és rendelkeznek az irányító tulajdonos dolgaival."[11]

E koncepciók ismertetésével azt kívánjuk jelezni, hogy nemcsak a tulajdoni, hanem a tulajdonjogi rendszer, illetőleg a rendszerbe tartozó tulajdoni formák tartalmát illetően sincs egységes álláspont. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy a szövetkezeti társulások vonatkozásában még további álláspontok vannak, akkor látható, hogy feltétlenül elérkezett az idő a különböző nézetek ütköztetésére és egy viszonylag elfogadható álláspont kialakítására, többek között a társulási tulajdont illetően is.

A szövetkezeti társulási tulajdon tekintetében — ismereteink szerint — alapvetően három álláspont van. Többen mondják más-más megközelítésben ugyan, hogy a társulási tulajdon a szövetkezeti tulajdon egyik megjelenési formája, vagy legalábbis a szövetkezeti tulajdon körébe tartozik.[12] Mások azt mondják, hogy a társadalmi tulajdoni formáin belül a társulási tulajdon új formaként jelenik meg, amely nem azonosítható sem a szövetkezeti, sem az állami tulajdonnal,[13]

[7] *Sárándi* Imre: A társadalmi tulajdon változásai. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scentiarium Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tom. XII. 1970. 3—35. old. *Takács* Imre: A községi és városi tanácsok tulajdonosi jogosítványai. Uo. 119—143. old. *Weltner* Andor: A dolgozók közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában. Uo. 147—172. old.

[8] *Seres* Imre: A szövetkezeti tulajdonról. Uo. 69—114. old. *Ld. Domé* Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Bp. Akadémiai Kiadó, 1970. 79—104. old.

[9] *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.

[10] *Eörsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Acta Facultatis Politici-Iurudicae Universitatis Scentiarium Budapestinensis de Rolanda Eötvös Nominatae. Tom. 1970. 39—67., illetőleg A tulajdonjogról. Műhelytanulmány. Állam- és Jogtudomány, 1972. 557—573. old.

[11] *Sárándi* Imre: Magyar Polgári Jog. III. Tulajdonjog. Egységes jegyzet. Kézirat. 88. old.

[12] Ld. *Seres* Imre id. művének 83. old. amikor is azt írja: ... „a demokratikus szövetkezeti tulajdoni rendszerhez szervesen hozzátartozik, hogy: *a)* a szövetkezeti ágazatok területi szövetségei és országos szövetsége saját tulajdonnal rendelkezzen; két vagy több szövetkezet által létrehozott gazdasági társulásban szövetkezeti közös csoporttulajdon alapján gazdálkodjanak; szövetkezetek és állami vállalatok által létrehozott gazdasági társulásban vagyis szövetkezeti jellegű társadalmi közös csoporttulajdon alapján gazdálkodjanak; és végül, de nem utolsó sorban hozzátartozik a demokratikus szövetkezeti tulajdoni rendszerhez az is, hogy az ágazati szövetkezeti területi szövetséghez, illetőleg országos szövetséghez tartozó szövetkezetek olyan szövetkezeti tulajdont hozzanak létre, amelynek minden tagszövetkezet tulajdonosa." *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 118—135. old. A 133. oldalon ezt írja: „A szövetkezeti tulajdon alulról, tehát a közvetlen szövetkezeti tulajdonból kiindulva *többszintű*, mert a szövetkezeti mozgalom kialakította a maga szervezeti formáit a mikro-, a mezo- és a makroszférában... E lépcsőfokok: szövetkezeti csoporttulajdon; szövetkezeti-társulási tulajdon; területi szövetségi (regionális) szövetkezeti tulajdon; ágazati szövetkezeti szövetségi tulajdon; össz-szövetkezeti tulajdon... Nézetünk szerint a szövetkezeti tulajdon típusába mindegyik beletartozik, de a második lépcsőfoktól kezdve már *közvetett szövetkezeti* tulajdonnak kell tekinteni."

[13] Ld. a szerző id. művének 251. old., amikor azt írja: „a termelőszövetkezetközi tulajdon a társadalmi tulajdonnak egy speciális válfaja, amely tisztán szövetkezeti tulajdonon alapuló szövetkezeti társulások esetén átmenetet jelenthet a szövetkezeti tulajdonból az össznépi tulajdon felé, míg az állami és szövetkezeti tulajdonon alapuló társulások esetén állami-szövetkezeti vegyes tulajdonnak minősül.", illetőleg *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: Vállalati társulások joga. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 139. oldalon a szerzők azt írják, hogy: „... az alapítók közgazdasági érte-

s vannak olyanok is, akik a társulási tulajdont, gazdaságirányítási tulajdonként fogják fel.[14]

Az elsőként ismertetett koncepcióval azért nem foglalkozunk részletesen, mivel a tanulmány első része szinte teljes terjedelmében azt próbálta bizonyítani, hogy a társulási tulajdonviszonyok sui generis viszonyok. Mi, a társulások megjelenése pillanatától kezdve valljuk, hogy *a társulási tulajdon a társadalmi tulajdon* új formája. Ezt igyekeztünk bizonyítani ebben a tanulmányban és korábban is, hozzátéve ehhez a tulajdonjogi konzekvenciák levonásának szükségességét is.

Korábban ezt az igyekezetünket segítette a jogi szabályozás is. A termelőszövetkezeti törvény ugyanis egyértelműen szabályozta a társulási tulajdonviszonyokat és a jogi személyként működő társulások tulajdonjogát.[15]

Ezeket a rendelkezéseket azonban a jelenleg hatályos jog[16] hatályon kívül helyezte és — amint már jeleztük — szabályozáson kívül hagyta, mind a jogi személyként működő társulás, mind pedig a benne részt vevő szervezetek tulajdonjogi kérdéseit. A tulajdonosi, illetőleg a tulajdonjogi kérdésekről azonban mindenképpen szólni kell. A tulajdon alanya az elsajátító, s azt, hogy a társulás, illetőleg a részt vevő szervezetek elsajátítanak, aligha lehet tagadni. Nem lehet tagadni azt sem, hogy jogok illetik őket a rendelkezésre bocsátott vagyon funkcionáltatásával, a vagyonnal való rendelkezéssel kapcsolatosan, illetőleg, hogy a polgári jogi jogviszonyokban alanyi jogosultságuk van tulajdonszerzésre és tulajdonátruházásra is.

A kérdés tehát úgy vetődik fel, hogy jogi szabályozás hiányában ki minősül a tulajdonjog alanyának: a jogi személy társulások vagy a létrehozó szervezetek, illetőleg mindketten.

A társulásoknál ugyanis, ugyanúgy mint az állami tulajdonnál a hagyományos árutulajdoni képlet, a klasszikus triász alkalmazása megkérdőjelezhető. A triász — ahogyan Eörsi Gyula mondja — csak akkor képes a tulajdonjog leírására „ha az egyaránt magában foglalja a ‚stratégiai' és a ‚taktikai' szintű döntések lehetőségét, és nem írunk le vele tulajdonjogot, ha gyakorlásuk csak ‚taktikai' szintű döntésekre ad lehetőséget".[17] Szerinte a tulajdonosi stratégiai döntések lényege: *a)* a vállalatalapítás, *b)* a fő tevékenységi kör megállapítása, *c)* az induló vagyon rendelkezésre bocsátása, amellyel az állam az állami vállalat nagyságrendjét megszabja, *d)* az igazgató és helyettesének kinevezése, felmentése, *e)* az ellenőrzés, amelyben egyébként keveredtek a tulajdonosi és befolyásolói pozícióból folyó tevékenységek.[18] A közhatalmi — befolyásoló — döntések megítélésünk szerint minden tulajdonra hatnak és számunkra úgy tűnik, hogy Sárközy többek között az államnak ezt a fajta tevékenységét is az államjogi tulajdonjoghoz sorolja.

A tulajdonosi stratégiai döntéseket a társulási tulajdon szempontjából vizsgálva megállapítható, hogy az *a—c* pontba tartozó döntéseket az alapító szervezetek hozzák meg, többek között azok az állami gazdálkodó szervezetek is, amelyek az állami tulajdonnak csak kezelői. Az állam az ő esetükben, ugyanúgy mint az egyéb szocialista szervezetek vonatkozásában, a társulásra csak potenciális lehetőséget teremt, de arra sem tulajdonjogi, sem közhatalmi-befolyásoló döntésekkel nem kényszeríti. Ha tehát most már az Eörsi-féle tulajdonjogi koncepciót a társulásokra vetítjük, akkor számunkra egyértelmű, hogy a társulás a létrehozók közös tulajdonában van, függetlenül attól, hogy azok szövetkezetek vagy állami vállalatok. Egyértelmű többek között azért is, mert a *d—e* pontokban körülírt tevékenységet is a résztvevők küldötteiből alakult igazgatótanács gyakorolja, amely minden esetben kettős pozícióban van:[19] képviseli a küldő szervezet érdekeit és egyidejűleg irányítja az önkormányzat felső szerveként a társulás ügyeit, többek között stratégiai döntésekkel is. A pozíciók tehát csak látszólag osztódnak, mivel a tulajdonosok jogaikat az igazgatótanács útján, vagyis képviseleti alapon gyakorolják. A képviseleti alapon történő joggyakorlás pedig semmilyen tulajdoni formánál nem kérdőjelezheti a tényleges tulajdonjogot.

A részt vevő szervezetek gyakorolják a taktikai döntések jogát is, mivel az igazgatótanács saját soraiból választja az igazgatóságot is,[20] vagyis az igazgatóság is a tulajdonosok által delegált küldöttekből áll. Az igazgatóságnak az a funkciója, hogy az igazgatótanács felhatalmazása alapján, az általa meghatározott hatáskörben, a hozott határozatok, azaz a stratégiai döntések végrehajtásáról gondoskodjon, és taktikai döntéseket is hozzon.

Mindezekből következően a társulási tulajdon csak azért nem írható le a klasszikus triásszal, mert a vagyon birtoklása, használata és a

lemben vett csoporttulajdonát meghaladva a szocialista tulajdoni rendszer relatíve új, másodlagos formájaként társulási vállalati tulajdon keletkezik".

[14] *Sárándi* Imre: Tulajdonjog. Im. 18. old. Megítélése szerint: „Társulási gazdaságirányítási tulajdon olyan esetekben keletkezik, amikor a gazdálkodó szervezetek társulási szerződéssel ún. *másodlagos szervezeteket* hoznak létre. Az árutulajdonosi tevékenységet a *másodlagos szervezet* végzi, míg a társulás alapítói — rendszerint az igazgatótanácsba delegált képviselőik útján — *a gazdaságirányítási tulajdonosi tevékenységet gyakorolják*, a másodlagos *gazdálkodó szervezet alapvető tevékenységi irányának kialakítása és az ennek megfelelő vállalati (vállalkozói) magatartás ellenőrzése, a vezetők tevékenységének elbírálása útján.*"

[15] Ld. az 1967. évi III. tv. 132—134. §-t. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogszabályok. Közg. és Jogi Kiadó, Bp. 1978. 239—252. old.

[16] Ld. A gazdasági társulásokról szóló 1978. évi 4 sz. tvr. 50 §-t.

[17] Ld. *Eörsi* Gyula: A tulajdonjogról. Im. 560. old.

[18] Ld. *Eörsi* Gyula: A tulajdonjogról c. i. m. 569. old.

[19] Ld. az 1978. évi 4 sz. tvr. 8—12. §-t.

[20] Ld. uo. 13—14. §-t.

rendelkezési jogosultság közvetlen gyakorlása közvetetté válik; átkerül egy relatíve önálló érdekeket hordozó szervezet körébe, amely képviseleti alapon ugyan, de mindenképpen tulajdonosi jogokat gyakorol; ellentétben az állami vállalattal, amely Eörsi szerint csak taktikai döntéseket hoz és ennek szolgálatába állítva gyakorolja a triászt is. A relatíve önálló érdekek az elsajátítás mozzanataiban jutnak csak kifejezésre, anélkül, hogy a tulajdonosi jogok gyakorlásának tartalmát alapjaiban megváltoztatnák.

Mi tehát változatlanul fenntartjuk azt az álláspontunkat, hogy a társulási viszonyok a tulajdon, illetőleg a tulajdonjog vonatkozásában egy kettős jogviszony létrehozását eredményezik: egy belső és egy külső jogviszonyét. A belső, azaz a résztvevő szervezetek és a társulás között keletkező jogviszony a résztvevő szervezetek tulajdonjogát alapozza meg — függetlenül attól, hogy ezt jogszabályok kimondják vagy elhallgatják —, a külső viszony (amely a társulás és harmadik személyek között jön létre) pedig áruviszonynak, azaz polgári jogi tulajdonjognak minősül, amelyben a társulás a tulajdonjog vonatkozásában is szerezhet jogokat és vállalhat kötelezettségeket.

A résztvevő szervezetek tulajdonjogát nevezhetnénk stratégiai tulajdonjognak, vagy gazdaságirányítási tulajdonjognak is, ahogyan Sárándi Imre teszi, azt gondoljuk azonban, hogy ez azért nem fejezné ki a társulási tulajdonjog tartalmát, mert mindkettő azon a koncepción alapul, hogy a tulajdonos kívülről irányít. Mi pedig — talán már eddig is sikerült bizonyítani — a társulásokat nem úgy ítéljük meg, hogy a tulajdonos a szervezeten kívül gyakorolja jogait, hanem úgy, hogy csak az alapítással, a vagyoni bázis megteremtésével, illetőleg az induló profil meghatározásával összefüggő jogait gyakorolja kívülről, azaz közvetlenül, az összes többi, stratégiai döntéshez tartozó kérdés meghatározását, ideértve a profilváltoztatás lehetőségét, a további vagyoni hozzájárulás adását, a társulás státusának megváltoztatását — amelyek megítélésünk szerint szintén stratégiai döntések — már belülről végzik a képviseleti szerveken keresztül. Ha pedig elfogadjuk a tulajdonjog képviseleti alapon történő gyakorlását, akkor a társulásban résztvevő szervezetek a társulási vagyon tényleges tulajdonosai, s a társulás a külső jogviszonyokban csak technikai tulajdonosként jelenik meg, valahogy úgy, mint az egyszerűbb társulásoknál a gesztor, vagy az állampolgárok közös tulajdona esetén a közös képviselő.

A társulásban résztvevő szervezetek tulajdonjogának elismerését azonban nemcsak elméletileg, hanem a jogi szabályozás szintjén is nyilvánvalóvá kellene tenni. Meggyőződésünk, hogy az elismerést az a körülmény gátolja, hogy ezzel egyidejűleg egy olyan szervezetet (állami vállalatot) ruháznánk fel tulajdonjogi jogalanyisággal, amelynek eddig az állami tulajdon oszthatatlansága következtében nem volt; amelynek az állam eredetileg csak azt a funkciót szánta, hogy nevében és helyette harmadik személyek vonatkozásában gyakorolja a tulajdonjoggal összefüggő jogosítványokat. S e vonatkozásban megítélésünk szerint közömbös, hogy ezt operatív igazgatási jognak, vagy kezelői jognak nevezzük, a döntő az, hogy ezen elnevezések tartalmilag mit takarnak, hogy az állam a tulajdonjog gyakorlásának terjedelmét hogyan szabja meg.

A jelenlegi tulajdoni rendszerben az állam a saját terhére és az általa létrehozott szervezetek javára a tulajdonjog gyakorlását szinte teljes terjedelmében átengedte. Mondjuk ezt annál is inkább, mert Eörsi által a tulajdonosi stratégiai döntések körébe utalt kérdések az állami vállalatok létrehozásának stádiumában, vagyis zömmel az államosításokat követő időszakban, vagy a gazdaságirányítás direkt korszakában bírtak tényleges jelentőséggel, ma azonban állami vállalat alapítása kb. olyan gyakori mint az egyszerűbb szövetkezeti forma átalakulása révén mezőgazdasági termelőszövetkezet létrehozása. Ennek folytán a felsorolt tulajdonosi stratégiai döntések sokkal inkább potenciális lehetőséget, mint reális valóságot takarnak — eltekintve a vállalatvezetőkkel kapcsolatos jogosítványoktól, vagy az ellenőrzés módszereinek változásaitól. Ha pedig ez így van, akkor a tulajdonjogot a ma is reálisan létező stratégiai elemekkel kell meghatározni. Ezek közé pedig aligha vitathatóan feltétlenül be kell sorolni a középtávú és méginkább a hosszú lejáratú fejlesztési terveket, mind a termelés, mind pedig a termelés fejlesztését szolgáló beruházások vonatkozásában. Az önálló tervkészítés pedig — a népgazdasági tervezés keretein belül — ugyanúgy vállalati jogosultság, mint a szövetkezeteknél; vagyis a vállalat csoport szinten e tekintetben alig különbözik a termelőszövetkezetektől. Nem különbözik a termelőszövetkezettől — ma már — a társulás létrehozásával összefüggő jogosultságai tekintetében sem, vagyis ugyanúgy mint a szövetkezet — a hatályos jog keretei között — a vagyonával szabadon rendelkezhet, profilt változtathat, a kezelésébe adott vagyontárgyakat más kezelőszervre átruházhatja — ami szerintünk tartalmilag feltétlenül több mint egyszerű taktikai döntés. Nagyon leegyszerűsítve — a jelenlegi tulajdoni rendszerben, azon túl, hogy az állami elvonás a tulajdonosi pozíció következményeként szükségszerűen nagyobb mérvű, mint a szövetkezeti szervezeteknél — a vállalat és a szövetkezet között alig van különbség, a külső kapcsolatokban pedig, már mint a harmadik személyekkel létrejövő jogviszonyokban egyáltalán nincs.

Gyakorlatilag tehát az állami vállalat — megítélésünk szerint — ma már nem egyszerűen csak a stratégiai döntések végrehajtója, hanem egy sor vonatkozásban maga hozza a stratégiai döntéseket is. Ha pedig igaz az, hogy az a tulajdonos, aki stratégiai döntéseket hoz, akkor ilyen alapon tulajdonos az állami vállalat is.

Ennek elfogadása megítélésem szerint nem

veszélyezteti az állami tulajdon létét, már csak azért sem, mert az állam mint az elsajátítási viszony alanya továbbra is tulajdonos maradt, csupán a tulajdonjog gyakorlását ruházta át az általa létrehozott szervezetekre. Ez a koncepció jogilag mindenképpen rendezettebbé tenné az állami vállalatok jogosultságait, megszüntetné azt a disszonanciát is, ami az állami vállalatok és a harmadik személyek között létrejövő jogviszonyokat ma is jellemzi, nevezetesen, hogy az állampolgár olyan szervezettől szerez tulajdonjogot, amelynek ő maga nem tulajdonosa. Az állampolgár olyan szervezettől szerez tulajdonjogot, amely nem tulajdonos. Az állam ugyanis közhatalmi jogosítványai folytán — ahogyan erre már utalás történt — bármilyen tulajdon vagy tulajdonjog vonatkozásában bármikor, bármit megtehet, tevéséhez nem szükséges a tulajdonjogi jogalanyiság.

Ha már most elismerjük az állami vállalat tulajdonjogi jogalanyiságát a rendelkezése alatt álló vagyonra, akkor nem kérdőjelezhető meg a társulásokkal kapcsolatos tulajdonjoga sem; jogszabályba lehet tehát formálni a résztvevők társulási tulajdonjogát, illetőleg a jogi személyként működő társulások külső viszonyait illetően a polgári jogi tulajdonjogot is.

Domé Györgyné

A helyi önkormányzati tulajdon

Helyi képviseleti rendszerünk a tanácsi szervezet három évtizedes működésének immár egyharmadát az 1971. évi I. törvény alapján folytatja. A törvény a lakóhelyi és a területi közösségi érdekképviseletet, a lakosság szükségleteinek kielégítését állította a tanácsi feladatok sorában a legelső helyre. Ehhez szabta a képviselet felépítését a helyi tanácsok közvetlen és a területi tanácsok közvetett választásával. Deklarálta a tanácsok önkormányzati jellegét és ennek megfelelő hatásköröket adott a tanács kezébe. A törvényhozó néhány módosítással ugyan, de lényegében megtartotta a központi finanszírozás rendszerét. A központi hozzájárulások öt évre szóló meghatározása segíti a tervezést. Az elosztás megyei szintre történt decentralizálása a megyei tanácsok szerepét növelte. Egyes bevételek átengedése az első lépés a tanácsi közvetlen érdekeltség megteremtéséhez. A központi eszközökkel a megyei aránytalanságokat csökkentették ugyan, de a megyéken belül a városok és községek közötti aránytalanság nőtt. Nem véletlen, hogy a törvény végrehajtásával kapcsolatosan a legnagyobb viták a településfejlesztéssel, a helyi közösségi szolgáltatások finanszírozásával kapcsolatban alakultak ki és folynak jelenleg is.[1]

Ezekben a vitákban tükröződik a *gazdasági lehetőségek meghatározó szerepe* a képviselet és önkormányzat gazdasági megalapozásában. Kitűnt az is, hogy a törvény koncepciójának megvalósítása során erős differenciáltság következett be, a racionális szervezeti-igazgatási változások mellett háttérbe szorult a képviselet hatékonysága. A gazdasági mozgástér törvényi keretei a gazdasági szabályozók folytán nem tölthetők ki. A tanácsok gazdasági tevékenységében *a költségvetési gazdálkodás* feladata a szinten tartás. *A fejlesztési alapból* finanszírozott beruházások évekig tartó akkumulációval, minden anyagi forrás összpontosításával valósulnak meg és messze elmaradnak az igényektől. *A vállalati gazdálkodási forma* a legrugalmasabb, de a tanácsi vállalatok többsége közüzemi szolgáltató vállalat lévén, nem nyereségorientált. A tanácsi gazdasági tevékenység érdekeltségi formái nem össztönöznek a lehetőségek kutatására és korlátozzák mind a testületi, mind az egyéni felelősség érvényesülését.

Ugyanakkor a tanácsi szervezet jelentős korszerűsítésen ment keresztül. A tanácsi *igazgatás* eredményei természetesen erősítették a tanácsdemokráciát is. A hatósági jogkörök leadása a helyi szakigazgatási szerveknek, az államigazgatási eljárás reformja, a törvényességi garanciák növelése, az ügyvitel korszerűsítése mind ebbe az irányba hatottak. Az igazgatás ilyen arányú fejlesztésének minden bizonnyal nélkülözhetetlen feltétele volt a végrehajtott szervezeti összevonás, de az a társadalmi reakció, amit pl. a társközségek sok esetben bekövetkezett mostoha gyermekké válása kiváltott, jelzi a falusi települések féltését és azt is, hogy a tanácsi képviselet feladatának tartják a lakosság-megtartó erő biztosítását.

A községi tanácsok integrálása után a városok és a környezetükben levő községek együttműködésének kérdései kerültek előtérbe, azonban ennek a kapcsolatrendszernek az igazgatási oldala rendeződött elsőként, képviseleti kapcsolat nincs és a közös településfejlesztési tevékenység is a kezdeténél tart.[2]

A járási tanácsok megszűnését, a hivatalok létrehozását sokan aggodalommal fogadták. A járási hivatalok — tisztán igazgatási profiljuknak köszönhetően is — jól beilleszkedtek a köz-

[1] *Szoboszlai* György—*Wiener* György: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1980/7—8. *Szegő* Andrea: Közigazgatás és érdekviszonyok. Bp. 1980. Kandidátusi értekezés. Kézirat. *Verebélyi* Imre: A tanácsok központi és helyi finanszírozása. Társadalmi Szemle, 1974. 11. sz.

[2] *Szoboszlai* György: Településpolitika és közigazgatás (Erdei Ferenc közigazgatási reformterveihez). Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz.

ségi tanács és a megyei vb. közé. A megyei vb. által átruházott felügyeleti jogkör gyakorlása azonban sokszor még gyámkodást eredményez a község felett.[3] A hivatalok feladatköre nem terjed ki a községek anyagi támogatására, így a falvak eredményesebb fejlesztése emelőjének szánt községi társulási formák létrejöttét sem tudták érdemben elősegíteni.

A helyi érdekek és a központi érdek egyeztetésének folyamatában, valamint a helyi érdekek társításában a politikai irányítás eszközeit kellett igénybe venni, mert nincsenek olyan érdekeltségi formák, amelyek öntevékenyen elősegítenék és szabályoznák az önálló vagy társuló gazdasági tevékenységet.

A községek és városok képviselőiből alakított megyei tanácsnak is meg kell találnia az utat az érdekek ütköztetésén alapuló valóságos képviselet szerepéhez.

Tanulmányunknak az a célja, hogy keresse a helyi képviselet tartalmassá tételének további lehetőségeit, *segítse a társadalmi folyamatokkal összhangban önálló, aktív, a társadalmi közreműködést és ellenőrzést igénylő, a felelősséget vállaló és viselő tanácsi tevékenység további kibontakoztatását*, röviden szólva a tanácsok önkormányzati jellegének megvalósítását. Ennek lehetőségeit elsősorban a tanácsi gazdálkodás körében keressük. Közelebbről történeti és elméleti alapon vizsgáljuk a helyi képviseletek gazdálkodásának anyagi bázisát, az önállóság mértékét és a társadalmi tulajdon rendszerén belül *a tanácsi tulajdon elkülönítésének indokait és lehetőségét*, figyelemmel a tanácsok vagyonkezelési jogosítványaira, az általuk kezelt társadalmi tulajdonban álló vagyontárgyak állagára és rendeltetésére.

I.

A városi tulajdon már az ókori városállamokban megjelenik. S. P. Q. R. (Senatus Popolusque Romanus) — hirdetik két évezred távlatából az ókori Róma csatornarendszerének fedőlapjai. A középkori városi civilizáció alapja a városi polgárság önkormányzata, amely a városi jogok birtokában igazgat, büntet és véd. A városfal és a városháza, a tűztorony és a piactér mellett megjelennek a város tulajdonában levő oktatási, egészségügyi intézmények is. Mindezek a kapitalizmusban kiegészülnek: az önkormányzatok vállalatokat alapítanak a helyi szükségleteket kielégítő közüzemek működtetésére. Ez hazánkban sem volt másként. A részvénytársasági formát idézi a nem régen még használt Beszkárt elnevezés, vagy a máig fennmaradt KÖZÉRT név is.

Az itt következő történelmi áttekintésben az önkormányzati tulajdon szabályozásának *módszerére* irányítjuk a figyelmet. El kell ugyanis oszlatnunk minden olyan értelmezést, mintha a régi községi tulajdon elegendő lett volna a községi háztartás egyensúlyának megteremtéséhez. Számtalanszor megállapítást nyert, hogy községeink és városaink a felszabadulás előtt nem rendelkeztek olyan anyagi lehetőségekkel, hogy azok felhasználásával a helyileg jelentkező településfejlesztési és kommunális igényeket akár megközelítőleg kielégíthették volna.

A községek jogosítványait, beleértve a vagyoni jogokat is, a kiegyezést követően az 1871: XVIII. tc. szabályozta, amelyet viszonylag rövid idő múltán felváltott az 1886: XXII. törvény a községekről. A község fogalma a törvény 1. §-a értelmében felöleli a városokat, a nagyközségeket és a kisközségeket. A 19. §-a szerint: „minden területnek vagy mint a községi határ kiegészítő részének, vagy a községhez közigazgatásilag csatolt pusztának (havas) valamely községhez kell tartoznia". A község hatósága kiterjed a községben és területén létező minden vagyonra (3. §). A község hatósági jogokat gyakorol a területén levő vagyon adóztatása, nyilvántartása stb. felett.

A község *tulajdonjogot gyakorolt ingatlanok és ingó dolgok* felett, örökölhetett, ajándékot fogadhatott el. A községek tulajdonosi helyzetük alapján vagyoni jogokat és kötelezettségeket vállalhattak és így magánjogi ügyletekben is jogi személyként vehettek rész. A község vagyonával való célszerű gazdálkodás érdekében *a törvény a községeket számadásra* kötelezte. A költségvetésben és annak mellékleteiben pontosan fel kellett tüntetni a község aktív és passzív vagyonát, beleértve az ingatlantulajdon felsorolását, az értékpapírokat stb.

A községi vagyon feletti rendelkezés korláti a következők voltak:

a) a vagyontárgyak körében elkülönítetten nyilván kellett tartani az ún. *törzsvagyont*, amely általában nem csökkenhetett. A községi ingatlanok, a telkek és egyéb földterületek, valamint az épületek forgalomképesek voltak;

b) a forgalomképesség körén kívül estek a közterületek (utcák, terek stb.);

c) a törvény előírta, hogy korábban a község céljaira fordított jövedelmet később is csak községi célra lehetett felhasználni;

d) ingatlan bérbeadása csak nyilvános árverésen történhetett;

e) a községek a költségvetés terhére történt megrendeléseiket a közszállításra vonatkozó szabályok alkalmazásával eszközölhették.

A községi vagyontárgyak a következők voltak: ingatlan; értékpapír, takarékbetét; ingatlanhoz kapcsolódó önálló jogok, javadalmak; vállalatok; pénztári készlet; követelések, kölcsönök; végül ingóságok.

A községi jogosítványok kiterjedtek az italmérési jogra (vagy ennek bérbeadására), a malomjogra, a vásár tartására és vámszedésre.

A községi üzemek alapításában a jövedelmezőség elve volt az irányadó. A haszonnal nem

[3] *Verebélyi* Imre: Gondolatok a tanácstörvény hatályosulásáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1974. 2. sz.

járó közüzemek fenntartását közüzemei díjakkal fedezték.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a községi vagyon megítélésekor nem szabad abba az illúzióba esni, mintha ez biztosíthatta volna a községi szükségletek kielégítését. A községek 71%-a államsegélyre szorult. A fedezetlen előirányzatok a megszorítások ellenére elérték a tervezett kiadások egyharmadát.[4]

A tulajdonosi jogok körében az ingatlanok feletti rendelkezési jogosultság korlátozott volt. A számadási kötelezettség alapján a községi önkormányzat felelősséggel tartozott a község vagyonállagának megőrzéséért. A falvakban leggyakoribb községi üzem a malom és a szeszfőzde volt. A városokban közüzemek magánkézbe is tartozhattak, voltak részvénytársasági formában működő vegyes vállalatok, de legáltalánosabb volt a város tulajdonában álló közüzem.[5]

A harmincas években a városi vállalatok közül 89 bejegyzett egyéni cégként, 25 pedig részvénytársasági formában működött. A vállalatok közül mindössze 12 volt olyan, amelyben a magántőke is tulajdonjogi érdekeltséggel rendelkezett. A közüzemek jelentős része azonban úgy keletkezett, hogy magánvállalkozásokat vettek át városi tulajdonba.[6]

A községi és városi tulajdon használata, a rendelkezési jog gyakorlása hatékony vármegyei ellenőrzés mellett folyt, mégis a község vagy város képviselő testülete tulajdonosnak érezhette magát.[7] A képviselet anyagi érdekeltsége a legközvetlenebb módon érvényesült: a legtöbb adófizetők közvetlen képviselőtestületi tagsága folytán, sőt egyes kérdésekben a fejenkénti többségi szavazás helyett az adófizetési kötelezettség szerinti voksolás révén.

II.

A felszabadulást követő jogi rendezés az önkormányzati tulajdont erősítette. Budapesten a községi vállalatok megerősödése volt megfigyelhető. Még az államosítások idején is megmaradt ez a különbségtétel: az állami szektorban létesített vállalatokat nemzeti vállalatoknak nevezték. Az alkotmány eredeti szövegében nyitva hagyta a kérdést. 4 §-ában a társadalmi tulajdon körében elismeri az állami, a „közületi" és a szövetkezeti tulajdont. A második kategória, a „közületi" tulajdon az önkormányzatok tulajdonjogát is felölelte. A 244/1950. (X. 1.) Mt. sz. rendelet (!) megszüntette az állami és a közületi tulajdon kettősségét, amikor 1. §-ában kimondta, hogy „*a közületi ingatlanok az állam tulajdonában állanak.*"

Az alkotmány hatályos szövege a társadalmi tulajdon két formáját, az állami és a szövetkezeti tulajdont szabályozza, de mivel tételes felsorolást nem ad, nem zárja ki a társadalmi tulajdon további formáinak elismerését.

Ez a szabályozás tulajdonképpen változatlanul hagyja azokat a régről visszamaradt, célszerűségi okokból megtűrt vagy a gyakorlat által igényelt közösségi tulajdoni formákat, amelyek a tételesen felsorolt alapvető tulajdoni formákba nem sorolhatók.[8] Az alkotmány egy mondattal érzékelteti is a közösségi tulajdon differenciáltabb jelenlétét, amikor 6. § (2) bekezdésében szélesebben fogja fel a társadalmi tulajdont: „A Magyar Népköztársaság fejleszti és védi a társadalmi tulajdon minden formáját." Ez a fogalmazás lehetővé teszi azt a felfogást, hogy a társadalmi tulajdon két alapvető formája mellett ilyen tulajdonnak tekintsük az egyesületi tulajdont, a társadalmi szervezetek tulajdonát stb.

Az alkotmányos szabályozás tehát nem zárta le a tulajdon kérdését, nem is zárhatta le azért, mert ehhez hiányzott a szükséges elméleti bázis.

A társadalmi tulajdon két alapvető tulajdoni formába való tagolása a termelőeszközök döntő többsége feletti tulajdon uralmi helyzetét fejezi ki.

A tulajdoni formák a tulajdonviszonyok absztrakt jogi kategóriái, amelyek a tulajdonviszonyok legáltalánosabb vonásait fejezik ki. A mai jogi szabályozás alapja az az elvi-ideológiai elemzés, amely mindmáig kizsákmányoló jellegű tőkés és a kizsákmányolásmentes szocialista termelési viszonyok közötti különbség kifejezésére koncentrál. A marxizmus klasszikusainak figyelmeztetései arról, hogy a minőségileg új társadalmi viszonyok ellenére a régi társadalom jegyei továbbélnek, az állami és a szövetkezeti tulajdon leírásában feledésbe merültek. Bármennyire óvott is *Marx* attól az illúziótól, hogy a tulajdont jogi formákkal pontosan ki

[4] A fedezetlen előirányzatokat a pótadóból kellett fedezni. 1940-ben a községek az állami egyenes adók 70%-át vetették ki, ezen belül Szabolcs megyében a pótadó 112%-os volt. Az egész országban mindössze 12 község akadt, amelyik nem vetett ki pótadót,

[5] A városi vállalatok leggyakoribb formája a közvágóhíd volt, ami minden városban működött. Jéggyárat viszont mindössze 13, vízművet 22 és szeszfőzőt 18 város üzemeltetett. 7 gázgyár, 29 villanytelep, 11 téglagyár, 2 útépítő vállalat, 4 nyomda, 7 kőbánya, 18 közlekedési vállalat, 17 fürdő, 6 temetkezési vállalat, 5 színház, 11 mozi működött a városok irányítása alatt. Budapesten 14 lakatosműhely, 7 asztalosműhely, országosan összesen 52, a kézműipar méreteit meg nem haladó üzem is működött. (*Szigeti* Gyula: Magyarország városi üzemei és vállalatai. Statisztikai Közlemények, 71 köt. 1. sz. 1933. 5—6. old.)

[6] *Bene* Lajos elemzése szerint a városi bevételek 10,9%-a a városok üzemeinek, vállalatainak jövedelméből származott. 12,1%-ot tettek ki a magángazdasági bevételek és javadalmak. (A magyar városok háztartása. Statisztikai Közlemények, 76. köt. 4. sz. Bp. 1935. 53. old.)

[7] 1940-ben a községek vagyon utáni jövedelme a költségvetési bevételek 17%-át alkotta. Ugyanakkor az államsegély 13,8% volt. (Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzatok szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, 115. köt. Bp. 1943. 20. old.)

[8] Az erdőtörvény pl. érintetlenül hagyta a társulati tulajdonban álló erdők tulajdonjogát (közbirtokossági erdők), csupán az állami kezelést mondta ki.

lehet fejezni, a jogi szabályozás a dinamikus tulajdonviszonyokat megpróbálta jogviszonyokká alakítani. Ennek megfelelően a differenciákat a jogviszony alanyai és tárgya szerint kereste. Háttérbe szorultak a termelőerők fejlettségi színvonala alapján jelentkező különbségek, a tulajdoni tárgyak rendeltetésének vizsgálata.

Az új típusú, kizsákmányolástól mentes termelési viszonyok nem zárják ki az alapvető érdekazonosságon belül az érdekek elkülönülését (központi állami érdek, vállalati érdek, lakóhelyi érdek).

Nem szűnik meg az átmeneti társadalomban az árutermelés. Az árutermelés elkülöníti egymástól a szocialista munkaszervezeteket, biztosítja önállóságukat és ugyanakkor árukapcsolatokkal szabályozza egymáshoz való viszonyukat. Elvileg az egyenértékek cseréjére és az anyagi érdekeltségre építi fel a kapcsolatokat. Megmarad a szükséges és a többlettermék különbözősége és az utóbbi elvonása: a jövedelemelosztás nem a munkaszervezetek szintjén, hanem az államhatalom közbelépésével a népgazdaság szintjén megy végbe.

A munkaszervezetek elkülönülő érdekei mellett körülhatárolhatók azok a materiális viszonyok is, amelyeket a települési és területi érdekek fejeznek ki. Ezek hordozói azok az intézmények, amelyek helyi feladatokat látnak el, legyenek azok vállalati szolgáltatások (helyi közlekedés, kereskedelem) vagy intézeti formában működő közintézmények (iskola, kórház). Ezeket a helyi közösségi szükségletek kielégítésére létesítették, a munkamegosztásban helyi jellegük dominál.

A politikai gazdaságtan megközelítési módja a társadalmi tulajdon elkülönítése alapjainak feltárásában a társadalmi munkaszervezetek alapulvétele. Ebben a megközlítésben a társadalom anyagi létfeltételeinek megteremtése szempontjából döntő jelentőségű közösségek elsődlegessége nyer elismerét. A szocialista társadalomban kialakult kollektívák köre azonban nem zárható le ezen a szinten, mert a társadalmi szükségletek kielégítésének másik oldalról történő megközelítésében döntő súlyúak azok a kollektívák, amelyek a lakosság területi elhelyezkedése alapján alakulnak ki, megteremtve a lakóhelyi, tehát a falusi vagy városi kollektívákat. A jogi szabályozásban a termelő szervezetek a termelés során előállított anyagi javak termelése, e termelés eredménye alapján jutnak résztulajdonosi jogok birtokába. A területi közösségeket képviselő tanácsok a kezelésükre bízott vagyontárgyak rendeltetése, a fenntartásukat, fejlesztésüket biztosító helyi források, a lakosság öntevékeny hozzájárulása alapján gyakorolnak tulajdonosi rész-jogosítványokat.

A tanácsi kezelésű vagyontárgyak jelentős köre rendeltetését tekintve olyan társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja, amelyek kívül esnek a termelési tevékenység körén, de nélkülözhetetlen feltételei a szocialista társadalmi termelés folyamatosságának, illetőleg a szocialista bővített újratermelés megvalósulásának. Az egészségügyi intézmények hálózata, az oktatási és kulturális létesítmények elsődleges társadalmi szükségleteket elégítenek ki alapfokú és középfokú ellátást biztosító intézmények útján. Társadalmi rendeltetésük szerint területhez és feladatkörhöz kötött intézményekről van szó, amelyeknek működtetése e jellegükhöz igazított jogi szabályozás szerint történik. Az alapellátást és a középfokú ellátást biztosító intézmények fenntartása, működtetése a tanácsok kötelessége. Létrejön tehát a vagyontárgyak, anyagi eszközök olyan elkülönítése, amely objektív tényezők eredménye, a tulajdonjogi konstrukció azonban ezt nem követi, ami különböző ellentmondásokhoz vezet.

III.

1. A tanácsok feladataik jelentős részét *költségvetési* eszközök felhasználásával tanácsi irányítású intézmények útján látják el (iskolák, művelődési házak, bölcsődék, kórházak). A költségvetési gazdálkodásban törekedni kellene arra, hogy a tanácsok kiadásaik fedezetét nagyobb arányban maguk teremthessék elő. Ez lehetővé tenné, hogy fejlesztési és felújítási feladataikat, működési és üzemeltetési kiadásaikat eredményes gazdálkodásuk függvényében valóban maguk határozzák meg.

A tanácsok már ez idő szerint is öt évre szólóan előre ismerik saját bevételeik alakulását és az állami támogatás mértékét. Bevételeik azonban csak elenyésző arányban származnak az adott területen működő termelő vagy értékesítő gazdasági egységek befizetéseiből. Szükséges, hogy a helyi tanács bevételi érdekeltsége növekedjék azzal is, hogy a befizetések nagyobb része közvetlenül a község vagy a város folyószámlájára történjék és csak az a rész kerüljön megyei fölosztásra, amely fölöslegként jelentkezik.

A tanácsok költségvetésében kell fedezni az oktatási és egészségügyi ágazat alapfokú és középfokú intézményeinek fenntartási költségeit. A szociális és egészségügyi ágazatban községi és városi irányítású intézmények a bölcsődék, a szülőotthonok és az orvosi rendelők. A kórházak, rendelőintézetek városi irányítás alatt a nagyobb kórházak, szanatóriumok, csecsemő- és gyermekotthonok, szociális otthonok, járványügyi állomások megyei irányítás alatt állnak.

A költségvetési intézmények vonatkozásában a tanácsok ma is széles hatáskörrel rendelkeznek. Tulajdonosi joguk elismerése megfelelne a lakosság irányában rájuk háruló felelősségnek, javíthatná vagyonkezelői tevékenységüket és arra ösztönözné őket, hogy az intézményhálózat fenntartása, felújítása és fejlesztése érdekében saját kezdeményezéséből is többet áldozzanak.

2. A tanácsi gazdálkodásnak a költségvetés mellett második jelentős formája *a fejlesztési alappal* történő gazdálkodás. Ez a költségvetés-

től abban tér el, hogy a hitelek felhasználása nem csak a költségvetési évben, hanem felhalmozással később is történhet. Az alapszerű gazdálkodás eredményeit növeli a lakosság társadalmi munkájának szervezése (közműhálózat fejlesztésének segítése, társadalmi munkában történő tervezés, szocialista brigádok felajánlásai stb.).

A fejlesztési alapból a szolgáltatások színvonalának emelését biztosító beruházásokat, az egészségügyi, az oktatási és népművelési intézmények felszereltségének javítását, ezen túlmenőleg községfejlesztési célokat lehet finanszírozni. Új létesítmények tervezésében számolni kell a működés költségvetési vonzatával is.

3. A tanácsi *vállalatgazdálkodás* elsődleges feladata a lakosság számára nélkülözhetetlen kommunális szolgáltatások biztosítása. A költségvetési rendszerben gazdálkodó szociális, egészségügyi és kulturális intézményekhez hasonlóan ezen a téren sem valósítható meg az egyenértékek cseréje: a szolgáltatások térítési díjai szociálpolitikai és életszínvonal-alakító hatásuk figyelembevételével alacsony szintűek. A kommunális szolgáltatásokat nyújtó vállalatok ezért dotációra szorulnak. A tanácsok gazdálkodásában tehát a szolgáltatások nem jövedelemképző vállalkozások. A tanácsok tulajdonosi szerepe a kommunális szolgáltatásokat nyújtó vállalatok esetében kiváltképpen kifejezné a lakosság érdekeit szolgáló közhatalom szervező munkáját, amelyet a tulajdoni tárgyak működtetése során kötelességszerűen ellát, ezért felelősséggel tartozik.

A tanácsi irányítású ipar üzemnagysága szerint kisüzemekből áll. Szerepe főleg a szolgáltatások terén és a nagyüzemekkel való kooperációban mutatkozik meg. A helyi ipar egyik további feladata a szociális célok megvalósítása a csökkent munkaképességűek foglalkoztatásával, a bedolgozó rendszer alkalmazásával.

A tanácstörvény mindhárom gazdasági tevékenységi forma kifejtésében döntési jogosultságot ruház a tanácsokra. A törvényben biztosított önállóság mégis formális, mert sem a költségvetés, sem a fejlesztési alap saját bevételei nem fedezik a szükségleteket. A tanács gazdasági önállósága olyan, mint a villamosvezető önállósága: zárt pályán, jelzőlámpák irányításával önállóan közlekedik, de a központi irányítás dönt a járatok indításáról.

A tanácsok *vagyonkezelői jogosítványai* széleskörűek: tulajdonosként léphetnek fel. Jogosítványaik meghaladják a pusztán kezelői jogosítványokat, résztulajdonosi funkciót látnak el, amely gyakorlatilag alig korlátozott, de aktusaikban nem tulajdonosként, hanem a tanácsi rendelkezés alatt álló vagyontárgyak kezelőiként lépnek fel. Ezzel magyarázható, hogy a képviselet nem kéri számon a vagyonkezelést, nem akadályozza az elidegenítést, vagy ilyen ügyleteknek csak a pillanatnyi előnyeit mérlegeli.

A tanácsok vagyonkezelési jogai ugyanis kiterjednek az állami tulajdon részét alkotó olyan tárgyakra is, amelyek központi kezelése megoldhatatlan, vállalati kezelésük pedig észszerűtlen. Így a tanácsok kötelesek gondoskodni az állami tartalékterületek hasznosításáról. Feljogosítják jogszabályok a tanácsokat arra is, hogy állami tulajdonban levő ingatlanokat értékesítsenek. Az állami tulajdonba került kisebb lakóházak, mezőgazdaságilag nem hasznosítható állami tartalékterületek értékesítésével a tanács jogszabály alapján ma is olyan rendelkezési jogokat élvez, amelyek formálisan tulajdonossá avatják.[9]

A tanácsok korlátozott tulajdonosi jogosítványainak ellentmondásos jellegét a tanácsi (községi, városi, megyei, fővárosi) tulajdon elismerésével lehetne feloldani.

Az állami tulajdon koncepciója nem zárja ki, hogy a tulajdonosi jogok alanya állami közfunkciókat ellátó, képviseleti alapon szervezett és önkormányzati jogokat élvező helyi vagy területi szerv a tanács legyen.

A tulajdonosi jogosítványok gyakorlásának ez a módja nem áll ellentétben a társadalmi tulajdon lényegével.

A termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetésekor mint forma, az állami tulajdon a legalkalmasabb tulajdonlási mód. Az állami tulajdon esetében a termelők nem közvetlenül, hanem a közhatalom útján részesei a tulajdonnak. Az állami tulajdon azonban nem fejezi ki a szocialista termelési viszonyok minden vonását. A szocialista termelési viszonyok az árukapcsolatokat felhasználó, a kölcsönös anyagi érdekeltség alapján együttműködő, központilag befolyásolt és ellenőrzött, szervezetileg elkülönült, gazdasági és jogi önállósággal rendelkező gazdasági szervezetek tevékenysége útján valósulnak meg. E folyamatban sajátos szerepkörrel, pontosan körülírható vagyontárgyakkal résztvesznek a tanácsok is.

A tanácsi tulajdonjog a tényleges „hatalmi" viszonyok elismerése lenne, hiszen a tulajdonjog elemei, a birtoklás, a használat és rendelkezés joga a kezelőnek elismert tanácsokat ma is megilletik. A községi és városi tulajdon a társadalmi tulajdon egyik formája lenne, az államhatalom szocialista jellege és a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása folytán *szocialista jellegű kollektív tulajdon.*

A tanácsi tulajdon közösségi jellege megalapozná a közvetlen kollektív felelősséget. A jelenlegi jogi formában a tanács kezelői jogosítványai is kötelezik a tanácsot a jó gazda gondosságával folytatandó gazdálkodásra. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy a tanácsoknál a felülről várás, az állandó igénylés, kilincselés nem utolsó sorban abból következik, hogy a gazdasági önállóság elismerése ellenére nem alakult ki a *tulajdonosi szemlélet.* Az állami tulajdoni forma egyben az állam mindenirányú felelősségét is

[9] *Sári* János: Tanácsi szervek rendelkezése állami tulajdon felett. Állam és Igazgatás, 1963. 4. sz.

sugallja. A tanácsi tulajdon elismerése az állami tulajdonba tartozáshoz képest a gazdálkodás során hozott döntésekben, a gazdasági szemléletben, a felelősség viselésében minden bizonnyal pozitív hatású lenne.[10]

A központi ellenőrzés és befolyásolás érdekében mind tulajdonszerzés, mind elidegenítés esetén jóváhagyási aktust lehetne beiktatni a jogügyletek létrehozásának folyamatába.

A tanácsi tulajdon kezelésével kapcsolatban az irányító testületek felelősségét fokozottabban kell érvényesíteni és be kell építeni a választók előtti beszámolási kötelezettségükbe a gazdálkodó tevékenység eredményeiről szóló tájékoztatást. Ezzel a tanácsi gazdálkodás egyben a politikai felelősség elemévé is válik.

Biztosítani kellene, hogy a tanácsi tulajdon fejlesztése érdekében a tanácsok realizálhassák:

— helyi adók kivetésével,
— társadalmi munka szervezésével,
— fejlesztési hozzájárulás kivetésével a helyi erőforrások hatékony mozgósítását és felhasználását.

Rendeltetésük szerint el lehet különíteni a községi és városi intézmények, úthálózat, közművek stb. csoportját a területi igények kielégítését szolgáló vállalatoktól, intézményektől. A községi és a városi tanácsok tulajdonába kerülő vagyontárgyak igazgatásába beépíthetők a közvetlen demokrácia módszerei (falugyűlés, a lakosság kezdeményezési joga, helyi szavazás stb.). A tanácsi intézmények létesítésében, működésében a tanácsok ugyanis széles körben támaszkodnak a lakosság közreműködésére, társadalmi munka végzésére vagy anyagi hozzájárulására. Az állami tulajdoni forma nem fejezi ki ezt a közvetlen hozzájárulást és korlátozza az egészséges lokálpatriotizmust.

A tanácsi tulajdon felhasználásának törvényes és rendeltetésszerű, a szocialista társadalmi-politikai célkitűzésekkel összhangban a népgazdasági tervezés feladatainak megfelelő felhasználását biztosítják:

a) a szocialista állam irányító szerepe, amely közhatalmi eszközökkel, normatív szabályozással és közgazdasági ösztönzőkkel együttesen érvényesíteni tudja a központi elképzelések megvalósítását, a tanácsi tulajdon tervszerű felhasználását;

b) a tanácsi tulajdon jellegét tekintve szocialista tulajdon. Ez meghatározza a tulajdonosi jogok gyakorlását, az eltulajdonítás módját. A tulajdonosi jogokat gyakorló tanácsok az egységes szocialista államhatalom szervezetének részeként tevékenykednek, kötelesek a tulajdon tárgyait az általuk képviselt lakosság szükségleteinek kielégítésére felhasználni, betartva a birtoklásra és használatra vonatkozó jogszabályi előírásokat, valamint a rendelkezési jog jogszabályi korlátait (elidegenítési tilalom, visszterhes ügyletek megkötésének szabályai stb.);

c) a központi ellenőrzés intézményes formái: ingatlan vétel és eladás felettes szerv engedélyéhez kötötten; a költségvetési szervek pénzügyi revíziója; a vállalatok mérlegvalódiságának, adóbefizetésének és költségvetési befizetéseinek ellenőrzése.

A tanácsi tulajdon használatáról, megóvásáról, illetőleg gyarapításáról történő beszámoltatás ma fel sem mérhető módon fokozná a tanácsi vezetők felelősségét a testületi szervek előtt, a testületi szervek felelősségét pedig az egész lakosság előtt. Ily módon a tanácsi tulajdonosi jogosítványok elismerése az önkormányzat megvalósulását a legközvetlenebb módon elősegítené.

Takács Imre

[10] *Takács* Imre: A községi és városi tanácsok tulajdonosi jogosítványai. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Tomus XII. Bp. 1970.

A szocialista nemzetközi tulajdonjog problémái

I.

A termelőerők nemzetközivé válásának egyetemes tendenciája korunk egyik meghatározó jelensége. A termelőerők internacionalizálódásának tendenciája mind a kapitalizmus, mind pedig a szocializmus körülményei között megfigyelhető, bár érvényesülésének feltételei és következményei természetszerűen eltérnek egymástól. E tendencia egyetemes jellegére már Lenin felhívta a figyelmet, amikor azt írta, hogy „az emberiség egész gazdasági, politikai és szellemi élete már a kapitalizmusban is egyre jobban internacionalizálódik. A szocializmus teljesen internacionalizálja."[1]

A termelőerők nemzetközivé válása szorosan összefügg a nemzetközi munkamegosztás, a nemzetközi kooperációs kapcsolatok fejlődésével és elmélyülésével, amely viszont a nemzetgazdaságok között eddig nem tapasztalt kölcsönös függőségi kapcsolatok kialakulását eredményezi. A világ különböző régióiban — így a KGST régióban — végbemenő integrációs folyamatok tovább erősítik a nemzetgazdaságok egymáshoz való kölcsönös kapcsolódását, függőségét és olyan új jelenségek kialakulásához ve-

[1] Lenin Összes Művei, 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 317. old.

zetnek, mint pl. a nemzetközi tulajdon, illetve a nemzetközi tulajdonjog.

A tőkés és szocialista integráció egymástól eltérő nemzeti tulajdoni struktúrája a nemzetközi tulajdon kérdését is lényegesen különböző nézőpontból, illetve összefüggésben veti fel.

A tőkés integráció — amely jellegére nézve alapvetően és elsődlegesen mikroszintű, piaci integráció — a tőkés magántulajdon jellegét lényegében nem befolyásolja. Ugyanakkor a nemzeti határokat átlépő különböző tőkés vállalati egyesülések, monopóliumok (pl. multinacionális, szupranacionális, stb. vállalatok) megjelenése, illetve a tőkés gazdasági életben betöltött egyre növekvő szerepe kétségtelenül érinti a tőkés magántulajdon nemzeti jellegét, erősíti nemzetközi vonásait.

A mondottak alapvetően a tőkés magántulajdon mikroszintű nemzetközi komponenseivel kapcsolatosak. Azonban ma már fejlett tőkés viszonyok között sem hagyhatók figyelmen kívül a tőkés magántulajdon makroszintű vonatkozásai, amelyek elsősorban a tőkés államnak a gazdasági életbe való fokozódó beavatkozásával függnek össze. Ez a beavatkozás, illetve a gazdasági életre való intézményesített ráhatás maga is túlnő a nemzeti kereteken, egyre erőteljesebben nemzetközi elemekkel szövődik át. Tovább gyorsítja és erősíti ezt a folyamatot a tőkés integráció nemzetközi intézményi rendszerének (pl. a Közös Piac esetében a Miniszteri Tanácsa, a Közös Piac Bizottsága, stb.) kialakulása, amelyek a tőkés gazdasági életre eleve, mint nemzetközi intézmények gyakorolnak befolyást. A tőkés magántulajdon struktúrájának ez a meghatározott értelemben vett makroszintű összetevője közgazdasági értelemben kétségtelenül modifikálja a nemzeti tőkés magántulajdont, pontosabban nemzetközi jegyeinek erőteljesebb kibontakoztatását, megjelenítését eredményezi akkor is, ha annak lényegi vonásait nem képes megváltoztatni.[2]

A szocialista gazdasági integráció — amely elsődlegesen a szuverén szocialista államok együttműködése szintjén realizálódik és amely a társadalmi tulajdon meghatározó szerepe folytán alapvetően makroszintű integráció —, a nemzetközi tulajdon, illetve tulajdonjog problémáját is új megvilágításba helyezi. Az integráció makroszintű komponensének bizonyos értelemben vett meghatározó szerepe egyebek között azt jelenti, hogy a KGST integráció elsődlegesen termelési, nem pedig piaci integráció, bár utóbbi szerepe — éppen az áru- és pénzviszonyok fokozott felhasználására való törekvés folytán — távolról sem hanyagolható el. Az a körülmény, hogy a KGST integráció a tagországok együttműködésének súlypontját az anyagi termelés szférájára helyezi, azt eredményezi, hogy az integrációs folyamatok hatása a tagországok nemzetgazdaságára, s ezen belül nemzeti társadalmi tulajdoni struktúrájára is erőteljesebb, e tulajdoni struktúra fejlődését az integráció számos vonatkozásban jelentősen befolyásolja. Másrészt, a komplex program elfogadását követő utóbbi évtizedben erőteljes törekvés tapasztalható az integráció mikroszintű szférában történő kibontakoztatására, elsősorban közös vállalkozások, nemzetközi gazdálkodó szervezetek (a továbbiakban NGSZ) létrehozása útján.

Felmerül a kérdés, az integráció említett makro-, illetve mikroszintű mozzanatai mennyire érintik a tagországok nemzeti tulajdoni elkülönültségét, eredményezik-e, illetve milyen mértékben eredményezik nemzetközi szocialista tulajdon és ennek jogi kifejezéseként nemzetközi szocialista tulajdonjog kialakulását?

A feltett kérdésre adandó válasszal kapcsolatban az irodalomban széleskörű vita bontakozott ki. Kissé leegyszerűsítve a kérdést, a nemzetközi szocialista tulajdont illetően a felmerült nézeteknek a következő három fő csoportja különböztethető meg:

1. Ismeretes olyan felfogás, amely szerint a nemzetközi (internacionalista) tulajdon már a szocialista nemzetközi munkamegosztás és integráció mai szakaszán is létrejött, amely a nemzeti-állami tulajdon mellett a KGST tagországok közötti integráció tulajdoni bázisát képezi.[3]

2. A fenti nézettől eltérően más szerzők mintegy abszolutizálják, túlértékelik a nemzeti-állami tulajdon szerepét[4] és ebből adódóan olyan nézetet képviselnek, amely szerint a fejlődés jelenlegi szakaszán nemzetközi tulajdonról tulajdonképpen nem is lehet szó.

3. Végül, a szerzők többsége abból az alapállásból indul ki, hogy a jelenlegi feltételek között és belátható jövőben meghatározó szerepe a nemzeti-állami tulajdonnak van, azzal, hogy a termelőerők internacionalizálódásával, az integráció elmélyülésével párhuzamosan a tulajdon szükségszerűen átlépi a nemzeti kereteket, megindul, illetve zajlik nemzetközivé válásának folyamata.[5] Más szavakkal, ez az általunk is helyesnek vélt felfogás a nemzetközi szocialista tulajdon kialakulását tulajdonképpen hosszabb történelmi folyamatként fogja fel, amelynek elemei fokozatosan alakulnak ki. E folyamat — amelynek ma még csak a kezdetén vagyunk — természetesen távolról sem ellentmondásmentes. Ez az ellentmondás egybek között a tulajdon nemzeti elkülönítettsége és a termelés gazdasági feltételeinek fokozódó nemzetközivé válása közötti ellentmondásra, a nemzeti és nemzetközi érdekek közötti konfliktusokra, stb. vezethető

[2] Ld. a témáról részletesebben *Mádl* F.: Az Európai Gazdasági Közösség joga. Bp. 1974.

[3] Ld. pl. *Djakin, B.—Harahasjan,* G.: A termelés szocialista társadalmasítása. „Voproszü Ekonomiki", 1971. 5. sz.

[4] Ennek az álláspontnak ismertetését ld. *Bombera,* Z.: A nemzetközi tulajdon a szocializmusban. Nowe Drogi, 1979. 7. sz.

[5] A szocialista nemzetközi termelési viszonyok. Moszkva, 1979. 30. és köv. old.

vissza. A szocialista nemzetközi tulajdon kialakulásának belső ellentmondására utal az a *kettős* tendencia is, amely ennek az új jelenségnek kialakulásával kapcsolatban figyelhető meg. Egyfelől, a szocialista tulajdon nemzeti keretek között történő erősödése és fejlődése a tulajdoni elkülönülés irányába hat, másfelől viszont a nemzetközi gazdasági, kooperációs, illetve integrációs kapcsolatok, a nemzetközi munkamegosztás fejlődése és elmélyülése folytán erősödnek a nemzeti tulajdon nemzetközi vonásai, vagyis e tulajdon funkcionálásának nemzeti vonatkozásai elsődlegessége mellett kezdenek kialakulni e funkcionálás nemzetközi vonatkozásai, összetevői is. Ebben az értelemben a szocialista nemzetközi tulajdon a tulajdon nemzeti-állami elkülönülése és a termelés integrációs közösségi szinten tapasztalható egyre erőteljesebb nemzetközivé válása közötti ellentmondás eredőjeként jelenik meg.

Az irodalomban található olyan vélemény, amely szerint a termelőerők nemzeti határokat átlépő *társadalmasodási* folyamatának útjában elsősorban a tulajdon nemzeti *jogi* formája áll és ilyen módon a nemzeti jogi forma konzervatív tényező a nemzetközi tulajdon kialakulásának folyamatában.[6]

Valóban, a közgazdasági megközelítés a tulajdont elsősorban ennek dinamikája, míg a jogi megközelítés a tulajdont inkább statikája oldaláról ragadja meg, bár a jogi megközelítési mód sem hagyhatja figyelmen kívül a tulajdon funkcionálásának folyamatát.[7] Ebből a nézőpontból közelítve a kérdéshez, kétségtelenül fennáll bizonyos belső ellentmondás a tulajdon funkcionálása és annak jogi kifejlődése, vagyis a tulajdon jogi formája között. Ezt az ellentmondást azonban hiba lenne mechanikusan úgy értelmezni, mint kizárólag a jogi konzervativizmus megnyilvánulását. Ez az ellentmondás sokkal inkább a tulajdon közgazdasági és jogi aspektusának természetéből adódik és ilyen értelemben a tulajdonviszonyok adott objektív állapotának a tükröződése.

A nemzetközi szocialista *tulajdon* kategóriájára vetítve helytelen lenne tehát a közgazdasági és jogi vonatkozások mechanikus szembeállítása és ebből a reális, objektív viszonyokkal ellentétes, a nemzeti jogi forma csak konzervatív szerepét hangsúlyozó következtetést levonni. A nemzetközi szocialista tulajdon kialakulása — mint jeleztük — folyamat, mégpedig hosszú történelmi folyamat, amely a jelenlegi viszonyok között és belátható jövőben is a nemzeti-állami tulajdoni forma fennmaradásának, sőt erősödésének körülményei között megy végbe. A nemzeti jogi forma konzervativizmusának jelszavával helytelen lenne ezt a folyamatot mesterségesen gyorsítani. Annál is inkább, mint erre az irodalomban véleményünk szerint helyesen utalnak, a történelmi fejlődés jelenlegi szakaszán a nemzetközi szféra egészében a tulajdonnak nincs egységes alanya és nincs kollektív elsajátítás sem. Az integrációban elért előnyök megoszlanak az egyes országok között. A nemzetközi munkamegosztás folyamatában kollektívan hasznosított eszközök tulajdonosai továbbra is az egyes tagállamok maradnak.[8]

II.

A nemzetközi szocialista tulajdon *közgazdasági* értelmezése szorosan összefügg a *szocialista nemzetközi termelési viszonyok* felfogásával. Ez érthető is, ha abból az általánosan ismert tételből indulunk ki, hogy a tulajdonviszonyok meghatározott értelemben termelési viszonyok, bár más (pl. technikai-társadalmi) vonatkozásai sem hanyagolhatók el.

A közgazdasági irodalomban szocialista nemzetközi termelési viszonyok felfogását illetően többféle állásponttal is találkozhatunk.

Egyes szerzők véleménye szerint egy-egy ország termelési viszonyai *elkülönülnek* más országok ilyen viszonyaitól és a nemzetközi termelési viszonyoktól is. Ennek megfelelően a szocialista termelési viszonyoknak tulajdonképpen három fő típusa különböztethető meg: *a)* termelési viszonyok az egyes országokon belül, *b)* az egyes országokon belüli olyan termelési viszonyok, amelyekre nézve a nemzetközi termelési viszonyok aktív befolyást, hatást fejtenek ki, *c)* végül, maguk a nemzetközi termelési viszonyok. Nem nehéz belátni, hogy a kérdés ilyen megközelítése lényegében mesterségesen kategorizálja a jellegére nézve azonos típusú szocialista termelési viszonyokat, bizonyos értelemben elszakítja a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat és az itt keletkező viszonyokat azok nemzeti alapjától, vagyis a nemzeti keretek között szervezett termelési szférától.[9]

Más szerzők szerint a szocialista nemzetközi termelési viszonyok a szocializmus termelési viszonyainak úgymond *önállósodott* elemei, amelyek alapját a nemzetközi gazdasági kapcsolatok képezik. Látni kell azonban, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok *önmagukban* nem képezhetik a nemzetközi termelési viszonyok *tartalmát*, mivel ezek a kapcsolatok végső soron maguk is a termelési viszonyok realizálásának, megjelenésének *formái*.[10]

---

[6] Ld. pl. *Jirges*, M.: A tulajdon a nemzetközi gazdasági viszonyokban. „Ekonomicseszkije nanki", 1981. 2. sz.

[7] A szocialista nemzetközi tulajdonjog funkcionális elemére *Sárközy* T. helyesen hívja fel a figyelmet. Ld. *Ficzere* L.—*Sárközy* T.: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Bp. 1978. 212. és köv. old.

[8] A szocialista nemzetközi termelési viszonyok. Moszkva, 1979. 106. old.

[9] *Timosin*, V.: A tervszerű viszonyok fejlődése a szocialista világgazdaságban. Moszkva, 1974. 11. old.

[10] Ld. pl. A társadalmasítás és integráció a szocializmusban. Moszkva, 1976. 216. old.

Végül, eléggé elterjedt az olyan felfogás, amely viszonylagosan megkülönbözteti ugyan a szocialista nemzetközi termelési viszonyokat a belső termelési viszonyoktól azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy a szocialista nemzetközi termelési viszonyok a belső termelési viszonyokhoz képest *járulékos* jellegűek, *másodlagosak*, ez utóbbiakra vezethetők vissza.[11] Ez a megítélésünk szerint is helyes felfogás tulajdonképpen abból az alapállásból indul ki, hogy a jelenlegi feltételek között és a közeljövőben a termelés nemzetközi társadalmasításának folyamata nem igényli nagyobb méretű nemzetközi tulajdoni komplexumok létrehozását, ez a folyamat a nemzeti keretek között folyó termelés egyre erőteljesebb összekapcsolódásának, integrálódásának feltételei között megy végbe. Ebből adódóan a szocialista nemzetközi termelési viszonyok az államilag szervezett szocialista nemzetgazdasági komplexumok között létrejövő viszonyok a termelés, a csere, valamint a használat területén, figyelemmel e kategóriák mozgása nemzetközi feltételeire.

A szocialista nemzetközi termelési viszonyok járulékos, származékos jellege ugyanakkor nem jelenti e viszonyok bizonyos önállóságának tagadását. Ebből adódik, hogy a nemzetközi termelési viszonyok nem egyszerűen csak a belső termelési viszonyok nemzetközi gazdasági szférában jelentkező megnyilvánulásai, hanem maguk is visszahatnak ez utóbbiakra, ebben az értelemben közöttük a belső viszonyok elsődlegessége mellett meghatározott kölcsönhatás is fennáll.

A szocialista nemzetközi termelési viszonyok, mint a munkamegosztásban és integrációban résztvevő nemzetgazdasági komplexumok közötti viszonyok, *formájukat tekintve*, *szuverén szocialista* államok közötti gazdasági együttműködési viszonyokként jelennek meg. A nemzetközi gazdasági relációban a szocialista állam tulajdonosi pozíciója — tekintettel a külgazdasági kapcsolatok állami monopóliumára is — bizonyos fokig eltér az állam belső tulajdonosi pozíciójától. Ennek az eltérésnek a lényege, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban az állam *az adott ország egész nemzeti vagonának*, tehát nemcsak az országon belül állami tulajdonban levő vagyon tulajdonosaként lép fel.[12] Ebben az értelemben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szférájában az állam egységes tulajdonosi alany, függetlenül a tulajdonformák belső differenciálódásától. Ilyen módon tehát különböztetni lehet a szocialista állami tulajdon (belső szféra) és a nemzeti-állami tulajdon (nemzetközi szféra) kategóriája között. E megkülönböztetésnek elsődlegesen közgazdasági s nem jogi tartalma van, legalábbis abban az értelemben, hogy a nemzeti-állami tulajdon említett értelemben történő felfogása nem vezet és nem is vezethet el az országon belüli különböző tulajdonformák közötti különbségek elmosódásához. A nemzeti-állami tulajdon, mint közgazdasági kategória a szocialista nemzetközi tulajdon makroökonómiai összetevője és a külgazdasági kapcsolatok állami monopóliuma révén realizálódik, amelyet több szocialista alkotmány már ma is rögzít.[13]

Meg kell jegyezni, hogy a külgazdasági állami monopólium természetesen nem értelmezhető mechanikusan olyan módon, hogy e kapcsolatok létesítése, realizálása kizárólag az állami szervek hatáskörébe tartozik. Sokkal inkább azt jelenti, hogy a szocialista állam irányítja, tervszerűen befolyásolja e kapcsolatok alakulását, függetlenül attól, hogy ez milyen szinten összállami (kormány), ágazati (minisztérium, főhatóság), illetve vállalati szinten valósul-e meg.

Felmerül a kérdés, milyen összefüggés, illetve kapcsolat áll fenn a szocialista termelési viszonyok és a nemzetközi tulajdon kategóriája között? Más szavakkal, az előbbiek során mondottakra figyelemmel, milyen értelemben lehet szó közgazdasági tartalmú nemzetközi szocialista tulajdonról? A szocialista termelési viszonyok belső és nemzetközi vonatkozásának említett megkülönböztetése alapján tulajdonképpen azt lehetne mondani, hogy a szocialista nemzetközi tulajdonnak közgazdasági értelemben *kettős* aspektusa különböztethető meg:

a) Az egyik aspektus leegyszerűsítve úgy jellemezhető, mint a *nemzeti tulajdon nemzetközi vonásai erősödésének folyamata* az együttműködés és integráció kibontakozásának és fejlődésének menetében. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a nemzetgazdaságok *funkcionálásuk* folyamatában a közösség többi tagországa nemzetgazdaságával erőteljesen összefonódnak és az együttműködés kiszélesedése e kapcsolatokat és összefonódásokat újratermeli. A szocialista nemzetközi tulajdonnak ez a vonatkozása nem érinti a nemzeti állami tulajdonosi elkülönítettséget és önállóságot, de bizonyos fokig érzékelteti és kifejezi a *termelés* és ezen keresztül a *tulajdon* meghatározott értelemben vett internacionalizálódásának folyamatát. E mozzanatot az irodalom a tulajdon *funkcionális internacionalizálódásaként* is jellemzi, mivel az éppen a nemzeti tulajdon nemzetközi szférában történő funkcionálása folyamatában észlelhető. Ez a folyamat — mint jeleztük — nem érinti a tulajdon nemzeti elkülönítettségét, nem vezet valamiféle nemzetekfeletti tulajdon kialakulásához. Vagyis a szocialista nemzetközi tulajdon elemei nem a nemzeti tulajdonon kívül, vagy afelett, hanem annak *alapján* jelennek meg.

b) A szocialista nemzetközi tulajdon azonban más összefüggésben, nevezetesen mint a nemzetgazdaságok integrálódásának *közvetlen ki-*

[11] A szocialista nemzetközi termelési viszonyok. Moszkva, 1979. 40. old.

[12] Ld *Sirjajev*, Ju: A szocialista integráció gazdasági mechanizmusa. Moszkva, 1973. 26. és köv. old.

[13] Ld. pl. az 1977. évi szovjet alkotmány 73. cikke 10. bek-ét, az 1971. bolgár alkotmány 29. cikkét, az NDK 1968. évi alkotmánya 9. cikkének 5. bek-ét.

fejeződése és eredménye is felfogható. A nemzetközi szocialista tulajdonnak ez az aspektusa elsősorban a mikroszintű integrációs folyamatok, s ezen belül is, közös vállalkozások (NGSZ-ek) létrehozásának eredménye. Míg ugyanis az előbbi esetben a tulajdon internacionalizálódásáról inkább közvetett, funkcionális értelemben beszéltünk, a közös vállalatok egyesített vagyona kapcsán a tulajdon közvetlen internacionalizálásának folyamata is előtérbe kerül.[14]

Részben ezzel is magyarázható, hogy az irodalom a szocialista nemzetközi tulajdon, illetve tulajdonjog problémáját gyakran a közös vállalatok körére szűkíti le[15], mivel a tulajdon nemzetközivé válásának problémája e körben közvetlenül és bizonyos fokig gyakorlati állásfoglalást igénylő módon is felmerül. A kérdés ilyen megközelítése jelentős egyszerűsítését jelenti még akkor is, ha jogi oldalról a probléma éppen ebből az aspektusból ragadható meg elsődlegesen. Egyszerűsítés mindenekelőtt azért, mert közgazdasági értelemben a szocialista nemzetközi tulajdont illetően olyan makroökonómiai komponenseknek van elsődleges jelentősége, amelyek a gazdaságpolitikák összehangolásában, az együttes tervező tevékenységben, a kooperáció- és szakosítás folyamatában öltenek testet.

Ebből adódóan a szocialista nemzetközi tulajdon közgazdasági értelmezésénél annak makro- és mikroszintű összetevőit egyaránt figyelembe kell venni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista nemzetközi *tulajdonjog* oldaláról, a közgazdasági tulajdonfogalom mindkét vonatkozása egyaránt megragadható. Ez többek között azzal függ össze, hogy a szocialista nemzetközi tulajdonra is igaz az, hogy a tulajdon közgazdasági és jogi fogalma nem esik egybe. Továbbá, mivel az integráció makroökonómiai vonatkozása jelenleg és a közeli jövőben feltehetően nem eredményezi jelentős internacionalista tulajdonú közös objektumok kialakulását és ezek igazgatására nemzetek feletti közös intézmények létrehozását, a szocialista nemzetközi tulajdon, mint internacionalizálódási folyamat, az integrációval összefüggő termelési-tulajdonviszonyok egészét, mint totalitást jelenti, s ezért *közvetlen* tulajdonjogi vetülete nincs is,[16] jóllehet — mint látni fogjuk — a kérdés makroszintű komponensét a tulajdonjogi problémák vizsgálatánál sem lehet figyelmen kívül hagyni. Ebből következik, hogy a szocialista nemzetközi tulajdonjog problémája is elsődlegesen a közös szervezetek, közös vállalkozások prizmáján keresztül közelíthető meg, figyelembe véve természetesen a kérdés makroszintű vetületét is.

A szocialista nemzetközi tulajdonjog felfogásának, tartalmi elemei vizsgálatának kapcsán mindenekelőtt felmerülhet a kérdés, egyáltalán van-e a „szocialista nemzetközi tulajdonjog" terminus technikus alkalmazásának létjogosultsága?

III.

Ha a szocialista nemzetközi tulajdont lényegét tekintve olyan folyamatként értelmezzük, amelynek kialakulása a tulajdon nemzeti-állami elkülönültségének feltételei között megy végbe, ennek jogi kifejezésére, megjelölésére használt „nemzetközi tulajdonjog" terminológia legalábbis pontatlan, sőt ellentmondásos is, amennyiben e jog keletkezése, kialakulása folyamatának természete ellentétes annak nemzetközivé történő nyilvánításával.

A szó valódi értelmében szocialista nemzetközi tulajdonjogról akkor beszélhetnénk, ha e tulajdonjog alanya és tárgya egyértelműen meghatározható lenne és e tulajdonjog funkcionálása szempontjából is egyértelműen önállósodott tulajdonjogi kategóriaként jellenne meg. Ezek az ismérvek azonban jelenleg nincsenek meg. Nincs ugyanis olyan állami-jogi nézőpontból önállósodott közösségi szintű nemzetközi (nemzetek feletti) intézményi képződmény, amelyet a nemzetközi tulajdonjog alanyának lehetne tekinteni. Nincsenek nemzetközi tulajdonban jelentős gazdasági komplexumok sem, sőt ilyenek kialakulására előreláthatóan a közeli jövőben nem is kerül sor. Ezért a magunk részéről egyetértünk azzal, hogy szocialista nemzetközi tulajdonjogról lényegében véve csak feltételesen beszélhetünk.[17] Amikor tehát a továbbiakban ezt a terminus technikust használjuk, inkább a vizsgálat tárgyát képező probléma természetének jobb érzékeltetése céljából tesszük, egyidejűleg figyelembe véve ennek a tulajdonjogi kategóriának erőteljesen korlátozott mivoltát.

Az integrációs közös gazdálkodó szervezetekre vetítetten felfogott szocialista nemzetközi tulajdonjog problémája az irodalomban széles körű vita tárgyát képezi ma is. Ez részben az állami tulajdonjog körüli vitákra, részben pedig arra vezethető vissza, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkozó KGST szabályozás (1973-as Mintarendelkezés, 1976-os Egységes szabályozás) e közös szervezetek (nemzetközi gazdasági egyesületek) tulajdonjogi pozícióját illetően nem tartalmaz rendelkezést. E szervezetek tulajdonjogi státuszát illetően nem tartalmaznak rendelkezést az alapító okmányok (alapító egyezmény, alapszabály) sem.[18] Az említett KGST szabályozás szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezet jogosult saját nevében

[14] Ld. részletesebben *Arojo*, Zs.: Az integráció és a nemzetközi szocialista tulajdon keletkezése. Tudományos konferencia anyagai. Moszkva, 1978. 147. és köv. old.

[15] Ennek az egyoldalú felfogásnak a kritikáját ld. *Ficzere* L.—*Sárközy* T.: i. m. 194. old.

[16] Ld. *Ficzere* L.—*Sárközy* T.: i. m. 188. old.

[17] Ld. *Gringolc*, I.: Nemzetközi gazdálkodó szervezetek a KGST országokban. Kézirat. 1977. 25. old.

[18] Kivételt képez az Intranszmas Társaság Alapszabálya, mely szerint a Társaság *tulajdonjogot* is kaphat. (Alapszabály, II. 4. old.)

birtokolni, használni vagyonát és rendelkezni azzal, továbbá a szervezet résztvevői (tagjai) nem rendelkeznek elkülönült jogokkal a szervezet vagyonához tartozó objektumokkal.[19] E rendelkezések szerint tehát a triász (birtoklás, rendelkezés és használat) illeti meg a nemzetközi gazdálkodó szervezetet, de nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miben áll adott esetben a triász tényleges tartalma, vagyis vagyonának tulajdonosa-e az adott szervezet vagy sem.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek tulajdonjogi státuszával kapcsolatos kérdésre és ennek révén a szocialista nemzetközi tulajdonjog értelmezésére vonatkozóan az irodalomban egymástól jelentősen eltérő, sőt egymásnak egyenesen ellentmondó felfogásokkal, nézetekkel találkozhatunk.[20]

1. Van olyan vélemény, mely szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezet tulajdonjogi helyzetét illetően az tűnik a leginkább elfogadható megoldásnak, mely szerint a szervezet vagyona tulajdonosának a székhely-államot ismerik el. Ilyen módon a szervezet vagyona a székhely-állam tulajdonának részévé válna és ennek folytán működésére nézve alapvetően a székhely-állam törvényhozása kerülne alkalmazásra. Ez a felfogás egy szempontból igen tetszetős, nevezetesen abból a szempontból, hogy tulajdonképpen automatikusan megoldaná a szervezetnek a székhely-állam tervezési és irányítási rendszerébe való beilleszkedését. Alapvetően mégis tévesnek kell ítélnünk ezt a felfogást, elsősorban azért, mert teljesen figyelmen kívül hagyja, sőt tagadja magának a szervezetnek és vagyona jogi státuszának nemzetközi jellegét, de nem képes magyarázatot adni pl. a jövedelem különböző nemzetiségű tagok közötti elosztásának elvére sem.

2. Felmerült olyan nézet is, mely a közös vállalkozások tulajdonosi pozíciójának nemzetközi jellegét azzal véli alátámasztani, hogy a közös vállalkozás magának a KGST-nek a tulajdona. Ezzel a felfogással a tulajdon nemzetközi jellege formálisan természetesen magyarázható lenne. Azonban ez a felfogás több oknál fogva sem fogadható el:

a) a KGST-t a tagok önálló tulajdonosi jogosítványokkal, „tulajdonosi hatalommal" nem ruházták fel, a KGST jellegére nézve államközi szervezet,[21] amelynek fő funkciója a tagországok közötti együttműködés szervezése, nem pedig a tagországok által egyesített vagyonnal való gazdálkodás. A KGST, mint nemzetközi szervezet nemzetközi jellegű tulajdonosi pozíciója egyetlen objektum, a KGST székháza vonatkozásában áll fenn.[22]

b) A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapító okmányaiknál fogva *önállóan* és ebben az értelemben bizonyos elkülönült jelleggel végzik tevékenységüket; ez természetesen nem jelenti azt, hogy a KGST-vel nincs semmiféle kapcsolatuk, együttműködésük;[23] ez a kapcsolat és együttműködés azonban semmiféleképpen sem a tulajdonos (KGST) és nem-tulajdonos (közös szervezet) viszonya.

3. Az irodalomban viszonylag széles körben elterjedt az a nézet, amely magát a nemzetközi gazdálkodó szervezetet tekinti a közös vagyon tulajdonosának, vagyis a szervezetet a kezelésében levő közös vagyont illetően a tulajdonjog illeti meg. Ezt a felfogást gyakran azzal magyarázzák, hogy a közös gazdálkodó szervezetekben a vagyoni eszközök társadalmasításának a nemzeti keretek között megvalósult társadalmasítással összevetve egy magasabb szintje realizálódik azáltal, hogy ez a társadalmasítási folyamat nemzetközi szinten megy végbe. A szervezet tulajdonosi pozíciójának elismerése e nézetet valló szerzők véleménye szerint lehetőséget ad e szervezetek önálló gazdálkodó tevékenységének nemzetközi jellegéből adódó sajátosságok érvényesítésére.[24]

E nézet egyik problematikus pontját abban látjuk, hogy elvonatkoztat, illetve nem veszi kellően figyelembe a tulajdon makroökonómiai összetevőit, azt a körülményt, hogy a közös gazdálkodó szervezet működésére a székhely-ország tervezési és irányítási rendszerébe való beilleszkedése révén maga a székhely-ország, illetve azok az országok, amelyeknek vállalatai a közös szervezetben tagként résztvesznek, tervszerű befolyást gyakorolnak. A kérdésnek ez a vonatkozása akkor sem hagyható teljesen figyelmen kívül, ha közös vállalat alapítására nem államközi, hanem polgári jogi szerződés útján kerül sor, mivel a gazdaságirányítási rendszerbe való beilleszkedés szükségképpen feltételezi a közös szervezet tevékenységének állami szintű befolyásolását.

4. Ez utóbbival ellentétes az az álláspont, amely szerint a közös gazdálkodó szervezet vagyonát kizárólagosan az érintett *államok közös* tulajdonának kell tekinteni.[25] Ez az álláspont abból az alapállásból közelít a kérdéshez, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet vagyonát illetően csupán *operatív igazgatási joggal* rendelkezik, tulajdonosi pozíciójáról nem lehet beszélni.

---

[19] Ld. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására és tevékenységére vonatkozó egységes rendelkezések. (1976) 30. §., 31. § (1) bek.

[20] E nézetek részletesebb ismertetését ld. *Ficzere* L.—*Sárközy* T.: i.m. 190. és köv. old.

[21] Ld. *Ficzere* L.: A KGST integráció nemzetközi intézményi rendszere. Jogtudományi Közlöny, 1980. 11. sz.

[22] Ld. Jegyzőkönyv a KGST és a Szovjetunió kormánya között a KGST hivatalainak a Szovjetunió területén történő elhelyezésével kapcsolatos kérdések szabályozásáról szóló Egyezményhez (1968. okt. 3.) 1. cikk.

[23] Ld. *Ficzere* L.: uo.

[24] Ld. pl. Az NGSZ-ek vagyoni rendszerének és a KGST integrációs programi keretében történő alapításának jogi szabályozása. Tudományos Konferencia anyagai. Moszkva, 1973.

[25] *Bratusz*, Sz.: A közös vállalatok és egyesülések vagyonának jogi rezsimje. Kézirat, Moszkva. 1981.

Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a triász e felfogás szerint nem jelent tulajdonosi jogosítványt, ez utóbbi kizárólag az államot (államokat) illeti meg. Másrészt, e felfogás szerint e nemzetközi gazdálkodó szervezetek tevékenységének a beilleszkedés révén történő befolyásolása *hatalmi-szervezési*, nem pedig gazdasági-vagyoni természetű irányítási viszonyok közvetítésével realizálódik.

A fentiekből adódóan — vonják le a következtetést e szerzők — nem lehet a közös szervezet tulajdonjogi státuszát az állami tulajdonjog „megkettőzésével" (árutulajdonjog, illetve gazdaságirányítási tulajdonjog) magyarázni,[26] vagy méginkább megoldani, mivel az állami tulajdonjog a nemzetközi szférában is természetére nézve *egységes* tulajdonjogként ragadható meg.

Ez a felfogás — kétségtelenül meglevő racionális elemei ellenére — azért támaszthat kétségeket, mert lényegében figyelmen kívül hagyja a tulajdon mikroszintű komponensét, nem számol kellően azzal a ténnyel, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet sajátos nemzetközi (tagjai által történő) irányítási struktúrájánál fogva is a belső állami vállalatokhoz képest nemcsak nagyobb, hanem némely jegyeit tekintve minőségi szempontból is szélesebb önállósággal rendelkezik és kell is, hogy rendelkezzék. Ezért nem tartjuk meggyőzőnek a belső tulajdonjogi struktúrára, illetve az állami szocialista tulajdon egységes és kizárólagos jellegére nézve kialakított hagyományos felfogásnak a nemzetközi gazdálkodó szervezetek tulajdonjogi pozíciójának magyarázatára történő mechanikus kiterjesztését, bár kétségtelen, hogy a probléma az államon belüli tulajdonjogi felfogástól természetszerűen nem vonatkoztatható el.

5. Végül, vannak olyan nézetek, amelyek a nemzetközi gazdálkodó szervezetek tulajdonjogi pozícióját és ezen keresztül a szocialista nemzetközi tulajdonjog lényegét a tulajdonjog makro- és mikroszintű vonatkozásainak összefüggéséből és kölcsönhatásából kiindulva magyarázzák, illetve vezetik le. Az e körben felmerült nézeteknek is több alcsoportja különböztethető meg:

a) Ismeretes olyan felfogás, amely abból indul ki, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet azokkal a *harmadik személyekkel*, amelyekkel gazdasági kapcsolatba lép, *tulajdonosi pozícióban* lép fel. A nemzetközi gazdálkodó szervezettel szemben az egyes államok — amelynek gazdálkodó szervezetei az NGSZ tagjai — különkülön nem rendelkeznek azokkal a tulajdonosi jogosítványokkal, amelyet az állami vállalatok irányában az államot megilletik. Azonban az érintett államoknak *együttesen* a nemzetközi gazdálkodó szervezet vonatkozásában bizonyos jogosítványai (pl. a tevékenység közös tervezése, stb.) kétségtelenül vannak. E jogosítványok a maguk *összességében* alkotják annak a *közös* tulajdonjognak a tartalmát, amelyek azokat az államokat illetik meg együttesen, amelyek vállalatai a nemzetközi gazdálkodó szervezet tagjai. Ez a kérdés alanyi vonatkozása.

E felfogás szerint az államközi tulajdonjog tárgya nem a nemzetközi gazdálkodó szervezet vagyona, hanem maga a közös szervezet, annak egész rendszere, mint az aktívumok és passzívumok összessége. Ebben a konstrukcióban tehát a nemzetközi gazdálkodó szervezet tulajdonos harmadik személyek irányában, de nem tulajdonos azoknak az államoknak az összességével szemben, amelyek vállalatai a nemzetközi gazdálkodó szervezet tagjai.[27]

b) Meghatározott értelemben közel áll az előbb ismertetett felfogáshoz az az álláspont, amely abból indul ki, hogy az államok a közös vagyont illetően tulajdonosi jogosítványaikat a nemzetközi gazdálkodó szervezetre ruházhatják át. Ebben az esetben a közös szervezet vonatkozásában tulajdonképpen csak bizonyos hatósági jellegű jogosítványok illetnék meg. A tulajdonosi jogosítványoknak ez az átadása azonban csak ideiglenes jellegű.[28]

c) Végül, ismeretes olyan felfogás, amely attól függően, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet tevékenységében a koordináló (pl. nemzetközi gazdálkodó egyesülés) vagy az önálló gazdálkodó tevékenységnek (pl. közös vállalat) van e meghatározó szerepe, a nemzetközi gazdálkodó szervezet tulajdonosi pozícióját bizonyos fokig eltérő módon magyarázza. Így az első esetben a nemzetközi gazdálkodó egyesülés közös vagyona a tagok államainak közös tulajdonát képezi, mely a gazdaságirányítási (államjogi) *tulajdonjog* révén kerül érvényesítésre.

A második esetben a nagyobb gazdasági önállósággal rendelkező nemzetközi közös vállalatokat illetően a szervezet *önálló árutulajdonjogának* elismerése jelentheti a megoldást, amely alkalmas lenne az önállóság anyagi garanciájának megteremtésére. A nemzetközi közös vállalat részére az árutulajdonjog biztosítása nem érintené az alapítók, illetve a közös vállalat közötti tulajdoni viszonyt, vagyis a közgazdasági értelemben érvényesül az alapítók speciális közös tulajdona.[29]

Ez utóbbi nézetek — a közöttük meglevő kétségtelen eltérések ellenére — módszertani szempontból alapjában véve helyesen közelítenek a szocialista nemzetközi tulajdonjog nemzetközi gazdálkodó szervezetekre vonatkoztatott jellemző vonásainak feltárásához, amennyiben — eltérő módon ugyan, de — egyaránt tekintettel vannak e tulajdon makro- és mikrogazdasági összefüggéseire. A szocialista nemzetközi tulajdonjog lényegi vonatkozásainak megvilágítása megítélésünk szerint azonban további mozzanatok figyelembevételét is szükségessé teszi:

[26] *Bratusz*, Sz.: i. m.

[27] *Gringolc*, I.: i. m. 29. old.

[28] *Buznisky*, A.: Az NGSZ-ek vagyoni viszonyának néhány problémája. Moszkva, 1977.

[29] Ld. *Ficzere* L. — *Sárközy* T.: i. m. 206. és köv. old.

a) Mint jeleztük, a szocialista nemzetközi tulajdon és ebből adódóan a szocialista nemzetközi tulajdonjog kialakulásának ma még csak a kezdetén tartunk, amely hosszabb folyamat. Mivel a szocialista tulajdon végső soron a tulajdon nemzeti-állami elkülönültsége és a termelőerők nemzetközivé válása közötti ellentmondások eredőjeként áll elő, tulajdonjogi oldalról való megközelítése sem vonatkoztatható el a szocialista tulajdonjog úgymond nemzeti keretek között érvényesülő felfogásától, leegyszerűsítetten a szocialista állami tulajdonjog igen bonyolult és szerteágazó értelmezésétől.

b) További lényeges kiindulási mozzanat — és ebben a vonatkozásban már eltérés tapasztalható a belső állami tulajdonjogi felfogáshoz képest —, hogy a külgazdasági kapcsolatokban a szocialista állam, mint a nemzeti vagyon egészének tulajdonosa lép fel, s a külső relációban a különböző szocialista tulajdonformák mintegy integráló tényezőjének szerepét tölti be, amely belülről, a tulajdonformák belső differenciáltsága oldaláról nézve „optikai csalódás"-nak tűnhet. Kívülről, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok oldaláról nézve azonban mégis olyan realitás, amelyet a szocialista nemzetközi tulajdonjog vizsgálatánál is mérlegelni szükséges.

c) Végül, kétségtelenül figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezetek részben sajátos közös, nemzetközi jellegű irányítási rendszerük folytán (e szervezetek tagjai közös irányítása alatt állnak!) a nemzeti gazdálkodó szervezetekhez képest szükségszerűen szélesebb körű önállósággal (autonómiával) rendelkeznek s ilyen módon az állami tulajdonosi hatalom és a triász (birtoklás, rendelkezés és használat) viszonya is eltérő módon merül fel, mint ahogy az az országon belül az állam — vállalat relációjában tapasztalható. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek esetében a stratégiai és taktikai,[30] tulajdonosi jogosítványok közötti viszony alakulása, a stratégia tulajdonosi jogosítványok a taktikai tulajdonosi jogosítványokba való átcsapása erőteljesebb, másrészt viszont a tulajdonosi hatalom és a triász elkülönülése következetesebb, mint ahogy ez az országon belül az állam és a vállalat relációjában észlelhető.

A mondottak alapján tehát a szocialista nemzetközi tulajdonjognak *két eleme*, az *állami* és *vállalati* eleme különböztethető meg. A kérdés most már csak az, hogy mit kell érteni a tulajdonjog állami elemén és mit a vállalati elemén, illetve a kettő egymáshoz való viszonyán?

Ha az állami elemet vizsgáljuk, az államnak a külgazdasági kapcsolatokban játszott sajátos szerepére is figyelemmel, abból kell kiindulnunk, hogy a nemzetközi gazdálkodó szervezet egyesített vagyona állami tulajdonban levő vagyon egyesítése s egyidejűleg az államtól (államoktól) jelentősen elkülönült, széles körű önállósággal rendelkező és önállóan gazdálkodó közös szervezet vagyona. Ez a meghatározott értelemben vett *kettősség* sajátos ellentmondásnak a kifejeződése is, amennyiben a nemzetközi gazdálkodó szervezet széleskörű önállósága folytán vagyonával úgy rendelkezik tulajdonosként, hogy annak legalábbis alanyi oldalról valójában nem tulajdonosa. Ez a sajátos ellentmondás arra vezethető vissza, hogy az állami tulajdonban levő vagyonegyesítés folytán a tulajdonos személye (alanya), az állam (pontosabban az államok) nem változik, vagyis a szervezet közös vagyona továbbra is állami (államok) tulajdonban marad. Másfelől viszont ez a közös vagyon a nemzetközi gazdálkodó szervezet elkülönült, önálló vagyonaként *funkcionál*, vagyis a tulajdonjog *mozgását*, *dinamikáját* tekintve a tulajdonosi jogok a közös szervezetet illetik meg. Ilyen módon a nemzetközi szocialista tulajdonjog *alanyi* megközelítésben *államközi tulajdonjog*, míg viszont *funkcionálását* tekintve a nemzetközi gazdálkodó szervezet sajátos tulajdonjogaként jelenik meg. A mondottak nem jelentik a tulajdonjog formális megkettőzését, a „két" tulajdonos egyidejű elismerését. Sokkal inkább a szocialista nemzetközi tulajdonjog belső strukturálódásának egyfajta megnyilvánulásával állunk szemben, amikoris az alanyát tekintve államközi tulajdonjog körébe tartozó vagyon, funkcionális oldalról a nemzetközi gazdálkodó szervezet tulajdona is egyben.

Tehát a szocialista nemzetközi tulajdonjog belső struktúrájában megkülönböztethető az *alanyi (statikus)* elem (államközi közös tulajdon) és a *funkcionális (dinamikus)* elem (a közös gazdálkodó szervezet tulajdona). Ebből adódóan végülis azt lehetne mondani, hogy a szocialista nemzetközi tulajdonjog — legalábbis nemzetközi gazdálkodó szervezetek vagyonának keresztmetszetében — egységes államközi tulajdon olyan módon, hogy funkcionálisan a tulajdonos maga a közös szervezet. A szocialista nemzetközi tulajdonjog esetében tehát a tulajdonjognak egy sajátos, *belülről funkcionálisan strukturált* alakzatával állunk szemben.

A fejlődés jelenlegi szakaszán a szocialista nemzetközi tulajdonjog ilyen felfogása jól fejezi ki azt a kétségtelen realitást, hogy a gazdasági integráció a nemzeti-állami elkülönültség és egyidejűleg az egyre erősödő függőség feltételei között zajlik. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek keretében egyesített vagyon tulajdonjogi vetülete a már említett államközi tulajdonjogként jelenik meg azzal, hogy funkcionális értelemben a tulajdonosi jogosítványokat maga a gazdálkodó szervezet gyakorolja. A szocialista nemzetközi tulajdonjog ilyen felfogása összhangban áll a KGST tagországok Alapokmányban rögzített együttműködés elveivel.[31] Ilyen ér-

[30] Ld. részletesebben *Eörsi* Gy.: A tulajdonjogról. Állam- és Jogtudomány, 1973. XV.4. sz.

[31] Az Alapokmányban rögzített együttműködési elvek a következők: az állami szuverenitás, a függetlenség és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, az államok belügyeibe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás (I. cikk 2. p.)

telemben nem lehet szó arról, hogy a szocialista nemzetközi tulajdonjog kialakulásának folyamata az állami szuverenitás elvét sérti.[32] Jogi intézményes formájának kiépítése szükségessé teszi azonban megfelelő következtetések levonását, mégpedig nemcsak a polgári jog (nemzetközi magánjog), hanem a nemzetközi közjog területén is. Olyan új jogintézmény nemzetközi jogi megfogalmazásának igényét veti fel, mint az államközi tulajdonjog kategóriája, amelynek részletesebb kimunkálása eredményesen segítheti a szocialista nemzetközi tulajdonjog kialakulásának folyamatát és ezáltal a tagországok közötti integráció kívánatos elmélyítését és továbbfejlesztését.

Ficzere Lajos

[32] A szuverenitás és az integráció összefüggéséről ld. pl. *Guzek*, M.: A gazdasági integráció és az állam szuverenitása. Sprawy Miedzynarodowe, 1976. 12. sz.

A tőkés relációjú közös vállalkozások tulajdonjogi problémáiról

1. A magyarországi vegyes vállalatok *tulajdonjogi problémái csak egyik* — bár nagyon fontos — *eleme* a szocialista országokban is kibontakozó nemzetközi beruházások jogi kérdéskomplexumának.

Bár ez a tanulmány a kérdéssel Magyarországra vonatkozóan foglalkozik, hangsúlyozni kell, hogy a nemzetközi vegyes vállalatok útján való külföldi beruházás más szocialista országok gazdaságpolitikájában és jogában is járható csatornává tétetett. Ennek tapasztalatait egyes összefüggésekben ugyan ez az írás is hasznosítja, de részletes taglalásuk alól az is felment, hogy e tárgyban a magyar jogi sajtóban már megjelent egy viszonylag átfogó összehasonlító jogi tanulmányom (Mádl Ferenc: A nemzetközi vegyes vállalatok és beruházások a szocialista országok jogában. Állam- és Jogtudomány, 1980. évi 3. szám, 477—519. old.). Ugyanez mondható el — mutatis mutandis — két másik nagyobb összefüggésről is. Egyrészt arról, hogy az előbb hivatkozott tanulmány, továbbá a „Szocialista vállalat" c. főirány számára most elkészült átfogó tanulmány (Mádl Ferenc: Beruházások és gazdasági társulások külföldiek részvételével Magyarországon — Helyzetkép és fejlesztési elgondolások. Kézirat. 120 old.) viszonylag teljes elemzést nyújt a vegyes vállalati struktúra minden más, tehát lényegesebb nem tulajdonjogi kérdéséről is, amilyenek pl. a lehetséges tevékenységi kör, alkalmazható társulási formák, társulási szerződés, adójogi helyzet, jövedelem és transferálása, belső szerződéses kapcsolatok, hogy csak a fontosabbakat említsem. A mondott tanulmányok másrészt összegezik azokat az általános gazdaságpolitikai és jogpolitikai megfontolásokat, amelyek egyes szocialista országokban, így Magyarországon is a nemzetközi gazdasági együttműködés e formájának bevezetésére indítottak. Ezekben van szó arról az általánosabb nemzetközi beruházási struktúráról is, amelynek a tőkés relációjú vegyes vállalati forma csak egyik — bár növekvő fontosságú — eleme.

Mindezekért a továbbiakban — a címnek megfelelően — csak a tulajdonjogi kérdésekről lesz szó. Egyrészről a közös vállalatok tulajdonjogi helyzetéről szorosan, másrészről még három olyan kérdésről, amely ezzel szorosan összefügg, nevezetesen a külföldi tulajdon mellett is az állami gazdaságpolitikai szempontok érvényesüléséről, a külföldi beruházók (tulajdonosok) garanciáiról, valamint a tulajdonosi pozíciók és az irányítás (akaratképzés) viszonyáról.

2. Mielőtt azonban az említett kérdések tárgyalásába kezdenénk, röviden vázolni kell a szóban forgó vegyes vállalati tevékenység *jogforrási alapjait.* Bár ezeket ismertnek kell feltételezni, áttekintésük már az olvasó kényelmére is (hogy ne kelljen külön másutt utána néznie) itt is indokolt. Magyarországon először a gazdasági társulásokra vonatkozó 1970. évi 19. sz. törvényerejű rendelet deklarálta elvileg, hogy gazdasági társulás a pénzügyminiszter engedélyével külföldi részvételével is létrehozható (így rendelkezett a törvényerejű rendelet 31. §-a). Ezt az alapvető állásfoglalást mint elvet, a gazdasági társulásra vonatkozó szóban forgó törvényerejű rendelet utódja, amely most már a régi helyébe lépett, közelebbről az 1978. évi 4. sz. törvényerejű rendelet is megerősítette (49. §.). Önmagában ez még csak koncessziós rendszer volna a külföldiekkel létrehozható vegyes vállalatokat illetően. Az 1970. évi említett törvényerejű rendelethez azonban 1972-ben jogszabályi úton ún. normatív rendszer bevezetésére került sor. Tudvalevő, hogy a kettő között lényeges különbség van. A koncessziós rendszer szerint a létrehozásra kerülő vállalat jogi statutumának egésze magából az engedélyből folyik, a létesítési engedély keretében határozza meg a megfelelő állami szerv az adott vegyes vállalat társasági jogi struktúráját, statutumát, jogait stb. Egyfajta ius speciale jön létre, annyi elkülönült jogi sziget, ahány koncesszió útján engedélyezett vegyes vállalat. Ezek a ius speciálék formailag akkor is elkülönülnek egymástól, ha tartalmilag az engedélyezési feltételek, az abban határozott normák a vegyes vállalatok statutumát lényegileg azonos paraméterek közé helyezik. Ezzel szemben a normatív rendszer azt jelenti, hogy a vegyes vállalatok alapítására és működésére vonatkozóan általános jogszabályi rendelkezés van hatályban. Minden

ilyen vegyes vállalat ezek feltétel-rendszerében jöhet létre és működhet. Az engedélyezési eljárás arra korlátozódik, hogy az illetékes gazdaságirányítási hatóság megállapítsa: a létrehozni tervezett vegyes vállalat a jogszabályban meghatározott gazdaságpolitikai célkitűzésekkel egybeesik, az alapítási folyamat törvényesen zajlott le. Ezt a normatív rendszert Magyarországon 1972-ben a pénzügyminiszter 1972. évi 28. sz. rendelete vezette be. Ezt az alapjában most is hatályos rendeletet a pénzügyminiszter 1977. évi 7., és 1978. évi 35. sz. rendelete módosította, illetőleg kiegészítette. Míg az előbbi módosító rendelet a külföldi résztvevők helyzetének előnyösebbé tételére irányult, addig az utóbbi rendelet a vegyes vállalatok adóztatását illetően lépett tovább, lényegileg ugyanilyen tendenciával. A pénzügyminiszter 1979. évi 5. sz. utasítása pedig további részletszabályokkal egészítette ki az előbbi alapvető rendeleteket, olyan részletszabályokkal, amelyek az eddigi gyakorlatból táplálkoznak, illetőleg a gyakorlat fejlesztését hivatottak segíteni.

Egy technikai megjegyzés: a fentiek szerint módosított pénzügyminiszteri rendeletre a továbbiakban „Rendelet", az említett pénzügyminiszteri utasításra pedig „Utasítás" megjelöléssel hivatkozunk.

3. Ami már most a közös vállalatok *tulajdonjogi kérdéseit szorosan* illeti, előbb ezek általános tulajdonjogi összefüggéseiről kell szólni.

a) Az általános tulajdonjogi összefüggések körében látni kell, hogy a külföldiek tulajdonjogi jogosultsága, a lehetséges külföldi tulajdonosi pozíció az erre irányuló új jogalkotásban (a Rendeletben) is lényeges momentum. Bár a Rendelet általában „vagyoni hozzájárulásról", „vagyoni hányadról", a vegyes vállalat egész tulajdonát illetően „társasági vagyonról", „alaptőkéről" és nem tulajdonról, illetőleg tulajdoni hányadról beszél, a vegyes vállalat vagyona nyilvánvalóan a vegyes vállalat tulajdona és az abban való részesedés tulajdoni részesedést, tulajdonosi jogosítványt jelent. Ez az adott és alkalmazandó társulási jogi struktúrában egyszerűen nem is fogható fel másképp. Kézenfekvően folyik ez az alkalmazható társasági jogi formákból: mind a közkereseti társaság, mind a korlátolt felelősségű társaság, mind pedig a részvénytársaság ebből a szempontból fogalmilag olyan vagyonösszesség, amelyre nézve az alapítók részvételük arányában tulajdonosi pozícióban vannak. Bár a forgalomban a vagyonösszességre nézve a polgári jogi tulajdonos az alapítóktól relatíve elkülönült, az általuk létrehozott gazdasági társulás, a konkrét formában hozott vegyes vállalat, mégis ez utóbbira nézve a mögöttes és végső soron alapvető tulajdonosi jogosítványok az alapítók, illetőleg a tagok kezében vannak. Ebből folynak és ennek megfelően alakulnak vagyoni és igazgatási-hatalmi jogaik, nevezetesen a jövedelem elsajátítására, illetőleg a vállalat működtetésére vonatkozó jogaik. De ez folyik az ugyancsak alkalmazható új szocialista társulási formákból, a közös vállalat és a betéti társaság jogi szabályozásának lényegéből is. A társulási vagyonnak ilyen értelemben való felfogását tükrözi a módosított Ptk. 91. §-a is, amikor „a társulási tulajdont" intézményesíti, mondván, „a gazdálkodó szervezetek az állami és szövetkezeti tulajdont a jogi személyiséggel rendelkező társulás útján egyesíthetik." A gazdasági társulásra vonatkozó 1978. évi 4. törvényerejű rendelet önmaga a különböző társulási formák — így a közös vállalat és a betéti társulás — tekintetében általában nem tulajdonról, közös tulajdonról, hanem közös vagyonról, vagyoni részesedésről, vagyoni betétről beszél. Világos azonban a Ptk. említett rendelkezéséből és a jogi személyiséggel működő új társulási formákat szabályozó előbb említett új jogszabály koncenpciójából, hogy itt tulajdoni jogosítványokról, azok megfelelő strukturálásáról van szó.

A lényeg tehát, hogy a nemzetközi gazdasági társulások szóban forgó szabályozásában, a lehetséges formákban a külföldi résztvevők számára vagyoni-tulajdoni pozíció keletkezhet és keletkezik. Ezáltal Magyarországon nem-szocialista tulajdon jelenléte, működése is lehetségessé vált. Ezt a „nem-szocialista tulajdon" kitételt azonban lényegében úgy kell érteni, hogy külföldi — a magántulajdon elve alapján működő — vállalatok is viselhetnek tulajdonosi pozíciót Magyarországon. Ezzel azonban csak kiegészül az a jelenség, hogy a magyar szocialista tulajdonjogi rend jellegadóan szocialista tulajdoni intézményei, nevezetesen az állami, a szövetkezeti és a személyi tulajdon mellett funkcionál a magántulajdon intézménye is. A szóban forgó külföldi pozíció elismerése mellett tehát nem csak a kérdéses nemzetközi gazdasági együttműködési forma általános igenléséhez fűződő érdek, hanem az is szól, hogy ez a forma a magyar tulajdonjogi rendszer intézményeinek keretében elhelyezhető, annak sérelme nélkül, annak javára működtethető. Bár nem vitásan a magyar gazdasági és társadalmi viszonyok, ezek folytán a magyar jogrendszer általában a társadalmi tulajdon és a személyi tulajdon uralmára épít, expressis verbis elismeri a magántulajdont is, amikor a 93. §-ban a Ptk. kimondja, hogy „azok a termelési eszközök, amelyeket a törvény nem nyilvánít kizárólag az állam tulajdonának, magántulajdonban is lehetnek." Ezzel nincs ellentétben, hogy ugyanez a § kimondja azt is, hogy „a magántulajdon a köz érdekét nem sértheti."

Annak érzékeltetésére, hogy a külföldi tulajdoni pozíció lehetővé tétele nem pusztán a szóban forgó új magyar jogalkotásnak valamiféle elszigetelt és efemer taktikai lépése, hanem általánosabb jelenség, a mondottakon túl még egy körülményre lehet utalni. Arra nevezetesen, hogy ez a jelenség lényegileg azonos keretekben más szocialista országok jogában is meg van. Így a nemzetközi gazdasági együttműködés vegyes

vállalati formájának ezt a jogi rendjét (tulajdonosi részvétellel járó társulási jogi formáját) gyakorolják Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában is. Itt is mint Magyarországon az erre vonatkozó új és régebbi normák megfelelő integrálásával. Jogilag és formailag ugyanezt teszi Jugoszlávia is. Ti. hogy a belső vállalati-társulási formákat kínálja a közös beruházások számára. Más kérdés, hogy a belső vállalati jogi formákban mint uralkodó kategóriák a társult munka szervei funkcionálnak és ezért a közös beruházások számára ezek adják a vállalati-jogi kereteket. Bár ez jogilag — a dogmatikai megoldások szempontjából — kikapcsolja a külföldi tulajdonosi pozíciót, a társulás ugyanis kötelmi szerződés keretében valósul meg, mindazonáltal ezúton is biztosítva az arányos kockázati-jövedelmi és irányítási kompetenciákat, sőt a jövedelem-transzfer és a külföldi beruházás jelentős tulajdonvédelmi garanciáit is. Más szóval a lényeget illetően — bár formálisan nem tulajdonjogi keretek között — a tulajdonosi pozíció, ha tetszik a tulajdonosi hatalom döntő elemei, nevezetesen a bevitt vagyon szerinti elsajátítás és irányítás itt is megvalósulnak.

Ha már összehasonlító jogi elemet is hoztunk a vitába, talán nem érdektelen utalni arra, hogy a tulajdonjogi problematika — mint a gazdasági együttműködés szóban forgó modern formájának egyik jelentős jogi oldala — a KGST országok nemzetközi gazdálkodó szerveire vonatkozóan is felmerül, itt is vitatott, és valamiféle elméletileg is tételezendő megoldást igényel. Pedig azt lehetne hinni, hogy a partnerek révén egyaránt szocialista tulajdon jelenléte mellett ez itt nem probléma. Csakhogy több állam mégsem azonosan szabályozott tulajdoni rendjének és több ország más-más jogkörrel rendelkező vállalatainak, vállalati pozíciójának egyesítéséről van szó. Ennek konkrét elemeit illetően az irodalomra utalva (ld. „A nemzetközi gazdálkodó szervezetek és a tulajdonjog problémái" című fejezetet, Ficzere—Sárközy: „A KGST országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései" című munkájában, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 187—229. old.), gondolatmenetünk számára itt ebből csak annyit emelnék ki, hogy ha a tulajdonosi jogosultság a közös vállalatok esetén probléma, akkor az mutatis mutandis nem csak kelet—nyugat relációban jelentkezik. Már csak azért sem indokolt a külföldiek tulajdonosi pozícióját úgy szemlélni az új szabályozásban, mintha abban a magyar jog részéről a vegyes vállalatok tervezett nagyságrendjét, felfutását, illetőleg szereplését illetően valamiféle mentális reservatio volna.

Messze vezetne most már, de annyit mégis érdemes talán a fentiekhez hozzáfűzni, hogy a modern társasági jogi gondolkodásban és gyakorlatban — úgy látszik nem csak tőkés országokban — a tulajdon statikus-dogmatikus felfogása mellett erősödik egy másik szemlélet. Az nevezetesen, amely a gazdasági pozíciók közös működtetése körében arra koncentrál, hogy az irányításban és az elsajátításban legyenek adottak a garanciák, etekintetben legyen hatékony az együttműködés, a beruházásban való érdekeltség, akár formalizált tulajdonosi jogok nélkül is. Ezt mutatja a nemzetközi beruházások terén látható erős rugalmasság és differenciált gyakorlat (nevezetesen, hogy — mint látható — a közös beruházások a különféle tulajdoni struktúrák és társulási elvek mellett is megtalálják a járható utakat, gondoljunk csak magyarországi vonatkozásban is a Hilton és Intercontinental szerződésekre), de ezt mutatja egy a beruházások világába tulajdon nélkül betört új intézmény, a leasing is.

b) A dolgok általánosságba tekintő fenti kis szemle után most már a vegyes vállalatok valóságos és konkrét tulajdonjogi elemeiről kell szólni. Látható lesz, hogy az új szabályozásban hogyan kombinálódnak az általánosságok szintjére visszakapcsoló momentumok egyrészről és a mindennapi társulási gyakorlatban figyelembe veendő keretek, illetőleg nyitott lehetőségek másrészről.

Miközben a tulajdonjogi lehetőségek általános jogforrási kereteit illetően a fent mondottakra lehet utalni, itt most már a Rendelet konkrét szabályozása a lényeg. Mit mondott itt a jogalkotó most már konkrétan a külföldi partnerek tulajdonjogi részesedésének nagyságrendjéről? Ehhez a Rendelet 4. §-a megállapítja, hogy „a tagok vagyoni hozzájárulásukat a társulásra vonatkozó jogszabályok szerint állapítják meg; a vagyoni hozzájárulások pénzben meghatározandó együttes összegében (alaptőke stb.) a külföldi tag (tagok) részesedése általában nem haladhatja meg a 49%-ot". Ez tehát az általános felső határ. Ez hivatott a nemzeti gazdasági érdekek és — különösen kelet—nyugat relációban — a nemzeti tulajdonjogi sajátosságok megfelelő védelmére az egyes konkrét vegyes vállalatok tekintetében. Nem szól — bizonnyal érthetően — az új szabályozás arról, hogy egyes iparágak körében mi lehet, illetőleg mi lehetne a vegyes vállalatok részesedésének, ezáltal a külföldi jelenlét iparági nagyságrendjének felső határa. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben az az Alkotmányban (6. §) foglalt alapelv irányadó, miszerint a Magyar Népköztársaságban a szocialista termelési és tulajdoni viszonyok dominálnak, a termelőeszközök társadalmi tulajdona jelenti a gazdasági rend alapját. Ez az alapelv elégséges módon jelzi és behatárolja azokat a gazdaságpolitikai döntéseket, amelyek útján vegyes vállalatok engedélyezésénél az egyes gazdasági ágazatokban a külföldi jelenlét méreteit illetően el lehet menni. Bizonyos, hogy ez a technikailag meg nem jelölt, de érdemben világosan látható felső határ az orientáló mérce, azzal mindazonáltal, hogy a vegyes vállalatok lehetővé tételére és fejlesztésére vonatkozó elvi elgondolások bizonnyal e határ megközelítését sem foglalták magukba.

Az egyes konkrét vegyes vállalatokra vo-

natkozóan a Rendelet a 49%-ot mint általános irányelvet rögzíti. Ez azt jelenti, hogy a külföldi részvétel általában nem haladhatja meg a 49%-ot, kivételesen azonban ettől el lehet tekinteni. Az említett 4. § ugyanis a továbbiakban még rögzíti, hogy a 49%-os részesedési „feltételtől a pénzügyi (banki) és szolgáltatási területen a pénzügyminiszter engedélye alapján el lehet térni." Az 1979-ben Budapesten megállapított Középeurópai Nemzetközi Beruházási Bankban pl. külföldi többség jött létre. Mint ismeretes, a külföldi partnerek — nyugat-német, francia, osztrák, olasz és japán bankok — együttes vagyoni részesedése 66%, míg a magyar részvétel a maradék 34%-ra korlátozódik. A külföldi részvételnek természetesen nem kell elérnie a 49%-ot. Mégis az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a külföldi partnerek általában törekszenek a lehetséges maximális vagyoni részesedés elérésére (ez idő szerint minden létrejött vegyes vállalatban a 49%-ot eléri a külföldi partnerek részaránya, míg az említett bank esetében ezt jelentősen meg is haladja).

4. Tudott dolog, hogy a társadalmi tulajdonban, főleg azonban az állami tulajdonban levő vállalati vagyontömegekre nézve a szocialista gazdaságirányítás (az ellenőrzés és irányítás) a szocialista társadalmi és jogi rend lényegéhez tartozó jelenség. Az állami vállalatok esetében ez jelentős mértékben éppen az állam tulajdonosi minőségéből, a tulajdonosi irányításból folyik. Ezért lehet azt mondani, hogy a bármennyire is intenzív közhatalmi gazdaságirányítási (gazdasági szervező) struktúrákhoz képest ez teszi ki a minőségi eltérést. Ez szocialista feltételek mellett a közhatalmi gazdaságszervező funkciót is többé teszi minden korábbi úthoz képest. Kérdés most már, mindebből mi és hogyan valósul meg a vegyes vállalatok esetében. Ezekben ui. már hiányzik a közvetlen és egyértelmű állami tulajdonosi „leszármazás" és „fiúi engedelmesség" direkt transzmissziós láncolata. Már maga a társulási tulajdon is más mint az elsődleges állami tulajdon (még akkor is, ha nincs benn nem-szocialista elem), 49%-os külföldi részvétel pedig már egész más helyzetet teremt, az elvileg mégis csak lehetséges külföldi többségű tulajdon esetéről nem is beszélve. Az *állami ellenőrzés és a tulajdoni sajátosságok* mindezekért itt különösen érdekesek. A nyilvánosság és az állami ellenőrzés általános alapelve és sajátossága a társasági jognak. Tudott dolog, hogy nem csak a szocialista országokban. A szocialista országok gazdaságirányítási rendszerének lényegéből következően azonban ez még inkább kézenfekvőnek tekinthető. Egyaránt vonatkozik ez kizárólag belföldi tevékenységgel funkcionáló jogi személyekre és természetesen külföldi részvétellel alakuló vegyes vállalatokra is. A vegyes vállalat alapításának és törvényes működésének állami ellenőrzésében tehát — akár nyugati szemmel nézve is — nincs semmi különös, pláne nincs benne semmi diszkriminatív jellegű szocialista „hozzáállás".

A mondott állami ellenőrzés általános elvét külgazdasági összefüggésben természetesen a külkereskedelmi törvény mondja ki, amennyiben a 25. § (4) bekezdésében úgy fogalmaz, hogy „a külföldieknek a Magyar Népköztársaság területén folytatott kereskedelmi tevékenysége állami ellenőrzés alatt áll". Ez azonban csak az általános elv, és a külföldiekre mint olyanokra általában vonatkozik, ha Magyarországon kereskedelmi tevékenységet fejtenek ki. A vegyes vállalatok mint létrejött gazdasági és jogi egységek tulajdonképpen már nem számítanak külföldinek, hiszen a külföldiek részvételével működő hazai székhelyű és az esetek nagyrészében magyar többséggel működő gazdálkodó alanyokról van szó. Minthogy azonban ezekben a differentia specifica mégis a külföldi részvétel, minthogy továbbá a külgazdasági tevékenységben megjelenő együttműködési formációról van szó, az állami ellenőrzés általános jogforrásaként mégis csak a külkereskedelmi törvény idézett rendelkezése az a főforrás, amely előtt mint háttér előtt a vegyes vállalatokra konkrétan vonatkozó állami ellenőrzési elemek a vegyes vállalatokra vonatkozó konkrét szabályozásban megjelennek.

Bár a gazdasági társulásokra vonatkozó 1970. évi 19. törvényerejű rendeletben foglalt ún. koncessziós rendszer után a Rendelet most már a normatív rendszerbe ment át, a normatív rendszert általánosította, az állami gazdaságirányítás funkcióit és jogait — az ellenőrzést és annak lehetőségét, hogy a kívánatos gazdasági folyamatok, valamint a népgazdasági tervezés célkitűzéseinek megvalósítására az állam aktívan és alakítóan cselekedhessék — az új szabályozás is megfelelően kifejezésre juttatta. Mindenekelőtt abban, hogy a vegyes vállalatok alapításához, illetve az alapító szerződéshez (társasági szerződés, alapszabály) és annak módosításához a pénzügyminiszter hozzájárulása szükséges (Rendelet 3. §).

Itt meg kell említeni, hogy a vegyes vállalat mint gazdasági társulás létrejöttének egyik konstitutív feltétele a nyilvántartásba vétel, a cégbíróságnál vezetett cégjegyzékbe való bejegyzés. Erről a Rendelet ugyan külön nem intézkedik, de ez következik a választható társulási formákra vonatkozó jogforrásokból, méghozzá nem csak a hagyományos kereskedelmi társaságokra vonatkozó régebbi kereskedelmi jogi jogforrásokból, hanem a közös vállalatot és a betéti társulást mint lehetséges vegyes vállalati formát szabályozó 1978. évi 4. sz. törvényerejű rendelet 7. §-ából is, amennyiben kimondja, hogy a társulás a jóváhagyást követően nyilvántartásbavétellel jön létre. A cégjegyzék mint nyilvántartókönyv egyik eleme a társasági jogi nyilvánosság elve megvalósulásának, amelynek útján jelentős közkontroll érvényesülhet, illetőleg érvényesül a gazdasági társulások törvényes alapítására és tevékenységére nézve.

A mondottak az általános nyilvánossági kontroll világát jelentik, amihez képest az állami

ellenőrzés és az állami irányítás konkrétabban is megjelenik. A mondottakon túl egyebek között abban, hogy — miként a Rendelet 12. §-a megállapítja — „Ha a társulás a jóváhagyott társasági szerződéstől, alapszabálytól eltérő tevékenységet folytat, a pénzügyminiszter elrendelheti a társulás felszámolását." Itt is meg kell említeni, hogy ebben a rendelkezésben sincs semmi megkülönböztető jelleg. A belső gazdasági társulásokra vonatkozó már említett jogszabályok — mind az 1970. évi 19. sz. törvényerejű rendelet (4. §), mind pedig az 1978. évi 4. sz. törvényerejű rendelet (25. §) a gadasági társulásokról — egyaránt rögzítik, hogy a törvényességi felügyeletet gyakorló állami hatósági szerv a társulást feloszlatja, ha az működésében sérti a társulási szerződést vagy a társulás belső szabályzatát. A Rendelet a vegyes vállalatokat illetően a pénzügyminiszter felszámolási jogát arra az esetre is kiterjeszti, ha a társulás fizetésképtelen helyzetbe jut és tartozásai a társulási vagyont meghaladják [12. § (3) bekezdés].

Azt lehet tehát mondani, hogy az állami gazdaságirányítás stratégiai gazdasági pozícióit az új szabályozás is kiépíti és biztosítja. Különösen vonatkozik ez a gazdasági társulások létrehozásának fázisára, nevezetesen az alapítás állami ellenőrzésére, az engedélyezésre és a bejegyzésre. Ez logikus és racionális jelenség, hiszen a létesítés folyamata az, amelynek során az állami gazdaságirányítás — az engedélyezési eljárás menetében — állást foglalhat arra nézve, hogy egy meghatározott területen a tervezett meghatározott vegyes vállalat a maga közös beruházásaival és gazdasági tevékenységével valóban hozzájárul-e a népgazdaság fejlesztéséhez, a népgazdasági tervben meghatározott gazdasági célkitűzések megvalósításához, illetőleg ehhez képest a vegyes vállalat milyen feltételek mellett hagyható jóvá és támogatandó. A Rendelet 2. §-a ugyanis hangsúlyozza, hogy olyan gazdasági társulás hagyható jóvá külföldi részvétellel, amely a technológia és a gazdaság fejlesztését szolgálja. Ehhez képest az állami ellenőrzésnek a szerepe pl. kényszerfelszámolás elrendelése útján nyilvánvalóan másodlagos, amolyan biztonsági szelep, amely egyszer helyeselt és kívánatosnak tartott gazdasági társulások esetében bizonnyal csak kivételesen, mégpedig nem a hatósági gazdaságpolitikai koncepciók változása, hanem a vállalat konkrét jogellenes tevékenysége vagy tartós fizetésképtelensége folytán kerül alkalmazásra.

5. A szabályozás jelentős elemét jelentik azok a *garanciák*, amelyeket az egyes konkrét társulásokra vonatkozóan a külföldi tulajdonosok kaphatnak. Ebbe a körbe tartoznak mindenekelőtt azok a garanciák, amelyek a külföldi vagyoni részesedés, vagyoni hozzájárulás biztosítására általában vonatkoznak. Így pl. a Magyar Nemzeti Bank — amennyiben a külföldi tag a társasági szerződés jóváhagyásával egyidejűleg ezt kéri — a jóváhagyásról szóló okirat feltételeinek megfelelően a tag által a társulásba vitt vagyon erejéig garantálhatja a külföldi tag vagyoni hozzájárulását érintő esetleges állami intézkedésből eredő kár megtérítését [Rendelet 11. § (2) bekezdés]. Nem kell különös szakértelem annak megállapításához, hogy ezzel a rendelkezéssel a magyar jogalkotó a posszibilis külföldi partnereknek az esetleges államosítástól való félelmét kívánta leszerelni, ilyen feltevéseknek kívánt pozitív értelemben eleve elébe menni. Pozitív értelemben a szónak olyan értelmében, hogy természetesen a magyar gazdaságpolitika nem azért helyesli és alkalmazza a nemzetközi gazdasági együttműködésnek ezt a formáját, hogy rákövetkezően államosítson, így könnyen külföldi eredetű vagyonhoz jusson. Erről természetesen nincs szó. Ismeretes azonban, hogy a külföldi gazdasági és jogi közvéleményben nem jelentéktelen az a kóbor áram jellegű jelenség, miszerint ha a szocialista államokban egyszer az államosítás általános jelleggel valósággá vált, ennek mai bekövetkezését sem lehet kizárni. Csak kóbor áram-szerű jelenség ez azért, mert a társadalmi átalakulás során megvalósított államosítás egészen más kategória, mint lenne a szocialista gazdasági rendben a szocialista gazdaságpolitika részéről helyeselt közös vállalkozások, egyedi közös vállalatok esetleges, de nem tervezett államosítása. Ez azonban nem sokat változtat azon a körülményen, hogy ilyen feltevések nem jelentéktelen mértékben mégis léteznek. Nos ezzel szemben kívánt a Rendelet említett bankgarancia intézménye belső jogi válasz lenni: ha a külföldi fél kívánja, a Magyar Nemzeti Banktól bankgaranciát kaphat ilyen esetleges állami intézkedésből eredő kárának megtérítésére. A bankgaranciáról pedig tudott — a posszibilis külföldi partnerek körében pedig különösen tudott —, hogy benne olyan bankjogi intézményről van szó, amely biztos fizetést jelent, ha a bankgaranciában foglalt feltételek megvalósulnak. Az is jól ismert a nemzetközi bankvilágban, hogy a magyar bankok fizetési bonitása és fizetési morálja elismerten jó hírben áll.

A garanciáknak egy további eleme a Rendelet 11. §-ának (3) bekezdésében foglalt az az intézkedése, miszerint a társulásnak a külföldi taggal szemben a tagsági viszonyból eredő kötelezettségeiért a Magyar Nemzeti Bank, illetve a Magyar Külkereskedelmi Bank a szokásos banküzyleti feltételek szerint garanciát vállalhat. Ez tehát banküzyleti garancia útján annak biztosítását szolgálja, hogy a társulás a külföldi tag számára anyagi kötelezettségeit (pl. jövedelem kifizetését) teljesítse. Ehhez kapcsolódik egy további garanciális rendelkezés. Az nevezetesen, hogy a Magyar Nemzeti Bank a külföldi tagot megillető nyereséget és egyéb járandóságot a tag javára a bankhoz befizetett összeg erejéig a szerződéses meghatározott pénznemben külföldre átutalja [11. § (1) bekezdés]; itt tehát a jövedelem-transzfer garantálásáról van szó, méghozzá meghatározott külföldi pénznemben. Ebbe a körbe tartozik végül a 11. § (4) bekezdésben

foglalt az a rendelkezés is, miszerint a külföldi tag kilépésekor a vagyoni hozzájárulás arányában őt megillető vagyonhányadot a Nemzeti Bank a befizetett összeg erejéig a szerződésben meghatározott pénznemben külföldre átutalja. A 13. § pedig arról rendelkezik, hogy a társulás felszámolása esetén a tartozások kiegyenlítése után fennmaradó külföldi vagyonhányad a szerződésben meghatározott pénznemben külföldre adómentesen átutalható. Garanciális és ösztönző szerepe egyszerre van annak a rendelkezésnek (8. §), amely a társulások külföldi állampolgárságú alkalmazottainak jövedelem-transzferjét biztosítja: eszerint a társulás külföldi állampolgárságú alkalmazottai a társulásból bármilyen formában élvezett jövedelmük 50%-át a társasági szerződésben meghatározott pénznemben külföldre átutalhatják.

A fent vázolt garanciális rendelkezésekben jól tükröződik a magyar gazdaságpolitika és ennek megfelelően a jogalkotónak az az állásfoglalása, hogy védett helyzetbe kívánja hozni a külföldi beruházók vagyonát, biztosítani kívánja a vegyes vállalatok működésével kapcsolatban a külföldiek vagyoni jogosítványait, azokat a jogosítványokat, amelyeknek megvalósítása részvételük tulajdonképpeni célja. Bizonnyal lehetne még optimalizálni a külföldi résztvevők érdekeltségének és érdekeinek védelmét — alább a fejlesztési elgondolások körében erre még visszatérünk —, annyi azonban bizonyos, hogy a belső jogi szabályozás útján lehetséges garanciális elemeket a Rendelet tartalmazza. Ez a megállapítás nemzetközi összehasonlítás mellett is megáll. Sőt azt lehet mondani, hogy a garanciális rendelkezéseknek ilyen jelentős súlya — az összesen 14 §-ra kiterjedő rendelet szabályösszességében ezek ugyanis arányukban is nagy számban szerepelnek — nem is általános a külföldi gyakorlatban. Ez persze formális szempont, de mégis jelzi, hogy a magyar jogalkotó egyebek között mire teszi a hangsúlyt, hogy a külföldi partnerekkel fair együttműködésre való törekvést kíván biztosítani.

6. A tulajdonosi részesedés, a beruházott vagyon útján való részvétel valamely közös vállalkozásban természetesen az egész társasági jogot áthatja. Különösképp vonatkozik ez az akaratképzés és a vezetés rendjére, tehát *az irányítási hatalom és a tulajdoni részesedés viszonyára.* Itt a statikus tulajdoni arány közvetlenül átmegy a hatalmi-cselekvési dinamikába.

Ami már most a vegyes vállalatokban az akaratképzés általános elvét illeti, ebben az alkalmazott társulási forma megfelelő jogi rendje irányadó. Az általános alapelv ennek folytán természetesen a résztvevők anyagi részesedésének aránya, illetőleg az ennek arányában megjelenő társasági irányító-igazgatási jogosultságok. Miközben ez az akaratképzési mechanizmus mögöttes általános alapja, ez jut megfelelően kifejezésre az alkalmazható különböző társasági jogi formák hatályos jogi szabályaiban, ennek alapján is és az új szabályozás értelmében is ebben a kérdésben jelentős szerepe van természetesen a társasági szerződésnek, illetőleg a kérdéses gazdasági társulás alapszabályának. Úgy is lehetne mondani — miként általában fogalmazza a külföldi, főleg nyugati társasági jog —, hogy a magyarországi vegyes vállalatok körében is fontos szerephez jut az ún. alapszabály-autonómia (Satzungsautonomie), ami különösen a korlátolt felelősségű társaságok, tehát a részvénytársasághoz képest kevésbé zártan és differenciáltan szervezett gazdasági társulások esetében erős társasági jogi principium. Talán nem felesleges, ha ehhez a gyakorlat oldaláról megjegyezzük, hogy az eddig létrejött vegyes vállalatok — a Középeurópai Nemzetközi Beruházási Bank mint részvénytársaság kivételével — korlátolt felelősségű társaság formájában jöttek létre.

Az alapszabály, illetőleg a társasági szerződés fontosságát ebben az összefüggésben az új szabályozás különösen kiemeli. Az Utasítás 4. §-a részletesen rendelkezik arról, hogy az alapszabályban az akaratképzésre és a vezetésre vonatkozóan minden lényeges kérdésről rendelkezni kell. Eszerint egyértelműen tisztázni kell az alapszabályban a résztvevő partnereknek jogait és kötelezettségeit a társulás irányítására és ellenőrzésére vonatkozóan, meg kell határozni a társulás szerveit és e szervek jogosultságait; rögzíteni kell azt is, hogy milyen arányban kell a partnereknek az egyes társulási szervekben képviselettel rendelkezniök; a társasági szerződésnek, illetőleg az alapszabálynak rendelkezniök kell arról is, hogy a társulás szerveinek vezető pozícióit miként töltik be, mely funkciót melyik partner képviselője látja el; rendelkezni kell a döntéshozatal konkrét módjáról, valamint azokról a kérdésekről, amelyekben a társulás megfelelő szerveiben csak egyhangúsággal lehet dönteni.

Az Utasítás hosszú 4. §-a értelmében bizonyos más kérdéseket — amelyek végső soron szintén az akaratképzés körébe tartoznak — is rendezni kell a társasági szerződésben, illetőleg az alapszabályban; ilyenek pl.: a kötelező kockázati alap mellett a társulás milyen egyéb alapokat kíván létesíteni; a társulás lehetővé kívánja-e tenni és ha igen, milyen feltételek mellett a tagsági pozíciók (részvények, üzletrészek stb.) átruházását; a társulás működésének minimális időtartama, a megszüntetés esetei; a megszüntetés, illetőleg felszámolás esetére a felszámolás rendje, a felszámoláskor rendelkezésre álló társasági vagyon értékelésének szabályai.

7. A fentiek után talán nem érdektelen néhány olyan megfontolást körvonalazni, amelyek a *tulajdonjogi struktúra vázolt elemeinek továbbfejlesztésére* irányulnak. Nyilvánvaló, hogy az eddig létrejött alig tíz vegyes vállalat messze innen van azon, amit a népgazdaság, illetve ennek igényei alapján a magyar gazdaságpolitika kíván. Fent már hivatkozott második tanulmányomban megkíséreltem a társasági jogi komplexum egészében felvetni azokat a több vonatkozásban is logikus és kívánatos újításokat, ame-

lyek a magyar megoldásokat vonzóbbá tehetik s ezáltal a vegyes vállalati gyakorlat intenzívebb fejlődéséhez hozzájárulhatnak. Itt ilyenekről csak a fent tárgyalt tulajdoni (ill. erős tulajdonvonzatú) kérdésekre vonatkozóan lesz szó.

Az egyik ilyen probléma, *a külföldi félnek nyújtott garanciák kérdése*. Fent láthattuk, hogy ebből a szempontból mit nyújt a külföldi beruházó számára a magyar jogszabály. Joggal állapítottuk meg, hogy ezek a garanciák jelentősek. Azt is hozzátehetjük, hogy nemzetközi összehasonlító jogi szemléletben is messze megállják a versenyt: a többi szocialista ország hasonló jogalkotásában a garanciák viszonylag kevésbé konkretizáltak, a bankgarancia jogszabályi lehetősége pl. nem mindenütt adott. Miután a garanciák mögött a magyar gazdaságpolitikának és jogpolitikának az a meggyőződése és elve áll, hogy lehetővé tenni-igenelni és nem károsan befolyásolni kívánja a vegyes vállalatok működését, meg lehetne tenni egy következő lépést. Nevezetesen kétoldalú egyezményekben — tehát államközi szerződésben, megállapodásokban — kölcsönös beruházási védelmi eszközöket deklarálni. Ebben rizikó nincs, ebből csak azoknak az előnyöknek a megvalósulása várható, amelyet a magyar jogalkotó úgyis kíván. Jugoszlávia és Románia már kötött ilyen kétoldalú megállapodásokat az érintett országok vállalatai részéről megvalósított beruházások kölcsönös védelméről. Ilyen magyar lépés tehát szocialista relációban sem volna előzménynélküli. A külföldi beruházóknak nyújtott nemzetközi jogi védelem fontosságára a magyar jogirodalom is felhívta a figyelmet (Meznerics Iván: A külföldi beruházások védelme a nemzetközi jogban. Sajtó alatt az Akadémiai Kiadónál a Questions of International Law c. kötetben). Az pedig, hogy nyugaton milyen nagy súlyt helyeznek a nemzetközi beruházások védelmére — különböző, esetenként nagyon is vitatható okokból — közismert. Gondoljunk csak a multinacionális vállalatok érdekeire és ezen érdekeket megfogalmazni törekvő egyes kezdeményezésekre. Egy dolog azonban a multinacionálisok ügye a világ különböző részeiben és egy egész más dolog a magyar népgazdaság keretében lehetővé tett és egyfajta optimumig fejleszteni kívánt vegyes vállalatok érdekvédelmi igénye.

8. Felvethető a *külföldi részesedés arányának* általánosabb feloldása ahhoz képest, ahogy az jelenleg a 28-as rendeletben szabályozva van. Emellett a következő megfontolások szólnak. Egyrészt a jelenlegi szabályozás is általában kívánja meg a minimálisan 51%-os magyar részesedést. Esetileg tehát elérhető más arány is. Ennek útja azonban kormányzati engedélyezési eljárások mechanizmusának megfelelő végigjárásában van. A külföldi partnert ez már önmagában bizonyos kétkedéssel tölti el, mármint akkor, ha mégis az eddig lehetségesnél nagyobb részesedési arányt szeretne elérni. A vállalati autonómia növelését is kifejezésre juttatná, ha ebben a magyar partnerek ex lege dönthetnének. Ha a magyar partnereknek érdekükben áll kisebb részesedés mellett is vállalni a kérdéses közös vállalkozást, ezzel a korláttal nem kellene akadályozni a közös beruházás előkészítésének és megvalósításának folyamatát. A lényeg a magyar szocialista tulajdoni viszonyokat illetően, mármint azok általános szocialista jellegének védelmét illetően úgy sem egy-egy konkrét vegyes vállalaton belüli arányban van. A lényeg az ilyen vállalatoknak az egyes iparágak egészéhez viszonyított arányában van. Egy konkrét társulás tekintetében is bizonyos, hogy a magyar partner, illetőleg a partnerek által bevitt vagyon csak kis hányada a kérdéses magyar szocialista gazdálkodó szervezetek vagyontömegének, amelyet ilyképp többségében külföldi tulajdoni vonzatú vállalkozás részévé tennének. Annak, hogy „a fák ne nőjenek az égig", úgyis van megfelelő állami ellenőrzési lehetősége. Az engedélyezési eljárás során ugyanis a megfelelő állami döntés kellően figyelemmel lehet arra, hogy egyrészről az adott magyar vállalatok nagyságrendjéhez és vagyontömegéhez képest mit jelent az elkülönített, és ilymódon külföldi többségű társasági vagyon részévé tett beruházás, másrészről ez a külföldi részesedés az adott egész iparágon belül milyen arányokat jelent. Bizonnyal ilyen megfontolások vezették azokat a szocialista országokat, amelyek a 49%-os korlátot nem intézményesítették a vegyes vállalatokra vonatkozó jogalkotásban (pl. legújabban Bulgáriában, ahol ilyen korlátozást nem vezettek be, az erre vonatkozó döntést vállalati hatáskörben hagyták). Mint ismeretes, a vállalat vezetésében biztosítandó jogoknak nem egyedüli formája a tulajdoni hányad-többségnek birtoklása. Ez azonban már átvezet a következő problémakörhöz.

9. Okkal mondható, hogy *a magyar partnerek érdekeltek a vegyes vállalat gazdasági tevékenységét az egyes döntésekben érdekeiknek megfelelően meghatározni.* A társasági jog egyik általános elve, hogy az akaratképzés, a vezető szervekben a szavazás a vagyoni részesedés elve alapján történik. Mint fent utalás történt rá, erre nézve a 28-as rendelet, illetőleg a hozzá csatlakozó Utasítás viszonylag tág, sőt, majdnem teljesen szabad kezet biztosított a társuló partnereknek. Az Utasítás 4. §-a csak annyit mond ki, hogy az alapító szerződésben, illetőleg az alapszabályban rendelkezni kell az irányítás, általában az akaratképzés módjáról, arról, hogy ebben a feleket milyen jogok illetik és milyen kötelezettségek terhelik. Ez sok is meg kevés is. Eszerint a társulók eltérhetnek a vagyoni arány szerinti döntéshozatali jogosultságok rendjétől. Konkrét társasági szerződésükben, illetőleg az alapszabályban erőviszonyaiknak és elképzeléseiknek megfelelően határozhatják meg, hogy a döntés milyen szavazati jogok alapján történik. A kisebbség tehát elérheti, hogy ugyanolyan, sőt esetleg jelentősebb szerepe legyen az akaratképzésben, mint a vagyoni részesedést illetően erősebb félnek. Miután általános háttér-joganyag-

ként az eddig gyakorolt fő társasági formákat illetően a részvénytársaság és a korlátolt felelősségű társaság jogszabályanyaga lép előtérbe, az akaratképzést illetően még ezekre kell figyelemmel lenni. Itt azonban az egyik kérdés, hogy mi van jelenleg hatályban. Csak a részvénytársasági formára utalva, az erre vonatkozóan irányadó Kereskedelmi Törvény 157. §-ának 9. szakasza kimondja, hogy „alapszabályokban meg kell állapítani ... a részvényesek szavazati jogát és ennek mikénti gyakorlását". Az ún. Satzungsautonomie tehát itt is jelentős. Ehhez a 9. ponthoz azután számos kúriai határozat kapcsolódik, amelyek mind az ún. szindikátusi szerződés (tudvalevőleg erről van itt szó) kereteit próbálták megfogalmazni. A szindikátusi szerződés lényege az, hogy a részvényesek külön szerződésben megállapodnak: a részvényekre alapított szavazati jogaikat így és így, más szóval a részvények nominális értékétől eltérően fogják gyakorolni. Vitatott intézmény, mindenekelőtt határaiban vitatott intézményről van szó. Ma is egyes országokban „nem szeretik", más országokban egészen szélsőséges határokig elismerik. Mint látható tehát a jelenlegi magyar jog ebben a kérdésben erősen hagyatkozik az alapszabályi autonómiára. Miközben az egyik oldalon lehetővé teszi a nem-többségi magyar résztvevők érdekeinek megfelelő védelmét az akaratképzési mechanizmusban, a másik oldalról felmerül a keretek esetleges meghatározása. Valamiféle jogbiztonság ezen a területen mégis csak jelent értéket, méghozzá olyan értéket, amellyel a magyar szabályozás biztonságossá, ezen keresztül vonzóbbá tehető az érdeklődők számára. E kérdésben ezért a jelenleginél megismerhetőbb és világosabb képet kell adni az új szabályozásban. Fő vonalaiban meg kellene vonni a szindikátusi szerződés akció rádiusát, és ezen-közben koherens összefüggést is létre kell hozni egyrészt a 28-as rendelet, illetőleg esetleges utódja, valamint az alkalmazható öt társulási forma akaratképzési mechanizmusa, mármint az erre vonatkozó külön-külön szabályok között.

Mádl Ferenc

Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről

1. Az alapvető termelőeszközök társadalmi (azaz: állami, illetve szövetkezeti) tulajdonbavételét követően az uralkodó felfogás mind a közgazdasági, mind a jogi elméletben hagyományosan az állampolgári tulajdon (tulajdonjog) két formája között különböztet: a *személyi* és az ún. kisárutermelői stb. *magántulajdon* (tulajdonjog) között.[1] Teszi ezt annak ellenére, hogy — bizonyos elvi határok viszonylag egyértelműnek látszó kontúrjai mellett is — *a szétválasztás kezdetétől fogva komoly nehézségekbe ütközik.* Ezek az elhatárolási gondok az idők folyamán, társadalmi viszonyaink változásával legfeljebb átalakultak, de semmiképpen sem csökkentek, sőt fejlődésünk utolsó másfél-két évtizedében kifejezetten nőttek.

a) A legfontosabb elhatárolási jegyek között mindenekelőtt azt szokták hangsúlyozni, hogy a személyi tulajdon — szemben a magántulajdonnal — az állampolgárok személyes (és családi) szükségleteinek kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javakon, az *egyéni fogyasztás tárgyain* fennálló tulajdonát jelentené. Ebből kifolyólag a személyi tulajdon tárgyainak elsődleges rendeltetése a személyes felhasználás, fogyasztás lenne, és elidegenítésük kivételes, másodlagos jelentőségű volna. Mindezt az a formula szokta kifejezni, hogy a személyi tulajdon az állampolgári közvetlen *szükségletkielégítés* tulajdoni formája. Magántulajdon tárgyait képeznék ezzel szemben — az állam kizárólagos tulajdoni tárgyainak körén kívüli — *termelőeszközök*, mindenekelőtt a kisárutermelők, kisiparosok stb. társadalmilag hasznos gazdasági tevékenységet szolgáló termelőeszközei.

Lényegében ezt a *tárgyi differenciálást* tükrözi — az Alkotmány (11—12. §) elvi tételeit követve — a Polgári Törvénykönyv is, mind eredeti, 1959-es megfogalmazásában (91. §.: magántulajdon, 92—93. §.: személyi tulajdon), mind mai — az 1977. évi IV. tv. által megállapított — szövege (92. §.: személyi tulajdon, 93. §.: magántulajdon).[2]

[1] V. *Knapp:* A tulajdon a népi demokráciában. Bp. Jogi és Államigazgatási Könyvkiadó, 1954. 368 old. R. O. *Khalfina:* Pravo licsnoj szobsztvennosztyi grazsdan SZSZSZR. Moszkva, 1955. *Világhy—Eörsi:* Magyar polgári jog I. Bp. Tankönyvkiadó, 1962. 240. skk. old. A. J. *Koseljov:* Személyi tulajdon a szocializmusban. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 221. old. *Eörsi* Gy.: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. Akadémiai Kiadó, 1965. 258 old. (51. sk. old., 95. sk. old., 106. sk. old., 197. sk. old.). A. A. *Erosenko:* Licsnaja szobsztvennoszty v grazsdanszkom prave. Moszkva, 1973. 206. old. A. A. *Rubanov:* A személyi tulajdonjog társadalmi aspektusai a Szovjetunióban. SZGP. 1973. 9. sz. 25. sk. old. *Vékás* L.: A személyi tulajdonjog kérdéseiről. Acta Fac. Pol. Iur. Univ. Sci. Bp. XVI., 259. skk. old., 1974.

[2] Hasonlóan a Szovjetunió Polgári Törvényhozásának Alapjai 25. cikk; OSZFSZK Ptk., 105—115. §§.; Lengyel Ptk. 132—139. cikkek; Csehszlovák Ptk. 125—151. §§.; NDK Ptk. 22—24. §§. Nem érdektelen ugyanakkor a személyi tulajdonjog kategóriájának kialakulása szempontjából arra utalni, hogy az 1949-es magyar Alkotmány nem ismerte a személyi tulajdon kategóriáját, helyette a munkával szerzett tulajdon elismerésének és védelmének elvét szögezte le [8. § (1) bek.]. (Ezzel az alkotmányos előírással lényegében teljesült az a követelmény, amit *Marx* fogalmazott meg: „A munka nem változtatható át tőkévé, pénzzé, földjáradékká, egyszóval monopolizálható társadalmi hatalommá, azaz a személyi tulajdon nem csaphat át polgári tulajdonba." Kommunista Kiáltvány. MEM 4. k., Bp. 1959. 455. old.

Ez az elhatárolási törekvés eleve és óhatatlanul — jobbára „kivételesnek" és „átmenetinek" tekintett — ellentétes tényekkel találta szemben magát. Már az 1959-es Ptk. személyi tulajdonként ismerte el a kisegítő mellékgazdaság célját szolgáló *háztáji gazdaság* körébe tartozó vagyontárgyakat is. Az elmélet kénytelen volt felismerni e vagyoni javak tulajdoni sajátosságait, mindenekelőtt termelőeszköz-jellegüket. Ezért a háztáji gazdaságot — a személyi tulajdon „általános formájához" képest — „sajátos formaként" fogta föl: „A személyi tulajdonjog általános formájában a tárgyak köre szűkebb, mint a háztáji gazdaságban"; háztáji gazdaság tárgya a szorosabb értelemben vett személyi szükségletek kielégítésére alkalmas tárgyakon felül „még a mellékgazdasághoz tartozó föld, állatállomány és kisebb mezőgazdasági felszerelés is".[3] A tárgybeli sajátosság következményeként eltérést kellett észlelni a háztáji gazdaság és a személyi tulajdon ún. általános formája között a tulajdon tartalmában is: „Bár jogi tartalmát tekintve mindkét tulajdon a birtoklás, a használat és a rendelkezés lehetőségét biztosítja, és mind a kettő árutulajdon, tehát magában rejti a tulajdonváltozás lehetőségét, a háztáji gazdaságban ez utóbbi lehetőségen lényegesen nagyobb hangsúly van."[4]

Tovább gyengítették a személyi tulajdon és a magántulajdon tárgyi alapon történő elhatárolásának lehetőségét azok a társadalmi fejlemények, amelyek állampolgároknak jogszabályban (az 1967. évi IV. tv. III. fejezetében és az ahhoz fűződő végrehajtási rendelkezésekben) meghatározott területen levő mezőgazdasági ingatlanára (zártkertekre, belterületi mezőgazdasági ingatlanokra) és az ilyen ingatlanokhoz tartozó vagyontárgyakra nézve személyi tulajdonjog elismerésére vezettek [Ptk. 92. § (2) bek.]. Joggal állapítja meg *Sárközy*, hogy „az 1967. évi magyar földtörvény pl. a zártkertekben, illetve a belterületen olyan mérvű földtulajdont minősít személyi tulajdonnak, amely már semmiképpen sem fér a személyi tulajdon hagyományos fogalmába."[5]

Nem szólunk itt részletesen arról, hogy a személyi tulajdon ún. általános tárgyai (a Ptk. hatályos szóhasználata szerint: „különösen családi ház, lakás, üdülő, telek, berendezési és használati tárgyak") tényleges társadalmi viszonyaink között — társadalmi méretekben — mikor és mennyiben szolgálják kizárólag a tulajdonos (és családja) közvetlen szükségletkielégítését, illetve mikor és mennyiben töltenek be árutermelő funkciót; vagyis mikor és mennyiben fogyasztási javak, illetve termelőeszközök. (Történetileg nem érdektelenek azok a korábbi felfogások, amelyek *a személyi tulajdon határozottan ideológiai töltésű* határainak védelme érdekében „a személyi tulajdon társadalmi-gazdasági rendeltetésével ellentétesnek tekintették azt az esetet, ha az állampolgár a családi ház kertészetének termelvényeit eladta".[6]

A szocialista árutermelés teljesebb kibontakozása (Magyarországon főleg 1968 után) az egyéni tulajdonba tartozó (tartozható) vagyontárgyak vonatkozásában tovább relativizálja a termelőeszközök és a fogyasztási javak közötti határokat és ezzel a személyi tulajdon és a magántulajdon tárgyi alapon húzható választóvonalait is.[7] Ennek a helyzetnek mindenképpen valóságközelítő, de — a de lege lata-szemlélet folytán szükségszerűen — szemérmes kifejezéseként foghatjuk föl *Sárándi* legújabb nézetét, amely „a csak használati javakon", illetve „a használati javakon és termelőeszközökön is fennálló személyi tulajdon" variánsokat különbözteti meg.[8] Végső eredményében azonban ez a fölfogás is osztja az uralkodó nézetet: abban látja a magántulajdon és a személyi tulajdon közötti elsődleges különbséget, hogy az előbbi „mindig termelőeszköztulajdont jelent", az utóbbi „nem mindig (többnyire nem)".[9] Az elhatárolás pallójának nádszálvékony volta Sárándit is további — figyelemreméltó — érvekre ösztönzi. Ezekre alább, a tematikai összefüggéseknek megfelelően térünk ki.

A társadalmi viszonyokban bekövetkezett — tárgyunk szempontjából jelentős — változások (az ún. második gazdaság léte és gazdasági szerepe; az egyéni vállalkozások ösztönzésére tett intézkedések stb.) részletezése talán nem szükséges. Az elmondottak elégségesnek tűnnek annak megállapítására, hogy a *személyi tulajdon és a magántulajdon elhatárolására tárgyi alapon nincs és nem is volt* — valóságos társadalmi viszonyainkkal összhangba hozható, e viszonyokat ténylegesen kifejező — *egzakt elvi lehetőség.*

Marx a tulajdonviszonyok tárgy szerinti kategóriáit *tulajdonfajtáknak* nevezte, és ezzel a fogalommal a tulajdonban levő javak használati értéke közötti eltéréseket kívánta kifejezésre juttatni.[10] E kategóriát alkalmazva — nézetünk szerint — megállapítható, hogy *a magántulajdon és a személyi tulajdon nem képeznek különböző tulajdonfajtát.*

b) Az a véleményünk, hogy a személyi tulajdon és a magántulajdon között jelenlegi társadalmi viszonyainkban alanyi szempontból sincs lényegi különbség. Eltérő *alanyi tulajdonformák* esetében különböző társadalmi struktu-

[3] *Világhy* M.: i. m. 243. old.

[4] Uo.

[5] *Sárközy* T.: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és tulajdonjog. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973, 73. old. 218. lj.

[6] Idézi *Sárközy:* uo. 217. lj-ben.

[7] Más gondolati összefüggésben, a társadalmi és a személyi tulajdon jellegbeli eltéréseit keresve, hasonló álláspontot foglal el *Sárközy:* uo.

[8] *Sárándi* I.: Magyar polgári jog III. Tulajdonjog. Kézirat. Bp. 1980. 52. sk. old., 180. skk. old. E nézet értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy — a hatályos tételes szabályokhoz óhatatlanul jobban kötött — egyetemi tananyagban látott napvilágot.

[9] *Uo.* 199. old.

[10] Vö.: *Sárközy:* i. m. 65. old.

ráltságú tulajdonosok állnak egymással szemben. *Tőkei* a „valóságos alanyi tulajdonformákat" egyenesen a társadalmi osztályviszonyok kifejezőinek tekinti: a különböző alanyi tulajdonformák különböző társadalmi osztályhoz tartozást jelentenek.[11]

Úgy tetszik, hogy *Sárándi* az állampolgári tulajdon — társadalmi körülményeink között hagyományosan — elkülönített két formájának, a személyi tulajdonnak és a magántulajdonnak elhatárolásához a tárgy szerinti megkülönböztetés nehézségeinek és gyengeségeinek ellensúlyozására alanyi természetű szempontokat hív segítségül: „A magántulajdonosnak a termelőeszközein fennálló magántulajdonán nyugvó gazdasági tevékenysége egész egzisztenciájának alapja, míg a termelőeszközökön fennálló személyi tulajdon a személyi tulajdon alanyának a társadalmi termelés és eloszlás terén elfoglalt helyzetét csak egyik oldaláról fejezi ki. A magántulajdonos a gazdaságban is mint magán lép fel, a termelőeszközökön fennálló személyi tulajdon jogosultja viszont munkaerejének zömét a szocialista szektorban köti le, a megmaradt részt használja fel magángazdálkodásra, azaz egyszemélyben kollektív és magántermelő".[12]

Ez a nézet feltétlenül első törekvésként értékelhető a személyi tulajdon és a magántulajdon egybemosódó tárgyi határainak más szempontjából, az alanyi mozzanat segítségével történő egyértelműbb szétválasztására. Némely megállapításával kapcsolatban mégis felvethető, hogy azok mennyiben tükrözik tényleges társadalmi valóságunkat. Kérdezhető pl., hogy a kollektív, illetve magántermelőként eltöltött munkaidő aránya azonos-e a ténylegesen lekötött munkaerő arányával, és kérdésként merülhet föl méginkább az, hogy e tényezőknek vagypedig a kollektív, illetve magántermelőként elért jövedelemnek van-e nagyobb súlya a tulajdonos társadalmi strukturáltsága, azaz a termelésben és elosztásban elfoglalt helyzete szempontjából. E — nem lényegtelen — részletkérdések feszegetése helyett inkább két elvi természetű fenntartásunkat, megállapításunkat szögeznénk le.

Mindenekelőtt azt hangsúlyoznánk, hogy a valóságos alanyi tulajdonformák — végsősoron — alapvetően kötődnek a tulajdonfajták tárgy szerinti megkülönböztetéséhez, éspedig főleg a termelőeszköz — fogyasztási cikk (használati célú vagyontárgy) disztinkcióhoz. Valóságos alanyi tulajdonformák között minden esetben a tulajdon tárgya szerinti lényeges különbség indikálja az eltérést. Ebből következik, hogy a tulajdonfajták alanyi oldalról történő elhatárolása csak kisegítő szempont lehet, nem helyettesítheti és semmiképpen sem keresztezheti a tulajdonformák tárgy szerinti kategorizálását. Ezért — véleményünk szerint — a személyi tulajdon és a magántulajdon közötti elhatárolás pusztán az alanyi oldalról történő megközelítés útján nem lehetséges. Minden érdeme, valóságközelítő értéke mellett is úgy látjuk ezért, hogy Sárándi idézett kísérlete sem ad meggyőző érveket a személyi tulajdon és a magántulajdon közötti határok megerősítéséhez.

Másik észrevételünk szorosabban véve a polgári jog szempontjából vethető föl. A polgári jog, mint az árujellegű társadalmi viszonyok jogága számára — érthetően — az egyes tulajdoni formák csoportosítási szempontrendszerei[13] közül döntő jelentőséggel a tulajdonviszonyok funkció szerinti csoportosítása, az ún. *funkcionális tulajdonformák* közötti különböztetés bír. Nem annyira a tárgy szerinti csoportosítás nyomán képezhető tulajdonfajták és nem is az alanyi tulajdonformák. Ez utóbbi kategorizálás esetleg jelentős eszköz, hű tükör lehet egy adott társadalmi formáció osztályszerkezetének jellemzésénél, és ezért a társadalomtudományok egyfajta fontos iránytűjeként funkcionálhat: a polgári jog számára azonban nem játszik elsődleges szerepet. A polgári jog az adott *tulajdonviszonyok funkciójára érzékeny, éspedig mindenekelőtt arra, hogy árutulajdonról van-e szó.* Ez közelebbről egyrészt annyit jelent, hogy a polgári jog tárgykörébe igazán csak az árutulajdon viszonyai tartoznak; másrészt azt, hogy a polgári jog szabályozási rendjében az árutermészetű tulajdoni viszonyok esetleges egyéb ismérvek (pl. az alanyi tulajdonformák) szerinti eltérései másodlagos jelentőségűek, sok szempontból el is hanyagolhatók. Amennyire fontos pl. az alkotmányjog számára az alanyi tulajdonformák közötti disztinkció, annyira háttérbe szorul ez a csoportosítási szempont a tulajdonformák árujellege mögött a polgári jogban.

c) Kérdés ezek után, hogy van-e lényegi eltérés a kisárutermelő-kisvállalkozó magántulajdon és a személyi tulajdon között *árujellegük* szempontjából.

A magántulajdon árutulajdon-jellege mai társadalmi viszonyaink között nem vitás, de ebben kezdettől fogva is egyetértés volt tapasztalható a polgári jogi irodalomban.[14] A személyi tulajdon esetében a kérdésfelvetés és az arra adható válaszok sem ennyire egyértelműek. Ha a személyi tulajdon tárgyai közül a személyes (családi) szükségletek kielégítésére szolgáló használati javakat tartjuk szem előtt, akkor a személyi tulajdon rendeltetése elsősorban a személyes hasznosítás, vagyis a *naturális* tulajdoni funkció kerül előtérbe. Így pl. *Eörsi*nél, aki szerint „a személyi tulajdon eredetét és felhasználását tekintve egyaránt nem, vagy csak kevéssé árutulajdon: a társadalomnak végzett munkából fakad és szükségletkielégítésre fordítják (elhasználják)."[15] *Világhy* ezzel szemben teljes

[11] *Tőkei* F.: A társadalmi formák elméletéhez. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
[12] *Sárándi:* i. m. 199. old.
[13] *Sárközy:* i. m. 65. skk. old.
[14] *Világhy:* i. m. 240. skk. old.; *Vékás:* i. m. 260. old. *Sárándi:* i. m. 54. old., 195. skk. old.
[15] *Eörsi:* i. m. 52. old.

mértékben elismeri a személyi tulajdon árujellegét, legfeljebb a termelőeszközökön fennálló személyi tulajdon (mindenekelőtt a háztáji gazdaság) árujellegének dominánsabb voltát emeli ki.[16] *Sárközy* is — a valóságos társadalmi viszonyok logikáját követve — az árujelleg előtérbe kerülését hangsúlyozza: „Az áruviszonyok kiteljesedése és a technikai fejlődés következtében fellazul a személyi tulajdon tárgyai körének és felhasználási módjának leszűkítő értelmezése, ami viszont a termelési eszköz és fogyasztási eszköz tulajdon bizonyos mértékű közelítését jelenti az áruforma általános kereteiben: csökken a személyi tulajdon egyes tárgyainak naturális tulajdonformába való tartozása és növekszik árujellege."[17] Ezt az álláspontját még annyiban finomítja, hogy a fogyasztási-használati javak esetében ún. „nem valódi", „atipikus, naturális materiális tulajdonformához közelítő árutulajdonról" beszél.[18] *Sárándi* gondolatmenete hasonló: szerinte ugyan „a személyi tulajdon funkcióját tekintve naturális tulajdon", de elismeri, hogy „a személyi tulajdon tárgyai ma nemcsak használati értéket, hanem értéket is képviselnek, s ezért a személyi tulajdon tárgyaival való külső rendelkezés lehetőségének minél szélesebb körben való megengedése ... fontos követelmény".[19]

Mindent összevetve — úgy véljük — a személyi tulajdon árutulajdon-jellegét nemigen lehet mai társadalmi körülményeink között elvitatni. Személyi tulajdonnak minősülő termelőeszközök esetében ez nyilvánvaló; de a termelési eszközök és a fogyasztási (használati) javak közötti — éppen funkcionális szempontból történő — megkülönböztetés erősen viszonylagos volta miatt aligha képviselhető más álláspont a személyi tulajdonnal kapcsolatban általában. A par excellence személyes (családi) szükségletek kielégítésére szolgáló, tehát naturális tulajdoni jellegű családi ház, öröklakás, üdülő stb. pl. bérbeadás útján történő hasznosítás esetén nyomban az árutulajdoni funkciót „helyezi" előtérbe. A szinte azonnali fogyasztásra-felhasználásra szánt javakat leszámítva (amelyek viszont a jog, különösen a polgári jog számára csekély, sőt elenyésző jelentőséggel bírnak), mai gazdasági-társadalmi viszonyaink között az állampolgári tulajdonban tartható vagyontárgyak funkciója a naturális tulajdonból bármikor átmehet árutulajdonba. Ezért *az árutulajdoni jelleget elvileg a személyi tulajdon esetében* — nézetünk szerint — *ugyanúgy el kell ismerni, mint a magántulajdonnál.* A polgári jog szabályozása számára pedig (ezt ismételten szükségesnek tartjuk aláhúzni) a személyi tulajdon elsősorban árutulajdoni funkcionálása esetében és éppen e funkciója miatt releváns.

d) Összegezve álláspontunkat, az elmondottak a következők megállapítására látszanak alapot adni. A termelőerők adott fejlettségi színvonala egyrészt elkerülhetetlenül áru-pénzviszonyok jelenlétét és aktív, társadalmi viszonyaink szinte minden rétegét átszövő szerepét teszi szükségessé; másrészt nemcsak a társadalmilag megtermelt termékek elosztása megy végbe jórészt tulajdonosi elkülönültség közbeiktatásával, hanem termelőeszközök állampolgári tulajdonként történő elismerése is társadalmilag indokolt. Ilyen viszonyok között az állampolgári tulajdon fajtái — sem tárgyaik, sem alanyi alakzataik, sem társadalmi funkcióik szerint — nem különíthetők el elvi alapon; *a személyi tulajdon és a magántulajdon megkülönböztetésre sem a tárgyi tulajdonfajták, sem az alanyi tulajdonformák, sem a funkcionális tulajdonformák csoportosítási szempontjai alapján nem lehet kellő alapot találni.* A kis számban fellelhető különbségek is erősen viszonylagosak, gyakorlatilag nehezen igazolhatók, és a jog — de mindenekelőtt a polgári jog — számára a jogi szabályozás követelményei szempontjából majdhogynem irrelevánsak.

Mindezekre figyelemmel álláspontunk szerint *a személyi tulajdon és magántulajdon közti megkülönböztetést fölöslegesnek, elhagyhatónak lehet tekinteni a jogi szabályozásban általában, de a polgári jogban mindenképpen.* A polgári jog az állampolgárok tulajdonát árujellege miatt vonja szabályozása körébe, árufunkciójában ragadja meg; s az árujelleg a polgári jogi szabályozásban egyneművé teszi az állampolgári tulajdon esetleges alformái (másodlagos formái) között meglevő netáni különbségeket is. Ha tehát esetleg alkotmányjogi szinten van is értelme a ma használatos megkülönböztetésnek, a polgári jogban — az egyre jobban összemosódó határvonalak mind nehezebb és kilátástalanabb tatarozgatása helyett — *a személyi tulajdon és a magántulajdon kettős rendszere helyébe az egységes „állampolgári tulajdon" kategóriának a bevezetését látjuk indokoltnak.*

2. Joggal vetődik fel a kérdés: ha kezdettől fogva ennyire elmosódóak a személyi tulajdon és a magántulajdon határai, akkor milyen tényezők vezettek e megkülönböztetésre; s ha a két kategória kontúrjai az idők folyamán, a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése következtében egyre csak halványultak, akkor miért ragaszkodik e disztinkcióhoz oly következetesen elmélet és törvényhozási gyakorlat egyaránt? A válaszok e kérdésre többrétűek, de *az okok valamennyien ideológiai töltésű tények vagy inkább illúziók.*

a) A kiinduló ok minden bizonnyal az, hogy az alapvető termelőeszközök társadalmi (állami, szövetkezeti) tulajdonbavétele után a kizsákmányoló tőkés magántulajdonnal együtt

[16] *Világhy:* i. m. 244. old.; ugyanígy *Vékás:* i. m. 260. old. A föld árujellegének sajátos problematikájához l. *Tanka* E.: A termőföld áruminőségének kérdése és árujellegének jogtudományi tükröződése. Gazdaság- és Jogtudomány, XV., 257. skk. old., 1981.; *uő.:* A föld áruminőségének szerepe a földjogtudományban. Magyar Jog, XXVIII., 330. skk. old., 1981.

[17] *Sárközy:* i. m. 73. old.

[18] *Uo.* 117. sk. old., 316. sk. old.

[19] *Sárándi:* i. m. 186. old.

vagy legalábbis belátható időn belül felszámolhatónak tetszett a termelőeszközök egyéni tulajdonának minden formája. Ezt a hitet *Marx* néhány, egészen más gazdasági-társadalmi viszonyokra vonatkozó jóslata is táplálta; így pl. a gothai program kritikájában elejtett megjegyzése, amely szerint „a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egybet nem adhat, ... egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába".[20] (Hosszú évek és csalódásokkal teli keserves tapasztalatok voltak szükségesek annak felismeréséhez, illetve beismeréséhez, hogy a szükségletek szerinti elosztás kommunisztikus elvének érvényesíthetőségére — enyhén szólva — nem értek a gazdasági-társadalmi feltételek.)

Ilyen — a termelőerők adott fejlettsége mellett irreálisnak bizonyult — társadalmi célkitűzések közepette aligha lehet csodálkozni azon, hogy nemcsak a tőkés magántulajdon, hanem a magántulajdon minden fajtája — legfeljebb kényszerből és átmenetileg — megtűrt intézménynek számított. S az egyéni tulajdon — eredetileg csak használati javakra méretezett — új formáját terminológiailag is el kellett különíteni a régitől vagy réginek vélttől a személyi tulajdon új kategóriájában. Az a tény, hogy a személyi tulajdon hamarosan termelőeszközök tulajdonává is vált, legfeljebb magyarázatra szoruló foltnak számított az elvileg tiszta képen. Hogy mennyire ideologikus tartalma volt a magántulajdon és a személyi tulajdon közötti megkülönböztetésnek, az abból is látszik, miként nyertek besorolást a személyi tulajdon szocialista fogalmába az új tulajdonviszonyok (háztáji gazdaság, zártkert) — tényleges gazdasági funkciójuktól függetlenül, sőt sokszor valóságos társadalmi tartalmukra is tekintet nélkül. Ugyanakkor gazdasági-társadalmi lényegükre nem figyelve, valódi gazdasági-társadalmi szerepükről és az új kisárutermelő gazdaságokkal fennálló lényeges funkcionális tulajdoni rokonjegyeikről megfeledkezve a „régi", a „nem vagy nem teljesen szocialista", a sokáig kihalásra szánt tulajdoni kategóriában, a magántulajdonban „ragadtattak" vagy nyertek besorolást a kisárutermelő magángazdaságok már korábban is ismert formái: a kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók tulajdonviszonyai. Kis túlzással azt is mondhatnánk: új formájú kisárutermelői termelési szerkezet — új tulajdoni forma, azaz személyi tulajdon; régi formájú kisárutermelői szerkezet — régi tulajdoni forma, azaz magántulajdon.

Más kérdés, hogy nálunk az 1980-tól bevezetett számos új kisüzemi csoportos és egyéni vállalkozási forma már ezt az ideologikusan tetszetős, gazdasági-társadalmi tartalommal azonban sohasem fedezett képet is többszörösen áttöri. Okkal kérdezhető ezek után: *akárcsak politikai-ideológiai szempontból* van-e értelme „elsőosztályú" állampolgári tulajdon (személyi tulajdon) és „másodosztályú" állampolgári tulajdon (magántulajdon) között különbséget tenni? Különösen, ha úgy tűnik: történelmileg belátható ideig termelőerőink és társadalmi viszonyaink fejlettsége mindkettőt szükségessé, bizonyos gazdasági szektorokban pedig kimondottan fontossá teszi. Ha véglegesen leszámolunk azzal az illúzióval, hogy a munka a tulajdon társadalmasításának mai (állami, illetve szövetkezeti) formáiban közvetlenül társadalmivá válik, ideológiailag is könnyebben integrálható az egységes „állampolgári tulajdon" kategóriája a szocialista tulajdonformák rendszerébe. Egyébként is, *a termelőeszközök ma ismert egyéni tulajdoni formái* (személyi tulajdon és magántulajdon) *csak egy, a mainál társadalmibb társadalmi tulajdonban oldódhatnak föl.*[21] Addig pedig egy egységes „állampolgári tulajdon" nemcsak a jogi szabályozás számára látszik jobban kezelhetőnek, hanem társadalmi-politikai szempontból is előnyösebb megoldásnak tűnik a mai dichotómiánál.

b) A személyi tulajdon önálló tulajdoni formaként történt elismerése és a magántulajdontól történő elkülönítésére irányuló törekvés jórészt abban a tételrendszerben leli magyarázatát, hogy a személyi tulajdon léte, mindenekelőtt forrásait tekintve, a termelőeszközök társadalmi tulajdonától függ.

Ez mindenekelőtt abban az összefüggésben jutna kifejeződésre, hogy a fogyasztási javakon, a személyes szükségletek kielégítését szolgáló vagyontárgyakon fennálló tulajdon nem pusztán a javak személyes rendeltetése folytán, nem a társadalmi formációktól függetlenül, hanem kifejezetten az alapvető társadalmi viszonyok jellege folytán minősül személyi tulajdonnak. A személyes fogyasztás formája nem minden társadalmi rendben jelent önálló közgazdasági kategóriát, sajátos tulajdoni formát. Az, hogy az egyénileg elsajátított létfenntartási eszközök, fogyasztási javak elfogyasztása önálló társadalmi viszonyként jelenik-e meg, személyi tulajdon formáját ölti-e, attól függ, hogy milyen elvekre épül az anyagi javak termelése és elosztása, milyen jellegzetességeket mutatnak az emberek közötti viszonyok a társadalmi munkában való részvételüket illetően. *Az eredeti elméleti kiindulópont szerint tehát a fogyasztási javakon fennálló elsajátítás a termelési eszközökre vonatkozó uralkodó tulajdonformától függően, a társadalmi tulajdon-*

[20] *Marx:* A gothai program kritikája. MEM. 19. k. Bp. 1969. 18. old.

[21] A szocialista tulajdon társadalmibbá tételének igénye képezi *Liska* Tibor szocialista vállalkozáskoncepciójának egyik pillérét is. Ebben az átfogó és koherens elméletben, amelyben — nézetünk szerint — ragyogó diagnózis és számos kitűnő ötlet keveredik utópikus javaslatokkal, központi szerepet kap az ún. „személyes társadalmi tulajdon" kategóriája; a „személyes társadalmi tulajdon" elsősorban termelési eszközökre vonatkozna. Az egész elmélet lényegének összefoglalását és értékelését adja *Bársony* J.: Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Valóság, XXIV., 22. skk. old., különösen 27. skk. old., 1981.

tól meghatározottan válik önálló kategóriává. Ez a sajátosság közelebbről abban tükröződne, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona esetén a személyes fogyasztásra szolgáló javak elsajátításának eszköze és fő feltétele mindenki számára egyformán a személyes munka és a személyes képesség, illetve ezeknek a társadalmi termelésben történő kifejtése. A szükségletkielégítés, a személyes fogyasztási cikkek elsajátítása tehát nem vagyon vagy áruk birtoklásától függ. A termelési eszközök többségének társadalmi tulajdonbavétele után, a termelőeszközökön fennálló társadalmi tulajdon uralkodó volta esetén a személyes szükségletek kielégítését szolgáló javak elsajátítása alapvetően a személyes munkának, mint a társadalmi termelésben kifejtett, társadalmilag hasznos tevékenységnek az eredménye. Ezért a fogyasztási javak egyéni elsajátítása valóban személyi lehetne, mind forrását, mind rendeltetését tekintve; a személyi tulajdon kizárólag személyes szükségletek kielégítését szolgálhatná, és nem lehetne idegen munka feletti hatalom eszköze, kizsákmányolás forrása. *A személyi tulajdon differencia specifikái közül tehát kiemelkedő volna az a tulajdonsága, hogy idegen munkaerő kizsákmányolását kizárja.* Ehhez még azt szokták hozzátenni, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona végsősoron meghatározza a szükségletkielégítést. A társadalmi tulajdon keretében kerülnek megtermelésre a szükségletkielégítés anyagi feltételei, ugyanakkor a társadalmi tulajdon a szükségletkielégítést szolgálja. Ebből a gondolatmenetből folyik az a következtetés, hogy *a személyi tulajdon a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökkel megtermelt termékek elosztása során jön létre.* E szerint a személyi tulajdon forrását alapvetően munkabér és egyéb, a társadalmi termelésben történő részvétellel nyert jövedelmek képeznék. *A személyi tulajdon forrása tehát a társadalmi tulajdon keretében végzett munka volna.*

Ha az itt kifejtettek legfontosabb tételeit egyenként vesszük vizsgálat alá, a következőket állapíthatjuk meg.

ba) A termelési eszközökre vonatkozó *uralkodó tulajdonforma*, a mi viszonyaink között a társadalmi (azaz az állami, illetve a szövetkezeti) tulajdon, nemcsak a fogyasztási javakon megvalósuló elsajátítás formájára, hanem *a társadalom egész tulajdoni berendezkedésére meghatározó hatással van.* Így nemcsak a személyi tulajdonnak minősített használati javakkal kapcsolatban, hanem az akár személyi tulajdonként, akár magántulajdonként kezelt termelőeszköz-tulajdon esetében is igaz ez az alapvetően helytálló, ugyanakkor sok közvetítéssel, többszörös áttételen át érvényesülő összefüggés.

bb) Az idegen munkaerő kizsákmányolásának teljes kizártságára vonatkozó tétel a mi viszonyaink között — véleményünk szerint — egyformán igaz, illetve egyformán korrekcióra szorul a termelőeszközökön fennálló minden tulajdonforma esetében. Személyi tulajdonban levő termelőeszköz (háztáji gazdaság, zártkert) esetében ugyanúgy sor kerülhet idegen munkaerő igénybevételére, mint termelőeszköz-magántulajdon alapján. A különbség legfeljebb az, hogy az előbbire nincsenek kifejezett jogszabályi korlátok, az utóbbira viszont léteznek; eltérés lehet ezen kívül az idegen munkaerő alkalmazásának jogi (polgári jogi, vagy munkajogi) megoldásában is. Mindezek azonban nyilvánvalóan nem érintik az idegen munkaerő igénybevételének lényegi tartalmát, s így nem lehetnek perdöntőek a termelőeszközökön fennálló „állampolgári tulajdon" jellege szempontjából sem; nem adnak alapot két eltérő tulajdoni forma megállapítására-elhatárolására.

bc) Az a tétel, hogy *a személyi tulajdon forrása a társadalmi tulajdon alapján végzett munka ellenszolgáltatása* (munkabér stb.) volna, ugyancsak megszorításokkal fogadható el. A részletek taglalása nélkül itt csupán két mozzanatra utalunk.

Mai társadalmi viszonyaink között *a fogyasztási javak (mint a személyi tulajdon tipikus tárgyai) figyelmet érdemlő mértékben nem a társadalmi tulajdonban, hanem a termelőeszköz-magántulajdonban, illetve a termelőeszköz-személyi tulajdonban találják meg forrásukat.* Ebből a szempontból sincs tehát minőségi különbség az „állampolgári tulajdon" nálunk ismert két formája között.

A fogyasztási-használati javak forrásai szempontjából ezen kívül számottevő szerepet játszik az ún. *második gazdaság*, illetve (és) a társadalmi javak *másodlagos elosztása* is.[22] Az e jelenségekben rejlő tényezők, amelyeket valószínűleg gazdasági társadalmi viszonyaink tartós kísérőjelenségeiként kell értékelnünk, közismerten jelentős mértékben módosítják a társadalmi elosztás alapvető formáinak hatását és — ezáltal — az „állampolgári tulajdon" forrásainak arányát is. Ez a helyzet pedig ugyancsak nehezíti a lényegi különbségeket amúgy sem mutató „állampolgári tulajdon" differenciálását.

3. Csak *látszólag paradox* jelenség, hogy a jog konkrét szabályaiban szinte egyformán bánik édesgyermekével, a személyi tulajdonnal és a fattyúhajtással, a kisárutermelői-kisvállalkozói magántulajdonnal: *mindkettőt korlátozza*, különféle mennyiségi, nagyságrendi stb. gátakat szab nekik. A korlátozások — elvben — érthetőek, gazdasági-társadalmi berendezkedésünk lényeges principiumait hivatottak szolgálni; általában talán képesek is e szerepük betöltésére,

[22] A témával kapcsolatos vitát lásd *Gábor* R. I.: A második (másodlagos) gazdaság. Valóság, XXII., 22. skk. old., 1979; *Radnóti* H.: A háztáji gazdálkodás és a „második" gazdaság. Valóság, XXII., 92. skk. old., 1979.; *Gábor* R. I.: „Második gazdaság" és a háztáji gazdálkodás. Valóság, XXII., 101. skk. old., 1979; *Erdélyi* S.: A másodlagos elosztásról. Valóság, XXII., 38. skk. old., 1979; *Bogár* L.: Érdekviszonyok, másodlagos gazdaság, korrupció (Kísérlet a történelmi folyamatokba „rejtett" dimenziók feltárására). Valóság, XXIII., 38. skk. old., 1980.

más kérdés, hogy gyakran nagyon tökéletlenül és „magas áron". (Ennek a lényeges problémának a részleteit most nem ismertetve, csak azt a a kérdést vetjük föl, vajon a számos ingatlankorlátozó jogszabálynál[23] a tisztességes állampolgárok tízezreinek ingatlanügyleteit bürokratikus béklyóba verő hatás, a tetemes költség, stb. arányban van-e az esetleg megakadályozott néhány száz spekulációs szerződés elmaradásának társadalmi hasznával.) Témánk gondolati rendszerében maga a jelenség érdemel figyelmet: a személyi tulajdont ugyanúgy korlátozni kell, mint a magántulajdont. A paradoxia csak látszólagos, és a személyi tulajdon, illetve a magántulajdon alapvetően homogén jellegére, az „állampolgári tulajdon" lényegi egységére utal.

A személyi tulajdon korlátozása az életszínvonal javulásával[24] párhuzamosan ment végbe. A folyamat jól tükröződik a Polgári Törvénykönyvben is, de méginkább az alacsonyabb szintű jogforrásokban. A Ptk. eredeti szövege [92. § (3) bek.] csak a lakóház-személyi tulajdon korlátozására adott felhatalmazást: „Jogszabály megállapíthatja, hogy milyen mértékű lakóház lehet személyi tulajdonban." Az 1967-es módosítás (az 1967. évi 39. sz. tvr. 7. §-ban) már mindenfajta ingatlan személyi tulajdonára vonatkozóan lehetőséget adott a korlátozásra: „Külön jogszabályok állapítják meg, hogy milyen nagyságú és hány ingatlan tartható személyi tulajdonban." [Ptk. 92. § (3) bek.]. Végül, újabb évtized elteltével az 1977. évi IV. törvénnyel megállapított szöveg [Ptk. 92. § (4) bek.] már általános megfogalmazásban adja a személyi tulajdon — tárgyi, mértékbeli és nagyságbeli — korlátozására vonatkozó felhatalmazást: „Jogszabály korlátozhatja a személyi tulajdon körét, és meghatározhatja a személyi tulajdonban tartható vagyontárgyak mértékét és nagyságát." A Ptk-módosítások és az azokon alapuló alacsonyabb szintű jogszabályok tendenciája egyértelmű: *az életszínvonal növekedésével gyarapodó személyi tulajdont mind általánosabb és mind számosabb korlátozó rendelkezések keretezik.*

A személyi tulajdon jogi korlátai — érthetően — elsősorban a termelőeszköz-tulajdonra vonatkoznak. Látnunk kell azonban, hogy a személyi tulajdon jogszabályi korlátai bizonyos — esetleg helyesen érzékelt, de lényegében fel nem ismert vagy be nem ismert — társadalmi problémák felületi kezelését, „tűzoltó" — megoldását jelenthetik csupán: emellett társadalmilag preferált, vagy legalábbis tolerált forrásokból táplálkozó tüzek — többé vagy inkább kevésbé hatékony — oltásáról van szó. *E korlátok ráadásul önmagukban és tartósan csak negatív társadalmi hatásokat válthatnak ki:* pazarló fogyasztást, tezaurálást stb., e jelenségek minden káros pszichológiai, morális és — nem utolsó sorban — gazdasági (inflációs stb.) következményével együtt. Végsősoron a személyi tulajdon korlátozása a — gazdasági-társadalmi fejlődésünkhöz elengedhetetlen — személyes anyagi érdekeltség szükségszerű csökkenéséhez vezet. Mindezek miatt jelenlegi gazdasági-társadalmi körülményeink a továbbfejlődéshez elengedhetetlenül *szükségessé teszik az „állampolgári tulajdonnak" a társadalmi termelőfolyamatba történő „visszakapcsolását";* azoknak a módozatoknak a biztosítását és bővítését, amelyek — lehetőleg szociális feszültségek kiváltása nélkül — jogilag is kidolgozott gazdasági keretet adnak az „állampolgári tulajdon" termelő célokra történő felhasználásához. (A kisüzemi csoportos és egyéni vállalkozások lehetővé tételének számos formája az elmúlt két évben talán az ebbe az irányba vivő első lépésként értékelhető.)

Ezt az elkerülhetetlennek látszó fejlődési irányt a szükségtelenül ideologikus fogalmaktól történő megszabadulás, a terminológiai tisztánlátás is segítheti. Ebből a megfontolásból javasoltuk a személyi tulajdon-magántulajdon bizonytalan határú kettős kategorizálás helyett az egységes „állampolgári tulajdon" elfogadását.

Vékás Lajos

[23] Az ingatlanszerzési korlátokat felállító jogszabályoknak a Ptk. általános tulajdonjogi rendelkezéseivel történő számos ütközéséhez l. *Berndt* K.: Az ingatlanok tulajdonjogának megszerzését korlátozó jogszabályok bírói szemmel. Magyar Jog, XXI., 221. skk. old., 1974.; *Tanka* E: Dologi tulajdonszerzési jogcímek az ingatlanok tulajdonszerzését korlátozó jogszabályok alkalmazásánál. Jogtud. Közl. XXVIII. 476. skk. old., 1973.; *Kőrös* A.: az állampolgárok ingatlanszerzését korlátozó jogszabályok és a Ptk. Magyar Jog. XXVIII., 983. skk. old., 1981.

[24] Az életszínvonal számottevő emelkedését jelző statisztikai adatok sorolása helyett, pars pro toto, mintegy jelzésszerűen, csupán egy — talán nem is a legjellemzőbb — tényt emelnénk ki: a lakosság egy főre jutó reáljövedelme 1960 és 1980 között több mint kétszeresére emelkedett (1950-es bázison számolva 1960-ban: 154, 1970-ben: 245, 1979-ben: 333).

Az új kisüzemi és vállalkozási formák egyes tulajdonjogi kérdései

1. A jogot messze meghaladó jelentőségű vállalkozás, hogy minden oldalról bekerítsük és átfésüljük tulajdonjogi elméletünk mind dúsabb, de a gyakorlat számára már járhatatlanná vált erdejét. A szocialista tulajdonjog elméletének és hazai megvalósításának felmérése minden szektor, tulajdonjogi forma és érvényesülési szint terén esedékes, egyben a témán túlnyúló eredményekkel is kecsegtet, pl. a jogágazatok komplex együttműködése, a jogalkotási és jogalkalmazási politika összehangolása, a polgári jog hatékonyságának fejlesztése terén —, hogy

csak az állami programokban szereplő legközelebbi átfogó témákat említsük.

Ilyen igények mellett igen megtisztelő, de kissé megrettentő feladatot jelentett számomra, hogy a klasszikusnak nevezhető résztémák mellet olyan sajátos terület — a különböző új kisüzemi és vállalkozási formák — tulajdonjogi kérdéseinek felvázolására kaptam felkérést, melynek terjedelmes joganyaga csak 1982. január 1-én lépett hatályba.

A révkalauz egyébként se vállalkozzék nagy felfedező utakra, különösen olyan viharzónákban, ahol kiegyenlíthetetlennek tűnő elméleti áramlatok csapnak össze. S főleg ne tegye ezt olyan kis sajkák és tutajok konvojával, amelyeknek utazási lendülete és vízállósága még nincs kipróbálva; szakmai nyelven: még nincs képünk az egyes formák és új jogintézmények gyakorlati kibontakozásáról, perspektivikus súlyáról, társintézményekre kisugárzó hatásaikról.

Heyerdahl bátorsága nélkül is vállalkozni lehet és kell azonban arra, hogy — a friss jogszabályok és a kezdeti gyakorlat parti vizein maradva — felmérjük azokat az áramlatokat, amelyeket az új formák kiváltanak, vagy távlatilag sejtetnek, felhívjuk a figyelmet a kodifikáció során felmerült s esetenként csak kompromisszummal megoldott, dogmatikailag még tisztázást igénylő problémákra. Jó pár helyen el lehet mondani, amit Petrik Ferenc a szerződéses üzemeltetéssel kapcsolatban így fogalmaz meg: „E jogintézmény dogmatikai megalapozása eddig még nem történt meg, de ne siettessük e kérdések megválaszolását. Az intézmény gyakorlati tapasztalatai alapján kell ezt majd megtenni."[1] Ezek az újszerű kérdések azonban nemcsak további kérdőjeleket vetnek fel, hanem élesebb megvilágításba helyeznek — erősítenek, vagy gyengítenek — régi elvi tételeket is s így megkönnyítik azok ütköztetését.

A közvélemény az új kisüzemi és vállalkozási formákat meglehetősen leegyszerűsítve kezeli. A szervezeti formák gazdagítását és ennek keretében a töredék munkaerő szervezettebb foglalkoztatását tartja elsőrendűnek. Még figyelmen kívül maradnak azok az összefüggések, amelyeket a jogszabályok a nagyüzemek és kisüzemek s így a különböző tulajdonjogi formák között kívánnak kiépíteni s ezáltal funkcionálásukat sok új színnel fogják gazdagítani. Magunk részéről az utóbbi kérdésekre helyezzük a súlyt, alkalmazkodva az egyes formák megszokott sorrendjéhez.

2. Az állami tulajdonjog elméleti továbbfejlesztésének egyik kulcskérdése az állam stratégiai döntéseinek átváltása a vállalat taktikai döntéseire. Ennek fordulópontja az államnak egy konkrét vállalat alapítására és működtetésére vonatkozó döntése. Természetes, hogy ezt átfogóbb — témánk szempontjából elsősorban gazdaságpolitikai — döntések is megelőzik. A különböző tulajdonjogi elméletek azonban — bár egyformán lándzsát törnek az oszthatatlan állami tulajdon érdekeit kifejező központi akarat érvényesítése mellett — általában nem foglalkoznak egyforma súllyal és részletességgel az ilyen konkrét elhatározásokat megelőző *stratégiai döntések különböző szintjeivel* s ezek új jelenségeivel. A teljesség igénye nélkül szeretnénk ezért felhívni a figyelmet azokra a legfontosabb jelenségekre és összefüggésekre, amelyek a tárgyalt elméleteket érintőleg az új kisüzemi és vállalkozási formák bevezetése kapcsán felmerülnek.

Ezúttal eltekinthetünk a kifejezetten politikai síkon és össztársadalmi méretekben születő döntésektől, melyeknek állami feladattá való transzformálása a politológia és a jogelmélet egyik legaktuálisabb közös kutatási területe, egyben a kodifikáció szervezeti és érdemi továbbfejlesztésének is egyik kulcskérdése. A már kifejezetten állami stratégiai döntéseket a joghoz viszonyítva négy csoportra lehet osztani.

a) Legmagasabb szintre tartoznak azok az állami döntések, amelyek távlati koncepciókat, vagy húsbavágó pályamódosításokat határoznak meg általában anélkül, hogy ezek realizálása közvetlenül jogi szabályozást váltana ki. Már ezen a síkon a döntést alapvetően befolyásolja, hogy a megoldandó gazdaságpolitikai, szociálpolitikai stb., tehát politikailag is már szakosodott célok megvalósítására a közhatalom mennyi tulajdonosi erőt tud összpontosítani. Ezen a síkon a legfontosabb új tanulság, hogy e számbavételnél nem az állami szektor felszíni (mennyiségi) adatai, hanem hatékonysági mutatói jönnek tekintetbe.

b) A második csoportba sorolhatók azok az ugyancsak átfogó stratégiai döntések, amelyek a társadalom — témánk szempontjából a népgazdaság — egészére kihatnak, s így szektorköziek. Ezek realizálási eszközei között már tipikusan helyt kapnak a jogi eszközök is; más kérdés, hogy milyen más eszközökkel együtt és milyen arányban. A lényeg az eszközök összehangoltsága és együttes hatékonysága, ami szektoronként, vagy népgazdasági ágazatonként eltérő részletmegoldásokat is jelenthet. Ebben a körben a gazdaságirányítási rendszer egyes alrendszereinek szerepe s ezek súlyának távlati változásai érdemelnek figyelmet.

Ilyen volt a direkt irányítási rendszerben a tervezés mindent meghatározó szerepe, majd az irányítási rendszer változásával a gazdasági szabályozók felzárkózása. E fordulatnál eléggé homályban maradt és gyakorlatilag később is háttérbe szorult a szervezeti rendszer, a strukturális stratégia átfogó döntéseinek meghozatala és azok következetes végrehajtása. A mostani szervezeti változások e mulasztás pótlásának is tekintendők. Nemcsak új formák és tevékenységek kaptak zöld utat, hanem az idevágó stratégiai döntés a szektorok távlati szerepét, munkamegosztását is kijelölte, illetőleg közöttük

[1] *Petrik* Ferenc: A gazdálkodás szervezeti rendszerének változásai. Magyar Jog, 1981. 12. sz. 1066. old.

új versenyzési lehetőségeket nyitott meg. Nem szabad elfelejteni, hogy az élet általános minősége és különösen a foglalkoztatottság szempontjából világméretekben egyedül a szolgáltatásoknak van felfutó trendje. E téren tehát a kisipari és csoportos vállalkozásoknak, valamint a szövetkezetek új formáinak szánt szerep egyúttal a szektorokra hárított szerep és felelősség távlati arányait is meghatározza. A közhatalmi döntés ezért az állam tulajdonosi érdekeltségét is érintette, nem a térhódítás vagy az erőltetett szintentartás irányában, hanem a tudatos visszavonulás jegyében.

c) Az állam stratégiai döntéseinek harmadik szintjén már előtérbe kerülnek és esetenként külön szerepelnek az egyes tulajdonjogi formák. Döntő jelentőségűek azok az elhatározások, amelyek az adott népgazdasági ágazat állami szektorának egészére vonatkoznak. Az esetek többségének a közhatalmi súly mellett itt már elsődleges a tulajdonosi hatalom. Ilyen pl. adott esetben az állami gazdaságokra összpontosított fejlesztési programok, rendszerszervezések beindítása, vagy ilyen az a reményünk, hogy az egységes iparpolitikából megalapozottabb ágazati politikák sarjadnak ki, esetenként kizárólagosan állami vállalati keretek között.

Ezen a síkon fokozott figyelmet — és külön kutatást — igényel a gazdaságirányítás és a gazdálkodás egymásrautaltsága, sajátos kölcsönös függősége s ennek szervezeti megoldásaként az állami gazdálkodó szervezetek intézményes érdekképviseletének kibontakoztatása. Ez távlatilag úgy is fogalmazható, hogy a tárgyalt stratégiai döntésekbe a taktikai felelősöknek is mind nagyobb beleszólást kell engedni. E téren a jószándék és a szervezeti kibontakozás lehetősége adva van; lásd a Kereskedelmi Kamara új feladatkörét. Nyitott kérdés azonban, hogy a kisüzemi és társasági formák elterjedésével hogyan lehet a különböző szervezeteknek a népgazdasági jelentőségükkel arányos érdekképviseletét teljesebb körűen és a jelezett kölcsönös függőségeknek megfelelően kiépíteni, s így az önálló gazdálkodási jogokat a stratégiai döntésekbe is visszacsatolni.

d) S csak a fentieket követi az államnak az az egyediesült stratégiai döntése, amely az egyes gazdálkodó szervezetek létrehozására és működtetésére vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy az előbbi síkokon hozott általános szervezés-stratégiai döntések leszűkítették az állam tulajdonosi döntéseinek szükségességét és lehetőségét, hiszen sok területen elsődlegessé, másutt egyenrangú versenytársakká válnak a más szektorbeli, többé-kevésbé spontán kezdeményezések.

A kialakuló új helyzetben egyébként is részletesebb vizsgálatot igényel az államnak e körben „leglátványosabb" tulajdonosi aktusa, a vállalat alapítása. Maga az alapító sem kizárólag tulajdonosi jogkört gyakorol, mivel egyben az ágazat vagy a terület gazdája. A különböző egyetértési és véleményezési jogok körében fordított e szerepek aránya: elsődleges a közhatalmi funkció, de általában az állam tulajdonosi érdekeinek képviselete is közrehat. Különböző körülmények — a munkaerőhelyzet alakulása, az ellenőrzés szervezeti fejlődése — növelik a területi szervek súlyát. Olyan összmunkáról van tehát szó, melyből mind nehezebb kiszűrni a tisztán tulajdonosi vonalat.

3. Az állami tulajdon körében a másik szembetűnő, de elméleti és gyakorlati hatásaiban még nehezen felmérhető jelenség a kezelői jog, *a vállalati szintű quasi tulajdonjog belső megbomlása.* Ennek eredője a tevékenységileg elkülönült egységek viszonylagos önállóságának növelése, kezdeményező és döntőképességük fokozása, ennek eredményeként önálló felelősségük és érdekeltségük fokozatos kiépítése.

Ez a kérdés elméletileg az állami vállalatoknál jelentősebb, alapvonásaiban azonban a szövetkezeteknél is felmerül. Célszerű ezért a jelzett folyamatot a társadalmi tulajdon mindkét alapvető formájánál együttesen vizsgálni. A folyamatnak két indítéka, illetőleg megnyilvánulási formája van.

a) Az egyik az az általános irányzat, amely — a vállalati törvény új szabályaiból kiolvashatóan — az eddiginél nagyobb hangsúlyt helyez az említett egységek fokozott önállósításának kezdeményezésére és kiépítésére. Az új jogi lehetőségeket általában gazdasági szempontok támasztják alá, de a közeljövőben talán még keményebbek lesznek a társadalmi követelmények. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az üzemi demokrácia intézményrendszerét csak megfelelő emberközelségben, közvetlenebb informáltság és érdekeltség mellett lehet megfelelő tartalommal megtölteni. A szakirodalomban oly sokat emlegetett tulajdonosi tudat megfelelő kialakulása tehát nem általában a nagyüzem, hanem közelebbről a viszonylag elkülönült egységek keretei között remélhető az eddiginél gyorsabb ütemben.

Ebben a kérdéskörben azonban hadat kell üzenni annak a sablonos szemléletnek, amely vagy egységes nagyvállalati kereteket, vagy — mintegy másik végletként — olyan önelszámoló egységet különböztet meg, amely szinte „kiszakadt" a nagyüzemi keretekből, kevésbé alkalmas az állam tulajdonosi-stratégiai döntéseinek átvételére. A viszonylagos önállóság megalapozásának és erősítésének azonban az önelszámoló egységig még igen sok fokozata van és maga a fejlődés is lehet fokozatos, egy vállalaton belül is eltérő ütemű.

Külön figyelmet és vizsgálódást igényelnek azok az esetek, amikor az elkülönítés lehetősége az alapító okirat, vagy a szövetkezetnél az alapszabály rendelkezése folytán kötelezővé erősödik. Ebben az esetben megnő az egész és a rész között létrejövő sajátos — már a kollektíva jogokra tartozó — megállapodás jelentősége. S végső soron mind égetőbb lesz az a probléma, hogy a nagyvállalat gyáregysége vajon miért nem kaphat jogi személyiséget akkor, amikor az áru-

kapcsolatokban közvetlenül jobban tud operálni (ami annál kézenfekvőbb, mert az új terminológia szerint csak a leányvállalat egy további új formájáról lenne szó). A kérdés csupán az lesz, hogy mi jelent egyszerűsítést vagy bonyolítást, ehhez képest gazdasági előnyt vagy hátrányt.

b) Az egységek elkülönítésének másik folyamatlánca onnan ered, hogy az új vállalkozási formák számottevő része a nagyüzemhez viszonyítva nem más, mint sajátos önelszámoló egység. Ide tartoznak az állami vállalatokhoz kapcsolódóan a szerződéses és a költségtérítéses üzemeltetésű egységek, továbbá bizonyos szempontból a vállalati gazdasági munkaközösség. Szövetkezeteknél pedig ide sorolhatók a különböző szakcsoportok, az átalányelszámolásos részlegek és a szövetkezeti gazdasági munkaközösség.

Ezek közös sajátossága, hogy létrehozásuk nem csak a befogadó egységtől függ. A kapcsolat polgári jogi szerződés, kollektíva-jogbeli megállapodás és belső szabályzatok útján válik véglegessé. De minden alapítási és működtetési formának a végeredménye az, hogy a tulajdonosi jogosultságok klasszikus triásza a belső viszonyban megbomlik és a részjogosultságok döntő része — az önállósult felelősséggel arányosan — az új típusú egységhez kerül át, sőt a vállalati (szövetkezeti) gazdasági munkaközösség kifelé is a társasági közös név alatt lép fel.

4. Láthattuk, hogy a jogosultságok bontása s egyben a kötelezettségek pontosabb és egyéniesítettebb telepítése az állami vállalati és a szövetkezeti struktúra továbbfejlesztésének lényeges és közös vonása. Más példát is találhatunk az állami és a szövetkezeti tulajdonjogi formák kölcsönös közelítésére, sőt átmeneti egybeolvadására. Ennek igen elgondolkodtató esete *az állami gazdasági szakcsoport.*

Ez az új forma a bevált mezőgazdasági szövetkezeti csoportokból fejlődött ki, melyek korábban kizárólag mg tsz-ek és ÁFÉSZ-ek keretében működtek. Gazdasági szempontok és bevált kísérletek tették indokolttá, hogy ezt a formát — a megalakulás, szervezet és működés bevált szabályainak lényegi érintése nélkül a befogadáshoz hozzájáruló állami gazdaságba is betelepítsük. Ilyen módon nem csak az állami gazdaság vonzáskörzetébe tartozó kistermelők és maguk a gazdaság dolgozói kapnak lehetőséget pl. arra, hogy termékeiket a gazdasággal dolgoztassák fel, vagy annak más segítségét vegyék igénybe, hanem az állami gazdaság meghatározott időre és feltételekkel átengedett földjén a tervszerű nagyüzemi gazdálkodásból is kivehetik — kollektíve, sőt egyéniesítetten — a maguk részét, hasonlóan a termelőszövetkezeteknél meghonosult családi műveléshez.

A jogszabály azonban nyitva hagy több lényeges dogmatikai kérdést, elsősorban a tulajdonjogi problematikát. Nem elégedhetünk meg azzal a leegyszerűsítéssel, hogy az alapítás, a tagsági viszony és az önkormányzati működtetés szövetkezeti modellje miatt lényegében szövetkezeti tulajdonról van szó. Azt sem lehet azonban állítani, hogy a szakcsoport keretei között az államtól kapott kezelői jog sajátos gyakorlásáról lenne szó. Kevert alakzattal állunk tehát szemben, melynél kellően dominál az állami irányítás; erről a jogszabályon túl az igazgató is köteles gondoskodni az állami érdekeket biztosító megállapodás útján. De e kétszínű burkon belül a tagság éli a maga szövetkezeti életét, a tulajdonjog ott kialakult működtetésének sajátos szabályai szerint.

5. Az állami szektorban bevezetett új formák közül elvileg *a leányvállalat* jelenti a legnagyobb újítást. Ha már kimondottuk a vállalatnak ezt az új — alapítási — jogosultságát, a tulajdonjogi viszonyokban a konzekvenciákat aránylag egyszerűen levonhatjuk. Alapvetően a nemo plus iuris elve igazít el. Az alapító vállalat tehát maximálisan azt az önálló gazdálkodási jogot ruházhatja át, amellyel maga is rendelkezik. Ebben a körben csak két kisebb elvi jelentőségű probléma merül fel.

Mindenekelőtt az, hogy nem jelenti-e a nemo plus iuris elvének sérelmét — ami elviselhetetlen —, hogy az alapító vállalat az utasítási jog kiesése folytán bizonyos szempontból kedvezőbb helyzetbe hozza saját gyermekét, mint amilyenben maga van. Ez azonban csak látszatprobléma — és nem is új. Ugyanezt találhatjuk a jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulásoknál, amelyek közvetlenül ugyancsak nem utasíthatók úgy, mint az állami alapítójuk. Itt másról van szó. A vállalatot alapító állam az, amely jogszabályilag előre megadja a fiaztatás meghatározott jogait és egyben ő maga mond le arról, hogy az unoka dolgaiba beleszóljon.

A másik érdekes elvi kérdés, hogy az anya- és a leányvállalat között nemcsak a felügyelő és a felügyelt hierarchikus viszonya van az alapítás folytán, hanem érdekegyeztetéses együttműködési viszony. Gazdaságilag ez egyenlő a célszerű munkamegosztással. Jogi oldalról pedig még tisztázandó megállapodásos kapcsolat. Utóbbi a mellérendeltség és autonómia hiánya miatt kiesik a polgári jog köréből, elvrendszerében azonban meg kell felelnie a civilisztika alapkövetelményeinek.

6. Ha már szóba került *a gazdasági társulások* tulajdonjogi problematikája, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az új kisüzemi formák e téren is bővítik a különböző összefogási és együttműködési kereteket, a lehetséges variációkat. Elképzelhető, hogy az anyavállalat és leányvállalat a más gazdálkodó szervvel együtt lesznek alapítói egy új közös vállalatnak. A jogi személyiség nélküli társaságoknál is számolhatunk új formációkkal. Ezzel azonban nem bővül az elvi problémák köre, van itt amúgy is elég gond. Gondoljunk csak Sárközy Tamás virtuóz ujjgyakorlatára, ahogy saját elméletének Wohltemperiertes Klavierján végigzongo-

rázza a különböző szektorbeli alapítók tulajdonának régies társulási sorsát.[2]

Az alapítók és a társulások köre azonban folyamatosan bővül, ezért ideje tovább lépni. A súlyt nem a bevitt vagyon eredeti tulajdonságaira, hanem a társulásban „elszenvedett" változásaira kelléne helyezni. E változások lényege, hogy a társulásba vitt tulajdon mindkét tulajdonjogi formánál a törvény erejénél fogva elveszíti legjellemzőbb sajátosságát: az állami tulajdonnál a közvetlen felügyeletet és a stratégiai döntések közvetlen érvényesítését; a szövetkezeti tulajdonnál pedig a kollektíva közvetlen tulajdonosi irányítását, a direkt önkormányzati befolyást. Így a társadalmi tulajdon két formája a társulás szintjén erősen rokonodik, szinte egyneművé válik. Joggal beszélhetünk tehát egy sajátosan létrejött közös tulajdonról, melynek működtetésénél nem az eredeti dologi kötöttségeknek, hanem a társulási szerződésnek és az alapítók által meghatározott belső szabályozásnak van meghatározó szerepe.

Ehhez képest további vizsgálatot igénylő kérdés, hogy az átalakult tulajdonosi hatalmon miként osztoznak az alapítók és az általuk létrehozott társulás. Ez a kérdés színesebbé válik akkor, ha a társulási frontokon a kisüzemek is nagyobb számban és sajátos igényeiknek megfelelően fognak jelentkezni. Eddig megnyugtató megoldást adott az az általánosan elfogadott és kétségtelenül szellemes megfogalmazás, hogy a jogi személy társulás a rendelkezésére bocsátott eszközöknek, az alapítók pedig magának a jogi személynek, azaz a másodlagos vállalatnak a tulajdonosai. A Seres Imre nevéhez fűződő elképzelés továbbfejlesztésénél azonban nem elégedhetünk meg Sárközy Tamásnak azzal a kísérletével, hogy a teljesebb képet *csak* a jogágazati elkülönülés útján keressük. E szerint „a közös vállalat eszközei feletti tulajdonjoga teljes egészében polgári jogi, árutulajdonjogi jellegű. Ezzel szemben a tagvállalatok vállalat feletti tulajdonjoga tartalmában gazdálkodásirányítási tulajdonjog, a tagok stratégiai tulajdonosi jogosítványait foglalja magában a közös vállalat irányítása, illetőleg a nyereség elsajátítása tekintetében."[3] E téren a stratégia és a taktika megkülönböztetése ugyanis nem az elmélet dolga, hanem igen gyakorlatias és teljesen az alapítókra bízott kérdés. A közös vállalat alapítóinak általában az az érdeke, hogy versenyképes — s ezért döntésképes — jogi személyt hozzanak létre. Az igazgatótanács sérthetetlen jogai azonban állandó jelenlétet biztosítanak részükre a vállalaton belüli tulajdonosi igazgatásban is. Ez pedig a gazdasági feladatoktól függően könnyen és tetszőlegesen átlépheti a stratégiai határokat.

Tipikussá válhat ez a helyzet, ha a társulás nem verseny- és nyereségérdekelt, hanem azt az alapítók saját kiszolgálásukra hozzák létre. Erre eddig is volt példa, a különböző kooperációs, koordinációs társulások keretében. Ezek korlátozott kisegítő, szolgáltató tevékenységének szűk tulajdoni bázisára azonban még könnyen mondhattuk, hogy kivételes és mennyiségileg sem számottevő. Az új kisüzemi formáknál azonban más lesz a helyzet. Szélesebb körű kibontakozásuk ki fogja élezni azt a helyzetet, hogy saját háttéripari, készletezési, szállítási stb. szükségleteik kielégítésére maguknak kell összefogniok, társulás esetén is szerény keretek között és általában csak saját használatukra. Ez pedig azt jelenti, hogy az alapítók nem csak a klasszikus triász, de a belső tulajdonosi igazgatás jelentős részét is maguknak tartják fenn és a jelenlegi jogi keretek között is lényegében közvetlenül és kollektíve gyakorolják.

7. A szövetkezeti szektorban az új formák közül legjelentősebb a kisszövetkezet, melynek egyszerűsítő megoldásai az egész szövetkezeti szabályozásra pozitív hatást gyakorolhatnak. Témánk szempontjából mégis elsősorban az *ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportokra* hívjuk fel a figyelmet. Ennek új szabályai több szempontból is fokozott érdeklődésre tarthatnak számot, illetve általánosítható gondolatokra adnak alapot.

Ezt az új formát mindenekelőtt úgy értékelhetjük, mint a nagy szövetkezeti családon belül a közeledés egyik példáját, a különböző szövetkezeti ágazatok közötti hidat. Egyértelmű, hogy ez a szakcsoport munkaszövetkezeti forma, tehát a tagok munkavégzésére alapozott. E munkavégzés konkrét formái és tagsági vagyonjogi viszonyai pedig az ipari szövetkezetekre vonatkozó jogi rendezésnek felelnek meg. Ez az ipari szövetkezeti szabályozás azonban a szakcsoport szintjén bármely más ágazatban működő szövetkezetbe beilleszkedhet, kivéve a takarékszövetkezetet, melynek pénzintézeti jellege s ehhez igazodó kötöttebb szabályozása ilyen szolgáltató egység működését nem teszi lehetővé. Az ipari szakcsoport ekként nemcsak saját jogi talaján, tehát egy ipari szövetkezeten belül működhet, hanem része lehet mezőgazdasági, fogyasztási- és lakásszövetkezetnek is. Ez nemcsak elméleti kérdés; nagy gyakorlati jelentősége van annak, hogy a falusi szolgáltatásokat, vagy a különösen hézagos lakáskarbantartást az alaptevékenységük szerint érdekelt más — nem ipari — szövetkezetek is felkarolják. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a tulajdonosi belső igazgatás rendjében zavartalanul együtt kell működni anyaszövetkezetnek és a szakcsoportnak akkor is, ha ezek a vagyoni hozzájárulás és közreműködés sok részletkérdésében eltérő szabályozás alá esnek.

Az átlagosnál jelentősebb és gyakorlatilag is bonyolultabb ezért, hogy a szövetkezet és a szakcsoport kapcsolataikat megállapodással rendezik s ezt mindketten belső szabályzataikban tükröztetik. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a tulajdonosi belső igazgatás a polgári jogon kívül eső és a szövetkezeti jogban is szokatlan kollektív megállapodás eredménye-

[2] *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Bp. 1981. 538. old.

[3] *Sárközy* Tamás: I. m. 539. old.

ként bomlik ketté. A bomlás módja is érdekes: az érdekegyeztetési tartalom egységes, de a részletmegoldások a szakcsoport belső szabályozásában az anyaszövetkezettől idegen szövetkezeti ágazati elemeket is tartalmazhatnak. Mezőgazdasági szövetkezetnél például megjelenhet a részjegy.

Az ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok szabályozásánál nem jelentkezett az a — mezőgazdasági szakcsoportok korszerűsítését jelentősen befolyásoló — szempont, hogy a változó követelmények és előírások ne zavarják meg a már működő nagyszámú szakcsoport és az őket befogadó szövetkezetek belső viszonyait. Ez a vagyoni viszonyok terén is bátrabb előrelépést tett lehetővé.

A jogszabályi meghatározás szerint: „az ipari (építőipari) termelő, illetőleg szolgáltató szövetkezeti szakcsoport az állampolgároknak szövetkezet keretében működő, meghatározott önkormányzati és gazdasági önállósággal rendelkező, önálló elszámolású szervezete. A szakcsoport nem jogi személy." Ehhez képest a szakcsoport — kívülről nézve — saját tulajdonnal nem rendelkezik. Belülről vizsgálva azonban a helyzet nem ilyen egyértelmű. A szakcsoporti tagsági viszony ugyanis elkülönül a szövetkezeti tagsági viszonytól. Lehet, hogy az állampolgár csak a szakcsoportnak lesz tagja, tehát nem tagja az igazi tulajdonosi közösségnek. Lehetséges azonban az is, hogy mindkét tagsági viszonnyal rendelkezik, de a tulajdonosi közösség tagjaként nem közvetlenül és nem a testületi vezetés általános útján, hanem a szövetkezet és a szakcsoport között létrejött — a kölcsönös kapcsolataikra vonatkozó — megállapodás útján szólhat bele. Ez a megállapodás alakítja ki többek között a szakcsoport rendelkezésére álló vagyont, annak két rétegét.

a) Az egyik réteg a tagok vagyoni hozzájárulásából és a gazdálkodás eredményéből származó, a szakcsoport céljára elkülönítve nyilvántartott vagyon. Ez a vagyonrész a tagsági viszony előbb vázolt elkülönülése miatt a szakcsoport tagságának sajátos közös tulajdona, mely csak a megállapodás útján és keretében transzformálódik fel a szövetkezeti csoporttulajdon rangjára. Ennek a kettősségnek, illetve lépcsőzetességnek számos következménye van a tulajdonosi részjogosítványok gyakorlása, a felelősség viselése és — mint látni fogjuk — elsősorban e vagyonrész feloszthatósága tekintetében.

b) A másik vagyonrész olyan — ugyancsak elkülönítetten nyilvántartandó — vagyoni eszközökből áll, amelyeket a szövetkezet, vagy más gazdálkodó szervezet enged át a szakcsoport részére. A más gazdálkodó szerv részéről történő átengedést ezúttal elhanyagolhatjuk, mivel itt a jogi személyek közötti kapcsolatról van szó s ebben a szövetkezet közvetítő szerepe a meghatározható. Más a helyzet a szövetkezeti forrásoknál. A szövetkezet nemcsak használatra engedhet át vagyoni eszközöket a szakcsoportnak, hanem a megállapodás további részjogosultságok gyakorlását, így a vagyontárggyal való rendelkezést is átengedheti a külön tagsággal rendelkező szakcsoportnak s legfeljebb meghatározott elszámolási kötelezettséget írhat elő az utóbbi részére.

Az önálló gazdálkodás jogának ilyen bontása mellett nem tűnik elvi törésnek az, hogy a szakcsoport megszűnése esetén és a tartozások kiegyenlítése után a szakcsoport céljára elkülönítve nyilvántartott vagyont a tagok között — személyes közreműködésük és vagyoni hozzájárulásuk arányában — fel lehet osztani.

A szövetkezet megszűnése esetén az oszthatatlanság egyébként sem fogalmi jegye a szövetkezeti tulajdonnak. Tőkés viszonyok között hiányzik ennek tartalmi biztosítéka is, a szövetkezeti célra való felhasználás intézményrendszere. Más kérdés, hogy szocialista viszonyok között az oszthatatlanság elve a szövetkezeti gazdálkodás stabilitásának egyik döntő biztosítéka, amely csak egész kivételes indokból mellőzhető, így a közérdekből történő feloszlatás esetén. A szakcsoportnál azonban másról van szó. A szakcsoporti tagság elkülönült érdekviszonyain túl nyomós szervezéspolitikai indokok is szükségessé tették a szövetkezeti tulajdon tárgyalt szűkkörű feloszthatóságát. Ez ugyanis fontos eleme az új szövetkezeti forma versenyképességének. E nélkül a munkaközösségi, illetőleg társasági formák olyan egyoldalú előnyhöz jutnának, ami a szövetkezeti keretekbe kívánkozó és oda illő kezdeményezéseket is elterelné a szövetkezeti útról.

8. Ezzel elérkeztünk a társadalmi tulajdon és az egyéni tulajdon választóvonalához. Ez már igen éles határvonal, ahol joggal remélhetjük, hogy nem találkozunk sem átfedésekkel, sem új kérdőjelekkel. Ez így is lenne, ha a gazdasági munkaközösség egységes jogi köntöse mögött nem húzódnának meg eltérő gazdaságpolitikai célok és a tulajdonviszonyokat is lényegesen befolyásoló különböző szervezési lehetőségek. A nagyüzemhez való kapcsolódás szempontjából *a gazdasági munkaközösségnek* három fokozatát különböztethetjük meg.

Az alapforma lényegében továbbfejlesztett polgári jogi társaság, amelynek külső és belső biztosítékrendszere erősödött, de a tulajdonjogi helyzet lényegében nem változott. A tagok pénzben és elhasználható dolgokban nyújtott vagyoni hozzájárulása közös tulajdonukba megy át, egyéb hozzájárulásuk pedig közös használatukba kerül. A közös név alatti működésből adódó lehetőségek, felelősségi és más feltételek sem módosultak. A nagyüzemmel való esetleges kapcsolat ezen a síkon nem intézményes, az említett jogi jegyekre nem hat ki.

A második fokozatban a szocialista gazdálkodó szervezet intézményesen támogatja a saját dolgozói vagy (és) nyudíjasai által alakított gazdasági munkaközösséget. Ez a kapcsolat még nem színezi át a tagok és a munkaközösség jogi helyzetét. Annál kevésbé, mert a jogszabály nem követeli meg, hogy a munkaközösség „kizárólag"

saját dolgozókból álljon, elképzelhető e kollektíván kívüli „küllagok" eseti bekapcsolódása, akik a társaságban természetesen teljesen egyneműi és egyenjogú tagok. A nagyüzemi támogatás célja is többféle lehet. Így elsődleges cél lehet, hogy a nagyüzem saját kollektívájának boldogulását segítse; de döntő motívum lehet az is, hogy ezen a módon a nagyüzemi termeléshez szükséges szolgáltatások hiányosságait küszöböljék ki. A többféle cél és érdekeltség azonban csak akkor valósulhat meg, ha a nagyüzemi támogatás formáit és feltételeit megfelelő szerződés rögzíti. Olyan követelmények lépnek ezért előtérbe, hogy a tartós és intézményes kapcsolat teljes érdekegyeztetésen alapuljon, ugyanakkor a munkaközösségnek minél nagyobb mozgási szabadsága legyen. E követelmények megtartása esetén kísért az a gondolat, hogy a jó szerződés bizonyos értelemben a gazdálkodó szervezetet is bevonja a társaságba, az együttes érdekeltségnek közös tulajdoni és használati vonzatai is lehetnek. Ám ez egyelőre nem tipikus. Hasonló problémákkal inkább a következő fokozatban nézzünk szembe, ahol viszont elkerülhetetlenek.

A harmadik fokozat a jogszabály által is külön minősített, *vállalati gazdasági munkaközösségnek* nevezett társasági forma. Ez már kizárólag a saját gárdára épül. A tagsági viszonyt tehát megelőzi egy keretjogviszony, mely eleve eltér a polgári jogi egyenjogúságtól. A vállalat gazdasági túlsúlya a munkaközösséggel kötött megállapodásban is érvényesül. Ez egyébként méltányos gazdasági ellentétele annak, hogy az igazgató hozzájárulása egyben a vállalat felelősségvállalását is jelenti. Az így létrejött szoros kapcsolat a tulajdonjogi viszonyokra is szükségszerűen kihat, legalább két vonatkozásban. Közös érdek, hogy a vállalat szolgálatába állított munkaközösség a rendelkezésre bocsátott vállalati eszközökkel minél szabadabban rendelkezzék. Ez a gyakorlatban a vállalat kezelésjogának meghosszabbítását, meghatározott körben a munkaközösség részére történő átengedését jelenti. Más önelszámoló egységekhez viszonyítva e jogosultság- és vagyonelkülönülésnek kettős minőségi különbségét jelölhetjük meg. Egyrészt azt, hogy az elkülönülés nem csak vezetői döntésen, hanem megállapodáson alapszik. Másrészt azt, hogy a tulajdonosi jogok gyakorlása kifelé nem a vállalat képviseletében, hanem a gazdasági munkaközösség közös neve alatt történik. Mindehhez járul az a negatív előjelű, de mellőzhetetlen kapcsolódás az állami tulajdonhoz, hogy a munkaközösség tartozásaiért végső soron a vállalat köteles helyt állni.

Hasonló együttműködés más állami és gazdálkodó szerv keretében is létre jöhet. Gyakorlatilag elsősorban a szövetkezeti nagyüzemekről lehet szó. Utóbbi esetben a szövetkezeti tulajdon kapcsolódik be a társulati tevékenységbe, lényegileg az előbb vázolt módokon. Egyes részletekben kisebb jelentőségű szövetkezeti sajátosságok is érvényesülhetnek. Csak példaként említjük azt az esetet, amikor a szövetkezeti gazdasági munkaközösséget tagok és alkalmazottak együttesen alakítják meg. Általános szabály, hogy a szövetkezet tulajdonosi közösségének önkormányzati ügyeibe az alkalmazottnak nincs beleszólása. Megváltozik ez a helyzet, ha a szövetkezet a tulajdonosi jogok gyakorlásának meghatározott részét — mert gyakorlatilag erről is szó lehet! — a szövetkezeti gazdasági munkaközösségnek engedi át, ahol már nem a szövetkezeti, hanem a társasági tagság dönt.

9. Az egyéni tulajdont, különösen annak egyes kategóriáit érintő változások közül a legjelentősebb a kisipari tevékenység, továbbá az egyéb egyéni és csoportos vállalkozások megítélésének, majd jogi konstrukciójának módosulása. Az iparűzés és egyéb vállalkozások kezdeményezése, illetve folytatása állampolgári joggá vált. Az iparjogosítvány kiadásakor a hatóság csak a normatív — elsősorban a képesítési — feltételek meglétét vizsgálja. A gazdasági indokoltság és célszerűség megítélése már nem a hivatalra, hanem a fogyasztókra tartozik. Csak idő kérdése, hogy a régi módon szabályozott magánkereskedői jogosultság feltételeinek korszerűsítése után a magántaxizás „engedélyezése" se legyen sokáig utolsó mohikán.

Ez a változás a magántulajdon mennyiségének számottevő — egyelőre még fel nem mérhető — növekedését eredményezi. Kérdés, hogy ez jelent-e változást az érintett tulajdonjogi formák szerepében vagy nem tesz-e szükségessé legalább szemléleti átértékelést. Ilyen szemléleti és jogpolitikai átértékelésre véleményünk szerint már az új nagyságrendek kialakulása előtt szükség van; ez elengedhetetlen mind a kitűzött gazdaságpolitikai célok tudatos jogi-szakmai támogatásához, mind az új jogintézmények továbbfejlesztésének elvi megalapozásához.

Az egyéni tulajdonjogi formák meghatározásánál a Ptk. az alkotmányos alaptételek polgári jogi adaptálását végzi el, az állampolgárokat közvetlenül érintő további részletek meghatározását azonban külön jogszabályokra utalja ki. Lényeges kérdés tehát, hogy az új helyzetben a részletszabályozásnál milyen jogágazatoknak és milyen jogszabályoknak lesz tényleges normatív szerepük.

Mindkét felvetett kérdés — a jogpolitikai alapállás és a szabályozási szereposztás — tekintetében újra szembe kell nézni a Ptk. 3. §-ának (3) bekezdésében foglalt alapelvi rendelkezéssel, amely kimondja: „A törvény előmozdítja a munkával szerzett tulajdon gyarapítását." E megfogalmazás már korábban problémát okozott, mert a Ptk. további rendelkezései elsősorban a személyi tulajdonról tartalmaznak speciális rendelkezéseket, és nem a munkával szerzett tulajdonról. A Ptk. kommentárja ennek megfelelően tartja a tárgyalt bekezdés önálló jelentőségét megállapíthatónak: „A személyi tulajdonról rendelkező 92. § ugyanis csupán a személyi tulajdonnal való szabad rendelkezés jogát állapítja meg a szükségletek kielé-

gítése érdekében, ebből pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy a 3. § (3) bekezdésének értelmében a törvény csak a munkával szerzett személyi tulajdon gyarapítását mozdítja elő, de nem tekinti *kiemelendő* értéknek a kisárutermeléssel szerzett személyi tulajdon gyarapítását, noha a kisárutermelők társadalmilag hasznos gazdasági tevékenységét elismeri. [93. § (1) bek.]"[4]

Ez az okfejtés a szocialista tulajdonjogi formák megszilárdításának hosszú időszakában nemcsak helyes volt, de egyenesen az akkori átmenet harci feladatait jelölte meg. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott, a vázolt érveket is át kell értékelni. Először is nem lehet szembe állítani egyrészt a munkát, másrészt a kisárutermelői és egyéb vállalkozói tevékenységet, mint nem munkát. A munka ilyen régi szemlélete fogalmi elemnek tartott bizonyos hierarchikus alárendeltséget, a társadalmi munkamegosztásba parancs szerinti beilleszkedést, agyi vagy fizikai izomlázat igénylő tevékenységet. Teljesen közömbösnek, sőt gyanúsnak tekintette azt az állandó szellemi és erkölcsi feszültséget, korszerű stresszhelyzetet, amit a vállalkozás, a kezdeményezés, a kockázatvállalás jelent; már pedig napjainkban épp ezeknek a képességeknek, teljesítményeknek a kibontakoztatása és a szorosan vett munkával való egybeolvasztása a főcél, függetlenül attól, hogy ezek az új tulajdonságok és magatartásformák nagyüzemi, vagy kisüzemi keretek között bontakoznak ki. Csak az ilyen elemekkel párosult tevékenységet lehet gazdaságilag hasznosnak tekinteni, ugyanakkor azt a szervezeti keretektől függetlenül és minden mozzanatában munkának kell tekinteni. A munkával szerzett tulajdon gyarapítását is már ilyen szélesebb körben indokolt elismerni, törvényileg támogatandónak minősíteni. Az ilyen cél- és fogalombővítés egyben azt is jelenti, hogy a személyi tulajdon gyarapodásán túl számolunk a magántulajdon mennyiségének és hatókörének bővülésével is. Ez egyébként nem eretnek jogdogmatikai nézet, hanem kifejezetten gazdaságpolitikai cél, amely korszerűen felszerelt kisiparral, megfelelő termelőeszközökkel ellátott egyéni és csoportos vállalkozásokkal számol, és ki akarja csalogatni a békésen elfekvő pénzeszközöket, sőt házi termelőeszközöket is, hogy a töredék munkaerőkkel együtt csatasorba álljanak a szükségletkielégítés frontján.

Itt lép fel a következő nagy probléma, ahol majd tüzetesen kell vizsgálni a mennyiségi változások minőségi hatásait. Ez a személyi tulajdon és a magántulajdon határainak helyenkénti összemosódása és szorosabb összjátéka.

Eddig az volt a helyzet, hogy a jogi szabályozás a személyi tulajdon és a magántulajdon zónáinak tényleges és jogi határait csak a mezőgazdasági ingatlanok tekintetében tudta élesen megvonni, elsősorban a földjogi szabályozás eszközeivel. Másféle módon, csak a személyi tulajdonra vonatkoztatva történt meg a telektulajdon részletesebb szabályozása. Mindkét esetben a föld sajátos gazdasági és jogi természete, valamint az a körülmény volt meghatározó, hogy az említett területeken kiküszöbölhetetlen, sőt mind feszítőbb lesz a hiánygazdálkodás s ehhez képest a jog elosztó, korlátozó szerepe.

Más területeken a magántulajdonjog fogalmi jegyei fellazultak, a tárgyalt új szervezeti formák átmeneti alakzatokat is vetnek fel. Személyi oldalon ez már az Alkotmány szintjén jelentkezett: az egyénileg dolgozó parasztok és kisiparosok munkával szerzett tulajdona helyett ma már a kisárutermelők társadalmilag hasznos gazdasági tevékenységéből származó magántulajdon élvezi az állami elismertséget és védelmet; s most ez a kisárutermelői kör bővül a „nem hivatásosok" tömegével.

Tárgyi oldalon is új — pontosabban tömegméreteiben új — átmeneti alakzatokkal találkozhatunk. A magántulajdon és a személyi tulajdon között nem csak az az örök metamorfózis megy végbe, hogy a magántulajdonon alapuló tevékenység eredményének jelentős része folyamatosan és szükségszerűen a személyes és családi szükségletek közvetlen kielégítésére szolgál, s így átalakul személyi tulajdonná. Jelentősebb, hogy a kisárutermelés (és szolgáltatás) új lehetőségeibe bekapcsolódó termelőeszközök is „kétéltűek." Ebben elsősorban a műszaki-technikai fejlődésnek van döntő szerepe. Ma egy kiskerttulajdonos olyan gépparkot tarthat, amiről harminc évvel ezelőtt egy tszcs nem is álmodott; egy jogásznak olyan barkácskészlete lehet, ami elsápaszthatna egy régi kisiparost. Az új vállalkozási lehetőségek keretében ma már általában a tulajdonos szabad elhatározásától függ, hogy ezeket az eszközöket magántulajdonként, vagy személyi tulajdonként — az esetek jelentős részében mindig mindkét célra — hasznosítja. Az előbbi példáknál maradva: a kisgépekkel mezőgazdasági bérmunkát *is* végezhet, szerszámait a gazdasági munkaközösségbe *is* beviheti. Nem is szólva a magántaxisról, akit a gépkocsijával együtt nehéz állandóan ide-oda sorolni attól függően, hogy a jelzőtábláját fel- vagy lecsapja; még kevésbé arról, hogy az egyszerű számítógépek néhol már kezdenek betörni az ajándék-, sőt a játékpiacra.

Mindebből alapvetően azt a tanulságot látom levonhatónak, hogy a jogfejlesztés terén az eddiginél nagyobb és közvetlenebb — nem csak a közgazdák által közvetített — figyelmet kell fordítani a tudományos-technikai forradalom, elsősorban a műszaki fejlődés eredményeire és perspektíváira. Így nem okoz nosztalgiát pl. a tárgyalt területen a polgári jog csendes és bölcs visszavonulása s kevésbé lesz küzdelmes az új típusú jogi komplexitás kiépítése, amely korszerű polgári jogi elemeket visz majd a merev hatalmi-igazgatási viszonyokba.

Szép György

[4] A Polgári Törvénykönyv Magyarázata. Bp. 1981. 44. old.

A társadalmi földtulajdonjog fejlesztésének lehetőségei

I.

Közismert, hogy Magyarországon a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése (1961) óta az ország egész területén megvalósult a szocialista földhasználati rendszer. Ebben a *szocialista jellegű földhasználati rendszerben uralkodó és meghatározó szerepet játszik a kollektív, szocialista jellegű nagyüzemi földhasználat* (állami és szövetkezeti), s ugyanakkor a mai fejlődési szakaszban már egyértelművé vált az is, hogy a személyi jellegű szocialista földhasználat is úgy épült be a szocialista földhasználati rendszer egészébe, hogy az zömében (különösen a háztáji és az illetményföldhasználat esetében) a szocialista mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra támaszkodva, azzal szoros kölcsönös kapcsolatban és azt kiegészítve valósul meg. Ez a szocialista földhasználati rendszer olyan komplex egységes egészet képez, amely a még meglevő minimális kis-magánföldhasználatot is magához „idomítja", vagyis ez a magánföldhasználat ilyen gazdasági és társadalmi környezetben csak úgy létezhet, hogy a gazdasági kapcsolatok létesítése során objektíve és szükségszerűen egyre több gazdasági szál fűzi össze a szocialista gazdasági szektorral.

A szocialista földhasználati rendszer létrejötte, uralkodóvá válása és az elmúlt kb. 15 év alatt végbement fejlődése egyben olyan új, minőségi változást is hozott a gazdálkodásban, ahol a föld valóságos használati értéke egyre élesebben előtérbe került annyira, hogy ebben a fejlődési szakaszban már az *ország földjét* — különös tekintettel a termőterület, s ezen belül a mezőgazdaságilag művelt terület viszonylagos nagyságára — *nemzeti kincsnek lehetett és kellett is nyilvánítani* elsősorban a szocialista társadalmunk további reális és eredményes építése és fejlődése érdekében.

Az is közismert, hogy a magyar, szocialista jellegű földhasználati rendszer földtulajdonjogi alapja nem egységes.

Nem egységes sem olyan formában, hogy annak alapját egyetlen szocialista jellegű földtulajdonjogi forma képezné úgy, mint pl. a Szovjetunióban, ahol az ország egész területe kizárólag az állam tulajdonában van, — sem pedig olyan formában, hogy a szocialista jellegű földhasználati rendszernek szocialista jellegű földtulajdonjogi rendszer (állami, szövetkezeti és személyi földtulajdonjog együttesen) lenne az alapja.

A magyar, szocialista jellegű földhasználati jogi rendszer tulajdonjogi alapja nálunk jelenleg *vegyes*, amely *nem képez egységes földtulajdonjogi rendszert*. Sőt, nemcsak, hogy nem képez egységes földtulajdonjogi rendszert, de emellett még az is tény, hogy az *egyes földtulajdonjogi formák is egymástól merevebben elkülönítve léteznek* és fejlődhetnek, mint ahogyan azt a szocialista jellegét illetően egységesnek tekinthető földhasználati rendszer és az ezen alapuló gazdálkodás megkívánná, — de ahhoz képest is, mint ahogyan azt az állampolgárok zömének földtulajdonjogi tudata és szemlélete elfogadná, megértené és aktívan támogatná.

Mindebből értelemszerűen következik az *az elméleti és gyakorlati feladat, hogy a szocialista jellegű földhasználati rendszerünkhöz kialakítsuk és kiépítsük azt a szilárd és tartós földtulajdonjogi alapot, amelyre támaszkodva szocialista társadalmunk zavartalanul továbbfejlődhet*, erősödhet és lehetőségeit optimálisabb mértékben ki tudja használni.

Kérdés, hogy milyen legyen, illetve milyen lehet ez a szilárd és tartós földtulajdonjogi alap? Ez a kérdés lényegét illetően — kimondva és kimondatlanul is — tulajdonképpen már 1948—49-ben, a „fordulat évében" előtérbe került, s mind az elmélet, mind a gyakorlat válaszolgatott is rá az elmúlt több mint harminc esztendős fejlődés során úgy, hogy e válaszok nem kevés ellentmondást tartalmaztak, s bizonyos értelemben tartalmaznak ma is. (Példaként elegendő itt utalni arra, hogy az ötvenes években elméletileg kizárólag azt a végleges megoldást tudták csak elképzelni, hogy nálunk is létre kell majd hozni az ország egész területére kiterjedő egységes állami földtulajdont, s ezért még az „átmeneti" időszakra is felesleges elismerni, „közbeiktatni" a szövetkezeti földtulajdont, stb.).

Ez a fejlődési időszak azonban az ellentmondásai ellenére is — elsősorban a gyakorlati tapasztalatok, de részben az elméleti munkák alapján is — egyre határozottabban kialakította és megjelölte azt a fejlődési irányt, azt a módot, ahogyan a kívánt szocialista földtulajdonjogi alap nálunk megteremthető.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell azt, hogy napjainkig mind az elmélet, mind a gyakorlat eljutott arra az általánosan elfogadottnak tekinthető álláspontra, hogy Magyarországon *belátható időn belül nem lehet és nem is kívánatos* a szocialista földhasználati rendszer alapját képező szilárd, tartós szocialista földtulajdonjogi alapot az egységes és *kizárólagos állami földtulajdonjog formájában létrehozni*. Mivel ez a „belátható idő" ma ezen a területen eléggé hosszúnak tűnik, véleményem szerint napjainkban arról sem érdemes elméleti vitát folytatni, hogy a fejlett szocialista társadalomban előbb-utóbb minden földnek állami tulajdonba kell-e kerülnie vagy sem, — vagy pedig enélkül is megvalósítható egy világszínvonalon is próbát kiálló fejlett szocialista társadalom.

Ezzel szemben az elmúlt, több mint harminc éves fejlődésünk során fokozatosan kialakult mai gyakorlati valóságunk, — és nagyrészt az elmélet is egyértelműen azt mutatja, hogy *nálunk a szocialista földhasználati rendszer tartós, és biz-*

tonságos földtulajdonjogi alapját egyfajta „szocialista földtulajdonjogi rendszer" kimunkálásával lehet és kell is létrehozni, — s ebben a formában lehet és kell is megteremteni a viszonylagos egységet a földtulajdoni és a földhasználati rendszer között, amely egység értelemszerűen közvetett (pl. állami földtulajdon szövetkezeti vagy személyi földhasználatban, stb.) és közvetlen (pl. szövetkezeti földtulajdon a földtulajdonos szövetkezet használatában) formában is és vegyes formában is megvalósulhat egy-egy földhasználati alanynál.

A földtulajdonjog területén nálunk *csak az az út járható* annál is inkább, mivel ha a földtulajdont nem jogi, hanem közgazdasági értelemben vizsgáljuk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy *közgazdasági értelemben ez a „több szocialista tulajdoni formájú földtulajdoni rendszer" már létre is jött és meg is erősödött* az elmúlt szocialista fejlődési időszakban. Különösen jó példa erre a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös használatban levő földjeinek tulajdonjogi helyzete, ahol e földek lehetnek és vannak is állami tulajdonban, termelőszövetkezeti tulajdonban, a tagok és a velük egy tekintet alá eső személyek tulajdonában jogilag, — de közgazdasági értelemben a közös használatban levő földeket a termelőszövetkezet úgy használja és azzal úgy gazdálkodik a jogszabály adta keretek között, mintha minden közös föld a termelőszövetkezet tulajdonában lenne, — függetlenül azok tulajdonjogi helyzetétől. Ebben az esetben különösen lényeges a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona, amely közgazdasági értelemben termelőszövetkezeti földtulajdonként funkcionál, de jogilag a termelőszövetkezeti tagok szövetkezett földtulajdona, amely azonban a vonatkozó jogi szabályozásnak megfelelően potenciálisan jogilag is termelőszövetkezeti földtulajdonnak tekintendő.

A közgazdasági értelemben alapjaiban kialakult szocialista földtulajdoni rendszer azonban nem tekinthető tartós, biztonságos és a fejlődést elősegítő rugalmas földtulajdoni rendszernek mindaddig, amíg a megfelelő jogi szabályozás ezen a területen tartósan, biztonságosan és a szocialista fejlődést elősegítő rugalmas szabályokban ki nem alakul. A földtulajdonjog továbbfejlesztésének ma ez a feladata, amely igen sokrétű, de eredményében véglegesen megszünteti a földmagántulajdonnak még a maradványait is úgy, hogy egyben szilárd, és az állampolgárok, a földhasználati alanyok által is elfogadott szocialista földtulajdonjogi rendszert teremt szocialista földhasználati rendszerünk egészséges és gyors továbbfejlődéséhez.

II.

A szocialista földhasználati rendszer alapjául nálunk kívánatos szocialista földtulajdonjogi rendszer megformálásához azokból a földjogi tényekből kell kiindulnunk, illetve azokat kell alapul vennünk, *amelyek ma adottak a magyar földviszonyok területén.*

Magyarország *összterülete* 9 303 592 hektár. (1980. január 1-i állapot MÉM. OFTH, Földnyilvántartási Osztálya Kiadványa. Bp. 1980.) Ebből mezőgazdaságilag művelt terület 6 637 074 hektár, vagyis az összterület *71,34%-a.* Az ország termőterülete (termőterület = mezőgazdaságilag művelt terület, valamint nádas, erdő és halastó) 8 298 797, vagyis az összterület *89,20 %-a.* A művelés alól kivett terület 1 004 796 hektár, vagyis az összterület *10,80%-a.*

Az ország földterületének *megoszlása művelési ágak szerint* a következő: szántó: 4 794 422 hektár — 51,55%, rét: 333 507 hektár — 3,59%, szőlő: 170 092 hektár — 1,83%, kert: 258 518 hektár — 2,78%, gyümölcsös: 138 674 hektár — 1,49%, legelő: 941 861 hektár — 10,12%, nádas: 37 468 hektár — 0,40%, erdő: 1 599 339 hektár — 17,19%, halastó: 24 916 hektár — 0,27%, művelés alól kivett terület 1 004 796 hektár — 10,80%.

Az ország földterülete *gazdaságcsoportok szerint* az alábbiak szerint oszlik meg:

1. Állami gazdaságok és vállalatok: a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium és más főhatóságok (Igazságügyi Minisztérium, Egészségügyi Minisztérium, Magyar Tudományos Akadémia) felügyelete alá tartozó állami gazdaságok, valamint az állami erdőgazdaságok, továbbá a nem mezőgazdasági jellegű és tanácsi irányítás alatt nem álló állami vállalatok és intézmények földterületei 2 627 965 hektár, vagyis 28,25%.

2. Termelőszövetkezeti gazdaságok: mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös területei a használatra kiadott háztáji földdel együtt, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös vállalkozásai és a halászati termelőszövetkezetek, továbbá a mezőgazdasági szakszövetkezetek és mezőgazdasági társulások közös földterülete (15 658 347 hektár, vagyis 60,82%).

3. Tanácsi és egyéb közösségi gazdaságok: a községi, városi és megyei (fővárosi) tanács irányítása alá tartozó üzemek és vállalatok kezelésében levő földek, valamint a helyi tanács kezelésében (használatában) levő állami, ún. tartalékföldek (297:104 hektár, vagyis 3,19%).

4. Kisegítő gazdaságok: a 6000 m² nagyságig terjedő személyi tulajdonban levő földek (559 623 hektár, vagyis 6,01%).

5. Egyéni gazdaságok: a 6000 m²-en felüli nagyságú egyéni (magántulajdonban levő földek 148 625 hektár, vagyis 1,60%).

6. Egyéb gazdaságok: az egyházi tulajdonban levő földek, továbbá a termelési és más gazdasági tevékenység, illetve építés céljára tartós használatba adott állami, illetve szövetkezeti tulajdonban levő földek (11 929 hektár, vagyis 0,13%).

Az ország földterületének gazdaságcsoportok szerinti megoszlása adataiban azt mutatja, hogy *az ország földterületéből állami tulajdonban* van kb. 33,5—34%, *személyi tulajdonban* 6,01%, *kis-magántulajdonban* 1,60%, *termelőszövetkezeti*

tulajdonban, valamint a termelőszövetkezeti tagok és a velük egy tekintet alá eső személyek közös használatban levő *tulajdonában* együttesen pedig 58,89% (esetleg: 58,39%).

Az ország földterületének tulajdonjogi megoszlását mutató adatok látnivalóan nem egyeznek a gazdaságcsoportok birtokában levő földterületek adataival, de a két adat összevetéséből két fontos következtetés mindenképpen levonl ható; az *egyik* ilyen következtetés az, hogy a kis-magántulajdonban és a személyi tulajdonban levő földterületek nagysága ezekből az adatokból viszonylag egyértelmű pontossággal megállapítható; a *másik* következtetés viszont az, hogy az állami társadalmi földtulajdon és a termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdon (ideértve a termelőszövetkezeti tagok földtulajdonát is) területén már sokkal nehezebb az adatok alapján eligazodni és a megfelelő következtetéseket levonni. Más szavakkal kifejezve ez azt jelenti, hogy ha a magyar közgazdasági és jogtudomány valóban eredményesen akarja elősegíteni a magyar földviszonyok területén a szocialista jellegű földtulajdonjogi rendszer kialakítását, abban az esetben *alapvetően a társadalmi földtulajdoni formákat kell a magyar viszonyoknak megfelelő formában és módon kialakítani* és a helyükre tenni úgy, hogy ebben a kívánatos szocialista földtulajdonjogi rendszerben a társadalmi földtulajdonjogi formák *jól beilleszkedjenek*, s egyben *meg is határozzák* az egész szocialista földtulajdoni rendszer továbbfejlődését úgy, ahogyan azt a fejlett szocialista társadalom építése az adott fejlődési időszakban megkívánja.

III.

Nálunk a szocialista földtulajdonjogi rendszer kialakításánál számos gazdasági, jogi és politikai szempontot kell figyelembe venni ahhoz, hogy ez a földtulajdonjogi rendszer egészében véve egységesen szocialista jellegű legyen és mint egységes rendszer úgy működjön, úgy funkcionáljon, hogy az szilárd alapja legyen a szocialista társadalom fejlődésének és ezt a fejlődést lehetővé tegye és elő is segítse. Természetesen mindez elsősorban és döntően a társadalmi földtulajdoni formákat érinti, de kihatással lehetnek a személyi földtulajdonra és áttételesen talán még a kis-földmagántulajdonra is. Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy valamiféle vadonatúj földtulajdoni rendszer jogi szabályozását kell megvalósítani, hanem csupán arról van szó, hogy *a közgazdasági értelemben már teljes egészében létrejött földtulajdoni rendszert belátható időn belül fokozatosan jogilag is teljes egészében ki kell építeni*. Mint már említettem, ennek során számos gazdasági, jogi és politikai stb. szempontot kell figyelembe venni, amelyek közül különösen a következő általános szempontokat emelném ki:

a) Az egységes, szocialista jellegű földtulajdoni rendszert úgy kell kiépíteni, hogy ennek eredményeként lényegében teljes egészében *megszűnjön a földmagántulajdonjog* és semmilyen jogi lehetőség ne legyen a földmagántulajdon újjáéledésére és ezen az alapon egyéni magángazdálkodás bármilyen formában való felújítására. (Ezzel kapcsolatban pozitívan kell értékelni az eddigi szocialista földtulajdonjogi szabályozást egészében véve, mivel az — a fokozatosság elvét figyelembe véve — napjainkig már úgy alakította a földtulajdonjog egyes szabályait, hogy azok ma már lehetetlenné teszik azt, hogy társadami földtulajdonjog (ideértve a tsz tagok földtulajdonát is) földmagántulajdonná válhasson, illetve visszaalakulhasson. Gyakorlatilag a személyi földtulajdonjog sem igen alakul át vagy vissza földmagántulajdonjoggá, s így ma már általános érvényűnek mondhatjuk azt a fejlődési tendenciát, hogy nálunk a még meglevő földmagántulajdonjog egészében véve *csak* csökkenhet és személyi, valamint társadalmi *(állami és szövetkezeti)* földtulajdonjoggá alakulhat át, ami a fejlődés során a földmagántulajdonjog teljes megszűnéséhez vezet.)

b) Ha azt akarjuk elérni, hogy a különféle szocialista földtulajdoni formákból összetevődő szocialista földtulajdonjogi alap valóban egységes, szocialista jellegű földtulajdonjogi rendszerként működjön, akkor *nem lehet az egyes szocialista földtulajdoni formákat egymás mellett, egymástól függetlenül, netán egymás rovására fejleszteni*, létezésének és működésének szabályait kialakítani, — hanem úgy kell alakítani a jogi szabályozást minden szocialista jellegű földtulajdoni forma esetében, hogy a *szükséges kölcsönös kapcsolat közöttük mind a földtulajdonjog, mind a földhasználati jog területén meglegyen*, kialakulhasson úgy, hogy ez a gazdaságilag és társadalmilag szükséges kölcsönös kapcsolat és az egyes szocialista földtulajdoni formák belső fejlődése együttesen, *egy szorosan és kölcsönösen összekapcsolódó földtulajdonjogi rendszerben* valóban tartós, szilárd alapja legyen és egyben elő is segítse a minél fejlettebb szocialista társadalom folyamatos építését. Véleményem szerint másként nem képzelhető el nálunk a szocialista jellegű földtulajdonjogi rendszer együttes fejlődése. Ezt indokolja az is, hogy belátható hosszú ideig ez a szocialista jellegű földtulajdonjogi rendszer szolgál alapul a magyar szocialista társadalom sikeres építéséhez, s ennek érdekében minden szükséges jogi lépést meg kell tenni a rendszer egészének jó funkcionálásához.

c) A magyar föltulajdonjogi rendszerben a különböző szocialista jelegű földtulajdoni formák közötti kapcsolat értelemszerűen csak a mellérendeltség elvének megfelelő alkalmazásával valósulhat meg, ami eleve *feltételezi e különböző szocialista jellegű földtulajdoni formák egyenjogúságát* ebben a kapcsolatban abban a keretben, amit az adott szocialista földtulajdoni formák és a szocialista állam közötti alá- és fölérendeltségi kapcsolat, illetve viszony lehetővé tesz. A szocialista földtulajdonjogi formák közötti egyenjogúság elve természetesen nem moshatja

el az állami, a szövetkezeti és a személyi földtulajdon közötti különbségeket (az állami földtulajdon magasabb szintű társadalmasítottsági fokát, a szövetkezeti társadalmi földtulajdon csoporttulajdoni mivoltát, a személyi földtulajdon közvetlen személyes szükségletek kielégítését szolgáló alapvető jellemvonását, stb.), de a racionális földhasználat megvalósulása, valamint a földön folyó különböző gazdálkodás érdekei és a földtulajdoni rendszer viszonylag egységes fejlődése nem is nélkülözheti a szocialista földtulajdoni rendszer keretében összekapcsolt földtulajdoni formák közötti egyenjogúság elvének érvényesülését. Mindez tömörebben úgy is kifejezhető, hogy nálunk *a földtulajdonjogi rendszer egységét e rendszerbe tartozó földtulajdonjogi formák szocialista jellege, az egyenjogúság elvén alapuló kölcsönös kapcsolatok, tartós együttlétük és azonos irányú fejlődésük adja meg, — az egységes rendszer keretében azonban érvényesül az a különbözőségük, amely az állami, szövetkezeti és személyi földtulajdonjog eltérő konstrukciójából, a szocialista gazdasági és társadalmi életünkben játszott szerepéből, stb. adódik.*

d) Elvi és gyakorlati szempontból is az egyik legfontosabb és egyben számos problémát is felvető kérdés e szocialista földtulajdonjogi rendszeren belül az, hogy a gazdaságilag és társadalmilag is indokolt és szükséges kapcsolat, a *birtokmozgás a különböző szocialista földtulajdonjogi formák között*, illetve egy-egy szocialista földtulajdonjogi forma keretében *milyen formában valósul*, illetve *valósulhat meg*, — pontosabban kifejezve *milyen formában kell megvalósulnia* nálunk? Egyszerűbben megfogalmazva *a kérdés lényege az, hogy a szocialista földtulajdoni formáknak van-e értékük és áruk, s ennek alapján a kölcsönös kapcsolatuk árujellegű kapcsolat-e vagy sem, s ha igen, milyen mértékben és hogyan érvényesül, hogyan kell érvényesülnie ennek az árukapcsolatnak a szocialista földtulajdoni rendszer keretébe tartozó földtulajdoni formák között, illetve az egyes földtulajdonjogi formák keretében?* Véleményem szerint ha erre a kérdésre elvi és gyakorlati szempontból is talajos (megalapozott) véleményt tudunk adni, akkor olyan kulcskérdése oldódik meg a szocialista földtulajdonjogi rendszernek, amely a földviszonyok területén hosszú időre kiható újabb lendületet adhat a fejlett szocialista társadalmunk további sikeres építéséhez.

d/1. Erre az összetett kérdésre adandó válaszadás megkísérlése során mindenekelőtt arra a kérdésre kell válaszolnunk — és e válasz alapján majd a további ide tartozó kérdésekre is felelni —, hogy nálunk a szocialista földtulajdonjogi rendszerünkbe tartozó földtulajdonjogi formáknak van-e értékük és áruk? Nem lehet feladatunk, hogy erre a kérdésre a közgazdaságilag megalapozott választ megadjuk, de a szakemberek körében ismert azt a választ, hogy *a földnek használati értéke és ára is van, illetve a használati érték alapján ára is lehet a szocialista társadalomban, — egyetértve vesszük alapul.* Ez olyan *objektív* gazdasági törvényszerűségnek tekinthető, amely *elvileg* minden szocialista társadalomban érvényesül, illetve kimutatható. *Más kérdés, hogy a föld használati értéke árban is kifejeződik-e*, illetve adott esetben *ki kell-e fejezni a föld árában* és annak gyakorlati alkalmazásában, s ha igen, akkor az milyen formában jelentkezhet a földtulajdonjog vonatkozásában (adott esetben milyen formában kell jelentkeznie ott is) és milyen formában kell érvényesülnie a földhasználati rendszerben? Látjuk, hogy az alapkérdésre adott válasz kérdést kérdésre halmozva vet fel, s az így logikusan felvetődő kérdésláncolatra, kérdéshalmazra átfogó és kielégítő választ adni legfeljebb csak egy tömören megírt monográfiában lehetne.

Éppen ezért célravezetőbb, ha itt a kérdést *csak* a magyar földtulajdonjogi rendszert illetően vizsgáljuk tovább, — semmiképpen sem a teljesség igényével, hanem csupán a problémát felvázolva azzal a céllal, hogy a földviszonyok tudományos kutatásának és a földjog szabályozásának a figyelmét felhívjuk erre a területre is.

Számomra egyértelmű, hogy a magyar földjogi rendszerben minden szocialista földtulajdonjogi formának van használati értéke és ára, ami többé-kevésbé a gyakorlatban is érvényesül, — de számos hiányossággal és eléggé komplikált módon. Nálunk a földtulajdoni formák árujellege leginkább a földhasználati viszonyok területén jelentkezik, de ott is foghíjasan és különböző tényezők által meghatározva. Jelentkezik a föld árujellege, a földtulajdoni formák egészét illetően is, de úgyszólván minden szocialista földtulajdonjogi forma esetében másként és másként. *Nálunk a föld árujellegének különböző variációi a gyakorlatban két végtelt között mozognak*, éspedig: van, amikor a föld használati értéke és ára, vagyis a földtulajdon szocialista árujellege egyáltalán nem érvényesül (pl. az állami földtulajdon használata az állami gazdaságok kezelői joga alapján, stb.); s ugyanakkor pl. a személyi tulajdonban levő belterületi lakó- és üdülőtelkek esetében a föld ára nem a föld használati értékét fejezi ki, hanem a kereslet—kínálat piaci szabályozó szerepe alakítja úgy, hogy ezek az árak egyes helyeken sokkal magasabbak (pl. a Balaton körül, a Dunakanyarban, stb.), mint azt a telek használati értéke indokolná.

d/2. A szocialista tulajdonjogi rendszerünk keretében a különböző szocialista földtulajdoni formák közötti kapcsolat zömében árujellegű kölcsönös kapcsolat formájában valósul meg, — különösen a földhasználati viszonyok területén. Egészében árujellegű ez a földhasználati jogi kapcsolat a termelőszövetkezeti közös földek és a személyi földtulajdon esetében akkor, amikor ilyen földek használati jogát másoknak meghatározott időre és ellenérték (haszonbér) fejében engednek át a jogszabályok által meghatározott keretek között.

Ugyanez ilyen egyértelműen nem érvénye-

sül az állami földtulajdon esetében, mivel ott a mező- és erdőgazdasági ingatlanok kezelői joga, valamint a termelőszövetkezetek ingyenes és tartós földhasználata határidő nélküli és ingyenes földhasználatot tesz lehetővé a jogosultak számára. Viszont az állami földtulajdon esetében is érvényesül e földtulajdon árujellege az egyéb földhasználati jogviszonyok esetében, amelyek zömében a belterületi állami földtulajdonra vonatkozóan jönnek létre, zömében haszonbérlet, tartós földhasználat és kezelői jog formájában. A tartós földhasználat és a kezelői jog viszont már olyan tulajdonjogi jellegű földhasználati jogviszonyt hoz létre, amelynek árujellege túlmegy a haszonbérleti jogviszony szokásos árujellegén, és sok vonatkozásban már az adott földterületre kiterjedő állami földtulajdon egészét érintő árujelleget mutat. Egyszerűbben kifejezve ez azt jelenti, hogy — különösen a tartós földhasználat esetében — a földtulajdon jogilag formálisan megmarad az állam tulajdonában, de közgazdasági értelemben ez az állami földtulajdon a tartós földhasználó tulajdonába kerül. (Ezzel kapcsolatban már itt is meg kell jegyezni, hogy meghatározott szűkebb körben ugyan, de a tartós földhasználat jogintézményének ez a sajátos árujellege a termelőszövetkezeti földtulajdon esetében is érvényesülhet).

Az állami társadalmi földtulajdon egészét, s egyidejűleg az egészből a legfontosabb részt, a földhasználati jogot is kiemelve mutatja az árujelleget azoknak az állami vállalatoknak a kezelői joga, amelyek a működésükhöz szükséges állami földterület kezelői jogáért egyszeri igénybevételi díjat (ez az évi telekhasználati díj hússzoros szorzata) és évenként rendszeresen telekhasználati díjat kötelesek fizetni.

Ha mindehhez még hozzátesszük azt is, hogy az állami földtulajdon „birtokmozgása" a kezelői jogosultak között vagy semmilyen árujelleget nem mutat, vagy ugyancsak figyelemre méltó értékben árujellegű anélkül, hogy ez a mozgás az állam földtulajdonjogát érintené, vagy bármilyen formában kérdésessé tenné, — akkor mindez egyértelműen azt mutatja, hogy a szocialista földtulajdonjogi rendszerünk keretében a föld árujellegének érvényesülése területén bőven van elméleti és gyakorlati tennivaló.

e) Szocialista földtulajdoni rendszerünk egészét átfogja és az abban található minden földtulajdonjogi forma esetében fokozott mértékben kell, hogy érvényesüljön a *racionális földhasználat elvének gyakorlati megvalósulása.* A racionális földhasználat elve optimális érvényesítésének szükségessége a szocialista társadalmakban a közelmúlt néhány esztendejében került előtérbe, s így napjainkban is egyik központi feladata az, hogy az ide is kapcsolódó különböző tudományos területeken elméletileg feltárják e kérdéskomplexum összes problémáját, s ennek alapján kimunkálják és a gyakorlatban is megvalósítsák a szükséges tennivalókat. Tagadhatatlan, hogy ezen a területen a jogtudománynak és a jogalkotásnak is bőven akad tennivalója, éspedig olyan elvi felfogással, hogy a racionális földhasználat elvének érvényesülését ne csak direkt és közvetlenül ezt kiszolgáló intézkedésekkel segítse, hanem olyan szemlélettel, hogy a földjogtudomány, a földjogi jogalkotás és jogalkalmazás egészét hassa át a racionális földhasználat elve a fejlett szocialista társadalom megteremtése és megerősítése érdekében. (Így pl. a racionális földhasználat elvének érvényesítése az egyre korszerűbb mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás adott fejlettségi szintjén úgyszólván már önmagában is indok lehet arra, hogy a szocialista földtulajdonjogi formák közötti kölcsönös kapcsolatokat újmódon szabályozzák, vagy az addig érvényes szabályokat módosítsák, gazdagítsák, szűkítsék vagy kiterjesszék nemcsak a földhasználati viszonyok területén, hanem ha szükséges, akkor a földtulajdonjog egészét érintően is.)

f) A racionális földhasználat elvéhez hasonlóan a földjogtudomány a földjogi jogalkotás és jogalkalmazás egészét át kell, hogy hassa *a földvédelem elve*, ezen belül is különösen a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelme. A földvédelem ugyancsak nagyon komplex feladat, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy a földvédelem nem csak a termőterület védelmét jelenti, hanem ezen túlmenően úgyszólván elválaszthatatlan a környezetvédelemtől és a természetvédelemtől is; hogy a föld a tulajdonjog és a földhasználati jog szabályaiban is megfelelő védelemben kell, hogy részesüljön, stb, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a földvédelem nagyon komplex és nagyon differenciált módon a földnek mint nemzeti kincsnek az egészére kiterjed. Ezen belül azonban közismerten a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmének problémája került a középpontba. Ennek oka az, hogy 1935—1980 között az ország mezőgazdaságilag művelt területe (szántó, rét, szőlő, kert, legelő) 929,1 ezer hektárral csökkent. Ezt a nagymérvű csökkenést semmivel sem lehetne indokolni, ha mindebből művelés alól kivett terület vált volna. A valóság azonban az, hogy ennek a területnek mintegy 53%-a erdőterületté vált (kb. 500 000 hektár) és csak 46%-a (kereken számítva mintegy 400 000 hektár) lett kivonva a termelésből, 1%-a pedig a nádas művelési ágat növelte, ami szintén termőterületnek számít. Ezeknek az adatoknak az értékeléséhez is meg kell jegyeznem, hogy a termőterület fogalmi körébe nemcsak a mezőgazdaságilag művelt területek tartoznak, hanem ezeken túlmenően a nádas, erdő és a halastó művelési ágú területek is. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy az erdőterület védelme, — sőt, annak a jelenlegi 17,6%-ról 20—22%-ra való növelése is kívánatos lenne különféle gazdasági, környezetvédelmi, stb. szempontból, akkor — véleményem szerint — *ma már talán helyesebb lenne a földvédelem körében a termőterület védelmének középpontba állításáról beszélnünk*, amelynek a lényegét közérthetőb-

ben más szavakkal úgy is kifejezhetjük, hogy a *magyar földjogi rendszerben a földvédelem területén a mező- és erdőgazdasági ingatlanok védelme a legfontosabb feladat.*

A termőterület 1935 óta 1980-ig pontosan 4,6%-al (398,6 ezer hektárral) csökkent, — ami más oldalról nézve azt jelenti, hogy ugyanennyivel növekedett a művelés alól kivett terület. Az ipar, a közlekedés, a bányászat, a lakótelepek, a vízügyi és kommunális, stb. létesítmények újabb és újabb területeket vonnak ki a termelésből. A csökkenés üteme ugyan még mindig elég nagy, csökkenthetőnek tűnik, *de ma már egyenletesnek mondható.* Ezen a területen a nagyobb problémát az jelenti, hogy még az indkolható csökkenés is a szükségesnél nagyobb mértékben megy a jó minőségű földek rovására. A kataszteri tiszta jövedelem csökkenése ugyanis egyértelműen azt mutatja, hogy a *termelésből történő kivonás nem mindig a gyengébb minőségű földekből történik.* (1966-ban 8 399,5 ezer hektárral, — hektáronként 16,97 aranykorona értékű földdel, — 1980-ban 8 298,8 ezer hektárral, — hektáronként 15,93 aranykorona értékű földdel csökkent az ország termőterülete, illetve más oldalról nézve növekedett a művelés alól kivett terület.)

Ezekből az adatokból a mező- és erdőgazdasági ingatlanok szükséges védelme érdekében világosan adódik az a feladat, hogy a termőterület védelmét közvetlenül vagy közvetve szolgáló jogi szabályozást úgy kell továbbfejleszteni, hogy az *egyrészt* tovább csökkentse a termőterület csökkenésének éves nagyságát, s ezzel a művelés alól kivett területek növekedését, — másrészt pedig valóban érvényesüljön főszabályként az a gyakorlat, hogy a termelésből történő feltétlenül szükséges kivonás is mindig a gyengébb minőségű földekből történjen. Ez a népgazdaságilag is nagyon fontos cél — véleményem szerint — többek között elsősorban azzal érhető el, ha a kívánt földek használati, gazdálkodási értékét, illetve árát a jelenleginél lényegesen magasabb összegben állapítják meg és fizetik ki a jogosultaknak, — nemcsak a belterületi földek esetében, hanem a külterületi mező- és erdőgazdasági földek esetében is, függetlenül attól, hogy a földterület termelésből való kivonása milyen jogcímen és milyen jogi formában (kisajátítás, adás-vétel, csere) valósul meg. A föld értéke és ára tehát ebből a szempontból is alapvető jelentőségű.

IV.

Már említettem, hogy a *magyar földtulajdonjogi rendszerben a szocialista társadalmi földtulajdonjogi formák játsszák az uralkodó szerepet,* s ezért a továbbiakban elsősorban azokkal a fontosabb kérdésekkel kell foglalkozni, amelyek mind az állami, mind a szövetkezeti társadalmi földtulajdonjog esetében felmerülnek részben azért, hogy ezzel is elősegítsük a szocialista földtulajdonjogi rendszerünk valóban egységes, szocialista földtulajdonjogi rendszerként való működését, részben pedig azért, hogy a földdel — azt valóban nemzeti kincsként megbecsülve — bánjunk.

1. A szocialista állami társadalmi földtulajdonjog továbbfejlesztésének vizsgálatánál mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy ez a földtulajdonjogi forma *eltérő szerepet játszik* mind tulajdonjogi, mind földhasználati jogi szempontból *attól függően, hogy a földtulajdon kizárólagos formája-e, vagy pedig az adott szocialista állam földterületének csak egy része van a szocialista állam tulajdonában.*

a) A földtulajdon kizárólagos formája létezik pl. a Szovjetunióban, ahol az ország határain belül minden földterület egységesen és kizárólagosan csak az állam tulajdonában van és lehet. Értelemszerű, hogy ebben az esetben magának az állami földtulajdonjognak mint egésznek nincs árutulajdoni jellege, a földtulajdon ki van véve az áruforgalomból és semmilyen jogcímen nem kerülhet sem szövetkezeti, sem személyi tulajdonba. Emellett ott az is tény, hogy nemcsak a földtulajdonjog nem árujellegű, de a földhasználati jogi rendszer sem árujellegű, mivel a jelenlegi jogi szabályozás szerint a földet minden arra jogosult ingyenes és általában tartós használatba kapja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ott a földnek nincs használati értéke és ne lehetne ezt az értéket árban is kifejezni. Ezt a szovjet közgazdasági és jogtudomány is elismeri, de a gyakorlatban — különböző okok következtében — ma még nem alkalmazzák. A Szovjetunióban tehát a szocialista földhasználati jogi rendszer *egyféle* szocialista földtulajdonjogi formára épül, vagyis kizárólagos állami társadalmi földtulajdonjogra. A szovjet földjog így értelemszerűen nem ismeri a különféle szocialista földtulajdonjogi formákból felépült szocialista földtulajdonjogi rendszert, — míg ezzel szemben a magyar földjog csak ez utóbbit ismeri, s ennek *szerves részeként* ismeri az állami földtulajdonjogot, amely az ország földterületének — mint már szó volt róla — mintegy 33,5—34%-ra terjed ki.

Csak az állami földtulajdonjogot nézve ez a helyzet azt jelenti, hogy a *szovjet földjogban a kizárólagos állami földtulajdonjog* nem más szocialista földtulajdonjogi formákkal együtt, hanem *önmagában,* saját belső szerkezeti felépítésében *egyfajta „rendszert" mutat,* amely egész belső szerkezeti felépítésében magában foglalja a szocialista földhasználati rendszert, illetve annak alapjául szolgál.

Mindezzel tulajdonképpen *két lényeges dologra szeretném felhívni a figyelmet,* éspedig *egyrészt* arra, hogy a földjogi viszonyok azonos *szocialista jellege ellenére is eltérő szerepet játszik az állami földtulajdonjog attól függően, hogy kizárólagos földtulajdonjogi forma-e vagy pedig csak része a különféle szocialista földtulajdonjogi formákból összetevődő földtulajdonjogi rendszernek; másrészt* arra, hogy ettől függetlenül *a szocialis-*

ta állami földtulajdonjog belső szerkezetében olyan sajátos földtulajdonjogi forma, amely önmagában is egyfajta „rendszer jellegű" felépítést mutat, amelynek adott esetben *szerves része lehet a szocialista földhasználati rendszer* egészében véve, de *tulajdonjogi alapul is szolgálhat* minden olyan *földhasználati formának*, amelyet a szocialista állam az adott fejlődési szakaszban elismer.

b) Kérdés, hogy ez a két lényeges megállapítás mit jelent a magyar földtulajdonjogi rendszerben létező állami földtulajdonjog esetében? Az, hogy nálunk az állami földtulajdonjog nem kizárólagos, mindenekelőtt azt jelenti, hogy az *állami földtulajdon önmagában nem játszhat meghatározó szerepet a magyar földjogi viszonyok fejlődésében*. A szocialista fejlődést elősegítő szerepét azonban így is be kell töltenie, de *nem függetlenül és elszigetelve a többi szocialista földtulajdonjogi formától*, hanem azokkal szoros kapcsolatban és e *fejlődést elősegítő kölcsönhatásban*. Ha pedig ez így van, akkor nálunk az állami földtulajdon árujellegét nem lehet megszüntetni és ezeket a földeket nem lehet kategorikusan kivonni az áruforgalomból, amennyiben az árujelleg és a föld áruforgalma meghatározott módon és mértékben érvényesül a többi földtulajdonjogi forma esetében, s ezek kölcsönös kapcsolata is árujellegű formákban valósul meg.

Kérdés, hogy milyen lehet, illetve milyennek kell lennie nálunk az állami földtulajdonjog árujellegének? Ha a szocialista fejlődésünknek csupán az elmúlt 25 éves fejlődését vesszük alapul, akkor is egyértelműen megállapíthatjuk azt, hogy *az állami földtulajdon árujellege* nem egyszer s mindenkorra adott, hanem *változó* attól függően, hogy mikor milyen felfogás érvényesül e földtulajdon árujellegével kapcsolatban, — bár egészségesebb lenne ha attól függően változna, ahogyan azt a szocialista társadalom építésének és fejlődésének érdekei *objektíve* indokolják. Megítélésem szerint ebben a fejlődési időszakban az állami földtulajdon árujellege helyes és vitatható jogi szabályokban egyaránt kifejezésre jutott, amelyek segítették, de itt-ott akadályozták is a szocialista társadalmunk fejlődését. E vegyes közgazdasági és joggyakorlat *oka* — véleményem szerint — abban keresendő, *hogy a szabályozás nem annak a ténynek a tudatos felismerésében és annak az alapján jött létre, hogy nálunk az állami földtuljadon sem mindentől független és mindenekfelett álló földtulajdon, hanem olyan, amely az egyenjogúság elve alapján szerves része a szocialista földtulajdonjogi rendszerünknek*. Ennek a megállapításnak az alátámasztására két olyan példát szeretnék kiemelni, mely példák napjainkban is problémát okoznak a gyakorlatban gazdasági és társadalompolitikai szempontból egyaránt.

Az egyik ilyen sokat vitatott példa *a tartós földhasználat jogintézményének a bevezetése*. Ezt a jogintézményt itt bővebben nem elemezhetem, de az eddigi tapasztalatok alapján azt ma is bizonyítani lehet, hogy a tartós földhasználat jogintézménye az állami földtulajdon esetében a maga kizárólagosságában, vagyis más megoldás választási lehetőségének a hiányában *elsősorban a lakótelkek, a családi ház építésére szolgáló lakótelkek esetében nem vált be teljes egészében*. Nem vált be annyiban, hogy különösen vidéken és ott is a közepes és kisebb településeken indokolatlanul akadálya lett az önerőből való építkezésnek, — ugyanakkor a tulajdonjogi konstrukciója nagyban hozzájárult a személyi földtulajdonban levő lakó- és hétvégi, üdülőtelkek árának igen gyors és nagymérvű emelkedéséhez. Mindeféle szempontból előnyösebb lett volna a tartós földhasználat jogintézményének meghagyása mellett meghagyni azt a lehetőséget is, hogy ha az állampolgár akarja, akkor személyi tulajdonként is megszerezhesse a lakótelket, különösen vidéken, ahol a lakótelkek zöme személyi tulajdonban van, arról nem is szólva, hogy azok közművesítési fokáról és lehetőségeiről is sokat lehetne vitatkozni. Ugyancsak *vitatható* a tartós földhasználat jogintézményének *az építési kötelezettség viszonylag szoros határidőhöz való kötöttsége*, mivel a használatbavételi díj megfizetése és az építési kötelezettség teljesítése úgyszólván minden esetben olyan sok pénzbe kerül, amelynek teljesítésére a telekre áhítozók közül csak nagyon kevesen képesek. A tartós földhasználat jogintézménye a tapasztalatok szerint leginkább a városokban és ott is elsősorban a lakásszövetkezetek, a társasházak építésénél váltak be, mivel az ottani lakástulajdonosok esetében a lakótelek tulajdonjogi helyzete — eltekintve az érte fizetendő összegtől — úgyszólván tizedrangú kérdés.

A másik rokontermészetű vitatható kérdés az, hogy adott esetben és a mai gazdálkodási és egyéb indokok alapján *megalapozottan felvetődő esetekben miért nem kerülhet az állami földtulajdon ellenérték fejében szövetkezeti tulajdonba?* [Arról nem is szólva, hogy a Földtörvény arra vonatkozó rendelkezései, hogy az ingyenes és tartós használatukban levő földek (1968) jelképes megváltási ár ellenében kerüljenek a termelőszövetkezetek tulajdonába — következetesen nem lett végrehajtva —, ami a gyakorlatban elsősorban a termelőszövetkezeti földek esetleges kisajátításakor okozhat feleslegesen olyan problémákat, amelyek a törvény következetes végrehajtása esetén föl sem merülhetnének.]

A felvetett két rokontermészetű vitatott kérdés elvi alapja közös, — ami abban az elvi tételben és annak jogszabályai alkalmazásában gyökeredzik, hogy *az állami földtulajdon főszabályként forgalomképtelen*, vagyis mint földtulajdonjog egészében véve *nem vehet részt az áruforgalomban. Véleményem szerint az állami földtulajdont a szocialista földtulajdoni formákból felépülő szocialista földtulajdoni rendszerben nem lehet máról holnapra olyan kategorikusan kivenni az áruforgalomból, mint ahogyan az lehetséges és szükséges is a kizárólagos állami földtulajdon esetében*. Nem kívánatos ez azért, mert így az állami földtulajdon nem képes olyan szervesen beilleszkedni a

szocialista földtulajdonjogi rendszerbe, mint ahogyan az gazdasági (racionális földhasználat) és társadalmi-politikai szempontból indokolt és szükséges volna.

Természetesen az helyes, hogy az állami földtulajdon nem válhat semmilyen formában földmagántulajdonná, de a mai földtulajdonjogi rendszerünkben szocialista társadalmunk további egészséges fejlődése érdekében az már indokolt, hogy az állami földtulajdon — meghatározott módon és mértékben (körben) szövetkezeti tulajdonba és — különösen a vidéki családi házak építése érdekében — személyi tulajdonba is kerülhessen. Erre a magyar földjogi szabályok a gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés első éveiben (1968—1976) lehetőséget is adtak, s csak az ezt követő földjogi szabályozás merevítette meg úgy az állami földtulajdonjog árujellegét, hogy annak eredményeként az állami földtulajdonjog nem a kívánatos módon épült be a szocialista földtulajdonjogi rendszerünkbe.

Összegezve a végeredményt: — *az állami földtulajdon árujellegének jogi szabályozásával kapcsolatban az a véleményem, hogy ezt a kérdést újból át kellene gondolni és a szocialista fejlődésünk mai szakaszának megfelelően rugalmasabban újból úgy szabályozni, hogy az állami földtulajdonjog valóban szerves része legyen a szocialista földtulajdonjogi rendszerünknek olyan formában, hogy a saját fejlődése egyben elősegítse a földtulajdonjogi rendszerünk egészének további szocialista jellegű egészséges fejlődését.*

c) Mint már előzőleg utaltam rá — véleményem szerint —, a szocialista állami földtulajdonjog a maga belső szerkezeti felépítésében (konstrukciójában) olyan sajátos szocialista társadalmi földtulajdonjogi forma, amely egyfajta „rendszer jellegű" felépítést mutat. Egyszerűbben megfogalmazva ez úgy is kifejezhető, hogy a *szocialista állami társadalmi földtulajdonjog nemcsak egy földulajdonjogi forma a hagyományos ismert földtulajdonjogi formák között, hanem önmagában véve is egy földtulajdonjogi rendszer, amely állami földtulajdonjogi formában jelenik meg.*

Az állami földtulajdonjog *„rendszer-jellegű" belső szerkezeti felépítése logikusan következhet mind e földtulajdon „össznépi" jellegéből, mind a szocialista állam sajátos földtulajdoni jogalanyiságából.*

Ennek a földtulajdonnak az össznépi vagy össztársadalmi jellege logikusan azt követeli meg, hogy ez a földtulajdon — közvetve és adott esetben közvetlenül is — minden állampolgár érdekeit szolgálja, és jogi szerkezetében, felépítésében ez az össztársadalmi érdek kifejezésre is jusson.

A szocialista állam sajátos földtulajdoni jogalanyisága azt jelenti, hogy az állam mint tulajdonos közvetlenül önmaga nem valósíthatja meg *a földek rendeltetésszerű használatát* (az állam nem jogi személy). Ebből viszont értelemszerűen következik, hogy az állami tulajdonban levő földek rendeltetésszerű használatának (racionális földhasználat) biztosítása érdekében a *földtulajdonjog tartalmát úgy kell jogilag kiépíteni, hogy minden állami föld rendeltetésszerű használata az állami földtulajdonjog szabályainak alkalmazásával lehetséges és biztosítható legyen.*

Az állami földek használatának a biztosítása a szocialista fejlődés különböző szakaszaiban különböző földhasználati alanyokon keresztül valósul meg, vagyis adott esetben mind a szocialista jellegű kollektív és személyi földhasználat, mind a magánjellegű egyéni kisárutermelő földhasználat megvalósulhat az állami tulajdonban levő földeken.

Ennek a kérdésnek a behatóbb elemzésére itt nem vállalkozhatunk, de a magyar állami földtulajdonjog belső szerkezeti felépítése és rendszere vonatkozásában a következőket szeretném megjegyezni; nálunk az állami földtulajdonjog a *tulajdonjogviszony két nagy csoportjából tevődik össze*, éspedig egyrészt az állam és a kezelői jogosultak közötti tulajdonviszonyból, amely *belső* tulajdonjogviszonynak tekintendő, — másrészt a kezelői jogosultaknál jelentkező olyan tulajdonviszonyból, amelyek *külső* tulajdonjogviszonyoknak tekintendők, mert a kezelői jogosultak és más külső személyek között jönnek létre.

A *belső* tulajdonjogviszonyokra jogilag az *alá és fölérendeltség*, a *külső* tulajdonviszonyokra pedig a *mellérendeltség* a jellemző. A magyar állami földtulajdonjogot egészében véve átfogja az ilyen *vertikális és horizontális felépítésű kezelői jog rendszere*, amelybe szervesen beletartozik, beépül, amelynek *szerves része mind az a szocialista jellegű kollektív és személyi földhasználat*, amely valamilyen jogalapon (kezelői jog, ingyenes és tartós földhasználati jog, tartós földhasználat joga, illetményföldhasználati jog, haszonbérleti jog) *az állami tulajdonban levő földeken megvalósul.* Ugyanakkor az állami földtulajdon adott esetben a kezelői jog révén egyéni kisárutermelő magánföldhasználat alapjául is szolgálhat.

Mindez egyértelműen azt mutatja, hogy a *magyar földjogban az állami társadalmi földtulajdonjog a kezelői jog rendszerén keresztül él és tölti be funkcióját* úgy, hogy: az egységesnek tekintett állami földtulajdonjog alanya állam-társadalmi szinten az állam, de társadalmi csoportszinten (kollektíva), vagyis az állami és társadalmi szerveknél mint kezelőknél levő állami földek tekintetében az állami földtulajdonjog alanya az egyes állami, illetőleg társadalmi szerv mint jogi személy. Az állami földtulajdonjog alapján és annak részeként létrejövő szocialista földhasználati formák azonban szerves részei a magyar szocialista földhasználati rendszer egészének, amelynek egységét annak szocialista jellege és a tulajdoni alapul szolgáló szocialista földtulajdonjogi rendszerünk adja meg.

2. A szocialista termelőszövetkezeti (szövetkezeti) földtulajdonjog továbbfejlesztésének kér-

dései *központi helyet* foglalnak el a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszer egészének jogi kialakításában. Ez a földtulajdonjogi forma több más indok mellett elsősorban a következő tények miatt került a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszer kialakításának középpontjába:

a) Magyarországon (1980. V. 31-i állapot szerint) az ország földterületéből (9 303 593 hektár) 1338 mezőgazdasági termelőszövetkezet használatában van 5 509 367 hektár föld; 104 egyéb szövetkezet használatában pedig 157 945 hektár föld van. Együttesen tehát 1442 *szövetkezet használatában van* az ország földterületéből 5 667 312 hektár föld, ami *az ország földterületének kb. 61%-a*. Nyilvánvaló, hogy ha az ország földterületének nagyobb része szövetkezeti használatban van, ennek a szövetkezeti földterületnek a tulajdonjogi kérdései kell, hogy központi helyet foglaljanak el a szocialista földtulajdonjogi rendszerünk kialakításának kérdései között.

b) Ugyancsak ezt indokolja a *szövetkezeti földeknek a tulajdonjogi megoszlása* is, mivel annak ellenére, hogy ezeket a földeket a szövetkezetek általában úgy használják, mintha azoknak tulajdonosai lennének — s így közgazdasági értelemben ezek a földek szövetkezeti tulajdonnak tekintendők, — jogilag ezeknek a földeknek ma még csak mintegy a fele van szövetkezeti tulajdonban, míg a többi föld túlnyomórészt a tagok, kisebb részében pedig az állam tulajdonában van. Ezt bizonyítják az alábbi adatok: Magyarországon 1338 mezőgazdasági termelőszövetkezet közül 1229 mezőgazdasági termelőszövetkezet használatában van állami földtulajdon, ami 185 365 hektárt tesz ki; vagyis a mezőgazdasági termelőszövetkezeti földeknek mintegy 3,36%-a állami földtulajdon; 52,16%-a (2 873 581 hektár) termelőszövetkezeti földtulajdon; 44,48%-a viszont a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona, (2 450 421 hektár). Amennyiben az 1442 szövetkezet földterületét vizsgáljuk ebből a szempontból, akkor itt a következő összesített adatok találhatók; az 1442 szövetkezet közül 1309 szövetkezetben van állami földtulajdon, éspedig a szövetkezeti használatban levő földek 3,44%-a (195 318 hektár); szövetkezeti tulajdonban van e földek 51,56%-a (2 921 968 hektár); a szövetkezeti tagok földtulajdona pedig 45% (2 550 026 hektár). Nyilvánvaló ezekből az adatokból is, hogy a szocialista jellegű szövetkezeti földhasználat alapjául szolgáló földtulajdonjogi viszonyokat is következetesen meg kell teremteni, éspedig abban az értelemben, hogy *a szocialista jellegű szövetkezeti földhasználat földtulajdonjogi alapja is szocialista jellegű legyen valamilyen formában.*

c) Mivel a szövetkezetek szerves részei szocialista gazdasági és társadalmi rendszerünknek, a szövetkezeti földek tulajdonjogi helyzetét is úgy kell kialakítani, hogy azok *szerves részei legyenek a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszernek.*

A tények tehát világosan mutatják, hogy *napjainkban a szocialista szövetkezeti földhasználat földtulajdonjogi alapja vegyes.* Ez a vegyes földtulajdonjogi alap közgazdasági értelemben egészében véve egységes, szocialista jellegű földtulajdonjogi alapként funkcionál, de ugyanez tulajdonjogi értelemben véve már nem állapítható meg egyértelműen annak ellenére, hogy mind a szövetkezeti, mind az ott használatban levő állami földtulajdonjog vitathatatlanul szocialista jellegű földtulajdonjogi forma. Ugyanakkor a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona csak közgazdasági értelemben termelőszövetkezeti tulajdon, de tulajdonjogi szempontból csak potenciálisan tekinthető termelőszövetkezeti földtulajdonnak.

Amennyiben viszont az a *feladat*, — amit a jogi szabályozás már az 1967. évi Földtörvényben és a Termelőszövetkezeti törvényben is célul tűzött ki, *hogy a szövetkezeti földhasználat szocialista jellegével összhangba kerüljön e földhasználat földtulajdonjogi alapja is*, akkor már csak arra a kérdésre kell a választ megadni, hogy ez a földtulajdonjogi alap milyen szocialista földtulajdonjogi formában — vagy formákban — és hogyan valósuljon meg? Véleményem szerint erre a kérdésre mind a Földtörvény, mind a Mezőgazdasági Termelőszövetkezeti törvény egyértelmű választ ad azokban a szabályokban, amelyeknek az a célja, hogy a szövetkezeti közös földek intézményesen szövetkezeti tulajdonba kerüljenek. Másként megfogalmazva ez azt jelenti, hogy *nálunk a szocialista szövetkezeti közös földhasználat földtulajdonjogi alapja főszabályaként nem a különböző szocialista földtulajdonjogi formákból összetevődő szocialista földtulajdonjogi rendszer, — hanem egyetlen szocialista földtulajdonjogi forma, éspedig a szövetkezeti földtulajdonjog* kell, hogy legyen, amelynek intézményesen ki kell terjednie minden szövetkezeti közös használatban levő földre.

Nem hiszem, hogy ezen a célkitűzésen akár jelenleg, akár a belátható jövőben bármilyen oknál fogva változtatni kellene, — vagyis a törvény célkitűzés marad. — Ugyanakkor alaposan *megfontolandó a hogyan kérdése* a továbbfejlődés érdekében.

A hogyan tovább kérdése viszonylag egyszerűbbnek tűnik az állami földtulajdon esetében, amely a termelőszövetkezetek ingyenes és tartós használatában van. Mint már említettem, ezen a területen *„végleges" rendet* kellene teremteni úgy, hogy mindaz az állami földtulajdon, amely 1968. jan. 1-én termelőszövetkezeti használatban volt ingyenes és tartós földhasználat formában, teljes egészében kerüljön *jelképes megváltási ár ellenében* termelőszövetkezeti tulajdonba ugyanúgy, ahogyan az ilyen állami földek túlnyomó többsége az erre vonatkozó jogszabályi rendelkezések szerint már termelőszövetkezeti tulajdonba került. Amennyiben viszont *újabban* merülne fel olyan lehetőség, hogy a termelőszövetkezet igényt tart neki átadható állami földtulajdonra, azért ne jelképes megváltási árat, hanem a *föld*

használati értéke alapján kialakított teljes vételárat fizessen.

A hogyan tovább kérdése sokkal nehezebben megoldható, komplex problémát vet fel a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona esetében. Tény, hogy a termelőszövetkezeti tagok közös használatban levő földtulajdona potenciálisan termelőszövetkezeti földtulajdon már a jelenlegi földjogi szabályozás alapján is. A gyakorlatban azonban az a helyzet, hogy a termelőszövetkezeti tag földtulajdona főszabályként csak akkor kerül a termelőszövetkezet tulajdonába megváltás ellenében — a jogszabály erre vonatkozó rendeltetései szerint, ha a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagsági jogviszonya megszűnik, s ennek eredményeként a közösben levő földtulajdon a *jogszabály szerint kötelezően megváltandó*, termelőszövetkezeten kívülálló személy földtulajdonává válik. Ennek a leggyakoribb esete az, amikor a földtulajdonos termelőszövetkezeti tag meghal, s a közösben levő földtulajdonát részben, vagy teljesen egészében a termelőszövetkezeten kívülálló személyek öröklik, az örökösök nem lépnek be a termelőszövetkezeti tagok sorába és a földtulajdont nem terheli haszonélvezeti jog.

Az utóbbi években a termelőszövetkezeti földtulajdon főszabályként csak *a kötelező megváltás útján gyarapodik*, évente mintegy 50—60 ezer hektár földterülettel, — mivel a termelőszövetkezet ingyenes és tartós használatában levő állami földtulajdon a jelenleg érvényes jogi szabályozás szerint nem kerülhet a termelőszövetkezet tulajdonába, — a *termelőszövetkezeti tag földtulajdonosok pedig igen csak elvétve ajánlják fel megvételre a közösben levő földjüket a termelőszövetkezet tulajdonába.* (Így pl. a termelőszövetkezeti tagok földtulajdonából a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony megszűnése eredményeként 1978-ban 62 642 hektár; 1979-ben pedig 56 518 hektár föld került a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonába.)

A cél, — vagyis az, hogy főszabályként minden szövetkezeti közös használatban levő föld szövetkezeti tulajdonba kerüljön, — bizonyára így is elérhető valamikor a távoli jövőben, — vagy legalább is optimálisan megközelíthető 30—40—50 esztendő alatt, — amennyiben évente ilyen, vagy ehhez hasonló ütemben válik a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona termelőszövetkezeti földtulajdonná. A tény ugyanis az, hogy 1980-ban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok tulajdonában volt a közös földekből 2 450 421 hektár föld (az egyéb szövetkezeteket is figyelembe véve 2 550 026 hektár), — s így a kötelező megváltás útján évente végbemenő földtulajdonjogi változást alapul véve könnyen valószínűsíthető, hogy ez a tetemes nagyságú földterület a ma érvényes jogi szabályozás alapján mikorra kerülhet egészében véve szövetkezeti tulajdonba. Úgy gondolom, hogy ez a fejlődési perspektíva abba az irányba kell, hogy ösztönözze a gondolkodásunkat, hogy a *jogi szabályozás hogyan gyorsíthatná meg ezt a földtulajdonjogi átalakulást* úgy, hogy a szövetkezeti tagok földtulajdona a maga összességében véve szövetkezeti földtulajdonjoggá váljon.

Véleményem szerint ennek a földtulajdonjogi átalakulási folyamatnak a meggyorsítása a jogi szabályozásban csak *olyan elvi alapon jöhet létre, amely alapul veszi a szövetkezeti tagok* földtulajdonosi érdekeinek és a *szövetkezetek* mint önálló gazdálkodó egységek *érdekeinek kölcsönös összhangját*, s ennek keretében a jelenlegi szabályozáshoz képest *valóban érdekeltté teszi anyagilag is a termelőszövetkezeti tag földtulajdonosokat abban, hogy a közösbe bevitt földtulajdonukat megvételre felajánlják a termelőszövetkezetnek.*

Egy ilyen új, valóban ösztönző anyagi érdekeltségi rendszer bevezetése nem elletétes az eddigi gyakorlattal, nem sértené a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagok kisebb-nagyobb vélt csoportjainak az érdekeit sem, mivel gyakorlatilag a jelenleg érvényes jogi szabályozás alapján olyan elvétve került csak sor a termelőszövetkezeti tag földtulajdonának a termelőszövetkezet tulajdonába kerülésére adás-vétel útján, hogy az — országos szinten — még a statisztikai megfigyelés beindításához is kevésnek bizonyult.

Az ösztönző anyagi érdekeltségi rendszer kidolgozásánál nemcsak a föld vételárát, hanem a földjáradékot is figyelembe kell venni, s a kettő egymáshoz való viszonyát úgy alakítani, hogy a földtulajdonos termelőszövetkezeti tag adott esetben érdekeltebb legyen a föld termelőszövetkezeti tulajdonba való eladásában, mint a földjáradékhoz való ragaszkodásában.

E témával kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy itt és most csupán arra vállalkozhattam, hogy a termelőszövetkezeti földtulajdonjog továbbfejlesztésének, illetve teljessé tételének alapvető kérdéseire felhívjam a figyelmet, de ebben a keretben meg sem kísérelhettem azt, hogy a továbbfejlesztés konkrét jogi megoldásának egy vagy több megoldási lehetőségét is felvázoljam.

Ugyanakkor, amikor a termelőszövetkezeti közös földek tulajdonjogi egységének a megteremtése egyik központi feladata a jognak, — ezzel egyidejűleg, illetve *már e folyamat kezdetén úgy kell megkonstruálni a termelőszövetkezeti földtulajdonjogot, hogy az szerves része legyen a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszernek, mégpedig olyan sajátos formában, hogy azon keresztül lényegében a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona is úgy szerepelhessen a külső földtulajdonjogi jogviszonyokban, mint a termelőszövetkezeti földtulajdonjog.* Ezzel az „áttételesnek" tűnő jogi megoldással már a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona is úgy létezhet, mintha az jogi értelemben véve is szerves része lenne a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszernek. A *külső* tulajdonjogviszonyokban tehát a termelőszövetkezeti tagok földtulajdona is termelőszövetkezeti földtulajdonjogként vesz részt, — míg a belső földtulajdonjogi viszonyokban —

elsősorban a földjáradék, az öröklési jog és az adás-vételi úton megvalósítható tulajdonjogi változás területén különbözik jogilag a termelőszövetkezeti tag földtulajdona a termelőszövetkezeti föltulajdonjogtól. Ezt a szokatlannak tűnő jogi megoldást egyszerűen az a tény teszi lehetővé, hogy a termelőszövetkezeti közös földek vegyes földtulajdonjogi helyzete *csak tulajdonjogi részarányban fejeződik ki* a tagosított külterületi földek esetében, s így egy adott földterületet érintő külső földtulajdonjogi viszony létrejöttében elvileg és gyakorlatilag is minden esetben konkretizálható és konkretizálni is kell a termelőszövetkezet földtulajdonjogát. Ez a megoldás nem kifogásolható, mert nem sérti a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagok érdekeit, és ugyanakkor védi a termelőszövetkezeti kollektíva közös érdekeit.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog csak úgy funkcionálhat a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszer szerves részeként, ha ennek a földtulajdonjogi formának a szükséges mértékben érvényesülhet az árjellege. Ez az árjelleg természetesen nem érvényesülhet úgy, hogy annak eredményeként a tényleges és potenciális termelőszövetkezeti földtulajdonjog földmagántulajdonjoggá alakulhasson át, — *de adott keretek között az árujellegnek lehetővé kell tennie azt, hogy mind állami, mind szövetkezeti, mind személyi tulajdonba kerülhessen termelőszövetkezeti földtulajdon* olyan célra és olyan mértékben, ahogyan azt a fejlett szocialista társadalom építésének érdekei megkívánják. Ennek érdekében a jognak a legtöbb és egyben politikailag is legnehezebb tennivalója azon a területen van, hogy *a termelőszövetkezeti közös földekből a személyi földtulajdonjoggá való átalakulás társadalmilag is indokolt differenciált lehetőségeit mielőbb kidolgozza és jogszabályba foglalja.* Az adott keretek között arra már csak utalhatok, hogy a termelőszövetkezeti közös földek árujellegének konkrét megjelenési formáit azokon a területeken is tovább kell fejleszteni, alakítani, ahol ez a föld tulajdonjogát nem érinti, de szerves része egy-egy külső földhasználati jogviszonynak. (Tartós földhasználat, haszonbérlet, esetleg újabb zártkertek kialakítása, stb.)

V.

Befejezésül a földtulajdonjog fejlesztésének lehetőségeivel kapcsolatban két dologra szeretném felhívni a figyelmet: *az egyik* az, hogy az előzőekben — a társadalmi földtulajdonjogi formákra koncentrálva — csak azokat a legfontosabb kérdéseket érintettem, amelyeket én annak ítéltem meg, de a jogászi feladat ezen a területen ennél lényegesen több és alapos, nagyon megfontolt jogalkotói tevékenységet igényel. A másik figyelemre érdemes dolog az, hogy a földtulajdonjog fejlesztésének lehetőségei között *igen komoly figyelmet kell szentelni a személyi földtulajdonjogra is*, mivel az is szerves része a magyar szocialista földtulajdonjogi rendszernek, s így a rendszerben való funkcionálása, léte és szerepének a betöltése nem választható el a többi szocialista tulajdonjogi formától.

Seres Imre

A szellemi alkotások tulajdonjogi kérdései, különös tekintettel az iparjogvédelemre

1. Bevezető és mentegetőző megjegyzések

Mielőtt bárki a szocialista civilisztikában uralkodó koncepciókra vonatkozó elemi ismeretek hiányát vethetné a szerző szemére, sietek megindokolni (vagy az indoklást legalább megkísérelni), hogyan is kerül a szellemi alkotások Pilátusa egy tulajdonjogi Krédóba.

Meglehetősen formális és renvoi-jellegű védekezés lenne arra a — teljesen nem kizárható — feltételezésre utalnom, hogy a tulajdonjog kérdéseivel foglalkozó konferencia (amelynek előadásai képezik tulajdonképpen a jelen cikksorozatot) szervezői minél szélesebb és tarkább palettát kívántak a konferencia résztvevőinek felkínálni, s hogy nehéz volt ellenállni a felkérés kísértésének. Precedensre való hivatkozás is kínálkozik, hasonlóan kevéssé meggyőző érvként.[1] Utalhatnék arra is, hogy a nemzetközileg elfogadott — nemzetközi fogantatású magyar jogszabályokban is tükröződő — terminológia is „szellemi tulajdon"-ról, „ipari tulajdon"-ról beszél.[2] Egyszóval, mondhatnám, hogy ez a tulajdon — tulajdonképpen nem tulajdon (vagy mint a pragmatikus római jogász mondaná, eset-

[1] Így az 1963. novemberi, Bruxelles-ben szervezett és „Le droit de propriété dans les pays de l'Est" címet viselő tudományos konferencia előadásai között is szerepelt előadás a „propriété intellectuelle" kérdéseiről.

[2] Az erre szakosított ENSZ-szervezet is a Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) nevet viseli (cf. *Bogsch* A.: A Szellemi Tulajdon Világszervezete. JK. 1981. 12.). Egybeként a szovjet jogirodalom is „intyellektualnaja szobsztvennoszty"-ról, „promüslennaja szobsztvennoszty"-ról beszél.

leg kvázi-tulajdon), de a konferencia ürügyén legalább kifejthetem az iparjogvédelem aktuálisnak érzett problémáival kapcsolatos gondolataimat.

Megpróbálok azonban a fentieknél érdemibben tépelődni, figyelemmel egyrészt a tulajdonjogra vonatkozó, másrészt a szellemi alkotások jogával kapcsolatos koncepciókra.

A szellemi alkotások jogterületére vonatkozó elméletek sorában a „direkt" tulajdoni koncepciónak — néhány francia vagy angolszász írót kivéve — már alig-alig akad szószólója.[3] A szellemi immateriális javak (Immaterialgüterrecht) koncepciója azonban jelentős táborral rendelkezik, tekintélyes elvi képviselői vannak,[4] elméleti álláspontja kodifikációban is tükröződik.

A magyar civilisztika — a tagadhatatlan német—osztrák befolyás ellenére — már korábban is általában elvetette az immateriális javak elméletét. Elég talán csak *Kolosváry*-ra utalnom, aki ezt „mesterkélt" elméletnek, „...a lehető legerőszakoltabb dogmatikai tévedés..."-nek minősítette.[5]

Ami a szellemi alkotásokra vonatkozó szocialista koncepciókat illeti, alighanem egyet lehet érteni azokkal a nézetekkel, amelyek szerint egy ilyen átfogó szocialista elméletnek ma még inkább csak a kontúrjai láthatók.[6] Az álláspontok inkább a korábbi elméletek bírálatára, ezen belül a tulajdoni és az immateriális javak koncepciójának elvetésére irányulnak, mintsem az elmélet pozitív kiépítésére. A szellemi alkotások jogával kapcsolatos uralkodó nézetek lényeges megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze: a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok elsődlegesen személyiségi jellegűek, erőteljes vagyoni vonzatokkal; a munkajogias megközelítés helyett a szellemi alkotások jogát a polgári jog területére kell utalni; a személyhez fűződő jogok oltalmát abszolút szerkezetű jogviszony biztosítja, s az ehhez tapadó vagyoni érdekek védelmére is a legmegfelelőbb módszer — az áruforma felhasználásával — abszolút szerkezetű oltalmi formát kreálni.

A szocialista jogirodalmon belül a szellemi alkotások jogának elvi-elméleti kérdései leginkább a magyar civilisztikában kerültek elemzésre. A viszonylag legkidolgozottabb elmélet *(Világhy)* szerint a szellemi alkotásokkal összefüggő vagyoni viszonyok alapjában elosztási viszonyok, s bár ez elvileg a munkajogias szabályozásra is alapot adhatna, az alkotók ösztönzését, a személyi és társadalmi érdekek harmóniáját jobban biztosító szabályozás — célszerűen polgári jogi módszerekkel, kizárólagos jogi pozíció kialakításával történhet.[7]

A magyar polgári jogi irodalomban kizárólag *Sárközy* helyezkedik — tulajdonjogi koncepciójával is összefüggésben — arra az álláspontra, hogy a szellemi alkotások is a tulajdonjog tárgyát képezik.[8]

Kétségtelenül időszerű elméleti feladat a szellemi alkotások jogának átfogóbb, részletesebb, elvibb kimunkálása. Ennek során kívánatos egyrészt a más (pl. tulajdoni) elméletek bírálatának árnyaltabb kibontása, másrészt a szocialista koncepció következetesebb kifejtése. Mintegy advocatus diaboli-ként utalok csak néhány megoldást igénylő kérdésre. Célszerűségi szempontok szólnak csupán a kérdéses terület polgári jogias szabályozása mellett, tehát alapjában jogalkotói döntés kérdése-e ez, vagy ez a szabályozási módszer „naturwüchsig", a szellemi alkotások lényeges sajátosságaira épül? A személyiségi elem elsődlegessége valóban döntő elhatárolási ismérv-e? Ezzel kapcsolatban kell utalni az iparjogvédelem területének heterogeneitására. Nem beszélve itt a versenyjog amúgyis vitatott jogágazati hovatartozásáról, a vállalat- és árujelzők (védjegy) oltalmának abszolút szerkezete mennyiben kapcsolódik „szellemi" alkotáshoz? Kézenfekvő a negatív válasz.

A szellemi alkotások jogterületének mélyebb átgondolást igénylő kérdései, s ennek során a tulajdoni (immateriális javak) koncepciójának értékelése elválaszthatatlan a tulajdonjogi elméletektől.

A szocialista (magyar) civilisztikában és az erre épülő kodifikációban domináló álláspont — jelentős egyszerűsítéssel — a következő téziseket vallja: a tulajdonjog a polgári jog alapintézménye, alapjogviszonya, erre épül alapvetően minden másodlagos (szerződéses) jogviszony; a tulajdonjogviszony abszolút szerkezetű jogviszony; a tulajdonjog közvetett tárgya kizárólag fizikai dolog lehet (meghatározó jelentőségű a termelőeszközök feletti tulajdonjog).

A tulajdonjog „dologias" (dolgon itt testi, fizikai dolgot kell érteni) koncepciója hagyo-

[3] Legújabban *Recht*, P.: Le droit d'auteur, une nouvelle forme de propriété. Paris, 1969.

[4] Cf. *Troller*, A.: Immaterialgüterrecht. Basel/Stuttgart, 1968. különösen I. köt. 98—114. old.

[5] In: Magyar magánjog. (szerk. *Szladits* K.) Bp. 1942. V. köt. 9. old.

[6] *Boytha* Gy. in: A szerzői jog kézikönyve. (szerk. Benárd A.—Timár I.). Bp. 1973. 65. old. et seq. (Benárd A.-val közösen.)

[7] *Világhy* M.: A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben. Állam- és Jogtudomány Intézet Értesítője, 1960. 2—3.; id. A szellemi alkotások joga. Bp. 1975. (Egyetemi jegyzet); id. Gazdaságpolitika és polgári jog. Bp. 1978. kül. 86. old. et seq.; hasonlóan Boytha, op. cit.

[8] *Sárközy* T.: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973. 119. old. Más kérdés — bár nem közömbös —, hogy a gyakorlatban dolgozó szakemberek cikkeiben, előadásaiban, vállalati szabályzatokban stb. igen gyakori a „tulajdoni" terminológia — és nem is csak terminológia. Nem is beszélve a közgazdász-jogász terminológia—persze nem csupán ebben a vonatkozásban tapasztalható és ugyancsak terminológián túlmutató — eltéréseiről (szellemi termék, szellemi export stb.). Már ezért is kívánatos a jelen konferencia tervezett jogász-közgazdász párbeszédre építő második felvonásának megszervezése.

mányos.[9] Kérdés, nem bizonyul-e ez az alapjában római jogi fogantatású kontinentális[10] (német—francia), a fizikai dolgok használatára építő tulajdonjog-modell néha szűknek?

A tulajdonjog (közvetett) tárgyai a történelem függvényében változnak, így tükrözik napjaink műszaki fejlődését is. Még a fogyasztási javak körében is — még inkább a termelőeszközök esetén — egyre növekszik e javak „szellemi" tartalma. Értéküket jelentős mértékben meghatározza a bennük „materializálódott" műszaki megoldás, szellemi alkotás. Nemegyszer elmosódóban van a fizikai dolog és az annak felhasználását lehetővé tevő ismeret közötti határvonal, hogy csak a számítógép-technika körében ismételten felmerülő hardware-software összefüggésre utaljak. Tehát dolog — áru — vagyontárgy elhatárolása nem mindig könnyű, vajon feltétlenül szükséges-e?

Tulajdonképpen a tételes jog is — esetleg udvarias fikcióval — túllép nemegyszer a „tulajdonjog tárgya = fizikai dolog" modell konzekvenciáin. Dolognak „kell" (?) tekinteni az energiát.[11] A pénz és értékpapír értékét, mint a tulajdonjog tárgyának értékét a fizikai paraméterek fejezik ki? Dologösszesség a vagyon,[12] amelyben természetesen nem csupán dolgok, hanem követelések, „ipari jogok" stb. is lehetnek. Nem beszélünk a „goodwill" a „fonds de commerce" tulajdonáról? A római jog megoldása (a rabszolga, a fizikai személy a tulajdonjog tárgya) ma már — szerencsére — csak jogtörténeti adalék, de hogy egy jogi személy, vállalat lehet-e a tulajdonjog tárgya, ennek számosan nem látják dogmatikai akadályát.[13]

Ugyancsak uralkodó az a felfogás, amely a tulajdonjogot olyan alapjogviszonynak tekinti, amelyre minden lényeges vagyoni jogviszony épül.[14] Valóban megfogalmazható napjainkban a „nullus contractus sine proprietate" elve? A szerződések nem elhanyagolható jelentőségű fajtái függetlenek valamilyen tulajdonjogi előzménytől. Elsősorban a tevékenység végzésére irányuló szerződések (pl. vállalkozási, megbízási stb.) körében hiányzik — vagy nem feltétlen — mind a jogilag releváns előzmények, mind a célzott eredmény vonatkozásában valamely fizikai dolog léte. A gazdagodó variánsú társasági szerződések terén is növekszik a tevékenység-koordináló fajták szerepe.

Sajátos problémákat vet fel az állami tulajdonnal kapcsolatos jogi megoldások területe is.[15] Az állam tulajdonosi szerepe, erre épülő jogosítványai, kapcsolata a vállalat jogi (diszpozíciós) lehetőségeivel, igencsak elvékonyítják a fizikai dolgok modelljét szem előtt tartó koncepció következményeit.

Egyszóval, átgondolásra szorul az uralkodó tulajdonjogi koncepció, akár belső tartalmának árnyaltságát, akár a fizikai dolgokhoz kötöttségét tekintve.

Kötözködő megjegyzéseim csupán azt a célt szolgálták, hogy rávilágítsanak, a szellemi alkotások tulajdoni koncepciójával kapcsolatos negatív értékítélet gazdagabb érvelést igényel, aminthogy a fizikai dolgok modelljén alapuló tulajdonjog épülete sem repedésmentes. Ezzel arra kívánok utalni, hogy a formális-szerkezeti analógia mellett talán mélyebb — esetleg tudatalatti — okok is közrejátszhattak a szellemi alkotások kérdéseinek egy tulajdonjogi konferencia napirendjére tűzésében.

A formális analógia persze önmagában is elég érv lehet. Abban ugyanis a szocialista jogtudomány (és a kodifikáció) általában egyetért, hogy a szellemi alkotásokhoz fűződő jogi pozíciót abszolút szerkezetű jogviszonyként kell felfogni, illetőleg szabályozni. Ez a szerkezeti hasonlóság számos olyan rokon problémát vet fel, amelyek — mutatis mutandis — mind a tulajdonjog, mind a szellemi alkotások joga területén hasznosítható megoldást igényelnek.

A szerkezeti rokonság mellett azonban nem feledkezhetünk meg az oltalom tárgyának sajátosságáról. A szellemi alkotás immateriális jellege, az ebből folyó potenciális ubiquitás, az ún. Mehrfachnutzung lehetősége sajátos konzekvenciák levonását is indokolja a jogviszony tartalmát, szabályozását illetően.

A következőkben — a teljesség és a fontossági sorrend igénye nélkül — két kérdéskört vizsgálok: az egyik a jogviszony abszolút szerkezetével kapcsolatos, a másik a közérdek—csoportérdek—egyéni érdek kapcsolatát érinti.

2. A szellemi alkotások oltalmának abszolút szerkezete

Az oltalmat biztosító jogviszony a szellemi alkotások vonatkozásában — akárcsak a tulajdonjog esetén — a szocialista jogokban (is) kizárólagos, abszolút szerkezetű, olyan tehát, amely — fennállása alatt — elvileg mindenki mást kizár annak használatából, tűrésre, a kizárólagos pozíció tiszteletbentartására kényszerít. Ilyen jellegű az oltalma a szabadalommal védett találmánynak, a mintának, a véd-

[9] Cf. *Világhy* M.: Magyar polgári jog. Tulajdonjog. Bp. 1975. 14. old.; *Csanády* Gy.: Polgári jog. Bp. 1976. 123—124. old.; *Sárándi* I.: Magyar polgári jog. Tulajdonjog. Bp. 1971. 25. old.; ellenkező nézetre cf. *Sárközy*, op. cit.

[10] A common-law „property"-fogalma a kontinentálisnál szélesebb. Cf. *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 123, 229. old et seq. Néha a jogalakítás „elmaradottsága" praktikus előnyökkel is jár! Egyébként ezért sem mindig megalapozott a tulajdoni koncepciót common-law jogászok szemére hányni. Ők mást értenek tulajdonon.

[11] Ptk. 94. §. (2) bek.

[12] Cf. *Asztalos* L.: Magyar polgári jog. Általános rész. Bp. 1980. 105. old.

[13] *Eörsi* Gy.: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Bp. 1968. 188. old. Uo. idézett NDK-irodalom.

[14] Cf. *Világhy* op. cit. (9. lábj.) 12—13. old.; *Csanádi* op. cit. 123. old.

[15] Cf. *Sárközy*, *Eörsi*, *Sárándi*, *Világhy*, op. cit.

jegynek, a szerzői alkotásnak. A tulajdonjoghoz hasonló szerkezetű oltalom azonban a hivatkozott sajátos vonások jogi honorálását is indokolja.

Az alábbiakban az abszolút szerkezettel összefüggő néhány aspektust, az oltalom keletkezésének és megszűnésének, tartalmának és közérdekű korlátainak kérdéseit vizsgálom, a vizsgálódás körét itt már a szellemi alkotások szűkebb körére, az iparjogvédelemre korlátozva.

a) *Az oltalom keletkezése*

A tulajdonjog keletkezésének, megszerzésének eseteit vizsgálva — az összehasonlítás érdekében — tulajdonképpen olyan esetekre kell korlátozódnunk, amikor új dolgon keletkezik tulajdonjog (a származékos szerzés szabályai szinte aggály nélkül transzponálhatók az iparjogvédelem területére is). A tulajdonjog „dologias" felfogása itt is igen erős — de nem feltétlenül meggyőző — hagyományok forrása. Az anyag örök — tehát új dolog létrehozása nem képzelhető el már meglevő dolog felhasználása, átalakítása nélkül, még akkor is, ha a felhasznált dolog lényegesen alacsonyabb értékű, mint — a materializált munka értékét is tükröző — új termék. A feldolgozást, átalakítást ezért a dogmatika származékos tulajdonszerzésként kezeli, pedig — függően persze a felhasznált anyag mennyiségétől, jellegétől, értékétől is — a végtermék, az új dolog létrehozása a gazdaságilag-társadalmilag lényeges mozzanat, amit jogilag jobban kifejezne az eredeti szerzéssé minősítés.[16] Mindenesetre tipikus esetben egy új (fizikai) dolog létrejötte általában meghatározza az arra vonatkozó tulajdonjogot is, a tulajdonjog a dologgal együtt „születik". A tulajdonjog létéhez további vizsgálat, hatósági eljárás, nyilvántartásba vétel stb. szükségtelen.

A szellemi alkotás lényege — még akkor is, ha valamilyen formában materializálódik, rögzítésre kerül — a gondolat, az „immateriális" jelleg. Ezért míg egy adott fizikai dolgot csak meghatározott és együttműködő személyek hozhatnak létre, addig szellemi alkotások esetén lehetséges, hogy ugyanazt az alkotást egymástól — térben és időben — függetlenül, különböző személyek dolgozzák ki. Ugyanarra a dologra egyidejűleg csak egy tulajdonjog állhat fenn.[17] Fogalmilag kizárt az is, hogy ugyanarra a szellemi alkotásra egyidejűleg egymástól független személyeket illessen meg kizárólagos, abszolút szerkezetű jogosultság. Tekintettel azonban arra, hogy ugyanazt a megoldást, művet különböző, független személyek is nyilvánvalóan létrehozhatják, a jogbiztonság szempontjából aligha megengedhető, hogy a jogi oltalmat az alkotás létrejöttének, létrehozásának mozzanatához kapcsoljuk (itt az iparjogvédelem területére eső alkotásfajtákra kell gondolnunk, nem áll ez a szerzői alkotásokra, illetőleg annak kritériumai másképpen biztosítják az önállóságot). Az iparjogvédelem területén tehát az a tipikus megoldás, hogy a független alkotók közül csak egy kapja meg — rendszerint bizonyos kritériumokra épülő előzetes hatósági vizsgálat eredményeként — a jogi oltalmat, amelyet aztán megfelelően regisztrálnak, nyilvántartásba vesznek.

A fenti tipikus megoldással kapcsolatban néhány probléma is felmerül:

aa) Az alkotás létrejöttéhez (szerzői jogi megoldás) vagy annak hatósági eljárásra történő bejelentéséhez (iparjogvédelmi megközelítés) indokolt-e a jogi oltalmat fűzni? Az alkotói érdek az előbbi, a jogbiztonság követelménye az utóbbi megoldásra voksol. Az iparjogvédelem területén a jogrendszerek többsége a jogbiztonság szempontjának ad prioritást ha nem is kivétel nélkül. Így egyes országok szabadalmi joga (különösen az USA joga) nem tekinti döntőnek a bejelentés időpontját, hanem a találmány megalkotására és az azt követő „diligence"-re van tekintettel.[18] Hasonló megközelítést tükröz több ország szabadalmi jogának a feltalálók számára nyújtott az a kedvezménye, amely szerint a bejelentést bizonyos idővel megelőző és magától a feltalálótól származó publikáció nem minősül újdonságrontónak.[19] A védjegyjog területén a jogrendszerek többsége a lajstromozás konstitutív (attributív) jellegének elvére épít, vannak azonban jogrendszerek, amelyek az oltalmat a jelzés tényleges használatához kapcsolják, a lajstromozásnak csak deklaratív funkciót tulajdonítva.[20] (Ez utóbbi megoldás a tipikus a kereskedelmi nevek oltalma tekintetében.)

ab) Még azok a jogrendszerek is, amelyek — a jogbiztonság szempontjait előtérbe helyezve — a bejelentést tekintik az oltalom megszerzése szempontjából relevánsnak, kedvezményeket nyújtanak a bejelentőtől független alkotó számára. Ilyen szabályokkal a védjegyjog területén sűrűn találkozunk, tehát a korábbi használó sok esetben sikerrel léphet fel a bejelentővel szemben, a tényleges használat alapján sikerrel hivatkozhat oltalmat gátló (ún. relatív gátló) okra,[21] különösen az ún. közismert (notórius) védjegyek tekintetében.[22] A szabadalmi jogban hasonló funkciója van az előhasználati jognak.[23]

[16] *Csanádi* (op. cit. 132—133.) a feldolgozást eredeti szerzésmódként tárgyalja.

[17] Az állami tulajdon c/a vállalati tulajdon kérdéseire, az „osztott", „strukturált", „stratégiai" stb. elméletekre cf. különösen *Sárközy, Eörsi, Sárándi, Világhy* op. cit.

[18] Cf. *Baxter*, J. W.: World patent law and practice, London/New York, 1968.; *Becher*, K.: Das Patentrecht der Vereinigten Staaten von Amerika. Potsdam—Babelsberg, 1970.

[19] Jelenleg az AIPPI keretében folyik erről a kérdésről (75. kérdés) széleskörű vita.

[20] Cf. Major provisions of trademark legislation in selected countries. WIPO, Genf, 1977.

[21] Vt. 3. §. (3) c.

[22] Vt. 3. §. (1) d.

[23] A francia terminológia az előhasználati jogot „possession personnelle"-nek nevezi. Tulajdoni elmélet!

ac) Egy adott jogi szabály hatálya általában és elvileg csak az érintett állam területére terjed ki. A tulajdonjog szempontjából ez (nem érintve itt a nemzetközi együttműködésből, pl. társulás, közös vállalatok stb. folyó problémákat) általában nem jelent problémát, egy adott dologra értelemszerűen úgyis csak annak az államnak a jogrendszere kerül alkalmazásra, amelynek területén a dolog van.[24] A szellemi alkotás azonban természeténél fogva internacionális, így jogi oltalmának territoriális jellege — különös figyelemmel a növekvő jelentőségű nemzetközi forgalomra — ellentmondásba kerülhet felhasználási, rendeltetési körével. Az iparjogvédelem terén fennálló nemzetközi megállapodások (pl. az uniós elsőbbség intézményével) arra törekszenek, hogy adott alkotásra (találmányra, védjegyre, mintára) szélesebb körben azonos jogi konzekvenciák érvényesüljenek.[25] Ez óhatatlanul felveti az egyes jogrendszerek megoldásai messzemenő közelítésének, lehető egységesítésének jogos kívánalmát.

b) *Az oltalom tartalma*

A tulajdonjog vonatkozásában egyértelműen vallott álláspont, hogy annak tartalmát pontosan meghatározni, a tulajdonost megillető — az ún. triászt esetleg meghaladó vagy kibontó — részjogosítványokat, illetőleg őt terhelő kötelezettségeket taxatív módon felsorolni nem lehet. Ez áll a szellemi alkotások vonatkozásában is. Hasonlóan egybeesést találunk a tipikusan kiemelt részjogosítványok tekintetében, eltekintve most a személyhez fűződő jogoktól és csak a vagyoni aspektusokra koncentrálva, megállapíthatjuk, hogy alapjában mindkét esetben két jellegzetes jogosítványt különböztethetünk meg, a használatot és a rendelkezést.

Mind a használati, mind a rendelkezési jogot sajátossá minősíti az iparjogvédelem területén a párhuzamos, elvileg korlátlan körű többszöri felhasználás lehetősége. Amíg tehát egy fizikai dolgot — elvileg és gyakorlatban is — kisszámú meghatározott személy használhat csak egyidejűleg, illetőleg ezek végleges vagy időleges átengedése (átruházás, használatba adás) ugyancsak korlátozott számú személy részére történhet, s ugyanakkor pl. a tulajdonos használati joga szükségképpen „szünetel", szellemi alkotások esetén nem kizárt, sőt szokásos, hogy ugyanazt a megoldást egyidejűleg több felhasználó rendelkezésére bocsátják. Tekintettel az oltalmak territorialitására és egymástól függetlenségére, ez a rendelkezés differenciáltan is történhet. Azonos találmány tekintetében tehát lehetséges, hogy a „tulajdonos" az egyik országban őt illető szabadalmat átruházza, egy másik ország vonatkozásában kizárólagos licenciát nyújtson, ismét más országra nézve esetleg csak egyszerű licenciával biztosít másnak hasznosítási lehetőséget stb.[26]

Sajátos problémaként jelentkezik — tulajdonképpen az oltalom szerkezetével összefüggésben — a know-how oltalma, a felette való rendelkezés, a know-how használatát biztosító (licencia) szerződés. A know-how (vagy legalábbis annak jelentős része) szellemi alkotó tevékenység eredménye. A jogrendszerek túlnyomó többsége nem ismer a know-how oltalmát szolgáló specifikus jogintézményt, az ahhoz fűződő érdekeket közvetett módon (a titokvédelem, a versenyjog, a szerződési jog vagy a felelősségi szabályok segítségével) oltalmazza. A magyar hatályos jog [Ptk. 86. § (3) (4) bek.] alapján joggal vethető fel a kérdés, milyen jellegű is a know-how polgári jogi oltalma. Vannak álláspontok, amelyek szerint a Ptk megfogalmazása tulajdonképpen az eddigi (közvetett oltalmat nyújtó) gyakorlatot szentesíti, mások szerint a know-how-t megillető oltalom is kizárólagos, abszolút szerkezetű.[27] Sem a Ptk. indoklása, sem a végrehajtási tvr nem ad ebben a vonatkozásban megnyugtató eligazítást, s a bírósági gyakorlat sem foglalt eddig állást. Alighanem védhető az az álláspont, amely szerint az oltalom megszűnéséig (ebben a vonatkozásban sajátos a helyzet!) a know-how tekintetében fennálló oltalom is kizárólagos, abszolút jellegű. Ez az abszolút jelleg azonban relatív annyiban, hogy — szemben a szabadalmazott találmánnyal — nem zár el másokat a megoldás párhuzamos, a know-how „alkotójától" független kidolgozásától és erre épülő jogos felhasználásától. Nem kevés elméleti és gyakorlati probléma vár azonban ezzel kapcsolatban még megoldásra.

c) *A közérdekű korlátok*

Mind a tulajdonjogra, mind a szellemi alkotásokhoz fűződő jogokra egyaránt vonatkozik az a — szocialista jogrendszerre jellemző — elv, hogy a jog kizárólagossága nem jelent korlátlanságot. A jogok alapjául szolgáló társadalmi rendeltetés nem csupán a jogok gyakorlásának lehetséges módjait határozza meg, de azt is eredményezi, hogy az abszolút szerkezetű jogviszo-

[24] A „lex rei sitae"-re és a tulajdonjog nemzetközi magánjogi problémáira, ideértve a „nemzetközi közös tulajdon" kérdéseit is, cf. *Mádl F.* — *Vékás* L.: Magyar nemzetközi magánjog. Bp. 1981., kül. 203. old. et seq.; az utóbbi problémára cf. még *Sárközy*, T.: Die eigentumsrechtlichen Probleme der internationalen wirtschaftlichen Zusammenschlüsse, mit besonderer Hinsicht auf die GRW-Integration, Acta Juridica, 1978/1—2.

[25] Főként eljárási vonatkozásban jelentenek itt jelentős előnyöket a PCT, a müncheni és luxemburgi, illetőleg KGST relációban a havannai egyezmények. Az oltalmak függetlenségével összefüggő kérdések egyébként szerepelnek a Párizsi Uniós Egyezmény aktuális (folyó) revíziója napirendjén.

[26] Cf. erre részletesebben *Lontai* E.: A licenciaszerződések alapvető kérdései. Bp. 1978.

[27] Cf. *Vida* S.: Immaterialrechtlicher Sonderschutz des Know-how in Ungarn. GRUR Int., 1979/7.

nyok tartalmát nem csupán jogosultságok, hanem a jogosultat terhelő kötelezettségek is képezik. A tulajdonos különböző közterhek viselésére köteles, a tulajdonában álló dolgok használatát számos — elsősorban igazgatási normában szabályozott — korlát között gyakorolhatja. Közérdekből tulajdona el is vonható, kisajátítható.

A szellemi alkotások oltalmát szolgáló intézmények sem csupán jogokat adnak az oltalom jogosultjának, hanem őt a társadalmi rendeltetést biztosító közérdekű korlátok széles skálája terheli. Így pl. a védjegy jogosultját a jogrendszerek többségében használati kötelezettség terheli, s amennyiben a kizárólagosan használni jogosult megjelölést a gyakorlatban — bizonyos türelmi időt számításba véve — nem használja, ez védjegye törléséhez, az oltalom megszűnéséhez vezethet.[28] A szabadalmast is hasonló kötelezettség terheli, s ha az oltalom tárgyát képező találmányt ugyancsak bizonyos türelmi időn belül kellő módon és mértékben — akár közvetlenül, akár pl. másnak adott licencia formájában — nem hasznosítja, ez kényszerlicencia megadásához, kivételesen az oltalom megvonásához vezethet.[29] Találmány esetén sor kerülhet annak „kisajátítására", igénybevételére is, hazai jogunk szerint csak honvédelmi érdekből, más jogrendszerek esetenként ennél szélesebb körű lehetőséget is adnak az igénybevételre.[30]

d) *Az oltalom megszűnése*

Az oltalom megszűnése terén is jelentkezik a szellemi alkotások sajátos, immateriális jellege. A tulajdon — az uratlanná válás nem túlságosan gyakorlati esetét kivéve — rendszerint csak akkor szűnik meg, ha a tulajdonjog (közvetett) tárgya elpusztul. A szellemi alkotás ezzel szemben elvileg időtlen, „idea perire non potest"[31]. A szellemi alkotások oltalmát ezért tudatos jogalkotói döntés teheti csak időben korlátozottá. Teszi is, abból a meggondolásból nevezetesen, hogy ezek létrehozásában a társadalmi környezet közrehatása igen intenzív, s ezért az alkotónak — itt megint csak az alkotáshoz fűződő jog vagyoni aspektusait tartjuk szem előtt — csak korlátozott idejű monopol-jogot méltányos biztosítani.

Szabadalom esetén ez az oltalmi idő — jogrendszerektől függően — általában 15—20 év,[32] mintaoltalomnál rendszerint rövidebb, míg a védjegyoltalom ideje (mivel ennek fennállása nem érint olyan közérdeket, mint a műszaki alkotások esetén) elvileg bármeddig meghosszabbodhat. Megszűnhet az oltalom az oltalmi idő lejárta előtt is, a jogosult egyoldalú (közvetlen vagy közvetett) aktusa folytán, azaz lemondással vagy pl. szabadalom esetén a fenntartási illeték megfizetésének elmulasztásával. Az ilyen megszüntetés lehetősége (ismét csak a derelikció esetétől eltekintve) a tulajdonjog vonatkozásában nem áll fenn.

3. Társadalmi érdek — csoportérdek — egyéni érdek

A következő vizsgálandó nagyobb kérdéskomplexus, amely a szellemi alkotásokkal kapcsolatban — némileg a tulajdonjoggal analóg módon — felmerül, az érdekek és jogosultságok hierarchiájával függ össze. A tulajdonjog területén ez elsősorban mint az államnak és vállalatnak tulajdonosi pozíciója, jogosultságaik kapcsolata és esetleges konfliktusaik jellege merül fel.[33] Az iparjogvédelem területén, s ezen belül kiemelkedően a találmányok vonatkozásában ezek a problémák némileg árnyaltabban és szélesebb összefüggésben jelentkeznek. Az alábbiakban két kérdést érintek ebben a vonatkozásban, az oltalmi formákkal összefüggő kérdéseket, illetőleg a szolgálati viszony és az alkotás jogi kapcsolódását.

a) *Az oltalom jogosultja és az oltalmi formák*

A szellemi alkotásokra nézve adott oltalom, mint láttuk, abszolút szerkezetű, kizárólagos jellegű jogi pozíciót biztosít az oltalom jogosultjának. Találmányok esetén ez az oltalom elsődlegesen az alkotót, a feltalálót illeti meg, az ebből folyó vagyoni jogosultságok (így maga az oltalom, vagy az arra irányuló igény is) azonban forgalomképesek, származékos jogosult tehát az alkotón kívül más is lehet. (A következő pontban érintendő szolgálati találmányok esetében egyes jogrendszerek eredeti jogosultként is az alkotótól eltérő személyt, nevezetesen a munkáltatót jelölik meg.) Szabadalmas tehát lehet természetes személy, jogi személy, sőt az állam is mint polgári jogviszonyok alanya.

Egyes szocialista (és fejlődő) országok találmányi joga ismeri (sőt általában preferálja) az oltalom olyan formáját is, amely sem fizikai, sem jogi személy javára nem konstituál kizá-

[28] Az egyes jogrendszerek megoldásaira cf. a 20. lj-ben hivatkozott WIPO-összeállítást. A türelmi idő tipikus tartama — hazai jogunk megoldásával egyezően — az 5 év.

[29] A kényszerlicencia megadásának és az oltalom megvonásának nagyjából egységes feltételei a PUE 5. cikk A) (2)—(4) bek-in alapulnak.

[30] Az igénybevétel — akár a kisajátítás — természetesen kártalanítás mellett történik.

[31] Egy műszaki megoldás, találmány elvileg örökéletű, más kérdés, hogy azt a tudomány fejlődése túlhaladhatja, túl is haladja.

[32] Éppen a tudományos-műszaki fejlődés felgyorsult tempóját mutatja, hogy ritka az a szabadalom, amelyik valóban „megéri" az oltalmi idő végét. A gyakorlatban a szabadalmak jó része már 8—10 év után „csendben kimúlik".

[33] Ezekre a kérdésekre cf. különösen *Sárközy*, op. cit; ugyanott az eltérő álláspontok gazdag irodalma.

rólagos jogosultságot. Ez az oltalmi forma az ún. szerzői (vagy feltalálói) tanúsítvány.[34]

A szerzői tanúsítványi és a szabadalmi oltalom előnyeinek és hátrányainak összemérését, a gazdaságirányítási koncepciókkal való konformitás értékelését más helyen részletesebben megkíséreltem.[35] Itt csupán egy kérdésre térek ki, a tanúsítvány által biztosított oltalom struktúrájából, az arra épülő rendelkezési jogból fakadó konzekvenciákra, amelyek elbírálásánál hasonló problémák jelentkeznek, mint az állami-vállalati tulajdonjog területén.

A szerzői tanúsítvány ugyancsak kizárólagos jellegű oltalmat nyújt, ennek az abszolút szerkezetű jogviszonynak az alanya, jogosultja azonban az állam. Így a kizárólagos jelleg gyakorlatilag csak külgazdasági relációban érvényesül, a belföldi forgalomban, hasznosításban nem. A tanúsítvánnyal védett találmányt elvileg bárki, engedély és ellenszolgáltatás nélkül felhasználhatja. A szovjet irodalom ezt az oltalmi formát magasabbrendűnek, valóban „szocialista típusú" oltalmi formának tekinti,[36] részben azzal az érveléssel, hogy a műszaki fejlődés gyorsítását nem gátolhatja az ilyen megoldások tekintetében bárkinek (vállalatnak is) adott monopoljog, a találmányt állami-társadalmi közkincsként kell kezelni.

A szerzői tanúsítvány — ezen alapszik az elnevezés is — nem feledkezik meg a feltaláló erkölcsi-anyagi ösztönzéséről, személyhez fűződő jogai honorálásáról, csak rendelkezési jogot, a vagyoni oldal kiaknázását nem biztosítja sem neki, sem pl. szolgálati találmány esetén a vállalatnak. És ez az az aspektus, ahol a tulajdonjog területén folyó viták tanulságai hasznosíthatók.

A találmányok oltalma a vagyoni kiaknázás lehetőségét hivatott biztosítani. A vállalat vagyonát nem csupán gépparkja, anyagkészlete, pénzeszközei képezik, hanem az ott felhalmozott szellemi tőke, a know-how és az oltalmazott találmányok különösen. A találmány tehát a vállalat vagyona. Amikor senkinek sem jut eszébe, hogy a vállalat által kezelt materiális javak tekintetében — nevezzük ezt akár vállalati tulajdonnak, akár operatív igazgatási jog alapján kezelt javaknak — valamely hatóságnak korlátlan elvonási, átcsoportosítási jogkört biztosítson, mi indokolja ezt a koncepciót a nem kis — anyagi, szervezési stb. — ráfordítással létrehozott „szellemi javak" vonatkozásában? Csupán a társadalmi érdek? Nem kell a vállalatokat új műszaki megoldások kidolgozására azzal is ösztönöznünk, hogy időleges rendelkezési jogot biztosítunk? De ezzel vissza lehet élni, a szabadalmi forma elvileg gátolhatja az új műszaki információk akadálytalan áramlását. Nem követelheti joggal egy adott vállalat, hogy adják át neki ingyen a másik vállalat speciális gépét, műszerét, mert azt ő talán még jobban ki tudja használni? Kissé primitíven megfogalmazott kérdések ezek, kétségtelenül. A lényeg az, hogy a tanúsítványi oltalom figyelmen kívül hagyja a műszaki alkotások vagyoni értékét, „árujellegét". Ami a másholi felhasználás biztosítékait illeti, ezt — figyelemmel a találmány immateriális jellegére, párhuzamos felhasználhatóságára — olyan, a szabadalommal konform jogintézmények segítségével is el lehet érni, mint a licenciaszerződések szorgalmazása, szükség esetén a kényszerlicencia vagy az ún. licenciakészség[37] bevezetése, amelyek egyidejűleg érdekeltté teszik a szabadalmas vállalatot az átadásban.

b) *Szellemi alkotás és szolgálati viszony*

Utaltam arra, hogy a találmányok létrejöttéhez nem csupán a zseni invenciózus tevékenysége szükséges, hanem ez sok tekintetben támaszkodik a különböző — közvetlen és közvetett — társadalmi közrehatásokra. Ez indokolja a közérdekű korlátok széles körű kiépítését is. Az átlagosnál direktebb ez a környezeti pozitív ráhatás a vállalati kollektíva keretében, a munkakörrel kapcsolatos tevékenység kifejtése során létrejövő, ún. szolgálati találmányok esetén.

A szolgálati találmányok sorsa a tőkés jogrendszer hagyományos, nyers koncepciója szerint arra épül, hogy aki megvette a „munkaerőt", ideértve a szellemi munkaerőt is, rendelkezik annak eredményével is, s ezért a feltalálót munkabérén felül díjazás vagy más jogosultság nem illeti meg. A szocialista jogrendszerek, így a magyar találmányi jog is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a találmány feletti rendelkezés ugyan a munkáltatót[38] illeti (tehát pl. a szabadalmi igény is), a feltalálónak azonban — a személyhez fűződő jogok elismerése mellett — díjazás is jár. (Egyébként az újabb nyugati jogalkotásban is találkozunk ennek az elvnek az elismerésével.)[39] Úgy tűnik, ez a megoldás sikeresen hozza összhangba az egyéni és vállalati

[34] Szerzői tanúsítványi oltalmat ismer (természetesen a szabadalmi formát is) a bolgár, a csehszlovák, a mongol és a szovjet találmányi jog (idesorolható az NDK ún. Wirtschaftspatent-je is), továbbá Algéria és Mexikó.

[35] *Lontai* E.: A műszaki alkotások jogi oltalmának formái a szocialista országokban Állam- és Jogtudomány, 1975/4.; hasonlóan *Bobrovszky* J.: A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban. Bp. 1978.

[36] Így különösen *Dorkin*, A. I.: Leninszkij dekret ob izobretyenyijah i ego vlijanyije na voznyiknovenyije kacsesztvenno novüh otnosenyij v oblasztyi izobretatyelsztva, Voproszü izobretatyelsztva, 1975/8.

[37] Egy ilyen „bianco" nyilatkozatot, amelyet a szabadalmas arra nézve tesz, hogy bárkivel hajlandó — ésszerű feltételek mellett — licenciaszerződést kötni, számos (német, angol) jogrendszer ismer és (pl. illetékkedvezménnyel) ösztönöz.

[38] Itt most a tipikus, munkaviszonyra épülő kötelezettségre szűkítem a kérdést, bár hazai jogunk szerint más, pl. polgári jogi kötelezettség is megalapozhatja a szolgálati jelleget.

[39] Így pl. az angol, francia, olasz szabadalmi törvények legújabb módosításai során.

érdeket. Két kérdést azonban felvetnék ezzel kapcsolatban, amelyek látszólag ellentétes megoldásra utalnak, de magasabb szempontból szintézisbe hozhatók.

Az egyik a vállalati rendelkezési joggal való — különböző tényezőkre visszavezethető — visszaélés elleni védelem. Hatályos jogunk a vállalat rendelkezési jogát ex lege, eredeti módon alapítja meg, a feltaláló szabadalmi igénye csak másodlagos lehet, rendelkezési joga feltételezi, hogy a vállalat a találmányra ne tartson igényt és a feltaláló javára erről kifejezetten lemondjon. Ha azonban a vállalat tulajdonképpen nem kívánja használni a találmányt, de nem jogosítja fel a feltalálót másodlagos joga gyakorlására, a feltaláló védtelen, ha csak a joggal való visszaélés tilalmának alapelvére nem építhetünk. Ilyen precedens azonban a magyar bírói praxisban általam nem ismert. Kívánatos lenne a jogszabály olyan módosítása, amely a feltaláló másodlagos jogát erősebben védené az esetleges vállalati visszaélések ellen, pl. meghatározott időn belüli vállalati nyilatkozati kötelezettség a hasznosítást illetően, a nyilatkozat elmulasztásához a lemondás vélelmét fűzve.[40] Ehhez kapcsolódhatnék egy olyan szabályozás is, amely pl. a hasznosítás tudatos (vállalati érdekből, nevezetesen a konkurrencia meggátlása érdekében történő) mellőzése esetén is díjazási kötelezettséget állapít meg.

A másik megfontolást érdemlő körülmény az, hogy a vállalat eszközeire, know-how-jára építve olyan találmányok is létrejöhetnek, amelyek feltalálói nem olyan munkakörben tevékenykednek, amely találmányuk szolgálati jellegét megalapozza. Hasznos lenne ilyen esetekben, ha tehát a találmány létrejöttében a vállalati források szerepet játszanak és a találmány jellege a vállalati tevékenységhez kapcsolódik, a vállalat számára — ha nem is ex lege rendelkezési jogot, de — „elővásárlási" vagy opciós lehetőséget biztosítani.

A két lehetséges megoldás egyrészt alkalmas lenne a vállalati szellemi vagyon gyarapítására, másrészt a feltalálók érdekeinek hatékonyabb védelmére, együttesen pedig az egyéni és vállalati érdekazonosság hangsúlyozottabb kifejezésére.

* * *

A cikk konferencia-előadásnak készült. A csapongó, kissé fésületlen, feltehetően szegényes érvelésű és olykor belső ellentmondásoktól sem mentes ötletek megfogalmazása arra talán alkalmas, hogy vitát provokáljon.

Lontai Endre

[40] Ehhez hasonló szabályozást vezetett be pl. az ipari minták oltalmáról szóló 1978. évi 28. tvr.

Отто Бихари

Проблемы форм выражения права собственности в конституции

Чем единодушнее подготовка буржуазного конституционного закона определяется либеральным режимом, или консервативными политическими силами, тем более упрощаются вопросы урегулирования хозяйства и, в частности, права собственности. В наиболее прогрессивные эпохи принятия буржуазных конституций общественный прогресс связывался с закреплением различных форм права собственности, с системой дотаций, гарантий или ограничений. Сущность социалистической конституции заключается в том, что в ней определены *основные нормы* функционирования важнейших государственных-общественных институтов. Закрепить формы собственности, современные основные формы права собственности, адекватные развитию хозяйства — в этом заключается сегодняшняя задача социалистического конституционного урегулирования. А что касается глубины урегулирования, оно может дойти к проблемам *хозяйственной стратегии*, то есть к долгосрочным хозяйственным решениям, к реформам и их последствиям с точки зрения права собственности.

Тамаш Шаркези:

Право государственной собственности — право собственности предприятий

В статье обозревается развитие проблем права государственной собственности в течение прошлых 10—15 годов. По мнению автора вследствие усложнившихся технических-хозяйственных отношений, образования крупных организационных систем, а также тенденций к интернационализации, выступающие в товарообороте имущественно-правовые проблемы права государственной собственности сегодня уже не могут быть разрешены путем применения классических решений права государственной собственности, которые в период директивного социалистического плавного хозяйства очень хорошо служили потребностям практики. На этом основании в венгерских условиях автор считает обоснованной ту альтернативу, которая желает юридически выразить общенародную собственность путем применения права собственности по государственному праву, имеющего в области управления хозяйством единое и неделимое содержание, а имущественную самостоятельность государственных предприятий правом собственности на товар по гражданскому праву.

Имре Шаранди:

Право кооперативной социалистической собственности

Статья, расчлененная на пять частей, занимается более старыми и новыми проблемами права кооперативной собственности. В части первой, говоря об общих чертах права кооперативной социалистической собственностси, автор устанавливает, что эта форма обственности: как одна из форм общественной собственности, является органической частью социалистического устройства собственности; составляет такую групповую собственность, которая все больше функционирует вместе с другими формами собственности; соединяет отчуждение и демократическое самоуправление; в действительности является очень дифференцированной; она неделимая, однако ее этот характер в ряде случаев — в результате более нового развития — не осуществляется в абсолютном смысле, и она реализирует непосредственное кооперирование с личной собственностью. В второй части статьи исследуются субъекты различных вариаций права кооперативной социалистической собственности, а в третьей положение с точки зрения права собственности кооперативного имущества, входящего в

объединения, в четвертой предметы права собственности, а наконец в пятой части содержание правоотношений, в их действительном дифференцировании и единстве, ставля ударение на тенденции развития последних времен.

Мария Домэ:

Собственность обьединения — право собственности

Статья занимается проблемами собственности объединения и права собственности. В первой части пытается доказать, что отношения по отчуждению у организаций, созданных социалистическими организациями в виде объединения, являются специальными: они не могут быть отождествлены с отношениями по отчуждению, возникающими ни во связи с государственной собственностью, ни во связи с кооперативной собственностью; поэтому собственность объединения — это новая форма общественной собственности. Исходя из этого вторая часть статьи подвергает анализу вопросы права собственности участвующих организаций, то есть объединений, оспаривая различные взгляды. Автор статьи показывает, что право собственности объединения принадлежит участвующим организациям и что объединение как субъект права выступает только в гражданско-правовых сделках как бы в качестве технического собственника.

Имре Такач

Собственность местного самоуправления

Признание советов в качестве местного самоуправления предполагает осуществление в действительности собственнических прав местного самоуправления. Самоуправленческая собственность по 1950 год распространялась на недвижимости (сельский дом, сельская школа, пастбище и т. д.) и на предприятия (газовый завод, транспортное предприятие и т. д.). Поступления самоуправлений не покрывали расходы, села и города были отказаны на государственные пособия. Единая и неделимая государственная собственность не выражает обособление предметов собственности по предназначению и по пользованию. Наиболее обособленные имущественные предметы составляют имущество учреждений, предприятий, служащих удовлетворению потребностей местного населения. Советы и сегодня осуществляют права частичного собственника, однако их ответственность ограничивается нынешним урегулированием на основе накопленного опыта. Установление собственнической ответственности как представительного органа, так и руководящих коллегиальных органов и должностных лиц, составляло бы важный элемент политической ответственности», причем этим было бы обеспечено также и развитие самоуправления до конца.

Лайош Фицере

Проблемы социалистического международного права собственности

Автор статьи исходит из того, что интернационализация производительных сил, расширение интеграционных процессов, происходящих в рамках СЭВ, выдвигают также вопрос об исследовании нового явления, в виде проблемы социалистического международного права собственности. Подробно занимается экономическим пониманием социалистической международной собственности и приходит к выводу, что о социалистической международной собственности можно говорить как о процессе, находящегося в стадии формирования, который в конечном счете выступает в виде равнодействия противоречия между национально-государственным обособлением собственности и все более усиливающейся интернационализацией производства на интеграционном общественном уровне. В статье обозреваются взгляды о социалистическом международном праве собственности, имевших место в литературе, с особым учетом правовой квалификации имущества международных хозяйственных организаций. Приходит к заключению, что социалистическое международное право собственности при субъективном подходе выступает как *межгосударственное* право собственности, а по своему функционированию в виде особого права собственности международной хозяйственной организации.

Ференц Мадл

О проблемах права собственности общих с буржуазными участниками предприятий

В статье рассматриваются следующие более важные вопросы: источники права, общие взаимосвязи в области права собственности, отношение государственного руководства хозяйством и положения смешанных предприятий в области права собственности, гарантии иностранного участия в собственности смешанного предприятия, а также управляющая власть и участие в собственности в случае смешанного предприятия. В заключение автор в круге упомянутых вопросов начертывает целый ряд возможностей для прогресса.

Лайош Векаш

О принципиальных вопросах собственности граждан

Автор статьи подвергает анализу те общественные, хозяйственные и правовые моменты, которые в европейских социалистических странах привели к различению двух форм собственности граждан: личной собственности и частной собственности. Сопоставляя это различение новейшим явлениям он приходит к выводу, что при нынейшем положении венгерских хозяйственных, общественных отношений кажется более правильным признать собственность граждан в качестве единой, гомогенной категории.

Дьердь Сеп

Некоторые вопросы права собственности новых форм мелкого производства и подряда

Новые мелкопроизводственные, групповые и личные формы подряда, вступившие в действие 1 января 1982 года, показывают специальные, воздействующие и на отношения собственности новые черты с одной стороны внутри своих собственных правово-организационных рамок; с другой стороны они образуют новую систему связей между различными секторами, а внутри этих секторов между формами крупного производства и мелкого производства, а также воплощенными ими формами права собственности. Исходя из этого в статье обозреваются новые черты упомянутых организационных форм и возможностей для подряда в первую очередь с той точки зрения, в какой мере раскрашивают они привычные отношения собственности крупного производства, находящегося в государственной или кооперативной собственности, пронизывая в их рамки или вступая с ними в институциональные связи, учитывая и то обстоятельство, что эти отношения и сами по себе подходящие для дальнейшего развития. Автор затрагивает также более важные черты, или ожидаемые явления, которые могут проявляться в связи с решением проблем о праве собственности объединений. Наконец исследует влияние изменений количества и состава частной собственности на роль форм права личной собственности, на их оценку и урегулирование.

Имре Шереш

Возможности развития права общественной земельной собственности

Наша теоретическая и практическая задача залючается в том, чтобы к нашей социалистической системе землепользования построить крепкую и прочную основу в области права собственности на землю. Такая основа у нас может быть создана путем разработки определенного вида „социалистической системы права собственности на землю“ и нам предстоить создать такую систему. Единство системы права собственности на землю, которая складывается из права государственной, кооперативной и личной собственности на землю, обеспечивается социалистическим характером этих форм права собственности на землю; их взаимоотношением, основанным на принципе равноправия;

их прочным сосуществованием и развитием в тождественном направлении. Однако в рамках единой системы права собственности на землю проявляется и та их разновидность, которая вытекает из разности структуры права государственной, кооперативной и личной собственности на землю, их роли в нашей социалистической хозяйственной и общественной жизни, и т. д.

Эндре Лонтаи

Вопросы права собственности продуктов интеллектуального труда, при особом учете охраны промышленной собственности

Автор статьи обозревает социалистические правовые теории о праве продуктов интеллектуального труда, и во связи с этим оценивает теорию т. н. собственности. Он подчеркивает, что охрана продуктов интеллектуального труда и право собственности по крайней мере по структуре показывают родство. В дальнейшем он исследует некоторые вопросы, связанные с абсолютной структурой охраны, однако отражающие и особые черты продуктов интеллектуального труда, в первую очередь в области институтов защиты промышленной собственности. Итак, возникновением и прекращением охраны, содержанием охраны и ее ограничениями в общественном интересе. Наконец, затрагивает проблемы, связанные с вариантами форм охраны и служебными изобретениями.

Ottó Bihari

Probleme der Darstellung des Eigentumsrechts in der Verfassung

Je eindeutiger die liberalen oder konservativen politischen Kräfte die Vorbereitung der Verfassung bestimmen, desto einfacher wird die die Wirtschaft, und besonders das Eigentum betreffende Regelung. In den am meisten fortgeschrittenen Epochen der bürgerlichen Verfassungen der gesellschaftliche Fortschritt war mit der Feststellung der verschiedenen Formen des Eigentumsrechts, mit dem System der Unterstützungen, Garantien, sowie Beschränkungen verbunden. Es gehört zum Wesen der sozialistischen Verfassung, dass sie die Grundnormen der Funktionierung der wichtigsten staatlich-gesellschaftlichen Institutionen bestimmt. Die heutige Aufgabe in Zusammenhang der Verfassung wird durch die Feststellung der grundlegenden, mit der Entwicklung der Wirtschaft im Einklang stehenden zeitgemässen Formen der Eigentumsformen und des Eigentumsrechts dargestellt. Was aber die Tiefe der Regelung anbelangt, kann die Regelung am Gebiet der Verfassung die Probleme der Wirtschaftstrategie, also die langfristigen wirtschaftlichen Entscheidungen, Reformen und deren eigentumsrechtlichen Konsequenzen erreichen.

Tamás Sárközy

Staatliches Eigentumsrecht- — Unternehmenseigentumsrecht

Die Studie blickt die Entwicklung der Probleme des staatlichen Eigentumsrechts in den vergangenen 10—15 Jahren durch. Ihrer Meinung nach können die im Warenverkehr auftauchenden Vermögenrechtsprobleme des staatlichen Eigentumsrechts infolge der viel komplizierten technisch-wirtschaftlichen Verhältnisse, der Entwicklung der grossen Organisationssysteme, sowie wegen der Tendenzen der Internationalisierung durch die klassische Lösung des staatlichen Eigentumsrechts (die im Zeitalter der direkten sozialistischen Planwirtschaft der Praxis gut gedient hatte) schon nicht gelöst werden. Die Studie hält daher unter den ungarischen Verhältnissen jene Alternative begründet, die das gesamtstaatliche Eigentum rechtlich durch das einheitliche und unteilbare staatsrechtliche Eigentumsrecht von Wirtschaftsleitungsinhalt, die Vermögensselbständigkeit der staatlichen Unternehmen aber durch das zivilrechtliche Wareneigentumsrecht auszudrücken beabsichtigt.

Imre Sárándi

Das sozialistische Eigentumsrecht der Genossenschaften

Der Autor stellt im ersten Teil der Studie fest, dass diese Eigentumsform (als eine Form des gesellschaftlichen Eigentums) organischen Teil der sozialistischen Eigentumseinrichtung bildet; es stellt ein solches Gruppeneigentum dar, die immer und immer mit anderen Eigentumsformen zusammen funktioniert, und die demokratische Selbstverwaltung mit der Aneignung vereinigt. Sie ist in der Wirklichkeit sehr differenziert und unteilbar, obwohl diese letztere Eigenartigkeit als Folge der neueren Entwicklung nicht absolutisiert zur Geltung kommt; sie verwirklicht ausserdem eine unmittelbare Kooperation mit dem persönlichen Eigentum. Der zweite Teil untersucht die Subjekte der verschiedenen Eigentumsrechtse, der dritte die Eigentumslage des genossenschaftlichen Vermögens in den Unternehmenszusammenschlüssen, der vierte die Gegenstände des Eigentumsrechts, und schliesslich der fünfte den Inhalt des Rechtsverhältnisses. Das Hauptgewicht wird auf die neuesten Entwicklungstendenzen gelegt.

Frau Maria Domé

Das Eigentum der Unternehmenszusammenschlüsse— —Eigentumsrecht

Die Studie beschäftigt sich mit den Problemen des Eigentums der Unternehmenszusammenschlüsse, sowie des Eigentumsrechts. Im ersten Teil wird der Versuch unternommen die Eigenartigkeit der Aneignungsverhältnisse jener Organisationen zu beweisen, die durch Zusammenschluss der sozialitstischen Wirtschaftsorganisationen zustandegebracht worden sind. Sie können weder mit den Aneignungsverhältnissen des staatlichen, noch des genossenschaftlichen Eigentums gleichgestellt werden. Das Eigentum der Unternehmenszusammenschlüsse bildet daher eine neue Form des gesellschaftlichen Eigentums. Der zweite Teil analysiert Eigentumsrechtsfragen der Unternehmenszusammenschlüsse, und der Mitgliedsorganisationen. Es wird festgestellt, dass das Eigentumsrecht der Unternehmenszusammenschlüsse den teilnehmenden Organisationen zusteht; der Zusammenschluss mit Rechtspersönlichkeit erscheint nur in den zivlirechtlichen Rechtsgeschäften als „technischer" Eigentümer.

Imre Takács

Das örtliche Selbstverwaltungseigentum

Die Geltendmachung des Selbstverwaltungscharakters der örtlichen Räte voraussetzt die Anerkennung der Eigentumsrechte der örtlichen Selbstverwaltungen. Dies erstreckte sich bis 1950 auf Grundstück und Unternehmen; die Ausgaben der Selbstverwaltung konnten durch die Einkommen nicht gedeckt werden, die Gemeinden und Städte waren auf die Staatshilfe angewiesen. Das einheitliche und unteilbare staatliche Eigentum stellt die Absonderung der Gegenstände des Eigentums nach ihrer Bestimmung und Benutzung nicht dar. Die stärkste Absonderung kann bei den Vermögensgegenständen der der Befriedigung der Bevölkerung dienenden Institutionen und Unternehmen beobachtet werden. Die örtlichen Räte üben auch heute teileigentümerische Rechte aus, doch ihre Verantwortlichkeit wird durch die heutige Regelung begrenzt.Die Feststellung der eigentümerischen Verantwortlichkeit

wäre ein wichtiges Element der politischen Verantwortlichkeit des Vertretungsorgans, der Führungsorgane und der Funktionäre, was auch die Vollentfaltung der Selbstverwaltung sichern könnte.

Lajos Ficzere

Porbleme des sozialistischen internationalen Eigentumsrechts

Die Studie geht davon aus, dass die Internationalisierung der Produktivkräfte, die Verbreitung der sich im Rahmen des RGW vollziehenden Integrationsprozesse den Anspruch zur Analyse auch des sozialistischen internationalen Eigentumsrechts mit sich zieht. Sie beschäftigt sich ausführlich mit der Auffassung des sozialistischen internationalen Eigentums in der Wirtschaftswissenschaft und gelangt zur Folgerung, dass es über das sozialistische internationale Eigentum nur als ein im Entwicklung stehenden Prozess sprechen kann. Dieser Prozess erscheint als die Resultante des Widerspruchs zwischen der staatlich-nationalen Absonderung des Eigentums, sowie der immer zunehmenden Internationalisierung der Produktion an der Integrationsebene. Die Studie blickt die das sozialistische internationale Eigentumsrecht betreffenden Stellungnahmen, mit besonderer Rücksicht auf die rechtliche Qualifizierung des Vermögens der internationalen Wirtschaftsorganisationen durch. Die Studie wird mit der Folgerung abgeschlossen, dass das sozialistische internationale Eigentumsrecht von der subjektiven Seite her als zwischenstaatliches Eigentumsrecht, vom Gesichtspunkte der Funktionierung geschen aber als eigenartiges Eigentumsrecht der Internationalen Wirtschaftsorganisationen erscheint.

Ferenc Mádl

Über eigentumsrechtliche Fragen der gemeinsamen Unternehmen in der kapitalistischen Relation

Die Studie erörtert die folgenden wichtigeren Fragen: Rechtsquellen, allgemeine eigentumsrechtliche Zusammenhänge, konkrete eigentumsrechtliche Rahmen und Möglichkeiten, das Verhältnis zwischen der Eigentumsposition der gemischten Unternehmen und der staatlichen Wirtschaftsleitung, Garantien der ausländischen Eigentumsbeteiligung, sowie dei Leitungsmacht und die Eigentumsbeteiligung in der gemischten Unternehmen. Zum Schluss skizziert die Studie im Rahmen der obenerwähnten Fragen zahlreiche Möglichkeiten der Weiterentwicklung.

Lajos Vékás

Über theoretische Fragen des staatsbürgerlichen Eigentums

Die Studie analysiert jene gesellchaftliche, wirtschaftliche und rechtliche Momente, die in den europäischen sozialistischen Ländern zur Unterscheidung zwischen den beiden Formen des staatsbürgerlichen Eigentums: zwischen persönliches und Privateigentum geführt haben. Der Autor konfrontiert diese Unterscheidung mit der neueren Entwicklung und kommt zur Folgerung, dass es unter den gegenwärtigen wirtschaftlich-gesellschaftlichen Verhältnissen in Ungarn die Einführung der einheitlichen Kategorie des staatsbürgerlichen Eigentums richtiger wäre.

György Szép

Einige eigentumsrechtliche Fragen der neuen kleinbetrieblichen, sowie Unternehmungsformen

Die am 1. 1. 1982. erschienenen neuen kleinbetrieblichen, sowie gruppenweisen und individuellen Unternehmungsformen zeigen einerseits innerhalb ihrer eigenen rechtlich-organisatorischen Rahmen, andererseits in ihren, mit anderen Eigentumsformen ausgestalteten Beziehungen neue Züge. Der Artikel blickt diese neue Züge der erwähnten organisatorischen Formen und Unternehmungsmöglichkeiten aus dem Gesichtspunkte durch, inwiefern sie — sich binnen der Rahmen der sozialistischen Wirtschaftsorganistionen eingebaut — die gewöhnten, aber in sich auch wieterentwickelnden Eigentumsverhältnisse der Grossbetriebe staatlichen oder genossenschaftlichen Eigentums bereichern. Schliesslich analysiert es jene Wirkung, die durch die Veränderungen des Umfanges und der Zusammensetzung des Privateigentums auf die Rolle der individuellen Eigentumsformen ausgeübt wird.

Imre Seres

Entwicklungsmöglichkeiten des gesellschaftlichen Bodeneigentumsrechts

Es ist unsere theoretische und praktische Aufgabe für unseres sozialistisches Bodenbenutzungssystem eine solide und dauerhafte bodeneigentumsrechtliche Basis zu schaffen. Dies kann und soll bei uns durch die Ausarbeitung eines „sozialistischen bodeneigentumsrechtlichen Systems" geschaffen werden. Die Einheit des — vom statlichen, genossenschaftlichen und personellen Bodeneigentum zusammengesetzten — Bodeneigentumsrechtssystems wird durch den sozialistischen Charakter dieser bodeneigentumsrechtlichen Formen, durch ihre (auf Grund des Prinzips der Gleichberechtigung basierten) Wechselbeziehung und ihr dauerhaftes Zusammenleben, sowie durch ihre Entwicklung derselben Richtung dargestellt. Doch kommt im Rahmen des einheitlichen Bodeneigentumsrechtssystems auch jene Verschiedenheit zur Geltung, die aus der verschiedenen Konstruktion des staatlichen, genossenschaftlichen und personellen Bodeneigentumsrechts, aus ihrer, in unserem sozialistischen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben gespielten Rolle folgt.

Endre Lontai

Eigentumsfragen der Geistesschöpfungen, mit besonderer Rücksicht auf den gewerblichen Rechtschutz

Der Autor gibt einen Durchblick über die das Recht der Geistesschöpfunge betreffenden sozialistischen rechtlichen Theorien, und in Zusammenhang damit bewertet die sg. Eigentumstheorie. Es wird festgestellt, dass der Schutz der Geistesschöpfungen und das Eigentumsrecht mindestens eine strukturellen Verwandschaft aufweist. Danach werden einige mit der absoluten Struktur zusammenhämgenden, aber auch die eigenartigen Züge der Geistesschöphungen aufweisenden Fragen untersucht, in erster Reihe auf dem Gebiet der Institutionen des gewerblichen Rechtschutzes. Es werden z. B. die Entstehung und Erlöschung, der Inhalt des Schutzes und seine vom Allgemeininteresse bestimmte Grenzen erörtert. Zum Schluss die mit den Diensterfindungen zusammenhängenden Probleme werden berührt.

Ottó Bihari

The problems of expressing property in the constitution

The more liberal or conservative the constitution making forces are, the simpler the regulation concerning the economy and esp. the property rights. The most progressive bourgeois constitutions connected social development to the safeguard of the different kinds of property. The socialist constitutions define the basic norms of the functioning of the fundamental institutions of the state and society. As far as property is concerned this means that the constitution established the main adequate forms for the development of the economy. The constitutional law

makin gshould enter into the definition of the economic strategy, including long-term economic decisions, reforms and their consequences concerning the property.

Tamás Sárközy

State property—enterprise property

The paper reviews the development of the problems of state property in the last decade. Due to the complexity of the technical-economic relations, the formation of complex organizations and the tendencies of internationalization the property cannot be represented adequately in the commerce utilising the forms of the classical state property, which were elaborated and adequate at the period of the command economy. In the present author's opinion the general state property ought to be expressed by the concept of state law property. This is an undivisible and uniform right of economic management. The material independene of the enterprises should be expressed by civil law commodity rights.

Imre Sárándi

The socialist property of the cooperatives

Socialist cooperative property is an organic part of the socialist property system; it constitutes a kind of group ownership, which more and more functions in collaboration with other kinds of ownership; it combines expropriation and democratic self-management; it is highly differentiated, undivisible, though not in an absolute sense; it realizes direct cooperation with personal property. Other issues reviewed in the paper are: subjects of the different variations of the cooperative property; the legal status of the goods in partnership; objects of property rights; the contents of the legal relations, with special reference to recent tendencies.

Mrs. Mária Domé

Partnership—property

The property relations in the partnership organizations (joint ventures) of the socialist organizations differ from those of the state and cooperative ownerships. Partnership property is a new form of ownership. The paper analyses the property rights and the assets of the partners and of the joint venture. Partnership property belongs to the founding organizations and the partnership entitled to legal entity appears only as a technical owner in the civil law legal relations.

Imre Takács

Local self-government property

The self-governing nature of the councils requires the recognition of their property rights. Until 1950 the self-government property included real estate (e.g. grazing ground) and enterprises. As self-government incomes were lower then their expenditures they were subsidized by the state. The present concept of the uniform state property does not reflect the functional differences. The institutions and enterprises aimed at the fulfilment of local needs of the constituency constitute a differentiated property. The limited ownership rights of the councils are restricted by the regulations. The firm establishment of owner's responsibility presents an important element of the political responsibility of the elected bodies and functionaries and it may contribute to the development of self-government.

Lajos Ficzere

Problems of socialist international property

The internationalization of the productive forces and the COMECON integration brings the necessity of the establishment of international property. Base don an analysis of the present state of economics the author characterizes socialist international property as a formative process. The property is segregated by the nation-state, while production is more and more integrated. After a review of the relevant legal literature the author concludes that the international property is an interstate one (from the point of view of its subject). A functional approach, however, presents the international economic organization as the owner.

Ferenc Mádl

On property problems related to joint ventures with capitalist participation

The paper reviews the following main topics: legal sources; general questions of property; concrete legal possibilities; state economic management and the ownership of joint ventures; safeguards of foreign property rights; management power and owner's participation in the joint ventures. The paper outlines a number of possibilities of further development in the above fields.

Lajos Vékás

Theoretical problems of citizens' property

The paper analyses the social, economic, and legal elements which led to the differentiation of the two kinds of citizen's property (namely: personal and private) in the European socialist states. In the light of recent developments in Hungarian economic and social systems a uniform, homogeneous treatment of the phenomena would be more appropriate.

György Szép

Some questions of property rights concerning the new forms of small firms and enterprising

A new regulation came into force on January 1st, 1982 concerning small firm, group and individual enterprising. The regulation creates new elements of property rights in the structure of the organizations concerned. New legal relations were established between the various legal forms of ownership. The paper reviews the contributions of the new regulation to the development of the socialist property (and large corporations in general). The new or possible consequences of the solutions in the field of partnership are analysed, as well as the influence of the change in the size and composition of private property on the role and evaluation of individual forms of ownership.

Imre Seres

The possibilities of the development of social property of land

It is an important task to develop a legal system of land-property, as this should form a consolidated legal basis of land use. The unity of this system is safeguarded by the socialist nature of state, cooperative, and personal land-properties, their equality of rights, common existence in mutual development. The uniform system of land-property should express the differences of the different legal forms, due to their differing construction.

Endre Lontai

The property rights of intellectual creations with special reference to industrial property law

The author reviews the socialist theories of the law of intellectual creations and evaluates the so-called property theory. The protection of the intellectual creation and the property present at least structural resemblances. Part Two is devoted to the analysis of the absolute structure of the protection esp. in connection with industrial property law institutions. The problems of aquisition and expiration of the protection its content and public restriction are analysed.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj fél évre: 120,— Ft; egy évre 240,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 82.7898 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

GAZDASÁGI KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1982. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

PESCHKA VILMOS
A polgári jogi felelősség határai 425

SZENTIVÁNYI IVÁN
Pénzügyi felelősség és elgondolások a felelősségrendszer módosítására 433

CSILLAG GYÖRGY
A „beruházási szerződések" néhány felelősségi problémája 445

HEGEDÜS ISTVÁN
A kollektíva-jogi felelősség a jogágak fejlődési távlataiban 452

BIRÓ SÁNDOR
A vállalatvezetői felelősség tárgyi feltételei ... 460

Jogirodalom

TAKÁTS PÉTER
Felelősség és szankció a jogban 469

PRUGBERGER TAMÁS
A jogi felelősség a környezetvédelem szolgálatában 472

HALUSTYIK ANNA
A gazdasági igazgatás ellenőrzése Angliában 475

СОДЕРЖАНИЕ: *Иван Сентивани:* Ответственность в области финансов и некоторые мысли об изменении системы ответственности. — *Дёрдь Чиллаг:* Некоторые проблемы договоров о капиталовложении. — *Иштван Гегедюш:* Правовая ответственность коллектива в перспективе развития отраслей права. — *Шандор Биро:* Объективные условия ответственности руководителя предприятия. — *Юридическая литература: Петер Такач:* Ответственность и санкция в праве. — *Тамаш Пругбергер:* Юридическая ответственность на службе охране окружающей среды. — *Анна Халуштьик:* Контроль управления экономикой в Англии.

INHALT: *Vilmos Peschka:* Grenzen der zivilrechtlichen Verantwortlichkeit. — *Iván Szentiványi:* Finanzrechtliche Verantwortlichkeit und Erwägungen zur Modifizierung des Verantwortlichkeitsystems. — *György Csillag:* Einige Verantwortlichkeitsprobleme der Investitionsverträge. — *István Hegedüs:* Kollektivrechtliche Verantwortlichkeit in den Perspektiven der Entwicklung der Rechtszweige. — *Sándor Biró:* Objektive Voraussetzungen der Verantwortlichkeit der Leiter des Unternehmens. — *Rechtsliteratur: Péter Takács:* Verantwortlichkeit und Sanktion im Recht. — *Tamás Prugberger:* Die rechtliche Verantwortlichkeit im Dienste des Umweltschutzes. — *Anna Halustyik:* Die Kontrolle der Wirtschaftsverwaltung in Gross-Britannien.

CONTENTS: *Vilmos Peschka:* Limits to civil law liability. — *Iván Szentiványi:* Financial responsibility and some thoughts on its modification. — *György Csillag:* Some problems of liability in contracts of investment. — *István Hegedüs:* The liability in the collective legal branches: a view from the development of branches of laws. — *Sándor Biró:* Objective conditions of managerial liability. — *Legal literature: Péter Takáts:* Responsibility and sanction in the law. — *Tamás Prugberger:* Legal responsibility in the service of environment protection. — *Anna Halustyik:* The control of economic management in England.

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 6. szám) szerzői: *Peschka Vilmos*, akadémikus (Budapest). — *Szentiványi Iván* főosztályvezető (Budapest). — *Csillag György* főelőadó (Budapest). — *Hegedüs István* igazgató (Budapest). — *Biró Sándor* egyetemi docens (Gödöllő). — *Takáts Péter*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Prugberger Tamás* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Halustyik Anna*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest).

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVII. új évfolyam 6. szám Budapest, 1982. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A polgári jogi felelősség határai

1. Elméletileg a polgári jogi felelősséget két oldalról fenyegeti veszély: az egyik a felelősség szubjektív mozzanatának elméleti aláásása, mi több felszámolása; a másik a vétkesség mint a felelősség szubjektív eleme, határainak túlfeszítése. Végső fokon mindkettő a polgári jogi felelősség elméleti lehetetlenségéhez, megszüntetéséhez vezet. Tévedés lenne azt gondolni, hogy itt a polgári jogi teória pedantériájáról van szó; sokkal inkább arról, hogy a polgári jogi felelősség történeti-gyakorlati alakulása szorítja a polgári jogi gondolkodást a jelzett utakra. A polgári jogi felelősség ugyanis válságban van; hanyatlik, mert — mint Sólyom László kiélezetten fogalmazza[1] —„a vétkesség tulajdonképpeni, modern, felelősségkorlátozó funkciója szembekerül a felelősség állandó szigorításának elvével és gyakorlatával, ugyanakkor azonban a ‚nevelési elv' érdekében a túlfeszített követelményeket a szubjektív felelősség ruhájába kell öltöztetni". A polgári jogi felelősség intézményének ez a belső ellentmondásossága és problematikussága elméleti magyarázatot igényel; a számos kísérletben és koncepcióban lényegében két fő tendencia figyelhető meg. Az egyik közvetlenül és nyíltan a polgári jogi felelősség szubjektív mozzanatának kiiktatására irányul, amikor felelősségi elméletének filozófiai alapjává az emberi magatartások és cselekedetek teljes determinizmusát teszi. E felelősségi koncepcióval szemben joggal merül fel a kérdés: hogyan beszélhetünk vétkességről, mi több egyáltalán polgári jogi felelősségről, ha magatartásunkat, tetteinket a kauzalitás hálója úgy befogja, hogy azok teljesen meghatározottak? Miért vagyunk vétkesek és felelősek, ha nem cselekedhettünk másként, mint ahogy az okok és az okozatok determináltak? A másik elméleti tendencia, amely a polgári jogi felelősség említett hanyatlására és válságjelenségére reagál, arra a társadalomontológiai tényre és megállapításra épít, amely szerint az ember a társadalomban alternatívák előtt áll, melyek között választhat, s ameddig ez a választási lehetősége fennáll, felelős; vétkességének szélső határát ez az alternativitás jelenti. Amint nincs alternatív helyzet, amint nincs lehetőség a választásra, nem beszélhetünk vétkességről, sem felelősségről. Ezzel a polgári jogi felelősségi koncepcióval viszont joggal szegezhető szembe a kérdés: hol van ebben a szubjektív mozzanat? Menynyiben beszélhetünk még vétkességről, ha annak mértéke nem valami szubjektív, valami tudati, hanem a helyzet objektív alternativitása?

Ez a polgári jogi felelősség jelenlegi helyzetének elméleti megvilágítására irányuló kísérletekben megmutatkozó két alapvető tendenciának meglehetősen durván leegyszerűsített vázolása. Hogy bennük alaposabban elmélyülhessünk, s tartalmukat kibontsuk, előbb rövid történeti visszapillantásra van szükség, arra emlékeztetésre, ahogyan a vétkességi felelősség az emberiség mélységes múltjában a jogi szabályozásban megjelent és kifejlődött. Csak ha tisztában vagyunk azokkal a körülményekkel és indítékokkal, amelyek a szubjektív felelősségnek a jogban meghonosodását előidézték, tudhatjuk egyáltalán felmérni és érzékelni a mai jogi szabályozásban jelenlétét, szerepét és funkcióját. Általában elmondható, hogy a vétkességi gondolatnak, egyáltalán a szubjektív alapon nyugvó felelősségnek a jogi szabályozásba behatolása annak a jelentős társadalmi-történelmi folyamatnak egyik fontos mozzanata és állomása, amit *a jog etikai befolyásolásának* nevezünk.[2] Arról van szó, hogy a jog a cselekedetek megítélésénél belső oldalát is szabályozási körébe vonja, figyelembe veszi azok olyan belső mozzanatait, mint a vétkesség, a szándék, a gondatlanság, a motívumok stb., amelyek — kétségtelenül — mind történetileg, mind jellegükben morális kategóriák. A történelmi fejlődés hajnalán ugyanis, amikor a ‚primitív jogok csaknem teljesen és kizárólagosan az emberi magatartások külső mozzanataira koncentrál-

[1] *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Bp. 1977. 175. old.

[2] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. II. köt. Bp. 1965. 199. old.

nak, amikor az emberi cselekvés érzéki, külső megnyilvánulása és külső következményei állanak a jogi szabályozás középpontjában, fel sem merül a magatartás belső oldalát jelentő szándéknak, motívumnak, a cselekedet vétkességének jogi relevanciája. „Ez a közöny eredetileg alighanem arra volt visszavezethető, hogy a társadalmi közösségben élő emberek léte mondhatni csak közösségi lét volt, a közösség megkívánta magatartás volt az egyedül természetes magatartás."[3] Az egyénnek a természetes közösségekben feloldódása, az, hogy az egyén önállótlan, s egy nagyobb egészhez tartozik,[4] egyfelől azzal jár, hogy az emberek közvetlenül jól ismerik egymást és ezért kölcsönösen ismerik egymás indítékait,[5] másfelől, hogy az emberek fejletlen, elmosódott személyiségtudattal rendelkeznek.[6] Mindezek a jelenségek érthetővé teszik a korai, primitív jogoknak az emberi magatartás belső mozzanatait illetően fennálló közönyösségét. Megváltozik a helyzet a magántulajdon és az árucsere erőteljes kifejlődésével együttjáró személyiségfejlődés felgyorsulásával, az individuumnak a természetes közösségekből való kiemelkedésével, valamint a gazdasági és a társadalmi változásokat kísérő olyan szellemi hatások érvényesülésével, mint a lelki elemeket előszeretettel előtérbe állító bizantinus-keresztény befolyás,[7] a hellenizálódás, a humanitás ideáljának megjelenése, az akaratszabadságon nyugvó keresztény felfogás elterjedése.[8] E társadalmi-ideológiai tényezők mellett a jognak kizárólag az emberi magatartás külsődlegességére irányultsága, az, hogy a cselekedetek jogi megítélésénél a belső oldalt (szándék, motívum, vétkesség stb.) nem veszik figyelembe, túlságosan szigorúnak, rigorózusnak bizonyul, s megkezdődik a jog „etikai befolyásolása", azaz a magatartás belső mozzanatainak behatolása a jogi szabályozásba. A jog „etikai befolyásolására", arra, hogy a magatartás belső mozzanatainak a jog számára közömbössége megszűnik, azonban csak akkor kerül sor, amikor — mint arra Lukács György felhívja a figyelmet[9] — a jog súrlódásmentes érvényesülésében zavarok mutatkoznak, azaz a jogszabályok nem érvényesülnek a maguk közvetlenségében, hanem csak közvetve a jogellenes magatartások és folyamatok reparálásával.

Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a jogi szabályozás szempontjából rendkívül jelentős tényt, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok és az ideológiai kísérő jelenségek, kiváltképpen az emberi tudat és gondolkodás jellezett kifejlődésével a kizárólag az emberi magatartás külső oldalára koncentráló jogi szabályozás rendkívüli kíméletlensége és szigora veszélyezteti a jogi szabályozás eredményességét és hatékonyságát. Amikor az emberi tudat képessé válik annak felismerésére, hogy bizonyos emberi magatartások és következményeik objektív külsődlegességükben nincsenek összhangban a cselekvés belső motívumaival, szándékaival, nem felelnek meg a cselekvés belső mozzanatainak, akkor a kizárólag a külsődleges magatartásra irányuló jogi szabályozás, az ilyen felismerésre jutó jogalany vonatkozásában az olyan szigorú jogkövetkezményeknek a beállása, amelyek a cselekvő szubjektumát, a cselekvés belső mozzanatait figyelmen kívül hagyják, voltaképpen ellenkező hatást vált ki, mint amit elérni kíván. Az ilyen jogi szabályozás esetén a cselekvőben fatalizmus alakul ki, a tehetetlenség és az elkerülhetetlen végzet érzése, hiszen mindent megtett a jogszerű magatartás érdekében, s mégis jogellenes eredmény született, ami zord jogi szankciókat von maga után. Az ilyen magatartások szigorú jogi megítélése a cselekvő belső tartását és felelősségét feloldja, a cselekvéshez vezető belső mozzanatokat (jogilag helyeselt szándék, motívum stb.) nemhogy erősíti, hanem éppen ellenkezőleg gyengíti, hiszen a magatartás jogi megítélésénél irrelevánsak.

E történeti visszapillantásból a polgári jogi *felelősség* mint a jog *etikai* befolyásolásának egyik produktuma szempontjából több, a továbbiakban sem jelentéktelen kihatású elméleti következtetésre juthatunk: mindenekelőtt, hogy a felelősségi gondolatnak a jogban megjelenése a jog *szigorának enyhítésére* irányult; ezt a cselekedet *szubjektív* oldalának és mozzanatainak a figyelembevételével vélte elérhetőnek, a polgári jogi felelősség szubjektív alapra építésével; minderre pedig a jogi szabályozás *eredményessége* és *hatékonysága* érdekében volt szükség.

2. A polgári jogi felelősség legkényesebb pontjához, *szubjektív* alapjához, még konkrétebben a *vétkesség* mozzanatához érkeztünk. A történeti fejlődésből kitűnik, hogy a vétkességi gondolat a morálból a jogba hatol, hogy ott a jogi felelősség alapjává váljék. További megvilágításra vár azonban, hogy egyáltalán mit is jelent a vétkesség a polgári jogban, a polgári jogi felelősségben. Hogy ez nem egészen egyszerű kérdés, jól jelzi a polgári jogi felelősség értő tudósának, Marton Gézának heves tiltakozása az ellen, mintha morális kategóriák szerepet tölthetnének be a jogban, konkréten a polgári jogi felelősségben. A morális kategóriáknak mint vétkesség, gondatlanság stb. — szerinte[10] — nincs helyük a jogban; ezeknek a jogi szabályozásban és gyakorlatban való alkalmazása „visszaélés az eredetileg ... morális tartalmú fogalommal", „fogalomhamisítás önmaga áltatására". Marton Géza jól látja, hogy a jog-

[3] *Eörsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. Bp. 1977. 36. old.
[4] *Marx—Engels:* Művei, 46/1. köt. Bp. 1972. 12. old.
[5] *Lukács:* A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Bp. 1976. 213—214. old.
[6] *Eörsi:* i. m. 36. old.
[7] *Marton* Géza: Kártérítés. Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. Bp. 1942. 49—50. old.
[8] *Sólyom:* i. m. 63—70. old.
[9] *Lukács:* i. m. II. köt. 213. old.
[10] *Marton:* i. m. 64—67. old.

ban, kiváltképpen a polgári jogban meghonosodott olyan fogalmak, mint a vétkesség, gondatlanság stb. nem azonosak azzal a tartalommal, amit a morális szférában kifejeznek. Arról van szó, hogy ezek a döntően morális elvek, fogalmak és kategóriák nem közvetlenül, nem a morál szférájában található tisztaságukban és tartalommal kerülnek át a jogba, hanem közben jelentős átalakuláson, átformálódáson mennek át. Marton felháborodással konstatálja, hogy az említett morális kategóriák úgy átalakulnak mire a jogi formában megjelennek, hogy az már a morális fogalmakkal való visszaélésnek bizonyul. A morális vétkességben kifejeződő „tőle elvárhatóságnak" a jogban olyan jelentkezése, hogy az társadalmi, általános (például jó családapa, kereskedő) vagy legalábbis különös (az adott helyzetben általános) elvárhatóságként fogalmazódik meg, tehát nem az egyén, hanem az osztály, a réteg, a társadalom, bizonyos foglalkozási kör, helyzetek stb. határozzák meg a vétkesség mértékét, Marton számára — joggal — a morális vétkességfogalomtól való eltérést jelenti.[11] Valóban az egyedire méretezett morális fogalmak és kategóriák a jogban a *különösség* és az *általános* szintjén fogalmazódnak meg. Mit is tudna kezdeni a jog, amelynek döntő kategóriája az általánosság, a moralitásnak az individuumra, az egyedire koncentráló fogalmaival? Ahhoz, hogy a cselekedet belső mozzanatait átfogó ezek a morális kategóriák a jogban is kifejthessék hatásukat, tehát egy olyan szférában, amely döntően a külsődlegességre irányul, e külső tárgyiassághoz közelítvén el kell veszíteniök másik alapvető sajátosságukat, egyediségüket, s közelíteniök kell a jogban hegemón általánossághoz. Az, hogy a jogi szabályozás a cselekedet bensőségét is értékelje, azzal jár, hogy a belső mozzanatokat döntően figyelembe vevő morális kategóriák egyedisége különössé, általánossá változik. Mindez azonban — s ezt hagyja figyelmen kívül Marton — nem a morál és a jog közvetlen kapcsolatában, érintkezésében megy végbe. Hegel oly fontos felismerésére kell emlékeztetnünk, nevezetesen arra, hogy a morál és a jog között az etikum a közvetítő különösség.[12] Ha közelebbről szemügyre vesszük, azonnal kiderül, hogy a cselekedet belső mozzanatait a jogban kifejező és értékelő, olyan kategóriák, mint a vétkesség, szándékosság, gondatlanság stb. nem is morálisak, hanem etikaiak, erkölcsiek. A cselekedet belső mozzanatait kifejező és reguláló morális kategóriák egyedisége és szubjektivitása ugyanis már az etikum birodalmában átalakul; egyfelől különössé, másfelől a szubjektívnak és az objektívnak meghatározott egységévé válik. Az erkölcsösségben a cselekedetet nem kizárólag a magatartás belső mozzanatai, kiváltképpen nem az egyénre korlátozott bensősége határozza meg, hanem a belső és a külső összhangja, aminek csak további következménye és kifejeződése a belsőt kifejező morál és a külsőt meghatározó erkölcsi normák kapcsolata. Az erkölcsi (jogi) normák szerepe — amit a polgári jogi felelősség szubjektív alapját illetően nem győzünk eléggé hangsúlyozni —, valamint az egyéni szférából a társadalmiba áthelyeződés a kizárólagosan és tisztán morális kategóriákat egyfelől társadalmasítják, másfelől általánosítják. Így már az erkölcsi vétkesség, gondosság stb. mértéke sem az individuumban, hanem valamiféle társadalmi (család, réteg, csoport stb.) zsinórmértékben (normában) van. A morális kategóriák alárendelődnek az erkölcsi törvényeknek s így feloldódnak az etikumban. A morális kategóriáknak ez az etikumban átalakult, tartalmában különössé vált formája, alakja nyomul be a jogi szabályozásba, például a polgári jogi felelősségbe, amikor a jog bizonyos vonatkozásokban a cselekedet belső mozzanatait is figyelembe venni és értékelni kívánja. A cselekedet belső elemeit, oldalát kifejező és értékelő jogi kategóriák (vétkesség, gondatlanság, motívumok stb.) tehát nem a hasonló morális kategóriák a maguk közvetlenségében.

A morális kategóriáknak az etikum közvetítésével történő ez az átalakulása a jogban veti fel a polgári jogi felelősség tekintetében azt a kérdést: vajon meddig beszélhetünk a polgári jogi felelősség szubjektív megalapozottságáról? Vajon meddig alakítható, formálható, szűkíthető vagy tágítható a vétkesség eredetében morális kategóriája a jogban, hogy az el ne veszítse voltaképpeni értelmét és jelentését, hogy meg ne szűnjék az lenni, ami? Marton Géza — mint arról szó volt — már a morális vétkességfogalomnak általános vagy különös elvárhatósággá alakítását is az eredeti fogalommal való visszaélésnek tekinti. De — mint arra rámutattunk — elfeledkezik arról a jelentős társadalmi-ideológiai folyamatokról, amit a morális kategóriák átalakulása s az etikumnak a jog irányában közvetítése jelent. Ezzel azonban a polgári jogi felelősség alapját képező vétkesség problémája, még konkrétebben a vétkesség mértékének a kérdése a legkevésbé sem oldódott meg. Arra, hogy a polgári jogban meghonosodott ún. „objektív felelősség" contradictio in adiecto már Hegel rámutatott, amikor hangsúlyozta, hogy a puszta okozás, a tett és a következmény tiszta kauzalitása sem jogi, sem erkölcsi felelősséget nem alapoz meg: „okolni valakit valamiért még csak azt az egészen külsődleges megítélést jelenti, hogy én tettem-e valamit vagy nem; s hogy oka vagyok valaminek, még nem teszi azt, hogy a dolgot nekem lehet felróni".[13] A tettet — mondja Hegel — csak akkor lehet az elkövetőnek beszámítani, ha az az akarat hibája. Csak ha tudása van arról amit cselekszik, csak ha a személy tudja és akarja a tettet,

[11] Uo. 65. old.

[12] *Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. Bp. 1971. 135. § 151. old.; 141. §. Függelék, 175. old.

[13] Uo. 115. §. Függelék, 134. old.

azaz eltökéltségében benne volt, akkor felelős érte: „Jóllehet minden változás mint *olyan,* amelyet a szubjektum tevékenysége tételez, az ő *tette:* ezt mégsem ismeri el *cselekedetének,* hanem csak azt a létezést a tettben, amely *tudásában* és *akaratában* rejlett, s *eltökélése* volt, ismeri el a *magáénak — vétkének.*"[14] Felelősségről egyáltalán, polgári jogi felelősségről pedig különösen tehát csak a magatartás szubjektív oldalának értékelése alapján beszélhetünk. További kérdés azonban, hogy mi a polgári jogi felelősség szubjektív alapjának, a vétkességnek a *mértéke.* Meddig tágítható vagy szűkíthető a vétkesség terjedelme annak veszélye nélkül, hogy elveszítse szubjektív jellegét?

Szólottunk arról, hogy a morális kategóriák, így a vétkesség, milyen jelentős átalakuláson mennek át az etikumban, illetve a jogban megjelenésükkor. A morális vétkesség *egyedisége* az erkölcsi és a jogi vétkesség *különösségévé,* illetve *általánosságává* változott. A „tőle elvárhatóságból" a különös helyzetben vagy az általában elvárható lett az etikum, illetve a jog szférájában. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy a vétkességnek, illetve mértékének az egyediből különössé, illetve általánossá alakulása mindenkor megőrizte a kategória alapvetően *szubjektív* jellegét, amit pregnánsan az „elvárhatóság" kifejezés érzékeltet. Ennek az elvárhatóságnak a mértéke mindenkor valamiféle *norma:* vagy az egyén morális normája, vagy az osztály, réteg, csoport stb. különös, illetve a társadalom egészének általános szabálya, zsinórmértéke. A morál esetében a vétkesség mértéke, ahogyan az egyénnek kell cselekedni: az etikum és a jog esetében pedig ahogyan az embereknek általában, vagy egy bizonyos rétegnek, csoportnak stb. általában, illetve meghatározott, adott helyzetekben kell viselkedniök. A vétkességnek és mértékének ez a normativitása, valamint ennek a normának az egyén részéről elsajátíthatósága, megismerhetősége, mi több, követhetősége, realizálhatósága, egyaránt arra utal, hogy a vétkesség morális fogalma — bármennyire is átalakult a különös és az általános irányába — két döntően szubjektív mozzanatát, a normativitást és az elsajátíthatóságot megőrizte. Ezek szubjektivitása azon a társadalmi tényen alapul, hogy az egyén, a réteg, a csoport, a meghatározott foglalkozást űzők stb. az adott esetben általában, ténylegesen olyan magatartást tanúsítanak, amilyet a vétkesség mérceként meghatároz. Másként fogalmazva a vétkesség az etikumban és a jogban is a tényleges *társadalmi* folyamatokhoz és magatartásokhoz igazodik, mértékét onnan meríti. Külön ki kell emelni a vétkességi mérték eredetének és gyökerének *társadalmiságát,* ami bizonyos vonatkozásban az erkölcsi és a jogi vétkesség szubjektivitására mutat. Arról van szó, hogy mind az etikum, mind a jog a vétkesség mértékeként elvárhatóként azt a magatartást állapítja meg, amelyet a társadalom meghatározott körének vagy egészének tagjai általában, vagy az adott esetekben általában tanúsítanak.

A korábbi, történeti jellegű fejtegetések után minden bizonnyal meglepő, mi több indokolatlannak tűnhet a polgári jogi felelősség és vétkesség szubjektivitásának erőteljes hangsúlyozása. Hogy mégsem felesleges, az arra vezethető vissza, amit a bevezető sorokban, a probléma exponálásaként jeleztünk; a polgári jogi felelősség *szubjektív* mozzanatának — ha tetszik — alapjának veszélyeztetettségével. Ezt — mint arra utaltunk — a *vétkesség mértékének* és egyáltalán *a polgári jogi felelősség határainak* rendkívüli kitágításában, feszítettségében látjuk. Arról a „szubjektív" és „objektív" polgári jogi felelősség dilemmájának szellemes megoldására irányuló, meggondolkodtató koncepcióról van szó, amely szerint „A ‚szubjektív' és az ‚objektív' felelősség egymásnak nem ellentéte; az ‚objektív' felelősség egy felelősségi skála végpontja."[15] A „szubjektív" és az „objektív" polgári jogi felelősség ellentéte voltaképpen a felelősség, a vétkesség mértékének meghatározásában, abban oldódik fel, hogy „A felelősség elvi határa ott van, ahol az objektíve elháríthatatlan kezdődik."[16] Ennek értelmében a polgári jogi felelősség és szubjektív elemeinek mértéke az adott helyzetben általában elvárható magatartástól addig terjed, hogy „a kár nem volt objektíve elháríthatatlan".[17] Így a polgári jogi felelősség végső határa és mértéke az objektív elháríthatóság, konkréten az a tény, hogy objektíve van lehetőség a károkozás elkerülésére, ami másként kifejezve annyit jelent, hogy a károkozó alternatív helyzetben olyan magatartást is választhatott volna, amely nem vezet károkozáshoz. Röviden: a polgári jogi felelősség szélső határát a magatartás *alternatív* választhatósága jelenti. Ha objektíve a károkozás elháríthatatlan volt, azaz a károkozónak nem volt alternatív választási lehetősége, polgári jogi felelősségről nem lehet szó.

A legmesszebbmenőkig egyet kell érteni azzal — kiváltképpen hangsúlyozottan a mechanikus determinista felelősségi koncepciókkal szemben —, hogy a polgári jogi felelősségnek és egyáltalán a felelősségnek társadalomontológiai feltétele, hogy az egyén a társadalmi lét által meghatározott mozgástéren belül alternatívák előtt áll és választ, dönt a különböző lehetőségek közül, hiszen a társadalmi feltételek sohasem határozzák meg teljesen az ember akaratát és tevékenységét. „Az illető ember hozhat helytelen döntést is és tönkremehet miatta. Az a meghatározottság tehát, amely a társadalmi létből ered, mindig ‚pusztán' valamilyen

[14] *Hegel:* A filozófiai tanulmányok enciklopédiájának alapvonalai. III. rész, A szellem filozófiája. Bp. 1968. 504. § 302. old.

[15] *Eörsi:* Tézisek a polgári jogi felelősségről. ÁJ. XIX/2. 1976. 192. old.

[16] *Eörsi:* Szubjektív és objektív felelősség. ÁJ XXII/4. 1979. 560. old.

[17] Uo. 559. old.

alternatív döntés meghatározása, lehetőségeinek mozgástere, hatásmód, olyan valami, ami a természetben egyáltalán nem fordul elő."[18] Nyilvánvaló, hogy amennyiben az egyén a társadalmi viszonyok által teljesen meghatározottan csak úgy cselekedhetett, amint azt tette, akkor felelősségről, akár polgári jogi felelősségről, arról, hogy a tettet elkövetőjének felrójuk, nem lehet szó. A választási lehetőség, a cselekvés alternativitása a felelősségnek, így a polgári jogi felelősségnek is, *társadalomontológiai feltétele.*

Ennek az alternatív választásnak és cselekvési lehetőségnek a társadalomontológiai léte azonban *önmagában* még nem alapozza meg a polgári jogi felelősséget. Egyedül az a társadalmi tény, hogy az adott helyzetben az egyén másként is cselekedhetett volna, mert objektíve, társadalmi meghatározottságában erre is lehetősége volt, még nem vonja maga után a tettért való felelősséget. Ahhoz, hogy a polgári jogi felelősségről szólhassunk, e társadalomontológiai feltétel megléte mellett még az is szükséges, hogy az egyénnek az adott alternatív helyzetben kifejtett cselekvése ne feleljen meg annák a társadalmi zsinórmértéknek, amit a polgári jogi vétkesség jelent. A polgári jogi vétkesség normativitásáról, társadalmiságáról és szubjektivitásáról már volt szó. Most csupán arra kell a figyelmet különösen felhívni, hogy ez a vétkességi mérték mindenkor a társadalomban, vagy egy részében általában követett magatartásokból deriválódik. A polgári jogi felelősséghez nem elegendő tehát az alternatív választási és cselekvési lehetőség, hanem még az is szükséges, hogy a cselekvő olyan magatartást tanúsítson, amely eltér a társadalomban *általában* vagy *különösen* kifejtett, s ebből deriváltan elvárható magatartástól. Ha viszont a polgári jogi felelősség mértékének szélső határa a cselekvés alternatív lehetősége önmagában, pontosabban a cselekvésnek ez az alternativitása nemcsak a polgári jogi felelősség társadalomontológiai feltétele, hanem polgári jogi eleme is azáltal, hogy a felelősség mértékévé, e mérték szélső határává válik, akkor voltaképpen figyelmen kívül marad az a társadalmi, ideológiai tény, hogy a társadalomnak vagy egy részének tudata nincs olyan szinten, hogy a szóban forgó helyzetben a társadalmi cselekvés általában vagy különösen azt az alternatívát valósítsa meg, amelyet a polgári jog preferál. Igaz, a polgári jog által preferált és elvárt cselekvés lehetősége objektíve fennáll, de társadalmilag szubjektíve, azaz a társadalmi tudat és gyakorlat általánossága vagy különössége ezt nem reprezentálja. Jóllehet, az emberek általában vagy különösen az adott alternatív helyzetben nem a polgári jog által helyeselt magatartást fejtik ki, mégis az a társadalomontológiai tény, hogy a preferált cselekvés is lehetséges, a polgári jogban az elvárhatóság mértékeként jelenik meg. Ilyeténképpen azonban az objektív alternatív helyzet közvetlenül a felelősség mércéjévé válik, s megszünteti a polgári jogi felelősség társadalmilag kialakult szubjektív mozzanatát. Az egyén immár tettéért polgári jogilag nem azért felelős, mert az adott alternatív helyzetben a társadalom tagjai általában nem az egyén által kifejtett magatartást tanúsítják, hanem azért, mert objektíve másként is cselekedhetett volna. Talán nem állunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk, hogy ez a felelősségi (vétkességi) mérték a követelményeket az egyénnel szemben annyira fokozza, hogy azok csak kivételesen, ritkán, rendkívüli személyes tulajdonságok megléte esetén valósíthatók meg. Következésképpen ebben az esetben a polgári jogi felelősség szubjektív mozzanata módfelett elvékonyodik, olyannyira törékennyé válik, hogy a legkevésbé sem lehet alapja a személyes felróhatóságnak, a vétkesség individuális tudatának.

Hadd emlékeztessünk arra a történeti fejlődésre, amely a morális vétkességet az etikumban, majd a jogban olyannyira társadalmasította, az egyediből a különösség és az általánosság vizeire vezette, valamint azokra a tudományos reflexiókra, amelyek a vétkességnek ilyen társadalmilag átalakult mértékét és formáját a fogalommal való visszaélésnek tekintették. Bármennyire kétségbevonhatatlan is az a jelentős átalakulás, ami a vétkesség fogalmában és mértékében a jelzett történelmi-ideológiai folyamatban végbement, az sem lehet vitás, hogy mind a különösség, mind az általánosság szintjén megfogalmazott jogi vétkesség megszüntetve megőrizte szubjektív jellegét, ha nem is az egyén, de a társadalom vonatkozásában. A jogi vétkesség mértékének az alternatív cselekvés objektív társadalomontológiai lehetőségéig kiterjesztése azonban már a jogi felelősségnek ezt a szubjektív jellegét és alapját veszélyezteti s szünteti meg bizonyos körben és határok között. Joggal merül fel tehát a szkeptikus kérdés, vajon a polgári jogi felelősségnek és szubjektív alapjának ilyen elméleti kitágítása és kifeszítése, a polgári jogi felelősség határának a társadalomontológiai objektivitás irányába való ez a kitolása — mint Kierkegaard szellemesen írja[19] — a fogalomnak gazdagítása-e még, vagy inkább detronizálása?

A probléma — minden látszat ellenére — nem pusztán elméleti, hanem nagyon is a gyakorlat talajába ereszti gyökereit. Az ún. „objektív felelősségnek" a felelősség komplex intézményének birodalmán belül tartására irányuló elméleti erőfeszítés, amely nagyon jól tudja, hogy „Egyéni belső elemek nélküli vétkesség értelmetlen", s hogy „ugyancsak értelmetlen a belső elemek nélküli felelősség",[20] végül is arra irányul, hogy a pozitív polgári jogi szabályozásokban, kiváltképpen a magyar pol-

[18] *Lukács:* i. m. III. köt. 346. old.

[19] *Kierkegaard, S.:* Vagy-vagy. Bp. 1978. 179. old.

[20] *Eörsi:* Szubjektív és objektív felelősség. 564. old.

gári jogban található azokat a felelősségi alakzatokat, amelyek az ún. „objektív felelősség" körébe esnek, a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel, a veszélyes üzem működésével okozott károkért való felelősséget elméletileg megalapozza. Ha ugyanis ezek a jogi felelősségi normák és formák — a korábbi fejtegetések fényében — nem tekinthetők a felelősségi skála egyik szélső fokának, ha ezeknek nem mutatható ki a felelősségi kategória elengedhetetlen elemét jelentő, szubjektív oldala, akkor az ún. „objektív felelősségi" formáknak a polgári jogi felelősség és egyáltalán a felelősség komplex intézményén belül elhelyezése indokolatlan, fogalmilag ellentmondásos és így elméletileg és gyakorlatilag egyaránt tarthatatlan. Az ún. „objektív felelősségnek" a polgári jog felelősségi rendszeréből, s egyáltalán a felelősség birodalmából száműzése azonban pusztán azon az alapon, hogy annak mértéke mindenféle szubjektivitást nélkülöz, amikor a felelősség objektív társadalomontológiai alapját jelentő cselekvési alternatívát teszi a felelősség mértékévé, egyoldalú és elhamarkodott lenne. A kép ugyanis nem teljes: csak a külső cselekvéshez vezető szubjektív mozzanatokkal, a tett megítélésében szerepet játszó bensővel számol, s nem veszi figyelembe az ún. „objektív polgári jogi felelősség" alkalmazásával a károkozó tudatában bekövetkező változást, tehát azt a károkozással és jogi szabályozásával kapcsolatos szubjektív mozzanatot, amit Eörsi Gyula — Lukács György esztétikai kategóriáját a felelősségi jogra adaptálva — szellemesen a polgári jogi felelősségi szabályozás *„Hatás Utánjának"* nevez.[21]

3. A „Hatás Utánja" — Lukács szerint[22] — „az a többlet, amellyel a műalkotás világából a mindennapi élet világába visszatérő ember gyarapodik". A polgári jogi kártérítési felelősségre adaptálva ez a következőképpen hangzik: „az a többlet, amellyel a kártérítésre kötelezett vagy az ilyen ítéletekről tudomást szerző ember a mindennapi élet világában gyarapodik".[23] Ez a többlet a tudat olyan átalakulása *(nevelés),* amely a jövőben visszatart a polgári jogi felelősséget maga után vonó cselekvéstől *(prevenció).* A polgári jogi felelősség tehát megőrzi a felelősség szubjektív jellegét, csakhogy míg ezt eddig a tett elkövetéséhez vezető szubjektív mozzanatok (vétkesség stb.) jelentették, addig most a *visszatekintő* szemléletet a *jövőre orientált* felfogással váltva fel, azok a szubjektív folyamatok és elemek válnak a polgári jogi felelősség szubjektív jellegét megalapozókká, amelyek a tett megítélését, a polgári jogi felelősségre vonást követően, a polgári jogi felelősség Hatásának Utánjaként jelennek meg: a polgári jogi felelősségre vonás hatása a cselekvő tudatának olyan átalakulása, átformálódása, amely a jövőben megakadályozza a hasonló tettek elkövetését. Polgári jogi felelősségnek tehát csak ott van helye, ahol ennek a nevelő-megelőző hatásnak esélye van, másképpen fogalmazva, ahol a polgári jog a cselekedetet *felróhatónak* minősíti, azaz „derűlátóan kedvezőtlenül"[24] ítéli meg, hátránnyal sújtva az elkövetőt abban a reményben, hogy ennek következtében tudata kedvezően átalakul. A polgári jogi felelősség — eszerint — tehát azért *szubjektív,* mert esélye van a nevelő-megelőző funkcióra. A polgári jogi felelősség szubjektív alapját így nem a vétkesség, hanem a felróhatóság jelenti. A felróhatóság azonban nem a cselekedetet megelőző, a cselekvéshez vezető szubjektív folyamatokra és mozzanatokra épül, hanem a tett után bekövetkezhetőkre, amelyeket derűlátóan úgy ítél meg, hogy a tudatnak olyan átalakulását idézi elő, amely a hasonló tettek megelőzését szolgálja. Az ún. „objektív felelősség" tehát azért tartozik a polgári jogi felelősség körébe, mert a felróhatóságon, a tett „derűlátóan kedvezőtlen" megítélésén, a preventív-nevelő funkción alapul.

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy milyen döntő változást jelent a polgári jogi felelősség szubjektív jellegének megítélésében és magyarázatában az a fordulat, amely a polgári jogi felelősség szubjektív jellegét nem a felelősség tárgyául szolgáló tett *múltjában* (Előttjében), hanem *jövőjében* (Utánjában) jelentkező szubjektív mozzanatokra és folyamatokra alapozza. Talán nem tévedünk, amikor azt gyanítjuk, hogy a polgári jogi felelősség ilyetén szubjektív megalapozottságával a polgári jogi felelősséget a veszély most arról az oldalról fenyegeti, hogy egyáltalán feloldódik a polgári jogi *szabályozásban* s elveszti azt a *specifikumát,* ami — mint arról szó volt — a jog etikai befolyásolásának következtében alakult ki. A társadalomontológiai szituáció ugyanis az, hogy a polgári jogi szabályozás, egyáltalán a jogi szabályozás és nemcsak a jogi vagy konkréten a polgári jogi felelősség rendezése mindenkor az emberi tudaton keresztül, tehát a cselekvés belső mozzanatainak közvetítésével hat, akár a jogi előírásoknak megfelelő, akár azokkal szemben álló emberi magatartások jogkövetkezményeiről legyen is szó. Amikor a külsődleges emberi magatartás a jogi normával összhangban van, s így a cselekvés belső mozzanatainak irrelevanciája a jog szempontjából a legnyilvánvalóbb, a jognak az ilyen jogszerű magatartásokra reagálása, a különböző, a jogalany számára előnyös, kedvező jogkövetkezmények beállása magától értetődően pozitívan hat az ilyen magatartást tanúsítók tudatára abban az értelemben, hogy a jövőben is hasonlóan cselekedjenek. Nincs ez másként abban az esetben sem, ha az emberi magatartás jogellenesnek minősül, s ehhez csupán e tény alapján hátrányos,

[21] Uo.

[22] *Lukács:* Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Bp. 1965. 814. old. (Eörsi István megfogalmazásában.) Részletesen lásd: I. köt. 774—790. old.

[23] *Eörsi:* Tézisek a polgári jogi felelősségről. 189. old.

[24] Uo. 194. stb. old.

negatív jogkövetkezmények, szankciók járulnak, s külsődleges magatartásnak a jog részéről történő ez a negatív megítélése kétségkívül befolyásolja a cselekvő tudatát abba az irányba, hogy a jövőben tartózkodjék ilyen cselekedetek elkövetésétől. Nyilvánvaló, hogy a cselekedetek belső hátterének, „motívumháztartásának"[25] a jogi szabályozás körébe vonásakor, tehát amikor a jogi szabályozás a cselekedet belső mozzanatait kifejezetten figyelembe veszi és értékeli, mint a polgári jogi felelősség esetében, válik a legpregnánsabbá és szembetűnőbbé az a tény, hogy a jog az emberi magatartások külsődlegességére az emberi tudaton, a cselekedet bensőségén keresztül hat. A jogi szabályozásnak ez a sajátossága, hogy bármennyire is az emberi cselekedet külsődlegességére irányul, ezt a hatást mindenkor — akár előzetesen, preventíve, akár utólagosan nevelve — a cselekvők tudatán keresztül érheti el, azon a társadalomontológiai alapon nyugszik, hogy a társadalmi létben a tudat ontológiai értelemben megszűnik epifenomenon lenni. „Csak a munkában, a célnak és az eszköznek a tételezésében jut el odáig a tudat, egy önmaga által irányított aktusnak, a teleológiai tételezésnek az útján, hogy ne csupán alkalmazkodjék környezetéhez ... hanem olyan változásokat idézzen elő, amelyekre a természet magától képtelen lenne. Mivel tehát a megvalósulás természetet átformáló elvvé vált, a tudat, mely ehhez impulzust és irányt adott, ontológiailag nem maradhat epifenomenon."[26] A tudat a társadalmi létfolyamatok alapvető, elengedhetetlen mozzanata, amely mint ilyen a különböző teleologikus tételezésekben, így a jogi szabályozás másodlagos teleológiájában is jelentős szerepet játszik. A jogi szabályozás hatása tehát elképzelhetetlen a társadalmi létben új tárgyiasságok létrejöttét előmozdító tudatnak a közvetítő szerepe nélkül. Az emberi szubjektív mozzanatokra és folyamatokra, a tudatra és a tudati mechanizmusokra való hatás tehát minden fajta jogi szabályozásnak célja és funkciója. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogi szabályozásnak csak akkor van értelme, csak akkor töltheti be társadalmi rendeltetését, ha egyfelől van *alternatív* cselekvési lehetőség, másfelől pedig *remény* az emberi cselekvés és tudat kedvező *befolyásolására.* Aminthogy az sem lehet kétséges, hogy a jogi szabályozás ezt a célját és funkcióját különböző utakon és eszközökkel, eltérő módszerekkel, közvetlenül vagy közvetve éri el és valósítja meg.

Az elmondottakból talán már sejlik, hogy a polgári jogi felelősség „Hatás Utánjának" specifikumát nem a „felróhatóságban", hanem azokban a tudati, szubjektív mozzanatokban és folyamatokban látjuk (vétkesség, szándék, motívumok stb.), amelyek a jogi szabályozásban éppen a jog etikai befolyásolásának eredményeképpen alakultak ki. Arról van szó, hogy a felelősségben, így a polgári jogi felelősségben is a normatív hatás, a vonatkozó polgári jogi normák hatása sajátos módon valósul meg. A polgári jogi felelősség, egyáltalán a felelősség hatásában és a „Hatás Utánjában" éppen abban tér el az egyéb jogi szabályozási formáktól, hogy nem éri be a magatartás külsődlegességével, a cselekvés külső oldalának figyelembevételével és értékelésével, hanem a magatartás jogi megítélésénél figyelmet fordít a cselekvés szubjektív mozzanataira, „motívumháztartására" is, s ezt értékelve állapítja meg a jogkövetkezményeket, mégpedig úgy, hogy ezek hatása közvetlenül befolyásolja a cselekvő tudatát, erkölcsiségét, lelkiismeretét. A polgári jogi felelősségnek és általában a felelősségnek nemcsak az a célja, hogy a jog által megkívánt külsődleges magatartás megvalósuljon, hanem igényli e mögé a cselekvő szubjektumának fedezetét is. Ha szabad az Eörsi Gyula által alkalmazott esztétikai analógiát tovább folytatni, a polgári jogi felelősségben — akárcsak a művészeti produktumok befogadásának módjában[27] — rendkívül nagy jelentősége van a „Hatás Előttjének", azaz annak, milyen „a mindennapi élet emberének belső állapota"[28] mielőtt a polgári jogi felelősség konkrét világába kerülne. A „Hatás Előttje", illetve a jogi szabályozásnak arra reagálása (figyelembevétele vagy mellőzése) jelentősen befolyásolja azt az utat és módot, ahogyan a „Hatás Utánja" kialakul és magát a „Hatás Utánját". Ez a polgári jogi felelősség „Hatás Utánjában" olyképpen jelentkezik, hogy a cselekvő tudata nemcsak a jog által kikényszerített magatartáson, a jog által előidézett hátrányon keresztül közvetve alakul, hanem a jogi szabályozásban figyelembe vett szubjektív mozzanatokra való közvetlen ráhatással is, azzal, hogy az elkövetőben a vétkesség tudata alakul ki, hogy az erkölcsi szemrehányhatóságot érez, hogy a tudat benső morális átalakulásának közvetlen megtisztító folyamatán is keresztül megy. A polgári jogi felelősség a magatartás „Előttjének" figyelembevételével erkölcsi energiákat szabadít fel, morális erőket is mozgósít a megelőző-nevelő funkció megvalósulása érdekében. A cselekvő szubjektivitása, szubjektív, főként morális mozzanatai és folyamatai jelentőségének ebben a felfokozódásában van a polgári jogi felelősség szabályozásának két irányban is jelentkező sajátossága: egyfelől a jogi szabályozásban a magatartás szubjektív mozzanatainak figyelembevétele és értékelése; másfelől ezen keresztül a jogi szabályozás közvetlen, döntően morális, erkölcsi hatása a cselekvő tudatára és jövőbeli magatartására. Ez az a többlet, ami a polgári jogi felelősségi sza-

[25] *Eörsi:* Jog — gazdaság — jogrendszer-tagozódás. 38. old.

[26] *Lukács:* A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 34. old.

[27] Ld. *Lukács:* Az esztétikum sajátossága. I. köt. 780. stb. old.

[28] Uo. 2. köt. 813. (Eörsi István megfogalmazása)

bályozás hatásának következtében a jogalany tudatában és magatartásában a jogi szabályozás általános preventív-nevelő céljához és funkciójához képest jelentkezik.

4. A polgári jogi felelősségnek ez az elméleti magyarázata, amely mind a „Hatás Előttjében", mind a „Hatás Utánjában" a tett szubjektív oldalának, a külsődleges cselekvéshez vezető szubjektív mozzanatoknak a jelentőségét, mintegy a polgári jogi felelősség és egyáltalán a felelősség megkülönböztető sajátosságát hangsúlyozza, a legkevésbé sincs összhangban a felelősség hatályos polgári jogi szabályozásával, s egyáltalán nem tisztázza az ún. „objektív felelősségi" alakzatok jogi jellegét, helyét és szerepét a polgári jog felelősségi rendszerében. Sőt ez a felelősségi koncepció csak elmélyíti az ellentmondást a hatályos polgári jogi szabályozás és a polgári jogi felelősségi teória között. Teszi ezt pedig éppen akkor, amikor a társadalmi-történeti fejlődés szemmel láthatóan és határozottan az ún. „objektív felelősségi" formáknak kedvez, amikor a tudományos-technikai forradalom, az ipar és egyáltalán a gazdaság hihetetlenül rohamos fejlődése, a tömegtermelés, a motorizáció mind-mind a polgári jogi felelősség ún. „objektív" alakzatai mellett szólnak, amikor egyre terjed az ún. „objektív felelősség" hatóköre szabályozási területe. Szinte úgy tűnik fel, mintha századunk modern társadalmi, gazdasági, tudományos és műszaki fejlődése a felelősség polgári jogi szabályozásában a hajdani, primitív jogokban észlelt szimptómákhoz hasonlóan alakulna; mintha egyre inkább csak a magatartás külsődlegessége, objektív következményei állanának a polgári jogi felelősségi szabályozás előterében egyre szűkebb körre szorítva vissza azokat a polgári jogi felelősségi normákat, amelyek a tett belső oldalát, szubjektív mozzanatait a polgári jogi felelősség elengedhetetlen mozzanatának tekintik. Röviden és velősen: a felelősség polgári jogi szabályozásának hatályos szabályozása és alakulásának modern tendenciája egyáltalán nem kedvez annak a felelősségi koncepciónak, amit az imént felvázoltunk, s azt a modern polgári jogi gyakorlat nemigen támogatja. Márpedig ha ez így van, ha az elmélet elbukik a gyakorlat próbáján, akkor azt felül kell vizsgálni, mi több, el kell vetni.

Távolról sem valljuk „az annál rosszabb a tényeknek" fichtei álláspontot. Mégsem tartjuk a polgári jogi felelősség és egyáltalán a jogi felelősség elméletileg szubjektív jellegének hangsúlyozását, a szubjektív mozzanatoknak e jogi kategória sine qua non-jaként megállapítását elméleti tévedésnek. Arról van szó, hogy egy történetileg kialakult normatív kategória, a felelősség, amely a legkülönfélébb társadalmi szabályozásokban, kiváltképpen az erkölcsben és a jogban jelentős helyet és szerepet töltött és tölt be, a polgári jogban a modern társadalmi fejlődés során egyre inkább háttérbe kerül, mind szűkebb területre szorul vissza, míg helyét más polgári jogi szabályozási módok és formák — amelyek elnevezése ugyan „felelősség" (például ún. „objektív felelősség"), de amelyeknek a felelősség igazi, a morálból és az etikumból a jogba nyomult fogalmához vajmi kevés a köze — foglalják el. Nevezhetjük ezeket a polgári szabályozási módokat és formákat felelősségnek, de ennek értelme csekély, hiszen éppen azzal a specifikummal nem rendelkezik, ami a polgári jogi felelősséget sajátos jogi szabályozási formává teszi: a magatartás belső oldalának, szubjektív mozzanatainak értékelésével s azzal a hatással, amit ez a cselekvő szubjektumában kivált. Megkísérelhetjük a polgári jogi felelősség fogalmát úgy kitágítani, hogy határai közé ezek az ún. „objektív felelősségi" alakzatok is beférjenek, csak akkor a felelősség tradicionális és bevett erkölcsi és jogi fogalmát olyannyira átalakítjuk, hogy az — Kierkegaard szellemében mint arra már utaltunk[29] — a fogalomnak már nem gazdagítása, hanem detronizálása. Mindebből következik, hogy — megítélésünk szerint — a polgári jogi felelősség birodalmának határa ott van, ahol az ún. „objektív felelősségi" *polgári* jogi szabályozás kezdődik. Ezek a „felelősségi alakzatok" a polgári jogi szabályozásnak ugyan nagyon fontos intézményei, a polgári jogi szabályozásban nagyon jelentős és egyre növekvő szerepet és funkciót töltenek be, csak éppen nem tekinthetők a szó igazi értelmében vett polgári jogi felelősségnek. Következésképpen az ún. „szubjektív" és „objektív" polgári jogi felelősség egymásnak — nézetünk szerint sem — ellentéte,[30] csakhogy nem azért, mert egy felelősségi skála végpontján helyezkednek el, hanem azért, mert polgári jogi felelősségnek csak az ún. „szubjektív" felelősséget tartjuk, minek folytán az ún. „objektív" felelősség a polgári jogi felelősség határain kívül reked.

Az ún. „objektív" polgári jogi felelősségi alakzatok súlyának és jelentőségének a polgári jogi szabályozásban éppen az igazi polgári jogi felelősség (az ún. „szubjektív" felelősség) rovására fokozódása érdekes társadalmi-jogi folyamatra hívja fel a figyelmet. Talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a polgári jogi szabályozás az etikai elemektől és mozzanatoktól való mentesülés, megtisztulás jeleit mutatja. Míg a morális, erkölcsi felelősségnek a jogfejlődés hajnalán a polgári jogi szabályozásba behatolását a jog „etikai befolyásolásának" számlájára írtuk, addig az ún. „szubjektív" felelősségnek a polgári jogi szabályozásban korunkban háttérbe szorulását, határainak beszűkülését ezzel ellentétes folyamatként, az erkölcsi mozzanatoknak a polgári jog számlájáról leírásaként könyvelhetjük el. A polgári jogi felelősség határairól elmondottak tehát — megítélésünk szerint — a legkevésbé sem mondanak ellent a

[29] *Kierkegaard:* i. m. 179. old.
[30] *Eörsi:* Szubjektív és objektív felelősség. 557. old.

polgári jogi szabályozás valóságos folyamatainak; csupán azt fejezik ki, ami a polgári jogi felelősség területének beszűkülését, súlyának csökkenését, s ezzel a polgári jog erkölcsi mozzanatoktól megtisztulását, egy eredetileg erkölcsi kategóriának a polgári jogi szabályozásban visszavonulását.

Peschka Vilmos

Pénzügyi felelősség és elgondolások a felelősségrendszer módosítására

1. Bevezető áttekintés és általános problémafeltárás

Az új gazdaságirányítási rendszernek egyes vonatkozásai főként, vagy legalábbis nagyobb részben a pénzügyi jogi felelősség intézményét irritálják. E tekintetben elsősorban magára arra az új gazdasági helyzetre kell gondolni, amely a korábbiakhoz, főként az 1968. előtti, de bizonyos mértékig még az 1980-as éveket megelőző időszakhoz képest is más gazdaságpolitikai megoldásokat követelhet meg. Ezeknek a gazdaságpolitikai megoldásoknak pedig természetszerűleg felelősségi vonzataik is vannak és egyáltalán nem biztos, hogy ezek a jelenlegi felelősségi dogmatikával mindenben összeegyeztethetők, jóllehet a felelősségi intézményeket előtérbe is állíthatják.

A direkt gazdaságirányítási rendszerben lényegileg csak a tervutasítások betartásának (egyértelmű és pontosan behatárolt) kötelezettsége jelenhetett meg, amely egyfajta „felelősséget" ismert; a központi előírásoknak megfelelő végrehajtásért való felelősséget. Ez aligha helyezhette előtérbe a gazdálkodók kívánatos gazdálkodásához is szükséges felelősségtudatának kialakulását, s semmiképpen nem ösztönözhetett a jobb, az ésszerűbb gazdálkodásra, a megfelelőbb megoldások keresésére. A racionális cselekvés felelősségtudata nem objektiválódhatott a gazdálkodók körében.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben azonban a vállalati döntési kör lényegesen bővül. Mind a termékszerkezetre, a termelési szintre, mind pedig az erőforrás — felhasználási szerkezetre és felhasználási szintre vonatkozó döntések vállalati hatáskörbe kerülnek.

Az áruviszonyok jelentős kiszélesedése, a terv és a piac sajátos összekapcsolása új lehetőségeket teremtett a gazdálkodók számára. Ezek a lehetőségek azonban nemcsak a vállalati hatáskörök növekedését, érdemibbé válását eredményezik, hanem a bonyolultabbá vált gazdaság alternatív döntések elé is állítja a vállalatokat, s az alternatív döntések száma is fokozatosan növekszik. Mindez pedig nemcsak lényeges gazdasági változás, hanem számottevő fordulat filozófiai szempontból is. A vállalati döntések vonatkozásában valójában az a változás „filozófiai" lényege, hogy a korábbi formális — az akarat külső (tervutasítás általi) meghatározottságán alapuló döntések helyett olyan döntéseket lehet és kell is hozni, amely eredményes gazdálkodáshoz vezet.

Az új gazdasági helyzet, az abból adódó értelemszerűen és elvileg mindig jelenlevő választási lehetőségek folytán, intézményesen építi be a gazdasági folyamatokba az alternatív döntések rendszerét, vagyis ez filozófiai megközelítéssel nagyobb „akaratszabadságot" is biztosít a vállalatok számára. Ha pedig az általános szintjén az akaratszabadság megjelenik — mint ahogy annak hiánya esetleg a filozófiai felelősség fennforgását is megkérdőjelezheti —, akkor az általánosság szintjén ez figyelmen kívül sem hagyható. Ez pedig azt jelentheti, hogy legalább a felelősség intézménye általános modellje megkonstruálásánál sem lehet másból kiindulni, minthogy elvben adott a szabad választás, az alternatív döntés lehetősége, ezért a felelősség is más értelmet kell, hogy nyerjen; az ilyen, új tartalmat kapó felelősségi intézmény alkalmasabb legyen az újszerű gazdasági feladatok megoldására is. Ösztönözzön a jó döntésre, a rossz, a felelőtlen döntésektől pedig tudjon mindenkit távol tartani.

Az új gazdasági helyzet ugyanakkor bizonyos felelősségi megoldásokat éppen hogy problematikussá tehet.

Megváltozott gazdasági körülményeink, a világpiaci nehézségek, az ebből fakadó gazdasági szükségszerűségek, egyrészt újszerű gazdasági megoldásokat követelnek, másrészt gyakran olyan helyzeteket teremtenek, amelyeket a vállalatok előre ki sem számíthatnak.

Újszerű gazdasági megoldás mindenekelőtt a kockázatvállalás, s az ezzel nagyon is szoros összefüggésben levő gazdasági verseny.

Ma már — közgazdaságilag bizonyíthatóan — kockázatvállalás nélkül nincs előrehaladás, tehát az szükségszerű. A kockázatvállalás pedig egyfelől mindenképpen tudatos emberi cselekvést tételez fel, másfelől pedig lennie kell egy olyan fokozatának, változatának is, amelynél a döntés, a döntésnél előtérbe kerülő tudat már nem foghatja át minden vonatkozásban és minden feltételek közepette a döntés kimenetelét, annak pozitív vagy negatív eredményét.

Így egyfelől az okoz gondot, hogy a tudatos emberi cselekvést feltételező kockázatvállalást be lehet-e egyáltalán olyan közegbe, felelősségi intézménybe „ágyazni", amely olykor elszakad a tudatot előtérbe helyező, felróhatóságra épülő rendszertől. Másfelől pedig ép-

pen a fordítottja, vagyis az jelent nehézséget, hogy egyáltalán lehetséges-e a jelenlegi — többé-kevésbé a mégiscsak a felróhatóságra épülő — felelősségi szabályok alapján „felelősségre vonni" azt, aki tudatilag nem is foghatja át döntése egyes következményeit. A kockázatvállalás kapcsán a problémák ily módon döntően a jogi felelősség felróhatósági elemével összefüggően merülnek fel, de nem látszik problémamentesnek a felelősség fennforgásához ugyancsak szükséges jogellenességi elem megítélése sem. Különösen a jogellenes magatartás látszik nehezen megkonstruálhatónak, amikor akár premisszaként is az rögzíthető, hogy a kockázatvállalás szükségszerű. Természetesen nem az ésszerűséget meghaladó, kalandorkodást jelentő kockázatvállalás. De a problémát sem ez okozza, hiszen ilyen esetekben eddig sem hiányoztak és a jövőben sem hiányozhatnak a jogi felelősségrevonás eszközei. Problematikussá főként az éppen ezt a szintet el nem érő, „megengedett" kockázatvállalás válik, különösen kedvezőtlen, káros, kárt okozó eredmény bekövetkezte esetén.

Hasonló problémákkal kell szembenézni a gazdasági verseny esetében is. A gazdasági verseny lényege ugyanis abban fogalmazható meg, hogy egyszerre többen versenyeznek egy meghatározott, adott cél elérése érdekében, de a célt csak egyikük, de semmi esetre sem mindegyikük érheti el. Akik pedig ezt a célt nem érik el, gazdasági szükségszerűség folytán kerülnek, kell, hogy kerüljenek hátrányos helyzetbe. De ennek a következménye felelősségi következmény is lesz-e egyúttal, azaz a jogszerű magatartás (részt venni a versenyben, de alulmaradni) sújtható-e rosszallást jelentő felelőssségi szankciókkal, vagy a felelősség körén kívül kell-e mindennek maradnia?

Ez a probléma azonban nem is kizárólag a gazdasági versennyel (mármint a tudatosan vállalt versennyel) kapcsolatos. A világpiaci változások, kiszámíthatatlan feltételek, értékítéletek sokszor nem, vagy nem csak a vállalati jó, illetőleg rossz munkát, a helyes, elvárt; illetőleg a helytelen, elvárttól eltérő magatartást tükrözik. Mihez fűződik ilyenkor nagyobb érdek; ahhoz, hogy a vállalat magatartásával arányosan, a felróhatóságának, illetőleg ráhatásának megfelelően részesüljön csak felelősségi „elismerés"-ben, illetőleg „rosszallásban", vagyis az igazi felelősségi szempontok jussanak érvényre; vagy vajon ahhoz, hogy az ilyen vállalatok — össznépgazdasági érdekből — a felelősségre vonás eszmei szempontjai érvényesülhetőségétől függetlenül részesüljenek előnyökben, illetőleg hátrányokban? Vagy másképp fogalmazva, ha a népgazdaság érdeke úgy kívánja, mindenképpen az a „vállalati darvinista" tétel érvényesüljön, hogy tovább erősödjenek a termékeiket értékesíteni képes vállalatok, s tovább gyengüljenek — végső soron kerüljenek felszámolásra — a gyengék. De egy ilyen megoldás — különösen a jelenlegi felelősségi rendszeren belül maradva — egyéb szempontból nem válthatna-e ki kedvezőtlen hatást? Nem rontaná le egyúttal azokat — méghozzá a továbbiakban is többséget képező — eseteket, amelyeknél az a cél, hogy a felelősség intézménye hatékonyan érvényesüljön? A felelősségi tudat helyesen hasson vissza, ösztönözzön a kívánatos magatartások tanúsítására?

Az új gazdasági helyzettel összefüggően felmerültek akár úgy is megfogalmazhatók, hogy előtérbe helyezzük-e a „valóságos" felelősségi elvekkel nehezen összeegyeztethető „eredményfelelősséget", még „objektívabbá" tegyük-e a jelenlegi felelősséget, főként erre a célra használjuk fel az amúgy is eléggé „objektív" elvekre épülő pénzügyi jogi felelősség intézményét, vagy indokolt-e, érdemes-e más megoldásokat keresni? A kérdés tehát az, hogy a „cél" érdekében növeljük-e tovább a neuralgikus pontokat, vegyünk-e irányt, méghozzá tudatosan a felelősség intézményének objektív alapokra helyezésére, vagy az egyéb megoldásokat szorgalmazzuk, még ha az a jelenlegi felelősségrendszer átértékelését is eredményezheti?

A jelenlegi felelősségrendszer átértékelésének, illetőleg korszerűsítésének gondolatát azonban az érdekeltség szempontjai is felvethetik. Mindenekelőtt az, hogy a jelenlegi rendszer egyáltalán alkalmas-e erre, mégpedig minden vonatkozásban. A felelősség intézménye ugyanis ma nem, vagy legalábbis nem kellően érvényesül azokban az esetekben, amikor a pénzügyi jogi norma nem pontosan rögzített kötelező magatartási szabályokat állapít meg, hanem csak felhatalmazásokat ad, lehetőségeket biztosít stb. Különösen élesen jelentkezik ez az érdekeltségi alapképzés és a beruházás területén.

A jelenlegi felelősségi szabályozás nem oldja meg, vagy esetleg nem is tudja megoldani az olyan eseteket, amikor a vállalat nem él a rendelkezésére álló lehetőségekkel, nem vesz igénybe kívánatos célra pénzeszközöket, vagy rossz célra vesz igénybe stb. De még e téren akár tovább is lehet menni, s azt állítani, hogy előbbi hiánya az érdekeltség egészen furcsa — a népgazdaság szempontjaival is ellentétbe kerülő — megoldásokhoz vezethet. szinte „rendszerteremtő"-vé, mégpedig helytelen gyakorlatrendszer kialakítójává válik. Ennek alátámasztására, mint nagyon is jellemzőt, érdemes a beruházási célok kiválasztási témáját felemlíteni. „Rendszerré" vált ugyanis, hogy a vállalatok beruházásaikat aszerint rangsorolják, melyekhez lehet hitelt vagy állami támogatást kapni. Saját forrásaikból ezért elsősorban azokat a beruházási célokat valósítják meg, amelyek az előírtnál alacsonyabb jövedelmezőségük miatt külső forrásokkal nem egészíthetők ki. Azt követően pedig, hogy e nagyon is vitatható célú beruházásokkal saját eszközeiket lekötötték, már elhárul az akadálya annak, hogy az „olcsó" hitelt és a még „olcsóbb" állami támogatást igénybe vegyék, s most már a célszerűségtől

némileg függetlenül is. Vagyis tevékenységük — s nagyrészt az előbb említett megoldások hiánya miatt — nemhogy a társadalmi szintű érdeket juttatná kifejezésre, hanem azzal ellentétesen enged, rosszul értelmezett vállalati „érdekeltséget" érvényre juttatni.

E példából is érzékelhetően az volna a legfontosabb, hogy olyan rendszert sikerüljön létrehozni vagy működtetni, amely az érdek, érdekeltség megfelelő érvényesülésének válhat kívánatos eszközévé.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszer újfajta eszközei szintén hatással vannak a felelősség intézményére is. Ez a megállapítás valamennyi jogági felelősség szabályozására vonatkozik, de leginkább azokra a jogágakra, melyek kiemelkedő szerepet, illetőleg teljesen újszerű szerepet kaptak az új gazdaságirányítási rendszerben. Ezek közé tartozónak tekinthető mindenekelőtt a pénzügyi jog ágazata, miért is már csak ez okból is, lényeges a felelősség intézménye új viszonyokhoz igazítása indokoltságának vizsgálata. A felelősség és érdekeltség tekintetében a továbblépési lehetőséget természetesen a pénzügyi jog vonatkozásában, döntően annak is vállalati gazdálkodást szabályozó részében kell feltárni, tudomásul véve azt, hogy ez érint általános felelősségi kérdéseket is. Az általános dogmatikai problémákkal való foglalkozást egyébként is az indokolja, hogy mivel magának az indirekt gazdaságirányítási módszereknek sincs „komoly" múltja, nem alakulhatott ki, nem kristályosodhatott ki felelősségi dogmatikája sem, mint mondjuk a nagymúltú büntető joginak, amelyet, alapállását tekintve meghatározóan nem módosíthatott az irányítás rendszerbeli átállása.

Az új gazdaságirányítási rendszer eszköztárához tartozó új jogi megoldások közül e tekintetben főként az ajánlások, irányelvek, gazdálkodási elvárások, vagy akár az úgynevezett felhatalmazó vagy feladatnormák okozhatnak dogmatikai nehézségeket.

Az itt felsorolt valamennyi eszközre (akár normának számít, akár nem) az a jellemző, hogy eleve lehetővé teszi többféle magatartás tanúsítását. Vagyis éppen a lényegéhez tartozik az, hogy megengedett magatartást is különféleképpen lehessen tanúsítani. (Más kérdés, s ennek tulajdonképpen az sem mondhat ellent, hogy ily módon is válhat a magatartás „megengedhetetlenné". Például a Hitelpolitikai Irányelvek szerint egy adott típusú hitelt 5—15 éves lejáratra nyújthat a bank. Így a 25 évre nyújtott hitel már nyilvánvalóan tiltott magatartás tanúsítását kell, hogy jelentse.)

A többféle módon tanúsítható magatartások körében azonban még meg kell különböztetni kétféle kategóriát. Egyiknél (amelyiknél minden szempontból egyértelműbb a többféle magatartás tanúsításának lehetősége!) arról van szó, hogy a magatartást előíró, elváró gazdaságirányító valóban az irányítottra, a gazdálkodó szervre bízza, hogy a helyi körülményeket jobban ismerve, maga határozza meg a végül is tanúsítandó magatartást. Ennél a változatnál bármelyik (természetesen a lehetővé tett körbe még beleférő) magatartás tanúsítása különösen „felelősségi" jogi értékelés szerint megengedett magatartásnak számít, azaz semmiképpen nem is süthető rá a társadalomra veszélyes magatartás bélyege, tehát nem minősülhet jogellenesnek, nem jöhet számításba a felelősségre vonás sem. Jóllehet az adott körülmények között tanúsított magatartás (például, ha helytelenül, sőt esetleg még gondatlanul is értékeli a helyi körülményeket) a társadalomra lehet hátrányos. De bármennyire is hátrányos a társadalomra az adott magatartás, a jogellenesség megállapíthatóságához szükséges társadalomra veszélyesség a jelenlegi felelősségi rendszerben alig lesz megállapítható.

És ugyanez a probléma — amelyre a jelenlegi felelősségrendszer ugyancsak nem képes, vagy még kevésbé képes gyógyírt találni —, ha az előírás címzettje a többféleképpen is tanúsítható magatartás előírását, elvárását oly módon értelmezi, hogy a többféle lehetőség közül egyiket sem tanúsítja. Erről van szó a vállalati jövedelemszabályozás, beruházás különféle eseteiben, amikor is jószerivel a felelősség intézménye hatástalan marad, nem „szabályoz", jóllehet igen fontos lenne a társadalom, a népgazdaság számára, ha valamilyen módon — pozitív vagy negatív érdekeltségi ösztönző alkalmazásával — a vállalatokat a társadalmilag elvárt, kívánatos, helyes magatartás tanúsítására késztetnék. Ennek hiányára vezethető vissza, hogy a vállalatok gyakran nem a kívánatos utat választják, ha nem kötelező, nem képeznek a zavartalan gazdasági tevékenység folytatása, a kockázatvállalások fedezete érdekében megfelelő alapokat stb. De ugyanez a helyzet, ha e közben a népgazdaság számára a kifejezetten hátrányos megoldást választják, beruházói döntésük rossz, az egyébként erre a célra rendelkezésre álló pénzeszközöket rosszul használják fel, a megvalósítandó beruházás nem bizonyul hatékonynak, a költségvetés szűkös pénzeszközeit indokolatlanul „vonják el" attól, aki azt jobban hasznosíthatná, vagy éppen fordítva, az adott területen lenne rá a legnagyobb szükség, de mégsem él a vállalat a felhasználás, az igénybevétel lehetőségével. Mindehhez pedig még az is hozzátehető, hogy valamennyi felemlített esetben hiába volna megállapítható, hogy a vállalat helytelenül, hibásan, akár súlyos gondatlansággal, tehát mindenképpen „felróhatóan" járt el, a jogellenességi elem kimutathatóságának hiányában a felelősségi megoldások — bármennyire is kívánatos lehetne — nem jöhetnek számításba. Mindez persze kétféle következtetés levonásához is alapot szolgáltathatna; egyik, hogy a felelősség intézményét úgy értékeljük át, oly módon szélesítsük, hogy a szóban forgó változatok is beleférjenek, tehát tovább „lazítsuk" ezt a rendszert. A másik következtetés pedig az lehetne, hogy amennyiben

elképzelhető a felelősség intézményén kívül (természetesen azzal szoros összefüggésben) olyan rendszert konstruálni, amely képes ezeknek a problémáknak a megoldására, akkor azt próbáljuk keresni, megteremteni.

Ez indokolható mindenekelőtt azzal, hogy a felelősség intézményének további fellazítása már magát a „felelősség" fogalma létjogosultságát is megkérdőjelezhetné, s ezáltal a „felelősségre vonás" is elszakadhatna a felelősségtől. A felelősségre vonás pedig (pozitív, negatív értelemben egyaránt) igazán csak a felelősség kapcsolatában lehet hasznos és értelmes, egyúttal tehát a kívánt ösztönző hatás kiváltására is alkalmas.

A többféle módon tanúsítható magatartások második kategóriája esetében is előbbiek merülnek fel, csak bizonyos mértékig másképp. A második kategóriába ugyanis az tartozik, amikor bár „jogi" értelemben valóban többféleképpen lehetne cselekedni, azonban az elvárt, a kívánatos magatartás mégis inkább egyféle magatartás tanúsítását jelenthetné.

Ennél tehát még határozottabban vethetők fel az előbbiek, hiszen még nyilvánvalóbb, hogy mi lenne a társadalom számára a kívánatos magatartás, mi az ellenére való. E kategórián belüliek például az olyan ajánlások, amelyek, ha azt figyelembe veszik, helyesen értelmezik, tulajdonképpen csak egyféle magatartás tanúsítása lehet a kívánatos. De, ha ez csak „ajánlás", az sem vehető jogilag „rossz néven", az sem értékelhető társadalomra veszélyesnek, ha másfajta magatartás tanúsítását választja a gazdálkodó szerv. Még inkább erről van szó, ha csupán a legeredményesebb magatartás tanúsítására történik az utalás, ami még az előíró részéről is különféle hipotézisek felállítását tételezi fel, vagyis van egyfajta jövőbeli bizonytalansági tényező is abban, hogy végül is melyik lesz a valóban legeredményesebb magatartás. Ennél az az elvárás, amely esetleg végül is az elvárástól eltérő magatartás tanúsításában fejeződik ki, a társadalomra veszélyesség fogalmának megkonstruálásához nem lesz elegendő, vagyis a jogi felelősség körébe tartozás még kevésbé lesz megállapítható.

A jogi felelősség intézménye tehát a problémákat nem oldja és nem is oldhatja meg dogmatikailag megnyugtató módon, mert az e körbe tartozó magatartástípusok a mai felelősségi szemlélet szerint nem minősíthetők a társadalomra „veszélyes"-nek, de attól azok még társadalmilag lehetnek „káros"-ak.

2. A kockázat, kockázatvállalás

Az új gazdasági megoldások, amelyekkel ez ideig főleg a közgazdaságtudomány foglalkozott, a jogtudományt nehéz feladatok elé állítják, s főként az okoz gondot, hogy ezek, a jogilag se figyelmen kívül hagyható újszerű intézmények a felelősségi rendszerbe „beilleszthetők"-e egyáltalán. E vonatkozásban a kockázatvállalás (és az abba némileg beletartozó gazdasági verseny) témája érdemel külön kiemelést.

A direkt irányítási rendszerekben a konkrét vállalati tevékenységre is vonatkozó döntéseket a központi hatalom hozza, így a kockázatvállalás és viselés is értelemszerűen azon a szinten jelenik meg.

Az indirekt gazdaságirányítás rendszerében azonban a döntési hatáskörök megosztásra kerülnek (a konkrét termelési tevékenységre vonatkozóak döntően vállalati hatáskörbe kerülnek, a beruházásra, fejlesztésre vonatkozóak pedig részben központi, részben vállalati hatáskörbe), vagyis a kockázatvállalás is részben központi, részben vállalati lesz. A továbbra is központi hatáskörben maradó döntések értelemszerűen népgazdasági szinten jelentkező következményeinek problémája tehát nem itt jelentkezik; csak az, ami a vállalat hatáskörébe került döntéseket, értelemszerűen a vállalati kockázatvállalás problematikáját illeti. Különös figyelemmel persze arra, hogy a vállalati szintű kockázatvállalás következményeit ki viselje, ennek megoldásában milyen segítséget nyújthat a jogi felelősség intézménye.

A jogilag relaváns kiindulópontot pedig kizárólag a döntés felőli megközelítés jelentheti, amely egyrészt kiszélesítheti azt a kört, amelybe a felelősség beleférhet, másrészt a döntés milyensége szerint teszi értékelhetővé azt is, hogy a mindig jelenlevő kockázattal számolt-e egyáltalán, illetőleg ha igen, hogyan számolt a döntést hozó.

A gazdasági élet fejlődésének szükségszerű velejárója a gazdasági kockázat, illetőleg ennek elismerése, figyelembevétele, továbbá az, hogy az a célszerű, ha a kockázatot főként a vállalatok szintjén, tehát azon a területen vállalják, ahol ez jobban áttekinthető és ahol a bizonytalansági tényezők kiküszöbölésére alkalmas anyagi eszközök kifejezetten e célra jobban megteremthetők. Az ilyen kockázatok következményeit is a kockázatot vállaló vállalatoknak kell viselniük. Az alapvető probléma ez utóbbival kapcsolatban azonban az, hogy e következményviselésnek mi legyen az elvi, vagy akár fogalmazható úgy is: jogi alapja.

Ha ugyanis jogi felelősségi alapon nincs meg a lehetőség arra, hogy a kockázat, főként pedig a közgazdászok szerint „kockázatnak" nem is minősíthető „bizonytalansági tényező" következményeit, különösképpen a kárt eredményező következményeit a döntést hozó vállalatra hárítsuk, akkor ezt — mint senkire nem hárítható kárt — a tulajdonosnak kell viselnie. A tulajdonos pedig (legalábbis az állami vállalati gazdálkodók esetében) a mai tulajdoni felfogás szerint az állam, és nem a vagyont kezelő vállalat. Ily módon vagy az állami tulajdon „fogalom" szorulna — többek között ennek érdekében — módosításra, vagy pedig a felelősség jelenlegi rendszerének módosítása, illetőleg át-

értékelése, esetleg új rendszer konstruálása válhatna szükségessé.

A szóban forgó kárnak eleve és általában az államra való áthárítása aligha volna kívánatos. Ez ugyanis mindenképpen a gazdálkodási tevékenység hatékonyságának rovására menne, s közvetett összhatásában csökkentené a mindenképpen kívánatos felelősségteljes, tudatos, célszerű vállalati gazdálkodást. Az ilyen károk automatikus államra hárítása ugyanis egyfelől azt eredményezné, hogy a döntést hozó vállalat működési körében jelentkező anyagi veszteséget a központi költségvetés terhére kellene elszámolni, vagyis a vállalatot szubvencionálni, másfelől azt, hogy mivel a költségvetési pénzeszközök nem állnak korlátlanul rendelkezésre, az „eredményesen" gazdálkodó vállalatoktól kellene ezt a többletigényt jelentő pénzeszközt is elvonni, és az állami támogatást esetleg ezzel olyan területen csökkenteni, ahol arra, népgazdasági szemléletű, össztársadalmi érdeket kifejező szempontok alapulvételével, nagyobb szükség lehetne. Mindez pedig nem kívánatos, olyan anyagi nivellációhoz vezethetne, amely az érdekeltséget csökkentheti, s ezáltal a termelési kedvet is kedvezőtlenül befolyásolhatja, s a jó és rossz gazdasági feladatellátás közé is egyenlőséget tehet. Vagyis végső soron az új gazdaságirányítási rendszer alapkoncepciójával ellentétes hatás kiváltására is alkalmas lehetne.

Az említett pénzügypolitikai, népgazdasági érdek kifejezésre juttatása azonban egyúttal annyit is jelenthet, hogy a felróhatóság, ráhatás tudatos kiiktatást is nyerhet, illetőleg kell, hogy nyerjen? És ha igen, akkor ez mégiscsak az „objektív felelősség" intézményének, az „eredményfelelősségnek", az „okozatfelelősségnek" bevezetését (vagy „létezésének" elfogadott tudomásulvételét), kiszélesítését, elvi megalapozhatóságát teszi, teheti indokolttá?

A vállalati gazdálkodás körében, ha a döntés — kockázat —, eredményesség értelemszerűen összetartozó viszonylatából indulunk ki, az „objektív felelősség" fennforgása nem jöhet számításba dogmatikailag. Az „objektív felelősség" elve ugyanis döntően arra épül, hogy a fel nem róható jogellenes magatartás is vonjon maga után felelősségre vonást, mert ezt kívánja meg a prevenciós szempontok érvényesülhetőségétől függetlenül is létező társadalmi érdek érvényesítése biztosításának elsődleges szempontja. Csakhogy olyan esetek is előfordulnak, amikor a felróhatóságon kívül a jogellenesség sem forog fenn. (Arról itt még nem is szólva, hogy esetleg éppen a jogszerű magatartás következménye a kár.) Ily módon ha az „objektív felelősség" elvi alapjának még a minimuma sem adott, ez a „felelősségtípus" sem lesz elvileg megalapozható.

Az „eredményfelelősség", különösen az „okozás-felelőssége" esetében ugyanis az okozás és a jogi következmény „egyenes" összefüggésben van. De a vállalati gazdálkodás körében még ez az „egyenes" összefüggés sem adott, sőt sokszor éppen akkor kerülhetne előtérbe, amikor az összefüggés ellentétes. Ez azonban „objektív" elveken nyugvó felelősség megkonstruálásának teljes akadálya még nem lehet, legalábbis, ha a jövedelem elérését előíró jogi magatartás-szabályt mindentől elvonatkoztatva, önmagában értékelnénk.

Attól a sajátosságtól sem lehet azonban eltekinteni, hogy a vállalati gazdálkodás területén — éppen a kockázat lényegéből, valamint abból fakadóan, hogy az a döntés kapcsán tudatosan figyelembe vehető is, meg nem is — elég gyakori, amikor az elvárt magatartás hozza a kedvezőtlen, az elvárttal ellentétes pedig a kedvező eredményt. De azért mégis csak az a valószínűbb, következésképpen gyakoribb is, amikor az elvárt magatartás eredményezi a megfelelő jövedelem elérését és az elvárttal ellentétes a nem megfelelőt, esetleg a veszteséget.

Ily módon egyrészt azt kell számításba venni, hogy egy adott rendszeren — a vállalati gazdálkodás pénzügyi rendszerén — belül mindkét változat egyidejűleg létezik. Vagyis e két, alapjaiban ellentétes változatot nem is lehet teljesen azonos elbírálás alá vonni. Ha pedig a felróhatóságot kiiktató — önmagában értékelt — jövedelemelérési kötelezettséget megállapító magatartási szabály az egyedül irányadó, akkor valóban eltűnik a két változat figyelmen kívül nem hagyható lényeges különbsége. Ez pedig azzal a káros következménnyel járna, hogy a felelősség jogi intézményéhez értelemszerűen tapadó prevenció, nevelő-megelőző funkció is megszűnne, nem lenne értékelésbeli különbség az elvárt, vagy az attól eltérő magatartás tanúsítása között, mindez kedvezőtlenül hatna vissza a tudatra, s egyúttal a felelősség ösztönzési, érdekeltséget teremtő szerepe is elveszne, jóllehet erre éppen a felelősség intézménye lehetne a legalkalmasabb.

A felelősség intézményének alappillérét jelentő felróhatósági elem kiiktatása tehát súlyos érdeksérelem, akár a felelősség létalapjait is veszélyeztethető lehet. Azzal pedig vitatkozni sem érdemes, hogy a népgazdaság, a költségvetés pénzügyi szempontjai döntő fontosságúak, amit a „jövedelemszerzési kötelezettséget" kiragadó, a felróhatóság összefüggése megállapíthatóságát valóban meg nem követelő magatartási szabály fejez ki. És az sem hagyható figyelmen kívül, hogy amennyiben kizárólag a felelősségi szabályozás érvényesülhetne, tehát csakis a felróható magatartás válhatna értékelhetővé és csakis akkor és annak megfelelően fűződhetne ahhoz anyagi vonatkozású következmény, akkor az új gazdaságirányítási rendszer pillérei omolhatnának le. Egyrészt azért, mert ez egyúttal kiiktatná a vállalatok vállalkozási jellegét (újból minden anyagi következmény központi szintűvé válna!), ami nélkül a szocialista piacra, az érték- és áruviszonyokra épülő gazdaság megfelelően nem is funkcionálhatna. Másrészt ismét általánossá válhatna a szubvencionálás rendszere.

Az összevetésből így az következik, hogy bármelyik érdek figyelmen kívül hagyása a jelenlegi, fenntartani feltétlenül kívánatos gazdaságirányítási rendszer létalapjait veszélyeztethetné.

De vajon feltétlenül kizárja-e egymást a kétféle — egymással kétségtelenül ütköző — érdek, kizárt lehet-e együttes alkalmazásuk?

Természetesen egy adott jogi magatartási szabályon „belül" ez nehezen képzelhető el. Tehát az, hogy egy magatartási szabály (mint például a jövedelemszerzési kötelezettséget megállapító) egyaránt „értékelhető" legyen akár szubjektív, akár objektív felelősségi elvek szerint, vagyis egyszerre jelentsen különféle eredménnyel is járható kétféle, mégpedig ellentétes felelősségi szabályozást. De egymást kiegészítő szabályozással, vagy akár egy olyan szabályozással, amelynek többféle „alakzata" (mint például a büntetőjog szándékos és gondatlan magatartást megkülönböztető alakzata) van, már inkább elképzelhető. Mire lehet e tekintetben gondolni?

Vegyük példaként a jövedelemelérési kötelezettséget megállapító magatartási szabályt.

Először is döntsük el, hogy a két ellentétesen ható, de egyaránt rendkívül jelentős érdek közül melyiket kell mégis valamivel előbbre helyezni. Tételezzük fel, valamivel fontosabb a népgazdasági érdek minden körülmények közötti előbbre helyezése. Ebből következően az legyen a feltételektől függetlenül is mindenképpen érvényesülő „alapszabály", hogy a megfelelő jövedelem elérésének pozitív és el nem érésének (esetleg a veszteségnek) negatív következménye a vállalatnál jelentkezzen. De legyen emellett (esetleg ezt kiegészítő) olyan szabály (vagy a szabályozással összeegyeztethető, alkalmazását lehetővé tevő olyan „jogelv"), amely azt is „értékeli", „értékelhetővé" teszi, ha az előírt magatartás egyenes következménye a pozitív, vagy a negatív eredmény.

Az „alapszabály" azonban — amely ez esetben már akár tudatosan is kiiktathatja a felróhatósági elemeket — a felelősség körén kívül kell, hogy maradjon. A kiegészítő szabály viszont csakis a felelősség (és nem is az objektív felelősség!) jogintézményét jelentheti. A jogi megkülönböztetés biztosításának pedig nyilvánvalóan csak az lehet a célja, hogy egyúttal különbséget tegyen a két változat között. Ez a különbség, s ez is természetes, nem lehet más, minthogy a felróható magatartás kedvezőtlen eredménye „többlethátránnyal", a ráhatás következményét jelentő kedvező eredmény pedig „többletelőnnyel" járjon.

Egyébként ez a kompromisszumos megoldás az ütköző érdekek szibiózisa is lehetne, hiszen végső soron a nem „felelősségi alapszabály" és a felelősség körén belül maradó „kiegészítő szabály" együttalkalmazási lehetősége számottevő mértékben nem zárja ki egyik érdek érvényesülését sem. Ha ugyanis a különbségtevés differenciálásának optimális arányát sikerül megtalálni, akkor nem válik általánossá a szubvencionálás, nem szűnik meg a vállalat vállalkozási jellege és az érdektelenség tudata sem objektiválódhat, hathat vissza kedvezőtlenül a vállalati magatartásokra. Ugyanakkor az optimális differenciálás még elő is mozdíthatja a felelősségteljes, gondos, mindenre, tehát még az objektíve létező kockázati kategória figyelembevételére is kiterjedő, társadalmilag kívánatos, helyeselhető magatartás tanúsítását. Mindez pedig összességében, a népgazdaság össztársadalmi érdekeit kifejező szempontjainak érvényesülését is az eddiginél jobban biztosíthatja.

3. Felelősségi elvek ütközése

A felelősség intézménye igazi „hivatását" megnyugtató módon csak akkor töltheti be, ha az egyaránt szolgálja a társadalmi érdekek biztosítását, és egyidejűleg az egyéni és társadalmi prevenciót.

A felelősség ugyanakkor „igazságos" is csak akkor lehet, ha a magatartás tanúsítójának szintjén kerül értékelésre a magatartás. Az csak további logikai következménye ennek, hogy a nevelési, megelőzési célok is akkor fejthetik ki hatásukat optimális mértékben, ha „igazságos" és attól függő a magatartás megítélése és a hozzá fűzött következmény. Vagyis a tudatra csak egy igazságos felelősségintézmény hathat vissza kedvezően, s ennek fontossága ugyancsak figyelmen kívül nem hagyható.

Következésképpen csak a szubjektív elvekre épülő jogi felelősség fogadható el egyértelműen kívánatosnak és dogmatikailag kellően megalapozhatónak. Amihez azt is érdemes hozzátenni, hogy az egyén tudatára való szükséges és jogilag is döntően fontos hatása folytán ennek jogrendszerünkből kiiktatása mindenképpen káros lenne. Még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy számos probléma a szubjektív felelősség alapján egyszerűen nem oldható meg.

Ezért kerültek előtérbe olyan megoldási lehetőségek, amelyek a társadalmi érdek minden körülmények közötti érvényesülését lehetnek alkalmasak biztosítani.

Ugyanakkor az is világos — legalábbis a jelenlegi felelősségi kategóriákban gondolkodva —, hogy egyes jogterületeken — különösen a pénzügyi jog, annak is főként vállalati gazdálkodást érintő területén — a társadalmi érdek érvényesülése (ami alatt korántsem a financiálisokat kell érteni, vagyis, hogy az állam a különféle adókat stb. megkapja, hanem azt is, hogy a vállalaton belüli jövedelemviszonyok is a közgazdasági, pénzügypolitikai szempontok szerint alakuljanak) a szubjektív felelősség elvei szerint teljeskörűen nem is biztosítható.

Ebből, a valóságos helyzetet mindenképpen reálisan feltáró és tükröző megállapításból többféle probléma adódik.

Először is az, hogy amennyiben a szubjek-

tív felelősség teljeskörűen nem szabályozhat, vessük-e azt is el, vagy ahol „helyt foghat", ott tartsuk meg? Vagyis egy szorosan összefüggő jogterületen belül egyidejűleg „szabályozzon" kétféle, méghozzá egymással szinte teljesen ellentétes elvekre épülő felelősségi intézmény? Ez, az elvi következetlenségen túlmenően bizonyára gyakorlatilag sem volna kívánatos, megoldható.

Másodszor az, hogy ha a kettő egymás mellett nem fér meg, melyiket alkalmazzuk? A kérdés ilyen felvetése esetén a szubjektív felelősség alkalmazása melletti döntés azért válhatna problematikussá, mert a vállalati gazdálkodás területén számos kérdés teljesen megoldatlan maradna, s nem érvényesülhetne a népgazdaság, a társadalom érdeke. Az „objektív felelősség" egyeduralkodóvá „tevése" pedig — mégha túl is tennénk magunkat a dogmatikai „nehézségeken" — az abból származó következmények miatt látszik mindenekelőtt célszerűtlennek. Elsődlegesen és döntően azért, mert az abszolút kiiktatná a szubjektív elemeket, eleve eltörölve olyan különbségeket is, amelyek semmiképpen sem lehetnek közömbösek.

Természetesen a vállalati gazdálkodás pénzügyi jogi felelősségi szabályozásával összefüggően is előtérbe kerülhetne, hogy a megfelelő vállalati jövedelem elérési kötelezettséget megállapító norma ne csak a felelősségi szabályozás alapja, hanem egyúttal „objektivizált mércéje" is legyen. Vagyis az, hogy a vállalati jövedelem az „egyediesítéstől" eltekintő, teljesen általánosított, általánosságában megragadott mércéje, egyúttal a vállalat (egyedi) teljesítményének a mutatója is legyen. Ez más szóval: a szubjektív szempontok nem abszolút értelemben történő „száműzése", hanem csak az általánosság szintjén hipotetizált „figyelembevétele" lenne. Ezzel kapcsolatban (mégha „kizárólagossá" tett alkalmazhatóságának egyéb akadálya nem is volna) a legnagyobb probléma abban jelentkezne, hogy az említett hipotézis valóságtartama nem elegendő, s jelen gazdasági viszonyaink közepette nehezen is emelhető olyan szintre, amely már elfogadhatóvá válhat ebből a szempontból.

A jelenlegi pénzügyi jogi vállalati jövedelemszabályozás szóban forgó tétele ugyanis nem egyszerűen fikció, hanem indokolatlan fikció.

A szóban forgó fikció lényege ugyanis abban rejlik, hogy annál a vállalatnál, amelynél jól dolgoznak, jól döntenek, helyesen vállalnak kockázatot, kívánatos versenybe bocsátkoznak stb., megfelelő jövedelem keletkezik, ahol ellenkezőleg, ott nincs megfelelő jövedelem (esetleg még veszteség is van).

A tőkés világpiachoz kapcsolódó igen nagy mérvű gazdasági kötődésünk, külkereskedelmi cserearányaink romlásának rendkívüli mértéke, a nemzetközi helyzet ingadozása, az egyre gyakoribbá váló feszültséggócok, s azok kiszámíthatatlan következményei óhatatlanul bizonytalanná teszik gazdasági eredményeinket, amit legfeljebb a népgazdaság szintjén lehet valamelyest „kivédeni", ellensúlyozni.

Ebből azonban egyenesen következik az is, hogy a gazdálkodók egyedi szintjén jelentős a külső hatás befolyásoló „eltérítő" szerepe, vagyis ma még semmiképpen sem fejezheti ki a tipikust „a jó munka; megfelelő jövedelem; a rossz munka: nem megfelelő jövedelem" tétele. (Ez a tipikus szintjén legfeljebb akként volna megfogalmazható, hogy a jó munka jobb eredményt hoz ahhoz képest, ha kevésbé jól vagy rosszul dolgoznának, a rossz munka pedig rosszabb eredményt, mintha jól dolgoztak volna. Ami, mint „tétel" egyébként alig válhatna gyakorlatilag alkalmazhatóvá.")

Az alaptételre, tehát arra a hipotetikus tételre visszatérve, amely szerint a jó munka a megfelelő, a rossz a nem megfelelő jövedelmet eredményezi, azt kell tehát rögzíteni, hogy mivel jelenlegi körülményeink közepette ez nem tipikus, kizárólag erre felépíteni szabályozást nem is lehet. (Erről elvileg is csak akkor lehetne szó, ha az ettől eltérő olyan „atipikus" lenne, amit jogi szabályozás már nem is vehet figyelembe. Ettől pedig egyelőre igen távol vagyunk.)

Ha pedig az előbbiekben említett vállalati gazdálkodással összefüggő, a vállalat minden irányú tevékenységét lényegében meghatározó pénzügyi jogi „alapszabályt", mint felelősségi szabályt úgy „értékeljük", hogy a jogszabályalkotó a szubjektív elemeket még a hipotetikusságra épülő általánosság szintjén is tudatosan kívánta figyelmen kívül hagyni, akkor a jelenlegi szabályozás egyértelműen az objektív felelősségi elvekre épül, mégpedig olyan „fokúra", amely már — legalábbis elvi alapon — kívánatos semmiképpen sem lehet.

Ez pedig — ilyen minősítés, „értékelés" vagy tudatos, szándékos „ilyenné" tétele esetén — valóban a „vállalati darvinizmus" törvényének feltétel nélküli érvényesülésével lehetne egyenlő. Vagyis azzal, hogy a termékeiket bármi okból értékesíteni képes vállalatok tovább erősödjenek, az erre bármi okból képtelenek tovább gyengüljenek, akár kerüljenek is felszámolásra.

Ennek egyébként népgazdasági szintű szempontjai kétségkívül nem elhanyagolhatók, s alapjaiban ez is felel meg a vállalati önállóság kidomborításához, vállalkozási jelleg előtérbe állításához fűződő igen fontos érdekeknek.

De vajon ez az „érdek" valóban ilyen egyszerűen fogalmazható-e meg, illetőleg pontosan ezzel egybevágó érdeket akar-e pénzügypolitikánk is kifejezésre juttatni?

Faluvégi Lajos a kockázatot, a döntés kockázata problematikáját is értelemszerűen magában foglaló gazdasági verseny kérdését — az 1981. január 1-én életbe lépett szabályozórendszer módosításának hivatalos értékeléseként — a következők szerint közelítette meg, illetőleg a

nagyobb teljesítmények feltétlenül kívánatos ösztönzését előtérbe állítva, a pénzügyi nehézségeket, szűkebb lehetőségeket is szem előtt tartva, a legfontosabb feladatot a következőképpen fogalmazta meg: „Látható, hogy a szerényebb növekedés sem általános korlátozást jelent, hanem a gyengébbek háttérbe szorulása mellett a nagyobb teljesítményeket felmutatók, a leggazdaságosabbak gyorsabb fejlődését kívánja meg. Az az érdekünk, hogy a kiváló munkakészségű és okosan dolgozó személyeket, kollektívákat, szervezeteket nagyobb lehetőségekkel és előnyökkel ösztönözzük a még nagyobb teljesítményekre." (Népszabadság, 1980. február 20. „Gazdálkodásunk feltételei és a pénzügyi politika.")

Az idézett és feltétlenül irányadóként elfogadható gazdasági, illetőleg pénzügypolitikai elképzelések szerint a gyengébbek háttérbe szorítása, az erősebbek továbberősítése célkitűzését nem lehet leegyszerűsítetten egy önmagában is mindenképpen kívánatos, helyes, pozitív „vállalati darvinista" törvényként felfogni. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy a nagyobb teljesítményekre — ösztönzően — csak akkor lehet hatni, ha a nagyobb lehetőségek, a nagyobb előnyök a teljesítményekhez igazodnak. A „teljesítmény" pedig nem egyenlő a vállalatnál „realizált" igen sok egyéb tényezőtől is függő jövedelemmel.

A jó teljesítmény még nagyobb teljesítményre ösztönzése (illetőleg a gyenge teljesítmény elkerülésére ösztönzése) pedig csak úgy képzelhető el, ha a szubjektív elemeket nem száműzzük teljesen, a felróhatóságot, ráhatást — természetesen ha az számításba jöhet, értékelhető — relevánssá tesszük. Ez viszont csak a felelősség jogintézménye csatasorba állításával lehetséges. És természetesen nem az objektív felelősség intézménye alkalmazásával. Vagyis a felelősség jogintézményére jelenlegi gazdasági körülményeink közepette is fontos feladat hárul, tehát az a vállalati gazdálkodás pénzügyi jogi szabályozásával kapcsolatban sem mellőzhető.

A felróhatóságot, ráhatást pedig úgy lehet leginkább relevánssá tenni, ha a jogszabály nem teszi az értékelhetőség szempontjából kizárólagos, csak önmagában „létező" kategóriává a „megfelelő jövedelem" fogalmát.

Ebből is következően a gazdaságpolitikai, pénzügypolitikai szempontok a szubjektív elvekre épülő felelősségi intézményt nem hogy kizárni kívánnák, hanem egyenesen előtérbe kerülését tarthatnák kívánatosnak.

Ha pedig ezt abból a szempontból közelítjük meg, hogy egy adott területen nem érvényesülhet egyidejűleg ellentétes elveken nyugvó többféle felelősségi intézmény, akkor úgy kell állást foglalni, hogy az egymással „konkurráló" felelősségek közül a szubjektív elvekre épülő zárja ki az objektív elvekre építettet.

Csakhogy egyrészt ez az elméleti tétel a gyakorlatban nem így valósul meg, mert jelenleg ezen a téren éppen a szubjektív elvekre épülő felelősség a kevésbé érvényesülő, másrészt az elvi tétel elfogadása sem old meg számos megoldásra váró problémát.

Az elsőként említett ellentmondás nem áthidalhatatlan, hisz a tételes szabályok e kívánalmak szerinti módosításával a megoldás is adott lehetne.

A másodikként említett probléma már ugyanilyen „egyszerűen" nem áthidalható. Az ugyanis elvitathatatlan tény, hogy a vállalati gazdálkodás pénzügyi jogi szabályozása, mégpedig egyértelműen szükségszerű szabályozása mindenre kiterjedően a szubjektív elvekre épülő felelősség intézményével nem oldható meg.

A kérdés ily módon az, hogy ütköztetve a kétféle „felelősségi" elv érvényesüléséhez fűződő érdekeket — a kisebb „rosszat" választva — annak a felelősségi intézménynek nyissunk-e utat, amelyhez a nagyobb érdek fűződik, s a másodikat vessük el; vagy az „együttérvényesülés" kizárását jelentő szempontokat szorítsuk-e háttérbe, s egyidejűleg biztosítsuk a kétféle felelősségi intézmény érvényesülését? Ez a kérdés azonban csak akkor vethető fel, illetőleg vethető fel ily módon, ha „más megoldás" nem jöhet számításba, és esetleg éppen ezokból, ezen szükségszerűségből, de kizárólag ebből adódóan kénytelen-kelletlen mégis csak el kell fogadni az „objektív felelősség" kényszermegoldáskénti létjogosultságát, az objektív alapon történő szabályozás felelősségi körön belül maradását.

Arra tekintettel azonban, hogy a tudatot, a felróhatóságot (ráhatást) a szubjektív mozzanatok értékelését kiiktató „objektív" elvekre épülő megoldások valójában nem tartozhatnak a felelősség körébe, elsősorban a „más megoldás"-t kell keresni.

4. A jelenlegi felelősségfogalom átértékelése, elgondolások egy „új jogintézmény"-rendszer létrehozására

A jogi felelősség intézménye dogmatikai problémáiból adódik, hogy bár a felelősség szerinti szabályozás rendkívül fontos, annak alkalmazási lehetőségei kellően nem tisztázottak, alapjai sokféleképpen közelíthetők meg, de bárhogyan is közelítik meg azt, mindig maradnak nyitott, megoldatlan vagy akár megoldhatatlan problémák.

Ami pedig a pénzügyi jogi felelősség intézményét, különösen annak vállalati gazdálkodást érintő vonatkozásait illeti, ezek az általános megállapítások fokozott mértékben igazak; a többi jogág felelősségi intézményéhez viszonyítottan is jóval kevésbé képes a pénzügyi jogi felelősségi szabályozás megoldani mindent, sőt még minden lényeges kérdést sem.

Ebből következően olyan, újszerű jogintézményrendszer konstruálása jelenthetné a modus vivendit, amely egyrészt biztosítani lenne ké-

pes, hogy minden társadalomra káros vagy hasznos magatartás jogi következményekkel járjon, ösztönző legyen, biztosítsa az igazi érdekeltséget, teremtse meg az egyén és társadalom érdekeinek igazságos, helyes összeegyeztetését, s dogmatikailag is elfogadható legyen.

De vajon ez a modus vivendit jelentő „jogintézményrendszer" — ha egyáltalán elképzelhető — csak a felelősség (mindösze más elvi alapokra helyezett felelősség) intézménye lehet, vagy azon „kívül" maradó? Erre a kérdésre az elvi választ az adhatja meg, hogy a jogrendszernek „mindenható" eleme-e a felelősség intézménye, szükségszerű-e, hogy mindennek az legyen a „kiindulópontja", illetőleg „végpontja"; alfája és omegája? A válaszadás érdekében indokolt kiragadni egy általános következtetés levonására is alkalmas, jellemző és gyakorlati jelentőségű példát. A példa alapjául szolgáló tényállás legyen a következő:

Egy adott vállalat — minden anyagi lehetőségét kimerítve, erre felhasználva — olyan terméket gyártott, amelyet reálisnak tűnő elképzelés alapján szánt külföldi piacra. A termék azonban értékesíthetetlennek bizonyult olyan nemzetközi helyzetváltozás következtében, amelyre a leggondosabb előrelátás esetén sem lehetett számítani. A termék hazai felhasználása pedig nem lehetséges, illetőleg átalakítási költségei olyan számottevőek, amelyre a vállalatnak már nincs anyagi fedezete.

Tételezzük fel — az összehasonlíthatóság kedvéért —, hogy ugyanez a tényállás két különböző vállalatnál valósul meg. Az egyik vállalat termelési eszközei azonban kisebb átalakítással máshol hasznosítható termékek gyártására minden további nélkül felhasználhatók, a másiké viszont nem.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a két azonos helyzetbe került vállalat közül az egyiknek a tevékenységére — amelyiknek termelési eszközei átalakíthatók — a jövőben is szükség van, hasznos lehet, a másikéra pedig nem, sőt bizonyára a kár csak növekedne, ha továbbra is azt a tevékenységet folytatná, amire kizárólagosan képes. E szembetűnő — és szándékosan ad absurdimig vitt — különbség ellenére, felelősségi szabályozás alapján nem lesz a két változat között különbség, és nem is lehet, mégpedig függetlenül attól, hogy melyik fajta felelősségintézménnyel állunk szemben. A „szubjektív" elvekre épülő felelősségintézmény érvényesülése esetében a felróhatóság hiánya miatt válik megalapozhatatlanná a „felelősségi" következmény alkalmazása, tehát akár indokolt lehetne az népgazdasági érdekekből kiindulva, akár nem.

Az „objektív" elvekre épülő felelősségintézmény érvényesülése esetén ezzel szemben adott és alkalmazandó is lesz — mégpedig ugyancsak egyformán és mindkét változatnál — a „felelősségi" következmény, hisz a felróhatóság hiánya közömbös, a jogellenességet viszont önmagában „megalapozza" mindkét vállalat megfelelő jövedelem elérési kötelezettségének elmulasztása. Ez a következmény pedig csak egyaránt, egyformán sújthatja mindkét vállalatot „felelősségi" alapon. Ez a következmény ugyanakkor a közvetlen, vállalatnál is jelentkező anyagi, vagyoni jellegű pénzügyi jogi szankciókon túlmenően — ha a pénzalap, tartalékalap stb. kimerülése elérte a jogszabályban meghatározott szintet és annak pótlása sem lehetséges — a vállalat szanálását is eredményezi.

De elképzelhető-e józan mérlegelés mellett az, hogy ugyanúgy felszámolják azt a vállalatot, amelyik a jövőben képes értékesíthető termékek gyártására, mint azt, amelyik erre eleve képtelen, és csakis továbbnövelheti a népgazdaságra is kiható károkat? Vagy ugyanúgy ne biztosítsanak — egyéb alapon, más jogcímen — pénzeszközöket a termékátalakításhoz annak a vállalatnak, amelyik használhatóvá teheti termelési eszközeit, mint amelyik erre képtelen?

Más válasz bizonyára elképzelhetetlen, mint hogy szükségszerű a különbségtétel. Egyik vállalatot fel kell számolni, a másikat nem.

Ez a különbségtétel azonban felelősségi alapon nem oldható meg, és ezen az sem változtat, hogy melyik elvre épülő az éppen irányadó felelősségi szabályozás, de még az sem, ha a kétféle felelősségi intézmény egymás mellett létezik, és tételezzük fel: létezhet is.

A feltétlenül szükséges megoldás lehetőségét, és annak elvi alapját is tehát meg kellene találni. De ez csak az egyik következtetés. A másik — az idevágó — pedig az; hogy nem a felelősségi szabályozás a „mindenható", az elsődleges, a mindenek elé helyezendően érvényesítendő. Ez tehát az alaptételként, általános érvényűként is megfogalmazható, s a megoldást biztosító rendszer keresésének kiindulópontjaként is elfogadható.

Egyébként a modus vivendit jelentő rendszer megtalálása felé közelítést véve célba, az előbbi példa esetében a „felelősségi szabályozás", illetőleg a felelősség intézménye hatályosulásánál is fontosabb, népgazdasági érdeknek megfelelő megoldás jogi alapja az állam tulajdonosi beavatkozása is lehet, amelyben az a tulajdonosi érdek jut kifejezésre, hogy amitől eredményt vár, arra hajlandó „többletet" áldozni. És a probléma leegyszerűsítése, az érdekek újbóli különféle szempontok szerinti ütköztetése és elbírálása szükségességének kiiktatása érdekében az adott, a társadalom szempontjából tehát mindenképpen elsődlegesnek minősülő érdeket — és minden ugyanilyen mértéket elérő társadalmi érdeket! — fogjuk fel elvileg olyan „abszolút" érdeknek (a továbbiakban „abszolút"-nak is nevezve), amely nem elvitatható, amelynek érvényesüléséről, érvényesítéséről nem lehet lemondani. (Mint amilyen lehet mondjuk az adók központi költségvetésbe való befizetéséhez fűződő népgazdasági érdek, amely

„abszolút" és amiről lemondani nyilvánvalóan nem lehet.)

Az előbb említett tulajdonosi „beavatkozásra" visszatérve pedig a következő a leglényegesebb: A tulajdonosi beavatkozás szükségessége nyilvánvalóvá teszi, hogy a „felelősségi szabályozás" nem lehet mindentől független, minden körülmények között érvényesítendő; de azt korántsem, hogy ez kívánatos, különösképpen, hogy ez „általánossá" tehető is lehet. Mégpedig több okból.

Egyszer azért, mert gyakorlatilag nem azt eredményezné, amit „igazol". Ez esetben ugyanis változatlanul az „alapállás" a kiindulópont: a „felelősségi szabályozás" maradna, s csupán kivételként (ha az „abszolút" érdekek indokolnák) jelenne meg az egyedi „eltérítés" lehetősége. Ez az „egyedi eltérítési" lehetőség pedig — s ezzel kerül előtérbe a másik ok — szinte kizárná a normatív úton történő szabályozást, vagyis éppen az „abszolút érdekek" érvényesülését, érvényesítését tehetné ezáltal feltételessé, bizonytalanná. Arról nem szólva, hogy nagymértékben növelné az állam tulajdonosi beavatkozása eseteinek számát, ami viszont a vállalati önállóság csorbításához vezetne, s ugyancsak ellentétben állna az új mechanizmus alapkoncepcióival.

Logikusabb, célravezetőbb és az alapkoncepciókkal összeegyeztethetőbb lehetne a fordított megoldás, vagyis az, hogy elsődlegesen és általánosan az „abszolút" érdeket juttassuk kifejezésre, normatív úton, s a felelősség intézménye, szempontjai előtérbe kerülése, kerülhetősége esetére, a „felelősségi szabály" mintegy „kiegészítő szabály"-ként jelenjen meg, természetesen szintén normatív megoldással.

Olyan viszonylat létrehozásáról lenne tehát szó, amely világossá teheti (egyúttal tudatosíthatja is) a társadalom és az egyén (egyedi) viszonyát, egymáshoz viszonyított érdekét, mégpedig önmagában azáltal, hogy az abszolút érdeket csak társadalmi szinten megjeleníthető, kifejezhető jogszabályt, mégpedig a nem „felelősséginek" felfogottat tekinti kiindulópontnak, alapállásnak, s csak ezen belül, eleve szűkebb körre szorítva helyezné el azt a szabályt, amely az egyén (egyed) szintjén alkalmas az egyén szempontjából „igazságos" megoldások kifejezésre juttatására, azaz a felelősségi szabályt.

Az egyén szintjén, az egyén érdekeltségét kifejezően pedig csak az a felelősségi szabály lehetne „értelmes", amely a szubjektív elemektől nem tekint el, vagyis az elképzelt, még kifejezetten nem „felelősségi"-nek minősülő „alapszabályozást" csakis olyan „felelősségi szabályozás" egészíthetné ki, amely a szubjektív elvekre épül, nem iktatja ki a tudatot, számításba veszi a prevenció lehetőségét, ösztönöz, s az igazi érdekeltség megteremtéséhez is segítséget nyújt.

Ezt követően pedig, az előbbieket szem előtt tartva, az „új intézményrendszer" alapgondolata az alábbiakban körvonalazható:

Az már az előbbiekből következik, illetőleg rögzítésre is került — mégpedig főleg a különféle érdekek, intézmények fontossági rangsorolása alapján —, hogy az „új jogintézményrendszer" kiindulópontja tehát az nem lehetne, hogy minden normatív alapon történő szabályozás „felelősségi szabály". Vagyis, hogy az legyen valamennyi norma determinánsa, vagy akár mindenek elé helyezett kizárólagos célja, hogy valamilyen magatartás tanúsítására, vagy attól tartózkodásra ösztönözzön, illetőleg kényszerítsen a potenciális jutalmazás, felelősségre vonás kilátásba helyezésével.

De az, hogy minden normatív alapon történő szabályozás „felelősség"-i nem is lehetne, az még bizonyításra vár. Így mindenekelőtt a következő érveket indokolt emellett felhozni: Az, hogy minden norma nem is lehet „felelősségi", az következik abból is, hogy számos típusa (hatáskörrendező, eljárásjogi stb.) eleve nem vesz, nem vehet célba ösztönzést, nevelést, vagy akárcsak ahhoz kapcsolódó, illetőleg kapcsolható „következményalkalmazást", mégpedig függetlenül attól, hogy ez felelősségi megalapozottságú lenne, lehetne, vagy sem. De a nem e típusba tartozó normák között (tehát azok között, amelyek az előbbi típusúakkal ellentétben „következményalkalmazást" célba vesznek!) sem lehet valamennyi normát „felelősségi"-nek tekinteni.

Azok a normák tekinthetők ebbe a kategóriába tartozóknak, amelyeknek kizárólagos célja az egyúttal egyértelműen meg is határozott „következmény-alkalmazás".

A most említett érveket — bár nem „evidens"-szerűen, egyértelműen „bizonyítóként" — ki lehetne egészíteni azzal is, hogy számos esetben — ha nem is eleve kizárt — nem is kerül előtérbe a felelősség kérdése vagy alkalmazhatósága, célszerűsége vitatható, társadalmi kívánatossága pedig fel sem vetődik, vagy fel sem vetődhet.

Ha pedig kimutatható, hogy a norma nem kizárólagos velejárója a „felelősségi"-ség, akkor az már evidens is, hogy minden norma nem is lehet „elsődlegesen" felelősségi. Vagyis annak már elvi akadálya van, hogy *„minden norma felelősségi"* lehessen. Az pedig már inkább célszerűségi, de elvileg sem elhanyagolható szempont, hogy egy adott rendszert egységes alapra kell, vagy legalább is indokolt helyezni. E vonatkozásban — előbbiekből is következően — az új jogintézményrendszer kiindulópontjait képező „egységes elvi alap" (kiinduló alap) csakis maga a norma, az annak minden típusát (tehát a felelősségi típusút, egyéb típusút egyaránt) magában foglaló legáltalánosabb értelemben használatos és „egységes"-ként csakis ily módon kiragadható „norma" lehet. Az új jogintézményrendszer alapja tehát maga a norma, az a norma lehetne, amelyben viszont — az elviség szintjén — potenciálisan a felelősségi szabályt jelentő normatípus is benne volna.

Ez a potenciális lehetőség pedig — ha a „felelősségi szabály" megfelelően, megismerhetően és tudatosan nyer elhelyezést az ennél szélesebb körű, minden normára kiterjedő „alaprendszeren" belül — kellően ösztönző, érdekeltséget teremtő is lehet, biztosíthatja a prevenciót, s várható tőle kedvező tudati hatás, visszahatás is. Ez a követelmény ugyancsak normatív szabályozást feltételezve valósítható meg. Vagyis már az adott normából (illetőleg az egyértelművé tett felelősségi alapelvek, s azokat csakis egyféleképpen kifejező, tehát kizárólagosként funkcionáló felelősségi jogintézménnyel való összevetésből) nyilvánvalóvá váljék, hogy melyik norma esetében, vagy milyen relációban érvényesül, érvényesülhet a „felelősség" szerinti, s melyik norma vagy reláció vonatkozásában a „felelősségtől" független szabályozás. (Más kérdés, hogy különösen befolyásoló, ösztönző hatása vagy akár csak reális „hatályosulási lehetősége" szempontjából az is szükséges, hogy a „kétféle" típusú szabály ne hozhassa ugyanazt az eredményt.)

A „felelősségi"-re szűkítetten értelmezett szabályozás ugyanakkor, bár természetesen társadalmi érdekből, akaratból kiindulva, mégis az egyéni (egyedi) érdeket nagyobb mértékben veszi figyelembe, mint a szélesebb körűen általánosságban felfogott norma esetében. (Arról nem is szólva, hogy az „igazi" felelősségi szabályozás, a szubjektív elvekre épülő, értelemszerűen, szükségszerűen „tudatcentrikus"; és már csak ezáltal is óhatatlanul előtérbe állítja az egyént. A felróhatóság, vétkesség ugyanis csak az egyén — illetőleg a vállalat, mint egyed esetében, a vállalatot megtestesítő kollektíva, az egyének „egyediként" felfogható csoportja — szintjén jelenhet meg és értékelhető.)

A norma, az általánosságot jelentő norma ugyanakkor egyértelműbben fejezi ki a fontosabb, a maga általánosságában az össztársadalmi érdeket, tehát indokolt is az ebből való kiindulás, illetőleg a felelősségi szabályozás ezen belüli elhelyezése szerinti megközelítés.

De a „felelősségi" szabály, vagy szabályozás mégsem viszonyítható (kapcsolható, kiegészíthető) a legáltalánosabb értelemben felfogható normával. (Milyen közvetlen számításba vehető összefüggés lehet ugyanis például a jogforrások hierarchikus rendszerét — törvény, törvényerejű rendelet, rendelet stb. — meghatározó norma és a felelősségi szabályozás között? Nyilvánvalóan semmi!) Ebből következően a legáltalánosabb normából kiindulva, a továbblépés lehetősége érdekében „szűkítésre" van szükség, pontosabban a valamivel konkrétabb felé kell közelíteni.

A norma — mint ismeretes — nem teljesen azonos a magatartási szabállyal, tehát az egyúttal egy „szűkítési" lehetőség is. Mégpedig olyan, ami egyúttal az „új jogintézményrendszer" kialakításának elvi és módszerbeli kiindulási alapja lehet.

Ily módon, ha a továbbiakban a csak „magatartási szabályt" jelentő normákat tekintjük a „modell" vázának, akkor két tényező válik meghatározóvá:

Egyik: hogy a magatartási szabály nemcsak kötelezettségeket állapít meg, hanem jogokat is biztosít, vagyis a következtetéseket is mindkét vonatkozásban le kell vonni, illetőleg a problematikát, mind a kötelezettségek teljesítése (nem teljesítés), mind a jogok gyakorlása (nem, vagy nem megfelelő gyakorlása) szempontjából kell megközelíteni, és ettől függően megkülönböztetetten értékelni.

A másik meghatározó tényező pedig a következő:

Minden magatartási szabálynak van, lennie kell „következményének". Ez fogalmából értelemszerűen adódik.

Csakhogy milyen (milyen legyen) ez a „következmény"? És itt jelenik meg újra, illetőleg igazi értelmében először a felelősség kérdése. Vagyis, hogy a „következmény" felelősségi-e, vagy attól független, a felelősség körén kívül maradó-e?

A „következmény" elvileg kétféle lehet: felelősségi, amely a magatartási szabályok közül is csak akkor jöhet számításba, ha egyáltalán lehet felelősségi relevanciája; és a felelősség körén kívül maradó, amelynek beálltához a felelősségi szempontoktól, elvektől függetlenül, és mindenképpen kell érvényesülnie, azaz bekövetkeznie. (Ezt nevezhetjük a társadalmi érdek „abszolút" érvényesülése követelményéhez igazodóan: „abszolút következmény"-nek.) Ugyanakkor az „abszolút következmény" és a „felelősségi következmény" egymáshoz viszonyított fontossági sorrendje meghatározott, vagyis elsődleges az „abszolút következmény" beálltának követelménye.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az „új jogintézményrendszer" az „abszolút következmény"-t jelentő alapszabályozásra kell, hogy felépüljön, s csupán ezen belül, ezt kiegészíthetően, de csak normatív szabályozás által megengedett, és módját tekintve is rögzített kiegészítőként érvényesülhet vagy érvényesülhet megfelelően a felelősségi szabályozás. Vagyis az „abszolút következményt" célba vevő norma feltétlen, a felelősségi szabály pedig feltételes.

5. *Az „új jogintézményrendszer" sematikus vázlata*

Ezek után pedig az alábbiak szerint lehet felvázolni ennek az „új jogintézményrendszer"-nek sematikus, mechanizmusára is figyelemmel levő vázlatát.

a) Kötelezettségeket megállapító magatartási szabályok: Az alapképlet ennél a változatnál igen egyszerű és a következőképpen ábrázolható: Kiindulópont az a „magatartás tanúsítási kötelezettség", amely egyaránt irányulhat tevésre, nem tevésre, valamitől tartózkodásra.

Vagyis:

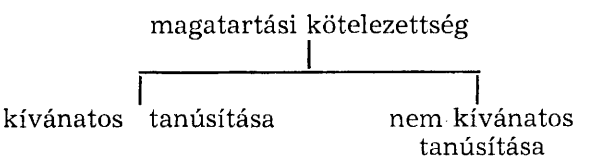

b) Jogokat biztosító magatartási szabályok: Az alapképlet ennél a változatnál valamivel bonyolultabb, mint a kötelezettségeket megállapító magatartási szabályok esetében; a kiindulópont itt természetesen a „joggyakorlási lehetőség", amely már többféle változatot tételezhet fel. Ez az alábbiak szerint ábrázolható:

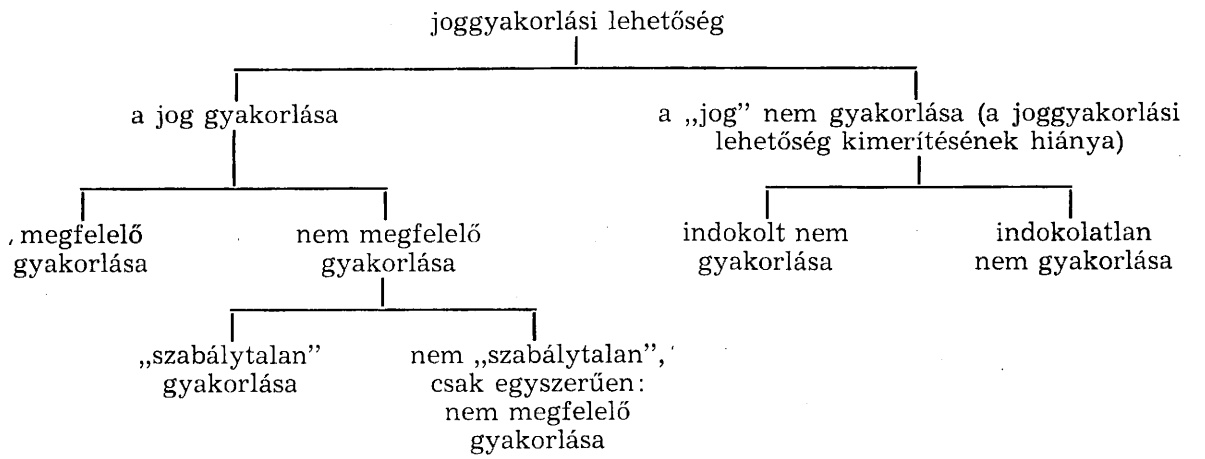

6. Zárógondolatok

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy az előbbiekben javasolt „új jogintézményrendszer" bevezethetőségének két alapvető feltétele van. Pontosabban ez a jogintézmény csak e két feltétel együttes biztosítása esetén funkcionálhat megfelelően. Egyik feltétel azzal kapcsolatos, hogy a gyakorlat síkján ez a „kettősségre" épülő szabályozás („abszolút szabály" mint „alapszabály" és az ezt kiegészíthető „felelősségi szabály") összetettebb jogalkotói és jogalkalmazási tevékenységet igényel. A bevezethetőség egyik feltétele tehát annak a függvénye, hogy ez megteremthető-e, vagy adott-e? A pénzügyi jog vállalati gazdálkodást érintő vonatkozásaiban ez a feltétel előbb-utóbb megteremthető.

A másik feltétel már inkább csak elhatározás, pontosabban olyan elhatározás kérdése, amelynek indokoltságát főként a pénzügypolitikusok, a közgazdászok vehetik számba. E feltétellel kapcsolatban ugyanis lényegileg arról van szó, hogy a javasolt jogintézmény csak akkor lehet életképes, akkor számolhatunk kívánatos ösztönző hatásával, tudatalakítási, befolyásoló tényezőjével, akkor lehet érdekeltségi rendszerként egyáltalán figyelembe venni, ha képes kifejezésre juttatni „különbséget", mégpedig optimális mértékű különbséget az „abszolút szabály" alapján beálló „abszolút következmény" és a „felelősségi szabály"-hoz kapcsolódó „felelősségi következmény" között. Az nyilvánvalóan „elfogadhatatlan" — akár konkrét ösztönzési, akár teljesen elvont „igazságelméleti" megközelítés alapján —, hogy ne legyen semmi következménybeli különbség egyazon magatartás többféle, különösen ellentétes szándékú tanúsítása között. Az azonban már nagyon is problematikus — s ez különösen a pénzügyi jog szabályozási területére vonatkozik —, hogy a különbségtétel lehet-e olyan, amely a vállalatra, a vállalati magatartás befolyásolására már ösztönző és a költségvetés szintjén sem éri el az ebből — természetesen összhatásából — adódó „elviselhetetlenségi" szintet, a költségvetéspolitikával ellentétbe kerülő mértéket. A jelenlegi — nolens-volens — többé-kevésbé akár „abszolút objektív felelősségi"-nek tekinthető vállalati pénzgazdálkodást érintő pénzügyi jogi normák követelményei ugyanis feltehetően megközelítik matematikai-közgazdasági értelemben azt, ami az új jogintézmény fogalmai szerint gondolkodva az „abszolút következmény"-t jelenthetné. Vagyis az a kérdés, hogy mekkora lehet az ettől eltérő, de még elfogadható mérték nagysága? Remélhető, hogy olyan, amely — különösen ha az ösztönzőhatás lehetővé tétele egyúttal többleteredménnyel is jár — funkcionálóképessé, következésképpen bevezethetővé tenné a javasolt „új jogintézményrendszert".

Szentiványi Iván

A „beruházási szerződések" néhány felelősségi problémája

1. Mint a gazdaságirányítási rendszer fontosabb irányváltásaikor általában, ismét reneszánszát éli a felelősségi problémák kutatása. Se szeri, se száma a felelősség általános, illetve az egyes jogterületek sajátos felelősségi problémáit boncoló tanulmányoknak. A kutatás, publikálás ritka erejű megélénkülése méltán vált ki megelégedettséget, de ugyanakkor kétségek is támadnak magának a kutatás tárgyának a helyes megválasztása iránt. Úgy tűnik, hogy a kutatások kiválóan feltérképezték ugyan a felelősségi probléma hegy- és vízrajzát, de nagyobbrészt figyelmen kívül hagyták, hogy maga a felelősség csak a jéghegy csúcsa: a gazdasági problémák, s az azok megoldását, gyakran „tűzoltását" felvállaló jog mélyebben fekvő problémáinak felszíni kifejeződése.

Tamás Lajos, a beruházási problémák jeles kutatója a Szocialista Vállalat kutatási főirány keretében készített impozáns méretű összefoglaló tanulmányában például igen sokrétűen vizsgálja a beruházások körében felvetődő felelősségi problémák jogági tagozódását, a beruházás egyes részfolyamataira jellemző felelősségtípusok kölcsönös összefüggéseit és néhány különösen bonyolult felelősségi problémát.[1] Sem ő, sem mások nem tisztázzák azonban, hogy a „beruházási" jelzőnek valamely jogi probléma elé biggyesztése miért vált ki mindjárt kételyeket a probléma rendezésével, pláne polgári jogias rendezésével szemben,[2] a beruházási problémák kiéleződése miért kényszeríti ki szinte minden esetben a gazdaságirányítás centralizálását,[3] operativitását, s a szabályozás szigorodását. Arra a kérdésre sem igen lelünk megfelelő magyarázatot, hogy a centralizált, operativitásra törekvő gazdaságirányítás milyen szerepet szán és ténylegesen milyen szerepet enged a jognak, mik a közismert felelősségi problémák okai, s leküzdésük lehetőségei.

2. Annak érdekében, hogy a felmerülő kérdések legalább egy részére választ kíséreljünk nyújtani, célszerű először magának, a beruházási szerződés fogalmának a tisztázása. Annál is inkább, mert ilyen — véleményünk szerint — sem formailag, sem tartalmilag nem létezik. Nem létezik, mert legalábbis 1968 óta, tehát már mintegy másfél évtizede nincsen a magyar jogban beruházási szerződés nevű szerződéstípus, de olyan szerződéstípus sincs, amely kizárólag a beruházások körében kerülne felhasználásra. Sem nevében, sem tartalmában nem él tehát a „beruházási" szerződés, vannak viszont olyan szerződések, amelyek túlnyomórészt a beruházási folyamatban funkcionálnak, s vannak olyan megoldások,[3/a] amelyek nyilvánvalóan beruházási sajátosságokat mutató problémák orvoslására jöttek létre.

Talán ez, talán az 1968 előtti joghelyzet halványuló, de a gyakorlatban még gyakran vissza-, sőt előreköszönő emléke teszi, hogy egyes szerződéseket a gyakorlat, a tudomány, sőt, az egyetemi oktatás[3/b] is beruházási szerződésnek nevez. Közös jogi jellegzetességek[3/c] kimutatására azonban az irodalom még csak kísérletet sem tesz, megelégszik annak konstatálásával, hogy ezekben a szerződésekben csak egy — nem jogi — tulajdonság közös: az, hogy valamennyiük szerephez jut a népgazdasági szempontból alapvető fontosságú beruházások megvalósításában.

Ez a szempont azonban a jogi vizsgálódás számára jóformán közömbös: egy-egy beruházás előkészítése és megvalósítása keretében szinte valamennyi ismert szerződéstípus, s számos többé-kevésbé állandósult atipikus és vegyes szerződés szerephez jut. Ennek tudatában a korábbi feldolgozások a szűkebb és tágabb értelemben vett beruházási szerződések között tettek különbséget. Tamás Lajos például a szűkebb értelemben vett beruházási szerződések körébe egyes vállalkozási és megbízási típusú szerződéseket sorolt, s a többi „beruházási" szerződést az említett tágabb, a további tárgyalásból kirekesztett kategóriában helyezte el.[4]

A magunk részéről a beruházási szerződés kategóriáját nem tartjuk a szerződések egyik vagy másik típusával, kisebb vagy nagyobb halmazával azonosítható fogalomnak. Arról van inkább véleményünk szerint szó, hogy egyes szerződéstípusok, részletszabályok, gyakorlati megoldások, a bírósági gyakorlat egyes elemei elsősorban a beruházásokhoz kötődnek, s a továbbiakban éppen azt a kérdést kívánjuk elsősorban megvizsgálni, hogy a gazdasági (termelő) tevékenység egyik mozzanata, a beruházás sajátosságai miként tükröződnek a szerződések szabályozásában. E tükröződés ugyanis térben és időben rendkívül differenciáltan, rendkívül sokféle jogi

[1] *Tamás Lajos:* Jogi felelősség a beruházásokért. Végtanulmány. Kézirat. 1981. Érdekes adalékokkal szolgál *Móry* László: Jogi felelősség a beruházásokért. Építésügyi Szemle, 1981. 6. sz. 188—192. old.

[2] *Tóth* Lászlóné: A szerződések teljesítésének jogi és gazdasági alapkérdései a gazdaságirányítási rendszerek tükrében. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1978. Kézirat. 3. old.

[3] Tekintsünk most el annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy egy formailag centralizált irányítási rendszer ténylegesen, szociológiailag mennyire szabad az irányítottak befolyásától.

[3/a] Pl. a Ptk. 893. §-ának (3) bekezdésében az ún. társvállalkozók terhére előírt összehangolási kötelezettség.

[3/b] Pl. *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. II. köt. Tankönyvkiadó, 1965. 72—88. old., ill. *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. Különös rész. Tankönyvkiadó, 1979., a szovjet irodalomban pl. W. W. Laptew (ed.): Sowjetisches Wirtschaftsrecht. Staatsverlag der DDR, 1975. különösen 255. skk., 264. skk. old.

[3/c] Elsősorban e szerződések — hazai jogunkban ugyan csak de lege ferenda — önszabályozó jellege.

[4] *Tamás* Lajos: Polgári jogi szerződések és beruházáspolitika. KJK, 1978. 24. és köv. old.

jelenség kialakulásához vezetett. Ezek egyike csupán a hosszú fejlődés után valamennyi szocialista országban, Magyarországon a 60-as évek elején a népgazdaság szerződéses rendszerében relative elkülönült ún. beruházási szerződés.

A fenti tükrözés elemzése során természetesen nem szorítkozhatunk a tükörkép bemutatására. Változó tartalmú ugyanis a jog által leképezett társadalmi viszony, maga a beruházás is. Létezik ugyan a beruházás fogalmának egy általánosan elfogadott, a népgazdaság állóeszköz állományának pótlásához és bővítéséhez kötődő meghatározása,[5] ez azonban elsősorban statisztikai számbavételi, s nem közgazdasági tartalmú meghatározás.[6] Nem megy túl ezen a fogalmon a beruházás ún. pénzügytani — Neményi István által kidolgozott — meghatározása, amely szerint a beruházás a nemzeti jövedelemből az állóeszközök bővített újratermelése keretében építési jellegű munkák, gépek és felszerelések létrehozására felhasznált pénzeszközökkel azonos.[7] Az ún. pénzügytani fogalom ugyanis csak annyival mond többet a jogszabály által is alkalmazott meghatározásnál, hogy a beruházásokra fordított pénzeszközök forrásaként a nemzeti jövedelmet megjelölve lehetővé teszi a beruházásokra vonatkozó ismereteknek a pénzügytan keretében történő tárgyalását.[8]

A fenti, csupán példálódzó jelleggel említett álláspontok — véleményünk szerint — nem tartalmaznak megfelelő eligazítást az elemzés tárgya, a beruházás fogalmának megfelelő meghatározásához. Azok ugyan megfelelően operábilis meghatározást nyújtanak, de ennek megfelelően a formális elemekre helyezik a hangsúlyt. Nem érthetünk ezért egyet Széll Andrással, aki a törvényi meghatározást korszerű, az áru-pénzviszonyok fejlődést kifejező meghatározásként értékeli, szembeállítva a korábbi jogszabályoknak a beruházások természeti, tárgyi oldalát kiemelő meghatározásával.[9] A meghatározásban található pénzbeli kifejezés ugyanis csupán az állóeszköz egyik — változó tartalmú — fogalmi kelléke,[10] s nem arra utal, hogy a pénzben vagy más vagyontárgyban (ingatlanban, gépben, szellemi termékben, szakismeretekben stb.) megtestesülő tőke tartós, nyereség reményében való befektetése a beruházás.

A beruházás fogalma — a tőkés közgazdaságtan,[10.a] de újabban nem kevés szocialista szerző véleménye[11] szerint is — a befektetéssel, közelebbről pénz vagy egyéb tőke haszonszerzés céljából való, rendszerint hosszabb időre szóló befektetésével azonos — legalábbis egy tiszta árugazdaságban. Az ilyen értelemben vett beruházó érzéketlen az iránt, hogy az adott befektetés milyen használati értékek létrehozása révén kecsegtet haszonnal, hanem az határozza meg a befektetés sorsát, hogy mekkora az a haszon, amellyel az adott befektetési lehetőség kecsegtet. A befektetés által célzott használati érték tehát csak annyiban jut jelentőséghez, hogy alkalmas-e, s ha igen, mekkora csereérték előállítására, értékesítésére. A beruházás — mint tevékenység — ebben a felfogásban éppen úgy a termelési folyamat része, mint ahogy az értékesítés is az: eszköz, illetőleg termék mivoltában pedig ugyanúgy áru, mint a termelés során felhasznált és előállított egyéb cikkek. Vannak természetesen a termelés egyéb szféráihoz, illetőleg az áruk egyéb csoportjaihoz képest nem jelentéktelen különbségei is (ezek túlnyomórészt a beruházások viszonylag tartós mivoltával, hosszú átfutási idejével, valamint azzal függenek össze, hogy a beruházás rendszerint különösen kooperációigényes), de alapvetően az azonosság a domináns.

Okkal felvethető, hogy olyan tiszta árugazdaság, amely a csereérték iránti bámulatában teljesen érzéketlen lenne a használati értékek iránt, sohasem létezett, s nem is létezhet, hiszen az árugazdaság tipikus példájaként ismert XIX. sz. eleji liberálkapitalista angol gazdaságnak is felkopott volna az álla, ha — csereérték megfontolásokból — eltekintett volna egyes használati értékek aktuálisan gazdaságtalannak

[5] Így definiálja a beruházás fogalmát a beruházások rendjéről szóló 34/1974. (VIII. 6.) MT sz. rendelet is, s ebben a körben mozognak a közgazdasági lexikonok meghatározásai is, pl.: G. A. *Kozlov* — Sz. P. *Pervusin:* Közgazdasági kislexikon. Kossuth Kiadó, 1960. 61—62. old.

[6] Ezzel nem azt kívánjuk állítani, hogy a beruházás fenti — jogszabályi — fogalmának nem lenne semmilyen közgazdasági tartalma: a konkrét gazdasági gyakorlatban pl. nagy jelentősége van annak, hogy valamely eszköz a beszerzés szempontjából álló- vagy fogyóeszköznek tekintendő. Addig például, amíg az állóeszközök értékhatára 5000,— Ft volt, rendkívül vontatottan haladt a vállalatok irodai kisgépekkel való felszerelése, de miután 1979-ben az értékhatárt 20 000,— Ft-ra emelték, semmi akadálya sem lett az irodai munkát megkönnyítő berendezések rohamos elterjedésének.

[7] *Neményi* István: Beruházások finanszírozása. Tankönyvkiadó, 1971. 11. old.

[8] Ugyanez a törekvés a pénzügyi jog művelőinél is megfigyelhető: a szabályozás centrumául a pénzügyi jogot, ezen belül a költségvetési szabályozást tekintik. A polgári jog szerepét ehhez képest másodlagosnak tekintik, egyrészt azért, mert a beruházási tevékenység során a polgári jog is a beruházási politikát realizálja, másrészt azért, mert ebben a szférában nem az általános, hanem a beruházás sajátosságaira figyelemmel kidolgozott speciális szabályozással jelentkezik. Ld. *Nagy* Tibor — *Szentiványi* Iván — *Tóth* János — *Wessely* Antal: Pénzügyi jog. Tankönyvkiadó, 1968. 232—234. old.

[9] *Héczey* György — *Majoros* Richárd — *Széll* András: Beruházók jogi kézikönyve. KJK, 1977. 29. old.

[10] *Csikós-Nagy* Béla egy interjúban az új gazdasági mechanizmus legjelentősebb tényleges vívmányaként a gazdasági viszonyok monetarizálódását jelölte meg. Hasonló mértéktartás figyelhető meg az új gazdasági mechanizmus megítélésében *Kornai* Jánosnál is, aki ezt a jelenséget „árak jelenlétében" végrehajtott alkalmazkodásnak nevezi. 311—588. old., különösen: 339—368. old.

[10/a] A gazdag irodalomból ld. pl. John R. *Hicks:* Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága. KJK, 1978. 216. skk. old. Vö.: H. E. *Bines:* The Law of Investment Management. Boston, 1978., különösen 1—36—42. skk. old.

[11] Például *Ferencz* Attila számos munkájában.

látszó előállításától. A gazdaságtörténet tapasztalatai is arra utalnak, hogy egyes használati értékek előállítása csak össztársadalmi szinten volt „szükséges és kifizetődő" beruházás, illetve, hogy az angol gazdaságnak századunk elejétől egyre nyilvánvalóbb visszaesése nem kis részben tényleg azzal magyarázható, hogy egyoldalúan beruházásai csereértékoldalát favorizálta.[11/a]

A beruházás fogalmi tisztázatlansága mögött tehát az áru használati és csereértékoldalának ellentmondása, pontosabban az az ellentmondás húzódik meg, hogy az egyes társadalmi-gazdasági formációkban, ezeken belül az egyes gazdálkodási módok, gazdasági-gazdaságirányítási mechanizmusok keretében a befektetés (beruházás) áru más-más oldala, használati, illetve csereérték-hordozó mivolta kerül előtérbe. A beruházás áru használati vagy csereértékoldalának dominanciája, ennek változásai természetesen távolról sem esetlegesek. Áru- (piac-) gazdaságban a csereérték, azokban a gazdasági mechanizmusokban pedig, ahol az áru- és pénz-, összefoglalva: a piaci viszonyoknak semmilyen vagy csak erősen korlátozott szerep jut, a használati értékoldal kerül a gazdasági gyakorlatban az előtérbe. A beruházás elkülönült szabályozása — véleményünk szerint — eleve annak a kifejeződése, hogy a szocialista gazdaságban — ha csökkenő mértékben is — a beruházás használati értékhordozó mivolta az elsődleges.

3. Az alapvetően növekedésre orientált szocialista gazdaság[12] története során tehát mindig a beruházás használati értéke volt az elsődleges, s ennek volt jogi kifejeződése a szükségletkielégítés és a reális teljesítés elvének alapalapelvvé válása. Értéktartalmát tekintve Janus-arcú jelenségről van szó. A szocialista társadalmak erőteljes beruházási éhsége — mint erre számos szerző rámutatott — egyrészt dinamizmusa, határtalan fejlődőképessége kifejeződése, másrészt viszont olyan hajlam, néhány szerző szerint gyógyíthatatlan betegség,[12/a] amely a piac — teljes vagy részleges — hiányában, a költségvetési korlát által szükségképpen kevéssé befolyásolt, s ezért a hiányt folytonosan újratermelő gazdálkodás lényegi sajátossága. Egy olyan sajátosság tehát, amely a társadalmi-gazdasági fejlődés egy adott szintjén, az extenzív gazdaságfejlesztés időszakában feltétlen hajtóerő, az intenzív fejlődés követelményeivel való összeegyeztetése azonban olyan újszerű kihívások sorozata elé állította mind a gazdaságot, mind a jogot, amelyeknek ezek csak átmeneti kudarcok után tudtak — eddigi ismereteink szerint — megfelelni.

4. Az 1950—60-as években valamennyi szocialista országban kiépült a direkt tervutasításos rendszer[13] jellegzetes beruházási mechanizmusa. A mechanizmus alapja az ingyenes beruházások elosztása volt.[14] A vállalati saját alapokat terhelő beruházások, ha egyáltalán voltak, a teljes beruházási tevékenységhez képest mindvégig perifériális jelentőségűek. Az elosztás mindig naturáliákra irányult, s ily módon megfelelően beilleszkedett az ugyancsak naturáliákban kifejezett tervek, tervmutatók rendszerébe. A beruházás csereértékoldala az egyes beruházásoknál nem, csak a népgazdasági aggregált szinten volt észlelhető. Amíg azonban a folyó termelést, s az annak termékeit elosztó termékforgalmazást a vállalati normák alapul vételével képzett tervezési normatívák, illetve az ezeket államigazgatási jogi értelemben vett utasítássá fordító tervutasítások — hogy milyen áron, most ne firtassuk — elvileg megfelelően működtették, addig az elvileg egyedi, de legalábbis csak ritka kivétellel sorozatjellegű termékek előállítását célzó beruházások szférájában a tervutasításokat nem lehetett a fenti normatívákra alapozni, ezért azok szerepét egy meglehetősen szigorúan strukturált, többlépcsős, hierarchizált döntési rendszer vette át.[15] A döntési rendszer alapvető sajátossága, hogy a beruházási igényeket többszöri szűrőn átereszt ve bírálta el, s mivel a beruházási igények a tényleges költségvetési korlátok hiánya miatt mindig meghaladták az ezek kielégítésére alkalmas kapacitásokat, a rendszer időről-időre önmaga kontrolláltságának fokozására kényszerült. Ez egyrészt a rendszer tagoltságának növelésében (az előkészítés több döntési szintre való széthúzása stb.), másrészt a döntések szubjektivizmusát kiszűrni hivatott különféle (időtartam-, költség- stb.) normatívák alkalmazásának kiterjedtebb alkalmazásában nyilvánult meg. Ez utóbbira a Szovjetunióban, s általában a nagyobb, az egy-egy beruházási objektumtípusból nagyobb szériákat előállító országokban viszonylag kedvezőbb lehetőségek nyíltak, bár tény, hogy az alkalmazott normatívák az egyes beruházások tervezésében, még inkább kivitelezésében csak nagy fenntartásokkal alkalmazhatók.[15/a]

11/a I. M. *Keynes:* Te End of Laissez-faire. In R. W. *Breach*—R. M. *Hartwel* (Ed.): Britisch Economy and Society 1870—1970. Oxford University Press, 1972. 196—197. ld., J. C. R. *Dow:* The Management of the British Economy 1945—1960. Cambridge University Press, 1970., különösen 214—221. old.

12 Rendkívül gazdag irodalom feldolgozásával ld. *Bauer* Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. KJK, 1981.

12/a *Tömpe* István: Készletek és beruházások a termelésben. Kézirat. Bp., 1976. c., a Szocialista Vállalat kutatási főirány keretében készült tanulmányban egyenesen morbus socialisticus-nak nevezi a beruházási túlkeresletet. 37. old.

13 *Bauer* erre a közvetlen tervviszony plasztikus kifejezést alkalmazza. Uo. 443—448. old.

14 *Kornai* az ingyenes költségvetési juttatások formájában folytatott beruházási tevékenységgel jellemzett állam-vállalat viszonyt a paternalizmus egy sajátos eseteként tárgyalja. Uo. 575—585. old., különösen: 576—578. old.

15 Ld. *Bauer* 483—487. old.

15/a Részletesen ld. V. P. *Kraszovszkij* (ed.): Az időtényező a beruházások tervezésében. KJK, 1981.

A rendszer tagoltságának bővítése érdekében rendszerint az előkészítés egymást követő szakaszainak számát igyekeztek növelni, s egyre jelentősebb döntéseket egyre koraibb szakaszokba iktattak (hogy ezáltal is növeljék a későbbi döntések megalapozottságát), s ennek megfelelően szigorúan meghatározták az egyes szakaszokban hozott döntések alapjául szolgáló tervdokumentációk tartalmát. Ez a folyamat azonban — nyilván nem függetlenül a beruházási ciklus alakulásától — rendszerint viszonylag rövid idő alatt az eljárás tetemes lelassulásához, elnehezüléséhez, túldetermináltságához, pontosabban ezeknek a hátrányoknak a felismeréséhez vezetett, ami előbb-utóbb ismét elkerülhetetlenné tette a rendszer egyszerűsítését.

A fentiek szerint kialakított döntési (tervezési) rendszer által elhatározott fejlesztési akciók megvalósítására a beruházási vállalatok (műszaki ellenőrzés) és a beruházási pénzintézetek (számszaki, s ennek keretében műszaki ellenőrzés), valamint a tervező, szállító, kivitelező vállalatok a beruházási politika szempontjainak megfelelően kialakított rendszere, illetve az ezek egymás közötti kapcsolatait a beruházási érdeknek messzemenően alárendelő szerződéses rendszer (beruházási szerződések) szolgált. Mind a szervezeti, mind a szerződéses rendszert (valamint a fentiekben nem említett finanszírozási-elszámolási rendszert) legfőképpen a tervezési (beruházási döntési) rendszernek való messzemenő alárendeltségük (tehát autonómiájuk hiánya) jellemzi, ami jogilag a szerződések tekintetében a tervszerződési jellegben, a szervezeti rendszerben, pl. a beruházási vállalatok ellenőrzési funkciójában, s a gazdaságirányító szervekbe való fokozott integráltságában, a tervezőnek az ügy urává minősítésében, az elszámolási rendszerben pedig abban nyilvánult meg, hogy az általában nem a teljesítményhez vagy az érdekeltséghez kötődött, hanem időszakos ellátmányként működött.

Ha a beruházásokat az állam az erre érdemesnek ítélt ágazatainak, vállalatainak ingyen adja oda, de ugyanakkor nem bízik abban, hogy azok mindenben a népgazdasági érdeket szem előtt tartva járnak el (e felismerés, bár nehezen volt beilleszthető a szocialista gazdaságra vonatkozó ideológiába, kétségtelenül helyes volt), indokolt, hogy az állam ne csupán a megvalósítás műszaki, illetve pénzügyi ellenőrzését vonja ki részben, illetve túlnyomórészt a beruházónak kinevezett vállalat kezéből, hanem a beruházás megvalósításának egészét (ideértve annak átvételét is) közvetlenül állami kezelésbe vegye.[16] Ennek kifejeződése az a szinte valamennyi szocialista országban ma is uralkodó gyakorlat, hogy a beruházás átvétele kérdésében nem a beruházó, a szerződés szerinti megrendelő dönt, hanem egy erre a célra létrehozott speciális állami bizottság, amelynek esetleg — elvileg nem szükségképpen — a beruházó is tagja.[16/a]

A gazdasági-jogi ideológia a beruházási szférának a fentiekben csupán vázolt sajátosságait oly módon fejezte ki, hogy a beruházási objektumok tekintetében még az „áruburok" meglétét, következésképpen minden árupiaci hókusz-pókusz szükségességét is tagadta,[17] másrészt a „vállalati" beruházás és a vállalat viszonyát sajátos perszonálunióként írta le, ahol a vállalati igazgató a működő vállalatot illetően az operatív igazgatás jogát gyakorolja, a beruházást illetően pedig közvetlen, bár erősen korlátozott állami irányítást gyakorol.[18] Eörsi szellemes kifejezését variálva: míg az előbbi esetben a hivatalnoknak kereskedői ruhát kell öltenie, még ha itt-ott ki is látszik a kereskedői gúnya alól a hivatalnoki öltöny,[19] addig a beruházás esetében elég, ha a kereskedői gúnyát — szabályszerűen skontrózva — az irattárban helyezi el.

5. A szocialista gazdaságoknak a 60-as évek közepétől jelentkező reformjai, reformkísérletei a beruházási rendszert — az 1968. évi magyarországi reform elvei kivételével — vajmi kevéssé érintették, s a még egyébként radikális reform elképzelések is megtorpantak a beruházási szféra határán. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány által még 1956 decemberében kiküldött szakértő bizottság 1957 júniusában elkészült, meglepően modern, a részletes tervmutatók helyébe a nyereséget állítani kívánó összefoglaló javaslata például a beruházások tekintetében feltétlenül fenn kívánta tartani a központosított döntést, mert „enélkül nem lehetne biztosítani a népgazdaság helyes irányú fejlesztését".[20] Ugyancsak szimptomatikus, hogy még azok a szerzők is, akik viszonylag hamar felismerték, hogy a direkt tervutasításos rendszer hátrányai elsősorban a műszaki fejlesztésnek a lehetőségeknél lassúbb voltában nyilvánulnak meg, a műszaki fejlesztés eredményeit realizálni hivatott beruházási rendszert csak teljesen központosítottan tudták elképzelni.[21]

6. A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja viszont, nem kis részben annak felismerésére alapozva, hogy a direkt tervutasításos mechanizmus beruházási rendszere a rendkívül aprólékos felelősségi és egyéb rendszabályok spanyolfala mögött voltaképp az intézményes

[16] Pl. I. L. *Brauge:* A szocialista mezőgazdaság beruházási építkezéseinek jogi kérdései. Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből, 1955/1. 21—23. old.

[16/a] Vö. *Laptyev* i. m. 268—269. old.

[17] V. A. *Dozorcev:* Az ipari vállalatok jogi helyzete. Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből. 1956, 3. 122. old.

[18] Uő.: 129—130. old.

[19] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, 1975. 295. old.

[20] Idézi *Berend T.* Iván: Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusunk reformjának első fejezete 1956—57-ben. Valóság, 1981; 12. sz. 20. old.

[21] *Hegedűs* András: Műszaki fejlesztés a szocializmusban. KJK, 1962. 367. old.

felelőtlenség melegágya, éppen a beruházások terén kívánt talán — egyértelmű felelősségi viszonyokat teremtve — a legradikálisabban szakítani a direkt gazdaságirányítással. Bár a reformot megalapozó pártdokumentumokból kiolvasható elképzelések nem teljesen egységesek, s az is szembetűnő, hogy az ellentmondások a viták során nem oldódtak fel teljesen,[22] a vonatkozó párt- és állami határozatok[23] egyértelművé tették, hogy

a) a beruházások jelentős részét a termelő szektorban a vállalatok, a nem termelő szektorban a tanácsok és egyéb szervek döntési jogkörébe kell utalni, tehát a beruházási döntéseket — lényegében az egyedi nagyberuházások, a célcsoportos, valamint az egyéb állami beruházások kivételével — decentralizálni kell, ahol a beruházók a központ által meghatározott beruházási összvolumen és a gazdasági szabályozók (elsősorban a beruházási hitelpolitika irányelvei) ismeretében, a szabályozott piaci koncepciónak a beruházási szférára való kiterjesztésének megfelelően szabadon alakíthatják elképzeléseiket;

b) az állam a beruházások megvalósítását — a diszpozitív szerződési szabályokon, illetőleg a szűk körben, így az egyedi nagyberuházásoknál sem feltétlenül és teljeskörűen alkalmazni kívánt szerződéskötési kötelezettségen kívül — egyáltalán nem, a beruházások előkészítését pedig csak az állami döntésű beruházásokat illetően szabályozza;

c) a beruházások tervezésére és kivitelezésére vonatkozó jogosultsági előírásokat úgy kell átalakítani, hogy annak feltételeit ne szervezeti és szakágazatai kötöttségek korlátozzák, hanem a szakértelem és képzettség követelményei határozzák meg;

d) a finanszírozás rendszere a döntési rendszerhez kötődik, azaz — főbb vonalaiban — az állami beruházásokat elsősorban ingyenes költségvetési juttatásból, kisebbrészt visszterhes állami kölcsönből, kivételesen vállalatfejlesztési alapból, a vállalati beruházásokat pedig elsősorban saját forrásból, kiegészítésképpen bankhitelből kell finanszírozni;

e) a szerződéses rendszer tekintetében döntő változás, hogy — a Ptk. tervszerződés fejezetének formális hatályban tartásával, de lényegi rendelkezéseinek hatályon kívül helyezésével, a tervlebontás megszüntetésével és a szerződéses szabadság deklarálásával — megszűntek a tervszerződések, így a „beruházási" szerződések, utóbbiaknak a beruházások rendjéről szóló államigazgatási jogszabályokhoz való szoros kötődése is.

Az a)—e) pontban megjelölt — távolról sem teljes körű — változások értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül az az annak idején nem különösebben hangoztatott körülmény, amire újabban Nyers Rezső többször is felhívta a figyelmet, hogy a politikai vezetés a reform társadalmi-politikai elfogadtatása érdekében a reform egyes aspektusait a ténylegesnél radikálisabbként, más aspektusait pedig annál mérsékeltebbként tárgyalta. Úgy tűnik, hogy a beruházási szféra reformjára az előbbi volt a jellemző.

A szerződéses struktúra átalakításának két pillére a tervszerződési jelleg, a beruházások rendjéhez való szoros kötöttség megszüntetése és a szerződéseknek dogmatikai alapokra való visszaállítása volt.[23/a] A leglényegesebb szabályokat a Ptk. mellett kormányrendeletek, a kevésbé általános, egy-egy tevékenységhez kötődő szabályokat pedig ágazati jellegű, ún. alapfeltételek határozták meg, de szabványok, műszaki előírások (pl. Építőipari Kivitelezési Szabályzat) is számos kötelmi jogi előírást szívtak fel.

A szabályozás szintjétől függetlenül valamennyi szabályban a diszpozitív jellegű előírások voltak túlsúlyban, kógencia kimondására csak a szerződéskötési kötelezettség és meghatározott szankciós helyzetek körében, illetve munka- és egészségvédelmi szempontból került sor. A szabályozásnak az volt az alapja, hogy a szabályozott piac egyrészt eleve a népgazdasági érdeknek megfelelő irányba tereli a feleket, elsősorban az azt képviselni hivatott megrendelőt, tehát sem feladataik részletes meghatározására, sem a kölcsönös ellenőrzésükre szolgáló szankciórendszer feltétlen működtetésére nincsen szükség, másrészt az adott helyzetnek megfelelő kapcsolatok kiépítésére készteti a feleket, tehát a szabályozás nem kötelező előírások rögzítésére, hanem ajánlott magatartási minták közvetítésére, a felek orientálására irányul.[23/b] A szerződések funkciójának vázolt felfogásából következik, hogy elvileg nem kifogásolható a szerződéses rendszer megszakítottá tétele, egyes hézagok (pl. beruházási megbízás, vagy bizomány, illetve tervezői művezetés) kitöltetlenül hagyása, illetőleg az a jellemzője, hogy a részletes szabályokat tartalmazó alapfeltételek csak nevükben voltak alapfeltételek, valójában meglehetősen egyoldalú kikötéseket tartalmazó miniszteri rendeletek voltak, bár tény, hogy ezekből — a körülmények megváltozása folytán — komoly működési zavarok támadtak.[23/c]

A beruházási rendszer egészében, ezen belül a beruházási vonatkozású szerződések rendszerében a szisztéma alapjaként feltételezett

[22] *Halmai* Gábor: Beruházáspolitika — beruházási rendszer — beruházási jogalkotás. MKKE Jogi Tanszék. Kézirat. Bp. 1982. 102. old.

[23] Elsősorban a 9/1967. (IV. 13.) GB sz. hat.

[23/a] Ennek korlátairól ld. *Harmathy* Attila: A vállalkozási szerződésről, JK, 1976. 2. sz.

[23/b] Vö.: *Csanádi* György: A szerződési rendszer továbbfejlődésének problémái; *Kozma* András: A tervezési és kivitelezési szerződések a gazdaságirányítás új rendszerében. In. *Szilbereky* Jenő: (ed.): Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből. KJK, 1967.

[23/c] Vö.*Sárközy* Tamás: A beruházási szerződéses rendszer elvi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 2—4. sz.

tartalmú érdekegység azonban sem a 60-as években, sem a 70-es években ténylegesen nem jött létre, aminek alapvetően az volt az oka, hogy az új gazdasági mechanizmus mintegy örökölte a korábban keletkezett beruházási feszültségeket, s nem volt megfelelő ereje ahhoz, hogy azok ellen a saját eszköztárát vesse be. Mint ahogy az MSZMP KB-nak az 1968. évi gazdasági fejlődésről, a gazdasági reformról és az 1969. évi gazdasági munka fő feladatairól szóló határozata rámutat: „A beruházások terén a problémák gyökere több évre nyúlik vissza. Az egyensúly javítását nehezíti egyrészt, hogy a folyamatban levő beruházások száma és eszközszükséglete a számítottnál nagyobb, másrészt, hogy a vállalati pénzforrások is meghaladják a reform indításakor számított mértéket."[24]

Míg azonban 1967-ben a politikai vezetés az akkor már sejthető veszélyeket a beruházási célokat szolgáló pénzkibocsátás szabályozásával (a kereslet-kínálat makroszintű szabályozásával), a nagyberuházások erőteljes korlátozásával, s a beruházások megoszlásának olyan módosításával kívánta megelőzni, hogy fokozatosan növekvő teret kapjanak a vállalati kezdeményezések, és jobban előtérbe kerüljenek a gyorsan megtérülő befektetések, amelyek előmozdítják a vállalatoknál meglevő egyszeri tartalékok kiaknázását, a termékstruktúra és a minőség javulását,[25] addig már 1968 őszétől, de különösen a 70-es évek elejétől az előbbiek helyett előbb a vállalati fejlesztések korlátozása,[26] majd — kezdetben inkább legálisan, később „szociológiai" úton is gyakoroltan — a vállalati fejlesztési döntések fokozódó állami befolyásolása (ennek keretében a vállalati beruházások előkészítésének állami szabályozása), ténylegesen „vegyes" döntéssé alakítása került a gazdaságpolitika eszköztárának középpontjába.

A beruházások terén alkalmazott gazdaságpolitika recentralizálódása és renaturalizálódása tehát jelentősen megelőzte (egyben mintául is szolgált annak) a gazdaságpolitika egészének 1972—73-ra bekövetkező „megtorpanását", amit egyéb, nem elhanyagolható körülmények mellett az idézett elő, hogy az örökölt és az új gazdasági mechanizmus bevezetése által a palackból kiengedett, s a megkeményedni nem engedett költségvetési korlát által kondicionált fejlesztési törekvések terhei egyre erőteljesebben fenyegették a pénzügyi egyensúlyt, amihez az a szubjektív körülmény járult, hogy a feszültségek kiéleződése kiváltotta a korábban beidegződött visszafogási eszközök alkalmazását, egyidejűleg a mechanizmusreform eszköztárának, elsősorban a felek autonómiáját kifejezni hivatott eszközöknek (pl. szerződés) a degradálódását. Ily módon hamarosan kialakult, s uralkodóvá vált az a vélemény, hogy a beruházásoknál természetes jelenség a beavatkozás,[27] s hogy a gazdaságirányítás megítélésének legfőbb mércéje az operativitás. Erre az is módot nyújtott, hogy az operativitás öngerjesztő folyamat. Minnél inkább belenyúl ugyanis a központ a gazdaság ún. vegetatív működésébe, annál inkább megsérti, védekező, önfékező mechanizmusai bekapcsolására készteti a gazdasági élet alanyait. Utóbbiak problémáik megoldása terepéül ezért egyre inkább nem a piacot, hanem az adminisztratív piacot tekintik döntőnek, ahol az előbbinek — mint utóbbi függelékének — csak annyi szerepe van, hogy kedvező vagy kedvezőtlen ürügyet és feltételeket teremt utóbbi eredménnyel kecsegtető igénybevételére.[28] A piaci magatartás racionalitása tehát elveszti önértékét, az adminisztratív piaci jószerepléshez ugyanis adott esetben a piaci irracionalitás (pl. gazdaságtalan, de népgazdasági szükségletnek minősített termék gyártására irányuló kezdeményezés) teremt ígéretes esélyeket. Az azonban, ami az adminisztratív piacon „bót", az a piacon nem szükségképpen az, ezért az adminisztratív piaci „bót" érdekében feltétlenül meg kell regulázni a piacot, legfőképpen annak a felszínhez legközelebb eső rétegét, az ún. szerződéses fegyelmet.[29]

A megbomlott érdekegység orvoslására három részben egymást követő, de jelentős részben időben egymást át is fedő törekvés alakult ki. Az érdekegység megteremtése érdekeltségi, illetve hatalmi eszközökkel, majd az érdekellentétek hangsúlyozásával a felek kölcsönös ellenőrzése, sakkban tartása. Bizonyos fokig azonban mindhárom törekvést elfedte az a jelenség, hogy amíg a gazdaságirányítás az ismét meglelt operativitás bűvöletében a jogszabályban előírtak látszólagos érintetlenül hagyásával azoktól jelentősen eltérő gyakorlatot alakított ki, addig

[24] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1966—1970. Kossuth Kiadó, 1974. 266—268. old.

[25] Uo. 83—85. old.

[26] Pl. az építési-szerelési munkák pénzügyi fedezete igazolásának és az importletét rendszernek a bevezetése, a fejlesztési alapképzés és a hitelezés szigorítása stb.

[27] Pl. *Cservenka* Ferencné: Az eredményesebb gazdálkodásért — a pártmunka eszközeivel. Társadalmi Szemle, 1979; 1. sz. 37. old.

[28] A probléma részletes kifejtését ld.: *Antal* László: Fejlődés — kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. Gazdaság, 1980; 2. sz. *Szalai* Erzsébet: Kiemelt vállalat — beruházás — érdek. Akadémiai Kiadó, 1981.

[29] A gazdasági élet problémáit a szabályozók, ezen belül a szerződéses szabályok szigorításával, ezzel egyidejűleg számos egyedi engedménnyel megoldani kívánó gazdaságpolitika polgári jogi szempontú elemzésére ld. *Harmathy* Attila: A gazdasági szabályozók és a szerződések kapcsolata. Jogtudományi Közlöny, 1979, 12. sz., *Sajó* András: A gazdaság jogi szabályozásának egy lehetőségéről. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz., *Cillag György* korreferátuma: Petrik Ferenc Jogi, felelősség a népgazdaságban c. előadásához. In: A Magyar Jogász Szövetség Vállalati Jogász Tagozatának VI. Országos Munkaértekezlete. Kézirat gyanánt. 1981. A GKT 3/1978. sz. tanácselnöki értekezleti állásfoglalással módosított GKT 6/1975. sz. tanácselnöki értekezleti állásfoglalás (időközben a GKT 2/1982. sz. tanácselnöki értekezleti állásfoglalás 1. pontja hatályon kívül helyezte).

a vállalatok, elsősorban az ún. kiemelt vállalatok e gyakorlatot az adminisztratív piacon messzemenően befolyásolhatták.

A megrendelő és vállalkozója, illetve a vállalkozói láncolat érdekegységének érdekeltségi eszközökkel való megteremtése kezdetben deklarált cél, valójában múló epizód volt.[30]

Az érdekegység adminisztratív úton való megteremtésére irányuló törekvések rendkívülinek mondható formagazdagságot eredményeztek. Nyílt formája például a kormány- (miniszteri) biztos, az operatív koordinációs bizottság intézménye, a különféle állami és társadalmi szervek által gyakorolt kapacitásprogramozás, sorolás stb., rejtettebb a népgazdasági tervezés rendszerébe illesztett ún. együttműködési megállapodás, illetve a rendszerint diktátumot rejtő hálótervezés.

A 70-es évek közepére előbb a bírósági gyakorlatban, majd a Polgári Törvénykönyv azt meglehetős hűséggel törvényi szintre emelő 1977. évi reformjában jelent meg ismét az 50—60-as évek jellegzetes érdekszembeállítós konstrukciója (kógencia, új, illetve szigorodó szankciók). Az érdekszembeállítás abban is kifejeződik, hogy a szabályozás a megrendelő érdekérvényesítési képességét elégtelennek minősíti, s egyes szerződéses feltételek meghatározását (pl. ár, elszámolás) magának tartja fenn, más feltételek tekintetében pedig azzal készteti a megrendelőt a kívánatosnak ítélt magatartás tanúsítására, hogy ha elmulasztja valamely igénye érvényesítését, úgy azt helyette, de az állam javára a vele egyenrangúnak deklarált szerződéses partnere, a pénzintézet érvényesíti. Mindezek messzemenően csökkentik a felek autonómiáját, annak kifejeződéseként, hogy a 70-es évek tényleges beruházási mechanizmusában a beruházási akciók túlnyomó része állami vagy állami befolyás alatt született, tehát „vegyes" beruházási döntések végrehajtására irányult. Ebbe az irányba hatott a bírósági gyakorlat is, amely a „népgazdasági érdek" nevében pl. a jogosult szavatossági igény választási jogát is korlátozta.

Az érdekszembeállítás — ugyanúgy, mint a tervszerződési konstrukcióban — államigazgatási jogias elemeket vitt a szerződéses rendszer működésébe, anélkül azonban, hogy intézményesen gondoskodnék az ennek következtében felmerülő konfliktusok rendezéséről. Ezek az elemek továbbá csak nagyon szerény hatásfokkal illeszthetők a szerződéses rendszerbe, állandósítják a bürokratikus, költséges és rendkívül nagy következményes károkat előidéző egyedi beavatkozások iránti igényt, kalkulálhatatlanná teszik a felek magatartását, s a feleket ahelyett, hogy a jogszabályban vagy egyedi aktusban megtestesülő népgazdasági érdek követésére késztetné, arra ösztönzi, hogy egyesült erővel — nemritkán az érdekelt gazdaságirányító szervek hallgatólagos tudtával vagy éppen tettleges közreműködésével — keressék meg a közös érdekeiknek megfelelő kiutat.[31] Az államigazgatási jogias elemek integrálása továbbá oda hat, hogy a döntési szintek összecsúszása, a felek autonómiájának korlátozása folytán fellazítja a felelősségi viszonyokat, megállapíthatatlanná teszi az érintettek felelősségét.

7. Érvelésünk végpontjára értünk. Nem a felelősségi viszonyokat kell a realitásokhoz igazítani, mert ellentmondásos viszonyokhoz csak ellentmondásos felelősségi viszonyok illeszthetők, hanem a realitásokat kell olyanná alakítani, amely — ha szükséges — a felelősség tényleges alkalmazását is lehetővé teszi. A beruházások terén ez feltételezi a szabályozott piacról vallott felfogásunk módosítását is. A népgazdaság egésze nyitottságának megfelelően a beruházási szféra is — kevés kivétellel — nyitott, versenyszféra, ahol a piac nem szorítkozhat a már elhatározott fejlesztések megvalósítására, hanem a fejlesztési célok kiválasztására, előkészítésére is kihatással van, szelektálja azokat. A beruházási szféra így tényleges — beruházási — piaccá változik, ahol — a makroszintű állami gazdaságirányítás által alkalmazott szabályozók mellett, azokra építve — a beruházási gazdasági verseny, illetve annak alapintézménye: a (beruházási) versenytárgyalás lesz hivatott a beruházási piac dinamikus egyensúlyát megteremteni és megőrizni.[32] Nem a gombhoz kell tehát varrni a kabátot, de olyan kabátot kel szabni, amely megvéd az időjárás viszontagságaitól.

Csillag György

[30] Pl. együttműködési szerződés, egységes jutalmazás, fővállalkozás.

[31] *Csillag* György: A beruházás lebonyolítása irányítására vonatkozó államigazgatási jog és a lebonyolításra vonatkozó szerződéses jog néhány ellentmondása. MKKE Jogi Tanszék. Kézirat. 1982. erre vonatkozóan számos példát ismertet.

[32] A kérdés részletes kifejtését ld. *Csillag* György — *Puhr* László: A vállalatba adás új rendje az építőiparban: versenytárgyalás. Építésügyi Szemle, 1981.; 2. sz. Erősen kérdéses, hogy a jelen tanulmány leadása után közzétett 14/1982. (IV. 22.) MT. sz. rendeletbe foglalt szabályzat képes lesz megfelelni e hivatásnak.

A kollektíva-jogi felelősség a jogágak fejlődési távlataiban

I.

A kollektíva-jogágak történeti fejlődésének főbb kérdései[1]

Az ún. kollektíva-jogok (munkajog, termelőszövetkezeti jog) felelősségi rendszerének problémája általában „praktikus", főként „hatékonysági" szemszögből kapott helyet az utóbbi években a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt, illetőleg a kodifikációs törekvésekben. Nézetünk szerint azonban a kérdéskörnek ez a vetülete a történeti folyamatok felszíni jelenségeinek síkján helyezkedik el; a mélyebb régiókban e *jogágak* — s kereteik között: felelősségi rendszerük — *koncepcionális alapkérdései* húzódnak meg. Témánk elemzésénél mindenekelőtt ezekről szükséges röviden szólani, megvilágítva egyúttal kérdésünkkel kapcsolatos szemléleti alapállásunkat is.

1. A szóban forgó jogágak történeti fejlődésében végbement változások következtében lényegében kialakultak *közös alapelveik,* amelyek — néhány formai eltérés ellenére — egyaránt érvényesülnek és az intézményrendszer struktúráját, működési mechanizmusait (működési feltételeit) meghatározzák. E változások alapvető konzekvenciáit azonban a jogi intézményrendszert érintően ez ideig nem vontuk le: annak alapvető jellege, struktúrája és működési mechanizmusai lényegében a jó három évtizede kialakult szemléleti alapon állanak. Ezt a helyzetet jelleget adó mértékben nem érinti az 1967-es intézményi átalakulás, mert az nem volt képes e jogágak intézményrendszerét a deklarált szemléleti változáshoz idomítani. A később bekövetkezett — a korábbi koncepcióhoz vissza-visszatérő — változtatások ismételten felerősítették annak elméleti befolyását, egyben elbizonytalanították, gyengítették a már meglevő intézmények természetükhöz igazodó működését, karakterük kiforrását.

A kollektíva-viszonyok — amelyeket a környezeti követelmény- és feltételrendszerrel egységben szemlélünk — lényegi ellentmondásban vannak jogi intézményrendszerünkkel. Itt természetesen nem valamely idealizált kollektívákra gondolunk, hanem a társadalmi, gazdasági viszonyok és azok történeti perspektívái által determinált munkakollektíva-viszonyokra. Aligha reálisak azok az elképzelések, hogy *ezek* a munkakollektívák kibontakozhatnak, működhetnek és fejlődhetnek a szóban forgó jogágak olyan intézményrendszerében, amely *részben* a munkakollektívák gazdasági önállóságának el nem ismerésén (a direktirányítási elemek, illetőleg — a kollektíván belül — a centralizált vezetési rendszer alkalmazási lehetőségeinek elméleti korlátozhatatlanságán), *részben* pedig az egyedi munka- (kollektíva-tagsági) viszony szerződéses koncepciójából eredő konzekvenciák elméletileg tisztázatlan, egyenlőtlen mértékű bevonásán alapul. (A kollektíván belüli centralizált vezetési rendszeren azt értjük, hogy sem kollektíva, sem alacsonyabb ‚kisebb egységek' szinteken nincsenek a vezetési rendszer alapvető jellege szempontjából tényleges és legalizált vezetési hatalommal rendelkező szervek, azaz elvi és gyakorlati lehetőség van arra, hogy *bármely* döntés — a vezetés általános mechanizmusai szerint — *egyetlen* szervben (a szövetkezet kivételével: egyben az egyszemélyi vezetés koncepciójában) történjék.[2]

2. A kollektíva-jogágak alapvető, egymással a legszorosabban összefüggő két kérdése: a hatékony munkára alkalmas munkakollektívák-munkaszervezetek kialakítása, s ezek demokratikus szervezeti-vezetési rendszere. A szocialista társadalmi demokrácia fejlesztése az utóbbi nélkül nem lehetséges és teljesen nyilvánvaló, hogy az előbbi cél sem érhető el a munkaszervezetek vezetési rendszerének demokratikus irányú fejlesztése nélkül. A hatékony vállalati és egyéb munkaszervezetek kifejlesztése és működtetése nem lehetséges kollektíva-jogágaink olyan intézményrendszere alapján, amely végső soron a munkaszervezeti hierarchiát a *teljes és közvetlen egyirányú függés* alapelvére építi. Mint köztudott, ez az elv kívánja helyettesíteni a munkaszervezetek felső irányításának, valamint vezetésének differenciált (kombinatív), a gazdasági és munkaszervezetek viszonyaihoz adaptált eszközrendszerét. A történeti tapasztalatok azonban minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a munkaszervezetek különböző típusai tartós sikerrel és konszolidált viszonyok között csak a *munkához* és azon belül e szervezetek és kollektíváik által végzett munkák *típusához* igazított szervezeti és eszközrendszerrel irányíthatók és vezethetők.

3. Gondolatmenetünk summázata, illetőleg itteni elemzéseink kiindulásaként tehát azt mondhatjuk, hogy kollektíva-jogaink fejlődése eljutott ahhoz a ponthoz, amely a bennük rejlő lehetőségeknek lényegében teljes kihasználását is jelzi. A továbbhaladás, a történeti fej-

[1] A jelen alkalommal a jogi felelősségre kívánunk koncentrálni, azonban az alcímben jelzett kérdés azzal szorosan összefügg: a felvázolandó felelősségi koncepció ui. nem illeszthető a hatályos szabályozás rendszeréhez, szemléletéhez. Mindazonáltal itt csak vázlatos áttekintést adhatunk. A témát — annak egy konkrét vetületében — részletesebben kifejtettük „A szocialista vállalat vezetése" (A vezetési struktúra és kollektíva-tagsági viszony) c. tanulmányunkban. Szocialista Vállalat, 1981.

[2] Csak itt jegyezzük meg, hogy a „centralizált" vezetési rendszer lényegileg a szövetkezeteken belüli vezetési viszonyokra is vonatkozik, továbbá, hogy a működési-fejlődési lehetőségek kibontakozása tekintetében tett megállapítás is, amelyet azonban ez idő szerint jelentősen eliminálnak a tagsági viszony erőteljesebb „járulékos" lehetőségei.

lődés igényeinek kielégítése az adott koncepcióban már nem lehetséges. Ezek kielégítésére lényegében *két út* kínálkozik:

— a „kétpólusú" munkaszervezet és a kollektíva-tagsági viszony „szerződéses" koncepciója;

— a munkaszervezeteknek a kollektíva főbb vonalaiban elismert (méltányolt) érdekstruktúrájához igazított (legalizált) vezetési rendszere és a kollektíva-tagsági viszony státusviszonyként történő intézményesítése.

A „kétpólusú" munkaszervezet végső soron olyan vezetési struktúrát jelent, amelyben elkülönül a munka, illetőleg a kollektíva szervezete. Előbbi a munkáltatói (tulajdonosi) érdek, utóbbi a dolgozói (munkavállalói) érdek hordozója. Ilyen munkaszervezeti struktúránál két alapvető kérdés mélyreható elemzésének szükségességét kell felvetnünk:

a) összeegyeztethető-e ez a szocialista *társadalmi tulajdon* jelenlegi fejlettségi fokával, illetőleg reálisan megalapozott és kibontakozóban levő fejlődési tendenciáival?

b) milyen történeti realitása van annak, hogy az ilyen munkaszervezeti struktúrához igazodó, vele *konzisztens társadalmi-politikai struktúra* kialakuljon?

Az elméleti meggondolások és a történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a koncepció az adott reális társadalmi viszonyok talaján igen mélyreható problémákat vet fel, amelyek megoldási feltételrendszere ez idő szerint feltárva, de még fő vonalaiban áttekintve sincs.

Mindezek figyelembevételével úgy látjuk, hogy reálisan csakis a *másik út* járható. Hangsúlyozzuk azonban itt is a továbbhaladás, a felhalmozódott történeti ellentmondások feloldásának *objektív szükségességét*. Formális — tehát a társadalmi igény lényegi kielégítését nem biztosító — megoldásokkal ui. csak a problémák elodázását, illetőleg elmélyülését tesszük lehetővé. Valamelyik irányba tehát lépni kell, illetőleg a történeti folyamatok megnyitják az utat tudatos, elméletileg összehangolt szabályozás nélkül is; természetesen kevésbé zavartalan fejlődésmenetben.

4. Röviden: mit értünk a munkaszervezetek dolgozó kollektívájának érdekstruktúrájához igazodó vezetési rendszeren, illetőleg a kollektíva tagsági viszony státusviszonyként történő intézményesítésén?

a) A munkaszervezetek belső érdekviszonyainak elismerése ma már aligha képezheti elméleti vita tárgyát. A kérdés tehát arra irányulhat, milyen *reális* és a társadalom által elismerendő érdekviszonyokat konstatálhatunk, amelyek egyúttal a *vezetés szempontjából is releváns* — tehát etekintetben *hatalmi* — *tényezőként* is megjelennek. Előrebocsátva, hogy a munkaszervezetek típusbeli tagozódása az itt következő struktúrát jelentős mértékben érintheti (főként, ha ez a tagozódás valóban erőteljessé, jelleget adó mértékűvé válik, amiről ez idő szerint nem beszélhetünk), a munkaszervezetekben — témánk szemszögéből — a következő érdek- és hatalmi struktúrát vesszük alapul:

aa) A csoport- vagy kollektívaérdek, amely az adott munkaszervezet és kollektívájának *átfogó érdeke* és alapjában véve célkitűzésének elérése és működésképességének biztosítására irányul. A célkitűzés természetesen lehet anyagi eredmény (vállalati nyereség) elérése, vagy a tevékenység eredményének egyéb formában való *társadalmi elismertetése*. Ez a „társadalmi elismertetés" a lényeges mozzanat: azt is jelenti, hogy ezen átfogó csoportérdek képzése (kialakítása, kifejezése) nem független a *társadalmi környezettől* (a politikai, irányítási stb. mechanizmustól) sem. Ebből következően a csoportnak itt „figyelembe kell vennie" (idézőjelben, mert áttételes módon) a tevékenysége eredményével kapcsolatos társadalmi érdeket, amely magában az érdekképzés és -kifejezés mechanizmusában is megjelenik. Ezért az egyes munkaszervezetek felső vezetésében ez a társadalmi érdekelem (alapjában az adott munkaszervezet típusához igazítottan) különféle szervezeti megoldásban *jelen lehet és jelen van.* (Pl. a vezetőszervben való képviselet, a választás jóváhagyása stb. útján.) Ez a jelenlét természetesen nem ellentmondásmentes, azonban a történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy még az önigazgatási koncepcióra épített munkaszervezetekből sem iktatható ki. A legalizált megoldások kikapcsolása ugyanis nem azonos a valóságos érdekmechanizmusok kiiktatásával.

A csoport „társadalmi elismertetése" mellett a működésképesség biztosítása az érdek másik alkotó eleme. Enélkül a belső érdekek harca felemésztené a munkakollektíva erejét, de legalábbis valamelyik belső érdek javára eltorzítaná tevékenységi struktúráját. A vezetés szempontjából tehát — az előbb fejtegetett külső reláció mellett — alapvető jelentőségű kérdés olyan struktúra (szervezet, jogosítványok stb.) kialakítása, amely erre képes. Ebben áll a munkaszervezet felső vezetésének koncepcionális és szervezeti problematikája. Ilyen vezetőszerv — társadalmi viszonyaink mai fejlettségi fokán — nézetünk szerint *általában kollektív (testületi) szerv lehet.* Nemcsak az elméleti meggondolások, hanem a gyakorlati tapasztalatok is azt mutatják, hogy a munkaszervezetek ún. egyszemélyi vezetésének koncepciója történetileg *objektíve* meghaladottá vált. A *tudati* (elméleti, szabályozási, szervezeti stb.) szférában azonban igen nagy elmaradás tapasztalható.

ab) A belső érdekstruktúra másik elemeként a *szakvezetés (egyedi vezetők) hierarchiáját* (szakapparátust) jelöljük meg. Közismert, hogy ez az apparátus a munkaszervezet vezetésének sajátos — *sajátos érdekkel és sajátos vezetési hatalommal bíró* — eleme. Külön kérdés, hogy ez jelenleg jogilag legalizálva nincs (vagy alig van): mindenre ráborul az egyszemélyi vezetés elméleti és jogi leple, amely ugyan arra már nem képes, hogy magát a képződményt (a veze-

tési rendszeren belül kialakult elem testi valóságát) is eltüntesse, de arra alkalmas, hogy a vezetésben kialakult tényleges (érdemi) szerepét elfedje, az egyszemélyi vezetés formális fenntartásával *e szereppel adekvát* (és nem az egyszemélyi vezető diskrecionális jogkörébe utalt) jogkör- és felelősségmegosztás rendszere kialakuljon, s hogy e hierarchiában helyet foglaló vezetők adekvát vezetői státusa (így: feladatukhoz és felelősségükhöz igazodó jogi védelme is) intézményesülhessen.

ac) A belső érdekstruktúrában saját arculatot nyer a dolgozó *kollektíva képviseleti szerveinek* rendszere, elsősorban a szakszervezet szervei (szakszervezti bizottság, bizalmi testület, apparátus stb.). Ez a szervezet az újabb fejlődés eredményeképpen bizonyos vezetési jogosítványok alanyává is vált: egyes vezetési aktusok csak a szakszervezettel egyetértésben tehetők meg. A jelleget adó mozzanat az érdekstruktúra elemei között abban jelölhető meg, hogy jelentős szerepet kap az *érdektudat:* ez a szervezét működési mechanizmusain keresztül a dolgozói érdekek, továbbá az *egységes csoport-, illetőleg a társadalmi érdek* képviseletére-érvényesítésére, illetőleg összeegyeztetésére törekszik. A szervezeti felépítés *szükségképpen* ehhez igazodik, tehát: nem véletlen és nem helytelen, hogy a szervezet a *munkakollektíva (csoport) szintjén* törekszik kifejezni (egyeztetni stb.) az egyes belső érdekeket, illetőleg *figyelembe veszi a szélesebb* (magasabb) *társadalmi érdekeket is* (végső soron a szervezeti rendszer központi irányításán keresztül).

ad) Végezetül a dolgozó kollektíva *munkahelyi közösségeit* (kiskollektívákat) kell megemlítenünk. Az érdekstruktúra ezen eleme két specifikumot mutat: a munkakollektíván belüli *helyi* érdeknek, illetőleg a *közvetlen* (az érdektudat által érdemi mértékben nem strukturált) érdeknek determináns jelentősége van.

Ez az érdekstruktúra természetesen *történetileg meghatározott* és az érdekrendszer *sajátos egyesnsúlyát* fejezi ki, pontosabban: képessé tehető annak kifejezésére. Következésképpen: csak abban az esetben fejezi ki a reális társadalmi valóságot, ha teret engedünk (pl. a jogi szabályozás segítségével) az egyes elemek „természetükhöz igazodó" értelmű kifejlődésére, kiforrására. Ellenkező esetben a struktúra deformálódik: meghatározott elemeinél, vagy azokon kívül kialakulnak új, vagy tartalmi szempontból az előbbiektől eltérő érdekpólusok, amelyek a munkaszervezetet és annak dolgozó kollektíváját *más érdekrendszer törvényszerűségei szerint strukturálják.*

b) A kollektíva-tagsági viszony, mint státusviszony eme életviszonya szerződéses viszonykénti intézményesítésének alternatívája.

Felfogásunk szerint a mai (és szocialista perspektívájú) társadalmi valóságunkat hűen az a koncepció fejezi ki, amely az állampolgárnak a munkaszervezetben létrejövő viszonyát (amely a társadalmi munkamegosztásban való részvételre irányuló alkotmányos jogát és kötelezettségét realizálja) nem „kétszemélyes" szerződéses vszonyként, hanem *tagsági, azaz státusviszonyként,* következésképpen nem munkaszerződésben, hanem *kollektíva-szerződésben* intézményesülő viszonyként értelmezi. Ez a felfogás szervesen kapcsolódik a szocialista munkaszervezet vezetésének előbbiekben felvázolt rendszeréhez is.

Istmét hangsúlyozva a munkaszervezetek típusbeli differenciáltságának (differenciálásának) jelentőségét, a tagsági jogviszony általános — lényegi értelemben általánosan érvényesítendő — elveit a következőkben vázolhatjuk.

A munkaszervezeti tagsági viszony státusviszonyként történő szabályozása olyan *jogállás* kialakítására irányul, amelyben a tagsági viszony keretében bekövetkező mozgásváltozások nem a felek külön-külön szerződési aktusaiban realizálódnak, hanem a kollektíva belső szerveinek működési mechanizmusaiban.

A tag *nem a „munkáltatóval",* különösen nem „munkaügyi felettesével" áll *jogviszonyban,* hanem a *munkaszervezettel, ami azonos a kollektívával.* (Csak mellékesen: a formális jogi megközelítés ezzel ellentétes következtetésétől függetlenül, kollektíva nélkül nemcsak szövetkezet, hanem egyéb munkaszervezet — állami vállalat stb. — sincs.) Az előbbiekből következik, hogy a tagsági viszonyra vonatkozó *jognyilatkozatok a kollektíva-szervezetben képződnek* és fejeződnek ki, a dolgozói közreműködések meghatározott mechanizmusában. (A jogosítványrendszer természetesen típusonként és más tényezők alapján differenciált.)

A vázoltak az „egyszemélyes vállalat" — egyszemélyes munkáltató koncepciója meghaladásának tagsági jogi („munkajogi") konzekvenciái, egyben a munkahelyi demokrácia fejlesztése vonalán tehető valódi előrehaladás alapján, a történetileg kialakult ellentmondások feloldásához az intézményi keretek létrehozásának feltételei.

A belső mechanizmusok szempontjából kiemelkedő jelentősége van a *tagsági viszony specifikus szabályait az adott szervezeten belül konkretizáló, realizáló intézményi rendszernek.* Fontos továbbá, hogy a belső normák megadják a sajátos munkakollektívák „kollektív-munkajogi" mechanizmusainak fő elemeit, feltételeit, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók egyirányú, közvetlen (direkt-) jellegű függőségi viszonyai ne determinálják átfogó jelleggel — s az egész szervezet működése tekintetében is torzító hatással — a belső viszonyokat.

Itt olyan mechanizmusokról van szó, amelyek nem teszik lehetetlenné a felső (vezetői) akarat (döntés stb.) *feltétlen érvényesülését,* ha az a szóban forgó szervezet céljából, jellegéből következően szükséges (pl. hatóság), azonban amelyek adott esetben (meghatározott helyzetekben) *fékekként* is működhetnek. A lényeg az, hogy adott *részkérdésekben ne a munkajo-*

gi ultima ratióval (utasítás-megtagadás és következményei) *kényszerüljön az egyet nem értő dolgozó reagálni.* Ezek a kérdések erőteljesebb hangsúllyal a vezetői munkaköröknél (és a közintézményi, hatósági munkaviszonyokban) merülnek fel. Az ilyen helyzet szülte sorozatos kompromisszumok természetesen végül is nemcsak az egyént deformálják, hanem a szervezetet — vállalatot, intézményt, hivatalt — is.

Olyan intézmények és mechanizmusok beépítése szükséges tehát, amelyek

— biztosítják a *felső akarat szükséges mértékű* keresztülvitelét;

— a szervezet tevékenységének jellege és típusa által meghatározott *kockázatmegosztást* építenek be (telepítenek) a hierarchia fokozataira (melyek szerint pl. nemcsak az utasítással szembeni álláspont kialakítása és képviselete, hanem az ezzel szembeni utasításérvényesítés is megfelelő kockázattal jár).

Ilyen intézmények és mechanizmusok kidolgozhatók, s azok az előbb jelzett sajátos kollektíva-jogosítványrendszerrel együtt képesek biztosítani a szervezeti működés vezetési és munkavégzési alapfeltételeit.

A kollektíva-tagsági viszony státusjellegű szabályozása természetesen rányomja bélyegét a jogviszony egészére, a keletkezéstől a megszűnésig, illetőleg a felelősségi viszonyokig. E koncepcióval kapcsolatban munkajogi oldalról az akarati viszonyok (szerződéses jelleg) visszaszorításától és ezzel a dolgozói státus gyengülésétől, szövetkezeti jogi oldalról pedig — az egyébként gyakorta homályosan jelzett — „szövetkezeti sajátosságok" hátterébe szorításától tartanak (a „munkajoghoz" történő közelítés eredményeként).

A munkaszervezeti tagsági viszonyok „szerződéses" szabályozása — nézetünk szerint — lényegében *kimerítette* mindazon lehetőségeket, amelyek ezen az alapon egyáltalán rendelkezésre állanak. *Az akarati elemek elvi érvényesülése végül is* mindkét fél oldalán problematikus és az alapvető érdekek védelme szempontjából *elégtelen* — különösképpen, ha nem az utóbbi időszak deformált munkaerőgazdálkodási viszonyait vesszük alapul, azaz ha legalább „normális" munkaerő-kínálattal számolunk.

A státusviszony elvein álló szabályozási rendszer természetesen alapjaiban érinti a keletkezés, módosítás, megszűnés, a jogviszony alapvető tartalmi elemeinek meghatározása stb. szabályrendszerét. A lényeg az, hogy

— a dolgozó nem a „munkáltatóval" áll jogviszonyban, hanem a kollektívával;

— következésképpen a kollektíva („munkajogi") aktusok nem ilyen „kétszemélyes" pozícióban képződnek, hanem azokban a kollektíva és szervei közvetlenül (típusonként és a döntés jellegéből eredően: különböző „erővel") részt vesznek (minthogy a munkaszervezet azon vezetőszervei, amelyek az egyedi tagsági viszonyok lényeges elemeit érintő döntésekre jogosultak, általában *testületi* szervek).

A következőkben a felelősségi és jogvitás rendszer kapcsán vázolni fogjuk — a jogviszony meghatározott sávjain — egy ilyen mechanizmus működését. (A tagsági viszony teljes körét érintő kérdéseket itt nem taglaljuk.)

II.

A kollektíva-jogi felelősség alapelvei és rendszere[3]

1. Az előbbi fejezetben felvázolt kollektíva tagsági jogviszonyhoz illeszkedik és illeszthető az a felelősségi rendszer, amelyet a következőkben röviden ismertetünk. Hangsúlyozzuk tehát, hogy *nem* a jelenleg *hatályos* munkajogi vagy termelőszövetkezeti *jogi szabályrendszerbe* történő beépülését javasoljuk. Ez utóbbihoz természetesen *elméletileg* könnyebben illeszthető lenne, minthogy a kollektíva tagsági jogviszony itteni koncepciója azokra az előremutató elemekre épül, amelyek a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony eredeti felfogásában benne foglaltattak. A későbbi fejlődésben — az objektív és szubjektív körülmények nyomása alatt — erről az alapról letértünk, mert a *tagság dolgozói státusából eredő alapvető követelmények* kielégítésére (a munkadíjazástól a szabadságra vonatkozó szabályokon át a társadalombiztosítási szolgáltatásokig) gazdasági és elméleti okokból nem volt a munkajogitól eltérő koncepció. Lényegében ezen az alapon ment végbe a szövetkezeti jogban a felelősségi és jogvitás rendszer fejlődése (fejlesztése) is. A szövetkezeti tagsági viszony *szabályrendszerének* — s benne a felelősségi viszonyának is — alapvető struktúrája *nem tér el* a munkajogitól, de *elvileg eltér a tagsági jogviszony státusjellegétől,* amely annak eredeti elméleti alapja volt. Ezzel az elméleti alappal összefér, annak megfelel az itt vázolt kollektíva-tagsági jogviszony, s annak felelősségi szabályrendszere is. A hatályos szövetkezeti szabályredszer azonban — lényegileg — éppúgy átalakítást, továbbfejlesztést igényel elméleti alapjával való azonosulása végett, mint a munkajogi (ahol természetesen az elméleti alapok megváltoztatása is szükséges.)[4]

---

[3] A témakörnek csak főbb elméleti vázát tekintjük át. Azt részletesebben kifejtettük „A dolgozó kollektíva tagjának jogi felelőssége" c. tanulmányunkban. Szocialista Vállalat, Bp. 1980. 122. old.

[4] Saját korábbi (egyidejű) állásfoglalásaink a tagsági jogviszony és annak felelősségi rendszere kérdésében a jelzett történelmi körülményeket tükrözik. Ma sem látunk okot azok revidiálására. Az akkori viszonyok között a tag alapvető dolgozói érdekei a munkajogból „átvett" jogi formákban nyerhettek kielégítést. Ugyanez vonatkozik a felelősségi szabályokra is: tényleges előrehaladást a munkaügyi felelősségi és jogvitás rendszer átvétele jelentett, minthogy ennek alternatívája abban az időben a tagság (mint tulajdonos!) „fokozott" felelőssége és a jogvitás rendszer teljes hiánya, illetőleg az ún. vezetőség bizottsága, mint jogvitás fórum volt.

E rövid, de szükséges megjegyzések után még arra a korábbi utalásunkra kell emlékeztetnünk, hogy a hatályos felelősségi rendszert nem a praktikus, hatékonysági és más hasonló problémák alapján vizsgáljuk. A valós problémák ui. mélyebbre nyúlnak, nem is beszélve arról, hogy praktikus megközelítésük gyakorta „praktikus" megoldásokat, szabályozási „lereagálásokat" sugall, amelyek megbontják a konzisztens rendszert, kisebb-nagyobb mértékben, súllyal és élességgel szembe kerülnek az elméleti alapokkal stb. E helyen példákat (a felelősségi szabályok, vagy általában a kollektíva-jogok történeti fejlődéséből) a mondottakra felesleges lenne felhozni.

2. *Mi jellemzi* kollektíva-jogaink felelősségi rendszerét? Mindenekelőtt két sajátosság:

— elméletileg: a hatósági-államigazgatási és büntetőjogi, valamint a polgári jogi (kártérítési) felelősség elveinek sajátos vegyítése;

— a felelősség „közhivatali" jellegének domináns motívuma (amely a maga eszközeivel jelentős szerepet játszik abban, hogy intézményeink, vállalataink igen nehezen tudják „természetes" arculatukat felvenni, erőnek erejével hivatalok, hatóságok akarnak maradni).

A jelen keretek között nincs lehetőségünk a felvetett problémák részletes elemzésére. Az *elméleti probléma* lényege abban jelölhető meg, hogy egy *jogági* felelősségi rendszer csak elméletileg tisztázott módon vehet át, építhet be (minősíthet át) más felelősségi rendszerekből egyes elemeket. A kollektíva-jogi *fegyelmi felelősség* — valamely meggondolás alapján — úgyszólván teljes mértékben átvette a közhivatali felelősség történetileg kialakult szemléletét (elméleti alapjait), különösképpen a munkáltató fegyelmezőbüntető jogosítványainak intézményesítését, s a szakciórendszer jelentős elemeit. Közismert, hogy egyes büntetőjogi fogalmakat (enyhítve, hígítva, átminősítve) ugyancsak értékesített. Nyitva van azonban a kérdések két csoportja: *milyen elvi-elméleti alapon* történik egyes elemek átvétele, különböző mértékű adaptációja, illetőleg az a kérdéskör, hogy a szervezett keretek között folyó *munkatevékenység mennyire viselheti el* egy bizonyos típusú, igen *sajátos arculattal bíró* munkakollektíva: a közhivatal, pontosabban a *hatóság történetileg stigmatizált belső* (tevékenységi, függelmi stb.) *viszonyaira szabott* felelősségi rendszert.

Az *anyagi* felelősség elmélete a polgári jogi kártérítési felelősség emlőiből táplálkozik ugyan, de itt is felvetődik a kérdés: a felelősség előfeltételei, a kártérítés mértéke, a felek pozíciója stb. tekintetében miért éppen az ismert helyeken és mértékben térünk el az anyagtól stb. és végülis milyen szilárd, megbízható elveken alapuló *kapcsolat* marad a károkozás és az okozott kár, illetőleg az anyagi felelősségi szankció között.

Megítélésünk szerint végső soron ezek az elméleti kérdések húzódnak meg a felelősségi rendszer szerepének betöltésében mutatkozó reális problémák,[5] illetőleg a bírói gyakorlat előtt felmerülő jogalkalmazási nehézségek (egységes ítélkezési gyakorlat) mögött.

A felelősségi rendszer „közhivatali" jellege a munkáltató, illetőleg munkaügyi felettes fegyelmező-büntető hatalmában, a szankciók jellegében és tartalmában domináló személyi elemekben, s végső soron a személyi függőség determináns szerepében, valamint a felelősségi rendszernek az adott munkaszervezet keretein túlterjedő, lényegileg valamennyi munkaszervezetet egységbe foglaló jellegében (pl. a büntetés hatálya tekintetében) jut kifejezésre. Csak érintőlegesen jegyezzük meg, hogy ezt a „közhivatali" felelősséget csak *történeti értelemben* minősítjük ilyen felelősségnek (mint történeti örökséget), amely lényegében e szervezetek belső dolgozói (munka-) viszonyaiban uralkodóvá tette az *államigazgatási jogviszony* elveit és szabályrendszerét, holott itt is arról van szó, mint minden egyéb munkaszervezetnél (pl. a vállalatnál): a belső viszonyok szabályozásában a szervezet tevékenysége (célja stb.), illetőleg az abból eredő törvényszerűségek csak az *egyik* motívum; a *másik:* az emberi munkavégzés. Talán nem kell indokolni, hogy sem az egyik, sem a másik követelmények nem hagyhatók figyelmen kívül.

Nem kívánjuk itt a közhivatali munkaviszonyok fejlődésének-fejlesztésének perspektíváit mélyebben taglalni (és a hatályos felelősségi rendszer fejlesztésének-meghaladásának szükségességét ezen a területen is indokolni). Témánk szempontjából talán elégséges, ha rámutatunk a többi munkaszervezet ma már nagyon is érzékelhető fejlesztési igényeire, fejlődési távlataira, sőt (pl. a vállalatoknál, szövetkezeteknél) a kifejlődő újnak máris megjelenő elemeire. Ezekben a formációkban (pl. kisvállalatok) miképpen képzelhető el a hatályos felelősségi rendszer szemlélete szerinti jogalkalkalmazás? Hogyan lesz végrehajtható, nyilvántartható és ellenőrizhető pl. a „büntetés hatálya alatt állás" és főként: van-e értelme? Ez a szemlélet újra fogja termelni a központi direktbeavatkozások igényét, továbbá a különböző adminisztratív jellegű korlátozásokat stb., azaz: a deklarált elvek és mechanizusok érvényesülésének gyakorlati fékezését, végső soron kiüresítését igényli.

A szocialista munkaszervezetek magyarországi fejlődésének konkrét történeti távlatai — az alapjogviszonyhoz hasonlóan és annak elméleti alapjaival egységes rendszerben — a felelősségi rendszer új struktúráját igénylik. A következőkben röviden felvázoljuk a fentebb áttekintett kolektíva-jogi koncepcióval konzisztens felelősségi szabályrendszer elméletének alapvető elemeit.

[5] A realitások hangsúlyozandók, mert a társadalmi „elvárások" jelentős része irreális: a felelősség eszközrendszerével kívánja pótolni a nem felelősségi jogi és nem jogi intézményrendszer hiányosságait.

3. Az adott keretek között nincs lehetőségünk a téma teljeskörű elemzésére, s azt a már jelzett okokból (figyelemmel hivatkozott munkáinkra) egyébként is mellőzni kívánjuk. A koncepcionális kérdések erőteljesebb exponálása érdekében a felelősségi rendszert jellemző következő hét kérdésre kívánunk összpontosítani:

— egységes rendszerű — anyajogaitól elméletileg leválasztott — felelősség;

— a kollektíva-jogi felelősségi szankció;

— a vezetői és testületi felelősség szerepe és jelentősége;

— a kollektíva-tagsági felelősség, mint a kollektívával (munkaszervezettel) szembeni felelősség;

— a társadalmi (politikai) felelősség szerepe és jelentősége;

— más jogági felelősségek (szabályozási, büntetőjogi, polgári jogi) szerepe a kollektíva-viszonyokban;

— a kollektíva-jogágak egységes felelősségi szabályrendszerének szükségessége (a munkajogi-szövetkezeti jogi felelősség elkülönülésének megszüntetése).

a) Az egységes rendszerű kollektíva-jogi felelősség azt jelenti, hogy nem tagozódik fegyelmi, illetőleg anyagi felelősségre, egyben kiiktatásra kerülnek az „anyajogok" (büntető és államigazgatási jog, valamint polgári jog) determináns hatású elemei. A két felelősségi jogi típus (fegyelmi-anyagi) ui. továbbélése az anyajogági felelősségnek. Ezek alól a munkakollektíva és annak adekvát jogági (kollektíva-jogi) feltételei között kicsúszik a talaj: a fegyelmi felelősség hatósági szemlélettel átitatott, büntetőjogias rendszere, illetőleg a polgári jogi kártérítési felelősség „anyagi" felelősséggé alakított és stabil elméleti alapjaitól megfosztott rendszere e feltételek között kellő hatásfokkal nem tud funkcionálni. Az itteni koncepció szerint a *munkaszervezet nem hatóság* (*befelé*, a munkaszervezeti viszonylatokban még a hatóság sem az!) és eszközei nem büntetőjogiak és nem lehetnek azonosak a „fegyelmi" felelősség talajául szolgáló specifikus (társadalmi szervezeti, egyesületi, katonai stb.) viszonyokkal sem.

Az anyagi felelősség elmélete lényegileg a polgári jogi kártérítési felelősség elméleti alapjaitól való eltérésekre összpontosít. (Felelősség előfeltételei, terjedelme, a kár megtérítése stb.) A történeti tapasztalatok — különösen az időnként bekövetkező módosulások — kellőképpen illusztrálják, hogy szilárd elméleti alapok nem dolgozhatók ki, s a polgári jog elveitől való eltérések lényegileg esetlegesek, alá vannak vetve a mindenkori (változó) értékeléseknek.

b) Az egységes rendszerű kollektívajogi felelősség *szankciója:* a jogellenes és vétkes (a kollektíva rendjét megzavaró) magatartást követő *adekvát joghátrány,* a kollektíva tagjának a munkaszervezetben kialakult *státusának megváltoztatása.* A jogi irodalom magas elméleti szinten kimunkálta e szankció adekvát jellegét, alapvető tartalmi sajátosságait és a felelősség társadalmi céljának megvalósításában betöltött (betölthető) szerepét.[6] Ehhez hozzátenni úgyszólván ma sem kell semmit, talán csak azt, hogy a felelősségi alaphelyzetben (fő szabály szerint) *más szankcióra nincs szükség.* (A specifikus esetkörökre a következőkben térünk ki.)

A kollektíva-jogi szankció tehát: *a tag kollektívabeli jogállásának megváltoztatása,* meghatározott időre, vagy véglegesen, amely természetszerűen magában foglalhat olyan anyagi következményeket is, amelyek e változásokkal együtt járnak, de ezektől függetleneket (kiegészítő-súlyosító anyagi szankciókat) nem. Ilyen szankciók lehetnek — nem a véglegesség igényével — az előléptetésből való kizárástól és a visszaminősítéstől (hivatalban) kezdődően, az áthelyezésen keresztül az elbocsátásig terjedő skálán lehelyezhető büntetések.

A kollektíva-szankció jelzett felfogásából egyértelműen következik, hogy annak *jogi következményei nem terjedhetnek túl az adott kollektíva keretein.* A munkaszervezetből kizárt (elbocsátott), vagy a vele szembeni eljárástól motiváltan kilépő tag nem „viszi át" büntetését (jogi értelemben) a másik munkaszervezetbe. Feleslegessé válnak az ilyen eseteket szabályozó, nyilvántartó stb. — és éppen a kritikus helyzetekben olyan gyakran megkerült, vagy kijátszott — rendelkezések. Csak utalunk a mentesítés szabályainál meglevő lehetőségekre, amelyek gyakorlati társadalmi eredményei több vonatkozásban megkérdőjelezhetők, illetőleg a munkaszervezetek történetileg kialakulóban levő viszonyai között megvalósíthatóságuk is kérdéses. A hatályos szabályok által célzott és a jövőben is elfogadott társadalmi érdekek érvényesülését az új feltételek között más jogi és nem jogi eszközökkel kell biztosítani.[7]

A lényeg tehát az, hogy az alapul vett kollektíva- (vezetési, tagsági) viszonyok között a feltételek megváltoznak, a felelősségi viszonyok egyértelműbbé, s az összes viszonylatok áttekinthetőbbekké válnak, vagyis az aprólékos, minden valamire való érdeket központilag vezényelt mechanizmusokkal szabályozó jogi rendszer feleslegessé válik.

c) A felelősségi rendszer *specifikus alakzatai:* az elszámolási-megőrzési felelősség, valamint a vezetői, vezetőtestületi felelősség.

Az *elszámolási-megőrzési felelősség,* mint az átvett pénz és más vagyontárgyak megőrzéséért fennálló felelősség a megőrzési-elszámolási kötelezettség megszegésén alapul. Részlet-

[6] *Kertész* István: A fegyelmi felelősség alapkérdései a munkajogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969.

[7] Csak „megnyugtatásul": a személyzeti munka kialakult viszonyai között aligha vitatható annak teljes kizártsága, hogy olyan munkakörben, ahol a szóban forgó problémának jelentősége lehet, információ nélkül vegyenek fel új dolgozót. S ha felvették: annak, aki felvette, semmiféle jogi kibúvó ne adassék („mentesítés" alapján vagy más jogi formában) a téves értékítélet alkotásával kapcsolatos felelősség alól stb.

kérdés, de megjegyezzük, hogy nem látszik indokoltnak itt — még a hatályos szabályozás koncepciójában sem — a vétkességi alapról letérni és a tárgyi felelősséget intézményesíteni. A magunk részéről még a *vélelmezett vétkesség* általánossá vagy fő szabállyá tételét is vizsgálandónak tartjuk abból a szempontból, hogy valóban ez segíti-e elő a megelőzés általános céljának legteljesebb megvalósulását. A jelenlegi — látszólag igen szigorú — szabályok (pl. a megőrzésre átvett dolgokért vagy a leltárhiányért fennálló felelősségnél) nem biztos, hogy a legjobb szolgálatot teszik a kárveszély kiküszöböléséhez.

Ebben az esetkörben valójában vétkességi alapon fennálló *kártérítési felelősségről* van szó, s a dolgozó kimentési kötelezettsége — bizonyos helyzetekben (pl. egyszemélyes raktári dolgozó felelősségénél) — alkalmas és elégséges arra, hogy a felelősség valóban oda összpontosítsa eszközeit, ahol a társadalmi érdek maximális védelme leginkább biztosítható. Ilyen szemléletben viszont nem szükséges a polgári jogi kártérítési felelősség elméleti alapjairól letérni.

A *vezetői felelősség*, mint a kollektíva-jogi felelősség speciális alakzata ma már a jogi irodalomban kellő súllyal van napirenden.[8] Lényegében bizonyítottnak vehetjük, hogy a *vezetői tevékenység* minőségileg más, mint a végrehajtó munka, s ebből következően az adekvát jellegű vezetői munkajogviszonyoknak és a konzisztens vezetői felelősségi viszonyoknak is minőségileg kellene eltérniök az általános alakzatoktól. Köztudott, hogy ez ideig erről nem beszélhetünk. Témánk keretei között nincs lehetőségünk a vezetői felelősség azon szabályrendszerének ismertetésére, amely koncepciónkba illeszkedik. Ennek előkérdése egyébként is a *vezető jogi státusának* kimunkálása. A felelősségi viszonyról talán annyit lehet és szükséges itt mondanunk, hogy abban az adott kollektíva szerveinek érdemi szerepet, jogosítványokat kell biztosítani, továbbá, hogy érdemi oldalról szükséges kidolgozni az eljárásijogorvoslati bizonyítékok olyan rendszerét is, amely — megfelelő változatokkal — a kollektíva-tagsági felelősség azonos témakörében érvényesített elveket (l. a következő, *d)* pontban foglaltakat) fejezi ki.

A vezetői felelősség rendszerénél különös súllyal kell felvetni — a *védelem* problematikájában — a nem-felelősségi jogi intézmények szerepét, jogi kidolgozásuk szükségességét. A nem-jogi szférákban nagy jelentősége van a társadalmi-politikai felelősség és védelem világos, egységesen érvényesíthető rendszerének is.

A vezetői felelősségnek az itt alapul vett koncepcióba illeszthető rendszerében külön kérdésként szerepel a *testületi felelősség és védelem.* A testületek szerepe a munkaszervezetek vezetésében nyilvánvalóan növekedni fog, elsősorban az ún. *stratégiai döntésekben.* E döntésekben a kollektíva-jogi felelősség intézményesült rendszere lényeges szerepet nem játszhat. A büntetőjogi esetek nem ebbe a körbe tartoznak; a többek károkozásának adaptációjára irányuló kísérletek (testületek felelőssége a termelőszövetkezeti jogszabályokban) aligha tekinthetők elvileg újat adó lépésnek. A kérdés nyilván újszerű jogi megoldásokat igényel, amelyek hagyományos értelemben nem is tekinthetők specifikus felelősségi jogi intézménynek. (Visszahívási, testületi és egyéni lemondási szabályok stb.) Itt csak a gondolkodás irányát jelezzük, utalva egyúttal arra is, hogy e meggondolások általában a vezetői felelősség fejlesztési irányát is érintik.

d) A kollektíva-tagsági felelősség, mint a *munkaszervezettel és annak kollektívájával szembeni felelősség*, a felelősségi igény érvényesítésének a hatályos jogétól teljesen eltérő rendszerét tételezi fel. A felelősségi igény érvényesítésénél elméletileg két alapon állhatunk:

— a kollektíva-tagsági viszony „szerződés" rendszerű felfogása esetén: a felektől független, legalábbis különálló fórum előtt;

— a kollektíva-tagsági viszony státusrendszerű felfogása esetén: a tag és a vele vitázó kollektíva-szervtől elkülönült, az adott feladatra specializált kollektíva-szerv előtt.

Gondolatmenetünk szerint tehát a *hatályos koncepciónak sem felel meg,* hogy pl. a munkaszerződés egyik alanya (a munkáltató) hatalmi-fegyelmező és büntető pozícióban van. Az itt felvázolt rendszerben erről szintén nem lehet szó. Direkt jellegű jogi eszközként a munkaszervezet „munkáltatói" pozíciójában (hivatali, illetőleg munkaügyi felettes) egyetlen eszköz: a *figyelmeztetés* állhat rendelkezésre, amely kívül esik a felelősségi jog rendszerén.

Ezzel természetesen erőteljesen kialakul, karakterizálódik a felelősségi jogi aktusok *kivételes jellege*, megnő *súlyuk* és társadalmi (kollektívabeli) szerepük, hatékonyságuk. A munkaügyi felettes felelősségi igényét az illetékes, e feladatra létrehozott kollektíva-szerv (pl. döntőbizottság) előtt érvényesítheti, ideértve természetesen a dolgozó által el nem ismert (a későbbi, *f)* pontban taglalt) kártérítési igényeket is. Ha ezt nem teszi, le kell mondania a dolgozó felelősségre vonásáról és meg kell elégednie a saját jogkörébe tartozó figyelmeztetéssel, mely ellen viszont a dolgozó fordulhat a kollektíva-fórumhoz, de ez utóbbi vita külső fórum (bíróság) elé nem vihető.

Külön vizsgálatot igényel, hogy a vázolt rendszerben mely viták kerülnek bíróság elé. A kártérítési ügyekben hozott döntéseknél a bírósági hatáskört nem szükséges indokolni. A kollektíva-tagsági, különösen pedig a vezetői jogviszonyt megszüntető döntéseknél felvetődhet a „felmondási" illetmény (vezetői viszony-

[8] Vö. *Bíró* Sándor: A vállalati vezetők jogi felelősségének alapkérdései. Kandidátusi értekezés, 1980.

latban a jogi irodalomban szintén felvetett)[9] problémája. Ha ui. a felelősségi alapú döntés megáll, a felmondási illetményre a dolgozó (vezető) nem jogosult, ellenkező esetben igen. Ilyen jellegű kérdésekben célszerűnek látszik a bírói hatáskör fenntartása, egyéb döntéseknél azonban — az alapul vett társadalmi-gazdasági és szervezeti, jogi viszonyok között — nehezen képzelhető el. Éppen ezért itt is alá kell húznunk az említett *jogvitás fórum* szervezeti struktúrájának, összetételének, jogállásának, tagjai jogi védelmének stb. jelentőségét. E témakörben nagy valószínűség szerint szintén nem elégséges a hatályos jog koncepciójában mozogni.

e) A társadalmi (politikai, erkölcsi) felelősség jelentőségét mindenekelőtt abban látjuk, hogy olyan területeken és olyan eszközökkel léphet fel, amelyek a jogi felelősség számára kevésbé hozzáférhetők, azaz: *célszerűbb* a jogi felelősség *helyett* ennek igénybevétele, vagyis a *jog átadja a terepet* a felelősség társadalmi formáinak. Ezzel szögesen ellentétben áll a kérdéskör jelenlegi értelmezése: az erkölcsi szabály megsértését jogi szankció követheti. Szemléletünkben ez az adott problematikának a társadalmi fejlődés által meghaladott értelmezése, illetőleg megoldása.

Munkakollektíváink és kollektívajogi rendszerünk már ma is áll azon a fejlettségi szinten, hogy következetesen érvényesüljön az az elv, mely szerint jogi szankció csak jogsértésre reagálhat, azaz: *társadalmi (erkölcsi stb.) szabály megsértésére csak társadalmi úton (társadalmi fórumok előtt és társadalmi eljárásban), illetőleg társadalmi szankcióval lehessen reagálni.* Ez a tisztult kollektíva- (munkahelyi stb.) légkör, sőt a törvényesség fontos feltétele. Erre a kollektíva különböző fórumai (párt, szakszervezet, KISZ, munkahelyi közösségek) kiválóan alkalmasak.

f) Más jogágak felelősségi eszközrendszere szorosan körülfogja a munkaszervezetek viszonyait. Amennyiben a jogellenes magatartás olyan jellegű és súlyú, hogy *túllép a kollektíva-viszonyok keretein*, azaz *közvetlenül* a társadalom államilag védett rendjét, az államigazgatás rendjét, vagy a társadalom vagyoni és egyes nem vagyoni viszonyainak törvényes rendjét sérti, igénybe vehetők a büntető, az államigazgatási, vagy a polgári jog felelősségi szabályai. A szabálysértési, illetőleg a büntetőjogi felelősség idevágó kérdései elméletileg a jelen koncepcióban sem kívánnak újszerű megvilágítást. A *polgári jogi kártérítési* felelősség azonban a *saját elméletrendszerében* érvényesül azokon a területeken, ahová a kollektíva-jogi felelősség nem terjeszkedhet ki. Ezek a *megőrzési-elszámolási* felelősség meghatározott sávjai, illetőleg a kollektíva--tagsági kötelezettségek *szándékos* megsértésével bekövetkező károkozások. Ezek az esetkörök nem igényelnek a polgári jogétól eltérő kártérítési („anyagi") felelősségi szabályrendszert. Más kérdés, hogy adott esetben a kár nagysága folytán nem térülhet meg az okozott kár; ez azonban most is így van (pl. a gondatlan károkozás is vezethet ilyen mértékű kárhoz), ezért — a felelősség komplex céljának elérésében — itt már belépnek a büntetőjogi felelősség szabályai, de beléptethetők — mint a szakirodalomból ismeretes — egyéb jogintézmények (pl. a biztosítás különleges formái) is.

g) A kollektíva-jogágak egységes felelősségi rendszere az eddigiekből — két meggondolásból eredően is — következik: *egyrészt* e jogágak egységes elvei és rendszere alapján csak viszonylagos mértékű és nem alapvető területekre kiterjedő eltérésekről lehetne szó, *másrészt* (és ez már ma is így van) a felelősségi rendszerben számottevő különbségek aligha lehetségesek. A felelősségi szabályok jelenlegi esetleges és jelentéktelen eltérésekkel tarkított megduplázása sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem célszerű, de még a jogágak önállóságának alátámasztására sem alkalmas.

Külön kérdés természetesen a nagyüzem és a kisüzem kapcsolatrendszerének fejlődése. Ez azonban mind a munkajog, mind a szövetkezeti jog területét alaposan érintheti. A szövetkezeti jognak a háztáji gazdasági kapcsolatrendszerében kialakult tapasztalatai a felelősségi rendszer sávjain némi tapasztalatokkal szolgálnak,[10] azonban az élet ezek *szemléleti alapjait* jelentősen túlhaladta. A kollektíva-jogok itt felvázolt koncepciójába e fejlődő, pontosabban: fejleszthető kapcsolatrendszer szervesen illeszthető. Valószínű azonban, hogy a felelősségi rendszernek *speciális alakzata válik szükségessé*, amely azonban *elméleti alapjaiban nem fog eltérni* a javasolt rendszertől.

*

A fenti vázlatos átekintésnek nem volt célja a témakör teljes kifejtése, különösképpen nem annak elméleti lezárása. A felvetett gondolatokkal elsősorban a társadalmunk munkakollektíváinak fejlődő viszonyaival összhangban álló szervezeti-vezetési és tagsági viszonyok, s ezekkel konzisztens jogi felelősségi rendszer kimunkálását szeretnénk szorgalmazni.

Hegedűs István

[9] Vö.: *Biró* Sándor i. m.

[10] Vö. *Prugberger* Tamás: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1979. 437. old.

A vállalatvezetői felelősség tárgyi feltételei

Kötelezettség, feladat, felelősség

I.

A felelősség alapvető célja a társadalom védelmének biztosítása. A felelősség intézményének részfeladatai ehhez az alapvető célhoz igazodnak. Más szóval ezt úgy is kifejezhetjük, hogy nem feladata a felelősségnek az, amely nem közvetlenül a társadalom védelmét szolgálja a társadalom által nem kívánatosnak minősített magatartásokkal szemben. Az egyes jogágakban elhelyezett felelősségi szabályok végső célja ugyancsak a társadalom védelmének a nem kívánatos magatartásokkal szembeni megvalósítása, amely azonban különböző — az érintett jogági felelősség segítségével védett érdek által determinált — feladatok megoldása során valósul meg.

Megítélésünk szerint a felelősség társadalmi szinten való funkcionálása a cél és a feladat sajátos viszonyát hozza létre, amelynek során a felelősség részfeladatainak megoldásával érhető el a felelősség intézményének célja, a társadalom védelme, zavartalan működésének biztosítása, a társadalmi viszonyok minden, jog által szabályozott területén. Természetesen a felelősséggel elérni kívánt cél, amelyet az előbbiekben meglehetősen általánosítottan fogalmaztunk meg, további részcélokat is magában foglal, mint amilyen pl. a felelősségre vont személy nevelése, visszatartása attól, hogy a jövőben is hasonló, nem kívánatos magatartásokat fejtsen ki. A részcélok léte azonban nem változtat azon az igényen, hogy a felelősség főcélja a védelem biztosítása.

A társadalom védelme, illetve önvédelme alapkonstrukcióját illetően úgy épül ki, hogy meg kell határoznia azokat a nemkívánatos magatartásokat, amelyek megvalósítása esetén a felelősség működésbe lép. Ennek szükségszerű velejárójaként meghatározza azokat a magatartásokat is, amelyeket a társadalom nem nyilvánított nemkívánatosnak, tehát azok kifejthetők. A kifejthető magatartások a társadalom számára vagy közömbösek, vagy egyenesen kívánatosak, de mindenesetre olyanok, amelyek a felelősség által nincsenek korlátozva. Ezzel a felelősség védelmi célja kettős irányúvá válik, mivel egyrészt meghatározza a magatartások tilalmazásával az alapvédelmi célt, másrészt a társadalom számára általában kívánatos magatartások kifejtésére nyit jogi lehetőséget. A társadalom számára hasznos és szükséges magatartások kifejtése a társadalom érdekeit szolgálja és így közvetlenül védi is azokat. Véleményünk szerint a felelősség intézményével szükségszerűen együttjáró második védelmi vonal jelentőségében nem marad el az első, tilalmazó védelmi vonaltól, így szükségszerű, hogy figyelmünket erre a területre is kiterjesszük, annál is inkább, mivel sajnálatos módon ez utóbbiról általában nemigen esik szó.

A felelősségi alapképlet viszonylag egyszerűen megfogalmazható: ahhoz, hogy a felelősség e kettős védelmi vonalat szolgálhassa, szükséges a nemkívánatos magatartások meghatározása, annak érdekében, hogy elvégezhetőkké váljanak a kívánatos magatartások. Ily módon a felelősség funkciója két ellentétes irányú társadalmi mozgásra hat, amikor gátolja a nemkívánatos és lehetővé teszi a kívánatos magatartásokat.

Mindezekből arra a következtetésre jutunk, hogy a felelősség eszközeivel szabályozást igénylő területek szabályozatlanul hagyása, vagy nem kielégítő szabályozása e kettős védelmi vonal épségét veszélyezteti.

Az ilyen mulasztás következményei igen sokirányúak, de egyik sem szolgálja a társadalom érdekeit. Káros abból a tekintetből, hogy az alapvédelmi vonal — tehát a visszatartás a nemkívánatos magatartásoktól — megsemmisül, illetve létre sem jön, de káros abból a tekintetből is, hogy mindazon magatartások kifejtésére is hátrányosan hat, amelyek kívánatosak lennének, de a megszokottól, az átlagos színvonaltól, a tudomásul vett középszerűségtől eltérnek.

A felelősség kiépítetlensége, vagy a szükséges mértékű orientációt nem biztosító szerkezete különösen a vállalati vezetők felelőssége esetén érezteti hatását. Hiába mondjuk ki a jogszabály erejénél fogva, hogy a vállalati vezető az állami vállalat felelős vezetője, ha nem mondjuk meg, hogy milyen magatartások azok, amelyeket nem tartunk kívánatosnak, illetve melyek azok, amelyeket kívánatosnak tartunk, röviden kifejezve, ha nem mondjuk meg, hogy mi a vállalati vezető feladata. Önmagában nem sok értékkel bír a jogszabály olyan megfogalmazása, amely — a vállalati vezető esetében — példaszerű felsorolással, „így különösen az alábbiakban dönt önálló felelősséggel" kitétellel igyekszik a vezető feladatait pozitív vagy negatív tekintetből megfogalmazni. Ez önmagában kevés ahhoz, hogy a nem kívánatos magatartásoktól visszatartson, de ahhoz is, hogy a kívánatos magatartások kifejtésére serkentsen, vagy legalább is a vezető biztonságérzetét ezekhez megteremtse.

Annak érdekében, hogy a társadalomvédelmi célt a felelősség elérhesse, különböző feltételeknek kell megfelelnie. E feltételek, amelyek együttesen alkotják a felelősség feltételrendszerét, két alapvető egységre oszthatók: *a) az alanyi feltételek csoportjára,* és *b) a tárgyi feltételek csoportjára.*

ad a) Az alanyi feltételek csoportjába tartozónak tekintjük a magunk részéről azoknak a részfeltételeknek az összességét, amelyek a felelősséggel terhelt személy — a felelősség ala-

nya — pszichikai állapotában keresi a felelősség megállapíthatóságának a feltételeit.

ad b) A tárgyi feltételek csoportjába tartozónak tekintjük azokat a részfeltételeket, amelyek a felelősség alanyának pszichikai állapotától függetlenül a magatartásra és az ezzel okozati összefüggésben levő, a társadalom számára hátrányos eredményre, illetve a védett érdek veszélyeztetésére tekintenek.

A felelősség feltételrendszerében e két csoport *nem egyenrangú* abban az értelemben, hogy a felelősség szankcionálása az alanyi feltételek megléte nélkül is megvalósítható, de sohasem a tárgyi feltételek nélkül. (Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az alanyi feltételek szabályozásának hiánya egy bizonyos ponton túlmenően funkcionálásra képtelenné teszik a felelősséget, de mindez eseti jellegű ahhoz képest, hogy a tárgyi feltételek szabályozásának hiánya minden esetben és szükségszerűen akadályát jelentik a felelősség megvalósulásának.) Mindezek következtében — a vállalati vezetők felelősségének feltételrendszerét vizsgálva — úgy véljük, hogy először a tárgyi feltételek kérdéseit kell elemeznünk, és majd csak ezután keríthetünk sort annak a kérdésnek a felvetésére, hogy a vezetői felelősség szankcionálhatósága milyen mértékben igényli az alanyi feltételek kiépítését és ha igényli, milyen alanyi feltételekre van szükség.

II.

A felelősség tárgyi feltételeinek sorában az első helyen a szankcióval fenyegetett magatartás áll. A jogi szabályozás gyakorlatában többféle magatartás-meghatározással is találkozhatunk, amelyek természetesen minden esetben az absztrakció szintjén kerültek megfogalmazásra és legfeljebb abban mutatnak különbséget, hogy az absztrakció szintje magasabb vagy alacsonyabb, jobban vagy kevésbé jobban közelít-e a magatartás konkrétabb megfogalmazhatóságához. A magatartások megfogalmazásának absztrakciós szintje ugyan különböző lehet, elmehet a külön is nevesített generál klauzula szintjéig, de az alól a kívánság alól, hogy legalább orientációs értékkel rendelkezzen, nem vonhatja ki magát. Az orientációs érték ez esetben azt jelenti, hogy a magatartás meghatározásának van annyi gyakorlati értéke, hogy annak potenciális címzettje viszonylagos biztonsággal eldöntheti: a konkrét esetben kifejtésre kerülő magatartása a tilalmazott vagy megengedett magatartások csoportjába tartozik.

A vezetői felelősség megállapításához szükséges feltételek közül az elsőt — és egyben a legalapvetőbbet — a *vezetői feladatok meghatározásában látjuk.* A vezetői feladatok meghatározása azonban alapvetően nem jogi, hanem vezetéstudományi jellegű munkálkodás eredményeként valósulhat meg. (E helyen szándékosan is használunk olyan kifejezéseket, amelyek általában nem tartoznak a jogtudomány szóhasználatához, ezzel is szeretnénk érzékeltetni, hogy a vezetői felelősség feltételrendszerének vizsgálata során e részfeltétel alapvető kimunkálása elsősorban vezetéstudományi eszközök igénybevételével valósulhat meg. A „vezetői feladatok" szóhasználat helyett a jogtudomány által használt frazeológia a vezetői kötelezettségek elnevezését kívánná meg, azonban úgy látjuk, hogy a kötelezettség vizsgálata e helyen indokolatlanul leszűkítené az általunk vizsgálni kívánt területet, mivel a feladat és a kötelezettség szavakat ez esetben nem egymás szinonimáiként kívánjuk használni.)

A feladat és a kötelezettség különleges viszonyban állnak egymással. Erre a viszonyra az a jellemző, hogy *a kötelezettség az általánosabb.* Általánosabb voltát abban látjuk, hogy a kötelezettség az amelynek megvalósulása a feladatok csoportjának megvalósulása, pontosabban megoldása során érhető el. Ebben a felfogásban a vezető feladatait résztevékenységek halmazának tekintjük. Mindezek mellett különbséget kell tennünk *a kötelezettség és a feladat teljesítésének eredménye,* illetve az eredmény *minősége között is.*

A kötelezettség teljesítésének vizsgálata során csak az a kérdés vetődik fel, hogy a kötelezettséget a vezető teljesítette e vagy sem. Ezzel szemben a kötelezettség teljesítésének minőségét vizsgálva már arra keressük a választ, hogy a teljesítéshez szükséges feladatokat miként oldotta meg. A kötelezettség teljesítésének minőségét már a feladatok teljesítésének, illetve megoldásának minősége határozza meg. Mindezek következtében a felelősség oldaláról vizsgálva a kötelezettség és a feladat viszonyát, arra a következtetésre juthatunk, hogy *a feladat a kötelezettség teljesítésének minősége tekintetében* a kötelezettség fölé emelkedik. A kötelezettség nem teljesítése, mindenféle negatív gazdasági eredmény hiányában is megalapozza a vezető felelősségét, ugyanakkor a kötelezettség nem megfelelő minőségű teljesítése esetén — a vezetőre nézve — a kötelezettségből származó feladatok teljesítésének minősége lesz a domináns kérdés. Mindezekből végül az is következik, hogy a vezető feladatainak meghatározottsága lesz az, amely potenciális felelősségének terjedelmét meghatározza, tehát meddő marad minden olyan kísérlet, amely a vállalati vezetők felelősségét vizsgálja, de vizsgálódási köréből a vezetői feladatokat kirekeszti.

A fentiekben elmondottakat példán bemutatva hivatkozunk a vállalati törvényre, amely említést tesz néhány vezetői tevékenységről, többek között megemlítve, hogy a vállalati vezető kötelezettsége a belső ellenőrzés megszervezése. Abban az esetben, ha a vállalati vezető a belső ellenőrzést nem szervezi meg — tehát e kötelezettségének nem tesz eleget —, attól függetlenül is felelősségre vonható, hogy e kötelezettség nem teljesítése járt e valamilyen kimutatható negatív eredménnyel. Ugyanakkor a

belső ellenőrzés megszervezése több részfeladat megoldásával jár együtt, amelyek közül a vezető egyeseket elhagyhat vagy egyéni elképzelései szerint oldhat meg. Ebben az esetben a vezető felelősségének megállapíthatóságára akkor kerülhet sor, ha ez a vezetői magatartás kimutathatóan negatív eredménnyel járt. Senki sem vitatja, hogy a vállalati vezető a belső ellenőrzés megszervezését pl. arra a dolgozóra bízhatja, akiben megbízik, de a kiválasztás feladata teljesítésének felelősséget megalapozható következménye csak negatív eredmény esetén, azaz hibásan működő belső ellenőrzés esetén lehet.

Más hasonló példát alapulvéve; a vezető kötelezettsége — ugyancsak a vállalati törvény alapján — a vállalati termékek szerkezetének meghatározása. Ha ezt a vezető nem teszi meg, negatív eredmény nélkül is felelősségre vonható. Ugyanakkor egyes feladatok negligálása vagy a szakmai szabályok improvizációs módon való megoldása csak negatív eredmény esetén lesz felelősséget alapozó, ha pl. a termékszerkezet nem lesz korszerű.

A vezetéstudomány irodalmában, de nem különben a tételes jogszabályalkotásban is összemosódik a kötelezettség és a feladat és a kellő disztinkció hiányában a vezetői tevékenység áttekinthetetlenné válik. Példa minderre a vállalati törvény is, amely 12 §-ának (1) bekezdésében az igazgató kötelezettségeit említi, (2) bekezdésében önálló és egyéni felelősséggel való döntésről beszél (márpedig ez is valamiféle kötelezettség), míg (3) bekezdésében az igazgató számára rendelt néhány feladatot sorol fel. Az idézett törvényből világosan kitűnik, hogy nem került sor annak feltárására, hogy a kötelezettség a „teljesítést nyert vagy sem" kérdés felvetésére ad csak lehetőséget, míg a feladat meghatározottsága és minősége dönti el a vezetői kötelezettség teljesítésének minőségét. A vállalati vezető alapvető kötelezettsége, hogy vezesse a vállalatot. Az, hogy e kötelezettségét milyen minőségben teljesíti, attól függ, hogy milyen minőségben oldja meg a vezetői feladatait.

Álláspontunk szerint jelentős különbség mutatható ki a kötelezettség és a feladat között és szétválasztásuknak gyakorlati jelentősége van. A vállalati vezető felelősségének megállapítása nem okoz különösen nagy problémát, ha az kötelezettségmulasztáson alapszik, de jelentős nehézséget okoz, ha a kötelezettség teljesítésével összefüggő felelősségi helyzet jön létre. Ehhez ugyanis a feladatok vállalaton belüli meghatározottságát és osztódását is ismerni kell. Véleményünk szerint a kötelezettség és a feladat viszonyában a feladat szelektálása és teljesítése mutatja meg a vállalati vezető tevékenységének a minőségét és mint ilyen, szükségszerűen kerül a vezetői felelősség tárgyi feltételeinek középpontjába.

A vállalati vezetés gyakorlata tekintetéből a kötelezettség és a feladat a cél és a cél megvalósítása módszerének viszonyaként is felfogható. Ebben a viszonyban a kötelezettség a cél és a feladat teljesítése a módszer, amellyel a cél elérhető. Tartalmilag a feladat teljesítésének minősége határozza meg a kötelezettség — mint cél — teljesítésének a minőségét. A vállalati vezetők felelősségének megállapíthatósága az esetek túlnyomó többségében a kötelezettségteljesítés minősége tekintetében jelentkezik problémaként, mivel a feladatteljesítés minősége az esetek túlnyomó többségében megállapíthatatlan.

Indokolható igénye a gyakorlati jogalkotásnak, hogy valamilyen módon közelebbről határozza meg a vállalati vezetők tennivalóit. Ezt az igényt azonban nem sikerült túlzott eredménnyel kielégítenie, nem utolsósorban a kötelezettség és a feladat viszonyának tisztázatlansága következtében, de ezen túlmenően a szabályozással — mint olyannal, amely vezetői felelősséget keletkeztet — további kételyeink merülnek fel. Mielőtt ezekre a továbbiakban részletesebben kitérnénk, szükségesnek tartjuk annak megemlítését, hogy véleményünk szerint a már idézett jogszabályban a vezetői kötelezettségek tételes meghatározásán túlmenően a vezetői feladatoknak a vállalati szervezeti és működési szabályzatban való meghatározása módszerét kellene megadnia — legalábbis a szabályzat struktúrája vázolásának szintjén, míg ehhez tartalmi segítséget a *vezetői funkciók gyakorlásának kötelező előírása* jelentett volna.

A vezetői kötelezettségek jogszabályi szintű meghatározásával kapcsolatosan két irányban is keletkeznek problémáink. Egyrészt: a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a vezetési tevékenységek nagy számához viszonyítva meglehetősen kevés jogszabályi szintű kötelezettség került meghatározásra, legalábbis olyan, amely egyértelműen a vállalati vezetőnek, illetve helyetteseinek kizárólag saját tevékenységén alapuló kötelezettségét jelentené, másrészt e kötelezettségek ritkán érintik a vezetési tevékenységek érdemét. A jogszabályon alapuló vezetői kötelezettségek e két problémaköre szükségszerűen jelenik meg. Önmagában nem nevezhetjük egyiket sem károsnak, hanem éppen ellenkezőleg elismerjük, hogy ami a hátrányuk, az egyben az előnyük is.

A jogszabályi kötelezettségek hiányosságként említett tulajdonságainak kétségkívül előnye, hogy a vezetői tevékenységet nem központi jogszabályi úton kívánja meghatározni, mert hiszen ezzel éppen a vezetés improvizációs lehetőségeit, rugalmasságát és főleg a vállalati önállóság meghatározott keretek között érvényesülő elvét gátolná. Kétségkívül előnyként könyvelhetjük el azt is, hogy ily módon lehetővé teszi a vállalat vezetői számára azt, hogy a vezetői tevékenységek meghatározásában és felosztásában a vállalati belső mechanizmus személyi és tárgyi feltételeinek leginkább megfelelő megoldást válasszák.

Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy mindezek az előnyök „kényszerszülte" előnyök. Eredőjük abból a mulasztásból keletkezett, hogy

jogtudományunk és ennek következtében jogalkotásunk nem tárta fel és elemezte azokat a sajátos viszonyokat, amelyek a vállalati belső mechanizmusban, a vállalati vezetők és a beosztottak közötti munkamegosztásból, a személyekre szóló tevékenységek meghatározása során keletkeznek. Mindezeket egyszerűbben fogalmazva: nem abban látjuk a problémát, hogy a vállalati vezetők tevékenységét kevés, vagy éppen periférikus kérdésekben szabályozza a konkrét cselekvési kötelezettség szintjén a jogszabály, hanem abban hogy a jogi szabályozás e pontban megreked, és nem nyújt segítséget a vezetői tevékenységek meghatározásához.

Nem vitatható, hogy az állami vállalatról szóló 1977. VI. Tv. 12. §. (2), (3) bekezdésében utalás történik a vezetői feladatok valamilyen rendszerére, amikor a jogszabály egyrészt kimondja, hogy: „Az igazgató a vállalat ügyeiben, a jogszabályokban és a vállalati szabályzatokban meghatározott keretek között, önállóan és egyéni felelősséggel dönt; felelőssége kiterjed a vállalat egész működésére és a vállalat gazdasági kapcsolatainak alakítására." Másrészt amikor példálódzó felsorolással meghatározza az igazgató feladatait részben a szorosan vett gazdálkodási, részben a társadalmi feladatok, továbbá a munkaviszony, a munkakörülmények és a munkafeltételek biztosítása tekintetében.

Az idézett törvényhely e két bekezdése azonban — véleményünk szerint — nincs szinkronban egymással. A felelősség egyetlen létszaka sem képzelhető el az alapulfekvő feladatok meghatározottsága nélkül. Az idézett (2) bekezdés azonban az igazgató felelősségét a vállalat egész működésére és gazdasági kapcsolatai alakításának egészére kiterjeszti. Ebből az állásból kiindulva kérdésessé válik az igazgatói feladatok példálódzó felsorolásának indokoltsága is, hiszen a felelősség kiterjed a vállalat működésének — amelynek szerves része és nem attól függetleníthető tényezője a gazdasági kapcsolatok alakítása — minden mozzanatára.

Mindezek következtében a jogszabály a felelősség tárgyi feltételeinek rendszerébe azt a kettőséget vezeti be, amely szerint *egyrészről a vállalat egész működéséért, másrészről az igazgatói feladatok ellátásáért áll be a felelősség.* E megállapodással maga a jogszabály teszi „parttalanná" a vállalati vezető felelősségét, ellentmondva a vezetői biztonság elvének.

További problémát okoz azonban az is, hogy a jogszabály — miközben az igazgató önállóságát kívánja kiemelni — az önálló döntési jog kimondása mellé odahelyezi az egyéni felelősséget is.

Az egyéni felelősség nem valami igazgatói specialitás, hiszen a felelősség lényegét tekintve mindig individuális, a döntés pedig éppenúgy feladata az igazgatónak, mint a (3) bekezdésben részletezett bármely feladat, s mi több, az ott felsorolt feladatok is döntések útján oldódnak meg. Indokolatlan tehát a döntéseket általában kiemelni, mellécsatlakoztatva az egyéni felelősséget, mivel ez utóbbi az igazgatói önállóságnak nem ellentétele, hanem — külön kiemelés nélkül is — szükség szerinti velejárója.

Külön is érdemes közelebbről megvizsgálni az igazgató főbb feladatainak tételes felsorolását, ebből kitűnik, hogy vannak közöttük olyanok, amelyeket valóban az igazgatónak kell elvégeznie — és amelynek elvégzésére reálisan is képes — mint pl. a vállalati tervek meghatározása, és amelyeknek elvégzése nem kizárólag igazgatói feladat, hanem a vállalat igen sok dolgozójának is a feladatát képezi. Ez utóbbi csoportba tartozik pl. a vállalat anyagi és szellemi erőforrásainak hatékony felhasználása és gyarapítása, vagy a társadalmi tulajdon védelme, illetőleg ez ehhez szükséges feltételek biztosítása stb. Túl azon, hogy a vezetői feladatok ily módon történő meghatározása erőteljesen megkérdőjelezi az „egyéni felelősség" alkalmazásának lehetőségét, önkénytelenül felvetődik a kérdés: az itt felsorolt feladatok teszik ki a vezetés érdemi részét, más szóval: ez lenne a vezetés kvintesszenciája, amelyére a vezetői felelősség utólag beállhat? Szépségtapasz, amely azonban nem ér fel a sebészeti műtét hatásával, a törvénynek a 12. §. (2) bekezdésében történő hivatkozás a vállalati szervezeti és működési szabályzatra, amely szerint az önálló döntési jog gyakorlása — a jogszabályok mellett — a szabályzat keretei között valósul meg. A szervezeti és működési szabályzat alapvető fontosságú okmánya a vállalatok működésének, az ott meghatározott feladatok azonban nem azonosak a vezetéssel, hanem csak *egyik oldalát jelentik annak.*

Miként az előző bekezdésből is kitűnik, a vállalati törvénynek a vezetői feladatokkal és felelősséggel foglalkozó része tekintetében ott van az alapvető kifogásunk, hogy a törvény példálódzó felsorolással olyan feladatokban látja a vezetői tevékenység megtestesülését, amely feladatokat egyrészt más is ellát a vállalaton belül és ily módon nem lehet a vezetés sajátjaként tekinteni, másrészt — az előbbi követelményeként — a vezetés lényegéből *a központi jogalkotás szintjén nem meghatározó* feladatokat is meg akarja határozni.

Véleményünk szerint a központi — tehát nem vállalati szintű — szabályalkotás csak a szó szoros értelmében vett vezetés fő vonásait ragadhatja meg, miközben a vezetői feladatok vázolását — miként ezt félig-meddig helyesen is teszi — a válalati szabályalkotásra kell bízni. Megítélésünk szerint a törvényben megfogalmazott feladatok a vállalati szabályzat szintje és a törvényi szint között helyezkednek el, ahhoz túlságosan konkrét, hogy felölelje a vezetés érdemi területének minden lényeges mozzanatát, ahhoz viszont túlságosan absztrakt, hogy közvetlenül beépíthető lenne a vállalati szervezeti és működési szabályzatba. Márpedig a törvénytől elsősorban azt várhatjuk, hogy miközben a vállalati vezető vezetési tevékenységének lé-

nyegét és e tevékenység határait jelöli meg, olyan szinten végezze e feladatát, hogy abból a vezetés minden lényeges mozzanata kitűnjön.

III.

A vállalati vezetők felelősségének tárgyi feltételrendszerét vizsgálva — az előzőekben felvetett problémáinkra is megoldást keresve — további kérdésekre kell választ adnunk. E kérdések a következők:

a) Meghatározhatók-e a vezetői feladatok olyan mélységben, hogy azok a konkrét vezetői magatartás viszonyítási alapjául szolgáljanak.

b) A vállalati vezetők felelőssége megállapíthatóságának *feltétele-e a vállalat vagy a népgazdaság számára jelentkező valamilyen káros eredmény,* vagy a feladat nem teljesítése — negatív eredmény hiányában is — elegendő-e a felelősség megállapításához.

ad. a) A vállalati vezetés mindennapos gyakorlatából, a „hétköznapi" vállalatvezetés alapulvételével, a megvalósulásra kerülő vezetői feladatok elemzése során — a feladatok heterogén jellege ellenére is — indukció útján az absztrakció olyan fokára juthatunk el, amelynek eredményeképpen láthatóvá válnak a vezetői tevékenységek legfontosabb jellemzői és amelyek a vezetés szubsztanciáját adják.

A vállalati vezetés, úgyis mint fogalom, és úgyis mint a materiális valóság tartalma, jellemzőit tekintve két részből áll: egyrészt a vezetés mindennapi gyakorlati feladatainak megvalósulásából, másrészt az e feladatok megvalósulásából absztrahálható — vezetéstudományi elnevezést használva — *vezetési funkciók* gyakorlatából. A vezetéstudomány már vizsgálta és vizsgálatának eredményeként összefoglalta a vezetési funkciókat, így a vezetői felelősség vizsgálata során nem szükséges az indukciós folyamat munkálatait újra elvégezni, következésképpen fő célunk e funkcióknak a vezetői felelősség feltételrendszerébe történő transzformációs és adaptálási lehetőségeinek a feltárása.

Mindazt, amit a vezetői funkciók és a gyakorlati vezetés viszonyáról elmondottunk, a magyar vezetéstudományi szakirodalom egyik műve is alátámasztja: „... a vezetési funkciók, ellentétben a vezetési tevékenységek leírásával, nem vihetők vissza a gyakorlati realizálás szervezeti szektoraira, hanem a szó szoros értelmében vett vezetésre vonatkoznak. Ennek a megközelítésnek a keretében a vezetést in abstracto szemléljük; a valóságtól elvonatkoztatva átcsoportosítjuk az elemzett funkciókat, a vezetésnek önálló életet adunk, sőt individualizálhatjuk is."[1]

Ugyancsak a hivatkozott mű, megemlítve, hogy „a vezetési funkciónak tekintett feladatok egységes szemlélete mind ez ideig nem tudott kialakulni, a meghatározások meglehetősen paradox módon variálódnak" felsorolja a vezetés legismertebb funkcióit, mintegy szintetizálva az eddigi eredményeket. E főbb vezetési funkciók a következők:

„— távlati célok megállapítása, a követendő politika megfogalmazása;
— tervek és akcióprogramok kidolgozása;
— lehetséges megoldások közötti választás;
— hatáskör és auktoritás gyakorlása, utasítások, rendelkezések kiadása;
— tervek mások útján való realizálása;
— szervezeti egységek létrehozása, funkciók meghatározása és részlegek strukturálása;
— a szervezet és részlegei olyan állapotba hozása, hogy képesek legyenek az elvárt eredmények produkálására;
— hierarchikus és funkcionális relációk megállapítása;
— alkalmas személyzet megszerzése, munkatársak beosztása, hatáskörük és feladatuk kiszabása;
— feladatok megvalósítása során koordinálás és szinkronizálás;
— a feltétlenül szükséges források biztosítása, egyesítése, kombinálása és racionális kihasználása;
— a kommunikálás megoldása, a permanens kapcsolatok kiépítése, a szervezeten belüli szükséges kommunikáció állandósítása, a kommunikációs hálózat kijelölése;
— az információáramlás csatornáinak felülről lefelé és alulról felfelé való megállapítása;
— emberek motiválása, tevékenységek stimulálása;
— végrehajtás szabályozása és ellenőrzése, szervezeti hibák kiküszöbölése;
— a szervezethez tartozók oktatása, képzése, nevelése, tájékoztatása, személyiségük kifejlesztése;
— szervezeti entitás képviselete egyrészt a szervezeten belül, másrészt a környezettel szemben;
— a megvalósítás minden szinten való értékelése, tervek és realizálás összhangjának biztosítása, eltérések korrigálása;
— individuumok viselkedésének a szervezettel való összhangba hozása;
— a vezetés önvizsgálata, a vezetési hatékonyság elemzése, a vezetési módszerek szüntelen jobbítása."

A vezetési funkciók választóvizét jelentik a vezetői és a beosztotti tevékenységek elhatárolásának, tekintettel arra, hogy e funkciók csak a vezetésre jellemzőek. Megítélésünk szerint tételes jogalkotásunk akkor járt volna el célratörőbben, ha a vezetési feladatok vázolását a vezetési funkciók oldaláról kísérelte volna meg. Így elkerülhető lett volna az a zavaró körülmény, amelynek eredményeképpen olyan feladatok is a vezetői feladatok között kerültek említésre, amelyek nem a vezetés sajátjai, arra nem alapvetően jellemzőek.

A vezetési funkciók természetesen csak a ke-

[1] *Bene* László: A vezetés tudományos megalapozása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 42—44. old.

reteit jelölik meg a vezetői feladatoknak, ugyanakkor azonban e feladatok a vezetett vállalat szintjén osztódnak tovább a konkrét vállalat szervezettségi elveinek, megoldási módjainak és mindennapi gyakorlatának megfelelően. Ez a dolog lényegénél fogva vállalatonként másként és másként valósul meg, figyelembe véve a vállalat vezetésének gyakorlatát. A konkrét vezetői feladatmeghatározásra és feladatmegosztásra az általános szabályokat megfogalmazó központi jogalkotás szintjén nem kerülhet sor. A vállalati szervezeti és működési szabályzatok elkészítése során e feladatmeghatározásra és feladatosztásra azonban megvan a lehetőség, amelyet annál is inkább ki kell használni, mivel ez a vállalati vezetők és a beosztottak felelősségének elhatárolása, a vezetői felelősség megállapíthatósága és a vállalati működés minőségének egyik kulcskérdése.

A vezetési funkciók valamelyike gyakorlásának teljes vagy részleges mellőzése minden esetben alapul szolgál — egyéb alanyi feltételek megléte esetén — a vezetői felelősség felvetésére, míg ugyanakkor e funkciók megvalósításának az általános vállalatvezetői szint alatti *minősége* megállapíthatóságához (és így a vezetői felelősség felvethetőségéhez) ismerni kell a konkrét esetben a vállalati szintű feladatmegosztás érdemi helyzetét is. Ez utóbbi esetre használható a vállalati szervezeti és működési szabályzat, ha az valóban olyan szerkezettel és tartalommal készül el, hogy e feladatának megfelelhessen.

A vezetési funkciók gyakorlásának mellőzése és a vezetésfunkciók megvalósításának minősége egyaránt a vezetői felelősség tárgyi feltételrendszerének alapkérdése. Nem áll rendelkezésünkre ugyan valamilyen vezetésszociológiai adathalmaz e funkciók negligációja, illetve általános vezetői szint alatti kvalifikációja gyakoriságáról, de megítélésünk szerint ez utóbbi alapozza meg gyakrabban a vezetői felelősség tárgyi feltételrendszerébe foglalható felelősségi okot. Ennek következtében ez utóbbival részletesebben kell foglalkoznunk.

IV.

A vezetési funkciók gyakorlási minőségének kérdése két további kérdést vet fel. Ezek közül az egyik: milyen összefüggés mutatható ki a vezetési funkciók megvalósulásának minősége és a vezető feladatainak a beosztottak feladataitól való elhatárolása között, a másik: mit kell érteni a vezetői funkciók gyakorlása minőségén, illetve miként értelmezzük az általánosan elvárható vezetői szintet.

Ami az első kérdésre adható választ illeti, abból az — a gyakorlati tapasztalatok által is igazolt — elméleti alaptételből kell kiindulnunk, amely szerint a vezető tevékenységének minőségét alapvetően befolyásolja a beosztottak tevékenységének minősége is. Miként már arra a korábbiakban is utaltunk, közismertté vált tapasztalati eredmény, hogy az egyébként jó minőségű vezetői funkciógyakorlás eredményét is leronthatja a gyenge képességű beosztotti garnitúra, illetve az átlagon felüli minőségű beosztotti garnitúra hosszabb ideig is képes a közepes vagy annál gyengébb vezetői funkciógyakorlást az átlagon felüli eredmény létrehozásával ellensúlyozni.

Mivel az „alkalmas személyzet" megszerzésére nem a legjobb lehetőségei vannak a mai vállalatvezetésnek, már ezért is különös fontosságot kell tulajdonítanunk a vezető és a beosztott feladatai elhatárolásának. A vezetési funkciók gyakorlásának minősége — miként erre az előbbiekben utaltunk — nagymértékben függ a beosztott munkaköri feladatai megoldásának minőségétől. Abban az esetben, ha a vezető és a beosztott feladatai szétválaszthatatlanul egybemosódnak, megállapíthatatlanná válik, hogy a vezetési funkciógyakorlás eredménytelenségét a vezető vagy a beosztott feladatmegoldási mulasztására vezethetjük-e vissza.

A második — önmaguniknak feltett és megválaszolást igénylő — kérdés úgy szólt, mit kell értenünk a vezetői funkciók gyakorlása minőségén, illetve miként értelmezzük az általánosan elvárható vezetői szintet.

Úgy véljük, nem szorul különösebb indokolásra annak elismerése, hogy a vezetési funkciók gyakorlásából származó napi feladatok megoldása különböző minőségben valósulhat meg. E különböző minőségek jelölésére könnyen találhatunk jelzőket, mint pl. jó, közepes, gyenge stb., de ezek csak üres játékot jelentenek a szavakkal mindaddig, amíg nem határozzuk meg, hogy mihez viszonyítva jelöljük meg a minőséget. A vezetési funkciók gyakorlása minőségének meghatározása vagy megjelölése — mint a minőség meghatározásának általában — alapvető feltétele a viszonyítás elvégzése. A vállalati vezetők tevékenységét sem minősíthetjük általában jónak, közepesnek vagy gyengének, mivel a minősítés elvégzése során szükségszerűen felállítottunk magunkban egy mércét, amelyhez viszonyítjuk a konkrét esetben a vezetői tevékenységet.

A vezetői tevékenység minőségének viszonyítási alapjául szolgáló mérce különböző lehet, attól függően, hogy milyen tekintetből akarjuk vizsgálni a vezető munkáját. Így pl. ha a vezető anyagi érdekeltségének és ösztönzésének tekintetéből végezzük vizsgálatunkat, úgy a vezetői prémium esetében a különböző vállalati teljesítménymutatók alkothatják a mércét. A közgazdaságtudomány, pusztán ebben az egy esetben is, meglehetősen árnyalt — különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes mutatók igen sok faktorból tevődnek össze — viszonyítási mértéket alkalmaz annak eldöntése érdekében, hogy milyen mértékű prémiumba részesítse a vállalati vezetőt és helyettesét. Természetesen ilyen viszonyítási mércére szük-

ség van a felelősség megállapítása, illetve a megállapíthatóság eldöntése során is. További kérdés, hogy mi határozza meg ezt a mércét.

V.

A kérdésre adható válasz lényegének megközelítése érdekében induljunk ki a beosztott dolgozó felelősségének tárgyi feltételrendszeri struktúrájából. A fegyelmi felelősségre vonás tárgyi feltételének alapvető és senki által sem vitatott mércéje a munkaviszonyból származó kötelezettség megszegése. Ha már most az egyszerűsítés kedvéért eltekintünk a dolgozónak a munkatársaihoz való viszonyának alakításától, továbbá ugyancsak eltekintünk a vállalathoz mint absztrakt egészhez való viszonyának vizsgálatától, úgy a munkaviszonyból származó kötelezettség a közvetlen munkát végző dolgozó tevékenységére szűkül le. Ez esetben a dolgozónak az a kötelezettsége, hogy a számára kijelölt munkát a szakma általánosan kialakult és használt szabályai szerint végezze el. A munkaviszonyból származó kötelezettség — ha azt a munkavégzésre szűkítjük le — nem jelent mást, mint az adott szakma munkafogásainak a szükséges sorrendben való maradéktalan alkalmazását.

Fenti gondolatmenetünkkel a vezetési tevékenység lényegére kivetítve, megkockáztathatjuk annak kijelentését, hogy a vezetés is szakma, legalábbis abból a tekintetből, hogy itt is megtalálhatók a kialakult és általánosan elfogadott szakmai fogások, illetve az e fogások, megoldási módozatok sorrendisége is. Ami az egyik alapvető különbséget jelenti a beosztott dolgozó esetéhez képest, az abban foglalható össze, hogy a vállalati vezető munkaviszonyából származó feladatai és kötelezettségei még egyszerűsítési okokból sem szűkíthetők, mivel a vállalati élet minden mozzanatában a vezetői szakma általánosan elfogadott mozzanatai szerint kell eljárni.

A felelősség megállapíthatósága vizsgálata során alkalmasabb minőségi mérce a vezetési funkcióból és a jogszabályi előírásokból származó feladatok és kötelezettségek kiterjesztően értelmezett szakmai mozzanatainak végzése, amelyek minőségére az jellemző, hogy azok minden hasonló vezetői feladatokkal és kötelezettségekkel megbízott vezetőnek alapvető tevékenységi minőségi normáját jelentik. Mindez gyakorlatilag az általánosan elvárható minőséget jelenti. Az a kérdés, hogy a vezető esetében az általánosan elvárható minőség közelebbről mit jelent, már a felelősség feltételrendszere alanyi csoportjának vizsgálatát teszi szükségessé. Mielőtt azonban e feltételcsoport vizsgálatába kezdenénk, hátra van még annak az alapkérdésnek a tisztázása, hogy a vezetői felelősség megállapíthatóságához szükség van-e a vezetői funkciógyakorlás átlagon aluli szintje mellett valamilyen, a hibás feladatmegoldással okozott káros eredményre vagy sem.

A kérdésre adható választ két oldalról is megközelíthetjük, nevezetesen egyrészt a felelősségi jog dogmatikájának oldaláról, másrészt a közgazdasági összefüggésekkel való gyakorlat oldaláról, közelebbről: a vezetők anyagi érdekeltségének és a felelősség viszonyának oldaláról.

VI.

A felelősség a társadalom önjavításának egyik eszköze. Dogmatikai tekintetből e megfogalmazás mást nem is jelenthet, mint annak kiemelését, hogy az „önjavításra" szoruló, illetve „önjavítást" igénylő esetekben van rá szükség. A társadalom — több-kevesebb következetességgel — meghatározza azokat a magatartásokat, amelyeket kívánatosnak tart. A kívánatos magatartásoknak meg nem felelő „más" magatartások kifejtése esetén válik szükségessé a felelősségnek mint önjavításnak az alkalmazása. E dogmatikai alapállásból nem következik szükségszerűen — s mi több, nem is része annak —, hogy egy adott konkrét esetben és általában is, a kívánatos magatartásoknak meg nem felelő, más magatartások közvetlenül kimutatható negatív eredménnyel járjanak. Az önjavítás igénye már akkor is aktualitást nyer, amikor a más magatartás csupán felidézi a nem kívánatos eredmény lehetőségét.

Dogmatikai következtetésünk e szakaszával szemben ellenérvként hozhatnánk fel a polgári jogi, de a munkajogi és a szövetkezeti jogi kártérítési felelősség alapvető elvét, amely szerint eredménynek — vagyoni eszközökkel reparálható eredménynek — is be kell következnie a felelősség megállapíthatósága feltételeként. Jelen esetben azonban nem a polgári jogi, munkajogi, vagy szövetkezeti jogi kártérítési felelősséget vizsgáljuk, hanem általában a felelősség struktúrájában kimutatható összefüggést a más magatartás és a nem kívánatos eredmény között. A kártérítési felelősség szerkezete a vagyoni reparatív vagy bírságjellegű szankció alkalmazhatósága és léte miatt igényli a nem kívánatos eredmény létét. Ugyanakkor a fegyelmi felelősség szerkezete nem igényli a nem kívánatos eredmény pontos és egyértelmű bizonyítottságát, hanem a negatív eredmény lehetőségét is elfogadja olyannak, amely kellő alapot nyújt az önjavítási eszközök igénybevételére.

Kétségkívül igaz, hogy a társadalom által megkívánt magatartás teljes mértékű negligálása vagy az elvárhatóságnál gyengébb minőségű megvalósítása mindenképpen jár valamilyen negatív eredménnyel, legfeljebb abban van a különbség, hogy az egyik esetben ez konkrétan és tételesen bizonyítható. A másik esetben ugyanakkor biztosak vagyunk, hogy létrejött a negatív eredmény, de mérésre képtelenek vagyunk és mi több megjelenési formáját sem tudjuk kimutatni. E második esetre hozhatjuk fel példaként olyan fegyelmi felelősségrevonás alapjául szolgálható eredményt, amikor a dol-

gozó a munkatársaihoz való viszonyában az együttműködési kötelezettség helyett összeférhetetlen, demoralizáló magatartást tanúsít. Tudjuk, hogy e magatartás okozati összefüggésbe kerül valamilyen negatív eredménnyel, ugyanakkor sem e negatív eredmény mérésére, sem megjelenési formájára nem tudunk rámutatni.

Rövid fejtegetésünkből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a felelősség általános struktúrájában a társadalom által nem kívánatosnak minősített magatartásokhoz mindazokban az esetekben hozzátartozik a nem kívánatos eredmény is, amikor annak megjelenési formája kimutatható és mérhető, de ugyanakkor a nem kívánatos magatartás kifejtése megalapozhatja a felelősség megállapíthatóságát, ha a magatartásból csak következtetni lehet a negatív eredményre, de az nem mérhető és megjelenési formája sem ismert.

Mindez azt jelenti a vállalati vezetők jogi felelősségének vizsgálata körében, hogy nem válaszolhatunk egyértelműen arra a kérdésre, miszerint a vezető számára meghatározott magatartások nem teljesítése, vagy nem megfelelő minőségben történő teljesítése akkor teszi-e lehetővé a felelősség megállapítását, ha a vezető magatartása kimutatható is, ha ilyen negatív eredmény létezik, de sem megjelenési formájára, sem mérhetőségére megbízható adatunk nincs.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy alapvetően a kifejtendő magatartást meghatározó norma milyensége dönti el, hogy biztonsággal kimutatható negatív eredmény hiányában komolyan felvetődhet-e a felelősség megállapításának kérdése. A magatartási norma milyenségének kérdésén azt kell értenünk, hogy az mennyiben minősül kogens szabálynak. A kogens szabályok, a vállalati vezetés tekintetében kötelezettségeket állapítanak meg. A kötelezettség tekintetében a kockázatnak — miként arra már korábban rámutattunk — nincs szerepe, ennek következtében annak sincs jelentősége, hogy a kötelezettség negligálása vagy az elvárható szint alatti teljesítése milyen eredményre vezetett. Így minden olyan esetben, amikor vezetői kötelezettségről és nem feladatról van szó, nem szükséges a negatív eredmény megjelenési formájának kimutatása és valamilyen módon való mérése. Igen leegyszerűsített példán bemutatva: a vállalati vezető akkor is felelősséggel sújtható, ha nem lopják vagy sikkasztják a vállalatnál a társadalmi tulajdont, de nem intézkedett annak védelméről.

Teljességgel másként ítéljük meg azt az esetet, amikor a vállalati vezető valamely feladatot nem teljesít, illetve az elvárható szint alatti minőségben teljesít. Az előbb idézett példát alapulvéve és a kötelezettség és feladat viszonyára kivetítve: ha a társadalmi tulajdon védelmét a vezető megszervezte, de azt károsítják (a társadalmi tulajdon védelme megszervezésének a minősége vetődik fel), a társadalmi tulajdonvédelem megszervezéséből származó vezetői feladatok teljesítése lesz az egyik központi kérdés a felelősségvizsgálat során. Ezekben az esetekben már komoly jelentőséget tulajdonítunk a kimutatható, megjelenési formájában meghatározható és mérhető negatív eredménynek. A nem kötelezettségként, hanem feladatként megjelölt magatartási normáknak meg nem felelő vezetői tevékenység vagy mulasztás esetén a vezetői felelősség csak kimutatható negatív eredmény esetében vethető fel. Itt jelentkezik ugyanis a vezetésnek az a területe, pontosabban e terület védelmi igénye, amely lehetővé teszi a vezetés stratégiájának és rövidebb távú taktikájának a vezető egyéni elképzelései szerinti megvalósulását. Abban az esetben ugyanis, amikor kimutatható negatív eredmény nem jelentkezik a vezetői feladatok nem, vagy nem megfelelő minőségi szintű teljesítése következtében, a negatív eredmény kimutathatóságának hiánya eredményeként a felelősség megállapítása járhat nem kívánatos következményekkel is. Ezek a nem kívánatos következmények alapvetően vezetéstudományi tekintetből jelentkeznek.

A vállalatvezetés „művészete" gyakran megkívánhatja az egyes vezetési feladatok megoldásának időbeni meghatározását a vezető részéről, a vezetői feladatok megoldása sorrendiségének meghatározását, továbbá a feladatmegoldások módszerének egyéni, alkotó módon történő kidolgozását. Ha mindezekben az esetekben, a nem bizonyítható negatív eredmény címén felelősséget állapítanánk meg, éppen a vezetésben nagy szerepet játszó improvizációs lehetőséget és szükségességet zárnánk ki.

Összegezve: mindazokban az esetekben, amikor valamely feladatmegoldás elmarad, vagy — a későbbiek során tárgyalásra kerülő — elvárható szint alatt valósul meg és nincs meghatározott formában kimutatható és mérhető negatív eredmény, nem látjuk célszerűnek a vezetővel szembeni felelősségre vonást, hanem feltéve, hogy a vezető improvizációs feladat megoldásai indokolatlanok, más megoldások pl. jutalom megvonás, súlyosabb esetben felmondás alkalmazása válnak indokolttá.

A dogmatika oldaláról megközelített eredményre jutunk abban az esetben is, ha a vállalati vezetők anyagi érdekeltségi rendszeréből kiindulva végezzük el vizsgálatunkat, amikor is arra a kérdésre akarunk választ kapni, hogy szükséges-e a felelősség megállapíthatóságához olyan negatív eredmény, amely okozati összefüggésbe hozható a vezetői feladatok nem, vagy nem megfelelő minőségű teljesítésével.

A vállalati vezetők anyagi érdekeltségi rendszerére alapvetően az automatizmus a jellemző. Ezen azt értjük, hogy — a jutalom esetét kivételként kezelve — valamilyen módon a vállalat eredményes vagy (az anyagi érdekeltség feltételei tekintetéből is) eredménytelen működéséhez tapad, azt követi. Mind a vezetői alapbér, mind a vezető számára fizethető pré-

mium növekedése vagy csökkentése közvetlenül összefügg valamilyen vállalati eredménnyel, legfeljebb abban található eltérés, hogy az alapbér esetében az ösztönzés negatív irányú, míg a prémium esetében ez pozitív jelleget ölt.

A vezetők anyagi érdekeltségi rendszerének ez a két változata közvetlenül az eredménytől függ. A felelősség alapjául szolgáló negatív eredményhez képest azonban az az eltérés mutatható ki, hogy ezekben az esetekben minimális a jelentősége a vezetői feladatok megoldása minőségének. A vezetői feladatmegoldás nem megfelelő minősége és a vállalati szinten jelentkező nem kívánatos eredmény között csak feltételezett okozati összefüggés található, annál is inkább, mivel a vezetői feladatok vizsgálata sem tartozik az anyagi érdekeltség rendszerének eszköztárába. Mindezekből következik, hogy ha a vezetők anyagi érdekeltségi rendszere, még a vezetői feladatok említése nélkül is, alapvetően valamilyen eredményhez kötődik, a vezetői felelősség feltételrendszere sem nélkülözheti az eredményt — a felelősség lényegéből fakadóan —, a negatív előjelű eredményt.

Úgy véljük nem mond ellent az anyagi érdekeltség rendszeréből levont következtetésünknek az a tény, hogy a vezetők jutalmazása elvileg nem automatikus, hanem a vállalati eredmény fokozása érdekében tett vezetői intézkedések alapján adható. A jutalom mértékének megállapítása során ugyanis a felügyeleti szervnek olyan vezetői tevékenységet kell figyelembe vennie, amelyek minden további nélkül eredménynek tekinthetők, mint pl. a fejlesztésre fordított eszközök felhasználása, a megtett szervezési intézkedések színvonala és kihatása, a struktúra politikát érvényesítő intézkedések megtétele stb.

VII.

A vállalati vezető — vezetési funkcióiból fakadó feladatainak ellátása során — legalább kettős minőségben van jelen. Egyrészt, mint a különböző döntések megalkotója, másrészt a döntésekből keletkező feladatok megoldásának szervezője és ezeknek szükség szerinti irányítója. A vezetői tevékenység e kettőssége különleges módon veti fel a vezető feladatmegoldási tevékenysége és a negatív eredmény közötti okozati összefüggés kérdését. A különlegesség döntő módon abból származik, hogy a vezető döntései mások (más vezetők vagy beosztottak) feladatteljesítései útján realizálódnak, és a negatív eredmény — mint ez esetben a felelősség egyik feltétele — mások negatív tartalmú feladatmegoldásainak eredményeként is létrejöhetnek. A vállalati vezető feladatmegoldásainak eredményei olyan mértékben transzformálódhatnak a beosztottak tevékenységének eredményeként, amelyek gyakran lehetetlenné teszik a vezetői munka eredményének elkülönítését és ennek során megítélését. Fikció, és ennek következtében alkalmatlan a felelősség megállapítására az a sztereotípia, amely szerint a vezető felelős a beosztottainak feladatteljesítéséért. Az ilyen vagy ehhez hasonló tartalmú állításokra gyakorlatilag csak az a válasz adható, hogy: egyes esetekben igaz, más esetekben nem. A vállalatvezetés és a vállalatfelügyelet gyakorlata is érzi egyébként a fenti sztereotípia tarthatatlanságát, amikor a valóságban meglehetősen ritka esetek közé tartozik, hogy vállalati vezetőt — a beosztott munkavégzésének negatív eredményei következtében — felelősséggel terhelne.

Az okozati összefüggés problematikájára keresve a választ, abból a tételből látszik célszerűnek a kiindulás — döntő súlyúnak tekintve a felelősség individuális jellegét —, amely szerint a vállalat minden dolgozója — és ez alól a vezető sem kivétel — a munkakörébe tartozó feladatainak teljesítéséért tartozhat felelősséggel. A vállalati vezető munkaköri feladatai közé tartozik a beosztottak munkájának szervezése és ezzel együttjáróan ellenőrzése is. Nyilvánvaló azonban, hogy e feladattömeg nem minden beosztott és minden beosztotti munkavégzésre terjed ki. A vállalati vezető feladatainak teljesítése és a negatív tartalmú eredmény közötti okozati összefüggésre alapvetően az a tény jellemző, hogy a vezető nem lehet képes minden beosztott munkájának megszervezésére és a feladatok teljesítésének ellenőrzésére, de ugyanakkor képes — és ez mindenképpen elvárható tőle — az elkülönülő feladatcsoportok között szükségszerűen kialakuló kapcsolatok szabályozására. Abban az esetben tehát, ha az egyébként indokolható és elfogadható vezetői döntés a beosztotti munkavégzés, illetve feladatmegoldás következtében vezet negatív eredményre, a vezetői feladatmegoldás és a negatív eredmény közötti *okozati összefüggés akkor állapítható meg,* ha azt olyan dolgozó *feladatmegoldási hibája* okozta, akinek a *feladatai teljesítésének a megszervezése, ellenőrzése a vezető feladatai közé tartozott,* illetve az elkülönülő munkaköri feladatcsoportok közötti kapcsolat szabályozatlansága állapítható meg.

VIII.

A vállalati vezetői felelősség tárgyi feltételrendszere vizsgálatának elvégzése után indokoltnak látszik eddigi megállapításaink rövid összefoglalása.

a) Vizsgálódásunk első lépése *a vezetői tevékenységek szétbontását* eredményezte. Ennek alapján megkülönböztettük a) *a vezetői funkciókat,* b) *a vezetői feladatokat* és c) *a vezetői kötelezettségeket.* Megállapítottuk, hogy a vezetői funkciók gyakorlása a vezetői feladatok és kötelezettségek teljesítésével valósul meg. A vezetői feladatok és kötelezettségek között abban találtuk meg az alapvető különbséget, hogy míg a vezetői kötelezettség elvégzésének mellőzése esetén mérhető negatív eredmény nélkül is

megállapítható — egyéb alanyi feltételek mellett — a vezetői felelősség, addig a vezetői feladatok teljesítése a kötelezettségek teljesítésének minőségét jelzi, tehát feladatteljesítés elmaradása vagy nem megfelelő minőségű teljesítése csak kimutatható, negatív eredmény esetén vezethet felelősség-megállapításra.

b) Külön kérdésként kezeltük a negatív eredmény problematikáját. Abból kiindulva, hogy a felelősség intézménye — konstrukcióját tekintve — a társadalom önjavításának céljához igazodik, a negatív eredmény két változatáról beszéltünk. Az egyik változat, amikor a negatív eredmény nem mutatható ki olyan értelemben, hogy az mérhető lenne, míg a másik változat amikor a negatív eredmény a mérhetősége következtében kimutatható. Az első változat esetében a kötelezettség teljesítésének elmaradása történik, míg a második változat esetében a kötelezettség teljesítésének a minősége az, amely az elvárható szint alatt marad. A kötelezettség teljesítésének a minősége a vezetői feladatok teljesítésének a minőségétől függ. Álláspontunk szerint a vezetői tevékenységek a jog szabályozása során a központi jogszabályalkotás a vezetői funkciók és a vezetői kötelezettségek együttesének meghatározását végezheti el, amíg a vezetői feladatok meghatározása a vállalati szervezeti és működési szabályzatban végezhető el.

c) A felelősség tárgyi feltételrendszerének elemzése során végül vizsgáltuk *a vezető és a beosztottak feladatmegoldásai közötti kapcsolatot.* Vizsgálódásunk eredményeként a vállalati vezető potenciális és szankcionálható felelősségét annyiban szűkítettük le, hogy a szankcióval való szignalizálás lehetőségét arra az esetre korlátoztuk, amikor a feladatmegoldás minőségét olyan beosztott dolgozó rontotta, akinek a feladatai teljesítésének megszervezése vagy ellenőrzése a vezető feladatai közé tartozott vagy a kérdéses feladatcsoportok közötti kapcsolat nem állapítható meg a vállalati szintű szabályozás nem kielégítő volta miatt.

Biró Sándor

JOGIRODALOM

Felelősség és szankció a jogban*

I.

1. A termelőerők fejlődése és a társadalmi lét szférájában megfigyelhető jelentős változások világszerte kiváltják a jogi intézményrendszer átalakítását, aktív adaptációját. Az új viszonyok között erőteljesen módosulnak a jogintézmények funkciói, kérdésessé válik hagyományos felfogásuk tarthatósága, ez pedig mindenütt a tradicionális gondolkodási sémák felülvizsgálatához, korszerű dogmatikai alapok kiépítését célzó törekvésekhez vezet a jogtudományban. Az említett változások a jogi felelősség és a jogi szankció területét sem hagyták érintetlenül. Számottevő átalakulásnak vagyunk szemtanúi mind az egyes jogágak felelősségi rendszerét tekintve, mind pedig a felelősség körének megvonásában, a felelősséggel összefüggő kérdések általános megközelítésében.

A téma aktualitását a hazai jogirodalomban is számos publikáció jelzi. Örvendetes fejlemény, hogy ezen a területen nemcsak a jogági kutatások élénkültek meg, hanem több kísérlet történt a felelősség általános jogelméleti megragadására, illetve a jogi és az erkölcsi-politikai felelősség funkcionálásának egy-egy téma körében való összehangolt vizsgálatára is. Véleményünk szerint a jövő egyik jelentős tudományos feladata lehet az egyes jogágakban megfigyelhető változások közös irányának meghatározása, a fejlődés eredményeinek jogelméleti szinten történő összefoglalása. Ennek megvalósulásában az első lépést az interdiszciplináris felelősségi kutatások jelenthetik, éspedig mind az egyes ágazati jogtudományok együttműködésének, mind a jogtudomány és más tudományágak összehangolásának formájában.

Az interdiszciplinaritás oldaláról méltó megkülönböztetett figyelemre a felelősség és a szankció egyes jogi kérdéseit több vonatkozásból felvillantó tanulmánykötet, mely az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar oktatóinak a témához kapcsolódó munkáit tartalmazza. A kötetben megjelent dolgozatok tárgyköre, megközelítése és problémafelvetése ugyan meglehetősen eltér, s emiatt — mint azt *Király Tibor* is hangsúlyozza előszavában — aligha lehet az eredményeket szintetizálni, ám feltétlenül pozitívan kell értékelni a kezdeményezést, hogy egy tudományos műhely kollektívájának tagjai a felelősség és a szankció, mint közös problematika feldolgozására vállalkoztak. Aligha téves az a következtetés, hogy a most publikált tanulmányok csupán egy interdiszciplináris kutatás első eredményei, amelyeket később újabb, már valóban egységes logikai láncra felfűzött vizsgálódások követnek majd.

2. A kötet tizenhárom tanulmánya egyrészt a téma elméleti alapkérdéseit tárgyalja, másrészt a felelősség és a szankció körébe tartozó jogágazati problémákkal foglalkozik. Kitekintés történik azonban a felelősség jogon kívüli összefüggéseire, valamint egyes történeti vonatkozásaira is. Célszerűnek látszik ezért elsőként az egyes tanulmányok tematikáját röviden felvázolni. A determinizmus és a jogi felelősség általános elméleti összefüggéseit vizsgálja a kötet két bevezető tanulmánya (*Bihari Mihály:* „A felelősség jogelméleti kérdései" és *Szilágyi Péter:* „A jogi felelősség alapja — avagy mire jó a felelősségelmélet?"), de ugyanerre a kérdésre keres választ a büntetőjog szempontjából *Vigh József* is („A determinizmus elvének érvényesítése a büntető felelősségre vonásban"). A bűnügyi tudományokat a kötetben további három tanulmány reprezentálja. *Györgyi Kálmán* a büntetőjogi szankció elméleti, törvényhozói és részben gyakorlati megközelítésének alakulását tekinti át a szocialista magyar büntetőjogban („A magyar

* Felelősség és szankció a jogban, szerk. *Asztalos* László és *Gönczöl* Katalin. Bp. KJK. 1980. 454 old.

büntetőjog szankciórendszerének fejlődése a felszabadulás után"), *Tauber István* a deviáns magatartások közül a bűnözés, az alkoholizmus és az öngyilkosság témájával foglalkozik szociológiai-kriminológiai oldalról („Az erkölcsi felelősség, a büntetőjogi felelősség, a társadalom felelőssége a deviáns magatartásokért"), míg *Mezey Barna* a Rákóczi-szabadságharc korának büntetőjogához közöl jogtörténeti adalékokat („A magyar feudális büntetőjogi felelősség a XVIII. század első évtizedeiben"). A polgári jogi felelősség általános dogmatikai problémáiról, illetve a legújabb fejlődés egyes aktuális kérdéseiről szól a kötet „civilisztikai blokkja" (*Asztalos László:* „Szankció és felelősség a polgári jogban"; *Lenkovics Barnabás:* „A környezetszennyező magatartások polgári jogi szankciói"; *Bónis Gabriella:* „A nem vagyoni kár a magyar jogban"). Ehhez kapcsolódik *Fritz Éva* közgazdasági témájú dolgozata is, a vállalati gazdálkodás gyakran felelősséget fakasztó ellentmondásai hátterének megrajzolásával („A vállalati morál és a vállalat jogi felelőssége"). A kötetet végül három „közjogi" tanulmány zárja (*Valki László:* „Szankció a nemzetközi jogban"; *Takács Imre:* „A miniszteri felelősség"; *Tóth János:* „Szankció és felelősség a pénzügyi jogban").

Az iménti, meglehetősen vázlatos áttekintés is kellőképpen illusztrálja a kötetben tárgyalt jogi és azzal összefüggő jogon kívüli kérdések sokszínűségét, az egyes tanulmányok problematikájának szerteágazó voltát. A jelen ismertetés keretei között aligha lehetne vállalkozni tehát a dolgozatok átfogó bemutatására. A recenzió azonban kötetlen műfaj: lehetőséget ad írójának, hogy az egyes témakörök közül érdeklődésének megfelelően válasszon, némelyekkel részletesen, másokkal kevésbé bőven foglalkozzon. A következő fejtegetésekre is a polgári jogász szemlélete nyomja rá a bélyegét. Ennek megfelelően a kötet tanulmányai közül csak azok kerülnek kiemelésre, amelyek eredményei a civilisztikával — közvetlenül, vagy közvetve — összefüggésbe hozhatók. Megjegyzendő azonban, hogy e válogatás korántsem jelent értékítéletet: a recenzióban részletesen nem érintett munkák az irodalmi érdeklődés fő sodrában helyezkednek el, s emiatt aligha fogják a könyvet kezében tartó olvasó figyelmét elkerülni.

II.

3. A marxista jogelmélet régi alapkérdése a jogi felelősség és a determinista filozófiai koncepció összefüggése. *Bihari* Mihály tanulmányában azt elemzi, hogy a modern pszichológia, neurofiziológia és viselkedéskutatás eredményeinek tükrében tartható-e a „teljes determinista" felelősségelmélet ama abszurd következtetése, hogy a bűncselekmény elkövetőjét végső soron olyan magatartásért kell felelősségre vonni, amelyet a körülmények között nem állt módjában elkerülni. A szerző a kérdésre egyértelműen nemleges választ ad. Tételének bizonyítására egyrészt a modern marxista filozófia szemszögéből azt hangsúlyozza, hogy a tudattal bíró ember nemcsak determinált, de környezetét maga is determinálja, másrészt pedig Lukács nyomán kimutatja a társadalmi viszonyok alternatív — bár korántsem egyenlő értékű alternatívákat hordozó — szerkezetét, ahol az egyén az objektív és a szubjektív magatartás-irányítási rendszer által meghatározottan szükségképpen választásokra kényszerül. Ez a választási lehetőség a jogi felelősség alapja, a felelősség lényege pedig az erre reagáló negatív társadalmi értékítélet, amelyből az egyén számára helytállási, szankcióviselési kötelezettség keletkezik.

Másként vetődik fel ugyanakkor a determinizmus és a jogi felelősség kérdése *Szilágyi* Péter tanulmányában. Úgy véli, jogi szempontból ennek megválaszolása elsősorban filozófiai és etikai oldalról lényeges, viszont a megoldást kevésbé a téma elszigetelt vizsgálata, mint inkább ama összefüggés feltárása révén kell keresni, hogy a joggyakorlat számára az emberi magatartás teljes meghatározottságát valló, illetve a választás lehetőségét elismerő koncepció milyen konkrét következményekkel jár, milyen jogi felelősségi rendszert indikál. Következtetései kialakításában szerzőnk láthatólag Bihari Mihállyal ellentétes felfogást követ. Számára a magatartási alternatívák elismerése a köznapi tudat síkján helyezkedik el, s mint ilyen, az osztálytársadalmakban alkalmas a bírói lelkiismeret megnyugtatására, viszont a jogalkotásban alapul vétele elvi nehézségekhez vezet: Szilágyi szerint ez a koncepció óhatatlanul a szubjektív felelősséget indikálja, s kevéssé alkalmas pl. a büntetőjogi felbújtás és pszichikai bűnsegély pönalizálásának legitimálására, vagy a szervezetek felelősségének, illetőleg az ún. objektív felelősségi alakzatoknak a magyarázatára. Ezzel szemben a szerző dogmatikai szempontból az általa képviselt következetes determinizmust helyesebbnek tartja, különösen, hogy elfogadásával a negatív jelenségek okai ellen hatékonyabban lehet a harcot felvenni.

A recenzens a két tanulmány hátterében felfedezhető elméleti vitában nem kíván állást foglalni. Tollhegyre kívánkozik azonban a felelősségelméleti kutatások *szemléletét* illetően egy megjegyzés. Szembetűnő, hogy a két ismertetett tanulmány a témát alapvetően a büntetőjog oldaláról közelíti meg, s bár szerzőik — különösen Bihari — más jogágak rendszerére is törekszenek figyelemmel lenni, a civilisztika szempontjai, a kérdés eltérő vonásai kevéssé nyernek értékelést. Úgy véljük, a megközelítés módja a vizsgálódások eredményét is számottevően befolyásolja. Különösen hiányzik a felelősség és a determinizmus összefüggéseinek bemutatásából a szervezetek, kollektívák jogi felelősségi kérdéseinek figyelembevétele, amely valószínűleg árnyaltabb véleményalkotáshoz vezethetett volna. Ugyancsak tisztázatlan a civilista olvasó részére e két jogelméleti tanulmány „szubjektív" és „objektív" felelősség közötti differenciálásának mibenléte. A büntetőjogias szemlélet miatt némiképp a háttérbe szorul, hogy a jogrendszer széles területein e megkülönböztetés nem feltétlenül tartható: a vétkes felelősség térvesztésével párhuzamosan korántsem veszítik el szerepüket a szubjektív momentumok, ugyanakkor pedig a vétkesség felfogása maga is objektivizálódik, kockázati elemekkel telítődik, éles elhatárolásukra tehát aligha van mód. Úgy tűnik, hogy az ágazati jogtudományok felelősségi felfogásának szintetizálása terén az álta-

lános jogelméletnek még sok tennivalója van. Úgy véljük, a felelősség valóban komplex megközelítéséhez elsősorban az egy jogágból való kiindulás szemléletét lenne szükséges meghaladni.

4. Ezt a szemléleti problémát *Asztalos László* is felveti a polgári jogi felelősség és a polgári jogi szankció dogmatikai összefüggéseit elemző tanulmányában. Szerzőnk az eltérő jogági nézőpont elméleti következményeit szemléletesen mutatja be a szankció, mint a jogi norma szerkezeti eleme kapcsán, a különböző felfogások felvázolásával. Saját nézetét arra alapítja, hogy a jogi norma a jogviszonyban nemcsak a szankció alkalmazása esetén realizálódik. A jogrendszer a jogviszony fejlődését alternatíve közelíti meg, a tényállás megvalósulásának mindig van jogkövetkezménye: ez a jogkövetkezmény a jogalkotó által előírt módon történő jogviszony-fejlődésben a *joghatás*, ellenkező esetben a *szankció*.

A tanulmány a polgári jogi felelősség témáját azzal a megállapítással indítja, hogy jogi nyelvünk ezt a fogalmat többértelműen használja. Gyakran előfordul ezért, hogy — elméleti szempontból helytelenül — felelősségnek tekintenek minden szankciós helyzetet. A polgári jogban a felelősség pusztán a *felróható* kötelezettségszegéshez fűződő helytállás, ez a fogalom azonban azokat a tényállásokat is felöleli, amelyeket a hagyományos megközelítés az „objektív" felelősség címkéje alatt tárgyal.

Egyet kell érteni a tanulmány szerzőjével abban, hogy jogi dogmatikánk körében a felróhatóság és annak egyik eleme, a vétkesség számos problémát okoz. A vétkesség a modern viszonyok között aligha szűkíthető le az ember, mint individuális károkozó szubjektív tudatállapotára, hiszen ebben a megközelítésben a jogi személyek vétkességéről valószínűleg nem is lehetne beszélni. Az újabb jogfejlődésben ezzel szemben az figyelhető meg, hogy a vétkesség fogalma kockázati elemekkel telítődik, az elvárhatóság mércéje a különböző károkozói típusokkal szemben egyre inkább differenciálódik. Asztalos arra törekszik, hogy e folyamat gazdasági-szociológiai hátterét megrajzolva adjon a vétkesség és a különleges védekezés elmulasztása összefüggésére megfelelő magyarázatot.

Kiindulópontja Marx nyomán az emberi munka. Úgy véli, az egyéni munkatevékenység a felelősség vonalán az individuális vétkesség középpontba állítását indikálja, viszont más minőséget jelent ebből a szempontból a nagyipari körülmények között, kollektíva-keretek között kifejtett munka. Ennek nemcsak hatékonysága, de kárforrási jellegű kockázata is nagyságrendekkel nagyobb, ami a kollektíva *fokozott helytállását* kell maga után vonja. Ebből vezeti le a szerző a különleges védekezés egyéb eseteit is, hivatkozva arra, hogy a gazdasági szervezetek nemcsak saját tevékenységükért, de munkájuk tárgyiasult eredményeiért is magasabb mérték szerint felelnek. Ez a fokozott felelősség száll át azután a törvény erejénél fogva a kollektíva által létrehozott gépek további üzemeltetőire.

Asztalos törekvését helyesnek, érvelését azonban némiképp erőltetettnek tartjuk. Függetlenül attól, hogy a gyakorlatban tényleg meglehetősen nehéz lehet adott esetben a jogi személy „vétkes" felelősségének mértékét pl. a veszélyes üzemi felelősségtől elhatárolni, a két felelősségi alakzat között mégis nem elhanyagolható különbség van. Ez az eltérés a jogban a kimentési okok körében van: a veszélyes üzemeknél ezeket a törvényhozó taxatíve állapítja meg, míg a „vétkes" felelősségnél meglehetősen rugalmas elbírálást tesz lehetővé az adott helyzetben általában elvárható magatartás követelménye. Úgy véljük tehát, hogy egy elvileg enyhébb alakzatból egy elvileg szigorúbb kevéssé származtatható. Igaza van természetesen Asztalos Lászlónak abban, hogy *„de lege ferenda"* nem lenne indokolatlan a jogi személyek elvárhatósági mértékét a különleges védekezés szintjére emelni. A jog fejlődésében azonban — az üzemi balesetek területétől itt eltekintve — a szerző által felvázolt gazdasági-szociológiai mozgás aligha lehet igazolható.

Asztalos tanulmánya végül a kárviselés, kártérítés, kártalanítás és restitúció dogmatikai összefüggéseivel foglalkozik. Ez a fejezet szükségképpen túllép a polgári jogi felelősség körén, hiszen a kártalanítás, illetve a hibás szolgáltatás szavatossági alapú kijavítása ugyan reparációs, de nem felelősségi természetű szankciós következmények. E különböző intézmények összehasonlító áttekintése mindemellett a dogmatikai tisztánlátást feltétlenül segíti, a tárgykörhöz kellően illeszkedik.

5. A polgári jogi szankciók alkalmazásának egy viszonylag új, napjainkban rendkívül aktuális területét dolgozza fel *Lenkovics Barnabás* környezetvédelmi tárgyú tanulmánya. Kiindulópontja az, hogy a környezetvédelmi feladatok komplexitása egyben komplex jogi megközelítést kíván, éspedig nemcsak a különböző jogágak adta eszközök egyesítésében, hanem a polgári jog területén az egyes kínálkozó megoldások differenciált alkalmazásában is. Ebből a szempontból tárgyalja a szerző a vizsgált területen alighanem legjelentősebbnek tekintett szankció, a kártérítés problémáit. Helyesen mutat rá arra, hogy a kártérítésnek itt kevéssé bontakozott ki preventív szerepe, ugyanakkor a bírói gyakorlat meglehetősen bizonytalan a károsult kárenyhítési kötelezettségének megítélésében. Ez jelenleg azzal az elgondolkoztató következménnyel jár, hogy a bíróságok nem egyszer szigorúbban döntenek a magánszemélyek eme tevékenységét illetően, mint amikor a károsult gazdálkodó szervezet, jellegzetesen mezőgazdasági szövetkezet. Ugyancsak nem lehet minden tekintetben alkalmas a kártérítési szankció tradicionálisan kétpólusú modellje a környezetvédelem területén ütköző népgazdasági és társadalmi összefüggések megfelelő tükrözésére. Erre figyelemmel következtet Lenkovics is arra, hogy a témát tekintve *a nem kártérítési szankciók hatékonyabbak*.

Problematikusnak tűnik, s ezt áttekintésében a szerző is megemlíti, hogy különböző okok következtében a szomszédjogi, valamint a birtokvédelmi igényektől eltekintve a preventív természetű polgári jogi szankcióknak a környezetvédelemben úgyszólván *nincs gyakorlata*. A továbblépés lehetőségét a tanulmány az államigazgatási határozatok bírói kontrolljának szélesítésében látja, ugyanak-

kor új jogi megoldások kialakítását is erőteljesen szorgalmazza. Egyetértünk azzal, hogy egy, a jelenleginél megfelelőbb módon kialakított biztosítási konstrukciónak ezen a területen alighanem jövője van, s ugyancsak helyesen javasolja Lenkovics Barnabás az együttműködési kötelezettség fokozott mértékű bevonását a környezetvédelem eszközrendszerébe. Ebben a körben feltehetőleg a *közigazgatási szerződéseknek* lehetne kiemelkedő szerepe: ennek a megoldásnak az elmélet részéről is nagyobb figyelmet kellene kapnia, mivel a vizsgált területen ütköző társadalmi és csoportérdekek megfelelően individualizált összeegyeztetésére alighanem ez a forma a legalkalmasabb.

6. A nem vagyoni kár újra új intézményét tárgyalja a kötetben *Bónis Gabriella* munkája. A tanulmány végigvezeti az olvasót az eszmei kárpótlás hazai intézménytörténetén, ismerteti 1952-ben történt eltörlésének hátterét, valamint „rejtett" továbbélését az általános kártérítés gyakorlatában. Ezt követően tér rá a szerző a nem vagyoni kárpótlás hatályos szabályozására, törekszik tisztázni annak funkcióját, dogmatikai helyét, s kísérel meg választ adni a gyakorlatban felmerülő vitás kérdésekre.

A tanulmány helytállóan mutat rá arra, hogy a Ptk. 354. § bevezetésének célja a nem vagyoni hátrányok kompenzálása olyan esetekben, amikor az immateriális sérelem tartós és súlyos, de a nem vagyoni kárpótlásnak nem lehet „büntető", az angolszász „nominal damages"-hez hasonló funkciója. Vitathatónak érezzük azonban azt a következtetést, hogy a nem vagyoni károk megítélésében a károkozó felróhatósága mértékének kiemelkedő szerepe lenne. Az intézmény gyakorlatában ugyanis olyan esetek fordulnak elő a leggyakrabban, amikor a károkozó eleve a különleges védekezés elmulasztása miatt felel, sőt a kárpótlást nem is ő, hanem a gépjárművek kötelező felelősségbiztosítása folytán az Állami Biztosító nyújtja. Ebben a körben a károkozó szubjektív szemrehányhatóságának értékelését továbbá maga a jellege is a háttérbe szorítja: a bíróságok döntéseiket szinte kizárólag a nem vagyoni érdeksérelem jellegére alapítják, tehát *a károsult helyzetének méltányos megítéléséből indulnak ki. Ezt a megközelítést tartjuk magunk is helyesnek: a személyes vétkesség figyelembevétele az intézményt erőteljesen a büntetés irányába terelhetné.*

Ugyancsak vitathatónak érezzük a tanulmány ama megállapítását, hogy nem vagyoni kárpótlásra kizárólag a deliktuális felelősség körében kerülhetne sor. Bár a Polgári Törvénykönyv rendszeréből ilyen következtetést le lehet vonni, nézetünk szerint — hasonlóan a külföldön megfigyelhető fejleményekhez — a jövő bírói gyakorlata ettől eltérően is állást foglalhat, hiszen a szerződésszegéssel okozott nem vagyoni sérelmek lehetőségét eleve kizárni nem lehet.

Helytállóan mutat rá a szerző ugyanakkor arra a tendenciára, hogy a bíróságok jóval *magasabb kárpótlási összegeket* hajlamosak megítélni akkor, amikor azt az Állami Biztosító téríti, mint felelősségbiztosítással nem rendelkező károkozó esetén. Ebben a gyakorlatban magunk is a jogbizonytalanság veszélyét látjuk. Kérdéses lehet azonban, hogy a jelzett konfliktust miként lehet megoldani. Erre valóban alkalmas lehetne — mint azt a tanulmány javasolja — a felelősségbiztosítási védelem széleskörű kiépítése. Úgy tűnik azonban, hogy pusztán ezen a vonalon aligha lehet átfogó megoldást adni. Sokkal járhatóbb útnak véljük a nem vagyoni kárpótlás feltételeinek gondos mérlegelését a gyakorlatban, amelyhez a peranyag fokozatos gyarapodásával a Legfelsőbb Bíróság is iránymutatást adott. A megoldás továbbra sem lehet más, mint az eset összes körülményeinek megfelelő értékelése: a gyakorlat kibontakozásával valószínűleg megszűnnek majd az esetenként vitatható nagyságú kárpótlási összegek, s a fizetésre köteles személy minőségének sem lesz majd ezen a területen meghatározó szerepe.

III.

7. A színvonalas tanulmánykötet értékelését egy további, de annak körén részben túllépő gondolattal zárjuk. Helyesnek tartanók, ha könyvkiadásunk továbbra is támogatná olyan kollektív alkotások közzétételét, amelyek egy-egy témában valamely tudományos műhely eredményeit a széles olvasóközönség számára reprezentálják. Ilyen módon nagyobb lehetőség nyílna az elmélet részére az aktuális jogi kérdésekben kialakult álláspontja publikálására, ami a gyakorlat tevékenységét is nagy mértékben segíthetné, továbbá kedvezőbb hátteret teremtene a ma még gyakran meglehetősen zárt körben jelentkező elméleti viták megismeréséhez, a nézeteknek a gyakorlattal való szembesítéséhez. Ezzel pedig talán közelebb juthatnók Rudolf Jhering ma is aktuális megállapításának megvalósításához: „Tegyük elméletileg megalapozottabbá a gyakorlatot, hogy az elmélet gyakorlatiasabbá váljék".

Takáts Péter

A jogi felelősség a környezetvédelem szolgálatában*

I.

Ha végigtekintünk a környezetvédelemmel összefüggő magyar jogi szakirodalmon, akkor azt láthatjuk, hogy az ide vonatkozó publikációk mindössze alig másfél évtizedes múltra tekintenek vissza. Ez összefügg azzal, hogy az 1950-es évek közepéig az ipar még nem volt hazánkban olyan előtérbe került domináns tényező, amely a társadalom természetes biológiai és ökológiai környezetét, a természetet a biológiai egyensúly felbomlásának veszélyével járó módon károsította volna. A fordulat évét követő nagyméretű iparosítás egyre növekvő volumene csak évek múlva jelentkezett olyan módon, amely már észrevehetővé tette hazánk vizeinek és légkörének a benne vegetáló növényi és állati élőlények életfeltételeit hátrányosan érintő és kipusztulásukat elindító szennyezetté válását.

Az iparilag fejlett tőkés államokban a természettudósok és ökológusok arról írnak, hogy ha tovább folyik a természeti környezet pusztításának és szennyezésének jelenlegi folyamata, az ökológiai egyensúly felbomlása és az

* *Bakács—Szentgyörgyi:* Környezet, jog, felelősség. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága Monográfiái. 13. Veszprém, 1980. 102 old.

emberi nem helyzete katasztrófálissá válhat. Egy visszafordíthatatlan folyamat állhat elő az emberiség kipusztulását is maga után vonva. Ez a felismerés igen jelentős mértékben előtérbe hozta a környezetvédelmi jogi kutatást és jogi szabályozás a hatékonyan működő szankciórendszerrel együtt. Ennek hatására pl. London légköri szennyezettsége az utóbbi 5 évben igen jelentősen csökkent és jóval gyengébben üli meg a várost a „szmog".

Hazánkban a környezetszennyezés még nem ilyen előrehaladott. Ugyanakkor azonban tapasztalható, hogy az ipartelepek helykijelölése a környezetvédelmi szempontokat igen gyakran egyáltalán nem vette figyelembe. Eklatáns eset erre a Dunakanyar egy jelentős részének légkörét és flóráját tönkretevő váci cementgyárnak a kijelölt helyen történt megépítése, vagy egy egész város, valamint folyó és erdő környezetének légkörét élvezhetetlenné tevő sárvári fehérjefeldolgozó üzemnek a város lakott területének határába telepítése.

A hazánkban is bekövetkezett gyors ütemű ipartelepítés és az ezzel együttjáró lakótelepítés során az ipari tárcáknak a mezőgazdasági tárca feletti „győzelmével" igen gyakran a legjobb földeket vették ki a mezőgazdasági művelés alól, megszegve a földvédelmi törvény rendelkezéseit. Ebben a földtulajdon védelméről szóló 1967. évi IV. tv. hatálybalépése előtt az állami tartalékföldek terhére végzett — minőségi szempontokat figyelembe nem vevő — cserekártalanítási rendszer is szerepet játszott. Ugyanakkor az ipar által elvont szántóterületek pótlására természetes tisztítóberendezésként működött mocsarak lecsapolásával kísérleteztek, minek hatására egyik legjelentősebb tavunk, a Balaton vízszennyeződése rohamossá vált (Kis-Balaton lecsapolása és a Zala folyó szabályozása).

A már megépült és termelői kapacitásukat egyre bővítő ipartelepeink működése egyre erősebben szennyezi hazánk álló- és folyóvizeit. Textilgyáraink fonal- és festékanyag vízbeeresztése a telepeik mellett elfolyó vizeket változatos és változó, de természetellenes színűekké „varázsolja", a balatonfűzfői „Nitrokémia" pedig, bár a környező halgazdaságoknak és bortermelő gazdaságoknak átalánykártérítést fizet, ezzel még nem oldotta meg a Balaton biológiai egyensúlyát veszélyeztető halállomány és víztisztító növényi állomány pusztulását, a vegetációt hátrányosan befolyásoló flórakárosodást és légkörszennyeződést. Környezetvédelmi törvényünk és kapcsolt jogszabályai (továbbiakban: Körny. kód.) bírság terhe mellett írják elő a szükséges tisztító berendezések alkalmazását. Az ezek létesítésére irányuló beruházás azonban jóval nagyobb költségmegterhelést jelent, mint a környezetvédelmi bírságnak „termelési költségkénti" rendszeres beütemezése és fizetése. Ezzel aposztrofálja Kilényi a környezetvédelmi bírság, mint államigazgatási szankció hatástalanságát.[1]

A hazai környezetet egyre sűrűbben és vehemensebben érő ezen és hasonló támadások hazánkban is az 1960-as évek közepe táján egyre intenzívebbé válva indították el a környezetvédelmi jogi kutatásokat. Mint ahogy lenni szokott, már „bevett" és „klasszikussá" vált jogágak művelői „kirándultak" egy-egy munka erejéig, vagy álltak véglegesen rá a környezetvédelmi jog kutatására. Ezzel magyarázható, hogy különböző szerzők a környezetvédelmi jogot más-más jogág részterületeként helyezik el. E munkában recenzált monográfia — amelyet Bakács Tibor és Szentgyörgyi Rezső „Környezet, Jog, Felelősség" címen írtak az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának „Monográfia" sorozata 13. köteteként megjelentetve — helyesen tárja fel azt, hogy a magyar jogi szakirodalomban kialakult egyes irányzatok különböző jogágakban helyezik el a környezetvédelmi jogot. Az irányzatok egyike a földjogban helyezi el (Nagy László és Molnár Imre), másika az államigazgatási jogban (Szabó Imre), míg Kilényi Géza komplex interdiszciplináris jogterületként kezeli a környezetvédelmi jogot (12. old.). A szerzők rámutatnak arra, hogy a külföldi irányzatokban is hasonló szóródás tapasztalható, van azonban olyan irányzat, amely a környezetvédelmi jogban egy új jogág kialakulását látja (uo.). Közbülső helyet foglal el Eörsi Gyula álláspontja, mely komplexitása miatt ha nem is „alapjogágazatnak", de mindenesetre „quasi jogágazatnak", azaz „pragmatikus" szempontból „külön" jogágazatnak tekinti a környezetvédelmi jogot (uo.). Ehhez az álláspontho csatlakozik a szerzőpáros is.

Még itt a tudományelmélet és a tudománytörténet témájaként indokolt rámutatni arra, hogy a magyar jogi szakirodalomban még mindig meglehetősen gyér a környezetvédelmi jogi szakirodalom. A környezetvédelmi jogot állandósult jelleggel kutatók száma meglehetősen csekély. Az itt recenzált munka szerzőin kívül ma Kilényi Géza és Tamás András nevét említhetjük csupán. Mindketten és az itt tárgyalt szerzőpáros a környezetvédelmi jog rendszerét átfogóan kutatja, több intézményére is kiható jelleggel. Itt megjelölt munkájukban Bakács Tibor és Szentgyörgyi Rezső a felelősség oldaláról közelítik meg a környezetvédelmi jogot. Bár a szerzők szinte valamennyi jogágat átfogva vizsgálják a környezetvédelmi jogi felelősségrendszerét, mégis — miként erre munkájukban maguk is utalnak — a civilisztikai jellegű jogi felelősség, és itt is elsősorban a polgári jogi felelősség dominál. Kifejezetten polgári jogi kártérítési felelősségi oldalról megközelítve a környezet jogi védelmét, a magyar irodalomban ezenkívül csak Lábadi Tamás, Gátos György és Sólyom László írtak.[2] A mostani szerzőpáros ennél szélesebb területen vizsgálja a civilisztikai környezetvédelmi felelősséget, elsőként foglalkozva munkajogi, szövetkezeti jogi és gazdasági jogi vonatkozásaival.

A szerzők ezen a területen, különösen koncentrálva a polgári jogi kártérítési felelősségre, széles körben magát a bírói gyakorlatot is ismertetik. Ezt a szerzők különös érdemeként könyveljük el. Ezen keresztül ugyanis értékelhetővé válik a civilisztikai felelősségre vonási gyakorlat hatékonysága, amit össze lehet vetni az állam-

[1] *Kilényi* G.: A környezetvédelmi bírság. JK. 1975. 396. old.

[2] *Gátos* Gy.—*Lábady T.*: Kárfelelősség a környezet védelmében. Magyar Jog, 1977. *Sólyom* L.: Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.

igazgatási felelősségre vonási gyakorlat, a kötelezés és bírság korábban megkérdőjelezett hatékonyságával. Az összevetésből kiderülhet, hogy a két felelősségi intézményrendszer közül az államigazgatásitól, vagy a civilisztikaitól, esetleg a kettő együtt alkalmazásától, vagy esetleg egy egészen új megoldástól várható el az ez idő szerint leghatékonyabb környezetvédelem.

II.

1. Bakács Tibor és Szentgyörgyi Rezső könyve három fő részből áll. Az első főrész a környezet, a tudomány és a jog összefüggéseivel foglalkozik. Ennek során a szerzők kitérnek a környezetvédelmi jog kialakulásának történeti előzményeire, miközben rámutatnak a tudományos technikai forradalom pozitív és negatív környezetátalakító hatásaira. Ezzel összefüggésben felvillantva a jogtörténeti kihatásokat, utalnak arra, hogy már a középkorban megjelenik a tüzeléssel kapcsolatos légkörszennyezési tilalom, bírság és büntetőjogi felelősség kilátásba helyezése mellett. Gazdasági szempontokat is figyelembe véve jelennek meg a XVII—XVIII. században az erdőtörvények, majd pedig a XIX. század második felében a levegő és a vizek tisztaságát védő első törvények. E történeti visszapillantáson keresztül jutva el napjainkig, a szerzők környezetvédelem interdiszciplináris műszaki, közgazdászi és jogászi szemléletének és e szakterületek komplex jellegű együttműködésének szükségességéhez jutnak el.

2. A második főrész „A jogrendszer összetett környezetvédelmi mechanizmusa" címet viseli, melyben a szerzők először az *ökológiai felelősség* különböző formáit tárgyalják. Ennek során az ökológiai felelősséget hat jogi felelősségi rendszerbe iktatják, megkülönböztetve az ökológia területén is államigazgatási jogi, gazdasági jogi, munka- és szövetkezeti jogi, szabálysértési és büntetőjogi, valamint polgári jogi felelősséget.

a) Az ökológiai államigazgatási jogi felelősséggel kapcsolatosan a szerzők megjegyzik, hogy „az államigazgatási jog körében kodifikált felelősségi szabályok a prevenciónak, a megelőzésnek a gazdasági szabályozókkal együtt a legfontosabb eszközei" (18. old.). Szerzők e megállapítása nagyon helytálló. Éppen ezért elgondolkoztató, hogy az államhatalom rosszallását szintén közvetlenül kifejező szabálysértési felelősséggel együtt az államigazgatási felelősségfelvetés hatékonysága erősen kétséges, miként erre Kilényi nyomán a környezetvédelmi bírsággal kapcsolatban már utaltunk.

A szerzők a hatékonyságrontó tényezők közül a Környezetvédelmi Törvény (továbbiakban: Körny. t.) szövegezésbeli hiányosságaival foglalkoznak. Ilyen a nem káros környezeti szennyezés és ártalom fikciójának kérdése. A külön jogszabályban meghatározott határérték alatt maradás esetén ugyanis a környezetvédelmi bírság kiszabása, vagyis államigazgatási szankció alkalmazása nem jöhet szóba, a polgári jogi felelősség azonban a szerzők helytálló megállapítása szerint ennek ellenére fennállhat. Mint ezt kifejtik: „A kör. t. 52. § (2) bek. és az abban meghatározott „határértékek" az állam környezetvédelmi szervező tevékenységének nélkülözhetetlen eszközei, az államigazgatási jogi felelősségi forma jellemzője, amelynek meg is kell maradnia az államigazgatási jog területén, mert a polgári jogi felelősségi rendszerbe keverve azt tartalmatlanná teszi, kilúgozza és összekavarja" (20. old.).

b) Az ökológiai gazdasági jogi felelősség kifejtése kapcsán érzékeltetik a szerzők az ökológiai államigazgatási és szabálysértési jogi felelősségi rendszer előbb tárgyalt hatástalanságának okait. Helyesen mutatnak rá arra, hogy „a gazdasági hatékonyság szempontjai esetenként ütköznek a környezetvédelmi követelmények betartásával" (24.). Teljesen egyetértünk szerzők ama elképzelésével, hogy a környezetvédelmet károsan befolyásoló e gazdasági indítékú hatások nem felelősségre vonással, hanem mindenekelőtt a gazdasági szabályozórendszerbe foglalt anyagi ösztönzők alkalmazásával csökkenthetők, amire könyvük 25. oldalán konkrét javaslatokat is tesznek. Így ötvöződhet az ökológiai tiltás és felelősség az ökológiai gazdasági ösztönzés eszközével, dialektikusan és egymásra tekintettel alkalmazva őket.

c) Az ökológiai-munkajogi és szövetkezeti jogi felelősség felvetése szinte elsőként jelentkezik így kimondva a magyar környezetvédelmi jogi irodalomban. Itt szerzők egészen újszerű nézetekkel jelentkeznek. Így a munkahelyi mikrokörnyezetet is a környezetvédelem részének tekintve, a munkavédelmi joganyagot is a környezetvédelmi jogban helyezik el (26. old.). Ezenkívül elvi problémaként vetik fel a környezetvédelmi szabályok megsértésének esetenkénti munkajogi, illetve szövetkezeti tagsági fegyelmi vétkességkénti kezelésének lehetőségét. Elvi éllel mondják ki ezzel kapcsolatosan azt, hogy „környezetvédelmi bírság az ökológiai-államigazgatási jogi-gazdasági, jogi és munkavédelmi, illetve munkajogi (szövetkezeti jogi) felelősségi szabályok megsértése esetén egyaránt kiszabható".

d) Az ökológiai szabálysértési és büntetőjogi felelősség körében a szerzők helytállóan mutatnak rá arra, hogy a szabálysértési kódex alapján „kiszabható pénzbírságtétel sem a prevenció, sem a reparáció, sem a represszió funkcióinak érvényesítésére nem voltak alkalmasak" a környezetvédelem esetében. Szerintünk azonban a speciális környezetvédelmi bírság felemelt tételei is alacsonyak és miként ezt láttuk, nem fejtenek ki különösebb preventív hatást. Miként ezt a szerzők kiemelik, az is probléma, hogy a dolgozó és munkaadóként jelentkező hatóság, hivatal, vállalat stb. együttes szabálysértési szankcionálására nincsen lehetőség, holott a környezeti károk megvalósításában legtöbbször timek működnek közre. Végezetül a szerzők utalnak arra, hogy mind a szabálysértési, mind a büntetőjogi felelősségre vonási gyakorlatban „elnéző megértés" tapasztalható a környezetszennyezőkkel szemben.

A könyv legterjedelmesebb harmadik része a Ptk. alapján álló környezeti kártérítéssel foglalkozik. A szerzők először a környezetvédelmi kártérítés legfőbb jogdogmatikai kérdéseit tisztázzák, így a környezeti kár, az ökológiai kárfelelősség fogalmát és azt, hogy a környezetvédelem területén a vétkességi, vagy az objektív felelősségi rendszer az uralkodó. De utóbbival kapcsolatban a szerzők rámutatnak arra, hogy a bírói gya-

korlat felváltva alkalmazza a két felelősségi rendszert. Értékhatáron felül általában a speciális környezetvédelmi tárgyi felelősséget, értékhatáron alul pedig a vétkességi felelősséget. Ez utóbbi esetben azonban a bírói gyakorlat a vétkesség fogalmát a tárgyi felelősséghez közelítve jelentősen tágítja. Ennek ellenére azonban a polgári jogi kártérítési gyakorlatot nem tartjuk preventív szempontból meggyőzőnek. Miként ez a szerzők által közölt jogesetekből kitűnik, a perek elhúzódnak és kimenetelük is bíróságtól függően változik. Ez próbálkozásra buzdítja a környezetszennyezőket. A környezetszennyezők ugyanis mentesülnek a kártérítési felelősség alól, ha a károsult a környezetszennyező cselekmény és az előállott kár közötti okozati összefüggést nem tudja egyértelműen bizonyítani. Ugyanakkor a bírói gyakorlat ilyen esetekben a környezetszennyezés ténye miatt az alperesekkel szemben gazdasági bírságot nem szab ki (55—82. old.), holott álláspontunk szerint a gazdasági bírsággal lehetne a polgári bírósági eljárás keretében a leghatékonyabb prevenciót megvalósítani. Helyes volna ezért, ha a bírói gyakorlat az alperesi környezetszennyezés megállapítása esetében gazdasági bírság fizetésére akkor is kötelezhetné az alperest, ha a cselekmény és a kár közötti okozati összefüggés nem bizonyítható. Az oksági összefüggés bizonyíthatósága esetében pedig a gazdasági bírságot a kártérítésre kötelezéssel együtt kellene alkalmazni. A környezetvédelmi biztosítás ugyanis csak a reparáció irányában nyújtana biztosítékot, a prevenciót azonban — miként erre a szerzők helyesen utalnak — nem valósítja meg.

III.

A hatékony prevenciót ezért részben a most kifejtett gazdasági bírságolási gyakorlat kialakításában, részben pedig az állam gazdaságszervező tevékenységében indokolt keresni. Ez utóbbi vonatkozásban a szerzők a már korábban érintett szabályozókkal összefüggésben tesznek javaslatokat, gondolataikat azonban nem viszik következetesen végig. Gondolatébresztő felvetéseiket végigvezetve, magunk részéről az alábbiakban látjuk a hatékony környezetvédelem állami-társadalmi megszervezésének a lehetőségeit:

Mint láttuk, a bírság alkalmazása preventív szempontból hatástalan. Radikális eszköz ezért a környezetszennyező üzemek leállítása volna. Az üzemleállítás viszont népgazdaságilag káros, sőt elképzelhetetlen, mivel a jelenlegi helyzetben az ország szinte valamennyi szennyező melléktermékét környezetbe kibocsátó üzemét le kellene állítani. Ennek a gazdasági-gazdaságpolitikai hátrányon felül negatív szociálpolitikai hatása is beláthatatlan lenne. Ugyanakkor viszont a környezetet is meg kell védeni az ipari szennyeződéstől.

Mindent figyelembe véve hatékony megoldásnak csak az kínálkozna, ha e kérdésben *az állam nemcsak felügyeletet látna el és nemcsak szankcionálna, hanem konkrét szervező tevékenységet is folytatna.* Ez alatt egy olyan megoldást értenénk, hogy a *Környezetvédelmi Hivatal* területi felügyelőségei útján országosan *felmérné* üzemekre lebontva a környezetet szennyező vállalatokat, és az általuk a környezetre bocsátott szennyezés fokát, valamint ezek káros hatását megszüntetni tudó berendezések, továbbá azok beszerelésének és karbantartásának költségkihatásait. Ennek alapján országosan kellene megállapítania a Környezetvédelmi Hivatalnak azt az összeget, amelyet a környezetvédelmi berendezések beszerelésére kellene fordítani. Ennek megfelelően a *Környezetvédelmi Hivatal* területi *felügyelőségei határozatot hozva vetnék ki* a fentiek figyelembevételével a *„környezetvédelmi hozzájárulás" összegét, amelyet adó formájában fizetnének be a környezetet szennyező egyes vállalatok* — beleértve a szövetkezeteket is — a *PM. BEV. IG.-nek a Környezetvédelmi Hivatal javára elkülönített számlára. Az így begyűjtött összegekből* pedig *a Környezetvédelmi Hivatal a környezetvédelmi veszélyeztetési fok nagyságának sorrendjében fokozatosan beszerelné a vállalatoknál a szükséges berendezéseket, és egyúttal gondoskodna a pénzalapból azok fenntartásáról is.* A „környezetvédelmi igazgatás" tehát egyúttal intézményesített állami „környezetvédelmi *szolgáltatássá*" is válhatna, mely kettős arculat jellemzője a korszerű gazdaságirányításnak, vagyis az ez irányú állami organizatórius tevékenységnek.

E közvetlen környezetvédelmi államigazgatási organizatórius tevékenység mellett az államigazgatási úton kiszabható bírság csak szubszidiárius intézmény lenne. Hatékonyságát azonban a testületre és személyre egyaránt, sőt együttesen történő kiszabása növelhetné. A polgári bírósági eljárás síkján pedig a Sólyom László által javasolt „popularis actio"[3] bevezetését hivatalból kiszabható gazdasági bírsággal egészítenénk ki.

Prugberger Tamás

[3] *Sólyom:* I. m. 119. old.

A gazdasági igazgatás ellenőrzése Angliában[1]

Angliában a második világháború utáni sorozatos államosítások példája sokáig bizalmatlanná tette a konzervatív politikusokat mindenfajta állami gazdasági beavatkozással szemben. Ez az egyik oka, hogy szinte a hatvanas évek elejéig Angliában — az államosított szektorokon kívül — a gazdasági élet állami ellenőrzése csekély mértékű volt.

A gazdaságon belül a tervezés csírái a Gazdaságfejlesztési Tanács, majd a hozzá kapcsolódó tanácsadó hivatal 1962-es megalapításával jelentek meg. Eredetileg a Tanács 20 tagja közt volt a kereskedelmi és a munkaügyi miniszter, felelős pénzügyi minisztériumi tisztviselők, szakszervezeti vezetők, államosított vállalatok vezetői, a tanácsadó hivatal elnöke, valamint néhány független gazdasági szakember (egyetemi tanár). A Gazdaságfejlesztési Tanács szervezeti felépítése, valamint működési elvei sok szempontból hasonlítottak a francia Tervbizottságra, melyet korábban létesítettek, és amely szintén az állam egyik, gazdasági ellenőrzést ellátó szerve volt.

Az állam és a magánvállalatok közötti együttműködés egyrészt különböző szerződéses formákon alapult; másrészt pedig azokon a keretjellegű jogszabályokon, amelyek

[1] Yvonne Fortin. Editions du CNRS, Paris, 1978.

1952-től kezdődően e területre vonatkoztathatók.[2]

Az előbbiek közül a legfontosabbak az ún. programszerződések voltak, melyek három évre szóltak, és végrehajtásukat évenként felülvizsgálták. A másik típus az ún. terv végrehajtására vonatkozó kvázi-szerződés: ez a magánvállalatok felé pénzügyi támogatást is jelentett.

A könyv első nagy része a gazdaság fölötti parlamenti ellenőrzéssel foglalkozik. 1964 óta a parlamenti ellenőrzés módját kétszer újították fel. Először 1967-ben, a Parlamenti Igazgatási Bizottság létrehozásával, másodszor pedig 1971-ben, a bizottsági és albizottsági rendszer felfrissítésével.

1967-től a Parlamenti Igazgatási Bizottság mellett a Közkiadások Bizottsága is működött (két albizottsága kereskedelmi, illetve ipari ügyekkel foglalkozott). Általános feladatuk a törvényszövegek interpretálása volt; esetenként pedig rájuk hárult az igazgatási feladatok megszervezése. A Közkiadások Bizottsága tulajdonképpen más néven, és kissé eltérő formában már a múlt század utolsó harmadától kezdve működött. Feladata koronként változott, általánosságban mégis elmondható, hogy a parlament által megszavazott és egyes vállalatoknak megadott kölcsönök felhasználásának utólagos ellenőrzését végezte. A bizottságnak — most már a hetvenes évekbeli felépítését és tevékenységét tekintve —, mint a parlamenthez tartozó szervnek joga volt a hatáskörébe tartozó gazdasági kérdésekben bárkit megidézni, és attól információt kérni. A gyakorlatban is megmutatkozó hatalma és befolyása azonban nem is annyira az utólagos ellenőrzésekkor érvényesült, hanem a szerződések megkötésénél, az általános feltételek vagy szabályok megalkotásánál.

1971-ben jött létre a parlamenthez tartozó Ipari és Kereskedelmi Albizottság. Ennek szerepe az állami pénzügyi támogatások közvetítése volt. E közvetítés a magánszektor felé irányult, de ezen belül a pénzügyi támogatások területi elosztásában is döntő volt az albizottság határozata.

A parlamenti bizottságok általában az utólagos ellenőrzés szerepét töltötték be, kivéve néhány konkrét esetet. Feladatuk a parlament által elfogadott törvények és szabályok értelmezése, korrekt végrehajtásuk ellenőrzése.

A parlamenti ellenőrzés taglalásán belül a könyv elég nagy terjedelemben foglalkozik a közigazgatási parlamenti bizottságok és a gazdasági igazgatás kapcsolatával. Elöljáróban megemlíti, hogy a gazdasági igazgatás ellenőrzését kísérleti jelleggel 1967 és 1974/75 között vezették be. 1966-ban fogadta el az angol parlament az Ipar fejlesztéséről szóló törvényt; e törvény végrehajtása során számos olyan probléma adódott, melyek egyrészt szükségessé tették a Közigazgatási parlamenti bizottság e problémák megoldására való létrehozását, másrészt pedig 1972-ben egy újabb törvény, az Ipari törvény kibocsátását.

A bizottság eljárásai során közigazgatási oldalról szemlélve erősíti a törvényhozó hatalom döntéseit. Hézagpótló szerepet tölt be, mivel a gazdasági igazgatási szerveken belül ez az egyetlen közigazgatási funkcióval rendelkező bizottság. Általános feladata a különböző miniszteri szabályozók, valamint a parlament által elfogadott törvények végrehajtására kiadott szabályok törvényessége feletti ellenőrzés.

A könyv a bizottság működésének bemutatására számos konkrét esetet idéz; ezek leírásával kísérli meg a bizottság gazdasági igazgatással kapcsolatos feladatkörét körülhatárolni. A bizottság évente kb. 200—300 gazdasági igazgatást érintő ügyet tárgyal meg. Eddigi működésének tapasztalatai közé tartozik, hogy bár sok esetben merül fel panasz egy-egy szabály végrehajtásának törvényességével kapcsolatban, de ritkán kerül sor az érintett szabály teljes megsemmisítésére.

A könyv második nagy részében a gazdasági igazgatás bírósági ellenőrzését tárgyalja. Gazdasági ügyekben a bírósági eljárás első fokon a gazdasági területnek megfelelő különbizottságok előtt folyik. A különbizottságok határozata ellen bármelyik fél a Legfelső Bírósághoz fordulhat, mely az érintett ügyben másodfokon jár el. A könyv ezen részében az Ipari bíróságok előtt — jórészt az 1972-es Ipari törvénnyel kapcsolatos — lefolytatott egyes ügyeket ismerteti.

A harmadik részben a gazdasági igazgatásban kisebb jelentőségű szerepet játszó konzultatív bizottságok szervezetének és működésének ismertetésére kerül sor.

Az első a Helyi Foglalkoztatási Pénzügyi Tanácsadó Testület. Bár már 1945-ben létrehozták, működése sokáig jellegtelen volt; az Államkincstárhoz tartozott. 1960 óta az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium tanácsadó szerve. A miniszter által kinevezett hat tagból — és a hozzá tartozó titkárságból — áll. Tanácsaikkal és gazdasági szakemberekkel való kapcsolattartásukkal a pénzügyi segítség elosztásának módjához járulnak hozzá.

Az Ipari Fejlesztési Testületek az 1972-es Ipari törvény hatására jöttek létre; nagyobb szerepet a skót és a walesi testület játszik a meglevő hat regionális testület közül. Tagjaik száma nyolc és tizenegy között változik; az ipari miniszter nevezi ki őket, de természetszerűleg a működési területük szerinti politikai erőviszonyok is meghatározóak a testületek tagjaira. Tanácsadó szerepük egyrészt a terület általános fejlesztési irányvonalának kialakításában, másrészt egyedi döntéseknél érvényesül.

Az Iparfejlesztési Tanácsadó Testületet 1972-ben hozták létre. Hét és tizenhárom közt váltakozó tagját az ipari miniszter nevezi ki különböző gazdasági, pénzügyi és bankszakemberek közül. A gazdasági igazgatásra tanácsadó szerepükön túl csak közvetett befolyásuk van. Külön igazgatási szervezet nem áll rendelkezésükre; a tagok fizetést nem kapnak, megbízásuk tiszteletbeli. Hivatalosan nem kapják meg a parlament, vagy a minisztérium, vagy más, a gazdasági igazgatásban döntő szóval bíró testület elé terjesztett anyagokat. E testület tekinthető a leginkább informálisan működőnek a gazdasági igazgatási szervezet összes tanácsadó szerve közül.

Halustyik Anna

[2] (1952: Törvény a jövedelemadóról; 1964: Módosított törvény a jövedelemadóról; 1966: Szelektív foglalkoztatási törvény; 1960: Helyi foglalkoztatási törvény; 1966: Ipari fejlesztési törvény; 1966: Ipari újjászervezési törvény; 1968: Iparfejlesztési törvény; 1972: Ipari törvény; 1965: Skóciára vonatkozó fejlesztési törvény; 1968: az előző folytatása; 1975: Ipari törvény)

Иван Сентивани

Ответственность в области финансов и некоторые мысли об изменении системы ответственности

Наша актуальная система права — включая сюда и финансовое право — на отрицательные явления реагирует только средствами ответственности, при этом как против организации, так и против лиц, стоящих за отдельными организациями, если имеются соответствующие условия для этого. Кроме решений в области ответственности могут имет место и другие соображения. При этом к решению, соответствующему практике руководства хозяйством, мы можем дойти лишь в случае, если на неуспешную деятельность норма права реагирует и при отсутствии отдельных элементов ответственности абсолютными последствиями с негативным содержанием. Такие условия однако могут быть созданы лишь в рамках новой системы институтов права. В статье излагаются основные мысли об этом, показывая на необходимость создания нового института права.

Дердь Чиллаг

Некоторые проблемы договоров о капиталовложении

Автор в интересах раскрытия фона проблем ответственности, связанных с договорами о капиталоволожении, подвергает подробному анализу варианты значения категорий „инвестиции" и „договора капиталовложения", и устанавливает, что они обзясняются тем, что в рамках разных хозяйственных механизмов выступают на передний план различные товарные стороны капиталовложения (потребительная стоимость, меновая стоимость). Обозревая развитие системы руководства народным хозяйством в периоде после 1968 года он показывает на то, что возобновление применения некоторых элементов механизма прямых плановых директив в течение 70-ых годов значительно сузило простор для движения договорной системы, что ставило по новому проблемы ответственности. По его мнению проблемы, ставленные посредством системы ответственности, следует решать не преобразованием системы ответственности, а путем единого, при этом автономного урегулирования и действия руководства народным хозяйством, а также договорной и организационной системы.

Шандор Биро:

Объективные условия ответственности руководителя предприятия

Как каждая система условий ответственности, так и система условий ответственности руководителей государственных предприятий в области прав предприятий делится на две группы: на системы условий объективной и субъективной ответственности. Объективные условия ответственности руководителя предприятия в некоторой мере составляют исследование системы обязательств и задач руководителя, результатов или отсутствия результатов. Вследствие того, что результаты или отсутствие результатов деятельности руководителя предприятия проявляются только после истечения длительного времени, влечет за собой особенные проблемы также исследование причинной связи между повдением руководителя и нежеланными результатами. Основные вопросы статьи следующие: вопрос об определании обязанностей руководителя и его задач, возможность оценки отрицательных результатов деятельности руководителя, причинная связь между поведением руководителя и вытекающими из этого отрицательными результатами.

Иштван Гегедюш:

Правовая ответственность коллектива в перспективе развития отраслей права

В статье дается короткое теоретическое обозрение о направлениях развития правовых отраслей, занимающихся коллективами (трудовое право, сельскохозяйственное кооперативное право), или о своей концепции о перспективах исторического развития отношений по руководству и отношений членства в социалистической трудовой организации и о связанной с этими отношениями системой правовой ответственности. Статья выдвигает теоретические основные вопросы правовой ответственности коллективов, имеющей т. н. единую систему, то есть не делящейся на дисциплинарную и материальную ответственности. Изложенная система ответственности основывается на системе демократических институтов руководства социалистическим трудовым коллективом и на понимании коллективного правоотношения (в противоположность пониманию этого отношения в качестве двухличного договорного отношения (как отношения, определяющего правовой статус).

Iván Szentiványi:

Finanzrechtliche Verantwortlichkeit und Erwägungen zur Modifizierung des Verantwortlichkeitssystems

Unseres gegenwärtiges Rechtssystem reagiert — inbegriffen auch das Finanzrecht — auf die negativen Erscheinungen nur mit Verantwortlichkeitsmittel, und zwar ebenso den Organisationen, wie den hinter der Organisation stehenden Individuen gegenüber. Doch könnte man ausser den Verantwortlichkeitslösungen auch andere Vorstellungen in Erwägung ziehen. Die Praxis der Wirtschaftsleitung befriedigende Lösungen können wir aber nur dann anbieten, wenn die Rechtsnorm auch mangels des Daseins einzelner Elemente der Verantwortlichkeit (Rechtswidrigkeit, Schuld, Kausalzusammenhang) mit absoluten Folgen negativen Inhaltes reagiert. Diese Voraussetzungen können aber nur zwischen den Rahmen eines neuen Institutionssystems geschaffen werden. Die Studie skizziert die Grundideen eines solchen neuen Institutionssystems.

György Csillag:

Einige Verantwortlichkeitsprobleme der Investitionsverträge

Der Autor analysiert eingehend die Veränderungen der Bedeutung der Begriffe „Investition" und „Investitionsvertrag", und kommt zur Folgerung, dass diese Veränderungen dadurch erklärt werden können, dass es in den verschiedenen Wirtschaftsleitungssystemen immer andere Seiten der Ware „Investition" in den Vordergrund geraten sind (Gebrauchswert, bzw. Tauschwert). Der Autor weist — durchblickend die Entwicklung der Epoche nach der Einführung der Reform der Wirtschaftsleitung vom Jahre 1968 — darauf hin, dass die erneute Inanspruchnahme einiger Elemente der direkten Wirtschaftsleitungsmethoden den Spielraum des Vertragssystems erheblich eingeengt hat, wodurch neuartige Verantwortlichkeitsprobleme erschienen worden sind. Diese — durch das Verantwortlichkeitssystem vermittelte — Probleme sollten nicht durch die Veränderung des Verantwortlichkeitssystems, sondern durch die einheitliche, aber gleichzeitig autonome Regelung und Funktionierung der Wirtschaftsleitung, des Organisations- sowie Vertragssystems gelöst werden.

Sándor Biró:

Objektive Voraussetzungen der Verantwortlichkeit der Leiter des Unternehmens

Das Voraussetzungssystem der unternehmensrechtlichen Verantwortlichkeit der Leiter der staatlichen Unternehmen kann in zwei Gruppen geteilt werden: auf das System der subjektiven und der objektiven Voraussetzungen. Unter den objektiven Voraussetzungen der Verantwortlichkeit des Leiters sollten das System der Aufgaben und Pflichten des Leiters, die Er-

gebnisse der Erfüllung der Pflichte, sowie die Lösung der Aufgaben, bzw. die Ergebnislosigkeit untersucht werden. Da die Ergebnisse bzw. die Ergebnislosigkeit der Tätigkeit des Leiters nur nach einer längeren Zeitraum nachgewiesen werden können, verursacht die Untersuchung des Kausalzusammenhanges zwischen dem Verhalten des Leiters, sowie dem unerwünschten Ergebnis besondere Probleme. Wichtigere Themen der Studie sind die folgenden: die Bestimmbarkeit der Pflichte und Aufgaben des Leiters; die Bewertung des negativen Ergebnisses, der Kausalzusammenhang zwischen dem Verhalten des Leiters, sowie dem dadurch verursachten negativen Ergebnis.

István Hegedüs:

Kollektive-rechtliche Verantwortlichkeit in den Perspektiven der Entwicklung der Rechtszweige

Die Studie exponiert die theoretischen Gründe des sg. einheitlich systematisierten — nicht auf Disziplinar- und materielle Verantwortlichkeit gegliederten — kollektive-rechtlichen Verantwortlichkeit. Das skizzierte Verantwortlichkeitssystem basiert sich — abweichend von der Auffassung als Vertragsverhältnis — auf die Auffassung des Mitgliedsverhältnisses als Statusverhältnis, sowie des demokratischen Institutionssystems der Leitung der sozialistischen Arbeitskollektive.

Iván Szentiványi

Financial responsibility and some thoughts on its modification

The present legal system including financial law reacts to negative phenomena only through the means of responsibility. Liability is, however, only one of the possibilities. The exigencies of the economic management are fulfilled only if the legal norms react to the unsuccesful actions with absolute sanctions. This means the omission of some constitutive elements of the liability (illegality, culpability, causation). The conditions of this approach require a new institutional system, outlined in the paper.

György Csillag

Some problems of liability in contracts of investment

In order to analyse the background of the liability problems in investment contracts the author offers a review of the semantic changes of the words „investment" and „investment contract". The changes are due to changes of importance among the various sides of the investment commodity in the different economic management systems. The reintroduction of some elements of the earlier command economy in the early seventies limited the possibilities of the contractual solutions, which created new problems of liability. The problems reflected in the liability system should be solved not by changing the liability system but by a uniform, yet autonomous regulation and functioning of the economic management and the organizational and contractual systems.

Sándor Biró:

Objective conditions of managerial liability

Manageral liability like other liability systems consists of subjective and objective elements (conditions). The objective elements include the examination of the manager's duties and tasks and their fulfilment (results, failure). As these results and consequences materialise only after a considerable time elapse the causation presents special problems.

István Hegedüs

The liability in the collective legal branches: a view from the development of branches of laws

The paper is a theoretical summary of the author's thesis on the so-called collective branches of law (labour law, cooperative law). He develops a liability system consistent with the collective concept. He takes stand for a uniform system of liability based on democratic management by the workers' collective and collective membership as a status relationship. The uniform liability refutes the opposition of disciplinary and financial (material) responsibilities.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy félévre 120,— Ft., egy évre 240.— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.7999 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVII. új évfolyam 7. szám Budapest, 1982. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SAJÓ ANDRÁS
A jog eszközfelfogásának társadalmi következményeiről ... 481

GYERTYÁNFY PÉTER
A számítógépes eljárási rendszer (szoftver) összehasonlító szerzői jogi viszgálata ... 491

LÁBADY TAMÁS
A biztosítási szerződések egyes érvénytelenségi tényállásai ... 500

PRUGBERGER TAMÁS
A szövetkezet vezetésének és a tisztségviselők választásának demokratizmusa ... 510

ERDÉLYI ZSUZSA
A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása ... 517

KÓNYÁNÉ KUTRUCZ KATALIN—MARGITÁN ÉVA
Gondolatok a visszaesésről ... 521

KÁLLAY ISTVÁN
Kötetlen kötöttség a feudális magánjogban ... 527

Szemle

CSÉKA ERVIN
Fonyó Antal (1919—1981) ... 530

ZOLTÁN ÖDÖN
Gondolatok a polgári jogról ... 531

TURKO, H.
A magyar jog a szovjet jogirodalomban ... 536

JESCHECK, H. H.
A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság hatása a modern kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére ... 539

Jogirodalom

TAKÁTS PÉTER
Magyar nemzetközi magánjog ... 546

RUSZOLY JÓZSEF
Két forráskiadvány a szovjet-orosz állam- és jogtörténet kezdeteiről ... 548

CSIZMADIA ANDOR
Lexikon az európai pártok történetéhez ... 550

NAGY LAJOS
A Bibliography on Foreign and Comparative Law ... 550

A külföldi jogállása Bulgáriában ... 552

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Шайо:* О социальных последствиях понимания права средством. — *Петер Дьертянфи:* Сравнительное авторскоправовое изучение системы способов с помощью ЭВМ (софтвер). — *Тамаш Лабади:* Некоторые основания недействительности договоров страхования. — *Тамаш Пругбергер:* Некоторые проблемы демократизма кооперативного руководства и избрания правления. — *Жужа Эрдейи:* Изменение системы санкций Валютного кодекса, касающихся населения. — *Коньянэ Каталин Кутруц—Ева Маргитан:* Некоторые мысли о рецидиве. — *Иштван Каллаи:* Свободная связанность в феодальном частном праве. — *Обзор: Эрвин Чэка:* Антал Фоньо (1919—1981) — *Эден Золтан:* О гражданском праве. — *Х. Турко:* Венгерское право в советской юридической литературе. — *Х. Х. Ешек:* Влияние Международного Общества и Международной Ассоциации уголовного права на международное развитие современной уголовной политики. — *Юридическая литература: Петер Такач* Венгерское международное частное право. — *Йожеф Русой:* Два издания источников о началах истории государства и правам Советской России. — *Андор Чизмадия:* Энциклопедия к истории евпроейский партий. — *Лайош Надь:* A bibliography on foreign and comparative law —: Правовое положение иностранцев в Болгарии.

INHALT: *András Sajó:* Über die gesellschaftliche Folgen der Auffassung des Rechts als Mittel. — *Péter Gyertyánfy:* Vergleichende urheberrechtliche Untersuchung des Software. — *Tamás Lábady:* Einige Ungültigkeitstatbestände der Versicherungsverträge. — *Tamás Prugberger:* Einige Probleme der Leitung der Genossenschaften und des Demokratismus der Wahl der Würdenträger. — *Zsuzsa Erdélyi:* Die Veränderung des — die Bevölkerung betreffenden — Sanktionssystems des Devisenkodex. — *Frau Kónya, Katalin Kutrucz—Éva Margitán:* Gedanken über den Rückfall. — *István Kállay:* Ungebundene Gebundenheit im feudalen Privatrecht. — *Rundschau: Ervin Csóka:* Antal Fonyó (1919—1981). — *Ödön Zoltán:* Gedanken über das Zivilrecht. — *H. Turko:* Das ungarische Recht in der sowjetischen Rechtsliteratur. — *H. H. Jescheck:* Die Wirkung der Internationalen Vereinigung und der Internationalen Gesellschaft für Strafrecht auf die internationale Entwicklung der modernen Kriminalpolitik. — *Rechtsliteratur: Péter Takács:* Ungarisches internationales Privatrecht. — *József Ruszoly:* Zwei Quellenausgabe über die Anfänge der sowjetischen Staats- und Rechtsgeschichte. — *Andor Csizmadia:* Lexikon zur Geschichte der europäischen Parteien. — *Lajos Nagy:* A Bibliography on Foreign and Comparative Law. — — —: Die Rechtsstellung des Ausländers in Bulgarien.

CONTENTS: *András Sajó:* On the social consequences of the instrumental approach to law. — *Péter Gyertyánfy:* Software under comparative copyright eyes. — *Tamás Lábady:* Cases of voidness in insurance contracts. — *Tamás Prugberger:* Leadership in the cooperatives and some problems of the democratism in the election of functionaries. — *Zsuzsa Erdélyi:* Changes in the sanction-system concerning the public in the Code of Foreign Securities. — *Katalin Kutrucz-Kónya—Éva Margitán:* On recidivism. — *István Kállay:* Unboumd constraint in the feudal private law. — *Review: Ervin Cséka:* Antal Fonyó (1919—1981; obituary). — *Ödön Zoltán:* Thoughts on civil law. — *H. Turko:* Hungarian law in the Societ legal literature. — *H. H. Jeschek:* The influence of the International Criminal Law Association and of the International Criminal Law Society on the international development of contemporary criminal policy. — *Legal literature: Péter Takáts:* Hungarian international private law. — *József Ruszoly:* Two publications on the sources of the aerly Soviet-Russian legal and political history. — *Andor Csizmadia:* A cyclopaedia on the history of European political parties. — *Lajos Nagy:* A bibliography on foreign and comparative law. — — The legal status of foreigners in Bulgaria.

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 7. szám) szerzői: *Sajó András*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Gyertyánfy Péter* jogtanácsos (Budapest). — *Lábady Tamás* megyei bírósági tanácselnök (Pécs). — *Prugberger Tamás* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Erdélyi Zsuzsa* főelőadó (Budapest). — *Kónyáné Kutrucz Katalin* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Margitán Éva* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Kállay István* egyetemi tanár (Budapest). — *Cséka Ervin* tanszékvezető egyetemi tanár (*Szeged*). — *Zoltán Ödön*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke (Budapest). — *Turko, H.* kandidátus (Moszkva). — *Jescheck, H. H.*, a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnöke (Freiburg). — *Takáts Péter*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Ruszoly József* tanszékvezető egyetemi docens (Miskolc). — *Csizmadia Andor* egyetemi tanár (Pécs). — *Nagy Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. főmunkatársa (Budapest.)

XXXVII. új évfolyam 7. szám Budapest, 1982. július hó

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jog eszközfelfogásának társadalmi következményeiről

I.

A jelenkori politikai és jogalkotási ideológiában meglehetősen elterjedt felfogás szerint a jog társadalmi célok megvalósításának eszköze. Hogy a jog mennyiben alkalmas ilyen célkitűzések megvalósítására, az alapvető a tudatos, a politikai gépezet által szándékolt társadalmi változtatás szempontjából. A jog eszközfelfogásával kapcsolatosan azonban fölvethető, hogy a jog mint rendszer, illetve mint absztrakció, mint egész, mennyiben lehet eszköz. Úgy tűnik, hogy a jog a maga elvontságában a társadalmi rendszer működéséhez kapcsolva tekinthető értelmes fogalomnak. Abban az esetben, ha a társadalmi rendszert nem hisszük célkitűző rendszernek — és erre kevés alapunk van —, kérdésessé válik, hogy értelmes-e ebben az összefüggésben eszközként értelmezni a jogot. (Természetesen bizonyos értelemben minden eszköz, ami egy rendszer funkcionálásához hozzájárul, de ha minden az, úgy e tulajdonság semmitmondóvá válik.)

Ismeretesek persze más megközelítések is, amelynek alapján jogfogalom képezhető. Induktív módszerrel a konkrét jogi szabályok, jogintézmények felhasználásából kiindulva juthatunk olyan következtetésre, hogy a jog eszköz. Ebben az esetben az egyes szabályokat eszközként használják. Ez a felfogás a törvényhozási gyakorlatra támaszkodik, amely — legalábbis ma egyre inkább hódító ideológiája szerint — a törvényeket és jogszabályokat mindig meghatározott cél elérésére használja. Módszertanilag legalábbis kétséges, hogy a jogalkotásban megfigyelhető ezen teleologizmus általánosítható-e a jogra mint működő rendszerre, annál is inkább, mert a tapasztalatok tükrében kétes, hogy a jogalkotás által megjelölt célok valóban érvényesülnek-e. A ténylegesen meghozott jogszabályok adott esetben a bevallottól eltérő célokat szolgálnak, a célok maguk is heterogén természetűek, és végül, amikor a jogszabályokat a jogalkalmazók és a társadalom tagjai érvényesítik, a magatartás eredménye társadalmilag messze esik az állítólagos célul tűzött állapottól.

A jog eszközfelfogásával kapcsolatosan komoly nehézséget okoz, hogy az ezáltal megvalósított célok a valóságban távolról sem egyértelműek; a „társadalmi haladás"-hoz nem rendelhető a legelvontabb értelemben sem jog, hacsak egynémely állam- és jogelméleti tankönyv módjára nem elégszünk meg azzal a tétellel, hogy a társadalmi haladás eszköze a társadalmi haladást szolgáló jog. De a konkrétum szintjén sem egyértelműek a célok, így aztán gyakran az eszközök határozzák meg a célokat. A jog eszközfelfogása szempontjából az elemzés általában arról is megfeledkezik, hogy ki határozza meg a célokat és ki rendeli hozzá az eszközöket. Márpedig ez az alapjában hatalmi viszony olyan kulcskérdés, amely nélkül a jog eszközfelfogásából hiányozni fog a társadalmi viszonyok realitása és maga a felfogás könnyen színtelen technokratikus ideológiává alakulhat.

Mindezen meglehetősen kézenfekvő ellenvetések lehetősége nem zavarja az instrumentális jogfelfogás előretörését. Tény, hogy a jogalkotás egyre inkább eszközként fogja fel a jogi szabályozást, minthogy a társadalomirányítók részéről ez az elvárás érvényesül. A jelen fejtegetések az e felfogás mellett adódó társadalmi problémákkal foglalkoznak, abból kiindulva, hogy az eszközfelfogás kétségtelenül társadalmi következményekkel jár, függetlenül attól, hogy helyesen vagy helytelenül tükrözi-e a jog működését. Az eszközfelfogás következményeinek kritikai vizsgálata azért is kívánatos, mert ez a felfogás jelentős mértékben befolyásolja a jog társadalomontológiai elemzését, mely — legalábbis Magyarországon — az utolsó évtized legdinamikusabban fejlődő irányzata.

A pontosság azt kívánja, hogy az előbbi megfogalmazáson fordítsunk egyet. Az az igazság ugyanis, hogy éppen a jog társadalomontológiai elemzése mellett adódik bizonyos fajta eszközmegközelítés — ámbár korántsem bizonyos, hogy amikor a totalitás szempontjából a

munkateleológia alapján a jog eszközként jelenik meg az elemzők előtt, az eszköznek itt azonos az értelme a gyakorlati jogalkotási feladatok elemzéséből kiinduló megközelítés instrumentum-fogalmával. Peschka Vilmos (1981. 30. o.) Lukács György nyomán hangsúlyozza — legalábbis a jog ideológiai hatásmódjával kapcsolatban —, hogy itt másodlagos teleologikus tételezésről van szó, ahol a céltételezés anyaga „az ember, akit alternatív döntésre kell bírni". Csakhogy a jognak — a szabályozó embereknek — ez a törekvése azzal a következménnyel jár, hogy a jog eszközzé tételével az embert teszik eszközzé, s még az a jobb eset, ha alternatív választás mezőjét csak szűkítik, ahelyett hogy túldeterminálnák vagy felszámolnák.

A teleologikus szemlélet mellett adódó instrumentalizmus megítélésem szerint nem veszi figyelembe a társadalmi cselekvések eredményeként létrejövő objektivációknak a részcselekvések kereszteződéséből adódó önállósulását, azt, hogy a történelmi képződmények mindig eltérnek létrehozóik szándékától. Meglehet, a jog emberi célok megvalósítására születik, de nem feltétlenül ilyenként működik, mi több, hagyományos struktúrájának formális minőségei éppen elszakítják (az elvont általánosság miatt) az eszközként való felhasználhatóságtól.[1]

A jog eszközfelfogása mögött fölöttébb különböző attitűdök húzódnak meg. Sztálinnak a mai napig kísértő nézete például csak az állami akarat, illetve az ezzel egy nevezőre hozott objektív törvényszerűségek felismeréséből adódó cselekvési elvárások szabatos megfogalmazását kívánta a jogtól. A jog tehát a *szabatos fogalmazás* eszköze volt. A már hivatkozott ontológiai törekvések képviselői a jogot *öntörvényű* eszköznek tekintik. „A jog mint évezredek óta fejlődő társadalmi jelenség természetesen relatív önállósággal rendelkezik, saját összefüggései, sőt törvényszerűségei vannak, és éppen sajátosságai teszik lehetővé — vagy ellenkezőleg, akadályozzák meg —, hogy hosszabb távon sikerrel alkalmazzák valamilyen társadalmi probléma megoldására." (Kulcsár, 1980. 438.) Egy még szigorúbb értelmezés szerint a jogot fel *lehet* használni eszközként, de ebben az esetben társadalmilag *hatástalan.*

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen következményekkel jár az, ha a jogot eszközként használják fel. A következményeket elsősorban az ember mint társadalmi lény *autonómiája* szempontjából tekintjük át, és csak másodlagosan vagyunk ehelyütt figyelemmel az eszközhasználat hatékonysági problémáira.

Értékszempontunknak megfelelően az egyén helyzetéből kell kiindulnunk. Kant ismert tétele szerint: „A büntetést sosem lehet valamely más jó előmozdításának eszközeként kiszabni, sem a bűnözőre, sem a polgári társadalomra tekintettel, hanem minden esetben csupán csak avégett kell kiszabni, mert az egyén, akit sújtanak a büntetéssel, bűncselekményt követett el. Mert egy embert sosem lehet pusztán valamely mások céljait szolgáló eszközként kezelni, a dologi jogok (javak, tulajdon) tárgyaival összekeverni. Az ilyen bánásmód ellen veleszületett személyiségének joga védeni őt; bár elítélhető polgári személyiségétől való megfosztásra, ehhez előbb bűnösnek és büntethetőnek kell őt találni." (*Rechtslehre*, 139.) Kant ismeretes álláspontja szerint az ember tehát nem lehet eszköz. E tétel értékvédő érdekei ellenére nyilvánvalóan vitatható, hiszen a személyiség és az emberiség szempontjából nélkülözhetetlen együttműködés mindenkor bizonyos fokú eszközként való kölcsönös felhasználást feltételez. Mégis, posztulátumként ez az elvont tétel látszik a legalkalmasabbnak a személyiség autonómiájának védelmére. A fenti tételből azonban egyáltalán nem következik, hogy a jog ne lehetne adott célok elérésének eszköze. Sőt, még Kantnál is a szabadság biztosításának „eszköze", amikor a jogi előírásokkal (tilalmakkal) a más szabadságával összeférő szabadság határait megjelöli.

Minőségi különbség van azonban a jog Kant-féle szabadságbiztosító „eszközkénti" felfogása és a társadalmi célállapotok elérési eszközének tekintett jogfelfogás között. A két felfogás eltérése egyébként megfelel a célterminus mögötti eltérő jelentéstartalmaknak, amelyre már az előbb utaltunk. Az alapvető különbséget mutatja, hogy ha a jog a szabadság, az autonómia eszköze, akkor szerkezetében a negatív korlátok túlsúlya érvényesül, amennyiben elsősorban bizonyos magatartásoktól való *tartózkodás*ra kötelez. Amikor azonban társadalmi célállapot létrehozásáról van szó, ami nem a fennálló spontán érvényesülését, hanem változtatást és beavatkozást feltételez, akkor a cselekvésre kötelező előírások aránya és jelentősége megnő. Természetesen a társadalmi célállapot, amelyet jogilag érvényesíteni kívánnak, történelmileg, társadalmilag, valamint a szabályozás adott szintjét tekintve eltérő természetű lehet, ami a jogi eszköz tekintetében is különbségekre vezet. A *célállapot* lehet az *egyén* közvetlen jólétének fokozása:

I/a) tilalommal (pl. szesztilalom);
I/b) kötelezéssel (kötelező szűrővizsgálat);
II. de lehet csoport-, réteg- vagy össz*társadalmi* jólét;

ahol a jólét többé-kevésbé szabadon választott materiális jellegű állapotmutatóhoz kapcsolódik. Mint ilyen elszakad az érintett csoport tényleges helyzetétől. (Például a nemzeti jövedelem növekedésmutatója, melyet célállapot-mutató-

[1] Habermas racionalitás-értelmezése szerint a jog eleve nem értelmezhető eszközként, mivel a kommunikatív cselekvés körébe tartozik: következménye „hozzárendelésen" alapul (az instrumentális cselekvés szankciója a sikertelenség). — Kulcsár Kálmán (1976), aki a jogi szabályozás (és nem a jog!) eszközmivoltának képviselője, kiemeli az instrumentalizálás strukturális korlátozottságát.

ként használnak, vagy a költségvetési arányok, amelyekkel az egyenlőség vagy egyenlőtlenség fokozásának célkitűzését operacionalizálják az érinteni szándékolt társadalmi csoport állapotát közvetlenül nem feltétlenül befolyásolják.)

Az (I.) és (II.) szorosan összefügg egymással. Az (I.) fokozatosan beépül a (II.)-be, és annak mintegy lebontásaként érvényesül, önállóan pedig inkább csak hivatkozási alapként szerepel, amellyel az egyént meggyőzik, illetve az individualista színezetű társadalomideológia iránti szükségletet kielégítik. Ma azonban — és nálunk különösen — az érvrendszer egyre inkább II.-es jellegű, hiszen az egyénekben tudatosították, hogy társadalmi lények, és másrészt, hogy egyéni boldogulásuk jelentős mértékben a nemzet és állam boldogulásától függ. Érthető, ha e felfogás az állampolgárban visszhangra talál, hiszen jogainak többsége szervezeti lényként illeti meg, aminthogy helyzetének javítását is jórészt csak szervezeti lényként remélheti. Végül, de nem utolsósorban társadalmilag ilyen lénynek gondolják el, és ezért magát is ilyennek tartja.

Mindez mutatja, hogy a *jog eszközfelfogása* és az *egyén eszközzé tétele* között lehetséges összefüggés; mi több, ez az összefüggés realizálódik is. Amennyiben a jog eszközként kerül felhasználásra, ez magával vonja az egyén eszközkénti felhasználását. Természetesen jelentős és jól védhető elméleti és gyakorlati felfogások szerint az egyénnek ez a fajta „lefokozása" távolról sem hátrányos az egyén számára, vagy legföljebb olyan ár, amelyet más értékek, nevezetesen a társadalom mint magasabbrendű érték gazdagodása igazol. Meghaladja a jelen fejtegetések körét, hogy mennyiben lehetséges olyan társadalmi gazdagodás, amely a társadalmi egyéneket „elszegényíti". Elegendő a jog eszközfelfogásának problematikussága szempontjából arra utalni, hogy a jog eszközkénti használata esetén az emberek autonómiájának korlátozása olyan társadalmi előnyök elmaradására vezethet, amely előnyöket éppen a kollektív célkitűzéssel kívántak szolgálni. Más szóval — és az alább ismertetendő neoliberális kritikának ez a fő érve — a jog eszközzé tétele társadalmilag kevésbé hatékony lehet, mint a hagyományos kanti megoldás. (Ez az álláspont tehát a maga közvetlenségében eltekint az ember mint öncél értékfennsőbbségének állításától.)

II.

Korunk az állami beavatkozás jegyében áll, és e beavatkozás korántsem szűkíthető a gazdaságra, vagy a hagyományos politikai szférára. Ilyen körülmények közt az lenne a meglepő, ha a jogot nem az államilag irányított-szervezett társadalmi változtatás és társadalomirányítás *eszközének* tekintené a jogi, gazdasági, politikai szemlélet, sőt — egyre inkább — a közfelfogás is. Ám ez az álláspont mégsem pihenhet babérjain: a szabályozás kudarcain felbátorodva a liberális, szabadpiaci hagyomány képviselői nyugtalanító kérdésekkel felhőzik a tervszerű beavatkozáshoz szükséges derűs és bizakodó kételytelenséget. A közgazdaságtanban, de némiképp a politikai- és jogfilozófiában is erősödött a beavatkozásellenesség, mely nyugaton elutasította, vagy legalábbis korlátozandónak ítélte az állam szerepének növelését. Ezzel összefüggésben a jognak a társadalomváltoztatásra való felhasználását is szkeptikusan fogadták, illetve szélesebb értelemben vitatták azt, hogy alkalmas-e a jog valamely materiális (társadalmi vagy gazdasági) cél megvalósítására vezető konkrét lépések előírására. Vagy még inkább, ha nem is tagadták, hogy ilyen lépések előírása lehetséges, nem tartották azt célravezetőnek. Szélsőségesebb álláspont szerint, mely a hagyományos burzsoá jogrend biztosította társadalmi értékrend észlelhető megbomlására hivatkozott, az állami beavatkozás a jogrend pusztulását okozza.

E szélsőséges nézetet napjainkban a legvilágosabban és leghatásosabban[2] Friedrich Hayek fogalmazta meg. A továbbiakban az ő felfogását vizsgáljuk, mint amiben a leghatározottabban körvonalazódnak a jog eszközzé tételének problémái. Hayek álláspontja ugyan neoliberális, de nem állítható, hogy felfogása mint a *par excellence* liberális álláspont érdemel figyelmet. Annál is kevésbé, mert liberális kiindulópontot valló szerzők az elmúlt másfél évszázadban szinte minden lehetséges állásponthoz eljutottak az állami beavatkozás és ehhez kapcsolódóan a jog eszközkénti felhasználása kérdésében.

Talán meglepő, ha egy szellemi jegyeiben legalábbis hagyományos, a szándékolt társadalmi változások lehetőségét és némileg fontosságát is határozottan lebecsülő, ellenző szerző munkásságából kiindulva reméljük a szabályozás kulcskérdését feltárni.[3] Hayek — saját állítása szerint — nem konzervatív, amennyiben sosem tartott bármely fennálló hatalmi berendezkedést megőrzendőnek. Kétségtelen azonban, hogy a változást nála mindig a múlt irányítja és uralja, és a változtatás mai ihletőjének, a jövő poézisének szinte megszállott ellenzője. Mármost a múlt viszonyítási alapként való felhasználása, mint azt Mannheim kimutatta, objektíve mégiscsak konzervativizmusra vezet. Ugyanakkor a múlt meghatározó erejét hiábavaló lenne tagadnunk. A liberális álláspontot, az

[2] E hatásosság jele a jelenlegi angol és amerikai monetarista gazdaságpolitika. Nem valószínű ugyan, hogy ez a kormánypolitika Hayek és Milton Friedman meggyőző érvelésének gyümölcse lenne. Hayek azt mondotta, hogy ő mindig ugyanazon tételeket vallotta, csak elég hosszú ideig élt ahhoz, hogy az elvek ismét divatba jöjjenek.

[3] Nem volna célszerű Hayek nézeteit pusztán azért figyelmen kívül hagyni, mert elkötelezett antiszocialista. Néhány rosszindulatú példaválasztásán túl ez kérdésfeltevései pontosságát nem érinti.

abban foglalt értéktartalmakat nem lehet kézlegyintéssel elintézni. „Csupán olyasmi rendelkezik egyáltalán erővel a hagyománnyal való autentikus szembefordulóshoz, ami a hagyomány nedveivel táplálkozik; minden más azon hatalmak védtelen zsákmánya lesz, melyek közül túlságosan keveset gyűrt le magában." (Adorno)

A tervezés által és annak jegyében eszközzé tett jogot a konzervatív jellegű állásponttal kell szembesíteni, mert csak a dialógus segít a tisztázáshoz, biztosítja a kritikai nézőpontot. Ha a tervezésben érdekeltek (társadalmi helyzetüknél fogva érthető) szabályozási hitét tesszük magunkévá, csak gesztusaikat reprodukálhatjuk. E gesztus lényege pedig a félsikerek és kudarcok nyomán támadó kételyek szőnyeg alá söprése, és a konkrétan — és (lehetőleg igazolójelentésszerűen bizonyítottan) mások által — választott tervmegvalósítási (szabályozási) módszer kárhoztatása, a beavatkozás és szabályozás szükségszerű következményeinek és ennek folytán hatékonyság igazolta jogosultságának elemzése helyett.

Hayek egy fölöttébb vonzó jogrenddel, a „nomosz", az igazságos viselkedés *(„just conduct")* jogával ajándékozza meg az olvasót, mely iránt érthető vonzódás él sok jóérzésű jogászban és jogkeresőben. Mert a nomosz jogrendje nem kötelez, csak oltalmaz, szabadnak hagy, ahelyett hogy szabadságra vagy jólétre kényszerítene, igazságos és mentes a törvényhozás önkényétől. A valaha állítólag ismert magánjogi paradicsomra emlékeztet, mely élesen szembenáll a törvényhozás alkotta joggal, a közjoggal.[4] *E magánjogi rendben az ember szabadon követheti a maga által választott célokat.* Nem így a törvényhozás önkényes alkotásai esetében.

Minden jogrendre vonatkozó elképzelés mögött meghatározott társadalmi-gazdasági rend óhajtása rejlik. Aligha lehetne titkolni, hogy Hayek az Adam Smith-i Nagy Társadalom jogrendjének tekinti — és ezért helyesli — a nomosz jogát. Helyesli, mert felfogása szerint a Nagy Társadalom biztosítja a leginkább, leghatásosabban az emberi jólétet, ez adja erre a legjobb esélyt. Ez a társadalom csak célkövető beavatkozás nélkül működhet, sőt éppen arra épül, hogy mindenki a saját egyéni érdekét követi, és e cselekvésekből alakul ki a szabadpiac közreműködésével a társadalmi teljesítmény-maximalizáció. „Egy láthatatlan kéz vezeti [a gazdagokat] ... és eképp anélkül, hogy szándékolnák, anélkül hogy tudomásuk lenne róla, előmozdítják a társadalom érdekét." (A. Smith, 1977. 527.)

A Nagy Társadalomban az emberek „saját érdeküket követve, akár teljesen önzők, akár fölöttébb altruisták, sok más ember célját szolgálják, akiknek a legtöbbjét sosem fogják ismerni ..." (Hayek, 1977. 110.). E rendszer működéséhez a cselekvések egymással szembeni igazságossága kívántatik, és éppen ezt biztosítja a szabadság jogrendje. „Az alapvető ok, amiért a legjobb, amit egy kormányzat a szabad emberek Nagy Társadalmának nyújthat, negatív; abban áll, hogy minden egyes elme ... megváltoztathatatlanul tudatlan ama különös tények számlálhatatlan sokaságát illetően, melyek tevékenységük rendjét meghatározzák. Csak bolondok hihetik, hogy mindent tudnak, ezek azonban sokan vannak." (Hayek, 1979. 130).

A Nagy Társadalom piacgazdaságot, ennek működése a tulajdonlás szabadságát biztosító jogrendet feltételez.[5]

De létezik, vagy legalább létezhet-e ez a Hayek által dicsőített igazságos viselkedés szabályaiból álló jogrend?[6] A nomosz jogrendje — írja Hayek — nem pusztán posztulátum, mely lehetővé teszi a magánjogi társadalom létezését, bár a Nagy Társadalom kétségkívül a szabadverseny utópiája. Hayek szerint létezik a nomosz joga, mégpedig az organikus jogfejlődésben létrejött jog felel meg ennek, különösen a *common law*-ban. A nomosz megelőzi a törvényhozást. Kétségtelen, a jogot sokáig nem tekintették emberi alkotásnak. Ugyanakkor már a primitív társadalomban is léteznek viselkedési szabályok, amelyeket azonban még nem artikuláltak. Ezt a feladatot végzi el a bíró, illetve a nomoszt rögzítő liberális törvényhozás. A *common law* híres jelszavával élve: a bíró nem alkot törvényt, hanem találja.[7] A már létező rend-

[4] Helytelen lenne a magánjoggal azonosítani a Hayek-féle nomosz jogát, mint Ludassy (1981. 31.) teszi. Soha magánjog nem volt olyan tisztán formai, mint az a jog, amelyről Hayek írt.

[5] Pasukanisz Marx-értelmezése szerint az áruforma elképzelhetetlen magánjogi formák nélkül. Történelmileg azonban szabadpiac eléggé eltérő jogi szabályok mellett működhet. (Ld. az eltéréseket az angol és a kontinentális jogok között.) Azonkívül a tételes jog sokszor csak nagy késéssel, és mintegy kívülről igazodott a szabadpiachoz. Az angol common law a XIX. században úgy lett jellegzetesen szabadversenyes-kapitalista magánjog, hogy a bírákat áthatotta a liberális ideológia és nem pedig, amint Hayek elmélete sugallja, a szabad piacon kialakult szokások átvételével, amit sokkal korábban megtehettek volna. (Veljanovski, 185.)

[6] A Nagy Társadalom bizonyos fokig — kiteljesedettségében — utópia. A kapitalizmus a Nagy Társadalom működési vezérelvével azonos felismerésre épül, és ahhoz vezethet, de „a kapitalizmus nem felel meg teljesen a liberalizmus eszméinek, mivel kifejlődésekor a törvényhozók és kormányzatok nem teljesen értették meg a piac „modus operandi-ját." (1977. 136.) A Nagy Társadalom szellemi rekonstrukció (1977. 143.), melynek segítségével — „a szabadság egy intelligens politikája" jegyében — kiigazíthatók a kapitalizmus törvényhozásból adódó eltévelyedései.

[7] Már Coke a common law, illetve az abban foglalt értelem megváltoztathatatlanságát hirdette a királyi akarattal szemben. Hayek hivatkozik is rá. A baj csak az, hogy Coke tétele közismerten hamis, csupán mítoszteremtést szolgált (Hill). A modern jogpozitivizmus e felfogást az önkény forrásaként utasítja vissza, és hasonló az álláspontja a szocialista törvényesség képviselőinek is. Hayek szerint viszont az adott eset megoldására vonatkozó döntés előzetes szabály hiányában sem lesz önkényes.

szer felismert elveiből következik az adott eset megoldása: még ha nincs is előzetes szabály, vannak előzetes elvek, melyek a megoldást biztosítják. „Egy common law bíró legfőbb gondját a jogrendben részes felek azon elvárásai jelentik, amelyeknek ésszerűen ki kellett volna alakulniuk a cselekedetek folyamatos rendjének alapját képező általános gyakorlatban." (1975. 86.) A bíró dolga közölni a felekkel, hogy — — konkrét szabály hiányában — minek kellett volna elvárásaikat irányítani. Ez pedig az a kialakult szokás, amelyet ismerniük kellett volna. „A bíró számára sosem az a kérdés, hogy valamely magasabb szempontból célravezető-e a ténylegesen követett eljárás, avagy hogy szolgálja-e a hatóság által óhajtott külön célt, hanem csak az, hogy a vitatott magatartás megfelelt-e az elismert szabályoknak." (1975. 87.)

A Hayek-féle felfogásban a múlt úgy uralkodik a jelenen, hogy maga is átalakulhat a felek társadalmi szokásváltozásainak megfelelően. Hayek egyébként e jogfejlődés iránytévesztését sem tartja kizártnak,[8] és ha a spontán jogfejlődés nem képes elég gyors önkiigazításra, nem lehet elvetni a törvényhozás segítségét. Mindazonáltal a jog önkiigazító képessége és fejlődőképessége másodlagos fontosságúak, és az ezzel járó esetleges hiányosságok eltörpülnek a precedensjog formájában élő igazságos jogrend erényeinek árnyékában. Ezen erények között a legfontosabb, hogy *a bíró sosem tekint a döntés következményére*, csak a szabályt érvényesíti, amely megoldás előnyét már Hume kimutatta: „Amennyiben tehát az embernek szabadságában állana, hogy a társadalom törvényeivel kapcsolatban is úgy viselkedjék, mint bármely más ügyben, úgy a legtöbb esetben a sajátos helyzet megítélése szerint cselekednék... Ám könnyen belátható, hogy ez végtelen zűrzavarhoz vezetne a társadalomban, s az emberek mohósága és részrehajlása csakhamar felborítaná a világ rendjét, ha valamiféle általános és hajlíthatatlan elvek nem tartanák kordában őket." (1976. 721.). A jog valósága persze sosem működött a hayeki bírósági modell szerint: a bíró, olykor lelkiismereti, gyakrabban szervezeti okból bizonyos következményekre tekintettel van. Másfelől a jogkeresők még a legliberálisabb időkben is csak a vitás esetek csekély hányadában fordultak bírósághoz, a nomosz igazságossága tehát közvetlenül kevéssé érvényesülhetett. (Más kérdés, hogy a jogkövetők alkalmazzák-e az egyetemes és általános, az ismeretlen jövőbeli helyzetekre vonatkozó szabályokat. Ezt ugyan Hayek sem állítja, de szerinte a probléma nem is ez, hanem az, hogy ennek még a lehetőségétől is megfoszt az a körülmény, hogy a törvényhozás, a szervezetek joga kerül alkalmazásra.)

Miért részesíti előnyben Hayek a nomosz jogát? Először is, aki a nomosz egyetemes szabályai szerint cselekszik, az igazságosan cselekszik. Másodszor a szabadság jogrendje tartalmilag negatív, így meghagyja az ember cselekvési autonómiáját, márpedig a spontán, érdekkövető, autonóm cselekvés eredményezi a legtökéletesebb társadalmat. A nomosz törvényei mindössze arra szolgálnak, hogy saját szabadságunk összeférjen a másokéval; a tilalmak megakadályozzák, hogy mások cselekvésébe avatkozzunk. A jog nem biztosíthatja mások cselekvésének összhangját a miénkkel, bár ez az összhang sikerünk, sőt a társadalom előrehaladásának alapja.[9] A spontaneitás és az érdekek azonban önmagukban is jó esélyt kínálnak erre, hiszen az együttműködő csoport versenyképesebb, az együttműködésre tehát az emberek törekedni fognak maguktól is. Akár így van, akár nem, az együttműködést biztosítani kívánó állami beavatkozás a balsiker biztos forrása.

A tilalomegyüttesként felfogott jog esetében már Kant óta az az alapkérdés, hogy meddig terjed az én szabadságom, és hol kezdődik a máséba való beavatkozásom. Hayek válasza Locke-ot követi. A jog az enyém—tied elhatárolásával, a tulajdont meghatározva jelöli ki a szabadság körét. „Jog, szabadság és tulajdon: elválaszthatatlan háromság." A klasszikus gazdaságtan klasszikus elve szerint a társadalmilag leghatékonyabb eszközfelhasználás az eszközök tulajdonba adása esetén képzelhető. Amint Marx meghatározta: „... (A) szabadság emberi joga nem az embernek az emberrel való kapcsolatán, hanem ellenkezőleg, az embernek az embertől való elkülönülésén alapul. A szabadság ennek az elkülönülésnek a *joga*, a *korlátozott*, önmagára korlátozott egyén joga.

A szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a *magántulajdon* emberi joga." (MEM, I. 366.)

A tulajdon intézményének társadalmi hatékonysága alighanem a hayeki és általában a liberális polgári megközelítés érvényességének

[8] A bíró nem dedukál, hanem helyzeti logikával él. (1975. 115.) A status quo nem köti, de kötik a fenn álló rend elismert elvei. Ezen elvek lehetővé teszik, hogy egy korábban adott megoldást egy új pillanatban igazságtalanként utasítsanak el. Ez azonban nyilván nem teszi a jogot a társadalmi változások előmozdításának eszközévé. Hayeknél a jog pusztán csak a bekövetkezett változásokat követi. A jogalkalmazó nem egy meghatározott cél szempontjából vizsgálja a lehetséges megoldás hasznosságát, mint a benthami utilitarianizmus, hanem a múltbeli tapasztalat alapján ítél egy megoldás hasznosságáról a valószínűleg előforduló helyzeteket figyelembe véve. (1977. 18.) A jogváltozás mindig korlátozott, mivel a változás forrása a meglevő, esetleg nem is artikulált szabályrendszer. Így azután az egész rendszer nem változtatható. Hayek különösen akkor tartja elfogadhatónak a törvényhozói változtatást, ha valamely érdekcsoport tagjai egyoldalúan szabták meg a szokást. Például a munkaadók a munkavállalókkal, vagy az eladók a fogyasztókkal szemben.

[9] A jog nem védhet minden elvárást a meghiúsulástól, ez ugyanis a piac hatékonyságát csökkentené, kizárva a meglevő elvárásokon való túllépést, és ily módon az innovációt. A jog csak azt teheti világossá, hogy mely elvárások számíthatnak támogatásra.

próbaköve. A tulajdonnal kapcsolatban ugyanis számos kétely vetődik fel:

1. Igaz-e, hogy a szabadság csak a tulajdon dologi közvetítésével létezhet? Igaz-e más szóval, hogy a szabadság végülis (vagy legalábbis elsődlegesen) a tulajdonlás szabadsága? Valóban annál szabadabb lennék, minél inkább képes vagyok eldologiasítani? És ha ez a szabadság nem kell, vagy nem elegendő, vagy történelmi zsákutca, van-e értelme a szabadságnak az emberek közvetlen egymásra-vonatkoztatottságában?

2. Igaz-e a hatékonyság és a tulajdonlás összefüggéséről vallott álláspont? A jelek ellentmondóak: a köztulajdont valló szocializmus gyakorlatában a tárgyak elkülönítése visszatérően szükségesnek mutatkozott, és a kapitalizmusban csakúgy, mint a szocializmusban, a nagyvállalati típusú összeolvadások az esetek jelentős részében a társadalmi hatékonyság rovására mentek. Másrészt a kapitalizmus hatékonysági szempontból kényszerült korlátozni a tulajdon használatát, és csak az esetek egy részében amiatt, mert a felhasználásban nem érvényesült az értelmes önzés; máskor, például a monopóliumok esetében az önzés értelmes volt, de társadalmi, gazdasági következményei mégsem bizonyultak optimálisnak.

Ha eltekintünk is e nyilván csak világtörténelmileg megválaszolható kételyektől, további problémákat okoz a hayeki nomosz jogrendje és a tulajdon összefüggése. Hogyan fér össze igazságosság és tulajdon? Hayek szerint a *suum cuique tribuere,* mint az igazságos viselkedés hagyományos formulája nem jelenti azt, hogy egyes személyeknek meghatározott dolgok járnak, hanem csupán arról van szó, hogy a jog olyan szabályokat ad, amelyek lehetővé teszik különös tények alapján annak megállapítását, hogy kit illetnek meg az egyes dolgok.

Csakhogy a tulajdon meghatározásában a legteljesebb liberalizmus mellett sem tekinthetjük tisztán formainak és semlegesnek a jog szerepét.[10] Ha elfogadjuk, hogy a jog alapjában a szokások szentesítője és megerősítője, úgy éppen nem az egyenlő lehetőségeket kínáló helyzetet szentesíti, noha ez volna valószínűleg az, amit az igazságosság kíván. Mi az tehát, amit a jog szentesít? A határok megvonása az enyém és tied között Hayek szerint sem közömbös a hatékonyság szempontjából, de az optimális felosztásra nézve nincs elméletileg megnyugtató, végleges válasz; akkor tehát el kell fogadnunk a spontán módon létrejött elosztást, mint gyakorlatilag legjobbat. (De vajon valóban olyan spontán módon jött volna létre ez az elosztás?) Az, hogy mi és kinek a tulajdonába kerül, alapvető kérdés, hiszen az externalitások léte, mint például a környezetvédelem mutatja, fontos, ha ugyan nem alapvető gazdasági kérdés. Az erőforrásokkal, a levegővel, a vízzel pazarlás oka, hogy ezek nincsenek tulajdonban, így áruk sincs, vagyis az okozott szennyezést a károkozó termelőnek nem kell a költségkalkulációnál másnak okozott, tehát megtérítendő kárként figyelembe vennie. Hivatkozhatunk a szocialista tervgazdálkodás egyik fő problémájára is, mely abban áll, hogy milyen termelőeszközegyüttest és kikre lehet a leghatékonyabb teljesítmény reményében rábízni. Egy adott tulajdoni elrendezés elfogadásával, szentesítésével a jog valójában kilép szabadságbiztosító elvontságából és pártatlanságából, hiszen ha csak a szabadságot érvényesíti, úgy csak a gazdaság véletlen hatásainak keretei közt változtathat a kiinduló feltételeken, vagyis adott esetben egy szabadságot materiálisan korlátozó *status quót* véd. Ha e szerepéről nem veszünk tudomást, ez képmutatás, és valóban konzervativizmus. Ráadásul a jogi szabályozás mindig is többet tett ennél, és éppen társadalmi és gazdasághatékonysági okokból. A forradalmak után erőszakos módon létrejött egyenlőtlenségeket szentesít, vagy tulajdonelvonással egyenlőséget teremt, később pedig a tulajdon használatát korlátozza és a tulajdonba vehető eszközök körét is befolyásolja, ami nélkül nincs gazdasági hatékonyság. Hayek szerint azonban a tulajdoni viszonyok alakítására vállalkozni felelőtlen dolog. Bármily kecsegtető is a várható új elosztás melletti termelési eredmény, a beavatkozás társadalmi-gazdasági következménye szuboptimális. És még ha így lenne is — vetik ellen a társadalmi szervezők — a tulajdoni viszonyok által elérhető társadalmi igazságosság más értékszempontoknak felel meg, vagyis igazolható. A társadalmi igazságosság, vagyis a disztributív igazságosság azonban nem hatja meg Hayeket, mert szerinte ez csak humbug, meghatározott értékcsoportok javára elkövetett igazságtalanság; és éppen ez ásta alá a Nagy Társadalom szabadversenyen alapuló gazdasági hatékonyságát, éppen ez vezethet a totalitarianizmushoz. Ezért hát elutasítja az adott tulajdoni elosztás minden mesterséges kiigazítását, mely a liberális és szocialista körökben egyaránt régóta népszerű „egyenlő indulási feltételeket" biztosítaná.[11]

A normatív közgazdaságtan szerint Hayek álláspontja igazolható. „Ahhoz, hogy egy tökéletesen kompetitív piac működjön, arra van szükség [egyebek közt], hogy világosan meg-

[10] Az álláspont bírálatára ld. Marx: A zsidókérdéshez.

[11] A tulajdonbavétel végül is jogi döntés, még ha gazdaságilag determinált is, és a jogvédelem — az elosztással szemben — hatékonyságmeghatározónak tűnik. Igaz, Coase (1960.) szerint a tulajdonjogok adott megoszlása nem befolyásolja a piaci erőviszonyokat, ha a cserének nincs költsége. (De nem ez a helyzet!) Viszont a jog az eredmény hatékonyságát redisztributív hatásával befolyásolja. (Mishan, 1967.) Hayek egyébként az adott tulajdoni rendből adódó erőfölény által okozott torzulásokat maga is hajlandó akár törvényhozási úton is kiigazítani. A torzulás körébe nem tartozik, ha az erőviszonynak megfelelően — de szabadon — állapodnak meg az árban.

határozott legyen a gazdaság és jövedelem kiinduló eloszlása, amelyet a tulajdoni jogok jogilag biztosítanak. Egy társadalmilag eredményes piac eredményjellemzői részben a kiinduló elosztástól függenek, mert minden eltérő jövedelemelosztáshoz más, hatékony eredmény járul. Elméletileg tehát végtelen sok hatékony eredmény van, és ezek bármelyike pusztán a hatékonyság szempontjából egyenértékű a többivel." (Veljanovski, 173.) Csakhogy a hatékonyság a társadalmi jólét szempontjából nem bizonyos, hogy döntő. Hayek azért híve a Nagy Társadalomnak, mert az mint leghatékonyabb társadalmi berendezkedés, a leginkább növelheti a jólétet, s az abszolút szegénységet a rendelkezésre álló javak bőségéből a leginkább csökkentheti. De az a személy, aki kevéssel kezd, szegény és deprivált maradhat a cserefolyamat végeztével is, és „ha a verseny nem tud a hatékonyságon kívül mást nyújtani, megbocsátható, ha a tulajdon nélküliek nem tekintik ‚nagy üzletnek' az elérteket." (Sen, 89—90.) Márpedig ha így van, akkor a nomosz jogrendje, a beavatkozásmentes negatív szabályok rendje melletti fő érv meggyengül, hiszen a spontán rend társadalmi értéke az adott történelmi pillanat szegény meg- és átélői számára csökken. Ebből azonban nem következik a másik lehetőség, a beavatkozás, melynek kára továbbra is kiszámíthatatlan, de bekövetkezése biztos.

Hayek szemében sem a nomosz jogrendjének tökéletessége a fő érv a szabadság joga mellett, hanem a másik megoldás, a törvényhozás jogának, a szervezetek jogának önkényessége. Nem a szervezetekkel mint olyanokkal van baja Hayeknek, azok beépülhetnek a piac spontán rendjébe. De a szervezetek hatékonyságára vonatkozó érvek sokszor legalább annyira mítosznak bizonyulnak, mint a többnyire technokrata szervezetpártiak szemében a *laissez-faire* előnyei. A nagy szervezetek bonyolultságuk miatt irányíthatatlanná válnak, és a szervezet, mely erősebbnek bizonyult az egyénnél, sokkal sebezhetőbb gazdasági szerkezetet alkot a szabadversenyesnél. „A politikai konfliktusban a szervezet inkább a gyengeség, mint az erő forrása lehet." (Abel, 1981. 35.) Némi zavar néhány kulcspozícióban megbéníthat egy egész szervezetet. Egyes köztisztviselő csoportok sztrájkja elviselhetetlen az állam számára. Ugyanilyen csoportok automatizált rendszerben nem okozhatnak számottevő problémát.

A szervezetekre vonatkozó szabályozás, mely messzemenően érinti az egyéneket is, mindent célfüggvényként fog fel és kezel.[12] A szabály itt a sajátos célokat követő szervezetek felépítését és működését szolgálja, és amennyiben az állampolgárt érinti, úgy az állampolgárt is a szervezet felépítése és működése szempontjából veszi figyelembe. A szabály így nem tilalom, hanem kötelezettség, parancs lesz, és nem marad cselekvési alternatíva. A törvényhozás joga nem ismeretlen számú jövőbeli esetre vonatkozó, egyetemes absztrakt szabályból áll, hanem maga a célkitűzés jelöli ki a szabály körét. A szabály izolált parancs lesz, mely megzavarja a spontán rendet. „Ezek az izolált parancsok, amelyek a spontán rend tagjaitól meghatározott tevékenységet kívánnak el, sosem javíthatják, hanem csak rombolhatják ezt a rendet, mivel a tevékenységek interdependens rendszerének csak egy részére vonatkoznak, amelyet olyan információk határoznak meg és olyan célok irányítanak, amelyeket csak a különböző résztvevők ismernek, de nem az irányító hatóság." (Hayek, 1975. 51.)

Szűk körben persze Hayek is elismeri a közigazgatási jog jogszerűségét. Így a nyilvános helyeken való viselkedés tekintetében lehet a szabadságot korlátozni. Szükségesek lehetnek egyes materiális jellegű állami szolgáltatások, ám ez nem válhat monopóliummá.[13] De a beavatkozás elfogadhatatlan, mivel egy gép működésének természetes eredményét megváltoztatja, ha meghatározott célra tör; a karbantartás viszont szükséges. A legtöbb, ami Hayeknél még megengedhető, a rászorulók minimális életszínvonalának biztosítása.[14]

A célmegvalósító tervszerű állami tevékenység (elsősorban a szociál- és gazdaságpolitikai törvényhozás) heves utálata abból adódik, hogy e felfogások érvényesítésekor a kiváltott hatásokat nem veszik és — mivel mindent figyelembe vevő eleme nem létezik — nem is vehetik figyelembe, és éppen e hatások összezavarják a piaci rendet.[15]

A *tervszerű beavatkozás politikai kockázattal* is jár. Rousseau a *Társadalmi szerződés*-ben fölemlíti a társadalomszervezés révén elérhető erényeket, melyek az utólagos történelmi ta-

[12] A szervezetek felépítéséhez nélkülözhetetlenek a szabályok. A baj Hayek szerint ott kezdődik, amikor a törvényhozás kormányzati teendőkkel foglalkozik a szervezetiség jegyében. Ugyanis amit kormányzati minőségében alkot a törvényhozás, azt azután jogként érvényesíti. Így lesz a hivatalnok cselekvése végül is jog. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy ha már egyszer szervezetek léteznek, akkor nem feltétlenül a bürokratikus hatalom megörökítése ha egy törvény előírásai alá rendeljük a felsőbbségek viselkedését, és ily módon megkíséreljük, hogy eljárásukban magukkal egyenlőkként kezeljék az elosztás szempontjából alájuk rendelteket (tőlük függő magánszemélyeket).

[13] Az állami szolgáltatás nem lehet monopólium és nem lehet hatalmi jellegű. Csak az olyan állami szolgáltatás fogadható el, melyet nem meghatározott személyeknek vagy csoportoknak nyújtanak.

[14] Az állam gazdasági tevékenysége a piac természetes rendjének megzavarása nélkül kiterjedhet az adószedésre. Ebből fedezhetők a piaci úton nem, vagy nem kellően biztosítható szolgáltatások. Az állami szektor jogosult az ún. kollektív javakkal kapcsolatban (pl. nyilvántartások). Az elemi oktatás államilag finanszírozandó, de nem elfogadható a színvonal kiegyenlítésre törekvés az oktatásban. Az állami engedélyezések és minőségtanúsítványok is szükségesek, de ezzel nem lehet a kínálatot korlátozni.

[15] A racionalizmus öntúlbecsüléséből adódó hibák jogi szabályozás szempontjából oly fontos problémája túlmegy a jelen fejtegetések körén.

pasztalatok birtokában kétszer is meggondolandóvá teszik, kívánatos-e, ha a politikai hatalom és eszközeként a jog a társadalom átalakítására vállalkozik, nem is szólva arról, hogy mennyiben képes erre. Rousseau (1978. 504.) így ír: „Aki van olyan bátor,[16] hogy egy nép megszervezésére vállalkozik, annak elegendő tehetséget kell éreznie magában, hogy úgyszólván magát az emberi természetet is átalakítsa, az egyént, ezt az önmagában zárt és egyedülálló egészet egy nagyobb összesség részévé kell változtatnia, amelytől az bizonyos értelemben létét és életét nyeri: módosítania kell, hogy megerősítse az ember alkatát, az egészre vonatkoztatott morális létezéssel kell felváltania a fizikai és független létezést, amellyel a természet valamennyiünket megajándékozott. Egyszóval, meg kell fosztania az embereket tulajdon erőiktől, s olyan erővel kell felruháznia őket, amely idegen tőlük, és amelyet nem tudnak mások segítsége nélkül használni ... Ha ... az egyes polgár semmi és semmire sem képes a többiek együttműködése nélkül, s ha az összesség szerzett ereje eléri vagy felülmúlja az egyének természetes erejének összegét, úgy elmondhatjuk, hogy a törvényhozás a lehető legnagyobb tökélyre jutott."[17]

A Rousseau-i ígéret világos: ahol a jog célokat szolgál, ott az embereket le kell fokozni a célok megvalósításának eszközévé, megfosztva őket *tulajdon erőiktől.* Hayek szerint azonban ez nem lesz hatékony, mert a történelemben épp az emberi autonómia ereje a fejlődés forrása. Az összesség ereje, mely ezt egy jobb minőséggel lenne hivatott pótolni, eddig inkább misztifikációnak és visszaélésnek, hamis közösségek ideológiai kovácsműhelyének bizonyult.

Hayek ingerültsége érthető, amiből nem következik, hogy bizonyítottan igaza is lenne, s a létező világokban a Nagy Társadalom közömbössége a legkisebb rossz. Minden személyes vonzódásom a személyes szabadság és autonómia iránt sem győzhet meg arról, hogy ezek bármelyike végső értékként lenne kezelhető (*ha* egyáltalán van értelme végső értékek tételezésének). Különösen nem adódnak ezek feltétlen értékként az éhezők számára. Amint mondani szokás, a szabadság filozófusainak elméletük papírra vetése előtt hosszabban kellene koplalniuk. (Az éhezés filozófusainak pedig koplalni *és* szabadság nélkül írni erről.) Ha igaz lenne, hogy épp a szabadság liberálisan, piaci keretek közt működő rendje a közjólét leghatékonyabb előmozdítója — mint Hayek állítja —, úgy sokat erősödne a Nagy Társadalom vonzereje. Ám szocialista és intézményi közgazdászok egyaránt tagadják ezt, sőt Hayek is csak hosszú távon (200 év) véli igaznak a fenti jólét-előmozdító tulajdonsággal kapcsolatos tételét. A hasznok közvetlen elosztása a rászorulók közt a beruházások rovására hosszú távon alacsonyabb jólétet biztosít, ráadásul e kötelező elosztás csökkenti a szabadsággal járó kezdeményező készséget, hosszú távon alacsonyabb jólétet biztosít. Egy n-edik termelési ciklusban a munkabérként kifizethető összeg már alacsonyabb lesz, mint az össztermék teljes egyenlősítés mellett végrehajtott redisztribuciója esetén juttatható összeg. Ez az érv kétségkívül igaz, ha a középkori gazdálkodás jótékonysági elveinek, felhalmozás-ellenes életvitelének és iustum pretium törekvéseinek hatását a kapitalizmus hosszútávú jólétnövelő hatásával vetjük össze. A megközelítés azonban a közgazdaságilag számba vehető értékek korlátai miatt egyoldalú. Nem veszi figyelembe a redisztribució elmaradása esetén bekövetkező szenvedést, az értéktöbblet beruházása folytán nélkülözők szempontját.[18]

Méltó-e efféle szentimentalizmus egy tudományos igényű perspektívához? Elvégre, ha mindennek ára van, a haladás sem lehet kivétel. (Ámbár könnyű árról beszélni ott, ahol nem fenyeget az ármeghatározás [és főleg nem a fizetés] veszélye.) A jogalkotás mindennapjai szintjén aktuális feleletet kell adni konkrét elvárásokra — és nem pedig történetfilozófiait. (Ettől még az aktuális válaszok történetfilozófiailag elfogadhatatlannak bizonyulhatnak.)

III.

Vajon szükséges-e, hogy a jog eszközzé tétele esetén adódó autonómia-korlátozást hátrányosnak nemkívánatosnak minősítsük? Hayek és számos más elfogult nyugati kutató szerint a marxizmus közömbös az egyén iránt. A jellemző tévedést Walker (1980. 181.) pregnánsan fejezi ki: „Marx számára az emberi jo-

[16] Az eredetiben szereplő „Celui qui ose entreprendre d'instituer un peuple" kifejezés inkább néppé tételre, a nép „megalkotására", semmint megszervezésére utal. Mindazonáltal nem alaptalan a szervezésben látni a törvényhozás jogának lényegét, amint azt Hayek teszi. Ő a szervezetben való gondolkodást a francia forradalomhoz és Napoleonhoz kapcsolja, akit egyébként sokszor azonosítottak ama providenciális férfiúval, aki a fent idézett szöveg értelmében a nép instituálására vállalkozik. Balzac mondta: „Szervezni ... ez a Császárság szava, és teljes egészében tartalmazza Napoleont."

Ami azonban a tudatos jogi beavatkozás szempontjából még izgalmasabb, az az, hogy az ose entreprende több mint bátorság; inkább *merészséget jelent.* Rousseau vitathatatlan zsenije e finom árnyalatban érzékeltet valamit a nagy vállalkozás ambivalenciájából. Mert a lakosság életének megszervezésére való vállalkozás vagy a vakság, vagy a képmutató behunyt szeme, vagy a merészek elvakultsága szokott vezetni.

[17] A félreértések elkerülésére: a rousseaui törvényhozó valamiféle ősalkotmányozó, Rousseau szerint nem is lehetne hatalma. A mai értelemben vett törvényhozó viszont korántsem hozhat a fenti önkénnyel szabályokat.

[18] A primum mangere, deinde philosophare problémát Hayek kapcsán exponálja Ludassy (1981. 23.). Mindenesetre Rawls (1971. 60.; 243.) szerint az alapszabadságok megegyezés esetén sem cserélhetők el társadalmi előnyökre egy igazságos társadalomban.

gok polgári illúzió volt, és az emberi nem csak akkor fogja elérni a benne rejlő lehetőséget, amikor az emberek többé nem gondolnak magukra mint jogokkal rendelkező egyénekre." Valójában teljesen megalapozatlan a rousseau-i típusú „törvényhozói jog" törekvés körébe vonni a marxi elképzelést. Még akkor is, ha sok — alkalmasint Marxra hivatkozó — szerző és politikus hajlott is az autonómia csökkentésére. Maga Marx viszont éppen az idézett Rousseau-tétel kapcsán az egyén megőrzése mellett szállt síkra, ha az egyéni önzést el is utasította: „Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt, és mint egyéni ember a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az *emberi nem lényévé* vált, csak ha az ember a maga ‚force propre'-jait *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció." (MEM I. 371.)

Marx hangsúlyozta, hogy az embert a „történelem nem használja céljai eszközéül"; sőt tagadta a történelem céltételezését, mivel abban antropomorfizálást látott. (MEM II. 91—92.) Marx a kommunizmust határozottan az *egyén* állapotaként határozza meg, amelynek természetesen meghatározott társadalmi-gazdasági feltételei vannak. A meghatározás szerint a kommunizmusban az emberi erőkifejtés öncél lesz. (A Tőke, III. 1967. 786.) Ennek ellenére a marxizmuson belül uralkodó áramlatnak tűnik egyfajta „kollektivizmus", mely megfelelő érvényességi körben teljesen jogos, de semmi esetre sem következik belőle, hogy az egyén autonómiája kiüszöbölendő volna, vagy akárcsak másodlagos értékként kellene érvényesülnie a misztifikált kollektív értékek mögött. A háttérben húzódó félreértések közül az egyik legfontosabb, hogy pontatlanul kezelik Lukács Györgynek a *Történelem és osztálytudat*ban adott Marx interpretációját. Eszerint ugyanis állítólag „a marxizmusban nincs hely az egyedi ember koncepciója számára, hiszen a marxizmus csak a csoport, a társadalmi osztály stb. fogalmát veszi tudomásul. Ez ... nem következik Lukácsnak abból a téziséből, hogy az elszigetelt egyén álláspontjáról nem lehet megragadni a történeti folyamat egészét" — teszi hozzá helyesen Schaff (94.) A helyes *történelemszemlélet* módszeréből, kategóriarendszeréből nem lehet az egyén jelentőségét csökkentő álláspontra jutni. Ugyancsak megalapozatlan az értékkövetkeztetés, amikor a munkásmozgalom kollektív taktikájának sikereiből és szükségéből feltételezik, hogy egyéni emancipáció csak közösségi cselekvésként lehet sikeres.

A marxizmus nem helyezkedhet Rousseau módjára a „tulajdon erők" feladásának álláspontjára. Míg azonban a szabadversenyről ábrándozó liberalizmus tagadja e „tulajdon erőknek" az egyén általi tudatos felhasználását társadalmi célkitűzések megvalósítására, és egyedül az értelmes önzés sikerében hisz, a marxi tétel éppen az autonóm szervezés, a *szabad szerveződés* lehetőségét csillantja meg.

Ha a ma érvényesülő jogi szabályozást vizsgáljuk, és az abban eluralkodott tényleges beavatkozásokra vagyunk tekintettel, úgy megállapíthatjuk, hogy ezek csak kivételesen rendelkeznek a rousseau-i totalitariánus vízió fenyegető nagyvonalúságával és sokkal inkább pillanatnyi célok, ismétlődő pillanatok termékei. Ez azonban nem változtat azon, hogy a jog ilyen eseti, eszközszerű felhasználása problémát jelent az egyén autonómiája szempontjából. A jog eszközzé tétele nemcsak a szabadságot veszélyeztetheti adott esetben, de, különös tekintettel a törvényhozó eleve mindenkor korlátozott ismereteire és döntéseinek a politikai erőviszonyok hatására, még a korlátolt ismeretek mellett is adódó optimumtól való eltérésére, kérdéses, hogy valóban rendelkezik-e a tervszerűség és előrelátás mindazon erényeivel, amelyekkel e felfogás harcos hívei felruházzák.

Bármenyire problematikus is a jog eszközzé tétele, az, hogy az egyes jogszabályokat rendszerint eszköznek szánják, olyan tendencia vagy tény, amellyel ma már adottságként kell számolni. Egy tendencia azonban nem sorsszerűség, ezért nem is mentesíthet bennünket az alól, hogy e törekvéseket a maguk valóban hatásosságot ígérő érvényességi körébe utasítsuk vissza. Ez azt jelentené, hogy (a lehetőség szerint) az egyént védő, az autonómia érvényesülését biztosító jogi struktúrákat kell keresnünk. Ez a törekvés korántsem a jogfilozófia íróasztal mellett született álma; maga a tervezésre törekvő jogalkotás is számos tanújelét adja. Jellemző ebből a szempontból, hogy az államigazgatási feladatok megoldásában — adott gazdasági feltételek esetén — növekszik a törekvés a feladatok megegyezéssel létrehozott gazdasági együttműködési kapcsolatokban való ellátására. A tervezésben pedig sokan vallják, hogy a demokratikus részvétellel kialakított tervek, ahol tehát az egyéni autonómiának tere nyílik, sokkal hatékonyabbak.

Az egyéni autonómiára építő felfogás azonban a realitásokat, nevezetesen a mai társadalmi egyén képességeit és törekvéseit figyelmen kívül hagyva épp olyan hibákat követhet el, mint a jog instrumentalizálását valló uralkodó felfogás. Az autonómiának korlátai vannak és az instrumentalizmus ezeket tovább erősítheti.

Elkerülhetetlen, hogy röviden ne érintsük az individualizmus mint az egyéni autonómia megjelenési formája azon *korlátait,* amelyek korlátlan érvényesülése egy tisztán negatív szabályozás esetén a mai társadalmi felfogás és társadalmi szükségletek szempontjából elégtelen következményekkel járnak. Tocqueville, aki az individualizmust a demokráciából származtatta, az individualizmust „megfontolt és békés érzelem"-ként jellemezte, amely képessé teszi az állampolgárt arra, hogy „elszigetelje magát társai tömegétől, félrevonuljon családjával és barát-

taival, a nagyobb társadalmat magára hagyva." Tocqueville szerint ez a törekvés a közélet erényeit aláássa. Az emberek elszigeteltnek tekintik magukat, amiből könnyen az a képzet származhat, hogy sorsuk kizárólag saját kezükben van. Tudjuk, hogy ez egyszerre az autonómia és az önbecsapás, egy újfajta kiszolgáltatottság forrása lehet. Az individualizmus — vélte Tocqueville — a jövendő generációktól éppúgy elszigetel, mint a múlttól, és az ember saját szívének magányába kényszerül. (1951. I/2. 104—106.) A prófécia óta eltelt csaknem másfél századnyi időben az egyén egyfelől jelentős mértékben emancipálódhatott környezetétől, másrészt azonban mindez az elidegenedés jegyében zajlik. Lelki és gazdasági érdekei emiatt rákényszerítik az egyént arra, hogy *önállóságának lehetőségéről lemondjon.* Megnő a legkülönbözőbb szerves és szervetlen, misztikus és racionális közösségek iránti vágy, a múltbeli és jövőbeli kollektívák ígérete mind kelendőbbé válik. Hayek szerint csak az individualista, tehát önállóan viselkedő személyek cselekvéséből bontakozhat ki — a reális vagy hamis összetartást kínáló rendszerekkel szemben — az optimális előrehaladást biztosító társadalom. Ez az individualizmus azonban „emocionális űrt hagy, mivel megfosztja az embereket mind bizonyos feladatok teljesítésétől, mind pedig attól a biztonságtól, hogy szükség esetén támogatásra számíthatnak".

A hagyományos közösségi életviszonyoknak a társadalom egészére való kiterjesztése utópikus és zsarnokságra vezet. (Jouvenel, 136.) Erősen kérdéses azonban, hogy az említett igényeket hordozó mai társadalmi egyedek menynyiben képesek individuumként szembeszállni ezzel a veszéllyel, és vajon nem inkább saját törekvéseik érvényesülnek e tendenciában. Az individualizmus esetén ugyanis rendkívüli mértékben fokozódik az *egyéni felelősség.* Ez egyfelől a cselekvés hatékonyságát javíthatja, másrészt viszont súlyosan demoralizáló lehet. De még kevésbé képes az autonóm lény szerepére az egyén, ha, mint napjainkban, *hozzászokott ahhoz, hogy egoizmusát az egyéni felelősség kockázata nélkül kollektívákon keresztül érvényesítse.* Mivel ez a törekvés beilleszkedik a világ instrumentális kezelésébe, az eszközzé tett jog megfelelő eljárási és intézményes kereteket biztosít ennek az érdekképviseletnek, ily módon is erősítve azt. Az egyén közvetlen érdekeivel összhangban — s egy szervezett társadalomban ez ésszerű — adott helyzetét a hasonló érdekűek közösségébe szerveződve igyekszik javítani vagy óvni. Az egyén számára ez hatékony lehet. Nem bizonyított azonban, hogy a társadalmi állapot általános javulásával járna, mert nem a maximális felelősségvállalásból adódó maximális erőkifejtésre, és az ebből adódó általános jólét növelésre mozgósít, hanem a szövetkezés esetén adódó hatalmi pozícióból kívánja a fennálló viszonyokat alakítani. Alapvetően tehát redisztributiv, ahelyett hogy produktív lenne, a meglevő javakból kíván többhöz hozzájutni, ahelyett, hogy a javak összességét egyéni vállalkozásával növelné.

Látható, hogy a jelenlegi társadalmi viszonyokat áttekintve, nincs igazán komoly társadalmi erő, mely szembeszegülhetne a jog eszközzé tételével. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a jogi objektiváció társadalmi értéke jelentős mértékben éppen abból adódik, hogy hagyományos, az emberi autonómia számára esélyt hagyó szerkezetével némileg akadályozza az instrumentalizálást.[19]

Sajó András

[19] A jogtudomány kötelessége, hogy felismerve a jog instrumentális alkalmazásának korlátait, figyelmeztessen e vállalkozás ellentmondásosságára. Mindazonáltal a jogászságtól várni a hagyományos egyénvédő jogi struktúrák védelmét aligha lehet, különösen ha a jogászok maguk is szervezetekbe integrálódtak, és ügy- és ellenfeleik szervezetek, kenyéradóik az esetek többségében igazgatási szervezetek. Legfeljebb passzív ellenállás, a jogbiztonságot kínáló jogi dogmatikához kötődés képzelhető el.

IRODALOM

Abel, Richard L.: Réglement formel et informel des conflits: analyse d'une alternative. Sociologie du Travail, 23. 1981. 1. 32—43.; *Coase, R. H.:* The Problem of Social Cost. The Journal of Law and Economics. 1960. 2—44.; *Habermas, Jürgen:* Technik und Wissenshaft als „Ideologie". Frankfurt, 1968.; *Hayek, F. A.:* Law, Legislation and Liberty. Vol. 1. Rules and Order. 1973. Vol. 2. The Mirage of Social Justice. 1976. Vol. 3. The Political Order of a Free People. 1979. Routledge and Kegan Paul, London — Henley.; *Kant, Immanuel:* Werke 7. (Die Metaphysik der Sitten), Berlin, 1916.; *Kulcsár Kálmán:* A társadalmi tervezés és a jogi szabályozás. Gazdaság- és Jogtudomány. 1976. 19—34.; *Kulcsár Kálmán:* Gazdasági „kihívás", társadalmi „válasz". Magyar Tudomány, 1980. 6. 424—439.; *Ludassy Mária:* Szabadság vagy egyenlőség? Változatok a neoliberalizmusra, 1960—1980. Valóság, 1981. 7. 23—36.; MEM = Marx—Engels Művei (Budapest); *Mishan:* Pareto Optimality and the Law. 1967. Oxford Economic Papers 19. 247—287.; *Peschka Vilmos:* A jog mint ideológia. Állam- és Jogtudomány, 1981. 29—40.; *Rawls, John:* A Theory of Justice, 1971. Oxford.; *Rousseau, J. J.:* Értekezések és filozófiai levelek, 1978. Budapest; *Schaff, Adam:* Marxizmus és egyéniség. Budapest, 1968.; *Sen:* Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory. in F. Hahn and M. Hollis eds. Philosophy and Economic Theory, 1979. Oxford University Press 87—109.; *Smith, Adam:* Az erkölcsi érzelmek elmélete. in Brit moralisták a XVIII. században (vál. Márkus György), Budapest, 1977.; *Tocqueville, Alexis de:* La Democratie en Amerique. Oeuvres 1951. (ed. J. P. Mayer) Paris.; *Veljanovski, Cento G.:* The Economic Approach to Law: A Critical Introduction. British Journal of Law and Society. 1980. 2. 158—193.; *Walker, Nigel:* Punishment, danger and stigma. The morality of criminal justice. Basil Blackwell. Oxford, 1980.

A számítógépes eljárási rendszer (szoftver) összehasonlító szerzői jogi vizsgálata*

A számítógépek és a szerzői jog kapcsolata annak mindhárom területén, vagyis az eljárási rendszerek (szoftver) és programok, a gépben tárolt művek, adatok és végül a gép segítségével alkotott művek tekintetében átfogó vizsgálatok tárgya.[1] Ez a dolgozat az első kérdéscsoportnak, a szoftvernek, programoknak körében először is megkísérli röviden vázolni a *szerzői jogi védelem jelenlegi helyzetét* a világban, majd felhívja a figyelmet néhány olyan fontosabb szerzői jogi kérdésre, amely szerintünk *szoftver esetén külön értelmezést,* magyarázatot igényel. Ez az értelmezés az egyes fontosabb vagy tipikus nemzeti szerzői jogokra épül, amelyeknek itt a magyar jog csak egyike lesz. A magyar „szoftver szerzői jog" részletes elemzésére csak egy-két alapkérdésnél térünk ki.

I.

A szoftver fogalma

A számítógépi program és szoftver fogalma a jogi irodalomban még nem kristályosodott ki véglegesen,[2] de talán — magyar szabvány megléte ellenére[3] — a számítógépes szakmában is ez a helyzet. Mi a továbbiakban a következő tartalmat tulajdonítjuk az itt tárgyalt fogalmaknak:

Szoftver[4] az olyan számítógépes eljárási rendszer, amelynek tartalma

1. a „számítógépi program" (a számítógépnek szóló utasítássorozat),
2. a „programleírás" (az eljárás teljes ábrázolása szóban, rajzban vagy egyéb formában, elegendő részletességgel ahhoz, hogy meghatározzon egy megfelelő számítógép programot alkotó utasítássorozatot) és
3. a program alapját képező, a megértéshez vagy az alkalmazáshoz alkotott kiegészítő dokumentációk (pl. problémaleírás, felhasználási utasítások).

A számítógépi program[5] olyan megállapítások és utasítások sorozata, amelyet számítógépbeni közvetett vagy közvetlen használatra szántak meghatározott eredmény létrehozatala céljából.

A szoftver részben *emberi szem általi* olvasásra szánt *részekből áll* (feladatfeltárás; rendszerterv; matematikai jelekkel rögzített modell, „programnyelv"-en leírt változat [FORTRAN, COBOL] — ez az ún. forráskód, source-kód —), részben pedig elsősorban csak a *gép által* olvasható — esetleg oda beépített — végső fázisból, az ún. object kód-ból. Ez utóbbit rögzítik lyukkártyán, silicon lemezkén (chip), mágneslemezen (disc) stb. (Kivételesen ez utóbbi, talán tárgyi programnak nevezhető fázist is olvassák emberi szemmel — pl. hibakeresésnél stb.)

II.

Az előzmények

Az ilyen bonyolult és jelentős szellemi alkotótevékenységet feltételező produktumok *jogi védelmének szükségességét* itt most külön nem indokoljuk, ez ma már általánosan elfogadottnak tekinthető. A védelem *formájaként* eddig szóbajött egyéb, nem szerzői jogi rendszerekkel sem kívánunk itt foglalkozni. Tény, hogy „sui generis szabályozás" eddig sehol nem jött létre, s a szerzői jogon kívül a meglevő egyéb rendszerek sem bizonyultak alkalmazhatónak. Itt csak a *szabadalmazhatóság* kérdésére utalok röviden, minthogy a szerzői jog mellett egyedül ez biztosíthatna még kizárólagos jogokat az alkotóknak.

A szoftver számos országban nem felel meg az „újdonság", a „közvetlen hasznosíthatóság" vagy a „technikai jelleg" szabadalmi feltételeinek,[6] máshol a jogszabály kifejezetten kizárja e műveket a szabadalmazhatóság köréből.[7] Ugyanígy az Európai Szabadalmi Egyezmény

---

* A szerző által a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Bizottsága előtt 1982. április 20-án tartott előadás alapján készült tanulmány.

[1] A Szellemi Tulajdon Világszervezetének (WIPO) 1982—83-as programja és költségvetése. WIPO AB (XII/2) dokumentum, PRG 35, 53. old.

[2] Az angolszász irodalomban — l. a továbbiakban hivatkozott műveket — a szoftver a szélesebb fogalom, amely a programot, programleírást és a dokumentációt is magában foglalja. A német nyelvű szakirodalom viszont — pl. *Zahn:* Urheberrecht und Computer Programme, Versuch einer Bestanssaufnahme, GRUR 1978. 207. old. — általános fogalomként a számítógépi programokra hivatkozik. A magyar jogirodalomból l. pl.: *Boytha* Gy.: A számítógép programok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme. Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának közleményei, XI. (1977.) *Pálos* Gy.: A szoftver jogi védelmének időszerű kérdései. Magyar Jog, 1981. 799. old. *Gyertyánfy* P.: A software gyártás és felhasználás szerzői joga a gazdálkodó szervezeteknél. Jogtudományi Közlöny, 1982. 254. old.

[3] MSz 7788/1—79.

[4] Elsősorban a Szellemi Tulajdon Világszervezete — a továbbiakban *WIPO* — 1978-as törvénymodellje alapján: Model Provisions on the protection of computer software. Copyright, 1978. 6. old.

[5] Az 1980. dec. 12-i USA „Computer Software Act" — US law Nr. 96—517. 101 szakasza alapján. Megjegyzendő, hogy a WIPO törvénymodell a fogalmat a gépben közvetlenül felhasználható, gép által olvasható kódokra szűkíti.

[6] Például: USA (a Legfelsőbb Bíróság 1972 óta hozott döntései), Szovjetunió, NSZK (a Szövetségi Szabadalmi Bíróság döntései 1976 óta), NDK, Ausztrália, Ausztria, Hollandia, Svájc, Svédország, Magyarország.

[7] Anglia, Franciaország, Lengyelország, Mexikó.

és a Szabadalmi Együttműködési Egyezmény (PCT) is.

A negatív álláspontok közös elemét talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy az új és hasznos matematikai formulák egyrészt pusztán szellemi és nem technikai jellegűek, másrészt pedig, ha az ezekben a formulákban megtestesülő gondolatokra esetleg a technika körén túli új megoldásokként adnánk kizárólagos jogot, ezzel éppen a technikai fejlődést gátolnánk. Egy bizonyos számítógépes probléma megoldására ugyanis különböző személyek különböző időpontokban azonos vagy igen hasonló *elméleteket* alakíthatnak ki a matematika szabályaira alapítva. Nem így áll a helyzet viszont az elméleteknek a szerzői jogban releváns sajátos *kifejezési módjával.*

A másik oldalról nézve: az eredeti szoftver produktumok mögött az elmélet nem mindig és nem szükségszerűen „új", ami viszont a szabadalmazhatóságnak feltétele lenne. Persze nem arról van itt szó, hogy a szabadalom csak a szellemi alkotás tartalmának, a szerzői jog pedig a formájának védelmére lenne alkalmas. A különbség inkább a két jogintézmény megközelítési módjának eltéréséből fakad: a szabadalmi jog a műben foglalt gondolat ismételhető kivitelezésére, megvalósítására irányul, míg a szerzői jog az egyénien kifejtett gondolatsor egészének ismételt érzékelésére.

Elméletileg kivételesen szó lehet egyes új eljárások programjának szabadalmi oltalmáról is, de a gyakorlatban az igénypontok megfogalmazása igen nehéz lenne.

III.

A „szerzői jogi megoldás" a világban

Az elméleti, a jogalkotói és a jogalkalmazói állásfoglalásokat tekintve megállapítható, hogy világszerte mindinkább túlsúlyba kerül a szerzői jog alkalmazása az egyéb megoldásokkal szemben.

A *jogirodalom* többsége[8] és néhány számítógép-nagyhatalom *kormánybizottságai*[9] arra a megállapításra jutottak, hogy a szerzői jog *műfogalma* átfogja a szoftver műveket is és a szoftver szerzőknek kizárólagos joguk van a művek felhasználását legalább a gépbeviteli fázisnál (input stage) ellenőrzésük alatt tartani. Az USA és a Fülöp-szigetek *szerzői joga kifejezetten* műként, műpéldányként említi a szoftvert;[10] néhány nagy fontosságú ipari ország jogában kifejezett jogszabály hiányában is kétségkívül azonos a helyzet (Anglia, Japán — authentikus jogértelmezés, Franciaország — a szerzői jog széles műfogalma).[11]

A külföldi *jogalkalmazás* köréből egy amerikai jogesetre, a Data Cash ügyre hivatkozom, ahol a másodfokú bíróság jogerősen megállapította, hogy a silicon lapocskán rögzített program szerzői jogi értelemben műpéldánynak tekintendő.[12]

Itt említendő a *Szellemi Tulajdon Világszervezete* 1978-as törvénymodellje is, amely a címében „sui generis" megoldásra utal, de amelynek tartalmáról *Boytha* részletesen kimutatta annak szerzői jogi jellegét.[13]

Magyarországon eddig három Fővárosi Bírósági ítélet minősítette az *egyéni-eredeti* szoftver műveket szerzői alkotásoknak, azokat műfajilag a tudományos írásművekhez rokonítva.[14] (Negatív döntés nem ismeretes.) A Szerzői Jogi Szakértő Testület sokéves gyakorlata azonos irányba mutat, s a felhasználók többszáz szerződésükben hivatkoztak már a szerzői jogra, mint mögöttes jogterületre. A Művelődési Minisztérium sajtóközleménye szerint előkészületek folynak a szerzői jogi törvény végrehajtási rendeletének módosítására a már ma is meglevő szerzői jogi védelem egyes részletkérdéseinek a szoftverre „adaptálására".[15]

Ilyen helyzetben időszerűnek látszik a szerzői jogi minősítés alapkérdéseinek újabb átgondolása, a világszerte kialakult helyzet áttekintése. Ez már csak azért is indokolt, mert, figyelembe véve a létrehozott gépi programok hatalmas számát és a jogi védelemre irányuló nagy társadalmi igényt, az ismert pozitív bírósági állásfoglalások száma ma még meglehetősen csekély. Valószínűleg számos további nemzeti jogban is szükséges és hasznos lenne a jogalkotói állásfoglalás a szerzői jog egyes részletszabályainak adaptálására vagy csak éppen a szerzői jog alkalmazhatóságának megerősítésére.

A továbbiakban a szerzői jogi minősítés néhány fő kérdésének összehasonlító-jogi vizsgá-

[8] Például E. *Ulmer:* Copyright protection of scientific works with special reference to computer programs. RIDA, 1972. No. LXXIV. 78. old. M. *Kindermann:* Computer Software and Copyright Conventions. EIPR 1981. 232. old. *Ficsor* M.: Letter from Hungary Copyright. 1978. 459. old. *Boytha* Gy. és *Pálos* Gy.: i. m. 2. jegyzet.

[9] Az *angol Whitford* bizottság jelentése: Report of the Whitford Committee on Copyright and Design Law, London March 1977, HMSO, Cmnd 6732. Az angol kormány állásfoglalása: The Report of the Government of the United Kingdom: „Reform of the Law relating to Copyright, Designs and Performes' Protection", London, 1981. HMSO, Cmnd 8302 (az ún. Zöld Könyv, *Green Paper).* Az *amerikai* bizottsági jelentés: Final Report of *CONTU,* Washington DC, 1979, Library of Congress. A *japán* kormánybizottság 1973 júniusi jelentését ismerteti: *Nomura:* Letter from Japan. Copyright, 1974. 133. old.

[10] Az 1980. december 13-i US Law Nr. 95—517. által módosított Title 17 (Copyright Act, 1976 101. és 117. szakaszai (USA); az 1972. nov. 14-i 49. sz. rendelet 2. szakasza (Fülöp szigetek).

[11] Az 1957 márciusi 57—298. sz. törvény 2. cikke.

[12] Data Cash Systems Inc. v. J. S. et A Group Inc. 203 USPQ 735 (N. D. III. 26. September 1978, 2. September 1980.) Az esetet ismerteti B. C. *Dietz,* EIPR 1981. 153. old.

[13] Lásd a 2) és 4) jegyzetben.

[14] 25. P. 27.228/1972 (1973. szept. 21.); 2. P. 26.859/80 jan. 27.); 2. P. 24506/1981/18. (1982. március 31.)

[15] Figyelő, 1982. 7. sz.

lata következik. Ezek alapján megkísérlem feltárni az eddigi jogalkalmazói, jogalkotói tartózkodás lehetséges okait is.

IV.

A szoftver és a szerzői jogi mű fogalma

E kérdés közelebbi vizsgálatát a következő gondolatmenet teszi szükségessé:

Közismert, hogy a „mű", „alkotás" a szerzői jogban folyamatosan változó fogalom: a film, a hangfelvétel, a videogramm folyamatosan bővítették az „írásművek", „irodalmi, tudományos vagy művészeti" alkotások határait. Most azonban sokan úgy érzik, hogy a szoftver szerzői működési minősítésével minőségi határt lépünk át, az eddigi szerzői jog visszafordíthatatlanul torzulni fog, valami „más"-sá válik. E szerint az érvelés szerint a művek eddig mindig hordoztak valamilyen kulturális üzenetet is, s azokat a felhasználó érzékszerveivel bár passzívan, de közvetlenül élvezhette. A szoftver esetében a produktum szellemi tartalma „puszta logika", és az „emberek párbeszédét" a „géppel folytatott dialógus" váltja fel.

Lássuk alaposak, indokoltak-e ezek az aggodalmak?

A *nemzeti szerzői jogok* nem adnak pontos meghatározást a „mű" fogalmáról. Ehelyett csak a fogalom *egyes* főbb elemeire utalnak és ezt gyakran példákkal egészítik ki.

A *kontinentális* szerzői jogi rendszerekben[16] a mű az irodalom, a tudomány vagy a művészet körébe eső produktum; néhány jog ezt kiegészíti az „eredetiség" vagy a „szellemi alkotói tevékenység" kritériumával (pl. Ausztria, SZU, NSZK, Csehszlovákia). Számos jog ezt példálózó felsorolással egészíti ki a fő műfaji kategóriákról (pl. Hollandia, Lengyelország, Magyarország, NSZK). A forma tekintetében több nemzeti jog rögzíti, hogy „a kifejezés módja vagy formája bármilyen lehet" (pl. Hollandia); mások (pl. a SZU) megkívánják az „anyagi" vagy „testi dologban megvalósuló" formát.

Az *angol* szerzői jog azonos elemeket tartalmaz, de átfogja a „művek" mellett a nem alkotói, de egyéb eredeti szellemi termékeket is, mint a hangfelvételt, rádióműsort stb. A műveket valamilyen anyagi formában kell kifejezni.[17]

A *francia* jog, a kontinentális szerzői jog egyik gyökere, mintája tanulságos meghatározást ad: „az egyéni alkotótevékenységgel létrehozott minden szellemi alkotás a törvény védelme alatt áll, *függetlenül* fajtájától, *kifejezési formájától, értékétől vagy céljától*".[18]

Az *USA* szerzői joga „testi dolognak minősülő bármely kommunikációs eszközben (medium of expression) rögzített eredeti szerzői alkotásokról" beszél, amelyekből a műveket „közvetlenül vagy akár gép vagy készülék segítségével érzékelni lehet". Ezután *példálózó* felsorolást ad a műfajokról, köztük az „irodalmi alkotásokat" is említi. Az USA jog továbbá kifejezetten előírja, hogy „a szerzői jogi védelem nem terjed ki a művekben kifejtett vagy rögzített gondolatra, eljárásra, rendszerre, módszerre".[19]

A *nemzetközi* szerzői jogi egyezmények szabályozási technikája és az ott használt műfogalom igen hasonló a kontinentális jogok említett tartalmához. Az irodalom, a művészet és a tudomány alkotásai a Berni Uniós Egyezményben és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményben a BUE 2. cikkében adott felsorolás szerint a művek igen széles körét fogják át. Köztük az „írásműveket" (writings) is, vagyis szavakkal vagy más jelekkel kifejezett *mindenféle* műveket. A BUE authentikus magyarázata szerint „a mű kifejezési formája, módja védett, nem pedig maga a benne foglalt gondolat."[20]

Ezeknek a forrásoknak a közös elemeiből a következő sémát lehetne felállítani a műfogalomra:

a) A művek mindig tartalmaznak egy szellemi alkotáselemet.

b) A műkategóriák száma gyakorlatilag is korlátlan. (A műformák listája egyre nő: pl. műszaki irodalom, iparművészet stb.)

c) A mű mögöttes gondolata, koncepciója nem védett.

d) A kifejezés formája vagy módja irreleváns (eltekintve egyes jogok *anyagi* formakövetelményétől). Így tehát a jelek, a Braille-írás, a csak gépek által elolvasható kódok egyaránt védettek, ha meghatározott egyéni gondolatkifejezést tartalmaznak. Ez mindenesetre döntő különbségtétel: azután a fejlemény után, hogy ma már a fordítások és pl. a megfilmesítések engedélyezése is a szerzők kizárólagos jogkörébe tartozik, nyilvánvaló, hogy nem maga a műforma védett, hanem az egy bizonyos gondolat *egyéni-eredeti módon való kifejtése*, aminek a forma csak reprodukálhatóságát teszi lehetővé.

e) A műnek szubjektíve eredetinek kell lennie, vagyis a szerző saját egyéni alkotásának,

[16] Az itt példaként említett források: *Ausztria:* az 1980. július 2-án módosított Nr. 111/1936. évi szerzői jogi törvény, 1. cikk (1) bek. *Szovjetunió,* a Szovjetunió Polgári Jogának Alapjai (1961) az 1976. okt. 13-án történt módosítással, 96. cikk. *NSZK:* az 1965. szept. 9. szerzői jogi törvény az 1974. márc. 2-ig történt módosításokkal, 2. és 4. szakasz. *Csehszlovákia:* az 1965. márc. 25-i 35. sz. szerzői jogi törvény. *Hollandia:* az 1912. szept. 23-i szerzői jogi törvény az 1972. okt. 27-ig történt módosításokkal. *Lengyelország:* az 1968. okt. 23-i 184. sz. törvénnyel módosított 1952. július 10-i 234. sz. törvény. *Magyarország:* az 1978. é. 27. tvr.-rel módosított 1969. é. III. tv. 1. szakasza.

[17] Angol szerzői jogi törvény, 1956. 49. szakasz (4) bek.

[18] Az 1957. március 11-i No. 57—298. sz. törvény 1. és 2. cikke.

[19] Az USA szerzői jogi törvénye — 1. 10. jegyzet — 102 a) és b) szakaszai. A felsorolás példálózó jellegéről l. a törvény indoklását: Report of House of Representatives, No. 94—1476, 53. old.

[20] WIPO, Guide to the Berne Convention, Geneva, 1978. 12. old. 23. paragrafus.

nem pedig plágiumnak. Ennek az előfeltételnek semmi köze nincs a szabadalmi jog „abszolút újdonság" feltételéhez.

Arra, hogy a fenti elemeket egy tömör formulába sűrítsük, legjobban talán Boytha műmeghatározása alkalmas. Szerinte az alkotás „eredeti, *azonosíthatóan kifejtett gondolatszövedék*".[21]

Többségi vélemény szerint a szoftver művek teljesítik mindezeket a feltételeket.

A szoftvernek az említett fogalommal való azonosíthatóságát a *Synercom Technology* ügyben mégis azon az alapon tagadta egy amerikai bíróság, hogy a program mögötti gondolat nem volt elkülöníthető a kifejezési módtól, ezért az utóbbinak sem adható szerzői jogi védelem.[22] Nem vitás, hogy a programok bizonyos fázisai matematikai jelekkel és rajzokkal kifejezett pusztán logikai lépések. Mégis úgy gondoljuk, hiba lenne az említett bírósági állásfoglalást, amelyet az ügy konkrét körülményei indikáltak, általánosítani. A szerzői jog azt a meghatározott gondolati kapcsolódást, azt a „szellemi ösvényt" védi, amelyen az alkotó egy adott célt (esztétikai, gazdasági, tudományos stb.) elér. E kifejelzésmód, közlésforma, vagyis az eredeti, azonosítható kifejtett gondolatszövedék, mondhatnánk a *gondolati forma* mindig elkülöníthető annak eredményétől, legalábbis amíg az más módszerekkel, módokkal, *más szellemi ösvényen* is elérhető. Egyébként pedig a közlésformát a gondolati tartalomtól épp ily nehéz elválasztani a műszaki tervek és méginkább pl. a festmények esetében is.

A „kisebbség" egy másik ellenérve, hogy a szerzői jogi mű *„eredetiség"* ismérve nehezen alkalmazható a szoftverre. Ez a kétely azon alapszik, hogy egy bizonyos egyszerűbb feladatra több szerző is egymástól függetlenül olyan programokat írhat, amelyek lényeges hasonlóságot vagy éppen azonosságot mutatnak. Ez tehát egyrészt felveti a program *par excellence* eredetisége megállapíthatóságának kérdését, és másrészt a felhasználók gyakori jogsértéseinek lehetőségét is. Ezzel szemben a CONTU és mások is meggyőzően bizonyították,[23] hogy a programkészítés folyamán számos mód és megoldás között lehet *választani*, és minél összetettebb egy program, annál bővebb a választék a „nem jogsértő" módokban és programrészekben. A véletlenül előállott programhasonlóságok esetében (vagy ha csak korlátozott számú mód van egy bizonyos gondolat kifejtésére) a szerzői jog „plágium híján nincs jogsértés" elve lesz az irányadó. A WIPO törvénymodell ezt a gondolatot így fejezi ki: nem jogsértés egy olyan számítógépi program alkotása, amely azonos más személy programjával vagy arra lényegesen hasonlít, ha az alkotás az előbbitől függetlenül történik.[24]

A számítógépi programok utolsó fázisával, a gépet ténylegesen irányító és ellenőrző, csak a gép által olvasható utasítássorozattal, az ún. *object code*-dal (tárgyi programmal) kapcsolatban is hangzottak el kételyek, habár erős kisebbségben, mégpedig az amerikai jogirodalomban. (A program ilyenkor lehet akár a gép mágneses tárolójába, mintegy a gép részeként is rögzítve.)

Annak ellenére, hogy — mint láttuk — az 1976-os törvény közvetve, gép segítségével érzékelhető művekről is beszél, továbbá példányként (copy) olyan hordozókat is említ, amelyekből gépi eszközzel érzékelhető a rögzített mű, elhangzott olyan nézet is, hogy az „object code" fázisában a program már nem műpéldány, hanem gépi eszköz, sőt a gép része. Az idevágó érvelés szerint ez a programrész már nem utasítássorozat, hanem saját maga végez munkát.[25] „Nem emberekhez szól, mert már nem tartalmazza az előkészítő anyagok egyéni-eredeti kifejezésmódját, amit a szerzői jog védhetne. Ez a kifejezésmód egyébként teljesen közömbös is ebben a fázisban; a felhasználó csak abból a szempontból ellenőrzi a programot, hogy az működik-e."[26] Ez tehát korlátozza, sőt megkérdőjelezi azoknak az amerikai bírósági ítéleteknek a jelentőségét, amelyek az object code-ot hordozó silicon chip-eket „copy"-nak, műpéldánynak minősítették. Még tovább menve: ha az object code-fázis nem védhető, kiszolgáltatott marad az egész mű, hiszen azt elsősorban így és ebben a formában használják.

Az említett érvelésnek azonban számos gyenge pontja van. Bebizonyított tény, hogy a chip-ből (az objektívvé vált utasításhordozóból) — programleírás nélkül — a forrásprogram — tehát gyakorlatilag az egész szoftver — *kivehető és rekonstruálható*. Ennek a ténynek nem az a jelentősége, hogy eszerint ez a fázis is olvasható emberi szemmel (ez megtörténik pl. hibakeresésnél is), hanem ha a rekonstrukció lehetséges, *nem tekinthető eltűntnek az eredeti gondolatszövedék, kifejezésmód*. A szerző szempontjából nem a felhasználó motívumai, sem annak közömbössége a megoldás eleganciája, és preferenciája ennek eredményessége iránt a fontos, hanem a szellemi termék felhasználásának ténye. Ez azonban már átvezet a szoftver felhasználás komplex kérdéskörébe. Előbb foglalkozzunk mégis az alkotásnemek, műfajok kérdésével.

[21] *Boytha* i. m. 2. sz. jegyzet.

[22] *Synercom Technology* Inc. v. *University Computing Company*, 204 USPQ 29 (D. C., ND. Tex. Dallas Dir. 1979.) Az esetet ismerteti L. *Melville:* Computer Software and the Relevance of Copyright. EIPR. 1980. 354. old.

[23] CONTU, l. 9. jegyzet, 20. old.

[24] WIPO törvénymodell, l. 4. jegyzet, 6/1 cikk.

[25] Az eljáró elsőfokú bíróság véleménye a 12. jegyzetben említett ügyben. Továbbá: R. H. *Stern:* Video Games case. EIPR. 1981. 301. old.

[26] A CONTU egyik tagjának, *Hersey*-nek nézete. 9. jegyzet.

V.

Alkotásnem és műfaj a szoftver esetében

Annak a kérdésnek, hogy vajon a szoftver melyik *alkotásnem* körébe tartozik, az a gyanú ad fontosságot, hogy amennyiben egyikbe sem tartozik, talán nem is lehet szerzői mű. Másrészt a pontos besorolás megkönnyítheti a számos jogban az egyes alkotásnemekhez, műfajokhoz kötött részletszabályok és felhasználási szabályok alkalmazását. A műfogalom tekintetében idézett nemzeti jogokból azonban kitűnik — külön emlékeztetünk a francia jogra —, hogy a meghatározott alkotásnembe sorolás irreleváns a szerzői *jogi védelem fennállta* szempontjából.

A Berni Uniós Egyezmény például 1. cikkében csak az „irodalom" és a „művészet" alkotásait említi; az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény viszont már szól a „tudományos" alkotásokról is. Nyilvánvaló, hogy az általában magasabb védelmi szintet adó régebbi, részletesebb BUE-védelem köre nem szűkebb terjedelmű az ESZE-nél. A BUE egy további, műfajonkénti példálózó felsorolást tartalmazó szakasza már említi is a tudományos műveket is. A nemzetközi egyezmények authentikus magyarázataival együtt mondhatjuk tehát, hogy az irodalmi és a művészeti művek a szellemi tevékenységek egész területét átfogó kategóriák a szerzői jogban.[27] Ezt mutatja egyéb példák mellett a film esete is; eddig is a szellemi tevékenységek minden újfajta produktuma, ha egyedi-eredeti volt — „par excellence" művek —, vagy megtalálta helyét a meglevő kategóriában vagy speciális szabályozást kapott a *szerzői jogon belül.*

Érdekes e téren a legnagyobb szoftverhatalomnak, az USA-nak törvényhozói álláspontja. Az új, 1976-os törvény a szerzői jog tárgyaként a korábbi „a szerzők összes írásművei" kifejezést helyettesítette „a szerzői művek" kifejezéssel. A Kongresszus tehát most az alkotmányban szereplő „írásművek" kifejezést egy *mindent átfogó műfogalomként értelmezte.* Ami a műfajonkénti példálózó felsorolást illeti, a törvényhozás kifejezetten kijelentette, hogy szükségtelen a szoftvert külön említeni, mert az mint alkotói tartalmú új kifejezésmód a Kongresszus által már eddig is védeni kívánt tárgy körébe tartozik.[28] Megállapította a Kongresszus, hogy a szoftver „irodalmi mű" (literary work), minthogy nem feltétele semmiféle irodalmi érték vagy színvonal: magában foglalja a katalógusokat, s akár a telefonkönyveket is.[29]

Az alkotásnemekről — műfajokról — eddig elmondottak egészében érvényesek a szoftver *magyar szerzői jogi besorolására* is. Nézzük mégis kicsit részletesebben:

Szerzői jogi törvényünk, az indoklása szerint, „a szellemi munka három nagy területén, az irodalomban, a tudományban és a művészetekben létrehozott eredményeket védi".

A felsoroltak elvont, általános kategóriák és a szellemi tevékenység *tipikus* területeire utalnak. A fenti megfogalmazással a törvényhozó a szellemi munkának azt a lehetséges *teljes szféráját* át kívánta fogni, *ahol szerzői alkotói* tevékenység is elképzelhető. Vagyis ahol a gondolkozással való munkavégzésen felül valami szellemi többletérték termelés is történik. Nem vitás az sem, hogy ezek a területek átfedőek is: irodalom-művészet, irodalom-tudomány (hogy az utóbbiaknál csak az esszé műfajára utaljunk).

A szerzői *jogvédelem* fennállta szempontjából tehát a magyar jogban — hasonlóan a külföldi jogokhoz — jelentőség nélküli, hogy melyik *alkotásnembe* tartozik az egyéni-eredeti, azonosíthatóan kifejtett *szoftver* — gondolatszövedék.

Szerzői jogi törvényünk *végrehajtási* rendeletének *példálózó felsorolása* az alkotásnemekhez képest már egy más síkon vizsgálja e kérdést: ez a jogalkotás időpontjában ismert gyakoribb kifejezésformákat csoportosítja pl. tipikusan írásbeli műfajokra (irodalom, szépirodalom, tudományos és szakirodalom), aztán szóban és mozgásban kifejezett műcsoportra (pl. színmű, táncjáték) és így tovább. Az irodalom, az írásbeli műfaj a szerzői jogban a lehető legtágabb értelmű: magában foglalja minden egyéni-eredeti gondolatszövedék írásban kifejtett változatát. (Erre mutat a Berni Uniós Egyezmény 2. cikke (1) bekezdésének értelmező szabályában is az „and other writings", illetve franciául az „et autres écrits" kifejezés.) Az azonos csoportba — tipikus kifejezésformába — tartozó művek a három nagy elvont alkotásnem szempontjából az esetektől függően más-más csoportba is kerülhetnek — például a filmalkotás lehet művészi vagy tudományos is. Sőt, lévén a felsorolás csak példálózó jellegű, a jogvédelem szempontjából még egyáltalán a jelenlegi csoporthoz tartozás sem feltétel. Ennek csak az esetenkénti speciális szabályok és *felhasználási* szerződési előírások alkalmazhatósága körében van jelentősége.

Ha a szoftvert a végrehajtási rendelet *eddigi* csoportjaiba mégis be akarjuk sorolni (láttuk, az alkotásnem kérdése művenként, esetről esetre dől el), azt kell látnunk, hogy megjelenésében *írásműről* — a Vhr. szóhasználata szerint irodalmi műről — van szó. A szoftver alkotó ugyanis szavakkal, jelekkel, képletekkel rögzíti gondolatait, illetve az e jelekből fizikai-kémiai eszközökkel anyagiasult jelekké alakított változat teljesen *adekvát módon ilyenné visszaalakítható.* Ugyanakkor, mivel itt az alkotásnál főleg három *tudományág,* a matematika, a logika és a szervezéstudomány elveinek köz-

[27] WIPO Guide, l. 20. jegyz. 2/4, 2/5, 2/6 paragrafusok.
[28] A törvény indoklása, l. 19. sz. jegyzet. 51. old.
[29] A fenti indoklás, 54. old.

vetlen felhasználásáról van szó, leginkább *szakirodalmi vagy alkalmazott tudományos* művekről beszélhetünk.

Ez utóbbi jelzőhöz annyi magyarázatot fűzünk, hogy van bizonyos különbség a tudományos alkotás általában használt fogalma és az Szjt. „tudományos alkotás" fogalma között. A különbség abból fakad, hogy a szerzői jog nem az eszmei tartalmat védi, s e tekintetben *semmiféle* újdonságot nem kíván meg. *A szerzői jog szempontjából a tudományos alkotások nem feltétlenül jelentik új elméleti törvényszerűségek feltárását, abszolút új eredmény létrehozását.* A szerzői tudományos alkotások *gyakran csupán a tudományos eredmények felhasználásával készült egyéni-eredeti alkotások.* Nyilvánvaló ez a Vhr. példálózó felsorolásában szereplő építészeti vagy műszaki létesítményekre vonatkozó tervek esetében. Ugyanígy a szoftver művek nem feltétlenül tudományos művek az *általános* értelemben; viszont szerzői jogi értelemben nevezhetjük őket *„tudományos"* (írott) *„irodalmi" műveknek.* (A jogalkalmazó számára természetesen még kedvezőbb lenne, ha a példálózó felsorolás külön műtípusként említené a szoftvert is; az mindenesetre külön említés nélkül is kezelhető az alkalmazott tudomány körébe tartozó sajátos műtípusként.)

Összefoglalva: a szoftver az *alkotásnem* szempontjából esetről esetre színvonalától, témájától függően minősülhet tudományos vagy általános értelemben vett irodalmi műnek. A minősítő tényezőkön belüli pontos besorolás tudjuk, irreleváns a szerzői jogvédelem fennállta szempontjából.

VI.

A szoftver felhasználása szerzői jogi szempontból

A *műfogalom* alkalmazhatósága mellett a „szoftver szerzői jog" második alapkérdésének az látszik, hogy a kizárólagos vagyoni szerzői jogok vajon átfoghatják-e a szoftver tipikus felhasználási módját is?

Ez a probléma természetesen jogrendszerenként, jogcsaládonként más és más jelentőséggel bír.

A nemzeti jogok egy *soktagú csoportjában* (pl. NSZK, Franciaország, Dánia, Magyarország) történelmi fejlődés eredményeképpen a szerzők *általános jogot* kaptak műveik *minden* gazdasági hasznosítására.[30] A *francia* szerzői jog 21. cikke különösen világosan lerögzíti: „A szerzőnek kizárólagos joga van a mű bármilyen formában történő hasznosítására és az ebből származó vagyoni előnyökre." Az említett nemzeti jogok emellett a vagyoni jogokról példálózó felsorolást is adnak, de a szerző egyetértése a felhasználás valamennyi új formájához is szükséges (persze a szabad felhasználás keretén túl). Következik ebből, hogy a számítógépi programnak gépbe helyezése, abbani használata ezekben a nemzeti jogokban minden probléma nélkül a szerző kizárólagos engedélyezési jogkörébe esik.

Néhány, főleg a szerzői jogban is az *angolszász* jogi tradíciókat követő országban (Anglia, USA, Hollandia) másféle szabályozási technikát követnek: *felsorolják* a szerzőket megillető vagyoni jogokat anélkül, hogy általában jogot adnának a mű hasznosítására. A felsorolások kizárólagos, kimerítő jellegűek. Angliában pl. az irodalmi művekre nézve a szerzőt a többszörözés, a kiadás, a nyilvános előadás, a sugárzás, az egyéb közvetítés és az átdolgozás kizárólagos joga illeti meg.[31] A Berni Uniós Egyezmény szintén ezt a technikát követi. Ezekben az országokban tehát ahhoz, hogy a számítógépi program felhasználásához a szerző engedélye mindig szükséges legyen, a gépbe helyezésnek, „futtatásnak" stb. meg kell valósítania az említett felhasználások egy vagy több törvényi tényállását.

Érdekes lehet példaképpen az *angol* helyzet a *többszörözés* tekintetében. A szakirodalomban egyértelműen elfogadott — technikailag bizonyított — tény, hogy a programok gépbe táplálása szükségszerűen másolással, többszörözéssel jár, s ez a gép működtetése során csak ismétlődik. Mégis akad, aki megkérdőjelezi, hogy ennek a másolásnak a mechanizmusa (utasítások egymást követő végrehajtása), valamint a célja (ami nyilván más, mint a közvetlen közlést célzó szokásos többszörözéseké) megfelel-e a többszörözés szerzői jogi fogalmának.[32] (Ez utóbbi az angolszász jogban az anyagi formában való reprodukálás.) Érthető tehát, hogy az angol kormány a legközelebbi szerzői jogi törvénymódosításkor egyértelműbb szabályozást szeretne elérni. Tervezik, hogy az amerikai (1980-as) szabályozáshoz hasonlóan a többszörözés, a közzététel és az adaptálás fogalmát újjáalkotják, mégpedig olyan tág megfogalmazással, hogy az egyértelműen bennfoglalja a géppprogramok tipikus felhasználását is.[33]

Más kérdés, hogy a folyamatos technikai fejlődés hamarosan ezt az újabb fogalmat is kinőheti majd. Ezért talán helyesebb lenne még tovább lépnünk és a Whitford bizottság „forradalmi" javaslatát elfogadva, a gépi programok felhasználását szerzői vagyoni jogként a jogszabályban külön elismerni.[34]

Ez ellen viszont az angol—amerikai jogirodalomban azt vetik fel, hogy egy számítógép program utasításainak követése szerzői jogi szempontból nem több annál, illetve azonos azzal, mint amikor egy útikönyv javasolt útvona-

[30] A. *Dietz:* Das Urheberrecht in der Europäischen Gemeinschaft. Baden-Baden, 1978. 133. old.

[31] Angol szerzői jogi törvény, 1956. Sec. 2/5.

[32] *Melville.* i. m. l. 22. jegyzet, 356. old.; *Whitford* jelentés, l. 9. jegyz., 129. old., 498. pont.

[33] *Green Paper,* l. 9. jegyzet, 34. old. 4. bek.

[34] *Whitford* jelentés, l. 9. jegyzet, 130. old. 499. pont.

lát követjük, vagy ha egy szakácskönyv receptje szerint főzünk.[35]

A szakácskönyv utasításai szerinti főzés vagy egy játékszabálynak megfelelő játékvezetés valóban annak a tudásnak, gondolatnak vagy rendszernek a felhasználása, ami független és elkülöníthető a szerző kifejezésmódjától. De a szoftver termékek esetében nem erről van szó, hanem itt a magát a reprodukálható, sajátos kifejezésmódot használjuk fel a maga formális megjelenési alakjában. Ha az ellenérvként felhozott analógiát alkalmazzuk, azt mondhatnánk, hogy itt magát a receptet tesszük be sütőbe. Ezért érezzük a fenti analógiát és érvet esetünkre tévesnek és félrevezetőnek.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a szerzőknek a jog által elismert vagyoni jogai átfogják a számítógépi programok tipikus felhasználását is. Probléma, értelmezési nehézség csak az olyan jogokban lehet, ahol az egyes vagyoni jogokat a törvény konkrétan és kimerítően felsorolja. Itt a „szoftver felhasználási jog"-nak, mint a kontinentális jogokban kimondott általános vagyoni jog pótlékának rögzítése helyes lehet. Ez ugyanis jobban megfelelhet a szoftver művek azon sajátosságának, hogy felhasználását nemcsak a közvetítő, de a végső felhasználási szinten is (a fogyasztónál) kizárólag gazdasági szempontok ösztönzik. (Ez a sajátosság persze nemcsak a szoftvert, de pl. a műszaki terveket is jellemzi.)

A *magyar szerzői jog* a felhasználás joga szempontjából elvileg nem igényel külön vizsgálatot, hiszen az a kontinentális jogok itt elsőként említett csoportjába tartozik. Az Szjt. 13. §-a kimondja, hogy *a mű bármilyen felhasználásához a szerző hozzájárulása szükséges.* Az Szjt. Vhr. egy *értelmező* szabálya mégis néhány külön megjegyzés tételére ösztönöz.

A 10. § szerint „Felhasználáson az Szjt. alkalmazásában azt a *folyamatot* kell érteni, amely a művet vagy annak részletét a *nyilvánossághoz közvetíti*". Vajon hogyan értendő ez a szoftver esetében? E meghatározásból a *„közvetítés"* szó további magyarázatra aligha szorul: ez nem más, mint a mű esztétikai vagy gazdasági célú érzékelésének lehetővé tétele. Ez a szoftver művek esetében is így van, bár azok végső fázisának érzékelése gép segítségével történik.

A *„nyilvánosság"* kifejezést a magyar jogszabály sehol nem magyarázza tovább, így azt a legtágabb értelemben, azaz műfajonként másmás terjedelemmel kell felfognunk. Könyvek esetében ez lehet többezres kiadás olvasóközönsége, de lehet az Akadémián letett egyetlen disszertációpéldány kisszámú tanulmányozója is. A rádiójátékok nyilvánossága többmillió főt, egy-egy megrendelt műszaki tervé vagy portréé esetleg csak egy főt jelent. A szoftver műveknél ugyanígy általában már az egyetlen felhasználónak való *átadással* eléri a mű a *nyilvánosságot.* A felhasználási *„folyamat"* említésével viszont a jogalkotó azt a célt követte, hogy felépíthető legyen a fikció: felhasználónak tekintjük azokat is, akik bár a műnek nem élvezői, ezt gazdasági célból mások számára lehetővé teszik. Lehetővé teszik, mégpedig olyanok számára, akiket esetenként a szerzőknek gyakorlatilag lehetetlen lenne egyenként elérniük kizárólagos jogaik gyakorlása és biztosítása érdekében (például a rádióhallgatókat). Ez a fikció persze nem mindig működik, nincs rá mindig szükség, hiszen a szerző jogtulajdonos kizárólagos jogát gyakran közvetlenül, minden nehézség nélkül érvényesíteni tudja az egyedi, „végső" műfelhasználóval szemben pl. műszaki tervek esetében. Így van ez a *szoftver esetében* is. (Elképzelhető persze a szoftvernél is a felhasználás folyamatába beépülő közvetítő; sőt minél több általánosan, többcélúan felhasználható program lesz, annál valószínűbb a szoftver kereskedőházak kialakulása.)

VII.

Átdolgozás a felhasználás folyamatában

Úgy véljük, hogy a szoftvernek a mű fogalma és a felhasználási jog szempontjából való vizsgálata önmagában is elegendő annak az alapvető ténynek a feltárásához, hogy itt a szerzői jog körébe eső szellemi alkotásról van szó. Természetesen számos további vizsgálati irány is lehetséges, sőt szükséges, ezek azonban nem annyira az alapkérdésre, mint inkább az alkalmazás mikéntjére adhatnak választ. Ezek közül mi most két területtel: az átdolgozásokra vonatkozó szabályokkal és a munkaviszonyban alkotott szoftver művek körével foglalkozunk.

A megvásárolt programok felhasználásához rendszerint *változtatásokra* van szükség. Ebből a célból ún. „compiler" programokat készítenek, amelyek az új programot adaptálják és „lefordítják" a vevő birtokában levő számítógép követelményeinek megfelelően (ez az ún. „program maintenance"). Az új amerikai szerzői jogi jogszabály kifejezetten előírja, hogy az eredeti szoftver mű ilyen módosításai a jogszerű felhasználás során külön engedély nélkül is végrehajthatók.[36] Ennek az eljárásnak a jogosságát, helyességét azonban kritika is érte az amerikai szakirodalomban: felvetik, hogy vajon ez összeegyeztethető-e az átdolgozásokra, másodlagos művekre vonatkozó jelenlegi szerzői jogi szabályokkal. E nézetek szerint az „adaptation" (átdolgozás) szó itteni, ilyen új értelembeni használatával a jog álcázott módon lehetőséget nyújt a mögöttes gondolat védelmére.

Kiindulási pontként ismét meg kell állapítani, hogy az egyéni-eredeti kifejezésmód a fel-

[35] Az érvelést a Whitford jelentés idézi, 9. jegyzet, 129. old., 499. pont.

[36] 1980. dec. 12-i USA Computer Software Act, US Law Nr. 96—517., 117. szakasz.

használási folyamatban a program minden fázisában (forráskód, tárgyi kód) *megmarad*. Itt azonban még fontosabb, hogy éles *különbséget* kell tennünk két csoport, a valódi másodlagos művek (átdolgozások) és az eredeti művek felhasználásához szükséges módosítások között.

Az első csoportban háromoldalú jogviszonyról beszélhetünk: az eredeti szerző, az átdolgozás szerzője és a másodlagos mű felhasználója kapcsolatairól. Az átdolgozás szerzője saját személyiségét tükröző, új eredeti elemet ad az eredeti mű intellektuális, gondolati formájához (a szerzői jog által védett tartalomhoz), miközben megmaradnak az eredeti mű fő jellemzői is. Az átdolgozó ezt csakis a szerző kifejezett átdolgozási-hozzájárulásával teheti. Az így alkotott másodlagos mű felhasználójának meg kell szereznie mind az eredeti szerző, mind az átdolgozó hozzájárulását. [Lásd pl.: Berni Uniós Egyezmény, 2. (3) cikke.]

A fenti típusú átdolgozásoknak a szoftver körében az *alkotási folyamatban* van szerepük. A módosítás „alkotói jellege" külön minősítésének mindenekelőtt a munkaviszonyban alkotó szerzők esetében van jelentősége.

A második csoportba tartozó „átdolgozások" sem kizárólag a szoftver művekre jellemzőek. A jogviszony itt kétoldalú: a szerző a *felhasználásra* ad kifejezett engedélyt a felhasználónak. Közismert és az engedélyezők (szerző, jogtulajdonos) által általánosan elfogadott, hogy a felhasználás körülményei számos területen (pl. színház) nyilvánvaló változtatásokat követelnek meg. Itt nem arról van szó, hogy a felhasználó új, intellektuális elemeket adhatna a műhöz, hanem továbbra is az *eredeti* mű használatáról. A módosított változatoknak *kizárólag* az eredeti mű kifejezése a céljuk. Ezek ezért rövid életűek, az illető speciális felhasználás befejeztével megszűnnek, még akkor is, ha olyan vonásaik is vannak, amelyek más körülmények között esetleg valódi másodlagos műveknek minősítenék őket. Az ilyen módosítások személyhez fűződő jogi határa: a tiltakozás joga a mű eltorzítása ellen. A vagyoni jogi határ: a felhasználó új változatai nem versenyezhetnek az eredetivel.

Számos ország szerzői joga lehetővé teszi és szabályozza ezt a második fajta „adaptálást".[37] Meglehet, hogy az említett 1980-as amerikai szabály újdonság az amerikai szerzői jogban, de bizonyosan nem alapvetően új a szerzői jogban általában; az is nyilvánvaló, hogy a szoftver esetében sem jelenti a mögöttes eszme, gondolat szerzői jogi védelmét sem.

[37] Például: Az NSZK 1965. szept. 9-i szerzői jogi törvénye, 1974. márc. 2-i hatályos szövegének 39. cikk (2) bek.; a magyar, 1978. é. 27. sz. tvr.-tel módosított 1969. évi. III. tv. (Szjt) 30. cikke.

VIII.

Munkajogviszonyban alkotott szoftver művek

A szoftver tipikusan olyan mű, amelyet igen gyakran munkaviszonyban hoznak létre, s ahol ez a munkáltató részéről jelentős beruházásokat és kockázatvállalást feltételez. (Hasonlatos ebben a filmekhez.) E részletszabályok tehát a többi művekhez képest itt sokkal nagyobb jelentőségűek.

A munkaviszonyban álló szerző és munkáltatója jogviszonyát — a szerzői jog és a munkajog egyeztetése — minden nemzeti jog a maga módján szabályozza. (A nemzetközi szerzői jogi egyezmények nem érintik ezt a kérdést.)

A munkaviszonyban álló szerzők műveinek felhasználási joga gyakorlatilag mind a *kontinentális és a szocialista*, mind az *angolszász* jogokban a munkáltatót illeti. Az *angol—amerikai* jogban az ilyen művek szerzői jogai *eleve* a munkáltatót illetik, de ellentétes szerződéses kikötések megengedettek.[38] A WIPO törvénymodellje a szoftverről ugyanezt a megoldást javasolja.[39] A *kontinentális* jogokban számos országban nincs pozitív jogi előírás e tényállásra;[40] a *francia* jog kifejezetten megállapítja, hogy „egy munkaszerződés megléte semmiféle kivételhez nem vezet a műre vonatkozó kizárólagos szellemi tulajdoni jogok gyakorlásában".[41] Eszerint tehát a vagyoni jogok munkáltatóra való átruházásához *szerződésre* van szükség e jogokban. A joggyakorlat azonban — s egy-két pozitív jog is — azzal a fikcióval él, hogy a munkavállaló a munkaszerződéssel, esetenként hallgatólagosan is, átruházza szerzői jogait a munkáltatóra.[42]

A *kelet-európai szocialista* szerzői jogokban, mint tudjuk, a szerzői jog eredeti alanya ilyenkor is a szerző, a vagyoni jogok azonban — a mű felhasználása a saját működési vagy üzleti tevékenységi körben — a munkáltatót illetik meg (cessio legis). (Nem érintettük itt most a munkavállaló-szerző saját felhasználási jogait.) Ha a munkáltató harmadik személyeknek felhasználási jogot enged, a munkavállaló-szerzőnek joga van bizonyos részesedésre a díjból.[43] Némely jogokban ilyen külön díjra a szerzőnek igénye van a munkáltatói saját felhasználás esetén is. A *magyar* jogról itt csak annyit, hogy a részesedés mértéke nálunk függ attól, hogy a harmadik személyekkel való fel-

[38] USA Title 17, Sec. 201/b; angol szerzői jogi törvény 4 (2) és (4) cikk.

[39] WIPO törvénymodell 1. 4/ jegyzet, 2 (1) cikk, 12. old.

[40] Például Ausztria, Belgium, Luxemburg, Dánia, Olaszország.

[41] Szerzői Jogi Törvény, l. 18/ jegyzet 1/3 cikk.

[42] NSZK Szerzői Jogi törvény, l. 16/ jegyzet, 43. cikk. és H. *Hubmann:* Urheber und Verlagsrecht. München, 1978. 111. old.

[43] NDK: 1965. szept. 13-i törvény 20. cikk; Bulgária: 1972. ápr. 28-án hatályos szövegű 1951. nov. 16-i törvény 15. cikk; magyar Szjt. 14. cikk.

használási szerződéskötés a munkáltató feladatkörébe tartozik-e vagy sem.

A három nagy jogrendszercsoportban, érthető módon, más-más problémákat vet fel a munkavállalói szoftver-alkotás.

1. A *munkáltatói joggyakorlás nehézségei,* amelyektől egyesek tartanak a szoftver szerzői jog esetén, angolszász jogokban fel sem merülhetnek, míg a kontinentális kapitalista és a szocialista jogokban tényleg lehetnek ilyen kételyek. Ezek a nehézségek azonban csak elméletiek, hiszen a felhasználási jog átruházása magában foglalja az engedélyt a mű módosítására, adaptálására is, legalábbis a felhasználási folyamat által szükségszerűen megkívánt mértékig.[44] Ez a mérték, ezek a határok a szoftver esetében igen tágasak, s itt ráadásul a mű torzítása elleni tiltakozás személyhez fűződő jogát is csak igen szélső esetekben lehet sérteni. (A magyar jogban ráadásul a Vhr. 11. § (3) bek. kifejezetten jogot is ad a munkáltatói módosításokra.)

2. A kontinentális kapitalista jogokban bizonytalan helyzetet eredményezhet a *jogátruházás fikciója,* hiszen egy új kifejezési módnál, a szoftvernél különösen nehéz lehet a helyenként feltétlenül megkívánt „szokásos tevékenységet" vagy a munkaszerződéskori szándékot utólag minősíteni. Ez a kérdés viszont a nagyértékű szoftvernél jelentős érdekeket érint.

3. A *munkáltatók pénzügyi érdekeit* a kelet-európai szocialista országokban érintheti a szoftver szerzői műkénti minősítése. Hivatkoznak is erre bőven az alperesek az e tárgyú perekben. Úgy érezzük mégis, nem abszurd, sem nem egyedülálló dolog a szellemi alkotások jogában az, hogy a szerző rendes fizetése mellett szerzői díjat *is* kapjon.

A munkajog szempontjai alapvetően különbözőek a szerzői jogétól. Az utóbbi az alkotói folyamat eredményére koncentrál, nem pedig magára a munkavégzési folyamatra. A szerzői jogban a jövőbeli művek alkotásáért járó díj gyakran elkülönül magától a felhasználási jogtól, amint ezt a magyar felhasználási szerződési jogszabályokban láthatjuk is. Ebben az összefüggésben a munkavállaló-szerző munkabére az első díjnak, a részesedés a munkáltató által beszedett díjból a másodiknak felel meg. E rendszer mellett mégis a fő érv az ösztönző jelleg, ami a szoftvernél is rendkívül fontos. A munkáltató anyagi „veszteségét" a jogszabály és a kollektív szerződések korlátozhatják. Nálunk is a *munkáltató* állapíthatja meg a részesedés mértékét, ami a tipikus esetben (szoftver-házak!) — figyelembe véve a munkáltató hatalmas ráfordításait — egészen alacsony is lehet. A bér- és jövedelem-színvonalra, a szabályozók érvényesülésére való kihatás így is tagadhatatlan. Úgy érezzük azonban, ezek a hatások is felmérhetők, illetve már eleve figyelembe vétettek — adójog stb. E kérdések mindenesetre már a szorosan vett szerzői jog határain kívül esnek.

[44] *Hubmann* i. m. 42. jegyzet.

IX.

Következtetések

A szerzői mű fogalmának és a szoftvernek egybevetése megmutatta, hogy utóbbi minőségileg nem tér el a szokásos, eddigi szerzői alkotásoktól. A „kulturális üzenet" mint feltétel megkívánása nem más, mint a szerzői jog kifejlődésének kezdetére visszanyúló reminiszcencia. A szoftver műfaji sajátosságai — írásban kifejtett, illetve írásműre adekvát módon visszaalakítható alkalmazott tudományos alkotás — sem idegenek a szerzői jog rendszerétől.

A bírósági döntések csekély száma és a jogalkotók tartózkodása a törvényi jogértelmezéstől azzal is magyarázhatók, hogy a szoftver felhasználásának sajátossága *egyes* szerzői jogrendszerekben valóban adaptálási nehézségekkel jár. Ilyen „rendszerspecifikus" alkalmazási nehézségekkel más részletkérdéseknél (pl.: munkaviszonyban alkotott művek) is találkozhatunk.

A szoftver művek minőségi változása, vagyis hogy egyre jobban terjednek a sokcélú programok, másrészt a mikroprocesszorokba rögzített és használati tárgyakban értékesített programok is, új helyzetet teremtett. Ennek következtetéseit vonta le az 1980 decemberi új USA szoftver szerzői jogi törvény is; ugyanezek a fejlődési tendenciák Magyarországon is indokolják a mielőbbi törvényi értelmezést.

Gyertyánfy Péter

A biztosítási szerződések egyes érvénytelenségi tényállásai

1. A szerződések állami kontrollja. Általában

Azok, akik korunk szerződéseinek *válságtüneteit, krízisét*[1] állítják, a válságjelenségek egyik hangoztatott okaként fogalmazzák meg *az állami beavatkozás fokozódását,* az állami kontroll intenzívebb jelenvalóságát az eredetileg privátautonómiába utalt szerződési szférában.

Tagadhatatlan, hogy az *állam szerepe* a polgári jog bizonyos területein a legtöbb fejlett jogrendszerben erősödik. A felek megállapodásának a korábban csaknem mindenben szabad mozgástere *behatárolódik,* változik a szerződések tartalmát meghatározó diszpozitív, illetőleg kogens szabályok *aránya,* mind több és több tipizált tényállásterületre állapít meg az állam *szerződéskötési kötelezettséget* vagy törvények, rendeletek útján egyszerűen *maga „gyárt" szerződést,*[2] mialatt a felek megállapodásának korlátokat szab. A szerződéseknek ez a *„közjogiasodása",*[3] az egyre sűrűsödő állami beavatkozás érvényesülése sokféle konkrét „behatolási" formát ölt, kezdve a különböző államigazgatási eszközöktől egészen a szerződések *bírói* kontrolljáig. *A bírói hatalom* ott, ahol kongens szerződési tartalmú szabályok megállapítására (még) nem került sor, az *alapelvek*[4] — kapitalista jogokban a generálklauzulák, a *Treu und Glauben,*[5] vagy újabban a *Fürsorgepflicht*[6] — jegyében törekszik a szerződések „egyensúlyát" és „igazságosságát"[7] mederben tartani, a különböző szerződési visszaéléseket, a „gátszakadást" megakadályozni, a szerződések „eltorzulásának" vagy „elfajulásának"[8] útját állni. Meglehetősen gyakori ugyanakkor, hogy a jogalkalmazói út mellett az állam *törvényhozói hatalmával* bírálja felül a szerződéseket, *legális* módon „ülteti be" a szerződési kapcsolatokba, viszonyokba a „közjogi korlátokat", s az azokkal ellentétes *jogviszonykeletkezést, kifejlődést, illetőleg lebonyolódást az érvénytelenség szankciójával gátolja meg.* Így az *érvénytelenségi szabályok* a különböző országokban megújulnak, kiegészülnek mind a formai kellékek, mind a tartalmi elemek, mind pedig az érvénytelenségi okok vonatkozásában.

A szocialista jogokban e téren bekövetkező legális korrekciók, a polgári jogi szerződésekbe való fokozottabb állami behatás „tünetei", *maga a jelenség,* tagadhatatlan hasonlóságot mutat a kapitalista jogokban megfigyelhető változásokhoz. Csak éppen *a gazdasági környezet, a jogpolitikai háttér egészen más,* s hogy itt nem beszélhetünk emiatt a szerződések *„megrázkódtatásáról"* sem. Ezen túl a szocialista jogokban nem érvényesül a jogalkotás és jogalkalmazás közé beépülő az a „harmadik lépcsős jog", amelyet *Eörsi Gyula* találó kifejezéssel „szerződésellenőrzési jog"[9]-nak nevez, s amelynek alkotói és alkalmazói is egyben különböző testületek, érdekképviseleti szervek,[10] s amely „kontrolljog" már nemcsak a felek közötti szerződést, de számos fontos jogterületen, így a *biztosítási jog,*[11] vagy a *fogyasztóvédelem*[12] területén magát a legális szerződési jogot is korrigálja. A szocialista jogokban ugyanis ezt a funkciót is az állami beavatkozás, a szerződések állami felülbírálata, a *szerződések érvénytelenségének intézménye* látja el.

Az utóbbi években a magyar polgári jog szerződési jogában is jelentkeznek ilyen újfajta jelenségek, így az érvénytelenségi okok *bővülése* (az indokolatlan egyoldalú előny miatti megtámadhatóság), az érvénytelenségre vonatkozó egyes jogi tények hatásának a *változása*

---

[1] Vö.: Az adhéziós szerződések „túlburjánzásával" összefüggésben: *Batiffol,* H.: La „crise du contrat" et sa portée (Arch. de phil. du droit XIII. 1968.) 13. old., az állami „bekapcsolódás" formáira pedig l. különösen: *Pound,* R.: The Development of American Law and its Deviation from English Law (67 L. Q. R. 1951.) 60. old.

[2] Csakhogy a „friss" példát a biztosítás területéről vegyük l, a 14/1980. (V. 17.) MT sz. rendeletet a kötelező baleset- és poggyászbiztosításról.

[3] *Josserand,* L. híres terminológiáját idézi: *Harmathy* Attila: Változások a szerződések burzsoá elméletében. Állam- és Jogtudomány, XVII/4. 1974. 594. old.

[4] Vö.: *Eörsi* Gyula: A Ptk 5. §-ára vonatkozó bírósági gyakorlatról. Jogtudományi Közlöny, 1977/3. sz. 121. old., *Lábady* Tamás: A szocialista együttműködés alapelve és a felek együttműködése a biztosítási jogviszonyokban. Biztosítási Szemle, 1979/3., 4—5. sz. 80. old.

[5] L. speciálisan a biztosítási jogviszonyokra: *Möller,* H.: Versicherung und Treu und Glauben, in: Kernfragen der Versicherungrechtssprechung. Berlin, 1938. S. 37. ff.

[6] A „tengernyi" irodalomból l. a fogyasztóvédelemre: *Rebe,* B.: Verbraucherschutz, in: Recht im Sozialen Rechtstaat. (1973.) S. 69. ff. és a biztosításra: *Hellner,* J.: Rechtlicher Konsumentenschutz in der Privatversicherung, in: Grundprobleme des Versicherungsrechts, Festgabe für H. Möller (Karlsruhe, 1972.) S. 283. ff.

[7] L. erre: *Takáts* Péter: A szerződések „igazságosságának" kérdései a jogösszehasonlítás tükrében. Jogtudományi Közlöny, 1978. 11. sz. 655. old.

[8] Az „elkorcsosulás" veszélyére más aspektusból l.: *Veress* József—*Lábady* Tamás: A bagatell károk és összegek kezelésének közgazdasági és jogi kérdései a biztosításban. Biztosításjogi Archívum, Pécs, 1981. 24. old., l. továbbá: *Zweigert,* K.—*Kötz,* H.: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. Tübingen, 1969. II. 10. old.

[9] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 127. old.

[10] L. pl. *Hippel,* E. v.: Besserer Rechtsschutz des Verbrauchers? Rablesz. 2—3. 1973. 268. old. az NSZK-ban funkcionáló *Verbraucherzentralen* és az USA-ban működő különböző *Consumer Information Center* hatásköréről és „törvényhozói-bírói" hatalmáról.

[11] L. pl. *Leisner,* W.: Sozialversicherung und Privatversicherung Dargestellt am Beispiel der Krankenversicherung. Berlin, 1974. S. 66. ff.

[12] Vö.: *Jörgensen,* S.: Die Skandinavische Lehre der Vertragsverletzung. Geschichtliche und komparative Perspektive (Festschrift für K. Larenz, 1973. München, S. 553. ff.

(a semmisségi jogkövetkezmények közömbössége az időmúlással szemben), az érvénytelenség másodlagos szankcióinak *súlyponteltolódása* (a bírói érvényessé nyilvánítás szélesedése) stb.

Részint ezek a kérdések, részint több, dogmatikailag is tisztázatlan probléma indokolja, hogy elemezzük az általános érvénytelenségi szabályok megjelenését a biztosítási jogviszonyokban. Nagyságrendjénél fogva azonban e cikk keretei között nem vizsgáljuk az általános szerződési feltételek szerződés-megtámadási kérdéseit.

2. *Az érvénytelenség megjelenése a biztosítási szerződésekben*

Az állam, a jogrend többféleképpen viszonyulhat a szerződésekhez: *elismerő, támogató* jelleggel, amikor segíti és biztosítja a szerződés zavartalan lebonyolódását, kikényszeríti teljesítését; *korrektív* jelleggel, amikor csak módosított tartalommal (vagy formában) ismeri el azt; *közömbösen,* ha megtagadja a vele való foglalkozást; vagy éppenséggel *ellenségesen,* amikor nem ismeri el a szerződést „szerződésként", hanem elutasítja azt, meggátolja keletkezését, kifejlődését, realizálódását, sőt lebonyolódását visszájára is fordítja, éspedig attól függően, hogy szervei, törvényes intézményei útján mikor „ütközik bele". Ez utóbbi az *érvénytelenség jogintézménye,* amely a jogirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a jogviszony rendellenes *keletkezésének* a szankciója: a célzott *joghatásnak,*[13] vagy egyenesen magának a *jogviszonynak*[14] jogviszonyként el nem ismerése, keletkezésében való megfojtása.

Az érvénytelenség intézményével az állam „védekezik" az állami-társadalmi érdekekkel szembenálló szerződések ellen, s attól függően reagál azokra, hogy a sérelem „elégtétellel" megbocsátható-e, vagy pedig nem. Ennek függvényében ugyanis további, szubszidiárius szankciókat kapcsol az érvénytelenséghez, s vagy *orvosolja* a hibát az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével, felszámolásával, vagy pedig *magát a hibát* terjeszti ki az egész szerződésre, s ekkor az állami-társadalmi sérelmet orvosolja a teljes szerződés felszámolásával.

Az érvénytelenség okának — dogmatikailag — tehát a szerződés *megkötésekor* kell fennállnia; a szerződés fejlődésében, dinamikájában később beállott fogyatékosság ugyanis az érvénytelenségre már nem hat ki.[15] Alighanem ez a tétel is azok közé tartozik, amelyek miatt sokan hangsúlyozzák a polgári jog dogmatikájának a szükséges revízióját.

A kérdésnek nyilvánvalóan a *huzamos, tartós* jogviszonyokban van jelentősége, ott viszont komoly, el nem hanyagolható. Azért, hogy a megközelítés ne legyen túlságosan absztrakt, álljon itt mindjárt egy, a *biztosítási* szerződések körébe eső példa is. Tudott, hogy a Ptk. 545. § (2) bekezdése értelmében, ha a szerződés hatálya alatt a biztosítási érdek megszűnik, *a hónap utolsó napjával* megszűnik maga a szerződés is. Csakhogy a Ptk. 548. §-a a biztosítható érdek meglétét a szerződés *érvényességi kellékeként* írja elő. Az itt jelentkező ellentmondás már foglalkoztatta mind a jogirodalmat, mind pedig a jogalkalmazási gyakorlatot. *Novotni*[16] az ismert felsőbírói döntés[17] elemzése során, amely szerint a biztosító veszélyviselése a biztosítási érdek megszűnésének pillanatában automatikusan megszűnik, helyesen kérdez rá *a megszűnés jogalapjára.* Hisz az idézett jogszabályhely szerint maga a szerződés a hónap végéig funkcionál. Helyesen bírálja *Lakatos Andor*[18] és *Nagy Miklós*[19] álláspontját is, akik szerint a szerződés kizárólag a biztosító díjigénye tekintetében marad fenn a hónap végéig; nemcsak mert erre a Ptk. 546. § (2) bekezdése speciálisan rendelkezik, hanem mert ez a fenntartott jogviszony így már *fogalmilag* sem biztosítás (egyoldalú díjfizetési kötelezettség — veszélyviselés nélkül). Mi legyen hát a március 2. napján eladott, 15-én a vevőnél viharkárosodott ingatlanért járó biztosítási összeggel, ha azért az eladó — biztosítási érdek hiányában — jelentkezik? *Novotni* — az egyébként mindenben helyes kritikai észrevételeken túl — a válasszal adós marad. A *Legfelsőbb Bíróság* a kérdést — szerintünk érdemben helyesen — eldönti ugyan, csak éppen a jogalapi indoklást illetően esik tartozásba.

Az az álláspontunk, hogy nem lehet a problémát a Ptk. 548. §-ának a megkerülésével megoldani, ez viszont elvezet bennünket a *tartós jogviszonyokban utólag beálló érvénytelenségi okok elismeréséhez.* A bírói döntésben idézett álláspont — a biztosító kockázatviselésének a megszűnése — azért helyes, mert a biztosító — a törvény erejénél fogva — csak biztosítható érdek fennállása esetén vállalhat — és *tarthat fenn* — kockázatot. Ez a szerződés tehát — éppen mert jogszabályba ütközik — a Ptk. 200. § (2) bekezdése alapján *semmis,* s e tekintetben közömbös, hogy a semmisségi ok a *keletkezés* vagy a *fejlődés* valamelyik létszakában lépett-e be. A Ptk. 548. §-a és 545. § (2) bekezdése kö-

[13] *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1969. 161. s. köv. old.

[14] *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 177. s. köv. old., *uő.:* A polgári jog elméletéhez. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1980. 16. old.

[15] *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1979. 96. old.

[16] *Novotni* Zoltán: A biztosítási szerződés megszűnése a biztosított vagyontárgy tulajdonváltozása esetén. Biztosítási Szemle, 1977. 6. sz. 164—67. old.

[17] *Legfelsőbb Bíróság* Pf. III. 20 500/1967. szám.

[18] *Lakatos* Andor: A magyar biztosításjog áttekintése. Az állami biztosítás Magyarországon. XI. fej. 173. old.

[19] *Nagy* Miklós: A biztosítási jog általános ismeretei. Bp. 1975. 38. old.

zötti diszkrepanciát — amely alapvetően abból adódik, hogy az érvénytelenséghez *kapcsolódó,* szubszidiárius szankciók között a szerződések joga *általában* a szerződés megszűnését nem ismeri (vitatható egyébként a megszűnés szankciós jellege is) — szerintünk *de lege ferenda* az érvénytelenség javára kell feloldani úgy, hogy a biztosítási érdek eliminálódása a szerződést a *jövőre nézve* érvénytelenné teszi. Ez természetesen nem érinti a biztosító hónap végéig fennálló díjigényét, amelyre vonatkozó külön szabály teljesen összhangban áll a biztosítási díj időszakokba illesztésével.

A jelzett probléma az érvénytelenség egész *dogmatikáját* érinti, ezért néhány további gondolatfelvetés elkerülhetetlennek látszik. A gazdasági folyamatok korunkat jellemző bonyolultsága a szerződéses kapcsolatok összetettségét, szerteágazó voltát is maga után vonta, s nem utolsósorban egy *arányeltolódást* is eredményezett a huzamos, *tartós,* együttműködésen alapuló jogviszonyok felé. Az *érvénytelenség intézménye* viszont, amely eredetileg az egyedi-egyszeri szerződéseket tartotta szem előtt, ehhez a változáshoz megfelelően nem adaptálódott.

A polgári jog dogmatikája eddig a jogviszony keletkezése és megszűnése közötti *fejlődési létszakkal* csak keveset foglalkozott. A szerződés lebonyolítása során jelentkező rendkívüli, előre nem látható jelenségekkel, a szerződésekbe *utóbb belépő* releváns jogi tényekkel a burzsoá jogirodalomban is csak a *frustration,* illetőleg a *Wegfall der Geschäftsgrundlage*[20] erejéig foglalkoznak, de csak a szerződés módosulása — a rebus sic stantibus clausula — illetőleg megszűnése, esetleg elszegése — a lehetetlenülés — aspektusából; illetőleg a probléma reciprokaként gazdag irodalom tárgyalja — itt már az érvénytelenséggel összefüggésben — az ún. *faktikus szerződések*[21] kérdéseit. Az eredeti érvénytelenséget jelentő jogi tény utólagos, *reflektív* hatását a jogviszonyra azonban vagy nem vizsgálják, vagy ugyancsak szerződésmódosító, illetőleg megszüntető hatást, olykor lehetetlenülést tulajdonítanak neki.[22] Pedig a tartós jogviszonyoknál jelentkező, a folyamatnak ez a rendezetlensége számos *más gyakorlati* probléma forrása is. A lakást eredetileg lakásként használó bérleti jogviszonya pl. csak *felmondható,* ha azt utóbb nem lakás céljára használja, holott az ilyen használat *tilos,* s ezért az *törvénybe ütközik.* A tartási szerződés kötelezettjének utólagos cselekvőképtelenné válása csak a jogviszony megszüntetésének követelésére szolgálhat alapul, mert az célját emiatt már be nem töltheti, holott itt a tartás folyamatos biztosítására szóló kötelem e ténnyel a *semmisség állapotába* került. Ugyanez a tényállás a Ptk. 481. §-a alapján a megbízás — ex lege — azonnali megszűnését eredményezi, a biztosítási szerződésnél viszont a semmisségi ok beállta a Ptk. 545. § (2) bekezdése alapján a jogviszonyt a hónap végéig nyújtja ki.

A példákat természetesen még tovább sorolhatnánk, de ez nem feladatunk. Célunk mindössze annak bemutatása, hogy mind a dogmatika, mind pedig a pozitív jogi rendezés a tartós jogviszonyok utólagos érvénytelenségi tényállásait ellentmondásosan dolgozta ki. A reflektív, utólagos érvénytelenségi okhoz a jogviszony automatikus nyombani (megbízás), automatikus túlhúzódó (biztosítás) megszűnését, vagy a megszüntethetőség lehetőségét (lakásbérlet, tartás) stb. kapcsolta joghatásként a jövőre szóló érvénytelenség Ptk. 237. § (2) bekezdése szerinti szankciós jogkövetkezménye *helyett.*

Szerintünk, mivel ma már dogmatikailag sem igaz az, hogy az érvénytelenség csak a jogviszony keletkezéséhez kapcsolódhat *„a priori"*, ugyanúgy tartós jogviszonyokban az érvénytelenségi ok utólagos beállta az érvénytelenségi szankciók *megfelelő* alkalmazását is lehetővé teszi — *„ex post"*. Ezért a biztosításban a biztosítható érdek utólagos, reflektív megszűnése a szerződést *a jövőre nézve érvénytelenné avatja,* s ezt kívánatos lenne a tételesjogi szabályozásban is — pro futuro — átvezetni.

3. Egyes semmisségi tényállások. A biztosítási érdek hiánya

Ha a szerződéssel célzott *joghatást* jogszabály tiltja, *tilos szerződésről* beszélünk. A szerződés ütközése a jogszabályi előírással lehet *közvetlen* és *közvetett,* az utóbbinál a kötelem a kogenciát kerüli meg. A *tilos szerződés semmis.* Generális s egyben utaló szabálya e tényálláshalmaznak a Ptk. 200. § (2) bekezdése, amely szerint semmis az a szerződés, amely jogszabályba ütközik, amelyet jogszabály megkerülésével kötöttek, s amely nyilvánvalóan a társadalom érdekébe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütközik.

A Ptk. 548. §-a értelmében vagyonbiztosítási szerződést csak az köthet, aki a vagyontárgy megóvásában *érdekelt,* vagy aki a szerződést érdekelt személy *javára* köti meg. Eszerint a biztosítási érdek hiányában kötött vagyonbiztosítási szerződés *semmis,* s mert az érdek-kategóriának jogi relevanciája a személybiztosítás mezőjében is van, szükséges közelebbről megvizsgálni a *biztosítási érdek* fogalmát, értelmét, illetőleg ismérveit.

A biztosítás lényegét már a középkorban is a biztosítható érdek kategóriájával karakterizálták: „principale fundamentum assecurationis

[20] *Esser,* J.: Schuldrecht. Bd. I. Allgemeiner Teil, 3. Aufl. Karlsruhe, 1968. 384. old.

[21] *Simitis,* S.: Die faktische Vertragsverhältnisse als Ausdruck der gewandelten sozialen Funktion der Rechtsinstitute des Privatrechts. Frankfurt/M. 1957. S. 547. ff.

[22] Vö.: *Eörsi:* Kötelmi jog. i. m. 96. old., *Kemenes* István: A szerződés érvénytelensége a módosított Ptk tükrében. Jogász Szövetségi Értekezések, Bp. 1980. 64. old.

est ... interesse assecuratorum sine quo non potest subsistere assecuratio",[23] s hasonlóan már 1794-ből a porosz *Allgemeines Landrecht* ezzel összefüggésében különböztet *Interesse* és *Nichtinteresse* között, kizárólag az előbbihez kapcsolva a biztosíthatóságot. A biztosítható érdek eszerint lehetett minden „was der Gegenstand eines rechtsgültiges Vertrags seyn kann" (1995 §§), azaz a törvény konstrukciójában az érdek tárgyiasult és terjedelmét az a kör határolta be, amelyben az érvényes szerződések nyugodhattak.

Ezután azonban hosszú ideig a pozitív jogi rendezésben és a dogmatikában az *érdek-kategória* nem élvezett különösebb privilégiumot, kivéve az *angol* jogot, amely a biztosítás több alapú osztályozása során a biztosítható érdeknek *(insurable interest)* mindig is megfelelő hangsúlyt adott, s ennek természete szerint különböztetett *Personal, Property* és *Liability Insurance* között.[24] Később viszont a biztosítási érdek történetileg kialakult kategóriája a biztosítási szerződésekben — azok *érvényességi feltételeként* — megint megjelent, anélkül azonban, hogy a biztosítási érdek *legális definíciójával* találkozhatnánk.[25] Annál többet foglalkozik vele az irodalom és a gyakorlat, éspedig mind jogi, mind üzemgazdasági, biztosítástechnikai aspektusból.

A jogirodalomban talán legismertebb *Hans Möller* érdekelmélete, aki a speciális biztosításjogi érdekfogalmat a kötelmekben megjelenő általánosabb érdek-kategóriától elválasztja. Szerinte a biztosítási érdek *egy személynek valamely aktívumhoz való viszonya,* éspedig egy értékviszony, amely megsérül, ha a biztosított veszély, amely az érdeket potenciálisan fenyegeti, biztosítási eseménnyé transzformálódik. Innen van, hogy „der versicherte Schaden ist die Negation des versicherten Interesses", amiért a speciális érdekfogalom a biztosításban azt szolgálja, hogy a szerződés teljesen egyértelműen határozza meg a védelem körét, azaz az egyes fedezett károkat.[26]

A *Möller*-i teóriának számos bírálója van. *Hellner*[27] elsősorban az általános kötelmi jogi és biztosításjogi különválasztás *célszerűségét* kérdőjelezi meg, *Braess*[28] szerint az érdekszempontnak elsősorban nem jogi, hanem *gazdasági* értelemben kell fennállnia és pénzben *kalkulálhatónak* kell lennie („wirtschaftliches und in Geld schätzbares Interesse"), *Farny*[29] pedig nem lát alapot arra, hogy az érdekszempontot csak bizonyos biztosítási fajtákhoz kössük. Szerinte az érdekfogalom *minden* biztosításra és kockázatra érvényes, amelynek lényege üzemgazdaságilag: „der Ausgleich ungünstiger Planabweichungen durch Versicherungsleistungen".

A terminológiai bizonytalanság a hazai biztosítási irodalomban is felismerhető. *Csabay*[30] szerint a biztosítható érdek azt az *értéket* jelenti, amely a biztosítottat az esemény bekövetkeztekor kárként éri. Máshelyütt pedig azzal a vagyoni érdekkel definiál, amely a biztosítottat a biztosított szubsztrátumhoz fűzi,[31] de arra is utal, hogy az érdek az *életbiztosításban* is — bár csak közvetve — szerepet játszik. Ezt emeli ki *Kemenes,*[32] aki szerint az érdek a *személybiztosításban* is releváns ugyan, csak ott teljesen eltérő irányú annak értelme, illetőleg ismérve. Utóbb azonban ezt a differenciát már nem munkálja ki, s a biztosítási érdeket csak a vagyonbiztosításban, éspedig ott a *vagyonértékű jogosítványokkal* definiálja. *Benedek—Világhy,*[33] egy konkrét jogeset elemzése kapcsán a biztosítási érdek meglétét mind a *kár-,* mind a *felelősség-,* mind pedig az *összegbiztosítás* két fajtájánál, az élet- és balesetbiztosításnál is feltételezik, de fogalmi ismérveket csak az előzőkhöz kapcsolnak. A direkt vagyonbiztosításban szerintük az érdek a dolog épségben maradásához kötődik, míg a felelősségbiztosításban a jogszabály alapján keletkező kártérítési kötelezettség el-, illetőleg áthárításában áll. Egyúttal rámutatnak arra, hogy a biztosított dolog átruházása a biztosítási érdeket nem szünteti meg feltétlenül, mert a biztosítottnak a szerződésszegésért való helytállás körében a vagyoni érdekeltsége az átruházási kötelmen túlhúzódik. Ezt a gondolatot viszi tovább *Novotni,*[34] aki más helyen[35] — elismerve az érdek fennállásának szükségességét *valamennyi* biztosítási fajtánál — a biztosítási érdeket a szerződés *tárgyával* azonosítja: éspedig szerinte élet- és balesetbiztosításnál az élethez, testi épséghez fűződő érdek, vagyonbiztosításnál pedig valamely vagyontárgy épségéhez, megmaradásához fűződő érdek a szerződés tárgya. Csak megjegyezzük, hogy a *Ptk. Indoko-*

[23] *De Casaregis:* Discursus legales de commercio. Florenz, 1719. Disc. IV. Nr. 1.

[24] Vö.: *Ivamy,* H.: General Principles of Insurance Law. 2. London, 1970. N. 1. 6. old.

[25] Vö.: *Prölss,* E. R.—*Martin,* A.—*Prölss,* J.: Versicherungsvertragsgesetz. 18. Aufl. München, 1970. Anm. 2. vor § 51.

[26] *Möller,* H.: Bemerkungen zum Schadensbegriff im Versicherungsrecht und sonstigen Zivilrecht, in: Ausblick und Rückblick Festschrift für E. R. Prölls. München, 1967. S. 243.

[27] *Hellner,* J.: Rezension zu Bruck—Möller VVG. ZVersWiss. 1966. S. 600. ff.

[28] *Braess,* P.: Elemente einer dynamischen Versicherungskonzeption aus wirtschaftswissenschaftlichen Sicht. ZVersWiss. 1970. S. 1. ff.

[29] *Farny,* D.: AVB unter dem Gesichtspunkt der „Produktbeschreibung". ZVersWiss. 1975. S. 170. f.

[30] *Csabay* Dezső: Általános biztosítástan. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1971. 196. old.

[31] *Csabay* Dezső: Biztosítási lexikon. Biztosítási Szemle, 1972. 6. sz. 247. old.

[32] *Eörsi* Gyula—*Kemenes* Béla—*Sárándi* Imre—*Világhy* Miklós: Kötelmi jog. Különös rész. Tankönyvkiadó, Bp. 1978. 221., 226. old.

[33] *Benedek* Károly—*Világhy* Miklós: A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1965. 504—509. old.

[34] *Novotni:* i. m. 164. s. köv. old.

[35] *Novotni* Zoltán: A biztosítási szerződés módosulása a gyakorlatban. Biztosítási Szemle, 1976. 6. sz. 169. old.

lása az érdekszempontokkal mindössze az 561. §-sal összefüggésben, s annyiban foglalkozik, hogy a szerződéskötéshez való biztosítotti hozzájárulás megkívánása azért fontos, nehogy a szerződés „emberek halálában való érdekeltség" forrásává válhassék.[36] A vagyonbiztosítás területén viszont az érdeket a biztosítottnak a biztosított vagyontárgyhoz fűződő *alanyi jogosultságához* köti.

Az itt ismertetett álláspontokra is figyelemmel a Ptk. idézett semmisségi konstrukcióját *túlságosan szűknek,* a célzott eredmény elérésére *alkalmatlannak* tartjuk. A *vagyonbiztosításban* egyrészt azért, mert a törvény szövege nem általánosít és absztrahál megfelelően: *a vagyontárgy megóvásában való érdekeltség* ugyanis lényegesen *szűkebb* kategória, mint a biztosítható érdek *általában,* azt tehát távolról sem fogja át. Egyáltalában nem utalja a biztosítási érdekkörbe ez a szövegezés a biztosítható *jogokat,* azokat a dolgokat, amelyek a polgári jogi jogviszonyokban nem mint dolgok, hanem mint *értékek* kapnak jelentőséget (pénz, értékpapírok), a dolog módjára hasznosítható természeti erőket, energiákat [Ptk. 94. § (2) bekezdése] stb., másrészt egyáltalában nem kapcsol érdekkövetelményt a *felelősség*biztosításhoz, a *viszont*biztosításhoz, az *üzemszüneti* stb. biztosításhoz. *Általában a biztosításban* pedig azért tartjuk elégtelennek ezt a szabályozást, mert nincs figyelemmel a biztosítás másik nagy ágára, a *személybiztosításra,* melyhez a biztosítható érdek ugyancsak szorosan kötődik.

„Mi" tehát a biztosítási vagy biztosítható érdek, amely a biztosítási szerződés *érvényességi feltétele,* s *„hogyan"* történjen annak legális szabályozása, hogy az *valóságos* semmisségi okként funkcionáljon?

Engels kimutatja, hogy „Egy adott társadalom viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelennek meg."[37] Az érdek eszerint objektív kategória, *objektív viszony,* amely jogi relevanciát azáltal nyer, hogy jogi szabályozásban részesül. A polgári jogi jogviszonyokban, éspedig *minden* polgári jogi jogviszonyban megjelenik tehát az érdek, vagy mint *az alanyi jog célja* (Asztalos),[38] vagy mint magának *a jogviszonynak a tárgya* (Csanádi).[39]

A polgári jogi jogviszonyok túlnyomó része *vagyoni viszony,* amelyek vagyoni jellegű érdekeket integrálnak, kisebb része pedig *személyi jellegű* jogviszony, amelyek viszont nem vagyoni természetű, a személyhez fűződő jogok védelmére irányuló érdekeket testesítenek meg.

A *„mi"* kérdésre tehát az a válaszunk, hogy *csak az az érdek biztosítható, amely a biztosítottnak valamely polgári jogi vagyoni vagy nem vagyoni, személyhez fűződő jogviszonyában kifejeződik.* A polgári jogi jogviszony alatt itt mindazokat a jogviszonyokat értjük, amelyeknek a polgári jog az „anyajoga". Az érvényes biztosítási jogviszony tehát egy *alapjogviszony,* éspedig egy alapvetően polgári jogi (kivételesen más, munkajogi stb.) alapjogviszony függvénye, amelyet nevezhetünk ezért *„érdekhordozó jogviszonynak".* Ezt az érdeket feltételezi és veszi át a biztosítási jogviszony, de egyben *adaptálja* is, éspedig *ráirányítja* azt *a biztosítási eseményre.* Eszerint *biztosítási szerződést csak az köthet, aki valamely vagyoni vagy nem vagyoni, személyi jellegű polgári jogi (kivételesen más, munkajogi stb.) jogviszony fennállásánál fogva a biztosítási esemény elkerülésében érdekelt, vagy aki a szerződést ilyen személy javára köti meg.*

Közömbös egyébként, hogy az „érdekhordozó" jogviszony *abszolút* (tulajdonjog, vállalati kezelői jog, élethez, testi épséghez fűződő Ptk. zelői jog, élethez, testi épséghez fűződő Ptk. 76. §-os személyiségi jog stb.) vagy *relatív* (ezen belül kontraktuális vagy deliktuális) *szerkezetű,* s az sem szükséges, hogy a jogviszony *érvényesen* álljon fenn (a semmis szerződés alapján birtoklónak is érdeke — restitúciós kötelezettsége folytán —, hogy a biztosítási eseményt elkerülje). Ez a meghatározás éppen ezért már alkalmas *valamennyi* biztosítási fajtába tartozó biztosítható érdek *általánosítására:* a tulajdonjogi stb. (a Ptk. indokolásából is ismert egyéb) jogviszonyok fennállása a *direkt vagyonbiztosításban;* a károkozás általános tilalmára vonatkozó deliktuális jogviszony a *felelősségbiztosításban;* az élet—egészség és testi épség védelméhez fűződő abszolút szerkezetű jogviszonyok az *élet- és balesetbiztosításban* stb.

A fentiekből következik a legális szabályozás *„hogyanja"* is. Javasoljuk — *de lege ferenda* — a Ptk. *„átépítését",* a biztosítható vagy biztosítási érdek követelményének kiemelését a vagyonbiztosítás szabályrendszeréből, s a közös szabályok közé való *„beültetését"* az alábbiak szerint:

§ (1) *Biztosítási szerződést csak az köthet, aki valamely vagyoni vagy személyhez fűződő jogviszony fennállásánál fogva a biztosítási esemény elkerülésében érdekelt, vagy aki a szerződést érdekelt személy javára köti meg.*

(2) *Az e tilalom ellenére megkötött vagyonbiztosítási szerződés semmis.*

A személybiztosítással kapcsolatban javasolt következő, (3) bekezdés szövegét a következő cím alatt adjuk meg. Úgy gondoljuk, hogy a javasolt megoldás megfelelően megteremtené az általános érvénytelenségi szabályok és az itt tárgyalt semmisségi szabály közötti *összhangot is.*

[36] A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1959. 425—426. old.

[37] *Engels,* F.: A lakáskérdéshez. MEM 18. Kossuth Kiadó, Bp. 1969. 260. old.

[38] *Asztalos* László: Magyar polgári jog. I. Egységes jegyzet. Kézirat. Bp. 1980. 71. old.

[39] *Csanádi* György: Polgári jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1969. 40—41. old.

4. Részbeni érvénytelenség. Túlbiztosítás és kedvezményezett kijelölés

Az állami felülbírálás sajátos polgári jogi megnyilvánulása a *részbeni érvénytelenség* is, amely a Ptk. 239. §-ának főszabálya szerint az egész szerződés megdőlését eredményezi, s a kivétel az, ha az érvénytelenség csak a szerződés valamely részét érinti. Az érvénytelenség részlegessége így azt jelenti, hogy az érvénytelenségi ok a szerződésnek csak bizonyos *elkülöníthető*, az egészből *kiragadható, osztható* részére, egyes szerződési kikötésekre vonatkozik. Az el nem különíthető hiba érvénytelenségi hatása ugyanis ab ovo *az egészre vonatkozik*, a részlegesség itt fogalmilag kizárt. Aligha érthető, hogy az érvénytelenségi ok kiküszöbölését, az orvosolhatóságot hangsúlyozó legutóbbi törvénymódosítás miért tartotta fenn a részben érvénytelen szerződésnek az *egész megdőlését* eredményező főszabályát, s miért nem engedett az ezzel kapcsolatos jogirodalmi nyomásoknak,[40] vagy miért nem adaptálta a szocialista kódexek többségi megoldását.[41] A felépítés már keletkezésekor is „kétes" jogpolitikai értékű volt, mert a polgári jog szempontjai inkább annak kimondását indokolták volna, hogy a rész nem hat ki az egészre, s a „megszüntetve megőrzés" csak ott válthat át „teljes tagadásba", ahol a részérvénytelenség már az egész jogviszonyt *minőségileg* mássá avatja.

A *biztosításban* az egészre kiható érvénytelenségnek egyik *elhárító tényezője*, „másként rendelkező jogszabálya" a Ptk. 549. § (1) bekezdése, amely szerint a biztosítási összeg nem haladhatja meg a biztosított vagyontárgy valóságos értékét, mert az ezt meghaladó *részben* a biztosítási összegre vonatkozó megállapodás *semmis*, s a díjat megfelelően le kell szállítani. Az egészre kiható érvénytelenséget *az érvénytelen részre leszorító* ez a szabály szükségessé teszi *a biztosítási érték* kategóriájának a vizsgálatát, s ezzel összefüggésben a *túlbiztosítás* szemrevételezését.

Már a fentebb idézett porosz *Landrecht* legitimálta a biztosítási értékkel összefüggésben a gazdagodási tilalmat *(Bereicherungsverbot* §§ 1983 ff), amely — ha látszólagos hasonlóságot mutat is — sok tekintetben eltér a szerződésen kívüli alaptalan gazdagodás általános polgári jogi intézményétől,[42] mert az *előbbi* lényege szerint a biztosított *a biztosítási esemény folytán* nem kerülhet a kár előtti helyzeténél kedvezőbb státuszba. Ez a tétel — amely az *új érték* biztosításában sok tekintetben törést szenved — csak egyik vonatkozása, aspektusa a biztosítási érték kategóriájának, amelyre vonatkozóan a biztosítás irodalma — *Asmus*[43] szerint — ma már több mint 120 értékfogalommal operál.

E fogalmak közül a *legális* definíciók legtöbbje biztosítási értéknek *a biztosítható érdek értékét* tekinti (így pl. a *német* VVG 51. § (1) szerint is: „Wert des versicherten Interesses"), amelynek relevanciája csak a kárbiztosítás — *Möller* szerint csak az ún. *Aktivenversicherung*,[44] tehát (egyszerűsítve) a direkt vagyonbiztosítás — körében van. Ugyanakkor vannak akik — elsősorban az új értékbiztosításra tekintettel — itt is megkérdőjelezik annak hangsúlyozott jelentőségét, s nem is tartják szükségesnek a biztosítási érték szigorú behatárolását.[45] Mások viszont — elsősorban üzemgazdasági megközelítéssel — azt igyekeznek kimutatni, hogy a biztosítási érték valamennyi biztosítási *fajtánál* jelentkezik, s annak a biztosítottat érintő értékviszonyban megfelelő biztosításgazdasági funkciója is van. Különösen ismert e körben *Farny*[46] álláspontja, aki szerint *gazdasági* szempontból nincs alap arra, hogy a biztosítási érték-kategóriát csak a kárbiztosításhoz kössük, s azt az összegbiztosításról „leválasszuk". Szerinte az értékszempont az összegbiztosításban egy *lehetőséget* jelent a biztosítottnak arra, hogy egy szubjektív *„elhatározási-értékre"* — a *Möller*-i absztrakt szükségletre[47] — biztosítási fedezetet nyerjen.

Szerintünk — *Farny* tetszetős, analitikus elemzése dacára — a biztosítási érték kategóriájának — a biztosítási érdekkel ellentétben — *csak a vagyonbiztosításban* — ott viszont a felelősségbiztosításban is — van jelentősége, mert a személybiztosításban — miként azt fentebb kimutattuk — a biztosítható érdek a biztosítottnak valamely nem vagyoni, személyhez fűződő polgári jogi jogviszonyában fejeződik ki. Ezek az érdekek viszont vagyoni eszközökkel *nem mérhetők*,[48] éppen ezért az összegbiztosításnak nincs kártalanító jellege, s ez azóta is igaz, amióta a *nem vagyoni kártérítés* beépült a felelősségbiztosításba. E tekintetben ugyanis *kumulációnak van helye* (a károsult nem vagyoni kárigénye a károkozó felelősségbiztosítása folytán *halmozódik* a saját balesetbiztosítás összegével). *Farny* szubjektív színezetű meghatározása a

[40] Vö.: *Petrik* Ferenc: A törvényszerkesztő dilemmái. III. Magyar Jog, 1978. 3. sz. 231. old. *Asztalos:* Szankció... i. m. 192. old. *Weiss:* i. m. 533. old.

[41] Vö.: *Kemenes* I.: i. m. 99. old.

[42] Az eltérések aprólékos, finom kimunkálására l.: *Bruck*, E.—*Möller*, H.: Kommentar zum Versicherungsvertragsgesetz. 8. Aufl. Berlin, 1953. Anm. 45 vor §§ 49—80.

[43] *Asmus*, W.: Begriff und Bestimmung des Versicherungswertes. ZVersWiss. 1964. S. 434. f.

[44] Vö.: *Bruck—Möller:* i. m. 9, 23 ff zu § 52 VVG.

[45] L. további bőséges irodalmi utalással: *Karten*, W.: Bewertung in Versicherungsfällen, in: Festschrift für Karl Sieg Karlsruhe, 1976. S. 241. ff.

[46] Vö.: *Farny*, D.: Betriebswirtschaftliche Anmerkungen zum Versicherungswert, in: Grundprobleme des Versicherungsrechts, Festgabe für Hans Möller. Karlsruhe, 1972. S. 201. ff.

[47] A konkrét és absztrakt fedezeti szükséglet elhatárolására l.: *Bruck—Möller:* i. m. Anm. 2 vor §§ 49—80., továbbá: *Veress—Lábady:* i. m. 8—9. old.

[48] Így *Kemenes* is: *Eörsi—Kemenes—Sárándi—Világhy:* i. m. 214. old., l. továbbá: *Eörsi* Gyula: A szolgáltatások, a regresszus, valamint az engedmény halmozódása a magán- és állami biztosításban. Biztosítási Szemle, 1975. 3. sz. 82. old.

biztosítási összegre irányul, amelynek kárbiztosításnál ott van kapcsolódási pontja a biztosítási értékkel, hogy *a biztosítási érdek mértékénél* — „felső értékhatár" — a biztosítási összeg magasabb nem lehet.

Ebből következik az az álláspontunk, hogy *a vagyonbiztosításban a biztosítási érték a biztosítási érdek „törvényi", míg a biztosítási összeg a biztosítási érdek „szerződési" mértéke.*[49] Ha ez az összeg a legális értéknél alacsonyabb, *alulbiztosítás*ról, ha pedig magasabb, *túlbiztosítás*ról beszélünk, amely az itt tárgyalt részleges semmisséget eredményezi.

Az *alulbiztosítás* intézménye egyébként kevésbé jogi, mint inkább *biztosítástechnikai* problémák forrása. Ezért ebben a körben pusztán arra — a külföldi biztosítási gyakorlatban már igazolt — tételre utalunk, hogy a biztosítás ésszerű és gazdaságossági szempontjai általában nem szólnak egy teljes, minden veszélynemre és kockázatra kiterjedő biztosítási védelem mellett.[50]

A *túlbiztosítással* teremtett részérvénytelenség egyébként nem dönti meg a Ptk. 239. § (1) bekezdés a) pontja alapján az egész szerződést, hanem a törvény 549. § (1) bekezdése szerint „csak" a biztosítási összeg és díj korrekciójához vezet. A Ptk. szövege azonban itt sem tükrözi megfelelően ezt a *korrektív* hatást. Először is: itt sem elegendő a vagyontárgy értékére utalni, mert az értékkorlát *a vagyonbiztosítás egészében* (tehát a jog-, felelősség-, viszontbiztosítás stb. körében is) *részbeni érvénytelenségi okként funkcionál.* Másodszor: nem elegendő „csak" a biztosítási összeg tekintetében a részérvénytelenség konzekvenciáját kimondani: *a biztosító veszélyviselésének terjedelme, helytállási készenlétének mértéke ugyanis részben éppenúgy semmis.*

Minthogy e kérdésnek az érvénytelenség másodlagos jogkövetkezményei tekintetében hangsúlyozott jelentősége van, indokoltnak látszik e vonatkozásban is — *de lege ferenda* — a Ptk. megfelelő szövegmódosítása az alábbiak szerint:

§ (1) *Vagyonbiztosítási szerződés esetén a biztosító veszélyviselése és összegfizetése nem haladhatja meg a biztosítható érdek valóságos értékét. A megállapodás az értéket meghaladó részében semmis, s a díjat is megfelelően le kell szállítani.*

Az 549. § (2) bekezdésével összefüggésben — amelynek szövegét egyébként változatlan tartalommal fenntartandónak javasoljuk — az *új érték*biztosítást annyiban érintjük, amennyiben az az itt részletezett általános biztosítási alapelvek alól mindenképpen *kivételt* jelent. Minden közgazdasági, biztosításelméleti érvelés ellenére[51] ugyanis ez a biztosítás jogi értelemben *túlbiztosítás,* csak annak *legitimált technikája.* S minthogy az *engedő-szabály* tételezésén túl a polgári jog e tényállás-csoporttal nemigen tud már mit kezdeni, az áttört jogi határokat itt biztosítási garanciákkal kell helyettesíteni. Ezek egyike lehet — a később még részletesebben tárgyalandó — *ekvivalencia* egyensúlyozó szerepének fokozottabb érvényre juttatása, a másik pedig a biztosításhoz általában is megkívánt *véletlenszerűség,* amely ebben a mezőben a gazdagodási tilalom elvét is kell, hogy helyettesítse.[52]

Részben — a *kedvezményezett kijelölését semmissé tevő* — érvénytelenséget eredményez a Ptk. 561. §-a szerint az élet-, az 566.§ (1) bekezdés a) pontja szerint pedig a balesetbiztosításban az a körülmény, ha a szerződést nem a biztosított köti, s azt nem is az ő írásbeli hozzájárulásával kötötték meg. Ilyen esetben a törvény szerint kedvezményezettnek a biztosítottat, illetőleg örökösét kell tekinteni.

A törvénynek ez a felépítése *következetlen,* mert nem számol azzal az esettel, amikor a szerződést a biztosított örököse, mint kedvezményezett köti, s helyette kedvezményezett maga a biztosított nem lehet. S mivel a személybiztosítás körében is megkívánt biztosítható érdek itt a *visszájára fordulhat,* s a biztosított halálában, balesetében stb. való érdekeltséget teremthet, szerintünk — a legtöbb külföldi jogrendszerben alkalmazott megoldáshoz hasonlóan — vagy *teljes semmisségi, vagy e tényállásra korlátozott* semmisségi jogkövetkezményt kellene a jelenlegi szabályozás helyébe állítani. Ezért e körben — *pro futuro* — módosítási javaslatunk a következő: az előző részben írt *általános semmisségi szabály* a következő (3) bekezdéssel egészülne ki:

§ (3) *Élet- és balesetbiztosítási szerződést a biztosított írásbeli hozzájárulásával e rendelkezés ellenére is lehet kötni.*

Ehhez képest a Ptk. 561. § (2) bekezdése — az (1) bekezdés helyébe lépve — a következők szerint változna:

§ (1) *A biztosított írásbeli hozzájárulása nélkül kötött biztosítási szerződésnek a kedvezményezettet kijelölő része semmis; ilyen esetben kedvezményezettnek a biztosítottat, illetőleg azt az örökösét kell tekinteni, aki a szerződés megkötésében nem vett részt.* A kedvezményezett azonban ...

Azt tartjuk, hogy az ilyen szabályépítés már megfelelőbb *szintézist* teremtene az általános, s az itt tárgyalt részérvénytelenségi szabályok között.

---

[49] Hasonló: *Eichler,* H.: Versicherungsrecht. 2 Aufl. Karlsruhe, 1976. S. 265.

[50] L. ezzel összefüggésben a saját tartalékolással gazdaságosabban fedezhető bagatell károk problémájára: *Veress—Lábady:* i. m. 12. s. köv. old., l. továbbá: *Mossin,* J.: Aspects of Rational Insurance Purchasing. J. of P. E. 1968. 553. és *Moffet,* D.: Riskbearing and Consumption-Theory. ASTIN-Bulletin, VIII. 1975. 342. old.

[51] Vö.: *Braess,* P.: i. m. S. 10. ff. és *Farny,* D.: Versicherungswert... i. m. S. 211. ff.

[52] Vö.: *Karten,* W.: Zum Problem der Versicherbarkeit und zur Risikopolitik des Versicherungsunternehmens. ZVersWiss. 1972. S. 287. ff., *uő.:* i. m. S. 260. ff.

5. Egy megtámadhatósági ok. Az értékarányosság kérdése

A szerződésekre vonatkozó *visszterhességi* elvet a Ptk. 201. § (1) bekezdése tartalmazza. Eszerint a szerződéssel kikötött *szolgáltatásért* — ha a szerződésből vagy a körülményekből kifejezetten más nem következik — *ellenszolgáltatás* jár. Ennek az elvnek felismerhető továbbfejlesztése jogunkban az *értékarányosság* szabálya, amely — mint a visszterhesség magasabb foka — a szolgáltatással szemben *egyenértékű* ellenszolgáltatás követelményét állítja, de legalábbis olyant, amelynek értéke a szolgáltatástól *nem feltűnően, nem lényegesen* tér el. A feltűnően nagy értékkülönbség ugyanis *megtámadhatósági érvénytelenséget* von maga után a Ptk. 201. § (2) bekezdése szerint.

A Ptk. 536. § (1) bekezdésének rendezésében a nyilvánvalóan visszterhes biztosítási szerződés szolgáltatási és ellenszolgáltatási főkötelezettségei: a biztosító részéről az *összegfizetés,* a szerződő fél részéről pedig a *díjfizetés.* A biztosító összegfizetési kötelezettsége azonban csak *feltételes,* éspedig a biztosítási esemény bekövetkeztének a függvénye, amely a vagyon- és balesetbiztosítás körében „abszolút" bizonytalan, életbiztosítás esetén pedig „relatíve" az (időtényező). Ha tehát a biztosítási esemény nem következik be, a jogviszonyban — a Ptk. konstrukciója szerint — csak az egyik, a *díjfizetési* főkötelezettség teljesül.

Az itt jelentkező probléma teszi érthetővé, hogy a biztosítási szerződést a többször idézett — s történetileg az első átfogó szabályozást adó — közel kétszáz évvel ezelőtti *porosz Landrecht* már *szerencseszerződésként* karakterizálta, amely „ein gewagtes Geschäft und eine ungewisse Erwartung" (§ 546.).[53] A francia jogban — ahol a *Code Civil* (Art 1964) a biztosítási szerződést *aleatorius* szerződésként definiálta — ma is különböztetnek *„contrats commutatifs"* és *„contrats aléatories"* között, előbbi alatt azokat a szerződéseket értve, amelyek kölcsönös szolgáltatási értéke már a szerződéskötés időpontjában meghatározható, míg az utóbbinál ez nem áll fenn, mert az egyik szerződési pólus szolgáltatási értéke a *véletlen,* a *bizonytalan* függvénye. A biztosítás itt a *„fordított sanszok"* egymásra vonatkoztatása: a biztosított a biztosítási esemény *esélye miatt* fizeti a díjat, a biztosító pedig átvállalja a kockázatot az esemény elmaradásának az *esélyéért.*[54] Az *osztrák ABGB* a biztosítást megint csak a *szerencseszerződések* között helyezi el, amelyben „die Hoffnung eines noch ungewissen Vorteiles versprochen und angenommen wird" (§§ 1267.).

A későbbi kódexekben azonban — és idővel a biztosítás irodalmában is — egyre inkább halványul az „agyonnyűtt" szerencseelem, s a kölcsönös szolgáltatások tétele *általában* is érvényesül, bár merőben különböző megokolással. *Otto v. Gierke*[55] pl. szenvedélyesen érvel a biztosítás szerencseszerződésként való definiálása ellen, mert szerinte a szolgátatások szintézisét a *valószínűségszámítás* eredményei és az ezekre támaszkodó *veszélyközösség* ténye megfelelően garantálják. Így a későbbi jogfejlődésben a kérdés már nem az, hogy vajon a biztosító főszolgáltatása egy „szerencseténvállás" függvénye-e, hanem sokkal inkább az, hogy miként ragadható meg a főszolgáltatás jellege, természete, mibenléte.

A *német* irodalomban ezzel összefüggésben két *alapnézet* fogalmazódott meg, éspedig az ún. *„Gefahrtragungstheorie"* (Möller)[56] és az ún. *„Geldleistungstheorie"* (Ehrenzweig).[57] Az előbbi a biztosítói szolgáltatás természetét a *veszélyviselésben* látja, így a biztosítási szerződés lényegét bizonyos, általában előforduló veszélykörülményeknek egyes esetekre való *adaptálása,* a konkrét biztosítási szerződésbe való *integrálódása* útján ragadja meg. Az utóbbi nézet szerint azonban ez a veszélyviselés nem más, mint egy törvényi kötelezettségből folyó *állapot,* amely viszont *nem szolgáltatás.* Ez utóbbi fogalomba ezért csak a *pénz (összeg-) teljesítés* illeszthető, amely a biztosított veszély valóraválásával kerül a szolgáltatási kötelezettség stádiumába. Minthogy azonban a biztosítási esemény kimaradása esetén a biztosító pénzfizetési kötelezettsége nem áll be, *Möller* szerint a szerződés ilyen jellemzése azt *aszinallagmatikussá* avatja. A két nézetet harmonizálja és kombinálja *Esser,*[58] aki szerint a biztosító szolgáltatási kötelezettsége: a *kockázat fedezete,* amely *feltételes,* függő — s csak esetenként konkretizálódó — *pénzteljesítésben realizálódik.*

Ez utóbbi nézet mondható elfogadottnak a *hazai* jogirodalomban is, amely szerint a biztosító szolgáltatási főkötelezettsége *kockázatátvállalást* (veszélyviselést) és *helytállásra való készenlétet* jelent, amely *összegfizetésben* is konkretizálódhat, illetve realizálódhat. Ezt az általunk is helyesnek tartott álláspontot elfogadva, itt a Ptk. 201. § (2) bekezdése relációjában a szinallagmatika már nem úgy merül fel, mint a burzsoá jogokban, ahol ez csak a szolgáltatások *ellenértékeként* és nem *egyenértékeként* jelentkezik,[59] hanem úgy, hogy a „bizonytalansági tényező" a *szerződéskötéskor* ebből a szempont-

[53] Vö.: *Ebel,* W.: Glücksvertrag und Versicherung. ZVersWiss. 1962. S. 58.

[54] Vö.: *Marty,* G.—*Raynoud,* P.: Droit civil. II. Les obligations. Paris, 1962. 57. old.

[55] *Gierke,* O. V.: Deutsches Privatrecht. 3. Bd. Schuldrecht. München—Leipzig, 1917. S. 795. ff.

[56] *Möller,* H.: Moderne Theorie zum Begriff der Versicherung. ZVersWiss. 1962. S. 282., *uő.:* Gefahrtragung im Versicherungs- und allgemeinen Zivilrechts, in: Festschrift für Bötticher. Berlin, 1969. S. 261.

[57] *Ehrenzweig,* A.: Deutsches (österreiches) Versicherungsvertragsrecht. Wien, 1952. S. 162., l. továbbá: *Prölss—Martin:* i. m. 213. zu § 1 VVG.

[58] *Esser:* i. m. S. 255. ff.

[59] *Takáts:* i. m. 656. old., *Weiss:* i. m. 286. s. köv. old.

ból mennyiben értékelhető, illetőleg annak értéke mennyiben mérhető.

A szinallagmatika *jogi-formai* követelményének *materiális* megfelelője a biztosításban az *ekvivalencia.*[60] Ez pedig azt jelenti, hogy a biztosítások díjának *„kockázatarányos"*-nak kell lenni, azaz igazodniuk kell a biztosító valóságos kockázatfedezési-kötelezettségéhez, a kárráfordításokhoz, az üzemi költségekhez és a nyereséghez. Márpedig ezek a tényezők *a szerződés megkötésének időpontjában* megfelelő biztosítás-matematikai, statisztikai stb. módszerekkel kalkulálhatók, *mérhetők,* így a biztosítási szerződés az értékarányosság polgári jogi, idézett szabályának az uralma alatt áll, ezért az *a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő értékkülönbözősége címén,* annak fennállása esetén a Ptk. 201. § (2) bekezdése alapján *megtámadható.* Lényegében, ha más úton is és ki nem mondottan — a tartási szerződésekkel összefüggésben — erre a következtetésre jut *Nizsalovszky,*[61] aki szerint éppen a biztosításban alkalmazott módszerek megfelelő adaptálásával volna lehetőség a tartási szerződések szolgáltatási-ellenszolgáltatási értékének viszonylag reális megbecsülésére már a szerződéskötéskor.

Az értékarányosság kérdésével összefüggésben azonban mellőzhetetlen a kárráfordítások vizsgálata mellett az effektív *veszélyviselés és helytállási készenlét,* mint *praestare szolgáltatás* értékelése is. Ezt a szempontot viszont a Ptk. idézett 536. § (1) bekezdése nem tételezi, ezért a törvény e körben is szövegezésbeli korrekcióra szorul. Ide vonatkozó — *de lege ferenda* — szövegjavaslatunk a következő:

§ (1) *Biztosítási szerződés alapján a biztosító meghatározott jövőbeni esemény (biztosítási esemény) bekövetkeztétől függően erre vonatkozó veszélyviselésre, illetőleg bizonyos összegnek a megfizetésére, a biztosított, illetőleg a másik szerződő fél pedig díj fizetésére köteles.*

A *veszélyviselés* kategóriáját a törvény [pl. 546. § (2) bekezdés] és a jogalkalmazási gyakorlat, a *helytállási készenlét* terminológiáját pedig a jogirodalom használja gyakrabban, ugyanazon *praestare* szolgáltatással összefüggésben, noha a két fogalom nem fedi teljesen egymást. Mi inkább az előbbi beiktatását javasoljuk, amely *„szintézisteremtő"* rendezés megintcsak az általános szabályokra lenne tekintettel, ugyanakkor feltehetően eloszlatna egy sor terminológiai bizonytalanságot a biztosítás *különösében* is. Amennyiben pedig — ahogy ezt fentebb igazolni igyekeztünk — elismerjük a tartós jogviszonyokban az érvénytelenség utólagos, *reflektív hatásképességét* is, nem kell a burzsoá jogokban „agyonmagyarázott" *rebus sic stantibus,* illetőleg az *„igazságossági ekvivalencia"* klauzuláival[62] operálni olyan esetben sem, mint amilyent a nem vagyoni kártérítés intézményének legitimálása a felelősségbiztosításban eredményezett: olyan veszélyviselések és összegfizetések utólagos beépülését a jogviszonyba, amelyeket a biztosító a díjmegállapításkor még — magának az intézménynek a hiányában — nem is kalkulálhatott és arányosíthatott.

6. Másodlagos szankciók. A biztosítási szerződések érvénytelenségi jogkövetkezményei

Az érvénytelenség szankciója — a jogviszony *fejlődési stádiumától* függően — jelentkezhet egyedüli, önálló joghatásként, amikor az a jogviszonyt *keletkezésében fojtja meg,* s ezzel kifejlődését meggátolja. Ebben a stádiumban még nincs szó in integrum restitutio-ról, mert a jogviszony eredeti, *lehetőségi-megvalósulási állapotában van,* így az érvénytelenség megakadályozza e keletkezési pontról való elmozdulást.

Ha a jogviszony a létrejövetel szakaszából már elmozdul, s e mozgás folytán a megvalósulás előtti, tehát a lehetőségi állapota szerinti tényálláshoz viszonyítottan *mássá* lesz, a Ptk. 237. § (1) bekezdése értelmében a mozgás irányát visszájára kell fordítani és a szerződéskötés előtti helyzetet kell visszaállítani.

A visszafordíthatóság jogi kényszere azonban *objektív visszafordíthatatlansággal* ütközhet. Ekkor viszont belép a Ptk. 237. § (2) bekezdésének másodlagos joghatása, amely szerint a bíróság az ítélethozatalig a szerződést hatályossá nyilváníthatja, vagy ha az érvénytelenség oka megszüntethető, likvidálható, *kétüteműen* is rendelkezhet: *kiküszöbölheti a hibás kauzát,* s a jogviszonyban szabad mozgást engedhet az *érvényessé nyilvánítással.*

Az e körben kialakult jogirodalmi vitával kapcsolatban[63] csak azt az álláspontunkat hangsúlyozzuk, hogy a Ptk. 237. § (1) bekezdése szerinti restitutio és a (2) bekezdés második fordulata szerinti érvényessé nyilvánítás *egysorban álló,* míg a hatályossá nyilvánítás a restitutios joghatáshoz *szubszidiárius* és *szukcesszív* feltételű szankció, azt az in integrum restitutio *kell* tényálláseleme — a visszaállítás *esélye* esetén — feltétlenül megelőzi. A restitútiós esély egyébként *konjunktív feltételű:* kell, hogy az érvénytelen létrejövetelt valaminő *mozgás* kövesse, s hogy ez a mozgás „nyomtalanul" visszafordítható legyen, azaz képes legyen a *reverzibilitásra.*[64] Ebből viszont következik, hogy a

[60] *Hungerbühler,* A.: Die Aequivalenz von Leistung und Gegenleistung im Versicherungsvertrag. Frankfurt/M, 1972. S. 102.

[61] *Nizsalovszky* Endre: Recenzió Berényi József: Szerződésen alapuló tartási viszonyok c. könyvéhez. Magyar Jog, 1963. 236. old.

[62] L. erre: *Bruck—Möller:* i. m. N. 4 zu § 23., továbbá: *Hungerbühler:* i. m. S. 76. ff.

[63] Álláspontunkkal egyezően: *Kemenes* I.: i. m. 92. s köv. old., ellentétesen: *Kőrös András:* Az érvénytelen szerződés érvényessé nyilvánítása. Jogtudományi Közlöny, 1980. 8. sz. 487. old.

[64] A kérdéssel behatóan foglalkozik: *Vékás* Lajos: Az érvénytelen szerződés bírói hatályossá nyilvánítása. Magyar Jog, 1963. 11. sz. 501. old.

természetüknél fogva, eredetileg is irreverzibilis szolgáltatások, továbbá az utólagos irreverzibilitást eredményező tények folytán azzá váló szolgáltatások a restituálásra képtelenek.

A jogirodalomban jelentkező differenciáló álláspont általában is *fizikai irreverzibilitást* tulajdonít a huzamos, vagy időszakos szolgáltatásoknak, a tartás, bérlet, megbízás, vállalkozás példálózó felsorolásával, míg reverzibilisnek a *dare* típusú szolgáltatásokra koncentrált szerződéseket tekinti.[65] Figyelemreméltó, hogy az érvénytelen *biztosítási szerződések* másodlagos objektív szankciós jogkövetkezményeit még példaként sem említi fel, holott éppen a *szabályozásbeli és elméleti különállás* szempontjai itt a problémát fokozottan hangsúlyozzák.

Az érvénytelenség restitutív jogkövetkezményének az alkalmazására a Ptk. 536. § (1) bekezdésében tételezett mindkét *adási* főkötelezettség *képes*, mind a biztosítás *díja*, mind pedig a biztosítási *összeg* — a teljesítés pillanatával induló kamatteherrel együtt[66] — visszafordítható. Ilyen szabályozási technikával tehát az érvénytelenség *jogkövetkezménye* a biztosításban — a jogviszony *bármely létszakában* — a Ptk. 237. § (1) bekezdése szerint in integrum restitutio, vagy pedig a (2) bekezdés második fordulata szerinti orvosolhatóság, azaz az érvénytelenség *okfelszámoló módszere*.

A pozitív jogi rendezés *hibája, fogyatékossága* azonban ezt a tételt elméletileg, s a gyakorlati alkalmazást illetően sem alapozhatja meg. A helyes megoldást ezért ott kell keresnünk, ahol — egyebek között — éppen a szubszidiárius érvénytelenségi szankciók miatt a jogszabály hiányos: *a biztosító törvényileg ki nem mondott, de effektíve létező veszélyviselését*, helytállásra való készenlétét, tehát praestare szolgáltatását *nem lehet meg nem történtté tenni*, azaz ez a szolgáltatás irreverzibilitásánál fogva *restitútiós alkalmatlanságot* mutat. Ez a tétel azonban — a jogviszony mozgását, dinamikáját követve — több vonatkozásban is *korrekcióra* szorul.

Elvileg itt — az időbeliséget és a mozgást alapul véve — a biztosítási jogviszony következő *fejlődési stádiumai* különíthetők el (az érvénytelenség észlelésének és elbírálásának statikus helyzetei szerint):

a) A biztosítási szerződést a felek a Ptk. 537. vagy 538. §§-ai alapján *megkötötték*, de az az 539. §-ra figyelemmel még *nem lépett hatályba*. Ez a létrejövetel mechanizmusa, az akaratnyilatkozatok egybehangzását itt még nem követte mozgás, nem történt sem díjfizetés, sem kockázatviselés, az érvénytelenség tehát mint „*egyedülvaló*" szankció funkcionál: megakadályozza a joghatást, a teljesítések beállhatását, illetve követelhetését, az akaratnyilatkozatokat pedig *nem ismeri el joghatályosnak*.

b) A megkötött szerződés a Ptk. 539. §-a alapján *hatályba lépett*. Itt a biztosító *praestare* szolgáltatása megkezdődött, s mivel kockázatviselése irreverzibilis, csak a *jövőre szóló* érvénytelenségi szankció hathat: a jogviszonyt a Ptk. 237. § (2) bekezdése alapján a határozathozatilag hatályossá kell nyilvánítani, amiből következik, hogy a díjak nem járnak vissza, s az érvénytelenség felszámoló tendenciája *ex nunc* hatállyal érvényesül, a felek egymásnak további szolgáltatásokkal nem tartoznak. Ezt a *merev* szabályt azonban *hajlékony* váltja fel a *díjtartalékos* és csak időpontjában bizonytalan szolgáltatású *életbiztosításoknál* (ÉSz 6. §), ahol a szerződő fél a Ptk. 565. § (1) bekezdése alapján a visszavásárlási összegre megszűnés esetén is jogosult. *A visszavásárlási összeg erejéig* az ilyen életbiztosítási jogviszonyokat „restitutióképesnek" tartjuk, pontosabban a szolgáltatások kiegyenlítésére alkalmasnak, ezért e körben a határozathozatalig terjedő hatályossá nyilvánítás mellett *részbeni* visszatérítésnek helye van.

c) Bekövetkezett a *biztosítási esemény*, s az összegfizetést a biztosító a szerződés érvénytelenségére utalással tagadja meg. Alighanem ez a tényállás a felvetett probléma *neuralgikus pontja*. Ha ugyanis a restitutio a tényleges kockázatviselés (helytállási készenlét) megsemmisíthetetlensége miatt nem alkalmazható, s a szerződés határozathozatalig terjedő konstituálására kerül sor, a biztosítási esemény a *hatályos időtartamba* integrálódik, s ezért elvileg a biztosítási összegre is teljesítési kötelezettség állna fenn. Jogpolitikailag azonban aligha lenne indokolható egy, pl. a biztosíthatő érdek hiányában fennállt jogviszony konstitutív ítélettel való, s teljesítési kényszert eredményező fenntartása.

Van olyan jogirodalmi álláspont, amely szerint a hatályossá nyilvánítás a már megtörtént teljesítések kompenzálásán túl nem teszi lehetővé a szerződésben kikötött további szolgáltatások teljesítését is.[67] Szerintünk azonban itt ez a megoldás nem alkalmazható, éspedig azért nem, mert a *hatálybantartás a múltra nem szankció*. Ezért azt tartjuk, hogy e tényállás-csoportba már belép a Ptk. 237. § (1) bekezdése, tehát a szerződéskötés előtti állapotot kell helyreállítani. A szerződő fél díjfizetése ugyanis nyilvánvalóan *restituálható*, a biztosító kockázatviselése (helytállási készenléte) pedig *azáltal válik azzá*, hogy *az összegfizetési szolgáltatás a megtörtént veszélyviselést abszorbeálja*. Ha ugyanis a biztosítási szerződés biztosítói szolgáltatását — miként ezt fentebb kimutattuk — olyan veszélyviselésnek, kockázatfedezésnek tekintjük, amely feltételes, függő, de esetenként konkretizálódó pénzteljesítésben (összegfizetés-

[65] Vö.: *Asztalos:* Szankció... i. m. 214. old., *Weiss:* i. m. 512. old. *Kemenes* I.: i. m. 93. old.

[66] Az érvénytelenségi kamat biztosítási vonatkozásaira l.: *Lábady* Tamás: A kamatfizetési kötelezettség néhány kérdése a biztosítási szerződésekben. Biztosítási Szemle, 1977. 10. sz. 288. old.

[67] Vö.: *Weiss:* i. m. 449. old., *Kőrös:* i. m. 488. old.

ben) realizálódik, akkor *a szolgáltatásnak az érvénytelenség alkalmazáskori realizálódási állapota dönti el a reverzibilitás kérdését.* A jogi helyzet itt tehát a korábban elemzettekhez képest fordított: *a szolgáltatás eredeti irreverzibilitása az összegfizetési kötelezettséggé transzformálódás folytán utóbb reverzibilissé válik, s ezzel az eredeti állapot helyreállítható lesz.*

d) A biztosító *összegfizetést teljesített* — s a jogviszony érvénytelenségére hivatkozással — azt *visszaköveteli.* Erre a tényállásesetre is a fentebb mondottak irányadók: az összegfizetési szolgáltatás *elnyeli, abszorbeálja a veszélyviselést,* mert hisz az összegfizetésben implicite a *praestare* elem is — átfordulva *dare* szolgáltatássá — realizálódik, illetőleg konkretizálódik.

e) Az érvénytelenségi ok *utólag lép be a jogviszonyba,* reflektíve hat. Itt az érvénytelenség jövőre szóló *ex nunc* tendenciája érvényesül, a felek további szolgáltatási kötelezettségét *meggátolja.*

Mindezek a jogkövetkezmények azonban — *de lege lata* — csak korrektív·törvényértelmezéssel alkalmazhatók, ezért elengedhetetlennek látszik — *de lege ferenda* — a korábban javasolt módosításoknak a Ptk.-ban történő legitimálása is.

Lábady Tamás

A szövetkezet vezetésének és a tisztségviselők választásának demokratizmusa

1. A szövetkezeti önkormányzat alapsajátossága a testületi és az egyszemélyi vezetés, valamint a vezetés hasonló ellenőrzésének egymásba kapcsolódása. Ebből mi most csak a vezetés mechanizmusát vizsgáljuk a szövetkezeti demokrácia érvényesülése szempontjából. A szövetkezeti önkormányzat klasszikus sémájában a legfőbb testületi vezetés letéteményese a közgyűlés, amely újabban csak a szövetkezet legalapvetőbb kérdéseivel foglalkozik, sőt a nagyszövetkezetek esetében a kardinális kérdésekkel a küldöttgyűlés. A közgyűlés és a küldöttgyűlés általános végrehajtó, irányító szerve a szövetkezet igazgatósága, másképpen vezetősége, amelynek élén az elnök áll. A testületi kontroll alatt álló egyszemélyi vezetés legfőbb láncszeme az elnök, aki — a vezetőség képviseletében — a szövetkezet legfőbb szakvezetőinek, valamint a vezetőség körében, továbbá a vezetőségnek alárendelt tisztségviselők munkáját irányítja.

2. A *közgyűlés* és *küldöttgyűlés* egymáshoz való *viszonyát* vizsgálva szembe tűnik, hogy a szövetkezeti jogszabályok 1977. évi módosítása folytán a szövetkezeti önkormányzati vezetés körébe tartozó legfontosabb ügyek túlnyomó részének eldöntését a közgyűlés a küldöttgyűlésnek adhatja át. Így a közgyűlés fokozatosan egy ünnepélyes jellegű összejöveteli formává alakul át.

A szövetkezeti jogszabályok 1977. évi módosítása a közgyűlés hatáskörét csak a szövetkezet státuskérdéseinek (egyesülés, beolvadás, megszüntetés) eldöntésére, a tisztségviselők és az érdekképviseleti szervezetekbe a küldöttek megválasztására, valamint a távlati és a középtávú fejlesztési tervek meghatározására szűkítette le. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél (továbbiakban: Mgtsz.) pedig mind az éves terv, mind a mérleg, illetőleg a zárszámadás vonatkozásában csak a főbb mutatók jóváhagyása maradt meg a közgyűlés hatáskörében. Ezzel szemben a 4/1977. (O. É. 19.) OKISZ sz. irányelv szerint az ipari szövetkezeteknél (továbbiakban: Isz.) az Szvt. 20. §-ában foglaltaknak megfelelően a közgyűlés nem csak a főbb mutatókra, hanem az egész tervre és zárszámadásra kihatóan dönt. Azt viszont az OKISZ irányelv is hangsúlyozza, hogy a terv és a zárszámadás részletes megtárgyalása azokban az Isz-ekben, ahol küldöttgyűlés is működik, a küldöttgyűlés elé tartozik.

Ez a szabályozás alapvetően helyes. Egy bizonyos túlzás azonban tapasztalható. A közgyűlés ugyanis az önigazgatáson belül esetleg jelentkező visszaélésekkel, valamint a vezetésnek a tagsági érdektől való eltávolodásával szemben kontroll tényező. Ezt csak részben biztosítja az 1977. évi módosítás azáltal, hogy továbbra is a közgyűlés hatáskörében hagyta a tisztségviselők megválasztását, és nem utalta azt a küldöttgyűlés elé. Éppen ezért már jelentkeznek olyan nézetek, melyek szerint a közgyűlés teljesen formálissá vált, az érdemi ügyekben semmi beleszólása nincs. Nem más, mint egy olyan év végi ünnepélyes termelési értekezlet, amilyent az állami vállalatok tartanak, s amelyeken a vállalatvezetés közli a gazdálkodás eredményeit, az esetleges jutalmakat átadja, valamint ismerteti azokat a szociálpolitikai intézkedéseket (vállalati bölcsőde létesítése, vállalati bérlakáskiosztásról való gondoskodás stb.), amelyek a munkakollektívát érintik. Sőt, a mezőgazdasági és az ipari termelőszövetkezetek kivételével valamennyi szövetkezeti típusban és ágazatban még arra is van lehetőség, hogy a tisztségviselők megválasztása is a küldöttgyűlés hatáskörébe kerüljön át.[1]

[1] Az 1977-ben módosított Szvt. 20. §-a (3) bekezdés a) pontja és a 24. § (3) bekezdés b) pontja.1977. évi 8. tvr.-tel módosított 1971. évi tvr. (ISZT). 9. § (1) bekezdés a) pontja; az 1977-ben módosított ISZT 5. § (3) bekezdés b) és c) pontjai; a takarékszövetkezetekről szóló 1978. évi 22. tvr. 15. § (2) bekezdés a) pontja.

A közgyűlési hatáskör elvonása a legkiélezettebben az Mgtsz-eknél áll fenn. Itt szűkítette leginkább a speciális ágazati szabályozás a közgyűlés hatáskörét, bár tény, hogy az Mgtsz-kódex az 1977. évi módosítását követően is valamennyi tisztségviselő megválasztását — helyesen — továbbra is a közgyűlés hatáskörébe hagyta. Helyes volna ezért, ha a szövetkezeti törvény (Szvt.) keretébe és rendszerébe nem tartozó 1977. évi mezőgazdasági ágazati szabályozás revíziója során az Mgtsz-ekben is a közgyűlés hatáskörébe kerülne vissza a gazdálkodás eredményének felhasználásával kapcsolatos irányelvek meghatározása. Így a közgyűlés betekintést tudna kapni a munkadíjazási rendszer alakulásáról, ami — a már említett oknál fogva — különösen a vezetői díjazások túlfutásának megelőzése érdekében lenne fontos. Jelenleg ugyanis az Mgtsz-ekben a gazdálkodással kapcsolatos irányelvek meghatározása a *küldöttgyűlés* hatáskörébe tartozik. Ehelyett sokkal indokoltabb lenne, ha a szintén 1977-ben módosított Szvt. 20. § (3) bek. c) pontja érvényesülne az Mgtsz-ek esetében is, mely szerint kifejezetten közgyűlési hatáskörbe tartozik az „irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról, különösen a tagsági viszony alapján végzett munka ... értékelésének (mérésének, díjazásának) rendszeréről". Ennek megfelelően kellene az Szvt.-vel összhangba hozni az Mgtsz. T. 16. § (2) bekezdését és módosítani a 23. § (4) bekezdésének c) pontját, aminek eredményeként a küldöttgyűlés nemcsak irányelvi szinten, hanem annál konkrétabban határozna a gazdálkodási eredmények felhasználása felől. Így ebben a láncolatban a közgyűlési irányelveknek megfelelően hozott részletesebb küldöttgyűlési döntés alapján a realizáló jellegű döntések meghozatala és végrehajtása vezetőségi hatáskörbe tartozna.

A szakirodalom újabban erőteljesen feszegeti a státusügyek közgyűlési hatáskörbe tartozásának problémáját. Ezzel együtt felvetődik a részközgyűlési rendszer megszüntetésére irányuló igény, mivel a közgyűlés részletekben való megtartása a tagság manipulálhatóságát jelentősen emeli. Két megoldási javaslat merült fel a részközgyűlés mellőzésére. Az egyik: vagy valóságos működésre képes közgyűlést szükséges tartani az össztagság részvételével, vagy a küldöttgyűlést a közgyűlés teljes hatáskörét átvevő intézménnyé kellene tenni. A státusügyek lennének ez alól kivételek. Ezekben a kérdésekben ugyanis csak „igen" vagy „nem" szavazat lehet, mivel alternatív ügyekről van szó. Az ilyen ügyeket a közgyűlést teljesen helyettesítő küldöttgyűlés esetén is a teljes tagság szavazatára lehetne bocsátani, amely azonban még a nagy szövetkezetekben sem lenne közgyűlés, hanem végső soron népszavazás.

A kiválás esetére azonban speciális megoldás kínálkozna, arra figyelemmel, hogy a jelenlegi szabályok mellett egyes tagcsoportoknak más szövetkezetbe lépés, vagy új szövetkezetalapítás céljából történő kiválása csak elvileg lehetséges, a gyakorlatban azonban kivitelezhetetlen. Ezért a kiválást a kilépés különleges esetének kellene tekinteni, a közgyűlési (küldöttgyűlési) hozzájárulás eltörlése mellett.[2] A kiválást így megkönnyíteni helyes lenne. A tagság részéről ugyanis várhatóan növekszik a koncentrált kiscsoporti munkaösszefogáson alapuló egészséges szövetkezeti méretek kialakításának az igénye. Minthogy az ilyen irányú törekvés a gazdasági mozgás hajtóereje, amellyel szemben minden nagyméretű gazdasági szervezet vezetése — még a szövetkezeteké is — hatalmi okokból ellenállást fejt ki, indokolt minden olyan korlátot lebontani, amely a gazdasági bürokrácia érdekeivel egyezően megnehezíti az osztódás ilyen egészséges folyamatát és az egészséges méreteknek a tagsági akarattal történő összhangban álló kialakulását. Ezért az egészséges, gyors és rugalmas szövetkezeti decentralizáció számára és a manipulációs külső hatások leküzdésére a legkomolyabb biztosíték az, ha a szövetkezet egyes részlegeinek kiválását a jog az össztagság közgyűlési-küldöttgyűlési formában megjelenő hozzájárulásának mellőzésével csak a részleg tagságának elhatározásához kötné.

A többi státusügyben azonban már szükségesnek látszik a közgyűlés kizárólagos hatáskörének a fenntartása. Az össztagság tudja ugyanis a legjobban megítélni azt, hogy menynyiben érdeke akár az egyesülés, vagy egy más szövetkezeti csoport beolvadása, akár pedig a szétválás. Éppen ezért ebben a kérdésben álláspontunk szerint a küldöttgyűlési hatáskör feltétlenül mellőzendő. A státusügyek eldöntését azonban, Bak József nézetével egyetértve, az össztagság *együttes jelenlétével* tartott közgyűlés elé kellene vinni, mellőzve a részközgyűlési formát. Saját korábbi gyakorlati és későbbi kutatási tapasztalataim szerint ugyanis a közgyűlés volt az, amely mindig is a legkeményebben ellen tudott állni az erőszakolt összevonásoknak. A tagság igen sokszor — még a manipulálható részközgyűlések ellenére is — a kifárasztás taktikáját alkalmazó többszöri rohamoknak engedett csak.[2/a]

3. A küldöttgyűlés ilyen összefüggésben valóban a közvetett szövetkezeti demokrácia hatékony szervévé tudna válni. Ily módon a szövetkezetekben a közvetlen és a közvetett demokrácia fórumai jól kapcsolódnak egymáshoz. A küldöttgyűlés szövetkezetpolitikai célja ugyanis az, hogy ahol a nagy vagy a nagyobb méretek miatt csak nehezen biztosítható a közvetlen demokrácia, ott a tagság részvétele a szövetkezet igazgatásában a döntéshozatalban

[2] *Bak J.*: Gondolatok a szövetkezetek jogi szabályozásának értékeléséhez. Szöv. Kut. Int. Bp., 1981. 68—70. old. — Néhány gondolat a szövetkezetek jogi szabályozásának felülvizsgálatához. Jogtudományi Közlöny, 1981. 8. sz. 673. old.

[2/a] V. megyei megfigyelés a G-i járásból. 1967., 1969., 1979.

való közreműködés közvetett, képviselői rendszerével egészülhessen ki. A „kiegészülés" kitételnek mi külön hangsúlyt adunk, mivel a közvetett demokrácia nem pótolhatja teljesen a közvetlen demokráciát.

Ahhoz, hogy hatékony közvetett demokrácia lehessen, a közvetlen demokrácia fórumainak is egzisztálniuk kell. Ha teljesen elsorvad a közvetlen demokrácia, vagyis ha a tagságnak nincs közvetlen véleménynyilvánítási fóruma, nem tudnak kifejlődni a közvetett fórumok sem. Ez is közrejátszik a munkahelyi közösségek passzivitásában, de a küldöttek és küldöttgyűlések inaktivitásához is vezet. Közvetlen demokrácia hiányában ugyanis a közvetett demokrácia megvalósítására hivatott szervek összetétele és működése is manipulálható.

A közvetett demokrácia kiteljesedésének gátját látjuk abban, hogy az Mgtsz. R. 23. § (1) bekezdése a megválasztandó küldöttek számát mindössze a tagság 5—10%-ában jelöli meg. Ezzel szemben az ipari szövetkezetek által is követett Szvt. R. 7. § (1) bekezdése a küldötteknek csak a minimális létszámát állapítja meg, kimondva, hogy az a tagság 10 százalékánál kevesebb nem lehet. Az Szvt.-nek ez az alaprendelkezése sokkal egészségesebb, mint amit az Mgtsz. t. mond. A tagság 10%-a feltétlenül szükséges ahhoz, hogy valóban egy olyan küldöttlétszám alakuljon ki, amely nem olyan kicsi, hogy a vezetőség által esetleg manipulálható legyen. Ha ugyanis egy-egy munkahelyi közösséget nem csak egy-két, hanem több küldött képvisel, sokkal kisebb az esély arra, hogy a küldöttek manipulálás hatására a küldöttgyűlésen ne választóik érdekei és megbízása szerint járjanak el, már csak az egymás „kontrolljától" való tartás miatt is. Az Mgtsz. ágazati jogszabályok 1977. évi módosítása előtt egyébként azoknak a termelőszövetkezeteknek a zöme, amelyek önmaguktól éltek a küldöttgyűlés bevezetésének lehetőségével, a küldöttek létszámát általában az össztagság 10—20%-ában, esetleg 25%-ában határozták meg, de semmi esetre sem 10% alatt.[3] Az e téren fennálló jelenlegi Mgtsz. jogi szabályozás valóban olyannak tűnik, amely a küldöttlétszám fokozatos csökkenése, sőt jogszabályi csökkentése miatt a kollektív tagsági vezetést egyre inkább korlátozza. Az 1977. évi jogszabálymódosítás előtti gyakorlat azonban egyértelműen arra utal, hogy ez a folyamat kívülről, nem pedig az Mgtsz. önkormányzatából indult ki. Ezért de lege ferenda helyes lenne az Mgtsz. R. 23. § (1) bekezdésében foglalt speciális szabály hatályon kívül helyezésével az Mgtsz-ekben is érvényre juttatni az Szvt. R. 7. § (1) bekezdésének azt az általános rendelkezését, mely szerint a küldöttek létszáma a tagság 10%-ánál kevesebb nem lehet.

4. Sajátos problémaként kell foglalkoznunk a közgyűlés *részközgyűlési* formában való megtartásának módjával. Ezzel kapcsolatban több tanulmány rámutatott arra, hogy a részközgyűléssel mennyire manipulálható a tagság valódi akarata. A közgyűlés részközgyűlési formában való megtartása ugyanis megosztja a tagságot.[4]

Ezen túlmenően általános gyakorlat az, hogy ha valamely részközgyűlés napirendre kíván tűzni valmely kérdést, a vezetőség azzal az indokkal zárkózik el ettől, hogy az újonnan javasolt kérdést nem lehet valamennyi részközgyűlésen utólagosan napirendre tűzni, különösen akkor, ha a részközgyűlések egy részét előzetesen már megtartották. Ebben az érvelésben sok igazság van, ugyanakkor van arra is példa, hogy a szövetkezet részközgyűléseit egyidőben tartják meg, és telefonösszeköttetés vagy gépkocsi-futár-szolgálat útján az egyes részközgyűlések között folyamatos kapcsolatot építenek ki.[5] Persze ez az út csak ott járható, ahol 8—10 részközgyűlésnél több nincsen. Egyes fogyasztási szövetkezetekben azonban közel 100 részközgyűlés is működik. Ilyen helyeken ennek a módszernek a kivitelezése szinte áthidalhatatlan nehézségekbe ütközne.

Problémát okoz maguknak a részközgyűléseknek az összehívása is. Egy-egy részközgyűlést gyakran többször is össze kell hívni, hogy a határozatképességhez szükséges taglétszám meglegyen. Minthogy ez megint csak az óriási részközgyűlési számmal rendelkező fogyasztási típusú szövetkezetekben okoz problémákat, lehetőség van az új jogi szabályozás értelmében arra, hogy virementoljanak, vagyis ha az összes részközgyűlésen megjelentek összeszámlálásával megvan a szükséges közgyűlési jelenlét és szavazati arány, akkor a részközgyűléseket — átlagszámítás alapján — határozatképesnek tekintik.

A virementolásból adódó ezen összeszámlálási és átlagszámítási lehetőség ugyancsak manipulációs veszélyeket rejt magában, mert törvényesíti a lehetőséget arra, hogy az egyes la-

[3] *Prugberger* T.—*Nagy* L.—*Bak* J.—*Hegedüs* I.: A termelőszövetkezetek vállalati és társadalmi viszonyainak fejlődése. Szöv. Kut. Int. Közlemények, 141. sz. 1979. 12. old.

[4] *Bak J.*: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtud. Közl., 1979. 9. sz. *Prugberger* T.—*Nagy* L.—*Bak* J.—*Hegedüs* I.: i. m. 71. old.; Bennó P.: Száz ipari szövetkezeti elnök véleménye a választási rendszerről. Szöv. Kut. Int. Évkönyv. 1975. Közg. és Jogi Kiadó, Bp., 1976. 67—111. old.; *Gyenes* A.: A szövetkezetek szocialista vonásai, tulajdonviszonyai és demokratikus intézményrendszere. (Jkv. a Szöv. Tud. Tanács 1979. nov. 27-i üléséről. előadó: Gyenes A.) Szöv. Kut. Int. Közl., 153. sz. Bp., 1980. 14. old.

[5] A Pécsi Tudományegyetem Mezőgazdasági Jogi Tanszékének Somogy megye Tanácsa elnökétől kapott megbízás alapján végzett vizsgálata a szövetkezetek állami törvényességi felügyeletének Somogy megyei helyzetéről. A tanulmányterv a PTE Rektori Hivatala, a Tanszék, valamint Somogy megye Tanácsa V. B. irattárában. — Feldolgozta: Prugberger T.: Az állami felügyelet kulcskérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Szöv. Kut. Int. Közlemények, 138. sz. 1979. 68. old.

kóterületek és egységek tagjait érintő kívánságok vagy tiltakozások adott esetben figyelmen kívül maradjanak.

A részközgyűlés probléma szoros kapcsolatban áll a szövetkezeti összevonásokkal. A szövetkezetek egyesülése a legtöbb esetben külső nyomásra, a tagság ellenében „egyesítésszerűen" ment végbe, és így kampányszerűség miatt túlfutott a célon. Ennek eredményeképpen egy bizonyos, a középszintet elérő mértéken túl valamennyi típusban és ágazatban romlott a szövetkezetek gazdasági hatékonysága. Ez a tény, valamint Erdei Ferencnek a gazdasági gyakorlat által igazolt ama nézete, mely szerint a szövetkezeti forma gazdasági előnye a nagyméretű állami vállalatokkal szemben éppen a kereslet-kínálat viszonyaihoz való rugalmasabb alkalmazkodni tudásban áll, az eltúlzott nagy szövetkezeti méretek szétbontása mellett szól. Erre lehetőséget ad az Szvt. 46. §-ában szabályozott szétválás intézményének alkalmazása. Gazdaságpolitikai és szövetkezetpolitikai szempontból is sokkal helyesebb a presztízsszempontok félretételével levonni a reális tanulságokat és nem engedni, hogy szövetkezetek olyan méretekben üzemeljenek, ahol csak koncentrációszegény centralizáltság és emiatt alacsony gazdasági hatékonyság, nehézkes és a tagságtól elidegenedett vezetés tapasztalható. Ebben az esetben a termelőszövetkezeteknél az 1972—1977. évi egyesülési-egyesítési hullám előtt kialakult közepes, vagy annál valamivel nagyobb méretekre való visszaállás volna kívánatos. Így az ösztagsági létszámot figyelembe véve meg lehetne valósítani a 3—5 községet, vagy még ennél is több részleget (telephelyet) átfogó termelőszövetkezetekben a tagság egy központi kultúrhelyiségbe való meghívását és ott nem részközgyűlés, hanem közgyűlés tartását.

Ilyen körülmények között a részközgyűlés a forgalmazói típusú szövetkezetekre szorulna vissza, ahol a nagylétszámú tagság miatt a szövetkezeteknek csak 4—5 községre való kiterjedése esetében is a közgyűlésnek részközgyűlések formájában való megtartása mellőzhetetlen. Ilyen méretek, helyesebben részközgyűlési szám mellett azonban a részközgyűlések egy időben való megtartása és a részközgyűlések közötti folyamatos kapcsolattartás a már leírt és az 1972—77. évi egyesülési-egyesítési ciklus előtt, a Balaton déli partján működő egyes fogyasztási szövetkezetekben kialakult formája mellett, megnyugtató módon alkalmazható lenne.

5. A belső szövetkezeti demokrácia jogintézményeinek kiépülése csak akkor válhat teljessé, ha biztosítva van a tagság önrendelkezési joga a *vezetők megválasztásá*ban is. Ezen a téren a jelenlegi gyakorlat ugyancsak sok kívánnivalót hagy maga után. A jogi és a szövetkezeti szakirodalomban több szerző ténykutatások alapján mutatta ki, hogy a tisztségviselők, főleg pedig az elnök megválasztása kívülről mennyire irányítható, és mind a jelöltállítás, mind pedig a szavazás mennyire manipulálható. A választási eredmény befolyásolásának két alapvető eszköze közül az egyik jogszabályi, a másik pedig gyakorlati.

A befolyás jogszabályi módját az egyes ágazatokba tartozó szövetkezetek *személyzeti munkájáról* szóló miniszteri rendeletek megfelelő szakasza jelenti, amely az Szvt. és a szövetkezeti ágazati jogszabályok tisztségviselőválasztási rendelkezéseitől függetlenül előírja, hogy a szövetkezet elnöke csak a Magyar Népköztársaság Alkotmányához hű állampolgár lehet, amiről a szövetkezet felügyeleti szerve ad igazolást.[6] A jogi szakirodalom már bírálta e kritérium megfoghatatlan voltát, szemben a szövetkezeti jogszabályok által is megkövetelt erkölcsi bizonyítvánnyal, amelynek valóban objektív feltételei vannak.

Teljesen egyetértve azzal a nézettel, hogy míg az erkölcsi bizonyítvány a való helyzetnek megfelelően tükrözi valakinek a büntetlen vagy büntetett előéletét, valamint ezen keresztül köztisztség betöltésére méltó vagy méltatlan voltát, addig az úgynevezett feddhetetlenségi igazolással, mint „hűségigazolással" könnyen visszaélni, miként erre a gyakorlat számtalan példával szolgált. Nem egy esetben fordult elő ugyanis, hogy a járási-városi szövetkezet-felügyeleti szerveknek más volt az álláspontjuk a szövetkezet elnökére nézve, mint a tagságnak és az, akit a tagság megválasztott vagy megválasztani kívánt, azért nem lehetett elnök, mert a felügyeleti szerv „a feddhetetlenségi igazolás" kiadását megtagadta.[7] A feddhetetlenségi igazolás, azaz a „hűségtanúsítvány" megadásával, illetve meg nem adásával tehát a káderkiválasztás kívülről nagyon is irányítható. Ennek legfőbb fogyatékossága azonban az, hogy a szövetkezeti vezetés, pontosabban a jelölőbizottság adminisztratív jellegű kész tények elé állítását vonta minduntalan maga után a meggyőzés megkísérlése helyett. Ez az eljárás egyértelműen a szövetkezeti önkormányzat komoly megsértésével jár, mert a szövetkezetek állami felügyeletét és a gazdaságpolitikai irányítást végző szervek — kitérve a szövetkezet önkormányzati szervekkel való dialógus elől — saját elképzelésük abszolút érvényre juttatására törekedhetnek.

A vezetőség- és tisztségviselő-választás befolyásolásának másik, tételesjogi szabályozáson nyugvó eszköze az, hogy a forgalmazási típusú szövetkezeteknél nem a közgyűlés, hanem a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozik a tisztségviselők megválasztása is. Figyelembe véve itt a már tárgyalt „virementolás" lehetőségét is,

[6] 19/1974. (VIII. 18.) MÉM 7/1974. (X. 4.) BKM, valamint a 4/1974. (XII. 23.) KIP. M. sz. rendelet.

[7] *Bak J.*: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz. *Prugberger* T.—*Nagy* L.—*Bak* J.—*Hegedüs* I.: i. m. 67—75. old.

mindez a tisztségviselő-választás széles körű manipulálására vezethet.[8]

Kifejezetten gyakori, szervezési eljárási problémaként kell rámutatnunk arra, hogy a szavazás lebonyolításának módja sem mindenben demokratikus. Ugyanis, ha a szövetkezeten kívül álló állami és társadalmi szervek nem tudják meggyőzni a jelölőbizottságot a tőlük eltérő jelölési elképzelések helyességéről, belép a „feddhetetlenségi igazolás" meg nem adásának az alkalmazása. A másik problematikus körülményt magával a választással kapcsolatos titkos szavazás lebonyolítása jelenti, mivel a szavazócédulákra minden betöltendő tisztségre csak egy nevet állítanak, vagy ha többet is, azokat hátrább rangsorolva.[9] Ez pszichikailag — de technikailag is — már erősen befolyásolja a szavazást, még titkosság esetében is. Éppen ezért ez a választási manipuláció pszichológiai eszközként kezelhető.

Mindez, amit a szövetkezeti tisztségviselő-választással kapcsolatosan leírtunk, jelentős mértékben rontja a belső szövetkezeti önigazgatás demokratizmusát, beleértve nemcsak a szervezeti, hanem a gazdasági-üzemi demokratizmust is. Éppen ezért e kérdést tárgyaló más szerzők álláspontját magunkévá téve, magunk is szükségesnek tartjuk, hogy a szövetkezetek személyzeti munkájáról szóló jogszabályokból minél előbb kikerüljön a „hűségigazolás" követelménye, és a passzív választójog az általános állampolgári kritériumok szerint érvényesüljön tételesjogilag, amit kizárólag erkölcsi bizonyítvány igazol. Ezen túlmenően az Szvt.-nek az 1977. évi módosítása előtti 20. §-ával egyezően valamennyi szövetkezeti típusban és ágazatban egyértelműen közgyűlési hatáskörben kellene hagyni az összes tisztségviselő megválasztását. Ebben ugyan közvetlenül kell tükröződnie az egész tagság véleményének, mivel a tagság objektíve meg tudja ítélni azt, hogy ki az olyan vezető, aki alkalmas arra, hogy a szövetkezetet megfelelően vezetni tudja. Erre utal az is, hogy a Szövetkezeti Kutató Intézet által 1977-ben végzett reprezentatív vizsgálat során a megkérdezett tagok mindegyikének határozott véleménye volt arról, hogy mit vár el egy jó tsz-elnöktől.[10]

Bár nem terjedt ki a vizsgálat a többi tisztségviselővel szembeni tagsági elvárásokra, de közvetlen gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a tagok többségének határozott elképzelése van a többi tisztségviselővel, mindenekelőtt az ellenőrzőbizottsági elnökökkel szembeni követelményekről is. Jóllehet a fent említett vizsgálat csak mgtsz-ekre vonatkozik, egyéb irányú kutatásaink azonban arra mutatnak, hogy az ipari szövetkezetekben és a lakásszövetkezetekben hasonló a helyzet, mivel az, hogy ki tölti be az elnöki vagy a felügyelőbizottsági tisztséget, itt is közvetlenül kihat a tagok érdekeire. Az áfész-eknél és a takarékszövetkezeteknél az elnökválasztás megítélése, ha nem is ilyen direkt módon jelentkezik, áttételesen azonban igen, különösen akkor, ha a szövetkezet olyan méretű, hogy a tagok a szövetkezeti vezetés működését át tudják tekinteni. Ez természetesen a mammut-szövetkezetekben elképzelhetetlen. A mammut-szövetkezeteket azonban a fogyasztási szövetkezeti típusban sem tartjuk előnyösnek, a már korábban jelzett gazdasági és szövetkezetpolitikai okok miatt. Kisebb méretűekké történő fokozatos átalakításuk tehát kívánatos, és ezzel együtt a tisztségviselők részközgyűlés mellőzésével szervezett közgyűlési hatáskörben tartása is.

A választási mechanizmus gyakorlatában a következő változtatások volnának szükségesek: először is más szerzők álláspontjával egyezően meg kellene szüntetni a jelölteknek a választási cédulán történő rangsorolását[11], egyértelműen bevezetve a több jelölt állításának rendszerét[12]. Ennek megfelelően a jelöltek neveit tisztségenként tagolva, abc-sorrendben kellene feltüntetni a szavazólapon.[13] Ezen túlmenően minden tisztségnél kipontozott helyet kellene hagyni olyanok részére, akik nem a szavazólapon feltüntetett személyekre kívánnak szavazni. A szavazólapon feltüntetett személyek valamelyikére történő szavazást pedig névaláhúzás jelentené. A választás demokratizmusának teljessé tétele érdekében végezetül helyes volna bevezetni azt, hogy a jelölőbizottság a szövetkezet munkahelyi közösségeinek előzetesen — esetleg titkos határozathozatal útján — kialakított állásfoglalása figyelembevételével állítaná össze a jelölőlistát és tenné meg javaslatát a szavazást lebonyolító közgyűlésen. A választási eljárás így kialakítandó módjának normatív szabályozása elsősorban belső jogalkotási feladat kell hogy legyen. Figyelembe véve azonban a választási demokratizmust sértő fent aposztrofált tapasztalatokat, normatív biztosítékként helyesnek látszana az Szvt.-ben egy olyan elvi jellegű szabályozást adni, hogy minden szövetkezet *belső szabályzatban* köteles kidolgozni a *választási eljárás* nála kialakított részletes *módját*, amihez saját gyakorlatában köteles lenne tartani magát.

6. A választási mechanizmus eredményeként létrejövő két szűkebb fő önkormányzati testület, az igazgatóság és a felügyelő bizottság közül itt csak az *igazgatósággal* és annak *tisztségviselőnek* minősülő tagjaival foglalkozunk. (A fel-

[8] Az egyik MESZÖV takarékszövetkezeti osztálya vezetőjének interjúnyilatkozata, 1979. augusztus.

[9] Vö.: Gyenes A., Bennó Pál 4. sz. jegyzetben hiv. mű. *Bak* J.: A szövetkezeti demokrácia... 4. sz. jegyzetben hiv. mű.

[10] Vö.: *Bak* J.: hivatkozott két tanulmányával. — *Gyenes* A.: a 9. sz. jegyzetben hiv. mű. 31. old.

[11] *Prugberger* T.—*Nagy* L.—*Bak* J.—*Hegedüs* I.: Hiv. mű. 57—60. old.

[12] Vö.: *Bak* J.: Hivatkozott két tanulmányával.

[13] Vö.: *Gyenes* A.: A szövetkezetek szocialista vonásairól, tulajdonviszonyairól, és demokratikus intézményrendszeréről. Szövetkezés, 1980. 1. sz. 12. old.

ügyelőbizottságok szervezeti és működési problémáit az Állam és Igazgatás 1981. évi 9. számában megjelent tanulmányunkban dolgoztuk fel.[14]) A szövetkezetek valamennyi típusában és ágazatában egyre gyakrabban tapasztalható jelenség az, hogy a többnyire „laikus" tagokból álló igazgatóság háttérbe kerül, és helyét az üzemi vezetőkből álló vezetői értekezlet veszi át. Az elnökök igen nagy része ugyanis egyre ritkábban és csak jogszabályi előírásból fakadó kényszerűségből hívja össze az igazgatóságot, illetve a vezetőséget minden érdemi vita és problémamegtárgyalás nélkül. Míg a vezetőségi ülések lefolyása formális, és megtartásukra a jogszabályi előírásoknak megfelelően az előírt havi egyszerinél többször nem, hanem inkább kevesebbszer kerül sor, addig az elnökök az üzemi vezetőket érdemi tárgyalásra gyakran hetenként, de legalább kéthetenként összehívják.[15] Több olyan szövetkezettel találkoztunk, ahol e vezetői megbeszéléseket az alapszabály, vagy a szervezeti-működési szabályzat intézményesítette, meghatározva annak gyakoriságát, hatáskörét, pontosabban funkcióját, valamint tagjait. E vonatkozásban a legszabatosabb az Óbuda Mgtsz megoldása, ahol a szervezeti-működési szabályzat értelmében hetenként egyszer a magasabb vezető állású központi szakemberek bevonásával szűkebb körű vezetési értekezletet (I. sz. vezetési értekezlet), kéthetenként pedig a főágazatvezetők bevonásával tágabb körű vezetési értekezletet (II. sz. vezetési értekezlet) kell tartani. Ezen túlmenően minden hónapban egyszer sor kerül az egyes ágazatok és üzemek vezetőivel kibővített III. sz. vezetési értekezlet megtartására is. Hasonló szervezeti forma alakult ki a rákosjenői mgtsz-ben is.[16]

Mindkét szövetkezet szervezeti és működési szabályzatában a vezetési értekezletre vonatkozó jogi rendezés terjedelemre is sokkal nagyobb, mint ami a vezetőségre vonatkozik. Míg a vezetési értekezleti rendszer a szövetkezet saját elképzelését tükrözve életszerű szabályozást mutat mindkét helyen, addig a vezetőséggel kapcsolatos jogi rendezés, hatásköri és feladatmeghatározás vértelen, és a jogszabályi előírások sematikus lemásolását tükrözi.[17] Ezen túlmenően sablonosan írják elő a vezetőségi ülések jogszabályilag kötelező havi megtartását is, ami azonban — a törvényességi felügyeleti vizsgálatok tanúsága szerint — e két szövetkezetben is némely esetben elmaradt.[18]

Mindez azt mutatja, hogy a társadalmi és a vállalati vezetés a termelőszövetkezetekben is kezd elkülönülni egymástól, sőt a kettő egymással szemben kezd hatni. Ebben a „küzdelemben" pedig — úgy tűnik — a társadalmi oldal egyre inkább háttérbe szorul, és a manageri vezetés több ízben ütközik a többnyire laikus tagokból álló vezetőség szövetkezet-társadalmi célkitűzéseivel. Ebből a szembenállásból óhatatlanul beáll az az ellentmondás, hogyha a szakvezetők által túlzottan képviselt szakmai-vállalati oldal kerül előtérbe, kiüresedik a szövetkezet társadalmi oldala, a technokrata-utilitárius szemlélet hátérbe szorítja a szövetkezeti önigazgatás belső demokratizmusát, ami a szövetkezeti vezetésnek a tagságtól való elidegenedéséhez vezet. Ha viszont a vezetőségben kizárólag a társadalmi oldal kerülne fölénybe, ez könnyen a szövetkezet vállalati oldalának, és a szövetkezet gazdasági alapjának gyengüléséhez, esetleg szétzilálásához vezetne. Ennélfogva az nem megoldás, hogy a szövetkezet társadalmi és vállalati vezetése két külön szervbe, az igazgatóságba, és az úgynevezett „vezetői" értekezletbe" szerveződve küzd egymással szemben, mert ebben már a presztízsszempontok kerülnek előtérbe a szövetkezeti tagság összérdekeinek rovására. Ezért szerintünk a két oldal által bizonyos fokig szükségszerűen képviselt eltérő szemlélet között a bekövetkezhető ellentétek feloldása, de legalább is tompítása végett elsőrendű követelmény, hogy a vezetésben fennforgó dialógus egyazon fórum keretei között bonyolódjon le. Ez a fórum pedig csakis az egységes igazgatóság lehet, amelynek működését a laikus vezetőségi tagokat és a szakvezetőket a testülethez történő egyenjogú tartozás folytán egyformán felelősség terhelné.

Ennek megvalósulása mindenekelőtt azt igényelné, hogy a magasabb beosztású termelési, kereskedelmi, közgazdasági és adminisztratív szakvezetők beosztásuknál fogva szintén tagjai legyenek az igazgatóságnak. Ez viszont szükségessé teszi azt, hogy az ilyen beosztásba kerülők a szövetkezettel tagsági, ne pedig alkalmazotti viszonyban álljanak. Ez két módon volna biztosítható. Egyik alternatíva annak törvényi (Szvt.-ben való) kimondása lehetne, hogy az ilyen üzemi vezetői munkakört betöltők a beosztás elfogadásától kezdve mindaddig, míg e beosztásukat betöltik, hivatalból tagnak minősülnek még akkor is, ha korábban a szövetkezet alkalmazottai voltak. Másik alternatíva pedig az lehetne, hogy az Szvt. az ilyen munkakör betöltését tagfelvételi kérelemhez és tagfelvételhez kötné.

Figyelembe véve ezen túlmenően azt, hogy a szövetkezeti vezetés demokratizmusa a több települést átfogó nagyszövetkezetekben az igaz-

[14] *Prugberger* T.: A szövetkezeti önigazgatási demokratizmus néhány problémája. Állam és Igazgatás, 1981. 9. sz. 818—820. old.

[15] *Prugberger* T.: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. Szöv. Kut. Int. Közl. 165. Bp., 1981. 108—110. old.

[16] Óbuda Mgtsz és Kertészeti Tsz. Szervezeti és Működési Szabályzata. III. fejezet. Óbuda Híradó 1979/2. mell. — Rákosvölgye Mgtsz (Rákosjenő) Szerv. és Műk. Szab. 1980. kézirat II. fejezet.

[17] Helyszíni kutatás alapján a 16. sz. jegyzetben megjelölt két, és még más szövetkezetekben. A tapasztalatok feldolgozását lásd: *Prugberger* T.: A szövetkezetek üzemszervezeti önállóságát és kapcsolatkiépítésének rendjét megvalósító jogi eszközök. Szöv. Kut. Int. 122. sz. kutatási téma. Kézirat, Bp., 1981.

[18] Vö.: a 14. sz. jegyzettel.

gatóság olyan kibővítését igényelné, amelyben az egyes települések tagsága arányos képviselethez jusson, egy szűkebb operatív vezetői testületet indokolt lenne kialakítani az igazgatóságon belül. Jelenleg a szövetkezet operatív vezetését a vezetőségen kívül álló, kifejezetten szakmai vezetőkből álló, már tárgyalt „vezetői értekezlet" valósítja meg, amely tagsági viszonnyal nem kötődik az igazgatósághoz. Egy ilyen szűkebb vezetői tanácskozó és döntéshozó operatív testületre szükség van. Ezt viszont a fent már kifejtett indokok figyelembevételével az igazgatóság tagjaiból kellene kialakítani. Ily módon — megszüntetve az Mgtsz t.-ben az igazgatósággal azonos jelentőségű vezetőségfogalmat — az igazgatóságon belül egy szűkebb körű vezetőség kialakítására kellene az Szvt. módosításával lehetőséget adni. Az ily módon létrehozható vezetőségnek tagjai a szövetkezet legmagasabb szintű szakmai vezetői (a termelés, az értékesítés, az adminisztráció első számú irányítói) hivatalból lennének, másfelől ugyanennyi személy a közgyűlés, a küldöttgyűléssel működő szövetkezetekben pedig a küldöttgyűlés jelölése alapján, az igazgatóságnak választott tagjai sorából, ugyanannyi személy kerülne a vezetőségbe, mint amennyi hivatalbeli tagja van. Megoldás lehetne az is, hogy a vezetőség választott tagjait az igazgatóság választott tagjai jelölnék ki a maguk sorából. Hogy melyik megoldást alkalmazná az adott szövetkezet, azt alapszabályba és szervezeti-működési szabályzatba foglalva neki kellene eldöntenie. Éppen ezért mindazt, hogy az *igazgatóságon* belül egy szűkebb körű *vezetőség* is működjön, mind pedig azt, hogy ha az ilyen értelemben vett vezetőséget kialakítaná a szövetkezet, a fent említett variációk közül melyik alapján választja meg annak tagjait, az egyes szövetkezetek önkormányzati szabályozására kellene bízni. Emiatt az Szvt.-ben ezeket a kérdéseket nem kötelező rendelkezésekkel, hanem diszpozitív módon lehetne szabályozni.

Ezek után befejezésként áttérve az igazgatóság, vagyis a szövetkezet elnöki tisztségére, Bak József e munkánkban hivatkozott két tanulmányában utalt az úgynevezett „elnökcentrikus" szemléletre.[19] Ez alatt az értendő, hogy a gazdaság irányításában szerepet játszó állami és társadalmi szervek, a gazdaságirányítási reform 1974-től bekövetkezett bemerevítésétől kezdve, az állami vállalati igazgatóhoz hasonlóan kezdték azt kezelni. Ennek megfelelően az állami gazdaságpolitika informális módon a szövetkezet elnökeinek lehetőséget adott arra, hogy az igazgatóságot bizonyos fokig háttérbe állítva, „átnyúlva annak feje fölött", ha „de jure" nem is, „de facto" azonban a vállalati igazgatóhoz hasonló egyszemélyi felelősséggel és erkölcspolitikai elvárásokkal is terhelték meg, gyakran igényelve azt is, hogy esetenként az igazgatóság és a tagság akaratával, valamint a szövetkezet érdekeivel szemben állva hozza meg az állami gazdaságpolitika szája íze szerinti gazdasági döntéseket. Mindezt a szövetkezetek állami felügyeletének 1977-ben elkezdett és 1980-ban lezárt kutatásunk eredményeit közzétévő négykötetes munkánkban részletesen felvázoltuk.[20] Ezért itt a szóban forgó négy kötetben e témakörben kifejtett megállapításainkra, az állami elvárás, valamint az erkölcspolitikai számonkérés és felelősségrevonás gyakorlatára, az ezzel kapcsolatos feltárásainkra csupán csak utalunk.[21] A mindezek eredményeként kialakult jelentős elnöki hatalomnövekedés sok helyen a szövetkezeti önigazgatás demokratizmusát komoly mértékben csorbította. A fenti körülmények következtében sok elnök érezhette több választási cikluson keresztül biztonságban magát a tagságtól függetlenül is akkor, ha a gazdaságpolitikát kialakító és a gazdaságirányítást végző külső szervek bizalmát élvezte. Csak akkor ingott meg ez a státusa, ha ezt a bizalmat elvesztette. Ekkor viszont a tagság akarata ellenére is gyakran mennie kellett. Összefüggéseiben nézve a problémát, mindebben segítséget jelentett a korábban tárgyalt részközgyűléssel, valamint kifárasztással megvalósítható tagsági manipulálás, továbbá a megyei tanácselnököktől származó feddhetetlenségi („hűség") igazolás kiadása, kiadásának megtagadása, vagy a már kiadott igazolás visszavonása.

E két eszköz megszüntetésével kapcsolatos álláspontunkat a fentiek során már kifejtettük. Ezt megerősítendő, és a szövetkezeti önigazgatás demokráciáját biztosítandó további javaslatunk arra irányul, hogy az elnök ne szerezhessen olyan túl nagy hatalmat magának, amelylyel túlzottan az igazgatóság és az általunk javaslatba hozott vezetőség fölé tudna nőni, az össztagság sérelmére. Azaz meg kívánjuk keresni a szövetkezeti demokrácia biztosítékait az elnöki hatalom káros túlcentralizálódásával szemben. Úgy véljük, ez a szövetkezet vállalati és társadalmi feladatainak megoldása szempontjából egyaránt fontos.

Éppen ezért helyesnek látszana egy olyan megoldást bevezetni, hogy csak két ciklusra lehessen az elnököket 2/3-os titkos szótöbbséggel megválasztani, a harmadik ciklusra viszont már 3/4-es, a negyedik és minden további ciklusra pedig 4/5-ös szótöbbség kelljen ugyanazon személy elnökké történő ismételt megválasztásához. Szerintünk ez a megoldás biztosítaná azt, hogy egy elnök se érezhesse tisztségét örökös-

[19] Vö.: a 4. és a 7. sz. jegyzettel.

[20] *Prugberger* T.: Az állami felügyelet kulcskérdései az Mgtsz-ekben. Szöv. Kut. Int. Közl. (továbbiakban: K.) 138. sz. Bp., 1978., Az ipari szövetkezetek állami felügyeletének időszerű kérdéseiről, K. 142. sz. Bp., 1979., A „nem termelői" típusú szövetkezetek állami felügyeletének jelenlegi tapasztalatai és problémái. K. 151. Bp., 1980., A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. K. 165. sz. Bp., 1981.

[21] Lásd különösen a 20. sz. jegyzetben felsorolt munkák ágazati-szakmai felügyeletet tárgyaló fejezeteiben.

nek, és a szövetkezetet saját birtokának, amelylyel kénye-kedve szerint szabadon rendelkezhet. Ugyanakkor az, hogy a fenti javaslat mellett is mód van korlátlan újraválasztásra — amit rátermettség esetén a tagság nyilván megtesz —, biztosítva van az elnök személyében továbbra is a gazdaságvitel — de csak a jó gazdaságvitel! — folyamatossága. Ettől függetlenül azonban a gazdaságvitel és a tagság irányában fennálló szövetkezet-társadalmi feladatok megvalósításának folyamatosságát továbbra is biztosítaná az, hogy egyfelől a vezetőség többi tagjának újraválaszthatóságára továbbra is az eddigi szabályok maradnának érvényben, másfelől azokra, akik magasabb szakvezetői beosztásuknál fogva lennének tagjai az igazgatóságnak és a szűkebb vezetőségnek, a választás és a választási ciklus nem vonatkozna. Esetükben a munkakör keletkezése, valamint megszűnése automatikusan ugyanígy befolyásolná igazgatósági-vezetőségi tagságukat is.

Prugberger Tamás

A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása

A devizagazdálkodás elsődleges célja a szocialista tervgazdálkodás irányelveinek megfelelően biztosítani a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyát, illetve — a tervszerű elosztás érdekében — összpontosítani a devizakészleteket.

A devizagazdálkodás tehát a népgazdaság egyik jelentős pénzügyi szabályozó eszköze, melynek érvényesülését több területre kiterjedő jogszabályrendszer biztosítja.

Alaprendelkezéseinek tekinthetők A tervszerű devizagazdálkodás jogszabályai (a továbbiakban Devizakódex),[1] melyek a jogokat és kötelezettségeket két fő rendelkezés köré csoportosítva határozzák meg. Egyrészt engedélyhez kötik a külföldre irányuló fizetések teljesítését, másrészt kötelezővé teszik a vételre felajánlást a deviza, illetve egyes vagyoni értékek („devizaértékek") vonatkozásában.[2] Ugyanakkor azonban nem tartalmaznak rendelkezést a Devizakódexben meghatározott kötelező magatartási normák megszegőivel szemben. Ezt a feladatot egyéb jogszabályok látják el. E cikk témájául ezen jogszabályok ismertetését választottam.

A tervszerű devizagazdálkodás érdekeit sértő cselekmények szankcionálása — az általam vizsgált területen — büntetőjogi, illetve államigazgatási eszközökkel történik. A büntetőjog vétség, illetve bűntett miatt bünteti, a szabálysértési hatóság pedig szabálysértési szankciókkal sújtja azokat.

A devizagazdálkodással kapcsolatos bűncselekmények és szankcióik az új Btk.-ban,[3] csakúgy mint a régiben,[4] a pénzügyi bűncselekmények címszó alatt szerepelnek, éspedig most is keretjogszabályban.

Az alapeset [Btk. 309. § (1) bek.] a devizagazdálkodással kapcsolatban elkövethető vétségek körét oly módon szabja meg, hogy hivatkozik a devizagazdálkodásról szóló jogszabályokban meghatározott kötelezettségekre, illetve tilalmakra, s az azok megszegőivel szemben, ha a bűncselekményt kisebb értékre követik el, 1 évig terjedő szabadságvesztés-büntetést, javító-nevelő munkát, vagy pénzbüntetést helyez kilátásba. Vagyis a cselekmény vétségként, illetve bűntettként való minősítését az értékkategória önmagában eldöntheti. Ahogy később látni fogjuk, a nagyobb, a jelentős és a különösen nagy érték, mint minősítő körülmény, már bűntetti kategóriát képezhet, függetlenül az elkövetett cselekmény társadalomra való veszélyességének egyébkénti fokától.[5]

A Btk. 309. § (2) bek. c) pontja szerint a büntetés bűntett miatt 3 évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt nagyobb értékre; a (3) bek. a) pontja szerint 1-től 5 évig terjedő szabadságvesztés, ha jelentős értékre; és a (4) bek. a) pontja szerint 2-től 8 évig terjedő szabadságvesztés, ha különösen nagy értékre követik el.

Ami az értékhatárokat illeti — tehát, hogy mi minősül kisebb, nagyobb, jelentős és különösen jelentős értéknek —, arra nézve a Btk. nem rendelkezik, hanem a II. Büntető Elvi Döntés ad iránymutatást. A kisebb érték 3000 és 10 000 Ft közé, a nagyobb érték 10 000 és 100 000

[1] Az 1979. évi 1. sz. tvr.-tel módosított 1974. évi 1. sz. tvr. a tervszerű devizagazdálkodásról. (Egységes szerkezetben a tvr. végrehajtásával kapcsolatos kérdésekről szóló 1002/1974. (I. 17.) Korm. sz. határozattal illetőleg a tvr. végrehajtásáról, valamint a devizagazdálkodással kapcsolatos egyes szabályok megállapításáról szóló 1/1974. (I. 17.) PM. sz. rendelettel.) A Vhr. módosítása a 11/1982. (IV. 20.) PM. sz. r.

[2] A Devizakódex rendelkezéseit részletesen elemezve lásd: *a) Kolossváry* István: A devizajogszabályok lakosságot érintő rendelkezéseinek új vonásai. J. K. 1976. 6. sz.; *b) Meznerics* Iván: A devizagazdálkodás jogi szabályozásának korszerűsítése. PSz. 1974. 190—296. old.; *c) Meznerics* Iván: A tervszerű devizagazdálkodás jogszabályai. Bevezető. Bp. 1975. Közg. és Jogi Könyvkiadó; *d) Meznerics* Iván: Pénzügyi Jog, X. Fejezet 4/d pont 573—584. old. Bp. 1977. Közg. és Jogi Könyvkiadó.

[3] 1978. évi IV. Tv.

[4] 1971. évi V. Tv.

[5] Ld.: Meznerics Iván idevonatkozó fejtegetéseit a „Pénzügyi Bűntettek és Szabálysértések" című gyűjteményes kötetben. A devizagazdálkodás érdekeit sértő cselekmények és azok szankcionálása. Devizabűntettek, devizaszabálysértések, devizabírságok. 279—280. old. Bp. 1970. Közg. és Jogi Könyvkiadó.

Ft közé, a jelentős érték 100 000 és 1 000 000 Ft közé esik, különösen jelentős értéket pedig az 1 000 000 Ft-ot meghaladó értékben meghatározható cselekmények elkövetése esetén célszerű általában megállapítani. Az elvi döntés azonban már lehetőséget ad arra, hogy az okozott deviza-érdeksérelem jelentőségét az összes körülményekre figyelemmel lehessen megállapítani.[6]

A fentiek ismeretében nézzünk egy *példát* arra, mi történik, ha a jog alkalmazói a jogszabályokat szigorúan értelmezik, illetve, hogy lehetséges-e egységes joggyakorlat kialakítása, ha az ítélkező minden esetben maga döntheti el, hogy egy-egy, a devizagazdálkodást sértő cselekmény milyen minősítést nyerjen.

A Devizakódex egyik rendelkezése szerint: „Belföldi a külföldön tulajdonába (rendelkezése alá) kerülő, devizajogszabályban meghatározott vagyoni értéket, illetve az arra megnyíló igényt a devizahatóságnak 8 napon belül bejelenteni köteles."[7]

Másik rendelkezés szerint: „Devizahatósági engedéllyel szabad belföldi által a hagyatékot visszautasítani, ha a visszautasítás folytán külföldi örököl.[8]

A Btk. szerint egy pl. 800 000 Ft-ot érő hagyatékra megnyíló igény bejelentésének időleges elmulasztása ugyanazt a következményt vonja maga után, mint például a hagyaték visszautasítása: a szabadságvesztés — szándékos elkövetés esetén — mindkét esetben 5 évig terjedhet.

A Btk. indokolása szerint: „A tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályban meghatározott kötelezettségek és tilalmak megszegése, illetve kijátszása esetén az érdeksérelem az értékhatáron *belül* is különböző lehet. Az érdeksérelem mértékét a konkrét cselekmény társadalomra veszélyességének értékelésénél lehet figyelembe venni". Az értékhatáron belül! Figyelembe véve az Elvi Döntésben mondottakat, miként lehet differenciálni a két cselekmény között?

Igaz ugyan, hogy a bejelentési kötelezettség elmulasztása esetében lehetőség van arra is, hogy — a bejelentés pótlásakor — a bíróság megállapíthassa, hogy a cselekmény társadalomra veszélyessége nagy mértékben csökkent, illetve megszűnt és ilyen esetben csak megrovásban részesítik az elkövetőt. (A megrovás intézményének tárgyalására a továbbiakban részletesen sor kerül.) A kérdés tehát ebben az esetben is megoldható a Btk. alapján, jóllehet a megrovás intézményének esetünkre vonatkoztatott szabálya nyilván olyan esetre vonatkozik, amikor valamely előre nem látható esemény bekövetkezése folytán csökken vagy enyészik el a cselekmény társadalomra való veszélyessége, nem pedig olyan esetekre, amikor egy jogszabály által előírt kötelezettség elmulasztásának pótlása folytán következik be a bűncselekmény súlyának változása. Talán célszerűbb volna a Meznerics Iván által javasolt megoldást követni, azaz kiemelni a „devizagazdálkodás érdekeit valóban sértő cselekményeket"[9] oly módon, ahogy azt a DK-ban[10] szabályozták.

Az új szabályozás tehát nem szakított azzal a szemlélettel, mely nem tesz *minőségi* különbséget a devizagazdálkodás érdekeit sértő különféle súlyú cselekmények között, hanem a Legfelsőbb Bíróságra bízza az értelmezését. Jelentősen megváltoztatta azonban az értékhatárokat, és bevezette a vétségi kategóriát a szándékosan elkövetett bűncselekmények körében is.

Az 1961. évi V. tv.-ben meghatározott értékkategóriákra a XXXVI. sz. BED. adott iránymutatást, s ez a jelentős érték alsó határát 40 000,— Ft-ban határozta meg. A 3000,— Ft és 40 000,— Ft közé eső értékkategória az alapesetre vonatkozott, amely 3 évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető bűntett volt. A legsúlyosabbnak minősülő értékkategória 150 000,— Ft-tal kezdődött, a bírói gyakorlatban azonban — már ezt az új iránymutatást megelőzően is — magasabb volt a minimum.

Rátérve az egyéb minősített esetek körére: a 309. § (2) bek. kimondja, hogy a büntetés 3 évig terjedő szabdságvesztés a bűncselekmény üzletszerű, bűnszövetségben, vagy muzeális tárgyra történt elkövetés esetén. (A nagyobb értéket az előzőekben már tárgyaltuk, s a többi minősített esetnél sem térek ki újra az érték szerinti minősítésekre.)

Ami az *üzletszerű elkövetést* illeti, e tekintetben Meznerics idevonatkozó megállapításai továbbra is helytállóak,[11] mivel ezzel a minősítő körülménnyel kapcsolatban a jogszabály és annak értelmezése nem változott.

A *bűnszövetségben* való elkövetés sem vet fel újabb problémákat. Ami azonban a *muzeális tárgyra* való elkövetés e helyen történő kiemelését illeti, elgondolkoztató a törvény megoldása. A törvény indokolása logikus és érthető, amely szerint: „a muzeális tárgyak fokozott védelmének szükségessége indokolja, hogy az ezekkel kapcsolatos bűncselekmény értékre tekintet nélkül bűntettnek minősüljön". A további törvényhelyek azonban kétséget kizárólag teszik (s lehetett-e ez a törvényhozó szándéka?), hogy ha a bűncselekményt jelentős értékű vagy különösen nagy értékű *muzeális* tárgyra követik el, akkor is csak 3 évig terjedő szabadságvesztés a büntetés. A törvényalkotó ugyanis a muzeális tárgyra való elkövetést

[6] Ld. az 5. jegyzetben említett kötet ugyanott megjelölt oldalszámát.

[7] 1979. évi 1. sz. tvr.-tel módosított 1974. évi 1. tvr. 9. § (2) bek.

[8] Ua. 6. § (1) bek. g) pont.

[9] Ld. az 5. jegyzetben említett kötet ugyanott megjelölt oldalszámát.

[10] 1950. évi 30. sz. tvr.

[11] Ld. az 5. jegyzetben említett kötet 328—329. old.

csak az említett törvényhelyen emeli ki, de ugyanolyan önálló minősítő körülményként, mint amilyen a nagyobb, a jelentős és a különösen nagy érték. A muzeális tárgyra elkövetett bűncselekmény kivételével minden olyan esetben, amikor a bűncselekményt nagyobb, illetve jelentős értékre üzletszerűen vagy bűnszövetségben követik el, a kiszabható szabadságvesztés büntetés 1 évtől 5 évig, illetve 2 évtől 8 évig terjed. Ugyanez nem mondható el a muzeális tárgyak vonatkozásában elkövetett bűncselekményekre, azoknak ugyanis nincs további minősítése.

Az elemzett § nem emeli ki külön (mint ahogyan az 1961. évi V. tv. 247. §-a tette) minősítő körülményként a *visszaesést.*

A visszaeső fogalmával a törvény az Általános Részben foglalkozik és annak három fokozatát különbözteti meg. Ugyancsak az Általános Részben állapítja meg azokat a hátrányos következményeket, amelyek a visszaesés, a különös visszaesés, illetve a többszörös visszaesés esetében beállanak.

A visszaeső fogalmának tisztázása devizabűncselekményeknél nem okoz problémát, mert minden szándékos bűncselekmény elkövetője annak számít, ha korábban szándékos bűncselekmény miatt szabadságvesztésre ítélték és a büntetés kitöltésétől vagy végrehajtásának megszűnésétől az újabb bűncselekmény elkövetéséig öt év még nem telt el. [Btk. 137. § (12) bek.] A visszaesés következménye pedig, hogy a visszaeső próbára nem bocsátható [Btk. 72. § (1) bek.], s büntetésének végrehajtása sem függeszthető fel. [Btk. 90. § (1) bek. b) pont].

A különös visszaesés kritériumainak megállapítása már nem ilyen egyszerű. Különös visszaeső az az elkövető, aki mindkét alkalommal ugyanolyan vagy hasonló jellegű bűncselekményt követett el. [Btk. 137. § (14) bek.] A probléma az, hogy mit értünk hasonló jellegű büncselekményen? Ennek a bírói gyakorlatban kell eldőlnie. Ami a *devizabűncselekményeket* illeti, ezeket — az eddigi s a várható gyakorlat szerint — a vámbűntettekkel kell hasonlónak tekinteni.

A bűncselekmény *gondatlan* elkövetése esetén nem történt változás, mivel a törvény azt az előző szabályozáshoz hasonlóan, vétség miatt pénzbüntetéssel bünteti [Btk. 309. § (5) bek.].

Új a Btk.-nak az a szabálya, amely a bűncselekmény szándékos elkövetése esetén — ha azt kisebb értékre követik el — vagylagosan *javító-nevelő munka* büntetést rendel. Ennek devizabűncselekmény esetén is helye lehet.

Pénzbüntetést a cselekmény — ideértve a devizabűncselekményeket is — szándékos és gondatlan elkövetése esetén egyaránt ki lehet szabni. A pénzbüntetés kiszabásának módja azonban megváltozott: nevezetesen, bevezetésre került a „napi pénzbüntetés" rendszere. Eszerint a pénzbüntetés kiszabásánál meg kell állapítani a pénzbüntetés napi tételeinek számát, valamint az egynapi tételnek megfelelő összeget. A napi tételek száma a bűncselekmény súlya tekintetében lesz mérvadó, a napi tételnek megfelelő forintösszeg pedig az elkövető viszonyaihoz igazodik.

A törvény indokolása szerint erre a változtatásra azért volt szükség, mert bevezetésével eredményesebb differenciálásra nyílt lehetőség a közel azonos súlyú bűncselekményt elkövető, de eltérő jövedelmű vádlottak esetében.

A törvény a pénzbüntetés legkisebb mértékét 10, legnagyobb mértékét 180 napi tételben határozza meg 50,— és 1000,— Ft-os értékhatárok között. Kimondja továbbá, hogy szabadságvesztésre átváltoztatás esetében egy napi tétel összegének helyébe egy napi szabadságvesztés lép. Tehát a szabadságvesztés időtartama nem függ a kiszabott összeg nagyságától. [Btk. 51. § (1) bek.]

A fentebb elemzett főbb büntetési nemek mellett — a *devizabűncselekmények* elkövetőivel szemben is — *mellékbüntetések* kiszabásának is helye lehet.

Közügyektől eltiltásnak akkor van helye, ha szándékos bűncselekmény elkövetőjét szabadságvesztésre ítélik, s az elkövető méltatlan arra, hogy a közügyekben részt vegyen.

Foglalkozástól az esetben lehet eltiltani az elkövetőt, ha — ahogyan a régi szabályozás szerint is — foglalkozásának felhasználásával, szándékosan követi el a bűncselekményt, valamint akkor is, ha szakképzettséget igénylő foglalkozása szabályainak megszegésével teszi ezt. Vagyis ennek a mellékbüntetésnek a kiszabásához elegendő lehet annak a megállapítása, hogy az elkövető gondatlanságból nem tartotta be foglalkozásának szabályait.

A foglalkozástól eltiltás határozott időtartamú, vagy végleges lehet. Utóbbi akkor alkalmazható, ha az elkövetőről megállapítják, hogy foglalkozása gyakorlására alkalmatlan. A határozott idejű eltiltás időtartama egy és tíz év közé eshet, ugyanúgy, mint a közügyektől eltiltás időtartama.

A kitiltás és kiutasítás mellékbüntetések új törvényi megfogalmazásában annyi a változás, hogy a kitiltás legrövidebb időtartamát egy hónapról egy évre módosították, illetve, hogy a kiutasított külön engedéllyel visszatérhet. [Btk. 60. § (1) bek. — (2) bek., Btk. 61. §.]

Lényegesen megváltoztak a *vagyonelkobzás* mellékbüntetés törvényi feltételei. Változatlanul van egy kogens és egy alternatív szabály: vagyonelkobzást *kell* alkalmazni három évi szabadságvesztésnél súlyosabb büntetés mellett, illetve vagyonelkobzást *lehet* alkalmazni az ennél kevésbé súlyosan minősülő szabadságvesztés mellett. Ennek a mellékbüntetésnek a kiszabására akkor van lehetőség, ha a törvény ezt külön kimondja, vagy ha a bűncselekményt haszonszerzés céljából követik el.

A régi szabályozás (ami a devizabűncselekményeket illeti) öt évet meghaladó szabadságvesztés esetén tette kötelezővé a vagyonelkob-

zást, három évet meghaladó szabadságvesztés esetén pedig a társadalom érdekétől függött az alkalmazása. Az új szabályozás értelmében a devizabűncselekmény alapesetének büntetési tétele mellett is (ha az szabadságvesztés) kiszabható a most tárgyalt mellékbüntetés.

A devizabűncselekmények azon elkövetőit, akiket határozott tartamú szabadságvesztés büntetésre ítélnek, és megfelelő jövedelmük vagy vagyonuk van, *pénz-mellékbüntetésre kell* ítélni, ha haszonszerzés céljából követik el a bűncselekményt, és pénz-mellékbüntetésre *lehet* ítélni őket akkor, ha ettől nagyobb preventív erő várható.

A régi szabályozáshoz képest a változás a mellékbüntetés összegében van, ami 500,— Ft-tól 100 000,— Ft-ig terjedhet.

Vagyonelkobzás esetén pénz-mellékbüntetés nem alkalmazható.

A pénz-mellékbüntetést ugyanúgy, mint a pénzbüntetést, fogházban végrehajtandó szabadságvesztésre kell átváltoztatni, ha az elítélt fizetési kötelezettségének nem tesz eleget. Akkor azonban, ha az ítélet szabadságvesztés, ennek fokozata lesz irányadó a pénz-mellékbüntetés helyébe lépő szabadságvesztésre is.

Átváltoztatás esetén egy napi szabadságvesztés felel meg 100,— Ft-tól 500,— Ft-ig terjedő összegnek, a pénz-mellékbüntetés helyébe lépő szabadságvesztés azonban egy napnál rövidebb és hat hónapnál hosszabb nem lehet. (Btk. 64. és 65. §.)

Teljesen új megoldás a Btk-nak az a rendelkezése, hogy a mellékbüntetések *önállóan* is alkalmazhatók, ha ennek egyéb törvényi feltételei fennállnak. [Btk. 38. § (2) bek.]

A devizabűncselekmények esetében csak a foglalkozástól eltiltás és a kiutasítás alkalmazható önálló büntetésként, mivel a többi mellékbüntetést csak végrehajtandó szabadságvesztés főbüntetés mellett lehet megállapítani.

A fő- és mellékbüntetések mellett *intézkedések* alkalmazására is sor kerülhet. A Btk.-ban találhatók közül a megrovás, a próbára bocsátás és az elkobzás szerepelhet devizabűncselekmény elbírálása esetén. A megrovás és a próbára bocsátás önállóan, az elkobzás pedig büntetés mellett is, a pártfogó felügyelet pedig nemcsak büntetés, de intézkedés mellett is alkalmazható. Ami a *megrovást* illeti, annak alkalmazására akkor kerül sor, ha az elkövető cselekménye a társadalomra csak csekély fokban veszélyes, illetve ha a cselekmény az elbírálás időpontjában minősül csekély jelentőségűnek, vagy jelentőségét vesztette. Így például a Devizakódexben szereplő bejelentési kötelezettség[12] időleges elmulasztása a bejelentés időpontjában — az eset összes körülményeit figyelembe véve — oly mértékben veszíthet jelentőségéből, hogy az eredendően kiszabható (pl. egytől öt évig terjedő) szabadságvesztés helyett a bíróság csak megrovásban részesíti az elkövetőt. Megrovásban részesíthető az is, akinek a Btk.-ban meghatározott egyéb okból szűnt meg a büntethetősége. [Btk. 71. § (1)—(2) bek.]

Az új Btk. az előző szabályozáshoz képest nagyobb gondot fordít a devizagazdálkodást sértő bűncselekményekre, nyilván aggasztóan növekvő tendenciájuk miatt.[13] Az új szabályozás értelmében lehetőség nyílik a fokozott differenciálásra, s ugyanakkor a „keretszabály"-megoldás — bár a devizakódex rendelkezései nem mozognak olyan tág határok között, mint a DK. rendelkezései mozogtak — többszörös enyhítésre ad lehetőséget olyan esetekben, amikor — a szakértők véleményének alapján is — kevésbé súlyos cselekményekről van szó.

A deviza-szabálysértések körét meghatározó *Szabálysértési Kódex* (továbbiakban Sz. K.)[14] ugyancsak keretjogszabály jellegű megoldást alkalmaz. Az alapeset visszautal a tervszerű devizagazdálkodásról szóló jogszabályra, s az abban meghatározott valamely kötelezettség, vagy tilalom szándékos megszegőjét, illetve ennek megkísérlőjét 10 000,— Ft-ig terjedő pénzbírsággal sújtja, ha a sértett érdek 3000,— Ft-ot nem halad meg. Ennek alapján ugyanazt mondhatjuk, amit a Btk. elemzése kapcsán mondtunk, azzal a kiegészítéssel, hogy ez esetben még nehezebb a differenciálás. Meznerics már említett könyvében alaposan bírálta az értékkategória kizárólagosan minősítő szerepét. Ez azonban az új szabályozásban sem változott, csak az értékhatár módosult 1000,— Ft-ról 3000,— Ft-ra, illetve a kiszabható pénzbírság duplázódott meg. Ugyanez a helyzet azzal a szabályozással is, mely szerint a devizagazdálkodást sértő bűntett, illetve devizaszabálysértés elkövetésére felhívó, ajánlkozó, vállalkozó, vagy a közös elkövetésben megállapodó 5000,— Ft-ig terjedő pénzbírsággal sújtható. Az előző szabályozás szerint ez az összeg 3000,— Ft-ig terjedt.

Az egyéb rendelkezések érintetlenül maradtak: a külföldön devizaszabálysértést elkövetőt is felelősségre kell vonni; a pénzt vagy egyéb dolgot, amelyre nézve a szabálysértést elkövették, el lehet kobozni; amennyiben az elkobzás nem rendelhető el, az elkövető az elkobzás alá eső dolog értékének megfizetésére kötelezhető [SZ. K. 116. § (1) bek.]

A törvény azonban egy új rendelkezéssel

[12] Ld. a 7. jegyzetet.

[13] Ld.: *Merész* László: A vám- és devizajogszabályt sértő cselekmények alakulása a gazdasági irányítás új rendszerében. Pénzügyi Szemle, 1977. 6. sz.

[14] A szabálysértésekről szóló 1968. évi I. tv.-nek az 1971. évi 28. sz., az 1974. évi 23. sz., valamint az 1979. évi 10. sz. tvr.-tel és más jogszabályokkal módosított szövegének és a törvény egyes rendelkezéseinek értelmezésével kapcsolatos hatályos állásfoglalások egységes szerkezetbe foglalt szövege. Az egyes szabálysértésekről szóló 17/1968. (IV. 14.) Korm. sz. rendeletnek a 19/1979. (V. 11.) Mt. sz. rendelettel, valamint más jogszabályokkal módosított szövegének és a rendeletben foglalt egyes szabálysértések értelmezésével kapcsolatos hatályos állásfoglalásoknak egységes szerkezetbe foglalt szövege.

is bővült, mely szerint, ha az elkövető az alapcselekményt több alkalommal követte el, és ezeket együttesen bírálják el, érték-egybefoglalásnak van helye. Ez a rendelkezés lényegesen változtatott a bírósági gyakorlaton, mivel a különböző olyan deviza-szabálysértések esetén, ahol a szabálysértési értékhatár külön-külön is meghaladott és ahol a folytatólagos egység megállapítható, érték-egybefoglalást rendel. (Sz. K. 116. § (7) bek.)

A szabálysértés miatt esetünkben alkalmazható büntetés pénzbírság, amely meg nem fizetés esetén — ha az nem hajtható be — elzárásra változtatandó át. A pénzbírság legalacsonyabb összege 100,— Ft, legmagasabb összege 5000,— Ft, a jogszabályban meghatározott esetekben pedig 10 000,— Ft is lehet. Az átváltoztatás során 100,— Ft-tól 200,— Ft-ig —, illetve ha a kiszabható pénzbírság legmagasabb összege 10 000,— Ft, 400,— Ft-ig terjedő összeg helyett egy-egy napi elzárást kell számítani egy és 30 nap között. (SZ. K. 16—17. §.)

A szabálysértési hatóság, mellőzve büntetését, intézkedésként figyelmeztetheti az elkövetőt, ha az összes körülményekre tekintettel, ettől kellő nevelő hatás várhat. (SZ. K. 20. §)

Az elkobzás intézményéről — minthogy szabályozása hasonló a már említett Btk.-belihez — csak röviden szólunk. A Btk.-ban meghatározott esetek mellett szabálysértés elbírálásakor el kell, illetve el lehet kobozni azt a dolgot, amelynek elkobzását a szabálysértést meghatározó külön jogszabály teszi lehetővé vagy kötelezővé, ha az elkobzás nem okoz aránytalanul súlyos hátrányt. Az elkobzásnak akkor is helye van, ha a felelősségre vonást eljárási akadály kizárja. (Sz. K. 21. §)

A devizabűncselekmény, illetve deviza-szabálysértés elkövetőjének az eddig tárgyalt hátrányok mellett még egyéb következménnyel is számolnia kell. A Minisztertanácsnak a külföldre utazásról és az útlevelekről szóló rendelete szerint meghatározott ideig, de legfeljebb az elkövetéstől számított öt évig kizárható a külföldre utazásból az, aki korábban külföldi utazása során vám- vagy devizabűncselekményt, illetve szabálysértést követett el.[15]

A devizagazdálkodást sértő cselekmények elkövetőivel szemben eljáró hatóságok s az általuk alkalmazott eljárási szabályok ismertetésére nem térek ki, tekintettel arra, hogy három különböző hatóság különféle eljárási módozatairól lenne szó, melynek elemzése kimeríti egy hasonló cikk kereteit, s ezért ennek taglalásától itt eltekintek.

Erdélyi Zsuzsa

[15] 53/1978. (XI. 10.) Mt. sz. rendelet. A külföldre utazásról és az útlevelekről, 7. § (2) bek. d) pont.

Gondolatok a visszaesésről

„A visszaesés törvényi szabályozása azon a jogpolitikai meggondoláson alapszik, hogy a társadalom védelme érdekében általában súlyosabban kell megbüntetni az ismételten bűnelkövetőt, mint azt, aki első ízben kerül a törvénnyel összeütközésbe."[1]

Az 1961. évi V. törvény a visszaesést és a hozzá fűződő joghátrányokat a magyar kodifikációs hagyományokat követve szabályozta. A visszaesőkénti elkövetést a Különös Részben minősítő körülményként értékelte, s azt sem valamennyi, hanem csak néhány bűncselekmény tekintetében. A Csemegi-kódex és a Btá. rendelkezésein annyiban terjeszkedett túl, hogy az Általános Részben definiálta a visszaeső fogalmát, s a (büntetéstani értelemben vett) visszaeséshez egyéb hátrányos jogkövetkezményeket is társított, mint pl. a 70. § (5) bekezdés c) pontja, amely kizárta a „visszaesőt" a büntetés végrehajtása felfüggesztésének kedvezményéből.

Az 1978. évi IV. törvény szakított ezzel a szabályozási móddal, s ha a magyar büntetőjog történetében találunk is hasonló megoldást (1843-as törvényjavaslat), mégis a visszaesést és annak jogkövetkezményeit olyan koncepció szerint szabályozza, amilyen hatályos magyar törvényben eddig még soha nem volt.

A Btk. a visszaesők három típusát különbözteti meg (visszaeső, különös visszaeső, többszörös visszaeső), s az egyes csoportokba tartozó bűnismétlőkkel szemben többféle hátrányos jogkövetkezményt határoz meg az Általános Részben.

Ezek a következők: *a) visszaesővel szemben:* szigorúbb büntetésvégrehajtási fokozat szabadságvesztésre ítélés esetén (43. § b) pont); a próbára bocsátás lehetőségéből való kizárás [72. § (2) bek.]; kizárt a büntetés végrehajtásának felfüggesztése (90. § b) pont); a törvényi mentesítés várakozási idejének meghosszabbodása [103. § (2) bek.];

b) különös visszaesővel szemben: a visszaesővel szemben alkalmazandó valamennyi jogkövetkezmény; speciális büntetéskiszabási szabályok (97. §); néhány esetben a Különös Rész értékeli a különös visszaesést;

c) többszörös visszaesővel szemben: a visszaesővel szemben alkalmazandó valamennyi jogkövetkezmény; speciális büntetéskiszabási szabályok (98. §, illetve 97. §); egyéb sajátos joghátrányok (fegyház fokozat két évi vagy ennél hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítélés esetén — 42. § (3) bekezdés; kizárt a feltételes szabadságra bocsátás — 47. § (3) bekezdés a)

[1] A Legfelsőbb Bíróság 14. számú irányelve a bűnismétlés értékeléséről. Bírósági Határozatok, 1979. évi 7. sz. 481. old.

pont: elrendelhető a szigorított őrizet — 78. § (1) bekezdés: kizárt a törvényi mentesítés — 102. § (3) bekezdés: bírósági mentesítés csak hosszabb „várakozási idő" után lehetséges — 103. § (3) bekezdés a), b) pont.

A törvényhozó a visszaesést és a többszörös visszaesést kivétel nélkül az Általános Részben értékeli, a különös visszaesést azonban differenciáltabban szabályozza. Főszabályként a különös visszaeséshez is Általános Részi rendelkezések fűződnek, vannak azonban a különös visszaesésnek olyan sajátos esetei, amelyek Különös Részi szabályozást igényelnek; mégpedig azért, mert az ismételt bűnelkövetők ezen típusának megfelelő értékelése az Általános Rész előírásainak alkalmazásával nem biztosítható.

Ilyen rendelkezést találunk az emberölés bűncselekményénél, s ugyancsak a Különös Rész értékeli a különös visszaesést néhány vagyon elleni bűncselekménynél (lopás, sikkasztás, csalás, rongálás és orgazdaság).

Az első esetben az — általánostól — eltérő szabályozásra azért volt szükség, mert az Általános Részi rendelkezések alkalmazásával a legsúlyosabb élet elleni bűncselekményt különös visszaesőként elkövetővel szemben nem volna kiszabható a generális prevenciót megfelelően szolgáló életfogytig tartó szabadságvesztés, illetőleg halálbüntetés.

A felsorolt vagyon elleni cselekményeknél pedig azért, mert 1000,— Ft-ot meg nem haladó értékre (kárt okozva) történő elkövetésük jogellenes cselekmény ugyan (tulajdon elleni szabálysértés), de nem bűncselekmény. A különös visszaeső elkövetők személyi társadalomra veszélyességére tekintettel azonban a törvényhozó indokoltnak tartotta büntetőjogi eszközök igénybevételét az általuk elkövetett csekély tárgyi súlyú cselekmények esetén is. Erre viszont (egy szabálysértés bűncselekménnyé változtatására) az Általános Rész rendelkezései nem adnak lehetőséget, így azt a Különös Részben kellett szabályozni.

A visszaesés témakörén belül cikkünkben csak a következő kérdésekkel foglalkozunk:

1. Kiszabható-e többszörös visszaesővel szemben javító-nevelő munka, illetőleg pénzbüntetés?

2. Hogyan, milyen feltételek mellett és mikor mentesül a többszörös visszaeső javító-nevelő munkára, illetve pénzbüntetésre ítélése esetén?

3. Alkalmazhatók-e az Általános Résznek a különös és többszörös visszaesőkre vonatkozó speciális szabályai a felsorolt vagyon elleni cselekmények szabálysértési értékre (kárt okozva) történő elkövetése esetén?

Enyhítés — különös és többszörös visszaesés esetén

A törvény a 97. § (2) és (3) bekezdéseiben felemeli a különös visszaesőkre alkalmazandó büntetési tétel alsó határát. A (2) bekezdésben oly módon, hogy a csak pénzbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények elkövetésének kivételével kizárja a szabadságvesztésnél enyhébb büntetési nemek alkalmazásának lehetőségét. „Ha a bűncselekmény büntetési tétele vagylagosan szabadságvesztés, javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés, különös visszaesőnél a büntetési tétel csak szabadságvesztés." A (3) bekezdésben pedig a kiszabható szabadságvesztés minimumát határozza meg. („... amennyiben a törvény az alsó határt *a)* nem jelöli meg — hat hónap; *b)* egy évben jelöli meg — egy év és hat hónap; *c)* két évben jelöli meg — három év; *d)* öt évben jelöli meg — hét év; *e)* tíz évben jelöli meg — tizenkét év.")

A fenti szabályokból következően különös visszaesőknél azonos lesz a kiszabható legkisebb büntetés (hat hónap szabadságvesztés) mindazoknál a bűncselekményeknél, amelyeknél a Különös Rész nem határozza meg a szabadságvesztés speciális minimumát. Ez az alsó határ független attól, hogy egy olyan absztrakt súlyú bűncselekményről van-e szó, amelyet a törvényhozó egyébként is csak szabadságvesztéssel fenyeget (ez a Különös Rész szerint: egy évig, két évig, három évig és öt évig terjedő szabadságvesztés lehet), vagy olyan csekélyebb súlyúról, amelynek elkövetőjével szemben nemcsak „kivételes esetben" tartja elégségesnek javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés alkalmazását (vagyis, ahol a Különös Részi büntetési tétel egy évig terjedő szabadságvesztés, javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés).

Nem zárja ki azonban a törvény az enyhítés lehetőségét. A 97. § (4) bekezdése szerint: „A büntetés a 87. § (2) bekezdése alapján csak különös méltánylást érdemlő esetekben enyhíthető," de enyhíthető. Így tehát — tekintettel arra, hogy a 97. § (2) és (3) bekezdése szerint a különös visszaesőknél a büntetési tétel alsó határa hat hónap, vagyis „egy évnél rövidebb tartamú szabadságvesztés" minden olyan bűncselekménynél, ahol a Különös Rész a szabadságvesztés büntetés speciális minimumát nem határozza meg, „különös méltánylást érdemlő esetben" (és csak akkor) javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés kiszabásának a 87. § (2) bekezdés e) pontja alapján van helye. Függetlenül attól, hogy a különös részi büntetési tétel tartalmazza-e ezeket a büntetési nemeket vagy sem.

A 87. § (2) bekezdésében meghatározott ún. egyszeri enyhítésen felül természetesen — ha annak feltételei fennállnak — lehetséges a 87. § (3) és (4) bekezdésének (ún. kétszeres és korlátlan enyhítés) alkalmazása is.

A többszörös visszaesők büntetésének kiszabására vonatkozóan a törvény részben azonos, részben eltérő megoldást tartalmaz.

A 98. § (1) bekezdése szerint „A többszörös visszaesők büntetésének kiszabására a 97. § rendelkezései az irányadóak." Vagyis a főszabály szerint a büntetést különös és többszörös

visszaesővel szemben azonos (az Általános Rész szabályai által felemelt) keretek között lehet kiszabni.

Az enyhítés (a főszabálytól való eltérés) lehetősége azonban többszörös visszaesővel szemben szűkebb. 98. § (2) bekezdés: „Többszörös visszaesőre *a büntetési tétel alsó határánál enyhébb* büntetés csak a 87. § (3)—(4) bekezdése alapján szabható ki."

Kérdéses, hogy az idézett szabály azt jelenti-e, hogy a többszörös visszaeső büntetésének ún. egyszeres enyhítésére egyáltalán nincs lehetőség, vagy pedig azt, hogy van, de a különös visszaeső büntetésének enyhítésénél kisebb mértékben. A válasz azon múlik, hogyan értelmezzük a 98. § (2) bekezdésében szereplő „büntetési tétel" kifejezést. Ha azt mondjuk, hogy ez a 97. § (2) és (3) bekezdései szerint „felemelt" büntetési tétel, akkor az egyszeres enyhítésre nincs lehetőség. Ha azonban e kifejezésen a különös részi büntetési tételt értjük, akkor a különös visszaesőre vonatkozó enyhítési lehetőségnél kisebb mértékben ugyan, de van rá mód.

Nézetünk szerint a 98. § (2) bekezdésének ez utóbbi értelmezése a helyes. Vagyis az, hogy „különös méltánylást érdemlő esetben" feléled az eredeti büntetési tétel és a 97. § (2) és (3) bekezdése által felemelt alsó határoktól a Különös Részben meghatározott büntetési tétel alsó határáig (de csak addig) lehet leszállni.

Ezt támasztja alá a Btk. 98. §-hoz fűzött miniszteri indoklása „az enyhítés csak a bűncselekményre a *Különös Részben* megállapított büntetési tétel legkisebb mértékéig terjedhet".[2]

Ezt mondja a Legfelsőbb Bíróság 14. sz. irányelve is: „Más szóval az ún. egyszeres enyhítés alkalmazásával a bíróság a Btk. 97. § (3) bekezdésének a)-e) pontjaiban meghatározott büntetési tétel alsó határától a Btk. *Különös Részében* írt törvényi büntetési tétel alsó határáig enyhítheti a büntetést.[3]

Ez az értelmezés olvasható a Legfelsőbb Bíróság B. törv. IV. 112/1980. számú döntésében is egy 2—8 évig terjedhető szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményt elkövetett többszörös visszaeső büntetésének kiszabásával kapcsolatban. „A Btk. 97. §-ának (3) bek., valamint a 98. §-a (2) bekezdésének egybevetett helyes értelme szerint az adott esetben a terheltre három évi szabadságvesztésnél rövidebb időtartamú szabadságvesztés csak különös méltánylást érdemlő esetben szabható ki, de annak mértéke sem lehet 2 évi szabadságvesztésnél alacsonyabb . . ."[4]

További kérdés az, hogy lehetséges-e a 97. § (2) és (3) bekezdését mesterségesen kettészakítani és azt mondani, hogy a „büntetési tétel" kifejezés csak akkor jelenti ténylegesen a Különös Részben meghatározott büntetési tételt, ha az nem tartalmaz a szabadságvesztésnél enyhébb büntetési nemet. Konkrétabban megfogalmazva a problémát, ha az „eredeti" büntetési tétel egy évig terjedő szabadságvesztés, javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés, akkor enyhítés esetén három hónap szabadságvesztés vagy pedig pénzbüntetés a kiszabható legkisebb büntetés? Véleményünk szerint a pénzbüntetés.[5]

Az kétségtelen, hogy a már többször idézett 97. § (2) bekezdése félreértésekre adhat okot, mert megfogalmazása — „különös visszaesőnél a büntetési tétel csak szabadságvesztés" — azt a látszatot keltheti, hogy a törvényhozó, egy eddig a Különös Részben megállapított szankciókra fenntartott kifejezést használván, egyszer s mindenkorra megváltoztatta a különös részi büntetési tételt. Azt gondoljuk azonban, hogy itt egyszerűen az történt, hogy az új, az eddigiektől alapvetően eltérő szabályozás miatt (a különös és a többszörös visszaesők büntetésének kereteit az Általános Rész határozza meg) erre a jogintézményre nincs megfelelő kifejezésünk. Így a törvény — jobb híján — ugyanazt a kifejezést többféle értelemben használja. (Ugyanezt teszi egyébként a „büntetési tétellel" a miniszteri indoklás is. Pontatlan a használata a 97. § (3) bekezdésében is, mert a „ha a büntetési tétel határozott tartalmú szabadságvesztés" kifejezés alatt nyilvánvalóan azokat a bűncselekményeket is érteni kell, amelyeknél a határozott tartalmú szabadságvesztés nem „maga a büntetési tétel", hanem csak egy része annak. Lásd: 10—15 évig terjedő, életfogytig tartó szabadságvesztés vagy halál.) Következésképpen a 97. § (2) és (3) bekezdésének a szerepe és jelentősége azonos. Együttesen határozzák meg a különös és többszörös visszaesőkre kiszabható büntetés legkisebb mértékét. Ha az Általános Rész által felemelt alsó határtól kivételes esetben el lehet térni, akkor ez a lehetőség mindkét szabályra vonatkozik. Vagyis, ha az eredeti büntetési tétel egy évig terjedő szabadságvesztés, akkor enyhítés esetén tényleg három hónap a minimum. Ha azonban egy évig terjedő szabadságvesztés,

[2] A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény miniszteri indoklása. Igazságügyi Közlöny, 1979. 1. számának melléklete. 114. old.

[3] A Legfelsőbb Bíróság 14. sz. irányelve a bűnismétlés értékeléséről. BH, 1979. 7. sz. 488. old.

[4] Bírósági Határozatok, 1980. 7. sz. 500. old.

[5] Ezzel ellentétes véleményt fogalmaz meg *Akácz* József és *Vereczkey* Géza „A visszaesésről" címmel a Magyar Jog, 1981. 4. számában megjelent cikkében. Azt írják: „Többszörös visszaesőkre is érvényes a 97. § (4) bekezdésének az a szabálya, hogy a büntetés enyhítésére csak különös méltánylást érdemlő esetben kerülhet sor. További korlátozást jelent azonban, hogy többszörös visszaesőknél az enyhítés csak a bűncselekményre a Különös Részben megállapított büntetési tétel legkisebb mértékéig terjedhet... Ez azt jelenti, hogy a Btk. 97. § (3) bekezdésének a) pontja szerinti, hat hónapos alsó határban megjelölt szabadságvesztés többszörös visszaeső esetében, a Btk. 98. §-ának (2) bekezdését figyelembe véve legfeljebb a Btk. 40. §-ának (2) bekezdésében írt 3 hónapi szabadságvesztésre enyhíthető. Ez annak a következménye, hogy a Btk. 87. § (2) bekezdésében felsorolt alsó határok — példánkban az e) pont nem alkalmazhatók." 328. old.

javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés volt, akkor pénzbüntetés. Ez nem a 87. § (2) bekezdés e) pontjának az alkalmazása (mert az tényleg kizárt), hanem a különös részi büntetési tétel alsó határa. Ha egyszer a törvény lehetővé teszi azt, hogy „különös méltánylást érdemlő esetben" feléledjen az eredeti büntetési tétel egy súlyos bűncselekmény elkövetése esetén (ahol nyilvánvalóan nincs a büntetési tételben szabadságvesztésnél enyhébb büntetési nem), akkor teljesen indokolatlan kizárni ebből a lehetőségből azt, aki egy, a törvényhozó által is enyhének ítélt bűncselekményt követ el.

Ellenkező esetben arra kényszerítenénk a bíróságokat, hogy azokban a — nyilván ritkán előforduló, de elvileg és gyakorlatilag is mégis csak létező — esetekben, ahol a cselekmény kicsi súlyára és az elkövető személyi körülményeire is tekintettel súlyosnak és igazságtalannak tartják a három hónap végrehajtható szabadságvesztést — amely egyébként többszörös visszaesőről lévén szó minimum tíz év büntetett előéletet von maga után [Btk. 103. § (3) bekezés a) pont] — a cselekmény súlyával arányban álló javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés helyett — megrovást alkalmazzanak, mert azt viszont lehet többszörös visszaesővel szemben is. A megrovás alkalmazhatóságát ugyanis — a törvény szerint — a cselekmény társadalomra veszélyességének a foka dönti el. Az pedig, hogy mikor veszélyes a cselekmény olyan csekély fokban a társadalomra, „hogy a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen" (Btk. 28. §), a határesetekben — kézzel fogható és mérhető kritériumok híján — nehezen mondható meg.

Az sem fogadható el azonban, hogy hatalmi szóval arra kényszerítsék a bíróságokat, hogy túl szigorú ítéleteket hozzanak és végrehajtható szabadságvesztést szabjanak ki azzal szemben, akit pl. nem túl súlyos bűncselekménye elkövetése miatt már két ízben néhány hónap végrehajtható szabadságvesztésre ítéltek és a második szabadságvesztésének (amelyet már mint visszaeső kapott) kitöltése után két évvel elkövet egy becsületsértést, ami egy szabadságvesztéssel is fenyegetett szándékos bűncselekmény.

Adatok hiányában nem tudjuk, hogy ilyen és ehhez hasonló bűncselekmények elkövetése miatt évente hányan válnak többszörös visszaesővé, de úgy gondoljuk — tekintettel arra, hogy a Btk. több mint hatvan egy évig terjedő szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel fenyegetett szándékos bűncselekményt tartalmaz — a probléma nem csupán elméleti.

Összefoglalva tehát — jogpolitikai szempontból is — kívánatosnak tartjuk a Btk. 97. és 98. §-aiban foglalt szabályok olyan értelmezését, amely szerint

1. a különös és a többszörös visszaesők büntetési tételének alsó határát a 97. § (2) és (3) bekezdése együttesen, egymástól el nem választhatóan emeli fel;

2. a 98. § (2) bekezdésében említett büntetési tételen tényleg a Különös Részben meghatározott büntetési tételeket kell érteni;

3. így „különös méltánylást érdemlő esetben" korlátozás nélkül feléled az eredeti büntetési tétel;

4. a fentiekből következően, ha a különös részi büntetési tétel egy évig terjedő szabadságvesztés, javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés, akkor — ha az indokolt — a kiszabható büntetés minimuma többszörös visszaesőnél is pénzbüntetés.

A többszörös visszaesők mentesítése

A többszörös visszaesők mentesítésével kapcsolatban csak egy problémára szeretnénk felhívni a figyelmet — melyről úgy érezzük értelmezéssel nem oldható meg.

A Btk. 102. §-ának (1) bekezdése szerint a törvény erejénél fogva áll be a mentesítés pénzbüntetés, főbüntetés helyett alkalmazott mellékbüntetés, javító-nevelő munka, felfüggesztett szabadságvesztés és bizonyos tartamú végrehajtható szabadságvesztés esetén. (A részletes szabályoknak témánk szempontjából nincs jelentősége.)

A 103. és a 104. §§ a bírósági mentesítést szabályozzák, és meghatározzák a mentesítés megadhatóságának legkorábbi időpontjait a különböző tartamú szabadságvesztés büntetések, valamint az előzetes mentesítés lehetőségét felfüggesztett szabadságvesztésre és javító-nevelő munkára ítélés esetén.

Vagyis pénzfőbüntetés és főbüntetés helyett alkalmazott mellékbüntetés esetén csak törvényi mentesítés lehetséges, amely az ítélet jogerőre emelkedésének napján következik be.

Ez — hogy ha az ítélet jogerőre emelkedésének napján áll be a mentesítés a törvény erejénél fogva, akkor nincs szükség a bírói mentesítés szabályozására — teljesen logikus és egyértelmű lenne, ha a törvény 102. §-ának (3) bekezdése nem zárni ki a többszörös visszaesőket a törvényi mentesítésből, vagy ha a többszörös visszaesőkre vonatkozóan lenne erre egy külön szabály. De a 102. § (3) bekezdése létezik, külön szabály pedig nincs.

Hasonló a helyzet a javító-nevelő munkára ítélés esetén is, ahol ugyan a büntetés kitöltésekor beálló törvényi mentesítés mellett — előzetes mentesítés formájában létezik a bírói mentesítés. E mentesítés megadása azonban elvileg egy olyan lehetőség, amelyet a bíróság az elítélt számára annak „érdemességétől" függően ad meg, és amelynek hatálya az ítélet jogerőre emelkedésével áll be. Sajátszerű lenne, ha ennek az első ízben bűncselekményt elkövetőknél tényleg mérlegeléstől függő kedvezménynek a megadását — tekintettel arra, hogy ellenkező esetben soha nem mentesül az elkövető — többszörös visszaesőkkel szemben mintegy kötelezővé tenné a törvény a bíróságok számára.

Azt nem hisszük, hogy a 102. § (3) bekezdése azért áll kivétel és bírói mentesítést lehetővé tevő szabály nélkül, mert az általunk az előző részben elfogadott álláspont ellenkezője az igaz (vagyis, hogy többszörös visszaesővel szemben a kiszabható büntetés minimuma az ún. egyszeres enyhítésnél is csak három hónap végrehajtható szabadságvesztés lehet). Ennek elfogadása ugyanis nem oldaná meg a kérdést, hisz ennek a nézetnek a képviselői sem tagadják — a törvényben kifejezetten kimondott — ún. kétszeres és korlátlan enyhítés alkalmazásának, és ezzel a javító-nevelő munka és a pénzbüntetés kiszabásának lehetőségét. Tehát az biztos, hogy itt nem egy a 98. § (2) bekezdésével összhangban álló — s így a többszörös visszaesővel szemben a javító-nevelő munka és a pénzbüntetés alkalmazása kizártságát megerősítő — szabályról, hanem (egészen egyszerűen egy) joghézagról van szó.

Az egy másik kérdés, hogy milyen időpontban — az ítélet jogerőre emelkedésével, vagy bizonyos várakozási idő után —, de *törvényben foglalt* lehetőséget kell adni ebben az esetben is vagy a törvényi, vagy a bírósági mentesítésre, mert a jelenleg hatályos szabályok alapján a többszörös visszaesők a fenti esetekben csak kegyelem útján mentesülhetnek.

Az Általános és a Különös részi visszaesés viszonya

A Btk. Különös Része öt vagyon elleni bűncselekménynél értékeli a különös visszaesőkénti elkövetést. A szabálysértési értékre (kárt okozva) elkövetett lopást 316. § (2) bekezdés e) pont; sikkasztást 317. § (2) bekezdés d) pont; csalást 318. § (2) bekezdés d) pont; orgazdaságot 326. § (2) bekezdés d) pont; rongálást 324. § (2) bekezdés b) pont a különös visszaesés bűncselekménnyé minősíti.

A bírói gyakorlatban felmerült az a kérdés, hogy a fenti bűncselekmények elkövetőjével szemben alkalmazhatók-e az Általános Részben meghatározott jogkövetkezmények, ha az érték (kár) a szabálysértési értékhatár alatt van, de az elkövető különös vagy többszörös visszaeső, avagy különös és többszörös visszaeső? További probléma az, hogy változtat-e az előbbi kérdésre adandó válaszon az, ha a cselekmény egyéb körülménynél fogva is bűncselekménynek minősül. (Természetesen, ha az elkövető „csak" többszörös visszaeső és egyéb minősítő körülmény nincs, akkor a cselekmény megmarad szabálysértésnek, így a többszörös visszaesés jogkövetkezményeinek alkalmazhatóságával kapcsolatos büntetőjogi problémák ez esetben fel sem merülnek.)

Az a törvény szerint és a bírói gyakorlatban is egyértelmű, hogy azok a *jogkövetkezmények*, amelyeket az Általános Rész a *büntetéskiszabásra vonatkozó rendelkezéseken* (97. és 98. §§) *kívül* fűz a visszaesőkénti, különös vagy többszörös visszaesőkénti elkövetéshez, minden, így a fenti vagyon elleni bűncselekmények elkövetése esetén is alkalmazandók. (Feltéve természetesen, hogy az elkövető visszaeső, különös vagy többszörös visszaeső.) Ilyen jogkövetkezmények pl. a súlyosabb végrehajtási fokozat kijelölése, kizárás a próbára bocsátás lehetőségéből stb.

Nem ilyen egyértelmű azonban a helyzet a Btk. 97. és 98. §-aiban foglalt rendelkezések alkalmazásával kapcsolatban, mely §§-okban találhatók a különös és többszörös visszaeső által elkövetett bűncselekmények törvényi büntetési tételének alsó és felső határát felemelő szabályok.

Az biztos, hogy *ha a fenti vagyon elleni cselekmények elkövetője „csak" különös visszaeső* és ez a körülmény emeli ki a cselekményt a szabálysértések köréből, a Btk. 97. § (1) bekezdésében levő szabályra tekintettel („Különös visszaesővel szemben amennyiben a törvény másként nem rendelkezik —, „. . .) az általános részi büntetéskiszabási szabályok nem érvényesülhetnek.

Változik-e a megoldás akkor, ha *1.* az érték (vagy az okozott kár) a szabálysértési értékhatár alatt van, az elkövető különös vagy többszörös visszaeső és a cselekmény egyéb körülménynél fogva is bűncselekménynek minősül? *2.* A cselekményt csak a különös visszaesés emeli ki a szabálysértések köréből, de az elkövető egyben többszörös visszaeső is?

Elvileg kétféle megoldás lehetséges:

a) a fenti esetekben tekintettel arra, hogy a cselekmény mindenképpen bűncselekménynek minősül (az *1.* pont alatti esetben a különös visszaesésen kívüli egyéb körülmény, a *2.* pont alattiban pedig a különös visszaesés miatt) nincs akadálya annak, hogy a többletként jelentkező különös (1. eset), illetőleg többszörös (2. eset) visszaesőkénti elkövetést a szankciókeretek emelésével értékeljük, vagyis alkalmazhatóak a 97. és 98. §§-ok rendelkezései.[6]

b) A szabálysértési értékre elkövetett (kárt okozó) vagyon elleni bűncselekmények különös vagy többszörös visszaeső elkövetőivel szemben a 97. és 98. §§-okban foglalt szabályok nem alkalmazhatók.

Úgy gondoljuk, hogy a b) pont alatt jelzett megoldás felel meg inkább

1. a törvény szövegének. A 97. § (1) bekezdése így kezdődik „Különös visszaesővel szemben — amennyiben a törvény másként nem

[6] Ilyen állásfoglalást tartalmaz a már idézett „A visszaesésről" c. cikk. Azzal az indoklással, hogy az első esetben „... a különös visszaeső minőségnek bűncselekményt emelő tényezőként nincs jelentősége, ilyen jellegű figyelembevétele szóba sem kerül. Mindenképpen indokolt, hogy az elkövető személyének a különös visszaesésből fakadó fokozottabb társadalomra veszélyessége a Btk. 97. §-ának alkalmazásával nyerjen — végül is egyszeri értékelést." 326. old. A második esetben pedig azért, mert ilyenkor a 97. § rendelkezéseit nem a különös, hanem a többszörös visszaesés teszi alkalmazandóvá.

rendelkezik." A fenti vagyon elleni cselekményeknél viszont „másként rendelkezik". A 98. § (1) bekezdése pedig azt mondja, hogy „A többszörös visszaeső büntetésének kiszabására a 97. § rendelkezései az irányadóak," és ez alól a (2) bekezdés csak az enyhítés vonatkozásában tartalmaz kivételt.

2. Abban az esetben, ha a cselekmény a különös visszaesésen kívül egyéb körülmény miatt is bűncselekménynek minősül, ez az álláspont felel meg a minősítő körülmények „halmozódása" vonatkozásában kialakult, eddig következetesen érvényesülő *bírói gyakorlatnak.* Azaz, a törvény által azonos szinten értékelt több minősítő körülmény egyidejű fennállása esetén azokat a bírói gyakorlat nem választotta szét mesterségesen abból a szempontból, hogy közülük egyik vagy másik „a minősítő körülmény" és a többinek ilyen szempontból nincs jelentősége. A minősítő körülményeket eddig egyenértékűnek tekintette és „halmozódásukat" súlyosító körülményként értékelte. Ezt fogalmazza meg a Legfelsőbb Bíróság Büntető és Katonai Kollégiumának 92. sz. állásfoglalása is: „Azok a körülmények ugyanis, amelyek a törvény szerint a szabálysértési értékre elkövetett cselekményt vétséggé minősítik, ebből a szempontból egyenértékűek, és ezek körében a különös visszaesésnek nincs a többitől eltérő jelentősége."[7]

A súlyosító körülménykénti értékelésen túl — a törvény kifejezett rendelkezései folytán — a különös és a többszörös visszaeséshez úgyis jó néhány hátrányos jogkövetkezmény kapcsolódik e vagyon elleni vétségek elkövetése esetén is.

3. Ez az álláspont szolgálja jobban *kriminálpolitikai célkitűzéseinket* is.

Kétségtelen, hogy az új Btk. egyik fontos koncepciója a bűncselekményt ismételten elkövetők eddigieknél szigorúbb felelősségre vonása. Mégis úgy gondoljuk, hogy ez nem jelentheti — semmilyen körben — a tettarányos felelősség elvének *teljes* feladását.

Nem hisszük, hogy a törvényhozó a csekély súlyú bűncselekmények elkövetőit tartja a legveszélyesebbnek a társadalomra, és ezért velük szemben engedi meg a legnagyobb eltérést a cselekmény súlyával és a bűnösség fokával arányos büntetéstől. A személyi társadalomra veszélyesség a büntetés mértékét befolyásolhatja ugyan (ennek szükségességét természetesen elismerjük), de jelentősége *soha* nem nőheti túl a cselekmény súlyáét.

A büntetés — amint azt a Btk. 37. §-a világosan kimondja — *a bűncselekmény miatt alkalmazott joghátrány,* nem pedig a személy társadalomra veszélyességének a következménye. Ezzel ellenkező felfogás érvényesítése a különböző súlyú jogtárgyak, a különböző súlyú cselekmények közötti különbségek összemosására vezetne, igazságtalan, s mint ilyen a büntetés céljának elérésére sem alkalmas. A generálprevenció szempontjából is szükséges, hogy a társadalom tagjainak többsége azonosuljon kriminálpolitikai törekvéseinkkel. Ennek egyik feltétele az, hogy a büntetés mértéke reális, ha úgy tetszik igazságos legyen. Nem hisszük azt, hogy 50,— Ft ellopásáért kiszabott hat havi vagy ennél hosszabb tartamú végrehajtható szabadságvesztés kiszabása jól szolgálná ennek a célnak az elérését.

Következésképpen egyetértünk a Legfelsőbb Bíróság Büntető és Katonai Kollégiumának 92. számú állásfoglalásában kifejtett állásponttal, amely szerint a vagyon elleni szabálysértéseket bűncselekménnyé változtató körülmények e körben egyenértékűek, s mint ahogy annak sincs büntetési tételt emelő hatása, ha egy 200,— Ft értékű dolgot közveszély színhelyén zsebtolvajlás útján tulajdonítanak el, annak sincs, ha a zsebtolvaj különös visszaeső.

Méginkább így van ez akkor, ha az elkövető különös és többszörös visszaeső is és más minősítő körülmény nincs. A különös és a többszörös visszaesés ugyanis — bár más feltételekkel —, de egyaránt a személyi társadalomra veszélyesség megnyilvánulása. Így ez esetben a cselekményt a szabálysértések köréből csak és kizárólag a személyi társadalomra veszélyesség emeli ki. Ha ilyenkor — azon felül, hogy szabálysértés helyett bűncselekményt állapítunk meg — még az így megállapított büntetési tétel alsó és felső határát is emelnénk, az a sajátos helyzet állna elő, hogy a személyi társadalomra veszélyesség értékelése sokszorosan meghaladná a cselekmény társadalomra veszélyességét, hisz itt a cselekmény társadalomra veszélyessége nyilvánvalóan és vitathatatlanul csak szabálysértési szintet ér el. (A 97. és 98. §-okban foglalt szabályokon kívül úgyis több hátrányos jogkövetkezményt kell a törvény kifejezett rendelkezése alapján alkalmazni.)

A bírói gyakorlatban pedig nagy törést szenvedne Büntető Törvénykönyvünk legalapvetőbb elve, melyet a Legfelsőbb Bíróság éppen a bűnismétlés értékeléséről szóló 14. sz. Irányelvében kifejezetten is kimond: *„A büntetőjogi felelősség alapja a bűnösen elkövetett társadalomra veszélyes és büntetendő cselekmény, ezért a cselekmény tárgyi súlya és a magatartás társadalomra veszélyességének a foka alapvető jelentőségű abban az esetben is, ha az elkövető bűnismétlő."*[8]

Kónyáné Kutrucz Katalin—Margitán Éva

[7] Bírósági Határozatok, 1979. 8. sz. 561. old.

[8] Legfelsőbb Bíróság, 14. sz. Irányelve. Bírósági Határozatok, 1979. 7. sz. 482. old.

Kötetlen kötöttség a feudális magánjogban

A közös őstől származott nemzetségnek az ősi, vagyis a közös ős által szerzett birtokra vonatkozó igényjogosultsága a jog önálló történelmének, illetve ezen belül a feudális tulajdonjogi rendszernek egyik legfontosabb intézménye. Ez az egész feudális ingatlanjogot átfogja, ősi jószágnak tekintette a „nemző eleinktől törvényes öröklés útján ránk szállott" javakat.[1]

Miután a Hármaskönyv I : 13. szerint minden birtokjog királyi adományból származott, az ősi örökséget mindenki az első adományozónak, vagy szerzőnek köszönhette, vagyis nem az utolsó, elhalt birtokosnak. Az örökös tehát nem is ennek, hanem az első szerzőnek a képviselője volt. Ez azt jelentette, hogy a jószág (az esetleges osztály után is) az egész nemzetség tulajdona maradt. A nemzetség igényjogosultsága akkor érvényesült, ha a birtok tulajdonosa a birtokot a nemzetség hozzájárulása nélkül akarta elzálogosítani vagy elidegeníteni. Ilyen esetben a nemzetség bármely jogosult tagja (osztályos atyafi) a zálogbirtokot a zálogösszeg, illetve az eladott birtokot a vételár lefizetése mellett visszaválthatta, illetve visszaperelhette.[2]

A nemzetség igényjogosultsága tehát elidegenítési, terhelési, kizárási és kitagadási tilalmat jelentett. Murarik Antal mindezek közül a vagyonforgalom korlátozására irányuló anyagi jogi intézmények összességét emelte ki.[3]

Az ősiség intézménye, amely valószínűleg a honfoglaló nemzetségekig nyúlik vissza, védte a nemzetségek birtokát az idegenek kezébe kerülés elől. Murarik szerint a szomszédok opciós joga ugyanebből a forrásból fakadt: a falubeliek, szomszédok, szinte a rokonokkal, a nemzetségbeliekkel estek azonos elbírálás alá, ahol a nemzetségtag a falubelivel, a szomszéd a nemzetségtaggal volt egyenlő. A korlátozás kezdetben az összes, ősi és szerzett, jószágra fennállott és elsősorban a vagyonnal való rendelkezés legsúlyosabb következménnyel járó faját, az elidegenítést érintette. Ez maga után vonta azt is, hogy ősi javakban nem volt mód végrendelet alkotására.[4]

A köztudat szerint mindez a korlátozás elsősorban a nemesi vagyont érintette. A források és az irodalom tanulmányozása alapján felmerül a téma kutatójában az alapos gyanú, hogy egy, a nemesi tulajdonjogon kívül is, kötetlenül ható és érvényesülő kötöttséggel állunk szemben. Meglepetéssel tapasztalható ugyanis, hogy az ősiség még a városi polgárok vagyonában is érvényesült. Ennek vizsgálata e tanulmány tárgya.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a XIII. század óta a városi kiváltságlevelek állandó pontja az, hogy a városi polgárok fiúutód hiányában szabadon végrendelkezhetnek. Ez ugyanis nem volt magától értetődő, mert különben miért kellett volna privilégiumként megkapniok a polgároknak. Az Anjouk korában kiadott kiváltságlevelek a teljes végrendelkezési szabadságot csak leszármazó (fiú és leány) örökösök nemlétében mondják ki. Ha ilyenek sem voltak, foglalhatta el a város az örökséget, amelyet egy részben az egyház, két részben a saját céljaira fordíthatott. Pozsony városban az ági vagyon arra az ágra szállt vissza, ahonnan eredt. Ebben a városban oldalrokonok híján a „sógorok" is örökölhettek.[5]

A városi ingatlanoknál egyes városi jogok szerint már Mohács előtt megtalálható a közös őstől származó nemzetségen belüli jogi lekötöttség, vagyis a polgár ősi birtokára a nemzetség jogosultsága. A részletes szabályozás az egyes városokban eltért egymástól, az ősi és a szerzeményi vagyon közti különbséget azonban a városi polgári javakra a legtöbb város elfogadta. Más kérdés, hogy a városok a vagyon feletti szabad rendelkezést biztosító külön kiváltság megszerzésére törekedtek. Szerzeményi birtokra mindez nem vonatkozott, azzal a középkori polgárok élők között és halál esetére szabadon rendelkezhettek.[6]

A problémával Wenzel Gusztáv is szembekerült. 1875-ben megjelent művében még azt írta, hogy az ősiség nem a magyarországi városok jogéletéből fejlődött, hanem csak külsőleg illesztették azt be abba. Három évvel később, a XV. századi tárnoki jogról írva, „annál érdekesebb"-nek nyilvánította a tárnoki jognak az ősi vagyonra vonatkozó szabályait. E jog ugyanis éles különbséget tesz ősi és szerzeményi vagyon között. Az előbbiről halála esetére senki sem intézkedhetett, örökösök a lemenők és a közelebbi rokonok voltak (124. fejezet).[7]

[1] *Eörsi* Gyula: Jogelméleti torzó. Állam- és Jogtudomány, 1980. 3. sz. 357. old.; *Parniczky* Mihály: Az ősiség a XIX. században. In: Illés József Emlékkönyv. Bp. 1942. 422. old.

[2] *Csizmadia* Andor szerk.: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978. 235. old.

[3] *Murarik* Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. 10. old.

[4] *Csizmadia:* i. h.; *Murarik:* 37., 47., 50. old.

[5] *Zlinszky* Imre: A magyar magánjog mai érvényében. VIII. kiadás. Bp. 1902. 1043—1044. old.; *Király* János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 158. old.

[6] *Csizmadia:* 240. old.

[7] *Wenzel* Gusztáv: Visszapillantás a m. k. Curiának 1724—1769-i működésére. Bp. 1875. 57. old. Uő: A XV. századi tárnoki jog. Bp. 1978. 24. old. Az idézett fejezet így hangzik: *De haereditate avitica.* Si quis habens *haereditates aviticas,* vel paternas, et non coatus necessitate, vel in casu, quod in redemptione sui capitis eas non exposuerit, si usque tempus vitae suae easdem haereditates tenuerit, eadem haereditates post obitum ipsius in uxorem, proles et haeredes, quos propinquiores habuerit, condescendent jure haereditario. Továbbá: Sie quaepiam virgo habens *haereditates aviticas* vel paternas, parentibus defunctis virgo copulata fuerit..., si fassionem super alienationis haereditatum paternarum vel aviticarum in praesentis Judicis et Juratorum adstringeretur... ipsa fassio nullius debet esse vigoris, quin imo nec debet acceptari per Judicem et Juratos.

Az ősi vagyonra nézve a középkori városi polgároknál is a jogközösség elve volt az irányadó. Szabályul szolgált, hogy az ősi vagyont annak tulajdonosa életében csak a szükség által kényszerítve vagy azért idegeníthette el, hogy magát a fogságból kiszabadítsa. Halála esetére azonban nem volt joga erről a vagyonról rendelkezni, hanem az házastársára és gyermekeire, ezek nemlétében a vele jogközösségben levő legközelebbi rokonaira szállott. Szerzeményi vagyonáról viszont minden polgár életében vagy halála esetére szabadon rendelkezhetett még akkor is, ha gyermekei maradtak. Ha ezt nem tette, akkor a szerzeményi vagyonban való törvényes öröklésnél megkülönböztették a házastársak közszerzeményét és más szerzeményeket. Az előbbiben vagyonközösség nem létezett, míg a házasság alatti szerzeményekre nézve vagyonközösség létesült.[8]

A Hármaskönyv kifejezetten nem beszél a városi polgári vagyonban érvényesülő ősiségről, de nem is zárja ki azt. A III : 13. kimondja, hogy a város területén fekvő bármely ingó, akár ingatlan vagyon iránt örökös bevallást a városi bíró és két esküdt előtt lehet tenni. A III : 14. beszél az ingatlan (házak, majorok, kertek, halastavak, szőlők) vagyon örökségéről vagy vételéről, amikor a statutio két esküdt polgár előtt történt. A Hármaskönyv e címe polgári vagyon esetében is ismeri az ellentmondást, ha nem is mondja meg, hogy rokonról vagy szomszédról van-e szó. Sőt a statutio után egy év egy napon belül ellentmondhat az, aki a vagyonhoz valamely jogot formál. Ez kétségkívül a rokonok jogára való utalás.

Nem kevésbé általánosan fogalmaz a Hármaskönyv I : 58., amikor kimondja, hogy az ősi jószágok és birtoki jogok elidegenítésére vagy eladására nézve, a fiak, lányok, atyafiak és az atyafiak atyafiai sérelmére, semmiféle bevallást sem lehet tenni „helyes ok nélkül". Ezt, valamint az 1723:47. és 1723:49. törvénycikkeket értelmezhetjük a városi polgárok vagyonára is. Ezt tették különben a kortársak és az utódok is, amint azt a továbbiak mutatják. Kubinyi szerint a birtokba iktatás (statutio) ugyanúgy történt a városi, mint a nemesi javakban.[9]

Frank Ignác 1829-ben még ismeri a polgári telkek eladása esetén a rokonok és szomszédok kötelező előintését (praemonito), 1845-ben írott művében már — nyilvánvalóan tévesen — azt írja, hogy ez csak a nemesi birtok oltalmára van rendelve. Szerinte a városi birtokra nézve tett örökvallás felbontását sérelem (vagyis a praemonitio elmulasztása) okából nem lehet kérni.[10]

Wenzel Gusztáv a magyar magánjog rendszeréről írott munkájában „a városi ősi vagyonbani örökösödés"-ről beszél, amelynek alapelve a jogközösség és a fiú- és lánygyermekek egyenlő joga. A jogközösségnek azonban más természete volt, mint a nemesi vagyonnál, mert az első szerző jelentette a kiindulási pontot, a királyi jog nem gyakorolt rá közvetlen hatást. A városi polgári vagyonban való öröklés a városok általános municipális joga, amelyet egyes városi statutumok (esetleg az első szerző intézkedése) szabályozott. Sajátossága még a polgári vagyonnak, hogy a szerzeményi az ősihez képest többnyire túlnyomó. A polgári vagyon városi jegyzőkönyvezését egyébként már a Hármas könyv is említi (III : 14—15.).[11]

A városi öröklési rend ugyanaz, mint a mindkét ági nemesi vagyonban. Első helyen örökölnek a gyermekek, fiúk-lányok egyenlő részben. A gyermekek fejenként, a távolabbiak (unokák, ükunokák) törzsenként. Lemenők nemlétében az ősi vagyon oda tért vissza, ahonnan származott: az atyai vagyon az atyai, az anyai az anyai ágra. Az oldalrokonok az általános rend szerint örököltek. Zlinszky arról beszél, hogy a városi javakba a bevezetés, a rokonok és a szomszédok előintése után, a kiküldött tanácstag által történt. Ha az előintést elmulasztották, az eladás jogsérelem miatt érvényteleníthető volt.[12]

A Mohács utáni első adatunk a bányavárosokból származik: Bélabánya 1533-ban statutumban mondta ki a rokonok elővásárlási jogát az ősi polgári vagyonra. Besztercebánya megtiltotta, hogy városi polgári telkeket, házakat, kerteket, szántókat, réteket, hússzékeket és hasonlókat titkos szerződéssel (Winkel-Contract) adjanak, cseréljenek, zálogosítsanak, vagy írassanak át. A titokban kötött szerződés ugyanis sértette a rokonok és szomszédok beállási jogát (Einstandsrecht), mivel ebben az esetben szó sem lehetett a praemonitióról. A titkos szerződéseket, az ingatlan és a pénz elvesztésének terhe mellett, nyolc napon belül be kellett jelenteni a tanácsnál. Ezt a rendeletet Besztercebánya város 1720-ban szükségesnek látta megismételni. Körmöcbányán a városi közgyám (árvaatya) feladata volt az árvák vagyonában az ősi és a szerzett vagyon elkülönítése különösen abban az esetben, ha az egyik szülő még élt. Az ui. még megházasodhatott és akkor az előző házasságból vagy házasságokból származó gyerekek ősi vagyonbóli öröklése nem volt világos. Az ősi vagyont az árvák könyvébe jegyezték be.[13]

Nagyszombat város 1576-ban tiltotta meg, hogy a városi polgárok örökös és ősi tulajdonukat, beleértve a szántókat is, idegennek elzálogosítsák, vagy a bíró előzetes tudta nélkül eladják. A bíró a bejelentett eladási szándékot

[8] *Zlinszky:* 1044—1045. old.

[9] Alexander *Kubinyi:* Enchiridion lexici juris. Pozsony, 1810. 114. old.

[10] *Frank* Ignác: Principia juris civilis Hungarici. Pest, 1829. I. 260. old. Uő. A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda, 1845. I. 364. old.

[11] *Wenzel* Gusztáv: A magyar magánjog rendszere. Bp. 1885. 433. old.

[12] *Zlinszky:* 369. old.

[13] Corpus statutorum. IV/2. 61., 603., 648. old.; *Degré* Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása. Bp. 1977. 24. old.

a városháza kapujára szögezett cédulával, elsősorban a rokonok és a szomszédok miatt, közhírré tette. Modorban, ha valaki idegennek akarta eladni (vagy csere útján átadni) a jószágot, előbb meg kellett kínálnia vele a rokonokat és a szomszédokat. Ha mégis idegen vette meg, a polgárnak joga volt 1 éven, a rokonoknak 12 éven belül visszaváltani. Nagyszombaton 1623-ban polgári házakban rokonokat és osztatlan atyafiakat találunk (haeredes non divisi). Szentgyörgyön ha valaki egy eladott telekhez vagy szőlőhöz jure consangvinitatis et vicinitatis igényt tartott, joga volt 1 éven és 1 napon belül azt a vevőtől magához váltani. Polgári telkek alatt itt a házakat (beleértve a lakatlanokat is), a hozzá tartozó kerteket és az udvari szőlőskerteket értették.[14]

Sopron 1594-ben mondta ki a rokonok, a szomszédokét megelőző, elővásárlási jogát. 1664-ben ugyanúgy nyilatkozott a városi tanács, hogy a polgárok azért igyekeznek Stammgut-tá tenni javaikat, hogy a szabad rendelkezés alól kivonják, amit a tanács helytelenített. 1716-ban azonban már egy soproni polgár az 1 év 1 nap határidőn belül, mint Blutsverwandte, becsü mellett visszaváltott egy pia legataként az egyházra hagyott ősi jószágot, mert „szomorú látni, hogy ősi javak holt kézbe kerülnek, amely csak elfogadja, de nem adja vissza azokat". A városban az ősiség vonatkozásában az ország törvényei érvényesültek. Ugyanezt mondhatjuk el Kőszegről is. Szombathely püspöki mezővárosban nem lehetett földet eladni a jegyző tudta, valamint az atyafiak és a szomszédok megkínálása nélkül. A megkínálás a bíró közreműködésével történt. Ha ennek elmulasztásával örökáron megvette valaki a földet, a rokonok és a szomszédok visszaválthatták. A visszaváltott földeket nem lehetett újból eladni, mert „akiktől elvették és visszaváltották, az sem nekik, sem eleiknek nem volt valóságos örökségük".[15]

Pesten az ősiség jogelve ugyancsak érvényesült. 1737-ben foglalkozott a városi tanács a speciális privilégiumkérés gondolatával, hogy a polgárok ne csak szerzett, hanem ősi (öröklött) vagy örökös polgári javaikról is szabadon rendelkezhessenek. A tanács más városok példájára hivatkozott, amelyek az uralkodótól már megkapták ezt a külön kiváltságot. Bónis György szerint az ősi javakra vonatkozó végrendelkezési tilalom csak a lemenők öröklésénél esett latba, felmenők és oldalág esetén nem. Pest városa egyébként ilyen esetekben a budai szokásjogot követte.[16]

1740-ben a székesfehérvári városi bíróság előtt Kulifai Ferenc, nomine uxoris, ellentmondott, amiért sógora az ő felesége atyai ősi örökrészét eladta. A férj arra hivatkozva, hogy felesége mint vérrokon (Blutsfreund) elővételi joggal bír, a házat a kialkudott vételár lefizetése mellett magának követelte. A városi bíróság neki, illetve az atya további leszármazóinak ítélte a házat, amit csak akkor lehet idegennek eladni, ha a leszármazók kihalnának. Ebben az esetben az eredeti vevőnek elővételi joga lesz a házra. A bíróság külön hangsúlyozta, hogy a ház után a szokásos porciót fizessék meg. — 1814-ben Laxgang Anna jelent meg a városi tanács előtt és kinyilatkoztatta, hogy hadi szolgálatban meghalt fia örököseként kíván beállni az ősi vagyonba. A tanács a jegyzőhöz utasította, hogy az ősi örökség elvállalását hitelesítse meg. — A következő évben nemes Liszka János fehérvári polgár örökösödési perében a városi bíróság nem alkalmazta az ősi nemesi javakra vonatkozó (Hármaskönyv I:47.) címet, hanem a Hármaskönyv I:66—67-et, amely szerint az örökösödés és annak törvényes keresete tiszta alkukötésből is következhet. A városi bíróság ugyanis nem érezte alkalmazhatónak a nemesi vagyonra vonatkozó passust. — 1839-ben a Grünwald testvérek vallottak ügyvédet a városi bíróság előtt, elhalt testvérük után rájuk háramló ősi jussuk kikeresésére. Erről a jegyzői hivatal a szokásos bizonyságlevelet adta ki nekik.[17]

Az ősiség városi érvényesüléséről a legtöbb adatunk, Rokolya Gábor tanulmánya[18] jóvoltából, a reformkori Szegedről van. Az ősiség nagy gátat jelentett a városban, ezért a végrendelkezők igyekeztek kijátszani, csökkenteni az ősi vagyon tömegét. Ennek egyik módja, hogy pl. a házat nem bocsátották osztályra, arra hivatkozva, hogy azt az örökhagyó építette és így szabadon rendelkezett vele. Az osztálynál, a feudális magánjognak az ősiséggel kapcsolatos e fontos intézményénél, Szeged városában is az ősiséget tekintették alapelvnek. Ugyanezen alapultak a városi bíróság előtt kezdett osztályperek is: a keresetekben azt kifogásolták, hogy az örökhagyó törvényes örököst hagyott ki a végrendeletből, vagy szerzeményeinek minősített ősi vagyont. Az ősi javak megvizsgálása nem volt könnyű dolog a város számára; a bizonyítás leginkább tanúkkal történt. Egyetlen esetet ismerünk (1847), amikor az örökhagyók úgy intézkedtek, hogy az ősi vagyonban 100 évig csak a fiág örökölhet. Ez a városi polgári ősiséggel ellenkező intézkedés már-már a polgári hitbizomány irányába mutat.

Végezetül vessünk egy pillantást, hogyan állt az ősiség érvényesülése a mezővárosokban és a szabad kerületekben. Miskolcon abban az eset-

[14] Corpus statutorum. IV/2. 163., 313., 331., 497., 523., 795. old.

[15] Uo. V/2. 67., 263—264., 405., 420., 215., 461., 555. old.

[16] Corpus statutorum. IV/2. 716. old.; *Bónis* György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp. 1962. 290., 296. old.

[17] Székesfehérvár város levéltára. protocollum judiciale. 1740. ápr. 5.; 1814. No. 592. szept. 28.; 1815. No. 484. jún. 23.; 1839. No. 114. jan. 18.

[18] *Rokolya* Gábor: Az öröklés Szegeden a reformkorban 1825—1848. Somogyi-könyvtári műhely. 78/1—4. Szeged, 26—39. old.

ben, ha valamely caducitas a városra szállt és a város azt idegennek eladta, a „véreknek" joguk volt azt kiváltani. De meg kellett fizetniök a vételárat és az utána járó törvényes kamatot a vevőnek. Kecskeméten mind az örökös, mind a zálogos eladásokat és vételeket jegyzőkönyvezték. Egy éven belül bármelyik „vér" vagy szomszéd ellentmondhatott. Ha ezt nem tették meg, a jószág örök jogon a vevőé lett. Ha az adásvételt nem jegyzőkönyvezték, vagyis magánszerződéssel adták el, 12 évig kellett békében birtokolni, hogy a rokonok és szomszédok elővételi joga elévüljön. Szőlő esetében ez az elévülés egy év és egy nap volt[19]

A Jász-kun kerületben az utolsó, mag nélkül való férfi az ősi ingatlan javakból a lányág kárára nem rendelkezhetett. E javakból nem lehetett nagyobb hitrészt ajánlani a feleségnek, mint a redemptiós összeg vagy a vett földek ára volt. (Ez csak a „tulajdon keresményből" volt lehetséges.) A hajduk az elidegenített ősi javakat visszaválthatták, illetve a megkínálás elmulasztása miatt pert indíthattak. Gyakori volt a hajdúknál is, hogy a testamentumot tevő fél ősiekről rendelkezett. Ha ezt az egyenes örökösök mellőzésével tette, az illető feleket a tanács elé idézték és kihallgatták. Ha megbizonyosodott, hogy valóban ősiségről volt szó, úgy a testamentumnak ezt a részét „félretették" és a felek között a tanács tett egyenlő osztályt az ősi javakból.[20]

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy az ősiség szabad királyi és mezővárosainkban, sőt a szabad kerületekben is érvényesült. Az 1849. november 3-i és az 1850. március 1-i felségrendeletek, az ősiségi igényeken alapuló pereket szüneteltették és új perek indítását a városokban is megtiltották. Ez volt az előzménye a több évi előkészítés után 1852. november 29-én megjelent és 1853. május 1-én hatályba lépett ősiségi pátensnek nevezett császári nyílt-parancsnak. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok átvették e pátensnek az ősiséget megszüntető főbb rendelkezéseit. Ezek mellett az 1855. december 15-i telekkönyvi rendelet és az Optk-nak a javak megszerzésére és elidegenítésére vonatkozó határozatai is hatályban maradtak. Az ITSZ-ben az ősiséget az ági öröklés, az adományrendszert a telekkönyvi jogszerzés váltotta fel. Ezzel lezárult a feudális magánjog — és amint láttuk, még a „feudális" polgári vagyonban is — kötetlenül érvényesülő kötöttség eltörlésének története.[21]

Kállay István

[19] Corpus statutorum. II/2. 397—398., IV/2. 837., 842. old.

[20] Uo. II/2. 57—58., III. 519., 542. old.

[21] *Kállay* István: Változások az anyagi magánjogban az ősiségi pátens (1852) után. PAB-VEAB Értesítő. A Dunántúl településtörténete III. Székesfehérvár, 1978. 315—316. old.

SZEMLE

FONYÓ ANTAL (1919—1981)

Fonyó Antal professzor élete egy korszakot reprezentál: a magyar szocialista büntető jogtudomány megteremtődésének — ma már történelmi — korszakát, s egyben a modern, mai arculatú jogi felső oktatás kialakulásának időszakát is. Mint fiatal egyetemi oktató ott volt a kezdeteknél, azután hallatta szavát a szocialista jogszemlélet kibontakozásáért folytatott vitákban, majd jelentős egyénisége és munkássága mai jogi tudományos életünk, szakirodalmunk legjelesebb képviselői között jelölte ki a helyét.

Fonyó Antal munkásságának, életvezetésének, a tudományos, tudományszervező, s az oktató-nevelő munkában alkalmazott módszereinek az ismeretében: bárki fogalmat, s egyben példaképet alkothatott magának a másokra, az embertársakra, a társadalomra koncentrált, de azért önmagában és önmagáért is teljes egyéni élet tartalmáról. Vele beszélgetve, őt olvasva, vagy hallgatva: barát, munkatárs, tanítvány egyaránt meggyőződhetett alkatának eredendően közösségi beállítottságáról, arról, hogy nála a „foglalkozás" és az élet elszakíthatatlanul összefonódott a hivatásban. Abban a következetes felfogásban, hogy a társadalmi viszonyok fejlesztésében a jognak jelentős szerepe van, hogy a jogászoknak mindenkori kötelessége a jogi befolyásolás legcélszerűbb eszközeit felkutatni és alkalmazni, s hogy mindenre az embereket, elsősorban a fiatal jogász nemzedéket nevelnünk és felkészítenünk kell.

Tudományos kutató, oktató-nevelő munkájához az alapokat onnan merítette, amely minden elméletnek — hacsak nem akar spekulatív maradni — ősforrása: a gyakorlatból. Az egyetem elvégzése után ügyvédjelöltként, majd éveken át a demokratikus rendőrség vezető beosztású tisztjeként bűnügyi munkakörben dolgozott. Fiatal korában kifejlesztett és azután megerősödött gyakorlati érzékét a tudományos és az oktató tevékenységben bámulatos konkretizáló készséggel hasznosította. Szerénysége az övétől eltérő nézetek iránt is tiszteletre, megértésre indította, de nem volt türelmes az élettől elrugaszkodott, kiagyalt, a „szerkezetek" és a logika öncélú jogi formuláiban kedvet lelő konstrukciókkal szemben. Ugyanakkor vitathatatlan tény, hogy Fonyó Antal a hazai büntetőjogi dogmatika kimagasló képviselője volt.

Büntető jogszemléletét a jogalkotásnak és a joggyakorlatnak a jogpolitikai követelményekből adódó feladatai táplálták, fejlesztették és tartották, szinte naprakészen, alkotó, operatív állapotban. Tudományos tevékenysége igen számottevő volt. Vitára mindig kész egyénisége előszeretettel kereste a nehéz, megoldatlan téma-

kat. Már az 1960-as években lekötötték figyelmét az akkor szilárduló gazdasági viszonyaink védelmének lehetséges büntetőjogi eszközei. Tényfelméréseken alapuló elméleti elemzéseiben kimutatta, hogy a gazdasági viszonyok befolyásolásának sokféle tényezője között a büntetőjognak nem ugyan elsődleges, de fontos szerepe van. Megalapozott javaslatainak hatása felismerhető a korabeli és a legújabb hazai büntető jogalkotásokban, de tudományos kutatásainak eredményeit leszűrte publikációiban, tankönyvekben, a Btk-kommentárban, s a gazdaság büntetőjogi védelmének problematikája volt a tárgya kandidátusi értekezésének is.

Később érdeklődése a büntetési és a büntetésvégrehajtási rendszer elméleti kérdései felé fordult. Hamar felismerte a hazai kodifikációt és a nemzetközi tudományos irányzatokat foglalkoztató új törekvéseket és azokra számos, eredeti koncepciót tükröző tanulmány közzétételével reagált.

Tudományos kutató tevékenységét és oktató-nevelő munkáját a sokoldalú érdeklődés, a jelenségek komplex szemlélete jellemezte. Alapvetően a büntetőjog intézményrendszere állt hozzá a legközelebb, de a büntetőjogi konfliktusok megközelítésében és megítélésében a kriminológia, a büntető eljárásjog és a kriminalisztika szerepét is mindig világosan látta. Az első magyar nyelven megjelent szovjet büntetőeljárási tankönyvnek, M. A. Cselcov ma már klaszszikusnak számító munkájának a szerkesztői feladatát látta el.

Tudományos tevékenységéről ugyanakkor méltán elmondható, hogy azt „áldozatkészséggel" végezte. A saját egyéni kutatási elképzeléseit feltétlenül alárendelte jogéletünk általánosabb érdekeinek és követelményeinek. Innen van az, hogy a büntető jogalkotást és a joggyakorlat elvi irányítását segítő, azután a számos társadalmi, szakmai, tudományos bizottsági tagsági megbízatásából eredően készített tanulmányai, javaslatai, kezdeményezései — a gondolati önállóság, s az elvi és gyakorlati felhasználhatóság értéke szempontjából — fölötte álltak azoknak a publikációknak, amelyeket a közelebbi saját kutatási területein módja és ideje volt megjelentetni.

De a hazai büntetőjog rendszerének, tudományos alapjainak kimunkálásában betöltött jelentős személyes szerepe, a fáradhatatlan tudományszervező tevékenysége és mindenekelőtt az oktató-nevelő munka szeretete: kárpótolt nála minden más, esetleg csak tervben maradt egyéni célkitűzést, mert erőfeszítéseit, elgondolásait szélesebb keretek között és magasabb hatókörű szférákban látta megvalósulni. Ezért mondta olykor magánbeszélgetésekben: „Nagyon fontos ugyan a tudományos kutatások publikációkban való leszűrése, de én azért el tudom viselni — szemben sok, e miatt gyötrődő pályatársammal —, ha egy-két hónap elmúlik anélkül, hogy a nevemet nyomtatásban olvasnám".

Harmonikus egyéniségéhez igazodó munka- és időbeosztásában egyaránt helye volt a hazai tudománypolitikai, tudományszervezési tevékenységnek éppúgy, mint a tudományos kapcsolatok ápolásának. Számos nemzetközi kongresszuson vett részt, s azokra referátumokat, tanulmányokat készített.

Szűkebb munkaterületén, a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Büntetőjogi és Büntető Eljárásjogi tanszékén: messzemenően az emberekről való gondoskodás, oktató társai fejlődésének egyengetése, a hallgatóknak a jogászi gondolkodás alapvető ismérveivel való felvértezése volt a mindenkori célkitűzése.

Fonyó Antal munkássága szocialista büntető jogtudományunk eredményeinek szerves része. Emlékét barátainak, tisztelőinek, tanítványainak sokasága őrzi.

Cséka Ervin

Gondolatok a polgári jogról*

A) Bevezető szavak a válságérzetről

1. Divatos dolog mai napság a *polgári jog válságáról* beszélni. Rendre olvashatunk tanulmányokat a polgári jog „nehézségeiről", a polgári jog vagy egyes intézményei „hanyatlásáról", illetőleg „alkalmatlanságáról". Gyakran hallani arról, hogy ez vagy az a polgári jogi eszköz ilyen vagy olyan körben „hatástalan". Van olyan vélemény, amely szerint „a polgári jognak nevezett jogszabályanyag" által rendezett viszonyok „természete nem minden esetben világos", az ebbe a körbe sorolni szokott viszonyok „izolált, egyoldalúan tükrözött, sőt meghamisított viszonyok", a polgári jog a szocialista társadalom kialakulása óta „állandó létbizonytalanságban ledzik". Olvashatni arról, hogy a vagyoni kiegyenlítés korlátozásai miatt és annak nyomán, hogy a polgári jog a formális egyenlőség biztosításával képes a legjobban szolgálni a termelés gazdaságosságát, a polgári jogban „mérhetetlen (de gondosan titkolt) zűrzavar és kételkedés" keletkezik.

A felsorolást lehetne még folytatni, s az ilyen megnyilatkozások alapján a jámbor olvasóban mármár olyan érzés keletkezik, hogy itt valami szörnyű nagy baj van, az egész polgári jog valamiféle archaikus, a szemétkosárba dobásra megérett, szabálytömeg, amely a rendeltetését már korántsem tudja betölteni. A polgári jogásznak pedig az említett és az azokhoz hasonló értékelések nyomán keserűen kell tudomásul vennie, hogy olyan idejétmúlt, elavult jogággal dolgozik, amely — még ha pillanatnyilag létezik is, de — a végnapjait éli, kétségbeesetten vergődik, fuldoklik a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok tengerében.

2. Amit a polgári jog egyes intézményeinek hanyatlásáról vagy általában a polgári jog nehézségeiről a jogirodalomban olvashatunk, a maga nemében roppant érdekes és javarészt igaz is. De nem igaz az a *látszat*, amely a polgári jog elleni koncentrált támadás nyomán keletkezhet. S éppen az ilyen módon keltett látszat az, amelynek az igazságát, helytállóságát illetően a polgári jog gyakorlatának sűrűjében benne élő polgári jogásznak komoly kételyei támadnak. Azoknak a polgári jogászoknak, akik nap mint nap a gyakorlatban „dolgoznak" a polgári jog szabályaival, nincs válságérzetük.

* Kiváltották az utóbbi idők egyes jogirodalmi megnyilvánulásai, így: *Sajó* András: Polgári jogunk nehézségeiről, jogszociológiai nézőpontból. Állam- és Jogtudomány, 1981. 2. sz. *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977., Egy környezetvédelmi populáris akció elvi jelentősége polgári jogunkban. Jogtudományi Közlöny, 1978. 11. sz., Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.

B) Szűkre szabott reflexiók

3. A polgári jognak természetesen *bőségesen vannak nehézségei,* amelyek a társadalmi-gazdasági viszonyok változásával függnek össze. Igaz az, hogy a polgári jogi szabályozás klasszikus formája alapvetően piaci egyensúlyt tételez fel, a piacot viszont a szocialista tervgazdálkodás háttérbe szorítja. Ámde lehet a polgári jogot úgy is alakítani, hogy szabályozásában számoljon a tervgazdálkodás adottságaival és a piaci viszonyok változásaival. Ha pedig a dolgok alakulása arról győz meg, hogy a piaci viszonyok háttérbe szorításának mértéke nem megfelelő, akkor — a jobb eredmények biztosítása érdekében — a piaci viszonyokat kell megfelelően alakítani, a gazdasági alapban kell változást kezdeményezni, amihez azután a polgári jog kellően igazodhat. Különösen áll ez a mi viszonyaink között, ahol a gazdasági reform olyan szocialista tervgazdálkodást kívánt megvalósítani, amely piaci orientációjú is.

A gazdasági viszonyok alakulásának helytelensége semmiképpen sem róható a polgári jog rovására. A polgári jognak — mint felépítménynek — megvan a képessége arra, hogy alkalmazkodjék a gazdasági alap változásaihoz és változott viszonyok között is hasznosan töltse be rendeltetését. De nem hagyható figyelmen kívül a jog fontos kezdeményező, szervező és tudatformáló szerepe sem.

4. Valóban volt időszak, amikor a gazdálkodó szervezetek szerződéses viszonyaiban a polgári jogi intézmények inkább csak a nevükben éltek tovább, s „az államigazgatás berendezhette a maga szinte parancsuralmi világát". Való az is, hogy a mai bonyolult társadalmak nem létezhetnek a jelenlegi intézményrendszer mellett *gazdaságpolitika és szociálpolitika* nélkül. E kétfajta politika azonban előre nem szabhat meg mindent kötelező erővel, s rosszul is tenné, ha a viszonyok jelenlegi természetével ellentétesen államigazgatási parancsuralmi rendszert juttatna általánosan uralomra. *Bőséges tér marad* — és kell is, hogy maradjon — *a polgári jogi rendezés számára is.* Egyébként is nagy kérdés, hogy mi jobb, mi harmonizál inkább az általános emberi természettel: a társadalmi érdekből, észszerűen befolyásolt szabad mozgás, vagy a gúzsbakötés. A társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok alakulásának hatására éppen az utóbbi oldódott fel részben s engedett nagyobb teret a polgári jognak, bár a szerződések még nem töltik be megfelelően a gazságszervező funkciójukat.

Egyet lehet érteni azzal, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyokban szükség — sőt igen nagy szükség — van a kezdeményezésre, ennek a szabályait fenn kell tartani, bár ebből a polgári jogi szabályozás terén dilemma fakad. Igaz az is, hogy a labdarúgás szabályainak megváltoztatásával kevéssé lehet javítani a játék színvonalát, fokozni kell a játékosok odaadását. Egyrészt azonban mai polgári jogunk már nagymértékben számol a szabad kezdeményezésnek a társadalom érdekében szükséges korlátaival, igyekszik e téren is észszerű rendet teremteni, s dilemmája sokat vesztett erejéből. Másrészt pedig *a játék tisztességét nagymértékben befolyásolni lehet jó játékszabályokkal* — s megfelelő szankciókkal. A jog nevelő hatásának érvényesülése révén azután fokozódhat a „játékosok odaadása" is.

5. A vagyoni egyenlőség védelmének valóban eszköze az *akarati autonómia korlátozása,* nehogy a természetes képességek túlzott különbségre vezessenek. Az aktív kiegyenlítés politikájának valóban gátat szabnak a fennálló egyenlőtlenségek, az ezekből származó érdekek, illetőleg az egyenlőtlenségből származó és azt erősítő-konzerváló hatalmi pozíciók. Ebből azonban nem keletkezik a polgári jogban „mérhetetlen (de gondosan titkolt) zűrzavar", különösen nem azok szemében, akiknek a gyakorlatban a konkrét polgári jogvitákat el kell dönteniük. Bizonyos nehézségek természetesen a konkrét döntések hozatalánál is mutatkoznak, de legfeljebb csak a gyakorlati polgári jogi élet sodrásán „kívülállók" szemében kelthetik e nehézségek a polgári jog általános zűrzavarának képzetét.

Egyébként is kérdéses, hogy az *egyenlősítés* keresztülvitele, a természetes képességek különbségeiből eredő különbségek felszámolása egyáltalán milyen mértékig üdvös a társadalom fejlődése szempontjából. A helyes mérték megszabásának a polgári jog nem akadályozója, viszont alkalmas a helyesen megszabott mérték szem előtt tartásával jelentkező érdekek hatékony védelmére.

6. A *lakásviszonyok* alakítása körében valóban nagy súllyal esnek latba az igazgatási elemek, s e viszonyoknak valóban jelentős mértékben meghatározói az építési engedélyek és a hitelpolitikai irányelvek. De azért a hatósági aktusok által uralt szférán kívül is még bőséges terük van a polgári jogi megoldásoknak, s a polgári jog e téren a rendeltetését általában megfelelően be is tudja tölteni. Ha pedig a körülmények alakulása folytán szükségesnek mutatkozik a hatósági szféra csökkentése, akkor ezt a műveletet el kell végezni. Az e téren mutatkozó esetleges hiba, késedelem azonban *semmiképpen sem a polgári jog rovására írható,* mint ahogyan nem a polgári jog a „ludas" általában a polgári jogi szféra csökkenésében, az építkezésekhez szükséges anyagi lehetőségek korlátozottságában s a hitelszükségletek növekedésében.

A polgári jog felépítményi jellegéből folyik a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásától való befolyásoltsága, bár rendelkezik olyan képességgel is, hogy jótékonyan visszahasson a gazdasági alapra. Nem várható el azonban tőle, hogy fő dirigense legyen a gazdasági viszonyok alakulásának, a hibás gazdaságpolitikai döntések korrekciójának. Lehetséges, hogy a polgári jog nem jár a kívánt társadalmi hatással s ebben jelentős szerepet játszanak a történelmi gyökerű ellentmondások, de a polgári jognak vitathatatlanul *sok jó társadalmi hatása* is van.

7. Aligha szolgált rá maga a polgári jog arra a szemrehányásra, hogy jobban tenné, ha belátná, hogy nem kényszeríthet az általa kínált *modellek* elfogadására. Modell-elfogadásra kényszerítés sohasem állt a „polgári jog" szándékában. A modellek a valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok összességéből mint alapból nőnek ki, s a polgári jogi megoldásoknak ehhez kell igazodniuk. Ha a kettő között szakadék keletkezik, ez súlyos hiba, amelyet ki kell javítani. A modellek és a társadalmi-

gazdasági viszonyok között az összhang megbomlása azonban nem a polgári jognak mint ilyennek a hibája, hanem azoké, akik a polgári jog szabályait nem alkalmazzák megfelelően (ha ilyen alkalmazás — a kellően rugalmas szabályozásra tekintettel — egyáltalán lehetséges), továbbá azoké, akik nem számolnak a valóságos társadalmi-gazdasági viszonyokkal s ezért nem megfelelő polgári jogi szabályokat alkotnak vagy kellő időben nem ismerik fel a szabályok módosításának szükségességét.

Annak, hogy valami jogszabályba van foglalva, „vallási tekintélye" valóban nincs, de kategorikusan kijelenteni, hogy „világi tekintélye" sincs, merő túlzás. A *jogszabály világi tekintélyének* tagadása lemondást jelentene a jog nevelő szerepéről, sőt magáról a jogról is. Pedig erre mai napság még nagyon is szükség van, még akkor is, ha a gazdaságilag kiszolgáltatott fél bele is egyezik esetenként a kogens szabály megsértésébe, vagy ha a rászorult állampolgár igénybe is veszi az uzsorát. Ha szerződésszegés esetén bizonyos körben — nevezetesen a gazdálkodó szervezetek körében — nem is tipikus a bírósági út igénybevétele a monopolhelyzetben levő vállalat „bosszújától" való félelem miatt, nem mondható ugyanez a szerződésszegésekről általában. A szerződésszegések széles körében ugyanis a jogosultak érvényesítik igényüket, a polgári jog e téren be is tölti a rendeltetését.

Ha pedig a gazdálkodó szervezetek berkeiben a *jogos igények érvényesítése* terén vannak hiányosságok (mint ahogy valóban vannak), akkor ezért nem a polgári jogot kell elmarasztalni, hanem azt a helyzetet, azt a légkört, amely kedvez az igényérvényesítésről való kényszerű tartózkodásnak. Ha *monopolhelyzetek* káros hatást idéznek elő, nem a jogot kell szemrehányással illetni azért, mert a monopolhelyzet élvezői elleni fellépés céljából nem veszik igénybe, hanem azokat, akik nem gondoskodnak a kereslet és a kínálat egyensúlyáról, akik monopolhelyzeteket idéznek elő vagy hagynak tartósan létezni, továbbá azokat, akik megalkuvó magatartással is szilárdítják a monopolhelyzeteket. Ha a katona nem lő az ellenségre, ezért nem a puska a hibás, hanem vagy a katona, vagy azok, akik miatt a katona jobbnak véli, ha nem lő, vagy pedig az a szabályozás, amely akadályozza a fegyvere használatában.

8. Vannak valóban olyan állampolgárok, akik a jog nem inmerése, a perköltségek és az eljárás hosszadalmassága miatt *nem sietnek a bírósághoz.* De ennek általánosítását a tények korántsem támasztják alá. Ha egyes területeken észlelhető is ilyen jelenség, más területeken azonban — széles körben — az állampolgárok semmi gátlást sem éreznek a bírósághoz fordulást illetően. Sőt, a bíróságok igénybevétele egyes területeken már nem éppen kívánatos méreteket is ölt, jelezvén az anyagi érdekek szívós védelmezését. Ha pedig az állampolgárok nem ismerik a jogot, meg kell velük ismertetni. Ha a bírósági eljárás hosszadalmas, ez ellen meg lehet és meg is kell tenni a szükséges intézkedéseket. A perlés csak tényleges jogsértés esetében, a jogszerű igények védelmében indokolt, pernyerés esetén pedig a perköltség a vesztes fél terhe. Az olyan értékelés pedig, hogy az állampolgárok „a várható csekély eredmény miatt" sem sietnek a bírósághoz, egyáltalán nem tekinthető megalapozottnak. A perlés eredménye az érvényesített jog alaposságától függ. Valójában nem is lehet tudni, mit kell érteni a bírósághoz fordulás „várható csekély eredményé"-n. Remélhetőleg ez nem azt kívánja sejtetni, hogy a bíróságok még a jogos követeléseket sem ítélik meg, s ez az oka a csekély eredményességnek, ennek a perléstől visszatartó hatásával együtt.

Igaz az, hogy „a tényvilágban állandóan új dolgok keletkeznek", de aligha igaz az, hogy „a polgári jog" / fogalomrendszere rögzített. Legfeljebb annyit lehet mondani, hogy *egy adott ország adott polgári jogának fogalomrendszere* rögzített, de nem állítható, hogy ez a jellemzője általában „a polgári jognak". A polgári jog fejlődőképes és tud alkalmazkodni a társadalmi-gazdasági viszonyok változásaihoz is. Nem is említve, hogy még a változatlan, de kellő körültekintéssel megalkotott szabályok keretei között is van lehetőség üdvös jogalkalmazói mozgásra. A polgári jogi formáktól valóban nem várható el, hogy „stabil keretet adjanak a változékonysághoz — sőt tűnékenységhez", de az igen, hogy ezekre figyelemmel legyenek.

C) Egy-két általános megjegyzés a polgári jogról

9. A jog mindenekelőtt a *társadalmi-gazdasági struktúrától* feltételezett. Ha változnak a társadalmi-gazdasági struktúrák és viszonyok, a jognak is szükségképpen változnia kell, minthogy az adott fejlődési fok társadalmi-gazdasági szükségleteinek figyelmen kívül hagyása nyilvánvalóan zavarok forrása. A szavak, kifejezések gyakran más értelmet kapnak az új körülmények között, a régi jogi problémák helyébe vagy mellé új problémák sorakoznak. Meg kell tisztítani a jogot az archaikus megoldásoktól, a konzervatív tartalmat fel kell váltani a társadalmi-gazdasági viszonyok változásához igazodó korszerű tartalommal. Tehát modernizálni kell — megőrizve a jog pozitív nemzeti sajátosságait. A változások új impulzust adnak a jog fejlesztéséhez éppen azáltal is, hogy új problémák megoldására serkentenek. E tekintetben a polgári jognak különösen nehéz feladatai vannak, ami összefügg azzal, hogy az összes jogágak között éppen a polgári jog tükrözi legjobban a viszonyok komplexitását a modern világban. S a polgári jog — amint ezt a tapasztalat is alátámasztja — képes megállni a helyét.

10. Ha bizonyos tényezők, körülmények jelentőségének megnövekedése ezt szükségessé teszi, *új jogi megoldásokat, új elveket* kell kialakítani. Ha a termelő vállalatok *erőfölényben* vannak, meg kell teremteni az erőfölénnyel való visszaélés elleni fellépés jogi eszközeit, mint ahogyan ezt a módosított Ptk. meg is teszi. Ha a gazdasági viszonyok alakulása folytán az *árak stabilitása* nem biztosított, ennek szem előtt tartásával kell az árak változásából fakadó méltánytalanságok kiküszöbölésére alkalmas szabályokat alkotni, mint ahogy a módosított Ptk. tartalmaz is ilyeneket. Ha a viszonyok alakulása a *szerződéskötés mechanizmusában* változtatást kíván, ez alól nem szabad elzárkózni, mint ahogy a módosított Ptk. nem is zárkózik el. Ha a hagyományos szerződési formák mellett a

társadalmi-gazdasági viszonyok alakulása nyomán megjelenik az igény *új szerződési típusok* létrehozására, ezeket ki kell fejleszteni, mint ahogyan a polgári jog keretébe már be is illeszkedtek pl. az utazási és a kutatási szerződések. Ha a *gazdasági társulások* létrehozása előtt a szükségletkielégítés érdekében szélesebb út nyitása mutatkozik célszerűnek, ezt a szélesebb utat meg kell nyitni, mint ahogy a módosított Ptk. és újabb jogszabályaink ezt meg is nyitják. Ha a *károsultak érdekeinek* fokozottabb védelme céljából — a társadalmi felfogás hatására is — indokoltnak mutatkozik a nem vagyoni kártérítés jogintézményének a bevezetése, az ilyen igény elől nem lehet kitérni, mint ahogyan a módosított Ptk. nem is tér ki. Ha szükség van a *környezet* fokozott védelmére, a polgári jog szabályait e védelmet megvalósítóan kell és lehet is alkalmazni. Ha e téren a hagyományos eszközök nem mutatkoznak eléggé hatékonynak, új és jobb eszközöket kell teremteni, mint ahogyan a módosított Ptk. teremtett is.

11. A példákat lehetne még tovább sorolni, de talán ez a néhány példa is meggyőz arról, hogy *a polgári jog életképes, és szükségessége változatlanul fennáll.* Rendelkezik megfelelő alkalmazkodási képességgel, csak kellő bátorsággal kell vállalni a fejlődés követelményeinek megfelelő tartalmi alakítását, nemkülönben alkotó jellegű alkalmazását. Nem válsághangulat keltésére van tehát szükség, hanem inkább a feladatok megoldására alkalmas emberek csatasorba állítására, akik képesek és akarják is helyes irányba terelni a dolgok folyását a polgári jog és a polgári ítélkezés világában is.

A haladás nyomán *minden jogágban* jelentkeznek nehézségek, megoldandó új feladatok, minden jogág viseli a maga kisebb vagy nagyobb keresztjét ebben a változó, örökmozgó világban. A hatástalanság, a válság emlegetése mégis mintha csak a polgári joggal kapcsolatban volna napirenden. Egyes részterületeknek a társadalmi-gazdasági viszonyok változásaiból fakadó nehézségei nem indokolják súlyosan elmarasztaló következtetések levonását a *polgári jog egészét* illetően. A jelentkező nehézségek a növekedés, a változó társadalom új feladataihoz felnövés nehézségei a polgári jog világában is. Tudomásul kell venni, hogy új típusú társadalmak mindig új típusú jogi problémákkal is terhesek, s a társadalmi-gazdasági viszonyok változásával a problémákkal terheltség is szükségképpen mindig újratermelődik. Ez azonban nem a válság, a hatástalanság, a hanyatlás jele, hanem a továbbfejlődés serkentője.

12. Modern viszonyaink között *a polgári jog jelentősége* — minden ellenkező elképzelés ellenére — egyre nő, s szükséges is, hogy nőjön. A társadalmi-gazdasági célkitűzések megvalósítása megkívánja a jog *társadalmi funkciójának* hatékonyabbá tételét, a fokozott gazdasági mozgékonyság a fokozott jogi mozgékonyságot. Mindegyik területen jelentkező fontos feladat: a közös cél minél sikeresebb megvalósítása érdekében harc a már gátló tényezőként ható régi reflexek, régi beidegződések ellen, s ezek helyett új reflexek, új beidegződések módszeres kifejlesztéséért.

A jelenlegi fejlődési szakasz új viszonyai a velük összhangban álló polgári jogi felépítményt követelnek. Amennyire fontos tényező a jogi jelenségek társadalmi meghatározottsága, éppen úgy igen fontos a *társadalmi-gazdasági fejlődés* jogi biztosítékainak megteremtése is. A jogra — s természetesen a jogalkalmazásra is — háruló feladatok sikeres megoldásának éppen annak a dialektikus összefüggésnek a számbavétele az egyik lényeges feltétele, amely a társadalom jogi felépítményformáló hatása és a jogi felépítmény társadalomformáló hatása között fennáll. De természetesen tisztelni kell e hatások játékát, a begyöpösödött dogmákhoz ragaszkodás sokkal több kárral jár, mint haszonnal, s végső soron gátja az előrehaladásnak. A polgári jogot is tehát a *fejlődő társadalom valóságos szükségleteihez* kell hozzáidomítani.

D) Hibákról és kívánalmakról

13. Helytelen volna az elmondottakból olyan következtetést levonni, hogy a polgári jog berkeiben minden a legnagyobb rendben van. A polgári jog nincs ugyan válságban, de azért *javítanivaló még bőségesen akad.* Az illúziókeltés korántsem volna hasznos. De ha vannak is hibák, ha még nem is megy minden a maga rendjén, ezért nem a polgári jognak, hanem a *polgári jog munkásainak* kell viselniük a felelősséget a jogalkotás, a jogalkalmazás és jogtudomány szférájában egyaránt. Ha a polgári jog egyes részeiben már ellentmondásba kerül a társadalmi valósággal, ha már nincs összhangban a társadalmi-gazdasági struktúrák átalakulásával, mindhárom szférában fontos és sürgős feladat a változott körülményekből eredő időszerű követelmények számbavétele, valamint a változott viszonyok által inspirált szemlélet kifejlesztése és érvényesülésének biztosítása.

A társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésével kapcsolatban *elmélyült vizsgálódásokra és útkeresésekre* van szükség, amelyeknek alapvető rendeltetése, hogy elősegítsék az időszerű társadalmi és gazdasági célok megvalósulását, a tényleges helyzetből adódó feladatok előrevivő, a további fejlődést szolgáló megoldását. A korszerűbb gazdálkodás követelményeinek előtérbe kerülése — figyelemmel a nemzetközi szinten lezajló folyamatokra is — szükségképpen hozta magával az áru- és pénzviszonyok körültekintőbb figyelembevétele, aktív szerepük kibontakozni hagyása és céljaink szolgálatába állítása iránti igényt. Minthogy pedig a polgári jog fontos funkciója — mint ismeretes — egyrészt a társadalmi-gazdasági viszonyok szervezése, kezdeményező alakítása, másrészt a megzavart társadalmi-gazdasági viszonyok megfelelő rendezése, a konfliktusok feloldása a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdek összhangjának — vagy talán inkább egységének — szem előtt tartásával, nyilvánvaló, hogy új koncepciók minden vonatkozásban való érvényre juttatása igen felelősségteljes feladat elé állítja *a kodifikátorokat, a jogalkalmazókat és a jogtudomány művelőit* egyaránt.

14. Ami a *jogalkotás* szféráját illeti, nyilvánvaló túlzás és reménytelen dolog volna igényt támasztani olyan polgári jogi szabályozás iránt, amely pontos és határozott választ ad minden felmerülő kérdésre. Hiszen nem lehet előre látni a valóságos élet minden

lehetséges mozzanatát, a jövőben kialakuló minden szituációját. De feltétlenül meg lehet kívánni a jogalkotótól, hogy olyan szabályokat alkosson, amelyek — a tipikus tényállások szem előtt tartásával — a gyakorlatban felmerülő *legtöbb esetre vonatkozóan megfelelő eligazítást* adnak, továbbá amelyek rugalmas szabályozás kimunkálásával lehetővé teszik, hogy a jogalkalmazó a jogértelmezés módszereinek felhasználása útján észszerű és a fejlődést is szolgálni képes megoldásokhoz jusson minden kérdésben.

Ehhez a szabályozni kívánt *társadalmi-gazdasági viszonyok folyamatos, elmélyült elemzésére,* az összefüggések felismerését is lehetővé tevő *széles látókörre,* s természetesen ilyen látókörrel rendelkező, nagy szakmai tudású és sok tapasztalattal felvértezett kodifikátorokra van szükség. Enélkül nem lehet számítani arra, hogy valamely szabály megalkotásánál számbavételre kerülnek annak távolabbi — más jogintézmények funkcionálására gyakorolt — hatásai is. A továbbgyűrűző hatások figyelmen kívül hatása pedig — a tapasztalat szerint — rendkívül súlyos zavarokra, nehézségekre vezet a jogalkalmazás frontján.

Nyilvánvalóan fontos követelmény a jogalkalmazási gyakorlat állandó figyelemmel kísérése, a jogtudomány eredményeinek hasznosítása, valamint a normák hatékonyságának szüntelen elemzése. Csak ily módon felvértezve képes a jogalkotó felismerni a jogszabály megváltoztatásának szükségességét, s csak ily módon szerezhet szilárd alapot az újraszabályozás bátorságához.

A normarendszer tökéletesítése soha meg nem szűnő nehéz feladat, amelynek körültekintő teljesítése érdekében nem mellőzhető *idegen tapasztalatok hasznosítása* sem. Manapság már egy kultúrált állam sem izolálhatja el magát a nemzetközi viszonyoktól, s a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásának szerte a világban sok közös vonása van. A nemzetközi viszonyokba való minél gyümölcsözőbb beilleszkedés érdekében is szükséges ezért — a legszélesebb körű tájékozódás alapján — az *összehasonlító módszer* alkalmazása a legjobb megoldások megtalálása érdekében. Ez a módszer ma már a modern ihletésű polgári jog alkotásának is nélkülözhetetlen eszköze.

15. A *jogalkalmazási szférát* illetően mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulása a polgári jogot egyre inkább az első vonalba állítja. Ebből viszont szükségképpen következik a polgári ügyekben eljáró *bíróságok* fontos szerepe is.

A bíróságok azonban a polgári jog szabályainak alkalmazásakor — a már előbb említettekből is következően — eléggé *nehéz helyzetben* vannak. Hiszen a jogszabályok szükségszerűen mindig általánosítanak, s még ha jól sikerült alkotások is, a bíróságok nap mint nap a váratlan helyzetek és a megoldandó problémák tömegével találják magukat szembe, olyan jogalkalmazási feladatokkal, amelyeket illetően a jogszabály szövege egyértelműen nem igazít el. A jogfejlesztő tevékenységnek, a helyes gazdasági koncepciók gyakorlati megvalósulását elősegítő, alkotó jellegű jogalkalmazói munkának széles lehetőségei tárulnak fel a bíróságok előtt. A társadalmi valóság differenciáltabbá válása *differenciáltabb és elmélyültebb* jogalkalmazói munkát is kíván. Ennek pedig megvannak a *feltételei.*

a) Mindenekelőtt elengedhetetlen a társadalmi valóság összefüggéseinek gondos vizsgálata, a társadalmi-gazdasági mozgás törvényszerűségeinek alapos ismerete, a fejlődés üteméről való reális gondolkodás, nemkülönben a felszíni jelenségeknél való megrekedés helyett a *polgári jogviszonyok mint társadalmi viszonyok* lényegének a tudományos elemzés módszerével való feltárása s ily módon az egyes konfliktushelyzetek legmélyére való hatolás. Ezt megköveteli a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog kapcsolatának bonyolult dialektikája.

b) A magas szintű bírói jogalkalmazói munkának további fontos feltétele a *jogalkalmazás fejleményeiről való gyors tájékozódás.* Különösen fontos ez ebben a változásokkal, újszerű problémákkal, hangsúly-áthelyeződésekkel terhes időszakban. A tapasztalat szerint a jogalkalmazási tapasztalatok nem cserélődnek eléggé, s főként nem cserélődnek kellő gyorsasággal. Ezért e téren is van még tennivaló.

c) Nemcsak a polgári jogalkalmazás fejleményeiről való gyors tájékozódásra van szükség, hanem a *jogtudomány fejleményeiről való gyors informálódásra* is. Különösen fontos ez azért, mert a társadalmi-gazdasági viszonyokban és a jogfejlődésben végbemenő folyamat a jogalkotói koncepciók kikristályosításának, az elméleti bázisok megszilárdításának s egyben a próbatételnek a folyamata is. A legkülönfélébb és legsajátosabb helyzetekben — nemegyszer igen bonyolult konfliktushelyzetek sűrűjében — való eligazodáshoz, a rendhagyó jelenségek előtti megtorpanások elkerüléséhez elméleti szinten történő vizsgálódás, a problémáknak a jogtudomány oldaláról való megközelítése szükséges. Az elméleti kérdésekben való jártasság adja meg általában a jogszabályok — mégpedig a nem is mindig kifogástalan jogszabályok — alkalmazásához a rutinos biztonságot. A jogtudomány eredményeiben való hézagos tájékozottságot nagymértékben megsinyli a jogalkalmazási munka.

Mindez fokozottan vonatkozik a jogalkalmazást segítő *elvi irányító munkára.* Az elvi irányítás hatékonyságának fontos feltétele a gyakorlat éber és permanens figyelemmel kísérése, elemzése és az elvi irányítás fegyverének haladéktalan bevetése akkor és ott, amikor és ahol ez szükségesnek mutatkozik. A Legfelsőbb Bíróságnak nemcsak egyszerűen igényességgel, hanem tudományos igényességgel kell végeznie az elvi irányító munkáját. Döntéseinek és elvi állásfoglalásainak szellemi rangját elsősorban a jogi megoldások alkotó, a fejlődést szolgáló jellege, s — ezzel szoros összefüggésben — a tudományos megalapozottsága adja meg.

Minderre figyelemmel felvethető, vajon cserélődnek-e eléggé a tapasztalatok a jogalkalmazás és a jogtudomány között. Tennivalók e téren is bőven akadnak, mégpedig egyrészt a tapasztalatcsere szervezése szintjén, másrészt pedig a jogalkalmazók és a jogtudomány művelői személyes érdeklődésének felkeltése és határozott igénylése szintjén.

16. Az elmondottakból folynak a *jogtudományi szférában* jelentkező feladatok is. Azok a társadalmi-gazdasági tényezők, amelyeknek a szem előtt tartása szükséges a jog-

alkotásban és a jogalkalmazásban, vezérlői a tudományos munkának is. A valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásának kutatása és elmélyült elemzése nélkül a fejlődést szolgáló tudományos eredmények nem érhetők el.

Jogtudományunk kiváló eredményekkel büszkélkedhet, a céltudatos tervező és szervező munka már sok és jó gyümölcsöt termett. A fejlődés elért szintje biztató alap a további fejlődéshez. A sikerekben nagy része van a társadalomban lezajló folyamatok elmélyült elemzésének, a fejlesztési célok helyes — a társadalmi és gazdasági fejlődés üteméhez igazodó, de egyben perspektivikus szemléletű — kiválasztásának. Számos tudományos munka tanúskodik a bel- és külföldi jogirodalom — nemegyszer imponálóan széleskörű — ismeretéről. Az összehasonlító jog művelése, illetőleg az összehasonlító módszer alkalmazása terén jelentős előrehaladás könyvelhető el. Mindez azért is rendkívül örvendetes, mert jelzi az igényt és a hajlandóságot a más országokban elért tudományos eredmények hazai hasznosítására, de jelzi egyben a jogtudomány művelőinek alkotó aktivitását is.

Rendkívül fontos azonban a tudományos eredményeknek a jogalkotásban és a jogalkalmazásban való gyors hasznosítása, mert elsősorban éppen ebben mutatkozik meg a tudományos kutatómunka hatékonysága a jog birodalmában, s ezen az áttételen keresztül egészen széles körben az állami, társadalmi és gazdasági élet minden területén. Komoly erőfeszítésre van tehát szükség annak érdekében, hogy a jogtudomány, a jogalkotás és a jogalkalmazás egymásra találjanak és jól megértsék egymást.

Éppen ezért is kerül különös súllyal előtérbe a *jogtudomány és a jogalkalmazási gyakorlat közötti együttműködés* követelménye. Az „együttműködés" szó talán nem is fejezi ki teljesen azt, amire valóban szükség van. Ez ugyanis eleve két együttműködő felet tételez fel. Csak arra utal, hogy az egyik oldalon vannak a tudomány képviselői, az elmélet emberei, a másik oldalon pedig a jogalkalmazók, a gyakorlat emberei, s e két oldalnak valamiképpen kooperálnia kell. Ennél azonban többre van szükség. A két oldalnak ugyanis bizonyos mértékig mintegy azonosulnia kell, bár ez talán nem is egészen pontos kifejezés. A jogalkalmazónak ahhoz, hogy kellő szakmai—politikai biztonsággal végezhesse munkáját, az elméleti kérdésekben is jártasnak kell lennie, mint ahogyan a jogtudomány emberének bőséges gyakorlati ismeretekkel is rendelkeznie kell ahhoz, hogy jól meg tudja állni a helyét a saját posztján. Valójában tehát *mindegyik követelménynek egyidőben kell meglennie mindegyik oldalon.* Mindegyik oldal csak így tud igazán hasznosan tevékenykedni a társadalom javára ott, ahova a sors — vagy hajlama, képessége — a társadalmi munkamegosztás rendjén állította. Az említett kooperációban csak így lehet az egyik a másiknak tárgyalóképes partnere.

E téren — sajnos — még jelentős hiányosságok vannak. Ilyen vagy olyan tényezők hatása vagy túlsúlya folytán az említett ihletésű igényesség nem mindig tapasztalható a gyakorlatban. A helyzet javításához még igen komoly erőfeszítésre, a kritikai mérce emelésére, a követelmények fokozására, s éppen ezért nagy felelősségérzetre van szükség — fent és lent egyaránt.

E) Szófukar összegezés

A polgári jog — a maga egészében — nem hanyatlik, nem hatástalan, nincs válságban, ellenben igen hasznos szerepet tölt be, és jelentősége, szerepe nő. De vannak még hibák, hiányosságok a társadalmi-gazdasági struktúrák és viszonyok változásaihoz való alkalmazkodás, az azokra való gyors reagálás és a fejlődés kezdeményező segítése frontján. Hatékonyságának fokozása érdekében bőven vannak még tennivalók a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogtudomány szférájában egyaránt. Éppen ezért egyik szférában sem lehet hiánycikk a szigorú önelemzés és önkritika sem.

A polgári jog nagymértékben fejlődőképes. Ezt jórészt annak is köszönheti, hogy van egy nagy erőssége: fontos funkciót tölt be a társadalom tagjai és szervezetei között keletkező kapcsolatok rendezésében, a konfliktusok feloldásában, és szemlélete, módszere megfelel az ember természetes érzelmeinek, szinkronban van az emberi jogok védelméből folyó kívánalmakkal. Ez pedig alapvető jelentőségű a mai világban.

Zoltán Ödön

A magyar jog a szovjet jogirodalomban

A XXVI. pártkongresszuson (1981. február) az SZKP KB beszámoló jelentésében utalás történt arra, hogy erősíteni kell az SZKP, a Szovjetunió, a szovjet nép és a szocialista országok közötti barátságot és együttműködést, folyamatosan fejleszteni kell a szocialista államok egymáshoz közelítésének folyamatát. Ez azonban, amint ezt a beszámoló jelentés megjegyezte, nem mossa el a nemzeti sajátosságokat, a szocialista országok történelmi jellegzetességeit. A társadalmi viszonyok különféle oldalai formáinak sokféleségében világosan megmutatkozik az új társadalmi rendszer megszilárdítására alkalmas utak és módszerek gazdagsága.

Az SZKP XXVI. kongresszusán — ugyanúgy mint az előző kongresszusokon — ismét, de még elmélyítettebb formában hangot kapott az a követelmény, hogy figyelmet kell fordítani a baráti országokban folyó szocialista építés tapasztalataira; ez a tézis logikus folytatása már az SZKP XXIV. kongresszusán elhangzott annak a felhívásnak, hogy alaposan tanulmányozni kell egymás tapasztalatait az állami, társadalmi, gazdasági és kulturális élet valamennyi szintjén.

A kölcsönös tapasztalatok tanulmányozása kiterjed a jogtudomány körére is. Az MNK jogi fejlődése állandóan tárgya a szovjet jogtudomány és a gyakorlat figyelmének.

A szovjet tudományos körök és a gyakorlati dolgozók megismerkedése a magyar jogtudomány különböző ágainak fejlődésével különféle utakon történik. Ezek közé tartoznak: az eredeti magyar jogirodalom lefordítása orosz nyelvre, magyar szerzők cikkei szovjet időszakos kiadványokban, szovjet szerzők művei és cikkei a magyar jog különböző ágazataira vonatkozóan; szovjet és magyar jogtudósok együttes munkái; magyar jogi problémákkal foglalkozó disszertációk megvédése szovjet tudósok részéről; a jogtudomány vagy rokon tudományágak körébe eső disszer-

tációk megvédése a Szovjetunióban magyar tudósok részéről; az együttműködő szocialista országok — ezek sorában az MNK — által a különböző jogágazatokban összegyűjtött tapasztalatainak általánosítása; végül, tudományos fórumok, amelyekben általánosítják a szocialista országok — ezek sorában a Magyar Népköztársaság — jogfejlődésének tapasztalatait.

Ennek a szemlének a szerzője áttekinti az elmúlt 3 évre vonatkozóan, azaz 1979-től 1981-ig bezárólag a magyar jog népszerűsítésének útjait a Szovjetunióban.

Fordítások. A megelőlt években az alábbi magyar művek fordításai jelentek meg: az államigazgatási jog területén — Bakács T. Környezetvédelem (1), a törvénykezési jog területén — Tamás A. Biró és társadalom. A jogtudat és a jogalkalmazás dialektikája (2). Úgy tűnik, hogy a szovjet olvasók hiányolnak orosz nyelven az MNK államjogával foglalkozó jó műveket; az oktatóknak, a hallgatóknak és a tudományos munkatársaknak ez idő szerint be kell érniök a Magyar Népköztársaság államjogát tárgyaló — habár hasznos, de még az 1963. évben kiadott és így elavult — könyvvel, amelynek szerzői Beer J., Kovács I. és Szamel L.

Magyar szerzők cikkei. A magyar szerzőknek a szovjet sajtóban megjelent cikkei különböző problémaköröket fognak át. Ezek között szerepelnek a nemzetközi jog kérdései is — Puja F. Magyarország külpolitikája és a béke időszerű problémái (3); államjog és államigazgatási jog — Papp L. A tanácsok és a Hazafias Népfront (4); eljárási jog — Szenes D. A környezet büntetőjogi védelme az MNK-ban (5), Szijártó K. Az ügyész reagálásának formái a törvénysértésekre az MNK-ban (6), Nagy L. A szakértői vélemény az MNK büntető eljárásában (7) és ugyancsak őtőle — A kiskorúak ügyeiben folyó büntető eljárás az MNK-ban (8); a munkajog területén — Szentpéteri A. A magyar árujelzők külföldi lajstromozásának problémái (9).

Az állam és az egyház közötti kapcsolatok szabályozása kapcsán szerzett magyar tapasztalatok magyarázata Lukács I. cikkeiben tükröződött. A párbeszéd és az együttműködés útján (10), Siklós I. Magyarország — állam és egyház (11).

Szovjet szerzők művei és cikkei. Az ilyen munkák közé tartoznak — az államjog területén — N. G. Turko monográfiája. — A néphatalom tapasztalatai a szocialista Magyarországon (A tanácsok szervezete és tevékenysége) (12), úgyszintén Sz. N. Luzskov cikke. MSZMP és az MNK képviseleti szerveinek rendszere (13); az államigazgatás területén — M. A. Uszijevics. Az MNK gazdasága tervszerű irányítási mechanizmusának fejlődése a jelen szakaszban (14), és V. V. Zaljeszkij, T. A. Merezsova. A gazdasági társulás jogállása az MNK-ban (15).

Az Irkutszki Állami Egyetem tudományos munkáinak gyűjteményében a „Kriminalisztika és kriminológia külföldön" c. fejezetben I. K. és V. S. kezdőbetűkkel szerepel a következő cikk: A büntető igazságszolgáltatás doktrináinak és gyakorlatának megközelítőleges összehasonlítása (az USÁ-ban és az MNK-ban nyilvánosságra hozott anyagok alapján) (16).

Az *együttes munkák* közül nagy figyelmet keltett „A szocialista állam képviseleti rendszere (a Szovjetunió és az MNK tapasztalatai alapján)" című mű az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia és az MSZMP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia és az MSZMP KB mellett működő Társadalomtudományi Intézet együttes kiadása (17). Ennek a könyvnek „Az MNK képviseleti rendszere" közös címmel összefoglalt négy fejezetét Halász J. és Schmidt P. írta.

Az utóbbi három évben magyar jogi tematikára vonatkozóan két kandidátusi értekezést védtek meg — az egyiket Sz. N. Luzskov szovjet pályázó — Az MSZMP és a képviseleti szervek rendszere az MNK-ban és a másikat Verbai László magyar kutató. Az MSZMP tevékenysége a szakszervezetek szerepének növelése tekintetében a szocialista demokrácia fejlesztésében. (19).

Számos általános jellegű értekezésben az egyéb szocialista országok forrásai mellett felhasználják a kutatás alá vont problémákat feltáró magyar jogirodalmat is. Mindezek közül mindenekelőtt N. P. Ivanyiscseva doktori értekezését kell megemlíteni. — A külföldi szocialista államok alkotmányai, mint a legmagasabb történelmi típusú törvények (20). Meg kell említeni továbbá az alábbi doktori értekezéseket — G. M. Veljaminov — A szocialista gazdasági integráció jogi szabályozása (21), a kandidátusi disszertációk közül: A. M. Arbuzkin. A külföldiek államjogi státusza Európa külföldi szocialista országaiban (22), G. A. Uhtujev. Az ésszerűsítés jogi kérdései a KGST-országok közötti kapcsolatokban (23), N. L. Platonovoj. A KGST keretei között kötött sokoldalú polgári jogi nemzetközi termelésszakosítási és kooperációs szerződések (24); C. N. Kamekova. A KGST tagországok gazdasági szervezetei közötti licencszerződések (jogi természet, szabályozás, kollíziós problémák) (25).

A vizsgált években a magyar tapasztalatokat is feltáró különböző jogágazatokra kiterjedő gyűjteményekben több közös munka és cikk látott napvilágot. Egy szűkreszabott áttekintés keretében nehéz felsorolni valamennyi ilyen fajtájú munkát, ezért csupán arra szorítkozunk, hogy felemlítsük ezek közül a legjelentősebbeket. Ezek közé sorolhatjuk a következőket: A büntető eljárás az európai szocialista államokban (26), K. F. Szkvorcov, Sz. G. Berezovszkaja stb. Az ügyészi felügyelet az európai szocialista országokban (27), Szocializmus és természetvédelem (28), Személyiségi jogok a szocialista társadalomban M. A. Gelfer. Felelősség a szocialista tulajdon ellen elkövetett bűncselekményekért a külföldi szocialista országok jogszabályai szerint (30), A szocialista országok helyi szervei és komplex területfejlesztés (a tervezés és a műszaki eszközök felhasználásának kérdései) (31), V. V. Nyikoljuk. Az ítélet végrehajtásának elhalasztása a külföldi szocialista országok jogszabályai szerint (32), A. M. Kupcsisina. A szocialista országok együttműködésének nemzetközi jogi elvei (33), N. A. Mihaljeva. A külföldi szocialista országok alkotmányai (34), A szocialista országok munkajogi jogszabályainak kodifikálása (35), L. I. Tyimina. A gyilkosságért való felelősségre vonatkozó jogszabályok a külföldi szocialista országokban (36), Tulajdonjog az európai szocialista országokban (37), G. I. Csanguli. Az ártatlanság vélelmének elve a külföldi szocialista or-

ságok büntetőjogi jogszabályaiban és bírósági gyakorlatában (38).

Döntő helyet foglalnak el a szocialista országok állandóan bővülő és mélyülő kölcsönös kapcsolataiban a gazdasági együttműködés kérdései. Ez a folyamat a jogirodalomban is tükröződik. A magyar tapasztalatokat is tükröző publikációknak talán a legnagyobb része éppenséggel a különböző közgazdasági ágazatok jogi problémáival foglalkozik, az általános munkáktól a részletkérdésekre vonatkozóan adott magyarázatokig.

Az általános kérdéseket tárgyaló munkák közül olyanokat említ meg, mint Ju. A. Guszev. A szocalista országok közötti kapcsolatok nemzetközi jogi elvei (39), Je. A. Szuhanov. A szocialista országok egymáshoz közelítésének törvényszerűségei és a szocialista országok polgári joga (40), I. Ivanov. A KGST szerepe a KGST-tagországok közötti együttműködésre vonatkozó jogszabályok közelítésében és egységesítésében (41), V. Sz. Korovin. A KGST-tagországok közötti együttműködés hosszútávú célprogramjainak szervezeti-jogi kérdései (42), ugyanőtőle — A KGST-tagországok közötti tervszerű együttműködés szervezeti-jogi kérdései (43), L. B. Arhipova. A szocialista országok nemzetközi gazdasági szervezeteit megillető szerződéses jogképesség jogi alapjairól (44).

Némileg méginkább részletekbe menő problémaköröket vizsgálnak olyan művek, mint L. A. Trahtyengerc. Az európai KGST-tagországok jogalkotása a tudományos-műszaki haladásról (45), G. I. Smeljev, L. N. Buzdalov, M. I. Kozir. Vállalatközi kooperáció és agráripari kooperáció az európai szocialista országokban (46), M. Rozenberg. Új rendelkezések a KGST Általános Szállítási Feltételeiben (a feleket a kötelezettségek nemteljesítése vagy nem megfelelő teljesítése miatt terhelő anyagi felelősségről (47), M. P. Bargyina. A KGST-tagországok gazdasági szervezeteit külkereskedelmi ügyletek alapján terhelő felelősség (48), M. P. Sesztakova. Az európai szocialista országok jogalkotása a szabványosítás kérdéseiben (49), A. I. Frenkin. Az irányító apparátus létszámának szabályozása az európai KGST-országok iparában (50).

A vizsgált években Moszkvában jogi problémákkal foglalkozó három nemzetközi fórumot tartottak, amelyeken résztvettek magyar tudósok:

— 1978 októberében a szocialista országok polgári eljárásjogi nemzetközi értekezlete; az értekezleten felszólalt Névai László;

— 1979-ben a KGST-országok tudósainak értekezlete, amely a „A nemzetközi szerződéses és intézményes mechanizmusok szerepe a szocialista gazdasági integráció fejlesztésében" című témát vitatta meg; az értekezleten felszólalt Ficzere Lajos (52);

— 1980 februárjában az integráció jogi problémáival foglalkozó nemzetközi tudományos konferencia; a konferencián felszólalt Vörös Imre (53).

A jelen áttekintés nem meríti ki természetesen mindazokat a munkákat, amelyek a szovjet tudományos köröket és a gyakorlat embereit az MNK jogi fejlődésének tapasztalataival megismertetik. Az ilyen fajta publikációk közül számos, a tudományos-kutató intézmények által nem nagy példányszámban (100—200 példány) kiadott, sokszorosított kiadványokban található meg, amelyek egy jogtudományi ágazat szakembereinek viszonylag szűk köréhez jutnak el; publikálnak témákat a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Tudományos Tájékoztatási Intézetének (INION) referátumjellegű kiadványaiban, egyes kéziratokat letétbe helyeznek az INION-nál; rendszeres tájékoztatást a külföldi szocialista országok — így az MNK — normatív aktusairól azokban a tájékoztató gyűjteményekben nyújtanak, amelyeket a Szovjetunió Igazságügyi Minisztériuma Össz-szövetségi Szovjet Jogalkotási Tudományos-Kutató Intézete ad ki; meghatározott jelentőséggel bírnak a tudományos csere keretei között a jogtudósok között fenntartott személyes érintkezések, úgyszintén a tudományos intézmények közötti tervszerű irodalomcsere.

A szerző megkísérelte, hogy az itt megfogalmazott áttekintésben képet adjon az MNK jogfejlődésének tapasztalatairól a szovjet sajtóban közzétett publikációk tematikájáról; nézetünk szerint ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy ezen a területen még mutatkoznak hézagok. Ez a körülmény ösztönző motívumul szolgálhat a magyar jogtudósok és szovjet kollégáik közötti együttműködés aktivizálására; a „földrajz" — ha szabad magamat így kifejezni — azt mutatja, hogy a magyar jog kutatása nem csupán Moszkvában és Leningrádban folyik, hanem az egyéb tudományos központokban is, mint Gorkijban, Kazanyban, Irkutszkban, Omszk-ban és más városokban. Ez további lehetőségeket teremt a kölcsönös együttműködés kiszélesítésére.

A szovjet tudósok és gyakorlati szakemberek megismerkedése a magyar jogtudomány fejlődésével lehetőséget nyújt arra, hogy mélyebbre ássunk és behatoljunk az MNK jogfejlődésének folyamatába és ezzel gazdagítsuk a szocialista országok tapasztalatainak közös kincstárát.

Turko, H.

Kiegészítő címadatok

1. Moszkva (továbbiakban: M.), „Megyicina", 1980; 2. M., Jogi Irodalom, 1980; 3. M., Nemzetközi Élet, 1980. 8.; 4. M., Helyi tanácsok, 1980. 12. szám; 5. M., Szovjetszkaja Jusztyicija, 1979. 17. szám; 6. M., Szocialisztyicseszkaja Zakonnoszty, 1980. 8. szám; 7. M., Szovjetszkaja Jusztyicija, 1979. 8. szám; 8. M., Szocialisztyicseszkaja Zakonnoszty, 1979. 5. szám; 9. M., Találmányi kérdések, 1979. 4. szám; 10. M., Tudomány és vallás, 1980. 8. szám; 11. M., Tudomány és vallás, 1981. 4. szám; 12. M., Tudomány, 1981; 13. A külföldi országok politikai rendszere a jelenlegi szakaszban c. könyvben, M., 1980; 14. M., Tervgazdaság, 1980. 7. szám; 15. M., A szovjet jogalkotás tökéletesítésének problémái, 1980. 18. szám; 16. A kriminalisztikai viktimológia c. könyvben, Irkutszk, 1980; 17. M., 1981; 18. M., A jogtudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció. A Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Intézete, M., 1980; 19. A történettudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia, M., 1980; 20. A jogtudományok doktori tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt

disszertáció, Leningrád, Leningrádi Állami Egyetem, 1979; 21. A jogtudományok doktori tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, a Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Intézete, M., 1981; 22. A jogtudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, Moszkvai Állami Egyetem, 1980; 23. A jogtudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, a Szovjet Tudományos Akadémia Állami és Jogi Intézete, M., 1980; 24. A jogtudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, a Szovjetunió Igazságügyi Minisztériuma Szovjet Jogalkotási Össz-szövetségi Tudományos-Kutató Inézete, M., 1980; 25. A jogtudományok kandidátusi tudományos fokozatával kapcsolatos pályázatra írt disszertáció, Moszkvai Állami Egyetem, M., 1979; 26. M., Jogirodalom, 1978; 27. M., 1980., A bűnözés okainak kutatásával és a megelőzést szolgáló intézkedések kidolgozásával foglalkozó Össz-szövetségi Intézet; 28. Jog és irányítás a KGST-tagországokban című könyvben. M., Jogirodalom, 1979; 29. M., Tudomány, 1981; 30. Gorkij, 1979; a Szovjetunió Belügyminisztériumának Főiskolája; 31. M., 1980., a Szovjet Tudományos Akadémia Állami és Jogi Intézete; 32. A bűnözés elleni küzdelem problémái című könyvben, Omszk, 1979; 33. Kiev, a Kievi Állami Egyetem Közlönye, 1980., 10. kötet (a Nemzetközi kapcsolatok és nemzetközi jog c. sorozat); 34. M., Össz-szövetségi Iskolán kívüli Oktatási Intézet, 1978; 35. M., Tudomány, 1979; 36. A szovjet és a külföldi büntetőjog alkalmazása elméletének és gyakorlatának kérdései című könyvben, M., 1979; 37. M., a Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Intézete, 1979; 38. A jogtudományok problémái című könyvben, Kiev, 1979., 40. sz. füzet; 39. M., a Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Intézete, 1979; 40. a Jogtudományi tudományos-módszertani cikkek című könyvben. M., 1979., 2. füzet; 41. M., A KGST-tagországok gazdasági együttműködése, 1980. 5. szám; 42. M., a Moszkvai Állami Egyetem Közlönye, a „Jog" c. sorozat, 1980. 5. szám; 43. a Moszkvai Állami Egyetem Közlönye, a „Jog" c. sorozat, 1979. 5. szám; 44. M., A jogalkotás tökéletesebbé tételének problémái, 1980. 18. szám; 45. M., A Szovjet Jogalkotás Össz-szövetségi Tudományos-kutató Intézete, szemle, 1980., 158. füzet; 46. M., Kalász, 1980; 47. M., Külkereskedelem, 1980. 5. szám; 48. M., Nemzetközi Kapcsolatok, 1981; 49. M., A Szovjet Jogalkotás Össz-szövetségi Tudományos-kutató Intézete, 1980., szemle, 178. szám; 50. A gazdaságirányítás tökéletesebbé tételének tapasztalatai a KGST külföldi országaiban (1976—1980. évek), M., 1980., a Szovjet Tudományos Akadémiának a gazdaság szocialista világrendszerével foglalkozó intézete; 51. Az anyagi és az eljárási jog kölcsönös viszonyának problémái című könyvben, M., Össz-szövetségi Iskolánkívüli Jogi Oktatási Intézet kiadványa, 1980; 52. M., Gazdaság és Jog, 1979. 2. szám; 53. M., Gazdaság és Jog, 1980. 5. szám.

A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság hatása a modern kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére*

Paul *Cornil* öt évvel ezelőtt, a XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson, Budapesten tartott ünnepi előadásában joggal mondta, hogy az 1924-ben alapított Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (NBT) és az 1889-ben életre hívott Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület (NBE) működése egységet alkot. Az NBT kiváló francia jogászok által megfogalmazott alapítási felhívásából csakúgy, mint első elnöke, gróf *Henri Carton de Wiart* megnyitó beszédéből egybehangzóan kitűnt, hogy Franz *von Liszt*, Adolph *Prins* és Gérard *van Hamel* nagyszabású kriminálpolitikai reformművét akarják folytatni. Ugyan az NBE 1924-ben még nem szűnt meg, de az első világháború következtében elvesztette univerzális jellegét, ami az éltető ereje volt. Az NBE és az NBT közti szakadást 1932-ben mégis majdnem sikerült áthidalni, amikor *Donnedieu de Vabres* az NBT képviseletében megjelent az NBE német nemzeti csoportjának Frankfurtban tartott ülésén, amely egyben ennek az utolsó rendezvénye is volt, és az együttműködésre vonatkozó javaslatot a két szervezet közti „fédération ou fusion" lehetőségére való utalással elvileg elfogadta. Az 1933-as esztendő azonban minden ilyen reményt és tervet összetört. Azt, hogy az NBT megalapításának mekkora jelentősége volt az NBE eszméinek a megőrzésében, mutatja az a tény, hogy az NBE német nemzeti csoportját 1937-ben a hatalom akkori urai egyetlen tollvonással feloszlatták, míg az NBT a háború éveiben is fennmaradhatott és már 1947-ben megrendezhette Genfben a háború utáni első kongresszusát, miután a Revue internationale de Droit Pénal már 1946-ban újból megjelent. Az a hatalmas katasztrófa, amelyet mindannyian átéltünk, hamarosan elhalványította az egykori politikai ellentéteket. Nem voltak már frontok és nem volt nehéztelés: Adolf *Schönke* vezetésével már 1952-ben megalakult az NBT német nemzeti csoportja, amely az 1953. évi római kongresszus óta a Szövetségi Igazságügyminisztérium erős támogatásával, a német büntetőjogtudomány és gyakorlat élénk részvételével minden kongresszuson közreműködött.

Ezért joggal ünnepelhetjük ma Társaságunk 90 éves fennállását és joggal tehetjük fel mindkét Társaságra közösen a kérdést, milyen befolyással voltak 1889 óta a kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére. Ha ezt az időszakot áttekintjük, három nagy korszakot különböztethetünk meg: az első világháború előtti időszakot, a két világháború közti éveket és az 1945-től napjainkig terjedő időszakot, amelyek nemcsak politikailag határolódnak el élesen egymástól, hanem eszmetörténeti szempontból is önálló arculattal rendelkeznek.

Az NBE működésének *az első világháborút megelőző* 25 évét az a nagy fordulat jellemezte, amely a *Feuerbach, Joseph de Maistre, Pellegrino Rossi, Carrara* nevével jelzett klasszikus büntetőjogi elmélettől elvezetett a természettudományokra támaszkodó új gondol-

* A XII. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson, Hamburgban, 1979. szeptember 17-én tartott ünnepi előadás. Az előadás francia és angol nyelvű fordítása megjelent a Kongresszusról kiadott kötetben (Association Internationale de Droit Pénal. XIIe Congrés International de Droit Pénal, Hambourg, 16—22 Septembre 1979. Actes du Congres, 1980). A német nyelven elhangzott előadás szövegét jegyzetekkel ellátva közli a Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 1980. 4. sz.

kodásmódhoz, amelyet a „pozitivizmus" gyűjtőfogalmával szoktunk megjelölni. Ennek a jegyében az európai gondolkodás számos irányzata egyesült az NBE-ben és adott eszmei fegyvereket és erőt a büntetőjog idejétmúlt intézményeinek az átalakításához és a humán- és társadalomtudományokon alapuló ésszerű kriminálpolitika kidolgozásához. Elég ha az NBE már említett három alapítójára vagy *Lombroso*, *Ferri*, *Garofalo* nagy olasz triászára, vagy a francia Emile *Garcon*ra és René *Garraud*ra gondolunk, akik mindannyian aktívan tevékenykednek az NBE-ben. Annak az időszaknak képét a fejlődéstörvénynek az emberi társadalomban is érvényesülő szelektív hatásába vetett hit, a kriminálpolitikának a bűncselekmények okainak empirikus kutatására való alapítása és a bűnözés elleni küzdelem kizárólag célszerűségi szempontok alapján kialakítandó intézkedései határozták meg.

Mielőtt felidézném Önöknek azokat a legfontosabb javaslatokat, amelyeket az NBE a büntetőjog reformjára kialakított, szeretném megemlíteni a *büntetőjog-összehasonlítással* kapcsolatos kezdeményezéseit, ami nélkül nemzetközi szintű kriminálpolitika nem is volna lehetséges, hiszen nem tudnánk, mi történik más országokban ezen a területen. Ezek a kezdeményezések mind a mai napig meghatározzák a munkánkat; elég, ha a külföldi büntetőjog rendszeres bemutatására vagy a büntetőjog forrásainak és irodalmának az egész Földet átfogó gyűjteményére gondolunk.

Az NBE-nek az első világháború előtt tartott tizenkét kongresszusán tárgyalt témák közül csak azokat idézhetem fel, amelyek a legnagyobb nemzetközi visszhangot váltották ki és amelyek meghatározzák az NBE-nek a büntetőjog történetében elfoglalt helyét. Ezek: a feltételes elítélés; a rövidtartamú szabadságvesztések korlátozása a pénzbüntetés révén; egyes speciális tettescsoportok bűnözése elleni küzdelem olyan intézkedésekkel, amelyek nem feleltek meg a büntetés klasszikus fogalmának.

A feltételes elítélés ugyan már az NBE megalakulása előtt is ismert volt, az egész világon való elterjedéséhez mégis jelentősen hozzájárult. Az USA-ban a „probation" formájában szokásjogi úton kialakult és Angliában 1887-ben törvénybe iktatott feltételes elítélést a kontinentális Európában *Bérenger* francia szenátor törvénytervezetének „sursis"-je tette ismertté és 1888-ban Belgiumban, 1891-ben pedig Franciaországban be is vezették. A feltételes elítélés két formája, kiegészítve az elítéltekről való intézményes és magánkezdeményezésű gondoskodással, fokozatosan általánosan elterjedt és ez jelzi ma számunkra azt a történelmi fordulópontot, amellyel a büntetőjog elfordul a tisztán megtorló jellegű büntetőigazságszolgáltatástól a büntetés társadalmi funkciója felé. Ennek az útnak csak néhány állomását említem meg. Portugália 1893-ban vezette be a feltételes elítélést, ugyanebben az évben jelent meg a svájci előtervezet a szabadságvesztés feltételes végrehajtásával. 1895-től kezdve a feltételes elítélés különböző német szövetségi tartományokban feltételes kegyelem formájában kerül alkalmazásra. 1894-ben Norvégia, 1904-ben Olaszország vezette be a feltételes elítélést. Svédország 1906-ban, Spanyolország 1908-ban, Horvátország 1916-ban, Ausztria 1920-ban csatlakozott ezekhez az országokhoz. Hollandiában *van Hamel* — ugyanúgy mint néhány évvel később Gustav *Radbruch* — beválasztatta magát a parlamentbe, hogy segítse a feltételes elítélésről szóló törvény elfogadását 1915-ben. A szocialista országok jogában is megtaláljuk a feltételes elítélést, így pl. a Szovjetunió büntető törvényhozásának 1958. évi Alapelveiben, a Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi Btk-jában, az ugyanezen évből való bolgár Btk-ban, az 1976. évi jugoszláv szövetségi büntető törvénykönyvben és az 1978. évi új magyar Btk-ban. A feltételes elítéléssel univerzális jelentőségű új szankciófajta jött létre, amely az elítéléssel járó kötelezettségek révén ugyan nem hagyja érezhető reakció nélkül az elkövetett bűncselekményt, de a tettest megkíméli a szabadságvesztés végrehajtásától, annak érdekében, hogy az azzal járó társadalmi hátrányt a lehető legkisebb mértékre csökkentse és egyben az elítélt kötelezettségeinek meghatározásával abban az irányban hat, hogy az megtanulja erőit pozitív célok elérésére fordítani.

A rövidtartamú szabadságvesztést az NBE-ben az ismert okok miatt részben elvileg elvetették, részben pedig különböző szigorítások révén elrettentő jelleggel kívánták kialakítani. Ezt a második irányt itt nem kívánom tárgyalni, arra azonban szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez az elképzelés az akkori idők pozitivizmusát jellemző szigorával közel áll azokhoz a modern javaslatokhoz, amelyek a rövidtartamú szabadságvesztést „short sharp shock"-ként feltámasztani és széles körben alkalmazni javasolják. A rövid tartamú szabadságvesztés pótszereként javasolt megrovást, amelyet már 1889-ben Olaszországban nem túl nagy sikerrel vezettek be és amely ma a szocialista országok büntetőjogában is szerény szerepet tölt be, elég szkeptikusan ítélték meg. Ezzel szemben javasolták a kezességet, hivatkozással a kedvező angliai tapasztalatokra. Ez az intézmény azonban ott nyilvánvalóan elvesztette a jelentőségét és holt betű maradt Svájcban is, ahol 1942-ben vezették be. Realizálható alternatívaként az NBE alappal javasolta *a pénzbüntetést* és ez az NBE egyik legfontosabb, mindmáig időszerű javaslata. Az NBE javaslatai szerint a pénzbüntetés kiszabásánál figyelembe kell venni a tettes vagyoni viszonyait, legmagasabb összegét fel kell emelni, legkisebb mértékét a lehetőség szerint alacsonyan kell meghatározni, engedélyezni kell a részletfizetést és a helyettesítő szabadságvesztést szabad munka lehetőségével kell korlátozni. Az NBE határozatai kétségkívül előmozdították a pénzbüntetés diadalmenetét. Anglia már 1879-ben jelentősen kiszélesítette az alkalmazási körét és 1948-ban újból megismételte ezt a lépést. Az NBE javaslatait követő első német pénzbüntetési reform 1921—24-ben történt meg, Hollandia 1925-ben csatlakozott. A pénzbüntetés előretörését a napi pénzbüntetés rendszere tovább erősítette. Ezt már az NBE-ben is tárgyalták, anélkül azonban, hogy ilyen tárgyú ajánlás született volna. Finnország 1921-ben, Peru 1924-ben, Svédország 1931-ben, Kuba 1936-ban, Dánia 1939-ben vezette be, de Portugália és Brazília már a 19. században megelőzte őket. Ez

a mozgalom 1975-ben érte el egyik tetőpontját, amikor a Német Szövetségi Köztársaságban és Ausztriában bevezették a napi tételes pénzbüntetés elsőbbségét a 6 hónapnál rövidebb szabadságvesztéssel szemben. Nemrég Magyarország is csatlakozott a napi tételes pénzbüntetési rendszerhez, amit annak a jeleként üdvözölhetünk, hogy a szocialista országokban csökkent a bizalmatlanság a pénzbüntetéssel szemben. A helyettesítő szabadságvesztés helyett Norvégiában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Svájcban és Argentínában lehetővé tett szabad munkavégzés ezekben az országokban nem vált jelentős intézménnyé, ha eltekintünk attól a pozitívnak tűnő kísérlettől, amely Nyugat-Berlinben történik.

Az NBE első világháború előtti működésének harmadik nagy reformposztulátuma *egyes speciális tetteskategóriák bűnözése* ellen olyan intézkedések alkalmazása volt, amelyek eltérnek a hagyományos értelemben vett büntetésektől. A megrögzött bűntettesekkel kapcsolatban az Egyesület kongresszusai tárgyalták mind a határozott tartamú szabadságvesztés és a határozatlan biztonsági őrizet kettős rendszerét, mind a határozatlan tartamú szabadságvesztés vagy határozatlan tartamú biztonsági intézkedés egységes megoldását, végül az egységes, határozott hosszú tartamú szabadságvesztést, összekapcsolva a feltételes szabadságra bocsátással, de végleges döntés nem született, így ez a kérdés joggal maradt nyitva. A kérdés jelentőségére azonban az NBE ismételten felhívta a törvényhozók figyelmét, mégha abban az időben a szokásszerű bűnözés keletkezésének a problémáiba csak kevéssé is hatoltak be. Annak idején az országok általában a kettős rendszer mellett döntöttek. Ez jellemzi a „relégation" bevezetését 1885-ben Franciaországban, azzal, hogy ezt mellékbüntetésnek tekintették, az 1893. évi svájci előtervezetet, amelynek alkotója Carl *Stooss* elsőként öltöztette törvényi formába a kettős rendszert, az 1896. évi portugál törvényt, a Berhard *Getz*, az NBE egyik vezéralakja által alkotott 1902. évi norvég Btk-t, amely azonban a különösen veszélyes tettesekkel szemben elrendelhető határozatlan tartamú mellékbüntetés szabályozásában az egységes rendszer vonásait mutatta és végül az 1909 óta készített összes német tervezetet, amelyek a megrögzött bűntettesekről szóló 1933. évi törvény megalkotásához vezettek. Ezt a vonalat követi az 1921. évi argentin Btk is. Ezt követte az angol jog az 1908. évi Prevention of Crime Act-tel, amely összhangban a *Gladstone*-bizottság 1895. évi híres jelentésével, a megrögzött bűntettesekkel szemben a szabadságvesztés mellett a határozatlan tartamú biztonsági őrizetet vezette be. Még *Thyrén* 1928. évi svéd büntetőjogi reformja is a kettős rendszer alapján áll a maga két intézkedésével, a biztonsági őrizettel az abnormális bűnözők számára és az internálással a megrögzött bűnözők számára. A kettős rendszer egy késői törvényhozási példája az 1971. évi latinamerikai minta-büntetőtörvénykönyv, amelyet időközben Costa-Rica a Btk-ja általános részeként átvett. A szocialista országok közül egyedül Magyarország rendelkezik egy fejlett kettős rendszerrel.

A *határozatlan tartamú szabadságvesztés* klasszikus rendszere az USA-ban még az NBE megalapítása előtt jött létre. Abból a tételből kiindulva, hogy a szabadságvesztésnek kizárólag az elítélt javítását kell szolgálnia, ott a bíróság ma is csak annak a legrövidebb és a leghosszabb tartamát határozza meg, míg a szabadonbocsátás időpontját kriminológiai szakemberekből összeállított „parole board" határozza meg. E rendszer feltalálójának a New York állambeli Elmira börtön igazgatóját, Zebulon *Brockwayt* tekintik, aki ugyancsak tagja volt az NBE-nek és 1876-ban New Yorkban keresztül vitte a határozatlan tartamú szabadságvesztést. A határozatlan tartamú szabadságvesztést ma mégis a legélesebben bírálják és nemrég Kaliforniában, Indianaban és Maineben újból megszüntették.

A *következetesen egységes*, büntetésjelleggel nem bíró szankciórendszer leghíresebb példája *Ferri* 1921. évi „Progetto preliminare"-ja, amely azonban megmaradt egy realitás nélküli, bár szellemdús gondolati konstrukciónak. A határozatlan tartamú biztonsági intézkedés rendszere egy internálóbizottsággal, mint elbocsátó hatósággal, nem Olaszországban, hanem Skandináviában, éspedig az 1962. évi svéd büntetőtörvénykönyvben, valamint Norvégiában vált valósággá, de ma mindkét országban ennek a vonalnak a megváltozása előtt állanak.

Az egységes és a kettős rendszer között közbenső helyzetet foglal el ma az 1969. évi lengyel Btk a visszaesőknek a társadalmi adaptációs központokban való relatíve határozatlan tartamú elhelyezésével.

Az NBE sem riadt vissza, hogy szót emeljen a veszélyes és többszörös visszaeső bűntettesek *deportálása* mellett, ami ugyancsak annak az időnek a pozitívumát jellemző szelektív szigort mutatja. Franciaország, Portugália, Nagybritannia és Oroszország korábban évtizedeken keresztül folytatták a deportálás gyakorlatát, míg Németország, talán az NBE 1902. évi szentpétervári kongresszusán, a két orosz küldött negatív beszámolójának a hatására is, ettől szerencsésen megmenekült.

Az NBE új utakra lépett azzal, hogy *a fiatalkorúak büntetőjogát különválasztotta a felnőttkorúak büntetőjogától.* A legfontosabb reformtételek a következők voltak: a vétőképesség korhatárának felemelése 14 évre; a „discernement"-nak a szellemi és erkölcsi érettség követelményével való helyettesítése; a büntetés végrehajtásának próbaidőre felfüggesztése, ellenőrzés melletti neveléssel; a büntetés helyettesítése nevelő intézkedésekkel; a bűncselekményt még el nem követett súlyosan züllöttek állami nevelésének elrendelése; fiatalkorúak bíróságának létrehozása; külön büntetésvégrehajtási intézetek létesítése fiatalkorúak számára. A fiatalkorúak büntetőjoga sok országban ezeknek a tételeknek az alapján alakult ki. Említsük itt meg többek között az 1901. évi holland törvényt, az 1908. évi angol Children Act-et és a Prevention of Crime Act-et, amely a 16—21 éves korcsoport részére bevezette a Borstal-intézeteket, az 1911. évi mintaszerű portugál gyermekvédelmi törvényt, az 1912. évi francia törvényt, amely létrehozta a fiatalkorúak bíróságát, az 1918. évi korszerű törvényeket a fiatalkorúak bíróságáról Horvátországban, Szlovéniában és Dalmáciában, amelyek a jugoszláv reformmozgalom megindítói voltak, az 1923.

évi német törvényt a fiatalkorúak bíróságáról, az 1934. évi olasz és az 1935. évi svéd törvényt, amely a fiatalkorúakkal szemben a klaszszikus büntetésfogalommal szakító határozatlan tartamú börtönt vezetett be. A Szövetségi Köztársaság a fiatalkorúak bíróságáról szóló 1953. évi törvénnyel kapcsolódott ehhez a fejlődéshez.

Előadásom második részéhez érkezem. Az NBT *az 1924-től 1939-ig terjedő időszakában* hű maradt az NBE kriminálpolitikai irányvonalához, de olyan új témákat is felkarolt, amelyek az NBE eszmekörén kívül estek.

Már az NBE működésének éveiben *halványulni kezdett a modern iskola kriminálpolitikája iránti következetes elkötelezettség* és egyre inkább erősödött a politikailag is elfogadható kompromisszumokat kereső irányzat. Míg az 1889-es első alapszabály a tagoktól egészen doktriner módon a pozitivizmus fő követelései melletti hitvallást követelt meg, addig az 1897. évi lisszaboni alapszabály már sokkal nyitottabb volt. Az Egyesület feladatát ez abban határozta meg, hogy „tudományosan kutassa a bűncselekményt, annak okait és a bűnözés elleni küzdelem eszközeit", és csak azt igényelte, hogy ezeket a problémákat „ne csak jogi, hanem antropológiai és szociológiai szempontból is vizsgálni kell," ezt pedig már akkor is alig vitatta bárki is.

Az NBT 1924-ben ugyanerre az álláspontra helyezkedik, alapszabályában azonban még azt is kifejezetten kimondja: „Elle ne prend pas parti entre les diverses Ecoles criminalistes". Ez a semlegesség jól kitűnik az NBT 1926. évi brüsszeli kongresszusának első határozatából, amely szerint a biztonsági intézkedések alkalmazása szükséges a veszélyes bűnözés elleni küzdelemben, a büntetésekhez való viszonyukat azonban nyitva hagyták. Ugyanez áll az 1953. évi római kongresszusra, noha itt határozottabban foglaltak állást az egységes rendszer mellett. Ez alkalommal még egyszer tanúi lehettünk *Petrocelli* és *Grispigni* ragyogó vitájában a büntetőjogi iskolák megütközésének, de egyértelmű döntés nem született, mégha a többség az egységes rendszer mellett is foglalt állást. Ennek megfelelően, amikor az elmúlt félévszázadban a különböző országokban betakarították a büntetőjogi reformok termését, különböző rendszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy biztosítsák a társadalom védelmét a veszélyes megrögzött bűnözőkkel és a többszörös visszaesőkkel szemben. Kezdetben még a kettős rendszer túlsúlyát észlelhetjük, de 1945 után megváltozik a kép, mert a szocialista országok, Magyarország kivételével, elvetik a veszélyes megrögzött bűntettesekkel szemben alkalmazandó biztonsági intézkedéseket. A kettős rendszert érvényesítik többek között a japán tervezetek 1927 óta, amelyekre nagy befolyása volt *Makino*nak, Társaságunk egyik hűséges tagjának, továbbá Spanyolország (1928), Jugoszlávia (1929 és 1976), Belgium és Olaszország (1930), Lengyelország (1932), Románia (1936) és Csehszlovákia (1937). A Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria (1975), valamint Svájc — különösen az 1971. évi részleges revízió folytán — ugyan megmaradtak a kettős rendszer mellett, de a végrehajtást tekintve messzemenőkig az egységes rendszert vették át. Ezzel szemben az egységes rendszer a maga tiszta formájában mutatkozik meg a Szovjetunió első Btk-jában (1926), továbbá Dániában (1930), Portugália *Beleza dos Santos* által végbevitt „Reforma Prisonal"-jában (1936), Görögországban (1950), Svédország Karl *Schlychter* által alkotott büntetőtörvénykönyvében (1962), az 1968. évi bolgár Btk.-ban, az 1973. évi angol reformtörvényben és legújabban az 1978. évi francia előtervezetben. E törvények részben a határozatlan tartamú szabadságvesztést, részben a határozatlan tartamú biztonsági intézkedést alkalmazzák, részben pedig e kettőt egységes szankcióban olvasztják egybe. A szankciók jellegéről folytatott elméleti viták helyét annak a felismerése váltotta fel, hogy a megrögzött bűntetteseket és a visszaesőket védeni kell az állami önkénnyel és a bírósági túlzásokkal szemben. A mai idők követelményei szerint a büntetőjogi beavatkozást a bűnösség mértékére kell korlátozni és jogállami garanciákat kell nyújtani az érintetteknek mind az eljárás során, mind pedig a végrehajtásban. De erről még szó fog esni később.

Az NBT legnagyobb teljesítménye a két világháború között az volt, hogy *előkészítette a nemzetközi büntetőjog létrehozását*, ami elsősorban a román Vespasian V. *Pellá*nak, a Társaság későbbi elnökének az érdeme volt. A világbékéért való aggodalom állandóan foglalkoztatta abban az időben az NBT vezetőit. Ez a gondolat ismételten visszacseng a kongresszusi felhívásokban. Az NBT már 1926-ban Brüsszelben szót emelt az Állandó Nemzetközi Bíróság büntető joghatóságáért, annak érdekében, hogy ez a fórum a támadó háború előkészítését és vezetését és a nemzetközi jog más súlyos megsértéseit elítélhesse. Az 1928-as Briand—Kellog paktumnak a támadó háború törvényen kívül helyezésére vonatkozó kitételére később kifejezetten utaltak is, így az 1929. évi bukaresti kongresszus „Droit pénal international" című I. felhívásában. 1929-ben ezenkívül az NBT bizottságot hozott létre egy, a nemzetközi büntetőjogról szóló egyezmény kidolgozására. E bizottság megbízásából dolgozta ki *Pella* 1935-ben a „Plan d'un Code répressif mondial"-t. Ennek a szövege a támadó háborúra és ennek előkészítésére vonatkozó olyan büntető rendelkezéssel kezdődik, amelyben a támadás fogalmának a meghatározását *Pella* az 1933-as genfi leszerelési konferenciára készített szovjet javaslatból vette át. A háborús bűncselekményeket és az emberiség elleni bűncselekményeket *Pella* később tette hozzá. *Pella* és az NBT más vezető tagjai fontos szerepet játszottak a terrorizmus elleni és egy nemzetközi törvényszék felállítására vonatkozó 1937. november 16.-i konvenció előkészítésében. Még ha ezek a munkálatok a maguk idején utópisztikusnak is tűntek, ma már mindenki tudja, hogy hamarosan a legnagyobb és legkomolyabb jelentőséghez jutottak.

Az NBT-nek a második világháborút megelőző utolsó, 1937-ben Párizsban tartott kongresszusa nyomatékosan húzta alá a béke, más államok biztonsága és létfontosságú érdekei megvédésének a másik lehetőségét is, éspedig *a nemzeti büntetőjog alkalmazását nemzetekfeletti jogtárgyak védelmében.* Ennek a felhívásnak késői kihatásai a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának 26. szakaszában a támadó háború tilalmára

vonatkozó rendelkezés, a Btk két idevonatkozó büntető rendelkezésével együtt (80. és 80a. §-ok), a Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi Btk-jának a béke, az emberiség és a hadijog szabályainak védelméről szóló büntető rendelkezései, az állam elleni bűncselekményekről szóló 1958. évi szovjet szövetségi törvénynek a háborús propaganda elleni büntető rendelkezése, valamint a támadó háború előkészítésének büntetendőségét kimondó törvények Bulgáriában (1968) és Jugoszláviában (1976).

Az NBT — amely munkaterületét sokkal szélesebben vonta meg, mint az NBE — egyik további témája volt *a jogállami követelmények megtartása a büntető igazságszolgáltatásban,* elsősorban a büntetés végrehajtása során. Ebben a kérdésben az NBE még egészen naivan bízott a büntetőjog jótékony hatásában, tettesre és társadalomra egyaránt, ezért lebecsülte azokat a veszélyeket, amelyek a büntetőjog alkalmazásával szükségképpen együtt járnak. Az NBT ezzel szemben már sokkal jobban tisztában volt azzal, hogy a büntetőjog kétélű fegyver, amely nemcsak a terheltnek, hanem a társadalomnak is rosszat jelent, ami csak úgy fogadható el, ha a jogállami biztosítékokat is szem előtt tartjuk. Így az NBT 1937. évi párizsi kongresszusa foglalkozott a törvényesség elvével, megerősítette az analógia tilalmát és ezt kiterjesztette a biztonsági intézkedésekre is. Ebben a pontban az NBT hosszú távon sikert könyvelhetett el. A törvényesség elve egyikévé vált azoknak a fontos alapvető jogoknak, amelyeket minden, az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi konvenció elismer. A Szovjetunió 1958. évi Alapelveinek 6. cikke is visszatért a törvényesség elvéhez. Ugyanez áll a Német Szövetségi Köztársaságra is, amely a törvényesség elvét még az alkotmányba is felvette (103. szakasz 2. bek.). Ma már csak kevés olyan állam van, amely ez alól kivételt tesz. Ennek révén nemzetközi méretekben megerősödtek a jogállam pozíciói, de persze az már az igazságszolgáltatás dolga, hogy ennek alapján kiépítse az egyének hatékony védelmét. Korszakalkotó jelentősége volt annak, hogy az NBT *a büntetésvégrehajtás törvényi szabályozását* követelte, mert korábban ezt általában igazgatási ügynek tekintették. Óriási hatása volt annak, hogy a büntetésvégrehajtást jogviszonnyá alakították, mert az idők folyamán a legtöbb országban, törvényi előírások születtek az elítéltek jogállásáról és ennek alapján egyértelműen kialakult a büntetésvégrehajtási jog anyaga. Itt csak az 1958. évi francia Code de procédure pénale V. könyvének a rendelkezéseit, és az osztrák (1969), lengyel (1970), svéd (1974), olasz (1975), Német Szövetségi Köztársaság (1977) büntetésvégrehajtási törvényeket említem. Az itt felidézett évszámok azonban csupán a fejlődés mai állását jelzik, hiszen a büntetésvégrehajtás törvényi szabályozását célul tűző mozgalom sokkal régebbi. Egy további, a jövőbe mutató lépés volt az is, hogy az NBT 1937-ben azt követelte, hogy a *büntetésvégrehajtás felett a bíróság gyakoroljon felügyeletet és* a büntetésvégrehajtás során a legfontosabb döntések meghozatalát az igazgatási szervek helyett ruházzák a bíróságra. Ezt a nagy és haladó gondolatot is megvalósították néhány országban, így Olaszországban (1930), Franciaországban (1958) és a Német Szövetségi Köztársaságban (1960). Más országokban ezt a feladatot vegyes bizottságok látják el, így Svédországban és az USA-ban. E bizottságoknak a tevékenységét azonban éppen azért éri bírálat, mert nem bírói szervek.

Előadásom harmadik részéhez érkeztem. *Az NBT-nek a háború vége óta eltelt három évtizedét* a modern kriminálpolitika nagy alapelveinek a kibontakozása határozta meg, amelyeknek az előzményei azonban még a 20-as és 30-as évekre nyúlnak vissza. Itt az igazságszolgáltatás nemzetköziségére, a büntetőjog alkalmazásában a humanitásra és a szolidaritásra és a szolidaritásra és a büntető eljárásban az emberi jogok védelmére gondolok. Az NBT ebben az időszakban tartott hét kongresszusának gazdag anyagából csak néhány példát hozhatok fel és le kell mondanom más eredmények felidézéséről, amelyekről ugyanilyen joggal eshetne szó. Csupán említeni tudom itt az NBT folyamatos együttműködését a Társadalomvédelem Nemzetközi Társaságával, a Nemzetközi Kriminológiai Társasággal, a Nemzetközi Büntetőjogi és Büntetésvégrehajtási Alapítvánnyal, az ENSZ-szel és az Európatanáccsal, anélkül, hogy foglalkozhatnék az együttműködés gyümölcseivel.

Ami — hogy először szóljak róla — az NBT-nek *a nemzetközi büntetőjogra gyakorolt hatását* illeti, elmondhatom, hogy a mi korunk időszerű problémáit is felismerte és ismételten foglalkozott azokkal. Már 1946-ban megjelent a Revue internationale de droit pénal háború utáni első kötete egy sor, a nemzetközi büntetőjoggal foglalkozó időszerű tanulmánnyal. Nürnberg és Tokió hatására ezenkívül a háború utáni első kongresszus 1947-ben Genfben egy állandó nemzetközi hatóság létrehozását követelte a béke és az emberiség elleni, valamint a háborús bűncselekmények megbüntetésére. Miután az NBT elnyerte 1947-ben az Egyesült Nemzetek mellett a B kategóriájú „nem-kormányszintű konzultatív szervezet" státuszát, részt vett az 1948. évi genfi ENSZ konferencián és olyan határozatok elfogadását érte el, amelyek felhívták az Egyesült Nemzeteket, hogy hozzon létre egyezményt a támadó háború előkészítésének a büntetendőségéről és egy nemzetközi büntetőjogi törvényszék létrehozásáról. Az NBT ezenkívül aktívan fáradozott azon, hogy elfogadtassa az emberiesség elleni bűncselekmény fogalmát. Így az utolsó büntetőjogi jogegységesítő konferencia 1947-ben Brüsszelben foglalkozott az emberiesség elleni bűncselekmény fogalmának a meghatározásával és *Donnedieu de Vabres Pellával* és *Raphael Lemkinnel* alkotta azt az első bizottságot, amely az 1948. évi genocidium-egyezmény előtervezetén dolgozott. Ezeket az erőfeszítéseket azonban, eltekintve a genocidium-egyezménytől, mint ismeretes, nem koronázta siker. Az Egyesült Nemzetek közgyűlése ugyan két ízben is „megerősítette" a nürnbergi elveket, de eddig sem ezeknek az elveknek a megfogalmazását, sem pedig „A béke és az emberiség biztonsága elleni bűncselekmények kódex"-ét, sem „A nemzetközi büntető törvénykönyvről szóló alapokmányt" nem fogadta el. Annak érdekében, hogy az Egyesült Nemzetekben így megakadt munkálatokat újból mozgásba lendítse, az NBT Jean *Graven* elnök kezdeményezésére nemzetkö-

zi ankétot szervezett „Az Egyesült Nemzetek tervezete nemzetközi büntető igazságszolgáltatás létrehozására" címmel, amelyre egy sor tanulmány készült. Amikor 1965-ben a Német Szövetségi Köztársaságban az a veszély fenyegetett, hogy elévülnek az életfogytig tartó szabadságvesztéssel fenyegetett legsúlyosabb náci bűncselekmények, az NBT — ismét Jean *Graven* kezdeményezésére — nemzetközi körkérdést szervezett az Egyesült Nemzetek által „A háborús és az emberiség elleni bűncselekmények elévülésének kizárásáról szóló nemzetközi egyezmény"-re készített tervezethez, annak érdekében, hogy e bűncselekmények a jövőben is üldözhetők legyenek. Az Egyesült Nemzetek a nemzetközi büntetőjoggal kapcsolatos munkálatainak új esélyeket adott az, hogy 1974-ben a közgyűlés elfogadta a „támadás" fogalmának a meghatározását, de a folytatás azóta is várat magára.

Mindazonáltal az NBT szakadatlanul *további erőfeszítéseket* tett a nemzetközi büntetőjog fejlődésének előmozdítására. Az Igazgatótanács megbízásából egy, az NBT főtitkárának, M. Cherif *Bassiouni*nak a vezetésével működött szakértői bizottság 1977-ben tervezetet dolgozott ki a kínzás megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményhez, amelynek 1. szakasza a kínzást nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánítja. A büntetőhatalom elvileg az államok kezében marad, de javasolja egy nemzetközi büntetőtörvényszék létrehozását is. Reméljük, hogy az Egyesült Nemzetek elfogadja ezt a tervezetet. A nemzetközi büntetőjog központi területén az NBT épp a közelmúltban jelentkezett egy újabb kezdeményezéssel. Ugyancsak *Bassiouni* vezetésével egy nemzetközi bizottság kidolgozott egy „Nemzetközi Büntetőtörvénykönyv"-tervezetet, amely általános és különös részre tagolódik és akként alkották meg, hogy mind egy újonnan létrehozandó nemzetközi büntetőtörvényszék, mind pedig a meglévő állami bíróságok is alkalmazhatják.

A nemzetközi büntetőjognál jobban áll *a nemzetközi humanitárius egyezmények védelmének az ügye az államok büntetőjogában*, amelynek a kiépítését ilyen irányban az NBT 1953. évi római kongresszusa szorgalmazta. Az 1949. évi genfi egyezmények és az 1976. évi kiegészítő jegyzőkönyv a tagállamokat arra kötelezik, hogy rendeljék büntetni az „infractions graves"-t és ennek alapján egy sor állam kiegészítette belső törvényhozását, pl. Olaszország, Hollandia, Svájc és a legtöbb szocialista ország. A Német Szövetségi Köztársaságban elkészült a megfelelő törvény tervezete, amit majd a Szövetségi Gyűlés elé kell terjeszteni. A népirtás megelőzéséről és büntetéséről szóló 1948. évi nemzetközi egyezmény is megfelelő büntető rendelkezések felvételére indított egyes országokat, így pl. Bulgáriát, a Német Szövetségi Köztársaságot és Jugoszláviát. Más országokban nyilván megfelelőnek ítélik a hatályos büntetőjogi szabályozást.

A légiforgalom védelme két ízben szerepelt az NBT felhívásaiban. Az athéni kongresszus 1957-ben a légi járművek fedélzetén elkövetett bűncselekmények elbírálásával kapcsolatban nemzetközileg elismert elvként erősítette meg a lobogó elvét, amely ma csaknem minden állam törvényhozásában elismerést nyert, és amelyet az 1963. évi tokiói egyezmény még büntetési kötelezettséggel is kiegészített. Az 1974. évi budapesti határozat a repülőgépeltérítésekkel kapcsolatban megerősítette az 1970-es hágai egyezményben előírt büntetési kötelezettséget, ami sok államban, így a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Olaszországban, Japánban és Jugoszláviában új büntető rendelkezések felvételét eredményezte. A problémát itt nem a büntetőjog, hanem annak a Hugo Grotius szabálya — „aut dedere aut punire" — szerinti alkalmazása okozza.

Az 1961. évi lisszaboni kongresszus ajánlotta *a külföldi jog alkalmazását* a nemzeti bíró által külföldön elkövetett bűncselekmények esetén. Ez a javaslat, a várakozásnak megfelelően, éppoly kevéssé valósult meg, mint az 1929. évi hasonló bukaresti kezdeményezés. Ezzel szemben az 1964. évi hágai kongresszusnak a büntetőítélet nemzetközi hatásairól szóló nagyjelentőségű határozata megvalósult a büntető igazságszolgáltatás összehangolásáról szóló európai szerződésekben, amelyek ugyan még nagyrészt az életbeléptetésükre várnak. Végül pedig az 1969. évi római felhívást említem a kiadatásról, amely az 1957. évi európai kiadatási egyezményben és az új kiadatási törvényekben, valamint az 1978. évi német tervezetben részben megvalósult.

Az NBT részt vállalt arra *az új kriminálpolitikára való áttérésben*, amely a humanitáson és a tettessel csakúgy, mint a sértettel való társadalmi szolidaritáson alapul. Ma már a nyomaiban sem érezzük annak a régi korszaknak a rideg szigorát, amely a fennálló társadalmi rendszert szentnek és sérthetetlennek tekintette és a bűntettest az elé a választás elé állította, hogy vagy enged a rá nehezedő nyomásnak és alkalmazkodik, vagy pedig megsemmisítik. Az ennek az új iránynak a szellemében fogant felhívások közül a következőket említem: a szabadságvesztés széles körű helyettesítését más szankciókkal, a dekriminalizálást a nemi erkölcs elleni bűncselekmények körében, a saját fogyasztásra szánt kábítószer birtoklása büntetendőségének a korlátozását, a személyiségvizsgálat követelményét a büntetés kiszabásánál, a tömegtájékoztatási eszközöknek a büntetőeljárásra és a büntetésvégrehajtásra vonatkozó híradásaival szembeni védelmet, a főtárgyalás két szakaszra történő felosztását, amelyben az első szakasz a bűnösség megállapításával, a második a szankció kiszabásával végződik, a megbélyegző büntetések megszüntetését, az utógondozás kiépítését, a rehabilitáció megkönnyítését a bűnügyi nyilvántartás jogának új szabályozásával, a bűncselekmény áldozatainak állami kártalanítását.

Aki áttekinti ezt a képet, amit a modern kriminálpolitika itt felidézett sokféle vonatkozása a szemlélő elé tár, azt bizony elhagyja a bátorság, hogy az államok törvényhozásában és jogalkalmazási gyakorlatában minden egyes pontnak megkeresse a megfelelőjét. Az utolsó 25 évben túl sok minden mozdult meg egyszerre. Ezért *a modern fejlődésnek csak néhány jellemző vonását* kívánom kiemelni. A szabadságvesztés „ultima ratio"-ként való alkalmazása a modern kriminálpolitika jellemzőjévé vált. A nemi erkölcs elleni bűncselekmények körének korlátozását tapasztalhatjuk a Német Szövetségi Köztársaságban, Ausztriában, Angliában, Svédországban, a szo-

cialista államokban és más országokban. Az USA Legfelsőbb Bíróságának a „rigth of privacy"-vel kapcsolatos joggyakorlatában is ugyanezt a tendenciát lehet felismerni. Az 1964. évi hágai kongresszuson még nagyon óvatosan kezelt kérdés, a terhesség megszakításának büntetlensége, meglepően gyorsan a csaknem teljesen szabad engedélyezésig fejlődött, részben a nőnek az első tizenkét hétben hozott szabad döntése, részben pedig széles körben elismert indikációk alapján. Ebben az összefüggésben a Német Szövetségi Köztársaságot, a Német Demokratikus Köztársaságot, Angliát, Franciaországot, Japánt, Kanadát, Ausztriát, Svédországot és az USA-t említem meg. A személyes használatra szánt enyhe kábítószerek birtoklásának büntetlensége fokozatosan terjed el; ilyen rendelkezéseket vagy legalábbis ilyen liberális gyakorlatot találunk pl. Olaszországban, Hollandiában és az USA-ban. Úgy tűnik, hogy a Német Szövetségi Köztársaság is ehhez csatlakozik. Franciaországban 1960-ban bevezették súlyos bűncselekményeknél a kötelező személyiségvizsgálatot. A Német Szövetségi Köztársaság 1964-ben betiltotta a bírósági tárgyalásokon a rádió- és televízió felvételeket, valamint a hang- és filmfelvételeket (bírósági szervezeti törvény 1969. § 2. bek.). A Német Szövetségi Alkotmánybíróság 1973-ban az ún. Lebach-ítéletben megtiltotta egy dokumentumfilm közvetítését egy, a közvéleményt megrázó különösen súlyos gyilkossági ügyről olyan időpontban, amikor az egyik bűnsegéd közvetlenül a szabadulása előtt állt, mert az veszélyeztethette az elítéltnek a társadalomba való beilleszkedését (Szövetségi Alkotmánybíróság 35, 202.). A megbélyegző büntetések megszüntetése minden újabb kodifikációban magától értetődően követelmény volt, így a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria reformtörvényeiben is. A főtárgyalás két szakaszra osztásának a hazája az angol—amerikai büntetőper; azok a tudományos kísérletek, amelyeket ezzel a Szövetségi Köztársaságban végeztek, pozitív eredményre vezettek, úgy, hogy a bevezetésével nálunk is számolni lehet. Az elítélt bűntettesek rehabilitációját segíti elő az 1971. évi német törvény a szövetségi bűnügyi nyilvántartásról, amely messzemenően korlátozza a nyilvántartás adatairól adható tájékoztatást és az ilyen adatok felhasználását. A bűncselekmények áldozatának állami kártalanítását több ország bevezette, így a Német Szövetségi Köztársaság és Anglia is.

Az emberi jogok védelme a büntetőeljárásban ezen a kongresszuson szerepel először önálló témaként. Az NBT-ben azonban már korábban is szóba került. Az 1963. évi római kongresszus követelte a gyanúsított védelmét az ügyészség vagy a vizsgálóbíró közreműködésével a bűnügyi rendőrség alaptalanul gyanúsítása ellen, a védelem jogainak a biztosítását, a letartóztatás korlátozását, az ártatlanul elszenvedett vizsgálati fogságért való kártalanítást. Ebben a szellemben ajánlotta az athéni kongresszus a bírósági büntetéskiszabási mérlegelés pontosan meghatározott irányelvekkel való megkötését és az indoklási kötelezettség bevezetését. A lisszaboni kongresszus 1961-ben a bűnösségi elvet proklamálta a gondatlanságból elkövetett bűncselekményekért való felelősség előfeltételének, és a hágai, a római és a budapesti kongresszus egyaránt kiemelte a bűncselekmények és a büntetések törvényi meghatározásának az elvét, mint a törvényesség elvének egyik fontos összetevőjét. Hangsúlyozták továbbá, hogy az ügyészségnek feladatát objektíven és pártatlanul kell ellátnia és ennek során tiszteletben kell tartani a gyanúsított emberi jogait és gondoskodni kell a tettesnek a társadalomba való visszavezetéséről. Az 1974. évi budapesti kongresszus pedig egészen általánosan fogalmazta meg, hogy az új kriminálpolitikának „humánusnak kell lennie, óvnia kell az emberi méltóságot és biztosítani kell az alapvető emberi jogokat." Azt, hogy az NBT ezekkel az állásfoglalásaival megértette az idők szavát, azt mindenki érzi, aki a második világháború után nyomon követte a kriminálpolitika fejlődését. Ezeknek az elveknek az egyes országok törvényhozásában és jogalkalmazási gyakorlatában való érvényesülésére itt is csak néhány példát kívánok említeni. Egy olyan általános mozgalommal állunk szembe, amelynek a kihatásai mindenütt felismerhetők a büntetőjog, a büntető eljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog reformjában. Megemlítem az emberi jogok egyezményének a büntető eljárási rendelkezéseit, különösen a „fair trial" szabályozását az európai egyezmény 6. és az ENSZ-egyezmény 14. cikkelyében, a törvényi meghatározottság elvének érvényesítését az amerikai Legfelsőbb Bíróság ítélkezésében, amely semmisnek mondta ki a büntetőjogi generálklauzulákat, a vizsgálati fogság korlátozását a Német Szövetségi Köztársaságban 1964-ben és Franciaországban 1970-ben, a büntetéskiszabás indoklási kötelezettségének fokozatos elismerését, legalábbis a bíró „nobile officium"-jaként, és a büntetéskiszabás felülvizsgálatát jelentős hiba esetén a revíziós bírói fórum által.

Előadásom végéhez értem. A visszapillantás végigvezetett bennünket az elmúlt kilenc évtizeden és eljutottunk napjainkig. Láttuk, hogy Társaságunk jelentős befolyást gyakorolt a kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére. Fejlődésének három korszakában olyan lényeges ösztönzést adott a büntetőjog, a büntető eljárásjog és a büntetésvégrehajtási jog reformjához, amely megfelelt az adott kor szellemének, és amelyet a törvényhozás messzemenőkig figyelembe vett. Részben vitát kezdeményezett a legfontosabb kérdésekről, részben a mások által megkezdett viták folytatásába kapcsolódott be és ezzel napirenden tartotta az égető problémákat. Gyakran olyan kérdésekben is igaza volt, amelyekben javaslatai nem nyertek meghallgatást. Ahol tévedett, ezt az akkori idők számlájára írhatjuk. Ami pedig a jövőt illeti, arra kell ügyelnünk, hogy a bűntettes és a társadalom megbékülésének eszméjét a kriminálpolitika mai válságában is megőrizze, és ezt a középút megtartásával és gyakorlati intézkedésekkel erősítse. A hamburgi kongresszus négy témája is jó választás, a büntetőjog, a büntető eljárásjog és a nemzetközi büntetőjog mai helyzetének központi kérdéseit érintik. Azt reméljük, hogy a tárgyalások gazdagítani fogják ismereteinket és a kriminálpolitika fejlődését megint előbbreviszik egy lépéssel. A német vendéglátók szívből kívánják, hogy Társaságunk, ajánlásaink a világban kiváltott vissz-

hangja, az összes résztvevő szolidaritása és a közös munkában születő, népeket összekapcsoló barátság révén új erőt nyerjen a boldog jövőhöz.

Hans-Heinrich Jescheck

JOGIRODALOM

Magyar nemzetközi magánjog*

I.

1. A tudomány, a gyakorlat és az egyetemi oktatás által egyaránt régóta várt, e területeken évtizedes hiányt pótló színvonalas munkát tart kezében az olvasó, ha felüti Mádl Ferenc és Vékás Lajos 1981-ben megjelent „Magyar nemzetközi magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel" c. könyvét, s ha beleolvas, aligha teszi le anélkül, hogy a szerzők kalauzolása mellett végig ne járná a téma gondolatgazdag útvesztőit. A nemzetközi magánjog tudományának két elismert hazai művelője művében sikeresen teljesítette vállalt feladatát: a magyar tételesjog alapján, mégis széles körű elméleti és összehasonlító kitekintést adva rajzolnak átfogó képet a külföldi elemet tartalmazó polgári, munka- és családjogi jogviszonyok közvetlen és közvetett módszerrel történő szabályozásáról, nagy súlyt helyezve a fejlődés vonalának ábrázolására.

A könyv műfaja — mint azt előszavukban a szerzők maguk is kiemelik — nemigen határozható meg egyértelműen, hiszen a tudományág átfogó művekben korántsem bővelkedő helyzetére figyelemmel egy időben „több úrnak is szolgál": tudományos alapossággal igazítja el az elméleti kérdések iránt érdeklődőt éppúgy, mint a napi problémákon túltekinteni vágyó gyakorló jogászt, ugyanakkor nem elhanyagolható célja az, hogy az egyetemi hallgatók részére korszerű formában foglalja össze egy sokáig meglehetősen elhanyagolt tantárgy anyagát. A recenzens emiatt a munkát aligha minősítheti másként, mint tudományos színvonalú tankönyvnek, kézikönyvi erényekkel. Ebből a szempontból méltó különös figyelemre a szerzők világos és érthető stílusa, amely nem ritkán a kifejezetten és kizárólag oktatási céllal készült művekből is hiányzik.

2. A könyv a „Bevezetés" szerény címet viselő elméleti alapvetésből, továbbá 11 címben 36 fejezetből áll, s azt négy függelékben a fontosabb irodalom, illetve a külkereskedelmi törvény, a nemzetközi magánjogi kódex és a KGST Általános Szállítási Feltételek hatályos szövege egészíti ki. A munka tartalma alapvetően a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. rendszeréhez igazodik, s a kollíziós szabályok mellé tördeli a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának anyagát, ami részint áttekinthetőbbé teszi az azonos tárgyhoz kapcsolódó normákat, részint pedig kifejezi azt, amire a szerzők már a címben utalnak: a nemzetközi anyagi jogi szabályok tengeréből csak a valóban lényegesek kerülnek részletes tárgyalásra, másutt a mű beéri a tendenciák felvázolásával. Ebben a keretben tárgyalja Mádl Ferenc és Vékás Lajos könyve a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó magyar belső szabályozás alapvonalait is.

A „Bevezetés" lényegében a szerzők álláspontjának összegezését adja a nemzetközi magánjog, mint kollíziós jog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, mint a gazdasági együttműködést érintő anyagi jogi szabályokat tartalmazó jogterület fogalmáról és viszonyáról. Ezt követi a nemzetközi magánjog általános kérdéseinek áttekintése (I. Cím) a nemzetközi magánjog meghatározásával, rövid tudománytörténeti szemlével, a jogforrások bemutatásával. A II. Cím a kollíziós szabály alapkérdéseit (fogalmát, a minősítés és a renvoi problémáját, valamint a külföldi jog alkalmazásával összefüggő kérdéseket) tárgyalja. A III. Cím a személyekről szól. Itt azonban nemcsak az ember, az állam és a jogi személyek jogállásáról kapunk képet, hanem a „Fremdenrecht"-ről is: külön fejezet foglalkozik a külföldi természetes és jogi személyek, továbbá a vegyes vállalatok státusának hazai szabályaival. A IV. Cím „A tulajdon" címet viseli, utalva arra, hogy tárgyköre korántsem szorítkozik a dologi jog kollíziós normáinak taglalására. Emellett az államosítások, a külföldi beruházások és a KGST nemzetközi gazdálkodó szervezetek tulajdonjogi problémáiról is képet kap az olvasó. A kötelmi jogot az V. és a VI. Cím tárgyalja a könyvben, előbb a kollíziós normákat, majd az egyes szerződéstípusokhoz kapcsolódó anyagi jogi szabályokat foglalva össze. Ez utóbbi körben esik szó a magyar jognak a külkereskedelmi szerződésekre vonatkozó tételeiről, a nemzetközi adásvételről — külön fejezetet szentelve a KGST ÁSZF-nek —, a vállalkozás, a fuvarozás és a szállítmányozás, végül a nemzetközi fizetések egységes jogáról. A VII. Cím vázolja fel a szellemi alkotások nemzetközi védelmének alapjait, a VIII. pedig a nemzetközi öröklési jog kérdéseit. A IX. Cím négy fejezetet szentel a nemzetközi családi jognak, végül a munka X. és XI. Címében a nemzetközi munkajogról, valamint a külföldi elemet tartalmazó jogvitás ügyek eljárásjogi szabályairól olvashatunk.

A műben terítékre kerülő témák bősége aligha teszi lehetővé az ismertetés jelen keretei között a részletes bemutatást. Ez az oka annak, hogy a továbbiakban a recenzens csak néhány — itt-ott kritikus — megjegyzést kíván tenni, s csak azoknak a kérdéseknek a viszonylag bővebb tárgyalására vállalkozik, amelyek meggyőződése szerint kiemelést igényelhetnek.

II.

3. Feltétlenül szükségesnek látszik hangsúlyozni a könyv ama erényét, mely metodikailag az összes kérdés tárgyalását áthatja: ez pedig az elméleti alaposság, a következetes és korszerű megközelítés, a történeti szemlélet. Ez az oka annak, hogy a témában felvetődő számos probléma a műben a maga valóságában jelenik meg, s arra az olvasó ténybelileg megalapozott, s nem pusztán — mint oly

* *Mádl* Ferenc—*Vékás* Lajos: Magyar nemzetközi magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. KJK. Budapest, 1981. 516 old.

sokszor előfordult — nagyvonalúan megideologizált választ talál. Sikeresen egyeztetve jelentkezik tehát a nemzetközi magánjog mai átalakulása, „vívódása a valósággal", illetve az összefoglaló műtől elvárt fogalmi pontosság. Mádl Ferenc és Vékás Lajos munkája ehhez képest nemcsak konstatálja a „tények lázadását" a hagyományos rendszer ellen, nemcsak szétzúz elavult kategóriákat, de helyettük megfelelőbbet is ajánl, „építkezik".

Különösen szembetűnő ez az elméleti alapvetés körében, ahol röviden újból összefoglalásra kerül Mádl Ferenc először 1978-ban kifejtett álláspontja a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról, mint komplex jogterületről. Aligha lehet egyet nem érteni azzal a megközelítéssel, hogy a kollíziós jog tradicionális rendszerét fenntartva, a közvetlen jogrendezés módszerét tükröző normákat önálló egységbe foglalja a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén, különös figyelemmel a gazdasági integrációk joganyagára. Hangsúlyozni kell ugyanakkor azt is, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga nem lép fel az önálló jogágiság igényével, anyagát célszerűségi szempontok szerint csoportosítja. Ezért tűnnek kevéssé megalapozottaknak azok az ellenvélemények, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogától az egyéb területen létező nemzetközi anyagi jog rendszertani „elárvulását" féltik. Mivel napjainkban túlnyomóan a gazdasági együttműködés csomópontjaiban sűrűsödnek a jogegységesítési törekvések, érthető, hogy az autonóm struktúrájú nemzetközi viszonyok anyagi joga is elsősorban itt követel magának önálló helyet. A komplex jogterület, mint elnevezés, ezzel együtt utal arra, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogával a direkt jogrendezés körül összpontosuló joganyag rendszere még korántsem lezárt. Hasonló komplex jogterületeket a fejlődés a jogegységesítés előrehaladásával másutt is magával hozhat.

Az elmondottakkal függ össze a könyvnek az a helyes álláspontja is, amely a nemzetközi kollíziós egyezményeket a nemzetközi magánjog forrásai között sorolja fel. Mivel a vizsgált területen a szabályozás módszere a szignifikáns rendszerképző elem, az egységesített kollíziós jog is nemzetközi magánjog, s ezt a besorolását kevéssé érinti az, hogy a nemzeti és az egységesített kollíziós joganyag hordozója eltérő természetű jogforrás.

Ugyancsak helyesen állapítja meg a munka, hogy a magyar nemzetközi magánjognak a szerződésekre vonatkozó objektív kapcsolóelvei döntően a jellemző szolgáltatás elvén épülnek fel, míg a legszorosabb kapcsolat tétele itt pusztán szubszidiárius megoldásként érvényesül. Ezzel szemben némiképp elnagyoltnak tartható a jogválasztás témájának tárgyalása: a jogválasztás jelentősége feltehetőleg bővebb és részletesebb tárgyalást tett volna szükségessé, világosabb véleményt a ráutaló magatartás, vagy az egyidejűleg több külföldi jogra vonatkozó, illetve eventuális jogkikötés értékelésére nézve, esetleg a figyelmet arra is irányítva, hogy a „gyengébb fél" védelmét tekintve miként kapcsolódik a jogválasztás a közrendi szabályokhoz, vagy — más oldalról — a kollíziós hatályú jogválasztás a renvoi-hoz. A téma sommás kifejtése itt alighanem a könyv egyik „fehér foltját" adja.

Hasonló hiányérzete támad az olvasónak akkor, amikor a műben a napjainkban egyre jelentősebb szerepet játszó nemzetközi kooperációs kapcsolatok témájának szerződési vonatkozásait keresi, amelyek talán egy önálló alfejezetet is érdemelhettek volna, vagy, ha a személyiségi jogok kollíziós problémáinak részletei után informálódik. Ez utóbbi kérdéskör ugyan külön alfejezetként szerepel, de aligha a kívánatosnak tűnő mélységben. Valószínűleg nem lett volna elhamarkodott annak jelzése, hogy a személyiségi jogok világa egyre inkább „ordre public"-jelleget ölt, s hogy a magyar szabályozásban itt visszacsengő „lex loci delicti commissi" mellett talán a sértett személyes joga is figyelembe vehető lehet.

4. Mádl Ferenc és Vékás Lajos könyvének nagy erénye a világos és áttekinthető szerkezet, mely lényegileg a magyar nemzetközi magánjogi kódex rendszerén alapul. Ezzel együtt felvethető néhány témát tekintve a rendszerbeli elhelyezés vitatható volta. E kisebb jelentőségű szerkesztési problémákat a recenzens abban a reményben teszi szóvá, hogy véleményét a szerzők a könyv következő kiadásainak sajtó alá rendezése során megfontolás tárgyává tehetik.

Az egyik ilyen körülmény a szocialista állam külkereskedelmi monopóliumának, valamint a külkereskedelemre vonatkozó közjogi jellegű szabályoknak a „Személyek" c. Címben, az állam státusával foglalkozó fejezetben történő tárgyalása. Itt nem pusztán arról van szó, hogy a téma az e fejezetben neki juttatott kereteket óhatatlanul szétfeszíti és a fejezet szerkezetét is felbillenti, hanem arról, hogy a külkereskedelmi monopólium és annak valamennyi jogi következménye alighanem az egész szocialista nemzetközi magánjognak, illetve nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának alapvető előzetes kérdése. Ennek megfelelően valószínűleg plauzibilisebb megoldás lenne a témát „pro futuro" a bevezető részbe átemelni, s ekként a külföldi elemet tartalmazó viszonyok szabályozását innen, a belföldi szabályok irányából megközelíteni. Mivel pedig a munka tankönyvként is szolgál, célszerű lenne a külkereskedelem gazdaságirányítási vonatkozásait a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződési rendszerének alapvonásaival is kiegészíteni. Ezt aligha csupán a tematikai kerekség kívánná: jogi oktatásunk jogágcentrikus felfogásában a határterületek sajátosságai gyakran nem megfelelő súllyal kerülnek tárgyalásra, így bizonyos információk megismétlése a tananyagban nem feltétlenül felesleges.

A másik szerkesztéssel kapcsolatos ellenvélemény a Ptk-nak a külgazdasági kapcsolatokra való alkalmazásáról szóló 1978. évi 8. tvr. szabályainak a könyvben található elhelyezését illeti. Bár ez a joganyag rendszertanilag nyilván több helyütt is megfelelően elhelyezhető, aligha szerencsés azt az „Egyes szerződéstípusok" szabályairól szóló Címben tárgyalni. Úgy tűnik, az említett szabályozás inkább kapcsolódik a szerződések kollíziós szabályaihoz, miután al-

kalmazására akkor kerül csak sor, ha a felek jogválasztása, vagy objektív kapcsolóelv a magyar polgári jog normáira mutat. A külkereskedelmi törvény végrehajtási szabályaiban szereplő, a külkereskedelmi szerződés alakiságaira vonatkozó tételek ehhez képest ugyancsak ebbe a fejezetbe kívánkozhatnak.

III.

5. A magyar nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának Mádl Ferenc és Vékás Lajos könyvével megvalósult korszerű, színvonalas és átfogó feldolgozása még érzékletesebbé teszi jogirodalmunk régi adósságait a téma területén. Régóta hiányzik — bár remélhetőleg a közeljövőben erről csak múlt időben beszélünk majd — a magyar választottbírósági gyakorlat átfogó feldolgozása, s ugyanígy szükség lenne a KGST-tagországok nemzetközi magánjogának korszerű közreadására is (legalább a gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködés területén), hiszen ebben a tárgyban utoljára Szászy István a hatvanas évek elején tett kísérletet. Feltehetőleg ugyancsak jelentős hiányt pótolhatna a szerződések kollíziós problémáit részletesen tárgyaló monográfia, valamint a szerződésen kívüli károkozás nemzetközi magánjogi és biztosítási vonatkozásainak tudományos igényű feldolgozása. A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat világgazdasági és KGST irányaiban jelenleg folyó kutatások az említett hiányokat alighanem csak részben lehetnek képesek pótolni.

6. Hasonló gondolatokat ébreszthet a magyar nemzetközi magánjog új tankönyve az olvasóban a téma egyetemi oktatását tekintve is. Bár a közelmúltban megkezdődött tantervi reform a tantárgy tekintélyének növelésére figyelemre méltó lépéseket tett, úgy tűnik, ezen a területen inkább csak biztató kezdetekről, mint látványos áttörésről lehet beszámolni. A külgazdasági kérdések iránt mindenesetre érthetően egyre fokozottabb az érdeklődés, s ennek megfelelően remélhető, hogy a nemzetközi magánjog és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga a jövőben valamennyi jogi felsőoktatási intézmény programjában az őt megillető helyre kerül. Látni kell ugyanis, hogy a téma Magyarországon mind több gyakorlati szakembert érint immár közvetlenül, ismerete pedig az általános jogi kulturáltságnak is integráns részét képezi. Hasonló okok indikálhatják egyébként Magyarországon azt az igényt is, hogy az összehasonlító polgári és kereskedelmi jog témája az oktatásban „pro futuro" helyet kapjon.

Mádl Ferenc és Vékás Lajos munkája a nemzetközi magánjog színvonalas oktatásán túl ezt a szemlélet formálására vonatkozó általános kívánalmat is közelebb viheti a megvalósuláshoz. Ezért ajánljuk a könyvet a jogi felsőoktatás és a szakma mellett minden, a téma iránt érdeklődő jogász és nem jogász olvasó figyelmébe.

Takáts Péter

Két forráskiadvány a szovjet-orosz állam- és jogtörténet kezdeteiről

A szovjet állam- és jogfejlődés első dokumentumai már akkor történeti jelentőségűek voltak, amikor az 1940—50-es évek fordulóján megállapították a jogi karok szocialista tanterveit és az oktatott tárgyak tematikáját. Annak, hogy az 1917. november 7. utáni történeti szovjet-orosz joganyag nem kerülhetett be az Egyetemes állam- és jogtörténet hatókörébe, valószínűleg az lehet a magyarázata, hogy az 1950/51. tanévtől előadott szovjetjogi tárgyak maguk is tartalmaztak történeti részeket. Az 1950-es évek végén még előadott maradványtárgyuk: A szovjet állam- és jogrendszer alapjai c. „oktatási diszciplina" ugyancsak erősen történeties volt. Megszüntével a szovjet jogtörténet egy időre gazdátlanná válván, csak később találta meg helyét a speciális kollégiumi vagy ágazati jellegű összehasonlító államjogi tárgyak körében.

Hogy az utóbbi időben az egyetemes jogtörténet művelői, közöttük is elsősorban Horváth Pál, érdeklődést mutatnak a szocialista jogfejlődés kezdetei iránt, jelzi a budapesti Egyetemes Jogtörténeti Tanszék *Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok* c. sokszorosított kiadványa, amely a feldolgozásokra utaló sorozatcímével ellentétben *A szocialista jellegű állam- és jogrend kialakulásának történeti kutfői (Válogatott dokumentumok a szovjet hatalom állam- és jogrendjének kialakulása időszakából)* c. „rejtett" egyedi cím alatt egy sor szovjet-orosz jogszabály teljes vagy részbeni teljes fordítását közli (7—255. old.). Ezek után csupán függelékként hat Josef Karpatnak, a kiváló szlovák jogtörténésznek a hazai jogtörténetírás egy évtizeddel ezelőtti állását felvázoló cikkének némileg megkésett magyar nyelvű közreadása *(A jelenkori magyar jogtörténetírásról,* 257—278. old.).[1]

Kovács István, a szocialista alkotmányfejlődés nemzetközileg is elismert magyar tudósa, akinek tollából a szovjet államjogtörténetről számos publikáció napvilágot látott már, nemrég kis könyvben tette közzé az első szovjet-orosz alkotmány előtti, államjogi jelentőségű jogszabályok válogatását, valamint magát az alaptörvényt is.[2] Így immár két, jellegében hasonló, tematikájában és a közzététel formai megoldásait tekintve némileg mégis elütő forráskiadványunk is van a szovjet állam- és jogtörténet kezdeteiről. A Kállai István szerkesztette, egyébként mindössze 250 példányban közreadott egyetemi kiadvány időben tovább terjed: eljut egészen 1924-ig, s nem is csupán az államjog, hanem más jogágak anyagából is merít. Így például közli az OSZFSZK Büntető Törvénykönyvét is (1922). Kovács István szigorú időrendben közli a joganyagot; Kállai István is így kezdi, de — talán a tematikai összefüggések miatt — mégsem viszi következetesen végig a kronológikus közlést. Ez kissé zavaróan hat.

[1] Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar[a] Egyetemes Jogtörténeti Tanszék[ének] kiadványa. Szerk. *Kállai* István. Kézirat gyanánt. Bp. 1979. 281 old.

[2] Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Kovács* István. A dokumentumokat fordította és a jegyzeteket írta: *Tóth* Károly. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 271 old.

Tizenöt azon jogszabályok száma, amelyek mindkét kötetben szerepelnek. Közéjük tartozik természetesen az 1918. évi első szovjet alkotmány is. Az aprólékos összehasonlítás nem lehet a recenzens feladata, annyit azonban mégis érdemes megjegyeznie, hogy a közlés módjában és a *fordításokban* egyaránt mutatkoznak — ha nem is túl lényeges — eltérések. A későbbi kutatónak kétség esetén nyilvánvalóan az eredeti szöveghez kell majd visszanyúlnia.

Eltérőek a közlési módszerek is. Kállai István fordításai nyomán pusztán a forráshelyeket közli, Kovács István kötete — a fordító Tóth Károly tollából — rövid, a megértést könnyítő jegyzeteket is tartalmaz. Kár, hogy ez utóbbiból viszont elmaradt a lelőhelyekre való utalás.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által közreadott kötet nagy értéke Kovács Istvánnak önálló mű számba menő bevezető tanulmánya *[Az októberi dekrétumoktól az első szovjet alkotmányig (A szovjet államjog kezdetei) 13—77. old.]*. Mivel maguknak a dokumentumok ismertetése nagyobb teret igényelne, magam is szívesebben foglalom itt össze e — részben rájuk is hivatkozó — bevezető tanulmány néhány főbb gondolatát.

A szerző rövid, az első szovjet alkotmánynak Tábori Kornél által az Esztendő c. folyóirat 1918. októberi számában való közlésére utaló bevezetés, a cári önkényuralmi, majd az ezt némileg enyhítő, az *„oktrojált alkotmány látszatát"* keltő 1906. májusi alaptörvények által megalapozott felemás rendszer, valamint az 1917 februárjától októberéig tartó polgári demokratikus rend, a kettős hatalom és a szovjetek fejlődésének bemutatása nyomán a szovjet törvényhozás kezdeteinek *formai elemeivel* foglalkozik. Kiemelést érdemel, hogy a szovjetek országos kongresszusai között „szovjet parlamentként" működő Központi Végrehajtó Bizottság a jogalkotás, azaz a törvényhozás legfőbb szervévé vált; ezt az 1918. július 10-én elfogadott alkotmány a kialakult gyakorlat alapján rögzítette is. Ugyancsak jogalkotó hatáskört élvezett a neki etekintetben is alárendelt szovjet kormány, a Népbiztosok Tanácsa. Jogi tartalmú rendelkezéseik elnevezéseikben sem nagyon különböztek. Leggyakrabban a dekrétum *(dekret)* és a határozat *(posztanovlenyije)* névre hallgattak, de még számos más, „a korábbi államapparátusból örökölt, tradícionális elnevezéseket" is megőríztek. Mindez nemcsak az elnevezésekre, hanem a jogforrások közzétételére, szerkesztésére, sőt fogalmazására is jellemző. Hozzátehetjük, hogy nyilván Szovjet-Oroszországban sem lehetett másként, miként nálunk, amint arra Sarlós Béla *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása* (Bp., 1969.) c. művében sok példát hozott fel: a régi miniszteriális hivatalnokok a jogszabályelőkészítésben továbbra is nagy szerepet játszottak. Hogy-hogynem, tudomásom szerint eddig senki sem emelte ki azt a *formai kontinuitást*, amely nálunk a polgári demokratikus Népkormány néptörvényeit és a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteit összeköti. Igaz, ezen az úton az 1912. 63. tc. által kivételes hatalommal felruházott kormány háború alatti széles körű rendeletalkotásáig is visszamehetünk, különösen azért, mert gr. Károlyi Mihály minisztériuma az első időkben még hivatkozott is erre a jogalapra. Mindez a szovjet jogalkotás kezdeteinek sajátosságaival párhuzamba állítható.

A szovjet államjog alapintézményeinek jelentkezése a dekrétumokban c. rész e korai jogforrások tartalmi elemzését nyújtja, bemutatván a két fajta, a munkás—katona- és a parasztszovjetek egységesülését; a szovjetkongresszus, a Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa egymáshoz való viszonyát. Elemzi a szerző a polgári rend testületi szerveinek, közöttük a frissen választott Alkotmányozó Gyűlésnek és a régi területi önkormányzatoknak a felszámolását. „Amilyen ütemben ...a munkás és a parasztszovjetek egyesítése végbement, fokozatosan megszűnt az önkormányzatok fenntartásának szükségessége" (48. old.). *Az első szovjet alkotmány előkészítése és elfogadása* c. befejező rész az 1918. március—áprilisi időszakban kezdődő előmunkálatokkal, a vitákkal, az alkotmányszervezet és elvetett ellentervezete létrejöttével, majd az alkotmányt elfogadó V. szovjetkongresszussal foglalkozik. Kiemelendő, hogy az előkészítő munkálatokban több oldalról felmerül „az az elképzelés, mely a lakosság foglalkozási ágak vagy *szakmák szerint szervezett társulásaira kívánta építeni a föderációt"* (70. old.). Ezt, a századfordulón kialakult szindikalista nézetet tükrözte az igazságügyi népbiztosság Reiszner által képviselt ellentervezete is. Amint az ismeretes, a központi irányítást erősítő és a nemzetiségek területi önkormányzatát egyaránt biztosító hagyományos *territoriális elv* hívei győztek, s a szocialista államok azóta a területi képviseletre épülnek, ámbár újabban nálunk is vannak a *szakmai érdekképviselet*nek az államszervezetben való létjogosultságát előtérbe állító elgondolkoztató elképzelések.[3]

Talán a nyilvánosság elé is tartozó „kulisszatitok", hogy e közös elképzelésből eredő két, jellegében hasonló kiadvány a könyvkiadás lassúsága „jóvoltából" évekkel az eredetileg tervezett időpont, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója után jelenhetett meg. A kisebb-nagyobb jubileumok országa vagyunk, bár előbb-utóbb még az ilyen ország- és világformáló eseményeknek is inkább a kerekebb évfordulóit fogjuk kötetekkel számon tartani. Közben, minden különösebb alkalmi jelleg nélkül végezzük a folyamatos, nem évfordulókhoz kötött munkát. Reméljük, hogy e kiadványok „késésük" ellenére is elérik céljukat: eljutnak az olvasókhoz, kutatókhoz.

Ruszoly József

[3] Legutóbb *Ádám Antal* nyilatkozott erről a Magyar Rádió Kossuth-adójának Esti Magazinjában a Hazafias Népfront Közjogi bizottságának újjáalakulása alkalmával, 1981. június 22-én.

Lexikon az európai pártok történetéhez

Lexikon zur Geschichte der Parteien in Európa címmel jelent meg az *Alfred Kröner Verlag* kiadásában és *Frank Wendé*nek, a frankfurti Deutscher Bibliothek történeti és politikai szakreferensének gondozásában egy kézikönyv, mely végigkíséri az európai államok különböző pártjainak történetét és adatait a XIX. század közepén folyó pártalakulásoktól napjainkig. A Lexikon az egyes államok szerint tagozódik, amelyek között azonban megtalálhatók a már fenn nem álló államok is. Minden államot az egyes országokat gondozó különböző szerzők tollából egy-egy esszé vezet be, amely megvilágítja az egyes államokban keletkezett pártszisztémát és egyben tájékoztat a belső politikai háttérről is. Ezek után államonkint következnek alfabetikus sorrendben az egységes séma szerint felépített cikkek a különböző pártokról. A cikkek információval kezdődnek az alapítás, a programm, a szervezet és egyes pártok sajtójáról és a súlypontot minden egyes pártnál a párttörténet alkotja. A cikkeket végül irodalmi utalások zárják, amelyek a feldolgozott anyagra vonatkoznak.

A jól használható Lexikont kitűnő regiszter egészíti ki, amely a gyors tájékozódást segíti elő. Ez a tájékoztatás annyira alapos, hogy ha a kereső csak valamely párt rövidítését ismeri, a pártra vonatkozó útmutatást is megtalálja a regiszter alapján. A regiszterbe azokat a pártokat is felvették, melyekről cikket ugyan a Lexikon nem tartalmaz, de az egyes cikkekben utalások találhatók rájuk. A regiszterek között egy több mint 3000 nevet összefoglaló személyi mutató is található.

A kézikönyv, melyet jogászok, történészek, politológusok, szociológusok, publicisták, tanárok egyaránt jól használhatnak, érzékelhetően a nyugati kutatásokon, szemléleten és frazeológián nyugszik. Mindezek figyelembevétele mellett legtöbb adatára támaszkodni lehet és hasznos kézikönyvnek tartjuk.

A kötetben *a magyar pártok történetét* a Münchenben élő és működő *Adalbert Toth* jogtörténész dolgozta fel. Adalbert Toth már közel sem újonc a pártok és a választások történetében. 1973-ban jelent meg ugyancsak Münchenben a magyar pártokról és országgyűlési választásokról (1848—1892) szóló könyve, amelyet annak idején a Jogtudományi Közlönyben ismertettem és a múlt évben rendezte sajtó alá Theodor Mayernek a török idők utáni magyarországi közigazgatási reformról szóló könyvét, melynek főtémája Kollonics bíboros egykori Einrichtungswerkje volt Magyarország új berendezéséről. (A könyvről Kajtár István készített recenziót a Jogtudományi Közlöny márciusi számában.) Ilyen előzmények után A. Toth a magyar pártok történetét bevezető esszéjében foglalkozik a feudális kor végi magyar országgyűlés két táblájával s bemutatja mint alakult ki a feudális kor végén már két párt: a liberális és a konzervatív az országgyűlésen. Bemutatja az 1848-as átalakulást a törvényekben és a választójog gyakorlatában, de csak a népesség 7,1%-át tartja választójogban részesülteknek. („A magyar választási rendszer 1848/49-ben" c. könyvemben (Budapest, 1963.) kimutattam, hogy a választásra jogosultak száma megközelíti a lakosság 10%-át). Továbbkíséri ezután a magyar országgyűlések történetét a neoabszolutizmus átvészelése után az 1867. évi kiegyezésig, ahol a liberális beállítottságú Deák Pártnak volt legnagyobb szerepe. Foglalkozik az 1874. évi választójogi törvénnyel, mely lecsökkentette a választójogosultak számát és az adócenzussal elmanipulálta a szavazási jogosultság jelentős részét. Foglalkozik a dualizmus pártjaival, azok szerepével és jelentőségével és így jut el az 1918—1919 forradalmi esztendeiig. Bemutatja a polgári demokratikus forradalom, majd a Magyar Tanácsköztársaság választójogát, mely utóbbi a legdemokratikusabb választójogot hozta az addigi fejlődésben. Az ellenforradalom Friedrich-féle választójoga nem is vehette el egyszerre a dolgozók jogosultságát s csak fokzatosan — a Bethlen-féle kormányzat alatt tértek vissza a reakciós nyílt szavazási rendszerekhez. Bemutatja a két világháború közötti idők pártprogramjait, melyeknek jelentős tényezője volt a Trianon-elleni revizionizmus. Az 1938. évi választójogi törvény és eredményei bemutatásával átlépi a felszabadulás utáni fejlődést. Meg kell jegyeznünk, hogy helyenként az ismertetett munka nem mentes a nyugati államtudományi irodalomban használt frazeológiától (in sowjetisch besetzten Ungarn — felszabadulás helyett; Aufstand — ellenforradalom helyett). A választójogi fejlődést és választásokat ugyanakkor 1967. évig a törvények alapján pontosan nyomon követi.

Ezt követik az egyes parlamenti pártok alfabetikus sorrendben a már előbb ismertetett séma rendszerében. Egyes részletkérdésekről lehetne vitatkozni, de Adalbert Toth munkásságát jellemzi, hogy a magyar nyelvet tökéletesen bírván — nagyváradi születésű — anyaggyűjteseihez is sokat járt Magyarországon és ismeri, használja a felszabadulás utáni magyar történelmi, párttörténeti irodalmat. Ennek alapján készíti megállapításait és ezt mutatja be a nyugati világ felé, amely így — legalább többnyire — pontosabb képet kap a magyar választójog és politikai élet fejlődéséről.

Csizmadia Andor

A Bibliography on Foreign and Comparative Law*

1. A jogösszehasonlítás módszereinek alkalmazásával kapcsolatban jelentős szerepe van a tudományos igényű kézikönyvnek, amely nagyobb időköz anyagát összefoglalva ad áttekintést az egyes országok vagy éppen több ország jogi irodalmáról, s ezzel az összehasonlítás egyik alapját, anyagát adja. A jogi irodalom területén a jogi informatika: a számítástechnikai módszereknek a jogi adatszolgáltatásban való alkalmazása ugyanis nem érte el azt a szintet, amit más, a gyakorlati igényekhez sokkal közelebb álló területeken, elsősorban a tételesjogi anyagnak: a különféle szintű jogszabályoknak, továbbá az ehhez

* 1972—1979. Vols. 1—3. Comp. and annotated by Charles *Szladits*. Dobbs Ferry, N. Y. Oceana Publications Inc. 1981. XXXIX. 593; XXXIV, 594—1110; XXXII, 111—1780. old.

kapcsolódó bírósági és államigazgatási jogalkalmazási gyakorlat anyagának kezelése terén az információszolgáltatásban az informatika elért. A jogi irodalmi anyagról a könyvanyagban megjelenő, nagyobb időközöket — és ezzel a fejlődés menetét is — bemutató, logikus rendezésű bibliográfiai kézikönyvnek a legtöbbször csupán „kézműves" úton való előállítását a dolgok természete miatt is sokkal lassabban szorítja ki a számítástechnika, mint az előbb említett anyagoknak a területén. Ezt számos újabb — bár lassan elkészülő, mert elkészítésük mindig hosszabb időt vesz igénybe — bibliográfiai kézikönyv folyamatos megjelenése bizonyítja. Az irodalmi anyagnak adatszolgáltatást célzó kezelése terén a bibliográfiai kézikönyv mint műfaj tovább él és más módon — előreláthatólag — nem pótolható tájékoztatási eszközt jelent. Az ilyen bibliográfia a gépi adatkezelést azonban nem teszi szükségtelenné. A bibliográfia nem tudja a fejlődést: a naponként megjelenő anyagot naprakész állapotban követni, s arról információt adni, mint az anyagnak számítógépben való tárolása alapján történő visszahívás. A kétféle módszer: a gépi tárolás és az önálló bibliográfiai munka összeállítása és közzététele ekként kiegészíti egymást: a gépi adatkezelés előkészítője, előfeltétele lehet a logikusan rendezett, nagyobb időközt áttekintő, adott esetben bizonyos válogatással átszűrt anyagot tartalmazó bibliográfiai munka összeállításának, amely mű az áttekintésnek és a gyors, elsődleges információszolgáltatásnak is a munkaasztalra vitt eszköze lehet.

2. Szladits Károly professzornak, a Columbia Egyetem tanárának szerkesztésében és a New York-i Columbia Egyetem Összehasonlító-jogi Intézetének (Parker School of Foreign and Comparative Law) gondozásában megjelenő jogi bibliográfiai sorozat világszerte jól ismert és nemzetközi viszonylatban is az egyik legjelentősebb munka.[1] A sorozat eddig, valamint a most megjelent, ismertetendő kötetei az 1790—1979 évek anyagát dolgozzák fel. Az általában nagyobb időközt feldolgozó kötetek megjelenése közötti időszakban a tájékoztatást ideiglenes jellegű, sokszorosításban megjelenő pótkötetek biztosítják.[2]

A bibliográfiai sorozat gyűjtőkörébe a common law szempontjából „külföldi"-nek tekintett anyag, továbbá — elméleti megalapozásként — az összehasonlító jognak általános és módszereinek elméleti kérdéseivel foglalkozó munkák, tehát a földkerekségen bárhol megjelent *angol nyelvű* könyvek, tanulmányok tartoznak, ideértve a keretművekben, gyűjteményes munkákban, évkönyvekben stb. megjelent jogi irodalmi anyagokat is.

3. A legutóbbi nyolc esztendő (1972—1979) anyagát tartalmazó, most ismertetendő kötetek — a korábbi kötetekhez hasonlóan — összesen tíz részre tagolva rendszerezték az anyagot. A három kötet szerkesztési módszerei jól oldják meg a feladatot: a különböző jogrendszerekhez tartozó anyagnak egységes, logikus szerkezetben való rendezését és bemutatását.

A bibliográfiát két, az összehasonlító, illetőleg — a szerkesztés szempontjából — „külföldi" jognak tekintett anyag általános és elméleti kérdéseiről szóló rész vezeti be. Az összehasonlító jog általános kérdéseivel (általános művek, az összehasonlítójog tárgya, módszere és más jogágakhoz való viszonya, összehasonlítójogi akadémiák, kongresszusok, intézmények, bibliográfiák, az összehasonlító jog oktatása, kodifikációja, jogegységesítés, összehasonlítójogi folyóiratok, sorozatok, enciklopédikus munkák), a 2. rész pedig a külföldi jog általános kérdéseivel foglalkozik (összefoglaló művek, a külföldi jog történeti és jogelméleti szempontjai, jogforrások, szokásjog, joggyakorlat, törvénykönyv-fordítások). Ezeket a részeket követi az egyes jogágak anyaga (3—10. rész: magánjog, kereskedelmi jog, munkajog, polgári perjog, büntetőjog, büntető eljárás, közjog, nemzetközi magánjog).

Az egyes részeket a jogág általános kérdéseivel foglalkozó fejezet vezeti be. A jogág sajátosságainak megfelelő fejezetekbe az egyes tételeket a szerzők, illetőleg a tárgyi címszó betűrendje szerint sorolta a szerkesztés. A folyamatosan sorszámozott három kötetben a visszakeresést egy földrajzi (országok szerinti, közelebbi tárgy megjelölése nélküli) és egy kb. 13 000 nevet tartalmazó szerzői mutató könnyíti meg. A három kötet kb. 1300 folyóiratot, továbbá számos más időszakos kiadványt, tanulmánygyűjteményt stb. dolgozott fel s összesen 34 412 tételből áll.

4. Az ismertetett kötetek mind a Magyarországon megjelent az angol nyelvű folyóirati irodalmat (Acta Juridica, Hungarian Law Review), mind pedig a hazai angol nyelvű keretművekben (Development of the legal system of the Hungarian People's Republic, 1975., Socialist approach of comparative law, 1977., Questions of international law. 1977., Comparison of law, 1978. és az Annales Universitatis Scientiae Budapestinensis kötetei stb.) megjelent munkákat feldolgozták.

A munka kb. 250 magyar adatot (az USA anyagnak kb. 1,4%-a) tartalmaz. A magyar anyag tehát nagyon kevés, s az angol nyelven közzétett hazai anyagból a külföldi olvasó csak nagyon halvány képet kap a magyar jog és a magyar jogi irodalom fejlődéséről. Különösen hiányolható, hogy milyen kevés a hazai tételesjogi szabályok szövegfordítása. Ez nem a bibliográfia hibája, mert idehaza elég kevés ilyen anyag jelent meg. Pedig a tételesjogi anyag — amelyhez nyelvi nehézségek miatt a külföldi nem tud hozzájutni — nem csupán a szocialista jogrendszerekben, hanem pl. a szocializmus útján indult fejlődő országokban is fontos forrásanyag lehetne. Hazai szerzőnek külföldi folyóiratban stb. közölt cikke szintén alig szerepel az anyagban.

[1] A sorozatban megjelent első munka: A bibliography on foreign and comparative law. Books and articles in English. Compilated and annotated by Charles *Szladits*. New York, Oceana Publications Inc. 1955. XX. 508 old. (Parker School studies in foreign and comparative law.) További kumulációs kötetek: Ua.: az 1952—1959. évi anyag 1962. XXIV. 559. old.: Ua. az 1960—1965. évi anyag Dobbs Ferry N. Y. 1968. XXIV, 855 old.; Ua. 1. rész az 1966—1967. évi anyag 1970. VII. 242 old.; Ua. a 2. rész az 1968—1971. évi anyag 1975. 1274 old.

[2] A sorozat a többéves összesített kiadványok mellett, a kumuláció közzététele után megjelenő anyagot sokszorosításban is közzéteszi, az éves pótkötetekben, hogy bizonyos időközökben ezt az anyagot ismét többéves kumulációkba sűrítse. Az ismertetendő kötetek is ilyen összesített kiadványként jelentek meg. A mostani kötetek előtti utolsó összesítés gyűjtését az 1971. évvel zárta. Ezt követőleg az Oceana kiadásában (Dobbs Ferry N. Y.) sokszorosításban 1972—1975. között, évenként általában évi 4—5000 tétellel — az összesítésekig ideiglenesnek tekintett — pótkötetek jelentek meg: Supplement 1972. 1975. XX. 229 old.; Supplement 1973. 1976. 224 old.; Supplement 1974. 1977. 224 old.; Supplement 1975. 1978. 282 old.; Supplement 1976. 1979. 291 old. Ez utóbbira ld. az Állam- és Jogtudományban (1980. 747—748.) megjelent ismertetésemet.

5. A bibliography of foreign and comparative law c. sorozathoz hasonló jogi munka világviszonylatban is alig van. A sorozat kötetei gyűjtési területükön nemzetközileg elismert, egyedülálló, standard művek, amelyek a kutatónak és az információszolgáltatónak egy egész jogi nyelvterület tekintetében a legbővebb anyagot összegyűjtő és a legmegbízhatóbb, értékes kézikönyvei. A tetszetős kiállításban megjelent kötetek ismertetésénél nem lehet mellőzni a kiadó, az Oceana Publications Inc. érdemeinek méltatását sem, mert a jogi bibliográfia kiadása mindig áldozatvállalást jelent. A sorozat szerkesztőjét, a budapesti egyetem egykori nagynevű professzorának a fiát, a nekünk „ifj." Szladits Károlyt, aki közel harminc esztendeje végzi ezt a munkát a magyar olvasó részéről is — aki egy kicsit magáénak is érzi a szerkesztőt — csak a legnagyobb elismerés illetheti.

Nagy Lajos

A külföldi jogállása Bulgáriában*

Hét kötetből álló sorozat hatodik tagjaként jelent meg Popov professzor fenti munkája. A kiel-i egyetem Institut für Recht, Politik und Gesellschaft-jának gondozásában 1974 óta évente, kétévente jelennek meg a szocialista országok vonatkozó joganyagát tárgyaló monográfiák (Magyarország — 1974, Románia — 1975, Lengyelország — 1976, Jugoszlávia — 1976, Csehszlovákia — 1979, végül előkészületben: Szovjetunió).

A sorozat a hazai olvasó figyelmére is érdemes: a családi jogviszonyoktól a gazdasági tevékenység feltételeiig szerteágazó tájékoztatást ad a külföldi jogállásáról az egyes szocialista országokban.

Az alábbiakban a Bulgáriáról szóló kötet tartalmát tekintjük át röviden azzal, hogy a kötetek szerkezete azonos elveken épül fel, tehát a jelzett témák a többi szocialista ország esetében is a megfelelő kötetben feldolgozottak.

A 10 fejezetre oszló munka első három fejezete amolyan *általános résznek tekinthető:* a jogforrásokkal, a külföldi fogalmával, valamint a bolgár állampolgárság megszerzésével, elvesztésével és újbóli megszerzésével foglalkozik. A harmadik fejezet a külföldi alapjogait taglalja, bevezetésképpen a bolgár állampolgárok alapjogait és — némi szerkezetbeli töréssel — alapkötelezettségeit ismertetve. A törvény előtti egyenlőség kérdésében a szerző utal az alkotmányra, amely mindamellett csak a belföldiek teljes jogegyenlőségét szögezi le: mégis különösen a polgári jog, a munkajog és a nyugdíjrendszerre vonatkozó jogi szabályozás körében a bolgár állampolgár és a külföldi jogállása messzemenően azonos. A menedékjog és a személyes szabadságjogok után a szerző a külföldiek alapvető kötelezettségeivel foglalkozik.

Az ezt követő fejezetek *jogági bontásban* veszik sorra a külföldi jogállását meghatározó joganyagot. Az *államigazgatási* rész a beutazás-tartózkodás-kiutazás kérdéseivel, a hitelesítési és vámproblémákkal, a devizajoggal és az adójoggal foglalkozik. A polgári jogi viszonyok körében (5. fejezet) a jogképességre, a személyiségi jogra, a tulajdonjogra, kötelmi jogra (jogügyletek érvényessége, a szerződés formája, váltó és csekk), végül a szellemi alkotások jogára vonatkozó szabályok találhatók. A *családjogi* viszonyokat (6. fejezet) a *munkajog,* társadalombiztosítás problémái követik. Külön fejezetet szentel a szerző *a tudományos, oktatási és kulturális* életviszonyok külföldi szempontjából releváns szabályainak.

Ugyancsak rendszerképző ismérvként jelenik meg a *gazdasági tevékenység,* jóllehet ezt az aspektust a korábbi fejezetek sem hagyják figyelmen kívül. Feltehető, hogy ez a problémakör nem csupán azért került külön fejezetbe, mert a sorozat egyik hangsúlyos célja a gazdasági kapcsolatok elősegítése. A terjedelmes fejezet élén néhány általános probléma áll: természetes személyek, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozása, a nemzetközi kapcsolatok jogi jellege. Ezt követően vizsgálja a munka a külföldi szervezet vagy cég fogalmát, ezek gazdasági tevékenységének lehetőségeit és kereteit (állami külkereskedelmi monopólium, a külkereskedelmi tevékenység fogalma, a gazdasági tevékenység megengedhetősége és feltételei). Külön fejezetben foglalkozik a szerző a Bulgária nemzetközi gazdasági kapcsolatai szempontjából oly jelentős KGST-vel. Érdekes megoldásként a munka záró fejezete a felelősség köré csoportosul: jogágak szerint találhatók itt a külföldi felelősségére vonatkozó főbb polgári, igazgatási és büntetőjogi szabályok, a büntető és polgári eljárás vázlata, végül a külföldi szempontjából nagy jelentőséggel bíró választottbíráskodás.

A monográfiát alapos irodalomjegyzék, tárgymutató és törvénymutató, valamint ítéletgyűjtemény zárja. Ugyancsak megtalálható azoknak a jelentősebb nemzetközi egyezményeknek a felsorolása, melyeknek Bulgária részese.

* *Popov,* L.: Die Rechtsstellung des Ausländers in Bulgarien. Nomos Verlagsgesellschaft. 1981. 245 old.

Андраш Шайо

О социальных последствиях понимания права средством

Опираясь главным образом на критический анализ взглядов Гайека, в статье рассмотрены последствия современного понимания права как средства, угрожающие индивидуализм свободу и эффективность.

Петер Дьертянфи

Сравнительное авторско-правовое изучение системы способов с помощью ЭВМ (софтвер)

Статья посвящена сравнительному изучению главных систем авторского права с точки зрения софтвер-произведений. Анализируя понятие авторского произведения, права использования, правила переделок и произведений, созданных в рамках трудовых отношений, автор доказывает, что те возражения, которые в некоторых странах еще заметны в связи с авторским правом софтвера, вытекают не из несовместимости софтвера со сущностью авторского права. Трудности применения скорее вытекают из специальностей отдельный национальных авторских прав и они не имеют общего характера.

Тамаш Лабади

Некоторые основания недействительности договоров страхования

В статье изучаются некоторые специальные основания недействительности страховых правоотношений в связи с общими правилами недействительности договора. Так, автором анализированы влияние причины недействительности, впоследствии поступающей в договор страхования; отношения ничтожности отсутствия застраховаемых интересов; частичная недействительность перевыполнения страхования и окладных страхований; оспоримость асиналлагматических договоров; вторичные правовые последствия надействительности и их применение в различных стадиях движения правоотношения. Свои критические выводы, анализирующие конкретное положительно-правовое регулирование, автор дополняет и своими de le ferenda предложениями.

Тамаш Пругбергер

Некоторые проблемы демократизма кооперативного руководства и избрания правления

Рассматривая основные проблемы коллегиального руководства и единоначалия кооперативов автор сперва изучает соотношение общего собрания и совещания делегатов и указывает на то, что оказалось бы неправильным полностью отвлекать совещанием делегатов компетенцию общего собрания. Основополагающие статные, организационные, отчетно-выборные и хозяйственные вопросы кооперативов не могут быть лишены решений на уровне всего коллектива членов. Сохранение же общего собрания в форме частичного общего собрания по необходимости можно считать обоснованным только в кооперативах типа оборота. Институт правления тоже нужно было бы обновить таким образом, чтобы на основе членских отношений в него вошли, по обязанности, руководители важнейших производственных единиц, а в рамках правления правильно было бы создать узкое руководство для осуществления оперативного делопроизводства. Наконец автор занимается проблемой избрания председателя кооператива и выдвигает предложение о том, что после двух циклов избрание того же лица необходимо было бы обусловить строгими условиями.

Жужа Эрдейи

Изменение системы санкций Валютного кодекса, касающихся населения

В статье автор рассматривает, какие уголовные или административные средства применяются к лицам, нарушающим обязательные нормы поведения, предусмотренного Валютным кодексом. Автором изучается, далее, что соответствующие нормы как изменились и эти изменения в целом соответствуют ли их целям. Автор статьи устанавливает, что новое регулирование — подобно предыдущему — не делает качественного различия между различными действиями, ущемляющими интересы валютного хозяйства В то же время автор устанавливает и то, что форма „каркасного правила" предоставляет возможность для более повышенного дифференцирования в практике уголовного права равно как и административных правонарушений.

Коньянэ Каталин Кутруц—Ева Маргитан

Некоторые мысли о рецидиве

В законе № IV от 1978 года рецидив регулирован в отличие от венгерских кодификационных традиций. Законом предусмотрены три типа рецидивистов, а именно — рецидивист, специальный рецидивист и многократный рецидивист. Дефиниции этих понятий даются в Общей части, и в этой же части определяются правовые последствия, применяемые к различным группам рецидивистов. В эти правовые последствия входит усиление наказания специальных и многократных рецидивистов. Авторы изучают и те вопросы применения и толкования права, которые связаны с упомянутым усилением наказания, и они доказывают, что принцип пропорциональности подлежит осуществлению и в отношении рецидивистов.

Иштван Каллаи

Свободная связанность в феодальном частном праве

В статье изучается осуществление одного из важнейших институтов системы феодальной собственности — дедовского права — в муниципальном праве. На основе богатого фактического материала автор доказывает, что дедовское владение в праве собственности горожан отражает регулирование и практику, подобные праву дворянской собственности. Рассматривая феодальное имущественное право как единую институционную систему, автор приходит к выводу, что в праве собственности городов характер, понятие и наследование дедовского и приобретенного имуществ последовали за дворянской частноправовой практикой. Этим автор ссылается на феодальный характер венгерского „гражданского" права. Все это автор относит не только к свободным королевским городам, но и к местечкам и свободным уездам.

András Sajó:

Über die gesellschaftliche Folgen der Auffassung des Rechts als Mittel

Die Studie blickt die Folgen jener zeitgemässen Auffassung durch, die das Recht als Mittel betrachtet, und dadurch das Individualismus, die Freiheit und die Effektivität schädigt. Die Studie stellt diese Ansichten in erster Reihe durch die kritische Analyse der Auffassung von Hayek dar.

Péter Gyertyánfy:

Vergleichende urheberrechtliche Untersuchung des Software

Die Studie stellt die vergleichende Untersuchung der wichtigsten urheberrechtlichen Systeme aus dem Gesichtspunkte des Software dar. Es wird auf Grund der Analyse des Begriffes des Werkes, des Benutzungsrechts, der Neubearbeitungen, und der Regel des im Arbeitsverhältnis geschaffenen Werkes nachgewiesen, dass jene Einwände, die in einigen Ländern gegenüber dem Software—Autorenrecht spürbar sind, können nicht durch die Unvereinbarkeit des Software mit dem Wesen des Urheberrechts erklärt werden. Die Anwendungsschwierigkeiten stehen vielmehr mit den Spezialitäten der einzelnen nationalen Urheberrechte in Zusammenhang und tragen nicht einen allgemeinen Charakter.

Tamás Lábady:

Einige Ungültigkeitstatbestände der Versicherungsverträge

Die Studie untersucht einige spezielle Tatbestände der Versicherungsrechtsverhältnisse im Zusammenhang mit den allgemeinen Regeln der Ungültigkeit der Verträge. Sie Analysiert die Wirkung der — in den Vertrag nachträglich eingetretenen — Ungültigkeitsursache, Nichtigkeitsaspekte des Mangels des versicherbaren Interesse, die Teilungültigkeit der Summenversicherungen, die Anfechtbarkeit der asynallagmatischen Verträge, sowie die sekundären Folgen der Ungültigkeit. Die konkrete Regelung im geltenden Recht wird von kritischen Bemerkungen, sowie von de lege ferenda Vorschlägen begleitet.

Tamás Prugberger:

Einige Probleme der Leitung der Genossenschaften und des Demokratismus der Wahl der Würdenträger

Die Studie untersucht die Probleme der kollektiven und individuellen Leitung der Genossenschaft. Es wird durch die Analyse der Vollversammlung und der Gesandtenvollversammlung darauf hingewiesen, dass es durch die Institution der Gesandtenvollversammlung alle Kompetenzen der Vollversammlung abzubauen nicht richtig wäre. Die grundlegendsten organisatorischen, wirtschaftlichen und würdenträgerischen Fragen können nicht ohne der Teilnahme des gesamten Mitgliedschaft entschieden werden. Auch die Institution der Direktion müsste in einer Weise reformiert werden, dass die höheren Betriebsleiter darin auf Grund der Mitgliedschaft in irgendwelcher Weise ex officio teilnehmen könnten. Innerhalb der Direktion könnte man für die operative Geschäftsführung eine engere Leitung schaffen. In Zusammenhang mit der Wahl des Genossenschaftspresidenten schlägt die Studie vor, dass derselbe Person nach zwei Wahlzyklen nur unter strengeren Voraussetzungen gewählt werden könnte.

Zsuzsa Erdélyi:

Die Veränderung des — die Bevölkerung betreffenden — Sanktionssystems des Devisenkodex

Der Artikel untersucht, welche strafrechtliche, und verwaltungsrechtliche Mittel gegenüber den — die obligatorischen Verhaltensregelungen des Devisenkodex — Verletzenden anzuwenden sind, wie die diesbezüglichen Normen sich veränderten, und ob diese Veränderungen ihren eigenen Zielsetzungen völlig entsprechen. Es stellt fest, dass auch diese Regelung differenziert — ähnlich, wie die frühere — zwischen den verschiedenen, die Interessen der Devisenwirtschaft schädigenden Handlungen nicht. Es stellt gleichezeitig fest, dass die „Rahmenregelung"—Lösung eine erhöhte Differenzierung ermöglicht, ebenso in der strafrechtlichen Praxis, wie in der Praxis der Ordnungswidrigkeiten.

Frau Kónya, Katalin Kurucz—Éva Margitán:

Gedanken über den Rückfall

Das Gesetz No. IV. vom Jahre 1978. regelt abweichend von den ungarischen kodifikatorischen Traditionen den Rückfall. Es wird durch dreierlei Rückfalltypen unterschieden: Rückfällige, besonderer Rückfällige, vielfacher Rückfällige. Diese Begriffe werden durch den Allgemeinen Teil definiert, und hier werden auch die Rechtsfolgen bestimmt. Darunter findet man im Falle der besonderen, sowie der vielfachen Rückfälligen die Rechtsfolge der Erschwärung der Strafe. Die Studie erörtert die diesbezüglichen rechtsanwenderisch — interpretatorischen Fragen und stellt fest, dass der Grundsatz der Proportionalität auch hinsichtlich der Rückfälligen anzuwenden ist.

István Kállay:

Ungebundene Gebundenheit im feudalen Privatrecht

Die Studie untersucht die Geltendmachung einer der wichtigsten Institutionen des feudalen Eigentumssystems im städtischen Recht: die der Avitizität. Es wird durch reiche Tatsachenmaterie dargestellt, dass das Avitizitätsvermögen im Eigentumsrecht der städtischen Bürger Ähnlichkeiten mit der Regelung des adeligen Eigentumsrechts und mit dessen Praxis aufweist. Es wird das feudale Vermögensrecht als ein einheitliches Institutionssystem bewertet und die Studie gelangt zur Folgerung, dass der Charakter, der Verkehr und die Erbfolge des Avitizitäts — und des erworbenen Vermögens in den städtischen Rechten die adelige privatrechliche Praxis gefolgt hatte. Dadurch wird auf den feudalen Charakter des ungarischen „Zivil" — Rechts hingewiesen.

András Sajó:

On the social consequences of the instrumental approach to law

The paper reviews the consequences of the instrumental approach and utilisation of law endangering individualism, freedom and efficiency. It presents a critical confrontation with Hayek's political philosophy.

Péter Gyertyánfy:

Software under comparative copyright eyes

The paper is a comparative study of the different copyright solutions for software protection. The reservations concerning copyright protection which are present in some countries are not connected to the essence of copyright. This opinion is based on the analysis of the notion of author's work, rules of utilisation, redesigning, and rules concerning works elaborated under labour contract. The difficulties of applicantion are due mostly to the specialities of the national copyright laws.

Tamás Lábady

Cases of voidness in insurance contracts

The paper analyses some particular cases of voidness of insurance contracts in connetcion with the general rules of contractual voidness. The main topics are: ulterior causes of voidness; the lack of insurable interest; excess insurance; asynallagmatic contracts; secondary consequences of voidness. The author offers some proposals based on his critical analysis.

Tamás Prugberger

Leadership in the cooperatives and some problems of the democratism in the election of functionaries

The paper reviews the problems of collective and individual cooperative management. Is seems to be inapropriate to curtial completely the competences of the assembly by delegating its powers to the assembly of delegates because the most important status, leadership, organizational and ecomonic questions cannot go without all members' decision. The assembly of delegates is acceptable for practical reasons in the trade cooperatives. A reform of the board of directors should establish some form of membership participation for higher officers and an inner directorate for the operative administration. The reelection of the cooperative president after the second term should be restricted and qualified.

Zsuzsa Erdélyi

Changes in the sanction-system concerning the public in the Code of Foreign Securities

The paper reviews the changes and their opportunity in the penal and administrative laws concerning law-breaking in the case of the provisions of the Foreign Securities Code. Like earlier regulation the present one does not differentiate among the interests of foreign exchange restrictions. The framework regulation allows of more sophisticated differentiation in criminal and administrative practices.

Katalin Kutrucz-Kónya — Éva Margitán

On recidivism In comparison with earlier legilations

Act IV. 1978. offers a new definition of recidivism. The three types of recidivism according to the are: recidive and repeated (habitual) recidive. The General Part of the Act defines these notions and therelevant sanctions. The punishment of the special and habitual recidivists is aggravated. The paper analyses the problems related to the interpretation of the aggravation. The principle of proportionality should apply to the recidivists.

István Kállay

Unbound constraint in the feudal private law

The paper reviews one of the most important institutions of the feudal ownership. Entailment functioned in the municipal law very much like in the demesne. The author considers feudal property law as a uniform system and he points out that allodial property and perquisition in municipal property law as far as trade, inheritance and nature are concerned followed the practice of the nobility. The Hungarian „bourgeois" law in this sense was still of feudal character. This holds for all types of towns and free districts.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft., egy évre 240,— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8119 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest, Szám-utca 8.

TQ 5003

XXXVII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1982. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

Szerkesztőségi előszó ... 557

MÁDL FERENC
Megnyitó ... 558

MARKÓJA IMRE
A jogrendszer fejlesztésének néhány elvi-elméleti kérdése ... 558

PESCHKA VILMOS
A jogalkotás minősége ... 564

NAGY LÁSZLÓ
A kutatás és a jogalkotás néhány kapcsolatáról ... 567

VÉKÁS LAJOS
Jogalkotásunk eredményei, problémái és feladatai a gazdasági forgalom jogi szabályozásában ... 569

MÁDL FERENC
Zárszó ... 572

SZABÓNÉ NAGY TERÉZ
A bűnügyi tudományok fejlődése az egyes szocialista országokban (1950—1980) ... 574

NAGY SÁNDOR ISTVÁN
A földtulajdon és a földhasználat egységének elve ... 585

SZABÓ ANDRÁS
Az uralkodó nézetek nem hatalmi nézetek a kriminológiában ... 593

NOVÁK ISTVÁN
A polgári eljárásjogi felelősség jogi természete ... 601

POSTA ILONA
A Horthy-korszak nemzetközi szerződései ... 608

Szemle

SÁNDOR TAMÁS
Szerződésszegési szabályok a szocialista országok polgári törvénykönyveiben ... 612

TAMÁS LAJOS
A jogi személy tanának fejlődése ... 626

SWEET JUSTIN
Napjaink fogyasztói mozgalmai az Egyesült Államokban: fegyverszünet vagy visszavonulás? ... 630

Jogirodalom—Jogélet

POLAY ELEMÉR
Jogtörténeti tanulmányok ... 633

Herczeg Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái (NAGY KÁROLY) 644

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848 (DEGRÉ ALAJOS) 648

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Új környezetvédelmi jogi kiadványok Magyarországon ... 650

GÁSPÁRDY LÁSZLÓ
Egy felelősségbiztosítási tárgyú disszertáció védése az Akadémián ... 651

LAKÓ IBOLYA
Büntetőjogi műhelyértekezlet Szegeden ... 653

СОДЕРЖАНИЕ: Предисловие редакции. — *Ференц Мадл:* Вступительное слово. — *Имре Маркоя:* Некоторые принципальные и теоретические вопросы развития правовой системы. — *Вильмош Пешка:* Качество правотворчества. — *Ласло Надь:* О взаимоотношениях исследования и правотворчества. — *Лайош Векаш:* Результаты, проблемы и задачи правотворчества Венгрии в области правового регулирования хозяйственного оборота. — *Ференц Мадл:* Заключительное слово. — *Сабонэ, Терез Надь:* Развитие криминологических наук в социалистических странах (1950—1980 гг.). — *Шандор Иштван Надь:* Принцип единства земельной собственности и землепользования. — *Андраш Сабо:* Господствующие взгляды — не властные взгляды в криминологии. — *Иштван Новак:* Правовая природа гражданско-процессуальной собственности. — *Илона Пошта:* Международные договоры хортистского периода. — *Обзор: Тамаш Шандор:* Правила нарушения договора в гражданских кодексах социалистических стран. — *Лайош Тамаш:* Развитие учения о юридическом лице. — *Юстин Свит:* Современные движения потребителей в США: перемирие или отступление? — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Элемер Полаи:* Очерки по истории права. — *Геза Херцег:* Развитие и современные проблемы гуманитарного международного права *(Карой Надь).* — *Иштван Каллаи:* Правление крупнопомещиков Венгрии. 1711—1848 *(Алайош Дергэ).* — *Ласло Трочаньи:* Новые юридические издания по охране окружающей среды в Венгрии. — *Ласло Гашпарди:* Защита кандидатской диссертации по теме страхования гражданской ответственности. — *Ибойа Лако:* Рабочее совещание по уголовному праву в г. Сегед.

INHALT: Vorwort der Redaktion. — *Ferenc Mádl:* Eröffnung. — *Imre Markója:* Einige prinzipiell-theoretische Fragen der Weiterentwicklung des Rechtssystems. — *Vilmos Peschka:* Die Qualität der Rechtsschaffung. — *László Nagy:* Über einige Zusammenhänge der Forschung und der Rechtsschaffung. — *Lajos Vékás:* Ergebnisse, Probleme und Aufgaben unserer Rechtsschaffung in der Regelung des Wirtschaftsverkehrs. — *Ferenc Mádl:* Schlusswort. — *Frau Szabó, Teréz Nagy:* Die Entwicklung der Kriminalwissenschaften in einigen sozialistischen Ländern (1950—1980). — *Sándor István Nagy:* Das Prinzip der Einheit von Grundeigentum und Grundnutzung. — *András Szabó:* Die herrschenden Meinungen sind keine Machtansichten in der Kriminologie. — *István Novák:* Die Rechtsnatur der zivilprozessrechtlichen Verantwortlichkeit. — *Ilona Posta:* Völkerrechtliche Verträge im Horthy-Ära. — *Rundschau: Tamás Sándor:* Die Regelung des Vertragsbruchs in den Zivilgesetzbüchern der sozialistischen Ländern. — *Lajos Tamás:* Die Entwicklung der Rechtsperson. — *Justin Sweet:* Gegenwärtige Konsumentenbewegungen in den USA: Feuereinstellung oder Rückzug? — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Elemér Pólay:* Beiträge zur Rechtsgeschichte. — *Géza Herczegh:* Entwicklung und gegenwärtige Probleme des humanitären Völkerrechts *(Károly Nagy).* — István Kállay: Die Regierung des Grossgrundbesitzes in Ungarn zwischen 1711—1848 *(Alajos Degré).* — *László Trócsányi:* Neuere Erscheinungen zum Umweltschutzrecht in Ungarn. — *László Gáspárdy:* Die Verteidigung einer Dissertation an der Akademie über die Verantwortlichkeitsversicherung. — *Ibolya Lakó:* Konferenz über Strafrecht in Szeged.

CONTENTS: Editorial. — *Ferenc Mádl:* Opening address. — *Imre Markója:* Some theoretical questions and points of principle of the development of the legal sciences. — *Vilmos Peschka:* The quality of law-making. — *László Nagy:* On some relations of research and law-making. — *Lajos Vékás:* Results, problems and tasks of our legislation on the legal regulation of economic trade. — *Ferenc Mádl:* Epilogue. — *Mrs. Szabó Nagy Teréz:* The development of the theory of criminal law and criminology in some socialist countries (1950—1980). — *István Sándor Nagy:* The principle of the unity of the ownership in land and land use. — *András Szabó:* The prevailing opinions are not the power holders' views in criminology. — *István Novák:* The legal nature of liability in civil procedure. — *Ilona Posta:* International agreements in the Horthy-era. — *Review: Tamás Sándor:* The regulation of the breach of contract in the civil codes of the socialist countries. — *Lajos Tamás:* Developments in the doctrine of legal entities. — *Justin Sweet:* Consumers' movements in the US today: cease-fire or retreat. — *Legal life — legal literature: Elemér Pólay:* Studies in the history of law. — Géza Hercegh: The development and timely problems of humanitarian international law. *(Károly Nagy).* — István Kállay: The management of the Hungarian latifundia. 1711—1848. *(Alajos Degré).* — *László Trócsányi:* Recent publications on environmental protection law in Hungary. — *László Gáspárdy:* A dissertation on liability insurance at the Academy. — *Ibolya Lakó:* Criminal law workshop at Szeged.

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Mádl Ferenc* egyetemi tanár (Budapest). — *Markója Imre* igazságügy-miniszter (Budapest). — *Peschka Vilmos* akadémikus (Budapest). — *Nagy László* egyetemi tanár (Gödöllő). — *Vékás Lajos* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Szabóné Nagy Teréz* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Nagy Sándor István* osztályvezető (Szeged). — *Szabó András*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője (Budapest). — *Novák István* ny. megyei bírósági tanácselnök (Miskolc). — *Posta Ilona* egyetemi tanársegéd (Szeged). — *Sándor Tamás*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Tamás Lajos* egyetemi docens (Pécs). — *Polay Elemér* egyetemi tanár (Szeged). — *Nagy Károly* tanszékvezető egyetemi docens (Szeged). — *Degré Alajos* ny. igazgató (Zalaegerszeg). — *Trócsányi László*, az MTA Állam és Jogtudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Gáspárdy László* egyetemi docens (Miskolc). — *Lakó Ibolya* egyetemi hallgató (Szeged).

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVII. új évfolyam 8. szám Budapest, 1982. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

1982. május 19-én a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága tudományos ülésszakot rendezett „A jogalkotás fejlesztésének elvi-elméleti kérdései" címmel. Az ülésszak főreferátumát Markója Imre igazságügyi miniszter tartotta „A jogrendszer fejlesztésének néhány elvi-elméleti kérdése" címmel. Az előadáshoz három korreferátum hangzott el. E lapszámunk első részében ennek az ülésszaknak az anyagait közöljük; sorrendben először Mádl Ferenc egyetemi tanár, a Bizottság elnökének megnyitóját, majd Markója Imre igazságügyi miniszter főreferátumát, Peschka Vilmos akadémikus, Nagy László tanszékvezető egyetemi tanár és Vékás Lajos tanszékvezető egyetemi docens korreferátumait, végül Mádl Ferenc zárszavát. Az előadáshoz írásban érkezett két hozzászólást lapunk következő számának „Szemle"-rovatában fogjuk közölni.

Szerkesztőség

Megnyitó

Mielőtt átadnám a szót vitaülésünk előadójának, hadd mondjak néhány szót a vitaülés szerepéről, céljáról.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága elhatározta, hogy régi hagyományaihoz is híven és igazi szerepét is betöltve, időről-időre tudományos vitaülést rendez a jogtudomány alapvető aktuális kérdéseiről. Méghozzá nem is csak a Bizottság 30 egynéhány tagja, hanem — mint láthatják, hogy a misszióját minél messzebb elvigye — a szélesebb szakmai nyilvánosság számára. Ezt szolgálja az ülések anyagának a Jogtudományi Közlönyben való közlése is.

Amikor a Bizottság az ilyen vitaülések hosszabb időre szóló tervén gondolkozott, kézenfekvő volt, hogy a jogtudomány egyik legalapvetőbb — az állam és a jog fejlődése-fejlesztése szempontjából elméletileg és gyakorlatilag is egyik központi — kérdése: a jogalkotás és a jogtudomány viszonya, kölcsönös alkotó kapcsolata, különösen a jogtudomány szerepe, szempontjai a jogalkotás fejlesztésében. Sok fontos és izgalmas kérdés területe ez. Témánk időszerű is, különösen most, hogy rendelkezésre áll és megvalósítást vár a középtávú jogalkotási terv. Hiszen ennek eredményes és korszerű megvalósítása nagyban múlik az elmélet és a gyakorlat alkotó együttműködésén.

Csak üdvözölhető, hogy vitaülésünk referensi tisztét Markója Imre igazságügy-miniszter — úgyis mint az Állam- és Jogtudományi Bizottság tagja — vállalta. Mint a kodifikációért felelős tárca vezetője nyilván a súllyal és szakmai hozzáértéssel közvetíti a jogalkotás gondjait-elgondolásait, egyebek között a gyakorlat és a tudomány jó együttműködésére vonatkozóan is.

A korreferensi tisztet — Peschka Vilmos egyetemi tanár, akadémikus, Nagy László tanszékvezető egyetemi tanár és Vékás Lajos tanszékvezető egyetemi docens személyében — három olyan kiemelkedő elméleti szakember vállalta, akik korreferátumukkal bizonnyal jól egészítik ki a problémakör főleg elméleti részeit, és előadásaikkal ők is súlyt és rangot adnak vitaülésünknek.

Mádl Ferenc

A jogrendszer fejlesztésének néhány elvi-elméleti kérdése*

Mindenekelőtt köszönetet szeretnék mondani azért az elhatározásukért, hogy napirendre tűzték jogrendszerünk fejlesztésének időszerű elvi-elméleti kérdéseit. E fontos téma tudományos fórumon történő megvitatását különösen aktuálissá teszi az a körülmény, hogy Országgyűlésünk a közelmúltban — az igazságügy-miniszter beszámolója alapján — behatóan értékelte jogalkotásunk helyzetét és kijelölte soron levő feladatait is. A Parlamentnek ez az ülése elismeréssel szólt arról a segítségről, melyet a tudomány, elsősorban az állam- és jogtudományok nyújtottak szocialista jogrendszerünk kiépítésének folyamatában. Ugyanakkor — igényelve a további támogatást — nem mindenben tartotta kielégítőnek a jogalkotási tevékenység elméleti megalapozását, a tudomány és a gyakorlat kapcsolatát. Nos, itt a kiváló alkalom arra, hogy erről a kérdésről is nyílt és őszinte eszmecserét folytassunk.

Miután e jelentős rendezvény résztvevői kézhez kapták a Parlamenten elhangzott igazságügy-miniszteri beszámolót, az Országgyűlés határozatát és ismerik a Minisztertanácsnak a XII. Kongresszus határozatai alapján kialakított középtávú kodifikációs programját, úgy vélem elégséges, ha csak néhány bevezető gondolat erejéig veszem igénybe türelmüket.

* Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának 1982. május 19-i ülésén elhangzott vitaindító előadása.

I.

Mondandóm első részében — a parlamenti vitára is támaszkodva — a jogrendszer fejlődésével és fejlesztésével összefüggésben néhány elvi megállapítást szeretnék tenni.

1. Valamennyiünk által elismert és köztudott tény, hogy a felszabadulásunk óta eltelt 37 esztendő valóban történelmi jelentőségű változásokat hozott hazánk és népünk életében. E változások eredményeként napjainkban már a fejlett szocialista társadalom építésén munkálkodunk.

Társadalmunk fejlődésének ebben az igen intenzív korszakában — az 1950-es évek első felének torzulásait leszámítva — a szocialista állam és jog mind nagyobb szerephez jutott. Az államnak, mint a hatalom koncentrált kifejeződésének gazdasági szervező és irányító, valamint kulturális nevelő tevékenysége egyre bővült, s védelmi funkciói sem váltak jelentéktelenekké. S miután a társadalom állami irányításának egyik alapvető eszköze a jog, így a jogi szabályozás és a jogalkalmazás jelentősége is folyamatosan nőtt. A szocialista állam erősítésének, az állami munka hatékonysága növelésének, a gazdaság fejlesztésének, az állampolgári jogok védelmének és az állampolgári fegyelem szilárdításának egyik döntő feltételévé vált a társadalmi, gazdasági viszonyokkal összhangban álló, korszerű, egységes, egyszerű és áttekint-

hető, stabil jogrendszer kiépítése, valamint a gyors, törvényes és jogpolitikailag is helyes jogalkalmazás biztosítása.

2. E történelmi korszak egészét tekintve különösen az utóbbi negyedszázad volt kiemelkedő időszaka a szocialista állam és jog, a szocialista törvényesség fejlődésének. Ez legfőképpen annak köszönhető, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt — levonva a megfelelő tanulságokat a személyi kultusz időszaka és az ellenforradalom keserű tapasztalataiból is — kezdettől fogva kiemelt figyelmet szentelt az állammal, a joggal és a törvényességgel összefüggő kérdéseknek. Döntően e politika eredményes megvalósításának köszönhetjük, hogy ma a Magyar Népköztársaságban a szocialista állam és jog, a törvényesség magas fejlettségi színvonalat ért el, s ez a vívmányunk — egyéb sikereink mellett — rangot és megbecsülést szerzett hazánkban és hazánknak a nemzetközi közvéleményben.

3. Jogrendszerünk kiépítését illetően elsősorban azt a fejlődési periódust kell kiemelni, amely az utóbbi 10—15 évben következett be. Ebben a periódusban ugyanis társadalmunk fejlődése új szakaszába lépett; a szocializmus alapjainak lerakását követően rátértünk a fejlett szocialista társadalom építésének útjára. Ha azt akartuk, hogy jogunk hatékonyan töltse be szolgálati szerepét, jogrendszerünket hozzá kellett igazítani a társadalmi valósághoz, a fejlett szocialista társadalom építése által megszabott újszerű és magasabb rendű követelményekhez. Ez pedig a jogrendszer nagyarányú reformját, modernizálását tette szükségessé.

E reformot természetesen csak igen tervszerű, elméletileg megalapozott és az élet igényeit, a hazai és a nemzetközi gyakorlat tapasztalatait messzemenően figyelembe vevő munkával lehetett elvégezni. E célok megvalósítása érdekében hozott a Kormány 1969-ben határozatot az átfogó jogi rendezés távlati feladatairól, s döntött arról is, hogy ezeket fokozatosan, a Minisztertanács által jóváhagyott középtávú jogalkotási programok alapján kell végrehajtani.

A középtávú kodifikációs tervekben megnyilvánuló jogalkotási törekvéseink 3 fő cél szolgálatában álltak, illetve állnak napjainkban is. Ezek:

a) az állami élet sokoldalú fejlesztése, demokratizmusának növelése, közigazgatási rendszerünk korszerűsítése és egyszerűsítése;

b) a népgazdaság további fejlődésének elősegítése, s ezen belül a gazdaságirányítás új rendszere jogi kereteinek kialakítása, és végül

c) az állampolgárok munka- és életkörülményeinek javítása, s annak a jogi garanciarendszernek a kidolgozása, amely hatékonyan biztosítja az állampolgári, az emberi jogok következetes érvényesülését, s az állampolgári kötelezettségek teljesítését, egyszóval a szocialista állam törvényeinek és erkölcsi elveinek maradéktalan tiszteletben tartását.

4. E jogrendszeri reformprogramok végrehajtásával elértük, hogy létrejöttek a fejlett szocialista társadalom építésének korszerű jogrendszeri alapjai. Természetesen csak az alapjai még, s ez azt is jelenti, hogy tennivalónk jócskán akad a jövőre nézve is. E tennivalókat egyébként az is megsokszorozza, hogy társadalmi-gazdasági viszonyaink, egész irányítási, gazdálkodó és intézményrendszerünk gyors és gyakori változáson megy keresztül, mivel — helyesen — keressük és kutatjuk a fejlett szocialista társadalom építésének leghatékonyabb módozatait, s közben, főként a népgazdaság továbbfejlesztésében az eddigieknél jobban kívánunk igazodni a nemzetközi viszonyok által megszabott követelményekhez is.

5. A jövő feladatait illetően két fő irányt jelölnénk meg:

a) Az első természetesen az, hogy teljesítsük a Kormány jelenlegi középtávú kodifikációs programjában foglalt törvényhozási feladatokat. Ezekről — az ismétlések elkerülése érdekében — most nem szólnék részletesen. A következőket azonban szükségesnek tartom kiemelni:

— Az állami élet fejlesztése, demokratizmusának fokozása változatlanul kiemelkedő fontosságú tennivalónk. A XII. Kongresszust követően — a gazdasági igazgatásról most nem szólva — két jelentős akciónk volt ez ügyben: nevezetesen az, hogy a Minisztertanács elfogadta az államigazgatás korszerűsítésére vonatkozó középtávú tudományos kutatási koncepciót, a Parlament pedig 1981-ben megalkotta az új államigazgatási eljárási törvényt. Az elkövetkezendő időszakban figyelmünket a következő fontosabb kérdésekre kell összpontosítani: választási rendszerünk demokratikusabbá tételére, valamint a népképviseleti szervek tevékenységének továbbfejlesztésére, főként abban az irányban, hogy a tanácstestületeknek érdemibb befolyása legyen a helyi államigazgatás működésére, a Parlamentnek pedig erősödjék a törvényhozói és a kormányzati munkát ellenőrző szerepe. Ez utóbbit illetően annak a vizsgálatát is el kell végezni, hogy milyen módon lehetne az alkotmányos elvek érvényesülésének ellenőrzését szervezetileg is megoldani. Az államigazgatással kapcsolatban a fő tennivalónk az, hogy a következő kongresszus utáni fejlesztést — a Minisztertanács által elfogadott kutatási program végrehajtásával — elméletileg megalapozzuk. Emellett elképzelhető az is, hogy már ebben az időszakban is bizonyos konkrét lépéseket teszünk, például a helyi államigazgatási szervezet modernizálása, egyszerűbbé tétele érdekében.

Mindez szükségessé teheti az Alkotmány, a választójogi törvény és a tanácstörvény kisebb módosítását.

— Az állami élet fejlesztése, demokratizmusának kiszélesítése mellett a másik kiemelkedő jelentőségű tennivalónk népgazdaságunk fejlődésének jogi eszközökkel történő elősegítése. E területen a XII. Kongresszus után sok mindent tettünk. A legjelentősebb akciónk a

központi gazdaságirányítás szervezeti és tartalmi átalakítása, a vállalati és a szövetkezeti szervezeti rendszer korszerűsítése, a vállalati önállóság további növelése és magánvállalkozói rendszer kibontakoztatása voltak. A következő kongresszusig mindenekelőtt a vállalatirányítás továbbfejlesztésével, a vállalatvezetés kérdéseivel, a vállalatok és a szövetkezetek belső szervezetének és irányítási mechanizmusának korszerűsítésével, az üzemi és a szövetkezeti demokrácia további kibontakoztatásának, s a hatékonyabb munkaerőgazdálkodás, a differenciáltabb erkölcsi és anyagi ösztönzőrendszer megvalósításának lehetőségeivel kívánunk foglalkozni. És feltétlenül előre kívánunk lépni abban is, hogy gazdálkodásunk törvényes rendjét megszilárdítsuk. E körben mindenekelőtt a szerződési, a döntési, az ellenőrzési és a felelősségi rendszer kérdéseit kell elemeznünk, valamint azt is, hogy a népgazdasági jog szolgálata milyen színvonalon áll, s mit lehetne tenni azért, hogy e tevékenység hatékonyabbá váljék.

E vizsgálódások és elemzések indokolhatják majd a vállalatokkal kapcsolatos joganyag további korszerűsítését, a szövetkezeti jogszabályok módosítását, egy új Munka Törvénykönyve előkészítését, s a gazdálkodás törvényességének megszilárdítása keretében több jogterületen bizonyos változtatások eszközlését, ideértve a vállalati jogtanácsosi rendelet felülvizsgálatát is.

— A konkrét kodifikációs feladatok körében végül azt emelném ki, hogy a közeljövőben és távlatilag is egyre nagyobb figyelmet kell szentelnünk meglevő társadalmi problémáink megoldására. Napjainkban ezek közül a legfontosabbak: a demográfiai helyzet kedvezőtlen alakulása; a családi kapcsolatok lazulása, amelynek negatív kísérő jelensége a válások egészségtelenül magas száma és a veszélyeztetett gyermekek és fiatalkorúak körének bővülése; a társadalmi morál gyengülése, amely megnyilvánul a bűnözés helyzetének kedvezőtlen alakulásában is; az alkoholizmus ügye, amely nem kis szerepet játszik az előbb említett negatív társadalmi jelenségek kialakulásában is; a lakásprobléma részbeni megoldatlansága és nem utolsósorban egyes szociális feszültségek fennállása. E korántsem teljes körű felsorolás is bizonyítja, hogy ideje e társadalmi problémák megoldásával is éppoly alapossággal foglalkozni, mint mondjuk a gazdaság fejlesztésének kérdéseivel. Örömmel mondhatom, hogy ez a felismerés ma már áthatja a párt és kormány vezetését, s ezt dokumentálják azok a fontos határozatok is, amelyek e témakörökben a közelmúltban megszülettek. S bár e kérdéseket nem elsősorban a jogi szabályozás oldaláról kell megközelíteni, mégis a jog eszköztárát is igénybe lehet és kell is venni a fennálló problémák fokozatos megoldása érdekében. A várható legjelentősebb jogalkotási feladatok itt a családjogi jogszabályok módosítása, a bűnmegelőzésre vonatkozó magas szintű jogszabály megalkotása, valamint a lakásügyi és a szociálpolitika témakörébe tartozó joganyag korszerűsítése.

b) A jövő feladatainak másik fő irányát a következőkben tudnám összegezni. E gondolatok egyébként jogrendszerünk fejlesztésének általánosabb jellegű elvi kérdéseit érintik.

— Az első ilyen jellegű kérdésként azt említeném meg, hogy ma nálunk létező veszély az állam és a jog szerepének alábecsülése vagy túlbecsülése, s a jövőben mindkét veszély ellen az eddigieknél határozottabban fel kell lépni. Az állam és a jog szerepének alábecsülése a szocializmus építését a még sokáig szükséges és hasznos befolyásolási eszközrendszertől fosztaná meg és a társadalmat a jogbizonytalanság állapotába sodorná. E szerep eltúlzása viszont a politikai és a társadalmi demokrácia ellen hatna, valamiféle olyan bürokratikus rendet szülne, amely megfojtaná a helyi önállóságot és kezdeményezést, az állampolgári öntevékenységet és csökkentené mindenkiben az ország sorsáért való felelősségérzetet. Napjainkban ez utóbbi a fő veszély, amelynek egyik megjelenési formája a jogi túlszabályozás. A jogi túlszabályozás okairól, s megszüntetésének lehetőségeiről részletesen szóltam a Parlament ülésén, ezért most csupán egy okot emelnék ki, amelynek létezésében a tudományt és a gyakorlatot közös felelősség illeti. Ez pedig az, hogy nagyfokú bizonytalanság van annak a megítélésében, mikor szükséges és lehetséges a jog eszközeivel az életviszonyokba beavatkozni. A jog mellett ugyanis az államnak igen sok más eszköz áll rendelkezésére akaratának érvényesítésére, amelyek esetenként eredményesebben vethetők be az elérendő cél érdekében, mint a jogi szabályozás. Az eszközrendszerből való helyes választási gyakorlat kialakulását tehát a jövőben minden módon és közös erőfeszítéssel elő kell segítenünk és ennek elméleti vonatkozásait is tisztáznunk kell.

— Fontos követelmény az is, hogy a jogalkotásban egyformán törekedjünk a stabilitás és a változtatás igényének kielégítésére.

A stabilitás megőrzéséhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy a jogszabályok megalkotása körültekintő társadalompolitikai, gazdaságpolitikai és jogpolitikai elemző munkával kezdődjék, amelynek keretében azt is fel kell mérni, hogy a tervezett jogszabályi rendelkezések végrehajtásának feltételrendszere biztosított-e. Csak ezt követően lehet eldönteni azt, hogy a jogi szabályozás milyen irányban és mértékben rendezze az adott életviszonyt. Itt tartom szükségesnek hangsúlyozni azt is, hogy jó lenne, ha a jogászokat minden esetben bevonnák már azoknak a politikai döntéseknek az előkészítésébe is, amelyeknek jogi vonatkozásai lehetnek. Így elkerülhetők lennének az utólagos konfliktusok, de az is, hogy megalkuvást tükröző jogi állásfoglalások szülessenek.

A változtatás igényének kielégítése viszont azt követeli meg a jogalkotóktól, hogy pontosan ismerjék a társadalmi-gazdasági valóságot, tisztában legyenek a társadalmi-gazdasági viszo-

nyok fejlesztésére vonatkozó elképzelésekkel, s gyorsan, alkotó módon reagáljanak a jogi megoldást igénylő problémákra.

— Egy további terület, ahol érzésem szerint előre kell lépnünk, a jogszabályok szintjének helyes megválasztása, illetve a jogszabályok tartalmának helyes kialakítása. Önök jól tudják, hogy e tekintetben nincs még minden rendben. A jogszabályok szintjét illetően nemegyszer előfordul, hogy az adott életviszonyt nem a jelentőségének megfelelő szinten szabályozzuk, s elvétve bár, de ennek ellenkezőjét is tapasztaljuk. A jogszabályok tartalmával kapcsolatban pedig az is gondunk, amikor a szabályozás túlságosan deklaratív jellegű (ez az úgynevezett keretjellegű törvényeink alapvető problémája), s az is, amikor az egészen részletekbe menő normatív rendelkezések özönét zúdítjuk a jogalkalmazók és az állampolgárok nyakába. Úgy gondolom, a tudomány mindkét kérdésben sokat segíthetne a helyes szemlélet és gyakorlat kialakításában.

— A jogrendszer fejlesztésének elvi jelentőségű problémái között fontos ügyként tartom számon a jogszabályok hatályosulásának vizsgálatát is. Sajnos — kivéve talán az igazságügyi jellegű jogszabályok hatályosulásának vizsgálatát —, e területen sem a rendszerességgel, sem pedig a vizsgálatok színvonalával nem lehetünk elégedettek. A vizsgálatok színvonalát illetően külön is kiemelném azt a fogyatékosságot, hogy ezek általában nem komplex módon elemzik az adott szabályozásnak az életviszonyokra gyakorolt hatását, s előfordul gyakran az is, hogy a vizsgálati tapasztalatok összegezése nem a valós hatást mutatja be, hanem inkább a szabályozás jóságát próbálja igazolni.

Meggyőződésem, hogy a jogszabályok hatályosulása rendszeres és színvonalas elemzésének több szempontból is kiemelkedő jelentősége van. Felfedheti a jogszabályi rendezés esetleges hiányosságait, s ezzel segítséget adhat a jogalkotóknak a megfelelő korrekciók elvégzésére. Fényt deríthet a jogszabályok értelmezésével kapcsolatos problémákra, s ezáltal megalapozhatja a jogalkalmazás színvonalas elvi irányítását. Végül, de nem utolsósorban, az ilyesfajta vizsgálódásoknak és elemzéseknek fontos feladata az is, hogy ellenőrizze a jogszabályi rendelkezések végrehajtásának következetességét, s ezzel a jogszabálysértések elleni határozott fellépés lehetőségét is biztosítsa.

A jogszabályok hatályosulása vizsgálatának e jelentős szerepe indokolja, hogy a jövőben az elmélet közreműködésével erőteljesen fokozzuk és javítsuk e tevékenységünket.

— S ha már az előzőekben szóba hoztam a jogalkalmazás elvi irányítását, engedjék meg, hogy pár mondatot erről is szóljak. Úgy vélem, közöttünk senki sincs, aki alábecsülné ennek fontosságát. De sokan vagyunk, akik úgy véljük, hogy e tevékenység hatékonyságát is lehet fokozni. A hogyanra most nincs módom részletesen kitérni. Csupán jelezni tudom, hogy a jogalkalmazás elvi irányítása — talán a Legfelsőbb Bíróság elvi irányítását kivéve — nem kellően folyamatos, nem elég naprakész, gyakran álproblémákkal és nem a gyakorlatot valóban foglalkoztató kérdésekkel foglalkozik, s sok esetben találkozhatunk itt is kazuisztikával, olyan részletekbemenő irányítással, amely szükségtelenül köti meg a jogalkalmazó kezét. Ez utóbbival kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy a jogalkalmazás elvi irányítása egész irányítási rendszerünk szerves része. S ha az egésszel kapcsolatban azt valljuk, hogy a központi irányításnak nemhogy gátolnia nem szabad, ellenkezőleg elő kell segítenie a gondolati és cselekvési önállóság kibontakoztatását, úgy ez a hitvallás a jogalkalmazás elvi irányítására is vonatkozik. Persze a jogalkalmazói önállóság fokozott biztosítása együtt kell hogy járjon a jogalkalmazók felkészültségének erőteljesebb ütemű fejlesztésével, s felelősségérzetük növelésével is.

— A jogrendszer fejlesztésének elvi kérdései között kell megemlíteni azt a Parlament által is világosan megfogalmazott követelményt, hogy tovább kell tökéletesíteni a jogszabályelőkészítés és a jogalkotás demokratizmusát. E téma kapcsán egyaránt foglalkoznunk kell a Parlament törvényhozói szerepének erősítésével, törvényességi ellenőrző tevékenységének fejlesztésével, a tanácsok fokozott bevonásának lehetőségeivel a jogalkotási folyamatokba, valamint azzal is, hogy az úgynevezett társadalmi és szakmai viták tartalmasabbá tételét miként lehetne elősegíteni. Ezek szintén mind olyan témák, amelyek elméleti kutatásokat is igényelnek.

— A demokratizmus és a törvényesség fejlesztésével szoros összefüggésben van a jogi tudatformálás kérdése. Talán egyesek számára furcsának tűnhet, ha azt mondom, hogy itt nemcsak az állampolgárok jogi felvilágosítására gondolok, hanem a jogászi tudatformálásra, valamint a társadalmi és a gazdasági élet legkülönbözőbb területein dolgozó vezetők jogi ismereteinek gyarapítására is. Úgy vélem, senki sem tagadhatja, hogy mindhárom vonatkozásban sok mindent tettünk az előrelépés érdekében. Nekem mégis erős hiányérzeteim vannak. Más szavakkal azt is mondhatnám, hogy több szempontból megoldatlan kérdésnek tartom a jogi tudatformálás ügyét. Tervszerűsége és szervezettsége, irányítása és koordinálása, tartalmi színvonala és módszertana igen sok kívánnivalót hagy maga után. Meg kellene végre mindenkinek érteni, hogy frázisok pufogtatásával, a „probléma" jelentőségének kiemelésével, harci buzdításokkal és kampányok szervezésével nem lehet e téren sem érdemi előrehaladást elérni. Komoly helyzetfelmérésekre és elemzésekre lenne szükség ahhoz, hogy kialakíthassuk — az eddigi eredményekre is alapozva — a jogi nevelőmunka fejlesztésének jövőbeni tudatos koncepcióját és gyakorlatát. Meggyőződésem egyébként, hogy fejlettnek csak akkor mond-

ható egy jogrendszer, ha azt is képes biztosítani, hogy élő gyakorlattá váljék, s hogy helyes elgondolásait, törekvéseit mindenki önkéntesen kövesse, lettlégyen az egyszerű állampolgár, vezető vagy jogász.

— Végül úgy érzem, a jogrendszer fejlesztésének elvi kérdései közé tartozik a jogszabályelőkészítés, illetve e tevékenység irányítása és koordinálása milyenségének reális megítélése is. Határozott véleményem az, hogy a jogszabályelőkészítés színvonala az elmúlt évtizedekben egyenletesen fejlődött. Tervszerűsége jelentős mértékben fokozódott, alapvető módszertana kialakult, irányítása és koordinálása az Igazságügyi Minisztérium keretében megoldódott, s a létrehozott produktumok többsége is színvonalasnak ítélhető. Mégsem lehetünk még mindenben elégedettek. Elégedetlenségünk okát röviden és talán egy kissé leegyszerűsítve abban tudnám megjelölni, hogy vannak ugyan középtávú terveink, s munkánk főként ezek megvalósítására irányul, de bőven kapunk terven felüli és igen gyorsan megoldandó megrendeléseket is, amelyeket nem mindig tudunk a kívánt színvonalon megoldani. Azután: igaz, hogy a törvényelőkészítés alapvető módszertana kialakult, azonban sok jogszabály előkészítése — főként az előbb említett rövid határidők miatt — nem mindenben e helyes módszertani elvek szerint történik. Gyakran tapasztaljuk azt is, hogy a túlzott egyeztetési kötelezettségek miatt, a kompromisszumokra való törekvés a jogi rendezés színvonalának rovására megy. Az is gondot okoz, hogy több fontos főhatóságnál nem áll rendelkezésre képzett kodifikátori gárda, illetve az ott dolgozó jogászok — amennyiben erre szükség van — nem igyekeznek a vezetés jogpolitikai gondolkozásmódját helyes irányokban befolyásolni. Szólnom kell végül az Igazságügyi Minisztériumról is, amely az évek során egyre nagyobb feladatokat kapott a törvényelőkészítő tevékenység egészének irányításában és koordinálásában, ezzel párhuzamosan azonban e munka létszámfeltételei nem sokat javultak. Ezért is kell önkritikusan megállapítanom, hogy mi sem tudjuk mindig egyenletes színvonalon ellátni feladatainkat.

II.

Bevezető előadásom második részében engedjék meg, hogy a tudomány és a gyakorlat kapcsolatáról is szóljak, természetesen e témáról is csak vázlatosan.

Jogrendszerünk fejlesztésének eddig is, és a jövőben is alapvető feltétele volt és lesz a jogalkotási tevékenység elméleti, tudományos megalapozottságának biztosítása. A márciusi parlamenti ülésszakon is hangsúlyoztam, hogy az utóbbi évtizedek jelentős jogalkotási eredményeinek elérésében milyen nagy mértékben segített bennünket a tudomány fokozódó közreműködése. Ugyanakkor szóltam arról is, hogy a jövőre nézve a jogszabály-előkészítésben résztvevő állami és tudományos szervek munkájának jobb egybehangolása nemcsak szükséges, hanem erre reális lehetőségeink is vannak.

Mit tehetnek ennek érdekében mindenekelőtt a gyakorlati szervek, legfőként az Igazságügyi Minisztérium?

Úgy vélem, az utóbbi években helyes úton indultunk el, amikor megvalósítottuk a kodifikáció középtávú tervezését, s a jogalkalmazási tevékenység több területének fejlesztésére is távlati programokat dolgoztunk ki. E középtávú tervek és koncepciók megalkotásának egyik fő értelmét épp abban látom, hogy részben szempontokat adhatnak a tudományos tervezés számára, másrészt viszont azt is jobban biztosíthatják, hogy a kutatóknak megfelelő idő álljon rendelkezésre a gyakorlat által megoldandó feladatok elméleti összefüggéseinek feltárására.

A helyes úton való elindulást jelenti az is, hogy az Igazságügyi Minisztérium története során először e középtávú tervekre és koncepciókra alapozva kidolgozta az 1981—1985 évekre szóló tárcaszintű tudományos tervét, mely 5 fő irányt, s főirányonként számos — összesen 35 — kutatási témakört tartalmaz. Miután kutatási tervünket a tudományos műhelyekhez, kutatókhoz széles körben eljuttattuk, most csupán arra szorítkoznék, hogy e kutatási főirányokat felsoroljam. Ezek a következők:

— A „Jog és a közigazgatás" címet viselő témakör, amelynek többek között azt a célt is kell szolgálnia, hogy a jogalkotás jogpolitikai elveinek tervbe vett megalkotását elméletileg megalapozzuk.

— „Az igazságszolgáltatás és az igazságügyi irányítás korszerűsítése" című főirány.

— „A bűnözés elleni küzdelem társadalmi és jogi eszközei" című főirány.

— „A büntetésvégrehajtás fejlesztése" című főirány, és végül

— „A családjog és a családjogi ítélkezés fejlesztése" című főirány.

E főirányok mellett legújabban felkészültünk arra is, hogy a gazdasági élethez kapcsolódó jogalkotási és jogalkalmazási feladatok megalapozására új kutatási főirányt dolgozzunk ki.

Az említett tudományos kutatások szervezésére és koordinálására az Igazságügyi Minisztérium keretében külön szervezeti egységet — tudományos és tájékoztatási főosztályt — hoztunk létre. E szervezetünk az ötéves program végrehajtásához szükséges szerződéseknek mintegy 70%-át már megkötötte, s döntő feladata az lesz, hogy a kutatások megvalósítását segítse, ellenőrizze és koordinálja.

Tudományos kutatási programjaink végrehajtásába több akadémiai kutatóbázis, egyetemi intézet is bekapcsolódott; a jogtudomány jeles képviselőin kívül közgazdászokra, szociológusokra, pszichológusokra és politológusokra is támaszkodunk. Mivel a jelenlevők közül többen személyesen vagy intézményükön keresztül segítségünkre voltak és vannak e tudományos

programok kidolgozásában és megvalósításában, engedjék meg, hogy ezúton is köszönetemet és elismerésemet fejezzem ki részükre, és egyben kérjem őket munkánk további segítésére.

E tárcaszintű tudományos tervvel kapcsolatban talán még egy dolgot kiemelnék, nevezetesen azt, hogy ez a terv szervesen kapcsolódik a Minisztertanács által jóváhagyott központi kutatási programokhoz is. Így kapcsolódik pl. „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata", valamint „A népgazdaság jogi kérdései" című országos kutatási főirányokhoz, vagy azokhoz a kutatási programokhoz is, amelyek például a társadalmi struktúra, az életmód és a tudat, illetve a szociálpolitika kérdéseiben folynak.

A helyes út követését példázza végül az is, hogy az utóbbi években a gyakorlati irányító szervek kezdeményezésére és ösztönzése alapján a konkrét kodifikációs feladatok megoldásában a tudományos közreműködésnek igen változatos formái alakultak ki. Tudományos kutató helyek kollektívái vagy egyes jogtudósok az adott témákkal összefüggő alapozó tanulmányokat készítettek, illetőleg ilyen célú vizsgálatokban közreműködtek, jogösszehasonlító tanulmányokat bocsátottak rendelkezésünkre, részt vettek a kodifikációs bizottságok munkájában, véleményezték a jogszabály-tervezeteket, értékes cikkeket, tanulmányokat, kommentárokat írtak egy-egy új fontosabb törvényalkotásról, s ha nem is kielégítő mértékben, de kritikai elemzések is megjelentek jogrendszerünk vagy jogszabályaink fogyatékosságairól, s ezek kiküszöbölésének lehetőségeiről, módozatairól. Ezek úgy gondolom, elismerésre méltó eredmények.

A jövőt illetően viszont azt kell mondanom, hogy a gyakorlat részéről még nagyobb erőfeszítésekre van szükség ahhoz, hogy a tudomány közreműködése minden eddiginél hatékonyabb legyen. Ma még gyakorta károsan hat ki e közreműködés színvonalára, hogy — miként már többször szóba hoztam — egyes jelentős törvényhozási aktusok előkészítésére, s így elméleti megalapozására sem áll kellő idő a rendelkezésre. Nemegyszer előfordul az is, hogy a tudomány által már feltárt és hasznosítható eredmények elkerülik a figyelmünket. Hibánkul róhatjuk fel azt is, hogy a tudomány által adott vélemények együttes megvitatását nem mindig tesszük lehetővé, illetve e tudományos vélemények, álláspontok esetenkénti figyelmen kívül hagyásának indokairól sokszor nem tájékoztatjuk a tudományos kutatókat. S végül abban is többet tehetnénk, hogy a tudományos dolgozókat valamivel közelebb hozzuk a gyakorlati élethez, azáltal is, hogy rendszeresebben informáljuk őket, de úgy is, hogy lehetőséget teremtünk számukra (különösen a fiatal kutatók számára) a gyakorlati munkában való időnkénti részvételre.

Természetesen a tudomány és a gyakorlat kapcsolatára is vonatkozik az a bölcs népi szólás-mondás, hogy mindig kettőn áll a vásár. Nem érzem magam illetékesnek abban, hogy valamiféle értékítéletet mondjak az állam és jogtudományok művelésének helyzetéről, s azokról a fogyatékosságokról, amelyek nyilván az Önök tevékenységében fellelhetők. Önkritikus szemlélődésem a gyakorlati munkát illetően azonban feljogosít talán arra, hogy néhány megjegyzést a tudományos munkával kapcsolatban is tegyek.

Így például: többször tapasztaljuk azt, hogy a tudományos kutatóhelyek munkaprogramjai és az egyéni kutatási tervek nem veszik kellően figyelembe a gyakorlat igényeit. Az esetleges félreértések elkerülése végett le kívánom szögezni: nem kívánjuk elmosni a határvonalat az állam- és jogtudományi alapkutatások és a tételes joghoz szorosabban kapcsolódó „alkalmazott" kutatások között. Nem becsüljük le az alapkutatások jelentőségét sem, sőt azokat rendkívül fontosnak tartjuk az állam és jogrendszer, valamint a jogalkalmazás távlati fejlesztése szempontjából is. Azt azonban kérnénk, hogy a tudományos kutatás, természetesen indokolt mértékben „hagyja magát jobban befolyásolni" a gyakorlati programoktól, s az állam- és jogtudományok művelőinek maradjon több energiája a gyakorlat által felvetett kérdések vizsgálatára is.

Szívesen vennénk azután azt is, ha a tudomány nemcsak várna a „megrendelésekre", hanem jó értelemben véve keresné is ezeket. E kezdeményező készség kibontakozásának egyébként már vannak pozitív jelei is, hiszen pl. a bűnmegelőzési kutatási program kialakítása, vagy a közigazgatás fejlesztése főirányba való bekapcsolódásunk a tudományos műhelyek kezdeményezésére történt, s a „Jogalkotás jogpolitikai elvei" című téma kidolgozását is elsősorban tudományos oldalról forszírozták. Azt szeretnők azonban, ha az ilyen irányú kezdeményezések az eddigieknél intenzívebbekké válnának.

A kutatások eredményeinek befogadásával kapcsolatban beszéltem a saját fogyatékosságainkról. Az igazság másik oldala azonban az, hogy a kutatások eredményeit gyakran nem megfelelően tálalják a gyakorlat számára. Gondolom, a tudományos eredmények tálalásában a gyakorlati alkalmazhatóság kritériumainak szem előtt tartását senki sem veszi olyan követelménynek, amely a tudományos színvonal leszállítására irányulna, vagy arra inspirálna bárkit is, hogy tudományos meggyőződése ellenére a gyakorlati igények valamiféle „megideologizálását" vállalja.

Kénytelen vagyok arról is szólni, hogy a tudományos kutatások gyakran nem tárnak fel megfelelő alternatívákat az adott kérdés megoldására, ami talán azt is tükrözi, hogy a feltétlenül szükséges alkotóviták időnként Önöknél is elmaradnak. Pedig a jó gyakorlati döntések meghozatalának a választási lehetőségek bővítése elengedhetetlen feltétele lenne. Rész-

ben ennek érdekében igényeljük azt is, hogy felélénküljön a tudományos kritikai tevékenység a gyakorlati és persze a saját tevékenységet illetően is. Enélkül ugyanis sem a tudomány, sem pedig a gyakorlat nem tud folyamatosan megújulni, amelyre pedig rendkívül gyorsan változó társadalmi és gazdasági viszonyaink közepette feltétlenül szükség van.

Felhívnám végül a figyelmüket arra is, hogy feltétlenül előre kell lépni a komplex kutatások megtervezésében és megszervezésében is. Ezt a jogtudományon belüli kutatásokra is értem, de arra is gondolok, hogy a jogtudományok nyitottabbá váljanak más tudományok eredményeinek befogadására és hasznosítására is. Biztató jelek itt is vannak, de az elért eredmények még korántsem kielégítőek. Pedig ez a gyakorlat számára is létfontosságú lenne, hiszen — ismét csak arra hivatkozom, hogy — megalapozott döntéseket hozni, jó jogszabályokat alkotni az összefüggések széles körű ismerete nélkül egyszerűen nem lehetséges.

Talán e néhány példálódzó megjegyzés is elegendő annak érzékeltetésére, hogy miként Önöknek a gyakorlat irányában, úgy nekünk is vannak bizonyos észrevételeink a tudomány támogatásának minőségét illetően. Persze azt is jól tudjuk, hogy a tudomány hatékonyabb közreműködése érdekében jobb feltételeket kellene teremteni a tudományos kutatások számára is. Ebben szerény eszközeinkkel mi is tudunk segíteni, ha alapvető gyógyírt a mi támogatásunk nem is jelenthet meglevő gondjaikra és bajaikra.

*

Az Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának jelen rendezvénye bizonyítja, hogy mindkét félben megvan az elszántság és az akarat a kapcsolatok tartalmasabbá tételére. Ez feltétlenül szükséges is ahhoz, hogy a szocialista jogrendszer teljes kiépítése terén előttünk álló bonyolult feladatokat teljesíthessük, s ezzel népünk javát is szolgáljuk, de egyben hírünket, megbecsülésünket is növeljük a világban.

Markója Imre

A jogalkotás minősége

A jogalkotás gyakorlatának eredményei és hiányosságai egyetlen szóba tömörítve a jogalkotás *minőségét* jelentik. A jogalkotás és a tudomány kapcsolatáról csupán a jogalkotás minőségét helyezve a középpontba, kívánok a jogelmélet aspektusából néhány észrevételt tenni. Még egy további megszorítással: a jogalkotó tevékenység rendkívül összetett és sokoldalú folyamat, amelynek megvannak a társadalmi, politikai, ideológiai stb. mozzanatai és vonatkozásai. A jogtudománynak a jogalkotási folyamatot vizsgálva mindezekre egyaránt figyelemmel kell lennie. Ha most mégis ennek az állami, politikai, társadalmi-ideológiai tevékenységnek a *jogi* jellegét hangsúlyozom, ezt nem pusztán azért teszem, mert a *jog* alkotásáról van szó, hanem mert — megítélésem szerint — jelenleg a jogalkotó tevékenység minősége döntően attól függ, mennyiben sikerül ennek az összetett állami-társadalmi folyamatnak a *jogi* jellegét, *jogi* oldalát, *jogi* mozzanatait erősíteni, előtérbe helyezni, alakítani és javítani. Ebből magától értetődően következik, hogy a tudomány és a jogalkotás összefüggését illetően a vizsgálódás számára elsődlegessé a *jogtudomány* és a jogalkotás kapcsolata válik. A félreértések elkerülése végett hadd fűzzem hozzá, hogy ez a legkevésbé sem jelenti a jogalkotás és más tudományok közötti kapcsolat fontosságának a csökkentését vagy lebecsülését. Pusztán arról van szó, hogy a jelenlegi helyzetben a jogalkotás minőségének javulását, emelkedését attól függőnek tartom, sikerül-e a jogalkotói produktumok jogi jellegének, jogi formáinak pontosabb, következetesebb, szellemesebb kimunkálása. Ebben pedig a leghathatósabb segítséget a jogalkotásnak a *jogtudomány* nyújthatja.

Természetesen nincs itt a helye, hogy ezt a megállapítást elméletileg részletesen és több oldalról alátámasszam. Mégis kísérletet teszek arra, hogy a jogalkotás jogi jellegének, valamint a jogalkotás és a jogtudomány kapcsolatának a jogalkotó tevékenység minőségét érintő néhány tartalmi és formai mozzanatát röviden felvillantsam. Mert félreértés ne essék, a jogalkotás *jogi* jellegének mint minőségi mozzanatnak a hangsúlyozása egyáltalán nem csupán a jogalkotási folyamat és produktumok formai vonásainak, formális elemeinek a vizsgálatát és előtérbe helyezését jelenti. A jogalkotásnak mind a tartalmi, mind a formai szférájába nyúló kérdésekről van szó, mi több, ezúttal is a jogi tartalmi problémák meghatározó túlsúlyáról. Ezt igazolandó, induljunk ki a jogalkotási folyamatnak és tevékenységnek ún. *tartalmi* oldalából. A jog társadalmi viszonyok szabályozója; a jogalkotásnak tehát, hogy eredményes és hatékony legyen, azokból a társadalmi relációkból, helyzetekből, szituációkból, azokból a társadalmi magatartásokból kell kiindulnia, amelynek rendezését célozza. Talán nem tévedek, amikor úgy látom, hogy jogalkotásunkat a társadalmi viszonyokkal és magatartásokkal való kapcsolatában vlamiféle túlzott *közvetlenség*, sajátos jogi naturalizmus és empirizmus veszélye fenyegeti. Miről van itt szó? Arról, hogy a jogalkotási folyamatban a társadalmi relációk és magatartások gyakran *közvetlenül* válnak a jogalkotási produktum tar-

talmává, akár e társadalmi mozzanatok jelenségszintű, empirikus, akár lényegi, általános vonásairól, folyamatairól legyen szó. Ez megtörténhet közvetlen empirikus vizsgálatok és felmérések eredményeképpen éppúgy, mint valamely — főként — társadalomtudomány (szociológia, közgazdaságtan stb.) általános jellegű megállapításainak közvetlen átvételével s a jogalkotói produktum tartalmába építésével. Ugyanez a helyzet — természetesen — politikai, ideológiai tartalmaknak a jogi normába való közvetlen átültetésével is. Amire itt a hangsúlyt helyezem: az a *közvetlenség*. Mert az nyilvánvaló, hogy a jogalkotás társadalmi tartalmát a legkülönfélébb politikai, ideológiai, tudományos stb. csatornákon keresztül kapja és csak így szerzeheti meg. A jogalkotás és a jogalkotói produktum minőségét azonban ez a közvetlenség veszélyezteti: nevezetesen az, hogy a jogalkotási folyamatban a társadalmi tartalmaknak nem jogi tartalommá való — Eörsi Gyula szellemes megjelölésével — *„átírása"* megy végbe, hanem kopírozása, másolása... Arról van szó, hogy gyakran elmarad a szabályozandó társadalmi matériának *jogi* tartalommá — s itt nem győzöm eléggé a *jogi* jelzőt hangsúlyozni — átgyúrása, megmunkálása. Mondani sem kell, hogy ez bizony nem könnyű gondolati, ideológiai jogi munka, hiszen nem kisebb feladatot kell a jogalkotónak újra és újra megoldani, mint a rendezendő társadalmi relációk, helyzetek, szituációk olyan sajátos, különös, tipikus vonásainak, mozzanatainak kiemelését, megragadását, állandó figyelemmel azokra az általános társadalmi tendenciákra, amelyek e társadalmi viszonyok körében érvényesülnek, valamint azokra a politikai és jogpolitikai célokra, értékekre, amelyek elérését és biztosítását a jogalkotó a maga számára kitűzte. Ennek a rendkívül bonyolult és nehéz alkotó ideológiai, tudati munkának, absztrakciós tevékenységnek az elhanyagolása, vagy csupán kevéssé gondos elvégzése — többek között — az egyik ideológiai gyökere annak, hogy egyes jogi normáink túlságosan részletezőek, csakhogynem kazuisztikusak, hogy a jogalkotói munkában bizonyos túlszabályozási tendencia, a jogi normák, irányelvek, iránymutatások és utasítások számának elszaporodása figyelhető meg.

A jogalkotás minősége tehát a jogalkotási folyamat tartalmi oldalát tekintve a rendezendő, kapott társadalmi matéria jogi tartalmi megmunkálásának függvénye. Hogy ez mennyire komplikált és fontos tevékenység, annak jelzésére még egy nem jelentéktelen mozzanat: az a paradox tény, hogy a jogalkotónak e jogi tartalom kimunkálása során állandóan a *jogalkalmazó* tevékenységre, a jogalkalmazási folyamatra kell tekintettel lennie, arra, hogy a jogalkotói produktum társadalmi-jogi tartalma a jogalkalmazó vagy akár az egyszerű jogkövető számára lehetővé teszi-e az általános érvényű jogi normának az adott egyedi esetre és magatartásra való közvetlen vonatkoztatását. Ennek a jogalkalmazói konkretizáló tevékenységnek a kényes pontja ugyanis éppen a jogi norma jogi tartalmának minősége, az, hogy sikerült-e a jogalkotónak az adott társadalmi matériából olyan különös helyzeteket, tipikus magatartásokat mint jogi tartalmakat kimunkálnia, amelyek lehetővé teszik és megkönnyítik a jogalkalmazó számára az eléje került esetnek és magatartásnak a jogi norma alá szubszumálását.

Bármennyire kulcskérdése is a jogalkalmazásnak a jogi norma tartalmának minősége, ez a jogi tartalom a jogalkalmazó számára *közvetlenül* azokban a *jogi formákban* jelenik meg, amelyeknek kialakítása ugyancsak a jogalkotó feladata s a jogalkotási folyamatnak úgynevezett formai oldalát jelenti. Mondani sem kell, hogy a jogi tartalom kellő jogi megformálása a jogalkotás minőségének nem kevésbé feltétele. Ezért még röviden néhány szót a jogalkotásnak erről a *formaadó* tevékenységéről.

A jogalkotási produktumnak — mint az minden bizonnyal már az elmondottakból is kitűnt — saját *jogi* tartalma és saját *jogi* formája van, amit csupán azért hangsúlyozok, hogy elejét vegyem az olyan tévedésnek, amely a társadalmi viszonyokat a jog tartalmának, a jogot pedig a társadalmi viszonyok formájának tartva, megfeledkezik arról a jogalkotási folyamat szempontjából is fontos tényről, hogy a tartalom és a forma reflexiós meghatározások, azaz kölcsönösen feltételezik egymást. A jogalkotási folyamatot tekintve ennek jelentősége azonnal nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük, hogy az imént tárgyalt jogi tartalom a jelzett kidolgozottságában mint tipikus, különös helyzet, szituáció vagy társadalmi magatartás jogilag, jogi érvényességében csak akkor jelenik meg, ha megfelelő jogi megformáltságra tesz szert, ha ez a jogi tartalom jogi formában és formákban fejeződik ki. Mégpedig — mint arra Hegel felhívja a figyelmet — tartalom sosincs forma nélkül, de a lényeges az, hogy a tartalom *kellő*, megfelelő formában jelenjék meg. Ennek a kellő, adekvát formának a megtalálása és kimunkálása pedig — ami szintén nem könnyű ideológiai munka — ugyancsak a jogalkotás feladata.

A jogalkotási folyamat szempontjából is fontos jogi formák közül a legismertebbek és talán a legjelentősebbek az úgynevezett *jogforrási formák*. A jogalkotás minősége nagyban függ ezektől a formáktól, illetve e formák hierarchiájának betartásától és megőrzésétől. Lappália, de mégis hangot kell neki adni, hogy a jogalkotás érvényét és hatékonyságát illetően egyáltalán nem közömbös, hogy meghatározott jogi tartalmak milyen jogforrási formákban jelennek meg. A jogforrási formák vannak hivatva — többek között — arra, hogy jelezzék, kifejezzék a bennük foglalt jogi tartalom súlyát és jelentőségét, valamint a jogi tartalom jogi érvényességének erejét, fokát és terjedel-

mét. A tartalom és a forma összhangjának e vonatkozásban bármilyen irányú megbontása nagyban veszélyezteti a jogi norma érvényesülését és hatékonyságát, akár jelentéktelen jogi tartalomnak a jogforrási értékskála élén álló formában, akár fontos jogi tartalomnak a jogforrási hierarchia alján elhelyezkedő formában kifejezéséről legyen szó. A jogalkotás minőségét érintő legnagyobb problémát e téren — megítélésem szerint — nem azok a szórványos esetek jelentik, amikor a jogi tartalom nyíltan és nyilvánvalóan nem megfelelő jogforrási formában jelenik meg, hanem a különféle jogforrási formáknak azonos jogi tartalom vonatkozásában olyan összeötvözése, kombinálása, amely alkalmas a jogforrási formák értékének és hierarchiájának egybemosására, illetve feloldására. Hogy itt döntően a jogalkotás tartalmi és nem pusztán formai kérdéséről van szó, az nyilvánvaló; hiszen a különféle jogforrási formák kombinált együttes alkalmazására rendszerint akkor kerül sor, amikor a jogforrási hierarchia élén elhelyezkedő formákban (törvény, törvényerejű rendelet) foglalt jogi tartalom kidolgozottsága nem megfelelő, például túl általános, elvont, deklaratív stb., s a jogi szabályozás csak az alacsonyabb szintű jogforrási formákban megfogalmazott, további részletező, bővítő, szűkítő, értelmező stb. jogi tartalmak közvetítésével, segítségével töltheti be rendeltetését. Egészen röviden az úgynevezett többlépcsős szabályozásról, a törvény vagy törvényerejű rendelet s az alatta elhelyezkedő végrehajtó rendeletek soráról van szó, arról, hogy ilyenkor gyakran szinte észrevétlenül súlyos jogi tartalmak alacsonyabb szintű jogforrási formákba csúsznak át, mi több, ellentmondás keletkezik a felsőbb és az alacsonyabb jogforrási formákban megfogalmazott jogi tartalmak között, mégpedig rendszerint azzal a tényleges megoldással, hogy a jogforrási hierarchia megbomlik s az alsó megváltoztatja, lerontja a felső jogforrási formába foglalt jogi tartalom érvényét. Különösen kedvez az ilyen formális tendenciáknak az a jogalkotási, jogszabályszerkesztési gyakorlat, ami ugyancsak formai kérdés, s ami — kétségtelenül — nagy segítség a jogalkalmazónak, a különféle egymással összefüggésben levő jogforrási formák, mint törvény, törvényerejű rendelet és a végrehajtási rendeletek egybeszerkesztése. A jogforrási formáknak ilyen egységesített egybeszerkesztése ugyanis könnyen olyan látszatot teremt, mintha ezek között a jogforrási formák között nem lenne súlyukban és érvényességükben különbség, s ez megkönnyíti a jogforrási hierarchia feloldódását. Ilyenformán eltűnik a minőségi különbség a különböző jogforrási formák között, s ami még nagyobb veszély, a bennük megfogalmazott jogi tartalmak között is. Ezt a tendenciát még fokozza, amikor különféle elvi döntések, irányelvek, útmutatások stb. is a jogforrási formákkal egybeszerkesztve jelennek meg.

A jogforrási formákon belül a jogi tartalmaknak a jogalkotás során sajátos jogi kategóriákban, fogalmakban, meghatározásokban kell kifejeződniök, ha valóban specifikus társadalmi hatást kívánnak elérni. Aligha túlzás azt állítani, hogy a jogalkotás minősége manapság döntően attól függ, sikerül-e a jogalkotó tevékenységben az új társadalmi-jogi tartalmaknak megfelelő sajátos egynemű közeget, jogi formákat kidolgozni. Nemcsak a jogi tartalom kidolgozásában mutatkozik veszély, hogy a társadalmi tartalmak közvetlenül jogi tartalommá válnak, hanem a jogi formák terén is. A különféle társadalmi tartalmak — mint erre utaltam — a legeltérőbb csatornákon (politikai, tudományos stb.) keresztül jutnak el a jogalkotáshoz, természetesen a meghatározott sajátos politikai, tudományos, ideológiai stb. formákban. A jogi szabályozás éppen azért jön létre, mert az előbb említett ideológiai formáktól és szabályozóktól eltérő módon, eszközökkel és hatással kívánja a társadalmi viszonyokat befolyásolni. Ehhez a jog sajátos egynemű közeget hoz létre, olyan jogi kategória- és fogalomtárat, amely éppen a jogi szabályozás céljához és rendeltetéséhez mérten válogatja, alakítja, formálja a különböző társadalmi relációkat és mozzanatokat. A lényeges itt ezeknek az eszközöknek és formáknak a specifikus *jogisága, jogi* mivolta, az a sajátosság, amelyben ezek a társadalmi tartalmak a jogban megjelenvén eltérnek a más ideológiai, normatív jelenségektől. A jogalkotás minőségének emelése megköveteli tehát ezeknek a sajátos jogi fogalmaknak, kategóriáknak, formáknak a kialakítását s közel sem érheti be a más ideológiai vagy normatív területeken érvényesülő fogalmaknak és kategóriáknak a jogba való közvetlen átvételével és jogi alkalmazásával. Eleve kudarcra van ítélve minden olyan jogalkotási kísérlet, amely olyan közgazdasági vagy erkölcsi fogalmakat, kategóriákat, mint például a tulajdon, a felelősség, a vétkesség, a bűnösség stb. közvetlenül jogi formaként alkalmaz anélkül, hogy kialakítaná a megfelelő sajátos *jogi* fogalmakat és kategóriákat.

A sajátos jogi formáknak és egynemű közegnek a jogalkotási folyamatban fontos kimunkálását nem véletlenül emeltem ki; csak ezeknek a specifikus jogi formáknak, kategóriáknak, fogalmaknak a révén nyilvánulhat meg ugyanis a vis superba formae a maga teljességében: ezek összefüggésében, ellentmondásmentes *rendszerében*. A jogi szabályozás hatásosságának — mint arra már Engels felhívta a figyelmet — elengedhetetlen feltétele a jogi fogalmak és kategóriák olyan rendszere, amely nem csapja önmagát arcul. A rendszer, a fogalmak, kategóriák rendezett kapcsolata ugyancsak formai probléma: azt a feladatot rója a jogalkotóra, hogy az új jogi szabályozás, az új jogi tartalmak sajátos megformálása során állandóan figyelemmel legyen a már fennállóra, a hatályos jogi normákra, az érvényes jogi tartalmakra és formákra. A jogrendszer mint sa-

játos, részleges totalitás figyelembevétele a jogalkotás menetében: a jogalkotás minőségének feltétele.

Befejezésként és összegzésként: szándékom e néhány mondattal csupán arra irányult, hogy jogalkotásunk jelentős eredményei, aktivitása és aktualitása, gyorsasága és imponáló mennyisége mellett a tudományos érdeklődést a jogalkotás *minőségére*, ennek par excellence *jogi* voltára, s a jogtudomány ennek megteremtésében és kialakításában fontos szerepére fordítsam. Meggyőződésem, ha a jogi szabályozás és a jogalkotás ráébred a társadalmi viszonyok és magatartások jogi rendezését és befolyásolását illetően fennálló hatásaira és korlátaira — amelyekben voltaképpeni társadalmi értéke rejtezik —, s ha e felismerés folytán javítja, finomítja sajátos *jogi minőségét*, akkor egész sor olyan jogalkotási és jogalkalmazási probléma, amelyről említés történt, szinte magától megoldódik.

Peschka Vilmos

A kutatás és a jogalkotás néhány kapcsolatáról

Rövid mondandómban a gazdasági jellegű jogalkotásról, e körben a jogalkotás és a tudomány kapcsolatáról szeretnék *egy-két gondolatot kifejteni.*

1. A kodifikáció és a jogtudomány kapcsolatában nem is olyan régen újra és újra visszatérő téma volt a fáziskülönbség a két terület között. Gyakran elhangzott az a jogos bírálat, hogy a jogtudományi kutatások a jogalkotástól elmaradnak, s ennek következtében azt a segítséget, amelyet a kodifikáció joggal elvár, nem kapja meg.

Ha áttekintjük a Minisztertanácsnak a jogalkotás feladatairól szóló határozatát, több gazdasági jellegű jogszabály elkészítésére vonatkozó igényt találunk abban. Itt elsősorban a Munka Törvénykönyvére, a földjogi kódexre, és a versenyjogi szabályozásra gondolunk. Ha ezzel egyidejűleg áttekintjük a tudományos kutatóhelyek eddigi teljesítményét és 1985-ig terjedő terveit, akkor óhatatlan annak a megállapítása, hogy a civilisztikai kutatásokban örvendetesen felerősödött a célrairányuló gazdasági szemlélet. A kutatási témák határozottabbá teszik azt a folyamatot, amely a hetvenes évek elején előbb a szövetkezeti, majd a vállalati jog kutatásával elkezdődött. Nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy ma nincs fázisbeli különbség a kutatás és a jogalkotás között, sőt határozottan lehet állítani, hogy — legalábbis a főbb kérdésekben — a kutatás ma előbbre jár. Ezt a folyamatot jól kifejezik az adott témakörben megjelenő publikációk, a könyvek és a folyóiratok, cikkek nagy száma.

Ez a folyamat örvendetes, de úgy hiszem nem elegendő. Igaz, hogy a kutató számára öröm, ha eredményei publikussá válnak, de vitathatatlan alkotói örömről igazán csak akkor beszélhetünk, ha egy-egy kutatási koncepciót valamely átfogó törvényben viszontlátunk. A gazdasági jogi kodifikációban volt erre pozitív példa is és volt negatív is. A szövetkezeti jogszabályok (1967. évi III., 1971. évi III. törvények) elkészítése során idejében meg lehetett a hidat építeni a két terület között — sőt a kétirányú forgalom a hídon meglehetősen nagy volt —, de ez például nem mondható el a vállalati jogi kutatásokról, mert miközben óriási apparátussal folyt, s nagy tömegű írásos anyaggal fejeződött be a Szocialista vállalat c. téma kutatása, bizony elég vérszegény vállalati törvény született.

Nem az én dolgom eldönteni, de azon lehet elmélkedni, hogy e területen a kutatás és a jogalkotás között azért nem volt alkotó szimbiózis, mert a kutatás nem volt kodifikációra orientált, vagy pedig azért, mert a kodifikáció nem volt eléggé elméleti igényű.

2. Ezzel tulajdonképpen elértem annak az igénynek a megfogalmazásához, hogy a kutatások és a kodifikáció között *szervezettebbé* kell tenni a kapcsolatot. A kapcsolat intenzitásának fokozása mindkét „fél"-re feladatokat ró. A tudományos kutatás és a társadalmi-kormányzati cselekvések közötti kapcsolódási rendszer korszerűsítése a mi esetünkben azt jelenti, hogy ki kell dolgozni annak a metodikáját, miként lehet a *kutató*, a *jogalkotó* és a *jogalkalmazó* szükségszerűen eltérő megközelítési és látásmódját egybekapcsolni. A kutató elsősorban intézményben és publikációban, a kodifikátor rendszerben és normában, a jogalkalmazó jogesetben és hatályosulásban gondolkodik. Ezek egyben egy-egy társadalmi igény kielégítésének folyamatszakaszait jelzik, s mindegyik folyamatszakasznak meglehetnek a másik kettőre kiható belső ellentmondásai.

Minthogy most a kutatás és a kodifikáció kapcsolatáról van szó, a szervezettebb mivolt érdekében tennék egy-két javaslatot.

a) Tudom, hogy nincs meg a lehetősége annak, hogy minden jogszabálynál időben megvitassuk e három fázis fontos kérdését, de gondolom, hogy a magasszintű jogszabályok elvi alapjait csak úgy tudjuk biztosítani, ha a kodifikáció során mindenekelőtt kialakítunk egy *prekoncepcionális vitafázist.* Ebben a szakaszban lehetne felszínre hoznunk a szabályozásra érett gyakorlati problémákat, és ütköztetni a különböző nézeteket. Ezt követné a már szorosabbra zárt kodifikációs tanulmányok elkészítése, harmadik fázis a tényleges jogalkotás, végül negyedik a tervezet társadalmi vitája. Gyakorlatilag ezt a folyamatot kezdte meg a leen-

dő földjogi törvényről a Magyar Jogász Szövetség Tudományos Bizottsága. Előbb egy szűkebb körű bizottsági ülésen vitattuk meg egy elképzelt földjogi törvény alapkérdéseit, majd szélesebb körű választmányi ülésen folytattuk a vitát. Hogy mennyire elementáris az igény az ilyenfajta megközelítésre, mi sem mutatja jobban a szövetkezeti jogász szakosztály kibővített választmányi ülésére 160 kutató, kodifikátor és jogalkalmazó jött el és nyolc előadás, illetve kilenc hozzászólás hangzott el. Mindkét ülés anyaga publikussá vált, illetve válik. Ez az év tehát az előzetes vita éve. Ugyanígy kívánjuk a Munka Törvénykönyve elkészítését is segíteni.

Tehát az a javaslatom, hogy figyelemmel a Kormány jogalkotási tervére, kérjük fel az MJSZ-t e viták megtervezésére, megszervezésére, s adjunk meg minden támogatást ezek sikeres lebonyolításához.

b) Célszerű volna felélesztení az Igazságügyi Minisztérium régi jó szokását, azt, hogy a fiatal tehetséges kutatók féléves, egyéves időszakot — kirendeléssel — a törvényelőkészítő főosztályon töltsenek. Ez — a kutatások tervszerűségének fokozásán túl — hatékonyan biztosítaná a kutatói és a kodifikátori szemléletmód ötvözetét, hiszen lehetővé tenné a betekintést a jogszabály-előkészítés sokszor nem is olyan egyszerű munkafázisaiba.

c) Végül jó lenne elérni, hogy a kodifikációban való résztvétel több legyen, mint az elkészített tervezet zsürizése, legyen az alkotó részvétel a jogszabály-előkészítés minden szakaszában.

3. A földjogi törvény elővitája is felszínre hozta a gazdasági jellegű jogalkotás egyik újra és újra visszatérő kérdését. A gazdasági természetű kodifikációknál sokszor *vitatott a jogász szerepe.* Gyakran előfordul, hogy a jogászi munkát csak a jogi forma megalkotásában látják. Nézetem szerint ez a fajta munka nem tekinthető igazán kodifikációnak, mert a jogász részéről ez nem jogalkotás, hanem inkább a ruházati ipar új ága: jogi szabóság. A gazdasági jogásznak a — a társadalmi viszonyok fejlődését szolgáló — jogi tartalom kimunkálása érdekében tehát el kell merülnie az adott szabályozási viszony szocio-ökonómiai kérdéseinek vizsgálatában, s ennek során messzemenő együttműködést kell kialakítani a gazdasági szakemberekkel. Szeretnék emlékeztetni arra, hogy az 1967. évi III. tv. előkészítésénél, a termelőszövetkezeti jogászoknak is érdemi szerepe volt az olyan mikroökonómiai kérdések kimunkálásában, mint az alapképzés sorrendje, a háztáji gazdálkodás, a tevékenységi kör stb. szabályozása.

A gazdasági folyamatok jelentőségét e körben nem kell aláhúznom, s bizonyítanom sem kell, hogy a hazai és nemzetközi gazdasági folyamatok nem maradnak a gazdaság szférájában, át meg átszövik életünket, s nagymértékben meghatározzák az emberek közérzetét is. A jogszabály fundamentális ökonómiai kérdéseiben való elmélyülést ez különösen, de az is indokolja, hogy a gazdasági életnek megvan a maga sajátos öntörvénye, s ha a jogász a maga zárt rendszerét erőszakolja rá erre, nem vitásan jogosan érhet bennünket a bírálat. Ilyenkor szokás azt mondani, hogy a jogi szabályozás gátolja vagy legalábbis nem segíti elő a gazdasági tendenciák kibontakozását. Szabad legyen erre is példát idéznem. Az utóbbi években munkajogi tudományunk egyik-másik képviselője gyorsított ütemben kívánta, s kívánja ma is az alkalmazotti munkajogviszony és a szövetkezeti tagsági viszony közötti különbségeket megszüntetni, a kettőt integrálni. Valahogy úgy, hogy komplexitását nullifikálva, azt — mint sajátos, a tagsági viszony három részjogosítványból álló önálló arculatú társadalmi viszonyt — lényegében mint munkaviszonyt a munkajog rendszerébe préselnék be. Ez jogrendszertanilag azzal járna, hogy a tagcentrikus szövetkezeti jogból éppen a lényeget emelnék ki, s helyeznék egy más jogágba. E szemlélet hatást gyakorolt az ágazati szabályozásra is, amelynek eredményeként megmerevedett a termelőszövetkezetek eladdig rugalmas, részesedés jellegű, s a tulajdonosi oldalt jól kifejező — tehát jelentős gazdasági hajtóerőt képező munkadíjazási rendszere. Ezt az egyoldalú integrációs motívumoktól hajtott törekvést a gyakorlat nem igazolta visszsza, sőt a szövetkezetek éles ellenállásába ütközött, hiszen törvényi akadályává vált a rugalmas gazdálkodásnak. Ennek folytán az utóbbi egy-két évben fokozatosan vissza kellett térni — természetesen megint jogszabályok módosításával — a régi rendszerhez. A bajoknak tehát tulajdonképpen az a szülője, hogy egy adott társadalmi viszonyt nem adekvát szemüvegen keresztül nézünk. Ilyenkor a jogi szabályozás tartalma és a társadalmi igény kerül szembe egymással. A napokban járt a kezemben egy tervezet a szövetkeztek jogi szabályozásának továbbfejlesztéséről. Ez a különben gazdag anyag nem mélyed el eléggé a szabályozás hátterét képező — és feszítő és legalább orientatív jelleggel keretszerű szabályozásra váró — társadalmi viszonyok elemzésében (a szövetkezeten belüli egységek relatív önállósága és annak jogi eszközrendszere). Nemegyszer meg is kerüli a problémákat. Így pl. hangot ad a szövetkezeti belső kapcsolatok jelentős részét alkotó ún. vagyoni kapcsolatok rendezésének, de az egészet — a megoldás igénye nélkül — a pénzügyi jog hatáskörébe utalja. Triviális példával élve, ez olyan, mintha a munkaszerződést a polgári jog hatáskörébe utalnánk, mert az is szerződés.

Nos az ilyen tényezők indokolnák a jogászok közgazdasági szemléletének erősítését. Időszerű lenne megtenni e tekintetben a kezdő szervezeti lépéseket is. Ez a jogalkotásnak is érdeke, hiszen törvényszerű, hogy minél alacsonyabb szintű egy-egy jogszabály „ökonómiai" tartalma, annál gyakoribb az adott jogszabály módosítgatása. Elrettentő példaként hadd em-

lítsem meg a földvédelmi törvényt, illetve annak gyakori módosítgatását. A jogász ökonómiai szemléletmódjának kívánatos erősítése összefügg a kétfajta szakmai szemléletmód szükségszerű különbségével. A közgazdász hosszú távú folyamatokat kíván szabályozni, a jog szükségszerűen a folyamat egyes szakaszainak statikus szabályozására alkalmas. E két szemléletmód egysége viszont feltétele a stabil hosszú távú kodifikációnak. A közgazdasági szemlélet kialakítását alulról kell kezdeni: a hallgatói gyakorlatoknak szerves részévé kellene tenni az ipari és mezőgazdasági nagyüzemben — illetve azok jogi osztályain — töltendő néhány hetet.

4. Ezzel elértem felszólalásom utolsó részéhez. Mi természetesen nem tetszeleghetünk abban, hogy a tudomány szállítja az elméletet, s a kodifikátor azt alkalmazza, normává alakítva azt át. A tudományt is különböző szintű és mélységű tudással rendelkező emberek művelik, ám közös tulajdonságuk, hogy kutatásaik nézetekben jutnak kifejezésre. A gazdasági jogi kérdésekben ma már sok a nézet, sőt ma már sokszor szembeállnak egymással. Ez jó, mert a jogalkotó választhat, de még jobb, ha a kodifikátor is közreműködik a nézetek alakításában.

Annál is inkább szükség van, mert a kodifikátornak a nézeteket objektivizálni kell, a kodifikátor már abban gondolkodik, mi a hatása az immár normává változott nézeteknek.

Szabad legyen megint egy példát idéznem: A magyar jogalkotásnak és a szövetkezeti mozgalomnak nemzetközileg is ismert és elismert érdeme, a szövetkezeti szövetségi rendszer jelenlegi struktúrájának kialakítása. Másfél évtizede kialakult és gazdagodott e szervezetek hármas funkciója: a szövetkezet és a tagság érdekképviselete, a szövetkezeteknek nyújtott szolgáltatás és az össztársadalmi érdek közvetítése a szövetkezeti mozgalom egésze felé. Alapvető baj e hármas funkcióval, e funkciók egységével nem is volt. Ám a szövetkezeti jogszabályok korszerűsítése kapcsán egyes tudományos nézetek hihetetlen nagy buzgósággal támadják a szövetkezeti szövetségi rendszer transzmissziós funkcióját, e feladatokat csak érdekképviseletre korlátoznák — talán mert ma már divat érdekképviseletről beszélni —, közben megfeledkeznek arról, hogy a szövetkezeti szövetségi rendszer sem idegen test társadalmunkban, hanem a társadalmi szervek egyike. A kodifikátornak tehát olykor meg kell küzdenie tetszetős öltönybe bújt, ám az ügyet előre nem vivő nézetekkel is. Mindezt azért mondtam el, hogy hangsúlyozzam: a kutatás és a kodifikáció kapcsolatából nem hiányozhat az általános politika, a jogpolitika, az ágazati politika összhangja sem, s ami a szövetkezeti jogalkotást illeti nem helyezkedhetünk sem az „etatizmus", sem a „kooperativizmus" álláspontjára.

Ám a szocialista társadalmi valóság alapján jogi tartalmat kialakítani csak látszólag egyszerű, mert a gazdasági jogalkotás mögött sokszor erősebbek az átsugárzó ideológiai nézetek, mint esetleg más jogterületen. Ha abból indulunk ki, hogy egész gazdálkodási rendszerünk a központi gazdaságirányítás, vállalati önállóság, gazdasági demokrácia rendszerén alapul, akkor azt is tudnunk kell, hogy ennek a képletnek éppen úgy vannak jogintézményei, jogi vonzatai, mint ahogyan megvannak ennek az ideológiai tételei is. A gazdasági jogász sokszor kerül nehéz helyzetbe, mert úgy érzi, hogy az olykor dogmává merevedett hajdani, de ma is ható ideológiai nézetek hatása alól nem tudja kivonni magát, illetőleg tudja, hogy a megmerevedett dogmákkal szembe kell kerülnie, csak nem tudja mi lesz a vita vége. E konfrontációra sok példát lehetne a múltból idézni, de elég, ha a jelenlegi földjogi kodifikációra utalva kiemelem az állami földtulajdon magasabb rendűségéről vallott, vagy a föld értékét kategorikusan tagadó (a föld*anyag* és a föld*tőke* fogalmát egybemosó) ideológiai nézeteket. Igaz, hogy nem a jogász feladata bebizonyítani, hogy az adott ideológiai nézet tarthatatlan, de a jogász feladata bebizonyítani, hogy e tételek kodifikálása a jogintézmények működésének zavarait idézhetik elő. Tehát nemcsak a jogi tartalom megfogalmazásáért, hanem egy ideológiai nézet pontosabbá tételéért is hadakozni kell. És ebben csak a kutató és a kodifikátor együttműködése lehet gyümölcsöző.

Nagy László

Jogalkotásunk eredményei, problémái és feladatai a gazdasági forgalom jogi szabályozásában

Markója Imre igazságügy-miniszter vitaindító előadásához — a megtisztelő felkérésnek megfelelően — szűkebb szakterületem nézőpontjából, a polgári jog oldaláról kívánok hozzászólni. Korreferátumomban azt vizsgálom, hogy milyen *eredményeket* ért el kodifikációnk a gazdasági (vagyoni) forgalom átfogó jogi rendezésében; milyen *problémákat* látok e szabályozásban, s melyek azok a kérdések, amelyeket *de lege ferenda* szabályozandónak tartok.

I.

1. Polgári jogunk átfogó jogi rendezésének alapjait mindenképpen lerakottnak tekinthetjük. A kritikus szem, s a *történeti tá*[illegible] megvilágító perspektívája — természetesen — bőven találhat fogyatékosságokat e kodifikációs eredményekben. A költő szavait elferdítve nézvést már mégis megállapítható: „Felü' megvolna az ország!"

A Polgári Törvénykönyv 1977-es Novellája után törvényi szinten integrálódnak az állampolgárok, illetve a gazdálkodó szervezetek vagyoni forgalmának (mindenekelőtt a szerződéseknek) legfontosabb szabályai. Biztosítottak ezen túlmenően a forgalmi viszonyok legfontosabb statikus előfeltételei is: az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv.-ben és a társulásokról szóló 1978. évi 4. tvr.-ben. Korszakos jelentőségű mérföldkőnek tekinthetjük a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. hatályba lépését is.

Kritikusabban kell látnunk ugyanakkor ezeket az eredményeket, ha az említett jogszabályok *tartalmi, funkcionális értékelését* tűzzük magunk elé. Joggal kérdezhető például: hogyan biztosítja polgári jogunk a gazdaság működését; s felvethető talán az a kérdés is, hogy *van-e polgári jogunknak gazdaságszabályozó képessége.*[1]

2. A reálisabb értékeléshez szükségesnek látszik azoknak a fontosabb jogalkotási folyamatoknak — mindenekelőtt magának a Polgári Törvénykönyvnek — történeti megméretése, amelyek mai polgári jogunk alapjait rakták le.

a) Közismert, hogy a Polgári Törvénykönyv az ötvenes évek második felében fogant és született meg. Az elméleti indító lökést Világhy Miklósnak 1954-ben megjelent tanulmánya adta a kodifikációhoz, amely az ún. új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdéseinek összefüggéseivel foglalkozott.[2] A Ptk. tervezete 1957-ben, maga a Kódex 1959-ben látott napvilágot. Utólagos értékelésben ezek az évek meglehetősen kedvezőtlen időszaknak tekinthetők a polgári jog kodifikációja számára. Nem volt a polgári jogi kodifikációt támogató az adott korszak; sem a társadalmi-gazdasági viszonyokat tekintve, sem pedig a politikai-gazdaságpolitikai tisztánlátás és a közgazdasági-jogi elméleti alapok megteremtése szempontjából.

Mai szemmel szinte csodálkoznunk kell azon, hogy a polgári jog, vagyis *az áru-pénzviszonyok legfontosabb jogágának első magyar kodifikációjára akkor került sor, amikor a közgazdaságtudomány elvileg tagadta a szocialista gazdálkodás és az áru-pénzviszonyok összeegyeztethetőségének minden lehetőségét.* Társadalmi tulajdon és áruviszony hosszú évtizedeken keresztül ellentmondásos fogalompárt jelentett a szocialista közgazdaság-tudományban; talán a legnagyobb antagonizmus, amit a marxista társadalomtudománynak Marx óta fel kellett oldania. A problémát hosszú időn keresztül megoldhatatlanná tette, hogy a tudománynak eredetileg Marx és Engels ellenére kellett volna megbirkóznia vele. A klasszikusok ugyanis abból indultak ki, hogy a szocializmusban megvalósul a társadalmi munka közvetlen elosztása, s ezért kizárták az árutermelés létezését és az értéktörvény érvényesülését a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő gazdasági rendben.[3] Nem csodálkozhatunk azon, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának történetét összefoglaló reprezentatív szovjet monográfia még a 70-es években is a következőket írta: „Talán semmi nem okozott annyi nehézséget, s olykor komoly elkeseredést is, mint az áru-pénzviszonyok problémája. A közgazdasági elmélet egyetlen más kérdésben sem állított fel ellentmondásosabb, egymást gyakran kizáró koncepciókat, amelyek hol hatalmukba kerítették a közgazdászok felfogását, hol pedig a közgazdászok elvetették ezeket, mint olyanokat, amelyek komoly figyelmet nem érdemelnek."[4] A jogtudományban is átvették a közgazdaságtudomány felfogását, s az 50-es, 60-as évek fordulóján, vagyis a Ptk. megalkotásakor és hatályba lépésekor a társadalmi tulajdonon belül nem ismerték el valódi áru-pénzkapcsolatok létét. Messze voltunk akkor még azoktól az időktől, amelyekben már a magyar civilisztika fejlődésének legfontosabb tényezőjét kívánta kifejezni a következő megállapítás: „... jelenlegi viszonyaink között egy, a fejlődést optimálisan előmozdító ellentmondás keletkezett: az összekapcsoló társadalmi tulajdon és az elválasztó árutermelés ellentmondása."[5]

Ilyen elméleti bázison, ráadásul egy szigorúan centralizált, tervlebontásra épülő gazdaságirányítás mellett igazán nehéz lehetett megalkotni egy olyan polgári törvénykönyvet, amely — elvileg legalábbis — nemcsak az állampolgárok vagyoni viszonyainak átfogó kódexe, hanem az állami vállalatok és más gazdálkodó szervezetek egymás közötti forgalmi kapcsolatainak is alapvető törvénykönyve kívánt lenni. Bármilyen vérszegény volt is a Ptk.-nak a tervszerződésekről szóló XXXV. fejezete, a vagyoni viszonyok egységes szabályozásának látszatát formálisan képes volt biztosítani. Mégis — megint csak a történeti távlat perspektivikus értékelésében — megállapítható, hogy a Ptk. megalkotásakor *az egységes polgári jog elvi fenntartása* és a gazdasági jogi koncepció (valamilyen formájában történő) elfogadásának elmaradása sokkal inkább tekintélyi érvek-

---

[1] V— Sajó András: Polgári jogunk nehézségeiről, jogszociológiai nézőpontból. Állam- és Jogtudomány, XXV. Világ 263—282. old. 1981.

[2] alkotás elvi Miklós: Az új szakasz és a törvénynyei V., 215—2ései. MTA II. Osztályának Közleményld. 1954.

[3] Marx leggyakrabban idézett kijelentései a szocializmusbeli áruviszonyok problematikájához „A gothai program kritikájá"-ban (*Marx—Engels:* Válogatott Művek. II. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1963. 13. sk. old.), Engels hasonló jellegű fejtegetései az Anti-Dühringben (MEM 20. Bp. 1963. 274. skk. old. 279.) találhatók.

[4] A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1975. 14. old.; hasonló értékelés: *Osztrovityanov,* K. V.: Áru- és pénzviszonyok a kommunizmus építésének időszakában. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1963. 7. old.; *Valovoj,* D. V.—*Lapsina,* G. J.: Szocializmus és áruviszonyok. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 174. old.

[5] *Eörsi* Gyula: A magyar civilisztika 30 éve. Gazdaság- és Jogtudomány, VIII. 1974. 303. old.

nek, semmint a valóság tényeivel is összhangba hozható elméleti indokoknak volt köszönhető.

A nagy kodifikációknak is megvan a maguk „csillagórája"! A Code civil — úgy tűnik — szerencsés társadalmi-történeti időszakban jött létre. A magyar Polgári Törvénykönyv (a jellegzetesen magyar, vagy inkább kelet-európai sorsban osztozva: „Mi biztosan meszsziről jövünk, késő az álmunk, a sikerünk, mi mindig mindenről elkésünk.") megalkotásának gazdasági-társadalmi feltételei távolról sem voltak ilyen kedvezőek. Közel negyedszázad távolából már azon is csodálkozhatunk, hogy egyáltalában létrejött, s még inkább azon, hogy annyira tartós normatív kereteket képes biztosítani gyorsan változó gazdaságunk forgalmi viszonyainak. Ez a tartós siker egyértelműen a Kódex megalkotóinak *kiemelkedően magas jogászi felkészültségét*, a korábbi magánjogi kodifikációk tapasztalatainak gyümölcsöző felhasználását bizonyítja.

Ha a máról visszatekintve kutatjuk, vajon a Kódexnek milyen objektív tulajdonságai biztosítják a lényegükben megváltozott gazdasági-társadalmi körülményekre történő alkalmazhatóság lehetőségét, két mozzanat kívánkozik kiemelésre. A Ptk. (s itt a polgári jog alapvető kategóriáinak évezredes csiszolódása segítette a termelőeszközök állami tulajdonbavétele utáni polgári jog kodifikátorait is!) olyan *absztrakt fogalmakkal* operál, amelyek eltérő társadalmi viszonyok, célok és eredmények kiszolgálására is képesek. Emellett *a gazdasági jogias elkülönítés elvi elkerülése utólag rendkívül szerencsésnek bizonyult:* a gazdaságirányítási rendszer és az egész gazdasági mechanizmus átfogó reformját követően az eredetileg is egységesnek koncipiált Kódex sokkal könnyebben fogadta be a gazdálkodó szervezetek vagyoni viszonyainak szabályait, nagyban előmozdította e szabályok integrálását. A Kódex tudatos egységesítési törekvése nélkül a tervszerű, szabályozott piaci mechanizmus bevezetése után még nehezebben lehetett volna kifejezésre juttatni a népgazdaság szerződéseiben felszínre hozott, szabaddá tett, s ezért felerősödött áruviszony-jellegzetességeket, s az e tulajdonságok által indikált közös polgári jogi vonásokat.[6]

Mindezek a tartósnak bizonyult előnyök nem változtathatnak azon a tényen, hogy a Ptk. eredeti formájában — létrejöttének gazdasági-társadalmi körülményeit tükrözve — *alapvetően a kisárutermelő gazdálkodás képére formálódott.* A népgazdaság forgalmi viszonyai ennek megfelelően a Kódexhez csak igen lazán illeszkedtek, s a Ptk. általános koncepciójával gyakran szögesen szembehelyezkedő elveken nyugvó, sűrűn változó alacsonyabb jogszabályok keretei között bonyolódtak.

b) Óriási feladat várt a jogalkotóra 1966—68-ban, amikor a gyökeresen megváltozott gazdaságpolitika célkitűzéseit kifejezve *az új gazdaságirányítás követelményeinek megfelelően* kellett átalakítani a népgazdaság joganyagát, benne a gazdálkodó szervezetek forgalmi viszonyainak szabályait.

A különösen feszített ütemű kodifikációs munkálatok közepette, s a kellő stabil elméleti alapok hiányában a jogalkotó óhatatlanul a legszükségesebbekre koncentrált; az új gazdasági mechanizmusnak meg nem felelő korábbi jogi szabályok hatályon kívül helyezését és egy sereg új intézmény megalkotását így sem lehetett halogatni. Természetesnek találhatjuk mégis, hogy e rövid két-három év alatt *nem lehetett hosszú távra szánt, „stratégiai" jellegű szabályokat alkotni, hanem a legtöbb esetben meg kellett elégedni alacsonyabb jogforrásokban közzétett, eleve rövidebb távra alkotott, „taktikai" jellegű normákkal.* Ezt a jogalkotói koncepciót az adott körülmények között a jogtudomány is helyeselte, sőt egyedül megvalósíthatónak tartotta.[7]

c) Lényegesen *letisztultabb* körülmények között, s viszonylag alapos előkészítés után kerülhetett sor a gazdaságirányítás új rendszerének gyakorlatában kialakult tapasztalatok kodifikálására *1976—77-ben.* Ezeknek az éveknek a gazdasági forgalommal kapcsolatos fontosabb jogalkotási termékeinél, mindenekelőtt a Ptk. Novellájánál mégis figyelembe kell venni azt a fontos tényt, hogy e kodifikáció koncepciójának következetes alakítását *az új gazdaságirányítás megtorpanása* bénította. Közismert, hogy az ún. új gazdaságirányítási irány éppen ezekben az években „leszálló ágában" volt. Ez a gazdaságpolitikai tétovázás, sok vonatkozásban visszalépés óhatatlanul kihatott a gazdaságot érintő jogi szabályozásra is. Joggal merül fel az a kritika, hogy Polgári Törvénykönyvünk még a Novella után is túlságosan az állampolgárok vagyoni viszonyaira modellezett, s — számos eredménye mellett is — kevésbé tükrözi a gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak sajátosságait.[8] Különösen feltűnő ez a fogyatékosság a szerződések szabályainál, amelyek még mindig kevéssé vannak tekintettel a gazdálkodó szervezetek között létrejövő szerződéses viszonyok tömeges jellegére, a partneri kapcsolatok ismétlődő voltára, a szabványszerződések gyakoriságára, a tartós kooperációk szerepére, a felek közötti érdekkiegyenlítés fontosságára stb. Megállapíthatók ezek a hiányosságok mind a szerződések általános szabályainál, mind az egyes szerződéstípusok (pl. megbízás, bizomány, kooperációs társaság stb.) normatív rendezésénél. E kifogások ellenére a Ptk.-Novella jelentős

[6] Lásd részletesebben: *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 128. skk. old.

[7] *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968.

[8] *Sárközy* Tamás: Népgazdaság és az abb jogalkotások I. Jogtud. Közlöny, XXXIV. skk. old. 1979.

állomás egy valóban egységes és a korszerű gazdasági követelményeket kielégíteni képes polgári jogi szabályozás elérésében. A normatív természetű szerződési alapfeltételek megszüntetése, a szerződésekre vonatkozó jogszabályok jogforrási hierarchiájának egyszerűsítése — hogy csak két fontosabb példát említsünk — bizonyítja jogalkotásunknak azt a határozott szándékát, hogy — a gazdasági és jogpolitikai lehetőségek határai között — a hatékonyabb gazdálkodás feltételeinek kimunkálását a jog eszközeivel is előmozdítsuk.

d) E vázlatos történeti visszatekintés egyben annak megállapítását is indokolttá teszi, hogy a jog szerepét a gazdaság szabályozásában sem alábecsülni, sem túlbecsülni nem szabad. Mindkét irányú túlzásra bőven lehet példát találni akárcsak az elmúlt néhány esztendő jogpolitikai döntéseiben és jogalkotásában. Általános jelleggel is felvethető a kérdés: nem túlzott-e az elvárás a kodifikációval szemben: adjon állandó és adekvát keretet a gyors és sokszor kiszámíthatatlan irányú változásokhoz.

II.

1. A gazdasági forgalom jogi szabályozásának *kritikai vizsgálata* alapján még két elvi természetű észrevételt kívánok tenni.

a) Jogalkotásunk többször nem látszik figyelembe venni azt a körülményt, hogy az egész jogrendszer, s azon belül az egyes jogágak normaanyaga *zárt rendszert* képez, meghatározott összefüggésekkel és törvényszerűségekkel funkcionál. Az egyes jogszabályok hatása tehát önmagukban sem előzetesen, sem utólag nem értékelhető. A jogalkotót természetesen sokszor befolyásolják különböző jellegű — adott esetben politikainak minősülő — nyomások, tárcaérdekek ütközése, időzavar és más nemkívánatos tényezők. Ennek ellenére elengedhetetlenül fontos annak szem előtt tartása, hogy az egyes jogszabályok egy adott jogágazat normarendszerébe és fogalomvilágába kell, hogy beilleszkedjenek. Ha pl. a jogalkotó úgy dönt, hogy az állam számára biztosított elővásárlási jog eszközével kíván befolyást gyakorolni az ingatlanforgalomra, akkor ebben a döntésben szükségképpen benne van az is, hogy az elővásárlási jog a Ptk. szerződésjogának általános elveivel és szabályaival (a színlelt szerződésre, a szerződések értékegyensúlyának védelmére, a megtámadásra stb. irányadó szabályokkal) együtt fog érvényesülni.

b) A jogszabályok tényleges *hatásának vizsgálata* amúgy is jogalkotásunk hatékonyságának egyik neuralgikus pontja. Erre a fontos körülményre rendszerint már egyáltalában nincs figyelem, energia, idő, sőt talán erre hivatott — netán profilírozott — szerv sem. Ilyen körülmények között legfeljebb véletlenszerű társadalmi visszajelzésekből lehet következtetni a jogszabályok várt hatásainak elmaradására, s a különböző társadalmi *diszfunkciós következményekre.* Ez utóbbi esetek kirívó példájaként említeném az ingatlanszerzési korlátokra vonatkozó jogszabályokat.[9]

2. Végül röviden szólnék arról, hogy miben látom a *polgári jog tudományának feladatait* a gazdasági forgalom jogi szabályozásának segítésében.

A tudományos alapkutatások feladatát mindenekelőtt a távlati *jogalkotási terv megalkotásánál* és az átfogó — elsősorban a kódexigényű — *jogszabályok alapkoncepciójának alternatív kidolgozásánál* lehet megjelölni. A tudományosan kidolgozott alternatívák közötti választás jogpolitikai döntést igényel. E döntés után a tudományos kutatás segítséget nyújthat a meghatározott jogalkotói döntés kidolgozásában, empirikus, összehasonlító jogi tapasztalatokkal történő felvértezésében stb.

A magam részéről felhasználhatónak találom a tudományos kutatás eredményeit — s itt nem kizárólag a jogtudományra, hanem egyéb társadalomtudományokra, így mindenekelőtt a szociológiára és a közgazdaságtudományra is gondolok — a jogalkotás hatásának megmérése és esetleg diszfunkcióinak kimutatására is.

Vékás Lajos

[9] Az ingatlanszerzési korlátokat felállító jogszabályoknak a Ptk. általános tulajdonjogi rendelkezéseivel történő számos ütközéséhez 1. *Berndt* K.: Az ingatlanok tulajdonjogának megszerzését korlátozó jogszabályok bírói szemmel. Magyar Jog, XXI., 221. skk. old. 1974.: *Tanka* E.: Dologi tulajdonszerzési jogcímek az ingatlanok tulajdonszerzését korlátozó jogszabályok alkalmazásánál. Jogtud. Közl. XXVIII. 476. skk. old. 1973.; *Kőrös* A.: Az állampolgárok ingatlanszerzését korlátozó jogszabályok és a Ptk. Magyar Jog, XXVIII. 983. skk. old. 1981.

Zárszó

A vitaüléshez — mintegy befejezésül — azt hiszem illik néhány szót fűznöm.

Azt hiszem, az előadás és a korreferátumok mindenkit meggyőztek arról, hogy mind a gyakorlat és időszerű kérdés volt vitaülésünk tárgya. A jogalkotó és a jogtudomány jó kapcsolata konkrét — mondjuk középtávú — jogalkotási tervek megvalósítása menetében nem is olyan kis apró pénzre válthatóan is fontos dolog. De fontos és izgalmas egyfajta nagyobb általánosság nézőpontjából is. Hiszen a jogalkotó, ha tetszik a hatalom és az erről való gondolkodás, a hatalom és a hozzá legközelebb lépő-álló szel-

lem viszonyáról van szó. Egy olyan aktív kölcsönhatásban alakuló viszonyról, amelyben a jogalkotó hatalomnak, különösen a kodifikációs apparátusnak ebbeli szerepén-tevékenységén túl is kell nőnie, saját magát elméletileg is vizsgálnia kell; ezzel egyben át is nő egy másik szférába, össze is nő egy másik szférával, jelesül a *jogtudomány* szférájával, amelynek a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepe épp abban áll, hogy a társadalmi fejlődés, a jogfejlődés általános összefüggéseinek világából és a jog általános törvényszerűségei felől nézve mondja el elemző értékítéletét arról, hogy a jog (az adott jogalkotási komplexum) milyen, ill. egyfajta kreatív anticipációban milyennek kellene lennie.

Az emberiség és a jog fejlődésének történetéből sok látványos epizódot lehetne felvillantani arról, hogy a jogalkotás — de a jogtudomány is — ott érte el csúcspontjait, ahol az emberi haladás irányába tett lényeges pillanatokban a jogalkotás a jogtudománnyal teremtő antagonizmusok vívódásában teremtő szintézisbe tudott jutni. Csak egy-két példa.

A görög állam és jogintézmények rendszere, tudott dolog, nem választható el pl. Aristoteles nevétől (gondoljunk csak „Politika" és „Az athéni alkotmány" c. munkáira); Aristotelesétől, aki az államról és a jogról való kritikai és teremtő gondolkodást klasszikus magasságokba vitte, s aki, mint a „Nikomachosi etika" utolsó soraiban írja, alkotmányok hosszú sorát — sokak szerint 150-et — vizsgálta kritikai-elméleti elemzéssel, összehasonlító jogi szemléletben, hogy a szerinte legjobb jogot, a legjobb alkotmányt létrehozni segítse.

De a magyar történelemben is találhatunk szép példákat. A reformkor, főleg a forradalmi idők rövid fényes korszaka mennyit alkotott és még mennyit ígért a magyar polgári jogfejlődésben! Megszületett az 1848. évi XV. törvénycikk egy polgári törvénykönyv megalkotásáról. De hogy ez mi lett volna, jól látható Szalay László „Publicistai dolgozatok" c. tanulmányaiban, különösen a kodifikációról írt munkájában, amelyben a korszerű jogtudomány teljes fegyvertárával világítja meg, milyennek is kell lennie a Ptk.-nak. Szalay László jogtudós is volt és az akkori igazságügyi minisztérium kodifikációs osztályának vezetője! Jól szimbolizálja ez is, hogy maradandót, a társadalmi fejlődés szempontjából hasznosat a kodifikátor csak jogtudományi fegyverzetben és háttérrel tud elérni. Minden más — minden jó szándék mellett is — szükségképp ellentmondásokra, improvizációkra, a jog hatékonyságának és becsületének csorbulására vezet, arra, hogy a jog és a jogalkotó önmagát csapja arcul, amit pedig nem volna szabad tennie, ahogyan ezt már olyan klasszikusan megfogalmazták, és ahogy ez a vitában is elhangzott. Ez a dolog egyik oldala. A másik pedig: a jogtudomány meddő szellemi improvizációk és feltételezések gyűjteményévé, a fait accomplis leírásává, vagy napi igények másolójává torzul, ha missziójával nem lép aktívan bele a jogalkotás történeti folyamatába, nem kísérli meg a teremtendő valóság egyfajta égi másának megjelenítését, ha hátat fordít igazi kritikai, értékelő és építő feladatának.

De ha közel jövünk napjainkhoz: mindenki jól tudja, hogy a magyar szocialista jogrendszer alapvető nagy törvényművei mindig kiváltották a kodifikációs szervek és a jogtudomány teremtő vitáját és együttműködését. Legjobb az a kodifikációs alkotás lett, amelyre nézve ez a teremtő antagonizmus és teremtő szintézis a legintenzívebb volt. A magam területéről szólva: minden hibájukkal együtt gondoljunk csak a Ptk.-ra és a nemzetközi magánjogi kódexre. Nem volt kicsi az a nagy kodifikációs munka, amelynek útján — főleg az Igazságügyi Minisztérium keretében — a magyar szocialista jogrendszer főbb kódexei és alapvető intézményei létrejöttek, illetve amelyben ezek az utóbbi évtized örvendetes változásaihoz nemcsak igazodtak, de azokat megújult és új formákkal segítették is. A sikeres és tartós eredményben mindig benne volt az elmélet és gyakorlat változóan intenzív kapcsolata, amelynek azonban sokszor még intenzívebbnek kellett volna lennie. Most új helyzetben vagyunk. A lényege ismert: túl vagyunk a döntő jogalkotási hullámokon, de a fejlődés folytán mégis sok probléma és ellentmondás halmozódott fel. Ezek feloldását keresi és célozza a középtávú jogalkotási terv, ezekkel foglalkozott a Kormány és az Országgyűlés. Országos gond lett tehát a jogfejlesztés sorsa. Nem lehet tehát nem gondja a jogtudománynak sem.

Vitaülésünk, azt hiszem, egyértelműen bizonyította, hogy ebben a helyzetben időszerű és hasznos volt a kodifikációs gyakorlat és jogtudomány teremtő együttműködéséről tárgyalni. Egyrészről valamennyiünk számára jól láthatóvá vált — mind általában, mind a mindenki számára rendelkezésre bocsátott középtávú jogalkotási terv folytán részleteiben is —, hogy a magyar jogalkotás fejlesztése miért országos gond, és nagy szellemi invesztációt igényel. Másrészről az is látható volt, hogy a tudomány és a gyakorlat együttműködésének minden eddigi pozitívuma mellett, szükség volt ennek problémáira is rámutatni, ennek az együttműködésnek új lendületet adni. Azt hiszem ki lehet mondani, hogy a vitaülés egyfajta új kölcsönös elhatározást-meggyőződést erősített meg az együttműködés fokozására, és körvonalazta is ennek főbb formáit, megjelölte a fontosabb teendőket. Nagyon jól szolgálta ezt előadónknak, mint a legilletékesebb tárca felelős vezetőjének nyílt, elemző, kritikus és önkritikus előadása, amelyből jól látható, hogy mik a jogalkotás feladatai, hogy a kodifikációs szervek mennyire és mi mindenben várják a tudomány aktív közreműködését. Hasonlóan jól szolgálta ezt a korreferensek hozzászólása is, amelyben sokoldalúan — ugyancsak elemzően, kritikusan és önkritikusan — vázolták a jogtudomány szempontjait,

teendőinek kívánatos irányát, formáit, és amelyben kifejezésre jutott az a tudományelméleti nézet és meggyőződés is, hogy a jogtudománynak végül is az egyik fő sajátja, raison d'etre-ja, hogy a társadalom szervezésére irányuló normák a tételes jog vizsgálatára-értékelésére-fejlesztésére irányul, ill. kell irányulnia.

Mindezekért valmennyiönk nevében elismerés és köszönet illeti mind előadónkat, mind a korreferenseket, hogy vitaülésünk sikerét és színvonalát biztosították.

Avégből, hogy a jogalkotási gyakorlat és tudományos kutatás aktív kölcsönhatását még egy kicsivel előbbre vigyük, hadd utaljak még egy további és konkrét bizottsági lépésre. Markója Imre igazságügy-miniszter említette előadásában azt a kutatási programot (tárca szintű kutatási tervet), amelyet maga az Igazságügyi Minisztérium dolgozott ki és valósít meg a jogtudomány számos képviselőjének részvételével, a Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztálya keretében. Bizonyos, hogy ez jelentős új tényező a tárcának abban a törekvésében, hogy a jogalkotási feladatokat egyre színvonalasabban oldja meg. A kodifikációs feladatok „teherhordozójának" ezt a karját azonban jelentősen meg lehet nyújtani. Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága most mérte fel és egy tájékoztatóban most vette listába az ország egészében kutatott — és a mostani ötéves tervciklusban kutatni tervezett — kutatási témákat. Negyven oldalas impozáns lista, amely nagy kapacitást takar! Ebben természetesen a Minisztérium említett kutatási programja is szerepel, de ahhoz képest sokkal szélesebb, hiszen az egész országra terjed ki. A Bizottság által történt megvitatása után azt tervezzük, hogy ezt az összegező tájékoztatót az Akadémia minden kutatóhelyre (gyakorlatilag minden kutatónak) és minden illetékes gyakorlati szervnek megküldi. Általában azért, hogy mindenki tudjon mindenről. Konkréten pedig, hogy nagyobb és organikusabb kapcsolódási formákat és koncentrációt idézzünk elő a tudományos kutatási kapacitásokon belül, ill. — és ez itt a fontos — a jogalkotó szervek lássák: kodifikációs munkálataik tudományos megalapozásához hol folynak kutatások, tehát hova lehet és kell a legcélszerűbben fordulniok. Azt hiszem ajánlhatjuk az Igazságügyi Minisztériumnak, de más gyakorlati szerveknek is, a mondottak értelmében majd fogják gyakorlati vallatóra ezt a rövidesen rendelkezésre álló országos tájékoztatót.

Azzal, hogy a középtávú jogalkotási tervet most majdnem minden kutatóhoz eljuttattuk (láthatják tehát, hol van szükség aktív közreműködésükre), hogy ezzel a vitaüléssel az együttműködés problémáit és feladatait széles nyilvánosság előtt tárgyaltuk, hogy a szóban forgó középtávú kutatási tevékenység tájékoztatóját minden gyakorlati és tudományos munkahelyre eljuttatjuk (láthatjuk tehát, hol van lehetőség jobb kapcsolódásra, ill. tudományos előmunkálatok igénybe vételére), a Bizottság jelentős mértékben hozzájárulhatott a gyakorlat és elmélet együttműködésének egyfajta jobb kapcsolatrendszerének megerősödéséhez. Ebben a vitaülés lényege az volt, hogy ezt nemcsak a szervezeti és más együttműködési formákra vonatkozóan segítette elő, hanem a jogalkotási feladatok és az azokban való alkotó együttműködés elvi-elméleti kérdéseinek megoldásában és továbbgondolásában jelentett — azt hiszem valamennyiünk nevében mondhatom — igen színvonalas, igényes és remélhetőleg sikeres vállalkozást.

Mádl Ferenc

A bűnügyi tudományok fejlődése az egyes szocialista országokban (1950–1980)*

I.

A bűnügyi tudományoknak a szocialista országokban az a rendeltetése, hogy kimunkálják a társadalmi, politikai, állami, gazdasági rend, valamint az állampolgárok társadalomra veszélyes magatartásokkal szembeni védelmének elveit, módját és eszközeit. A bűnügyi tudományok — politikai tudományok. Rendeltetésüket, társadalmi funkciójukat a szocialista politika érvényre juttatásával töltik be, annak a szocialista politikának az érvényre juttatásával, amelynek kialakításában azonban maguk is résztvesznek. A politika közelebbről: a büntetőjogpolitika és a bűnügyi tudományok kapcsolata tehát kölcsönös, dialektikus. A bűnügyi tudományok előmozdítják a büntetőpolitika érvényre juttatását, a büntetőpolitika irányelvei pedig a bűnügyi tudományok eredményeire támaszkodnak.

A politika és a bűnügyi tudományok kapcsolata biztosítéka a tudományosan megalapozott politika kialakításának és a tudomány politikus, tényleges, társadalmi-politikai célkitűzéseket követő művelésének; gátat vet a voluntarizmusnak, visszaszorítja az önmagáért való áltudományoskodást. A szoros kapcsolatból azonban az is következik, hogy a politikai hibák, torzulások a tudományra is kivetülnek, s ott elméletté alakulva újabb hibák és torzulások forrásaivá, ideológiai alapjává válhatnak.

A bűnügyi tudományok fejlődésének utób-

* A tanulmány a Szovjetunió, Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság jogfejlődésének elemzésén alapul.

bi három évtizedét vizsgálva nyomon követhetjük a szocialista politika fejlődésének irányát, s a kölcsönhatás kezdetben negatív, majd mindinkább hasznos, pozitív eredményeit. A vizsgált időszakon belül — lényegében — három periódust különböztethetünk meg: az első az 50-es évek első felét, a második ötvenes évek második felét és a hatvanas évek első felét, a harmadik pedig az utolsó másfél évtizedet fogja át.

A szocialista jogirodalom áttekintése során részletesen a második és harmadik periódussal foglalkozunk. A közölt adatok azonban reprezentatív jellegűek. Nem tartalmazzák a szakcikkeket, és — kevés kivételtől eltekintve — a tankönyvszintű összefoglaló munkákat, illetőleg kisebb monográfiákat.

II.

A bűnügyi tudományok helyzetét az 50-es évek első felében a személyi kultusz és a politikai dogmatizmus, valmint az általános jogelméletben kidolgozott hibás tételek jelentősen befolyásolták. Közvetlenül hatott az osztályharc élesedéséről szóló dogmatikus tétel, a jog lényegét kényszerítő szabályszövegként megfogalmazó elmélet, valamint vulgár-materialista jogviszonytan.[1] Az osztályharc élesedéséből a büntetőjog eszközeinek kiszélesítése, súlyának növelése[2] következett elsősorban. De ez a tézis támasztotta jórészt alá a bírói jogtudat túlértékeléséről, valamint a perbeli igazság természetéről vallott nézeteket is.[3] A jog lényegének jogviszonyokat kirekesztő felfogása[4] a büntető eljárási jogviszonyok és garanciák háttérbe szorításához,[5] a voluntarista jogviszonytan pedig a kriminológiai kutatások mellőzéséhez[6] nyújtott elméleti megalapozást.

A vázolt elméletek és nézetek azonban az 50-es évek első felében is csupán a jogirodalom egy részét jellemezték. A szovjet irodalomban ugyanis ez idő tájt számos alapvető probléma felett vita folyt. Jelentős eredményeket könyvelhetett el a jogdogmatika is, amelynek azonban monografikus termékei a népi demokratikus országokban még viszonylag szűk körre korlátozódtak.[7]

III.

Az 50-es évek második felétől a bűnügyi tudományokban folyamatos fellendülés tapasztalható. E korszak kezdetét fémjelző politikai megújulás, amely a személyi kultusz és a dogmatizmus felszámolását, a törvényesség és a demokratizmus megszilárdítását és továbbfejlesztését, az elmélet és a gyakorlat összhangjának megteremtését, valamint a társadalomnak az állami feladatokba való széles körű bevonását tűzte ki céljául, termékenyítően hatott a jogtudomány, valamint ezen belül a bűnügyi tudományok fejlődésére is. A vizsgált korszakban megjelent gyűjteményes munkák és monográfiák jelentős elméleti kérdéseket tárgyalnak, értékelnek újonnan, vagy derítenek fel.

1. A büntetőjog tudománya

Az 50-es évek második felében a Szovjetunióban élénk irodalmi tevékenység folyt a soron levő kodifikációs munkákkal kapcsolatban. Napirenden volt a büntető igazságszolgáltatás, és ezen belül a büntetőjog össz-szövetségi Alapelveinek (1958), valamint a szövetségi köztársaságok új törvénykönyveinek a megalkotása. Az irodalmi tevékenységet elsősorban nagyszámú szakcikk tükrözte, monográfiák jelentek meg azonban a bűncselekmény törvényi tényállásának legjelentősebb elemeiről: tárgyi oldalról, okozatosságról, az alanyi oldalról, a büntetőjogi büntetésről; a büntetőjogi felelősséget befolyásoló eredményről.[8] Az új büntetőjogi kódex megalkotását összefoglaló munkák sora követte. Ezek közül ki kell emelni A. A. Gercenzon 1961-ben írott munkáját.[9]

A büntetőjogi kutatások a hatvanas évek első felében tovább bővülnek. A megjelent monográfiák tárgya és jelentős száma jelzi azt, hogy a büntetőjog legáltalánosabb elméleti kérdéseivel kapcsolatos kutatások beértek, illetőleg a népi demokratikus országokban a felhal-

[1] Részletesen: *Szabóné Nagy* Teréz: Dogmatizmus a büntető eljárási jog tudományában. I—II. JK. 1964. 2. sz. 95—104. old.; 3. sz. 147—158. old.

[2] *Szabó* András György: Sztálin filozófiai műveiről. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 5. sz. 853—884. old.; A személyi kultusz káros következményeinek teljes felszámolásáért a szovjet jogtudományban. Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény. 1962. 2. sz. 179—184. old. (Megj.: SZGP 1962. 4. sz.)

[3] *Visinszkij*, A. J.: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Bp. 1952.; *Cselcov*, M. A.: Szovetszkij ugolovnij processz. Moszkva, 1951.; *Golunszkij*, Sz. A.: Verojatnoszt i uverennoszt v ugolovnom processze. „Problemü ugolovnoj politiki" Moszkva, 1937.

[4] *Visinszkij*, A. J.: A szovjet állam és jogtudomány kérdései. (Két tanulmány) Bp. 1952.

[5] Részletesen: *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárási rendszer alapjai. Bp. 1966.

[6] Részletesen: *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.

[7] *Geratz*, H.: Die Strafrechtkiche Verantvortlichkeit in der DDR, Berlin, 1952.; *Sultheisz* Emil: A büntetés kiszabása. Bp. 1953.; *Vybiral*, B.: A bűncselekmény tárgya. Prága, 1953.; *Bittel*, K.: Fragen des Strefprozessrechts der DDR. Berlin, 1954.; *Ranke*, H.: Der Sutz der Rechte der Bürger in der Gerichtsverfassung und im Strefprozess der DDR. Berlin, 1955.; *Révai* Tibor: Ügyvéd a népi demokráciában. Bp. 1953.

[8] *Kudrjavcev*, V. N.: Objektivnaja sztorona presztuplenia. Moszkva, 1960.; *Cereteli*, T. V.: Pricsinnaja szvjaz v ugolovnom prave. Tbiliszi, 1957.; *Orlov*, V. Sz.: Szubjekt presztuplenia po szovetszkomu ugolovnomu pravu. Moszkva, 1958.; *Sargorodszkij*, M. D.: A büntetőjogi büntetés. Bp. 1960.; *Kuznyecova*, N. F.: Znacsenie presztupnüh poszledsztvij dlja ugolovnoj otvetsztvennoszti. Moszkva, 1958.

[9] *Gercenzon*, A. A.: Osznovie polozsenia kodeksza RSZFSZR 1960 goda. Szerk.: Minykovszkij, V. D. Moszkva, 1962.

mozott tudományos tapasztalatok megteremtették a tankönyv, valamint a monográfia — irodalom feltételeit. A munkák középpontjában a büntetőjog feladata, társadalmi funkciója és tartalma, valamint a büntetőjogi felelősség és annak következményei állanak. A figyelem azonban az egyes bűncselekmény típusok általános elemzésére is mind erőteljesebben kiterjed. A büntetőjog irodalmának fejlődésében nagy jelentősége van a kriminológiai kutatások beindulásának és a kriminológia kezdeti eredményei felhasználásának.

1. A büntetőjog feladatáról, lényegéről, társadalmi funkciójáról monográfiákban és — a népi demokratikus országokban — főként tankönyvekben olvashatunk. A monográfiák közül meg kell említeni Szmisznov, Ogurcov, Solnar és Lekschas munkáit.[10] Jelentős helyet kap továbbá az irodalomban a bűncselekmény fogalmának, a törvényi tényállás fogalmának elemzése és értékelése.[11] A bűncselekmény-fogalom differenciálásának egyik útját — a bűntetti és vétségi kategóriák elkülönítését — először az NDK jogirodalmában dolgozták ki. Az e témakörben írott számos szakcikk kényszerű mellőzésével csupán H. Weber monográfiájára hivatkozunk, amely a vonatkozó kutatások eredményeit körültekintően tükrözi.[12] A bűncselekmény-fogalom másik útját a vizsgált időszakban megindult és intézményesített társadalmi felelősségre vonás jelentette, amelynek a bűncselekmény-fogalommal kapcsolatos elméleti vitái lezártnak ma sem tekinthetők.[13] Újabb monográfiák jelennek meg a bűncselekmény törvény tényállásának elemeiről, a tárgyi oldalról, az okozati összefüggésről, valamint az alanyi oldal lényegéről, főbb ismérveiről (Nyikiforov, Vybiral Kovaljev, Vaszkov, Buzov, Viktorov, Orlov),[14] a bűnelkövetőkről (Solnař, Losonczy),[15] a bűnösségről és a beszámítási képességről (Viski, Hatala, Schipkowenszky, Buzov, Lekschas, Loose, Renneberg),[16] valamint a büntetési rendszer és a büntetés kiszabásának problémáiról (Novotni, Polasek, Tolar, Szawin, Jefimov, Korljanszkij).[17]

2. A büntetőjog különös részére vonatkozó tudományos tevékenység általában három jelentősebb problémacsoportra koncentrál. Az első ezek közül a bűncselekmény különös részben meghatározott törvényi tényállásának elemzése, értékelése, más tényállásoktól, valamint a nem büntető magatartásoktól való elhatárolása; a második a bűncselekménycsoportok elemzése és értékelése, valamint más csoportoktól való elhatárolás, a harmadik a belső differenciálás (alapeset, minősített eset, privilegizált eset), valamint a dekriminalizáció — eshetőleg a rekriminalizáció — lehetőségeinek a vizsgálata. Az első két problémacsoporthoz sorolható művek értéke elsősorban a jogdogmatikai, jogértelmezési kérdésekre adott válaszokban, a harmadik problémacsoportról szóló műveké pedig elsősorban a büntetőjogviszony társadalmi tartalmának feltárásában, a büntetőjogi szabályoknak a fejlődő társadalmi viszonyokkal való szembesítésében jelölhető meg. A vizsgált időszakban írott munkákban a hatvanas évek kezdetétől megindult kodifikációs folyamatokra tekintettel, a három irányzat szintetizálódását figyelhetjük meg.

Az egyes — különös részben meghatározott — bűncselekménycsoportok monografikus feldolgozása nem azonos intenzitású. A monográfiák szóródását meghatározza a bűnözés tényleges alakulása, illetőleg struktúrája, a modern társadalom fejlődésével együttjáró kriminogén tényezők alakulása, és végül, de nem utolsó-

[10] *Szmirnov*, V. T.: Funkcii szovetszkovo ugolovnovo prava. (Predmet, szoderzsenie i szisztem ugolovnovo zakonodatelsztva.) Moszkva, 1965.; *Ogurcov*, N. A.: Pravootnosenie i otvetsztvennoszt v szovetszkom ugolovnom prave. Moszkva, 1964.; *Lekschas*, J.: Grundfragen des neuen Strafgesetzbuches der DDR. Berlin, 1964.; *Solnař*, J.: A büntetőjog új kodifikációja és a tudomány feladatai. Állam és Jog, III. Prága, 1957.

[11] *Schubert*, L.: A magatartás társadalomra veszélyessége, mint a bűntett alapvető előfeltétele. Bratislava, 1955.; *Buzov*, A.: A bűncselekmény általános és speciális tényállása. Szófia, 1962.; *Szamoscsenko*, J. Sz.: Ponatie pravonarusenia po szovetszkomu zakonodatelsztvu. Moszkva, 1963.; *Buzov*, A.: A bűncselekmény lényege, tartalma és formája. *Sofia*. 1964.

[12] *Weber*, H.: Vergehen im Strafrecht. Ein Beiträg zum neuen Strafgesetzbuch der DDR. Berlin, 1967.

[13] *Alekszejev*, N. Sz.: Ucsasztie obsesztvennoszti v ohrane obsesztvennovo porjadka i oszusevsztlenie pravoszudia. (Szb.: Voproszü szudoproizvodsztva i szudousztrojsztva v novom zakonodatelsztve Szojuza SZSZR. Moszkva, 1959.; *Kuznyecova*, N. F.: O presztupleniah rasszmatrivaemüh tovarisicseszkimi szudami. Moszkva, 1962.

[14] *Vybiral*, B.: A bűncselekmény tárgyának a fogalma a csehszlovák szocialista büntető jogban. Prága, 1956.; *Nyikoforov*, B. Sz.: Objekt presztuplenia po szovetszkomu ugolovnomu pravu. Moszkva, 1966.; *Kovaljev*, M. I.—*Vaszkov*, P. T.: Pricsinnaja vszjaz v szovetszkom ugolovnom prave. Moszkva, 1958.; *Buzov*, V.: Az okozati összefüggés a büntetőjogban. Szófia, 1964.; *Orlov*, V. Sz.: Szubjekt presztuplenia po szovetszkomu ugolovnomu pravu. Moszkva, 1958.; *Viktorov*, B. A.: Cel i motiv tjazskih presztupleniah. Moszkva, 1963.

[15] *Solnař*, V.: Részesség a csehszlovák büntetőjogban. Prága, 1959.; *Losonczy* István: A tettesség és a részesség a büntetőjog rendszerében. Bp. 1966.

[16] *Viski* László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség. Bp. 1958.; *Hatala*, V.: Bűnösség a csehszlovák büntetőjogban. Bratislava, 1961.; *Schipkowensky*, N.: Schwahsinn und Verbrechen. Jena, 1962.; *Buzov*, A.: A beszámítási képesség és a beszámíthatatlanság a szocialista büntetőjogban. Szófia, 1965.; *Lekschas*, J.—*Loose*, W.—*Renneberg*, J.: Verantwortung und Schuld in neuen Strafgesetzbuch. Berlin, 1964.

[17] *Novotny*, O.: A büntetés célja a szocialista büntetőjogban. Prága, 1959.; uö.: A büntetés kiszabása. Prága, 1960.; *Polašek*, V.: A büntetés kiszabása több bűncselekményre a csehszlovák büntetőjogban. Bratislava, 1962.; *Tolar*, J.: Halmazati büntetés. Prága, 1963.; *Szavvin*, N. F.—*Jefimov*, M. A.: Uszlovnoe oszuzsdenie i ugolovno-goszudarsztvennoe oszvobozsdenie ot nakazania. Moszkva, 1963.; *Kurljandszkij*, V. I.: Ugolovnaja otvetsztvennoszt i merü obsesztvennovo vozdejszvia. Moszkva, 1965.

sorban a szocialista felelősségi rendszer fejlődése és ezzel összefüggésben a büntetőjogi felelősség lehetséges korlátozására irányuló tendencia is. Mindebből következik a vagyon elleni bűncselekményeket tárgyaló monográfiák nagy száma,[18] az élet, testi épség, egészség elleni bűncselekményeket, valamint a közlekedési bűncselekményeket feldolgozó munkák erőteljes kriminológiai aspektusa.[19] A kodifikációs feladatokkal függ össze továbbá az, hogy a monográfiák úgyszólván valamennyi bűncselekménycsoport elméleti kérdéseire kiterjednek.

2. *A kriminológia tudománya*

A kriminológia tudományának újból fellendülése a személyi kultusz és a politikai dogmatizmus uralmának felszámolásához kapcsolható. Alapját a voluntarista jogviszonytan koncepciójának, valamint a bűnözés sematikus magyarázatáról szóló tudománytalan nézeteknek éles kritikája teremtette meg. A voluntarista jogviszonytan-koncepció a jogviszonyt a jogilag szabályozott társadalmi viszonyokkal azonosította, minek folytán a jogviszony társadalmi tartalmának kutatását — általában — feleslegesnek ítélték. A bűnözés sematikus magyarázatának tétele szerint a bűncselekmény elkövetésének oka kizárólag az emberek tudatában visszamaradt kapitalista csökevényekben rejlik, ezen túl tehát az okkutatásnak keresni valója nincsen.

A kezdeti kriminológiai tevékenység elméleti alapvetések formájában indult meg. Ezek a munkálatok arra irányultak, hogy a legjelentősebb rendszertani kérdések, tárgyköri és módszertani alapelvek megállapítást nyerjenek. Elsőrendű problémaként merült fel a kriminológia önállóságának, társadalmi funkciójának kérdése, valamint a kriminológia bűnügyi tudományokhoz, illetőleg más tudományágakhoz (pszichológia, pedagógia, statisztika) való viszonya. A kriminológiai alapvetések részint elvi szinten,[20] másrészt pedig az 50-es évek végén beindult fiatalkorú bűnözésre vonatkozó tényfeltárások eredményeinek publikálása során[21] fogalmazódtak meg. Megkezdődtek a bűnelkövető személyiségére vonatkozó kutatások,[22] a bűncselekmények okainak és feltételeinek feltárására, valamint a megelőzés új eszközeinek kimunkálására irányuló vizsgálódások is.

3. *A büntető eljárási jog tudománya*

Az 50-es évek második felétől a büntető eljárási jog tudománya mintegy ugrásszerűen kiterebélyesedett. A büntető eljárásjog tudománya előretörésének oka — elsősorban — abban a reális felismerésben gyökerezik, hogy a büntető eljárási jog által szabályozott büntető eljárásnak mind a konkrét büntetőjogviszony törvényes és igazságos realizálása, mind pedig az általános bűnmegelőzés feladatainak a realizálása tekintetében kulcsszerepe van. A büntető eljárás tartalmát, elvi-jogi kereteit: vagyis rendszerét tehát úgy kell kialakítani, hogy abban a büntetőjog feladatai érvényre juthassanak, és a társadalom, valamint az eljárás hatálya alá került személy — a terhelt — védelme is megvalósuljon.

1. A büntető eljárás tudománya művelőinek a figyelme a vizsgált periódusban mindenekelőtt az általános elméleti kérdések felé fordult. A személyi kultusz törvénysértő büntető igazságszolgáltatási gyakorlatának kritikája mellett — amely igen nagy számú szakcikket foglalkoztatott elsősorban — a monografikus irodalom nagy teret szentelt a bírói jogtudatról, az igazságról, valamint az eljárási alapelvekről és garanciákról vallott korábbi nézetek elbírálatának, és az ezekre vonatkozó új álláspontok megfogalmazásának. Számos munka tárgyalta a szocialista büntető eljárás alapelveit és rendszeré-

[18] *Lejkina*, N. Sz.: Otvetsztvennoszt za presztuplenia protiv szovetszkoj torgovli. Moszkva, 1956.; *Solnař*, V.: A társadalmi tulajdon büntetőjogi védelme a fosztogatás és a rongálás ellen. Prága, 1957.; *Mihaljov*, M. P.: Ugolovnaja otvetsztvennoszt za krazsu licsnovo imusesztva. Moszkva, 1958.; *Kriger*, G. A.: Borba sz hiscseniami szocialiszticseszkovo imusesztva. Moszkva, 1963.; *Leontyev*, B. V.: Otvesztvennoszt za hozjajsztvennüe presztuplenia. Moszkva, 1963.; *Buzov*, V.: A társadalmi tulajdon fosztogatásával kapcsolatos bűncselekmények a bolgár Btk.-ban. Szófia, 1963.; *Prenosyl*, G.: A fosztogatásért való felelősség a csehszlovák jog szerint. Prága, 1963.; *Gurejev*, P. P.: Zascsita licsnüh i imusesztvennüh prav. Moszkva, 1964.; *Grinberg*, M. S.: Probleme des Produktionsrisikos im Strafrecht. Berlin, 1965.; *Neskužil*, J.: A spekulációért való felelősség a csehszlovák büntetőjogban. Prága, 1965.

[19] *Noj*, I. Sz.: Ohrana cseszt i goszpojszdtva licsnoszti v szovetszkom ugolovnom prave. Szaratov, 1959.; *Nyikiforov*, A. Sz.: Otvetsztvennoszt za teleszn üe povreszdenia po szovetszkomu ugolovnomu pravu. Moszkva, 1959.; *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség egészség büntetőjogi védelme. Bp. 1965.; *Kurinov*, B. A.: Ugolovnaja otvetsztvennoszt za narusenie pravil dvizsenia na avtotranszporte. Moszkva, 1957.; *Alekszejev*, M. Sz.: Transzportnüe presztuplenia. Leningrád 1957.; *Blum*, H.: Verkehrstraftäten und ihre Bekämpfung. Berlin, 1959.

[20] *Gercenzon*, A. A.: Vvedenie v szovetszkuju kriminologiu. Moszkva, 1961.; *Szaharov*, A. V.: O licsnoszti presztupnika i pricsinah presztupnoszti. Moszkva, 1961.; *Karpec*, I. I.; Problema presztupnoszti. Moszkva, 1963.; *Bucholz*, E.—*Hermann*, K.—*Lekschas*, J.: Sozialistische kriminológie. Berlin, 1966.; *Földvári* József: Kriminológia. Bp. 1966.; *Schubert*, L.; A kriminológia és a kriminológia jelentősége a tudományok rendszerében. Bratislava, 1964.

[21] *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.; *Vigh* József: A fiatalkorú bűnözés és a társadalom. Bp. 1964.; *Luther*, H.—*Felox*, G.; Die Verhütung und Bekämpfung der Jugendkriminalität in der DDR. Berlin, 1962.; Beiträge zur Bekempfung der Jugendkriminalität. Berlin, 1962.; *Mečiř*, J.: A fiatalkorúak alkoholizmusa. Prága, 1965.; *Elkind*, P. Sz.: Rasszledovanie i szudebnoe passzmotrenie del o neszoversennoletnih. Moszkva, 1959.; *Luther*, H.: Die Stellung des Jugendlichen Beschuldigten im Jugendstrafverfahren in der DDR. Berlin, 1966.

[22] *Kern*, A.: Die Erziehung im Strafvollzug. Berlin, 1958.; *Földvári* József: A visszaesés értékelése a büntetőjogban. Bp. 1959.; *Mečiř*, J.: A serdülők és gyermekek toxikomanijája. Prága, 1963.; *Lange*, E.: Der misslungen erweiterte Suizid. Jéna, 1964.

nek fő vonásait (Poljanszkij, Sztrogovics, Alekszejev, Lukasevics, Jakub stb.),[23] valamint az igazság megállapításának általános elméleti és bizonyítás-elméleti problémáit is (Kaz, Paskevics, Arszenyev, Lipsinszkaja).[24] A bizonyítás, a bizonyítási jog, mint az igazság megállapításának alapfeltétele, a figyelem középpontjába került. Monográfia jelent meg e viszonylag rövid periódusban a közvetett bizonyításról, a bírósági verziókról, valamint a bizonyítékok összegyűjtésének, vizsgálatának és értékelésének elméleti problémáiról is.[25] Az általános kérdések körében kimunkálták a büntető eljárási jogtan több elméleti kérdését (Galkin, Matovilovker, Poljanszkij),[26] valamint a büntető eljárás alanyaira vonatkozó tanokat. Nem véletlen, hogy a résztvevőkről írott munkák elsősorban a terhelt és a védő, valamint a sértett eljárási helyzetét, eljárási jogait tárgyalták.[27]

A büntető eljárás irodalmában új alapokra helyeződött a bizonyítás tana. A vizsgált periódusban a már említett bizonyítás elméleti munkákon kívül az egyes bizonyítási eszközökről új, több monográfia készült. Ezek között — számarányuk és tartalmuk alapján is — már ebben a periódusban kiemelkednek a szakértői bizonyítást tárgyaló művek.[28]

A büntető eljárás irodalmában új témaként jelentkezett a társadalomnak a büntető igazságszolgáltatásba történő bevonása. A társadalom részvételének új formáival kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések ugyancsak elsősorban a szakcikkek anyagát gazdagították. A vizsgált periódus második felében azonban már monográfiák is megjelentek, amelyek részben a társadalomnak a megelőzésben, illetőleg a csekélyebb bűncselekmények elkövetőinek nevelésében, másrészt az igazságszolgáltatás folyamatában való közreműködésének problémáit tárgyalták (társadalmi vád, társadalmi védelem).[29] Jelentős munkák készültek továbbá a büntető eljárási kényszerintézkedésekről és a büntető eljárás szakaszairól, dinamizmusáról, a büntető ügyekben eljáró hatóságok tevékenységének lényeges vonásairól is.[30]

2. A büntető eljárás előkészítő szakaszáról írott monográfiák az előkészítő szakasz feladatait, jogi szabályozását, lefolyását elemzik, illetőleg a terhelt jogi helyzetével, személyisége vizsgálatának szükségességével foglalkoznak.[31] Az első fokú bírósági eljárás vonatkozásában főként az első fokú bírósági tárgyalás előkészítésének problémái, valamint a bírósági határozatok meghozatalának, jelentőségének elméleti és gyakorlati kérdései kerülnek előtérbe.[32] Szá-

[23] *Poljanszkij*, N. N.: Voproszü teorii szovetszkovo ugolovnovo processza. Moszkva, 1956.; *Sztrogovics*, M. Sz.: Kursz szovetszkovo ugolovnovo processza. Moszkva, 1958.; *Alekszejev*, N. Sz.—*Lukasevics*, V. Z.: Dalnejseje ukreplenie szocialisztycseszkoj zakonnoszti. Szb.: Voproszü szudoproizvodsztva i szudousztrojsztva v novom zakonodatelsztve Szojuza SZSZR. Moszkva, 1959.; *Jakub*, M. L.: Demokraticseszkie osznovü szovetszkovo ugolovno-processzualnovo prava. Moszkva, 1960.; *Elkind*, P. Sz.; Szusnoszt szovetszkovo ugolovnovo processza. Leningrád, 1963.; *Ružek*, A.: Vádelv a csehszlovák büntető eljárásban. Prága, 1964.; *Cisařova*, D.—*Jüttner*, A.: Védelem a csehszlovák büntető eljárásban. Prága, 1965.; *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárási rendszer alapjai. Bp. 1966.

[24] *Kaz*, C. M.: Dokazatelsztva v szovetszkom ugolovnom processze. Szaratov, 1960.; *Paskievics*, A. F.: Objetivnaja isztina v ugolovnom szudoproizvodsztve. Moszkva, 1961.; *Arszenyev*, V. D.: Voproszü obsij teorii szudebnüh dokazatelsztv v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1964.; *Lipsinszkaja*, P. A.: Dokazüvanie v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1966.

[25] *Vinberg*, A. I.: Koszvennüe dokazatelsztva v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1956.; *Sztarcsenko*, A. A.: Hipoteza. Szudebnaja verza. Moszkva, 1962.; *Vulf*, I. A.: Objazannoszt dokazüvania v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1963.; *Belkin*, R. Sz.: Szobiranie, iszledovanie i ocenka dokazatelsztv. Moszkva, 1966.

[26] *Galkin*, B. A.: Szovetszkij ugolovno-processzualnüj zakon. Moszkva, 1962.; *Matovilovker*, Ja. O.: Voproszü dalnejsevo szoversensztvovania ugolovno-processzualnovo zakonodatelsztva. Tomszk, 1966.; *Poljanszkij*, N. N.: Tolkovanie i priminenie norm ugolovno-processzuálnovo prava. Moszkva, 1967.

[27] *Rahunov*, R. D.: Ucsasztniki ugolovno-processzualnoj deatelnoszti po szovetszkomu pravu. Moszkva, 1961.; *Lukasevics*, V. Z.: Garantii prav obvinaemovo v szovetszkom ugolovnom processze. Leningrád, 1959.; uö.: Garantii prav obvinaemovo v sztadii peredania szudu. Leningrád, 1966.; *Király* Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Bp. 1962.; *Cisarova*, D.: A védő a csehszlovák büntető eljárásban. Prága, 1966.; stb. *Szavickij*, V. M.—*Poterizsa*, I. I.: Poterpivsij v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1963.

[28] *Gamburg*, A. M.: Razvitii szudebnomedicinszkoj nauk i ekszpertizü. Kiev, 1962.; *Genbom*, R. G.—*Kornyejeva*, N. P.: Szudebno-medicinszkoe iszledovanie vesesztvennöh dokazatelsztv. Moszkva, 1965.; *Petruhin*, I. L.: Ekszpertizü kak szredsztvo dokazivania v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1964.; *Jakovlev*, Ja. M.: Szudebnaja ekszpertiza pri rasszledovanii polovüh presztupleniah. Dusanbe, 1966.; *Vinberg*, A. J.: Kriminalisztycseszkie ekszpertiza v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1956. stb.

[29] *Galperin*, I. M.—*Polozov*, F. A.: Ucsasztie obsesztvennoszti v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1961.; *Urakov*, L. I.: Obsesztvennij obvinitel i obsesztvennaja zascsita v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1964.; *Benjamin*, M.—*Kreutzburg*, H.: Die Übergaben von Strafsachen an die Konflikt-und Schiedkommissionen. Berlin, 1964.

[30] *Livsic*, Ju. D.: Merü processzualnovo prinuzsdenia vo szevetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1958.; *Davidov*, P. M.—*Jakimov*, P. P.: Primenenie processzualnovo prinuzsdenia po osznovam ugolovnovo szudoproizvodsztva Szojuza SZSZR i szojuznüh republik. Szverdlovszk, 1961.

[31] *Sztremovszkij*, V. A.: Predvoritelnoe rasszledovanie v szovetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1958.; *Vegyernyikov*, N. T.: Izucsenie licsnoszti presztupnika v processze rasszledovania. Moszkva, 1965.

[32] *Gorszkij*, G. F.: Vüjavlenie i izucsenie pricsin presztupnoszti v sztadii peredania szuda. Voronyezs, 1964.; *Galperin*, I. M.—*Lukasevics*, V. Z.: Peredanie szudu po szovetszkomu ugolovno-processzualnomu pravu. Moszkva, 1965.; *Husar*, E.: A Vádirat előzetes vizsgálata a csehszlovák büntető eljárásban. Bratislava, 1965.; *Ružek*, A.: A határozatok jogereje és végrehajthatósága a büntető perben. Prága, 1958.; *Hinderer*, H.: Die Bedautung die Aufgaben der Strafrechtssprechung in der DDR. Beiträge zum Strafrecht. Heft. 5. Berlin, 1961.

mos jelentős eljárásjogászt foglalkoztat a jogorvoslati rendszer, és ezen belül is elsősorban a másodfokú bírósági eljárás (Sztrogovics, Rivlin, Kucova stb.).[33] A népi demokratikus országok másodfokú eljárási rendszere ez idő tájt éppen változások után és előtt van. Ez tükröződik a jogirodalomban is, ahol e témának a monográfiákon kívül (Jeszenszky, Nagy, Husar, Pavlov)[34] az összefoglaló munkák is nagy figyelmet szentelnek.

IV.

A 60-as évek második felében a bűnügyi tudományok fellendülésének folyamata folytatódik, sőt erőteljesebbé válik. Ezt a megállapítást bizonyítja az elkészült monográfiák mind jelentékenyebb száma, de mindenekelőtt a monográfiák, feldolgozott témák kiteljesedése. A bűnügyi tudományok hagyományos területeire mind erőteljesebben vonul be a társadalompolitikai, szociológiai aspektus, amely az egyes elméleti problémák újbóli, elmélyültebb tárgyalásának igényét vonja maga után, és szükségessé teszi a komplexitás érvényesülését. A komplexitás részben a bűnügyi tudományágak problémáinak együttes elemzésében, vizsgálatában és értékelésében mutatkozik meg, másrészt más tudományágak eredményeinek a mind következetesebb értékesítését tükrözi. A figyelem középpontjába kerül a differenciálás, valamint a dekriminalizáció, s ennek egyenes következményeképpen a felelősségi formák meghatározásának és elhatározásának, az individualizációnak, az elkövető, illetőleg a terhelt személyiségének problémái. A büntetőjogi felelősség belső differenciálásának társadalmi szükségessége előtérbe helyezi a büntetőjogi szankciórendszer továbbfejlesztését, valamint a büntetőjogi felelősségre vonás belső rendjének differenciálását is. A büntetőjogi felelősségre vonás belső rendje, azaz: a büntető eljárás továbbfejlesztése érdekében az állampolgári garanciák és a társadalom védelme együttes megvalósításának a lehetőségeit kutatják, a bizonyítási jog területén pedig ennek feltételét: az igazság megállapításának biztosítását, az ahhoz vezető bizonyítás korszerűsítésének új lehetőségeit. A 70-es években mind nagyobb hangsúly helyeződik a hatékonysági kutatásokra. A hatékonysági kutatások kiterjednek a speciális és generális prevenció tényleges érvényesülésére, az egyes büntetőjogi eszközök céljának gyakorlati érvényre jutására, valamint a felelősségre vonás folyamatának: azaz a büntető eljárásnak a funkcionálására is. A hatékonyság fokozása érdekében vizsgálatok folynak a bűnözés és bűnelkövetés prognosztizálása területén.

1. A büntetőjog tudománya

A büntetőjog tudományának alakulására mindenekelőtt a kriminológia területén elért eredmények gyakoroltak jelentős hatást. Ez tükröződik mind a bűncselekmény-fogalom, a felelősségi határok, az elkövető személyisége, illetőleg a büntetőjogi jogkövetkezmények feldolgozásával kapcsolatos munkákban, mind pedig az egyes bűncselekménycsoportok, valamint azok elkövetőinek vizsgálata, elemzése során. Nagyon jelentős azonban az állam- és jogelmélet, illetőleg a szociológia, a politikai tudományok eredményeinek a kisugárzása is. Ez utóbbi hatás főként a büntetőjog társadalmi-politikai alapjainak újfajta megközelítésében jut kifejezésre.

1. A 60-as évek közepétől több jelentős monográfia szerzője választotta önálló kutatási tárgyként a büntetőjog feladatának, lényegének és társadalmi funkciójának a témáját. Monográfia jelent meg a büntetőjog és az erkölcsi viszonyok (Kuznyecova), a büntetőjog és a szociológia (Gercenzon), a büntetőjog és a kriminológia kapcsolatáról.[35] A büntetőjog lényegéről, társadalmi tartalmáról (Grisanyin, Demidov), valamint feladatáról részint önálló tanulmányok, másrészt tanulmánykötetek készültek.[36] A hatékonysági kutatás elméleti megalapozásáról igen nagyszámú szakcikkben olvashatunk. A monográfia irodalom e tárgykörben a vizsgálat széles körű voltát tükrözi (jogalkalmazás, jogalkotás, jogszabály).[37]

A büntetőjognak már a korábban is az érdeklődés homlokterében álló elméleti kérdéseivel több vonatkozásban is új megvilágításban foglalkoznak a jelentősebb összefoglaló munkák, tankönyvek. A monográfia irodalom termése — lényegében — négy nagyobb területen sűrűsödik. Ezek: a bűncselekmény fogalma és a bűncselekmény törvényi tényállása, a bűnösség és a büntethetőség, az elkövető személyiség, a büntetőjogi szankciók (büntetések, intézkedések) rendszere. Több könyv jelent meg a fiatal-

[33] *Sztrogovics*, M. Sz.: Proverka zakonnoszti i obosznovannoszti prigovorov. Moszkva, 1958.; *Rivlin*, A. L.: Pereszmotr prigovorov v SZSZSZR. Moszkva, 1958.; *Kucova*, E. F.: A szovjet kasszáció, mint az igazságszolgáltatás törvényességének a biztosítéka. Bp. 1960.

[34] *Jeszenszki* Ferenc: A büntető perorvoslati eljárások időszerű kérdései. Bp. 1956.; *Nagy* Lajos: Fellebbezés a büntető perben. Bp. 1960.; *Husár*, E.: Megsemmisítés a csehszlovák büntető eljárásban. Bratislava, 1961.; *Ružek*, A.: A reformácio in peius tilalma a csehszlovák büntető eljárásban. Prága, 1961.; *Pavlov*, Sz.: Eljárás a másodfokú bíróság előtt a bolgár népidemokratikus büntető eljárásban. Moszkva, 1963.

[35] *Kuznyecova*, N. F.: Ugolovnoe pravo i moral. Moszkva, 1967.; *Gercenzon*, A. A.: Ugolovnoe pravo i szociologia. (Problemü ugolovnovo prava i ugolovnoj politiki.) Moszkva, 1970.

[36] *Grisanyin*, P. F.: Szocialnaja obuszlovlennoszt ugolovno-pravovüh norm. Moszkva, 1978.; *Demidov*, Ju. A.: Szocialnaja cennoszt i ocenka v ugolovnom prave. Moszkva, 1975.

[37] Effektivnoszt priminenia ugolovnovo zakona. Red.: *Kuznyecova*, N. F., *Mihaljovszkaja*, I. B. Moszkva, 1973.; Effektivnoszt ugolovnovo prava na szovremennom etape. Moszkva, 1977.

korúakról is általában kriminológiai, illetőleg eljárásjogi irányú komplexitás jegyében.

A bűncselekmény fogalmáról írott munkák vonatkozásában új téma a differenciálás, azaz az egyes bűncselekménycsoportoknak a társadalomra veszélyesség mértékére alapozott elhatárolása.[38] A bűncselekmény törvényi tényállási elemeit az újabb művek mind erőteljesebben a társadalmi tartalom alapján, illetőleg más tudományok eredményeit hasznosító komplexitással vizsgálják és elemzik. A szociológiai, pszichológiai, illetőleg a kriminológiai aspektusok széles körű térhódítása jellemzi a bűnösségről,[39] a büntethetőségről,[40] valamint különösen az elkövető személyiségéről készült tanulmányokat is.[41] A büntetőjog szankciórendszerének általános és speciális elméleti kérdéseivel viszonylag nagyszámú önálló monográfia foglalkozik. Az általános elméleti műveket a büntetőjog szankciórendszer céljának, lényegének, tartalmának és hatékonyságának társadalmi, politikai, jogi, pszichológiai és morális szempontok alapján történő megközelítése jellemzi. Az említett elméleti alapkérdésekről termékeny vita folyt, és folyik ma is. Az általános kérdések között kap hangot a szankciórendszer továbbfejlesztésének, belső differenciálásának, egységének, illetőleg dichotom jellegének (büntetések-intézkedések) számos új gondolata is.[42] Több munka foglalkozik az egyes büntetési nemekkel, így különösen a szabadságvesztés büntetéssel,[43] és az egyes intézkedésekkel. Újszerű azoknak az intézkedéseknek a tudományos értelmezése, amelyek a büntetőjogi felelősség alsó határán levő cselekmények elkövetőinél a büntetőjogi felelősség alóli mentesítést, illetőleg a megelőzésnek nem büntetőjogi eszközökkel való megvalósítását teszik lehetővé.[44]

A fiatalkorúakról írott munkák között — fővonásokat figyelembe véve — négy témacsoportot különböztethetünk meg. Az első a fiatalkorúak bűnözését, mint társadalmi jelenséget, annak okait, feltételeit és megelőzésének jogi és nem jogi eszközeit tárgyalja.[45] A másodikhoz a fiatalkorúak büntetőjogi felelősségének megállapításával kapcsolatos sajátosságok, jogilag releváns eltérő vonások vizsgálata tartozik,[46] a harmadik téma a felelősségre vonás differenciálását, a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható szankciókat, büntetéseket, intézkedéseket foglalja magába,[47] és a negyedik pedig a fiatalkorúak sajátos, kiemelt védelmének lehetőségét és módozatait tartalmazza.[48]

2. A különös résszel foglalkozó jelentősebb tanulmányokban ugyancsak a kriminológiai irányzat előretörése figyelhető meg. A megelőző periódusra jellemző kutatási irányokon túl több monográfia középpontjában a vizsgált bűncselekménycsoport elkövetésének okai, lehetővé tévő feltételei, illetőleg a megelőzés speciá-

[38] *Malkov*, V. P.: Povtornoszt presztupka i ugolovnaja otvetsztvennoszt. Kazany, 1968.; *Solnař*, V.: A jogi felelősség alapjai. Prága, 1972.; *Kudrjavcev*, V. I.: Obsaja teoria kvalifikacia presztuplenij. Moszkva, 1972.; *Fefilova*, V. F.: Presztuplenie i presztupok. Moszkva, 1976.; *Szabóné, Nagy* Teréz: Vétség-bűntett-súlyos bűntett. Bp. 1977.

[39] *Tyihonov*, K. F.: Szubektivnaja sztorona presztuplenia. Problema szocialnovo szoderzsenia vinü v szovetszkom ugolovnom prave. Szaratov, 1969.; *Békés* Imre: Gondatlanság a büntetőjogban. Bp. 1974.; *Dagel*, P. Sz.—*Mihaev*, R. I.: Teoreticseszkie osznovü usztanovlenia vinü. Vladivosztok, 1975.; *Lekschar*, J.—*Seidel*, D.—*Dettenborn*, H.: Studien zur Schuld. Berlin, 1975.; *Giljazev*, F. G.: Szocialnopszihologicseszkie i ugolovno-pravovüe csertü vinü. Ufa. 1979.

[40] *Jakubovics*, M. I.: Ucsenie o neobhodimoj oborone v szovetszkom ugolovnom prave. Moszkva, 1967.; uö. Obsztojatelsztva iszklucsenie obsesztvennuju opasznoszt i protivo-pravnoszt deania. Moszkva, 1979.

[41] *Lejkina*, N. Sz.: Licsnoszt presztupnika i ugolovnojcotvetsztvennoszti. Leningrád, 1968.; *Kuznyecov*, A. V.: Ugolovnoe pravo i licsnoszt. Moszkva, 1977. Visszaesés a személy elleni bűncselekmények körében. Szófia, 1970.; *Suchy*, O.: A visszaesés. I—II. Prága, 1971. Problemü borbü recidivoj presztupnosztu. Tomszk, 1978.

[42] *Noj*, I. Sz.: Szusnoszt i funkcii ugolovnovo nakazania v szovetszkom goszudarsztve. Szaratov, 1973.; *Sargorodszkij*, M. D.: Nakazanie, jevo celi i effektivnoszt. Leningrád, 1973. Licsnoszt presztupnika i priminenie nakazania. Red.: *Volkov*, B. Sz. Kazany, 1980.; *Horváth* Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Bp. 1981.; A büntetési rendszer új elvei a BNK büntető törvényben. Szófia, 1972.; *Čič*, M.: A védő nevelés a csehszlovák büntetőjogban. Bratislava, 1971; uö.: A büntetőjog, mint a büntetőpolitika része. Bratislava, 1976.

[43] *Noj*, I. Sz.: Teoreticseszkie voproszü lisenia szvabodü. Szaratov, 1965.; *Novotvy*, O.: A büntetésről és a szabadságvesztésről. Prága, 1967.; *Galperin*, I. M.: Naznacsenie ugolovnovo oszuzsdenia k liseniju szvabodü sz objazatelnüm privlicseniem oszuzsdennovo trudu. Moszkva, 1971.; *Glázer:* István: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Történeti áttekintés. Bp. 1979.; *Repik*, B.: A szabadságvesztéssel nem járó büntetések. Bratislava, 1978.; *Petruhin*, I. Sz.: Uszlovnoe oszusdenie k liseniju szvabodü sz objazatelnüm privlicseniem oszuzsdennovo k trudu. Voronyezs, 1977.

[44] *Vittenberg*, G. B.: Voproszü oszvobozsdenia sz primineniem mer obsesztvennovo bozdejsztvia. Irkutszk, 1970.; *Kelina*, Sz. G.: Teoreticseszkie voproszü oszvobozsdenia ot ugolovnoj otvetsztvennoszti. Moszkva, 1974.; *Tkacsevszkij*, Ju. M.: Doszrocsnoe oszvobozsdenie ot nakazania. Moszkva, 1976.

[45] *Schubert*, L.: A fiatalkorú bűnözés problémái. Bratislava, 1967.; Voproszü izucsenia i preduprezsdenia pravonarusenij neszoversennoletnüh. Red.: *Kudrjavcev*, V. N. Moszkva, 1970.; *Molnár* József: Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkorú csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés. Bp. 1971.; *Venediktov*, J.: Fiatalkor, bűnözés, faktorok. Szófia, 1976.; *Dolgova*, A. I.: Szocialno-pszihologicseszkie aszpektü presztupnoszti neszoversennoletnih. Moszkva, 1981.

[46] *Orlov*, V. Sz.: Podrosztok i presztuplenie. Moszkva, 1969.; *Dobrovolszkaja*, T. N.—*Leoskevics*, D. L.: Otvetsztvennoszt za pravonarusenia neszoversennoletnih. Kisinyev, 1967.; *Bucholz*, I.: Die strafrechtliche Verantwortlichkeit Jugendlicher und Ihre Verwirklichung in der DDR. Berlin, 1980.

[47] *Babaev*, M. M.: Individualizacia nakazania neszoversennoletnih. Moszkva, 1968.; *Jakubov*, A. E.: Oszvobozsdenie neszoversennoletnih ot otvetsztvennoszti i nakazania sz primineniem prinuditelnüj mer voszpitatelnovo haraktera po szovetszkomu ugolovnomu pravu. Moszkva, 1971.

[48] Preduprezsdenie pravonarusenij i ohrana prav neszoversennoletnih. Moszkva, 1977.; *Grafimov*, N. I.: Ugolovno-pravovaja ohrana duhovnovo i fizicseszkovo razvitia neszoversennoletnih. Moszkva, 1979.

lis feladatai állanak. A különböző témák közötti szóródás lényegében két szempontból orientál. Részben felhívja a figyelmet arra, hogy a bűnözés struktúrájában milyen bűncselekménycsoportok jelentenek nagyobb tömeget, másrészt tükrözi azokat a jogpolitikai szempontokat, amelyek egyes területeken a büntetőjogi védelem hatékonyabbá tételét, vagy éppen határterületi problémák értékelése alapján, a büntetőjogi eszközök helyett, más eszközök alkalmazását sürgetik.

Az egyes bűncselekménycsoportok közül a monografikus irodalomban nagy figyelmet szentelnek a szerzők a tulajdon elleni deliktumoknak. A társadalmi tulajdon különböző formáinak büntetőjogi védelmét tárgyaló munkákban különösen nagy szerepe van az okkutatásnak, és ennek eredményeképpen a szignalizációnak. E bűncselekményekkel foglalkozó munkák továbbá — a fokozatosan sérthető jogtárgyra tekintettel — a belső és külső differenciálással és dekriminalizációval is foglalkoznak, elemezve a jogalkalmazási lehetőségeket, és vizsgálva a perspektivikus jogalkotási feladatokat.[49] A tulajdon elleni bűncselekmények körében fokozatosan növekszik a figyelem a személyi tulajdon büntetőjogi védelme iránt.[50] A tulajdon védelmével együttesen, de mégis sajátos problémákkal jelentkezik az új gazdasági rendszerek büntetőjogi védelmének feladata. A gazdasági bűncselekmények más részről a hivatali bűncselekményekkel érintkeznek. Mindez vizsgálatuk és elemzésük komplexitását igényli.[51] Az elmúlt másfél évtizedben az állampolgárok jogainak, személyiségének a biztosítása a társadalmi, politikai és jogi élet valamennyi területén előtérbe került. Ez a tendencia tükröződik a büntetőjog irodalmában is, jóllehet az állampolgári jogok és érdekek védelme nyilván csak másodlagosan büntetőjogi kérdés. A különös rész irodalmában az utóbbi években igen nagyszámú szakcikk foglalkozik a személy és a személyiség büntetőjogi védelmével. A téma a monografikus irodalmat is gazdagítja.[52] A technika fejlődésének egyik jeleként az állampolgárok közötti jogviták, jogsértések vonatkozásában megnőtt a közlekedési tárgyú ügyek száma. A közlekedés rendjének a védelme — végsősoron — büntetőjogi feladat. A jogsértések egyrésze ún. határterületi probléma, tehát a büntetőjogi felelősségre vonás általános elméleti kérdéseit veti fel. A magatartások többsége gondatlan, így számos — bűnösséggel foglalkozó — tanulmány témája is egyszersmind. A közlekedési bűncselekmények és szabálysértések elhatárolása általában mind az eredmény, mind pedig a bűnösség problémáinak beható és alapos elemzését követeli meg.[53]

2. *A kriminológia tudománya*

A 60-as évek közepétől a kriminológia tudományának a területén a fejlődés ugrásszerű. Az eltelt másfél évtizedben a szocialista kriminológia kivívta magának az önálló tudományágnak járó elismerést és — amint már említettük — igen nagy szerepet tölt be folyamatosan a többi bűnügyi tudományág elméleteinek a kimunkálásában is. Ez a folyamat természetesen nem a véletlen műve. Alapja és legfőbb mozgatórugója az a jogpolitikai elvekben meghatározott társadalmi-politikai igény, amely a bűnözés elleni harc legfőbb feladatait a bűnözés, a bűncselekmények megelőzésében jelöli meg. E feladat a bűnözés, mint társadalmi jelenség, a bűncselemények, mint egyedi jelenségek reális és alapos megismerését követeli meg, hiszen a megelőzés feladatainak a teljesítése csupán a realitások feltárása, elemzése és értékelése, illetőleg az ezekből levont tennivalók elvégzése útján valósítható meg. A kriminológia tudományának fejlődése során az általános és különös kutatások lassanként elkülönültek. Az ál-

[49] *Hakimov*, I. H.: Ohrana szocialiszticseszkoj szobsztvennoszti v szovetszkom prave. Taskent, 1967.; *Kriger*, G. L.: Borba poszjagatelszvami na szocialiszticseszkuju szobsztvennoszti intereszü narosnovo hozjajsztva. Moszkva, 1972.; *Gagarin*, N. Sz.: kvalifikacia nekotorüh presztuplenij protiv szocialiszticseszkoj i licsnoj szobsztvennoszti. Alma-Ata, 1973.; *Erakszin*, V. V.: Otvetsztvennoszt za grabezs. Moszkva, 1972.; *Volfman*, G. I.: Kvalifikacia presztuplenij protiv szovetszkoj torgovli. Szaratov, 1977.; *Diczig* István: A társadalmi tulajdon védelme. Bp. 1978.; *Ajdarov*, J.: A szocialista tulajdon elleni bűncselekmények és ellenük való harc. Szófia, 1980.

[50] *Vladimirov*, V. A.: Kvalifikacia presztuplenij protiv licsnoj szobsztvennoszti. Moszkva, 1968.; uö.: Kvalifikacia pohiscsenij licsnovo imusesztva. Moszkva, 1974.; lásd még *Gagarin*, *Erakszin*, *Volfman* munkáit.

[51] *Telfang*, I. A.: Hozjajsztvennüe i dolzsnosztnüe presztuplenia v szovetszkom hozjajsztve. Kiev, 1970.; *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Bp. 1974.; *Rabinovics*, F. L.: Vina kak osznovanie dogovornoj otvetsztvennoszti predpriatia. Moszkva, 1975.; *Erdősy* Emil: A gazdasági reform büntetőjogi kérdései. Bp. 1976.; *Pesta*, K.: A szocialista gazdaság büntetőjogi védelme. Prága, 1979.; *Čič*, M.—*Mahern*, V.: A szocialista gazdaság védelme. Bratislava, 1980.; *Szvetlov*, A. Ja.: Otvetsztvennoszt za dolzsnosztnüe presztuplenia. Kiev, 1978.; *Galahova*, A. V.: Privüsenie vlaszti ili szluzsebnüh polnomocsij. Moszkva, 1978.; *Kiricsenko*, V. F.: A hivatali bűncselekmények a szovjet jogban. Bp. 1958.; *Buzov*, V.: Hivatali bűncselekmények a BNK Büntető Törvénykönyvében. Szófia, 1978.

[52] *Noj*, I. Sz.: Ohrana cseszti i dosztoinsztva licsnoszti v szovetszkom prave. Moszkva, 1959.; *Beljavszkij*, A. V.—*Prigvorov*, N. A.: Ohrana cseszti i dosztojsztva licsnoszti v SZSZSZR. Moszkva, 1971.; *Borzenkov*, G. H.: Otvetsztvennoszt za mesennicseszto. Moszkva, 1971.; *Gauhman*, L. D.: Naszilie kak szredsztvo szoversenia presztuplenia. Moszkva, 1974.; *Kuznyecov*, A. B.: Ugolovnoe pravo i licsnoszt. Moszkva, 1977.

[53] *Vágó* Tibor: A közúti balesetek csökkentésének kriminológiai és büntetőjogi eszközei. Bp. 1972.; *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Bp. 1974.; *Kurinov*, B. A.: Avtotranszportnüe presztuplenia. Kvalifikacia i otvetsztvennoszt. Moszkva, 1976.; *Buzov*, V.: Közlekedési bűncselekmények. Szófia, 1976.; *Zsulev*, V. I.— *Misin*, V. P.: Adminisztrativnaja otvetsztvennoszt za narusenie pravil dorozsnovo dvizsenia. Moszkva, 1979.

talános elméleti problémák további — több irányú — vizsgálata mellett mind nagyobb jelentőséghez jutnak az egyes bűncselekmény-kategóriákra vonatkozó speciális, a sajátos okokat és körülményeket feltáró és értékelő kutatások.

1. A kriminológia általános elméletének tételeiről, illetőleg az ezekre vonatkozó kutatások folyamatáról és új eredményeiről összefoglaló munkák, tankönyvek, és külön monográfiák számolnak be.[54] Az elméleti alapvetések körében a monografikus irodalomban leggyakrabban tárgyalt problémacsoport: a kriminológiai kutatások társadalmi, politikai funkciójának a tisztázása, azaz: a kriminológia eredményeinek hasznosítása a jogalkotás és a jogalkalmazás legszélesebb területein (Kudrjavcev, Jakubovics, Szmirnova, Müller, Galperin, Pavlov).[55] Folytatódnak a metodológiai kutatások a kriminológiai kutatások szervezésének, realizálásának a jobbítása érdekében. Újabban több munka tárgyalja a bűnözés prognosztizálásának elméleti és gyakorlati problémáit is (Perevoznyik, Vigh, Grigorjev).[56] Kiterjedt és elmélyült kutatás folyik a kriminológiai okság témakörében. Az okság elméleti problémáit tárgyaló munkák az okozatosság általános elméleti, filozófiai kérdésein túl a társadalmi okokkal és feltételekkel, illetőleg a személyiség, a személy magatartásában kifejeződő okokkal és feltételekkel egyaránt foglalkoznak.[57] Különösen széles körű a pszichológiai, kriminálpszichológiai és kriminológiai kutatások köre, amely a deviáns viselkedések okozatosságának vizsgálatától kezdve az ún. normális és abnormális pszichés tényezők empirikus vizsgálatán át az emberi magatartás okozatosságának úgyszólván valamennyi filozófiai, erkölcsi jogelméleti problémáját magában foglalja (Szewczik, Stihler, Dettenborn, Frülich, Seve, Lukaseva, Tararuhin, Panev, Popper, György stb.).[58]

2. Az ún. különös kriminológiai kutatások — az új szocialista kriminológia tudományának kezdeti szakaszában — elsősorban a fiatalkorúak, mint sajátos élettani, biológiai, pszichológiai jegyeket tükröző, és a társadalomhoz elsősorban sajátos mikrokörnyezetük közvetítésével kapcsolódó személyiségek magatartásaira korlátozódtak. Az utóbbi másfél évtizedben e tématerület jelentősen bővült. A bűncselekménycsoportok közül — jórészt az anyagi jog irodalmához sorolt egyes munkákban is hangot kapva — a tulajdon elleni deliktumokra[59] és elkövetőikre, az erőszakos bűncselekményekre és azok elkövetőire, illetőleg a visszaesőkre[60] vonatkozó vizsgálódásokat kell megemlíteni. Kutatások folynak egyebek között a női bűnözés, illetőleg a közlekedés elleni deliktumok vonatkozásában is.[61]

---

[54] *Lekschas,* J.: Neue Probleme der sozialistischen Kriminologie. Berlin, 1967.; *Nezkužil,* J.: A kriminológia alapjai. Prága, 1972.; *Suchy,* O.—*Švancer,* Z.: A fiatalkorúak és a bűnözés. Prága, 1972.; *Vitek,* K.: Bűnözés és megelőzés. Prága, 1972.; *Dzsekebaev,* U. Sz.: Presztupnoszt kak kriminoligocseszkaja problema. Alma-Ata, 1974.; Kriminologie. Iszpravitelnoe trudovoe pravo. Isztoria juridicseszkoj nauki. Red.: *Kudrjavcev,* V. N. Moszkva, 1977.; *Nezkušil,* J.: Csehszlovák kriminológia. Prága, 1978.; *Schubert,* L.: A bűnözés elleni harc alapkérdései. Bratislava, 1978.; *Bucholz,* E.—*Hartmann,* R.—*Lekschas,* J.—*Stiller,* G.: Sozialistische Kriminologie. Berlin, 1971.; *Kajzer,* G.: Kriminológia. Moszkva, 1979.; *Földvári* József—*Vigh* József: Kriminológia. Bp. 1966.; *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.; *Szabó* András: Bűnözés, ember, társadalom. Bp. 1980.

[55] Problemü iszkorenie presztupnoszti. Red.: *Kudrjavcev,* V. N., *Jakubovics,* N. A. Moszkva, 1965.; *Cseglova,* K. T.: Latentnaja presztupnoszt i jejo znacsenie dlja opredelenia effektivnoszti ugolovnüh norm. Moszkva, 1973.; *Klocskov,* V. V.—*Sljapocsnikov,* A. Sz.—*Kudrjavcev,* V. N.: Teoreticseszkie osznovü preduprezsdenia presztupnoszti. Moszkva, 1977.; *Kudrjavcev,* V. N.: Pravonarusenia. Ih pricsin i preduprezsdenia. Moszkva, 1977.; *Kirin,* V. A.: Zakonodatelsztvo v borbe sz presztupnosztu. Otraszli i ih vzaimovszjaz. Moszkva, 1978.; A bűnözés elleni harc problémái. Szófia, 1979.; *Tomin,* M.: Jogtudat és az állampolgárok aktivitása a bűnözés elleni harcban. Prága, 1976.; A bűnözés és megelőzése. Szófia, 1980.

[56] *Perevoznik,* P. F.: Ukreplenie goszudarsztvennoj diszciplinü-nadezsnoe szredsztvo preduprezsdenia presztuplenij. Moszkva, 1977.; *Vigh* József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Bp. 1980.; *Grigorjev,* G.: A tudományos előrejelzés a kriminológiában. A bűnözés megelőzése. Szófia, 1980.

[57] *Kudrjavcev,* V. N.: Pricsinnoszt v kriminologii. (O sztrukture individualnovo presztupnovo povedenia.) Moszkva, 1968.; uö.: Pricsinü pravonarusenia. Moszkva, 1976.; *Gödöny* József: A társadalmi gazdasági fejlődés és a bűnözés. Bp. 1976.; *Hartmann,* R.—*Leksches,* J.: Kriminalitätsursachen und Probleme der Kriminalitätsforschung in der DDR. Berlin, 1976.

[58] *Szewczyk,* H.: Die Gerichtspsychiatrie in der neuer Rechtspflege. Jena, 1964.; uö.: Kriminalität und Persönlichkeit. Psychiatrisch-psychologische und rechtliche Aspekte. Jena, 1974.; *György* Júlia: Az antiszociális személyiség. Bp. 1967.; *Popper* Péter: A kriminális személyiségzavar kialakulása. Bp. 1970.; *Seve,* L.: Marxismus und Theorie der Persönlichkeit. Berlin, 1972.; *Tararuhin,* Sz. A.: Presztupnoe povedenie. Szocialnüe i pszihologicseszkie csertü. Moszkva, 1974.; *Stihler,* G.: Über den Wert der Individualität im Sozializmus. Berlin, 1978.; *Panev,* B.: A jogtudat és a bűncselekmény. Szófia, 1977.; *Baranovszkij,* N. A.: Szocialnüe potrebnoszti licsnoszti i genezin presztupnovo povedenia. Minszk, 1981.

[59] *Beskov,* P.: A belkereskedelem területén elkövetett lopások okai és feltételei. Szófia, 1970.; Kriminalitätsvorbeugung und bekempfung im Betrieb. Berlin, 1974.; lásd még a 62—64. sz. jegyzeteket.

[60] *Mettin,* H.—*Raber,* R.: Der soziale Charakter des Rückfalldiebstahls. Berlin, 1967.; *Karakasev,* V.: A visszaeső bűnözés elleni harc. Szófia, 1970.; *Karakasev,* V.—*Predov,* T.: A visszaeső bűnözés megelőzése. Szófia, 1973.; *Gönczöl* Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Bp. 1980.; *Vigh* József—*Gönczöl* Katalin—*Kiss* György: Az erőszakos bűncselekmények és elkövetőik. Bp. 1973.; *Rózsa* János: A szexuális bűnözés. Bp. 1977.

[61] *Raskó* Gabriella: A női bűnözés. Bp. 1978.; *Nikšova,* G.: A magzatelhajtás a csehszlovák büntetőjogban. Bratislava, 1971.; uö.: A nőkre vonatkozó speciális kérdések a büntetőjog és a kriminológia területén. Bratislava, 1972.; *Irk* Ferenc: A közúti balesetek. (Törvényszerűség és megelőzés.) Bp. 1979.; *Ugrehnelidze,* N. G.: Kriminologicseszkaja harakterisztika szoucsasztia v presztuplenii. Tbiliszi, 1975.

3. A büntető eljárási jog tudománya

Az 1960-as évek második felétől a büntető eljárási jog és a büntető eljárás tudományos megalapozása részint a megelőző periódusban már említett, másrészt új témák kidolgozása útján tovább folyik. Az általános elméleti kérdések körében számos munka foglalkozik az eljárás alanyainak jogi helyzetével és a bizonyítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Az eljárás lefolytatásával, illetőleg egyes szakaszaival kapcsolatban végzett kutatások eredményeként előtérbe kerül az eljárási forma differenciálásának, illetőleg a szocialista büntető eljárás egységéből adódóan az előkészítő eljárás tartalmának, rendszerének a monografikus feldolgozása is.

1. A büntető eljárás alapvető elméleti kérdései közül több szerző foglalkozik a büntető eljárási jogtannal: azaz a büntető eljárási norma társadalmi és jogi tartalmával (Melnyikov, Bozsev).[62] Számos monográfia tárgya a büntető eljárási elvi megalapozása, az alapelvek rendszere, a szocialista törvényesség és az igazság megállapítása, a büntető eljárásban résztvevő személyek jogainak védelme, valamint más fontos eljárási alapelvek (Luther, Bein, Pavlov, Alekszejev, Lukasevics, Dobrovolszkaja, Babaev, Matovilovker, Kucova stb.).[63] Az alapelvek tartalmának, rendszeralkotó jelentőségének a súlyát a szocialista jogirodalomban az alapelvek jogi szabályozásának igénye alapozza meg (aktuális alapelvek). Ebből következik, hogy az alapelvek tartalmával, rendszerével, kodifikációs és jogalkalmazási jelentőségével a tankönyvek is nagy körültekintéssel foglalkoznak. A büntető eljárási jog irodalmában is új, és egyre nagyobb érdeklődésre számot tartó téma a hatékonyság. A büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának vizsgálatával kapcsolatos elméleti megalapozásról, a hatékonyság mérhetőségéről és méréséről, a büntető eljárás keretében alkalmazott büntetőjogi norma alkalmazásának hatékonyságáról az utóbbi években már — a nagyszámú szakcikk mellett — több monográfia is készült (Fatkulin, Elkind, Petruhin stb.).[64] Végül a büntető eljárás jogi tartalmának, azaz: a büntető eljárási jogviszonytannak a továbbfejlesztése jut kifejezésre azokban a munkákban, amelyek az eljárás alanyainak, résztvevőinek jogi helyzetét, jogait és kötelezettségeit vizsgálják és elemzik. A büntető eljárás alanyait tárgyaló monográfiák leggyakrabban választott témája az ügyvéd, illetőleg polgári jogi igényét érvényesítő magánfél (Kokorev, Ginzberg, Avraj, Bojkov, Szavickij, Fatkulin, Nyikulin, Kocsev, Radeva stb.).[65]

A büntető eljárás legfontosabb elve, és egyszersmind követelménye, feladata az objektív igazság megállapítása, amely záloga a törvényességnek, a megelőzésnek és a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának egyaránt. Éppen ezért nem véletlen, hogy a büntető eljárási jog tudományában a legintenzívebb érdeklődés a bizonyítás joga köré csoportosul. A bizonyítás eljárási problémáinak elemzése, vizsgálata során több szerző foglalkozik az előkészítő eljárásban megállapítható igazság és ennek eszközei, valamint a bírósági eljárásban megállapítható igazság és ennek eszközei témákkal elkülönítetten is (Cséka, Muhin, Hermann, Vinogradov, Gödöny, Larin, Szelinov),[66] specialitásokat kutatva, de egyszersmind elfogadva a bizonyítási elmélet egységes érvényesülését a büntető eljárás egész területén. Az egységes bizonyítási elmélet lényege: a büntető ügyekben eljáró ha-

[62] *Melnyikov*, Ju. M.: Priroda i szoderzsenie norm processzualnovo prava v szocialiszticseszkom obsesztve. Jaroszlav, 1976.; *Bozsev*, V. P.: Ugolovno-processzualnüe pravootnosenia. Moszkva, 1975.

[63] *Luther*, H.—*Bein*, H.: Entwicklung der demokratischen Grundlagen der Strafverfahrens in der DDR. Berlin, 1967.; *Pavlov*, Szt.: Az alkotmányos alapelvek fejlődése a BNK büntető eljárásban. Szófia 1972.; *Alekszejev*, N. Sz.—*Lukasevics*, V. Z.; Pretvarenie leninszkih idej v szovetszkom ugolovnom szudoproizvodsztve. Leningrád, 1979.; *Doblovolszkaja*, T. N.: Principü szovetszkovo ugolovnovo processza. Moszkva, 1971.; *Babaev*, A. Sz.: Szocialnüe osznovü szovetszkovo ugolovno i ugolovno-processzualnovo prava. Ajzerbajdzsan, 1973.; *Matovilovker*, Ja. O.: O principah objektivnoj isztinü, prezumcii nevinovnoszti i szosztazatelnoszti processza. Jaroszlavszk, 1978.; *Kucova*, E. F.: Garancii prav licsnoszti v szovetszkom ugolovnom processze. Taskent, 1975.

[64] Voproszü effektivnoszti szovetszkovo ugolovnovo processza. Red.: *Fatkulin*, F. N. Kazany, 1976.; *Elkind*, P. Sz.: Celi i szredsztva ih dosztizsenia v szovetszkom ugolovno-processzualnom prave. Leningrád, 1976.; *Petruhin*, I. L.: Teoreticseszkie osznovü effektivnoszti pravoszudia. Moszkva, 1979.

[65] *Kokorev*, L. D.: Ucsasztie pravoszudia po ugolovnüm delam. Voronyezs 1971.; *Grinzburg*, G. A.: Szovetszkij advokat. Moszkva, 1968.; *Avrak*, Ja. Sz.: Pszihologicseszkie problemü zascsitü po ugolovnüm delam. Kazany, 1972.; *Szavickij*, G. P.: Zascsitnik v ugolovnom processze. Taskent, 1971.; *Kiszelev*, Ja. Sz.: Etika advokatov. (Nravsztv, osznovü deatelnoszti advokata v ugolovnom processze.) Leningrád, 1974.; *Fatkulin*, F. N.: Obvinenie i zascsita po ugolovnüm delam. Kazany, 1976.; *Bojkov*, A. D.: Etika professzionalnoj zascsitü po ugolovnom delam. Moszkva, 1978.; *Kokorev*, L. D.: Podszudimüj v szovetszkom ugolovnom processze. Voronyezs, 1973.; *Radeva*, Sz.: A büntető igény kérdései a BNK büntető eljárásában. Szófia, 1972.; *Kocsev*, K.: A károsult, mint vádló a büntető perben. Szófia, 1971.; *Luther*, H.—*Weber*, H.: Die Entschädigung des durch eine Straftat Verletzten. Revue Internationale De Droit Pénale, 44. 1973. 1—2. sz.; *Nikulin*, B. Sz.: Vozmesenie userba, pricsinnovo presztupleniem goszudarsztvennüm i obsesztvennüm organizaciam. Moszkva, 1974.; *Mazalov*, A. G.: Grazsdanszkij iszk v ugolovnom processze. Moszkva, 1979.; *Sejfer*, Sz. A.—*Lazarev*, V. A.: Ucsasztie poterpivsevo i jevo predsztavitelja na predvaritelnom szledsztvie. Kubisev, 1979.

[66] *Cséka* Ervin: A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai. Bp. 1968.; *Muhin*, I. I.: Vazsnejseje ocenki szudebnüh dokazatelsztv v ugolovnom szudoproizvodsztve. Leningrád, 1974.; *Vinogradov*, I. V.: Ekszpertizü na predvaritelnom szledsztvii. Moszkva, 1967.; *Gödöny József*: Bizonyítás a nyomozásban. Bp. 1968.; *Larin*, A. M.: Ot szledsztvennoj verszii k isztine; *Szelinov*, N. A.: Matematicseszkie metodü v szobranii i iszledovanii dokazatelsztv. Moszkva, 1974.

tóságoknak az igazság teljes és objektív megállapításával kapcsolatos kötelezettségei mind az előkészítő eljárás során, mind pedig a bírósági eljárás során azonos tartalommal meghatározott követelmények. A bizonyítás általános elméleti kérdései körében — a kriminalisztika tudományának eredményeire támaszkodva — nagyobb lélekzetű tanulmányok készültek a bizonyítás elveiről, az igazság megállapításának feltételeiről és az igazság természetéről, a bizonyítékokról és vélelmekről, a közvetett bizonyításról, a kihallgatás lélektani és kriminalisztikai kérdéseiről stb. (Zsogin, Arszenyev, Muxin, Fatkulin, Cisařová, Babaev, Soukup, Mathern stb.).[67] Nagyszámú monográfia foglalkozik az egyes bizonyítási eszközök tudományos értékelésével. A monográfiák többsége a szakértői véleményt, mint a technika és más tudományágak fejlődését közvetítő bizonyítási eszközt választotta tárgyául,[68] de nagyobb tanulmányok jelentek meg a szemléről, tárgyi bizonyítási eszközökről, az okiratból, mint a bizonyítás lehetséges eszközeiről is (Hermánek, Pusztai L., Kertész I., Szelivanov, N. A., Pinhaszov, B. J.).[69]

A vizsgált periódusban folytatódnak a társadalomnak az igazságszolgáltatásban való részvételével, illetőleg a csekélyebb jelentőségű cselekmények társadalmi úton történő elbírálásával kapcsolatos kutatások. Az említett intézményekről és a bűnözés megelőzésében betöltött szerepükről ugyancsak több monográfia készült.[70] A kényszerítő intézkedések önálló monografikus feldolgozása változatlanul szűkebb körű.[71] A büntető eljárási kényszerintézkedések elméleti problémáit ugyanis elsősorban azok az általános elméleti munkák tárgyalják, amelyek az állampolgári jogok biztosításával, a jogok védelmével és garanciáival foglalkoznak.

2. A büntető eljárás rendjének, formájának elemzése az egyeséges büntető igazságszolgáltatás differenciálásának az irányába mutat. Az eljárási formák differenciálásának elméleti alapkérdéseiről, a feladatmegosztással, a funkciómegosztással kapcsolatos viszonyáról, lehetőségeiről és korlátairól nagyszámú szakcikk és több monográfia készült.[72]

A büntető eljárás szakaszai közül a figyelem a vizsgált periódusban előkészítő szakaszra: a vizsgálatra (nyomozásra) összpontosult. Az előkészítő szakasz előtérbe kerülése mindenekelőtt annak tudható be, hogy a szocialista büntető eljárás elméletében úgyszólván általánossá vált a büntető eljárás egységes szemlélete, amely az előkészítő szakaszt — mind a feladatok, mind az alapelvek, mind pedig az eljárás egészének rendszere szempontjából — a bírósági eljáráshoz hasonlóan önálló főszakasznak tekinti. A büntető eljárás egységéből következik viszont az előkészítő szakasz eljárásviszonyainak, garanciáinak elméleti és jogi kimunkálása. Az előkészítő szakasz, továbbá a bizonyítás és az igazság megállapítása szempontjából — az időbeli közelség, a technika alkalmazásának jóval nagyobb lehetőségei, az eljárási cselekmények dinamizmusának rugalmassága folytán — egyre nagyobb jelentőséghez jut. Ez is felveti az eljárás egészébe való beillesztésének elméleti, jogi és gyakorlati kérdéseit, és sürgeti az azokra adandó válaszokat. Nem véletlen tehát, hogy a

[67] Teoria dokazatelsztv v szovetszkom ugolovnom processze. Red.: *Zsogin*, N. V., Moszkva, 1966.; *Arszenyev*, V. D. Osznevü teorii dokazatelsztv v szovetszkom ugolovnom processze. Irkutszk, 1970.; *Muhin*, I. I.: Obektivnaja isztina i nekotorie voproszü ocenka szudebnüh dokazatelsztv pri oszusevsztlenii pravoszudia. Leningrád, 1971.; *Fatkulin*, F. N.: Obsie problemü processzualnovo dokazatelsztv. Kazany, 1973.; *Cisařova*, D.: A bizonyítás időszerű problémái a büntető eljárásban. Prága, 1975.; *Babaev*, V. K.: Prezumpcia v szovetszkom prave. Gorkij, 1974.; *Belkin*, R. Sz.—*Vinberg*, A. I.: Kriminalisztika i dokazüvanie. Moszkva, 1969.; *Hmirov*, A. A.: Koszvennüe dokazatelsztv. Moszkva, 1979.; *Soukup*, J.: Önvádolás és a hamis beismerés. Prága, 1973.; *Mathern*, V.: A terhelt nyilatkozata és a tanú vallomása a bírósági tárgyaláson. Bratislava, 1968.

[68] *Szewczyk*, H.: Die Begutachtung und Bechandlung erwchschener und jugendlicher Täter. Jena, 1966.; *Hermann*, R.—*Hinderer*, H.—*Lechmann*, U.: Das Geständhiss. Berlin, 1967.; *Székely* János: Szakértők az igazságszolgáltatásban. Bp. 1967.; *Abaev*, M. J.: Szudebno-medicinszkaja ekszpertiza. Moszkva, 1968.; *Zelgyesz*, I. M.: Komplekszniüe isszledovania v szudebnom ekszpertize. Moszkva, 1968.; *Prerad*, J.: A bizonyítási kísérlet. Prága, 1972.; *Mathern*, V.: A szakvélemény, mint bizonyítási eszköz a csehszlovák büntető eljárásban. Bratislava, 1976.; *Sikanov*, V. I.: Komplekszsnaja ekszpertiza i jejo primenenie pri rasszledovanii ubijsztv. Irkutszk, 1976.; *Sztoimenov*, J.—*Racsev*, I.: A bírósági pszihiátria elmélete és gyakorlata. Szófia, 1979.

[69] *Hermánek*, J.: A helyszíni szemle. Prága, 1973.; *Pusztai* László: A szemle a büntető eljárásban. Bp. 1977.; *Kertész* Imre: A tárgyi bizonyítékok elmélete a büntető eljárási jog és a kriminalisztika tudományában. Bp. 1972.; *Szelivanov*, N. A.: A tárgyi bizonyítékok. Moszkva, 1971.; *Pinhaszov*, B. I.: Iszpolzovanie dokumentov v dokazüvanii. Taskent, 1977.

[70] *Benjamin*, M.: Konflikt-komissionen, Strafrecht, Demokratie. Berlin, 1968.; Betriebjustiz. (*Kaiser*, G.—*Metzger*, H.—*Pregizes*, G.) Berlin, 1976.; *Golubova*, M. L.: Ucsasztie obsesztvennoszti v oszusevsztlenii pravoszudia. Frundze, 1968.; *Levakova*, E. N.: Obsesztvennoe obvinenie i zascsita. Moszkva, 1976.; *Baszkov*, V. I.: Obsesztvennüe obviniteli i zascsitniki. Moszkva, 1979.

[71] *Korviga*, Z. F.: Ugolovno-processzualnoe prinuzsdenie. Voronyezs, 1975.; *Jenikejev*, Z. D.: Szocialnaja cennoszt i effektivnoszt mer ugolovno-processzualnovo preszecsenia. Ufa, 1979.; *Mandák*, V.: Az előzetes letartóztatás okai a büntető eljárásban. Prága, 1971.; uö.: A terhelt letartóztatása a büntető eljárásban. Prága, 1975.; *Griep*, K.—*Papenfluss*, G.: Die durchsuchung und die Beschlagnahme. Berlin, 1968.

[72] *Spilev*, V. N.: Szoderzsenie i formü v ugolovnom szudoproizvodsztve. Minszk, 1974.; *Alsevszkij*, T. B.: Oszobennoszt proizvodsztva po delam o huliganszstve. Moszkva, 1970.; *Kalmükov*, V. T. Otvetsztvennoszt za huliganszstvo po szovetszkomu zakonodatelsztvu. Minszk, 1970.; *Katalko*, Sz. I.—*Lukasevics*, V. Z.: Szudoproizvodsztvo po delam csasztnovo obvinenia. Leningrád, 1972.; *Bobrov*, V. K.: Forma szovetszkovo ugolovno-processzualnovo prava. Moszkva, 1974.; *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése. Bp. 1970.; uö.: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974.

vizsgált periódusban igen szerteágazó témákkal rendkívül sok monográfia az előkészítő eljárással foglalkozik. Monográfiák készültek az előkészítő eljárás elméleti kérdéseiről, ezen belül a megelőzésről, a vizsgálati (nyomozási) cselekmények jogi tartalmáról, a vizsgálat (nyomozás) korszerűsítésének szervezeti, metodológiai, jogi feltételeiről (Barna, Déri, Lopusanszkij stb.).[73] Számos könyv szerzője a vizsgálat dinamizmusával, megindításával, illetőleg megindításának feltételeivel, lefolytatásával foglalkozik (Karev, Szavgirova, Mihajlenko, Gapanovics, Bein stb.),[74] mások a vizsgálat (nyomozás) szűrő szerepét — azaz a megszüntetés alapját és módját elemzik és értékelik (Dubinszkij, Hrisztov, Hermann, Ley stb.).[75]

A bírósági eljárásra irányuló tudományos kutatás ugyancsak igen sokrétű. A szerzők figyelme a vizsgált periódusban a bíróság tevékenységére és tevékenysége eredményére, következményére koncentrálódott. Több könyv jelent meg a bírósági eljárás processzuális kereteiről, jogi tartalmáról, résztvevőinek jogi helyzetéről is (Vorobjev, Grun, Fatkulin stb.),[76] a monográfiák többsége azonban a bírósági tevékenység, a bírósági döntés, illetőleg a megelőzés kérdéseit vizsgálja. Előtérbe került a bírósági etika témaköre (Gorszkij, Kotov),[77] a döntéselmélet jogi, filozófiai, logikai problémái (Nagy, Király).[78] Végül, de nem utolsósorban számos szerző vizsgálja a bírósági tevékenység és döntés társadalmi hatását, a megelőzés tekintetében érvényesülő jelentőségét; vagyis a bírósági tevékenység és döntés tényleges hatékonyságát.[79] A hatékonysági kutatás kezdeti eredményei kedvező kilátást nyújtanak a további tudományos erőpróbákhoz.

Szabóné Nagy Teréz

[73] *Barna* Péter: A bűnüldözés elvi kérdései. Bp. 1971.; *Lopusanszkij*, F. A.: Szledsztvennaja profilaktika presztuplenij. Kiev, 1980.; *Vaszjutyin*, A. P.—*Livsic*, Ju. D.: Ugolovno-processzualnüe aktü doznania i predvaritelnovo szledszvia. Moszkva, 1977.; Processzualnüe aktü predvaritelnovo rasszledovania. Red.: *Borodin*, Sz. V. Moszkva, 1978.; *Déri* Pál: Korszerű nyomozás, integrált bűnözés. Bp. 1976.; *Mihajlov*, A. I.: Naucsnaja organizacia truda szledovania. Moszkva, 1974.; *Abdumadzsidov* Gafur A.: Problemü szoversensztvovania predvaritelnovo rasszledovania. Taskent, 1975.; *Luzgin*, I. M.: Metodologicseszkie problemü rasszledovania. Moszkva, 1973.

[74] *Karev*, D. Sz.—*Szavgirova*, N. M.: Vozbuzsdenie i rasszledovanie ugolovnüh del. Moszkva, 1967.; *Mihaljenko*, A. R.: Vozbuzsdenie ugolovnovo dela v szovetszkom ugolovnom processze. Szaratov, 1975.; *Gapanovics*, N. N.: Otkez v vozbuzsdenii ugolovnovo dela. Minszk, 1967.; *Korenyevszkij*, Ju. V.: Szudebnaja praktika i szoversensztvovanie predvaritelnovo rasszladovania. Moszkva, 1974.; Bein, H.: Das Ermittlungsverfahren. Berlin, 1968.

[75] *Dubinszkij*, A. Ja.: Prekrasenie ugolovnovo dela v sztadii predvaritelnovo rasszledovania. Kiev, 1975.; *Hrisztov*, V.: Az ügyész tevékenysége a nyomozás befejezése után. Szófia, 1971.; *Bakaev*, D. M.: Nadzor prokurora rajona za rasszledovaniem ugolovnüh del. Moszkva, 1979.; *Hartmann*, R.—*Ley*, D.: Die Schussentscheidigung der Untersuchungsorgane im Ermittlungsverfahren. Berlin, 1969.

[76] *Vorobjev*, G. A.: Planirovanie szudebnovo szledszvia. Moszkva, 1978.; *Grun*, A. Ja.: Pereszmotr prigovorov v porjadke szudebnovo nadzora. Moszkva, 1969.; *Fatkulin*, F. N.: Izmenénie obvinenia. Moszkva, 1971.; *Jurcsenko*, V. E.: Garantii prav poterpivsevo v szudebnom razbiratelsztve. Tomszk, 1977.; *Kalasnikova*, N. Ja.: Garanta prava obvinaemovo na zascsitu pri izminenie obvinenia i nakazania. Moszkva, 1975.; *Baszkov*, V. I.: Prokuror v szude pervoj insztancii. Moszkva, 1968.; *Serba*, Sz. P.: Rasszledovanie i szudebnoe raszbiratelsztvo po delam lic, sztradajussih fizicseszkimi i pszihicseszkimi nedosztatkami. Moszkva, 1975.

[77] *Kotov*, D. A.: Voproszü szudebnoj etiki. Moszkva, 1976.; *Gorszkij*, G. F.: Szudebnaja etika. Nekotorie problemü nrasztvennüh nacsal szovetszkovo ugolovnovo processza. Voronyezs.

[78] *Nagy* Lajos: Ítélet a büntető perben. Bp. 1974.; *Király* Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Bp. 1972.

[79] *Poteruzsa*, I. I.: Szud i obsesztvennoszt v preduprezsdenii pravonarusenij. Minszk, 1974.; *Szavickij*, V. M.: Goszudarsztvennoe obvinenie v szude. Moszkva, 1971.; *Grosevoj*, Ju. M.: Problemü formirovania szudejszkovo ubezsdenia v ugolovnom szudoproizvodsztve. Harkov, 1975.; *Poteruzsa*, I. I.: Voszpitatelno-predupreditelnoe znacsenie szudebnovo raszbiratelsztva ugolovnüh del. Minszk, 1976.

A földtulajdon és a földhasználat egységének elve

Az MSZMP 1975 márciusában megtartott XI. kongresszusa meghatározó jelentőségű volt jelenkori földtulajdoni és földhasználati viszonyainkra. A politikai döntéseknek megfelelően néhány lényeges földtulajdont érintő jogszabály[1] lépett hatályba a későbbiekben, melyek közül kiemelkedő jelentősége van a földtörvény (továbbiakban: FTT) módosításának[2] és a tartós földhasználatról szóló jogszabálynak.[3] Ez utóbbi jogszabályok az alábbi főbb tulajdoni és használati elveket juttatják kifejezésre:

— *az állami és a szövetkezeti földtulajdon erősítése és a szocialista társadalmi földtulajdon magán- és személyi tulajdonba való átruházásának megtiltása;*

— *a nagyüzemileg nem hasznosítható állami és szövetkezeti földek hasznosításának időleges és tartós használatbaadás útján történő elősegítése.*

[1] Új kisajátítási tvr. (1976. évi 24. sz. tvr.); a földrendezésről szóló 1976. évi 23. sz. tvr. az ingatlannyilvántartási tvr. módosítása (1976. évi 35. sz. tvr.); a földvédelmi törvény módosítása (1977. évi 25. sz. tvr.); a külterületi földek forgalmáról (1977. évi 27. sz. tvr.); a termelőszövetkezeti törvény módosítása (1977. évi 9. sz. tvr.); az állam elővásárlási jogáról 39/1977. (X. 12.) MT. sz. rendelet.

[2] 1976. évi 34. sz. tvr.

[3] 1976. évi 33. sz. tvr.

Az FTT módosítása nemcsak fokozottan védi az állami földtulajdont (az állami tulajdonban levő föld csak kivételes esetben csökkenhet), hanem az állami földtulajdon keletkezésének csatornáit is bővítette, mind a termelőszövetkezeti, mind a személyi és magánföldtulajdon rovására.

Végső soron — rendező elvekre vetítve — az állami és a termelőszövetkezeti földtulajdon vagy — más szóval — *a társadalmi földtulajdon kizárólagossága elvével jellemezhetjük azt a korszakot,* mely 1975-ben a kongresszusi döntésekkel, illetve a rákövetkező jogszabályok megalkotásával kezdődött hazánkban.

Ez a korszak azonban a földtulajdon és a földhasználat viszonyát a korábbiakhoz képest eltérő módon veti fel.

Úgy tűnik, hogy az említett jogszabályok hatályba lépésétől, 1977-től — éppen az állami és a szövetkezeti földtulajdon kizárólagosságának, párhuzamos fejlesztésének elve miatt — a gyakorlatban már nem érvényesül többé *a földtulajdon és a földhasználat egységének elve;* ehelyett a kettő elválása, a földtulajdon és a földhasználat szétválása lesz az általános. Ebből egyes szerzők[4] azt a következtetést vonták le, hogy — elméleti szinten — „A földtulajdon és a földhasználat szocialista egységéről kialakított földjogtudományi koncepció... téves általánosításon alapul..."[5]

Ezen elméleti következtetés talaján alakult ki annak látszata is, hogy földjogtudományunknak nincsen olyan általános érvényű, egyetemes rendező elve, mely a magyar földtulajdoni és földhasználati viszonyokat, azok fejlődését szocialista körülmények között reprezentálná, illetve átfogó magyarázatát adná.

A következőkben megvizsgálom a földtulajdon és a földhasználat egységének elvét azzal az igyekezettel, hogy hasznos támpontokat szolgáltassak megértéséhez, és feltárjam lényegét.

1. A földtulajdon és a földhasználat stratégiai (globális) egysége

Hazai földtulajdoni és földhasználati viszonyaink elemzéséből kitűnik, hogy a földtulajdon néhány esetben egyezik a földhasználattal (vagyis a használó egyben tulajdonos is), más esetben azonban ez az egység hiányzik. Kérdés azonban, hogy *a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok milyen egységét kívánja előmozdítani, illetve megteremteni a szocialista földjogtudomány?* Azaz, a földtulajdon és a földhasználat egységének elve (az egység-tézis) milyen értelemben vethető fel; különösen felvethető-e földtulajdoni-földhasználati evolúciónk során általános érvénnyel?

A marxizmus—leninizmus tanítása értelmében a szocialista társadalomban a termelési eszközöket, így a földet is, *társadalmi tulajdonba* kell venni. Hogy ez mikor történik meg az adott államban, sok — a földjogtudomány által nagyrészt feldolgozott — tényezőtől függ. A történelmi tapasztalat azonban *a föld társadalmasításának két útját* mutatja: a Szovjetunióban végrehajtott földnacionalizálását, illetve a népi demokráciák földtársadalmasításának útját. *Az előbbi,* az ottani körülményekből adódóan, „egy csapásra" megoldotta a földtársadalmasítást (legalábbis tulajdonjogi szempontból, mert a földről szóló dekrétum a földet, mint a gazdálkodás tárgyát az egyéni parasztoknál hagyta; a használati jogot a dekrétum nem társadalmasította); *az utóbbi* viszont a paraszti földmagántulajdont elismerve (mert el kellett, hogy ismerje) a földtársadalmasítás „hosszú útjára" lépett. Mindkét fejlődési út célja azonos: *a földtulajdon és a földhasználat társadalmivá tétele, társadalmasítása.*

A szovjet földtársadalmasítás eleve a legmagasabb fokon társadalmasított földtulajdon, az állami földtulajdon talajáról indult el, ezért „lépéselőnyben" volt, mert ehhez már könnyebb volt a magánparaszti földhasználat társadalmasítása. A magyar földtársadalmasítás —jóllehet a földreform részleges földnacionalizálást is jelentett — viszont zömmel a magánföldtulajdonról és magánföldhasználatról indult el, magában hordva *a társadalmi (állami) földtulajdon és a magánföldtulajdon ellentmondását,* azzal a kifejezett céllal, hogy ezt az ellentmondást a társadalom javára feloldja; először az állami földtulajdon kizárólagossága elvére alapozva, mely a paraszti földtulajdonnal, a földmagántulajdonnal szemben az állami földtulajdon általánossá tételéért szállt síkra közvetlenül; később pedig a termelőszövetkezeti földtulajdon elismerésével és közbeiktatásával közvetett úton is.

A magyar fejlődést alapul véve, az 1945-ös földreform óta egy olyan — ellentmondásoktól sem mentes — földtársadalmasítási folyamat funkcionál, mely folyamatban *a földtulajdon és a földhasználat mindig bizonyos egységet mutat,* mert nem szakadhatnak el egymástól; sem közgazdasági, sem jogi értelemben.

A tulajdon ugyanis *elsajátítás,* a tulajdonosi elsajátítás pedig lehetetlen a föld használata (hasznosulása) nélkül. „A tulajdon *mint materiális viszony* körében a birtoklás annyit jelent, hogy a tulajdonviszony alapján az ember uralma alá veszi és hatalmában tartja a termelés eszközeit... A rendelkezés pedig ugyanebben a vonatkozásban annyit jelent, hogy az ember nemcsak uralma alatt tartja eze-

[4] *Tanka* Endre: Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése. Jogtudományi Közlöny, 1978. 12. sz. 755. old. Hasonlóképpen *Nagy* László: A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz. 1328. old.

[5] *Tanka* Endre: Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése. Jogtudományi Közlöny, 1978. 12. sz. 755. old.

ket a javakat, hanem fel is használja azokat saját céljára."[6]

A tulajdon jogi vetülete pedig a tulajdonjog *a hagyományos triásszal;* a birtoklás, a használat és a rendelkezés jogosultságainak összességével jellemezhető. *A használati jog,* illetve a számunkra érdekes földhasználati jog, tehát szűkebb körű jogosultság; a földhasználat, mint elsajátítási viszony jogi leképezése *részjogosultság,* mely a tulajdonjogtól függetlenül nem létezik; valamilyen kapcsolata a földtulajdonjoggal mindig van, hiszen *belőle származik,* komponense annak.

Ugyanígy *a földtulajdon, mint materiális-termelési viszony,* a föld feletti uralmat és a föld használatát jelenti; *a földhasználat* tehát *komponense a termelési-elsajátítási viszonynak,* abból származik; a tulajdon több a használatnál és egymástól teljesen sohasem függetlenedhetnek. A többen benne van a kevesebb: a tulajdonban, a tulajdoni mechanizmusban a materiális használat; a földtulajdonjogban a földhasználati jog. Következésképpen egységben kell lenniök.

Egyes tulajdonformáknál szemléltetve: a földtársadalmasítási evolúcióban új földtulajdonviszonyok jönnek létre, ezt előbb-utóbb bizonyosan új földhasználati viszonyok követik: pl. az állami földtulajdon új földhasznosítási viszonyokat von maga után. Vagy — ellentétesen — a földhasználati viszonyok továbbfejlődése, pl. a szövetkezeti társas használatban levő tagi földtulajdon terén, új tulajdoni viszonyt (szövetkezeti földtulajdont) von maga után. Az egység magában hordozza a nem egységet, minőségi változással új egység keletkezik, ill. keletkezhet. *A földtulajdon és a földhasználat végső soron mindenkor egységben van,* legfeljebb ez az egység lazább vagy szorosabb, áttételes, illetve közvetlen; mert *ennek az egységnek a föld társadalmasítása, a föld szocialista tartalmú társadalmi méretű felhasználása folyamán szükségképpen létre kell jönni.*

Két dolgot e vonatkozásban ki kell emelni. *Az egyik* az, hogy ebben az egységben *a tulajdon végső soron meghatározó* (a használat nem haladhatja meg, sem nem válhat el tőle); *a másik* pedig az, hogy — éppen ezért — alapjában a földtulajdont kell úgy fejleszteni, hogy *minél nagyobb társadalmasítási fokot érjen el,* ami nálunk a szövetkezeti, illetve a szélesebb körű állami társadalmi földtulajdon képében mutatkozik meg.

Mi dolga itt a földjog tudományának? Az, hogy a jogtudomány erejével és lehetőségeivel segítse megteremteni egyrészt *a társadalmi földtulajdont,* mégpedig *a magas fokon társadalmasított földtulajdont és* — másrészt — *az ennek megfelelő társadalmi földhasználatot.* Ez a földjogtudomány közelebbi és távolabbi célja (erről a múltban sem mondott le), vagyis *ez a stratégiai célja. A szocialista földjogtudománynak a földtulajdon és a földhasználat stratégiai (globális) egységét kell előmozdítani,* minden taktikai lépését ez irányban kell megtennie; vagyis, bizonyos hipotézissel kell élnie, mégpedig *a földtulajdon és a földhasználat magas társadalmasítottsági fokon álló egységének (szintézisének) hipotézisével.*

Mivel a földtulajdon és a földhasználat *globális, általános egységéről* — mint stratégiai célkitűzésről — van szó, *nem keverhető össze* egy-egy társadalmi földtulajdoni forma, így pl. az állami vagy a szövetkezeti földtulajdonforma tulajdoni-használati egységének olyan értelmű egységkutatásával, valamint értelmezésével, hogy tudniillik az-e a tulajdonos, aki a földhasználó; vagy: az-e a földhasználó, aki a tulajdonos. *A földtulajdon és a földhasználat stratégiai, globális szocialista egységénél a kérdés a következőképpen vetődik fel: a társadalmi földtulajdoni rendszernek milyen társadalmi földhasználati rendszer felel meg, vagyis hogyan vannak egységben?*

Ez a kérdés — ha a magánföldtulajdon több, állami és szövetkezeti fokozaton társadalmasodik — állami és szövetkezeti földtulajdonnál is (de most már konkretizálva a tulajdonformára) hasonlóképpen vethető fel. Tehát: az állami társadalmi földtulajdon rendszerének milyen társadalmi használati rendszer jelenti az egységet, vagy a termelőszövetkezeti tulajdon milyen — egységet eredményező — földhasználati rendszerrel jár. Vagy, komplexen szemlélve a kettőt: az állami és termelőszövetkezeti földtulajdonnak, *mint társadalmi (társadalmasított) földtulajdon rendszernek, milyen földhasználati rendszer az optimális, hogyan teremthető meg harmonikus egységük.*

Stratégiai szempontból nem tartom elfogadhatónak a földtulajdon és földhasználat egysége elvének olyan felvetését, melynél az egység egyenlő (előbb-utóbb) lényegében a földtulajdonnal úgy, hogy a földtulajdonos legyen a földhasználó, illetőleg a földhasználatnak földtulajdonná kell fejlődni; vagyis, hogy *mindig a földtulajdonos legyen egyben a föld közvetlen, mindenfajta áttétel nélküli használója,* azért mert ez az adott tulajdonforma olyan autarchiájával járna, ami egyre inkább elképzelhetetlen. *Minél inkább társadalmasítjuk ugyanis a föld tulajdonát, annál inkább lesz a földhasználat is társadalmivá.* A jelenleg legmagasabb fokon társadalmasított *állami földtulajdonnál* (s a fejlődés útja nálunk e felé mutat) a társadalmasítás már olyan mérvű, hogy a tulajdonos állam a termelők széles skálájára, mint földhasználókra támaszkodik minden társadalmi szektorból. Tehát *természetes a földhasználat általános és tömeges elválása a földtulajdontól* abban az értelemben, hogy a társadalmi földtulajdonos állam *nem lesz közvetlen használója* a tulajdonába került földnek.

Következésképpen, *a tulajdon és a hasz-*

[6] *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. I. Tankönyvkiadó, Bp. 1965. 255. old.

nálat természetszerűen eltávolodik egymástól a földtársadalmasítás magasabb fokán. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a földtulajdon és földhasználat egysége megszűnne; hanem sokkal inkább azt jelenti, hogy *ez az egység a földtársadalmasítás magasabb szintjén jön létre, amikor a társadalmasított földtulajdonnak a társadalmasított földhasználat felel meg.* Ez utóbbi viszont már nem kötődhet *közvetlenül* a földtulajdonoshoz. A kapcsolat, az egység megvan közöttük, de már egyáltalán nem a direkt használati formában, hanem egy áttételes, *közvetett* viszonyban.

A földtulajdoni és földhasználati viszonyok társadalmasításának, továbbfejlesztésének ma még konkréten részleteiben előre nem látható *végső célja* a föld kommunista tulajdonának és használatának megteremtése, a kommunista földtulajdon és a kommunista földhasználat egységének létrehozása, amikor a föld használata ismét *teljesen közvetlen* lesz; a földtulajdon pedig elveszti hagyományos, másokat kizáró lényegét és mint fogalom használhatatlanná válik.

Összességében, a földtulajdon és a földhasználat egysége kutatásánál, az egység-tézis általános érvényű alkalmazása vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy *„A földhasználati jogosultság nélkülözhetetlen jogi előfeltétele a termelésnek...”*,[7] de ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy *„... a földhasználati jogosultság pedig mindig a földtulajdonjog része vagy származéka.* Része, ha a tulajdonos maga használja, illetőleg saját vállalkozásában aknázza ki a földet; származéka, ha a föld használatát másnak engedi át. *A földhasználat joga tehát mindig a föld tulajdonjogától függ.”*[8] Ebben a megvilágításban *a földtársadalmasítás előrehaladásával a földhasználati jogosultság egyre inkább a földtulajdonjog származéka lesz, s egyre kevésbé lesz annak része;* hogy végül — kommunista termelési viszonyok között — ismét annak része legyen.

2. *A földtulajdon és a földhasználat taktikai (parciális) egységei*

A földtulajdon és a földhasználat stratégiai, globális egységének meghatározása megadja a támpontot ahhoz, hogy ezt az átfogó földjogtudományi rendező elvet, a földreform óta eltelt időszakra alkalmazva megállapítsuk azokat — az egy-egy fejlődési szakaszra jellemző — taktikai rendező elveket, amelyek a földtársadalmasítás során a földtulajdon és földhasználat összefüggésében a stratégiai egység részeiként keletkeztek. Ennek alapján — szerintem — *három taktikai egységelvvel* számolhatunk ezideig, mégpedig:

— a földtulajdon és a földhasználat szétválasztása és szétválása;

— a földtulajdon és a földhasználat közvetlen egysége; és

— az állami és termelőszövetkezeti földtulajdon párhuzamos fejlesztése és az ennek megfelelő földhasználati rendszer egységelveivel.

A) A földtulajdon és a földhasználat szétválasztása és szétválása (1949—1967)

Az 1950-es években a földjogtudományban a szocialista államokban *senki sem kéri számon a földtulajdon és a földhasználat egységét,* azt nem tűzik ki célul. Sőt, éppen a nem egység, a földtulajdon és a földhasználat különválasztása a cél! *Eörsi* például az 1955. évi „Földjog” egyetemi jegyzetben a szocialista (szovjet) földtulajdon és a földhasználat általános jellemzése kapcsán a következőket írta: „A szocialista társadalomban a földtulajdon joga kizárólagosan a szocialista államot illeti meg. Itt tehát a földtulajdonjog egységes és állandó... A föld felhasználása pedig oly módon megy végbe, hogy az állam a földet állami szervek kezelésébe adja, vagy azt megfelelő használatra átengedi kolhozoknak és — szükségleteik kielégítésének előmozdítása végett — az állampolgároknak; mindezeknek a személyeknek alkotmányos joguk az ingyenes földhasználat joga. A szocialista rendszerben (ez alatt teljes egészében a Szovjetunió értendő: megjegyzés tőlem) tehát *a földtulajdon és a földhasználat rendszere intézményesen szétválik,* bár természetesen minden földhasználati jog az állami földtulajdonjogból fakad; földtulajdonos az állam, a földhasználók pedig az állami, szövetkezeti szervek, továbbá az állampolgárok.”[9] Ennek megfelelően „A szocialista (értsd: szovjet) földtulajdon és földhasználat viszonyainak jellegzetességei tehát: *a földtulajdon kizárólagosan állami, a földhasználat pedig az egyes személyek alkotmányból folyó joga; a földhasználat az állami szocialista földtulajdonjogból eredő és attól különvált jogintézmény; a földhasználat általában állandó, mindig ingyenes; sohasem árujellegű; rendeltetése a föld tervszerű kihasználása az egész társadalom érdekében.”*[10]

Ezzel szemben *a népi demokratikus viszonyok között* a földtulajdoni viszonyok vegyesek, az állami földtulajdon még nem kizárólagos. A földhasználati viszonyok is vegyes képet mutatnak. Itt „A földtulajdon és földhasználat viszonyaira jellemző, hogy egyaránt előfordul szocialista földhasználat szocialista tulajdonban levő földön, magánföldhasználat magántulajdonban levő földön, magánföldhasználat szocialista tulajdonban levő földön és szocialista földhasználat magántulajdonban levő földön.”[11] Mindezek figyelembevételével *Eörsi* a népi de-

[7] *Eörsi* Gyula: Mezőgazdasági jog. Földjog. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Bp. 1955. 14. old.
[8] Ugyanott.
[9] Uo.: 15. old.
[10] Uo.: 16. old.
[11] Uo.: 16. old.

mokráciában a földtulajdon és a földhasználat viszonyát a következőképpen jellemezte: „*A földtulajdon még nem kizárólagosan állami, árujellege még megvan, de már korlátozott; a szocialista földhasználat saját jogintézményei már létrejöttek és a dolgozó parasztok jogát a földhöz az Alkotmány biztosítja, de még vannak a földhasználat burzsoá jogi formái és a földhasználat még nem vált el intézményesen a földtulajdontól; a földhasználat aszerint mutat túlnyomó részben szocialista vagy burzsoá jellegzetességet, hogy a földhasználó szocialista szervezet vagy magángazdálkodó és nem aszerint, hogy a föld állami vagy magántulajdonban van.*"[12]

Tehát az 50-es években a földtulajdon és a földhasználat egységét az állami földtulajdon talaján, a tulajdont a használattól elválasztva képzelték el; abból kiindulva, hogy „A szocializmusra való áttérés végső győzelme... a mezőgazdaságban *a föld állami tulajdonba vétele nélkül* nem biztosítható... a termelőerőknek a termelési viszonyokkal való összhangja a föld állami tulajdonba vételét megkívánják: nem lehet a magántulajdonban levő föld tervszerű, átfogó, legcélszerűbb felhasználását biztosítani... legfeljebb a föld állami tulajdonba vételének módja és üteme területén lehetségesek különbségek."[13] Ez a Szovjetunióban elsőként valósult meg, a népi demokráciák pedig ezt kívánták elérni.

A földjogtudomány azon dolgozott, hogy hogyan lehet az állami földtulajdonnak és a földhasználatnak ezt a nem egységét, szétválasztását megteremteni.

Hazánkban az 50-es években ez a folyamat lényegében két úton ment végbe: az állami földtulajdon növelése, valamint a termelőszövetkezetek szervezése útján; azaz *a társadalmi földtulajdon és a csoportszintű társas földhasználat* erőteljes kialakításával. Ezt a folyamatot az egység elve szempontjából *egyrészt* jellemezhetjük azzal, hogy itt *az állami földtulajdonnál a földtulajdon és a földhasználat automatikusan elválik,* mert ha a földet állami tulajdonba vesszük, azt már nem az állam fogja *közvetlenül* hasznosítani, hanem az államtól gazdaságilag különálló állami, szövetkezeti és egyéb szervek, valamint az állampolgárok; *másrészt* e folyamat jellemezhető azzal is, hogy amennyiben a magánföldtulajdonon szövetkezeti csoportföldhasználatot létesítünk, *a földtulajdont szétválasztjuk a földhasználattól.* (Természetesen, a magánparaszti földtulajdon és földhasználat egységet, sőt általában közvetlen egységet mutatott; de éppen ezt az egységet volt hivatott megbontani tulajdoni, ill. használati oldalról a földtársadalmasításnak ez a két útja.)

Az 1950-es években és az 1960-as évek első felében, tehát kezdetben *a társadalmi (állami) földtulajdont,* majd ezzel egyidejűleg — a földtársadalmasítás (állami tulajdonba vétel, ill. kerülés) célzatával — *a szövetkezeti csoportszintű használatot* szorgalmazták; később azonban a mezőgazdaság tömeges és általános átszervezésével (1960—61) *a földhasználat aspektusa került előtérbe* úgy, hogy — természetesen mondandóm lényege miatt sematizálva — *a földhasználatot a földtulajdon érintetlenül hagyása mellett fejlesztették.*

Összességében, földbirtokpolitikánk 1949-től az 1960-as évek közepéig ***a földtulajdon és*** *a földhasználat elkülönítésén fáradozott,* mely végül is sikerrel járt, úgy, hogy *a földhasználat továbbfejlesztése volt ennek fegyvere* a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi formája kialakítása érdekében. Igaz, ez utóbbi nem az állami földtulajdon szintjén történt meg, mert — sajátosságaink miatt — erre nem kerülhetett sor. A szocialista földjogtudomány művelői e korszakban általában nem kívánnak egységet teremteni a földtulajdon és a földhasználat között, többségük a gyakorlati politikát alátámasztva tett hitet az állami földtulajdon kizárólagossága, illetőleg a magánföldhasználat magántulajdontól való elválasztása, csoporthasználattá alakítása mellett, mert ez tűnt a földtársadalmasítás helyes útjának. Szemléletesen fejti ki ezt a folyamatot *Nagy László:* „A mezőgazdaság fejlődésének egyes időszakaiban a használati jog rendezése volt — tegyük hozzá: kellett legyen — a szabályozás tengelyében. Az 50-es években a földtulajdonjog erős korlátozásaitól vártuk a kérdések megoldását, amelyek azonban annyira nem vezettek célra, hogy 1957-ben a parasztság bizalmának helyreállítása érdekében három, a földre vonatkozó törvényerejű rendeletet kellett alkotni. 1958-tól egyre inkább előtérbe került a szocialista földhasználat — részletekben való — rendezése (szövetkezeti földhasználat, földvédelem stb.). 1958—1968 közötti időszakban sikerült a szocialista földhasználat alapjait lerakni."[14]

B) A földtulajdon és a földhasználat közvetlen egysége (1968—1976)

Majd egy következő, az új gazdasági mechanizmussal kezdődő szakaszra vonatkoztatva *Nagy László* gondolatmenetét így folytatja: „1968-ban — nem kis mértékben a vállalati önállóság részeként, de elsősorban a szövetkezetekben a földbeviteli szabályok ellentmondásaként felhalmozódott problémák (pl.: kívülállók földje körüli bizonytalanság) rendezése céljából — született meg a termelőszövetkezeti földtulajdon."[15] A termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulásának *két alapvető oka* volt: *egyrészt* a földet, mint a gazdálkodás tárgyát a

[12] Uo.: 18. old.
[13] Uo.: 27. old.
[14] *Nagy* László: A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz. 1327. old.
[15] Uo.: 1327. old.

jognak egyértelműbben kellett biztosítani a termelőszövetkezet számára, amit *a földjogtudományban a földtulajdon és a földhasználat egységének elve fejez ki; másrészt* — és az előbbivel együttesen — *a termelőszövetkezetek gazdasági önállóságának megteremtése az indirekt gazdaságirányítással* szükségessé vált. (A termelőszövetkezeti földtulajdon hazai bevezetése, a földjog tudományában — az európai népi demokráciák földjogi megoldásai nyomán — hazánkban is már az 50-es években felvetődött.[16]) Mivel az új gazdasági mechanizmust megelőzően létrejött hazánkban *egy uralkodó szocialista földhasználati rendszer,* az egységelv gyakorlatilag azt jelenti, hogy *ehhez igazodjon, idomuljon a földtulajdoni rendszer. A földtulajdon és a földhasználat egységének elve egyúttal tehát az állami földtulajdon kizárólagossága elvének elvetését jelenti;*[17] valamint azt, hogy *a magyar földtulajdoni rendszer négypólusúvá* (állami, szövetkezeti, személyi és magánföldtulajdon) *fejlődik.*

A földtulajdon és a földhasználat egységének elvét 1968-tól fogva *általános földjogi rendező elvnek* tekintették a jogirodalomban, elsősorban *Seres* nyomán: „Az elv tulajdonképpen a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös gazdálkodással kapcsolatban született meg, de értelemszerűen és helyesen általános rendezési elv lett belőle, vagyis nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek vonatkozásában kívánta a jogszabály ezt a rendezési elvet érvényesíteni, hanem az állami gazdaságok vonatkozásában és az állampolgárok személyi földtulajdona és földhasználata vonatkozásában is."[18] *Seres* szerint: „Az elv tehát olyan, amelynek minden szocialista földhasználati forma esetében érvényesülnie kell valamilyen jogi formában. Lényegében ennek az elvnek érvényesítése jegyében jött létre a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. számú törvény, amely 1968. január 1-ével lépett hatályba."[19]

További kérdés, hogy konkréten mit ért *Seres* a földtulajdon és földhasználat egységén? Egységgondolatának kulcsát az *állami* és a *személyi* földtulajdonnál leljük meg, melyekről a következőképpen ír: „... a törvény *az állami gazdaságok*ban már létre is hozta a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét abban a formában, hogy minden állami gazdasági földet, amely még valamilyen oknál fogva nem volt az állam tulajdona, de azon az állami gazdaság gazdálkodott, megváltás ellenében állami tulajdonba vették. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy nálunk *ma már az állami gazdaságok esetében maradéktalanul megvalósult a földhasználat szocialista egysége,* mivel minden olyan föld, amelyen az állami gazdaság gazdálkodik, állami társadalmi tulajdonban van."[20] „*A személyi földtulajdon és a személyi földhasználat szocialista egysége vitathatatlan,* mivel a szocialista tulajdonjogi rendszerünk szocialista tulajdonjogi formaként ismeri el a személyi tulajdont. Vitathatatlan a személyi földhasználat és az annak alapját képező földtulajdon szocialista egysége abban az esetben is, amikor a személyi földhasználat földtulajdonjogi alapja állami társadalmi, illetőleg szövetkezeti társadalmi tulajdonjogi forma, amely jellegét illetően szocialista."[21]

A termőföldek kezelői jogának elemzése alkalmával pedig a következőket írja: „Ez az elv (a földtulajdon és földhasználat szocialista egysége — megjegyzés tőlem) pedig — mint ismeretes — elsődlegesen úgy valósul meg, hogy a föld is annak a tulajdonába kerüljön, aki azt ténylegesen és jogosan használja. A társadalmi földtulajdon esetében ennek az elvnek tipikus megjelenési formája a mezőgazdasági termelőszövetkezeti földtulajdon, s a most tárgyalt jogszabály, amely a kezelői jogról szól, lényegében a kezelői jog tartalmát tette társadalmi csoportföldtulajdonná, így teremtve meg az állami mező- és erdőgazdasági ingatlanok esetében a közvetlen összhangot a földtulajdon és a földhasználat között."[22] E szerint a kezelői jog egyenlő valamifajta állami csoportföldtulajdonnal abból a célból, hogy ilyenformán *a földtulajdon és a földhasználat közvetlen összhangja az állami földtulajdonnál* megteremtődjék. Amennyiben pedig a személyi földhasználat állami vagy termelőszövetkezeti földön áll fenn, akkor elegendő — az egységet bizonyítandó — a két tulajdonforma *szocialista jellege.*

A fentiekből kitűnik, hogy *Seres a földtulajdon és a földhasználat közvetlen egységét hirdeti* és képviseli; azt, hogy aki ténylegesen használja a földet, az legyen (lehessen) annak tulajdonosa is. Ezért *nézetét nem általában a földtulajdon és földhasználat egységével, hanem annak közvetlen egységével kell jellemezni,* még akkor is, ha a földtulajdont és a földhasználatot *szocialista jellegükre alapozva* minden tulajdoni és használati formáció esetében igyekszik összekapcsolni, mert *ez a kapcsolat, egység-hipotézis, a közvetlen földhasznosítás nézőpontjából indul ki.*

A földtulajdon és a földhasználat közvetlen egységének elve szövetkezet centrikus elv,

[16] Ld. 7. sz. alatt. i. m. 35. old. és *Seres* Imre: A termelőszövetkezeti földtulajdon. Jogtudományi Közlöny, 1957. április—június, 127. old.

[17] Ezzel kapcsolatban lásd *Süveges* Márta: Az állami földtulajdon kizárólagosságának elve az új földtörvény tükrében. Állam és Igazgatás, 1968. 1. sz.

[18] *Seres* Imre: A földjogi kódex és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek egyes kérdései. Tanulmány. Bp. 1974. 3. old. (Tanka idézi az 5. sz. alatti mű 755. oldalán.)

[19] *Seres* Imre: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről. Jogtudományi Közlöny, 1975. 168. old.

[20] Uo.: 169. old.

[21] Uo.: 169. old.

[22] *Seres* Imre: A mezőgazdasági rendeltetésű állami földtulajdon kezeléséről. Jogtudományi Közlöny, 1974. 207. old.

termelőszövetkezetnél a közvetlen földhasználat és a termelőszövetkezeti tulajdon egységét megfelelően indokolja elméletileg. Nem ad azonban megfelelő magyarázatot sem az állami földtulajdon és földhasználat kapcsolatára, sem a termelőszövetkezeti és az állami földhöz egyaránt kötődő személyi földhasználat egységére. *Seres* nem kutatja az állami földtulajdon sajátos vonásait és összefüggéseit; jóllehet *az egységelvet* hirdeti minden tulajdoni formánál (ami globálisan helyes elgondolás), azt *az állami földtulajdonnál részleteiben nem dolgozta ki dogmatikai szempontból,* csak annak szocialista jellegére utalt. Az elmélet „állami része" kidolgozatlan maradt, de alárendelt szerepet játszott, s csak később, amikor az állami földtulajdon fejlesztése ismét napirendre került, vált vitatottá.

A földtulajdon és földhasználat közvetlen egységének elve emiatt, jóllehet a komplexitás igényével lépett fel, mégsem tudta helyesen átfogni földtulajdoni és földhasználati viszonyaink egészét. Nagy érdeme, hogy földtulajdoni fejlődésünket — a termelőszövetkezeti és a személyi földtulajdon elfogadtatásával — előre lendítette, és általában a tulajdonviszonyokat tette elsődlegessé.

Fenti negatívumok ellenére *Seres* 1977-ben *általában helyesen,* kiterjesztően felvázolja az egység-tézisre vonatkozó nézetét. A következőket írja: „A fejlett szocialista társadalom felépítése ... megkívánja azt, hogy előbb-utóbb a szocialista földhasználati rendszer és az annak alapját képező földtulajdoni rendszer összhangja létrejöjjön."[23] Jóllehet konkréten nem tárja fel az egység, különösen az állami földtulajdon- és földhasználat egységének sajátosságait, stratégiai szempontból az egységelvet helyesen értelmezi, amikor megállapítja: „... az a véleményem, hogy *a mi körülményeink között és a mi történelmi fejlődésünknek leginkább az felel meg, ha a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységét úgy teremtjük meg, hogy a szocialista földhasználati rendszerünknek megfelelően kiépítjük a szocialista földtulajdonjogi rendszerünket is*"[24] azért, mert nálunk belátható időn belül nem kerülhet minden föld állami tulajdonba.

Összegezve: Seres egységfelfogása a legközelebb jár ahhoz, hogy a földtulajdon és földhasználat stratégiai (globális) egységét felvázolja. Ezért egységgondolata nemcsak 1968 előtt és után, de a XI. Kongresszus után is alapjában helytálló, pozitív nézet. Nagy hiányossága viszont, hogy az állami földtulajdonra vonatkozóan nincs helytállóan kifejtve, melynek oka — szerintem — az, hogy nézete a közvetlen, tényleges egység talaján áll; nem látja a földtulajdon áttételesen, indirekt, a közvetlen használati formájával látszólag össze nem egyeztethető vonásait; azaz szövetkezet központú. Kétségtelen jellemzője ugyanakkor az is, hogy *tulajdon centrikus,* míg a földhasználati oldal a szükségesnél jobban háttérbe szorul, alárendelt szerepet játszik. Ezt joggal veti szemére mind *Tanka,*[25] mind *Nagy László.*[26]

Az egység megteremtésére irányuló földjogtudományi igénnyel kapcsolatosan *Seres* nézete kapcsán, az újabb (XI. kongresszus utáni) földjogi szabályozásra figyelemmel semmiképpen sem helyénvaló azt az álláspontot képviselni, hogy „... ez a feladatkitűzés — progresszív szándékával ellentétben — a szocialista földhasználat és földtulajdon viszonyainak tényleges dialektikáját megbontja ..."[27]

C) Az állami és termelőszövetkezeti földtulajdon párhuzamos fejlesztése és az ennek megfelelő földhasználati rendszer egysége (Az áttételes egység: 1977-től)

Tanka részletesen kifejti és indokolja cikkében azt a nézetét, mely szerint „... a szocialista földtulajdon és földhasználat kapcsolatában — e viszony *jogalanyi oldalát* tekintve — *nem az egység létrejötte* a jellemző, hanem *általános törvényszerűségként* az egymástól elszakadás és eltávolodás, tehát a divergencia tendenciája érvényesül."[28] Szerinte „Az ‚egységtézis' önmagában, mint tudományelméleti teória bizonyítható fogyatékosságai alapján még nem érdemelne különösebb figyelmet. Ami mégis jelentőssé avatja az az, hogy hazai földjogtudományunk *a jogfejlődés stratégiai útját* megjelölő axióma rangjára emelte."[29] Emiatt — mint arra utaltam — a földtulajdon és a földhasználat egységének földjogtudományi koncepciója *gyökeres revízióra szorul.*[30]

Tanka tehát szétzúzza az „egység-tézist" és helyébe a földtulajdon és földhasználat *divergenciája tendenciájának elméletét* állítja. Az „egység-tézis" értelmezésében *kettős* (alanyi és tartalmi) *értelmezési* lehetőséget lát. Az *alanyi* értelmezés szerint „A földtulajdon és földhasználat *jogalanya* azonos személy kell, hogy legyen, tehát a szocialista gazdálkodásban résztvevő valamennyi földhasználó — előbb vagy utóbb — váljék a föld tulajdonosává."[31] A földhasználat *tartalmához* — minőségéhez — igazodó értelmezés szerint „... *a szocialista tartalmú* — nagyüzemi és személyi — földhasználatnak csak szocialista jellegű földtulajdonjog felel meg."[32]

Az alanyi értelmezésnél *Tanka* megállapítja: „A tézisnek az állami földtulajdonjogra vetítése egyértelművé teszi, hogy az *államnak* —

[23] *Seres* Imre: A szocialista állam és a földtulajdon. Jogtudományi Közlöny, 1977. 605. old.
[24] Uo.: 606. old.
[25] Lásd 5. sz. alatti cikk 757—758. oldalát.
[26] Lásd 14. sz. alatti cikk 1327—28. oldalát.
[27] Lásd 5. sz. alatti cikk 759. old.
[28] Uo.: 756. old.
[29] Uo.: 757. old.
[30] Uo.: 755. old.
[31] Uo.: 756. old.
[32] Uo.: 756. old.

állami földtulajdon esetén — a földhasználat jogalanyával való *egybeesése fogalmilag kizárt.*"[33] Egyrészt azért, mert az állam gazdálkodó egységeit kívülről irányítja és a kettős jogalanyiság ennek akadálya; másrészt a földtulajdon funkciói zárják ki azáltal, hogy azt a földhasználók legszélesebb körére telepítik.[34] Az egység-tézisnek *a földhasználat tartalma* szerinti értelmezését pedig igazságnak tartja ugyan, amely azt mondja, hogy „A földön folyó szocialista gazdálkodással csak a szocialista földtulajdonjog állhat összhangban", de *ez az igazság „banalitás".*[35]

A fenti értelmezés alapján megállapíthatjuk, hogy *Tanka* a földtulajdon és a földhasználat egységének elvéről azért mond le, mert az állami föld tulajdonosa, az állam (mint jogalany) nem esik egybe annak használati jogosultjával, a földhasználat jogalanyával; vagyis, hogy a földtulajdonos és a földhasználat jogalanya nem azonos személy. Következésképpen az egység-tézist ténylegesen a *földtulajdon és a közvetlen földhasználat* szemszögéből szemléli és így állapít meg összefüggéseket. Nem tételez fel egy másfajta, szélesebb körű egységet; és ezzel a szemléletmóddal szükségképpen arra a következtetésre jut — mint ahogy azt a földjogtudomány az 50-es években is kifejtette —, hogy tendenciájában az egységtézis két oldala között egyre kevésbé van egység. Nem látja az összefüggést, a kapcsolatot *a földtulajdon és a közvetett földhasználat* között. Helyesen állapítja meg, hogy végső fokon a szocializmusban *az áruviszonyok és a társadalmi tulajdon közötti ellentmondás* gátolja a földhasználat és a földtulajdon „teljes egységének" létrejöttét; ugyanakkor nem kutatja — az ellentmondás dialektikájának megfelelően — a dolgok egység oldalát, nevezetesen azt, hogy a társadalmi (állami) tulajdon és az árutermelés ellentmondása a szocializmusban nemcsak (az árutermelői különérdekek miatt) szétválaszt, hanem össze is kapcsol (a helyzetet uraló társadalmi tulajdon miatt).[36] Például közgazdasági értelemben a földhasználó, ha általában az államtól elkülönült is, az állami föld vonatkozásában már egyáltalán nem független, hanem a földtulajdonoshoz kapcsolódik; egyfajta egységet hoznak létre.

Sajnálatos, hogy az egység-tézis *tartalma szerinti értelmezését,* mint közhelyszerű banalitást teljességgel elveti. Ezzel az *egység-tézis lényeges aspektusát zárta ki vizsgálatából.* A földtulajdon és a földhasználat egységét ugyanis nem a jogalanyok (használó és tulajdonos) perszonális egybeesése vagy különbözősége adja meg a társadalmi — különösen az állami — földtulajdonnál, jóllehet az egység alanyi vonatkozásban is kimutatható áttételes formában, hanem a használat — tulajdon társadalmi (szocialista) lényegét hordozó *tartalmi kapcsolata.* A tartalmi értelmezést — ha a használati oldalt szeretnénk kiemelni — aszerint kell elemezni, hogy „a szocialista földtulajdonnal csak a szocialista földhasználat, s ennek megfelelően a szocialista tartalmú földhasználati jog állhat összhangban." Ebből kibontható lett volna, hogy a *statikus* társadalmi földtulajdonnak milyen *dinamikus* földhasználati formák felelnek meg; s hogy a földhasználati formák egytől egyig szocialista formák; vagyis szocialista tartalmú kapcsolat van a társadalmi földtulajdon és a földhasználat között közgazdasági (materiális) értelemben is.

Nem értek egyet azzal a megállapítással, hogy az egység-tézis nem áll a Szovjetunióban,[37] s — a polémia kapcsán — *Seres*nek adok igazat, aki — mint *Tanka* is idézi — ezt írja: „... A Szovjetunióban a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése után az ország egész földterületére létrejött a földtulajdon és a földhasználat egysége."[38] (Kétségtelen azonban, hogy *Seres* nézetét jogdogmatikai szempontból nem magyarázza.)

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog oldaláról kiindulva (és végig csak a termelőszövetkezeti földviszonyoknál maradva) *Kalmár Sándor* sem ért teljesen egyet Tankával. *Kalmár* a dialektikus egységet kéri számon a *ténybeliség* és a *történetiség* alapján.[39] Utal arra, hogy a földtulajdon és földhasználat (közvetlen) egysége, mint (taktikai) rendező elv, *a termelőszövetkezetek irányában* feltétlenül helyes volt, ezért ezt az elvet nem szabad *eleve hibásnak* minősíteni, hanem történetileg kell szemlélni. Ezzel rést üt *Tanka* általános érvénnyel fellépő téziselméletén. Az 1977 utáni földjogi helyzetet azonban Tankával egyezően látja, aki szerint „Az újabb hazai földjogi szabályozás ... erősíti a földtulajdonnak és a földhasználatnak ... a távolodását", amihez *Kalmár* hozzáfűzi: „Tanka Endrének ez a megállapítása *jelenleg* megáll."[40] Nem gondol arra, hogy az egység-tézist (mely szerinte a gazdálkodás-földhasználat alakító hatását jelenti a földtulajdonra) *fordított irányból* is célszerű megvizsgálni: *a földhasználat mennyiben felel meg, van egységben a földtulajdonnal;* ami az állami földtulajdon-földhasználat relációjában lenne érdekes, és amely a termelőszövetkezeti földre (használati oldalról) is hatással van.

A földtulajdon és a földhasználat egysége vitájára tanulmányában[41] kitért *Nagy László* is. Szerinte az egységelv nem minden tulajdoni formára érvényes általános földjogi elv, hanem

[33] Uo.: 756. old.
[34] Uo.: 756. old.
[35] Uo.: 757. old.
[36] *Eörsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 59. old.
[37] Az 5. sz. alatti cikk 756. old.
[38] A 23. sz. alatt idézett cikk 602. old.
[39] *Kalmár* Sándor: A termelőszövetkezeti földtulajdonjogról. Jogtudományi Közlöny, 1979. 593. old.
[40] Uo.: 592. old.
[41] Lásd 14. sz. alatti tanulmányt.

„Ez az elv... a szövetkezeti földtulajdon teljessé tételét célzó elv..."[42] Hangsúlyozza a történetiség aspektusát és a földhasználat önállósult jogintézmény mivoltát. Mindeddig — lényegét illetően — *Tanka* és *Nagy L.* álláspontja egyezik. Amiben különbözik az az, hogy *Nagy L. a szocialista földhasználatot az állami szuverenitás szerves részének tekinti,* ahol az állam közhatalmi jogosítványrendszerében kógens módon megszabja a földhasználat tartalmát és terjedelmét.[43] Az egység pedig úgy jön létre, hogy „Amit a tulajdonjog szétszabdal, azt az állami szuverenitásból fakadó használat egységbe foglal."[44]

Nézetem szerint az állam szuverenitása körében szabályozhatja a földhasználatot is, de a tulajdonjog körén belül, illetve ahhoz kapcsolódóan. Ezért nincs szükség arra, hogy az állam közhatalmi erővel foglalja egységbe a földhasználatot a tulajdonjoggal. (Természetesen az állam tulajdonosi tevékenysége során a közhatalmi funkció is teret kaphat, de nem ehhez kapcsolom a tulajdoni megoldásokat, hanem fordítva!)

Összességében a feladat az, hogy az újabbkeletű (1975 utáni) földjogi fejlődés során kialakult földtulajdoni és földhasználati viszonyokat egységbe foglaljuk és (mint taktikai egységet) beillesszük a földtulajdon és földhasználat stratégiai (globális) egységébe. Közgazdasági nézőpontból a földtulajdon és a földhasználat *szétválik* (az elsajátítás perszonálisan megoszlik), de egyúttal *a materiális földtulajdon és a materiális földhasználat nem közvetlen, hanem közvetett, áttételes egysége jön létre,* amennyiben *az állami és a termelőszövetkezeti földtulajdont fejlesztjük, védjük,* egyenrangú tulajdoni formaként kezelve őket (még akkor is, ha az állami földtulajdon társadalmasítási foka magasabb); illetőleg *létrehozzuk az ennek megfelelő dinamikus földhasználati rendszert.* Az állami és a termelőszövetkezeti földtulajdon párhuzamos fejlesztése tehát szükségképpen ki kell, hogy alakítsa azt a földhasználati rendszert, a földhasználati jogintézményeknek és formáknak azt az együttesét, mely végső soron és egyre kevésbé közvetlen perszonális formában, *szerves egységet* mutat. A földtulajdon és a földhasználat egysége tehát napjaink földviszonyai közepette is létezik és kimutatható.

A XI. kongresszus utáni földjogi fejlődésünk — következésképpen — a földtulajdon és a földhasználat *közvetlen egységének tézisét* tette kérdésessé; bebizonyosodott róla, hogy *taktikai elv* csupán. *Nem döntötte meg* azonban *a földtulajdon és földhasználat egysége földjogtudományi tézisét,* különösen nem a földtulajdon és a földhasználat *stratégiai (globális) egységének tézisét!* A materiális földtulajdonnak és a földhasználatnak a földtársadalmasítás folyamán *csak a divergencia oldalát* hangsúlyozni, tehát, *a valóság téves, egyoldalú interpretációja.*

Nagy Sándor István

[42] Uo.: 1328. old.
[43] Uo.: 1329. old.
[44] Uo.: 1329. old.

Az uralkodó nézetek nem hatalmi nézetek a kriminológiában

Cikkemnek adhattam volna szokványos, szürke vagy tanárosan pontos címet. Például ilyet: Válasz Vigh József: Gondolatok a kriminológiáról és a bűnözésről című tanulmányára.* A tanulmány Bűnözés — ember — társadalom című könyvemben kifejtett néhány gondolat kritikai elemzését tartalmazza. A feltűnő címet azért választottam, hogy azok is elolvassák — sőt elsősorban azok —, akik a Vigh-féle kritikai elemzést elolvasták. Továbbá azért, hogy legalább a címválasztással megfeleljek annak a jellemzésnek, amit a kritikai elemzés rólam és munkámról tartalmaz. Íme, gondolataim Vigh-féle sommás végítélete: „... a tényeknek ellentmondó, *fellengzős, megalapozatlan*... ami csak *hangulatkeltésre* alkalmas és nem a tudomány továbbfejlesztésére." (274. old.) Ha valaki a tényeknek ellentmondó (tehát téves vagy hazug, hamis) dolgokat mond és ezt a „stílus, a jó hangzás, a nyomaték, a hangulatkeltés érdekében" (277. old.) teszi, nyilván nem tudományosan jár el, vagyis nem logikai-racionális érveléssel él, hanem érzelmeket, indulatokat akar felkavarni. Ez így igaz. A körülírás egybeesik a demagógia szokásos fogalmával, ami így hangzik: „Nagyhangú, hazug ígérgetés és az érzelmek, szenvedélyek felelőtlen felszítása a tájékozatlan néptömegek megnyerésére: népcsalás, népbutítás, bujtogatás, lázítás." (Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó, 168. old.)

Nézeteink fontos kérdésekben szemben állnak. Mint Vigh professzor mondja, én „az uralkodó nézetek zárt logikai rendszere" ellen lépek fel és őt tekintem az uralkodó nézetek „legkövetkezetesebb képviselőjének". Fellengzős, megalapozatlan és hangulatkeltő (demagóg) fellépésem tehát valami és valaki ellen irányul. Az uralkodó nézetek és ezek legkövetkezetesebb képviselője ellen. Nincs azonban itt az önértékelésben valami hiba? Nincs itt valamilyen szereptévesztésről szó?

A hangulatkeltő fellépésnek ti. csak úgy

* Megjelent: Jogtudományi Közlöny, 1982. 4. számában.

van értelme, ha az uralkodó nézet képviselőjét egyúttal uralkodó személyiségnek, az adott esetben uralkodó kriminológusnak tekintem, *hatalmi* pozícióban levő tudósnak fogom föl. A hangulatkeltésnek csak így van igazán értelme. Igazán így van értelme — mondottam —, és ezzel más feltételezést is megengedek. Hogy azonban Vigh professzor az *uralkodó* jelzőt a *hatalomban levő* jelzővel azonosítja, részemről nem puszta feltételezés. Már a stílus, a jelzők használati módja is erről árulkodik. A hangulatkeltést általában a hatalom ellen szokták használni és a hatalomban levők minősítik ilyennek az ellenük ágálókat. Ha kritikai elemzését tovább olvassuk, azonnal világossá válik, hogy feltételezésem indokolt és megalapozott: politikai-hatalmi kérdéssé válik az én fellépésem, de fellépésem kritikai visszautasítása is. Vigh professzor ugyanis így ír: „Elismerem, hogy az uralkodó nézetek hatással vannak a kutatókra, különösen a kezdő kutatókra, de egy olyan országban, mint amilyenben mi is élünk, ahol a tudományos gondolkodás szabadon kifejezésre juthat, ahol *szabad* az uralkodó kriminológiai nézetektől eltérő nézeteket vallani (lásd pl. szerző esetét), ott *nem illik* ilyen értelmű megkötöttségre hivatkozni." (279. old.) Úgy *tűnik* tehát, hogy én *politikai* kérdésnek tekintem Vigh professzor uralkodó kriminológiai nézetei elleni fellépést (ez hangulatkeltésem célja), ő viszont szerényen kioktat, hogy nálunk tudományos szabadság van: országunk demokratikus rendje jogilag is biztosítja ezt, hiszen szabadon felléphettem ellene. A politikai illemtanról megalapozottan csak én beszélhetnék. Én ugyanis nem tekintettem az uralkodó nézeteket hatalmi nézeteknek, az uralkodó nézetek képviselőit uralkodó kriminológusoknak. Mindössze annyit mondottam, hogy egy „zárt logikai rendszernek" gondolati vonzása és kötőereje van. Ebben nincs semmi dehonesztáló, éppen ellenkezőleg: a zárt logikai rendszer dicsérő jelző és azért lehet kötőereje, mert logikailag zárt.

Valaminek könyvem elolvasása és kritikai értékelésének megírása között történnie kellett, hogy Vigh József ilyen fegyverzettel lépjen fel ellenem. Nézeteire vonatkozóan ugyanis a könyvemben olyan jelzőt nem használtam, ami személyeskedő lett volna. Ellenkezőleg: nézeteit zárt logikai rendszernek tekintettem és éppen ezért a legkövetkezetesebbnek. A logikai zártság és következetesség magát a gondolatot minősíti és nem az egyént. Sőt: még könyvem megírása előtt úgy nyilatkoztam doktori disszertációjáról, mint *koherens, zárt logikai rendszerű, iskolateremtő munkáról.* Tekintettel arra, hogy disszertációja csak a könyvem megjelenése után jelent meg könyv formában, ezért könyvemben is magára a disszertációra hivatkozom. Mint Vigh professzor mondja, a fenti jellemzést *akkor még,* amikor diszertációja opponense voltam, bóknak tekintette (282. old.). Csak később értette meg, hogy itt nem üres bókról van szó, hanem érdemi minősítésről, nevezetesen „egymástól két jelentősen eltérő szemléletmód"-ról (282. old.). A lassú megértésben semmiképpen sem lehettem hibás. Minek tulajdonítsam azonban azt az eljárást, hogy az én érdemi, a gondolatiságra koncentráló és minden személyes mozzanattól mentes, a *gondolati teljesítményt éppen dicsérő* jelzőim tartalmával szemben hirtelen megalapozatlan, hangulatkeltő és fellengzős lettem? Valaminek közben történnie kellett, ami elragadta Vigh Józsefet. Az is lehet persze, hogy az én érvelésem *szövegét* csak abban az *olvasatban* érti, ami saját fogalomrendszerében elfér. Van azonban más olvasat is. Maradjunk annál az idézetnél, ami alkalmat ad Vigh professzornak arra, hogy a hazánkban uralkodó szabad tudományos véleménynyilvánításhoz való *jogot* figyelmembe ajánlja. Úgy hívja fel rá a figyelmemet, mintha ennek létezését tagadnám. A statisztikai redukcionizmusról szólva könyvem idézett 30. oldalán ezt írom: „Csak mellékesen és az előbbi gondolatsor lezárásaként térünk vissza arra, hogy *mennyire zárt logikai rendszer köti meg* a bűnözés társadalmi tömegjelenségének szociológiai, társadalmi elemzését. A logikai séma így szól..." Még a mondat hanglejtése is azt sugallja (érdeméről nem is beszélve), hogy zárt logikai rendszer köti meg az áttérést egy másfajta elemzésre. A zárt logikai rendszer kötőerejéből a Vigh-féle olvasatban *tilalom* lesz, amiről aztán ő kideríti, hogy ilyen országunkban nem létezik, és hogy részemről politikai illetlenség tilalomra hivatkozni. A magam részéről nem tévesztem össze rendszerünket Vigh Józseffel, gondolatait a rendszer gondolataival, uralkodó nézeteit pedig nem tekintem politikai tilalomfának. Mégis hogyan lehetséges, hogy politikai dörgedelemre szánja magát ott, ahol én ilyenről még hátsó gondolataimban sem szólok? Csak úgy, hogy szereptévesztésben szenved.

Ami az érdemi kérdéseket illeti, azt hiszem igen könnyű helyzetben vagyok. Az esetek többségében ugyanis Vigh József nem az én álláspontommal, hanem a *nekem tulajdonított* nézetekkel vitatkozik. Ehhez viszont az szükséges, hogy szövegemet olvasva mást lásson, mint amit nézett. Az így *képzett látomással* aztán el lehet bánni: a *képzett rémkép* megsemmisítő bírálatnak vethető alá. Nézzünk csak erre egy példát. Vigh professzor megvédi velem szemben a kriminológiát, amiről állítólag én azt állítom, hogy nincs elméletképzési igénye, de még ezt a *nem létező* elméletképzési igényt is *korlátoztuk.* Ha ezt mondtam volna, szellemes lenne bírálata, amely szerint: „Vagyis nincs szaktudományos elméletképzési igényünk, de azért van mit korlátoznunk." (274—275. old.) A bírálat alapjául szolgáló szövegrész így szól: „... a baj ott *folytatódott,* hogy a szaktudományos elméletképzés igényét arra korlátoztuk, hogy..." A baj a bírálattal ott kezdődik, hogy csonkít. Még a csonka mondatból is egyértelműen kitűnik, hogy van eleje, hiszen azt mondja, hogy a baj *kezdődött* valahol, majd *folyta-*

tódott. Én ugyanis két fázist írok le a magyar kriminológia történetében, aminek első periódusáról azt írom, hogy „a baj ott kezdődik . . .", majd könyvem megírása idején „ott folytatódik". Az elsőről azt állítom, hogy nincs szaktudományos elméletképzési igénye, a másodikról pedig azt, hogy korlátozott szaktudományos elméletképzési igénye van csak. Az összevonással Vigh professzor a múltat jelenbe, a jelent a múltba vetíti, majd az általa képzett múltbeli jelent és jelenbeli múltat megsemmisítő bírálatnak veti alá. Ezek után igazán csak egyetérthetek azzal a Vigh-féle állásponttal, amely egyértelmű, világos stílust követel, valamint pontos fogalmazást, hiszen — mint mondja — a szakemberek széles olvasótábora csak a leírt mondatok után ítélhet. A bírálat után azt hiszem vissza kell vonnom a kriminológiai elmélet*képzés* hiányáról mondottakat, mivel Vigh professzor megmutatta, hogy kritikai észrevételeiben a kriminológia igenis képes elméletképzésre: *mások álláspontjából* olyan tételeket képez, amik megsemmisítően bírálhatók.

A statisztikai redukcionizmusról szóló tételem is ugyanolyan Vigh-féle átképzésen megy keresztül, mint az előző példában szereplő nézet. Itt az idézett mondatom csonkítatlanul szerepel: „A bűnözés *statisztikai* sokaságként való *kezelése* a bűnözést megfosztotta társadalmi tartalmától: a statisztikai *redukció* miatt csak azokat a társadalmi tartalmakat mutatta fel, amelyek a statisztikai sokaság *fogalmába* belefértek." A bírálat ezzel a tétellel szemben így hangzik: „Vagyis a statisztikai sokaság fogalma megfosztotta a bűnözést társadalmi tartalmától, de annyit mégis meghagyott benne, amennyi abba belefért." A bírálat szellemes lenne, ha én ilyen képtelenséget állítottam volna. Csakhogy én nem azt mondtam, amit Vigh J. nekem tulajdonít, hanem valami egészen mást. Nem azt ti., hogy a statisztikai sokaság *fogalma* fosztotta meg a bűnözést társadalmi tartalmától, hanem azt, hogy statisztikai sokaságként való *kezelése*, közelebbről pedig *statisztikai redukció*val való kezelése fosztotta meg társadalmi tartalmától a bűnözést.

Vigh J. bíráló megjegyzéseiben is fenntartja disszertációjában és könyvében kifejtett álláspontját arról, hogy a kriminológia a bűnözést *statisztikai sokaságnak* tekinti. Nincs olyan új érve, amire könyvemben ki ne tértem volna, de újra meg kell ismételnem dolgokat, hogy azt az olvasó ne a Vigh-féle olvasatban, hanem az én fogalmazásomban és értelmezésemben láthassa. Vigh J. fenntartja már idézett álláspontját azzal az érvvel kiegészítve, hogy én estem redukcionista hibába, mert ha a bűnözés tömegjelenségének nemcsak dinamikájáról és struktúrájáról beszélek, hanem a tömegjelenségekre jellemző harmadik elemről is — nevezetesen a *sztohasztikus kapcsolatról,* akkor abban benne foglaltatik a *társadalmi determináció is,* nincs tehát redukció a bűnözés társadalmi tartalmában. Erre az új érvre nagyon egyszerű a válasz: a sztohasztikus *kapcsolatban* nem biztos, hogy benne van a társadalmi determináció, mert mint köztudott, a sztohasztikus kapcsolat nemcsak ok-okozati (tehát determinációs) kapcsolat lehet, hanem egyszerű együttmozgás, asszociáció. Ezen túlmenően pedig: a determinációs kapcsolat nemcsak sztohasztikus formában jelentkezhet, hanem létezhet ún. strukturális vagy történelmi kapcsolat is, ami nem sztohasztikus. Következtetés: még ha a sztohasztikus kapcsolatot determinációs kapcsolatnak fogom is fel, ez nem fedi a társadalmi meghatározottság teljes körét, mert kimaradt belőle a strukturális és a történelmi kapcsolat, mint társadalmi determinációs kapcsolat. A tömegjelenségre jellemző sztohasztikus kapcsolat *nem meríti tehát ki* a bűnözés társadalmi-tartalmi meghatározottságának *teljességét,* és emiatt statisztikai redukció. Ennyit tehát az én redukcionizmusomról. De térjünk vissza a Vigh-féle definícióhoz és annak általam adott bírálatához.

Vigh Józsefnek a bűnözésre vonatkozó definíciója így szól: „A *kriminológia* a bűnözést, mint *statisztikai sokaságot,* mint tömegjelenséget tekinti, amely *mint ilyen* rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek *általában* a *tömegjelenségre* jellemzőek, nevezetesen: dinamikája, struktúrája van és sztohasztikus kapcsolatban van más tömegjelenségekkel." (277. old.) Először is: ki talál ebben a definícióban egyetlen egy olyan szót, hogy társadalmi? Bizonyára senki. Tehát a Vigh-definícióban a bűnözés egyszerű statisztikai tömegjelenség és még csak a megkülönböztető jelzőt sem teszi hozzá, hogy társadalmi tömegjelenség. Ha tehát valaki a megfogalmazás pontosságát kívánja és követeli másoktól, maga fogalmazzon pontosan. De értelmezzük úgy ezt a definíciót, mint amiben benne foglaltatik az, hogy a bűnözés olyan *társadalmi* tömegjelenség vagy sokaság, amelynek sztohasztikus kapcsolatai vannak *más társadalmi tömegjelenségekkel.* Még ilyen pontosítás mellett is rengeteg kérdés merül fel. Vigh J. ugyanis kifejti, hogy tömegjelenség és statisztikai sokaság a tejútrendszer és egy ország állatállománya is, és *mint statisztikai sokaság* ezek is rendelkeznek struktúrával, dinamikával és sztohasztikus kapcsolatokkal. Mitől tekintett tehát el Vigh József? Éppen a tartalmi vonatkozásoktól, attól, hogy a tejútrendszer csillagászati jelenség, az állatállomány pedig lehet biológiai jelenség ugyanúgy, mint a mezőgazdasági termelés egyik ágazati jelensége stb. A fogalmazás maga éppen a tartalmi vonatkozásoktól tekint el, tehát a bűnözés esetében a társadalmi tartalomtól, mert azt mondja, hogy a bűnözés *„mint statisztikai sokaság".* Miért használhatja Vigh J. ezt a *megszorító* jelzőt? Nyilván azért, mert *csak statisztikainak* tekinti a bűnözést. Expressis verbis statisztikai sokaságról beszél, tehát *csak erről a vonatkozásról* és ezért írja azt, hogy *„mint".* Nyilván tehát, hogy más *is* lehet. Ha viszont *mint statisztikai sokaság* kerül meghatározásra,

miért belemagyarázás részemről azt állítani, hogy a bűnözés gazdagabb, tartalmasabb fogalmát statisztikai redukcióval kezeli? Ez a redukció egyébként nem bűn. Vigh J. úgy védekezik ellene, mintha bűnnel vádolnám. Én a statisztikai redukcióról ezt írom: „A redukciónak van értelme: a bűnözést lehet statisztikai sokaságként *is értelmezni* és ennek megvan a maga létjogosultsága (31. old.). Pozitív funkciója a statisztikai redukciónak konkréten az, hogy „a bűnözés társadalmi tömegjelenségének elemzésekor *csak a statisztikai sokaságra* jellemző *önálló* mozgásformákra, *statisztikailag megragadható* mozgásformákra koncentrálja a figyelmet..." (27. old.). „Hibás viszont ez a redukció, ha *helyettesíti* a bűnözés *szociológiai* értelmezését." (31. old.)

Statisztikai redukcionizmusról viszont — és nem egyszerűen redukcióról — akkor beszélek, amikor a statisztikai sokaság modellje alapján értelmezzük és magyarázzuk a bűnözést, mert ez tartalmi csonkítás, ez nem más, mint a *kriminológiának kriminálstatisztikaként való művelése.* És miről beszél definíciójában Vigh professzor? Arról, hogy a *kriminológia* tekinti a bűnözést társadalmi tömegjelenségnek. Ennek is tekintheti, de éppen a kriminológia számára fontos, a kriminológiai elméletképzés számára lényeges, hogy ne csak ennek tekintse és ne hagyja így leegyszerűsíteni a bűnözés *egészének képletét.* Egyébként furcsa módon alakul Vigh professzor tetszése és nemtetszése. Nem logikusan és nem következetesen, nem koherensen. Azt írja ugyanis, hogy „csak példaként említek néhány olyan témát, amit magam is nagy *egyetértéssel* és élvezettel olvastam, ilyenek: a bűnözés *társadalmi voltának a bizonyítása,* a jogszociológiai eszmefuttatások, az erkölcs és a jog összefüggéseinek a felvázolása, a biológiai szükségletek és a társadalmiság kapcsolatának elemzése" (273. old.). Azért furcsa, mert az *egyetértéssel* olvasott részek közül a bűnözés *társadalmi voltáról* írt fejezetet éppen azért írtam, hogy bebizonyítsam: a bűnözést nem lehet a kriminológiában csak statisztikai sokaságnak tekinteni, azért írtam, hogy ne csak elvileg bíráljam a statisztikai redukcionizmust, hanem azt meg is haladjam, vagyis kimutassam, hogy vannak olyan vonatkozásai a bűnözésnek, amelyek nem férnek bele a statisztikai tömegjelenség és a statisztikai sokaság fogalmába.

Vigh Józsefnek választani kell: vagy *egyetért* azzal, amit én a bűnözés társadalmiságáról szociológiai elemzésként előadtam, hogy bebizonyítsam: a statisztikai sokaságfogalom a bűnözést a Prokrusztész-ágyba kényszeríti, és akkor nem igaz, hogy a *kriminológia* a bűnözést *statisztikai sokaságként* kezeli, vagy fenn kell tartania eredeti álláspontját — a bűnözés egyszerűen statisztikai sokaság —, de akkor nem érthet egyet szociológiai elemzésemmel. Én tehát a vitát nem tekintem süketnémák párbeszédének, hanem azt *előre akarom vinni* és *nem ismételgetek* csak dolgokat konok csökönyösséggel. Erre nézve szabad legyen könyvemet félretéve arra utalnom, hogy a könyvemben kifejtett bírálatot már egyszer leírtam Vigh József doktori disszertációjáról. A bírálatban összefoglalóan kifejtettem azt is, hogy miért nem tekinthető a bűnözés a kriminológia szempontjából egyszerűen statisztikai sokaságnak: mik azok a társadalmi *tartalmak,* amelyek a sokaságfogalommal megragadhatatlanok. Akkor egy felsorolást adtam. Könyvemben viszont a *felsorolást elemzéssé bővítettem.* Íme valamikori bírálatom teljes ide tartozó szövege, hogy az olvasó ítélni tudjon.

„A bűnözés szociológiai jelenségének egy olyan szűk meghatározásával és megközelítésével találkozunk a disszertációban, ami első pillanatban is tévesnek tűnik. Az értekezés ugyanis azt mondja, hogy „A kriminológia a bűnözést mint statisztikai sokaságot, mint tömegjelenséget tekinti, s a bűnözés mint ilyen rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek általában a tömegjelenségekre jellemzők, nevezetesen: dinamikája, struktúrája van és sztohasztikus kapcsolatban van más tömegjelenségekkel." (99. old.) Ebben a meghatározásban nem az a hiba, hogy a bűnözést statisztikai sokaságnak tartja, hanem az, hogy a *bűnözés* csak mint statisztikai sokaság jelenik meg. A statisztikai sokaság a bűnözés *társadalmi* jelenségének valóban egyik megjelenési formája, de *nem azonos ezzel,* nem oldódik fel ebben, nem csak ez. Ennél jóval több. Biztos vagyok benne, hogy Vigh József ezt a kritikai észrevételemet elfogadja. Állításom azonban nem egyszerűen azt célozza, hogy kimutassam az értekezés egy tévedését, illetve rámutassak egy hiányosságára, amit pótolni kellene. Észrevételemmel azt akarom bizonyítani, hogy *a bűnözés szociológiai jelenségének determinációja egészen más, mint a bűncselekmények elkövetése területén a disszertáció által bemutatott kauzális séma.* Ha pedig ez így van, akkor a bűnözés okai nem egyszerűen a bűncselekmények okainak statisztikai összegeződései.

Most nézzük meg érveimet amellett, hogy a bűnözés több a bűncselekmények statisztikai összegeződésénél és több a statisztikai összegeződés folytán kialakult tömegjelenségi tulajdonságoknál. A bűnözés mindenekelőtt a társadalmi viselkedés egyik lehetséges formája, vagy egyszerűen *társadalmi* viselkedési forma. A bűnözés diszkriminált viselkedési forma, aminek visszaszorítására egy egész apparátus lép működésbe. A bűnözés *szükségletkielégítő* és *problémamegoldó* társadalmi viselkedési forma, amely előzményeit, célját és feltételeit a társadalomból meríti (nem egyszerűen aberrált pszichológiai reakció); a bűnözés *értékorientált* és értéktagadó, *destruktív* viselkedési forma, ami egyszerre esik erkölcsi és jogi megítélés alá; a bűnözés a *partikuláris érdekek* érvényesítésének egyik formája; a bűnözés a társadalmi viselkedés olyan formája, melynek mély társadalmiságát többek között az bizonyítja, hogy *rep-*

rodukálja a maga feltételeit (bűnöző karriert alakít ki, és a visszaeső bűnözés sajátos alrendszerét, visszahat a személyiségére és a véletlen bűnelkövetés kriminális személyiség kialakításának lehet elindítója, tehát nem egyszerűen a kriminális személyiség megnyilvánulási módja); a bűnözés a *társadalmi struktúrában* és a társadalmi viszonyok *területi* megjelenési formáiban más-más gyakorisággal jelentkezik; a bűnözés sajátos reprodukcióját az *életmód* bizonyos változatai és az ezekben fellelhető szokások, személyközi viszonyok segítik elő; a bűnözés az uralkodó életviszonyok elleni *anarchikus lázadás,* de egyúttal jelzi a társadalmi konfliktusok és feszültségek korrekcióra szoruló szektorait; a bűnözés sajátos *normakollíziók egyik megoldási módja* és ebben az értelemben nem csak értékromboló viselkedési forma stb.

Ebből a futólagos felsorolásból is látható, hogy a bűnözés mennyivel több, mint a bűncselekmények *statisztikai összege.* De talán az is kiderül ebből a felsorolásból, hogy az egyes problémák megoldása, a bűnözés társadalmi jelenségének, a bűnözésnek mint a társadalmi viselkedés egyik formájának determinációja egészen más módon ragadható meg, mint egyszerűen a kauzális sémával: strukturális és történelmi, szociálpszichológiai és jogi, avagy etikai összefüggések elemzése szükséges, melynek az ok-okozati sémában történő tárgyalása vagy egyszerűen lehetetlen, vagy pedig csak egyik lehetséges elem.

Ami már most azt az okozatossági sémát illeti, amelyet az értekezés a bűnözésnek, mint statisztikai tömegjelenségnek, vagy sokaságnak az elemzéséhez ajánl, elfogadhatatlannak tartom abban az értelemben, hogy itt a *bűnözés, mint társadalmi jelenség* okairól volna szó. A *bűnözés okai* nem összegeződései az egyedi okoknak, hanem az egyedi okok működését lehetővé tevő *társadalmi létfeltételek.*" Eddig a valamikori opponensi vélemény.

A bűnözés általam adott társadalmi-tartalmi jellemzése nem fér bele a bűnözés statisztikai sokaságfogalmába, vagyis *bizonyítást nyert,* hogy a kriminológiának nemcsak statisztikai sokaságként kell *kezelnie* tárgyát. Könyvem önálló fejezetében nyolc alfejezet során adott közelebbi elemzés pedig ugyancsak bebizonyította, hogy a kriminológia *kriminálszociológiaként is* művelhető. A statisztikai redukcionizmusról adott bírálatomon túl tehát azt is kimutattam, hogy sem elvileg, sem gyakorlatilag nem járhatatlan út a redakcionizmus meghaladása és ennek egyik lehetséges formája a kriminológiának szociológiai művelése. Ahhoz tehát, hogy Vigh József eredeti álláspontját fenntarthassa velem szemben, az kellene, hogy könyvemnek azt a részét bírálja, ami nem elvileg, hanem gyakorlatilag is a redukcionizmus szociológiai meghaladása. De mint láttuk, ezekkel a fejtegetéseimmel *egyetért,* sőt élvezettel is olvasta elemzéseimet. Ellentmondó *elvárásoknak* persze nem tudok megfelelni.

A Vigh-féle bírálatból úgy tűnik, hogy egyik oldalon áll a kriminológia, a másik oldalon pedig én a magam új, borzas elméleteivel. A kriminológia eredményeit én lebecsülöm, a magam teljesítményét pedig alaptalanul túlbecsülöm. Velem szemben tehát meg kell védeni a kriminológiát és fellépésem „nem lehet ok arra, hogy megtagadjuk eddigi eredményeinket" (276. old.). A statisztikai redukcionizmusról adott bírálatomban én egy *szemléletmód* meghaladására tettem kísérletet és ebben a kísérletemben egy *már megindult* erjedés részesének tekintettem magam. Nem elkülönülök tehát a *kriminológiától,* hanem azonosulok vele. Legfeljebb Vigh Józseftől határolom el magam a bírált *szemléletmódban,* de Vigh professzor nézetei még nem jelentik magát a kriminológiát. Ezt írom könyvem 27. oldalán: „Ennek a redukcionizmusnak elégtelenségét érezve több szerző — és éppen az utóbbi időben — igyekezett túllépni a sokasági definíció korlátait. Így például Vavró István, Gödöny József és Gönczöl Katalin."

Vigh József következetes abban, hogy minden olyan tételemet bírálja, amely a kriminológia új módon való művelésével kapcsolatos. Most ezeket a bírált tételeimet szeretném megvédeni, bár őszintén szólva jobban és teljesebben nem tudom megtenni, mint ahogy azt könyvemben tettem.

Vigh József szerint én azon az álláspontonvagyok, hogy „a kriminológia csak úgy válhat szaktudománnyá, ha *megszűnik* a két ismeretrendszert *szintetizáló* ‚anyadiszciplina' lenni, s két önálló területként funkcionál tovább", vagyis kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként. Ez nem az én álláspontom, illetve nem ez az én álláspontom. Én ugyanis éppen azt mutattam ki, hogy a kriminológia sohasem szintetizálta a két ismeretszintet és csak azt az illúziót keltette, hogy szintetizál. Ennek az álláspontnak valamikori megfogalmazója és képviselője — Vermes Miklós — ezt a véleményét már visszavonta a Kriminológia egyetemi tankönyvének nyilvános vitájában. A *szintézis* ugyanis a „megszüntetve megtartás" és nem egyszerűen keretbe foglalás, oktatási vagy egyéb egységbe foglalás. Ahhoz, hogy szintetizáljon — mondom — előbb ki kell alakítania a kriminálszociológiát és a kriminálpszichológiát, vagyis a szintézis előfeltételeit, két lehetséges elemét. Mind a mai napig azonban ez várat magára. Én tehát nem ismerem el egy olyan kriminológia *létezését,* ami állítólag már *szintetizálta* volna a szintézishez még *rendelkezésre álló* kriminálszociológiai és kriminálpszichológiai ismeretrendszert. Elismerem viszont egy erős *integrálódási* igény létezését és ennek *létjogosultságát.* Ennek kapcsán azt mutatom ki, hogy az integrálódás — ha a kriminológiát szociológiaként és pszichológiaként műveljük — csak úgy lehetséges, ha a szociológiai és a pszichológiai ismeretanyag *homogén.* A homogenitás alatt azt értem, hogy nem lehet integrálni *el-*

veiben, előfeltételeiben és magyarázó elméletében egymásnak ellentmondó ismereteket. Így például lehetetlen integrálni egy olyan mélylélektani ihletésű kriminálpszichológiát marxista kriminálszociológiával, amely a pszichés magatartásszabályozás társadalmi forrásaitól eltekint, hiszen ez mélységesen ellentmondana az egyéni magatartás társadalmi kondicionáltságát valló szociológiai előfeltevéseknek. Az integrálódás az ismeretanyag homogenitása ellenére sem teremthet *azonosságot* a pszichológiai és szociológiai ismeretanyag között, mert a társadalmi és a pszichés jelenség egymástól különnemű: *egységük* és egymásrautaltságuk ellenére sem *azonosak*. Elemzésemet a következőkkel fejezem be: „A kriminológia a maga diszciplináris önállóságát és különállását annak köszönhette, hogy kutatási tárgyát a normaközpontú jelenségmegközelítéssel szemben a bűnözésben mint társadalmi valóságjelenségben határozta meg. Ennek a valóságjelenségnek két oldalát különítette egymástól el: a bűnözés társadalmi tömegjelenségét és az egyedi *bűnelkövetést*. A két jelenségszint egymástól elkülönülő és kategoriálisan-logikailag egymásban fel nem oldható elméleti-módszertani vizsgálatot igényelt: szociológiai és pszichológiai megközelítést. A két ismeretanyag egymástól minőségileg elkülönülő kategóriarendszer, amely egymásban fel nem oldható, még ha a jelenségszinten, a tárgy szintjén a valóságos folyamatok egységben is jelentkeznek, mert az egység nem jelenthet azonosságot. Az egység integrálást igényel, de nem egymásban való feloldódást, integrálást, de nem azonosságot a pszichológiai-társadalmi folyamatok pszichológiai redukciójával. A redukció valójában kettős volt: a társadalmi jelenséget statisztikai jelenségre egyszerűsítettük, majd ennek társadalmi tartalmait az egyedi jelenség pszichológiai szintű megközelítésébe utaltuk át. *Az önállóságot megteremtő tárgy elveszett: tartalmait a többszörös redukció eltüntette.*"

Mint látható, én a lehetetlen feladatra vállalkozó *szintetizáló kriminológia* ellen vagyok (létét nem kell tagadnom, mert soha nem is volt), és a szociológiai, valamint pszichológiai szakismerettel végzett elemzés mellett. Meglepődéssel tapasztalom azonban, hogy Vigh József *a szintetizáló kriminológiát védi velem szemben* (vagyis a szociológiai és pszichológiai ismereteket szintetizáló kriminológiát), *de ugyanakkor nem ismeri el annak létjogosultságát, hogy a kriminológiát szociológiaként és pszichológiaként kell művelni.* De hát akkor mit akar szintetizálni, mit akar a szintetizáló anyadiszciplina keretei között művelni? Ez annyival inkább paradox és ellentmondó álláspont, mivel a kriminológiának mondjuk szociológiai természetű tudományként való művelését *egész* kriminológiai irodalmunk elismeri. Irodalmi szemle helyett csak *Vermes Miklós* és *Gödöny József* közismert álláspontjára hivatkozom, *Gönczöl Katalin* és *Tauber István* kutatási gyakorlatáról nem is beszélve. Álláspontjának paradox és ellentmondásos voltát még meg is tetőzi azzal, hogy „közgazdasági, politikai gazdaságtani, filozófiai, etikai, demográfiai... ismereteket is" fel kell használni a bűnözés tömegjelenségének vizsgálatánál (276. old.). Azt ugyan Vigh J. elismeri, hogy itt a szociológiai módszerek *kerülnek előtérbe,* de azt elfogadhatatlannak tartja, hogy kriminálszociológiaként műveljük. Igen ám, de mindezek az ismeretek csak azt jelentik, hogy a demográfiai jelenségek, a moralitás, a gazdaság működése stb. olyan társadalmi következményekkel járnak, amelyek az *egyének társadalmi viselkedését,* ennek feltételeit meghatározzák, megszabják. De az egyének társadalmi viselkedésével, ami önálló társadalmi jelenség, a *szociológia* foglalkozik. Azok a konkrét témák, amiket Vigh József figyelmembe ajánl, mint pl. az életmód, a halmozottan hátrányos társadalmi helyzet stb., mind a szociológia tárgyai: *ma nálunk* Magyarországon a szociológia foglalkozik ezekkel, miért kellene a kriminológiában másként eljárnunk? Amikor ezekkel a jelenségekkel a szociológia foglalkozik, természetesen nem tagadja azt, hogy létrejöttükben gazdasági és demográfiai stb. folyamatok játszanak szerepet, de sajátosságuk az, hogy *elkülönült társadalmi jelenséget alkotnak* és ezért szociológiai megközelítést igényelnek. Ezeknek a jelenségeknek a bűnözéssel való kapcsolatát csak ugyanolyan szociológiai hozzáértéssel, a szociológiai elemzési kategóriák szigorúan vett terminusaiban kell a kriminológusnak is elemezni, mintha szociológus volna, holott ő nem egyszerűen szociológus, hanem kriminálszociológus. Valahogy az a benyomás alakul ki bennem, hogy a szociológia irodalma érintetlenül hagyta Vigh Józsefet.

Inkább minden ismeretet *felhasználni* — tehát *polihisztornak lenni* —, állítja Vigh professzor, semmint szociológiai hozzáértéssel művelni a kriminológiát. A kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként művelhető kriminológiáról szóló gondolatmenetem alapja — mint mondja — az a nézet, hogy noha „a viselkedés pszichikus szabályozottsága és társadalmi kondicionáltsága a jelenségben egységként mutatkozik meg ... a szociológiai és a pszichológiai ismeretek homogenitását biztosító azonosságát sohasem lehet megteremteni." (276. old.) Álláspontom valóságalapja nem egyszerűen ez. A Vigh-féle idézet ugyanis folytatódik könyvemben, mégpedig azzal, hogy „A dolgok elébe vágva, még ennek részletekbe menő elemzése előtt ki kell jelentenem..." Következett tehát a sommás kijelentés után egy egész fejezet, ami annak bemutatását célozta, hogy az *egyéni* aktusok (bűncselekmények) hogyan teremtenek olyan *viszonyt* alkotó, tehát az egyéni aktusoktól *elkülönült jelenséget,* amit *csak szociológiailag* lehet megragadni. A Vigh J. által *képzett* álláspontom, hogy ti. én megállok az *egység* konstatálásánál, vagyis a viselkedés pszichikus szabályozottságának és társadalmi kondicionáltságának együttes kezelésénél, nem fedi a való-

ságot. Ennek ugyanis homlokegyenest ellentmondana az a Vigh J. által bírált későbbi álláspontom, ami szerint a *bűnözés* szociológiai fogalmából ki kell rekeszteni az *elkövetők* fogalmát és a kriminológiának azokban a fejezeteiben, amelyek a bűnözés társadalmi jelenségével foglalkoznak, nem *a tettesre, mint személyiségre ható* okokat kell elsősorban keresni az okozati sémában, hanem azokat a feltételeket, melyek a tettet szükségszerűen feltételezik, mint a társadalmi viselkedés egyik lehetséges alternatíváját. (Könyvem 94. oldala.) Ezzel kapcsolatosan a bírálat megsemmisítő, amennyiben kijelenti: lehet, hogy a szociológia dolgozhat elkövetők nélküli bűnözésfogalommal, de a kriminológia nem. „De megítélésem szerint az elkövetők fogalmát ilyen kategorikusan még a szociológia sem mellőzheti. Hiszen a bűnözés és a társadalmi viszonyok kapcsolatának a tanulmányozása során nagyon gyakran előfordulhat, hogy az elkövetők ismérvei, például *osztályviszonyai* jelentik a vizsgálat tárgyát. Az idézett mondatból *következtetni lehet* továbbá arra is, hogy a szerző által igényelt kriminálpszichológia feltehetően az elkövetők nélküli, *csak a tettet* tanulmányozó tudomány lenne. Márpedig azt a szerző sem vonhatja kétségbe, hogy valamilyen címen szükség van az elkövetők tanulmányozására is. Valószínű, hogy ezt a kriminálpszichológia tanulmányozná. De hogy átfedés ne legyen, feltehetően a *tett nélkül.* Én azt hiszem, hogy a tett és a tettes ilyen elkülönítése nem járható út." (281. old.) Amit Vigh professzor ajánl, hogy ti. osztályviszonyokat is tanulmányozni kell és ezért nem hagyható ki a bűnözés fogalmából az elkövető, teljesen helyes következtetés. Én ugyanis külön fejezetben foglalkozom azzal, hogy a szocializmusban is osztály- és rétegbűnözés létezik és nem kis megelégedésemre több fiatal kriminológus *ettől indíttatva* kezdett kriminálszociológiai kutatásokba. Vigh professzor egyszerűen figyelembe sem vette könyvem egy egész fejezetét, ahol azt igyekszem kimutatni, hogy a *személyes egyént* és a *történeti individualitást* a kriminológia nagyvonalúan egybemossa, hogy a szociológiai elemzés az *osztályegyént,* mint történelmi individualitást és nem mint *személyiséget* tanulmányozza, hogy a személyiség tanulmányozása pedig a pszichológia sajátos tárgya. A tett nélküli egyénről szóló következtetés ugyancsak figyelmen kívül hagyja mindazt, amit ennek képtelenségéről írtam, hogy ti. mi is a személyiség (tettek viszonylatrendszere), és miért nincs természetes bűnözés stb. Amit kritikusan számonkér tőlem, az részletesen bennefoglaltatik könyvemben. Csak az olvasatból maradt ki. Mi maradt ki az olvasatból?:

„Azért hangsúlyoztam itt a történelmi individualitás jelentőségét, mert a kriminológia — még a szociológiai indíttatású bűnözéselméletek is — az egyént csak *személyes egyén* formájában fogja fel, történelmietlenül, a személyesség mozzanatát elvonatkoztatva kezeli és nagyon is *naturálisan* értelmezi. Ez az elvontság és naturálisság kézenfekvően mutatkozik meg abban, hogy a személyes egyént minden korban azonosnak tételezik, szükségleteiben és indulati-affektív életében változatlannak tartják és ehhez képest a társadalmi viszonyok valóban csak külsődleges adottságként, miliőként szerepelnek, nincsenek viszonyban és vonatkozásban az egyénnel." (B — e — t 198. old.)

„Mindennél azért időztünk olyan hosszan, hogy az egyén személyes létének társadalmi meghatározottságait még a világhoz való legtermészetibbnek látszó viszonyaiban is lássuk, különösen pedig aktív tevékeny vizsonyaiban, amiben megszólal a néma nembeliség. A társadalmi munkamegosztás fejlődésével az ember *nembeli* fejlődését egy adott társadalmi integrációban csak a társadalmi egység *egésze* testesíti meg, de *az egyed nem viszonyulhat többé az egész integrációhoz,* az egész társadalmi gazdagsághoz, az egész társadalom objektivációihoz. *Mindennapi életében, miközben társadalmi lénnyé formálódik, közvetlen környezetének, saját rétegének és osztályának vagy rendjének színvonalát, az ide tartozó funkciókhoz tartozó készségeket, normákat és képességeket, szokásokat sajátítja el...* Marx különböztetett a személyes egyén és a véletlen egyén között, a személyes egyén és az osztályegyén között, mely utóbbiaknál az életfeltételek véletlensége az osztályba sorolással dologi hatalommá vált." (B — e — t 200. old.)

„A szocializmusban nyílik arra lehetőség, hogy a nem gazdagságát az egyén elsajátíthassa, hogy az egész társadalommal, az egész társadalmi integrációval kerüljön kapcsolatba. Ennek ellenére az osztály életmódja meghatározza azt az induló tőkét, amit kamatoztat, ami viselkedésének alapsémáit kialakítja és meghatározza. Az osztályléttel adott meghatározottságok mellett szűkebb világának megválasztásában valóban szabadabb lett és így környezetének, választott világának minőségéért felelős. Ezek azonban csak másodlagosan jelentősek az osztálylét és életmód tényeivel szemben. A bűnügyi statisztika adatai erről vallanak: a foglalkozási csoportokhoz tartozás jellegzetes bűnözési gyakorisággal és jellegzetes bűncselekményi gyakorisággal jár együtt. És ami ennél is döntőbb: azok a rétegek, amelyeket társadalmilag immobil rétegeknek nevezhetünk, éppen az elszalasztott társadalmi lehetőségek miatt rekednek kívül az egész integráció gazdagságának elsajátításából, a kultúra áldásaiból, a magasabb iskolázottság szakmai-emberi előnyeiből és képviseltetik magukat demográfiai részesedésüknél nagyobb arányban a bűnözésben. A bűnözés a szocializmusban is lényegi kapcsolatot mutat az emberek osztályhelyzetével és éppen ezért állíthatjuk, hogy *a bűnözés abban az értelemben társadalmi produktum, hogy az osztálylét és életmód produktuma.* Ez a megállapításunk nyomon követhető azokban a statisztikai szabályosságokban, amelyekben ez a meghatározott-

ság kifejeződik. Az elkövetők és tettesek osztály-hovatartozása nem abból a szempontból érdekes és lényeges, hogy *személyiségük milyen kapcsolatban* van az elkövetett bűncselekményekkel, hanem a szociológiai elemzés szempontjából, vagyis abból a szempontból, hogy a bűnözés tömegjelensége és a társadalmi létfeltételek, a munkamegosztásban elfoglalt hely és ezzel kapcsolatos életmód közötti kapcsolatot lássuk világosan. Ebben az értelemben tehát azt mondhatjuk, hogy *szociológiai szinten nem a bűntettek és társadalmi folyamatok, vagy társadalmi tények okozati kapcsolatára vagyunk kíváncsiak, hanem azokra a társadalmi feltételekre,* amelyek sztohasztikus valószínűséggel *lehetővé teszik* bűntettek elkövetését. Nem a társadalmi feltételeknek a *személyiségre gyakorolt hatása* érdekel tehát bennünket, hanem a *személyiség mozzanatától* megfosztott *individuumok élethelyzetének,* a személyesség mozzanatát nélkülöző *társadalmi besoroltságnak* a bűnözéssel való *valószínűségi kapcsolata,* ami statisztikai gyakorisággal *mérhető,* de lényege nem a mérhetőség és megmértség, hanem a szociológiai mozgás, ami statisztikai szabályosságban csapódik le. A kriminálstatisztika osztály- és foglalkozási csoport adatai ebben az értelmezésben tehát, ahol elvileg elhatároljuk magunkat a személyesség mozzanatainak pszichológiai értékelésétől és attól a kriminológiában szokásos eljárástól, amely az antiszociális beállítottság vagy társadalomellenes tudat és antiszociális *döntés* szempontjából minősít feltételnek és oknak, valamint a *szociális tényekből, a foglalkozási csoportok vagy osztályok nem antiszocialitást jelző adatok.*

Szociológiai értelmezésben ezek az adatok azokat az *életfeltételeket jelzik,* amelyek egyrészt nagyobb gyakorisággal szülik a bűncselekmények alapjául szolgáló szükségleteket és konfliktusokat, másrészt jelzik a szükségletkielégítés és problémamegoldás *rendelkezésre álló eszköztárának szűkösebb voltát.* Következetes vagyok tehát abban az álláspontomban, hogy a bűnözés szociológiai fogalmából, a bűnözés társadalmi tömegjelensége fogalmából következetesen ki kell zárni a *személyesség* mozzanatával felruházott elkövetők fogalmát és csak abban az értelemben kell értelmeznünk, hogy a bűncselekmény *emberi* cselekmény. Az viszont más kérdés, hogy a bűnözés *statisztikai* mérése és megközelítése az elkövetők (tettesek) kategóriáját is felveszi, de jellegzetes módon ezt is úgy teszi, hogy a tettesek társadalmi besoroltságát (foglalkozás, kereset, iskolázottság stb.) méri és nem a személyesség minőségeit." (B — e — t 201—203. old.)

A lényeg: én a bűnözés szociológiai fogalmából csak az elkövetőket, mint *személyiségeket* hagyom ki, nem a *személyesség* mozzanatára vagyok ott kíváncsi, nem az *egyediségükre* (ezért személyiségek), hanem *osztályegyénként, rétegegyénként* kezelem őket, mert ebben semmilyen személyességi mozzanat nincs: a társadalmi struktúrába ez a réteg- és osztályhelyzet kapcsolja be őket, ez a *történeti individualitás.* Következtetéseimben, mint külön alfejezetben összegezem álláspontomat, ami a Vigh-féle karikatúra-állásponttól lényegesen különbözik. Íme következtetésem:

„... A büntetőjog központi kategóriája a *tett,* amelynek társadalmi minősége, tárgyi vonatkozása a jogi értékelés alapja. Ebből pedig arra következtettem, hogy a kriminológiát nem lehet a maga egészében a *magatartás* fogalmára építeni, mivel a magatartás fogalma a *személyesség* mozzanatait feltételezi, ennek következtében olyan *személyiségfogalom* lehet csak az alapja, amely *értékorientált* viselkedést feltételez: a személy *beállítottságát* és *irányultságát.* A tettfogalom tárgyi minősége ezzel szemben nem függ a személyesség semminemű mozzanatától, hanem tartalma és súlypontja a társadalmilag károsnak minősített eredményben van és ezt a minőséget nem befolyásolja a tettes semminemű pszichológiai vagy intrapszichológiai sajátossága: a bűncselekmény nem feltételez semminemű pszichológiai sajátosságot és a jogi rendezés specifikus jellege éppen abban van, hogy a tettől véd, tettet tilalmaz és nem valamilyen pszichés folyamat vagy sajátosság által determinált vagy előfeltételezett tettet sújt büntetéssel. *Viski* sikeresen mutatta ki, hogy a bűncselekményfogalomnak még a legszubjektívebb, leginkább szubjektumhoz kapcsolt eleme — a bűnösség — sem pszichológiai fogalom, hogy még ez az elem sem tételez fel pszichés sajátosságot és beállítottságot. *Éppen a személyesség mozzanatától eltekintő, csak a tett tárgyi sajátosságaira koncentráló tilalom az, ami a büntetőjog társadalmi hatékonyságát meghatározza: tettek ellen és nem személyek ellen védi a társadalmat.*" „A kriminológia — mint kriminál*pszichológia* — az elkövetők személyiségét tekintheti és tekinti is kiindulási alapnak, tárgya intrapszichológiai jelenség (és itt a személyiség társadalmi meghatározottsága más módon és más síkon merül fel, mint a kriminálszociológiában vagy a büntetőjogban), és ilyenként abban különbözik a kriminálszociológiától, hogy a személyesség mozzanatait vizsgálja. A kriminál*szociológia* tárgyának gazdagsága éppen a személyesség mozzanatainak elhanyagolásából, tudatos mellőzéséből következhet, a kriminál*pszichológia* tárgyi gazdagsága pedig a személyesség mozzanatainak elemzéséből és az ehhez közvetlenül nem tartozó szociális tények és folyamatok elemzésének mellőzéséből következhet." (Bűnözés — ember — társadalom. 203—205. old.)

Azokat a kritikai megjegyzéseket, amikben Vigh József a kriminológia művelése kapcsán a büntetőjog számbavételét ajánlja figyelmembe, vagy a tettesbüntetőjog és tettbüntetőjog szembeállításának értelmetlenségéről szól, egyszerűen figyelmen kívül hagyhatnám. Őszintén szólva ezt olyan képtelenségnek tartom, amit még a Vigh J. által gyakorolt *saját olvasattal*

sem magyarázhatok. Könyvem egy *külön fejezete* foglalkozik ugyanis a büntetőjog szociológiájával, számos vita során óvtam őt attól, hogy a büntetőjogot kriminológiailag átértelmezze. Őrá gondolva írtam könyvemben: „A kriminológiának, amennyiben a bűnözés és a bűnözés elleni küzdelem valóságjelenségeinek tudománya kíván lenni, a büntetőjog intézményeit, történelmileg kialakult és *társadalmi értékké* vált alapelveit ugyanúgy realitásként kell figyelembe vennie, mint a bűnözés szociológiai és pszichológiai determinánsait. A *társadalmi objektivációk,* amelyeknek része a jog és a büntetőjog is, ugyanúgy *tényként* kezelendők, mint az emberi magatartás tényei." (95. old.)

Az az állítás különösen nélkülöz minden alapot, hogy a *bűnözés tettes nélküli* fogalma vezetett el engem ahhoz a megállapításhoz, mely szerint a *büntetés* természetének és mértékének kérdése csak a *tettre* vonatkoztatva értelmes. Minden alapot nélkülöz, mert szerintem a bűnözés szociológiai fogalmából csak a személyesség mozzanataival felruházott egyéneket kell kirekeszteni, de nem a társadalom struktúrájában helyet foglaló *egyéneket,* továbbá azért, mert a tettre vonatkozó fejtegetéseim azt próbálják kimutatni, hogy a büntetőjog miért képes *éppen azzal* betölteni társadalmi funkcióját, hogy elvonatkoztat a személyesség mozzanataitól.

A büntetőjogi felvilágosítások esetemben szükségtelenek tehát, hiszen *kriminológiai* működésem előzménye *büntetőjogi* működés volt. Ennek termése volt az a *büntetőjogi* könyvem, amit most is csak dicsérően idéz Vigh professzor, mondván, hogy ha más munkám nem is lenne, akkor is „nagy betűvel kellene beírni a magyar kriminológia történetébe". Ebben a könyvemben fejtem ki egyébként Marxra hivatkozva azt a tételt, hogy a büntetés *tárgya és korlátja* a tett. Ebbeli álláspontom alapja tehát nem a terhemre írt *tettes nélküli bűnözésfogalom,* hanem egy klasszikusnak tekinthető marxista: Marx Károly. Ő — aki a legnagyobb marxista determinista volt — a determinizmusból nem következtetett az indeterminált büntetés szükségességére. Íme álláspontja: „A büntetésnek körülhatároltnak kell lennie már azért (is), hogy valóságos legyen. A tettes *büntetésének* határa tehát *tettének határa* kell legyen." (MEM. I. kötet, Budapest, 1957. 114. old.) Idézem „A fiatalkorúak és a büntetőjog" c. könyvem (Budapest, 1961) 264. oldalán.

Ami a kriminológusok oktatását és képzését illeti, nincs közöttünk vita. Magam is meg vagyok győződve arról, hogy a kriminológusképzés bázisai a jogi karok. Azzal is egyetértek, hogy a bűnügyi tudományokban — különösen pedig a büntetőjogban — való jártasság előfeltétele a „bűnözés átfogó értékeléséhez, a törvényhozás és a kriminálpolitika szolgálatához és bírálatához", ahogyan azt Vigh J. kifejti. Amit ezen felül kíván Vigh professzor, hogy ti. széles látókörre is szükség van a kriminológia eredményes műveléséhez, ugyancsak egyetértek. De sem a bűnügyi tudományokban való *jártasság,* sem a *széles látókör* nem pótolja a szociológiai és pszichológiai *szakismeretet.* Oktatást talán igen, de már *kutatást* nem tudok elképzelni szakismeret nélkül, mert ez teoretikus ismereten kívül a kutatási-elemzési módszertan biztonságát is megkívánja. A specializálódás korlátait a széles látókör (a műveltség) korrigálhatja ugyan, de nem helyettesítheti.

Hálás vagyok Vigh Józsefnek, hogy nem elégedett meg könyvem egyszerű recenzálásával, hanem érdemi kérdéseket vetett fel. Az érdemi kérdések nyilvános és széles körű vitája lehetővé teszi a szakemberek jobb tájékozódását és állásfoglalását.

Szabó András

A polgári eljárásjogi felelősség jogi természete

I.

Szankciók és érdekszférák

1. A polgári eljárásjogi felelősséggel foglalkozó korábbi két tanulmányunkban kísérletet tettünk arra, hogy e felelősség alapjait, majd feltételeit tisztázzuk.[1] A tanulmányok gondolatmenetének eredményeként megállapítható volt, hogy a szóban forgó felelősségi forma — voltaképpen: rendszer — sajátos tartalmi és szerkezeti adottságokkal rendelkezik. E sajátosságok egyfelől abból következnek, hogy maga az eljárásjogi jogviszony — különösen annak peres változata — szükségképpen feltételez egy adott vitás, vagy vitássá tett anyagi jogviszonyt, másfelől azok a „következmény-visszaverődések", amelyek a polgári eljárásban a felek, más személyek, illetve a bíróság magatartása nyomán jelentkeznek, fokozottabb elháríthatósággal lépnek fel. Az is kitűnt, hogy e magatartások jellegzetesen közvetlen következményekkel járnak, elhárításuk lehetősége csak korlátozottan áll a felek rendelkezésére, a felelősség szerkezeti felépítésében bizonyos, határozottan felismerhető egyensúly mutatkozik és hogy a felelőség személyi köre hármasirányú, tehát a feleket, más személyeket és a bíróságot is egyaránt felöleli. Mindehhez járul annak felismerése is, hogy az eljárásjogi magatartás következményei bár alap-

[1] A polgári eljárásjogi felelősség alapgondolatai. JK. 1972. 11. sz. — A polgári eljárásjogi felelősség feltételei. JK. 1980. 12. sz. — Ezt megelőzően *Névai László:* Gondolatok a perhátrány felelősségről c. cikke foglalkozott a témával. Polgári Eljárásjogi Füzetek. X. Bp. 1980. 37—39. old.

vetően egyénekhez kapcsolódnak, mégis kollektív jellegük is van, hiszen végső soron kihatnak az eljárás (a per) konkrét sorsára is.[2]

Az eljárásjogi felelősség feltételeinek vizsgálata viszont kimutatta, hogy a polgári eljárásjog területén a felelősséget három tényező együttes jelenléte közvetíti: a jogellenesség, a joghátrány (kár) és az okozati összefüggés. E tényezők bármelyikének hiánya az eljárásjogi felelősség fennállását kizárja.[3]

2. Az itt vázolt „előmunkálatok" értelemszerűen igényelni látszanak annak további vizsgálatát és kifejtését, hogy az említett felismerések birtokában melyek azok a tulajdonságok, amelyek az eljárásjogi felelősség *jogi természetét* meghatározzák. Ez annál is inkább szükséges, mert az eljárásjogi felelősség egyáltalában nem egyszerű képlet, hiszen összetevői — amint ezt a két korábbi tanulmány is kiemelte — mind eljárásjogi, mind anyagi jogi talajra támaszkodnak, ugyanakkor a felelősség személyi köre is többoldalú. Mindez önmagában is elegendő lenne ahhoz, hogy a felelősség jogi természetének megközelítésénél különös körültekintéssel járjunk el. Ugyanakkor a képlet bonyolultságát csak fokozza, hogy az eljárásjogi felelősségben nem csak a felek és az eljárásban résztvevő más személyek részesednek, de — mint harmadik, egyben nélkülözhetetlen tényező — ott áll maga a bíróság is, amely ebben a felelősségben szükségképpen osztozik. Hogy ez utóbbi mikor, milyen módon és milyen következményekkel áll be, hol vannak e felelősségnek határai és melyek e felelősség külső és belső sajátosságai, az — éppen speciális adottságai folytán — további olyan kérdés, amellyel ezúttal nem foglalkozhatunk. E témakört az önálló tanulmányozás jövőbeni feladatai sorába utalva, a polgári eljárásjogi felelősség jogi természetét a következőkben csak abban a relációban vizsgáljuk, amelyet a felek és az eljárásban (perben) résztvevő más személyek az eljárásban szükségképpen megvonnak.

3. Az eljárásjogi felelősség, mint minden jogilag értékelhető felelősség, elháríthatatlan módon feltételez valamiféle következményt, amely a felelősséget manifesztáló magatartás nyomán így vagy úgy jelentkezik. E következményt azok a szankciók testesítik meg, amelyek az adott jogi szabályozás szerint egy meghatározott tevékenységhez (attól való tartózkodáshoz) fűződnek. Szankciók hiányában nincs felelősség, viszont a szankciók — ha vannak — eleve meghatározzák a magatartás nyomán kialakult új és új helyzetet. Ennek nyomán további magatartásra inspirálnak, amely ismét újabb szankciók beállásával fenyegethet. Ugyanakkor a szankciók — a mindenkori jogi szabályozástól függően — azt is feltárják, vajon a szükségképpen bekövetkezett eredmény elháríthető-e, ha igen, melyek ennek módozatai, ha pedig nem, mi az a végleges — most már elháríthatatlan — következmény, amely alól az érdekeltek — a hatályos jog szerint — nem vonhatják ki magukat.

A szankciók egyidejűleg azt is világosan jelzik, hogy melyek azok az érdekszférák, amelyeket az eljárásjogi magatartás — többé vagy kevésbé — érintett, következésképpen hol és mennyiben következett be változás annak nyomán, hogy a felek vagy az eljárásban résztvevő más személyek egy-egy cselekményt végrehajtottak-e és hogy ezt milyen módon és mértékben tették?

A korábbi vizsgálódások során utaltunk arra, hogy az eljárásjogi jogviszony, így különösen a perjogi viszony egy anyagi jogviszonyt is szükségképpen feltételez. Ebből értelemszerűen következik, hogy az eljárásjogi jogviszonyban tanúsított bármiféle olyan magatartás, amelyhez e jogviszonyban szankció fűződik, nem csupán az eljárásjogi érdekszférában, de ugyanakkor — többé vagy kevésbé — az anyagi jogi szférában is érezteti a maga sajátos hatását, jogkövetkezményét. Ez vezet oda, hogy az eljárásjogi felelősség jogi természetének vizsgálatánál e most említett mindkét érdekszférát át kell tekintenünk. A továbbiakban tehát megkíséreljük felvázolni egyfelől azokat az eljárásjogi szankciókat, amelyek eljárási joghatással, másfelől azokat is, amelyek anyagi jogi hatással járnak. Ugyanakkor kiterjesztjük vizsgálódásunkat arra a területre is, ahol anyagi jogi szankciók váltanak, illetve válthatnak ki eljárásjogi joghatásokat. Gondolatmenetünk — bizonyos időtényezők érintése után — a téma fogalmi meghatározásával zárul.

II.

Eljárási szankciók eljárási joghatással

a) A téma-megközelítés módja

Ahhoz, hogy az eljárásjogi felelősség eljárási joghatást kiváltó eljárási szankcióinak világában eredményesen tájékozódhassunk, el kell határolnunk egymástól azokat a következményeket, amelyek egyfelől a *felek*, másfelől az eljárásban (perben) résztvevő *más személyek* oldalán mutatkoznak akkor, ha bizonyos *tényezők* szankciók kiváltására alkalmas módon jelentkeznek. Ez annál is inkább nélkülözhetetlen, mert a felek oldalán mutatkozó tényezők felelősség-következményei egészen más joghatással járnak, mintha e tényezők az eljárásban (perben) résztvevő más személyek szerepével vannak összefüggésben.

[2] L. részletesen „A polgári eljárásjogi felelősség alapgondolatai" c. cikket.

[3] A részletes kifejtést „A polgári eljárásjogi felelősség feltételei" c. cikk tartalmazza. A feltételek között nincs szó bizonyos objektív körülményekről, amelyek függetlenül a felek magatartásától, tehát tárgyi oldalról váltják ki ugyanazt a hatást, amelyet egyébként a jogellenesség hoz magával. Ezekkel az objektív körülményekkel jelen tanulmány foglalkozik.

További követelmény annak felismerése is, hogy a felelősség alapjai, illetve a *szankciókat kiváltó tényezők* lényegében négy forrásból táplálkoznak. Ezek: a felek, illetve más személyek *eljárási cselekményei*, a *rosszhiszemű eljárás* (pervitel), a *mulasztás* és bizonyos *eljárási jogszabályok*.

Végül arra is különös súlyt kell helyeznünk, hogy az eljárás (per) során fellépő, szankciókat kiváltó tényezők közül az első három — tehát: az eljárási cselekmények, a rosszhiszemű eljárás és a mulasztás — jogellenessége (pontosabban: eljárási jogellenessége) három változatban jelentkezhetik. Vagy mint szándékos, vagy mint gondatlan magatartás, vagy pedig mint olyan jelenség, amelynek előidézésében a fél (más személy) nem hatott közre, mert tőle függetlenül keletkeztetett olyan helyzetet, amely az eljárás szabályai szerint szankció alá esik. Előbbi kettő a *vétkességre*, utóbbi *objektív körülményekre* alapozza eljárásjogi következményeit.

Az itt előadottakkal adva vannak azok a lényeges szempontok, amelyek az eljárásjogi felelősség jogi természetének vizsgálatánál a következőkben irányadóul szolgálhatnak.

b) Joghatások a felek oldalán

1. A felek *eljárási (perbeli) cselekményeit* többféleképpen lehet osztályozni. Egyik általánosan elfogadott — és témánk szempontjából lényeges — osztályozási mód az, amely akaratkijelentéseket és tudomáskijelentéseket különböztet meg. Annak kiemelésével, hogy e kétféle eljárási cselekmény olykor vegyesen, tehát együttesen is előfordul, az akaratkijelentés arra irányul, hogy a bíróságnál bizonyos eljárásjogi hatás keletkezzék, a tudomáskijelentés pedig bizonyos tényekről való beszámolást tartalmaz.[4]

Az *akaratkijelentések* általában mindig *szándékosak*, pl. keresetindítás, elállás a keresettől, fellebbezés bejelentése stb. Természetesen nem kizárt az akaratkijelentések *gondatlan* változata sem, amikor is a fél akaratának közlésénél nem fejti ki azt a gondosságot, amely tőle az adott helyzetben általában elvárható. Akár szándékos, akár gondatlan a fél eljárási (perbeli) akaratkijelentése, annak eljárásjogi joghatásai e körülményektől függetlenül beállnak. Legfeljebb arról lehet szó, hogy e joghatások — amennyiben ezt az eljárásjog megengedi — jogorvoslattal (perorvoslattal) elháríthatók.

Ugyanez áll a *tudomáskijelentésekre* is általában. Forrásukként a szándékosság és a gondatlanság egyaránt szolgálhat. Kiemelendőnek látszik azonban, hogy amíg a fél eljárási akaratkijelentései mindig eljárásjogi következményekkel járnak, addig a tudomáskijelentések csupán kivételesen eredményeznek ilyen hatásokat. Ilyen pl. az az eset, midőn a fél (az alperes) a per során bejelenti, hogy a felek közötti jogvita tárgyában már korábban jogerős ítéletet hoztak.

Sem akaratkijelentés, sem tudomáskijelentés objektív, tehát a fél akaraturalmán kívül eső tényezőként nem jelentkezhetik, így ehhez eljárási joghatások nem kapcsolódhatnak.

2. A *rosszhiszemű* eljárást (pervitelt) a *Pp* sokoldalúan szabályozza. Ennek kapcsán mindazt a magatartást szankcionálja, amely — mind általánosságban, mind egyedi megnyilatkozásában — a törvény által kötelezően előírt jóhiszemű pervitellel szemben áll.[5] És itt nemcsak azok a magatartásformák jönnek számításba, amelyeket a *Pp* 5. §-a kifejezetten és tételesen elősorol, hanem minden olyan eljárásbeli (perbeli) viselkedés, amely az adott eljárásjogi helyzetben a rosszhiszemű pervitel fogalmát kimeríti, azt megvalósítja. Hogy csak egyetlen példát említsünk: a perköltségviselés kérdésének rendezésénél a törvény csak a jóhiszemű és célszerű percselekményeket ruházza fel azzal a sajátossággal, hogy a költségek — pernyertesség esetén — az ellenfélre áthárithatók.[6]

A *szándékosan* rosszhiszemű eljárási szabálysértések lényegében kétirányú joghatást — szankciót — eredményeznek. Ezek a bírság (illetékbírság) és a költségviselés.

Azt, hogy *bírsággal, illetékbírsággal* mikor, milyen feltételek fennállása esetében terhelhető a fél, a törvény világosan és határozottan megmondja.[7] Ezen belül a bírság kiszabása általában bírói mérlegeléstől függően, tehát úgy jelentkezik, hogy a szabályozásnak bírót kötelező jellege nincsen. Egyetlen esetben, jelesül a rosszhiszeműen kért hirdetményi kézbesítésnél írja elő a törvény, hogy a bírságot a féllel szemben ki kell szabni.[8]

Nagyjában azonos módon alakul a *költségviselés* szankciója is akkor, ha a fél szándékosan tanusít rosszhiszemű magatartást.[9] Itt is alapvetően bírói mérlegeléstől függ, vajon ez a joghatás a fél terhére mutatkozik-e; kivétel csupán a már említett hirdetményi kézbesítés, ahol a felmerült költséget az érvénytelenséget kiváltó féllel szemben a törvény rendelkezése szerint kötelező kiszabni.

A rosszhiszemű eljárási (perbeli) magatartás *gondatlanságból* is elkövethető. A *Pp* a pénzbírság kiszabását akkor is lehetővé teszi, ha a fél (képviselője) „nagyfokú gondatlanságból" kerül olyan helyzetbe, amelyek mindegyikéhez a törvény szankciókat fűz.[10] Ugyanezt a gondatlansági fokot kell felismernünk abban a törvényi rendelkezésben is, amely a hirdetményi kézbesítés érvénytelenségét úgy kapcsolja a fél perbeli magatartásához, ha megállapítható, hogy az

[4] *Farkas—Németh—Névai—Szilbereky—Varga—Vida:* Polgári eljárásjog (Jegyzet) I. Bp. 1980. 178. old.

[5] Pp 5. §

[6] Pp 75—83. §

[7] Pp 5. § — 19. § (2) bek. — 101. § (2) bek. — 134. § (3)—(4) bek. — 147. § (1) bek. — 237. §

[8] Pp 101. § (2) bek.

[9] Pp 5. § (4) bek. — 75—83. § — 101. § (2) bek.

[10] Pp 5. § (2) bek.

általa előadott tények valótlanságáról „kellő gondosság mellett tudhatott volna."[11]

Objektív, tehát a fél magatartásától független rosszhiszeműség fogalmilag kizárt, következésképpen ehhez eljárásjogi joghatások nem fűződhetnek.

3. A *mulasztás* a *Pp* szerint azzal a következménnyel jár, hogy „a fél az elmulasztott perbeli cselekményt — ha a törvény másként nem rendelkezik — többé hatályosan nem teljesítheti."[12] A mulasztásnak — és szankciójának: „többé hatályosan nem teljesítheti" — itt lefektetett alaptétele a törvény egész rendszerében következetesen végigvonul. Csak persze más-más alakzatban, más-más eljárásjogi helyzetet szankcionálva. Így — többek között — lényegében a mulasztás gondolata érvényesül a hiánypótlás elmulasztásában éppúgy, mint a tárgyalás elmulasztásának következményeiben, vagy a fellebezési határidő túllépésében stb.[13] A lényegében azonos eljárási jogkövetkezmény nemcsak azt jelenti, hogy a fél az előírt cselekmény elvégzésében mulasztása folytán gátolva van, hanem — ha ezt az akadályt igazolással nem lehet elhárítani, illetve erre az objektív és szubjektív határidők alatt nem kerül sor — a jogkövetkezmények — amint azt később látni fogjuk — az anyagi jog szférájában is beállnak.

A mulasztás legkülönfélébb megnyilvánulási formái mind *szándékosan,* mind *gondatlanul* elkövethetők. De az *objektív* okokra visszavezethető mulasztás sem ismeretlen, aminek közismert iskolapéldája az az eset, midőn a fél tárgyalásra igyekezvén közúti balesetet szenved és ezért marad távol a tárgyalástól.

4. A *Pp* számos helyén olvashatunk olyan szabályokat, amelyek eljárási joghatással járó eljárási szankciókat fogalmaznak meg anélkül, hogy azok a fél eljárási cselekményeivel, a rosszhiszemű eljárással, vagy a mulasztással bármiféle kapcsolatban lennének. Itt, ezekben az esetekben a *törvény* maga értékel bizonyos tényeket, amelyek ha bekövetkeznek, ha az eljárásban (perben) jelentkeznek, önmagukban — más tényezők közreműködése nélkül — eredményezhetnek igen figyelemreméltó, adott esetben a fél számára súlyos eljárási jogkövetkezményeket.

Ide tartozik — többek között — az eljárás félbeszakadásának háború vagy elháríthatatlan esemény nyomán bekövetkező esete, a keresetlevél joghatóság vagy perbeli jogképesség hiányára alapított elutasítása, vagy a tárgyalás felfüggesztésének azok az esetei, amelyekben a per eldöntése házasság létezésétől vagy érvényességétől, illetőleg gyermek családi jogállásának bírói megállapításától függ és ez iránt a per már folyamatban van stb.[14] Abból a tényből, hogy e most említett eljárási szabályoknak közös jellemzőjük joghatásaiknak a fél akaratától függetlenül bekövetkező érvényesülése, értelemszerűen következik, hogy velük kapcsolatosan a fél oldaláról sem szándékos, sem gondatlan motiváció szóba sem jöhet. Joghatásukat *objektív* körülmények váltják ki.

Kiemelendő végül, hogy az itt — példálózó módon — említett eljárási szabályoktól élesen el kell határolnunk azokat a törvényi rendelkezéseket, amelyek a *Pp* részéről a bíróság jog- és cselekvési körébe utaltan váltanak ki a fél oldalán eljárási joghatásokat. Ezek éppen e jellegüknél fogva nem sorolhatók ide s a velük való foglalkozásra az eljárásjogi felelősség bírói szférájának — későbbi — vizsgálatánál kerülhet sor.

c) Joghatások más személyek oldalán

1. A polgári eljárásban (perben) a feleken kívül — kisebb-nagyobb mértékben — más személyek is részt vesznek. Magatartásukra — bár egészen szűk körben — az eljárásjog kötelező normatívákat ír elő, amelyeket ha e személyek megszegnek, e körülményhez a törvény bizonyos eljárásjogi szankciókat fűz. Nem kétséges, hogy ezek a szankciók közvetlenül az érintett személyek oldalán fejtik ki hatásukat, ám közvetett módon a felekre, magára a konkrét eljárásra (perre) is — minden esetben előnytelen — befolyást gyakorolhatnak.

2. A *szankciókat kiváltó tényezők* jóval szűkebb körűek, mint amelyeket a felek oldaláról betekinthettünk. Lényegében bizonyos *eljárási cselekmények,* valamint az említett személyek *rosszhiszemű magatartása* teremthet olyan helyzetet, amelyhez eljárási szankciók kapcsolódhatnak. Sem a mulasztás, sem bizonyos eljárási (objektív) szabályok nem nyújtanak lehetőséget eljárási szankciók kiváltására. A mulasztás ugyanis a *Pp* rendszerében kizárólag a felek eljárási magatartásához kapcsolódva vonja maga után a különféle eljárási joghatásokat, viszont olyan egyéb (objektív) eljárási szabályok, amelyek a felekkel szemben számos joghatást eredményeznek, az eljárásban résztvevő más személyeket illetően a *Pp*-ben ismeretlenek.

3. Az a személyi kör, amely az eljárásban (perben) résztvevő „más személyek" elnevezéssel illethető, a tanúkat, a szakértőket, a szemletárgy birtokosát és a tárgyalás hallgatóságát, ez utóbbiak egyes tagjait öleli fel. Nem tekintjük ide sorozhatónak a beavatkozót, aki — anélkül, hogy erre kitértünk volna — vizsgálódásunk területén — bár jóval szűkebb körben és szerényebb hatásokkal — voltaképpen a fél sorsában osztozik és nem szerepel ezúttal e személyi körben az ügyész sem. Utóbbinak különleges eljárásjogi helyzete azt látszik indokolni, hogy vele,

[11] Pp 101. § (2) bek.

[12] Pp 105. § (1) bek.

[13] Pp 95. § (1)—(2) bek. — 136. § (1)—(3) bek. — 136/A. § (3) bek. — 137. § (1) bek. b) pontjának első fordulata — 157. § d) pont — 237. § első fordulata stb.

[14] Pp 111. § (4) bek. — 130. § (1) bek. a) és e) pontja — 153. § (1) bek.

illetve személyével kapcsolatos felelősséghatásokkal akkor foglalkozzunk, amikor e témarész feldolgozására a bírósággal összefüggésben kerül majd sor.

4. Az eljárásban résztvevő más személyek eljárási joghatást kiváltó *eljárási cselekményei* lényegében a meg nem jelenésben, az engedély nélküli távozásban, a vallomástétel, illetve a szakvélemény előterjesztésének indokolatlan megtagadásában, a szakvélemény alapos okot nélkülöző késedelmes előterjesztésében, a tárgyalás rendjének megzavarásában, illetve a szemle akadályozásában jelentkezhetnek. Szankciókként a törvény a pénzbírságot, a költségviselést, elővezetést, a kiutasítást, a kivezettetést, az illetékes hatóság értesítését és az őrizetbevételt jelöli meg.[15]

Az itt szankcionált eljárási cselekmények mind *szándékosan,* mind *gondatlaságból* elkövethetők. Közös jellemzőjük, hogy a velük kapcsolatos szankciók alkalmazásához a bíróság előzetes figyelmeztetése általában előfeltételként szükséges. Kivétel csupán a hatóság értesítése és az őrizetbevétel, ahol ilyen előzetes bírói tevékenységnek — a dolog természete szerint — helye nem lehet. A figyelmeztetés akár szóban, akár írásban (az idézés szövegében) hatályosan történhetik.

Az itt szankcionálható eljárási cselekmények további közös jellemzője, hogy valamennyit *rosszhiszeműség* is motiválhatja. Persze nem azokkal a jogi vonzatokkal, amelyeket a *Pp* a felek ilyen jellegű magatartásához kapcsol, hiszen a „más személyek" eljárási cselekményeinek ilyen sajátossága a per érdemének sorsát aligha érintheti, hanem kizárólag mint belső, szubjektív indítékot szemléltetve. Ehhez képest tehát a más személyek rosszhiszeműsége az eljárásban legfeljebb a szankció erőteljesebb, esetleg ismételt alkalmazására szolgáltathat okot (pl. a rosszhiszemű tanú, szakértő nagyobb összegű, többször alkalmazott bírságolása).

5. Az eljárásban résztvevő más személyekkel szemben alkalmazott szankciók eljárási joghatásai a *felek oldalán* is lecsapódhatnak és a konkrét eljárás (per) *sorsát* is befolyásolhatják. Ezúttal elsősorban eljárási joghatásokkal. Aligha szorul bizonyításra, hogy a tárgyaláson — esetleg ismételten is — meg nem jelenő, a vallomástételre csak szankciók ismételt alkalmazásával hajlandó tanú, a szakvélemény előterjesztésétől vonakodó, vagy azt hosszú késedelmek után előterjesztő szakértő, a szemlét akadályozó személy ellenállása, de még a rendzavarások különféle megnyilakozási formái is mennyire befolyásolhatják az eljárás (a per) mielőbbi befejezését, lényegében tehát azt a célt, amelyet a törvény úgy fogalmaz meg, hogy „a per lehetőleg egy tárgyaláson érdemben elbírálható legyen."[16] A szankciók általában alkalmasak arra, hogy az eljárásban (perben) résztvevő más személyek jogszabályellenes magatartását végül is elhárítsák, de az eljárás (per) méltánytalan elhúzódásával és az ezzel összefüggő egyéb — amint majd rámutatunk: még anyagi joghatásokkal is járó — hátrányokkal szemben már nem nyújtanak teljes és tökéletes védelmet.

III.

Eljárási szankciók anyagi jogi joghatással

a) *A felek oldalán*

1. Ha továbbra is figyelembe vesszük a szankciókat kiváltó tényezőknek azt a felosztását, amelyet az eddigiekben alapként jelöltünk meg, úgy elsősorban a felek *eljárási cselekményeit* (percselekményeit) kell szemügyre vennünk. Ez utóbbiak — amint láttuk — részben akaratkijelentések, részben tudomáskijelentések. Az akaratkijelentések — részben közvetlenül, részben közvetett módon — anyagi jogi hatásokkal is járnak. A közvetlen joghatásra legkézenfekvőbb példa az a joghatássorozat, amely a keresetlevél beadásához fűződik,[17] míg a közvetett anyagi jogi hatás pl. a fellebezés benyújtásával azt eredményezi, hogy a fél számára előnytelen döntés véglegessé válását (anyagi jogerejét) elhárítja, ugyanakkor lehetőséget biztosít egy kedvezőbb anyagi döntés létrejöttére. Illetve fordítva is: a nem fellebbező fél jut végleges döntéshez, sőt fennáll a lehetősége, hogy a számára előnyös határozatot a másodfokú bíróság megváltoztatja. Ugyanígy a tudomáskijelentések esetében is, bár ezek gyakorlati előfordulása az akaratkijelentésekhez képest jóval ritkább.

De osztályozhatók az eljárási cselekmények hibátlanokra és *hibásakra* is. Utóbbiakra jellemző sajátosság, hogy „az eljárásjogi szabály megsértésével"[18] jöttek létre. Ebből következik, hogy a hozzájuk fűződő — a félre nézve előnyös, mert az eljárás előbbvitelét szolgáló — joghatást nem váltják ki, hanem ellenkezőleg: olyan következményeket produkálnak, amelyek — amellett, hogy eljárásjogi joghatásokkal is járnak — a fél anyagi jogi érdekszférájában éreztetik hatásukat. Gondoljunk itt — sok más egyéb mellett — pl. arra a szabályra, amely előírja, hogy „a per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el."[19] Ha tehát a fél nem bizonyít, vagy bizonyít ugyan, de nem olyan súllyal, hogy abból a bíróság a bizonyítottság tényét megállapíthassa, eljárási cselekménye hibás lesz és az érdemi elutasító határozat (ítélet) anyagi jogi

[15] Pp 134. § — 185. § — 189. § (1) bek.
[16] Pp 124. § (2) bek.
[17] L. részletesen *Névai—Szilbereky:* Polgári eljárásjog. Bp. 1974. 317. old.
[18] Jegyzet I. 179. old.
[19] Pp 164. § (1) bek.

következményei a fél oldalán jelentkeznek. Vagy ha a fél a fellebbezési határidőt elmulasztja, eljárási cselekménye: a fellebbezés hibássá válik, ennek nyomán beáll a fellebbezés elutasítása, valamint a fél anyagi jogi érdekszférájában mutatkozó előnytelen joghatás is.

2. A fél eljárási *rosszhiszeműsége* — a kifejtettek szerint — elsősorban és döntő súllyal eljárási jogkövetkezményeket von maga után. Ez azt is jelenti, hogy a rosszhiszemű magatartást tanúsító fél sem elvileg, sem gyakorlatilag nincs elzárva attól a lehetőségtől, hogy ennek ellenére az eljárásban (perben) reá nézve kedvező döntéshez juthasson. Ebből viszont az következnék, hogy a fél rosszhiszeműségét szankcionáló bírósági határozat (végzés) nyomán csupán eljárási joghatások keletkeznek. Könnyen belátható azonban, hogy az itt fellépő eljárási szankciók nem állnak meg az eljárási joghatásoknál, hanem átmennek a fél anyagi jogi érdekszférájába is. Kétségkívül nem az ügy (a per) érdemét illetően, hanem csupán másodlagos, ám olykor meglehetősen érzékeny hatásokkal. Mert a pénzbírság, az illetékbírság és a költségviselés, amelyek — bizonyos esetekben elháríthatatlan módon — a rosszhiszemű eljárási magatartáshoz kapcsolódnak, a fél és az állam között (költségeknél a felek között) sajátos, olyan jogviszonyt létesítenek, amelynek nyomán a félnek fizetnie kell és ez utóbbi — kisebb vagy nagyobb mértékben — nyilvánvalóan csak a fél anyagi jogi érdekeit érintve történhetik.

3. A *mulasztásnak* az a sokoldalú szabályozása, amely a *Pp* egész rendszerén következetesen átvonul, egyik legegyértelműbb és legmélyebbre nyúló szankcióhatásokkal jár. Az a törvényi parancs, amely szerint a fél az elmulasztott cselekményt „többé hatályosan nem teljesítheti", nem csupán eljárásjogi oldalon vágja el az elmulasztott cselekménnyel célzott továbbhaladást, nem csak processzuálisan vált ki cselekvési lehetetlenülést, hanem legalább olyan erős — ha nem erősebb — következményeket idéz fel az eljárással érintett, az eljárás tárgyául szolgáló *anyagi jogi* területen is. A polgári eljárás (per) célja az igazság érvényesülésének biztosítása a polgárok személyi és vagyoni jogaival, továbbá az állam és a jogi személyek vagyoni jogaival kapcsolatban felmerült jogviták eldöntésénél.[20] Tehát *anyagi jogterületen.* A fél mulasztása adott esetben ennek az igazságnak a kiderítéséhez vezető utat zárja el, mert a fél eljárási szabályt sértett ugyan és bár ennek elsőrenden eljárási következményei mutatkoznak, mégis — ha a megfelelő elhárítási lehetőségek nem állnak, mert nem állhatnak rendelkezésre — a fél anyagi jogi érdekei szenvednek sérelmet.

4. Eljárásjogunk *objektív,* tehát a fél akaraturalmának körén kívül eső tényekre támaszkodó szabályai sem nélkülözik — bizonyos szűk körben — az eljárási joghatáson túlmutató *anyagi jogi joghatásokat.* Gondoljunk csak a jogtóság hátrányára alapított keresetlevél-elutasítás esetére, vagy arra az esetre, midőn a per tárgyalását azért kell felfüggeszteni, mert sorsa, tehát az érdemi döntés, házasság létezésétől, vagy gyermek családjogi állásától függ. Mindez nem csak eljárásjogilag szankcionált helyzetet teremt, hanem a fél *anyagi jogainak* érvényesülését is — kisebb-nagyobb hatásfokkal — érzékenyen befolyásolja.

b) *Más személyek oldalán*

A más személyek részéről elkövethető és a korábbiak során két esetkörre — eljárási cselekmények és rosszhiszeműség — szorított, szankcionált eljárási körülmények is alkalmasak lehetnek arra, hogy nyomukban anyagi jogi hatások is mutatkozzanak. Természetesen az érintett *„más személyek" oldalán.* Voltaképpen itt ütköznek ki azoknak a szankcióknak érezhető és tapintható következményei, amelyek ezeket a személyeket a megfelelő eljárási magatartásra — megjelenésre, vallomástételre, rendzavarástól való tartózkodásra stb. — rábírni, s magatartást kiváltani igyekeznek. A bírság és költség megfizetésére kötelezés itt is anyagi jogi tartalmú jogviszonyt létesít, megfizetése pedig vagyoni szférát érint. De még az elővezetésnek, a fegyelmi eljárás kezdeményezésének, sőt az őrizetbevételnek is lehetnek olyan — vagyoni következményekben is megmutatkozó — hatásai, amelyek ezeknek az eljárásjogi szankcióknak *anyagi jogi vetületeit is* jól kirajzolják.

IV.

Anyagi jogi szankciók eljárási joghatással

1. Gondolatmenetünk viszonylagos teljessége érdekében arra a további kérdésre is választ kell keresnünk, vajon az anyagi jog világában vannak-e olyan szankciók, amelyek a polgári eljárás keretében is jogi hatásokat indikálnak? A kérdéssel való foglalkozás azért nem közömbös és a válaszadás azért lényeges, mert a polgári eljárás tárgya mindig valamiféle anyagi jogviszony és ha ez utóbbit a törvény vagy jogszabály szankciókkal határolja körül, abban a kapcsolatban, amely eljárás és tárgya között fennáll, eljárásjogi joghatások is keletkezhetnek.

Az itt számbajöhető anyagi jogszabályok közös jellemzője, hogy *negatív* jellegű eljárásjogi joghatásokkal járnak. Másként fogalmazva: kizárják azt a lehetőséget, hogy polgári eljárás (per) keletkezhessék, vagy ha már az eljárás (per) megindult, azt nyomban megszüntetik. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert általános elvi tétel, hogy a polgári anyagi jog területén keletkezett jogviták általában bíróság elé vihetők és ettől csak akkor van eltérés, ha a bírósági utat jogszabály kifejezetten kizárja.[21] Eb-

[20] Pp 1. §

[21] A polgári perrendtartás magyarázata. Bp. 1976. I. 34—35. old.

ben a szemléletben jellegzetes anyagi jogi szankció az, amely bizonyos követelések elől a bírósági út igénybevételét elzárja,[22] vagy az a szabály, amely szerint az elévült követelést bírósági úton érvényesíteni nem lehet.[23] Ha pedig utóbbi, tehát az elévülés ténye az eljárás során derül ki, a keresetet elutasító ítélet — mint egyik legsúlyosabb eljárási joghatást megtestesítő aktus — tesz pontot az eljárás végére.

2. Nem kétséges, hogy a *jogerő* eljárásjogi intézmény és mint ilyen, szankciói nyomán elsősorban eljárásjogi hatások jelentkeznek. E joghatás mellett azonban fellép a jogerőnek anyagi joghatása is, mert a jogerő a felek anyagi jogviszonyának végleges, többé nem vitatható rendezését is jelenti. Ebből a végleges rendezettségből viszont egyértelműen következik, hogy az így rendezett jogviszonnyal kapcsolatosan nincs többé lehetőség eljárásjogi eszközök igénybevételére, következésképpen a bírói döntésnek véglegessége, mint anyagi jogi következmény, kiváltja a már említett negatív helyzetet, tehát egy nemleges tartalmú eljárási joghatást.

3. A beszámítás anyagi jogi intézmény.[24] Önmagában nem, csupán egy eljárásjogi intézmény: a jogerő kapcsán képes eljárásjogi joghatás kiváltására. Erre akkor kerül sor, midőn a bíróság az ügyet lezáró ítéletében a felet megillető ellenkövetelést beszámítja, mert erre — a beszámítás erejéig — az ítélet anyagi jogereje kiterjed.[25] Az anyagi jogerő viszont azt hozza magával, hogy „az ugyanabból a tényalapból származó ugyanazon jog iránt" többé polgári eljárás nem kezdeményezhető, következésképpen a jogerőre emelkedett ítéleti beszámítás, mint anyagi szankciót hordozó anyagi jogintézmény a polgári eljárás szférájában keletkezteti a már említett negatív tartalmú joghatást. Ugyanez a helyzet a be nem számított (tehát elutasított) ellenkövetetelésnél is, ha a bíróság a beszámítást az ellenkövetelés fenn nem állása vagy bírói úton való érvényesíthetőségének kizártsága miatt mellőzte.

V.

Időtényezők

Témánk kezelésénél nem közömbös körülmény, vajon a különböző szankciókkal járó különféle joghatások egymáshoz viszonyítottan *időben* mikor jelentkeznek? Közelebbről: egyidejűség vagy különidejűség-e a jellemzőjük?

Ami az eljárási szankciók eljárási joghatásait illeti, azokra általánosságban az *egyidejűség* a jellemző. Mert akár a fél eljárási cselekményeit, akár a rosszhiszemű magatartást, akár a mulasztást, illetve az ún. objektív eljárási szabályokat vesszük szemügyre, a bekövetkezett vagy alkalmazott szankció nyomában késedelem nélkül ott jár a szankcióhoz fűzött joghatás. Feltételezve természetesen — az ezúttal nem tárgyalt — elhárítás kizártságát. Hasonló a helyzet a magatartásának szankcionálásánál is.

Ugyanilyen időtényezők mutatkoznak akkor is, ha az eljárási szankciók anyagi jogi hatásait tekintjük át. Annak előrebocsátásával, hogy ha a joghatás elhárításának — egyébként többoldalú — lehetőségét itt is következetesen kizártként kezeljük, azt kell tapasztalnunk, hogy a fél, illetve „más személyek" eljárási cselekményeinek anyagi jogi hatásai a cselekmény eljárásjogi vonzatával egyidejűleg merülnek fel. A bírság, költség stb. megfizetésére megállapított határidőnek — ami általában 15 nap — azért nincs itt jelentősége, mert a teljesítési kötelezettség elvileg már a határidő első napján beáll, csupán a kényszerintézkedés (a végrehajtás) lehetősége várat magára, amíg a határidő el nem telik.

Ugyanezt az egyidejűséget kell tapasztalnunk az anyagi jogi szankciók eljárási joghatásánál már csak azért is, mert negatív eljárási joghatást kiváltó jellegükből ez természetszerűleg következik.

VI.

Összegezés

Az előadottak során igyekeztünk rámutatni arra, hogy a felek és az eljárásban résztvevő más személyek polgári eljárásjogi felelősségének kiindulópontja az a törvényi (jogszabályi) rendezettség, amely bizonyos szankciókat kiváltó tényezőket sorakoztat fel és ezekhez joghatásokat fűz. A szankciókat kiváltó tényezők lényegében négy *forrásból* táplálkoznak (eljárási cselekmények, rosszhiszemű eljárás, mulasztás és bizonyos eljárási szabályok) és nyomukban egyfelől eljárási szankciók eljárási joghatásokat, másfelől eljárási szankciók anyagi jogi joghatásokat és végül anyagi szankciók eljárási joghatásokat produkálnak.

Az is világosan felismerhetővé vált, hogy mind az eljárási, mind az anyagi joghatások *párhuzamosan,* tehát úgy jelentkeznek, hogy a szankciót kiváltó magatartás nyomán eljárásjogi és anyagi jogi szférában egyaránt éreztetik *pozitív* vagy *negatív* hatásukat. Ugyanakkor ezeknek a joghatásoknak sajátos *egyidejűsége* is megfigyelhető, mert az érdekszférákban megmutatkozó hatásjelenségek időben is egybeesnek.

Ha tehát most a felek és az eljárásban (perben) szereplő más személyek polgári eljárásjogi felelősségének jogi természetét definiálni óhajtjuk, nagyjában a következőkre szorítkozhatunk. A polgári eljárásjogi felelősség az a *felelősségi forma, amelyben a felek és az eljárásban résztvevő más személyek törvényben (jogsza-*

[22] Ptk. 204. §
[23] Ptk. 325. § (1) bek.
[24] Ptk. 296—297. §
[25] Pp 229. § (3) bek.

bályban) meghatározott tényezők nyomán a párhuzamosan és egyidejűleg fellépő, pozitív, illetve negatív eljárási és anyagi jogi joghatások következményeit viselik.

E fogalmi meghatározás természetesen és szükségképpen módosulhat, ha ennek a felelősségi alakzatnak a bíróság (az ügyész) oldaláról is adott sajátosságait feltárjuk, de annak nyomán is, ha e felelősség elhárításának lehetőségeit vesszük szemügyre. Mindez további, önálló vizsgálódást kíván.

Novák István

A Horthy-korszak nemzetközi szerződései

A két világháború között Magyarország által kötött nemzetközi szerződésekről eddig nem készült összefoglaló jellegű lista. 1945 előtt nem volt a mostani Hatályos jogszabályok gyűjteménye c. kiadványhoz hasonló kézikönyv sem, így a felszabadulás előtti Magyarország nemzetközi szerződései nem találhatók meg egy helyen.[1] E hiány pótlását határozta el az ELTE Nemzetközi Jogi Tanszéke, amikor megbízást adott a gyűjtőmunkára.[2]

A szerződések összegyűjtése és azonosítása eléggé körülményes munkát kívánt. A szerződések többsége szerencsére megtalálható a Nemzetek Szövetsége Szerződésgyűjteményében.[3]

A gyűjtemény 207 kötetből áll, de Magyarországon sehol sincs teljes sorozat. Emellett vannak olyan szerződések, melyeket a szerződő felek nem közöltek a Főtitkárral, s ezért azok a gyűjteményben sem jelentek meg. A Treaty Series 1940-ben egyébként is megszakadt, hiszen a Nemzetek Szövetségének tevékenysége gyakorlatilag megszűnt. A hiányzó szerződéseket csak a Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár) és a Magyarországi Rendeletek Tára segítségével lehetett felkutatni. Azonban a Magyar Törvénytár 1943. és 1944. évi kötetei teljesen hiányoznak. Csak a háború után, 1945 őszén egyetlen kötetbe összegyűjtve jelentek meg e két év jogforrásai, az 1945-ös jogszabályokkal együtt. Így valószínű, hogy ez is hiányos gyűjtés. (Pl. az 1942. júliusában Szlovákiával kötött társadalombiztosítási szerződésünket csak 1944-ben ratifikálták és az 1944: VII. tc-ben jelent volna meg, de ennek a szövegét már nem közli a törvénytár. Arra hivatkozik, hogy a szerződés a Szlovák Állam megszűntével hatályát vesztette.) Ezeken kívül bizonyára vannak még titkos szerződések is, amelyeket sem a Nemzetek Szövetségénél nem tettek közzé, sem belső jogforrásban nem jelentettek meg.

A Treaty Series egyébként nem tartalmazza azokat az univerzális szrződéseket, amelyek a Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezleten jöttek létre. Ezek a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) kiadványában találhatók meg.[4] Magyarország 1920 és 1945 között 18 ilyen munkaügyi szerződést ratifikált, ezeket a Magyar Törvénytárban is megtaláljuk.

A gyűjtőmunka eredményeként kiderült, hogy 1920 és 1945 között 398 kétoldalú vagy partikuláris és 122 univerzális nemzetközi szerződést kötött Magyarország. A többoldalú szerződéseknél az 1939. május 23-án Buenos Airesben kötött Egyetemes Postaegyezmény zárja a sort. Ebből is látható, hogy a kirobbant háború kizárttá tette újabb univerzális szerződések létrejöttét. A kétoldalú kapcsolatok viszont továbbéltek, bár roppant összeszűkült a szerződő partnerek köre. Ezt mutatja az is, hogy a háborúba való belépés után keletkezett 26 szerződésünk közül tizenhármat a Szlovák Köztársasággal, nyolcat a Német Birodalommal, egyet a Független Horvát Államnal, egyet pedig a Szovjetunióval kötöttünk (a fegyverszünetről, 1945. január 20-án Moszkvában). Volt 3 partikuláris egyezményünk is, ahol Németországon és Horvátországon kívül Olaszország, Bulgária, valamint a német kormány által képviselt Szerbia is aláíróként szerepelt.

A fegyverszüneti egyezményt megelőző utolsó szerződési aktusunk az 1943. december 10-én Budapesten kötött egyezmény. Ezt a Német Birodalommal és a Független Horvát Állammal kötöttük az újvidéki volt jugoszláv ügyvédi kamara és nyugdíjalapja vagyonának felosztásáról. 1944-ben már csak ratifikációval (az 1943. évi magyar—horvát jogsegélyegyezmény) és kihirdetésekkel találkozunk, szerződéskötéssel nem. Pontosabban, 1944. okt. 11-én Moszkvában kötöttünk egy fegyverszüneti megállapo-

[1] Egy részleges lista található 1936-ból a törvénybe iktatott nemzetközi szerződésekről: „Betűsoros mutató Magyarország törvénybe iktatott nemzetközi szerződéseiről 1920—1935." Az 1920—1929. évre vonatkozó adatokat összeállította Danilovics Pál, az 1930—35. évre vonatkozó adatokkal kiegészítette Márffy-Mantuano Tamás. Bp. 1936. (Különlenyomat a Külügyi Szemle, 1936. XIII. évf. 2. (áprilisi) számából.

[2] A kutatás eredménye egy elemző tanulmány és az azt kiegészítő szerződésgyűjtemény lett. Ld.: *Posta* Ilona: A Magyarország által 1920—1945. között kötött nemzetközi szerződések jogtechnikai elemzése. 1980. Kézirat. E munka mellékletei időrendben tartalmazzák Magyarország nemzetközi szerződéseit, azok aláírásának, ratifikálásának, kihirdetésének dátumát, valamint belső jogforrásban való megjelenésének formáját.

[3] League of Nations Treaty Series Publication of the Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations, 1920—1940. A továbbiakban: Treaty Series.

[4] Organisation Internationale du Travail: Conventions et recommandations adoptées par la Conférence Internationale du Travail, 1919—1966. Genève, BIT 1966.)

dást a Szovjetunióval, de az öt nap múlva hatalomra kerülő Szálasi-rendszer ezt a szerződést nemlétezőnek tekintette.

I.

1. Az összegyűjtött szerződéseket először jogtechnikai szempontból elemeztük. Ennek során néhány olyan megoldást találtunk, ami eltér napjaink gyakorlatától. Ha pl. azt vizsgáljuk, milyen formában jelentek meg e szerződések a belső jogban, megállapíthatjuk, hogy az univerzális szerződések 90%-át törvénycikkben hirdették ki, s csak egészen keveset rendeleti úton. A kétoldalúaknál és a partikulárisaknál azonban már más az arány, a szerződések nagyobbik fele rendeleti formában jelent meg. (Főleg a háború alatt volt népszerű ez a közzétételi mód, alig 1—2 szerződés található törvényi formában.) A rendeletek zömét a miniszterelnök bocsátotta ki, legtöbbször saját jogán, néha azonban törvényi felhatalmazásra. Ezenkívül volt kereskedelemügyi, pénzügyminiszteri, sőt belügyminiszteri rendelet is, és találkozhatunk egészen speciális jogforrási formával, a külügyminiszteri hirdetménnyel (1934-ben jött létre egy módosító fizetési egyezmény Olaszországgal, s ezt hirdettük ki így). Láthatjuk tehát, hogy a felszabadulás előtti gyakorlat korántsem ragaszkodott úgy a legmagasabb jogforrási formákhoz, mint manapság.[5]

2. Érdekes vizsgálati szempont volt az, hogy milyen nyelven írták ezeket a szerződéseket. Egyértelműen kitűnik a *francia* nyelv túlsúlya. A korszakban kötött univerzális szerződések fele kétnyelvű, *francia és angol,* mindkét nyelv egyformán hiteles. A szerződések másik fele csak franciául íródott. Kizárólag angol nyelvű szöveget tartalmazó okmány nincsen a multilaterális egyezmények között. A kétoldalú szerződéseknél színesebb a kép. A szerződések fele itt is kizárólag francia nyelven született, és elenyésző az angolul szövegezett szerződés. Ilyeneket csak az angolszász államokkal kötöttünk. Van néhány olyan szerződésünk is, amelynek eredeti példánya nemcsak e két világnyelv *valamelyikén,* de magyarul is megfogalmazódott.

Jelentős számban vannak azonban *német—magyar* nyelvű szerződések is. Ezeket zömmel Németországgal és Ausztriával kötöttük, egyet-egyet pedig Hollandiával, Svájccal és Szlovákiával. Van 13 olyan szerződésünk is, amelynek csak *német* szövege van, magyar pedig nincs. Ezek közül a legjellemzőbb az 1940. augusztus 30-án Bécsben a német és a magyar kormány által kötött megállapodás a Magyarországon élő német kisebbség helyzetéről. 1940. augusztus 29-én érkezett Bécsbe a magyar küldöttség gróf Csáky István külügyminiszter vezetésével, hogy tárgyaljanak Észak-Erdély Magyarországhoz csatolásáról. Miután Magyarország hozzájárult, hogy területi igényéről döntőbírósági formában döntsenek, 1940. augusztus 30-án megszületett a német és olasz kormány II. bécsi döntése, amelynek értelmében 43 000 km^2-nyi terület került Magyarországhoz, 2,5 millió lakossal. A Magyarországra nézve nagyon kedvező döntés közvetlen árát még a Belvedere palotában megkérték: az előbb említett kisebbségi megállapodás kizárólag német nyelven szövegezett tervezetét átadták a magyar külügyminiszternek, aláírásra. A megállapodás különleges és egyoldalú előjogokat biztosít a magyarországi német kisebbségnek, valamint lehetővé teszi a nemzeti szocialista ideológia terjesztését az országban.

Sok szerződésnél nem a diplomácia valamely általánosan elfogadott nyelvét használták, hanem a szerződéskötő országokét. Van magyar—bolgár, magyar—perzsa—francia, magyar—francia—arab és magyar—orosz nyelvű szerződés is.

Egyetlen olyan egyezményt találunk, aminek kizárólag magyar szövege van (1940. március 13-án írtunk alá megállapodást Pozsonyban egyes magyar útvonalaknak a szlovák géperejű járművek forgalma számára való megnyitásáról. Ezt természetesen Szlovákiával kötöttük).

3. Ha azt vizsgáljuk, vajon államok vagy kormányok között jött-e létre a szerződés, láthatjuk, hogy az univerzális szerződések szinte kivétel nélkül államköziek. A bilaterálisaknál már minden harmadik kormányközi szinten keletkezett. Ezeknek fele jegyzékváltás formájában született. Három esetben egészen különös formával, a *levélváltással* találkozunk, s ez nemcsak az elnevezésbeli különbségre utal, de valódi formai eltérésre is. Ilyen levélváltások voltak a magyar és az angol kormány között 1921. október végén a Monarchia idején kötött kiadatási egyezményünk megújításáról, majd 1921. október 31. és november 12. között az angol, francia, olasz és magyar kormányok levelezése a Habsburg-dinasztiáról, valamint 1938-ban a selyemáruk vámkedvezményéről szóló levélváltás a francia kormánnyal.

4. Elemzi a tanulmány azokat az elintézési módokat is, melyeket a szerződés alkalmazása vagy értelmezése körül támadt vitában írnak elő a szerződések. A legelső mód természetesen mindenütt a felek közti közvetlen tárgyalás, s csak ezt követi a valamely bírói fórum elé utalás. Az univerzális szerződések nagy része *választott bírói útra* vagy *békéltető eljárásra* tereli a vitát, illetve az Állandó Nemzetközi Bíróság joghatóságát írja elő. Több szerződésünk is van, ahol először a Nemzetek Szövetségének valamely szakértői szervét kell megkérdezni. E szerv véleménye tanácsadó jellegű, a feleket csak akkor köti, ha mindketten elfogadták (pl. a vámformaságok egyszerűsítéséről szóló 1923. évi genfi egyezmény úgy rendelkezik, hogy a

[5] A ma hatályos nemzetközi szerződések kihirdetésénél 21 törvénnyel és 375 törvényerejű rendelettel találkozunk, s mindössze 117 rendelet van, ami nemzetközi szerződés szövegét tartalmazza. (1979-es adatok)

vitás ügyeket először a Nemzetek Szövetségének Tanácsa által erre a célra felállított szakszerv (technical body) elé kell vinni).

A bilaterális szerződések túlnyomó része szintén *választott bírósági eljárást* ír elő. A választott bíróságok felállítása legtöbbször a klaszszikus formát követi: a vitában álló államok 1—1 állampolgárukat jelölik a bíróságba, elnökül pedig egy harmadik állam polgárát választják. Sok esetben azonban előre látva az elnök megválasztása körüli bonyodalmakat, ezt a feladatot egy kívülállóra bízzák, pl. a Nemzetek Szövetsége Főtitkárára vagy az Állandó Nemzetközi Bíróság elnökére, esetleg a svájci Szövetségi Tanács elnökére, sőt vasútügyi szerződéseknél előfordul a berni Nemzetközi Vasútügyi Hivatal is.

Választott bíróságokat statuál a trianoni békeszerződés is. Sajátossága, hogy nemcsak a vita felmerülése után alakítják meg ezeket, hanem rögtön, a szerződés életbelépését követő 3 hónapon belül meg kell szervezni a Vegyes Döntőbíróságokat Magyarország és a békeszerződést aláíró valamennyi Szövetséges és Társult Hatalom között (239. cikk). Ezek háromtagúak lesznek: 1—1 tagot az érdekelt kormányok jelölnek, elnököt pedig közös megegyezéssel választanak. „Ha ez a megegyezés nem jönne létre, a bíróság elnökét s két másik személyt, akik közül az egyik vagy másik őt szükség esetében helyettesítheti, a Nemzetek Szövetségének Tanácsa, ill. ennek megalakulásáig — amennyiben erre hajlandó — Ador Gusztáv úr[6] választja ki. A kiválasztott személynek a háború folyamán semlegesen maradt hatalmak állampolgárainak kell lenniük."

A választott bírósági eljáráson kívül szerepel még néhány esetben az Állandó Nemzetközi Bíróság elé való utalás, vagy speciális bizottságok eljárása, sőt néha valamely minisztérium vagy más főhatóság illetékes a vita eldöntésére. (Pl. az államigazgatási és levéltári anyagok kicseréléséről a Szerb—Horvát—Szlovén Királysággal kötött 1924. évi megállapodásunk úgy rendelkezik, hogy vita esetén a két állam belügyminisztériuma dönt.) Érdekességként meg kell jegyezni, hogy az 1940. január 1. után kötött szerződéseink általában nem szólnak a viták elintézéséről, csak a Szovjetunióval kötött kereskedelmi és hajózási egyezmény (1940. szeptember 3.) rendelkezik erről. A szövetségesekkel kötött szerződések közül egyedül az 1941. évi német—magyar társadalombiztosítási szerződés írja elő, hogy vita esetén a legfelsőbb közigazgatási hatóságok döntenek. Ezenkívül az iratanyagok kölcsönös kiszolgáltatásáról kötött 1940. évi német—magyar szerződés említi még meg, hogy ha „nehézségek támadnának a végrehajtásnál, azt a legrövidebb úton történő megegyezéssel kell kiküszöbölni".

[6] Ador Gusztáv a svájci Szövetségi Tanács akkori elnöke volt.

II.

A technikai bepillantás után nézzük a korszak szerződéseinek tartalmi kérdéseit!

1. A Horthy-kor első és legfontosabb szerződése a trianoni békeszerződés, amely visszaállította az állam szuverenitását — most már mint önálló államét. Azonban 1920. június 4-e előtt is kötöttünk már három szerződést, de mindegyiket csak kormányközi szinten. Magyarország első államközi szerződési aktusa éppen a tragikus trianoni békeszerződés volt. A trianoni szerződés egyébként a Magyarországot kötelező nemzetközi szerződések hatálya szempontjából is lényeges, ugyanis taxative felsorolja azokat az Osztrák—Magyar Monarchia által kötött multilaterális nemzetközi szerződéseket, amelyeket a Szövetséges és Társult Hatalmak továbbra is alkalmazni kívánnak (217. cikk). A kétoldalú egyezmények tekintetében pedig a trianoni békeszerződés felhatalmazza a Szövetséges és Társult Hatalmakat, hogy közöljék Magyarországgal a fenntartani kívánt szerződéseiket (224. cikk). Természetesen a központi hatalmakkal (Németország, Ausztria, Bulgária, Törökország), valamint Oroszországgal és Romániával a Monarchia által kötött szerződések hatályukat vesztik (225., 227. cikk).

2. Mely államokkal álltunk szerződéses kapcsolatban e korszakban? Legtöbb egyezményünket Olaszországgal (65 db) és Németországgal (58 db) kötöttük. Kiterjedt szerződéses kapcsolatban álltunk a szomszédos államokkal, összesen 144 szerződésünk volt. Csehszlovákiával 39-et, Romániával 36-ot, Ausztriával 35-öt, Jugoszláviával pedig 34-et kötöttünk. Emellett jelentősek még a korszak európai nagyhatalmaival való szerződéseink: Franciaországgal 25, Nagy-Britanniával 24 szerződés jött létre. A Szovetunióval mindössze két esetben szerződtünk: 1940. szeptember 3-án Moszkvában írtunk alá kereskedelmi és hajózási egyezményt (ami azonnal életbe is lépett), valamint 1945 januárjában kötöttük meg a fegyverszüneti egyezményt. Ezenkívül igen sok szerződést (22 db) kötöttünk Lengyelországgal, a hagyományosan jó lengyel—magyar kapcsolatok jegyében.

Talán szimbolikus is lehetett Magyarország második világháborús szerepére, hogy az időrendbe szedett szerződések listáján a „Szocialista Szovjetköztársaságok Uniójával" 1940. szeptember 3-án Moszkvában kötött és rövid időn belül ratifikált Kereskedelmi és Hajózási Szerződést közvetlenül követi a 24 nappal később, 1940. szeptember 27-én Berlinben aláírt Háromhatalmi Egyezmény (Japán, Németország, Olaszország szövetségi szerződése), amelyhez Magyarország 1940. november 20-án Bécsben jegyzőkönyvvel csatlakozott. E jegyzőkönyvi csatlakozás után pedig a legközelebbi diplomáciai lépésünk az 1940. december 12-i belgrádi magyar—jugoszláv barátsági szerződés.

3. Milyen tárgyú szerződéseket találunk az 1945 előtti Magyarország nemzetközi jogában?

A 122 univerzális szerződés közül a legegységesebb blokk a 18 munkaügyi egyezmény, amelyeket a Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezlet fogadott el. A második nagyobb csoport a legfőbb nemzetközi szervezetek köré csoportosul (a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának módosítása és az Állandó Nemzetközi Bíróság Statutuma, ill. annak revíziói). Jelentősek a postaforgalommal kapcsolatos szabályok (főként az Egyetemes Postaegyesület [UPU] tevékenységének eredményeként), a kereskedelemre és a pénzügyekre, a vasúti, közúti, vízi, légi közlekedésre, szállításra és átmenő forgalomra, valamint a tengeri és belföldi hajókra vonatkozó egyezmények. Három szerződés szabályozza a nemzetközi magánjogot. Néhány egészségügyi, állategészségügyi, mezőgazdasági tárgyú szerződés is van. Ezenkívül kötöttünk szerződést az irodalmi és a művészeti alkotások védelmére, a hírközlésre, az ipari tulajdon védelmére, nemzetközi segélyegylet felállítására, a pénzhamisítás elnyomására, az obszcén közlemények eltiltására, az emberkereskedés megszüntetésére, valamint a Spitzbergák státuszára. Politikai tárgyú szerződés nincs az univerzális szerződések között. Néhány olyat találunk, ami a háborúra vonatkozik (1922. Genf, az orosz menekülteknek adandó azonosítási igazolványról; 1928. Párizs, Kellegg-Briand paktum; 1929. Genf, a hadifoglyokkal való bánásmódról és a szárazföldi háború sebesültjeiről és betegeiről rendelkező konvenciók).

Ami a bilaterális szerződések tárgy szerinti megoszlását illeti, itt hatalmas részt tesznek ki a kereskedelemmel, vámszabályokkal kapcsolatos egyezmények (117 db). Az Európán kívüli országok közül volt kereskedelmi szerződésünk Japánnal, Perzsiával, Egyiptommal, Brazíliával, Kolumbiával és az USA-val. Érdekesség, hogy az 1940. évi szovjet—magyar egyezmény szovjet kereskedelmi képviselet Budapesten való felállításáról rendelkezik. Ezután a legnagyobb arányban a különböző pénzügyi szerződések szerepelnek. Ezekre szükség is volt, hogy rendezni tudják a területátcsatolásokkal kapcsolatos vagyonjogi problémákat, a kettős adóztatás kizárását, a letétek, értékpapírok, alapok jogi sorsát, a fizetési kötelezettségek teljesítési módját, a régi osztrák és magyar koronában keletkezett követelések és tartozások kifizetését, a nem háborús magyar államadósságok átvállalását, stb. Sok egyezményt kötöttünk a magánjogi szabályokról, az állami szervek együttműködéséről, a kiadatásról és a bűnügyi jogsegélyről.

Szükségképpen sok szerződés kapcsolódik I. világháborús szerepünkhöz. Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződést pl. számos más kétoldalú szerződés egészíti ki, annak egy-egy cikkelyére hivatkozva, megoldást keresve a nyitva hagyott kérdésekre (az ellenséges állampolgárokkal szemben fennálló tartozások, Magyarország pénzügyi helyreállítása, agráralap létrehozása, vegyes döntőbíróságok felállítása, stb.). E körbe tartozik az Amerikai Egyesült Államokkal való békekötés is (1921. augusztus 29-én, Budapesten), a német kormánnyal 1920 májusában létrejött megegyezés a hadifoglyok hazaszállításáról.[7] Az antanthatalmakkal való levélváltás a Habsburg-ház trónöröklési jogának kizárásáról és az 1922. évi velencei egyezmény Nyugat-Magyarország sorsáról. Jelentős a különböző területátcsatolásokból származó kérdések megoldására kötött szerződések száma is. Ezek részben az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásával, ill. Magyarország feldarabolásával, részben pedig az 1938—41 közötti magyar területszerzésekkel kapcsolatosak.

A gazdasági, kulturális, humanitárius tárgyú szerződések nagy száma bizonyítja az állam kiterjedt, intenzív kapcsolatait. Minden negyedik szerződésünk ilyen volt. Találunk ezek között a kishatárforgalomról szóló egyezményt (pl. 1926. július 14-én Ausztriával kötöttünk ilyet), hajózási megállapodást (pl. az 1928. évi jegyzékváltás Albániával), a vízumkényszert megszüntető szerződést (pl. 1929-ben Olaszországgal történt ilyen jegyzékváltás), de pl. 1934-ben megállapodtunk Norvégiával a Magyarországra importált füstölt hering vámtételéről, vagy 1937. október 13-án Észtországgal szerződtünk a szellemi együttműködésről stb.

Fontosak a Dunára vonatkozó egyezmények (1921. Párizs; 1923. Párizs — ezek partikulárisak, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Görögország, Olaszország, Románia, Csehszlovákia és a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság kötötte; 1928-ban pedig a közös szakaszra Csehszlovákiával jött létre egyezmény).

A katonai tárgyú egyezmények között egy *szövetségi* szerződés szerepel (Háromhatalmi Egyezmény, 1940), egy *semlegességi* (1929. Törökország) és több *barátsági* egyezmény (1923. Törökország; 1925. USA; 1927. Olaszország; 1931. Ausztria; 1934. Afganisztán; 1937. Irán; 1938. Irak; 1938. Japán; 1940. Jugoszlávia).

Végül meg kell jegyezni, hogy a spanyolországi polgárháború kapcsán nem vettünk részt nemzetközi szerződésekben, de a be nem avatkozással kapcsolatos egyes kérdésekről rendeletek jelentek meg. Ezek a Nemzetközi Bizottság javaslataihoz való hozzájárulást tartalmazzák. (1050/1937. ME; 109 800/1937. BM; 17 311/1937. BM sz. rend.)

4. Az elemzés végén felmerül a kérdés, vajon a világháború után mi történt az akkor még hatályban levő szerződéseinkkel. A kérdésre pontos választ csak a konkrét szerződések időbeli hatályának, ill. a háború hatásainak vizsgálatával adhatnánk. Ami azonban generálisan meghatározta a Horthy-korszakban kötött

[7] Ebben a szerződésben a német és a magyar kormány megállapodik abban, hogy kölcsönösen segítséget nyújtanak egymásnak a Szovjet-Oroszországból hazatérő német és magyar hadifoglyok szállításában.

egyezmények hatályát, az a párizsi békeszerződés (1947. február 10.) 10. cikke. Eszerint „minden Szövetséges és Társult Hatalom a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónapon belül közölni fogja Magyarországgal, hogy a háború előtt Magyarországgal kötött kétoldalú szerződései közül melyeket kívánja érvényben tartani vagy felújítani. A jelen Szerződéssel össze nem egyeztethető rendelkezések azonban a fent említett szerződésekből törlendők lesznek. Mindazok a szerződések, amelyekre vonatkozólag ilyen közlés nem történt, hatályon kívül helyezetteknek tekintendők."

Posta Ilona

SZEMLE

Szerződésszegési szabályok a szocialista országok polgári törvénykönyveiben

Néhány előzetes megjegyzés

Az alábbi összeállítás eredetileg a KGST Jogi Értekezletének Harmonizációs Munkacsoportja részére készült. Alapját egy, a munkacsoportok által elfogadott kérdőívre adott válaszok képezték. Az összeállítás elkészítésekor az egyes országok rendelkezésére álló törvényszövegei mellett tehát felhasználhattam az ún. nemzeti anyagokat, azaz a kérdőívre adott válaszokat. Ez különösen azokban az esetekben volt fontos, amikor a nemzeti anyagok túlléptek a törvényszövegek puszta ismertetésén és esetenként annak hiányában bírósági vagy elméleti álláspontokra utaltak. Minden olyan esetben, amikor az alábbiakban elméleti nézetek, illetve viták kerülnek — közelebbi megjelölés nélkül — említésre (ez sajnos csak ritkán fordul elő), az adott országnak a szóban forgó kérdésre adott válaszát idéztem. Felhasználtam továbbá Rozenberg professzor könyvét[1] *is, bár attól több helyen eltértem, részben az egyes országok szabályozásának időközbeni módosulása, részben egyéb okok miatt.*

A Harmonizációs Munkacsoport munkaterve szerint a szerződéses joganyagnak azokat a részeit, illetve egyes kérdéseit vizsgálja, amelyek kívül maradtak a KGST Általános Feltételeinek szabályozási körén és ennek következtében joghézag jelentkezésekor az általános kollíziós szabály értelmében az eladó országának hazai, belső joga kerül alkalmazásra. Figyelembe kellett továbbá venni azokat a kérdéseket is, amelyek az egyes Általános Feltételekben eltérően kerültek rendezésre, továbbá azokat, amelyeknél elvileg felmerülhet az egységes szabályozás továbbfejlesztésének lehetősége. Ezt az utolsónak említett szempontot azért kell külön hangsúlyozni, mert az egységes szabályok esetleges továbbfejlesztésénél, megváltoztatásánál nem lehet közömbös a tagországoknak az adott kérdésre vonatkozó belső szabályozása.

A szerződésszegésekkel kapcsolatos kérdések vizsgálata csak egy része volt a munkacsoport tevékenységének. Ezen a körön belül is a szóbajöhető kérdéseknek csak egy része került vizsgálatra, elsősorban a szállítási szerződések köré összpontosulva. Az alábbi összeállítás ebben a szűk körben néhány összefoglaló megjegyzéstől eltekintve alapvetően és döntő mértékben a hatályos joganyagot igyekezett összefoglalni. Úgy gondolom azonban, hogy ennek a részanyagnak az itt történő közzététele nem haszontalan, már csak azért sem, mert tapasztalataim szerint a külföldi jogok közül nálunk talán az egyes szocialista országok polgári joga a legkevésbé közismert, amin nem ártana változtatni. (E megjegyzés természetesen önkritikusan értendő, és e sorok írójára is vonatkozik.)

I.

A szerződésszegések nevesített esetei

A) Késedelem

A kötelezettség késedelmes teljesítésének jogkövetkezményei

Áttekintés

a) Teljesítési kötelezettség. Jogszabályok:[2] *bolgár* Kötelmi Törvény 79. §, *magyar* Ptk 229. § (1), *NDK* GIW 278. §, *mongol* Ptk 145. §, *lengyel* Ptk 477. §, *román* Ptk 1081. §, *szovjet* (OSZFSZK) Ptk 225. §, *csehszlovák* Nemzetközi Kereskedelmi Törvény (NKT) 251. §.

Egységesek a törvények abban a kérdésben, hogy a késedelem bekövetkeztével a kötelezett továbbra is kötve marad a szerződéshez, azaz teljesítési kötelezettsége nem szűnik meg automatikusan. Nincs továbbá eltérés abban sem, hogy a kötelezett a felelősség általános szabályai szerint felel a késedelemmel okozott károkért. A kártérítési felelősség független attól, hogy utóbb megtörténik-e a teljesítés, vagy pedig a jogosult elál a szerződéstől.

b) *Elállás.* Erre minden országban van lehetőség, de a megoldások eltérnek egymástól.

— Elállás *fix határidős* szerződés megsértése esetén: jogszabályok: *NDK* GIW 278. § (3), *magyar* Ptk 300. § (2), *bolgár* Ptk 87. § (2), *lengyel* Ptk 492. §, *csehszlovák* NKT 290. §.

A fix határidős szerződéseknél a késedelem a felsorolt országokban mindenütt azzal a következménnyel jár, hogy a határidő kötelezett által történő megsértésekor a jogosult minden egyéb feltétel nélkül elállhat, illetve a szerződés a késedelem bekövetkeztével automatikusan megszűnik (*csehszlovák* jog).

— Elállás *érdekmúlásra* hivatkozással:

jogszabályok: *bolgár* KT 86. § (1)

[1] M. G. *Rozenberg:* A KGST-tagországok szervezetei közötti külkereskedelmi adásvételi (szállítási) szerződésekből eredő felelősség. Bp. 1976.

[2] Az ÁSZF 110. §-a értelmében az eladó ország anyagi joga alatt — amely egységes szabályozás hiányában alkalmazásra kerül — a polgári jog általános rendelkezéseit kell érteni. Ez alól bizonyos értelemben kivétel az NDK és Csehszlovákia, ahol nem Ptk., hanem egy azzal egyenrangú törvény, mégpedig Csehszlovákiában a Nemzetközi Kereskedelemről szóló törvény (1963), az NDK-ban a Nemzetközi Gazdasági Szerződésekről szóló törvény (Gesetz über die Internationale Wirtschaftsverträge 1976) alkalmazandó ebben az esetben. Ezért ebben az összeállításban e két ország vonatkozásában nem a Ptk.-t, hanem ezt a két törvényt vettem figyelembe.

bek.; *magyar* Ptk 300. § (1) bek., *lengyel* Ptk 477. § (2) bek., *mongol* Ptk 145. §, *szovjet* Ptk 225. §.

Ebben az esetben a jogosultnak kell bizonyítania azt, hogy már nem érdekelt a szerződés teljesítésében. A *szovjet* jogban azonban késedelem miatti elállásra a szocialista vállalatok egymás közötti szerződéseiben csak a törvény és az adott szerződés által rögzített feltételekkel és esetben van lehetőség (ugyanígy a *mongol* Ptk is), a *bolgár* KT szerint pedig csak akkor, ha a szerződés nem tervfeladat alapján jött létre.

Nem kell érdekmúlást bizonyítani a *bolgár* KT szerint, ha a teljesítés részben, vagy egészben lehetetlenné válik. Az *NDK* GIW nem ismeri az érdekmúlás bizonyítását, de elállhat a jogosult, ha a kötelezett bejelenti, hogy nem fog teljesíteni, vagy ez a körülményekből egyébként is nyilvánvaló. (288. §) Elállhat továbbá a szerződéstől a jogosult a *csehszlovák* NKT alapján [235. § (1) bek.], ha a késedelem a fél szerződési kötelezettségeinek lényeges megsértését jelenti, kivéve mégis, ha a szerződés a késedelemre kötbért ír elő (239. §).

— *Elállás a póthatáridő* eredménytelen eltelte esetén:

jogszabályok: *bolgár* Ptk 87. § (1) bek., *magyar* Ptk 300. § (2) bek., *NDK* GIW 278. § (2) bek., *lengyel* Ptk 491. § (1) bek., *csehszlovák* NKT (a szerződéses kötelezettség nem lényeges megsértése esetén) 237. §, és általában 238. § (ha a jogosult a póthatáridő kitűzésekor közli, hogy ezt a határidőt már nem fogja meghosszabbítani).

Ezekben az esetekben a póthatáridő eredménytelen eltelte után a jogosult elállhat a szerződéstől. Elállás esetén a szerződés mindenütt visszamenő hatállyal szűnik meg. Az elállás a fél kártérítési követelését nem érinti, de a kártérítés már nem késedelem, hanem nemteljesítés címén követelhető.

Kivétel ez alól bizonyos mértékig a *bolgár* KT, amely szerint az elállás póthatáridő kitűzése esetén is csak akkor lehetséges, ha a jogosult megelőzőleg a teljesítést írásban követelte, a póthatáridőt is írásban biztosította, mégpedig azzal a kifejezetten közölt feltétellel, hogy annak eredménytelen eltelte után a szerződéstől el fog állni. Elállni a *bolgár* KT szerint egyébként is csak akkor lehet, ha szolgáltatás nem teljesített része nem jelentéktelen a jogosult érdekei szempontjából.

Más megoldást alkalmaz a *román* jog, amely a késedelmi szabályok között nem rendelkezik póthatáridő tűzésről, de az általános rendelkezések között kimondja, hogy a visszterhes szerződések arra az esetre, ha a felek egyike kötelezettségét nem teljesíti, érvénytelenítő feltételt foglalnak magukban (1020. §), a jogosult ilyenkor választhat a teljesítés követelése és az elállás között. Ez utóbbit azonban — akárcsak a francia jogban — kizárólag bíróság előtt lehet érvényesíteni, de a bíróság a kötelezettnek a teljesítésre a körülményektől függő póthatáridőt tűzhet (1021. §).

c) A kártérítési felelősség szigorúbbá válása. Jogszabályok: *bolgár* KT 85. §, *magyar* Ptk 299. § (2) bek., *lengyel* Ptk. 478. § (egyedileg meghatározott dolgok esetén), *csehszlovák* NKT 232. § (2) bek.

A késedelem általános következményei közé tartozik, hogy a felsorolt országokban a kötelezett kártérítési felelőssége a teljesítésre megszabott határidő eredménytelen eltelte után szigorúbbá válik. Ezeknek a rendelkezéseknek egyaránt az a lényege, hogy a késedelem bekövetkeztével a kárveszély átszáll a kötelezettre, azaz a dolgok megsemmisülésének, megrongálódásának, vagy elvesztésének vétlen kockázatát a kötelezett viseli és ezért kártérítési felelősséggel tartozik, kivéve ha bizonyítja, hogy a kár a kellő időben történő teljesítése esetén is bekövetkezett volna.

d) Fedezeti vétel. Általában nincs kifejezett rendelkezés a *fedezeti vételről*, kivételt a *lengyel* Ptk. 479. §-a képez, amely szerint akkor, ha a teljesítés tárgyát fajta szerint meghatározott dolog képezi, a jogosult a kötelezett késedelme esetén, annak számlájára ugyanolyan mennyiségű azonos fajtájú dolgot szerezhet meg, vagy a dolog értékének megfizetését igényelheti, miközben mindkét esetben megtartja igényét a késedelem folytán előállott kár megtérítésére. Érdekes egyébként, hogy ez a jogintézmény, amelynek bizonyos szerződéses károk rendezésében fontos szerepe van, és amely más jogrendszerekben széles körben kerül alkalmazásra, ennyire egyöntetűen hiányzik a szocialista polgári jogokból. Az ok feltehetően gazdasági jellegű, hiánygazdálkodási körülmények és szűk termelői kapacitások között, amelyekhez több országban merev, tervutasításos rendszer is járul, a fedezeti vétel gyakorlati alkalmazása nehezen képzelhető el. Kérdéses azonban, hogy szükségszerűen hiányzik-e ez a jogintézmény, nevesített formájában, a magyar Ptk-ból?

e) Késedelemért járó, kártérítésre vonatkozó speciális szabályozás. A késedelemért járó kártérítés tartalmával kapcsolatban speciális szabály egyedül az *NDK*-ban van, amely szerint valamely mellékkötelezettség késedelmes teljesítése csak a közvetlen károk megtérítését teszi lehetővé (289. §), feltéve, hogy a szerződésszegés gazdasági következményei nem érik el valamely főkötelezettség megsértésének következményeit. A mellékkötelezettségek megsértésének esetére megállapított szankciókorlátozás egyébként nemcsak a kártérítésre, hanem az elállásra is vonatkozik.

Megjegyzés: az országok többségében a kötelezett késedelem szabályainak a felépítése lényegében nem mutat döntő eltérést. A jogosult érdekmúlásra hivatkozva, bizonyos esetekben anélkül is, illetve a póthatáridő eredménytelen eltelte után a szerződéstől elállhat, és kártérítést követelhet.

A jogosult késedelmének jogkövetkezményei

Áttekintés

a) A kötelezetti késedelem kizárása. A jogosult késedelme *kizárja* a kötelezett egyidejű késedelmét. *NDK* GIW 294. §, *magyar* Ptk 303. § (3), *csehszlovák* NKT 233. § (3), *bolgár* KT 96. § (1), *szovjet* Ptk 255. § (3).

b) Felelős őrzés, illetve letéttel történő teljesítés. A kötelezett jogosult a dolgot őrzésbe venni, vagy adni, illetve letéttel teljesíteni:

— *bolgár* KT 97. §, de pénz és értékpapír kivételével a teljesítési helyet a bíróság határozza meg,

— *lengyel* Ptk bírósági letét, 486. § (1), és 463. §,

— *román* Ptk 1114. §, csak fizetés elfogadásának megtagadása esetén, ún „reális felajánlás", illet-

ve letéttel történő teljesítés, ugyanígy

— *szovjet* Ptk 185. § pénz, vagy értékpapír közjegyzői letéttel teljesíthető.

— Nem rendelkezik a letéttel történő teljesítésről, de a kötelezett a dolgot a jogosult költségére és kockázatára tartja magánál a *magyar* Ptk, 303. § (2), és a *csehszlovák* NKT 234. § szerint.

c) A kárveszély átszállásáról expressis verbis csak az alábbi három törvény rendelkezik, nevezetesen: *bolgár* KT 96. §, *magyar* Ptk 303. § (2), *csehszlovák* NKT 234. §.

d) Károk és költségek megtérítése. A jogosult köteles a kötelezett költségeit és kárait megtéríteni: *bolgár* KT 96. § (költségek), 98. § (kár), *magyar* Ptk 303. § (1) (károk) és (2) (költségek), *NDK* GIW 294. § (5) a (költségek), a károkat illetően azonban a GIW erről a jogosulti késedelem körében nem rendelkezik, de a GIW Kommentár[3] összhangban a 294. § (4) bekezdésével, valamint a korábbi, még a BGB-vel kapcsolatos német elmélettel, arra hivatkozik, hogy a jogosult olyan kötelezettségei tekintetében, amelyeket megszeg, általában kötelezetti pozícióban van, tehát a kötelezett késedelmének szabályai alkalmazhatók, ideértve a kártérítést is, *mongol* Ptk 147. § (károk), *lengyel* Ptk 486. § (1) (károk), *román* Ptk 1117. § (az eredménnyel járt reális felajánlás költségei; tehát nem egy általános kártérítés), *szovjet* Ptk 227. § (károk), *csehszlovák* NKT 233. § (2) (költségek) és 251. § (kártérítés).

e) Elállás. Ezen a téren a leginkább megosztottak az álláspontok. Kifejezett elállási jogot csak a *bolgár* KT (98. §), a *lengyel* Ptk [491. § (1) bek.], valamint a *csehszlovák* NKT [233. § (2) bek.] biztosít.

Nem rendelkezik arról a kérdésről a *mongol*, a *román* és a *szovjet* törvény.

Összefoglalva megállapítható, hogy a jogosulti késedelemre vonatkozó szabályok körében nagyobbak az eltérések, mint a kötelezetti késedelemnél, pontosabban szólva az eltérések nemcsak a szabályozás módjában rejlenek, hanem abban is, hogy az egyes törvények egyáltalán érintik-e ezt a kérdéskört.

A késedelem jogkövetkezményei alóli mentesülés

a) A kötelezett késedelme esetén.

Jogszabályok:

— *bolgár* KT 81. §: a kötelezett nem felel, ha a késedelem olyan körülményre vezethető vissza, amelyet neki vétkéül felróni nem lehet, vagy (83. §) amelyért a hitelező felel,

— *magyar* Ptk 299. § (1) bek.: a kötelezett kártérítési felelőssége alól akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a késedelem elhárítása érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható,

— *mongol* Ptk 144. § a kötelezett késedelemért csak vétkessége (szándékossága, vagy gondatlansága) esetén felel. 145. §: késedelem esetén a kötelezett felel a késedelem után bekövetkező esetleges lehetetlenülésért. Általában vétlenségének bizonyítása mentesíti a felelősség alól, amikor is annak bizonyításával mentesülhet, hogy a késedelem a jogosult magatartásának volt a következménye, (146. §).

— *lengyel* Ptk 476. §, a kötelezett mentesül a felelősség alól, ha a teljesítési késedelem olyan körülmények következménye, amelyekért az adós nem felel. Az általános felelősségi szabályok értelmében ez a vétlenség bizonyítását jelenti,

— *román* Ptk 1082. §, a kötelezett még jóhiszemű magatartása esetén is felelősséggel tartozik a késedelemért, kivéve, ha bizonyítja, hogy a szerződésszegés olyan okok következtében állt be, amelyért nem vonható felelősségre,

— *szovjet* Ptk 225. §, a kötelezett kártérítési felelősséggel tartozik, amely alól a 222. § értelmében vétlenségének bizonyítása esetén mentesül,

— *NDK* GIW 293. §, 294. §, a kötelezett mentesül vis maior és a jogosult által okozott szerződésszegés esetén,

— *csehszlovák* NKT 251. §, 252. §, a késedelem alóli mentesülésre nincs külön szabályozás, a kötelezett a felelősség általános szabályai szerint vis maior esetén mentesül.

b) A jogosult késedelme esetén:

Jogszabályok:

— *bolgár* KT 95. §: a jogosult mentesül, ha az általa teendő megfelelő intézkedések (a teljesítés elfogadása), vagy a szükséges közreműködés elmulasztásának méltánylást érdemlő oka van,

— *magyar* Ptk 303. § (1): a jogosult mentesül a kártérítési kötelezettség alól, ha bizonyítja, hogy a késedelem elhárítása érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Ettől függetlenül még kimentés esetén is felel a jogosult a felelős őrzésből eredő költségekért, és éppen úgy viseli a dolog megsemmisülésének, vagy megrongálódásának veszélyét, mintha a teljesítést elfogadta volna. Nem követelhet továbbá késedelme idejére kamatot [303. § (2) bek.],

— *mongol* Ptk 147. §: mentesülés annak bizonyításával lehetséges, hogy a késedelem kapcsán sem a jogosultat, sem azokat, akik a teljesítés elfogadásával voltak megbízva, sem szándékosság, sem gondatlanság nem terheli,

— *lengyel* Ptk 486. §: a jogosult annak bizonyításával mentesül, hogy a teljesítés elutasításának, vagy a közreműködés megtagadásának, illetve a teljesítés visszautasításáról szóló értesítés elmulasztásának megalapozott oka van,

— *román* Ptk: a kérdés nincs szabályozva,

— *szovjet* Ptk 227. §: mentesül a jogosult annak bizonyításával, hogy sem őt, sem a teljesítés elfogadásával megbízott harmadik személyeket sem szándékosság, sem gondatlanság nem terheli,

— *NDK* GIW 293. §: mentesülés vis maior esetén lehetséges,

— *csehszlovák* NKT 251. §, 252. §: nincs külön szabály, az általános szabályok alapján, kimentés csak vis maior esetén lehetséges.

Megjegyzés: a késedelem jogkövetkezményei alóli mentesülésre mindegyik országban végső soron a szerződésszegésért való felelősség általános szabályaival összhangban nyílik lehetőség. Az *NDK* és *Csehszlovákia* kivételével, ahol mint azt még alább, a felelősség általános szabályainak áttekintése során látni fogjuk, a felelősség nem vétkességi alapon kerül megállapításra, a

[3] Kommentar zum Gesetz vom 5. Febr. 1976. . . .von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Maskow — Wagner, Berlin, 1978, 294. §; 411. o. és köv. old. (GIW Kommentar).

fél a kimentő bizonyítás szabályai értelmében vétlenségének igazolásával mentesülhet a késedelem következtében beállt károk megtérítése alól.

B) A hibás teljesítés

a) A hibás teljesítés fogalma

Áttekintés

— *bolgár* KT: jelentős értékcsökkenés, vagy a szokásos, illetve a szerződésben előírt használatra alkalmatlanság (193. §),

— *magyar* Ptk: a dolog teljesítésekor nem felel meg a törvényes, vagy a szerződésben meghatározott tulajdonságoknak [305. § (1) bek.],

— *NDK* GIW: a veszélyátszállás időpontjában (szállítás), illetve a szolgáltatás teljesítésekor hiányzanak a meghatározott minőségi jellemzők, kivéve a szerződési cél szempontjából csekély eltéréseket (281. §, 284. §),

— *mongol* Ptk: a dolog minősége nem felel meg a szerződés feltételeinek, illetve ilyen feltételek hiánya esetén a szokásos követelményeknek (165. §),

— *lengyel* Ptk: a dolog értékét, vagy a szerződésben megjelölt, továbbá a körülményekből, illetve a dolog rendeltetéséből folyó használhatóságot csökkentő hibák, valamint ha nincsenek meg a dolognak az eladó által ígért tulajdonságai (556. §),

— *román* Ptk: rendeltetésszerű használatot kizáró rejtett hibák, illetve olyan hibák, amelyek a dolog használatát oly mértékben megnehezítik, hogy a vevő ezek ismeretében feltehetően a szerződést nem kötötte volna meg (1352. §),

— *szovjet* Ptk: a dolog nem felel meg a szerződéses kikötéseknek, ezek hiányában az általános követelményeknek (245. §),

— *csehszlovák* NKT: kikötött, vagy olyan tulajdonságok hiánya, amelyek a szerződés célja szempontjából szükségesek, szerződéses kikötés hiányában a szokásos használathoz szükséges tulajdonságok hiánya, továbbá más, illetve más fajtájú áru szállítása (aliud szolgáltatás), valamint a mennyiségi hiány és többlet. Nem számít hibának a jelentéktelen és a szokások alapján megengedett eltérés (297. §).

Megjegyzés: jelentős eltérés van az egyes országok törvényi megoldásai között atekintetben, hogy a hibás teljesítés a szerződésszegések általános szabályai között került-e rendezésre, vagy a kötelmi különös részben, külön-külön az egyes szerződések szabályai között. Ezzel van részben összefüggésben az is, hogy tartalmaznak-e a törvények kifejezett meghatározást a hibás teljesítés fogalmáról, vagy csak a kellékszavatosságra vonatkozó, elsősorban az adás-vétel szabályai között található rendelkezésekből kell egy ilyen fogalom tartalmát és határait levezetni.

Ebből a szempontból:

— a *magyar* és az *NDK* törvény a kötelmi általános részben, a szerződésszegés általános szabályai között külön rendelkezik a hibás teljesítésről,

— a *bolgár*, a *mongol*, a *lengyel*, a *román* és a *szovjet* jog az adás-vétel körében rendezi, amelynek következtében eltérő szabályok lehetnek a különböző szerződéstípusoknál, pl. a szovjet megoldás szerint a bérletnél a rendeltetésszerű használat is követelmény (281. §),

— végül a *csehszlovák* jog azt a megoldást alkalmazza, hogy a hibás teljesítésről csak az adás-vétel körében szól, de a 105. § (2) bekezdése általánosítja az adás-vétel vonatkozó rendelkezéseit, amennyiben eltérő rendelkezések hiányában más szerződések körében is alkalmazásra kerülnek.

b) A hibás teljesítés jogkövetkezményei

Áttekintés: a hibás teljesítés esetén gyakorolható jogok köre lényegében mindenütt azonos, nevezetesen: kijavítás, árleszállítás, a szerződés tárgyának fajlagos meghatározottsága esetén kicserélés, továbbá elállás és mindezek mellett kártérítés. A vonatkozó jogszabályok: *bolgár* KT 195. §, *magyar* Ptk 306. § és 310. §, *NDK* GIW 281. §, *mongol* Ptk 166. §, *lengyel* Ptk 560. § és 561. §, *szovjet* Ptk 246. §, *csehszlovák* NKT 305. § és 310. §.

Lényeges eltérés csak a *román* jogban van, amely kizárólagos elállást és kártérítést vagy árengedményt ismer (1355. és 1356. §§), de nem tartalmaz rendelkezést a kijavításról és a kicserélésről.

További eltérések — esetenként fontos — részletkérdések tekintetében vannak, ezekről ld. az alábbiakban a következő kérdéseket.

A hibás teljesítésekért való felelősség és az egyéb jogkövetkezmények alóli mentesülés

Jogszabályok:

— *bolgár* KT 195. § (2) bek. (kártérítés) 195. § (1) bek. (egyéb igények);

— *magyar* Ptk 310. § (kártérítés) 305—306. §§ (egyéb igények),

— *NDK* GIW 293—295. §§ (a törvény szövege nem különböztet a kártérítés és az egyéb jogkövetkezmények alóli mentesülés esetei között, de a gyakorlat és a Kommentár ezt a disztinkciót megteszi,

— *lengyel* Ptk 471. §—473. § (kártérítés), 560. §—561. § (egyéb jogkövetkezmények),

— *mongol* Ptk. 166. § (kártérítés és egyéb jogkövetkezmények),

— *román* Ptk 1082. § (kártérítés) és 1355—1356. §§ (egyéb jogkövetkezmények),

— *szovjet* Ptk 219. § (kártérítés), 246. § (egyéb jogkövetkezmények),

— *csehszlovák* NKT 252. § (kártérítés), 305. § (egyéb jogkövetkezmények.

Általában valamennyi országra áll, hogy különböztetni kell a kártérítés és az egyéb jogkövetkezmények (kijavítás, árleszállítás, kicserélés, elállás) között. Ami a kártérítést illeti itt az általános felelősségi szabályok érvényesülnek, míg az egyéb jogkövetkezmények ettől függetlenek, és a teljesítés hibás voltának tényéhez kapcsolódnak, tehát alkalmazásukra akkor van lehetőség, ha a szerződés alapján teljesített szolgáltatás a törvény, vagy a szerződés értelmében hibásnak bizonyul. Eltérő ettől a *mongol* szabályozás, mert a 166. § szerint kártérítés nem követelhető általában az egyéb jogkövetkezmények mellett, hanem csak akkor, ha a jogosult eláll a szerződéstől.

Eltérően szabályozzák továbbá az egyes törvények azt a kérdést, hogy kizárhatja-e az eladó felelősségét a teljesítés hiányosságaiért. Kifejezetten tiltja ezt a *bolgár* KT 193. § (3) bekezdése, általában ugyan megengedi, de a társadalmi tulajdonban álló gazdálkodó szervezetek szerződéseire ugyan-

csak kizárja a *lengyel* Ptk 558. § (1) bekezdése, amely egyébként érvénytelennek mondja a felelősség kizárását egyebekben akkor is, ha az eladó a hibáról tudott, de azt csalárdul elhallgatta [558. § (2) bek.]; végül korlátozás nélkül megengedi a *román* Ptk 1354. §-a, feltéve, hogy az eladó a hibákról nem tudott.

Az eladó felelőssége a vevő által ismert hibákért

Áttekintés

a) A hiba ismerete a szerződés megkötésekor: ha a vevő ismerte a hibát a szerződés megkötésekor, ez az eladót mentesíti a hibás teljesítés jogkövetkezményei alól: *bolgár* KT 193. §, *magyar* Ptk 305. § (3), *NDK* GIW 285. § (8), *mongol*, Ptk 166. §, *lengyel* Ptk 557. § (1), *szovjet* Ptk 247. §, *csehszlovák* NKT 300. §. Nem tartalmaz erre az esetre rendelkezést a *román* jog.

Az általános elven belül azonban vannak nem elhanyagolható eltérések, mégpedig:

— nincs további rendelkezés, tehát az eladó teljesen mentesül a *bolgár* és a *lengyel* jogban,

— ugyanígy az *NDK* és a *magyar* törvény szerint is, azzal azonban, hogy a vevő a szerződéskötéskor jogfenntartó nyilatkozatot tehet, amely biztosítja számára hibás teljesítésből származó jogainak érvényesíthetőségét,

— a *csehszlovák* jog szerint nemcsak akkor mentesül az eladó, ha a vevő ismerte a hiányosságokat, hanem akkor is, ha azokat a figyelem szokásos mértékét feltételezve ismernie kellett volna. Ugyanakkor azonban, ha a dologból hiányoznak az eladó által ígért tulajdonságok, felelős lesz akkor is, ha ezeket a hiányokat a vevő ismerte,

— végül a *mongol* és a *szovjet* Ptk csak abban a vonatkozásban érinti ezt a kérdést, hogy a vevő akkor érvényesíthet hibás teljesítésre alapított igényt, ha az eladó nem közölte vele a hiányosságokat.

b) A hiba ismerete a szerződés teljesítésekor: arra az esetre, amikor a vevő a hibát a teljesítéskor ismerte, de azonnal nem emelt kifogást, csak utólag, még az elévülési határidőn belül, kifejezett rendelkezést csak a *lengyel*, a *magyar* — és másvonatkozásban — a *román* törvény tartalmaz,

— *lengyel* Ptk 557. § (2) bek. szerint amennyiben a szerződés tárgya fajta szerint meghatározott dolog, az eladó mentesül a felelősség alól, ha a vevő az átadáskor tudott a hibáról,

— *román* Ptk 1353. § kizárja az eladó felelősségét azokért a nyílt hibákért, amelyekről a vevő maga is meggyőződhetett. (A román törvény azonban nem határozza meg az időpontot, ez feltehetően az átadás.)

Egészen általánosan fogalmaz a *magyar* Ptk, amennyiben a 316. § (1) bek. szerint, ha a jogosult a teljesítést a szerződésszegésről tudva elfogadja, a szerződésszegésből igényt utóbb csak akkor támaszthat, ha erre irányuló jogait fenntartotta. Az idézett rendelkezés nemcsak a hibás teljesítésre, hanem általában minden fajta szerződésszegésre érvényes.

A többi ország törvénye nem rendelkezik erről az esetről. Általában tartalmaznak a jogszabályok olyan kikötést, hogy a teljesítést követően a dolgot haladéktalanul meg kell vizsgálni, és az észlelt hiányosságokról a másik felet azonnal értesíteni kell [*bolgár* KT 194. §, *NDK* GIW 285. § (1) bek., *csehszlovák* NKT 302. és 304. §]. Azok a törvények, amelyek az azonnali megvizsgálást nem írják elő, azt mindenképpen rögzítik, hogy a hiba észlelését követően a másik felet értesíteni kell, tehát nem lehet várni a törvényes, vagy szerződéses szavatossági határidők lejártáig [*magyar* Ptk 306. § (4) bek., *mongol* Ptk 166. §, *lengyel* Ptk 563. §, *szovjet* Ptk 247. §].

c) A nyílt hiba. Az országok többsége ismeri és alkalmazza a nyílt-rejtett hiba megkülönböztetését, ha nem is mindig közvetlenül kifejezett formában, hanem akként, hogy külön határidőt állapítanak meg a szokásos megvizsgálással, vagy ellenőrzéssel nem észlelhető hibák kifogásolására (*bolgár* KT 194. §, *NDK* GIW 285. § (3) bek., *lengyel* Ptk 563. §, *román* Ptk 1353. §, *csehszlovák* NKT 304. §]. Az értesítés elmulasztása a hibás teljesítésből származó igények elvesztésével jár, kivéve a *bolgár* KT-t, ahol nem kötelező az eladó értesítése, ha az tudott a hibáról [194. § (3) bek.].

Rendeltetésszerű használatot nem akadályozó csekély jelentőségű hibák jogkövetkezményei

Jogszabályok: bolgár KT 193. §, *magyar* Ptk 277. § (1) bek., *NDK* GIW 281. § (1) bek., *csehszlovák* NKT 297. §.

Áttekintés: általában nincs kifejezett külön szabály, az előbb említett országok törvényei részben csak közvetett rendelkezéseket tartalmaznak. Az ilyen, jelentéktelen hibáknak általában nincsenek jogkövetkezményei, mert az országok többségében nem tekintik hibás teljesítésnek.

— *bolgár* KT: a hibás teljesítés feltételként jelentős értékcsökkentést kíván,

— *magyar* Ptk: a szolgáltatásnak — a teljesítésre vonatkozó általános szabály szerint — alkalmasnak kell lennie arra, hogy azt rendeltetésének, illetőleg a szerződésben kikötött, vagy egyébként a szerződéskötéskor a kötelezett által ismert célnak megfelelően lehessen felhasználni,

— *NDK* GIW: nem minősíti hibás teljesítésnek az olyan hiányosságokat, amelyek a szerződés célja szempontjából nem jelentősek,

— *csehszlovák* NKT: nem hiba a jelentéktelen és a szokások alapján megengedett eltérés.

A választékra vonatkozó kötelezettségek megsértése

Áttekintés: az egyes országok törvényeiben erre a kérdésre nem találunk rendelkezést. Az eltérések atekintetben vannak, hogy az elmélet és a bírói gyakorlat ezt az esetet a szerződésszegés mely fajtájának tekinti.

A nemzeti anyagok alapján feltehetően *hibás teljesítésnek* tekintendő a *bolgár*, a *lengyel*, a *román* és a *szovjet* jogban. Ptk szinten ugyan nincs szabály a *mongol* jogban, valószínűleg azonban ott is hibás teljesítésről kell beszélni ebben az esetben.

— Az *NDK* GIW és a *magyar* Ptk Kommentárja szerint[4] amennyiben a választék megsértése aluid szolgáltatásnak minősül, az egyaránt lehet hibás teljesítés és nemteljesítés (*magyar*), kizárólag nemteljesítés (*NDK*). Ha nem aliudról

[4] GIW Kommentar, 264. §. és A Polgári Törvénykönyv magyarázata. Bp. 1981. II. köt. 1409—1410. old.

van szó, akkor ebben a két országban is a hibás teljesítés általános szabályai irányadóak.

— A *csehszlovák* elmélet szerint a választék megsértése az NKT 297. §-a alapján mindig hibás teljesítésnek minősül.

A hiba kijavítására megállapított határidő be nem tartásának jogkövetkezményei

Áttekintés

— bolgár KT: az átadás-átvételnél található hibás teljesítésre vonatkozó szabályok nem rendezik ezt a kérdést, az e kérdésre adott bolgár válasz szerint a kötelezett késedelmének általános szabályai kerülnek alkalmazásra (ld. ott),

— *magyar* Ptk: ha a kötelezett a dolog kijavítását megfelelő határidőre nem vállalja vagy nem végzi el, a jogosult a hibát a kötelezett költségére maga kijavítja vagy kijavíttathatja [307. § (2), másrészt a 306. § (5) bekezdés alapján a kijavításig, vagy a kicserélésig az ellenszolgáltatás arányos része visszatartható. A 306. § (3) bek. alapján pedig amennyiben a jogosult érdekmúlást bizonyít, a határidő be nem tartására hivatkozva, elállhat a szerződéstől],

— *NDK* GIW: Amennyiben a kötelezett a hibát megfelelő időn belül nem javítja ki, a jogosult a kötelezett költségére maga javíthatja ki, vagy más szavatossági jogot választhat (árcsökkentést követelhet, illetve elállhat a szerződéstől). A jogosult a megfelelő határidő elteltétől a hiba tényleges kijavításáig a késedelmi szabályok szerint követelhet kártérítést [281. § (4) és (5)],

— *mongol* Ptk: nincs szabály,

— *lengyel* Ptk: a jogosult elsősorban elállásra vagy árcsökkentésre jogosult, de a kötelezett felajánlhat azonnali cserét vagy javítást, ebben az esetben viszont a jogosult nem állhat el [560. § (1) bek.]. Kérhet a jogosult kijavítást is, de csak egyedileg meghatározott dolognál, és csak ha az eladó egyben a dolog előállítója is. Amennyiben a vevő kijavítást kér, és az eladó a megállapított határidő alatt ezt nem teljesíti, a vevő elállhat a szerződéstől [561. § (2) bek.], és az általános szabályok szerint kártérítést követelhet,

— *román* Ptk: nincs szabály,

— *szovjet* Ptk: nincs külön szabály, de a 246. § úgy értelmezendő, hogy a határidő be nem tartása esetén a jogosult más szavatossági jogra térhet át, és követelheti kárai megtérítését,

— *csehszlovák* NKT: ha az eladó olyan árut szállít, amely nem rendelkezik a szerződésben meghatározott tulajdonságokkal, a vevő köteles a kicserélésre vagy kijavításra megfelelő póthatáridőt szabni. Ha az áru javítható, a vevő nem kérhet cserét, különösen ha az az eladó számára aránytalanul nagyobb költséggel járna. Ha a megfelelő határidő eltelik anélkül, hogy az eladó a kijavítást elvégezte volna, a vevő árengedményt kérhet, vagy elállhat. Mindemellett követelheti kárai megtérítését is [307. § (2) és 310. §].

Látható, hogy a határidő be nem tartása kifejezett elállási jogot von maga után a *magyar*, az *NDK*, a *lengyel* és a *csehszlovák* törvényekben. Figyelemre méltó a késedelmi szabályokkal való összefüggés, illetve az azokra történő kifejezett utalás a *bolgár* és az *NDK* jogban.

Hibás teljesítésért nyújtott árengedmény

Az egyes országok törvényei nem tartalmaznak speciális szabályokat az árengedmény megállapításával kapcsolatban. Az árengedmény megállapítása szempontjából az irányadó időpont a (hibás) teljesítés véghezvitele. Egyes esetekben előfordulhat, hogy az árura minőségi osztályba sorolás szerint állapítanak meg valamilyen formában hatósági árat, ha az áru hibája folytán alacsonyabb osztályba sorolható, akkor az erre megállapított árat kell kifizetni [*mongol* Ptk, 178. §, *lengyel* Ptk 560. § (3) bek.], ez természetesen következik a hatósági árak kötelező jellegéből.

Szavatossági igények és kártérítés

Áttekintés

a) A vizsgált országok egy részében a szavatossági jogok (kijavítás, kicserélés, árleszállítás, elállás) és a kártérítési igény egymástól *független*, abban az értelemben, hogy a jogosult a szavatossági igények mellett, önállóan érvényesítheti kártérítési követelését. A jogalap ezekben az esetekben nem a szavatosság, hanem a hibás teljesítés, mint szerződésszegés, illetve az e szerződésszegés okozta károk. A kártérítés alapja az általános felelősségi szabályok szerint kerül megállapításra [*bolgár* Kt: 195. § (2), *magyar* Ptk 310. §, *csehszlovák* NKT 310. § (1) bek.].

b) Ugyancsak követelhet szavatossági igényei mellett kártérítést a jogosult a *lengyel* jogban, azzal az eltéréssel, hogy ha a kötelezett vétkességét kimenti, a vevő olyan kárainak megtérítését követelheti, amelyek azért keletkeztek, mert a hibáról nem tudva megkötötte a szerződést (566. §). Ebben az esetben a kártérítés alapja nem az általános szabályok szerinti vétkesség lesz, hanem a szavatossági jogokkal megegyezően objektív alapú igény. A lengyel elméletben és bírói gyakorlatban azonban vitatott, hogy mi a viszony az itt idézett 566. § és a szerződésszegésért való kártérítés általános szabályát tartalmazó 471. § között.

c) A *román* jog (1355—1357. §§) a szavatossági igények közül csak az elállást és az árengedményt ismeri. A kártérítés elállás mellett követelhető, de az eladó csak akkor tartozik teljes kártérítéssel, ha az eladó tudott a dolog hibáiról. Ha nem, a vevő csak költségtérítését igényelheti. Kártérítés szintén csak elállás mellett megengedett a *mongol* Ptk 166. §-a értelmében.

d) NDK: Hibás teljesítés esetén kártérítés csak akkor követelhető [281. § (5) bek.], ha a jogosult kijavítást vagy kicserélést kért, és ha a hiba megszüntetése nem történik meg megfelelő időn belül. A kártérítésre az általános szabályok vonatkoznak. Vitatott, hogy követelhet-e a jogosult kártérítést árcsökkentésnél és elállásnál. Az elméletben uralkodó álláspont az, hogy elállás mellett is elismert a kártérítési igény. A 282. § szerint az ún. következmény károk hibás teljesítés esetén egyébként is csak akkor követelhetők, ha a bekövetkezett károk a szakmai gondosságnak a kötelezett által történő súlyos megsértésére vezethetők vissza.

Megjegyzés: A vizsgált országok

túlnyomó többségében a hibás teljesítésért követelt kártérítés nem szavatossági jog, hanem a felelősség általános elvei alapján jár. Kivétel: *lengyel* Ptk. A *román, mongol* és az *NDK* jogban a kártérítés olyan értelemben korlátozott, hogy csak bizonyos szavatossági igények vagy igény mellett, illetve csak bizonyos korlátok között követelhető.

Jótállás és szavatosság

Áttekintés

— A *mongol* Ptk szerint a jogosult egyaránt érvényesíthet igényt szavatosság és jótállás alapján, de a kérdésre adott válaszból úgy látszik, hogy a kettő között nincsen lényegi különbség. A *szovjet* megoldás szerint (248. §) a jótállás azt jelenti, hogy bizonyos termékekre külön megszabott határidő alatt bármikor lehet igényt érvényesíteni, ezzel szemben jótállás hiányában minőségi hibáért (a szavatosság fogalmát a törvény nem használja) igény csak a hiba észlelése után azonnal, de legkésőbb az átadás után számított 6 hónapon belül követelhető. A jogkövetkezmények között nincs különbség.

— A *csehszlovák* NKT (314. §, 316. §) szerint a jótállás annyiban különbözik a minőségi hibáért való felelősségtől (a szavatosság fogalmát a törvény nem ismeri), hogy az eladó a jótállási időtartam végéig felel, míg a minőségi hiba esetén csak azért, hogy a dolog a veszélyátszállás pillanatában nem hibás (298. §). Az azonban amiért felelni kell, tehát a hiba fogalma, valamint a jogkövetkezmények, mind a két esetben azonosak. A kettő közötti választás tehát itt sem kizárt elvileg, de gyakorlati jelentősége nem tűnik túl nagynak.

— *NDK* GIW: Jótállásból és minőséghibás szolgáltatásból eredő igények (szavatosság fogalma itt sem szerepel) együttes alkalmazása általában kizárt, és a jogosult sem választhat, ha az adott termékre jótállás van, ilyenkor csak jótállási igénnyel élhet (a kivételt ld. alább). A jótállásra vonatkozó, a felek közötti megállapodásra a GIW értelmezési szabályokat tartalmaz [57. §, 72. §, 95. § (2) bek.], azzal, hogy egyebekben a minőséghibás szolgáltatásokra vonatkozó általános szabályok (281. §) alkalmazandók.

Ami az *NDK* szabályozás részleteit illeti, itt az alábbi különbségekre kell felhívni a figyelmet, jótállásnál a kötelezett (a berendezésekre vonatkozó 95. § kivételével) meghatározott időtartam elteltéig garantálja a hibátlanságot, egyébként csak a veszélyátszállás (illetve a teljesítés) időpontjában (ld. *csehszlovák* jog); továbbá jótállásnál a jogosultnak csak azt kell bizonyítania, hogy a hiba a jótállás időtartama alatt merült fel, hibás teljesítés esetén viszont azt, hogy a hiba a megfelelő időpontban (veszélyátszállás, illetve teljesítés) már megvolt (ld. *magyar* jog); továbbá annak köre, amiért a kötelezett jótáll, általában szűkebb, mint a minőségi hibáért való általános felelősség. Ezért az *NDK*-jogban a jogosult kivételesen jótállás esetén is élhet hibás teljesítésből eredő igényével, amennyiben olyan hiba merül fel, amire a jótállás nem vonatkozik, vagy akkor, ha a hiba ugyan jótállás alá tartozik, de még ennek kezdete előtt megállapítást nyer és már a veszélyátszállás időpontjában is meg van. Jogkövetkezmények egyébként azonosak.

— *Lengyel* Ptk: a kettő egymást kizárja. Az 579. § szerint szavatossági igény jótállás biztosítása esetén csak akkor érvényesíthető, ha a kötelezett időben nem tesz eleget jótállásból fakadó kötelezettségének.

— *Magyar* Ptk: a magyar Ptk élesen elválasztja egymástól ezt a két jogintézményt. A szavatosság a hibás teljesítésről szóló fejezetben, a szerződésszegés általános szabályai között nyert elhelyezést (305. §—311. §), a jótállást, mint a szerződést megerősítő mellékkötelezettséget szabályozza a törvény (248. §). Elvileg a jótállás a szavatossághoz képest még fokozottabb felelősséget jelent a kötelezett részéről. A különbségek a következők:

— szavatosságnál a kötelezett azért felel, hogy a szolgáltatott dologban a teljesítéskor megvannak a törvényben és a szerződésben meghatározott tulajdonságok. Jótállásnál viszont azért, hogy a meghibásodás oka az átadás előtt keletkezett, az eltérés elsősorban a bizonyítás terén jelentkezik (a bizonyítási teher fordított),

— szavatosságnál kizárja a kötelezett felelősségét, ha a jogosult a hibát a szerződéskötéskor ismerte és nem tett jogfenntartó nyilatkozatot, jótállásnál erre nincs szükség, a kötelezett mindenképpen felel,

— szavatosság mellett kártérítés csak a kötelezett vétkessége esetén, tehát az általános szabályok szerint jár, jótállásnál, amennyiben a Ptk-t nem külgazdasági kapcsolatokban alkalmazzák, a kártérítés objektív. Külgazdasági kapcsolatokban azonban a jótállás alapján követelt kártérítés is vétkességi elv szerint kerül megítélésre (1978. évi 8. sz. tvr. 11. §).

Ami végül a két intézmény egymáshoz való viszonyát illeti, a magyar jog nem zárja ki, hogy a jogosult válasszon, bár a gyakorlatban a kérdés akként merül fel, hogy jótállási idő alatt lehet-e szavatossági jogokat érvényesíteni. A Ptk csak annyit mond [248. § (3) bek.], hogy kötelező jótállás esetén (tehát ha a jótállást jogszabály írja elő) a jótállási idő alatt felmerülő szavatossági jogokat a jótállásra vonatkozó jogszabály szerint kell elbírálni.

— Nincs szabály, mert a jótállás kategóriáját nem alkalmazza a *bolgár* KT, illetve a két fogalmat úgy tűnik, hogy összeolvasztja a *román* Ptk.

Megjegyzés: Ennél a kérdésnél a legfőbb nehézséget az okozza, hogy a két fogalmat nem mindegyik jog ismeri, illetve, hogy bizonyos jogokban a különbségek elhanyagolhatóan csekélyek (pl. *mongol*), másutt viszont a törvény éles megkülönböztetést tesz (pl. *magyar*). Az országok többségében azonban nem vitathatóan van valamilyen különbség, még akkor is, ha a törvények többnyire nem használják a szavatosság fogalmát. A jótállás mindenütt egy, a kötelezettet terhelő plusz felelősséget jelent, amely elsősorban az igények érvényesíthetőségének határidejében és a hibával kapcsolatos bizonyítás kérdésében mutatkozik meg. Míg a hibás teljesítésnél a kérdés az, hogy a dolog a teljesítés (veszélyátszállás) időpontjában volt-e hibátlan vagy hibás, addig jótállásnál a hibátlanságot a kötelezett egy meghatározott időtartamra garantálja.

C) A lehetetlenülés

A lehetetlenülés fajtái

Áttekintés

— *bolgár* KT nem különböztet a lehetetlenülés fajtái között,

— *magyar* Ptk 312. § a törvény csak aközött különböztet, hogy a lehetetlenülés felróható-e valamelyik félnek, vagy sem. Nincs különösebb jelentősége, de a bírói gyakorlat megkülönbözteti a jogi, fizikai, gazdasági stb. okból beállott lehetetlenülési eseteket. A törvény azonban olyan általánosan fogalmaz, hogy szabályai a lehetetlenülés valamennyi fajtájára alkalmazhatók.

— *NDK* GIW (293. §—295. §§) a törvény nem különböztet kifejezetten a lehetetlenülés esetei között, bár ezek a törvény szövegéből elkülöníthetők, így pl.:

A szolgáltatás tárgya elháríthatatlan külső ok miatt semmisül meg [vis maior 293. § (3) bek.].

A jogosult cselekménye okozza a kötelezett szolgáltatásának lehetetlenülését [294. § (2) bek.].

Gazdasági lehetetlenülés (295. §) ez a szerződési cél szempontjából fontos körülmények olyan lényeges megváltozását jelenti, hogy amennyiben ez a felek előtt a szerződéskötéskor ismert lett volna, a szerződést nem kötötték volna meg.

— *mongol* Ptk: jogi lehetetlenülés (155. §), gazdasági (156. §), objektív (157. §), szubjektív (145. §) és fizikai (158. §),

— *lengyel* Ptk: ld. *magyar* szabályozás (471. és köv. §-ok),

— *román* Ptk: (1156. §) lényegében ugyanaz mint a *magyar* és a *lengyel* jogban, de a román elmélet szerint a lehetetlenülés csak az egyedileg meghatározott dolgokra vonatkozó szerződésekben elképzelhető, azoknál a szerződéseknél, amelyek tárgya helyettesíthető dolog nem, mivel ezek bármikor beszerezhetőek,

— *szovjet* Ptk: (275. §) nincs megkülönböztetés,

— *csehszlovák* NKT: (245. §) nincs megkülönböztetés. Érdektelen, hogy a lehetetlenülés gazdasági, jogi vagy fizikai okra vezethető vissza. Csak a lehetetlenülés objektív ténye számít.

Megjegyzés: a *mongol* és részben az *NDK* jog kivételével a törvények nem különböztetnek a lehetetlenülés esetei között.

A lehetetlenülés jogkövetkezményei

Jogszabályok: ld. előző kérdésnél.

Áttekintés: A lehetetlenülés következményeként a szerződés megszűnik. Ezen túlmenően a felelősség általános szabályai irányadók abban a kérdésben, hogy tartozik-e valamelyik fél kártérítéssel vagy sem.

— Az *NDK* jogban tekintettel arra, hogy a felelősség alapja nem vétkesség, a fenti állítás annyiban módosul, hogy valamelyik fél magatartásának felróható volta nem játszik szerepet, de a jogkövetkezmények itt is az általános szabályokhoz igazodnak. Az előző kérdésben említett esetek jogkövetkezményei az alábbiak szerint alakulnak:

Vis maior esetén a kötelezettségek megszűnnek, az esetleg teljesített szolgáltatások visszajárnak [293. § (3) bek.].

A jogosult cselekménye által a kötelezettnél okozott lehetetlenülés jogkövetkezménye az, hogy a kötelezett szolgáltatási kötelezettsége megszűnik, de igényei (pl. ellenszolgáltatásra) érintetlenül maradnak [294. § (2) bek.].

Gazdasági lehetetlenülésnél az érintett fél a szerződést felmondhatja, de a másik fél követelheti ráfordításainak megtérítését (295. §).

Mindezekben az esetekben az *NDK* bírói gyakorlata a reális teljesítés elvére történő hivatkozást nem fogadja el és az ilyen értelmű keresetet elutasítja.

— A *csehszlovák* NKT szerint a teljesítés lehetetlenülésével elsősorban a kötelmi viszonynak az a része szűnik meg, amelyet a lehetetlenülés érint, de amennyiben a fennmaradó rész a jogosult számára nem bír gazdasági jelentőséggel, az egész szerződés megszűnik. A kötelezettet értesítési kötelezettség terheli a lehetetlenüléssel kapcsolatban, ennek megszegése kártérítési kötelezettséget von maga után (ugyanígy a *magyar* jogban). A kötelezett az általános szabályok szerint felel a lehetetlenüléssel okozott károkért, kivéve, ha bizonyítja, hogy a lehetetlenülést felelősséget kizáró okok (vis maior) idézték elő (245. §—250. §).

D) Egyéb kérdések

Előteljesítés és többletszállítás
Áttekintés

— *bolgár* KT: A 70. § (2) bek. szerint az *előteljesítés* csak akkor kizárt, ha a teljesítési határidő megállapítása a hitelező érdekében történt. A *többletszállításról* nincs kifejezett rendelkezés, csak az az általános elv került leszögezésre, hogy a kötelezettnek pontosan, időben és az előírt mennyiségben kell szállítania. Ennek megsértésekor a jogosult megtagadhatja az áru átvételét és az ellenérték kifizetését.

— *magyar* Ptk: A kötelezett *előteljesítést* csak a jogosult beleegyezésével végezhet. Beleegyezés hiányában a jogosult a felelős őrzés szabályai szerint köteles eljárni [282. § (2) bek.].

Többletszállítás: kifejezett rendelkezés — Ptk szinten — nincs, de az általános szabályokból egyenesen következik, hogy a fél nem köteles a szerződéses mennyiséget meghaladó többletet teljesítésként elfogadni.

— *NDK* GIW: *előteljesítés:* (44. §) csak a jogosult beleegyezésével lehetséges, ellenkező esetben a teljesítést visszautasíthatja, de ezt haladéktalanul kell megtennie. Az árut a kötelezett költségére és kockázatára őrizetbe kell vennie, illetve annak kívánságára vissza kell küldenie (59. §).

Többletszállítás: (279. §) jogosult választhat, elfogadja a többletet is teljesítésként — ennek összes következményével —, vagy azt visszautasíthatja, kivéve akkor, ha a többlet a szokásos vagy a szerződésben megállapított mennyiségi tolerancia határt nem lépte túl. A többlet azonnal, de legkésőbb a veszélyátszállástól számított három hónapon belül utasítható vissza (284. §), ebben az esetben az eladó költségére és kockázatára őrizetbe kell venni és kívánságára a kereskedelemben szokásos módon vissza kell küldeni [279. § (4) bek.].

— *Mongol:* Ptk szinten nincs szabályozás,

— *Lengyel* Ptk: *többletszállítás:* a lengyel Ptk kimondja, hogy a többletszállítást a kötelezett a jog-

alap nélküli gazdagodás szabályai alapján (403. §—409. §) követelheti vissza, kivéve többek között (411. §) ha a kötelezett tudta, hogy nincs szolgáltatásra kötelezve, kivéve mégis, ha a szolgáltatás teljesítése visszatérítési kötelezettség kikötése mellett történt. Nem lehet továbbá visszakövetelni ezen a címen az esedékesség *előtt teljesített* szolgáltatást sem.

— *Román* Ptk nem szabályozza. Az elmélet szerint azonban a kötelezett általában jogosult az *idő előtti teljesítésre*, kivéve, ha más nem következik a törvényből, a szerződésből vagy a kötelem természetéből. De állami, szövetkezeti és társadalmi szervek közötti jogviszonyban a szabályozás megfordul, mert az előteljesítés csak akkor lehetséges, ha törvény, szerződés vagy a jogosult megengedi. A jogosulatlan előszállítás hibás teljesítésnek minősül, annak összes következményével (kártérítés, esetleg kötbér).

— *Csehszlovák* NKT: *előteljesítés:* vevő megtagadhatja az átvételt és követelheti a teljesítésre megszabott időben történő szállítást, vagy elfogadhatja azt, de egyben követelheti az előteljesítéssel okozott károk megtérítését is, feltéve hogy ezzel kapcsolatban az átvételkor jogfenntartó nyilatkozatot tett (291. §),

többletszállítás: jogosult elfogadhatja, vagy haladéktalanul elutasíthatja, de ha elfogadja, ez szabályszerű teljesítésnek számít és köteles a megfelelő ellenérték fizetésére (312. §).

Megjegyzés: előteljesítés általában csak a jogosult beleegyezésével lehetséges *(magyar, NDK, csehszlovák),* ellenkező a kiindulás a *szovjet* és a *bolgár* jogban, nincs szabály a *mongol* és a *román* Ptkban.

Többletszállítás: nincs külön szabály a *bolgár,* a *magyar,* a *mongol, a román* és a *szovjet* jogban.

A teljesítés megtagadása (jogosulatlan elállás)

Áttekintés

— *bolgár* KT: nincs kifejezett szabály az egyoldalú elállás tilalmára, de alkalmazandók azok a szabályok, amelyek a kötelezettségek nemteljesítésére vonatkoznak,

— *magyar* Ptk: Az elállásra vonatkozó általános szabály szerint a szerződéstől elállni csak szerződés, vagy jogszabályi rendelkezés alapján lehet (320. §). Ehhez képest, ha a kötelezett a teljesítést jogos ok nélkül megtagadja (313. §), a jogosult választhat a késedelem és a lehetetlenülés következményeinek alkalmazása között. A törvény nem beszél külön arról az esetről, amikor a jogosult tagadja meg a teljesítést, mert ebből a szempontból (pl. vételár fizetés, vagy a dolog átvétele stb.) a jogosult kötelezettnek tekintendő,

— *NDK* GIW: Elállás az NDK jog szerint is csak törvény vagy szerződéses rendelkezés alapján megengedett. Ha valamelyik fél jogosulatlanul áll el a szerződéstől, továbbra is szolgáltatásra kötelezett marad, és a nemteljesítés szabályai szerint [278. § (2) bek.] felel, illetve továbbra is köteles a dolog átvételére és a vételár megfizetésére,

— *mongol* Ptk: A törvényben meghatározott eseteket kivéve a szerződéstől elállni nem lehet (115. §). Jogosulatlan elállás jogkövetkezményei mind a két félnél: kártérítés (143. § és 147. §),

— *lengyel* Ptk: nincs kifejezett szabály az egyoldalú, jogosulatlan elállásra, ezért alkalmazandók a nemteljesítés és a késedelem szabályai. A kötelezett általános — kártérítési — kötelezettségét mondja ki a kötelezettség nemteljesítése esetére a 471. §. A jogosult késedelmére a 486. § vonatkozik,

— *román* Ptk: nincs szabály,

— *szovjet* Ptk: egyoldalú elállás a törvényben megszabott esetek kivételével nem megengedett (169. §). Ennek megszegése az általános szabályok szerint kártérítési kötelezettséget von maga után,

— *csehszlovák* NKT: ha a kötelezett jogellenesen áll el a szerződéstől, akkor késedelembe esik és a késedelem jogkövetkezményei alkalmazandók. Ugyanez vonatkozik a jogosult jogellenes elállására is (229.—233. §§).

Megjegyzés: A szerződéstől elállni általában mindenütt csak a törvényben és a szerződésben megszabott esetekben lehetséges, de ennek megszegésére nincs külön rendelkezés, hanem értelemszerűen a késedelem vagy a nemteljesítés szabályait kell alkalmazni. Így van ez következményében a *magyar* jogban is, ahol, eltérően a többi törvénytől, külön szabály szól a teljesítés megtagadásáról.

II.

A szerződésszegések általános jogkövetkezményei

A) A felelősség alapja

A kötelezett vétkességének szerepe

Áttekintés

— *bolgár* KT: a 81. § szerint a kötelezett akkor nem felelős, ha a teljesítés elmaradása (és a 79. § értelmében) nem pontos teljesítése olyan ok következménye, amelyért nem vonható felelősségre. A 63. § (2) bek. a kötelmek teljesítéséhez a jó gazda gondosságának mércéjét kívánja meg. A hibás teljesítésről a törvény általános része nem rendelkezik, de a különös részben az eladónak a dolog hiányosságaiért való kártérítési felelősségéről szólva a 195. § visszautal a nemteljesítés általános szabályaira,

— *magyar* Ptk: 318. § (1) és 339. § (1) bek.: a kötelezett mentesül a felelősség alól, ha úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható,

— *szovjet* Ptk: 222. § és *mongol* Ptk 144. §: a nem, vagy nem megfelelő teljesítésért a fél csak vétkessége (szándékossága vagy gondatlansága) esetén tartozik vagyoni felelősséggel, feltéve, hogy sem a törvény, sem pedig a szerződés nem állapít meg szigorúbb felelősségi szabályokat,

— *lengyel* Ptk: 471. §: a kötelezett mentesül, ha bizonyítja, hogy a nem, vagy a nem megfelelő teljesítés olyan okok következménye, amelyekért nem felelős. A 472. § szerint a felelősség a nem megfelelő gondossággal történő eljárásért áll fenn, ami a 355. § (1) bek. értelmében annyit jelent, hogy az adott kötelmi viszonyban mindig az általában elvárható gondosságot kell tanúsítani,

— *román* Ptk: Az 1081. § a kötelezettségek teljesítéséhez a jó gazda gondosságának mércéjét írja elő, az 1082. § pedig kimondja, hogy a kötelezettet minden olyan esetben el kell marasztalni, amikor nem tudja bizonyítani azt, hogy a

nemteljesítés neki vétkéül nem róható fel, külső ok folytán történt, és ezenkívül azt, hogy részéről semmiféle rosszhiszeműség nem állt fenn,

— az *NDK* és a *csehszlovák* jogban a vétkességnek nincs szerepe a felelősség megállapítása tekintetében.

Megjegyzés: a vétkességi felelősségi rendszert alkalmazó valamennyi országban azonosság van atekintetben, hogy a szerződésszegés bekövetkezte esetén a jogosultnak kell bizonyítania a szerződésszegés tényét, a bekövetkezett kárt és a szerződésszegés és a kár közötti okozati összefüggést, míg a kötelezett, akinek vétkességét vélelmezni kell, kimentheti magát, vétlensége bizonyításával, a felelősség alól. Amennyiben a kötelezett felel szerződésszegésért, tehát vétkességét kimenteni nem tudja, köteles a jogosult kárainak megtérítésére (*bolgár* KT 79. §, *magyar* Ptk 318. § és 339. §, *mongol* Ptk 143. §, *lengyel* Ptk 471. §, *román* Ptk 1075. § és 1082. §, *szovjet* Ptk 219. §). Arra a kérdésre, hogy mi a vétkesség az egyes törvények szavakban eltérő, de szellemükben hasonló meghatározásokat adnak. Ezen belül az esetleges eltérések kimutatásához elsősorban a bírói gyakorlat elemzésére és ismeretére lenne szükség.

A jogosult vétkességének szerepe

Áttekintés

— *bolgár* KT: 5. §: a jogosult késedelembe esik, ha alapos indok nélkül nem fogadja el a kötelezett által felajánlott szolgáltatást, vagy ha oly közreműködést tagad meg, amely nélkül a kötelezett kötelezettségét nem teljesítheti. A jogosult késedelme a kárveszély átszállását és a kötelezett egyidejű késedelmének kizárását vonja maga után.

— *magyar* Ptk 303. § (3) bek.: ha a jogosult a 302. § szerint késedelembe esik, illetve a 312. § (3) bekezdése alapján a teljesítést lehetetlenné teszi olyan okokból, amelyekért az általános szabályok alapján felelős, kártérítésre lesz köteles. A kárveszély — késedelem esetén — itt is átszáll, ez azonban független a jogosult vétkességétől [303. § (2) bek. b.], ugyanígy a felelős őrzésnek a kötelezettnél felmerülő költségeire vonatkozó megtérítési kötelezettség [303. § (2) bek. a.],

— *mongol* Ptk 146. §: ha a jogosult szándékosan vagy gondatlanul közrehatott abban, hogy a kötelezett a kötelezettséget nem, vagy nem megfelelően teljesítette, vagy pedig abban, hogy a nemteljesítéssel okozott kár mértéke megnövekedett, illetve ha a jogosult szándékosan, vagy gondatlanul nem tette meg a nemteljesítésből eredő károk csökkentésére az intézkedéseket, a kötelezett által fizetendő kártérítés mértéke csökkenthető; ha pedig a nemteljesítés a jogosult vétkességének következménye, és a kötelezett vétlen volt, a kötelezett még abban az esetben is, ha a törvény, vagy a szerződés felelősségét vétkességtől függetlenül állapította meg, mentesül a felelősség alól,

— *lengyel* Ptk 486. §: a jogosult késedelme esetén a kötelezett kártérítést igényelhet. A jogosult akkor esik késedelembe, ha alapos ok nélkül megtagadja a teljesítés elfogadását, vagy a szükséges közreműködést, illetve úgy nyilatkozik, hogy a teljesítést nem fogadja el. A 362. § pedig azt az általános szabályt tartalmazza, hogy ha a károsult közreműködött a kár keletkezésében, a kár arányos részét neki kell viselnie,

— *román* Ptk: nincs szabály, de a román elméletben általánosan elfogadott álláspont, hogy a jogosult vétkessége esetén felel, azzal a korlátozással azonban, hogy amennyiben vétkessége a kötelezettéhez viszonyítva jelentéktelen, utóbbi felelőssége teljeskörű marad,

— *szovjet* Ptk 224. §: ha a szerződésszegés mindkét fél vétkességére visszavezethető, a kötelezett felelősségének mértéke arányosan csökken. Ugyanez a helyzet, ha a jogosult szándékosan vagy gondatlanul előmozdította a károk mértékének növelését, vagy nem tett intézkedéseket ezek csökkentésére. A kötelezett számára ez akkor is mentesülést jelent, ha felelőssége vétkességnél szigorúbb szabályok szerint kerül megállapításra.

Megjegyzés: a felsorolt országokban a felelősség általános elveinek megfelelően a jogosult is vétkessége esetén tehető felelőssé. A jogosult felelősségének megállapítása a kötelezetti szerződésszegés szempontjából általában azzal a következménnyel jár, hogy részben, vagy egészben mentesíti a másik felet a felelősség alól. Eltérések csak atekintetben vannak, hogy a törvények elsősorban a legtipikusabb szerződésszegési esete, a jogosult késedelmét szabályozzák, és nem általában beszélnek a jogosult vétkességéről. Így van ez a *magyar* jogban is, azzal a különbséggel, hogy a mi Ptk-ánk rendelkezik a jogosult hibájából bekövetkezett lehetetlenülésről is. Más kérdés, hogy a kártérítésre vonatkozó általános szabályok ebben a vonatkozásban is figyelembe veendők (ld. alább ezt a kérdést).

A szerződésszegő (vétkes) magatartás foka

Áttekintés

Általában nincs jelentősége, tekintettel arra, hogy a kötelezett vétkessége független magatartásának szándékos, vagy gondatlan voltától.

Eltérések: bolgár KT: 82. §: a kártérítés általában a tényleges kárra terjed ki, valamint az elmaradt haszonra, de ezen a körön belül csak azok a károk térítendők, amelyek a nemteljesítés egyenes és közvetlen következményei, és amelyek a kötelezettség keletkezésekor előreláthatóak voltak. A rosszhiszeműen eljáró kötelezett azonban felel minden, egyenes és közvetlen kárért, tehát a nem előreláthatókért is. Ugyanígy: *román* Ptk 1085. §, 1086. § (azzal a különbséggel, hogy a törvény nem a rosszhiszemű, hanem a szándékos kifejezést használja).

A többi törvény a vétkes magatartás fokának ilyen általános jelentőséget nem tulajdonít, de két irányban vannak kivételek:

— a *felelősség kizárása: magyar* Ptk 314. § (1) és *bolgár* KT 94. § szerint a szándékosan és súlyosan gondatlanul okozott károkért, továbbá a *magyar* Ptk szerint még a bűncselekményekkel okozott, valamint az életet, testi épséget, egészséget illetőleg a társadalmi tulajdont megkárosító szerződésszegésért való felelősséget érvényesen nem lehet kizárni. A *lengyel* Ptk 473. § (2) szerint a szándékosan okozott károkért való felelősség

szerződésben történő kizárása érvénytelen,

— *enyhébb felelősségi mérce* található bizonyos, itt részletesen fel nem sorolandó, csak példaként említett szerződéstípusoknál: pl. *szovjet* Ptk. 345. § az ingyenes használatba adott vagyontárgyak fogyatékosságaiért való felelősséget enyhe gondatlanságért kizárja. Ugyanígy a *magyar* Ptk 581. § az ajándékozási szerződésben.

A felelősség objektív szabályozása

Áttekintés

Ez a megoldás az *NDK* GIW-ben, és a *csehszlovák* NKT-ben kerül általános jelleggel alkalmazásra. A két törvény a vétkesség fogalmát egyáltalán nem ismeri, de ez nem jelenti a felelősség abszolút, kimenthetetlen voltát.

A mentesítő okok:

— *vis maior: NDK* GIW 293. § a szerződéskötéskor előre nem látható és a nemzetközi kereskedelemben szokásos gondosság mellett sem elhárítható körülmények. (Kérdés, hogy ez az utóbbi rendelkezés nem jelenti-e a „Schuldprinzip" valamilyen alkalmazását, a vis maior álarcában?) *Csehszlovák* NKT 292. § (a kötelem létrejötte után keletkezett rendkívüli és előre nem látható körülmények),

— *a jogosult által okozott szerződésszegés: NDK* GIW 294. §: a *csehszlovák* NKT-ban erre csak a jogosult késedelménél van szabály (233. §), de a 255. § itt is rendelkezik arról, hogy amenyiben a károsult a kár keletkezésében közrehatott, a kár arányos részét maga viseli.

Ennél a két törvénynél a vétkesség foka értelemszerűen közömbös, mégis a kötelezetti magatartás milyensége az *NDK* GIW szerint három esetben bír jelentőséggel:

— GIW 282. §: a hibás teljesítés következtében beállt következménykárok csak a szakmai gondosság durva megsértésének esetén térítendők,

— GIW 291. §: a szándékos szerződésszegésért való felelősség nem zárható ki,

— GIW 299. § (2) bek.: a szerződésszegéshez képest aránytalanul magas kártérítést a bíróság nem mérsékelheti, ha a másik fél a szerződést a károkozás szándékával sértette meg.

A jogosultat terhelő kárenyhítési kötelezettség

Áttekintés

— *bolgár* KT 83. §: a kötelezett nem tartozik kártérítéssel olyan kárért, amelyet a jogosult a jó gazda gondosságával eljárva elkerülhetett volna,

— *magyar* Ptk 340. §: a károsult a kár elhárítása, illetőleg csökkentése érdekében úgy köteles eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Nem kell megtéríteni a kárnak azt a részét, amely abból származott, hogy a károsult e kötelezettségének nem tett eleget. A károsult terhére esik mindazok mulasztása, akinek magatartásáért felelős,

— *NDK* GIW 259. § (3) bek.: mindkét fél köteles a lehetséges és a tőle elvárható erőfeszítéseket annak érdekében megtenni, hogy a másik felet károktól megóvja, illetve, hogy a keletkezett károkat csökkentse. Az ennek során keletkezett ráfordításait a másik féltől követelheti,

— *mongol* Ptk 146. §: ld. a jogosult vétkességéről szóló kérdésnél idézett szabályt,

— *lengyel* Ptk: nincs szabály,

— *román* Ptk: nincs szabály, de az elmélet hivatkozva a 970. § (1) bekezdésére, amely a szerződések jóhiszemű teljesítésének elvét mondja ki, a jogosult terhére, ennek szakmai ismeretei körében, megállapít ilyen jellegű kötelezettséget,

— *szovjet* Ptk 224. §: ld. a jogosult vétkességénél korábban idézett szabályt,

— *csehszlovák* NKT 257. §: akit kár fenyeget, köteles az eset körülményeinek figyelembevételével a kár megelőzésére, vagy enyhítésére intézkedéseket tenni. Nem kell megtéríteni a kárnak azt a részét, amely amiatt keletkezett, hogy a károsult azt a kötelezettségét nem teljesítette.

Megjegyzés: valamennyi törvény az általános felelősségi szabályokkal összhangban rendezi ezt a kérdést. Eltérések etekintetben nincsenek.

A teljesítésbe bevont harmadik személyekért való felelősség

Áttekintés

— *bolgár* KT 23. §: az, aki harmadik személy által teendő kötelezettségvállalást, vagy teljesítendő szolgáltatást helyezett kilátásba, és ez a harmadik személy a kötelezettség vállalását, vagy a szolgáltatás teljesítését megtagadja, a másik fél kárát megtéríteni köteles. 49. §: Aki valakit valamilyen munkával megbíz, a munka során, vagy a munka elvégzésével kapcsolatban általa okozott károkért felelősséggel tartozik,

— *magyar* Ptk 315. §: Aki kötelezettsége teljesítéséhez vagy joga gyakorlásához mást vesz igénybe, ennek magatartásáért felelős,

— *NDK* GIW 301. § (1) bek.: ha az egyik fél szolgáltatási kötelezettségeit harmadik személy segítségével teljesíti, e harmadik személy okozta szerződésszegés alól ugyanazon feltételek mellett mentesül, mint amelyek mellett a saját maga által okozott szerződésszegés alól mentesülne,

— *mongol* Ptk 116. §: a kötelezettség nemteljesítéséért az a szerződő fél felel, aki ezt a kötelezettséget szerződésben vállalta, hacsak a törvény nem írja elő a közvetlenül teljesítő fél felelősségét. Ilyen rendelkezés a 144. § (2) bek. (olyan kötelezettségek nemteljesítése, amelyek nemteljesítéséért csak fix összegű kötbér követelhető, kártérítés nem),

— *lengyel* Ptk 474. §: a kötelezett felel mindazon személyekért, akiknek segítségével a kötelmet teljesíti, illetve akiket a teljesítéssel megbíz,

— *szovjet* Ptk 223. §: a kötelezett felel azokért a harmadik személyekért, akikre a kötelem teljesítése a 171. § értelmében hárul,

— *csehszlovák* NKT 222. §: ha a kötelezett harmadik személy segítségével teljesíti a kötelezettséget, a teljesítésért ugyanúgy felel, mintha a kötelezettséget saját maga teljesítené.

Megjegyzés: nincs lényegi eltérés, a *román* Ptk kivételével, amely nem szabályozza ezt a kérdést, valamennyi ország törvénye úgy rendelkezik, hogy a kötelezett felelősséggel tartozik a teljesítésbe bevont harmadik személyekért.

B) A kártérítéssel kapcsolatos kérdések

A kártérítés módja

Áttekintés

a) Csak pénzbeni kártérítést ismer:

— *NDK* GIW 296. § (1) bek.: ha valamely fél kártérítésre jogosult, a másik féltől pénzbeni megtérítést követelhet az elszenvedett hátrányért (kárért), ugyanígy

— *mongol* Ptk 143. §.

b) Az eredeti állapot helyreállítása, vagy egyéb

1. — *magyar* Ptk 355. §: a kárért felelős személy köteles az eredeti állapotot helyreállítani, ha pedig az nem lehetséges, vagy a károsult a helyreállítást alapos okból nem kívánja, köteles a kárt megtéríteni. A kárt pénzben kell megtéríteni, kivéve, ha a körülmények a kár természetben való megtérítését indokolják. A kár természetben való megtérítése akkor lehet indokolt, ha a kártérítés tárgyát a károkozó maga is termeli, vagy az egyébként rendelkezésre áll,

— *lengyel* Ptk 363. §: a kárt a károsult választásának megfelelően, vagy eredeti állapot visszaállításával, vagy megfelelő pénzösszeg megfizetésével kell megtéríteni. Abban az esetben azonban, ha az eredeti állapot visszaállítása lehetetlen, vagy ha az a kötelezettnek túlságosan nagy nehézséget, vagy költséget okozna, a jogosult igénye pénzbeni megtérítésre korlátozódik.

2. — *bolgár* KT 79. §: ha a kötelezett megszegi a szerződést, a jogosult követelheti a teljesítést a késedelemből eredő kár megtérítésével együtt, vagy teljesítés helyett követelheti a nemteljesítésből származó kár megtérítését. A kötelezett azonban felajánlhatja ebben az utóbbi esetben is (illetve a bolgár válasz értelmében köteles is felajánlani) a teljesítést, feltéve, hogy a jogosult abban még érdekelt. A kérdésre adott bolgár válasz értelmében ez a — az eredeti — teljesítés természetbeni kártérítésnek minősül,

— *szovjet* Ptk 219. §: a törvény a szerződések körében csak a pénzbeni kártérítést ismeri, de a gyakorlatban általánosan elismert az eredeti állapot helyreállítására vonatkozó igény. A deliktuális felelősség szabályai szerint egyébként a károkozót a bíróság természetben történő kártérítés teljesítésére is kötelezheti (457. §),

— *csehszlovák* NKT 253. §: elsődleges a pénzben fizetendő kártérítés, az eredeti állapot helyreállítása csak abban az esetben megengedett, ha a károsult fél azt követeli és ha az lehetséges, illetve szokásos.

Megjegyzés: a kártérítés módja tekintetében három variáció különböztethető meg, csak pénzbeni kártérítés van az *NDK* és a *mongol* jogban, az eredeti állapot helyreállítása — legalábbis elvileg — egyenrangú a pénzben, vagy természetben fizetendő kártérítéssel a *magyar* és a *lengyel* jogban, végül ez utóbbinak bizonyos variációja figyelhető meg a *bolgár*, a *szovjet* és a *csehszlovák* jogban. Alaposan feltehető azonban, hogy a gyakorlatban mindenütt a pénzben fizetendő kártérítés van előtérben.

A kártérítés korlátozásának kérdései

a) Megtérítendő-e az elmaradt haszon? egyetlen ország sincs, ahol az elmaradt haszon megtérítése eleve ki lenne zárva, a kártérítésbe a pozitív kár mellett az elmaradt haszon is mindenütt beletartozik.

Jogszabályok: bolgár KT 82. §, *magyar* Ptk 355. § (4) bek., *NDK* GIW 296. §, *mongol* Ptk 143. §, *lengyel* Ptk 361. § (2) bek., *román* Ptk 1084. §, *szovjet* Ptk 219. §, *csehszlovák* NKT 254. §.

Ugyanakkor több helyen van korlátozás az elmaradt haszon megtérítésével kapcsolatban, erről ld. alább a d) pontot.

b) Az elmaradt haszon fogalma. Törvényi definíció többnyire nincs, a fogalom inkább az elméletben és a bírói gyakorlatban alakult ki, így pl. a *bolgár* jogban elmaradt haszon alatt az a helyzet értendő, amikor a jogszabályt nem sértő félnek nincs objektív lehetősége vagyonának gyarapítására. A *magyar* jogban elmaradt haszon az az érték, amellyel a károsult vagyona gyarapodott volna akkor, ha a károsító magatartás nem következett volna be. Ugyanígy a *mongol* Ptk 143. § (1) bek.

c) A teljes kártérítés elve. Általában valamennyi országban a jog abból indul ki, hogy a károsultat teljeskörű kártérítés illeti meg, ha vannak is korlátozások, azok nem a kártérítés maximáltságában, hanem egyéb módon érvényesülnek (ld. a d) pontot). A teljes kártérítés elvét az a) pont alatt idézett jogszabályok mondják ki. Ez alól az általános elv alól kivétel az *NDK* GIW 104. §-a, amely egy speciális esetben a kártérítést az ellenszolgáltatás nagyságában maximálja.

d) A kártérítés egyéb korlátai

Áttekintés

— *bolgár* KT 82. §: csak a szerződésszegés egyenes és közvetlen következményei térítendők, ezen belül is azok, amelyek a szerződés létrejöttekor előreláthatók voltak. Ha azonban a kötelezett rosszhiszemű volt, felel ebben a körben az előre nem látható károkért is. További korlátozás a kötbérrel kapcsolatos, a kárnak csak az a része térítendő, amelyet kötbér nem fedez [92. § (1) bek.],

— *magyar* Ptk: általában nincs korlátozás, kivételek egyes szerződéstípusoknál találhatók, így pl. fuvarozásnál, letétnél,

— *NDK* GIW: — 297. § szerint a fél nem kötelezhető az olyan károk megtérítésére, amelyek a szerződéskötéskor a kereskedelemben szokásos gondosság esetén általa nem voltak előreláthatóak; továbbá ha a fél a szerződésszegésből eredő kárát nem, vagy csak aránytalanul nagy ráfordításokkal tudná bizonyítani, az eljáró bíróság az összes körülmény mérlegelésével dönt; [299. § (1) bek.], továbbá ha a szerződésszegés következtében bekövetkezett kár magához a szerződésszegéshez, vagy az ezáltal érintett szolgáltatás értékéhez képest aránytalanul nagy, a bíróság az összes körülmény figyelembevételével a kártérítést mérsékelheti, kivéve ha a kötelezett a szerződést a károkozás szándékával szegte meg [299. § (2) bek.]. Ezen túlmenően a GIW egy sor speciális rendelkezést tartalmaz, amelyek mindegyike kártérítéssel kapcsolatban korlátozásokat tartalmaz, pl. a törvényben meghatározott esetekben a kártérítés a közvetlen károkra korlátozódik (289. §, mellékkötelezettségek megsértése),

— *mongol* Ptk: nincs korlátozás,

— *lengyel* Ptk: a károkozó csak cselekvésének vagy mulasztásának normális következményeiért felel [361. § (1) bek.], bizonyos szerződéstípusoknál a törvény előír korlátozást (fuvarozás, Ptk 788. §), végül bizonyos esetekben a bíróság mérlegelési jogkörében is mérsékelheti a kártérítést, ha a tényleges kárt nem, vagy csak nagy nehézség árán lehet megállapítani (322. §),

— *román* Ptk: 1085. § és 1086. § — ugyanúgy mint a bolgár KT 82. §-a,

— *szovjet* Ptk: általában nincs korlátozás, de bizonyos szerződéseknél csak a tényleges kárt kell megtéríteni, tehát elmaradt hasznot nem, pl. beruházási szerződés (371. §),

— *csehszlovák* NKT: nem térítendő a közvetett kár, valamint a szerződéskötéskor előre nem látható kár [254. § (2) bek.].

Megjegyzés: a kártérítés korlátozása tekintetében eltérések csak a d) pont tekintetében vannak, itt is főleg abban a kérdésben, hogy meg kell-e téríteni az előre nem látható károkat. Meg kell téríteni a *magyar*, a *mongol* és a *szovjet* jog szerint, nem kell megtéríteni a *bolgár*, az *NDK*, a *lengyel*, a *román* és a *csehszlovák* jog szerint, de ebben az utóbbi csoportban a szerződésszegő fél rosszhiszeműsége a kártérítés mértékét befolyásolja *(bolgár, NDK, román).*

A közvetett kár megtérítésének kérdése

Azonosság van abban a kérdésben, hogy egyetlen törvénykönyv sem definiálja a közvetlen, illetve a közvetett kár fogalmát, akár kizárja a közvetett károk megtérítését, akár nem. Végső soron, ahogy az egyik korábbi kérdésre adott válaszból is következik, *semmiképpen sem téríthető a közvetett kár a bolgár és a román* jogban, továbbá egy eset kivételével kizárt a *csehszlovák* jogban is, a kivételt a megbízás nélküli ügyvitel szabályai képezik (700. §). Nem ismeri a fogalmat, de a nemzeti anyag szerint kizárt az alkalmazása a *mongol* jogban is.

Az *NDK*-ban a 296. § (2) bizonyos esetben csak a közvetlen kár megtérítését engedi, ebből következik, hogy általában nincs tilalom a közvetett károk megtérítésére vonatkozóan. Semmiféle megkülönböztetést nem tesz a *szovjet* és a *magyar* jog. A *lengyel* Ptk szerint csak a cselekvés normális következményeiért felel a fél, itt az okozati összefüggés láncolatában lehet a károk egy bizonyos csoportját elkülöníteni.

Ami magát a közvetett kár fogalmát illeti, törvényi szinten egyetlen támpont az *NDK* GIW [296. § (2) bek.], amely szerint ha a fél csak közvetlen kárt követelhet, akkor sem elmaradt hasznot, sem következménykárt nem igényelhet.

Több személy kártérítési felelőssége

Áttekintés

— *bolgár* KT 121. §: ha a kártérítési kötelezettség több személy között oszlik meg, a kötelezettek egyetemlegesen felelnek a törvény által kikötött esetekben, egyébként csak akkor, ha szerződésben ezt kikötötték. Az egyetemlegességet a szocialista szervezetekkel szembeni kötelezettségvállalásoknál vélelmezni kell,

— *magyar* Ptk 334. §, *NDK* GIW 218—220. §§, és *lengyel* Ptk 369. §, 379. §, 380 § az az eset, amikor szerződésszegésért kártérítés több személytől követelhető, ezekben a törvényekben nem került külön szabályozásra. Ilyenkor mind a három törvény szerint a teljesítésre vonatkozó azon általános szabályok alkalmazandók, amelyek a szolgáltatásnak több kötelezett részéről történő teljesítéséről rendelkeznek. Ezek szerint, ha többen tartoznak egy szolgáltatással, és a szolgáltatás osztható, jogszabály eltérő rendelkezése hiányában minden kötelezettől csak a ráeső részt lehet követelni. A kötelezettek részaránya kétség esetén egyenlő. Ha a szolgáltatás nem osztható, a kötelezettek felelőssége egyetemleges,

— *mongol* Ptk 123. § és *szovjet* Ptk 179. §: törvény vagy szerződés eltérő rendelkezése hiányában a kötelezettek egyetemlegesen felelnek,

— *román* Ptk 1042. §, 1043. §, 1045. §: a felelősség egyetemleges. A jogosult által az egyik fél ellen indított per azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a többi kötelezett ellen is indíthasson pert. Az egyik kötelezett ellen indított per megszakítja az elévülést az összes többi kötelezettel szemben,

— *csehszlovák* NKT 124—132. §§ és 256. §: kiindulás: egyetemleges felelősség (256. §). A kötelezettek egymás között felelősségük arányában számolnak el.

C) A kötbérrel kapcsolatos kérdések

Kötbér és kártérítés viszonya

Áttekintés

— *bolgár* KT: kötbért törvény és szerződés állapíthat meg, mindkét fajtája a szerződés nemteljesítésének vagy késedelmes teljesítésének szankcionálására szolgál. A KT 92. §-a szerint a jogosult kötbért meghaladó kárának megtérítését követelheti. Kötbér érvényesítése esetén a kárt nem kell bizonyítani. Általában a teljesítés követelése mellett csak késedelmi kötbér követelhető, kivéve a szocialista szervezetek egymás közötti szerződéseit, ahol a jogosult választhat a teljesítés vagy az okozott kár megtérítése között,

— *magyar* Ptk 246. §: kötbér követelhető akkor is, ha kár nem merült fel. Kötbérrel együtt érvényesíthető az azt meghaladó kár, és más, szerződésszegésből származó igény, sőt kártérítés akkor is igényelhető, ha a kikötött kötbért a fél nem érvényesíti. A késedelem és a hibás teljesítés esetére kikötött kötbér mellett a teljesítési kötelezettség fennmarad, a nemteljesítés esetére megállapított kötbér viszont a teljesítés követelését kizárja,

— *NDK* GIW: a kötbér lényegében előre megállapított minimál kártérítés, ezért kikötése esetén sem a kár bekövetkeztét, sem annak nagyságát nem kell bizonyítani. A jogosult a kötbért meghaladó kárát általában érvényesítheti, a kötbér összege ilyen esetben a kártérítésbe beszámítást nyer [304. § (2) bek.], de természetesen ebben az esetben a kötbérrel lefedett károk is bizonyítandók. A kötbéren felüli kártérítés követelésének a joga azonban a jogosultat csak akkor illeti meg, ha szerződésben kikötött kötbérről van szó, amelyben a felek szabadon állapodtak meg. Ha a kötbért jogszabály írja elő, a kötbéren felüli kártérítés nem téríthető meg [304. § (4) bek.],

— *mongol* Ptk 143. §: alapeset: a felek a szerződésben kötbért kötnek ki, ekkor a kötbért meghaladó kár követelhető. Törvény vagy szerződés azonban előírhatja, hogy a kár követelése kizárt, vagy hogy a kötbéren felül a teljes kárt kell megtéríteni, illetve hogy a jogosult választhat a két igény között,

— *lengyel* Ptk 483. § (1) bek.: szerződésben kiköthető, hogy a nem pénzbeli teljesítés nemteljesítésével vagy nem megfelelő teljesítésével kapcsolatban felmerült kárt meghatározott összeg megfizetésével kell megtéríteni. A kötbér mértékét meghaladó kár csak akkor érvényesíthető, ha a felek ebben kifejezetten megállapodtak [484. § (1) bek.],

— *román* Ptk 1087. §: a felek szerződésükben rendelkezhetnek akként, hogy nemteljesítés esetén kártérítésként a szerződésszegő fél meghatározott összeget köteles fizetni, amelynek összege utóbb nem változtatható. Elméleti álláspont szerint a kötbéren felüli kártérítés kizárt,

— *szovjet* Ptk 189. § (1) bek.: ha a nemteljesítésért vagy hibás teljesítésért a felek kötbért kötnek ki, akkor a kötbérrel nem fedezett károkért általában kártérítés követelhető. Törvény és szerződés azonban előírhatja [189. § (2) bek.], hogy kizárólag kötbér követelhető, vagy hogy a kötbéren felül teljes kártérítés jár (ún. büntető kötbér, amelynek alkalmazására a nem megfelelő minőségű termék szállításakor kerül sor), vagy hogy a jogosult választhat az igények között (alternatív kötbér, a gyakorlatban nem alkalmazzák),

— *csehszlovák* NKT: a kötbér átalány jellegű kártérítés, ezért a 193. § szerint a jogosultnak nincs kártérítési igénye a kötbérrel biztosított kötelezettség megszegése esetén.

Megjegyzés: a szabályozás nagyjából azonos a kötbéren felüli kár megtéríthetősége szempontjából egyrészről a *bolgár, magyar, NDK, mongol* és *szovjet* jogban, illetve másrészről a *csehszlovák*, a *lengyel* és a *román* törvényekben.

A bíróság kötbérmérséklési joga

Áttekintés

— *bolgár* KT 92. § (3) bek.: A bíróság csökkentheti a kötbért, ha a kötbér a ténylegesen bekövetkezett kárhoz képest túl nagy összegű, valamint ha a teljesítés megtörtént, csak az nem szerződésszerű (hibás), illetve ha csak részben teljesítették,

— *magyar* Ptk 247. § (1) bek.: A bíróság a túlzott mértékű kötbér összegét mérsékelheti. A bíróságnak ez a joga, mint azt a Ptk indokolása kimondja, kivételes jellegű, amely azonban akkor is megilleti a bíróságot, ha a felek szerződésükben ezt kizárják. A kötbér mérséklése csak a felek által kikötött kötbérek esetében lehetséges, és a bíróság nemcsak a ténylegesen keletkezett kár csekély voltát vizsgálja, hanem a szerződésszegő magatartás vétkességének fokát is. A mérséklés lehetőségére azért van szükség, mert a felek általában a jogszabályban meghatározott kötbérkulcsoktól, mint minimumtól eltérhetnek,

— *NDK* GIW 304. § (5) bek.: A szerződésben megállapított kötbér mérséklését kérheti a bíróságtól a fél, ha a kötbér a bekövetkezett kárhoz képest aránytalanul magas,

— *mongol* Ptk 128. §: A szerződéses kötbér mérsékelhető, ha túlságosan magas a tényleges kárhoz képest. A bíróság vizsgálja a teljesítés mértékét, valamint a felek vagyoni helyzetét,

— *lengyel* Ptk 484. § (2) bek.: Mérsékelhető, ha a kötbér túlságosan magas és a teljesítés jelentős részben megtörtént,

— *román* Ptk. 1070. §: A bíróság a kötbér mértékét akkor mérsékelheti, ha a főkötelezettséget legalább részben teljesítették,

— *szovjet* Ptk 190. §: Az aránytalanul magas kötbért a bíróság mérsékelheti; ennek során figyelembe veendő a megtörtént teljesítés mértéke, a felek anyagi helyzete, és egyéb méltánylást érdemlő körülmények, de különösen a tényleges kár mértéke. Csak egészen kivételesen mérsékelheti a bíróság a szocialista szervezetek javára fizetendő kötbért,

— *csehszlovák* NKT 194. §: Csökkenthető az aránytalanul magas kötbér, figyelemmel a kötelem tárgyának értékére és jelentőségére. A csökkentés korlátja a ténylegesen okozott kár nagysága.

Megjegyzés: A kötbér mindenütt csökkenthető, de a csökkentés mindenütt kivételes intézkedés. Jóllehet a kötbérnek éppen az a lényege, hogy érvényesítése során nem kell a ténylegesen bekövetkezett kár mértékét bizonyítani, a kivételes csökkentés az esetek többségében éppen azon alapszik, hogy a tényleges kár nincs arányban a kötbér összegével. Ezt az aránytalanságot kiegészíti néhány esetben a reális teljesítésre történő törekvés jegyében az az indok, hogy ti. időközben a teljesítés legalább részben megtörtént (*bolgár, mongol, román, szovjet* jog). A csökkentés korlátját expressis verbis egyedül a *csehszlovák* jog állítja fel, de ez értelemszerűen következik a többi jog rendelkezéseiből is.

III.

Egyéb kérdések

A szerződésszegés jogkövetkezményeinek a szerződésben történő kizárása

Áttekintés

— *bolgár* KT 94. §: a szocialista szervezeteknek gondatlanul okozott károkért való felelősség kizárása érvénytelen, általában pedig tilos a szándékosan vagy súlyosan gondatlanul előidézett károkért való felelősség kizárása. Nem lehet továbbá kizárni a felelősséget — semmilyen formában — az eladott dolgok hiányosságaiért [193. § (3) bek.],

— *magyar* Ptk 314. §: jogi személy a szerződésszegésért való felelősségét egyáltalán nem zárhatja ki, és nem korlátozhatja, kivéve, ha az ezzel járó hátrányt az ellenszolgáltatás megfelelő csökkentése vagy egyéb előny kiegyenlíti. Jogszabály ettől eltérően rendelkezhet, így tett az 1978. évi 9. sz. tvr. (15. §), amely a külgazdasági kapcsolatokban ezt a szabályt feloldotta. Általában azonban érvénytelen a szándékosan vagy súlyosan gondatlanul vagy bűncselekménnyel okozott, továbbá az életet, testi épséget, egészséget, illetőleg a társadalmi tulajdont megkárosító szerződésszegésért való felelősség kizárása,

— *NDK* GIW 291. § és *lengyel* Ptk 473. §: nem zárható ki a felelősség a szándékosan okozott szerződésszegésért,

— *szovjet* Ptk 220. §: a felelősség kizáró, illetve korlátozó meg-

állapodások csak a szocialista szervezetek közötti szerződésekben érvénytelenek, de akkor is csak abban az esetben, ha az adott szerződéstípusra törvény az általánostól eltérő mértékű felelősséget állapít meg,

— *csehszlovák* NKT: a törvényben nincs kifejezett tilalom, tekintettel arra, hogy az 5. § és a 722. § értelmében a szerződésszegésre vonatkozó szabályok nem tartoznak a kogens szabályok közé, tehát a felek a szerződésben, közös megegyezéssel ezektől eltérhetnek. Figyelembe kell azonban venni a 102. §-t is, amely tiltja a joggal való visszaélést, ha az tisztességes kereskedelmi kapcsolatok elvét sértő módon, a másik félnek való károkozás céljából történik.

Megjegyzés: Ez a kérdés összefügg a szerződésekre vonatkozó szabályok diszpozitivitásával, illetve azzal, hogy a törvényalkotó hol húzta meg a diszpozitivitás határait. Általában, az országok nagyobb részében, a szerződésszegésért való felelősség kizárása valamilyen módon korlátozott, de a mérték és az esetkörök eltérőek.

Jogalap nélküli gazdagodás

Áttekintés

— *bolgár* KT 59. §: aki más rovására jogalap nélkül gazdagodik, köteles visszaszolgáltatni azt, amivel gazdagodott. Ez a jogintézmény csak akkor alkalmazandó, ha a jogosultnak más alapon nincs érvényesíthető igénye,

— *magyar* Ptk 361. §: aki másnak rovására jogalap nélkül jut vagyoni előnyhöz, köteles az előnyt visszatéríteni. Ebbe a körbe tartozik a kikötöttnél nagyobb összeg inkasszálása, amit a gyakorlat tartozatlan fizetésnek nevez. A jogalap nélküli gazdagodás a magyar jog szerint is — hasonlóan a bolgár megoldáshoz — szubszidiárius intézmény,

— *NDK* GIW: a GIW-ben ez a jogintézmény nincs szabályozva, a 311. § csak arról az esetről rendelkezik, amikor a szerződés semmis, vagy érvénytelen és a korábban nyújtott szolgáltatásokra a félnek visszaszolgáltatási igénye van. Ugyanez a jog illeti meg azt a felet is, akinek a számlájáról a szerződéses ellenértéknél nagyobb összeget emeltek le. Ismeri viszont a jogalap nélküli gazdagodás intézményét az *NDK* ZGB, (356. § és 357. §),

— *mongol* Ptk 405. §: az aki jogalap nélkül más személy rovására jut vagyoni előnyhöz, köteles azt természetben visszaszolgáltatni, ha pedig ez nem lehetséges, akkor értékét megtéríteni. Az aki gazdagodott, követelheti szükséges befektetéseinek megtérítését, amennyiben azokat nem fedezték a befektetésből folyó hasznok. Egyéb befektetéseink megtérítését csak annyiban kérheti, amennyiben azok a kiadás időpontjában növelik az előny értékét; e befektetéseket az eredeti állapot helyreállításával magával viheti [408. § (1) bek.]. Aki tudta, hogy az előny őt nem illeti meg, csak annyiban igényelheti befektetéseinek megtérítését, amennyiben azok az előny kiadásának időpontjában növelték annak értékét [408. § (2) bek.],

— *szovjet* Ptk 473. §: ha valaki jogalap nélkül más kárára jut vagyonhoz, köteles azt visszaszolgáltatni. Az elmélet szerint erre a rendelkezésre hivatkozással perelhető az is, aki nagyobb összeget ír le a jogosult számlájáról, de más álláspont szerint ebben az esetben lehet szerződésszegés miatt is perelni,

— *csehszlovák* NKT 703. § és köv. §§: aki vagyoni előnyt szerez jogalap nélkül, köteles gazdagodását kiadni annak, akinek vagyonából szerezte a vagyoni előnyt. A szerződések terén általában az az elv érvényesül, hogy egyik fél se gazdagodhasson jogalap nélkül a másik rovására, ezért a többletfizetés erre hivatkozással visszakövetelhető.

Megjegyzés: Az országok többségében van rendelkezés a jogalap nélküli gazdagodásról. Ez általában szubszidiáriusan alkalmazandó jogintézmény, tehát csak akkor jöhet szóba, ha a jogosultnak más alapon nincs érvényesíthető igénye.

Sándor Tamás

A jogi személy tanának fejlődése*

1. A magyar jogirodalom gyöngyszemei között jelentős azoknak a műveknek a száma, amelyek a jogi személyek tanának problémakörét elemzik, de ezek közül is kiemelkedik Szászy-Schwarz Gusztáv, Moór Gyula és Kauser Lipót monográfiája.[1] Ha arra a kérdésre keresnénk választ, hogy vajon mi az oka a jogi személyek iránti viszonylag élénk érdeklődésnek, úgy az egyszerű: a jogi személyek tana rendkívül sok érdekes elméleti problémát vet fel és ez már önmagában is csalogató, a bölcselő képességgel bőven megáldott fenti jogtudósaink számára. Ha pedig hozzátesszük még ehhez, hogy a gazdasági alap fejlődése, különösen a kapitalizmus kialakulásától, egyenesen követelte is a téma alapos feldolgozását, úgy nem vitatható annak a karriernek a jogossága és szükségessége, amelyet ez a tan befutott 1948-ig, Kauser Lipót említett művéig.

1948 a jogi személyek tana számára is a fordulat éve: ki gondolta volna azonban akkor, hogy az addigi kedvenc éppen akkor válik mostoha gyermekké, amikor életútjának sikeres folytatása még az eddiginél is nagyobb támogatásra, gondozásra szorult volna? Ne vádoljuk azonban mulasztással a szocialista jogirodalmat: volt éppen elég halaszthatatlan feladata, amelyek között az első helyet szükségképpen nem a statikus vizsgálódások (pl. a jogi személy fogalma, jogállása), hanem a dinamikus elemzés (pl. a tervszerződések funkcionálása) foglalta el. Annak ellenére, hogy sorra jelentek meg a szocialista szektor új intézményei (pl. nemzeti vállalatok) nem fejlődött azzal párhuzamosan a jogi személyek általános szocialista elmélete. Az elméleti munkák csak az egyes jogi személyek kérdéseinek vizsgálatára szorítkoztak.[2]

2. Mulasztással ugyan nem vádoljuk, azt azonban megkockáztatjuk kijelenteni, hogy a szocialista jogirodalom adós: nem kellően kidolgozott a jogi személyek szocialista elmélete. Vegye magára ezt azonban a polgári jog tudományán kívül a többi tudományág is, mi-

* Kauser Lipót születésének 100. évfordulója tiszteletére rendezett ünnepségen elhangzott előadás.

[1] *Szászy-Schwarz* Gusztáv: A jogi személy magyarázata. Jogállam. 1906. *Moór* Gyula: A jogi személyek elmélete. Bp. 1931.; *Kauser* Lipót: A jogi személyről. Debrecen 1948.

[2] *Rudolf* Lóránt: Az új magyar szövetkezeti jog. I. Általános rész. Pécs, Barátság Nyomda, 1948.; *Világhy* Miklós: A nemzeti vállalat problémája. JK. III. 1948.; Vita a tanácsok jogi személyiségéről. Á. I. III. 1956.

vel bizonyításra sem szorul, hogy ez az intézmény a jogrendszer valamennyi ágába beépült. Szépen és egyenletesen fejlődött mégis a magyar gazdaság- és jogtudomány — mondhatnók — s ez igaz is! Csakhogy: az elméleti kidolgozatlanság következményeként sok esetben fogalomzavarral találkozhatunk. A jogi személyiség, a jogalanyiság, a jogalany és a jogképesség értelmezése, megítélése nem egyértelmű. Gyakran eltérő értelmezéssel használjuk ezeket a mindennapi és irodalmi szóhasználatunkban egyaránt.

A fentiekből következő igény mellett, a gyakorlat is sürgeti a jogi személy elméletének megújhodását: a gyakorlati életben egyremásra jönnek létre azok az intézmények (szándékosan nem használom a jogi személy kifejezést. Szerz.), amelyeknek helyet kell szorítani, mert helyet követelnek, az elméletben és a jogi szabályokban egyaránt. Ezek közé sorolhatók elsősorban a kisvállalkozások, a szerződéses üzemeltetések stb., másodsorban pedig a — Kodály óta egyre szaporodó — „alapítványok".

Mivel elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős napjainkban is a jogi személyek problematikája, terítsük asztalra az elmélet fénykorának főbb tételeit. Ez a szerény munka tehát távolról sem tekinti céljának a jogi személy szocialista elméletének megalapozását, de — azzal, hogy a vonatkozó tanok főbb tételeit a homályból kiemeli és azokat rendszerezi —, elősegíti azt, és egyben tisztelettel adózik az egyetem neves professzora emlékének is.

3. Mindenekelőtt Szászy Schwarz érdemei vitathatatlanok a jogi személy elméletének megalapozásában. Ő ragadta meg úgy a fogalmat, ahogy azt némi módosítással, ma is használjuk: a vagyoni és nem vagyoni jogokat a célazonosság gyűjti egy-egy körbe.[3]

Érdekes azonban, hogy a tétel bizonyítása után ő maga is elődjei — általa kifogásolt — hibájába esik, amikor túlzottan sokat emlegeti a jogalanyt, többször teszi fel a kérdést, hogy vajon az adott esetben ki a jogalany? Természetes azonban, hogy indokolható olyan vélemény is, miszerint ezt éppen azért teszi, hogy célelméletét tovább erősítse. Keresi pl. az usus publicus alanyát. Felteszi továbbá a kérdést, hogy ki az alanya egy kórházi alapítványnak: a kórház maga nem, a betegek sem, hanem maga a cél, az emberszeretet. Idéz az esettel kapcsolatos más véleményeket is, és nyilván nem véletlenül emeli ki közülük Brinzét, aki szerint egy alapítványi kórház betegei nem az alapítvány alanyai, hanem a cél tárgyai: a vagyon, a cél vagyona.[4]

4. Felkutatni, megtalálni a jogi személyek alanyát az elméletnek csak egyik kérdése volt. A másik: a fizikai személyek és a jogi személyek jogainak és jogalanyiságának összehasonlítása, a közöttük lévő különbségek kimunkálása volt. Az ide vonatkozó elméletek két nagy csoportba oszthatók: a dualisztikus vagy a monisztikus elméletek csoportjába.

A *dualisztikus elméletek egyik* csoportja szerint a fizikai és jogi személyek között csak jogalanyiság tekintetében van különbség (jogaik egyfélék) éspedig:

a) fizikai személy esetén a jogalany az ember, a jogi személy esetén valami más (képzelt lény: Savigny, Puchta; maga a vagyon Unger);

b) a fizikai személy esetén a jogalany az ember, jogi személy esetén jogalany nincsen (Windscheid, Grosschmid).

A nézetek *második* csoportja azon az álláspon van, hogy a fizikai személyek és jogi személyek között úgy a jog, mint a jogalanyiság tekintetében különbség van éspedig:

a) a jogi személy esetében a valóságban szubjektív jog fenn sem áll, hanem más természetű „valamilyen állapot";

b) a jogi személy alanyi joga tartalmilag „valami más" (Brinz).

A *monisztikus elméletek* általánosan elfogadott tétele a következő: a személyek között sem az alany, sem a jog tekintetében nincs különbség; a *jogi és a fizikai személyek* joga tartalmilag megegyezik.

A különbség a nézetek között a jogalanyiság megragadásában áll: mindkét személynél az ember (Ihering); mindkét személynél az akarat (Zietelmann); mindkét személynél az élő organizmus (Gierke) és végül mindkét személynél valamely érdekközpont (Bernatzik)[5] a jogalany.

A monisztikus elméletekhez sorolható Szászy-Schwarz Gusztáv nézete is, mert véleménye szerint „A jogi személyeknél a jog... a célt illeti, a jog gyakorlása pedig a cél képviselőjét."[6]

5. A fentiekben (3. és 4. pont) a jogi személyekre[7] vonatkozó nézeteket kétféle — tárgyuk szerinti — csoportosításban tekintettük át és nem voltunk figyelemmel az időrendiségre. Célszerű ezért sort keríteni a különböző nézetek ilyen szempontjából történő rendszerezésére is.

5.1. A régi római jogban a jogi személy fogalma ismeretlen, de a klasszikus korban már magánjogi (tehát nem közjogi) alakulat a testület (collegia), a posztklasszikus korban pedig az egyházi alapítvány (pia corpora), amely az első időszakban ún. nem valódi, önállótlan alapítvány (donatio sub modo)[8] volt.

A középkori glosszátorok, a nagy kanonisták alapozták meg a legrégibb és legnagyobb múltra visszatekintő elméletet, az ún. fikciós elméletet. Az elméleti érdeklődést, amely a jogi személy fogalmával kapcsolatosan a középkorban kialakult, nagyban elősegítette az, hogy ez a korszak a testületi szervezkedésnek jó talaja volt. Savigny, mint az elmélet megalapozója, méltán határkőnek is emlegetett munkájában, mély jogászi és filozófiai tudással fejtette ki a fikciós elmélet lényegét.[9]

A felvilágosodás és a természetjogi iskola nem gyanakvással, hanem egyenesen ellenségesen viszonyult a középkor valamennyi intézményével, így a jogi személyekkel, annak fajaival (universitas personarum, universitas rerum)

[3] Sz. S. G.: I. m. 400. old.

[4] Sz. S. G.: A jogi személy magyarázatához. Jogállam, 1907.

[5] A nézetek részletes kifejtését ld. *Szászy-Schwarz* Gusztáv: A jogi személyek mibenléte. Ü. L. 1904. 40. sz.; *Zlinszky* Imre: „A Magyar Magánjogából" mutatvány: A jogi személyekről: JK. 1878. 38. sz.

[6] Sz. S. G.: I. m. Jogállam, 1907. VI. 50. old.

[7] Ezt a szót először Heise német jogtudós alkalmazta 1807-ben, azt megelőzően a persona moralis kifejezést használták.

[8] Valaki az egyháznak azért adományozott, hogy annak jövedelmét bizonyos célra fordítsák. A vagyon alanya maga az egyház. A valódi alapítványnál az alany maga az alapítvány, mint jogi személy.

[9] *Savigny:* System des heutigen Römischen Rechts. 1840. Berlin.

szemben is. A központi államhatalom erősödésével egyidejűleg egyre szűkebb életteret kaptak a jogi személyek, mert az állam veszélyesnek tartotta a maga számára az egyesülési és az alapítványlétesítési szabadság elismerését.

Az elméleti érdeklődés középpontjában szükségszerűen a közjogi intézmények kerültek, virágzásnak indult a közjogi tudomány, előtérbe került az állam jogi természetének vizsgálata. A legnagyobb ellenszenvvel a latin államok (különösen Franciaország) fordultak szembe a jogi személyekkel. Ez a magyarázata annak, hogy a Code Civil egyáltalán nem tartalmazott szabályokat a jogi személyekre és ezzel kitaszította azokat a jog világából. A száműzetés gyakorlatilag még ma is tart.[10]

Másként alakult a fikciós elmélet és a jogi személyek sorsa a germánjogi felfogás hatása alatt álló országokban. „...sem az állam, sem az egyén nem irányítója itten az életnek, a germán köz- és magánélet különböző társas alakulatok... medrében hömpölyög tova. Az élet tengelye s a jog hordozói itten ezek a társas alakulatok, ezek a jogi személyek, amelyeket nem lehet puszta fikcióknak, vagy pusztán a jog alkotásainak tekinteni, minthogy a legelevenebb realitások gyanánt keletkeznek." — hangsúlyozta Moór Gyula.[11] Tulajdonképpen ez a gondolat annak a realitási elméletnek az alapja, amelynek megteremtője Gierke volt.[12]

A realitási elmélet legfőbb hibája az volt, hogy ellentétben állt a XIX. századi természettudományos gondolkodással. Ez a magyarázata annak, hogy hamarosan feltűnik az elméletek egy újabb csoportja, amelyek közös vonása az volt, hogy különböző okokból a jogi személy fogalmát ki akarták küszöbölni a jog világából. A fikciós elmélet a jogi személyeket megfoghatatlan semmiségekké tette, a realista elmélethez misztikus vonás tapad. A XIX. századi gondolkodás egyikben sem látott természettudományos értélemben vett valóságot, ezért — mondották — jogi személy nem létezik. Ennek az elméletnek számos változata van, de a nézetek alapjában két csoportba sorolhatók.

a) Az *egyik* csoportba tartoznak a jogi személyt természetes személyekre bontó elméletek (individualista vagy atomizáló elméletek). A legjelentősebb Ihering nézete: Jogi személy nem létezik... Ahol mégis, azzal a látszattal találkozunk, mintha a jogi személyeknek jogaik volnának, ott ez csupán csalóka látszat, s a színleges ál-alany mögött ott van az igazi alany.[13]

b) A *másik* a jogalany és az alanyi jog fogalmát lebontó elméletek csoportja. Ide sorolandó az alanytalan jogok elmélete (Windscheid), a célvagyon elmélet (Brinz) és Kelsen elmélete. Az eddig még nem érintett kelseni-elmélet lényege: Nem csak a jogi személy, a jogalany, hanem az alanyi jog fogalma is kiküszöbölendő, mert a jogi személy, a természetes személy és az állam nem más, mint a reájuk vonatkozó jogszabályok komplexuma.[14]

5.2. A magyar jogtudomány történetében Frank Ignác foglalkozott elsőként a jogi személyekkel.[15] Bozóky Alajos (1870) munkájában csupán az uralkodónak nevezhető tanokat foglalta össze.[16] Később Grosschmid Béni fejtette ki igen érdekes, „vegyes" álláspontját, amikoris a realitási elméletből indult ki és a célvagyon elmélethez jutott el. A jogi realitás elméletének talaján áll, az alapítványról vallott felfogása viszont a célvagyon elmélet irányába mozog.[17] Somló Bódog (1930) a jogi személyt pusztán a tételes jog alkotásának tekinti.

Szászy-Schwarz Gusztáv nézeteivel a fentiekben már részletesen foglalkoztunk, de itt is kiemelendőnek tartjuk, hogy a brinzi elmélet továbbfejlesztésével — nemzetközi mércével mérve — a magyar jogirodalomban a legjelentősebb sikereket érte el.

Kiemelkedő szerepet tölt be a jogi személy elméletének további kutatásában Moór Gyula (1931) és Kauser Lipót (1948).

5.3. Moór Gyula híres munkáját,[18] amit akadémiai székfoglaló gyanánt készített, a következő szavakkal bocsátotta útjára: „...munkám olyan kérdést tárgyal, amelynek megoldásánál a számomra élethivatást jelentő szaktudomány, a jogbölcselet, szorosan karöltve halad a tételes jogtudományokkal. A tárgy megválasztásával is állást akartam foglalni — életem egy emlékezetes pillanatában — azon felfogás mellett, mely kárhoztatja azt, ha a jogfilozófia a tételes jog gyakorlati világától távoleső, s azzal kapcsolatban nem lévő spekulációk világába téved, vagy ha a joggal sokszor bizony szoros összefüggésben egyáltalán nem álló szociológiai tények után kutat..."[19]

Álláspontjának lényege az, hogy a jogi személy nem egyéb, mint normatív és valóságtudományi elemek kapcsolata, amelynél fogva a jog a jogi személy szerveinek cselekvését a jogi személynek számítja be. A jogi személy a tételes jog alkotása. Nem a semmiből, nem a puszta parancs útján alkotja azonban meg a jog a jogi személyeket, hanem a realitás egyes darabjait, pszicho-fizikai valósággal bíró emberi cselekedeteket foglal egységes jogalanyi tevékenységgé össze. Ennek az ún. beszámítási elméletnek a lényege tehát, hogy a jogi személy nem más, mint a normatív kapcsolatokkal egységbe foglalt szervi cselekvésnek a beszámítási pontja.[20]

5.4. Annak a kifejezésnek, hogy „személy" kétféle értelme van, mondja Kauser Lipót.[21] Egyrészt a minden jogi vonatkozástól mentes emberi egyént az „ő sajátos egyedülállóságában" és sajátos tulajdonságokkal felruházva értjük ez alatt, másrészt a jogi értelemben vett személyt, akit a „jogrend tett jogi személlyé." A jogi értelemben vett egyéni személy áll egy emberből, mint antropológiai valóságból és abból a pozitív jogrendtől nyert tulajdonságokból, amelynek folytán a jogok és kötelességek alanya. „Két komponensből — egy fizikai (közelebbről: biológiai, még közelebbről antropológiai) és egy jogi

[10] Hasonlóképpen alakult a jogi személyek elméleteinek sorsa Olaszországban, Belgiumban, Hollandiában és Romániában.
[11] M. Gy.: A jogi személyek elmélete. Bp. 1931. 46—47. old.
[12] G.: Die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtsprechung. Berlin, 1887.
[13] J.: Geist des römischen Rechts. 1865. 357. old.
[14] K.: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.
[15] F. I.: Principial iuris civilis Hungarici. 1829. Eggenberger Kiadó.
[16] B. A.: A jogi személyekről. Nagyvárad, 1870.
[17] G. B.: Fejezetek kötelmi jogunk köréből. Bp. 1898.
[18] M. Gy.: A jogi személyek elmélete. Bp. 1931.
[19] M. Gy.: i. m. 6. old.
[20] Vö. i. m. 368. old.
[21] K. L.: A jogi személyről. Debreceni Tudományegyetemi Nyomda, 1948.

valóságból, a jogok szerzésének és kötelességek vállalásának a pozitív jogrend nyújtotta lehetőségből, vagyis jogából — áll tehát a jogi értelemben vett egyéni személy."[22] E tökéletes megvilágítást igazi, kauseri példával illusztrálja: a régi római rabszolga, aki esetleg magas műveltségű és szellemi képességű pl. medikus volt, kétségtelenül bírt a jogmentes értelemben vett személyiséggel, bár jogi értelemben személy nem volt, csak „homo", viszont gazdája és tulajdonosa „a faragatlan és ostoba parvenü: Trimalchio, személy volt a jogi értelemben is."[23]

A személy (az ember) nem sokáig kóborolt egymagában az őslények között, mert lassan rájött arra (vagy rákényszerült arra), hogy szükségleteit több egyén közös erejével könnyebben és biztonságosabban kielégítheti. Az emberi közösség Kauser szerint három komponensből áll: az emberi (individuumból), ennek pluralitásából és a közös célképzeten (pl. a szükségletek kielégítése) alapuló pszichikai kapcsolatból. A fizikai, nem jogi komponens itt nem az egyén, hanem másvalami: az *emberi közösség.*

Ha visszatekintünk a fenti elméletekre jól láthatjuk, hogy a vita végső soron nem más körül, mint az emberi közösség körül kavarog. Kauser nem csupán rendszerezi az elméletek tömegét, hanem könyörtelen logikával cáfolja is azokat. Gierket szaván fogja azzal, hogy ha az emberi közösség ugyanolyan tulajdonságokkal bír, mint az ember, akkor természetesen nemiséggel is bír és... „megtörténhetik az a szívderítő esemény, hogy például valamely hímnemű egyesülés egy nőnemű részvénytársasággal közösül és kilenc hónap múlva az utóbbi boldog anyaként egy szép napon egészséges kis szövetkezetet szül."[24]

Az emberi közösségben egyedül az egyén, az individuum bír realitással — állapítja meg Kauser Lipót — és ezért Zietelmann elmélete fantazmagória, ti., hogy a jogi személyek lelki realitással rendelkeznek. Kauser nem keres mást az emberi közösségek kapcsán sem, csak a létezőt és játszi könnyedséggel kapcsolja össze azt a joggal: a fenti három komponenshez egy negyedik is járul, egy a pozitív jogrendből származó komponens elem akként, hogy... „a jogrend az ő szabályaiban az emberi közösségek egyes típusaihoz, mint absztrakt tényállásokhoz, azt a jogkövetkezményt fűzi, hogy az alanyi jogok szerzésének és kötelmek vállalásának jogával bírnak. És ezzel a negyedik komponens elemmel teljes a jogi személy. Ti. az a jogi személy, amelynek nem jogi komponense nem egy ember, akinek célszerű elnevezése viszont a „szinguláris jogi személy" volna.[25]

A kérdés mármost az, hogy minden emberi közösség a jogi szabályozás körébe vonandó vagy sem? Persze, hogy nem, hiszen egy asztaltársaság, egy zenekar, egy évfolyam, egy labdarúgó-csapat, akár egy tolvaj banda sohasem vonható a jog világába: a jogrend ezért körülírja, hogy milyennek kell lenni az emberi közösségnek ahhoz, hogy plurális jogi személy legyen, jogai és kötelezettségei lehessenek.

Az alanyi jog fogalmának meghatározása után Kauser Lipót is állástfoglal. Windscheid alanytalan alanyi jog elméletét elveti, nincs víztelen folyó sem! Brinz és Szászy-Schwarz elméletét azért bírálja, mert „nem ismerik föl: a cél pszichikai jelenség, az emberben immanens és az embertől elválaszthatatlan lelki realitás mivoltát és ekként azt az embertől fölöslegesen absztrahálják. Ember... nélkül nincsen cél és nincsen érdek... Ezek az elméletek keresték és meg is találták a célt, az érdeket, az akaratot, de nem vették észre az embert, aki nélkül pedig se cél, se érdek, se akarat nincsen, s akinek pszichéje mindezeknek a jelenségeknek a színtere."[26] Szellemesen zúzza szét Savigny fikciós elméletét, majd Moór Gyula beszámítási elméletét teszi nagyító alá! Megállapítja, hogy ennek az elméletnek pedig az a hibája, hogy a jog nemcsak valamely emberi cselekvéshez fűz a jogtól megparancsolt következményt, hanem az emberi nemtevéshez is. A jogi személy nem lehet a saját, hanem csak a tőle különböző, másvalaki (képviselő!) ilyen cselekményeinek beszámítási pontja.

Kauser Lipót kitűnő stílusú eszmefuttatásának csattanója: „Az itt bemutatott vizsgálódások eredménye — szerény felfogásom szerint — az, hogy a megvizsgált igen mélyen járó, nagy elmélettel megalkotott és többnyire szellemes elméletek egyike sem alkalmas az emberi gondolkodás megismerési szükségleteinek hiánytalan kielégítésére, bár kétségtelen az is, hogy azok mindegyike közelebb viszi a jogi személy mibenlétének problémáját a megoldáshoz és a valóságos megismeréshez."[27]

A saját — ez ideig sem cáfolt — nézetének lényege az, hogy a jogi személynek két kategóriája van:

A szinguliáris jogi személy (a természetes személy) egyetlen egyénből és ennek jogok szerzéséhez és kötelmek vállalásához való jogából áll. A plurális jogi személy, az azonos célképzet (érdek) kapcsával egybefoglalt többességű egyén közösségéből és ennek jogok szerzéséhez és kötelmek vállalásához való jogában áll.

6. Ha jogalkotásunk történetére tekintünk vissza, nem kell sok búvárkodás ahhoz, hogy felfedezzük: a törvényhozók nem határozták meg sem törvénykönyvekben, sem tervezetekben a jogi személy fogalmát. Süket volt talán a mindenkori jogalkotó, hogy nem hallotta a jogi személy fogalma körüli nagy zenebonát? Nem, hanem bölcs volt, mert enélkül is lehetett és lehet szabályozni. „A törvénykönyv számára elegendő, ha megállapítja, hogy az állami, szövetkezeti és társadalmi szervek és szervezetek jogalanyiságukat a természetes személyekhez hasonlóan végső fokon az államtól nyerik el, míg azonban a természetes személyek jogképességének elismerése semmi feltételtől nem függ, addig a jogi személyek vonatkozásában a törvény általános előfeltételt állapít meg. Ez az előfeltétel... az, hogy a szervezetnek szüksége legyen vagyoni jogok szerzésére, illetőleg vagyoni kötelezettségek vállalására." Hangsúlyozza a Ptk tervezetének indoklása.[28]

[22] i. m. 8. old.
[23] i. m. 3. old.
[24] i. m. 10. old.
[25] i. m. 18. old.
[26] i. m. 35. old.
[27] i. m. 89. old.
[28] A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve (Tervezet) 128. old. Az 1900-as és az 1928-as tervezetek sem határozták meg a jogi személy fogalmát. „Jogi személyek" cím alatt pl. az Mtj két §-t tartalmaz; az egyik a jogi személy jogképességéről szól, a másik csak utal arra, hogy a jogi személyek egyes típusaira külön jogszabályok vonatkoznak.

A Ptk 28. § (1) bekezdése a következőképpen rendelkezik: „Az állam az erre irányadó jogszabályok szerint jogi személyeknek ismeri el az állami, gazdasági, társadalmi szerveket és szervezeteket, az egyesületeket, valamint egyéb szervezeteket, ha feladataik szükségessé teszik, hogy vagyoni jogaik és kötelezettségeik legyenek." Ha ezt jól átgondoljuk, azért mégis úgy tűnik, mintha a jogalkotó nekifutott volna a fogalom meghatározásának, de végül definitio per definiendum lett belőle, egészen, szerény véleményem szerint (kauseri fordulat), a következő hibákkal:

a) Ez a szakasz azt mondja, hogy a jogi személy az a szervezet, amelyik jogképes. Ez azonban így nem igaz, a jogi személy nem azonos a jogképességgel.

b) A törvény vagyoni jogokról és kötelezettségekről rendelkezik, holott jól tudjuk, hogy a jogi személyeknek, akárcsak az embernek, nem csak vagyoni, hanem személyhez fűződő jogai is lehetnek (pl. a vállalat jó hírnevéhez való jog).

c) Végül nem gond találni olyan szervezeteket, amelyeknek vagyoni jogai és kötelezettségei vannak, de mégsem jogi személyek (pl. a polgári jogi társaság).

Fellelhető azonban ebben a rendelkezésben egy olyan kitétel, amely — véleményem szerint — a jogi személyek létének vagy nem létének alapja: az pedig nem egyéb, mint az *állami elismerés.* Amikor tehát a mai jogtudomány, a kauseri elmélet bázisán, munkába fog, a legfontosabb, akár kőbe is véshető, tételről nem szabad megfeledkeznie: a szervezetek közül az a jogi személy, amit az állam ilyenként elismer. Persze ez nem Kolombusz tojása (hiszen állami elismerés még a legrégibb Rómában is kellett), hanem egy kissé elsikkadt feltétel hangsúlyozása.

7. A jogi személyekre vonatkozó tanok történetének végére értünk. Vessünk egy pillantást a jövőbe: gyenge jóstehetséggel megáldottan is állítható, hogy a jogi személyek elméletének jelene alig van ugyan, de jövője annál nagyobb.

Már a fentiekben utaltam arra az új színfoltjára gazdasági és jogi életünknek, amit úgy foglalhatunk össze, hogy: egyéni vállalkozás gazdasági tevékenység folytatására.

A jogi személyek egyik legfontosabb faja — korábban — az alapítvány volt. A szocialista gazdasági és jogi rendtől idegennek vélt jogintézményt a kötelezettségvállalás közérdekű célra helyettesíti, már amenyire tudja. Az egyre sokasodó alapítványszerű rendelkezésekre példaként szerepeljen itt Kauser professzort a katedrán követő Rudolf Lóránt azon végakarata, amelyben a polgári jogi diákkör számára teremtett, elméletileg örök időkre szóló, vagyoni alapot a legjobb dolgozatok jutalmazása céljából.

Az egyéni vállalkozások, az alapítványszerű rendelkezések számának növekedése önmagában is sok régi jogszabályt, elméletet hoz felszínre és ezzel egyidejűleg szükségszerűen felmerül a kérdés: milyen hatása van ennek a jogi személyek elméletére, szabályozására. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a fent említett fogalomzavar (jogi személyiség, jogalanyiság, jogképesség) tovább már csak nagy nehézséggel tűrhető, akkor még nyilvánvalóbb, hogy a ma jogtudományának egyik legfontosabb feladata — kauseri körültekintéssel — minél hamarabb fényt gyújtani.

Tamás Lajos

Napjaink fogyasztói mozgalmai az Egyesült Államokban: fegyverszünet vagy visszavonulás*

A fogyasztók érdekvédelmi harca a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején érte el tetőpontját, s egyes megfogalmazások szerint kifejezett „fogyasztói forradalmat" váltott ki.

Hadd összegezzük a mozgalom kirobbanásához vezető fogyasztói panaszok hosszú sorát. Jóllehet, fogyasztói kifogások a földterületek adásvételének és bérletének, valamint a szolgáltatások területein is felmerülnek, a panaszok jellegét itt inkább a termékek iránti kifogásokból vett példákkal illusztrálnánk.

Azok a fogyasztók, akik a termék hibás voltából eredően szenvedtek személyi sérülést, sokszor csak nehezen, vagy egyáltalán nem tudtak kártérítéshez jutni.

A vásárlók azonban sok mást is panaszoltak:

1. olyan termék megvásárlására kényszerítették őket, amelyeket nem is akartak megvenni;

2. félrevezették őket a termék minősége, ára, vagy a vásárlással kapcsolatos hitellehetőségek tekintetében;

3. minőséghibás árut adtak el nekik;

4. sem a gyártók, sem az eladók nem álltak helyt az eladott termékekért;

5. a fogyasztók kártérítési esélyeit adhéziós szerződési fenntartásokkal csorbították;

6. az eladók vagy hitelezők által az adhéziós szerződésekbe felvett kártérítési lehetőségek drákói szigorúságúak;

7. a szabványosított blankettaszerződéseket, amelyeket a fogyasztókra „rátukmáltak", igen nehéz, vagy csaknem lehetetlen megérteni.

A fogyasztói mozgalmat megelőzően olyan jogi elvek képezték a fogyasztói igények érvényesítésének jelentős anyagi jogi akadályát, mint a szerződési szabadság, a szerződéses kapcsolat követelménye a gyártó cég és a kárt szenvedett személy között, vagy a caveat emptor klauzula.

Ahol a fogyasztó képes lett volna fölülkerekedni az anyagi jogi akadályokon, ott gyakorlati problémákkal kellett szembenéznie. Sokszor például nehéz volt kideríteni, hogy ki adta el a minőséghibás árut. Ha a fogyasztó hosszas utánjárással vagy kivételes szerencsével mégis rábukkant az eladóra, még mindig szinte lehetetlen volt megtalálni azt a tényleges *jogi* személyt, aki ellen kártérítési igényét benyújthatta volna. Sokszor az igény maga olyan kis értéket képviselt, hogy nem is érte meg az időt, fáradságot és költséget, amely a jogi segítség eléréséhez szükséges lett volna. A vásárló a modern fogyasztóvédelmi jogszabályok törvénybeiktatása előtti amerikai jog szerint akkor sem követelhette jogi költségeinek megtérítését, ha eljárása végül mégis sikerrel járt. Az egyébként is súlyos nehézségeket csak tetézte, hogy kedvező bírói ítélet elnyerése esetén is a pénz (követelés) behajtása sokszor nehéz, vagy egyenesen lehetetlen volt. Végül, sok fogyasztó kételkedett abban, hogy egy közön-

* Justin Sweet (University of California, Berkeley) előadása az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1981. május 4-én.

séges állampolgár pernyertes lehet és kielégítést kaphat a tárgyalóterem hideg, fenyegető és idegen hangulatában.

Milyen hatással voltak a fentiekben elmondottak a jogra? Mindenekelőtt foglaljuk össze a legfontosabb változásokat, majd nézzünk néhány példát.

Általánosságban két cél vezérelte a jogalkotót: megelőzni a károsodást és kompenzálni a bekövetkezett kárt.

A törvényhozó testületek, az államigazgatási szervek és a bíróságok elvárásai arra vonatkoztak, hogy a fontos szerződési feltételekre hívják föl a fogyasztók figyelmét, szüntessék meg a közrendbe ütköző terhes kikötéseket és biztosítsanak hozzáférhető fórumot a panaszokkal fellépő fogyasztók számára.

És most illusztrációként néhány példa. A szövetségi kormány megkövetelte, hogy a hitelezők hitelfeltételeiket az eladók pedig termékeik szavatosságának pontos természetét hozzák nyilvánosságra. Gyakorlati megfontolások miatt a szövetségi kormány korlátozta azt a kereskedelmi jogi doktrinát, amely megkövetelte, hogy a vevő akkor is fizessen a banknak vagy a finanszírozó társaságnak, amely tőle a vásárlási hitelt biztosító kérdések adóslevelet megszerezte, ha az áru hibás volt. Egy újonnan alakított, ún. Szövetségi Termékbiztonsági Bizottság (Federal Product Safety Commission) megvizsgálta az elkészült termékeket és egyben megkövetelte azok biztonságos voltát is. A Szövetségi Közlekedési Minisztérium kötelezte az autógyárakat, hogy a hibás személykocsikat tartsák vissza a piaci forgalomból, vizsgálják meg autóikat az üzemanyag-felhasználás gazdaságossága és a baleseti biztonságossák szempontjából, és az eredményeket publikálják. A földek adásvételével államközi szinten foglalkozó eladókat arra utasították, hogy a vevőket érdeklő fontos információkat hirdetéseikben tegyék közzé.

Mindezek ellenére az amerikai szövetségi és jogi rendszerben a fogyasztóvédelem nagyrészt az államokra hárul. Mivel képtelenek vagyunk ötven állam jogalkotását ismertetni, vizsgáljuk meg egy jogi szempontból vezető szerepet vivő államot: Californiát.

A californiai törvények legutóbbi vizsgálata során azt sikerült megállapítanunk, hogy a fogyasztóvédelmi követelmények — melyek elsősorban azt írják elő, hogy a fogyasztók értesüljenek a szerződési feltételekről, de esetenként lényegi, anyagi jogi szabályokat is adnak — a következő ügyletekre érvényesülnek:

1. táncórák tartására vonatkozó szerződések;
2. egészségi stúdiók igénybevételére vonatkozó szerződések;
3. részletvásárlási ügyletek;
4. új személygépkocsik adásvétele;
5. személygépkocsik javítása;
6. televíziójavítás;
7. grafikai nyomtatványok adásvétele;
8. uszodák használatára kötött szerződések;
9. parkolóhely igénybevételére kötött szerződések;
10. lakásbérleti szerződések;
11. háznál történő eladások;
12. megrendelés nélküli kereskedelem, melyben az eladó tetszése szerint, utánvétellel házhoz küldi az árut (unsolicited merchandise).

Louisiana kivételével minden állam csatlakozott az Egységes Kereskedelmi Törvényhez (Uniform Commercial Code). Ennek 203. §-ának (1) bekezdése előírja, hogy minden kereskedelmi szerződésnek mind a teljesítése, mind pedig a kikényszerítése során jóhiszeműen kell eljárni. A 302. § (2) bekezdése felhatalmazza a bírót, hogy érvénytelesítse vagy módosítsa az áruk adásvételére kötött szerződések egyoldalú előnyt biztosító feltételeit.

California és Észak-Carolina az Egységes Kereskedelmi Törvényhez való csatlakozásukkor fenntartással éltek a 302. § (2) bekezdése vonatkozásában. Íme a californiai csatlakozás története, mely tanulságos lehet azoknak, akik kevésbé otthonosak az amerikai szövetségi rendszerben és az amerikai politikai folyamatokban.

Az ok, amiért California megtagadta a 302. § (2) bekezdésének alkalmazását, minden bizonnyal egy törvényhozói úton kijelölt bizottság javaslatában rejlik, amely szerint az egyoldalú előny orvoslására vonatkozó doktrinára Californiában *nincsen szükség*, mivel más jogi rendelkezések hasonló jogkörrel ruházzák föl a bírót. Az elutasítás azonban több valószínűséggel azt a politikai célt szolgálta, hogy az üzleti körök támogatását megszerezzék a Kódex számára.

Ez a non-konformizmus szükségessé tesz egy rövid bepillantást az amerikai szövetségi jogi rendszerbe. Ez lehetővé teszi, hogy egy állam jogi szabályozásában a többi államétól eltérő úton járjon, egészen addig, amíg ezzel nem sérti a szövetségi alkotmánynak az államközi kereskedelem indokolatlan korlátozásának tilalmára vonatkozó rendelkezéseit. Ily módon egy állam élő laboratórium lehet új megközelítések, elgondolások kipróbálására és vizsgálatára.

Az egyes államok eltérő kereskedelmi jogi szabályozása azonban megnehezíti az államok határain túlmutató kereskedelmi ügyletek lebonyolítását. Az ilyen ügyletek sokszor egységes jogot igényelnek, vagy egységes szövetségi törvényhozás útján, vagy az államok jogának egységesítése révén oly módon, hogy *minden* állam *ugyanazt* a törvényt fogadja el.

California 1979-ben elfogadta az egyoldalú előnyökkel kapcsolatos elvet nemcsak az áruk adásvételére, hanem *minden* szerződésre vonatkozóan. A csatlakozásra több indokot is felhozhatunk: 1. az *egységes* jogi szabályozás szükségessége az *árukra* vonatkozó magánjogi ügyletekben; 2. a jogalkotó azon meggyőződése, hogy az elvre *szükség van;* 3. a *többi* állam gyakorlatából levonható azon következtetés, hogy az elv alkalmazására ritkán kerül sor; 4. az Amerikai Jogi Intézet (American Law Institute) tevékenységének hatása, mivel az Intézet az elvet belefoglalta a Second Restatement szerződésekre vonatkozó részébe. Annak ellenére, hogy ez a változás jogi egységességet hozott az áruk forgalmának terén (Észak-California 1971-ben fogadta el a 302. § (2) bekezdését), California joga *még mindig* különbözött a többi államétól. *Most* California az egyoldalú előnyök elleni védelem elvét *minden* szerződéstípusra alkalmazta, míg erre a többi államban nem került sor. (Természetesen ez a jogi eltérés időleges lehet, ha minden állam *követi* a californiai gyakorlatot.)

Mint azt a californiai jogalkotásban láttuk, a legtöbb fogyasztóvédelmi rendelkezés *meghatározott*

ügyletekkel foglalkozik. A jogalkotó gyorsabban képes reagálni, amikor a visszaélések *meghatározott* ügyletek körében kerülnek napvilágra. A reakciók így kevesebb érdekeltségi kört érintenek és enyhébb politikai ellenállást váltanak ki. Egy változás azonban, amelyet először csak egy *meghatározott* ügylettípusra alkalmaznak, később — mint Californiában is — az *összes* szerződésre kiterjedhet.

A kísérletezés, kétségtelen értékei mellett, a szövetségi rendszerben diszharmóniát, jogegységesítési nehézséget teremthet, hozzájárulva a szerződési jog már egyébként is meglehetősen tagolt voltához.

Létezik azonban egy másik politikai megfontolás is. Már a fogyasztói forradalmat megelőzően érvényben levő jogszabályok a hatósági fórumokra ruházták a tisztességtelen vagy megtévesztő üzleti gyakorlat üldözésének jogát, az új szabályozás nyelvezetében *speciális*, és sokféle szankciójával — büntető szankciót is tartalmazva — megkönnyíti a végrehajtást. A *speciális* szabályok elfogadása egyben tükrözi azt az erőteljes közfelfogást is, hogy az ilyen gyakorlatot üldözni *kellene*.

Az új jogi szabályozás két másik vitakérdést is felvetett. Egyrészt, hogy biztosít-e az állam elegendő pénzt ezen jogszabályok végrehajtására, másrészt, hogy ezeket a pénzügyi forrásokat megfelelően fogják-e felhasználni a jogosult állami szervek a jogszabályok követésének ellenőrzésére.

A jogalkotás területén a politikai kompromisszumok gyakran azt eredményezik, hogy erélyes, szigorú jogszabályok születnek ugyan, de a végrehajtásukra biztosított pénzügyi alap igencsak fukar. Még a helyi ügyészek is, akik felelősek minden büntető és polgári jogi jogszabály végrehajtásának biztosításáért, néha vonakodnak a fogyasztói jogok kikényszerítésének utánajárni, gondolván, hogy hasznosabb, ha idejüket más ügyekre vesztegetik. Ezen túlmenően valószínűleg úgy vélik, hogy a fogyasztói reklamáció nem annyira a büntetőjogi, hanem inkább a polgári jogi szankciók adhatnak megfelelő megoldást.

A fogyasztóvédelem ügyében való részvétel azonban politikailag is hasznos lehet. A hatvanas években a helyi szervek választott vezetői, mint pl. az ügyészek politikai előnyöket szereztek az üzletemberek elleni eljárások megindításából. Emellett hasznát látták annak is, hogy az ügyekkel szintén foglalkozó sajtó és televízió révén közéleti aktivitásuk is nyilvánosságra került. A sajtó, a rádió és a televízió bevonása igen jelentős fegyvert jelentett, olyan fegyvert azonban, amellyel a szabályszerű üzleti tevékenység is támadható — méltánytalanul.

A városokban is tapasztalható jogalkotói aktivitás a fogyasztóvédelem terén. Az utóbbi időben néhány, lakáshiánnyal küzdő városban jogszabályokat léptettek életbe a bérek ellenőrzéséről és a bérlők kiköltöztetési lehetőségeinek korlátozásáról. Hasonló törvények születtek a második világháború alatt, de többségüket a háború után hatályon kívül helyezték. Ezzel — bár az ilyen jellegű rendelkezések alkalmasak a lakáspiac visszaesésére és az igénybe vehető lakások számának csökkenésére — a bérlők társadalmi szervezetei ezekben a városokban politikai sikereket könyvelhettek el. Valószínű, hogy lesznek kísérletek hasonló jogszabályok életbe léptetésére más városokban is, ahol a bérleti díjak emelkedőben vannak.

Ami az eljárásjogot illeti, a jogalkotó kitágította a fogyasztók lehetőségeit a jogi mechanizmus igénybevételére. A közpénzek (erre a célra létrehozott alapok) a legtöbb szegény számára elérhetővé teszi a jogi segítséget. Több igény terjeszthető elő informális bíróságoknál.

A bíróságok szintén aktív szerepet játszottak a fogyasztóvédelem területén. Megállapították a termelők „szigorú felelősségét" a hibás árukkal okozott személyi sérülésekért. A bíróságok, ha nem is korlátlan, de meglehetősen széles hatalmat kaptak a magánjogi büntető jellegű kártérítések kivetése kérdésében azon termelők ellen, akik a fogyasztók biztonságát felháborító módon semmibe vették.

A bíróságok azt is feltárták, hogy a fogyasztók többsége olyan adhéziós szerződéseket köt, amelyeknek egyes kikötései kedvezőtlenek, érthetetlenek, vagy azt a célt szolgálják, hogy jogos, törvényes elvárásaikat a termelők megtagadhassák, elháríthassák.

Egyes bíróságok nem szívesen juttatnak érvényre olyan szerződési klauzulákat, amelyekre nem hívták fel eléggé a figyelmet, amelyek nem világosak, vagy egyoldalú előnyöket tartalmaznak.

Egyes hitelezői jogorvoslati formák, biztosítékok alkalmazását — mint például az eladott áruk zálogba vételét vagy a munkabérek lefoglalását a hitelezői igény alapját képező követelés jogosságának megállapítás előtt — szigorúan korlátozták. A bíróságok megkönnyítették a class action indítását is. (Az európai terminológiában populáris actio.) Ez a perlési forma lehetővé teszi, hogy valaki ne csak a saját, hanem más, hasonló érdeksérelmet szenvedett személyek (egy egész csoport) nevében is pereljen és így, az egyébként jelentéktelen értéket képviselő követeléseket egyesítve, olyan perérték iránt indítson keresetet, amely már megéri a perlekedést.

Az 1970-es években egyes jelek arra mutattak, hogy vannak, akik sokallják az eddigi fejleményeket. A szövetségi kormány megtagadta egy speciális fogyasztóvédelmi szerv felállítását. A class action lehetőségét a bíróságok és a jogalkotó egyaránt korlátozni kezdték. A Szövetségi Kereskedelmi Bizottság (Federal Trade Commission) felhagyott korábbi terveivel, hogy rendelkezéseket vezessen be a halottasházakra és a televízió gyermekeknek szánt hirdetéseire. Egy, a szövetségi kormány által összehívott bizottság kidolgozott és az államok számára javasolt egy termékfelelősségi törvény-modellt (Model Products Liability Law), amely mérsékli a hibás termékek előállítóira vonatkozó, a bíró-alkotta jogban kialakított felelősségi mértéket. Sok állam léptetett életbe olyan jogszabályt, amely korlátozott lehetőséget biztosít a termelő számára a bírói jogalkotás igen szigorú felelőssége alóli mentesülésre. A gyártó cégek a biztosítási díjak csillagászati emelkedésére panaszkodtak, és arra, hogy sok kisebb cég egyáltalán nem kötött biztosítást — mindezek olyan panaszok, amelyek hangot kaptak a közvéleményben, a sajtóorgánumokban is. A Szövetségi Termékbiztonsági Bizottság (Federal Products Safety Commission) mindezt feltárta, de idő és szakértelem hiányában nem tudott olyan szabályozást alkotni, amely garantálná

minden termék biztonságos voltát. A politikusok, úgy tűnik, kevés figyelmet fordítanak a fogyasztók képviselőire és érdekcsoportjaira.

Mi az oka ennek a reagálásnak? Talán a jogi reformok eddigi ciklikus jellege, a hatvanas és hetvenes évek látványos jogi változásai jelentik most az akadályt. Talán a reklamációk száma és intenzitása csökken mostanában, mióta a jogszabályok hatályba léptek. Kétségtelen, hogy a hatvanas és hetvenes évek özönvízszerű jogszabályáradatának megemésztéséhez időre van szükség. A jelenlegi feladat az, hogy a korábban már elfogadott jogszabályok jobb kikényszerítését és végrehajtását elérjük. Ezek a remények azonban az állami kiadások csökkentésének időszakában meglehetősen borúsak. (Néhány cinikus, fogyasztóvédelmi harcos szerint az elért eredmények nem érték meg a beléjük fektetett fáradozást.)

Más indokai is vannak azonban az új fogyasztóvédelmi jogalkotás lendülethanyatlásának. Néhányan meg vannak róla győződve, hogy a a verseny, a szabad piac szolgálja jobban a fogyasztói érdekeket. Ennek az álláspontnak a képviselői ellenzik a versenykorlátozó törvényeket, az állam megjelenését a „piactéren", a hatvanas és hetvenes évek fogyasztóvédelmének módszereit.

Végül, a konzervatív hangulat, amely napjaink Amerikáját jellemzi, megerősítette mind a politikusokat, mind a szavazókat abban a hitben, hogy a kormány úgysem tud minden problémát orvosolni, s hogy a fogyasztóvédelmi törvényeknél sokkal fontosabb kérdés az infláció és az aggasztó gazdasági helyzet, valamint, hogy a fogyasztóvédelmi törvénykezés költséges bürokráciát szülne, amely szükségtelenül csökkentené az amerikai termelékenységet. Akik az állami beavatkozást támadják, azzal is érvelnek, hogy a fogyasztókat védő jogszabályok csupán emelik az árakat és csökkentik a piaci versenyt, anélkül azonban, hogy bármilyen valóban jelentősnek mondható védelmet nyújtanának a fogyasztóknak. Hivatkoznak a széles körben dicsért „tisztességes hitelt" törvényekre, mondván, hogy azok alig szolgáltak másra, minthogy a szükségessé vált új hitelfeltételek előállítása folytán növelték a nyomdaipar nyereségét, miközben ezek az hitelfeltételek egyrészt elég általánosak, másrészt többnyire elkerülte a fogyasztók figyelmét.

A közeljövőben nem látom lehetőségét annak, hogy több új fogyasztóvédelmi jogszabályt alkossunk, legalábbis nem abban a formában, ahogy a hatvanas és hetvenes években, amikor mintegy robbanásszerűen születtek a törvényhozók és a bíróságok jóvoltából. A nyolcvanas években nagy valószínűséggel több kísérletet fogunk tenni arra, hogy felmérjük ezeknek a törvényeknek a hatékonyságát és költségigényét.

Vannak-e maradandó hatásai a fogyasztói forradalomnak? Még ha a törvényhozás nem is alkotna semmi újat a nyolcvanas években, a hatvanas és hetvenes évek jogszabálytermése, néhány kivétellel, minden valószínűség szerint, akkor is, tovább él majd.

A fogyasztói forradalom a jogi oktatók és a bírák állásfoglalását is befolyásolta. Ma már jól megalapozott elkülönítés tapasztalható a fogyasztói szerződések és a kereskedelmi ügyletek, valamint a fogyasztói vásárlások és az üzletemberek beszerzései között. A hatvanas és hetvenes évek látványos napjait azonban elfújta a szél — legalábbis egyenlőre.

Sweet, Justin

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Jogtörténeti tanulmányok

Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára

E címmel jelent meg a Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 95. sz. kiadványában Csizmadia Andor professzor tiszteletére ez az emlékkönyv. Az összesen 30 tanulmányt tartalmazó kötet önálló tanulmánynak is beillő bevezetésében Ádám Antal professzor, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán működő Tudományos Bizottság elnöke így fogalmaz: „ez az emlékkönyv Csizmadia professzor félszázados lankadatlan szakmai munkásságának, értékes alkotásainak, erényes egyéniségének elismerését fejezi ki".

Csizmadia Andor 1910. szeptember 4-én született Győrött. Itt végezte középiskoláit, míg egyetemi tanulmányait előbb Budapesten, majd Szegeden, ahol 1933-ban jogtudori oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzése után közigazgatási szolgálatba állott előbb Győrött, majd Kolozsvárt és Nagybányán, mint a kulturális és szociális igazgatás szakembere. Ennek megfelelően tudományos érdeklődése is kezdetben a városi közigazgatás problematikájához kapcsolódott. Ennek eredményeként publikálta „A magyar városi jog" c. 1940-ben megjelent monográfiáját. E műve alapján a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közigazgatási osztályán egyetemi magántanárrá habilitálták. „A városi közigazgatás egyszerűsítése" c. monográfiáját a Magyary Zoltán elnöklete alatt álló bírálóbizottság — mint a Magyar Városok Országos Szövetségének országos pályázatára beküldött művet — első díjjal jutalmazta.

1945 után a Népjóléti Minisztérium szociális osztályának vezetője lett, majd elnyerte az Egri Jogakadémián, mint ny. rendes tanár, az alkotmányjogi tanszéket. A jogakadémiák megszüntetésétől (1949) kezdve majdnem egy évtizedig működött, mint beosztott főiskolai tanár, majd egyetemi docens az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Karának Államjogi Tanszékén. Itt gyűjtötte össze Beér Jánossal együtt az 1848/49. évi Népképviseleti-Nemzetgyűlésre vonatkozó anyagot, amelyet társszerzőként adott ki.

1958. szeptemberében a Pécsi Tudományegyetem az Állam- és Jogtörténeti Tanszék vezetésére hívta meg, ahol 1959-ben egyetemi tanári kinevezést nyert. 1962—64. években a Kar dékánhelyettese, majd 1964—68. években dékánja volt. Még budapesti évei alatt szerezte meg „A nemzeti bizottságok állami tevékenysége" c. (utóbb 1965-ben megjelent) művével az állam- és jogtudományok kandidátusa, majd „A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban" c. monográfiájával 1964-ben az állam- és jog-

tudományok doktora tudományos fokozatot.

Csizmadia professzor, mint jogtörténész jelentősen hozzájárult a pécsi egyetem történetének feltárásához. Római (vatikáni) kutatásai során meglelte és elhozta az egyetemalapítás pápai megerősítésének fénymásolatát. Idevonatkozó vizsgálati eredményeit „A pécsi egyetem a középkorban" c., több nyelven megjelent tanulmányában adta közzé, s mint dékán megszervezte a pécsi egyetemtörténeti konferenciát, amelynek anyagát mint szerkesztő „A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967. A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyagából" címmel 1967-ben publikálta.

Mint a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályának elnöke és az MTA Jogtörténeti Munkaközösségének vezetője jelentős tudományszervező munkát fejt ki a csehszlovák és a környező államokbeli jogtörténészekkel együtt. Több nemzetközi jogtörténész konferenciát szervezett.

1970-ben tagja, majd 1980-ban alelnöke lett a „Bureau de l' Association International d'Histoire du Droit et des Institutions" tudományos társaságnak, s évek óta szerkesztője a „Jogtörténeti Tanulmányok" sorozatnak.

Tevékenyen működött közre az új jogtörténeti tananyag kialakításában, melynek eredményeként 1972-ben megjelent a Magyar állam- és jogtörténet c. tankönyv, melynek jelentős részét ő maga írta, s az egész művet ő szerkesztette. A tankönyv harmadik bővített kiadása 1978-ban jelent meg. Tudományos termékenységét jelzi az emlékkönyv függelékeként 1936-tól 1981-ig bezárólag közzétett, több mint 200 tudományos publikációjáról (monográfiák és rövidebb tanulmányok, tankönyvek, egyetemi jegyzetek és recenziók) készült, gondosan összeállított bibliográfia, Kajtár István szerkesztésében.

1976-ban a Bécsi Egyetem „Goldenes Ehrenzeichnis" kitüntetéssel ismerte el a két egyetem közti tudományos együttműködésben kifejtett munkáját. 1979-ben az Osztrák Tudományok Akadémia lev. tagjává választotta, 1980-ban a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetést kapta 70. születésnapjára.

Az emlékkönyvben az első *Benedek Ferenc: A probatio diabolica kérdéséhez* c. tanulmánya (31—45. l.), amely nézetünk szerint a római jog évszázados problémája tekintetében nyújt megnyugtatónak látszó megoldást. A *„nemo plus iuris"* elvéből következőleg kialakult az a középkori tantétel (probatio diabolica = ördögi bizonyítás), mely szerint minden származékos tulajdonszerzés esetében feltétlenül szükséges, hogy a tulajdonszerző elődjének tulajdonjogát bizonyítsa. A modern romanisztika nem tudott megnyugtató választ adni a vindicatiós perben a tulajdonjog bizonyítása tekintetében. E nézetek alapvető hibája az, hogy az egyes dolgokon fennálló tulajdonjog bizonyítását mindig a tulajdonátruházás szempontjából vizsgálták, s a megoldást vagy az *actio Publiciana* konstrukciójában keresték (pl. Wubbe, Kiefner), vagy a bizonyítási terhet rendező szigorú szabályok félretételében (pl. Sturm, Diósdi), részben a bizonyítási tehernek az alperesre való hárításában (pl. Pflüger, Diósdi). Szerző helyes nézete szerint a megfelelő választ a Digeszták 41. könyvében foglalt forráshelyek adják (de adquirendo rerum dominio), melyek szinte kivétel nélkül eredeti tulajdonszerzős-módokat tárgyaló tényállásokról szólnak, míg a D.41.2—10. kizárólag az elbirtoklás (usucapio) kérdésével foglalkoznak. A klasszikus szövegek tekintetében a tulajdonátruházásnak nem jutott külön titulus. Viszont az elbirtoklási tényállások lelkiismeretes elemzéséből további következtetésekre juthatunk. Az usucapio tényállási elemei a tulajdonbizonyítás szempontjából két részre oszthatóak: *a)* pozitív tényállásbeli feltételek, amelyeket a felperes (elbirtokló) köteles bizonyítani és *b)* negatívok, amelyek fennforgásához vélelem fűződik, s azt az alperes köteles megdönteni. Az utóbbi kategóriába a megszakítatlan birtoklás, továbbá a *bona fides*, valamint a vitás dolog nem-lopott volta tartozik. Ez világossá teszi az *usucapio* és a tulajdonátruházás *(traditio)* egymáshoz való viszonyát. Mivel a *traditio* hatálya mindig az elől jogától függ, a szerző csak úgy juthat tulajdonhoz, ha az elől is tulajdonos volt. E kérdés azonban az egyes konkrét átruházó ügyeletek esetében még eldöntetlen. A traditionál tehát mindig két lehetőség van: vagy az, hogy a szerző tulajdonossá lesz, vagy az, hogy nem tud tulajdonjogot szerezni. E lebegő állapotot csak az elbirtoklás juttathatja nyugvópontra. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért nem szólnak a megfelelő forráshelyek a tulajdonátruházásról. „Az átruházási folyamat — mondja a szerző — csak mint elbirtoklási folyamat ragadható meg gyakorlati szempontból, ahol is az átruházási jogcím *(iusta causa traditionis)* elbirtoklási jogcímként *(iustus titulus usucapionis)*, a traditio ténye pedig, mint az elbirtokló helyzetbe kerülés vitán felül hibátlan módja nyer értékelést." Ezt juttatja kifejezésre Paulus, midőn hangsúlyozza, hogy *„alienationis verbum etiam usucapionem continet"* (D.50.16.28.pr.). Végül rámutat a szerző arra, hogy míg a római jog a *nemo plus iuris*-elv következményeit a tartós birtoklás eszközével küszöböli ki, a modern jogok az elől jogára való visszanyúlás kizárásával. Ebből következik, hogy az usucapio hazai jogunkbeli megfelelője nem a Ptk. 121. szakasz (2) szerinti elbirtoklás, hanem a 108. szakasz (1) által a kereskedelmi forgalomban való jóhiszemű szerzésre felállított szabály.

Leonhard Bianchi: Szocialista kodifikációk Csehszlovákiában (47—61. l.), kronologikus sorrendben vázolja a csehszlovák szocialista jogfejlődés menetének jellegzetességeit. Az 1948. évi alkotmánytörvény teremtette meg a szocialista társadalom felépítéséhez szükséges anyagi és technikai bázist s rögzítette az 1945—1948 között elért eredményeket. Az első kodifikáció a kétéves terv (1948—1950) idejére esik, míg a második periódusban (1961—1965) azoknak a problémáknak a megoldása állott, amelyek már a szocialista fejlődésből adódtak. Irányvonalukat a XII. (1962) és XIII. Pártkongresszus (1966) adta meg. Az előbbi korszakra esik az 1949. évi Csjt., valamint az 1950. évi Btk., Bp. s a közigazgatási Btk. megalkotása. E törvénykönyvekben az ún. hidegháborús erők elleni küzdelem tükröződik. Az 1950. évi Ptk-n érződik a német BGB hatása, ugyanakkor azonban a szovjet jogfejlődés eredményei is tükröződnek. A gazdasági szerződések ez

időben még a Ptk. keretében nyertek szabályozást. Ugyancsak ez évben került sor a polgári perrendtartás kódexének elkészítésére. A második periódust az 1960. évi Alkotmány közzététele nyitja meg. 1961-ben új Btk-t és Bp-t alkottak. A politikai és ideológiai tényezők nem mindig helyes értékelése azonban azt eredményezte ezekkel kapcsolatban, hogy az illetékes szervek nem léptek fel mindig kellő eréllyel a kriminalitás ellen, sokszor álhumanizmus, vagy liberalizmus által vezettetve. Ez tükröződik a Btk. 1965. évi négy novellájában. 1964-ben a gazdasági jog kiválása folytán új Ptk-t kellett alkotni, míg a polgári perrendtartás már 1963-ban új szabályozást nyert. Ugyancsak még az 1963. évben új Csjt-t szavaztak meg, amelynek megalkotásánál azonban kevéssé voltak figyelemmel más szocialista országok eredményeire, s így e kódex több vonatkozásban negatív kritikát kapott. 1964-ben elkészült az önálló gazdasági jogot tükröző Gazdasági Törvénykönyv, bár tagadhatatlan, hogy a jogágazat önállósága tekintetében több elméleti vitakérdés merült fel. 1965-ben alkották meg az első egységes Munka Törvénykönyvet. E kódexek megfeleltek a szocialista építőmunkának, további tökéletesítésükre azonban éppen e célból még szükség van.

Bihari Ottó: Az alkotmányok *fejlődése a II. világháború után és hatásuk a politikai rendszerekre* (63—73. l.) elsősorban azzal az érdekes problémával foglalkozik, hogy különösen a II. világháborút követő első évtizedben milyen szerepet játszottak a gyarmati uralom alól felszabadult országokban az ún. *mintaalkotmányok?* A „mintaalkotmányok" figyelembevétele természetesen nem jelentette azt, hogy abból a felszabadult ország egyes rendelkezéseket a maguk teljességében átvett volna. Inkább csak a múlt évtizedben mutatkozik újabb érdeklődés ez országokban más országok alkotmányintézményei tekintetében. Különösen Afrika és Ázsia fejlődő országaira nézve áll azonban az, hogy az egykori gyarmatosító hatalom alkotmányos gondolkozásának átvétele, vagy adaptálása a nemegyszer törzsszervezetben élő lakosság életviszonyainak megfelelően lehetetlen volt. Az alkotmányfejlődés menetének vizsgálata feltétlenül felveti egyrészt a *stabilitás,* másrészt a *változás* kérdését. Az 1945. évet követő korszakra nézve az a legjellemzőbb, hogy mind Nyugat-Európában, mind a legtöbb szocialista országban egy alaki szempontból stabil, a tartalmilag azonban egymástól meglehetősen különböző alkotmányok képződtek ki. Sőt Afrika és Ázsia fejlődő országai tekintetében még formálisan is számos módosítás történt a „mintaalkotmányhoz" viszonyítva. Már kezdettől alapvető kérdés, mi legyen az alkotmány *tartalma?* A 18. és 19. században az ún. klasszikus alkotmányok korszakában az alkotmány egyrészt az emberi jogok nem éppen teljes jegyzékét tartalmazta, másrészt a jogilag rendezett államszervezet rögzítését. Az ilyen állami jellegű alkotmányok még a 20. sz. első felében is keletkeztek. Az a vita, amely a szocialista országokban az ún. állami és az ún. társadalmi alkotmányok vonatkozásában folyt, alapjában véve azt a kérdést próbálta megoldani, hogy milyen módon nyerjenek besorolást a „hagyományos" alaptörvények a társadalmi valóságba. A másik probléma viszont az volt, hogy a *gazdasági* tényezők hogyan illeszthetők be a „társadalmi" alkotmányba. Az alkotmányoknak a gazdaság felé való fordulása azokban a tőkés államokban következett be, ahol az alkotmányozás idején nagy volt a baloldali nyomás és így legalább alapelvekben sikerült a korszerűsítést végigvinni, még akkor is, ha a fejlődés e szinten megszakadt. A szocialista államok viszont, mint azt a szerző az előbbiek elmélyült elemzésével megállapítja, egységesen arra törekedtek, hogy egyensúlyt teremtsenek a gazdasági és államszervezeti alkotmánynormák között.

Bónis György: A rendi képviselettől a népképviseletig (75—85. l.) Bevezetésében helyesen állapítja meg, hogy a parlamentarizmus eredete a középkorban keresendő akkor is, ha sok változáson esett át az uralkodó primitív colloquiáitól a lassan fejlődő rendi gyűléseken át a polgári „népképviseletig", sőt egyes államokban a szocialista parlamentig, a nemzet legfelső tanácsáig. Magyarország is — bizonyos földrajzilag és társadalmilag meghatározott időbeli eltolódással — szintén átment ezen a közös európai fejlődésen. A döntő fordulópontot a rendi országgyűlés és a polgári „népképviselet" között az 1848/49. év jelentette. E fejlődési folyamat lényeges vonásait a szabadságharc sem homályosította el. Az országgyűlés struktúrája jelentősen megváltozott. A mintegy félmillió kiváltságos személyt képviselő csoportot egy, a cenzuson alapuló — tehát nem általános — választójog alapján választott parlament váltotta fel, amelyben a hűbéri terhektől megszabadult jobbágyok képviselői is szóhoz jutottak, mivel azonban a választójogot az eddig jogosultak számára továbbra is fenntartotta, a népképviseleti országgyűlés nemesi jellegétől mégsem szabadult meg. Ezzel a fenntartással kívánták Kossuth és hívei a nemesi tömegek támogatását biztosítani. A két ház szabályait a francia mintának megfelelően alakították ki. A Habsburg-ház trónfosztása után a királyi kezdeményezés joga átment a választott kormányzó-elnökre, Kossuth Lajosra. A polgári parlament hatáskörébe nemcsak a törvényhozásban, valamint az ünnepélyes államaktusokban való részvétel tartozott, hanem felölelte az a magyar trónöröklés szabályozását is, a költségvetés megállapítására irányuló jogosultságot és a diplomácia vitelét is. A rendi országgyűlés öntudata abban a nézetben gyökerezett, hogy azonos a *regnum*-mal. Az 1848. évi III. tc. azonban a kormányt felelőssé tette a parlamentnek. Minél inkább eltávolodott a Bécsben kormányzó klikk a legalitás talajáról, annál inkább kifejezésre jutott a parlament „nemzeti" öntudata, a népszuverenitás gondolata, amelynek megteremtése iránti forradalmi törekvések II. Rákóczi Ferenc konföderációjában leltek történelmi gyökeret. A szabadságharcot folytató nemzet 1849 tavaszán is mint a szuverenitás egyetlen tulajdonosa jelent meg. Mindez azonban az 1867-es kiegyezés után veszendőbe ment.

Both Ödön: A sajtótermékek terjesztésének a szabadsága Magyarországon 1848-ban c. tanulmánya (87—101. l.) egyik fejezete a levéltári kutatómunka eredményeinek, amelyet a szerző a magyar polgári forradalom korának sajtószabad-

sága vonatkozásában folytatott. Az 1848. évi XVIII. tc., az első magyar sajtótörvény igen jól felismerte, hogy a sajtószabadság fogalmába nem csupán az előállítás, hanem a terjesztés szabadsága is beletartozik. Amint az első független magyar felelős minisztérium „a haza kormányzását átvette" (április 16.), azonnal hozzáláttak a sajtótörvény végrehajtásához. E szabadság persze csak azokra a sajtótermékekre vonatkozott, amelyek nem tartalmaztak sajtó-bűncselekményeket. A politikai tartalmú újságok kinyomtatásának és terjesztésének előfeltételét a törvény egy, az akkori hazai körülményekhez képest elég magas összegű biztosíték letételében szabta meg. E biztosíték állhatott általában 5000 Ft készpénzben, vagy ingatlanban, amelyet kettős garanciával ellátott kötelezvénnyel tábláztak be. A minisztérium minden igyekezetével azon volt, hogy az St-t a legnagyobb következetességgel betartsa és betartassa. Sajtóbűncselekmény miatt senkit sem ítéltek el és politikai tartalmú lapnak terjesztését mindössze két újság esetében tiltották be a fent említett biztosíték le nem tétele miatt a helyi hatóságok részéről. Hasonló türelmes magatartást tanúsítottak azonban a legnagyobb veszély idején is az illetékes kormányszervek akkor is, midőn Szemere Bertalan belügyminisztert „politikai hamiskártyásnak", Deák Ferencet, az igazságügyminisztert pedig „syllogismusokkal parittyázó hasnövesztőnek" nevezte a Március Tizenötödike c. lap. S mindennek lényegében törvényes következménye nem volt. Mindezek arra utalnak, hogy a kormányzat nem nagyon törekedett a sajtószabadság megfojtására, még olyan esetekben sem, amikor érdemes embereket, kiváló hazafiakat méltatlanul sértettek meg. Végül is a szerző megállapítja, hogy „hazánkban 1848-ban a polgári forradalom eredményeként megszületett burzsoá típusú St. keretei között a terjesztés szabadsága teljes mértékben érvényesült. Aki tudta és akarta teljesíteni a törvény előírásait, annak nem kellett tartania attól, hogy kinyomtatott műve, hírlapja a nyomda falain belül az egerek táplálékává válik."

Degré Alajos: Zala megye 1791. évi alkotmánytervezete (103—115. l.). Kiindulópontja az a gondolat, hogy a II. József halála után 1790-ben összehívott nemzetgyűlést a királyi hatalom korlátozására és a rendek hatalmának erősítésére irányuló törekvés hatotta át. Anélkül, hogy a követek a nemesekre gondoltak volna, a francia forradalom szóhasználatát tartották szem előtt, de mint azt a szerző igen markánsan vázolja, II. Lipótnak sikerült taktikázásával azt elérni, hogy a nemzetgyűlésnek meg kellett elégednie néhány alapvető deklarációval és egészen csekély érdemi eredménnyel. Ezt követőleg Zala megye teljes-ülése által kiküldött bizottság alkotmánytervezetet dolgozott ki, amelyet a megyegyűlés is elfogadott, a reformok kidolgozására hivatott országos bizottság azonban ennek ellenére nem vette azt tárgyalás alá. A tervezetet kidolgozó bizottság jórészt megyei közéletben szerepet játszó középbirtokosokból állott, majd a megye vezető tisztségviselői, akiket bizonyos szabadkőműves szemlélet jellemzett, s a „magyar jakobinusokkal" szoros kapcsolatot tartottak, a bizottságban kisebbségben voltak. A tervezet törekvése arra irányult, hogy a mágnások a közéletben bizonyos mértékben háttérbe szoríttassanak, a súly a megyék döntésén legyen, s a rendi képviselet elve feltétlenül kifejezésre jusson. Persze tartalmazott a tervezet néhány keresztülvihető, reális javaslatot is, a javaslatok azonban alapjában véve nélkülözték az érdemi újítás szándékát, s a vármegye súlyának növelése érdekében megvalósíthatatlannak látszó elgondolásokat tartalmaztak a kétségtelenül haladó (az országgyűlés törvényi kitűzése, országos ügyész), s a múltban elkövetett alkotmánysértéseket megakadályozó gondolatok mellett. Céljuk lényegében a rendi alkotmány megőrzése volt. A francia forradalom példájától már féltek. E gondolatkörben már csak Hajnóczy és társai éltek, a megyei nemességre azonban hatni nem tudtak.

Jean Gaudemet: Egyetemi élet Párizsban a XII—XIII. században. A kiváló francia jogtörténész és romanista e tanulmányát (117—125. l.) Csizmadia professzor, mint a legrégibb magyar egyetem tanárának jubileumára ajánlja. Egy 13. századi legenda szerint, ahogy a tudományok művelését Athénből Rómába tették át, a fenti századokban Párizsba kellett azt átvinni, ahogy a római impériumot *(translatio imperii)* Németország vette át. III. Ince pápa 1212-ben tette az első lépést a párizsi egyetem megszilárdítása érdekében, a tanítás módozatait pedig egy 1213-ból származó pápai mandatum szabályozta. Mint Bolognának a két jog (római -és kánonjog) tanítása volt privilegiuma, úgy Párizsnak a teológia. Az egyetem 1231-ben kapott a királytól részletes működési szabályzatot, a pápa pedig a tanárok és diákok „szabadságának" védelmét a reimsi érsekre és az amiensi püspökre bízta. A bölcsészettudományi hallgatók általában 17 évnél fiatalabbak voltak, a jogászok és teológusok 18—25 év közöttiek, de gyakran idősebbek, s számuk a 13. században mintegy 15 000 volt. A klerikus diákok rendházban éltek és étkeztek, a világiak pedig bizonyos beneficiumokat kaptak tanulmányaik folytatására és nem voltak egyházi szolgálatra kötelezve. Egy 1200 körüli városi dekrétum eltiltotta a polgároknak a diákokkal való összetűzéseit, s a diákokat egyházi bíróság jurisdikciója alá rendelte. E szabályt 1229-ben XI. Lajos meg is erősítette. Egymás után nyíltak meg a szegény diákok kollégiumai (1209), a Sorbonne (1254) s a Hartcourt kollégium (1280). Tanulmányaik befejezésével a diákok licentia docendit kaptak, tehát tanítási jogot. Sok volt az idegenből jött tanár (J. Salisbury, P. Lombard, Szent Bonaventura, Aquinói Szent Tamás). A tanárok az egyházi beneficiumok jövedelméből részesültek, viszont a diákok díjazták tanáraikat, mintegy „ajándék" formájában. Jegyzetek, könyvek is voltak forgalomban a szóbeli lectio-k mellett, de ezek inkább csak a püspöki könyvtárakban voltak hozzáférhetők. Olyan irodalmi fejlődés, mint Bolognában, itt nem észlelhető. De mégis: Párizs nem mint fiatal főváros, hanem mint egyetemi város foglalta el az őt megillető helyet a nyugati világban.

Hajdú Lajos: Adalékok a jozefinizmus magyarországi jogi reformtörekvéseinek értékeléséhez (127—139. l.). A II. József-féle kormány Magyarországon három módszert használt (az osztrák jogszabályok életbeléptetése; azoknak a másféle magyar viszonyokhoz való adaptá-

lása; a hétszemélyes táblának vagy az udvari kancelláriának új jogszabályok kidolgozásával való megbízása). Ezek ellen a dikasztériumok harcot folytattak. A szerző behatóan elemzi az Általános Büntetőperrendtartás (AKGO) első négy fejezetének adaptációját. Az AKGO első 54 szakaszának adaptációja céljából (1786) megkapta a kancellária a rendelet szövegét, amelyet az a hétszemélyes tábla és az erdélyi gubernium részére továbbadott. A gubernium 1787-ig egy latin nyelvű fordítást készített a szövegről, míg a hétszemélyes tábla mindössze álláspontját rögzítette. Így az AKGO első négy fejezete hazánkban is alkalmazhatóvá vált, azzal a módosítással, hogy a nemes csak tettenérés vagy szökés veszélye esetén tartóztatható le. A császár ezt a módosítási javaslatot nem vetette el. Az adaptáció második szakasza 1789 végén zárult, mikor is II. József egyetlen rövid mondattal elfogadta azt. A jogalkotás ürügyén folytatott taktikai harc tanulságait a szerző két találó megjegyzéssel zárja: egyrészt azzal, hogy a hosszú huzavona után elkészült és jóvá is hagyott Ordo Criminalis soha sem jutott el az igazgatási szervekhez és a bíróságokhoz, különböző adminisztrációs „tévedések" és más „hibák" folytán, másrészt azzal, hogy a jozefinista büntetőeljárási kódex egészének megjelenése után is folytatódott az adaptációs tevékenység, ez azonban a halogató magyar taktika folytán az uralkodó szempontjából nem hozott eredményeket, minthogy az adaptációs munkát a török háborúig kihúzva, az befejezést nem nyerhetett. A jozefinizmus utolsó harmadában már nemcsak a nemesség és a papság fordultak szembe a császári koncepciókkal, de olyan államférfiak is, akik pár évvel korábban felvilágosult szellemüknél fogva minden vonatkozásban támogatták uralkodójuk reformtörekvéseit.

Herczegh Géza: XVI. századi külkapcsolataink intézésének néhány szervezeti és igazgatási kérdése (141—152. l.) hézagpótló. A feudalizmus korában a külpolitika irányítása az uralkodó rendelkezésének volt alávetve. E tevékenység negotia privata-nak minősült, szemben a negotia publicával, amelyek tekintetében az uralkodó a rendek közreműködésével döntött. Bár a 16. század elején a rendek megkísérelték ezt a területet is a negotia publica kategóriájába vonni, az udvar állandó ellenállása ezt meghiúsította, s többek közt ez is vezetett a feudális magyar állam bukásához, a mohácsi katasztrófához. 1526 után hazánknak csak olyan kis része került Habsburg uralom alá, hogy ez aligha befolyásolta a Habsburgok külkapcsolatainak irányítását. Magyarország rendi államszervezete (pl. a királyi tanács) jelentőségét vesztette, mert nem kívánt az uralkodó hatalmi eszközévé válni. Hatásköre teljesen az új udvari tisztviselők, hivatalnokok kezébe jutott, akik a magyar rendektől függetlenül végezték funkciójukat. Hiába követelték rendjeink, hogy az uralkodó magyar tanácsadó meghallgatásával döntsön háború és béke kérdésében a török viszonylatában, e törekvés kudarcot vallott. Külpolitikai kérdésekben a titkos udvari tanács volt az uralkodó egyetlen tanácsadója, amely jórészt a német-római birodalomból származó politikusokból tevődött össze. Az uralkodó így hozott döntéseit a kancellária hivatalnokai fogalmazták meg, s így a titkos tanács és a kancellária legszorosabban összeműködött. Az udvari haditanács is látott el külügyi teendőket (1742-ig a törökkel való diplomáciai levelezést is ő látta el), átnyúlva a magyarok feje felett. Sajnos sem a titkos tanács, sem a haditanács tevékenysége mind a mai napig részleteiben feltárva nincs. Miután magyar főnemes általában nem akarta vállalni az udvari tisztviselőnek részéről lenézett életmódját és kötöttségeit, hazánk teljesen elvesztette önállóságát a külügy irányításában, s fokozta ezt az is, hogy az uralkodó állandó tartózkodási helye Magyarországon kívül volt.

Horváth Pál: Új irányok a magyar jogtörténet-tudomány fejlődésében c. (153—168. l.) tanulmányának megírására kifejezetten az ünnepelt Csizmadia professzor öt évtizedes tudományos és mintegy négy évtizedes oktatómunkájáról való megemlékezés adott indítékot. A modern historiográfiai kutatómunka korunkban lett a történetírás legizgalmasabb ágazatává, miután bár felismerték azt a tényt, hogy a módszeres vizsgálódások eme szférájában a tudományos igazságokhoz vezető út egyben maga is a történetiség jegyeit hordja magában, tudatosan fordítjuk mégis a figyelmet az adott tudományágazatok újabb és legújabbkori históriája felé. Majd elmélyült bírálatát adja a pozitivista jogtörténetírásnak, melyről megállapítja, hogy ez az irányzat sem kialakulásakor, sem pedig későbbi fejlődésében nem támaszkodhatott polgári liberális eredményekre, nem szakít a történeti jogi iskola hagyományaival, következésképpen nem véletlen, hogy az ilyen irányú művekből hiányzik az elavult jog harcos bírálata. A pozitivista jogtörténet legfelkészültebb reprezentánsai is távol tartották magukat a megoldatlan társadalmi problémák jogtörténeti előzményeinek elemzésétől és még az ismert európai jogtörténeti kézikönyvekben sem jutottak el a polgári átalakulások (forradalmak) tapasztalatainak értékeléséhez. Maradt tehát a meghaladott korok jogfejlődésének a forrásokon nyugvó szigorú történetkritikai vizsgálata és a kölcsönhatásokat kifejező folyamatok összehasonlító elemzésének következetesebb alkalmazása. Polgári korszakunk jogi historizmusának azonban még így is a legbecsesebbnek mondható alkotásai születtek ez irányzat hatása alatt és ezek az alkotások a magyar jogi gondolkodás kiterjesztését — korlátaik dacára — nagy mértékben szolgálták. Aligha vitatható ma már, hogy a reakciós nacionalista irány zászlóbontása a hazai pozitivista jogtörténetírás vívmányainak az aláásását jelentette, amikor a kutatómunka szférájából lényegileg száműzte az összehasonlítást és középkori jogfejlődésünk feltárt pozitív tényanyagát is tudománytalan előítéletek alapján értékelte át. Majd értékeli a szellemtörténeti iskolát, mely az ún. szent-korona-eszme történelmi gyökereinek maradandó értékű feltárásával, a komparatív jogtörténeti szemlélet értékeinek átmentését célzó törekvéseivel maga is sokat áldozott a pozitivista kutatómunka reputációjának jogaiba történő visszahelyezéséért. „A szellemtörténetet hangoztató Echard Ferenc támadói — fejti ki — inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga", aki még az ellenforradalmi korszakban is ösztönösen kötődött a jogpozitivizmus jobb hagyományaihoz. A hazai marxista historiográfia újabb irá-

nyai közt távlati tudományos feladatként jelentkezett az újkori magyar jogfejlődés feltárása. E területen vannak Csizmadia professzornak nagy érdemei, mikor a magyar közigazgatástörténeti kutatómunkájával és tudományszervező energiával a kutatás mindennapos gyakorlatába vitte át a koordináció rendkívül munkaigényes megvalósítását, s kiteljesedő életműve éppen ezáltal vált a hazai talajon újjászületett komparatív jogtörténetírás szerves részévé.

Kajtár István: A városi önkormányzat közigazgatásának társadalmi, politikai és személyi környezete az Októberi Diploma időszakában c. dolgozatának (169—181. l.) külön érdekessége, hogy a fenti kérdést Pécs szabad királyi város történetének tükrében mutatja be, annak a városnak, ahol az ünnepelt Csizmadia professzor életművének jelentős részét alkotta. Az Októberi Diploma közzétételével (1960. okt. 20.) az uralkodó és Magyarország között kísérlet történt a kiegyezésre. A liberális nemesség nem kívánt túllépni e vonatkozásban a tartományi autonómia keretein, a magyarság azonban általában a jogrend korlátai közt erősen a 48-as állásponthoz tartotta magát. Magyarországon azonban nem a polgárság, hanem éppen a nemesség volt a függetlenségi mozgalom motorja. Ez szabta meg Pécs város magatartását is ebben a küzdelemben.

Az önkormányzat helyreállítását szabályozó tárnoki leirat a hivatalban lévő magisztrátus által lebonyolítandó tisztújítást és választást rendelt el. A hivatalban lévő polgármestert azonban az indulatok elseperték s a volt 48-as polgármesterrel együtt az akkori tisztikart helyezték vissza. Végeredményben azonban a város eltűnt a politikai szereplés színpadáról, bár tagadhatatlan, hogy november 9-én és 20-án kétszer jelentette be lemondását a városi tisztikar. 1848 eszmevilága végső eredményben inkább jelszavak formájában, a valóság nem ismerésétől indíttatva jelentkezett a polgárság jogtudatában, s ez részben arra vezethető vissza, hogy 1848-ban sem járt a város a polgári haladás és a nemzeti függetlenségért vívott harc élvonalában — állapítja meg konklúzióként a szerző.

Kállai István: Földesúri bíráskodás a nemesi közbirtokon (183—195. l.) tömör meghatározását adja a nemesi közbirtokosság (compossessoratus) lényegének. Ez olyan feudális jellegű, szervezett tulajdonközösség volt, amely akkor létezett, ha egy vagy több helységben, községben, pusztán levő bizonyos nemesi ingatlanokra, vagy haszonvételekre nézve többen közösséget tartottak fenn, ill. e javakat osztatlan közösségben bírták. A közös vagyon tulajdonjoga a közbirtokosokat együtt illette, s mint ilyenek, kollektíve földesúri jogokat gyakoroltak. A kisebb közuradalmakban a közgyűlés (sedes dominialis) elnöke az alispán, vagy egy táblabíró volt, tagjai 7—10 közbirtokos, valamint a szolgabíró és esküdtje. A nagyobbak esetében a jogot a kisgyűlés gyakorolta, de ettől függetlenül úriszéket is szerveztek. Hozzá tartozott a területén lakó egész nem nemes lakosság. A közbirtokosság jogszolgáltatási hatásköre egyaránt kiterjedt az úrbéri, büntető és polgári ügyekre. Az úrbéri ügyek nagyobb részét nem az úriszék, hanem a közbirtokossági köz-, vagy kisgyűlés intézte (urbáriumokkal, elkülönítéssel, tagosítással uradalmi és falusi tisztségviselőkkel, valamint gyakran a céhekkel kapcsolatos ügyek). A büntetőügyek nagy része a földesúri haszonjogok biztosításával, valamint a közbirtokossági földesúri tilalmak megszegésével függött össze. Ide tartozott a regálék bérlői jogainak, a húsmérés jogának, a halászati jogot bérlő jogainak megsértése, a földesúr iránti engedelmesség megtagadása, az orvvadászat, a közuradalmi erdők károsításával elkövetett jogsértés, a tilosban való legeltetés, lopás, káromkodás, paráznaság és verekedés esetében a büntetés kiszabása. A büntetés általában pénzbüntetés volt, néha meghatározott „pálcákra" való ítélés, a corpus delicti elkobzása stb. A közbirtokosság gyakorlata kevés polgári ügyet mutat fel (követelési, hagyatéki és ingatlanforgalmi ügyek).

Kulcsár Kálmán: A jogszociológia történeti aspektusa (229—237. l.). „A jogtudományban — mondja a szerző angol nyelvű tanulmányában — a történeti és korai szociológiai megközelítés lényegében ugyanannak az intellektuális áramlatnak volt része és darabja, azaz annak, hogy a német történeti jogi iskola felismerte a jog szociális vonatkozásait." Így — mint találóan állapítja meg — a jognak a realitásba való behelyezése lényegében a „szociológia" korai formája, bár maga a jogszociológia kifejezés mai értelemben csak jóval később, teljesen új szociális körülmények közt ölthetett alakot. A jogszociológiának ezt az eredetét Max Weber és Roscoe Pound ismerték fel. Persze módszertanilag azóta jelentős haladás tapasztalható. A történeti és az empirikus módszer két egymást követő korszakon át jellemezte a szociológia fejlődését. A történeti konkrétség mindenesetre alapvető módszertani elv maradt, ami lényegében azt jelenti, hogy ha empirikus, statisztikai eszközöket is használunk a kutatásban, az eredményeket szociális összefüggésben magyarázzuk, ami viszont a történeti módszer alkalmazását jelenti. A továbbiakban a szerző rámutat arra, hogy több európai országban, valamint Japánban egy évtizeden át felmérések történtek annak megállapítására, hogy a nagyközönség mit ismer a jogból, mit gondol arról, s mennyi becsülete van annak előtte. Az eredmények jogáganként eltérőek. Az eltéréseknek nemcsak egyedi, de történeti okai is vannak. Az ún. állami jogtól megkülönböztették sok esetben az ún. népi jogot, a parasztság jogát, az utóbbi bizonytalan határai azonban methodológiai tévedésekre vezettek, mert csak azt a paraszt jogszokást vették figyelembe, amely az állami jogtól különbözött. Majd további mélyreható elemzés keretében a szerző rámutat arra, hogy a „jogerejű" szokások jelentős része jogon kívül áll, erkölcsi normákra vezethető vissza, vagy valamely múlt időszak jogára. A történeti elem másik hatásmódja a recepció, új jog bevezetése. Megállapítja, hogy minden jogszabályt recipiálni kell a népnek, különben nem lesz hatékony. A recepció kifejezést eredetileg csak a római jogra vonatkoztatták, de a fejlődő országok is recipiálják a volt gyarmatosító jogrendszerét, s ilyen jelenséggel állunk szemben a Code civil, a BGB stb. átvételével más — bár kétségtelenül — nem fejletlen országokban. Napjainkban azonban a jogszociológia legizgalmasabb kérdése, hogy hogyan reagál a különböző szinten álló két ország közül a fejletlenebb a fejlettebből tör-

téntő recepcióra. Ez mindenesetre arra utal, hogy mikor újonnan bevezetett jogi normát alkalmazunk, szükség van a reagálás történeti és szociológiai megközelítésére.

Jozef Karpat: A közigazgatási bizottságok Magyarországon és a szlovák nemzetiségi kérdés (1901—1906) c. német nyelvű értekezésében (197—211. l.) a szerző kifejti, hogy az 1876. évi VI. tc.-kel Magyarországon felállított közigazgatási bizottságok hivatása az lett volna, hogy az önkormányzati szervek és az államigazgatás közt közbenső szervek legyenek. E bizottságok koordinációs munkájához fűzött remények azonban nem teljesültek be. E bizottságok a megyék és a velük egy rangra emelt városi testületek szervei voltak, amelyeknek hivatása az a fenti közigazgatási egységek munkájának ellenőrzése volt. A bizottság élén a főispán, mint az államapparátus képviselője állt, 21 tagja közül 15-öt a municipium (megye, város) választott, míg a többiek állami hivatalnokok voltak. A szerző célja annak vizsgálata, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia kereteiben elhelyezkedő Nagymagyarország (Grossungarn) e közigazgatási szervei milyen szerepet játszottak a nemzetiségi kérdés tekintetében s ezzel kapcsolatban a munkásmozgalmak vonatkozásában? Hogy Magyarország uralkodó osztálya mennyire tisztában volt azzal, hogy a két kérdés sok vonatkozásban összefügg, ezt valószínűsíti az, hogy 1895-ben a miniszterelnökségen egy „nemzetiségi és szocialista ügyek" intézésére hivatott osztályt állítottak fel. A tanulmány csupán a szlovák nemzetiségi kérdésnek és a munkásmozgalomnak kapcsolatát kívánja vizsgálni. A szerző a Budapesten levő terjedelmes állami archívum Árva, Liptó, Gömör-Kishont, Nyitra, Szepes, Trencsén, Turóc és Zólyom megyéknek vonatkozó anyagát nézte át, s ennek alapján teszi meg megállapításait, s végül arra a következtetésre jut, hogy Magyarország uralkodó osztálya a fenti területen elnyomva a szlovák nemzetiséget, mindenképpen magyarosításra törekedett. Konklúzióként megállapítja, hogy az 1878. évi V. tc. (Btk.)-ban a nemzetiségek részére szóló védelmet a gyakorlatban úgy értelmezték, hogy minden nem magyar nemzetiségű nép mozgalmát a magyarság ellen intézett támadásnak minősítették. Magyarország uralkodó osztályát így a nemzetiségi és az esetleg ezzel kapcsolódó munkásmozgalmak tekintetében nacionalista törelmetlenséggel lehet — mint a szerző gondolja — vádolni.

Rolf Lieberwirth: A hallei és a wittenbergi jogi karok bírósági tevékenységéhez c. tanulmányában (239—245. l.) a szerző kiemeli, hogy milyen fontos funkciót láttak el a német jogi karok professzorai a bíróságok működésében akkor, midőn a megküldött peraktákban nyilvánított véleményükkel nemcsak gyakran konfrontálódtak a gyakorló jogászokkal, hanem közvetlen befolyást is gyakoroltak a bírói praxis alakítására. Ki is alakult egy jogilag szabályozott eljárás a jogászprofesszoroknak a joggyakorlatban való részvételére. A szerző e kérdésekkel, mint a Martin—Luther Universität (Halle—Wittenberg) jogtörténész professzora az egyetem múltját illetően foglalkozik, rámutatva arra, hogy az egykori német jogászprofesszorok bíróságok részére adott szakvéleményeinek és ítélettervezeteinek feltárása és elemzése a német jogtörténészet egyik központi feladata. A Német Szövetségi Gyűlés 1834. november 13-i határozata értelmében a jogtanárok ilyen irányú tevékenysége polgári perekre korlátozódott. Ezért vizsgálat tárgya kell, hogy legyen, hogy vajon az egyes német államokban milyen korlátozások érvényesültek e vonatkozásban. Az ügyirat-megküldés általános előírása mellett fontos szerepet játszanak az ún. Spruchkollegium-ok részére készített belső előírások. Vizsgálandó, hogy a hallei jogi kar ilyen tevékenysége a 19. században vajon az 1694-ben készített statutum alapján történt-e, vagy időközben e tekintetben változás állott-e be. Ugyane kérdés merül fel a porosz egyetemek tekintetében is. Az előírások szerint a Spruchkollegiumban a rendes tanár (ordinarius) döntő szerepet játszik, nemcsak mint a kollégium elnöke, hanem az egész per vitelében mint korreferens. A hallei esküdtbíróságon elnökként többnyire az egyetem jogászprofesszorai működtek a 19. században. A jogtörténészek másik feladata a tevékenység tartalmi méltatása. Igen fontos szerepet játszanak e tekintetben az ítélettervezetek és a szakvéleményeket tartalmazó könyvek, amelyek legrégebbi kötete 1572-ből származik. A wittenbergi professzorok részt vettek a választófejedelem udvari felsőbíróságának ülésein. 1539-ben Wittenbergben egy egyházi konzisztóriumot is felállítottak, amely házassági ügyekkel és egyházi személyek fegyelmi ügyeivel foglalkozott. Mindenesetre megállapítható, hogy míg a hallei egyetemet illetően e tevékenység külső története jól rekonstruálható, a wittenbergi egyetemet illetően azonban a kutatások még feltétlenül folytatandók.

Kovács Kálmán: Kísérletek a gazdasági válság jogszabályi eszközökkel történő megfékezésére a Bethlen-kormány utolsó éveiben c. munkájában (213—228. l.) a szerző egy eddig kevéssé vizsgált kérdéskört elemez. A hirtelen kitört, katasztrófális pénzügyi és hitelválság elemzése és megoldása céljából 1931 július 13-án éjjel összehívták a magyar minisztertanácsot, amely minden törvényi felhatalmazás nélkül a pénztárak és pénzintézetek három napra való bezárását parancsolta meg egy kormányrendelettel. Ezt követőleg további szükségintézkedés keretében elrendelte a pengő külföldi fizetési eszközökre való átváltásának a Magyar Nemzeti Bank által való ellenőrzését. A pénzügyminiszter még ugyanez év július 24-én egy „felhatalmazási törvényjavaslat"-ot vitt a képviselőház elé haladéktalan letárgyalás céljából. A tanulmány alapvető feladatának tekinti az augusztus 4-ig tartó parlamenti vita három legjelentősebb problémakörének behatóbb történeti elemzését. a) A javaslatnak azt a szakaszát, mely szerint az országgyűlés jóváhagyja a kormány és az egyes miniszterek rendeleteit a bankzárlatról s ennek következtében szükségessé vált magán-, büntetőjogi-, valamint eljárásjogi következményeiről, még az ellenzék egyes tagjai (Hunyadi, Rassay) is tudomásul veszik, a szociáldemokraták azonban valamennyi törvénytelenül kiadott rendelet hatályon kívül helyezését követelik. b) A törvényjavaslatnak a kormányt magánjogi, eljárásjogi stb. rendelkezések kibocsátására felhatalmazó szakaszát, s a kormány az állam- és önkormányzati kiadások csökkentését a Vázsonyi-

féle Nemzeti Demokrata Párt és a pártonkívüli Apponyi Albert gróf is alkotmányellenesnek minősíti, s csak azért tartotta elfogadhatónak, mert „ebben a nehéz helyzetben" kormányváltozást nem kívánt. A javaslatot teljesen elutasító ellenzékiek közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre. c) Végül vita folyt az országgyűlés két házának tagjaiból választandó 33-as országos bizottság összetételéről is. A kiterjedt és rendkívül heves parlamenti vitákban a kormány több tagja, köztük elsősorban Bethlen miniszterelnök szállt síkra a javaslat törvényerőre emeléséért és a javaslat elleni támadásokat visszaverte. A törvényjavaslatot az országgyűlés mindkét házának többsége végül is megszavazta, s az mint „válságtörvény" lépett életbe. Majd a 33-as bizottság megalakítására és munkájának megkezdéséről szóló kutatómunkája eredményeiről számol be, utalva arra, hogy az 1944. március 10-ig működött, s tárgyalási jegyzőkönyvek sokezer oldalt tesznek ki, amelynek tartalmát a továbbiakban marxista szemlélettel feldolgozni részben a polgári jogászok, részben a jogtörténészek feladata.

Bernhard Lingelbach: Jénai jogtudósok haladó jogpolitikai nézetei a 18. század végén és a 19. század elején c. német nyelvű dolgozatának (247—258. l.) kiindulópontja az, hogy a német egyetemeken e századfordulót a progresszív gondolkodás kisugárzása jellemzi. Ekkor lépnek fel a nagy gondolkodók: Fichte, Hegel, a Schlegel testvérek stb. A jenai egyetem szellemi központja volt, élén Fichtével és Hegellel, a klasszikus német filozófiának. A jogászok közül mindenekelőtt az egy esztendeig Jénában működött *Paul Johann Anselm Feuerbach*ról szól, aki a feudális büntetőjog alapjait támadja. Majd a francia forradalom előtt egy évvel Jénába professzornak meghívott *Gottlieb Hufelandot* említi, aki 1792—93-ban tartott közjogi előadásaiban egyértelműleg a francia forradalom eszméi mellett tör lándzsát és Németország társadalmi viszonyainak gyökeres megváltoztatását követeli. Jóllehet *Johann Gottlieb Fichte* filozófus volt, jogfilozófiai előadásaival és írásaival nemcsak a jénai jogtudományt befolyásolta döntő módon, hanem felvetette a „jogszerűség" kérdésének tárgyalása után az alkotmány megváltoztatásának szükségességét is, s ő is közrehatott abban, hogy a jogtudomány fokozatosan elvált a teológiától és ezzel a jogtudomány polgárosulása is megindult. *Anton Friedrich Justus Thibaut*-ról a szerző csak érintőlegesen emlékezik meg, tekintettel arra, hogy működését értékelő széles körű irodalom áll rendelkezésre. Haladó vonásaként említi, hogy egy egységes német magánjogi kodifikációt követel, jóllehet a feudalizmus osztott tulajdonának intézményét azzal a nem éppen korszerű indoklással veti el, hogy az „nem római". — A Code Napoleonnak tudományos feldolgozása először jénai *Johann Anton Ludwig Seidenstickertől* származott. Seidensticker számára a napóleoni jog nemcsak a mögötte álló hatalom folytán érvényesült, hanem a nemzet akaratából is elválik a legislation ancienne-től s az 1789. évi forradalom rezultátuma. Végül megállapítja, hogy a jénai egyetem jogászai jórészt a múlt század német jogtudományának progreszszív rétegéhez tartoztak.

Máthé Gábor: A miniszterelnökségi államtitkári intézmény c. tanulmányában (259—272. l.) ennek a sajátos tisztségnek eddig még el nem végzett levéltári kutatáson alapuló elemzésére vállalkozik. Ami a szervezeti változásokat illeti a miniszterelnökségi államtitkárság vonatkozásában, három fejlődési fokozatot különböztet meg. Az osztályokra tagozódó szervezet megteremtése a múlt század végének produktuma volt; a második periódust az 1910-ben végbement ügyrend megállapítása jellemzi, míg a harmadik szakaszt az intézmény működési tervének rögzítése karakterizálja. A miniszterelnökség szervezete 1867-től fokozatosan alakult ki. Először az elnöki, a nemzetiségi- és a sajtóosztály kezdte meg működését, más egységek viszont (pl. a közjogi osztály) a Monarchia igénye alapján, míg a társadalom-szociálpolitikai osztály a munkásmozgalom ellen jött létre. A kibontakozó hivatali szervezetben egyre bővülő hatáskörrel meghatározóvá lett a miniszterelnökségi államtitkárság. A századfordulót követően a miniszterelnökség szervezetében két átfogó szabályozás jelent bizonyos határkövet. Az egyik az államtitkári intézmény időleges felfüggesztésével járó 1910. évi ügyrend, míg a másik az 1924. évi szervezeti rendezést magában foglaló „ügykör és munkabeosztás". Itt jegyzi meg helyesen a szerző, hogy a változó kormányformák a jelzett időszakban alapjaiban nem érintették a miniszterelnökségi szervezetet, amelynek jogkörét a Tanácsköztársaság idejében a Forradalmi Kormányzótanács gyakorolta. Az 1910—1924. közötti évekkel azonos számú kormányváltozás teremtette meg az államtitkári intézmény formai gazdagságát, amely azonban az intézmény bizonyos „devalválódását" is jelentette. A gazdasági, szervezeti stabilizációs törekvések konzekvenciáinak levonására az 1924-ben elkészült ügyrendben került sor. A 20-as évektől kezdve az államtitkár kivételes jogkört gyakorolt. Lényegében ő volt a minisztertanács jegyzője, s a jogszabályelőkészítésben végzett tevékenysége különösen figyelemre méltó. Nagyszámú törvénymódosító javaslat az államtitkár rendeletére hivatkozik. Emellett a miniszterelnökségnek a tárcaközi bizottságok alakításával és irányításával, speciális bizottságok felügyeletével járó terhek jelentős része az államtitkárra, mint a kormány aktív tényezőjére hárult.

Erwin Melichar: Az osztrák szövetségi tartományok önálló pénzügyi ellenőrzésének fejlődése c. munkájában (273—284. l.) a neves osztrák elméleti és gyakorlati jogász abból indul ki, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiának a Lajtától nyugatra eső koronatartományai a szövetséges állam elmélete szempontjából nem minősültek önálló államoknak, hanem magasabbrendű önkormányzattal rendelkező territóriumoknak, amelyek felette állottak az autonom közösségeknek és egyben decentralizált törvényhozással rendelkeztek. „Autonom tartományi közigazgatásuk" csak relatíve volt kis jelentőségű, mert a tartományi bizottságok a tartomány vagyonának és az intézeteinek gazdasági igazgatását maguk látták el. Ez az egész állami háztartást kontrolláló struktúra a legfelsőbb számvevőszék számára kevés lehetőséget hagyott a koronatartományok ilyen ellenőrzésére. A Monarchia felbomlásával változott a helyzet. — A fejlődés kettős irányú volt. Az

egyik irány „hullámzónak" mondható. A Monarchia összeomlása után ui. az volt a törekvés, hogy a szövetségi számvitel ellenőrzésére hivatott számvevőszék mellett tartományi pénzügyi ellenőrzés is kiépítendő. 1925-től azonban, midőn kisebb jelentőséggel bír ez a tény, a szövetségi számvevőszék (Rechnungshof) a tartományi számvitelt is ellenőrizte, a tendencia háttérbe szorult. 1945 után a föderalizmus-tudat ismét megerősödött, s jelenleg is jelentős belpolitikai tényező. Bizonyos szerepet játszik ebben talán az is, hogy a Legfőbb Számvevőszék szervezetileg kizárólag szövetségi intézmény. Talán kiseb jelentőséggel bír az a tény, hogy amennyiben vita volt a szövetségi tartományi kormányzat és a Legfőbb Számvevőszék közt, az Alkotmánybíróság rendszerint az utóbbi javára döntött. A másik fejlődési irány töretlen. Mind a Legfőbb Számvevőszék, mind pedig a tartományi ellenőrzés szervezetének hatásköre folyamatosan növekvő tendenciát mutat. Ez azzal van összefüggésben, hogy nemcsak a tartományok számvitelét ellenőrzik, hanem a tartományok által igazgatott intézetek, alapítványok, ill. tartományi vállalatok számvitelét is. Gyakorlatilag jelenleg a Legfőbb Számvevőszék és a tartományi szervek által gyakorolt kettős ellenőrzésről van szó. Ebben a felülvizsgálati tevékenység megszilárdítását kell látnunk.

Nagy Lászlóné Szegvári Katalin: Az első női választójogi törvényjavaslat c. német nyelvű tanulmánya (285—296. l.) abból indul ki, hogy Bethlen miniszterelnök 1921. október 21-én Pécsett tartott beszédében az 1918. évi XVII. tc.-ben foglalt, de életbe nem lépett választójogi szabályozást túlságosan széles körűnek minősítette, s mindenekelőtt a női választójog korlátozását kívánta, s ennek folyamányaként az ún. Klebelsberg-féle választási rendelet az általános — férfiakra nézve érvényes — korlátozásokon kívül a nőkre speciális korlátozásokat írt elő. Mik voltak a Klebelsberg-féle rendelet előzményei? — Az 1848., az 1874. és az 1913. évi választójogi törvények a jogot a férfiakra korlátozták, de már 1867-től felmerült a női választójog kérdése. Nagyobb lendületet az ezért való küzdelem azonban csak századunk elején nyert. 1915-ben a parlamentben a nemek közti megkülönböztetésnek e téren való felszámolását követelték. A fenti jogszabály készítése ez év januárjára esett, amikor is Vázsonyi Vilmos törvényjavaslata került tárgyalásra, amely az általános feltételek tekintetében (24. életév betöltése, magyar állampolgárság, írni-olvasni tudás) nem tett a nemek közt különbséget, de a nőkre külön intelligencia-cenzust állapított meg (4 polgári iskolai osztály elvégzése, férfiaknál csak 4 elemi), míg a másik követelmény az volt, hogy a nő családfenntartó hadiözvegy legyen, amennyiben 1 törvényes, vagy ilyennek elismert gyermeke van férjétől. A képviselőház 1918 januárjában a Vázsonyi-javaslat átdolgozására 48-as bizottságot állított fel. A feministák már ez év márciusában nagy propagandaakciót határoztak el. A 48-as bizottság javaslata a Vázsonyi-javaslat szerinti több mint 3 millió választó számát majdnem félmillióval csökkentette volna. Az 1918. július 12-én benyújtott Nagyatádi Szabó István, a kisgazdapárti képviselő Wekerlét és Vázsonyit egyaránt azzal vádolta, hogy „a környezetüket kitevő nagyságos asszonyoknak" biztosítják-e a jogot, de „a kétkezi dolgozó nőknek nem". A női választójog sorsa mindenesetre a parlamenti tárgyalással megpecsételődött, mert a főrendiházban kevés híve volt.

Öryné Fodor Márta: Adalékok a burzsoákori egyesületi igazgatási jog előtörténetéhez, az egyesületi fogalom kialakulásához c. tanulmánya (297—309. l.) Magyarország, Franciaország, valamint a német államok egyesületi jogának összehasonlító elemzését adja. Megállapítása szerint „az egyesület jogi formáját tekintve a történelem folyamán a jogképességgel rendelkező testület és a jogi személyiséggel nem bíró társaság, mint két határeset közt található fel, s bármilyen átmeneti állapotot felvehet, a nem jogképes társaság formáját kivéve." Majd kimutatja, hogy az 1789. évi polgári forradalmat követőleg a francia jogi szabályozás kizárólag a politikai természetű társaságokra (association) vonatkozott, ami a más célt megvalósítani kívánó munkásszervezetek számára igen hátrányos volt. Majd szemléletesen vázolja a szerző a liberál-kapitalista állam e tekintetben „új", gazdaságszervező, valamint érdekegyensúlyt biztosító feladatait és egy újrendszerű államigazgatási szervezet kiépítésének szükségességét. Németországban a porosz példa alapján az egyesületek engedélyezésének rendszere lett általános. Miután a német jogi gondolkodás — mondja a szerző — szemben a franciával, nem ismerte el a korlátozott magánjogi jogképességet, hanem csak a teljeset, így gazdasági egyesületek szabadon alakulhattak, de kérdéses volt, hogy az állam biztosítja-e számukra a jogképességet. Miután a gemeines Recht a nem jogképes egyesületeket societasnak minősítette, a múlt század derekának nagy német jogászai (Gierke, Beseler) a szabad testületalakítás-elvét deklarálták, s erre az álláspontra helyezkedett végül Windscheid is pandektatankönyvében. Az egyesületek magánjogi jogképességének előfeltételeit végül is a BGB, perképességét pedig az 1898. évi polgári perrendtartási novella szabályozza. Az eszmei alapot a magyar egyesületi jog szabályozásához 1848-ban a centralisták adták. Az 1848-as forradalom azonban még nem biztosította az egyesületi szabadságot. A dualizmus idején a gyakorlatban a normatív előfeltételek megvalósításának rendszere maradt meg. Az 1875. évi XXXVII. tc. a Kereskedelmi Törvény négy kereskedelmi társaságot (közkereseti-, betéti-, részvénytársaság és szövetkezet) szabályozott, majd két törvény (1884, 1902) és két B. M. rendelet (1901, 1904) rendezi az egyesületi jog egyes kérdéseit.

Leslaw Pauli: Megjegyzések Krakkó szabad város büntető judikatúrájához (1815—1846) (311—320. l.). A Krakkói Köztársaságnak is nevezett Krakkó szabad város a Bécsi Kongresszus döntése alapján a három szomszédos hatalom (Orosz, Poroszország és Ausztria) gyámsága alatt állott fenn 1815 és 1846 között. Fennállásának első szakaszában (1833-ig) viszonylagos függetlenséget élvezett, míg a második periódusban teljesen alá volt vetve a gyámhatalmaknak. 1815. május 3-án létrejött alkotmányának 12. cikkelye alapján saját büntető- és polgári joga és eljárásjoga volt. Alkalmaznia kellett azonban a francia polgári-, kereskedel-

mi-, valamint polgári eljárási, s az osztrák büntetőeljárási jogot is. Az utóbbi alapja az ötödik osztrák kodifikáció (1803) volt, amelyet a felvilágosult abszolutizmus jellemzett. A szabad város ugyan e kódexek alkalmazásában végrehajtott bizonyos módosításokat, de a gyámhatalmak parancsára e módosításokat utóbb felszámolta (1839), Büntetőtörvénykönyve " csak két büntetést ismert: a halált és az életfogytiglani (legfeljebb 20 évig terjedhető) szabadságvesztést, amely végrehajtásában lehetett a) egyszerű, b) szigorú és c) nagyon szigorú. A rendelkezésre álló adatok szerint halálbüntetést csak egy ízben (1824) hajtottak végre. A szabad város új Btk létrehozását is tervezte (1818). A szabadságvesztésbüntetés súlyosbításaként közmunkát, vesszőzést, böjtöt szabhattak ki, s esetleg a büntetés letöltése után száműzetést. A szenátus elnöke az elítéltekkel szemben kegyelmet gyakorolhatott. Mindenesetre meg kell jegyezni — mondja a neves lengyel szerző e francia nyelvű tanulmányának végén —, hogy Krakkó szabad város bírái az idegenből vett törvényeket liberális szellemben alkalmazták.

Pecze Ferenc: A képviselői mentelmi jog kialakulása (321—334. l.). A szerző a fenti intézményt helyesen az államfejlődés haladó jelenségei közé sorozza, s véleménye szerint indokolatlan a nézet, hogy az a rendi salvus conductus bizonyos további fejlődési foka, már csak azért is, mert a mentelmi jog a polgári forradalmakkal kapcsolatban alakul ki és megtalálható a szocialista államokban is. E jog a képviselői szólási szabadság védelmét szolgálva a törvényhozói tevékenység fontos garanciája volt, s személyes kiváltságnak nem minősíthető, hanem a parlament zavartalan munkáját volt hivatva biztosítani. Lényegében két elemből tevődik össze, egyrészt a szólási szabadságból, másrészt a képviselő sérthetetlenségéből. A szerző vizsgálatai kiterjednek a mentelmi jog francia, német, bulgár, orosz, finn, szerb változatainak mibenlétére a fenti két összetevő alapján, majd behatóan elemzi az osztrák, horvát és magyar változatot is. A magyar mentelmi jognak alapja a 18. század végén alkotott szabályokban és tervezetekben nyer kifejezést (egy 1790-ből származó törvény, a magyar jakobinusok 1793-as alkotmánytervezete, s egy 1795-ből származó büntetőtörvénykönyv-tervezet), elméleti megalapozását pedig Barits Béla 1790-ből származó anonym írása és Karvassy Ágostonnak 1847-ben a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadása nyújtja elsősorban. Ezek az elméleti megnyilatkozások általában a parlament szuverenitását tekintik kiinduló pontnak. A problémát főként az jelentette, hogy az indokolt kivételt jelentő képviselői immunitás az általános jogegyenlősítési törekvésekkel ütközött. A magyar mentelmi jog alapjait az 1848—49. évi törvényhozás teremtette meg. A fejlődés menetét ugyan az önkényuralom megszakította, de már az 1861. és 1865. évi parlamenti választások után a kérdés újból felszínre került. A mentelmi jog tartalmát először 1867-ben két parlamenti határozat állapította meg. Az elsőt Tisza Kálmán fogalmazta, de a kérdés törvényi szabályozását maga Tisza, mint miniszterelnök 1883-ban, majd később is megakadályozta. Egyébként feltűnő, hogy míg a képviselői összeférhetetlenség kérdését egy 1875. évi és egy 1901. évi törvény is szabályozta, addig a mentelmi jog kérdése még ezután is csak hézagosan volt rendezve, s kiépítését más államok egykorú kormányai is visszafogták, sőt a szakirodalom több esetben az intézmény létjogosultságát is vitássá tette.

Révész T. Mihály: A külföldi sajtó elleni küzdelem jogi eszközei a kiegyezés utáni Magyarországon (335—347. l.). Míg a liberális magyar sajtótörvény, s annak alig retrográdabb dualista végrehajtási rendeletei alig nyújtottak segítséget a hatalom politikai kritikusaiként fellépő hazai hírlapirodalom elnyomásához — mondja indokoltan a szerző —, addig a sajtófelügyeleti és rendészeti tevékenység céltudatos volt az ország határain kívül megjelent és bebocsátást kérő, a magyar kormány álláspontját tiszteletben nem tartó, ill. a dualizmust támadó sajtótermékekkel szemben. Az 1848. évi XVIII. tc. a külföldi sajtótermékekről egyáltalában nem rendelkezett. Így az Andrássy-kormány arra a legkényelmesebb álláspontra helyezkedett, hogy a nem megfelelő tartalmú külföldi hírlapokat egyszerűen kitiltatta a magyar posta helyiségeiből, s így azok terjesztése lehetetlenné vált. Ez az egyszerűsített eljárás azután általánossá vált. A postai titalom helyett még 1872-ben a sajtóosztály vezetője új javaslattal jelentkezett, s a monarchia diplomáciai közegeinek közbenjárását ajánlotta a miniszterelnöknek, azzal az indoklással, hogy a szerb kabinet változtassa meg félhivatalos irányvonalát és olyan „hangot honosítson meg, amely a művelt népek szokásainak s a nemzetközi udvariasság igényeinek megfelel". A külügyminiszter azonban a kormányt visszakényszerítette a korábbi eljáráshoz, s így a kérdéses szerb lap (Jednistvo) magyarországi terjesztését egyszerűen megtiltották. A magyar postahivatalok új főnöke a külföldi sajtótermékek terjesztésére vonatkozó titalom kibocsátásának jogát a belügyi és kereskedelemügyi miniszter hatásköréből a minisztertanácshoz javasolta áttenni. A külföldi újságok üldözése azonban nem öltött tömeges méretet, s a kitiltás intézkedését a Deák-párt uralma alatt legfeljebb egy tucatszor alkalmazták ilyen sajtótermékekkel szemben. Egyébként a kitiltási ügyek kérdésében a monarchia kormányai közt a legteljesebb nézetazonosság uralkodott. Mindkét kormány célja egyaránt az volt, hogy a közös államfőt támadó „pánszláv izgatásokat" tartalmazó, vagy „sociál-democraticus" nézeteket valló külföldi sajtótermékek ne kerülhessenek terjesztésre belföldön. Mindent összevéve azonban azt is megállapítja a szerző, hogy a postai szállítás jogának megvonása végeredményben csak a nagy példányszámban az országba érkező sajtótermékek ellen jelentett védelmet, de röpiratokkal szemben hatástalan maradt.

Ruszoly József: A hazai választási bíráskodás „földrajzához" 1861—1875. c. tanulmánya (349—368. l.) szervesen kapcsolódik „A választási bíráskodás Magyarországon 1848—1948" (Budapest, 1980) c. monográfiájához, valamint e témával foglalkozó kisebb tudományos publikációihoz, utalva a bevezetésben arra, hogy a választási bíráskodás kezdeteivel hazánkban először Csizmadia professzor foglalkozott. A szerző érdekes tanulmányában mintegy

földrajzilag méri fel, s a cikkhez mellékelt térképen szemléltetően ábrázolja, hogyan oszlott meg az egyes országrészek közt a választási-bíráskodási esetek száma, municipiumok, ill. választókerületek szerint a kormánypárt, a mérsékelt oppozíció, a szélsőséges oppozíció, a konzervatívok stb. között. A vizsgált korszakban Magyarország 413 választókerülete közül 312-ben történt ilyen eset. Az egy választókerületre eső ún. esethányados 0,75. A Duna bal partján ez az indexszám 0,84 volt, ami arra vezethető vissza, hogy Nyitra megyében a szlovák nemzetiség többségben volt, míg a Duna jobb partján alig lépte túl a 0,78-at. Itt, főleg Veszprém megyében az esetek jórészt az 1848-as események következményeivel hozhatók kapcsolatba. A Tisza jobb partján, tehát a felvidék keleti részén általában kevés eset fordult elő, legfeljebb a ruthének által is lakott Sáros és Ung megyékben. A Tisza bal partján szintén nem érte el ez a szám az országos átlagot, ami a tiszta magyar összetételű lakosság magatartására vezethető vissza. A vitatott választások száma az egykori Partium területén, ahol a magyar és román települések váltották egymást, meglehetősen magas volt. A Tisza—Maros medence, s ezen belül a Bánát területén az esetek száma jelentősen meghaladta az országos átlagot (0,95). Erdélyben természetesen, ahol 1861-ben a pesti nemzetgyűlésbe nem választottak képviselőket, a legalacsonyabb volt az arány (0,56). A corpus separatumnak tekinthető Fiume városból mindössze egy petíció érkezett.

A petíciók számarányát döntően a nemzetiségi és vallási viszonyok befolyásolják az általa vizsgált korszakban. A helyzet áttekintését szemléltetővé teszi a mellékelt térkép mellett függelékként a tanulmányhoz csatolt terjedelmes, országrészek, megyék és ezen belül helységek szerint csoportosított kimutatás.

Sarlós Béla: Adatok az 1880-as évek politikai jellegű ítélkezéséhez c. tanulmánya (369—384. l.) elsősorban az 1880. szeptember elsején életbelépett 1878. évi V. tc. (Csemegi-kódex) jelentőségét boncolva megállapítja, hogy az a leggyakrabban elkövethető politikai bűncselekményeknél az elkövetési cselekmények, módok sokkal enyhébb formáját is büntetni rendelte, mint a korábbi jogszabályaink. Míg az egyszerű izgatást az 1848. évi sajtótörvény egyáltalán nem büntette, az új kódex szerint a felekezet, nemzetiség elleni gyűlöletre izgatás is bűncselekmény lett, s emellett egy tényállás keretében pönalizálta a király sérthetetlenségét, az alkotmányos államforma, a törvény kötelező ereje ellen intézett támadást, nemkülönben az alkotmány, a király és az országgyűlés elleni lázítást. Annak megítélését, hogy működhet-e Magyarországon legális marxista munkáspárt, a kódex a bírói gyakorlatra bízta. A szerző nyomatékosan kiemeli, hogy milyen hátrányt jelentett az a körülmény, hogy az anyagi büntetőjog kodifikálásával egyidejűleg nem szabályozták a büntető-eljárásjogot is. Az értekezés második részében a szerző a Pártörténeti Intézet levéltári anyaga alapján foglalkozik a Partium, Erdély és a Felvidék viszonyában a parasztmozgalmak elfojtásával kapcsolatos bírói ítéletanyaggal. Megállapítja, hogy e megmozdulások szoros kapcsolatban látszanak lenni az úrbéri perekkel. E mozgalmakban többnyire román nemzetiségű parasztok vettek részt. De e megmozdulások esetében a bírói gyakorlat meglehetősen enyhe volt (2—6 hónapi fogház), legfeljebb a fővádlottakra mondtak ki egy, vagy másfél éves szabadságvesztés büntetést, s ez ítéleteket is a budapesti ítélőtábla többnyire enyhítette. A harmadik részben a szerző Frankel Leó elleni kúriai ítélettel foglalkozik, s ezzel kapcsolatban a Magyar Általános Munkáspárt két vezetője ellen indított büntetőeljárással, valamint a párt marxista programjának problematikájával. Frankel Leót jogsértéssel ítélte el a bíróság államfogházra. A Magyar Általános Munkáspárt két vezetője ellen indított bűnvádi eljárás azonban már nem vezetett eredményre, a nevezettek jogerős felmentésével végződött, s lényegében lehetővé tette, hogy a tudományos szocializmus tanait Magyarországon büntetlenül hirdethessék.

Szita János: Az adóigazgatás szervei a dualizmus első felében c. tanulmánya (385—395. l.) a magyarországi adóigazgatás szervezetét vizsgálja neoabszolutizmus idején. A kiegyezés után bizonyos mértékben kötve maradtunk az osztrák adóigazgatási szervezethez, átvéve azt, amire egyébként az osztrák—magyar vám- és kereskedelmi unió lényegében kötelezett is. A magyar kormány egy erősen centralizált, a municipiális pénzügyi igazgatástól független adóigazgatást tartott előnyösnek, s ezért egyenes és közvetett adóztatást egyesítette és egyben a pénzügyigazgatóságok számát csökkentette. A nehézségek leküzdése céljából, amelyek az illetékkiszabás területén mutatkoztak, valamint a megnövekedett adóhátralékok behajtásának meggyorsítására a kormány a hetvenes években egy, a középső szinten jelentkező specializált adóügyi igazgatási szervezet kialakítását határozta el, az elvileg minden megyében működő pénzügyigazgatóságok felügyeletére bízva az illetékkiszabó hivatalokat és közvetlenül a pénzügyminisztérium alá rendelt adófelügyelőségeket szerveztek. Ez a regionális adóigazgatási szervezet, amelyet merev tagozódás jellemzett, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A közvetett adók igazgatásában nehézségek mutatkoztak, és az adóügyi igazgatásnak — eltekintve a közvetlen adóztatástól — alig volt kapcsolata az adóügyi hatóságokkal. 1875 és 1885 között az adóügyi igazgatásban több ízben hajtottak végre módosításokat. Az adóhivatal az adóügyi igazgatási szervek egyszerű végrehajtó szervévé vált. A lassúság az adóügyi igazgatásban, valamint az alacsony nívójú adómorál meggyőzte a kormányt arról, hogy átfogó reformra van e területen szükség. A reform lényege volt egyrészt, hogy minden adóágra kiterjedően egy középfokú szervezet jöjjön létre, s e szervezet az adóügyi igazgatási szervekkel a legszorosabb kapcsolatban működjék. E reformnak megfelelően 1889-ben az adófelügyelői, az illetékkiszabási hivatalokat, valamint az eddigi pénzügyigazgatóságokat megszüntették, s az eddigi pénzügyigazgatóságok és adófelügyelőségek funkcióit a minden megyében szervezett pénzügyigazgatóságok vették át, s ezzel a közigazgatási hatóságok szoros kapcsolatba kerültek a pénzügyigazgatási szervekkel.

Szotáczky Mihály: Változások és stabilitás a jogfejlődésben c. ta-

nulmánya (397—408. l.) azt a rendkívül jelentős és a jogtörténész számára feltétlenül tisztázandó problémát tárja elénk, amely a jogrendszert és annak részeit illetően (jogintézmény, jogszabály) a változás és állandóság közti ellentmondásban rejlik. Ezt az antinomiát, amely a jogrendszer, jogintézmény, jogszabály folytonos változásában, s ugyanakkor bizonyos stabilitásban jelentkezik, a társadalmi viszonyok határozzák meg. Ehhez képest itt lényegében nem beszélhetünk egymást kizáró jelenségekről, hiszen a két jelenség dialektikus egységben van egymással. A jogrendszer változása és stabilitása az életviszonyok változékonyságában, ill. tartósságában rejlik. A stabilitás feltételeinek objektív oldala mellett szól a szerző a szubjektív tényezőkről is, mindenekelőtt a szociális viszonyok tipikus sajátosságainak helyes felismeréséről, a jogi normák megalkotásakor azoknak a társadalmi tudati állapottal való összhangba hozataláról, valamint az uralkodó osztály érdekei és értékhierarchiája felismerésének szükségességéről. Ugyane gondolatkörben beszél a szerző az egységes terminológia kialakításának problémájáról, valamint a megalapozatlan és fölösleges jogváltoztatás kérdéséről. Alapvető gondolata helyesen az, hogy „a dialektikus mozgás az átmeneti állandóság és az újat teremtő, a régit megszüntető folytonos változás ellentéteinek egysége, amely megvalósulása során a dolog, a valóság megújítása mellett sem kell kiküszöbölni a régit. Következésképpen minden dolog, tárgy, vagy jelenség létezésének bármely állapotában a régi és új elemének egysége". Természetesen az állandósághoz való indokolatlan ragaszkodás fejlődéstgátló tényezőként jelentkezhet, holott a jog a társadalmi viszonyok alakításának is eszköze. Ezzel szemben a túl gyakori változtatás csökkenti a jogbiztonságot és negatívan befolyásolja az állampolgárok önkéntes jogkövetését, valamint a jogalkotóéval szinkron jogalkalmazói gyakorlat kialakulását — állapítja meg konklúzióként a szerző.

Tóth Árpád: Moratóriumi rendeletek az első világháború idején c. tanulmánya (409—422. l.) a szerző kivételes hatalommal foglalkozó kutatásainak egyik terméke. Az I. világháború kitörése Magyarországon is fokozta az állami beavatkozást a gazdasági életbe, hiszen elkerülhetetlen volt a hadi gazdálkodást szolgáló számos jogszabály kibocsátása. Ide tartoztak az ún. moratórium-rendeletek. Meg kell azonban állapítani — mint a szerző ezt helyesen hangsúlyozza —, hogy e rendeleteknek sokkal inkább a pénzintézetek megmentése volt a célja, mintsem az adóvédelem. Ez abból is magyarázható, hogy a világháborút megelőző Balkán-háború beigazolta, hogy a bizalom a pénzintézetekben megingott, s ez a körülmény a háború viselése esetén végzetes következményekkel járhat. A kormány és a szakemberek ezen a területen tanúsított járatlansága azonban súlyos következményekkel járt, s a moratórium éppen az ellenkezőjét érte el, mint amit eredetileg célzott. A moratórium elmulasztotta ui. kötelezni a pénzintézeteket a munkabérek fedezésére szükséges összegek folyósítására, ennek pedig az volt a következménye, hogy az általános mozgósítás ellenére (amely rendkívül sok munkaerőt vont el a termelő munkából) a háború első heteiben már aggasztó méreteket öltött a munkanélküliség. Másik probléma az volt, hogy a halasztás nemcsak a pénztári adósságokra, hanem minden magánjogi ügyleten nyugvó kötelezettségre is vonatkozott, ami ugyancsak a háború kezdetétől fogva beláthatatlan zavarok oka lett a hiteléletben. A későbbi moratórium-rendeletek az előbbiek hibáit nagyrészt kiküszöbölték, amennyiben a halasztás hatását a pénztári tartozásokra korlátozta, más tartozások tekintetében pedig részben, vagy egészben feloldották azt és bizonyos mértékben igyekeztek egyensúlyba hozni a pénzintézetek és az adózások védelmét. Ez tükröződik egy 1916. évi parlamenti nyilatkozatban is, mely szerint a gazdasági élet rugalmassága és egyensúlya biztosítható volt és így „a moratóriumok megoldották a rájuk váró feladatokat." A szerző munkája beható forráskutatás alapján elemzi egyébként mind a hat moratórium-rendelet tartalmát és hatásait, s kutatásai e tekintetben hézagpótlóak.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az egész tanulmánykötet széles körű seregszemléje azoknak a jogtörténettel közvetlenül vagy közvetve foglalkozó bel- és külföldi szakemberek egyes tudományos eredményeinek, akiknek egymással való tudományos kapcsolatát nemegyszer Csizmadia professzor teremtette meg.

Pólay Elemér

Herczegh Géza: A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*

A humanitárius nemzetközi jog a háború áldozatainak védelmére szolgáló jogszabályok összessége, mely mint ilyen, a fegyveres összeütközések során alkalmazandó nemzetközi jog szabályaihoz tartozik. A háború indítása azonban az 1945-ben létrehozott ENSZ Alapokmány óta nemzetközi jogilag tiltott cselekmény, sőt az államok a 2. cikk 4. pont értelmében a háborúnál kevesebbet jelentő erőszaktól vagy az attól való fenyegetéstől is kötelesek tartózkodni. Ha a háború tilos, nincs szükség arra sem, hogy nemzetközi jogilag rendezzék a hadviselés szabályait — mondották egyesek 1945-ben, sőt egyes nemzetközi jogászok még a tankönyveikből is mellőzték a hadviselés szabályainak részletes ismertetését. Ez az álláspont azonban nem bizonyult időtállónak. Az azóta eltelt idő ugyanis bebizonyította, hogy pusztán jogi eszközökkel éppen úgy nem lehet a háborút kiküszöbölni, mint ahogyan egyetlen országban sem sikerült megszüntetni az emberölés bűncselekményének elkövetését azáltal, hogy a tetteseket súlyos, esetenként főbenjáró büntetéssel sújtják. A második világháború után számos véres háború robbant ki, a Közel-Keleten pl. eddig már négy arab—izraeli háború volt, sok áldozatot követelt az 1950-ben kitört koreai, vagy a 30 éven át dúló, 1975-ben véget ért vietnami háború, jelenleg is folyik a fegyveres harc Irak és Irán között. Mindez igen erőteljesen bizonyítja, hogy sajnos ma is nagy szükség van a háború áldozatait oltalmazó szabályok továbbfejlesztésére. Herczegh Géza ennélfogva a mai nemzetközi jog

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1981. 348 old.

egyik fontos és igen aktuális problémáját tárgyalja munkájában, melyet nemcsak a vonatkozó nemzetközi jogi irodalom elemzésével, hanem — mint a kiegészítő jegyzőkönyveket előkészítő genfi konferencián résztvevő magyar delegáció tagja — személyes tapasztalatait is felhasználva, igen magas színvonalon, a téma legapróbb részproblémáinak impónáló ismeretében írt meg. Aki a jövőben a genfi jegyzőkönyvekben foglalt kérdésekkel kíván foglalkozni, vagy tanulmányozni kívánja a jegyzőkönyvek létrejöttének körülményeit, nem mellőzheti majd Herczegh Géza munkájának megismerését, amelyet — jelentőségére tekintettel — indokolt lenne valamely világnyelven is publikálni. A könyv a humanitárius jog problémáin kívül a nemzetközi jog egyéb, a témához kapcsolódó elméleti kérdéseivel is foglalkozik, így az ismertetett művet a jus cogens, az emberi jogok vagy a repressáliák joga iránt érdeklődő olvasó is haszonnal forgathatja.

A munka — amely egyébként a szerzőnek 1979-ben megvédett doktori értekezésén alapul — nem kívánja a humanitárius nemzetközi jogot a maga teljességében feldolgozni. A szerző — amint ezt az előszóban kiemeli — négy fő kérdést választott ki részletesebb vizsgálata tárgyául: a polgári lakosság védelmét; a gerillák nemzetközi státusát; a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésekre vonatkozó szabályokat; és végül a háborús repressáliák problémáját. Az összesen 8 fejezetet tartalmazó munka utolsó négy fejezete foglalkozik ezzel a négy kérdéssel, míg az első négy fejezet fogalmi, elhatárolási kérdéseket tárgyal, illetve a történelmi előzményekkel és az egyezmények előkészületi munkáival ismertet meg.

Az *I. fejezet* a háború áldozatainak védelméről szóló nemzetközi jogszabályok kialakulását tárgyalja. (15—78. old.) A szerző az ókortól kezdve bizonyítja a humanitárius jog csíráinak létezését, megállapítva, hogy ahogyan növekedett a különböző fegyvereknek az ereje és hatékonysága, úgy ezzel „... párhuzamosan fejlődtek azok a jogszabályok is, amelyek alkalmazásuk elé jogi akadályokat állítottak". (15—16. old.) Az ókorban keletkezett ezen szabályok azonban még nem voltak igazi nemzetközi szabályok, mivel hiányzott belőlük egyrészt az államközi kapcsolatokban való alkalmazás kötelező jellege, másrészt pedig az az eszme is, amely a fegyveres összeütközések áldozatainak védelmét szolgáló mai nemzetközi jogszabályokat áthatja, nevezetesen, hogy ezek a szabályok minden emberre, emberi voltukból következően kiterjednek (18. old.). A hadviselési szabályok egyébként eléggé kemények voltak, még a XVII. században élt Hugo Grotius művét tanulmányozva is „... a hadviselés szabályainak sötét és vigasztalan képe rajzolódik elénk". (20. old.) A háború áldozatainak védelmét szolgáló nemzetközi szabályozás igazi története a szerző szerint Henry Dunant genfi üzletember fellépésével és az általa kezdeményezett első genfi egyezmény megalkotásával kezdődik. (25. old.) Az 1864-ben kötött első genfi egyezmény rövid, mindössze 10 cikkből álló nemzetközi okmány (a 27—30. oldalon a szerző a teljes szöveget közli), mely két állam közötti fegyveres összeütközésre vonatkozik, nem határozza meg viszont a fegyveres összeütközés fogalmát és nem rendezi azt az esetet sem, amikor több állam ütközik össze és közülük az egyik nem részese az egyezménynek. Az egyezmény csatlakozásra hívja fel mindazokat a kormányokat, amelyek nem küldhették el meghatalmazottaikat a genfi konferenciára, így az első nyílt nemzetközi szerződésnek tekinthető. (31—32. old.)

A 32—36. oldalon Herczegh Géza azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy honnan származik a genfi egyezménybe foglalt normák tartalma. Megállapítja, hogy bár egyesek a természetjogra szeretnék a humanitárius jog eredetét visszavezetni, Dunant kezdeményezésének átütő sikere abban rejlett, hogy fellépésének idején a társadalmi fejlődés folyamata az ember értékét mind magasabbra emelte. Az államok, melyek addigra szociális törvényhozást, társadalombiztosítási rendszert építettek ki, érdekeltek voltak abban is, hogy háborús veszteségeiket minél alacsonyabb szintre szorítsák, sőt ez volt az érdekük még legyőzött ellenfeleik esetében is, akikben a leendő kereskedelmi partnert látták.

Az I. fejezet további részében a szerző az 1906. évi, az 1929. évi és az 1949. évi genfi egyezmények létrejöttével és jellemzőivel foglalkozik. (37—78. old.)

Megállapítja, hogy még az 1906. évi genfi egyezményben is megtalálható az ún. „si omnes" elv (azaz az a szabály, hogy az egyezmény rendelkezései nem kötelezőek abban az esetben, ha a hadviselő hatalmak egyike nem szerepel a szerződésben részes államok között). Az 1929. évi egyezmény már ellenkezőleg rendelkezik. Az 1929. évi egyezmény a genfi jog fejlődését annyiban mozdította elő, hogy a fokozott védelmet kiterjesztette az egészséges hadifoglyokra is, másfelől a végrehajtás ellenőrzésére bevezette a védőhatalom intézményét. (55—56. old.) Az 1949-ben kötött négy egyezmény közül részletesen ismerteti a szerző a IV. egyezményt, amely a védett személyek körét a polgári lakosságra is kiterjeszti.

A *II. fejezet* a humanitárius jog fogalmával és jogrendszerbeli helyével foglalkozik. Herczegh Géza felfogása szerint humanitárius nemzetközi jognak csak a genfi jogot lehet tekinteni és nem tartoznak ide a hadviselés módjára vonatkozó szabályok az ún. hágai jog, melyeket az 1899. évi és az 1907. évi hágai konferencián gyűjtöttek össze. (80—81. old.) A humanitárius jog és az emberi jogok viszonyáról szólva a szerző hangsúlyozza, hogy az alapvető emberi jogok intézménye az állam és az állampolgár viszonyában jelentkezik, és „... mint ilyen, lényegileg a belső jog síkjára tartozó kérdés", bár „... az emberi jogok problémájának egyes vonatkozásai a nemzetközi kapcsolatok síkjára kerültek, a nemzetközi jog azonban nem közvetlenül biztosítja ezeket a jogokat, hanem erre az államokat kötelezi", a genfi jog esetében viszont „... az emberek alapvető jogainak *közvetlen* (kiemelés az eredetiben, N. K.) nemzetközi védelméről van szó" (86. old.). Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „az emberi jogok problémaköre a maga

egészében nem tartozik a nemzetközi jogba" (89. old.). (A magam részéről ezt az érvelést nem tartom teljesen meggyőzőnek, mivel egyrészt vannak olyan esetek, amikor a nemzetközi jog az alapvető emberi jogokat közvetlenül biztosítja az egyénnek olyan mértékben, hogy megsértésük esetén *maga léphet fel* nemzetközi fórumon (ez a helyzet pl. az Emberi Jogok Európai Egyezménye esetén), másfelől, amikor a nemzetközi jog szabályokat ír elő a sebesültekkel vagy a hadifoglyokkal való bánásmódra, ilyenkor is az *államokat kötelezi* és azok lesznek a felelősek a szabályok megszegése esetén. A különbség inkább abban van, hogy a humanitárius nemzetközi jogot az államnak háború idején a hatalmába került idegen állampolgárokkal szemben kell betartani, az emberi jogoknál viszont a kedvezményezett tipikusan az állam saját állampolgára, akivel szemben a kötelezettség ugyan békében és háborúban egyaránt teljesítendő, de ahol mégis a békeidő dominál, hiszen bizonyos emberi jogok biztosítása háború idején felfüggeszthető. Másfelől, bár igaz az, hogy az emberi jogok biztosításánál a belső jogi szabályozás dominál, a humanitárius jognál pedig a nemzetközi szabályozás, de ez utóbbi esetben is a szabályozás nézetem szerint részben állhat belső szabályokból is. (A hadifoglyokkal való jogellenes bánásmódot pl. számos állam büntetőjoga szankcionálja.) A hágai és a genfi jog viszonyáról szólva a szerző a kettő közötti különbséget abban látja, hogy míg az előbbi a megalkotása idején jogszerűen indítható háború viselését szabályozza, és bár célja a háború kegyetlenségének korlátozása volt, de mégis elismerte azt a jogot, hogy másnak ártani lehessen, ezzel szemben a genfi jog kizárólag az emberiség javára szolgáló normákat állapít meg. (90—93. old.) Ugyanakkor a genfi jog fejlődési tendenciája az, hogy a hágai jog szabályainak egy részét magába olvasztja, és a szerző szerint ez a tendencia a jövőben oly mértékben fog erősödni, hogy „... a hágai jog — anélkül, hogy formálisan hatályon kívül helyeznék — fokozatosan átadja helyét a genfi jognak..." (97. old.)

A következő pontban a szerző a humanitárius jog nemzetközi jellegét vizsgálva részletesen ír a nemzetközi jus cogens intézményéről. (99—112. old.) A cogens normákban Herczegh Géza olyan szabályokat lát, amelyek az államok szerződéskötési szabadságát korlátozzák, az általa helyesen imperatívnak nevezett normák legnagyobb jelentőségét pedig abban látja, hogy meghatározzák a nemzetközi jogalkotás irányát, mivel semmissé teszik a velük ellentétes tartalmú megállapodásokat. (108. old.) Felfogása szerint a humanitárius nemzetközi jog alapvető elvei mint a kegyetlen vagy lealacsonyító bánásmód a harcképtelen személyekkel szemben, a kínzás vagy kínvallatás tilalma cogens jellegű szabály (109. old.). A genfi jog egészére nézve pedig a J. Pictet által szerkesztett kommentárral összhangban az a véleménye, hogy a velük ellentétes külön megállapodások érvénytelenek (111. old.), így ebben az értelemben a nemzetközi humanitárius jog alapvető szabályait imperatív jellegűnek fogja fel.

A munka *III. fejezete* az 1949. évi genfi egyezmények kiegészítésének szükségességével és a módosítás érdekében kifejtett erőfeszítésekkel foglalkozik. A szerző meggyőzően bizonyítja a genfi szabályok továbbfejlesztésének szükségességét, amely több körülményre vezethető vissza. A második világháború utáni fegyveres konfliktusokban gyakran elmosódott a különbség a belső és a nemzetközi jellegű között. Egy további problémát jelentett, hogy a polgárháborúra csupán a genfi egyezmények egyetlen cikke vonatkozott, így csökkent a védelem hatékonysága. (115. old.) Változás következett be a hadviselés módjában is, a függetlenségükért harcoló gyarmati népek a technikai fölényben levő támadóval szemben az ún. gerillaháborúhoz folyamodtak, a fennálló szabályok viszont az elfogott gerillák számára nem jelentettek megfelelő védelmet. (116—119. old.) A népeket és nemzeteket megillető önrendelkezési jognak az ENSZ Alapokmányába történt foglalásával egyébként a korábban belső színezetű összeütközéseknek a jellege is megváltozott, a gyarmatok felszabadulásáért folyó harcok ma nemzetközi jellegűek. (120. old.) A gerillaháború elengedhetetlen előfeltétele a helyi lakosság támogatása, így a háború következményét a polgári lakosság sínyli meg, amelyet az ellenség állandóan zaklat, ezenkívül a felkelési körzeteket bombázzák, ami igen megnöveli a polgári lakosság veszteségeit. A vietnami háborúban pl. az összes veszteségek 80%-a a polgári lakosság köréből került ki. (121—122. old.) A hágai jog kialakítása idején még nem volt légi háború és azóta igen sokat változott a szárazföldi háború technikája is, mindez új szabályozást igényelne. A hadviselés jogának minden újabb szabályozása azonban gyengítené az ENSZ Alapokmányában foglalt fegyveres erőszak tilalmát, így újabb hágai konferencia helyett a genfi jog fejlesztése volt az egyetlen járható út. (135. old.) A humanitárius jog továbbfejlesztésének kérdéseit egyrészt a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által összehívott szakértői konferenciák, másrészt az ENSZ Közgyűlésének megbízása alapján az ENSZ Főtitkárának jelentései (ezeket ugyancsak szakértők készítették) foglalták össze. (143—154. old.) A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik a két kiegészítő genfi jegyzőkönyvet előkészítő 1971. évi genfi kormányszakértői konferencia és az ott megalakított négy bizottság munkájával, melyek eredményeként nyilvánvalóvá vált, hogy „... a nemzetközi és a nem nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatai védelmét két különálló jegyzőkönyv segítségével kell megoldani." (161. old.)

A *IV. fejezet* az 1974—77. évi genfi diplomáciai konferenciával és annak legfontosabb eredményével, a két kiegészítő genfi jegyzőkönyv keletkezésével foglalkozik, melyeket négy ülésszakon, összesen 8 hónapi munka után sikerült létrehozni. A konferencián hivatalosan 125 állam vett részt, így az egyezmények közel kerültek az egyetemlegességhez, viszont a különböző rendszerű és fejlettségű államok közötti hosszadalmas vita a szerződések szövegének érthetőségét károsan befolyásolta és ennek az lett a következménye, hogy a genfi jog anyaga

„... hovatovább már csak a szakemberek számára érthető és áttekinthető a maga egészében", holott ezt a jogot — mint a szerző is megjegyzi — a különleges képzettséggel nem rendelkező tiszteknek és altiszteknek, sőt az egyszerű katonáknak kell alkalmazni. (173. old.) A két jegyzőkönyv közül az I. számú, mely összesen 102 cikket tartalmaz, az 1949. évi négy genfi egyezményt egészíti ki, és a nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szól, míg a II. számú ennél jóval rövidebb, 28 cikkből áll, az 1949. évi négy egyezmény azonos szövegű 3. cikkét bővíti ki és a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésekre vonatkozik. A fejezet következő részében az I. jegyzőkönyvnek azzal a rendelkezésével foglalkozik, mely az önrendelkezési jog gyakorlásával folytatott fegyveres harcot nemzetközi fegyveres összeütközésnek nyilvánítja, a továbbiakban pedig vázlatosan áttekinti az I. jegyzőkönyvnek azokat a rendelkezéseit, melyek nem tekinthetők újításnak, hiszen a korábbi genfi vagy hágai egyezményekben is megtalálhatók. (184—191. old.)

Az *V. fejezet* foglalkozik a bevezetőben ígért problémák közül az elsővel, *a polgári lakosság védelmével.* Az I. kiegészítő jegyzőkönyvben szabályozott kérdések közül az az egyik legfontosabb, mivel a hadviselés gyakorlatában bekövetkezett változások egyre jobban érintik a nem harcoló lakosságot. A hadiüzemek, sőt az egész ipar a munkásokkal együtt hadi célpontokká vált, ami megkérdőjelezi, hogy lehet-e különbséget tenni a kombattánsok és a polgári lakosság között. A genfi konferencia a felvetett kérdésre igenlő választ adott, a jegyzőkönyv pontosan meghatározta a polgári személy fogalmát, különbséget tett továbbá a polgári javak és a katonai objektumok között is. A polgári javak fogalmát negatíve határozták meg oly módon, hogy definiálták a katonai célpont fogalmát és így minden egyéb objektum a polgári javak körébe tartozik. (204—208. old.) Nem sikerült viszont a katonai objektum definíciójában szereplő katonai előny fogalmát megfelelően meghatározni.

A következő oldalakon (204—224. old.) a szerző részletesen foglalkozik az arányosság elvével, vagyis azzal a problémával, hogy a katonai célpontok leküzdése alkalmával a polgári javak is veszteségeket szenvednek. A genfi jog szabályozása szerint tilos az olyan támadás, amely a várt katonai előny mértékét messze meghaladó pusztítást okoz a polgári lakosság életében és vagyonában. Ez viszont felveti azt a problémát, hogy a várt „nagy katonai előny" érdekében lehet-e mellőzni a polgári lakosság védelmére vonatkozó szabályokat? Herczegh Géza szerint nem helyes a polgári lakosság védelmét a támadó fél szubjektív megítélésétől függővé tenni, megállapítja továbbá, hogy az arányosság elve nem tükröződik az állami gyakorlatban sem (egyre nőtt t. i. a polgári áldozatok száma). A genfi jegyzőkönyv azonban elfogadta ezt az elvet, így: „A várt közvetlen és konkrét katonai előny nagysága igazolhatja a polgári lakosság körében és annak javaiban esetlegesen okozott veszteségeket, illetve károkat." (224. old.) A fejezet utolsó pontja a természeti környezet védelmét célzó, új hadviselési szabályokkal foglalkozik. (225—236. old.)

A *VI. fejezet* témája a gerillák, vagy más néven a partizánok védelme. A szerző megállapítása szerint ez a probléma váltotta ki a legtöbb vitát a genfi konferencián, az ezzel kapcsolatos felszólalások önálló kötetet tettek ki. A konferencia fő feladatát Herczegh Géza abban jelölte meg, hogy felül kellett vizsgálni a korábbi hágai szabályokat annak érdekében, hogy a partizánok megfelelő nemzetközi jogi védelemben részesüljenek, azaz az ellenfél hatalmába kerülve a hadifoglyoknak megfelelő bánásmódban részesüljenek. (239. old.) A genfi konferencián egyes delegációk véleménye az volt, hogy a partizánoknak meg kell magukat különböztetniök a polgári lakosságtól. Több ország és felszabadító mozgalom képviselője viszont azt hangoztatta, hogy a megkülönböztetés bizonyos helyzetekben nem valósítható meg, mivel a gerillák a polgári lakosságtól nem választhatóak szét, a gerilla azonos a felfegyverzett lakossággal. (245—246. old.) A gerillakérdés végül a kombattánsi (azaz harcolói) minőség meghatározásának vitájában csúcsosodott ki, hiszen, aki ilyen minőséggel rendelkezik, joga van megölni az ellenséget, aki viszont nem rendelkezik ilyen státusszal, az büntetőjogilag felelősségre vonható. Végül kompromisszumos megoldás jött létre, melynek értelmében a gerilláknak csak a támadás és az ezt megelőző katonai felfejlődés esetén kell fegyvereiket nyíltan viselniök, azaz csak a harci cselekmények során kell a kombattánsi minőséget kifejezésre juttatni. (272. oldal.) A fegyvereket akkor kell elővennie, és csak addig kell nyíltan viselnie a partizánnak, amíg ki van téve az ellenség látásának. (274. old.) A partizánok helyzetére vonatkozó cikket Herczegh Géza úgy értékeli, hogy az megszünteti „... a velük szemben eddig érvényesülő hátrányos megkülönböztetést és ugyanakkor fenntartja a polgári lakosság védelmét is." (277. old.) Ezzel megszűnt minden korábbi megkülönböztetés a reguláris és irreguláris erők között, a kiegészítő jegyzőkönyv a gerillákat a hagyományos szervezetű haderő szintjére emeli, azaz éppen olyan kombattánsok, mint az egyenruhás katonák, és elfogatásuk esetén joguk van a hadifogoly státusra. (281. old.) A hadifogoly státus fennállását illető vitákat bíróságnak kell eldönteni. (282—284. old.)

A *VII. fejezet* a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló II. kiegészítő jegyzőkönyvet tárgyalja. Ez a jegyzőkönyv az 1949. évi négy genfi egyezmény közös 3. cikkét egészíti ki, amely olyan problémakört szabályoz, mely korábban teljesen kívül esett a nemzetközi jog szabályozási szféráján. Ez ugyanis bizonyos minimumokat állapít meg a polgárháború viselésére. A szerző ebben a fejezetben először a II. jegyzőkönyv létrehozásának történetével, a különféle tervezetekkel és javaslatokkal foglalkozik (291—298. old.), majd ismerteti a jegyzőkönyvnek a régi egyezményekhez képest bővítő és így újnak tekinthető rendelkezéseit. Ilyen újnak tekinthető rendelkezést a jegyzőkönyv számos cikke tartalmaz (pl. a csoportos bünte-

tések megtiltása; a gyermekek fokozott védelme; az a rendelkezés, amely megtiltja az egészségügyi és vallási személyzet felhasználását hivatásukkal összeegyeztethetetlen feladatokra; a polgári lakosság kiéheztetésének tilalma; a kulturális javak védelme és egyéb más, itt fel nem sorolható rendelkezések). Ez a jegyzőkönyv — a szerző megállapítása szerint — elmaradt ugyan az I. jegyzőkönyvben adott védelem részletességétől, de ha nem azzal, hanem az 1949. évi genfi egyezmények közös harmadik cikkével vetjük egybe, úgy az előrelépés „... igen figyelemreméltó és alighanem a maximumot jelenti, ami ezen a téren a jelenlegi viszonyok közepette reálisan elérhető volt." (305—306. old.)

A könyv utolsó, *VIII. fejezete* a represszáliák és a humanitárius jog viszonyával foglalkozik. Ezt a kérdést a szerző már a III. fejezetben is érintette, többek között megállapítva, hogy a represszália a nemzetközi jog betartására hivatott ugyan, de a sok visszaélés miatt alkalmazása eléggé problematikus. (38—143. old.) Érthető, hogy ez a kérdés a genfi konferencián is, az ENSZ Közgyűlésén is élénk vitát váltott ki. Többek szerint a represszáliák alkalmazása összeegyeztethetetlen a nemzetközi joggal, mások szerint nem a humanitárius jog feladata az, hogy egy ilyen vitatott intézményt szabályozzon (311. old.), míg ismét mások úgy érveltek, hogy a represszáliák teljes eltörlése a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályokat egyik lényeges biztosítékuktól fosztja meg. (313. old.) Herczegh Géza véleménye szerint a fejlődés tendenciája a represszáliák megtiltása felé mutat ugyan, de mivel céljuk a jogszabályok betartásának biztosítása, így alkalmazásuk „... csak akkor tiltható meg feltétlenül és minden körülmények között, ha helyükbe a fegyveres összeütközések során alkalmazandó — nemzetközi jogszabályok betartását szolgáló újabb biztosítékok állíthatók — vagy ha a ma is meglevő egyéb biztosítékok be tudják tölteni a háborús represszáliák eddigi szerepét ..." (316. old.). Vajon vannak-e más (régi vagy új) biztosítékok és szankciók a hadviselés szabályainak betartására? Herczegh Géza válasza erre nemleges, mivel a védőhatalmaknak nincs joguk kényszer alkalmazására, a felelős egyének büntetőjogi felelősségre vonására „... gyakorlatilag csak a háború befejezését követően kerülhet rá sor ..." (ehhez én még hozzátenném azt az egyáltalán nem lényegtelen körülményt, hogy a háborút meg is kell nyerni!), ezért úgy látja, hogy jelenleg nincsenek még a represszáliákat helyettesítő eszközök (317—318. old.) és a teljes tilalom kimondása ma még idő előtti lenne (320. old.). A könyvet egy „összegezés"-nek nevezett utószó zárja le.

Az ismertetett munka végén név- és tárgymutató, valamint többnyelvű tartalomjegyzék könnyíti meg a mű használatát és a nem magyar olvasó részére a tájékozódást. (E célból egy idegen nyelvű összefoglalás sem ártott volna!) Végül egy személyes megjegyzés, mely éppúgy tekinthető a könyv szerzője érdemének, mint a magyar nemzetközi jogi irodalom kritikájának. Herczegh Géza munkája az egyetlen olyan nemzetközi jogi munka a felszabadulás utáni magyar irodalomban, mely átfogóan tárgyalja a humanitárius jog problémáit (egyébként az idevonatkozó kisebb cikkek túlnyomó részének is ő a szerzője!), így a könyv megjelenése a magyar nemzetközi jogi irodalom egyik „fehér foltját" tüntette el.

Nagy Károly

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848*

Még az 1930-as években Domanovszky Sándor tanítványai (Berlász, Csapody, Komoróczy, Wellmann stb.) egész sorozatot írtak egyes nagybirtokok gazdálkodásáról a XVI—XVIII. században. A folyamatról gazdaságtörténeti értékelésű összefoglalást adott Pach Zsigmond, de mindeddig hiányzott egyrészt a legnagyobb birtokok gazdálkodási szervezetének egységes áttekintése, másrészt annak kimutatása, hogy ez a birtokszervezet a gazdálkodáson kívül, ugyanolyan súllyal milyen egyéb teendőkkel foglalkozott. Ezt a hiányt kívánja pótolni Kállay munkája.

Vizsgálódásainak körét két irányban is korlátozza. Egyfelől csak a szatmári békétől a magyar polgári forradalomig terjedő kort vizsgálja, tehát nem foglalkozik a török hódoltság korának, rendkívül zavaros viszonyaival, amikor országos közigazgatás alig volt, és főleg alig tudta elképzeléseit, terveit végrehajtani, amikor a nagybirtokos fő tevékenysége a háborúra irányult, legyen az török elleni, Habsburg elleni vagy egyszerűen vallásháború. Ekkor a fő probléma a várak fenntartása, katonaság lábon tartása és ellátása, és maga a harcászati tevékenység volt. Az egész termelési tevékenység ezzel volt összefüggésben, jórészt ennek volt alárendelve. A szerző által tárgyalt korban ugyan nem volt mindig kifogástalan a közrend és közbiztonság, de nagy, országos háborúk az országon belül nem dúltak, a nagybirtok tehát nagyobb akadály nélkül kifejthette termelő tevékenységét. Mert a közigazgatási és jogszolgáltatási teendők ezzel szoros kapcsolatban voltak.

A vizsgálódás másik megszorítása, hogy csak a legnagyobb birtokok gazdálkodását, vezetését, „kormányzatát" vizsgálja. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy eredményei, következtetései nem minden nagybirtokra vonatkoznak. Hogy hol van a határ e latifundiumok és a még mindig 1000 holdasnál nagyobb, de a megye hatóságától nem annyira függetlenített nagybirtok között, azt a szerző nem fejti ki, de nehéz is volna akár holdszám szerint, akár országrészek szerint megmagyarázni. Nemrégiben azt állapítottam meg, hogy a XVIII. század elején Zala megye nyugati határszélén nemcsak az Althanok óriási muraközi birtoka és az Esterházy hercegek Alsólendva-lenti uradalma volt teljesen mentes a megye járási szolgabíráinak közigazgatásától, de a Szapáryak jóval kisebb szécsiszigeti és a Széchenyiek, utóbb Ebergényiek belatinci uradalma is, holott ez utóbbi kettő jóval kisebb volt pl.

* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. B/5. 338 old.

a veszprémi püspök hatalmas uradalmainál. Viszont országrészek szerinti megkülönböztetés is alig tehető, mert az Esterházy hercegek kismartoni és a Károlyiak Szatmár központú uradalmai — ezt a szerző többször hangsúlyozza — nagyon hasonló, mondhatnám azonos szervezetűek, holott keletkezésük, lakosságuk egészen eltérő.

Meg kell elégednünk azzal, hogy ilyen — az állami közigazgatástól nagy mértékben függetlenült — nagybirtokok voltak, és a szerző nagy eredménye annak bemutatása, hogy ezeknek milyen volt a szervezete, és milyen közigazgatási és jogszolgáltatási teendőket láttak el.

A XVIII. század állami központi közigazgatását ugyan még nem ismerjük részleteiben eléggé, de Ember Győző és Csizmadia Andor egymást kiegészítő könyvei ennek feladatkörét és működését bemutatják, áttekinthetővé teszik, iratanyagának felhasználását megkönnyítik. Se szeri, se száma a vármegyei közigazgatással foglalkozó munkáknak, bár a XVIII. századi átalakulás ismerete itt is hézagos, azt jól tudjuk, milyen réteg, milyen eszközökkel végezte ezt a közigazgatást, milyen célokat kívánt szolgálni.

De, aki akár a központi, akár a megyei igazgatással foglalkozott, lépten nyomon beleütközött abba, hogy X nagybirtokon ezt másként oldották meg, a megyei közgyűlés X és Y nagybirtokosok képviselőinek távollétében nem tudott határozni.

Ezt a „másként megoldást" kívánja bemutatni Kállay könyve, mely elsősorban a közigazgatástörténetnek nagy hiányosságát pótolja. Rövid, elméletileg jól megalapozott bevezetés után azonnal az érdemre tér. Igyekszik keveset beszélni, annál nagyobb tömegben hozza az adatokat. És a jól csoportosított adatok jobban bizonyítanak, mint bármilyen szöveg.

A könyv első részében a nagybirtok szervezeti felépítését mutatja be. Érdemi újsága, hogy a nagybirtok irányításában a testületi elv érvényesült. Néhány szétágazó család közös uradalmi problémáiban a családülés, de — változó nevek alatt — minden nagybirtokon a legtöbb érdemi döntést a tisztiszék hozza, mely a nagybirtok vezető szaktisztviselőiből áll. Ez a testületi ügyintézés nyilván az országos hatóságok szervezetei mintájára jött létre, hisz hosszú ideig a Helytartótanács és a Kamara is minden fontosabb ügyben testületileg foglalt állást. És épp úgy mint ott, a tiszti szék nem végérvényesen határozott, végleges döntésre az úrhoz kellett felterjeszteni a nagyobb ügyeket. Nagyon gondosan mutatja be az uradalmi tisztviselők, alkalmazottak és „szolgák" egész hirerarchiáját, az egyes tisztek teendőit, a szigorú egymás alá rendeltséget stb. Ez persze mellőzhetetlen volt az óriás birtokok területi tagoltsága miatt. Az alsólendvai Esterházy hercegi uradalom az ozorai kerülethez tartozott, és csak azon keresztül volt alárendelve a kismartoni régensségnek vagy jószágkormányzóságnak. (13 l.). Ez a nagyon bonyolult hirearchikus rend mégis jól funkcionált, sőt kiemelkedő gazdasági eredményeket is ért el, mert az uradalmi alkalmazottak körében igen szigorú pénzügyi fegyelem érvényesült. Igen részletesen mutatja be, kinek számadásai milyen fórumokon kerültek megvizsgálásra, hogyan terjesztették azokat — elég szigorú határidőkkel — egyre magasabb fórumokra, a számtartók milyen érdemileg és keményen vizsgálták át az alárendelt tisztviselőknek a számadásokban követhető gazdálkodását. Erre csak egy jellemző példát említek. A fraknói kocsmabérlő hátraléka lassanként 100 Ft-ra növekedett, aminek megfizetésére semmiképpen sem volt képes. Végül is aláírt egy kötelezvényt ennek a hátraléknak a feléről, a másik felét a herceg az illetékes tiszttel fizettette meg, mert hanyag volt, és hagyta ilyen magas összegre felgyűlni a hátralékot (171. l.).

Az uradalmak gazdálkodásának bemutatása színtelebbnek látszik. Itt is rengeteg adatot közöl, ami előadását megtámadhatatlanná teszi, de az adatok tömegéből is aligha lehet kihámozni, mik voltak a nagybirtok célkitűzései, milyen gazdálkodást kívánt követni azon kívül, hogy szinte minden vonalon igyekezett a jövedelmet növelni, és ennek érdekében bizonyos beruházásokat sem sajnált, pl. építkezés (129. és köv. l.), sőt üzemlétesítés (lékai papírgyár 185. l.), aminek tevékenységébe épp oly kevéssé tűrt beleszólást, mint bármilyen más birtokgazdálkodási kérdésbe. Az olvasó hajlamos annak feltételezésére, hogy a szerző nem tudott ellenállni annak, hogy az általa felfedezett sok gazdálkodási anyagot le is írja, noha ebből a gazdálkodás tendenciáját nem tudta kihüvelyezni. A szerző célja azonban nem ez, hanem annak világossá tétele, milyen kérdésekkel foglalkozott a tisztiszék és a többi uradalmi szervek. Hivatalt történetet ír, mint egykor az állami központi közigazgatás szerveiről Ember Győző. Nem az a problémája, hogy mik voltak az elintézendő, ellátandó ügyek és ezeket hogy próbálták eladministrálni, hanem hogy milyen ügyintéző szervek létesültek a nagy uradalmakban, és ezek mivel foglalkoztak. Ezt a kérdést maradéktalanul megoldja. Ezért aránylag kevésbé érdekes a birtokgazdálkodásról szóló fejezet, mert az természetes, hogy az uradalom célszerű és jövedelmező gazdálkodásra törekedett, legfeljebb az a probléma, hogy erre milyen eszközöket használt.

Több újat mond a jogszolgáltatás ismertetésében. Eckhart Ferenc klasszikus könyve és Varga Endre hatalmas forráspublikációja után is marad bőségesen mondanivalója, mert ezek épp a török korral foglalkoznak, Kállay pedig azt mutatja be, hogy ez milyen változásokat ért meg a béke évszázadában, amikor legalább nagy vonalakban a közrendet és biztonságot sikerült elérni, és az ítélkezést az egyre drágább és körülményesebb úriszék helyett egyre inkább a tisztiszék vette kezébe. Világos, hogy a büntetések enyhébbek lettek, köztük többé nem az úrnak jövedelmet hozó bírság, hanem „az üdvös félelmet keltő" botozás vált uralkodóvá. Ez azonban nem az ítélkező fórumban bekövetkezett változás, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődés következménye. Néhány nagyon érdekes adata van az úriszéki — a nagy uradalmakban most már többnyire tisztiszéki — gyakorlat-

ról, különösen a jobbágyok öröklése és a jobbágyok végrendelkezése köréből. Itt legfőbb és leginkább kiemelendő eredménye — mellyel alulírott is teljes mértékben egyetért —, hogy a nagybirtokos urak, részben az általuk létesített birtokkormányzati szervek félretették még Werbőczy gyér számú jobbágyöröklési szabályát is, és a jobbágyok öröklését uradalmi rendeletekkel, irányelvekkel szabályozták, melyek persze uradalmanként és időszakonként különbözőek voltak.

Azt hiszem, a könyvnek legérdekesebb része az az aránylag rövid, mindössze 45 oldalt (az egész terjedelem 14%-át) kitevő fejezet, mely a nagybirtok közigazgatási tevékenységét mutatja be. Persze szól arról, hogy milyen gondosan igyekezett a nagybirtok az állami és megyei közigazgatással a kapcsolatot tartani, arról pontos értesüléseket szerezni, gondoskodni arról, hogy valamelyik vezető uradalmi tisztviselő feltétlenül jelenjék meg a megyegyűlésen, hogy az országgyűlésen absentium ablegatiként szakértő tisztviselők (ügyész és levéltáros) vegyenek részt, és ezekről pontos jelentést adjanak. Ellenezte, hogy uradalmi tisztviselő egyben megyei szolgálatot is vállaljon, viszont apróbb — a főtisztviselőknél nagyobb — ajándékokkal biztosította a megyei, sőt helytartótanácsi tisztviselők szolgálatkészségét az uradalommal szemben. (188—191. l.).

Eddig is tudtuk, hogy a XVIII. század elején nagyobb uradalmak az adóalap-összeírást (dicalis conscriptio) teljesen önállóan végezték. Később ezek belekerültek ugyan a járási összeírásba, de minthogy a nagybirtokok többnyire egész falukat birtokoltak, ritkán voltak ugyanazon faluban idegen részbirtokosok is, ez nem zárja ki azt, hogy amikor minden faluról évente külön adóalap-összeírások készültek, ezeket az uradalom falvairól a nagybirtok illetékes tisztviselői készítették el. Kimutatja, hogy az Esterházy, Károlyi, Zichy birtokok jószágkormányzósága tudatosan törekedett arra, hogy az állami adókat maga szedje be, a befolyt és a megyéhez tovább fizetett összegekről a tiszttartó számadást is készített. (193. l.) Persze mindennek célja az volt, hogy a megyei igazgatást lehetőleg visszaszorítsák az uradalom területéről, hogy az uradalom jobbágyai még adófizetési szempontból is kizárólag az uradalomtól függjenek.

Eddig is ismert volt, hogy az úgynevezett községi önkormányzat, különösen a hármas bírójelölés szokásbajötte óta, teljesen függő viszonyban volt a földesúrtól. Az sem újság, hogy a mezőváros működési szabályzatát, sőt jurisdictiojának határait a földesúr szabta meg (204. l.), és így a községi elöljáróság voltaképpen a nagybirtokosi érdekek képviselője volt. De hogy a községi bíró, esküdtek, jegyző is a földesúrtól kapott fizetést (201. és köv. l.), kétségtelenül a könyv új megállapítása, és világosan bizonyítja, hogy a nagybirtokon fekvő községek közigazgatása tulajdonképpen a nagybirtokkormányzatnak legalsó fokú szervezete.

Arról is volt tudomásunk, több céhtörténetkutató, legutóbb Lendvai Anna is megírta, hogy a török korban alakult mezővárosi céhleveleket többnyire a földesúr vagy annak embere (várkapitány stb.) fogadta el. De új a most bemutatott könyvben az, hogy a céhszervezet Mária Terézia korabeli rendezése, új, királyi céhlevelek kiállítása után is a céhmester döntése ellen fellebbezni lehetett az illetékes tisztiszékhez. Tehát ezúton a nagybirtok az uradalmaiban működött céheket markában tarthatta és irányíthatta még akkor is, mikor erre a központi kormány tartott igényt. Bánffy még 1806-ban is megrendszabályozta uradalmának csizmadiacéhét.

Talán túlzásnak látszik, amit a mezővárosi tűzvédelem és tűzmegelőzés szervezéséről ír. Ez olyannyira a mezőváros érdeke volt, és az ismert tűzvédelmi szabályok Kanizsán is, Egerszegen is kifejezetten városi határozatokból születtek, hogy arra kell hajlanunk, ezek valóban a mezővárosok kezdeményezéséből keletkeztek. Bár azt természetesen nem tudjuk, nem kapott-e ilyen bizalmas utasításokat földesurától a városbíró.

Szekfű Gyulával szemben a nagybirtokos családok iratai alapján úgy véli, hogy a török után pusztán maradt birtokok betelepítése nem legjellegzetesebb tevékenysége volt a nagybirtokosoknak, csupán a számos közigazgatási teendő közül az egyik. Viszont mezővárosokba betelepedő iparosoknál gondosan vizsgálták, van-e ilyen iparosra szükség a városban. Ha azonban azt vizsgáljuk, hány sikertelen betelepítési kísérletről tudunk, amikor a telepítő mögött nem volt elegendő anyagi háttér és hatalmi befolyás, tehát milyen gondosan kellett megszervezni, hogy olyan telepesek jöjjenek, akik az addig puszta birtokon ott is maradnak, és milyen anyagi feltételeket kellett biztosítani részükre, hogy a telepesek számára előnyös legyen az addig puszta vagy alig lakott területen való házépítés, bozótosból szántóföld irtása, arra az álláspontra kell hajoljunk, hogy a nagybirtokosok egyik legfőbb tevékenysége a telepítés volt, ami sokszor a XVIII. század második feléig elhúzódott.

A könyv tehát nagyon nagy anyagot dolgoz fel, eddig ismeretlen igazgatási szervezettel ismertet meg, sok eddig fel nem dolgozott problémakört megvilágít, messzemenően kiegészíti a XVIII. századi közigazgatásra és törvénykezésre vonatkozó ismereteinket. Ha némelyik következtetésével olykor vitatkozunk is, ez is csak előnye a könyvnek, mert élesen veti fel a kérdéseket.

Degré Alajos

Új környezetvédelmi jogi kiadványok Magyarországon

Szabó Imre írta egy több mint tíz évvel ezelőtt megjelent tanulmányában, hogy a jog, mint forma, a társadalmi tartalomnak adekvát kifejezése és a jogi megoldás pontatlan vagy rossz, ha nem ad megfelelő formát a kifejezendő társadalmi tartalomnak.[1]

A társadalmi viszonyok szférájában a környezet, mint az embereket körülvevő külső közeg egyre nagyobb szerepet játszik, mert a műszaki ismeretek előrehaladása folytán a környezet mindinkább

[1] *Szabó* Imre: A jog társadalmi korlátai. Magyar Tudomány, 1972. 3. sz. 127. old.

szennyeződik, ami különböző károsodások forrása lehet és az ember létfeltételeit egyre nehezíti. A jognak tehát, ha a társadalmi viszonyok adekvát kifejezője akar lenni, ezzel a jelenséggel szükségképpen számolnia kell, egyébként nem tud megfelelni azoknak a társadalmi igényeknek, amelyeket a környezeti károsodások megelőzésével, illetve megszüntetésével kapcsolatban a társadalom jogosan támaszt. Ez a fő oka az ún. környezetvédelmi jog fellendülésének külföldön és belföldön egyaránt.

A környezetvédelmi jog önálló jogágiságáról sokat vitatkoztak, végleges vélemény nem alakult ki. Nálunk általában az a felfogás tekinthető uralkodónak, hogy nem önálló jogág, hanem a környezetvédelmi szabályok a különböző jogágak keretein belül helyezkednek el. Mégis mint gyűjtőfogalom a környezetvédelmi jog él és terebélyesedik, amivel a tudománynak és a gyakorlatnak egyaránt számolnia kell.

Ilyen helyzetben a „környezetvédelmi jog" az egyetemi oktatás kapuján is zörget. A közelmúltban jelent meg *Tamás András* Környezetvédelmi jog című jegyzete,[2] amely ugyan a Műszaki Egyetem részére készült, nézetünk szerint azonban a jogi karok hallgatói számára is hasznos tananyagként szolgálhatna. Tudományos megalapozottsággal tárgyalja a környezetvédelem társadalmi problematikáját (környezet és társadalom, az emberi környezet igénybevétele, környezetvédelem és társadalom), a környezetvédelmi politika egyes kérdéseit (politika és társadalomirányítás, állami környezetvédelmi politika), a környezetvédelmi jog alapkérdéseit (társadalomirányítás és jog, környezetvédelmi jogi szabályozás), a környezet védelmének részletes jogi szabályozását (föld, vizek, levegő, élővilág, táj és települési környezet védelme), a környezetért való jogi felelősséget (a felelősség alapja és rendszere) és végül a környezetvédelem irányítását és szervezetét (a környezetvédelem általános irányítása és a környezetvédelmi szakterületek irányítása). Fejtegetéseit több ábrával teszi szemléltetővé. Ezzel a módszerrel adta elő gondolatait éppen a környezetvédelem témakörben az MTA Állam és Jogtudományi Intézetében tartott előadásában *J. Mayda* puerto ricoi professzor, állításait táblára rajzolt modellekkel igyekezvén könnyebben érthetővé tenni.[3]

Ugyancsak az oktatás célját szolgálja — a továbbképzés szintjén — *Bándi Gyula* Környezetvédelmi jog című jegyzete,[4] amely elsősorban gyakorlati igényekkel a Magyar Jogász Szövetség szövetkezeti jogtanácsosi továbbképző tanfolyama részére készült. A jegyzet célkitűzése, hogy a gyakorlati életben működő jogászok is megismerkedjenek a környezetvédelem alapjaival, éppen azok, akiknek mindennapi munkájuk során egyre nagyobb szükségük van a környezetvédelmi jog területén való tájékozottságra. A szerző az anyagot három részre tagoltan mutatja be. Ezek: a környezetvédelmi jog elméleti alapjai (a környezet és a környezetvédelem, környezetvédelem a jogban, alapelvek a környezetvédelemben), a környezetvédelem jelenlegi szabályozási rendszere (a szabályozás rendszerének általános kérdései, földvédelem, vízvédelem, a levegő védelme, az élővilág védelme, tájvédelem, a települési környezet védelme), a környezetvédelem eszköz- és szankciórendszere (a környezetvédelem szervezete, államigazgatási jellegű eszközök és szankciók, polgári jogi jellegű eszközök és szankciók, büntetőjog a környezetvédelemben). A jegyzetet a részletesebb ismeretek elsajátítása céljából az ajánlott irodalom jegyzéke egészíti ki. A jegyzet jó szolgálatot tesz már azzal, hogy felhívja a figyelmet a környezetvédelmi problematikára, ennek az egész gazdasági, társadalmi életre kiható jelentőségére és a környezetvédelem szükségességét tudatosítja. E célkitűzésen túlmenően is a jegyzet érdemeként tudható be, hogy a környezetvédelmi jog legalapvetőbb tudnivalóit sikerült közérthető módon, röviden összefoglalva, áttekinthető formában tolmácsolnia.

Az újabb környezetvédelmi jogi kiadványok sorában meg kell emlékezni az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Nemzetközi Kapcsolatok Önálló Osztályának Tízéves az ENSZ Környezeti Programja, az UNEP (1972—1982) című kiadványáról,[5] amely ismerteti a szervezet létrejöttének körülményeit, az UNEP helyét az ENSZ intézményrendszerében, az UNEP 10 éves tevékenységét és Magyarország közreműködését az UNEP tevékenységében. A bevezetőben utalás történik arra, hogy az UNEP az ENSZ intézményrendszerének egyik legfiatalabb tagja az ENSZ Környezeti Programja, létrehozására az ENSZ „Emberi környezet védelme" címmel 1972. júniusában Stockholmban tartott világkonferencia ajánlása alapján került sor. A jubileum alkalmával kiadásra került magyar nyelven az említett világkonferencián elfogadott dokumentum is, amely három fejezetből áll. Ezek a következők: Nyilatkozat az emberi környezet védelméről; Nyilatkozat az elvekről; Ajánlások a tennivalókat illetően.

Mindkét kiadvány a környezetvédelmi jogi tudnivalóknak nemzetközi horizontot ad és mint ilyenek szervesen illeszkednek be a környezetvédelmi jog egyre terebélyesedő anyagába.

Trócsányi László

[2] *Tamás* András: Környezetvédelmi jog. Bp. 1982. Tankönyvkiadó, 192 old.

[3] Az előadás megjelent a Jogtudományi Közlöny 1976. évi 7. számában (391—397. old.) „Új környezetvédelmi koncepciók és modellek szükségessége (Az ökomanagement kérdései)" címen. Ábrák: 1. az ökomanagement, 2. az ökomanagement politikai folyamata (makrotervezés).

[4] *Bándi Gyula*: Környezetvédelmi jog. Bp. 1981/1982. MJSZ. 46. old.

[5] Tíz éves az ENSZ Környezeti Programja, az UNEP (1972—1982). Összeállította az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Nemzetközi Kapcsolatok Önálló Osztálya, 1982. 24. old.; Az ENSZ „Emberi környezet védelme" c. (Stockholm, 1972) világkonferencián elfogadott dokumentum magyar nyelvű fordítása, 78 old.

Egy felelősségbiztosítási tárgyú disszertáció védése az Akadémián

A Tudományos Minősítő Bizottság 1982. május 26-ára a Magyar Tudományos Akadémia székházának nagytermébe tűzte ki *Novotni Zoltán* „A felelősségbiztosítási jogviszony alapkérdései a

magyar jogban" címmel benyújtott kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját. Az értekezés opponensei *Harmathy Attila*, az állam- és jogtudományok doktora, valamint *Sárándi Imre*, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bíráló bizottság elnökének, *Asztalos Lászlónak*, az állam- és jogtudományok doktorának megnyitó szavai után *Lontai Endre*, az állam- és jogtudományok kandidátusa, a bizottság titkára ismertette a jelölt szakmai életrajzát, különös tekintettel *Novotni* Zoltán tudományos és oktatói tevékenységére. Az értekezés szerzője közel három évtizedes jogászi pályafutása során úgyszólván mindvégig a civilisztika területén működött. Számos éven át dolgozott az Állami Biztosítónál, ahol különféle vezetői munkaköröket töltött be. Hosszú évek óta vállal részt a graduális és a posztgraduális képzésben mint a polgári jog előadója. E téren kifejtett tevékenységét az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docensi cím adományozásával ismerte el. A jelölt számos publikációja látott napvilágot mind itthon, mind külföldön a biztosítási jog tárgykörében. 1982. február 1-e óta a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Állam- és Jogtudományi Intézetében a Civilisztikai Tudományok Tanszékének élén áll.

„A felelősségbiztosítási jogviszony alapkérdései a magyar jogban" című kandidátusi értekezés bevezetést és hét fejezetet foglal magában. A Bevezetés, miután a szerző a modern technikai fejlődésben, az erőteljes urbanizációs folyamatban és az emberi környezet hátrányos megváltoztatásában jelölte meg a személyes és közösségi érdekek, a vagyon károsodásának sokirányú és tömeges jelentkezését előidéző főbb okokat, arra mutat rá, hogy mindez alkalmas feltételeket hozott létre a felelősségbiztosítás beépüléséhez a kárelosztás jogi rendszerébe. Mégis — hívja fel a figyelmet a szerző — a Polgári Törvénykönyv megalkotásáig nem a tételes jog, hanem kizárólag szerződési feltételek szabályozták a felek jogi helyzetét. Maga a Ptk. egyetlen szakaszt szentel a jogintézménynek, de „ez a szabályozás sincs mindenben összhangban a törvény egyéb szabályaival, egész rendszerével". A polgári jog rendszerébe diszharmonikusan illeszkedik a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítást szabályozó kormányrendelet, s ebből a kettős nehézségből származtatja az idevágó bírói gyakorlat „ingatagságát" és „következetlenségét" és azt is, hogy az „nem alkalmas a törvényi szabályozás hézagainak kitöltésére". Ebből a kritikus attitüdből kiindulva fogalmazza meg a szerző mondanivalóját, vagyis, hogy „ezt a jogintézményt a polgári jog rendszerében elhelyezve, annak intézményeként felfogva, jogi összefüggései alapján" tisztázza „a jogviszony alapkérdéseit és szerepét". Mindez — a jelölt felfogásában — a peren kívüli jogalkalmazás hétköznapi problémáinak tömegében nyújthat segítséget azok jobb megoldására.

Az I. fejezet a felelősségbiztosítási jogintézménynek a magyar jogban való kialakulását vázolja, sőt nemzetközi kitekintést ad és fejtegetéseiben a szerző a máig jut el. A II. fejezet a „Felelősség, biztosítás, felelősségbiztosítás" címet viseli, s miután előbb a felelősség alapgondolatát, majd a biztosítás alapeszméit kifejtette, a két jogintézményt összekapcsolja a felelősségbiztosítás jogintézményében. A III. fejezet a felelősségbiztosítási jogviszony jellegével és fajaival foglalkozik. A disszertáns előbb sorra veszi mindazokat a kötelmi jogi szituációkat, amelyekkel a felelősségbiztosítás közös nevezőre hozhatónak látszik, de végül is a kutatási tárgyat sem egyikkel, sem másikkal nem azonosítja maradéktalanul. A szerzői meghatározásban a felelősségbiztosítás a kötelem kötelezettségi oldalának olyan megerősítése, mely az eredeti kötelmi helyzet fenntartása és alanyváltozás nélkül lehetővé teszi harmadik személy, a felelősségbiztosító, teljesítését a kötelezett helyett. Ez a biztosítási típus a vagyonbiztosítástól jól megkülönböztethető, csoportosítására pedig a szerző három felosztási ismérvet munkál ki. Eszerint a felelősségbiztosítások csoportosíthatók a létrejövetel önkéntessége, illetőleg az önkéntesség hiánya alapján, a biztosító helytállásának mértéke szerint (teljes—nem teljes), végül oly módon is, hogy azt vesszük alapul: a biztosítási esemény szerződésszegéssel vagy anélkül okozott kárért beálló felelősség. „A jogviszony szerkezete és elemei" címet viselő IV. fejezet előbb a teljesítés stádiumában három oldalúvá alakult jogviszony egyes oldalait írja le, s azokat a fedezeti, a szolgáltatási és a jogsérelmi jogviszony elnevezésekkel illeti. Ezt követően kerül sor a felelősségbiztosítási jogviszony alanyainak, tárgyának és tartalmának bemutatására.

Az V. fejezetben e jogviszony létszakairól olvashatunk fejtegetéseket, mert a jelölt végigkalauzolja az olvasót a jogviszony keletkezésétől a jogviszony hatályosulásán, a teljesítést megelőző létszakon és a teljesítési létszakon, valamint a teljesítést követő fázison keresztül egészen a jogviszony megszűnéséig, sőt ezentúl egészen addig a végső mozzanatig, amelyet a szerződés reaktiválásának időszaka névvel jelöl. A szerző kiterjedt gyakorlati ismeretei és oktatói rutinja bőségesen kamatoznak az értekezésnek ebben a legterjedelmesebb és a Bevezetőben felvállalt szolgálati szerepet talán a leginkább betöltő fejezetében, s veszi birtokba a felelősségbiztosítás realizálásának egyik izgalmas és döntő állomását, a polgári pert. A VI. fejezet a felelősségbiztosítási tevékenységet mint társadalmi és gazdasági jelenséget mutatja be, végül a dolgozat VII. — záró — fejezete a felelősségbiztosítási jogviszonyokban fellépő új tendenciákról szól. Míg az előbbi fejezet a biztosítási jogintézménynek mintegy aktuális szociográfiája, addig az utóbbi a jövőt firtatja, amelynek méhe — úgy tűnik — mind személyi, mind tárgyi körben a disszertációban tárgyalt jogintézmény további kiteljesedését rejti magában.

Harmathy Attila, opponensi véleményében mindenekelőtt annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a felelősségbiztosítás olyan tárgykört jelöl, amelynek gazdasági és jogi szerepe vitathatatlan, sőt érzékelhető az elméleti fontossága is. Ez utóbbival kapcsolatban arra mutatott rá,

hogy a szerződések elméleti tételeinek kidolgozásánál a figyelmet többnyire elkerülik a dologszolgáltatással nem járó szerződéses kapcsolatok. Felhívta a figyelmet még arra, hogy a felelősségbiztosítás nem vizsgálható elszigetelten, mert hatályosulási folyamatába a felelősségi jogviszony specifikumai beépülhetnek. Az opponens azonban nemcsak a tárgyválasztást méltatta, hanem elismeréssel szólt a feldolgozás módjáról is. A szerzőnek, „a magyar jogélet ismert személyiségének" igényes műveként jelölte meg az értekezést, „amely magában foglalja a gyakorlatban eltöltött sok év tapasztalatait, valamint a munkába bele nem fásultan, érdeklődéssel végzett, széles körű anyaggyűjtésen nyugvó gondolkodást". Külön is aláhúzta a szerző kiállását a felelősségbiztosítás polgári jogi jellege mellett és üdvözölte azt az elgondolást, amelyet az állami gazdálkodó szervezeteknek a biztosítás körébe történő szélesebb körű bevonása érdekében a disszertáns kifejtett. Az opponens a német, a francia és az angol jogból vett szemelvények után a magyar joggyakorlatot a biztosítási jog körében irányító néhány döntvényt tekintett át, figyelemmel a Ptk. 1977. évi Novellájára is. Befejezésül méltatta a jelölt dolgozatának komplexitását, eredményei közül pedig kiemelte azt a segítséget, amelyet a szerző „sok megszokott elméleti és gyakorlati tétel felülvizsgálatához" adott a többalanyú kötelmek elemzése révén.

Sárándi professzor bevezetőben méltatta azt az ösztönző szerepet, amelyet az Állami Biztosító a biztosítási jog kérdéseinek feldolgozása terén kifejtett és kifejt. A jelölt ennek a műhelynek a reprezentánsa, aki nagy fontosságú, de korábban elhanyagolt jogterületet választott értekezésének tárgyául. Ez az opponensi vélemény is komoly érdemet lát abban, hogy Novotni Zoltán a felelősségbiztosítási joganyagot „beilleszteni törekszik a polgári jogba", mégpedig egyrészt akként, hogy a kártelepítés rendszerében helyezi el, másrészt úgy, hogy a felelősségbiztosítási szerződést a polgári jogi szerződések felől közelíti meg. Az alapvető egyetértés rögzítése mellett az opponens bizonyos aggályait, illetve eltérő felfogását is hangsúlyozta egyes kérdésekben. Így túlzásnak vélte, hogy a jelölt a felelősségbiztosítást „teljesen függetlennek tekinti" a vagyonbiztosítástól, s nehezményezte, hogy a szerző előszeretettel vonzódik „a klasszikus — ma már nem mindenütt érvényesülő — ideákhoz, normákhoz".

Mindkét opponens javasolta a Bíráló Bizottságnak a kandidátusi fokozat odaítélése iránti előterjesztés megtételét a Tudományos Minősítő Bizottsághoz.

Novotni Zoltán válaszában három kérdéssel foglalkozott. Felszólalásának első részében a felelősségbiztosítási jogviszony polgári jogi szemléletének kérdését fejtegette tovább. Ez módot adott arra, hogy néhány félreértést tisztázzon és ismét rámutasson a biztosítási jogviszony hallgatólagos létrejöttét engedélyező törvényhely problematikusságára. Felelősségi rendszerünk egységesítésének kérdéseire térve át változatlanul hangsúlyozta fenntartásait a „súlyos gondatlanság" nehezen körvonalazható fogalmával szemben. Végül további érvekkel támasztotta alá azt a felfogását, amely a felelősségbiztosítást élesen elkülöníti a vagyonbiztosítástól.

A zárt tanácskozást követően újból megnyitott nyilvános ülésen az elnöklő *Asztalos* professzor ismertette a titkos szavazás eredményét, mely szerint a hattagú bíráló bizottság összesen 18 ponttal, vagyis az adott esetben lehetséges pontok maximumával értékelte a Novotni Zoltán kandidátusi értekezését. A bizottság — mint a titkári előadományból kitűnt — a tárgyválasztás újszerűségét és fontosságát, a megközelítés polgári jogias nézőpontját és a kifejtés alaposságát vette elsősorban figyelembe értékelésének kialakításánál. Minden jogunk megvan ahhoz, hogy reméljük: az értekezést könyv alakjában belátható időn belül a szélesebb szakközönség is birtokba veheti.

Gáspárdy László

Büntetőjogi műhelyértekezlet Szegeden

1981. november végén került megrendezésre Szegeden az a műhelyértekezlet, amelyen a JATE Büntetőjogi és Büntető Eljárásjogi Tanszéke tudományos fokozattal még nem rendelkező oktatói számoltak be jelenlegi kutatómunkájuk állásáról. Ez a műhelyértekezlet a közvetlenül utána elhunyt Fonyó Antal professzornak különösen szívügye volt, így az ő emlékének is adózunk az elhangzottak közzétételével.

I.

Elsőként *Bodnár László* egyetemi tanársegédnek *„A kötelességösszeütközés a büntetőjogban"* c. tanulmányát vitatták meg. Kötelességösszeütközésnek az olyan helyzetet nevezzük, amelyben valamely személyt egyidejűleg két vagy több olyan kötelezettség terhel, amelyek közül csupán az egyiknek tehet eleget, mivel bármelyik teljesítése kizárja a másik, illetve a többi teljesítésének a lehetőségét.

A dolgozat elsősorban a kötelességösszeütközés büntetőjogi természetét vizsgálja. Megállapítja, hogy két irányzat alakult ki. Az egyik szerint a kötelességösszeütközés *a létrejött cselekmény büntethetőségét kizáró ok*. Eme egységes kiindulópont mellett azonban a következő három megoldás létezik: a) A kötelességösszeütközés a törvényben külön szabályozott jogellenességet kizáró ok (NDK Btk); b) A kötelességösszeütközés a végszükség speciális esete (a szovjet büntetőjogtudományban széles körben elterjedt felfogás); c) A kötelességösszeütközés a törvényben nem szabályozott külön jogellenességet kizáró ok (így annak idején nálunk Heller). Mindezekkel szemben a másik irányzat szerint a kötelességösszeütközés az egyidejű több cselekvés lehetőségének a hiányában *már magának a mulasztásnak a létrejöttét kiküszöböli* (Tokaji Géza).

A szerző a kötelességösszeütközés két változatát munkálja ki. Az egyik esetben kizárólag tevési kötelességek, s ennek megfelelően csakis mulasztások konkurrálnak egymással (homogén változat), a

másikban viszont valamely tevési kötelesség kerül kollízióba egy vagy több nem-tevési kötelességgel (heterogén változat). A dolgozat szerint a korábbi álláspontok közös hibája, hogy azok vagy csak az egyik, vagy csak a másik változatot tartják szem előtt.

Ami pedig a kötelességösszeütközés jogi természetét illeti, a szerző a következő két felfogást igyekszik cáfolni:

a) A végszükség körébe vonás elméletileg azért nem helyes, mert a kötelességösszeütközéstől eltérően a végszükségben levő az elhárító cselekményre csak jogosult, de nem köteles, gyakorlatilag pedig azért nem helyes, mert a kötelességösszeütközéstől eltérően a végszükségben levő az elhárító cselekményre csak jogosult, de nem köteles, gyakorlatilag pedig azért nem, mivel a végszükséggel ellentétben a kötelességösszeütközés jogellenességet kizáró hatása az arányazonosságig terjed (pl. ha két életveszélyben levő közül csak az egyik élete menthető a másik árán).

b) A mulasztás létrejöttét kizáró okként valló felfogás hibája — amellett, hogy a heterogén kollízióra eleve nem alkalmazható — főként abban mutatkozik meg, hogy társadalomra veszélyességi momentumoktól teszi függővé már magának a cselekménynek (a mulasztásnak) a létrejöttét, s így a bűncselekmény-fogalom belső logikájának a megbontásával jár.

A dolgozat szerint a kötelességösszeütközés a törvényben nem szabályozott társadalomra veszélyességet kizáró okok külön esete. Ha tehát a kötelezett az őt terhelő több kötelesség közül a társadalom számára objektíve fontosabb kötelességet teljesíti, a cselekménye nem veszélyes a társadalomra, s a felmentést közvetlenül a Btk. 10. §-ára kell alapozni.

Békés Imre akadályoztatása folytán írásban küldte meg észrevételeit. Abból indult ki, hogy a jogellenességet kizáró okok „katalógusa" mindig hiányérzetet keltett az olvasók körében, s a szerző kutatását ebből a szempontból is úttörő jellegűnek tartja. Érdekesnek találta azokat az okfejtéseket, hogy miért nem célszerű a kötelességösszeütközést a végszükség szabályai szerint megítélni, s másrészt, hogy miért nem a mulasztás létrejöttét kizáró okként felfogni. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a homogén kötelességösszeütközés viszonylatában Tokaji felfogása is szellemes, a másik változat viszont (az arányosságot is beleértve) végszükségként is megnyugtatóan megoldható. Ennek ellenére a tanulmány — mint egy tágabb körű kutatás része — minden elismerést megérdemel.

Bittó Márta is nagyra értékelte a dolgozatot. Véleménye szerint végszükségként, vagy a végszükség analógiájára szokás a problémát megoldani, azzal, hogy a végszükségi cselekmény szükségképpen diszpozíciószerű. Igen lényeges azonban, hogy valamely ok a bűncselekménytan rendszerében több szinten is kizárhatja a felelősséget. Így vannak bűncselekmények, amelyeknél a kötelességösszeütközés szabályai szerinti eljárás esetén már a diszpozíciószerű elkövetési magatartás sem jön létre (pl. a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés).

Kránitz Mariannak arra a kérdésére, hogy gyakorlatilag modellezhető-e a kötelességek rangsorolása, *Tokaji Géza* úgy vélte, hogy csak akként, mint a végszükség esetén a legkülönfélébb jellegű sérelmek közti arányosság.

A vita kiterjeszkedett arra is, hogy az ilyen jellegű kutatásoknak van-e létjogosultságuk. *Kertész Imre* és *Fonyó Antal* a kérdés számtalan területen megnyilvánuló gyakorlati jelentőségét hangsúlyozták, de olyan vélemény is akadt, hogy ha a probléma extrém jellegű lenne is, a dogmatikának akkor is kell foglalkoznia vele *(Nagy Károly)*.

Király Tibor akadémikus is abból indult ki, hogy az ilyen típusú kutatásnak megvan a létjogosultsága, a törvényesség nem nélkülözheti az elméleti alapokat. A továbbiakban arról szólt, hogy a jogos védelemnek, a végszükségnek és a kötelességösszeütközésnek két közös vonása van: egyrészt ezekben az esetekben a törvény az embert magára hagyja, másrészt mindhárom kizáró oknál az erkölcsi normáknak is nagy a jelentőségük.

Szabó András egyetértett Bittó Márta véleményével, majd arról szólt, hogy ha a kötelességek, a normák ütközéséről van szó, már ebből a terminológiából is kitűnik, hogy nem társadalomra veszélyességi, hanem jogellenességi kérdéssel állunk szemben. Emellett úgy tűnik, hogy a szerző a naturális cselekményfogalommal dolgozik, jóllehet társadalomban élünk, s minden testmozgásnak társadalmi jelentősége van.

Cséka Ervin úgy vélte, hogy valamely külön nem szabályozott kizáró ok esetén mindenekelőtt azt kell vizsgálni, hogy nem illik-e bele mégis a törvény valamely rendelkezésébe. A kötelességösszeütközés viszonylatában tehát azt, hogy nem fér-e bele a végszükségbe. Másfelől tisztázást igényel, hogy milyen jellegű kötelességek kollíziója jöhet figyelembe.

Bodnár László megköszönte a bírálatokban megnyilvánuló segítőkészséget, s jelezte, hogy a témája központi kérdésére, a kötelességösszeütközés büntetőjogi természetére tett észrevételek alapján a felfogását újból átgondolja. Ezúttal azonban csak néhány egyéb kérdésre kívánt válaszolni. Így Bittó Mártának igazat adott abban, hogy végszükség esetén az elhárító cselekmény mindig diszpozíciószerű, a lényeges azonban az, hogy a veszélybe jutott ezt a diszpozíciószerű elhárító cselekményt elvileg mellőzheti, míg a kötelességösszeütközés a diszpozíciószerű cselekmény létrejöttét elkerülhetetlenné teszi. Kránitz Mariannak adott válaszában úgy vélte, hogy a kötelességek fontossági sorrendjére éppúgy, mint az arányosságra nézve bizonyos elveket szükséges lenne kialakítani, s ennek keretében a legkülönfélébb szempontokra, így az olyanokra is ki kellene terjeszkedni, hogy pótolható, vagy pótolhatatlan értékről van-e szó. Szabó András észrevételeit illetően a szerző arra utalt, hogy egyrészt a jelenleg használatos tankönyvben is olvasható ún. redukált cselekményfogalmat tette magáévá, másfelől szerinte a büntetőjogellenesség sem képzelhető el a cselekmény társadalomra veszélyessége nélkül. Végül Cséka Ervin kérdésére jelezte, hogy csak a büntetőjogilag releváns kötelességek kollíziója jöhet kizáró okként figyelembe.

Tokaji Géza zárszavában abból indult ki, hogy a kötelességösszeütközés problémája latens módon

mindig is létezett, így feldolgozása nem elméleti spekuláció terméke. A továbbiakban jelezte, hogy a szerző kutatási területe a szükséghelyzetek összessége, s ennek csak egy töredéknyi részkérdése a kötelességek kollíziója. Tokaji Géza különösen értékesnek nyilvánította a homogén és a heterogén kötelességösszeütközés megkülönböztetését, amiből nyilvánvalóan következik, hogy a heterogén változat mulasztási kérdésként eleve nem kezelhető. Egyebekben a zárszó is túlnyomórészt azokból az elemekből építette fel az észrevételeit, amelyekhez hasonlókat Békés Imre és Bittó Márta bírálata is tartalmazott.

II.

Nagy Ferenc egyetemi adjunktus az *„Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében"* c. munkája a téma tudományos szempontból hézagpótló jelentőségű feldolgozása. Az eddig elkészült részek az intézkedések előzményeit és kialakulását; a külföldi és hazai szakirodalmi nézetek 1945-ig terjedő bemutatását; valamint egyes elméleti problémák elemzését tartalmazzák. Megvitatásra azonban ezúttal csak az utolsó kérdéskör tézisei kerültek.

Mindenekelőtt a büntetőjogi intézkedés fogalmának definiálására tett kísérletet a szerző, a tételes jogra figyelemmel. Eszerint az intézkedés a kriminális jogkövetkezmények egyik faja, a társadalom védelmének a büntetés melletti másik eszköze. Az intézkedést a bíróság (vagy az állam erre feljogosított más szerve) a törvény által előre megállapított feltételek fennforgása esetén, a büntetendő cselekmény vagy (és) az elkövető specifikus sajátosságai miatt a büntetés helyett, avagy büntetés, illetve más intézkedés mellett rendeli el az elkövető nevelése, gyógyítása vagy izolálása útján annak megelőzésére, hogy az elkövető a jövőben büntetendő cselekményt kövessen el.

Az intézkedés és a büntetés viszonyát illetően azok rokon, illetve megkülönböztető vonásait taglalta a szerző. Utalt arra, hogy újabban mind gyakrabban mutatnak rá a két intézmény közti különbségek elmosódására, viszonylagos értékére. A szerző szerint is a kétféle szankciófaj csupán arra szolgálhat, hogy minél megfelelőbben legyen elérhető az egyéniesítés. Mindkét szankciófajnak megvan a saját helye és jelentősége a bűnözés elleni harcban. Azzal a szankcióval kell reagálni, amely az elkövető egyéniségére és az elkövetett cselekményre figyelemmel a legtöbb kilátást nyújtja a reszocializálásra.

Az intézkedések osztályozása több alapon is történhet. A leggyakoribbnak és legindokoltabbnak az intézkedések célja, tartalma szerinti klasszifikációt tekintette a szerző, s ennek megfelelően nevelő-intő jellegű; gyógyító (kuratív); illetve izoláló (eliminális) intézkedések között differenciált, bár ezt a felosztást is relatív értékűnek ítélte. Problematikusnak minősítette az elkobzás, továbbá a jogkorlátozó vagy eltiltó, valamint a pártfogó-felügyeleti intézkedések besorolását.

Az intézkedések indokoltságát a tartalmukra, az alkalmazásukkal elérni kívánt célokra és az alkalmazásuk feltételeire tekintettel kell értékelni. Az intézkedéseknek, ugyanúgy, mint a büntetéseknek nem csupán célszerűeknek kell lenniök, hanem az igazságosság követelményének is meg kell felelniök. Az indokoltságot vizsgálva legproblematikusabb a veszélyes többszörös visszaesőkkel szemben alkalmazott biztonsági (szigorított) őrizet. Különösen a hazai többszörös kumulációs megoldás meggondolkodtató és aggályos (felemelt szabadságvesztés + mellékbüntetés + szigorított őrizet + pártfogó felügyelet). A szerző véleménye szerint a jövő büntetőjogának a szabadságelvonással járó büntetés és az ugyancsak szabadságelvonást magában foglaló intézkedés együttes, pontosabban egymás utáni alkalmazásának visszaszorítása, majd megszüntetése irányában kell haladnia. Nem pusztán humanisztikus, igazságossági okból, hanem a célszerűségi szempontok miatt is.

A jogkövetkezmények dualizmusát tárgyalva a szerző az ún. dualista helyettesítő rendszer mellett foglalt állást. Ezen szubsztitúciós rendszer szerint az intézkedés végrehajtása a büntetés végrehajtását megelőzi és így a büntetést egészben vagy részben — az intézkedésnek a büntetés tartalmába való beszámítása révén — helyettesíti. E rendszert meghatározott esetekben hazánkban is követendőnek tartja a szerző, mert így jórészt enyhíthetők a dualista rendszer hátrányos következményei.

A vitában — amelyen a szerző tartós külföldi tanulmányútja miatt nem lehetett jelen — a legtöbb észrevétel a büntetőjogi intézkedés fogalmának meghatározását érintette.

Horváth Tibor azt a metodikai kérdést vetette fel, hogy lehet-e csupán a tételes magyar jog és a jogösszehasonlítás felhasználásával, tehát a létezőnek az összefoglalásával megfelelő elméleti eredményt elérni? A de lege lata vizsgálódást nem lehet ugyan nélkülözni, de a kutatást főleg arra kell koncentrálni, hogy mi a jövő büntetőjogában az intézkedés fogalma, szerepe. Úgy vélte, hogy a szerzőnek a tételes jogban meglevő intézkedések összefoglaló leírása alapján kialakított fogalommeghatározása nem adhat választ a tulajdonképpeni kérdésre. További elméleti általánosításra van szükség annak megoldásához, hogy mi az intézkedések helye, szerepe a jövő büntetőjogában. Annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy bizonyos területektől (így a fiatalkorúak büntetőjogától) eltekintve az intézkedéseknek a büntetésekhez képest csak másodlagos szerepük lesz.

Vigh József is szükségesnek tartotta a jövőben kialakítandó szankciórendszer bemutatását. A tudománynak ezzel is szolgálnia kell a kodifikációs munkálatokat.

Fehér Lenke viszont a dolgozat fő erényét éppen az olyan fogalomképzési törekvésben látta, amely a jövő felé az első lépésként a jelen büntetőjoga problémáit véli megoldandónak. A szerző fogalommeghatározása szerinte szinte tökéletes, de az egyes intézkedésekre való lebontás már nem annyira, valami a rendszerből mindig „kilóg".

Szabó András nagyra értékelte a szerző fogalomalkotási kísérletét. Rámutatott, hogy a fogalomképzési követelmények felállításakor figyelembe kell venni, hogy jogi fogalomalkotásról van szó, ami lényegesen különbözik egy szociológiai vagy természettudományos fogalomalkotástól. Hang-

súlyozta, hogy lehetetlen a jog prognosztizálása. A jogi fogalomalkotásnál be kell érni azzal, hogy ami nem büntetés, az intézkedés, mivel az intézkedések fogalma alá tartozó jelenségek nem homogének.

Szabó Lászlóné — Szabó András gondolatmenetéhez kapcsolódva — úgy foglalt állást, hogy mind de lege lata, mind de lege ferenda azok a jogkövetkezmények intézkedések, amelyek nem büntetések és amelyek elsősorban a speciális prevenciót szolgálják. Probléma csak az elkobzás esetében van. Az intézkedések azt a törekvést tükrözik, hogy az uniformizált büntetési nemek mellett megtaláljuk azokat a módozatokat, amelyek az elkövetőt jobban visszatartják a bűncselekmény elkövetésétől.

Maróti László szerint az intézkedések a büntetéstől részben eltérő, azokat kiegészítő olyan jogkövetkezmények, amelyek a nevelés, gondozás szolgálatában állnak.

Többen észrevételezték a büntetések és az intézkedések közti viszony mikénti tárgyalását. Hivatkoztak arra *(Fehér Lenke, Szabó Lászlóné, Vigh József, Irk Ferenc)*, hogy a kétféle jogintézmény egymástól való elhatárolása sarkos, kissé merev, hogy a szerző túlzottan is szembeállítja az intézkedést a büntetéssel. E kifogások ellen szólnak viszont a szerzőnek a tézisekben is közzétett megjegyzései, amelyekben a büntetés és az intézkedés különbségének relativitását is hangsúlyozza. *Steffler Sándor* azt kifogásolta, hogy az elhatárolásoknál nem tükröződik világosan, hogy hol határol el a szerző az elmélet alapján és hol foglalkozik a külföldi és a magyar tételes joggal.

Fonyó Antal véleménye a fogalomképzési kérdéskör összegzésének is tekinthető. Nézete szerint a heterogenitás, a fogalmak változó tartalma miatt nehéz az intézkedés fogalmának a meghatározása. Mégis vizsgálni kell a problémát de lege lata és de lege ferenda egyaránt. A törvény számára valóban elegendő az a megfogalmazás, hogy intézkedés az, ami nem büntetés. De a fogalomba tartalmi elem bevonása is szükséges, elsősorban garanciális szempontból. Meg kell tehát a specifikus fogalmi jegyeket nevezni és pozitívnak ítélte, hogy a szerzőnél volt erre törekvés. A sarkítás, a viszonylag éles szembeállítás nem hiba, azt viszont világosabbá kell tenni, hogy minek (elméletnek vagy tételes jognak) az alapján történik az elhatárolát.

Király Tibor a fogalomképzési problematikát meghaladó felszólalásában rámutatott, hogy az intézkedések léte újfajta büntetőjog megjelenését jelenti, eltűnik, illetve háttérbe szorul a tettarányosság, előtérbe kerül a társadalom védelmének a gondolata, s ennek keretében a reszocializáció. Az intézkedések bevezetésével a szankció valamilyen módon elszakad a bűncselekménytől, ami valóban egy újfajta büntetőjogot jelent. Megítélése szerint a szerző dolgozatában helyes a történeti-elméleti vonal vizsgálata, de a büntetőjogi alapkérdésekkel való összefüggést jobban kell tisztázni és létjogosultsága van a logikai alapon történő elemzésnek is.

Cséka Ervin szerint a Btk.-ban nem nagyon sikerült az intézkedések megfelelő rendszeri elhelyezése. Hiányosság, hogy a büntetéskiszabástól eltérően nincs intézkedés-kiszabási elv, jóllehet részben mások a célok is. Emellett az intézkedéseknek vannak nem tisztázott eljárási összefüggései is (pl. a súlyosítási tilalom).

III.

Merényi Kálmán egyetemi adjunktus *„TEAM keretében végzett kriminológiai és viktimológiai vizsgálat"* címmel tartott felolvasást. A munka rövid összefoglalása a következő:

Az emberölésért szabadságvesztésre ítéltek a büntetésvégrehajtás jellegzetes kategóriáját alkotják. E kategóriában TEAM keretében tudományos vizsgálatot végeztünk. A kutatás célja az emberölést elkövetett elítéltek sokirányú — orvosi, pszichológiai, kriminológiai és pedagógiai eszközökkel történő — vizsgálata azért, hogy mélyreható ismereteket szerezzünk és ennek alapján kidolgozzuk az átnevelés feladatait és módszereit. *Hipotézisünk* az volt, hogy az emberölést elkövetett elítéltek — bár azonos fokozatban töltik büntetésüket — heterogén csoportot alkotnak.

Az Igazságügyi Minisztérium Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnoksága létrehozott egy *„kriminálpedagógiai kutatócsoport"*-ot. A kutatólétszám 10 fő volt: egy orvos, három pszichológus, egy kriminológus, egy kriminálstatisztikus, két pedagógus, egy büntetőjogász és egy parancsnok. A kromoszóma vizsgálatot az egyetemi biológiai intézet munkatársai végezték el. A kutatócsoport felügyeletét a Bv. Országos Parancsnokság Tudományos Csoportjának vezetője látta el.

A kutatás távlati terv alapján három éven keresztül tartott. Alapvetően két *módszert* alkalmaztunk: az interjút és a kérdőlapot, de egyes tudományok területén speciális eljárásokat is, pl.: próbák, mérések. Az orvosi vizsgálat során sor került a vizsgálatba bevont személyek egészségügyi anyagainak tanulmányozására; ez kiegészült — bizonyos körben — kromoszóma vizsgálatokkal és antropológiai mérésekkel, valamint tetováció vizsgálatokkal is. A pszichológusok vizsgálataiban a következő négy teszt volt: MAWI intelligencia teszt, Rorschach, Szondi és Lüscher tesztek. A kriminológiai és viktimológiai vizsgálat interjút és kérdőíveket alkalmazott. A pedagógiai vizsgálat a szociometriai mérést, dokumentumok (fejlődési lap, bűnügyi iratok) elemzését is felhasználta. A vizsgálatba bevont elítélteknek a bíróságokon tárolt teljes bűnügyi iratanyagai rendelkezésre állottak.

A kutatócsoport a vizsgálatokat az elítéltek 100 főnyi csoportjában *(minta)* végezte. Az alapsokaság (populáció) 300 fő volt. A minta tehát az alapsokaságnak pontosan $^1/_3$-át tette ki. Az alap- és mintasokaság főbb ismérvek szerinti megoszlási viszonyszámai, illetve azok grafikus ábrái, valamint a két mennyiségi ismérvnél számított átlag, szóródási mutatószámok — további számítások mellőzésével is — egyértelműen bizonyítják a minta igen jó képviseletét. Jelentősebb eltérés a szakképzettség tekintetében mutatkozott.

A *reprezentáció* ellenőrzése után került sor 2 kontrollcsoport kiválasztására: egy az erőszakos közösülést, egy a lopást elkövetők köréből. Mindkét csoportnál az alapsokaság 150—150, a minta 25—25 fő volt. A két csoport közül „való-

i" kontrollnak a lopást elkövetőét tekintettük, mert a szexuális elkövetők csoportja — miként az alapvizsgálatnál is — agresszív jellegű bűntetteket képviselt.

A *kriminológiai* és *viktimológiai* vizsgálatok módszere — egyebek mellett — az volt, hogy az elítélt nyilatkozott mindazokról a belső folyamatokról, indítékokról, amelyek a tudatában végbementek az elkövetés előtt, alatt és után. Továbbá arról is, hogy véleménye szerint milyen körülmény vagy helyzet tarthatta volna vissza az elkövetéstől. A kérdőívet e célnak megfelelően állítottuk össze. A 95 fő kérdést tartalmazó kérdőív 7 fő részből állt: a) demográfiai adatok; b) a tett elhatározása; c) a tett végrehajtásának helye, módja, eszköze, érzelmi vonatkozásai; d) a büntető eljárás és elítélés; e) a büntetés végrehajtása; f) a szabadulás utáni helyzet; g) viktimológiai kérdések.

A periratok tanulmányozása alapján állapítottuk meg az objektív tényeket (pl. demográfiai adatok egy része, elkövetés helye, ideje, módja stb.). Az előiratokból nyert — a vizsgált személyiségre vonatkozó — kép alapján folytattuk le a személyes beszélgetést, készítettük el az interjút. A periratok általában tartalmazták mindazokat az adatokat, amelyek az eredményes vizsgálathoz szükségesek voltak. Mind a peranyagokból, mind az elítéltektől a legkevesebb választ a viktimológiai lapon feltett kérdésekre kaptuk. A kontrollcsoport vizsgálatánál az itt nyert tapasztalatokra különös figyelmet fordítottunk.

A periratok tanulmányozása és a beszélgetés alapján a kérdőívek kitöltése személyenként átlagosan 3—4 órát vett igénybe. A személyes beszélgetés kb. 2—2,5 órát tett ki. A vizsgált személyekkel való kapcsolatteremtés kifogástalan volt, egyetlen elítélt sem tagadta meg az együttműködést. Sok esetben figyelhettük meg, hogy az elítéltek örültek a velük való foglalkozásnak, szívesen beszéltek, felszabadultan viselkedtek. Helyesnek bizonyult, hogy az interjú semleges — az erre a célra fenntartott — irodában folyt le. Így az elítéltek a külsőségeken is érezték, hogy nem velük szemben folyó hivatalos eljárásról van szó.

A szerző az előadását követően a következő kérdéseket válaszolta meg:

Kimutathatók voltak-e az elkövetőkre jellemző specifikus személyiségi vonások? A konfliktuscselekményeknél is akadtak-e specifikus vonások, avagy azok elkövetői normális személyiségűeknek bizonyultak? *(Sebes Ágnes)*

Milyen nagyságrendűek voltak a szellemileg terheltek, az alkoholisták s azok, akiknél mentális defektust ki lehet mutatni? Miként alakult az etnikai megoszlás (magyar—cigány)? Milyen az elítéltek kulturális szintje, iskolai végzettsége, foglalkozási megoszlása? *(Horváth Tibor)*

Ama tudományos irányzattal kapcsolatban, amely a tényállási elemek tekintetében a szándékossághoz a rágondolásban kifejezésre jutó ún. aktuális tudatot is megköveteli, igazolta-e a vizsgálat, hogy a cselekménye időpontjában rá is gondolt az elkövető a halálos eredmény bekövetkezésének a lehetőségére? *(Tokaji Géza)*

Volt-e már a kutatás megkezdésekor előzetes feltevés, amit igazolni törekedtek, vagy pedig a vizsgálatból kívántak következtetéseket levonni? *(Vigh József)*

A megelőzés szempontjából sikerült-e valamilyen következtetésre jutni? *(Diczig István)*

A bűncselekmények jórészt konfliktuscselekmények voltak-e, avagy jelentősebb hányadot követtek el nyereségvágyból? *(Kránitz Mariann)*

Mi indokolta a kriminológia és a viktimológia merev szétválasztását? Miért nem normál- vagy átlagpopulációt, hanem kontrollcsoportot választottak? *(Irk Ferenc)*

Végül kiemelést igényel, hogy *Vigh József* a felszólalásában az elért eredmények mielőbbi részletes publikálását is szorgalmazta.

IV.

Hofszang József egyetemi adjunktusnak *„A gazdálkodás körében megvalósuló szabályszegések miatti felelősség egyes kérdései"* c. tanulmánya a tézisei alapján került megvitatásra. A tézisek lényegesen lerövidítve az alábbiak:

1. A gazdasági bűncselekmények fogalma, köre ma is vitatott kérdés. E deliktumok összefüggése a vagyon elleni, de más (pl. korrupciós) bűncselekményekkel is nyilvánvaló. Így a téma vizsgálatánál a határterületekre is ki kell tekinteni.

2. A bűnügyi statisztikai adatok rendkívül kevés gazdasági bűncselekményt regisztrálnak. Általános vélemény, hogy a valóságos bűnözés ennek többszöröse. Részben ezért, részben elhatárolási és büntetőpolitikai okok miatt a kutatás kiterjedt olyan forrásokra is, mint a PM bevételi apparátus, a gazdasági bíróságok miatti eljárások, szabálysértési kérdések, a népi ellenőrzés és más ellenőrzési feladatokat ellátó szervezetek vizsgálati megállapításai.

3. A gazdálkodás, a gazdaság állandóan változásban levő komplex folyamatok összességéből áll. E folyamatok összefüggése lényegesen szorosabb, mint azt korábban hittük. A folyamatok egyes elemei igen szoros konjunktív feltételrendszerben képesek csak működni.

4. A gazdálkodás és a gazdaság elsősorban gazdasági eszközökkel befolyásolható, irányítható. Ezek az eszközök azonban nem kizárólagosak. A gazdaságba a politika és a jog is beavatkozik. Lényegében a beavatkozás mértéke és módszere, azok helyes és aktuális megválasztása a döntő kérdés. A jogi eszközök hatását a legutóbbi időkig túlbecsülték. E jelenség különösen a büntetőjog hatásmechanizmusának a túlértékelésénél szembetűnő.

5. A büntetőjog a gazdálkodás szabályozásának a köréből nem iktatható ki. E hatásrendszert egyes klasszikusnak nevezhető területeken (pl. üzérkedés, árdrágítás, vámés devizabűncselekmények) megbízhatóan ismerjük. A gazdálkodási kötelességeket sértő bűncselekmények vonatkozásában azonban ismereteink hiányosak, s így a jogpolitikai megítélés, a bírói, de a bűnüldözési gyakorlat is bizonytalan, esetleges. Éppen az utóbbi bűncselekményekkel kapcsolatban a büntetőjog a különféle beavatkozások, de a jogi eszközök sorában is csak „ultima ratio" lehet. A büntetőjog az említett szűkebb területen is csak a többi jogág felelősségi rendszereinek összehangolt alkalmazása mellett fejtheti ki hatását.

6. Ahhoz, hogy a felelősségi rendszer s ezen belül a büntetőjogi felelősség hatását helyesen ítéljük meg, meg kell ismerni a valóságos gazdasági folyamatokat, s nem utolsó sorban a szabályszegések mértékét, a tágabb értelemben vett latenciát.

7. A gazdasági mechanizmus változásait a jog általában, de a büntetőjog különösen is csak megkésve követi. Így állhat elő az a helyzet, hogy még egy régebbi gazdasági irányítási rendszer védelmére alkotott büntetőjogi normarendszer marad hatályban akkor is, amikor az irányítási rendszer megváltozik. Ez pedig rendszerint azzal jár, hogy a gazdasági szabályok megszegése túlzottan széles körben von maga után büntetni rendeltséget is. A tényállásszerű normaszegések miatti büntetőjogi felelősség maradéktalan érvényesítése ilyen helyzetben zavart okozna. Így az officialitás elvének sorozatos megszegésével nem indul büntetőeljárás.

8. Mivel nincs az ún. klasszikus büntetőjogon kívüli, külön gazdasági büntetőjogi felelősség, sem a gazdasági bűncselekmények miatti eljárásnak nincs külön rendszere, a vázolt helyzet demoralizáló is lehet. Még inkább abban a nem ritka esetben, ha akkor is mellőzik az eljárást, amikor a felsorolt okok a mellőzést egyáltalán nem indokolják.

9. A büntetőjogi felelősség kiegyensúlyozott működését az is zavarja, hogy az egyéb (munkajogi, államigazgatási, polgári jogi, szabálysértési stb.) felelősségi rendszerek sem működnek kielégítően. A túlzottan széleskörű felelősség, a túlzottan sok jogosult nem hat kedvező irányban.

10. Nehezíti a megoldást az is, hogy a gazdasági folyamatok mind bonyolultabbak, a döntések rendszerint kollektív határozatok eredményei. A büntetőjogi felelősség pedig individuális, amit igen veszélyes lenne feladni.

11. Az igazságszolgáltatási apparátus, de pl. a szabálysértési apparátus sem kellően felkészült a bonyolult gazdasági, gazdálkodási folyamatok megítélésében, felderítésében. Sokszor ilyen felderítő apparátussal az egyes szervek nem is rendelkeznek.

12. A kibontakozást a további komplex felmérések segíthetik. E felmérések, vizsgálatok körében a jogi és a büntetőjogi kutatásnak is meg kell találnia a szerepét. A felelősségi rendszerek összehangolt, egymásra épülő működése, a fenyegetettség szűkítése és az egyes jogági alapelvek normális funkcionálása mellett található csak megoldás.

A szerző a továbbiakban *Kálmán György* írásban megküldött észrevételeit ismertette, majd a vitában *Kránitz Mariann, Szabó Lászlóné, Wiener A. Imre, Kereszty Béla, Diczig István, Fonyó Antal, Erdősy Emil, Gyöngyi Gyula, Bagi Dénes, Steffler Sándor* és *Cséka Ervin* szólalt fel, részben ismételten is. A felszólalások nagy száma és terjedelme miatt azonban ezúttal csak a főbb vitapontok vázolására van terünk.

A résztvevők többsége egyetértett a szerzőnek azzal a nézetével, hogy mivel a gazdaság komplex folyamat, a téma vizsgálata is csak komplex módon történhet és hogy a felelősség eszközei közül csupán az egyik — és nem is a leghatékonyabb — a büntetőjogi felelősség. A büntetőjog — mint ultima ratio — szerepét csak akkor töltheti be, ha a munkajogi, államigazgatási jogi, polgári jogi stb. felelősségi formák is kielégítően működnek. Ezzel függ össze az a kérdés is, hogy milyen körű legyen a büntetőjogi szabályozás, a büntetendővé nyilvánítás.

A részletekbe menő vita keretében *Szabó Lászlóné* kiemelte, hogy a felelősség „hierarchiájában" rendezetlenség tapasztalható, egyes felelősségi formák — pl. a gazdasági bírság — jogalapja sem mindenben tisztázott. *Wiener A. Imre* a gazdasági kriminalitás három csoportját (a gazdasági korrupciós cselekményeket, a vagyon elleni deliktumok bizonyos eseteit és a szűkebb értelemben vett gazdasági bűncselekményeket) megkülönböztetve, a büntetőjog szerepét is eltérően ítélte meg, s rámutatott a keretszabályozás problémáira is. *Diczig István* és *Fonyó Antal* a komplexitást, a felelősségi formák lépcsőzetességének a szükségességét hangsúlyozta. *Erdősy Emil* gazdasági döntések kollektív lege ellenére az egyéni felelő — így a büntetőjogi felelősség megállapítását és bizonyítását l. vésbé látta problematikusnak, mi ahogyan azt a szerző exponál *Gyöngyi Gyula, Steffler Sándor Bagi Dénes* egyetértettek a bü téssel fenyegetett cselekmén szűkítésének az igényével. Kieme ték a gyakorlatban jelentkező ne hézségeket, s másokkal együtt uta tak a feljelentéshez kötés kérdéskörére is.

A latens gazdasági jogsértésekkel kapcsolatban *Wiener A. Imre* a vonatkozó bűncselekménycsoportok differenciált elemzésével alátámasztva hangsúlyozta, hogy a gazdasági életben a szabályszegések nem mindig bűncselekmények, ezért nem lehet általános érvénnyel latens *bűnözésről* sem beszélni. *Kereszty Béla, Fonyó Antal* és *Cséka Ervin* egyetértett azzal, hogy amikor általánosságban latenciáról szólunk, ez nem azonos a büntetőjogi latenciával. *Gyöngyi Gyula* és *Steffler Sándor* szerint viszont egyes területeken jelentős a latens bűnözés is. A latenciakutatást egyébként *Diczig István* és *Fonyó Antal* külön is szorgalmazta.

A probléma eljárásjogi vonatkozásaival különösen *Szabó Lászlóné* foglalkozott behatóan. Abból, hogy ritkán indul eljárás, s még kevesebb a vádemelés, illetőleg a bűnösséget megállapító ítélet, az derül ki, hogy a gyakorlatban az officialitás háttérbe szorulásával az opportunitás érvényesül. Ez összefügg azzal, hogy a felelősség nem konkretizált, nincs kellőképpen tisztázva, ki miért felel. *Kereszty Béla* arra mutatott rá, hogy az irányító szervek nem érdekeltek abban, hogy felfedjék az olyan cselekményeket, amelyeknek gazdasági bírságot, vagy akár büntető eljárást kellene maguk után vonniok. *Bagi Dénes* a felderítéssel és a felkészültséggel kapcsolatos problémákról, *Steffler Sándor* a feltáró tevékenység fontosságáról, végül *Cséka Ervin* a hivatalból való üldözés elve érvényesülésének a szükségességéről szólt.

Lakó Ibolya

Сабоне, Терез Надь:

Развитие криминологических наук в социалистических странах (1950—1980 гг.)

В первый период (1950—1955 гг.) криминологические науки были охарактеризованы вредным политическим догматизмом и полезным, но поставленным в рамки правовым догматизмом. Во второй период (1956—1965 гг.) решительное выступление против политического догматизма дало повод переоценке проблемы теории уголовного права и уголовно-процессуального права, развитию криминологических исследований. В третьий период (1966—1980 гг.) эти тенденции продолжают усиливаться. В центре внимания находятся, далее, дифференциация, декриминализация, совместное и единовременное осуществление защиты общества и гарантий граждан, предупреждение и эффективность.

Андраш Сабо:

Господствующие взгляды — не властные взгляды в криминологии

Статья представляет собой ответ на статью Йофежа Вига „Некоторые мысли о криминологии и преступности". Подвергнув критике монографию „Преступность — человек — общество" Й. Виг излагал, что культивирование криминологии не требует специальных социологических и психологических знаний. По мнению автора, изложенному в настоящей статье и указанной монографии, криминологию в настоящее время только как криминалсоциологию и криминалпсихологию можно научно культивировать.

Иштван Новак:

Правовая природа гражданско-процессуальной ответственности

Автор доказывает, что исходным пунктом гражданско-процессуальной ответственности сторон и других лиц, участвующих в гражданском процессе, является регулирование по закону, которое отмечает определенные факторы, вызывающие санкции, и к ним связывает правовые последствия. Факторы, вызывающие санкции: процессуальные действия, недобросовестный поступок, упущение процессуальных сроков, и определенные объективные процессуальные правила. Исходя из этого процессуальные санкции могут вызвать, с одной стороны, процессуально-правовые последствия, с другой же стороны — материально-правовые последствия, и наконец материально-правовые санкции могут иметь результатом процессуально-правовые последствия. Эти правовые последствия появляются параллельно, единовременно и как с положительным, так и отрицательным содержанием.

Илона Пошта:

Международные договоры хортистского периода

В статье проанализированы двух- и многосторонние договоры, заключенные Венгрией в период Хорти. Анализ осуществлен со следующих точек зрения: с какими государствами и на какой предмет возникли договоры; на каких языках были они оформлены; как они регулировали формы решения споров, возникших в ходе применения и в какой форме они появились во внутреннем праве? Настоящее исследование основывается на прежней обстоятельной разработке автора, к которой приложена и перечень всех договоров рассматриваемого периода.

Frau Szabó, Teréz Nagy:

Die Entwicklung der Kriminalwissenschaften in einigen sozialistischen Ländern (1950—1980)

In der ersten Periode waren (1950—1955) die Kriminalwissenschaften durch das politische Dogmatismus, und durch die nützliche, doch begrenzte Dogmatik charakterisiert. In der zweiten Periode (1956—1965) der entschiedene Auftirt gegen das Dogmatismus ermöglicht die Neubewertung der theoretischen Probleme des Strafrechts und des Strafprozessrechts, die Ausarbeitung des gesellschaftlichen Inhaltes dieser Rechtszweige, sowie der Weiterentwicklung der kriminologischen Forschungen. In der dritten Periode (1966—1980) werden diese Tendenzen weiter bekräftigt. Ins Zentrum wird die Differenzierung, die Dekriminalisation gestellt, sowie die gemeinsame Geltendmachung des Schutzes der Gesellschaft und der staatsbürgerlichen Garantien, die Prevention und die Effektivität.

András Szabó:

Die herrschenden Meinungen sind keine Machtansichten in der Kriminologie

Die Studie wurde als Antwort für die Studie von József Vigh: Gedanken über die Kriminologie und die Kriminalität angefasst. Vigh kritisiert die Monographie „Kriminalität—Mensch—Gesellschaft" und meint, dass es für die Forschung der Kriminologie keine soziologische und psychologische Fachkenntnisse notwendig seien. Nach der Ansicht des Verfassers kann die Kriminologie heutzutage sachgemäss, auf einem fachwissenschaftlichen Grunde nur als Kriminalsoziologie und Kriminalpsychologie untersucht werden.

István Novák:

Die Rechtsnatur der zivilprozessrechtlichen Verantwortlichkeit

Ausgangspunkt der zivilprozessrechtlichen Verantwortlichkeit der Parteien und sonstigen Teilnehmer des Zivilprozesses wird durch jene gesetzliche Regelung dargestellt, die gewisse — Santionen auslösende — Umstände bestimmt und zu denen Rechtsfolgen knüpft. Diese Umstände sind: prozessuale Handlungen, böswilliges Vorgehen, Versäumnis und gewisse objektive Verfahrensregel. Auf Grund dessen verursachen einerseits prozessuale Sanktionen prozessuale Rechtsfolgen, andererseits prozessuale Sanktionen materiellrechtlieche Folgen schliesslich materiellrechtliche Sanktionen prozessuale Rechtsfolgen. Diese Rechtsfolgen erscheinen parallel, gleichzeitig und ebenso mit positivem, wie negativem Inhalt.

Ilona Posta:

Völkerrechtliche Verträge im Horthy-Ära

Die Studie analysiert die völkerrechtliche — bi — und multilaterale — Verträge von Ungarn, die während der Horthy-Ära abgeschlossen worden sind. Die Gesichtspunkte der Untersuchung sind die folgenden: mit welchen Staaten mit welchem Gegenstand sind Verträge zustandegekommen; in welcher Sprache sind die Verträge abgefasst worden; wie war die Ordnung der Beilegung der Streitfälle geregelt und in welcher Forme diese Fragen im innerstaatlichen Recht erscheinen worden sind.

Mrs. Szabó Teréz Nagy:

The development of the theary of criminal law and criminology in some socialist countries (1950—1980)

In the first period (1950—1955) the field was characterized by harmful political dogmatism and useful, but limited legal dogmatism. In the second period (1956—1965) the decisive struggle against the political dogmatism gave a possibility for the reappraisal of the theoretical problems of criminal law and criminal procedural law, furthermore to work out the social content of the legal branches and to develop criminological research. In the third period (1966—1980) these trends were even more powerful. In the focus of attention there were further issues such as the differentation, the de-criminalisation, the joint

and simultaneous assertion of the protection of the society and the guarantees of citizens, the prevention and the efficiency.

András Szabó

The preveling opimons are not the power holders views in criminology

The paper is an answer to another essay, titled „Ideas on criminology and criminality" by József Vigh. Criticizing a monography titled „Criminality — human being — society" Vigh explains that the research in criminology does not require the sociological and psychological knowledge. On the contrary the author elaborates his view — both in the book and the answering paper — that today the criminology can be developed only as criminal sociology and criminal psychology as full-fledged science.

István Novák

The legal nature of lability in civil procedure

The paper explains that the initial point of civil procedural lability of the parties and other persons participating in the civil procedure is the legal regulation, which assigns some factors provoking sanctions and connects them with legal consequences. Such factors, which draw sanctions, are the following: procedural moves, malevolent procedure (mala fide), negligence and some objective procedural rules. Consequently on the one hand the procedural sanction result in procedural legal effects, on the other hand positive law effects and vice versa. These legal effects appear in the same time with both positive and negative substance.

Ilona Posta

International agreements in the Horthy-era

The paper analyses the bilateral and multilateral agreements signed by Hungary during the Horthy-era: with which states such agreements were concluded, in what languages, how they regulated the settlements of the debates appearing in the application and what forms they took in the domestic. The survey depends on an earlier detailed „workshop essay", which latter has a supplementary list of all agreements concluded in that period.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivatalóknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,—Ft., egy évre 240,— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8261 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

XXXVII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1982. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Tartalom

SÁRÁNDI IMRE—SÁRKÖZY TAMÁS
Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez 661

MAKAY GUSZTÁV
Együttműködési szerződések az építőiparban 674

ERDŐSY EMIL
Véleményeltérések a kockázatvállalás büntetőjogi értelmezésében 680

RÁCZ LAJOS
Egy „kelet-európai birodalom" kialakításának körvonalai és a XV. századi Magyarország 687

BENEDEK FERENC
Így szórták a pénzt Rómában 698

LÁSZLÓ TIVADARNÉ
Felsőoktatási reformok — felsőoktatási törvényhozás az európai szocialista országokban 706

ANDOLINA, ITALO
A felek és a bíróság közötti viszony fejlődése az olasz polgári eljárásban 718

Szemle

VEREBÉLYI IMRE
Meditáció a jogalkotás fejlesztésének elvi-elméleti kérdéseiről 724

LENKOVICS BARNABÁS
Az új vállalkozási formák jogalkotásunkban 726

RADÓ PÉTER
Nemzettudat és közigazgatás összefüggése Grünwald Béla publicisztikájában 728

SZALAI GYÖRGY
Egyetlen megjegyzés „Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai" című dolgozathoz 735

Jogirodalom

TAMÁS ANDRÁS
Környezetvédelem és a jog 736

Dezső László: Az orvos büntetőjogi felelőssége (LÉVAY MIKLÓS) 740

Libánsky, V.: Nemzetközi szocialista gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési szervezetek (TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ) 745

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Шаранди—Тамаш Шаркёзи:* Перспективная концепция к единому закону о предприятиях. — *Густав Макаи:* Договоры о сотрудничестве в строительной промышленности. — *Эмиль Эрдёши:* Расхождения во взглядах на уголовно-правовое толкование риска. — *Лайош Рац:* Очертания создания „восточно-европейской империи" и Венгрия XV века. — *Ференц Бенедек:* Как бросали деньги в Риме? — *Тивадарнэ Ласло:* Реформы и законодательство европейских социалистических стран в области высшего образования. — *Итало Андолина:* Развитие связей между сторонами и судом в гражданском процессе Италии. — *Обзор: Имре Веребейи:* Медитация о принципиально-теоретических вопросах развития правотворчества. — *Барнабаш Ленкович:* Новые формы предпринимательства в венгерском законодательстве. — *Петер Радо:* Соотношение национального сознания и публичной администрации в публицистике Белы Грюнвальда. — *Дьёрдь Салаи:* Одно замечание к статьи „Характерные черты нового венгерского испольнительного права." — *Юридическая литература: Андраш Тамаш:* Охрана окружающей среды и право. — *Ласло Дежё:* Уголовная ответственность врача *(Миклош Лэваи).* — *В. Либански:* Международные социалистические организации экономического и научно-технического развития *(Ласло Трочаньи).*

INHALT: *Imre Sárándi—Tamás Sárközy:* Perspektivische Konzeption für ein einheitliches Gesetz über die Unternehmen. — *Gusztáv Makay:* Zusammenarbeitsverträge im Bauwesen. — *Emil Erdősy:* Meinungsverschiedenheiten in der rechtlichen Interpretation der Risikoübernahme. — *Lajos Rácz:* Konture eines „osteuropäischen Reiches" und Ungarn im 15. Jh. — *Ferenc Benedek:* So wurde das Geld in Rom in die Menge verworfen. — *Frau László:* Reforme im Hochschulwesen — Gesetzgebung im Hochschulwesen in den europäischen sozialistischen Ländern. — *Italo Andolina:* Die Entwicklung des Verhältnisses zwischen den Parteien und dem Gericht im italienischen Zivilprozess. — *Rundschau: Imre Verebélyi:* Meditation über die prinzipell-theoretischen Fragen der Weiterentwicklung der Rechtsgestaltung. — *Barnabás Lenkovics:* Die neueren Formen der Unternehmungstätigkeit in unserer Rechtsschaffung — *Péter Radó:* Nationalbewusstsein und Verwaltung in der Publizistik von Béla Grünwald. — *György Szalai:* Eine Bemerkung zum Aufsatz „Charakteristische Züge des neuen ungarischen Zwangsvollstreckungsrechts". — *Rechtsliteratur: András Tamás:* Umweltschutz und Recht. — László Dezső: Die strafrechtliche Verantwortlichkeit des Artztes *(Miklós Lévay).* — V. Libánsky: Organisationen für die internationale sozialistische wirtschaftliche und wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit *(László Trócsányi).*

CONTENTS: *Imre Sárándy—Tamás Sárközy:* Long-term project of a uniform Enterprise Act. — *Gusztáv Makay:* Co-operation contracts in the construction industry. — *Emil Erdősy:* Diverging opinions in the penal interpretation of "assumption of risk". — *Lajos Rácz:* The outlines of the formation of an "East-European Empire" and 15th century Hungary. — *Ferenc Benedek: Missilia,* or how they squandered money in Rome. — *Mrs. T. László:* Reforms of higher education — law-making on higher education in the socialist countries. — *Italo Andolina:* The development of the relation between parties and the court in the Italian civil procedure. — *Rewiev: Imre Verebélyi:* Reflections on the theoretical questions of the development of law-making. — *Barnabás Lenkovics:* New entrepreneurial forms in the Hungarian legislation. — *Péter Radó:* National conscience and public administration: they relation in the *oeuvre* of Béla Grünwald. — *György Szalai:* A remark to the article "On the characteristic features of the new Hungarian law of distraint". — *Legal literature: András Tamás:* Environmental protection and the law. — László Dezső: Physicians' liability under penal law *(Miklós Lévay).* — V. Libánsky: International socialist organisations for economic and scientific-technological co-operation *(László Trócsányi).*

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 9. szám) szerzői: *Sárándi Imre* igazgató, egyetemi tanár (Budapest). — *Sárközy Tamás* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Makay Gusztáv* jogtanácsos (Gödöllő). — *Erdősy Emil* egyetemi docens (Pécs). — *Rácz Lajos,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Benedek Ferenc* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *László Tivadarné* főtanácsos (Budapest). — *Andolina, Italo* egyetemi tanár (Catania). — *Verebélyi Imre* igazgató (Budapest). — *Lenkovics Barnabás* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Szalai György* megyei bírósági elnökhelyettes (Székesfehérvár). — *Tamás András* osztályvezető (Budapest). — *Lévay Miklós* tudományos ösztöndíjas gyakornok (Miskolc). — *Trócsányi László,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 9. szám Budapest, 1982. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez

I.

Az elképzelés elvi indoklása

Egy valamennyi vállalatfajtára vonatkozó egységes vállalati törvény létrehozásával Magyarországon részben objektív társadalmi-gazdasági fejlődéstendenciák, részben az eddigi jogfejlődés alapján a jogpolitikának a *távlati kodifikációs tervezés* során számolni kell. A következőkben egy ilyen törvény alapkoncepcióját vázolnánk.

1. A társadalmi-gazdasági alaphoz

1. Egységes vállalati törvényre (továbbiakban: EVT) lehetőséget Magyarországon gazdasági reformunk azon strukturális felépítése ad, amely

a) elvileg elválasztja egymástól a ma zömmel államigazgatási formákban végbemenő vállalatirányítást, valamint a kifelé zömmel polgári jogi formákban, befelé „kollektíva jogi" (munkajogi, illetve szövetkezeti jogi) formákban jelentkező vállalati gazdálkodást;

b) kivételre igyekszik szorítani a közhatalmi kényszerrel létrehozott irányító-gazdálkodó nagyszervezeteket és piaci kapcsolatokat, a gazdasági verseny és az önkéntes korszerű kooperáció egybekapcsolt fokozatos erősödését kezdeményezi a vállalatok között;

c) teljesen megszünteti a tervlebontást és ezért a vállalatok felé a népgazdasági terv transzmisszióját, a központi gazdaságirányítás főszabályként jogi formákban (jogszabályban, vagy jogszabályi keretekben), illetve jogszabályvégrehajtásként jelentkezik.

Az utóbbi években, az 1972—1976 közötti átmeneti visszaesés után, a politikai vezetés nagy gondot helyez gazdasági reformunk eredeti alapelveinek — a módosult világgazdasági helyzethez igazított — érvényre juttatására. Ez kedvez egy egységes vállalati törvény koncepciójának. 1980-tól a közgazdasági irodalom egy része egyenesen a reform „radikalizálódásáról" beszél.

A vállalati önállóság megteremtésének kedveznek a *központi gazdaságirányítás szervezetrendszerében* az elmúlt években végrehajtott változtatások, a funkcionalizmus erősödése, minisztérium-összevonások, a hagyományos ágazati minisztériumok helyett az ún. funkcionális szakmai minisztérium modelljének létrejötte (Ipari Minisztérium). De egy korszerűbb vállalati szabályozást alátámasztják a vállalati szféra decentralizálása érdekében folyamatosan tett szervezési intézkedések (pl. a középirányítás utolsó maradványainak tűnő élelmiszeripari irodák megszüntetése), továbbá a kisvállalatok, illetve a kisvállalkozások jogszabályi intézményesítése is 1981-ben. A Magyar Kereskedelmi Kamara 1980-as átszervezése az állam által alapított vállalatoknál az érdekképviseleti szervezet megjelenését jelenti.

2. Hazánkban ténylegesen kialakult már a szocialista gazdálkodó szervezetek (e munkában a továbbiakban: vállalatok) több válfajból álló szférája, amelyek összetevői:

a) az állami vállalatok központi gazdaságirányítástól való fokozatos önállósulása; önálló gazdálkodási, vállalkozási tulajdonságaik kibontakozási folyamata;

b) számos, korábban nem vállalati formában működő állami szerv vállalattá, vagy legalábbis a vállalati minőség bizonyos jegyeivel rendelkező gazdasági szervezetté való átalakulása (pl. egyes közüzemek és kommunális intézmények, a kutató-szervező-tervező-pénz és biztosító intézetek egy része stb.);

c) a szövetkezetek jelentős részénél — a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben — a vállalati vonások megerősödése, a vállalatként működő szövetkezetek skálájának ágazat, illetve méret szerinti széthúzódása;

d) kétoldalú fokozatos közeledés, mint főtendencia (tehát mellék-ellentendenciákkal) az állami vállalatok és a vállalatként gazdálkodó szövetkezetek irányítási és belső szervezeti rendszere között, úgy azonban, hogy mindkét típus lényegi sajátosságait megtartja;

e) a társulással keletkező közös vállalatok különböző formáinak megjelenése részben a

belföldi gazdálkodó szervezetek egymás közötti, részben nemzetközi relációban (magyar vállalatok külföldi vállalatokkal való társulásai magyar területen, illetve külföldön, a KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetei);

f) tisztán külföldi alapítású és tőkéjű vállalatok;

g) „függő" vállalatok (banki vállalatok, anyavállalat-leányvállalat);

h) a társadalmi szervezetek, illetve egyesületek vállalatainak jelentősebb szerepe, az állami vállalatoktól való önállósulása.

Mindezen vállalati típusok egy egységes gazdasági mikroszférát képeznek, amelyeknek a jogban is a nem vállalatszerű szervezetektől *élesebb, elvi kritériumok alapján való elkülönítése indokolt,* mint ahogy ez ma a Polgári Törvénykönyvben, illetve az állami pénzügyekről szóló törvényben megjelenik.

2. Az eddigi jogfejlődés általános menetének tanulságai

1. Lényegében az eddigi jogfejlődés is megalapoz egy egységes vállalati törvény iránti igényt, mint az eddigi mikrogazdálkodási szférára vonatkozó jogszabályok szintézisét.

Az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény megszüntette az állami szervezet korábbi monolit jogi egységét, és elválasztotta az állam gazdasági vállalkozásait a Polgári Törvénykönyvben, illetve az 1979. évi II. sz. állami pénzügyekről szóló törvényben meghatározott költségvetési szervektől. (A vállalkozási jelleg a törvény 1981-es módosításánál növekedett.) Az 1971-es szövetkezeti törvény a szövetkezetek valamennyi formáját vállalatnak minősítette, az 1977-es módosító szövetkezeti szabályozások pedig a vállalati vonásokat a szövetkezeti belső szervezetben tovább erősítették. Az 1967-es és 1970-es társulási rendelkezéseket továbbfejlesztve, a Polgári Törvénykönyvvel összhangban az 1978. évi 4. sz. tvr. részletesen szabályozta a közös vállalatot és a betéti társulást, mint a tág értelemben vett közös vállalatok két alapformáját. A külföldiekkel való vállalatalapításra az előbb említett belföldi formák mellett az elavult szabályozást végre korszerűsíteni kell, a részvénytársasági és a korlátozott felelősségű társasági alakzat is figyelembe jön. Végül a társadalmi szervezetek, valamint az egyesületek vállalatai az 1977. évi IV. törvénnyel módosított Polgári Törvénykönyvben nyertek szabályozást.

2. A plurális vállalati szféra léte, a szocialista vállalatok alapvető jogai és kötelezettségei az 1972-es magyar alkotmánymódosítás után — a fentebb ismertetett törvényi fejlődést is figyelembe véve — lényegében *alkotmányjogi* kategóriává váltak. Az 1972. évi I. törvény a népgazdasági tervezésnek és a központi állami gazdaságirányításnak alávetett, önálló felelős vállalati gazdálkodást nemcsak a szövetkezetek, hanem az állami vállalatok vonatkozásában is garantálta. Mind a szövetkezeti, mind az állami vállalati törvény bevezető rendelkezéseiből, alapelveiből levonható az a következtetés, hogy ezek a vállalatok — a direkt tervgazdálkodással ellentétben — a „gazdasági államjog" tárgyává váltak, kapcsolatrendszerük a központi gazdaságirányítással szemben *jogviszonyi* jelleget öltött. A jogviszonyi jelleg alapvetően azt jelenti, hogy a gazdaságirányító szerveket a vállalatok irányában nemcsak jogok illetik meg, hanem kötelezettségek is, a vállalatoknak viszont jogaik is vannak a gazdaságirányítási szervekkel szemben. Egy jogviszonyhoz továbbá — mégpedig mindkét oldalról — hozzátartoznak a jogok garanciái, illetve a kötelességszegésekért való felelősségi eszközök, az érdek- és jogvédelem különböző szervezeti és módszertani csatornái. (Ezek a garanciák, a jogvédelem az, amely egyelőre igen fejletlen.)

3. Ugyanakkor az eddigi jogi szabályozásban — éppen az eddigi gyors fejlődés következtében — *nem jelentéktelen ellentmondások tapasztalhatók.* Az 1981-ben az állami vállalatokra, a szövetkezetekre és a társulásokra külön-külön kidolgozott, elsősorban decentralizálási követelményeket kifejezni kívánó jogszabálymódosítások hibái is tükrözik, hogy különkülön ma már ezeket a feladatokat jól megoldani nem lehet: a kisvállalat, a kisvállalkozás, a vállalatokhoz kapcsolódó dolgozói társulások kérdése stb. pl. gazdaságpolitikailag csak egységesen lennének rendezhetők stb. Az egyes vállalattípusokra vonatkozó szabályok ugyanis ma nem képeznek elvi egységet, jelentős hézagok, koncepcionális különbségek tapasztalhatók közöttük, amelyek a részletszabályok ütközésében is kifejeződnek. Ennek oka elsősorban, hogy a mikroszférára vonatkozó gazdaságpolitikai döntések jogi megjelenítése *szétszakad:* külön-külön folyik az „állami", a „szövetkezeti", a (helytelenül — a komplex jogágazati vonatkozásokat elhanyagolva — polgári joginak érzett) „társulási" kodifikáció — *hiányzik az elvi jogpolitikai összhang.*

3. A jogi szabályozás ellentmodásairól

A vállalati szféra jogi szabályozásának főbb belső ellentmondásai a következők:

1. Bár az előzőek szerint sok vállalati forma van a magyar népgazdaságban, mégsincs egységes törvényi fogalma jogunkban a vállalatnak. Ebből következik, hogy a vállalati sajátosságok *csak másodrendűen* jutnak kifejezésre az egyes, vállalatként gazdálkodó szervezetekre jellemző más tényezők, például a tulajdonforma által meghatározott jogi jellegzetességek mögött. A törvényi vállalatfogalom hiánya lehetetlenné teszi a nem vállalati, illetve a vállalati szervezetek között a valóságos elvi alapokon nyugvó különbségtételt, és így a tradicionális, ma már elavult, véletlenszerű, szubjektív körülményekből származó eltérések túlzott szerepet kapnak a mikroszférában.

2. A történeti fejlődés következtében tu-

datilag (és így a jogalkotás során is) a vállalat alapvető ismérveit általában *csak az állami vállalat* kellékeiből absztraháljuk. Ebből következik mindenekelőtt, hogy az állami vállalati sajátosságok a vállalatok jelentős részére, így elsősorban a közös vállalatokra, a társadalmi szervezeti, illetve egyesületi alapítású vállalatokra *mesterségesen kivetítésre* kerültek.

Az állami vállalat a direkt szocialista tervgazdálkodásban a szocialista vállalatok egyetlen faja volt, ma is a legelterjedtebb, népgazdaságilag a legjelentősebb alakzat, és ez csábít az állami vállalati sajátosságok általános vállalati tulajdonságként való feltüntetésre. Ugyanakkor viszont az állami vállalatnak számos olyan sajátossága van, ami a többi vállalatra *nem jellemző*. Továbbá, ha az állami vállalati specifikumokat általános vállalati tulajdonságnak minősítjük, sok minden szövetkezeti sajátosságnak tűnik, ami nem az. Tipikus ilyen eset — az érdekvédelmet szükségképp magában foglaló — *érdekképviselet:* szövetkezeteknél „magától értetődő", állami vállalatnál (a tulajdon elavult felfogása miatt rendszerinkonformnak érzik, holott az állami alapítású vállalkozások hatékony működéséhez is hozzátartozik az érdekképviselet — nem az állammal, hanem a vállalkozással ellentétes célokat és érdekeket is hordozó állami közigazgatással szemben.

Ma már nyilvánvaló, hogy általában *nincs* elvi vagy technikai akadálya annak, hogy egy eddig szövetkezet által folytatott gazdasági tevékenységet állami vállalati vagy közös vállalati, illetve fordítva, egyes eddig kizárólagosan állami vállalati tevékenységeket szövetkezeti vagy társulási szervezeti keretekben fejtsenek ki. Elméletileg is uralkodóvá vált az az álláspont, hogy az állami vállalat és a vállalatként működő szövetkezet lényegében *egynemű jelenség*. Az állami szervi köntösbe öltöztetett állami vállalat és a főleg tömegmozgalmi oldalról felfogott szövetkezet egymástól élesen elhatárolt örökölt dualizmusa helyett, véleményünk szerint, az eddig Magyarországon alkalmazott gazdaságirányítási reform radikálisabb folytatása esetén a *jövő perspektívája egy olyan plurális vállalatstruktúra,* amelyben többféle vállalati típus külső és belső alaprelációkat tekintve egységes helyzetben van, *anélkül,* hogy ez immanens (és egymástól szükségképp különböző) sajátosságaik kibontakozását gátolná. Ebből következik, hogy a valamennyi létező vállalatfajból kellene a jogalkotás során a vállalat ismérveit absztrahálni, mégpedig oly módon, hogy a törvény *nyitott* legyen, tehát, hogy ez a meghatározás a jövőre nézve új vállalattípusok keletkezését ne zárja ki.

3. Az előzőekből az is következik, hogy a vállalati szervezeti formák kialakításánál jelenleg még mindig az ún. *alanyi tulajdonformák* dominálnak. Ugyanakkor azonban a tényleges mai helyzetben már a vállalati szervezeti formák kialakításánál az állami és szövetkezeti tulajdonforma klasszikus kettősségét meghaladó jelentőséget kap a *vállalati méret, összetettség, funkció, népgazdasági jelentőség, illetve az alapítási mód.* Néhány példa erre.

Egy gazdasági társulással keletkező közös vállalat a Ptk. 91. §-ból levezethető álláspontal szemben véleményünk szerint akkor sem állami vállalat, ha kizárólag állami vállalatok alapítják (hiszen az alapítók vállalatok és nem állami gazdaságirányító szervek), és akkor sem szövetkezeti jellegű, ha kizárólag szövetkezetek hozzák létre (hiszen az alapítók — a szövetkezettel szemben — jogi és nem természetes személyek). Egyre többen felismerik továbbá, hogy jogunkban indokolt a szükségképp a középvállalatra modellezett általános szabályoktól eltérően külön nagyvállalati, illetve kisvállalati formákat intézményesíteni. Ilyen több is lehetséges, de ez csak egymással összehangoltan szabályozható helyesen. Például, ha rendelkezésre áll a (kis) szövetkezet, úgy mi szükség van ágazati minisztériumi alapítású és általa kinevezett igazgatóval rendelkező kis állami vállalatra? Vagy fordítva: megfelelhet-e a szövetkezeti alapelveknek egy bizonyos létszámon felüli ún. mammutszövetkezet? Végül: egyszerűsített szabályozású (kis) közös vállalat szabályozása célszerűtlen lenne? Ugyancsak lényeges lenne a kompetitív szférában tevékenykedő, illetve a nonprofit tulajdonságokkal rendelkező közszolgáltató, kulturális stb. vállalatok megfelelő elkülönítése — ez sem csak az állami tulajdonformához fűződő kérdés.

Az alapítás módja szempontjából az alapvető különbség *elsődleges,* illetve *másodlagos* vállalatok között van. Másodlagos vállalatok mindenekelőtt a különböző társulással létrejövő közös vállalatok. Ugyanakkor viszont az utóbbi időben egyre jobban felmerült a vállalat által egyedül alapított másodlagos vállalat, az ún. leányvállalat meghonosításának szükségessége, ez azonban jelenleg csak az állami vállalatok körében nyert jogi rendezést (ott is torzan, az államigazgatási alapító szerv — állami vállalat kapcsolatot másolva, holott itt az alapító maga is vállalkozás, anyavállalat). Erre nincs szükség a szövetkezeteknél vagy a társulásoknál? (Pl. az egyesülésnek miért nem lehet vállalata?) Ezt aligha hisszük. Avagy miért kényszerítjük az állampolgárokat mesterségesen szövetkezetalapításra azáltal, hogy nem tesszük lehetővé a jogi személyiséggel bíró gazdasági munkaközösségek alapítását (amelyek már nem egyszerűen kisvállalkozások, hanem kisvállalatok lennének)? Végül: tényleg elvi okokból tiltjuk a beltagi korlátlan, kültagi betétre korlátozott nem jogi személy betéti társaságot vagy talán azért, mert nem gondoltuk végig az ebben — elsősorban a különböző mértékű kockázatkorlátozás lehetősége révén — rejlő gazdasági előnyöket?

4. Elméletileg valószínűleg bizonyítani lehet, hogy valamennyi vállalati alaptípus státusa a jogban a) mind a központi gazdaságirányítással szembeni *külső ún. vertikális,* b) mind a több-

bi vállalattal, illetve fogyasztókkal szembeni *külső* ún. *horizontális,* c) mindpedig a *belső* szervezeti és működési viszonyaiban *azonos elvek* szerint alakul már ma is, amikor még a történeti fejlődésmenet különbségéből származó esetleges, véletlenszerű eltérések, a nem egységes koncepción alapuló szabályozás jócskán zavarja a tisztánlátást. A népgazdaság alapvető vállalati formái között *minőségi különbségek nem lehetnek* (ez természetszerűen nem érinti az egyes vállalati alaptípusok közötti részeltéréseket).

Az állami gazdaságirányítás — különösen ha az informális csatornákat is ide számítjuk — *lényegében ma sem különbözik* a hasonló méretű, funkciójú és ágazatú állami vállalattól, illetve szövetkezettől. A kisebb állami vállalatnál az állami vállalati formától függetlenül a gazdaságirányítás szerepe csekélyebb; adott megyében jelentős szerepet játszó nagyobb szövetkezeteknél viszont mindenképpen eléri a jelentéktelenebb állami vállalatoknál szokásos mértéket. Az állami vállalatok, illetve a szövetkezetek *jövedelemszabályozási rendszere* már jelenleg is azonos elveken nyugszik: kb. ugyanannyit von el, illetve csoportosít át (juttat vissza) az állam egy állami vállalattól, illetőleg szövetkezettől, amennyiben hasonló volumenű és hasonló főtevékenységi körű állami vállalatot, illetve szövetkezetet hasonlítunk össze.

Az állami vállalatokat, illetve a szövetkezeteket az egymással szembeni kooperációs kapcsolatokban — ha valóban piacszabályozást akarunk — mindenképp *azonos státusba* kell helyezni, a nagy állami vállalatok monopolhelyzetből és „állami tudatából" eredő fölényét a szövetkezetekkel szemben *ténylegesen* is meg kell szüntetni. Az is igazolható, hogy a dolgozókkal való kapcsolatok terén, akár még a dolgozói vállalathoz kapcsolódó ún. kiegészítő gazdálkodás körében is lényegében hasonló problémák jelentkeznek az állami, vagy szövetkezeti szektorban, ld. pl. a háztáji gazdasággal egyenértékű illetményföld problémáját állami gazdaságoknál, illetve társulásoknál. Vagy ha állami vállalatnál lehet vállalati gazdasági munkaközösség, úgy miért ne lehetne ilyen mezőgazdasági termelőszövetkezetnél? Ennek fordított példája: állami vállalatoknál is szükség van a dolgozói — egyszerű anyagi érdekeltségen túlmenő — vagyonrészesítésre kötvény, részjegy vagy más formában, akár a szövetkezetek egyes formáinál.

5. A vállalat a korszerű szemléletben *rendszer,* amelyet hatékonyan csak akkor lehet szabályozni, ha mind a központi gazdaságirányítással szembeni vertikális, mind a többi vállalattal szembeni horizontális külső relációkat egymással összehangoltan rendezzük, és e két külső viszonyrendszerrel *szerves összefüggésben* alakítjuk ki a vállalati belső szervezetet és működési rendszert, ide értve a munkaviszonyokat is. Ez az elv *valamennyi* vállalati típusra irányadó. Ezzel szemben a jelenlegi szabályozásban ezek a relációk *jórészt szétesnek.*

Például a gazdaságirányítási szervezeti rendszer és a vállalati szerződési rendszer közötti szinkron számtalan jelét lehet tapasztalni. (Lásd pl. a beruházási döntési és a beruházási szerződési rendszert.) Nem kielégítően szabályozott a vállalatok közötti kooperáció és verseny kérdése.

Nem rendezett a vállalatok egymás közötti kapcsolatrendszerének szorosan vett szerződéses vonatkozásokon túlmenő rétege sem, ezzel sem a polgári jog, sem más jogágak intézményesen nem foglalkoznak. Nyilvánvaló például, hogy a tisztességtelen gazdálkodás jogi szabályozását nem a Polgári Törvénykönyvre kellene alapítani, mint jelenleg, hiszen ez alapvetően nem polgári jogi kérdés. Túlzottan széttagolt a vállalati felelősségi rendszer is, a komplexitás hiánya viszont súlyos *hatékonysági problémákra* vezetett. A vállalati belső szervezeti rendszer felépítését a közigazgatás túlzott behatása deformálja — lásd pl. az ún. egyszemélyi felelős vezetés gyakorlat által már rég meghaladott tudati dogmáját az állami vállalatoknál (de azokról áthatva más vállalatoknál is).

A gazdaságirányítási és kooperációs kapcsolatok, illetve a vállalati külső környezet és belső mozgás ellentmondásai a jogszabályokban *jogágazati szétesésként* is megjelennek. A gazdaságirányító szervek vállalatokkal szembeni államigazgatási és pénzügyi jogi jogviszonyai teljesen különböző jogszabályokba vannak szétszóródva. Ezek az alacsonyrendű szabályok túlnyomó többsége értelemszerűen ellentétes az állami vállalati, illetve szövetkezeti — törvényben biztosított — önállósággal. Az állami vállalati törvény után is elmaradt — a törvény 22. § (4) bekezdésében egyébként előírt — az alsószintű korábbi jogszabályok abból a szempontból való felülvizsgálata, hogy megfelelnek-e a törvényben foglalt követelményeknek.

Így nyugodtan elmondható, hogy bár az állami vállalati törvény számos vállalkozást támogató rendelkezést tartalmaz (pl. amit a jogszabály kifejezetten nem tilt, az szabad elvet), az alacsonyszintű, sokszor 1968 előtti normák a vállalkozást sokszor kifejezetten lehetetlenné teszik.

Ugyancsak ellentmondásos az állami és a szövetkezeti tulajdonforma kereteit túllépő formációk helyzete. Itt például a társadalmi szervezetek és az egyesületek vállalataira utalunk. Ez utóbbi vállalatokra a Polgári Törvénykönyv gazdálkodási szempontból az állami vállalati szabályokat, tulajdoni szempontból a szövetkezeti szabályokat rendeli megfelelően alkalmazni — e kettő viszont egymást szükségképp üti. Az ellentmondásokat fokozza, hogy az állami vállalatok gazdálkodása vonatkozásában a Polgári Törvénykönyv az állami vállalati törvénytől több eltérő szabályt tartalmaz. A példákat természetesen tovább lehetne szaporítani.

6. A vállalati belső szervezet és működés

(még az utóbbi időben jelentkezett erőteljesebb törekvések ellenére is) jelentős mértékben *kiesik* a jogalkotás érdeklődési köréből, a munkajog csak a munkaviszonyokra vonatkozó szabályozással foglalkozik, a munkaviszonyok jogi szabályozása és a vállalati szervezeti rendszer pedig egymástól elkülönül, szellemében is lényegesen eltér. Mindezt jól példázza az ún. üzemi demokrácia egymással szerintünk ellentétes szellemű munkajogi, illetve vállalati jogi felfogása a Munka Törvénykönyvben, illetve az állami vállalati törvényben. A vállalat nem rendszerszemléletű megközelítésének hátrányai tehát a vállalati belső mechanizmus vonatkozásában felerősödötten nyilvánulnak meg.

Az irodalom és a szociológiai felmérések egyaránt bizonyítják, hogy egyfelől az állami vállalati és szövetkezeti belső mechanizmus az utóbbi években kölcsönösen, *jelentősen közeledett egymáshoz* (és ez a közeledés még erőteljesebb lenne, ha ideológiai balasztok nem gátolnák). Számos „(állami) vállalati" vonást lehet érvényesíteni a szövetkezeteknél, és több szövetkezetnél bevált elemmel lehet az állami vállalati belső szervezetet korszerűsíteni, demokratizálni. Az átcsapásnak egyéb formái is vannak.

Újabban pl. az állami vállalatnak minősülő állami gazdaságokon belül szövetkezeti elvek szerint működő szakcsoportok működnek, lényegében egyes mezőgazdasági termelőszövetkezeti melléküzemágak leányvállalatként is felfoghatók.

Ezzel a kérdéssel dolgozatunk végefelé részletesen foglalkozni fogunk, de már most jelezzük, hogy számos jelből nyilvánvaló, hogy részben különböző okokból ugyan, de az állami vállalati és szövetkezeti tradicionális vezetési rendszer egyaránt válságban van. Vállalataink belső szervezete általában túlhierarchizált és túluniformizált. Az állami vállalatnál az alapvető problémát az egyszemélyi felelős vezetés már említett elavult tabuja okozza, a szövetkezeteknél pedig a túltársadalmasított vezetés fikciója okoz problémákat.

Teljesen rendezetlen a vállalati belső szervezet felépítésének jogi szabályozása, a vállalaton belüli szabályzatok kérdése. Nyitott probléma a vállalatokon belül működő *„önelszámoló"* egységek jogi helyzete (belső elszámolás, érdekeltség, belső megállapodások, jogviták, szankciók) — a rendezetlenség különösen a nagyvállalatoknál okoz károkat.

A vállalati belső szervezet munkaviszonyoktól való elkülönített jogi szabályozása sem nagyon tartható, hiszen a vállalati belső szervezet egy dolgozó kollektíva szerveződését jelenti. A munkaviszonyok szabályozásában a *szerződési koncepció* (munkáltató-munkavállaló megegyezése), illetve az *államigazgatási szemlélet* (munkáltatói hierarchia túlhangsúlyozása) vállalaton belülre való behatolása (ezeknek sajátos kombinálását jelenti szerintünk a jelenlegi munkajogi szabályozás) egyaránt túlhaladottnak tűnik. *Fel kellene* adni a vállalati belső viszonyok munkavállaló-munkáltató viszonyra koncentráló egyéni, valamint munkást védő érdekvédelmi megközelítésével, amelyből a vezetőt-kollektívát szétválasztó szemlélet szükségképp adódik és ehelyett *egységes munkavégző kollektíva szabályozásra* kellene rátérni, amelyben természetesen a munkavégzés hierarchiája és az érdekegyeztetés-érdekvédelem szintén helyet kapna, de más megközelítésben.

4. A jogi ellentmondások kiküszöbölésének lehetősége: két gazdasági „hordozó" alaptörvény létrehozása

1. A magyar gazdaságirányítási rendszer makro- és mikroszféra elvi-minőségi szétválasztására irányuló gazdaságpolitikai alaptörekvéséből véleményünk szerint jogi elméleti oldalról adódik az az alternatív kodifikációs következtetés, hogy az 1980-as évek közepén — egymással szorosan egyeztetve — *két átfogó keretalapszabályozásra*, mint gazdasági mechanizmust hordozó (a közgazdasági alapötlet Kovács Gézától) törvényre lenne szükség a magyar népgazdaságban:

a) egy gazdaságirányítási szervezeti és módszertani alaptörvényre,

b) egy egységes vállalati törvényre.

Ezek a kerettörvények természetesen nem idézik elő az eddigi, gazdaságirányítással és vállalatokkal kapcsolatban létrehozott törvények hatályon kívül helyezését, de azok *e két alaptörvényhez* illesztendők, tehát bizonyos módosításokat végre kell hajtani rajtuk.

Kálmán György 1980-ban megvédett doktori disszertációja a gazdaságirányítási törvény tervezetének kidolgozására irányult *(vertikális mechanizmus hordozó törvény)*. A tervezet átemel a népgazdasági tervezésről, az állami pénzügyekről stb. szóló törvényekből több, a magyar reformra általánosan jellemző gazdasági alkotmányjogi alaptételt, és emellett — helyesen — alapvetően a *gazdaságirányítás szervezeti és módszertani kereteinek* jogi körvonalazására koncentrál, amely keretek ez ideig igen szétszórtan és alacsonyabb szinten jelentkeztek (kormányzati irányítás, funkcionális irányítás, ágazati irányítás, regionális irányítás tartalma és kapcsolata a népgazdaságban, a gazdaságirányítás különböző eszközeinek jogi keretei stb.).

Kálmán György tervezete — tekintettel arra, hogy megírásának idején még nem számolhatott egy egységes vállalati törvénnyel — számos vállalatokkal kapcsolatos rendelkezést is tartalmazott. Ezek az EVT létrehozása esetén részben vagy egészben más aspektusból a vállalati törvényben (is) jelentkeznének.

2. Az a politikai igény, hogy a 80-as évek közepére egy „teljesen új" Munka Törvénykönyv koncepció készüljön, technikai *alkalmat* teremtett számunkra az EVT elvi alapjainak kidolgozására. Az ugyanis véleményünk szerint eléggé nyilvánvaló, hogy a vállalati szervezet és működés, illetve a munkaviszonyok egymás-

ba építése, egy egységes — bár belső érdekkülönbségekkel természetesen rendelkező — munkavégző kollektívát feltételező jogi szabályozás *nélkül* csak a jelenlegi Munka Törvénykönyv 1967 óta már szinte kétévente megszokott részleges toldozgatására-foltozgatására kerülhet sor. Az EVT tervezete tehát tulajdonképp *elméleti ellenalternatívája* a jelenlegi elkülönített vállalati szervezeti, illetve munkajogi szabályozásnak.

Az EVT a magyar gazdasági reform horizontális mechanizmust hordozó alaptörvénye lenne. Módot teremtene az előbb említett, mikroszférával kapcsolatos jogi ellentmondások kiküszöbölésére. Az egységes vállalati törvény kiterjedne a Magyarországon létező *valamennyi* vállalattípusra, továbbá a vállalatok vertikális és horizontális külső, valamint belső szervezeti és működési viszonyaira (utóbbiba beleértve a munkaviszonyokat is) egyaránt.

II.

A tervezett egységes vállalati törvény témaköre és viszonya a többi jogszabályhoz

1. A törvény tartalmi körének körvonalairól

Az egységes vállalati törvény tematikája elképzelésünk szerint a következőképp alakulna:

a) a törvény tartalmazná a vállalati minőség kellékeit, azaz a *vállalatfogalom* alapelemeit, és ezáltal módot adna a vállalatok elhatárolására az egyéb gazdasági szervezetektől (gazdaságirányítási szervek, intézetek, egyéb költségvetési szervek, egyesületek, nem jogi személy kisvállalkozások).

b) A törvény tartalmazná a vállalatok *alkotmányjogi értelemben vett jogállását.* Ennek megfelelően az EVT magában foglalná a vállalatok és a gazdaságirányítás közötti kapcsolatrendszer alapelemeit, a vállalati gazdálkodás alapelveit, az alapvető vállalati jogokat és kötelezettségeket, a vállalatok komplex felelősségi rendszerére vonatkozó alaprendelkezéseket, valamint a vállalati érdek- és jogvédelem alapszabályait. A vállalatközi együttműködés, a piaci és versenymagatartás általános szabályai ugyancsak az EVT-be tartoznak.

c) A törvény tartalmazná a *vállalatok különböző típusait* — tulajdonforma, alapítási mód, nagyság, összetettség és funkció szerint egyaránt. Meghatározná e típusok alapjellemzőit, a típusok egymáshoz való viszonyának lényegét, ezzel kapcsolatban a gazdaságirányító szervekre és vállalatokra háruló alapvető jogokat és kötelezettségeket.

d) A törvény tartalmazná a *vállalatszervezés,* tehát a vállalatalapítás, a vállalati tevékenységi kör megállapítás, a vállalat-átalakulás, valamint a vállalatmegszűnés *általános* — valamennyi vállalattípusra vonatkozó — szabályait.

e) Az EVT megállapítaná a vállalati *belső szervezeti és működési rend* olyan általános elveit, amelyek valamennyi vállalatra nézve érvényesek. Ebbe a körbe tartoznak mindenképpen a vállalatok vezető szerveire, a vállalaton belüli normatív aktusokra, a vállalaton belüli önelszámoló egységekre, a vállalati belső elszámolási és érdekeltségi rend alapkérdéseire vonatkozó rendelkezések. A belső szervezeti és működési rend általános elveivel összehangoltan kitérne a törvény a vállalaton belüli munkaviszonyok alapkérdéseire. Ebben a jogszabályban tehát az egyedi munkaviszonyok mint *kollektívatagsági státusviszonyok* — a jelenlegi szabályozáshoz viszonyítva éppen *megfordítottan* — az ún kollektív munkajog, helyesebben a vállalati kollektívavonatkozások következményeiként jelentkeznének.

2. A tervezett törvény elhelyezkedése a jogrendszerben

1. Az egységes vállalati törvény előbb megállapított tartalma a különböző jogszabályokhoz való viszony szempontjából a következőket jelentené:

a) Az EVT-hez kapcsolódva — mintegy annak *végrehajtásaként* — hatályban maradhatna az állami vállalati és a szövetkezeti törvény. A tág értelemben vett közös vállalatok szabályozása is megmaradhatna a gazdasági társulásokról szóló törvényerejű rendeletben. Az eddig kiadott említett jogszabályok azonban *tartalmilag jelentősen megváltoznának,* tehát lényegesen módosítani kellene ezeket. A valamennyi vállalattípusra vonatkozó alapelvek átkerülnének az EVT-be, és így a specialitások erősebb kidomborítására kerülhetne sor az állami vállalati (és többé nem egyszerűen vállalati!), a szövetkezeti stb. törvényekben. El kell kerülni részben a párhuzamos, részben az ellentétes rendelkezéseket, az egyes vállalati típusok szabályait teljes mértékben az EVT-hez kell igazítani.

b) Az EVT lehetővé tenné, hogy a Polgári Törvénykönyvből törölni lehessen a *nem polgári jogi jellegű rendelkezéseket,* amelyeket a törvény ma még (alapelveinél, a jogi személyek egyes fajainál) elég széles körben tartalmaz. A társadalmi szervezeti és egyesületi vállalatok specialitásait az EVT-hez kapcsolódóan *önálló törvényerejű rendeletben* lehetne szabályozni. Ugyanilyen jogforrási szinten kellene rendezni az általános nemzetközi gyakorlathoz közelítve a *nemzetközi vállalatok jogállását,* mégpedig differenciálva részben a KGST-országok viszonylatában, részben pedig a Magyarország területén nyugati vállalatokkal történő közös vállalatalapítást, illetve a 100%-ban külföldi tulajdonban álló vállalatokat.

c) A kormányzati, a funkcionális és az ágazati irányítás kérdéseivel az EVT *nem* foglalkozna, hiszen ezek a kérdések a gazdaságirányítási törvénybe tartoznak. Az egyes vállalatok konkrét szervezetirányításának specialitásai, így

az állami vállalat ún. vállalatfelügyelete, szövetkezetek és a közös vállalatok ún. törvényességi felügyelete részleteikben az egyes vállalati típusokról szóló törvénybe tartoznak. Az EVT azonban *vállalati oldalról* tartalmazná — a gazdaságirányítási törvény tartalmával egyeztetve — a gazdaságirányítással való kapcsolatrendszer elemeit, a vállalati érdek- és jogvédelem általános szabályait (pl. operatív beavatkozások elvi korlátai stb.).

d) Az EVT *vállalatközi szerződésekkel* egyké kivételtől eltekintve (pl. leányvállalat-alapítási szerződés, bolygóvállalatot képező ún. vállalatirányítási szerződés, vállalatot létrehozó társulási szerződés) főszabályként nem foglalkozna, ezek a Polgári Törvénykönyvben maradnak. Mint ahogy azonban már említettük, a vállalatközi kooperáció, a piac és versenymagatartás általános normái az EVT-ben rendezendők. Ezáltal feleslegessé válik az elavult (1923) versenytörvény és nincs szükség a tisztességtelen gazdálkodásról szóló tervbe vett törvényerejű rendeletre sem. A vállalati felelősség alapszabályai ugyancsak az EVT-be tartoznak, ugyanakkor a vállalati gazdálkodásra vonatkozó kötelezettségek megszegésének, a vállalati jogokkal való visszaélésnek szankciói részleteikben (mintegy az EVT végrehajtási rendelkezéseként) a rendezetlen területeken külön szabályozást kapnának, illetve megmaradhatnának az eddigi jogszabályokban (pl. gazdasági bírság rendelet).

e) Amennyiben az EVT kiterjed a vállalaton belüli munkaviszonyokra is, úgy az egyik alternatíva szerint *szükségtelenné válna egy külön Munka Törvénykönyve.* (Ilyen megoldás tapasztalható Jugoszláviában a társult munka alaptörvényében, amely egyszerre vállalati és munkatörvénykönyv, de ilyen konstrukció a társadalmi önigazgatás átvétele nélkül is alkalmazható.) Magunk részéről egy olyan megoldást célszerűbbnek tartanánk, hogy az EVT a vállalati individuális munkaviszonyokkal kapcsolatban csak néhány alapelvet állapítana meg és hozzá egy munkaviszonyokat teljeskörűen rendező Munka Törvénykönyve csatlakozna. A munkaügyi alapszabályok közvetlenül kötelezőek lennének a szövetkezetek kivételével valamennyi vállalatra, a szövetkezeteknél azonban a vállalati belső szervezetre, illetve munkaviszonyokra vonatkozó szabályok a szövetkezeti törvényben, illetve a külön kiadandó jogszabályban megállapított eltérésekkel érvényesülnének. A Munka Törvénykönyvében kellene megállapítani azokat az eltéréseket, illetve többletrendelkezéseket, amelyek a nem vállalati jellegű munkaszervezetekkel fennálló munkaviszonyokra, illetve e szervezetek belső szervezetére és működésére vonatkoznak. (Azaz a jelenlegi helyzethez hasonlóan tehát a mi koncepciónk is a vállalati munkaviszonyok „modell" jellegéből indulna ki, bár az eltérésnek nagyobb teret engedne.) Ugyanakkor az EVT feltételezne egy közvetlenül az alkotmány alapján kiadandó *önálló szakszervezeti törvény* létrehozását, hiszen ez esetben a szakszervezet az EVT-ben csak érintőlegesen, vállalatba beépült társadalmi szerv mivoltában szerepelne, és a Munka Törvénykönyv is csak részben érintené.

Felvethető egy olyan aggály, hogy az állami vállalati, szövetkezeti stb. törvények fennmaradása esetén az EVT teljesen *üres* kerettörvény lenne. Ezt az aggályt nem osztjuk: van már elég általánosítható tapasztalat, közös rendelkezésként deklarálható absztrakt vállalati ismérv, gazdálkodási alapelv. Természetesen az EVT megfogalmazása igen kényes és igényes jogalkotási feladat lenne, de *nem reménytelen vállalkozás.*

2. Egy ilyen megoldás véleményünk szerint

— véletlenszerű eltérések kiküszöbölésével jelentősen megerősíthetné a központi gazdaságirányítás *hatékonyságát;*

— különösen az állam vállalati körben a vállalati *önállóság* fokozására vezethetne, hiszen megteremtené annak a jelenleginél jóval szélesebb körű garanciáit;

— *nem sértené a szövetkezetek tradicionális önállóságát,* sőt valamennyi vállalatfajtában e vállalatok lényegi sajátosságai nagyobb mérvű kibontakozására adna lehetőséget;

— hozzájárulhatna a vállalatok valamennyi fajtájának *egyenrangúságához,* egy *differenciáltabb, finomabban szabályozott* vállalati szféra létrejöttére vezethetne;

— jelentősen megnövelné a *vállalati belső mechanizmus korszerűsítésének, decentralizálásának, demokratizálásának társadalmi esélyeit;*

— a jogági szabályozások fejlesztését is megkönnyítené, hiszen lehetővé teszi, hogy a jogági törvények (pl. a Ptk.) a maguk *fogalmi tisztaságában* jelentkezzenek.

Az azonban természetszerű, hogy a két alapvető törvény kiadása után viszonylag rövid időn belül a teljes népgazdasági joganyagot intézményesen felül kellene vizsgálni, az elavult szabályokat ki kellene tömegesen selejtezni. A gazdasági gyakorlat résztvevői talán osztják azt a véleményt: egy ilyen ésszerűsítés, egyszerűsítés, az alacsonyrendű szabályok jelentős részének hatályon kívül helyezése már nagyon ráférne népgazdaságunkra.

A következőkben röviden kitérünk az EVT tartalmának néhány alapvető kritikus területére, így a vállalatfogalom lényegi összetevőire, a vállalattipizálásra, valamint a vállalati belső szervezet és működés és a munkaviszonyok összekapcsolására vonatkozó koncepcióra.

III.

A vállalat alapvető kritériumai

1. A vállalat mint szervezet és kollektíva egysége

A vállalat jogtudományi szempontból úgy határozható meg, hogy tartós, kifelé egységet

mutató, tagjaitól, illetve alapítójától (alapítóitól) viszonylag elkülönült, komplex jogalanyiságú gazdálkodó szervezet, amely egyben munkavégző kollektívát képez.

1. A vállalat legfontosabb jellemzőinek egyike, hogy *szervezetként* képez mikroökonómiai gazdálkodási formát. Olyan vállalat, amely nem szervezet, nem létezhet. Ezt különösen a szövetkezeti irodalommal szemben kell hangsúlyozni, amely sokszor a szövetkezetben a gazdálkodási forma és a tulajdon teljes és közvetlen összhangjáról beszél, tagadva a tulajdonosi tagoktól elkülönült szervezet létét. Véleményünk szerint a szervezet, mint gazdálkodási és jogi forma a szövetkezeteknél is megnyilvánul.

A szervezet mögött természetszerűen kollektívának kell lennie, nincs szervezet kollektíva nélkül. (Erre az ismérvre, mert ez viszont az állami vállalatok körében okoz problémát, még visszatérünk.) Ha azonban van szervezet, fogalmilag elképzelhetetlen a *közvetlen* kollektíva léte, a szervezet szükségképp feltételezi az alapító(k)tól, a tagoktól való *viszonylagos elkülönülést.* Az „egyszerű" társasági megállapodással keletkező kiscsoport éppen ebben különbözik a bonyolultabb, magasabbrendű csoporttól, a szervezeti jogalanytól. Ezért nem teljes értékű vállalat például egy gazdasági társaság keretében működő önelszámoló egység, még ha adott esetben számottevő gazdasági volument is képvisel, saját cégneve alatt működik is.

Ugyanakkor a vállalat, mint szervezet egyben munkavégző kollektíva is, a vállalatot mint szervezetet *nem lehet elválasztani a kollektívától.* (Ettől az alapelvtől független kérdés, hogy a vállalatalapítási, illetve megszűnési folyamatban a jogi személyiség, illetve a kollektíva keletkezése rövid időre viszonylag elválhat egymástól — a szövetkezeteknél követi, az állami vállalatoknál megelőzi az előbbi az utóbbit.) Nem lehet perspektivikusan fenntartani azt a konstrukciót, amelyet a jelenlegi ún. *kétféltekés* állami vállalat kollektív szerződése fémjelez, nevezetesen, hogy a vállalat, mint szervezet, mint jogi személy, az igazgató által képviselten *áll szemben* saját munkavállalói kollektívával, mely utóbbi szintén jogalany, és amelyet a szakszervezeti szerv képvisel. A vállalaton belül nem lehet a vállalat, mint szervezet és a munkavégző kollekítva közötti jogviszonyról beszélni, hanem a kollektíva-szervezet különböző *belső szerveinek* egymással való belső jogviszonyairól van szó, mint ahogy erre még visszatérünk.

2. A vállalati kollektíva ilyen értelemben vett egysége természetszerűen nem érinti az újabb szociológiai irodalomban bőségesen feltárt vállalaton belüli *érdekellentéteket, érdekkülönbségek fennállását,* amelyek zömmel a különböző vállalati funkciókhoz vagy a specializációhoz kötődnek, illetve a szervezeti alegységekhez (központ-gyáregység) való tartozás következményei. A vállalati kollektíva tagjai, mint kollektívatagok ugyan egyenlők, a munkavégzés hierarchiája és a belső szervezeti tagozódás azonban jelentős egyenlőtlenségekre is vezet közöttük (pl. a vezető és végrehajtó tevékenységben való részvétel, a különböző szakmák képviselete, a vállalati központhoz, vagy az önelszámoló egységhez tartozás stb.).

A vállalat kollektíva jellemzőiből adódik, hogy nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-politikai-ideológiai-szociális-kulturális és jóléti közösség is. Nemcsak a szövetkezetnek, hanem valamennyi vállalatnak alapismérve a *társadalmi tevékenység.* Egyetlen vállalat sem társadalmi szervezet (így a szövetkezet sem), hiszen a társadalmi szervezet globális, a vállalat pedig lokális jelenség (mindez azonban nem érinti a szövetkezés tömegmozgalmi szerepét, illetve a vállalati érdekképviseleti szervezetek társadalmi szervezeti jellegét), de mindegyik vállalatnak van társadalmi oldala, társadalmi tevékenysége, amelynek konkrét megnyilvánulásaiban persze az egyes vállalattípusok specialitásai jelentős szerepet kapnak. Az állami vállalatok társadalmi feladatai sem merülhetnek ki érdekvédelemben, nem lehet azokat teljes mértékben szakszervezesíteni, szakszervezeti feladatként felfogni. A vállalatok társadalmi oldalát viszont egyértelműen azok gazdálkodó funkciójára kell vonatkoztatni, azzal *elválaszthatatlan egységben* kell kezelni.

3. A vállalathoz, mint gazdálkodó szervezethez hozzátartozik jogi megjelenése, *jogi individualizációja* és perszonifikációja, enélkül nem lehet a vállalat szervezet. Tekintettel arra, hogy a vállalat funkciójánál fogva rendszeresen megjelenik a gazdasági forgalomban, a jogi individualizáció alapvető jele a polgári jogi *jogi személyiség* elnyerése. Ugyanakkor azonban a vállalati jogalanyiságnak csak legszembetűnőbb vonása a polgári jogi személyiség, amely csupán *részjogalanyiság.* A vállalat *komplex jogalany,* jogalanyiságának egyéb megnyilvánulásai is vannak: a vállalat jogalany az államigazgatással (gazdaságirányítással) szemben, pénzügyi jogi kapcsolatokban (pl. adójogalany), munkáltatói jogalanyisága van, államjogi kapcsolatok szubjektuma (pl. jogvédelem az illegális gazdaságirányítási beavatkozásokkal szemben) stb.

Az előzőekben elmondottakat figyelembe véve azt is hangsúlyozni kell, hogy a vállalaton belül is lehetséges *belső jogalanyiság* és ez nem darabolja fel a vállalati egységes, bár komplex jogalanyiságot. Részben a vállalatok egyes szerveinek (pl. igazgató, igazgatótanács, felügyelő bizottság, közgyűlés stb.) van ilyen belső jogalanyisága, részben a vállalat egyes önelszámoló (üzemi) szervezeti egységeinek, részben a vállalat alapvető társadalmi szerveinek (párt-, szakszervezet). A belső vállalati jogalanyiság (amelyik függetlenül jogi személyiségétől) biztosítja azt, hogy az egyes vállalati belső szervek *egymással* jogviszonyba lépjenek, hogy a vállalatnak ne csak külső horizontális és vertikális kapcsolatrendszere alapuljon *jogviszonyokon,*

hanem a belső szervezetének működése is. A vállalat szerveinek ezen belső, saját jogon alapuló jogalanyiságát viszont el kell választani attól az esettől, amikor ugyanez a szerv a vállalatot, mint egészet kifelé képviseli.

2. A vállalati gazdálkodás jogi szabályozásáról

1. A vállalati tevékenység tárgya tág értelemben vett gazdasági tevékenység, tehát termelési, szolgáltató, kereskedelmi stb. jellegű. Az EVT-ben ki kell mondani, hogy a vállalati tevékenységi körből *elvileg* semmilyen gazdasági tevékenység *nincs kizárva.* Ugyanakkor felhatalmazást kell adni arra, hogy az állam gazdaságirányító szervei esetlegesen, gazdaságpolitikai okokból adott időszakban elzárjanak bizonyos szférákat a vállalati gazdálkodás elől (pl. a jövőben a jog ne zárja ki azt, hogy tisztán vállalati jellegű, ún. üzleti bankok működjenek népgazdaságunkban).

A vállalat nem egyszerűen műszaki, hanem gazdasági egység, amely a *szocialista áruviszonyok* elkülönítettségét fejezi ki, gazdaságilag értékelhető szolgáltatásokat nyújt kifelé, nyilvánosan, relatíve állandóan. Ez a vállalati ún. *lokális társadalmi munka* alapozza meg a viszonylagosan önálló vállalati gazdasági érdeket, saját vállalati gazdasági akaratot.

2. A vállalathoz törvényszerűen *vagyon* tartozik. A vállalati vagyonnak nem kell ugyan teljes mértékben saját tulajdonban állnia, számos idegen jogcímen a vállalatnál levő vagyontárgy is tartozhat ide. Egy olyan gazdasági szervezet azonban, amely elvileg nem lehet az árutulajdonjog alanya, a gazdasági forgalomban árutulajdonosként egyáltalán nem jelenhet meg, vállalatként aligha ismerhető el. Lényegében ez csökkentette az állami vállalat vállalati tulajdonságait a direkt tervgazdálkodásban. Indirekt szocialista tervgazdálkodás mellett azonban semmilyen ok sincs arra, hogy a vállalkozásként működő állami alapítású vállalat *polgári jogi tulajdonát* eszközeire nézve ne ismerjük el — ez nem érinti az egységes és oszthatatlan gazdaságirányítási tartalmú állami államjogi tulajdont.

A polgári jogi tulajdonjog csak árutulajdonosi jogokat ad, ezeknek viszont főszabályként a gazdasági forgalomban ténylegesen szereplő gazdálkodó szervezeteknél kell lenniük. Az *árutulajdon nélküli árucsere* jogi komplikációk egész sorát idézi elő, ezeket felesleges mesterkélt ideológiai okokból vállalni — az államnak nincs szüksége arra, hogy tulajdonába tartsa a vállalat egyes eszközeit, sőt a mai szabályzás szerint fogasait, hamutartóit is stb.

A szocialista vállalatok valamennyi típusa mögött főszabályként össznépi vonásokkal rendelkező *társadalmi tulajdon áll.* Másik oldalról viszont hangsúlyozni kell, hogy a szocialista vállalatok valamennyi fajtája — más-más módon és jelleggel, de egyaránt — szociológiai értelemben *csoporttulajdont* is realizál. Ha a vállalat árutermelő egység, ha lokális társadalmi munkát fejt ki, ha saját gazdasági érdekkel rendelkezik, ez nem is lehet másképp. Alapvetően helytelen tehát a kérdést úgy feltenni, hogy a szövetkezet csoporttulajdon, az állami vállalat pedig össznépi tulajdon, mindkettőnek *össznépi* és *csoport jellemzői egyaránt — bár másképp — vannak.*

3. A vállalat vagyonát nem egyszerűen passzívan őrzi, kezeli, használja, hanem azzal gazdálkodik, üzletszerűen jelentkezik azokkal a gazdasági forgalomban, eszközei gyarapítására törekszik, kockázatot is vállal. A tipikus vállalat *gazdasági vállalkozás,* különböző módon és mértékben nyereségre orientált. A gazdálkodás, a vállalkozás ismérve határolja el az állami vállalatot az állami költségvetési szervektől, avagy a társulások körében a közös vállalatot koordináló-irodaszerű szervezetektől. Nem gazdálkodnak és ezért nem vállalatok természetszerűen a vállalatok érdekképviseleti szervei sem, ezek felfogásunk szerint (bele értve a szövetkezeti szövetségeket is) sajátos, *szervezeti tagsággal bíró társadalmi szervezetek.*

Természetesen itt *határesetek* bőven akadnak — a költségvetési szervek egy részének működésében megjelennek a gazdálkodási jegyek, az alapvetően irodaszerű egyesülés másodlagosan folytathat kiegészítő jelleggel gazdálkodó tevékenységet, egyes gazdálkodási elemek tapasztalhatók a lakásfenntartó, üdülő- stb. szövetkezeteknél is. A másik oldalról a közszolgáltató-kommunális vállalatoknál is felismerhetők egyes „kincstári" jegyek, a *nonprofit* vonások igen erősek lehetnek a társadalmi szervezeti, egyesületi vállalatoknál.

Valamennyi szocialista vállalat gazdálkodása csak *tervszerű* lehet, a tervszerűség elve azonban most már nem tervlebontást, nem kötelező tervmutatót jelent, hanem olyan *önálló vállalati tervezést,* amely biztosítja, hogy minden vállalat működése (nem terve!) összhangban álljon a népgazdasági tervek célkitűzéseivel. Másik oldalról azonban valamennyi vállalatnál (így az állami vállalatnál is) figyelembe kell venni a vállalati dolgozók közösségének érdekeit is a tervezésnél.

A szocialista vállalat vállalkozás, amelynek fogalmi eleme a nyereségre törekvés, a *kockázatvállalás* — e tényezőket 1977-ben az állami vállalatra nézve is elismertük (kivétel a nonprofit vállalatok). A jogi szabályozásban a nyereséges működés, a kockázatvállalás nemcsak vállalati jog, hanem *kötelezettség* is, ennek felelősségi követelményeit is le kell az EVT-ben vonni.

4. A vállalkozói, gazdálkodói jelleg feltételezi a vállalatok valamennyi fajának *kilépését* a korábbi üzemeltetői, „operatív igazgatási" szerepkörből, és szükségessé teszi a vállalat — központi gazdaságirányításnak természetesen alávetett — *gazdálkodási önállóságát.* Ez a gazdálkodási önállóság valamennyi vállalatnál (kivételt képeznek a „függő" vállalatok, pl. a

leányvállalat) feltételezi ezt, következésképp az EVT-ben vállalati jogként ki kell mondani:

a) a vállalati *tevékenységi kör tágasságát*, amelyet jogszabály csak kivételesen korlátozhat;

b) azt az elvet, hogy valamennyi vállalatot gazdálkodása körében *minden olyan jog* megilleti, amelyet törvény kifejezetten nem tilt, vagy nem korlátoz;

c) azt, hogy a *jövedelemszabályozás* a vállalatoktól *csak* a gazdasági önállóság követelményét figyelembe véve központosíthat eszközöket az állami költségvetésbe (ez a vállalati jog az állami pénzügyekről szóló 1979-es törvényben lényegében megjelent);

d) azt az elvet, hogy a gazdaságirányító szervek a vállalatok gazdálkodásába csak jogszabályban meghatározott esetekben, feltételek és keretek között avatkozhatnak be. (Ez a szabály álljon az állami vállalatok ún. vállalatfelügyeletére is.) Ebben a körben elő lehetne írni a *normatív utasítás teljes kizárását* valamennyi vállalattal szemben, a minisztertanács alatti jogforrási szint teljes kizárását a vállalati belső szervezet és működés szabályozása vonatkozásában (tehát nemcsak a szövetkezeteknél) stb.

A vállalatok státusát (a szövetkezetekét is) *alapvetően a gazdaságirányítással szembeni helyzetük* határozza meg. Ebből a szempontból az EVT-ben abból kell kiindulni, hogy a gazdaságirányító szervekkel a vállalatok jogviszonyban állnak, valamennyi vállalatnak jogai lehetnek gazdaságirányító szervekkel szemben, illetőleg a gazdaságirányító szerveket kötelezettségek terhelik a vállalatok irányában. Ennek megfelelően a törvénynek a gazdálkodás különböző területein *kizárólagos vállalati jogköröket* kell biztosítania (jogi garanciákkal együtt) és megfelelő *jogvédelmi eszközöket* is kell teremtenie. A törvény ennek alapján részben állapítsa meg a vállalati jogvédelem alapvető eszközeit a jogellenes gazdaságirányítási beavatkozásokkal kapcsolatban, részben rendelkezzen a jogos, de a vállalatnak veszteséget okozó rendelkezésekkel kapcsolatos veszteségek kártalanításáról. Ezzel egyidejűleg állapítsa meg azokat a fórumokat, amelyekhez a vállalatok jogvédelemért fordulhatnak (bele értve a bírói utat is).

Úgyszintén az EVT rendelkezhetne a *differenciált*, de *egységes* alapon nyugvó vállalati *érdekképviseleti rendszerről*, amely legjobban eddig a szövetkezeti szektorban épült ki, de a *Magyar Kereskedelmi Kamara* státusának 1980. év végén történt módosításával az állami vállalati szektorban is megjelentek egyes jelei. Az EVT meghatározná a vállalati érdekképviselet (beleértve szükségképp az érdekvédelmet is) alapelveit és általános eszközeit (amelyeket azután a vállalatfajokra vonatkozó törvények részleteznének), illetve az érdekképviselet szervezeti felépítésének általános kereteit.

A vállalati gazdálkodás természetszerűen nem csak jogokból áll, hanem a vállalatokat gazdálkodási *kötelezettségek* is széles körűen terhelik. Azokat az alapkötelezettségeket, amelyek minden vállalatra egyaránt vonatkoznak (pl. a mérlegkészítés, vagy a jövedelemszabályozás vonatkozásában) a törvénynek fel kell sorolnia. Általános vállalati alapelv a gazdálkodással kapcsolatos jogok és kötelezettségek egysége, szerves összefüggése. A vállalati *érdekeket egyeztetni* kell a gazdaságirányítási, a partnervállalati, a versenytársi, a fogyasztói stb. jogokkal és törvényes érdekekkel — ezt fejezik ki a szocialista vállalati gazdálkodási magatartás (beleértve a piaci, a verseny és a kooperációs magatartás) jogi normái, amelyeket *alapelvi* jelleggel a törvénynek tartalmaznia kell. A vállalati jogokat továbbá csak e jogok társadalmi-gazdasági rendeltetésével, az indirekt szocialista gazdálkodás erkölcsi töltésű alapelveivel összhangban lehet gyakorolni, a *joggal való visszaélést*, a tisztességtelen gazdálkodást az EVT-ben alapelvi jelleggel szankcionálni kell, utalva a felelősségre vonás főbb útjaira.

A jog nem egyszerűen az önálló, hanem a társadalmi követelményekkel összhangban álló vállalati gazdálkodást biztosítja. Ezen alapul a vállalatok — politikai és az erkölcsi felelősséggel, valamint az anyagi érdekeltséggel összhangba hozandó — jogilag *komplex felelősségi rendszere*, amelyben döntő szerepet kell kapnia a vállalatok felróható és jelentős népgazdasági érdekeket sértő jogellenes gazdálkodási cselekményeiért fennálló új típusú, gazdaságirányítással szembeni általános és elsődleges államigazgatási típusú felelősségének. Mindez a gazdasági bírságrendszer korszerűsítését is jelentené (részleteiben az EVT végrehajtási rendelkezéseként), de a törvényben ki kell térni a vállalati szervezeti felelősség *vállalatvezetői személyes felelősséggé* való átgörgetésének szabályaira is (természetesen a vállalatvezetés differenciált jogállása rendezésének általános kereteiben, amelynek biztosítania kell a vállalatvezetők megfelelő jogvédelmét is).

IV.

A vállalati tipusokról

Mint mondottuk, egy egységes vállalati törvényben a vállalatok tipizálásának alapvető kategóriája már *nem a tulajdonforma*, hanem a vállalatok alapítási módja, nagysága, összetettsége, funkciója, népgazdasági jelentősége lenne.

1. Alapítás szerinti vállalatformák

A vállalatok az alapító szerint *elsődleges* és *másodlagos* vállalatokra oszthatók.

1. Az *elsődleges* vállalatok vagy úgy keletkeznek, hogy egy alapító szervezet vagyonából alvagyont különít el és arra vállalati szervezetet rendel, vagy oly módon, hogy több személy, illetőleg szervezet tevékenységét és vagyonát egyesítve hoz létre vállalatot. Az egy alapítóval

rendelkező vállalatok két alcsoportra oszlanak: állami közhatalmi alapítású szervezetekre, és a nem közhatalmi alapítású szervezetekre (ez utóbbiak közé jelenleg a társadalmi szervezetek, illetve egyesületek vállalatai tartoznak). A jövőre nézve bizonyos gazdaságirányítási szervezeti elképzelésekre tekintettel (pl. ágazati minisztériumtól elkülönült állami eszköztulajdonosi szervezet, banki vállalatalapítás) az állami alapítású vállalatok létrejöttét *sem kell feltétlenül* közhatalmi aktushoz kötni.

A közhatalmi úton alapított vállalatok ma vagy központi gazdaságirányítási (ágazati minisztérium+PM), vagy tanácsi jellegűek, amely utóbbiaknál azért a közhatalmi jelleg önkormányzati vonásokkal is vegyül.

Az állampolgári alapítású személyegyesülés típusú vállalatok egyetlen formája jelenleg a szövetkezet. Ugyanakkor a jövőre nézve nem lehet kizárni azt, hogy állampolgárok ne szövetkezeti, hanem más formában hozzanak létre vállalatot, pl. jogi személyiséggel rendelkező gazdasági munkaközösségeket alapítsanak — természetesen gazdaságirányítási kontroll mellett. E lehetőség megteremtése alkalmas lenne arra, hogy ne kelljen a szövetkezeti elveket más forma hiányában deformálni.

Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy a nem jogi személy gazdasági munkaközösség nem kisvállalat, hanem kisvállalkozás. Például 3—4—5 személy társulása nem jelenthet vállalatot, ezekről tehát az állampolgári társaságok kapcsán kell rendelkezni. Annyiban azonban az EVT-nek ki kell térnie a kisvállalkozásokra, hogy lehetőséget kell teremteni a vállalati kollektíva tagjai számára, hogy ne csak egyéni jellegű kiegészítő gazdaságukat kapcsolhassák a vállalati szervezethez (egyébként erre sem csak szövetkezeteknél kell módot adni), hanem társasági szerződéssel keletkező gazdasági munkaközösségüket vállalati szakcsoportként, avagy a vállalatot gesztorként felhasználva a szocialista vállalatok körül építhessék ki (a jelenleg szabályozott ún. vállalati munkaközösség nem ezen a konstrukción alapszik). Ez egyébként az egyéni tulajdon társadalmi tulajdonhoz kapcsolásának is alapvető módszere lehetne.

Véleményünk szerint — az uralkodó szövetkezeti jogi irodalmi állásponttal, illetve a szövetkezeti törvénnyel szemben — a szövetkezeteknek *nem minden formája vállalat*, a nem vállalati jellegű szövetkezetekre az EVT — szemben a szövetkezeti törvénnyel — természetszerűen nem vonatkozik. Ilyen nem vállalatszerű szövetkezetek jelenleg elsősorban a lakás-, üdülő- és garázsszövetkezetek, de nem vállalati jellegű más szövetkezetek alapítását sem lehet kizárni.

Az elsődleges vállalatok sajátos új formája lehetne az egyedüli vagy több alapítójú (társulásos alapú) meghatározott projektek finanszírozására hivatott, alapítványszerű (a mai magyar jog kifejezett alapítványt nem ismer) *célalap*, amely adott esetben maga is működhetne vállalatként.

2. A *másodlagos* vállalatok alapvető fajtája jelenlegi jogunkban a gazdasági *társulással* keletkező vállalat. A gazdasági társulások közül nem vállalatok a jogi személyiség nélküli társaságok, továbbá alapvetően nem az a jogi személyegyesülés sem. Ezért az EVT hatálya alá alapvetően a közös vállalatok különböző fajtái tartoznának. Az *egyesülés* (helyesebben az egyesülés központja, az iroda) maga nem vállalat, de a központ az egyesülés tagvállalataival együtt összetett (nagy)vállalatot alkotó vállalati csoportot is képezhet önkéntes vállalatközi integrációként — a vállalati jegyek egyébként erősebbek a hatályos szabályok szerint az agráripari, illetve a kutatási-termelési egyesülésekben.

A társulással keletkező közös vállalatok mellett a másodlagos vállalatok új típusát is intézményesíteni kellene az EVT-ben, nevezetesen az egy vállalat által alapított (új, vagy szervezetéből kiolvasztott) vállalatot. Ezt a törvény *leányvállalatnak* nevezhetné, meghatározná ennek alapítási feltételeit, az alapító és a leányvállalat viszonyát, valamint a gazdaságirányítási kontroll tartalmát. Véleményünk szerint — a jelenlegi szabályozással szemben — *valamennyi* elsődleges vállalatnak módot kell adni arra, hogy leányvállalatot alapítson, és az is elképzelhető, hogy a leányvállalat az alapítótól *eltérő* vállalati formában működjön (tehát pl. a takarékszövetkezet az OTP leányvállalatának minősüljön). Az ilyen vállalat által alapított leányvállalattól megkülönböztetendő a *vállalatvezetési szerződésen nyugvó*, ún. *függővállalati* konstrukció, amely új intézményt ugyancsak az EVT-ben kellene meghonosítani. (A függő vállalatot nem az a vállalat alapította, amelytől függ, hanem ez külön megállapodáson nyugszik.)

2. A vállalati méretek és funkciók szerinti osztályzás

1. A vállalatok csoportosításának másik alapvető ismérve a vállalati *nagyság*, ebből a szempontból nagy-, közép- és kisvállalatokat különböztetünk meg. A jog valamennyi vállalati formát *törvényszerűen a középvállalatra modellezi*, ezért eléggé általános nemzetközi tapasztalatok szerint (egyes közgazdasági véleményekkel ellentétesen) szükséges a *nagyvállalat*, illetve *kisvállalat* jogi intézményesítése is. A nagyvállalatok, illetve kisvállalatok mind a gazdaságirányítással kapcsolatos kapcsolatrendszerükben, mind a piaci partnerek vonatkozásában, mind pedig belső szervezetükben nem lebecsülendő sajátosságokat mutatnak, és így (mint a jelenlegi túluniformizált szabályozás is bizonyítja például az ún. ipari nagyvállalatok esetében) a középvállalattal való azonosítás jelentős gazdaságpolitikai hátrányokkal jár. Csak egy-két speciális ismérv:

a) a valódi, népgazdaság szempontjából je-

lentős nagyvállalatoknál sajátos *összefonódás* tapasztalható a központi gazdaságirányítással. Pl. a nagyvállalat résztvesz a népgazdasági tervezésben, a nemzetközi együttműködésben, a központi gazdaságirányítás fokozott kontrollt gyakorol a nagyvállalat stratégiai jellegű döntései felett, ugyanakkor a nagyvállalat rutinjellegű döntéseiben *jóval függetlenebb*, mint egy középvállalat. A kisvállalatok konkrét központi államigazgatási irányítása viszont csak igen csekély mértékben szükséges, bármely tulajdonformában működjön is a kisvállalat;

b) a nagyvállalattal a *gazdasági erőfölény*, és sok esetben a *monopolhelyzet* törvényszerűen együtt értendő, éppen ezért a gazdasági erőfölénnyel, a monopolhelyzettel való *visszaéléssel* szemben a nagyvállalatok belső szervezetébe speciális biztosítékokat kell beépíteni;

c) egészen *más szervezeti felépítést* igényel a nagyvállalat vagy a kisvállalat; a nagyvállalaton belül vállalatszerű egységek működnek (l. jelenlegi magyar trösztöket), a kollektív szakmai vezetés (döntési jogkörű igazgatótanács) szükségessége itt a legnagyobb. Ugyanakkor a kisvállalatoknál lehet alkalmazni a legcélszerűbben az *önigazgatási* eszmét, itt kerülhet sor esetlegesen az igazgató vállalati kollektíva által történő (pályázati, határozott időre való stb.) alkalmazására a mai állami szektorban is stb.

Nyilvánvaló, hogy a nagyvállalat-kisvállalat elkülönítés nem jelent automatikusan a gazdasági szabályozórendszer szempontjából is különbségtételt, jogállási differenciálás a lényege.

2. Az EVT-ben a nagy-, illetve kisvállalatot viszonyítani kell az alapvető vállalati formákhoz. Például a törvényben kötelezni lehetne a kormányt a nagy-, a közép- és kisvállalatok megfelelő *egyensúlyának* biztosítására. Ki lehetne mondani olyan szabályokat, hogy bizonyos létszámhatár felett szövetkezet nem alapítható (mert a szövetkezeti formát deformálja a nagyvállalati szervezet), az is elképzelhető viszont, hogy bizonyos létszámon alul állami vállalat nem hozható létre, azaz *limitáljuk* az állami alapítású kisvállalatokat.

A törvényben a nagyvállalatoknak *két* alapformáját kellene intézményesíteni, nevezetesen a *közhatalmi* aktussal történő vállalattömörítést (mai trösztök) és az *önkéntes* vállalati integrációval létrejövő nagyvállalatot (mai egyesülés). A törvényben kötelezni kell a kormányt a két forma megfelelő arányban tartására. Mivel közhatalmi tömörítéssel nagyvállalat kizárólag állami szektorban keletkezhet, ezért a trösztök *konszernszerű* (azaz alapvetően pénzügyi eszközökkel való, holdingjellegű irányítást gyakorló) szervezetté való átalakítását, általános belső szervezeti korszerűsítését nem az EVT-ben kell végrehajtani, hanem az állami vállalati törvényben. Ugyanakkor az önkéntes vállalati integrációval létrejövő nagyvállalat valamennyi vállalattípust érintheti, éppen ezért az egyesülés általános kérdéseit magában az EVT-ben kell rendezni, megalakításának és működésének vagyonjogi részletei viszont a Polgári Törvénykönyvbe, illetve a társulási tvr.-be tartoznak.

3. A vállalati funkció szempontjából a *kompetitív szférában* működő valódi versenyvállalatok mellett alapvetően nonprofit-típusú vállalatokat is intézményesíteni kell, elsősorban a közszolgáltatásoknál, a kommunális vállalatoknál, de pl. a kultúra, a művelődés és a szociálpolitika körében is. Ilyenek nemcsak az állami szektorban jöhetnek létre, hanem például a társadalmi szervezetek, vagy egyesületek vállalatainál is stb. A nonprofit jellegű vállalatokra vonatkozó alapvető rendelkezéseket ezért az EVT-nek kell tartalmaznia. Ezeknek a lényege az, hogy e vállalatok csökkentett önállósággal működnek az alapító(k) irányában. Mindez azonban nem zárja ki ezen vállalatoknál sem a rentabilitásra törekvést és azt sem, hogy vállalkozásszerű kisszervezetek kapcsolódjanak hozzájuk.

Ugyancsak az EVT-be tartozik a vállalati funkciók speciális *ágazati eltéréseiből* adódó adottságok esetleges érvényesítése. Például a háztáji kisegítő gazdaság intézményesítése valamennyi mezőgazdasági vállalatnál, akár termelőszövetkezetről, akár állami gazdaságról legyen is szó. Ugyancsak ide kerülhet a külkereskedelmi vállalatok néhány speciális vonása, hiszen külkereskedelmi vállalat is lehet elvileg szövetkezet, vagy közös vállalat is. Ha elfogadjuk, hogy a bankok egy része vállalatként működik, úgy ezekre nézve is az alapeltéréseket az EVT-ben kell kimondani.

V.

A vállalati belső szervezet és működés néhány alapvető kérdése jogi oldalról

A vállalati belső szervezet terén *gyökeres* változtatásokra van szükség.

1. A vállalati belső mechanizmusnak *igazodnia* kellene a vállalat nagyságához, a vállalat jellegéhez, és *vállalatinak*, azaz szervezetként szervezett vállalkozásnak kell lennie. Ezzel szemben ma a vállalati belső mechanizmusra jellemző az *ágazati minisztériumi, tehát államigazgatási szervezeti felépítés mechanikus átvitele* a vállalatra (ez még a szövetkezetnél is megmutatkozik); a *szervezeti uniformizáltság* (ez a szövetkezeteknél kevéssé tapasztalható); a szervezeti *túlcentralizáltság;* a nagyvállalatoknál a decentralizáltság elmaradása, amely a belső önelszámolás és érdekeltségi rendszer fejletlenségét is jelenti; a vállalaton belüli kezdetleges információáramlás; a távlati, valamint a vezetői és végrehajtói munka szerint differenciált érdekeltség hiánya.

Jelenlegi jogunk nem fejezi ki azt a szociológiai tényt, hogy a vállalat nem személyek — egyetlen parancsnak alávetett — összessége, hanem különböző csoportok egymáshoz való vi-

szonyaira épülő szervezet. Nincs kiépítve a nagyobb vállalatoknál óhatatlanul szükséges, gazdasági elkülönültségen alapuló gazdálkodási egységek vállalati jogi belső jogalanyisága. Nincs kiépítve ennek megfelelően a vállalaton *belüli szerződési rendszer* sem (holott ilyen szerződések különböző elnevezéssel ma is léteznek), mégpedig sem a vállalaton belüli egységek egymás közötti kapcsolataira vonatkozóan, sem a vállalat mint egész és az egyes részlegek kapcsolataira nézve.

Ezek a viszonyok ma hierarchikusan és sokszor informálisan rendeződnek, ami a gyakorlatot már most sem elégíti ki.

2. A belső szervezeti kérdések között a másik legfontosabb a *vállalati vezetés* problémája. Jogunkban ma *nincs elvi alapokon nyugvó megoldás* a vállalatvezetés korszerű rendezésére.

E területen két kérdés vár megoldásra:

a) a hivatásos (profi) vezetés és

b) a dolgozók (tagok) részvétele a vezetésben.

Mai jogunkban az állami vállalati szférához igazodva az egyszemélyi vezetés a domináns megoldás. A vállalat élén az igazgató áll, akit elsősorban az állam megbízottjának tekintenek. A szövetkezeteknél a vezetés — elvileg — kollektív, az elnök is választott. A valóság — de főleg a jövő követelményei — véleményünk szerint mindkét megoldásnak ellene mond. Bizonyos vállalatnagyság felett az *egyszemélyi vezetés* (különösen a mai megoldás szerint, amikor az 1977. évi VI. törvényben úgy, ahogy kiépített vállalati jogok a törvény szövege szerint tulajdonképpen igazgatói jogok) *illuzorikus*. Képtelenség, hogy a vállalat az igazgatóból áll, aki gazdaságirányítási megbízottként nem is vállalati ember, hanem külső. A gyakorlatban természetesen az igazgató sok szállal kötődik a vállalati kollektívához (az egyszemélyi vezetés legfeljebb a direkt irányítás idején felelt meg a társadalmi realitásnak, bár a pártszervezet jogai folytán tulajdonképpen akkor sem volt valóságos).

A szövetkezeti vállalat vezetése kollektív. Ámde a nagy szövetkezetek jó részében (a legkülönbözőbb szempontok szerint kiválogatott, és azután megválasztott) vezetőség csak jóváhagyója az elnöki akaratnak, egyszerűen annálfogva, hogy informáltságuk és sokszor szakértelmük is szükségképp korlátozott. Általában fennáll tehát — az állami vállalatnál hivatalból, a szövetkezetnél a valóságos viszonyok miatt — a „nagy ember" fikciója. Az elnököt ugyan választják, de a legritkább esetben nem azt, aki egyébként is az „állam megbízottja" lenne.

Úgy véljük, hogy a jövőre nézve a *vezető és a kollektíva egységéből,* illetve a kollektív és az egyszemélyi vezetés *kombinált alkalmazásából* kell kiindulni valamennyi vállalattípusoknál (természetszerűen sajátosságaik szerint differenciával) azzal, hogy a vállalat *stratégiai kérdésekben* a kollektív döntéshozatalt, *taktikai*-operatív-rutin jellegű döntéseknél az egyszemélyi vezetést kell az eddiginél jobban érvényesíteni.

Javaslatunk szerint az EVT kiindulópontja e téren

a) a „profi vezetés" általában legyen kollektív (kivétel pl. a kisvállalat). Ennek formája igazgatótanács, vezetőség stb. egyaránt lehet, a felügyelő bizottság általában kontroll szerv legyen, de adott esetben elképzelhető igazgatótanács-felügyelő bizottság kettős döntési struktúra is, ahol a felügyelő bizottság bizonyos alapvető döntések jóváhagyását végezné;

b) főszabályként a vállalati kollektívának alanyi jogot kell biztosítani a vezetés egyszemélyi összetételének meghatározásában való részvételre, mégpedig általában a vállalaton kívüli szervekkel legalább egyenlő mértékben való részvétel illesse meg a kollektívát a vezető kinevezésénél, felmentésénél, tevékenysége megítélésénél. (Ez alól is lenne kivétel pl. a népgazdaság szempontjából alapvető nagyvállalatoknál, közüzemi jellegű vállalatoknál stb., ahol a központi kinevezési jog erősebben érvényesülne);

c) a vállalaton kívüli, illetve a társadalmi szerveknek tipikusan az a feladat jut, hogy jelöltjüket (jelöltjeiket) elfogadtassák a kollektívával. Emellett politikai-gazdaságirányítási kontrolljogok különböző formái (vétójog stb.) alakíthatók ki.

A különböző vállalatvezetési szervek típusait a vezetők — végrehajtó munkát végzőktől jobban *elhatárolt* — jogállását tehát az EVT *egységes* elvek szerint szabályozná.

3. A jelenlegi jog — az egészen meg nem értett demokrácia jegyében — összemossa a hivatásos vezetés és a vezetésben résztvevők szerepét, pedig nyilvánvalóan más kötelezettségi és felelősségi rendszert kell kiépíteni azok (személyek, szervezetek) számára, akik vezetési jogosítványokkal felruházottak, mint azok számára, akik résztvesznek a vezetésben.

A részvétel körében — jogilag — egyáltalán *nem megnyugtató* a rendezés a párt, az ifjúsági szervezet és a szakszervezet vonatkozásában. A feladatok, kötelezettségek és a hozzájuk kapcsolódó felelősség bizonytalan módon meghatározott.

A részvétel körében különösen a szakszervezet szerepe nehezen megítélhető, mert a szakszervezet részt vesz a vállalat vezetésében, de ugyanakkor érdekvédelmi szervezet is. Az első körben ez idáig nagyjából magának tekintette — az ún közvetlen dolgozói fórumokkal szemben — a munkavállalói beleszólás jogosítványait, a másodikban viszont hozzájárulásával hozott döntésekkel szemben ígéri az egyéni (néha a kollektív) érdekvédelmet is. Véleményünk szerint ez a kettősség önellentmondást hordoz magában.

A szövetkezeteknél a dolgozók vezetésben való részvételét a tagsági jogok biztosítják. Ez a jog (bár élénkítésre komolyan törekedett a legújabb szövetkezeti törvényhozás) halványuló.

Elkülönült egyéni érdekvédelem lényegében nincs, mert a szövetkezeti szövetségek alapfeladata nem erre irányul.

Az EVT feladata lenne, hogy jogilag is rögzítse (több szocialista országhoz hasonlóan) a párt elvi politikai irányító és ellenőrző szerepét a vállalatoknál, továbbá beépítse a KISZ jogosítványait a vállalati gazdálkodásba. A szakszervezet államigazgatási jegyei és feladatai leépítendők, főterülete az individuális érdekvédelem legyen, ez esetben — természetesen vállalattípusonként differenciáltan — reálisan fejleszthetők a közvetlen dolgozói kollektívaszervek vállalatvezetésben való részvételi jogosítványai. A pusztán „üzemi" demokrácia ez esetben *átfogó vállalaton belüli demokráciává* alakítható át. A szakszervezeti érdekvédelem szövetkezeti szervezetben való meghonosítása véleményünk szerint ugyancsak nem összeegyeztethetetlen a szövetkezeti alapelvekkel.

4. A vállalat szervezeti felépítésének alapvető sajátos jogforrása a *szervezeti szabályzat* legyen, amelynek létrehozását jogi garanciákkal kell biztosítani. Valamennyi vállalat belső mechanizmusa rendezésének alapelve a *központi állami és a vállalati önszabályozás* — sajátosságaik szerint differenciált — *kombinált alkalmazása* legyen. Végül a vállalat egységes kollektívaként való felfogása átfogóan módosítja a kollektív szerződés funkcióját is: a normatív jelleg helyett két vállalati belső szerv, a vállalatvezetés és az alkalmazottakat képviselő szakszervezet munkafeltételekkel kapcsolatos megállapodásává válhatna.

Sárándi Imre—Sárközy Tamás

Együttműködési szerződések az építőiparban

1.1. A jogirodalom már több mint egy évtizede jelezte,[1] hogy a gyakorlatban ténylegesen funkcionálnak olyan, a belföldi szerződő felek által együttműködési-kooperációs, szocialista (s ezeknek az elnevezéseknek kombinációit tartalmazó) szerződések, amelyek a legkülönbözőbb tartalmuk ellenére is a hatályos szerződéstípusok adta lehetőségeken túlmenő együttműködést (vagy ilyen óhajt) tartalmaznak.[2]

A jogi kötelezettségvállalást is tartalmazó együttműködési (kooperációs) szerződésekben találhatók ugyan adásvételi, csere, vállalkozási és megbízási elemek is, de maga a szerződés több az egyes elemek összességénél.

Ezekkel a szerződésekkel foglalkozni kell, hiszen a polgári jog szabályai alá tartozóak komoly gazdasági kötelezettségvállalásokat s ezek ellentételeként hasonló jogosultságokat tartalmaznak. Nem lehet tehát közömbös, hogy a jog saját speciális eszközeivel segíti, avagy akadályozza létrejöttüket és érvényesülésüket.

Csupán egy körülményt említek az együttműködési szerződések jövőbeli legnagyobb alkalmazási területére: A vállalati szervezeti rendszer korszerűsítése eredményeként egyes nagy gazdálkodó szervek szétbontásra kerültek. Ez a tény szükségessé teszi a most már önálló vállalatok közötti hosszabb távra szóló együttműködési formák kialakítását, gazdagítását. A társulási lehetőségek szélesebb körben történő felhasználásán kívül jelentkezni fog az új, hosszabb időtartamra köthető, számtalan „vegyes" elemet tartalmazó együttműködési szerződés iránti igény.[3]

1.2. A Ptk. módosítását és a 7/1978. (II. 1.) MT. sz. rendelet hatálybalépését követően, ma is aktuális az a megállapítás, hogy a tartós és szervezett vállalati együttműködés alapjául a jelenlegi hatályos szerződéstípusok, így a szállítási és vállalkozási „alaptípusok" nem alkalmasak.[4]

A hatályos tipizált szerződések ugyanis egy-egy eseti gazdasági kapcsolat jogi formáját adják meg, (főkötelezettségként pl. a szállító a szerződésben meghatározott árut leszállítja, a kivitelező az objektumot felépíti) még akkor is, ha a szállítás megfelelő időközönként történik, a kivitelező részátadásokra jogosult. Ez a szolgáltatás áll szemben a pénzfizetéssel, mint jogosulti főkötelezettséggel.

A szerződő felek ezért együttműködési szerződéstípus hiányában a gazdasági élet követelményeinek nyomására atipikus és vegyes szerződéseket kötnek. A tervszerződésekre — mint a gazdálkodó szervezetekre kötelező általános kötelmi jogi szabályok összességére — vonatkozó rendelkezés hatályon kívüli helyezésével megnyílt a lehetőség, hogy a gazdasági élet ezen területének jogi megjelenése az atipikus szerződések kincsesházává váljék, s új megoldásokat hozzon szerződéses rendszerünkbe.

Sommásan megfogalmazva ide tartoznak tehát az olyan atipikus szerződések, amelyek a polgári jog hatálya alá tartozó, minden szerződés megkötése és teljesítése során kötelező

[1] Így *Móry* László: Az együttműködési szerződés. Jogtudományi Közlöny, 1967. 2. sz. *Harmathy* Attila; Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány, 1970. 4. sz. stb.

[2] A külföldi jog hasonló tárgyú szabályozásával foglalkozik pl, *Vörös* Imre: Kooperációs szerződések és társulások az NDK-ban. Állam- és Jogtudomány, 1975. 3. sz.

[3] Erre utal *Petrik* Ferenc: A gazdálkodás szervezeti rendszerének változásai c., a Magyar Jog, 1981. 12. számában megjelent cikkében.

[4] Erre felhívta a figyelmet *Sárközy* Tamás a Népgazdaság és az ujabb jogalkotások c. cikke a Jogtudományi Közlöny, 1979. 1. számában.

együttműködésen túlmenő tartós és kölcsönös együttműködést célzó, jogilag méltánylandó megállapodást tartalmaznak, s a szerződő felek éppen ezért nem tudják a szerződés típusát meghatározni. Ezért használják előszeretettel a „jól hangzó" együttműködési vagy szocialista szerződés elnevezést vagy valamelyik variánsát.[5]

Ezektől a szerződésektől nincs ok, de nem is szabad megtagadni a többi, írásban szabályozott szerződéstípusra vonatkozó általános polgári jogi szabályok alkalmazását. Önmagában az csak üdvözölhető, hogy a szerződő felek felhasználják a Ptk. 200. § (1) bekezdésében deklarált „formátlanság" szabályát — még akkor is, ha nem mindig a tartalomra utaló jelző alkalmazásával teszik is —, hiszen az atipikus szerződések többé-kevésbé elszakadva az egyes típusokra vonatkozó írásba foglalt diszpozitív szabályozás óhatatlanul befolyásoló hatásától, szabadabb akaratnyilvánításra adnak lehetőséget.

1.21. A teljesség kedvéért megemlítem azokat a szocialista és együttműködési jelzőket viselő szerződéseket is, amelyek csak erkölcsi kötelezettségvállalást tartalmaznak, ezért polgári jogi szerződéseknek nem tekinthetők. Ezekkel, valamint az „együttműködési" jelzővel fedezni próbált turpis szerződésekkel a jogi irodalom részletesen foglalkozott,[6] megállapításainak ismétlése felesleges lenne.

1.3. Reménytelen kísérlet lenne a polgári jogi szempontból értékelhető, együttműködési igényt tartalmazó szerződéseket, megállapodásokat a teljesség igényével *tartalmuk szerint osztályozni.* A jogi irodalom főleg a külkereskedelem területén dolgozta ki az együttműködés többé-kevésbé általánosságban elfogadott és bevezetett nevesített fajtáit, így pl. egyik tankönyv[7] a nemzetközi kooperációs ügyletekre példaként hétféle együttműködési szerződésfajtát sorol fel. De a belföldi gazdálkodó szervezetek között létrejövő megállapodások is tartalmuk szerint gyártási, kereskedelmi, kölcsönös kapacitáslekötési, piacfelosztási, exportra termelési stb. együttműködési szerződésekre lehet osztani, bár az elnevezések használatában — mint általában magában az együttműködési szerződések elnevezésében is — következetlenség tükröződik. A szerződő felek az elnevezésnek csak ritkán tanúsítanak nagyobb jelentőséget, hiszen a szerződés jogi megítélésén ez semmit sem változtat.

1.31. *Az építési szerződések* körében is számos együttműködési szerződéssel találkozhatunk. Ezek a szerződések két csoportra oszthatók:

1.32. *Az első csoportba tartozóak* az építési szerződés létrejöttét biztosítják, ill. teljesítését segítik elő. Az ide sorolható együttműködési szerződésekre általánosságban az jellemző, hogy a szerződő felek egymással szemben kölcsönösen *a vállalkozási szerződéstípus* hatálya alá tartozó szolgáltatásokat kötnek ki, tehát nem pénzfizetés, vagy dolog későbbi időpontban történő átadása jelentkezik az építőipari munka ellentételeként.

Ez a tény különbözteti meg, ad egyéni jegyeket a kivitelező építőiparban jelentkező együttműködési szerződéseknek, hiszen a szállítási szerződések középtávú szerződésként egyszerűen megköthetők akár többéves, vagy pl. egy tervidőszakra is mind a megrendelői, mind a szállítói oldalon tételes ütemezéssel,[8] ezért az együttműködési szerződések kisebb szerepet játszanak. (Ez az egyéni véleményem nem jelenti azt, hogy pl. a szállítások megszervezése, göngyölegek szolgáltatása és visszaszállítása, esetleges szavatossági eljárások rendezése stb. ne engedne tág teret a felek változatos együttműködési kapcsolatainak, s ilyen szerződések megkötésére.)

Az ebbe a csoportba tartozó szerződések különös jegyei:

a) A szerződő felek: Együttműködési szerződés teljesítéseként megkötésre kerülő típusszerződésekben előfordul, hogy a klasszikus jogosulti-kötelezetti jogviszony felbomlik.

A konkrét esetben az egyik fővárosi kerületi tanács szakigazgatási szerve egy építőipari kivitelező vállalattal kötött együttműködési megállapodásban vállalta, hogy a működési területén telket és felépítményt ad mérsékelt díjért bérbe, a kivitelező pedig vállalta ennek fejében, hogy évi 8—10 millió forint összegben a kerületben szociális, kommunális építési-szerelési munkát végez, azaz ilyen nagyságrendű szabad kapacitást tart fenn.

Az együttműködési megállapodás teljesítéseként aztán már nem a szerződő felek között jöttek létre a konkrét típusszerződések, hanem a szociális-kommunális szakvállalatok, beruházók között. Így pl. amikor az együttműködési szerződés alapján konkrét építési szerződés megkötésére került sor a kerületben egy csatornaszakasz megépítésére, ebben a szerződésben a Tanács már semmilyen formában nem vett részt, csupán a megrendelőt értesítette a szabad kivitelezői kapacitás rendelkezésre állásáról. A Tanács és az építőipari kivitelező vállalat között létrejött együttműködési megállapodás bár a bérleti, a kapacitás biztosítását célzó előszerződés, a harmadik személy javára szó-

[5] A jogirodalomban legutóbb *Harmathy* Attila foglalkozott ezekkel a szerződésekkel. A gazdasági szabályozás (KJK. 1979.) c. könyv XVI. fejezetében hangsúlyozta, hogy ..."a szóhasználat nem egységes, ezért e megállapodások tartalmát kell irányadónak tekinteni..."

[6] Ld. az 1. és 2. lábjegyzeteket, valamint a szocialista vállalat országos kutatási főiránya Koordinációs Tanácsa 1979. IV. 9-i kerekasztal-konferenciájának anyagát (közölve: Jogtudományi Közlöny, 1979. 8. sz.)

[7] *Bánrévy* Gábor: Nemzetközi kereskedelmi jogi ismeretek. Bp. 1975. c. tankönyv.

[8] Ezekről a szerződésekről részletesebben szólt Dombay Miklós az MJSz vállalati jogász tagozatainak VI. Országos Munkaértekezletén.

ló szerződés egyes elemeit is tartalmazza, mégsem lehet véleményem szerint egyik típusszerződés keretei közé sem besorolni.

Egy másik, szakberuházó és építőipari kivitelező vállalat között létrejött együttműködési megállapodás úgy rendelkezik, hogy: „Vállalkozónak joga van az egyes létesítmények tervezési időszakában a tervező vállalattal a kapcsolatot tartani, részt vesz a tervkonzultációkon és véleményezi a kialakítandó tervezési koncepciót. Tervező nem bocsáthat ki olyan dokumentációt, amire kivitelezővel egyetértő szerkezetegyeztetés nem történt."

Ez a rendelkezés is bizonyíték a klasszikus szerződéses kapcsolatok korábban már említett átlépésére. A tervező ugyanis a beruházó szerződéses partnere — erre a gyakorlatban mind a beruházó, mind a kivitelező(k) nagyon is ügyelnek —, itt viszont a kivitelező jogosult *de facto* a beruházó szerződéses partnerének az utasítására, sőt a tervezési *koncepció kialakításába* is beleszólhat.

Bár nem ennek az írásnak tárgya, de érdemes lenne gondolatban végigvezetni már csak a megállapodás nem csekély 700 milliós összegére figyelemmel is a helytelen kivitelezői beavatkozás következményeit (pl. kártérítési kötelezettség?), a fővállalkozással való kapcsolatát (ahol a kivitelező köztudottan felel a tervhibáért, még akkor is, ha nem ő készítette, ill. a tervezésbe koncepcionálisan sem szólhatott bele . . .) stb.

Ugyanebből a szerződésből: „Beruházó jogosult más „beruházó vállalatot" mint bonyolítót megjelölni és ebben az esetben vállalkozó az építési szerződést a megjelölt beruházási vállalattal köti meg, de a jelen megállapodásban foglaltak teljesítéseként." Ha ezt a rendelkezést nem ragadjuk ki így az együttműködési megállapodás egészéből, szembeszökő a felek egymás iránti bizalma, hiszen építési szerződésről lévén szó, korántsem közömbös a kivitelezőnek az, hogy milyen, melyik szervezet veszi át a már ismert és együttműködésben kipróbált beruházó szerepét, *s keletkezik az ismeretlennel szerződéskötési kötelezettsége.(!)*

b) *Tartósabb kapcsolatot hoz létre* a szerződő felek között, mint a típusszerződés.

Mindegyik együttműködési megállapodás rögzíti a felek azon igényét, hogy egymással huzamosabban együtt akarnak működni.

Ennek legbiztosabb módja egymás kapacitásának hosszú távú lekötése, így a megállapodások hatályára a határozatlan, de legalább a több éves időtartam a jellemző. A keretszerződést tartalmazó megállapodásokat a felek határozatlan időtartamra kötik azzal, hogy megfelelő időszakonként — általában évenként, esetleg félévenként — töltik ki konkrét tartalommal. Ezért a Ptk. módosítása után sem tekinthetők ezek a megállapodások a 208. § szerinti előszerződésnek, mert a felek akarata nem egy konkrét típusszerződés jövőbeli megkötésére, hanem huzamosabb együttműködésre irányul.

Gyakori az ötéves tervidőszakra kötött megállapodás is, de ebben az esetben is általános kivétel az, hogy a felek a megállapodás hatályát a későbbi tervidőszakokra is meghosszabbíthatják. Ez ugyan természetesen jogilag értékelhető kötelezettségvállalást nem jelent, de jelzi, hogy a felek huzamosabb együttműködésre tartanak igényt, s erre készülnek fel.

További variáció, hogy a felek a megállapodás egyik (befejező) pontjában az együttműködés hatályát automatikusan meghosszabbítják vagy meghatározatlan idejűvé teszik arra az esetre, ha lejáratkor azt egyik fél sem mondja fel.

Nem lehet kizárni azt, hogy a technikai fejlődésben felek profiljában, gazdasági helyzetében stb. az együttműködési szerződés hatálya alatt olyan változások következhetnek be, amelyek nem teszik lehetővé a szerződés változatlan tartalommal történő fenntartását, illetve valamelyik felet súlyosan méltánytalanul előnytelen helyzetbe hozzák.

Ezzel az esettel a szerződés megkötésekor a felek természetesen nem számolhatnak, hiszen akkor nem, vagy csak rövidebb időtartamra kötötték volna meg a szerződést. Ezért a Ptk. 241. §-a nyújtotta szerződésmódosítási lehetőség várhatóan szélesebb körben válik alkalmazhatóvá.

c) *A szolgáltatás-ellenszolgáltatás tárgya* eltér a tipizált szerződésekétől. Amint már említettem, az együttműködési megállapodásokban egyik fél teljesítésének ellenértéke sem jelenik meg pénzben, legfeljebb a kölcsönös szolgáltatások között szükségszerűen jelentkező értékkülönbözet elszámolására találunk — tulajdonképpen a gazdasági egyensúlyt biztosító — pénzfizetést tartalmazó kiegészítő rendelkezést.

Az a tény, hogy egyik szerződő fél sincs alapvetően jogosulti, illetve kötelezetti pozícióban, hanem szerződéses kapcsolatukban a feleket egymáshoz kapcsolódó kötelezettségek láncolata és természetesen ezeknek megfelelő jogosultságok kötik össze, eredményezi, hogy általában *hiányzik* a típusszerződések alapját képező *főkötelezettség.*

Ezért az együttműködés során bármilyen, összegszerű kihatásában csekélynek tűnő mulasztás olyan fennakadást okozhat a jogok és kötelezettségek említett láncolatában, amely a megállapodás további teljesítését veszélyezteti. Például: kooperációs szállításoknál, termelő kapacitások és szállítóeszközök kölcsönös lekötésénél akár egy szállítmány kimaradása vagy néhány napi munkaterület-hiány a további együttműködés folyamatosságában komoly akadályt okozhat . . .

Az együttműködés gazdag lehetőségeit bizonyítja, hogy több megállapodás tárgyaként nem dolog szolgáltatása vagy tevékenység végzése (vagy ezek kombinációi) szerepel, hanem a piac felosztására irányuló törekvés, a közös értékesítés megszervezése, a Ptk. 412—414. §-

ainak hatálya alá nem vonható műszaki-fejlesztési tevékenység stb.

d) Kölcsönös kapacitásbiztosításra való törekvés a szerződő felek között. A hatályon kívül helyezett 44/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet 43. §-ában szabályozott kapacitásfoglalási szerződés és a Ptk. 208. §-ában szabályozott előszerződés kifejezetten csak egy szerződés jövőbeli megkötéséről rendelkezik. Az együttműködési megállapodásokban a felek hosszabb távra — legtöbbször keretszerződés jelleggel — kívánják egymás termelő kapacitását lekötni — a több éves kapcsolat ezt eleve feltételezi —, ezért sem a korábbi rendelkezés, sem a jelenlegi Ptk. szabályozás nem alkalmas céljuk elérésére.

Gyakori példa erre az építőipari kivitelező vállalatok kivitelező kapacitásának hosszabb időtartamra való lekötésén belül az évenként elvégzendő munka forintösszegben történő meghatározása darabszámra ugyan megjelölt, de pontos specifikációt nem tartalmazó munkagépek, szállítóeszközök rendelkezésre bocsátása ellenében.

Ezek a megállapodások tartalmazzák, hogy a szerződés teljesítéseként rendelkezésre bocsátott szállítójárműveket és egyéb gépeket a kivitelező nemcsak a másik szerződő félnek végzett munkáinál, hanem egyéb kötelezettségei teljesítéséhez is használhatja.

Nyilvánvaló tehát, hogy a megállapodás nem ún. „beruházói szolgáltatás" nyújtására irányul. A gazdálkodó szerveknek igen előnyös az, hogy gyártási vagy egyéb kapacitásukat kölcsönösen hosszabb távra le tudják kötni, hiszen így az elvégzendő feladatok ismeretében munkájukat jobban megszervezve elkerülhetik az értékesítési és anyagbeszerzési nehézségeket, sőt esetlegesen kapacitásuk kihasználatlanságát is, egyszóval termelési biztonságot élveznek.

e) Fokozottabb szervezési tevékenység kifejtése szükséges mind a szerződés megkötése előtt, mind teljesítése során. Az együttműködési megállapodás megkötése előtt a szerződő feleknek pontosan fel kell mérniük gazdagsági erejüket, lehetőségeiket ahhoz, hogy vállalásaik megalapozottak legyenek. A végrehajtás során pedig a többi szerződő fél teljesítéseit, közreműködésének más megnyilvánulásait napra készen nyilván kell tartani, mert csak így tudja a másik szerződő fél is a saját teljesítését koordinálni. A megállapodások gyakran a felek hivatali szervezetétől többé-kevésbé elkülönült szervezet létesítéséről is rendelkeznek, s ennek a szervezetnek teszik feladatává a felek közötti kooperáció ügyviteli biztosítását, de ez a témakör már a gazdasági társulások, ill. társaságok szabályozási körébe tartozik.[9]

f) A szerződésszegés következményei a tipizált szerződések körében szinte kizárólag a kötbérfizetési kötelezettséggel való fenyegetettség. Azért használom a „fenyegetettség" szót, mert köztudott, hogy a gyakorlatban ritkán fizetik meg a szerződésszegést elkövető gazdálkodó szervek önként a törvényes összegű kötbért.

A szerződéstől való elállás — akár a kötelezett szerződésszegésére történő hivatkozással is — a gyakorlatban szinte ismeretlen, de ilyen megrendelői igény esetén a kötelezettek nyomban olyan magas károsszeget „mutatnak ki", amelynek esetleges megítélésénél még a késedelmes teljesítés elfogadása is kedvezőbb. Kártérítési igények érvényesítésénél az okozati összefüggés bizonyítása az eljárás során általában meglehetősen nehéz, ezért a jogosult a kötbért meghaladó károk érvényesítését ritkán kísérli meg.

Az együttműködési szerződések megszegése esetén elsődlegesen nem a típusszerződések megszegése esetén automatikusan belépő, jogszabályban meghatározott összegű kötbérfizetési kötelezettség beállása a legsúlyosabb következmény (bár ez sincs kizárva), hanem az együttműködés során keletkező bizonyos fokú szükségszerű kölcsönös gazdasági függőségben beálló egyensúlyi zavar.

Az együttműködési megállapodások egyik igen nagy előnyét abban látom az egy aktussal lebonyolódó típusszerződésekkel szemben, hogy a szolgáltatások kölcsönössége miatt az összes együttműködő félnek gondosan kell ügyelnie a szerződésben vállalt kötelezettségei mindenkori pontos (rész) teljesítésére, hiszen szerződésszegés esetén is kellő alappal számíthat a másik vagy többi fél hasonló negatív reakciójára, ez pedig visszahat a saját további munkavégzésére, s ezáltal gazdasági tevékenységében, üzemszerű működésében fennakadást okozva árbevételében, ütemes teljesítésében, egyszóval önálló gazdálkodásában zavart okoz.

A kötbért, mint szerződést biztosító mellékkötelezettséget az atipikus szerződésben, s így az együttműködési megállapodásban is írásban ki kell kötni, azaz alkalmazásában és összegszerűségében a feleknek meg kell állapodniuk, hiszen csak a típusszerződéseknél alkalmazható a Ptk. 246. § (4.) bek. rendelkezése.[10]

A huzamosabban kooperáló felek között ugyanakkor ellenkező tendencia is érvényesül. Ugyanis az együttműködés során kialakult bizonyos mértékű közös kockázatvállalás körébe vonva kisebb szerződésszegéseket elnéznek egymásnak.

Ilyen esetekben a bírói út igénybevétele a további együttműködésben nagyobb hátrányt

[9] *Sárközy* Tamás: A szocialista szervezetek társulásai c., az Állam- és Jogtudomány, 1970. 2. számában megjelent tanulmányában koordinációs-kooperációs társaság elnevezést használja. A Ptk. módosítással bevezettet 568.§ (2) bek. szerint jogi személyek közös gazdasági érdekeik előmozdítására és az erre irányuló együttes tevékenységük összehangolására is hozhatnak létre gazdasági társaságot.

[10] A kooperációs határidők kötbérterhességével foglalkozik a 28. sz. jogeset. BH. 1/1980. sz.

eredményezne, mint az esetlegesen megítélésre kerülő csekély összegű kötbér vagy kártérítés.

1.4. A másik csoportba tartozó együttműködési szerződések a Ptk. 393. § (4.) bekezdésében rögzített lehetőségnek a kivitelező építőipar speciális körülményei között való realizálásaként jönnek létre.

Itt a felek együttműködése csak a vállalkozói szerződésben megjelölt *egy létesítmény (vagy létesítménycsoport)* szerződésszerű kivitelezésének befejezéséig tart. Természetesen ez az időtartam nagyobb állami beruházásoknál több évet is felölelhet.

A beruházások rendjét meghatározó jogszabálynak az 1/1978. (X. 5.) OT—PM. sz. együttes rendelettel történő kiegészítése egyes kategóriákban az építőipari kivitelezési munkák megkezdését — többek között — folyamatszervezési terv elkészítéséhez köti.

Ez a rendelkezés véleményem szerint nem helyettesíti a Ptk. 393. § (4.) bekezdésében lehetővé tett — a megrendelő és a vállalkozók között köthető — együttműködési szerződést, hiszen a hálótervben csak a résztvevők és az építési események időpontjai kerülnek meghatározásra, az együttműködés *módja, miként je* nem.

1.41. Az, aki csak kicsit is jártas a kivitelező építőiparban vagy megrendelőként, bonyolítóként részt vett egy komolyabb létesítmény megvalósításában, tisztában van vele, hogy a kivitelezők és a beruházás más megvalósítói nem érdekeltek a beruházásnak, *mint egésznek* tervszerű megvalósításában.[11] A kivitelező vállalatok a részükre átadott kivitelezési tervdokumentációt csak olyan szempontból kötelesek észrevételezni, hogy annak alapján a kivitelezés lehetséges-e. Arra, hogy a tervek kivitelezése révén elérhető-e a célul kitűzött eredmény — a speciális fővállalkozási szerződéstípustól eltekintve — a kivitelező nem vállal felelősséget. Mindegyik közreműködő saját érdekében természetesen mindent megtesz azért, hogy a szerződésben vállalt összes kötelezettségeinek határidőben eleget tegyen, hiszen csak így jut hozzá munkája ellenértékéhez.

Egy átlagosnál nagyobb volumenű — még nem is feltétlenül egyedi nagyberuházásnak minősülő — építkezésben azonban a tervezők, kivitelezők, szállítók (továbbá al-, sub- stb. tervezői, kivitelezői szállítói) légiói vesznek részt. Ezek a szerződési láncolat különböző helyén résztvevők legfeljebb a láncolat két másik „fokán" résztvevővel vannak polgári jogi (ügyleti) kapcsolatban (pl.: az építési alvállalkozó a generálkivitelezővel és a saját vállalkozóival). Közvetlenül nem érintik tehát a láncolat távolabbi fokán elhelyezkedő beruházásmegvalósítók érdekei, problémái stb.

1.42. A Ptk. módosítása általában hangsúlyozza *a feleknek* a szerződés teljesítésében való közreműködési kötelezettségét (pl.: a 205. § (3.) bek.), sőt a már említett 393. §-ban kifejezetten a vállalkozási szerződéstípusra tartalmaz szabályozást. Ezen túlmenően azonban az együttműködési szerződésfajta tartalmi kellékeire a hatályos jogszabályok nem adnak útmutatást, nem tartalmaznak diszpozitív szabályokat sem!

Az Állami Tervbizottság 5057/1976. sz. határozata a „kiemelt beruházások" építési feladataira együttműködési megállapodások megkötését írta elő. Ez a néhány soros határozat sem nyújt támpontot a megállapodások tartalmi jegyeinek megállapításához.

Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium a felügyelete alá tartozó gazdálkodó egységekkel közölte az ÁTB határozatát, s formanyomtatványokat mellékelve a szerződések megkötésénél az alábbi rendelkezések szabályozását, ill. meghatározását tartotta szükségesnek:

— az évenkénti építési ütemet,

— a szerződő kivitelező saját kapacitásával és közreműködőivel (szállítók, alvállalkozók stb.) elvégzendő éves feladatokat,

— az építési feladatok végrehajtásának feltételeit képező beruházói szolgáltatások (tervszállítások, munkaterület-átadás) beruházó által közölt időpontjait az érdekeltekkel (?) történő szükség szerinti egyeztetéssel.

A kivitelező vállalatok az ÉVM. által rendelkezésükre bocsátott *formanyomtatványokat* kitöltötték, de még kísérlet sem történt a szerződés létrehozására. Így pl. a Ptk. 205. § (1.) bekezdés rendelkezésében megkívánt kölcsönös egybehangzó akaratkifejezés helyett a nyomtatvány megfelelő rovatainak kitöltésével külön-külön nyilatkozott a megrendelő és a vállalkozó. Ezen túlmenően általában egymásnak ellentmondó tartalommal tettek nyilatkozatokat a beruházás jelenlegi állásával kapcsolatos tényekről (általában vagy késedelmüket indokolták vagy terv- és anyaghiányokat rögzítettek).

1.43. Pillanatnyilag tehát nincsen olyan jogforrás, amely a Ptk. 393. § (4.) bekezdésének rendelkezését részletező szabályozást tartalmazna. *A cél tehát:* a beruházások tervszerűbb és hatékonyabb megvalósítását elősegíteni hivatott építési együttműködési megállapodások ismérveit meg kell határozni ahhoz, hogy az ilyen irányú jogfejlődés és gyakorlat biztosítható legyen. Ennek alapján a gyakorlati élet követelményei ki fogják alakítani a legmegfelelőbb formákat és tartalmat.

1.44. A konkrét ismérvek keresésénél a 393. § (3.) és (4.) bek., a vállalkozási szerződéstípusra vonatkozó együttműködés szabályaiból indulnék ki, természetesen a Ptk. 205. § (3.) bek. általános rendelkezésére is tekintettel.

A Ptk. 393. § (4.) bekezdése csak megrendelőről és vállalkozókról tesz említést, ez a tény az együttműködési szerződésben résztvevőként szóba jöhető más gazdálkodó szervezeteket nem említ. A jogirodalom ezért egy-egy beruházás megvalósítása kapcsán inkább nem megrendelőt és vállalkozót (vagy vállalkozókat),

[11] Erről részletesebben *Tamás* Lajos: Polgári jogi szerződések és beruházáspolitika c. könyvében.

hanem a sokkal szélesebb kört felölelő *beruházásmegvalósítókat* említ... A Ptk. nem rendelkezik ebben a körben pl.: a tervezőről, nyilván azért, mert ő a megrendelő partnere, s így a 393. § (4.) bekezdése szerinti szerződés megkötésekor neki kell az érdekeit képviselnie. Nincs rendelkezés a (sub) altervezőkre, akik az elvégzendő munka speciális voltára figyelemmel általában éppen a (sub) alvállalkozók munkáját tervezik, s velük kellene a kivitelezés során közvetlenül a kapcsolatot tartva együttműködniük, s nincs rendelkezés a szállítókra sem, holott esetleges importbeszerzésnél a szállító(k) tevékenysége döntő jelentőségű lehet.

Az építési *együttműködési szerződésfajtának* ebben a körben tehát az lenne a feladata, hogy a szerződéses láncolat meghagyása mellett lehetőséget teremtene a közvetlen szerződéses kapcsolatban nem álló beruházásban részt vevő szervek között (esetleg még az engedélyező hatóságok bevonásával is!) *közvetlen kapcsolatteremtésre* a beruházás határidőre és előirányzott költséggel történő megvalósítása érdekében.

A definíció a következő lehetne a Ptk. 393. § (4.) bek. rendelkezése részletezéseként:

„A beruházásmegvalósítók egy létesítmény szerződésszerű megvalósítása érdekében egymással a szerződéses láncolat kiépítése során kötött típusszerződésektől függetlenül együttműködési szerződést köthetnek, ennek során az együttműködési feladataik teljesítéséhez megkívánt mértékben jogokat szerezhetnek és kötelezettségeket vállalhatnak.

A szerződés teljesítése a Ptk. XXIII. Fejezetében megjelölt mellékkötelezettségek kikötésével biztosítható.

1.45. A definíciót természetesen a kialakuló gyakorlat követelményeinek megfelelően pontosítani kellene. A témához kapcsolódva ki kellene térni pl. a Ptk. 393. § (4.) bekezdésében hivatkozott *megtakarítások és költségek megosztásának kérdésére* is, annál inkább, mert a gyakorlatban ez a téma igen gyakran jelentkezik. Így pl.: az ún. „megszakított fuvar" esetében a többszöri deponiaképzés költsége megtakarítható lenne, ha egy másik kivitelező, amelyik a csak megszakított fuvarral teljesíteni tudó kivitelezővel szerződéses kapcsolatban nem áll, de együttműködési szerződés alapján — esetleg valamilyen hasonló ellenszolgáltatás vagy éppen pénzfizetés ellenében — munkaterülete egy részét átengedné, vagy a szállítás időtartamára munkáját a fuvarozás szakaszán felfüggesztené, s ezzel a közvetlen célfuvarozási lehetőséget biztosítaná. Ez egy olyan többletvállalás lenne, amelyet a beruházó a Ptk. 393. § (3.) bekezdésében rögzített koordinációs kötelezettsége keretében a számtalan bizonytalansági tényező miatt a leggondosabb szerződéskötés esetén sem köthet ki az egyes vállalkozóival szemben (vagy akkor ki van téve annak, hogy ilyen feltétellel „látatlanban" nem vállalják a munkát).

A Ptk., de a kalkulációs jogszabályok sem rendelkeznek arról, hogy az együttműködés teljesítésével felmerülő többletköltségek, ha azok a beruházási költségkereten vagy az egyes szerződési összegeken felül jelentkeznek, elszámolhatók-e, ha igen, milyen módon? (pl.: szerződésmódosítással, külön számlával stb.) Az a felvetésem, hogy az együttműködés a létesítmény megvalósítására fordítandó összegen túlmenő többletköltségeket eredményezhet, gyakorlati eseteken alapszik, még akkor is jelentkezhet, ha a cél a felek együttműködési, koordinációs tevékenysége előmozdítása, s ezzel összhangban a gazdaságosság fokozása. Ez az esetek túlnyomó többségében valóban így is történik, de előállhat olyan helyzet is, amikor az együttműködési szerződés a szerződéses láncolatot átlépve lehetővé teszi a beruházás határidejének lerövidítését, viszont ennek során többletköltségek merülnek fel. A jogszabályok részletesen szabályozzák pl.: az újítások, sőt a célszerűbb műszaki megoldások bevezetésével elért megtakarítások elosztásának módját, de konkrét rendelkezést nem tartalmaznak az említett többletköltségek — amelyek a beruházás határidő előtti üzembe helyezésével nyert gazdasági előny révén bőven megtérülnek — miként elszámolására.

A beruházási célú fővállalkozás ár- és pénzügyi feltételeiről szóló 34/1978. (XII. 22.) PM—ÁH. sz. rendelet[12] 6. § (1) bek. b) pontja többletdíjazás szerződésben történő kikötésére nyújt lehetőséget a teljesítési határidő előbbrehozatala esetén, illetve a 12. § lehetővé teszi, hogy a fővállalkozó saját díja terhére a közreműködőknek a közöttük létrejött, a fővállalkozás teljesítéséhez szükséges szerződésben sürgősségi felár fizetésére vállaljon kötelezettséget.

Ezen túlmenően más jogszabályok, így különösen az építési szerelési árakról rendelkező 3/1980. (I. 19.) ÉVM—ÁH. sz. rendelet 18. §-a a határidő előbbrehozatala esetén a szerződő felek egyetértésén alapuló felár (többlet bruttó fedezet) kikötését teszi lehetővé. Nyilvánvaló, hogy az együttműködés folytán felmerülő többletköltségek az említett jogszabályokban lehetővé tett felárak kikötésével fedezhetők, még akkor is, ha a jogszabály nem kifejezetten ilyen célzattal léptette őket hatályba.

Felmerül a kérdés, nem lenne-e célszerű a valamilyen jogcímen felszámítható többletköltségek körét — természetesen továbbra is szigorúan a teljesítményekhez, illetve a korábbi teljesítési határidőhöz kötve — kifejezetten az együttműködési kötelezettségek teljesítéséből eredő költségekkel kiegészíteni?

1.5. Összefoglalva: A szerződő felek kölcsönös gazdasági céljai elérésére a gyakorlatban együttműködési szerződések jöttek és jönnek létre, s *ténylegesen funkcionálnak* is.

Akár általában a gazdaságban, akár spe-

[12] Az időközben megjelent 35/1982. (VIII. 1.) PM—ÁH. sz. rendelet hasonló szabályozást tartalmaz.

ciálisan a kivitelező építőiparban betöltött egyre nagyobb jelentőségüket vesszük figyelembe, mindenképpen felmerül szabályozatlanságuk, s ezzel mikénti továbbfejlődésük, szélesebb körű alkalmazásuk kérdése. Mérlegelni kellene, vajon nem jött-e el az együttműködési szerződések főbb ismérveinek jogszabályba foglalásának ideje. Ez történhetne a Ptk. kötelmi joga általános részébe minden huzamosabb együttműködési szerződéstípusra alkalmazható új rendelkezések beiktatásával, de a Ptk. kötelmi joga különös részének, illetve a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről rendelkező jogszabály új, együttműködési szerződéstípussal történő kiegészítésével is.

Makay Gusztáv

Véleményeltérések a kockázatvállalás büntetőjogi értelmezésében

1. A szocialista és a nem szocialista büntető jogtudomány képviselőinek felfogása teljesen megegyezik abban a tekintetben, hogy a technikai és a civilizációs fejlődés szükségszerűen kitermel bizonyos magatartástípusokat, amelyek hatásukban a büntetőjogi szabályozási körbe vont érdekek biztonságát veszélyeztetik, sőt esetleg meg is sértik. Az ide sorolható magatartások azonban a potenciális társadalmi hasznosságukra tekintettel nem ellentétesek azokkal a társadalmi elvárásokkal, amelyeket a közösség a közösségi és az ezzel harmonikus egyéni érdekek tiszteletben tartására minden egyes állampolgárral szemben támaszt. A közösségi elvárás és a büntetőjogi felelősségi feltételek közötti ellentmondás feloldása érdekében jöttek létre azok az elméletek, amelyek a meghatározott feltételeknek — a megengedett kockázat kritériumainak — megfelelő veszélyeztetési cselekményeket tényleges sérelemokozás esetében sem tekintik bűncselekménynek.[1]

A büntetőjogi elméletben véleményegyezés áll fenn abban, hogy *a megengedett kockázat büntetőjogi felelősséget kizáró körülmény.* Az egyes nézetek azonban már élesen elkülönülnek abban a kérdésben, hogy a megengedett kockázat a büntetőjogi felelősségnek melyik pozitív feltételét hatálytalanítja. Az elméleti felfogások alapvetően három csoportba sorolhatók: a megengedett kockázat a cselekmény *jogellenességét,* illetőleg *társadalomra veszélyességét,* vagy pedig a kockázatot vállaló személy *bűnösségét* zárja ki.

A véleménykülönbségekből azonban elhamarkodott lenne olyan következtetés levonása, hogy vannak akik helyesen és vannak akik helytelenül értelmezik a kockázat büntetőjogi szerepét. Meglátásunk szerint a véleményeltérés még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ellentétes nézet téves. A kockázat büntetőjogi funkcióját illető álláspont kialakítása lényegesen összefügg a bűncselekmény-fogalomról adott felfogással, a mindenkori büntetőjogi szabályozási rendszerrel, valamint a mindenkori tényleges életviszonyokkal.

A kapcsolat kétségkívül *a bűncselekmény-fogalommal* a legszorosabb; a kockázat büntetőjogi értelmezésének sokasága jellemzően mutatja a bűncselekmény-fogalomra vonatkozó elméletek sokaságát és jellegzetességeit.

A következőkben megkíséreljük annak felvázolását, hogy a bűncselekmény-fogalom értelmezése mennyiben határozza meg a megengedett kockázat büntetőjogi rendszerbeli helyének értelmezését.

2. A klasszikus bűncselekménytan egyik lényeges vonása, hogy a bűncselekmény-fogalom felépítésében éles különbséget tett az objektív és a szubjektív bűncselekményelemek között. A cselekmény, a tényállásszerűség és a jogellenesség az objektív, vagyis az elkövető pszichikumán kívüli mozzanatokat jelentette, a bűnösség viszont a szubjektív, az elkövető lelkivilágában végbemenő folyamatokat foglalta magában. A klasszikus felfogás szerint *a cselekmény* akaratlagos emberi magatartás, amely tevés vagy mulasztás formájában jelenik meg a külvilágban. A bűncselekménynek minősülő magatartás első jellemzője, hogy *tényállásszerű,* vagyis megfelel a büntető törvény különös részében meghatározott valamely törvényi tényállás ismérveinek. A következő jellemző a *jogellenesség,* vagyis a tényállásszerű cselekménynek az a tulajdonsága, hogy ellentétben áll a jogrend előírásaival. A tényállásszerű és jogellenes cselekmény végül *bűnös,* vagyis azt a beszámítási képességgel rendelkező elkövető szándékosan vagy gondatlanul valósította meg.

A Liszt—Beling-féle klasszikus bűncselekménytan a kockázatvállalás büntetőjogi elismerésére semmiféle lehetőséget nem adott. A büntetőjogi normába ütköző, sérelmet okozó cselekmény ugyanis — függetlenül a magatartás kockázatos vagy nem kockázatos jellegétől — eszerint a bűncselekmény-szisztéma szerint tényállásszerű: mert konkrét büntető jogszabály rendelkezései alá vonható; jogellenes: mert a kockázatvállalás, mint büntethetőséget

[1] A megengedett kockázat fogalma ma már kidolgozottnak tekinthető. Fő jellemzőit a hazai és a külföldi büntetőjogi irodalom eredményei figyelembevételével a következőkben jelöljük meg: *1.* a kockázatvállalás alapja valamely konkrét társadalmi szükségesség; *2.* a kockázatvállalással előidézett veszély arányos a várható társadalmi haszonnal; *3.* a kockázat a szükséges biztonsági feltételeket is tartalmazza; *4.* a kockázatos döntés reálisan megalapozott; *5.* a kockázatos döntést társadalmilag hasznos célkitűzés irányítja.

kizáró körülmény nincs a büntető törvénykönyvben szabályozva. Az értékelésre csak a bűnösségi körülmények adhatnának lehetőséget, de mivel az eredeti klasszikus felfogás a pszichológiai bűnösségre épül, a bűnösség alapján sem lehetséges az elhatárolás a bűncselekmény és a megengedett kockázat között.[2]

3. A büntető jogtudomány korán felismerte a csak pszichológiai mozzanatokra épített bűnösségfogalom tarthatatlanságát, és még a klasszikus iskola (elsősorban *Frank* és *Goldschmidt*) kidolgozta a *normatív bűnösségi tant.* A normatív bűnösségi felfogás lényege közismerten az, hogy a bűnösség fogalma összetett fogalom, amelynek az elemei közé a szándékosságon és a gondatlanságon kívül az elkövető elhatározásának jogi értékelése is beletartozik. A jog értékítélete a cselekmény pszichikai oldalára esik, magára az elkövetőre vonatkozik. A jogi értékelés alapja az elkövető pszichikumának viszonyítása az átlagpolgár pszichikumához, aki hasonló helyzetben a jog kívánalmaihoz feltehetően igazodott volna. A normatív bűnösségi tan vonultatta be a büntetőjogi dogmatikába az objektív gondossági kötelesség fogalmát, amely elsősorban a gondatlan bűncselekmények miatti felelősség esetében jelentkezett büntetőjogi felelősségi feltételként.

Teljesen indokolt és logikus, hogy a klasszikus bűncselekménytanba beépített normatív bűnösségi tan alapján a kockázat büntetőjogi dogmatikáját elsőként kidolgozó *Binding* és a neoklasszikus büntetőjogi iskola egyes képviselői, mint pl. R. v. *Hippel* és E. *Mezger a megengedett kockázat büntetőjogi elismerését a bűnösség hiányában látták.*[3]

4. Látható, hogy a klasszikus bűncselekmény-fogalom egyszerű, világos megfogalmazása és logikus felépítése ellenére nem volt mentes a hibáktól. A *Liszt—Beling*-féle rendszer legtámadhatóbb pontja a bűncselekmény értelmezésének túlságosan formalisztikus jellege, a meghatározásban a valóságos jelenségektől és életfolyamatoktól elszakított szemléletmód volt. A klasszikus bűncselekménytan tehát már létrejöttével magában hordta a megváltoztatás, továbbfejlesztés szükségességét.

A neoklasszikus büntetőjogi iskola[4] különféle irányzatainak művelői, valamint a századunk 30-as éveiben kialakult *finális cselekménytan* képviselői hozták létre a klasszikus bűncselekmény-fogalom továbbfejlesztett változatait, amelyek az európai polgári társadalmak büntetőjogi dogmatikájának alakulására — elsősorban a német nyelvterület országaiban — ma is meghatározó szerepet gyakorolnak. Ezeknek a tanításoknak a szocialista társadalmi rendszer viszonyai között is alkalmazható egyes tételeit — eredeti vagy módosított formában — több szocialista büntetőjogász, köztük néhány hazai is, átvette.

a) A neoklasszikus iskola elsősorban *a jogellenesség* értelmezését fejlesztette tovább. A klasszikus tanítás a jogellenességet a jogi norma formális megsértésében látta. A neoklasszikus értelmezés szerint (többek között *Hegler,* Max Ernst *Mayer*) a büntetőjogi rendelkezések célmeghatározására tekintettel a jogellenességet (a jogsértő cselekményt = Unrecht) materiálisan, mint jogtárgysértést, társadalmi károsságot (Sozialschädlichkeit) kell felfogni. Ez az anyagi szemléletmód megnyitotta annak lehetőségét, hogy a jogellenességet az érdeksérelem súlya szerint különböztessék meg. A materiális jogellenesség súlyát a cselekménnyel veszélyeztetett vagy sértett jogtárgy társadalmi értékességéhez mérték. Ezzel megteremtődött a dogmatikai lehetősége annak, hogy a jogrend „jogszerűnek ismerjen el valamely tényállásszerű tárgysértő cselekményt, még a jogellenességet kizáró kifejezett büntetőjogi rendelkezés hiányában is, csupán azon az alapon, hogy az adott cselekmény valamely értékesebb jogtárgy megmentésére irányult".[5]

Ezt az elvet érvényesítik a kockázatvállalás büntetőjogi elismerésére mindazok a nézetek — többek között Hellmuth *Mayer* és E. *Schmidhäuser* —, amelyek *a „mértéktartó kockázatban" (anyagi) jogellenességet kizáró körülményt látnak.*

---

[2] Hasonló álláspontot fejt ki K. *Buchala* is a pszichológiai bűnösség és a megengedett kockázat viszonyának vizsgálatánál. Lásd: Kazimierz *Buchala:* Erlaubtes Risiko und die bewusste Fahrlässigkeit. Archivum Juridicium Cracoviense. III. köt. 1970. 204—206. old.

[3] *Binding* a megengedett kockázat lényegét a következőkben látja: „Ha a kockázatvállalás a megfelelő mértéket nem haladja túl, a jogrend a károkozást úgy tekinti, mint amely a cselekvő személy vonatkozásában elkerülhetetlen volt. Emiatt neki, a személyére szólóan semmiféle szemrehányás nem tehető. Bűnösség nélkül tette azt, ami számára nem volt megtiltva; az elszenvedett sérelmet a jogrend viseli." Karl *Binding:* Die Normen und ihre Übertretung. Leipzig, 1919. 446. old. E. *Mezger* szerint a jogrend mindenkitől elvárja, hogy betartsa a társadalmi érintkezésben megkívánt gondosságot. Bizonyos veszélyeztetések — mondja — „mint pl. a vasút vagy a bánya üzemeltetése, a gépjármű közlekedés, a vadászat, az orvosi tevékenység nem tiltott cselekmények, mert ezek esetében az érintkezési szokások bizonyos fokú kockázatot megengednek. Az ilyen veszélyeztetések minden további nélkül nem alapozhatják meg a gondatlanság miatti felelősséget. Nem vonatkozik rájuk általános veszélyeztetési tilalom. Bűnösség csak akkor keletkezik, ha a vállalkozás egyéni kivitelezője a rá vonatkozó figyelmet vagy gondosságot elhanyagolta." Edmund *Mezger:* Strafrecht. München und Leipzig, 1933. 258. old.

[4] A neoklaszikus iskolán nem azonos felfogású egységes elméletek rendszerét értjük, hanem olyan dogmatikai irányzatot, amelyben az a közös vonás, hogy a klasszikus bűncselekmény-fogalomra épül, de az egyes tényállási elemek tartalmának értelmezése tekintetében, továbbá az egyes tényállási elemek egymáshoz, valamint a bűncselekmény egészéhez való viszonyának magyarázata vonatkozásában az egyéni nézetek jelentősen eltérnek egymástól.

[5] Eberhard *Schmidhäuser:* Strafrecht. Allgemeiner Teil. Tübingen, 1970. 135. old.

b) A finális cselekménytan (Weber, Welzel, Kaufmann, Maurach, Schaffstein stb.) elmélete a klasszikus bűncselekmény-fogalmat annyira átalakította, hogy új bűncselekmény rendszertanról beszélhetünk. Témánk szempontjából alapvető jelentőségű, hogy ez a tanítás a súlypontot a cselekményre helyezi, amennyiben valamennyi emberi magatartás finális, célirányos mozzanatát emeli ki. A jogellenes magatartást nemcsak a kauzalitás jellemzi — mondják a finális cselekménytan hívei —, hanem sokkal inkább a „finális akarat" *(Welzel),* ennélfogva a szándékosság a cselekmény objektív tényezői közé tartozik.

„A cselekményre vonatkozó akarat" — írja *Welzel* — „jóllehet a bűnösség miatti szemrehányás hordozója is, mégis már ezt megelőzően a cselekmény egyik eleme, a tényállásra vonatkozó szándékosság már megelőzően a szándékos bűncselekmény törvényi tényállásának egyik eleme és ezáltal a bűncselekmények jogellenességének anyagi feltétele. Hogyha a cselekményre vonatkozó akarat valamely gondossági kötelesség nem szándékos megszegésével megvalósít valamely tényállást, már megelőzően a gondatlan bűncselekmények jogellenességének egyik feltétele. A bűnösség körében ezt a különféle változatú magatartás-akaratot csak abban a tekintetben vizsgáljuk, hogy az elkövetőnek a személyére szólóan felróható-e."[6]

A finális cselekménytan a szándékos és a gondatlan cselekmények elvi szétválasztását hozta létre „és ennek folytán ezek nem egyszerűen bűnösségi formaként, hanem önálló bűncselekmény-típusként különülnek el egymástól".[7]

A finális cselekménytanon alapuló nézetek a kockázatvállalást a gondatlan bűncselekménytípussal vetik egybe. A gondatlan bűncselekmény tárgyi jellemzőjének a következmény okozásán felül a gondossági követelmények megsértését tartják.. *Jescheck* szerint: „A gondatlan bűncselekmény tényállásszerű jogellenessége nem kizárólag a következmény okozásában, pl. valamely ember halálában áll. Ehhez még hozzá kell vennünk, hogy a következmény azoknak a gondossági követelményeknek a megsértésén alapul, amelyeket a jogrend az elkövető érintkezési viszonyai körében a lelkiismeretes és körültekintő tagjai számára az adott cselekvési helyzetre vonatkozóan előír; figyelemmel kell lennünk továbbá arra is, hogy a következmény az ilyen ember részéről előre látható is volt... A gondatlanság objektív tényezőinek megragadása képezi a tényállásszerű jogellenesség magját."[8]

A finális cselekménytan vezette be a büntetőjogi gondolkodásba „az eredmény objektív előre láthatóságának és elkerülhetőségének" magyarázó elvét a gondatlan bűncselekmények jogellenességi mozzanatának vizsgálatára, egyúttal a figyelem középpontjába állította a „gondos modell"-t, aki minden helyzetben a jogrend által támasztott követelményeknek megfelelően viselkedik. *Az objektív gondossági kötelességnek a bűnösségi felróhatóság köréből való kiiktatása szükségszerűen vezetett ahhoz a koncepcióhoz, hogy a megengedett kockázat a cselekmény anyagi és formális jogellenességét (Unrecht) zárja ki.*

Az egyes elméleti felfogások a formális jogellenesség oldaláról értelmezik a kockázatvállalás megengedettségét. *A szociáladekvancia tan* okszerűen jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy ha a tényállás a tipikus büntetőjogi tilalmat írja le, akkor *az a kockázat, amely megfelel a mindenkori társadalmi viszonyokból adódó általános gondossági kötelességnek, nem esik a tipikus büntetőjogi tilalom alá, ennélfogva a cselekmény nem tényállásszerű (nem diszpozíciószerű). Jescheck* a következőket írja: „A társadalmi adekvanciáról szóló tanítás elméleti segédeszköz olyan cselekményeknek a rájuk alkalmazható tényállásból való kiiktatására (különösképpen a szándékos vagy gondatlan emberölés, illetőleg a testi sértés tekintetében), amelyek ugyan védett jogtárgyak veszélyeztetésével járnak, de mégis nélkülözhetetlenek a közösség számára. A közúti, vasúti, légi és a vízi közlekedés; a modern árutermelés az ipar minden ágában; a természettudományi és az orvosi kutatás; a veszélyes létesítmények, mint atomerőművek, gázművek, bányák és kőtörők üzemeltetése; robbanóanyagok, mérgek és gyógyszerek előállítása; az építészetben, a gyógyászatban és az egészségügyi ellátásban folytatott hivatásszerű tevékenység valamennyien társadalmilag hasznos cselekmények, amelyek, még hogyha kockázatosak is, nem esnek semmiféle büntetőjogi rendelkezés alá a tapasztalatok szerint teljesen kizártnak nem tekinthető tényállásszerű eredmény esetében sem, feltéve, hogy az elkövető betartotta a társadalmi érintkezésben megkívánt gondosságot. Hogyha ilyen cselekmény gondos tanúsítása ellenére mégis „valami történik", akkor hiányzik a cselekményre a törvényi tényállásban megjelölt tipikus tilalom. Az önmagában veszélyeztető, de társadalmilag hasznos cselekmények jelentős része hatósági jóváhagyáshoz van kötve, mert az államnak ellenőriznie kell, hogy a veszélyforrások kifogástalan biztonsággal működnek-e és az ezeket üzemeltető személyek a szükséges szakismeretekkel és megbízhatósággal rendelkeznek-e. Csak az a cselekmény tényállásszerű ilyenkor, amely ellentétes az előírt szabályozással."[9]

A szociáladekvancia és a megengedett kockázat viszonyát jól érzékelteti C. *Roxin.* A

[6] Hans *Welzel:* Das deutsche Strafrecht. Berlin, 1958. 121. old.

[7] Hans Heinrich *Jescheck:* Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. Berlin, 1969. 247. old.

[8] H. H. *Jescheck:* i. m. 375. old.

[9] H. H. *Jescheck:* i. m. 263—264. old.

következőket írja: „Hogyha az előzésnél valaki meghal, akkor ez egy és más esetben ezzel a közlekedési folyamattal egybekötött veszélyből adódik. A törvényhozó, hogy ennek elejét vegye, elméletileg teljesen megtilthatná az előzést. A közlekedés súrlódásmentes lefolyásának lehetővé tétele érdekében azonban ezt nem teszi, inkább megengedi a közlekedésben résztvevőnek, hogy vállalja azt a kockázatot, amikor a veszély általában és ex ante nézve nagyon csekély. Hogyha a következmény mégis beáll, akkor a törvényhozónak el kell tekintenie a büntetéstől, mert ezt a kockázatot számításba vette."[10]

A kockázatvállalás büntetőjogi értelmezésében megnyilvánuló véleményátalakulás folyamatát — a nem szocialista büntető jogtudomány eredményei általánosításával — a legmegfelelőbben F. *Meckel* szavaival jellemezhetjük. Eszerint: „Egyes kockázatos cselekmények büntetlenségének problémája körülbelül a századforduló idején jelentkezett tudatosan... Mivel a káros következményt ezekben az esetekben az elkövető okozta, az akkori „kauzális" jogellenességi elmélet szerint a kockázatvállalás nem zárhatta ki egyenesen a jogellenességet, hanem csak a bűnösséget. Az elkövető a kár előre láthatóságának ellenére nem szegte meg a gondossági kötelességét és ezért nem cselekedett gondatlanul = bűnösen. A későbbi időszakban azzal, hogy „az objektív gondossági kötelességet" jogellenességi ismérvnek tekintették, a „megengedett kockázat" jogi formája is a jogellenesség területére került át."[11]

5. *A szocialista büntető jogtudomány* két irányban fejlesztette tovább a bűncselekmény tudományos fogalmát:

— objektív tartalmi elemként jelölte meg a cselekmény társadalomra veszélyességét (e tekintetben nézetazonosság van a szocialista büntető jogtudomány valamennyi művelője között);
— a bűnösség értelmezésében megteremtette (illetőleg visszaállította) a szubjektum működésével kapcsolatos objektív (a társadalmi értékítéletben kifejeződő) és szubjektív (a pszichikum alakulásában megnyilvánuló) mozzanatok elválaszthatatlan egységkénti szemléletét (e tekintetben nézetkülönbségek állnak fenn a szocialista büntető jogtudomány képviselői között).

a) A társadalomra veszélyesség a bűncselekménynek minősülő magatartás objektív tulajdonsága és azt fejezi ki, hogy a cselekmény sért vagy veszélyeztet büntetőjogi védekezési körbe vont társadalmi viszonyokat. A társadalmi viszonyok azonban nem merevedett emberi kapcsolatok, hanem a technikai és a civilizációs fejlődés folytán egyre magasabb fokon megismétlődő érintkezési formák. A társadalmi fejlődés szükségszerűen együttjár új megoldások keresésével, kísérletezésekkel, amelyek még kellően nem ismert társadalmi és gazdasági feltételek között folynak. „Ha csak a már kitapasztalt, begyakorlott tevékenység lenne társadalmilag elfogadott, akkor bizonyos károk ugyan elkerülhetők lennének, de fejlődésről nem beszélhetnénk."[12]

A társadalmi fejlődés, mint „társadalmilag értékes cél"[13] indokolttá és megengedetté teszi büntetőjogi védekezési körbe vont értékek veszélyeztetését, sőt esetleges sérelmét is, ha a célbavett eredmény nagysága lényegesen meghaladja a valószínű sérelem nagyságát. Ezen az elvi álláspontón alapulnak mindazok a nézetek, amelyek elsősorban a gazdasági élet területén, tehát anyagi értékek viszonylatában *a kockázatvállalás büntetőjogi megengedettségét a cselekmény társadalomra veszélyességének hiányában* látják. (I. I. *Szluckij*, I. *Nenov*, G. *Reiman*, A. *Gubinski*)

Szluckij álláspontjának lényege a következő: „Az újabb technika bevezetése szorosan összefügg a termelési kockázattal, tekintettel arra, hogy ennek alkalmazása még megfelelően nem ismert termelési folyamatokban történik. A megengedett termelési kockázat körében a társadalmi vagyonban téves számítással történt károkozás nem jelent veszélyt a szocialista társadalom érdekei ellen és nem vonhat maga után felelősséget. A megengedett termelési kockázatnak büntetőjogi felelősséget kizáró körülményként való elismerése hozzájárulhat a feltalálói és újítói tömegmozgalom fejlődéséhez."[14]

A kockázatvállalással kitűzött cél értékessége áll előtérbe *Nenov* felfogásában. „Nem veszélyes a társadalomra a kártokozó cselekmény, ha a kár olyan új módszerek vagy eljárások alkalmazása során keletkezett, amelyeknek az volt a céljuk, hogy a termelékenységet fokozzák, és hogyha emellett a rendelkezésre álló ismeretek és tapasztalatok figyelembevételével elegendő alapot adott az eredményességben való reménykedésre, anélkül, hogy a hátrányos következmény lehetőségét teljesen ki lehetett volna zárni."[15]

A társadalomra veszélyesség hiányára alapozott koncepciókban jól felismerhető az az elv, amely a polgári büntetőjogi irodalomban mate-

[10] Claus *Roxin:* Pflichtwidrigkeit und Erfolg bei fahrlässigen Delikten. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. 1962. 433. old.

[11] Fritz *Meckel:* Die strafrechtliche Haftung für riskante Verhaltensweisen. Wiesbaden, 1968. 141. old.

[12] *Wiener* A. Imre: A társadalomra veszélyességet kizáró körülmények a szocialista büntetőjogban. Állam- és Jogtudomány, 1980. 1. sz. 72. old.

[13] *Békés Imre:* A megengedett kockázatvállalás. Magyar Büntetőjog. Általános Rész, Bp., 1980. 186. old.

[14] I. I. *Szluckij:* Obsztojatelsztva iszkljucsajuscsije ugolovnuju otvetsztvennoszt. Leningrád, 1956. 17—18. old.

[15] I. *Nenov:* Büntetőjog. Szófia, 1963. Az idézetet D. *Seidel*-től vettük. Lásd: Dietmar *Seidel:* Risiko in Produktion und Forschung als gesellschaftliches und strafrechtliches Problem. Berlin, 1968. 254. old.

riális jogellenességet kizáró okként magyarázza a „mértéktartó kockázat"-ot.

b) A bűnösségre alapított szocialista rizikóelméletek abból a gondolatból indulnak ki, hogy a bűnösség összetett fogalom; a bűncselekménynek nemcsak pszichikai, hanem társadalmi jellemzője is. A bűnösség az individuális oldalát tekintve pszichikus állapot, a társadalmi oldalát tekintve a tettekben objektivizálódott pszichikus állapot társadalmi helytelenítése. A bűnösség nem azonos azokkal az objektív és szubjektív jelenségekkel, amelyekből a bűnösség fennforgására és formáira következtetünk. Kétségtelen, hogy vannak a bűnösségnek az elkövetőn kívüli mozzanatai és ezek ennyiben objektívnek tekinthetők. Ilyenek pl. a társadalomra veszélyes következmény előidézésének elkerülésére vonatkozó általános kötelezettség, vagy pedig a hátrányos következmény objektív előreláthatósága, de ezek a bűnösségnek, nem pedig más bűncselekmény-elemnek (a jogellenességnek) az összetevői.

A szocialista bűnösségi tan lényegét igen meggyőzően fejti ki az NDK büntetőjogi irodalmában uralkodónak tekinthető, a *Lekschas—Loose—Renneberg* szerzői hármas által az 1960. évek elején kidolgozott felelősségi és bűnösségi koncepció. E bűnösségi tan szerint a büntetőjogi bűnösség jellegadó vonását nem az a pszichikus forma képezi, amellyel az elkövető a cselekményéhez viszonyul, hanem a magatartás társadalmi tartalma. Ez a tartalom pedig abban áll, hogy az elkövető a személyes érdekeit, céljait és óhajait nem képes összhangba hozni a társadalmi kívánalmakkal, hanem a lét objektív és szubjektív ellentmondásait a társadalmi érdekekkel ellentétesen oldja meg. A büntetőjogi bűnösség legfőbb jellemzője *Lekschas* és szerzőtársai nézete szerint: „az elkövetőnek az objektíve társadalomra veszélyes, büntetőjogilag vétségként vagy bűntettként szabályozott magatartás tanúsítására irányuló szubjektív, felelőtlen, kötelességellenes elhatározása, amelyben az egyén devianciája társadalmilag hamis, elmaradt vagy éppenséggel társadalom-, illetőleg államellenes nézetek formájában mutatkozik meg. A büntetőjogi bűnösség továbbá azt is kifejezi, hogy az elkövető számára adott volt a társadalmilag elismert magatartás lehetősége, de ő nem élt a társadalom által (anyagilag és szellemileg) nyújtott azokkal a reális lehetőségekkel, amelyek a társadalmi együttélésnek megfelelő kötelességteljesítő, egyszóval felelősségteljes magatartáshoz szükségesek."[16]

A bűnösség objektív és szubjektív tényezői szétválaszthatatlanságának elvét vallja többek között a lengyel J. *Sawicki* is. Az orvosi felelősséggel kapcsolatos bűnösségi elemzés feladata — mondja —, hogy „a bíróság mindkét feltételt vizsgálja: az előrelátási kötelességet és az előrelátás lehetőségét, amelyek a gondatlan bűnösségnek kumulatív, nem pedig alternatív tényezői. Tény, hogy a kötelesség objektív kategória is, amely független a beavatkozást végző orvos személyes ismereteitől, képességeitől és lehetőségeitől. A hibás műtét előrelátásával kapcsolatos e kötelesség megítélését azonban ... az adott eset valamennyi körülményének figyelembevételével, nem pedig absztrakt formában és módon, éspedig ex tunc, nem pedig ex nunc kell elvégezni ... Emellett a kötelesség mellett mindig vizsgálni kell azt is, hogy a gondatlanság második kumulatív feltétele is adott volt-e, nevezetesen az előrelátás lehetősége. A műtéti hiba, valamint negatív következményei előrelátásának lehetősége szubjektív kategória; ezt az orvos személyes ismeretei és képességei, továbbá a műtéti beavatkozás körülményei alapján kell megítélni."[17]

A hátrányos következmények objektív előrelátási kötelességét és a szubjektív előrelátási lehetőséget magában egyesítő bűnösségi koncepció alapján *Grinberg* a kockázat megengedettségét a következőképpen értelmezi: „Megengedett kockázat esetében az adott személy a kitűzött cél állami és társadalmi fontosságának helyes felfogása alapján és azon az alapon viszonyul a lehetséges, nem kívánt következmények előrelátásához, hogy ez a beállás a kitűzött cél elérésének egyetlen lehetséges eszköze. Intézkedéseket tesz a felidézett veszély terjedelmének és intenzitásának korlátozására. Következésképpen abból indul ki, hogy cselekménye a jogszerű termelési kockázat valamennyi ismertetőjegyét magánviseli és egy ilyen elképzelésnek a reális feltételezései meg is felelnek. A jogszerű kockázat esetében hiányzik a bűnös önteltség és a bűnösség, tehát a tényállás a maga teljes egészében."[18] *Seidel* szerint a megengedett kockázatot az jellemzi, hogy „negatív eredmény áll pozitív cselekvési célokkal szemben, és miként néhány bűnösségi és felelősségi probléma kifejtésével összhangban megállapítható, a jogszerű kockázatos cselekmény esetében nincs büntetőjogi értelemben vett bűnösség, hanem sokkal inkább társadalmilag elismert magatartás".[19]

6. A kockázatvállalás megengedettségére vonatkozó *hazai felfogások* alapvetően két csoportra oszthatók. Azok az elméletek, amelyek a jogellenességet önálló bűncselekmény-ismérvnek tekintik, a megengedett kockázatot a cselekmény *jogellenességét kizáró* körülményként értékelik. Azok az elméletek pedig, amelyek nem ismerik el, hogy a jogellenesség önálló

[16] I. *Lekschas*—W. *Loose*—I. *Renneberg:* Verantwortung und Schuld im neuen Strafgesetzbuch. Berlin, 1964. 70. old.

[17] Jerzy *Sawicki:* Über die Verantwortlichkeit für fehlerhafte ärztliche Eingriffe. Rechtwissenschaftlicher Informationsdienst, 1955. 7. sz. 213—214. old.

[18] M. Sz. *Grinberg:* Problema proizvodsztvennogo riszka v ugolovnom prave. Moszkva, 1963. 122. old.

[19] Dietmar *Seidel:* Risiko in Produktion und Forschung als gesellschaftliches und strafrechtliches Problem. Berlin, 1968. 235. old.

bűncselekményelem, a megengedett kockázatot az elkövető *bűnösségét* kizáró körülménynek tartják.

a) A megengedett kockázat jogellenességének hiányára hivatkozó nézetek a kockázatvállalást a kötelességszegéssel állítják szembe, és attól függően, hogy az adott cselekményre vonatkozóan tartalmaz-e a konkrét büntető jogszabály magatartási előírásokat, vagy csak a hátrányos következmény általános elkerülési kötelezettsége áll fenn, a megengedett kockázatban alaki, illetőleg anyagi jogellenességet kizáró körülményt látnak.

A jogellenességi koncepció legkövetkezetesebb kifejtését *Viski* Lászlónál találjuk. „Ahol a tényállás ... a szabályszegésre utalással a védendő életviszonyok körét meghatározza („az orvosi foglalkozás"... „az előzés"... szabályaira utal)" — írja —, „ott a cselekmény eleve nem diszpozíciószerű, ha nem a megjelölt körben került tanúsításra. Ilyen esetben a jogellenesség vizsgálatának szükségessége eleve elesik. Ahol viszont a magatartás a megjelölt körben került tanúsításra, ott két eset lehetséges. Az egyik esetben megállapítható, hogy az elkövető az adott foglalkozási stb. területre vonatkozó szabályok valamelyikét megszegte és e szabályszegés okozta — vagy együtt okozta — a veszélyhelyzet létrejöttét. Ekkor a cselekmény ugyanolyan elbírálás alá esik, mint bármelyik Handlungs-bűncselekmény. A másik esetben megállapítható, hogy az elkövető az irányadó foglalkozási stb. szabályok egyikét sem szegte meg. Ekkor a magatartás önmagában nem nyújtja a cselekmény jogellenességét. Ezért külön vizsgálni kell, hogy az adott esetben a magatartás tételes szabályba nem ütköző volta ellenére a létrehozott veszély — kivételesen — nem volt-e mégis szükségtelen. Ha a válasz nemleges, hiányzik a diszpozíciószerűség, mert nincs szabályszegés (és hiányzik természetesen a jogkötelesség megszegése is). Ha a válasz igenlő, a magatartás szabályszegő (mert megszegte a „Ne veszélyeztess szükségtelenül!" szabályát) és emiatt diszpozíciószerű. Ennek ellenére jogellenessége — a gondossági kötelesség megszegésének hiánya folytán — kizárt lehet, ha megállapítható, hogy a veszélyeztetés szükségtelen volta objektíve nem volt felismerhető."[20]

Horváth Tibor a materiális jogellenesség körében értékeli a megengedett kockázatot. Véleménye szerint a veszélyes foglalkozás szabályszerű gyakorlása kizárja az ezáltal előidézett hátrányos következmény jogellenes jellegét. A következőket írja: „Ha az orvosi tevékenység lege artis folyt le, foglalkozási szabály megsértésének hiányában felelősségre vonásnak akkor sem lehet helye, ha a súlyos vagy halálos szövődmény az orvosi beavatkozás közben vagy röviddel utána állt be (véletlen baleset). Az orvosi beavatkozás, gyógykezelés kimenetelét nemcsak az adott betegség, hanem a beteg szervezetének sajátosságai és más előre nem látható körülmények is jelentősen befolyásolhatják ... A megengedett rizikóban való cselekvés kizárja az ezáltal előidézett élet, testi épség, egészség veszélyeztetésének jogellenes jellegét, még akkor is, ha az együttjár a veszélyhelyzet előrelátásával, ami pedig tipikus jelenség az orvosi beavatkozás körében."[21]

Wiener A. Imre is a kötelességszegéssel állítja szembe a megengedett kockázatot, saját terminológiájával a „megtűrt kockázatot". Álláspontja szerint a hasznos célok elérésére irányuló és káros következményt okozó tevékenység esetében tolerálhatja a büntetőjog azt a kockázatvállalást, „amely mellett a kötelességszegés nem állapítható meg".[22] Ilyen tevékenységnek tekinti azt a magatartást, amely társadalmilag hasznos cél elérésére irányult, és amely megvalósította a hasznos cél és a realizálást jelentő tevékenység összhangját. Az összhang akkor állapítható meg — mondja —, „ha a kifejtett tevékenység a döntés pillanatában a vele járó veszélyekkel együtt is hasznosnak volt ítélhető társadalmilag, s ennek a megítélésnek kellő objektív alapja volt".[23]

Békés Imre az objektív gondossági kötelesség, mint jogellenességi ismérv, viszonylatában értelmezi a megengedett kockázat büntetőjogi rendszerbeli helyét. Felfogásának lényege, hogy „a megengedett rizikó határait ... az objektív gondossági kötelesség rajzolja körül. Eszerint valamely magatartás — legyen bár az elvileg veszélytelen vagy in abstracto veszélyes — szabályként addig marad a büntetőjogilag megengedett rizikó határain bélül, ameddig e magatartás in concreto lehetséges káros következményei nem jelentkeznek a gondos modell képzeletvilágában; vagyis mindaddig, amíg a konkrét eredmény objektíve nem látható előre. Az absztrakt előreláthatóság itt figyelmen kívül marad, „a társadalom nem támaszt olyan kívánalmat, hogy ki-ki tevékenysége minden pillanatában milliós nagyságrendű lehetőségekkel számoljon".[24]

b) A megengedett kockázat *bűnösséget kizáró* funkciójára alapított nézetek a szubjektum működésének megítélése szempontjából jelentős objektív és szubjektív tényezők kumulációjának elvét vallják, ennek megfelelően az objektív gondossági kötelességet nem jogellenességi, hanem bűnösségi mozzanatnak tekintik.

Földvári József felfogása szerint a negligenciát két tényező alapozza meg: „Először is szükséges a következmények előre látásának

[20] *Viski* László: A veszélyeztetés mint materiális bűncselekmény. Állam- és Jogtudomány, 1968. 1. sz. 78. old.

[21] *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Bp., 1965. 432—433. old.

[22] *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Bp., 1974. 266. old.

[23] *Wiener* A. Imre: uo. 268—269. old.

[24] *Békés* Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Bp., 1974. 302. old.

objektív lehetősége, ha a körülmények összefüggése már önmagában kizárja az előrelátás lehetőségét, szemrehányást az elkövetőnek nem tehetünk. Másodszor: a szemrehányást megalapozó szubjektív mozzanat: az előrelátásnak az elkövetőtől való elvárhatósága."[25] Ennek megfelelően *Földvári* József a megengedett kockázatot bűnösséget kizáró körülménynek tartja. „Kockázat nélkül nincsenek kiemelkedő eredmények sem" — írja —, „rendkívül sok összetevője van annak, hogy adott esetben nagyobb gazdasági előnyök vagy kudarcok, balsikerek következnek-e. Önmagában még a nagyobb gazdasági hátrányok sem alapozhatják meg a büntetőjogi felelősséget. A büntetőjogi felelősség szempontjából a bűnösségi körülmények a döntőek".[26]

A bűnösségi mozzanatok vonatkozásában ugyanezt az álláspontot képviseli *Dezső* László is.[27] Felfogásának logikus következménye, hogy a kockázat megengedettségét a bűnösség hiányában látja. „Az orvos gondossági kötelezettségének megsértése büntetőjogi jelentőségű lehet azokban az esetekben, amikor konkrét foglalkozási szabályszegésről lényegében nincs szó. Az orvosi gondossági kötelezettség megsértése általában objektíve hibás döntésekre vezethető vissza, így megítélése általában csak a bűnösség síkján lehetséges."[28]

7. A kockázatvállalás büntetőjogi megítélésére vonatkozó *saját nézetünk* a következőkben foglalható össze:

A megengedett kockázat büntetőjogi rendszerbeli helyére vonatkozó nézetsokaságok és nézetkülönbségek alapvető oka — a bűncselekmény-fogalom értelmezésében mutatkozó különbségeken túl — az, hogy a különféle elméletek képviselői a kockázatot az általános absztrakt értelemben veszik, és azt az egyes kockázatfajták egyedi sajátosságaira tekintet nélkül, egysíkúan, általános jellegében alkalmazzák valamennyi veszélyeztető cselekményre. Véleményünk szerint a kockázatot differenciáltan kell értelmezni, vagyis egyes konkrét megnyilvánulási formái viszonylatában (mint pl. orvosi, közlekedési, technikai, üzleti stb. kockázat) kell vizsgálnunk a megengedett kockázat *általános hatását*, a büntetőjogi felelősség kizárását. Nem értünk tehát egyet azokkal a felfogásokkal, amelyek a megengedett kockázat büntetőjogi rendszerbeli helyét és funkcióját úgy jelölik meg, hogy az *vagy* a cselekmény jogellenességét, *vagy* a tényállásszerűségét, *vagy* a kockázatvállaló személy bűnösségét zárja ki. Álláspontunk szerint a megengedett kockázat büntetőjogi rendszerbeli helyének jellemzésére az *is . . . is* kötőszópárt kell használnunk a *vagy . . . vagy* helyett; tehát a megengedett kockázat egyes esetekben a cselekmény diszpozíciószerűségét (jogellenességét), más esetben pedig az elkövető bűnösségét kizáró körülmény.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk azok között a cselekmények között, amelyeknél a büntetőjog *megengedi* a veszély létrehozását, és azok között a cselekmények között, amelyeknél ezt tiltja.

a) A szocialista büntetőjogok megengedik, pontosabban *nem tiltják* az olyan veszélyeztetést, amely konkrétan körülhatárolható *vagyontárgyak* vagy *anyagi érdekek* sérelmének lehetőségét hordja magában. Az ilyen esetekben a kockázatvállalás azért tekinthető megengedettnek, mert *a cselekmény nem esik büntetőjogi szabályozás alá, ezért nem is lehet tényállásszerű.*

b) A büntető jogszabályok *tiltják* viszont a vagyontárgyak veszélyeztetését mindazokban az esetekben, amikor a veszély egyedileg meg nem határozott kisebb számú, illetőleg meghatározott nagyobb számú személyek vagyonának biztonságát fenyegeti (pl. a közveszélyokozás törvényi szabályozása esetében). Ezek a tilalmak egyúttal *kizárják a kockázat megengedettségét* is, tekintettel arra, hogy a kockázat — az objektív jegyei alapján — azonos a közveszéllyel.

c) A szocialista (és nem szocialista) büntetőjogok *nem engedik meg* továbbá azt a veszélyeztetést, amely *emberi életet, testi épséget vagy egészséget* tesz ki a véletlen működésének. A konkrét büntető rendelkezések nem tartalmaznak azonban általános tilalmakat, hanem meghatároznak bizonyos *tevékenységeket* (pl. foglalkozás vagy lőfegyver használata), vagy *helyzeteket* (pl. közlekedés), amelyek a törvényhozó megítélése szerint az emberi élet, testi épség vagy egészség vonatkozásában fokozott veszélyforrásként jelentkeznek, és ezek *meghatározott* működéséhez fűznek büntetőjogi következményeket.

A büntetőjogi tilalmazás itt azon a belátáson alapul, hogy a technikai és a civilizációs fejlődés szükségszerűen hozza létre az élet- (testi épség, egészség) veszély fokozott lehetőségét, amit bizonyos korlátok között a jogi szabályozásnak is figyelembe kell vennie. A társadalomnak ugyanis nem érdeke saját fejlődésének feláldozásával a veszélyhelyzetek teljes kiküszöbölése. A társadalomnak viszont alapvető érdeke *a felesleges veszélyek lehetőségének megelőzése*. Ezt a társadalmi érdeket a jog akként tudja szolgálni, hogy a leginkább (tipikusan) veszélyeztetett területeken kötelező magatartásformákat ír elő, amelyek a veszélyforrások működtetésével egyidejűleg optimálisan garantálják a személyi biztonságot is.

Amikor tehát azt mondjuk, hogy a büntetőjog a veszélyforrások meghatározott működéséhez fűz büntetőjogi következményeket, *a meghatározott működésen a szabályszegő magatartásokkal* előidézett veszélyeztetéseket értünk.

[25] *Földvári* József: Büntetőjog. Általános Rész. Bp., 1974. 106—107. old.

[26] *Földvári* József: Büntetőjog. Különös Rész. Bp., 1972. 255. old.

[27] *Dezső* László: Az orvos büntetőjogi felelőssége. Bp., 1980. 144. old.

[28] *Dezső* László: uo. 242. old.

A szabályozott területeken a szabályoknak mindenben megfelelő magatartások és így a kockázatvállalások is (pl. a lege artis végzett súlyos műtétek, a robbanó-, sugárzó- stb. anyagokkal végzett kísérletezések és üzemeltetések, a bányaművelés, a gépjárművel előzés stb.) előidézhetnek társadalmilag hátrányos következményeket, de ezek a cselekmények kívül esnek a büntetőjogi felelősség körén, mert *nem ütköznek büntető jogszabályba, ezért nem diszpozíciószerűek.*

d) Egyetlen szabályozás sem terjedhet ki a lehetséges esetek mindegyikére. A jogrend számos olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek választást vagy mérlegelést biztosítanak az egyén számára. A mérlegelési körben hozott döntések, illetőleg a kiválasztott alternatíva kockázatának büntetőjogi elismerése nem igazodhat a cselekmény jogi jegyeihez (és ennyiben a cselekmény objektív oldalához), mert ezek nem határozzák meg egyértelműen a követendő magatartást. A *mérlegelés,* illetőleg az *alternatívák közötti választás* a szubjektum tulajdonsága, a kockázatot vállaló személy pszichikus funkciója. Ennek a pszichikus működésnek a körülményei adhatnak csak választ arra a kérdésre, hogy az egyén a többfajta magatartás-változat közül miért az adott variáns mellett döntött. Ha az egyénnek a döntés kialakulását megelőző pszichikus beállítottsága társadalmilag nem helyteleníthető (mert megfelel az objektív gondossági követelménynek, amelyet mi bűnösségi, nem pedig jogellenességi kritériumnak tekintünk), más szóval szándékos vagy gondatlan bűncselekmény elkövetése címén nem róható fel, akkor a kockázatot vállaló személy a diszpozíciószerű következményért (a sikertelen kockázatért) büntetőjogi felelősségre nem vonható, mert esetében *hiányzik a bűncselekmény létrejöttének szubjektív feltételét képező bűnösség.*

e) Ugyancsak a *bűnösségi körülményeket* tartjuk irányadónak mindakkor, amikor a konkrét helyzetben való döntést nem jogszabályok írják elő.

Erdősy Emil

Egy „kelet-európai birodalom" kialakításának körvonalai és a XV. századi Magyarország

„Mi valál szegény Magyarország
s mié lől, és avagy csak ebben
maradhatnál meg immár."
(Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár, 1602.)

„Keleti államtömörülés":

Ha végigtekintünk a magyar állam történetén az Anjouk korától a mohácsi vészig, akkor azt láthatjuk, hogy a szorosabb értelemben vett Magyar Királyság centrummal egy sor kisebb-nagyobb kelet-közép-európai állam laza halmaza jön létre. Az államok e tömörülésének élén a Szent István-féle koronát, vagy még archaikusabban az „angyali koronát" viselő magyar uralkodó áll.[1] Ezen „államszövetség" tagjai vagy fegyveres hódítás, vagy dinasztikus kapcsolatok eredményeként kapcsolódtak a magyar koronához. Érdekes jelenség, hogy a „szent koronának" fegyveres hódítás útján hűbérévé lett országok — Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát kivéve, amelyek még a korai Árpádkor magyar királyainak szerzeményei — általában megtartják saját uralkodójukat, s csak a magyar korona felsőségét kell elismerniük (Moldova, Havasalföld, Szerbia, Bosznia), míg a Magyar Királysággal a közjogi kapcsolatokat dinasztikus úton létrehozó országoknak rendszerint nincs külön uralkodójuk, hanem a magyar király egyben az ő uralkodójuk is, azaz tipikus perszonálunió jön létre.

Ugyanakkor az is meglepő sajátosság, hogy a fegyveres hatalommal meghódított országok általában — kivéve Mátyás alatt Ausztriát, Morvaországot és Sziléziát — az ország déli és keleti peremén helyezkednek el. Így Moldova, Havasalföld, Szerbia, Bosznia, Horvátország és Dalmácia. E területek nagy része a bizánci birodalom széthullását követő időkben kerül hozzánk, mivel ezen időszak magyar királyai ügyesen használják fel területgyarapításokra a Balkánon keletkezett hatalmi űrt. A jelzett államok önállósodásuknak még csak a kezdetén tartanak, amikor megjelenik határaikon a magyar haderő. Így uralkodóik kénytelenek elismerni a magyar király hűbéruraságát. Kapcsolatuk a magyar koronával nem tud szorossá válni, hiszen néhány évtizeddel a magyar hódítást követően déli határaikon már ott áll a török. A korabeli magyar államnak pedig legfeljebb egy-egy katonai akció megszervezésére van csak lehetősége, de állandó katonai egységek ott állomásoztatására már képtelen.

Ezen a helyzeten úgy tűnik valami változás áll be, amikor olyan nagy múltú államok, mint Lengyelország és Csehország kerülnek a magyar királysággal perszonálunióba. Bár a lengyel—magyar perszonálunió csak Nagy La-

[1] Fraknói Vilmos fogalmazása szerint az ún. „államcsoportosítás mesterei" ugyan a római impériumban voltak, s ilyennek tartja még Nagy Károlyt is, de a magyar Árpádházi királyok mindezek méltó tanítványainak bizonyultak. 1. *Fraknói* Vilmos: Az első Habsburg-király trónra jutása Magyarországon. Századok, 1913. 247. old. (továbbiakban: Első Habsburg-király.)

jos és I. Ulászló uralkodása alatt állt fenn, azonban a Jagelló családdal való dinasztikus kapcsolataink révén Lengyelország végig az egész XV. században továbbra is szoros politikai kapcsolatban marad Magyarországgal. A korabeli Csehország viszont csak Luxemburgi Zsigmond uralma alatt kerül Magyarországgal perszonálunióba, néhány évvel azután, hogy a magyar királyt, Zsigmondot választják meg német-római császárrá (1421).

A magyar királyok lehetősége a német-római császári cím megszerzésére tulajdonképpen Luxemburgi Zsigmond előtt is felvetődött. A Képes Krónika beszámolója szerint már Szent Lászlót meghívták a németek császáruknak: „Amikor a német-római császár meghalt a németek összes hercegei és választófejedelmei, meg az összes bárók és főemberek közösen és egy szívvel-lélekkel arra kérték (tudniillik Sz. Lászlót), hogy vállalja el a császárságot. Mivel azonban egész életében nem a saját javát, hanem a Jézus Krisztusét nézte, serényen elméjében forgatta az isteni szózatot: — Ne lépd át atyáid határait — és megelégedett saját határaival, nem akart a jogos mértéken felül gyarapodni, és így az idegen és számára ismeretlen népek kormányzását vonakodott elfogadni." Thuróczi János krónikájának ezen szövegéhez Boronkai Iván azt a megjegyzést tette, hogy ez a beszámoló teljesen alaptalan.[2] Az információ költött voltában mi sem kívánunk kételkedni, hiszen még számunkra is feltűnik, hogy a szövegíró például választófejedelmek kifejezést használ, ami Sz. László korában még aligha lehetett elismert kifejezés; vagy elgondolkoztató az a tény, hogy Sz. Lászlót egy békés, országával megelégedett uralkodónak állítja be, holott köztudott, hogy Horvátország fegyveres meghódítása éppen az ő vezetésével történt.

Viszont a szöveg elhelyezése szerintünk nem nélkülöz egyfajta tendenciózusságot, mégpedig azt, hogy már volt olyan magyar király, aki személyi kiválóságainál fogva még a császári címre is méltó volt. A krónika készítője Thuróczi János köztudott, hogy Mátyás uralkodása alatt élt. Elképzelhető, hogy Mátyásnak a császári trón iránti aspirációi esetleg udvarában is elterjedtek, s visszhangot váltottak ki, ami a krónikást ura igényeinek történeti megalapozására sarkallta. Ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy Thuróczi ezt a tudósítást az Anjou korból merítette. Krónikáink szakértői is egyetértenek azzal, hogy az Anjou korra vonatkozó információkat, valamint az addig terjedő magyar történelmet a neves Anjou-kori krónikástól, Küküllei János mestertől vette át. Márpedig az Anjou korban Nagy Lajos kapcsán ténylegesen is felmerült, hitelt érdemlő források szerint, hogy a németek egy csoportja megszerette volna kínálni a császári koronával. Egyúttal azt is szükséges megjegyezni, hogy az Anjouk udvarában Sz. Lászlónak köztudottan kiemelkedő kultusza volt. Hogy Nagy Lajos császárságával kapcsolatban éppen a Szent király személyére vonatkoztatva is elképzeltek egy hasonló jellegű megkeresést, nem tartjuk lehetetlennek, s ez csapódhatott le a krónikában. Ugyanis Luxemburgi IV. Károly német-római császári kormányzatával elégedetlen német fejedelmek 1359-ben valóban azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy IV. Károlyt meg kellene fosztani a császári címtől. Az elégedetlenek szószólója, Habsburg Rudolf osztrák herceg, a pápával is összeköttetésbe lép ez ügyben. A pápa egyes források szerint támogatta IV. Károly lemondatását, Habsburg Rudolf pedig Nagy Lajos királyunkat javasolta német-római császárnak. Ezt elősegítendő azt ajánlotta a pápának, hogy az a német választófejedelmek közül az egyháziakat (kölni, trieri, mainzi érsekek) vegye rá a magyar király jelöltségének támogatására.[3]

Bár ekkor Nagy Lajosból nem lesz német-római császár, de maga a terv jól megvilágítja, hogyan növekedett meg a magyar király hatalmával együtt európai tekintélye is, aminek egyik külső jele, hogy felújítva az árpádkori gyakorlatot, a magyar királyságot egyre gyakrabban nevezik a kancelláriai oklevelek Archiregumnak (= főkirályságnak, a királyságok sorában az elsőnek).[4] Ez egyúttal érthetőbbé teszi majd azt az eseménysorozatot, amelynek keretében Luxemburgi Zsigmondot, az előbb említett Nagy Lajos vejét és utódját a magyar trónon, bátyja, Vencel császár megbuktatása után 1411-ben, a német választófejedelmek római királynak választják. Viszont e választás azért is figyelemreméltó, mert ekkor Zsigmond mögött még csak a magyar királyi hatalom van, annak birtokában jelentkezik a császári koronáért; sikerrel. Sőt bátyja halála után, 1421-ben unokatestvérei mellőztetésével, még a cseh koronát is megszerzi, s így Csehország perszonálunióba kerül Magyarországgal, ami a XV. század közepi néhány évtizedet leszámítva, egészen 1919-ig tart. De az 1526 előtti és utáni perszonálunió között különbség van, mert míg 1526-ot megelőzően a magyar király lesz egyúttal a csehek királya is, addig 1526 után Szapolyai ellenfelének, Habsburg Ferdinándnak, a Jagellókkal kötött örökösödési szerződésre hivatkozva, minden ellentmondás nélkül sikerül megszerezni a cseh királyság trónját. Feltehető, hogy éppen ez a cseh háttér volt az, az osztrák tartományok mellett, ami lehetővé tette, hogy az ország nyugati sávját a török segítséget is intenzíven felhasználó Szapolyaival szemben

[2] *Thuróczy* János: A magyarok krónikája. Fordította: Horváth János. Bp. Hélikon., 1978. 175. old., valamint az 530. old. 347. lbj.

[3] *Fraknói* Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent Székkel. Bp., 1878. I. k. 243. old.

[4] *Horváth* Mihály: Magyarország történelme. Pest, Heckenast, 1871. 3. köt. 220. old.

Ferdinánd meg tudott védeni, illetve, hogy az ország nyugati részein megvethette a lábát. Ettől kezdve viszont már a Habsburg uralkodó személye az, ami minket összekapcsol Csehországgal, és ez a kapcsolat már Bécsre, s nem Budára orientálva állt fenn. A cseh királyság és a német-római birodalomnak Magyarországgal való perszonáluniója azért is lényeges, mert Luxemburgi Zsigmond jogara alatt, nálunknál lényegesen fejlettebb területekkel, különösen ami a birodalmat illeti, kerültünk közvetlen államjogi kapcsolatba. Ám a gazdasági fejlettség ellenére e kialakuló államközösség központja Magyarország és azonbelül Buda, illetve nem ritkán Pozsony lesz. Zsigmond halála után a magyar királyok közül már senki sem kerül a császári trónra, bár 1526-ig szinte mindegyik magyar királynál kimutatható a nyílt vagy burkolt kísérlet a császári cím megszerzésére. Zsigmond utódainak ehhez még a jogi lehetőség is adott, hiszen a magyar királyok egyúttal általában cseh királyok is, s mint köztudott a cseh király egyike volt a német birodalmi választófejedelmi kollégiumnak. Ily módon a magyar uralkodók, akik egyúttal cseh királyok is voltak — Habsburg Albert, V. László, II. Ulászló, II. Lajos — tulajdonképpen közjogi kapcsolatban voltak a német-római birodalommal, s mint a választófejedelmi kollégium tagjai, talán hathatósabban befolyásolhatták a császárválasztás kimenetelét. Esélyeik természetesen különbözőek voltak. Így Zsigmond közvetlen utódát, a Habsburg házbeli Albertet, nyilván a Zsigmond alatt szerzett rossz tapasztalatok alapján, a magyar országgyűlés arra kötelezi, hogy ne vállalja el a császárságot, még ha felajánlják, akkor sem. 1438-ban a németek, állítólag Albert kezdeményezése nélkül, megválasztják római királynak, s a küldöttség Budára jön. Albert a korabeli híradás szerint nem örült megválasztásának, mivel: „a magyarok azt kívánják, hogy uralkodójuk csak az ő országuk ügyeivel foglalkozzék". Ezután Albert a császárság elfogadása felől tanácskozott a magyarokkal, akik az eseményekből kiolvashatóan kikötik, hogy ők úgy egyeznek bele, ha Albert székhelyét mindig Budán tartja.[5] A királynak Budán lakásához a német rendek is hozzájárulásukat adják. Maga a császárrá koronázás későbbre lett kitűzve, de a királynak néhány hónap múlva bekövetkezett halála az ünnepélyes római ceremóniát megakadályozza. Halála után római királlyá nem fiát, hanem a szintén Habsburg ház-beli Frigyest választják a német rendek, de az Albert utáni magyar királyoknál éppen a cseh korona birtokában merül fel ismét a gondolat, hogy megpróbálják a császári cím megszerzését. Ilyen törekvés kimutatható Mátyásnál és II. Lajosnál is.

Mindezek a XV. században ugyan reális politikai lehetőségek voltak, de Luxemburgi Zsigmond halála után a német császári címre nem kisebb hatalmú család aspirált, mint a Habsburgok. E családnak az 1470-es években Burgundi Mária kezével sikerült megszerezni Nyugat-Európa legfejlettebb tartományait, s gazdasági hatalmukkal párhuzamosan politikai befolyásuk is ugrásszerűen megnőtt. A spanyol trónnak az 1500-as évek fordulóján dinasztikus úton való megszerzése már félelmetes európai hatalommá teszi őket. Mellettük a százéves törökellenes harcokban egyre inkább gyengülő magyar királyság uralkodója, bármennyire cseh király is egy személyben, a német-római birodalomban már aligha lehet vetélytársa a Habsburgoknak. Így az 1519-es császárválasztáson szintén pályázó Jagelló II. Lajos magyar király kezdetben abban a hiedelemben volt, hogy egy kevés eséllyel szintén rendelkezik. Viszont ezt a minimális lehetőséget teljesen elvesztette a fiatal király azután, hogy a legbefolyásosabb magyar méltóságokat — Szatmári fő és Szalkai alkancellárt — több ezer forintért megvásárolták a Habsburgok, hogy II. Lajos cseh királyi választó fejedelmi szavazatát Habsburg V. Károlyra adják, ami be is következett.[6]

Egységesítési tendenciák:

Míg a német birodalomba való bekapcsolódás rengeteg energiát felemészt, addig nincs idő és lehetőség Magyarország déli határvonalának intenzív megerősítésére, az oszmán hatalom megállítására.

Ehhez Magyarország önmagában nem is elég. A déli határon pedig ekkor már egyre sokasodnak a vészjelek. A déli magyar vazallusságban levő védő tartományok sorra kerülnek török fennhatóság alá: Szerbia déli része már 1389, az első Rigómezei csata után, míg Havasalföld a Nikápolyi 1396-os vereséget követően fizet török adót. Mátyás idejére Bosznia egy részét átmenetileg sikerül visszahódítani, de ez már csak ideiglenes magyar fennhatóságot jelez; s a XV. század végére Moldva is sorra kerül. Így a magyar lakosságú déli területek a török rabló portyák közvetlen célpontjaivá válnak. Ennek fényében a magyar királyoknak éppen a XV. században dinasztikus úton szerzett területgyarapításai fokozott politikai-gazdasági jelentőséggel bírnak, különösen ami a maradandónak mutatkozó cseh—magyar perszonáluniót illeti.

Viszont éppen a XV. század állandó háborúi indítják az olvasót arra a kérdésfelvetésre, hogy ez az intenzív katonai veszély miért nem eredményezte, hogy a magyar uralkodók a XV. században összegyűjtött országokat egy egységesebb, s ezáltal feltehetően ütőképesebb hatalommá összekovácsolják. A kérdés megválaszolása hosszabb időt venne igénybe, hiszen az

[5] *Fraknói* Vilmos: Első Habsburg-király. i. m. 263—264. old.

[6] *Kulcsár* Péter: A Jagelló-kor. In. Magyar história. Bp. Gondolat, 1981. 162. old.

az egyes országok rendi-gazdasági fejlődésének beható vizsgálatát igényelné. A térképre ránézve mindenesetre rögtön megállapítható, hogy túlságosan különböző gazdasági-társadalmi fejlettségű országok kerültek itt egymás mellé. Bár kétségtelen, hogy ezen a nagy eltérési listán éppen Magyarország volt a középső helyen, de ez nem jelentett egyúttal a többi országhoz képest nivellálási lehetőséget is. Egy ilyen feltételezett egységesítésnek a központosított rendi állam keretei között kellett volna lezajlania, s erre Magyarországon csak a XV. század vége felé nyílott inkább politikai, mint gazdasági lehetőség. A „magyar centrum"-nak, azaz a magyar feudális államnak centralizált rendi monarchiává alakulása s megszilárdítása nélkül nem igen lehetett az egységesítési kísérletektől nagy eredményt várni. Miért is vetjük itt fel a jelzett államtömörülésből egységesebb államalakulat kialakításának történeti lehetőségét. E kérdés úgy tűnik a XV—XVI. századi Európa rendi államainak egyik általános kérdésfelvetése volt. A rendiség kifejlődésével, illetve a rendi központosítás felerősödésével párhuzamosan annak vagyunk tanúi, hogy a korábban eltérő népességű, különböző jogállású territóriumok a rendi centralizáció eredményeképpen nagy átfogó államkeretekben egyesülnek, s a korábban szétdarabolt tartományok helyén nagy egységes központosított állammal állunk szemben. A középkor századaiban a dinasztikus szerződésekkel, itt-ott katonai erővel, hódítgatásokkal létrehozott magyar államkonglomerátumnak megvannak az európai megfelelői. Mint ahogy a magyar államkonglomerátumból nem jött létre egy egységesebb ún. keleti államszövetség, úgy a nyugat-európai hasonló egybeszerkesztésű területek sem voltak mindnyájan képesek egyetlen nagy állammá összekovácsolni az évszázados jogi különállás során konzerválódó tartományok önállóságát. Többek között ez a helyzet a német-római birodalommal. Ugyanakkor a szinte az ismeretlenségből kiugró, s a XV. század folyamán egységes államalakulattá szerveződő Spanyolország, vagy a területileg szétszórt Burgundia éppen arra példa, hogy kedvező gazdasági-társadalmi körülmények, feltételek fennállása és helyes módszer alkalmazása esetén igenis reális eséllyel láthat hozzá egy-egy uralmi centrum, a korábban csak névleges függőségben álló területek egyetlen egésszé való összefogásához.

E példák érdekességét még csak fokozza, hogy mind Spanyolország, mind Burgundia, nagyjából hasonló időszakban, a XV. század folyamán, de eltérő módszerek alkalmazásával jut el az egységes állam kialakításának eredményéhez. *Spanyolországban* az egységesítési tendencia érvényrejuttatása elsősorban *Aragóniai Ferdinánd* nevéhez köthető, aki az Ibériai-félsziget addigi apró államait egységes keretbe tömöríti, s dinasztikus házasságkötése Kasztíliai Izabellával a riválisállam, Kasztília csatlakozását is jelenti. Önálló zsoldoshadserege, ami a kortársakat is elismerésre késztette, lehetővé tette, hogy az ibériai államok régi álmát a mórok kiszorítását is megvalósítsa. Ez az *önálló hadsereg,* s annak a spanyolok szempontjából pozitív értelmű foglalkoztatása, jelentős eredménynek tekinthető, nemkülönben az is, hogy komoly városi fejlődés híján a hadsereg fenntartásához szükséges összegeket intenzív adóztatással, különösen pedig az egyháziak adó alá fogásával valósította meg. Tehát az Aragóniai Ferdinánd-féle központosításban és egységesítésben kiemelt szerep jutott a központtól függő, elsősorban az ő utasításainak engedelmeskedő hadseregnek. Ugyanakkor az uralkodó és tanácsadói éleslátását tanúsítja, hogy lehetővé tették az ibériai államok jelzett fegyveres hatalomra támaszkodó egységesítésén túl, az éppen ezen időszakban tartományi szintűre csökkentett korábbi önállóságnak jelentősebb megmaradását. Egy *korlátozott önállóság* elismerése, többek között *tartományi rendi szervek működésének* engedélyezése a látszat ellenére olyan intézkedések voltak, amik éppen a centrifugális erők ellen hatottak, s erősítették az adott szituációban az egy egységes központhoz való tartozás tudatát. Ahogy erre a figyelmet Székely György felhívja, pontosan a XV. század az évszázadokig emlegetett, s néha nem kis irigységgel csodált katalán tartományi önkormányzat, a rendi szerv, a Generalitás megszilárdulásának ideje.[7]

Nem kevésbé figyelemreméltó a *burgundi hercegség* összefogása sem. A különböző szétszórt tartományok egységesítésére, illetve egy kézben való intenzívebb összefogása főleg a XV. század első felében uralkodó *Jó Fülöp* alatt figyelhető meg, aki szintén dinasztikus házasságok révén a két Burgundia mellé megszerzi az ún. Németalföldi tartományokat is. Különösen ez utóbbi területeknek egész Európában kiugró gazdasági fejlettsége inspirálhatta a burgundi uralkodót arra, hogy a különböző hagyományokkal és kiváltságokkal rendelkező területeket egy viszonylag semlegesnek tűnő oldalról, a pénzügyek oldaláról fogja egységes rendszerbe. Szintén Székely György fejtegetéseiből tudjuk, hogy a kialakított új rendszer: a *tartományok egy központra koncentráló pénzügyi elszámoltatása,* az *ún. kamarai rendszer* alkalmasnak bizonyult egyfajta összefogás megvalósítására.[8] Azzal a móddal viszont, hogy ez a rendszer is, akárcsak az Aragóniai Ferdinánd-féle, éppen a pénzügyek előtérbe állítása révén lehetőséget látott az *egyes tartományok külön fejlődése, különböző státusa elismerésére,* követendő példát szolgáltatott a burgundi uralkodók majdani utódjának, a Habsburg családnak is a

[7] *Székely* György: Politikai elmélet és politikai valóság a reneszánsz korában. Századok, 1979/6. sz. 1014—1015. old. (Továbbiakban: Politikai elmélet és valóság.)

[8] *Székely* György: Politikai elmélet és valóság. i. m. 1015—1016. old.

kamarai igazgatás módszerének általánosítására, s a Habsburgok többi országaiba való átplántálására.

A XV. századi magyar államkonglomerátum uralkodói bár az előbb jelzett területeknél mind a rendi fejlődésben, mind a gazdasági életben elmaradottabb területek uralkodói voltak, mégis Zsigmond császártól kezdve szinte mindegyiküknél megfigyelhető valamilyen törekvés az uralmuk alatt álló területek egykézben tartásnak erősítésére. Hogy ez számukra végül is sikertelen lesz, annak fő okát elsősorban abban látom, hogy mindegyikük különböző módszert alkalmaz az általa elért, kívánt cél érdekében, az elődnek rendszerint nincs módszerbeli követője, így a nehezen elért kis eredmények is elolvadnak a történelem menetében. Ugyanakkor a magyar gazdasági élet lemaradása, illetve a rendi fejlődés megkésettsége mind azt eredményezik, hogy tulajdonképpen Hunyadi Mátyásig nem nagyon látszik lehetőség a rendi központosítás intenzív beindítására, illetve az annak alapjául, fő támaszául szolgáló önálló zsoldos hadsereg, s a központnak alárendelt, a kincstár által dotált királyi adminisztráció kiépítésére. Mátyás viszont amellett, hogy a leglényegesebbet: az önálló zsoldos hadsereget létrehozza a központosításhoz szükséges elemek közül, már nekifog a királyi adminisztráció központi szinten való korszerűsítéséhez is. Ám az a tény, hogy a korábbi, elődei által bírt, állam konglomerátumból, mivel nem dinasztikus úton kerül trónra, csak az ún. szent korona országait kapja meg, számára azt jelenti, hogy több évtizedes küzdelmet kell folytatnia a korábbi nagyságú államtömörülés fegyveres erővel való megszerzésére. Ez azonban még annyira igénybe veszi a központi erőforrásokat, s az uralkodó energiáját, hogy nem jut idő a megszerzett területek egybefogásának végleges kimunkálására, s egyúttal elhanyagolódik a korabeli magyar állam egy nagyon is elsőrendű problémája, a török veszély elleni átfogó koncepció kidolgozása, illetve a védelem tudatosabb megszervezése.

Tény, hogy Mátyás kicsit elhanyagolta a török veszély elleni fellépés intenzitását, de tulajdonképpen a kor modern gondolkodású feudális uralkodóihoz hasonlóan, egy nagyobb, s egységes államalakulat létrehozásán munkálkodott, nem fukarkodva az e téren mások által elért eredmények felhasználásával sem. Hogy ezen koncepció során, amely csak a korabeli általános tendenciának a követését jelentette, a magyar államot fenyegető külső veszély nála háttérbe szorult, mondott koncepciójának természetes következménye, s zseniális felismerései mellett hibájául felróható. Külön érdeme viszont, hogy intenzíven megkísérelte, a kor színvonalán álló módszerrel, egy nagyobb, egységes kelet-európai államalakulat létrehozását, aminek sikertelensége nemcsak rajta múlott.

Mindenesetre a XV. századi uralkodóink eltérő, egymás által nem követett módszerei az egységesítésben szükségessé teszik, hogy nagy vonalakban áttekintsük ennek az egységesítésnek az egyes uralkodók alatti alakulását.

Úgy tűnik, hogy leginkább a sokat emlegetett Luxemburgi Zsigmond alatt figyelhetünk fel először egyfajta központosításra és egységesítésre, aki a XV. századi magyar uralkodók közül a legnagyobb kiterjedésű állam-konglomerátum fejének mondhatta magát. Egységesítési elképzelései éppen a központi adminisztráció terén érhetőek tetten, hiszen három nagy államának — Magyar királyság, Német-római birodalom, Cseh királyság — központi irányítása nem kis feladatot rótt volna a kor bármely uralkodójára. Zsigmond maga sokat tartózkodott külföldön, de megfigyelhető nála a tendencia, hogy ha nincs nyomasztó szükség, akkor mindhárom államot Magyarországból igyekezett kormányozni. Ennek érdekében udvarát viszont nemcsak Budán tartotta, ahol európai hírű palotával bővítette az Anjouk budai királyi várát, hanem előszeretettel időzött Pozsonyban is, ami a három ország határainak metszéspontjánál fekve, geográfiailag jó lehetőségeket rejtett magában egy közép-kelet-európai birodalom kialakítandó új fővárosához.

Bár az említett három ország csak perszonálunióban állott egymással, mégis a három országnak egy uralkodó által való kormányzása szükségszerűen felvetette közös kormányzati egység létrehozását. Ennek szüksége jól látszik, amikor Zsigmond megszerzi a császári trónt, azaz 1411-ben megválasztják római királynak. Megválasztása után nemsokkal Kanizsai János esztergomi érseket, magyarországi főkancellárát kinevezi német birodalmi kancellárrá is. Így Kanizsai személyében adott a lehetőség a két állam, Magyarország és a német birodalom igazgatásának egybefogására, a felügyelet szintjén átfogó koncepciók kialakítására. Csehország megszerzése, majd Kanizsai János halála után az igazgatás még intenzívebb koncentrációja figyelhető meg. Ugyanis 1423-ban Albeni János zágrábi püspököt, magyarországi főkancellárát Zsigmond nemcsak titkos kancellárnak teszi meg, hanem német birodalmi kancellárnak, cseh kancellárnak, valamint a királynéi kancellária vezetőjének. Mályusz Elemérnek ezt a tudósítását[9] nagyon lényegesnek tartjuk, mivel ez nemcsak a XV. századi magyarországi központosítás megítélése, hanem a jelzett közép-kelet-európai államközösség egységesítésének első nagy kísérlete szempontjából is jelentős. Különösen érdekes ez az uralkodói intézkedés, mivel — Mályusz szerint is — az ügyintézési racionalitás, az uralkodó uralma alatt levő országok irányítása szervezeti összekapcsolásának igénye váltja ki. Feltűnik ez már Kanizsai János 1411-es kinevezésekor, amikor Zsigmond

[9] *Mályusz* Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle, 1960. 2/3. sz. 181—182. old. (Továbbiakban: Zsigmond király központosítása.)

azt a Kanizsait állítja az adminisztráció csúcsára, aki pár évvel korábban még nem átallott Zsigmond ellenségeihez csatlakozni, a trónról való megfosztásában közreműködni, ellenkirályt állítani stb. Így kinevezése birodalmi kancellárnak egyúttal arra is utal, hogy itt elsősorban nem politikai, hanem igazgatási-szervezeti megfontolásokat kell keresni. Az viszont már más kérdés, hogy egy ilyen csúcskancellár mellett kialakuló csúcskancellária, mint igazgatási szerv, mennyiben válhatott volna valóban közös intézményévé a három országnak, azaz közjogi szempontok szerint ezen az úton haladva elképzelhető-e a perszonáluniónak reálunióvá alakítása. Zsigmond effajta központosítása nem állt végig fennt uralkodása alatt. Albeni János 1433-as halála után utóda, Gatalóczi Mátyás csak magyarországi viszonylatban tekinthető csúcskancellárnak, amennyiben főkancellár lesz és titkos alkancellár, de a német birodalomban már Schlick Gáspár lesz a birodalmi kancellár.

Zsigmond utódai alatt az igazgatás hasonló koncentrálására nem nagyon van példa, illetve van egy téren, s ez a titkos tanács kialakítására irányuló tendencia. Mályusz szerint[10] éppen az uralkodói kis vagy *titkos tanácsok* megjelenése az, ami az adott államban a központosítás előrehaladott voltáról árulkodik. Ilyen tendenciát lát Mályusz abban a Zsigmond-kori gyakorlatban, hogy a tanácsosok egy része, illetve egyes királyi secretáriusok állandóan a király mellett tartózkodtak, elkísérték külföldi útjaira is az uralkodót, s az ügymenet vizsgálata szerint e kis csoport révén készültek az utasítások az otthon maradt nagyobb csoportnak az egyes kormányzati teendőkben való instruálására. Bár ez a kisebb csoport nem nyert szervezeti elnevezést, hogy kabinet vagy titkos tanács, de a gyakorlati működésvizsgálatnak eredményeként bizton állítható, hogy lényegében a titkos tanács funkcióját látta el az uralkodó mellett. Ez viszont azért is figyelemreméltó, mert a később majd a központosítás, illetve feudális abszolutizmus útjára lépő európai államok szintén e tájban érnek el a fejlődés jelzett fontos szakaszába (Franciaország, Burgundia, Kasztília, Anglia).

A XV. század első felének magyar királyai úgy érezték, hogy a hatalmuk alatt álló országok végül is valamiféle nagy egységbe tartoznak. Jó példa erre Zsigmond egyházi térről vett rendelkezése is. 1430-ban kéri a Római Szent Széket, hogy a német birodalomban levő bambergi püspökség püspökét, mivel egyházmegyéje adósságok alatt nyög, amíg az az adósságokat törleszti, helyezzék át a váci püspökségre adminisztrátornak. A pápa teljesíti a kérést.[11]

Zsigmondnak ez az intézkedése még egy lényeges dologra is felhívja a figyelmet. Mégpedig arra, hogy az uralkodónak a fent már jelzett központosításhoz és egységesítéshez segítőkre is szüksége volt, s ezt akkor még elsősorban egyháziakban találja meg. Van ugyan adat arra, hogy a titkos kancellária élén például Zsigmond alatt három világi kancellár követi egymást,[12] ez azonban nem állandósul, nem lesz rendszer nálunk. A korabeli műveltségi viszonyok mellett a még csekély számú értelmiségi kénytelen egyházi pályán kezdeni. Ugyanakkor az egyház Rómába centralizált, egész Európát átfogó szervezete maga is olyan szellem, olyan felfogás közvetítője, hogy van lehetőség teljesen különböző területek meghatározott célra irányuló szervezeti összefogására.

Mindezek alapján mondhatjuk, hogy legfelsőbb szinten, Zsigmond uralkodása alatt, megindul valamiféle kísérlet a magyar király jogara alatt álló országok szervezeti összefogására. Ezt az *uralkodó személyének közössége* mellett az *egységesülő igazgatási centrum* kialakítása, az *egyetlen udvartartás, közös kancellárok* és *közös titkos tanács* is elősegíti. Törekvés van az uralkodó mellett önálló zsoldos hadsereg kialakítására, aminek sikere esetén az egyes országok egybefogása intenzívebbé válhatna.

Zsigmond közvetlen utóda, Albert, egy éves uralkodása alatt, a Zsigmond kori eredményeket az addigi háttérbe szorított főurak rögtön felszámolják, s újabb központosítási tendencia csak V. László alatt figyelhető meg. Mályusz ezt elsősorban Vitéz János titkos kancellár nevével kapcsolja össze, aki szerinte felismeri, hogy a király ingázása Bécs, Buda és Prága között szintén igényli: mindenkor egy állandóbb jellegű, tanácsadó mag legyen körülötte.[13] Erre a felismerésre alapozva tesz kísérletet a titkos tanács kialakítására, de ez többek, így Hunyadi ellenállásán elbukik. Figyelemreméltó, hogy a legfelsőbb politikai irányítás szintjén, az igazgatás egységesítési kísérletekkel párhuzamosan bizonyos próbálkozásokat figyelhetünk meg *közös politikai tanácskozások*, ha még nem is közös képviseleti szervek, kialakítására. Ehhez három terület (Magyarország, Ausztria, Csehország) rendi fejlődésének a felgyorsulása ad lehetőséget. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a legelső ilyen jellegű tanácskozás nem uralkodói elhatározás alapján, hanem maguk az említett országok rendi gyűléseinek önálló döntéseként ül össze. Az ok nagyon is kézenfekvő volt, s abban mindnyájan egyformán érdekeltek voltak: a trónörökös V. Lászlónak a kiszabadítása Frigyes császár gyámságából, s a három ország rendei ez irányú közös akció-

[10] *Mályusz* Elemér: Zsigmond király központosítása. i. m. 186. old.

[11] *Fraknói* Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. MTA. 1895. 127. old. (Továbbiakban: Kegyúri jog.)

[12] *Mályusz* Elemér: Zsigmond király központosítása. i. m. 179—181. old.

[13] *Mályusz* Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok, 1956. 97—100. old. (Továbbiakban: Magyar rendi állam.)

jának az összehangolása. A tanácskozás létrejötte maga is érdekes, mivel az már egyértelműen a rendiség megerősödését bizonyítja. Mályusz kutatásai szerint ugyanis a magyarországi kormányzat csúcsán álló Hunyadi János kormányzó nem akarta országgyűlési keretek között lebonyolítani V. László trónra helyezését. Ő csak a főrangúak, s esetleg a városok összehívását tervezte. Pedig közben a hazai rendiség már jelentős fejlődésen ment keresztül. Bár az egyik leglényegesebb rendi jogosítványt, az adómegajánlás jogát, csak 1457-től gyakorolja a magyar országgyűlés, de a rendek önállósodásának útján mégis komoly eredmények tapasztalhatók az 1440-es években. Így az 1444. évi országgyűlés határozatait törvényerőre emelő királyi jóváhagyás után a 33. cikk mellé egy 34.-et is hozzátesznek a magyar rendek, ami a külföldieknek Magyarországon való hivatal- és vagyonszerzését tiltja. E cikkhez még hozzá is fűzik, hogy azt a „felsorolt prelátusok, bárók, milesek, előkelők és nemesek a maguk és egész Magyarország communitásának nevében és személyében hozták meg". A rendeknek ezt az önálló cselekvését és a politikai irányításba való befolyását csak tovább erősítette az 1447. évi király nélküli Országgyűlés határozata, amely szerint ezentúl minden esztendő pünkösd napján Országgyűlést kell tartani, s azon minden prelátus, báró, mágnás és nemes köteles megjelenni, a húsz háznál kevesebb jobbággyal rendelkezőket kivéve. Ugyanitt — már Hunyadi kormányzósága alatt — döntenek arról is: ezentúl királyválasztás esetén a prelátusok és bárók „minden megyéből hívjanak össze nemeseket, s velük egyetértésre jutva döntsenek".[14] Hunyadi viszont ezen érvényes határozat ellenére csak a régi módszerekkel, elsősorban a bárókkal való konzultáció keretében, akart dönteni a király visszahozataláról. Nyilván az ekkorra a hazainál már fejlettebb, differenciáltabb képet mutató osztrák rendek közbenjöttével mégis összehívnak 1452-ben Pozsonyban egy *országgyűlést,* majd az *osztrák rendek* hívására, a főurak, a városok, „Magyarország nemesei lakósai egyetemének követei, akik az egész regnumot képviselik" jelentek meg Bécsben, s szövetséget kötöttek az osztrák rendekkel a király, V. László kiszabadítására. Ehhez a szövetséghez és politikai tanácskozáshoz csatlakoztak az elbeszélések szerint a *cseh- és morvaországi urak* is, s *együttesen állapodtak meg* a fegyveres akcióban. Ezt az akciót látva *mintha már-már* az V. László alatti országok, *Ausztria, Magyarország, Cseh- és Morvaország, közös rendi gyűlésének körvonalai bontakoznának ki előttünk.* E csírájában levő közös rendi képviseleti szerv megerősítését célozza a megjelentek döntése, hogy ugyanazon év novemberében Bécsbe jön „Magyarországból valamennyi prelátus és báró, továbbá megyénként két-két jómódú nemes" és egyúttal jelenjenek meg az osztrákok előkelői, két német birodalmi választófejedelem, valamint Cseh-Morvaország prelátusai, bárói és tehetősebb nemesei, hogy minden „érdekelt ország ügyében döntesek."[15]

A rendek spontán megnyilvánuló egységesítési törekvése, valamiféle közös politikai tanácskozás létrehozására nyilván felkelthette a még fiatal uralkodó tanácsosainak érdeklődését is. Nem lehetetlen, hogy ezen közös rendi képviseleti szerv igazgatási párhuzamaként akarta kiépíteni Vitéz János a már említett, mindig az uralkodó mellett tartózkodó, kis tanácsot is. Ez a terv a magyar főurak ellenállásán megbukik, de a fokozódó magyarországi *török veszély úgy látszik mégis az egységesítés, szorosabb államszervezeti összefogás malmára hajtja a vizet,* éppen a jelzett három ország között levő, felismert érdekközösségre tekintettel.

Így látjuk azután 1454-ben V. László követségét Frankfurtban a birodalmi gyűlésen, amely követség három emberből áll: osztrák, cseh kancellár és magyar alkancellár. E követség célja komolyabb segítség szerzése a birodalomból a török ellen.[16] Úgy látszik, hogy a birodalmi rendek értékelték is az országok közös fellépését, ezért azt üzenték, hogy adnak segítséget, de annak megbeszélésére jöjjön Frigyes császárhoz a cseh és a magyar kormányzó (Podjebrád és Hunyadi) országaik néhány „kiváló nemesével" a császárt a tényleges hadihelyzetről felvilágosítandó. Bár a felsorolásból Ausztria kimaradt, de meglehet, hogy azt csak Frigyes ellenszenve okozta, aki unokaöccse erőszakkal való kiszabadítása miatt esetleg kétségbevonta annak Ausztria birtoklásához fűződő jogait.

A Hunyadi és Podjebrád vezette követség elutazásáról nincs tudomásunk, mindenesetre a közös érdekegyeztetés legfelsőbb szinten megmarad. A három ország együttes akciót tervezhetett a török ellen, mivel Aeneas Silvius arról tudósít, hogy még 1954 tavaszán a pápai követ, aki a leendő török háború miatt járt V. Lászlónál, a Budán ülésező országgyűlésre ment, ahol Csehország és Ausztria követei is részt vettek (ad conventum hungarorum, qui modo Buda celebratur, cum eo pergunt ex Bohemia et Austria oratores regii). Valószínűleg többek között éppen a török veszély inspirálta azt a magyar főúri tanácskozást is, amit 1454 decemberében Péterváradon tartottak a következő évi januári török témájú országgyűlés előkészítésére. E főúri tanácskozáson a magyarok (Hunyadi, kalocsai érsek, pécsi püspök, a nádor, az erdélyi vajda, és a macsói bán) mellett részt vett a három kancellár is: Vitéz János titkos kancellár, a cseh Kolowrat János kancellár és az osztrák kancellár.

[14] *Mályusz* Elemér: Magyar rendi állam. i. m. 93—94.; 82.; 89. old.

[15] *Mályusz* Elemér: Magyar rendi állam. i. m. 94. old.

[16] *Mályusz* Elemér: Magyar rendi állam. i. m. 100. old. u. itt a 232. lbj.

Fenti kancellárokat egyesítő, igazgatási stábnak együttműködését jelző utolsó nyoma 1457-ből állapítható meg. V. László ekkor Pozsonyba országgyűlést hív össze, s a várost kéri, hogy az alábbiaknak biztosítson helyet: Váradi kalocsai érsek, Vitéz János váradi püspök, titkos kancellár, Barius Miklós pécsi püspök, titkos alkancellár, az olmützi püspök, Hangácsi Albert egri püspök, a nagy kancellária alkancellárja.

Tulajdonképpen a török veszélyre hivatkozással a három ország együttműködését már nagyon korán felveti Habsburg Frigyes császár. Mint V. László gyámja I. Jagelló Ulászló magyar királlyal rivalizálva, a magyar rendeket 1443-ban Pozsonyba országgyűlésre hívja, hogy tanácskozzanak a török veszélyről. Bár ezt a magyar történetírás csak ürügynek tartja Frigyes részéről, aki szerintük így kívánta kitúrni V. Lászlót a hatalomból. Az mégis figyelemreméltó, hogy a tervezett pozsonyi országgyűlésre Csehország, Szilézia, Ausztria, Stájerország, Karinthia és Krajna képviselőinek a meghívását is kilátásba helyezte a császár. Lehet, hogy ez valóban csak ürügy volt a császár részéről, viszont mint egy lehetséges együttműködés kialakításának kerete és tervezete figyelmet érdemel.[17]

A XV. század második felében, aki az egybefogást intenzívebben megkísérelhetné, az *Mátyás* királyunk. Mivel ő mint említettük nem dinasztikus úton, hanem fegyveres erővel szerzi meg Magyarország mellé a korábbi perszonálunióval kapcsolódó területek nagy részét (Morvaország, Szilézia, Ausztria), így nála elsősorban nem a békés viszonyok között alkalmas eszközöket kell keresni. Főként *önálló zsoldoshadserege* az, amivel ezen területek együtt tartása lehetővé válik, és ennek megfelelően a *katonai jellegű igazgatás* kerül nála előtérbe. Legalábbis azok a tények, hogy Morvaországba és Sziléziába főkapitányt állít, majd a meghódított Ausztria élére kormányzót, míg Bécs városába főkapitányt nevez ki, mind erre utalnak. Emellett a főkapitány felügyelete alatt az említett tartományokban jelentősebb csapattesteket állomásoztat, ami e területek elszakadásának a meggátolására hivatott. Hogy e fegyverrel meghódított területeknek katonaság útján való megtartása is kétséges volt, jól mutatja, hogy Mátyás halála után az ausztriai főkapitány csak pár hónapig képes védeni magát Bécsben.[18]

Szintén a fegyveres erő, a hódítás jogának előtérbe kerülését mutatja Mátyás alatt az is, hogy Ausztria meghódítása után nem koronáztatta meg magát. Arra nincs utalás, hogy szándékában lett volna a tartomány feletti főhatalom átvételét a korban szokásos formák megtartásával végrehajtani. Mátyás ehelyett a reneszánsz korszak ókor-imádó szellemében, mint antik triumphator, nagy győzelmi bevonulást tart Bécsbe, s így fejezi ki, hogy a kard, s nem az öröklés jogán jutott a tartomány birtokába. A bevonuló hadvezért pedig nemcsak családja övezi e győzelmi menetben, hanem ott találjuk a magyar országos méltóságok többségét is, mintegy jelképezve, hogy a tartomány feletti főhatalom gyakorlásának a joga átszállt a magyar koronára.

Székely György vélekedése szerint kezdetben szintén a katonai jellegű igazgatás volt a jellemző a Mátyás által meghódított Morvaországra is. A tartomány megszerzése után a cseh—morva rendek katolikus többsége megválasztotta őt királlyá, sőt Székely adata nyomán még megkoronázásáról is értesülünk.[19] Uralmának ilyen jellegű törvényesítése mellett is Mátyás hadserege megszállta a fontosabb erősségeket, s ez tovább erősítette a tartománynak a magyar király nevében történő irányítását.[20]

Később Mátyás a hadsereg benti állomásoztatása mellett úgy tűnik változtatott a kormányzási módszeren. Székely György a korabeli oklevéladási gyakorlatot vizsgálva mutatja ki, hogy Mátyás uralkodása második felében már cseh nyelvű kancelláriát szervez maga mellett, ami az oklevelek datálási adataiból kikövetkeztethetően állandó jelleggel a király mellett tartózkodott. Sőt, a kiemelkedőbb morva városok számára, amelyek többségében a német etnikumu polgárság vitte a vezető szerepet, még német nyelvű oklevéladással is kísérletezett.[21] Mátyásnak e módszere arra enged következtetni, hogy a katonai irányítás második vonalba szorításával a polgári igazgatás került előtérbe. A tartományi tisztviselők korábbi státusának visszaállítása, a külön kancellária, anyanyelvű oklevéladással, azt sugallják, hogy az uralkodó a *tartományi önállóság* további megtartása mellett, elsősorban az igazgatásban látott lehetőséget, sikeres eredményt egy jelentősebb tartománynak a magyar kormányzati centrumhoz való csatolására. Ugyanakkor egy Székely által közölt adat, egy olomouc-i kanonoknak a felhatalmazása a törökellenes adó behajtására 1476-ban, mintha azt a kísérletet sejtetné, hogy a tartományi *pénzügyigazgatáson* keresztül keresett alkalmasint Mátyás pozitív módszert a tartomány szorosabb központi ellenőrzés alá fogására.[22] Ugyanis a hivatkozott adat szerint az olomouc-i kanonoknak a beszedett adót a király visegrádi várnagyának

[17] *Mályusz* Elemér: Magyar rendi állam. i. m. 97., 100., 103. old.

[18] *Horváth* Mihály: Magyarország történelme. Pest, Heckenast, 1871. 3. köt. 163—212,; 246—249. old.

[19] *Székely* György: Mátyás király és a morva főváros. (Diplomatika és nyomdatörténet) Századok, 1980/4. sz. 602. old. (Továbbiakban: Mátyás király.)

[20] Hogy még Mátyás halálakor 1490-ben is a fekete sereg zöme Morvában és Sziléziában állomásozott. l. *Horváth* Mihály: i. m. 249. old.

[21] *Székely* György: Mátyás király. i. m. 609. old.

[22] *Székely* György: Mátyás király. i. m. 609—610. old.

kellett elküldeni. Nem tudjuk, hogy ez általános gyakorlat volt e Mátyás alatt a morvaországi adók behajtása terén. Mindenesetre az a tény, hogy a törökellenes adót a visegrádi várnagy szedte, egy másik forrás elemzés fényében már fokozottabb jelentőségű lehet. Ugyanis Kubinyi Andrásnak a budavári udvarbírói hivatalról adott elemzése szerint éppen Mátyás alatt nyert kiemelkedő jelentőséget a budai vár provizorátusa, mint a királyi birtokok jószágigazgatói hivatala, aminek vezetője a befolyó jövedelmekből mintegy királyi magánkincstárosi funkciót is ellátott az uralkodó mellett, lévén, hogy az udvarbíróhoz befolyó összegekről a rendeknek nem kellett elszámolni, nem úgy, mint a rendek megajánlása nyomán befolyó állami egyenes adóról. Szintén Kubinyi tanulmányában található adat arról, hogy ugyanezen törökellenes adó beszedéséről Kassa városának pontosan a budavári udvarbíró ad nyugtatványt.[23] Ugyanakkor a budai várhoz rendelt birtokok igazgatásában kiemelkedő szerepet játszik a visegrádi vártartomány és annak officiálisa, várnagya. Kezdetben Mátyás uralkodása alatt arra is van példa, hogy a visegrádi várnagy királynéi kincstartó egy személyben, majd a visegrádi uradalomnak a budavári provizorátussal való összekapcsolása után több esetben úgy tűnik fel, hogy a visegrádi várnagy a budavári provizor helyettese, amit csak fokoz, hogy a gyakorlatban többször familiárisi viszony is áll fent köztük. Ez az említett törökellenes adóról szóló adat 1476-ból való, de Székely György jóvoltából egy korábbi, 1472-es adóügyi rendelkezésről is tudunk, aminek Brno város volt a címzettje. Már e szerint is a beszedett adót a visegrádi várnagynak kellett küldeni.[24] Ennek nyomán úgy tűnik, hogy az 1476-os későbbi adóügyi rendelkezés már kitaposott úton haladhatott. Ugyanakkor ezek az utalások azt is jelzik, hogy mivel a befolyó tartományi adót nem a rendi méltóságviselőnek, a főkincstartónak, hanem a király közvetlenebb, bizalmi jellegű tisztségviselőjének, a visegrádi várnagynak kellett beküldeni, az ún. királyi magánkincstárat gyarapítván, az az uralkodó közvetlen rendelkezése alatt állhatott. Ez lehetővé tette, hogy az adóösszeget az uralkodó eléggé tág körben használhatta fel. Más kérdés azután, hogy a Mátyás-féle zsoldos hadsereg minden befolyó állami jövedelemből rendszeresen igen jelentős összegeket emésztett fel.

Mátyás az említett fegyverrel meghódított tartományokban, uralma állandósításával, egyre inkább a magyar koronához tartozóknak kezdte tartani azokat, s jórészüket, hercegi címeikkel együtt átruházta természetes fiára Corvin Jánosra. A tartományok feletti rendelkezési jogát, illetve Mátyásnak arról vallott felfogását mutatja Corvin Jánosnak a milánói herceglánnyal, Sforza Biancával készülő házassága, valamint az ennek kapcsán szerkesztett házassági szerződéstervezet. Ebben a mennyasszony hozományaként felkínált 150 000 forinttal szemben Mátyás kb. kettőszázezret ajánl fel, s az összeg biztosítékául lekötött fekvő birtokok sorában Corvin János nem jelentéktelen magyarországi birtokai mellett ott találjuk az Osztrák hercegséget, és több sziléziai hercegséget (Oppeln, Tost, Leobschütz, Ratibor és Sagan).[25] Tulajdonképpen a Mátyás-féle gyakorlat nem áll minden példa nélkül a magyar államszervezet eddigi történetében. Ugyanis Magyarországnak még az Árpád-kori hódítások eredményeként társországává lett Dalmácia, Horvátország és Szlavónia számára nem koronáztak külön uralkodót. A magyar királynak Székesfehérváron a Szent István-féle koronával való felékesítése elegendő arra, hogy Magyarország mellett az említett társországok felett is megszerezze a főhatalmat. Ezen az a tény sem változtat, hogy a történeti források szerint Könyves Kálmán királyunkat Dalmácia meghódítása után, Zárában megkoronázzák dalmát királlyá.[26] Talán éppen ennek a koronázásnak a későbbi meg nem ismétlése is arra utal, hogy a kialakuló közjogi felfogás szerint több helyen való koronázásra nincs szükség. Ugyanakkor a hatalom egyértelmű Magyarországra való koncentrálásának szimbolikus jele az is, hogy majd Nagy Lajos alatt a lengyel koronát, Zsigmond alatt pedig a német koronát is Visegrádon a szent koronával őrzik.

Teljesen eltérő volt a magyar gyakorlattól a német birodalomban a főhatalom megszerzése. Így például, ha valaki cseh királyból lett német-római császárrá (mint például egy századon keresztül a Luxemburgi dinasztia) ehhez csak négy lépcsős eljárásban juthatott el. Először is meg kellett magát koronáztatnia cseh királlyá a cseh, morva és sziléziai rendekkel, majd a német választófejedelmek megválasztották a németek római királyává és Achenben Nagy Károly vaskoronájával római királlyá koronázták. Végül ez a római királyi cím feljogosította őt a császári cím megszerzésére, amit úgy kaphatott meg, hogy elment Rómába és a pápával a Németek Szent Római Birodalmának császárává koronáztatta magát, de mielőtt Rómába ért volna Milánóban a lombardok királyává is megkoronázták. Mindez a hosszadalmas eljárás, valamint a főhatalom megszerzésében a különböző szinten beleszólásra feljogosított erők együttesen eredményezték, hogy a XV. századra a német császári cím birtokosa egyre inkább csak névleges hatalommal bírt, mivel a hatalom a megválasztásra befolyást gyakorlók kezében időközben szétforgácsolódott.

[23] *Kubinyi* András: A budai vár udvarbírói hivatala. (1458—1541) Levéltári Közlemények, 1964/1. sz. 67—98. old.

[24] *Székely* György: Mátyás király. i. m. 609. old.

[25] *Horváth* Mihály: i. m. 210—211. old.

[26] *Horváth* Mihály: i. m. 1. köt. 359. old.

Viszont az a mód, hogy egy *államtömörülés uralkodója egyetlen koronázási aktussal elnyeri valamennyi országa feletti főhatalmat, úgy tűnik olyan eszköz, amely alkalmas kiindulásul szolgálhat több államterület egységesítésére, szorosabb összefogására.* Megjegyzendő, hogy a magyar királyoknak az említett nagyvonalú hatalomátvételi módját lényegesen megkönnyítette, hogy uralkodóink az említett területeket fegyverrel szerezték. A fegyveres hódítás pedig a feudalizmusnak még olyan korai időszakában történt, amikor még szó sem lehetett rendiségről, s nem is volt olyan politikai erő, amely a magyar uralmat hoszabb távon megkérdőjelezhette volna. Amire itt is kialakul a rendiség, addigra megszilárdul a magyar királysággal való közjogi és politikai kapcsolat. Bár a három ország bizonyos fokú tartományi önállósággal bír, s ez egyúttal azt is jelenti, hogy tartományi rendi gyűlést is tartanak, ahonnan orátorokat küldenek a magyar országgyűlésbe. Ily módon az ő esetleges külön érdekeiknek itt, a magyar országgyűlésen, hangot adhattak.

Akik a XV. században a magyar állammal való kapcsolatot elsősorban megkérdőjelezhették volna, azok főleg a főurak. Ők viszont már az Anjou királyok délvidéki politikájából következően igen jó kapcsolatokkal rendelkeztek magyar királyi udvarban. Végig az egész XV. századon megfigyelhető, hogy a déli tartományok főurai igen nagy számban vesznek részt a központi kormányzatban. Ugyanakkor e déli területeknek Itáliával való szorosabb kapcsolata miatt az itteni egyetemet végzett ifjúság is egyre sűrűbben jut a magyar királyságban püspöki székhez. Egész családi vonalak figyelhetők meg, ha a Vitéz János és Janus Pannonius kettőst említjük, vagy a Beriszlók veszprémi püspökségét és vránai perjelségét, unokaöccsük Statileo János erdélyi püspökségét, s az ő, anyai rokonságából való két Verancsicsnak esztergomi érsekségét és csanádi püspökségét, avagy a két Frangepán kalocsai érsekségét nézzük. Amellett a világi főurak sem kisebb nevekkel képviseltetik magukat a XV. századi magyar történetben, mint az Újlakiak, Thallócziak, Frangepánok, hogy a század vége felé felfutó Szapolyaikat, Erdődieket, Draskovichokat és Zrínyieket ne is említsük.

Király és kormányzati központ, valamint a délvidéki főurak formailag is megmutatkozó érdekközössége nem vezethet ekkor még olyan folyamathoz, hogy az a magyar király hatalmát e részeken megkérdőjelezné.

A Mátyás utáni Jagellók viszont teljesen képtelenek a keleti „államszövetség"-ben, államtömörülésben rejlő lehetőségek kiaknázására. Ezen uralkodók ugyan egyik államból a másikba utazgatnak, megkísérlik mindenütt rendbe tenni a központi jövedelmeket és adminisztrációt, de távollétükben a főúri csoportosulások újra megpróbálják a központi jövedelmeket magukhoz ragadni, s a lassan vontatottan haladó rendi központosítás eredményeit a lehetőségig visszafogni. Ezzel a problémával ekkor még nem állnak egyedül, hiszen Európaszerte ezzel birkóznak az uralkodók, V. Károlytól kezdve I. Ferencig. Ám ezek a nyugat-európai államok külső veszélytől ilyen óriási mértékben nem fenyegettetve több idővel rendelkeznek a rendi állam központosítási eredményeinek megerősítésére, megteremtve ezzel az alapot a XVII. századi feudális kormányformának, a feudális abszolutizmusnak.

Természetesen a XVI. század fordulóján a korabeli magyar állam irányítói többségükben úgy vélték, hogy a magyar királyság köré kialakított államcsoporttal a hátuk mögött, még van lehetőség a török megállítására. Elősegítette ezen vélekedésnek meggyőződéssé alakulását az a körülmény is, hogy a szultáni udvar az 1500-as évek első két évtizedében maga kezdeményezte a Mátyással kötött békeszerződés folyamatos meghosszabbításait. Az viszont már kevésbé volt számukra érzékelhető, hogy a Porta által sürgetett hoszabbításokat elsősorban az tette indokolttá: a török csapatok nagyon is el voltak foglalva az oszmán birodalom keleti határainak a kibővítésével és stabilizálásával. Néhány élesszemű kortárs politikus mindezek alapján állította, hogy az ázsiai hadszíntér viszonyainak konszolidálása után biztosan Európa irányába fog megújulni a török hódítás. Úgy tűnik, hogy a Földközi-tenger medencéjében különösen érdekelt itáliai hatalmak, és a pápai udvar tartoztak elsősorban azon politikai centrumok közé, akik az előbbi felismerést következetesen hirdették, s ennek szellemében megpróbáltak cselekedni is.

Velük szemben a Jagellók alatti Magyarország törökkel szembeni passzivitása feltűnő, de nem egyedülálló jelenség. Hasonlóan langyos álláspontot képviselt török ügyekben a kor Lengyelországa is, pedig az 1400-as évek végére annak déli határait is eléri a török hódítás. A lengyelek törökellenes akciók helyett nyakra-főre bonyolódnak bele az orosz területek megszerzéséért vívott harcokba, s talán Báthori István királyukat leszámítva egyetlen uralkodójuk sem fordít különösebb gondot az oszmán hatalom megállításának.

Pedig a törökkel szembeni vigyázatlanság és nagyvonalúság könnyen megbosszulta magát. Erre végzetes példát éppen a Jagelló család első magyarországi uralkodójának, I. Ulászlónak a várnai csatában (1444) bekövetkezett szerencsétlen, korai halála szolgáltatott. De úgy látszik sem a későbbi Jagelló királyaink, sem tanácsosaik nem tanultak a törökkel vívott százados küzdelem szomorú tapasztalataiból. Hiszen II. Lajossal kísértetiesen ismétlődik a magyarországi Jagellók tragédiája. A Mohácsi csatamező nemcsak azért fogható fel utolsó figyelmeztetésül a korabeli magyarság és Európa számára, mert ott veszett Magyarország több ezer katonája és ifjú királya, hanem azért is, mert míg Várna esetében még

a déli magyar határtól több száz kilométeres távolságban folyt a török hatalom megállításáért vívott harc, addig a Mohácsi mező már az ország határain jóval belül van, ide alig kétszáz kilométer a főváros, Buda.

De mindebből nem tanul a török kivonulása után a királlyá választott Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd sem. Évtizedes versengésük csak arra jó, hogy az ország maradék erejét is tönkretegye, s kiszolgáltassa a töröknek. Mindezek a tanulságok fájdalmas kiáltásként hangzanak, ha a kor egyik legismertebb magyar diplomata egyházfőjének, Frangepán Ferenc kalocsai érsek és egri püspöknek, Szapolyai támogatójának, Ferdinándhoz a békekötés szükségességéről, 1537-ben írott levelét olvassuk.[27] „... *Váratlanul emelt uram az isten erre a méltóságra tégedet, váratlanul mondom, mert boldog emlékű Lajos király még sokáig élhetett volna, de ha fölemelt, azért tette, hogy megvédd ez országot;* megvéded, pedig, ha egyességgel, békével jársz, elveszted, ha fegyverhez fogsz nyúlni. Mert tudd meg s jegyezd meg jól, hogy a magyarok nagyobb része inkább legvégső veszedelemnek teszi ki magát, mintsem a német igát kelletlenül fölvegye. Gondold meg ezt fölség, s mellé azt, hogy jobb nehány év elteltével bírnod Magyarországot, mint soha. *Itt a török a jószomszéd, a névleg jó barát, aki kettőtök versengéséből hasznot húz, amit mindketten megsirattok, ha el nem hárítjátok* — s ha késő is van már, a régi példabeszéd szerint jobb későn mint soha. *Most még csak azt nézed fölség, hogy minket magyarokat miként emészt, s fűz rabláncra a török, s akkor ha akarsz sem tudsz majd ellenállni.* Hagyj föl szigorú jogaidból valamit a közjóért, s gondold meg: saepe summum ius, summa iniuria."

Ferdinánd azonban mindezen intelmek ellenére is szívósan ragaszkodik jogaihoz, ami végül is csak részeredményt hoz. A Szapolyai párttal való harcában, átmeneti sikerek után, csak az ország északi és nyugati részét tudja a maga kormányzása alatt megtartani. Ám ez az úgynevezett királyi Magyarország, valamint a szintén Jagelló örökségnek számító cseh korona országai és családi birtoka, Ausztria hercegsége, együttesen egymás szomszédságában már akkora államterületet képviselnek, amelynek intenzívebb összefogásával érdemes kísérletezni. Ferdinánd nem is idegenkedik ettől. Makkai László véleménye szerint már 1527-ben hozzákezdett az említett három országcsoport igazgatásának egy kézben való szorosabb összefogására.

Első látásra úgy tűnik, hogy Ferdinánd mind a magyar királyságbeli elődeinek egyesítési módszereivel (közös igazgatási szervezet, közös uralkodói tanács, közös kancellária) és dédapja Jó Fülöp, burgund hercegnek az újításaival (közös pénzügyi adminisztráció) is kísérletezik. Így állítja fel a *Hofrat*-ot, amit országai közös tanácsának szán, majd a *Geheimrat-ot,* ami talán a titkos tanács funkcióit látja el, a *Hofkanzlei-t,* a közös kancelláriát, s végül a *Hofkammer-t,* az alárendelt országok közös központi pénzügyi szervét.[28] Ugyanakkor ezen közös központ felállítását úgy látta célszerűnek, hogy az egyesítendő országoknak bizonyos tartományi önállóságot, különállást biztosít. Ezt jelzi az is, hogy a három országcsoport közös rendi képviseleti szervének a felállítását már mellőzi, holott mint korábban említettük, éppen Ferdinándnak e területeken uralkodó Habsburg elődei alatt kerül napirendre éppen a jelzett három ország közös képviseleti szerve, illetve közös rendi gyűlés felállításának lehetősége.

Utólag úgy látszik, hogy bármennyire is igyekezett Ferdinánd az elődök eredményeit tanulmányozni, s az egyes országok sajátosságait figyelembe venni, mégis rosszul mérte fel a viszonyokat. Feltehetően a jogara alatt egyesítendő országok önállósodási törekvéseivel, illetve a rendiségnek adott országokban elért szintjével nem számolt kellőképpen. Ugyanis bármennyire tekinthető elődei százesztendős kísérleteihez képest az ő igazgatás-egyesítési kísérlete a legteljesebbnek, amit egy egységes centralizált rendi állam megkívánt volna, mégis a gyakorlatban abból csak a pénzügyigazgatás szervezete tudott az eredeti elképzeléseknek megfelelően funkcionálni. Egyes történészek véleménye szerint ebben a maradandóságban szerepet játszott az is, hogy a burgundi elődök egységes kamarai igazgatásában felhalmozódott tapasztalatokat felhasználhatta. Ez nagyban segíthette e kelet-európai szféra pénzügyeinek koncentrált összefogását. Bár a gyakorlatban funkcionált a *Geheimrat* is, de mivel ezt az uralkodó elsősorban közvetlen és feltétlen híveiből, s nem pedig az alávetett országok képviselőiből állította össze, Makkai értékelése szerint azt minden alávetett országban idegen uralomnak tekintették.[29] Majd harminc esztendővel az említett egységesítési kísérlet után, 1556-ban, még egy közös szervet állít föl Ferdinánd a három országcsoportnak: a *Kriegsrat-ot,* a *Haditanácsot.* Elképzelhető, hogy ebben jelentős szerepet játszott a török magyarországi hódításainak 1552-öt követő óriási mértékű kiszélesítése, s így a török veszélynek az állami politikában, most már a Habsburgoknál is érzékenyen tapasztalható veszteségek miatti előtérbe kerülése. Érdekes módon ez a szerv, akárcsak a pénzügyi-igazgatás központi szerve, a

[27] A levélrészlet magyar változata in. *Károlyi* Árpád: Adalék a nagyváradi béke történetéhez. Századok, 1878. évf. 705—706. old. A levél kuriozitását fokozza, hogy az 1538-as váradi békekötés után Frangepán elsőként áll át Szapolyai táborából Ferdinánd hívei közé.

[28] *Makkai* László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960/2—3. sz. 196—197. old.

[29] *Makkai* László: i. m. 197. old.

gyakorlatban megmarad, beváltja az uralkodó hozzáfűzött reményeit.

Végül is azzal a meglepő eredménnyel állunk szemben, hogy az I. Ferdinánd-féle központosításból csak két szerv, az *Udvari kamara* és a *Haditanács* állta ki a gyakorlat próbáját, és ezek működését az alávetett országok rendeinek különböző ellenállási kísérletei sem tudják megakadályozni. Sőt, a több évszázados Habsburg uralmi időben ez a két szerv bizonyul a legállandóbbnak. Újabbat ugyan nem nagyon tudnak hozzájuk felcsatlakoztatni a Habsburg utódok, de a két szerv, illetve a két igazgatási ágazat közösségi gondolata maradandóságát mutatja, hogy 1848-ban az összmonarchia létét megkérdőjelező társadalmi mozgalmak során, illetve e válságos időszakot magyar részről lezáró kiegyezési tárgyalásokon, éppen ezen két ügykör közössége az, amiből jottányit sem akarnak engedni Bécsben az egyezkedésre kényszerülő politikusok. Viszont a történelem fintora, hogy a nagy igyekezettel megkezdett Habsburg egyesítési kísérletek ezen két lényeges pontjából is a pénzügyek közösségének csak töredékét sikerült ekkor már megmenteni.

Rácz Lajos

Így szórták a pénzt Rómában

A iactus missilium problémája a római jogban

1. *A iactus missilium* nem forrásszerű kifejezés, hanem a pandektairodalomban jött létre és ezt követően vált közkeletű fogalommá.[1] A *res cottidianae*ben Gaius (D. 41.1.9.7) és az ő nyomában a jusztiniánuszi institúciók (2.1.46) *missilia iactare in vulgus*,[2] egy Digesta-szövegben (D. 41.7.5.1) Pomponius ellenben *aes spargere* névvel jelöli azt a szokást, hogy a köztársaságvégi és principátuskori magisztrátusok *(consules vel praetores)*, maguk a császárok,[3] vagy akár tehetős magánosok is[4] a nép kegyeinek elnyerése vagy pusztán a személyes presztízs növelése érdekében különféle ajándékokat szórtak (az utcán vagy színházban) a tömeg közé. A „missilia" többnyire pénz — Pomponius emiatt említi csupán az *aes spargeret* —, de lehet más érték is. Így különösen azok a *tesseraenek*[5] nevezett fém- vagy falapocskák, melyek mint bemutatóra szóló belépőjegyek a birtokost feljogosították bizonyos intézmények, ill. rendezvények látogatására.[6] Ezek mellett sor kerülhetett a fix áron juttatott gabonafejadagokon felüli rendkívüli ingyenes gabonamennyiség felvételére jogosító *tessera frumentaria* dobálására is.[7] A szokás szívósan tartotta magát a késő császárkorban is, a Iustinianus koráig többször megismételt császári tilalmak[8] ellenére.

Az önmagában véve szerény társadalmi és gazdasági jelentőségű jelenségre az ókori Róma juristái nem fordítottak túlzott figyelmet, annál több fejtörést okozott az elmúlt másfél évszázad romanistáinak. A téma a tulajdonjog keletkezésének és megszűnésének témakörében szokott szóba kerülni, így a körülötte keletkezett félreértések eloszlatása és a probléma újszerű megvilágítása elősegítheti a római tulajdon jogi konstrukciójáról kialakult, többnyire erősen vitatott, elképzelések józanabb alapokra helyezését is.

2. A *iactus missilium* kérdésével szorosan véve mindössze három rövid forrásszöveg — Inst. 2.1.46, Gai. D. 41.1.9.7 és Pomp. D. 41.7.5.1 — foglalkozik. Értelmezésükhöz azonban további források figyelembevétele is szükséges, mindenekelőtt azé a kettőé, melyek egyike az említett institúció-részlet folytatása (Inst. 2.1.47), a másika pedig a Pomponius-szöveg előzménye (Pomp. D. 41.7.5 pr.).

Követve a szokásos eljárást, közülük elsőként az Inst. 2.1.46-ot és a *res cottidianae*ből vett gájuszi szöveget vesszük szemügyre, egyszersmind szembe is állítva őket a köztük fennálló kapcsolat szemléletesebbé tétele végett:

Inst. 2.1.46: *Hoc amplius interdum et in incertam personam collocata voluntas domini transfert rei proprietatem: ut ecce praetores vel consules qui missilia iactant in vulgus, ignorant quid eorum quisque excepturus sit, et tamen, quia volunt quod quisque exceperit eius esse, statim eum dominum efficiunt.*

D. 41.1.9.7 Gai.: *Hoc amplius interdum et in incertam personam collocata voluntas domini transfert rei proprietatem: ut ecce qui missilia iactat in vulgus, ignorat enim, quid eorum quisque excepturus sit, et tamen quia vult quod quisque exceperit eius esse, statim eum dominum efficit.*

---

[1] Ld. erre Berger, RE IX (1916) 552. h., s. v *Iactus;* Meyer—Collings, *Derelictio* (1932) 5. 1.

[2] A missilia, -um (n) közértelemben a császár által a nép közé szórt ajándékokat jelenti, pl. Suet. Ner. 11: *sparsa et populo missilia omnium rerum,* Suet. Aug. 98: *permissa licentia diripienti pomorum rerumque missilium.* Átvitt értelemben a szerencse adományait is értik alatta, pl. Seneca ep. 74.6: *sollicitus missilia eius* (ti. Fortunae) *exspectat.*

[3] Suet. Aug. 98; Calig. 18; Nero 11; Domit. 4.

[4] *Vö.* Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (1953) 584. 1.

[5] Ld. Regling, RE VA (1934) 851—854. h., s. v. *Tessera.*

[6] Pl. Fürdők és *lupanarok* (ld. Martial. 8. 78. 9: *lasciva nomismata),* amphitheatrumok, ill. cirkuszok (pl. Martial. 8. 78. 10) felkeresésére.

[7] Regling. *id. mű* 852. 1. Vö. Cass. Dio 66. 25. 5; 61. 18. 1—2.

[8] Ld. C. 12. 3 *de consulibus et non spargendis ab his pecuniis et de praefectis et magistris militum et patriciis.*

A jusztiniánuszi szöveg hűen követi a gájuszit. A csekély eltérés onnan adódik, hogy míg Gaiusnál egy bizonyos *(quis)* iactans szerepel, addig az institúciók szerzői szükségesnek tartják majdani olvasóikkal, a kezdő jogtanulókkal közölni, hogy a missilia dobálói a *praetores vel consules,* s ennek megfelelően az állítmányokat többesszámba kellett tenni *(iactat-iactant, ignorat-ignorant, vult-volunt, efficit-efficiunt).* Az *enim* elhagyása szorosabb logikai kapcsolatot teremt az előtte és az utána állók között. Gaiusnál utóbbiak inkább csak elméleti magyarázatul szolgálnak a döntéshez, az institúciókban viszont már a döntés indokolásaként hatnak.

Egyebekben mindkét szöveg ugyanazt mondja: a missilia nyomban *(statim)* azé lesz, aki birtokba veszi. A hipotézis szerint a jactans tulajdonos, s a *voluntas domini* az, ami az adprehendenst tulajdonossá teszi. A megszerzés módja a tulajdonátruházás *(transferre proprietatem),*[9] jóllehet a szerző fél egy *incerta persona,* ti. az átruházó nem tudja, melyik pénzdarabot ki fogja felszedni.

Egyik szöveg sem állítja ugyan expressis verbis, hogy a végbemenő folyamat *traditio ad incertam personam,* de a szövegek előzményeiből kiderül, hogy mindkét szerző a tulajdonátruházási módként felfogott traditio jegyében szemléli a műveletet. Gaius a D. 41.1.9 fragmentum 3—6. §-aiban, az institúció-szöveg szerzője a 40—45. §-okban egyaránt a traditio útján végbemenő tulajdonátruházással foglalkozik. Gondolatmenetük is azonos. Előbb a traditio mint formátlan szerzésmód általános indokáról beszélnek (3., ill. 40. §), ezt követi az institúciókban egy toldat a fundus Italicus és fundus provincialis közti különbség megszüntetéséről (40. §: *et ideo-differentia est*) és a vevő Iustinianus által előírt vételárfizetési kötelezettségéről (40. §). A továbbiak során a szövegekben a megbízott által eszközölt traditio (4., ill. 42—45. §), a *brevi manu traditio* (5., ill. 44. §) és a *traditio clavium* (6., ill. 45. §) jön szóba. Nyomban ezt követően mindkét szöveg felveti (7., ill. 46. §), hogy „néha" *(interdum)* előfordul, a tulajdonátruházás valamely meg nem határozott személy részére történik. De nem csupán a gondolatmenet azonos, hanem a szövegek alapvető hipotézise is, hiszen ezek valamennyi probléma fejtegetésénél a *tulajdonos* által végbevitt ügylet aspektusából indulnak ki.

A iactus missilium megítélésében tehát a jusztiniánuszi jog felfogása nem különbözik a res cott. szerzőjének a felfogásától. De lehet-e az utóbbi műben foglaltakat Gaiustól származóknak, tehát klasszikusnak tekinteni? Ezt többen kétségbe vonják,[10] lényegében azzal a meggondolással, hogy az újabb kutatások szerint a res cott. posztklasszikus kori összeállítás.[11] Csakhogy ami megtörténhetik, egyáltalán nem bizonyos, hogy valóban meg is történik, kellő ok nélkül pedig bizonyosan nem történik meg. Amint még látni fogjuk, a res cottidianae posztklasszikus szerkesztőinek nem volt oka, de módja sem a tulajdonszerzés (benne a res derelicta és a missilia feletti tulajdonszerzés) élet megszabta rendjén változtatni. Ezen túlmenően a res cott.-beli kijelentések a klasszikus kor más szerzőinél is megtalálhatók.[12] Nincs okunk tehát pusztán ebből az okból kétségbe vonni a szóban forgó posztklasszikus kompiláció tartalmának klasszicitását, amiből következik, hogy Iustinianus felfogása sem tér el attól.

3. A iactus missilium problémáját azonban tovább bonyolítja az az institúció-szöveg, amely a derelinkvált dolog feletti tulajdonszerzéssel foglalkozik.

Inst. 2.1.47: *Qua ratione verius esse videtur et si rem pro derelicto a domino habitam occupaverit quis, statim eum dominum effici. Pro derelicto autem habetur, quod dominus ea mente abiecerit, ut id rerum suarum esse nollet, ideoque statim dominus esse desinit.*

A szerző — egyébként több klasszikus forráshellyel egyezően — azt mondja, aki egy olyan dolgot vesz birtokba, melyet tulajdonosa derelinkvált, annak nyomban *(statim)* tulajdonosává válik. Ezt követően azonban a res derelictának egy olyan meglepő meghatározásával találkozunk, mely nemcsak más forrásszövegek kijelentéseivel áll ellentétben, hanem a megelőző mondatban állókkal is. Ha ui. a derelinkvált dolog már per definitionem egy res *a domino* derelicta, akkor az előző mondatban az *a domino* kitétel fölösleges. Ha azonban azt fogadjuk el helyesnek, amit az első mondat implikál — ti., hogy a res derelictának csak *egyik* fajtája az, amit a tulajdonos derelinkvált —, akkor viszont a második mondatban nem csupán a tulajdonos, hanem a *bárki* által eldobott dolgot kellett volna res derelictának definiálni.[13]

A 47. §-beli institúció-szöveg eredete — szemben a 46. §-belivel — az irodalomban vitás. Tény, hogy a res cott. D. 41.1.9. fr.-beli szövegéből hiányzik a neki megfelelő rész. A Digestabeli Gaius-szöveg ui. a *iactus missiliumot* tárgyaló 7. § után következő 8. §-ban a *iactus mercium* kérdésére tér át, melynek szövege viszont az institúciók 48. §-ába van, bár némi kibővítéssel, átvéve. Eszerint a 47. §-beli szöveg nem lenne gájuszi. Egyesek azon-

[9] De Francisci radikális szövegkritikájával (Il *transferimento della proprietà,* 1924, 159. l.) szemben a *transferre proprietatem* klasszikus kifejezés. Ld. Kaser, SZ 74 (1957) 433. sköv. l.

[10] Berger, *In tema di derelizione,* BIDR 32 (1922) 140. sköv. l.; Cuenod, *Usucapio pro derelicto* (1943) 78. sköv. l.

[11] Albertario, Rend. Ist. Lomb. 59 (1926) 409. l.; Arangio-Ruiz, Mél. Cornil I (1926) 93. l.; id., *Ancora sulle res cottinianae,* St. Bonfante I (1930) 493. l.; Haymann, SZ 48 (1928) 330. l.

[12] Ld. az 5. p. a) alatti forráshelyeket.

[13] Vö. az 5. p. b) alatti szövegekkel.

ban megkísérlik kimutatni gájuszi eredetét, úgy gondolva, hogy a kompilátorok a rendelkezésükre álló gájuszi res cott.-ből a vonatkozó részt felvették az institúciókba, de kihagyták a Digestából.[14] Ezt elfogadva persze nehezen érthető, hogy ha egyszer felfogásukkal egybevágott, az excerptorok miért éppen ezt a részt hagyták volna ki?[15] Nem több puszta találgatásnál az az elgondolás sem, hogy az institúciók szerzői a gájuszi műnek egy teljesebb példányát használták, mint a Digesta-szerkesztők.[16]

Semmi nyomós érv nem szól tehát az ellen, hogy az Inst. 2.1.47-et a magunk részéről teljes egészében az institúció-szerzők művének tartsuk.[17] Ami persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a benne foglaltaknak a gájuszi, ill. általában a klasszikus felfogástól el is kell térniök. A klasszikus joghoz képest novumot csupán a *qua ratione verius esse videtur* szövegrész látszik hozni, ti. azt a vitatható — sőt végeredményben helytelen — elgondolást, hogy a iactus missilium feletti nyombani tulajdonszerzésben rejlene a res derelicta feletti közvetlen tulajdonszerzés indoka.

4. A fentiekben ismertetett forrásszövegek és előzményeik — Inst. 2.1.40—45 és D. 41.1.9.3 —6 — három jogintézményt sorakoztat fel egymás után: a *traditiot*, a *iactus missiliumot* és a *derelictiot*. Nem lehet afelől kétségünk, hogy a szövegek szerzői mindhármukat egymástól különböző jelenségnek tartják — amit a külön név is jelez —, de a közvetlen egymás mellettiségből következően egyszersmind rokon alakzatoknak is. A tisztánlátás érdekében célszerű lesz a bennük foglalt döntéseket egymás mellé állítani:

1. traditio: a tulajdonos által *tradált* dolog (nyomban)[18] az *accipiensé* lesz;

2. iactus missilium: a tulajdonos által *jaktált* dolog nyomban az *excipiensé* lesz;

3. derelictio: a tulajdonos által *derelinkvált* dolog nyomban az *okkupálóé* lesz.

Mindhárom tényállásban közös *a)* a jogügyletet végző személy tulajdonosi *(dominus)* minősége; *b)* és tulajdonátruházásra, ill. a saját tulajdonjog megszüntetésére irányuló akarata, valamint *c)* a dolgot birtokba vevő nyombani *(statim)* tulajdonszerzése.

A traditio, a iactus missilium és a derelikció ezek szerint *azonos* joghatásokat hoznának létre: az accipiens (iactans, derelinquens) *nyombani* tulajdonszerzését a birtokba vett dolgon. Mivel azonban valamely ügyletet az általa kiváltott joghatások karakterizálnak, felvethető a kérdés, hogy azonos joghatásokat előidéző ügyletek között lehet-e érdemben megkülönböztetést tenni, s nem puszta pedantéria-e, ha a források, s ezek nyomán az irodalom közöttük differenciál?

A nem túlságosan figyelmes szemlélőnek is feltűnik — ámbár az irodalom ezt a szempontot nem méltatta figyelmére —, hogy a három ügylet joghatásbeli azonossága a tényállási hipotézis azonosságának következménye: annak ti., hogy az ügyleteket minden esetben *tulajdonos (dominus)* eszközölte. A rendelkező cselekmény *a domino* történt véghezvitele rendkívül kényelmes hipotézis, mivel lehetővé teszi egy komplex jogi történés izolált, vagyis leegyszerűsített, hogy úgy mondjuk, laboratóriumi körülmények között történő vizsgálatát. Ez kedvenc fogása az ún. elemi irodalomnak (amilyen a jusztiniánuszi institúciók, és a res cottidianae is), alapjában véve *didaktikai* megfontolásokból, csak éppen a valóságos életben a rendelkező ügyletek nem tanulmányozhatók ilyen vegytiszta körülmények között. Már ebből az okból is tanulságos lett volna a három ügyletet *más* hipotézisekből kiindulva is vizsgálat alá vonni.

Tekintettel arra, hogy az institúció-szövegek további támpontot nem nyújtanak a kérdés megvilágításához, s minthogy a iactus missilium intézményi és gondolati (jogdogmatikai) hátterét kétségkívül a derelikció képezi, célszerű lesz figyelmünket azokra a forrásszövegekre irányítani, melyek függetlenek a jusztiniánuszi institúciók szövegétől.

5. A derelinkvált dolog feletti tulajdonszerzésre vonatkozó Digesta-szövegeink, ha állapotuk nem is mondható éppen kaotikusnak,[19] első látásra valóban ellentmondásosnak tűnnek. Alapjában véve két típusuk különböztethető meg: az egyik a tulajdonos általi derelikció hipotézisét tartja szem előtt, a másik viszont a derelikciót az elbirtoklással hozza kapcsolatba.

a) Az első típusú források teljes mértékben az Inst. 2.1.47 szellemében foglalkoznak a derelikcióval. Releváns szövegeink zöme ide tartozik, ezért elegendő lesz csupán a legjellegzetesebbekre utalni:

D. 41.7.1 Ulp.: *Si res pro derelicto habita*

[14] Bonfante, *Corso* II. *La proprietà* II. p. (1968) 260. l.; Romano, *Studi sulla derelizione* (1933) 19. sköv. l.; Meyer—Collings, *Derelictio* (1932) 15. l.

[15] Ezt döntő érvnek tartja H. Krüger, *Derelictio und usucapio,* Mnemosyna Pappoulia (1934) 170. l., ugyanígy C. Longo, *Corso: Le cose, la proprietà e i suoi modi di acquisto* (1946) 97. l.

[16] Arangio-Ruiz, St. Bonfante I (1930) 459. sköv. l., 511. sköv. l., 517. sköv. l., ahol ezt a feltevést a szerző más szövegekre is alkalmazza. Ugyanígy Romano, *id. mű* 123. l.

[17] Bizánci szerkesztő — jóllehet klasszikus kijelentések által inspirált — szövegezésének tartja Berger, *id. mű* 146—148. l. Más kérdés persze, hogy ebből lehet-e a mellett érvelni, hogy a derelikció kapcsolatba hozása a traditioval nem klasszikus gondolat. Így gondolta kezdetben Romano is (*L'occupazione* 19—21. l.), aki később módosította álláspontját.

[18] Ezt sem a res cott., sem az institúciók nem mondják ki expressis verbis, de a szövegek értelméből kétségtelen, hogy felfogásuk szerint a tulajdonos által derelinkvált dolog nyomban a birtokba vevőé lesz. Vö. Gai. D. 41. l. 9. 3—7 és Inst. 2. l. 40—45.

[19] C. Longo: „...stato caotico delle fonti che possediamo" (*Corso,* 96. l.)

sit, statim nostra esse desinit et occupantis statim fit ...

D. 3.5.9(10).1 Ulp.: *... si eam insulam fulsit, quam dominus quasi impar sumptui dereliquerit ...*

D. 9.4.38.1 Ulp.: *si serum pro derelicto habeam, qui tibi furtum fecerat, liberari me quia statim meus esse desinit ...*

D. 40.8.2 Mod.: *Servo quem pro derelicto dominus ob gravem infirmitatem habuit ...*

D. 42.8.5 Gai.: *... sed et si rem suam pro derelicto habuerit ut quis eam suam faciat.*

Az *a domino* véghezvitt derelikció hipotézise olyannyira fogva tartani látszik a klasszikusok képzeletét, hogy egy nem tulajdonosi derelikció lehetősége csupán egyetlen forráshelyen jön szóba:

D. 21.2.76 Venul.: *Si alienam rem mihi tradideris et eandem pro derelicto habuero ...*

b) A második típust képviselő néhány forrásszöveg oly módon mérlegeli valamely derelinkvált dologgal kapcsolatban az usucapio lehetőségét, hogy nem tartalmaz utalást a derelinkváló személy tulajdonosi vagy nem tulajdonosi minőségére:

D. 41.7.4 Paul.: *Id quod pro derelicto habitum est et haberi putamus, usucapere possumus, etiam si ignoramus, a quo derelictum sit.*

D. 41.7.6 Jul.: *Nemo potest pro derelicto usucapere, qui falso existimaverit rem pro derelicto habitam esse.*

D. 41.7.7 Jul.: *Si quis merces ex nave iactas invenisset, num ideo usucapere non possit, quia non viderentur derelictae, quaeritur. Sed verius est eum pro derelicto usucapere non posse.*[20]

6. A szövegek két csoportja közti ellentmondás feloldása már régtől fogva okoz fejtörést a romanisztikának, anélkül, hogy a fáradozások valamennyire is megnyugtató eredményre vezettek volna. Szükségtelen most belemennünk a szerteágazó és végső soron eredménytelen vita részleteibe, elegendő lesz, ha csupán jelezzük a kutatás alapvonalait.

A probléma tantörténete lényegében két fő irányzat vitáját tudja regisztrálni.

a) Az elterjedtebb és hagyományosnak mondható elmélet követői számára a derelinkvált dolog megszerzése eléggé problémamentesnek látszik. Többségükben, az első csoportbeli forrásoktól inspirálva, az *a domino* véghezvittet tekintik a derelikció alapesetének.[21] Ennek megfelelően *res derelicta*nak csupán a tulajdonos által elhagyott dolgot tartják, illetőleg a derelinkvált dolgot kategorikusan *res nullius*nak tekintik, melyen a tulajdonszerzés *occupatio*val megy végbe.[22] Elbirtoklásra szerintük a nem tulajdonos által derelinkvált dolog birtokba vevője szorul, ennek jelentőségét azonban lekicsinylik,[23] vagy ha nem is, náluk a tulajdonosi és nem tulajdonosi derelikció hipotézisei s ennek megfelelően a megszerzésre szolgáló *occupatio* és *usucapio* alkalmazási esetei egymástól teljes határozottsággal *elkülönülnek.*

b) A másik irányzatot, melyen belül azonban a nézetek nemegyszer jelentékeny eltérést mutatnak, leghelyesebben talán a „tranzlatív derelikció taná"-nak lehetne nevezni. A doktrinának, melynek korábban is voltak szószólói,[24] Bonfante adott nagyszabású elméleti megalapozást és az ő megformulázásában jutott is hírnévre.[25] Bonfante a res derelicta megszerzése kérdésében különbséget lát a klasszikus és a jusztiniánuszi jog felfogása között. Előbbiben az adprehensio csupán a derelinkvált *res nec mancipi* felett eredményez nyombani tulajdonszerzést, míg a *res mancipi*nél a birtokba vevő mindenkor usucapióra szorul.[26] A jusztiniánuszi jogban a kétféle dologfaj közti megkülönböztetés elejtése folytán a helyzet gyökeresen megváltozik. Elbirtoklás most már a derelinkvált ingatlanok és a nem tulajdonostól derelinkvált ingók megszerzéséhez szükséges, míg a tulajdonostól derelinkvált ingókon a birtokbavétellel azonnal tulajdonjog keletkezik.[27] A derelinkvált

[20] Ide tartozik még a Pomp. D. 41. 1. 7. 5. pr. is, melyről más összefüggésben lesz szó. Ld. alább a 9. p.-ot.

[21] Fitting, *Über das Wesen des Titels bei der Ersitzung,* AcP 52 (1869) 24. l.; Stintzing, *Das Wesen von bona fides und titulus in der römischen Usucapionslehre* (1882) 68. l.; Czyhlarz, *De adquirendo rerum dominio,* in Glück's Pand. B. 41—42 I (1887) 6. sköv. l., 88. sköv. l.; 113. sköv. l.; Ricci, *La derelizione,* RISG 13 (1892) 321. sköv. l.; Karlowa, *Römische Rechtgeschichte* II (1901) 413. sköv. l.; Berger, *In tema* 131. sköv. l.; Romano, *Studi* 68. sköv. l., 91., 99. sköv. l.; 104. sköv. l.; C. Longo, *Corso* 95—96., 101. l.; Voci, *Modi di acquisto della propietà* (1952) 233. l.

[22] Az előző j.-ben említetteken kívül még Unterholzner, *Verjährungslehre* I[2] (1858) 406. l.; G. Wolff, *Über Dereliktion von Recht und Besitz* (1888) 9. l.; Scheurl, *Beiträge zur Bearbeitung des römischen Rechts* II. 1 (1880) 70. l.; Pernice, *Parerga* SZ 5 (1884) 108. l.; Klein, *Sachbesitz und Ersitzung* (1891) 283., 348. l.; Cuenod, *id. mű* 95. sköv l. A szemléletmód a legfrappánsabban jut kifejezésre az alábbi szerzőknél: Puchta, *Cursus der Institutionen,* II[7] (1871) 577. l.: „... dieser Verzicht auf das Eigentum heisst Dereliktion"; C. Longo: *Corso* 95. l.: „L'occupazione di *res derelictae* (cose abbandonate dal proprietario) ..."; G. Longo, *I diritti reali* (1962) 99. l.: „...res derelictae cioè delle cose abbandonate a titolo definitivo dal proprietario ..."; Volterra, *Instituzioni di diritto privato romano* (1972) 342—43. l.: „I romani chiamavano res derelicta la cosa abbandonata dal proprietario con l'intenzione di rinunziare al suo diritto di essa".

[23] Cuenod szerint egyáltalán egy nem-tulajdonos által derelinkvált dolog elbirtoklása a klasszikus jogban gyakorlatilag nehezen képzelhető, figyelemmel arra, hogy a tulajdonos akarata ellenére történő *clam* vagy *vi* birtokba vétel a dolgot *res furtivává,* tehát elbirtokolhatatlanná teszi (Cuenod, *Usucapio* 97. l.)

[24] Mayer, *Über das duplum dominium,* Zeitschr. f. gesch. Rechtswiss. 8 (1835) 49—65. l.; Leist, *Bonorum possessio,* in Glück's Pand. B. 37. I (1844) 266. sköv. l.

[25] Bonfante, *La derelizione di res mancipi nel diritto classico,* Scritti giuridici varii II (1918) 327. sköv. l.; *La derelizione e l'apprensione di cose derelitte, Scritti* II (1918) 342. sköv. l.; *Corso di diritto romano,* vol. II. *La proprietà* II. p. (1968) 257—266., 371—372. l.

[26] Bonfante, *Corso* 263—265. l.

[27] Bonfante, *Corso* 261—262. l.

dolog feletti nyombani tulajdonszerzést — ott és amikor ez el van ismerve — Bonfante azzal magyarázza, hogy a rómaiak felfogásában a derelinkvált dolog megszerzése nem *occupatio,* hanem egy a traditióval *analóg* származékos szerzésmód. Az analógia pedig abban állana, hogy egyfelől a derelictio, másfelől az adprehensio nem két egymástól független aktus, hanem a kettő együtt *átruházást* alkot, ahol a szerző félnek tudatában kell lennie a másik fél dologátengedésre irányuló akaratának. Ha ez az egyező akarat megvan, a tulajdonszerzés *nyomban* végbemegy, akárcsak a traditiónál, ahol a felek átruházásban való megegyezése Bonfante szerint nyombani tranzlatív hatályt biztosít.[28] Ha Bonfante tanait követjük, ez az analógia tkp. a res mancipi tekintetében is fennáll. A *res mancipi derelicta* megszerzője ugyanabból az okból szorul elbirtoklásra, amiért a *res mancipi tradita* szerzője, ti. a szerzés formahibája miatt, melyet az usucapio van hivatva mindkét esetben gyógyítani.

Lényegében Bonfante nézeteit követi Meyer-Collings[29] is, aki inkább csak a derelikció eredetéről vallott felfogásában tér el az olasz mestertől. Szerinte ez a iactus missiliumból alakult ki, mint annak különös esete, a iactus missilium így mintegy közbülső helyet foglal el a traditio és a derelikció között.[30] Bonfante elgondolásait teszi magáévá Beseler,[31] és számos tankönyv szerzője.[32]

Más elgondolást vázol fel — ugyancsak korábbi nézetek nyomán[33] — H. Krüger,[34] aki Bonfantehoz hasonlóan szintén éles határvonalat húz a római jogfejlődés két korszaka között. A klasszikus jogban az okkupáló minden dologféleségen mindenkor csupán *possessio ad usucapionem*et szerez, melyet azután valamennyi esetben az usucapio változtat át *dominium ex iure Quiritium*má. Ezért azok a forrásszövegek, melyek a derelinkvált dolog feletti nyombani tulajdonszerzésről beszélnek, valamennyien interpoláltak.[35] A posztklasszikus jogászok „terhesnek" találták a mindenkori elbirtoklást, ezért a derelikciót a traditióval azonosították, melynek következtében most már a res nec mancipin kviritár tulajdon lett szerezhető egyszerű birtokbavétellel. A derelinkvált *res mancipi*re azonban továbbra is megmaradt az usucapio előírása, míg csak Iustinianus a kétféle dologféleség közti megkülönböztetést el nem törölte.[36] A jusztiniánuszi jogban a tulajdonos által derelinkvált dolgon annak folytán vált a nyombani tulajdonszerzés lehetővé, mert a bizánci jogászok elejtették a derelikció traditiojellegének dogmáját és az elhagyott dolgot ugyanolyan res nulliusnak tekintették, mint amelyiknek sosem volt gazdája.[37]

Krüger elgondolásait veszi át, legalábbis fő vonalaiban, Faure[38] és eleinte Kaser[39] is, aki azonban később módosította nézeteit. Az ősi felfogást követő prokuliánusok szerint — mondja Kaser — valamennyi dolgon csak usucapióval lehetett tulajdont szerezni, a szabiniánusok szerint viszont — akik a derelinkvens tulajdonjogát csupán a res mancipin tartották fenn a birtokba vevő elbirtoklásának befejezéséig — a res nec mancipin nyomban az okkupációval tulajdonjog keletkezik.[40] Ez utóbbiakra kialakított „quasi traditio"-t Krügerrel egyezően továbbra is posztklasszikus gondolatnak véli, Justinianus általi elejtésének indokát pedig abban látja, hogy a traditio egységes ügylet, ahol a birtokátengedés meghatározott személy részére, az egyoldalú derelikció viszont mindenki részére történik, ahol a derelinkvens nem tudhatja, ki fogja a dolgot birtokba venni, s egyáltalán birtokba veszi-e valaki, amiért is aggályosnak látszott a derelikciót az átruházással azonosítani.[41]

7. Mindezekkel a nézetekkel szemben le kell szögeznünk, hogy a res derelicta megszerzésének megítélésében a klasszikus és a jusztiniánuszi jog között nem volt véleményeltérés és nem volt annak sem jelentősége, hogy a dolog res mancipi volt-e avagy res nec mancipi (a klasszikus jogban), illetőleg ingatlan volt-e avagy ingó (a jusztiniánuszi jogban). Nem játszott itt szerepet a prokuliánusok és szabiniánusok közti feltételezett véleménykülönbség sem. Minden korban és minden dolog tekintetében a derelikció *immanens* sajátosságai voltak a jogi megítélés meghatározói, melyeken akkor sem tudott volna valaki változtatni, ha erre nála a készség egyébként meg is lett volna.[42]

---

[28] Bonfante, *Corso* 257., 259., 262. l.

[29] Meyer—Collings, *Derelictio* (1932)

[30] Meyer—Collings, *id. mű* 11. sköv. l.

[31] Beseler, SZ 45 (1925) 218. l.

[32] Pl. Siber, *Römisches Recht* II (1928) 93. l.; Cuq, *Manuel*[2] (1928) 291. l.; Buckland, *Text-Book of Roman Private Law*[2] (1932) 208. l.; Jörs—Kunkel, *Römisches Privatrecht*[3] (1949) 130. l.; Arangio—Ruiz, *Istituzioni*[4] (1937) 190 l.

[33] Böcking, *Pandekten,* II[5] (1861) 135. §.; Kuntze, *Cursus des römischen Rechts*[2] (1879) 507. §.; Puchta, *Institutionen* 577—78. l.

[34] H. Krüger, *Derelictio und usucapio,* Mnemosyna Pappoulia (1934) 155—182. l.

[35] H. Krüger, *Derelictio* 166. sköv l.

[36] H. Krüger, *Derelictio* 168. sköv. l. A posztklasszikus traditio-elmélet funkciója Krüger szerint az lett volna, hogy a hatályos jogot az elbirtoklás „elavult és terhes" követelményétől megszabadítsa (*id. mű* 177. l.).

[37] H. Krüger, *Derelictio,* 176. l.

[38] Faure, *Justa causa et bonne foi* (1936) 50. l. 8. j., 82. l.

[39] Kaser, *Natürliche Eigentumserwerbsarten im altrömischen Recht.* SZ 65 (1947) 221—225. l.; RE Suppl. VII, 688—689. l., s. v. *Occupatio.*

[40] Kaser, *Das legatum sinendi modo,* SZ 67 (1950) 328—330. l.

[41] Kaser, RE Suppl. VII. 689. h.

[42] A klasszikus és a jusztiniánuszi jog feltételezett eltérését a derelinkvált dolog feletti tulajdonszerzés kérdésében a szerzők a jogi koncepció megváltozásának tulajdonítják. Egyesek szerint a klasszikuskori traditio elgondolás alakult volna át *derelictio* cum *occupatio*vá, mások szerint ez éppen fordítva

A *res derelicta* jogi minősülése ui. a széles körben elterjedt nézettel ellentétben nem egységes. Olyankor ti., amidőn a dolgot annak tulajdonosa derelinkválta, az gazdátlanná *(res nulliusszá)* válik, amidőn viszont nem tulajdonos volt a derelinkváló, a res derelicta nem lesz gazdátlanná, hanem marad addigi tulajdonosáé.

A *res a domino derelictat* az a sajátossága különbözteti meg a *res nullius* egyéb fajtáitól *(ferae bestiae, insula, alveus, gemmae* stb.), hogy míg ezek gazdátlan mivolta a dolgok jellegéből következőleg mindenkor és bárki számára teljesen bizonyos, addig a derelinkvált dolog esetében elvileg mindig bizonytalan, hogy azt valóban a derelikcióra jogosult személy, vagyis a tulajdonos derelinkválta. Rendes körülmények között tehát sem harmadik személyek, sem maga az adprehendens nem lehetnek teljes bizonyosságban afelől, hogy a birtokbavétel valóban res nulliuson ment végbe.

A res derelicta ebbeli jellegéből következően a birtokba vevő jogi helyzete is bizonytalan. Amennyiben *res a domino derelictat* vett birtokba, akkor ennek mint *res nulliusnak* a tulajdonjogát nyomban a birtokbavétellel, tehát *occupatio*val megszerezte. Ha ellenben egy olyan dolgot vett birtokba, melyet nem a tulajdonosa derelinkvált, akkor a tulajdonjogot csupán elbirtoklással szerezheti meg, feltéve, ha jóhiszemű volt, vagyis a körülmények alapján hihette, hogy a tulajdonos volt a derelinkvens. Minthogy azonban saját jogi helyzete *objektíve* kétséges, az adprehendens *minden* esetben elbirtoklásra szorul, s az *usucapio* lesz az az eszköz, mely a kétértelmű helyzetet egyértelművé változtatja.

Az *adprehendens* jogállása tehát végső soron a *derelinquens* jogállásától függ, akárcsak az *accipiens* jogállása a *tradens*étől. Ebben áll valójában az analógia a derelinkvált dolog birtokbavétele és a tulajdonátruházó traditio között: mindkét szerzésmódra áll a *nemo plus iuris* elve, s mindkettőnél bizonytalan a szerző fél jogi helyzete. Ez a közös sajátosság eredményezi, hogy a *traditio ad incertam personam* konstrukciója alkalmatlan a res derelicta feletti nyombani tulajdonszerzés magyarázatára.

A fejlődési szakaszoktól és a dologfajtáktól független tehát az alapelv: a derelinkvált dolgot az adprehendensnek a tulajdonjogi helyzet tisztázása érdekében mindenkor el kell birtokolnia, még ha jogosult is a feltevés, hogy az esetek többségében az adprehendens a tulajdonjogot valójában — csak éppen ez nem bizonyítható — már az occupatióval megszerezte.

Igazában ezt a helyzetet fejezik ki forrásaink is. Azok a szövegeink, amelyek a derelictióval kapcsolatban usucapióról tesznek említést, ezt mindenkor egy közelebbről meg nem határozott státuszú személlyel (D. 41.7.6: *nemo potest pro derelicto usucapere,* D. 41.7.7: *Si quis merces ... invenisset, num ideo usucapere non possit)* vagy meg nem határozott státusú res derelictával (D. 41.7.4: *id quod pro derelicto habitum est ... usucapere possumus,* D. 41.7.5 pr.: *si id quod pro derelicto habitum possidebas ... me usucapturum constat ...)* kapcsolatban teszik.

Ha már most a res derelicta elbirtoklására a derelinquens, illetőleg az adprehendens joga körüli bizonytalanság kiküszöbölése érdekében van szükség, akkor teljesen ésszerű, hogy nincsen szükség elbirtoklásra olyankor, amidőn a birtokba vevő előtt minden kétségen felüli, hogy a dolgot a tulajdonos derelinkválta: D. 41.7.2 Paul.: *Pro derelicto rem a domino habitam si sciamus, possumus adquirere.*

A derelinkváló tulajdonjogának evidensnek kell lennie, ezért nyilvánvaló, hogy itt csupán kivételes helyzetek jöhetnek szóba. Az usucapio alóli felmentés az ilyen esetekben nem jelent azonban szembefordulást a fő szabállyal, hanem ez annak csupán értelmes kiegészítése, mondhatnánk a főszabály logikus folyománya.

Nincsenek ellentétben az általános elbirtoklási kötelezettséget előíró szövegeinkkel azok a forráshelyek sem, amelyekben a jurista a tulajdonos általi derelikció hipotézisét alapul véve foglalkozik a derelikció valamely problémájával. A hipotézis megválasztása a jogmagyarázó szuverén joga, de persze döntései is csak erre a hipotézisre érvényesek. Ennek ellenkezőjét viszont forrásaink soha nem is állították.

8. A iactus missilium problémáját is csak az általános elbirtoklási kötelezettség bázisáról kiindulva lehet helyesen megközelíteni. Ha a iactus missiliumnak nem lennének a többi derelikciós esettől eltérő sajátosságai, akkor az általános szabály alá esne, ezért szükségtelen lenne külön tárgyalása. Forrásaink azonban foglalkoznak a kérdéssel, s fel kell tételeznünk, hogy ezt nem ok nélkül teszik.

Így gondolták lényegében azok a szerzők is, akik a probléma megoldásán fáradoztak. A XIX. sz.-i pandektisztika, ahogyan azt általában tenni szokta, itt is az intézmény elméleti konstrukcióját igyekezett megragadni. Egyesek a iactus missiliumot egyszerűen azonosították a derelictióval,[43] lényegében véve azzal a szokásos indoklással, hogy a derelinkvált dolog tulajdonjogát az okkupáns nyomban megszerzi.[44]

történt. Az utóbbi nézetet valló Daube egyenesen azt mondja, a koncepció változás annak az állítólag már az ősi időkben megfigyelhető és a továbbiakban azután egyre inkább kibontakozó tendenciának a megnyilvánulása, hogy az eredeti szerzésmódokat *származékos* szerzésmódokká formálják át. Ld. Daube, *Derelictio, occupatio and traditio: Romans and Rabbis,* Law Quarterly Review 77 (1961) 382. l.

[43] Így Kuntze, *Die Lehre von Inhaberpapieren* (1857) 348. l.; Pernice, *Parerga* II, SZ 5 (1884) 108. sköv. l.; „modifizierte Dereliktion"-nak mondja Scheurl, *Beiträge zur Bearbeitung des römischen Rechts* I (1852) 206. sköv. l.

[44] Pernice a D. 41. 7. 1-re hivatkozik, ahol azonban Ulpianus a tulajdonos általi derelikció esetére szorítkozó érvénnyel mondja ki. Vö. Pernice, *id. mű* 108. l.

Pernice hangsúlyozza a iactans és a derelinkvens akarata közti hasonlóságot: előbbi ugyan a jelenlevők többé-kevésbé zárt körével, bár előtte mégis ismeretlen személyekkel áll szemben, utóbbi magával az egész ismeretlen emberiséggel.[45] A többség azonban a iactust traditiónak, pontosabban szólva egy *incerta persona* részére tett traditio-ajánlatnak minősítette,[46] abból kiindulva, hogy a iactans nem egyszerűen tulajdonmegszüntetést akar, hanem a tulajdonjog átruházását valakire. Czyhlarz szerint ez a juttatási szándék határozottan traditiós akarat, mivel a iactans nem egyszerűen gazdátlanná akarja tenni a missiliát, hanem *incertis personis* kívánja juttatni. Az utóbbiak felé tett ajánlatot a felszedők mint *certae personae* fogadják el. A fel nem szedett dolgokra a iactans ajánlata továbbra is fennmarad, azokat tehát később is bárki — nem csupán a iactusnál jelenlevő — felszedheti.[47] A címzettek körének ilyen tág megvonása persze a *traditio ad incertam personam*ot gyakorlatilag már a derelictio közelébe viszi. Ezért egyet kell érteni Berger megjegyzésével, hogy a források sem az egyik, sem a másik elgondolás számára nem nyújtanak biztos alapot, bár végül ő is a derelikció-elméletet tartja valószínűbbnek.[48]

A pandektisztika kérdésfeltevéseitől alapjában véve a modern történeti romanisztika sem tudta magát megszabadítani. A szerzők többségét változatlanul a iactus missilium derelikció- vagy traditio-jellege foglalkoztatja, s ebben a kérdésben továbbra is az akaratnak tulajdonítanak meghatározó szerepet, úgy gondolván, hogy az adprehendens nyombani tulajdonszerzése valamiképpen a derelinkváló, ill. iactans akaratának minőségével áll kapcsolatban. A modern szerzők többsége is a iactus missilium traditio-jellege mellett tör lándzsát,[49] abból kiindulva, hogy a iactusnál, akárcsak a traditiónál, a dolog tulajdonosának pozitív akarata, míg a derelikciónál a derelinkvens negatív akarata dominál. Azok viszont, akik a derelikció-koncepció érdekében szállnak síkra, arra hivatkoznak, hogy a iactus végső soron nem csupán a jelenlevők, hanem bárki más számára is megteremti az okkupálás lehetőségét.[50] Árnyaltabb felfogást alakított ki Scialoja, aki szerint szoros belső kapcsolat lévén a traditio és a derelikció között, nehéz lenne a közbülső zónát (ahova a iactus is tartozik) elhatárolni. A források álláspontja is ingadozó, egyszer a traditio in incertam personam, másszor a derelikció szellemében nyilatkoznak.[51]

9. A szakirodalom fentiekben vázolt vélekedéseiből teljesen nyilvánvaló, hogy a iactans akaratából nem nyerhető magyarázat a „missilia iactare in vulgus" sajátosságaira, még kevésbé e sajátosságok okaira. Ezért azt a Pomponiustól származó Digesta-szöveget kell szemügyre vennünk, melynek jelentőségét a téma szempontjából többen lekicsinyelni, egyesek pedig egyenesen tagadni látszanak.[52]

D. 41.7.5 pr-1 Pomp.: *Si id quod pro derelicto habitum possidebas, ego sciens in ea causa esse abs te emerim, me usucapturum constat nec obstare, quod in bonis tuis non fuerit: nam et si tibi rem ab uxore donatam sciens emero, quia quasi volente et concedente domino id faceres, idem iuris est.*

(1) *Id quod quis pro derelicto habuerit, continuo meum fit: sicuti cum quis aes sparserit aut aves amiserit, quamvis incertae personae voluerit eas esse, tamen eius fierent, cui casus tulerit ea, quae, cum quis pro derelicto habeat, simul intelligitur voluisse alicuius fieri.*

Az erősen vitatott és sokféleképpen értelmezett[53] pr. mindkét tényállásában valójában nem a pro derelicto, hanem a *pro emptore* elbirtokló *bona fides*éről van szó. Az első tényállásban ennek nem akadálya, ha a vevő tudja, hogy az eladó a megvett dolgot mint derelinkváltat vette birtokába, még ha utóbb ki is derül, hogy a derelinkváló nem volt tulajdonos. Mert bár ezzel a vevőnek számolnia kellett, az ellenkező lehetőség sem volt kizárt. A vevő jóhiszeme mellett a jogtudós egy sokkalta kritikusabb esetben hozott kedvező döntéssel érvel. A pro emptore elbirtokló vevő jóhiszemét abban az esetben is megállapították, amidőn ez tudja, hogy eladó a dolgot ajándékképpen kapta feleségétől. Mert a házastársak közti ajándékozás tilalmáról ugyan tudnia kellett, de azt is gondolhatta, a férj a feleség mint tulajdonos megbízásából adta el a dolgot.

Bár a szöveg tényállásában a derelictio csak egy akcidentális körülmény, számunkra fontos szempont, hogy egy derelinkvált dolog megszer-

[45] Pernice, *id. mű* 109. l.

[46] Exner, *Die Lehre von Rechtserwerb durch Tradition* (1867) 12. sköv. l. A klasszikusok közti véleménykülönbséget sem zárja ki a kérdésben: Ihering, *Geist des römischen Rechts* II. 2[4] (1883) 376., 379. l. és Czyhlarz, *id. mű* 106. l. Csak terminológiai eltérést jelent Chlamtatz meghatározása: „translatio dominii wenn auch nicht traditio sensu stricto". ld. *Die rechtliche Natur der Übereignungsart durch Tradition* (1887) 197. l. Ld. még Perozzi *Istituzioni* I (1906) 425. l.; Ferrini, *Manuale di Pandette*[4] (1953) 304. l. 4. j.

[47] Czyhlarz, *id. mű* 109. l.

[48] Berger, RE IX (1916) 554. h.

[49] Grack, *Die Lehre von der Traditio in incertam personam* (1929) 32. l.; Meyer-Collings, *id. mű* 11. sköv. l.; Betti, BIDR 41 (1933) 154. l.; C. Longo, *Corso* 97. sköv. l.; Voci, *Modi* 236. l.; Kaser, RE Suppl. VII, 689. h.; A források Daube szerint is előnyt adnak a iactus traditio jellegének, ld. LQR 77 (1961) 383. sköv. l.

[50] Romano, *Studi* (1933) 131. sköv. l.; Krüger, *Derelictio*, 174. l.

[51] Scialoja, *Teoria della proprietà nel diritto romano* II (1933) 304. l.

[52] Vö. pl. Berger, *In tema* BIDR 32 (1922) 158. l.; RE IX (1916) 554. h.; C. Longo, *Corso* 98. l.; Cuenod, *Usucapio* (1943) 51—53. l.; Krüger, *Derelictio*, 168—169. l.; Beseler, SZ 51 (1931) 202. l.

[53] Ld. különösen Berger, *id. mű* 168. l.; Bonfante, *Corso* 264. l.; Meyer—Collings, *Derelictio* 21. sköv. l.; Krüger, *Derelictio* 171. sköv. l.; G. Longo, *I diritti reali* (1962) 100. l.; ellenk. Romano, *Studi* 76. sköv. l.

zése itt is az usucapio gondolata jegyében kerül szóba, összhangban a derelinkvált dolog usucapióját általánosságban előíró más szövegekkel.

Az usucapio gondolatköréből vált át az 1. § szövege arra a témára, melyről egyesek elismerik, hogy az a iactus missilium problémájával azonos, mások viszont ezt kétségbe vonják. Az 1. § szövegét a közfelfogás interpoláltnak tartja, csupán a kompilátori beavatkozás mértéke és tendenciája körül van a szerzők között nézeteltérés. A kifogások egy része a szöveg nyelvezetét veszi célba. Megrövidítettnek tartják a bevezető mondatot, melynek vagy azt kellett volna mondania, hogy „az enyém lehet, amit derelinkváltak", vagy azt, „enyém lesz, ha birtokba veszem".[54] Hiányolják a *nam* vagy *enim* kötőszavakat a *sicuti-amiserit* mondat előtt, melyet a § elején kimondott maxima igazolásának vélnek.[55] Kifogás érte az *eas* meghatározó névmás használatát, továbbá azt, hogy a *sicuti* után hiányzik az *ita est*.[56]

Mások szóvá teszik mint az interpoláltság bizonyítékát, hogy a szöveg *quamvis-fieri* közé eső második felében a szerző gondolatmenete nem következetes.[57] A konkrét kifogások mellett általános, a szöveg elvi koncepciójára vonatkozó kritikák is elhangzottak. A hagyományos derelictio-tan képviselői a szövegben szóhoz jutott traditiós gondolatot a kompilátoroknak tulajdonítják.[58] A tranzlatív derelikció gondolatának hívei szerint viszont az azonnali tulajdonszerzést kimondó és indokló szöveg eredetileg a res nec mancipire vonatkozott, szemben a pr.-al, mely a res mancipi elbirtoklásáról szólt.[59]

10. Mindezek az észrevételek azonban nem alkalmasak annak a feltevésnek az alátámasztására, hogy az egész 1. § vagy annak egy része nem Pomponius tollából származik. A közfelfogással szemben ui. a forráshely nem hogy nem interpolált, hanem egyedüli szövegünk, mely a iactus missilium körüli problémákat maradéktalanul tisztázza mind a klasszikus, mind a jusztiniánuszi jog vonatkozásában.

Tartalmának megértéséhez azonban szükséges, hogy a döntést tartalmazó részt elválasszuk azoktól a fejtegetésektől, melyek a döntést csupán indokolni hivatottak.

A döntési részt az *id quod pro derelicto habuerit continuo meum fit* mondat vezeti be. A benne foglaltakat nem izolálva, hanem az előtte álló és az utána következő szöveggel való összefüggésében kell értelmeznünk. Az előtte álló pr. egy sajátos esettel foglalkozik, annak a gondolatnak a jegyében, hogy egy derelinkvált dolgot a birtokba vevőnek el kell birtokolnia. A jogtudós ebből az alapállásból teszi meg az idézett kijelentést, melyet tehát így kell érteni: „előfordul azonban, hogy amit valaki elhagyott, legott az enyém lesz (nem kell tehát azt — mint ahogy általában — elbirtokolnom)". Ez a külön szabály azonban a derelikciónak nem tetszés szerinti eseteire vonatkozik, hanem kizárólag azokra, melyek itt meg vannak nevezve: a pénzdobálásra *(aes spargere)* és a kalitkába zárt madár szabadon eresztésére *(aves amittere)*. A felsorolás tehát nem exemplifikatív, hanem taxatív.

A döntésnél szem előtt tartott tényállást és ennek jogkövetkezményét Pomponius nagyon szabatosan meghatározza: *a)* derelinkvált dolog a pénz és a fogságban tartott madár, *b)* az adprehendens ezeken nem usucapióval, hanem nyomban a birtokbavétellel szerez tulajdonjogot, *c)* a derelinkvens (iactans) „bárki", „akárki" *(quis-aliquis)*, azaz olyas valaki, akinek a derelinkvált dolog feletti tulajdonjoga nem releváns körülmény; akár saját, akár idegen pénzt szórt el, ill. madarat engedett szabadon, ez a jogkövetkezményen nem változtat.

Pomponiust azonban a res cottidianae és az institúciók szerzői nem teljesen értették meg. Mivel nem látták át jelentőségét, elhagyták az *aves amittere* esetét, az *aes spargeret* pedig a *missilia iactare* tényállásra bővítették ki. Utóbbi nem hiba, mert a *missilia* többnyire ténylegesen pénz, s a nem pénzjellegű szokásos *missilia* (pl. *tesserae)* is a pénzzel azonos elbírálást igényelnek. Nagyobb hiba — ami azután a félreértések okozójává vált —, hogy a „bárki" általi iactus hipotézisét az elemi könyvek szerzői a tulajdonosi iactus hipotézisére „javították fel". Úgy vélték, ezáltal fog harmonikusan beleilleszkedni abba a hipotézisláncolatba, melynek egyes tagjait az *a domino* eszközölt rendelkező ügyletek *(traditio, iactus, derelictio)* alkotják, holott végeredményben ez éppen a különszabály-jelleg elmosódását eredményezte.

Amilyen szabatos Pomponius a döntési részben, olyan bizonytalan az indokolásnál. Úgy érzi, a szokványostól elütő esetben döntését valamivel meg kellene indokolnia. Jobb híján a derelinkvens akarata ötlik fel előtte. Itt némi dilemmát okoz, hogy a derelinkvens meghatározatlan személyeknek akarta a szóban forgó dolgokat juttatni, azok mégis azé a meghatározott személyé lesznek, akinek a vakszerencse őket juttatta. Juristánk a nehézséget azzal hárítja el, hogy úgy kell vennünk *(intelligitur)*, végtére is azt akarta, a dolog nyomban *(simul)* legyen valakié. A derelinkvensi akaratot tehát az indokolás végén a joghatás különleges voltára *(simul... alicuius fieri)* vonatkoztatja. Eljárása nem különösebben meglepő: számtalan esetben

[54] Romano, *Studi* 134. l.

[55] Romano, *Studi* 134. l.; C. Longo, *Corso* 98. l.; Berger, *In tema* BIDR 32 (1922) 158—159. l.

[56] Ezt vulgarizmusnak, tehát az interpoláltság jelének tartja Berger, RE IX (1916) 554. h.; Romano, *Studi* 134. l.; C. Longo, *Corso* 98. l. Az érv nem meggyőző, mivel a különböző nemű főnevekre vonatkozó és azokat nyomban követő névmásnak a hozzá közelebb álló főnévvel való egyezése nem ellentétes a klasszikus latinsággal.

[57] C. Longo, *Corso* 98. l.

[58] Romano, *Studi* 134. l.; C. Longo, *Corso* 98. l.; Cuenod, *Usucapio* 52—53. l.

[59] *Bonfante, Corso* 264. l.; Meyer—Collings, *Derelictio* 16. köv. l.; G. Longo, *I diritti reali* 103. l.

vagyunk tanúi, hogy helyes és jól megfontolt döntéseiket a klasszikusok semmitmondó indokolásokkal támasztják alá, ha egyáltalán indokolják.

Pedig a helyes indokolás adva van, mégpedig maguknak a szóba hozott derelinkvált dolgoknak a természetében: *a)* A fogva tartott madár addig, amíg ez az állapot tart, a fogva tartó tulajdonában van. Amint visszanyeri természetes szabadságát, ismét gazdátlanná válik, mintha sohasem lett volna fogságban, s mint *res nullius*, az általános elvek szerint *occupanti conceditur.*[60] *b)* A *pénz* szintén sajátos dolog. Sajátossága abban áll, hogy az egyes pénzdarabok *(nummi)* egymással tökéletesen helyettesíthetők lévén, rendes körülmények között — tehát amidőn külön jellel vagy más módon nem individualizálják őket — egymástól meg nem különböztethetők *(discerni non possunt).*[61] A tartós birtoklás *(diutina possessio)* az egyes pénzérméken nem lévén igazolható, velük kapcsolatban az *usucapio* és ennek folytán a vindikáció gyakorlati okokból nem jöhet szóba. Egyetlen járható útként marad a birtokba vevő — iactus esetében az excipiens — nyombani tulajdonszerzésének az elismerése.

A *iactus missilium* feletti nyombani tulajdonszerzést kimondó szabály ezek szerint egy *lex specialis*, kivétel az alól az általános szabály alól, hogy a derelinkvált dolgot a birtokba vevőnek elvben mindenkor el kell birtokolnia.

Benedek Ferenc

[60] D. 41. 1. 5 Gai.: naturalem autem libertatem recipere intellegitur, cum vel oculos nostros effugerit vel ita sit in conspectu nostro ut difficilis est eius persecutio.

[61] Ld. Kaser, *Das Geld im römischen Sachenrecht*, TR 29 (1961) 169. sköv. l. A gyakorlati életben általánosnak mondható helyzetnek, hogy az egyes pénzdarabok rendszerint nem individualizálhatók, ezért sem *usucapio* sem *rei vindicatio* tárgyai nem lehetnek, nem mond ellent, hogy kivételes körülmények között *(traditio in sacculo)* a *vindicatio nummorum*ra is sor kerülhet. Vö. D. 46. 3. 78 Gai.—Jav. Ld. Kaser, TR 29 (1961) 177. l.

Felsőoktatási reformok — felsőoktatási törvényhozás az európai szocialista országokban

I.

Az oktatási-felsőoktatási törvények általános jellemzői

1. Az európai szocialista országokban a ma érvényes oktatási-felsőoktatási alaptörvényeket a hatvanas évek végével kezdődően alkották meg, vagy hajtottak végre a korábban meghozott törvényeken jelentős módosítást.

E korszak felsőoktatását *gyors*, időszakonként és egyes tényezőiben *egymásnak ellentmondó fejlődés jellemezte*, amely több általános vonással rendelkezett. Minden korábbinál erőteljesebb a felsőoktatási intézmények alkalmazkodási készsége *a gyakorlati élet igényeihez*. Ennek függvényében határozzák meg a kiképzendők számát, szakmai összetételét, a szakképzés profilját, alakítják ki az ismeretek tartalmát, a képzés módszereit, a tudományos tevékenységet, sőt ehhez igazítják az intézményhálózatot és a belső szervezet-működés rendjét. A gyakorlati élet igényeinek ez a hatása — ide sorolva a tudományos élet eredményeit, gyakorlatát — a korábbi évtizedekkel szemben nemcsak szélesebb és *a felsőoktatás teljes területén érvényesül*, hanem a szimplifikáló-direkt áttételezés helyett a felsőoktatás törvényszerűségeihez való *adaptálás* is megkezdődik. Ezt elősegíti a tervszerűség minden területre kiható erősödése, az igényeknek, szükségleteknek távlati célokká transzformálása, amelyben komplexen valamennyi társadalmi és felsőoktatási tényező figyelmet kap és a megvalósítás módja, üteme a személyi és tárgyi feltételek függvényében is megterveződik. E folyamatot színvonalasabbá és megalapozottabbá tette a *felsőoktatás törvényszerűségeit főfoglalkozásban kutatók* megjelenése, amelynek következtében a felsőoktatási intézmények helyzetét elemző tudatos tevékenység új tudományterület és más tudományok felsőoktatási ágának (pedagógia, szociológia stb.) kiformálódásához, ill. megerősödéséhez vezetett.

Mindezek megnyilvánulnak *a felsőoktatás irányítóinak a tevékenységében is*, segítve a kívánatos hatás érvényesülését, és törekedve a felsőoktatás merevségéből következő ellenállás leküzdésére.[1]

A követendő célt és a feladatokat időszakonként *reformkoncepciókban* összegezik.[2] Ok-

[1] *Zibolen* Endre: A felsőoktatás útjai. Bevezetés a felsőoktatásba. Szerk.: Palovecz János. FPK. A szocialista országok felsőoktatási miniszterének XI. konferenciájának 6. napirendje: véleménycsere a résztvevő országok felsőoktatásának időszerű kérdéseiről. A szocialista országok felsőoktatásának időszerű kérdései. Szerk.: *Klement* Tamás. Felsőoktatási tanácskozások. 22. füzet. FPK.

[2] *Pencseva:* A Bolgár Népköztársaság tudományszervezési és felsőoktatási reformjáról. Zycie Szkoly Wyszsej 1972/2. OPK dok. 21093; A Lengyel Munkáspárt V. kongresszusának határozatai. A felsőoktatás. Nowe Drogi, 1968. 12. Információk a felsőoktatás köréből. Szerk.: *Kiss* Csaba. Összeáll. Rádi Péter FPK

tatási reformok részeként került sor az oktatási-felsőoktatási törvények megalkotására 1958-ban Bulgáriában és Lengyelországban, 1961-ben Magyarországon, 1965-ben az NDK-ban, 1966-ban Csehszlovákiában, 1973-ban a Szovjetunióban és 1978-ban Romániában. A bolgár törvényt 1959-ben az oktatás továbbfejlesztését tárgyazó törvényerejű rendelet egészítette ki, de részleges módosításokat később is több alkalommal elrendeltek. A lengyel törvényt 1968-ban, a csehszlovákot 1976-ban módosították jelentősen, Magyarországon pedig 1969-ben a felsőoktatási törvényerejű rendelet módosításával változtatták meg a korábbi szabályozást.

E jogszabályok már felhasználhatták a korábbi átfogó kodifikáció tapasztalatait, hiszen a szocialista országokban *a felsőoktatás alapjainak első kódexszerű rendezése* már az *ötvenes években megkezdődött.*

2. A felsőoktatás alapintézményeit *mind a hét országban törvényben* szabályozták. Ez *megegyezik a szocialista jogtudomány* általánosan elfogadott álláspontjával, amely szerint az alapvető, leglényegesebb társadalmi viszonyok törvényi meghatározást kívánnak. Így az államigazgatás területén célszerűen törvénybe foglalandók egyrészt az államigazgatási szervezet alapvető rendszere, az igazgatási munka szempontjából döntő jelentőségű szervek jogállása, feladatai, szervezete; másrészt az államigazgatási szervekre és az általuk irányított intézményekre vonatkozó anyagi és eljárási szabályok lényeges rendelkezései, az intézmények alapvető jogai és kötelezettségei.[3]

Az oktatási-felsőoktatási törvények e követelményeknek megfelelnek. Tartalmazzák a felsőoktatás célját, feladatait, alapelveit, az oktatók és a hallgatók alapvető jogait és kötelezettségeit, az irányítás-vezetés alapvető szabályait, vagy előírják e tárgykörben alacsonyabb szintű jogszabályok kibocsátását, ill. megerősítik azokat. Mindezen azonosság mellett a szabályozás formájában, megoldási módjában a törvények között jelentős különbségek vannak.

A Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia Szocialista Köztársaság és a Szovjetunió a felsőoktatás alapkérdéseit *egységes oktatási törvényben* szabályozta. E megoldás már az egy jogszabályba foglalás puszta tényével kifejezi a képzés egységének elvi jelentőségű igényét, és kedvező lehetőséget nyújt az oktatás valamennyi fokozatra érvényes közös céljának és alapelveinek az egységbe foglalására, nem képezve akadályát, hogy az egyes iskolatípusok sajátosságait és feladatait megfogalmazzák, sőt ezek egybevetésére és összehangolására is kiváló alkalmat teremt.

a) Az egész oktatásra, *közös szabályok megalkotására* az egységbe foglaláson túlmenően a román törvény[4] törekszik a legkövetkezetesebben. Ez megmutatkozik a *jogszabály felépítésében* is. A 12 fejezet, ill. 196 szakasz többsége téma szerint tagozódik és egy fejezet a témakörnek az egész oktatásügyre vonatkozó szabályait összefoglalja. Így az első fejezet az oktatás általános elveit, a második fejezet az oktatási formák-fokozatok felsorolása után ezek sajátos szabályait rögzíti. A felsőoktatást érintő külön cikkely foglalkozik a továbbképzéssel, s önálló fejezet a nevelés és oktatás általános alapjaival. További fejezetek tartalmazzák a tudományos kutatásnak, a testnevelésnek, valamint a tanszemélyzet és a diákok jogainak és kötelezettségeinek, az oktatási egységek vezetésének, az oktatás irányításának és anyagi bázisának valamennyi fokozatra vonatkozó alaprendelkezéseit. A törvény preambuluma Románia szocialista oktatásügyének fejlődéséről, társadalmi hivatásáról és oktatáspolitikájáról ad áttekintést.

Az egész oktatásra kiterjedő hatálya ellenére a hét között ez a törvény a legrészletesebb, s közelíti meg *a legjobban a szabályozási tárgykör kódexszerű összefoglalását.*

b) A szovjet törvény[5] az oktatás elvi alaptételeire, valamint *a Szovjetunió és szövetségi köztársaságai közötti hatásköri megosztás*ra súlyoz. Bevezetőjében vázolja a közoktatásban elért fejlődést, valamint a szovjet közoktatás célját. A törvény 14 részben 65 cikkelyben tartalmazza a közoktatás alapelveit, rendszerét, a Szovjetunió és szövetségi köztársaságainak illetékességét, az oktatási-nevelési intézmények irányítását, a vállalatok, más intézmények, szervezetek részvételét a közoktatás fejlesztésében, az állampolgárok önképzését, majd az iskolatípusok és feladatköreik felsorolását, az oktatók és a hallgatók-tanulók alapvető jogait és kötelezettségeit, s — csak a felsőoktatást érintően még — a felvétel és a képesítés alapszabályait. Foglalkozik továbbá a tanerők képzésével, a szülők jogaival és kötelezettségeivel, az intézmények anyagi bázisával, valamint a külföldi állampolgárok lehetőségeivel is. Az intézmények vezetésének-működésének rendjét nem tárgyalja, de megerősíti az e tárgyban korábban hozott minisztertanácsi határozat érvé-

1970. Az NDK Államtanácsának 1969. április 13-i határozata. Felsőoktatáspolitikai Tájékoztató. Szerk.: *Déri* Miklósné. Összeáll.: Kiss Csaba FPK 1969. 5. Az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsának határozata a felsőoktatás továbbfejlesztéséről. A szovjet felsőoktatás a hetvenes években. Felsőoktatás-pedagógiai tanulmányok. Szerk.: *Tábor* Ádám. Összeáll.: N. Goller Ágota. Bp. 1976. FPK 19—35. old.

[3] *Berényi—Martonyi—Szamel:* Államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1978. Tankönyvkiadó.

[4] 28/1978. sz. nevelés- és oktatásügyi törvény. A Román Népköztársaság hivatalos közlönye. I. rész. 1978. dec. 26-i 113. sz.

[5] A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok közoktatási alaptörvénye. Tv. SzV. V. Sz. 1973. 30. sz. 392. l. Oktatási törvényhozás az európai szocialista országokban. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1979. A közigazgatás fejlesztése (a továbbiakban: MTA kiadvány).

nyét. Deklaratív jellege ellenére fontos és egyedülálló szabálya *a törvény megsértéséért viselt felelősség kinyilvánítása.* Sajátos, még a magyar törvényben előforduló rendelkezése a *törvény céljának* a meghatározása: a Szovjetunióban folyó közoktatás tökéletesítésének, a szocialista törvényesség megszilárdulásának aktív előmozdítása a társadalmi viszonyoknak e területén. Eltérő módon ugyan, a legáltalánosabb a magyar és az NDK törvény.

c) A magyar oktatási törvény[6] 35 paragrafusban, az oktatás egészét felölelően, röviden tartalmazza valamennyi iskolatípus célját, feladatkörét, a munka mellett tanulók kedvezményeire, valamint az oktatókra vonatkozó alapvető szabályokat. Általános rendelkezései között *a törvény céljaként* deklarálja: az oktató-nevelő munka minden fokán az élettel, a gyakorlattal, a termelőmunkával való szorosabb kapcsolat biztosítását, a tankötelezettség korhatárának felemelését és az oktatásba bevontak körének a kibővítését. Az oktatás alapelveire csak a preambulumban utal, s teljesen mellőzi az intézmények szervezeti, irányítási, valamint vezetési kérdéseit. Ezt pótlandó, iskolatípusonként még mindig meglehetősen általános törvényerejű rendeleteket alkottak,[7] amelyeket további kormány- és miniszteri szintű jogszabályok hajtanak végre.

d) Az NDK-nak a szocialista oktatási rendszerről szóló törvénye[8] elvi jellegű szabályok meghatározását tekinti fő feladatának. E téren mind tárgykörét, mind tartalmát tekintve teljességre törekszik. A törvény 10 részre és 80 paragrafusra tagozódik. Bevezetőjében áttekintést ad az NDK társadalmi fejlődéséről, az oktatásüggyel szemben támasztott társadalmi követelményekről és az iskolaügy fejlődéséről. Első része a marxizmus—leninizmus ideológiájának és a szocialista pedagógiának tételeire támaszkodva rögzíti az egységes szocialista oktatási rendszer alapelveit, célját és az ezt befolyásoló társadalmi tényezőket. Ezt követik a különböző iskolatípusokra vonatkozó rendelkezések, beleértve a tanulók-hallgatók és az oktatók alapvető jogait-kötelezettségeit, végül ismét közös fejezet tárgyalja az irányítás szabályait. A törvény jellegzetessége *az elvi tételek középpontba állítása,* ezeknek *ideológiai*lag megalapozott gondos *kifejtése* és *megvalósításuk fő tényezőinek* a megjelölése. Emellett több fontos szabály, így az intézmények szervezetének, vezetésének a rendje, és a hatásköri kérdések végrehajtási rendelkezésekbe szorulnak.

Bulgáriában, Csehszlovákiában és Lengyelországban önálló felsőoktatási törvényeket alkottak. Noha e megoldás a mélyebb szabályozásra jobb alkalmat nyújthat, ezzel a három ország igen eltérő módon élt.

e) Kódexszerű teljességre leginkább a *lengyel törvény*[9] törekszik. A felsőoktatásügy 129 paragrafusból álló részletes szabályozását adja. Az általános előírások keretében a főiskolák hivatásáról, munkájuk alapelveiről, tényezőiről, jogaikról és az irányításról szól, majd részletesen meghatározza a felsőiskolák szervezetének, vezetésének, adminisztrációjának és gazdálkodásának a rendjét. A tanulmányokról és a hallgatókról szóló fejezete nemcsak a felvételi feltételeket, az elnyerhető címeket, s a hallgatók jogait és kötelezettségeit állapítja meg, hanem részletesen szabályozza a hallgatók szervezeteinek és gyűléseinek létesítési, működési szabályait. Végül e törvény állapítja meg *az oktatókra és a többi főiskolai dolgozóra vonatkozó munkaügyi szabályokat is.*

f) A *csehszlovák főiskolai törvény*[10] 64 paragrafusban rögzíti a felsőoktatásügy alapvető szabályait. Ebben az intézmények feladatai, a pedagógiai tevékenység, a tanulmányok és a pedagógiai munka egyes szabályainak a megállapítása mellett, a dolgozókra vonatkozó általános munkaügyi rendelkezéseket is rögzíti. Szinte teljesen *mellőzi az elvi jellegű* szabályokat, így a képzés alapelvei is csak a főiskolák e törvényben rögzített fogalmából következtethetők ki. Ugyanakkor a *teljességre törekszik az alapvető jogok és kötelezettségek* meghatározásánál, s részletesen kimunkálja a főiskolák szervezetére, vezetésére és irányítására vonatkozó szabályokat.

g) A *bolgár* felsőoktatás alapjait *két átfogó törvény,* ill. törvényerejű rendelet[11] szabályozza.

Az *1958-ban* hozott és részleteiben több alkalommal módosított felsőoktatási törvény 4 fejezetben és 33 pontban *röviden csak a legalapvetőbb kérdéseket* rendezi. Az általános rendelkezések a felsőoktatás célját, irányító szerveit, valamint az intézmények létesítésére, vezetésére és irányítására vonatkozó fő szabályokat tartalmazzák. A törvény rögzíti továbbá az oktatókra, munkába állásukra és felmentésükre, valamint a fegyelmi eljárásra vonatkozó rendelkezéseket, a hallgatók felvételének a feltételeit, valamint a tanulmányoknak és a tudományos fokozatok megszerzésének néhány általános szabályát.

1959-ben (ma is hatályos) törvényerejű rendeletet alkottak a Bolgár Népköztársaság *oktatási rendszerének a továbbfejlesztéséről,*

[6] 1961. évi III. sz. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről (MTA kiadvány).

[7] 1962. évi 22. sz. törvényerejű rendelet a felsőoktatási intézményekről.

[8] Törvény az egységes szocialista oktatási rendszerről. 1965. (MTA kiadvány)

[9] Felsőoktatási törvény. 1958. nov. 5. (MTA kiadvány)

[10] Az 1969. évi 163. sz. törvénnyel és az 1976. évi 18. sz. törvénnyel módosított és kiegészített 1966. évi 19. sz. törvény a főiskolákról. (MTA kiadvány)

[11] 1958. évi II. 11-i felsőoktatási törvény és az 1959. évi 327. sz. törvényerejű rendelet a Bolgár Népköztársaság oktatási rendszerének a továbbfejlesztéséről és az iskola és az élet kapcsolatának szorosabbá tételéről. (MTA kiadvány)

az iskola és az élet kapcsolatának szorosabbra tételéről. E törvény egységesen meghatározza valamennyi bolgár oktatási intézmény célját, majd iskolatípusonként alapvető feladataikat és a fejlesztés irányát. Külön szól az esti és a levelező oktatás céljáról, az oktatószemélyzet képzéséről, valamint a Népoktatási Minisztériumnak az oktatás továbbfejlesztése érdekében elrendelt teendőiről.

A *két jogszabály* egyes rendelkezései *átfedik egymást,* amely arra utal, hogy a törvényhozó a reformcélkitűzéseknek az érvényes törvényi rendelkezések megismétlésével is nyomatékot kívánt adni.

3. A következőkben röviden *tekintsük át,* hogy milyen módon kapnak helyet *a legfontosabb alapintézmények* az egyes országok törvényeiben, rámutatva egyúttal az összevetésből adódó lényeges tanulságokra.

II.

A felsőoktatás célja, alapelvei, funkciója, feladatai

A felsőoktatás *célja, alapelvei, funkciója* és *feladatai között szoros összefüggés* áll fenn. A cél megfelelő általánosításban kifejezi a felsőoktatásnak, egész intézményrendszerének a társadalmi hivatását, a társadalomban betöltött helyét és szerepét, a felsőoktatás alapelveiben pedig azok a fontos tételek nyernek megfogalmazást, amelyek az egész felsőoktatásban vagy az egyes részterületein folyó tevékenység általános irányát határozzák meg. Ez utóbbiak elvi szintjéből következik, hogy e tevékenység tartalmi-politikai-szakmai alaptételeit foglalják össze. Ehhez kapcsolódva a funkció az intézményekben folyó tevékenység általános megjelölését adja, míg a feladatok a konkrét teendőket megállapítva a funkciókat realizálják. A funkciók gyakorlása, ill. a feladatok teljesítése során érvényesülniük kell az alapelveknek, egyben a funkciók-feladatok pontos meghatározása az alapelvek érvényesülésének egyik garanciális biztosítékát képezi.[12]

E szoros összefüggések miatt *a témakörök — tartalmában azonos rendelkezései* — az egyes országok törvényeiben más-más oldalról közelítve *eltérő módon jelennek meg.* Illusztrálásként a következők szolgáljanak. Az NDK törvénye az alapelvek meghatározása során érvényesülésük tényezőire is kitér, s ezzel implicite jelzi az intézmények feladatát, amelyről kiemelten nem rendelkezik. A román törvényben ugyanez a tartalom több oldalról megközelítve funkció, feladat, alapelv, képzési cél formájában külön is megfogalmazódik, míg a csehszlovák törvénynek a főiskolai feladatokról szóló rendelkezéseiből tűnik csak ki a képzési cél és a képzés néhány alapelve. Mindezekből következik, hogy a törvények különkülön alapelvekre, képzési célra, funkcióra és feladatokra vonatkozó rendelkezéseinek az összehasonlító bemutatása érdemben csak összefüggéseikben, esetleg kölcsönös utalásokkal lehet viszonylag is teljes.

a) A művelődéshez-oktatáshoz való alkotmányos jog ismételt deklarálásával vezeti be az oktatásban érvényesülő alapelvek meghatározását az NDK, az RSZK és az SZSZSZK oktatási törvénye, s ezzel kifejezésre juttatja a törvényben felsorolt további alapelvek garanciális jelentőségét az alkotmányos állampolgári jogok megvalósulásában. E jogok deklarálása mellett utalnak a jogosultság *valamennyi állampolgárra kiterjedő teljességére* is. Az említett országok törvénybe foglalják továbbá, hogy

— az *oktatás egységes,* valamennyi iskolafokozat-típus egységes célok szerint épül fel és működik;

— *nyitott* és biztosított az átmenet a következő fokozatba lépéshez;

— *ingyenes,* tandíjat, költségtérítést nem kell fizetni, sőt az állam ösztöndíjat is juttat a tanulóknak;

és utalnak az *anyanyelv* használatára.

A román törvény alapelvként fogalmazza meg még az *oktatás állami* jellegét, az iskolának az *elválasztását az egyháztól,* a szovjet törvény pedig valamennyi oktatási intézmény *állami és társadalmi jellegét.*

Az említett alapelvek az *egyén jogosultságát* juttatják kifejezésre. A továbbiakban tárgyalandók elsősorban a *felsőoktatási intézményeknek* és az irányító szerveknek adnak az oktatás szervezetére, tartalmára és az intézmények tevékenységére *elvi útmutatást.*

Az egész egyetemi/főiskolai életre vonatkozik az *oktatás és az élet, az elmélet és a gyakorlat egységének* tétele, amelyet — a bolgár és a csehszlovák kivételével — különböző formában valamennyi törvény tartalmaz. A *lengyel törvény* e tételt az oktatási folyamatban érvényesítendő szabályként jelöli meg, a *magyar törvény* pedig preambulumában az iskola élettel, gyakorlattal, termeléssel való kapcsolatának szorosabbra fűzését az oktatási rendszer továbbfejlesztésének a céljaként határozza meg. A *szovjet törvény* a fiatalok oktatásának és nevelésének az élettel, a kommunista építés gyakorlatával való összekapcsolását rögzíti. Az *NDK törvénye* az egész oktatásra és a felsőoktatásra vonatkozó szakaszokban két alkalommal — a megvalósításra is utaló magyarázatot adva — nyilvánítja ki, hogy az elmélet és a gyakorlat egysége a szakirányok sajátosságainak megfelelően érvényesül, míg a *román törvény* e tételt a termeléssel, a kutatással és a tervezéssel való integrációként fogalmazza meg.

Az *oktatás és a nevelés szükséges egységének* a tételét az NDK, a szovjet és a lengyel

---

[12] *Faludi* Szilárd: A felsőoktatási tanterv és programkészítés kérdései. Felsőoktatási Szemle, 1973. 7—8. sz. *Barabaseva:* A szovjet felsőoktatási intézmények jogi státusa. Ismertetve: Felsőoktatási Szemle, 1980. 12. sz. Pedagógiai Lexikon I. 203—205. old. és III. 282—283. old. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.

törvény tartalmazza. A román törvény az oktatást-nevelést azonos folyamatnak tekinti, a lengyel pedig e tételt — kibővítve a tudománnyal való egységgel — rögzíti.

A *képzés és kutatás egysége* más törvényekben is megfogalmazódik. A román törvény az oktatásnak nemcsak a gyakorlattal, de a tudománnyal való integrációját is alapelvként határozza meg. A szovjet törvény a képzés tudományos jellegét mondja ki, elrendelve folyamatos tökéletesítését a tudomány, a technika és a kultúra legújabb eredményei alapján. Az NDK törvénye a tanítás és a kutatás érvényesítendő egységét önálló tételként deklarálja, utalva a megvalósulás módjára is.

A szocialista országok oktatási-felsőoktatási törvényei tehát az alapelvek szabályozásában különböző megoldást választanak. Egyrészük — a *bolgár*, a *csehszlovák* és a *magyar* — *nem fogalmaz meg alapelvként rendelkezéseket.* Közöttük a magyar az oktatás elvi jellegű tételeit a törvény preambulumában és az oktatás céljában jelöli meg. Lényegesen eltérnek a törvények a szabályozás módjában is.

Az LNK törvénye magyarázás nélkül csak egyetlen alapelvet tartalmaz, az SZSZSZK törvénye pedig címszószerűen sorolja fel az alapelveket, a tételekhez a legszükségesebb magyarázatot fűzve. Noha a tartalom a törvény további rendelkezései, végrehajtási szabályok, ill. egyéb, az irányítás és a képzés gyakorlatát befolyásoló tényezők útján világossá válik, a legalapvetőbb elvi jellegű körülhatárolás az egyértelműséget biztosítandó a törvényekben is helyet kaphatott volna.

Viszonylag *teljes kifejtést ad az NDK és a román törvény.* Ezekben törekvés tapasztalható az alapelveknek a közvetlenül az állampolgár egyéni jogait érintő, illetőleg az állami, felsőoktatási szervek tevékenységét befolyásoló előírások szerinti csoportosítására. Az *NDK törvény* néhány rendelkezést megkettőz. Az első részben az egész oktatásra vonatkozó alapelveket rögzíti, a felsőoktatási részben egyeseket megismételve ismét megjelöl alapelveket. A román törvénynek a kollektív vezetésre vonatkozó rendelkezéseit kivéve *egy jogszabály sem tartalmaz a vezetésre, irányításra vonatkozó elvi tételeket.* A szocialista demokratizmus és az intézményi önállóság törvénybe foglalása megerősíthetné az ennek érvényesítésére törekvő politikai gyakorlatot. Ez egyben — figyelembe véve az állami jellegnek mint az oktatás szervezésének és fenntartásának egyik elvi és gyakorlati garanciáját — további garanciális szabályként tehetné teljessé az elvekben megfogalmazott biztosítékok körét.

b) A képzési cél meghatározását az NDK, az RSZK és az MNK oktatási törvénye tartalmazza. Az *NDK törvénye* szerint „Az egységes szocialista oktatási rendszer célja az egész nép magas fokú képzése, olyan sokoldalúan és harmonikusan képzett szocialista személyiségek oktatása és nevelése, akik tudatosan alakítják a társadalmi életet, megváltoztatják a természetet és teljes, boldog emberi életet élnek". E törvény a felsőfokú oktatás célját külön nem rögzíti.

A *román törvény* valamennyi oktatási forma általános célját nem határozza meg, csak a felsőoktatásról ír: „A felsőoktatás magas szakképzettségű szakembereket képez minden tevékenységi terület számára, biztosítja, hogy a főiskolások elsajátítsák a tudomány, a technika és a technológia legújabb vívmányait, az emberi kultúrát és megismerést, a tudományos szocializmust, a világról és az életről vallott dialektikus és történelmi materialista felfogást, a párt ideológiáját és politikáját, s hozzájárul a tudomány, a technika és a kultúra haladásához."

A *magyar törvény* az egész oktatási rendszer általános és a felsőoktatás különös célját egyaránt meghatározza. Az oktatási rendszer céljaként a következőket fogalmazza meg:

— tervszerű oktató-nevelő munkával gondoskodjon az általános és a szakmai ismeretek elsajátításáról, a népgazdaság szakképzett munkaerő-igényének a kielégítéséről;

— emelje az általános és a szakműveltség színvonalát, kialakítva, ill. megszilárdítva az oktatásban részesülők marxista—leninista világnézetét és szocialista erkölcsi felfogását;

— öntudatos, művelt, a néphez hű, hazáját szerető, jellemes és törvénytisztelő polgárokat, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő embereket neveljen, akik építik és védik a nép államát, híven szolgálják a népek békéjét és testvériségének ügyét.

A felsőoktatás célja továbbá magas fokú szakemberek képzése, akik szakismeretekkel és általános műveltséggel rendelkeznek, s előkészítésük a tudóssá váláshoz. Oktatási célt *a többi törvény csak feladat formájában* jelöl meg.

c) Az *intézmények feladatainak* a felsorolása utalást tartalmaz funkcióikra is, amelyet ezzel a terminológiával egyetlen törvény sem fogalmaz meg.

— A *szakemberképzést* jelöli meg az egyetemek/főiskolák fő feladataként a BNK, a CSSZSZK, az LNK, az MNK és az SZSZSZK oktatási-felsőoktatási törvénye.

— Még a *tudományos kutatást és a végzett szakemberek továbbképzését* is feladatul rögzíti a CSSZSZK, az LNK és az MNK törvénye.

— A *nemzeti kultúra ápolását* és a *kulturális fejlesztést* is felsorolja feladatként a CSSZSZK és az LNK törvénye.

— A *képzés tökéletesítését*, tankönyvek és oktatási segédletek készítését is fő feladatként határozza meg az SZSZSZK törvénye, bár ezek tulajdonképpen az alapfeladatok megoldásához kapcsolódó tevékenységek.

A magyar törvény a feladatokat magyarázat nélkül sorolja fel. A bolgár, a csehszlovák, a lengyel, a román és a szovjet törvény röviden *tartalmi követelményeket* is meghatároz, amelyek tulajdonképpen a képzés célját jelölik

meg. Az NDK törvénye a felsőoktatás feladatát nem tartalmazza, ez kizárólag az alapelvekből és a képzési célból következtethető ki. E tárgykörben azonban önálló kormányrendeletet alkottak.

Az *intézmények vezetésére/igazgatására* vonatkozó feladatokat valamennyi törvény a *vezetők személyéhez* kötötten határozza meg.

A szabályozás áttekintése *általános következtetésül* elsősorban a *fogalmak tisztázásának* szükségességét nyújtja. Csak ennek függvényében lehet eldönteni, hogy milyen mélységig célszerű az alapelveket kifejteni, a képzési célt megfogalmazni és ezekkel összehangoltan dönteni a feladatok, funkciók meghatározásáról. Többféle megoldás elképzelhető megfelelőnek, de mindenképpen biztosítani kell a kapcsolódó témakörök közötti elhatárolást, s egyben a tartalmi és formai összehangolást.

A felsőoktatás alapelveire, a feladatokra vonatkozó szabályozás — az előbbiek figyelembevételével is — módot ad néhány további tanulság megfogalmazására. A felsőoktatásra érvényes *alapelvek három nagy csoportot* képeznek. Az egyik csoportba tartoznak azok a tételek, amelyek *az alkotmányban rögzített állampolgári jogokhoz közvetlenül kapcsolódnak* és az *egyedi jogokra* vonatkoztathatók. Ilyenek lehetnek a tanuláshoz való jog, a tanulás ingyenessége és az anyanyelv használata. A másik rész közvetlenül az intézményekre és az irányító szervek, valamint a felsőoktatási *intézmények fő funkcióinak gyakorlására ad elvi útmutatást.* Közéjük sorolható az elmélet-gyakorlat, valamint az oktatás-nevelés egysége. E tételek a szocialista pedagógia és a felsőoktatás-elmélet eredményeiből nyerhetik el tudományos megalapozásukat, ill. ezek egyes elvi tételei kaphatnak törvényes meghatározást. A harmadik együttes elsősorban *a szervezet, a vezetés és az irányítás rendjében* alkalmazandó tételek képezhetik, a vonatkozó tudományterületek eredményeit is általánosítva. Itt elsősorban a szocialista demokratizmus, valamint a vezetés-irányítás felsőoktatásra adaptált eredményeit lehetne kifejteni. A két utóbbi csoportban említettek egyben az első részbe osztott állampolgári jogok megvalósításának garanciális szabályai; érvényesülésük tartalmi, ill. szervezeti-működési szabályait általánosítják.

A felsőoktatási intézmények *feladata sokrétű.* Egyrészük *főfunkciókhoz* kapcsolódik, s közvetlenül azok *megoldását* célozza. Mások ezek *szervezeti-vezetési-működési kereteit* teremtik meg. Mindegyik csoport egyben megjelenik az oktatók és az intézmények többi *dolgozójának feladataként.* Ezek között szintén tudatos *összehangolásra* lenne szükség. Célszerű megoldás lehet, hogy — az alapelveknek és a képzési célnak a szabatos megfogalmazása mellett — csak az intézmények funkcióját határozzák meg és a feladatokat az oktatók, a vezetők és az igazgatási dolgozók között megosztva sorolják fel. Ez a tartalmi tisztázáshoz is hozzájárulhatna, mert személyekhez kötötten könnyebben lehet az adott időszak feladatainak a felsorolásában viszonylagos teljességre törekedni és elkerülni azt az anomáliát, hogy az alapfeladatok mellé egyes másodlagos, eszközjellegű teendők azonos súllyal felsorakozzanak.

III.

Irányítás, vezetés, hatáskörök

Az irányítás-vezetés, valamint a hatáskör mint valamennyi vezető cselekvés jogi eszköze, az egyetemi/főiskolai élet fontos kérdései közé tartozik. Egyrészt koncentráltan fejeződik ki benne az *állam és a felsőoktatási intézmények* viszonya, megjelenik az intézmények *státusza és* intézményen belül *a vezetők és a vezetettek* közötti alapvető *viszony.*

Az irányítás-vezetés átrendezése képezte az 1960—70-es évek felsőoktatási reformjainak egyik központi törekvését. A demokratizmus kiszélesítésére törekedtek, amelynek érdekében növelték az irányításban és a vezetésben működő testületek/bizottságok számát, kiszélesítették feladatkörüket, átalakították összetételüket, kiszélesítették az intézmények hatáskörét és rendezték a szak szerint illetékes főhatóságok irányítási jogait.[13]

A tárgykörnek ezt a reformok által is megnövelt fontosságát — az elnagyolt szabályozásból kitűnően — nem minden alaptörvény méltányolja.

a) Az *irányító szervek,* ill. a közvetlen államigazgatási irányítók *jogosultságai az intézményi hatásköri rendelkezésekkel összekapcsoltan* vagy más témakörhöz kapcsolódóan általában rögzítik. Ezen túlmenően részletességben, a felsorolt jogok és kötelezettségek megjelölésében az országok különböző megoldást választottak.

Az NDK, az RSZK és az SZSZSZK törvénye az irányító szervek hatáskörének-feladatkörének egységbe foglalásával *az irányítás egységes rendszerét* meghatározza.

Az *NDK törvénye* tartalmazza a minisztertanács feladatait, a felső- és a szakoktatási minisztérium egyes döntési jogait, a többi felsőoktatást irányító minisztérium felelősségi körét és a szakképzési államtitkárság, valamint a Népgazdasági Tanács oktatást érintő feladatait. A megfogalmazásban a jog, a kötelezettség és a feladatkör nem választható el élesen. A *minisztertanács* felelőssége az egész oktatási rendszer céljának, feladatainak a teljesítésére koncentrál, amelyhez távlati terveket alkot és ezek megvalósításában biztosítja az érintett állami szervek és az állampolgárok részvételét. A *felső- és*

[13] *Madarász* Tibor: Elméleti problémák az intézetirányítás szabályozása körében. Állam és Igazgatás, 1972. 3—4 sz. *László* Tivadarné: A hatáskörök alakulása a felsőoktatásban. Kutatási beszámolók. FPK 1980. 100. old.

szakoktatási minisztérium felel az intézmények egységes irányításáért és tervezéséért, az egységes felsőoktatáspolitika érvényesítéséért, s ennek érdekében a már említett témakörökben irányelveket, képzési terveket és rendeleteket bocsát ki. A *többi minisztérium* felelős a szakterületükön folyó képzés tartalmának megtervezéséért és szakmai irányításáért, figyelemmel a felsőoktatási minisztérium alapelveire. A *Szakképzési Tanács* a szakmai képzés népgazdasági igényekkel összehangolt tervét állítja össze, a *Népgazdasági Tanács* feladatkörébe pedig az ipari, szakmai képzés tervezése utalt.

Az *RSZK oktatási törvénye* az oktatási minisztérium, az oktatást közvetlenül irányító többi minisztérium és az Országos Oktatási Tanács feladatkörét — implicite hatáskörét — hangolja össze. A *Nevelésügyi és Oktatásügyi Kongresszus,* valamint a *Nevelés- és Oktatásügyi Főtanács* fejlesztési programokat, helyzetelemzéseket dolgoz ki, vitat meg, és ellenőrzi a központi határozatok, jogszabályok végrehajtását. A *nevelés- és oktatásügyi minisztérium* feladatkörébe a törvény az intézmények tevékenységének az irányítását, tervek és programok kidolgozását, tankönyvek készíttetését, az oktatók továbbképzési rendjének kialakítását, a munka ellenőrzését, a személyi és a tárgyi feltételek biztosítását, a végzettek elhelyezésének a megszervezését s nemzetközi cserék szervezését sorolja, jelezve felelősségét az oktató-nevelő folyamat tartalmáért, szervezettségéért és továbbfejlesztéséért. A többi *oktatási intézményt nem felügyelő tárca* feladatai közé utalja beiskolázási javaslatok, oktatási tervek, szaktárgyi tantervek kidolgozását, az oktatási tárca részvételével; felelősségük kiterjed a termelési gyakorlatok irányítására és ellenőrzésére is.

A *szovjet törvény* a hatásköröknek — különösen az össz-szövetségi és a szövetségi köztársaságok közötti megosztásuknak — kiemelt figyelmet szentel. A *Szovjetunió legfelső államhatalmi és államigazgatási szerveinek* hatáskörébe — nem választva szét a jogszabályban a hatalmi és az igazgatási szerveket — a közoktatás vezetés és irányítás általános elveinek, országos terveknek, módszertani alapelveknek, gazdasági fejlesztési terveknek a kimunkálását, az össz-szövetségi szervekhez tartozó intézmények irányítását és felsőoktatási intézmények létrehozását utalja. Az össz-szövetségi szervek határozzák meg továbbá az ösztöndíjat, a tanulmányi segélyek normáit, az oktatói fizetés és normarendszert, a statisztikai beszámolórendszert és állami ellenőrzést gyakorolnak, ill. megállapítják az ellenőrzési rendet. A felsorolás egyéb jogszabállyal ideutalt feladattal zárul. A *szövetségi köztársaságok* saját illetékességi területükön irányítják és ellenőrzik az intézményeket, képzési és fejlesztési terveket állapítanak meg, és — az össz-szövetségi hatáskörökhöz hasonlóan — ellátják a más jogszabállyal ideutalt egyéb teendőket. Végül a törvény kimondja, hogy az *államigazgatási szervek* a felsőoktatási intézményeket — a Szovjetunió minisztertanácsa által jóváhagyott — alapszabályaiknak megfelelően irányítják és ellenőrzik, tanterveket és egyéb alapelveket határoznak meg.

A *csehszlovák és a lengyel jogszabály* az irányító szervek *néhány jogosultságát és kötelezettségét* említi meg. Így az intézményi tevékenység céljára, elveire, fejlesztési terveire vonatkozó javaslatok, tantervi irányelvek és tantervek meghatározását, anyagi eszközök juttatási, ill. felhasználási rendjének és a nemzetközi kapcsolatok elveinek megállapítását, valamint az ellenőrzési jogosultságot, s a lengyel törvény még az intézményi határozatok felfüggesztésének, illetőleg hatályon kívül helyezésének a jogát utalja a felügyeleti minisztériumok hatáskörébe. Jelzi továbbá az intézmények közvetlen irányításának a különböző minisztériumok közötti megosztását, valamint országos felsőoktatási tanácsadó testület működését és jogkörét.

A *magyar törvény a művelődésügyi és a többi oktatást irányító miniszter együttes kötelezettségeként* határozza meg az oktatás-nevelés elvi, politikai, pedagógiai, szakmai és módszertani egységességének a biztosítását. A bolgár, a csehszlovák, a lengyel és a magyar törvény az államhatalmi szervek, valamint a központi funkcionális államigazgatási szervek hatáskörét egyáltalán nem érinti, a bolgár pedig — a hatáskör, feladatkör megállapítása nélkül — még a közvetlen irányító szerveket is csak felsorolja.

b) A felsőoktatási-oktatási törvények többsége rendelkezik az *intézmények vezetési rendjéről* is. Felsorolják a vezetőket, vezető szerveket, beleértve a testületeket és a társadalmi szervezeteket, legalább általánosságban utalnak funkciójukra, s különböző részletességgel foglalkoznak a vezetők funkcióba kerülésének feltételeivel, feladataikkal, a testületek összetételével, feladatkörével, egyesek működésük néhány alapszabályával is.

A *bolgár, a csehszlovák és a lengyel jogszabály a vezetők* feladatkörébe az *oktató-nevelő tudományos munka* irányítását, a *költségvetési keretek* szétosztását, *tervek, programok* jóváhagyását, a működés és a gazdálkodás szabályszerű menetének a biztosítását, a szervezeti egységek *felügyeletét, ellenőrzését* és az alsóbb szintek határozatai elleni *jogorvoslati jogot* sorolja. A *testületek* feladatkörébe e törvények a *vélemény-nyilvánítást,* ill. *javaslattételt* utalják az oktató-nevelő és tudományos munka alapkérdéseihez. A *csehszlovák* jogszabály a *tanácsoknak* személyi ügyekben és a tudományos címek adományozásánál *döntési jogot* ad.

A *szovjet és a magyar törvény* csak a vezetőket és a vezető testületeket s *általánosságban funkciójukat* jelöli meg, az utóbbi rögzítve még a vezetői megbízásra vonatkozó jogköröket. Egyáltalán *nem érinti* a vezetés kérdé-

seit az *NDK törvénye*, hanem szabályait végrehajtási rendelkezésekbe utalja.

A *román törvény a tanácsokat* ügydöntő jogosultsággal ruházva fel *feladatkörüket* lényegében a fentebb említett országokban a rektor—dékán feladatkörével megegyezően állapítja meg, a rektor és a dékán feladatát pedig a tanácsok határozatainak a megvalósításában és az operatív vezetésben.

A testületek működési szabályaként a törvények általában csak az ülések kötelező összehívását rögzítik.

A témakör szabályozásában — a fentiekből is kitűnően — az országok között jelentősek az eltérések. A viszonylag teljességre törekvő *törvények is rendkívül egyenetlenek*, aminek helyessége a témakör szorosan vett jogi-hatalmi jellegét tekintve különösen vitatható.

Leginkább szembetűnő a *hatáskörök és a feladatkörök egybemosódása*, valamint az egyes szervek és *szintek közötti elhatárolás tisztázatlansága*. Ez részben elméleti problémákra enged következtetni. A szocialista jogirodalom egységesnek fogadja el a hatáskört mint egy intézmény feladatainak megoldásához biztosított jogosultságot, amely kétoldalú megközelítésben a *jogosultság és a vonatkoztatott tárgykör együttesében* határozható meg. Ez utóbbit tulajdonképpen a feladatkör tartalmazza. Egy témakörre azonban az irányító szervek és a felsőoktatási intézmények széles jogosultsága irányulhat: véglegesen határoznak, véleményt nyilváníthatnak, javaslatot tehetnek, döntéseket jóváhagyhatnak, szabályozási aktust hozhatnak, és még sorolhatnánk a jogokat, amelyek a tárgykört illetően esetleg megoszlanak a különböző szintek között is. Ezeket kellene szisztematikusan kimunkálni, pontosan rögzíteni, s így megalapozottá tenni a vezetők-intézmények felelősségét, s garanciát nyújtani önálló működésükhöz. További — már elméleti — kidolgozást kívánna annak megállapítása, hogy *a felettes szervek, vezetők elvonhatják-e a jogokat az alsóbb szervektől*, ill. dönthetnek-e anélkül, hogy az alsóbb szerv/szint kapcsolódó jogával (pl. javaslattétel, vélemény-nyilvánítás) élt-e és mennyiben, s milyen feltételekkel (magyarázat, indokolás stb.) mellőzhetik azt. Ez utóbbi kérdésben a tanácsok és a vezetők viszonyában egy-egy jogszabály tartalmaz rendelkezéseket. A *jogmegoszlás és joggyakorlás alaptételei* — garanciális jellegükre tekintettek — *törvényi rögzítést kívánnának*.

Az intézmények önállósága mellett továbbá *garanciális* fontossággal rendelkeznek az *eljárási szabályok*. Ezért elsősorban a testületek működési rendjének általános tételeit kellene törvényben megállapítani, de hasonlóan fontos lenne — erről a következő részben még szó lesz — a hallgatói ügyek intézési rendjét is elviekben rögzíteni.

Célszerű lenne a vezető szervek felépítésének, működésének, valamint a közvetlen irányítási rendnek az alapelvekben rögzített *demokratizmust* meghaladóan törvényben deklarálása is.

IV.

Az oktatók és a hallgatók jogai és kötelezettségei

1. Az oktatók jogainak és kötelezettségeinek katalógusa három tényező kapcsolatában formálódott ki. Elsődlegesen megjelennek bennük a *pedagógusi-oktatói hivatás sajátos* igényei, kialakulásukat motiválják az *egyetemi hagyományok*, s tartalmukat meghatározzák az *általános munkaügyi szabályok*. Ez utóbbiakra a felsőoktatási törvények többsége csak érintőleg vagy egyáltalában nem tér ki, nem képezik ennek az áttekintésnek sem tárgyát.

a) A kötelezettségek egyik csoportját az oktatók *alkalmazási*, előléptetési *feltételei* képezik. Másrészük az *oktató-nevelő-kutató munka eredményes végzéséhez* kapcsolódik. Mindkét nézőpontú megjelölés szakmai, politikai, ideológiai igényeket és emberi tulajdonságokat tartalmaz.[14]

Az oktatási-felsőoktatási törvények többsége az oktatók kötelezettségeit kiemelten rögzíti, míg jogaik a vezetők kötelezettségeiben, ill. a testületek eljárási szabályaiban jelennek meg.

Oktatói kötelezettségként a legtöbb törvény az *oktató-nevelő-tudományos kutatómunka* végzését határozza meg. Az *LNK, CSSZSZK, NDK, RSZK törvénye ennek céljára:* a hallgatók magatartásbeli, erkölcsi, szakmai, ideológiai, tudományos ismereteinek, tulajdonságainak kiformálására és módszereire is utal. Az *LNK és az NDK törvénye* az oktatók kötelességévé teszi a *részvételt az ország* tudományos-kulturális gazdasági életének a *fejlesztésében* és a tudományos eredmények megvalósításában; a *román, a lengyel és a magyar törvény még a saját képességek fejlesztését* és a tudás gyarapítását. Az *NDK alapjogszabálya* tartalmazza továbbá a *tantervkészítést*, a lengyel törvény pedig utal még a tudomány tekintélyét és az intézmény jó hírnevét veszélyeztető cselekménytől való tartózkodásra is.

b) Az *oktatók jogait katalógusszerűen* egyedül a *román törvény* sorolja fel. Eszerint az oktatók jogosultak a szakképzettségüknek megfelelő didaktikai tevékenységre és az ezért járó juttatásokra, szakmai továbbképzésük szükséges feltételeire, előléptetésre, részvételre az oktatás továbbfejlesztéséről szóló vitákban, tananyagok készítésében és a vezetésben, a vezetői tisztségviselésre, valamint az intézmény felszereléseinek a használatára és tudományos eredményeiknek a hasznosítására.

A *szovjet törvény* úgy rendelkezik, hogy az oktatók jogait és kötelezettségeit *részletesen a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok* törvényerejű rendeletei és intézményi statútumok

[14] *Klement* Tamás: Az egyetemi oktatók követelményrendszere. Felsőoktatási Szemle, 1973. 7—8. sz.

határozzák meg. Emellett utal a fizetett szabadságra, egyéb előnyökre, valamint az oktatók kitüntethetőségére és kimondja, hogy a hivatásszerű jogaikat, becsületüket és méltóságukat törvény védi. A *bolgár törvény* az oktatók jogainak és kötelezettségeinek a megállapítását az *oktató és az illetékes miniszter* között létre jövő *szerződés*re hárítja.

A vezető testületekben való részvételi lehetőséget és a vezetői tisztségekre történő kinevezés jogosultságát az ezt szabályozó törvények a felsőoktatási intézmények igazgatására-vezetésére vonatkozó szakaszaikban rögzítik.

c) A *kinevezési hatásköröket és az eljárási rendet* — a magyar és a szovjet törvény kivételével — valamennyi jogszabály meghatározza, s ugyancsak tartalmazza a vezető oktatók kinevezésének szabályait, egyesek az intézményi vezető szervek feladatainak keretében. Magyarországon e szabályokat a felsőoktatási törvényerejű rendelet rögzíti.

A *bolgár, a csehszlovák és a lengyel törvény* — részletes munkaügyi szabályai között — tartalmazza az *elbocsátás és a fegyelmi eljárás* rendelkezéseit is, meghatározza továbbá az *oktató általános munkavállalói jogainak jelentős részét,* utal az áthelyezés és a felmentés feltételeire, a lengyel törvény még a fizetett foglalkozás vállalásának és a kutatási szabadságnak a lehetőségeire is.

A törvények többsége — különböző részletezettséggel — megállapítja az *oktatók kinevezési feltételeit,* amelyek *szakmai, pedagógiai és tudományos alkalmasságukra* utalnak. Ezek birtoklását esetleg kötelező gyakorlattal (CSSZSZK), tudományos fokozattal (CSSZSZK, RSZK), valamint a tanítás és habilitációs eljárás során (CSSZSZK, LNK, NDK) is bizonyítani kell. E kötött feltételek alól a törvények felmentési lehetőséget adnak. Kimondják továbbá, hogy a professzori, ill. docensi állásra jelöltnek olyan erkölcsi és pedagógiai tulajdonságokkal kell rendelkeznie, amelyek alkalmassá teszik az ifjúság megfelelő színvonalú nevelésére.

2. A *hallgatói jogokban és kötelezettségekben* önálló társadalmi viszony-típus nyer jogi kifejezést. A hallgatót a felsőoktatási intézményhez sokrétű kapcsolat fűzi, amely *pedagógiai viszonyon* alapul. A tanár—intézmény köteles/jogosult a hallgatók képzéséhez szükséges segítséget megadni s a hallgató köteles/jogosult tanulmányait ezek igénybevételével végezni. E viszonyban tehát az *intézményeket és a hallgatókat kölcsönösen jogok és kötelezettségek* illetik, ami arra irányul, hogy a képzés eredményességét biztosítsa.[15] A hallgatók jogainak és kötelezettségeinek lényegi azonossága ellenére a törvényi rendezés különböző.

a) A *tanulmányi kötelezettségekre* — a magyar törvény kivételével — valamennyi jogszabály utal. A *bolgár* rögzíti a *tanulmányi, fegyelmi, vizsgarend alapvető szabályait;* a *csehszlovák* ezenkívül megjelöli a *tanulmányi kötelezettség célját* is: megszerezni a kvalifikált munkához és a haza védelméhez szükséges képességeket. Hasonló rendelkezését a *lengyel* törvény még a szocializmusra való felkészüléssel egészíti ki. Az *NDK és a szovjet* törvény a kötelezettségeket a következőképpen részletezi: a képzésben, a nevelésben, a kutatásban való részvétel; a foglalkozások látogatása, a tantervben meghatározott feladatok időbeli teljesítése. Mindkettő utal továbbá a közéleti, ill. a társadalmi tevékenységre; a lengyel törvény még a kollektív együttműködésre; a román az anyagi alapok megvédésére; a szovjet a szocialista tulajdon erősítésére.

b) Valamennyi előbb említett törvény rögzíti a *fegyelem, a szabályok betartásá*nak kötelezettségét. A lengyel rendelkezik az iskola hírnevének a megbecsüléséről, sőt felhív az ilyen magatartással való szembenállásra is, igényli az elöljárók iránti tiszteletet, a hallgatói méltósággal ellentétes magatartás mellőzését. A szovjet szabályozás a szocialista tulajdon erősítését is kiemeli hallgatói kötelezettségként.

c) A törvények — a magyar és a bolgár kivételével — rögzítik továbbá a *szociális juttatások lehetőségét és a tanulmányokhoz szükséges felszerelések, segédeszközök használatát.* A román kinyilvánítja a tanulmányok ingyenességét; a román, a szovjet és az NDK törvény a hallgatók jogai között felsorolja a munkára való beosztásra, ill. a képzettségnek megfelelő munkához való jogosultságot. A lengyel jogszabály az ifjúsági körök, testületek alapításának jogát is rögzíti. Mindegyik törvény rendelkezik a *vezetésben való részvételről,* amelyet a szovjet törvény a tanulmányi és a szociális ügyekről szóló vitákban való közreműködésre korlátoz. Az országok többsége erre az ifjúsági szervezet útján ad lehetőséget.

A hallgatók jogaira és kötelezettségeire utalnak egyes tanulmányi és vizsgarendelkezések vagy vezetői kötelezettségek is, így például az LNK és az NDK törvénye kötelezi a vezetőket az *ifjúsági szervezetekkel való együttműködésre.*

3. Az alaptörvények egy része a *felvételekre, a tanulmányok menetére és a tanulmányi vizsgarendre* is tartalmaz — az oktatás alapelveit, a hatásköröket és a feladatköröket meghaladóan is — rendelkezéseket.

4. A fentiekből részben kitűnően a tárgyalt témakörök szabályozásánál igen *széles sávon helyezkednek el az egyes országok választotta megoldások:* az oktatókra vonatkozó munkaügyi szabályozás teljességéhez közelítő, valamint viszonylag széles körű hallgatói jogosultságokat, kötelezettségeket megjelölő rendelkezéstől az általános, néhány jogosultságra, kötelezettségre és tanulmányi hatásköri kérdésre szűkülő szabályozásig. Ennek ellenére néhány általános tanulság így is adódik.

[15] *Szczepanski:* A felsőoktatás szociológiája. Ford. Forintos György. Bp. 1969. FPK 216. old. Felsőoktatás-pedagógiai tanulmányok.

a) Az oktatói jogok és kötelezettségek egy része megegyezik az általános munkaügyi szabályokkal. A *felsőoktatásnak* azonban vannak *sajátos szabályai,* amelyek kiterjednek a munkavégzés módjára, valamint a vezetők és a beosztottak közötti kapcsolatokra. Érintőleg utalnék a munka önálló alkotó jellegére, adott témakörnek, szakterületnek, esetleg országosan is egyedülálló ismeretére, a vezetésben való részvételre, amelyekből különösen következik, hogy részleteiben nem lehet utasítást adni az oktatók tevékenységének tartalmára vagy tartalmi kérdésekről a szakértő érintett véleménye nélkül dönteni. Mindezek megkívánnák e sajátos viszony *jellemzőinek kimunkálását és az oktatási törvényben rögzítendő általános szabállyá formálását.* Ilyen igénynek egyik törvény sem tesz eleget. Ennek során a *kötelezettségek, feladatok különbségének* terminológiai jellegű tisztázására is sor kerülhet.

b) A hallgatói-tanulói viszony jelentősége az oktatás jelenlegi permanenssé válásának a korszakában megnövekedett és ezzel együtt kikristályosodóban vannak a valamennyi fokozatban, típusban fellelhető jellegzetességei, amelyek *több társadalmi jogviszony csoporttal mutatnak kapcsolatot.* Közöttük meghatározó fontosságú az oktató és a hallgató közötti kölcsönösen aktív együttműködésen alapuló *pedagógiai viszony. Munkajogi karaktert* mutat a diákoknak az intézmény vezetésében való közreműködése és jogosultságuk a szociális juttatásokra. *Államigazgatási jogi* jellegű okmány a végzettséget tanúsító *diploma, ill. kiadásának joga.* E jogviszonyt a szakirodalom művelőinek a többsége az államigazgatási jogba sorolja. Ennek elfogadása mellett is indokolt lenne önálló jellemvonásainak feltárása és általánosított törvényi rögzítése.[16]

Mind az oktatói, mind a hallgatói jogok—kötelezettségek említett kimunkálása jelentősen hozzájárulhatna a törvényi szabályozás tapasztalható esetlegességeinek a felszámolásához.

V.

A felsőoktatási intézmények szervezete

a) A szervezeti tagozódásban a *szervezeten belüli munkamegosztás* fejeződik ki és ezzel összefüggésben megtörténik a személyek és az anyagi-technikai eszközök, valamint a hatáskörök megosztása. A felsőoktatási intézménynek szervezeti tagozódását tehát elsősorban funkciójuk és *feladataik határozzák meg.* Mivel az említett reformelképzelések több területen az intézmények feladatainak a megváltozását tűzték ki célul, követelményeket fogalmaztak meg a szervezeti átalakításra is. Elsősorban a szervezet egyszerűsítésére, a túlzott tagoltság megszüntetésére és ezzel — többek között — a korábbi egyetemi hagyományok kialakította tanszéki elkülönültség felszámolására törekedtek és hoztak létre *integrált, több tudományos területet művelő vagy feladatot ellátó* nagyobb szervezeti alapegységeket, koordináló szerveket, valamint kutató, oktató és más intézmények közös szervezeteit.[17]

b) E törekvéseket — éppen a jog statikus jellege miatt — a *törvények* kevésbé tükrözik, sőt a *szervezeti egységek felsorolásán* nemigen lépnek túl. A *szervezeti egységek típusait* a *bolgár,* a *csehszlovák,* a *lengyel* és a *román törvény* sorolja fel, közöttük karokat, tagozatokat, intézeteket, tanszékeket és egyéb kisegítő egységeket megjelölve. E törvények tartalmazzák továbbá az egységek létesítésének, megszüntetésének hatásköri szabályait is. A bolgár törvény még megjelöli a több intézmény integrációjának követelményét. A *magyar törvény* egyedül *kar létesítésére* utal, de a felsőoktatási törvényerejű rendelet az alapegységeket és létesítésük szabályait is meghatározza. Az alaptörvények az igazgatási szervezetről nem rendelkeznek, néhányuk az apparátusra az adminisztratív vezetők felsorolásával utal.

c) A szervezetre vonatkozó rendelkezéseknek ez a *szűkszavúsága* nem kifogásolható. Módot nyújt a *feladatok-funkciók* és egyéb körülmények legmesszebbmenő *figyelembevételére.* A legfontosabb szervezeti egységek létesítése a felső szervek döntési köre, így az országos összehangolás megoldható. Az intézményi döntés helyességére pedig garanciát jelenthetne nemcsak a szervezeti egységtípusoknak, hanem létesítésük kritériumainak törvényi meghatározása. A szervezet és működés teljes rendjét viszont az intézmények statútumai önállóan formálhatják. Mindezek elismerése mellett célszerű lenne a *szervezeti tagozódás és a működés alapelveit is törvénybe* foglalni, amelyre egyedül a román törvény ad példát.

VI.

De lege ferenda

1. A bevezetőben utaltunk rá, hogy az oktatási-felsőoktatási törvények oktatásfejlesztési törekvések következményeként, többségük átfogó reformok részeként, került megalkotásra. A törvényekben e *reformtörekvések* országonként és témánként másként *tükröződnek.*

A hatást — a változtatás igényét jelezve — az *új oktatási törvény megalkotásának* puszta ténye deklarálja. Ezenkívül az ötvenes évek végén kifejezetten a felsőoktatás reformjáról is hoztak jogszabályokat. Így a Szovjetunióban és a Bolgár Népköztársaságban az iskolának az élettel való kapcsolatáról rendelkeztek törvény, ill. törvényerejű rendelet formájában, másutt

[16] *Berényi—Martonyi—Szamel:* i. m.

[17] A felsőoktatási intézmények belső szervezete. Szerk. *László* Tivadarné. FPK 1976. 250. old.

kormányhatározatokban jelölték meg a feladatokat. Ezek vagy nem érintették az oktatási törvényeket, vagy rendelkezéseik később hozott törvényekbe beépültek, s egyedül a bolgár törvényerejű rendelet hatálya maradt fenn.

A *reform alapvető célkitűzéseire* a magyar, az NDK és a román törvény preambulumában hivatkozik: az oktatás permanens továbbfejlesztésére, valamint az iskolának az élettel és a termelő munkával való kapcsolatára.

A reformelképzelések tükröződnek a törvényekben rögzített *alapelvekben, az oktatási célokban, az intézmények funkcióiban és feladataiban.* Utalnék a társadalmi szükségletek kielégítésére, s e tétel felsőoktatási érvényesülése módjának többirányú meghatározására. A szocialista demokratizmus erősítésének követelménye elsősorban az irányítási és vezetési rendet határozza meg. Erre a törvények a hatásköri szabályokban reagálnak, de érvényesülnek a vezető testületek összetételében, új rétegek — főleg fiatalok — részvételi lehetőségeiben, új testületek létrehozásában, s egyes jogszabályokban az intézmények működési rendjének törvényben is rögzített módosításában. Az igazgatási munka szakszerűségének és ésszerűsítésének szükségességét direktben adminisztratív vezető funkció beiktatása tükrözi.

Az egyetemi-főiskolai *szervezet korszerűsítésének* és a felsőoktatási intézmények, más szervezetek együttműködésének a követelményét néhány törvény megfogalmazta — az alapelveken túlmenően — a szervezeti egységek széles skáláját felsoroló és az integrálódást ösztönző rendelkezéseivel. Egyes témakörök kifejtése kapcsolataik alakulásának módjára is passzust tartalmaz.

Önként adódik a kérdés, hogy a törvényhozók felhasználtak-e valamennyi törvényadta lehetőséget a reformcélok támogatására és tükrözésére — figyelemmel a jog absztraktságára, általánosságára és stabilizáló lényegére —, valamint a politikai célok és a jog közötti kapcsolat áttételes jellegére. A válaszadáshoz csak a törvények vizsgálata nem elegendő, legalább az adott ország *egész oktatási joganyagának az elemzésére, feltárására lenne szükség.* Az elvégzett összehasonlítás viszont hasznos *tapasztalatokkal* szolgálhat a *hazai* felsőoktatási törvény *korszerűsítéséhez.*

2. Új felsőoktatási törvény meghozatalát hazai fejlődésünk mindenképpen szükségessé tenné. Indokolásul utalnék a felsőoktatásnak a legutóbbi párt-, kormányhatározatokban is megjelölt új feladataira, az érintett tudományterületek — főleg a felsőoktatás-elmélet, az igazgatás és a jogtudomány — új eredményeire, valamint az egyetemek-főiskolák felhalmozott tapasztalataira és a jogélet — tízévenként megújított törvényekre utaló — gyakorlatára.[18]

[18] 2015/1981. (VI. 19.) Mt. h. sz. határozat a felsőoktatás fejlesztésének egyes állami feladatairól. *Szabó* Imre: A jogfejlődés tendenciái és problémái. Jogtudományi Közlöny, 1973. 11. sz.

Az alábbiak *új törvény meghozatalához* kívánnak néhány gondolatot adni.

a) Új felsőoktatási törvény megszerkesztésekor erősíteni lehetne annak *elméleti megalapozottságát.* Elsősorban gondos elemzéssel fel kell tárni a szabályozandó társadalmi viszonycsoportot — ezen belül azokat az oktatáspolitikai és egyéb célkitűzéseket és törekvéseket, amelyek adott időben hosszabb távra meghatározzák a felsőoktatás helyzetét, fejlesztését — és ennek törvénybe foglalási lehetőségét és módját. Ennek alapján lehet kijelölni a törvényi szabályozás *témakörét és tagolását is.*

Szélesíteni lehetne továbbá a törvény *elvi jellegű szabályait.* Ez egyrészt vonatkozik az alapelvek már említett kimunkálására és törvényi meghatározására. Szükség lenne azonban *valamennyi téma megfogalmazása előtt ezek általános tételeit is törvénybe foglalni,* természetesen a szükséges tételes rendelkezéseknek is helyt adva, de a túlzott részletezettséget elkerülve.

Mindenképpen tudatos *összehangolásra* és elhatárolásra kell törekedni a különböző tárgykörhöz kapcsolódó *más jogágak anyagával.* Ez különösen széles körű áttekintést kíván a törvény komplex, több jogághoz kapcsolódó jellege miatt. Ilyen elsősorban az *alkotmány*nak a művelődésről-tanulásról szóló állampolgári jogokat rögzítő rendelkezése, amelynek garanciális szabályait részben e törvényben kell megállapítani. Kézenfekvő a kapcsolat az irányító szervek státuszára, hatáskörére vonatkozó *állam- és általános államigazgatási szabályokkal.* Szoros viszony áll fenn a *munkajog* területével akár a vezetői eszközök, akár a munkatársak jogaira-kötelezettségeire és a követelményrendszerre vonatkozó felsőoktatási szabályokat tekintjük, de kapcsolat van a *pénzügyi jog* és a *polgári jog* több rendelkezésével. Az érintkező területek vizsgálatánál nemcsak a tételes rendelkezésekkel való megfelelés kíván figyelmet, hanem az adott jogág elvi tételei és belső logikája törvényszerűségeinek a feltárására is törekedni kell, hogy azokat a felsőoktatási szabályozásnál szintén méltányolják.

A szabályozandó tárgykör fontos csoportját képezik az intézményi *hatáskörök, jogok és kötelezettségek.* Legelőször — mint azt már korábban jeleztük — a fogalmi tisztázás szükségessége merül fel az egyetemi-főiskolai helyzetre vonatkozóan, majd ennek figyelembevételével lehet az alapvető hatásköri szabályok egyébként átfogó és a megosztás elveit tartalmazó megfogalmazását megadni.

Az *oktatói-kutatói jogok-kötelezettségek* között az általános munkajogi rendelkezésektől *eltérő szabályokat* kellene rögzíteni és ebben kihangsúlyozottan szerepeltetni a tudóstól-pedagógustól megkívánható magasabb erkölcsiség és alkotó tevékenység követelte önállóságot, s ennek garanciáját. Mindezeknek a *hivatali apparátusra* vonatkoztatása is meggondolást és szabályozást érdemelne.

A demokratizmus és a nevelési elvek megfogalmazta követelményekre is tekintettel kellene kimunkálni a *hallgatói viszony sajátosságait* és ezt mind a hallgatók, mind az intézmény jogai és kötelezettségei között tükröztetni. Ezzel egyrészt el lehet jutni a törvénybe tartozó *elvi általánosításhoz,* másrészt a tételes szabályok jelenlegi esetlegességének a csökkentéséhez.

Magas szintű szabályozást kívánnak a *vezetés-működés* — beleértve az igazgatási munkát — rendjének *elvei és egyes tételes szabályai.* Az elvek természetesen a szocialista demokratizmus és a modern szervezés-vezetéstudományból adaptálódhatnak, figyelemmel a felsőoktatás sajátosságaira. A vezetők hivatalba lépésén, a vezető testületek összetételén túlmenően a működés nálunk eddig központilag csak szűkszavúan érintett szabályai is megállapítást várnának, különös tekintettel garanciális jellegükre, amelynek jelentősége az intézményi önállóság fokozódásával megnövekszik. Egy példából kiindulva: a jelenlegi hazai rendben a különböző vezetői szintek (testületek) a hivatali hierarchia útján foglalnak állást szinte valamennyi eldöntésre vagy minisztériumi felterjesztésre kerülő kérdésben, s ezzel nehézkessé lassítják a döntéseket. Ez a módszer nemegyszer a párt- és társadalmi szervekre is átterjed, s tovább bonyolítja az ügyek megoldását. Mindezek — amelyekhez más bizonytalanság is sorolódik — szükségessé tennék az új szabályozás előtt az intézményi eljárási-működési rend és vezetői koncepció teljeskörű revízióját, a hatásköröknek a résztvevő szintek, szervek között — az előbbieket is tekintetbe vevő — észszerű megosztását.

A törvény tételévé kell lennie a *képzési cél,* az *intézményi feladat és funkció megjelölésének.* Ennek során ismét felvetődik a terminológiai tisztázás szükségessége. Az e témakörben megfogalmazott szabályok — többek között — az alapelvek megvalósulásának a garanciáit is kifejezhetik. Az általános képzési célnak alapot kell adnia az egyes szakok képzési céljának a kifejezéséhez, míg a feladatok átfogóan és a fő funkció megvalósulásának az értékrendjében kaphatnak felsorolást, figyelemmel a vezetői tevékenységhez tartozó oktatáskorszerűsítési, tudomány-népszerűsítő és közművelődési feladatokra. Az intézményi feladatoknak a vezető és oktatói kötelezettségekkel is összehangoltnak kell lenniök. A szabályozáshoz a jelen cikk II/c pontja alatt összefoglaltak egyéb tanulságul is szolgálnak.

Az irányítás gyakorlata és a tudományos eredmények, de különösen az új követelmények e tématerület szabályozását szintén túlhaladottá teszik. Az *irányítói jogok és az irányítás általános elveinek* a meghatározása elsősorban két tényező tükrében történhet. Biztosítsa a központi állami akarat és az intézeti önállóság arányos érvényesülését, s ennek egész garanciális rendszerét.

A felsőoktatási törvény tartalmazhatja a különböző felsőoktatási *intézménytípusok jellegzetességeinek* és ezzel a közöttük levő különbségeknek és azonosságoknak a meghatározását, az intézményhálózat kialakításának, az *intézmények egymás közötti és a társadalom más szerveivel* fenntartott *együttműködési elveinek* megállapítását is. Ugyancsak a *szervezeti egységtípusok* felsorolásával kaphat helyet általános elveiben a belső szervezet kérdése.

b) A törvényi szabályozás mértéke nagymértékben függ a végrehajtásra vonatkozó elképzelésektől. A szakirodalomban eltérő nézetek tárják fel indokaikat a többlépcsős szabályozás mellett vagy ellen, a gyakorlat is ellentmondásos.

A hazai többlépcsős oktatási szabályozás mellett szól a *rugalmas változtatás* lehetősége. A végrehajtási szabályok a törvénynél ugyanis könnyebben módosíthatók, s igazíthatók hozzá a gyakorlat fejlődéséhez. Az államéletben fennálló hatásköri megosztás miatt továbbá a kizárólag törvényi szintű szabályozás kormány- és tárcaszintű kérdések rendezésére is rákényszerülne, s ezzel *hatáskört centralizálna* és vonna el, s egyben a törvényt részszabályokkal is megterhelné. A szabályozás sok szintre tagolása viszont megnehezíti az eligazodást és kizárja átfogó, kódexszerű törvény megalkotását. Ezért a jelenlegi négy lépcsőt mindenképpen csökkenteni lenne célszerű. Ez megoldható, ha átfogó, *elméletileg megalapozott törvény* készül, amely az alapelvekre, a feladatokra-funkciókra, a hatáskörökre, valamint a szervezeti-működési és irányítási rend — beleértve a garanciális rendelkezéseket — általános szabályaira koncentrálna. Emellett az intézmények — kiszélesített hatáskörrel megalapozott — *statútumai rendezhetnének számos részkérdést.* Ez módot adna az intézményi önállóság, öntevékenység valódi érvényesülésére, amelyhez a feltételek szükségszerűséggé érlelődtek. Mindenképpen megszüntetendő lenne vagy a művelődési miniszter, vagy a kormány átfogó rendelkezése.[19]

c) A jelenlegi — kevésbé hatáskörében, mint gyakorlatában még mindig központosított — *irányítási rendszer gyökeres megváltoztatásához* is el kell jutni. Egyértelműen meg kell húzni a határvonalat a *hatalmi-jogi aktusok és a propagandisztikus eszközök* között, és a szakmai irányítás körében néhány alapvető kérdésen kívül (pl. kötelező óraszám, egységesen oktatandó tárgyak köre) a szakma krémjével tartott viták, velük készíttetett javaslatok ismertetése és előterjesztése után elősegíteni az eredményes működést és a helyes irányú fejlődést. Az oktatás-nevelés *tartalmi, módszertani kérdéseire* vonatkozó színvonalas javasla-

[19] *Kovács* István: A törvény és a törvényerejű rendelet problematikájához. Állam- és Jogtudomány, 1973. 3. sz. *Verebély Imre:* A közoktatási igazgatás központi irányítása. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1978. 182. old. A közigazgatás fejlesztése.

tok ugyanis olyan *szakmai alkotó tevékenység eredményeként* készülhetnek, amely nem az államigazgatási, hanem a tudományos intézeti munka sajátossága, s értő sikeres alkalmazásuk a felsőoktatási intézmények oktatóinak önkéntes elfogadásától és kevésbé hatalmi-jogi eszközöktől függ.

Erősíteni kell továbbá a *felügyeleti-ellenőrző munkát,* az intézményi aktusok revíziójának jogát és gyakorlatát. E jogok terjedelmét, gyakorlásának rendjét az intézményi önállóságot-felelősséget garantáló *jogi keretek között jogszabályban rögzíteni* kell. Az ellenőrzéshez kapcsolódna az intézményi tevékenységet *elemző értékelés,* amelynek tanulságai információ és meggyőzés útján kerülhetnének vissza az intézményekhez, s testet ölthetne minisztériumi vagy más szervek — főleg általános — döntéseiben. Az irányítási eszközök fontos része maradna továbbra a döntés a tárgyi feltételek, anyagi lehetőségek juttatásáról.

Olyan rugalmas irányítási rend megteremtése lehet tehát a jövő útja, amelyben jól megfontolt, alapjaiban *jogszabályilag* körvonalazott rendben — szakmai ügyekben a meggyőzés primátusával — a *személyi technikai juttatások,* valamint az *ellenőrzés-felügyelet* hármasa dominálna. Ehhez egyrészt az államigazgatási szerv hatalmi eszközeit korlátozó és az intézményi önállóságot körülhatároló, másrészt a törvényességet és a fegyelmezettséget betartató irányítási rendhez magas szintű jogi szabályozás adhat jogi alapot.

A fenti rend megteremthetősége az egész politikai, állami mechanizmus megkezdett vagy tervezett megváltoztatásának a függvénye.

László Tivadarné

A felek és a bíróság közötti viszony fejlődése az olasz polgári eljárásban

I.

Az 1865-ös polgári eljárás

1. Az 1865. évi Polgári Eljárásjogi Törvény — az olasz egység időszakának első kódexe e tárgyban — a *feleket kiszolgáló* bíráskodást határoz meg, amelyet a (magán) felek jelenléte, kezdeményezései és elhatározásai uralnak, vagyis — lényegében — egy olyan bíráskodást, amely a felek uralmának alávetett. Vagyis: (főszabályként) a polgári eljárást meg kell előzze a fél pontos (sőt kizárólagos) kezdeményezése *(„nemo judex sine actore");* a polgári eljárást a felek részletezett ösztönzése alakítja; a polgári eljárás a felek által szigorúan meghatározott mederben halad *(„ne eat judex ultra nec extra petita partium")* és azon nyilatkozatok és bizonyítékok alapján dől el, amelyeket a felek terjesztenek elő *(„judex judicare debet secundum alligata et probata partium").*

Olyan bíráskodásról van tehát szó, amely a *felekért* létezik, s amelynek célja a magánszemélyek közötti — „res inter privos" — vita rendezése (az anyagi jogerő elérése révén), s amely — az eljárás minden pillanatában — a felek *akarata* révén halad előre. Ebben a modellben a bíróság szerepe lényegében a *harmadik döntnöké,* aki a felek fölé magasodik, s idegenül és közömbösen szemléli a vitában érintett érdekeket abból a per tárgya iránt semleges helyzetből, amely felől a per során éppenséggel döntenie kell. Való igaz, hogy a bíróság eredendően magának az államnak a funkcióját valósítja meg (tudniillik az igazságszolgáltatási funkcióját), tehát hatalmát nem a felek akaratából származtatja (mint a választott bíró), hanem közvetlenül az állami törvényből. Mégis, jogkörét általában nem *ex officio,* hanem — bizonyos kivételektől eltekintve — mindig és csakis a felek kérelmére gyakorolja. Határozata is szigorúan a felperes kereseti kérelmének és az alperes ellenkérelmének keretei között mozog. Feladata nem az, hogy bármi áron és az összes eszközzel az igazságot keresse, hanem egyszerűen csak annyi, hogy kiértékelje a felek által elébetárt bizonyítékokat és meggyőződését (vagyis a jogvitát lezáró döntését) ezek szerint alakítsa ki.

2. Természetes, hogy a polgári eljárás ilyen tételes jogi kiépítése mögött meghatározott társadalmi-gazdasági háttér húzódik meg, s egy (ennek megfelelő) felfogás az állampolgár és az állam közötti viszonyt illetően. Gazdasági téren — miközben a születőfélben levő ipari kapitalizmus (Észak-Olaszországban) felzárkózik (majd meg is előzi) a mezőgazdasági nagybirtokot (Dél-Olaszországban) — egyének játszák a főszerepet, sőt rendelkeznek korlátlan hatalommal mind a termelést, mind a javak elosztását illetően. Politikai téren a liberális állam — amely maga is a felemelkedőben levő vállalkozói réteg kifejeződése — mindenki szabadságának szavatolójaként tünteti fel magát (valójában azonban azon kisebbség szabadságát védi, amely a gazdasági hatalom birtokosa) s mint ilyen, tényleges szerepét az egyének kezdeményezésének szabályozására korlátozza, de nem vállal olyan saját kezdeményezést, amely a termelés alapjaiig hatolna vagy a javak elosztására vonatkoznék, avagy biztosítaná az egyeseknek a közügyek gyakorlásában való részvételét.

Nos ez, az olasz társadalomra a XIX. század második felében jellemző háttér az, amely-

ből a polgári eljárás (vagy jobban mondva szerkezete és módszerbeli felépítése) tükörképszerűen kivetül.

3. Hogy erről meggyőződjünk, elég, ha — példaképpen — a bíráskodás két csomópontját vesszük szemügyre.

Az egyik pont: a bíróság és a bizonyíték

Azt már láttuk, hogy a bizonyítékok összegyűjtésében a rendelkezési elv uralkodik. Ez másként azt jelenti, hogy — főszabályként — nincsen olyan bizonyíték, amelyet *ex officio* lehetne beszerezni, s valóban, ha a bizonyítékok sorában eltekintünk az eskütől (nem az ügydöntő esküről, hanem a pótló és a becslőesküről van szó) és a mai műnyelv szerinti bírósági szemlétől, azt kell megállapítani, hogy kizárólag csak a felek szolgáltathatnak bármely bizonyítékot. A bíróság *tehetetlensége* a bizonyítékok terén kihat azután — ezzel összhangban — magának az eljárásnak a szerkezetére is, amely a régi, 1865-ös kódex érvényben léte idején még nem ismeri igazán az előkészítő szakaszt, amely világosan elkülönül az ügy eldöntésétől, de mitsem gondol az előkészítő bíró személyével sem. Bizonyos értelemben a bíróság tehetetlensége (vagyis a bírósági eljárást vezető hatalmának hiánya) elnyújtja magának a bíráskodásnak a menetét.

Minthogy a felek csak jogosultak, de nem kötelesek a bizonyításra, a bíróság szerepe csak annyi, hogy a felek eljárásbeli játékának végkifejletére figyelmezzen, s végül, hogy a döntést meghozza. Ebből fakad a bizonyítékok összegyűjtésére alkalmas és a bíró kezdeményező-ellenőrző (vagyis az előkészítő bíró) jogköre révén irányított önálló szakasz hiánya és különösen még az is, hogy egyáltalán nincsen olyan folyamatos és megelőző bírósági ellenőrzés, amely a bizonyítás megengedhetőségére, vagyis a bizonyítás relevanciájára vonatkoznék.

A második pont: az államügyész a polgári eljárásban

4. Az a közömbösség és semlegesség, amelyet az állam általában tanúsít a bíróság elé vitt jogviták iránt, abban a lefokozott szerepkörben is tükröződik, amelyet az 1865. évi kódex juttat az államügyésznek. Igaz viszont, hogy a liberális állam is elismeri, hogy a magánjogban sem rendelkeznek a magánfelek minden jogosultsággal szabadon és azt is, hogy ennek következtében a polgári eljárásban, ha ilyen, a felek rendelkezési joga alól kivett pertárgyról van szó, a polgári eljárás kimenetele nem tehető kizárólag függővé a magánfelek szabad akaratától. Ezért merül fel már az 1865-ös kódexben annak szüksége, hogy meghatározott ügyekben a magánfeleken túl egy közérdekű fél: az államügyész is résztvegyen. Az államügyésznek a polgári eljárásban való bevezetése azonban annyiféle feltétellel és oly sok korláttal együtt valósul meg, hogy az államügyész jogállása lényegében a felek jogállása alá rendelődik, vagyis a polgári eljárásnak a *rendelkezési elv* szerinti felépítése mintegy érintetlen marad. Közelebbről:

a) az államügyész nem indíthat polgári eljárást, hanem csak a magánfelek által indított polgári eljárásban felléphet (bizonyos esetekben ez kötelező is);

b) a kötelező fellépés (amelynek elmaradása az ítéletet semmissé tevő ok) esetei a természetes személyek jogállásával és cselekvőképességével, a kiskorúak gyámságával, a házassággal és a házasfelek személyes elkülönítésével és még néhány, csekélyebb jelentőségű ügygyel kapcsolatosak;

c) a kötelező fellépés esetében sem terjeszthet elő az államügyész önállóan kérelmeket s bizonyítást sem ajánlhat fel, vagyis tevékenysége a *zárónyilatkozat* megtételében merül ki, vagyis abban, hogy a magánfelek által és csakis az általuk az eljárás tárgyává tett kérdésben nyilatkozzék;

d) az államügyészt jogorvoslati jog nem illeti meg;

e) végül, magát a semmiséget (melyet az államügyész fellépésének elmaradása okoz) az államügyész nem panaszolhatja fel (hiszen jogorvoslati joga nincsen), hanem csak a felek — az ítélet megtámadása révén —, így adott esetben az a fél, akinek érdekvédelmét lett volna hivatott szolgálni az államügyész elmaradt zárónyilatkozata.

Úgy tűnik, elég ennyi annak a következtetésnek a levonására, hogy a régi kódex által kiépített rendszerben a magánfeleket szuverén hatalom illeti meg nem csupán a bírósági eljárás *kezdeményezését* illetően és a jogvita tárgyának a meghatározásában (ez utóbbi az ún. *thema decidendum*), hanem közvetlenül az eljárás *technikai megszervezése* (vagyis a *modus procedendi*) rendjén is. Lényegében — s itt lezárom ezt a tárgykört — annak a kornak a joga kitüntetetten előnyös helyzetbe hozza a magánfeleket, ami nem csupán a jogosultság (vagyis az eljárás tárgya) fölötti rendelkezésben, hanem módfelett szélesen megvont keretek között az eljárással való rendelkezésben is megnyilvánul.

5. E ponton hasznosnak tartom, hogy a figyelmet röviden egy igen fontos jelenségre hívjam fel, amely párhuzamosan halad és valósul meg mindazzal, amelyről eddig szó volt. Arra a gyökeresen más (sőt mondhatnám *modern*) módra gondolok, ahogyan ugyanez a törvényhozó a járásbíróság és a békéltető bíró előtti polgári eljárást kezeli. A két *eljárásfajta* (vagyis egyfelől a törvényszék, másfelől a járásbíróság, illetve a békéltető bíró előtti eljárás) közötti különbséget szinte fokozni sem lehet. Ez az utóbbi eljárásmód ténylegesen azt irányozza elő, hogy a járásbíróság, illetve a békéltető bí-

ró előtti eljárás lényegében *szóbeli* legyen, nem pedig írásbeli, fejeződjék be mindössze *egynéhány* tárgyaláson és jellemezze a felek és a bíróság közötti közvetlen viszony. A járásbíróság, illetve a békéltető bíró nem *kívülálló* (mint a törvényszék), hanem éppen ellenkezőleg: az eljárás menetében tevékenyen vesz részt. Így szabadon kikérdezheti a feleket s megkísérelheti közöttük az egyezségkötést; — a felek által kért bizonyítás felvehetőségét és relevanciáját ellenőrzi; — meghatározza azokat a tényeket, amelyeket a felek által megjelölt tanúkkal kell bizonyítani; — a békéltető bíró ezen felül még a felek által megjelölt tanúkon kívül is elrendelheti más tanúk megidézését; — végül önállóan dönti el, hogy mikor érett meg az ügy a döntés meghozatalára.

Egészen más tehát itt a bíróság szerepe, amely többé nem a felek eljárásbeli vetélkedésének mintegy passzív szemlélője, hanem maga is beavatkozik abba mind az eljárásvezetés rendjén, mind pedig különösen az előkészítő szakasz irányításával. Ha úgy tetszik, itt a *kisemberek* igazságszolgáltatásáról van szó, mondhatnám a „szegények igazságszolgáltatásáról", figyelemmel a járásbíróság, illetve a békéltető bíró hatáskörébe tartozó jogviták szerény pénzértékére. Mindazonáltal talán éppen emiatt: ez az igazságszolgáltatás inkább és jobban valósítja meg a felek és a bíróság, az állampolgár és az állam közötti kapcsolatot, mint a „tehetősek igazságszolgáltatása". Elég, ha arra gondolunk, hogy a XIX. század végének és a XX. század elejének Olaszországában, vagyis a nagy paraszti tömegek és a születő munkásosztály akkori Olaszországában a járásbíróságok és a békéltető bírák elé tartozó ügyek teszik ki a teljes polgári peres ügyérkezésnek több mint 90%-át! Megvan, persze, annak a ténynek a jelentősége (amelynek alapvető okaira a terjedelem korlátai miatt most nem lehet kitérni), hogy a kor liberális állama világosan elkülönítette a *kétféle* eljárásmódot: egyfelől lemondva az eljárás teljes irányításáról (a jelentősebb értékű) jogviták eseteiben, melyek a törvényszék hatáskörébe tartoznak; másfelől azonban nem utasítva vissza, hogy szorosan tartsa azoknak az eljárásoknak a gyeplőjét, amelyek (mint szerény értékűek) a járásbíróság, illetve a békéltető bíró elé tartoznak.

Elég, ha itt magát a jelenséget rögzítettük, mindenekelőtt avégett, hogy az olasz polgári eljárás további fejlődését jobban megértsük. Az olasz polgári eljárás története — mint rögtön látni fogjuk — a törvényszék előtti eljárás viharos alkonyát fogja megérni, és ezzel összefüggésben a járásbíróság és a békéltetőbíró előtti eljárás sebes térnyerését, olyannyira, hogy végülis ez az utóbbi (vagyis a szegények eljárása) fog diadalmaskodni az előbbin, s jut az 1942. évi kodifikáció révén és az állam által bevezetendő változtatások eredményeként az általános eljárási modell rangjára, mint az olasz polgári eljárás teljes és (újonnan) kidolgozott kísérlete.

II.

Az 1942. évi polgári eljárás

6. Az 1865. évi kódex által szabályozott polgári eljárástól eltérően, amelynek horgonyai lényegében a rendelkezési elv talajába mélyedtek, az az eljárási rend, amelyet az 1942. évi törvényhozási kísérlet valósított meg az új idők hatására, szerencsés szintézist valósít meg a felek önállósága és az állam tekintélye között: ebből a szempontból nagyon is közelről érezhetők annak az olasz társadalomnak a feltételei, amelyek a régi liberális eszménytől a szociális igazságszolgáltatás új igényei felé haladtak. Kétségtelen azonban, hogy az 1942. évi polgári rendszer is még az állampolgár és az állam közötti viszony liberális elképzelésén alapul, vagyis a rendelkezési elvnek megfelelő szerkezet olyan alapjai maradnak meg széles körben mint a *ne procedat judex ex officio* elve, amely szerint az eljárás csak az érdekelt kérelmére indulhat meg, vagy a *judex secundum alligata et probata partium judicare debet,* amelynek alapján a felek dolga, hogy közöljék és igazolják mindazon tényeket, amelyekre a bíróság a maga meggyőződését kell alapítsa. Mindazonáltal (és most jut jelentőséghez a szintézisnek imént említett mozzanata) ez az a kódex, amely a rendelkezési elv kiigazítására vagy mérséklésére bevezeti mindazokat a jelentékeny és fontos újításokat, amelyek elméleti szempontból nagy jelentőségűek, amennyiben — minthogy a rendelkezési elv talajáról lényegesen elmozdulnak — olyan mozgásirány felé mutatnak, amelyek az olasz eljárásjogi intézmények soronkövetkező fejlődését fogják majd jellemezni egészen a munkaügyi eljárás legújabb reformjáig.

Ahhoz, hogy kellően értsük az 1942. évi eljárásjogi törvény által bevezetett újdonságok jelentőségét, az olasz társadalomnak azon mélyreható változásaira szükséges utalni, amelyek a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején, különösen azonban az I. Világháború után következtek be. A liberális felfogás — amely a XIX. századbeli klasszikus demokrácia államait arra a magatartásra ösztönözte, hogy tartsanak tekintélyes távolságot a gazdasági és a társadalmi élet jelentőségeitől, azt vélelmezve, hogy az érdekelt közösségek legnagyobb java abból származik, ha semmi esetre sem történik beavatkozás a piacgazdaság törvényeinek szabad érvényesülésébe — lassan alárendelődött (mindenekelőtt a szocialista gondolat növekvő elterjedése folytán, amely jelentékeny befolyást gyakorolt a közösségi magatartásra és a kulturális értékek fejlődésére) egy másik eszménynek, amely szerint az állam egyre szélesebb és mélyrehatóbb tevékenységet kell, hogy kifejtsen avégett, hogy hatékony ellensúlyt jelentsen azon súlyos kilengések ellenében, amelyek túlságosan is széles körben nyilvánultak meg mint a piacgazdaság mechanizmusának következményei.

Az 1942. évi polgári eljárásjogi kódex által szabályozott polgári eljárás belső kialakítása ezen sajátos elvárások szerint alakul. Ha eltekintünk attól, hogy a törvényszékek előtti, már az 1865-ös eljárásjogi kódex néhány szabályával bevezetett eljárás kibővült a járásbírósági és a békéltető bírói hatáskörhöz képest, akkor megállapítható, hogy a rendelkezési elv modelljének hozzáigazítása a megváltozott társadalmi feltételekhez lényegében két alapvető újítás bevezetésével valósul meg: az államügyész jogkörének megerősítése révén, amely biztosítja a felek rendelkezési hatalmának korlátozását a *res in judicium deducta* terén, továbbá az előkészítő bíró alakjának létrehozásával, ami a felek alárendeltségét, valamint a bíróság pervezető hatalma ezzel párhuzamos fejlődését eredményezi.

7. Szükséges részletesebben áttekinteni e két irányvonalat, amelyek mentén fejlődtek ki az 1942. évi polgári eljárásjogi törvény alapvető újításai. A vonatkozó eljárásjogi kódex 70. cikkelye az államügyész kötelező fellépését a tényállások egész sorában írja elő, s ezek jellemzője, hogy a per tárgya meghaladja a felek jogi szféráját s a közösség általános érdekeit érinti. A törvényhozó, noha a felek akaratának tiszteletben tartásából indul ki, ami a *res in judicium deducta*-t illeti, mégis számot vetett olyan magánjogi viszonyok létezésével, amelyeknél — amint azt a legnevesebb olasz eljárásjogászok egyike, Liebman nyomatékkal jegyezte meg — a közérdek a törvény megvalósítása során a szokásosnál intenzívebben jelentkezik s így az nem hagyatkozhat egyedül az egyénileg érdekeltek kezdeményezésére. Gondoljunk csak, *exempli gratia,* azokra a jogvitákra, amelyekben az állam érdekelt, a személyek cselekvőképességével kapcsolatos eljárásokra, a házassági ügyekre stb. Az ilyen esetekben is, melyekről a 70. cikkelyben felvett szabály tételes felsorolása szól, a jogalkotó, hogy megóvja a bíróságnak mint harmadik résztvevőnek ebbeli minőségét és következetes elfogulatlanságát, hasznosnak tartotta az 1865. évi kódex által már elfogadott megoldás átvételét, de ahelyett, hogy a bíróságot a tények bizonyítása és a bizonyítékok összegyűjtése terén széles kezdeményezési joggal ruházta volna fel (ami a nyomozóelvre épülő modell felé tett veszélyes lépés lett volna), az államügyész személyének beillesztését részesítette előnyben, neki szánva azt a feladatot, hogy azon őrködjék: nehogy a felek a közösség általános érdekével összhangban nem álló módon vigyék az eljárást, vagyis azon érdekkel ellentétesen, amelyet teljesen és maradéktalanul a bíróság dolga a vonatkozó anyagi jogi előírások szerint kielégíteni.

Amikor viszont az 1942. évben megalkotott modell eltér az 1865. évitől, s a rendelkezési elv követéséről lemond, ez az államügyész jogkörének megerősítésében nyilvánul meg, aki ezt vagy úgy gyakorolja, hogy bizonyos feltételek fennforgása esetén az anyagi jogi jogosulttól függetlenül indítja meg az eljárást, vagy pedig úgy, hogy sajátos jogorvoslati jogával, mégpedig a felek rendelkezésére nem álló jogorvoslati eszközzel él, mely az államügyész rendkívüli felszólalása nevet viseli. Ami az első rendelkezést illeti, a 69. cikkely — utalással a vonatkozó törvényi tényállásokat tartalmazó normákra — azon ügyek egész sorát jelöli meg, amelyekben az államügyészt a polgári eljárás megindításának joga megilleti, lerontván ezzel a *nemo judex sine actore* elvét, amelyhez az 1865. évi eljárásjogi kódex kötődött. Olyan törvényi tényállásokról van szó — gondoljunk csak a tervezett házasságkötéssel szembeni tiltakozásra (Magánjogi Törvénykönyv 102. cikkely), vagy az egyesületek közgyűlései határozatainak megsemmisítésére (Mtk. 417. cikkely) —, amelyeknél a közérdek olyan mértékig játszik közre, hogy az már a feleknek az eljárás megindítására vonatkozó rendelkezési joga megvonását indokolja. A felsorolt esetekben, melyekben az államügyész keresetet támaszthat, a törvény — a 72. cikkely szerint — az eljárási jogosítványok széles választékát adja a kezébe, ideértve, hogy ugyanazon határidőn belül és ugyanolyan módon, ahogyan ez a feleket illeti meg, élhessen rendes jogorvoslattal.

8. Ami a második vonatkozást illeti, szükséges rámutatni, hogy az 1865. évi eljárásjogi kódex szerint az ítéletnek azt a semmisségét, amelyet az államügyész fellépésének hiánya okozott, csak a felek panaszolhatták fel. Bármi volt is fellépése elmaradásának az oka, de még ha fel is lépett, az államügyész nem hiúsíthatta meg a magánfeleknek a törvény megkerülésére irányuló törekvését, s következetesen elrekesztették minden olyan eszköztől, amely a bíróság előtt szükséges fellépése esetére vonatkozó rendelkezések hatékony és általános alkalmazásának elérésére alkalmas lehetett volna. Ez az eszköz a rendkívüli felszólalás intézménye révén jött létre, amely a 397. cikkely előírása szerint két tényállás fennforgása esetén vehető igénybe: a) ha az ítéletet az államügyész távollétében hirdették ki; b) ha az ítélet a feleknek a törvény megkerülésére irányuló összejátszása eredményeként született meg. Az államügyész jogállásának további megszilárdítását jelenti, hogy a szóban forgó megtámadási jog rendkívüli jogorvoslatként nyert szabályozást, minthogy az előterjesztésre nyitva álló határidő akkor nyílik meg, amikor az ítéletet az államügyésznek kézbesítették, illetve akkor, amikor fölfedezte a csalárdságot.

9. Ami az előkészítő szakasz rendjét illeti, azt kell kiemelni, hogy e téren a bíróságot megillető bizonyítás-felvételi jogkör meghatározását illetően nincs semmi döntő változás, ha csak el nem tekintünk néhány jogosítványtól a tanúbizonyítás terén (317. cikkely) és a közigazgatási szervekhez intézhető megkeresésektől, bár ez szorosan nem is tartozik a bizonyítás területéhez. Ki kell emelni, hogy a bíróság hivatalbóli kezdeményezése a bizonyítékok beszer-

zése terén ekkor is lényegében csak az 1865-ös eljárásjogi törvény által megjelölt körben lehetséges, vagyis a bírósági szemlére (118. cikkely), a szakmai tanácsadásra (191. cikkely), a helyettesítő esküre és a becslő-esküre (240. és 241. cikkely), továbbá az egyszerű vélelmek (Mtk. 2729. cikkely) vonatkozó tényállások eseteiben.

Jelentős és fontos újdonság viszont az előkészítő bíró alakjának megteremtése, akinek jogkörébe tartozik az a nagyon kényes feladat, hogy saját ténykedése révén juttassa érvényre a szóbeliség, a koncentráció és a közvetlenség elveit, amelyeken nyugszik az 1942-es kodifikáció egész eljárásjogi intézményrendszere.

Az 1865-ös kódex a bíróságtól nem csak a *res in judicium deducta* terén lehetséges rendelkezési jogot tagadta meg, hanem az eljárásvezetés mindennemű hatalmát is; a bíróságot a felek fölé helyezte, a szóváltáson kívülre, mint olyan döntnököt, aki a párviadalba nem avatkozik bele vagy legalábbis a lehető legkisebb mértékben: különösképpen nem volt lehetősége az előkészítő szakasz időtartamába való beleszólásra, minthogy a felek megítélésére tartozott annak meghatározása, mikor adják elő zárónyilatkozataikat és bocsátják az ügyet az ítélőtanács elé. Az új eljárásjogi kódex ezzel szemben — bár változatlanul összeegyeztetlennek tartotta az ügydöntő fórum jogállásával, hogy az eljárás tárgyává tett anyagi jogi helyzetek terén lehetséges bármiféle rendelkezési hatalmat gyakoroljon — e bírónak komoly kihatású jogkört juttat az eljárásvezetés terén. Az előkészítő bíró erre vonatkozó tevékenysége jelentékeny, aki — minthogy abban a helyzetben van, hogy a beérkezéstől, vagyis kezdettől, ismerje az ügyet (185-bis cikkely) — a felek mellett áll, velük alkotó módon együttműködik, megkísérli az egyezségkötést (185. cikkely), felhívja a feleket a hiányok pótlására (182. cikkely) s azokra a főkérdésekre, amelyekre a bizonyítási eljárást összpontosítani kell (183. cikkely), meghozza az avégből szükséges intézkedéseket, hogy a leggyorsabb és legtisztességesebb eljárásvitel biztosított legyen (175. cikkely), az eljárás tárgyára nézve a feleket szabadon kikérdezi (177. cikkely), meghatározza azokat a kérdéseket, amelyekre nézve az ítélőtanács határozatának kieszközlése szükséges (187. cikkely), értékeli és rögzíti azt az időpontot, amikor az ügyet az eldöntésre érettnek lehet nyilvánítani (187. és 188. cikkely). Különösen az a jelentős, ahogyan az előkészítő bíró, bonyolult feladatainak megvalósításaként két olyan értékes segítségre támaszkodhat, amelyek az 1942-es eljárásjogi kódex által bevezetett igazi újdonságok: a felek szabad kikérdezésére és a bizonyítási eszközök elfogadhatóságának és relevanciájának ellenőrzésére óhajtok utalni.

A szabad, vagyis a nem-formális kikérdezés olyan módszer, amelynek révén Chiovendának a közvetlenségre vonatkozó tanítása valósul meg, vagyis a felek és a bíróság közötti közvetlen kapcsolat. Ezt a 117. cikkely írja elő, amely akként szól, hogy „a bíró, az eljárás bármely állásában és fokán, az ellenérdekű feleket személyes megjelenésre kötelezheti, hogy őket az ügy tényei felől szabadon kihallgathassa".

A bizonyítási eszközök elfogadhatóságának és relevanciájának ellenőrzése pedig azt a rendeltetést kapta, hogy az előkészítő szakasz menetét a leggyorsabbá tegye, amennyiben e bírónak megengedi az elfogadhatatlan vagy közömbös bizonyítási kérelmek visszautasítását, melyek utóbb, az ügy eldöntésénél, ugysem jöhetnének figyelembe. A szóban forgó ellenőrzés fontosságát csak emelte, hogy az 1950. évi novella közvetlen felszólamlási lehetőséget adott a feleknek az ítélőtanácshoz az előkészítő bírónak a bizonyítási eszközök elfogadhatósága és relevanciája tárgyában hozott határozataival szemben.

III.

A köztársasági alkotmány és hatása a polgári jogszolgáltatás rendjére

10. A köztársaság kikiáltása (1946. augusztus 2.) és az új köztársasági alkotmány hatályba lépése (1948. január 1.) gyökeresen megváltoztatja az állam hagyományos funkcióinak állapotát, és az állampolgár és az állam közötti teljesen új viszony alapját veti meg. Sőt a köztársasági államberendezkedés nem korlátozódik az egyéni (polgári, társadalmi és politikai) szabadságjogok érdekében szükséges alkotmányos biztosítékok részletezésére, hanem elsődlegesen vállalja magára (amint az Alkotmány 3. cikkelye rendeli) „a gazdasági és a társadalmi rendből folyó azon akadályok eltávolítását, amelyek ténylegesen akadályozzák az állampolgárok szabadságát és egyenlőségét, megakadályozzák az emberi személyiség teljes kifejlesztését és valamennyi dolgozónak az ország politikai, gazdasági és társadalmi megszervezésében való tevékeny részvételét". Itt többről van tehát szó mint például a XIX. századi alkotmányok esetében, vagyis az állampolgárok egyenlősége elvének merő kinyilatkoztatásáról, hanem magáról a valamennyi állampolgár tényleges egyenlővé tételére, valamennyi állampolgár tényleges szabadságára irányuló erőfeszítésről, biztosítván egyenként mindenkinek a legeslegelső szabadságot (amely nélkül az összes többi szabadságjog merő jogi fikcióvá törpül), a szükséget szenvedéstől való mentességet.

Az állam. többé nem „felügyelője" mások kezdeményezésének és ténykedésének, hanem az ország gazdasági, társadalmi és politikai átalakítása új folyamatának főszereplője, amely nagyonis közvetlenül fáradozik azon, hogy valamennyi polgára számára valósággá tegye az azonos társadalmi méltóságot. Ez a fáradozás a gazdasági viszonyok szakadatlan és előremutató megváltoztatása útján valósul meg és különösképpen is a bármely formában kifejtett

munkára vonatkozó, egyszerre tömör és részletezett, oltalomban. E gazdasági beavatkozás kiemelkedő és jelentékeny pontjai az állam részéről, midőn az alkotmányos elveket megvalósítja, különösen: a Dolgozók Statutuma (1970-ből) és az új munkaügyi eljárás (melyet az 1973. évi augusztus 11-i törvény vezetett be).

11. A Dolgozók Statutumának vannak olyan szabályai, amelyek közvetlenül érintik a polgári igazságszolgáltatás rendszerét. Ilyen például a 28. cikkely, amely — feltéve, hogy a munkaadó olyan magatartást tanúsít, amely a szakszervezeti szabadság és tevékenység, avagy a sztrájkjog meghiúsítására, vagy korlátozására irányul — azt írja elő, hogy az országos szakszervezeti szövetségek helyi szerveinek kérelmére a helyileg illetékes járásbíróság — megindokolt és előzetesen végrehajtható végzéssel — kötelezze a munkaadót a tilos magatartás megszüntetésére és következményeinek elhárítására. Az esetleges kifogás — amely a szóban forgó végzés ellen a törvényszéknél terjeszthető elő — nem járhat a járásbírósági intézkedés visszavonásával vagy előzetes végrehajthatóságának hatálytalanításával, tehát az előzetes végrehajthatóság a törvényszék ügydöntő határozatáig hatályban marad. Vagy itt van a Statutum 18. cikkelye szerinti eset, amikor a dolgozó megtámadja elbocsátását, ilyenkor ugyanis a járásbíróság — az eset körülményei szerint — az elbocsátás hatálytalanságát vagy semmisségét mondhatja ki, illetve azt megsemmisítheti, ugyanakkor pedig (magában az ítéletben) rendelkezhet a dolgozónak eredeti munkakörébe történő visszahelyezése iránt.

12. Az új munkaügyi eljárásjog, melyet a már említett 1973. évi törvény vezet be, olyan önálló polgári eljárást hoz létre, amely minden másnál inkább követi a szóbeliség, a koncentráció és a közvetlenség elveit, s bizonyos szempontból minden másnál inkább távolodik el a rendelkezési elvtől. Olyan eljárás ez, amelyben megnő a bíróság szerepe (első fokon a járásbíróságé, másodfokon a törvényszékeké). A bíróságé az a feladat, hogy a jogszolgáltatás egész menetét irányítsa és kormányozza, hogy bármely pillanatban hivatalból rendelkezzék bármely bizonyítási eszköz beszerzése iránt (egyedüli kivétel e téren az ügydöntő eskü). A bíróság jogköre még, hogy az eljárás során bármikor, ha ezt a dolgozó kéri, határozatilag rendelkezzék az ellenfél által nem vitatott összeg megfizetése felől, s arról is, hogy ideiglenesen marasztalja a munkáltatót azon összegben, amelyet jogosnak tart, feltéve, hogy ebben a keretben a bizonyítási eljárást befejezettnek tekinti. (Ez a rendelkezés végrehajtható okirat alapjául szolgál.) A bíróság, végül, miután a szóbeli nyilatkozatok elhangzottak, magán a tárgyaláson hirdeti ki az ítéletet, a rendelkező részt pedig írásba foglalja. Az az ítélet, amely a munkáltatót a dolgozó javára pénzfizetésre kötelezi, előzetesen végrehajtható, s a rendelkező rész másolatával a végrehajtást már akkor kérni lehet, amikor az ítélet maga még nem jutott el a segédhivatalba. Másfelől viszont, ami a feleket illeti, a jogvesztő határidők szigorú rendszere korlátozza tevékenységüket. Mind a felperes, mind az alperes mellőzés terhével kötelesek előadni kérelmeiket (a kereset tárgyában, illetve az ellenkérelmet) és a vonatkozó bizonyítékokat már első jelentkezésük alkalmával megjelölni tartoznak (a keresetlevélben, illetve a válasziratban). Végül az eljárásban — akár a bíróság megkeresésére, akár a felek kérelmére — a felek által megjelölt szakszervezeti szövetségek vehetnek részt avégett, hogy a bíróság számára — a vita tárgyát tevő tények tekintetében — írásbeli vagy szóbeli tájékoztatást és észrevételeket adjanak.

13. Az a kísérlet, amelyet a munka igazságszolgáltatási oltalmára vonatkozó új eljárásjogi intézkedések vezettek be, *két* alapvető vonást mutat: egyrészt a bíróság jogkörének megerősítését, ami kiterjed (általában) az eljárás irányítására és (különösképpen) a bizonyítás felvételének mozzanatára, másrészt az eljárásban olyan új résztvevők megjelenését (éspedig a szakszervezeti szövetségek formájában), amelyek túlmutatnak (vagy túlmutathatnak) a hagyományos magánfelek körén.

Ebből az új modellből hiányzik viszont az államügyész, azon okból, hogy egy demokratikus és pluralista társadalomban az általános érdekek (köz-, illetve közösségi érdekek) sokkal hatékonyabb védelemre találnak, ha ezt nem egy közjogi szerv — ti. az államügyész — számára kizárólagosan adott közérdekű keresetindítási lehetőség biztosítja, hanem egy kellően tagolt olyan rendszer, amely egyidejűleg alapszik a leghatározottabb bíróság hivatalbóliságon és új alanyok, a közösséget kifejező olyan csoportok önálló legitimációjának *(ad causam)* elismerésén, ami a szabadon társulók spontán kifejeződése s amely lehetővé teszi az általános érdekekből fakadó célok intézményes érvényre juttatását. (Mint például a tájvédelem, a természeti javak és a környezet védelme, a fogyasztók egészségvédelme, a dolgozók különféle csoportjai érdekeinek védelme és így tovább.)

Erre a kísérletre az olasz közvélemény élénk érdeklődéssel tekint, mint olyan modellre, amelyet a szükséges kiigazításokkal (az eljövendő és óhajtott reform nézőszögéből) az új olasz polgári eljárás struktúrája is hasznosíthat. Nem akarunk olyan, mintegy kívülálló bíróságot, amely *super partes* áll, hanem olyat, amely *inter partes* helyezkedik el, együttműködvén a felekkel abban a közös erőfeszítésben, amely az igazságszolgáltatás legfőbb javán munkálkodik. Lehet, hogy ez csak vágyálom. Ebben a vágyálomban mégis egy ősi és örökös törekvés fejeződik ki: a mindig időszerű vágyakozás egy olyan igazságszolgáltatás iránt, amelynek avégett, hogy vérbő valóság legyen, egyre emberségesebbnek és mindinkább olyannak kell lennie, amely az emberek szolgálatát vállalja fel.

Andolina, Italo

SZEMLE

Meditáció a jogalkotás fejlesztésének elvi-elméleti kérdéseiről

A Jogudományi Közlöny előző számában közzétett tanácskozás* a jogalkotás számos elméleti és gyakorlati kérdését érintette. Úgy vélem, hogy az előadások által megindított gondolkodási folyamatba érdemes becsatolni néhány olyan felvetést, amely elsősorban nem a jogalkotás szűkebb szakmai vonatkozásai, hanem a jogot alkotó, illetve kezdeményező állami-politikai szerveknek az állami-politikai mechanizmusban betöltött szerepe oldaláról, a jogalkotás rendszerkörnyezete szempontjából közelít a vizsgált témakörhöz.

1. Az előadások több oldalról érintették a központi államigazgatási szervek alkotta alacsonyabb rangú jogszabályok és a központi népképviseleti szervek által elfogadott magasabb rangú jogszabályok kevésbé helyeselhető hazai kapcsolatát. Nemcsak a polgári jogi, a jogelméleti, de az államigazgatási szakirodalomban is sokadszor kerül elő ez a kritika azzal az általános óhajjal, hogy a jogforrási hierarchiában alacsonyabb szintű államigazgatási normák mennyiségi és minőségi túlsúlyával szemben növelni kell a magasabb szintű jogforrások, különösen pedig a törvényalkotás szerepét. Számomra úgy tűnik, hogy ez a már evidenciává váló jogos igény egyre nehezebben valósítható meg. A jogforrási hierarchiában észlelt anomáliákat ugyanis nem tudjuk csak a jogalkotás keretein belül maradva, a jogalkotási szintek eltolását igényelve megoldani. *Alapvető ellentmondásnak azt tartom,* hogy az átöröklött jogforrási hierarchia klasszikus rangsora nem esik egybe a jogot alkotó központi állami szerveknek a politikai mechanizmusban betöltött tényleges szerepével és lehetőségeivel. A központi állami szervek normatív tevékenységét is meghatározza az a szerep, amelyet maga a központi szerv betölt állami életünkben. Röviden az államélet korszerűsítésében kell gyorsabban előre haladni ahhoz, hogy a központi állami szerv egyik tevékenységi fajtáját: a jogalkotást jobbíthassuk.

A törvényalkotás igényelt dominanciájához szükség van arra, hogy tovább haladjunk azon az úton, ami *az Országgyűlés jogalkotó szerepének* a fokozottabb kiteljesedését célozza. Az eddig megtett kedvező lépések, főként a bizottságok szerepének a növekedése jobbára a szűk körű törvényalkotás minőségét és nem mennyiségi kiterjedését növelték. Közismert, hogy Országgyűlésünk ritkán és akkor is csak egy-két napot ülésezik, bár igaz, hogy bizottsági ülései gyakoribbá váltak, de a bizottsági üléseken nem lehet törvényt alkotni. A kétnapos, ritka ülésekre pedig nem lehet a jelenleginél lényegesen több törvénytervezetet bevinni.[1] Az Országgyűlés jelenlegi üléskapacitásának telítettségét tudva nem helyes csendes mosollyal elmenni minden olyan elméleti végkövetkeztetés mellett, amely az országgyűlési törvényalkotást fel akarja kelteni „csipkerózsika álmából" és többek között épp a dinamikusabbá váló törvényalkotásban látja a főhatóságok ágazati szemléletű szektorális jogalkotásának legjobb korlátozóját, az állampolgárok alapvető helyzetét érintő ágazati szabályozási törekvések mennyiségi és minőségi szűrésének legjobb helyét. A *gyakrabban ülésező* törvényhozó testület gondolata nem ismeretlen az európai és a tengerentúli államrendszerekben. A 60—120 napos évi ülésezés mellett valóban joggal igényelhető a törvényhozás meghatározó szerepe a közigazgatási szervek jogalkotásával szemben. Természetesen nem mennyiségi többletre, hanem több olyan törvényre gondolok, amely kezdeményezését, előkészítését jobban az Országgyűlés és nem a közigazgatás végzi. A képviselők törvénykezdeményezési aktivitásának a kibontakoztatásához, az Országgyűlés saját jogalkotó tevékenységének a megerősítéséhez szorosan hozzátartozik *a saját kisegítő apparátus* kérdésköre.[2]

2. Közismert, hogy a társadalompolitikai környezet mindig meghatározóan hat a jogalkotás állami folyamatára. A kérdés csak az, hogy ez direkten, vagy indirekten hat-e, és hogy mennyiben hagy mozgásszabadságot a jogalkotó állami szerveknek. A jogalkotó állami szervek diszkrecionális jogkörének fejlesztésében nálunk is vannak további lehetőségek. Mindez természetesen a pártirányítás (a Koordinációs Értekezlet munkája) továbbfejlesztését, módszereinek tökéletesítését igényli. Elképzelhetőnek tartok egy olyan fejlődési irányt, miszerint a választott központi pártszervek több törvényalkotási témában megvárják az állami (országgyűlési) előkészítés bizonyos szakaszát és csak a felszínre került elképzelések, variánsok megfogalmazódása után foglalnak politikailag állást egyik vagy másik megoldás mellett, ezt az álláspontot az Országgyűlés párttag képviselőin keresztül az Országgyűlés vitájában érvényesítik. A jó politikai döntések valószínűleg így is érvényesülnének, a kevésbé átgondolt politikai elhatározások pedig még az előkészítési szakaszban megfelelő kritikát kaphatnak anélkül, hogy törvényerőre emelve a gyakorlatnak kelljen bebizonyítani — hosszadalmasan és költségesen — az esetleges hibákat. Mindehhez persze az is szükséges, hogy egyértelműbbé váljon: a párt társadalomirányító szerepe és ereje nem attól függ, hogy esetleg néhány jogalkotási esetben nem, vagy nem pontosan úgy valósul meg egy állami képviseleti tes-

* A tanácskozás anyagát előző számunkban közöltük, most a két írásban érkezett hozzászólást (Verebélyi Imre, Lenkovics Barnabás) tesszük közzé. (Szerk.)

[1] Kisebb tartalékok természetesen még vannak. A jelenlegi minimális üllésidő is elbírta volna például, hogy az állampolgárok tulajdoni helyzetét érintő korlátozásokon az állampolgárok országgyűlési képviselői vitatkozzanak és döntsenek. Nehezen indokolható, hogy bár az állam képviselőinek: az ügyészeknek a témakörében az Országgyűlés törvényt alkot, de az állampolgárok képviseletét ellátó ügyvédségről csak elnöki tanácsi tvr-t készítenek elő. Az Országgyűlés elég érett ahhoz, hogy saját tevékenységének éves és ötéves tervét: a törvényalkotási programját saját maga határozza meg, ami nem zárja ki, hogy a kormánynak is lehet jogalkotási terve a saját és a minisztériumi végrehajtási jogalkotásra nézve.

[2] Ennek más országokban a legváltozatosabb formái alakultak ki. Ismeretes olyan megoldás, hogy a képviselő munkája idejére függetlenített, a fizetett képviselő számára képviselői irodát biztosítanak, ahol titkárnő, néhány közvetlen munkatárs segíti a felkészülést, a központi és a területi képviselői munkát. Másutt a több képviselőt egyszerre kiszolgáló parlamenti irodát, a képviselői megrendelésre dolgozó parlamenti könyvtár szakértőgárdáját részesítik előnyben a képviselők törvénykezdeményező, módosító munkájának megalapozása, az előterjesztő főhatóságok szakismereti monopóliumának az ellensúlyozása érdekében.

tületi döntés, ahogy azt a pártképviseleti döntés előirányozta. Sőt, magának a pártnak is esélyt kell kapni arra, hogy a legfelsőbb népképviseleti szervünk üléseinek előzetes vitáiból saját korábbi határozatunkra nézve is következtetéseket vonhassanak le. Tehát a *politikai rendszerünk egészében* kell gondolkodnunk és összehangolt fejlesztést előirányoznunk ahhoz, hogy ma a jogalkotásban kicsapódó számos következményt okaikkal együtt vizsgáljuk és oldjuk meg.

A politikai rendszerkörnyezet kérdése mellett a jogilag szabályozandó társadalmi viszonyok megfelelő jogi tartalmú és módszerű átírását, pontosabban ennek hiányát tartom mai jogalkotásunk egyik legnagyobb gondjának. Közismert, hogy néhány jogszabályunk úgy akart politikus karakterű lenni, hogy szó szerint átmásolta a párthatározatok, vagy azok előterjesztésének szövegét, tehát azokat a mondatokat, amelyek mint programcélkitűzések, elvárások a párthatározatban helyesek voltak, de amelyeket a jogszabály erejével nem lehet vagy nem szabad megoldani, amihez tömegszervező, társadalompolitikai vagy gazdaságpolitikai végrehajtás és nem adminisztratív jogi szabályozás szükséges.[3] A dolog természetéhez tartozónak tartom, hogy párthatározat a *társadalmi és gazdaságpolitikai célokat, fő irányokat* jelöli ki és a célok megvalósításának állami módját rábízza az állami szervekre, illetve az állami szerveket teszi felelőssé, hogy a politikai célokhoz az állami gyakorlatban megvalósítható leghatékonyabb *állami végrehajtási módszereket* válasszák ki.

A jogszabály előkészítési eljárásban számomra további politikai természetű gond, hogy társadalmi stabilitásunkhoz mérten még mindig *nincs megfelelő társadalmi nyilvánosság, közéleti (fogyasztói) vita.* Sokszor csak hivatalok egyeztetnek egymással és így néha előfordulhat, hogy az ágazati apparátus hivatali érdeke győz a meg sem jelenített állampolgári, vagy össztársadalmi érdekkel szemben. Ezzel a véleményemmel összefér az a felfogásom, hogy az elmúlt időszak nagy előrelépésének tartom a központi társadalmi érdekképviseleti szervek számának és a jogalkotás előkészítésében betöltött szerepének fokozatos növekedését. (SZOT, TOT, KK, HNF stb.) Ezek az érdekcsatornák nagyban hozzájárulnak a szocialista demokrácia hazai fejlődéséhez. A továbblépés lehetőségeit keresve gondolkodni lehetne a társadalmi közvélemény egyéb csatornáinak, formáinak (például a sajtó) fokozottabb felhasználásáról és nem csak a törvénytervezetek, hanem az állampolgárokat, a közösségeket jelentősen érintő miniszteri jogszabálytervezetek esetében is.[4] Elismeréssel kell szólni arról, hogy újabban a területi tanácsokat egyre többször bevonják a központi jogszabályok előkészítésébe, bár ez utóbbi területen is vannak ki nem használt tartalékok. A társadalmi szervezetek és a területi tanácsok bevonásának módja azonban nem mindig felel meg annak, mint amit hivatalosan „lejelentenek". Néha a társadalmi szervezetek, vagy a területi tanácsok apparátusvezetői és *nem azok választott testületei* véleményeznek.[5]

Többször köszönnek egymásnak ugyanazok a szakemberek a HNF, a Jogászszövetség, a TIT stb. társadalmi vitáin és vállalják magukra, hogy a szakelem mellett a társadalompolitikai elemet is megjelenítik. Ez azért veszélyes, mert ez a két elem egy személy véleményében is egyesülhet, de ez még nem indokolhatja a jogszabálytervezet által címzettek (a laikusok) csendes mellőzését. Ez viszont már nem közvetlenül a jogalkotás, hanem a társadalmi szervek belső demokratikus működése továbbfejlesztésének a kérdésköréhez tartozik.

3. A mindent elözönlő államigazgatási jogalkotás egyik mozgató rugójának tartom, hogy a szakmailag erősen tagolt főhatóságok *széles körű önálló jogalkotási* jogosultsággal rendelkeznek. (Miniszterek, első helyetteseik első szinten adhatnak utasításokat, a főosztályvezetők ha felhatalmazzák őket hivatalosan jogszabálynak nem minősülő jogi iránymutatásokat stb.) Ha összeszámoljuk ez elég sok ember, tehát a normaalkotási lehetőség pont az egyébként is tagolt adminisztratív szférában túl szélesre nyitott. Ezen a kerítés nélküli széles kapun pár nap alatt könnyen besétálnak az egységes jogrendszerbe ágazati, alágazati törekvések, kellően át nem gondolt, miniszteri rövid határidőkre készített jogszabályok, olyan ágazati szakmai-módszertani kívánalmak, amelyek nem is igényelnek jogi rendezést.

Az államigazgatási joganyag duzzadásában szerepet játszik a *minisztériumi jogalkotás belső előkészítési eljárásának* mai normatív rendje. A minisztériumok szervezeti és működési szabályzatait tanulmányozva döntően azzal a felfogással találtam szembe magamat, hogy a minisztériumi jogszabálytervezet ágazati koncepcióját a szakmai főosztály (és felügyelő miniszterhelyettese) készíti, a titkárság (jogi osztály) pedig csak a tervezet jogi szövegét, formáját szabhatja meg. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy néhány ágazati (funkciomális) minisztérium jogászállománya sem készült fel a jog és a nem jog határainak saját ágazati területén való megvonására, illetve ennek a vitának a főosztályok, minisztériumi vezetés előtti vállalására. Helyenként még tovább él a kiszolgálásra orientált titkársági előadói felfogás, illetve az a kényelemszeretet, hogy csak a jogszabályi formával törődnek és a tartalmat — még a jogi transzformációt is — áthárítják a szakfőosztályok felelősségi körébe.

A miniszteri jogszabálytervezetek egyeztetésénél is megjelenhet az a probléma, amit a törvénytervezetek előkészítésénél jeleztem. Nevezetesen a KB illetékes osztályát, referensét esetleg az ágazati előkészítés túl korai szakaszában

[3] Az esetek egy részénél viszont köztudott — például a vitán bírált ingatlan-jogszabályoknál —, hogy a mechanikus adminisztratív megközelítés és átmásolás nemcsak a jogalkotó állami szervek számlájára volt írható.

[4] A jelentősebb törvénytervezetek esetében például volt rá példa, hogy a központi sajtó teljes terjedelmében közölte a törvénytervezetet és kérte a lakosság, különböző szervek véleményét. A Szabad Nép, 1954 nyarán leközölte a II. tanácstörvény tervezetét, nagyszámú észrevétel futott be, más kérdés, hogy ezek hasznosítása — az értékelések szerint — nem volt megfelelő. Vannak országok, ahol a fontosabb jogszabálytervezeteket a publikus közlönyben előzetesen megjelentetik és arra bárki véleményt nyilváníthat.

[5] Nem viszik be tanácsülés elé vagy vb elé a véleményezendő jogszabálytervezetet, nem a tanácstagok, hanem az osztályvezetők véleményét gyűjtik be. A társadalmi szervezetek vitafórumára néha kizárólag vagy döntő részt szakembereket, intézményi képviselőket hívnak meg.

vonják be. A tervezetet készítő minisztérium a szabályozási gondolat felmerülésekor KB apparátusi előzetes egyetértést próbál beszerezni, hogy erre a további állami egyeztetésnél formálisan, vagy informálisan hivatkozzon és az előzetes pártvélemény saját szempontú interpretálásával érdemben kizárja az egyeztetésre jogosult minisztériumok munkatársainak esetleges ellenvéleményét.

A miniszteri jogalkotásban többször tapasztalható, hogy kevés az előkészítési határidő, és emiatt nem lehet megfelelő elmélyültséggel jogot alkotni. Megemlítik, hogy a *túlzott egyeztetési kötelességek* is elhúzzák a jogszabályok előkészítési eljárását, illetve a túlzott egyeztetések néha elvtelen kompromisszumokhoz vezetnek. Ami a határidők elhúzódását illeti, szerintem a jelenleginél többször kellene a kevés határidő miatt határidő-módosítást kérni és kapni. A határidőfétis sokszor a jogalkotási munka rovására megy. Nem nyert polgárjogot az a felfogás, hogy miután az életviszonyok normatív előrelátásának és szabályozásának „művészi" munkájáról van szó, a *jogalkotás előkészítési határidőt nem lehet úgy kezelni, mint a minisztériumok más, végrehajtási természetű feladatainak határidőit.* Szerintem sokszor ezzel függnek össze az egyeztetési eljárás elvtelen beleegyezései is. Az egyetértési, véleményezési joggal rendelkező másik minisztérium (így az IM is), vagy a központi érdekképviseleti szerv (pl. a TOT) sokszor késve, vagy végső formájában ömlesztve kap rövid határidős jogszabályegyeztetési feladatokat, nincs is ideje, hogy érdemben felkészüljön és valóban egyeztető partner legyen.

Befejezésül a minisztériumok leginkább kritizált normatív tevékenységét: a körlevélalkotás területét szeretném röviden érinteni. Az elmúlt időszakban jogos és koncentrált támadást intéztek a minisztériumi körlevelek intézménye ellen.[6] Bár ezt a kérdést továbbra sem szabad levenni az ellenőrzési listáról, de nem lenne célszerű túlzásokba esnünk. Most ugyanis egy *általános körlevélellenes hangulat* kezd kialakulni, és egyoldalúan csak azt hangsúlyozzuk, hogy jogi iránymutatást a minisztériumok csak szűk körben és ott is csak a feltétlenül indokolt esetben adhatnak ki. Szerintem a kampány indokolt, a latensen szabályozó, a jogértelmezést eltúlzó, vagy annak határait átlépő jogi iránymutatásokkal szemben. Nem indokolt azonban a központi irányítás ajánló (helyi eltérést engedő) iránymutatásaival szemben. Különösen nem az olyan ajánlásokkal szemben, amelyek a korszerű szakmai módszertani eljárásokra országosan orientálnak és egyúttal tehermentesítik a jóganyagot az oda nem illő szakmai-módszertani tartalmaktól. Az ilyen iránymutatások számát nem korlátozni, hanem növelni célszerű.

Verebélyi Imre

[6] Lásd ezzel kapcsolatosan közös felmérésünket az IM-mel, a megjelent kormányhatározatot, az ezzel kapcsolatos tanulmányt a Jogtudományi Közlöny, 1982/4. számában.

Az új vállalkozási formák jogalkotásunkban*

Markója Imre igazságügy-miniszter az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának a jogalkotás fejlesztéséről rendezett tudományos vitaülésén sokoldalúan foglalkozott a népgazdaság fejlődését szolgáló jogalkotási teendőkkel. Ezen belül szólt a központi gazdaságirányítási, a vállalati és szövetkezeti szervezeti rendszer korszerűsítéséről, a vállalati önállóság további növeléséről és a vállalkozói rendszer kibontakoztatásáról, ill. mindezek kapcsán a szükséges jogi eszközök és szabályozás kiépítéséről. Kritikusan szólt az előadó arról, hogy sokszor gyorsan és kellő tudományos megalapozás nélkül kellett jelentős jogalkotási lépéseket tenni. Ebben a témakörben szeretnék néhány megjegyzést fűzni az új vállalkozási formákhoz, ill. az azokra vonatkozó jogszabályokhoz, jogalkotási folyamathoz.

Ritkán fordul elő, hogy új jogszabályokat olyan méretű társadalmi érdeklődés kövessen, mint amilyen az új vállalkozási formákkal kapcsolatos, múlt év ősze óta folyamatosan megjelenő jogszabályokat követi. Szinte naponta beszélnek róluk a rádióban, televízióban, napi sajtóban, egymás után jelennek meg az új jogszabályokat tartalmazó gyűjtemények, részletes magyarázatokkal, útmutatókkal ellátva, különböző szempontok szerinti csoportosításban stb. (Ezek a kiadványok maguk is már „vállalkozói" produktumok és a piacon nagyon kelendőek.) Beszélnek a vállalkozásokról, akik vállalkozni szeretnének, de azok is akik nem, nagy figyelemmel kísérik sorsának alakulását belföldön és külföldön, keleten és nyugaton egyaránt.

A rendkívüli érdeklődés oka nyilvánvaló. Olyan társadalmi méretű kísérletről van szó, amelynek során ki kell jelölni új, szocialista társadalmi viszonyok között egy klasszikus gazdasági intézmény, a vállalkozás helyét, szerepét, lehetséges mértékét, a népgazdaság egyes szektoraiban betöltendő funkcióit stb. Ez a kísérlet nem mai keletű, része egy átfogóbb „kísérletsorozatnak", ami nem más, mint az 1968-as új gazdasági mechanizmus, a magyar gazdaság átfogó reformja. A reformot bevezetésekor, de azóta is folyamatosan nagy figyelem és érdeklődés kíséri, sikereit elismerik itthon és külföldön egyaránt. 1968 óta jelentősen átalakult a népgazdaság tervezési rendszere, az irányítási (szabályozó) rendszer, korszerűsödött a szervezeti rendszer. Mindezeket a változtatásokat a társadalomtudományok eredményeit felhasználva, széles körű politikai és jogi előkészítő munka után, de döntően „felülről" vezették be.

Az új vállalkozási formák — közös lényegüket tekintve — most a *gazdálkodás módjában* hozhatnak jelentős változást. Vagyis a magyar gazdasági reform során a hangsúly most felülről (tervezés-irányítás) alulra, a tényleges gazdálkodó tevékenységre helyeződött át. A szocialista vállalkozás jellemzője — akár egyéni, akár csoportos, akár személyi vagy magántulajdonon, akár szövetkezeti vagy állami tulajdonon alapuljon is — az egyéni elhatározás, a személyes érdekeltség és felelősség, a vállalkozói kockázatvállalás, a tevékenység során nagyfokú önállóság. Az új vállalkozási formák szabályai iránt megnyilvánult nagyfokú érdeklődés indoka tehát az, hogy ezek a szabályok nem *felülről hoznak*, hanem *alulról engednek* vál-

* L. az előző cikkhez fűzött szerkesztőségi megjegyzést.

toztatást a gazdaságban, konkrétan a gazdálkodás módjában.

Az eddig elmondottak után talán nyilvánvaló, hogy esetleges kritikai megjegyzéseim nem annyira a szabályozás „tartalmára", mint inkább „módszerére" vonatkoznak. A szabályozás tartalmának időszerűségéhez, társadalmi súlyához, fontosságához nem fér kétség. Ami a módszerbeli sajátosságokat illeti, jellemzőként említhető a szabályozás gyorsasága, a jogszabályok nagy száma, heterogenitása, bizonyos értelemben a szabályozás meglepetésszerűsége. Itt rögtön hozzáteszem, hogy alapvetően „kellemes" meglepetésről van szó. A közvélemény döntően mint egy régóta áhított, de az adott pillanatban mégsem várt meglepetést azonnal a sajátjának tekintette az új vállalkozási formákat és kezdett megismerkedni azok legapróbb részleteivel. Az intenzív érdeklődés azután a jogalkotóknak okozott gondot és fejtörést, külön fórumokat kellett teremteni a kérdésözön megválaszolására. Nyilvánvaló, hogy egy „előzetes" társadalmi eszmecsere sokat segíthetett volna a jogszabályok pontosabb, egyértelműbb megfogalmazásában, a félreértések előre-elkerülésében. A váratlanság érzetét döntően a széles körű politikai előkészítés hiánya okozta. Társadalmunk már hozzászokott, hogy a széles tömegeket érintő új jogszabályok, életszínvonal- és szociálpolitikai intézkedések (bér- és árszabályozás, lakásgazdálkodás, gyes stb.) meghozatala előtt tájékoztatják, kikérik véleményét, meggyőzik az új szabályozás szükségességéről és helyességéről. Ez a helyes gyakorlat a vállalkozások esetében nem valósult meg következetesen. Az MSZMP XII. kongresszusának határozata tartalmaz ugyan néhány idevonatkozó mondatot, de új vállalkozási formákról konkrétan nem tesz említést. Kimondja pl. hogy „A szocialista nagy-, közép- és kisüzemek gazdálkodásának fejlesztésével, munkaidőalapjuk hatékony kihasználásával egyidejűleg támogatni kell az egyéni és családi munkerő-tartalékok jobb kiaknázását. A dolgozók nagy hányada szabad idejében olyan munkát és kereső tevékenységet is végez, ami hasznos mind a népgazdaságnak, mind az egyénnek. Ez fejlődésünk olyan kiegészítő forrása, amely hozzájárul a bővülő és gyorsan változó szükségletek rugalmas kielégítéséhez, a nemzeti vagyon gyarapításához. E tevékenység gazdasági, jogi, irányítási, ellenőrzési feltételeit a társadalmi érdekkel összhangban kell szabályozni, és gondoskodni kell róla, hogy kapcsolódjék a szocialista üzemekhez." Mindezt azonban a határozatok a IV. pontban mondja ki, ami az „életszínvonal, életkörülmények, szociális ellátás" címet viseli, nem pedig a „gazdasági építőmunkáról" szóló III. pontban, ahol a népgazdaság szempontjából kétségtelenül jelentősebb vállalati és szövetkezeti szektorról esik szó. Holott nyilvánvaló, hogy a vállalkozási formák a szocialista üzemekhez kapcsolódva a népgazdaság szerves részét képezik és ezen keresztül, közvetve javítják az életszínvonalat, az életkörülményeket, a szociális ellátást. Talán ennek a „rendszertani elhelyezésnek" és szűkszavúságnak is köszönhető, hogy a szabályozás egyes politikai és gazdasági vezetők körében ha nem is ellenállást, de legalábbis a tájékozatlanságból fakadó bizalmatlanságot váltott ki. Elsősorban a vállalatok és szövetkezetek legképzettebb szakmunkásainak elvándorlásától tartottak a magánvállalkozások felé. Azóta a politikai, közgazdasági és jogi propaganda hatására (valamint lassan a gyakorlati tapasztalatok alapján is) nyilvánvaló, hogy ez a félelem megalapozatlan. Sőt nyilvánvaló az is, hogy a legképzettebb munkaerőt a vállalaton és a szövetkezeten belül éppen az új vállalkozási formák keretében lehet sokkal hatékonyabban foglalkoztatni. Egy előzetes eszmecsere és propaganda az ilyenfajta bizalmatlanságot is előre eloszlathatta volna.

Bizonyos értelemben felkészületlenül érték az új szabályok a jogtudományt is. Gazdasági vállalkozásról eddig csak a vállalati, ill. szövetkezeti gazdálkodási önállóság részeként beszéltek, bár ezt az önállóságot régóta és következetesen szorgalmazták és védelmezik a jogtudományban, egyidejűleg törekedve kereteinek folytonos tágítására. Az egyéni és csoportos vállalkozási formákról azonban nincsenek kiforrott jogtudományi nézetek. Most ahhoz hasonló feladat előtt áll a jogtudomány, mint amilyent az új gazdasági mechanizmus bevezetését követően már sikerrel megoldott: utólag kell szintézist teremtenie az eddig kialakult tételei, nézetei és az új társadalmi jelenségeket szabályozó normák között. Hogy nem lesz könnyű dolga, azt bizonyítja már néhány olyan témakör is, melyeknek az újragondolása sürgető feladat: jogalanyiság, jogi személyiség a gazdaságban, a személyi tulajdon azonossága és eltérései, az állami tulajdon működtetése, társasági jog, kötelmi viszonyok gazdálkodó szervezeteken belül, a vállalkozási formákhoz kapcsolódó munkajogi, társadalombiztosítási, pénzügyi jogi kérdések stb. A ma még „első fogalmazásban" megjelent vállalkozási joganyag stabilitása (stabilizálása), a vállalkozási rendszer belső ellentmondás-mentessége és működőképessége jelentős mértékben a jogtudomány gyors segítségén, az új intézmények sikeres integrálásán is múlik majd.

Az újdonságból fakadó nehézségeket okoztak az új szabályok a széles értelemben vett jogalkalmazóknak, a joggyakorlatnak is. Ügyvédek, jogtanácsosok, államigazgatási szakemberek eleinte éppúgy „szaladtak fűhöz-fához", mint maguk a leendő vállalkozók. Új kérdésekre új válaszokat kellett keresni, új feladatokat addig ismeretlen módszerrel megoldani stb. Különösen az államigazgatási hatósági és felügyeleti rendszer kereste a saját helyét az új vállalkozási rendszerben. Ugyanakkor reneszánszukat élik az 1968 óta is csak éledező cégbíróságok, szépen telnek a cégjegyzékek.

Jogtudomány és joggyakorlat számára pedig egyaránt komoly nehézséget jelent már magának a nagy mennyiségű, ugyanakkor szétszórtan, időben is kissé rendszertelenül megjelenő joganyagnak az áttanulmányozása, a korábbi hatályos jogszabályokkal történő egybevetése. Közel félszáz új jogszabályról van szó, s legalább ugyanennyi a módosított, kiegészített régi szabály, a változatlan, de a vállalkozásokat is érintő joganyag pedig szinte feltérképezhetetlen. Egy-egy vállalkozási formára többféle szintű (tvr, kormányrendelet, miniszteri rendelet, államtitkári rendelkezés) és egy szinten is különböző jogágakba tartozó szabályok vonatkoznak (pl. egy komplex tartalmú alapjogsza-

bály egy-két végrehajtási rendelettel, majd pénzügyi szabályozók — jövedelem- és adószabályok —, munkaerő- és bérszabályok, árképzési szabályok, társadalombiztosítási szabályok stb.). Az alap- és végrehajtási szabályok többnyire nem jelentek meg egységes szerkezetben, gyakran egyidejűleg sem. (Az is előfordult, hogy egy végrehajtási rendelet előbb jelent meg, mint maga az alapjogszabály.) 1977-ben pl. egyszerre jelent meg a kisiparról és magánkereskedelemről szóló két tvr., most az előbbit 1981 szeptemberében módosították, az utóbbit 1982 májusában. A még újnak számító vállalati törvényt, ami joggal nevezhető a népgazdaság egésze és a szocialista vállalkozások szempontjából egyaránt kulcsjogszabálynak, törvényerejű rendelettel módosították, sőt a tvr. további módosításokra adott felhatalmazást a kormánynak. 1967-ben kormányrendelet szólt az állami vállalatokról, mert az egyébként jól sikerült jogszabályt kísérleti, átmeneti jellegűnek szánták. A törvényi szintre emelés után most különösen indokolt lett volna a változtatásokat Országgyűlés elé vinni és a módosítást törvényi szinten elvégezni.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a jogalkotásunkra általánosságban jellemző — a miniszteri beszámolóban is említett — hibák a vállalkozási jogszabályok megalkotása során szinte mind jelentkeztek: a jogi szabályozást nem előzte meg a megfelelő társadalmi-politikai megközelítés és megalapozás; a szabályozás túl gyors produkcióra törekedett, időnként kapkodó volt; a különböző jogalkotók között nem mindig volt megfelelő koordináció, előfordulnak párhuzamosságok vagy lényegtelen eltérések az azonos formák (pl. szakcsoportok) szabályaiban; a többszintű és szétszórt szabálytömegben még a szakembereknek is nehéz eligazodni; a szabályozás egyes részleteiből a bizalom hiánya olvasható ki, emiatt felfedezhetők a túlszabályozás nyomai; különösen a pénzügyi és a társadalombiztosítási szabályok nyelvezete, és így a tartalma is, nehezen érthető; stb. Mindezen fogyatékosságok ellenére azonban ismételten szeretném azt hangsúlyozni, hogy ezek a jogszabályok rendkívül jelentősek — kis túlzással korszakalkotóknak is nevezhetők —, hogy tartalmuknál fogva lényegében alkalmasak az eléjük tűzött társadalmi célok megvalósítására, a szocialista vállalkozási formák beindítására, ill. fellendítésére, továbbá hogy a társadalmi közvélemény helyeslésével, egyetértő elfogadásával találkoztak. A gyakorlati tapasztalatokat is felhasználva a jogtudományra és a jogalkotásra (ezek együttműködésére) hárul a közeli jövőben a vállalkozási joganyag további finomítása, egységes rendszerré formálása és szerves beillesztése szocialista jogrendszerünk egészébe.

Lenkovics Barnabás

Nemzettudat és közigazgatás összefüggése Grünwald Béla publicisztikájában

Grünwald Béla 1839. december 2-án született Szentantalon, Hont megyében, 1891. május 4-én lett öngyilkos Párizs mellett, Courbevois-ban. Jogot és történelmet tanult, majd Franciaországban töltött huzamosabb időt. Hazatérése után Zólyom megye főjegyzője, majd '71-ben alispánja lett. 1878-ban válik meg hivatalától, mikor országgyűlési képviselővé választják. Kezdetben a Szabadelvű Párt — Tisza Kálmán pártjának — tagja, később a mérsékelt ellenzékhez csatlakozik. Többnyire a közigazgatás szakértőjeként tartják számon.

Érzékeny alkat volt, s mint látni fogjuk, érzékenyen reagált az őt körülvevő ellentétekre, márpedig ezekből volt éppen elég: Párizs és Besztercebánya, Gneist közigazgatási joga és Zólyom megye főjegyzői hivatala, Széchenyi eszméi és a Felvidék „pusztuló" magyarsága, a 37 megye fenyegető rémképe, melyben a magyarság kisebbségben volt saját államában. 48-ban még csak kilencéves, nem nagyon lehettek meghatározó élményei ebből a korszakból, nem a negyvenes évek reformcsatározásain „nőtt fel", mint politikai ellenfelei közül oly sokan. A régi megyéhez nem sok minden fűzte, egy új megye megteremtésének szentelhette működését.

Grüwald Béla nacionalista, az erőszakos magyarosítás híve, a közigazgatás „államosításának" szószólója,[1] patológiásan terhelt — néhány száz év alatt rárakódott címkékből. Nézzük, mit is takarnak valójában.

*

A '70-es, '80-as évek: Kelet-Közép Európa (vagy talán inkább „köztes" Európa) köztes korszaka, s a „valahová tartás" és a „valami elmúlásának" korszaka Magyarországon is. A felszínen ebből nem sok látszik. Tisza Kálmán miniszterelnökségének időszaka ez, a „boldog békeidők" csakugyan egyetlen békés korszaka. Gazdasági prosperitás, kisebb politikai csatározások, néhány panama, néhány párbaj, miegymás. A közélet és a publicisztika még egész jól megél elmúlt nagy idők nagy alakjaiból és jelszavaiból, még van piaca Kossuthnak, a negyvennyolcasságnak, '67 elutasításának. A hagyományos nemesi liberális értékrend és a reformkongregációk nacionalizmusa még uralja a terepet, miközben a valóság szép lassan „kiváltozik" alóla. Már szinte semmi sem jelenti azt, amit régen jelentett. A már meglevőkből egyre újabb ellentmondások születnek, s ezeket egyre ellentmondásosabban jelenítik meg, a politikai kompromisszumok egyre több elvi kompromisszummal járnak.

A korszak parlamenti csatározásainak egyik fő frontja a közigazgatás kérdése volt. Reformjáért, vagy éppen e reform ellen küzdők két nagy táborát történetírásunk — a korabeli szóhasználatot átvéve — municipalistáknak, ill. centralistáknak nevezi. Közelebbről megnézve azonban e két jelölés Prokrusztész-ágynak tűnik, a korszak politikusai, közírói közül csak igen keveseket lehet egyik vagy másik csoportba egyértelműen behelyezni. Különösen nehezíti a helyzetet, hogy e két fogalom tartalma kialakulásuk óta (1840-es évek) nagy változáson ment keresztül. Mindezek alapján célszerűbbnek látszik egy direktebben politikai szempontú felosztás.

Mivel a különböző irányzatok kb. megfeleltethetőek a korszak

[1] A közigazgatás államosítása alatt a tisztviselők kinevezését, a szervezet centralizációját, szűkebb értelemben a közigazgatás egészének állami feladattá nyilvánítását értették.

főbb országgyűlési pártjainak, indokolt ezeket alapul venni. Természeténél fogva ez a felosztás is nagy mértékben leegyszerűsítő lesz, de talán nagyobb lehetőséget nyújt a konkrét törekvések és elképzelések vizsgálatára, s egyben kifejezi a Tisza-kormány kétoldali oppozícióját is.

Az első nagyobb csoport — újfent a korabeli szóhasználattal élve — a „megyei rendszer híveinek" tábora. Tagjai főleg a '48-as és Függetlenségi pártból kerülnek ki. Mivel e helyütt nincs lehetőség az irányzat törekvéseinek kidolgozott ismertetésére, Mocsáry Lajos írásaiból és beszédeiből igyekszem kibontani véleményüket, tudva azt, hogy némely kérdésben Mocsáry nem tekinthető reprezentatívnak.

Mocsáry szerint a szabadság egyetlen biztosítéka az önkormányzat. Argumentumai között hangsúlyozottan szerepel a történeti elv: a megye, mint ezeréves keret, amelyből a szervezés „mániája" azt írja ki, ami jó benne; a megye, mint a magyar alkotmányosság és függetlenség védbástyája. Célja: leválasztani a megyéről azokat a sallangokat, melyeket a '70-es[2] és az azt követő rendezések[3] ráaggattak. Elképzelése szerint a megye határain belül a közigazgatás minden feladatát az önkormányzat lenne hivatott intézni saját választott tisztviselőivel — ez hozná létre az „összhangzatos" közigazgatást, s nem a közigazgatási bizottságszerű gnóm képződmények. (Lásd: 3.) Természetesen nem törekszik a '48 előtti megye változatlan visszaállítására, de a megye közigazgatási jelentőségének növelését célzó törekvései a '67 után lezajlott fejlődéshez képest éppen ellenkező irányba mutattak. A politikai tevékenység legmegfelelőbb iskolájának a törvényhatósági bizottságot tartja,[4] ami azonban csak akkor töltheti be ezen funkcióját, amennyiben a bizottság adminisztrálja a megye közigazgatását, ezt viszont a közigazgatási bizottság kivette a kezéből.

Mocsáry szabadság és rend között feloldhatatlan antagonizmust lát. A modern államra való hivatkozás szerinte nem más, mint a rend és fegyelem elvének hangsúlyozása, a modern állam rendőrállam, abszolutisztikus zsarnokság. A centralizáció idomulás az osztrák rendszerhez, s így az „Einiges Österreich" felé mutat.

Az irányzat tagjainak személyes élménye a neoabszolutizmus kora, így bürokrácia alatt ezt a jozefinista szellemben és ferenci módszerekkel működő rendszert értik, melynek mindkét elemét egyaránt gyűlölik. Egyfajta liberális nemesi hagyomány folytatói, bürokráciaképükkel egy nemegyszer idealizált negyvenes éveket állítanak szembe, ami legtöbbjük számára szintén — fiatalkori — személyes élmény.

A Mocsáry nevével fémjelzett csoporttal szemben állók a törvényhatósági tisztviselők kinevezését szorgalmazták, innen elnevezésük: a „kinevezési rendszer" hívei. Amíg az előző irányzatnál teljesen létjogosult a parlamenti párttal való megfeleltetés, itt ez már nem olyan egyértelmű. Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy lényegében a Sennyey Pál által vezetett Konzervatív Jobbpártról, ill. a helyébe lépő Apponyi-féle Mérsékelt (Egyesült) Ellenzékről van szó. A közigazgatás „államosításának" tekintetében főleg az utóbbi nem volt egységes.

Érvelésük jellege, kiindulópontja is meglehetősen sokféle volt. Alap lehetett a rend elve, vagy egy szakszerűségi közigazgatási elv. A Sennyey báró vezette, főleg arisztokratákból álló pártra inkább az előző volt jellemző, bár a képviselőházi vitákban ők is igyekeztek szakszerűségi alapon támadni a fennálló közigazgatási rendszert. Maga Sennyey — ahogy akkor nevezték: a „fekete báró" — az állami rend és tekintély elvének képviselője, márpedig akkor Magyarországon ilyen alapról csak az államosítás követeléséhez lehetett eljutni.[5]

Az irányzat célkitűzéseit leghívebben egy Kolosy Miklóstól származó idézet mutatja be: „Legyen fent erős és valóban felelős kormány, a községekben autonómia, s a kettő között felelős, tehát kinevezett adminisztratív közegek, illetve egyesítése a különnemű közigazgatási ágaknak egy főnök alatt."[6]

Végül azok, akik e két irányzat között foglalnak helyet, kiket egy korabeli újságíró meglehetősen eufémisztikusan a „haladási rendszer" híveiként jelölt meg, lényegében a Szabadelvű Párt tagjai. Kormánypártról lévén szó, ráadásul Tisza Kálmán pártjáról, ahol a pártfegyelem közmondásosan erős volt, nem tulajdoníthatunk nekik önálló programot. Sokkal inkább mint kormánypolitika és annak indoklása érdekes, mely alapvetően meghatározta a közigazgatás másfél évtizedes fejlődését. Hovatartozásukra csak konkrét viták alkalmával kifejtett érvekről lehet következtetni, bár ezek is inkább a taktikát, mint az elméleti álláspontot jelzik. Különválasztásuk annyiban indokolt, amennyiben a valójában működő közigazgatási rendszert képviselik, az azon végrehajtott változtatásokkal együtt: az 1870-ben létrehozott kétpólusú rendszert, a tisztviselők választásának fenntartását, a megye politikai szerepének látszólagos megőrzését, ezzel szemben a kormány befolyásának folytonos növelését először a közigazgatási bizottságok felállításával, majd 1886-ban a főispán jogkörének kiterjesztésével.[7] Így taktikájuk lényege is az állandó kompromisszumokra való törekvés, a csak legszükségesebb változtatások végrehajtása.

•

Grünwald Béla publicisztikája egy bizonyos fokig időtlen, amennyiben nem tapintható ki érvrendszerében számottevő fejlődés. Nincsenek „korszakai", ugyanazon elvi következetességgel képviseli tkp. ugyanazt a hetvenes évek közepén, mint tíz évvel később. Így indokoltnak láttam, hogy 1876 és '85 között keletkezett írásait — a

[2] 1870:42. tc. a „köztörvényhatóságok rendezéséről".

[3] 1876:6. tc. a „Közigazgatási Bizottságokról". A törvény a törvényhatóságokban közigazgatási bizottságokat állít fel, melyeknek tagjai a főbb törvényhatósági és állami tisztviselők.

[4] A törvényhatósági bizottság a törvényhatóság képviselő testülete, fele részben választott, fele részben pedig ún. virilis tagokból állt.

[5] Jellemző Sennyey bárónak, hogy a neoabszolutizmus korában hivatalt vállalt, pedig ez akkor majdnem egyenértékűnek számított a hazaárulással.

[6] *Kolosy* Miklós: Tanulmányok a közigazgatás köréből és egy kis statisztika. 39. old. Bp. 1878

[7] 1886. 21. tc. „A köztörvényhatóságok rendezéséről."

csomóponti kérdéseket kiemelve — egységes gondolatmenet formájában ismertessem.

„Minden kornak meg volt a maga partikularismusa", (K 5.) írja Grünwald. A történelmet az erők egyesítésének és a partikuláris széthúzás tendenciáinak állandó küzdelme leegyszerűsítő sémájába szorítja, s így szemléli saját korát is. Az egészet, azaz a magyar államot gyengítő partikularizmusként értékeli a nemzetiségek mozgalmait, melyek külön kerületek kihasítását követelik a maguk számára. Concha Győző így interpretálta Grünwald egyik könyvét: „A nemzetiség az emberi szellem egyéni külsővé váltsága; ezért egy országban lehetetlen több nemzetiség igényeinek kielégítése, mert külsőleg kizárják egymást, mert ha azok részbeni kielégítést találnak, folyton az ország egységét fenyegetik, mert természetszerűleg teljes kielégítésre törnek. Hazánk ezért vagy magyar marad, vagy szét fog bomlani részeire."[8]

Kövessük végig Grünwald gondolatmenetét. Tehát: vagy — vagy. Vagy a nemzetiségek partikularizmusa, a magyar nemzet szupremáciájának megszűnése, s így a magyar állam szétbomlása, vagy pedig a szupremácia fenntartása — bármi áron — és az állam egységének megőrzése. Ilyen képletet csak a fenyegetettség érzése sugallhat. „Ránk nézve politikai axióma az, hogy a magyar nemzetiség csak úgy állhat fenn, ha sikerül neki az államot fönntartani, s viszont ez az állam csak úgy állhat fenn, ha magyar lesz." (Ogy)

1867-ben megszűnt a veszély, írja, mely felülről fenyegette Magyarországot, de időközben született egy másik, talán még nagyobb, mely alulról, az alapokat támadva bomlasztja az államot. A nemzetiségi agitáció (melyet Grünwald egyszerűen államellenes izgatásként fog fel) hatására egész kerületek szakadnak el az országtól, s ezek szinte már csak formailag tartoznak hozzá. „Nem tudjuk-e, — írja —, hogy a magyar államban 6 millió magyar áll szemközt 7 millió nem magyarral? Nem tudjuk-e, hogy e csekély magyar elem csak önmagára támaszkodhatik, míg a többi népfaj támaszt talál rokonfajokban, melyek a velünk egy államban lakók mögött állanak s ezeknek bennünket fenyegető hátterét képezik?" (F 9.)

Ezzel szemben, folytatja, a magyarság, mely az eltelt századok alatt sem bírt önálló államisággal, ma is partikuralizmusba süllyedt, érzéketlenné vált nemzeti problémái iránt, pedig létét fenyegette veszély. A kiegyezés után a nemzet nem tudott mit kezdeni a visszanyert országgal, anyagi erejét túlbecsülte, erkölcsi erejét nem ismerte. Államát nem ruházta fel a nemzeti célok megvalósításához szükséges eszközökkel, ez pedig a nemzet szupremáciájának eltékozlásához vezet, „a viszonyok kényszere nélkül, ellenállhatatlan hatalommal rendelkezve, gyáva egyezkedésekkel akarta a békét megvásárolni oly ellenségektől, kiket egy bátor csapással megsemmisíthetett volna." (KSZ 3.) A népoktatás szervezetében nyoma sincs, hogy annak nemzeti célokat kell teljesítenie, a nemzetiségi törvényben pedig „A magyar nemzet lemond vezérszerepének, uralkodó állásának külső jelvényéről, lemond a magyar állam magyar jellegéről." (F 78.) Grünwald szerint nem passzív ellenállásra, hanem küzdelemre és támadásra kell felkészülni, az elégikus múltbatekintés ennek csak gátja. A szabadelvűség határait a nemzet életérdekeinek kell kiszabni, egy nemzet nevében nem lehet nagylelkűnek lenni, „itt önzőnek kell lenni a kíméletlenségig." (KSz 9.)

Grünwald úgy látja, hogy a XIX. század a nemzetiségi mozgalmak kora, a „fajkülönbség" mint a korszak politikai mozgásainak motorja jelenik meg. Ezzel szemben a magyar nemzet inkább tárgya, mint alanya a nemzetiségi mozgalmaknak. „A nemzetiségi mozgalomban csak azt láttuk, a mi ránk nézve veszélyes, de nem azt, mi kedvező, azt tudniillik, hogy a világtörténelmi mozgalomból merítjük magasabb jogosultságunkat nemzetiségi érdekeink megvalósítására, egy nemzeti állam alkotására; s hogy midőn ezt tesszük, teljes harmóniában vagyunk az emberiség általános irányával." (Ogy) Elérkezettnek látja az időt az „önvédelmi harc" megindítására és ennek fő frontját, s „Hungaria Militanst" a Felvidéken, szűkebb pátriájában véli felfedezni. Ott, ahol a szlovák nemzetiség számaránya Keleti statisztikái szerint Árvában 97%, Zólyomban, Liptóban és Trencsénben pedig 96%. És mindehhez még hozzátészi: „A mint a dolgok ma állnak, a magyar állam nagy nekünk, s úgy lityeg-fityeg rajtunk, mint a megcsappant emberen a ruha, melyet kövér korában viselt." (F 18.)

Az elmondottakból pedig egyenesen következik a magyarság küldetése: „A mi missiónk az ország határain belül van, s abban áll, hogy töltsük be ezt az államot a legvégső határáig, foglaljuk el benne azt az állást, melyet elfoglalni számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknél fogva elfoglalni jogosítva vagyunk." (F 18.) A legfőbb feladat a 15 milliós állam fenntartása, megszilárdítása, benne rendet teremteni, megteremteni a fejlődés, haladás feltételeit, az államon belül terjeszkedni, a nemzetiségek tervszerű asszimilációjával szaporodni, az államot nemzeti jellegével áthatni, az állam erejét kultúrájának és hatalmának emelésére fordítani; ezeknek alá kell rendelni minden mást. „A magyar nemzet nem tűzhet ki magának magasabb czélt, mint hogy *fenntartsa magát uralkodó elemként az önálló magyar államban.*" (KSz 7.)

A '60-as és '70-es évtizedben lezajló gazdasági, politikai és nem utolsósorban közjogi változások egyben a nemzettudat keretéül szolgáló fogalmakat tápláló valóság átalakulását is jelentették. Mivel azonban a hetvenes években a közéletet a hagyományos fogalmak uralták, egyfajta kiüresedésük kezdődik meg, többnyire végső érvként használták őket különösebben megragadható valóságos tartalom nélkül. Grünwald ezért kísérli meg átértelmezésüket, megteremtve a nemzeti érdekeit tudatosan érvényesítő magyarság ideálját. Ez az ideál viszont nem merül ki a nemzetiségeket asszimilálva terjeszkedő nemzet eszméjében, hanem — és ez adja Grünwald koncepciójának akkoriban szinte egyedülálló voltát — összekapcsolja az ország gazdasági, kulturális, végső soron szociá-

[8] *Concha* Győző: Közigazgatásunk és a szabadság. In: Hatvan év tudományos mozgalmai között. I. Köt. 144. old. Bp. 1928.

lis fejlődésének biztosítékait megteremteni törekvő programmal. A magyar állam és a magyar nemzet között felismert helyzeti ellentmondás kettős választ vált ki belőle: egyrészt a fenyegetettség érzésével áthatott, szinte görcsös viszonyulást a nemzetiségekkel szemben, másrészt a nemzeti fejlődés liberális programját. Illusztrációképpen álljon itt újra egy Grünwald idézet: „Az oly államban, mely polgárait az egészséges fejlődés feltételeivel veszi körül, melyben az élet biztos és kellemes, még a nemzetiségi ellentéteket is elfelejtik az állam polgárai még ha az állam nem is tesz engedményeket az idegen elemeknek." (KSz 13.)

Haladjunk tovább Grünwald Bélával. Végül is mi indokolja a magyarság uralmát ebben az államban? A válasz lényegében hagyományos: egyrészt egyfajta történelmi jogosultság (a magyar „államalkotó és államfenntartó" nemzet), másrészt a magasabb fejlettség, a fejlettebb gazdaság, kultúra, a magasabbrendű nemzetkarakter. A magyar nemzet hivatott az állam konszolidálására, mert csak az ő törekvései konszolidálják az államot, minden más nemzetiség csak bomlasztja azt. „Nekünk feladatunk itt nemzeti államot alkotni és pedig azért, mert ezen a helyen erre senki sem képes, csak mi.) (Ogy)

A nemzetiséghez fűződő viszonyában még két dolog vár tisztázásra: mit ért asszimiláció alatt és hogyan látja a nemzetiségi mozgalmakat?

Az első kérdésre adja meg ő a választ: „Remélem, hogy a magyar nemzetiség érdekeinek érvényesítése alatt senki sem fogja azt érteni, hogy az állam eszközeivel valami erőszakos magyarosítást kezdjünk meg. Kívánatos ugyan, hogy szellemi eszközökkel a meghatározott terv szerint mentül több idegen elemet assimiláljunk, de minden kíméletlen, erőszakos eljárás csak árthat a czélnak, melyet elérni akarunk." (KN 54.) A teljes asszimilációt, a teljes magyarrá válást csak az értelmiség körében tartja szükségesnek és csakis az iskola által kívánja elérni. Az alsóbb néposztályokkal szemben elegendőnek tartja, ha megmaradnak a »hazához való ragaszkodásban«, s kultúrájukká a magyar kultúra válik. "(...) feladatunk pedig az — írja —, hogy minden rendelkezésünkre álló erővel odahassunk, hogy a felvidék tót lakosságát megtartsuk a magyar államnak s megóvjuk minden befolyástól, mely a magyar államtól elidegeníthetné." (F 20.) Az a befolyás pedig, ami a szlovákokat elidegenítheti a magyar államtól a „nemzetiségi párt", mely lényegében a „pánszláv mozgalom fiókszervezete" a felvidéken, a Matica Slovenska, a '62-ben alakult irodalmi társulat, melynek '75-ös betiltásában Grünwald Bélának nagy szerepe volt, a szlovák egyházi iskolák stb. „A nemzetiségi párt, mely a mint ezekből látható tisztán felismerte az egyház és az iskola fontosságát politikai czélok elérésére nézve, s így helyes érzéket tanúsított a szellemi eszközök nagy jelentősége iránt, nem hagyta figyelmen kívül az időszaki sajtó és az irodalom hatását sem." (F 44.)

Grünwald úgy véli, hogy a szlovák nemzeti mozgalom fáziskésése a magyarhoz képest a magyar nemzet számára erő, de ugyanakkor védtelenség is. A nemzeti mozgalom nyelvi, kulturális szakaszán túljutott magyarság számára a nyelv és a kultúra lassan elvesztette politikai töltését, így egyenlőtlen helyzetbe került a nemzetiségekkel szembeni kulturális harcban. S miközben Grünwald a „harcos nemzet" ideálja mellett érvel, valójában a sajtó, iskola és irodalom történelmileg meghaladott politikai töltését akarja újraéleszteni. „Azon mozgalom ereje, melyet a nemzetiségi törekvések idéztek elő, abban rejlik, hogy a mozgalom vezetői birtokában vannak egy politikai alapeszmének, mely egész tevékenységökre nézve irányadó. Ezen alapeszme a nemzetiség érdeke." (KN 56.) „A magyar nemzetiségnek ily politikai alapeszméje nincs." (KN 57.)

*

Az eddigiek alapján már tisztán áll előttünk az állam, ezen belül a közigazgatás óriási jelentősége Grünwald értékrendjében. Az állam felbomlása a nemzet halálát vonja maga után, ugyanakkor — sajátosan bürokratikus szemlélet — a legnagyobb politikai kérdések, mint a nemzetiségek problémája, vagy akár a szabadság kérdése nemegyszer igazgatási ügyekké egyszerűsödnek. Így hát különös fontosságra tesz szert, hogy miképp ítéli meg kora magyar közigazgatásának működését.

Véleménye az ország közigazgatásának berendezéséről és működéséről úgyszólván lesújtó. Mint írja, a kiegyezés után a vezető politikusok megrekedtek a közjogi küzdelmek terén, ahelyett, hogy Magyarország belső rendezéséhez fogtak volna, ahelyett, hogy a továbblépéshez, a nemzeti célok megvalósítására alkalmas közigazgatási szervezet felállítására törekedtek volna. Az ellenzék is csak az önállóság *jogát* követelte, de az önállóság *képességéről* szót sem ejtett. Így jöhetett létre az 1870:42 tc. a törvényhatóságok rendezéséről, mely — mint írja — híján van bármilyen politikai alapgondolatnak. „A közigazgatási organismus tehát nem képez egy különálló s a helyi érdekektől és hangulatoktól emancipált egészet, amelyen az állameszme nyugszik, mely tisztán az állameszme hatalmas képviselője, hanem nagy része a partikularistikus szűkebb körök s gyakran államellenes elemek kifolyása s azoknak befolyása alatt áll." (KN 78.)

Mindennek pedig egyik legfőbb oka a tisztviselők választásának intézménye, mely helyi, személyes és pártérdekek szolgáivá alacsonyítja a hivatalnokokat. A választás révén a tisztviselők függő helyzetbe kerülnek korteseiktől, szinte természetes jelenséggé válik a korrupció. Mivel a törvényhatósági közegeket éppen azok választják, kikkel szemben a törvényt kell végrehajtaniuk, a független, részrehajlás nélküli juriszdikció illuzórikussá válik. A választás révén a megyei tisztikarba kerülhetnek „hírhedt nemzetiségi agitátorok, kik itt ellenséges államok ügynökei." „Az angoloktól átvettük a diletantizmust, (értsd: szakképzetlen tisztviselők alkalmazását R. P.) a függetlenség és tekintély nélkül; a franczióktól átvettük a hivatalnok fizetését, de pontosság és rend nélkül, megfűszerezve a választással, mely egészen a mi sajátunk." (KSz 75.) A közigazgatási rendszernek alapvetően két hibája van, s mindkettő a választásban rejlik: nem köve-

tel hűséget és nem követel képzettséget. A politikához, a választáshoz mindenki ért, az adminsztratív ügyekhez nem, a választások tisztán politikai aktusok, ahol a közigazgatás célja fel sem merül. Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni, ha a közigazgatás terén egyre nagyobb a zavar és a rendetlenség, ha az állami feladatok nagy részét elhanyagolják, ha az állam nem képes az egyéni jólét és fejlődés biztosítékait nyújtani polgárainak. Mindehhez hozzájárul a közigazgatási jog fejletlensége, a közigazgatás működésének szabályozatlansága. „Ebben az országban az állam még nem mondotta ki mit tart rendőri kihágásnak, mily büntetést szab reá, mily eljárást kell követnie az illető hatóságnak. Mindezt még a hivatalnok dönti el bölcs belátása szerint." (KSz 99.)

Grünwald szerint a közigazgatás akkori formájában nem csak a szakszerűség követelményeinek, de a magyarság missziójának sem felel meg. „És midőn a közigazgatást úgy szerveztük, hogy tétlenül kell néznünk, hogy assimilálják a magyar köznépet idegen elemek az iskola segítségével saját államunkban: mi az államhatalom összes eszközeivel kezünkben sem vagyunk képesek ezt megakadályozni, akkor azt hiszem, hogy nem lesz senki, aki a felett kételkedik, hogy ez a közigazgatási szervezet nem felel meg a magyar nemzet érdekeinek sem." (Ogy)

A közigazgatás állapotát jellemezve keserű iróniával jegyzi meg: „Mily boldog ország, hol a jogszolgáltatás prózai biztossága és rendje még nem szorította ki az önkény és erőszak költészetét az állam életéből." (KSz 98.)

•

Legélesebb vitái a képviselőház baloldalával, Mocsáryval, Kossuthtal az átalakított vármegye megítélése miatt voltak. Mint írja, ellenfelei egyöntetűen elítélték a rossz közigazgatást, de a közigazgatás működése és a megye között okozati összefüggést nem láttak, a „posztó rossz volt, a gyár viszont jó".

Kossuthtal vitatkozva kifejti, hogy a Habsburg-dinasztia uralma alatt, mikor a nemzet partikularizmusba süllyedt, minden eszköz jó volt a védekezésre, így a megye is. Ebben a korszakban a nemzet elidegenedett az államtól, mert az államhatalom idegen volt és ellenséges, ezért a korszak partikularizmusa jogosult volt. Ez a jogosultság azonban a nemzeti kormány létrejöttével megszűnt. „Ez ellen küzdeni annyi, mint önmaga ellen küzdeni, ezt bénítani annyi, mint a nemzetet magát bénítani." (K 5.)

Itt egy rövid kitérőt kell tennünk, hogy tisztázhassuk az alapállás-különbséget Kossuth és Grünwald között. Az előző idézetből is kiderül, hogy Grünwald úgyszólván nem vesz tudomást arról, hogy a magyar kormány nem egy csorbítatlan önállósággal bíró magyar állam kormánya. Míg Kossuth, és az egész korabeli negyvennyolcasság gondolatkörét az Ausztriához fűző közjogi kapcsolat határozza meg, addig Grünwald kiindulópontja Magyarország soknemzetiségű jellege. Így figyelmen kívül hagyja azt az alkotmányjogi garanciális szerepet is, amelyet '67 közjogi rendezése miatt róttak a megyére, s amely egyébiránt csak kétes értékű védelmet nyújthatott és semmiképpen sem igazolhatta volna a megye államma válását az államon belül. Mindez meghatározza Grünwald kiegyezés képét is: „A magyar faj, a kiegyezés által, egy állam összes eszközeit nyerte meg saját rendelkezésére, hogy szervezze és consolidálja ezt az államot, a mint az nemzeti géniusának, a mint az faji érdekeinek megfelel. A magyar nemzetiség 1867 óta oly helyzetben van, hogy ezen törekvésben se felülről, se alulról nem gátolja senki. Ilyen alkalma faji érdekeinek érvényesítésére még nem volt a magyarnak; az állam és cultura annyi eszköze még nem állt rendelkezésére soha." (KN 65.)

Grünwald hevesen, néha maró gúnnyal támadja a municipalisták megyekultuszát. Róluk írja a következőket: „azok a jó emberek, kiknek eszét nem bántotta még semmiféle kritikai viszketeg, a kiknek a legnagyobb képtelenség is imponál, a mint nagy tömegek és nagy zajjal hangoztatják s véröket ontják érte, ha magokénak fogadták." (KN 20.) Magát Kossuthot is elfogultsággal vádolja. „Neki a megyei intézmény kultus tárgya, mert szerinte ez a szabadság, önkormányzat klasszikus formája, a magyar alkotmány védbástyája, a magyar nemzeti érdek legtökéletesebb eszköze, a magyar génius megtestesülése; intézmény, melyben különös vonzerő rejlik, ideális intézmény, mely unikum az összes emberi intézmények között, a jónak kútforrása, melyet a gondviselés védelmül adott a nemzetnek — a gonosz állam vagy kormányhatalom ellen." (K 6.)

Míg Mocsáry szerint a megye az, ami a társadalomban ható partikularitások legjobb ellenszere (hivatkozik pl. a vallások sokféleségére), addig Grünwald épp a megyét tartja az egyik legveszélyesebb széthúzó erőnek, amely mint egyértelműen hatalmi szerkezet széttördeli az állam egységét.

„Az állam kezdett háttérbe szorulni a megye előtt s komoly discussió tárgya lett, vajjon mi több az államban, a megye vagy az állam." (KN 20.)

Szembeszáll azzal a frázissal, „mely korlátlanul uralkodott a nemzet közvéleményében", miszerint a megye az alkotmány védbástyája lenne. Véleménye szerint ha a hatalom komolyan támadta az alkotmányt, a megyék nem tudták megvédeni, mert akinek volt ereje az alkotmányt megdönteni, az a megyét is meg tudta semmisíteni. A megye védbástya szerepének fenntartása nem más, mint puszta negáció, a védelem eszméjének feleleventése, visszaesés '48 előttre, az ősi nemesi alkotmány védelmének időszakába. Mondanunk sem kell, hogy mindez milyen élesen szembenáll Grünwald nemzeteszményével.

Vitába száll egy a megyéről alkotott másik felfogással is, mely bár „határozottan liberális és pozitív jellegű", mégsem tudott kibontakozni a doktrinér szemléletből. Azon felfogásról van szó, mely az önkormányzat eszméjét kapcsolta a megyéhez, nem csupán a védelemre, hanem a tevékenységre fektetve hangsúlyt. Ugyanakkor a „mi a kontinens angolai vagyunk" felfogás jellemzi őket. Grünwald — nagyrészt nemzetkarakterológiai érvek felhasználásával — hosszasan fejtegeti a két ország közötti kulturális, gazdasági, politikai különbségeket, hogy bizonyítsa: minden téren „diametrális" ellentétei vagyunk az angoloknak.

Kossuth szerint az ország nem-

zeti egységesítésének is leghatékonyabb eszköze a megye. Grünwald válasza: „a fazék egységét legjobban úgy lehet megóvni, ha mentül kisebb darabokra törjük szét." (K 21.) Richelieu-re, Cavourra, Bismarckra hivatkozva azt fejtegeti, hogy egy nemzet különböző elemeinek összeforrasztása a történelemben erős, hatalmas kormányok műve volt. (Ezzel azonban sajátos ellentmondásba keveredik, hisz az önkormányzat eszméjét megtestesítő angol, vagy amerikai államra éppen nem jellemző ez a bismarcki erély.) Csak a „megyei kultusz" hívei hihetik, hogy egy széttöredezett államban ez megvalósítható. „De a megye nekünk nem kultusz tárgya, nem látunk benne semmi különleges jelenséget. (...)

A mérték, mellyel az intézmény értékét meghatározzuk, egyedül az, vajjon megfelel-e a nemzet életérdekeinek. Ha igen, jó, ha nem, rossz." (K 7.)

*

A törvényhatóság: önkormányzat. Grünwald viszont felteszi a kérdést: vajon valódi önkormányzat-e, ami a megye keretében lett megvalósítva? Mivel nagy divat volt a magyar megyét a klasszikusnak tekintett angol self-government-tel összehasonlítani, Grünwald is ehhez a módszerhez folyamodik, s így igyekszik bizonyítani, hogy a két intézmény tartalmában éppen az ellenkezője egymásnak. A magyar municipalisták számára az önkormányzat jog, Angliában kötelesség; a baloldal az önkormányzatot az állam ellen követeli, Angliában az állam szolgálatában áll; a magyar önkormányzat lényegének a tisztviselők választását hiszik, Angliában ezek a korona megbízottai; Magyarországon elképzelhetetlen hivatalnokok alkalmazása fizetés nélkül, Angliában a tisztviselők ingyen szolgálnak; s végül: Magyarországon az önkormányzat fenntartását az állami költségvetésből remélik, míg az angol önkormányzat e célra önmagát adóztatja meg.

Grünwald tiltakozik az egyébként egységes állami közigazgatás két, egymással szembenálló pólusra osztása ellen. Az igazi önkormányzat nem a kettő szembenállása, hanem szoros egysége, „azoknak az állami feladatoknak az összessége, melyeknek megoldását az állam polgárainak öntevékenységére bízza". „Egyszóval az angol és porosz önkormányzat az állam és társadalom harmóniája, a Kossuth Lajos önkormányzata az állam és társadalom diszharmóniája, a társadalom gyanakodása, oppozíciója az állam ellen. (K 10.) Az igazi önkormányzat „a társadalom magasabb osztályainak ingyen szolgálata az állami közigazgatás terén" (Ogy), ez azonban itt megvalósíthatatlan, mivel Magyarországon a hivatal egész rétegek egzisztenciájának képezi alapját.

Kossuth azzal vádolta Grünwald Bélát, hogy centralizációra, az önkormányzat megsemmisítésére törekszik. Grünwald így védekezik a vád ellen: „Azért aki lát államot, melynek önkormányzata van, de normálisan szervezett államhatalma nincs, ezt fogja követelni, mert nincs s nem az önkormányzatot, mert az megvan." (...) „Ha pedig valaki azt hiszi, hogy a normális erős államhatalom vagy kormány már szükségképp megsemmisítése a szabadságnak és önkormányzatnak, szükségkép meghonosítása czentralizácziónak és az állam s a kormány omnipotenciájának, az nagy tévedésben van." (K 3.) Egy egészséges államban a központi hatalomnak és az önkormányzatnak egyaránt erősnek kell lennie, mert mihelyt az egyik meggyengül, erejét veszti az egész állam. Ugyanakkor mindkettő egyaránt nélkülözhetetlen, mert számos olyan feladat van, amit csak az önkormányzat, ill. a kormány tud megvalósítani. „Erős állam, erős kormány, erős önkormányzat, ez az egészséges állapot. Az egészségtelen állapot ott kezdődik, ahol a kormány azt hiszi, hogy erős csak az önkormányzat gyengítésével lehet, vagy ahol az önkormányzat tényezői azt hiszik, hogy erős önkormányzat csak az állam gyengítésével lehetséges s mind a kettő többet követel, mint amennyi természeténél fogva megilleti. (K 4.)

*

„Az önkormányzat a szabadság elvét képviseli azáltal, hogy az állam megengedi, hogy egyes polgárai nemcsak a törvények alkotásában, hanem az állam tevékenységében is részt vegyenek." (KN 12.) Igen ám, de milyen szabadság elvét képviseli az igazi önkormányzat? A municipális, testületi szabadságét? Nem éppen. A korszak sajtója nagy hangon követelte a törvényhatóságok fenntartását az önkormányzat és a szabadság érdekében. Grünwald szerint „a nemzeti érdekeket a szabad intézmények kedvéért feláldozni nagy tévedés" (KSz 40.), de ha ez mégis megtörténik, lássuk, vajon megfelel-e ez a szabadság a modern liberalizmus elveinek?

1848-ig a megye a rendi szabadság intézménye, ezen kívül — mint a '70-es években is — a hatósági, gazdasági, kulturális önkormányzaté. '48-ig csak a nemesség testületi szabadságát lehetett fellelni a megyében, ugyanakkor nem volt valódi szabadság a vallás és tudományos élet terén, nem volt gyülekezési és egyesülési szabadság, csak lekötöttségek: céhek, cenzúra, jobbágyság stb. „A municzipális korszakban az államhatalom fenyegette szabadságunkat és nemzetiségünket. Ma az államhatalom a mi kezünkben van." (Ogy) Így a megye védelmi funkciója elvesztette létjogosultságát, most már meg lehetne valósítani azt, amire a liberalizmus törekszik, az egyén szabadságát.

Ennek ellenére még mindig az „önkénynek, erőszaknak, a törvény és jog lábbal tiprásának, az undorító korrupciónak jelenségeit látjuk az igazságszolgáltatás s a közigazgatás terén." (K 11.) „A municzipális törvénnyel csak az volt elérve, hogy a municzipium mint önkormányzati testület jogai és szabadsága biztosíttattak a kormánnyal szemben; de teljesen figyelmen kívül hagyták azt, hogy midőn a törvényhozás a municzipiumnak a közigazgatási teendők legnagyobb részét s a rendőri hatóságot átengedte, ezáltal a municzipium közigazgatási és rendőri hatósággá lett, következőleg, hogy a municzipium e minőségben ép úgy veszélyezteti a személyes szabadságot, mint minden más közigazgatási és rendőri hatóság." (KSz 93.) S nem állja meg, hogy még hozzá ne tegye: „S valóban melyik lelkesült municzipalista jöhetett volna arra a gondolatra, hogy szabadsága védbástyája a szabadság veszélye lehetne?" (KSz 94.)

A nemzeti szabadság a végrehajtó hatalommal szemben biztosítva van a parlamentáris kormányforma által; a politikai szabadság biztosítva van a törvényhozásban való részvétellel és az állam tevékenységében való közreműködéssel, azaz az igazi önkormányzattal. „De ez nem elég. A tapasztalat azt mutatja, hogy a legszabadelvűbb alkotmány mellett is lehetséges az egyes állampolgár jogainak érzékeny és folytonos sérelme a parlamenti többségből egészen alkotmányos módon alakult kormány közegei, az ország hatóságai önkénye által s leginkább parlamentáris célokból, t. i. az uralkodó párt többségének fenntartása érdekében." (KSz 91.) Ezért — az államhatalommal szemben — az egyén szabadságának biztosítására van szükség. A szellemi és gazdasági szabadság biztosítására, az egyén szabadságának biztosítására a politikai életben, az igazságszolgáltatás és közigazgatás terén. Mégpedig igazi biztosítékokra, mert pl. a tisztviselők választása erre is alkalmatlan. „A hivatalos zsarnok nem választás vagy kinevezés által lesz azzá, hanem mint minden más zsarnokot, azzá teszi a törvényes korlát s a törvényes felelősség hiánya a korlát átlépéséért. Ahol a közigazgatási tisztviselő önkényének korlátozására s az állampolgárok egyéni szabadságának megvédésére nincsenek meg a törvényes eszközök, ott a tisztviselő zsarnok, akár kinevezés, akár választás útján nyerte hivatalát." (KSz 122.)

A közigazgatás terén nem a kormány rendeletei, hanem a különböző hatóságok intézkedései, egyes határozatai veszélyeztetik az egyén szabadságát. „A hatóságok túlságos beavatkozása az állampolgárok minden viszonyaiba, a hatóságok gyámkodása, mely az egyest minden önállóságától, a szabadabb mozgástól megfosztotta a közjólét nevében, a közigazgatási és rendőri hatóságok mindenhatósága, mellyel szemben semmi anyagi és alaki törvény nem védte az egyeseket, gyűlöletessé tette a hatóságokat s azokat az államokat, melyekbe a hatóságok minden törvényes korlátozás nélkül intézkedtek közigazgatási és rendőri ügyekben, nevezzük rendőri államoknak." (KSz 95.) Nyilvánvaló, hogy a hatóságok közérdekű tevékenysége során teljesen jogosult az állampolgárok szabadságának korlátozása, azonban e korlátozásnak kell, hogy legyen határa, s ez ott van, „ahol az állam céljainak megvalósítása érdekében a megszorítás nem szükséges." (KSz 95.)

Az egyén szabadságának Grünwald-féle eszménye politikailag szinte passzív állapot, puszta lehetőség; az egyén szabad anyagi és szellemi fejlődésének lehetősége és mindezek biztosítékai. A politika: törekvés a hatalom befolyásolására, ill. megszervezésére — ezen az alapon Grünwald egyéni szabadságeszméje nem politikai szabadságfogalom. A politika szerinte kevesek, az erre hivatottak, anyagi és szellemi erejüknél fogva erre képesek dolga. Az egyéni szabadság, az állam gondoskodó, atyai védelme azonban az állam minden polgárát megilleti — a nemzetiségieket is. A kellő közigazgatási jogi biztosítékokkal ellátott személyes szabadság a polgár és az állam harmóniája, a nemzetiségekkel való együttélés feltétele, így nincs is benne igazi politikai töltés.

S mindezek egyetlen igazi biztosítéka: a jog uralma; a jogforrások szilárd hierarchiája, a hatóságok és tisztviselők felelősségének szabatos rendezése, az egyes polgár kereseti és panasztételi joga, a bíráskodás és közigazgatás teljes szétválasztása, eljárási szabályok létrehozása, független közigazgatási bíróság, s még rengeteg minden, mit a XIX. sz. második felének jogászai kitaláltak, s miket Grünwald hiába keres a korabeli Magyarország intézményei között. S míg politikai ellenfelei — köztük Mocsáry Lajos — azon keseregnek, hogy az egyre több törvény és rendelet megbénítja az önkormányzat működését, mivel az erre hivatott elemek kezéből kishivatalnokokhoz csúszik át a kellő befolyás, addig Grünwald éppen a jog fejletlensége miatt nem látja biztosítottnak az egyén szabadságát.

Végül: azon ne csodálkozzunk, hogy míg az egyéni szabadság modern, liberális vívmányai és biztosítékai Grünwald szerint az állam minden polgárát megilletik, addig a politikai lehetőségeket igencsak szűkmarkúan mérné, hisz a szabadság kérdése értékrendjében csak másodlagos. A Grünwald Béla által elképzelt egyéni szabadság az individuum fejlődésének korlátlansága — egyetlen jogosult korláttal, s ez a magyarság érdeke.

•

Természetesen nem térhettünk ki minden problémára, amit Grünwald publicisztikája felvethet, meg sem kísérelhettünk teljes képet adni munkásságáról. Csak azokat a csomópontokat vehettük szemügyre, melyek meghatározták Grünwald — és talán a korabeli politikusok és közírók egy részének — közigazgatás-eszményét.

A kép, amely Grünwald gondolatmenetének rekonstruálásá során kialakulhatott ellentmondásos, s mint ilyen, kora valóságában gyökeredzik, az átalakulás nehezen követhető és megragadható dinamizmusából fakad. Grünwald elképzelései nem alkotnak egységes rendszert, alapvetően két, nehezen összeegyeztethető elemből állnak. Egyrészt a nemzeti érdekek érvényesítésének mindenek fölé emelt rendezőelve, másrészt a modern nyugat-európai liberalizmus individualizmusa, az egyén szabad fejlődésének elve. Így magyarázható, hogy egy olyan korszakban, mikor politika és szabadság elválaszthatatlanok, ő mégis elválasztja őket, mégpedig merev következetességgel.

A kormányzati ágak megosztásának elmélete a XIX. század hetvenes évtizedéig meglehetősen mechanikusan és mereven érvényesült, ezt tükrözi a '67 után kialakított magyar államszerkezet is. Az európai jogtudomány azonban ez időre már túllépett ezen a doktrinér felfogáson, s az elmélet valóságos értelméhez nyúlva vissza (a társadalom legerősebb hatalmi pólusának meggyengítése) megteremtette a jogállam gondolatát, mely szerint a végrehajtó hatalom jogsértő cselekményeivel szemben lehetővé kell tenni a független bírói orvoslást az állam polgárai számára (91). Ennek, az itt természetszerűen végletesen leegyszerűsített gondolatnak Grünwald Béla Magyarországon szinte elsőként szegődött hívéül, bár a korabeli német jogtudomány alapján az állam védelmét csak az alanyi jogok számára igényelte. Mint láttuk, ez

tökéletesen megfelelt gondolatrendszere egészének, hisz depolitizált szabadságfogalma így válhatott összekapcsolhatóvá a jogállam fogalmával.

Az összkép sajátosan kettős: a nemzetprobléma adott válaszai néha szinte anakronisztikusan hatnak, főleg ha szembeállítjuk vele azt a toleranciát, amit többek között éppen Mocsáry képviselt. Másfelől viszont közigazgatáselmélete színvonalát tekintve messze meghaladja politikai ellenfelei hasonló jellegű elképzeléseit.

Ez a korszerűség mégsem valósulhat meg Grünwald állameszményében torzítatlanul. Szabadságeszményére tisztán építhető lenne a századvég liberalizmusának modern állama, de minderre rátelepíti az erősen ideologikus töltésű nemzeti misszió ideálját. A tradicionális azonosulási keretek hiányának és a Felvidéken megélt etnikai kisebbségi helyzetének hatására a nemzethez való kötődése — modern kifejezéssel élve — szinte abszolút értékű „identifikációs állandóvá"[9] válik. A reformkor illúziója, mely szerint a polgárosodás automatikusan megold társadalmi, nemzeti problémákat, számára már használhatatlan volt. A nemzeteszmény, egy átértelmezett nacionalista konstrukció hordozhatott már csak olyan virtuális értékeket, melyek Grünwald számára társadalmi vonatkozási keretül szolgálhattak.[10] A nemzettudat Grünwaldnál tapasztalható ilyetén „megterheltsége", ha nem is magyarázza, de hozzájárulhatott a liberalizmusról levált magyar nacionalizmus megszületéséhez a múlt század nyolcvanas, kilencvenes éveiben.

*

(Grünwald Béla felhasznált műveinek jegyzéke rövidítésük sorrendjében: „F" — Felvidék. Budapest, 1879.; „K" — Kossuth és a megye. Budapest, 1885.; „KN" — Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Budapest, 1874.; „KSz" — Közigazgatásunk és a szabadság. Budapest, 1876.; „Ogy" — Az 1878—81-es országgyűlés 66. országos gyűlésén a Képviselőházban 1879. II. 19-én mondott beszéde. Képviselőházi Napló III.)

Radó Péter

[9] Ld.: *Bibó István*: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Társadalomtudomány, 1944. január—június.

[10] Ld.: *Pataki Ferenc*: Az identitásalakulás kérdései a 70-es évtizedben. In: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. 111—143. old. Kossuth Kiadó, 1980.

Egyetlen megjegyzés „Az új magyar végrehajtási jog jellegzetes vonásai" című dolgozathoz*

A címben idézett dolgozat befejező részében a szerző azzal a gondolattal zárta az új magyar végrehajtási jog elemzését, hogy „a gyakorlat hivatott megmutatni, mennyiben helytállóak az új rendelkezések".

A szerző ezzel adott ösztönzést nekem a gyakorló jogásznak, a bírósági végrehajtás felett felügyeletet gyakorló bírósági vezetőnek arra, hogy a dolgozatban is érintett egyik kérdésben, a Vht. 97. §-a szerinti gyermekelhelyezésre, vagy átadásra vonatkozó rendelkezés értelmezésében, elmondjam a bírói gyakorlat egyféle álláspontját.

Előrebocsátom, hogy örömmel olvastam a szerző tanulmányát, mivel az a gyakorlat számára is megfelelő eligazítást nyújt, segítséget ad az új Vht. rendelkezéseinek helyes értelmezéséhez. A bírósági végrehajtás során felvetődő gyakorlati kérdések — mint amilyen a gyermekelhelyezésre és átadására vonatkozó határozatok végrehajtásának kérdése is — helyes megoldása ugyanis nem nélkülözheti az elmélettel való kellő felvérteződést sem.

Éppen ezért a tanulmány olvasása közben kíváncsian vártam a szerzőnek a Vht. 97. §-ának a gyermekelhelyezésre és átadására vonatkozó rendelkezéseivel kapcsolatos kritikai észrevételeit, megjegyzéseit, mivel véleményem szerint a Vht. 97. §-a az új szabályozásnak nem éppen legsikerültebb rendelkezése. Az nem is egészen egyértelmű, s ezért az a bírói és a végrehajtói munkában nemegyszer gondot okoz. Csak súlyosbítja a gondokat az, hogy a Vht. 97. §-ára vonatkozó miniszteri indokolás is még inkább elhomályosítja, sőt talán zavarja is a jogalkotó akaratának a megértését.

* Megjelent a Jogtudományi Közlöny, 1982. 3. számában.

Sajnos e tanulmányt [203. oldal II. hasáb (3) bekezdés] elolvasva sem lett előttem egyértelműbb az a korábban is felvetődött kérdés, hogy miként is kell eljárni a gyermekelhelyezésre és átadására vonatkozó határozatok végrehajtásánál a végrehajtónak, illetőleg a bíróságnak.

A tanulmány helytállóan szögezi le, hogy a gyermek elhelyezésére és átadására vonatkozó korábbi végrehajtási szabályok rendkívüli módon bürokratikusak voltak, és hogy az új végrehajtási szabályok ezt az eljárást egyszerűsítették. Tévesnek tartom azonban — vagy legalábbis kiegészítendőnek — a szerzőnek azt az álláspontját, amely szerint „A végrehajtó a foganatosításhoz a rendőrség segítségét veheti igénybe, amely a kötelezettet felhívja, hogy a gyermekkel meghatározott helyen és időben jelenjék meg. A rendőrség erről a végrehajtót és a végrehajtást kérőt értesíti. Bár a szabályozás erről nem szól, feltételezhetjük, hogy a rendőrség felhívásának elmulasztása esetén azt karhatalommal kikényszerítheti".

Véleményem szerint ugyanis a Vht. 97. §-ának bevezető soraiból az látszik megállapíthatónak, hogy a jogalkotó e §-ban a gyermek elhelyezésére és átadására vonatkozó határozatok végrehajtását az itt írt eltérésekkel, a Vht. 94—95. §-aiban szabályozott ún. meghatározott cselekmények végrehajtásának szabályai szerint kívánta megoldani.

Ha pedig ez így van, akkor szerintem, amennyiben a gyermek elhelyezésére vagy átadására vonatkozó határozat végrehajtása során a gyámhatóság azt közli a végrehajtóval, hogy a kötelezett nem tett eleget a jogerős határozat rendelkezésének, akkor ezt a bejelentést a végrehajtó — ha szükségesnek látja — a Vht. 95. §-a szerint a helyszínen ellenőrzi és erről jegyzőkönyvet vesz fel, majd ezt a jegyzőkönyvet, vagy pedig magát a gyámhatósági közlést beterjeszti ahhoz a bírósághoz, amelynél működik, s ennek alapján majd az a bíróság — és nem a végrehajtó — fog határozni végzéssel a végrehajtás további módjáról. [Vht. 95. § a), b), vagy c) pontja.]

A végrehajtót ugyanis a Vht. 97. §-a nem hatalmazza fel pl. a rend-

őrségi karhatalom kirendelésére, amint ezt megteszi a meghatározott ingóság kiadására vonatkozó határozatok végrehajtásánál a Vht. 96. § (3) bekezdése, hanem erre jogot a gyermek elhelyezésére vagy átadására vonatkozó határozatok végrehajtására irányuló Vht. 95. §-a csak a bíróságnak ad.

Sajnos — amint erre már fentebb is utaltam — a Vht. 97. §-ával kapcsolatos miniszteri indokolás még az érintett dolgozat állásfoglalásán is túl megy. Ennek szövegezése ugyanis a Vht. 97. § rendelkezése alapján még arra is lehetőséget lát, hogy a végrehajtó „bírságolással" kényszerítse ki a gyermek elhelyezésére, vagy átadására vonatkozó határozat végrehajtását. Ennek a jogszabály magyarázatnak azonban még kevésbé van jogszabályi alapja.

A tanulmány szerzője — amint már ezt a bevezetőben is említettem — a zárósorokban arra mutat rá, hogy „a gyakorlat hivatott bemutatni, mennyiben helytállóak az új rendelkezések". Nos hát eddigi bírói, valamint a bírósági végrehajtói gyakorlat is azt mutatja — legalábbis megyénkben —, hogy a Vht. 97. §-a, a gyermek elhelyezésére és átadására vonatkozó jogerős határozatok végrehajtásánál, a bírósági végrehajtót sem a karhatalom kirendelésére, sem bírságolásra nem jogosítja fel.

Amennyiben ugyanis a jogalkotónak ez lett volna a szándéka, úgy ezt ugyanúgy itt is külön kimondotta volna, mint ahogy kimondotta a meghatározott ingók kiadására vonatkozó határozatok bírósági végrehajtására vonatkozó Vht. 96. § (3) bekezdésében.

Szalai György

JOGIRODALOM

Környezetvédelem és a jog*

A könyvhöz írt előszóban *Láng István* akadémikus a környezeti probléma néhány alapvető társadalmi összefüggésére utalva hívja föl a figyelmet annak jogi, igazgatási, politikai kérdéseire. Megállapítja, hogy a jogalkotás régóta tekintettel van a természeti környezet, az élővilág és ezen belül az ember védelmére. Az utóbbi évtizedben növekvő mértékben fordul a figyelem a környezetvédelem újabb problémái felé. Az egyes országok államigazgatásában olyan új szervezetek, intézkedések alakulnak, illetve látnak napvilágot, amelyek elsősorban az embert védik a kedvezőtlen hatásoktól. A nemzetközi kormányközi szervezetekben nagy próbálkozások vannak a környezetvédelmi politikák korszerűsítésére, a tapasztalatok átadására, nemzeti, regionális és globális érdekek összehangolására.

*

A könyv tárgyalása előtt nem érdektelen e gondolatnál időzni. Kézenfekvő előfeltevés lehet az, hogy ha a környezet védelme a politikai, jogi és igazgatási irányításban országosan és a nemzetközi együttműködésben jelentős szempont, akkor ez nemcsak a politikában, a jogban, az igazgatásban tükröződik és tárgyiasul, hanem egyidejűleg mozgósítja az érintett tudományos kutatást is, amely mindennek elvi megalapozására is alkalmas lehet.

A hazai képet illetően — a rövidség kedvéért leegyszerűsítő általánosítással — megállapítható, hogy magasabb szintű politikai dokumentumokban kifejezetten környezetvédelmi célkitűzések az utóbbi tíz évben jelentek meg. Az átfogó jellegű környezetvédelmi szempont érvényesülése lényegében ugyancsak ettől fogva jellemzi egyes jogszabályainkat, bár a környezetvédelembe tartozó bizonyos részkérdések ennél jóval korábbi szabályozás tárgyaivá lettek. Hatályos jogunk jelenleg száznál több környezetvédelmi jogszabályt tartalmaz; közülük a szűkebb kört képező primer jellegű szabályozás anyaga a szekunderhez képest arányában növekszik. Ezek mellett igen sok olyan jogszabályunk van, amely kapcsolódó szabályként kötődik a környezetvédelmi joganyaghoz, s azzal egyfajta funkcionális egységet képez.

Ez a terjedelemre is tekintélyes joganyag nemcsak sajátos rendeltetése, hanem tényleges összefüggései, elrendezettsége, kidolgozottságának foka, működési mechanizmusa folytán, s egyéb okokból kimondottan jogászi szakmai szempontból való sokoldalú elemzést igényelne. Jogszociológiai, jogelméleti, jogdogmatikai és jogi szaktudományi vizsgálatot, hiszen mind a megoldásra váró jogi kérdések, mind a már eddig kodifikált jog ehhez bőséges alapként szolgálhat.

Jogtudományunkban a környezetvédelem jogi kérdései 1971 óta képezik vizsgálat tárgyát. Az azóta megjelent, másfélszáznál is több hazai jogi publikáció nyilvánvalóan jelzi a téma iránti érdeklődést. Igen magas azoknak a további publikációknak a száma, amelyek nem a környezetvédelemmel foglalkoznak, azonban valamilyen összefüggésben utalnak arra. A mindezekből alakuló irodalom azonban még eléggé laza összefüggést mutat. Bár korántsem ez a jellemző, de előfordul az is, hogy — az eltérő módszerek, a nem megfelelő módszerek, az egyoldalú rendszerezés, a rendszerezés teljes hiánya, a hiányos, nem kellő mélységű információkra épített általánosítás miatt elsősorban — egyik írás a másiknak tökéletes ellentéte, anélkül, hogy abban a polémia szándéka érvényesülne. Vagyis a környezetvédelem hazai jogirodalma még nem képez olyan egyöntetű jellegű szakirodalmat, mint pl. a polgári jogé, vagy a büntetőjogé. Ezek a körülmények, jellegzetességek a kezdetiségnek természetes velejárói, ugyanakkor sajnos a kérdéskör tudományos kutatásának a hitelét is ronthatják.

Mindezeknek eredményeképp — úgy tűnik — egynéhány védelmi szakterületen, s talán még általában véve is, a kodifikáció eddig mintegy megelőzte a környezetvédelemmel kapcsolatos tudományos jogi irodalmat. Ezt a nem túlzottan kitüntető tényt olykor apologetikus, vagy épp ellenkező, eleve kritikus, minden áron kétkedő szerzői hangvétel igyekszik közömbösíteni, megtoldva esetleg olyan finom kétértelműséggel, amely szerint egyértelműen nincs minden rendben e téma jogtudományi szalonképességével.

*

Irodalmunkban a jelentős eltérések egy része a környezetvéde-

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 264 oldal. Szerk.: *Trócsányi* László. Írták: *Bragyova* András, *Domé* Györgyné, *Ficzere* Lajos, *Márkus* Ferenc, *Popovics* Béla, *Sajó* András, *Sólyom* László, *Sprém* István, *Trócsányi* László.

lem elvi értelmezésének eltéréseire vezethető vissza. A felfogásbeli különbségek módszerbeli eltéréssé lesznek, s ez még a terminológiában is tükröződik.

Az emberi környezet védelme, mint egyetemes ésszerűség: integráló elv, ám ebben a minőségében nem közvetlenül jogi fogalom. Mint jogilag szabályozott tevékenység, külső formáját a jogi szabályban nyeri el; ám ebben a minőségében viszont nem közvetlenül integráló elv. Integráló elv pl. a termelés számára a produktivitás, a rentabilitás stb. is; a polgári jogot, a munkajogot stb. mégsem tekintjük ezekkel az elvekkel egyneműnek. Az ilyen tudatos megkülönböztetés a környezetvédelemmel kapcsolatban gyakran elmarad; emiatt a fogalom terjedelme sokszor határozatlan, az értelmezés során egymásba csúszik. Előfordul olyan jogászi okfejtés is, amely szinte tetszőlegesen váltogatja — elég a jó szándék is (?) — a környezetvédelem fogalmának normatív, illetőleg integráló elv tartalmát. (E probléma megismétlődése a környezet normatív fogalmának tetszés szerinti cserélgetése a környezet fogalmáról szóló elképzelésekkel.) Az összehasonlításképp említett produktivitás természetesen közgazdaságtani fogalomként nyeri el magyarázatát és semmiképp sem elsősorban a jogban vagy a jogtudományban. Általános környezettanunk azonban nincs, s így a környezetvédelem egyetemes ésszerűségét mint integráló elvet is valamiképp a jogi gondolkodás szintetizálja a maga számára, vagy rosszabb esetben rögtönzéssel pótolja azt. Az ebből adódó hibalehetőségeket a gyakorlott kutatói munka rendszerint kiszűri, vagy más közelítéssel elkerüli.

Tudományos igényű hazai irodalmunkban a környezetvédelem jogi kérdései vizsgálatának két vonulata különböztethető meg. Nem különböző környezetvédelmi irányzatokról van szó, hanem csak az alkalmazott módszerből adódó eltérő jogtudományi értékelésről abból eredően, hogy e kérdéskört más alapállásból szemlélik.

Az egyik megközelítés közvetlenül a tényleges környezeti problémákból indul ki. Ezeket társadalmi összefüggéseik szerint rendszerezve kísérli meg a környezetvédelem egységes társadalom-elméletének a kialakítását. Majd ennek alapjain kapcsolja be a jogot a vizsgálataiba általánosan mint normatív eszközt, és különösen is mint hatályos jogot. Ezzel a jellegzetesen feladatorientált — elsősorban a gyakorlat nyomása alatt alakuló — módszerrel tehát első lépésben nem jogi természetű problematika általánosítására kerül sor. Ezt követi annak jogi jellegűvé tétele, végül a jogi vetület teljes kibontása. Nem jogi és jogi módszer váltja egymást. A sokat emlegetett komplexitás: a környezetvédelem komplexitása. A környezetvédelem összetett, egymásra vonatkoztatott és komplex, s ebből következik, hogy az annak követelményeit, intézményeit, rendjét szabályozó jog is ezt követi. Itt tehát elsősorban a környezeti probléma lesz sokrétű, s annak megoldási típusaihoz igazodik az elvi általánosítás struktúrája, ide értve annak teljes jogi oldalát is.

A másik megközelítés kiindulási alapja a jog; ez a módszer eszközorientált. Elsősorban a jog elméletének szorító ereje alatt alakul. Itt mindenekelőtt a jog sokrétű, s a jogágak tagozódásához (amelynek természetesen szociológiai háttere is van), annak belső törvényszerűségeihez igazodik az elvi általánosítás struktúrája is. A komplexitás: a jog komplexitása. Maga a jog összetett, egymásra vonatkoztatott, jogágakból fölépülő komplexum, s ebből következik, hogy a környezetvédelemre vonatkoztatottan is épp ilyen jellegű marad. Ez tehát bizonyos értelemben az előbbi módszer fordítottja, és tisztán jogi módszer. Alkalmazásának eredménye pedig nem a környezetvédelmi problémák jogi vetülete, hanem a jognak a lehetséges kivetíthetősége a környezetvédelmi problémákra.

E kétféle megközelítési mód elméletileg egyenértékű; alkalmazásukból azonban más és más jellegű, és egymást nem helyettesítő eredmények keletkeznek.

*

A *„Környezetvédelem és a jog"* című tanulmánykötet — címe is jól érzékelteti — az utóbb említett megközelítési móddal készült. A kötetbe fölvett kilenc tanulmány egy-egy jogág szemszögéből vizsgálja a jog és a környezetvédelem kérdéseit. Hasonló jellegű feldolgozás Magyarországon eddig még nem látott napvilágot, s irodalmunkban egy jogtudományi koncepció reprezentatív hordozója. A jogi szempontból komplex anyag csaknem teljesnek tekinthető, mert a környezetvédelemmel kapcsolatba hozható különféle jogtudományi ágak közül lényegében csak az államigazgatási jogi feldolgozás hiányzik.

*

A kötet első tanulmányát *Sajó András* írta, *„A környezetvédelem jogi szabályozásának lehetőségei jogelméleti nézőpontból"* címmel. Igen világosan fejti ki vizsgálati módszerét, amely különben a könyv többi szerzőjének módszerét is jellemzi, így egyfajta kulcstanulmány. Vizsgálatának alapkérdése kimondottan is az, hogy a jogelmélet mennyiben járulhat a környezet védelmét szolgáló jogi szabályozás fejlesztéséhez, a jogi kifejezésmód jogi szempontból milyen, belsőleg és szerkezetében összefüggő kifejezés-e, és milyen elemekre épül e belső összefüggés.

Ennek megfelelően az első kérdéskör a környezeti problémák korlátozott tükröződése a jogi szabályozásban. A környezeti probléma észlelése és jogi kifejeződése történeti jellegű, szoros összefüggésben áll a gazdasági termelés fejlődésével és a társadalmi-termelési viszonyokkal. A mennyiségi szemlélet — állapítja meg a szerző —, mely először a tőkés termelés során kialakult, sajátos, mennyiségileg orientált, kalkuláció racionalizmushoz kapcsolódik, jelen van és esetenként igen pozitív szerepet játszik a szocialista gazdálkodásban is. Mindazonáltal a szocialista gazdaság és társadalom megteremti ezen egyoldalú szemlélet meghaladásának lehetőségét. A környezetvédelmi problémák is a politikai rendszerben fogalmazódnak meg, így végsőfokon az osztályharc körébe esnek. Ehhez képest a megoldások nem vezethetők vissza pusztán technológiai szempontokra.

A jogi szabályozással kapcsolatban a szerző utal néhány tényre, amely a környezetvédelmi szabályozás kibontakozását hátráltatja; a probléma fölismerésének akadá-

lyaira, a termelési és a védelmi érdek ütközésére a politikai rendszeren belül, s hogy a törvényhozás egyfajta látszatfunkciót is teljesíthet.

A környezetvédelmi jog egyfajta komplex szemléletet kíván bevinni a jogrendszerbe, tehát különféle környezetvédelmi jogi alapelveket közvetít a jogrendszer számára. Ebből kiindulva, annak a kérdésnek a vizsgálatában, hogy a környezetvédelem joga mit jelent a jogelmélet szempontjából, jogot vagy jogi alapelveket — bár úgy tartja, hogy a környezetvédelmi joganyag nem önálló jogág, s ezért tulajdonképp alapelvei sem lehetnek —, a szerző megállapítja, hogy e joganyag nem csupán alapelvszerű szabályokból állhat. Fölveti, hogy a környezetvédelem jogi alapelvei tartalmilag azzal a kockázattal járnak, hogy a kialakult jogi értékrendet esetleg nem jogi jellegű szempontok befolyásolják, vagy váltják fel (25. oldal). Mégis szükségesnek tartja, hogy a környezetvédelmi tudományokban kialakult bizonyos elveket környezetvédelmi jogi alapelvként kodifikáljanak (26. oldal).

A környezetvédelem megoldásának alapkérdéseként tárgyalja, hogy azt milyen gazdasági terheelosztás keretében valósítják meg. A környezetszennyezési folyamatot a következő szereplőkre tekintettel veszi figyelembe: termelő (környezetszennyező), fogyasztó (környezetszennyező), a szennyeződést közvetlenül elszenvedők, valamint az egész társadalom. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tűnik megjegyezni, hogy ezek a kategóriák a valóságban esettípusoktól függően különülnek el, vagy épp összeolvadnak (pl. a környezetszennyező sok esetben maga is szennyeződést közvetlenül elviselő), a tényleges érdekek pedig nem föltétlenül követik az így szétválasztott szerepeket. Épp emiatt nem eléggé világos, hogy miért nem tér ki a séma az állam szerepére. Ettől eltekintve az elemzés jól dimenzionált, többirányú, és a felelősségi modellre koncentrált. Azt állapítja meg, hogy a jogrendszer, belső sajátosságai folytán a környezetvédelmi problémákat felelősségi kérdésként kezeli, annak hatékonyságát pedig elsősorban a szankciórendszerrel hozza összefüggésbe. A környezetvédelem főbb jogi eszközei azonban nem oldják meg a környezetvédelemben szükséges magatartások irányítását, részben mivel saját, „eredeti" jogágukban is meglehetősen hagyományos kötöttségűek, részben pedig, mert kevéssé alkalmazkodnak a környezetvédelem sajátos technológiai problémáihoz (40. oldal). A környezetvédelmi jogi szabályozásának a jelenlegi viszonylagos hatástalansága nem a szankciók szigorításával érhető el, hanem a környezetvédelemben való érdekeltség megteremtésének jogi eszközeivel, a tulajdonjogi modell segítségével. A szerző kifejti, hogy a tulajdonjogi érdekeltség esetén ugyanis a szankciók helyett, amelyek utólagos reakciókat jelentenek, egyfajta előreszabályozás válik valóságossá, és a jog lényegében a tulajdonosi együttműködés és joggyakorlás szervezeti kereteinek megteremtésével biztosíthatja a magatartás megfelelő irányítását (52. oldal). Legvégül azután borúlátóan szól az érdekeltségi-tulajdonjogi rendszerről is: minthogy a gazdasági rendszerbe a környezetvédelem nem építhető be teljes mértékben, szomorítóan nagy esélye van annak, hogy az egész környezetvédelmi jogi szabályozás elégtelennek bizonyul. (Morgenstern sorait, amelyek a tanulmány mottójául szolgálnak, itt is el lehetett volna helyezni.) Ellensúlyozásképp (hangmasszázsként?) a környezeti köztulajdon közhatalmi védelme érvényesíthető.

A kitűnően megírt tanulmány felelősségi és tulajdonjogi tárgyalásának számos részmegállapításával egyetértve is szükségesnek látszik a következőket megjegyezni. Az a kétségtelenül igen fontos, előre kalkuláló tulajdonjogi érdekeltség — amelyre ilyen mélységben a szerző hívja föl a hazai irodalomban először a figyelmet — a környezetvédelem minden tényleges típus összefüggésében nem alakítható ki. Ahol erre nincs mód, köztulajdon közhatalmi védelemmel sem indukálható vagy erősíthető. Előzetes tervezés, előre kalkulálás az államigazgatásban is érvényesül, vagy legalábbis érvényesülhet, s azt nem csakis utólagos reakció jellemzi. A környezetvédelemmel közvetlenül összefüggésben álló érdekek nem egyszerűen polarizált modellt képeznek; szerepkörök, érdekek gyakorlatilag rendkívül összetettek. A nélkülözhetetlen érdekegyeztetés és érdekegység csakis folytonos állami működéssel hozható létre. Érdekeltség és irányítás nem tulajdonjogi modell alapján is kialakítható (pl. egészségügy, járványügy). A környezetvédelmi jogi szabályozásnak tisztes esélye van arra is, hogy ne bizonyuljon elégtelennek.

*

Popovics Béla tanulmányának címe: *„A környezetvédelem és az államelmélet néhány kérdése."* Filozófiai politikai jellegű okfejtése abból indul ki, hogy a környezeti veszélyek világméretű megjelenése a tudományos-technikai forradalom közepette tapasztalható. Ezért először — a történelmi materializmus alapjain — a tudományos-technikai forradalommal foglalkozik, majd annak ökológiai kihatásait, és mindezek tudati vonatkozásait tárgyalja. Megállapítja, hogy a környezetkárosodás összetettsége, s az egész társadalom érdekeire kiható jellege folytán a környezetvédelem alapvetően az állam feladata, s ennek az állami feladatnak a megvalósításában a politika kiemelkedő jelentőségű. Rámutat a környezetvédelmi és -fejlesztési politika sokirányúságára, integráló szerepére, főbb összetevő elemeire, valamint arra, hogy ezzel kapcsolatban is további kutatások szükségesek. A környezetvédelmet, s a környezetvédelmi politikát illetően a szerény államelméleti kutatásokat (pl. az állam funkcióinak új meghatározása, a tudat, a prevenció-reparáció-szankció sorrendje) — állapítja meg a szerző — e téren túlhaladta az idő. Ezeket a kérdéseket az állam-gazdaság-politikatudomány összefüggéseiben lenne indokolt újragondolni.

*

„A környezetvédelem nemzetközi jogi kérdései, különös tekintettel az ENSZ és intézményei tevékenységére" című munkájában *Bragyova András* a környezetvédelem nemzetközi jogi szabályozásának alternatíváival, a nemzetközi szervezetek funkciói és a környezetvédelem kérdéseivel, az ENSZ környezetvédelmi programjával (UNEP), a tengerek szennye-

zése elleni harc és az IMCO tevékenységével foglalkozik. A sokoldalú elemzés szerint a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés fő irányai: a külgazdasági kapcsolatok bővülése során kiteljesedő környezetvédelmi együttműködés, a nagy környezeti egységek érdekegyeztetést keletkeztető hatása regionális, kontinentális együttműködés két- és többoldalú nemzetközi szerződések keretében, végül az emberiség „közös kezelésében" álló környezeti rendszerek (pl. nyílt tenger) megóvásában való együttműködés. Mindezek a nemzetközi szervezeteket, azok működését, hatáskörét és a nemzetközi jogi szabályozást is érintik.

•

„A környezetvédelem szabályozása és igazgatása a KGST országokban és a környezetvédelmi együttműködés a KGST keretében" című tanulmány áttekintés a megjelölt kérdéskörben. Szerzője *Ficzere Lajos* a környezetvédelem jogi szabályozásának és igazgatásának alapjait mutatja be az európai KGST tagországokban, továbbá a KGST keretében megvalósuló környezetvédelmi együttműködést. A tömör, jól áttekinthető, tárgyszerű földolgozást a KGST környezetvédelmet szolgáló jogi kutatási együttműködés során általánosan alkalmazott elemzési módszer jellemzi. Zárójelentés-szerűen foglalja össze az európai KGST tagországokbeli környezetvédelmet szolgáló alkotmányi szintű szabályozást, a törvényi szintű szabályozást, a környezetvédelmi szakterületek (föld, víz, levegő stb. védelme) szabályozását. Ismerteti a környezetvédelemmel kapcsolatos felelősség- és szankciórendszereket, a környezetvédelem állami irányításának, igazgatásának rendszerét, végül a társadalmi szervezetek környezetvédelmi tevékenységét. Az együttműködésről írt rész a főbb szervezeti formákat, az együttműködés fontosabb témaköreit és területeit körvonalazza. Az együttműködést és annak eredményeit a szerző pozitívan értékeli.

*

A kötet kimondottan jogi felelősséget tárgyaló tanulmányainak egyikét *Sólyom László* írta *„A polgári bíróságok környezetvédelmi ítélkezése és a polgári jog új lehetőségei a környezetvédelemben"* címmel. Ez az írás a szerzőnek az 1980-ban megjelent „Környezetvédelem és polgári jog" című kismonográfiája alapján, s ahhoz képest jelentékeny változtatás nélkül készült. Abból két résztémára szorítkozik: áttekinti a magyar bíróságok környezetvédelmi ítélkezését és az abban fölmerült problémákat, továbbá a „komplexitás" egy kiragadott kérdéseként a környezetvédelmi populáris akció bevezetésének feltételeit tárgyalja.

Az első kérdéskörben abból a nézetéből indul ki a szerző, hogy a polgári jognak a környezetvédelemben használható fő jogintézménye egyfelől a szomszédjogok, másfelől a kártérítés, függetlenül attól, hogy a magyar bírói gyakorlat inkább az utóbbit részesíti előnyben. Fölhívja a figyelmet arra, hogy ezen a területen a hazai bírói gyakorlat az elvárhatóság tartalmát egyre inkább szélesítette, továbbá jól megfigyelhető az a fejlődésvonal is, amely során a veszélyes üzemi felelősség körét fokról fokra kiterjesztette a környezetvédelemre. Így objektív és szubjektív felelősség egymáshoz közelített; e folyamat betetőzéseként értékelhető a környezetvédelmi törvényünk kártérítési szabályának a megalkotása.

Ezt a Kvt 46. §-ában előírt felelősséget a szerző úgy értelmezi, hogy a törvény által bevezetett objektív helytállás körét lényegesen szűkíti az a rendelkezés, amely szerint a törvény alkalmazásában az a szennyezés, illetve ártalom káros, illetőleg veszélyes, amely a külön jogszabályokban meghatározott határértékeket meghaladja (Kvt 52. §). Nyitott kérdés tehát, hogy a határérték hiányában, illetve a norma alatti szennyezéssel okozott károkért objektív vagy szubjektív felelősség áll-e fenn (155. old.). Majd ennek alapján a kártérítési felelősség elemeit vizsgálja, bírói ítéleteket is elemezve.

Ezúttal kizárólag a Kvt 46. §-ának értelmezésére reflektálva a következőket szükséges megjegyezni: A jogszabály az objektív felelősséget mindazokra az esetekre rendeli alkalmazni, amelyekben a másnak okozott kár az emberi környezetet veszélyeztető tevékenység során következik be. Azt, hogy mi tekinthető környezetet veszélyeztető tevékenységnek, elsősorban nem az 52. §, hanem egyértelműen a törvény 10—11. §-a határozza meg a környezeti tárgyakra (Kvt 9. §) vonatkoztatottan. Az alapkérdés az, hogy a károkozás az emberi környezetet, annak valamely védett tárgyát hátrányosan megváltoztatja-e, az emberi életkörülményeket ronthatja-e. Ha igen, nyilvánvalóan környezetet veszélyeztető tevékenységről van szó. Nem csupán az dönti el tehát a kérdést, hogy a károkozás környezeti tárgyat érint, hanem annak mértéke is van; az a környezet állapota és védelme szempontjából releváns mértékű. E releváns mérték esetenként tisztázandó ténykérdés lehet, s azt nem minden esetre általánosan konkretizálja az 52. §. A törvény ugyanis nem mondja ki azt, hogy minden környezetet veszélyeztető jelenség azonosítható a külön jogszabályokban meghatározott határértéket meghaladó káros, vagy veszélyes szennyezéssel. A Kvt 52. §-ának nyilvánvalóan nem a kártérítés szempontjából van elsősorban jelentősége, bár azzal is van vonatkozása. Ha olyan szennyeződés okozza a kárt, amelyre határérték irányadó, a határérték túllépése nyilvánvalóan minden további vizsgálat nélkül megalapozhatja azt, hogy a környezet veszélyeztetéséről van szó. A határérték alatti kibocsátás esetében pedig azt külön vizsgálni kell, ugyanúgy mint azokban az esetekben, amelyekben jogszabályokban meghatározott határérték nem jöhet számításba. E mellett természetesen a tevékenység jellege önmagában is alapja lehet a fokozott felelősség alkalmazásának.

Mindehhez képest aligha indokolt arról beszélni, hogy a Kvt az objektív helytállás körét szűkítené, s ez okozná a környezetvédelemben a polgári jog viszonylagos hatástalanságát. Megjegyezhető továbbá, hogy a kártérítési felelősség elemeinek vizsgálata során figyelembe vett és értékelt bírói döntések a jelzett kérdéskörben csakis jogtörténeti adalékok: mindegyik említett jogeset elbírálására a Kvt 1976. évi hatályba lépése előtt került sor.

A polgári bíróságok lehetséges szerepét vizsgálva a szocialista or-

ságok környezetvédelmében, a szerző sokoldalúan elemzi annak feltételeit, hogy a fogyasztóvédelem mintájára miképpen lehetne sajátos polgári jogi jogintézményt konstruálni a csoportérdek érvényesítésére, populáris akció formájában.

*

Márkus Ferenc: „Az emberi környezet büntetőjogi védelme" című munkájában először a környezetvédelem ellen elkövetett bűncselekmény jogi tárgyát határozza meg. A nagy műgonddal készített, a büntetőjog tudománya, a kodifikáció és a jogalkalmazás számára egyaránt jól hasznosítható tanulmány a büntetőjogi tudomány eredményeinek a tükrében elemzi a környezettel kapcsolatos magatartások társadalmi veszélyességének jellegét, az e körbe tartozó cselekmények inkriminálásának alternatíváit, a környezetvédelmet sértő bűncselekmény sajátos vonásait, a büntetőjogi felelősség alkalmazásának határait, helyét a felelősségi és szankciórendszerben.

*

Domé Györgyné írásának címe: *„A környezetvédelem földjogi vonatkozásai"*. A szerző abból indul ki, hogy földjogi vonatkozásban a környezetvédelem a mezőgazdaságilag megművelhető földterületek, az erdőállomány, a termőtalaj, a növények, az állatvilág, a természetes tavak és folyók, azaz a vizek védelmét jelenti. Ennek megfelelően tárgyalja a földvédelem, az erdők és az erdei élővilág védelme, a természet- és tájvédelem, valamint a vizek védelmének földjogi vonatkozásait, végezetül pedig a környezetvédelem szankciórendszerének kérdéseit. Ez utóbbi kérdéskörben úgy találja, hogy a környezetvédelem — a védelmi rendelkezések ellenére — nem vált közüggyé; ehhez alapvető szemléleti változásra van szükség. A kívánatos szemléletváltozást a jog is elősegítheti. Feltétlenül elősegítené a pozitív tartalmú jogkövetést — állapítja meg a szerző —, ha megalkotásra kerülne a környezetvédelmi kódex — az 1976. évi II. törvényt nem tekinti annak —, ha a természet tárgyait védő jogszabályok szétszórtsága megszűnne, ha a szankciórendszer e kódex keretében nyerne megfogalmazást (216. old.). Kizárólag ehhez a kérdéshez kapcsolódva szükséges megjegyezni, hogy a Kvt valóban nem kódex, s ha nem is minden egyes szankciót, de a környezetvédelem szankciórendszerének alapjait rögzíti. A környezetvédelem minden kérdésének teljes körű jogi szabályozása pedig egyetlen kódexben eleve nem összegezhető.

*

Trócsányi László „Környezetvédelem — munkavédelem" című tanulmányában a jelzett két problémakör határpontján, a kétféle jogi szabályozás kollízióját elemzi a munkajog és különösen a munkavédelem, a munkahelyek védelme szempontjából. A tárgyalt probléma lényege a környezet és a környezetvédelem felfogásában lehetséges kettősségben van; ha a környezet védelmét csakis a makrokörnyezetre vonatkoztatjuk, határozottan körvonalazható a védelmi tevékenység terjedelme és jogi eszközrendszere is. Ám szükségképp határpont képződik az által, hogy az ennél kisebb egységet képező mikro-környezet bár kezelhető ettől elkülönítetten is, aligha vitatható, hogy az a makro-környezet egységén belül helyezkedik el. Ennek megfelelően pl. a munkavédelem bizonyos fölfogásban a környezetvédelemnek egyik területe. Más felfogásban pedig nem az, azon kívül esik, bár a környezetvédelemmel való vonatkozása, kapcsolata kétségtelen. A szerző ezeket az álláspontokat mutatja be (nézete szerint környezetvédelmi részszabályok a mukahelyi környezet védelméről szóló rendelkezések is), elemzi a jogi szabályozást, s azt állapítja meg, hogy környezetvédelem és munkavédelem között merev határvonalat nem lehet vonni. E szabályozási körökben az egyeztetett, összhangban álló rendezés elengedhetetlen követelményét hangsúlyozza.

*

Sprém István „A környezetvédelmi jogalkotás történeti fejlődése és eredményei Magyarországon" című tanulmányában történeti korszakok szerint haladva 1790-től napjainkig, tárgyszerűen, jogtörténeti módszerrel mutatja be azokat a jelentősebb hazai jogszabályokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a környezet megóvását előmozdítsák.

*

A jól szerkesztett tanulmánykötet a környezetvédelemmel kapcsolatos jogtudományi elvi, elméleti kérdések tisztázásához járul hozzá, jelentős segítséget nyújtva a különböző álláspontok áttekintésében.

Tamás András

Dezső László: Az orvos büntetőjogi felelőssége*

Valami nincs rendben az orvosok büntetőjogi felelősségre vonása körül. Ezt a megállapítást az Ügyészségi Értesítőben közzétett vizsgálat tapasztalatai sugallják.[1] Az orvosi műhiba miatt tett feljelentés alapján az elmúlt öt évben indult 150 ügyből mindössze 31-ben került sor vádemelésre. Problémát jelez az a tény, hogy a Büntető Törvénykönyv egyetlen tényállásának — a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésnek — az egyik lehetséges változata könyvnyi tisztázásra váró kérdést vet fel. Nehezítette az itt ismertetésre kerülő könyvének megírásában Dezső Lászlót is, hogy 1938 óta e téma nem került átfogó feldolgozásra.

A könyv I—II—III. fejezete — mintegy az orvos büntetőjogi felelősségre vonásának „általános részeként" — a büntetőjogi alapfogalmaknak és az ezzel kapcsolatos jogirodalmi nézeteknek az ismertetését, valamint az e kategóriáknak és az orvosi tevékenységnek ezekkel összefüggő specifikumainak az elemzését tartalmazza. A bűncselekmény fogalom részei közül az orvosi foglalkozás szempontjából a „társadalomra veszélyesség" elemének van elsődleges jelentősége. Ugyanis éppen ennek a hiánya miatt nem büntetendőek az ún. diszpozíciószerű cselekmények (mint amilyen például az orvosi tevékenység nagy része). A „társadalomra veszélyesség" hiánya e körben az orvosi hivatásból eredő

* *Dezső* László: Az orvos büntetőjogi felelőssége. B. M. Könyvkiadó, 1979.

[1] *Gibicsár* Gyula: Az orvosi műhiba és a felelősség megállapításának fontosabb kérdései. Ügyészségi Értesítő, 1981. 4. sz. 17—19. old.

kötelezettség teljesítésének és a beteg beleegyezésének a következménye. Ezt tételesen rögzítik az orvosi tevékenységre vonatkozó alapvető szabályok közül az 1972. évi II. tv.-ben (a továbbiakban Egészségügyi törvény) és a 15/1972. és a 11/1972. EüM sz. rendeletekben.

Dezső László a beleegyezésre vonatkozó szabályozás ismertetésekor kiemel néhány aggályos megoldást. Így például felveti, ki a felelős akkor, ha a szülő, hozzátartozó nem adja hozzájárulását a kiskorún végzendő műtétbe és ebből következően a gyermek állapota rosszabbodik. A szerző szerint ilyenkor a szülőt, hozzátartozót — tekintettel a gyakorlatban előforduló olyan esetekre amikor valamilyen beavatkozás elmaradása miatt az orvost felelősségre vonták — gondatlanságból elkövetett bűncselekmény miatt kellene elmarasztalni.

Létezhet olyan szituáció is, amikor a beleegyezési jognak kell csorbát szenvednie annak érdekében, hogy az orvosi tevékenység lényege, a gyógyítás érvényesüljön. Tipikusan ilyen helyzet a „közvetlen életveszély" esete. Sajnos az Egészségügyi törvény közelebbről nem világítja meg a fogalmat, ráadásul nincs egyöntetű állásfoglalás abban a kérdésben sem, hogy az orvos kritikus helyzetben mit tegyen: operáljon-e „közvetlen életveszély" címén, vagy a beleegyezési jognak adjon elsőbbséget. A helyzetet bonyolíthatja, ha a beteg közvetlen életveszély esetén sem adja beleegyezését a műtéthez. E problémák elméleti és gyakorlati megoldását Dezső László a „végszükség" ezen esetekre való alkalmazhatóságától reméli.

A beleegyezés alanyaként az Egészségügyi törvény a beteget jelöli meg. A beleegyezés azonban csak akkor tekinthető valóságosnak, ha akaratnyilvánítási képességgel rendelkező, nagykorú személytől származik. Ha ezek bármelyike hiányzik és nincs hozzátartozó sem, az orvos ekkor eltekinthet a nyilatkozat beszerzésétől. A hozzátartozó felderítése azonban olykor bonyolult és hosszadalmas, éppen ezért elfogadható lenne az a javaslat, amelynek értelmében egy külön orvosi bizottság döntene a beavatkozás engedélyezéséről.

A beteg beleegyezésével összefügg az orvos felvilágosítási, tájékoztatási kötelezettsége. E kérdést nem szabályozza részletesen az Egészségügyi törvény, s így érthető, hogy nincs egységes orvosi és jogi álláspont abban, hogy milyen legyen a felvilágosítás terjedelme. A szerző véleménye: A gyógyító tevékenység szükséges következményeit mindig közölni kell, a lehetségeseket azonban csak akkor, ha már előre valószínűsíthető.

A „társadalomra veszélyesség" hiányát biztosító másik tényező az orvos jogszabály által megfogalmazott gyógykezelési kötelezettsége. Ez a kötelezettség egyrészt az államra, másrészt az orvosra ró feladatot. Az államnak biztosítani kell az intézményhálózat kiépítését, megfelelő színvonalon tartását, míg az orvos számára ez a kötelezettség egy olyan társadalmi elvárást fogalmaz meg, amelynek a lényege egyetlen hivatáshoz, szakmához nem hasonlítható készenléti állapot. Az Egészségügyi törvényben ez a társadalmi igény „jelenik meg" akkor, amikor a területi elvet áttörve „sürgős szükség" esetén beáll az orvos gyógykezelési kötelezettsége. Ilyen esetben nem az orvos hozzáértése, az adott szakterületen való jártassága a lényeg, hanem az a tény, hogy orvos. Természetesen ebben a szinte objektív helytállási kötelezettségben is szerephez jut a szubjektív mozzanat, az elvárhatóság. Ugyanakkor vállalnia kell az orvosnak annak a következményeit, ha a „sürgős szükséget" — amely objektíve áll fenn — nem ismerte fel és nem ennek megfelelően cselekedett.

Az orvos foglalkozási szabályokat szeg meg, ha a gyógykezelési kötelezettségének nem tesz eleget, éppen ezért büntetőjogi felelősségre vonására nem a Btk. 172. §-a, hanem a 171. §-a alapján van lehetőség. Az orvos büntetőjogi felelősségét már a veszélyhelyzet bekövetkezése megalapozza. Erre figyelemmel a könyvben megtaláljuk a veszélyeztetési bűncselekményekre vonatkozó jogirodalmat. Ennek ismertetését követően a szerző felveti azt a problémát, hogy a felelősségnek bizonyos „előre hozatala" nem gátolja-e a továbbhaladás útjait kereső orvostudományt. A fejlődés érdekében ugyanis kockáztatni kell, ez azonban veszélyekkel jár. A dilemma feloldásában segíthet a „ne veszélyeztess szükségtelenül" elv alkalmazása. Az orvostudományi kísérletekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy csak a beteg érdekében lehet kísérletezni, csak a szükséges lépéseket kell megtenni. Aki megsérti a fenti elvet tükröző jogi és etikai normákat, az felelősséggel tartozik. A felelősségre vonást azonban nehezíti, hogy ma még sem a jogi, sem az etikai normák nem biztosítanak olyan „mértékrendszert", amely alapján ítélkezni lehet. A jognak mint értékvédőnek meg kell akadályozni a nem hasznos célra irányuló, a veszélyes eredmény lehetőségét tartalmazó kutatásokat. Az emberrel végzendő kísérletekre vonatkozóan ma még nincs részletes jogi szabályozás, inkább az etikai beavatkozás a jellemző. Dezső László állást foglal a tudománycentrikus gyógyászat helyett a betegcentrikus gyógyászat mellett, majd a kísérletekre vonatkozó hatályos szabályozásról ír. Ez a beteg érdekét közvetlenül nem szolgáló kísérletet nem tesz lehetővé, a nem csupán a beteg érdekét szolgáló kísérlet azonban az Egészségügyi törvényben megfogalmazott alapelv segítségével végezhető: „az orvos nem alkalmazhat olyan eljárást, amelynek kockázata nagyobb az eljárás (ténykedés) elmaradásával járó kockázatnál".[2]

Ez a szabály viszont megakadályozza azokat a kutatásokat, amelyekből a betegre nézve nem származik közvetlenül előny. A tudomány fejlődése megkívánja az ilyen típusú kísérleteket. A könyv írója a matematika segítségével megkísérel egy olyan modellt felvázolni, amely — középpontjában a beteg beleegyezése áll — magában foglalja a kutatás jogosságát garantáló kritériumokat. A kísérletek egyik jellegzetes típusának tartja a szerző az új gyógyszerek kipróbálását. Ebből következik, hogy — ellentétben a hatályos szabályozással — ehhez is szükséges lenne a beteg beleegyezésének megszerzése. (A klinikákon egyébként ez a gyakorlat.)

Az orvost az állammal szemben mint állampolgárt büntetőjogi felelősség terheli, amelynek alapja

[2] Egészségügyi törvény 44. § (1) bek.: Idézi *Dezső* László: ismertetett mű 84. old.

a bűnösség. A könyv harmadik fejezete tárgyalja a bűnösség fogalom alakulását, a hazai irodalomban egymás mellett létező nézeteket. Részletesen, jogesetekkel illusztrálva elemzi a téma szempontjából releváns bűnösségi alakzatot, a gondatlanságot, majd az eshetőleges szándék és a tudatos gondatlanság elhatárolási kritériumait ismerteti. E két utóbbi bűnösségi alakzat között Dezső László szerint a különbség a következmények „komolyan" vagy „könnyen" vételében van. E differenciálás nem megnyugtató sem az elmélet, sem a gyakorlat szempontjából.

A hanyag gondatlanságról írva bírálja a bírósági gyakorlatot, amely a negligentia megállapíthatóságának vizsgálata esetén tulajdonképpen az objektív gondossági kötelezettség megszegésével megvalósultnak veszi ezt a bűnösségi formát. Ez azonban nem felel meg a negligentia tartalmának, amelynek fennállásához a szubjektív mozzanatok értékelése nélkülözhetetlen. Tehát a hanyag gondatlanság megállapításának akkor van helye, ha: az elkövető az objektív gondossági kötelezettségét nem teljesíti; ez okozza — az egyébként előrelátható — káros következményt, amely a kötelesség teljesítése esetén elkerülhető lett volna; a kötelesség teljesítése az elkövető tulajdonságai és viszonyai alapján elvárható volt.

A könyv „különös része" bevezető fejezetének fő kérdése: mettől meddig terjed az emberi élet büntetőjogi védelme. A válaszadáshoz az élet és a halál közötti pontos határra lenne szükség. Létezik-e olyan halálfogalom, amely mind a büntetőjog, mind az orvostudomány számára elfogadható. A szerző Horváth Tibor és Viski László felfogására alapozva válaszol: „a büntetőjog továbbra is a klinikai halál fogalmára építve fejtse ki védelmező funkcióját" az élet elleni bűncselekmények esetén. Ezzel szemben az orvosi beavatkozás büntetőjogi értékelésénél részben a klinikai halál fogalmából, részben — az újraélesztés és szervátültetés esetén — a „törvényi halálnak" is nevezhető, a „halál beállta megállapításának feltételeiből" kell kiindulni, melyeket a 18/1972. EüM számú rendelet és a csatlakozó mellékletek tartalmaznak".[3] E fogalmak az újraélesztéssel és az euthanáziával kapcsolatos problémák tárgyalásánál kerülnek a középpontba.

Az újraélesztésre vonatkozó előírások ma már az orvosi foglalkozás szabályai közé tartoznak. E tevékenységet ugyanúgy kell megítélni, mint a „hagyományos" orvosi munkát. Éppen ezért az e körben fennálló felelősség sem tér el az általánostól. Az újraélesztésnek nem a „kit, mikor, meddig" a fő kérdése, hanem az, hogy az orvos a beteg kezeléséről a tudomány mindenkori állása alapján, az orvosi tevékenység általános előírásai, és a beteg állapotára tekintettel döntsön. E döntéséért felelősséggel tartozik. A büntetőjogi felelősség érvényesítésére akkor kerül sor, ha az újraélesztést a feltételek ellenére nem javasolta, az felróhatóan elmarad vagy az újraélesztést megkísérlik, de a szabályok megszegése miatt a beteg meghal. Természetesen a felelősség megállapításához — mint az orvos büntetőjogi felelőssége megállapításának legtöbb esetében — a szakértő igénybevétele nélkülözhetetlen.

Az euthanáziával kapcsolatban a szerző ismerteti annak eredetét. Az orvostudományi értelmezés és a fogalom jogi elemzése után rámutat, hogy a két fajta megközelítés ellentétes jelentés megállapításához vezet. E különbség lényege: A jogi fogalom nem különböztet aktív és passzív euthanázia között. Dezső László síkraszáll az emberhez méltó halálért, de a jogilag legalizált euthanáziát elutasítja.

Az V. fejezet elején rövid ismertetés olvasható a Btk. 171. §-ban megfogalmazott „foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés" bűncselekményének szabályozási történetéről, majd ezt követi a tényállás elemeinek — természetesen az orvosi veszélyeztetés vonatkozásában — részletes elemzése.

A diszpozíció elkövetési magatartása: a foglalkozási szabályok megszegése. Ezek egy része írott, más része íratlan, többségükben diszpozitív (pl. ilyen az Egészségügyi törvény nagy része) szabályok. A mérlegelést engedő normák többsége, az a körülmény, hogy nem lehet minden betegséget és beteget tipizálni, nemcsak a szabályozásban, de a felelősség megállapításában is nehézséget okoz és az orvosi tevékenység bizonyos — és az alábbiakban vázolt — csoportosítását igényli.[4]

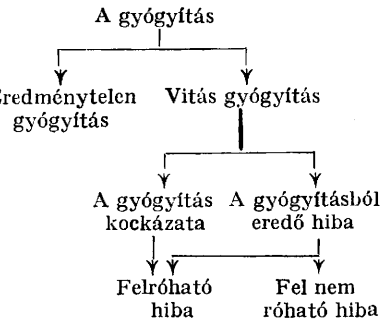

A büntetőjogi felelősség megállapítása szempontjából azt kell vizsgálni, hogy a gyógyítási hiba foglalkozási szabályszegésnek is minősül-e vagy sem, illetve a vitathatóság mennyiben értékelhető a gyógyítás kockázata körében.

Az elhatárolás elvégzése után is marad azonban még egy tényező, amely a foglalkozási szabályszegés megállapíthatóságát nehezíti, s ez a gyógyítás szabadsága. Az Egészségügyi törvény szerint: „Az orvos gyógyító megelőző tevékenységében a tudományosan elfogadott vizsgálati eljárásokat, gyógymódokat és gyógyító eszközöket — a fennálló jogszabályok keretei között — maga választja meg."[5]

A gyógyítás szabadságának korlátozása nem egyenlő a gyógyítás korlátozásával, célja a beteg érdekét előtérbe helyező mérlegelés. E szabadság és korlátozás tartalmi ismertetésekor Dezső László bírálja az Egészségügyi törvénynek azt a megállapítását, amely szerint az orvos a beteget az orvostudomány „mindenkori állásának megfelelő" ellátásban köteles részesíteni. E fogalmazást azért kifogásolja, mert — figyelembe véve az ország helységei közötti személyi és tárgyi feltételek különbségét — helyesebb lenne a „mindenkori lehetőségek"

[3] *Horváth* Tibor—*Viski* László: A biológia és az orvostudományok fejlődésének hatása a büntetőjogra. Állam- és Jogtudomány, 1969. 4. Idézi: *Dezső* László: ismertetett mű 163. old.

[4] *Szuchovszky* Gyula—*Harsányi* László: A rendkívüli műtéti halálesetek orvosszakértői vizsgálata I. Az elhatárolás elvi kérdései. Magyar Sebészet. 1974. 27. 90—96. old. Idézi: *Dezső* László: ismertetett mű 195. old.

[5] Egészségügyi törvény 43. §. Idézi: *Dezső* László: ismertetett mű 198. old.

meghatározása. A gyakorlat, az orvos szemszögéből igaza van Dezső Lászlónak, a beteg szempontjából azonban nincs. Ha a törvényi megfogalmazás nem a „mögötte" levő feltételeket tükrözi, akkor fontosabb lenne — e szituációban — ha nem a törvényszöveg változna.

A lehetséges elkövetési magatartások közül a szerző külön tárgyalja a gyógyítás szabadságával leginkább összefüggő iatrogéniát és a polypragmáziát.

Iatrogénián a gyógyító szándékú eljárások következtében fellépő káros mellékhatásokat értjük. Tipikus fajtája: a gyógyszerártalmak.

A szerző ennek kapcsán két dolgot tart lényegesnek. Az egyik: a gyógyszerártalmak oka nem csupán az orvosi tevékenység; a másik a szabályszegés miatti iatrogén ártalom (ez tulajdonképpen nem is tekinthető annak) a büntetőjogi felelősség vizsgálatát teszi szükségessé.

A diagnosztikus és terápiás iatrogéniát a polypragmázia körében tárgyalja, értve ez utóbbin a nem megalapozott, bizonytalan, a gyógyító eljárásokat a kellő ismeretek hiánya miatt váltogató orvosi tevékenységet.

A polypragmázia miatt alkalmazott büntetőjogi felelősségrevonás során azért, hogy a gyógyítás szabadsága érvényesüljön, három feltétel fennállását kell vizsgálni: először: Szabályszegő-e a polypragmáziát megvalósító magatartás; másodszor: E szabályszegés közvetlen veszélyt jelent-e a beteg életére, egészségére, testi épségére. A harmadik: A két előző feltétel okokozati kapcsolatban áll-e egymással.

A „veszély" fogalom elvezet egy újabb, az orvosi tevékenységet jellemző sajátossághoz — amelyből jórészt következik —, a gyógyítás kockázata kérdésköréhez.

Az orvos sajátos helyzetben van, hiszen az indokolatlan mértékű kockázatvállalás esetén is felelősségre vonható, de a kockázat vállalásának elmulasztásáért is, mert számára a gyógyítás érdekében vállalt kockázat az Egészségügyi törvényben megfogalmazott kötelezettség.

A kockázatvállalás azonban nem mindig vezet eredményre. Az eredménytelenségért, illetve a kockázat vállalása következtében fellépő nem kívánt helyzetért az orvos csak akkor felelős, ha a káros következmény szabályszegés „eredménye". A gyógyítással járó bizonytalansági tényezőből származó hátrányért nem tehető felelőssé. A gyógyítás kockázata tehát azt jelenti, hogy — túl az Egészségügyi törvény adta és az előzőekben már idézett megfogalmazáshoz képest — az orvosi foglalkozás a szabályok betartása mellett is veszéllyel jár. Dezső László a kockázat esetköreit csoportosítva az alábbi kategóriákat állítja fel:

a) Az adott betegség sajátos természetéből eredő kockázat.

b) A beteg szervezeti adottságaiból adódó bizonytalansági tényezők.

c) Az orvosi beavatkozásból eredő kockázat.

A gyógyítás kockázata körében csak az ún. „helyes kockázat" igazolható, amelynek lényege: a betegség súlyosságához kell igazítani a kockázatvállalást; a modern gyógyeljárások, gyógyszerek alkalmazására akkor kerülhet sor, ha a hagyományos módszerek és eszközök elégtelenek; a kockázat vállalásának figyelembe kell venni a személyi és a helyi feltételeket; a műtéti kockázat mellett mindig értékelni kell az érzéstelenítés kockázatát.

A „helyes kockázat" tehát egy arányosítási művelet eredménye, amelyben az elérendő célt és a lehetséges káros következményeket, illetve ezek bekövetkezésének valószínűségét kell összevetni. A megengedett kockázat túllépésének azon eseteiben, ahol egyúttal foglalkozási szabályszegésről is szó van, a büntetőjogi felelősségrevonás megítélése egyszerűbb. Bonyolultabb azonban a kockázat mértékének a megítélése ott, hol a gyógyítás nemcsak mérlegelést enged, hanem kíván. E körben az indokolatlan kockázatvállalás nem tekinthető foglalkozási szabályszegésnek. Ilyenkor az orvos felelősségét az Egészségügyi törvényben megfogalmazott „gondossági kötelesség" megsértése — amely nem azonos az orvosi veszélyeztetéssel — szabja meg. A foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés akkor diszpozíciószerű, ha a közvetlen veszélyhelyzetet a foglalkozási szabályszegés okozza. Erre figyelemmel a szerző az okozatosság kérdését is vizsgálja. Áttekintve a legismertebb büntetőjogi okozatossági elméleteket, mintegy összefoglalásként megállapítja, hogy az ok-okozati lánc vizsgálatánál a legfontosabb annak tisztázása, hogy a foglalkozási szabályok betartása esetén is létrejött volna-e a közvetlen veszély. Csak a „nem" válasz esetén vizsgálható az orvos büntetőjogi felelőssége. Az orvosi veszélyeztetés többnyire mulasztás következménye. Ez indokolja a mulasztás okozatossága problémájának részletes tárgyalását.

Az elméletek egyik csoportja tagadja az okozatosságot, de miután a jelenségek között másfajta kapcsolat is létezhet, így egy megindult okfolyamatba való be nem avatkozás is megalapozhatja a büntetőjogi felelősséget. Az elméletek másik csoportja elismeri a mulasztás okozatosságát, azon az alapon, hogy mulasztás is bizonyos következményekhez vezethet. A bírói gyakorlat ez utóbbi álláspontra helyezkedik, e mellett egy sajátosság kiemelendő: nemcsak a mulasztás okozatosságát vizsgálják a bíróságok, hanem azt is, hogy a mulasztó okozhatta volna-e a következmény elmaradását. Ez az orvosszakértői gyakorlatra is jellemző. Az egységes elméleti alap hiánya, valamint az orvosi és a jogi gondolkodás különbözősége nehezítik az okozatosság kérdésében való döntést. Az orvosszakértő ugyanis, ha kételyei vannak — figyelemmel a gyógyítást befolyásoló bizonytalansági tényezőkre — az okozatosságot inkább tagadja. Erre tekintettel — hangsúlyozza helyesen Dezső László — a bírónak behatóan tanulmányoznia kell a szakértői véleményt.

A bűnösségi és minősítési kérdések fő problémája abból adódik, hogy az alaptényállás gondatlan, míg a minősített eseteknél a törvényhozó a szándékos elkövetést értékeli.

A jogalkalmazónak először mindig azt kell vizsgálni, hogy a közvetlen veszélyhelyzet előidézése tekintetében az elkövetőt gondatlanság vagy szándékosság terheli-e. Az ezt követő lépés annak a megállapítása, hogy a foglalkozási szabályt szándékosan vagy gondatlanul szegte-e meg a terhelt, s a szabályszegés eredményeként létrejött következmény és a szabályszegés

gés között van-e okozati kapcsolat. Ha a foglalkozási szabályokat betartotta az orvos és mégis van káros következmény, akkor azt mint elismert kockázatot kell értékelni vagy mint diagnosztikus tévedést. Ez utóbbi sem feltétlenül hiányos orvosi tevékenység eredménye. A diagnosztikus tévedést objektív és szubjektív tényezők okozhatják és ezekért nem feltétlenül felelős az orvos. A szerző a diagnosztikus tévedést ún. nem gondatlan tévedésnek minősíti, így ez nem alapozhatja meg az orvos büntetőjogi felelősségét. Elhatárolási nehézséget okoz azonban az, hogy egy konkrét káros következményt gondatlan foglalkozási szabályszegés vagy diagnosztikus tévedés okozott-e. Az elhatárolás a felróhatóság vizsgálatával végezhető el. A felróhatóság szempontjából — az orvosi tevékenység körében — a következő elhatárolást adja Dezső László: *a)* Fel nem róható hiba (ilyen a diagnosztikus tévedés). *b)* Szakmai hiba, amely foglalkozási szabályszegést nem valósít meg (pl. két egyformán kínálkozó eljárás közül az orvos azt választja, amelyről végül is kiderül, hogy nem volt megfelelő). *c)* Felróható és foglalkozási szabályszegést is megvalósító hiba. A nemkívánatos következmények tehát értékelhetők a beavatkozás kockázataként, diagnosztikus tévedésként, vagy foglalkozási szabályszegésnek.

A könyv VI. fejezete a tudomány fejlődése következtében előálló jelenségeknek a felelősség körében problémákat kiváltó kérdéseit vizsgálja. A modern betegellátás egyik jellegzetessége a „team" munka. Hogyan alakul a csoport tagjainak a felelőssége a tevékenységük következményeiért? A csoportfelelősség kizárt. Megoldást — legalábbis ahol a tagok tevékenysége jól elkülöníthető — a „korlátozott bizalom" elvének érvényesítése jelenthet.

Hasonló problémát vet fel az anaesthesiológus és a sebész együttműködése. A kiindulási alap az, hogy a saját feladatkörében maguk döntsenek tevékenységükről, ugyanakkor tevőlegesen reagálni kell a másik nyilvánvalóan helytelen magatartására. E mellett az anaesthesiológus szakmai felkészültségének megfelelően köteles segíteni a sebésznek. A „korlátozott bizalom" elvének itt is érvényesülni kell, és e viszonyban szintén mindenki felel a saját hibájáért.

A szerző külön kitér az anaesthesiológus asszisztens felelősségére, abból következően, hogy általános érzéstelenítést — ha orvosi felügyelet mellett is, de — végezhet. E tevékenységért az asszisztenst önálló felelősség terheli, míg a munkájának felügyeletére rendelt orvos köteles állandóan jelen lenni a munka végzésénél.

Ehhez hasonló a főorvos és a beosztottak viszonya. Felelős-e a főorvos a beosztottak hibáiért? A mai munkavállalási gyakorlat mellett nem, hiszen ez tulajdonképpen a más cselekedeteiért való felelősséget jelentené. Felelőssé tehető azonban a főorvos, ha a beosztottak felügyeletét, ellenőrzését kötelezettsége ellenére nem teszi meg. E fejezetben tárgyalja és egyben bírálja az intenzív betegellátással kapcsolatos felelősség szabályozását. Az e témában kiadott utasítás ugyanis túl nagy felelősséget ró az intenzív osztály vezetőjére. Ebben az esetben is a közös gyógyító tevékenységnél alkalmazott felelősségi szabályozás lenne indokolt.

A könyv utolsó fejezetében újabb tényállásokra terjeszti ki vizsgálódását a szerző. Az okiratthamisításnak és a magántitok megsértésének az orvosi tevékenységgel kapcsolatos problémáit elemzi. Az orvosi foglalkozással együttjáró adminisztratív teendők és azok eredménye az ún. orvosi dokumentáció (pl. műtéti napló, kórházi zárójelentés, látlelet, orvosi bizonyítványok stb.) gyűjtőnév alatt foglalhatók össze. Az orvosi dokumentáció okiratnak minősül.

Az okiratokra vonatkozó jogi ismeretek összefoglaló közlése után Dezső László az orvosi dokumentumokat az okiratok két nagy csoportjának megfelelően — közokirat, magánokirat — osztályozza, majd a velük kapcsolatban elkövethető, büntetőjogi felelősségre vonást igénylő visszaélésekről ír.

A hatályos szabályozással nem ért egyet a szerző a kortörténet megítélése vonatkozásában. Figyelemmel a kortörténet orvosi és jogi jelentőségére, a büntetőjog-politikai elvekre, indokolt lenne a közokiratként való megítélés.

Az orvos titoktartási kötelezettségének tartalmát és terjedelmét egyrészt a Btk., másrészt az Egészségügyi törvény ezzel kapcsolatos rendelkezései alapozzák meg.

E témakör központi problémája, hogy mikor fedheti fel az orvos — anélkül, hogy büntetőjogi felelősségét ez megalapozná — a tudomására jutott titkot.

A felfedésre a jogszabály egyrészt a köz érdekében, másrészt egy személynek vagy közösségnek a sértett érdekénél fontosabb érdeke esetén adnak lehetőséget. A magántitok megsértésének bűncselekménye ritka, mivel a cselekmény csak szándékos elkövetés esetén bűncselekmény.

Dezső László munkájának ugyanakkor érdeme, hogy e két tudományterületet érintő kérdésben összegyűjtötte a mindkét fél — az orvos és a jogász — számára egyaránt fontos és szükséges ismereteket. Könyvében feldolgozta a témához tartozó tanulmányok, cikkek jelentős részét.

E vizsgálatból kiderül, hogy a felelősségre vonás sokszor a jogalkalmazó szervek tagjainak nem megfelelő felkészültsége, tájékozottsága miatt maradt el. Néhány területen olyan tipikus ún. orvosi műhibával találkozhatunk, hogy ezek kiküszöbölésére szakértőkből álló testület irányelvet adhatna ki. A szerző ezekre figyelemmel határozottabban állást foglalhatott volna egy-egy kérdésben (pl. diagnosztikus tévedés megállapíthatósága, gyógyítás kockázata körében mi értékelhető, s mi az ami nem stb.), vagy irányelveket — előremutatásként — maga is kidolgozhatott volna. A szerző azonban észrevehetően kerülte az olyan kérdésekben való állásfoglalást, amelyekben orvosi mérlegelésre van lehetőség. Ez az orvosi szemléletből eredő szemérmesség azonban akadályozhatja az indokolt felelősségre vonást.

Dezső László nem vállalta következetesen azt az első oldalak egyikén tett ígéretét, amely szerint könyve a gyakorlat szolgálatában íródott. Ha átnézzük az ismertetett kb. 20 jogesetet, azt látjuk, hogy azokból mindössze kettő van, ahol nem halálos az eredmény. Az igaz ugyan, hogy az idézett vizsgálatban a 150 ügy mindegyikében halálos eredmény szerepelt, de a foglalkozás körében elkövetett veszélyezte-

tés bűncselekményének van — legalábbis a törvényben — alapesete is. Talán éppen azért ritka az alapeset miatti felelősségre vonás, mert a jogalkalmazás nem tud mit kezdeni az elméletnek a közvetlen veszélyhelyzetre vonatkozó megállapításaival. Ehhez gyakorlati útmutatók, állásfoglalások kellenének. Ráadásul valószínűsíthető, hogy ha többször alkalmaznának felelősségre vonást az alapeset megvalósításáért, egy idő után a minősített esetek száma csökkenne.

A jelenlegi helyzet tehát nem kielégítő — azt is mondhatjuk, hogy ma még az orvosi szemlélet „uralkodik" a felelősségre vonás terén —, éppen ezért Dezső László könyvében jobban érvényesíthette volna a jogi szemléletet. Mindezt nem a feltétlenül szigorúbb, de a következetesebb felelősség érvényesítés érdekében.

A könyvben megtalálhatók az Egészségügyi törvény és végrehajtási rendeleteinek idevágó rendelkezései, a Btk. vonatkozó szakaszai, a szerv- és szövetátültetések jogi szabályai, a fontosabb nemzetközi dokumentumok, mint pl. a Nürnbergi Kódex és a Helsinki Deklaráció, valamint a tárgyalt terület jobb megértését elősegítő jogesetek. Mindez indokolttá teszi, hogy az egyetemi oktatásban az ajánlott irodalom közé kerüljön, s az e területen dolgozó jogalkalmazók számára is nélkülözhetetlen.

Dezső László könyve hibájának érzem, hogy nem ad elegendő segítséget ahhoz, hogy ne a már említett — az Ügyészségi Értesítőben közölt — vizsgálat megállapításai legyenek helytállóak a jövőben is az orvosok büntetőjogi felelősségre vonása kapcsán.

Lévay Miklós

Libánsky, V.: Nemzetközi szocialista gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési szervezetek*

A könyv a legfontosabb információkat szolgáltatja azokról a nemzetközi gazdasági és tudományos együttműködési szervezetekről, amelyeket a szocialista államok vagy azok szervezetei hoztak létre és amelyeket ma — a Komplex Program elfogadása után — nemzetközi gazdasági szervezeteknek nevezünk.

I.

A könyv *általános része* a szervezetek létesítésével és tevékenységük főbb kérdéseivel, azok fejlődésével, osztályozásával és egyes csoportjainak jellemzésével foglalkozik, éspedig három fejezetben.

1. A szerző mindenekelőtt a *nemzetközi gazdasági szervezetek* általános jellemzését adja. Utal arra, hogy a szervezeti és a jogi formák különfélék lehetnek, a formátlan, a tényleges együttműködéstől a kooperáló alanyok jogainak és kötelezettségeinek többékevésbé kötelező megállapításán keresztül a speciális nemzetközi szervek és szervezetek létesítéséig terjedhetnek. Az egyes szervezeti és jogi formák és általában a szocialista államok együttműködése és integrációja szervezeti jogi mechanizmusának fejlődése a maga egészében mindenekelőtt az egyes államok és gazdasági szervezeteik nemzetközi gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésének fejlettségétől függ. További tényezők, amelyek a formák és mechanizmusok fejlődését befolyásolják, a tagállamok népgazdaságának irányítási és tervezési rendszerük fejlettsége és nem utolsó sorban belső jogrendjük fejlődése, különösen a gazdasági viszonyokat szabályozó területeken.

A szerző kifejti, hogy a KGST-tagállamok és az azokhoz tartozó nemzetközi gazdasági szervezetek gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése és integrációja szervezeti-jogi mechanizmusának fejlődése három szakaszra osztható, az 1949—1959., az 1960—1969. és az 1970-től folyó jelenlegi szakaszra, utóbbi a Komplex Program előkészítésével, elfogadásával és megvalósításával kapcsolatos. Ebben a KGST-tagállamok szervezetei gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése a szocialista gazdasági integráció minőségileg magasabb fokát érik el. Az integrációs folyamatot jellemzi a KGST-tagállamok együttműködésének, kölcsönös viszonyai tervszerűségének, rendszerességének és különösen komplex jellegének további fejlődése és elmélyülése. Bővül a nemzeti gazdasági és más szervezetek, különösen a termelési és tudományos-kutatási szervezetek közvetlen részvétele az egyes integrációs célkitűzések megvalósításában. A szocialista államok integrációs folyamatával ugyancsak kapcsolatos a nemzetközi gazdasági szervezetek fejlődése. Ehhez kapcsolódva tárgyalja a szerző a KGST rendszerét és annak szerveit.

2. A nemzetközi gazdasági szervezetek közül a szerző részleteiben először az *államközi gazdasági szervezeteket* tárgyalja. Az államközi gazdasági szervezeteket a Komplex Program szerint az állam létesíti és az államok egyben annak tagjai is.

Az államközi gazdasági szervezetek funkciójának csak a koordinációs funkcióra való korlátozása azonban (még ha ezt fő funkcióként is jelölik és lehetővé tesznek további járulékos funkciókat is) nem indokolt, mert azok a szervezetek is, amelyeket közös tevékenységek végzésére létesítettek a szocialista államok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésénél és integrációjánál, jogállásuknál és tevékenységük tárgyánál fogva az államközi gazdasági szervezetek kategóriájához tartoznak.

Az államközi gazdasági szervezetek osztályozása szempontjából az egyes szervezetek hatáskörének terjedelme a döntő. Ezek szerint az államközi gazdasági szervezeteket két csoportra lehet osztani:

— az elsőbe tartozik a KGST, mint egyetlen általános hatáskörű államközi gazdasági szervezet (és egyben egyetlen nemzetközi gazdasági szervezet is),

— a másodikba tartozik valamennyi többi államközi gazdasági szervezet, amennyiben hatáskörük az együttműködés részletkérdéseire korlátozott; ezek a szervezetek a KGST viszonylatában specializált szervezetek.

Az osztályozás egyéb kritériumainak csak kisegítő jellegük van. Ez a helyzet pl. az államközi gazdasági szervezetek osztályozásával kapcsolatban fő funkcióik szerint (pl. olyan szervezetekre, amelyeknek koordinációs funkciójuk van és olyan szervezetekre, amelyeknek feladata meghatározott gazdasági komplexum vagy rendszer irányítása) vagy a tevékenység tárgya szerint (pénzügyi és hitelszervezetekre, ágazati szervezetekre az

* Mezinárodní socialistické organizace pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci. Praha, 1980. SNTL. 260 old.

ipar, közlekedés, posta stb. területén, tudományos-műszaki szervezetekre) stb.

A szocialista államok által létrehozott államközi gazdasági szervezetek — ami fő jellemvonásaikat (ti. tevékenységük tárgyát, a szervezetek struktúráját, székhelyét, a belső államjog által szabályozott kapcsolatokban való fellépés jogosultságát és a nemzetközi pénzügyi, finanszírozási stb. rendszert) illeti — eléggé különböző komplexumok. Egyes különbözőségek az egyes szervezetek eltérő funkcióitól vagy attól az időtől függnek, amelyben azokat létesítették, más különbözőségek a szervezetek szervezeti-jogi státusa jövőbeli egységesítésének útját egyengetik.

A továbbiakban az államközi gazdasági szervezetek létesítésének és jogállásának kérdéseiről van szó.

E szervezetek túlnyomó része a tagállamok kormányainak írásban kötött nemzetközi megállapodásával létesült, amely megállapítja az alapított szervezet szervezeti felépítését, fő feladatait és elveit. Ebből a szempontból kivétel különösen a KGST, amelynek létesítésében 1949 januárjában állapodtak meg anélkül, hogy e szervezet jogi alapjait részletesebben kimunkálták volna. Kivételesek továbbá a nem kormányok, hanem az illetékes tárcák vezetői által kötött megállapodások (ez volt pl. a helyzet a szocialista államok postai együttműködési szervezetének létesítésénél).

A létesítésről szóló megállapodással egyidejűleg a tagállamok rendszerint megállapodnak a szervezet statutumában, amelyet olykor a létesítő megállapodás részének vagy mellékletének nyilvánítanak. Egyes szervezeteknél a létesítésükre irányuló megállapodás a statutum jóváhagyását a létesítő szervezet legfőbb szervére bízza.

A létesítő megállapodás (illetve statutum) rendszerint a letéteményes őrizetében marad, amely további funkciókat is ellát, különösen új tagok felvételénél, vagy fordítva a megállapodásnak valamely tag által történő felmondásánál. Az államközi gazdasági szervezetek létesítésénél a megállapodások letéteményesei többnyire a szervezet székhelye államának kormányai. Egyes szervezeteknél ezt a funkciót a KGST titkársága látja el.

Az államközi gazdasági szervezetek többnyire a KGST-tagállamok. Jugoszlávia és egyes ázsiai államok szintén tagjai egyes szervezeteknek. Albánia és Kína részvétele formális, mert a tevékenységükben gyakorlatilag nem vesznek részt. Mongólia és Kuba viszonylag kisebb részvétele az államközi gazdasági szervezetekben földrajzi helyzetével és a termelés, különösen ipari alapja fejletlen összetételével függ össze.

A közvetlen tagsági részvételt kiegészítik az államközi gazdasági szervezeteknek a nem tagállamokkal és azok gazdasági szervezeteivel való együttműködése különféle formái.

Az alapító megállapodások vagy statutumok rendszerint megállapítják az államközi gazdasági szervezet székhelyét. Egyes szervezeteknél ennek székhelye az állandó végrehajtó vagy adminisztratív szerv székhelye.

Ami e szervezetek jogállását illeti, a nemzetközi közjog az államközi szervezetek számára a nemzetközi jogalanyiság egyes attributumait elismeri. Az államközi kapcsolatokban való részvétellel kapcsolatos jogok megállapítása az államközi gazdasági szervezetek létesítéséről szóló megállapodásokban vagy azok statutumaiban azonban ritkán fordul elő. A nemzetközi jogalanyiság részletesebb szabályozását tartalmazza a Nemzetközi Beruházási Bank létesítéséről szóló megállapodás és annak statutuma és a kiegészítő jegyzőkönyvekbe foglalt megállapodások szerint a KGST statutuma és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank létesítéséről szóló megállapodás és annak statutuma. A szocialista államok nemzetközi bankjai jogosultak nemzetközi megállapodásokat kötni, a KGST egyes szerveivel és más nemzetközi gazdasági szervezetekkel együttműködni. A KGST-nek — statutuma szerint — joga van szervei útján ajánlásokat tenni és határozatot hozni, nemzetközi megállapodásokat kötni tagállamokkal és nem tagállamokkal és nemzetközi szervezetekkel.

Az államközi gazdasági szervezeteknek joguk van továbbá részt venni székhelyük állama vagy a tagállamok belső jogrendszere által szabályozott jogviszonyokban (belső állami jogalanyiság). Ezekben a viszonyokban az államközi gazdasági szervezeteket jogi személyeknek kell tekinteni.

A tagállamok az államközi gazdasági szervezetek többsége számára elismertek államaik területén bizonyos kiváltságokat és immunitást, amely adómentességet, vámmentességet stb. is magában foglal. Ugyancsak immunitást élveznek az államközi gazdasági szervezetek dolgozói is.

Az államközi gazdasági szervezetek szervezeti struktúrája rendszerint hármas felépítésű: irányító szerv, végrehajtó szerv, ellenőrző szerv. A szerző a továbbiakban e szervekkel részletesebben foglalkozik.

Az államközi gazdasági szervezetek tevékenységét rendszerint a tagok hozzájárulásaiból finanszírozzák.

3. A Komplex Program szerint *a nemzetközi gazdálkodó szervezetek* a nemzetközi szocialista gazdasági szervezetek másik alapvető kategóriája. Nemzetközi megállapodással vagy az érdekelt gazdasági szervezetek szerződésével jönnek létre.

Tevékenységük tárgya lehet tagjaik (résztvevőik) tevékenységének koordinálása és saját gazdasági tevékenységük, különösen az anyagi termelés, szolgáltatások, tudományos-kutatási, tervezési és szerkesztési munkák a külkereskedelem területén.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek tevékenysége finanszírozható vagy a tagok hozzájárulásával, vagy önálló elszámolás alapján. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek tevékenységüket a belső állami gazdálkodó szervezetek szintjén végzik. Az államközi gazdasági szervezetektől eltérően nem vesznek ezért részt a nemzetközi közjog által szabályozott viszonyokban és tagjaik rendszerint gazdasági szervezetek, emellett az államok részvétele szerveik vagy szervezeteik képviselői útján sem tekinthető kizártnak.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek létesítésére és tevékenységére vonatkozó Egységes Szabályokat 1976-ban állapította meg a KGST Végrehajtó Bizottsága.

Ezeknek az egységes szabályoknak irányelv jellegük van.

A nemzetközi gazdálkodó szervezetek fajtái:

— nemzetközi gazdálkodó egyesülés,
— közös vállalat,
— nemzetközi gazdálkodó társaság.

Míg az első két jogi formánál a nemzetközi gazdálkodó szervezet létrehozásával új jogalany, új jogi személy jön létre, a nemzetközi gazdálkodó társaságnál az érdekelt szervek vagy szervezetek hosszú távú kooperációjáról van szó új jogalany keletkezése nélkül.

A nemzetközi gazdálkodó egyesülésnél elsősorban koordinációs funkciók végzéséről van szó, nincs kizárva azonban saját gazdálkodó tevékenység sem. Az ilyen tevékenysége rendszerint azonban a gazdálkodó tevékenységnek csak meghatározott területére, vagy területeire szorítkozik. (Pl. közös kutatás, fejlesztés, ellátás, értékesítés stb.)

A nemzetközi gazdálkodó egyesülés ilyen funkciójának felel meg tevékenységének finanszírozása is: hozzájárulás, önálló elszámolás vagy vegyes gazdálkodás elvén nyugodhat. Ezzel szemben a közös vállalatra a saját gazdálkodó tevékenység és az azzal kapcsolatos önálló elszámolási forma és a teljes gazdasági önellátás jellemző. A nemzetközi gazdálkodó társaságoknál tevékenységük túlnyomóan koordinációs funkció végzése.

A Komplex Programban és az Egységes Szabályokban kifejezésre jutó osztályozásból kiindulva az eddig létesült nemzetközi gazdálkodó szervezeteket a szerző aszerint csoportosítja, hogy többoldalúak vagy kétoldalúak-e.

A továbbiakban a könyv részletesen foglalkozik a nemzetközi gazdálkodó szervezetek létesítésével és jogállásával.

A Komplex Program és az Egységes Szabályok szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezetek kétféleképpen jöhetnek létre: nemzetközi megállapodással vagy az érdekelt szervezetek szerződésével. Ezenkívül ezek a formák kombinálódhatnak is, amennyiben a nemzetközi megállapodás csak magát az alapítást mondja ki vagy a nemzetközi gazdálkodó szervezet keletkezésével összefüggő alapvető viszonyokat szabályozza, és a részleteket a résztvevők — gazdálkodó szervezetek — közötti szerződésre bízza. A leginkább alkalmazásra kerülő forma az illető szervezet létesítésében érdekelt államok kormányai közötti nemzetközi megállapodás.

A gyakorlat továbbá az, hogy a létesítő aktussal egyidejűleg megállapítják a nemzetközi gazdálkodó egyesülés vagy közös vállalat statutumát, amely részletesebb szabályokat tartalmaz az alapító megállapodásba vagy szerződésbe foglalt kérdésekre nézve.

A kétoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezeteknél tagként rendszerint csak egy gazdálkodó szervezet vagy ennek az államnak egy szerve szerepel, míg többoldalú nemzetközi gazdálkodó szervezeteknél ez fordítva van. A fő szabály tehát az egyes államokból több gazdálkodó szervezet részvétele. De mindkét szabály alól vannak kivételek.

A nemzeti gazdálkodó szervezeteknek a nemzetközi gazdálkodó szervezetekben való részvételénél, illetve ennek szabályozásánál kifejezetten megnyilvánul az államok gazdasági irányító funkciója. A kormányaik által képviselt államok mindenekelőtt arról döntenek, mely nemzeti szervezetek lesznek nemzetközi gazdálkodó szervezetek tagjai; a résztvevő nemzeti gazdálkodó szervezetek jegyzékét rendszerint már a létrehozásáról szóló nemzetközi megállapodás vagy az ahhoz csatolt melléklet tartalmazza.

A szerző a továbbiakban részletesen foglalkozik a nemzetközi gazdálkodó szervezetek székhelyével, jogállásával és szervezeti struktúrájával.

II.

A könyv *különös része* három fejezetre oszlik: a KGST, mint a nemzetközi szocialista gazdasági szervezetek rendszerének központját tárgyaló negyedik fejezetre, a szakosított államközi gazdasági szervezetek áttekintését szolgáló ötödik fejezetre és a nemzetközi gazdálkodó szervezeteket bemutató hatodik fejezetre.

Az egyes államközi gazdasági szervezetek és nemzetközi gazdálkodó szervezetek bemutatása keletkezésük sorrendjében történik.

Egyébként az egyes fejezetek a következő kérdéseket tárgyalják: általános jellemzés, létesítés, székhely, tagság, tevékenységének tárgya (céljai, feladatai), a hatályos jogi szabályozás, az illető szervezetre vonatkozó jogi dokumentumok, szervezeti struktúra, gazdasági kérdések, nyelv, más szervezetekhez való viszonyok.

Az elvi bevezetésen kívül a könyv elsősorban lexikális jellegű. A nemzetközi gazdasági szervezetek teljes jegyzékét tartalmazza azok legfontosabb jellemzőinek közlésével. A könyv az 1979. június 30. napján fennállott állapotot rögzíti, tehát eddig az időpontig a feldolgozás teljesnek mondható. A téma iránt érdeklődők kiegészítő jellegű adatgyűjtésének tehát csak az ezt követő időre kell szorítkozniuk.

A szerző munkája kétségtelenül úttörő vállalkozás ezen a területen, az egyre bővülő nemzetközi gazdasági kapcsolatokra tekintettel bizonyosan széles körű érdeklődésre tarthat számot.

Trócsányi László

Густав Макаи

„Договоры о сотрудничестве" в строительной промышленности

Для обеспечения прочного экономического сотрудничества между контрагентами на практике возникает все больше нетипичных договоров, содержащих смешанные элементы.

Эти „договоры о сотрудничестве" с многообразным содержанием приобретают особую роль в области испольнительной строительной промышленности. Сверх реализации возможности для заключения договора, обеспеченной в абз. 4 § 393 ГК ВНР, в этих договорах наблюдается и разложение классических отношений должника и кредитора. В результате экономического развития, особенно же распространения мелкопредпринимательской деятельности „договор о сотрудничестве" — как юридическая форма, обеспечивающая продолжительное хозяйственное сотрудниче-

ство — тоже получил широкое применение.

Значит следовало бы взвешивать, разве не наступило ли время закрепления в законодательстве и типизации основных признаков нетипичного договора, чтобы обеспечить должным образом его применимость и развитие.

Эмиль Эрдёши

Расхождения во взглядах на уголовно-правовое толкование риска

В отношении толкования уголовно-правовой функции допущенного риска ни в отечественной, ни в зарубежной специальной литературе не сложилось единообразное мнение. Основную причину этого автор видит в том, что риск в уголовно-правовом смысле, как определенное специфическое обстоятельство, исключающее уголовную ответственность, составляет неразделимую единицу со своей противоположностью — преступлением. В настоящей статье в зеркале некоторых отечественных и зарубежных взглядов автор подчеркивает, по существу, различия во взглядах на толкование двух элементов преступления: противоправности и виновности. Автор к этим различиям сводит различные интерпретации о месте допущенного риска в системе уголовного права и подытоживает свою позицию.

Лайош Рац

Очертания создания „восточно-европейской империи" и Венгрия XV века

XV век по всей Европе поставил большую задачу перед правящими кругами того времени, так как ускорившееся сословное развитие требовало ввода в единый государственный состав различных стран, находившихся под властью того же монарха. Решение было затруднено тем, что данные страны, как правило, имели различное историческое развитие и за свою многовековую историю они приобрели все более усиливающуюся государственную самостоятельность.

Венгерские короли рассматриваемого периода тоже не могли обойти отмеченную проблему. Сделав попытки к объединению они применили различные способы, но не могли показать прочных результатов. Однако с точки зрения истории государства их попытки все — таки заслуживают внимания.

Ференц Бенедек

Как бросали деньги в Риме?

В романистике сложилось два основных направления по толкованию трех источников (Inst. 2.1.46, Gai. D.41.1.9.7, Pomp. D.41.7.5.1.), подтвердивших немедленное приобретение собственности над разброшенными в народ деньгами (*missilia*) тем лицом, которое овладело ими. Некоторые пытаются объяснить данное правило намерением *iactans* односторонне отказаться от собственности, другие же — его волей, направленной на ее передачу неизвестному лицу, причем они квалифицировали противоречающие их мнениям тексты интерполированными. Автор настоящей статьи на такой позиции, что тексты аутентичные и, по сути дела, они устанавливают одно исключение из общего правила дереликции. Ведь в отношении бесхозяйной вещи овладевшее ее лицо должно приобрести право давности, потому что даже в случае его добросовестности сомнительно, что потерявшее вещь лицо было ли собственником? Функция *usucapio pro derelicto* состоит именно в том, чтобы выяснить данное зыбкое положение. Из-за трудностей идентификации монет приобретение право давности в их отношении практически невозможно, в отношении же отпущенной на свободу птицы, бесспорно ставшей опять бесхозяйной, это излишне. Поэтому последние сразу можно приобрести путем оккупации.

Gusztáv Makay:

Zusammenarbeitsverträge im Bauwesen

Zur Versicherung der Zusammenarbeit der Vertragspartner erscheinen in der Praxis zunehmend atypische, die Elemente verschiedener Verträge beinhaltende gemischte Verträge. Diese spielen besonders am Gebiet des ausführenden Bauwesens besondere Rolle. Über die Vertragsabsclussmöglichkeit laut § 393. Abs. 4. BGB. hinausgehend können wir die Erlöschung des klassischen Schuldner-Gläubiger-Verhältnisses beobachten. Der „Zusammenarbeitsvertrag" wird im Laufe der wirtschaftlichen Entwicklung immer öfter angewandt, als die — die Dauerzusammenarbeit versichernde — Rechtsform. Man sollte erwägen, ob die Zeit für die Typisierung dieses atypischen Vertrages gekommen sei.

Emil Erdősy:

Meinungsverschiedenheiten in der rechtlichen Interpretation der Risikoübernahme

Man kann über keinen einheitlichen Standpunkt weder in der heimischen, noch in der ausländischen Literatur hinsichtlich der strafrechtlichen Funktion des erlaubten Risikos sprechen. Ursache dafür ist, dass das — im strafrechtlichen Sinne genommene — Risiko (als ein spezifischer, die Verantwortlichkeit ausschliessender Umstand) untrennbare Einheit mit seinem Gegensatz: mit dem Straftat bildet. Der Autor beschäftigt sich in dieser Studie mit den Auffassungsunterschieden auf dem Gebiet der Rechtswidrigkeit und des Verschuldens.

Lajos Rácz:

Konture eines „osteuropäischen Reiches" und Ungarn im 15. Jh.

Im 15. Jh. wurden die derzeitigen Machtzentren vor eine grosse Aufgabe gestellt, da die rasche feudale-ständische Entwicklung beanspruchte, dass die verschiedenen, doch einem Herrscher gehörenden Länder in einem einheitlichen Staatsrahmen zusammengefasst sollten. Die Lösung wurde dadurch erschwärt, dass die gegebenen Länder oft verschiedene historische Wege hinter sich gelassen, und im Laufe der Entwicklung über eine zunehmende staatliche Selbstständigkeit verfügt hatten. Die Könige von Ungarn konnten in dieser Epoche das Problem nicht vermeiden. Sie wandten im Laufe ihrer Vereinheitlichungsversuche verschiedene Methode an, konnten aber dauerhafte Ergebnisse nicht aufweisen. Ihre Versuche sind aus dem Gesichtspunkte der Staatshistorie doch bemerkenswert.

Ferenc Benedek:

So wurde das Geld in Rom in die Menge verworfen

Hinsichtlich der sofortigen Eigentumserwerbung des in die Menge geworfenen Geldes (missilia) finden wir drei Quellen (Inst. 2.1.46., Gai. D. 41.1.9.7., Pomp. D. 41.7.5.1), deren Interpretierung zwei Standpünkte zur Leben gerufen hat. Manche haben die Regel durch den einseitigen Absicht des Auflassens des Eigentums des iactans, andere aber durch den Willen der Eigentumsübertragung auf eine unbekannte Person erklärt. Laut des Autors müssen diese Texte als authentisch angesehen werden, und stellen eine Ausnahme von der generellen Regel der Dereliction dar.

Gusztáv Makay

Co-operation contracts in the construction industry

The atypical „contracts of co-operation" are gaining importance

in the sphere of constructions. The tendency is not only a realisation of the possibilites created by the Civil Code, but it is the dissolution of the traditional relation between creditor and debtor. Due to economic development and esp. the diffusion of the various „small entrepreneurial ventures" the institution is gaining importance as a legal form to safeguard continuous economic co-operation. It might be reasonable to enact the main characteristics of this formerly atypicial contract.

Emil Erdősy

Diverging opinions in the penal interpretation of „assumption of risk"

There is no accepted uniform interpretation in Hungarian or foreign penal literature concerning the criminal law function of „accepted risk". „Risk" as a specific circumstance excluding criminal liability forms an unseparable unity with its opposite term the crime. The author reviewing the Hungarian and foreign literature points out the differences in the interpretation of culpability and law-breaking. In his opinion these differences constitute the source of the different solutions in structuring the risk.

Lajos Rácz

The outlines of the formation of an „East-European Empire" and 15th century Hungary

The power centres of Europe faced a formidable task in the 15th century. The development of the feudal estates needed a more uniform political body for the different countries under the same monarch. The difficulties were aggravated by the different historical formation and growing political independence of the countries. Hungarian kings of the period faced the same difficulties. They tried to cope with the problems in many ways, though without a lasting result. They efforts remain important for political history.

Ferenc Benedek

Missilia, or how they squandered money in Rome

There are two tendencies in the interpretation of the fragments testifying on the immediate aquisition of dominium in the case of *missilia*. The rule was attributed by some scholars to the unilateral intent of the *iactans;* others suppose a will to transfer property in benefit of an unknown person. These scholars attributed the texts which contradicted the theory to interpolation. In the present author's opinion the texts are genuine and they constitute an exemption to the general rule of *derelictio*. The *derelictio* was not complete till another person had not taken the thing and the *praescriptio* occurred because even if the holder is in good faith the doubt remains whether the thing has been abandoned by its owner. The *usucapio pro derelicto* aims to solve this situation. Due to the difficulties of identifying the pieces the *usucapio* is practically impossible, while for beards set free it is unnecessary as these are immediately open for *occupatio*.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy félévre 120,— Ft., egy évre 240.— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8359 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

XXXVII. új évfolyam **10.** szám Budapest, 1982. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Tartalom

KIRÁLY TIBOR
Elvek és kivételek a büntetőjogban és eljárásban 749

LÁSZLÓ JENŐ
A büntetőjog reformja 754

WIENER A. IMRE
Gazdasági büntetőjogunk történeti áttekintése 765

HORVÁTH ANNA
A társadalmi tulajdon fogalmáról 775

BITTÓ MÁRTA
Kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog 784

FEHÉR LENKE
A kóros elmeállapotok szociológiai, pszichológiai, pszichiátriai és büntetőjogi megközelítésének néhány aspektusáról 790

IRK FERENC
A véletlen megítélésének egyes elvi kérdései — különös tekintettel a technikai gondatlanságra 798

ERDEI ÁRPÁD—PUSZTAI LÁSZLÓ
Jogi szakértő a büntetőeljárásban? 808

Szemle

BÉKÉS IMRE
Kádár Miklós emlékezete 816

Jogélet — Jogirodalom

Vitaülés a kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog időszerű kérdéseiről (B. M.) 818

SZAVICKIJ, V. M.:
A rehabilitáltak részére történő kártérítés törvényi szabályozása 826

NAGY LAJOS
A szovjet alkotmány és az igazságszolgáltatás egyes kérdései 829

СОДЕРЖАНИЕ: *Тибор Кирай:* Принципы и исключения в уголовном праве и процессе. — *Йенё Ласло:* Реформа уголовного права. — *Имре А. Винер:* Исторический обзор хозяйственного уголовного права Венгрии. — *Анна Хорват:* Об уголовно-правовом понятии общественной собственности. — *Марта Битто:* Мелкие деяния и административное уголовное право. — *Ленке Фехэр:* Некоторые аспекты социологического, психиатрического и уголовно-правового подхода к болезненному психическому состоянию. — *Ференц Ирк:* Некоторые принципиальные вопросы оценки случайности, с особым учетом технической неосторожности. — *Арпад Эрдеи—Ласло Пустаи:* Юридический эксперт в уголовном процессе. — *Обзор: Имре Бекеш:* Память Миклоша Кадара. — *Юридическая жизнь — юридическая литература:* Дискуссия об актуальных вопросах мелких деяний и административного уголовного права *(М. Б.)* — *В. М. Савицкий:* Законодательное регулирование возмещения ущерба для реабилитированных. — *Лайош: Надь:* Конституция СССР и некоторые вопросы правосудия.

INHALT: *Tibor Király:* Prinzipien und Ausnahmen im Strafrecht und im Strafprozess. — *Jenő László:* Die Reform des Strafrechts. — *Imre A. Wiener:* Historischer Überblick unseres Wirtschaftsstrafrechtes. — *Anna Horváth:* Über den strafrechtlichen Begriff des gesellschaftlichen Eigentums. — *Márta Bittó:* Handlungen milderen Gewichtes und Verwaltungsstrafrecht. — *Lenke Fehér:* Über einige Aspekte der soziologischen, psychiatrischen und strafrechtlichen Annäherung pathologischer Geisteszustände. — *Ferenc Irk:* Einige prinzipielle Fragen der Beurteilung des Zufalls, mit besonderer Rücksicht auf die technische Fahrlässigkeit. — *Árpád Erdei—László Pusztai:* Rechtssachverständiger im Strafprozess? — *Rundschau: Imre Békés:* Erinnerung an Miklós Kádár. — *Rechtsleben—Rechtsliteratur:* Diskussion über aktuelle Fragen der Handlungen milderen Gewichts und des Verwaltungsstrafrechts. — *V. M. Sawitzki:* Gesetzliche Regelung des Schadenersatzes für Rehabilitierten. — *Lajos Nagy:* Einige Fragen der sowjetischen Verfassung und des Justizwesens.

CONTENTS: *Tibor Király:* Principles and exceptions in criminal law and procedure. — *Jenő László:* The reform of criminal law. — *Imre A. Wiener:* A historical review of economic crime in Hungary. — *Anna Horváth:* The notion of social property in criminal law. — *Márta Bittó:* Petty offences and the criminal law of public administration. — *Lenke Fehér:* On some aspects of the sociological, psychiatric and criminal law approaches to mental disorders. — *Ferenc Irk:* Some theoretical questions of evaluating chance events, with special regard to technical negligence. — *Árpád Erdei—László Pusztai:* Legal expert in the criminal procedure. — *Review: Imre Békés:* Miklós Kádár, in rememberance. — *Legal life—legal literature:* A debate on the questions of the up-to-date questions of petty offences and the criminal law of public administration. *(B. M.).* — *V. M. Savitzky:* The statutory regulation of the damages to be awarded to rehabilitated persons. — *Lajos Nagy:* Some questions of Soviet constitution and of the administration of justice.

E lapszám (XXXVII. új évfolyam 10. szám) szerzői: *Király Tibor* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *László Jenő* főosztályvezető (Budapest). — *Wiener A. Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Horváth Anna*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Bittó Márta*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Fehér Lenke*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Irk Ferenc* főmunkatárs (Budapest). — *Erdei Árpád* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Pusztai László* csoportvezető (Budapest). — *Békés Imre* egyetemi docens (Budapest). — *Szavickij, V. M.*, a jogtudományok doktora (Moszkva). *Nagy Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. osztályvezetője (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 10. szám Budapest, 1982. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Elvek és kivételek a büntetőjogban és eljárásban

1. A jogszabályok között szép számmal előfordulnak olyanok, amelyek nemcsak egyféle jogviszony rendezésére vállalkoznak, hanem általános természetük folytán hatókörük kiterjed a jogviszonyok egész komplexumaira. Ezek között találhatjuk a kodifikált jogelveket. Hasonlattal élve azt mondhatjuk, hogy a jogelvek a jogrendszerben vagy valamelyik jogágban olyasvalamik, mint az épület tartószerkezete. Az elvekre rakják rá, függesztik fel a részletes szabályokat, belőlük bontják ki az egész jogrendszer vagy jogág szabályait. — Az elv (alapelv) meghatározására azonban ezen túlmenően nem törekszem, azt ismertnek fogom fel.[1]

A jogelvek története már a távoli múltban is nyomon követhető, mégha ilyen néven nem is találkoznánk velük. A „Fogat fogért, szemet szemért" bibliai szabály, vagy a kompozíció idején a nemesek (szabadok) felértékelése a jobbágyokkal (szolgákkal) szemben az akkori jogrendszerek elvi tételeit fejezik ki. Amikor a jogrendszer polgári átalakulása került napirendre, a hangoztatott követelmények: a törvény előtti egyenlőség, a személyi szabadság védelme, a bizonyítékok szabad mérlegelése, esküdtbíróságok létesítése — jogi elvek hangoztatása volt. Eleinte azonban politikai-jogi nézetekként jelentek meg, és majd csak később, törvénybe foglalásuk után különböző mélységig váltak jogi normákká is.

A magyar 1795. évi büntetőkódex tervezete tartalmazta a „Principia" (Alapelvek) c. részt, amelynek huszonhárom tétele fontos elveket fogalmazott. Köztük szerepelt: a törvény csakis olyan cselekményeket vonhat büntetés alá, amelyek sértik a társadalmat; a polgárnak a törvények által kifejezetten nem tiltott cselekmények miatt nem kell semmiféle hátránytól félnie; felelősségre csak az vonható, akinek a cselekménye felróható, aki beszámítható; a büntetésnek az a célja a bűnöst illetően, hogy vagy javuljon meg, vagy — ha már nem javítható — további, jövőbeni ártóképességétől fosztassék meg, közösséget illetően pedig a példaadás a büntetés célja: hogy tudniillik mások a büntetéstől való félelmükben visszariadjanak a bűntettek elkövetésétől. A bosszú tehát egyetlen esetben sem lehet a büntetés célja és mindig méltatlan a törvények szentségéhez.[2]

A szovjet büntető jogalkotásban az elvi tételek kitűzésének különösen fontos szerep jutott, minthogy ezekre épült a (részleteket is meghatározó) köztársasági jogalkotás. Az 1919. évi orosz büntetőjogi Vezérelvek tételeit átvették az egyes szövetséges köztársaságok büntető törvénykönyvei, az 1924. (valamint az 1958.) évi Alapelvek pedig már kifejezetten abból a célból készültek, hogy az egész Szovjetunió számára rögzítsék a büntetőjog elveit és általános szabályait (1958-ban: az eljárását is).[3] Az elvek meghatározásával sikerült elérni, hogy a jogrendszer a szükséges individuális területi eltérések ellenére lényegében egységes.

Aligha találhatunk ma olyan jogágat, amelyik ne tartalmazna elveket, elvi tételeket, illetve amelyik ne épülne az általános jogelvek mellett saját jogági elveire. Közismert az alkotmányjog elvi tételeket kifejező deklaratív jellege; a polgári jog elvei főként a Ptk. első részéből (1—7. §) vezethetők le, köztük: a társadalmi és az egyéni érdek összeegyeztetésének elve, a szocialista együttélés, illetőleg a rendeltetésszerű joggyakorlás elve; az államigazgatási jogban főként demokratikus centralizmus elvét hangsúlyozzák.[4]

[1] *Szabó* Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp. 1967. 119. és köv. old. *Asztalos* László: Magyar polgári jog. I. (Egységes jegyzet.) 1980. 28. és köv. old.

[2] *Hajdu* Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntető kódex-tervezet. Bp. 1971. 391., 395. old.

[3] Szovjet büntetőjog. Általános rész. *Menysagin*, V. D. szerk.) Bp. 1951. 90. old.

[4] *Asztalos* i. m. 28. és köv. old. *Berényi* Sándor (szerk.) Államigazgatási jog. Általános rész. 1975. 149. old.

2. A büntető eljárásjog és tudománya mintegy két évszázad óta jeleskedik az elvek hangoztatásával, és időnként viharok dúlnak a körül, hogy általában mi is az elv (alapelv) és mi méltó arra, hogy az alapelvek közé sorolódjon.[5] A szocialista jogtudományban is napirenden tartott kérdés ez; az elvek katalógusa rugalmas és nyitva tartható, az egyes alapelvek értelmezése és jelentősége vitatható és vitatott. A szocialista országok törvényhozása és törvényei nem egészen egységesen sorolják fel az elveket, de egyaránt nagy hangsúlyt helyeznek reájuk.[6]

Szembetűnő ezzel szemben, hogy a büntetőjog elmélete nem sorol fel és nem foglal katalógusba elveket (alapelveket). Ebből azonban távolról sem következik, hogy a büntetőjognak ne volnának a matéria gerincét adó elvei. Elég csak emlékeztetnünk a „nullum crimen sine lege", vagy a „nulla poena sine crimene" elvére. De éppúgy elvként kezelhető a társadalmi veszélyesség, mint a bűncselekménnyé nyilvánítás feltétele; a bűnösség mint a felelősség alapja; a büntetőjogi vétőképesség feltételei; a büntetés célja; a büntetéskiszabás elvei és mások.

3. Ha a jogelvek forrásvidékét kutatjuk, nem kevés nehézséggel és számos elmélettel találkozunk. Most itt nem is arra gondolok, hogy történetileg mikor, hol, melyik jogi alapelv keletkezett, hanem arra, miért valljuk ezt vagy azt a tételt szinte hittételszerűen elvként és miért tartjuk feltétlenül helyesnek, miért intézményesedett és marad fenn esetleg több társadalmi formáción át? Az ilyen kérdések és válaszaik összefüggnek általában az eszmék, nézetek keletkezéséről vallott elméletekkel, de a jog fogalmával is. Hadd említsem itt meg egészen röviden a természetjogi koncepciók válaszait, amelyekben szívesen hivatkoznak a „dolog természetére", vagyis a dolgok logikájára.[7] „Az emberi észből származó ismeretek a dolog természetével vagy — ahogy ma mondanánk — a dolgok logikájával azonosként érvényesek" — írja Max Weber e felfogás jellemzésére. Majd folytatja: „A jogi vagy etikai fogalmak logikai kidolgozása révén nyert normák éppen úgy az általánosan kötelező — még Isten által sem megváltoztatható — szabályok közé tartoznak, mint a természettörvények; egyetlen jogrend sem szegülhet szembe ezekkel."[8] Közismert, hogy a marxizmus ezzel szemben a jogi eszméket, a jogot, a jogi jelenségeket nem természeti jogi alapból vezeti le, hanem úgy véli, hogy azt végsőfokon a társadalom gazdasági viszonyai határozzák meg.

Nem zárkózhatunk el azonban attól, hogy a jogelvekben értékek kifejeződését lássuk, illetőleg, hogy az elveket a jogi értékek tartományába utaljuk — ha jogi értéknek a jogi szabályozásban vagy a megalkotandó jogban azt tartjuk, amit helyesnek, jónak, igazságosnak minősítünk. De valóságos értékeknek csak azok bizonyulnak (ontológiai eredetüket tekintve), amelyek „az ember nembeli lényegének kibontakozásához és megvalósulásához járulnak hozzá."[9] Bárhol is keressük a magyarázatokat, mindenképpen arra az eredményre jutunk, hogy sem a jogot, sem a jogelveket önmagukból levezetni, kikövetkeztetni nem tudjuk. A végső ok a jogon kívül van.

A büntetőjog és eljárás területén az elvek igazolásában a társadalmi-történeti gyakorlatnak kell nagy súlyt tulajdonítanunk. Ennek jelentősége van egyfelől az elvek jegyzékének összeállításában: elvként az jelenhet meg, aminek szükségessége, jósága mellett az emberiség történelmi küzdelmei során tanúbizonyságot tett. Másfelől a társadalmi-történeti gyakorlat képes igazolni, hogy a jogelvek az embert (nembeli lényegének kibontakozását) szolgálják-e és igazságos működőképes rendszert létesítenek és tartanak-e fenn. Törvényszerűnek látszik, hogy a fasizmus és a II. világháború után a felocsúdó emberiség kereste és rögzítette azokat a jogelveket, amelyek az ember számára biztonságot, nyugalmat, védelmet, igazságot nyújthatnak, mert elismerték, hogy „a jogok az emberi lény veleszületett méltóságából erednek".[10]

4. A magyar jogrendszer fejlődésében fontos ténynek tartom, hogy az 1976. évi 8. sz. tvr. kihirdette a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányát, mégha a belső jogban és az erről szóló irodalomban reá ritkán hivatkozunk is. Nem kívánom felsorolni a benne foglalt jogelvek teljes katalógusát, csak néhányat közülük a III. részből:

— senkit sem lehet kínzásnak, sem pedig kegyetlen, embertelen megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni (7. cikk);

— mindenkinek joga van a szabadságra és a személyi biztonságra (9. cikk);

— a bíróság előtt mindenki egyenlő;

— minden személynek joga van arra, hogy ügyét törvény által felállított, független, pártatlan bíróság igazságosan és nyilvánosan tárgyalja ... (14. cikk).

Az említett elvek: a humanitás, a személyi szabadság biztosítása, a törvény előtti egyenlőség, a bírói függetlenség mellett az Egyezmény

[5] *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. Bp. 1901. 104—106. old. *Binding*, Karl: Strafrechtliche und strafprozessuale Ablhandlungen. München und Leipzig, 1915. 2. köt. 181. és köv. old.

[6] *Poljanszkij*, N. N.: Voproszi tyeorii szovjetszkovo ugolovnovo processza. Moszkva, 1956., 20. és köv. old. *Móra* Mihály: A magyar büntető eljárási jog. Bp. 1961. 96. old. *Kalinovski*, Stefan: Postepowanie karne. Warszawa, 1963. 64. old.

[7] *Szabó* Imre: i. m. 141. és köv. old.-ak; *Peschka* Vilmos: A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében. in: Jog és filozófia (szerk.: Varga Csaba). Bp. 1981. 43. és köv. old.

[8] *Weber*, Max: Jogszociológia, *in* Jog és filozófia. 164. old.

[9] *Peschka* Vilmos: Értékek és kategóriák a jogalkotásban. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 242. old.

[10] Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1976. évi 8. sz. tvr.) — preambulum.

még más elveket is megfogalmaz, mint az ártatlanság vélelme, a védelemhez való jog, az anyanyelv használata és mások.

Az elvek-jogok nemzetközi szintű deklarálása kifejezi egyetemességüket, nevezetesen, hogy itt — a társadalmi rendszertől függetlenül — minden ország számára iránymutató és elfogadható normák szerepelnek, mert ezek helyességét, jóságát, kívánatos voltát egyetemes történeti gyakorlat igazolta.[11]

5. A jogban, a jogrendszerben és működésében hatnak ellentmondások, amelyeket antinomiaként ismer a jogi irodalom. Ide sorolható a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jogrendszer; a tételes jog és a joggyakorlat; az általános norma és az egyedi jogeset közötti ellentmondás, vagy az igazságosság, célszerűség, jogbiztonság közötti elentmondás.[12] A pozitív jognak lehetnek, vannak ezeken felül *belső* ellentmondásai, amelyeket elvek közötti ellentmondásként is megtalálhatunk.

A büntetőjogban és az eljárásban irányadó elvek ugyancsak nem mentesek ellentmondásoktól, vagyis attól, hogy egymás mellett vannak egymást kizáró követelményeket kifejező tételek. Állítsuk pl. a Jogpolitikai irányelvek[13] (1973. NET határozat) 8. pontjának legalitást, officialitást, törvényelőtti egyenlőséget kifejező tétele mellé), amely szerint „A bűnüldöző szervek elsőrendű kötelessége minden bűncselekmény felderítése és a tettesek felelősségre vonása személyre való tekintet nélkül" a 12 pont c) alpontját, amely szerint az első bűntettes büntetőjogi felelősségre vonását lehetőleg mellőzni kell, vagy helyezzünk melléje bármely más tételes jogi szabályt, amely ilyenféle differenciálást, a személyi társadalmi veszélyesség csekély fokának felelősséget feloldó tulajdonságát fejezi ki, vagy akár a mentelmi jogot biztosító normákat. Ezekből azonnal látjuk, hogy a legalitás és officialitás hatóköre korlátozott — és ha még arra is gondolunk, hogy létezik latens bűnözés, akkor fedezzük az elvi jogi tétel és a gyakorlati lehetőségek közötti elentmondást is.

A magyar büntetőjog és eljárás elvei között találunk többet, amelyiknek az azt kizáró ellentétje is érvényesül valamilyen terjedelemben, bizonyos feltételek mellett. Ennek illusztrálására néhány példát említek:

— territoriális elv a joghatóságban — büntető eljárás felajánlása más államnak (célszerűség, humanitás);

— csak a beszámíthatók vétőképesek — felelősség ittas állapotban elkövetett cselekményért, illetőleg büntetőjogi intézkedés alkalmazása kóros elmeállapotúval szemben (a társadalom védelme);

— a bűncselekmény és a büntetés arányosságának követelménye — némely intézkedések, vagy a büntetés mellőzése (a társadalom védelme, célszerűség);

— ülnökbíráskodás — egyes bírói eljárás (hivatalnok bíráskodás);

— kontradiktórius tárgyalás, az ügy hiánytalan tisztázása — pénzbüntetés kiszabása tárgyalás nélkül (a felek rendelkezési jogosultsága);

— az első fokú bíróság ténymegállapító funkciója — a másodfokú bíróság mint ténybíróság a vétségi eljárásban (gyorsaság, célszerűség).

6. A pozitív jog belső ellentmondásai felfoghatók mint *a szabály(elv) és kivétel* viszonya, ami tudatos törvényhozói elhatározás következménye; felfoghatók mint a joggal szemben támasztott különböző társadalmi, politikai követelmények közötti kompromisszum. Előfordulhatnak azonban olyan ellentmondások is, amelyek nem tudatos jogalkotói döntések eredményei, hanem törvényszerkesztési hibákból — pl. a nyelvi szövegezés pontatlanságaiból, a korábbi még hatályos szabályozás nem ismeréséből, feledékenységből — származnak. Ezek nem takarnak igazi ellentmondást, nem állnak a szabály (elv) és kivétel, az elv és más elv viszonyában, hanem olyan tévedések, amelyeket az interpretáció hivatott kiküszöbölni.

Az elv és kivétel *mennyiségi* viszonya akkor szabályos, ha az elv az uralkodó, a kivétel pedig a kivétel. A mennyiségi viszonyuk azonban dinamikus jellegű: a csírázó és támogatott elv csak fokozatosan válik uralkodóvá, vagy úgy változik meg, hogy elveszti uralkodó jellegét. Jogpolitikai megfontolások döntik el, mi következzék az uralkodó jelleg elvesztéséből: vajon a status quo visszaállítása, vagy az új elv győzelmének az elismerése. A büntetőjogunk története az elvek ilyen harcára a legkitűnőbb példát a büntetőjogi intézkedések fejlődésével szolgáltatja, amint a proporcionalitás elvével szemben álló apró kivételekből (a feltételes elítélés, a fiatalkorúak nevelő intézetei) mára kialakult a dualista szankciórendszer, a maga összetett elvhátterével.

Az elvek és kivételeik tartalmi viszonyára elsősorban az *elvkonkurrencia* a jellemző. Ez az az eset, amikor az uralkodó elv mellett a jog szerepeltet egy másik, annak ellentmondó elvet. Ilyen például a legalitás-opportunitás; az az officialitás-a magánbűnüldözés; az ártatlanság vélelme — a bizonyítási teher megfordítása (valóság bizonyítása). — A jognak nemegyszer, különböző társadalmi, politikai igényeket kell, vagy akar kielégíteni; és akkor folyamodik a konkurráló elvekhez, amelyek közül az egyiknek prioritást biztosít. De megengedhető az a feltételezés is, hogy az egymásnak ellentmondó elvek elférnek valamelyik fölöttük álló általánosabb elv alatt, mint pl. a társadalom védelme.

A kivételek némelyike nem igazi kivétel. Ide tartoznak azok a szabályok, amelyek egy-egy *elv érvényességi határait*, tartalmát körvonalazzák. Ilyennek tartom például a nyilvá-

[11] Vö. *Valki* László: A nemzetközi jog sajátos társadalmi természete. Bp. 1981. 107. és köv. 117. old.

[12] *Radbruch*, Gustav, Jogfilozófia, in: Jog és filozófia. 233. old. *Szabó* Imre i. m. 125. és köv. old.

nos tárgyalásról a gyermekkorúakat távoltartó tilalmakat, vagy a kényszermunka általános tilalmát feloldó rendelkezést a szabadságvesztés végrehajtása keretében. Az ilyen kivételek mögött is kereshetnénk ugyan „más" elvet, de ez fölösleges, minthogy e magyarázatot megtalálhatjuk az elvre ráruházott funkciójában gyökerező önkorlátozásban.

A kivétel némelykor úgy jelenik meg, mint az *elvet tagadó szabály*. Ilyennek tartom a Btk. 28. §-ában meghatározott csekély társadalmi veszélyességű cselekmény miatt a megrovásnak a kimondását. Az ilyen cselekmény ui. a Btk. 10. § értelmében nem bűncselekmény, miatta tehát büntetőjogi szankció nem volna alkalmazható. Ez esetben a büntetőjog kiterjeszti szféráját a pusztán morálisan elvetendő cselekményre, túllép az 1. §-ában megfogalmazott elvi jellegű célkitűzéseken. (Vallhatjuk persze azt is, hogy a megrovásnak kettős szerepe van: büntetőjogi és morális — nem büntetőjogi. Ezzel azonban a szankció jogi természetét kérdőjeleznénk meg.)

Az elv tagadásának magyarázatát ugyancsak kereshetjük más elvben, például a célszerűségben, de az talán erőltetett okfejtés volna, amely inkább leplezné a dolgok valódi állását, az elv megkerülését, semmint felvilágosítana.

7. Végül feltehetjük a kérdést, vajon *minden elvnek lehet-e kivétele*. Pusztán formális, logikai alapon igennel kell válaszolnunk, egyszerűen azért, mert minden elvnek (kijelentésnek, normáknak) a tagadása elgondolható. Elgondolható a relatíve határozott szankció rendszer helyett a bírói értékelést tagadó abszolút határozott rendszer: a nem független, utasításra ítélkező bíróság; a tortúra megengedése; a védelem tilalma. Elgondolható, hogy a bíróság igaztalanságra hivatott — szóval elgondolható olyan fordított világ, mint aminőt Déry Tibor írt le a „G. A. úr X-ben" c. regényében. De ez nagyobbára csak a fantázia játéka volna, nem is szólva arról, hogy valaminek a tagadása nem tartalmaz kijelentést arról, mi az a valami, ami a tagadott helyébe lép. Így pl. a nem kontradiktórius eljárás lehet inkvizitórius, vegyes vagy írásbeli.

A jogban a legfontosabb elvek, mondjuk úgy: alapelvek — a történeti próbát kiállt elvek és ez a történeti próba, a társadalmi gyakorlat mutatja meg, melyek azok az *elvek, amelyek nem viselnek el kivételt*. Utalhatok saját Alkotmányunkra, és jogunkra, a már idézett Egyezségokmányra, amelyekből jól kiolvashatók a feltétlen, abszolút, kivételt nem tűrő elvek. Hadd említsek meg közülük (az Egyezségokmány szerinti sorrendben) néhányat: az élethez való jog és védelme; a kegyetlen, embertelen bánásmód tilalma; a bíróság előtti egyenlőség; független pártatlan bíráskodás; a védelemhez való jog.

A mi büntető- és eljárási jogunkban természetesen érvényesülnek elvi kivételek, mint ahogyan ezek minden jogrendszerben jelen vannak. Nem mondhatjuk azonban Szalay Lászlóval, hogy hazánkban a jog „inkább ösztönszerű expediensek összege, mint eleve felállított elveknek eredménye...",[13] mert egész büntető jogrendszerünk tudatos — habár kompromisszumoktól nem mentes — kodifikációs tevékenység eredménye. A kivételek mögött tehát valamilyen jogpolitikai elképzelés, elv áll.

8. A kivételek közül háromnak a bemutatására és kommentálására teszek kísérletet.

8.1. A szabálysértési jog kétféle büntetést határoz meg: a pénzbírságot és az elzárást, amely egy naptól harminc napig terjedhet. Elzárást törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg (Sztv. 16., 19. §). Nyolc szabálysértés ismert, amely miatt elzárás szabható ki, nevezetesen: a közveszélyes munkakerülés (91. §), a tiltott kéjelgés (92. §), a garázdaság (93. §), a verekdés (94. §), a veszélyes fenyegetés (96. §), a kitiltás stb. szabályainak (97. §), ill. a pártfogó felügyelet szabályainak megszegése [97. (A) §], a kötelező gondozás és gyógykezelés alóli kibúvás (101. §). Az elzárás büntetését a szabálysértési hatóság szabja ki.

Nem kívánok a szabálysértési jog jogági kérdésével foglalkozni,[14] mindössze azt a véleményemet mondom el, hogy a szabálysértési jogban mára visszaállt annak egész problematikájával a kihágási jog, mert egyfelől a szabálysértések között vannak kriminális jellegűek, másfelől, mert a szabadságvesztés nem mondható tipikusan államigazgatási szankciónak.

A jogrendszerünkben egyébként követett elvek alól a tartalmi kivételt itt abban látom, hogy szabadságvesztés büntetést nem bíróság és részben nem a büntetőeljárás elveinek megfelelő eljárásban szabja ki. A már idézett Egyezségokmány (1976. évi 8. sz. tvr.) 9. cikkének 3. és 4. pontja a személyes szabadság elvonásáról való döntést bírói fórumra bízza. Az Alkotmány (45. §) és a Bírósági törvény szerint (1. §) az igazságszolgáltatás a bíróságok feladata. Márpedig kriminális jellegű cselekmény miatt — mégha azt szabálysértésnek nevezik is — szabadságvesztést kimondani: ez igazságszolgáltatási feladat volna. A Bsz. tv. 3. §-a — noha megszorítással — kimondja, hogy az állampolgárok alapvető jogait érintő ügyekben a nem bírói szerv határozata ellen bírósághoz fordulhatnak.

Az alapvető elvi tétel azonban a Btk-ból és a Be-ből következik, nevezetesen, hogy a szabadságvesztés bűncselekmény szankciója és hogy kiszabásáról bíróságnak kell döntenie. — Ami ezen kívül van, az kivétel.

Indokolt-e fenntartani ilyen kivételt, indokolt-e megtörni az elv alkalmazását, az jogpo-

[13] *Szalay* László: A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre. Pest. 1841. 16. old.

[14] L. erről: *Papp* László: A szabálysértés sértettje, *in:* Acta Academiae Administrationis. I. köt., Bp. 1981. 47. old.

litikai kérdés. Időszerűnek látszik megvizsgálni ezt a fejlődésnek olyan pontján, amikor a büntetőeljárásnak kialakultak egyszerű formái, amikor a bíró tárgyalás nélkül pénzbüntetést, és szabálysértési előadó szabadságvesztést szab ki. — Nem történt-e itt szerepcsere?

8.2. Az egyesbírói intézmény (amelynek lehetőségét nem akarom kétségbe vonni), mint kivétel jelenik meg. Az Alkotmány (46. §) ui. kimondja, hogy a bíróságok „hivatásos bírákból és népi ülnökökből alakított tanácsokban ítélkezhetnek. A törvény e szabály alól kivételt engedhet."

Milyen kivételről is van itt szó? Az egyesbíró csak hivatásos bíró lehet és természetesen nem jár el tanácsban, tehát sem tanács, sem népi ülnökök. Egyes bíró jár el vétségi ügyekben kivéve, ha a bűncselekmény törvényi büntetése öt évi vagy súlyosabb szabadságvesztés. (További kivételt állapít meg a Be. 90. § (2) bek., a 293. § a fiatalkorúak ügyeiben.)

A statisztikai adatok tanúsága szerint az ügyek mintegy felében egyes bíró tárgyal: 1979. I., II. félévbeen a közvádas ügyek: 44,4, ill. 46,7%-ban, 1980 49,3, ill. 51,1%-ában. De vegyük hozzá a magánvádas ügyeket is (100%, 3000 ügy) és számoljunk a tárgyalás mellőzésével kiszabott pénzbüntetés eseteivel. Akkor valószínűleg azt kell megálapítanunk, hogy az ügyek többségében egyes bíró jár el. És akkor még nem szóltunk a büntetésvégrehajtási bíróról, aki a hajdani börtönfelügyelő bizottság és az igazságügyminiszter jogait látja el nem kis súlyú ügyekben.

Az egyesbírói intézmény mai állapotában valamiféle statisztikai földcsúszamlást mutat. Az ügyek mennyiségét tekintve az ma már nem kivétel, hanem egyenrangú szabály: a testületi döntés mellett az egyszemélyi döntés, a népi ülnökbíráskodás mellett a hivatalnok bíráskodás egyenlő mértékűvé lett. Sőt, ha még a fellebbezési tanács összetételét is tekintetbe vesszük, akkor az ülnökbíráskodást a vesztes oldalra kell helyeznünk.

Nem kívánok most arról értekezni, miért mondja ki az Alkotmány a tanácsban való ítélkezést és az ülnökök részvételét főszabálynak. Ez közismert. Mindössze azt kérdezem, vajon nem túl nagy lelkiismereti teher-e olyan ügyben az igazság bírájának lenni, amelyben a kiszabható büntetés három évi szabadságvesztés lehet? Vajon nincs-e amellett szóló elég súlyos jogpolitikai érv, hogy a jövő szabályozása a súlyosabb ügyekben oszlassa el a bíró magányát?

8.3. A harmadik elv — kivételt felmutató terület — a fellebbezés a vétségi eljárásban.

Emlékezetes, hogy az 1954. évi V. törvény radikálisan átalakította a fellebbezési rendszert: uralkodóvá tette a kasszációt, elválasztotta a tény- és jogkérdések elbírálását és a másodfokú bíróságot majdnem kizárólag a jogi kérdések bíróságává tette. Igazán egy ténybíróságot formált meg, és ez az elsőfokú bíróság volt. Ennek a logikának megfelelt az a megoldás is, hogy a fellebbviteli tanácsok már népi ülnökök nélkül működtek.

Ez a jogi rendezés kezdettől fogva a gyakorlat ellenállásába ütközött, mígnem elérte, hogy a törvényhozási változások során eljutottunk a mai kétszeresen vegyes fellebbviteli rendszerig.

A bűntetti eljárásban a másodfokú bíróság ténymegállapító jogkörét a Be. 240. §-a jellemzi, amely szerint bizonyításnak akkor van helye, ha a tényállás hiányos vagy részben nincs felderítve. Az eltérő tényállás megállapításának joga pedig akkor illeti meg, ha a vádlott felmentésének vagy az eljárás megszüntetésének van helye. (258. §)

A vétségi eljárásban a másodfokú bíróság a 271. § által korlátlan bizonyítási jogot kapott: akkor is folytathat bizonyítást, ha a tényállás nem részben, hanem egészében nincs felderítve. Az eltérő tényálás megállapításának egyedüli korlátja, ha az elsőfokú bíróság a vádlottat felmentette vagy ellene az eljárást megszüntette. (274. §) A törvény szövege szerint a másodfokú bíróság új tényállás alapján (most nem szólva a relatív súlyosítási tilalomról) korlátlanul állapíthat meg bűnösséget más súlyosabb bűncselekményben vagy halmazatban, nem korlátozza az új tényállás megállapításában az első fokon kimondott próbára bocsátás vagy a feltételes elítélés.

Milyen elvekről van is itt szó? Talán nem az egész eljárás alapelveiről, hanem csak egy részének, a fellebviteli eljárásnak elveiről.

A fellebbviteli rendszer a bűntetti ügyekben vegyes: a kasszáció és a reformáció elvére épül, a ténykérdésekben azonban a reformáció, új tényállás megálapításának a lehetősége szűk kivétel. Vétségi eljárásban azonban ez a szabály. Itt a kasszáció lehetőségét a törvény szűken tartja: arra az esetre, ha abszolút eljárási szabálysértés történt, vagy ha az új tényállással a felmenő ítéletet, ill. a megszüntető végzést kell megcáfolni (275. §).

A vétségi fellebbezési eljárás ilyen törvényi megformázása jogi politikai célkitűzéseken nyugszik, amelyeket főként a gyorsaság, az ítélkezés időszerűsége és az a meggyőződés motivál, hogy a vétségi ügyek egyszerűek, tehát egyszerűen intézendők.

A fellebbezési rendszer egész elvi problémaköréről nem kívánok értekezni, mindössze azt kérdezem:

Szükségszerű, hogy a másodfokú bíróságra — a tényállás felderítésével — olyan feladatokat hárítson a törvény, amelyek a szavak jelentése és a törvény szerint is a nyomozó hatóságra tartoznak? Nem keveredik-e így össze a bűnüldözés és az ítélkezés funkciója? Vajon szükségszerű és jó-e, ha egyazon eljárásban két ténybíróságunk van, ehhez képest kétféleképpen hirdeti két bíróság a Népköztársaság nevében, hogy mi történt, mi az igaz? — Ezek nem könnyű kérdések, a törvényhozó feltétlenül találkozik velük és válaszol reájuk, de

lehetősége van választani több alternatíva között.

9. Befejezésül hadd mondjam még el, hogy az imént bemutatott három eset közül egyikről sem állítom, hogy materiális jogsérelmekhez, törvénysértésekhez vezet. A legfőbb ügyész a legutóbbi sajtótájékoztatóján nyilatkozott az államigazgatási szervek tevékenységét — köztük a szabálysértések elbírálását — érintő törvényességi kérelmekről és biztosította a közvéleményt, hogy „szándékos vagy kirivóan durva törvénysértést nem tapasztaltunk". A bírósági statisztika az ítélkezés törvényessége felől nyugtat meg, hiszen csak minden ötödik ügyben jelentenek be fellebbezést és a törvényességi óvás benyújtása iránti kérelmek száma együttesen talán az évi 4—5 ezret sem éri el.

A bemutatott három eset közül egyikben sem látok antinomiát, ha ezt úgy fogom fel, mint feltétlen érvényességre igényt tartó, de egymásnak ellentmondó (egymást kizáró) tételek egyidejű együttlétezését (megengedését). A példákban bemutatott elvek: konkurráló elvek, amelyek közül az egyiknek a törvény uralkodó szerepet, a másiknak, továbbinak a kivétel szerepét szánja és mindegyiknek az uralmi területét jól körülhatárolja. Az említett kivételek azonban nagyon erősek és kétséges, nem kaptak-e túl nagy területet.

Ha a jogágat építményhez hasonlítom, akkor nézem a funkcióját, de azt is, kielégít-e esztétikai követelményeket. A jogág akkor szép, ha logikus a felépítése, az elvi konstrukciója következetes és jól szolgálja a reábízott feladatot.

Király Tibor

A büntetőjog reformja

(Kodifikációs műhelyproblémák)

A jogalkotás általános jellemzése

1. Az 1970-es évek általában, de ún. igazságügyi (bűnüldözési) jogszabályok területén is a jogalkotás olyan dinamikus korszaka volt, amelynek eredményeként szocialista jogrendszerünk lényegében megújult.[1] E periódus jogalkotására is illik Szabó Imrének az a megállapítása, hogy „... népi demokráciánk is — általánosságban tekintve — a... második kodifikáció korszakában van. Ennek a szakasznak a fő jellemzője az, hogy a jognak a szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlődését kell kifejeznie, miközben egyben magának is közre kell hatnia e viszonyok továbbfejlesztésére".[2]

A büntetőjog e „második kodifikációs korszaká"-nak[3] indokoltságát és időszerűségét egyrészt a bűnözés helyzete, másrészt várható alakulása motiválta.

A bűnözés terjedelmét (mennyiségét) az utóbbi másfél-két évtizedben a viszonylagos stabilitás jellemzi. A bűnözés szerkezetében végbement változások ellenére is a magyarországi bűnözésben a vagyon elleni bűnözés dominált, a bűncselekmények társadalomra veszélyességének foka kis- vagy középmértékű.

Mióta a kriminológia hazai fejlődésének eredményeként jogéletünkben polgárjogot nyert a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség prognosztizálhatósága,[4] több kutatás irányult a bűnözés jövőbeni alakulására.[5] Ezek következtetései szerint „... azzal számolhatunk, hogy a bűnözés terjedelme a következő 10—15 év során is gyakorlatilag változatlan marad".[6]

A bűnözés helyzetéből és várható alakulásából a büntetőpolitika számára az a következtetés adódott, hogy az MSZMP Programnyilatkozatában felvázolt társadalmi fejlődés a bűnözés stagnáló trendjének megtörését, a bűnö-

[1] Az általános jogfejlődés legjelentősebb állomásai: az Alkotmány módosításáról (1972. évi I. tv), a tanácsokról (1971. évi I. tv), az ifjúságról (1971. évi IV. tv), az egészségügyről (1972. évi II. tv), a honvédelemről (1976. évi I. tv), az emberi környezet védelméről (1976. évi II. tv) és a közművelődésről (1976. évi V. tv) szóló törvények. Ide sorolhatjuk a gazdasági mechanizmust előkészítő, majd azt továbbfejlesztő — eleinte miniszteri, illetve kormányzati szintű — jogalkotásokat, majd a törvényi szintű jogszabályokat, így különösen a szövetkezeti (1971. évi III. tv), a külkereskedelmi (1974. évi III. tv), a vállalati (1977. évi VI. tv), a belkereskedelmi (1978. évi I. tv) és a pénzügyi (1979. évi II. tv) törvényt. Az ún. igazságügyi (bűnüldözési) jogszabályok sorát a szervezeti jellegű jogszabályok nyitották meg, mint a bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény, az ügyészségről szóló 1972. évi V. törvény, az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. tvr, illetve a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet. A nem büntetőjogi tárgyú igazságügyi jogalkotások közül a legjelentősebbek a Ptk. módosítása, a Családjogi törvény újjáalkotása, a bírósági végrehajtásról szóló jogszabály, valamint a nemzetközi magánjogi kódex.

[2] *Szabó* Imre: A kodifikáció időszerű általános kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1968. 10. sz. 494. old.

[3] *Szabó* Imre terminológiáját követve „második kodifikációs korszak"-on a harmadik és a további kodifikációs időszakokat is értjük. L. *Szabó* Imre: i. m. 494. old.

[4] L. különösen *Szabó* Andrásnak a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete „Jogtudomány-tervezés-prognózis" című tudományos ülésén, 1971. január 8-án elhangzott előadását.

[5] L. *Király* Tibor: Kilátások a bűnözés megszűnésére. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 301—303. old.

[6] *Gödöny* József: A bűnözés alakulása és a kodifikáció. Magyar Jog, 1975. 8. sz. 434. old.

zés erőteljes csökkentését igényli. Túljutván a bűnözés szocialista társadalmi viszonyok közötti csökkenésének az 1950-es évek elején dívott vulgár-materialista felfogásán, az 1970-es évek elején elhatározást nyert azoknak az intézkedéseknek a kidolgozása, amelyek a fenti cél elérésére alkalmasnak mutatkoztak.

2. Az 1970-es évek büntető politikája a bűnözés elleni küzdelem társadalmi és jogi eszközei közül a hangsúlyt a jogi eszközökre, illetve azok továbbfejlesztésére helyezte. Azonban mindvégig tudott és nyilvánvaló volt, hogy bár a büntetőjog (kodifikáció, bűnüldözés és jogalkalmazás, büntetésvégrehajtás) jelentős hatást képes gyakorolni a bűnözés alakulására, visszaszorításának alapvető módszere csak a bűnmegelőzés, a bűnözést kiváltó tényezők felszámolása, kriminogén hatásuk csökkentése lehet. A büntetőjogi reform befejeztével ezt a felismerést azért időszerű ismételten hangsúlyozni, hogy ezeknek, talán még az elmúlt időszak büntető-jogalkotásainál is bonyolultabb feladatoknak a meghatározása és megoldása megtörténjen.

A magyar büntetőjog történetében nem volt még egy olyan korszak, amikor viszonylag ilyen rövid idő alatt, ilyen terjedelmű reformok születtek. Az 1970-es évek büntetőjogi reformjának legjellemzőbb vonása a komplexitás. Ebben az időszakban ugyanis a büntetőjognak nem csupán egy-egy ágazata, hanem a teljes büntető jogrendszer újult meg, illetve alakult ki. A komplexitás azonban nemcsak a rendszer egészére, hanem annak egyes elemeire is jellemző. Ennek legjobb példája a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. sz. tvr, amely nem egyes, hanem minden büntetőjogi büntetés és intézkedés végrehajtásának alapvető szabályait tartalmazza.

A jogi szabályozás komplexitása annak a felismerésnek a következménye, hogy a büntetőjog (a büntetőjog rendszere) csak akkor tudja kifejteni a bűnözésre gyakorolt hatását, ha ennek minden egyes elemét azonos célok szolgálatába állítják, azonos elvek, szempontok hatják át, s mint egy gép fogaskerekei egymást támogatva, kiegészítve, egymásra figyelemmel, összeműködésükben fejtik ki hatásukat. A jogi szabályozás komplexitása tehát nemcsak formai, módszertani, hanem tartalmi is.

E felismerésnek és a kodifikáció tervszerűségének volt következménye, hogy a büntetőjogalkotás reformja terjedelmében felölelte a büntető anyagi jogot, a büntetőeljárási jogot, a büntetésvégrehajtást és az utógondozást, mélységében pedig átfogta a jogforrások egész skáláját, a törvénytől az utasításig. A reform tehát az egész büntetőjogrendszer reformja volt, egy kérdéskör kivételével. Nem történt meg ugyanis a bűnözés megelőzésének átfogó jogi szabályozása. Ez viszont két okból is elengedhetetlen. A bűnözés megelőzésére vonatkozó hatályos joganyag áttekinthetetlen és korszerűtlen. Legjelentősebb fogyatékossága közé tartozik: a bűnmegelőzési feladatok, illetve az ezek végrehajtásáért felelősek meghatározatlansága, vagy párhuzamos, egymást átfedő meghatározása, a feladatok végrehajthatóságának kikényszeríthetetlensége, a megelőzés irányításának szervezetlensége stb. Mindemellett hiányzik az a mechanizmus, amely kellő időben elemezné egy-egy tervezett társadalmi, gazdasági intézkedés lehetséges kriminológiai hatását, és megtenné a tervszerű megelőző intézkedéseket.

3. A tárgyalt korszak büntető jogalkotása a kodifikáció módszerét és a kódex-alkotást követte, mert „... a kodifikáció képviseli a legfejlettebb jogalkotási módszert, a kódexek pedig a legfejlettebb jogforrási formát".[7]

Módszertani szempontból két sajátossága van ennek a jogalkotási periódusnak: „a kísérletezés" és a jogalkotás sorrendisége.

a) Közismert, hogy a kísérletezés idegen a jogtól. Ezt nemcsak a személyiség védelme zárja ki, de erről abban az értelemben sem beszélhetünk, hogy tudatosan hoznánk létre olyan feltételeket, amelyeknek körülményei között valamely jogi jelenség megismerhető volna. A jogi „kísérlet" valójában nem más, mint egy tervezett vagy megalkotott szabály hatásának lemérése, érvényesülésének elemzése.

A büntetőjogi kodifikáció élt ezekkel a módszerekkel. Egy tervezett intézkedés hatásának lemérését szolgáló legjelentősebb „kísérletek" azok voltak, amelyek pl. arra adtak választ, hogy a büntetti és a vétségi eljárás elhatárolására vonatkozó tervezet elfogadása esetén a számítottnak megfelelően alakul-e e két eljárás viszonya vagy nem módosítja-e nemkívánatos irányba a tervezett büntetési és minősítési rendszer a büntetéskiszabási gyakorlatot.

Az előző értelemben vett „kísérletnek" tekintjük a szigorított őrizetet meghonosító 1974. évi 9. sz. tvr.-t és a szabadságvesztésből szabadultak utógondozását újra szabályozó 1975. évi 20. sz. tvr.-t. Amellett, hogy mindkét jogszabály a gyakorlatban is hatályosuló jogintézményt szabályozott, formailag és tartalmilag is magukon viselték a „kísérletezés" bélyegét. Formailag annyiban, hogy a büntető jogforrások kódexbe foglalt rendszerét oldva, nem illeszkedtek be a hatályos kódexekbe (az 1961. évi V. törvénybe, illetve az 1966. évi 21. sz. tvr.-be), hanem azok mellett léteztek; tartalmilag pedig annyiban, hogy már megalkotásuk időpontjában sem léptek fel a véglegesség igényével. Ugyanis mindkét jogszabály hatálybalépésekor már folyamatban volt a büntetőjog kodifikációja, amelynek részévé kellett válniuk. Ez pedig nyilvánvalóvá tette, hogy e két jogintézmény hatályosulásának tapasztalatai azok módosítását is eredményezhetik. Így is történt.

b) A büntető jogszabályok funkciói és azok összefüggései e jogrendszer kiépítésének logikai és időbeli sorrendjét is meghatározzák. Hazai jogfejlődésünkben mind ez idáig töretlenül

[7] *Szabó* Imre: i. m. 494. old.

érvényesült az a jogalkotói gyakorlat, hogy az anyagi jog szabályozását követte az eljárási jogé, illetve a büntetésvégrehajtásé.[8]

Ez könnyen belátható, ha csak az eljárási jognak az anyagi jog realizálását célzó szolgálati szerepére vagy az anyagi jog büntetési rendszere által determinált büntetésvégrehajtásra gondolunk.

A vizsgált jogalkotási periódusban ez a sorrendiség megbomlott. Az anyagi jog szabályozását (1978. évi IV. tv.) megelőzte az eljárási jogé (1973. évi I. tv.), illetve a büntetési és a büntetésvégrehajtási rendszer lényeges elemeit képező jogintézmények (szigorított őrizet, pártfogó felügyelet, utógondozás) a teljes büntetési és büntetésvégrehajtási rendszer kiépülése előtt alapjaiban már létrejöttek.

A kodifikációnak ezt a „menetét" végsősoron az egységes és lényegében változatlan büntetőpolitika tette lehetővé. Ez volt az az alap, amely e jogalkotások mindegyikének indokául, céljául és iránymutatójául szolgált. Hozzájárult ehhez az is, hogy az eljárási jog szempontjából legjelentősebb anyagi jogi módosítást, a bűntett-vétségi felosztást már az 1971. évi 28. sz. tvr. elvégezte. Módszertanilag a kodifikációnak ezt a menetét a komplex vizsgálati módszer tette lehetővé. Egy-egy jogintézmény kidolgozása egyidejűleg ölelte fel annak anyagi, eljárási és végrehajtási aspektusait, de kiterjedt a vizsgálat az érvényesüléshez szükséges szervezeti, személyi és anyagi feltételekre is. Ez legsikeresebben a büntetési rendszer anyagi, végrehajtási és eljárási szabályainak kidolgozása során valósult meg. De jelentős volt a büntetőjogi reform kidolgozása szempontjából az is, hogy a teljes kodifikáció viszonylag rövid időszak alatt zajlott le, és az egész kodifikáció irányítása egységes, személyi összetételében is lényegében változatlan volt.

A büntető jogalkotásnak ez a sajátos menete természetszerűen azzal a következménnyel kell járjon, hogy a későbbiekben megalkotott jogszabályok visszahatnak, módosítják a korábbiakat. Ez így történt jelenleg is.[9] Ezzel a kodifikáció elve számolt, de az előbb említett büntetőpolitikai és módszertani feltételek biztosították, hogy ez sem a jogalkotásban, sem a jogalkalmazásban nem okozott fennakadást.

A Büntető Törvénykönyv

Az 1970-es évek büntető jogi reformjának legjelentősebb eleme a Büntető Törvénykönyv. Mivel „a büntető jogalkotásban a büntetőpolitika azoknak a társadalomellenes magatartásoknak a kiválasztásában, az ilyen cselekmények veszélyességi fokának megállapításában érvényesül, amely magatartások és cselekmények büntetőjogi szankciók alkalmazását igénylik",[10] e korszak büntetőpolitikája legpregnánsabban ebben a jogalkotásban testesül meg.

Szabó Imre a „második kodifikációs korszak"-ot — negatíve — úgy jellemzi, hogy „... nem egy ... új típusú jogrendszer *létrehozásáról* van szó ..., ma a szocialista jog már létező normarendszerét, illetve e rendszer egyes részeit *ugyanannak a jogtípusnak a keretében* kell továbbvinni ... a második kodifikáció nem jelentett — és szükségszerűen nem is jelenthet — teljes újrakodifikálást".[11]

A magyar szocialista büntetőjog létrehozását a Btá. és az 1961-es Btk. jelentette. Az új büntetőkódex megalkotásának célja a büntetőjog és a társadalmi viszonyok közötti összhang megteremtése és a büntetőjog hatékonyságának növelése volt.[12] Ennek érdekében a törvény előkészítése során felülvizsgálták az anyagi jog egész rendszerét. Az 1978. évi IV. törvényből kitűnően e célok elérése érdekében legjelentősebb mértékben a régi Btk. cselekményi és büntetési rendszere módosult. A felelősségi rendszer változása az előzőekhez képest jelentéktelenebb.[13] Az új kódex elméleti és/vagy gyakorlati szempontból legjelentősebb állásfoglalásai közül az alábbiakat emeljük ki.

A bűncselekmény

A büntetőjog cselekménytani kérdései közül az új kódex különösen a hazai jogfejlődés szempontjából érdemel fokozott figyelmet.

a) A jogalkotásnak nem célja, feltétele és feladata tudományos fogalmak alkotása. Így az új Btk. sem lépett fel a bűncselekmény tudományos fogalma megalkotásának igényével. Tette ezt annál inkább, mert a joggyakorlat ennél kevesebbel is beéri. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kodifikáció ne lett volna figyelemmel a bűncselekmény fogalma körül kialakult vitára, sőt azt ne inspirálta volna.[14] Egy-

[8] Az 1878. évi V. törvény és az 1896. évi XXXVII. törvény, az 1950. évi II. törvény és az 1951. évi III. törvény, az 1961. évi V. törvény és az 1962. évi 8. sz. tvr, valamint az 1966. évi 21. sz. tvr.

[9] L. különösen az 1979. évi 4., 10. és 11. sz. tvr-t.

[10] *Markója* Imre: Büntetőpolitikánk és a büntetőjog kodifikációja. Magyar Jog, 1969. 5. sz. 265. old.

[11] *Szabó* Imre: i. m. 494—495. old.

[12] *Horváth* Tibor: A magyar büntetőjog különös részbeli szabályai kialakulásának főbb vonásai harminc év jogfejlődésében. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3—4. sz. 202. old.

[13] L. részletesebben *Király* István: Az új Büntető Törvénykönyv előkészítéséről. Magyar Jog, 1975. 5. sz. 249—250. old.

[14] Van olyan nézet, amely az új Btk. megalkotásának legfőbb célját a büntetési rendszer reformjában jelölte meg, illetve a reform legjelentősebb elemének ezt tartja. E nézetnek annyiban van reális alapja, hogy az új Btk. célkitűzéseinek megfogalmazásakor a fő hangsúly a büntetési rendszer módosításán volt és csak igen vázlatosak voltak a Különös Rész átalakítására vonatkozó elgondolások (ez kitűnik Király István idézett cikkéből is, amely valójában az új Btk. megalkotásának „hivatalos" célkitűzéseit ismerteti). A különös részi kérdések (kriminalizáció-dekriminalizáció, a diszpozíciók meghatározása, a minősítési rendszer stb.) a törvényelőkészítés előrehaladtával tettek mind nagyobb jelentőségre szert.

séges, tudományos közvélemény hiányában azonban e vitából csak azt hasznosította, amely a joggyakorlat szempontjából közvetlen jelentőséggel bír. Ez pedig a (törvényi) tényállásszerű, de a társadalomra nem vagy csak csekély fokban veszélyes cselekmény értékelésének kérdése.

Az 1961-es Btk. — főleg annak a 2. és 60. §-ához fűzött miniszteri indokolása — e kérdésben felemás álláspontot képviselt, a joggyakorlat pedig nem vállalkozott az ellentét feloldására. Az új Btk.-ra várt az, hogy a materialista bűncselekmény-fogalom konzekvenciáit a büntetőjogi felelősség körében is következetesen végig vigye. Ennek következménye, hogy a csekély társadalomra veszélyesség, illetve a társadalomra veszélyesség elenyészése vagy megszűnése negatív büntethetőségi feltételként nyert szabályozást. Az már csupán módszertani kérdés, hogy a társadalomra veszélyesség teljes hiánya — eltérően más szocialista országok törvényhozásainak megoldásaitól — a normaszövegben nem nyert megfogalmazást. Ez mitsem változtat a kódexnek azon a felfogásán, hogy „nincs bűncselekmény, ha egy magatartás megvalósítja ugyan a törvény Különös Részének valamely tényállását, de az elkövetés konkrét körülményei miatt nem veszélyes a társadalomra". (A 10. §-hoz fűzött miniszteri indokolásból.)

b) Az új Btk. előfutáraként felfogható 1971. évi 28. sz. tvr. legnagyobb horderejű újítása a bűncselekmények súly szerinti felosztása volt. A Csemegi-kódex alapmegoldásához való visszatérést és a Btá. által bevezetett egységes bűncselekmény-fogalommal való szakítást sok és szenvedélyes vita előzte meg és kísérte. A viták nem is annyira a dichotomikus rendszer bevezetése, hanem főleg a felosztás módszere körül csaptak össze.

Vita tárgyát sem képezte, hogy a felosztásról a törvénynek kell rendelkeznie (a bíróság szerepe csak az ún. korrekcionalizáció kérdése kapcsán merült fel, de mint a jogalkalmazást szükségtelenül bonyolító rendszer, viszonylag hamar lekerült a napirendről). Szinte hallgatólagos egyetértés volt abban is, hogy e rendelkezésnek a törvény Általános Részében kell helyet kapnia, a Különös Részben ezt az általános részi rendelkezést kell keresztül vezetni. (Ennek a követelménynek az 1971. évi 28. sz. tvr. a novellisztikus jelleg miatt nem tudott eleget tenni.) Olyan megoldás, hogy az Általános Rész a felosztásról ne, vagy csak utalásszerűen tegyen említést, kellő súllyal fel sem merült.

Az 1971-es büntető Novellát a legtöbb támadás azért érte, mert a felosztás alapjául a törvényi büntetési tételeket választotta. Főleg a jogtudomány művelői hangoztatták azt az igényt, hogy „az egyes csoportokra vonatkozó *fogalmakat* (kiemelés tőlem!) kell" meghatározni,[15] illetve a bűntett-vétség elhatárolásánál további ismérveket (bűnösség alakzata, a megsértett jogtárgy jellege, az elkövetés stádiumai, fokozatosság a szabálysértés-vétség-bűntett között stb.) is figyelembe kell venni.

Az elhatárolás egyértelműségét a kodifikáció ugyanúgy törvényességi feltételnek tekintette, mint ahogy már az 1973. évi I. törvényben sem adott teret az egyéni mérlegelésnek a bűntett-vétségi eljárás elhatárolásában. A fogalomalkotással kapcsolatos — előbb idézett — kodifikációs álláspont e téren annál is inkább érvényesült, mert a tudományos definíció sem alakult ki, és azok a külföldi kódexek is, amelyek jellemezték a bűncselekmények egyes csoportjait, az elhatárolás végső kritériumaként a büntetést választották.

A kodifikáció megkísérelt eleget tenni annak a kívánalomnak, hogy az egyes bűncselekmények bűntetti-vétségi minőségét a bűnösségi alakzat és a büntetési tétel mellett más ismérvek felhasználásával is meghatározza. Az e szerint kidolgozott törvénytervezet egyetemi vitája[16] is meggyőzően tanúsította a bűncselekményi felosztás e módszerének alkalmazhatatlanságát.

A bűnösségi alakzatok mellett az absztrakt büntetések felhasználása a felosztás alapjául azonban nem csupán egyéb lehetőségek hiányának eredménye. Ennek indokait Békési Imre foglalta össze.[17]

Az 1971-es Novella bírálóinak igazuk volt abban, hogy „... a felosztás mennyiségi összetevője nem volt megfelelő...", mert „... a mérték nem alkalmas arra, hogy a különös részi tényállás mennyiséget egyértelműen szétbontsa."[18] A bírálat a Novella által is módosított 1961-es Btk. különös részi büntetési tételeire figyelemmel volt jogos. Az új Btk. azonban egyrészt ezt a mértéket módosította, másrészt a bűncselekmények társadalomra veszélyességének fokát újraértékelte. A kétévi szabadságvesztés, mint a szándékos bűncselekmények elhatárolásának alapja, ennek az újraértékelésnek, a bűncselekmények különös részi büntetési tételeiből vont következtetésnek az eredménye. Esetenként — kivételesen — ez a mérték a törvényi büntetési tétel meghatározására is visszahatott.

c) Az új Btk. Különös Részének kialakulásánál a szocialista kodifikáció „második korszaka" abban nyilvánult meg, hogy „a kialakult szocialista társadalmi viszonyok stabilizálódásával párhuzamosan létrejött a büntetőjogi védelemre is igényt tartó társadalmi és életviszonyok viszonylag állandósuló jellegű köre és értékelése".[19]

Az új bűncselekmények megalkotása és egyes magatartások dekriminalizációja ezen „a

[15] *Szűk* László: A büntető novella a gyakorlatban. Jogtudományi Közlöny, 1972. 4. sz. 150. old.

[16] L. *Bárd* Károly: Vita a Btk. tervezetéről. Magyar Jog, 1978. 8. sz.

[17] Ismerteti *Bárd* Károly i. m.

[18] *Szűk* László: i. m. 151. old.

[19] *Horváth* Tibor: i. m. 205. old.

viszonylag állandósuló jellegű körön" minőségileg nem változtat.

A dekriminalizáció túlsúlya a kriminalizációhoz képest viszont annak felel meg, hogy „a szocialista társadalmi és tudati viszonyok kibontakozása nem csupán történelmi perspektíváiban, hanem viszonylag rövidebb időszakot nézve is a büntetőjogi szabályozás terjedelme csökkenésének tendenciáját erősíti".[20]

A különös részi kodifikáció büntetőpolitikailag legnehezebb feladata a dekriminalizáció volt. A feladat nehézsége egyrészt abban jelentkezett, hogy a dekriminalizáció ne hasson bátorítólag a bűnözésre, ne idézze elő a bűnözés növekedését, másrészt a büntetőjogi szankcionáltság megszűnésével a dekriminalizált cselekmények ne veszítsék el jogellenességüket, elkövetőik ne kerüljék el a felelősségre vonást, sértettjeik megfelelő védelemben részesüljenek. A nehézséget fokozta a cselekmények társadalomra veszélyességének mértékét meghatározó vizsgálatok és vizsgálati módszerek elégtelensége. E cselekmények elkövetésének gyakorisága ehhez nem volt megfelelő ismérv, hiszen „a büntetőjog mikénti kiépítése tekintetében jelentőségre tett szert, nemcsak a létező, de a potenciális bűnözés is".[21]

A kodifikáció ezt a feladatot más, főleg az államigazgatási felelősségi rendszer felhasználásával oldotta meg. Ezáltal a szabálysértési jognak jelentősen kibővült az a területe, amelyik „kriminális jellegű". A büntetőjogi kodifikáció lényegében megoldotta az ún. kettős alakzatú cselekmények elhatárolásának problémáját is az által, hogy az ilyen típusú bűncselekmények és szabálysértések diszpozícióiból „az eset összes körülményeire figyelemmel" tényállási elemet törölte.

A büntetőjogi kodifikációnak nem volt feladata a szabálysértési jog reformja. Az 1979. évi 10. sz. tvr. csupán az említett dekriminalizációs feladatok megoldására és a jogrendszer egységének biztosítására törekedett. A szabálysértési jog kriminális elemeinek bővülésével azonban még élesebben jelentkeznek e jogterület problémái. A problémák gyökere az, hogy a jogellenes cselekmények három eltérő típusa azonos felelősségi rendszerbe tartozik. Úgy tűnik, hogy a szabálysértési jog jelenlegi rendszere az állampolgárok „államigazgatási engedetlenségei" szankcionálására túl bonyolult; a szervezetekkel, főleg a gazdálkodó szervezetekkel szemben hatástalan; a kriminális jellegű jogsértések üldözése és elbírálása viszont az államigazgatási szervek működésétől „idegen". Úgy véljük nemcsak a magyar jogrendszer problémája ez. Amíg a jelentősebb jogsértések felelősségi rendszere lényegében kialakultnak és nemzetközileg is többé-kevésbé egységesnek tekinthető, addig a társadalomra csekélyebb mértékben veszélyes magatartások felelősségi, fórum- és szankciórendszere, eljárási rendje stb. a legváltozatosabb képet mutatja. Szocialista jogrendszerünk továbbfejlesztésének egyik következő feladatát véljük e problémában felismerni.

A dekriminalizációs törekvések legnagyobb mértékben a vagyon és az emberi méltóság elleni bűncselekmények, a közlekedési és a gazdasági bűncselekmények területén érvényesültek. Amíg az előbbi két bűncselekmény-kategóriánál a dekriminalizáció összhangot teremtett a társadalmi-gazdasági viszonyokkal, addig az utóbbi két magatartástípus büntetőjogi értékelésének problémái — bár lényegesen csökkentek — nem jutottak végleges megoldáshoz.

Elvi jelentőségű a gazdasági (közelebbről az új Btk. XVII. fejezetének I. Címébe foglalt gazdálkodási kötelezettségeket sértő) bűncselekmények büntetőpolitikai megítélése. Az az álláspont, amely szerint ezen „érdekek védelméhez a büntetőjog a végső eszközt adja, és csak akkor kerül alkalmazásra, ha a gazdasági eszközök és más jogi felelősségi formák már nem bizonyulnak elég hatékonynak" (a XVII. Fejezet miniszteri indokolásából!) jelenlegi — és előreláthető jövőbeli — gazdasági viszonyainkkal összhangban határozza meg e téren a büntetőjog funkcióját. Más kérdés az, hogy a kodifikáció ennek az álláspontnak mennyiben tudott érvényt szerezni. A törekvés irányát a megfogalmazott diszpozíciók olyan új elemei jelzik, mint a célzat felvétele, a népgazdasági érdeksérelem eredménnyé tétele stb. De az is kétségtelen, hogy ezeknek az ún. belső gazdasági bűncselekményeknek a szabályozásában a megváltozott új gazdasági viszonyok között, annak ellenére is továbbéltek a korábbi korszakok büntetőjogi megoldásai.

Ez a probléma még élesebben jelentkezik a mind nagyobb jelentőségre szert tevő közlekedési bűncselekmények területén. Számunkra nyilvánvalónak tűnik, hogy a büntetőjog klasszikus felelősségi rendszerének alkalmazása a közlekedés területén se nem nyújt megfelelő védelmet, se nem kellően preventív hatású.

Mindkét bűncselekmény-kategóriánál az alapproblémát abban véljük felismerni, hogy a még mindig túl széles körben megvont büntetőjogi felelősséghez képest a felelősségre vonás — vagy annak mértéke — esetleges, illetve nincs összhangban a bűnösségi körülményekkel. Ebből következik a megoldás iránya: a keretszerű tényállások konkrétabbá tételével a büntetőjogi felelősség körének szűkítése, s ezzel egyidejűleg a bűncselekmény alanyi oldalához tartozó körülmények nagyobb és differenciáltabb szerephez juttatása, mind a felelősség, mind a büntetés mértékének megalapozásában.

A vizsgált korszak büntetőjogi kodifikációja e feladatot nem tudta maradéktalanul megoldani. Ennek oka nem az „erők" elégtelensége volt, hanem a problémák felmerülésé-

[20] *Horváth* Tibor: i. m. 207. old.

[21] *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3—4. sz. 193. old.

től, széles körben való tudatosulásától eltelt viszonylag rövid idő és a szükséges olyan kutatások, vizsgálatok hiánya, amelynek elvégzése nem a törvényelőkészítés feladata.

A büntetési rendszer

A kriminalizáció és a dekriminalizáció mellett a büntetőjogi reform másik fő területe a büntetési rendszer[22] átalakítása volt. A cél hatékonyabb, azaz olyan büntetési rendszer kialakítása volt, amelynek céltudatos alkalmazásával nagyobb mértékben és tartósabban lehet megelőzni a bűnözést. A hatékonyság növelésének alapvető módszere a differenciálás volt, azaz annak lehetővé tétele, hogy a jogalkalmazó az elkövető személyiségére és a generál preventív szempontokra figyelemmel a joghátrányok széles skálájából választhassa ki a legmegfelelőbbet.

Az új Btk. ezt a célt anélkül érte el, hogy a magyar jogrendszerben korábban ismeretlen jogintézményt honosított volna meg. Nem mintha ennek lehetősége a kodifikáció során nem merült volna fel.[23] Erre azonban nem volt szükség, mert a hatályos büntetési rendszer *a)* elemeinek megfelelő kombinációjával; *b)* alkalmazása feltételeinek jelentős kiszélesítésével; *c)* kisebb mérvű átalakításával, valamint *d)* a Különös Rész büntetési tételeinek reális megállapításával a hazai bűnözésnek megfelelő büntetési rendszer kialakítható volt.

ad a) A korábbi büntetési rendszer elemei kombinációjának fő területe az intézkedések rendszerének kialakítása volt.

A klasszikus büntetőjogi rendszerekkel szemben főleg e század terméke a büntetőjogi joghátrányok dualisztikus rendszerének kialakulása. A klasszikus büntetőjogi iskola késői termékeként megjelent Csemegi-kódex egysíkú büntetési rendszerét a szocialista jogfejlődés már fokozatosan tágította, de az intézkedéseknek még az 1961-es Btk. is csak másodlagos, kisegítő szerepet tulajdonított. Önálló jelentőségre az intézkedések az új Btk.-ban tettek szert. Az önállóságon nem csupán azt értjük, hogy az intézkedések (pontosabban azok egy része) büntetés kiszabása nélkül is alkalmazhatók, hanem főleg azt, hogy alkalmasak a büntetőjog funkciójának megvalósítására.

A törvény az intézkedések célját nem határozza meg, mint ahogy fogalmát sem. A büntetés célját viszont igen, méghozzá újszerűen. Nem hisszük, hogy felismerhető volna olyan differentia specifica, amely az intézkedések célját a Btk. 37. §-ától eltérően határozná meg. Az eltérés nem az intézkedések eltérő céljában, hanem az azonos cél: a bűnmegelőzés eltérő módszerében van. A büntetés lényegi eleme a joghátrány. A malum az intézkedéseknek nem feltétele, nem lényegi elemük. Ebből következik, hogy az intézkedések alkalmazásánál a speciál preventív szempontoknak és a bűncselekmény alanyi oldalához tartozó elemeknek az értékelése az átlagot meghaladó jelentőségre tesz szert.

ad b) A korábban hatályos büntetési rendszer alkalmazási feltételei kiszélesítésének legjelentősebb területei a következők:

Úgy tartják, hogy a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi szabályok, a „fiatalkorúak büntetőjoga" a büntetőjog legdinamikusabban fejlődő része. Ez azonban a fiatalkorúak büntetőjogának elszegényesedésével jár. Ha ugyanis korábban csak a fiatalkorúak büntetőjogában ismert intézmények a büntetőjog általános szabályaivá válnak, csökkennek a fiatalkorúakra vonatkozó speciális, az általánostól eltérő szabályok. Ez az „elszegényesedés" azonban csupán látszat, mert a speciális szabályok általánossá válása nemcsak azt jelenti, hogy azok a jövőben felnőttkorúakkal szemben is alkalmazhatóvá válnak, hanem azt is, hogy a fiatalkorúakkal szemben változatlanul alkalmazhatók lesznek. Tehát nem arról van szó, hogy szűkül a fiatalkorúak büntetési rendszere, hanem „csupán" arról, hogy bővül a felnőttkorúaké.

Büntetőjogi reformunkban ez a fejlődés kétségtelen. Ezt dokumentálva nem is elsősorban a régi Btk. 60. §-a szerinti figyelmeztetésnek a korábban csak fiatalkorúakkal szemben alkalmazható bírói megrovással való felváltására gondolunk, amely inkább formai, mint érdemi módosítás, hanem elsősorban a próbára bocsátás és a pártfogó felügyelet általánossá válására.

A korábbi Btk. büntetési rendszerének elemét képező intézmények kiterjesztésének másik példája a mellékbüntetések önálló alkalmazhatósága. Ez a megoldás nemcsak annyiban nem új, hogy nem honosított meg új joghátránytípust, hanem annyiban sem, hogy a mellékbüntetéseknek (egyes mellékbüntetéseknek) önálló alkalmazhatósága már a Btá. büntetési rendszerének is része volt.

ad c) Az új Btk. megalkotása előtt ismert joghátrányok kisebb mérvű átalakításának két legjelentősebb példája a „napi tételes pénzbüntetés" bevezetése és a szigorított őrizet reformja. Egyik joghátrány lényege se változott meg, megmaradt vagyon-, illetve szabadságelvonásnak. A változás az alkalmazás módjában, illetve feltételeiben következett be. Következésképpen a jogalkotó nem az elkövető helyzetében akart változást előidézni (azt súlyosbítani vagy enyhíteni), hanem az ítélkezési gyakorlatot kívánta

[22] A „Büntetési rendszer" terminológiáját Fonyó Antal értelmezésében használjuk: „A büntetési rendszer a büntetéssel fenyegetett cselekmények miatt a büntető igazságszolgáltatás által alkalmazott jogkövetkezményeknek — büntetéseknek és intézkedéseknek — a közös cél által meghatározott, egységes, integrált rendje". *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk továbbfejlesztésének elvi kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1974. 9. sz. 470. old.

[23] L. *Ficsor* Mihály—*László* Jenő: Elgondolások a büntetési rendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog, 1976. 10. sz. 841. old.

befolyásolni. Hogy ez mennyiben sikerült, erre csak a jövő adhat választ, mert a bírói gyakorlat, mint az új büntetési rendszer egészét illetően, úgy e területen sem mutat még jelentősebb változást.

ad d) A Különös Rész büntetési tételeinek kialakítása során a kodifikációnak mindenekelőtt két alapkérdésre kellett válaszolnia. Az első büntetőpolitikai jelentőségű volt.

a) Ismert tény, hogy a — főleg az 1971. évi 27. sz. tvr.-rel módosított — 1961-es Btk. Különös Részének büntetési tételei és a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlata nem volt összhangban. Ezt — és ennek mértékét — mi sem érzékelteti jobban, minthogy a bíróságok a kiszabott büntetések közel $^2/_3$-ában a törvényi büntetési tétel alsó határa alatt szabták ki a büntetést. Ez a divergencia állandósultnak volt mondható és nagyságrendjében sem igen változott az évek során.

A kodifikáció a büntetési tételeknek azt a feladatot tulajdonította, hogy „az adott tényállás körébe eső *minden cselekmény* értékelését biztosítsa",[24] nem csupán a tipikus esetekét. Így önként adódott a kérdés, miben van a hiba: a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatában, vagy a büntetési tételekben.

Az elmúlt évek során többször megállapítást nyert, hogy a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlata alapvetően megfelel a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló 13/1973. NET számú határozatnak. Az a büntetéskiszabási gyakorlat, amelyben a kiszabott büntetések közel fele pénzbüntetés, 6—7%-a javító-nevelő munka és 40—45%-a olyan szabadságvesztés, amelynek kb. 40%-át a próbaidőre való felfüggesztés miatt nem hajtják végre, megfelelt a magyarországi bűnözés terjedelmének, összetételének és társadalomra veszélyességének is.

Ilyen körülmények között a büntetéskiszabási gyakorlat és a törvényi büntetési tételek közötti összhang megteremtésének egyetlen útja kínálkozott: a büntetési tételek revíziója. A szocialista törvényesség által megkívánt összhangot viszont meg kellett teremteni még akkor is, ha ez az 1961-es Btk. óta követett tendenciával ellentétes irányú következményekre is vezetett.

b) A büntetési rendszer kiépítése és a különös részi büntetési tételek meghatározása során le kellett küzdeni azokat a nézeteket, amelyek a szabadságvesztéssel szemben jelentkeztek. A nemzetközi, de a hazai jogirodalomban is a szabadságvesztésnek szinte csak a hátrányait hangsúlyozták. Ezek a kritikák még nagyobb súllyal esnek latba abban a felfogásban, amely az 1961-es Btk.-t „szabadságvesztés-centrikus"-nak minősítette. Ezek a nézetek a kodifikáció során azért igényeltek behatóbb vizsgálatot, mert az nyilvánvaló volt, hogy a szabadságvesztést nem lehet száműzni büntetési rendszerünkből, és a különös részi büntetési tételekben változatlanul túlsúlyban lesz.

A szabadságvesztés hátrányait nem volna helyes tagadni márcsak azért sem, mert a hátrányok felismerése ad módot azok kiküszöbölésére, illetve hatásuk csökkentésére. De hangsúlyozni kell azokat az előnyöket és funkciókat is, amelyek a szabadságvesztés sajátjai, és a kodifikáció ezt tette.[25] Így a szabadságvesztés megmaradt büntetési rendszerünk egyik lényeges elemének. Módosulásai (a generális minimum felemelése, a végrehajtás új rendje stb.) éppen az említett hátrányok kiküszöbölését célozzák.

A szabadságvesztés-centrikusság „vádja" annak kimutatásán alapult, hogy a törvény különös részi büntetési tételeiben a szabadságvesztés majdnem kizárólagos büntetési nem volt. Nos ezen az alapon az új Btk.-t is joggal illetheti ez a vád, hiszen a szabadságvesztés változatlanul dominál.[26]

A szabadságvesztés-centrikusság vádja annak a hibás vizsgálati módszernek az eredménye, amely a Különös Rész vizsgálatából von következtetést a törvénykönyv egészére. Megfeledkezik ez a vizsgálati módszer arról, hogy a büntető törvénykönyveknek Általános és Különös Részre való hagyományos felosztása csupán jogszabályszerkesztési módszer, amely a rövidséget, az ismétlések elkerülését célozza. Ebből a szerkesztési módszerből következik, hogy az Általános Rész szabályai a Különös Rész egészére és részleteire is vonatkoznak. Ez azonban nemcsak az Általános Részbe foglalt felelősségi, értelmezési, hatályt meghatározó szabályokra, hanem a büntetési rendszer (értve ezen a büntetéskiszabás szabályait is) szabályaira is érvényes.

Könnyű ezt belátni, ha pl. az intézkedésekre gondolunk. A kodifikátor választhatott volna olyan törvényszerkesztési módszert is, hogy az intézkedések alkalmazása általános feltételeinek meghatározása helyett a Különös Rész „büntetési tételei"-ben sorolta volna fel az alkalmazható intézkedéseket és alkalmazásuk feltételeit. E módszer folytán nyilván tovább oldódott volna a szabadságvesztés-centrikusság látszata.

A kritizált felfogás másik hibája az ún. absztrakt büntetési tétel jelentőségének túl-, illetve egyoldalú értékeléséből fakad. Ez a nézet az absztrakt büntetési tételnek értékmérő szerepet tulajdonít, amely valamely bűncselekmény társadalomra veszélyességének fokát fejezi ki. A büntetési tételeknek ezt a funkcióját nem lehet elvitatni, különösen azt a szerepet

[24] *Györgyi* Kálmán: A büntetéskiszabás elvi kérdései és a kodifikáció. Jogtudományi Közlöny, 1977. 3. sz. 134. old.

[25] *Ficsor* Mihály—*László* Jenő: Elgondolások a büntetési rendszer továbbfejlesztéséről. Magyar Jog, 1976. 10. sz. 873. old.

[26] Az 1978. évi IV. törvény különös részi büntetési tételeinek 97,5%-ában szerepel a szabadságvesztés büntetési nemként, 78,4%-ában pedig kizárólagos (helyenként a halálbüntetéssel alternatív) büntetésként.

nem, amelyet a különböző társadalomra veszélyességű bűncselekmények egymáshoz való viszonyításában tölt be. A büntetési tételnek ez a funkciója azonban nem öncélú, hanem a konkrét büntetés determinálását szolgálja. A konkrét büntetés meghatározásában azonban a különös részi büntetési tétel csak az egyik elem. A másik, a büntetés kiszabásának szempontjai és szabályai. Csak a kettő együttes értékeléséből lehet következtetni arra, hogy egy Büntető Törvénykönyv a szabadságvesztést vagy más joghátrányt preferál-e vagy sem.

Ilyen vizsgálat eredményeként a szabadságvesztés-centrikusság vádja megdől. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy bíróságaink a „szabadságvesztés-centrikus törvény" alapján törvénysértés nélkül folytattak olyan büntetéskiszabási gyakorlatot, amelyben a szabadságvesztés — különösen a végrehajtandó szabadságvesztés — korántsem dominál.

A büntetőeljárás

A magyar szocialista büntetőeljárást első ízben a büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény szabályozta átfogóan. Ez a jogalkotás a felszabadulás utáni jogfejlődést tetőzte be, amely a burzsoá eljárási rendszer felszámolásában és a szocialista büntetőeljárási rend fokozatos kiépítésében öltött testet. Ehhez képest „az 1962. évi kódex tulajdonképpen nem egészen új jogalkotás".[27] Annak következményei, hogy az új anyagi jogot nem követte egy tartalmában is új eljárási kódex, a gyakorlatban hamar kiütköztek. Az 1966. évi 16. sz. tvr.-rel megalkotott Novella már jelezte a fejlődés útját, de — jellegénél fogva — az eljárás egészét nem tudta átalakítani. Erre az 1973. évi I. törvény volt hivatott.

1. Az 1970-es évek büntetőeljárási jogi kodifikációja az eljárás hatékonyságának fokozását tűzte ki célként. A hatékonyság növelésének alapvető módszere a lényegében egységes eljárási rend ún. belső differenciálása volt. A differenciálás alapját az ügyek eltérő jellege képezte. Ez a jelleg a differencálás két módját tette lehetővé: az ügyek meghatározott csoportjaira az általánostól eltérő eljárási rend kialakítását és az általános eljárás differenciálását.

Az ügyek meghatározott csoportjaira irányadó, az általánostól eltérő eljárás kialakítása a kodifikáció számára nem jelentett újszerű feladatot, hiszen a magánvádas eljárás, a fiatalkorúakkal és a katonákkal szembeni eljárás, „az előállításos eljárás" és az, amelyik pénzbüntetés kiszabását tárgyalás tartása nélkül is lehetővé tette, a módosított 1962. évi Be-ben is ismert volt. Ehhez képest az 1973. évi I. törvény az említett eljárásjogi intézményeket „csak" egységesebb rendszerbe foglalva, következetesebben illesztette be a büntetőeljárás egészébe, és azokat — az alapelvek érintetlenül hagyása mellett — a gyakorlati igényeknek megfelelően reformálta. Mindez azonban a kitűzött cél eléréséhez önmagában nem volt elegendő.

A büntetőeljárás hatékonyságát csak az addig egységes, általános eljárási rend differenciálásával lehetett fokozni. Az 1971. évi 28. sz. tvr.-rel ehhez megteremtődtek az anyagi jogi feltételek. A bűncselekmények felosztásának nem a büntetőeljárás differenciálása volt az oka és a célja, hiszen az másként is megvalósítható. Az anyagi jog differenciálása azonban elvibbé, megalapozottabbá és könnyebben megoldhatóvá tette az eljárás differenciálását.

A büntető Novella a büntetőeljárás két fajtájának kialakítását nem csupán megkönnyítette, hanem annak alapjául is szolgált. Ezt nem a formai jegyek (bűntett-vétség: bűntetti-vétségi eljárás), hanem elsősorban az bizonyítja, hogy az elkülönült eljárási formák hatálya lényegében megfelelt az elnevezésében is tükröződő bűncselekményi kategóriának. A megfelelés — 1973-ban — két okból sem lehetett teljes.

A büntető Novella — miként az új Btk. is — a bűncselekmények felosztásának alapjául a társadalomra veszélyesség fokát választotta. Ez az ismérv elegendő annak meghatározásához, hogy anyagi jogi szempontból mely ügyekben indokolatlan az egyszerűsített eljárási formák szerint eljárni. Nem öleli fel azonban azokat az eljárási szempontokat, amelyek ugyanilyen hatásokkal járnak. Következésképpen: a kétfajta eljárási rend kialakításakor — az anyagi jog módosulása ellenére is — az anyagi és eljárásjogi szempontokat kombináló megoldást kellett választani.

A „meg nem felelés" másik oka átmeneti jellegű volt. 1973-ban ui. a bűntetti eljárás hatálya nem terjedt ki minden bűntettre és a vétségi eljárás a bűntettek — főleg gyakorlati előfordulását tekintve — jelentős körét is átfogta. Ez az 1971-es büntető Novella azon „korlátozottságának" tudható be, hogy nem tudta következetesen kialakítani a bűntettek, illetve a vétségek körét. Amint ezt az új Btk. az egyes bűncselekmények társadalomra veszélyességének reális értékelésével elvégezte, a bűncselekmények felosztása és az eljárás két formájának kialakítása — említésre nem méltó kivételtől eltekintve — összhangba került.

a) Az új Be előkészítése során az átlagosat meghaladó jelentőségre tett szert a kódex szerkezetének kialakítása. Erről annál is inkább szólni kell, mert a kódex szerkezetét — főleg a gyakorlat részéről — erősen kritizálták. A szerkesztési problémák két kérdés körül csoportosultak. Az egyik a bűntetti-vétségi eljárás bevezetésének kapcsán merült fel.

Az eljárás két típusát három módon lehetett szabályozni. Az egyik megoldást az akkor hatályos jog, az 1962-es Be kínálta. Ennek a

[27] *Király* Tibor: A magyar büntető eljárásjog harminc éve. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3—4. sz. 209. old.

lényege abban foglalható össze, hogy az általánostól eltérő, ún. egyszerűsítési szabályok az adott jogintézmény általános szabályozása mellett nyertek elhelyezést. Ez a megoldás a bonyolultsága mellett azért sem volt elfogadható, mert a kódex szerkezete nem juttatta volna kifejezésre a kétfajta eljárási rend létét.

A másik megoldási módot a régi Bp (az 1893. évi XXXVII. törvénycikk) kínálta. Erre figyelemmel úgyis fel lehetett volna építeni a kódexet, hogy a kétfajta eljárást önállóan, teljes terjedelmében, egymástól függetlenül szabályozzuk. A joganyag ilyen elrendezése a fentebb említett szempontból a kódex szerkezetét elfogadhatóvá tette volna, de a törvény terjedelmének jelentős növelésével, számtalan ismétléssel, vagy a közérthetőséget veszélyeztető utalásszerű megoldásokkal járt volna.

Ma már a gyakorlat is igazolja, hogy az új Be szerencsésen választotta azt a szerkezetet, amely eljárási szakaszonként, önállóan (önálló fejezetben), de egymásra tekintettel (a bűntetti eljárás alapulvételével) rendezte el a bűntetti és a vétségi eljárás szabályait.

b) Az új Be szerkezetének azonban az előbbieken is túlmutató jelentősége van. Egy jogszabály szerkezete nemcsak a joganyag rendezésének, áttekinthetősége és megérthetősége megkönnyítésének célját szolgálja, hanem — főleg egy kódexnél — érdemi állásfoglalást is takar. Amíg ez az anyagi jogi kódexek esetében eléggé közismert (pl. a Különös Rész fejezeteinek tartalma és sorrendisége), addig erről az eljárási törvénykönyvek alkotásánál kevesebb szó esik.

Az eljárási kódexek felépítésének hagyományos szerkezete a joganyagnak statikus és dinamikus részre osztását mutatja. Valójában azonban az ún. statikus rész sohasem volt híján a dinamikus szabályoknak. Az új Be nemcsak formailag, hanem tartalmilag sem viseli magán ezt a megkülönböztetést. A bizonyításról szóló IV. fejezetnek a statikusnak tekintett rendelkezések közzé iktatása áttörte a hagyományos szerkesztési módot. Az 1973. évi I. törvény I—V. fejezetébe foglalt joganyag ma inkább jellemezhető általánosságával, mint statikusságával.

A bizonyítási eszközöknek (eljárásoknak) és a kényszerintézkedéseknek a nyomozást szabályozó rendelkezések közül történt kiemelése (lásd az 1962. évi 8. sz. tvr. VII. fejezetét) és általánossá tétele egyértelműbben tükrözi a nyomozásnak a büntetőeljárásban elfoglalt helyét, önállóságát, a büntetőeljárás két fő szakaszának viszonyát. A Be I—V. fejezetének az eljárás mindkét fő szakaszára vonatkozó érvényességének hangsúlyozása ugyanakkor növeli az eljárás törvényességét, magasabb igényeket támaszt a nyomozással szemben, és gazdagíthatja a bíróság bűnmegelőzési tevékenységét.

2. Az 1973-as Be megalkotásakor a büntetőeljárás korszerű rendszere kialakításának előfeltétele volt a büntetőeljárás alapelveinek meghatározása. Annak hangsúlyozása, hogy a kódexnek csupán a büntetőeljárás alapelveit kell tartalmaznia, az elmúlt évtized bírósági szervezeti joga fejlődésének következménye volt. Ezt a fejlődést az igazságszolgáltatás egységesítése jellemzi. Ennek során vált nyilvánvalóvá, hogy azokat az eljárási elveket, amelyek az igazságszolgáltatás egészét áthatják és jellemzik, egyetlen eljárási rendszer sem sajátíthatja ki. Ez nem jelenti azt, hogy az igazságszolgáltatásunkat jellemző ún. szervezeti alapelvek a büntetőeljárás során ne érvényesülnének, de ezek nem fogalmazhatók meg a büntető eljárás alapelveiként. Ebből adódik az a következtetés, hogy a büntetőeljárási kódexnek alapelvként az ún. működési elveket kell megfogalmaznia.

Ismert, hogy sem a jogtudományban, sem a jogalkotási gyakorlatban nem egyértelmű, melyek a szocialista büntetőeljárás alapelvei. A kódex I. fejezete I. Címének megalkotásával a jogalkotó csupán azt juttatta kifejezésre, hogy az ott megfogalmazott elvek alapulvételével építette fel a büntetőeljárás rendjét. Az alapelveknek a részletes szabályozást determináló hatását a jogalkotó igyekezett következetesen érvényre is juttatni.

Az 1973-as Be-ben megfogalmazott alapelvek közül kiemelkedik az ártatlanság vélelmének és a védelvnek a kodifikálása. Ezzel kapcsolatban a törvény előkészítésére különösen két feladat hárult: az alapelv lényegének feltárása és pontos megfogalmazása, valamint az alapelv következetes érvényesítése az eljárás részletes szabályozása során. Ez utóbbi bizonyult nehezebb feladatnak, bár az előző sem volt problémamentes.

A védelv meghatározását készen kínálta a jogalkotás és az eljárásjog tudománya. Szövegében az ártatlanság vélelmének definíciója nem, vagy alig tér el az ismert meghatározásoktól. Azonban míg a védelv megfogalmazása a kódexben fedi annak tartalmát is, addig az ártatlanság vélelmének szövege és valós tartalma között ellentét van. Az 1973-as Be-ben az ártatlanság vélelme nem vélelem (praesumptio), hanem — Király Tibor felfogását követve — a terhelt eljárásjogi helyzetét (a terhelt kötelességeit és jogait, valamint a hatóságoknak a terhelttel kapcsolatos kötelezettségeit és jogait) jellemző tétel.

Az említett két alapelvnek a részletes szabályozásban történő érvényesülését illetően azonban fordított volt a helyzet. Mi sem bizonyítja jobban annak az állításnak az igazságát, hogy az ártatlanság vélelme — kifejezett törvényi megfogalmazás hiányában is — már korábbi eljárási jogunkban is érvényesült, mintsem az, hogy az új Be a terhelt helyzetét illetően lényegében a korábbi szabályokat vette át. A védelv érvényesülését viszont a korábbi rendelkezésekhez képest kiteljesítette a jogalkotó. Ennek legjellemzőbb példája az ún. bírói vád

eltörlése. A védelvhez való ragaszkodás kitűnik abból is, hogy amikor a gyakorlat feltárta a védelv szabályozásának egyik gyengeségét (az indokolatlan védelejtést), a jogalkotó a védelv „gyengítése" helyett a speciális jogorvoslathoz (a legfőbb ügyész óvási jogához) folyamodott.

A büntetésvégrehajtás

1. Az 1970-es évek büntetőjogi fejlődésének sajátosságait vizsgálva, már utaltunk a fejlesztés és a jogi szabályozás komplexitására. „Régi pönológiai felismerés, hogy hatékony büntetési rendszer nem képzelhető el a büntetőpolitikai célkitűzések elérését biztosító, korszerű büntetésvégrehajtás nélkül."[28] Márpedig az elmúlt évtized büntetőjogi reformjának egyik fő célja a hatékony büntetési rendszer kialakítása volt. Így nem szorul bővebb magyarázatra annak indoka, hogy miért képezte a jogrendszer reformjának szerves részét a büntetésvégrehajtás egész rendszerének továbbfejlesztése is.

A „büntetésvégrehajtás egész rendszerének továbbfejlesztése" kifejezés jól jellemzi az elmúlt évtized kodifikációjának következő két fő jellemvonását,

a) A büntetésvégrehajtási jog a XIX. századi büntetőjogi fejlődés terméke. Annak eredményeként, annak alapján, azzal egyidejűleg — vagy kissé késleltetve — fejlődött ki. Mivel a klasszikus büntetőjogi iskolán felépülő büntető törvénykönyvek büntetési rendszerében a szabadságvesztés dominált, érthető, hogy a büntetésvégrehajtási jog a szabadságvesztés végrehajtásának joga volt. Azokban a büntetési rendszerekben, amelyekben a szabadságvesztés a joghátrányok csupán egyik, ha még oly jelentős eleme is, a büntetésvégrehajtás jogának fel kell ölelnie a büntetési-intézkedési rendszer minden egyes elemét. Ellenkező esetben fennáll annak a veszélye, hogy a szabadságelvonással nem járó joghátrányok nem töltik be a feladatukat, hatástalanokká válnak. Ez gátolja annak a büntetési rendszernek a működését, amelynek lényegét az egyes elemek léte és azok kölcsönhatása képezi.

Olyan joggyakorlat esetében pedig — és ez jellemző hazánkra is! —, amikor a szabadságvesztés végrehajtása csupán $^1/_4$-e—$^1/_3$-a az egyéb büntetések végrehajtásának, a jogalkotás törvényessége szempontjából sem megnyugtató, hogy a büntetések többségének végrehajtásáról alacsony szintű jogszabályok rendelkeznek.

A büntetések és az intézkedések végrehajtásáról szóló 1979. évi 11. sz. tvr. jelentősége azonban nemcsak abban ismerhető fel, hogy felszámolta ezeket a hiányosságokat, hanem abban, hogy tartalmilag is, elveiben, módszereiben is egységes büntetésvégrehajtási kódexet alkotott.

b) Egyet kell érteni Fonyó Antalnak azzal az értékelésével, hogy az 1965—1976-os évtizedben „a büntetésvégrehajtás eddig még soha nem tapasztalt ütemű és tartalmú fejlődésen ment át".[29] Fonyó Antal helyesen ismeri fel e fejlődés lényegét is, amikor nemcsak az addig elért eredményeket, hanem a megnyílt perspektívákat emeli ki. Ilyen körülmények között a büntetésvégrehajtás egységes szabályozását célul tűző kodifikáció joggal támaszkodhatott a tételes jogra (különösen az 1966. évi 21. sz. tvr.-re, és az 1975. évi 20. sz. tvr.-re), méginkább annak gyakorlati tapasztalataira. A megőrzött, a megszüntetett, illetve továbbfejlesztett intézmények közül csupán egyet emelünk ki.

Elsősorban büntető anyagi jogi megfontolások vezettek arra az eredményre, hogy az új Btk. a szabadságvesztést mint egységes büntetési nemet tartotta fenn. Azt azonban már döntően büntetésvégrehajtási szempontok határozták meg, hogy az egységes szabadságvesztés végrehajtása differenciáltan történjék. Erre változatlanul alkalmasnak mutatkozott a büntetésvégrehajtási fokozatok rendszere.

A kodifikációt megelőző időszak fontos tapasztalati ténye volt, hogy minden erőfeszítés ellenére sem sikerült az 1966. évi 21. sz. tvr.-rel bevezetett négy büntetésvégrehajtási fokozat tartalmát úgy kialakítani, hogy azok egymástól jól elkülönülő rezsimeket jelentsenek. Önmagában a fokozatoknak négyről háromra csökkentése ezt a problémát nem oldja meg. Ellenkezőleg! A büntetésvégrehajtás feladatainak megfelelő rezsimek determinálják a kialakítandó fokozatok számát.

A szabadságvesztés végrehajtási rezsimjének tartalmát az elítélt jogai és kötelességei képezik. Ezek az elítéltek helyzetét alapvetően két területen szabályozzák: az intézeten belüli élet és a külvilággal való kapcsolat. A korábbi szabályozás hiánya nemcsak az volt, hogy a rezsimek differenciálásának alapjául főleg formális elemeket használt fel, hanem, hogy az elítélti jogok, kötelességek közül a külvilággal való kapcsolat szabályozására (megengedésére-tiltására) helyezte a hangsúlyt. Ez nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy az elítélt néha azokban a külvilági kapcsolatokban (pl. hozzátartozókkal való levelezés) is korlátozva volt, amely fejlődésére pozitíven hatottak, hanem azzal is, hogy nem adott jelentőségének megfelelő hangsúlyt az intézeti belső életnek. A Bv Kódex-nek nevezett 1979. évi 11. sz. tvr. ezt a hibát úgy korrigálta, hogy a büntetésvégrehajtási fokozatok elkülönülésének alapjává a büntetésvégrehajtási intézeten belüli élet szabályait (az izoláltság mértéke, a felügyelet és az ellenőrzés módszere és mértéke, az elítéltek életének irányítottsága stb.) tette.

A büntetésvégrehajtási fokozatok tartalmát

[28] *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 303. old.

[29] *Fonyó* Antal: Büntetési rendszerünk fejlődése a felszabadulás után. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3—4. sz. 198. old.

képező rezsimek kialakítása mellett, ezek értékét az új Btk. azzal is emelte, hogy a feltételes szabadság mértékét a fokozattól tette függővé. Ennek különösen nagy a jelentősége egy olyan rendszerben, amelyben a törvényben, vagy az azon alapuló ítéletben meghatározottnál súlyosabb vagy enyhébb fokozatba utalásra, mind az elítéléskor, mind pedig a végrehajtás alatt lehetőség van.

2. „Jogrendszerünkben a büntetésvégrehajtási jog az egyik legkevésbé kiművelt jogágazat."[30] Ennek következtében a kodifikációra — többek között — három kérdés megválaszolása várt: mi a büntetésvégrehajtási jog tárgya és terjedelme, mi a szerepe a bíróságnak a büntetésvégrehajtásban.

a) A kodifikáció nem tekintette feladatának — mint ahogy az nem is jogalkotási jogkör —, hogy állást foglaljon a büntetésvégrehajtási jog tárgya körüli tudományos vitákban. Azáltal azonban, hogy a kodifikáció tárgyául minden büntetőjogi büntetés és intézkedés végrehajtásának szabályozását választotta, a tételes jogi szabályozás feltehetően azokat az irányzatokat erősíti, amelyek e jogágazat tárgyát a szabadságvesztés végrehajtásánál tágabban vonják meg.

b) Az 1973-as Be kodifikációjakor a XVIII. (Különleges Eljárások) és a XIX. fejezet (a határozatok végrehajtása) kialakítása egyrészt a kódex szerkezete kérdéseként merült fel, másrészt a hangsúly az e fejezetekbe foglalt egyes jogintézményeknek az eljárás egyszerűsítését szolgáló szabályozására helyeződött. A büntetőeljárás és a büntetésvégrehajtási jog kapcsolata, elhatárolása elvi éllel nem vetődött fel, mert törvényességi és gyakorlati szempontból az volt jelentős, hogy egyes büntetésvégrehajtási kérdések eljárása következetesen és részletesen szabályozást nyerjen.

A büntetésvégrehajtás egységes és átfogó szabályozása során azonban a két jogágazat viszonyának kérdése élesen merült fel. A jövőben elvégzendő kutatások, elemzések és gyakorlati tapasztalatok lesznek hivatottak eldönteni azt, hogy a jogi szabályozás által adott válasz menynyiben alkalmas e probléma megoldására, a két jogágazat viszonyának (összefüggésének és elhatárolásának) a megválaszolására. Ez a „válasz" a Be XVIII. és XIX. fejezetének az 1979. évi 11. sz. tvr. általi módosításából, illetve a tvr. első részének tartalmából következtethető ki, és abban foglalható össze, hogy a büntetésvégrehajtás anyagi jogi intézményeinek eljárását szabályozó rendelkezések akkor sem tekinthetők a büntetőeljárás részének, ha a büntetőeljárás modellül szolgál vagy kisegítő szerepet tölt is be a büntetésvégrehajtás eljárásának szabályozásában.

c) Felszabadulás utáni jogfejlődésünkben az önálló ügyészi szervezet kialakulásával vette kezdetét az a folyamat, amelynek eredményeként a bíróságok mind nagyobb szerepet töltenek be a büntetésvégrehajtásban. Ebben a folyamatban három szakaszt különböztethetünk meg:

Az első 1954-től az 1961-es Btk., illetve az 1962-es Be hatályba lépéséig tart. Ebben az időszakban a bíróság szerepe a büntetés végrehajtásáról való gondoskodásban merült ki, azaz azoknak az adminisztratív-igazgatási teendőknek az ellátásában, amelyek biztosítják a büntetés foganatosítását, érvényesülését.

Az új Büntető Törvénykönyv, illetve az 1979. évi 11. számú tvr. hatályba lépéséig terjedő korszak elvi jelentőségű újításai azok a rendelkezések, amelyek a szabadságvesztés végrehajtása során a legalapvetőbb kérdések (büntetésvégrehajtási fokozat, feltételes szabadságra bocsátás, pártfogó felügyelet) érdemi eldöntését a bíróság hatáskörébe utalták. Ez egy új szervezeti forma (a büntetésvégrehajtási bíró, majd a hivatásos pártfogói hálózat) kialakításával járt együtt, amely a bírósági szervezeten belül mindinkább önállósult és nagyobb jelentőségre tett szert. E szervezet működésének a Be különleges eljárásai biztosítottak megfelelő kereteket.

Az új Btk. büntetési-intézkedési rendszere és az új büntetésvégrehajtási tvr. a vázolt jogfejlődésnek egyenes folytatása, magasabb szintre emelése, de korántsem lezárása és betetőzése. A fejlődés magasabb szintjén ui. újszerű és — talán minőségileg is — más problémák jelentkeznek. A büntető anyagi, eljárási és végrehajtási jog tudományának együttesen is választ kell adnia — Horváth Tibor által kitűzött feladatok[31] mellett —:

— hol határolódik el a büntető anyagi jog (a büntetési-intézkedési rendszerre vonatkozó joganyag) a büntetésvégrehajtás anyagi jogától;

— kell-e, és ha igen, milyen mértékben önállósulnia a büntetésvégrehajtás eljárási jogának, meddig tölthet be a Be kisegítő szerepet; a jogalkotás törvényességének (rendelet vagy utasítás) fejlődéséhez is nagyban hozzájárulhat a büntetésvégrehajtás ún. igazgatási jellegének tisztázása;

— egyedi jelenségnek tekintsük-e csupán vagy egy fejlődés kezdetének a rendes bírói jogorvoslat bevezetését a büntetésvégrehajtásban;

— a bírósági szervezet egészét, sőt a bíróság funkciójának (jogvita eldöntésére vagy másra is hivatott szervezet) megítélését érinti a pártfogó felügyelet meghonosítása, esetleg kiterjesztése, pl. az ún. családjogi bíróság koncepciójának elfogadása esetén.

László Jenő

[30] *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 304. old.

[31] *Horváth* Tibor: Gondolatok a büntetésvégrehajtási jog kodifikációjához. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 304. old.

Gazdasági büntetőjogunk történeti áttekintése

A gazdasági büntetőjog szükségszerűen együtt alakult, fejlődött az állam gazdaságpolitikájával és a gazdaságpolitikai koncepciót kifejező gazdaságigazgatási szabályokkal.[1] A gazdaságpolitika és a gazdaságigazgatási szabályok a történelem során gyakran változtak, s a büntetőpolitikára gyakorolt hatásukra tekintettel a gazdasági büntetőjog szabályai nem voltak olyan hosszú életűek, mint a hagyományos büntetőjog rendelkezései.

A gyakran változó és szerteágazó gazdaságigazgatási joganyagot a szabályozás tárgyát tekintve két csoportba sorolhatjuk. Az egyik csoportba a termelésre és a fogyasztásra, a másikba pedig a pénzgazdálkodásra és a pénzügyi igazgatásra vonatkozó államigazgatási rendelkezések tehetők. E kettéosztás nem egyszerűen a tárgy szerinti megkülönböztetést juttatja kifejezésre, hanem — mint látni fogjuk — a hozzájuk kapcsolódó büntetőjog történetében is jelentős különbségek mutatkoznak. E történeti fejlődésben négy időszakot különböztetünk meg. E négy szakaszt megelőzően és követően is születtek olyan büntetőjogi szabályok, amelyek az állam gazdaságpolitikáját szolgálták, de a büntetőpolitika fejlődését, alakulását ezek az időszakok jellemzik.[2]

Olyan büntetőjogszabályokat, amelyek hosszú ideig hatályba voltak és értelmezési gyakorlatuk még napjaink jogalkalmazására is hatást gyakorolnak, az első világháborút követő években alkottak.[3] A büntetőpolitika fejlődésében a második állomást a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 8800/1946. M. E. sz. rendelet jelentette. Ez a rendelet a büntető tényállások szerkezetét illetően lényegében a felszabadulás előtti kodifikáció technikáját vette át, de a büntetési tételeiben már az alig fokozható maximumig jutott. Már ezt a rendeletet megelőző jogalkotásokban is fokozatosan emelkedtek a büntetési tételek, s a súlyos büntetések kilátásba helyezésével az 1950-es évek jogszabályai sem fukarkodtak.

A gazdasági büntetőjog fejlődésének harmadik állomása 1950-re tehető. Ebben az évben az új büntető törvénykönyv általános része és a társadalmi tulajdon védelméről szóló jogszabály mellett törvényerejű rendeletet hoztak a tervgazdálkodás védelméről, a deviza- és a pénzügyi bűncselekményekről. Az 1950-es évek elejét a jogalkotásai mellett a jogalkalmazás gyakorlata tette emlékezetessé. A jogszabályok jelentős mértékben kiterjesztették a büntetőjogi felelősséget, s a jogalkalmazás esetenként még ezt a széles keretet is tovább tágította. Az 1950-es évek második felében lényegében ugyanazok a jogszabályok voltak hatályban, alkalmazásukra azonban a korábbiakhoz képest csak elenyésző mértékben került sor.

A gazdasági büntetőjog fejlődésének negyedik állomását a szocialista büntető kódexek fémjelzik. Az 1961. évi első szocialista kódex először foglalta a különös részébe a gazdasági büntetőjogot és szabályozásában új elvekre épített. A korábbi jogszabályok is tartalmaztak ún. materiális elemeket (gazdasági érdeksérelem, jelentős érték stb.), a szankciók alkalmazásának alapját azonban többnyire az igazgatási szabályokba foglalt kötelességek vagy tilalmak megszegése képezte. Az 1961. évi V. törvény az ún. formális védelem helyett a materiális érdeksérelemre építette a büntetőjogi felelősség szabályait. A következő büntető kódex, az 1978. évi IV. törvény a gazdasági bűncselekmények új csoportosításával differenciáltabb büntetőpolitikai szemléletet juttatott kifejezésre és a büntetőpolitikai koncepciót pontosabb kodifikációs technikával valósította meg.

Pénzügyi bűncselekmények

Az adócsalás fogalma a büntetőjogban tulajdonképpen inflációs termék — írta *Angyal* —, mert a magyar pénzügyi jognak hagyományos fogalma a jövedéki kihágás volt. A jövedéki kihágás több volt, mint általában a kihágás, mert fogházzal is büntethető volt és a törvényszékek ítélkeztek vele kapcsolatban. A jövedéki kihágás tehát a pénzügyi közigazgatás és a büntetőjog határán mozgó fogalom volt, s ezért nem tudott polgárjogot nyerni egyik helyen sem. A társadalom nem érezte a jövedéki kihágások kriminális jellegét, de a pénzügyi közigazgatás számára is jobban megfelelt a sajátos eljárás, mint a kriminalizálás. Közönséges kihágássá azonban azért nem volt lefokozható, mert elbírálásához sajátos szakértelemre volt szükség és jelentős védelmet igénylő állami érdekeket sértett.[4]

[1] Az állam gazdasági tevékenységét — a gazdálkodás rendjének kialakítását, a gazdálkodás irányítását és ellenőrzését — elhatároljuk a gazdálkodó egységek, a vállalatok tevékenységétől. Az egyes gazdálkodókat károsító cselekményeket nem tekintjük gazdasági bűncselekményeknek, ezért a történeti visszapillantás nem terjed ki a kapitalista gazdálkodásban előforduló hamis csődökre, hitelezési csalásokra vagy a szocialista gazdasági rendben a társadalmi tulajdont károsító cselekményekre. Lásd részletesen *Wiener* A. Imre: A gazdasági bűncselekmények fogalmáról. Állam- és Jogtudomány, 1979. 42—65. old.

[2] A Tanácsköztársaság büntetőpolitikája ebben az anyagban nem kerül feldolgozásra. Ezt a kérdést tárgyalja legutóbb *Pintér* Jenő: A Tanácsköztársaság büntetőjoga c. előadásában „A magyar büntető törvényhozás száz éve" témájú nemzetközi tudományos konferencián. Jogász Szövetségi értekezések. MJSZ. Bp. 1979. 101—102. old.

[3] A legfontosabbak: 1920. évi IX. törvény az árdrágító visszaélésekről, XXXII. törvény az adócsalásról és az 1922. évi XXVI. törvény a fizetési eszközökkel elkövetett visszaélésekről.

[4] *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. 8. köt. Adócsalás. Athenaeum, Bp. 1930. 42—43. old.

A pénzügyi kormányzat a büntetőeljárást akarta szembe állítani a jövedéki eljárás hatástalanságával. A jövedéki eljárás egyik szabálya ugyanis az volt, hogy ha a gyanusított személy a legkisebb bírságot hajlandó volt megfizetni, akkor az eljárást meg kellett szüntetni. Ha az elkövető látta azt, hogy a büntetés alól nem mentesülhet, egyszerűen felajánlotta a bírság megfizetését és ezzel a további jogkövetkezmények alkalmazásának útját állta. Az ilyen eljárás tehát nem riasztotta el az adózókat a kincstár megrövidítésétől. „Ez a megfontolás indította a kormányt arra az elhatározásra, hogy a jövedéki kihágások rendszerével szakítva, a kincstár szándékos megkárosításának cselekményét közönséges bűncselekménynek minősítse."[5]

Az adócsalásra vonatkozó törvényi rendelkezések és az ezeknek alapjául szolgáló jogi és etikai elgondolás nem tudott beidegződni a társadalmi közfelfogásba és sem a bíróságokon, sem a pénzügyi igazgatáson keresztül nem harcolta ki magának azt a jelentőséget, amit a törvény neki szánt. „Ha a büntetőjog az adóügyekben eleddig csődöt mondott, ennek oka egyfelől az adócsalás tényálladékának bizonyítása körüli nehézség, másfelől a bíróság ellenszenve, mely az idegen és többnyire igen bonyolult bűnügyekkel szemben megnyilvánul. A pénzügyi hatóságok — észlelve a támogatás hiányát s e kedvetlenséget — az esetek nagy számában tartózkodnak az ügy bírói útra terelésétől."[6]

Az adócsalás büntetőjogi fogalma mellett tovább élt a jövedéki kihágás és a súlyos jövedéki kihágás kategóriája is. Ez utóbbi különösen akkor jutott büntetőjogi jelentőséghez, amikor a 8800-as rendelet a súlyos jövedéki kihágást is besorolta azok közé a bűncselekmények közé, amelyeknek a büntetési tételeit felemelte.

Az 1920. évi XXIII. törvény szerint adócsalást képez az a cselekmény, amelyet adóról vagy egyéb köztartozásról rendelkező törvény kifejezetten adócsalásnak minősít. Később ezt a meghatározást egy pénzügyminiszteri rendelet akként módosította, hogy a törvény mellett „szabály"-t is feljogosított adócsalás megállapítására.[7] A büntetőjogi keretténállást különböző jogszabályok töltötték ki tartalommal.[8]

Az első világháborút követően kialakított keretszabályozás technikája csak 1959-ben változott meg. Ekkor ugyanis a törvény valamennyi adónem szempontjából egységesen határozta meg a bűntettnek minősülő magatartásokat és csak olyanokat rendelt büntetni, amelyek valamennyi adónem tekintetében megvalósulhattak. Ezzel feleslegessé vált a büntetőjogi keretet kitöltő egyes adónemek felsorolása. A törvényi tényállás új megfogalmazásának eredményeként olyan adóelvonás is büntethetővé vált, amelyre nézve korábban nem volt keretet kitöltő jogszabály.

Az adócsalás mellett a fizetési eszközökkel elkövetett visszaéléseket is bűncselekménnyé nyilvánították az első világháború után. Az 1922. évi koronaromlás a gazdasági visszaéléseknek több, addig ismeretlen új formáját is eredményezte. Ezek közül bűncselekménnyé nyilvánították a külföldi fizetőeszközök nyerészkedési célból történő adásvételét, a magyar pénznek külföldre kiajánlását, a külföldi valuták be nem szolgáltatását, továbbá a pénz értékével kapcsolatos rémhírterjesztést.

A fizetési eszközökkel elkövetett visszaélésekre vonatkozó büntetőjogi rendelkezéseket a tervszerű devizagazdálkodás védelméről rendelkező 1950. évi 30. tvr. szabályozta új szempontok szerint. Ez a tvr. nyolc fejezetbe és ötvenhat paragrafusba foglalta a különféle kötelezettségeket és tilalmakat. Rendelkezett a fizetési eszközök és az arany (platina) forgalmának korlátozásáról, az értékpapírokról és követelésekről, a pénztartozásokkal kapcsolatos szabályokról, az áruforgalomról, az utazási forgalomról, az aranytárgyak és platinatárgyak forgalmáról, valamint az egyéb vagyontárgyakról. A tvr. IX. fejezete tartalmazta a büntető rendelkezéseket.

A pénzügyi bűncselekményekről szóló büntetőjogi szabályozás 1954-ben annyiban változott, hogy a 3. tvr. a vámbűntetteket kiemelte a pénzügyi bűncselekmények köréből és önálló törvényi tényállást alkotott ezzel kapcsolatban.

Az első szocialista btk. a pénzügyi bűntettek közé a devizagazdálkodást sértő bűntettet, az adócsalást és a vámbűntettet sorolta. Az utóbbi kettővel kapcsolatban az 1954-ben, illetve 1959-ben bevezetett törvényszerkesztést alapvetően nem változtatta meg, viszont lényegesen eltérő koncepcióval kodifikálta a devizagazdálkodást sértő bűncselekményeket. Ezeknél a törvényalkotó szakított azzal a módszerrel, amely egyes taxative felsorolt fontosabb jogszabályok megszegését súlyosabb büntetés alá vonta, egyebekben pedig enyhébb büntetési tételt tartalmazó keretténállást állapított meg. Az új koncepció szerint a bűncselekmény alapesete olyan általános keretszabály lett, amely a keretet kitöltő jogszabályokra utalt. Ezzel mellőzték a korábbi jogi rendezés kazuisztikus felsorolásait.

Az 1961. évi büntető törvénykönyv hatálybalépése után a jogirodalomban olyan nézetek jelentkeztek, amelyek a keretténállások egyszerűsítésére irányuló törekvéseket nem helyeselték, és ellenezték, hogy a bűncselekményt és

[5] Idézi *Angyal:* Adócsalás, 4—5. old.
[6] *Angyal:* Adócsalás, 11. old.
[7] 600/1927. P. M. rendelet. *Angyal* az Adócsalás c. munkájában hosszan fejtegeti (27—31. old.) a jogforrás problémáját és kétségbe vonja a pénzügyminiszteri rendelet törvényességét, a bíróságok azonban alkalmazták ezt a rendeletet.
[8] 1928-ban egy összeállítás 11, 1947-ben pedig egy másik összeállítás 12 olyan jogszabályt sorolt fel, amely adócsalást állapított meg, de ezek nagyrészt nem voltak azonosak. (A kihágási büntető törvénykönyv stb. Összeállította *Isaák* Gyula, Grill Károly Könyvkiadó, Bp. 1928. és A hatályos büntetőjog szabályai Összeállította *Auer* György. Az Igazságügyminisztérium kiadványa, 1947.)

a szabálysértést meghatározott forintösszeg válassza el.

A devizagazdálkodást sértő bűncselekményekre nézve *Meznerics* helyesebbnek tartott volna olyan szabályozást, amely a cselekményekből a legfontosabbakat külön kiemeli és a keretszabályozást csak a ki nem emelt, kisebb jelentőségű, de nagy számú előírás és tilalom megszegésére alkalmazza. Ezzel kívánta érzékeltetni az érdeksérelmek alapvető minőségi különbségeit. Szerinte az általános keretszabály eltereli a figyelmet a devizagazdálkodási szempontból leginkább védelemre szoruló érdekeket veszélyeztető cselekményekről.[9]

Az adócsalásnál és a vámbűntetteknél *Turi* kifogásolta a bűntetteket és a szabálysértéseket egymástól elválasztó merev értékhatárt. Szerinte „a szocialista törvényesség szempontjából a bűntett ismérveinek és a minősítő körülményeknek taxtált felsorolása kívánatosabb",[10] mint az alkalmazott törvényi szabályozás.

E nézetek ellenére az 1978. évi IV. törvény lényegében az előző Btk. kodifikációs technikáját fogadta el a pénzügyi bűncselekmények meghatározásakor.

A termelés és a fogyasztás rendjét sértő bűncselekmények

Az első világháború eseményei a közgazdasági életben rendkívül széles körű és mélyreható változásokat idéztek elő. Emiatt igazgatási szabályokkal kellett rendezni az életszükségleti és a közszükségleti cikkek forgalombahozatalát és fogyasztását. A büntetőjogi szankciók szigorításával egyidejűleg a kormányzat széles körű gazdaságigazgatási intézkedésekre kért felhatalmazást a parlamenttől. A büntetőjogi szankciókat az árdrágító visszaélésekről szóló 1916. évi IX. törvény tartalmazta. A törvény miniszteri indoklásából és a büntető tényállásokból világosan kitűnt, hogy a címében ugyan árdrágító visszaélésekről szóló jogszabály rendelkezései nemcsak az árszínvonal, hanem a közellátás érdekeinek a védelmét is szolgálták.

A gazdasági szabadság korában a hatósági beavatkozás mellőzéséhez fűződött a forgalmi életnek, az egyeseknek és a társadalomnak az érdeke. A háború és az azt követő gazdasági viszonyok ezt az érdeket nemcsak háttérbe szorították, hanem annak helyébe éppen az ellenkező érdekeket állították. Ami eddig szabad volt, az tiltott lett, ami eddig még csak nem is súrolta a büntetőjog normarendszerét, a büntetést érdemlő cselekmények területére került át. Büntetést érdemlő cselekménynek minősítették a közszükségleti cikkekkel elkövetett különféle visszaéléseket.[11]

Közszükségleti cikkeknek az olyan tárgyakat tekintették, amelyekre az átlagos viszonyok között élő ember mindennapi életében és foglalkozásában, közönséges szükségleteinek kielégítése érdekében általában rászorul. Ha ugyanezeket a tárgyakat fényűző minőségben állították elő, akkor ezek már nem voltak közszükségleti cikkek.

A bűntetté nyilvánított magatartások közül az árdrágító üzérkedésnek minősített cselekmények köre változott a leginkább a történelem során. Az első meghatározás szerint: üzérkedés a közszükségleti cikkeknek minden olyan, nyerészkedési célból történő adása, vevése, forgatása, azokkal való mindennemű olyan lukratív vállalkozás, amely a fogyasztónak a törvény által védett azt az érdekét, hogy közszükségleti cikkeket megfelelő áron beszerezhessenek, közvetlenül sérti vagy veszélyezteti.[12] Az 1950-es évektől az üzérkedés büntetőjogi fogalma többször változott.

Büntetőjogi szankciókat helyeztek kilátásba a munkabérrel és munkateljesítéssel kapcsolatos visszaélésekkel szemben is az első világháborút követően. A bírói gyakorlat mondta ki, hogy nem minden munkateljesítés esik a büntetőjog rendelkezései alá, hanem a testi és különösen a szellemi munkateljesítmények közül csupán azok tartoznak ide, amelyek az őstermelés, az ipar vagy a kereskedelem körében fordulnak elő.[13] A munkabéruzsoráról szóló büntetőjogi rendelkezések azonban nem a termelésre vonatkozó állami előírások kikényszerítésére szolgáltak, csupán a piaci egyensúly megbomlását kihasználókkal szemben lehetett büntetést alkalmazni.

A második világháború idején a kormányzat a magánszemélyek gazdálkodását és fogyasztását nagymértékben korlátozta, de hiányzott a korlátozások megszegőinek büntetőjogi büntetéséről szóló rendelkezés. Ezeket a cselekményeket csak kihágásként lehetett büntetni. Az ország közellátásának, gazdasági és szociális rendjének, valamint a honvédelem ütőerejének biztosításához fűződő elsőrendű érdekek parancsolólag megkövetelték, hogy a gazdasági természetű jogalkotásokat olyan büntetőjogi védelemmel lássák el, amelyek az eddigieknél hatásosabban biztosítják e nagy fontosságú rendel-

[9] *Meznerics* Iván: A devizagazdálkodás érdekeit sértő cselekmények és azok szankcionálása. Pénzügyi bűntettek és szabálysértések c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 280—283. old.

[10] *Turi* István: Az adócsalás és a vámbűntett. Pénzügyi bűntettek és szabálysértések c. kötetben, 100. old.

[11] A bűncselekménnyé nyilvánított magatartások között találjuk az ártúllépést, az áruzsorát, a munkabér-uzsorát, az árdrágító üzérkedést, az áruelvonást és az árdrágító csalárdságot. Részletesen elemzi ezeket a bűncselekményeket *Angyal* Pál A magyar büntetőjog kézikönyve sorozat 18. kötetében: Árdrágító visszaélések. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Rt. Bp. 1941.

[12] *Angyal:* Árdrágító visszaélések. 98. old.

[13] Nem tartozott ide a túl magas orvosi honorárium kérése a Curia teljes ülési határozata szerint, amely megváltoztatta az ezzel ellentétes jogegységi döntvényt. Idézi *Angyal:* Árdrágító visszaélések. 89. old.

kezések céljának maradéktalan érvényesülését — mondta az 1941. évi X. törvény miniszteri indoklása.

Az említett törvény a közellátás érdekét veszélyeztető cselekmények elkövetési magatartásait a következőkben határozta meg: *a)* a jogszabálynak meg nem felelő termelés, *b)* a jogszabálynak meg nem felelő forgalomba hozatal, *c)* a rendes gazdálkodás szabályainak meg nem felelő felhasználás, *d)* a bejelentési kötelezettség elmulasztása, *e)* zár alá vett készletek felhasználása.

Míg korábban tehát az állam elsősorban a javak szétosztását igyekezett jogi és ezen belül büntetőjogi eszközökkel is befolyásolni, addig a második világháború idején már a javak előállításával (termelésével) kapcsolatban igazgatási szabályokban kimondott kötelességeket, illetve tilalmakat is büntetőjogi szankciók alkalmazásával kívánta érvényre juttatni.

A felszabadulás után a leromlott gazdasági helyzet és a készletek rendkívül szűk volta a gazdálkodásnak csaknem az egész területén a készletgazdálkodást tette szükségessé. Ez azt jelentette, hogy az ipari és részben mezőgazdasági nyersanyagokat és késztermékeket az állam zárolta és ezekhez csak kiutalás, a fogyasztási cikkek legtöbbjéhez pedig csak jegy útján lehetett hozzájutni.[14]

Ilyen gazdasági körülmények között alkották meg a 8800-as rendeletet a gazdasági rend védelméről. Annak ellenére, hogy a 8800-as rendelet a gazdasági rend védelméről szóló egységes jogszabálynak készült, hatálybalépésével egyidejűleg számos olyan jogszabály is hatályban maradt, amelyet a gazdasági büntetőjogba lehet sorolni.[15] A közellátás elleni bűncselekmények meghatározásakor a 8800-as rendelet általában az 1941. évi X. törvény terminológiáját vette át, azzal a kiegészítéssel, hogy a beszolgáltatási kötelesség elmulasztását is bűncselekménynek nyilvánította.

Az államosítás után az iparban a társadalmi tulajdonon alapuló tervgazdálkodás alakult ki, a mezőgazdaságban pedig 1956-ig a kötelező beszolgáltatás rendszere érvényesült. A tervgazdálkodás büntetőjogi védelmére új jogszabályokat hoztak, a mezőgazdaságot irányító igazgatási szabályokba foglalt kötelességek és tilalmak megszegését pedig közellátás elleni bűncselekménynek minősítették.

A stabilizáció megvalósításával és a forint bevezetésével egyidejűleg a kormányzat a gazdasági rend büntetőjogi védelmére egészen a halálbüntetésig és a vagyonelkobzásig terjedő büntetőjogi szankciókat írt elő. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy még a kivételesen súlyos rendelkezések sem biztosították kellő mértékben a gazdasági rend védelmét. Ezért 1947-ben létrehozták az uzsorabíróság különtanácsait, az ún. munkásbíróságokat. Ennek a speciális eljárási rendelkezésnek a megalkotásától várták a büntetőjogi szabályok hatékonyabb alkalmazását. A törvény miniszteri indokolása világosan kimondta, hogy a fennálló anyagi büntetőjogi szabályok már nem súlyosbíthatók, ezért e szabályok gyakorlati alkalmazásánál, e bűncselekmények feletti ítélkezésnél látszik célravezetőnek a szigor fokozására irányuló lépést tenni.

1947-ben a hároméves gazdasági tervről szóló törvény felhatalmazta a kormányt, hogy a terv megvalósítása érdekében kibocsátott rendeletek megszegésének büntetőjogi következményeit is meghatározza. A hároméves terv büntetőjogi védelméről szóló rendelkezések lényegében a 8800-as rendeletben írt elkövetési magatartásokra épültek és szankciói is a 8800-as rendeletre utaltak.

1950-ben hozták meg a 4. tvr.-t a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről. Ennek az elkövetési magatartásait büntetőpolitikai szempontból a korabeli értékelés két csoportba sorolta.[16] Az egyikbe tartozott az aktív és a passzív szabotázs, a másikat pedig az ún. tervbűncselekmények képezték.

A terv védelméről szóló jogszabályokat eleve úgy fogalmazták, hogy a tervfegyelem-sértéseket bűncselekménynek, fegyelmi vétségnek és bírságolást maga után vonó cselekménynek egyaránt minősíteni lehetett. „A tervfegyelemsértések megbüntetésére az eszközök széles skálája áll az alkalmazó szerv rendelkezésére az egyszerű bírságolástól egészen a börtönig, sőt a halálbüntetésig."[17] A korabeli felfogás szerint ugyanarra a cselekményre a rendbírságtól a halálbüntetésig minden szankció „törvényes" volt. Ha a jogszabály szövegébe mégis bekerült olyan tényállási elem, amely a felelősségre vonást esetleg korlátozta, akkor a jogalkalmazási gyakorlat a következő irányítást kapta: „Bíróságainknak le kell szokniuk arról, hogy a régi büntetőjogi szemlélet alapján egy ilyen tényálladéki elem fennforgásának bizonyítását ugyanúgy kívánják meg a vád részéről, mint például annak a ténykörülménynek a bizonyítását, hogy a lopást idegen dolog tekintetében követték-e el, ami természetesen sine qua non-ja a lopás megállapításának. A törvényhozó nem azért teszi oda a passzív szabotázsnál a kártevő célzat kifejezést... hogy a bűnösök felelősségre vonását megnehezítse..."[18]

[14] A 8800-as rendelet társadalmi hátterét elemzi *Horgosi* György: Árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 11. old.

[15] Ha a pénzügyi bűncselekményeket érintő, továbbá a felszabadulás előtt alkotott és hatályában fenntartott jogszabályokat figyelmen kívül hagyjuk, 1947-ben az *Auer*-féle összeállítás még több, mint 20 jogszabályt tartalmazott a gazdasági büntetőjogról.

[16] Jellemző a korra, hogy a büntetőjogszabály kihirdetése előtt hatályba lépett. Ld. *Timár* István: A tervgazdálkodás büntetőjogi védelme. Jogtudományi Közlöny, 1950. 3. sz. 150—154. old.

[17] A tervfegyelem védelme. Összeállította: Rácz Endre. Tervgazdasági Könyvkiadó, 1952. 12—13. old.

[18] *Timár:* i. m. 153. old.

A gazdasági büntetőjogban továbbra is fontos tényállásként szerepelt az árdrágító üzérkedés. Ennek az elkövetési magatartását a 8800-as rendelet annyiban módosította, hogy üzérkedésként rendelte büntetni az árucikkel megfelelő iparjogosítvány nélküli iparszerű kereskedést, és ugyancsak az üzérkedésnél jutott jelentős szerephez az ipari vállalkozás fogalma.

Az 1950-es éveket megelőzően az árdrágító üzérkedés az árszínvonalat sértő támadás volt — rendszerint a közbeékelődő kereskedéssel —, mert az üzérkedő a kereslet és a kínálat amúgyis megbomlott egyensúlyát kihasználva vagy azt még fokozva emelte az árakat. Az ötvenes évektől kezdve üzérkedés címén büntették azt a termelő vagy szolgáltató munkavégzést is, amely a ténylegesen meglevő, de a legálisan ki nem elégített gazdasági szükséglet kielégítésére szolgált.[19]

1956 után a közellátás elleni és a tervbűncselekmény miatti eljárások gyakorlatilag megszűntek, s az üzérkedés megítélésében is lényeges változás következett be. Ettől kezdve főleg az idegen munka eredményének a realizálását minősítették ipari vállalkozásnak, s a büntetés célja a munka nélküli jövedelemszerzésnek, a mások munkaerejének kizsákmányolásán alapuló spekulációs tevékenységnek a visszaszorítása volt.

A büntető törvénykönyv általános részének (Btá.) megalkotása után 1952-ben az Igazságügyi Minisztérium közzétette a hatályos joganyagot. Az Igazságügyi Minisztérium összeállítása (BHÖ.) a kódexek rendszerét követve, közel száz pontba foglalta a népgazdaság elleni bűncselekményeket[20], és az összeállítás függelékébe még további nyolcvan jogszabály egy vagy több olyan szakaszát vették fel, amely büntető rendelkezést tartalmazott.

Ilyen tömegű joganyagot kodifikált az új büntető törvénykönyv azzal a koncepcióval, hogy a kódex mellett nincs függelék, amely a be nem sorolható büntető tényállásokat tartalmazná, és nincsenek olyan külön törvények, amelyek büntetőjogi szankciót foglalnak magukban a gazdálkodással kapcsolatos kötelességek megszegéséről. Ezt a koncepciót egyrészt a büntető tényállások jelentős csökkentésével, másrészt az absztrakt definíciókkal és keretténállásokkal törekedtek elérni.

A jogalkotónak az volt a véleménye, hogy a gazdasági bűncselekmények szükségképpen veszélyeztetik a tervgazdálkodást, károsan hatnak a gazdasági élet tervszerűségére. Ezért a rossz gazdasági tevékenység eredményeként a gazdasági hátrányt fogalmazták a tényállásba. Lényegében változatlan maradt viszont az árdrágításra és az üzérkedésre vonatkozó büntetőpolitikai koncepció.

Az 1971. évi 28. tvr. (Novella) a — többek között — pazarló gazdálkodás törvényi tényállását is módosította, de a módosítás után sem alkalmazták ezt a tényállást a gyakorlatban.[21]

Az 1961. évi V. törvény számos gazdasági bűncselekmény üldözését az erre feljogosított szerv feljelentésétől tette függővé. A miniszteri indokolás szerint annak eldöntése, hogy megvasult-e valamely gazdasági bűntett tényállása, egyrészt gazdasági szakértelmet, másrészt sok esetben a gazdasági élet egésze vagy jelentős része feletti áttekintést igényel. Ilyen áttekintése pedig azoknak a felsőbb gazdasági szerveknek van, amelyeket a külön jogszabály a feljelentés megtételére felhatalmazott. Alapvető szemléletbeli változást juttatott kifejezésre a Novella, amikor ezt a rendelkezést hatályon kívül helyezte.

A feljelentési jog megszűntetése semmit nem változtatott a bűnüldözési gyakorlaton. „Az 1961. évi V. törvény XIII. fejezete a népgazdaság elleni bűncselekményekről talán túl sok normát tartalmazott és olyan követelményeket állított, amelyeket végrehajtani nem lett volna célszerű, sőt következetes alkalmazásuk talán gazdasági károkat is okozott volna. A joggyakorlat éppen ezért nem volt képes arra, hogy érvényt szerezzen a törvény különböző rendelkezéseinek."[22]

Az 1978. évi IV. törvénynek a gazdasági bűncselekményekről szóló XVII. fejezete a termelés és a fogyasztás rendjét sértő bűncselekményeket két címbe sorolta. A megkülönböztetés indoka az volt, hogy a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket a gazdaságilag indokolatlan nyerészkedésre törekvés jellemzi, ami a cselekmények büntetőpolitikai megítélését jelentősen befolyásolja. A gazdálkodási kötelességeket sértő bűncselekmények meghatározásánál viszont abból indult ki a törvény, hogy az itt érintett érdekek védelmére a büntetőjog a végső eszközt adja és csak akkor kerül alkalmazásra, ha a gazdasági eszközök és más jogi felelősségi formák nem bizonyulnak elég hatékonynak.

A gazdasági bűncselekmények a bűnügyi statisztikában

Az elmúlt harminc év bűnügyi statisztikájának adatait szemlélve[23], a gazdasági bűncselekmények számának alakulásában lényeges változást az első szocialista Btk. hatálybalépése-

[19] *Kádár* Miklós „A gazdálkodás rendjének büntetőjogi védelme" c. előadásában 1954-ben az V. Jogászkongresszuson kifejtette, hogy az új termékek előállítását helytelen lenne üzérkedésnek minősíteni. Idézi *Horgosi:* i. m. 35. old. A gyakorlat azonban Kádár álláspontját nem tette magáévá.

[20] Az összeállítás a népgazdaság elleni bűncselekmények közé sorolta a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket is.

[21] Ld. részletesen *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974. V. fejezetében.

[22] *Király* Tibornak „A népgazdaság büntetőjogi védelme az új büntető törvénykönyvben" témájú szekcióülésen mondott elnöki zárszavából. A Magyar Jogász Szövetség IX. Országos Munkaértekezlete. A Magyar Jogász Szövetség kiadványa, 1979. Kézirat gyanánt, 224. old.

kor figyelhetünk meg. (I. Tábla.) Eddig az időpontig népgazdaság elleni bűncselekmények több tízezres számmal szerepeltek a bűnügyi statisztikában, ettől kezdve viszont számuk néhány ezerre csökkent. A statisztikának ezek az összegező számai azonban elsősorban nem a bűnözés tényleges alakulását, hanem a bűncselekmények csoportosítását tükrözik. 1954-től 1962-ig ugyanis — a BHÖ. rendszerét követve — a bűnügyi statisztika a népgazdaság elleni bűncselekmények közé sorolta a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket és a közveszélyes munkakerülést is. Ha ezt a statisztikát befolyásoló tényezőt figyelmen kívül hagyjuk, akkor már 1954-től kimutatható a büntetőpolitikai szemlélet változása. 1954 előtt mezőgazdasági termelési kötelességgel összefüggésben (közellátás elleni bűncselekmények miatt) több tízezerre tehető elítélést, ipari termelési kötelességgel összefüggésben pedig (tervbűncselekmények miatt) több ezerre tehető elítélést találunk. 1954-től kezdődően ezek az elítélések a mezőgazdaság területén már ezres számokra, az iparral összefüggésben pedig százas nagyságrendű számokra csökkentek. 1956 után a tervbűncselekmények miatti elítélések száma egészen elenyésző volt, a közellátás elleni bűncselekmények miatti elítélések számának fokozatos csökkenése pedig mutatta, hogy konszolidált gazdasági viszonyok között nincs szükség a büntető-

I. tábla

Év	Összesen	Közellátás elleni	Árdrágítás	Tt. és Kmk	Terv	Deviza	Egyéb
1952	52 856	39 559	4 540		7 051	994	712
1953	28 047	20 000	3 477		3 509	616	445
1954	27 354	3 974	1 494	21 269	262	199	156
1955	41 766	5 968	3 350	31 543	464	232	209
1956	28 473	4 055	2 820	21 010	172	143	273
1957	12 975	1 128	1 500	10 124	11	124	88
1958	21 088	1 332	3 393	15 780	3	341	239
1959	21 945	1 174	3 573	16 340	10	486	362
1960	15 095	954	1 973	11 688	5	282	193
1961	16 348	721	1 846	13 372	2	208	199
1962 I.	9 199	235	905	7 870	—	103	86
			Árdrág. és vás. megkár.	Üzérkedés	Gazd. köt. megsz.		
1962 II.	1 070	109	108	591	25	98	139
1963	736	20	95	375	6	98	142
1964	1 168	42	127	477	9	211	302
1965	1 777	54	193	551	21	513	445
1966	2 479	46	277	846	9	899	402
1967	2 678	20	242	722	13	1 213	468
1968	1 857	4	175	549	2	867	260
1969	1 861	7	113	396	2	1 022	321
1970	1 160	1	84	193	1	685	196
1971	1 921	1	150	338	5	1 141	286
1972	2 296	1	224	406	3	1 211	451
1973	2 895	—	190	563	6	1 410	726
1974	3 625	—	189	589	5	1 896	946
1975	2 031	1	147	407	2	760	714
1976	2 030	—	164	465	1	735	665
1977	2 248	—	188	564	25	1 023	448
1978	2 953	1	224	583	4	1 525	616
1979	2 614	—	109	453	1	1 462	589

jogi eszközök alkalmazására a közellátás biztosításához.

Az előbbiektől eltérően lényegesen kiegyensúlyozottabb büntetőpolitikai gyakorlatot mutat az árdrágítás és az üzérkedés miatti elítélések számának alakulása.[24] A bűnügyi statisztikában is kifejezésre jut az 1962. évi bizonyos mértékű dekriminalizáció ezen a területen és emiatt a korábbi néhány ezres szám az ezret elérő vagy megközelítő nagysággá alakult. Ez a változás a szabálysértési és a bűncselekményi határ módosulását fejezi ki, s nem olyan alapvető gazdaság- és büntetőpolitikai szemléletváltást, mint amilyet a termelés közvetlen állami irányításában felhasznált büntetőjogi eszközökkel kapcsolatban megfigyelhettünk.

A külföldi fizetőeszközökkel összefüggésben elkövetett bűncselekmények miatti elítélések a néhány száz és a másfél ezer között mozogtak. Ez a mozgás a tényleges bűnelkövetést, illetve a felderítés eredményességét mutatja, s elsősorban nem büntetőpolitikai szemléletváltást tükröz.

Az egyéb gazdasági bűncselekmények között jelentősebb számban az adó- és vámbűntettek szerepeltek, illetve 1962-től ezekhez még a gazdasági vesztegetés is társult. Az 1960-as években a vámbűncselekmények miatt elítéltek száma az évi ötven és kettőszáz között, az adócsalás miatt elítéltek száma pedig ötven és száz között mozgott. Ezeket a bűncselekményeket a korábbi bűnügyi statisztika egybevonta és az 1962. évi Btk. hatálybalépése előtt az elítélések ötven és kettőszáz között mozogtak.

A hetvenes években emelkedő tendencia figyelhető meg az adó- és vámbűncselekmények miatti elítélések számában. Az előbbiek az évi száz-kétszáz, az utóbbiak pedig a kettőszáz-ötszáz közé emelkedtek.

A gazdasági bűncselekményekre vonatkozó statisztikai adatok is igazolják tehát, hogy 1957-től a büntető ítélkezés ezen a területen nem mutat alapvető büntetőpolitikai szemléletváltozást.

Az összbűnözésen belüli arányokat nézve megállapíthatjuk, hogy a vagyon elleni bűncselekmények az összbűnözés 58%-át alkották, a népgazdaság elleni bűncselekmények pedig a 3%-át. A vagyon elleni bűncselekményekből a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopások és a személyek javait károsító bűncselekmények az összbűnözésnek mintegy felét tették ki. A bűnözésnek kb. csak 10%-a hozható kapcsolatba a gazdasági tevékenységgel, de még ez a szám is magában foglal olyan magatartásokat, amelyeket társadalmi tulajdont károsító sikkasztásként vagy csalásként tart nyilván a bűnügyi statisztika és a bűnelkövetés nincs összefüggésben a gazdálkodással. Tekintettel azonban arra, hogy a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett ún. intellektuális bűncselekményeket (sikkasztást, csalást, a hűtlen és a hanyag kezelést) rendszerint a gazdálkodással összefüggésben valósítják meg, ezeket a bűncselekményeket a széles értelemben felfogott gazdasági bűnözés részének lehet tekinteni. Jelentőségüket növeli, hogy az ún. intellektuális bűncselekmények okozzák az összes vagyoni kár mintegy 50%-át, míg a lopások csak az összes kár 23%-át teszik ki.[25]

A gazdasági bűncselekményeknek csak kisebb része áll kapcsolatban a gazdálkodással, mert ezeknek a bűncselekményeknek a többsége a deviza- és vámbűncselekmény, amelyet általában a külföldre utazó állampolgárok követnek el. A szocialista vállalati gazdálkodáshoz kapcsolódó gazdasági bűncselekmények az összbűnözésen belül csak ezrelék-töredékben lennének kifejezhetők, mert a hetvenes évek átlagában évente kb. 20 személyt ítéltek el beruházási és pénzügyi fegyelmet sértő bűncselekményért,[26] a rossz minőségű ipari termék forgalomba hozatala miatt indított eljárások száma évente a tizet sem érte el és csupán az árdrágítás miatti elítélések száma tehető évente száz körülire. Ezeket a bűncselekményeket sem mind a vállalati gazdálkodás keretében követték el.

A mintaként kiválasztott 1978. év büntetéskiszabási gyakorlata (II. Tábla) azt mutatja,[27] hogy a gazdasági bűncselekmények az összbűnözésen belül az enyhébb megítélésű bűncselekmények közé tartoznak. A gazdasági bűncselekmények társadalmi veszélyességének értékelése kifejezésre jut abban, hogy az elítéltek háromnegyed részével szemben pénzbüntetést szabtak ki és még 5%-ot sem ért el a végrehajtható szabadságvesztések száma.

Ha a gazdasági bűnözés kereteit bővítjük és idesoroljuk a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett hűtlen és hanyag kezelést, akkor ez az értékelés némileg módosul. A hűtlen kezelés miatt ugyanis az elítéltek 58%-ával szemben alkalmaztak pénzbüntetést és 9%-át tette ki a végrehajtható szabadságvesztések száma. A hanyag kezelésnél viszont — elsősorban a bűncselekmény gondatlan jellegére tekintettel — az

[23] A statisztikai adatok ismertetése csak az általános áttekintés szintjén maradt, és azt a célt szolgálja csupán, hogy a büntetőpolitika alakulását a számok segítségével is megfigyelhessük. A hetvenes évek büntetéskiszabási statisztikájának ismertetésekor a gazdasági bűncselekményekhez legközelebb álló vagyon elleni bűncselekményekkel egyrészt az összehasonlítás érdekében foglalkozunk, másrészt azért, mert ezeket a bűncselekményeket bizonyos tekintetben a gazdasági bűnözés részének tekinthetjük.

[24] 1962 előtt az üzérkedésnek minősített cselekményeket is az árdrágítás egyik formájaként tartották nyilván.

[25] Ld. *Diczig* István: A gazdasági bűncselekmények alakulása a Magyar Népköztársaságban 1965—1977. években c. referátumát „A gazdálkodás menetében elkövetett bűncselekmények" témájú, Szegeden, 1978. október 2—6. között tartott konferenciára.

[26] Ezeket a bűncselekményeket többségében olyan személyek követték el, akik a részletre vásárolt árukat eladták és a hitelt nem törlesztették.

[27] Az I. Tábla a fiatalkorúakra vonatkozó adatokat is tartalmazza, a II. Táblában viszont csak a felnőtt korú elítélések szerepelnek.

II. tábla

Büntetéskiszabási gyakorlat 1978-ban

Bűncselekmény megnevezése	Elítéltek száma	Szabadságvesztés	Ebből felfügg.	Javító-nevelő munka	Pénzbüntetés
Üzérkedés	577	367	296	16	194
Devizabűncselekmény	1 523	120	93	6	1 397
Vámbűncselekmény	355	56	47	1	298
Egyéb	488	123	102	9	356
Összesen:	*2 943*	*666*	*538*	*32*	*2 245*
Tt hűtlen kezelés	367	114	81	40	213
Tt hanyag kezelés	142	20	19	12	110
Tt sikkasztás	2 734	1 295	866	225	1 214
Tt csalás	1 243	665	422	76	502

A szabadságvesztések megoszlása

Bűncselekmény megnevezése	Összes szabadságvesztés	6 hó alatt	6—12 hó	1—2 év	2—5 év	5 év felett
Üzérkedés	367	172	154	37	4	—
Deviza-bűncselekmény	120	53	51	13	3	—
Vám-bűncselekmény	56	39	16	1	—	—
Egyéb	123	80	34	9	—	—
Összesen:	*666*	*344*	*255*	*60*	*7*	—
Tt hűtlen kezelés	114	49	50	13	2	—
Tt hanyag kezelés	20	13	7	—	—	—
Tt sikkasztás	1 295	587	542	122	36	8
Tt csalás	665	231	301	87	38	8

esetek 78%-ában pénzbüntetést alkalmazott a bíróság és az egyetlen végrehajtandó szabadságvesztés sem haladta meg a 6 hónapot.

Az eddig ismertetett adatok azt mutatják, hogy az említett cselekményeknek sem a bűnözésen belüli aránya, sem pedig a társadalomra veszélyessége nem túlzottan jelentős. Jelentősen növeli viszont a gazdasági bűnözés társadalomra veszélyességét, ha a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztásokat és csalásokat is az értékelés körébe vonjuk. Az ezekkel a bűncselekményekkel szemben alkalmazott büntetéseknél a pénzbüntetés aránya az 50%-ot nem éri el, a végrehajtható szabadságvesztések száma 15—20% között mozog és a kiszabott szabadságvesztések mértéke is jelentősen magasabb.

Meg kell azt is állapítani, hogy a kriminálstatisztika a gazdasági bűnözés társadalomra veszélyességének pontos mérésére nem alkalmas.[28] Ez is az egyik indoka annak, hogy kriminológusaink elsősorban reprezentatív felméréseken keresztül vizsgálták a gazdasági bűnözést.[29] A reprezentatív vizsgálatok tapasztalatai azt mutatták, hogy azok az ügyek kiemelkedően társadalomra veszélyességűek, amelyeket a vállalati vagy szövetkezeti gazdálkodás keretében rendszerint bűnszövetkezetben követnek el és a társadalmi tulajdonban több százezer vagy milliós károkat okoznak. Az ilyen ügyekben gyakoriak a korrupciós kapcsolatok és a hosszabb időn át tartó bűnelkövetés során rendszerint valamilyen gazdasági bűncselekmény is megvalósul. Ezt a gazdasági bűncselekményt azonban, a korábban elmondottak szerint, a bűnügyi statisztika nem mutatja ki. Ezért helyes, hogy amikor a kriminológia a gazdasági

[28] Az adatok értékeléséhez hozzá kell fűzni, hogy statisztikai rendszerünk csak egyetlen bűncselekménynél tartja nyilván az elítélést akkor is, ha a bíróság a büntetést több bűncselekmény miatt szabta ki. A bűnügyi statisztika csak a bíróság által legjellemzőbbnek tartott bűncselekmény miatti elítélést tartja számon. Ebből következik, hogy gazdasági bűncselekmény miatt több személyt ítéltek el, mint amennyit a statisztika kimutat. Ha a bíróság a büntetés kiszabásánál a más, rendszerint súlyosabb bűncselekményt tekinti jellemzőbbnek, akkor a gazdasági bűncselekmény miatti elítélés a statisztikából nem derül ki.

[29] A vizsgálatok tapasztalatait összefoglalja *Vermes* Miklós—*Egressy* András: A gazdálkodás során elkövetett bűncselekmények időszerű kérdései. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok. XV. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1978. 81. old.

bűnözést vizsgálja, akkor nem ragaszkodik mereven a büntetőjog rendszerezési elveihez, a bűncselekmények kategóriáihoz.

A büntetőpolitika alakulása a jogalkotásban és a jogalkalmazásban

A történeti fejlődés során a büntetőpolitika és a büntetőjogilag védett érdekek köre nemcsak aszerint változott, hogy kapitalista vagy szocialista társadalmi viszonyokat védtek a büntetőjogszabályok, hanem aszerint is, hogy a kapitalista és a szocialista állam milyen széles körben alkalmazta az adminisztratív eszközöket gazdaságpolitikájának megvalósítása érdekében.

Az első világháború alatt és közvetlenül utána az árdrágító visszaélések büntetéséről alkotott jogszabályok a közellátáshoz, a lakosság közszükségleti cikkekkel való ellátásához fűződő érdeket is védelemben részesítettek. A büntetőjogszabályok tartalmaztak utalásokat hatósági engedélyekre, árakra és igazgatási jogszabályokra, de többségében olyan fogalmakkal operáltak, amelyeket a jogalkalmazó töltött meg tartalommal a gazdaság változó körülményeit figyelembe véve. Ilyen fogalom volt például a közszükségleti cikk, a méltányos hasznot meghaladó nyereség, a szorult helyzet kihasználása, a nyerészkedési cél stb. Bár néhány rendelkezés szólt a termelésről, de ezek is alapvetően a fogyasztók érdekének a védelmét szolgálták. A fogyasztók érdekeinek a védelmében büntették az ártúllépést, az üzérkedést (amely a szükségtelen közbeékelődő kereskedéssel az árakat emelte), az áruelvonást (nyerészkedés céljából), a munkabéruzsorát stb. A jogalkalmazó csak kivételesen kellett, hogy figyelembe vegye a termelés gazdaságossági szempontjait (például az utánpótlási ár felszámításánál), de az alapvető büntetőpolitikai célkitűzés, amelyet a jogalkalmazás során érvényesíteni kellett, viszonylag egyszerű volt: a jogszabályok által meghatározott mértéken felüli vagy az adott kor gazdasági erkölcseivel össze nem egyeztethető nyerészkedést kellett büntetni. A kapitalista üzleti tisztességnek megfelelő nyereségre törekvést kellett a jogalkalmazás során a tisztességtelen nyerészkedéstől elhatárolni. Ebben az elhatárolásban bizonyos segítséget adott a nyereségvágy, az üzletszerűség és az uzsora egyébként is használt büntetőjogi kategóriája.

Amikor a felszabadulás előtt a büntetőjogi eszközöket nem a fogyasztók érdekeinek a védelmére, hanem a termelést szabályozó államigazgatási normák kikényszerítésére és a fogyasztás, a felhasználás korlátozására használták fel, a büntetőjogi norma szerkezete és a jogalkalmazás feladata is alapvetően megváltozott. A jogszabályban kisebb jelentőséghez jutott a mérlegelést igénylő tényállási elem (például rendes gazdálkodás szabályaival ellentétes tevékenység), alapvető jelentőségűvé vált viszont a keretet kitöltő igazgatási jogszabály. Nem tették a jogalkalmazó feladatává annak mérlegelését, hogy mit, hogyan kell termelni, forgalmazni, felhasználni, hanem az igazgatási normák, hatósági intézkedések írták elő a kötelességeket, s a jogalkalmazónak csupán a viszonyítást kellett elvégezni az előírás és annak követése vagy nemteljesítése között. A törvény ugyan a büntetőjogi felelősséget a közellátás súlyos veszélyeztetéséhez fűzte, s ezt a fogalmat a jogalkalmazás volt hivatott mérlegelni, de a törvény más rendelkezéseiből kiderült, hogy ez alatt messze nem országos jelentőségű hátrányt kellett érteni. A termelést szabályozó államigazgatási előírások büntetőjogi védelme a lényeget tekintve formális volt abban az értelemben, hogy a felelősségre vonás során nem kellett és nem is lehetett sem az egyéni, sem a társadalmi gazdaságossági szempontokat mérlegelés tárgyává tenni. Azt kellett csak megállapítani, hogy a magángazdálkodás szabadságát, a tulajdonos szabadságát korlátozó hatósági előírásokat, gazdaságigazgatási normákba foglalt kötelességeket megszegték-e, vagy sem.

A felszabadulás után — részben a háborút követő rendkívüli gazdasági helyzetből szükségszerűen adódó, részben pedig már az új társadalmi-gazdasági viszonyok kialakulását szolgáló — számos gazdaságigazgatási jogszabályhoz fűztek büntetőjogi szankciót. Ezek a jogszabályok rendszerint rövid ideig voltak hatályban, s a jogalkalmazás számára azt a feladatot jelentették, hogy a kötelességszegést megállapítsák és a szankciót alkalmazzák. A büntetőjogi védelem tárgya a kötelező beszolgáltatástól a szoros készletgazdálkodáson keresztül egészen az államosításig terjedt.

A számos igazgatási szabályhoz fűzött büntetőjogi szankció mellett a gazdasági rend védelméről önálló büntetőjogszabályt is alkottak a felszabadulás után. Ez a jogszabály ugyan más társadalmi-gazdasági körülmények között született, s ennek következtében más büntetőpolitikai célkitűzéseket is hivatva volt érvényesíteni, a tényállásainak megfogalmazásában mégis kisebb módosításokkal átvette az árszínvonal és a közellátás védelméről a felszabadulás előtt alkotott jogszabályok szövegezését. A közellátás elleni bűncselekmények között új tényállás volt a beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásának büntetéséről szóló rendelkezés.

A gazdasági rend védelméről alkotott jogszabály a termelés és a fogyasztás állami irányításának büntetőjogi védelmét kiterjesztette az üzleti tőkék felhasználását és a munkabérek megállapítását szabályozó igazgatási rendelkezésekre is. A büntetőpolitikai célkitűzéseket a gazdasági bűncselekmények történetében a legmagasabb büntetési tételek kilátásba helyezésével kívánta a jogszabályt megvalósítani. A büntetési tételek olyan magasak voltak, hogy a büntetőjog hatékonyabb alkalmazását már nem ezeknek az emelésével, hanem speciális bíróság létrehozásával vélte szolgálni később a jogalkotó. Kifejezetten ebből a célból hozták létre a munkásbíróságokat.

A felszabadulást követően a büntetőjogi eszközöket elsősorban a közellátás érdekeit és az árszínvonalat sértő cselekmények ellen vették igénybe. A hároméves terv büntetőjogi védelméről szóló rendelkezés hatálybalépésével az ipari termelés állami irányításához a büntetőjogi eszközöket ez a jogszabály, a mezőgazdasági termelés irányításának a védelmét pedig a gazdasági rend védelméről szóló jogszabály biztosította. Minél több gazdaságigazgatási előírással szabályozták a termelést, annál szélesebb körben került sor a büntetőjogi eszközök alkalmazására. A büntetőjog feladata tehát már nemcsak a meglevő áruk elosztására vonatkozó igazgatási szabályok védelmére szorítkozott. A büntetőjogi eszközök alkalmazásra kerültek a termelés állami irányításában is. Emellett természetesen a büntetőjogi szankciók a társadalmi-gazdasági átalakulást is szolgálták.

Az 1950-es évek elején mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban új büntetőpolitikai elvek jutottak kifejezésre. Ezek részben a gazdaságpolitika követelményeinek feleltek meg, részben a büntetőjogi garanciák érvényesülésének a lehetőségét csökkentették.

A tervgazdálkodás védelméről szóló törvényerejű rendelet a direkt gazdaságirányítás gazdaságpolitikai felfogását juttatta kifejezésre. Eszerint a gazdaságigazgatási normák (rendeletek, utasítások stb.) részletesen előírják a termelési kötelességeket, s a büntetőjogi felelősség a kötelességszegéshez fűződik. Ezt a gazdaságpolitikai felfogást is lehetett volna a büntetőjog eszközeivel úgy szolgálni, hogy a büntetőjogi garanciák érvényesüljenek. A büntetőjog intézményrendszerétől ugyanis nem idegen az ún. formális felelősség, tehát amikor a jogalkalmazó csak azt vizsgálja, hogy egy adott előírást betartottak-e, vagy adott kötelességet teljesítettek vagy megszegték-e. A felelősségre vonásnak garanciális szempontból csupán az a feltétele, hogy a kötelességet pontosan előírják. A tervgazdálkodás védelmére vonatkozó büntetőpolitikai koncepció azonban már a jogalkotásban úgy jutott kifejezésre, hogy eleve bizonytalan legyen a különböző (büntetőjogi, államigazgatási vagy munkajogi) felelősségi formák elhatárolása. Amikor pedig a jogszabály olyan büntetőjogi kategóriát is tartalmazott, amelynek alkalmazása a felelősségre vonás lehetőségét korlátozta volna (pl. a kártevő célzat), akkor a jogalkalmazás olyan irányítást kapott, hogy ennek bizonyításától el kell tekinteni. Az 1950-es évek elejének jogalkalmazása a büntetőjogszabályok más tényállási elemeit is figyelmen kívül hagyta akkor, amikor a büntető keretténállás kifejezetten más jogszabályra utalt. Ha a gazdaságigazgatás nem adott ki olyan más jogszabályt, amely tiltó rendelkezést tartalmazott, a jogalkalmazás a szocialista erkölcs tilalmára hivatkozott.[30]

A gazdasági bűnözés magas számát az 1950-es évek első felében tehát nemcsak az a gazdaságpolitikai felfogás magyarázza, amely az adminisztratív eszközök széles körű alkalmazását tartotta szükségesnek a gazdaságirányításban, hanem az a büntetőpolitika is, amely a büntetőjogi garanciák érvényesítésétől számos vonatkozásban eltekintett.

1956 után változás következett be abban, hogy a gazdaságpolitika milyen jelentőséget tulajdonít az adminisztratív eszközök alkalmazásának, s alapvetően megváltozott a büntetőjogi garanciák érvényesítésének szükségességével kapcsolatos büntetőpolitikai szemlélet is. Ezek a változások azt eredményezték, hogy bár lényegében ugyanazok a büntetőjogszabályok voltak hatályban (csak a kötelező beszolgáltatás elmulasztásáról szóló büntető rendelkezést helyezték hatályon kívül), a büntetőjogi eszközök alkalmazása nagymértékben visszaszorult. A termelés állami irányítására, a termelés hatékonyságának növelésére a büntetőjogi szankciókat már nem vették igénybe.

Továbbra is alkalmazták a büntetőjogi eszközöket a fogyasztói érdekek védelmében, s a gazdaságilag indokolatlan nyerészkedéssel szemben. A gazdaságilag indokolatlan nyerészkedést nemcsak a közbeeső kereskedéssel összefüggésben állapították meg, hanem minden olyan tevékenységgel kapcsolatban is, amely munka nélküli jövedelemszerzést eredményezett.

A büntető ítélkezés szemléletében bekövetkezett változást mutatta — a büntetőjogi garanciák érvényesítése mellett —, hogy a keretet kitöltő igazgatási jogszabály alkalmazásánál a norma kibocsátásának célját is figyelembe vették. Nem állapították meg a keretkitöltő jelleget akkor, ha az igazgatási jogszabály valamilyen kötelességet megállapított ugyan, de azt nem abból a célból tette, amelynek védelmére a büntetőjogszabályt alkották.[31]

Az 1961. évi V. törvény nemcsak azért volt jelentős állomás a gazdaságigazgatás és a büntetőpolitika kapcsolatának alakulásában, mert kódexbe foglalta a vonatkozó büntető rendelkezéseket és azokat nagymértékben egyszerűsítette, hanem azért is, mert világosabban kifejezésre juttatta a büntetőjogi eszközökkel védeni kívánt érdekeket.

A termelés állami irányításával kapcsolatban a törvény szakított a tervgazdálkodás formális védelmével, s a büntetőjogi felelősség feltételévé tette a káros gazdasági következményt, mint eredményt. A törvényben kifejezésre jutó büntetőpolitikai koncepció szerint tehát a bíróságnak érdemben is értékelni kellett a kötelességszegés népgazdasági következményeit. Ehhez az értékeléshez először a feljelentési jog intéz-

[30] A helytelen szemlélet rögződését és továbbélését mutatja, hogy még az 1961. évi V. törvény miniszteri indokolása is helyeselte azt a bírói gyakorlatot, amely a jogszabály kifejezett tilalmát minden további nélkül helyettesítette a szocialista együttélés szabályainak a sérelmével. A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 404. old.

[31] Bírósági Határozatok, 1958. 3. sz. 1869. sz. döntés.

ményét is felhasználták. Amikor a Novella a kizárólagos feljelentési jogot megszüntette, kétségtelenné vált, hogy nem a feljelentési jog volt a törvény alkalmazásának igazi akadálya. A büntetőjog intézményrendszerében ugyanis a kötelességszegést büntetni lehet, ha rendelkezésre áll az a norma, amely megmondja, hogy mi a kötelesség. A termelést azonban olyan mértékben szabályozták gazdaságigazgatási előírások, hogy már a kötelesség megállapítása is nehézségbe ütközött a jogalkalmazás számára. A gazdaságigazgatási normák nemcsak azt írták elő, hogy mit kell termelni, hanem számos esetben a gazdaságos termelés technológiáját is igazgatási szabályba foglalták.

A tervutasítások megszegésének büntetésére vonatkozó szabályok nem voltak alkalmasak a gazdaságosság — az előnyök és a hátrányok — kompenzált értékelésére. A további, talán legalapvetőbb problémát az jelentette, hogy nem lehetett megfelelően elhatárolni a társadalmi tulajdont ért kárt és a népgazdasági hátrányt. A társadalmi tulajdont károsító gazdálkodást ugyanis a társadalmi tulajdon hűtlen és hanyag kezelésére vonatkozó büntető rendelkezések alkalmazása alapján kellett elbírálni. Abban a gazdaságirányítási rendszerben pedig, amelyben a vállalatok a gazdaságigazgatás utasításait hajtják végre, nehezen lehetett különbséget tenni a társadalmi tulajdont ért kár és a népgazdasági hátrány között. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a termelésirányítás büntetésével kapcsolatos két törvényi tényállás (a pazarló gazdálkodás és a gazdálkodással kapcsolatos kötelesség megszegése) nem élt a gyakorlatban.

1968-ban, amikor a gazdaságirányítás új rendszerét bevezették, a büntetőjogi irodalomban élénk vita alakult ki arról, hogy a korábbi büntetőjogi rendelkezések alkalmazhatók-e egyáltalán az új irányítási rendszerben. A vita azonban elméleti jellegű maradt, mert a gyakorlatban a gazdaságigazgatási utasítások megszegése vagy a pazarló gazdálkodás miatt nemigen folytattak eljárást. Az a néhány ügy, amely a bíróság elé került, sem mutatta a büntetőjogi eszközök hatékonyságát, mert az olyan pármilliós veszteség miatt, amelyet más gazdasági előnyök kompenzáltak, rendkívül költséges és hosszadalmas büntető eljárás eredményeként néhány ezer forintos pénzbüntetést szabtak ki.

Gyakrabban alkalmaztak büntetőjogi eszközt a gazdaságilag indokolatlan nyerészkedéssel, az üzérkedéssel szemben. Üzérkedésnek tekintették nemcsak az árszínvonalat sértő cselekményeket, hanem a különféle gazdasági vállalkozásokat is. Számos esetben az üzérkedésnek tekintett gazdasági vállalkozások gazdasági szükségleteket elégítettek ki olyan módon, amelyet a jog tiltott. A tilalom azonban a gazdaságpolitikai szemlélet változásaitól függően szintén változott. Korábban például az üzérkedés súlyosabban büntetendő fordulata (az üzérkedést a gazdálkodó szervezet szabályszerű működésével álcázva) alapján ítélték el azokat, akik a termelőszövetkezetek különféle árudáit úgy vezették, hogy a szövetkezetnek meghatározott összeget (nyereséget) befizettek, egyébként pedig saját haszonra dolgoztak. Napjainkban hasonló vállalkozásra versenytárgyalás alapján állami vállalatokkal is lehet szerződést kötni.

A gazdasági szükséglet bizonyos területeken olyan erővel jelentkezhet, hogy az igazgatási norma tilalma ellenére is kielégítik. Annak ellenére, hogy a gazdasági szükséglet és a gazdaságigazgatási szabályok konfliktusba kerülhetnek, a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények a büntetőjog által viszonylag jól körülhatároltak. Olyan tényállási elemeket tartalmaznak, amelyek vagy a bíróság által mérlegelhetők vagy az igazgatási normából egyértelműen felismerhetők. Amikor tehát az igazgatási norma alkotója megtilt egy vállalkozást vagy meghatározza bizonyos árucikk legmagasabb árát, illetve előírja az árképzés szabályait, akkor ezzel értelemszerűen a büntetőjogi kereteket is kitölti.

Nem ilyen egyszerű a helyzet azoknál a bűncselekményeknél, amelyeket hatályos jogunk a gazdálkodási kötelességeket sértő bűncselekmények közé sorol. Az 1961. évi V. törvény azzal, hogy a számos jogszabályban részletezett több száz elkövetési magatartást néhány törvényi tényállásba összefoglalta, olyan alapvető problémát hagyott örökül, amelyet napjainkig sem oldott meg a kodifikáció. A hatályos jogszabály ezt a technikát anélkül vette át, hogy a kereteket kitöltő igazgatási jogszabályok alkotásának rendjét a nullum crimen sine lege elvével összhangba hozta volna. A múlt teremtette problémának a megoldása tehát a jövőre maradt.

Wiener A. Imre

A társadalmi tulajdon fogalmáról

A szocialista társadalmi rend fogalmával a legszorosabban összefüggő fogalom — a társadalmi tulajdoné. A társadalmi tulajdont, mint rendünk gazdasági alapját természetes módon megillető megkülönböztetett figyelem nyilvánult meg a szocialista fejlődés útjára lépett országok első alkotmányaiban. Az alkotmányos rendelkezések abból kiindulva, hogy ez a gazdasági alap szent és sérthetetlen, alkotmányos elvvé tették e tulajdoni forma jogi privilegizáltságát, sőt védelmének büntetőjogi eszközökkel való biztosítását is.

Ennek megfelelően valamennyi érintett országban, elsőként a Szovjetunióban, sor került a büntetőjog jelentős átformálására, amelynek ettől kezdve sorrendben ugyan második (a Kü-

lönös rész élén továbbra is az állam- és rendszerellenes bűncselekmények helyezkedtek el), de jelentőségében tulajdonképpen a legnagyobb figyelmet kiváltó jogi tárgya, intézménye a társadalmi tulajdon, ill. az ezt támadó bűncselekmények kategóriája lett (ún. TT bűncselekmények).

A védett jogi tárgy jelölésére használt fogalmak sok árnyalati különbséget mutattak a különböző országok különböző időpontokban kibocsátott speciális törvényeiben és ezek módosításaiban. A sokféle szinonímával jelölt,[1] átfogó kifejezéssel élve társadalmi vagy szocialista tulajdon azonban — függetlenül a használt kifejezéstől — valamennyi népi demokratikus és szocialista országban lényegében azonos tartalmat takart és takar még ma is.

E tartalom büntetőjogi szemléletű vizsgálatára vállakozik a jelen tanulmány, annak a fejlődésnek a bemutatásával, amely a társadalmi tulajdon mint jogi tárgy tekintetében országainkban végbement. Mielőtt azonban a speciálisan büntetőjogi kérdésekre rátérnénk, a társadalmi-politikai háttér érzékeltetéséhez két előkérdés vizsgálatát kell elvégezni.

I.

A társadalmi tulajdon az alkotmányokban

A népi demokratikus állam ugyanúgy, mint annakidején a fiatal szovjet állam, elsőrendű jelentőségű feladatát gazdasági-szervező funkciójának ellátásában látta. E funkció betöltéséhez kiemelkedő szerepet juttatott a társadalmi tulajdonnak, amelyet a társadalmi-gazdasági rend alapjának nyilvánított, s ennek védelmét az állam ugyancsak fontos funkciójaként deklarálta. Mindezeknek jogi kifejezését szolgálták a korabeli alkotmányok, amelyek a társadalmi tulajdonnal kapcsolatos *általános követelményeket* megfogalmazták.

a) Mint a társadalmi-gazdasági rend alapja a társadalmi tulajdon első ízben a *szovjet köztársaságokban* vált alkotmányos intézménnyé.

Az első szovjet alkotmányok — pl. az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság 1918. VII. 10-i alkotmánya — a földet „a nép közös javaivá", a természeti kincseket és a földesúri birtokok összes élő és holt felszerelését, valamint a mintauradalmakat és a mezőgazdasági vállalatokat *„nemzeti javakká"*, a bankokat *„állami tulajdonná"* nyilvánította, s az ipari létesítményekről mint a *köztársaság leendő tulajdonáról* beszélt.

A Szovjetunió megalakulása után kibocsátott össz-szövetségi alkotmány — 1924. I. 31. — alapján elfogadásra kerültek az újabb köztársasági alkotmányok. Így az 1925. V. 11-i orosz alkotmány általános rendelkezései között található 15. pont már nem használta a fenti változatos megjelöléseket, hanem az *egységes tartalomnak* megfelelően csak az állam tulajdonáról, ill. a *szocialista állami* tulajdonról rendelkezett.

Az európai és ázsiai népi demokráciák alkotmányozó törvényhozásának alapját képező szovjet minta pedig az akkor hatályos 1936-os ún. sztálini alkotmány, ill. az ennek megfelelő köztársasági alkotmányok voltak. A szovjet alkotmányok kimondták, hogy a *társadalmi, szocialista tulajdon a szovjet rend szent és sérthetetlen alapja, melynek védelme az állam minden polgára számára kötelező*, az erre a tulajdonra kezet emelő személyek pedig *a nép ellenségei.*[2]

Az alkotmányjog szemléletének megfelelően az idézett helyek nem a vagyonról, hanem a jogilag releváns tulajdonról beszélnek, s bizonyos fejlődést mutatnak e tulajdon jelzőinek megválasztásában. A „szocialista", a „társadalmi" jelzők e tulajdonfogalom gazdagodásával, az átfogó „társadalmi" tulajdonon belül különböző tulajdonformák alkotmányjogi elismerésével együtt jelennek meg. A társadalmi tulajdon egységes fogalmán belül megkülönböztetésre került ugyanis annak „össznépi" formája vagyis az állami tulajdon, valamint a csoporttulajdon, azaz a szövetkezeti-kolhoz tulajdon.[3]

b) A szovjet tulajdonviszonyok mintegy húsz éves fejlődésének eredményeit rögzítő alkotmányos elvek szolgáltak mintául tehát *a népi demokratikus országok alkotmányainak*, amikor az állami tulajdonforma mellett valamilyen formában szót ejtettek a népi szövetkezetek támogatásáról, ill. a szövetkezetek tulajdonáról[4] egyrészt, másrészt amikor a két tulajdonformát összefoglalóan társadalmi, szocialista tulajdonnak nevezték.

Valamenyi alkotmány hangsúlyozza azonban az *össztársadalmi, azaz állami tulajdon elsődlegességét*, felsorolva az ilyen tulajdon alapvető tárgyait — a föld méhének kincsei, a természeti erőforrások, az államosított vagyon stb. — és megállapítva, hogy *e tulajdoni forma az állam különleges védelme alatt áll.*[5]

[1] Össznépi tulajdon, állami tulajdon, társadalmi tulajdon, össznépi javak, a nép közös javai, nemzeti vagyon, az egész nép vagyona stb.

[2] Ld. az OSZFSZK 1937. I. 21. alkotmányának 135. §-át.

[3] Ld. az orosz alkotmány 5. cikkét.

[4] A bolgár 1947. XII. 4-i alkotmány 6. cikke; a csehszlovák 1948. V. 9-i alkotmány 149. cikke; a jugoszláv 1946. I. 31-i alkotmány 17. cikke; a kínai 1954. IX. 20-i alkotmány 5. cikke; a vietnami 1946. XI. 8-i alkotmány 7. cikke; a koreai 1948. IX. 8-i alkotmány 5. cikke; a mongol 1940. VI. 30-i alkotmány 7. cikke; a lengyel 1952. VII. 22-i alkotmány 11. cikke: az NDK 1949. V. 30-i alkotmány 27. § (3) bek.; a magyar 1949. VIII. 18-i alkotmány 4. §; a román 1952. IX. 24-i alkotmány 6. cikke.

[5] Vö. a 2. sz. lábjegyzettel, ill.: az egyes országok alkotmányaiban: az albán — 9. cikk, (2) bek.; bolgár — 8. cikk, (1) bek.; jugoszláv — 16. cikk; kínai — 6. cikk; koreai — 10. cikk; lengyel — 8. cikk; magyar — 5. §; román — 6. cikk, (3) bek.

II.

A társadalmi tulajdon jelentkezése a polgári jogban

Lévén a tulajdon elsősorban polgári jogi intézmény, melynek szabályozása időben is megelőzte a büntetőjogi szabályozást, röviden ki kell térnünk annak számbavételére is, hogy a polgári jog miként értékelte a társadalmi tulajdont.

a) A tulajdon itt egyértelműen *mint vagyon,* mint anyagi javak felett való rendelkezési jogosítványok összessége szerepel a polgári jogi védelem tárgyaként.

b) A polgári jog az alkotmányokhoz hasonlóan szintén megkülönbözteti a társadalmi tulajdon két formáját, *előtérbe állítva az állami tulajdont.* Ezt követően megfigyelhető, hogy a „társadalmi tulajdon" rendkívüli jelentőségét és ugyanakkor az állami tulajdon elsődlegességét megfogalmazó alkotmányos rendelkezések kétirányú fejlődésben teljesedtek ki. Egyrészről a politikai ideológia és ennek propagandája szocialista fejlődésünk mindmáig terjedő időszakára vonatkozóan a „társadalmi" tulajdon zászlaját emelte magasra, másrészről pedig a korabeli polgári jogi, és mint látni fogjuk részben a büntetőjogi törvényhozásunk egyértelműen az állami tulajdonra koncentrált.

Ahogy a jogi nyelvhasználatban az össznépi tulajdon helyét elfoglalta az állami tulajdon, a hivatalos tudat a társadalmi tulajdont is fokozatosan azonosította az állami tulajdonnal.[6]

Polgári jogilag „az össztársadalmat ebben a vonatkozásban az állam képviseli: jogilag a tulajdonos az állam" — állapítja meg Eörsi Gyula.[7]

Az állami szocialista tulajdon védelmét az 1959. évi magyar Ptk. a Magyar Népköztársaság polgárainak alapvető kötelességévé teszi. „Ezért az állami tulajdon megóvásában és védelmében mindenkitől fokozott gondosságot kell elvárni" (175. §). „A nemzeti vagyon az állam kizárólagos tulajdonában van" — hangzik egyértelműen az 1950. évi csehszlovák Ptk. 102. szakasza.

c) A polgári jog tulajdonszemlélete erősen összefügg a hatalom kérdésével. Venediktov, a szovjet civilisztika jeles művelője elméleti megfogalmazását adta a szocialista állami tulajdon ama sajátosságának, hogy *a szocialista állam* mindenekelőtt a hatalom hordozója, s *éppen mint hatalom rendelkezik tulajdonosként* az anyagi javakkal. Megállapítása szerint a szocialista állam az összes állami tulajdon elsajátításának egységes és egyetlen jogalanya, bárki rendelkezzék vagy használja is ezt a vagyont — állami szerv vagy szövetkezet.[8]

Ennek az elméletnek gyakorlattá válását jól tükrözi egy csehszlovák példa. 1948 és 1950 között a társadalmi tulajdon vagyontömegén belül jelentős eltolódás következett be az állami vagyon javára. Ezt a tényt egy ezt követő jogértelmezés a korabeli tanácstörvényre[9] vezeti vissza és hangsúlyozza az államhatalom egységének elvét, s ebből vezeti le a községek által igazgatott és 1950 előtt községi tulajdonban álló vagyon állami tulajdonjogát.[10]

d) Az állami tulajdon szerepének és jelentőségének előtérbe állítása meghatározta mind a másfajta kollektív tulajdon, mind a személyi tulajdon helyzetét is. A csoporttulajdon mind a korabeli alkotmányok, mind a polgári jog rendelkezései szerint is, elsősorban a szövetkezetek — a Szovjetunióban a szövetkezetek és a kolhozok —, továbbá más szocialista szervezetek, közületek tulajdonát jelenti. A *csoporttulajdon* nemcsak fogalmilag, nemcsak terjedelménél fogva, hanem a hivatalosan neki tulajdonított társadalmi-politikai jelentősége alapján is *másodlagos szerepet* töltött be a szocialista tulajdonviszonyokban.[11] Ezt törvényi rendelkezések alapozták meg, mint pl. a magyar Ptk. 176. §-a, amely állam és szövetkezet viszonylatában kétség esetén az állam tulajdonjogát vélelmezni rendelte; de ilyen kifejezett nyilatkozat nélkül is ezt a megkülönböztetést tükrözték mind az alkotmányok, mind a polgári törvénykönyvek szövegfordulatai, szóhasználatai.

III.

A társadalmi tulajdon a büntetőjogban

Az ily módon konstituált „társadalmi tulajdon" védelmére az 1950-es évek elején speciális büntetőjogi rendelkezéseket bocsátottak ki, amelyek az egyes országokban eltérő törvényhozási megoldással kerültek megalkotásra (önálló jogszabályként, a büntető törvénykönyv részeként avagy új büntető törvénykönyv keretébe illesztve).

A társadalmi tulajdonnak büntetőjogilag releváns fogalmát a büntető törvények, ezek kommentárjai és az ítélkezési gyakorlat irányítására kibocsátott bírói határozatok részletezték. Ez a fogalom a tényleges jogi helyzetnek megfelelően eltért az alkotmányos „össznépi" tulajdonfogalomtól, de eltért a társadalmi tulajdon pol-

[6] Ennek az azonosításnak ideológiai alapját a marxista tanításnak az a tétele alkotja, amely a tulajdonviszonyok szocialista fejlődésének végcélját az állami tulajdonnak mint legmagasabb rendű tulajdonformának egyedülvalóságában (kizárólagossá válásában) jelölte meg, s ehhez képest minden más kollektív tulajdonformát átmeneti, ideiglenes jellegűnek tekint. A jelenség további magyarázatát pedig abban a politikai türelmetlenségben kell keresnünk, amely különösen a kialakulás időszakában ezt a fejlődést jogi eszközökkel próbálta siettetni.

[7] *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a fejlődés útjai.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 189. old.

[8] A. V. *Venediktov:* Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszty. Izd. AN SZSZSZR. Moszkva—Leningrád, 1948. 321—322. old.

[9] 1954. évi 12. sz. alkotmánytörvény a nemzeti bizottságokról. Sb. zák. 1954. 6. sz.

[10] Kommentár k zákonu z 12. jula 1950. č 86 Sb. Trestny zákon. 1959. Osveta, Bratislava, 634. old.

[11] Vö. *Sárándi* Imre: A társadalmi tulajdon változásai c. munkájában a „klasszikus szocialista tulajdoni rendszer" jellemzésével. Acta Facultatis Politico-iuridicae Univ. Scient. Bp. T. XII. 1970. 14. old.

gári jogi (állami és szövetkezeti) fogalmától is, bár elsősorban ez utóbbira támaszkodott. Minthogy e fogalom többrétű tartalom hordozója, magán a büntetőjogi fogalmon belül is meg kell különböztetnünk a társadalmi tulajdon tágabb és szűkebb értelemben vett fogalmát.

A) **A tágabb értelemben vett társadalmi tulajdon A társadalmi tulajdon mint jogi tárgy és ennek változásai**

A társadalmi tulajdon tágabb értelemben vett fogalmának változásai a jogi tárgy színterén mentek végbe. A társadalmi tulajdon védelmére kibocsátott büntető jogszabályok feltűnő szigorát ugyanis éppen *a védett jogi tárgy kiemelt fontosságára* vezették vissza, ebben gyökerezett ennek a tulajdonnak a népi demokratikus büntetőjog részéről kiemelt védelme.

Az általánosan elfogadott meghatározások, valamint a büntetőjogi dogmatika tanításainak értelmében a jogi tárgy meghatározott társadalmi viszonyokat jelent, melyeket a társadalomnak, az államnak e viszonyok sértetlenségéhez, épségéhez fűződő érdekéből a büntetőjog védelemben részesít.[12]

A társadalmi tulajdonként megjelölt jogi tárgy azonban az első jogszabályoktól napjainkig bizonyos tartalmi változásokon ment keresztül. E tartalom változatosságát és heterogenitását — szinte mint cseppben a tengert — látjuk felvázolva Viktor Knapp korabeli monográfiájában.[13] Leírása szerint a társadalmi tulajdont megillető büntetőjogi védelem tárgya: termelési viszonyaink egyik alkotórésze, a társadalmi viszonyok rendszere, az állam gazdasági funkcióinak oltalma, az államosítás mint az állami tulajdonszerzés sajátos formája, és legvégül — szinte külön csoportot képezve — a társadalmi tulajdon mint konkrét jogviszony, azaz a tulajdonképpeni vagyonvédelem.

Ezek a változatok részben egyidejűleg, részben korban némileg eltolódva tartoznak bele, voltak beleértendők a társadalmi tulajdon fogalmába. Ugyanis a tartalomnak ezek a rétegei a különböző korokban nem egyforma jelentőséggel bírtak; a domináló rétegek szempontjából a jogi tárgy alakulásának, változásának bizonyos időbeli szakaszait különböztethetjük meg.

1. A társadalmi tulajdon tágabb értelemben való felfogása a szóban forgó intézmény első megjelenése idejére tehető, amikor a társadalmi tulajdont védő intézkedések elsősorban *a közellátás és a közbiztonság érdekében* születtek. Példaként visszautalunk itt a szovjet „vagyonvédelem" szabályozásának kezdeti éveire,[14] de tulajdonképpen visszautalhatunk a jóval későbbi 1932. augusztus 7-i törvényre, és az e törvény alkalmazási területének kibővítésére, a következő években kibocsátott jogszabályok sorozatára is az üzérkedés, a mezőgazdasági munkák szabotálása, a vetőmag lopása és ehhez hasonló cselekmények büntetendővé nyilvánítása tárgyában.

Ez az időszak mindenütt a szűkös élelmiszerkészletek elosztása, valamint a kisajátító és a kereskedelmet korlátozó állam feladatát képező közellátás biztosítása körüli nehézségek leküzdésének időszaka volt. E feladat ellátásának anyagi fedezetét még nem biztosította a szocialista termelés, forrását nagyobbrészt „az állami tulajdonszerzés sajátos folyamatának", az államosításnak eredményeképpen állami tulajdonba vagy kezelésbe került javak képezték. Ezek korlátozott volta, a termelés akadozása és ugyanakkor a lakosság ellátásának a tulajdonképpeni kereskedelem kiiktatásával megoldani kívánt gondja voltak tehát azok az alapvető tényezők, amelyek a büntető törvényhozást a „társadalmi tulajdon" védelmére sorompóba állították.

2. A jogi tárgy tartalmának változásai sorában a következő szakaszt *az állam gazdasági bázisa, gazdasági funkciói védelmének* előtérbe kerülése jelenti.

A korabeli szabályozásra vonatkozó jogirodalom eléggé egységes abban, hogy a szocialista gazdálkodás szerteágazó anyagi feltételeinek büntetőjogi védelméről szólva *összefoglaló értelemben használta a társadalmi tulajdon fogalmát.*[15] Beleértették ebbe elsősorban a szabotázst és a kártevés bűntettét,[16] s a csehszlovák büntető törvény — ha a ténylegesen vagyon elleni cselekményekre nem is, de a fent nevezett két bűncselekményre — szintén elrendelte a hozzátartozókra is kiterjedő általános feljelentési kötelezettséget.

A jogi tárgynak ilyen felfogásával hozható összefüggésbe a *népgazdasági bűncselekmények szintén átfogó fogalmának* megjelenése, ill. tartalmának és értelmezésének terjedelme. Hazánkban az első szocialista Btk. megjelenése előtt használt jogszabálygyűjtemény, a BHÖ Harmadik része viselte ezt a címet, s benne elsőként a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények, majd az ún. tervbűntettek, ezt követően a munkafegyelem elleni bűncselekmények,

[12] Ld. például Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava v seszti tomah. Nauka, Moszkva, 1970. Tom II, 112—115. old.; vagy: Tokaji Géza meghatározását a magyar büntetőjog tankönyvében: Magyar büntetőjog. Általános rész. Bp. BM Könyvkiadó, 1980. 106. old.

[13] V. *Knapp:* A tulajdon a népi demokráciában. A tulajdon szabályozása a Csehszlovák Köztársaságban. Bp. Jogi- és Közigazgatási Kiadó, 1954. 354. old.

[14] Vö. *Horváth* Anna: A szovjet büntetőjog kezdetei. ÁJ. XIX. köt., 1976. 1. sz. 19. old.

[15] V. Knapp. kívül ld. például I. *Nenov:* Izgrazsdane i razvitie na blgarskoto narodno demokraticsno nakazatelno pravo. In.: 15 godini narodno demokraticsno drzsava i pravo. 9. IX. 1944 — 9. IX. 1959. Szófia, Nauka i Izk. 1959.

[16] Pl. az 1952. évi lengyel alkotmány 77. cikkének (2) bek.: A szabotázst, diverziót, károkozást vagy a társadalmi tulajdon ellen egyéb támadást elkövető személyek a jog teljes szigorával kerülnek megbüntetésre.

továbbá az árdrágító és közellátás elleni stb. bűncselekmények fejezetei kaptak helyet. A mi jogirodalmunk és jogi szemléletünk ugyanúgy együtt kezelte a két fogalmat, mint pl. a lengyel jogi szemlélet, ahol a társadalmi tulajdon fosztogatását gazdasági bűncselekményként tárgyalták. Elméleti viták folytak a két fogalom, ill. a társadalmi tulajdon és a népgazdaság rendszere elleni bűnözés elhatárolásáról, megkülönböztetéséről,[17] amelyben az 1960-as évek elején már könnyebben szögezhette le Fonyó Antal, hogy a két bűncselekményi kategória különtartása, ill. elhatárolása nem gazdaságpolitikai, hanem kriminálpolitikai kérdés. Az ezt megelőző időben, és különösen a társadalmi tulajdon fokozott védelméről szóló jogszabályok kibocsátását követő időkben azonban másféle meggondolások voltak a mértékadók és ezek hatása olyan erős volt, hogy a jogirodalomban és a büntetőjogi elméletben napjainkig is gyűrűznek e terület elhatárolási problémái.[18]

Tulajdonképpen ezeknek a funkcióknak védelmére születtek meg a speciális TT-jogszabályok is,[19] amelyek nemcsak rendelkezéseikben, hanem preambulumaikban, ill. hivatalos indokolásukban is aláhúzták e törvények politikai feladatát. Ez az alapja annak, hogy a büntető jogirodalom együtt tárgyalja a szocialista tulajdonnak mint alapintézménynek, a szocialista tulajdon keletkezésének és gyarapodásának, a szocialista tulajdon fejlődésének, és végül közvetlenül a szocialista vagyonnak mint konkrét jogviszonynak büntetőjogi védelmével kapcsolatos kérdéseket. „A büntetőjogi védelem tárgya ... mindenekelőtt a tulajdonnak mint a társadalmi viszonyok rendszerének meghatározott formája, és csak másodsorban meghatározott tulajdonosi jogviszony" — írja V. Knapp 1954-ben.[20]

3. A társadalom és a jog fejlődése a szocialista országokban csak bizonyos idő elteltével jutott el arra a pontra, amikor a korábban másodlagosnak tekintett *tulajdonosi jogviszony* a szóban forgó jogi tárgy alsóbb rétegeiből előrelépett, *domináns réteggé vált.* E jellemzőnek a megjelenése arra az időre tehető, amikor az állami tulajdon éppen amiatt vált a kiemelt védelem tárgyává, mert az állami vagyon tömege jelentősen megnőtt a most már konszolidáltabb termelés beindulásával. Erre az időre az előzőekben felsorolt állami funkciók jogvédelme több más jogág — sokkal hatékonyabban megoldható — feladatává lett, s *e tekintetben a büntetőjog szerepe visszaszorult* az őt megillető helyre. A fejlődésnek ebben a szakaszában a társadalmi tulajdon büntetőjogi fogalmában a vagyoni jelleg vált elsődlegessé,[21] s a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények ettől kezdve napjainkig *a hagyományos vagyon elleni elkövetési magatartásokkal* megvalósított és a tulajdonviszonyokat támadó cselekményeket jelentik.

B) A szűkebb értelemben vett társadalmi tulajdon

1. A fejlődés bemutatása során kiderült, hogy kezdetben ez a fogalom távolról sem volt leszűkíthető a vagyon elleni bűncselekmények jogi tárgyára. Az abszolút kezdetet a szovjet törvényhozásban követhettük nyomon, míg ennek visszhangját a népi demokratikus szabályozás első időszakában figyelhettük meg. Az aktuális fejlődési szakaszra vonatkozóan azonban megállapítható, hogy a társadalmi tulajdon jogi tárgyát ma elsősorban a konkrét *tulajdonviszonyok* képezik, büntetőjogi szabályozása a *vagyon* elleni bűncselekmények körében történik.

---

[17] Vö. *Fonyó* Antal: A gazdaság elleni bűncselekmények fogalma. Kandidátusi disszertáció. 1961. 150. stb. old. Helena *Kolakowska-Przelomiec* és Edward *Syzdul:* Przestestwa gospodarcze w Polsce w swietle danych statystyki milicyjnej za lata 1962—1965. P. i P. 1966. 9. sz. 336. old.

[18] Ld. a „tágabb értelemben vett gazdasági bűncselekmények" és köztük a társadalmi tulajdont károsító bűntettek tételét Sárközy Tamásnál: A „belső" gazdasági bűncselekmények alapvető anyagi jogi kérdései. JK. 1968. 23—34. old.; *Erdősy* Emil: Kritikai megjegyzéseit a fenti cikkel kapcsolatban. JK. 1968. 475—482. old.; Nemzetközi büntetőjogi konferencia Szegeden 1978. októberében a gazdálkodás menetében elkövetett bűncselekményekről.

[19] Az 1932. aug. 7-i szovjet törvénnyel kapcsolatban a szovjet büntetőjogi tankönyv kifejezetten hangsúlyozza, hogy a büntetőjogi represszió volt az egyik eszköze a népgazdasági ágazatok továbbfejlesztésének. Vö. Kursz ugolovnogo prava, 3. köt. Leningrád, 1973. 33. old. Vagy nézzük a csehszlovák törvényhozást: a társadalmi tulajdon kiemelt büntetőjogi védelmének keretében az 1950/86. sz. törvényben közzétett új csehszlovák Btk.-val egyidejűleg kerültek kibocsátásra más, az elsővel összefüggő és azonos célt szolgáló törvények: a büntető eljárási törvény mellett fontos szerepet kapott a 88. sz. kihágási büntető törvénykönyv. A Különös rész első fejezete például a gazdálkodás védelméről rendelkezett, s az egyes tényállások (az államosítás elleni kihágások, a nemzeti vagyon védelme, a tulajdonjoggal való visszaélés, a tervgazdálkodás védelme stb.) benne ugyanazt a törvényhozói koncepciót képviselték mint a Btk.

[20] V. *Knapp:* i. m. 353. old.; ennek az elméleti konstrukciónak tételes kifejtését adja ugyanő A szocialista tulajdon büntetőjogi védelme c. tanulmányában. Fordítás a Právnik 1950. 7. sz.-ból: ÁJI ford. Cs/45. 2—3. old.; ld. más szerzőknél is: T. *Szergejeva:* Ugolovno-pravovaja ohrana szocialiszticseszkoj szobsztvennoszti v SZSZSZR. Moszkva, 1954. 16. old.; V. *Solnar:* Trestni ochrana majetku v socialistickém vlastnictvi proti rozkradani a podobnym trestnym cinum. Praha, 1965. CAV. 30. old.; A törvényhozás, az elmélet és a joggyakorlat azonos vonásait mutatja pl. az a magyar bírósági határozat, amely társadalmi tulajdon elleni sikkasztásként minősítette a termelőszövetkezetből kilépő tsz-tagnak a magatartását, amikor az a közgyűlés határozata ellenére az általa „a tsz-be bevitt és egyedileg megtalálható állatot magánál tartja". (BH 484. [II]—9.) Hasonló ítélkezési gyakorlattal találkozunk Csehszlovákiában is.

[21] Elsődlegessé, de nem kizárólagossá. A társadalmi tulajdon és az azt támadó bűncselekmények tágabb értelmét a szakirodalom ma is hangsúlyozza. Ld. *Fonyó* Antal: Magyar büntetőjogi tankönyv. Különös rész. Bp. BM Könyvkiadó, 1981. 493. old.

2. Ugyancsak elmondható, hogy a büntetőjog az *állami tulajdont* különösen a korábbi időszakban — annak államjogi és polgári jogi helyzetéből kiindulva — a büntetőjogi védelem szempontjából is *elsődlegesnek* tekintette, és a vagyon jogalanyainak egyenlőtlenségét hangsúlyozva ehhez az állami tulajdonhoz „emelte fel", tette a büntetőjogi védelem szempontjából vele azonos elbírálás tárgyává a kolhozok és szövetkezetek vagyonát vagy más társadalmi vállalat élő és holt felszerelését, az általuk előállított termékeket, a Szovjetunió tekintetében, ill. a szövetkezetek „még nem is szocialista" tulajdonát,[22] továbbá más társadalmi szervek vagyonát az európai népi demokráciákban.[23]

3. További jellemzőként meg kell említenünk, hogy az alkotmányok kibocsátását követően *egyre bővült magának a büntetőjog által védett állami tulajdonnak a fogalmi köre,* részben jogi rendelkezések, részben pedig a politikai-ideológiai tételeknek megfelelően alakuló jogértelmezés útján.

A csehszlovák Btk. hivatalos kommentárjának a szocialista tulajdon védelmével kapcsolatos rendelkezésekre vonatkozó anyaga a „szocialista tulajdon" fogalmának értelmezésekor már nem az alkotmányos rendelkezésekre hivatkozik, melyek a kizárólag az állam tulajdonában levő vagyontárgyak viszonylag szűkebb körét állapítják meg, és bizonyos körben elismerik például a községi tulajdon létezését is, hanem az 1950. évi Polgári Törvénykönyv meghatározására, amely az alkotmánynál már jóval szélesebb körben jelöli meg a kizárólagos állami tulajdon tárgyait.[24]

A kibővítő jogértelmezés további példája a fent említett kommentárban *a vagyon fogalmának értelmezése,* mely az ingó és ingatlan tárgyakon kívül idevonja a jogok bizonyos körét is, mégpedig nem általában, hanem *a szocialista tulajdonosokat a dolgok tartós használata tekintetében megillető jog* vonatkozásában. Konkréten ez azt jelentette, hogy a mezőgazdasági szövetkezetbe a tagok által bevitt földterület és termelőeszközök tekintetében kimondták a szövetkezet jogát ezek tartós használatára a szövetkezetből kilépni kívánó tulajdonos (!) állampolgárral szemben, s ezt a jogot szintén a fokozott büntetőjogi védelem tárgyává tették.[25]

Az állami tulajdon védelme elsődlegességének gyakorlati keresztülvitele során könnyen születtek a hasonló „jogelvek". A fenti csehszlovák példának a tükörképe jelent meg a Német Demokratikus Köztársaságban, ahol például a „népi tulajdon" büntetőjogi védelmét gyakorlatilag az akkor hatályban levő régi polgári törvénykönyv rendelkezései ellenében gyakorolták azzal a normával, amely kimondta, hogy a Ptk.-nak a tulajdonra vonatkozó, jóhiszemű keresettel kapcsolatos méltányossági előírásait a népi tulajdon terhére nem lehet alkalmazni, s ugyanígy a hatályban levő 1923. évi bérlővédelmi törvény 32. § (2) bekezdését sem. Ezzel ugyanis éppen a dolgok tartós használatának — szerződésben kikötött — jogától fosztották meg azokat a bérlőket, akik állami tulajdonban levő helyiségeket béreltek. A joggyakorlatnak ezt az irányát a jogirodalomban tárgyaló német szerző „az általános haladó fejlődés folyamatának" nevezi ugyan, de megállapítja, hogy ez a bérlők — akik a cikkből kikövetkeztethetően többnyire szövetkezetek — törvényes védelmének meggyengítését jelenti.[26]

A szocialista tulajdonjog kiemelt védelme szempontjából a korabeli törvényhozás tételesen felsorolta mindazokat a szerveket és intézményeket, amelyeknek vagyona akár állami, akár szövetkezeti tulajdonformát megillető védelemre jogosult. Az ilyen tárgyú rendelkezések és az ítélkezési gyakorlat láncolatszerűen hivatkoznak egymásra, ill. magyarázzák, értelmezik egymás rendelkezéseit.[27]

4. Végül specifikuma ennek a fogalomnak, hogy *„a büntetőjogi védelem szempontjából" társadalmi tulajdonban levő vagyonnak* tekinti nemcsak a tulajdont, hanem függetlenül a tulajdonos személyétől az állam, az állami vállalat, a szövetkezet vagy más közület *használatában, kezelésében vagy rendelkezése alatt álló* vagyontárgyakat is.[28]

Ez a kibővítő értelmezése a társadalmi tulajdonnak arra vezethető vissza, hogy a közületek polgári jogi felelőssége a rájuk bízott értékekért harmadik személy részéről elkövetett bűncselekmény esetén is fennáll a tulajdonos-

[22] Ld. a szovjet 1932. aug. 7-i törvényt, valamint Szergejava: i. m. 22. old., továbbá V. Knapp tanulmányának 2—3. oldalát.

[23] A magyar Ptk. 179. § (2) bek.: Ha a törvény kivételt nem tesz, a szövetkezeti tulajdonjog szabályait kell megfelelően alkalmazni a társadalmi szervezetek és az egyesülések tulajdoni viszonyaira is.

[24] Többek között a községi tulajdon helyét már az a rendelkezés tölti be, mely szerint az állam a nemzeti vagyon egyes részeit községi vállalatokra vagy más szocialista jogi személyekre bízza. (Ptk. 103. § (1) bek.)

[25] 1955. évi 55. sz. korm. rend. Kommentár 634. old.

[26] Ld. *Heinrich,* W.: Népi tulajdon és bérlővédelem. ÁJI ford. N/355. 5. old. Neue Justiz, 1953. XII. 20.

[27] Az ilyen tárgyú rendeletek csak szűkebb kör számára voltak hozzáférhetők, publikálásuk nem tette nyilvánossá azokat, mint például a magyar Ptk. 179. § (2) bek.-re hivatkozó 105/1960. IM. sz. utasítás, vagy a csehszlovák jegyzék, amely a Btk. kommentárjában jelent meg mintegy 4 oldal terjedelemben.

[28] A magyar tvr. 2 § (2) bek.-hez hasonló rendelkezések megtalálhatók pl. a szovjet 1932. évi törvény („vasúti és vízi teherszállítmányok"), a román 1950. évi 192. sz. tvr. („... a szállítóegységeknek vagy vállalatoknak szállítás céljából átadott, vagy náluk beraktározott, vagy bármilyen formában tartott javak...") szövegében is, de valamennyi ország ilyen értelmű ítélkezési gyakorlatot folytatott (pl. a bolgár Legf. Bíróság plénumának 1956. XII. 31-i határozata a társadalmi tulajdonról: 2. pont).

sal szemben, tehát az ilyen „idegen vagyon" károsodása ténylegesen is károsítja a közület „társadalmi vagyonát", mint fedezetet.[29]

IV.

Néhány összefüggés

A jogi tárgy változásának ezek a szakaszai valóságosan megkülönböztethetők, ám időbeli egymásutániságuk sem országonként, sem jogszabályonként pontosan el nem különíthető. Ahogy azt előzőleg már láthattuk, egyes országok egyes aktusai tisztán is tükrözik az egyes szakaszokat, de többnyire, s főleg a népi demokratikus országok jogszabályaiban már együttesen is jelentkeznek.

A társadalmi tulajdonnak a bemutatott szakaszokban is megnyilvánuló egymástól eltérő értelmezése tulajdonképpen *párhuzamos a tágan értelmezett jogi tárgy védelmének jelentőségében mutatkozó vonulatokkal, rétegekkel.*

1. Az állami tulajdon és az állam gazdasági-szervező funkciója

Kiemelkedő jelentősége miatt külön is kell szólnunk arról a szerepről, amelyet a társadalmi tulajdon az állam gazdálkodó funkciójának betöltésében játszott. Az új tulajdonviszonyokon nyugvó gazdasági rendszer kiépítése, szervezése és működésének biztosítása szempontjából igen nagy volt az állami tulajdon gazdasági-szervezési jelentősége. Mint erre fentebb már rámutattunk, mind a Szovjetunió, mind az európai népi demokratikus országok rendkívül nehéz gazdasági feltételek között kezdték meg társadalomépítő munkájukat. Ebben szerepet játszottak nemcsak a megelőző háborús viszonyok objektív körülményei, hanem gazdasági-szervezési tekintetben az a *szubjektív politikai szemlélet* is, melynek következménye volt szinte a társadalmi fejlődés 0-pontjáról való újraindulás ténye is, s amely a XX. század számára közvetlenül átélt élményként szolgáltatott eleven példát Marx leírásához a társadalmi munkamegosztás és a termelőerők fejlettsége közötti összefüggésről.[30]

Államaink többnyire elmaradott és tönkrement gazdasági feltételek, valamint ellenséges politikai viszonyok közt, a történelmileg kialakult állami funkciókon kívül szinte azonnali hatállyal sajátították ki a gazdálkodás, a kereskedelem, a szolgáltatások stb. funkcióit, természetellenesen szűk területre szorítva vissza a magánkezdeményezés lehetőségeit. Az állam gazdasági-szervező szerepének ily mértékű megnövekedése és tevékenységének a társadalmi-gazdasági élet valamennyi területére való kiterjesztése tagadhatatlanul a történelmileg kialakult társadalmi munkamegosztás korlátozását jelentette, s a tulajdonviszonyok tekintetében pedig együttjárt az állami tulajdonforma uralkodóvá válásával.

Ennek a gyakorlati ténynek ideológiai, majd jogi lecsapódása jelentkezett a társadalmi tulajdon elnevezéssel jelölt intézmény megjelenésében, a „társadalmi" tulajdon védelmének egyrészről állami funkcióként, másrészről alkotmányos állampolgári kötelezettségként való posztulálásában, majd a büntetőjogi eszközök előtérbe állításában.

Az állami tulajdonnak társadalmi tulajdon elnevezéssel való illetése nem a társadalmi fejlődés valóságából, hanem ideológiai jelentőségéből következett. Az ideológiának ez az „előreszaladása" a kor jellemző vonása volt. Kulcsár Kálmán a kérdés elemzése során a következőket írja: A már rendszerré izmosodott ideológiának a kialakító körülményeket túlélő hatása van. Az ideológia „előrevetített" is lehet, amikor a kialakított jövőképből „levont" elemek mesterséges életben tartása, ill. a „jelenvalóságának" erőszakolt elismerése is előfordulhat. A jog szélsőségesen normatív szemléletének időszaka ez, amikor a gazdaságilag-társadalmilag komplex módon kondicionált társadalmi jelenségek és problémák a politikai-normatív szférára redukálódnak, amelyből a szinte korlátlan befolyásolhatóság képzete fakad.[31] Mindennek jellemző megnyilvánulása volt a társadalmi tulajdon büntetőjogi értékelése is.

A népi demokratikus országokban a háború után bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások leginkább a szovjet állam korai időszakával vethetők össze, amelynek példáját követték. Miben is állt e példa lényege?

Lenin 1921-ben, felmérve országa adott helyzetét, megállapította, hogy a korabeli gaz-

[29] Erre utal pl. I. *Nenov:* Nakazatelno pravo na NRB. 1956. Szófia, 143. old.; de alátámasztja ezt egyes országok bírói gyakorlata is: A vasúti lopások kimerítik a nemzeti vagyon fosztogatásának bűntettét a törvény 245. §-a értelmében, még ha az eltulajdonított küldemények maguk nem is képeznek nemzeti vagyont. (Csehszlovák kerületi bírósági határozat 70/51. sz.) A postán csekkel vagy feladóvénnyel befizetett összeg nemzeti vagyonná válik. (A Csehszlovák Legf. Bíróság 26/54. sz. döntése. — Kommentár: 620—621. old.) Állami vállalat kocsiján fuvarozott áru megsemmisülése bűncselekmény következtében — bár magántulajdonban volt — társadalmi tulajdon elleni bűncselekménynek minősül. (Magyar Legf. Bíróság III. 245/1957.) Az erdőbirtokossági társulat erdejéből történő minden lopás — egyszerű államerdészeti kezelés esetén is — társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy elleni bűntettnek minősül. (Magyar Legf. Bíróság Bünt. és Kat. kol. 247 BH. VI. 6.) Az ügyvédi munkaközösség a 105/1960. IM. sz. ut. szerint „szocialista szervezet". Az ügyvédi munkaközösségek vagyonát, úgyszintén az olyan vagyont, mely a munkaközösség használatában van, ill. rendelkezése vagy kezelése alatt áll, a büntetőjogi védelem szempontjából társadalmi tulajdonnak kell tekinteni. (Magyar Legf. Bíróság Bünt. Kol. 326. sz. BH. 1961. 1. sz., BH. 1962. 273. old.

[30] *Marx:* A német ideológia. Az állam és a jog viszonya a tulajdonhoz c. rész. Marx—Engels Vál. M. Bp. Kossuth Kiadó, 1975. I. köt. 126—128. old.

[31] *Kulcsár* Kálmán: Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára. I. rész. Szociológia, 1977. 2. sz. 156., ill. 146. old.

dasági rendet szocialista rendnek elismerni nem lehet, s arra a következtetésre jutott, hogy az Oroszországot jellemző kispolgári termelés és ösztönösség, valamint a megvalósítani kívánt szocializmus közti átmenetként feltétlenül szükség van a fejlett kapitalista technika megteremtésére, a modern tudomány vívmányainak hasznosítására. Ezért a szocialista állam kezében összpontosuló monopolista államkapitalizmust tartotta a szocializmus legteljesebb előkészítésének, előcsarnokának: „a szocializmus kapuján csak ezen az általunk el nem ért „előcsarnokon" át léphetünk be" — mondotta.[32]

Lenin tudatosan vállalta a szocialista fejlődés menetében felmerülő akadályok és problémák *formákhoz és módokhoz előre nem köthető megoldásának* útját,[33] a félbehagyott fejlődési fokokhoz való újbóli visszatérés nehézségeit. Az ő helyzetelemzése és őszintetége példamutató, s napjainkra már joggal elmondható, hogy ez a példája is egyre inkább követésre talál. Az 1950-es éveket viszont az jellemzi, hogy az államkapitalizmusról kifejtett lenini nézetek vitathatatlanul gyakorlattá váltak a népi demokratikus országokban, anélkül azonban, hogy ennek elvi tisztázására is sor került volna.

Ami az elvi álláspontot illeti, az államkapitalizmus gyakorlatához országainkban olyan ideológia kapcsolódott, amely *a tulajdon jogalanyainak egyenlőtlenségét* hangsúlyozva egyrészről az állami tulajdont a rendszer szent és sérthetetlen alapjának deklarálta, másrészről azonban elvi kijelentésekben ezt a tulajdont „társadalminak", „össztársadalminak" nevezte, mintegy nem tudomásul véve, hogy jelenlegi gazdasági és társadalmi rendünk még nem a megvalósult szocializmus rendje.

Mindamellett tény, hogy az állami vagyon védelme olyan gyakorlati szükségszerűség volt, amelynek gazdasági jelentősége nem lebecsülhető, ezért az állam ebbeli törekvései természetesek voltak.

Más kérdés azonban e védelem módszereinek megítélése a szóban forgó időszakban.

2. A társadalmi tulajdon védelmének módszerei

Ahogy a politikai, úgy a társadalmi és gazdasági élet minden területe is frontvonal volt, de a győzelem gyökereit akkor is, mint mindig, csak a gazdasági eredmények táplálhatták. Az állami és más szocialista szervezetek tulajdonának különleges tiszteletét annak „össznépi" és „társadalmi" jellemzésével a tulajdonos nem érhette el. A büntetőjog szerepének előtérbe állítása pedig egy eltorzult ideológiai szemlélet következtében nemcsak nem igazolta magát, de felborította a köztudatban a valóságos értékrendet a vagyon- és tulajdonvédelem más eszközei és módszerei tekintetében.

A „társadalmi tulajdon", amely egyidejűleg mindenkié és senkié, természeténél fogva egyik ellentmondásos állapota a társadalmi viszonyoknak, akár ideológiai „előrevetített" formájában szemléljük, akár valóságos jogi tartalmában mint állami tulajdont.

A magántulajdon állami kisajátításával *megtörtént a tulajdon szentségének trónfosztása.* Ez a körülmény és ennek széles körű propagandája szükségszerűen fellazította az emberek tulajdontiszteletét. Ezt követően az állami-társadalmi tulajdon fokozott büntetőjogi védelme új szentet avatott a tulajdonvédelemben, de a tulajdonosként fellépő állam felkészületlen volt a tulajdon kezelésére, ami a társadalminak nevezett vagyon őrzése, nyilvántartása, kezelése és gyarapítása tekintetében súlyos hiányosságokban nyilvánult meg.

E két körülmény serkentőleg hatott a bűnözésre, erkölcsi romboló hatásuk pedig alig felmérhető. Sajátos, de ez elsősorban éppen a „társadalmi" vagyon ellen felszökő bűnözés formájában jelentkezett, ékesszólóan bizonyítva, hogy a büntetés szigorának fokozása mily kevéssé képes befolyásolni a bűnözés irányát és terjedelmét. Mind a bűnözés volumene, mind ennek visszatükröződése a közvéleményben, mind az ilyen ügyekben folytatott ítélkezési gyakorlat sok panaszra adott okot a maga idejében mind a szovjet, mind a népi demokratikus jogirodalomban és politikai irodalomban. „Amikor kémet vagy árulót fognak el, a közönség felháborodása nem ismer határt, agyonlövetést követel. Amikor pedig a tolvaj mindenki szeme láttára tevékenykedik és fosztogatja az állami javakat, a közönség beéri jóindulatú nevetgéléssel és vállveregetéssel, ..." — mondta Sztálin 1926-ban.

Ma talán már elismerhető, hogy ezek a jelenségek éppen az állami „magántulajdon" megjelenésével hozhatók összefüggésbe, mivel a társadalmi fejlődésnek ezen a fokán még nem beszélhetünk valóban társadalmi tulajdonról. Az országainkban megvalósult átalakulás során ez a „társadalmi" az állami tulajdonformára korlátozódik. Sárándi Imre szavai szerint a klasszikus szocialista tulajdonjogi koncepció eltúlozza, vagy legalábbis alkalmas arra, hogy keretei között eltúlozzák a termelés (és a tulajdon — H. A.) össztársadalmi vonatkozásait.

Az államnak mint általános tulajdonosnak a megjelenése tehát egyik fő oka a megnőtt bűnözésnek. Ez az ok több irányban is hat.

a) Hogy az állami tulajdon a vagyon elleni bűnözés elsőrendű célpontjává vált, ebben kétségtelenül szerepet játszott az a körülmény is, hogy az állami tulajdon tömegében is első helyet foglalt el az anyagi javak területén.

b) Általában elmondható, hogy valamennyi tulajdonos közül az „állam" őrzi és kezeli vagyonát a legkevésbé „gondos gazdaként".

c) Még a leggondosabb „állami gazda" esetén is ösztönzően hat a bűnözésre e gazda mint tulajdonos anonimitása. Éppen e körülménnyel

[32] *Lenin:* A terményadóról. Vál. M. II. köt. Bp. Szikra, 1954. 826—832. old.

[33] Lenin: i. m. 832—833. old.

magyarázható az a sajátos hasonlóság, amely a szocialista országok TT-bűnözése, valamint a tőkés országokban a nagyáruházakban elkövetett kisebb lopások elszaporodása között felfedezhető. Ez utóbbi jelenséggel foglalkozó nyugati szakirodalom valószínűleg jól érzékeli az okokat, amikor a tulajdonos személyének ismertségét, „jelenlétét" mint a bűnelkövetéstől visszatartó erőt értékeli, s viszont, amikor a sok alkalmazott által mozgatott nagyáruházi eladás rendszerében, ill. a tulajdonos személyének háttérben maradásában látja a gyakori lopások egyik fő okát.

3. A tulajdon és az állami tulajdon büntetőjogi védelme

A vagyon- és tulajdonvédelem állami funkciója a tőkés társadalmi rendszerekben hagyományosan a *jogi védelem* szabályozását jelenti. A felszabadulás előtti Magyarország tulajdonjoga és a büntetőjogi tulajdonvédelem precízen kiépített rendszere maga is figyelmet érdemlő példája ennek. Természetes, hogy a szocialista fejlődés útjára lépett országok is komoly figyelmet fordítottak és nagy jelentőséget tulajdonítottak a tulajdonvédelem jogi vonatkozásainak.

Míg azonban a tőkés viszonyok között a tulajdon *gazdasági védelmének* funkciója elválik a jogi védelemtől, lévén az előbbi általában nem állami feladat, a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban az állam gazdasági-szervező funkciójának ellátásához az arányok megbontásával túlzott mértékben vette igénybe a büntetőjog segítségét. Semmit nem von le ugyanis a jogi védelem fontosságából, hogy *a tényleges vagyonvédelem* nem ott, hanem a gazdasági élet feltételeiben, *a gazdálkodás módszereiben kell, hogy kezdődjék.* Ennek hiányosságait a jog nem képes, nem lehet hivatása pótolni. A gazdasági szervezetek rendelkezése alá bocsátott vagyontömeg „gazdátlansága" napjainkig is sokszor nagyobb károkat okoz — közvetlenül vagy közvetve — mint a fosztogatók.

Ami viszont a fosztogatásokat, azaz a tulajdonképpeni állami-társadalmi vagyon elleni bűnözés magas arányát illeti, megértéséhez, magyarázatához talán nem árt, ha néhány körülményt végiggondolunk.

Az állam akkor lépett fel rendkívül szigorú büntető igényével az állami tulajdon megsértőivel szemben, amikor az „új" állami tulajdon forrása még szinte kizárólag a „szerzés", az államosítás, a kisajátítás volt, amikor az állam gazdálkodó tevékenysége szinte légüres térben indult, ahol éppen megszűnt a tulajdonnak mint olyannak a tisztelete.

Ez a tény több ellentmondás hordozójává vált. *1.* Ellentmondás maga az, hogy az állami tulajdon formájában kezdetben csak szerzett, kisajátítás eredményeként jelentkező vagyon került privilegizált helyzetbe. *2.* A termelés állami megindításától kezdve az új tulajdonosi — állami — elsajátítás következtében a dolgozók társadalmi munkájának eredménye is állami „magántulajdonná" vált, mégpedig a gyakori rossz gazdálkodással, hiányos „őrzéssel", mint kísérő jelenséggel terhelt helyzetben. *3.* A tulajdon egyéni formája, az alkotmányosan elismert személyi tulajdon, mely a legtisztábban a saját munka eredménye, a büntetőjogi és egyéb jogi védelemben nyíltan alábecsült helyzetbe került.

Ezek az ellentmondások szükségszerűen éreztették hatásukat a vagyon elleni bűnözésben. Ha pedig *a tulajdonvédelem kérdésének lényegét* gondoljuk végig, további ellentmondásokba ütközünk.

A szóban forgó kérdés központi kategóriája maga a *tulajdon.* Mint ismeretes, a tulajdon lényege tekintetében a filozófia két alapvető tényezőt tart számon — a munkát és az elsajátítást.

A marxizmus tárgyalja ugyan a munka szerepét, de a hangsúlyt az elsajátítás mozzanatára helyezi.[34] Ez pedig a fontossági sorrend megbontását jelenti. Az anyagi javak eredetét vizsgálva ugyanis nem tagadhatjuk azt a felismerést, hogy a tulajdon felé megtett első lépés *a munka,* amely minden eredeti elsajátításnak a feltétele, ahogy a tulajdon a munka eredménye, s ahogy a munka *a tulajdonnak emberi lényege. Az elsajátítás* csak a második lépés, *a tulajdonnak jogi lényege,* mondhatnánk formai oldala.

Már most, az államosítással tagadtuk a volt tulajdonossal szemben a tulajdon elsajátítás oldalát — a kisajátítókat kisajátítják —; az állami tulajdon szupremáciájának meghirdetésével, s a tisztán munkával szerzett személyi tulajdon jogi védelmének nyílt lebecsülésével pedig tagadás alá került a tulajdon emberi lényege — a munka szerepe. Ahogy Eörsi Gyula rámutat, ebben a konstrukcióban még mindig elválik a tulajdonos és a munkás személye.[35]

Mindamellett jogilag ez sokkal tisztább kép, mintha az állami tulajdont társadalmi tulajdonnak, a munkásokat pedig tulajdonosoknak nevezzük. Ez utóbbit tételező szemléletből következett az a paradox helyzet, amelyben a társadalmi tulajdon elleni bűnözésben a „megtévedt" dolgozók kettős szerepben álltak előttünk, részben mint „tulajdonosok", részben pedig mint a saját tulajdonukat támadó bűnözők.

Jhering írta a tulajdon és a munka kapcsolatáról, hogy ez utóbbi az előbbinek történelmi eredete és erkölcsös alapja. Ahol pedig a tulajdon erkölcsi eszméje elenyészett, ott magától értetődően nem lehet szó a tulajdon védelmének erkölcsi érzéséről sem ... Csak a munkával elszakíthatatlan kapcsolatában maradhat egészségesen fenn a tulajdon, csak ebben a forrá-

[34] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. Szikra, 1953. 16—18. old.

[35] *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. 290. old.

sában, melyből kiapadhatatlanul áradnia kell, mutatja meg a maga lényegét, amit az embernek jelent.[36]

A magyar gazdaságban és jogi szemléletben az 1960-as évek második felében megindult erjedés napjainkig már jelentős változásokat hozott a társadalmi tulajdon tekintetében is. Sárándi idézett tanulmányának második fele már 1970-ben számba veszi az időközben bekövetkezett változásokat, s utal arra, hogy megjelentek már a társadalmi tulajdon új fajtái is, oldódik az állami tulajdon monopolhelyzete. Várakozásának megfelelően ez a folyamat azóta még jobban kiteljesedett, s mintha Jhering-et támasztaná alá a különböző tulajdonformák mögött meghúzódó társadalmilag nélkülözhetetlen gazdasági tevékenység, a munka fokozódó megbecsülése, s ezzel együtt e különböző tulajdonformák gazdasági szerepének megfigyelhető egyre nagyobb elismerése.

Mindez nem halványítja el az állami tulajdon változatlan jelentőségét, de a társadalmi tulajdon szerepét hangsúlyozó politikai igénynek ma már nálunk gazdagabb és konrétabb tartalma van, s nem jelenti az egyéb szocialista tulajdonformák diszkriminálását.

Horváth Anna

[36] *Jhering*, R.: Küzdelem a jogért. Bp. 1874. 38. old.

Kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog*

1. Vannak a büntetőjognak olyan kérdései, amelyekkel sem a tudományos gondolkodás, sem a jogi szabályozás nem tud végérvényesen megbirkózni. Az ilyen témák időszerűsége nem csökken, bármely korban kerüljenek is a tudomány művelőinek asztalán terítékre, legfeljebb a megoldásra tett kísérletek száma gyarapodik. A kisebb súlyú cselekmények büntetendőségének kérdése az egyik örökzöld jogi téma, amelyről idestova százötven évvel ezelőtt már az a megállapítás járta, hogy kétségbeesésbe kergeti a jogászokat. Megeshet ez olykor, ha bizonyos életviszonyok a jogi rendezés során makacsul ellenállnak az elvi következetesség és tisztaság követelményének és csak a gyakorlati célszerűség szempontjainak engedve szabályozhatók. A szabályozás elveinek és a praktikum igényeinek ellentéte csak kompromisszumokkal oldható fel, s a kompromisszumokra való hajlandóság annál nagyobb ellenállásba ütközhet, minél inkább fundamentális, a jogág határain túlmutató elvek rovására kellene engedményeket tenni. A büntetőjogot pedig, mint a jogi eszközökkel történő állami kényszerítés ultima ratioját, az emberi szabadságjogokba való beavatkozás egyik jogi szabályrendszerét, ilyen szigorú elvek határozzák meg.

Amióta a társadalomban a büntetőhatalmat az állam gyakorolja, fokozatosan kialakultak azok az alapvető elvek, amelyek hivatottak biztosítani, hogy az állam ne éljen vissza büntetőhatalmával. Ezek az elvek a társadalmi átalakulásnak a XVIII—XIX. századi polgári forradalmakhoz vezető programjában teljesedtek ki, s a burzsoá államszerveződést kísérő büntetőjogi kodifikációk során váltak a büntetőjog egyetemes és sérthetetlen alapelveivé. A „nullum crimen et nulla poena sine lege", a „nulla poena sine crimine", a „bírói hatalom a bíráké" elveinek szerepe azonban messze túlnő a büntetőjog — mint jogág — hatókörén és alkotmányos jelentőséggel bír, az állampolgári szabadságjogok alkotmányos garanciáinak sorába emelkedik. Ezek az elvek a büntetőjog alkotásának és alkalmazásának alapvető szabályaival az állami büntetőhatalom érvényesítésének a módját határozzák meg és biztosítják annak törvényességét.

Az *állami büntetőhatalom* jogosult arra, hogy valamely cselekményt általános érvénnyel büntetendő cselekménnyé, *bűncselekménnyé nyilvánítson* — a cselekmény elkövetését büntetés terhe mellett tilalmazza —, s hogy a cselekmény elkövetőivel szemben a konkrét esetben *büntetést szabjon ki.* Az állami önkény meggátlása, az alkotmányos jogrend védelme céljából születtek az említett büntetőjogi elvek, amelyek formulaszerű meghatározása mögött összefüggő garanciarendszer rejtőzik. *Bűncselekménnyé,* az állami büntetőhatalom által tilalmazott és büntetéssel fenyegetett cselekménnyé csak az *államhatalom legfelsőbb szervének aktusa, törvény* nyilváníthat egy cselekményt. Csak olyan cselekmény sújtható büntetéssel, amelyet törvény bűncselekménnyé nyilvánított, és csak olyan büntetés szabható ki, amilyet a törvény előírt. A büntetendő cselekményekről és azok büntetéséről szóló *törvények alkalmazására,* konkrét cselekmény bűncselekményi minőségének megállapítására és az elkövetővel szemben büntetés alkalmazására *kizárólag* az államnak külön, erre a célra létrehívott szervei, *a bíróságok jogosultak.* A bíróságok függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve, tehát a bírói tevékenység a letéteményese azoknak a szervezeti-eljárási garanciáknak, amelyek az állampolgári szabadságjogokat mélyen érintő büntető felelősségre vonás során nélkülözhetetlenek.

* A cikk az Államigazgatási Főiskolán 1982. január 21-én elhangzott előadás alapján készült.

A büntetőjog alapvető elvei túlmutatnak a büntető anyagi és eljárási jog jogági határain és az államhatalmi ágak egymáshoz való viszonyát érintik. Büntetőjogról kétféle értelemben beszélhetünk. A büntetőjog alanyi értelemben a büntetőhatalom gyakorlására vonatkozó jogosultságot (ius puniendi) jelenti. Büntetőjogról hosszú idő óta csak akkor szólunk, ha a büntetőhatalmat az állam gyakorolja. A büntetőjog tárgyilagos értelemben azoknak a szabályoknak a foglalata, amelyek szerint a büntetőhatalom gyakorlandó. A tárgyilagos büntetőjog alapvető elvei következetes alkalmazásuk esetén megfosztják a közigazgatást a büntetőhatalom gyakorlásában való részvételtől. A büntető *jogalkotói* hatalom ugyanis a *törvényhozás*, a büntető *jogalkalmazói* hatalom az *igazságszolgáltatás* kizárólagos hatáskörébe tartozik. Eszerint a *közigazgatás a büntetőhatalom gyakorlásából* — a büntetőjog-alkotásból és -alkalmazásból egyaránt — *ki van zárva.*

A szocialista jog az államhatalmi ágak megoszlásának montesquieu-i elméletét elutasítja, de a *közigazgatás és a büntetőjog* teljes és következetes *szétválása a szocialista államban* is *alkotmányos követelmény.* A közigazgatás tehát büntetőjogot nem alkalmazhat, bűncselekmények felett csak a bíróság ítélkezhet, bűncselekményt csak törvény határozhat meg. A súlyosan kriminális cselekmények tekintetében e tételek alkalmazása a burzsoá államban sem jelentett gondot. A közigazgatás és a büntetőjog szétválasztásának meghirdetett programjára azoknak a cselekményeknek a létezése adott okot, amelyeknek széles skálája a büntethetőség határán mozgó cselekményektől a súlyosabb, bűntetti kategóriát csaknem elérő cselekményekig terjed. Ezeknél a súlyban különböző, de *általánosságban kisebb súlyúnak nevezhető cselekmények*nél volt szükség a büntetőjogi garanciák kiterjesztésére, mert ezek a cselekmények vagy a szabályozást, vagy az elbírálást tekintve *közigazgatási hatáskörbe tartoztak.* A közigazgatás büntetésalkalmazási jogkörének megszüntetését azonban sem a burzsoá jogban, sem a szocialista jogban nem sikerült elérni.

A burzsoá jogban kialakult *közigazgatási büntetőjog* már elnevezésében leplezetlenül kifejezésre juttatja az elvek kudarcát, azt, hogy ez közigazgatás is, büntetőjog is, mégpedig mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás vonalán. A közigazgatási büntetőjogba tartozó cselekmények körében a büntetőhatalmat a közigazgatás gyakorolja: a büntetendőségről határozó szabályok alkotása vagy alkalmazása a közigazgatási szervek hatáskörébe tartozik. A szocialista jogban az elvek sérthetetlenségének látszatát sikerült megőrizni. A büntetendő cselekményeknek abban a körében, amelyben a büntetőhatalmat a közigazgatás gyakorolja, a szocialista jog eltörölte a „büntetőjog" és a „bűncselekmény" fogalmát. Ha elvileg nem is, gyakorlatilag a helyzet ugyanaz, mint a burzsoá jogban volt. A burzsoá kihágási jog büntetőjog volt, a kihágások pedig bűncselekmények. Ezek a cselekmények — a szabálysértések — ma is büntetendő cselekmények, de törvényhozói döntés a szabálysértési jogot jogágilag a közigazgatási jogba utalta. A közigazgatási büntetésalkalmazásból a szocialista jogban így lett „quasi igazságszolgáltatás", a szabálysértési felelősségből „quasi büntetőjogi felelősség", a kép pedig tovább bonyolódik azzal, hogy a szocialista jog a büntetendő cselekmények két csoportja közé — amelyek pedig társadalmilag egyaránt károsak, csupán eltérő súlyúak — elvi éket vert: a szabálysértés nem bűncselekmény.

A „büntetőjogias szabálysértések"-nek a büntetőjogból történt kizárása logikusan oda vezetett, hogy ma már nyíltan és sürgető igénnyel merül fel jogi fórumainkon a *büntetőjogi felelősségre vonás garanciáinak kiterjesztése* a büntetendő cselekmények e nagyszámú csoportjára. Tért hódít az a szemlélet is, amely a szabálysértési felelősségi konstrukciót a *büntetőjogi felelősség analógiájaként* felfogva, lehetővé teszi a büntetőjogi felelősség cizelláltan kidolgozott dogmatikájának alkalmazását a szabálysértési jog által hiányosan szabályozott vagy nem eléggé kidolgozott kérdésekben. Mindezek alapján felvethető a közigazgatási büntetőjogról a felszabadulás után kialakult sommásan elítélő és csak negatívan értékelő álláspont újrafogalmazása. A közigazgatási büntetőjoggal együtt elutasított más burzsoá jogintézmények kérdésében már enyhült azóta a szocialista jog állásfoglalása. Gondoljunk például a bűncselekmények osztályozása, kategorizálása kérdésében a felszabadulás után kialakult hivatalos álláspont módosulására. A büntetendő cselekmények közötti elvi-minőségi különbségek tagadása ma is helytálló. A *közigazgatási büntetőjog* pedig *nem* is *a bűncselekmények elvi-minőségi elhatárolását vette alapul,* és nem annak kifejezésére szolgált.

A közigazgatási büntetőjoggal szembeni negáció abból fakadhat, hogy a szocialista jogi felfogás a közigazgatást és a büntetőjogot elvileg összeegyeztethetetlennek tartja. Ebből az alapállásból indult a burzsoá jogfejlődés is. A burzsoá jogelvek meghirdetése és a közigazgatási büntetőjog ennek ellentmondani látszó elismerése már egymagában közelebbi vizsgálódásra késztető jelenség. A *tartalmilag* büntetőjogi jellegű közigazgatási tevékenység *továbbélése* a szocializmusban, *formailag* pedig ennek *elutasítása* szintén ellentmondásos jelenség. Az ellentmondás feloldását megkönnyítheti többek között annak tisztázása, hogy a *büntetőjog alkotmányos elvei azonosan és csak egyféleképp alkalmazhatók-e* a büntetendő cselekmények minden kategóriájára a legenyhébbtől a legsúlyosabb bűncselekményekig, vagy pedig az *eltérő súlyú cselekmények* a szabályozás és elbírálás elveinek *azonos módon* történő alkalmazását *nem engedik meg.*

Ha az utóbbi alternatíva a helyes, akkor a közigazgatási büntetőjog létezése elvileg nem

ellenezhető. A közigazgatási büntetőjogot abból a szempontból kell vizsgálni, hogy a klasszikus büntetőjogi garanciákat teljességgel nélkülöző tevékenységre húzták-e rá a büntetőjog fogalmát, vagy pedig a közigazgatási büntetőjog egyszerűen kifejezi azt, hogy a kisebb súlyú cselekmények körében a büntetőjog alkotmányos elvei szükségszerű eltérésekkel alkalmazhatók, a büntetőjogi garanciák másként érvényesülnek, mint a súlyos bűncselekményeknél a klasszikus vagy igazságügyi büntetőjog körében. Ez utóbbi esetben a „közigazgatási" jelző az érvényesülés módjában fennálló eltérések lényegére mutat rá, s a „büntetőjog" fogalma ráirányítja a figyelmet arra, hogy a *büntetőjogi garanciák nem nélkülözhetők az ilyen jellegű közigazgatási tevékenységekben sem.*

2. A kisebb súlyú cselekmények büntetőjogi szabályozásának *történeti előzményei* a felvilágosult abszolutizmus közigazgatásának mindenhatósága, a *rendészeti hatalom elleni harcra vezethetők vissza.* A feudális közigazgatási hatalom szorosan összefonódott az állami büntetőhatalommal. Közigazgatás és rendészet szinte azonos fogalmak voltak, mivel a közigazgatás a maga sajátos feladatait túlnyomórészt *negatív módszerekkel* oldotta meg: kötelességek előírásával, tilalmak állításával és büntetés kilátásba helyezésével. A rendészet (közigazgatás) ráadásul jogilag alig szabályozott tevékenység volt, a rendészeti szervek diszkrecionális hatalmát, szabad belátását szinte semmi nem korlátozta. A rendészet által büntetendő cselekmények, a *rendészeti kihágások*, nem egyszerűen a törvényi, de gyakran a mai értelemben vett jogszabályi meghatározást is nélkülözték. A feudális büntetőjogtudomány a rendészeti kihágásokkal nem is foglalkozott, azt a hatókörén kívül álló területnek tekintette.

A felvilágosodás büntetőjogi eszmeköre, a bűnösségi tan kidolgozása, az anyagi büntetőjog garanciarendszer jellegének kifejlesztése nem maradt hatástalan a rendészeti kihágásokra sem. A burzsoá jogállami eszmények célul tűzték ki a rendészeti önkény felszámolását, a büntetőjogi garanciák kiterjesztését a rendészeti kihágásokra. Ezekben az eszményekben a büntetőjogi garanciák, mint az állampolgári jogegyenlőség és a polgári szabadság alkotmányos biztosítékai, nem korlátozódhattak a büntetendő cselekmények egyik vagy másik csoportjára. A büntetőjog mint az állami büntetésalkalmazás garanciarendszere veszített volna érvényéből, ha csak a bűntettekre vagy a vétségekre vonatkozik és kirekeszti a védőbástyái mögül a kisebb súlyú cselekményeket, a kihágásokat. Ebből a szempontból kell néznünk azt a folyamatot, amelyet lényegében *inkriminalizálásnak* nevezhetnénk, hiszen a büntetőjog előrenyomulását, határainak előre tolását jelentette olyan területekre, amelyek korábban hatókörén kívül estek.

Az első burzsoá kodifikációs tervezetek — nálunk az 1843. évi büntetőjogi javaslatok — azon az ideán alapultak, hogy a *rendészeti kihágás is bűncselekmény és a kihágási jog a büntetőjog* részét képezi. Mai szemmel nézve ez szigorítási tendenciát jelez, s a cselekmények nagyszámú csoportjánál a cselekmény súlyához képest túl szigorú, *büntetőjogi felelősséget alapoz meg.* Az adott körülmények között azonban a „büntetőjog" és a „bűncselekmény" garanciális értékű fogalmak voltak, a felelősség érvényesítésének olyan jogi biztosítékait nyújtották, amelyek a rendészeti tevékenységben hiányoztak. A büntető-jogiasítás ilyenformán csak látszólag volt ellentétes a polgári szabadság kiterjesztésére irányuló korabeli törekvésekkel. A rendészeti kihágások bűncselekménykénti felfogása utat nyitott ahhoz, hogy a bűncselekményi garanciák igényét lehessen támasztani a büntetendő cselekmények e nagy csoportjával szemben is.

Gyakorlatilag hasznosítható egyszerűsítést jelentett a büntetendő cselekmény és a bűncselekmény fogalmi kettősségének megszüntetése. Csak zárójelben utalok itt szabálysértési jogunk tapasztalataira, arra, hogy mennyi nehézséget okoz ma a bűncselekmény és a szabálysértés merev fogalmi kettéválasztása. A minőségileg azonos, de súlyban eltérő cselekményeknek egyetlen fogalom, a bűncselekmény fogalma alá történő útalása a burzsoá jogban lehetőséget nyújtott a cselekmények súlybeli eltéréseit kifejezésre juttató bűncselekményi kategóriák kialakítására (bűntett, vétség, kihágás). Az *egységes bűncselekmény-fogalom* kialakítása a büntetendőséghez, az állami büntetésalkalmazáshoz fűződő *garanciák érvényesítésének előfeltétele* volt, s *lehetővé tette* az erre vonatkozó *szabályoknak* lényegében *egyetlen jogág*, a büntető anyagi és eljárási jog *keretei között történő elhelyezését*, a rendészeti kihágásokat is felölelő egységes büntetőjog létrehozását. Az egyes bűncselekményi *kategóriák a garanciák* érvényesítésének módjában a cselekmények szabályozása és elbírálása során *szükségszerűen mutatkozó különbségekhez igazodtak.* Mivel pedig ezek a *különbségek* a cselekmények súlyából adódóan a *közigazgatás közreműködésével* voltak (és vannak) *összefüggésben*, a közigazgatási bűncselekmény és a közigazgatási büntetőjog fogalmainak használata reális és logikus következmény.

Ahhoz, hogy az igazgatási bűncselekmény és az igazgatási büntetőjog manapság oly sokat vitatott kérdésében helyes álláspontot tudjunk kialakítani, legelsősorban azt kell megvizsgálni, *eleget tett-e a burzsoá jog a büntetőjogi garanciáknak ebben a körben.* Hiszen, ha „közigazgatási" jelzővel is, de büntetőjogról van szó, annak garanciarendszeréről. Ha e garanciák érvényesítésének a lehetősége adott, akkor a közigazgatási büntetőjog elvi elutasításának a megalapozottsága is felülvizsgálható.

3. A *nullum crimen et nulla poena sine lege* elve, mint említettük, eredetileg a szűkebben vett büntetőjogban alakult ki, s a feudális jogi széttagoltság és bírói önkény elleni fellé-

pést szolgálta. A XVIII. századi virágzó feudalizmus büntető törvénykönyvei közül nem egy már tételesen is megfogalmazta ezeket a követelményeket. A polgári forradalmak időszakában az elv tágabb értelmezése került előtérbe, amely lehetővé tette, hogy a közigazgatási önkény, a közigazgatás jogi kötetlensége elleni harc eszközeként alkalmazzák. Az államhatalmi ágak megosztásának realizálásával összefüggésben a nullum crimen et nulla poena sine lege követelménye volt hivatott biztosítani, hogy a *közigazgatásnak tartalmilag büntető normák statuálásában álló hatáskörét felszámolják.* Ez azt jelentette volna, hogy a rendészeti kihágásokat a büntetőjogi kodifikáció körébe vonják, s a többi bűncselekménnyel együtt a büntető törvénykönyvben szabályozzák.

Az elv következetes keresztülvitele azonban több nehézségbe ütközött, és mint a Csemegi-kodifikáció bizonyítja, bizonyos büntetendő magatartások tekintetében kompromisszumokra kényszerült a törvényalkotó. Ezek a büntetendő magatartások a *közigazgatási szabályszegések* voltak. Amikor arról kellett dönteni, hogy milyen közigazgatási szabályok megszegését fenyegesse büntetőjogi szankció, a *törvényi szintű meghatározás kizárólagossága* több nehézségbe ütközött. Azok a bűncselekmények, amelyeknek elkövetési magatartása valamilyen közigazgatási szabály megszegésében állott, általában a kevésbé súlyos cselekmények közül kerültek ki, s túlnyomórészt *kihágások* voltak. A nulla poena sine lege követelménye, a büntetések törvényileg történő meghatározása nem okozott problémát a közigazgatási szabályok szankcionálása körében sem. Annál inkább akadályba ütközött a nullum crimen sine lege elvének érvényesítése, a *lex,* vagyis a törvény kizárólagossága a büntetendő magatartások meghatározásában.

A közigazgatási kötelességszegések pönalizálása körében csak *keretszabályozással* sikerült eleget tenni annak a követelménynek, hogy a büntetendő magatartások törvényileg meghatározandók és a bűncselekmény elkövetése előtt kihirdetendők legyenek. A kompromisszum abban állott, hogy *törvény* határozta ugyan meg az életviszonyoknak azt a körét, amely adott közigazgatási tevékenység kapcsán büntetőjogi védelemben részesült, de e körön belül a konkrét büntetendő magatartásokat *közigazgatási szabály* írta le. A törvényi keretténállás általában nem egy meghatározott közigazgatási szabály szankcióját nyújtotta, még kevésbé egy konkrét közigazgatási kötelességét, hanem kijelölte azokat a kereteket, amelyek között a közigazgatási szabályok kikényszerítésére büntetőjogi (kihágási, vétségi, bűntetti) szankciót lehetett igénybe venni. A kihágási büntető törvénykönyv, a külön törvényekben megtalálható büntető záradékok, de maga a Csemegi-kódex is számos keretdiszpozíciót tartalmazott.

Egyetlen keretdiszpozíció alapján nagyon sok bűncselekményi tényállás megvalósítható, mert a keretdiszpozíciót annyiféle elkövetési magatartással lehet kimeríteni, ahány kötelességet ír elő a közigazgatás. Az ilyen tényállási konstrukciót nem véletlenül hívják blankettatényállásnak, hiszen a közigazgatási szervek jogalkotó hatáskörükben tetszésük szerint tölthetik ki büntetendő magatartásokkal — pontosabban ilyen magatartásokat leíró normákkal — a kereteket. A keretténállással a *törvényhozó felhatalmazza a közigazgatást büntetőjogi norma alkotására.* A felhasználás *konkrét,* mert az életviszonyoknak csak a keretszabályban meghatározott körében gyakorolható és *közvetett,* mert a közigazgatási büntetőnorma ilyen minőségében nem önálló, hanem keretet tölt ki. Ez a felhatalmazás azonban, még ha konkrét és közvetett is, nehezen egyeztethető össze a büntetőhatalom gyakorlásának alkotmányos elveivel, azzal, hogy *büntetőjogot csak a törvényhozó alkothat.*

Már a felszabadulás előtt felemelték alkotmányjogászaink a szavukat amiatt, hogy a közigazgatás közvetve a törvényhozói hatalom gyakorlásában vesz részt. A felszabadulás után pedig a közigazgatási büntetőjog felszámolásához vezető egyik tény az volt, hogy a közigazgatás közvetve a büntetőjog alkotásában vett részt. Ezt a nullum crimen sine lege elv sérelmének nevezve, a szocialista jog kiirtotta a közigazgatási büntetőjog fogalmát, de a keretszabályozási technikát nem sikerült kiküszöbölni. Akár bűncselekménynek nevezzük, akár nem, a közigazgatási szabályok megszegését ma is keretténállások alkalmazásával pönalizálja a törvényalkotó. A kisebb súlyú cselekményeket szabálysértéssé minősítve sikerült ugyan eltávolítani a büntetőjog címkéjét, egész sor keretténállással szabályozott magatartás maradt azonban vétségi, sőt bűntetti minőségben a büntetőjog keretei között. Ezekkel az elnevezésükben is crimen-nek maradó cselekményekkel kapcsolatban pedig a nullum crimen sine lege elv követelményét nem lehet eliminálni, azzal változatlanul szembe kell nézni.

A nullum crimen sine lege elv nem mellőzhető a keretténállások körében sem. Az elvben kifejezésre jutó garancia a büntető törvényhozás körében *jogalkotási alapelv,* s nem korlátozódhat a jogalkotás egyik vagy másik módszerére, technikai megoldására. A keretszabályok alkalmazásánál a nullum crimen sine lege elvében a lex nem törvényt, hanem általában jogszabályt jelenthet csak. Ekkor pedig a nullum crimen sine lege azt a követelményt támasztja, hogy *kidolgozottak legyenek a büntetőjogi keretet kitöltő igazgatási jogszabályalkotás garanciális elvei,* azok a speciális elvek, amelyek a büntető törvényhozáshoz kapcsolódó igazgatási jogalkotás törvényességét és alkotmányosságát biztosítják.

A garanciális elvek azonban a burzsoá közigazgatási büntetőjogban nem voltak kidolgozottak. A közigazgatási büntetőjog elvetése a felszabadulás után közrejátszott abban, hogy ezek-

nek az elveknek a kidolgozásával a szocialista jog is adós maradt. Csak a közelmúltban vetette fel büntetőjogi irodalmunk a keretet kitöltő szabályalkotás garanciáinak kérdését. A felvetés nem a szabálysértési joggal kapcsolatban, hanem a büntető törvénykönyv azon fejezeteivel összefüggésben történt, amelyek igazgatási szabályokban előírt kötelességek megszegését pönalizálják, s különösen a gazdasági bűncselekmények világítottak rá a problémákra. A büntetőjogi irodalom érdeklődése azt a felismerést tükrözi, hogy a *nullum crimen sine lege követelménye nem hagyható figyelmen kívül a keretszabályozási technika körében.* A garanciák igénye ebben a körben a jogalkotás ama sajátosságából fakad, hogy törvény *és* alacsonyabb rangú jogszabályok *együttesen* határozzák meg a büntetőjogi szankció alkalmazásának feltételeit, a büntetendő cselekmény vagy bűncselekmény elkövetési magatartásának elemeit.

A közigazgatási büntetőjog nem ab ovo sértette a nullum crimen sine lege elvét, hanem azáltal, hogy a közigazgatási jogalkotás garanciái nem voltak tisztázottak. A közigazgatási büntetőjog kritikája a szocialista jogtudomány részéről ezért helyénvaló volt, a kritika konzekvenciáinak a levonása azonban, hogy ti. az elvek tisztázása helyett a közigazgatási büntetőjog fogalmát töröltük el, már vitatható. A közigazgatási büntetőjog fogalma a vizsgált szempontból a valóságot tükrözte. Azt fejezte ki, hogy az állam büntetőhatalmának a gyakorlása a jogalkotás területén megoszlik a törvényhozás és a közigazgatás között. A büntetendő magatartások meghatározásában az életviszonyok bizonyos területein akár kihágásról, akár vétségről vagy bűntettről van szó, a törvény mellett meghatározó szerepet játszanak a közigazgatási jogszabályok is. Ebből a szempontból büntetendő cselekmények és bűncselekmények között nem tehető különbség. A súlybeli különbségeket a bűntett, vétség, kihágás kategóriái érzékeltették. Az egyes kategóriákba sorolt cselekményeket meghatározó anyagi jogi szabályok különböztek aszerint, hogy csak törvények voltak-e, vagy a törvényi kereteket közigazgatási szabályok is kitöltötték. Utóbbi esetben közigazgatási büntetőjogról beszélhetünk, míg az anyagi büntetőjog többi szabálya alkotta a szűkebben vett büntetőjogot.

Közigazgatási büntetőjogról még egy vonatkozásban beszélhetünk. A közigazgatási szervek büntetőjog-alkotói hatáskörbe nem csupán a büntetőtörvényi keretek kitöltésére korlátozódott, nem csupán konkrét és közvetett jellegű volt. A kihágási büntető törvénykönyv *általában* is *felhatalmazta a közigazgatást kihágás statuálásának a jogával.* Ez már a keretszabály mellőzését és a közigazgatás önálló büntetőjogalkotási hatáskörének az elismerését jelentette. A felhatalmazás itt már nem csak arra terjedt ki, hogy a közigazgatási szervek meglevő büntető rendelkezés alá utaljanak általuk később hozott kötelességnormákat, hanem maguk is büntető tényállást alkothattak, s ezzel az életviszonyok elsődleges büntetőjogi szabályozásában vettek részt.

Ezt az általános felhatalmazást jogi biztosítékokkal igyekeztek körülbástyázni. A felhatalmazás csak a kisebb súlyú cselekmények körében és ezen belül is csak a közigazgatási szabályszegések tekintetében volt érvényesíthető. Az erre felhatalmazott *közigazgatási jogforrások* (miniszteri rendelet és a szabályrendelet) társadalmi együttélési norma megszegését nem nyilváníthatták büntetendővé, csak *más közigazgatási szabály megszegését nyilváníthatták kihágássá.*

A nulla poena sine lege elve az általános felhatalmazás körében is töretlenül érvényesült. Az egyes jogforrások által statuálható kihágások büntetési nemét és tételét a kihágási büntető törvénykönyv pontosan meghatározta. A nullum crimen sine lege körében a kihágási büntető törvénykönyv több jogintézménnyel is igyekezett gondoskodni a kihágási rendeletalkotási jog gyakorlásának törvényességéről (kollíziós szabályok, hatályon kívül helyezés joga, bírói törvényességi felülvizsgálat, bemutatás kötelessége stb.).

4. Míg a büntetőjog alkotásának a nullum crimen sine lege elve, a büntetőjog alkalmazásának a bírói igazságszolgáltatás kizárólagossága az alkotmányos garanciája, s ez utóbbi követelmény eredetileg szintén a közigazgatási büntetőhatalom felszámolását célozta. Ahogy azonban a nullum crimen sine lege elve ebben az eredeti értelemben meghiúsult, úgy a bírói igazságszolgáltatás kizárólagossága is megtört a gyakorlat próbakövén. Ezt sem burzsoá jogi jelenség, hanem a mai valóság is, és újfent bizonyítja, hogy az elveket lehetőleg egyeztetni kell a gyakorlat igényeivel.

A bírói igazságszolgáltatás elvének kudarca a közigazgatási büntetőjog elismerésével a burzsoá jogban volt látványosabb. Annak kinyilvánítása, hogy a kihágás is bűncselekmény, leplezetlenné tette a tényt, hogy bűncselekmények felett közigazgatási szerv ítélkezik. A büntetőjog és a bűncselekmény fogalmának eltörlése ebben a körben is kiskaput teremtett az elvek félretételére, de a közigazgatás e tevékenységét ma már egyöntetűen quasi igazságszolgáltatásnak nevezi a jogirodalom. A bírói hatalomgyakorláson, az igazságszolgáltatási jellegen nem változtat az elbírálásra kerülő cselekmények elnevezése. A burzsoá jogirodalomban különösen alkotmányjogászaink vitatták a közigazgatás ítélkező funkciójának alkotmányosságát, s perspektivikusan élt a kívánalom, hogy az igazi jogállam a közigazgatási büntetőbíráskodást a független bíróságok hatáskörébe utalja át. A szocialista jog ugyan nem használja a közigazgatási büntetőbíráskodás fogalmát, de e tevékenység megszüntetésének lehetőségét a tapasztalatok birtokában reálisan értékelve, a szocialista jogban nem csupán átmeneti jelenség-

nek tekintik az igazgatási szervek büntető-jogalkalmazási funkcióját.

A közigazgatási büntetőbíráskodás — bármilyen elnevezés melletti — létezése, sőt meggyökeresedése szintén az elmélet és a gyakorlat kompromisszumát veti fel. A megszüntetés lehetőségének keresése helyett azt kell kutatni, hogy milyen sajátos *szervezeti-eljárási garanciák kimunkálását igényli a közigazgatásnak az igazságszolgáltatási hatalom gyakorlásában való részvétele.* A közigazgatási büntetőjog elismerése ebben a tekintetben is a helyes irányba orientálhat. A bírói függetlenség, a bírósághoz való fellebbezés, az anyagi jogerő és sok más szervezeti-eljárási kérdés ugyanis az anyagi büntetőjog alkalmazásával kapcsolatos sajátos garanciális kérdésként vetődik fel és más szempontok szerinti rendezést igényel, mint a közigazgatás egyéb jogalkalmazói — különösen közigazgatási jogot alkalmazó — tevékenységének elemei. A kihágási jog utódjának, a szabálysértési jognak igazgatási jogként való szemlélete ezeknek a garanciáknak az igényét sokáig háttérbe szorította. A kisebb súlyú bűncselekmények szabálysértéssé történő leminősítésének és ezáltal a bíróságok tehermentesítésének tendenciája azonban az utóbbi évek jogfejlődésében ráirányította a figyelmet a szabálysértési eljárás garanciális szempontból a büntető eljáráshoz való közelítésének lehetőségére és szükségességére.

Itt érkeztünk el a közigazgatási büntetőjog *processzuális* szempontú meghatározásához. Processzuális értelemben a közigazgatási büntetőjogba azok a bűncselekmények tartoztak, amelyek felett nem bíróság, hanem közigazgatási hatóság ítélkezett. Ezek a bűncselekmények pedig kizárólag kihágások voltak. A közigazgatási büntetőjog fogalmát a közigazgatási büntetőbíráskodással kapcsolatban használták a leggyakrabban. Eszerint a közigazgatási büntetőjog a csekélyebb súlyú cselekmények büntetőjoga volt, amelybe beletartozott a legtöbb kihágás. A közigazgatási büntetőbíráskodás lényegében *egyszerűsített büntetőeljárás* volt. Ez logikusan következik abból, hogy a büntetőjog alkalmazása büntetőeljárás keretében történik, s a *közigazgatási hatóságok* közigazgatási *büntetőjogot alkalmaztak.* Semmi sem indokolhatja azonban, hogy ne egyszerűsített büntetőeljárásként szemléljük a szabálysértési eljárást is. Sajátos garanciák a szabálysértési eljárást is inkább a büntetőeljáráshoz kapcsolják, mint a közigazgatási eljárásokhoz. A *közigazgatási büntetőeljárás* fogalma ugyanolyan realitást fejez ki, mint a közigazgatási büntetőjogé: az állami büntetőhatalom gyakorlása az ítélkezés területén megoszlik az igazságszolgáltatás (a bíróságok) és a közigazgatás között.

A büntetőeljárás azonban csak a kisebb súlyú cselekmények esetében lehet „közigazgatási". A büntetendő cselekmények ugyanis eltérő súlyúak és emiatt a büntetéseknek és a büntetés kiszabására irányuló eljárásnak is „eltérő súlyúnak" kell lennie. Ezt fejezi ki a *differenciált büntetésalkalmazás* sokat hangoztatott követelménye. Az eljárás differenciálásának pedig egyik lehetősége az, hogy a súlyosabb ügyekben bíróság ítélkezzék, míg a kevésbé súlyos ügyekben közigazgatási hatóság eljárása is kielégítő lehet. Hiszen a büntető igazságszolgáltatás a maga garanciális intézményrendszerének a teljességével a legsúlyosabb deliktumokra megállapított, legsúlyosabb büntetések kiszabásának fórumrendszeri keretéül szolgál. A kisebb súlyú cselekményekre előírt enyhébb büntetés esetén a büntetés kiszabására irányuló eljárás sem olyan szigorú, s a büntető igazságszolgáltatásban megtestesült garanciák mennyisége csökkenhet.

A merev ragaszkodás ahhoz az alkotmányjogi tételhez, hogy büntetőügyekben csak bíróság járhat el, gátolná a hajlékony, a cselekmény súlyához differenciáltan alkalmazkodó szervezeti-eljárási formák kialakítását. A fejlődés az alkotmányos jogelvek rugalmas alkalmazását követeli meg. A társasbíráskodás például főszabályból lassan kivétel lesz, az egyesbíráskodás pedig kivételből főszabály. Miért ne lehetne a szabálysértési eljárást egyfajta egyesbíráskodásnak tekinteni? Az alapelvekkel inkább az állhat ellentétben, ha a közigazgatási szervek bírói funkciót látnak el anélkül, hogy rendelkeznének e funkciógyakorlás alapvető garanciáival. Ezeknek a garanciáknak a fejlesztése és például a bírósághoz történő fellebbezés jogának a biztosítása olyan követelmény, amely független attól, hogy a közigazgatási büntetőbíráskodás fogalmát használjuk-e a szabálysértési eljárásra.

5. Összefoglalás. A közigazgatási szabályok szankcionálása, a keretszabályozási technika alkalmazása kapcsán a nullum crimen sine lege érvényesítése ugyanolyan alkotmányos követelmény, mint a társadalmi együttélés elemi normáit sértő cselekmények inkriminálása körében. A büntetendővé nyilvánításnak csak a nullum crimen sine lege elvében rögzített garanciái jogosítanak fel a büntetőjog igénybevételére bármely magatartás szankcionálása céljából.

A kisebb súlyú büntetendő cselekményeknek — igazgatási szabályszegéseknek, együttélési normába ütköző magatartásoknak — nem bíróság, hanem közigazgatási szerv részéről történő elbírálása büntetőügy, amely büntető eljárást eredményez. A közigazgatási szabálysértési eljárást a bírói tevékenység alapvető garanciái kapcsolják a büntető jogalkalmazáshoz. A bűntetti, vétségi, szabálysértési eljárások a garanciák érvényesítése által vonhatók a büntetőbíráskodás fogalma alá. A büntetőjog és a büntetőbíráskodás fogalmának elutasítása a közigazgatási szervek tevékenységével összefüggésben, nem mentesít az e fogalmakhoz kapcsolódó alkotmányos garanciák érvényesítése alól azokban az esetekben, amikor ez a tevékenység tartalmilag büntetőjog-alkotás vagy

büntetőbíráskodás. A közigazgatás formális meghatározása, amely szerint közigazgatás az, amit közigazgatási szerv végez, felhasználható annak igazolására, hogy a közigazgatás büntetőjogot nem alkot és büntetőjogot nem alkalmaz. A közigazgatási büntetőjog és a közigazgatási büntetőbíráskodás ezzel szemben azt hangsúlyozza, ami ebben nem közigazgatás, hanem büntetőjog-alkotás és -alkalmazás, azaz jogalkotói és igazságszolgáltatási funkció.

A szűkebben vett büntetőjogban a közigazgatási szabályok büntetőjogot alakító szerepe ma sem vitatott, noha a szakbüntetőjogok — gazdasági büntetőjog, közlekedési büntetőjog — megítélésének kérdésében még nincs egyetértés. A közigazgatási büntetőjog létezésének kérdése azonban kifejezetten a csekélyebb súlyú büntetendő cselekményekkel kapcsolatban vetődött fel. Ezeknél ugyanis nem csupán a közigazgatás jogalkotói, hanem jogalkalmazói, bíráskodási hatásköre is felmerül és állásfoglalást igényel.

A kisebb súlyú cselekmények magukban foglalják társadalmi együttélési normák megszegését, bűncselekmények kisebb súlyú alakzatait, és ezekben is közigazgatási szerv járhat el. A közigazgatási büntetőjog tárgyi és processzuális értelemben vett fogalma tehát eltérő. A kisebb súlyú cselekményeknél továbbá a közigazgatás büntetőjog-alkotói hatásköre is másképp vetődik fel, mint általában. Egyrészt a (kihágási vagy szabálysértési) kerettényállásoknál az igazgatási normák szerepe meghatározóbb lehet, mert a keretdiszpozíció általában a puszta szabályszegést bünteti, míg a bűntetti, vétségi kerettényállások általában valamilyen eredmény okozását is megkívánják a büntetendőséghez. Másrészt a kisebb súlyú cselekmények körében felmerülhet a közigazgatás önálló, kihágást, illetőleg szabálysértést statuáló hatásköre is.

A közigazgatási büntetőjog és büntetőbíráskodás létezése ténykérdés, elismerése azonban elvi akadályokba ütközhet. Elutasítása akkor volna egyértelműen jogos, ha sikerült volna a közigazgatás büntetőjog-alkotói és -alkalmazói hatáskörét megszüntetni. Erre azonban szükség sincsen, mert a cselekmények egyes csoportjainál a gyakorlatban elegendő és megfelelő a közigazgatási szervek hatásköre. A törvényhozás és az igazságszolgáltatás hatáskörének kizárólagossá tétele a kisebb súlyú cselekmények szabályozásában és elbírálásában, ahogyan azt a felvilágosodás eszméi célul tűzték ki, elvileg következetes álláspont volt, de a gyakorlat igényeinek nem felelt meg. Elvileg következetes a szocialista jog álláspontja is, de az ellenkező végletet képviseli azzal, hogy a kisebb súlyú cselekményekkel kapcsolatban a büntetőhatalom gyakorlását közigazgatásnak, az erre vonatkozó szabályokat közigazgatási jognak nevezi.

A közigazgatási büntetőjog gondolata a két elvi felfogás között helyezkedik el. Korántsem bizonyos, hogy a közigazgatási büntetőjog az ideális megoldása a kisebb súlyú cselekményekkel kapcsolatban felmerülő problémáknak. A közigazgatási büntetőjognak még a határai sem voltak tisztázottak a burzsoá jogban. Nemcsak az említett tárgyi és processzuális szempontú meghatározás volt ismeretes, de a különböző szerzők különféle szempontok alapján választották ki a büntetőjog szabályai közül azokat, amelyeket a közigazgatási büntetőjogba tartozóknak tekintettek. A határok egzakt megvonásának azért nem volt különösebb jelentősége, mert nem külön jogágról volt szó, hanem az egységes anyagi büntetőjog szabályainak bizonyos — valamilyen módon a közigazgatási tevékenységhez kapcsolódó — szempontok szerinti megosztottságáról.

A közigazgatási büntetőjogban a kisebb súlyú cselekmények szabályozásának és elbírálásának gyakorlati megoldására tett kísérletet kell látnunk. A szocialista jog más koncepció alapján, a szabálysértési jog kialakításával próbálta megoldani a kérdéseket. A burzsoá felfogás a büntetőjogból, a szocialista alternatíva a közigazgatási jogból, mint elvi alapból indult ki. A tapasztalatok arra intenek, hogy a rendezés során ellentétesnek ható szempontok egyidejű érvényesítése, összehangolása szükséges. Szabálysértési jogunk továbbfejlesztéséhez, a szocialista jogi megoldások tökéletesítéséhez ezért hasznos hozzájárulás lehet a régi jogrendszer vizsgálata, pozitív elemeinek felkutatása is.

Bittó Márta

A kóros elmeállapotok szociológiai, pszichiátriai és büntetőjogi megközelítésének néhány aspektusáról*

A társadalom nem egyszerűen értékek halmaza, hanem értékek rendszerezett, ám csak relatív állandósággal rendelkező egysége. Az, hogy egy adott társadalom értékrendjében bizonyos társadalmi jelenségek hol helyezkednek el, nagymértékben függ a kor tudományos fejlettségének színvonalától éppúgy, mint az értékelés tárgyának potenciális, tényleges vagy éppen csak feltételezett hasznosságától. Ennek függvényében változik az emberi élet, az ember testi és szellemi erejének, egészségének, munkájának stb. az értékelése is.

* A tanulmány részét képezi az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Büntetőjogi és Kriminológiai Osztálya által rendezett vitaülésen elhangzott Gondolatok a beszámíthatóságról című előadásnak.

A történelem során az elmebetegeket hol szent embernek, varázslónak, hol pedig boszorkánynak, az ördög cimborájának tartották és annak megfelelően bántak velük. Így azután e szerencsétlen betegek — attól függően, hogy mely kor és kultúra szülöttei — babonás tiszteletben, kegyetlen kínzásokban és szörnyű máglyahalálban egyaránt részesülhettek. A tudomány fejlődése azonban szerencsére oda vezetett, hogy a szellemi rendellenességek betegség jellege elismerést nyert, így kezelésük a bakó hatásköréből az orvosába került át. Az ördögűzés kegyetlen módszereitől az orvosi terápia alkalmazásáig vezető út azonban nem volt egyenes és töretlen. Az emberi kegyetlenség és ostobaság máglyáin nemcsak elmebetegek lelték halálukat, hanem olyan szellemileg egészséges emberek is, akiket a bosszú, irigység és gyűlölet ítélt pusztulásra.

Kezdetben az elmebetegség meghatározása nem okozott problémát. Minden tisztességes falunak volt legalább egy bolondja, és még néhány különcnek, csodabogárnak és egyébnek titulált személyisége. Ezek hozzá tartoznak az adott közösség életéhez, eltérő magatartásukhoz hozzászoktak, sőt azzal számoltak a mellettük élők. Míg azonban a különcöket nem tartották elmebetegnek, s így nagyobb társadalmi tolerancia és megbecsülés nyilvánult meg velük szemben, addig a komoly elmebetegség jeleit mutató, hóbortos kinézetű és viselkedésű „félcédulások" a gúny és kegyetlenség céltáblái voltak. Ahogy a tudomány — különösen pedig az orvostudomány — fejlődött, előre haladt, úgy finomodtak a kóros elmeállapot szimptómái, bonyolultabbá váltak a deviáns magatartásformák és egyre nehezebbé vált a határvonal meghúzása a normális, a különc és az elmebeteg között. Manapság sem könnyű definiálni az egészséges, ép elmeállapot, az elmebetegség, illetve az elmebeli rendellenesség fogalmait. Az egészséges elmeállapot ugyanis nem azonos a normális statisztikai átlagával, de nem azonos a viselkedési rendellenességek klinikai típusai hiányával sem. Az illúzió, az érzékcsalódás, a hallucináció, a konfliktus, komplexus, kompenzáció, szimbolizmus, konfúzió, inkoherencia, foebia, negativizmus, félelem, álmodozás, a gondolatok csapongása stb. bizonyos mértékig, bizonyos fokig ugyanúgy megtalálhatók a normálisnak tekintett elmében, mint a rendellenesben, csupán azok súlya, illetve kiterjedtsége tekintetében van eltérés.[1] A mennyiségi különbségek tehát egy bizonyos szinten már minőségi eltéréseket produkálnak, és ezt nem könnyű tetten érni. Azt, hogy miért normális valaki, talán nehezebb meghatározni, mint azt, hogy miért nem. Az elmebeli rendellenességben szenvedők magatartása ugyanis általában célszerűtlen, illetve tervszerűtlen, tetteikben többé-kevésbé nyilvánvaló logikai ellentmondások tükröződnek, viselkedésük feltűnően „hibás" vagy egyoldalú. A miérteken túl az sem érdektelen, hogy kinek normális valaki. A közvélemény vagy a szakértő, illetve kutató véleménye legyen-e a mérvadó. További kérdés, hogy e vélemény milyen kritériumokon alapuljon. Frederic C. *Redlich* véleménye szerint három olyan szempont van, amelyet figyelembe kell venni az egészséges és a beteg ember elhatárolásánál.[2] Ezek: a motiváció, a szituáció és a megítélő személye. A viselkedés motivációja alapján pl. különbséget tudunk tenni a normális kézmosás és a neurotikus kézmosási kényszer között. Az összefüggés, a szituáció is döntő lehet egy magatartás megítélésénél. Így pl. nem mindegy, hogy valaki télen a város közepén vagy nyáron a tengerparton sétál-e fürdőruhában. És végül az sem mellékes tényező, hogy hozzáértő vagy laikus — és hozzáteszem, hogy — milyen elmeállapotú személy dönti el ezt a kérdést.

Annak ellenére, hogy a pszichiátriának — különösen a funkcionális pszichózisok terén[3] — nincs pontosan körülhatárolható kritériumrendszere, standardizált tesztje a pszichiátriai esetek kiemelésére, ezek így vagy úgy mégis csak felszínre kerülnek. Az, hogy valaki pszichiátriai kezelésre szorul-e, magatartásának és embertársaival szemben való viselkedésének, emberi kapcsolatainak a függvénye. Mások irányában gyakorolt magatartási módjától függően még az is megítélhető, hogy betegsége őt enyhe, közepes vagy súlyos fokban befolyásolja. Az egyén és a társadalom kölcsönös kapcsolata alapján a pszichózisok és a neurózisok is elhatárolhatók egymástól, az alábbiak szerint.

Pszichózisok	A betegség jellemzői	*Neurózisok*
látványos külső jelek, az egyén kevésbé érzi	⟷	enyhe külső jelek, inkább az egyént nyomasztja
külső	deviancia ⟷	belső
kis	társadalmi tolerancia ⟷	nagy
nagy társadalmi	terápiás igény ⟷	nagy egyéni

Az elmebeli rendellenességek megítélése tekintetében a laikusok és a szakértők közötti esetleges ellentét okai között a szimptómák finomodásán túl talán az is szerepet játszik, hogy

[1] Lawrence Guy *Brown:* Social Pathology. New York, Appleton-Century — Crofts, Inc., 1946., 62. old., idézi: Marshall B. *Clinard:* Sociology of Deviant Behavior, Holt, Rinehart and Winston Inc., 1963, 374. old.

[2] Frederick C. *Redlich:* The Concept of Health in Psychiatry, in Explorations in Social Psychiatry, 145—146. old., idézi: M. B. *Clinard,* i. m. 363. old.

[3] August B. *Holligshead:* „The Epidemiology of Schisophrenia" American Sociological Review, 26:10 (February, 1961), idézi: *Clinard,* i. m. 373. old.

az átlagéletkor növekedésével nő azoknak a száma, akik pszichiátriai esetek, de a közvélemény elnéző velük szemben. A súlyosan elmebeteg, a pszichózisban szenvedő magatartásának társadalmi reakciója szinte minden esetben igen erős, kezelése pedig sürgős és elengedhetetlen. Magatartása a normáktól való eltérés következtében antiszociális is lehet. Ez a deviáció a vele kapcsolatba kerülő laikusok számára is azonnal és könnyűszerrel felismerhető, mivel a pszichózisban szenvedők gondolatai, érzései, hiedelmei és benyomásai, valamint cselekedetei lényegesen eltérnek a társadalmilag elfogadott normáktól, a társadalmi gyakorlattól. E betegek gyakran teljesen elvesztik kontaktusukat a valósággal, s teljesen vagy részben szünetelhet az a képességük is, hogy értelmesen kommunikáljanak másokkal.

A neurotikusokkal szembeni sokkal erőteljesebb társadalmi tolerancia nem ok nélküli. Ez a betegség ugyanis olyan enyhe vagy átmeneti rendellenesség, amelynek súlyát inkább maga a beteg, a neurózisban szenvedő érzi, mint a külvilág. Viselkedésük a normáktól csak csekély mértékben tér el, s a közvélemény e személyi kört gyakorta inkább különcnek és furcsának tartja, mintsem betegnek.

Az elmebeli rendellenességek tehát olyan magatartásokat foglalnak magukban, amelyek deviálnak az észlelés, emóció és interpretáció elfogadott normáitól. Az interperszonális kapcsolatok nehézsége általában nem megfelelő szerepjátszásban jut kifejezésre. Ebbe a bizonyos szerepekre való teljes képtelenségen kívül beletartoznak a szerepjátszás ellentmondásai és a szerepváltás nehézségei is.

Az elmebetegség különböző úton-módon, de okozhat társadalmi károkat. Ténylegesen azonban az elmebetegeknek csak kis töredéke veszélyes és ennek is csak egy része igényel hospitalizálást.

„A személyiség társadalmi termék abban az értelemben, hogy nem születésünktől fogva adott, hanem a másokkal való kontaktusban sajátítjuk el. Szerepet játszik ugyan az öröklött mentalitás és a temperamentum, de az az általános viselkedési forma, ami kifejlődik, elsődlegesen mégiscsak az interakciók hatásának az eredménye."[4] A társadalmi kapcsolatok szerepe (role of social relations) nemcsak a személyiség, hanem a pszichózis kialakulásának aetiológiájában is növekvő hangsúlyt kap. Ezen a téren úttörő munkát végzett *Faris* és *Dunham*, akik Illinois köz- és magánklinikáin elhelyezett elmebetegek tanulmányozása alapján kimutatták, hogy meghatározott kapcsolat van a társadalmi organizáció és a megbetegedési arányszám között. Vizsgálataik azt bizonyították, hogy a betegek utolsó lakhelye zömmel a főváros centruma körül terült el; igen kevesen laktak közülük a városhatárok irányában. Az is kimutatható volt ugyanakkor, hogy a társadalmi organizáció egyik típusa a skizofrénia, a másik viszont a mániás-depressziós elmezavar előidézése felé tendál.[5] Találkozhatunk olyan dokumentumokkal is, amelyek a társadalmi osztályhelyzet és az elmebetegség különböző formái közötti kapcsolatot hangsúlyozzák.[6] De a sokféle nézet között már az sem tűnik meglepőnek, amely az elmebetegséget egyfajta járványos kórnak tekinti, azt állítván, hogy a téveszmék és az abnormális reakciómódok egyik személytől a másik felé terjednek, különösen a szoros és tartós személyes viszonyban levők között, még akkor is, ha vérségi kapcsolatban nincsenek.[7] A tévedések sorozata, a hatások túlértékelése mind annak a következményei, hogy az elmebetegségnek hol a környezeti, hol pedig a személyben rejlő tényezőit túlozzák el teljesen egyoldalúan. „Minden betegség többszörösen modellált, az organikus kórképek is, mert a betegség attól is függ, hogy kinek a betegsége. Minden betegség személyiségbevontságot is jelent. A betegségek többrétegűek. Magukban foglalnak egy organikus (medicinális, strukturális, genetikus, biogénamin stb.) zavart, egy pszichodinamikus (fejlődéslélektani) és egy magatartásmodellt, melyet a környezeti lehetőségek szabnak meg, egy szociálisat, mely a szerepteljesítés zavaraiból adódik és egy szociokulturálisat, melyet a történelmi, társadalmi kultúrfok határoz meg. Ezek a modellek egymással kölcsönhatásban vannak és szabják meg a betegség hagyományos orvostudományi tünettanán túlmutató szélesebb spektrumát."[8]

A mindennapok pszichológiája és a tudományos pszichológia ismeretanyaga között jelentős eltérések és átfedések egyaránt vannak. Az utóbbi rendszeressége és tudományos igénye, sőt színvonala nyilvánvaló határvonalat húz a kettő közé. A tudomány fejlődése azonban természetesen itt sem maradhatott hatás nélkül, és a tudományos ismeretanyag egy része átkerült a mindennapok pszichológiájába is.

Az a tény, hogy a pszichológia nem tartozik az ún. „kemény" tudományok közé, tehát elméletképzésének buktatója lehet az adatfelvétel és a kísérleti eredmények elméletfüggő felvétele és interpretációja, valamint, hogy a pszichiátriai kórképek kialakításában egyre nagyobb jelentősége van a szociális deviáló hatásoknak, hozzájárult az antipszichiátriai nézetek

[4] E. H. *Sutherland:* Criminology. Lippincott Series in Sociology, Philadelphia, USA. 1924. 120. old.

[5] E. H. *Sutherland*—Donald R. *Cressey:* Principles of Criminology. J. B. Lippincott Company, 1966. 161—183. old.

[6] E. H. *Sutherland*—D. R. *Cressey:* Principles of Criminology. Lippincott Company, 1966. 161—183. old.

[7] E nézet alapjául az szolgál, hogy ritka és kivételes esetekben az elmebeteggel együtt élő ún. „gyengébb", befolyásolható személyiség átmenetileg átveheti a beteg téves eszméit.

[8] *Balázs* István: Pszichiátria vagy antipszichiátria? Hozzászólás egy dilemmához. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 2. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 287—290. old.

kialakulásához.[9] „A pszichiátriában hiányzik az olyan elméleti rendszer, amely a természettudományokban már megtalálható; egyelőre ideiglenes válaszfalat húzunk fel önkényesen. A fizikus nem teheti meg, hogy ne vegye tudomásul Newton, Max Planck vagy Heisenberg munkásságát, ezzel szemben a pszichiátriai kutatómunka figyelmen kívül hagyhatja Freud, Jaspers, Kretschmer felfogását, feltéve, hogy az új elmélet nem cáfolható biológiai tényekkel. Az elmekórtanban ma még typológiai meghatározásokkal kell dolgozni, melyek a szervi kórismékhez képest kevéssé pontos, külsőleg érzékelhető jellemzőkre támaszkodnak."[10] A pszichiátriai betegségek ellentmondásos biológiai magyarázatai következményeként megjelenő antipszichiátriai irányzat tagadja e betegségek természettudományos megalapozottságát, egyáltalán tagadja betegség jellegüket. Szerintük „a pszichiátriai zavarok a beteg sajátos világát jelentik, s csak azért minősítik betegségnek, mert társadalmilag elfogadhatatlanok".[11] Az a valóban létező nehézség tehát, mely a normális és abnormális psziché határvonalának meghúzásában jelentkezik, valamint a kóros tudatra vonatkozó társadalmi értékítélet változása szélsőséges esetben arra a konklúzióra vezethet, hogy a szóban forgó határvonal meg sem húzható, illetve, hogy az teljes egészében a társadalom értékítéletének, toleranciájának a függvényében történik.

Itt csupán csak utalnék arra, hogy a terápia és a terapeuta személyisége is további kérdéseket vet fel és vitákat vált ki.[12] Minthogy a behaviorizmus a környezet, a pszichoanalízis a különböző egő-struktúrák közötti harc kiszolgáltatottjának tekinti az embert, felvetődik a humanisztikusabb személyiségelméletek igénye. Kérdés az is, hogy a pszichoterápia mennyire normatív, mennyire kell és lehet tucatemberek gyártására törekednie. Fay *Frasella* klinikai pszichológus emellett még azt a további kérdést is felteszi, hogy meg kell-e mindenkit gyógyítani. Vajon ugyanaz az ember, művész maradt volna-e Leonardo, ha nem homoszexuális, vagy Van Gogh, ha gyógyítják a depresszióját?[13] Mindezek a kérdések arra mutatnak, hogy a kóros elmeállapotra vonatkozó nézetek még a pszichiátria berkein belül sem tisztázottak a kellő mértékben. Annak ellenére azonban, hogy a pszichológia, pszichiátria sosem lehet olyan exakt tudomány, mint pl. a fizika vagy a kémia, az adatok matematizálhatóságának igénye itt is felmerült, sőt már az első lépések is megtörténtek ebben az irányban. Bár tisztán organikus megalapozottságú kórkép nincs a pszichiátriában, ezeknek az organikus jellemzőknek a pontosabb kidolgozása, az elmélyültebb tipológiák és a matematizálhatóság együttesen segítheti az ún. funkcionális pszichózisok jobb, pontosabb körülhatárolhatóságát is.

Az elmebeli patológiák többféleképpen csoportosíthatók. A legegyszerűbb három kategóriát foglal magában, nevezetesen a mentális defektust vagy szellemi fogyatékosságot, a pszichózist vagy elmebetegséget és a neuropatikus állapotokat, beleértve a pszichopátiát és a pszichoneurózist is.[14] A szellemi fogyatékosokat hagyományosan három csoportba sorolják: debilek, imbecillek és idióták. Az elmebetegségeknél viszont organikus és funkcionális eredet szerinti megkülönböztetéssel találkozhatunk. A pszichopátiák is rendkívül sokrétűek. Egyesek egocentrikusok, inadekvátak és vagabondok, mások skizoid, paranoid és cyclotim vagy éppen szexuális deviánsok, alkoholisták és kábítószerélvezők típusai szerint osztályozzák a pszichopátiát. Nemcsak az elmebeli patológiák három fő csoportja között, hanem az egyes csoportokon belül is óriási eltérések vannak, ezért ezeket a megkülönböztetéseket megfelelő óvatossággal kell kezelni.

Hosszú ideig igen széles körű volt az a nézet, hogy a bűnelkövetői magatartás is a személyiség patologikus sajátossága, illetve tulajdonsága, amely már a bűnelkövetői magatartás előtt is létezett és annak oka.[15] Ezt számos vizsgálattal kísérelték meg alátámasztani. Az eredmények azonban kétes értékűre sikerültek. Igaz, hogy az alacsony szellemi színvonal általában, így a gyengeelméjűség is kapcsolatot mutat a bűnözéssel, de nem sokkal szorosabbat és meggyőzőbbet, mint az életkor vagy a nem, amely pedig nem patologikus jellemzője a személyiségnek. A gyengeelméjűség egyes esetekben ugyan specifikus oka, alapvető tényezője lehet a bűncselekmény elkövetésének, de csak akkor, ha az ilyen személy társadalmi beilleszkedési zavarai az őt segítő környezet és korrekciós oktatás hiányában leküzdhetetlenné válnak. Az elmebetegségek esetén az elmebetegség típusa mellett a beteg jelleme, hajlama és környezete dönti el, hogy jogtisztelő vagy jogellenes magatartást tanúsít-e. *A tudomány, különösen az elmekórtan a bűnös tettet magyarázhatja ugyan a kóros állapotból, fordítva azonban nem.* Sőt, az a tény, hogy a bűnelkövető elmebeteg, még nem jelenti azt, hogy a bűncselekmény pszichózisának a következmé-

[9] David *Legge:* An introduction to Psichological Science. Idézi *Felvinczy* Katalin: Magyar Pszichológiai Szemle, 1980. 2. sz. 197—200. old.

[10] Böszörményi, idézi *Balázs* István: Pszichiátria vagy antipszichiátria? Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 2. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 287. old.

[11] *Balázs* István: i. m. 287—290. old.

[12] Wolfgang *Schmidbauer:* Die Hilflosen helfer. Über die Seelische problematic der helfenden berufe. 1977. Rowohlt, Hamburg, 231. old. Ismerteti *Buda* Béla: Magyar Pszichológiai Szemle, 1980. 1. sz. 82—83. old.

[13] Fay *Frasella:* Need to change? Megjelent: Essential psychology, 1975. Methuen, szerk. Peter Herriot. Ismerteti *Felvinczy* Katalin: Magyar Pszichológiai Szemle, 1980. 2. sz. 197—200 old.

[14] *Sutherland,* E. H.—*Cressey,* D. R.: i. m. 161—183. old.

[15] *Sutherland,* E. H.—*Cressey,* D. R.: i. m. 161. old.

nye. Egyrészt azért nem, mert a bűnöző magatartást produkáló társadalmi háttér elmebetegeknél és egészségeseknél egyaránt hat, másrészt pedig azért nem, mert a beszámíthatatlanság jogi koncepciója és a pszichózis pszichiátriai fogalma nem azonos. Ha ugyanis azonos lenne, akkor nem képezne problémát, hogy egy személy bűnöző-e vagy elmebeteg. Ebből a tényből ered a büntetőjogban hosszú múltra visszatekintő vita és számtalan probléma. A bűncselekményt elkövető elmebeteget hol büntetőjogi felelősségre vonjuk és megbüntetjük, hol pedig mellőzzük felelősségre vonását és csak gyógyítjuk vagy még ettől is eltekintünk, sőt előfordul az is, hogy büntetőjogi felelősségre vonjuk, de büntetését — éppen elmebetegségére való tekintettel — csökkentjük, méghozzá korlátlan lehetőségekkel. Ez utóbbi az ún. korlátozott beszámíthatóság sokat vitatott, ellentmondásos intézménye.

Az elmebetegek büntetőjogi felelősségre vonása és példás, úgy is mondhatnánk kegyetlen megbüntetése még a XVIII. században is általános jelenségnek tekinthető és csak kivételes esetekben mellőzik az elmebetegség miatt a büntetés kiszabását.

A haladó francia materialista eszmék kibontakozásával egyidejűleg nagy hatású volt *Pinel* (1755—1826) francia pszichiáter tevékenysége, aki követelte, hogy az elmebetegekkel szemben emberségesebben járjanak el, vegyék le róluk a láncot és a betegeket megillető kezelésben részesüljenek. Elmekórtani kutatásaiban nagy jelentőségű az a megállapítása, hogy az elmebetegség nemcsak az értelem, hanem az akarat zavara is. Ez vetette meg az alapját a beszámíthatóság fogalmában a két elem, a felismerési (értelmi) és az akarati képesség megkülönböztetésének.

A büntető törvényhozás történetében először az 1810. évi francia büntető kódexben mondták ki kategorikus, általános szabályként, hogy az elmebeteg személyek büntetőjogi felelősségre nem vonhatók. A törvény erről a következőképpen rendelkezik: Sem bűntett, sem vétség nem valósul meg, ha a vádlott cselekményének elkövetése idején elmebetegség állapotában (demence) volt. A beszámíthatatlanság eme első meghatározása tehát csak orvosi ismérvekre támaszkodik, azaz a beszámíthatatlanság és az elmebetegség fogalmai fedik egymást. Az 1867-es belga büntető törvénykönyvben is ugyanez az elv érvényesül.

Az 1903-as orosz Btk.-ban pl. viszont már megjelennek az ún. jogi kritériumok is, az elmebetegség fennforgása ennek alapján már nem egyértelmű a beszámíthatatlansággal. A Btk. e szakasza *Tagancev* orosz büntetőjogász javaslata alapján a következőképpen szólt: Nem róható fel bűnül a bűncselekmény, ha azt olyan személy követte el, aki testi hibából vagy betegségből származó elmezavar, öntudatlan állapot, avagy szellemi fejletlenség következtében az elkövetés pillanatában nem volt képes a cselekmény sajátságos lényegét és jelentőségét felfogni, avagy cselekedeteit irányítani (39. §). De a beszámíthatatlanság mindkét ismérvével él többek között az 1937-es svájci Btk. is, amikor 10. §-ában kimondja: Nem büntethető az, aki a cselekmény elkövetésekor elmebetegség, gyengeelméjűség vagy súlyos öntudatzavar következtében nem volt képes cselekményének törvényellenes jellegét felismerni, vagy az ilyen felfogáshoz alkalmazkodni.

A beszámíthatatlanság fogalmának módosulása nyomon követte az egyes büntetőjogi iskolák váltakozásait, hiszen a felelősség egyik sarkalatos kérdését jelenti. A XIX. század burzsoá büntetőjog-tudományában — a klasszikus iskola tanításában — a beszámíthatatlanság fogalma a szabad akarat fogalmával fonódott összse. Beszámítható tehát az volt, aki szabad akarattal rendelkezett. Az akaratszabadság filozófiai fogalmának a beszámíthatóság jogi és pszichológiai elemei közé vagy helyébe csempészése sok bonyodalomra adott okot és számos bírálat érte. Az antropológiai és szociológiai iskolák — minthogy a büntető jogalkalmazás alapjának a személy veszélyes állapotát tartották — a beszámíthatatlanságot is különleges intézkedéseket kívánó veszélyes állapotnak tekintették. Enrico *Ferri* szerint pl. az elmebetegeket büntetőjogi felelősségre kell vonni, mert veszélyesek a társadalomra, de célszerű velük szemben az általánostól eltérő eszközöket alkalmazni. *Garofalo* (antropológiai iskola) egészen odáig megy, hogy a közveszélyes elmebetegeket ki kell végezni. *Liszt* (szociológiai iskola) a beszámíthatatlanságot pszichológiai ismérvekre építette. Eszerint a beszámíthatóság az indítékok tekintetében gyakorolt normális determinálhatóság. A bűnösségnek nem előfeltétele, csupán a legmegfelelőbb társadalmi védekezési mód kiválasztásának az alapjául szolgál. Szerinte ugyanis a szokásos hivatásos bűnözők mind beszámíthatatlanok, akik a bűncselekmény indítékait illetően nem rendelkeznek normális mérlegelő képességgel. Így mindenképpen felelősségre kell vonni őket, büntetésüket azonban társadalmi veszélyességükhöz kell igazítani.

A kontinentális rendszerben ma már általánosnak tekinthető a beszámítási képesség bűnösségi előfeltételként, illetve elemként történő megfogalmazása és annak orvosi és jogi, illetőleg biológiai és pszichológiai ismérvei közötti különbségtétel. Az angolszász rendszer némiképpen más úton halad. Fejlődése során a right-wrong teszttől az irresistible impulse-on keresztül az 1870-es évekre eljut a supplementary teszthez, mint a beszámíthatatlanság megkülönböztetésének jogi kritériumához. A right-wrong teszt azt jelenti, hogy az elkövető különbséget tud tenni jó és rossz között, azaz rendelkezik azzal a képességgel, hogy valamilyen cselekményről megállapítsa: az jó, vagy rossz (M'Naghten Rule). Ez később elégtelennek bizonyult, minthogy bizonyíthatóan voltak olyan elmebetegek, akik ugyan különbséget tudtak

tenni jó és rossz között (bár az is kérdéses volt, hogy ez jogi vagy erkölcsi kategória), ennek ellenére mégis az ún. rossz elkövetését vállalták pl. azért, mert az elmebetegség okozta valamely nyomasztó tehertől meg akartak szabadulni. Ekkor kezdték alkalmazni az irresistible impulse — ellenállhatatlan impulzus tesztet, amely nagy vonalakban azt jelentette, hogy az elkövető a cselekmény végrehajtásakor olyan kóros elmeállapotban volt, amely megfosztotta őt akaraterejétől, így nem volt módjában ellenállni az impulzusnak. Minthogy ez tévedésekre adhat okot, hangsúlyozni szeretném, hogy ez az impulzus nemcsak rögtönös, hirtelen lehet, hanem előfordulhat hidegen és gondosan előkészített bűncselekmények esetében is. Végül pedig egy olyan átfogó meghatározás született supplementary teszt elnevezéssel, amely azt jelenti, hogy az elkövető akkor nem felelős büntetőjogi értelemben, ha cselekménye elmebetegsége vagy elmebeli rendellenessége következménye volt. Az angolszász rendszerben tehát, bár a beszámíthatatlanság orvosi és jogi kritériuma közötti különbségtétel kialakult, a jogi kritériumnál nem ismerhetők fel pontosan az értelmi és akarati képesség mozzanatai. A fogalommeghatározás pontatlansága általában nagyobb problémákat és bizonytalanságot okoz a joggyakorlatban, mint a kontinentális rendszerek jobban körülhatárolható formulája a beszámíthatatlanságról, bár meg kell jegyeznünk, hogy a hétköznapi gondolkodáshoz az angolszász rendszer áll közelebb.

Az utóbbi időben a beszámíthatatlanság problémakörével foglalkozó monográfiák száma erőteljesen megnőtt, sokan és sokféle — jogi, pszichológiai és szociológiai — szempontból tárgyalják e kérdést a külföldi szakirodalomban. Ennek ellenére e témának még számos feltáratlan aspektusa van, több tudományágat is felölelően. Olvashatunk a D. O. M. (Disability of Mind) doktrínáról,[16] az elmebeteg bűnelkövetők terápia utáni magatartásáról,[17] de az elmebetegek kényszergyógykezelése és az emberi jogok közötti állítólagos ellentét részletes elemzésével is találkozhatunk.[18] Utóbbi a kényszergyógykezelés elméleti indokai közül négy alapvető tételt emel ki. Ezek a következők:

1. Az elmebeteg jogilag releváns cselekménye a beteg leküzdhetetlen rendellenességének a produktuma, míg a normális személynél mindez szabad választás eredménye. Meggyőződéssel valljuk, hogy a normális személy, aki bűncselekményt követett el, a büntetőjogi szankció révén — meggyőzés vagy visszatartás formájában — befolyásolható akként, hogy a jövőben ne kövessen el bűncselekményt. A normális személyt — bármennyire veszélyesnek is prognosztizálható — autonómiájára és emberi méltóságára tekintettel egyik társadalom sem szegregálja mindaddig, amíg ténylegesen nem követ el bűncselekményt. Ezzel szemben az elmebeteget, aki „állítólag" értelmi és magatartási kontroll híján cselekszik, akkor is előszeretettel hospitalizálják — preventív célokra és a társadalom védelmére való hivatkozással —, ha veszélyességének bizonyítékai meglehetősen támadhatóak. Úgy tűnik, hogy az elmebetegség ténye és a veszélyesség valamilyen módon egybekapcsolódott. Az elmebeteg magatartása a domináns társadalmi standardekhez képest nem nevezhető racionálisnak, ami viszont nem zárja ki, hogy a beteg képes cselekedeteit kontrollálni, esetleg olyan szinten, mint egy teljesen normális személy.

2. Az elmebeteget általában veszélyesnek és erőszakos cselekményekre hajlamosítottnak tartják. Ez a tények eltúlzása, mert bizonyítható, hogy a legtöbb elmebeteg nem veszélyes, sok normális viszont igen. A kérdés, hogy valaki „mad" vagy „bad", azaz „elmebeteg" vagy „rossz", túlontúl leegyszerűsített.[19] Előfordul ugyanis, hogy valaki mindkét kategóriába besorolható, sőt ezen belül is számos további fokozat van. Az elmebetegek összességükben nem veszélyesebbek, mint a normálisak, vagy ha igen, ez nem feltétlenül a betegségükre vezethető vissza. Ezért a társadalom védelmének feladatát nem elsősorban az elmebetegek kiválasztásával és elszigetelésével kell biztosítani.

3. Gyakori az arra való hivatkozás is, hogy az elmebetegek inkompetensek, tehát képtelenek a saját érdekeiknek megfelelő racionális cselekvésre, döntésre. Ez a döntési folyamatra és nem annak eredményére vonatkozik. Nincs azonban annak sem elméleti, sem pedig gyakorlati alapja, hogy szükségszerű összefüggést tételezzük fel az elmebetegség és az inkompetencia között. Sok normális ember inkompetens, sok elmebeteg viszont nem.

4. Hivatkoznak az elmebetegség kezelhetőségére is. Minden alap megvan arra, hogy azt állítsuk: a normális személy, aki veszélyes vagy inkompetens, ugyanúgy kezelhető, mint a beteg. Sőt, jó okunk van arra, hogy azt feltételezzük: a normalitás pozitív korrelációban áll a kezelés sikerének a valószínűségével.

Mindezekből a tételekből és ellentételekből azt a következtetést vonják le, hogy csupán azokat kellene akaratuk ellenére elmegyógyin-

[16] Herbert *Fingarette*—Ann *Fingarette Hasse:* Mental Disabilities and Criminal Responsibility. University of California Press, 1979., 321. old.

[17] Terence P. *Thornberry*—Joseph E. *Jacoby:* The Criminally Insane (A Community Follow-up of Mentally Ill Offenders). The University of Chicago Press, 1979.; *Steadman,* Henry J.—*Cocozza,* Joseph J.: Careers of the Criminally Insane. Lexington, Mass. D. C. Heath and Company, 1974.; *Steadman—Cocozza:* We can't predict who is dangerous. Psychology Today. January, 1975. 32—35. old.

[18] Stephen J. *Morse:* A Preference for Liberty: The Case Against Involuntary Commitment of the Mentally Disordered. California Law Review, 1982. No. 1. Vol. 70. 54—107. old.

[19] Stephen J. *Morse:* i. m. 97. old.; Terence P. *Thornberry*—Joseph E. *Jacoby:* i. m. 69., 208. old.

tézeti kezelésnek alávetni, akik nyilvánvalóan elmebetegek, azaz a hétköznapi gondolkodás szerint hiányzik az önkontrolljuk és racionalitásuk; veszélyességük és inkompetenciájuk objektív cselekmények alapján állapítható meg, és elzárásuk komoly hátrányok megelőzése céljából abszolút szükségesnek látszik; végül pedig: kizárólag csak zárt intézetben kezelhetők. Utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a zárt intézetinél lényegesen olcsóbbnak, emellett a betegek többsége számára környezeti szempontból (család, barátok, munkatársak stb.) sokkal előnyösebbnek tartják a stigmatizáló hatást nélkülöző — gondozóhálózaton alapuló — ambuláns kezelést. Emellett a hosszú hospitalizálás a betegek zöménél szükségtelen és a gyógyulás szempontjából is gyakran hátrányos. Érdekes, hogy a hosszú tartamú elmegyógyintézeti kezelés a hosszú tartamú szabadságvesztéshez kísértetiesen hasonló problémákat vet fel.

Sokan úgy vélik, hogy ha a cselekmény — amely történetesen kimeríti valamely bűncselekmény törvényi tényállását — elmebeteg cselekménye, akkor oktalan dolog a büntető igazságszolgáltatást a cselekményre való reagálásként működésbe hozni. A kezelést igénylő személy számára — aki igazából nem felelős a tetteiért — a büntető igazságszolgáltatás hatástalan és kegyetlen intézmény. A dolog azonban valójában úgy áll, hogy az emberek általában felelősek a magatartásukért, akkor is, ha elmebetegek. Amilyen mértékig a cselekmény nem az elmebetegség folyománya, addig a mértékig az elmebeteg is felelőssé tehető, minthogy a felelősségre vonás mellőzése további bűnelkövetésre ösztönözhetné. Tulajdonképpen azzal a sajátos helyzettel állunk szemben, hogy a büntető szankció (a börtönbüntetést is beleértve) nem tartja vissza az elmebeteget, ha cselekménye betegségének a produktuma. Arra sincs viszont bizonyíték, hogy a hospitalizálás hatékonyan csökkentené az elmebetegek visszaesését. Elképzelhetőnek tartják tehát — tekintve, hogy a kezelés igénye nem zárja ki a büntető igazságszolgáltatás igényét — a börtönön belüli terápiát, amelyhez azonban a jelenleginél jóval képzettebb és nagyobb számú szakszemélyzet lenne szükséges.[20]

Úgy vélem, tényként állapíthatjuk meg, hogy a normális és abnormális vagy szubnormális személy közötti éles határvonalat nehéz, sőt egyre nehezebb meghúzni. Ez nemcsak az elmebetegség pszichiátriai fogalmára vonatkozik, hanem a hétköznapi fogalomra is. A tudományok fejlődésével egyre mélyebbre jutunk az emberi viselkedés, gondolkodás, az agy funkcióinak a megismerésében, de valahogy úgy tűnik, hogy minél többet tudunk, annál nehezebb a dolgunk. Ma már nem sokra megyünk az elmebetegség klasszikus fogalmával, amely a dühöngő őrült látványos külső ismérveiből indul ki. Az elmebetegség számszerűsége sem feltétlenül azért nagyobb ma, mert többen betegedtek meg, hanem azért is, mert több rendellenességről ki tudjuk mutatni azt, hogy valóban betegség. Ez azonban már a laikus erejét meghaladó feladat. Mert ugyan ki tudná eldönteni a szakemberen kívül, hogy pl. egy negatív emberi jellemvonás csak az átlagot meghaladóan felfokozott vagy már eléri azt a fokot, amikor betegségként kell értékelni. A hétköznapi tudat szintjén az elmeállapotra vonatkozó értékítéletet a megítélendő és a megítélő személye, társadalmi státusa, a kor és a divatirányzatok is meghatározzák. A felismert elmebetegségnek általában stigmatizáló hatása van, minthogy társadalmi előítéletként él az a hiedelem, hogy az elmebetegek osztálya veszélyes és ez az értékítélet kihat az osztályhoz tartozó minden egyes emberre.

A büntetőjogban az elmebetegség ténye önmagában nem jelent exculpációt. Vannak elmebeteg bűnelkövetők és bűnöző elmebetegek. Előbbiek elmebetegségük következtében követnek el bűncselekményt, utóbbiak viszont attól teljesen vagy részben függetlenül. A betegség és a cselekmény között jelentős kapcsolatnak kell lennie ahhoz, hogy a beszámíthatóság hiányát a bíró megállapíthassa. A beszámíthatóság fogalma csak negatív módon adható meg, azaz mindenki beszámítható, akinél a beszámíthatóságot kizáró okok hiányoznak. A beszámíthatatlanságnak szűkebb és tágabb fogalmáról beszélhetünk. Szűkebb értelemben a kóros elmeállapotnak a felismerési és akarati képességet kizáró eseteit öleli fel, tágabb értelemben viszont a kényszer és a fenyegetés mint akarati képességet kizáró ok is beletartozik, sőt legtágabb értelemben a jogos védelem és végszükség, mint felismerési képességet kizáró ok szintén ide sorolható. Tulajdonképpen szerencsésebb volna kizárólag a kóros elmeállapotok számára fenntartani ezt a fogalmat, tehát a beszámíthatóságot csak a legszűkebb értelemben használni. A kóros elmeállapot orvosi és jogi modellje ugyanis nem esik egybe, ezért indokolt lenne ezt a terminológiai eltérésben is kifejezésre juttatni. A beszámíthatóság, beszámítási képesség fogalma büntetőjogi fogalom. Specialitása abban áll, hogy egyfajta viszonyt fejez ki, olyan viszonyt, amelynek egyik pólusa az elmeorvos-szakértő, míg a másik a bíró hatáskörébe tartozik. A jogászok és az elmeorvos-szakértők hagyományos dilemmája is ebből ered. Az elmebeli rendellenességek megítéléséhez (a továbbiakban elmebetegségek) ugyanis a jogásznak nincs megfelelő szakképzettsége, szakismerete, míg a beszámíthatóság kérdésében való döntés nem tartozik az orvosszakértő hatáskörébe, mivel ez már büntetőjogi, felelősségi kérdés. Ennek ellenére az elmeorvos-szakértő nemcsak az elmebetegség kérdésében nyilatkozik, hanem a tényállás ismeretében arról is tájékoztatást nyújt, hogy álláspontja szerint hogyan tükröződnek a konkrét cselekményben az

[20] Stephen J. *Morse:* i. m. 97. old.

elmebetegség jelei, hogyan hatnak ki a felismerési és akarati képességre. Korlátozott beszámíthatóság esetén pedig annak enyhe, közepes vagy súlyos fokát is megjelöli. Érdekes lenne e döntési mechanizmust behatóbban megvizsgálni, minthogy az elmeorvos-szakértő és a bíró tevékenysége itt partiálisan fedi egymást. Annak ellenére ugyanis, hogy általában a bíró kezdeményezi az elmeorvos-szakértői vizsgálatot és befejezésül mindig ő mondja ki a döntő szót, úgy tűnik, ez csupán formai prioritás. Az elmeorvos-szakértő lényegében eldönti a beszámíthatóság kérdését, azaz nemcsak a szűken vett pszichiátriai, hanem a jogi kérdésben is nyilatkozik. Eldönti a kóros elmeállapot kérdését, kiemeli azokat a tüneti jellegzetességeket, amelyek a bűncselekmény elkövetésének a folyamatában jelentkeztek, mint a kóros elmeállapot szimptómái, s végül értékeli a kóros elmeállapotú személy beszámíthatóságának a mértékét. A bírót köti az orvosszakértői vélemény orvosi vonatkozása, tehát a kóros elmeállapotra vonatkozó ténymegállapítás, a diagnózis. A vélemény második részét viszont mérlegelési körébe vonhatja, azaz a tényként megállapított elmebetegség, valamint a felismerési és akarati képesség közötti kapcsolat orvosszakértői és bírói megítélése elvileg egymástól eltérhet, bár gyakorlatilag ez meglehetősen ritkán fordul elő. Tény, hogy a beszámíthatóság nem orvosi fogalom, s ha az orvosszakértő használja is ezt a terminológiát, azt a rövidség és a közérthetőség kedvéért teszi, s azzal a tartalommal, ahogy azt a büntetőjogi dogmatika meghatározta.

Az orvosszakértő és a jogász az igazságszolgáltatás, a társadalom és az egyén érdekében történő ténykedés során egymásra van utalva. A döntés „összmunkájuk" eredménye, egyikük szakértelme sem nélkülözhető, ezért talán indokolatlan is a kérdés olyan felvetése, hogy melyiküknek van meghatározó szerepe a döntési folyamatban, de semmiképpen sem teszi elkerülhetővé a kérdést: hol van az elmeorvosszakértő működésének a határa, hol végződik a szakkérdés, és hol kezdődik a jogi.

A beszámíthatóság kérdése tehát a fogalomképzéstől, a tartalmi összetevők egymáshoz való viszonyán keresztül a gyakorlati problémákig számos, kellően nem tisztázott kérdést vet fel, mint hogy bár elemi részecskéjét képezi a büntetőjognak, magában foglalja a jog, a pszichológia, a pszichiátria és a filozófia alapkérdéseit. Kapcsolódik ugyanis a bűnösség, a normális és abnormális cselekmény lélektana, valamint a determináció, az akaratszabadság kérdéseihez. E részletek tisztázásához tehát több tudományág ismeretanyagának a felhasználása szükséges, de eredményei is hasonlóan több irányúak lehetnek, ha a téma tanulmányozása, kutatása során következetesen szem előtt tartjuk az interdiszciplináris jelleget.

1982. május 31-én az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Büntetőjogi és Kriminológiai Osztálya vitaülést tartott, amelynek napirendjén Fehér Lenke: Gondolatok a beszámíthatóságról című tanulmányának előadása és megvitatása szerepelt. A meghívottak közül az ülésen megjelent: *Berkes* György, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke, *Huszár* Ilona kandidátus, elmeorvos-szakértő, *Katona* Éva elmeorvos-szakértő, *Kuncz* Elemér főorvos, elmeorvos-szakértő, *Nagy* Ferenc, a JATE Állam- és Jogtudományi Kar Büntetőjogi Tanszékének adjunktusa, *Szabó* Árpád főorvos, az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet vezetője, valamint *Zsiga* Jánosné, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke.

Az előzetesen írásban a résztvevők rendelkezésére bocsátott tanulmány az alábbi kérdéskörökkel foglalkozott:

I. A kóros elmeállapotok szociológiai, pszichiátriai és büntetőjogi megközelítésének néhány aspektusa;
II. Áttekintés néhány kapitalista ország büntetőjogának a beszámíthatóságra vonatkozó szabályairól;
III. A beszámíthatóság szabályozása a magyar és az európai szocialista országok büntető törvénykönyveiben
  1. A beszámíthatóság fogalmának kialakulása a magyar büntetőjogban;
  2. A beszámíthatóság fogalma;
  3. A beszámíthatóság helye a bűncselekményfogalom rendszerében;
  4. A korlátozott beszámítási képesség;
IV. A beszámíthatóság hiánya esetén alkalmazható jogkövetkezmények;
V. A kóros elmeállapotok körébe tartozó jelenségek;
VI. Az orvosszakértői vélemény alapja és tartalma;
VII. Összegezés.

A vitaülést *Szabó* András, az állam- és jogtudományok doktora, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Büntetőjogi és Kriminológiai Osztályának vezetője nyitotta meg, üdvözölte a megjelenteket, majd vázolta az ülés célját, a megvitatásra kerülő dolgozat rendeltetését. Ezután átadta a szót a szerzőnek, aki előadásában kiegészítette, helyenként pedig korrigálta az írásbeli anyag tételeit, egyes részekhez pedig magyarázó jellegű megjegyzéseket fűzött.

A tanulmány megvitatása során a hozzászólások többsége ugyanazokkal a témákkal foglalkozott, ezért csupán a leglényegesebb kritikai észrevételek általános jellegű összefoglalására szorítkozom. A vitaülés résztvevői egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jogösszehasonlító résznek bár üde és érdekes részét képezi a téma angolszász jogi vonatkozása, annak túlságosan terjedelmes tárgyalása mellőzhető, míg ezzel szemben a német dogmatikának a jelenleginél bővebb taglalására lenne szükség. Az első fejezet erényeként említhető a pszichózisok és neurózisok pontos elhatárolására irányuló törekvés, ami a későbbi részekben azonban néhol háttérbe szorul és elmosódik. A kóros elmeállapotok osztályozásának ismertetett módja helyenként nem felel meg a jelenleg uralkodó és elfogadott klasszifikációnak, emellett olyan elmebetegségek leírását is tartalmazza, amelyek előfordulási gyakorisága nem számottevő. Ezzel szemben sokkal bővebb tárgyalást igényelne a tudat- és személyiségzavarok köre, de hasznos lenne a debilitás árnyaltabb kidolgozása is.

A szerző ezután válaszolt a feltett kérdésekre, reagált az észrevételekre, majd megköszönte az alkotó jellegű, őszinte bírálatot. A kritikai észrevételeket és a szerző válaszát követően kötetlen beszélgetés és vita kezdődött, amely akörül csúcsosodott ki, hogy hol végződik a szakértői állásfoglalás és hol kezdődik a bírói döntés, tehát tulajdonképpen ki dönti el a felelősség kérdését: a szakértő vagy a bíró? Elképzelhetetlen-e az olyan módszer, amely szerint a szakértő nem a konkrét bűncselekménybe belehelyezve

ítéli meg a személy elmeállapotát, hanem csak a bűncselekménytípus ismeretében nyilatkozik? Az elmeorvos-szakértők egyértelműen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy műhibának tekintendő, ha egy szakértő véleményt ad akta nélkül. A pozitív és negatív személyi sajátosságok egy adott szituációban jelennek meg, tehát lehetetlen a konkrét cselekménytől elvonatkoztatva értékelni azokat. Minthogy az elmeorvos-szakértőnek az egész büntető ügy részletes ismeretére van szüksége, ez elhatároló ismérv lehet a többi szakértővel szemben, akik lényegesen kisebb tényanyag birtokában képesek a szakkérdést eldönteni. Az elmeorvos-szakértő véleménye több, mint szakkérdésben nyilatkozás, felelősségi értékelést is tartalmaz.

A vitát *Szabó* András foglalta össze, majd megköszönve a résztvevők kimagasló aktivitását, valamint a szerző előadását, az ülést berekesztette.

*

A szerző ezúton is köszönetet mond a vitaülés minden egyes résztvevőjének az értékes kritikai megjegyzésekért és tartalmas hozzászólásokért — különösen kiemelve az elmekórtan területén nyújtott igen önzetlen szakmai segítséget —, amelyek összességükben rendkívüli ösztönzést jelentettek és újabb irányvonalat szabtak munkája továbbfejlesztéséhez.

Fehér Lenke

A véletlen megítélésének egyes elvi kérdései – különös tekintettel a technikai gondatlanságra

Bevezető

A gondatlan bűnözéssel foglalkozó kutatások, a rájuk épülő vagy mellettük kialakuló — főként kriminológiai, büntetőjogi, pszichológiai, szociológiai, pedagógiai — teóriák egyik „Achilles-sarka" a véletlen szerepének megítélése. A kérdés különösen exponált a széles nagyközönség, a „közvélemény" szeme láttára zajló közlekedés keretén belül, a közlekedési balesetek, konfliktus-szituációk, különféle szabályszegések megvalósulása esetén.

A gondatlanság egyéb területén folyó kutatások azonban azt bizonyítják, hogy a problémával éppúgy meg kell küzdeni más szférákban is. Különösen áll ez a megállapítás az össztársadalmi szempontból a közlekedési devianciánál sokkal nagyobb károkat eredményező üzemi és háztartási balesetek körére. A következőkben éppen ezért arra teszek kísérletet, hogy a technikai gondatlanság egész területét szem előtt tartva kíséreljem meg a címben jelzett kérdéskörrel összefüggésben egyrészt a rendelkezésre álló ismeretanyagot egybefoglalni, másrészt saját álláspontomat kifejteni.

A probléma legélesebben kétségtelenül a közúti közlekedés körében jelentkezik. A témakör kapcsán kialakított — olykor merőben ellentétes — nézetek is általában ezen a területen ütköznek meg egymással. Tapasztalataim szerint az itt kikristályosodó nézetek (ha ilyenekről egyáltalán beszélhetünk) erről a valóságtérről tevődnek át a gondatlanságnak kevésbé a külvilág szeme előtt lejátszódó területeire.

Hazánkban — jogi szempontból — kétségtelenül a legbehatóbban Viski László foglalkozott a témával. A nemzetközi irodalom részletes feldolgozása útján munkájában[1] összegezi az idevonatkozó legfőbb megállapításokat. Ezek a következők:

A mai közlekedés túlzott követelményeket állít az ember elé; ezt a megállapítást látszik alátámasztani a balesetek ún. Poisson-görbe szerinti eloszlása.

Az eredmény bekövetkezésénél (a kimenetel súlyosságánál) ugyancsak a véletlen játszik szerepet, ami ellentmond az eredményfelelősségre alapozó büntetőjogi elméleteknek.

A véletlen szerepe ugyanakkor egy másik relációban is előtérbe kerül: kutatási adatok bizonyítják, hogy aki szabályszegő módon szokott közlekedni, annál csupán ott van a véletlennek szerepe, hogy ezt a szabályszegés-sorozatot mikor követi a baleset.

A közlekedési szabályszegést elkövetők köre széles, ehhez képest a szankciók száma elenyésző, s messzemenően a véletlentől függ a szankció alkalmazása; ebből következően a szankciók alkalmazása hatástalan.

Gyakran nem a szabályszegőtől, hanem a jogsértővel szembenállótól függ, hogy az előbbi hibázása következmény nélküli szabályszegésben vagy emberölésben fog-e realizálódni. Az eredmény bekövetkezése, illetve elmaradása tehát a szabályszegő szempontjából véletlen tényezőtől függ. Nevezetesen attól, hogy a másik fél tudott-e (vagy amint Viski nyomatékosan hangsúlyozza: akart-e) valamit tenni a hibázó személy által előidézett veszélyhelyzet megelőzéséért.

A baleseteket a véletlenre visszavezető elméletek (akár szakirodalmi, akár ösztönösnek nevezhető közvéleményi háttérmegerősítést kap) nagymértékben korlátozzák a közlekedési bűncselekmények nyomában járó büntetések preventív erejét.

Adatok vannak arra, hogy a legsúlyosabb eredménnyel járó baleseteket a legtöbbször pozitív tettes-személyiségek idézik elő. Más megállapítások szerint viszont[2] a halálos balesete-

[1] *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1974. 20., 130., 31., 39., 206. és 457. old.

[2] *Szakács* Ferenc (szerk.): Közúti baleset. 3 pszichológiai tanulmány. Magyar Hirdető, 1971. 140. old.

ket előidézők bizonyos szempontból más személyiségképpel rendelkeznek, mint az egyéb — így különösen a többször — balesetet előidézők.

A véletlen szerepe azonban minden, a munkások napi tevékenységével foglalkozó, a munkát bemutató szociográfiai műben is a felszínre kerül. Példálódzásként elegendő László Lajos egyik uránbányászának szavait idézni ahhoz, hogy a napi munkában milyen csekélységen múlik élet és halál. „Egy nagy követ faragcsáltam, már az utolját aprítottam, mikor a fejem fölött meglazult egy fél asztal nagyságú szikla. Kiáltottak, de én már nem tudtam félreugrani, a hátamra esett. Biztosan eltörte volna a gerincemet, és én gondolom, hogy ezzel be is fejeztem volna az életemet, ha nincs a lámpatok a hátamon. Ez felfogta az ütés erejét."[3] Lényegében ugyanez a szemlélet tükröződik vissza Halmos Ferenc saját élményvilágából: „Már félig volt a kályha olvadt sóval. Ilyenkor már magától olvad tovább. Rátettem a maradék sót is, és odamentem Ferihez, hogy mielőbb meglegyünk a munkával. Ez volt a szerencsém, mert így elég távol voltunk a kemencétől. Nyugodtan dolgozunk. Egyszer csak fénycsóvára kapom fel a fejem, amit hatalmas robbanás követ... Az ötven kiló, nyolcszáz fokos, folyékony só egy része a plafonon, a többi szétfröcscsenve és megdermedve a kályha körül, vasszekrényen, a betonpadlón."[4]

Az előadottak alapján jól észlelhető, hogy a véletlen szerepe a balesetek okságí folyamatában korántsem tisztázott. Mind a közvéleményben, mind a szakirodalomban olykor merőben ellentétes nézetek is egymás mellett foglalnak helyet. Tény viszont, hogy a véletlen szerepének tisztázása egyre sürgetőbb a büntető jogtudomány területén. A legutóbbi évtizedtől kezdődően a technikai bűncselekmények megelőzésének forradalmian új elmélete és gyakorlata van kialakulóban. Ennek stratégiája, hatékonysága, sőt életképessége is nagymértékben függ attól, hogy a büntető jogtudomány hogyan áll e fontos kérdéshez. Éppen ebből kiindulva *e tanulmány célja,* hogy a marxista filozófiában hosszú idő óta eredményesen alkalmazott alapkategóriák felhasználásával segítsen néhány, az előbbiekben részint már érintett, de láthatóan ma még nem minden vonatkozásban megoldott kérdéshez új adalékot szolgáltatni. Ennek során különösen életszerűnek mutatkozik a gondatlan bűnelkövetés néhány, akutnak tekinthető súlypontját külön kiemelni.

Mielőtt a részproblémákra áttérnék, szükségesnek látszik néhány általánosabb jellegű alapvetést megtenni. Ennek során legelőbb is induljunk ki abból, hogy a jogi szabályozás a jogállamokban szoros kapcsolatban van egyrészt a reális társadalmi igénnyel, másrészt ezen igény reális lehetőségével. Helyesen hívja fel a figyelmet Lukács György arra, hogy „a jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze, ha nem hivatkozna szakadatlanul ugyanezekkel a tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződéseikre".[5]

Az említett esetekkel nem azonosítható az a helyzet, amelyben a konfliktusok tömegével rengeteg egyén találja magát szemben. „A jogi szabályozás társadalmilag reális lehetőségét csak az hozza létre, hogy az ilyen konfliktusokat tömérdek egyén elkerülheti, mivel az egyedi emberek — spontán törvények hatására — lemondanak olyan cselekedetekről, amelyek esetleg keresztezik a társadalmi reprodukciót."[6] Ebből a megállapításból tehát egyenesen következik az, hogy amennyiben bizonyos konfliktusok elkerülésének lehetősége nem reális, úgy a jogi szabályozás gyakorlatilag kudarcra van kárhoztatva.

Amint azt már az előzőekben kifejtettekből láthattuk, a gondatlan bűncselekmények körében ez a problematika nagyon is gyakorlatias. Egyet kell értenünk Szabó Andrással, aki szerint a gondatlan bűncselekmények oktana mind a mai napig nincs kellően kidolgozva.[7] Ez pedig abból ered — véli a szerző —, hogy a jog működésétől elvált a jogsértés. Magyarázatként pedig a formailag már hosszú ideje visszautasított, de tartalmilag még mindig élő, a társadalmi rend és egyéni magatartás közvetlen kapcsolatát kifejezésre juttató elmélet szolgál. Eszerint a bűnözés tudati maradvány, s erre vezethető vissza az is, hogy a jogi szabályozás tilalmainak helyébe a társadalomra veszélyes magatartás fogalmát helyettesítik. Éppen a gondatlan bűncselekmények elkövetőinek többségénél a társadalomellenes tudati beállítottsággal — legalábbis annak hagyományos felfogásával — nem sokat lehet elkerülni.[8] Ugyanakkor pont a gondatlan bűncselekmények helyes megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül az a fontos tény, hogy a bűnözés feltételeit végső soron maga a társadalom teremti meg.[9]

I.

Már eddig is látható volt, hogy az objektív valóság és annak tudati visszatükröződése (mint pl. valamely cselekedet és annak társadalomra veszélyes megítélése vonatkozásában) nem mindig és nem feltétlenül esik egybe. Ez természetesen általános probléma, s korántsem csak a

[3] *László* Lajos: Uránbányászok. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1974. 153—154. old.

[4] *Halmos* Ferenc: Illő alázattal. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978. 29. old.

[5] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1976. 455. old.

[6] *Lukács:* i. m.

[7] *Szabó* András: Bűnözés, ember, társadalom. Doktori disszertáció. Bp. 1977. 46. old.

[8] *Szabó:* i. m. 50—53. old.

[9] Vö.: *Szabó,* i. m. 63. old.

bűnözés körén belül érvényesülő törvényszerűség.

Lukács György megkísérli ennek magyarázatát. Ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy igen gyakran a közvetlen folyamat szubjektív tudata a valódi tényállás objektíve hamis tudatának felel meg, azaz „a közvetlenül, gyakorlatilag lezajlott folyamat igazi horderejéről objektíve hamis tudat alakul ki". A főprobléma az, hogy a tudat még nem jutott el minden esetben a helyes visszatükrözésig.[10]

Mi lehet ennek az oka? Lukács György szerint a hamis tudat egyik táplálója a „hit" — természetesen nem vallásetikai értelemben véve. Az átlagember (ezúttal minden, a témakörben nem szakértőnek számító embert idesorolva) egyszerűen csak igénybe veszi, használja a dolgokat, miközben a szakemberek kijelentéseibe vetett „hit"-re és azokra az empirikus tapasztalatokra támaszkodik, amelyek szerint a mindenkori konkrét, felhasználásra kerülő dolog megbízható volt.[11]

Ezúttal talán nem lett volna célszerű a kérdésbe túlságosan mélyen belemenni, azonban azt szükséges nyomatékkal kihangsúlyozni, hogy „amikor valamiféle elméleti megállapításból közvetlen gyakorlati következtetéseket vonnak vagy vonhatnak le, illetve ilyen következtetéseket kell levonniuk . . . , a tudományos bizonyítékok helyét szükségszerűen a hit foglalja el. Nem kétséges ugyanakkor az sem, hogy ez a hit ellentétben áll a tudással és a megismeréssel, de mindenekelőtt az jellemzi, hogy nem akar bizonyítani, vagy hiányzik ehhez a konkrét lehetőség stb. Ily módon azonban az ilyen tevékenység a vélekedéshez kerül közel, amelyet a logikai terminológia a tudással szokott szembeállítani."[12]

Aligha tagadható annak a véleménynek a helytállósága, amely szerint amikor egy ítéletet alkotunk valamely személy egy tettéről, ezeket a szempontokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nagyon is kétségesnek tűnik, hogy mind a cselekményre, mind az azt megvalósító személy viselkedésére, az okokra, feltételekre vonatkozóan akár egyetlen esetben is tagadható volna az ilyen „hit" jelenléte a döntéseknél.[13]

Nem véletlen, hogy ez a fajta, a „hit" elemeivel bőségesen felruházott, s nem ritkán az objektív valóságot hamisan ábrázoló visszatükröződés éppen ott jut vezető szerephez, ahol bizonytalanság uralkodik egy vagy több összefüggés tekintetében. Rényi Alfréd rámutat azonban arra, hogy csak a felületes elmék képzelik azt, hogy e téren nem kell törekedni a gondolkodás lehető legteljesebb tisztaságára.[14]

Az imént említett matematikus mutat rá arra is, hogy a tudatban a gondolkodás szabadsága nem terjedhet addig, hogy a tényeket ne vegyük figyelembe. Majd így folytatja: „Ha egy nézet ellentmond a tényeknek vagy egyenesen értelmetlen, mert még önmagának is ellentmond és logikailag is hibás, akkor az ilyen nézetet vallani egyszerűen ostobaság. Emellett, ha lemondanánk arról, hogy igyekezzünk tudományos kérdésekben a tényeken és a logikán alapuló véleményünkről másokat meggyőzni, megállna a tudomány fejlődése. Természetesen én csak az érvekkel való meggyőzésre gondolok, és nem ellenvélemény erőszakos elfojtására, a gondolat bebörtönzésére vagy meggyilkolására."

Az egzakt, mérésekkel bizonyítható vagy cáfolható tudomány világszerte ismert szaktekintélyének álláspontja — legalábbis véleményem szerint — a természet- és társadalomtudományok területére azonos érvényű. Sőt ez utóbbira annál inkább iránymutató lehet, mivel itt az igazság és a hamisság — a minőségnek a mennyiségbe való átalakításainak közismerten olykor rendkívül nehéz, olykor pedig bonyolult volta miatt — még nehezebben tisztázható, bizonyítható, mint a természettudományok területén.

A továbbiakban e szempontok figyelembevételével szeretném a két ellenpólus: a véletlenség és a szükségszerűség; valamint a kettő közötti kategória: a valószínűség fogalomkörében néhány gondolatomat kifejteni. Az irodalmi hivatkozásoknál természetesen nem törekedhettem a teljességre. Inkább azt tűztem ki célul, hogy a különböző szakterületeken munkálkodók nézeteiből sikerüljön a zárórészben összefoglalt saját felfogásomat megerősíteni.

1. A véletlenségről

A véletlenség fogalmának se szeri, se száma. Bennünket elsősorban azok a meghatározások érdekelhetnek, amelyek egyrészt kapcsolatban vannak a szükségszerűséggel, illetve — mint közbeeső állomással — a valószínűséggel; másrészt, amelyek kiemelik a véletlenség relatív (viszony) jellegét.

Fodor Judit álláspontja szerint két vagy több *esemény* találkozása akkor véletlen, ha (a meghatározottságból kifolyóan) az események egyikének sem kell elkerülhetetlen viszonyban állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoport valamelyik eseményével, találkozásuk az egyik önmagában vett esemény saját lehetőségéből sem következik, mert ezeket az eseményeket tartalmazó mindkét folyamattól idegen, az eredmények között azonban ennek ellenére tér és időbeli találkozás jön létre, viszony létesül.[15] Az esemény tehát azért véletlen, mert

[10] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 83. old.

[11] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 104. old.

[12] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 105. old.

[13] Az ezzel összefüggő egyes szempontokra még visszatérek.

[14] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 51. old.

[15] *Fodor* Judit: A véletlenről. Magyar Filozófiai Szemle, 1967. 3. sz. 430—439. old.

egyik viszonyának lényegéből sem következik a létrejötte. A véletlen tehát az esemény összefüggés-komplexumának domináns oldala.[16]

Az előbbi kettős szempontot juttatja érvényre az a definíció, amely szerint „két (több) tárgy vagy esemény viszonya akkor véletlen, ha a kapcsolatuk fennállása nem fakad mindkettőjük meghatározottságából, illetve, ha a két esemény bekövetkezte nem vonja feltétlenül magával viszonyuk létesülését."[17] E felfogás szerint a követelményrendszerbe tartozik az is, hogy a két esemény mindegyikének (meghatározottságukból kifolyóan) elkerülhetetlenül viszonyban kell állnia a másik eseményt is tartalmazó eseménycsoporttal. Ez garantálja azt, hogy a másik eseménnyel való kapcsolat létrejötte mindkettőjük számára kölcsönös lehetőség. Ezekre az esetekre az a jellemző, hogy „a bennük objektíve összefüggésbe, kapcsolatba kerülő konkrét dolgok egyike sem implikálja, nem hordja magában az adott viszony feltétlen létesülését".[18]

Hársing László a véletlen fogalmát egyszerűbben definiálja. Szerinte egy jelenség akkor véletlenszerű, ha meghatározott feltételek esetén bekövetkezhet, de el is maradhat.[19]

A külföldi kutatók közül különösen Kunkel véleménye figyelemreméltó. Annál is inkább, mert ő a véletlen eseményt az eredménnyel szoros egységben tárgyalja. Felfogása alapján a véletlen eredmény egy olyan eredmény, amelybe számos tényező egyidejűleg játszik bele, amelyek meghatározott valószínűséggel a jelenségbe belépnek vagy a háttérben maradnak. Ő idézi Poisson felfogását is, aki szerint a véletlen azon okok összessége, amelyek egy biztos eredmény kiváltására egyesülnek anélkül, hogy absztrakt valószínűségük a nagyságra befolyást gyakorolt volna.[20]

Hentig a véletlennek az *oksággal* való összefüggéseit elemzi. Szerinte a véletlen az okságí sorok olyan akaratlan és előreláthatatlan összetalálkozásait jelenti, amelyek „az élethelyzet megváltoztatásához vezetnek, és amelyek előrelátása még a legokosabb emberek számára is a lét uralmát juttatja előtérbe".[21] Hentig egyébként a véletlent az okság „sztratoszférájának" nevezi. Nyilvánvaló — folytatja —, hogy a véletlen okságilag meghatározott, csak az észrevehetőség és a belenyúlás pillanatnyilag lehetetlen. Nem tudjuk az okságot átlátni, s céljainkra használhatóvá tenni, mert a tényezők okságí szempontból még a „vadság állapotában" vannak.[22]

Hentig idézi Plutarchost, aki szerint a mai napig „Rómában" nem találni a bölcsességnek, a mértékletességnek, a kitartásnak és a nagylelkűségnek a templomát; ezzel szemben a szerencsének igen régi és nagy tiszteletben álló templomai ismeretesek. Hosszú ideje tartja magát az a felfogás, amely szerint az emberek egyik része szerencsés csillagzat alatt születik, a másik fele „Pechvogel", vagyis kétbalkezes. Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a véletlen szó a kocka eséséből vezethető le, mint a latin casus, ami egyébként jelent kockát és véletlent. A véletlen görög fogalma eredetileg magától értetődőt jelent és az ember által előidézett ellentétét jelenti.[23]

Ugyancsak Hentig mutat rá — bizonyos túlzásoktól nem mentesen — arra is, hogy a mechanizált világban „ösztönössé vált" a véletlen hatalma. Vannak foglalkozások, amelyek különösen veszélyesek. Ilyenek a vadászok, a repülők, a matrózok, a hegyi vezetők, a hivatásos bűnözők. Ezek önfenntartását az előrelátás csak kis mértékben határozza meg. Mivel nagyobb részben szerencséből élnek, ezért babonásak.[24] Idézzük Darrow-t, aki saját hosszú és viharos karrierjéről ezt írja: a véletlen az élet nagy eleme. Két ember játszik bizonyos összegért. Az egyik mindent megnyer, a másik mindent elveszít. A balesetnél az egyik meghal, a másik életben marad. Ugyanaz a kórokozó támad meg két embert; ugyanattól az adagtól az egyik meghal, a másik felgyógyul.[25]

Az utóbbi idézetek alapján nem látszik kétségesnek, hogy a közlekedési balesetek bekövetkezési törvényszerűségeiről a bevezetőben idézett nézetek egyrészt korántsem újkeletűek, másrészt az élet minden területén jelentkeznek. A káros eredményt kizárólag a véletlenre visszavezető nézetek ugyanakkor mindig azzal függenek össze, hogy e nézetek hangoztatói nincsenek tisztában bizonyos — a háttérben meghúzódó — oksági összefüggésekkel.

E szimplifikáló szemlélet megdöntését segíti elő, ha dialektikus materializmus talaján — amely tudvalévően a determinizmus alapján áll — olykor nem egyszerűen a véletlenről beszélünk csupán, hanem a szükségszerű és a véletlen egyidejű kapcsolatáról, sőt esetleg elfogadásáról. Noha erről — már mint a kettő dialektikus kapcsolatáról — még lesz szó, nem árt ehelyütt is röviden arra utalni, hogy döntő szerephez jut a determinációs láncolatban az adott jelenség helye.

Lukács György ezt a következőképpen fejti ki: „ha csupán egy meghatározott determinációs láncolat első tagjáról van szó, akkor ez nem lehet ilyen értelemben determinálatlan, tisztán véletlenszerű. Véletlenszerű lehet azért, mert különnemű sorok találkoznak benne össze." „Itt mindig konkrét dialektikát kellene alkalmazni,

---

[16] *Fodor:* i. m.
[17] *Fodor:* i. m.
[18] *Fodor:* i. m.
[19] *Hársing* László: Valószínűségi következtetések. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 6. sz. 948—960. old.
[20] *Kunkel,* E.: Die Unfallneigung im Strassenverkehr. Verlag TÜV Rheinland GmbH, 1973. 31. old.
[21] *Hentig,* H.: Das Verbrechen I. „Dynamik und Bereich des Zufalls". Springer Verlag. Berlin, 1961. 125. old.
[22] *Hentig:* i. m. 140. old.
[23] *Hentig:* i. m. 124. old.
[24] *Hentig:* i. m. 126. old.
[25] *Hentig:* i. m. 128. old.

amely bizonyos esetek, bizonyos típus esetek számára a genetikus tényezők és a többi befolyásoló determinánsok különneműségéből konkrétan levezeti a mindenkori véletlent, ennek fokát és jellegét."[26]

A mondottakat a következő közérthető példával világítja meg: ha a tetőről valakinek véletlenül a fejére esik egy tégla, akkor egyrészt a tégla mozgása kauzálisan determinált; esetleg szintúgy determinált az is, hogy az illető épp abban a pillanatban halad el ezen a helyen (mert minden nap erre visz az útja). Ebből jól látható, hogy a véletlen csak konkrét komplexus keretei között jön létre, egy komplex folyamat különnemű mozzanatainak egymásra való vonatkoztatottságában. Másrészt azonban az is mondható, hogy a véletlen éppen belső determinációs okokból keletkezik, mivel minden fajta a nemhez, és minden egyed a fajtához képest rendelkezik a véletlenszerűség elemeivel.[27]

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a determináltság és a determinálatlanság részben objektív, részben azonban szubjektív kategória. A kettő látszólagos ellentmondását (az objektív determináltságnak és az ebből szubjektíve felfedhető determináltsági területének ellentétét) a dialektikus gondolkodásmód képes feloldani. Ennek első része a lukácsi idézet (a véletlen belső determinációs sorokból következik), a másodikra Rényi Alfréd mutat rá: „nem attól válik egy esemény véletlenné, hogy nem tudjuk előre látni pontosan a lefolyását, hanem megfordítva. A véletlen eseményeket pontosan azért nem tudjuk előre látni, mert objektíve nem egyértelműen determináltak."[28] A figyelembe vett körülmények nem határozzák meg egyértelműen, hogy mi fog történni. Megengedik azt is, hogy az esemény bekövetkezzék és azt is, hogy ne következzék be. A két lehetőség valószínűségét azonban mindenkor meghatározzák. Vannak esetek, amikor ezeket a valószínűségi értékeket pontosan ismerjük, míg más esetekben fogalmunk sincs róla. Ez azonban a dolog lényegét nem érinti.[29]

Sokan ebből — mint már szó volt róla — arra a következtetésre jutnak, hogy ha a véletlen jelenségeket úgysem lehet teljes pontossággal előrelátni, e jelenségek vizsgálatánál megengedhető a pongyolaság, „a csak félig átgondolt és csak negyedrészt megemésztett fogalmakkal való dobálódzás".[30]

Fontos felismerésként kezelhető az is, hogy egyazon jelenség alacsonyabb szinten determináltnak tekinthető, azonban magasabb szinten ugyanez a jelenség véletlen lehet. Lukács példaként Lenin betegségét és halálát említi, amely noha biológiailag tökéletesen determinált volt, azonban az orosz forradalom determinációs sorában bevezethetetlen véletlennek tekintendő. Ebből pedig az is látható, hogy a véletlen nem az általában vett determináltság, illetve determinálatlanság egyesítéséből áll, hanem a valóságban egymásra reálisan ható folyamatok különneműségéből fakad. Lukács szerint a valóság ontológiai egyneműségének illúziója abból fakad, hogy a valóság elemének különneműségét elfedi az, hogy a különnemű lények egymásra való vonatkoztatottsága nem mindig és nem szükségképpen hoz létre véletlent, s hogy a megismerés egyre nagyobb mértékben képes törvényszerűségeket felfedezni a különnemű erők, feltételek együttműködésével.

A szerző álláspontjának bizonyítékául rámutat arra is, hogy a statisztikai törvényszerűség ontológiai előfeltétele, hogy az egyes esetek — mint esetek — ne legyenek levezethetők teljesen a mindenkori totalitások szükségszerűségéből. Fontos azonban arra is utalni, hogy pusztán az egyedi mozgásokból sohasem szintetizálható teljesen az egész.[31]

Későbbi fejtegetéseink megalapozása érdekében célszerűnek látszik kitérni az egyszeri véletlen eseményre. Mint a megnevezése is mutatja, ezek olyan véletlen események, amelyek bekövetkezését csak egyetlenegyszer figyelhetjük meg, mert ugyanolyan körülmények között a megfigyelés nem ismételhető meg.[32]

A véletlenség *etikai* szempontjainak kiemelésekor különösen Heller Ágnes munkásságára célszerű a figyelmet felhívni. Ő a helyes és az erényes cselekedet közötti különbségtevésnél foglalkozik a véletlennel. Aki az erény akarása nélkül cselekszik helyesen, az nem tekinthető erényesnek, már csak azért sem, mert pusztán az impulzusok vagy a konvenciók szerint helyesen cselekedni véletlen és semmi sem következik belőle a további tettekre vonatkozóan — hangsúlyozza.[33]

Heller a tett és annak következménye közötti kapcsolat elemzése során is foglalkozik a véletlennel. Egyrészről kifejezésre juttatja azt a véleményét, miszerint az erkölcsi tett megítélésében objektíve mindig a következmény értékelése játssza az elsődleges szerepet. Ezt követően azonban maga is felteszi a kérdést: „Nincs ebben kegyetlenség és igazságtalanság? Vajon nem kegyetlen és igazságtalan-e az az ítélet, mely alapvetően a tett következményéből ítélkezik, és a cselekvő esetleg legjobb szándékait a másodlagos helyre utasítja? Hiszen gyakran

[26] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 177. old.

[27] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. 264—265. old.

[28] *Rényi* Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. In: Filozófiai évkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 63—97. old.

[29] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 61—62. old.

[30] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 52. old.

[31] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 178. old.

[32] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 56. old.

[33] *Heller* Ágnes: Portrévázlatok az etika történetéből. Gondolat, Bp. 1976. 24. old.

csak a körülmények összejátszása fordítja ellenkezőjére a jószándékot, vagy jóra a rosszat! Lehet-e felelőssé tenni az embert a szerencsétlen tényezők összejátszásáért?"

A válasz megadásakor abból indul ki, hogy valaki cselekszik, eleve beszámítja, be kell hogy számítsa cselekvésébe azokat a lehetőségeket, melyek közt cselekvése realizálódik. Ha valaki a körülmények felmérése nélkül cselekszik, anélkül, hogy lehetősége szerint felmérné, fel akarná mérni tette következményeit, felelőtlenül cselekszik és így teljes mértékben viseli a felelősséget minden előre nem látott tragikus következményért.

Ez a gondolkodásmód természetesen azt is vallja, hogy a legjobb véletlen következmény esetén sem menthető fel egy rossz szándékból cselekvő ember teljesen az erkölcsi elítéléstől. Történelmi távlatokon keresztül érzékelteti, hogy se szeri se száma az olyan embereknek, akik jószándékaikba, de a következmények előre nem látásába buktak bele. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben az egyén tetteinek megítélésénél elsődlegesen a megismerést, a lehetőségek kihasználását, a sikerességet számítják be és nem közvetlenül a morális faktort. Heller véleménye szerint azonban csak az az igazi erkölcsös ember, aki nemcsak morális, hanem egyúttal okos is.[34] Tekintettel arra, hogy a témakör kapcsán saját álláspontomat a későbbiek során még részletesen kifejteni és megindokolni szándékozom, ezúttal csak felhívom a figyelmet arra, hogy Viski László munkájában ezt az álláspontot egyetértőleg idézi.[35]

Rupp Mária arra hívja fel a figyelmet, hogy a véletlen által irányított személyek életüket a saját akaratuktól, illetve az előre meghatározható dologtól irányítottnak vélő társaikhoz képest jóval nagyobb arányban tartják magukat szerencsétlennek. Merton szerint a véletlenbe vetett hit pszichológiai funkciója a kudarc elviselésének megkönnyítése. Ezek az emberek lassabban és nagyobb tépelődések között döntenek. Külön erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy többféle módon — és nem elsősorban anyagi ráfordítással — a véletlen útját egyengessék.[36]

A véletlennek az emberi tett kedvezőtlen kimenetelénél játszott szerepével kapcsolatos hibás felfogást az is erősíti, hogy a különböző faktorok ritka tér-időbeli egybeesése miatt ilyen eredmény ritkán szokott bekövetkezni. Mivel az említett tényezők egybeesése látszólag a véletlentől függ, ezért sokan arra a következtetésre jutnak, hogy ilyen esetben inkább lehet merő véletlenről, pechről, mint arról beszélni, hogy a meglévő faktorok hogyan programozták elő a következményt.[37]

A véletlennek az előbb említett szempontokon túlmenően *szociológiai* jellegű megközelítése is figyelemreméltó. Tulajdonképpen az egyén szempontjából ilyen véletlenként kezelendő az eltérő szocializáltság. Hogy ez menynyit jelent, azt — Hentig kissé túlzó és a problémát túlzottan leegyszerűsítő példájával élve — egy ikerpár esetén lehet bemutatni. Egyikük sikeres, elismerten jó szakember, a másik tartástalan, sokszor büntetett egyén. Az eredményesen dolgozó testvéren 16 éves korában áthaladt egy ló és súlyosan megsérült. Kilenc hétig ágyban feküdt, meghízott, szexuálisan inaktív lett, gyermeke nem volt, de szociálisan stabilizálódott. A másik nem hízott el, kétszer házasodott, gyermekei voltak. Első ízben egy nemi erkölcs elleni bűncselekményt követett el, s ez egész életére nyugtalanságba és konfliktusokba sodorta. Számára az volt a balszerencse, hogy nem lett egy baleset áldozata.[38]

2. A véletlenség és a szükségszerűség kapcsolatáról

Lenin egyhelyütt felhívja a figyelmet arra, hogy sem a természetben, sem a társadalomban nincsenek és nem is lehetnek tiszta jelenségek. Megállapítását Marx dialektikájára alapozza, amely kimutatja, hogy maga a tisztaság fogalma nem egyéb, mint a tárgyat nem minden oldaláról, nem egész bonyolultságában átfogó emberi megismerés bizonyos egyoldalúsága, szűk volta.[39]

Engelst idézve Rényi Alfréd nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a dialektikus materializmus nem fogadhatja el a véletlen és a szükségszerű merev szembeállítását. A szükségszerűség véletlenek tömegéből tevődik össze, véletlenek sorozatán keresztül érvényesül.[40]

Lukács György a szükségszerűség és a véletlenség *kapcsolatát* is a maga mélységében és egyúttal igen plasztikusan fogja meg. Álláspontja szerint a szükségszerűség egy kör, és ezért teljes és világot átfoglaló. A véletlen a szükségszerűségen belüli jelenség. Minden szükségszerűségnek vannak véletlen oldalai, méghozzá nem egy, hanem több. A valóság fejlődésében, bizonyos szükségszerű folyamatok megvalósulásában a szükségszerű sosem azonnal „készen" van jelen, hanem először különböző lehetőségekben merül fel. Ezek közül a lehetőségek közül vannak olyanok, amelyek nem vagy kevéssé tartalmazzák a szükségszerűség mozzanatát. Ezek a fejlődés folyamán absztrakt lehetőségeknek bizonyulnak, olyan lehetőségeknek, melyek

[34] *Heller* Ágnes: A szándéktól a következményig. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1970. 177—178. old.
[35] Vö.: *Viski*, i. m. 229. old.
[36] *Rupp* Mária: Kísérlet a véletlen átélésének pszichológiai vizsgálatára. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 67. old.
[37] *Lejeune*, W.: Grundlagen, Ergebnisse und Probleme der Geschwindigkeitsbegrenzung im Strassenverkehr. Vortragsreihe des „Heidelberger Studios". Kröner Stuttgart, 1961. 171—172. old.
[38] *Hentig:* i. m. 35. old.
[39] Lenin Művei, 21. köt. Szikra, Bp. 1951. 232. old.
[40] *Rényi* Alfréd: A valószínűségszámítás elvi

a szükségszerűséget nem realizálhatják. Mások több, kevesebb vagy egyenlő szükségszerűségi tartalommal jelentkeznek. Ebben az esetben nem a belső fejlődés, hanem a belső fejlődéssel kapcsolatban nem lévő külső feltétel, a belső fejlődés számára, illetve szempontjából véletlen feltétel dönti el, hogy a különböző, most már reális, azaz konkrét lehetőségek közül melyik fog realizálódni, melyik valósul meg. Ez annyit jelent, hogy abban a pillanatban, amikor létrejön az elégséges ok, tehát a szükségszerűség megvalósul, az eset valóban nem történhetett másként, mint ahogy megtörtént. Mert ebben a pillanatban a sok konkrét lehetőség közül bizonyos véletlenek hatására éppen az egyik és nem a másik realizálódott.

Fontos utalni arra, hogy egyes szerzők tagadják azt az — előbbiekhez igen közel álló — felfogást, amely szerint a szükségszerűség a véletleneken keresztül jelenik meg (és megfordítva). Kézenfekvő indokként szolgál a valóságos helyzet túlzott leegyszerűsítése. Itt ugyanis a „szükségszerűség a maga fajtáiban jelenik meg, különböző fajtái a véletlen megfelelő fajtáit hordozzák" és fordítva.[41]

A véletlen események legfőbb *meghatározója,* hogy nagyszámú ok bonyolult és általában áttekinthetetlen láncolata lép fel, melyek részletekbe menő ismerete a gyakorlatban nem mindig lehetséges. A főbb okok viszont még nem határozzák meg egyértelműen a jelenség lefolyását, ezek még több lehetőséget engednek meg, s ezért nem teszik lehetővé annak pontos előrelátható ságát sem.[42] Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy — amint arról már érintőlegesen eddig is szó esett — a véletlen, de éppígy a szükségszerű véletlenségek sem tisztán ilyenek: ami valamely síkon véletlen, az más síkon szükségszerű és fordítva.[43]

Ezek a gondolatok szoros kapcsolatban vannak az oksággal, amely mind a természet, mind a társadalomtudományok művelése során központi helyet foglal el. Így a büntetőjog, valamint a kriminológia témakörén belül is.

Az okság a filozófia fejlődése során tartalmilag gyakran változott. Ehelyütt elegendőnek látszik csak a legújabb történéseket összefoglalni. Lukács György hívja fel a figyelmet arra, hogy a Hegelt követő polgári jogfilozófia Schopenhauerrel megvalósította az okság kategóriális egyeduralmát. Ennek következtében egyfajta polarizálódó fetisizálódás alakult ki. Az egyik póluson a szükségszerűség merőben oksági, mechanisztikus és fatalista felfogása; a másikon, ahol a szükségszerűségnek ezt a fajtáját tagadják vagy kétségbevonják, az irracionalizmus egyik válfajának képe helyezkedik el. A valóság képe mind a két esetben eltorzul — mutat rá Lukács. Az elsőben azért, mert ez a szükségszerűség és a véletlen között minden határt lerombol, sőt elvontan nézve eszerint az összes véletlen is okságilag meghatározott. A második esetben az oksági determinációba vetett kétellyel vagy a determináció tagadásával együtt kétségessé válik a tények minden észszerű összefüggése.[44]

Az okságnak ismeretes egy általános axiómája: az összes, egy jelenséget befolyásoló tényezők együtt pontosan meghatározzák a jelenség lefolyását, és azonos okok mindig azonos okozatra vezetnek. Fontos viszont tudni azt is, hogy aki az okság elvét elfogadja, annak el kell fogadni azt az axiómát is, hogy a véletlen események meghatározott és tőlünk független, ún. „objektív" valószínűséggel bírnak, egyszerűen azért, mert ez nem más, mint az előbbi alapelvnek egy átfogóbb és pontosabb megfogalmazása.[45]

Lukács György — Nicolai Hartmann-t idézve — hívja fel a figyelmet arra a hibás felfogásra, amely az okságnak mindig értelmet is tulajdonít. Sokan hajlamosak vitán felülinek tekinteni, hogy mindennek ami körülöttünk történik, feltétlenül értelme van. Ez kissé magasabb gyakorlati szinten — teszi hozzá Lukács —, de még mindig a mindennapi és spontenaitás körében maradva gondolati kísérletet jelent a véletlennek az objektív valóságból való kiiktatására. A mindennapi ember azt kiszámíthatatlan, terveit zavaró elemnek látja. Ebből viszont két következmény várható. Az egyik a véletlen oksági szükségszerűségének megismerésére, a véletlen és a szükségszerűség dialektikájára irányul. Ennek gyakorlati következménye csak az egyéni és a kollektív tervek finomabb, jobb és rugalmasabb kidolgozása lehet. A másik a mindennapi élet általános világszemléletén alapul. Ebből nő ki — Hartmann kifejezésével élve — a mindennapi gondolkodásnak a véletlennel szembeni „averziója". E gondolkodás hívei sem tagadhatják a véletlent mint tényt. Ők azonban mint egy előre látott és akart dolgot értelmezik, amely mögött egy másik, egy, az embereknél magasabb akarat áll. Így lehetünk a mindennapi „világnézetnek" a vallásos világnézetbe való átcsapás tanúi.[46]

Ennek lehet az eredménye — amint arra Fodor Judit hívja fel a figyelmet — az, hogy a véletlen szokásos definícióit rendszerint összefüggésbe hozzák a lényegtelennel, a külsővel, az esetlegessel, a nem teljesen meghatározottal. Ennek megfelelően a szükségszerűt a lényeges-

kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

[41] *Fodor* Judit: i. m.

[42] *Rényi* Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

[43] Vö. *Fodor,* i. m.

[44] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. I. köt. 704. old.

[45] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 60—61. old.

[46] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. II. köt. 724. old.

sel, a belsővel, a meghatározottal, a feltétlennel kapcsolják egybe.[47]

Mi tehát most az a lényegi *különbség,* amely kézzelfogható a szükségszerű és a véletlen között? Legkifejezőbben Rényi írja le,[48] aki szerint míg a szükségszerű ok okozata a tőlünk független valóság tárgyainak, jelenségeinek és viszonyainak egyre behatóbb ismerete és elemzése után előrelátható, addig a véletlen ok okozata nem, illetve csak valószínűségi szinten feltételezhető. A valószínűségi, illetve sztochasztikus törvények lényegéből fakad viszont, hogy egyedi helyzetekre vonatkoztatásuk értelmetlen, csak tömegjelenségek viszonylatában érvényesek.

Ez utóbbi összefüggéshez hasonlóan közelít Cereteli, aki szerint a valószínűség foka néha számokban is kifejezhető. Ez lehetséges a többször ismétlődő tömegjelenségek vonatkozásában. Azonban bonyolultabb jellegű és a fejlődés különböző tendenciáit kifejező egyedi, egyes jelenségek valószínűségének százalékos megállapítása nemigen lehetséges. Ezért érthető, hogy a veszély fogalmának meghatározásánál számbeli, százalékos kritérium alkalmazása célszerű.[49]

Fontosnak tűnik arra is felhívni a figyelmet, hogy a szükségszerű és a véletlen mindig csak egy — noha olykor döntő — összetevője valamely folyamatnak, illetve valamely folyamat tendenciájának. Ha egy folyamatot vagy tendenciát uralkodónak tekintünk, ehhez képest a szükségszerű, illetve a véletlen megőrzi különneműségét. Amennyiben egy ilyen folyamat irreverzibilisnek tekinthető (irreverzibilis jellegét nem utolsó sorban éppen az határozza meg, hogy milyen erősen hatnak alkotórészeiben ezek az elemek kölcsönös heterogenitásából kinövő véletlenszerűségek), egy-egy alkotóeleme beilleszkedik az önmagukban véletlenszerű kapcsolatokkal egybekötött létmozzanatokba.[50]

Lukács György rámutat arra, hogy a lét bonyolultabb formáinak kibontakozásával egyre gyakrabban fordulhatnak elő keresztezések, amelyekben a tendenciák hatékonnyá válása az összes alkotórészben, valamint az önmagában vett végeredményben lezárt kauzális megalapozottságot mutat (azaz a korábbi értelemben akár szükségszerűnek is tekinthető), összetalálkozásuk azonban megmásíthatatlan véletlenszerűségen nyugszik. Példaként a háztetőről a járókelőre hulló cserép szolgál. A cserépleesés önmagában „szükségszerű", ugyanennyire az is, hogy a gyalogos épp akkor halad arra. A két „szükségszerűség" kereszteződéséből származó eredmény azonban már merő véletlen. Noha tény, hogy az ilyen típusú események a természetben gyakran megfigyelhetők, azonban a lét bonyolultabb formáinak létrejöttével egyre gyakoribbak lesznek.

Ne feledjük, hogy a véletlenekkel számos intézmény foglalkozik. Megfigyelik, elemzik, típusokra osztják. Ennek célja, hogy a kedvezőeket kihasználják, a kedvezőtleneket elkerüljék. Jó példa erre a közlekedési szabályozások előírásai.[51]

3. Véletlenség és valószínűség

Kissé talán feltűnő, hogy amíg a véletlenség és ennek ellentétes párja: a szükségszerűség sokoldalúan kidolgozásra került, addig a kettő közti átmenet fázisairól (lehetőség, valószínűség) mindez nem mondható ennyire el. Az viszont nagyon is érthető, hogy a valószínűség körében a leginkább sokoldalú kifejtés a kérdéssel gyakorlatban foglalkozó matematikusoktól származik.[52]

A véletlenségtől a szükségszerűség felé vezető logikai úton az első állomás a lehetőség. Hársing László[53] a kérdést úgy közelíti meg, hogy az anyag megjelenési formája alapvető tulajdonságából, a mozgásból indul ki. Ez lényegét tekintve változás. „A változás viszont felfogható mint a lehetőségnek létrejötte. Ezt a dialektikus ellentmondást úgy is kifejezhetjük, hogy a jelenségek egy meghatározott időpontban rendelkeznek bizonyos tényleges (valóságos) tulajdonságokkal, ugyanakkor azonban ezek a megvalósított tulajdonságok a jövőben más tulajdonságok megjelenését teszik lehetővé." A szerző szerint a lehetőség mindig a valóság talaján jön létre. Valamely lehetőség alapjához elsősorban a tárgy belső tulajdonságai tartoznak, de számos esetben igen fontos szerepet játszanak a külső tényezők (feltételek) is.

A lehetőségnek két oldaláról beszélünk. A minőségi jellemzője azt fejezi ki, hogy a már megvalósult tulajdonságok és a fennálló feltételek alapot nyújtanak bizonyos új tulajdonságok létrejöttéhez. A mennyiségi oldal a lehetőség megalapozottságának nagysága, mértéke. A megalapozottság nagysága változó (nő vagy csökken) és ennek megfelelően „kifejezésre juttatja a lehetőségnek mint a jelenség minőségi karakterisztikájának a valósághoz és a szükségszerűséghez való közelségét. A lehetőségnek ezt a mennyiségi meghatározottságát nevezzük valószínűségnek a szó általános értelmében".

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a valószínűségek leírhatók meghatározott matematikai formalizmusok segítségével, amelyeket absztrakt valószínűségi kalkulusnak neveznek.

[47] *Fodor:* i. m.

[48] 1952-es munkáját idézi *Rupp* Mária, i. m. 8. old.

[49] *Cereteli,* T. V.: A veszély létrehozásának deliktusai. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1970. 8. sz. 56—64. old.

[50] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 175. old.

[51] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 1177—1178. old.

[52] Összegezését ld. *Király* Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 225—234. old.

[53] *Hársing:* i. m.

Ez elvonatkoztat a változók minden tartalmi meghatározottságától, s azok a köztük lévő formális összefüggéseket definiálják. Ezt summázza Rényi Alfréd, amikor a valószínűségszámítással foglalkozik:[54] Ennek feladata annak tanulmányozása, hogyan csap át a véletlen szükségszerűvé, hogyan bontakoznak ki a véletlenek milliárdjaiból szükségszerűen a természet törvényei. A valószínűségszámítás vizsgálata bizonyos mértékig arra is fényt vet, hogyan érvényesülnek a véletlenek tömegein keresztül a társadalom objektív törvényei.

A véletlen, a valószínű és a szükségszerű dialektikus összefüggését jól példázza az a megfogalmazás, amely szerint „a világban a véletlen uralkodik és éppen ezért van benne rend és törvény, amely a véletlenek tömegéből a valószínűségnek megfelelően bontakozik ki".[55]

A valószínűség lényegét plasztikusan formálja meg az a felfogás, amely szerint minden olyan eseménynek, amelynek bekövetkezésében nem lehetünk biztosak, de nem is tekinthetjük kizártnak, más szóval minden olyan eseménynek, amely a véletlentől függően be is következhet meg nem is, a valószínűsége egy meghatározott — nulla és egy közé eső — számmal fejezhető ki. Azoknak az eseményeknek, amelyeket a mindennapi szóhasználatunk szerint valószínűnek nevezünk, a valószínűsége egy-hez (a teljes bizonyosság valószínűségéhez) van közel, míg azoknak az eseményeknek, amelyeket a mindennapi életben valószínűtlennek nevezünk, valószínűsége nullához (a lehetetlen esemény „valószínűségéhez") van közel.[56]

Lényegesnek tűnik a véletlenség és a valószínűség kölcsönös viszonyának pontos tisztázása. A matematikus abból indul ki, hogy a valószínűséget tekinti annak a szilárd pontnak, amely körül a relatív gyakoriság a véletlentől függő, előre nem látható és szabálytalan módon ingadozni fog, de a valószínűségtől személyes változásai során legtöbbször csak kevéssel fog eltérni. Míg tehát egy véletlen esemény valószínűsége egy meghatározott számérték (bár esetleg mi nem ismerjük pontosan ezt az értéket), amely nem függ a véletlentől, ugyanezen véletlen esemény gyakorisága a véletlentől függő, bizonytalan érték, amelynek pontos értékét nem lehet előre látni, csak a megfigyelések elvégzése után lehet megállapítani. E relatív gyakorisági érték megfigyelés útján következtethetünk több-kevesebb pontossággal a valószínűségre. Minél nagyobb számú mérést végzünk, annál nagyobb pontossággal közelíthetjük meg a valószínűséget.[57]

Fontos azt is leszögezni, hogy minden valószínűség feltételes. Az esemény tényleges megvalósulásainak száma közelítőleg úgy viszonyul az összes megvalósulási lehetőség számához, mint az esemény valószínűsége egyhez, tehát a teljes bizonyosság valószínűségéhez. Ha a feltételek ismeretesek és nem változnak, nem szükséges őket mindig figyelembe venni.[58]

4. Valószínűség és szükségszerűség

Ha a szükségszerűséget a teljes determináltság szinonímájaként fogjuk fel, akkor ez utóbbi „a valószínűségek objektivitása elvének határesete", olyan ideális határeset, amely a valóságban tulajdonképpen sohasem valósul meg teljesen, csak közelítőleg. Ennek oka az, hogy az egy jelenségre ható összes körülményeket teljes pontossággal soha nem ismerhetjük és nem vehetjük számításba.[59]

A matematikus felfogása teljességgel egyezik a marxista filozófuséval. Lukács György — miközben megállapítja, hogy a lét olyan folyamatosan előre haladó komplexusok végtelen kölcsönös kapcsolataiból tevődik össze, amelyek heterogén természetűek és amelyek részleteikben és viszonylagos totalitásaikban egyaránt konkrét, irreverzibilis folyamatokat eredményeznek —, rámutat arra, hogy ezek a folyamatok csak statisztikai módszerekkel ragadhatók meg valódi mozgalmasságukban. Ebből viszont az is következik, hogy az eredmény csak a mindenkori körülményeknek megfelelően magasabb vagy alacsonyabb statisztikai valószínűség lehet. Ez viszont az emberi gyakorlat szempontjából(ideértve a tudományt és a technikát) azzal jár, hogy egy folyamat lefolyásának nagy valószínűségét szükségszerűnek tekinti. A gyakorlatban ez nem eredményez hibát, minthogy az eltérések a várt vagy kitűzött normától a gyakorlat számára nem jöhet döntően számításba. Minden, amit szükségszerűségnek szoktunk nevezni, lényegében egy ilyen konkrét folyamat végbemenetelének legáltalánosabb formája.[60]

II.

Témakörünk szempontjából az előzőekben felvázoltak gyakorlatilag voltaképpen akkor kezdenek érdekessé válni, amikor ítélet alkotásra kényszerülünk — annak akár etikai akár pszichológiai, akár jogi értelmében. Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az évszázadok, de még inkább az évezredek során a felfogásban alapvető változások következtek be. Tekintettel arra, hogy e kérdéskörrel a korább-

[54] *Rényi* Alfréd: A valószínűségszámítás elvi kérdései a dialektikus materializmus megvilágításában. I. m.

[55] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 73. old.

[56] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 23. old.

[57] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 37—38. old.

[58] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 40. és 45. old.

[59] *Rényi* Alfréd: Levelek a valószínűségről. I. m. 62—63. old.

[60] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. 172—173. old.

biak során részletesen foglalkoztam,[61] ezért jelen alkalommal pusztán a korábbiakban még nem összegezett nézetekről adok számot. Sumner[62] azt állítja, hogy a kabüloknál vérbosszút von maga után az is, ha egy férfi véletlenül ölt meg valakit, még akkor is, ha az áldozat volt vétkes vagy ha gyilkossággal bűntettet akadályozott meg.

Az ókori bölcselők közül Arisztotelész maga is foglalkozik a jogi és erkölcsi megítélés kapcsolatával. Úgy véli, hogy ha a kártevés úgy történik, hogy bekövetkezésével nem lehetett számolni, akkor szerencsétlenségről van szó. Ha viszont nem olyasmi, aminek bekövetkezésével nem lehetett számolni, de mégis „lelki rosszaság nélkül" történik, akkor hibáról van szó. Magyarázatként hozzáfűzi: hibát követ el valaki, ha az eset kiindulópontja őbenne van. Szerencsétlenségről akkor beszélhetünk, ha az indítók kívülről jön.[63]

A gyakorlati megítélésbeli és értékelésbeli változást, szigorodást érzékelteti Sumner, amikor felidézi, hogy a Brooklyn-híd megnyitásán számos embert agyontapostak. Néhány évszázada — mondja — vagy a klasszikus ókorban az ilyen balesetet úgy értelmezték volna, mint egyszerűen az égi hatalmak nyilvánvaló büntetését. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a véletlen események problematikája teljes egészében az általános dogmák érvényesülési területe, amikor alapvető elveket vonatkoztatnak az események bizonyos kategóriáira. Az alapelvek alkalmazását a véletlen eseményekhez szorosan kapcsolódó népszokások formálják.[64] Úgy vélem azonban, hogy ebbe az irányba való továbbhaladás meghaladná már a jelen tanulmány kereteit. Ehelyett célszerűnek látszik visszatérni a szorosabb értelemben vett jogi területre.

A büntetőjog tudományának területén — többek között — a következő esetekben találkozunk a véletlentől a lehetőségen, a valószerűségen keresztül a szükségszerűségig terjedő döntési, illetve ítéletalkotási kényszerrel:

1. Az emberi cselekvés, az emberi döntés meghozatalakor. E körben olyan, a büntető anyagi és eljárási jogot egyaránt foglalkoztató kérdések tartoznak, mint a cselekvő ember tudatának képzete valamely cselekedete káros következményéről, cselekménye társadalomra veszélyességéről. Valamely cselekedet és a vele együtt járó eredmény közötti kapcsolat. Valószínűségi elemek színezik át a szándékosságot csakúgy, mint a gondatlanságot.

2. A jogalkotó valamely általános vagy részletszabály létrehozásakor szintén a korábban említett fogalomkörben hozza meg döntéseit. Sőt — amint arra Pintér Jenő hívja fel a figyelmet — a jogalkotó aszerint sorol egyazon magatartást a bűncselekmények vagy a szabálysértések közé, hogy a konkrét magatartás milyen valószínűséggel jár káros eredménnyel.[65] Ugyanő hívja fel a figyelmet arra is, hogy „a tömegesen előforduló jelenségek mutatója jelzi azt, hogy egy magatartás (jelenség) milyen gyakorisággal megy át konkrét sérelembe, ez adja meg a valószínűség fokát is. Ha egy vizsgálat tárgyává tett emberi magatartástípusnak eredménybe fordulási valószínűségi száma nagy, ez egyben azt is kifejezi, hogy az a magatartástípus általában magában hordja a sérelem közeli és reális lehetőségét".[66] Ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet arra, hogy a jogilag védett tárgyaknak csak olyan fokban megnyilvánuló veszélyeztetése tartozik a büntetőjog szférájába, amikor már más jogterület által biztosított óvintézkedések nem nyújtanak kellő védelmet a társadalomra súlyos fokban veszélyt jelentő eredménnyel járó cselekményekkel szemben.[67]

3. A legbonyolultabb — és a helyes döntés szempontjából a legkényesebb — a helyzet a jogalkalmazáskor. Ehelyütt ugyanis a 2. pont alatt vázolt szempontok alapján kialakított felfogást kell alkalmazni az 1. alatt jelzett körben és az ott érintett személyekkel kapcsolatban. Szűkebb tárgyunknál, a büntető eljárásnál maradva tehát egyazon problémakör kétszeresen kerül valószínűségi megítélésre. Először a cselekedet alkalmával, másodszor e cselekedetről alkotott felfogás kialakítása alkalmával.

A valószínűség és a bizonyosság (ez utóbbi lényegében megfelel a filozófiai „szükségszerűség" fogalmának) közötti összefüggéseket a büntetőeljárásban, a büntető ítélet meghozatalában Király Tibor imént idézett munkájában igen nagy részletességgel tárgyalta. Ahhoz hozzátenni meglehetősen nehéz bármit is. A bizonyosság kritériumairól alkotott gondolatai ha jogpolitikailag-pedagógiailag egyértelműen bölcsek is, szakmailag részben kifogásolhatónak látszanak. Magam is azt vallom, hogy amikor egy ítélet megszületik, annak a bizonyosság köntösében kell megjelennie a nyilvánosság előtt. Ezt kívánja a speciál-, de különösen a generálprevenció eszméje. „Kifelé" ezért helyesnek tartható az a felfogás, amely szerint a büntetőeljárásban a bizonyítás közben találkozunk valószínűséggel, amely számszerűen valószínűség, gyakorlatilag pedig átváltozik bizonyossággá.[68] Ilyen megközelítéssel helyeselhető az is, hogy „a szocialista jog elméletében és a gyakorlatban

[61] *Irk* Ferenc: Nézetek a büntetőjogi gondatlanságról. I. In: *Gödöny József* (szerk.): Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok, 17. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 255—300. old.

[62] *Hanoteau, A.—Letourneaux, A.*: La Kabylie. Paris, 1893. forrásmunkára támaszkodva idézi *Sumner, W. G.*: Népszokások. Gondolat, Bp. 1978. 753. old.

[63] *Arisztotelész:* Nikomakhoszi etika. Kner. Gyoma, 1971. 138. old.

[64] *Sumner,* i. m.

[65] *Pintér* Jenő: A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965. 55. old.

[66] *Pintér,* i. m. 57. old.

[67] *Pintér,* i. m. 59. old.

[68] *Király,* i. m. 261. old.

egyetértés van abban, hogy a vádlott bűnössége nem mondható ki valószínűség alapján.[69] Valóban, ha a büntetőeljárás folyamán a valószínűség igen magas fokán mondják ki a bűnösséget, akkor ez gyakorlatilag bizonyosságnak tekinthető. Egyszerűen abból a praktikus megfontolásból, hogy ellenkező esetben meglehetősen kevés embert lehetne elítélni, hiszen a bizonyítás szövevényes hálójában csaknem mindig akad egy olyan csomó, amelyet nem lehet kibogozni. Jogpolitikailag is helyes erre az álláspontra helyezkedni, hiszen ellenkező esetben a büntetőeljárás képtelen volna betölteni már idézett kettős feladatát. Ebből a szempontból messzemenően igaz, hogy mivel a belső bizonyosság nem azonosítható az objektív bizonyossággal, „az ítélet legjobb esetben az ember által elérhető maximális valószínűséget tartalmazza."[70] Valóban helyes az a kívánalom, hogy a bíró a valószínűség állapotában ne hozzon bűnösséget megállapító ítéletet, hanem az *elérhető eszközökkel* (kiemelés: I. F.) a bizonyosságot érje el.[71] A számos megváltoztatott ítélet azonban azt bizonyítja, hogy egyrészt az objektív és a szubjektív bizonyosság korántsincs mindig szinkronban, másrészt a szubjektív bizonyosság nagyon is szubjektív (különböző fokokon ellentétes nézetek ártatlanságról és bűnösségről), s olykor teljesen ellentétesek az objektív bizonyossággal. Azt pedig nemhogy mérni, de még becsülni sem lehet, hogy valójában milyen arányban tér el az objektív bizonyosságtól a szubjektív döntés. Hiszen ha nincs fellebbezés, nincs óvás, ez egyszerűen nem kerülhet a felszínre.

A helyzet tehát az, hogy a büntetőeljárás során, de nemcsak a bírói döntéskor, hanem a helyszíni szemlétől kezdve a tanúkihallgatásokon keresztül a szakértői vélemény megfogalmazásig, mindenhol tehát, ahol az adott ügyben eljárók döntésre kényszerülnek, ezek a döntések csak kisebb-nagyobb valószínűséggel fogják alátámasztani az objektív bizonyosságot.

A helyzet tovább bonyolódik, ha a bűncselekmények körét a *gondatlanságból* elkövetésre szűkítjük. Meglehetősen durva leegyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy amíg a szándékos bűncselekmények körében tipikusan „csak" azt kell bizonyítani, hogy valaki valamit megtett-e, addig a gondatlanság körében ehhez egy további, igen sok bizonytalansági tényezőt is magában rejtő döntési kényszer is járul (vagy legalábbis kellene járuljon). Nevezetesen az, hogy az egyénnek egyáltalán másként kellett volna-e tennie, mint ahogy cselekedett; volt-e lehetősége más magatartást tanúsítania, mint ahogy cselekedett.

Számomra úgy tűnik, hogy az ítéleteknek — legalábbis a technikai gondatlanság körében — ez a legnagyobb bizonytalanságot okozó tényezője. Mégis ezt a szempontot vizsgálják a legkevésbé. Axiómaként fogadják el, hogy a jog (büntetőjog) által előírtakat mindig be lehet tartani, sohasem fordulhat elő, hogy a tilalmakat kényszerűségből hágják át.

Ezúttal csupán jelzésszerű utalást tehetek arra, hogy a társadalmi rétegződéssel foglalkozó hazai és más szocialista országbeli kutatások egy része (így különösen a jogtudattal, a rétegnormákkal, a rétegkultúrákkal foglalkozók) ha nem is cáfolja, de erőteljesen megkérdőjelezi — és nem csak a gondatlan bűnözés keretében — a törvény előtti egyenlőség formálisan sok évszázados elvének változatlan tartalmú értelmezését és alkalmazhatóságát. A bűnmegelőzés generál- és speciálpreventív szempontjainak együttes figyelembevétele során a jövőben még valószínűleg élénk vita fog folyni a tettes — és a tett (eredmény) — arányos büntetés hívei között. Az ellentétek a két szemlélet képviselői körében annál inkább élesedni fognak, mivel a gondatlanság körében végzett kutatások — a marxizmus filozófiai és emberfelfogására alapozva — egyre tarthatatlanabbá teszik a ma még csaknem kizárólagos eredményszemléletet. Ennek legérzékenyebb területe a technikai gondatlanság. Mind a jogalkotói, mind a jogalkalmazói felfogásban módosulás szükséges ahhoz, hogy a joggyakorlat a tudomány (így a kriminológia, a szociológia, a pszichológia, a pedagógia) felismeréseivel a jelenleginél nagyobb összhangban álljon.

Irk Ferenc

[69] *Király*, i. m. 225. old.
[70] A felfogást idézi *Király*, i. m. 256—257. old.
[71] Király i. m. 279. old.

Jogi szakértő a büntetőeljárásban?

I.

Bevezetés

1. Az igazságszolgáltatási gyakorlat elemzése egyértelműen mutatja, hogy a szakértői bizonyítás a büntetőeljárásokban egyre nagyobb szerephez jut, jelentősége fokozódik. Ezt jól érzékelteti már önmagában az a tény is, hogy az utóbbi évtizedben mintegy 15 ezerrel (az 1970-es kb. 50—52 ezerről az 1980-as 64—66 ezerre) emelkedett a büntető ügyekben 1 év alatt benyújtott szakértői vélemények száma. A számszerű emelkedésen túl minőségi változások is megfigyelhetők, a szakértői vélemények számos területen megalapozottabbakká, színvonalasabbakká váltak. A fejlődés annak a koncepciónak helyességét igazolja, amely szerint a szakértői

feladatok minél magasabb szintű ellátása intézetekbe és irodákba összevont főfoglalkozású szakértők közreműködését kívánja meg. Napjainkra a legfrekventáltabb területeken a szakértői intézetek hálózata épült ki, amelynek nem kis szerepe van a pozitív eredmények felmutatásában, mind azzal, hogy a megfelelő szakembergárda összeválogatásával, illetve a szakértő tevékenység tárgyi feltételeinek megteremtésével maguk színvonalas véleményekkel segítik a hatóságok munkáját, mind pedig azzal, hogy módszertani iránymutatást nyújtanak a kijelölt (listás) szakértők tevékenységéhez is.

A fejlődés túlsúlyban levő pozitív jelenségei mellett sem állítható azonban, hogy a büntetőeljárásban a szakértői bizonyítás problémamentes lenne. Különböző hibákra, hiányosságokra mutattak rá az elmúlt évek főhatósági felmérései éppúgy, mint a szaksajtóban közzétett cikkek, esetismertetések szerzői. A téma aktualitására tekintettel az Igazságügyi Minisztérium és a Legfelsőbb Bíróság szorgalmazta, hogy az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet végezzen kutatást a szakértői bizonyítás témakörében.

2. Az OKKrI többéves kutatása komplex módszerrel — aktafeldolgozás, interjúk felvétele és a vonatkozó szakirodalmi megnyilatkozások kritikai feldolgozása — a szakértői bizonyítás tényleges helyzetének feltárására törekedett, hogy a valós kép ismeretében javaslatokat tehessen a továbblépés mikéntjére és az esetleges hibák felszámolásának módjaira.

A kutatás adatai szerint a szakértői bizonyítás jelenlegi helyzete a büntetőeljárásokban alapvetően *pozitívan* értékelendő. Így a büntetőügyekben eljáró hatóságok általában helyesen ismerik fel, milyen tények megítéléséhez van szükség különleges szakismeretre, a szakértőket — vizsgálataik feltételeinek megfelelő biztosításával — kellő időben vonják be az eljárásba, velük mindvégig jó munkakapcsolatot tartanak és a szakvéleményeket a törvény intenciójának megfelelően gondosan értékelik. A szakértők ismerik és a gyakorlatban megfelelően alkalmazzák a rájuk vonatkozó jogszabályokat, élnek a törvényben biztosított jogaikkal és teljesítik kötelezettségeiket, azaz a megadott határidőre megalapozott szakvéleményeket terjesztenek elő. A szakértői bizonyítás során érvényesül a szocialista törvényesség követelményrendszere, a szakvélemények nagyban hozzájárulnak mind a már elkövetett bűncselekmények felderítéséhez és bizonyításához, mind pedig — az elkövetést lehetővé tevő okok és feltételek kimutatásával — a bűnözés megelőzéséhez. A szakértői bizonyítás alapvetően pozitívan értékelendő helyzetének regisztrálása mellett azonban a kutatás megállapításai — a szakirodalmi adatokkal és a korábbi főhatósági felmérésekkel összhangban — ismétlődő jellegű hiányosságokra, a törvénnyel ellentétes, helytelen gyakorlatra is felhívták a figyelmet.

3. A kutatási eredmények gyakorlati hasznosítása érdekében — az olyan, korábban is jól bevált módszerek mellett, mint a kutatási jelentések az OKKrI Tájékoztatója soron következő, 24. számaként megjelentetése, illetve egy-egy résztéma bővebb kifejtésének önálló tanulmányként vagy cikk-ként történő publikálása — a szakértői bizonyítás egyik igen aktuális problémájáról, a jogi kérdésekben történő szakértői állásfoglalás megengedhetőségéről tudományos tanácskozást szerveztünk, amely a meghívott elméleti és gyakorlati szakemberek igen aktív részvételével zajlott le 1982. május 26-án az OKKrI tanácstermében. Mind a felkért korreferensek (Katona Géza r. ezredes, az állam- és jogtudományok doktora és Bakonyi István, a Legfelsőbb Bíróság bírája), mind a hozzászólók számos értékes gondolatot vetettek fel, amelyek nagymértékben hozzájárultak egyrészt a probléma pontosabb megfogalmazásához, másrészt a megoldási lehetőségek körvonalazásához. De abból a szempontból is hasznosnak ítéljük a tanácskozáson elhangzottakat, hogy megerősítette meggyőződésünket: a kérdés sokkal összetettebb annál semhogy kész receptet nyújtsunk megoldására. A hazai jog rendszerével összhangban álló helyes megoldás további vitákat, a jelenleg még egymástól meglehetősen eltérő álláspontok közelítését igényli. Szeretnénk hinni, hogy ehhez hozzájárulhatunk, ha — a vitában is elhangzottakat figyelembe véve — ismételten áttekintjük a jogi szakértő megengedhetősége mellett és ellen felhozott leglényegesebb érveket.

4. Még ugyancsak — e kissé hosszúra nyúlt — bevezetőbe kívánkozik egy gondolat, nevezetesen a téma határainak megvonása. Ahogy korábban vitaindító referátumunkban is leszögeztük, különbséget kell tenni az egyéb szakértőknek a konpetenciájuk határain túllépő jogi kérdésekre is kiterjedő nyilatkozatai, valamint a kifejezetten jogkérdés megválaszolására kirendelt „jogi szakértők" között.

Az első esetben arról van szó, hogy a munkavédelmi, orvos- vagy könyvszakértő nemcsak — a valóban szakmai kompetenciájába tartozó — szakkérdésekben nyilatkozik, hanem egy lépéssel tovább menve, levonja az azokból adódó jogi konzekvenciákat is. Más kérdés, hogy mind saját felméréseink, mind az e témát érintő főhatósági anyagok szerint ezt a szakértők legtöbbször a hatóságok egyenes felszólítására teszik. Tipikusan a jogi kérdésekben történő állásfoglalást sugallják az olyanfajta kérdések a szakértőt kirendelő határozatokban, mint pl. „Mi okozta közvetlenül a baleset bekövetkezését és azért személy szerint terhel-e valakit felelősség? A baleset bekövetkeztében kit vagy kiket milyen mértékben terhel felelősség?" stb.

Megítélésünk szerint ahhoz kétség sem férhet, hogy az ilyen gyakorlat helytelen. A büntetőjogi felelősség, a bűnösség — még inkább a minősítés — kérdésében történő véleménynyilvánítás ugyanis elismerten nem tartozik a szakértők hatáskörébe. Félreérthető és helytelen

ezért minden olyan megfogalmazás, amely a szakértőt arra szólítja fel, hogy állapítsa meg: a balesetért kit „terhel a felelősség". Az idevágó kérdéseket tehát félreértést kizáró módon úgy kell megfogalmazni, hogy azokból egyértelműen kitűnjön, milyen *szakmai* (azaz tény-) *kérdésekre* vár választ a hatóság. A foglalkozás körében elkövetett gondatlan veszélyeztetési cselekmények bizonyításánál maradva — amelyekre az előbb idézett kérdések vonatkoztak — joggal várható tehát válasz a szakértőtől arra, hogy az adott munkafolyamatot a szakma szabályai szerint hogyan kellett volna végrehajtani, vagy, hogy a tényállásban rögzített végrehajtási mód sértett-e szakmai szabályokat és az előírásoktól eltérésre vezethető-e vissza a baleset bekövetkezte, vagy az egyéb okból, pl. anyaghiba miatt előírásszerű munkavégzés mellett is bekövetkezett volna. De „... az okozati kapcsolat jogilag releváns jellegének, illetve a szabályszegés és a tényállásmegvalósítás bűnösségének bizonyítása, elbírálása azután jogi és nem szakértői feladat, még akkor sem, ha e kérdések tisztázásához részadatokat a szakértőnek kellett is szolgáltatnia".[1]

A továbbiakban tehát nem foglalkozunk azokkal az esetekkel, amikor a szakértő — akár a hatóság felszólítására, akár egyéb okból — túllépi kompetenciájának kereteit és nem csak szakmai, hanem jogi kérdésekben is nyilatkozik.

A „jogi szakértők" a fentiekkel ellentétben éppen arra lennének kompetensek, hogy nyilatkozzanak: létezik-e valamilyen hatályos jogszabály, amely a konkrét esetben alkalmazandó, s ha igen, mi annak a tartalma.

II.

Nézetek a jogi szakértő megengedhetőségéről

5. Hazai szakirodalmunk a *jura novit curia* hagyományos álláspontjára helyezkedve egészen a legutóbbi időkig a magyar büntető-eljárásjog rendszerétől idegennek tekintette a jogi szakértő igénybevételének gondolatát. Ahogy Székely János kifejti: „Nem kerülhet sor szakértő igénybevételére jogi kérdésben. Arra vonatkozólag, hogy az ügyben jelentőséggel bíró bárminő jogszabály (törvény, rendelet, szabályrendelet, döntvény, stb.) létezik-e és mit tartalmaz, éppen a hatóság rendelkezik különleges szakismerettel. Ha kétségei vannak, tudakozódnia kell, de szakértőt nem vehet igénybe."[2]

A jura novit curia elvének merev értelmezéséből eredő egyik legfontosabb gyakorlati probléma megoldása érdekében ugyanott mutat rá Székely János arra is, hogy: „Az a körülmény, hogy bizonyos fogalmak szerepelnek valamely jogszabálynak a szövegében, természetesen nem dönti el azt a kérdést, hogy velük kapcsolatosan helyénvaló-e szakértő igénybevétele. Nem ilyen (formai) ismérven múlik az, hogy valamilyen kérdés jogi kérdés-e, vagy különleges szakkérdés, hanem a tartalmi elemeken." Tekintve azonban, hogy a tartalmi elemek részletes kifejtésére sem az idézett helyen, sem másutt — más szerzőknél sem — került sor, a gyakorlatban éppen e körben különböző problémák merültek fel, közöttük különös súllyal az, hogy jogkérdéssé válik-e mindaz, amit hatályos jogszabály rendez, s ismernie kell-e ennek megfelelően a büntetőügyekben eljáró hatóságnak minden jogszabályt, függetlenül annak szintjétől és a szabályozás tárgyától.

6. 1976-ban megjelent cikkében Katona Géza[3] a hatóság által feltétlenül ismerendő jogi rendelkezések — a jogi kérdések — körét két csoportra osztva arra a véleményre jut, hogy a büntetőjog tételes rendelkezéseire, a büntető jogtudomány tételeire nézve valóban nem merülhet fel a szakértő bevonásának szükségessége. A büntetőjogon és más, törvényi szinten kodifikált jogterületeken kívül más jogágak kérdéseivel kapcsolatban azonban már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A megoldást abban találja, hogy amennyiben *valamilyen jogszabályi formában is rendezett szakkérdés* vizsgálatának szükségessége merül fel, úgy a hatóság szaktanácsadó alkalmazásával is tisztázhatja, hogy milyen előírást tartalmaz arra nézve a hatályos jog. A szaktanácsadó ilyen esetben közli, hogy milyen jogszabályok vonatkoznak a felmerült problémára és mi azok lényege, valamint adott körülmények között a büntetőeljárásban bizonyítandó tényeket a legmegfelelőbb jogi norma hatálya alá vonhatja. E feladat ellátását Katona szerint szakértőre is lehet bízni, erre azonban nincs feltétlen szükség. Álláspontja szerint tehát a jogi szakértő alkalamazása nem tekinthető egyértelműen kizártnak.

A tudományos tanácskozás résztvevőinek többsége is úgy foglalt állást, hogy a jura novit curia elve a hazai büntető igazságszolgáltatási gyakorlatban napjainkban már nem érvényesül töretlenül, legalábbis abban az eredeti értelmezésben, hogy a bíró számára a jog rendelkezéseit nem kell bizonyítani, mivel azt ő maga tudja. De ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a hatóságok hivatalbóli jogismeretének kötelezettsége az alapvető jogszabályok vonatkozásában változatlanul fennáll. Ahogy Katona Géza fogalmazott: Elvileg változatlanul helyes a jogalkalmazás területén a jura novit curia elve, de érvényességének megítélése során figyelembe kell venni ezen elv létrejötte óta végbement tudományfejlődési folyamatot. A tudományfejlődés utóbbi szakaszában egyre erősödő specializálódás a jogtudomány valamikor egységes terüle-

[1] *Viski* László: Üzemi baleseti ügyek nyomozása. Kriminalisztikai Tanulmányok III. Bp. 1964. 196—197. old.

[2] *Székely* János: Szakértő az igazságszolgáltatásban. Bp. 1967. 116. old.

[3] *Katona* Géza: A szakvélemények felhasználásának egyes tapasztalatai. Belügyi Szemle, 1976. 2. sz. 5—11. old.

tére is kiterjedt és a jelen korszakban már oda vezetett, hogy az eljáró hatóságok alkalamazási szinten nem ismerik mindazokat a jogszabályokat, amelyek a bűnügyek elbírálásánál szerephez juthatnak.

A feladat így tulajdonképpen az, hogy meghatározzuk: milyen körben tekintendő érvényesnek a mai életviszonyok között a jura novit curia tétele, hol vonandó meg az a határ, amelyen túl a jogalkalmazó már segítségre szorul. Ezt követő további lépés a segítségnyújtás legcélravezetőbb, de a büntetőeljárás alapelveivel összhangban álló módjának kialakítása.

7. Mind a hatályos, mind korábbi büntetőeljárási törvényeink a szakértő igénybevételének feltételeit meghatározó előírásai a jura novit curia elvének érvényesülését tételezik fel.

Ezt mutatja mindenekelőtt az, hogy a Be. 68. § (1) bekezdése szerint a szakértőt akkor kell igénybe venni, ha a bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez *különleges szakértelem* szükséges. Azt vizsgálva ugyanis, hogy mihez képest „különleges" a szakértő szakértelme, szükségszerűen ahhoz a következtetéshez jutunk, hogy e megkülönböztető jelző csak az eljáró hatóságok vonatkozásában értelmezhető. A büntetőeljárásban a bizonyítás kötelezettsége a hatóságokat terheli, azaz általában az ő feladatuk a „bizonyítandó tények megállapítása vagy megítélése." Meg is teszik ezt minden olyan tény vonatkozásában, amelynek megállapításához vagy megítéléséhez a társadalmi tapasztalatok szerint az ő ismereteik elegendőek (s ennek tudható be, hogy „a jog őskorában a bírói hatalom birtoklásához a mindentudás fikciója tapadt, abban az értelemben, hogy a bíró mindazt tudja, ami az ügy eldöntéséhez szükséges"[4], s így a szakértő közreműködésének gondolata fel sem merülhetett). A büntetőeljárásokban azonban már meglehetősen hosszú idő óta olyan tények megállapítása is szükségessé vált, amelyhez a (rendszerint) csak az általános műveltség + jogi ismeretek birtokában levő hatóság felkészültsége nem elegendő, mivel a bírói mindentudás fikciója a tudományos ismeretanyag rohamos bővülése miatt nem tartható fenn. Ekkor jelennek meg nagyobb számban a büntetőeljárások új szereplői, a szakértők, akiknek feladata a hatóság hiányzó szakértelmének pótlása, segítség nyújtása ahhoz, hogy mindenfajta tényt meg tudjanak állapítani. Az igazságszolgáltatási funkció azonban e segédcsapatok feltünése után is a bíróé marad, így evidens, hogy a szakértő szakismereteinek a bíróétól kellett eltérnie, azt kellett meghaladnia. Ahogy Edvi Illés Károly írja az 1896. évi XXXIII. tc. magyarázatában: „Szakértő alkalmazásának van helye, ha a bíró hivatásszerű ismeretei a bűnvádi ügyre nézve fontos tények észleléséhez, vagy a megfigyelés eredményének megítéléséhez nem elegendők. Szakértő tehát mindenki lehet, akinek ismeretei és különös tapasztalatai a bíró tudásának és felismerő képességének kiegészítésére alkalmasak."[5]

Később, amikor a törvényi szabályozás címében is jelezte a változást: a büntetőeljárás — és nem csak a büntető per — szabályait öleli fel, szükségszerűen előtérbe lépett az a gondolat, hogy a szakértők szakismeretére a bírón kívül a büntetőeljárás többi hatósága tagjának is szüksége lehet döntései megalapozásához. Ennek megfelelően a „különleges" jelzőt az eljáró hatóságok vonatkozásában kell értelmezni, méghozzá a büntetőeljárás során eljáró valamenynyi hatóság (a nyomozó hatóságok, az ügyészség és a bíróság) vonatkozásában. Ennek megfelelően az a szakismeret minősül különlegesnek, ami kívül esik azokon az ismereteken, melyek birtokában valaki a büntetőügyekben eljáró hatóság tagjává válhat. Ebből két irányba adódnak következtetések: nem lehet különleges szakértelmet igénylő kérdésnek tekinteni azt, aminek ismerete jogvégzett embertől elvárható *(így mindenekelőtt a hatályos jogé),* másrészről pedig csak az lehet különleges — tehát el nem várható — ismeret, amely a jogászképzést mint felsőfokú oktatást rendszerint megelőző középszintű képzésnek sem tananyaga.

E gondolatmenetből következően tehát azzal, hogy a hatályos törvény a szakértő kirendelésének feltételeként a „különleges szakértelmet" jelölte meg, fogalmilag kizárja a jogi szakértő igénybevételének lehetőségét, mivel a jog ismerete a büntetőügyekben eljáró hatóságok szempontjából nem „különleges", hanem alapvető ismeretnek számít, amely nélkül nem is funkcionálhatnak.

A különleges szakismeretnek a szakértő bevonása előfeltételkénti megjelölésén túl a hatályos büntetőeljárás-jogi törvény szóhasználatának egy másik fordulata is kizárja annak lehetőségét, hogy jogkérdésben szakértő működjön közre. Ahogy Cséka Ervin a vita során rámutatott, a Be. 65. § (1) bekezdése azt mondja ki, hogy szakértőt akkor kell igénybe venni, ha annak különleges szakértelme *tény* vagy *körülmény* megállapításához, vagy megítéléséhez szükséges. Az ellentétes kizártságának logikai elve alapján ebből az következik, hogy nincs helye a szakértőnek jogkérdésben. Ha ugyanis a törvényhozó azt lehetővé kívánta volna tenni, akkor a törvény szövegébe jeleznie kellett volna, hogy a ténykérdéseken túl jogkérdésekben is van lehetőség a szakértő bevonására.

8. Több érv szól viszont a jura novit curia elvének teljeskörű érvényesülése ellen is. A leglényegesebbeknek ezek közül a következők látszanak:

a) A túlszabályozottság problémája. Az utóbbi évek jogi irodalmának ez a sokat osto-

[4] *Székely* János: A szakértő eljárási helyzete. Magyar Jog, 1979. 9. sz. 824—829. old.

[5] *Balogh* Jenő—*Edvi* Illés Károly—*Vargha* Ferenc: A bűnvádi perrendtartás magyarázata. Bp. 1899. III. köt. 84. old.

rozott jelensége — a minden problémát újabb jogszabályok kibocsátásával megoldani kívánó szemlélet — elméleti síkon a mai magyar társadalom egész jogi rendszerének bizonyos funkciózavaraira vezethető vissza, amelynek bonyolult gazdasági és politikai okait feltárni nem a büntetőjogász, hanem a jogelmélet művelőjének feladata. Nehezen lenne azonban vitatható, hogy kiemelkedő szerepe van itt az irányítás mértéktelen centralizációjának, a gazdasági monopolhelyzetnek, az adminisztratív megoldások — mint az azonnali „eredmény"-felmutatás legegyszerűbb eszköze — preferálásának. A következmény pedig közel sem a jog kívánt funkcióváltása, hanem az, hogy „teljesen parttalanná vált a jogi szabályozás tárgyának köre és mélysége. Bizonyos területeken szükségképpen áttekinthetetlenné vált a joganyag és ez állandó jogszabálykiadási kényszerbe hajszolta bele a miniszteriális szerveket . . ."[6]

A sokáig csillapíthatatlannak tűnő jogszabályalkotási láz számszerű eredményei pedig a jogalkalmazó szempontjából katasztrófálisak. Ahogy László Jenő[7] nemrégiben közzétett cikkében leírta, 1981 első félévében 4280 miniszteri rendelet és annál magasabb szintű jogszabály volt hatályban Magyarországon. Ugyanebben a cikkben említi, hogy évi 380—390 új jogszabály megalkotására kerül sor. Ezek a számok sem mutatják azonban a ténylegesen hatályban lévő jogi jellegű normák teljes mennyiségét, hiszen az alacsonyabb szintű jogforrásokat (pl. utasításokra, amelyek címzettjei ugyan nem az állampolgárok, hanem különböző szervek, de épp a büntetőeljárások tapasztalatai jelzik, hogy keretjogszabály-kitöltő jellegük miatt nem ritkán éppen az ilyen szintű normák előírása lép elő az elkövetést leíró törvényi tényállási elemmé) még nem tartalmazzák. Ezek óriási mennyiségét azonban jól érzékelteti az a becslés, amelyről Csalótzky György[8] tanulmányából értesülünk: a minisztériumok, illetve főhatóságok tárcaközlönyeikben 5 év alatt közel 1200 iránymutatást tettek közzé. Ha ehhez hozzávesszük ezeknek a főhatóságoknak rövid úton, leiratokban az érdekeltekhez eljuttatott iránymutatásait, körleveleit, stb., úgy az 5 év alatt kibocsátott központi iránymutatások száma 2—3000-re tehető.

Bár kétségtelen, hogy a büntetőügyek elbírálásában az említett nagyszámú jogszabálynak töredéke kap általában szerepet, ez a jogszabálymennyiség még mindig elég nagy lehet ahhoz, hogy a hatóságok tagjaitól ne várhassuk el alapos ismeretüket. Továbbmenve még azt is mondhatjuk, hogy egyáltalán e jogszabályok puszta létének az ismerete sem tekinthető ésszerű követelménynek.

b) A jogi normák tartalma. A sokat vitatott jogi túlszabályozás kérdéséhez kapcsolódik az a probléma is, amely a nagyszámú jogi norma tartalmát érinti. Hatályos jogszabályaink jelentős része olyan műszaki, technológiai, stb. kérdést tárgyal vagy érint, amelyek alapos ismerete és alkalmazása a jogi képesítést messze meghaladó tudást tételez fel. Az ilyen jogszabályok megértéséhez, az ezekben foglalt rendelkezések tartalmának pontos feltárásához a szabályozás tárgyául szolgáló terület szakmai ismeretére is szükség van. Éppen tartalmuk miatt a büntetőügyek elbírálásakor e jogszabályi rendelkezések helyes alkalmazásához, a jogszabály mondanivalójának megismeréséhez a jogtudomány általánosan használt értelmezési módszerei sem mindig elegendőek. Sőt olykor még az egyszerű nyelvtani értelmezésnek is akadálya, hogy a jogszabályok az adott és releváns műszaki, technológiai terminus technikusokat alkalmazzák, mivel ezek megértése már maga is különleges ismereteket igényel.

Ilyen jellegű jogszabályokkal elsősorban a bányászat, a kohó- és gépipar, a vegyipar, illetve a közlekedés területén találkozhatunk, ahol — jelentőségükre tekintettel — jogszabályi formában rendeznek egyes munkavédelmi, technológiai és más műszaki kérdéseket. De előfordulnak hasonló megoldások az egészségügytől a vízgazdálkodásig minden területen. Részben a szabályozás tárgya, részben viszont amiatt, hogy a lassan már megszokottá váló gyakori jogszabály-módosításokhoz viszonyítva is igen gyorsan változnak, ugyancsak ide sorolandók a gazdasági szabályozórendszer elemeit alkotó jogi normák. Ugyanakkor paradox módon ezek körében nem ritkán okoz problémát, hogy a jogszabályok még így is csak bizonyos késéssel követik a gazdasági viszonyok alakulását, aminek következtében a szakértői közreműködés nélkül az eljáró hatóságok olyan esetekre is kénytelenek lennének a formálisan még hatályban lévő jogszabályt alkalmazni, amelyekben az ellentétes lenne a szabályozás céljával.

c) A jogi szakértők intézményesítése. A jogi szakértők alkalmazása mellett szól, hogy maga a törvényhozó törte át a jura novit curia elvét, amikor a szakértői bizonyításra vonatkozó hatályos szabályok megalkotásánál több területen kifejezetten jogi kérdésekben nyilatkozó szakértők kötelező bevonását írta elő. Ilyen a devizajog területén már hosszú évek óta kötelezően bevonandó Magyar Nemzeti Bank szakvéleménye, amely legtöbbször a cselekmény Btk. szerinti pontos minősítését is tartalmazza, de ilyen jellegű véleményeket adnak az utóbbi időben a 12/1979. (VII. 17.) IM. sz. rendelet felhatalmazása alapján egyes gazdasági bűncselekményeknél más szervek is.

[6] *Boros* László: A jogszabályok címzettjei és a szocializáció szerepe a jogi rendszerben. Fiatal oktatók műhelytanulmányai. I. 25—40. old.

[7] *László* Jenő: Sok a jogszabály? Jogpolitika, 1981. decemberi sz. 7. old.

[8] *Csalótzky* György: Kormányhatározat a jogi iránymutatásról, a műszaki-technikai normákról és a mennyiségi rendelkezésekről. Magyar Jog, 1982. 5. sz. 409—417. old.

III.

A megoldás lehetőségei

9. Az eddigieket röviden összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a jogalkalmazó jogismeretének vélelme elvileg helyeselhető követelményt juttat kifejezésre, akkor is, ha ez a vélelem a túlszabályozottság, az ezzel összefüggő jogszabályi tartalom, illetve a szakértők kötelező bevonásának jelenlegi szabályozására tekintettel bizonyos körben gyakorlatilag nyilvánvalóan megdőlt. Ezt a tényleges helyzetet az elméletnek is tudomásul kell venni, és törekednie kell arra, hogy a büntetőeljárás alapelveivel összhangban álló kiutat találjon, ahelyett, hogy passzívan figyelné a gyakorlat — értelemszerűen inkább a saját szempontjait érvényesíteni kívánó — megoldási kísérleteit.

Az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt elfogadható megoldás lehetőségeinek kialakításához célszerűnek látszik először is alapos kritika alá venni a jura novit curia tétele ellen felhozott érveket.

Tény, hogy a jogi *túlszabályozottság* folytán a múlt század jogászainál lényegesen több szabályt kellene napjaink jogalkalmazóinak ismernie. Ez a körülmény azonban magában még nem feltétlenül indokolná jogi szakértő alkalmazását. Ha a túlburjánzó jogszabályi anyag és az ahhoz kapcsolódó állásfoglalások, döntések ismerete nem is várható el a hatóságok tagjaitól, az mindenképpen igen, hogy képesek legyenek e jogszabályokat szükség esetén keresni és megtalálni. Ennek azonban megfelelő nyilvántartási és keresési rendszerek létrehozása a tárgyi alapja, melynek megteremtéséhez a korszerű számítástechnika elvben rendelkezésre áll. Az egységes országos számítógépes jogi információs rendszer kialakítására az IM Számítástechnikai Központja hivatott. Egy ilyen rendszer üzemszerű működése esetén nem lehet probléma annak megállapítása, hogy a büntetőügyben felmerült kérdést rendezi-e hatályban lévő jogszabály, s ha igen, melyik. S mivel a nyilvántartási adatok közlése eddig sem volt szakértői feladat, semmi sem indokolja, hogy a jövőben éppen a hatályos jogra vonatkozó gépi információk közlését minősítsük szakértői tevékenységnek.

Az is tény azonban, hogy a minden hatályban lévő jogszabályt átfogó gépi nyilvántartási rendszer egyelőre még nem áll rendelkezésre. Ugyanakkor viszont a büntetőügyekben eljáró hatóságoknak a jogszabályok nagy számából eredő problémákat meg kell oldaniok. A megoldáshoz e pilanatban csak az nyújthat segítséget, hogy igénybe veszik az adott szakterületek ismerőit, akik a releváns jogszabályokat ismerik, azok tartalmáról felvilágosítást adhatnak, sőt, szükség esetén az értelmezésükhöz is ségítséget nyújthatnak. Eldöntendő az a kérdés, hogy a büntetőeljárást szabályozó pillanatnyi rendelkezések, valamint az általánosan elfogadott szemléletmód mellett az említett személyek igénybevétele milyen eljárásjogi megoldásokat igényel.

Ami pedig a jogi *normák tartalmát* illeti, ez csak részben jogalkalmazási, nagyobb részt jogalkotási probléma. Nem szorulhat különösebb bizonyításra, hogy ha csak a valóban erre szoruló kérdések nyernének jogszabályi rendezést, a kérdés így fel sem merülhetne. S hogy ez előbb-utóbb bekövetkezik, annak reményét villantja fel a Minisztertanácsnak a túlszabályozás megelőzése és a jogrendszer áttekinthetőbbé tétele érdekében kiadott 1002/1982. (I. 16.) számú határozata a jogi iránymutatásokról, a műszaki-technikai normákról és a mennyiségi rendelkezésekről. Ismerve azt a jelenlegi gyakorlatot, hogy az alsóbb szervek a különböző központi iránymutatásokat, noha azok nem jogszabályok, mégis a „jogszabályokhoz hasonló módon, helyenként még azok elé is helyezve hajtják végre",[9] a Minisztertanács határozatának 3. pontja külön is kiemeli: Az iránymutatás nem tartalmazhat jogot és kötelességet megállapító magatartási szabályt. Ha ilyenre van szükség, jogszabályt kell kibocsátani, vagy kezdeményezni. Az elmondottakból következően a legkülönbözőbb — nem igazságügyi — főhatóságok iránymutatásai a jövőben értelemszerűen sem jog, hanem ténykérdések lesznek, s így azokkal kapcsolatban nem lehet akadálya a szakértő kirendelésének — értve itt szakértőként a kérdéses terület specialistáját, s nem jogászt.

Ugyanígy megoldódik e határozat hatályosulásával számos, jelenleg még igencsak problematikus műszaki „jogszabály" értelmezése is, mivel a 9. pont legális definícióját adja a műszaki-technikai normának. Eszerint „Műszaki-technikai norma az a szabványnak nem minősülő egyéb előírás, amely a szaktudomány, technológia, illetőleg gyakorlat eredményein alapuló eljárásokat, módszereket vagy követelményeket határoz meg, és érvényre juttatása elsősorban nem a jogalkalmazás, hanem a termelés-forgalmazás gyakorlatában történik." Mint a legális definícióból is kitűnik, a műszaki-technikai normák olyan *műszaki előírások*, amelyek alkalmazási köre a termelési-forgalmazási gyakorlat, így minden olyan esetben, amikor valamely műszaki-technikai norma büntetőügyben releváns, de alkalmazása problémát okoz, a megfelelő műszaki szakértő kompetenciájába tartozik a probléma tisztázása a hatóság előtt.

A már meglévő — s az alacsonyabb szintű joganyag rendezésének nehézségei miatt különösebb jóstehetség nélkül is előre láthatóan még sokáig hatályban maradó — jogszabályok vonatkozásában a műszaki-technikai norma helyének kijelölése mit sem változtat azon, hogy pl. a főte kötelező magasságának és megépítési

[9] *Csalótzky:* i. m. 410. old.

módjának részletes szabályait felsoroló előírás a jogász számára változatlanul érthetetlen, noha magyar nyelven és pontosan olyan formában (paragrafusokra, bekezdésekre bontva) íródott, mint mondjuk a Btk. általános része.

Mint az elmondottakból is kitűnik, ezeknek az eseteknek a többségében nem is igazán jogi probléma, hanem ún. *látszólagos jogkérdés* merül fel. Az érintett jogszabályoknak ugyanis nem a jogi „része" okoz gondot a hatóságnak, hanem *a jogi formába öltöztetett szakkérdések.* Ebből viszont számunkra nyilvánvalóan következik, hogy nem is jogászi, hanem szakmai segítségre szorul a hatóság, vagyis a látszólagos jogkérdés valójában különleges szakismereteket igénylő ténykérdés, amely ennek megfelelően a hatályos jog szerint is tisztázható szakértői közreműködéssel.

Végezetül — a harmadik ellenérvet illetően — a tényekkel vitatkozni aligha lehet, a Magyar Nemzeti Bank szakvéleménye beszerzésének kötelező volta az ilyen ügyekben önmagáért beszél. Azzal sem kívánunk vitatkozni, hogy a devizahatóság nyilatkozata pl. az értékpapír ilyen minősége vonatkozásában a hatóság jogalkalmazói tevékenységéhez igen fontos segítséget jelent. Az ilyen szakvélemények benyújtásával és alkalmazásával kapcsolatos gyakorlatot azonban kifogásolhatónak tartjuk. A devizahatóságok szakvéleményükben ugyanis nem csupán arra szorítkoznak, hogy az ügyben szereplő devizák, értékpapírok jellegét bizonyítsák, hanem gyakorlatilag szigorú értelemben vett jogi véleményt is nyilvánítanak, s ezáltal a szakvélemény bizonyos értelemben átveszi a jogalkalmazás, a jogalkalmazó hatóság feladatait is. (Csupán kiegészítésül jegyezzük meg, hogy a szakvéleményt nyilvánító Magyar Nemzeti Bank az ilyen ügyekben egyben a sértett szerepében is megjelenik a büntető eljárásban, s e kettős funkció — szakértő, sértett — áttör bizonyos garanciális eljárási elveket, amelyek a szakértő érdektelenségével kapcsolatosak.)

10. Az ellenérvek kritikai elemzésével eljutottunk oda, hogy a jogi szakértő közreműködését igénylő esetek első megközelítésben igen szélesnek tűnő köre meglehetősen leszűkült. Ennek ellenére a probléma élő — mert ha szűkebb körben is —, de kétségtelen tényként kell elfogadni, hogy a jura novit curia hagyományos tétele ma már nem tartható fenn töretlenül. A törést pedig az okozza, hogy az életviszonyok igen széles köre nyert jogi szabályozást, közöttük olyan szakmai kérdések, gazdaságirányítási problémák, amelyeket a jogrendszer áttekinthetősége és stabilitása érdekében e szférából ismét kiiktatni igyekeznek. De jelenleg még sok jogszabály tartalmának minden részletre kiterjedő, alkalmazási szintű ismeretéhez a jogászi képzettség nem elegendő.

Napjainkban tehát a tényleges helyzet az, hogy a büntetőügyekben eljáró hatóságok az alkalmazandó jogszabályok egy részét nem ismerik — az előzőekben kifejtettek szerint nem is ismerhetik. A tanácskozáson kialakult álláspont szerint azonban semmiképpen nem tartozhat büntető jogszabály abba a körbe, amelyben a hatóságok jogismeretei hiányosak lehetnek. A hozzászólók a büntető jogszabályok fogalmát itt tágan értették, mivel ide tartozónak jelezték a büntető anyagi és eljárási jogon túl mindazokat a jogszabályokat, amelyek a büntető igazságszolgáltatásban funkcionáló hatóságok működésére vonatkoznak, s értelemszerűen ide sorolták a szorosan vett jogszabályok mellett az azok gyakorlati alkalmazásához kapcsolódó állásfoglalásokat, iránymutatásokat is. Az adhéziós eljárásra tekintettel ide tartoznak a polgári anyagi és eljárásjogi szabályok is. De ezen túlmenően megítélésünk szerint ide kell sorolni minden olyan jogszabályt, amelynek címzettjei az állampolgárok, azaz az 1974. évi 24. sz. tvr. klasszifikációja szerint a miniszteri rendeleteket és az azoknál magasabb szintű jogforrásokat. (Annak érzékeltetésére azonban, hogy ez a határ sem teljesen egyértelmű, utalunk az államjog tankönyvére,[10] amely szerint az államjogászok felfogása sem teljesen egyező abban, hogy valóban a miniszteri rendelet-e a legalacsonyabb jogforrás, amely még mindenkire kötelező szabályokat állapíthat meg, vagy ilyen jogosultság a jogalkotási hierarchiában alacsonyabb helyen állókat is megillet-e.)

A hiányzó jogismeretek pótlására a hatóságoknak különböző lehetőségei vannak.

Ezek egyike lehet — ahogy a vitában Bócz Endre rámutatott — a jura novit curia elvének olyan értelmezése, hogy nem minden egyes jogalkalmazónak kell ismernie a teljes hatályos joganyagot, hanem a bíróságnak, mint egésznek. Más szóval ez a büntetőeljárási hatóságok teljes szakosodását jelentené, amely azonban minden területi szerv vonatkozásában aligha jöhet figyelembe. A hatóságok jelenleginél erőteljesebb szakosodása ugyan kívánatos lehet, de a számításba jöhető szakterületek igen nagy száma miatt az is belátható, hogy a teljes szakosodás megvalósíthatatlan és egyben ésszerűtlen követelmény is lenne.

Célravezetőbbnek tűnik az eljáró hatóság ismereteinek esetenkénti pótlása. Ennek egyik módja a hatóság adott tagjának minden eljárási formaságtól mentes tudakozódása: a Be. ugyanis nem köti meg e vonatkozásban az eljáró kezét, áttanulmányozhatja a szakirodalmat vagy konzultálhat a kérdés ismerőivel, azaz mindazt megteheti, amit a törvény nem tilt. Teszi ezt a törvény azért, mert az így szerzett ismeretek birtokában hozott döntésért a hatóság eljáró tagja a felelős, aki ezt a felelősséget úgy sem háríthatja át a konzulensre. De éppen ez, az információt adók teljes felelőtlensége teszi megfontolandóvá az ilyen, jogon kívüli megoldás igénybevételét.

[10] Magyar Alkotmányjog. (Szerk. *Schmidt* Péter) BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1976. 199. old.

A szükséges ismeretek megszerzése elvileg a szaktanácsadó alkalmazása útján is történhet. A Be. 79. § (1) bekezdésének szövege ezt nyilvánvalóan lehetővé teszi, amikor arról rendelkezik, hogy „... és más eljárási cselekménynél szaktanácsadót vehet igénybe, ha ... a hatóság valamilyen szakkérdésben felvilágosítást kér". Ez a megoldás azt eredményezheti, hogy a hatóságnak kialakul a megfelelő ismerete, anélkül, hogy az adott ügy elbírálása érdekében a szakirodalomból vagy egyéb jogon kívüli eszközökből megszerezné a szükséges tudást. (A gyakorlat ismeretében ugyanis jogosnak tűnik az a kérdés, hogy az ilyen szaktudás önképzéssel stb. történő megszerzése nem illuzórikus követelmény-e.)

Nehezen tartjuk viszont elképzelhetőnek, hogy az ilyen problémák szakértő alkalmazásával lennének megoldhatók. A szakértői tevékenység egyik lényeges eleme ugyanis, hogy a szakértő *bizonyítékot szolgáltat* az általa nyilvánított véleménnyel, ebben az esetben viszont nem bizonyíték szolgáltatásáról, hanem jogszabály-értelmezésről, pontosabban megértéséről van csupán szó. Nem a jogszabály tartalmának bizonyítását jelenti tehát a kérdéses tevékenység, hanem a tartalom megértését. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy a jogszabály tartalma adott, azonban e tartalom megértése az illető szakterület kellő szintű ismerete nélkül nem lehetséges. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a jogi szakértő alkalmazása még ilyen kérdések esetén sem engedhető meg, ha elfogadjuk és nem kívánjuk megváltoztatni azt a jogszabályban is kifejezésre juttatott tételt, hogy a szakértői tevékenység célja és indoka bizonyíték produkálása.

Mindenképpen említenünk kell azonban azokat az eljárásjogi nehézségeket, amelyek a szaktanácsadói közreműködéssel függnek össze. Ez a megoldás a büntetőeljárás bírósági szakaszában nehézségekhez vezetne. A szaktanácsadó — a jelenlegi konstrukcióban — ugyanis csupán a hatóság számára biztosíthatja a megfelelő ismereteket, s az eljárásban szereplő felek ilyen esetben maguk még nem ismerik meg azokat a normákat, amelyeket a hatóság döntése meghozatalakor a szaktanácsadói felvilágosítás alapján figyelembe vehet. Annak érdekében, hogy a hatóság számára ilyen módon beszerezhető információk a felek részére is nyitva álljanak (márpedig ha a hatóság ezeket saját maga sem tudja önmagától, hanem csak a szaktanácsadótól, akkor ugyanez valószínűleg igaz a felek esetében is), biztosítani kell, hogy a kontradiktórius tárgyalás keretei között a felek a szükséges információkat kellő részletességgel megismerhessék. Ez viszont pillanatnyilag csupán szakértői közreműködés útján valósítható meg, minthogy a szakértőhöz a felek kérdéseket intézhetnek, nyilatkozataira, megállapításaira észrevételeket tehetnek, azokat cáfolhatják, míg a szaktanácsadó esetében ezt az eljárási jog nem teszi lehetővé. Ilyen módon legalábbis technikai értelemben mégis csak jogi szakértő igénybevételére kellene, hogy sor kerüljön, vagy pedig de lege ferenda a szaktanácsadó közreműködésének igénybevételét a felek számára is biztosítani kell.

A jogi szakértő igénybevételének megengedését vagy elvetését a jelenleg általánosan elfogadott szemléletmód mellett nehezíti egy további körülmény is.

A válasz megadásához bizonyos államjogi, illetőleg jogelméleti kérdések eldöntésére van szükség. Aminthogy az államjogban is kérdéses, hogy bizonyos, a jogszabályi hierarchiába tartozó jogforrások rendelkezéseit mindenkire nézve kötelezőnek kell-e tartani, ugyanúgy föltehető az a kérdés, hogy vajon mit kell ma „jog"-nak tekinteni. Amennyiben megmaradunk az olyan felfogás mellett, amelyet kissé önkényesen fogalmazva a jog fogalmának múlt századbeli, de mindenképpen hagyományos értelmezésének nevezhetünk, akkor a jura novit curia tételt változatlanul helyes elvnek és betartandó követelménynek jelölhetjük meg. Ha azonban figyelembe vesszük azt a realitást, hogy a magyar jogrendszer a kérdések jelentőségére tekintettel műszaki, munkavédelmi, technológiai, stb. előírásokat is jogszabályi formában rendez, akkor a jura novit curia tétele illuzórikus követelménnyé válik. Ilyenformán a megoldás kétféle lehet:

a) Mindaz, ami nem tartozik a hagyományos értelemben vett „jog" fogalmi körébe, olyan kérdés, amelyre nézve szakértőt azon az alapon lehet igénybe venni, hogy az nem jogkérdés.

b) Amennyiben a „jog" tartalmát egy modernebb értelmezés szerint kívánjuk megállapítani s beleértjük az említett szakmai jellegű, de jogszabályi formát öltött előírásokat is, akkor az ilyen előírásokra vonatkozóan a szakértő meghallgatása elől aligha lehet elzárkózni. Ez viszont azonos a jura novit curia tételének elvetésével vagy legalábbis erőteljes felülvizsgálatával.

Úgy véljük tehát, hogy bizonyos szemléletváltozásra — amint ezt a tanácskozás résztvevői is hangsúlyozták — mindenképpen szükség van. Ez a szemléletváltozás jelentheti egyrészt a „jog" fogalmának egy modernebb értelmezését vagy pedig másrészt annak a tartózkodásnak a feloldását, amely a jogszabályi formában rendezett kérdések mibenlétének „szakértői bizonyításával" szemben jelentkezik.

Semmiképpen sem vállalkozhatunk e dolgozat keretében államjogi vagy jogelméleti problémák megoldásával kapcsolatos kísérletekre. Éppen ezért nem kívánunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy a megoldások melyike tekinthető helyesnek. Mindössze arra utalunk, hogy ha ezekben a kérdésekben az adott terület művelői egyik vagy másik megoldást helyesnek fogadják el, ez milyen következményeket von maga után a büntetőeljárási jog szempontjából.

A végső következtetések kimondása előtt megfontolást érdemel még néhány további, a tudományos tanácskozáson elhangzott javaslat is. Ilyen például az, amely szerint a büntetőjog keretjogszabályait kitöltő igazgatási szabályok léte és tartama — a tényfogalom kiterjesztő értelmezésével — ténykérdésnek minősülne, s ezzel elhárulna vonatkozásukban a szakértő bevonásának minden nehézsége. A gyakorlat egységesítése érdekében erre nézve a Legfelsőbb Bíróságnak kellene a megfelelő iránymutatást kialakítani. (Cséka Ervin)

Elgondolkodtató az is, hogy a jogszabályok értelmezése a gyakorlatban valóban soha nem l'art pour l'art történik, hanem mindig úgy merül fel, hogy a szakértő a jogszabályt szakismeretei alapján a konkrét esetre vonatkoztatja. Így tulajdonképpen egészen tisztán jogi szakértő igénye nem is nagyon merülhet fel. (Bakonyi István)

Az MNB devizakérdésekben adott szakvéleményeinél az az egyik alapprobléma, hogy nem egyértelműen tisztázott, mire kell azoknak kiterjedniök. Amikor az MNB szakvéleményeinek kötelező beszerzését jogszabályilag előírták, segítséget kívántak nyújtani a hatóságoknak, amelyek ma már aligha szorulhatnak erre a mankóra. E szakvélemények jogi jellege meg is szűnhetne, ha az MNB annak közlésére szorítkozna, hogy vádlott cselekménye sért-e devizaérdeket vagy sem, illetve, ha a cselekmény a deviza-kódex több rendelkezését is sérti, a devizahatóság véleménye szerint melyik norma alá vonandó és mellőznék a (hatóságokat különben sem kötő) jogi minősítést. Egyébként is helyes lenne, ha a szakértők kötelező igénybevételének köre a jelenlegi tendenciával ellentétben mindjobban szűkülne, hogy a jogalkalmazó az adott ügy körülményeire figyelemmel maga dönthessen a szakértő kirendeléséről. (Iglói József) Megfontolandónak tartjuk ezzel kapcsolatban azt is, hogy a devizahatóságok, illetve a gazdasági ügyekben jelenleg kötelezően kirendelő hatóságok állásfoglalásainak közlésére valóban a legalkalmasabb forma-e a szakvélemény, nem szolgálná-e jobban a kívánt célt, ha ezen hatóságok átiratait az okirati bizonyítás szabályai használnák fel az elbírálás során.

11. Tudjuk, joggal kelthet hiányérzetet, hogy végezetül nem foglalunk egyértelműen állást sem a jogi szakértő igénybevételének megengedése, sem a jura novit curia elvének változatlanul fenntartása érdekében. Nem tettük, mert hosszas viták után kettőnk között sem jött létre ebben a kérdésben teljes egyetértés, s egyikünk inkább igennel, míg a másik inkább nemmel válaszolna a címben feltett kérdésre. De nem tettük azért sem, mert — mint a bevezetőben is jeleztük — megítélésünk szerint a nézetek még további tisztázásra szorulnak, így dolgozatunkat inkább vitaindítónak, mintsem lezárónak tekintjük.

Erdei Árpád—Pusztai László

SZEMLE

Kádár Miklós emlékezete

Alig egy évtizede, 1971. szeptember 27-én halt meg Kádár Miklós egyetemi tanár, 1948-tól a Jogtudományi Közlöny felelős szerkesztője, a büntetőjog professzora. Sokan eltávoznak az emlékezők közül, és változik az élők emlékezete. Sokakat elfelejtenek. Az élőnek tulajdonított kariznatikus tulajdonságokat elveszi a halottól — mégpedig visszamenőleg elveszi — a túlélők emlékezete, a történetírás.

Az elmúlt évtized elég idő ahhoz, hogy objektíven tekintsünk vissza azokra, akiket ismertünk, tiszteltünk, szerettünk. A visszaemlékezés emberközelbe hozza azt, aki közöttünk és körünkben élt, akit nap mint nap láttunk. Ismertük erényeit, láttuk gyengéit, csodáltuk egyéniségét. Egyéniségét, amely egyszerre volt komoly és derűs, tiszteletet parancsoló és tréfakedvelő, zárkózott és barátságos. De láttuk őt haragosnak, sértődöttnek és érzékenynek is, láttuk rosszkedvűnek, betegnek és nagyon szomorúnak is. Csak rossznak és igazságtalannak nem láttuk soha.

Ha visszatekitünk Kádár Miklósra, ma is egyéniségét látjuk a legnagyobbnak benne. Elsősorban nem könyvei, cikkei vagy tanulmányai szerint, hanem egyénisége alapján ítéljük meg őt. Ez az egyéniség keltette a legmélyebb benyomást kollégáiban és tanítványaiban, barátaiban és ellenfeleiben. Mert voltak barátai, de mindig voltak ellenfelei is. Olyan utat választott magának, amely csatatereken vezetett keresztül: a közéleti szereplés útját. Tette ezt a felszabadulás utáni magyar történelem első negyedszázadában.

Ebből a negyedszázadból az első tizenöt év valóban nehéz volt: a forradalmi változások kora, a személyi kultusz időszaka, az októberi vihar, majd a konszolidáció kezdete. A második tíz év már a nyugodt építés korszakára esett, s itt a feladat is inkább szakmai volt: részvétel az egyetemi életben, és meghatározó szerep vállalása a magyar büntetőjogtudomány nemzetközi elismertetésében.

E negyedszázadot Kádár Miklós a magyar közélet első sorában küzdötte végig, úgyszólván haláláig. 1946-tól 1949-ig a Budapesti Ügyvédi Kamara főtitkára és az Országos Ügyvédi Tanács elnöke. 1948-tól a Jogtudományi Közlöny felelős szerkesztője. Az 1950-es évek elejétől egészen haláláig az ELTE Szakszervezeti Intéző Bizottságának elnöke, ebbeli minőségében egyszersmind az Egyetemi Tanács tagja. Az ELTE Pártbizottságának és Végrehajtó Bizottságának tagja. 1957-ben az Állam- és Jogtudományi Kar Pártalapszervezetének egyik újjászervezője. 1957-től 1961-ig az Állam- és Jogtudományi Kar dékánja. A

Pedagógus Szakszervezet Országos Elnökségének tagja. Végül, de elsősorban: az 1948—49. tanévtől kezdődően a Büntetőjogi Tanszék vezetője és az Állam- és Jogtudományi Kar Tanácsának tagja.

Ő szervezte meg az AIDP (Nemzetközi Büntetőjogi Társaság) magyar szekcióját, s lett annak elnöke. 1961 óta — a lisszaboni világkongresszuson történt megválasztása óta — pedig az AIDP Igazgató Tanácsának tagja.

Nagyívű pályáján volt ügyvéd, egyetemi tanár, lapszerkesztő, magas szintű szakszervezeti és pártfunkcionárius. Előadott, vitatkozott, írt, felszólalt itthon és külföldön. Volt gyakorlati szakember és tudós professzor, „szabad foglalkozású szellemi dolgozó" és egyetemi dékán. A róla alkotott képhez azonban hozzátartozik a „homo ludens" is, aki szerepet játszik a Fészek Klub újjászervezésében és a magyar bridge-életben. És hozzátartozik a magánember is, aki hol az éppen beteg, hol az éppen vizsgázó gyermekeiért aggódik; aki mindig kész magára venni mindazok gondját, akik családjához vagy baráti köréhez tartoznak. Hozzátartozik ehhez a képhez a főnök portréja is, aki közel érzi magához munkatársait és beosztottjait, s nekik rosszat csak négyszemközt a szemükbe, de róluk a hátuk mögött mindig csak jót mond.

Mai életszemléletünk számára már szokatlan az a pályakorrekció, amelyre Kádár Miklós 1949-ben szánta el magát. Nem egyszerűen jónevű ügyvéd volt, hanem a Budapesti Ügyvédi Kamara főtitkára és az Országos Ügyvédi Tanács elnöke. Nem megélt tevékenységéből, hanem több ügyvédkollégával és ügyvédjelöltekkel dolgozó magánirodát tartott fenn. A talár és a katedra közül mégis az utóbbit választotta, és ezzel vállalta jövedelmének nagyságrendekkel való csökkenését. Pedig az a karrier, amit az Egyetem és a tudomány ígért, korántsem látszott reménytelinek.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 205.538/1948. számú leirata kérte fel a Kart Kádár Miklós „tanszéki jogú előadó"-kénti meghívására. Az Állam- és Jogtudományi Kar — az esti tagozaton — a büntetőjog általános elvei című főkollégium oktatására kérte őt fel, az 1948—49. tanév időszakára. Ezt a megbízást később az 1949—50. tanévre meghosszabbította. Az új tanévben e kollégium mellett már mind a nappali, mind az esti tagozaton a magyar anyagi büntetőjogot is előadta. Mint tanszéki jogú előadó Kádár Miklós az I. számú, míg Ries István — akkori igazságügyminiszter — a II. számú Büntetőjogi Tanszék vezetésével járó teendőket látta el.

A tragikus sorsú Ries István távozása után a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete Kádár Miklóst tanszéki jogú előadói megbízását 1950-ben a II. számú Büntetőjogi Tanszékre is kiterjesztette. Ezzel az aktussal az addigi két tanszék egyesült. A meghívást a miniszter az 1951—52. tanévre újból meghosszabbította. Ugyanebben az évben Kádár Miklóst intézeti tanárnak, majd tanszékvezető docensnek, végül: az 1952—53. tanévben tanszékvezető egyetemi tanárnak nevezte ki. Mint egyetemi tanár a tudományos fokozatokról szóló jogszabály hatályba lépésével — korábbi tudományos munkásságának elismeréseként — elnyerte a kandidátusi fokozatot.

Mai struktúrában gondolkodva, Kádár Miklós az anyagi büntetőjogi tanszéket intézetté fejlesztette, mert teret adott a büntetőeljárási jog, a kriminalisztika, és egy ideig — a tanterv szerint — a szovjet büntetőjog oktatásának is. A büntetőeljárási jog oktatására 1960 májusában alakult meg az önálló tanszék, míg a kriminalisztika továbbra is a büntetőjog oktatóinak gondozásában maradt.

Kádár Miklós tehát négy esztendővel egyetemi pályafutásának megkezdése után professzor lett. Egyetemi karrierjének csúcsát dékáni megbízatása jelentette; az egyébként oly sok nehézséget hordozó, 1957-től 1961-ig terjedő időszakban.

Pályakorrekcióját ma így értékelhetjük: gondolt merészet és nagyot, s új hivatására feltette életét. Az egyes ügyfelek érdekeinek védelme helyett a magyar felsőoktatás és a szocialista büntetőjogtudomány ügyének védelmére és szolgálatára vállalkozott. Szolgálta az Egyetem, a hallgatók, a tudomány, az oktatótársak, az egész magyar pedagógus társadalom ügyét. Csaknem két évtizeden át volt az ELTE Szakszervezeti Intéző Bizottságának elnöke és a Pedagógus Szakszervezet Országos Elnökségének tagja. Oktató és nevelő munkájának elismeréseként 1955-ben az „Oktatásügy Kiváló Dolgozója", 1964-ben a „Munka-érdemrend", 1969-ben a „Munka Érdemrend Arany Fokozata" kitüntetésben részesült. Antifasiszta múltját a „Felszabadulási Jubileumi Emlékérem" (1970) ismerte el. Kiváló szakszervezeti munkájáért a SZOT arany érdeméremmel tüntette ki.

Nevét nyelvébe zárt hazája határain túl is ismerték. Csak ma tudjuk: kiemelkedő sikert aratott ő — és általa a magyar büntetőjogtudomány —, amikor az 1961. évi lisszaboni világkongresszuson az AIDP Igazgató Tanácsa tagjává választották. Ami addig nem sikerült a felszabadulás előtti tudomány nagyjainak: Angyalnak, Finkeynek, Vámbérynek, Irknek, Doleschalnak, sikerült neki. Nemzetközi fórumhoz jutott általa a magyar tudomány, s az őt követők a már megszerzett funkciókba nőttek bele. Kádár Miklós posztumusz sikere volt az AIDP 1971. őszi visegrádi nemzetközi kollokviuma, és ennél is nagyobb eredménye: az AIDP 1974. évi budapesti világkongresszusa. Nyelvismerete, tárgyalókészsége és egyénisége kaput tárt számára külföldön is. Halála megrendítette a nemzetközi szakmai közvéleményt, sírjánál a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság elnökének szavaival vett tőle búcsút a nemzetközi büntetőjogtudomány.

Kádár Miklós tisztségei nem üres társadalmi szerepek, nem címek vagy rangok voltak. Mint az ELTE Szakszervezeti Intéző Bizottságának elnöke a hatvanas évek első harmadától az egyetemi szakszervezet szinte nemzetközi utazási irodát alapított, belföldön pedig kitűnő létesítmények tulajdonosává vált. Az akkor létrehozott nemzetközi kapcsolatok közül több még ma is funkcionál. Mint az AIDP Igazgató Tanácsának tagja, magyar kollégáit sorra bevezette a nemzetközi tudományos élet fórumaira, teret, érvényesülési lehetőséget biztosított számukra. Nem volt fogadónapja vagy fogadóórája, minden üggyel foglalkozott. Megszervezte a szegénysorsú

hallgatók ingyenes étkeztetését. Mint egyetemi tanár, hallgatóit névről és arcról ismerte. Csodálatos memóriájával hiányzásaikat, viselkedésüket hosszú hónapokra visszamenőleg számon tartotta, és sokszor a vizsgán tette szóvá. A dráma azonban rendszerint elmaradt, a szigorú tekintet megenyhült, és a hallgató megdöbbenve vette észre: jobban szerepelt, mint gondolta.

Mint tanszékvezető, munkatársait maga választotta ki, s bármikor kész volt értük kiállni. Gyakran alkalmazta a „mélyvízbe dobás" módszerét: váratlanul halmozta el őket sürgős és jelentős feladatokkal, cselekvési szabadságot biztosítva számukra. Ezt a próbát mindenkinek ki kellett állnia: ez az egyetemi oktatóvá válás folyamatának elengedhetetlen feltétele volt. Tisztelte az észt, és másoktól is megkívánta az értelmet s az önállóságot.

Kádár Miklós tanszékének munkatársai és tanítványaiként közös szellemi hagyaték örökösei vagyunk, s erre a hagyatékra akkor is büszkének kell lennünk, ha a tudomány Kádár Miklós halála óta továbbfejlődött, ha új tantételek születtek, ha új diszciplinák alakultak, ha új intézmények jöttek létre. Az emberek, a tudósok teljesítményét és eredményét csak történelmi környezetükben, társadalmilag, politikailag feltételezetten, és csak az objektív lehetőségektől függően lehet megítélni. Ebben a szellemi hagyatékban tudományos szempontból a legnagyobb értékű Kádár Miklós—Kálmán György: „A büntetőjog általános tanai" c. műve, amely doktori disszertáció színvonalú, s amelyért a szerzők ezt a fokozatot meg is szerezhették volna. Kádár Miklós életművének értékét azonban mégsem ez a — publikációs jegyzékében felsorolt — 95 munka szolgáltatja elsősorban, amelyhez az említett monográfia, az egyetemi tankönyv és számos egyetemi jegyzet is tartozik.

Kádár Miklós a szocialista büntetőjogi tanok kezdeményezőkénti hirdetésével és tanításával *iskolát alapított,* amely irányítóan hatott a szegedi és a pécsi büntetőjogi oktatásra is. Ez az iskola nemcsak eszmeileg vált kisugárzó hatásúvá, hanem tudományos szakemberekkel látta el a magyar jogélet számos területét, a tanszékeket, továbbá az Állam- és Jogtudományi Intézet Büntetőjogi Osztályát is. Ez az iskola szembefordult a régi magyar büntetőjogtudomány német alapokra visszanyúló dogmatikájával, és kapcsolatot teremtett a marxista filozófia, a lélektan és a büntetőjog nézet- és fogalomrendszere között. Ez az iskola helyet és elismerést szerzett a bűnözéssel foglalkozó más tudományoknak: általában a bűnügyi tudományoknak.

Még jelentősebb ennek az iskolának az a hatása, amellyel mintegy két évtizeden keresztül, s lényegében Kádár Miklós halála óta is, a magyar jogászgondolkodást befolyásolta. Nem kétséges, hogy Kádár Miklós munkássága jelentős helyet foglal el az új szocialista jogásznemzedék szakértelmének és hivatásbeli lelkiismeretének kialakításában, közvetve a szocialista törvényesség személyi feltételeinek biztosításában.

Békés Imre

JOGÉLET — JOGIRODALOM

Vitaülés a kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog időszerű kérdéseiről

Az Államigazgatási Főiskola Jogi Tanszéke az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Büntetőjogi és Kriminológiai Osztályával 1982. január 20-án közös munkaértekezleten tűzte napirendre a téma szakértőinek bevonásával a közigazgatási büntetőjog problematikáját.

A vitaülés elnöke, *Máthé Gábor tanszékvezető főiskolai tanár (Államigazgatási Főiskola)* bevezető szavaiban rámutatott, hogy a vitaülés résztvevői elméleti és gyakorlati szakemberek, akik mint kodifikátorok, jogalkalmazók, oktatók, kutatók nem először fejtik ki nézeteiket, foglalnak állást a közigazgatási büntetőjoggal, e „hányatott sorsú" jogintézménnyel kapcsolatban. Emlékeztetett a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. kutatási főirány keretében az Intézet szervezésében már 1977-ben tartott vitaülésre, amelyen *„A büntetőjogi kutatás és a közigazgatás"* című tervtanulmány szolgáltatott alapot az eltérő vélemények cseréjéhez. A tervtanulmány társszerzőjének „A büntetőjog és a közigazgatás összefüggésének elvi kérdéseiről" korábban közzétett tanulmánya — a szakfolyóiratok kapcsolódó cikkei által is bizonyítottan — polémiát váltott ki. A többoldalú megközelítés igénye a jelenben még fokozottabban jelentkezik, mondotta Máthé Gábor.

Hangsúlyozta, hogy *a közigazgatási büntetőjog elméletének történeti áttekintése, a fejlődési tendenciák értékelő bemutatása* nem ürügy a tudományos vizsgálódásra, ellenkezőleg, a tanulságok levonásával *kényszerít a tények szembesítésére,* a szabálysértési jog intézményének, szabályozásának és gyakorlatának a szocialista jogtudomány kritériumai szerinti értékelésére. A *munkaértekezlet célját* abban jelölte meg, hogy e vegyes jellegű cselekmények problematikáját *a teljes spektrum vizsgálati módszerével* kezelje, hozza felszínre az *államelméleti és jogi megközelítés* további *ellentmondásait,* s végül *közelítsen a szabálysértési dogmatika, felelősségi-, szankció- és fórumrendszer* megoldási módozatainak *egységesítéséhez.*

A munkaülés vitaindító előadását *Bittó Márta, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa* tartotta, *„Kisebb súlyú cselekmények és a közigazgatási büntetőjog"* címmel.

Hozzászólásában *László Jenő, az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője* elmondotta, hogy az *1968-ban befejeződött kodifikációs munka,* amelynek eredménye a szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény, elsősorban *jogszabályrendezési feladatot oldott meg.* Megszüntette azt a szocialista törvényesség szempontjából tarthatatlan helyzetet, hogy jogszabályok százai tartalmazzanak az állampolgárok életviszonyait érintő, a jog eszközével védett és megkövetelt magatartási szabályokat. A kódex hatálybalépése előtt ugyanis büntetést, büntetési tételt, felelősségre

vonásra okot adó tényállást több száz jogszabály állapított meg. A kodifikáció természetesen felismerte, mondotta a hozzászóló, hogy a szabálysértési jog által átfogott terület nem egységes, hogy határait egyik oldalról a büntetőjog, másik oldalról az igazgatási normákkal szembeni állampolgári engedetlenség vonja meg.

Az 1968-as kodifikáció óta *bekövetkezett változások* (a büntetőjogi dekriminalizáció, a jog szerepének átértékelődése az életviszonyok alakításában, a gazdaságirányítás eszközrendszerének változása stb.) *új problémákat vetnek fel e jogterület szabályozását illetően,* mondotta László Jenő. E problémákat szaporítja, hogy a közigazgatási szabályok megszegésének az elmúlt évtizedben olyan új szankcionálási formái jelentek meg és teljesedtek ki jogrendszerünkben (pl. a gazdálkodó szervekkel szemben alkalmazható különféle bíróságok), amelyek előbb-utóbb egységesítést és a szabálysértési joggal való kapcsolat tisztázását igénylik. Felelősségi rendszerünk továbbfejlesztése során kimunkálásra vár a szervek és szervezetek működéséért való felelősség fokozása, mondotta a felszólaló, és hozzátette, úgy tűnik, hogy a szabálysértési felelősség ehhez nem elég hatékony eszköz.

Mindezek következtében is szükségét érzi az Igazságügyi Minisztérium a szabálysértési jogterület megalapozó, tényfeltáró, tudományos kutatásának, amely sokat segíthet a kodifikációs munkában. Bár az Igazságügyi Minisztérium — a Minisztertanács 1980—85. évi jogalkotási programjának megfelelően — jelenleg nem tervezi a szabálysértésekről szóló törvény átfogó felülvizsgálatát, de távlatilag ez elkerülhetetlen lesz, fejezte be hozzászólását László Jenő.

Fonyó Gyula, a Minisztertanács Tanácsi Hivatala Igazgatásfelügyeleti és Elvi Főosztályának vezetője a szabálysértési ügyintézés gyakorlati tapasztalatainak oldaláról világította meg a napirenden levő kérdéseket. Mint mondotta, a gyakorlatban tapasztalható nehézségek összefüggenek a minősítés kérdése, a szabálysértés fogalmának meghatározása körüli vitákkal és bizonytalansággal. Ezzel kapcsolatban a felszólaló kifejtette, hogy a tipikus államigazgatás-ellenes cselekedeteket az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény szankcionálja, s ezek a szankciók az eljárást és a végrehajtást segítik elő. A hatósági előírást (normát és konkrét határozatot) végre nem hajtó, akadályozó stb. személy elleni szabálysértési fellépés mindig valamilyen népgazdasági, kulturális, egészségügyi, szociális stb. célt szolgál, ezért súlyosabb esetek természetesen e körben is bűncselekménnyé nyilváníthatók. Ezek a bűncselekmények azonban soha nem kérdőjelezhetők meg atekintetben, hogy mint államigazgatás-ellenes cselekmények, mely állami szervtípus elé kerüljenek. A másik oldalról, a büntetőjogtól való elhatárolást illetően azt fejtegette a hozzászóló, hogy ezt egy évszázada nem sikerült megoldani, gyakran szubjektív okok miatt nem, amire a legutóbbi példa a bíróságok tehermentesítésének céljával a becsületsértések államigazgatási hatáskörbe utalása.

A minősítés kérdései nem választhatók el a szabálysértési ügyintézés gondjaitól, amihez figyelembe kell venni, hogy a tanácsi apparátus körülbelül 1800 szabálysértési előadójának még egy tizede sem rendelkezik jogi végzettséggel. *A büntetőjogias szabálysértések elbírálása* egyébként *a tanácsi szervezetben mindenkor idegen test volt,* jegyezte meg Fonyó Gyula. Az ún. bagatell bíráskodás, amely az 1960-as évek végén merült fel az effajta ügyeknek a bíróságoktól történő átvételére, egészen más szituációt eredményezett volna, de a mai társadalmi hozzáállás miatt ez már megvalósíthatatlan, mondotta a hozzászóló.

Ami magának az eljárásnak, az eljárás típusának a problémáját illeti, Fonyó Gyula indokoltnak tartotta a jelenlegi megoldás felülvizsgálatát. Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló új törvény az államigazgatási ügyek közül egyedül a szabálysértési ügykategóriára nem terjeszti ki a törvény (1981. évi I. tv.) hatályát. A szabálysértések elbírálásához valóban nélkülözhetetlen néhány különös eljárási szabály, de ezektől eltekintve az *1981. évi I. törvény a szabálysértési ügyekben is alkalmazható lenne,* vélte a hozzászóló. Ehhez természetesen az kell, hogy a szabálysértési ügyek intézését közigazgatási tevékenységnek ismerjük el, ami ugyan a törvény szerint nem vitatható, de jelenleg a szabálysértési eljárás igazságszolgáltatási jellegének kidomborítása áll a vita középpontjában, mondotta a hozzászóló. A javaslat elfogadása esetén megszűnne az a helyzet, hogy az előadó rendszeresen két eljárási törvénnyel dolgozik, hiszen a tanácsi előadók nagy részének munkaidejét a szabálysértési ügyek csak részben töltik ki.

A szabálysértés továbbfejlesztése összefügg a bírságolás intézményének átfogó felülvizsgálatával, hangoztatta Fonyó Gyula. Sok a bírságolásra feljogosított szerv, sok a bírságolással fenyegetett cselekmény, szélsőséges gyakorlat tapasztalható a bírságpolitikában a különböző szervek részéről, kialakulatlan az egységes szabálysértési statisztika, tisztázásra várnak a jogi személy bírságolásának, a feljelentések fegyelmi útra terelésének kérdései — sorolta a gondokat a hozzászóló. Sok kérdés egy korábban működött Kihágási Tanács keretében megoldódott, ilyen szervezet működtetése ma is eredménnyel járna, vélte Fonyó Gyula.

Farkas Ferenc, a Pénzügyminisztérium Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokságának osztályvezetője a szabályozás és elbírálás problémáit a *vám- és devizaszabálysértésekre vetítve* elemezte. Hangsúlyozta, hogy az elméleti kérdések tisztázásának rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít, megjegyezte ugyanakkor, hogy a pénzügyi bűncselekmények tekintetében eddig még soha nem sikerült a tényállások egységes jogelvek alapján történő megfogalmazása. Példaként az első magyar vámtörvény, az 1924. évi XIX. törvénycikk rendezési elveit ismertette és hozzáfűzte, hogy sem az 1961-es, sem a jelenlegi büntető törvénykönyv *nem tudott elvi alapon különbséget tenni* a társadalomra nagyobb veszélyt jelentő *bűncselekmény* és a kisebb súlyú *szabálysértés között.*

A pénzügyi bűncselekményeknél az elhatárolás gyakran valamilyen értékhatártól függ, ami viszont arra vezet, hogy a *cselekmény mi-*

nősítését az igazságügyi áruszakértő szubjektív megítélése jelentősen befolyásolja, mutatott rá Farkas Ferenc. A csempészetet ugyanis többnyire olyan árukra követik el, amelyeknek egzaktan megállapítható belföldi forgalmi értékük nincs. A szakértő különböző paraméterek és viszonyítások alapján állapíthatja meg az értéket. Ha a Vám- és Pénzügyőrség által 11—12 000 Ft-ban becsült értéket a szakértő 10 000 Ft alattira módosítja, ugyanaz a cselekmény nem bűncselekményként, hanem szabálysértésként kerül elbírálásra. Ezt a körülményt a büntetendő cselekmények osztályozása és az egyes kategóriákhoz fűződő felelősségi konzekvenciák elméleti megalapozása során jobban figyelembe kellene venni, mondotta a hozzászóló.

A továbbiakban a hozzászóló a szabálysértési felelősségnek azzal az elvével foglalkozott, amely szerint *szabálysértésért csak természetes személy vonható felelősségre.* Ennek az elvnek az érvényesítése a vámszabálysértések területén szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a jogalkalmazókat. A vámjogszabályokban előírt kötelességek elmulasztása miatti felelősség ugyanis sok személy között oszlik meg (más az áru címzettje, fuvarozója és ismét más az importőr). Ilyen körülmények között a mulasztásért valóban felelős személyt megtalálni gyakran szinte lehetetlen. Ha mégis sikerül, a felelősség érvényesítése olyan következményekkel járhat, ami ugyancsak ellentétes a szabálysértési törvény szellemével. Nevezetesen, a vállalat a bírság összegét jóval meghaladó jutalomban részesíti a megbírságolt dolgozót arra hivatkozással, hogy az a mulasztást „népgazdasági érdekből" követte el.

A felvetett és még felvethető ellentmondásokra figyelemmel Farkas Ferenc szükségesnek tartaná a pénzügyi szabálysértések területén egy elméletileg is megalapozottabb új szabálysértési törvény előkészítését. Ez megoldhatná a jelenleg szétszórtan található jogszabályi rendelkezések egységesítésének problémáját, s ezzel kiküszöbölné azt, hogy a nem jogi végzettségű szabálysértési előadóknak 7—8 különböző szintű jogszabály figyelembevételével kelljen a munkájukat elvégezni — mondotta. A szabályozás és elbírálás kérdéseinek időszerűsége összefügg e cselekmények társadalomra veszélyességének változásával, amelynek érzékeltetésére Farkas Ferenc statisztikai adatokat idézett. Eszerint 1975-ben a vám- és pénzügyőrség szervei 6436 elkövetővel szemben indítottak eljárást, 1980-ban 20 428 elkövetővel szemben; 1975-ben az eljárás tárgyát mintegy 40 millió forint, 1980-ban pedig 239 millió forint értékű áru, valuta, illetőleg adó összeg képezte.

Takács Imre, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, intézeti igazgató hozzászólásában abból indult ki, hogy az ülés napirendjére tűzött kérdések *elméleti megvilágítása* olyan jogelvek vizsgálatát igényli, amelyek nem csupán a büntetőjog vagy a büntető eljárásjog, de az alkotmányjog elvei is, sőt történeti megjelenésükben elsősorban az *alkotmányjog alapelvei* voltak. Történeti megközelítésben a polgári alkotmányossági eszmék megjelenése elsősorban a jogforrások oldaláról hozta felszínre az ellentmondásokat (nullum crimen sine lege). Montesquieu hatalommegosztási elmélete még elviselheti a közigazgatás útján gyakorolt büntető joghatóságot, mert ez nem jelent valóságos ellensúlyt az igazságszolgáltatással szemben, nem korlátozza annak függetlenségét, nem befolyásolja a bíróságok tevékenységét és indokolható azzal, hogy sem az alkotmánybíróság, sem a közigazgatási büntetőbíróság nem helyezhető el az egységes bírósági szervezetben — magyarázta a hozzászóló.

A kapitalista termelési mód kibontakozása, a jogállam fikciójának megjelenése az, amely egész sor ellentmondást hozott a felszínre, mutatott rá Takács Imre. Emlékeztetett arra, hogy a polgári fejlődés kezdeti szakaszában még az állam büntető hatalma a legerősebb és leghatékonyabb állami funkció. Az állam organizatórius funkciója, a közigazgatás csak a modern nagyiparnak a megjelenésével válik sokrétű állami tevékenységgé és mint szervezet, fejlődik sajátos szakapparátussá. Ezzel egyidőben megjelenik a jogállamiság eszménye, az a követelmény, hogy az állam közhatalmi funkciójának kifejtése során tartsa tiszteletben a törvényeket, és ha ezt nem tenné, az állampolgárnak álljanak rendelkezésére a szükséges jogi eszközök törvényes jogainak megvédésére. A jogállam azonban nem maradhat meg az egyén jogainak garanciáinál, kénytelen a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyában is alkotmányos garanciákról gondoskodni.

A közigazgatás bírói joghatóságával kapcsolatban a jogállamiság gondolata az ellentmondások egész sorát hozza felszínre. Ezeket kellene feloldaniok azoknak a törvényeknek, amelyek éles határvonalat kívánnak húzni a közigazgatási úton ellátott bíráskodás és a bíróság útján gyakorolt büntető joghatóság között. Az ellentmondások részben átörökítődtek, sőt mai problémáink a megváltozott társadalmi feltételek folytán még bonyolultabbak. A közigazgatási büntetőjog problematikája itt a történetileg ismétlődő elméleti érvek és gyakorlati nehézségek felszínre hozásával a téma élesebb exponálását teszi lehetővé.

A büntetőjogászok hajlamosak leszűkíteni a kérdést a büntetőjog oldaláról történő megközelítésre, állapította meg a továbbiakban Takács Imre. Pedig olyan szemléletre van szükség, folytatta, hogy a büntetőjog anyagi jogi és eljárási garancia-rendszerét nem feledve vizsgáljuk a közigazgatási jogalkalmazás büntető jellegét. Ebben az esetben érzékelhetővé válik, hogy az államigazgatás túlnyomórészt szervező tevékenységet végez, s tevékenységének az egészhez képest nagyon szűk területe a szabálysértési eljárás. Mégis ez a kisebb arány sem homályosíthatja el, hogy az alkotmánynak az igazságszolgáltatásra vonatkozó alapelvei korlátozottan érvényesülhetnek és alkotmányossági aggályok merülnek fel a jogi szankciók közigazgatási úton történő érvényesítésével kapcsolatban. *Az igazságszolgáltatás egysége, a kizárólag bíróságok útján gyakorolt igazságszolgáltatás elve* ma csak abban a mértékben tekinthető megvalósultnak, amilyen mértékben az igazságszolgáltatás fogalmát szigorúan a bírósági eljárás keretében gyakorolt büntető joghatóság körére szűkítjük. Az

államjogtudomány az így jelentkező problémakört a „quasi igazságszolgáltatás" fogalmának használatával érzékelteti. Ebbe soroltuk a munkaügyi és a gazdasági döntőbizottságok ítélkező tevékenységét is 1972-ig mondotta a hozzászóló, amikor is az alkotmányozás e területek jogvitáinak elbírálását igazságszolgáltatási funkciónak minősítette és ennek megfelelően beépítette az egységes bírósági szervezetbe.

A szabálysértések területén az történt, hogy az új büntető törvénykönyv nem elméleti, hanem gyakorlati megfontolásokból korlátozta magát, mutatott rá Takács Imre, és a jogalkotó növelte a szabálysértési tényállások számát, újabb területeket engedve át a szabálysértési hatóságoknak. Nem a törvényi szabályozás bírálata a célunk, hangsúlyozta a hozzászóló, hanem elméleti megközelítésben annak feltárása, milyen kérdésekben szükséges fokozottabb eljárási garanciák megteremtése a szabálysértési eljárás keretében, esetleg a jogorvoslati szakban a bírói út megnyitása, vagy annak megállapítása, hogy milyen kérdésekben szükséges visszalépni és újból bírósági hatáskört megállapítani.

Békés Imre, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi docense az anyagi büntetőjognak és alkalmazásának, a büntető eljárásjognak az oldaláról közelítette meg a kérdéseket. A büntetőjog és a szabálysértési jog általános részének összevetése alapján úgy tűnik, vélte, hogy a büntetőjog fogalomrendszere, eszközei és intézményei a szabálysértésekre is hatályosulnak. Példálózva idézett a két anyagi jog általános részének egyes fejezeteiből, amelyek elnevezésükben azonos jogintézményeket szabályoznak. A hasonlóság, amely az anyagi jog intézményeit jellemzi, már nem mondható el az eljárásjogi rendelkezésekről, mutatott rá. A kétféle eljárás szabályainak egybevetéséből kiderül, hogy a büntetőeljárásalapelvei a szabálysértési eljárásban nem, vagy legalábbis másként érvényesülnek. Lényegében véve hiányoznak a büntetőeljárási garanciák a szabálysértések elbírálásánál. Azután jogi végzettséggel nem rendelkező szabálysértési előadók olyan jogi kérdésekben döntenek, mint a jogos védelem, elévülés, halmazati büntetés stb. Voltaképpen itt nem is igazságszolgáltatásról, hanem jogszolgáltatásról van szó. Kérdés, hogy ez baj-e, *hibája-e az eljárásnak, hogy nélkülözi a garanciákat.* A válasz *nem,* és nemleges válaszát a felszólaló azzal indokolta, hogy a büntető anyagi jogi szabályok látszólagos jelenléte ellenére, a büntetőjogi fogalmak értékesítésé ellenére a szabálysértési eljárás nem „tétre megy".

A kétféle anyagi jog párhuzama azonban arra int, hogy a kétféle eljárás ilyen nagymérvű különbségeit csak általában véve helyeseljük és különbséget tegyünk a szabálysértéssé nyilvánított cselekmények között, magyarázta a felszólaló. A szabálysértések heterogének, a szabálysértési anyagi jog területe nem egységes. Ezért az eljárás sem lehet egységes. A büntetőjogi fogalmak érvényesítése abban a körben indokolt, amelyben „kis büntetőjog"ról szólhatunk, vélte a felszólaló. Az e körbe vonható *„prekriminális" szabálysértéseket* részben azért, mert elzárással is fenyegetettek, részben, mert bizonyos körülményekre tekintettel (pl. értékhatár) könnyen vétséggé alakulhatnak át, *bírói útra kellene terelni.* Ezeket, úgyszintén a *deviza- és vámszabálysértéseket,* továbbá a súlyosabb (nem helyszíni bírságot igénylő) *közlekedési szabálysértéseket szabálysértési bíróságnak kellene,* megfelelő eljárási garanciák szerint *elbírálnia,* javasolta a hozzászóló. Az összes *többi* szabálysértés olyan, amelyre a büntetőjog fogalomrendszerét felesleges fenntartani, mondotta Békés Imre, hozzátéve, hogy ezeket továbbra is *tanácsi-igazgatási hatáskörben* indokolt az elbírálás szempontjából tartani.

Szűk László, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi adjunktusa kifejtette azt a véleményét, hogy a „közigazgatási büntetőjog" kifejezés a kisebb súlyú cselekmények szabályozásával és elbírálásával kapcsolatban nem helyénvaló, a *közigazgatás nem gyakorol büntetőhatalmat.* Kétségtelen, hogy állami szankciót közigazgatási hatóságok is alkalmaznak, mondotta, ám ez nem indokolja azt a következtetést, amelyet csupán a szabálysértési joganyag „fedez", hogy ez a tevékenység a büntetőhatalom gyakorlásával egyet jelentene. A büntetőhatalmat akkor gyakorolják — éspedig kizárólag a bíróságok —, amikor a büntetőeljárás rendjén a büntető anyagi jog rendelkezései alapján keletkezett jogviszonyokat realizálják. A felszólaló véleménye szerint nem látszik célszerűnek a büntetőjogi felelősséget a közigazgatási hatóságok tevékenységével kapcsolatba hozni. Ellenvetésével Szűk László nem kívánta azt az álláspontot gyengíteni, amely szerint a közigazgatási hatóságok érintett eljárását garanciális meggondolásokból indokolt „finomítani". Példaként a becsületsértés szabálysértését említette, amelyre a jog elmulasztotta a sértettnek biztosítani a perorvoslat lehetőségét.

Hangsúlyozta a felszólaló, hogy a büntetőjog és a közigazgatás közötti összefüggés ténye vitán felüli. Utalt a *keretdiszpozíciókra,* ahol a büntetőjogviszony aktuális terjedelmét *igazgatási aktusok határozzák meg.* Az igazgatási aktusoknak ez a jogmódosító szerepe sem alapozza azonban meg a közigazgatási büntetőjog kifejezés használatát, mondotta. Ám a keretdiszpozíciók kitöltése kapcsán érdemi vizsgálatokat követel az a jogirodalomban már hangot kapott felismerés, hogy az állami szervek gyakran nem tudják, keretdiszpozícióhoz kapcsolódó rendelkezést adnak ki.

Szűk László felhívta a figyelmet arra, hogy a kutatási téma felöleli a Minisztertanácsnak az 1974. évi 24. sz. tvr.-ben megállapított jogosultsága beható vizsgálatát. Mint mondotta, a jogirodalom még mindig adós annak a sajátos rendelkezésnek az érdemi magyarázatával, amely szerint *miniszertanácsi rendeletben vagy határozatban is kimondható* annak megállapítása, hogy valamely *jogszabállyal ellentétes cselekmény már meglevő büntető vagy szabálysértési rendelkezés alá esik.*

Papp László, az Államigazgatási Főiskola docense a dekriminalizáció következményeinek elemzése köré építette mondanivalóját. A büntetőjogi kodifikáció nagy fejezetének lezárásával, 1978—79-ben, a *dekriminalizáció eredményeképp-*

pen újabb bűncselekményi tényállások váltak szabálysértéssé. Egy évtizeddel ezelőtt aligha gondoltuk, állapította meg a felszólaló, hogy szabálysértés lesz a becsületsértés és a magánlaksértés alapesete, a tulajdon elleni szándékos szabálysértések értékhatára 1000 Ft-ra emelkedik, és nem keletkeztet büntetőjogi felelősséget a gondatlanságból, akár könnyű testi sértést okozó közúti baleset megvalósítása. A szabálysértési jogban *a kriminogén tartalmú szabálysértések száma* tehát szaporodott, anélkül azonban, hogy a jogalkotó új eljárási garanciákat adott volna e cselekmények elbírálására. Sőt, a jogalkotói intenció éppen a tárgyalás nélkül hozandó határozatok számát igyekszik növelni a szabálysértési eljárásban.

A büntető anyagi és eljárási jog súlya és garanciái mellett a *szabálysértési jog* elnagyolt általános részével és eljárási jellegzetességeivel *szinte súlytalanná válik*, miközben a bűncselekményi és a szabálysértési alakzatot adott esetben egy forint is elválaszthatja egymástól, állapította meg a felszólaló. Külön vizsgálódás tárgya lehetne, folytatta, hogy az a cselekmény, amely a bíróság számára „bagatell ügy", az a szabálysértési jogban a legsúlyosabbak közé tartozik. Ez az értékelés tükröződik a büntetéskiszabási gyakorlatban.

A felszólaló véleménye szerint a *szabálysértési hatóság* a kriminogén tartalmú szabálysértések elbírálásával *igazsgszolgáltatási tevékenységet végez* egy gyors és processzuálisan egyszerű eljárásban. Igazságszolgáltatást, mert a tényállás felderítése után a szándékosan vagy gondatlanul cselekvő elkövetőt, társadalomra kisebb mértékben, de veszélyes és jogellenes magatartása miatt büntetéssel sújtja. A pénzbüntetés és a pénzbírság, valamint a szabadságvesztés és az elzárás között nem minőségi, hanem csupán mennyiségi (tartambeli) különbséget láthatunk.

Csak egyetérteni lehet azokkal, mondotta Papp László, akik a dekriminalizáció elfogadása mellett és annak mintegy „ellensúlyozására", eljárási garanciákat is várnak a szabálysértési jogban. Felmerülhet a szabálysértési jog hátrányok körének bővítése is, a járművezetéstől eltiltással és a foglalkozástól való eltiltással. A szabálysértési jogalkalmazás (büntetéskiszabás-bírságpolitika) egységét nem segíti az a körülmény, hogy a szabálysértések elbírálására sokféle szerv jogosult, és nincsen a hatóságoknak közös elvi Irányító szerve, mutatott rá a felszólaló.

Felszólalásában Papp László kitért a szabálysértések másik nagy csoportjára is, a kriminálisan színtelen *„állampolgári engedetlenségek"*-re, amelyek az állami szervek által kibocsátott államigazgatási tárgyú normatív aktusok érvényesülését zavarják. Nyilvánvaló, mondotta, hogy ezek *elbírálásához nem kívánhatunk új eljárási garanciákat*, nem szorgalmazzuk a „bírói út" lehetőségét stb.

Borsány Ildikó, a Rendőrtiszti Főiskola adjunktusa a közigazgatás büntetőjog-alkalmazói funkcióját a közigazgatási szervek azon tevékenységének a körében helyezte el, amelyet *jogviták eldöntése* jellemez. A közigazgatás bíráskodási, quasi igazságszolgáltatói tevékenysége nem szűkíthető le arra a területre, amely a büntető igazságszolgáltatáshoz kapcsolódik, mondotta. Hiszen a közigazgatás jogalkalmazói tevékenysége képes ellátni más jogágak (polgári jog, családjog, földjog stb.) jogérvényesítő funkcióját is. Ez pedig az igazságszolgáltatás polgári, családi stb. ügyszakának munkájához, nem a büntető, hanem a polgári igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó terület. El kell ismerni, állapította meg a felszólaló, hogy a tipikus, *hatósági jogalkalmazás mellett létezik* a közigazgatásnak egy atipikus jogalkalmazói tevékenysége is: típusában a bírói jogalkalmazáshoz hasonlító, *juriszdikciós és ezért atipikus közigazgatási jogalkalmazás.*

Amikor például tanácsi szakigazgatási szerv dönt bírtokháborítási ügyben a polgári jog szabályait alkalmazva, vagy gyámhatóság hoz határozatot gyermek láthatási ügyben a családi jog szabályai alapján, akkor olyan tevékenységről van szó, amely a jogérvényesítés egyszerűsítését és gyorsítását szolgálja és amelynek többé-kevésbé sikeres ellátását a gyakorlat bebizonyította. Nem feledhetjük azonban, folytatta Borsány Ildikó, hogy az *államigazgatási szervek* ebben a körben, e szervezeti megoldás keretében *egyértelműen igazságszolgáltatási funkciót valósítanak meg.* A szabálysértési jog tehát nem az egyetlen jogterület, amelynek alkalmazása a „quasi igazságszolgáltatás" fogalmának továbbélését indokolja, ezért a fejlődés lehetőségeit és szükségességét vizsgálva, komplexen kell e jelenséget értelmeznünk, mutatott rá Borsány Ildikó.

Rácz Attila, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa felvetette, hogy a cselekmények súlybeli különbségeinek érzékelése, mint vizsgálódási szempont mellett nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az igazgatásban ismeretesek olyan *bírságolási formák*, amelyek a szabálysértésért kiszabható bírságösszeg többszörösének az alkalmazását teszik lehetővé, és amelyek összegszerűségükben büntetőjogi büntetésként sem enyhe szankciót képviselnek. Kérdés, hogy a különböző felelősségi formák között ezért lehet-e összehasonlítást tenni.

Rácz Attila jogtörténeti adatokkal igazolta, hogy az európai országokban a közigazgatási büntetőjog már régen kialakult azokra a büntetendő cselekményekre, amelyek a burzsoá büntetőjogi kodifikációk után is közigazgatási hatáskörben maradtak. E szankcionált magatartás-szabályok büntetőjogi minősége a szocialista társadalmi rendszerű országokban általában vitássá vált, és nem egyedülálló e jogterületnek igazgatási jogként való felfogása sem. Szembe állítható ezzel a felfogással a tény, hogy más jogágak szabályainak alkalmazása tekintetében sem kizárólagos a bírósági hatáskör. Igazgatási szervek polgári jogi, családjogi, mezőgazdasági jogi szabályok alkalmazásával jogvitákat döntenek el, és senkinek nem jut eszébe, hogy igazgatási jognak nevezze a polgári, családi, mezőgazdasági stb. jognak azt a részét, amelyet igazgatási szerv alkalmaz, mutatott rá a felszólaló. Az igazgatási jogalkalmazás e válfajának a bírói jog-

alkalmazással való rokonságát juttatja kifejezésre a jog, amidőn lehetővé teszi, hogy az eljárás a bíróság előtt folytatódjék (pl. birtokperben). A bírói út megnyitása az effajta ügyekben hazai jogunkban sem ritka, a szabálysértési jog azonban kivétel. A szabálysértési határozat ellen bírósági jogorvoslat lehetősége intézményesen kizárt, mondotta Rácz Attila és hozzátette, hogy a hazai megoldás példa nélkül való a szocialista országok jogrendszerében.

Horváth Anna, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a napirenden levő valamennyi kérdés megválaszolása előtt tisztázni szükséges: a szóban forgó jogterület két, egymástól teljesen különböző cselekménycsoportból tevődik össze. Akár közigazgatási büntetőjogról, akár szabálysértési jogról szólunk, a kihágásoknak, illetőleg a szabálysértéseknek két csoportja különíthető el. Egyfelől a büntetőjogi büntetéstérdemlőség fokát el nem érő, a bűncselekményeknél kisebb társadalmi veszélyességű *kriminális szabálysértések*, másfelől az *igazgatásellenes cselekmények*, az igazgatási szabályok megszegéséhez szankciót fűző szabálysértések. Behatóbb vizsgálódás nélkül is nyilvánvaló, hogy előbbiek a büntetőjoghoz, utóbbiak az államigazgatási joghoz állnak közelebb.

Noha mindkét csoportba tartozó cselekmények szabályozásával és elbírálásával kapcsolatban felvethetők ugyanazok a problémák, a megoldás útját alapvetően eltérő irányban kell keresnünk, mondotta Horváth Anna. Elsősorban mégis az *eljárási kérdések* azok — fűzte hozzá —, ahol éles határvonalat kell húzni abból a felismerésből kiindulva, hogy az első csoportba tartozó szabálysértések lényegében bűncselekményi sajátosságokkal rendelkeznek, bírósági hatáskörből történő kizárásuk tehát semmiképp sem indokolható. Ezekkel a *büntetőjogias szabálysértésekkel kapcsolatban a bírói fórum* hangoztatása *alapvető követelmény*, s a konkrét szervezeti formák kialakítását illetően akár közigazgatási vagy szabálysértési bíróság felállítása, akár a rendes bíróságok szervezeti kereteinek felhasználása mellett szólhatnak érvek.

A szabálysértések másik csoportjával, az igazgatásellenes magatartással kapcsolatban az anyagi és eljárási jogintézmények továbbfejlesztésének, tökéletesítésének lehetőségeit természetesen keresnünk kell, de itt korántsem állunk szemben olyan konfliktusokkal, amelyek a hatályos jogi szabályozás alapjait érintenék, állapította meg Horváth Anna.

Fehér Lenke, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa a szabálysértési jog körébe vont cselekmények eltérő jellegzetességeinek dogmatikai konzekvenciáira, *a szabálysértés tanának kidolgozására hívta fel a figyelmet.* Úgy tűnik, mondotta, hogy a szabálysértési jog a gyűjtőmedencéje az olyan magatartásoknak, amelyeket a jogalkotó büntető szankcióval kíván fenyegetni, de amelyek a büntetőjogból kiszorultak valamilyen ok miatt, illetőleg amelyekkel szemben a büntetőjog szankciórendszere súlyossága miatt nem megfelelő. Megtalálhatók itt bűncselekményi alakzatok, a társadalmi együttélés normáit sértő egyéb magatartások, az életviszonyok legkülönfélébb területeit érintő igazgatási normaszegések stb.

A rendkívül tarka képet mutató magatartásokat a vitaülés résztvevői általában két csoportba sorolták, állapította meg a felszólaló. A cselekménytan, a dogmatika a szabálysértések világában is a cselekmények sajátosságaihoz kell, hogy igazodjék, s a kettős felosztás — kriminális szabálysértések és igazgatási szabályszegések — e tekintetben is elegendő kiindulási alap lehet. Ez azonban azt jelenti, hogy legalábbis kétféle dogmatikával kell dolgozni, s ez felveti a kérdést, *helyeselhető-e az egységes szabálysértés fogalom*, mutatott rá Fehér Lenke.

Wiener A. Imre, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szabálysértések elbírálásával a közigazgatás tőle idegen tevékenységet folytat. A *közigazgatás* közhatalmi eszközökkel végzett *szervezési-igazgatási funkció*, jogviták elbírálása pedig, s különösen büntetendő magatartások elkövetői feletti *ítélkezés az állam igazságszolgáltatási funkciója.* Ennek elméleti kidolgozása és elfogadtatása múlhatatlanul szükséges, mondotta. A közigazgatási hatóságok előtt folyó szabálysértési eljárás elvileg nem kifogásolható és nem biztos, hogy törekedni kell a szabálysértési hatóságoknak bíróságokkal való felváltására. A közigazgatási szervek szabálysértési jogalkalmazó tevékenységének helyeslése azonban együtt kell, hogy járjon e tevékenység igazságszolgáltatási, bíráskodási jellegének az elismerésével. Ellenkező esetben elsikkadnak azok a garanciák, amelyek elvileg nélkülözhetetlen velejárói a juriszdikciós jogalkalmazásnak, a bíráskodásnak. Ilyen kívánalom például a bírói függetlenségnek a szabálysértési előadókra történő kiterjesztése, mutatott rá a hozzászóló.

Nem elhanyagolhatók a *felelősségi kérdések* sem, folytatta Wiener A. Imre. Az általános részbe tartozó többi jogintézményhez hasonlóan a felelősség kérdéseit is elnagyoltan, lényegében a büntetőjogi fogalmak analógiájára szabályozza a szabálysértési jog. Hiba volna azonban, ha a szabálysértési felelősséget csupán mint valamiféle egyszerűsített büntetőjogi felelősséget szemlélnénk. Igaz, a kisebb felkészültségű szabálysértési előadóktól nem várható el, hogy az anyagi büntetőjog felelősségi tanának cizellált fogalomrendszerével dolgozzanak, de erre nincs is szükség. A szabálysértési felelősségnek sajátos tartalma van, amely kidolgozásra vár. A bűnösségi elvtől, a probatios vagy exculpatios felelősségtől kezdve a részletkérdésekig, mint pl. a kötelességellenesség tudatának tartalma, a büntetőjogi felelősség tanában kidolgozott intézmények másként, sajátosan érvényesülnek, a felelősség súlypontja más intézményekre esik stb. Mindez azt indikálja, hogy *a szabálysértés joga igényt* tarthat bizonyos fokig önálló, a büntetőjogtól függetlenített, *sajátosan közigazgatási büntetőjogi felelősségre.* Ebben a relációban van létjogosultsága közigazgatási büntetőjogról beszélni, mondotta a felszólaló.

A szabálysértési felelősség a ha-

tályos jog szerint igazgatási felelősség. Ennél a megállapításnál több azonban nemigen történt igazgatási jogunkban. Az igazgatási jogászok a büntetőjogászoktól várják, és joggal tőlük várják a szabálysértési felelősség elemeinek kimunkálását, rendszerének, tanának kidolgozását. Ezt nekünk, büntetőjogászoknak végre tudomásul kellene vennünk, szögezte le Wiener A. Imre és hangsúlyozta, itt az ideje, hogy a *büntetőjogászok sajátos feladatuknak tekintsék a szabálysértési felelősségnek,* mint közigazgatási büntetőjogi felelősségnek *a tisztázását.*

Szabó András, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője arról beszélt, hogy az elvek és a gyakorlat között feszülő ellentét, amely a közigazgatási büntetőjog problematikája kapcsán évszázados múltra tekinthet vissza, óhatatlanul felveti a kérdést: *léteznek-e jogi elvek vagy csak a történelmi gyakorlat, amely megteremti a jogelveket?* Azok a jogelvek, tételek, amelyeket a közigazgatási büntetőjogtól számon kérünk, korábbi történelmi szituáció termékei voltak. A közigazgatási büntetőjogot és a közigazgatási büntetőbíráskodást maga a történelmi gyakorlat alakította ki. Az állam büntető joghatósága érvényesítésének bizonyos esetekben ez felelt meg. A történelem jogelveket formáló ereje az, amelyen elgondolkodhatunk, amikor a szóban forgó kérdések kapcsán elvi tételekkel probáljuk ütköztetni a gyakorlatot — mondotta a hozzászóló és hivatkozott az egységes bűncselekmény, az egységes büntetőjog ideájára. A *büntetőjog egysége* szép elv, de *csak elv,* amelyre a tapasztalatok alapján nincs miért hivatkozni, mondotta.

A sokat emlegetett *garanciák a közigazgatáson belül is megteremthetők.* Felmerül, hogy amiatt kell-e a bűncselekmény címkéjét levenni bizonyos büntetendő magatartásokról, hogy nem szabálysértési bíró, hanem szabálysértési előadó szabja ki a büntetést. A büntetőjog határai mindinkább elmosódnak, szögezte le Szabó András és utalt a jogi személy büntetésére a büntetőjogban. A szabálysértési jog büntetőjogtól történő elválasztása, a büntetőjog megosztottságának, a közigazgatási büntetőjog létezésének tagadása olyan elv — a büntetőjog egységének elve — védelmében történik, amely már csak az ideák világában létezik. Arra kell törekednünk, hogy a *büntetőjog egységének hiánya ne vezessen a garanciák hiányára* semmilyen területen — jelölte ki a jog reális feladatait a hozzászóló.

Szabó András a továbbiakban felhívta a figyelmet, hogy a *kisebb súlyú cselekményeket* nem csak vertikálisan, de *horizontálisan is vizsgálni szükséges.* A garanciák érvényesítése, a felelősségi szabályok jogági elhelyezése, és a többi frekventált kérdésben a vélemények ütköztetése a vertikális szemléletet állítja előtérbe. Fölfelé a büntetőjogba, vagy lefelé, a közigazgatási jog irányába lépve kell-e a továbbfejlesztés lehetőségeit keresnünk — erre sorakoztatott fel érveket és ellenérveket a vitaülés. A *„kisbűncselekmények",* de különösen az *„engedetlenségek" kategóriájába sorolt cselekmények* típusait azonban érdemes közelebbről is elemzés alá vonni, mert ezek *nem homogének.* A *szakigazgatási ágazatokban* kiadott normák szabálysértési szankcióval védett egyes csoportjai *sajátos arculatúak.* Bár az alapkérdés a büntetőjogi vagy szabálysértési felelősség és az ehhez kapcsolódó eljárás, a sajátos arculat ezen belül is számos variációt tesz lehetővé és szükségessé. A szankcionálás lehetőségeit kutatva, a cselekményeknek igazgatási ágazatok szerinti vizsgálata kaput nyit nem a büntetőjog felé, hanem az ellenkező irányba, a közhatalmi igazgatáshoz nélkülözhetetlen kényszerítő szankciók irányába. Ezek a *rendészeti eszközök* gyakran hatékonyabban biztosítják az igazgatási normák érvényesülését, gyakran feleslegessé teszik a szabálysértési szankciót, gyakran pedig a szabálysértési felelősség feltételeinek meghiúsulása miatt van rájuk praktikusan szükség.

A szabálysértések horizontális vizsgálata ráirányítja a figyelmet a *büntetőjogi szempontú elhatárolás,* a kisbűncselekmények-engedetlenségek csoportosítás *relativitására* is, folytatta a hozzászóló. Hiszen az *igazgatási szabálysegéshez* szankciót fűző szabálysértésekhez szorosan *tapadnak bűncselekményi tényállások,* s ez nem feltétlenül az anyagi jogi szabályok, de a *felelősségre vonás* szervezeti-eljárási módozatainak szorosabbra fűzése, kereteinek *egységbe foglalása* irányába kell, hogy hasson, mondotta Szabó András.

Máthé Gábor, a vitaülés elnöke, saját véleményének kifejtése mellett a vitában elhangzottakat is összegezte. A *kisebb súlyú cselekmények jogi szabályozásának* évszázados dilemmája, a közigazgatási büntetőjog és a szabálysértési jog közötti választás *lehetősége leegyszerűsítve* egy *ellentétpárban* fejezhető ki, mondotta. Az ellentétpár egyik tagja az, hogy a kihágás a büntető anyagi jog része, elbírálása bírósági és közigazgatási hatáskörben történik. A másik állítás pedig, hogy a közigazgatás, posztulátumok szintjén a büntetőhatalom gyakorlásából ki van rekesztve.

Az anyagi jogi egység és az eljárásban a cselekmények szerinti megosztottság, értelemszerűen a bűncselekmények további — minőségi — osztályozását felvállaló elméletek térhódításához vezetett. A burzsoá büntetőjogi elméletek a veszélyeztetési koncepciónak, a jogtárgy tanának, a materiális jogellenesség tanának felhasználásával elvezettek a büntetőjog — kihágási jog kettősségének tudományos megalapozásához. Eszerint a kihágás *rendbontó közigazgatásellenesség,* amely a bűntetthez hasonlóan *jogellenes.* A közigazgatásellenesség egyben a közigazgatási büntetőjogba tartozó cselekményeket jellemző *materiális* ismérv. A büntetőjog materiális eleme *társadalomra veszélyességet* hordoz, de ez a kihágásoknál olyan csekély mértékű, hogy a *közigazgatásellenességben* feloldható. A *közigazgatásellenesség* tehát egyfelől a kisebb fokú *társadalomra veszélyesség szinonimája,* másrészt pedig a *közigazgatás működésének rendjét akadályozó,* veszélyeztető *cselekményeknek* az előbbivel *azonos mértékű* kifejezője.

Az ellentétpárban kifejeződő dilemmát tehát a burzsoá jog a közigazgatási büntetőjog tudományos teóriájának kidolgozásával próbálta kiküszöbölni. Ebből a továbbiakra nézve *két általánosító*

következtetés adódik. Az egyik az, hogy a kihágás természetű cselekmények szabályozása még az anyagi jogi különválasztás esetében sem függetleníthető a büntetőjogi dogmatikától. A másik következtetés az előző folytatása: így a büntetőjog szellemképévé alakított közigazgatási büntetőjog sem más, mint a közigazgatás büntetőhatalmának pragmatista igazolása.

Az állami büntetőhatalom problematikájával kapcsolatban Máthé Gábor utalt a bevezető előadásra, amely a társadalomra veszélyesség szerint különböző cselekmények büntetendőségének követelményéből: az anyagi büntetőjogi egység — bírói út, és a büntetőjogon kívül helyezés — igazgatási út alternatívát vezeti le. Igaz az, hogy a szocialista jogi megoldás az utóbbit választva, a szabálysértés intézményével radikálisan oldotta meg a szabályozást, mondotta Máthé Gábor. Vitathatónak tartotta azonban azt a megállapítást, hogy *a szabálysértési jogra vonatkozó felfogás egészében elvetette volna a közigazgatási büntetőjog gondolatát.* Tény, hogy a szabálysértési jog a büntetendő cselekmények egy részét ab ovo leválasztja a büntetőjogról. Ez az elkülönítés azonban *nem járt* az attól való függetlenedéssel, hangsúlyozta.

A *kihágás szabálysértéssé válásához* az a jogalkotói felfogás vezetett, magyarázta Máthé Gábor, amely a *bűntett-vétséget azonos társadalomra veszélyességgel* ruházta fel és ezzel *egységes bűntett fogalmon* nyugvó *anyagi büntetőjogot teremtett.* Ehhez szükségszerűen társult az a nézet, hogy a kihágás nem nélkülözhetetlen büntetőjogi kategória, és ezzel szabad utat kapott e cselekmények degradálódása szabálysértéssé. *A szabálysértés tehát az egységes bűntett fogalom eredménye,* s legfeljebb in nascendi létezett tisztán a kirekesztett cselekmények igazgatási út képletben. A „lombik" megosztást a gyakorlat rövidesen meghaladta, sőt a szabálysértések egy része elzárásbüntetéssel is sújtható lett. A büntető anyagi jog differenciálódása ismét oda-vissza átrendeződéssel járt. A kölcsönös viszony mesterséges megszüntetésének kísérlete fiaskót vallott. Ez az objektív törvényszerűség tanulságul szolgálhat a jelenben nem is elszigetelt nézet képviselőinek, akik az igazgatásellenes cselekmények — igazgatási út — pénzbírság, és a kisbűncselekmények — büntetőjog — bírói út következetes szétválasztását hirdetik, figyelmeztetett a hozzászóló.

A szabályozástörténet további áttekintése alapján Máthé Gábor azt a következtetést vonta le, hogy az 1968. évi I. törvény (Sztv.) a *bűncselekményekhez viszonyítást vette alapul.* Ezt egyértelműen példázza a kódexnek a vitában is többször hivatkozott általános része. A kódex preambuluma ugyan utal arra, hogy a *szabálysértés nem büntetőjog,* hanem önálló jogterület. De a *társadalmi együttélési szabályokba ütköző* szabálysértési cselekmények nem mások, mint a *bűncselekmények* kisebb súlyú alakzatai, a kriminalitás határán mozgó cselekmények. Az Sztv. harmadik részében, tehát a törvényben történő elhelyezésük a Btk.-tól elválasztottan, de attól vonatkozó részeiben tartalmilag nem függetlenítve, önmagáért beszél. A büntetőjoghoz történő viszonyítást a *felelősség,* a *büntethetőségi akadályok,* a stádiumok félreérthetetlenül szemléltetik. Figyelemre méltó, hogy a közigazgatásellenes cselekmények sokat hangoztatott túlnyomó többsége ellenére a büntetőjogi dogmatika került adaptálásra. Így nem lehet véletlen a büntetőjogászok reagálása sem, mint az a vitában hangot kapott — mutatott rá a hozzászóló.

A *jogalkotói* döntés lényege a *szabálysértés önállóvá* válásán túl, az *igazgatási hatáskör privilegizáltsága,* egyeduralma — folytatta Máthé Gábor. A közigazgatási büntetőjog — szabálysértés jelenkori anyagi megítélése tény. Úgyszintén az is, hogy igazgatási szervek sajátos eljárásban bírálják el a cselekményeket, mégpedig a bírói út igénybevételének kirekesztésével. Így tehát továbbra is megmaradt a „dilemma" másik elméleti hiányossága: a közigazgatás büntetőhatalmának kérdésköre. Amit a múltban a „hatalommegosztási tan" a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásával percipiált, azt ma alkotmányos tétel deklarálja. Az így jelentkező problémakört pedig — mint a hozzászólásokból kiderült — a quasi igazságszolgáltatás fogalma érzékelteti. Ezzel összefüggésben Máthé Gábor egyetértett azzal, a vita során is több ízben hangot kapott előadói nézettel, amely szerint abból a *társadalmi tényből* szükséges kiindulni, hogy *az állam a büntetőhatalmát kétféleképpen:* bírói és közigazgatási szervek által *gyakorolhatja.*

Indokolt tehát a vitában résztvevők egybehangzó véleményét felkarolni, a szabálysértés intézményét a fórumrendszer és eljárás tökéletesítésével, a bírói út megnyitásának kimunkálásával és nem utolsósorban a speciális feladatra alkalmas közigazgatási bírók (békebírók) szakképzésével továbbfejleszteni. A közigazgatás komplex tudományos vizsgálata minderre igen kedvező lehetőségeket kínál — összegezte az elmondottakat Máthé Gábor.

Bittó Márta az elhangzottakat azzal egészítette ki, hogy a tanácskozás felvetette az összes vitára provokáló kérdést. Ezek megválaszolása részben a jogalkotó állásfoglalását, részben a tudomány elemző-általánosító munkáját igényli. A hozzászólások kifejezésre juttatták azt a kétségtelen tényt, hogy „lombik-tisztaságú" megoldást a jövőtől sem várhatunk. Az újabb társadalmi fejlődés a problémákat eddig is bonyolultabbá tette. Két olyan fejlődési modell áll rendelkezésre, amelyek közül egyik főleg a hibáival, másik az erényeivel mutatja a továbblépés irányát számunkra. A közigazgatás utóbbi években végrehajtott nagyarányú fejlesztése bővíti a választás lehetőségeit: kitermeli a hatósági felelősségre vonás speciális formáit, a jogérvényesítés speciális hatósági eszközeit, amelyek alternatívát nyújtanak a szabálysértési jog és felelősség köréből „kilógó" igazgatásellenes cselekményeknél a hajlékonyabb jogérvényesítésre. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Büntetőjogi és Kriminológiai Osztályán több évre szóló alapkutatások folynak a közigazgatási büntetőjog (vagy szabálysértési jog) problémakörében és nem véletlen, hogy ezek a kutatások a közigazgatás komplex tudományos megalapozásának és fejlesztésének kutatási programjához kapcsolódnak.

B. M.

A rehabilitáltak részére történő kártérítés törvényi szabályozása

A nyomozó és a bírói gyakorlatban, mint bármely emberi tevékenységben, sajnos, nem kizárt a hibák lehetősége. Amikor azok előfordulnak, felmerül az olyan állampolgárok vagyoni és más jogai és érdekei helyreállításának szükségessége, akik a nyomozó és a vizsgálati szervek, az ügyészség és a bíróság hivatalos személyei által foganatosított és a törvénynek meg nem felelő cselekmények eredményeként sérelmet szenvedtek. Ennek során a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1981. év május 18-án elfogadott és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1981. június 24-i ülésén jóváhagyott, „Az állampolgároknak az állami szervek és a társadalmi szervezetek, valamint a hivatalos személyek által szolgálati kötelezettségeik teljesítése során törvénysértő cselekményeikkel okozott kár megtérítéséről" szóló törvényerejű rendelet előírásait alkalmazzák.[1]

A törvényerejű rendelet hatalmas jelentőségű a személyiség jogállásának megszilárdítása, a személyi jogok védelmének fokozása szempontjából. A törvényerejű rendelet, valamint a kártérítés rendjéről szóló Szabályzat — amely a törvényerejű rendelet végrehajtását részletezi — jellemzésére elég megnevezni azok tartalmának olyan lényeges momentumait, mint pl. az állampolgárokat rehabilitáló eljárási cselekmények és a kártérítés eseteinek pontos és kimerítő jellegű felsorolása. Ide tartozik ugyanis nemcsak a vagyoni, hanem az egyéb jellegű kár megtérítésének szükségessége; a megfelelő intézmények és szervezetek kötelezettsége intézkedéseket tenni a rehabilitáltak munka, nyugdíj, lakás és más jogainak helyreállítása iránt; az ártatlannak az elítélésére, letartóztatására stb. vonatkozó adatok nyilvánosságra hozatalával okozott erkölcsi kár jóvátételének szükségessége; a vagyoni és az erkölcsi kártalanítás jogának biztosítása nemcsak a sértett részére, hanem — halála esetén — rokonai részére is. Mindezek nagyon fontos demokratikus szabályok, amelyeknek az a célja, hogy teljesen megszüntessék a törvénysértő cselekmények kedvezőtlen következményeit, visszaállítsák az ártatlanul szenvedők korábbi állapotát és lelki nyugalmát. Ezért az ilyen törvényerejű rendelet kiadása már magában is humánus, mélységesen erkölcsös aktus, amelyet a szocialista törvényesség további megszilárdítására, a szovjet életmód jogi alapjainak kiszélesítésére való törekvés vezérelt.

A törvényerejű rendelet egyes, főként a vagyoni kár megtérítésére vonatkozó rendelkezéseit az alábbiakban tárgyaljuk.

A törvényerejű rendelet 2. cikkének (1) bekezdéséből kiindulva a kár[2] okozóiként csak a nyomozó szervek, a vizsgálati szervek, az ügyészség és a bíróság hivatalos személyei szerepelhetnek. E személyeknek azonban távolról sem minden kárt okozó cselekménye vonja maga után a törvényerejű rendelet szerinti felelősséget. Amennyiben a vizsgáló vagy a bíróság elveszítette a terhelt (a vádlott) tulajdonát képező pénzügyi bizonylatot, ha a bírósági végrehajtó elköltötte a sértett javára behajtott pénzösszeget stb., akkor a hivatalos személyek cselekményeinek más állami szervek hivatalos személyei által elkövetett, jogellenesen kárt okozó cselekményekhez viszonyítva nincsen semmiféle külön sajátosságuk, s ezért azokra is a polgári jog általános szabályai, köztük a vétkes károkozásért való felelősségre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni.

Az 1981. május 18-án kelt törvényerejű rendelet nem az ilyen, hanem más nemű cselekményekért állapított meg felelősséget: olyan cselekményekért, amelyek kitűnnek különös jellegükkel és amelyeknek nagyon komoly anyagi és erkölcsi vonatkozású következményeik vannak. A felelősség az alábbiak esetében keletkezik: 1. törvénytelen elítélésért; 2. törvénytelen büntetőjogi felelősségre vonásért; 3. biztonsági intézkedésként előzetes letartóztatás törvénytelen alkalmazásáért; 4. szabálysértési büntetésként elzárás vagy javító munka törvénytelen kiszabásáért.

Mindenekelőtt azt kell megemlíteni, hogy az irodalomban felvetett javaslatokhoz viszonyítva újnak kell értékelni a törvényerejű rendeletnek azt a rendelkezését, miszerint nemcsak a büntetőeljárásban, hanem annak keretein kívül elkövetett törvénytelen cselekményekért is vagyoni felelősséget állapít meg. Hiszen nem lehet úgy tekinteni, hogy amikor a bíróság (a bíró) a büntetőeljárás megszüntetését követően adminisztratív intézkedéseket alkalmaz, azok meghozatalára a büntetőeljárás keretei között kerül sor. Még inkább nem lehet ezt állítani a szabálysértés (kisebb súlyú garázdaság, kisebbsúlyú üzérkedés szabálysértése stb.) elkövetése miatt kiszabott szabálysértési büntetés alkalmazása esetén.

Nem kétséges, hogy ebben a kérdésben a törvényhozó az egyedüli helyes álláspontra helyezkedett: az állampolgárnak okozott kárt meg kell téríteni, függetlenül attól, hogy konkrétan mi volt a károkozás forrása — büntetőjogi büntetés törvénytelen kiszabása vagy adminisztratív intézkedés törvénytelen alkalmazása. Nem lehet azonban nem észrevenni bizonyos következetlenséget a kártérítés feltételeinek meghatározásában. Amennyiben ugyanis a kárt törvénytelen elítéléssel okozták, vagyis büntetőügyben lefolytatott eljárás során, akkor azt a kárt okozó büntetőjogi büntetés nemétől függetlenül meg kell téríteni; ha pedig a kárt szabálysértési (adminisztratív) büntetés törvénytelen kiszabásával okozták, akkor a kártérítési igény csak abban az esetben és olyan feltétel mellett merülhet fel, ha a szabálysértési büntetés elzárás vagy javító munka volt.

A szabálysértési büntetések egyéb fajtáinak törvénytelen alkalmazása nem okoz-e vagyoni kárt az állampolgároknak? Például, az állampolgár miért nem jogosult a törvényerejű rendeletre hivatkozva szorgalmazni, hogy részére térítsék meg azt a munkabér-különbözetet, amely a gépjárművezetői jogosítványhoz kötött foglalkozása során elért keresete és azon alacsonyabb összegű munkabér között jelentkezik, amellyel a gépjárművezetői jogosítványtól — e speciális jogtól —

[1] A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Közlönye, 1981. 21. sz. 741. old. és 26. sz. 840. old.

[2] Itt és a továbbiakban sem szükséges a kár és a hátrány közötti nagyon finom és vitás megkülönböztetés megjelölése, a két szakkifejezést a cikkben mint szinonim kifejezést használjuk.

való törvénytelen megfosztás eredményeként volt kénytelen megelégedni? Úgy véljük, hogy a jövőben a hatályos szabályozás további tökéletesítése során biztosítani kellene a kártérítés lehetőségét a szabálysértési büntetés nemétől függetlenül mindazokban az esetekben, amikor a kár a bíróság vagy a bíró által törvénytelenül alkalmazott szabálysértési büntetés eredményeként keletkezett.

A tárgyalt törvényerejű rendelet nem tartalmaz rendelkezést a kártérítés tekintetében a bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személy törvénytelen őrizetbe vétele esetében. Ugyanakkor a törvénysértő őrizetbe vételek esetei még nem kis számban előfordulnak, és a kár, amelyet az ilyen cselekmények az állampolgároknak okoznak, nagy. Az őrizetbe vétel, amely nem ritkán 72 óráig tart (a Büntetőeljárás alapelveinek 32. cikke), az állampolgár részére háromnapi keresetének elveszítéséhez vezet,[3] néha pedig az egészségi állapot rosszabbodásával, megbetegedéssel is párosul. Az őrizetbe vett személy felügyelet nélkül maradt vagyona (ház, személygépkocsi, házi állatok stb.) megsemmisülhet, megrongálódhat vagy lopás következtében is károsodhat. Kártérítésre pedig az ilyen személy nem jogosult stb. A jövőben kívánatos kibővíteni a kártérítés alapjainak felsorolását, felvéve azok közé a törvénytelen őrizetbe vételt is.

Az 1981. május 18-án kelt törvényerejű rendelet előírja, többek között, az olyan kár megtérítését, amelyet az állampolgár törvénytelen büntetőjogi felelősségre vonásával okoztak. A büntetőeljárási törvény a „büntetőjogi felelősségre vonás" szakkifejezést a „terheltkénti felelősségre vonással" azonos, szinonim kifejezésként használja [lásd a Büntetőeljárás Alapelvei 2. cikkének (1) bekezdését és 4. cikkét]. Ugyanilyen értelme van ennek a szakkifejezésnek a Szovjetunió Ügyészségéről szóló törvényben (lásd a 3. cikket, a 23. cikk 7. pontját és a 28. cikket) és az OSZSZSZK Btk-nak 176. cikkében is. Kétségtelen, hogy a tárgyalt törvényerejű rendeletben is a terheltkénti felelősségre vonásról, mint eljárási cselekményről van szó, bár magával a büntetőjogi felelősség fogalmával, a felelősségre vonás momentumával és annak tényleges realizálásával kapcsolatban az irodalomban nincs egységes vélemény.[4]

A kártérítés elemzett alapjának sajátossága abban nyilvánul meg, hogy még feltételezve is nehéz elképzelni olyan anyagi kárt, amely közvetlenül az állampolgár törvénysértően történő terheltkénti felelősségre vonása miatt keletkezne. A terheltkénti felelősségre vonásról szóló határozat meghozatala és a gyanúsítás közlése (az OSZSZSZK Be. 143. és 148. cikkei) önmagában aligha okozhat anyagi kárt az érintett állampolgárnak. A kártérítés megjelölt alapja ebben különbözik a törvényerejű rendelet 2. cikkének (1) bekezdésében felsorolt összes többi alaptól. Látható, hogy az adott esetben a kár nem magával a törvénysértő terheltkénti felelősségre vonással, hanem az azzal kapcsolatos következményekkel okozható. Az egyik ilyen következmény lehet az előzetes biztonsági intézkedés alkalmazása a terhelttel szemben, amely lehet előzetes letartóztatás is. Amennyiben azonban a kárt ez az intézkedés okozta, akkor az önálló kártérítési alapot képez, és magától értetődő, hogy a törvényhozó nem erre az intézkedésre gondolt, amikor előírta a kártérítést a törvénytelen büntetőjogi felelősségre vonás esete vonatkozásában.

A terheltkénti felelősségre vonással kapcsolatos egyedüli eljárási cselekmény, amely a terheltnek vagyoni kárt okozhat, a hivatali állástól (beosztástól) való felfüggesztés (az OSZSZSZK Be. 153. cikke). Ebben az esetben a terhelt számára a munkabér elveszítése formájában valóban kedvezőtlen vagyoni következmények lépnek fel. Amennyiben tehát a terheltkénti felelősségre vonás, vagyis a büntetőjogi felelősségre vonás törvénytelen volt, akkor az volt az állampolgárnak az állásától való felfüggesztése is, következésképpen jogosult a kiesett munkabérek megtérítésére.[5]

Az 1981. május 18-án kelt jogszabály véglegesen megoldotta a kártérítés mértékére vonatkozó, nemrégen még vitás kérdést. Megemlítjük, hogy ezt a vitát a Polgári törvények Alapelvei 89. cikke (2) bekezdésének az a rendelkezése váltotta ki, miszerint a megfelelő szervek a törvényben külön szabályozott *keretek között* viselnek vagyoni felelősséget. Egyes szerzők a „keretek" szakkifejezésre hivatkozva úgy vélték, hogy a Polgári törvények Alapelvei ezáltal meghatározták a felelősség mértékének szűkítését, korlátozását az állampolgárnak okozott kár tényleges mértékéhez viszonyítva.[6] Mások pedig, ellenkezőleg, azt állították, hogy a tárgyalt esetekben nincs sem jogi, sem logikai alap a korlátozott felelősség megállapításához, az okozott kár teljes megtérítése általános elvétől (a Polgári törvények Alapelveinek 88. cikke) való eltéréshez. Bármiféle kísérletek ezen a területen (a kártérítés maximális végösszegének megállapítása, a tényleges kár összege meghatározott százalékának megállapítása stb.) nem a létező jogi szabályokon, hanem önkényes értelmezésen, önkényes belátáson fognak alapulni, ami pedig csak az állampolgárok jogainak csorbításához vezethet.[7]

[3] A szúrópróbaszerű kutatások azt mutatták, hogy a vállalatok, intézmények igazgatóságai az őrizetben töltött napokat úgy tekintik, mint igazolatlan mulasztást és munkabért arra az időre, természetesen, nem fizetnek. *Bezlepkin*, B. T.: Az állampolgárnak a bíróság és a vizsgálati szervek által okozott kár megtérítése. Moszkva, 1979. 30. old.

[4] Ld. pld.: *Karneeva*, L. M.: A büntetőjogi felelősségre vonás. Moszkva, 1971. 3—25. old.; *Motovilovker*, J. O.: A szovjet büntetőeljárás tárgya. Jaroszláv, 1974. 25—34. old.; *Bagrij-Sahmatov*, L. V.: A büntetőjogi felelősség és a büntetés. Minszk, 1976.; *Zeleneckij*, V. Sz.: Az állami vád megindítása a szovjet büntetőeljárásban. Harkov, 1979. 86—98. old.

[5] Alá kell húzni, hogy kártérítésre az 1981. május 18-án kelt törvényerejű rendelet alapján csak abban az esetben kerülhet sor, ha a terhelt állásától való felfüggesztése a vizsgáló által hozott, az ügyész által jóváhagyott indokolást tartalmazó határozattal történt. Az OSZSZSZK munkatörvénykönyve 38. cikkének (1) bekezdése éppen az ilyen esetre vonatkozik. Amennyiben pedig a vállalat, intézmény igazgatósága a dolgozót a vele szemben alkalmazott büntetőjogi felelősségre vonás tényére hivatkozva, saját kezdeményezése alapján függeszti fel állásától, akkor a felfüggesztés ilyen indok alapján törvénysértő és a kényszerű mulasztás idejére járó munkabér megtérítése az általános szabályoknak megfelelően történik (Az OSZSZSZK Munkatörvénykönyvének 214. cikke.).

[6] Ld. pld.: *Szobcsák*, A. A.: Kártérítési kötelezettségek. „A személyi, érdekek polgári jogi védelme" c. könyvben. Moszkva, 1969. 187. old.

[7] Ld. pld.: *Szavickij*, V. M.—*Flejsic*, E. A.: A nyomozó és a vizsgálati szervek, az ügyészség és a bíróság hivatalos személyei által okozott kárért való vagyoni felelősségről. Szovjet állam és jog. 1966. 7. sz. 14—15. old.

Amikor a Szovjetunió Alkotmányának tervezetét össznépi megvitatásra közzétették, akkor a tervezet 58. cikkelyének (3) bekezdése, amely az állampolgároknak a kártérítéshez való jogáról rendelkezik, még tartalmazta azt a korlátozó utalást, hogy a kártérítésre a törvény által megállapított keretek között jogosultak. Azonban a tervezetre beérkezett észrevételek elemzésének eredményeként szükségesnek tartották ezt a korlátozást kiiktatni és az 58. cikkely (3) bekezdésének normája ilyen formában, korlátozó rendelkezés nélkül került felvételre a Szovjetunió Alkotmányának hatályos szövegébe.

Ez a törvényhozó akaratának valódi irányát illetően minden kétséget kiküszöböl. A jogi megoldást mégis csak az 1981. május 18-án elfogadott törvényerejű rendelet hozta meg: a törvényerejű rendelet a Szovjetunió Alkotmánya 58. cikkelye (3) bekezdésében foglalt rendelkezés értelméből kiindulva előírta az okozott kár *teljes mértékben* történő megtérítését. Ilyen módon a Polgári törvények Alapelveinek 88. cikkében megfogalmazott általános szabály kiterjesztést nyert a kártérítés speciális eseteire is.[8]

Ugyanakkor egy másik kérdésben a törvényerejű rendelet kivételt tett az általános szabály alól, de ismét csak az alaptalanul kárt szenvedett állampolgárok érdekeinek védelmében. Amint ismeretes, a vagyoni felelősség rendszerint csak a vétkes károkozás esetében lép fel (az Alapelvek 88. cikke). Egyes esetekben azonban a felelősség a kár okozójának vétkességétől függetlenül is bekövetkezik. Ma már az ilyen esetek közé tartozik annak a kárnak a megtérítése is, amelyet a nyomozó és a vizsgálati szervek, az ügyészség és a bíróság hivatalos személyeinek törvénysértő cselekményeivel okoztak.

Az állampolgár kártérítés iránti jogosultságának elismeréséhez nem szükséges, hogy a kárt okozó cselekményeket szándékosan vagy gondatlanul kövessék el: elégséges megállapítani az okozati összefüggés fennforgását a kártokozó cselekmények és a bekövetkezett kár között. Az ártatlan állampolgár számára, akinek vagyoni jogai a törvénytelen elítélés, büntetőjogi felelősségre vonás, előzetes letartóztatás vagy a szabálysértési büntetés törvénytelen alkalmazása miatt sérelmet szenvedtek, teljesen közömbös, hogy a kárt okozó cselekménynek az alanyi oldal szempontjából milyen volt a jellege. Az államnak az okozott kárért való felelőssége mindezekben az esetekben vagyoni és jogi biztosíték jelentőségével bír.

Az okozott vagyoni kár csak egy körülmény fennforgása esetén nem esik megtérítés alá: ha az állampolgár a nyomozás, a vizsgálat és a bírósági tárgyalás folyamán önmagát terhelő valótlan beismerő vallomással akadályozza az igazság felderítését és ezáltal elősegítette a számára kedvezőtlen vagyoni következmények fellépését [a törvényerejű rendelet 2. cikkének (3) bekezdése].

Ilyen módon tehát, a kár megtérítésének elutasításához bizonyítani kell az önterhelő hamis vallomást (самооговор), vagyis önmagát terhelő valótlan beismerő vallomás megtételét a terhelt részéről olyan bűncselekmény elkövetése vonatkozásában, amelyet a valóságban nem követett el. A terhelt a beismerő hamis vallomásért alkalmazott szankcióként — az utólagos rehabilitás ellenére — elveszíti a kártérítéshez való jogát.

Az ilyen szankciót elvileg igazságosnak kell tekinteni. Az érintett személy tudatosan választotta a megtévesztést: tudva, hogy tévedésbe ejti az eljáró állami szerveket, terméketlen és felesleges munka végzésére kényszeríti őket és ezáltal ténylegesen diszkreditálja is azokat. Önként és törvényes alap nélkül vonta magára az elítéléssel, az előzetes letartóztatással és más kényszerintézkedések alkalmazásával elkerülhetetlenül együttjáró hátrányokat és korlátozásokat, s ezért valamiféle kompenzálás az ilyen hátrányokért és korlátozásokért az állam részéről — amelyet ő saját maga indított a hátrányt és korlátozásokat eredményező cselekmények foganatosítására — nemcsak megalapozatlan, hanem erkölcstelen is lenne, durván ellentmondana az állam és a személyek között a szocialista társadalomban kialakult viszonyok rendjének.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az önterhelő hamis vallomás az a terhelt vallomásának, pontosabban a terhelt „beismerő" vallomásának, beismerésének válfaja. A terhelt beismerésével operálni és arra támaszkodni az ügy sorsának eldöntése során kényes és bonyolult feladat, mivel az ilyen esetekben százszorosan megnő a hibák lehetősége és veszélye. Nagyon is drága árat fizettünk annak idején a terhelt beismerése jelentőségének az elméletben és a gyakorlatban is elterjedt túlértékeléséért, mind pedig a beismerés okainak figyelmen kívül hagyásáért. Nem véletlen, hogy L. I. Brezsnyev a Szovjetunió Alkotmánya tervezetéről szóló beszámolóban szükségesnek tartotta megemlíteni azokat az éveket, amelyeket „beárnyékoltak a törvénytelen megtorlások".[9] Ezek a megtorlások pedig, amint az jelenleg már ismeretes, gyakran a megtorlásnak, repressziónak alávetett személyektől különböző módszerekkel megszerzett „beismerésen" alapultak.

Az önterhelő hamis vallomásnak mint a kártérítés elutasítása alapjának helytelen, kibővítő értelmezésével kapcsolatos esetek kizárása végett, valamint, azért hogy egyáltalán ne kerülhessen sor a terhelt ilyen vallomása valódi jelentőségének túlértékelésére (amit bizonyos mértékig elősegíthet, többek között, az a tény is, hogy az „önterhelő, hamis vallomás" mint szakkifejezés most először jelent meg szovjet jogszabályban), pontosan meg kell fogalmazni azokat a feltételeket, amelyek fennforgása esetén az önterhelő hamis vallomás megállapítottnak, bizonyítottnak tekinthető, és következésképpen a rehabilitált személy kártérítés iránti igénye elutasítható.

Úgy véljük, hogy végső soron négy ilyen feltétel van. Először is, az önterhelő hamis vallomásnak külsőleg is kifejezésre kell jutnia a terheltnek a kihallgatási jegyzőkönyvben *rögzített vallomásában.* Nem lehet önterhelő hamis vallo-

[8] A Polgári törvények alapelvei 89. cikkének (2) bekezdésében foglalt rendelkezéseknek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1981. október 30-án kelt törvényerejű rendeletével történt módosítását követően az már nem tartalmazza a felelősség „kereteire" való kétértelmű utalást.

[9] *Brezsnyev,* L. I.: A Szovjetunió Alkotmányáról. Moszkva, 1977. 18. old.

másnak vagy valamiféle hasonlónak tekinteni a terhelt egyes olyan cselekményeit (pl. a nyomok megsemmisítését, a tanúk befolyásolását, az elrejtőzés megkísérlését stb.), amelyek alapot szolgáltatnak annak feltételezéséhez, hogy a bűncselekményt esetleg ő követte el. Ezek az úgynevezett közvetett ráutaló magatartások nem lehetnek bizonyítékok, s azoknak nincs semmiféle közük az önterhelő hamis vallomáshoz, a terhelt szóban vagy írásban megtett vallomásához az általa állítólag elkövetett bűncselekményekről. Ugyanezen okból a vallomástétel terhelt részéről történő megtagadásának vagy az őt mentő körülmények általa történő elhallgatásának nincs semmi köze az önterhelő hamis vallomáshoz. Arról már nem is beszélve, hogy a terhelt a vallomástétel megtagadásáért nem tartozik felelősséggel és a vallomástétel ilyen megtagadásáért megfosztani őt a vagyoni kártalanítástól, egyenértékű lenne azzal, hogy áthárítják reá ártatlansága bizonyításának terhét. A hallgatás, a vallomástétel megtagadása az önterhelő hamis vallomás ellentéte, mivel az utóbbi aktív cselekményben fejeződik ki, mégpedig valótlan, hamis adatoknak a kihallgatás során történő közlésében, kifejezésében.

Másodszor: az önterhelő hamis vallomás megtételének szándékosnak kell lennie. Az önterhelő hamis vallomás fennforgásának elismeréséhez a terheltnél meg kell állapítani a szándékot olyan helyzet kialakítására, amelynek meg kellene győzni a vizsgálót vagy a bíróságot az ő bűnösségéről, s aminek eredményeként kerültek alkalmazásra az állami kényszerítésnek azok az eszközei, amelyek maguk után vonták a terhelt vagyoni kárának keletkezését. Ezért a terhelt szándékának megállapítása, amely önterhelő hamis vallomás megtétele útján kár okozására irányult, kizárja a kártérítésre való jogosultságot (a Polgári törvények Alapelveinek 90. cikke). Amennyiben pedig az önterhelő hamis vallomás megtételére nem szándékosan, hanem a terhelt durva gondatlansága következtében került sor (például, hamis „beismerő" vallomás megtétele a terhelt kétségbeesett zavartsága, tapasztalatlansága vagy érzelmi stressz hatása folytán), akkor ez a körülmény nem foszthatja meg őt a kártérítés jogától.[10]

Harmadszor, az önterhelő hamis vallomás eredménye csak abban az esetben szünteti meg a kártérítés iránti igényt, ha megtételére nem kényszer hatása alatt került sor. Amikor pedig a hamis beismerést erőszak alkalmazása útján vagy pszichikai kényszer légkörében, rábeszélések hatása folytán szerezték be, vagy amikor a terhelt azt a letartóztatással való fenyegetés hatására, vagy ellenkezőleg, a letartóztatás megszüntetésének, enyhébb büntetés kiszabásának ígéretére stb. tette meg, akkor az ilyen hamis önterhelő vallomás nem lehet az indoka a kártérítési igény elutasításának. Hiszen ezekben az esetekben ténylegesen nem a terhelt akadályozta az igazság megállapítását, hanem a vizsgáló vagy más hivatalos személy, aki törvénytelen eszközökkel és cselekményekkel kényszerítette őt a hamis vallomás megtételére [a Büntető eljárás Alapelvei 14. cikkének (3) bekezdése].[11]

Negyedszer: az önterhelő hamis vallomás, mint a terhelt vallomásának válfaja, egyszerű, közönséges bizonyíték. Ezért az, mint bármely más bizonyíték, gondos ellenőrzés és értékelés alá esik összességben az ügyben összegyűjtött összes többi bizonyítékkal. Az önterhelő hamis vallomás nem mentesíti a nyomozó és a vizsgálati szerveket, a bíróságot az ügy összes körülményei sokoldalú vizsgálatának kötelezettsége alól. Ha ezt nem tették meg, ha a vád egyedül csak a bűnösség hamis beismerésén alapult, akkor a későbbiek során, amikor a terheltet rehabilitálják, az önterhelő hamis vallomásra hivatkozva nem lehet őt megfosztani a kártérítés iránti jogától. Az elkövetett hiba az adott esetben nem a volt terheltnek róható fel, hanem a vizsgálónak vagy a bíróságnak, mivel passzivitást, közönyösséget, vagy önelégültséget tanúsítottak és ennek eredményeként megsértették az OSZSZSZK Be. 77. cikkében foglalt követelményeket.

Véleményünk szerint ezek azok a minimális feltételek, amelyeket meg kell vizsgálni és mérlegelni ahhoz, hogy az az önterhelő hamis vallomás esetén kizárja az állampolgár részére a nyomozó és a vizsgálati szervek, az ügyészség és a bíróság hivatalos személyei által törvénysértő cselekményeikkel okozott kár megtérítését. Az 1981. május 18-án kelt törvényerejű rendelet 2. cikke (3) bekezdésének kiterjesztő értelmezése megengedhetetlen, mivel az olyan veszélyt rejt magában, hogy észrevétlenül az ártatlanság vélelmének a bűnösség vélelmével való felcseréléséhez, a bizonyítási tehernek a terheltre történő áthárításához, a bizonyítékok — közte a terhelt vallomása — szabad, tárgyilagos értékelése elvéről való lemondáshoz vezethet. E törvényi rendelkezés gyakorlati alkalmazása során fokozott óvatosságot, maximális körültekintést kell tanúsítani, hogy a szocialista igazságszolgáltatás demokratikus alapelvei sértetlenek maradjanak.

Szavickij, V. M.

[10] Erről helyesen ld..: *Poljakova, M. F.*: A rehabilitálás vagyoni problémái a szovjet jogban. Kandidátusi értekezés ismertetése. Moszkva, 1977. 15—16. old.

[11] Az NDK büntetőeljárási törvénykönyve a terheltnek a letartóztatása után tett és maraszta ló ítélet meghozatalát eredményező hamis beismerést nem tekinti a kár megtérítését kizáró körülménynek (372. cikk). A JSZSZK büntetőeljárási törvénykönyve szerint a vádlott akkor veszíti el a kártérítéshez való jogát, ha hamis beismerő vallomással vagy más módon szándékosan mozdította elő, hogy őt elítéljék. Ez a szabály azonban nem alkalmazható, ha az elítélt kényszer hatása alatt cselekedett így [541. cikk (3) bek.].

A szovjet alkotmány és az igazságszolgáltatás egyes kérdései

1. Az igazságszolgáltatási szervezetről szóló és az eljárási szabályokat is érintő 1979. évi szovjet törvények (A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságáról, a Szovjetunió ügyészségéről, az ügyvédségről szóló törvények) részleteikben is kidolgozták azokat a változásokat, amelyek a Szovjetunió 1977. évi alkotmányában foglalt rendelkezések következtében feltétlenül szükségessé váltak. Az 1977. évi alkotmánynak az igazságszolgáltatási szervezetre és eljárásra vonatkozó rendelkezései ugyanis több lényeges kérdésben eltérnek az 1937. évi alkotmányban foglalt szabályoktól. Az igazságszolgáltatási szervezet és az eljárások törvényességét — elsősorban az állampolgárok személyi jogait — biztosító intézkedések, s emellett a szervezet és az eljárások demokratizmusát továbbfejlesztő jogalkotások tudományos elemzése mindezek következtében feltétlenül

időszerű lett. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének gondozásában megjelent a szovjet igazságszolgáltatás alkotmányos alapjait összefoglaló,[1] hozzánk most eljutott gyűjteményes munka ennek az elemző-kritikai feladatnak kíván eleget tenni.

A munka Bevezetésében a szerkesztő V. M. *Szavickij* professzor fejti ki a munka szerkesztésének szempontjait. Talán legjellemzőbb és újszerű ezek közül az, hogy a szerkesztés szakít az igazságszolgáltatás alkotmányjogi problémáinak tárgyalása során követett hagyományos rendszerrel. Nem a normarendszer szerkezetében: a jogszabályok, intézmények, a büntető és a polgári eljárás egyes szakaszainak sorrendjében vizsgálja a társadalmi fejlődés által megkövetelt jogfejlődés problémáit. Az egész munka szemléletét és — elsősorban — annak szerkezetét is az empirikus-szociológiai kutatási módszerek eredményei határozzák meg. Ennek megfelelően a munka egyes fejezetei — a bevezető részek után — az igazságszolgáltatás és a személyiség közötti kapcsolatok vizsgálatával foglalkoznak. A gyűjteményben közzétett egyes tanulmányok (pl. a hivatásos bírák és népi ülnökök körében lefolytatott) ankétokkal, statisztikai adatok felsorolásával, konkrét esetek szociológiai elemzésével tárták fel és vizsgálták meg az egyes részletkérdéseket. Az ezekből levont következtetések tehát nem csupán jogi-dogmatikai és tisztán pragmatikus megfontolásokra, hanem a jogi keretek, megoldások okait, a társadalmi haladás irányában történő továbbfejlesztését célzó társadalomtudományi elemzések eredményeire épülnek. További sajátossága a munka szemléletének, hogy az igazságszolgáltatási szervezetnek, a büntető és polgári bíróságok tevékenységének alapvető elveit az ítélkezés szabályozásának egységes, közös elemeiből vezeti le.

2. A munka I. részének címe: Az igazságszolgáltatás mint az alkotmányi szabályozás tárgya. Itt foglalkozik a munka az igazságszolgáltatás fogalmával és tartalmával, továbbá azzal a követelménnyel, hogy az igazságszolgáltatást csak a bíróságok teljesíthetik (1. fejezet, szerzője A. A. *Melnikov*), továbbá az igazságszolgáltatás alkotmányi elveinek lényegével és rendszerével (2. fejezet, szerzője I. L. *Petruhin*). Ugyancsak bevezető jellegű a munka II. része is, amely a bíróságok helyzetét vizsgálta az állami szervek rendszerében. A szovjet bírósági rendszerről és a rendszer továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozó 1. fejezet (szerzője *I. L. Petruhin)* átfogó képet ad a szovjet bírósági rendszer egész felépítéséről. A bemutatást — a teljesség igénye nélkül — néhány statisztikai adat is kíséri. Igen fontos, elvi értékű — a korábbi felfogással ellentétes — állásfoglalása szerint, hogy a szovjet igazságszolgáltatási fórumrendszer alapvető sajátossága, hogy az nem két-, hanem *háromfokú* (56. old.: elsőfolyamodású, semmitő — kasszációs és felügyeleti fokozatok). Részletes áttekintést adva a szövetségi, autonóm területi határvidéki, területi stb. bíróságok szervezeti felépítéséről, rámutat arra is, hogy az általános tagozódáson belül az egyes szövetségi köztársaságok bíróságainak szervezete, hatásköre stb. részletkérdésekben egymástól eltérő. A legmagasabb fórum minden szovjet bíróság felett a Szovjetunió Legfelső Bírósága, mint össz-szövetségi bírói szerv, amelynek jogkörét a törvény részletesen meghatározza. A katonai bíróságok legfelső fokon szintén bekapcsolódnak a SZU Legfelső Bíróságába (Katonai Kollégium, 57. old.), mert az 1977. évi alkotmány különbíróságokat nem ismer. A rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatosan a munka számos — ankétokra alapozott — de lege ferenda javaslatot is felvet.

A II. rész következő (2—5.) fejezetei a bíróságok és az államhatalmi és államigazgatási szervek, a bíróságok és az ügyészség, a bíróságok és az ügyvédség jogi helyzetét, valamint kapcsolatait vizsgálják az 1977. évi alkotmány, továbbá az ezt követően az igazságszolgáltatási szervekről hozott össszövetségi és szövetségi köztársasági tételesjogi szabályok alapján, elemezve az alkotmányi rendelkezések következtében beállott változásokat. A II. rész további szerzői M. Sz. *Sztrogovics*, V. M. *Szavickij*, I. L. *Petruhin*, A. M. *Larin*.

3. Előrebocsátottuk, hogy a munka sajátos megoldásként a III. résztől kezdve az igazságszolgáltatásnak mint társadalmi jelenségnek főbb összetevői körül csoportosítja anyagát. A III. rész címe: A bíróságok és a nép. Az egyes fejezetcímek: a szovjet igazságszolgáltatás népi igazságszolgáltatás jellege, a bírák és a népi ülnökök választása, a népi ülnökök mint teljes jogú ítélkezőbírák, az igazságszolgáltatás szóbelisége, a nemzeti nyelv használata az igazságszolgáltatásban, az igazságszolgáltatás társadalmiassága. Már a fejezet elhelyezése is jelzi, hogy a bírósági kapcsolatrendszerben a legfontosabb összetevő a nép, az állampolgárok; az egyes fejezetcímek pedig az összefüggések elemzésének sokoldalúságát mutatják. A rész egyes fejezeteit I. L. *Petruhin*, P. B. *Cincadze*, N. F. *Csisztjakov* írta.

A IV. rész (szerzői: M. Sz. *Sztrogovics* és A. M. *Larin)* az igazságszolgáltatás és a törvény viszonyával foglalkozik, bemutatva a bírói függetlenség és kizárólagos törvényi alávetettség követelményének alkotmányi rendelkezéseit. E rész főbb szempontjai ezeknek a követelményeknek az igazságszolgáltatási szervezetben való maradéktalan érvényesülését biztosító szervezeti szabályok, továbbá a törvényesség és az igazság megállapításának törvényi kötelessége közötti kapcsolatok, az igazságszolgáltatás nyilvánossága és a törvényesség követelménye közötti összefüggések elemző vizsgálata.

A munka kiemelkedő jelentőségű V. részének címe: Az igazságszolgáltatás és a személyiség. A rész mindenekelőtt a bíróságokat mint a személyiségi jogok szervezeti biztosítékát vizsgálja. A következő fejezetek ezeknek a biztosítékoknak egyes összetevőit a bírósághoz való fordulás joga és a bírói védelemhez való jog, az állampolgároknak a bíróságok előtti egyenlősége, a tárgyalási elv, a rendelkezési elv az igazságszolgáltatásban, a védelemhez való jog és az ártatlanság vélelme, a személyiség sérthetetlensége vizsgálják a szervezeti, a büntető, ill. a polgári eljárási jogok vonatkozásában. A rész szerzői: M. Sz. *Sztrogovics*, A. A. *Melnikov*, A. M. *Larin*, G. I. *Csanguli*.

4. A recenzió szűk keretei nem engednek meg sem részletesebb

[1] Konsztitucionnüe osznovü pravoszudija v SzSzSzR. Pod. red. V. M. *Szavickogo*. Moszkva, Izdat. „Nauka", 1981. 359 old. (Akademija Nauk SzSzSzR. Insztitut Guszudarsztva i Prava.)

tartalmi ismertetést, sem pedig a munka egyes megállapításaival kapcsolatos vitát és így az ismertetés nagyjából csupán a munka rész- és fejezetcímeinek felsorolására szorítkozott. Nem volt lehetséges azokra a kérdésekre vonatkozó részletesebb kitérésre sem, ahol az 1977. évi alkotmány módosítja a megelőző alkotmányt, ill. tételesjogi szabályozást. A bemutatás azonban így is tájékoztatást ad további kutatás céljaira az igazságszolgáltatási rendszerhez kapcsolódó kérdésekről.

A tételesjogi anyagot is feldolgozó, lelkiismeretes, többéves munkához kapcsolódó ankétok eredményeire támaszkodó, szociológiai indíttatású részek ráirányítják a figyelmet a kérdéskör távolabbi összefüggéseire. Az adott körülmények között helyesnek kell elfogadnunk az Intézet által alkalmazott megoldást: a munkaközösségi feldolgozást. A közreműködő szerzők munkájának, a gondos szerkesztői munkának eredményeképpen egységes elgondolást, szemléletet, feldolgozási módszert mutat be. Így pl. közismert, hogy mennyi elméleti vita folyt a „szervezeti és eljárási alapelvek"-nek forrása, száma, csoportosítása, összefüggései stb. körül. A munkában alkalmazott szemlélet, amely az alapvető társadalmi jelenségek közé csoportosítja az igazságszolgáltatási szervezeti és eljárási követelményeket, finomítva, talán kibontakozást jelez ezekből a vitákból.

5. Az ismertetett mű eredményesen használt, alapvető munka az igazságszolgáltatás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozók számára. A szerzői munkaközösség, élén M. Sz. *Sztrogovics* akadémikussal, új szempontokat érvényesítve dolgozta fel anyagát — s ezzel maradandó értékű munkát végzett. De az elismerés mindenekelőtt V. M. *Szavickij* professzort illeti meg, aki a munka szerkesztésének nehéz feladatát olyan eredményesen látta el s biztosította a munka létrehozásában az általa írt Bevezetésben vázolt szempontokat.

Nagy Lajos

Имре А. Винер

Исторический обзор хозяйственного уголовного права Венгрии

В статье развитие хозяйственного уголовного права Венгрии рассматривается в зеркале изменения экономико-политических концепций. Изучая формирование правовых средств, служащих осуществлению правил управления экономикой, автор различает четыре периода в истории уголовно-правового регулирования. Наряду с разработкой действующих положений хозяйственных преступлений автор рассматривает развитие уголовно-политических принципов правотворчества и применения права и сообщает данные уголовной статистики за последние 30 лет относительно хозяйственных преступлений.

Марта Битто

Мелкие деяния и административное уголовное право

В статье поставлены вопросы наказуемости мелких деяний, уголовно-правового или административно-правового характера применяемой санкции и места по правовой отрали применяемой формы привлечения к ответственности. Автор изучает главные черты соответствующей модели в буржуазном и социалистическом правовом регулировании, их конституционно-правовые отношения, и практические проблемы применения наказания. Подробному анализу подвергаются теоретические основы венгерского буржуазного правового регулирования, концепции административного уголовного права, административно-уголовного правосудия, а также специфики способа применения права.

Арпад Эрдеи—Ласло Пустаи

Юридический эксперт в уголовном процессе

На основе jura novit curia венгерская юридическая литература раньше стояла на единой позиции, что обращение к эксперту по правовым вопросам не может иметь место в уголовном процессе. В противовес данного тезиса за последние годы был поставлен вопрос о том, что из-за сверхрегулированности правовая система стала необозримой, поэтому в настоящее время органы власти уже не в силах знать действующее право на уровне применения. Выходом из этого положения могло бы быть обращение к юридическому эксперту. Авторы ищут решения вопроса путем конфронтации аргументов, приведенных за и против различных мнений.

Анна Хорват

Об угодовно-правовом понятии общественной собственосми

Общественная собственность является одним из центральных политических, конституционных и правовых институтов социалистического государства. Автор анализирует из аспектов уголовного права исторические изменения понятии общественной собственности, различая её более широкое (объект права) и более узкое (имущество) понятия. В связи с этим автор обращает внимание на хозяйственно-организационное значение общественной собственности, дает оценку методов, использованных для её защиты, и касается вопроса о происхождении собственности.

Ленке Фехэр

Некоторые аспекты социологического, психиатрического и уголовно-правового подхода к болезненному психическому состоянию

В статье автор занимается общественной оценкой душевной болезни, классификацией психических аномалий а также разграничением нервозов и психозов. Автор анализирует формирование понятия вменяемости в уголовном праве и содержательные признаки данного понятия, и ссылается на проблемы, вытекающие из сложности указанного понятия.

Imre A. Wiener

Historischer Überblick unseres Wirtschaftsstrafrechtes

Die Studie analysiert die Entwicklung des ungarischen Wirtschaftsstrafrechtes im Zusammenhang der Wandlung der wirtschaftspolitischen Konzepzionen. Der Verfasser unterscheidet zwischen vier Etappen im Geschichte der strafrechtlichen Regelung hinsichtlich der Ausgestaltung strafrechtlichen Mitteln im Dienste der Geltendmachung von Wirtschaftsverwaltungsregeln. Neben der Bearbeitung von Regeln der Wirtschaftsverbrechen gibt die Studie einen Überlick über den Wandel von strafpolitischen Prinzipien

der Rechtsschöpfung und Rechtsanwendung und macht auch die Strafstatistik der Wirtschaftsverbrechen hinsichtlich der vergangenen 30 Jahren bekannt.

Anna Horváth:

Über den strafrechtlichen Begriff des gesellschaftlichen Eigentums

Das gesellschaftliche Eigentum ist eine der zentralen politischen, konstitutionellen und rechtlichen Institutionen des sozialistischen Staates. Die Verfasserin betrachtet aus strafrechtlichem Gesichtspunkt die geschichtliche Wandlungen des Begriffes des gesellschaftlichen Eigentums mit dem Unterschied zwischen dessen breiterer (rechtlicher Gegenstand) und engeren (Vermögen) Begriff. In diesem Zusammenhang erörtert die Studie die wirtschaftliche—organisatorische Bedeutung des gesellschaftlichen Eigentums, bewertet die für dessen Schutz im Geschichte angewandten Methode und behandelt dessen philosophische Bedeutung.

Márta Bittó

Handlungen milderen Gewichtes und Verwaltungsstrafrecht

Die Studie erörtert Fragen der Strafbarkeit von Handlungen milderen Gewichtes, der Natur der Sanktionen (strafrechtliche oder verwaltungsrechtliche) und der Einordung der Verantwortlichkeitsformen in die verschiedene Rechtszweige. Die Verfasserin bemüht sich mit den Grundgedanken des Modelles der kapitalistichen bzw. der sozialistischen Lösung, der verfassungsrechtlichen Aspekten dieser und mit praktischen Problemem der Anwendung von Strafen. Sie analysiert detaillierterweise die theoretischen Grundlagen der ungarischen kapitalistischen Regelung, der Verwaltungsstrafrechtlichen Konzeption und der Strafrechtssprechung der Verwaltung. Die Studie erörtert auch die Eigenartigkeiten dieser Rechtsanwendungsweise.

Lenke Fehér

Über einige Aspekte der soziologischen, psychiatrischen und strafrechtlichen Annäherung pathologischer Geisteszustände

Die Studie erörtert die Wandlung in der gesellschaftlichen Beurteilung von Geisteskrankheiten, die Klassifizierung von geistlichen Ordnungswidrigkeiten und die Differenzierung zwischen Neurosen und Psychosen. Sie analysiert die Entwicklung des Zurechenbarkeitsbegriffes im Strafrechts, beschäftigt sich mit den Inhaltselementen dieses Begriffes und weist auf die Problemen im Zusammenhang der Komplexität des Begriffes hin.

Árpád Erdei—László Pusztai

Rechtssachverständiger im Strafprozess?

Die frühere ungarische Fachliteratur — aufgrund des Rechtssatzes „jura novit curia" — war einig daran, dass im Strafprozess die Möglichkeit von Aufstieg Sachverständigen dieser Art ausgeschlossen sei. Gegen diesem Prinzip wurde letzter Zeit aufgeworfen, dass das Rechtssystem wegen Überregelung kaum übersichtbar sei, und die Behörden sind keineswegs imstande das geltende Recht auf Anwendungsstufe zu kennen. Der Ausweg wäre die Möglichkeit der Inanspruchname von Rechtssachverständigen. Die Studie sucht die Lösung mit der Auseinandersetzung der verschiedenen Meinungen pro und kontra Vorschlag.

Imre A. Wiener

A historical review of economic crime in Hungary

The paper reviews the evolution of economic crime in Hungary as a dependent variable of the changing concepts in economic policy. Four stages are distinguished in the history of the relevant criminal regulation, based on the sets of measures aimed at the enforcement of the rules of economic management. The paper reviews not only the positive relevant criminal legislation; the transformations in the principles of criminal policy as applied in the law-making and law-application are dealt with too. The criminal statistics of the last 30 years on economic criminality are presented at the end.

Anna Horváth

The notion of social property in criminal law

Social property is a basic political constitional and legal institution of the socialist state. The author analyses the historical changes in the meaning of this notion, using a distinction between its wider (legal object) and narrower meaning. The main points analysed are: the economic-organizational importance of the social property; the evaluation of the means applied to protect it; the origin of the property.

Márta Bittó

Petty offences and the criminal law of public administration

The paper analyses the problems wether petty offences and contraventions should be punished by courts or the administrative authorities and the resulting consequences concerning the branches of law. The legal solutions in bourgeois and socialist models are presented, including constitutional bearings and problems in sentencing. A detailed analysis of the Hungarian bourgeois legal solutions, including the theoretical basis, follows.

Lenke Fehér

On some aspects of the sociological, psychiatric and criminal law approaches to mental disorders

The paper reviews the changes in the social evaluation of mental disorder, the classification of mental disorders and the distinction between neurosis and psychosis. The formation of the notion of *compos mentis* in criminal law is analysed, including the structure of the notion and the pertinent difficulties.

Árpád Erdei—László Pusztai

Legal expert in the criminal procedure

Following the rule of *jura novit curia* earlier Hungarian legal literature refused the participation of legal experts in the criminal procedure. Recently a point was raised against this attitude. The legal system is overregulated and therefore too complex for the authorities to be applied. A possible way out could be the making use of the legal expert. The paper presents the pros and cons to find a reasonable solution.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy félévre 120,— Ft., egy évre 240.— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8459 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

Fq 5003

XXXVII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1982. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

F

Tartalom

EÖRSI GYULA
Elmélkedések és álmélkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán 833

SÁRÁNDI IMRE
Gondolatok a Tsz-törvény felülvizsgálatához 842

SIMÓ TIBOR
A társadalom érdekstruktúrája és a termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiája 859

HALMAI GÁBOR
Beruházási rendszer és jogi szabályozás 868

KISS GYÖRGY
A munkajog mint a társadalmi konfliktusok lecsapódásának színtere; különös tekintettel az eljárásra 879

NAGY PÉTER
A tengeri környezetvédelem jogáról 886

DRGONEC, JAN
A magnetofonszalagok felhasználásának lehetőségei a joggyakorlatban 893

Szemle

ÉBER KÁLMÁN
Hozzászólás a tulajdonelméleti vitához 898

Jogirodalom

TRÓCSÁNYI ZSOLT
Változatok a nemzetiség és a nemzetiségi jogok témájára 900

Lukasuk, I. I.: A nemzetközi jogi szabályozás mechanizmusa (M. V.) 902

СОДЕРЖАНИЕ: *Дьюла Эрши:* Размышления и удивления в связи с номером ж. „Йогтудоманьи Кёзлёнь", посвященным вопросам права собственности и ответственности. — *Имре Шаранди:* К пересмотру закона о производственных кооперативах. — *Тибор Шимо:* Структура интересов общества и стратегия защиты интересов сельскохозяйственных производственных кооперативов. — *Габор Халмаи:* Инвестиционная система и правовое регулирование. — *Дьердь Киш:* Трудовое право как место осаждения социальных конфликтов, с особым учетом процесса. — *Петер Надь:* О праве охраны морской среды. — *Ян Дргонец:* Возможности использования магнитофонной ленты в судебной практике. — *Обзор: Калман Эбер:* К дискуссии о теории собственности. — *Юридическая литература: Жолт Трочаньи:* Тема национальностей и национальных прав с вариациями. — *И. И. Лукашук:* О механизме международно-правового регулирования (В. М).

INHALT: *Gyula Eörsi:* Meditationen und Erstaunen in Zusammen hang mit den Spezialnummern des „Jogtudományi Közlöny" über Eigentumsrecht und — *Imre Sárándi:* Gedanken zur Revision des Gesetzes über die LPG's. — *Tibor Simó:* Die Interessenstruktur der Gesellschaft und die Strategie der genossenschaftlichen Interessenvertretung. — *György Kiss:* Das Arbeitsrecht als Gebiet des Niederschlags der gesellschaftlichen Konflikte. — *Péter Nagy:* Über das Umweltschutz der Meere. — *Jan Drgonec:* Die Anwendungsmöglichkeiten der Magnetophonbänder in der Rechtspraxis. — *Rundschau: Kálmán Éber:* Ein Beitrag zur eigentumsrechtstheoretischen Diskussion. — *Rechtsliteratur: Zsolt Trócsányi:* Variationen zum Thema der Nationalität und der Nationalitätsrechte. — I. I. Lukasuk: Über das Mechanism der völkerrechtlichen Regelung *(M. V.)*.

CONTENTS: *Gyula Eörsi:* Amazement and reflection: on the property and liability issues of the *Jogtudományi Közlöny*. — *Imre Sárándi:* Reflections on the revision of the Cooperative Act. — *Tibor Simó:* The structure of interests in the society and the strategy of interest protection in the cooperative. — *Gábor Halmai:* Investment system and legal regulation. — *György Kiss:* Labour law as a field of social conflict outcomes, with special regard to procedure. (Historical outlines). — *Péter Nagy:* The protection of marine environment in international law. — *Jan Drgonec:* The possibilities of utilising tape-recording in the legal practice. — *Review: Kálmán Éber:* Observations on the debate on the theory of property. — *Legal literature: Zsolt Trócsányi:* Variations on the theme of nationality and national rights. — I. I. Lukasuk: On the mechanism of international law regulation. *(V. M.)*

E lapszám (XXXVII. évfolyam 11. szám) szerzői: *Eörsi Gyula* egyetemi tanár (Budapest). — *Sárándi Imre* egyetemi tanár (Budapest). — *Simó Tibor* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Halmai Gábor* tudományos munkatárs (Budapest). — *Kiss György* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Nagy Péter* jogi előadó (Budapest). — *Drgonec, Jan* tudományos munkatárs (Pozsony). — *Éber Kálmán* egyetemi docens (Budapest). — *Trócsányi Zsolt*, a történettudományok doktora (Budapest).

XXXVII. új évfolyam 11. szám Budapest, 1982. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Elmélkedések és álmélkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán[1]

I.

1. „Régi szép idők" — a tulajdonjog, ez a polgári jogi alapintézmény a maga abszolút és negatív szerkezetével, elsődlegességével, statikus erejével, megdönthetetlennek látszó jogi kategóriaként biztosította a hatalmat a vagyon felett, amely az árutermelő társadalomban bármikor dinamikussá válhatott: átcsaphatott áruba. Igaz, egyre sűrűbben vették körül külső korlátokkal, majd a jogrendszerek puha szögleteiben (ez nem zárja ki azt, hogy akár alkotmányokban is) belső korlátok is kialakultak, pl. a joggal való visszaélés tilalma és a „Gemeinnutz geht vor Eigennutz" elve. E változásokat azonban az ideológia segítségével viszonylag könnyen be lehetett az eredeti ideálképbe illeszteni. A szocialista forradalmak után a termelőeszközök magántulajdonának felszámolásával bekövetkezett a tulajdonjog apoteózisa: a szocialista állam tulajdonjoga a termelőeszközök zömén, a Szovjetunióban az egész óriási ország-területen is. E gigászi méretű körben felbomlott az abszolút és negatív struktúra, és az állami tulajdonjog legsúlyosabb része forgalomképtelen lett, mindenkié és senkié lett, kivonult az áruviszonyok köréből, már amennyire egyáltalán beszélni lehetett áruviszonyokról. Vagyis: ugyanakkor, amikor a társadalmi berendezés egyik alappillérévé vált, legalábbis polgári jogilag el is szegényedett. Erről azonban a polgári jog nem vett tudomást: az állami tulajdonjogot a forgalomképtelen javakkal együtt, valamint a sokáig el nem ismert árutulajdont egyaránt elsősorban a polgári jog egyik alapintézményének tekintettük, noha a széles körű forgalomképtelen javaknak nem sok közük van az élő tulajdonjoghoz; felületes párhuzam-vonással inkább a kapitalizmust megelőző bizonyos formációkhoz hasonlit. Persze egyik alappillére volt az Alkotmánynak is, de az Alkotmány politikai okmány, messze van a jogélet mindennapjaitól. Egy nagy, egyideig növekedésében expanzív, létezésében statikus birodalom volt az állami tulajdonjog.

2. Forradalmak után reformok vannak napirenden. Engedve a gazdaság primátusának, sok mindent megkérdőjeleznek, ami korábban érinthetetlennek látszott. Nálunk a folyamat az 1968. évi gazdaságirányítási reformmal, illetve annak előkészítésével kezdődött. A reformfolyamatok bizonyos neuralgikus csomópontokon indulnak meg. Rendszerint először a régi kereteken belül keresik az új megoldást („állami vállalatok társulása másodlagos állami vállalatot hoz létre"), azután itt-ott áttörik ezeket a kereteket, félsikert érve el (az állami vállalat mindent megtehet, ami nem tilos, de a vállalat az államtól intézményes védelmet irányító szervének botlása ellen nem kap) — és végül — nagy ellenállás közepette az új fontos pontokon áttör (a Sárközy-féle államjogi tulajdon és az árutulajdonos állami vállalat). Itt először is a régi szemlélet tehetetlenségi nyomatéka áll az útban („nem lehet két különböző jelenséget egyformán állami tulajdonnak nevezni") — a régi szemlélet hadakozik egy olyan tulajdonjog ellen, amely „valójában nem más mint az állami gazdasági hatalom megnyilvánulása" és ezért nem lehet tulajdonjog is (mármint *polgári jogi* tulajdonjog), majd bekövetkezik a régi nézetek átstruktúrálódása és az ellenállás hirtelen megszűnik egy bűvös szó elhangzása nyomán: egészen másképpen fest a tájkép, ha nem gazdaságirányítás jogosítványának, hanem *államjogi* tulajdonjognak nevezik a jelenséget (Sárközy 349.), vagyis ha sikerül azt úgy elnevezni, hogy beleférjen a megszokott kategóriarendszerbe, esetünkben a jogágazatok rendszerébe. Másodszor: az új útjában állhatnak érdekek is, az addig tanultakhoz és méginkább tanítottakhoz való ragaszkodás (pl. félelem a vállalati belső viszonyok jogviszonyainak kialakításával, rendezésével járó

[1] JK. 1982. 5. és 6. sz.

esetleges munkajogi átstruktúrálódástól vagy térvesztéstől). Hangsúlyozom, hogy itt érdekérvényesítésről van szó, és nem arról, hogy aki egy reformelgondolást ellenez, az megkapja a konzervatívizmus címkéjét.

Véleményem szerint egyébként a reformfolyamatnak olyan pontján vagyunk, ahol se szeri se száma a létező elemeire való kritikai rácsodálkozásnak, ahol a tatarozó jellegű reformelgondolások mindennapiak, és átfogó rendszerbeálló programok is születnek. Forrásban van az egész jogterület.[2] Ebben a szakaszban véleményem szerint a szintézis keresése roppant nehéz, sőt szinte lehetetlen. A szintézis ideje aligha jött el: ma sokkal inkább a fantázia serény működése tapasztalható. Mindez azonban meggyőződésem szerint nagyobb mértékben áll az ipari szférára, mint a mezőgazdaságira. Érthetően: az új kisvállalkozási formák még csak keresik a helyüket, jogi megragadásuk lehetőségeit. Forrásban van az iparszervezet átalakítása, és ilyen körülmények között elszaporodnak a „ha-akkor" szerkezetű mondatok, márpedig az egyes variációk közötti választás előtt szintetizálásra, rendszeralkotásra alig van lehetőség. A mezőgazdaságban nem egészen ez a helyzet. Ott — elsősorban Seres tanulmánya igazolja — nagyívű koncepciók kerültek az előtérbe, kemény, határozott, átfogó elgondolások olvashatók, amelyek szinte „szabadságharcos" töltetűek: most kér a nép jogilag teljes egészében kiépített, tartós, biztonságos, rugalmas szocialista földtulajdoni rendszert, amely idővel megszünteti a földmagántulajdonnak még a maradványait is, a földnek árujelleget, a termőterület védelmének középpontba állítását (Seres, 402—403.), teljes egyenjogúságot az állami tulajdonnal, mellékesen talán azért is, hogy megszűnjék a régi kínzó kisebbrendűségi érzés.

3. Megjegyzendő, hogy a reformfolyamatokban nagy szerepe van a kutatói alkatnak is. Durva leegyszerűsítéssel és értékítéletektől mentesen talán három alkatot lehet megkülönböztetni. Az egyik a tudomány ürügyén voltaképpen sohasem jut túl a puszta — és gyakran igen hasznos — leíráson, bemutatáson; inkább magasszintű dokumentátor, mint gondolatgyáros. A másik létező kereteken belül maradva szolidan, megbízhatóan, sikeresen és jelentős mértékben jobbítja a fennállót, e keretek között fontos összefüggéseket ismert fel, feltár eddig észre nem vett alternatívákat, gazdagítja az ismereteket, a létező kereteken belül át is rendezi az alkotóelemeket stb. A harmadik szétfeszíti a létező kereteket, és egy koherens új világot alkot, vagy szerényebben: átrendezi a létezőt, és ezzel tömérdek lehetőséget nyit meg. Ha analógiákat akarunk iderángatni, az első naturalista, a második realista és a harmadik romantikus. Ehhez a romantikus alkathoz aligha nem hozzátartozik a gondolattorlódás: egymást kergetik az ötletek, és mire a szakma kész elfogadni a kialakított koncepciót, a „romantikus" már messze jár, és túllépett koncepcióján.[3] Persze az alkat önmagában nem dönt el mindent. Minden az adott tudomány széles folyamatában megy végbe, és e folyamat vidéke — társadalmi-politikai környezete — kedvezhet az áttörésnek és súlyosan akadályozhatja az áttörést. Aligha kétséges, hogy a reformok kora kedvez az áttöréseknek. A J. K. 1982. 5. sz.-ban publikált tulajdonjogi konferencia anyaga legalább két áttörésről vagy áttörési kísérletről tanúskodik: az egyik Sárközyé és a másik Vékás Lajosé.

4. Mint még ki fog tűnni, az égi hatalmak gyengülése egy módszertani betöréssel párhuzamos, és ez lehetőséget nyújt arra is, hogy értelmesebben foglalkozzunk egy átkokkal kísért témával, a jogrendszer-tagozódással. Ez a módszertani elem a rendszerszemlélet, amelynek azúttal Seres Imre adott különösen nagy súlyt a tanulmányában (404, 408, 409.). Az ún. strukturált állami tulajdon elleni berzenkedés bizonyára kisebb lett volna akkor, ha a rendszerszemlélet a strukturált állami tulajdon koncepciójának felmerülésekor már kialakult volna a jogtudományban. Ami pedig a gazdaság új fejleményeinek jogi megoldásait illeti, a rendszerszemlélet nélkül nehéz a legújabban létesült igen sokféle dobozt megfelelően elhelyezni az egészben; gondolok itt pl. a Szép György tanulmányában olvasható különféleségek egybeszervezésének problémájára. A rendszerszemlélet másik — az imént érintett — vívmányát abban látom, hogy a jogrendszer szerkezetét — nem merem írni: tagozódását — objektívebb, tudományosabb alapra segíti helyezni, meg tudja szabadítani a kérdéskört felesleges ideologizáltságától, dogmatizmusától (kezdeti eredmények: kvázi-jogágazat, keresztbefekvő jogágazat), egysíkúságát megszüntetheti. Ezt segíti elő az a reformtendencia, amely a korábbinál már hosszabb idő óta jobb egyensúlyt hoz létre az égi és a földi, azaz az ideológia és a valóság konkrét tényei között. Ma ebben már inkább egy némileg túlbillenő mérleget látunk; vannak akik elhanyagolják azt a tényt, hogy az ideológia létezése is tény, valóság, ha „második valóság" is; megszüntetni ott kellett és kell, ahol nincs keresnivalója.

5. Mindezeknél fontosabb: a rendszerszemlélettel kezelt jogrendszer vizsgálatában fordulat állt be, illetve fordulatnak kell beállnia. A jogrendszer vizsgálata korábban kizárólag a jogágazatok határaira koncentrált, újabban azonban komplex korunknak megfelelően a jogágazati falak lebontására, a jogágazatok partneri együttműködésére helyezi a fősúlyt. A cél

[2] Nemcsak a tulajdonjog területe. Például a felelősségi jogi terület is, ld. II. rész.

[3] Ezt a problémát már *Korsós* Antal is érintette (Gazdaság- és Jogtudomány, XI. 3—4. sz. 1977. 304. old.).

az, hogy az egyik dobozból a másikba belelássunk és rendszerünket ahelyett, hogy a szétválasztásokkal foglalkoznánk, az együttműködés lehetőségeinek megfelelően fejlesszük. A jogágazati viták talán lesúlyosabb hibája az volt, hogy csak az *elhatárolási* kritériumokkal törődtünk, és nem az *összekapcsolással*. Igaz azonban az is, hogy az akkori jogrendszer merev és skatulyás volt, szigorúan különtartotta egymástól azokat az alapelemeket, amelyeket — többnyire a határvonalak eltörlése nélkül — össze kell kapcsolni. Ma már egyre kevéssé lehet átfogó témában — és az igazi témák átfogóak — igazán jelentős eredményt elérni egy jogágazaton belül. A gyakorlat végképpen fittyet hány ezekre a falakra, a rendszerszemlélet viszont gondoskodni tud arról, hogy szét ne málljék az egész jogi instrumentárium. A belső (jogon belüli) komplexitás és — tegyük hozzá — a külső, más társadalomtudományi, esetleg műszaki tudományi (iparjogvédelem) komplexitás áttör, egyszerűen mert a gazdaság és politika így kívánja. A tulajdonjogi konferencia egyaránt mutatja a kapcsolódások hiányát és meglétét; az egyik legfontosabb tanulság éppen ez a jogági komplexitás, amely természetesen új problémákat vet fel, mégpedig nézetem szerint magasabb szinten.

6. A merev kategóriarendszer — sajnos — hamis biztonságérzetet kelt; az élteti, hogy a bizonytalanság, azaz a kockázat elkerülendő. Drága biztonság ez. Ezért: merev kategóriák és szabályok helyett rugalmasság. Hűvös állócsillagok helyett mozgó világ. A létező kultusza helyett történelmi szemlélet és készség az avulás gyors felismerésére, készség a változtatásra. Ez is tükröződik a tulajdonjogi vitában. A kezdetekkor a szocialista állami tulajdonjog állócsillaga alatt az állam megmondta, mikor milyen árut (pardon: terméket), abból mennyit és milyent kell az állam által részletesen és kötelező erővel szabályozott szerződésbe belefoglalni, mikor és hogyan kell cselekedni, ha a teljesítésnek akadálya van. Problémák gazdaságias közös megoldása a felek között nem lehetséges: zavart és gyanút keltene, ha megengednék. A reális teljesítés elve való arra, hogy biztosítsa a szerződésszerű teljesítést. Minden biztonságos, minden előre szabályozott. És ha mégis hiba csúszik a számításba, a merev keretek nem engednek alkalmazkodást az új helyzethez: az éves vállalati terv módosítása két évig is eltarthat (másik variáns: az állam tehetetlenségében büntet). Messzire vinne, ha teljes képet akarnék itt nyújtani és megkísérelném bevinni fejtegetéseimbe az egyébként szükséges történetiséget, és elemezném, hogy mennyiben volt szükség akkor a direkt tervgazdálkodásra, hogyan lehetett volna azt jobban csinálni; talán nem is lehetett volna jobban: nagyon zárt struktúra volt ez, amelynek kereteiben alig képzelhetők jelentősebb variánsok. Mindenesetre ebben a rendszerben a vállalati igazgató legalább annyira volt közhivatalnok, mint tényleges egyszemélyes vezető; persze felvethető, hogy a direkt tervirányítás viszonyai között valójában nem volt sem egyszemélyes, sem igazán vezető. A vállalat a minisztériumhoz képest semmi sem volt — fel sem merülhetett a vállalat relatív autonómiája a velejáró jogi problémákkal.

7. Ez a világ azonban — jóval később — alaposan megváltozott. A változást szimbólizálta annak kimondása, hogy a vállalat az állam gazdasági szervezete, továbbá az az említett elv, hogy a vállalat mindent megtehet, ami nem tilos; mindkét tétel Sárközyre vezethető vissza és mindkettő világosan eltávolította a vállalatot az államtól, autonómabbá tette azt. Innen egy lépés volt csak — igaz, hogy olyan lépés, amely egy sokak által el nem fogadott áttörésre vezetett — annak kimondása, hogy az állami vállalat nem csupán vagyonkezelője, gyarapítója az állami tulajdonnak, hanem maga is tulajdonos: árutulajdonos. E folyamathoz járult még egy elem: a társulás újrafelfedezése először mezőgazdasági jelenségként, majd az iparban is. A termelőszövetkezeti körben e változás megemésztése — minden részproblémája mellett — nem volt túlságosan nehéz, mert még az állami tulajdonban levő földeken sem okozott problémát a fennálló szerkezetbe való beillesztés, annyira absztrakt volt a föld állami tulajdona. Doméné idevágó tevékenysége túlnyomó részben sikeres volt. Nem így az iparban. Itt a megszokott „állam és vállalata" egy harmadikkal, a társulással egészült ki. Az „állam és vállalata" mellé odakerültek az állam vállalatainak közös vállalatai, vagyis társulásuk egymással. Ez — mint később kiderült — valóságos katalizátorként hatott a reformfolyamatban; jelentős és ma sem egyértelműen megválaszolt kihívás volt. Az addigi rendszer kereteiben való gondolkodás csak arra juthatott, hogy az állami tulajdon kiterjed a társulásokra is: a társulás másodlagos állami vállalat (Eörsi). Ezzel azonban nem sokat lehetett kezdeni: a társulást az állami vállalatok alapították és az állami szocialista tulajdon messze volt. Tetézte a nehézségeket az 1970. évi 19. sz. tvr., amely ebben a par excellence rugalmasságot kívánó témában a régi merevség minden jelét mutatta. Nehéz volt megemészteni, hogy itt már nemcsak arról volt szó, hogy a „vállalat" (a társulás) árugazdálkodást folytat, hanem arról is, hogy a társuló vállalatok maguk „gazdaságirányítják" a társulást. Az első áttörés csak a gazdaságirányítási funkciót választotta el az árutermelés funkciójától: az állam végzi az elsőt, az állami vállalat a másikat. Amikor azonban előállt a harmadik, a társulás, akkor már a konkrét „vállalatirányítási" funkciót sem az állam végezte, hanem a társulók, nem is szólva az árufunkcióról. Persze valahol a háttérben változatlanul működik az állami gazdaságirányítás, de ez „csak" behatároló gazdasági környezet a társulás és tagjai számára: a maguk mikroszférájában meghozzák a „stratégiai" döntéseket, miközben al-

kalmazkodnak az állam által gyakran közvetve kialakított gazdasági környezethez (főleg a számunkra nem kedvező gazdasági szabályozókhoz). A társulás körében a helyzet típusát tekintve lényegében ugyanaz a hasadás alakult ki, mint az állam és vállalata viszonyában azelőtt: relative szétválik az irányítás és az árufunkció. Ily módon a társulás is vállalat, amely mind ez idáig nem teljes sikerrel törekszik arra, hogy az állami és a szövetkezeti mellett elismerjék egy harmadik rendszerként, amely megérdemli a maga saját rászabott szabályozórendszerét.

8. És a nyolcvanas évek elején a jogászi tudományos közgondolkodás meglepetéssel szolgál. A tulajdonjogi gondolkodás megélénkül. Az állami szocialista tulajdonjog igen sok vonatkozásban már nem statikus, bizonyos körben árujelleget ölt, tartós használatra állampolgárok kezébe kerül stb. Ennél is fontosabb: egyre többet lehet olvasni arról, hogy a tulajdonjog valamilyen módon megosztódik. Tele van vele a tulajdonjogi konferencia anyaga. Az osztódást — néhol ok nélkül — a legkülönfélébb alakzatoknál fedezik fel.

a) E jelenség legegyszerűbb megnyilvánulása az, amikor valaki materiálisan nem tulajdonos, jogilag viszont az (Takács, 372), vagy megfordítva (Doméné, 351.). Idetartozik a tartós földhasználat: az állam kiüresedett tulajdonos (persze potenciálisan nem kiüresedett), a földhasználó pedig materiális tulajdonos.

b) Az osztódás legfontosabb esete az, amikor a tulajdonjogon az irányítók és a tulajdonosok osztoznak (állami tulajdonjog — vállalati árutulajdonjog; a társulás igazgatója és a tagság), de Doménénél a csoporttulajdonosi szervezet csak közvetítője a csoporttulajdonos kollektívának (351.), habár Doméné másutt (353.) zservezet túlerőre töréséről ír.

c) Az osztódásnak egy másik jogirodalmi vetülete a külső és belső viszonyok osztódása. Seres szerint az állami földtulajdonjog egyrészt az állam és a kezelői jogosultak közötti alá- és fölérendeltségi belső tulajdonjogviszonyokból áll, másrészt a kezelői jogosultak és más külső személyek közötti mellérendeltségi külső tulajdonjogviszonyokból (409.).

d) Más vetületű osztódás: „Az egységesnek tekintett állami földtulajdonjog alanya államtársadalmi szinten az állam, de társadalmi csoportszinten a kollektíva" (Seres, 409.).

Emellett a jogirodalom néha valósággal tobzódik a tulajdonjog osztódásában. Néhány példa:

a) A termelőszövetkezeti országos tanácsok által alapított vállalatoknál:

jogképesség, szervezet, működés: az állami vállalatra vonatkozó szabályok irányadók,
ugyanakkor: **szövetkezeti tulajdon (valójában**: társadalmi szervezeti tulajdon — Ptk. 62. §),
ugyanakkor: a vagyon tulajdonosa az országos tanács a „stratégiai" döntések területén,
ugyanakkor: a vagyon tulajdonosa az ortulajdon szintjén (Doméné, 355—356.).

b) Társulás és tagság (mezőgazdaság):

Belső viszony (társulás és tagjai): a tagok tulajdona.
Külső viszony (társulás és harmadik személyek): polgári jogi árutulajdonjog (Doméné 367., Szép György 398.).

c) Szövetkezeti vegyes társulás: van olyan nézet, amely szerint:

a vagyoni érdekeltség szövetkezeti tulajdon,
a társulás pedig társulási tulajdon (Sárándi, 356.) — valójában itt csupán társulási tulajdonról lehet szó;
a vagyoni érdekeltség legfeljebb közgazdasági értelemben tekinthető tulajdonnak.

Ez a tallózás a mezőgazdasági tulajdon osztódása kérdéskörében arról tanúskodik, hogy ebben a szektorban is fellazították a korábbi kereteket a gazdaság újabb fejleményei, és nagymértékben új instrumentárium beszerzésén fáradoznak. Itt azonban — kitűnő egyéni teljesítmények mellett — még meglehetősen kiforratlan a helyzet.

9. Egy további gyakorivá vált jelenség, kis gazdasági egységek elszaporodása a gazdaságban. Természetesen itt nem az önálló kisiparosra gondolok, aki a piacon eladja termékeit, hanem azokra, akik mintegy háttérintézményként akár állami vállalatoknak, szövetkezeteknek, akár társulásoknak rendelkezésére állnak. Valamikor a kicsi nem számított, most rájöttünk, hogy *„a kicsi szép"*. „Részlegek" önállósulnak vagy felváltják őket pl. alkatrészgyártó kisvállalatok, vagypedig leányvállalatokat alapítanak, amelyek az anyavállalatok céljait szolgálják. Divatba jön a szerződéses üzemeltetés, a bérbeadás sajátos válfaja, amely magánvállalkozás és egy állami vállalat kocsányán lóg. Önálló számítástechnikai kisvállalkozások nemegyszer csak egy vagy túlnyomórészben egy vállalat szolgáltatói. A kisvállalkozások (pl. a gazdasági munkaközösség stb.) működése egyre inkább a társadalmi tulajdonon alapul, noha nemegyszer kombinálódik az egyéni tulajdonnal is, a létezése ezért gyakran az állami tulajdonban levő nagyvállalattól függ. Jól keresnek, de önállóságuk, mozgásterük kicsi és versenynek van kitéve. A tulajdonjog aprózódik és nagyon különböző intenzitású. Mindennek a valóságban nem sok köze van a hajdani nagy, átfogó, merev állami tulajdonjoghoz. Sőt, a nem állami tulajdonjog sem mindig látható. Vegyes és innominát szerződések néhol úgy tudják szabályozni a jogviszonyt, hogy a tulajdonjog kérdése elő sem kerül, noha kétségkívül jelen van valahol, de jelentősége rendszerint mindaddig nincs, amíg a felek együttműködnek. Ugyanakkor az ellenkező tendencia is érvényesül: *„a nagy továbbra is szép"*. Sárándi hívja fel a figyelmet arra, hogy mióta a termelőszövetke-

zet vállalatként működik, megnövekszik a szakapparátus és az adminisztratív réteg, a szakembergárda a központba törekszik és emiatt gyenge a középvezetés, az irányítási lánc hosszú és a szövetkezet túlhierarchizált stb. (353—354., 360.). A tulajdonjogi konferencia néhány szárnyaszegett tagja sajnálattal bár, de odáig jutott, hogy a tsz. közgyűlés semmire se jó.

Megállapítható, hogy az említett kettősségek nagyjából úgy alakulnak, hogy van egy szintje az igazgatásnak, irányításnak az ezzel járó szervezettel, és van egy szintje az árutulajdonnak, a tulajdonosi kollektívának (mgtsz-ek), esetleg merő használattal (lakásszövetkezet). Ez a két szint válasz a gazdaság kihívására. Növeli a hatékonyságot azzal, hogy beépíti a szakértelmet az irányításba-igazgatásba, és ez mellőzhetetlen. Ugyanakkor jár egy kedvezőtlen hatással is: a döntések a tulajdonosokról átszállnak a szakemberekre és főleg a beépített szervezetekre, a tulajdonjog mint vagyon megmarad, de mint döntési lehetőség (hatalom) nemegyszer megszűnik; ha a szervezet jól működik, a nemszakember tulajdonosok — mit is tehetnének mást — átengedik a tulajdonukban voltaképpen jelenlevő hatalmat, ha nem működik jól, a tulajdonosi kollektíva mégsem tudja náluk jobban működtetni a gazdaságot. Növekszik a távolság a szakvezetés és a tulajdonosok szakismerete között, az apparátusok társadalmi ellenőrzése leszűkül esetleges viszályok, önkényeskedések, visszaélések jelzésére. Vagyis — úgy tűnik — a szervezet nemegyszer akaratán kívül is elreteszeli a valódi demokrácia útját. Súlyos konfliktus ez, mert egyrészt nagy szükség van a hozzáértő, szakavatott irányításra, igazgatásra és a demokráciát biztosító társadalmi ellenőrzésre. Van ahol a részvétel fokozása segíthet; mindenesetre egészében véve ez a fejlődési folyamat gazdaságilag biztosan kedvező, társadalmilag talán kevésbé. Együtt jár a tulajdonosi hatalom csökkentésével — az ellentétel pedig a nagyobb jövedelem.

10. Ezzel eljutottunk egy további lehetetlenség lehetségessé válásához. A tulajdonjogot úgy lehetett leírni, hogy az (elsősorban gazdasági) hatalom és e hatalomból folyik a vagyon. Most úgy tűnik, van olyan tulajdonjog, amely hatalommal jár és van olyan, amely vagyonnal — persze a hatalomhoz is járul nem kevés pénz, de fizetés, tiszteletdíj stb. révén, és a vagyonnal is jár beleszólási jog, vagyis a hatalom nehezen mobilizálható parcellája. De valóban új jelenség ez? Nem hasonlít-e részvényesek és menedzserek jogállásához? A részvényesek lesik az osztalékot, és ha az — leegyszerűsítve — nem elég, elkergetik a menedzsert. A termelőszövetkezeti tagság a jövedelmére figyel és ha elégedetlen, ha bátran áll a talpán (és a megye is segíti őket), elvileg lehetséges, hogy más elnököt választanak. Végülis „az állam és a vállalata" is erre a modellre épül: az állam a tulajdonos, a vállalati igazgató a menedzser, és ha társulás jön létre, a tagok a tulajdonosok és ugyancsak az igazgató a menedzser, aki az igazgatótanács irányítása szerint működik (Ptk. 60. §). Mindkét menedzser gyakorolja a hatalmat, miközben urainak termeli a vagyont, és urai vagyonuk védelmében a kezükbe vehetik a hatalmat avégből, hogy új menedzsert válasszanak maguknak. Persze azért van egy nagy különbség a részvényesek, társulási tagok, valamint a szövetkezeti kollektívák mint tulajdonosok között: az előbbiek sokkal könnyebben válthatják le a menedzsert, igazgatót, mint a tsz. a vezetőket. A kiinduló tétel mégis némileg módosul. A mindennapi tevékenység során megáll a lábán az az új (?) képlet, amely szerint a tulajdonjog gyakorlása során nagymértékben elválik a hatalmi és a vagyoni funkció, de rendkívüli helyzetekben és választásokkor a vagyoni funkciót betöltők a kezükbe vehetik a hatalmat is: egy pilanatig fölébe kerülhetnek a menedzsernek, de csak azért, hogy mást válasszanak vagyonuk védelmében „maguk fölé".

11. Úgy tűnik, hogy a tulajdonjog kategóriáinak jórésze aligha marad változatlan. A fentiek is már adnak okot egy ilyen megállapításra, de a tulajdonjogi konferencia további adalékokkal is szolgál. Takács Imre a tanácsi tulajdonjog létrehozását sürgeti annál is inkább, mert a hatalmi viszonyok ezt amúgy is kialakították már a valóság síkján (222-273). Seres Imre célul tűzi ki a földmagántulajdon fokozatos megszüntetését (pl. 404.). Vékás Lajos pedig az állampolgári tulajdonjoggal javasolja integrálni azt, ami ma egyfelől személyi tulajdon, másfelől magántulajdon (388. és köv.). Ezekben és az ilyenfajta javaslatokban úgy tűnik az a közös, hogy a tulajdonjog valamilyen vonatkozása merőben maszkká változott, amely mögött más ténylegesség van, mint ami a korábban használt kategóriarendszerből következnék. A társulásokról szólva olvasható, hogy „az állam a saját terhére és az általa létrehozott szervezetek javára a tulajdonjog gyakorlását szinte teljes terjedelmében átengedte ... az állam mint az elsajátított viszony alanya továbbra is tulajdonos maradt, csupán a tulajdonjog gyakorlását engedte át" (Doméné 367—368.). Ha ez így van, akkor vajon nem csupán maszk az állami tulajdonjog, amely átengedte a tulajdonjog gyakorlását? „A király meztelen!" álmélkodó felismerése következik itt be, de bekövetkezik ennek ellentéte is: „A király fel van öltözve!" álmélkodó felkiáltása is helyénvaló lehet: hirtelen meglátjuk a királyi palástot valakin, aki ilyen palástra jog szerint nem tarthatna igényt.

12. Mindezek után talán helyénvaló feltenni a kérdést: szükséges-e, lehetséges-e még egy olyan tulajdonjog-fogalom, amelybe mindaz, amit tulajdonjognak hívunk, belefér? Mindenesetre reformfolyamatban vagyunk, amikor mozgásban van a kategóriarendszer, és ez nem kedvez az ilyen jellegű nagyívű kérdések megválaszolásának. A régi eresztékek lazulása ide-

jén indult expedíció az átfogó tulajdonjog-fogalom megmentésére, zászlaján a „stratégiai döntések"-kel. Absztrakt és igen sokféleképpen értelmezhető megfogalmazás ez, ez azonban minden olyan fogalomnak a sorsa, amely térben-időben ugyancsak különféle jelenségek legnagyobb közös nevezőjévé kíván válni. Úgy tűnt mind ez idáig, hogy nagyjában-egészében használható a tulajdonjog elvi összetartására. Most azonban, hogy a tulajdonjog széles körben látszik osztódni irányítási (hatalmi) és vagyoni funkcióira, kétségessé válhat a tulajdonosi hatalomra épített „stratégiai döntés" mint a mindenkori tulajdonjog legáltalánosabb sajátossága. Ezzel talán szembe lehet vetni azt, hogy elvben és jogilag voltaképpen nincsen ilyen hatalmilag és vagyonilag szétváló tulajdonjog: a tulajdonjog végeredményben nem az irányítási, hanem a vagyoninak nevezett funkcióhoz kapcsolódik: a célhoz és nem az eszközhöz. Az irányítási (hatalminak nevezett) oldal sohasem válthatja le a tulajdonos tagságot, míg az utóbbi elvben leválthatja az irányítási funkciót ellátó személyeket, szervezeteket, tehát végső fokon a hatalom is az utóbbiak kezén van, még ha tüskés is az út, amely e jogosultság érvényesítéséhez vezet. Nem állítható tehát, hogy a tagság nem hozhat „stratégiai döntések"-et. Persze némileg zavaró, hogy a ténylegesség és a jogiság gyakran szétválik a gyakorlatban. Tudjuk, hogy szociológiailag mindig a ténylegességnek van igaza, de azt is tudjuk, hogy a jog egy olyan társadalmi komplexus, amelynek a létjogosultsága abból fakad, hogy vannak relatíve saját mozgástörvényei. Ezért az, ami szociológiailag igaz, jogilag lehet nem igaz és viszont.

13. Végül — az ominózus 13. pontban — összefoglalom, hogy hogyan látom a tulajdonjogi konferencia után a termelőeszközökön fennálló tulajdonjogot — hangsúlyozom: a tulajdon*jogot*, figyelmen kívül hagyva egyelőre a közgazdasági és szociológiai tulajdont, és megengedve magamnak, hogy a Vékás Lajos által bravúrosan végrehajtott személyi- és magántulajdon-összeolvasztás után is beszéljek termelőeszközökön fennálló tulajdonjogról, még ha adott esetben egyének tulajdonáról van is szó.

Számomra a legfontosabb tanulság abban áll, hogy a klasszikus triásszal nem lehet maradéktalanul leírni a tulajdonjogot, mert az ennél sokkal gazdagabb. Ezt az is megerősíti, hogy a klasszikus triász legfeljebb *eszköz* a tulajdonjoggal elérni kívánt *célok* eléréséhez. A cél a hatalom és a vagyon. A kettő persze bizonyos fokig mindig együttjár, mert a tulajdon hozzásegít a vagyonhoz, a vagyonon pedig hatalmat lehet vásárolni. A kettő azonban viszonylagosan el is válik egymástól, és korántsem mindig van egyforma mértékben jelen. Van amikor a hatalmi elem dominál, és van amikor a vagyoni. *Politikai* síkon a hatalom a preferált cél; a jogrendszer nyelvén ilyenkor beszélhetünk államjogi állami tulajdonjogról (Sárközy), *gazdasági* síkon pedig a vagyonszerzés a cél, és ilyenkor beszélünk polgári jogi tulajdonjogról. E két szélső pont adja a tulajdonjog komplexitásának a fesztávolságát.

Mindez végső fokon nem más mint a túlsúlyos közgazdasági tulajdon átírása a jogban — jól vagy rosszul.

II.

14. Álmélkodásaim a JK felelősségi jogi számában (1982/6. sz.) keltek életre. Ez idáig úgy tűnt, hogy legalábbis a polgári jogban az ún. „objektív" felelősség az iparosodás és a közlekedés rohamos fejlődése folytán nemcsak polgárjogot nyert, de azt egyenesen a jogfejlődés jelentős eredményének tartják, amellyel sok problémát meg lehet oldani — mindaddig, amíg a még távoli végpontra érünk: a társadalombiztosítás és „magán"-biztosítás a perifériára szorítja vagy éppenséggel megszünteti a polgári jogi felelősséget.

És most egyszerre a felelősségi szám öt tanulmánya közül három — különböző alapokon és intenzitással — sürgeti az „objektív" felelősség felszámolását vagy kiűzését a felelősségi paradicsomból: a jogelméleti, a pénzügyi jogi és a kollektíva-felelősségi tanulmány. Ez az egybeesés meglepő; nyilvánvalóan szerepe van benne a reformlégkörnek, akárcsak a tulajdonjog területén tapasztaltaknál. A különös benne az, hogy itt a reformjavaslat voltaképpen a preindusztriális korszak akkor adekvát megoldására megy vissza. Sietek ehhez hozzátenni, hogy elvben ettől még igaza is lehet azoknak, akik recipe ferrum-ot kiáltanak az „objektív" felelősségre.

Mindenesetre feszült figyelemmel várom, hogy mikor lépnek fel azzal az igénnyel, hogy a felelősségbiztosítást meg kell szüntetni, mert futni hagyja a károkozót. Egy ilyen javaslat ugyancsak beillenék a már javasoltak gondolatkörébe . . .

15. A jogelméleti tanulmány a hegeli úton járva *a jog etikai befolyásolása* intézményének tekinti a polgári jogi felelősséget (is), és ilyen alapállásból teljesen igaza van, ha csak a szubjektív, tehát valóban kizárólag vétkességi alapon nyugvó felelősséget vonja a felelősség körébe. A jog gyakorlati irányultságára is tekintettel van, amikor voltaképpen — látszólag — igen szerény kívánságot terjeszt elő: a mai „objektív" felelősség körét a jogrendszerben a felelősség intézményén kívül kell elhelyezni. Megkockáztatom azonban a kérdést: nem kívánja-e meg a tanulmány alapállása azt is, hogy a jog etikai befolyásolása jegyében dobjuk ki a polgári jogi felelősség köréből az „objektív" felelősség mellett *a „szubjektív" felelősséget is?* Elvégre a lámpát — nem szándékosan — beverő teniszező etikai vétséget nem követett el, és ügye mégis a „szubjektív" felelősség körébe tartozik: vétkesnek, gondatlannak titulálja a jog a maga gyakorlati irányultságával azért, hogy legyen valaki — a kockázattelepítési döntés foly-

tán a teniszező, — aki fizet. Vagy: mit kezdjünk a vétkesség vélelmével a valóban „szubjektív" felelősség körében? Ha a károkozó kimentő bizonyítása nem sikerül: vétkes, pedig lehet, hogy ártatlan. A gépek és a rohanás világában a „vétkes"-nek minősített tévcselekmények tömegének jórésze az etikai küszöb alatt van. Továbbá: a polgári jogi „szubjektív" felelősség zsinórmértéke az általában és nem az egyedileg elvárható. Ez szintén nem egyeztethető össze a tiszta „szubjektív" felelősséggel. Az ún. „szubjektív" polgári jogi felelősségbe is szorosan be vannak tehát építve olyan elemek, amelyek nem egyeztethetők össze a jog etikai befolyásolásának gondolatkörével. De menjünk tovább. Már az eddigiekből is világos, hogy az „objektív" felelősség lemetszése a „szubjektív" felelősségről nem is olyan egyszerű: a Shilock-dilemmára emlékeztet, mert a „szubjektív" felelősség nem tisztán szubjektív alapokon nyugszik és az „objektív" felelősség mögött is többnyire ott van a szubjektív elem. Gondoljunk csak arra, hogy az „objektív" felelősség eseteinek több mint 90%-ában a károkozó vétkes, és „objektív" felelősségre csak azért kerül sor, mert az adott esetkörben a törvény az „objektív" felelősséget írja elő. Ez a súlyosabb felelősség eltakarja és kioltja a mögötte szégyenkező vétkességi felelősséget. Az ún. „szub" és „ob" felelősség (hogy ezekkel a szokatlan becenevekkel is érzékeltessem, hogy itt a terminusok korántsem fejezik ki azt a jelentést, amit a jogi köznyelv tulajdonít nekik, de erről még alább) semmi másban nem különbözik egymástól, mint abban, hogy az egyik „szub", a másik „ob". A polgári jogi felelősség minden más szabálya egyformán alkalmazandó mind a „szub", mind az „ob" felelősségre. Az említett javaslat megvalósítása esetén két olyan intézmény jönne létre, amelyek egyike sem volna homogén abban az értelemben, hogy *csak* „ob" vagy *csak* „szub" lehetne, és ugyanakkor csupán egy ponton különböznének egymástól. Ez a pont viszont a tanulmány gondolatmenetében döntő jelentőségű, bár, amint azt mindjárt látni fogjuk, egy más koordinátarendszerben egyáltalán nem döntő jelentőségű.

És itt jön a nagy kérdés: vajon a polgári jogi felelősség a *jog etikai befolyásolását* célozza-e vagypedig *kockázattelepítési döntéseket ír át a jogba?* Ez a felszínen talán nem tűnik nagy problémának, hiszen a kockázattelepítési döntések jelentős részében a döntés az etikai vétséget elkövető ellen szól. Ha elkövetett egyáltalán etikai vétséget... A két megközelítés abban is többé-kevésbé rokona egymásnak, hogy nem adják fel a prevenció reményét, bár van olyan felfogás, amely szerint nem a jog etikai befolyásolása lebeg a bírói szem előtt, nem a bűn és bűnhődés, hanem a jövőre irányított prevenció.[4] (Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy e kérdésben a jogelméleti tanulmánynak a „Hatás előtt"-re vonatkozó fejtegetései igen jól egészítik ki az általam a „Hatás után"-ról mondottakat.) Mindenesetre azonban a mondottakból világos, hogy a kockázattelepítési döntés gyakran nem etikai indítékú, hanem merőben közvetlenül gyakorlati. Az etikához — mint említettem — nem sok köze van annak a kockázattelepítési döntésnek, hogy a teniszező felelős vagy hogy a lámpát fenntartó viseli a kárt, vagy akár a kárt az egész társadalom viseli. Másképpen fogalmazva a kérdést: a filozófiai vagy a gazdasági szemlélet uralja-e a polgári jogi felelősséget? Mielőtt elriasztónak látszódnék ez a kérdésfeltevés, érdemes lehet emlékeztetni arra, hogy a polgári jogi felelősség működésmechanizmusa pénzösszegek mozgatása útján „tesz igazságot". Igaz, ez csupán eszköz, de vajon a jog etikai befolyásolásának az eszköze-e? Ez kétségkívül befolyásolás, de kétséges, hogy van-e etikai jellege. Nincs-e valami visszás a jog olyan etikai befolyásolásában, amely abban áll, hogy „az etikai vétség elkövetője" pénzzel teszi jóvá az etikai vétséget? Érv-e az a jogelmélet szemében, hogy így kell eljárnunk, mert korszakunkban a pénz minden ilyesmire alkalmas?

Egyebek között ez a kérdéssor is arra mutat, hogy a jogelméleti felelősségfogalom voltaképpen igazán a leginkább a büntetőjogi felelősséggel rokon; azt, hogy ott is van pénzbüntetés, most elhanyagolhatjuk. Ennél fontosabb az, hogy úgy tűnik, hogy a polgári jogi felelősség aligha egyeztethető össze a felelősségnek a jogelméleti tanulmányban bemutatott fogalmával: a gazdaság és a forgalom gyökeresen más világ. Ez persze arra vezethet, hogy a polgári jogi felelősség kettészakad: például a büntetőjogi felelősség messzemenően a jogelméleti fogalom körébe tartozik a munkajogi és kollektívajogi felelősség jórészével együtt, a polgári jogi felelősséget pedig a kockázattelepítési döntések vezérlik. Világos, hogy a tulajdonjogi számban tapasztaltakkal összhangban itt is folyik egy osztódási folyamat, amely tipikus reformjelenség. Talán tévedtem, amikor — nem jogelméleti szinten — nagy fáradsággal igyekeztem bebizonyítani, hogy közös gyökerei vannak a felelősség intézményének.[5]

A most következőket csak zárójelben merem leírni. (További kérdőjel: teljesen releváns-e ma is a hegeli indíttatású felelősségfogalom? Valóban érvényes-e a most vizsgált területen az, ami a 18. század végén érvényes lehetett? Nem hozott-e merőben új helyzetet létre a gépesítés és a közlekedés — divatos szóval — forradalma? Nem volt-e Hegel a korának természetes foglya, amikor az ún. modern „objektív" felelősség első csökevényes jeleit vagy éppenséggel a hagyományos ősi feltétlen eredményfelelősséget, amely kimenthe-

[4] *Eörsi:* Tézisek a polgári jogi felelősségről. ÁJ, XIX./2. sz. Kül. 9. pont.

[5] Ld. 4. lj. I. 1. pont.

tetlensége folytán voltaképpen „felelősség előtti" volt, elítélte?·Nem változhatott volna-e Hegel ítélete, ha előrelátja a deutsche Misere világában az iparosítás és közlekedés szédületes felfutását? Hiábavaló kérdésfelvetés; nincsen, nem lehet próbája, de lehet-e ez akadálya egy gondolati játéknak, amelyet akár — történetietlenül — „a múlt futurológiájának" is becézhetünk?)

Ha mármost a polgári jogi felelősség mögött kockázattelepítést látunk, akkor a felvetett kínzó kérdések elesnek. Eltűnik a „szub" és az „ob" antagonista viszonya, és kockázattelepítési fokozatok vagy csomósodási pontok lépnek a helyébe egy kontinuus skálán,[6] a hagyományos, megszokott nem adekvát terminusokat toleráns módon továbbra is hurcolva magával. Ez utóbbira pedig áll a mondás: nem mindenki kovács, akit Kovácsnak hívnak ...

Végeredményben arra szavazok, hogy a polgári jogi felelősség a gazdaság és forgalom igényeinek, a kockázattelepítési döntéseknek az átírása a jogba. Ma már nem a filozófiai gondolkodás terméke, hanem a Közép-Keleteurópában különösen elmaradott, lenézett gazdaságias, kockázatokban gondolkodó megközelítés gyermeke, amely a jog gyakorlati irányultsága folytán nyugodtan használja a „vétkesség", „gondatlanság" terminusait, tudva, hogy ezek igen gyakran nem azt jelentik, amit akár a köznyelvben, akár a filozófia nyelvében jelentenek. Teszi ezt azért, mert így tudja az adott társadalomban feladatát megoldani. A megszokottság miatt terminológiai nyelvújításra nem vállalkozik.

16. Az egyébként nagyon figyelemreméltó pénzügyi jogi tanulmány szerzője rácsodálkozik arra a jelenségre, hogy „egy szorosan összefüggő jogterületen (a jogalkotás) egyidejűleg szabályozzon kétféle, méghozzá egymással szinte teljesen ellentétes elvekre épülő felelősségi intézmény"-t (439., 440.). Nem egészen értem a csodálkozását. Ez mindennapi jelenség: csaknem mindig előfordul, amikor a jogalkotás egy főszabály alól kivételt tesz. Vagy mit gondoljunk a munkajogi felelősségen belül egymás mellett létező fegyelmi és anyagi felelősségről? Pregnáns példája továbbá ennek a jelenségnek éppen a „szubjektív" és „objektív" felelősség együttélése (ha figyelmen kívül hagyjuk azt a már említett tényt, hogy a két felelősségi alakzat egymásnak nem ellentéte). Nincs itt „vagy-vagy", ahogy a szerző gondolja, hanem „és-és" van. És — talán világos az eddig elmondottakból — téves az a megállapítása, hogy „csak a szubjektív elvekre épülő felelősség fogadható el egyértelműen kívánatosnak" és pláne „dogmatikailag kellően megalapozottnak" (438.). Miféle dogmatika jegyében mondja ezt? A dogmatika az operacionalizálás megoldására hivatott, és nincsenek előfeltevései. Különösen álmélkodásra késztet, hogy ehhez még akkor is dacosan ragaszkodik, ha „számos probléma a szubjektív felelősség alapján egyszerűen nem oldható meg" (uo.). Nem arra való-e a jog, hogy ha a „szubjektív" felelősség nem adekvát, akkor esetleg éppen az „objektív" felelősséggel szolgálja a jog gyakorlatra irányultságát? Hogyan gondolja azt, hogy a „szubjektív" felelősség területén marad, ha a szubjektív szempontoknak *„az általánosság"* szintjén (a kiemelés tőlem, *E. Gy.*) hipotetizált figyelembevételéről beszél? (349.)

Persze a szerző az egész most tárgyalt kérdés élét bizonyos fokig elveszi, amikor megállapítja, hogy „nem a (pénzügyi jogi) felelősségi szabályozás a mindenható, az elsődleges (441.)". Ez valóban így van. Érthető tehát, hogy valósággal menekül a felelősségi gondolattól (kül. 441—442.), és elsődlegesebb jogi instrumentáriumot javasol, pl. az állam tulajdonjogi beavatkozását. Ami pedig az „abszolút követelmény"-t illeti (443—444.), az az első felületes benyomásra nem hogy „objektív", de feltétlen, kimenthetetlen „felelősség"-re látszik utalni. Valójában azonban nem erre utal, hanem valami egészen másra. Több ízben megkülönböztettem a jog külső és belső hatását. A *külső* hatás azt jelenti, hogy „a jogi rendelkezés, illetve szankció közvetlenül, dominánsan a társadalomban bekövetkező valamely változásra vagy változás meggátlására irányul" nem pedig a motívumháztartás átalakítására, bár ez sem kizárt. A *belső* hatás pedig azt jelenti, hogy „közvetlenül, dominánsan a pszichikum megváltoztatására, illetőleg szilárdítására (vagy gyengítésére) irányul".[7] Nos, a szerző — máshonnan indulva — voltaképpen ezt az ellentétpárt találta fel újra. Az állam mint beavatkozó tulajdonos a saját érdekeit érvényesíti („amitől eredményt vár, arra hajlandó többet áldozni" — 491.). Ez a külső hatás világa, ezzel szemben a szerzőnél kiegészítőként jelentkező „felelősség" a belső világa. Talán mondanom sem kell, hogy nem egyszer a külső hatásra irányított intézkedés sokkal keményebb, mint a belső hatásra irányított felelősség. A jogelméleti tanulmány szerzője az „objektív" felelősséget vezetné ki a felelősség házából egy még üres sivatagi új házába. Vajon a pénzügyi jogi tanulmány szerzője szintén az „objektív" felelősséget száműzi-e, amikor a külső hatások már létező birodalmába vezeti a nem „szub" eseteket? A válasz attól függ, hogy el kell-e határolni a kárfelelősséget a tartozásért való „felelősség"-től. Felelősség-e az az utóbbi? Ha valaki nem fizeti meg a tartozását (pl. adótartozását), a bíró nem állapítja meg az adós felelősségét a tartozásért, hanem egyenesebb utat választ: kötelezi az adóst a tartozás megfizetésére, és ha ez eredménytelen, ismét nem hivatkoznak felelősségre, hanem megindul a végre-

[6] Ld. Szubjektív és objektív felelősség. ÁJ, XXII. 4. sz. 551—572. old.

[7] Először: A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó, 1965. 35—38. old.

hajtás gépezete. Ezzel szembevethető, hogy a tartozásért fennálló felelősség persze fennáll, csak szükségtelen külön hivatkozni rá, amikor van egy egyenes út. De akkor miért nem járja ezt az egyenes utat a kárfelelősség? Igenis van különbség a tartozásért való „felelősség" és a kárfelelősség között. A polgári jogi kárfelelősség szabályrendszere teljesen más, mint a tartozásokért való felelősség szabályrendszere, ahol a feltétlen „felelősség" az úr.

És itt visszatérhetünk a felvetett kérdésre. Amiről a szerző ír, az nem az „objektív" felelősség, hanem *a tartozásokért való „felelősség"*. Itt fel sem merül a különbségtétel az „ob" és a „szub" felelősség között: az utóbbi kettő csak a polgári jogi kárfelelősség jelensége. A pénzügyi jogban, a tartozásért való helytállási kötelezettség körében fizetni kell és basta. A kimentés kizártsága látszik közösnek a tartozásokért való felelősség és az „objektív" felelősség között, de ez a közös elem valójában nem létezik. Az „objektív felelősség" ismer kimentést, a tartozásért való felelősség nem. Senkit sem érdekel, hogy miért nem fizet a kötelezett (eltekintve a felelősségtől távol álló, sokszor meglevő „méltányossági" lehetőségektől). A jogelméleti tanulmány szerzőjével ellentétben tehát nem az „objektív" felelősséget helyezi ki a pénzügyi jogi tanulmány szerzője a külső hatás világába, hanem a tartozásért való („nem szubjektív") helytállási kötelezettség területét foglalja el. Ezért aligha áll meg a tanulmány szerzőjének az a megállapítása, hogy „a jelenlegi szabályozás egyértelműen az objektív felelősségi elvekre épül" (439.). Valójában itt egyáltalán nincs szó „objektív" felelősségről; a jelenlegi szabályozás valójában a tartozásért fennálló felelősségre épül, még ha nemfizetés esetén az államnak valamilyen kára van is. Ez a kár azonban nem a kártérítési felelősség értelmében vett kár, hanem olyan kár, amely minden *hitelezőt* (és nem *károkozót*) fenyeget.

Be kell vallanom, hogy a fentiekkel én is ismét beálltam azok sorába, akik a tulajdonjogban és a polgári jogi felelősség területén az amúgy is bonyolult dogmatikában további osztódást vélnek felfedezni. Úgy tűnik: a dogmatika osztódással szaporodik, igaz néha egyszerűsödik is, mégpedig furcsa módon nemzés útján; gondoljunk a személyi és a magántulajdon frigyéből született állampolgári tulajdonra. Mindettől azonban a pénzügyi jogi tanulmány szerzőjének az elgondolása még virágozhat. Csupán az „objektív felelősség" kifejezést kellene a „tartozásért fennálló felelősség" kifejezésre felcserélni.

17. A kollektíva-jogi (ahogy most nevezzük, a szövetkezeti jogi) felelősségről szóló tanulmány a pénzügyi jogi tanulmánnyal rokon abban, hogy a reformfolyamatban messzemenően új felelősségi rendszer bevezetését javasolja. Ebben az értelemben mindkettő be akarja fejezni az anyajogágtól — a polgári jogtól — való végleges elszakadást. Ez indokolt, de persze csak a lehetőségek keretei között, — például az ún. „szubjektív" felelősséget mindkettő meszszemenően megtartja. Ugyanakkor a szövetkezeti felelősségi jogi tanulmány egy további részleges elszakadást, vagyis osztódást javasol: a szövetkezeti felelősségi viszonyok specifikumai szerinte a munkajogival szemben abban állnak, hogy a szövetkezetekben a tagsági viszonynak státuszjellege van (456.). Most azzal nem foglalkozom, hogy manapság bizonyos mértékben a munkajogi pozíciónak is van már státuszjellege,[8] ehelyett inkább annak adok hangsúlyt, hogy a szerző megállapítása rokonságban van a tulajdonjog elemzése során tapasztaltakkal. A tanulmány jelentős újítása és egyben újabb példa az osztódásra és a szabadságharcra az, hogy a szerző szerint a szövetkezeti felelősség nem követheti tovább a fegyelmi, illetve anyagi felelősségre tagolt munkajogi felelősségi modellt, hanem egységes rendszerűvé kell válnia (457.).

Ez az egységes modell érthetően a „szubjektív" felelősség talaján áll. Ezen a talajon állt — elenyésző kivételektől eltekintve — eddig is a szövetkezeti jogi (és a munkajogi) kárfelelősség. A szerző ezeket a kivételeket javasolja megszüntetni: a vétkességre alapozott felelősséget javasol bevezetni ott is, ahol eddig „objektív" (pl. custodia) felelősség állt fenn: elsősorban az elszámolási és megőrzési felelősség területén (458.), és ezzel összhangban javasolja a vétkesség vélelmének megszüntetését is. Ez a gyakorlatban alighanem a szövetkezetet terhelő kockázat megnövekedésére vezetne, vagyis a bizonyítás sikertelenségének a kockázatát a szövetkezetre telepítené. Ugyanakkor az esetek szűkebbnek látszó körében megakadályozhatná azt, hogy a bizonyítás csődje esetén kevesebben volnának kénytelenek ténylegesen vétlenül kártérítést fizetni. Az egész elgondolást — különösen ha idevesszük a tagok státuszhelyzetének hangsúlyozását — átlengi a szövetkezet, mint jóságos és megértő patrónus szelleme, és ez egyáltalán nem ellenszenves elgondolás.

A szerző következetessége azonban nem mindig látszik indokoltnak. Ez a következetesség abban áll, hogy ha egyszer a tagnak státusza van, akkor a már említett egységes felelősségi rendszer is csupán a státusz megváltoztatásában állhat (457.). Vagyoni kártérítésre azonban nem kerülhet sor a „kollektíva-jogi" felelősség körében, kivéve a polgári jogi felelősség alá eső eseteket, nevezetesen a megőrzési-elszámolási felelősséget és a szándékos károkozást (uo.). Ha tehát egy tag gondatlanul egy haszonállat elhullását okozza, ezért a kárt teljes mértékben a jóságos és megértő patrónus viseli. Lehet, hogy ez egy meglehetősen távoli jövő humánus megoldása, de vajon itt tartunk-e már? Továbbá: adott esetben nem kegyetlen-e,

[8] Ld. Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 136. pont.

más esetben nem értelmetlen-e a károkozó tag jogállásának megváltoztatása (az előléptetésből való kizárás, illetve az áthelyezés?) Nem érzik-e jobban az összefüggést a „bűn és bűnhődés" között, ha kártérítést kell fizetni? Egyáltalán: milyen szankciót lehet alkalmazni egy gondatlanul kárt okozó „közlegény" esetében, akivel szemben szóba sem került az előléptetés vagy a visszaminősítés, és értelmetlen az áthelyezés?

Itt a végponton vagyunk: a kárfelelősség szinte teljesen megszűnik. De nem hivatkozhat-e a tanulmány szerzője a felelősségbiztosításra, amely ugyanilyen eredménnyel jár, és jobban virágzik mint valaha? „Itt másról van szó" — hallom mondani: a felelősségbiztosítást nem egy státusz megerősítésére irányuló törekvés alapozza meg, hanem a közlekedési szituáció.

18. „Régi szép idők" — a jogi felelősség jogágazatokba zárkózva, többnyire elszigetelten építgette a maga részrendszerét, el nem távolodva tradícióitól, itt-ott lázadozva a polgári jogi kárfelelősség nyomása ellen, folytonosan törekedve arra, hogy elhatárolja magát más felelősségi rendszerektől, a polgári jogban axiómaként kezelve a „szubjektív" és „objektív" felelősség egyenlőtlen kétfejű sasát, filozófiailag-pszichológiailag faggatva a determinizmus-indeterminizmus, illetve kicsit determinizmus, de inkább indeterminizmus megnyilvánulásait és természettudományi hátterét... És most elmélkedhetünk és álmélkodhatunk azon, hogy sok mindent ismét újra át kell gondolnunk, részint egy reformfolyamat résztvevőiként, részint egy módszertani változás folytán, amelynek jegyében nem a különféle felelősségi részrendszerek ütköztetését helyeztük előtérbe, foglalkozzunk a jogterület átrendezésével, szakítópróbának tegyük ki a filozófiai és a gazdaságias megközelítés ellentéteit. És elmélkedhetünk azon, amin a tulajdonjog terén is el-elmélkedtünk. *Ott* a kérdés úgy szólt, hogy lehetséges-e egy olyan tulajdonjogi fogalom kidolgozása, amely téren és időn át érvényesen ragadja meg a jogintézmény lényegét, kemény magvát. *Itt* az elméleti kérdés úgy szól, hogy védhető-e az a tétel, hogy a jogi felelősségnek van egy általánosa, amely a különféle jogágazati felelősségek lényegét tartalmazza, biztosítja a jogi felelősség elméleti és gyakorlati differenciált egységét. A két kérdésfelvetés alapjában eleve statikus színezetű. Ezért (is) sürgeti a reformfolyamat a változást.

A reformfolyamatot tehát folytatni kell akkor is, ha sok elgondolást kiszűr a „természetes kiválasztódás". Gyűlik az anyag ahhoz, hogy a reformfolyamat stratégiáját ki lehessen dolgozni, és a szétszórt, de ígéretes elgondolásokat rendszerekbe lehessen foglalni. Ez kérdések feltételét igényli. Elsősorban: Hol optimális az állami tulajdon az iparban és a mezőgazdaságban? Vagy ahogy *Sajó* kérdi: „... milyen termelőeszköz-együttest és kikre kell a leghatékonyabb teljesítmény reményében rábízni."[9] Ezt a kérdést nem feltétlenül a jelenlegi állami tulajdonjog talaján kell megválaszolni. Ebből folyik a másik kérdés: milyenné kell alakítani az állami tulajdonjogot, hogy jobban betöltse a szerepét? Ez igényli mind külső kapcsolatai, mind belső berendezése vizsgálatát. A jogi felelősség területén pedig talán három kategóriában lehetne gondolkodni: a feltétlenül bűnösségen (vétkességen) alapuló felelősségben, a szervezeti, illetve a szervezeten belüli felelősségben és végül a kárfelelősségben. A cél az, hogy a reformgondolkodás megteremtse tartós gyümölcseit.

Eörsi Gyula

[9] *Sajó:* A jog eszközfelfogásának társadalmi következményeiről. JK. 1982. 7. sz. 486. old.

Gondolatok a Tsz-törvény felülvizsgálatához

I.

1. Szakmai körökben ismert tény, hogy a kormány 1981—85-ig terjedő kodifikációs tervében szerepel a szövetkezeti jogszabályok, köztük a — már többször módosított — 1967. évi III. tvr., vagy közönségesen a Tsz-törvény és a hozzá szorosabban kapcsolódó jogszabályanyag felülvizsgálata.

Bizonyos elképzelések már ismertté is váltak azokon a vitákon, amelyek egyfelől az 1981-ben megtartott különböző szövetkezeti kongresszusokon, másfelől a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jogi kérdéseivel tudományosan foglalkozó szakemberek üléseiben zajlottak le. A javaslatok hozzávetőleges ismeretében és a *valóságból* szerzett tapasztalatok alapján körvonalazni szeretnék egy elgondolást, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó 1967. évi III. tv. és végrehajtási rendeleteinek felülvizsgálatára.

2. Az indítványok, amelyek e tanulmányban elhangzanak, abból az alapállásból táplálkoznak, hogy:

— *nincs szükség új átfogó szabályozásra;*

— *de nem lehet megelégedni a szokásos foltozgatással sem.*

Az új, átfogó szabályozás ideje akkor jön el, amikor a törvényalkotó áttekinti a népgazdaság egész gazdálkodó szervezeti struktúráját, benne a *vállalati* struktúrát, összefüggésben a gazdaságirányítás szervezetével, módszereivel, eszkö-

zeivel. A vállalati szférában — ahová a mezőgazdasági termelőszövetkezetek is tartoznak — nem lenne kívánatos egy következő átfogó szabályozást úgy megszervezni, hogy egyszer az állami vállalatokról, másszor a szövetkezetekről, harmadik alkalommal pedig mondjuk a gazdasági társulásokról készüljön, jelenjék meg alapvető jogszabály. Ennek mindig az volt, és az lenne a következménye, hogy a népgazdaság legfontosabb termelőszervezeteiről szóló sarkalatos rendelkezések külön-külön pályán futnak, holott egyirányban kellene húzniuk.

Az sem megoldás, hogy a *senioritás címén* az *egység kedvéért* az *öregebbhez igazítsuk* az újabb jogszabályt, meg az sem, hogy az ifjabb jogán követelje az új: *tartson lépést vele az öregebb.*

3. A mindenféle gazdálkodó *szervezetre* (jogi személyre és nem jogi személyre), a gazdasági élet más *résztvevőire* (háztáji-kisegítő gazdaság, kisárutermelő, kisvállalkozó) kiterjedő átfogó és *differenciáltan egységes* jogi szabályozás ideje feltehetően az 1985—90 közötti években érkezik el.

Ha az *ideológiai szél nem fordul,* a *gazdaságpolitika alapjaiban nem változik,* s legalább *mai erőnkben megmaradva vészeljük át a gazdasági válságot,* ebben az időben fog érvényesülni, többé-kevésbé maradéktalanul, a *fejlett szocializmus arányossági* törvénye, azaz egymás mellett, egymást kiegészítve, egymásért működnek — különböző formákban — a *nagy* a *közép* és *kis* üzemek, vállalkozások. Ahhoz, hogy *végérvényesen* szilárd szocialista népgazdaságot építhessünk ki ugyanis ez kell. Minden más megoldás, mint annyiszor és annyi országban, csak zsákutcába vezet. A gazdasági szervezeti *struktúra* ezen modelljén nőhet fel, *átmenetiségében* is *stabil* gazdasággá; a szocialista gazdaság, ahonnét — elsősorban az itt szerzett tapasztalatokra építve — előreléphetünk afelé a társadalom felé, amelyet a régi és mai ideológiai tételekre támaszkodva, *akkori fejünk* szerint kommunisztikus társadalomnak tartunk. A fejlett szocializmus — amely végleg leszámolt a kapitalizmussal, de nem kommunista társadalom semmilyen értelemben — *önálló stabil gazdasági és egyéb intézményrendszerrel, ideológiával, politikai alapelvekkel rendelkező társadalmi formáció,* amely nem engedi, hogy visszatérjen a múlt, de azt sem, hogy stabilitását megingassák, a távoli jövő feladatainak korai megvalósítását szorgalmazó törekvések. Erre a — szerencsés esetben — *közeli,* — szerencsétlen körülmények közbejöttével — *távolabbi* helyzetre kell felkészülni, a *gazdaságnak,* az *ideológiának,* a *politikának,* a mindezen területeket *átfogó nevelésnek* a szorosabban vett szaktudományoknak, közöttük az *állam- és jogtudománynak* és — hogy témánkhoz visszakanyarodjunk — a *stabilitás* szilárd jogát *előkészítő törvényalkotásnak.*

Ebben az összefüggésben talán érthetőbbek az imént hangoztatott „kategorikus" kijelentések.

4. Nem időszerű jelenleg nagy kódexek alkotása (a Munka Törvénykönyvéé sem, az előkészítő viták régi talajon folynak, a megkövesedett régi eszmék ütköznek, gyenge új — hajtás — gallyacskákkal, amelyek alig különböztethetők meg az odvas fától, amelyből kényszeredve sarjadzanak, de talán a földjogi kódexé sem, bár ott az erőviszonyokban más a helyzet, az új kiforrott — legalábbis eszmeileg — de ha mégis visszafelé sülnek el a dolgok; jaj neked magyar!), nem időszerű régebbi — de nyesve ifjítható — törvénytörzsek kivágása, és kellően még ki nem nemesített gondolateredmények normazsengéivel való pótlása.

Ha mégis lépünk a *jövő érdekében,* tegyük azt. Most a *kis lépések* taktikájának ideje van a jogalkotásban, hogy előkészítsük azt az időt, amikor mérföldlépő csizmát húzhatunk. A jövő érdekében való törvénymódosítás nem tűzheti ki semmiképpen sem célul csak a ma problémáinak megoldását. Ma *válság van a világban, válságos a helyzet* itthon is. Sok mindent kell tennünk — a jogalkotásban is — amit e nélkül nem tennénk, nem kellene tennünk. Ennek a munkának az elvégzése — *ideiglenes hatályú* — jogszabályok feladata. E szabályok létjogosultsága addig tart, míg szolgálati szerepük, azaz amíg válsághelyzet van. A jövőre szóló szabályok nem tapadhatnak mai rögökhöz. Mindez nem jelenti azt, hogy a válságjelenségeket ne vegye figyelembe a jövő érdekében buzgolkodó jogalkotás. Az olyan helyzetek mint a mai is hatványozottabban hozzák felszínre a gazdasági élet fogyatékosságait, annak gyenge pontjait. A kapitalizmus válságaiból való kilábalás során, — éppen a válsághelyzet elemzésén (vagy azon is) alapuló jogi szabályozás, történelmi példaként igazolja, hogy a válság *meghaladása* érdekében (nem a konkrét válsághelyzet enyhítése végett) született jogi rendezések nemcsak a válságból való kijutást segítették elő, hanem fennmaradtak és fennmaradhattak konszolidált viszonyok között is, mert új módon oldottak meg olyan problémákat, amelyek régebbi jogi rendezése is oka volt a válságnak, vagy nem tudott elég ellenállást tanúsítani iránta. „Válságjogi" intézményként jött létre a tulajdonkorlátozás számos szabálya, de belőlük fejlődött ki az a tulajdonjogintézmény, amelynek „immanens" részévé váltak a korlátok. „Válságjogi" intézménynek tekintették a magángazdasági szférába történő állami beavatkozást, de ebből fejlődött ki a különböző szinten és eszközökkel megvalósuló tőkés gazdaságirányítás, tervezés. „Válságjogi" termék volt a kamatlábak állami „mozgatása", ma minden kapitalista állam kezében jelentős eszköz a gazdasági élet befolyásolására. De nem válsághelyzet szülte-e a NEP gazdaságot élénkítő politikáját és a neki megfelelő jogi szabályozást, nem válságból született-e nálunk az a döntés, amely eltörölte a parasztnyomorító ter-

ménybeszolgáltatási rendszert. Voltak kisebb konfliktusok is — amelyeket ugyan szemben a mai őszinte beszéddel eltitkoltak — amelyekből életképes jogi megoldások születtek, pl. a háztáji és a kisegítő gazdaságok létjogosultságának elismerése, az állampolgári személyi földtulajdon megteremtése, a kisvállalkozók lélegzethez juttatása, nem is beszélve az olyan nagy horderejű intézkedésekről mint az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés jogának kialakítása.

5. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a válság, a konfliktus feloldó jogalkotás mennyire volt *előremutató,* s abból mennyit *hagytak meg a* válság, a konfliktus megszűnése után, illetőleg termékeiből mennyit adoptáltak a viszonylagos stabilitás jogrendjébe, amolyan döntetlen eredményt regisztrálhatunk, mind a szocialista világ más országai, mind hazánk jogalkotásában.

Voltak olyan válság — konfliktus — „megoldó" rendelkezések, amelyek *nem mutattak előre.* Itthon maradva: a magyar népgazdaság első krízise 1953-ban érte el csúcspontját. A fő probléma a mezőgazdasági termelés elégtelensége, amelynek okai a következők voltak: a parasztságra *terhes ár- és adópolitika,* az elviselhetetlenségig fokozott *kötelező terménybeadás,* az *erőszakos termelőszövetkezet szervezés.* Nota bene: ezeket az okokat nem *utólag* fedezték fel, látta ezeket az akkori politikai vezetés is.[1] Látta, de nem értette. Ennélfogva nem is tudott megújító kezdeményezésbe fogni. A *régi* talajon kereste a kivezető utat, nem váltott új ruhát, foltozta az avittat. Kicsit emelték a felvásárlási árakat, kicsit csökkentették az adót, kicsit enyhítettek a beadás terhein, megígérték, hogy vége a keménykedésnek az átszervezés területén, de nem mondtak le arról, hogy a mezőgazdaságot a feszített iparosítás akkumulációs forrásának tekintsék, nem váltották fel a kötelező beszolgáltatási rendszert az *akkor* jó megoldásnak számító *felvásárlási* szisztémával, s meghagyták az erőszakoskodás szülötteit a megbízható vagyoni alapot, jó vezetést, megfelelő szakembergárdát nélkülöző rossz termelőszövetkezeteket. Nem csoda, ha a bevarasodott fekélyek hamarosan újra felszakadtak, a lokalizált, de meg nem gyógyított gócok újra fellobbantak, s 1956-ra — e téren is — ott tartottunk mint 1953-ban. Mennyire más volt az MSZMP és a Kormány magatartása 1956 után (de erről néhány mondattal később). A másik baj az szokott lenni, hogy a válság, a konfliktushelyzet enyhülésével a pártok és kormányok, s a törvényhozás is *„visszatértek az ideológia által mutatott útra"* és visszavonták a válság, konfliktus megoldó és egyben *előremutató* szabályokat, vagy a népek, nemzetek „jóakarói" ideológusok, politikusok *„műkonfliktusokat"* teremtettek, amelyek feloldására természetesen megintcsak az „ideológiailag helyes útra való visszatérést" szorgalmazták. Néhány példa. A NEP-et előbb hibernálták mint hatását igazán kifejthette volna, ha az élelmiszerhelyzet — akár csak import útján is — javult, nyaka köré csördítettek a háztáji tulajdonosának, aki elhanyagolja a közös munkát, a „kétlakinak", aki főállású munkahelyén „alszik", a kisárutermelő, a kisvállalkozó hirtelen szülni kezdte a kapitalizmust, a reformok — Magyarországot kivéve — megálltak félúton, vagy emberemlékezet óta a „kísérleti" szinten folytatódnak.

A *„műkonfliktus"*-gyártás és ennek felhasználása, a *haladás meggátolására az orthodoxia nehéz tüzérsége.* Minden új a megmerevedett régitől eltérő úton való kibontakozás veszélyes buktatókat rejteget, aztán már nem is rejteget, mert az árkok megnyílnak, a kötelek megfeszülnek. Az *új újfajta problémákat* okoz, olyanokat, amelyek a régi megoldások idején valóban nem voltak. (Más kérdés, hogy a régi „leváltása" annak csőd felé sodró hibái miatt vált aktuálissá, de ahhoz és annak hibáihoz már mindenki hozzászokott.) Ilyenkor jön el a „pártféltők", a „szocializmusféltők", a „munkáshatalom-féltők", az „eszmeféltők" gyűjtőnéven a tohonya dogmatikus orthodoxok ideje. A hittantól való eltérés minden „egyházatya" szemében halálos bűn. Számukra a hittan a megmerevedett marxista—leninista dogmagyűjtemény, afféle társadalomtudományi katekizmus, s ha az időpont kedvező a támadásra, kisebb-nagyobb mértékben befolyásuk alá vonják a párt és az állam vezetőit is. Hírnök (vagy csak hír) megy a jogalkotásnak, s az villámgyorsan képes elrontani a *jövőbemutató konfliktusmegoldó szabályokat* az „ideológiai tisztaság" bárgyú szentségének zászlaja alatt (nálunk: a reform visszafogása 1972—76 között, az 1970-es évek második felének földjogi törvényhozása, a kötelező munkaközvetítés bevezetése a munkaerő piac helyett stb.).

Foglaljuk hát össze hogyan állunk mi magyarok a válságból, konfliktus helyzetből való tanulással, képesek voltunk (vagyunk-e) a feloldó szabályokat *jövőbe mutatóvá is tenni* s van-e bátorságunk, erkölcsünk, tartásunk, hogy a jövőbemutatóan kivezető szabályokat a stabilitás igényével integráljuk jogrendszerünk törzsanyagába. A helyzet biztató. Sok konfliktusfeloldó jogszabályunk *előremutató* s azokat, főleg 1956 után, képesek voltunk nagyrészt integrálni a jogrendszer kemény magvába, de konfliktushelyzetekben a szükségesnél több volt a „perc"-jogszabály, összefogottság hiányának betudható fejvesztett rendeletalkotás, és bizony előfordult, főleg a *műkonfliktus* teremtő aknamunka miatt, előremutató, stabilizáló jogszabályok felváltása a „katekizmusnak megfelelő", de kevéssé életrevaló, vagy éppen fékező jogszabályokkal.

6. Ha haladó hagyományainkat követni akarjuk, akkor a Termelőszövetkezeti törvény és a végrehajtása érdekében kibocsátandó jogszabályoknak, módosító rendelkezéseknek egyáltalán ne az legyen a célja, hogy *csak a ma*

[1] *Hegedűs* András: Előadói beszéd a MDP KV. 1953. december 19-i ülésén. Szikra, Bp. 1954. 3—70. old.

problémáira reagáljanak — ez a cél ezen a szinten sokadrendű —, hanem az, hogy a mostani nehéz helyzetben jobban feltárulkozó — de lappangva e helyzet nélkül is meglevő — kihívásokra a jövőre nézve is hasznosítható választ adjanak normatív formában.

Milyen az a jövő-kép, amelynek kialakításában a jelenlegi módosításnak előkészítő feladatai vannak?

Olyan *hármas szervezeti struktúrájú* népgazdaság, amelyben a mezőgazdasági termelőszövetkezet az önállóan gazdálkodó, jogi személyiséggel felruházott és *sokféleképpen differenciált közepes és nagy szocialista vállalatok* egyike; *szövetkezeti szocialista vállalat.* E vállalatok meghatározott *jogi státussal* rendelkeznek, amelyek alapján különböző és differenciált módon előírt *jogok illetik és kötelezettségek terhelik őket a gazdaságirányítással szemben,* amelyekben a *vállalat stratégiai ügyeiben a kollektíva, illetőleg kollektív vezető szervezet dönt,* a végrehajtásért való *személyes felelősség* elmélyítése érdekében a *vezetőknek meghatározott* — nem a szervezet feladataival azonos — *feladataik vannak;* szükség szerint *önálló elszámolású vagy más belső jogalanyisággal rendelkező alszervezetekből épülnek fel;* kisebb közösségi szervezeteik alkalmasak a *belső érdekviszonyok adekvát felszínre hozására,* és az *érdekek legális ütköztetésére,* kiépül a dolgozók *egyéni* és a *dolgozói* csoportok *érdekvédelmi szervezete, legális vezetési jogosítványai* vannak a *pártszervezeteknek* és a *társadalmi szervezeteknek,* alkalmazottaik, tagjaik ugyanazon dolgozói státus alapján, a vállalat *eredményességéhez képest egyenlő munkáért egyenlő bért* (részesedést) kapnak, az egész társadalom által nyújtott szociális juttatásokból *egyazon elvek szerint részesednek,* a belső felelősségi viszonyok a *kollektíva felelősségviszonyai,* gazdasági funkcióik mellett *társadalmi feladatokat* is ellátnak, *alapítási módjukból* fakadó *jellegzetességeket megtartva fokozatosan és kölcsönösen* közelednek egymáshoz.[2]

Ennek az állapotnak az előkészítéséhez (nem létrehozásához) kell — amennyire csak lehet — a *módosító kodifikációnak hozzájárulnia.* Lehet persze más „fájdalommentesebb", „egyszerűbb", kevésbé „felforgató" módosítási koncepció is. Én minden esetre a felvázolt helyzetből adódó lehetőségeket és az elébb körvonalazott cél elérése érdekében bontom ki a módosításra irányuló javaslatokat.

II.

A továbbiak során a nézetem szerint módosítandó rendelkezések által szabályozott viszonyokat veszem szemügyre akként, hogy *feltekintem a kérdést,* megkísérlem a *fennálló helyzet elemzését,* és az elemzés eredményére támaszkodva *teszek javaslatokat.* Az indítványok nem törvényszövegek — sokszor a törvényi szövegezés igen egyszerű lehet —, ha a jogszabályalkotó magáévá teszi azokat az érveket amelyek a javaslatban foglaltatnak.

7. *Kérdés:* Megfelel-e a szövetkezetek és a gazdaságirányító szervek kapcsolatrendszere a gazdálkodás és a gazdaságirányítás korszerű felfogásának és a kapcsolatépítés újabb elveinek?

A helyzet megítélése: A gazdaságirányítás és a szövetkezetek közötti kapcsolat jogilag szabályozott *formája* és *módszerei* mindig *eltértek* a gazdaságirányító szervek és az állami gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak rendjétől. A jogi szabályozás különbözősége ellenére a gyakorlatban mind a direkt, mind az indirekt gazdaságirányítás idején *alapvetően az állami gazdálkodó szervekkel kapcsolatban kialakult irányítási elvek határozták meg a gazdaságirányító szervek magatartását a szövetkezetekkel és közöttük a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel szemben is, a forma és a módszer különbözött (az sem mindig), de a tartalom azonos volt.*[3]

Ma a gazdaságirányítás legfontosabb módszerei a gazdasági szabályozórendszer, a közös tervezés, a kibontakozóban levő gazdaságirányítások. A szövetkezetek, különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányában a *közvetlen beavatkozás, utasításadás tilos.*[4] Minthogy az állami gazdálkodó szervekhez ilyen úton közvetített intenciókra a szövetkezetek esetében is szükség van, az állami beavatkozás helyét elsősorban a Párt szervezeteinek útján közvetített *elvárások* és az érdekképviseleti szervek *ajánlásai* foglalják el. Ezek mind az indirekt gazdaságirányítás termékei, de módszereik *elmaradtak* az állami gazdálkodó szervek legújabb irányítási módszereitől.

Javaslatok: Ki kell építeni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *jogi* státusát a gazdaságirányítás rendjében.[5] Ne *kerülő utakon* jusson el az állami gazdálkodó szervekhez intézett *utasítás, beavatkozás típusú* (jellegű) gazdaságirányítási intézkedés a szövetkezetekhez, hanem *állami szervek* közvetítsék azt. Az állami szervek közlési módszere azonban semmiképpen

[2] *Sárándi* Imre—*Sárközy* Tamás: Előzetes koncepció egy egységes vállalati törvénytervezethez. Kézirat, 42. old.

[3] *Sárándi* Imre: Visszaélés a joggal. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 152. old. *Vékás* Lajos: A mezőgazdasági termékek szerződéses felvásárlása fejlődésének tanulsága. ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Actái, 1968. 328—332. old., hasonlóan *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 158. old.

[4] Ez a megállapítás csak bizonyos korrekcióval igaz, mert ha valamelyik szövetkezet, pl. az áfész felvásárlással foglalkozik, a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszternek joga van a szövetkezetet valamely neki felkínált termék megvásárlására utasítani. Erre a felhatalmazást a mezőgazdasági termékforgalomról szóló 45/1977. XI. 24. MT sz. r. 5. § (2) bek. adja meg.

[5] Vö.: 6. pont.

sem lehet az utasítás, hanem az *ajánlás,* vagy a *szerződés.* Utóbbi kialakulóban van az állami gazdálkodó szervek és a gazdaságirányítás között, vagy úgy, hogy a szerződés alanya közvetlenül az *állam* (állami szerv) lesz, vagy úgy, hogy a *bank.* A szerződéses módszer fő területei a *beruházások, új termék előállítása, a termékszerkezet megváltoztatása, export-import támogatás, meliorizáció.* Egyéb területen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásába nemigen kell beavatkozni. Ezzel a megoldással elkerülhető, hogy olyan szervezetek avatkozzanak helyi vagy országos szinten a szövetkezeti gazdálkodásba, amelyek *gazdasági eszközökkel* nem rendelkeznek, s beavatkozásuk *mértékének csak önkorlátozásuk szab határt,* vagy éppen *nem az ilyen tevékenység a feladatuk* (szövetség). Ez a *jogilag szabályozott* gazdaságirányítás lehetővé teszi a *felelősség* kiépítését is és megfelelő jogvédelmet nyújt a termelőszövetkezeteknek a törvénytelen intézkedések ellen. El kell érni, hogy ne csak az *intézkedés,* az *ajánlás megtagadása* vonja maga után *kockázatot* és különféle felelősséget is, hanem az intézkedéshez, ajánláshoz való *szükségtelen ragaszkodás is.*

A *gazdaságirányítási szerződés,* amelyben az állami szervnek lehetnek kevés számban *egyoldalú jogosítványai is* (a nyugat-európai *közigazgatási szerződések*[6] mintájára, jóllehet ezek a szerződések nem azonosak vele), „testhez álló eszközei" lehetnének a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányában kifejtett gazdaságirányítási tevékenységnek.

Már most — a Tsz-törvény módosítása során — kívánatos egy olyan *elvi passzus* beiktatása, amely kimondja, hogy a szövetkezeteknek az állami gazdaságirányító szervek — a *beruházás,* új *termék előállítása, szerkezetváltás, export-import, meliorizáció — ajánlásokat adhatnak,* velük gazdaságirányítási *szerződéseket köthetnek.* Kétségtelen, hogy e rendelkezések nem tipikusan a Tsz-törvénybe valók, hanem a gazdaságirányítás rendjéről szóló igen magas szintű jogszabályba. Ilyen jogszabály azonban nincs. Reméljük a 80-as évek vége felé lesz. *Előkészületként* ide lehetne beírni *ideiglenesen,* hogy az orra alá lehessen dugni minden illetéktelen *beavatkozónak,* másik oldalról viszont a termelőszövetkezetek tudomására hoznánk *legálisan* az állami szervek lehetőségeit a *gazdálkodásba* való beleszólás körében.

8. Kérdés: megfelelő-e a szövetkezeti vezetési rend az erősen differenciált szövetkezetek egyes típusaiban ahhoz, hogy a tagsági vezetés érvényesülése mellett, képes legyen rugalmas, gyors intézkedésekre (döntésekre). Érvényesül-e a szocialista demokrácia egyik részeleme a gazdasági szervezeti demokrácia, a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a tulajdonos-dolgozók demokráciája, és általában a munkavégzők demokráciája?

A helyzet megítélése. A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetési alapelve a *tagsági vezetés*[7] — hirdeti a szövetkezetek vezetésére vonatkozó *eredeti* koncepció. A tagsági vezetés elve a szövetkezetek megalakulása idején a közvetlen tagsági vezetést jelentette (jelenthette). A közgyűlések a maiaknál kisebb szövetkezetekben valójában a tagság *egészét* jelentették, és a közgyűléseken megtárgyalták a szövetkezeti élet minden területét.

Ma a közgyűlés nem *munkaképes* testület. Működőképtelenségét egyfelől a tanácskozásokon résztvevők *nagy száma,* másfelől az *érdektelenség* s végezetül az évi *egy* közgyűlés körül kialakult *szokások* csökkentik. Alkalmasint az állandó tényezők negatív hatását fokozhatja az *előkészítés* gyengesége.

Mindazonáltal a gazdálkodó szervezetek — minden gazdálkodó szervezet — vezetésének sokáig nem halogatható társadalmasítása igényel egy ilyen fórumot. A tsz. tv. módosításai bizonyos lépéseket tettek már a közgyűlés működőképessége érdekében (kötelező hatáskör szűkítése, részközgyűlés, a küldöttgyűlés intézményének rendszeresítése). Ez azonban még nem elég. A közgyűlést részben tehermentesítő, részben annak határozatait alkotó módon végrehajtó vezető testületek az utóbbi időben sokat — de mégsem eleget — fejlődtek. A rájuk — különösen a vezetőségre — vonatkozó szabályok a „kőkorszakból" valók.

A *küldöttgyűlés* — mint a tagsági vezetés közvetett megjelenési formája — a törvényben meghatározott keretek között jól tölti be feladatát, hatáskörének bővítése vagy a jelenlegi hatáskör megtartása attól függ, lehet-e a *közgyűlést* a mostani módosítás alkalmával működőképessé tenni vagy sem.

A *vezetőségekbe* újabban — ha nem manipulálják a választást — szakmailag képzett, vezetői képességekkel rendelkező tagok kerülnek. Ez teljesen helyénvaló jelenség és a vezetés korszerűsödését segíti elő a *hozzáértés* előtérbe nyomulásával. Semmi értelme napjainkban az „egy király egy cigány" elméletnek. A vezetőség nem *érdekképviseleti,* hanem *vezető* szerv.

A vezetőség *működéséért* felelősséggel tartozik. „A felelősséget jelenleg a 7/1977. (III. 12.) MT sz. r. 108. § szabályozza. Ez a szabály *nem felel meg a vezetői (vezetőségi)* felelősségről vallott *korszerű elveknek.* Egyáltalán nem választja el a *testületi* felelősséget a vezetőség *tagjának* egyéni, esetleg *kártérítési* felelősségétől.

A *munkahelyi közösségek,* a gyakorlatban egyfelől a szövetkezeti demokrácia *(dolgozói demokrácia, mert vannak nem tagok is)* közvet-

[6] Rövid, ámde minden lényeges vonására lásd: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 245—247. old.

[7] *Molnár* Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Bp. 1977. 43. old.

len gyakorlásának fórumai, másfelől a *részérdekeket legálisan és adekvát módon felszínre hozó,* újabban *érdekvédőként is* felfogott szervezetek. E hármas funkcióra figyelemmel alakulhat ki rendszerük a Tsz-ben és hatáskörük is.

Javaslatok:

Szemben az olyan javaslatokkal, amelyek — bár eléggé körmönfontan fogalmazottak — a klasszikus szövetkezeti (de nemcsak szövetkezeti) intézmény a közgyűlés szerepének a 0-ra redukálását tűzik ki — merőben pragmatikus meggondolások alapján[8] —, én a *közgyűlés* megtartása és *szerepének növelése* mellett vagyok. Nem hiszem, hogy valaha is jelentőséget tulajdonítottam a misztikumoknak, de vannak bizonyos *intézmények,* amelyeknek „örök" jelentősége valami különleges — sokszor racionálisan nem is megfogható, de ténylegesen mégis meglevő — erőt adó szerepe van. Mise nélkül nincs egyház — jóllehet hivő lehet az is, aki a templom kertjét is elkerüli —, felvonulás nélkül nincs bajtársi szövetség, bár az ügyek jó része nem is az alkalomadta eszmecserén dől el, a kormányok — néhol, a praesidentialis köztársaságokban az elnökök — roppant nagy hatalommal rendelkeznek, mégsem jut eszébe épeszű politikusnak, hogy a parlamentet negligálja, de közelebb a gazdasághoz: részvénytársasági közgyűlés száz évvel ezelőtt is volt, meg ma is van. Ezért — lelkem együgyüségében — nem a jelentéktelenné tétel mellé állok, hanem a közgyűlés mint érdemi intézmény megtartása mellett voksolok és működőképessé tételének lehetőségei után kajtatok. A közgyűlés működőképességének fokozása érdekében meg kellene fontolni az alábbiakat:

a) be lehet-e vezetni a *megbízásos képviseletet?* Ez azt jelentené, hogy egy vagy több tag a közgyűlés *napirendjének ismeretében* — ami nemcsak a meghívó elolvasását, hanem a kitűzött témák lényegének írásbeli összegezését tartalmazó, a közgyűlés előtt legalább 10 nappal hozzá eljuttatott referátumok, előterjesztések stb. tanulmányozását is jelentené — megbízhatná a szövetkezet valamelyik tagját azzal, hogy a *közgyűlésen álláspontját képviselje és nevében szavazzon.*

Ez a megoldás *eretneknek* tűnik. De ugyanilyen eretnekségnek tűnt annak idején a *részközgyűlés* bevezetése, vagy a *közgyűlés* számos feladatának a *küldöttgyűlésre ruházása.* Mégis mára ezek a megoldások beváltnak tekinthetők. Garanciális szabályokat is be lehetne iktatni, pl. a képviselet *nem bízható* a *tisztségviselőkre és a magasabb vezetői munkakört betöltő tsz-tagokra; egy tag nem képviselhet háromnál több tagot;* a képviseletre a meghatalmazást *írásban* kell adni, a meghatalmazás csak *egy közgyűlésre* szólhat stb. Bizonyosan sok olyan véleményt megismerhetne a vezetőség, megtudhatnának olyanokat is, amelyeket a képviselő megbízói sohasem közölnének saját maguk a közösséggel, és távolmaradnának az érdektelenek. A kisebb létszám máris reményt kelt az *aktivitás növekedésére.*

b) Szaporítani kell a közgyűlések (részközgyűlések) számát, legalább évi *két* kötelezően egybehívandó közgyűlés látszik kívánatosnak. A kevesebb napirend, a közgyűlési feladatok ésszerű megosztásban történő napirendre tűzése kevésbé *fárasztaná* a *vezetőséget* és a *tagságot.* Már azáltal, hogy nem évi egy, hanem legalább két közgyűlés lenne, megfosztaná a közgyűlést *„különleges alkalom"* jellegétől és a *munkaértekezlet* irányában tolná el.

c) Ezt még jobban elősegíthetné, ha a közgyűlés napját fokozatosan megfosztanák *„sátoros ünnep"* jellegétől. Ma a közgyűlés napjának programjából sokak számára csak a „harmadik félidő" a vonzó, s az előrehozott eufória kihat a közgyűlés munkájára is. Sokan már felkészülnek a „terülj asztalkámra", az „előpiás" résztvevő csak fizikailag van jelen, ha éppen botrányt nem csap. A közgyűlés napja ne legyen többé az örömmel vagy a „sírva vigadó" mulatozás napja. Erre is sor kerülhet pl. a zárszámadó közgyűlést úgyis rendszerint követő *húshagyó keddi bálon,* vagy más alkalommal. Nem a vígságot szándékozom elorozni, hanem a közgyűlés napját komollyá tenni.

d) Szakítani kell azzal a szokással is, hogy a közgyűlésre boldog-boldogtalant meghívnak, mert a meghívottak *sajnos elfogadják az ilyen alkalomra szóló invitálást,* s sokan egybesereglenek bájologni, beülnek az elnökségbe (ez presztízskérdés) aztán nagyokat hallgatnak, gyomornedveik megindulnak a finomságványokra érezve, s képzeletükben megjelenik a vigasságon részt vevő menyecskék ügyesen riszált csinos fara.

Ha a közgyűlést kiemeljük az „egyszervolt — hol nem volt" kiváltságos napok közül, remény van munkásabb üléssé tenni. Nincsenek ma már — hála istennek Magyarországon, vagy legalábbis a tsz-ekben — Móricz-féle „lakodalmas" emberek; a potyát várók pedig maradjanak hoppon. Utóbbi javaslat természetesen nem törvénybe, jogszabályba, hanem ajánlásba való. A mostani idő *pszichológiailag* is alkalmas arra (nagy takarékossági intézkedések kora), hogy a csak Kelet-Európára jellemző közpénzen való dáridó *intézményesített formáit* eggyel csökkentsük.

[8] „A közgyűlést illetően egyöntetű az a vélemény (állítólag a szövetkezeti kongresszusoké S. I.), hogy a termelő típusú szövetkezetekben nincs szükség az éves terv, a mérleg és a zárszámadás, illetőleg ezek főbb mutatóinak közgyűlési jóváhagyására; e tárgyban a küldöttgyűlés érdemibb és végleges határozatot hozhat. Az évenkénti közgyűlés fő feladata, hogy ott a vezetőség eleget tegyen beszámolási kötelezettségének, és a tagság ehhez kapcsolódó határozatot hozzon." Igazságügyi Minisztérium Előterjesztés az MSZMP KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösége részére a szövetkezetek jogi szabályozásának továbbfejlesztéséről. Tervezet. Bp. 1982. március 8. 6. old. Ez megfelelhet *társadalmi szervezetben,* de *kevés a szövetkezetben.*

Ha sikerül a közgyűlést újra *működőképessé* tenni, a *küldöttgyűlés* hatásköre maradjon a régiben, ha nem: ezt növelni kell. Nagyobb szerepet kaphat — ahogy ezt a már most szállongó javaslatok tartalmazzák — az *éves terv*, a *mérleg* a *zárszámadás jóváhagyásában.*

A *vezetőség* felelősségét *kollektíva típusú felelősséggé* kell kiépíteni. A kollektíva típusú felelősség — a vezetőség tagjaival szemben — leginkább abban juthat kifejezésre, hogy a felelősségrevonás, a felelősségrevont személy helyzetét *megváltoztathatja* a *kollektívában.* Ennek kifejezése a *leváltás.* Akiben a *bizalom megingott, ne funkcionáljon bizalmi helyen.* Nincs más ésszerű megoldás. A nem ilyen eredménnyel járó *fegyelmizgetés* megbélyegzi ugyan a vezetőség tagját, de rendszerint *kielégületlenség* marad a tagságban. Viszont a leváltást nem válthatja ki *egy-egy botlás,* az „ítélethozatalnál" mérlegelni kell *egész tevékenységét* és azt, hogy eseti botlása olyan súlyos-e, hogy a bizalmat elvesztette. A vezetőség tagjának és általában a *tisztségviselők* kollektívafelelősségének megállapításakor nem lehet az *egyénre* (nem vezető dolgozóra) szabott mérce szerint mérni, hiszen a tisztségviselő vezetőségi tag nem „magányos farkasként", hanem a testületben, vagy testületi tagi minőségében hibázik (nem tartoznak ide természetszerűleg azok az esetek, amikor a felelősség megállapítására nem ilyen minőségben elkövetett kötelességmulasztásért stb. kerül sor), s az ilyen hiba nem is *felelősségi* eset, hanem *tipikusan* az alkalmatlanság jele. A korábban javasolt *leváltásra* (aminek a jogi formája *felmentés* v. *visszahívás*) továbbá csak akkor kerülhet sor, ha a *tagság bizalma* megingott a tisztségviselőben (a vezetőség tagjában). Fegyelmi eljárás helyett — ami államigazgatási jogi a közhatalmi munkaszervezetekre találó megoldás beszüremlése a más típusú munkakollektívák rendfenntartó eszköztárába — elegendő a *bizalom megszűnésének* megállapítása. Ezért:

— A tisztségviselőkre vonatkozó garanciális szabályokat, a felmentés és a visszahívás eseteit a végrehajtási kormányrendeletből át kell emelni a törvénybe [7/1977. (III. 12.) MT sz. rendelet, 36. §, 37. §]. E szabályok cardinális rendelkezések, amelyeknek a törvényben van a helyük.

— A korm. rendelet 37. § első bekezdését — ha marad így — ki kell egészíteni egy új alponttal. Ezek után a már törvénybe emelt szöveg így hangzanék.

37. § (1) Fel kell menteni a tisztségviselőt, ha

a) lemondott tisztségéről,

b) a tisztség betöltését kizáró ok [Tv. 23. § (3) bek.],

c) összeférhetetlenség esete áll fenn, vagy

d) a tagság bizalmát elvesztette.

— Ilyen alapállás mellett *fegyelmi büntetésként tisztségből való elmozdítást nem lehetne kimondani.*[9]

Ami a *kártérítési felelősséget* illeti (Korm. rendelet 108. §), ennek szabályozása szintén a törvénybe való. Egyébiránt mai formájában — amikor a felelősség megállapítását *egyetlen* károkozás esetén is lehetővé teszi — nem kollektíva vezetőségi tagra, hanem egyénre szabott — polgári jogias — jellegű szabály. Legjobb lenne elhagyni. Ebbe azonban *nem mennek bele.* Ezért megtartása esetén a következő szöveget javasolom: *A vezetőség és az ellenőrző bizottság testületi működése során hozott határozat miatt bekövetkezett kárért a testületnek az a* tagja tartozik *kártérítési* felelősséggel, aki az *indítványt előterjesztette, vagy azt az ülésben támogatta.* A kollektív vezető testület működése során hozott határozatok miatt bekövetkezett károkozásért *kártérítési* felelősség a kollektíva vezetőségi tagot — a szövegből kitűnően csak *szándékosság* esetén —, s csak azt a tagot terhelné, aki a károkozó indítványt *előterjesztette vagy támogatta.* Csak a károkozásra irányuló *aktivitás* vezetne felelősségre. Egy ilyen szabály a kártérítési felelősséget a *károkozás aktív fészkére* telepítené, ami az *előterjesztőt,* a *felszólalót* nagyobb *megfontolásra* késztetné, viszont a javaslat megszavazásában jelentkező *gondatlanság* értékeletlenül maradna.[10]

Egyébként is a kárt okozó határozatok meggátolásának nem a kollektívavezetés tagjának kártérítésre kötelezése a fő eszköz — ami egy módosított polgári jogi anyagi felelősség —,

[9] Az igazságügyi minisztériumi javaslat is pedzi a témát, sőt helyesen tovább is megy, készenlétben tartva a felmentés *lehetőségét,* nemcsak az itt megbeszélt, hanem egyéb olyan esetekre is, amelyek fennforgása esetén jó ha a tisztségviselő megválik funkciójától, de elmarasztalást semmiképpen nem érdemel, ellenkezőleg talán köszönetet. „A törvény jelenleg a *tisztségviselő* felmentésének csupán a *kötelező* (kiemelés tőlem S. I.) eseteit határozza meg (lemondás, kizáró ok és összeférhetetlenség). Széles körben felmerült az az igény, hogy a jogszabály szóljon a felmentés *lehetőségéről* is, amikor ez a szövetkezet vagy a tisztségviselő oldalán felmerült egyéb okból következik be. A felmentés lehetősége általános választási elveinknél fogva — jelenleg is nyitva áll. A törvény hallgatásából azonban sokan másra következtettek. Előfordultak olyan esetek, amikor erőltetett fegyelmi eljárással vagy más kerülő úton teremtettek alapot a kötelező felmentésre. A javaslat ezért részben a törvény teljességét, részben a tisztségviselők védelmét szolgálja." Idézett igazságügyi minisztériumi előterjesztés — tervezet 8. old.

[10] A büntetőjogász (érthetően) vagy a hagyományos kollektívafelelősségen nevelkedett kollektívajogász (ez már nem érthető) felkapja a fejét. Szavazni csak *szándékosan* lehet. Hogyan mondhatja valaki, hogy a szavazásnál jelentkező gondatlanságnak jogilag értékeletlenül kell maradnia a valóban a kéz felemelése, a szavazócédula bedobása a kalapba vagy (jobb helyen) az urnába, szándékos magatartás, de a jognak nem a kéz felemelése ellen, nem a cédula bedobása ellen kell — ebben a körben — tiltakoznia, hanem az *elhatározásra* hatnia. Az elhatározás (már ami a kéz felemelését, a cédula bedobását illeti) lehet *negligentia* és *luxuria* következménye egyaránt.

hanem a vezetésből való távoltartása a vezetésre nem érett vagy „túlérett" manipulálható tagoknak.

Aztán mennyivel érdemel kedvezőbb elbánást az a vezetőségi tag, aki értesülve a téma „rázós" voltáról otthon marad, vagy tiltakozik az intézkedés ellen, de azt megszavazza. A karakán magatartás az ellenszavazatban jut kifejezésre, de hipokrita az, aki tagadja a manipulálást, a félelem, a határozatlanság, a hozzá nem értés szerepét a szavazásnál. E tényezők miatt a tiltakozás elmulasztását is „büntetlenül" kell hagyni.[11]

A *munkahelyi közösség* az eddig tárgyalt kollektíváktól abban különbözik, hogy *nem* szövetkezeti *vezető szervezet,* hanem a szövetkezeti *demokrácia* közvetlen *gyakorlásával,* a szövetkezeti *érdekstruktúra legális felszínre hozásával* és *képviseletével,* a munkahely által egységbe ötvözött dolgozók *kollektivájának* a vezetésben való részvételét biztosítja (javaslattétel, véleménynyilvánítás, állásfoglalás, az érdekeit is képviselő küldöttek megválasztása), továbbá saját ügyeiben *kollektív döntéshozó* szerv. E kettős funkció betöltése — főleg a második — érdekében:

— az eddig felgyülemlett *tapasztalatok alapján* a törvényben kellene meghatározni a jogkörök *fontosabb eseteit* és csak *ezek után* bízni jogszabályra, alapszabályra a többi jogkör megállapítását;[12]

— biztosítani kell, hogy a munkahelyi közösség a *vezetőktől* kapott nem kielégítő válasz, tájékoztatás esetén [7/1977. (III. 12.) MT sz. r. 25 § (3) bek.] kollektív vezető testülethez fordulhasson a konkrét javaslattal, tájékoztatás iránti folyamodvánnyal.

Van olyan elgondolás is, hogy a munkahelyi közösség és tanácskozás *vezetőjének* szerepét kell növelni, amolyan szakszervezeti *főbizalmit, bizalmit* csinálni belőle (szakszervezet nélkül).[13] Ez a javaslat találkozik később kifejtendő „érdekvédelmi" gondolataimmal. Nem is opponálom, csupán alternatívaként adom majd elő saját indítványaimat. Abból azonban nemigen engednék, hogy a munkahelyi közösség (tanácskozás) a saját ügyeiben kapjon bizonyos döntési jogkört, s a vezetőt mindenben ő tartsa kézben. Bármi legyen a végső megoldás, örvendetes, hogy a jogforrások főnyomó csövének csapjánál állók, ha kissé megkésve is eljutottak odáig, hogy a munkahelyi közösségek, tanácskozások szerepét, a szimpla — és itt megoldást nem jelentő — *mozgalmi* szintről a *szervezeti* szintre javasolják emelni. Erre irányuló indítványok az irodalomban, ha kissé más vonatkozásban is, már jó tíz esztendeje elhangzottak.[14]

Ezek mind a demokrácia garanciái. Márpedig Magyarországon és a megvalósult szocializmus országaiban régi és újabb hagyományok miatt nem elég a demokráciát *fejlődni hagyni,* hanem *fejleszteni kell.* Ennek egyik módja a törvényhozás kreálta *demokratikus intézmény* és *garanciarendszer.*

9. Kellő összhang van-e a vezetőség és az elnök tevékenysége között? Alkalmas-e a belső szervezet (vezetési és gazdálkodási) arra, hogy a szakemberek azokon a pontokon foglaljanak helyet, ahol reájuk valóban szükség van, hogy a többé-kevésbé önálló „gazdálkodó helyek" megfelelő kapcsolatokat építsenek ki a központtal, illetőleg egymással?

A *helyzet megítélése:* A szövetkezetekben — elméletileg sohasem volt vitás — a *kollektív vezetés* elve érvényesül. A legújabb fejlődés nyomán ún. *kombinatív* vezetési módszer alakult ki, nevezetesen a *kollektív* és az *egyéni* vezetés kombinációja. A gyakorlatban azonban — főleg a nagyobb termelőszövetkezetekben — az elnökök *túlságosan nagy hatalmat* ragadtak magukhoz. Míg az *állami* gazdálkodó szervezetekben a vezetés a *kollektivitás* felé (lásd 1981. évi 18. sz. tvr. 2. §-t és az 1977. évi IV. tv.), a *szövetkezeti* az *egyéni* vezetés irányában tolódik el. Erre tápot ad a törvény szövege, és lehetőséget nyújtanak a törvény, illetőleg a végrehajtási szabályok hézagai. A tv. 24. § (1) bekezdésének *fogalommeghatározó* jellegű első mondata nem is nevezi *vezető szervnek* a vezetőséget, viszont az elnököt a 29. § (1) bekezdése a *termelőszövetkezet vezetője* címmel ruházza fel, arról nem is beszélve, hogy *képviseleti jogáról* kétszer is beszél [7. § (1) bek. és 29. § (1) bek.]. A törvény az elnök feladatkörét szélesre szabja és csak *negatív* szabállyal húzza

[11] Ebben a körben talán nem felesleges — az előbbi jegyzetben úgyis a büntetőjogias felelősségről (is) volt szó — Beccaria figyelmeztetését megszívlelni. „Az emberek olykor a legjobb szándékkal a legsúlyosabb károkat okozzák a társadalomnak, olykor pedig a legnagyobb rosszakarattal a legnagyobb jót cselekszik." Cesare *Beccaria:* Dei delliti e delle pene. (Büntett és büntetés, a bevezető tanulmányt írta Kádár Miklós) Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 47. old.

[12] Egyetértünk az Igazságügyi Minisztérium javaslattervezetével... „Holott a szövetkezet folyamatos működésének, belső életének egyik legidőszerűbb kérdése, hogy a munkahelyi közösséget hogyan lehet olyan eleven közösségként kezelni, amelynek a formai tanácskozásokon kívül is vannak érvényesíthető jogai és elvárható kötelezettségei" 9. old.

[13] „Ennek megoldása a munkahelyi közösség és tanácskozás *vezetőjének* és szerepének részletesebb jogi meghatározása. Jóval többről *van tehát szó,* mint a tanácskozás levezetéséről. A döntő szerep éppen a tanácskozások közötti időszakban merül fel, amikor e vezető feladata a javaslatok, észrevételek átvétele, esetenként begyűjtése, azok továbbítása, a kapott tájékoztatás átadása, kötetlen munkahelyi vélemények kialakítása, folyamatos érdekképviseleti tevékenység stb. Ez a feladatkör tehát lényegében megfelel a szakszervezeti főbizalmi és bizalmi feladatkörének; ahhoz hasonló jogi garanciákat is igényel, természetesen a szövetkezeti sajátosságok megtartásával és a szövetkezeti belső szabályozás döntő szerepének biztosításával" idézett igazságügyi minisztériumi javaslattervezet 10. old.

[14] *Sárándi* Imre: A társadalmi tulajdon változásai. Acta Facultatis Politico — Iuridicae Universitas Scientiarum de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis, 1970. 14—16. old.

meg annak határait [29. § (1) bek.]. A végrehajtási kormányrendelet is ezt teszi [9/1977. (III. 12). MT sz. r. 39. § (2) bek.].

Ekkora hatalom mellett az elnökre szabott külön *jogi felelősség nincs, nem is lehet* olyan jogszabályi rendezés mellett, amikor a *szervezet* (tsz) *feladatait* a jogszabály *azonosítja az elnök kötelességeivel* és *jogaival.* Ez a szabályozás *nem felel meg* a vezetőre, vezetésre vonatkozó *modern felfogásnak.*[15]

A vezetőség (vagy az elnök) — ezt sem lehet megállapítani a jogszabályból — *szakapparátusa* jelentős fejlődésen ment át az évtizedek folyamán. Szervezete különösképpen azóta vált akut problémává, mióta a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *vállalatként gazdálkodnak.* Ettől kezdve kezdték a szövetkezetek — különösen a nagyobbak — átvenni az állami vállalati szervezeti modellt. Ez a modell azonban rossz.[16] Ez a modell szolgailag hűséges másolata a hivatali, elsősorban a minisztériumi modellnek. Ami jó lehet a minisztériumban, országos főhatóságban, nem jó a gazdálkodó szervezeteknél. Mert:

— a jelenlegi főosztály-, osztály-, csoportszervezet a központban épül ki;

— a *szakapparátus megduplázódik* — egy a központban, egy az üzemekben —, ekként az *adminisztratív létszám megszaporodik,*

— mivel a központi apparátus többnyire az elegánsabb, a jobban fizető, nagyobb hatalmú munkahely, *oda törekszik a szakembergárda,* emiatt a *középvezetés gyenge;*

— túl *hosszúvá nyúlik az irányítási lánc,* vezetőség—elnök—központi szakapparátus—üzemi vezető—üzemi szakapparátus—dolgozó;

— a szervezet *túlhierarchizált,* ez bénítja a kezdeményező erőt;

— ezzel együtt jár a „homo hierarchikus" *kitenyésztődése,* aki nem a saját üzemének eredményességét, az ott dolgozók érdekeit tartja szem előtt, vezérelve a *komformizmus,* célja a szövetkezetben, hogy *felül* „jól feküdjék".

A túl hierarchizáltság elsősorban a *nagy szövetkezetekben* jelentkezik, de megtalálható már a közepesekben is, a közepes utánozza a nagyot, a kicsi a közepest, így aztán lassanként egyformán hierarchizált lesz minden szövetkezet:

— a szövetkezeti üzemszervezetet egyoldalú *vertikalitás* kezdi jellemezni;

— a különböző üzemek, termelési ágak között *nincsenek horizontális kapcsolatok;*

— az egyes üzemek önállósága nem *épül ki megfelelően;*

— úgy tűnik, az *önállóság* fokozásától az elszakadás veszélye miatt is tartózkodnak a szövetkezetek.

A tsz-törvény a szövetkezet üzemi szervezetéről nem rendelkezik, pusztán a 44. § beszél erről, de az is megmarad az üzemi *tevékenység céljának meghatározásánál.* A munkaszervezeti egység önállóságáról a 12/1977. (III. 12.) MÉM sz. r. 24. § szól, de az ebben foglalt rendelkezés is csak az *önálló elszámolás szintjéig* jut el, tüzetesebb olvasás azonban kideritheti, hogy *szó sincs* önállóságról, hiszen minden kérdésben a *vezetőség* dirigál.

— A *vertikalitás,* amelyből az utasítás—engedelmesség—rend alakul ki, *megfosztja* a központot az *irányítás rugalmasabb eszközeitől* (pl. belső irányítási szerződés), a többé-kevésbé önálló egységeket pedig a — saját kezdeményezésen alapuló horizontális kapcsolatokat szervező — különféle megállapodások kötésétől.

— Az egymástól ugyancsak elkülönült, érdekhordozó munkaszervezetek önállóságának hiánya meghiúsítja a szövetkezeti érdekstruktúra egyes, egymástól eltérő *érdekelemeit legálisan és kellő erővel kifejező és érvényesíteni törekvő szervezetek megjelenését,* s lehetetlenné teszik azok *integrálását.* Márpedig enélkül kialakított szövetkezeti érdek csak jól-rosszul sikerült spekuláció eredménye lehet.

Javaslatok: A törvény módosítása során jusson kifejezésre, hogy:

— a *vezetőség, vezető szerv;* méghozzá (kollektív) testületi vezető szerv;

— az *elnök* nem a mezőgazdasági termelőszövetkezet *vezetője,* hanem a tsz és a vezetőség elnöke. A lényeg az, hogy se az elnök, se a tagság, se az állami és társadalmi szervek ne tekintsék *egyszemélyi és mindenért, ami a tsz-ben történik, felelős vezetőnek.* Az *egyszemélyi felelős vezetés* egyszer s mindenkorra lejárt megoldás a közepes és a nagyvállalatok vezetésében, *gyakorlatilag megvalósíthatatlan, antidemokratikus, a felelősség elkenését,* vagy éppen az *alap nélküli felelősségrevonást* lehetővé tevő formula.

A törvény *végrehajtási rendeleteinek módosítása során* (mert ez a rendezés odatartozik) szakítani kell azzal a felfogással, amely:

— összekeveri a *szövetkezet feladatait* az elnök feladataival;

— az elnök *kötelességeit* a tevékenység színterével;

— alkalmat adva arra, hogy a *kötelességmulasztó elnök* kibújjon a *felelősség alól, objektív körülményekre* hivatkozva (amelyeket, ha dolgozik, megváltoztathatott vagy megszüntethetett volna), illetőleg, hogy a kötelességtudó elnököt felelősségre lehessen vonni akkor is, ha az objektív körülmények akadályozták meg annak a helyzetnek (eredménynek) a kialakulását, amelynek elérése érdekében mindent, ami neki,

[15] A probléma bővebb kifejtését lásd: *Bíró* Sándor: A vállalati vezetők jogi felelősségének alapkérdései. A szocialista vállalat kutatási főirány keretében készített tanulmány. 1980. kézirat 180. old.; *Sárándi* Imre: A vezetői felelősségről. ELTE Jogi Továbbképző Intézet kutatócsoportja által a KPM számára 1980-ban készített tanulmánykötetben. (kézirat) 197—221. old.

[16] *Sárközy* Tamás: A vállalaton belüli szervezeti és működési viszonyok jogi szabályozása. Állam- és Jogtudomány, Bp. 1980. 557—599. old.

az elnöknek — és nem másnak — *kötelessége* volt,

— az elnök *kötelezettségeit* állapítsa meg a végrehajtási rendelet, ne negatív szabályozásmetodikával a hatáskörét, a kötelezettségek *emberre*, s *ne szervezetre* szabottak legyenek, azaz olyanok, amelyeknek a kiválasztáskor a *hármas követelmény* szempontjából tüzetesen examinált *ember-elnök* eleget tudjon tenni.

Felelősséget — a legtágabb értelemben és jogi értelemben is — csak *kötelességmulasztás* esetén lehessen megállapítani. Ez nem rekeszti ki, hogy a kötelességeket eléggé bőven felsoroló § végére a jogalkotó olyan záradékot tegyen, hogy kötelessége még az elnöknek mindaz, amit az *alapszabály*, a *közgyűlés, küldöttgyűlés* kötelességévé tesz, illetőleg amivel a vezetőség megbízza.

Ha valaki a *kötelesség-lista* ellen azzal az „óvilági" kifogással hozakodik elő, hogy a *kötelezettségeknek még hozzávetőleges felsorolása sem lehetséges*, az összekeveri a *szervezet* céljait, feladatait, eredményeit, eredménytelenségeit az *ember-elnök* kötelességeivel, vagy járatlan a szervezés és vezetéstudomány új eredményeiben.

Szervezési és vezetési módszerekről igen nehéz és talán nem is célszerű részletesen szólni jogszabályban, de az alapvető elvek megfogalmazhatók és meg is fogalmazandók a *törvényben*. Nevezetesen:

— el kell kerülni a vezető (adminisztratív) szervek duplázását;

— a szakembereket a termelésirányításra és nem nyilvántartásra, jelentéskészítésekre stb. kell felhasználni;

— hogy a szövetkezeti (központi) akarat érvényesítése ne csak vertikális vonalon történjék, hanem minden más, erre alkalmas eszközt igénybe lehet venni;

— hogy a formális önállósággal nem is rendelkező munkaszervezetek önálló kezdeményezéseit is bele kell építeni a szövetkezeti vezetés elhatározásaiba;

— mindezt annak érdekében, hogy a munkaszervezet, és a dolgozók azonosulása ne a konformizmus alapján, hanem a szövetkezeti érdekké integrált saját érdekeket tudatosan követve történjék;

— a végrehajtási rendeletek már konkrétabban szólhatnak és felhatalmazhatják az országos tanácsokat, szövetségeket a megfelelő szervezési és vezetési modellek kibocsátására, ajánlásképpen. *Törvényben* kell felhatalmazást adni arra, hogy a szövetkezetek egységeiket, fiókjaikat, telepeiket, üzemeiket *jogi személyiséggel ruházzák* fel — megszabva tevékenységi körüket [Ptk. 30. § (1) bek.].

Arra a feltételezhető ellenvetésre, hogy ezt fölösleges megtenni, hiszen a Ptk. idézett §-a úgyis megadja a felhatalmazást, egy ugyancsak pragmatikus, de mégis fontos érvvel lehet válaszolni. Ebben a jogszabály-fergeteges világban csak a „kuglifejűek" (tudósok, kutatók, egyetemi tanárok, elvi osztályok dolgozói) próbálnak — s mert nagyjából ez a dolguk, vagy ez is — a jogrendszer különböző ágazatairól áttekintést szerezni. A legtöbb jogalkalmazó a maga ágazatában él és csak a szükség szorítása alatt bújik ki annak atomernyője alól. Ezt a realitást figyelembe véve nem árt, sőt jó lesz, ha a tsz-törvény is említést tesz erről a lehetőségről, a végrehajtási szabályok pedig konkretizálhatnák az egyes formákat, jól hangzó elnevezéseket is kifundálva azokra. Ugyancsak a végrehajtási jogszabályokban lehetne szólni az önálló részek egymásközötti *horizontális*, és a *központhoz* való rugalmas kapcsolódást lehetővé tevő jogi eszközökről (belső szerződések, irányítási megállapodások). Utóbbi azért lenne kívánatos, mert így építhető ki az eredménycentrikus magatartás és az eredményre reagálni képes vezetési szisztéma.[17]

10. Legalizált-e a szövetkezeti vezetést és a szövetkezeti életet kívülről befolyásoló szervek — párt, szakszervezet, mozgalmak — szerepe a szövetkezetekben, megvannak-e a befolyásolás módszerének törvényi keretei, van-e vezetési jogosítványa az említett szervezeteknek az egyes szövetkezetekben, és még milyen más jogosítványaik vannak.

A *helyzet megítélése*. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél vezetési jogosítványokkal rendelkező szervezeteknek körét — a gyakorlati tapasztalatok alapján — nemigen lehetne leszűkíteni az eddig tárgyalt szervekre, személyekre. A termelőszövetkezeti vezetés felépítéséhez tartozik a szövetkezetnél működő ún. társadalmi szervek, elsősorban pedig a párt, a KISZ és ahol van szakszervezet, a szakszervezeti szervek helyzetének, vezetési jogosítványainak *jogi* rendezése is.

Megállapítható — szemben a többi szocialista országgal —, hogy Magyarországon a pártszervezetek politikai értelemben vett irányító funkciójának jogszabályokban rögzítése a *gazdálkodó szervezeteknél* (a vállalatoknál sem) nem történt meg. A szakszervezeteknek és az ifjúsági szervezeteknek a *vállalati vezetésben* többé-kevésbé jogilag kiépített helyzete van, ez is hiányzik — bizonyos fokig (már ami a szakszervezetet illeti) érthetően — a Tsz-törvényből. Ez szerintem nem jól van. A párt „törvényesítése" ellen legtöbbször éppen a párt funkcionáriusai részéről hangzik el tiltakozás, mert attól tartanak, hogy a §-ok csökkenthetik a politikai értelemben vett elvi irányító funkció hatásterületeit és hatékonyságát, más oldalról meg azt hangoztatják, hogy éppen a szabályozatlanság teremt kétes helyzeteket, fölösleges hatalmat, vagy éppen tehetetlenséget. A szabályozás elvetésére felhozott az az érv sem lehet perdöntő, hogy a párt a maga szabályzataiban, határozataiban, a munkastílusról kialakított

[17] Lényegében egyezik az Igazságügyi Minisztérium említett javaslattervezetével. 11. old.

irányelveiben rögzíti a pártszervezetek feladatait a gazdálkodó szervezetekben és ez elég, hiszen ez más vonatkozásban is így van, mégis az Alkotmány — amely állami törvény — is deklarálja a párt szerepét a Magyar Népköztársaságban. Ha a jog szerepét nem értik félre és azt nem csak *parancsnak* fogják fel, hanem önmaga logikus rendszerében látják mint elsőrangú szervezőerőt is, nem kell a „törvényesítéstől" tartani.

Valószínűnek tartom azonban, hogy ennek a kérdésnek politikai — szociológiai —, empirikus vizsgálata sem haladhatott igen előre. Többé-kevésbé ugyanez áll a KISZ-re és (ahol van) a szakszervezet helyi szervezetére is.

A párt, a KISZ, a szakszervezeti szervezetek (szervek) sajátos *kettős kötöttségben* működnek. Az alapszervezetek részben egy országos — a szövetkezeten *kívüli* társadalmi szervezet — lánc részei, részben e szervek szövetkezeten *belüli* szervezetek is. E kettősséget nem fejezheti ki megfelelően egy olyan szabályrendszer, amely csak a szövetkezeten „kívüli" intenciókból táplálkozik, s maga a szabály is szövetkezeten (szövetkezeti jogon, jogon) kívüli szabály. A KISZ és a szakszervezet a „legalizáltság" szempontjából „kedvezőbb" helyzetben van, mint a pártszervezet, mert azok tevékenységét, ha nem is a Tsz tv., hanem más szabályok legálissá, és keretek között mozgóvá teszik a szövetkezetekben.

Javaslatok: A szövetkezeti törvény módosítása során — ha elég empirikus tapasztalat gyűlik össze és az indokolatlan ellenállás is leküzdhető — deklarálni kellene a pártszervezeteknek a szövetkezetekben betöltött státuszát, abból az általános alapelvből kiindulva, hogy a pártszervezetek *általános politikai irányító funkciót töltenek be* és nem az operatív munka, az egyedi végrehajtás eszközei. Ezáltal meg lehetne szüntetni — a magas szintű párthatározatok sorának teljesen egybevágó iránymutatása ellenére — a gyakorlatban tapasztalt anomáliákat, félreértéseket, állami (szövetkezeti) szervezetekkel való párhuzamosságokat (pártszervezet szerez be hiánycikket, párttitkár koordinál szövetkezeti-vállalkozási kapcsolatot, magára vállalja a szociális, kulturális gondokat stb.).

A KISZ-t az Ifjúsági törvény és saját alapszabályzata (szervezeti szabályzata) alapján lehetne a szövetkezeten „belülre" vinni, illetőleg szövetkezeti belső-höz tartozását kifejezni. A szakszervezetnél azt a dillemát kellene megoldani, ami a *„döntéshozatalban esetleges részt vevő"* szakszervezet és az *„érdekvédő"* szakszervezet pozíciók között feszül. A csak kívülről hatást gyakorló pártszervezetek járási PB ok helyzete is megfontolandó — bár ez nem jogi szabályozás ügye —, ha az állami érdemi irányító szervezet *megyei szintű marad* (bár szerintem az utóbbi, különösen az állami felügyelet gyakorlását illetően, nem jó megoldás). Hasonló igények már az állami gazdálkodó szervekkel kapcsolatos jogi szabályozással foglalkozó irodalomban is felmerültek. A vállalati törvény is csak a KISZ (tekintettel az ifjúsági törvényre) és a szakszervezet szerepét legalizálja, a pártszervezet „törvényen kívül" reked.[18]

11. Kérdés: Érvényesülnek-e a szövetkezeti tagság körében a munkához való jogok és kötelezettségek egész társadalmunkban bevett formái? Egyenlők-e a termelőszövetkezeti tagok *szociális* juttatásokhoz való jogai a társadalom más osztályaival, rétegeivel. Lehetőséget adnak-e a jogszabályok e végzett munka értékelésénél az eredmény figyelembevételére a munka díjazásánál, vállalhat-e kockázatot a közösben és háztáji gazdaságában a tag.

A *helyzet megítélése.* Az e pontban feltett kérdésekre a *jogi* választ a törvény VIII. fejezete a hozzá kapcsolódó végrehajtási rendeletek, egyes alkérdésekre pedig más rendeletek egész sora adja meg. A VIII. fejezet foglalkozik a *közös munka teljesítésével*, ebben a körben annak meghatározásával, hogy mi számít közös munkavégzésnek, tekintettel a háztájiban végzett munkára, a tsz és a tag (családtag) közötti „munkaszerződéssel" a *munka-megállapodással*, a *munkaidővel*, a *fizetett szabadsággal*, a *pihenőnappal*, a *munkaszüneti nappal.* Itt kaptak helyet a *tagokról való gondoskodás* szabályai, a *munkavállalás engedélyezésének* feltételei, az *alkalmazottak jogállására* vonatkozó rendelkezések és a *közös munka díjazásának* rendszeréről szóló normák.

Ez a fejezet méltán tekinthető a Tsz-törvényen belüli „munkajogi kódexnek", afféle *mezőgazdasági termelőszövetkezeti munkajognak.* Aligha vitatható, hogy e szabályok idehelyezése korszerű megoldás. Kifejezi azt a valóságos helyzetet, hogy a *munkaviszony* sajátos *kollektívaviszony,* a tagsági (kollektíva-tagsági) viszony kiemelkedő eleme. A törvény példát mutatott arra is, hogy hogyan lehetne *más munkaszervezetben* is ezeket a kérdéseket a *munkaszervezetre* vonatkozó szabályok közé beépíteni, s nem attól elszakítva külön kódexben (Munka Törvénykönyve) szabályozni. Mára már alighanem kezd világossá válni, hogy minden munkaviszony kollektíva tagsági (státust teremtő) munkaviszony, amelynek tartalmát (totalitásában) nem a *kétszemélyes munkaszerződés konkrét tartalma,* hanem az a státus határozza meg, amelyet e viszony létesítésével egy adott kollektívában a dolgozó elfoglalhat. Ez a megoldás alkalmazható lehet más munkaszervezetek körében (állami gazdálkodó szervek, intézmények, hatósági szervezetek) is.

A *tagokról való gondoskodás* c. rész magában foglalja mind a *szövetkezeti,* mind az állami *szociálpolitikai* feladatokat. Ebből a részből megállapítható, hogy a törvényben — bár számos vonatkozásban közelítették rendelkezéseit (és a juttatásokat is) a munkások és alkalmazottak helyzetét behatároló szabályokhoz —

[18] *Sárközy* Tamás: lásd 16. sz. jegyzet.

még a mai napig sem valósult meg az *egyenlő munkáért, egyenlő szociális juttatások* elve. Alighanem ez az elv igen fontos elv a szocializmusban, s bár e juttatások *éppen jellegüknél fogva* nem köthetők konkrétan össze a végzett munka mennyiségével, minőségével és eredményével, összeköthetők a *dolgozói státusszal*. Határozottabban fogalmazva; *nem szabad különbséget tenni dolgozó és dolgozó között* — elsősorban az *állami* — szociálpolitikai intézkedésekben attól függően, hogy az *állami* „szektorban" vagy a *szövetkezeti* szektorban áll fenn kollektíva — tagsági — munkaviszony. Ennek elvként való kimondása *égetően szükséges igazságszolgáltatás a társadalomnak* (amely e juttatások terhét viseli) és a többi dolgozóval azonos (vagy különb) munkát végző, eredményt produkáló *termelőszövetkezeti dolgozóknak*.

A szövetkezetekben — a tudomány és a tapasztalat segítségével — már régen rájöttek annak a törvénynek a korszerű igazságára, hogy a jól húzó lovat még nagyobb erőkifejtésre, a jól tejelő tehenet még jobb eredményre lehet serkenteni — de hogyan — *abrakkal*, csak az embernek a sorsa az, hogy azokkal szemben, akikkel a munkavégzésből (a társadalomnak adott eredményből) *egyenlően* (vagy jobban) vette ki a részét, hátrább kényszerüljön a jutalmazásnál. Eredmény szemléletű világunkban ez nem tartható. Nem tarthat vissza az *egyenlő szociális elbánásban* való részesülés elvének kimondásától a falvak gyarapodása, az egyéni jövedelmek jelentős növekedése. Ezek ugyanis a *konkrét munka* jövedelméből állanak elő.

Nem hozható fel a *háztáji* és másutt végzett munka jövedelmének felemelkedést segítő szerepe sem. *Általánosságban* azért nem, mert ez a jövedelem is a *munkához* igazodik, *különösen* pedig azért nem, mert ez a jövedelem nagyobbrészt túlmunkából ered, nem *egy ember*, hanem *család* produkciója, s végezetül: a *többes szakértelem eredménye*. E megállapítások közül talán csak az utolsót kell — viszonylagos új tényező — jellege miatt magyarázni. A tsz-tagnak ma kettős vagy többes szakképzettsége van. Ért a *nagyüzemi* mezőgazdasági *munkához* és ért a *kisgazdálkodáshoz*. Ért valójában *két szakmát*. Az *erő-* és *munkagépek kezelője* szakember a *nagyüzemi* munkában, de attól még nem feltétlenül kellene értenie a *kisüzemi* növénytermesztéshez, állattenyésztéshez stb. Ezt vagy régebben elsajátította (idősebb tagok), vagy most tanulja (fiatal generáció), de valamiféleképpen rendelkezik ezzel a *szaktudással is*.

Legvégül pedig a szocializmusban az ún. *társadalmi juttatások* nem *nyomorenyhítő*, hanem a dolgozók számára — e minőségüknél fogva járó és — az életszínvonal értékelésénél mindig hivatalosan is számbavett, állandó jellegű, az életminőség alakulásához jelentős részben hozzájáruló juttatások (az nem biztos, hogy mai mértékükben és formáikban ezek mindig csak dicsérendők, *de vannak*). Ha pedig ez így van, *nem elég* az *egyenlő munkáért egyenlő bért*, elvet alkalmazni, hanem ki kell mondani, az egyenlő *munka-dolgozói viszony fejében egyenlő szociálpolitikát* elvet is. Csak így valósulhat meg az egységes dolgozói *státus* országunkban.

Más kérdés az, hogy a *státus*-sal járó társadalmi, szociális juttatások, a jelenlegi állapotokhoz képest emelendők, javítandók, csökkentendők, egyesek függővé tehetők a jövedelemtől is. De ezt *egységesen* kell megoldani minden dolgozókategóriában, nem pedig egyes kategóriáknak sokat a másikaknak az elégnél kevesebbet nyújtani. Először meg kell teremteni az *egalitást* a mai szinten, utána lehet gondolkodni — *de egységes szemléletben* — emelésről, megszüntetésről, módosításról, csökkentésről stb.

A végzett *munka értékelésénél* a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szabályok — hála istennek — soha sem vették át azt az elvet, hogy a *bárhol végzett* bármilyen *eredményt* hozó, pusztán a dolgozó *„besorolása alapján" azonosnak minősített, azonos munkáért, azonos bér* jár. A jövedelem, ideértve annak *munkabér részét* is, mindig jelentősen függött a *termelőszövetkezet* jövedelmétől, gazdasági hatékonyságától (ha ezt a hatékonyságot az — isten tudja hogyan megállapított — árak ki tudták fejezni). Ennek az elvnek az alapján a *termelőszövetkezetek differenciálódtak*, de differenciálódott az egyéni jövedelem is. Ez a differenciálódás nem állhatott elő másképp, mint úgy, hogy ugyanazon munkák egyik helyen *kevesebb*, másik helyen *nagyobb* kollektívajövedelmet *eredményeztek*. Itt ugyan több korrekcióra volna szükség (pl. egy fejlett technikával rendelkező tsz-ben a nómenklatúra szerinti azonos munka *nem azonos* egy fejletlen technikával gazdálkodó tsz-ben végzett munkával, függ ez a technológiától, a munkaszervezettségtől, a fegyelemtől, a termőföld minőségétől, az éghajlati tényezőktől, de még az irányító felügyeleti szervek munkájának minőségétől is, stb.), de ettől eltekintve a jövedelem nagysága nem vezethető vissza csupán a klasszikus értelmű *földjáradékképző* (nem képző) objektív tényezőkre, ellenkezőleg ez nagyobbrészt attól függ, hogyan használták ki az egyes tsz-ek (ha hagyták kihasználni) a *meglevő* adottságokat.

A bérnivellálásra csak a legalapvetőbb közgazdasági ismeretek felhasználását nélkülöző — *demagóg* — bérpolitika törekedhet minden áron. Ezért nem a kollektívajövedelmek, az egyéni jövedelmek differenciálódásán kell rimánkodni — ez annyira kívánatos, hogy szebb dolgot el sem lehet képzelni — és ennek folytán nem a *meglevő jövedelmek nivellálásával* kell foglalkozni, hanem azzal, miféle módon lehet az adottságoknak megfelelő *tevékenységi kör kialakításával, az üzem- és munkaszervezés javításával, az emberi tényezők jobbításval*, az az *elmaradás okainak* felszámolásával, a gazdaságban kialakuló nivellálódást elősegíteni.

Az alapok — már ami a munka értékelését illeti — a tsz-törvényben megfelelőek. Lényeges módosításokra nem szorulnak. Azt mégis szóvá teszem, hogy a *plusz jövedelmek* (jutalom, prémium) a gyakorlatban sokszor *vezetői*, tehát *szubjektív* döntéseken alapulnak. Ez a társadalmi élet más területein is így van, s az irodalomban felvetik az ilyen döntések nagy számának *csökkentését* az *objektív* (mérésen alapuló) megoldások javára.[19]

A gazdaság szervezeti struktúrájáról a 6. pontban kifejtett nézetek után talán fölösleges a háztáji, a kisegítő gazdaságok és a kollektív gazdaság közötti kapcsolatok fontosságát még külön is hangsúlyozni. Ezért ide csak egy rövid megjegyzést írnék. Bármennyire is jó ez a kapcsolat — a beszerzés és az értékesítés, ezek közül is elsősorban az utóbbi területén — a háztáji és a közös között, ha a kistermelés néhány produktumának megvételére fogékonyabb felvásárlási szervezetet nem lehet hamarosan kialakítani, a kistermelés eredményeinek, az ország számára olyan fontos terményei közül, számottevő rész elveszhet a nagy, az ország közössége számára.

Az ilyen szervezet kialakításának ugyan semmi köze nincs a tsz-törvényhez — amiben legfeljebb azt lehetne *kategorikusan* kijelenteni, hogy a termelőszövetkezet köteles támogatni a háztáji és a gazdasági érdekkörébe bevonható kisegítő gazdaságokat —, néha nem árt a sövényen kívülre is pillantást vetni, hiszen a népgazdaság egységes egész, s az egész valamelyik láncszemének gyengesége esetén megfeszülhetnek más részek, az optimális eredmény elmarad. Egyéb vagyoni kapcsolatok fejlesztésével kapcsolatban *egyetértőleg* ide írom az Igazságügyi Minisztérium helyzetelemzését és javaslatait is. „A tagsági munkavégzés már említett általános időszerű kérdésein túl a kongresszusok jogi oldalról elsősorban a tagok vagyoni közreműködésének fokozásával s ennek révén az anyagi érdekeltség erősítésének kérdéseivel foglalkoztak. Az említett vagyoni kapcsolatok feltételrendszerének meghatározása elsősorban a pénzügyi jog körébe tartozik; ottani megfontolásra kell utalni, pl. az osztalék, kamat stb. mértékével kapcsolatos kérdéseket. Jogi elvként is leszögezhető, hogy nemcsak szövetkezeti érdek az, ha a tagok a szövetkezet által integrált kistermelők anyagi hozzájárulásukkal is támogatják az általuk irányított és külsőleg is ellenőrzött szövetkezeti gazdálkodást. Ennek érdekében azonban a vagyoni hozzájárulás valamennyi formáját megfelelően vonzóvá kell tenni. Erre utal a fogyasztási szövetkezeteknél történt fokozatos előrelépés.

A vázolt elveknek megfelelően már a szövetkezeti jogra tartozik az, hogy az ágazati adottságoknak megfelelően, de lehetőleg egységes elnevezésekkel és a bevált szövetkezeti intézmények kiterjesztésével oldjuk meg az elevenebb anyagi érdekeltséget. E jogi formák kialakításánál alapvető kérdés a kötelező és önkéntes formák megkülönböztetése, mindkét esetben teret engedve a szövetkezeti önszabályozásnak. Így fakultatív módon felmerülhet például a mezőgazdasági tsz-eknél a részjegy bevezetése, és az ipari szövetkezeteknél a célrészjegy alkalmazása."[20]

Javaslatok: A munkaszervezésben jelentős szerepet játszó *munkamegállapodás* intézményét *törvénybe* kell átvenni.

— A szociális gondoskodás — társadalmi juttatások — területén érvényesíteni kell a *törvényben* az *egyenlő dolgozói státusból* fakadó *egyenlő* juttatások elvét.

— Kifejezésre kell juttatni a többes *szakértelem* nagyobb *megbecsülésének elvét*,

— Ki kell mondani — az új gazdasági mechanizmus 1967-ben megfogalmazott *eredeti* koncepciójának megfelelően —, hogy a tsz-tag és bármelyik más dolgozó *személyi jövedelme elsősorban attól függ, milyen a gazdaság jövedelme*, és ahhoz az ő munkája milyen eredménnyel járult hozzá.

— Csökkenteni kell a *vezetői megfontoláson* alapuló külön juttatások számát, átalakítva — amit csak lehet — célfeladat eredményes megvalósítását követő, mérhető produkción alapuló juttatásokká.

— *Mobilisabbá kell tenni a munkaerőt* a végrehajtási rendeletben meghatározott számos korlátozó szabály csökkentésével.

— Még szorosabbá kell tenni a vagyoni kapcsolatokat a tag és a tsz között az egyéni (családi) és a kollektívaérdekek összehangolása alapján.

12. Kérdés: Kielégítően funkcionál-e az *érdekvédelmi rendszer*, értve alatta az *egyéni érdekvédelem és a kollektív érdekvédelem érvényesülését, az érdekképviseleti szervek tevékenységét?*

A *helyzet megítélése.* Kizárólag tsz-ben (tsz-vezetőktől, -tagoktól) gyűjtött, semmit sem szépített adatokból levont, senkit a meglevőnél hátrányosabb vagy előnyösebb színben fel nem tüntető véleményem szerint, az érdekképviselet — sem a *tagi*, sem a szövetkezeti dolgozó *kollektívák érdekképviselete* — nincs megoldva.

A *tag* érdekképviseletének — nyilvánvalóan — a *tagsági viszonyból*, a legtöbb esetben a tagsági munkaviszonyból (pl. a munkabeosztás hátrányos megváltoztatása) eredő helyzetekben van jelentősége általában, de elsősorban a *konfliktus* helyzetekben. Az előbbiek felsorolhatatlanok, utóbbiak a *fegyelmi* és a *kártérítési* ügyek.

Az érdekvédelmet mindkét esetben lehetetlenné teszi a tsz. tv. *felemás* megoldása. A tv. és

[19] *Hegedűs* István: A szocialista vállalat vezetése (vezetési struktúra és a kollektíva tagsági viszony). A szocialista vállalat, kutatási főirány keretében készített tanulmány. Kézirat, 73. és köv. oldalak.

[20] I. M. előterjesztés-tervezet 11—12. old.

a végrehajtási rendelkezések nagyon közelítették a tsz-tag *dolgozói* jogállását a *vállalati dolgozó* jogállásához, a tsz jogállását a *munkáltató* jogállásához, ámde sem a dolgozói kollektíva, sem az egyes *dolgozó* tag védelmére nem építették ki a megfelelő intézményrendszert.

Közelebbről: a tsz mint *munkáltató* viselkedhet, de a tagnak nincsen *szakszervezete.*

Az érdekvédelem oda van telepítve, ahol a vezetési, gazdasági *döntések* is születnek. Ez a helyzet ellentmondást szül. Ha ugyanaz a szerv dönt a vezetési, gazdasági, a munkáltatói jogokból eredő kérdésekben, amelyik érdeket is véd, *szkizofrénia* léphet fel. Ez a jelenség az embereknél *elmebetegség;* szervezetnél *működőképtelenséget* eredményez. A szervezet (alszervezet) azonban — szemben az emberrel — képtelen a szkizofréniára. A dilemmát — ha funkcionálnia kell — *egyoldalúvá* válással oldja meg. Innen van az, hogy — kiépített belső érdekvédelmi intézmény hiányában — az egyes „kétarcú" szervek vagy gazdasági (munkáltatói) *döntő* vagy *érdekképviseleti* szervekké „alakulnak át". Ez az *egyoldalúsodás* a tsz-ben akként megy végbe, hogy a kollektívát (nagyobb v. kisebb kollektíva) „megtestesítő" tsz-szervek nagyobbrészt *érdekvédelmi* arcukkal, a kollektíváktól távolabb fekvők *döntési* arcukkal mutatkoznak meg funkcionálásuk közben. Nem véletlen, hogy a közgyűlések, részközgyűlések, a munkahelyi tanácskozások tevékenysége az *érdekképviseleti* oldal; a vezetőség, elnök, munkahelyi vezetők (s részben a küldöttgyűlés) a *döntési* oldal felé tolódik el.

Ez azzal a veszéllyel jár, hogy az *érdekvédők* figyelmen kívül hagyják a határozathozatalnál a szövetkezet tágabb perspektívában jól megítélhető „összérdekeit", amely lehet, hogy nem azonos a kollektíva *pillanatnyi* érdekeivel, a *döntés* oldalra sodródott szervezetek pedig *figyelmen kívül hagyják* a dolgozó kollektíva, annak egy része, vagy az egyes tagok érdekeit. Mindebből megállapítható, hogy a jelenlegi feladatkuszáltság mellett egyik szervezet sem tudja megfelelően ellátni tennivalóit. A konfliktus helyzetekben (fegyelmi, kártérítés) a döntés nem jó helyre van telepítve (ilyen határozatot kiszabhat nem kollektíva szerv is). De még ha jó helyen volnának is a hatáskörök, *nincs az eljárás alá vont dolgozó mögött érdekvédelmi intézmény.* Az, hogy a jogsegélyszolgálatot — igen vontatottan — a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is kezdik bevezetni, nem pótolja az érdekvédelem intézményhiányát.

Belső érdekképviseletre szorulnak a *munkáltatóként fellépő szövetkezettel szemben a dolgozó kollektívák, mint munkavégző közösségek* és a *szövetkezet egyes tagjai* kollektívatagsági-munkaviszonyaik körében. A megoldás attól függ, hogy a javaslatok közt található variációk közül melyik nyerhet tért.

Igen valószínűnek látszik, hogy az így felfogott belső érdekvédelem sem maradhat csak belső. Mint minden tevékenységet szervezni, koordinálni kell külsőleg is, Kelet-Európáról lévén szó. Erre alkalmasnak látszik a területi szövetség, az országos szövetség (tanács) olyan — elkülönített — részlegének kiépítése, amely a *dolgozó kollektívák és az egyes dolgozók érdekvédelmével* kapcsolatos ügyekben tevékenykednék.

A *szövetkezetek érdekvédelmi feladatait ellátó területi szövetségekre és az országos tanácsra több a panasz,* mint az elismerő szó. A *független pozícióból tájékozódó* szeme előtt az a kép bontakozik ki, hogy a *szövetségek és a TOT is eltávolodtak az eredeti koncepcióban körvonalazott célkitűzésektől, s ma már sem szervezetük, sem tevékenységük nem felel meg ennek az eredeti koncepciónak.*

Sehol sem vonják kétségbe, hogy a szövetségek és a TOT is tevékenykednek, hogy funkcionáriusaik, alkalmazottaik dolgoznak, de az *eredményt* nem tartják kielégítőnek. A sok kifogás közül megalapozottak az alábbiak.

A területi szövetségek *szervezési elve* nem jó. A területi szövetségek szervezésénél — megalakulásuk idején — azt az elvet követték, hogy egy-egy területi szövetségbe azonos tájtermelő — érdekazonos (vagy közel érdekazonos) szövetkezetek tömörüljenek. Ezt az elvet — *állami parancsra* — ami *elviselhetetlen e körben,* később *felrúgták* és a szövetségeket a *közigazgatási szervezethez* rendelték. A koncepció megváltoztatása számos tsz-t *messzebb sodort* a területi szövetségtől. Egyébként sem biztos, hogy az érdekvédelmi szervezet felépítését a közigazgatás szervezetéhez kell feltétlenül hozzárendelni. A szövetségek és a TOT is eltértek eredeti feladataiktól. Ennek látható jelenségei a szervezetek *etatizálása,* és *irányító* szervként való viselkedése.

Az *etatizáltság* azt jelenti, hogy *államosított* szervek lettek az érdekképviseleti szervek. Ennek legfontosabb megnyilvánulása tevékenységük során az állami feladatok (központi akarat) *hajtószíjként* végrehajtott közvetítése. Az államnak számos eszköz áll rendelkezésére a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységének sokirányú befolyásolására, a gazdasági szabályozóktól a jogszabályi eszközökön keresztül a hitel, támogatáspolitika felhasználásán át, a már körvonalazott közvetlen jellegű beavatkozásokig. A szövetségek vagy éppen a TOT *mindenkor való* asszisztálása nélkül is képes az állam a szövetkezetekre kellő hatást gyakorolni.

Elvileg helytelen, hogy az állam minden létező szervezettől — bármi legyen annak alaprendeltetése — *saját akaratának a közvetítését igényli.* Az ilyen igény a *totális állam rémképét* idézi fel, s lehetetlenné teszi az érdekviszonyok különböző pólusain helyet foglaló szervezetek számára az *érdekek felszínre hozását és ütköztetését.* A tagszövetkezetek nem *konfrontációt* óhajtanak a szövetkezetek és az állam között, hanem azt kívánják, hogy érdek-

képviseleti szerveik csak olyan állami kezdeményezést támogassanak — *aktív magatartással* —, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezetek számára *előnyöket* tartalmaz. Márpedig nem *minden állami intézkedés* ilyen. Ez magától értetődő. Az ilyeneket is *végre kell hajtani*, de nem az érdekképviseleti szerveknek kell ezt *szorgalmazni*. Ha ugyanis ezt teszik, óhatatlanul támad az az érzés a szövetkezetekben, hogy az *ő érdekképviseletük* nem az ő, hanem más érdekek támogatója, „átment a másik táborba". A *hajtószíj szerep többféle formában jelentkezik*. Ezek közül csak néhányat emelünk ki.

a) Viszonylag *sok azoknak a jogszabályoknak a száma, amelyek* a TOT *egyetértésével* kerülnek kiadásra. Kedvelt módszer ez a dolgok összekuszálására. A rendelet *állami* gazdája ezúton biztosítja magát a jogszabály címzettjeitől várható passzivitás vagy helytelenítés ellen.

Világosabbá kellene tenni a helyzetet. A jogszabályalkotás *állami feladat*. A jog *állami norma*. A jog a címzettek számára vagy *előnyös rendelkezéseket tartalmaz vagy sem*. Aki (az állami szerv) kiadja a rendelkezést, az álljon ki *egyedül* a szabályért — na nincs is olyan „egyedül", hiszen mögötte áll az állam — (más kérdés az előkészítésben való részvétel), az állam *ne szórja szét a felelősséget*, ne keltse azt a benyomást, hogy a jogszabály minden mondatával, minden rendelkezésével *mindenki* — köztük az érdekképviseleti szervezet is, akit „rendező szervként" feltüntetnek — *egyetért*. Természetesen nem a mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervein múlik, hogy azt a jogalkotási metódust, amely lehetőséget ad arra, hogy a társadalmi jellegű szerveket is „belerángassák" az *állami normák alkotói közé, felszámolják*, vagy legalábbis ritkítsák az ilyen eseteket, de az érdekképviseleti szerv magatartása (erre lesz javaslat) elősegítheti a változás megindulását.

Az érdekképviseleti szervnek (TOT) lehetősége van arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket és általában a mezőgazdákat érintő jogszabályok *előkészítése során véleményét* kifejtse, társadalmi bázisaira támaszkodva *befolyást, nyomást* gyakoroljon a törvényalkotóra. Ennek erélyességétől függ, hogy egy tervezett jogszabály *megjelenik-e és milyen tartalommal* jelenik meg, illetőleg hogy kiadjanak olyan szabályokat is, amelyeket *nem állami szerv*, hanem éppen az Országos Tanács szorgalmaz, kezdeményez (jogszabály kezdeményezés). Az a tapasztalat, hogy a TOT nem megy el a *nyomás* kifejtéséig. Ezért főleg a *forgalmi* viszonyok (termelőeszközök, műtrágya, növényvédőszer stb. beszerzése, az értékesítés számos oldala) területe olyan szabályok uralma alatt áll *ma is*, amelyek még a „legkívülállóbb" számára is érzékelhető módon a mezőgazdasági termelők *ellen* hatnak, még csak nem is úgy, hogy rosszul sikerült az előzetes kompromisszum, hanem ennek még nyomát sem látni.

Természetesen nem mindig lehet a szövetkezeti érdeket képviselni egyfelől a törvény — érthetetlen — korlátai miatt [116. § (2)—(4) bek.], vagy a nagy ellenállás miatt, ámde egyfelől ezen lehet *változtatni*, másfelől a TOT véleményét az „érdekképviseltek" tudomására lehet hozni *intézményes* formában.

b) Talán az eddigieknél is *veszélyesebb* és a szövetkezetek számára *visszataszítónak* tűnik az, ha *érdekképviseleti* szerveik *magukra vállalnak — akármilyen jogi formában — operatív jellegű állami beavatkozásokat a szövetkezetek belső életébe*. Egy korábbi pontban hangot adtam annak a meggyőződésemnek, hogy bizonyos ilyen *jellegű* (a forma most nem érdekes) lépésekre szükség lehet, de ezt ne vállalja át az érdekképviselet, különösen ne olyan *rázós* területeken, mint a jövedelemszabályozás, egyes egyéni jövedelmek befolyásolása.

Az idevonatkozó rendelkezések, intézkedések az állami jövedelem bérpolitikai területére tartoznak. Az államnak van *apparátusa*, az apparátusban tisztviselők. Minek? Annak, hogy az állami dolgokat az állami emberek intézzék s ne bújjanak az érdekképviseleti szerv mögé.

Megjegyzendő, hogy pontosan az ilyen „átvállalt" feladatokkal kapcsolatban hangzanak el a leglesújtóbb kifakadások „mi fizetjük őket és ellenünk dolgoznak", „nem elég, hogy nem harcolnak érdekeinkért, még ők akarnak dirigálni" stb.

Természetes, hogy a TOT és a kormány között — ugyanúgy, mint a SZOT és a kormány között vannak — létrejöhetnek kompromisszumok. A kompromisszum *elfogadása* azonban egy dolog, és más dolog a belőle a szövetkezetek számára hátrányos következmények *aktív* támogatása. A TOT-nak, szövetségeknek a megállapodásból eredő feladata, hogy a kompromisszumot a *maga vonalán is* a *szövetkezetek tudomására hozza*, ez a szövetkezetekkel szemben egyenesen kötelessége is, az azonban már nem, hogy a *„hátrányokért"* aktívan fellépjen a szövetkezeteknél. A *finomabb különbségtételek* a tevékenység területein árnyaltabbá, érthetőbbé, elfogadhatóbbá teszik a szövetkezetekben a szövetségi, illetőleg az országos tanácsi magatartást.

Kevésnek tartják a szövetkezetek az *egyedi ügyekben* kapott védelmet is. A szövetkezetekkel kapcsolatos *állami tevékenységet gyakorló szervek* — dacára a törvénynek, pártállásfoglalásnak — sokszor *túllépik hatáskörüket, visszaélnek hatalmukkal*. Néhány helyen *főispáni gőgöt* meghaladó kevélységgel kezelik a tsz ügyeket, egyes állami szervekben a néhai török szultánok udvari hivatalainak mesterkedéseit felülmúló furfangokat eszelnek ki annak érdekében, hogy a *hivatal* akarata érvényesüljön (pl. addig nyomorgatják a tsz-elnököt — nem a vezetőséget, nem a közgyűlést, hanem azt az *árva lelket* —), míg pl. a középtávú tervbe konkrét hozamelőírások nem kerülnek, addig kanyarítgatják a szabályzatokat, amíg si-

kerül őket *egyéni* jellegüktől megfosztani, addig paszírozzák azok tartalmát, míg minden érdekelt belemegy, *adminisztrációs trükkökkel elérik,* hogy a bíróság előtt határozatukat ne lehessen megtámadni, akkor sem, ha erre a törvény lehetőséget ad.[21]

Hajlamosak az állami szervek *csak* az állam *pillanatnyi* érdekeit szem előtt tartani. A bürokrata veszedelmes lény. Figyel — mint tüzérló a kürtszóra — mit akar *most* és a *számára fontos* felsőbbség, aztán perspektíva ide, perspektíva oda intézkedik (egyik évben esküszik a fekete-tarka marhára, a másikban a vörös-tarkát favorizálja — persze egyikről sem tudja, mi az).

Nem egy esetben kimutatható az S. I. faktor (sárga irigység) szerepe is.

Nincs is a Tsz törvényben olyan szabály, amely lehetővé tenné az érdekvédelem fellépését a konkrét állami, hatósági intézkedések ellen.

A *„horizontális" érdekvédelem* is kívánni valókat hagy maga után. Minden érdekképviseleti szervnek lehetősége van a *horizontális irányú* érdekvédelem *ellátására,* vagy legalábbis az *együttes fellépés* megszervezésére.

A szövetkezeti érdekképviseleti szervek — különösen a TOT is foglalkoznak ilyen tevékenységgel. Mindjárt elöljáróban a Tsz tv. 115. § (1) bek. c) pontja *elkeni* a feladat valódi tartalmát. Volt azonban már rossz törvény esetén is jó gyakorlat. Sajnos erről nem lehet beszélni.

Valójában itt a szövetkezetek érdekeinek képviseletéről lenne szó a *partner vállalatokkal* szemben, mindenekelőtt a *szerződéses* viszonyokban. Ez az érdekképviseleti munka *nem jó úton* halad. Fő formája — már ami a jog területére esik — a szerződési blanketták (általános feltételek) tartalmának kialakításáról a blanketta kibocsátójával (használójával) folyó hosszadalmas és sokszor eredménytelen *egyeztetés,* és az indokolatlan egyoldalú előny kikötése és érvényesítése ellen védelmet adó *„popularis actio"* (közérdekű támadás) *elvétve előforduló gyakorlása.*

Megjegyzem, hogy a magyar jog elmaradt (a fejlett tőkés országokhoz viszonyított elmaradásról van szó, mert a szocialista országok között az élen foglal helyet) a *standardizált* feltételekből eredő veszedelmek *elhárítására* alkalmas arzenál felépítésében. Mára azonban a tudományos kutatás korszerű, a gyakorlatba átültethető modellt kínál.[22]

A TOT mint *érdekképviseleti szerv* kezdeményezhetné a modellnek megfelelő jogi szabályozást, amelynek fő vonalaira a javaslatok visszatérnek.

A TOT és a szövetségek *belső szervezete* nem *érdekvédelemre* modellezett. Másolja az állami szervezetet. A szövetségek és a TOT tevékenységének alapiránya is eltorzult. Mindenki *politizál,* ahelyett, hogy *érdekvédő lenne.* Igaz hogy ennek régen kialakult, de tovább élő „filozófiai" alapjai vannak (a társadalom különböző osztályainak és rétegeinek tökéletes érdekegysége, a munkásosztály mindenki érdekeit képviseli, nem is beszélve a szocialista államról, amely valami mennyei birodalom földi mása — csak tökéletesebb annál — a politika elsőbbsége a gazdasággal szemben; és egyéb népmesei motívumok). Meg kell tanulni, hogy — a kellő hatalom nélküli — nagy politikacsinálás csak árnyékbokszolás, viszont a *következetes, szívós, hozzáértő,* valódi *érdekvédő „aprómunka"* előmozdítja a szövetkezetek érdekeinek érvényesítését. A TOT legyen a szövetkezetek „ügyvédi irodája", s ne a MÉM „árnyékkormánya". Elég egy-két tekintélyes politikus az egész szövetségi apparátusban, a népség zöme ne lavírozzon, hanem fedje fel az érdeksérelmeket, kopóként keresse annak okát, mint Flinston dörömböljön az illetékes ajtaján, s feküdjön a küszöbre míg kedvező döntés nincsen. Nehéz ilyen apparátust szervezni az biztos, tapasztalat is kevés van, ez is igaz, de tapasztalatcserére (mert ez is megérne ám néhány dollárt) mondjuk el lehetne menni egy két nyugati parasztvédő szervezethez.

Egyébiránt is azok a területek ahol az *érdekvédelemnek érvényesülnie* kell, figyelembe véve Magyarország gazdasági struktúráját, a gazdaságirányítást, a szabályozott piaci mechanizmust, nem igen tanulmányozhatók *semmilyen* szocialista országban, mert azoknak más az irányítási rendszerük stb.

Javaslatok: A *dolgozó kollektíva* és a tag *egyéni* érdekvédelme háromféle koncepció alapján oldható meg:

— tsz szakszervezetek alakításával vagy;

— a jelenlegi szervezeti struktúra keretein belül érdekvédelmi bizottság létrehozásával;

— esetleg a munkahelyi közösségek, azok vezetői *érdekvédelmi funkcióval* történő felruházásával (I.M. javaslat 9—10. oldal).

Az első megoldást a termelőszövetkezetek többségének jelenlegi vezetési rendszere, az állami vállalat vezetési rendszeréhez igazodó módszere indokolná.

A termelőszövetkezeti tag mint *munkavégző* s a tagság *mint dolgozó tömeg,* vagy a tagság *egy része* a munkavégzés, a dolgozói kötelezettségek teljesítése során nem azoknak a szerveknek az utasításait köteles megtartani, amelyekben esetleg maga is részt vesz, hanem a *munkaszervezeti hierarchiában* nála magasabban levő *vezetőét.* Ezeknek a vezetőknek *fegyelmi* jogköre is van. Igaz, hogy határozatuk ellen a szövetkezeti döntőbizottsághoz lehet fordulni, majd esetleg a bíróság is fóruma lehet a tagsági

[21] *Prugberger* Tamás: A szövetkezetek állami felügyelete és annak vizsgálatából leszűrhető főbb szövetkezeti és gazdaságirányítási jogi problémák. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 162. sz. 1981. 145. old.

[22] *Takács* Péter: Fogyasztói szabványszerződések létrejötte és az együttműködési kötelezettség. Jogtudományi Közlöny, Bp. 1980. 4. sz. 234. old.

vitának, mégis az első fórum (a vezető) előtt a tag „védtelen". De nemcsak ezekben a kiélezett helyzetekben áll így a dolog, hanem a *munkavégző tag* egyes vezetési, gazdasági döntéseket hozó szervezetekkel szemben is védtelen. A tag tulajdonosi mivoltából nem következik egyenesen — mint sokan vélik — *munkavégzői minőségében való megfelelő védettsége.* Ha ez az elkülönültség megállapítható, akkor a szakszervezet mint érdekképviseleti szervezet legfeljebb *új,* szokatlan, de egyik megfelelő megoldás lehet. (A SZU-ban egyébként van parasztszakszervezet, de tevékenysége nem nagyon ismert, meg az sem, hogy csak a szovhozok tagjait tömöríti-e, avagy a kolhoztagokat is.) A jelenlegi — szakszervezet nélküli — struktúrában létre lehet hozni — más bizottságok mintájára — *érdekvédelmi bizottságot,* amelynek az lehet a feladata, hogy őrködjék a *dolgozó tsz-tag* (tagok) érdekei fölött, s megakadályozzon (esetleg *vétóval* is) olyan döntéseket, amelyek a tag mint *dolgozó* (vagy a tagság egy része) számára hátrányt jelentenek.

Végezetül már meglevő szervezethez, a munkahelyi közösséghez, tanácskozáshoz, illetőleg annak vezetőjéhez is telepíthető az előzőkben körvonalazott érdekvédő feladat.

A területi szövetségek többnyire *nem* az egy megye egy szövetség alapján jöttek létre, közelebb álltak az egyes szövetkezetekhez. Meg lehetne vizsgálni az *eredeti felállás visszaállítását.* Meg lehetne fontolni — a Magyar Kereskedelmi Kamara érdekvédelmi tevékenységének kiszélesítésével — a több érdekképviseleti szervezethez való tartozást is. Ennek lehetővé tételével már ebben a pillanatban megoldódna a *vegyes* gazdasági társulások érdekképviselete, méghozzá *alulról felfelé,* a társulás ahhoz az érdekvédelmi szervezethez kapcsolódnék amely neki — figyelembevéve összetételét — a legjobban megfelelne.

A szövetségek ne legyenek *hajtószíjak.* A szövetségeknek és a TOT-nak *egyáltalán nem feladata* az állami elhatározások közvetítése. A jogszabályalkotásban a TOT inkább az *előkészítés* során harcoljon a szövetkezeti érdekért, ahelyett hogy sok állami szabályt *nevével* fémjelezzen. Lépjenek fel a szövetségek a konkrét jogsértések ellen is. Ehhez azonban — főként a TOT — hatáskörét ki kell szélesíteni.

A horizontális érdekvédelem területén ne az *érdekegyeztetés* álljon a centrumban, hanem az *érdeküköztetés.* El kell érni, hogy csak olyan általános szerződési feltételek kerüljenek kiadásra, amelyeket a szövetkezetek tipikus-partner vállalatai és a TOT közösen készítettek. (Ez számos nyugati országban sok vonatkozásban így van.) E megoldás előkészítése természetesen a tsz törvényen túlhatoló feladat, amely szoros kapcsolatban áll egy *valódi* és *komoly fogyasztóvédelmi intézmény* kialakításával is.

Végezetül létre kell hozni a TOT-ban és a szövetségekben egy, az összlétszámhoz képest jelentős nagyságú részleget, amelynek csak *egyetlen* feladata van: az *egyéni* és a *kollektív* panaszok intézése, a panaszt a legtágabb értelemben véve.

13. Összhangban van-e — tekintettel a módosításokra is — a szövetkezetekre vonatkozó régebbi jogszabályi törzsanyag az 1981-ben és azt követően megjelent új szövetkezeti formák (kis szövetkezet) és új önálló szövetkezeti egységek (szakcsoport) létrehozását lehetővé tevő jogszabályokkal? Beilleszthetők-e ezek a szabályok a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó alapvető szabályokba (vagy ezek közé).

A *helyzet megítélése.* Az első konfliktushelyzet várhatóan a 25/1981. (IX. 5.) MT sz. rendelet 2. § (2) bekezdésének értelmezése közül alakulhat ki *„Kisszövetkezet nem folytathat mezőgazdasági szövetkezet és mezőgazdasági szakcsoport tevékenységi körébe tartozó mezőgazdasági tevékenységet . . ."*

A tevékenységi körök meghatározásával mindig is baj volt. Meddig terjed „a mezőgazdasági tevékenység"? Továbbá, a magántermelők majdnem minden *„mezőgazdasági tevékenységet"* folytathatnak, a kisszövetkezet meg nem. Mi indokolja ezt? Még további kérdés: mi lesz, ha a mezőgazdasági szövetkezeti szakcsoport [27/1981. (IX. 5.) MT sz. rendelet] *tagsága* mint a *szövetkezet tagsága* ki akar *válni* (nem mint szakcsoport, hanem mint a szövetkezeti tagság egy része), akkor nekik *nagy* szövetkezetet kell alakítaniuk? Vagy ezt nem engedi majd a közgyűlés [Tsz tv. 129. § (4) bek.]?

Végezetül mi indokolja, hogy az ipar területén működhet kis szövetkezet, a *mezőgazdasági területén nem?* Ezen a területen nincs szükség a *rugalmasabb vállalkozási formákra?* Ezen a területen nem szükséges a *verseny élénkítése?* Valamikor az ipar, a szolgáltató ipar, a kereskedelem védte bizonyos monopolhelyzetét most a mezőgazdaság? Lehet így *elvi alapon* gazdaságot szervezni? Be kellene látni, hogy az egészséges népgazdasági struktúrát a *kis-, a közép-* és *nagyüzemek* léte biztosítja, de ez alighanem így van egyes ágazatokon *belül* is. Nem tankacélból vont védőfal-e a szóban forgó tilalom a mezőgazdasági nagyüzemek köré? Nem lehetne néhány területen pl. ahol a szarvasmarha-tenyésztés a nagyüzemben *még* nem, a háztáji és kisegítő gazdaságban *már* nem gazdaságos — és mellesleg nagyüzem nincs is — mezőgazdasági célra is kisszövetkezetet alakítani? Folytatni lehetne még a sort. Aligha kétséges — márcsak a kérdésfeltevések alapján is —, hogy ellenzékben vagyok a *mai* megoldást illetően. Mégis a dolgok mai állása mellett, amikor még csak most kezdenek élni a kisebb vállalkozások (idetartoznak a kisszövetkezettől kezdve, a mezőgazdasági szakcsoporton keresztül a munkaközösségek, de a maszek is), korai lenne egyértelmű javaslatot tenni. Ezért — hisz a tsz tör-

vény alapos felülvizsgálásáig még elég idő van — a javaslat alternatív lesz.

Javaslatok: Ha kívánatosnak látszik a kisszövetkezetek léte a mezőgazdaságban (pl. a GAEC-ek Franciaországban egész jól működnek, méghozzá nem a legjobb mezőgazdasági területeken), akkor ezt ki kell mondani, és a Tsz törvény 129. §ban). A 129. § /A szakaszához nemigen kell nyúlni, legfeljebb az alakulás feltételeit kell meghatározni (pl. olyan területen jöhet létre kisszövetkezet *ahol mezőgazdasági nagyüzem nem működik,* vagy olyan tevékenységet folytathat, *amelyet mezőgazdasági nagyüzem az adott területen nem folytat*).

Ha az lenne a döntés, hogy a mezőgazdaság területén általában *nem kívánatos a kisszövetkezet,* akkor viszont a Tsz tv. előbb említett rendelkezéseit úgy kell alakítani, hogy semmilyen szándékkal ne hagyhassa el a tagok jelentős (nem jelentős) vagy éppen szakcsoportba tömörült tagsága a tsz-t olyan szándékkal, hogy másik szövetkezetet alapít.

Azért csak ezeket a rendelkezéseket kell módosítani, mert amióta a Ptk. lehetőséget teremtett arra (1977), hogy *polgári jogi társaságot gazdasági* tevékenység folytatására magánszemélyek is létesítsenek (Ptk. 573—574. §), a keret a *maszek* számára úgyis adva van, nem kell tehát a bonyolultabb, ámde gazdaságilag talán kevésbé előnyös kisszövetkezeti formát választani.

14. Egyéb kérdések csak érintőleg. Érdemes lenne a törvénybe — és nemcsak a végrehajtási rendeletekbe — felvenni egy olyan rendelkezést, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet *köteles* támogatni a *háztáji* gazdaságot.

Valószínű humánusabbá lehetne tenni a *fegyelmi* és *anyagi* felelősségről szóló fejezetet. Pl. lehet-e *fegyelmi* jogcímen a *munkadíjat* (tehát amiért a tag megdolgozott) csökkenteni, a tagot az *eredménytől* függő részesedéstől megfosztani; eltiltani a *szavazati* jog gyakorlásától (ez igen közel áll a büntetőjogi *büntetésként* megállapítható *közügyektől való eltiltáshoz*).

Talán már most — jóllehet nem a végleges rendezés igényével — érdemes lenne felvetni azt, hogy a felelősségi szabályok valóban *kollektíva felelősségi* szabályok *e mai formájukban.* Szó lehetne — már pedzettem — arról is, hogy helyénvaló-e a munkahelyi vezetők *fegyelmi* jogkörét fenntartani, és egyáltalán arról, hogy a fegyelmi és anyagi felelősség szabályai nem más jogágakból *importált* szabályok-e, s talán az általános munkajogi felelősségi problémák megoldásával párhuzamosan ki lehetne dolgozni a *kollektívajogi* felelősség új konstrukcióját.

Ezekkel az irodalom próbálkozik, de — felelősen — ma még alig lehetne értelmes javaslatokat tenni.

Végezetül, ami az 1981—82. évi törvényhozással létrehozott, új gazdasági alakulatok részletes szabályainak az alapvető szövetkezeti jogszabályokba való beépítését illeti, osztom azt az álláspontot, amely szerint erre még — az említett §§-ok módosításán kívül — ráérünk.

Sárándi Imre

A társadalom érdekstruktúrája és a termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiája

A tanulmány kísérletet tesz a termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiájának továbbfejlesztésére. A hetvenes években ugyanis olyan jelentős társadalmi változások zajlottak le, s a társadalomról, érdekviszonyairól olyan ismereteket szereztünk, amelyek lehetővé és szükségessé teszik az érdekképviselet szerkezetének és stratégiájának újragondolását. A termelőszövetkezeti érdekképviseleti szervezet az 1960-as években alakult ki, rendkívül korszerű érdekképviseletként. Szocialista körülmények között — hazánkban — az első olyan szervezet, amely alulról fölfelé épült ki, vagyis az alapegységek, a termelőszövetkezetek hozták létre, s elsőként valósította meg a vállalati-szövetkezeti érdekvédelmet, s elsőként rendelkezett vétójoggal. Tehát egy korszerű érdekképviseleti szervezetről van szó, amely a hetvenes évek társadalmi változásainak megfelelően valósággal kínálja magát a további korszerűsítésre. E tanulmány olyan koncepció kialakítására tesz kísérletet, hogy a termelőszövetkezeti érdekképviselet szinkronba kerüljön a társadalom érdekstruktúrájával, a hetvenes évek változásaival.

Azok a rendező elvek, amelyek segítségével a termelőszövetkezeti érdekképviseletet és érdekvédelmi stratégiát kialakítottuk, más érdekképviseleti szervezetek számára is kiindulási alapot jelenthetnek. Tanulmányunkban érintünk más politikai és érdekvédelmi szervezeteket is, azonban csak témánkkal összefüggésben tesszük, s azok működésének felvázolására nem is törekedhettünk.

A dolgozat témája, terjedelme miatt számos témát csak vázlatosan érinthettünk. Ezért elkerülhetetlenek bizonyos leegyszerűsítések, sarkos megfogalmazások. Szerencsére az olvasó rendelkezésére állnak olyan szakszociológiai tanulmányok, ahol számos témát (szövetkezeti tagok tagozódása, érdekérvényesülés, konfliktusok a gazdasági szervezetekben, munkásmagatartás, a hetvenes évek társadalmi változásai stb.) könyvnyi terjedelemben, sokoldalúan kifejtve megtalálhat.

A napi gyakorlatban, a közvéleményben a

„szentháromságból" álló érdekstruktúrát ismerik. Ez a hármas tagozódásunak tételezett érdekszerkezet: *a)* a társadalmi (a népgazdasági), *b)* a csoport (vállalati) és *c)* az egyéni érdekekből áll. A részek egymáshoz való viszonya abban áll, hogy az egyéni érdeknél „magasabb rendű" a csoportérdek, annál pedig „magasabb rendű" a társadalmi (népgazdasági) érdek. A részek egymáshoz viszonyítva egy statikus, hierarchizált érdekrendszert alkotnak. A társadalmi érdek az általános, az egész, míg a csoport-, illetve egyéni érdek a parciális. Miközben ez az érdekstruktúra kép uralja a közvéleményt — a gyakorlatban az így felfogott érdekstruktúra működésében minduntalan funkcionális zavarokat tapasztalhatunk.

1. A legtöbb értekezleten, például a terv, beruházás, fejlesztés, együttműködés tárgyalásán minden résztvevő a „társadalmi (népgazdasági) „érdek" zászlaja alatt lép fel, az egymással szembenálló érdekek képviselői is. Nem vállalati, szövetkezeti, minisztériumi, ágazati szakszervezeti (munkavállalói) érdekek manifesztálódnak és nem annak alapján egyezkednek (egyeztetik érdekeiket) és jutnak megegyezésre. Nem azt mondják: „Az általam képviselt vállalatnak, szövetkezetnek, minisztériumnak, munkavállalóknak . . . ez és ez az érdeke, — vizsgáljuk meg, hogy a különböző érdekeinknek megfelelően milyen kompromisszumra juthatunk." Ugyanis rendszerint senki sem a saját, hanem a társadalom, a népgazdasági érdekek zászlaja alatt lép fel.

A jelenlevők mindegyike tisztában van azzal, hogy a vállalati, szövetkezeti és a csoportérdek „alacsonyabb rendű" az „általános" érdeknél, ezért senki nem a „saját" színeiben jelenik meg. Senki nem akar eleve „vesztésre" játszani, az általa képviselt érdeket mások érdekei alá rendelni. Egy abszolutizált „magasabb rendű" érdekkel szemben ugyanis nehéz elképzelni „alacsonyobb rendű" érdek képviseletét.

2. Miután rendszerint mindenki (minden csoport) azonos érdek, a „társadalmi érdek" képviselőjeként lép fel, az érdekek nem nyíltan jelentkeznek, felismerésük, megkülönböztetésük, egyeztetésük rendkívül megnehezül, a terep kedvez a manipulációs lehetőségeknek.

3. Valójában ki képviseli a különböző vitákban, tárgyalásokban, alkudozásokban a „népgazdasági érdekeket", ha mindenki annak nevében lép fel? Rendszerint az igazgatási hierarchiában legmagasabb beosztású személy dönti el, hogy mi a „társadalom (népgazdaság) érdeke". Ha történetesen több miniszteri beosztású személy képviseli a tárcákat, akkor a sorrend így alakul: tervhivatali elnök, pénzügy-, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi miniszter. Alacsonyabb szintű értekezleteken is rendszerint a legmagasabb igazgatási beosztásban levő személy dönti el, hogy mi is a „népgazdaság", a „társadalom" érdeke.

4. Minden jelentősebb célkitűzést általában úgy tüntetnek fel, mint *„egyedüli alternatívát a társadalom, a népgazdaság érdekében"*. Amennyiben a célkitűzés valamilyen oknál fogva nem sikerül, ugyancsak a „népgazdaság érdekében" bírálják, változtatnak rajta stb.

5. A szövetkezetek, vállalatok, intézmények vezetőivel szemben nem jelentkezik elvárásként, hogy színvonalasan, tárgyalóképesen képviseljék intézményeink érdekeit; hogy ismerjék meg az érdekérvényesítési mechanizmusokat, képviseleteket; hogy tanulják meg kezelni az igazgatás, a bank, a gazdasági partnerek, a szakszervezet stb. embereit, intézményeit. Ilyen téma többnyire nincs, vagy alig akad a vezetőképzés anyagában. Ellenben elvárás (kötelezik, felhívják, ajánlják stb.), hogy a szövetkezeti, vállalati érdekeket „egyeztessék a népgazdasági érdekekkel". Ez látszólag jól hangzik, de miután a szövetkezet vezetőjének nincs joga engedni a „népgazdasági érdekből", — csak a szövetkezettel kapcsolatban egyezkedhet, ennek a mondatnak a valóságos tartalma: „érdekedet rendeld alá az én érdekeimnek . . .".

A „hármas érdekstruktúra" nem más, mint a redisztribució ideológiája. Nem a tudományos felismerés, nem tudományos fogalmak, hanem az ideológia hozta létre olyan időszakban, amikor a társadalomtudományok még nem kutatták, illetve alig tudtak valamit az érdekviszonyról. Abban a korai szakaszban, amikor még a szocialista gazdaságot egy vállalatként kezelték s az árutermeléssel szemben a naturális redisztribuciót preferálták (naturális tervlebontás, terménybegyűjtés és élelmiszerelosztás), az ideológia lényegében csak a társadalmi érdek létezését ismerte el. Ezeket a fogalmakat társadalmi normaként kezelte, amelyből az előző a „valóságos", a „szocialista", az utóbbi „polgári csökevény", „egoista önzés". A szocialista ember tehát mindent alárendel a társadalmi érdeknek, ő maga saját érdekeiről lemond, önfeláldozó, puritán.

Hosszú folyamat során és nem kis kudarcok árán a társadalom felismerte, hogy a naturális redisztribució nem az árutermelés alternatívája, s vele szemben az áru- és pénzviszonyok nagyobb teret kaptak. Ennek egyik feltétele a vállalatok önállósága volt. Ez a felismerés vezetett el a vállalati érdek kategóriájához. Mivel azonban a társadalom érdekstruktúráját nem vizsgálták, a vállalati érdek kategóriáját beillesztették mint „csoportérdeket" az ideológiába, s az ideológia értékeként funkcionált. Amikor a gazdaságot centralizálták, akkor a „csoportérdek" mint alacsonyabb rendű, háttérbe szorult a társadalminak tételezett érdek, vagyis a túlzottan centralizált gazdaság ideológiája mögött. Időnként az „egyéni érdeket" is visszaszorították egyes intézkedések (lásd: háztáji, kisegítő gazdaságok) és az ideológiában mint „kispolgári csökevény" stb. elmarasztaltatott. Azonban az ilyen akciók diszfunkcionális zavarokat okoztak az árutermelésben és feszültségeket keltettek a társadalomban, visz-

szatértek az árutermelésnek megfelelő ösztönzéshez, az egyéni érdek (érdekeltség) preferálásához.

A tudomány ma már meghaladta az érdekstruktúra leegyszerűsített, statikus, ideológiai felfogását, az úgynevezett hármas tagoltságot. A tudományos felismerés lényege: az érdektagoltság többé-kevésbé a társadalom tagoltságának megfelelően alakul. A társadalmi struktúrában az egyének, a társadalmi csoportok különböző helyzetet foglalnak el. A különböző helyzetű egyének, csoportok érdeke, hogy a társadalom rendelkezésére álló értékesnek (szűkösnek) tartott javak elosztását megváltoztassák vagy megtartsák, aszerint, hogy számukra melyik az előnyösebb. A különböző helyzetű társadalmi csoportok (egyének) súlya, esélyei a javak megszerzésében különbözőek, így rendszerint különböző mértékben jutnak az értékesnek tartott javakhoz, vagy alig jutnak, mint a marginális helyzetben levő csoportok. A különböző társadalmi csoportok érdekérvényesítése a különböző szervezeteken keresztül történik, formális, illetve informális módon.

Miután a társadalom is többféleképpen tagolódik, az egyénnek több társadalmi pozíciója, szerepe van, az egyén egyszerre több érdekcsoporthoz és érdekszervezethez is tartozhat.

Az érdekek hierarchizáltak, — de nem „alsóbb" vagy „felsőbbrendűek". Nem a moralizálás kategóriáival, hanem a társadalmi, politikai struktúra, a társadalom tevékenységcseréjének fogalmaival írhatók le. Nem aszerint hierarchizáltak, hogy „jók" vagy „rosszak", hanem az erősebb vagy gyengébb társadalmi csoport hatékony vagy kevésbé hatékony érdekképviselettel rendelkezik, az adott politikai konstellációban kedvezőbben vagy kedvezőtlenebbül tudja azt megjelentetni és képviselni. A strukturált társadalomban a különböző helyzetű egyének és társadalmi csoportok érdekérvényesítési lehetőségei nem azonosak, az érdekeket a mindenkori erőviszonyok hierarchizálják. A „társadalmi érdek" keletkezése (genezise) mindig úgy történik, hogy az erősebb társadalmi csoport — céljai elérése érdekében — saját érdekeit társadalmi érdekként manifesztálja.[1]

Amikor tehát a legerősebb csoport érdekeit eleve „a társadalom érdekeinek" és „felsőbbrendű" érdekeknek manifesztálják, lényegében az a törekvés nyilvánul meg, hogy az egyik érdekcsoport a másik érekcsoport érdekeit megegyezés (kompromisszum) helyett alá kívánja rendelni. A különböző társadalmi csoportok érdekeinek figyelmen kívül hagyása nem old meg semmit, inkább megnehezíti a társadalmi csoportok együttműködését — diszfunkcionális zavarokhoz vezet. Továbbá nem teszi lehetővé a legerősebb társadalmi csoport feletti kontrollt, amely időnként nem kis konfliktusokhoz vezethet. Kétségtelen, hogy ez az ideológia a túlcentralizált gazdaság, a redisztribució, és nem a piacra (társadalomra), teljesítményre orientált, önálló, vállalati gazdálkodás ideológiája. A különböző társadalmi csoportok nem azonos módon érdekeltek egyik vagy másik alternatívában.

A gazdaságirányítási reformok — az áru- és pénzviszonyok fejlesztése érdekében — korlátozták a redisztribuciót, azonban olyan helyzetet nem teremtettek, hogy az ne legyen visszaállítható. Ahhoz a politikai, kormányzati és érdekvédelmi szerkezetben is célszerű a szükséges reformokat végrehajtani, amelyek végülis garantálják, hogy a vállalatok, szövetkezetek árutermelése, gazdálkodása nem tartozik a redisztribució keretébe, s a központi irányítás hatóköre a költségvetésre korlátozódik, nem avatkozik közvetlenül a gazdálkodásba, a gazdasági szervek tevékenységébe, hanem szabályzók segítségével érdemben irányítja. A jelenlegi helyzet — sem a gazdaság méretei, sem a piac „keménysége", változékonysága, követelményei — nem kedvez a piactól elmaradt rugalmatlan redisztribuciónak, strukturális változások várhatóak. Ezt a politikai vezetés is célul tűzte ki, tehát a változtatások szükségességét a társadalom felismerte. Feltehetően nemcsak az állami szervek, hanem az érdekvédelmi szervek struktúrájában, működésében is változásokat vonhatnak maguk után e felismerések.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a hetvenes évek társadalmi változásai. E folyamatot a társadalmi osztálykülönbségek leépülése, a rétegkülönbségek felerősödése jellemzi. Az egykori parasztság társadalom alá szorult csoportból a modern munkamegosztás révén a társadalomba került. A mezőgazdaságban a tőke szerves összetétele lényegesen magasabb, mint a gépgyártásban, a könnyűiparban vagy a textíliparban. A mezőgazdaság „törvényszerű" elmaradása az ipar mögött megszűnt. Míg a redisztribució az ágazatok „különállását" preferálta, az árutermelés az eredményességet, amely nem „ágazatra", hanem a termékre érvényes, s e termék vagy termékek tehetik eredményessé a vállalatot. Könnyen előfordul, hogy ágazaton belül „stagnálás" van, miközben a vállalatok egy része termékei miatt viszafejlődik, másik része dinamikusan fejlődik. Az áru- és pénzviszonyok között a termék fejlesztése „fejleszti" a vállalatot, s teremt jövedelmezőséget, az „ágazat" elveszti jelentőségét. Az áru- és pénzviszonyok pedig általánossá váltak, az egykori önellátó falusiak, parasztok ma árutermelők és áruvásárlók. Jól mutatják ezt a „bolti" tej, a kenyér, a zöldség, a tartós fogyasztási cikkek, a gépkocsi. Mint ahogy korlátait mutatja a lakáspiac hiánya, a „pénzkereskedő" bankok nélküli gazdasági élet, a konvertálható pénz hiánya stb.

Úgy tűnik, mindezek együttvéve az ágazati érdekképviselet helyett is az önálló vállalatok, továbbá a szakmai-, területi- és rétegérdekek képviseletét indokolják.

[1] Erre a jelenségre Marx is rámutatott. Lásd: Marx—Engels: Német ideológia. 30. old.

I.

Az érdekvédelem stratégiája

1. Kétségtelen tény, hogy az érdekképviseletben akkor jöhetnek létre érdemi változások, ha azt az érdekképviseleti struktúra változásai is követik. Miután e célok kitűzése megtörtént, sőt, a kormányzati szervek struktúrájának átalakítása is megkezdődött, ezért ezek közül csak a szorosan az érdekképviselethez tartozó kérdésekre térek ki.

a) A redisztribució felváltása a piac orientációján és ítéletén alapuló gazdálkodással. Ez elképzelhetetlen a vállalati önállóság nélkül, amely feltételezi, hogy a termelésért, gazdálkodásért a vállalatok felelősek.

b) A vállalati önállóság mellett feleslegessé válnak az „ágazati" minisztériumok. Az összevont ipari minisztérium mellett tehát célszerűbb valamennyi minisztériumot felmenteni a termelés-gazdálkodás felelőssége alól, és funkcionális minisztériummá alakítani. Ebben az esetben felszabadulhatnak az „operatív napi beavatkozástól", s energiáikat a gazdasági szabályozók kidolgozására fordíthatnák.

c) A vállalatok érdekképviselete csak a szövetkezetek esetében biztosított, az állami vállalatoké nem megoldott. Informálisan eddig rendszerint úgy rendeződött, hogy a vállalati vezetés összefonódott az ágazati vezetéssel, s ez az érdekviszonyokat még áttekinthetetlenebbé, rejtettebbé tette. A vállalatok képviseletét elláthatja a Kereskedelmi és Ipari Kamara, amennyiben az a vállalatok által létrehozott és fenntartott érdekképviseletté válik, intézményes garanciákat kap (például vétójog is) a TOT-hoz hasonlóan.

2. A meglevő, illetve újonnan létesítendő érdekképviseletek tehát ne a leépülő ágazati, hanem az erősödő szakmai érdekellentétek képviselete szerint szerveződjenek. A jelenlegi viszonyok között értelmetlen például az ágazati, viszont kívánatos a szakmai szakszervezeti szerveződés.

Másrészt rendező elvnek lehetne tekinteni: az érdekképviselet az érdekek olyan csoportját képviselje, hogy a tárgyalásnál ne ugyanazon szervezet képviselői üljenek a tárgyalóasztal mindkét oldalán. Például a SZOT jelenleg képviseli az SZTK-t is és az intézménnyel szembekerült munkavállaló érdekeit is. Az ilyen ellentétes érdekek képviseletét célszerűbb kettéválasztani.

Ily módon kialakulhatna a társadalom szerkezetével adekvát, a szervezetek közötti munkamegosztásnak megfelelő érdekképviselet, ahol az érdekegyeztetés intézményesen megtörténhet. Egy olyan felállásban, ahol például a vállalatoknak az érdekeit nem a „túlsúlyos" redisztribuciós igazgatás, hanem a vállalatok érdekképviseleti szerve, *a munkavállalókét pedig a szakmai szakszervezetek* képviselik, az érdekek nyíltan jelentkezhetnek *saját* „színeikben" és nem a „társadalmi érdekek" zászlaja alatt. Egyes érdekképviseleti szervek úgy vélhetik, hogy számukra kedvezőbb lehet a helyzet, ha bebizonyítják, hogy az *általuk képviselt érdek* a „társadalmi érdek". A „csoportérdekek" azonban akkor sem ismertetnek el annak, ha valóban a társadalom több csoportjának érdekeivel egyeznek, ugyanis rendszerint nem a szakszervezet vagy a TOT által képviselt érdekek érvényesülnek társadalmi érdekként, hanem a *legerősebb, a hatalomban legbefolyásosabb* érdekcsoport nyílvánitja a saját érdekeit általánosnak, társadalminak. A szakszervezetekhez tartozik például az SZTK és a nyugdíjintézet. Ugyanakkor, amikor képviseli az SZTK-t, képviseli az intézménnyel szembekerült munkavállaló ellentétes érdekeit is. Hasonló a helyzet a nyugdíjintézet esetében is. Másrészt ugyanannak a szakszervezetnek (sőt vezetőségnek is) tagja a vállalati igazgató, a munkás, a mérnök. A szakszervezet védi a munkást és mérnököt felvevő és elbocsátó igazgató és az elbocsátott munkavállalók érdekeit.

A TOT részben a legfiatalabb és legkorszerűbb struktúrájú érdekvédelmi szervezet, amelyet a hatvanas évek második felében a legátfogóbb reform hozott létre. Amikor létrejött, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekeinek képviseletére alakult. Ehhez társult a vezetők bizonyos érdekképviselete. Később — talán azért, mert a tagoknak nem volt érdekképviselete — a szövetkezeti tagokét, majd a nyugdíjas, járadékos tagokét is magára vállalta. Ily módon képviselik a *munkaadók*, a szövetkezetek *vállalati* érdekeit s a tagok érdekeit. Az *alkalmazottak* munkavállalói érdekeit a szakszervezetek képviselik. A *nyugdíjas tagok* érdekeit ugyancsak a TOT képviseli. Olykor olyan helyzetbe hozzák, hogy képviselje a szövetkezetek érdekeit és ugyanakkor a „népgazdasági" érdekeket is. Nem nehéz megérteni, hogy egy érdekképviselet egyszerre több, nem ritkán ellentétes érdekeket inkább csak névlegesen képviselhet. *Az érdekképviseletek működése is akkor lehet hatékony, ha az eltérő érdekeket a különböző szervezetek képviselik, vagyis az érdekszervezetek között az érdekcsoportok érdekköreinek megfelelő munkamegosztás van.*

A TOT esetében ennek megfelelően azt mondhatnánk, hogy a termelőszövetkezeteknek mint gazdasági szervezeteknek, vállalkozásnak, valamint a vezetőinek, a vállalkozóknak (az elnököknek) és a tagoknak mint vállalkozóknak az érdekképviseleti szerve legyen. Ugyanis ebben az esetben lényegesen nagyobb erőt fordíthat a termelőszövetkezetek mint vállalatok érdekeinek érvényesítésére. Erre annál is inkább szükség van, mivel a termelőszövetkezetek mintegy 80 százaléka a jelenlegi árviszonyok mellett képtelen a felhalmozásra, fejlesztésre.

Kialakítandó a *„menedzserek", az elnökök érdekvédelme.* Részben, mert hazánkban álta-

lában megoldatlan a szövetkezeti, a vállalati vezetők érdekeinek képviselete. Miközben olykor-olykor vállalkozásra ösztönzik a „vállalkozókat", a gazdasági vezetőket, a vállalkozás kockázatának lehetőségei és korlátai kidolgozatlanok, mint ahogyan kidolgozatlan a vezetőknek a kockázatvállalással kapcsolatos érdekvédelme is. Másrészt erre azért is szükség van, mert a termelőszövetkezeti elnökök megbízatása és felmentése, a túlzottan széles „kádernomenklatúra" és a szövetkezeti demokráciának megfelelő választás gyakorlatában nem ritka a konfliktushelyzet.

Végül pedig az élelmiszernek az életszínvonalban, ellátásban játszott nagy (túlzott) szerepe az igazgatási szerveket arra ösztönzi (s a redisztribuciós gazdálkodás ezt lehetővé is teszi), hogy olyan elvárásokat támasszanak a termelőszövetkezeti vezetőkkel szemben, amelyek ellentétesek az ésszerű gazdálkodással. A köznyelv a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos ilyen elvárásokat, például zöldségtermelést ott, ahol ez nem racionális, „politikai növényeknek" nevezi. Az „elvárások" ütközőpontjában, a „külső" érdekcsoport és a tagok érdekeinek metszésében a szövetkezeti elnök áll. *A szövetkezeti tagok érdekvédelme* módosulna. A szövetkezeti tagot mint *tagot* és mint *vállalkozót* vagy *alvállalkozót* (a háztájiban is) aTOT, a szövetkezetben a „háztáji bizottság" képviselné a jövőben is. Az aktív tagok munkavállalói érdekeit, *szakmai képviseletét* a szakszervezetek látnák el. A szövetkezetekkel, illetve azok képviseletével, a TOT-tal a szövetkezeti tagok munkavállalói érdekeinek képviseletében a szakszervezetek tárgyalnának, s nem a minisztériumok és a TOT. A „túlsúlyos" minisztériumok kiiktatása lehetőséget teremtene az érdekszervezetek egymás közötti — megegyezéseken alapuló — megállapodásaikra. Természetesen a tag lehet egyéb érdekvédelmi szervezetnek is tagja, például a Kisállattenyésztők Szövetségének. A nyugdíjas szövetkezeti tagokat *mint nyugdíjasokat* nyilvánvalóan a nyugdíjasok szövetsége (megalakítandó) képviselhetné leginkább. Úgy tűnik, a nyugdíjasok szövetségének megalakítása nem halasztható sokáig, mivel a nyugdíjasok, az idős emberek aránya nő, problémáik intézményes megoldása azonban hiányzik, s ez saját érdekképviselet nélkül aligha valósítható meg.

Amennyiben a TOT érdekvédelmi szerepe a szövetkezetnek mint gazdasági szervezeteknek (vállalatoknak), a szövetkezeti vezetőknek és a szövetkezeti tagoknak mint vállalkozóknak (alvállalkozóknak) érdekvédelmére irányulna, nyilvánvalóan „azonos típusú" érdekek védelmét látná el. Lehetőség nyílna arra, hogy ennek megfelelően alakítsa ki az együttműködését azokkal az érdekcsoportokkal, amelyek közvetlenül érdekeltek a mezőgazdasággal való együttműködésben (mint eladók, illetve mint vevők) és azokkal is, amelyek közvetlenül nem érdekeltek, de valamilyen módon kapcsolatban vannak a mezőgazdasággal.

II.

A termelőszövetkezeti szövetség (TOT) együttműködése más érdekcsoportokkal

A TOT-nak, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviseletének, célszerű rangsorolnia azokat az érdekcsoportokat, amelyekkel az együttműködés a munkamegosztás alapján szükségszerű. Elsődleges érdekcsoportnak — az árutermelés körülményei között — azokat tekinthetjük, amelyekkel a szövetkezetek piaci kapcsolatban állnak.

Ezek egyik csoportja a mezőgazdasági termékek vásárlói, a másik csoportja a mezőgazdasági szövetkezetek szállítói, akik árut, szolgáltatást szállítanak a mezőgazdasági szövetkezetek termeléséhez, működéséhez.

Az első csoportba az élelmiszeripar és a felvásárló kereskedelem, a második csoportba a mezőgazdasági gépipar, vegyipar, a mezőgazdasági termelést kiszolgáló infrastruktúra tartozik. Ezek közül jelenleg a vegyipar érdekeltsége a legnagyobb, termékeinek több mint felét a mezőgazdaság vásárolja meg — tehát az a legnagyobb piaca. A gépipar saját lehetősége alatt marad, ugyanis a győri Rába gépgyáron kívül alig van kezdeményezés mezőgazdasági gépgyártásra, az egykori mezőgazdasági gépgyártás nagy részét pedig felszámolták. A gépek nagy része importból származik. A gépiparnak egyrészt alig jelent piacot a mezőgazdaság, másrészt a gépiparban vannak a legnagyobb veszteséges vállalatok. A gépipar tehát nem abban érdekelt, hogy a mezőgazdaság mint a legnagyobb piaca fizetőképes legyen (prosperáljon), hanem abban, hogy veszteségei pótlására minél nagyobb összegeket vonjanak el a mezőgazdaságból és a nyereséges vállalatoktól. A mezőgazdasági termelőszövetkezet érdekvédelmének tehát, ha változtatni kíván ezen az érdekkonstelláción, nem a „helytelen nézetek" ellen kell hadakoznia. A TOT-nak *strukturális* változásokat kell elérnie, tehát azt, hogy a gépipar megfelelő nagy- és kisgépeket gyártson a mezőgazdaság számára.

Erre ugyanis több oknál fogva szükség van. A mezőgazdaság átlagtermése rendszerint nagyobb, mint például azoknak a betakarító gépeknek a kapacitása, amelyeket többnyire kaphat a szocialista piacon. A nyugati fejlett tőkésországok gépeinek importjára szükség van, de csak arra nem lehet mezőgazdaság gépellátását alapozni. Elképzelhető azonban több lehetőség — közös vállalkozás, ahol a harmadik piacot a multinacionális vállalat biztosítaná, továbbá licencvásárlás, alkatrészgyártással törlesztett import stb. Azokon a területeken, ahol a hazai fogyasztás nem biztosít gazdaságos gyártási lehetőségeket, ott célszerű multinacionális vállalattal közös vállalkozást indítani, s ezáltal a harmadik piacot biztosítani.

A hazai gépgyártás sokoldalú fejlesztése, kooperációja az egyetlen lehetőség, hogy a po-

tenciálisan legnagyobb partner valóban partnerré váljék, s a gépipar ne legyen az „ipar" és a „mezőgazdaság" közötti legsúlyosabb konfliktus (strukturális konfliktus!) regresszív bazisa. Az ipari és mezőgazdasági vállalatok, ágazatok közötti strukturális konfliktusok ugyanis társadalmivá (politikaivá) transzferálódnak. Teljesen más jellegűek azok a konfliktusok, amelyek az árutermelés (eladó és vevő között) bázisán, s mások azok, amelyek strukturális okokból jönnek létre. A gépipar és a mezőgazdasági érdekek között strukturális ellentétek húzódnak, ezért a szokásos tranzakciókkal (kereskedelmi megegyezésekkel) nem oldhatók meg, strukturális változásokra van szükség. Ebben természetesen nemcsak az állami, a szövetkezeti gépgyártást is célszerű érdekeltté tenni. Sőt — feltehetően — a szövetkezeti gépgyártás a kisgépek gyártásában (háztáji és kisegítő gazdaságok részére) különösen érdekelt, s talán mozgékonyabb is, mint az állami vállalatok. Az is meggondolandó, hogy mezőgazdasági vállalatok, szövetkezetek és gépgyártó vállalatok közös vállalkozást is létrehozzanak vagy kooperációban gyártsanak mezőgazdasági gépeket. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy országunkban a technikától — gazdaságtól elszakadt összevonásokat hajtottak végre a mezőgazdasági üzemek között. A megalapozatlan összevonások következményei közül csak néhányat említek meg, amelyek a fenti témával összefüggnek. Először: a mezőgazdasági termelés drágulásához vezet (lásd: hús, takarmány). Másodszor: bizonyos kevésbé gépesített növények, termékek kiesnek a termelésből (lásd: bogyósgyümölcs, zöldség). Harmadszor: bizonyos minőségromlást eredményez. Ez is követeli a jó és olcsóbb gépek kínálatát.

Az alapszükségleteken túl egy differenciáltabb szükségletet is célszerű kielégíteni, mert enélkül bizonyos keresetek, jövedelmek nem „válthatók át", nem realizálhatók a fogyasztásban, ami érdektelenséget szül. Anélkül, hogy a fenti kérdések részleteibe belemennék (ugyanis ismert dolgok), a tendenciák felvázolása is elegendő annak a feltételezésnek felállításához, hogy a beruházások szűkössége miatt a háztáji, kisegítő gazdaság játszhatja a legnagyobb szerepet a kevésbé gépesített termékek és az üzemileg nem megoldott állattenyésztés esetében a mezőgazdasági termelés gyors növelésében. Ez azonban a hagyományos módon (élőmunkára és primitív eszközökre alapozva) a legidősebb generáció kiválása után nem lehetséges. Azaz módot kell nyújtani, hogy az élőmunkát a háztájiban is holtmunkával helyettesítsék, azaz gépeket, önetető, önitató, fejőberendezéseket stb. alkalmazzanak.

A gépgyártó, vegyi szolgáltató stb. vállalatok és a mezőgazdasági szövetkezetek (vállalatok) között — mint eladók és vevők között — vannak és lesznek érdekeltérések. Ezek azonban egyszerű tranzakciókkal feloldhatók. A mozgás az, hogy miközben egyes érdekkülönbségekben megegyezések születnek, másokban érdekellentétek keletkeznek. Ez azonban természetes, mert különben feszítő erők nélkül nem volna változás. Az érdekellentétek mellett azonban lehetséges egy kölcsönös érdekeken alapuló „agrár business" kialakulása. A nálunk használatos terminológiában az „élelmiszergazdaság" fogalma felel meg.[2]

A kereskedelmi partnerekkel — az élelmiszerfelvásárló kereskedelemmel és az élelmiszeriparral — más a helyzet. A kapcsolat az egymásrautaltságon (közös érdeken) és ugyanakkor a két érdekcsoport ellentétein (eladó-vásárló) alapul. Lehetséges, hogy triviálisan hat, de ahhoz, hogy a „közös érdekekre", az együttműködésre ható tényezők kumulálódjanak, tartósabbá váljanak, nem az érdekellentétek megszüntetését — ez nem is lehetséges —, hanem a hosszú távú, tartós együttműködés strukturális alapjainak megteremtését ésszerű célul tűzni.

Vagyis a szimpla kereskedelmi kapcsolatoknál célravezetőbb a szilárdabb kapcsolatok kiépítése. Ilyen kapcsolatok lehetnek a különböző közös vállalkozások, termelési kooperációk közös beruházásai. A jelenlegi együttműködés nagy gyengesége, hogy a jogilag biztosított lehetőségek ellenére nincs vagy alig van megfelelő élelmiszeripari együttműködés fejlett multinacionális vállalattal, amely részben biztos piacot, részben fejlett technikát, technológiát jelenthetne olyan körülmények között, amikor a hűtőipar (mirelit) és a malomipar kivételével az élelmiszeripar nem rendelkezik fejlett technikával, sem termelési együttműködésen alapuló piaccal.

A mezőgazdasági termelés nem nélkülözheti tartósan a fejlett *infrastruktúrát*. Ezért igen lényeges a TOT (a szövetkezetek) együttműködése az infrastruktúrát tervező, építő, fenntartó intézményekkel, vállalatokkal. A szövetkezetek rendelkeznek bizonyos kapacitással (építő, útkarbantartó stb.), amely lehetővé teszi a kölcsönös érdekeltségen alapuló együttműködést. Várhatóan külön nagy feladat a mezőgazdaság és a környezetvédelem, a mezőgazdaság és a kiépítendő környezetvédelmi ipar együttműködése. Ez azonban olyan embrionális állapotban van, amikor még inkább környezetszennyezésről mint védelemről beszélhetünk.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a modern értelemben vett élelmiszergazdaság (agrár-business) kialakítása a szövetkezeti érdekképviselet jól felfogott érdeke. Realitását az adja meg, hogy a jelenlegi és jövőbeni világ- és belső helyzet nem kedvez az iparban a mennyiségi mutatók hajszolásának. Sok területen a külső és belső piacokhoz, nyersanyagszerzési lehetőségekhez kényszerülnek „visszarendezni" a

[2] Csizmadia Ernő ezt nálunk „élelmiszergazdaságnak" nevezte, amely magában foglalja a mezőgazdasági eszközöket gyártó és termékeket feldolgozó ipart, a mezőgazdálkodást és forgalmazást.

termelést. Ugyanakkor nem volna célszerű, ha ez a gazdaság visszaeséséhez, stagnálásához vezetne. Vannak olyan termékek, amelyek termeléséhez biztosított vagy biztosítható a nyersanyag és kedvezőek a piaci lehetőségek. Ilyen területek közé tartoznak a lakás, a mezőgazdasági gépek, a vegyi áruk, az élelmiszertermelés, valamint a szolgáltatások.

Ezeken a területeken részben dinamikus (lakás, mezőgazdasági gépek), részben minőségi (vegyipar, élelmiszeripar), részben az importált energia „kiváltását" szolgáló fejlesztésekre van lehetőség. (A környezetvédelmi iparral most nem foglalkozunk.) Ezek előnye, hogy a hazai piacokra alapozódik, és a termelés „meghosszabbítása" jelenti az exportot. Másrészt olyan fejlett multinacionális vállalatokkal való együttműködésre építhet, amelyek nemcsak fejlett technológiát, hanem harmadik piacot is biztosítanak. Végül pedig a szimpla piaci kapcsolatok helyett az együttműködés tartósabb változatait részesíti előnyben.

Szervezetek a termelőszövetkezetekben

Témánk nem teszi sem lehetővé, sem szükségessé, hogy a legfontosabb szervezetek helyzetét, szerepét tárgyaljuk, itt csak az érdekvédelem aspektusából érintjük.

A termelőszövetkezeti érdekképviselet stratégiájának kialakítása mindenekelőtt az együttműködést meghatározó viszony tisztázását követeli meg. Ebben az elgondolásban a „felállás" a következő lenne:

a) A termelőszövetkezeteket *gazdasági szervezeteknek célszerű tekinteni,* amelyek a természeti, gazdasági és társadalmi feltételeket és korlátokat figyelembe véve döntenek a gazdálkodás céljairól, a gazdálkodás eszközeinek (a munkaerőt is beleértve) kombinációi felett. A szövetkezeti vezetők képviselik a szövetkezeteknek mint vállalatnak az érdekeit.

b) A szakszervezetek képviselik a tagoknak a *munkavállalói, szakmai* érdekeit.

c) A tagoknak *mint nyugdíjasoknak* az érdekeit a nyugdíjasok érdekképviseleti szerve képviselné.

Ha a szövetkezeti vezetők és a munkavállalói érdeket képviselő szakszervezetek között vita merül fel a béralku, a munkakörülmények, a munka biztonsága kérdésében és nem tudnak megegyezni, akkor a szövetkezeti szövetségek a szövetkezeteknek a vezetők által képviselt érdekeit, az illetékes szakszervezetek pedig a helyi szakszervezetek által képviselt érdekeket felvállalva kezdjenek tárgyalást.

Célszerűnek látszik, hogy a szövetkezeti elnök és helyettese ne legyen a szakszervezet teljes jogú tagja. Amíg vezető valaki, tagságát a szakszervezetben tartsa meg folyamatosan, de a vezetői megbízatása idejére a tagságát függesszék fel. Ne legyen szavazati joga és ne legyen választható szakszervezeti funkcióba.

A szakszervezeti vezető (titkár, elnök) ugyanakkor ne lehessen tagja a szövetkezet vezetőségének, de vegyen részt (a titkár) a szövetkezet vezetőségének ülésein tanácskozási joggal, szavazati jog nélkül. Ily módon egyfelől egyértelműen tisztázott a szövetkezetnek mint gazdasági szervezetnek és vezetőinek, másfelől a tagoknak mint munkavállalóknak az érdekképviselete.

A szövetkezetek a szakszervezetek érdekképviseletével tárgyalhatnák meg a munkabérrel, munkakörülményekkel, a biztonsággal — az egzisztenciális biztonsággal is —, tehát a munkavállalókkal kapcsolatos kérdéseket.

A szövetkezet vezetői rendelkeznek a vezetői tekintéllyel, s a hatalom és eszközök birtokában monopolizálhatják saját érdekcsoportjuknak az érdekeit más érdekcsoportokkal szemben. A szakszervezet mint a munkavállalók érdekeinek képviselete kontrollt is jelenthet az ilyen törekvésekkel szemben. Amennyiben a szakszervezet „csak" a munkavállalói érdekeket képviseli s intézményes garanciákkal rendelkezik e képviselethez, akkor az érdekek egyeztetésének útja a szövetkezeten belül a vezetők és a szakszervezeti képviselők közötti megegyezés, vagyis az érdekek egyeztetése. A szakszervezet azáltal, hogy a szövetkezeti vezetéssel megegyezésre jut a bérrel (munkadíjazás), munkakörülményekkel és a munkavállaló biztonságával kapcsolatos kérdésekben, a *szövetkezet vezetését állandó racionalizálásra kényszeríti.* Nem véletlen, hogy a gazdálkodás, a vezetés színvonala ott a legmagasabb, ahol a munkabérek is a legmagasabbak, ugyanis ahol — kissé leegyszerűsítve — az élőmunka ára rendszeresen emelkedik, egy bizonyos szinten túl már nem nélkülözheti a fejlett technikával való helyettesítését, a tudományos felfedezéseket, eredményeket, a gazdálkodási tényezők ésszerűbb hasznosítását. S mert a viszonyok a munkavállalókra is kényszerítő erővel hatnak, ez lehet az alapja, hogy képzettségüket konvertálhatóvá fejlesszék. Az érdekek különbözőségéből fakadó feszültségek, megegyezések és újabb feszültségek keletkezése ily módon a termelőerők és a gazdálkodás fejlesztésének egyik fő hajtóerejévé válik, míg megoldatlanságuk diszfunkcionális zavarokká válhat és dezorganizációhoz vezethet.

A szövetkezetek dolgozói éppen úgy nem homogén, hanem strukturált csoport, mint maga a társadalom. A különböző társadalmi helyzet különböző érdekeket differenciál. A szövetkezeti vezetés feladata, hogy kialakítsa a szövetkezet (vállalat) stratégiáját, egyeztesse a munkavállalók érdekeivel, s ezáltal a különböző érdekcsoportokat integrálja a szövetkezeti célok megvalósítására. A vállalatvezetés kezében számos eszköz van az érdekeltség megteremtésére, továbbá szankciókat alkalmazhat stb. Az érdekegyeztetés azért lényeges a szövetkezeti vezetés számára, mert enélkül a konfliktusok, feszültségek megbéníthatják a tényleges tevékenységet, látszattevékenységek kerülnek elő-

térbe, lelassítják, bürokratizálják a munkát, az eltérő érdekű csoportokkal szemben megszaporítják a revizori munkát, az lefékezi a működést.

A szövetkezetben működő szervezetek közül a legjelentősebb a pártszervezet. A pártszervezetek a demokratikus centralizmus alapján működnek, ami azt jelenti, hogy a termelőszövetkezetekben működő szervezetek a központi akaratot közvetítik a helyi szervezetekhez. Ugyanakkor ahhoz, hogy a szövetkezeten belül eredményesen közvetítse a központi akaratot, az is szükséges, hogy a szövetkezet dolgozóinak érdekeit is képviselje a felsőbb szervezetek előtt. Ez tulajdonképpen nem olyan formális tranzakció, mint amely egy érdekképviseleti szerv és a szövetkezet vezetése között szokványos. Lehet, hogy a kifejezés nem a legmegfelelőbb, ezt a magatartást leginkább „hallgatólagos megegyezésnek" mondanám.

Miután a pártszervezet is különböző társadalmi helyzetű egyénekből tevődik össze, adott politikai konstellációtól függően egyik vagy másik érdekcsoport szerezheti meg a szervezet vezetését, s ez természetesen befolyásolja az érdekek érvényesítését is. Amennyiben ilyen esetben a helyi szervezet vezetése érdekeinek érvényesítése során nem toleráns más érdekcsoportokkal szemben, elveszítheti befolyását, konfliktusai alakulhatnak ki más érdekcsoportokkal, a szövetkezet vezetésével, amelyből nem biztos, hogy győztesen kerül ki. A konfliktusok többnyire csak nagyon durva esetekben válnak nyílttá, inkább rejtve, a „kulisszák mögött" folynak.

A szövetkezetben működő pártszervezetnek az érdekek jelentkezésében nem az lenne a feladata, hogy ítélőbíróként eldöntse, melyik érdekcsoport érdekei érvényesüljenek, hanem, hogy az érdekegyeztetés *feltételeit* biztosítsa. Vagyis olyan intézményrendszer működjék, hogy valamennyi érdekcsoport nyíltan jelentesse meg érdekeit, ne az „általános" érdek zászlajával vagy a szakzsargonnal ködösítve jelenjék meg. Az érdekek nyílt megjelenése teremti meg leginkább annak a lehetőségét, hogy a politikai döntések a reális „társadalmi szerződéseket", a megegyezéseket figyelembe vegyék, s ne utópikus vagy voluntarista politikát kövessenek. A termelőszövetkezetek esetében a szövetkezeti demokrácia azt jelenti, hogy az érdeket a többségi elv alapján rangsorolják.

A szakszervezeti szervezetek is a demokratikus centralizmus elve alapján működnek, de nem általános politikai, hanem érdekvédelmi szerepkörben. Jelenleg annyi ellentétes funkciójuk van, hogy a munkavállalók érdekvédelmének csak részben tehetnek eleget. A szövetkezetekben az is korlátozza a helyi szervezet tekintélyét, hogy nem minden munkavállaló szakszervezeti tag, hanem csak az alkalmazottak. Amennyiben tevékenykedik a szakszervezet, az nem elsősorban a munkavállalói érdekvédelem, hanem inkább a vállalati (szövetkezeti) vezetők iránti lojalitáson, más irányú funkciókon, érdekeken alapul. Így például mint ismeretes, a munkaverseny szervezője a szakszervezet. A munkaverseny szerepe, hogy pótolja azokat a hiányosságokat, amelyek a gazdasági szervezetekben az irányításból, kooperációból, sőt a külső gazdasági feltételekből adódnak. Kampányokkal, rohammunkával (túlórázásokkal némileg kompenzálva a résztvevőket) pótolnak meglevő mulasztásokat. Egyrészt azonban a gazdasági élet hiányosságai nem szűnnek meg a rohammunkától, versenykampányoktól, legfeljebb ideig-óráig elfedhetik, mennyiségi számok mögé „söpörhetik", ily módon tovább mélyülhetnek. Másrészt ezek a kampányok minőségrontáshoz, „versenyrituálékhoz" vezetnek, s nem ritkán azt sem lehet megmondani, hogy ki kit manipulál, s feltehetően ma már többet ártanak, mint használnak. Az olyan tevékenységektől és hatalmi pozícióktól, amelyek arra jók, hogy a szövetkezeti vezetés gyengeségeit áthidalják, de nem korrigálják, célszerűbb visszavonulni. Ehhez azonban a szakszervezeteknek rendelkezniök kellene a politika támogatásával. Most tehát a helyzetet úgy lehetne jellemezni, hogy a szakszervezetek inkább a vállalatvezetéssel való lojalitás alapján rendelkeznek hatalommal és kevésbé a munkavállalói érdekek védelme, azok támogatása alapján. Feltehetően a társadalmi munkamegosztásnak megfelelő szerepek, a munkavállalói érdekképviselet erősítése és egyéb szerepekről való lemondás erősítheti a szakszervezet tekintélyét, befolyását is.

Szakszervezet—szövetkezet—állami vállalat

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ilyen érdekvédelmi stratégiában van-e különbség a szövetkezetekben és az állami vállalatokban működő szakszervezetek tevékenysége között.

Amikor először valósult meg a vállalati gazdálkodás modellje a mezőgazdasági szakszövetkezetekben, s Erdei Ferenc egy erről szóló tanulmány előszavában (és vitája során) úgy fogalmazott, hogy a szövetkezetek vállalati gazdálkodása a termelőszövetkezetek számára is tanulságos lehet, akkor is felmerült ilyen kérdés. A vállalati gazdálkodástól akkor is sokan a szövetkezeti jelleg elvesztését féltették.[3] Ma már a szövetkezetek vállalati gazdálkodása a természetes, és csodálkozást váltana ki, ha valaki a korábbi, a gazdasági racionalitásnak nem megfelelő, meglehetősen amorf „mozgalommá" redukálná a szövetkezeteket. A történelmi analógia tanulságos lehet, azonban nem argumentum hipotézisünk alátámasztására. A kérdés tehát, hogy egy ilyen érdekvédelmi stratégia kialakításában mi különbözteti meg a szövetkezeteket és az állami vállalatokat?

[3] Lásd: *Erdei* Ferenc: Előszó. In.: Simó Tibor: „Szőlő-gyümölcstermelő szakszövetkezetek a kiskőrösi járásban." Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Iroda. Bp. 1964. 108. old.

Az érdekképviseleti szervezetek működésénél abból indultunk ki, hogy a társadalom struktúrájában a különböző helyzetű egyének, csoportok érdekei különbözőek. A társadalmi munkamegosztás azt követeli, hogy a *különböző* érdekek (érdekkörök) képviseletét *különböző* szervezetek lássák el, ugyanaz a szervezet kevésbé képviselhet eltérő s még kevésbé ellentétes érdekeket. Ez vonatkozik olyan esetekre is, amikor nem antagonisztikus érdekellentétekről van szó, bár történelmünkben már volt példa arra, amikor ilyen ellentétek felhalmozódtak s megoldatlanságuk miatt antagonisztikussá váltak. Vagyis „egy ember nem ülhet egyszerre ugyanannak az asztalnak a két oldalán", egy érdekvédelmi szervezet egyszerre nem képviselheti például a szövetkezet vállalati érdekeit és ugyanakkor a tagjainak, munkavállalóinak szakmai érdekeit. A modern társadalmi munkamegosztás érdekében létrejött érdekvédelmi szervezetek létalapja az, hogy azonos érdekek (érdekkörök) alapján szerveződött társadalmi csoport (csoportok) érdekeit képviseljék.

Az állami vállalatok alapítója rendszerint az illetékes minisztérium. Amikor vállalatot alapít, annak rendelkezésére bocsátja a szükséges anyagi eszközöket és kinevezi az igazgatót s a hatáskörébe tartozó vezetőket. A dolgozóknak nincs beleszólásuk az alapításba, a vezetők kinevezésébe, mindössze munkát vállalnak a létrehozott vállalatban.

A dolgozók munkavállalói, szakmai érdekeit a szakszervezetek képviselik. Más kérdés — ezzel most nem foglalkozunk —, hogy a munkavállalói érdekképviselet (munkabéralku, munkakörülmények, biztonság struktúraváltozások esetére stb. stb.) miben és hogyan jut kifejezésre. A szakszervezet stratégiája — hazánkban úgy tűnik — arra irányul, hogy minél nagyobb *„beleszólása"* legyen a vállalati (állami) szervek működésébe, *részt vegyenek* a vállalati döntésekben. Ehhez számos jogosítvánnyal rendelkeznek, vannak kérdések, amelyekben a vállalat vezetésének *konzultálnia* kell a szakszervezetekkel, vannak, amelyekhez a szakszervezet *hozzájárulása,* és vannak, amelyekhez *együttes döntés* szükséges. A szakszervezeteknek vétójoguk is van. A sztrájk nem tiltott, de nem is kodifikált jog — helyi jelleggel előfordult.

A szakszervezet a vállalati döntésekben való részvétel bővítéséért „vállalati vagy üzemi demokrácia szélesítése", „a munkások bevonása a döntésekbe", „részt vállalunk, kérünk a felelősségben, tervteljesítésben" és hasonló jelszavakkal lép fel. Intézményes beleszólása van igen sok kérdésbe, a vezetők beállításától kezdve a szociális alap felosztásáig.

Anélkül, hogy ennek a kérdésnek részleteibe, okainak taglalásába belemennénk, azt megállapíthatjuk, hogy a „beleszólásban", a döntéshozatalban való részvétel terén igen jelentős vívmányokat ért el a szakszervezet. Más kérdés, hogy a munkavállalói érdekvédelem egyes vonatkozásai hol tartanak, miért vagy mennyire szorulnak háttérbe.

A szövetkezet alapítása másképpen történik. Nem az állam, hanem a tagok (államilag előírt minimális taglétszámmal) alapítják, az állam csak az alapítás és az alapszabály törvényességét ellenőrizheti. A vezetőt (vezetőket) nem a minisztérium nevezi ki, hanem a tagok közgyűlésen választják. Az eszközökről az alapítók gondoskodnak, a munkavállalók ők maguk, s kockázatot is vállalnak. Működésük demokratikus, vagyis lehetőség van arra, hogy minden fontos kérdésben a tagok — egyben munkavállalók is —, illetve megbízásuk alapján képviseletük döntsön. A jelenlegi helyzetben a tagok a szövetkezetben nemcsak részt vesznek a döntésekben, hanem *maguk vagy képviselőik által döntenek* a szövetkezet minden fontos kérdésében. A tagok beleszólása szélesebb, átfogóbb, mint a szakszervezeti beleszólás valaha is lehetne. Más kérdés az, hogy a szövetkezeti önkormányzat és a tagok beleszólása a szövetkezetek (vállalatok) önállóságának függvénye.

A szövetkezetekben a kétféle érdek képviselete nem megoldott. Nincs a termelőszövetkezeti tagoknak mint *munkavállalóknak,* és nincs a tagoknak mint *nyugdíjasoknak* érdekképviseleti szerve. A szövetkezetekben nincs szükség arra, hogy bevonják a szakszervezetet mint a dolgozók képviseletét az „együttes döntésekbe", nincs szükség arra, hogy tagja legyen az igazgatóságnak vagy más tagbizottságnak. Ott mindenütt jelen vannak a tagság képviseletével megbízott szövetkezeti tagok. A termelőszövetkezetben *önkormányzat van,* demokratikusan választott ügyintézőkkel stb.

A tagoknak mint munkavállalóknak az érdekképviseletét nem lehet a szövetkezet vezetőinek ellátni, mert az ő feladatuk a termelőszövetkezeteknek, a vállalkozásnak a képviselete. A szövetségeknek pedig a termelőszövetkezeteknek és a vezetőknek, valamint a tagoknak vállalkozói és tagsági érdekeit kell képviselniök. Erre az érdekvédelemre nem azért van szükség, mert a szövetkezet „csoporttulajdon". Ez a felfogás feltehetően két dologból táplálkozik. Az egyik, hogy hazánkban a tulajdonformáknak és a birtoklásnak (tulajdonjog) a mai szocialista körülmények között túlzott jelentőséget tulajdonítanak, olyasfélét, mint más körülmények között a 19. században, amikor a tulajdon, a vezetés, a vállalkozás lehetősége egyet jelentett. A másik, hogy hazánkban a szocializmus körülményei között a vállalati érdekvédelem először nem az iparban (ipari kamarák), hanem a szövetkezeteknél (szövetkezeti szövetségek) jött létre. Az ipari vállalatok esetében tehát úgy vélekedtek: az állami tulajdonban levő vállalat érdekeiket az ágazati minisztériumok megvédik, jóllehet, azok feladata nem az érdekképviselet, az érdekképviselet ily módon csak torz formában jelenhetett meg.

Az ipari vállalatoknál tehát egyrészt szükség van az iparkamara létrehozására, a vállalati

érdekek képviseletére és arra, hogy a szakszervezet képviselje a munkavállalói érdeket, és szükség van a munkásrészvételre, a „beleszólásra" a vállalat döntéseibe.

A termelőszövetkezeteknél *megvalósult* a szövetkezetek érdekképviselete, *megvan* a tagok (tagsági jogon) „részvétele", „beleszólása" a döntésekben, *célszerű megvalósítani* a munkavállalói érdekek képviseletét a szakszervezetek által, valamint a nyugdíjas tagok érdekvédelmi szövetségét.

*

A termelőszövetkezeti érdekképviselet e dolgozatban felvázolt stratégiájának fő címzettjei a termelőszövetkezetek; náluk nélkül nem, csak általuk valósulhat meg. A hetvenes évek változásai azonban érintették a gazdaságot, a szakszervezeteket, a kormányzati szerveket is. Azaz a kérdés megvalósítása politikai kérdés is, tehát az érintett szervekkel egyetértésben a politikai döntés számára közvetíteni kellene. *A termelőszövetkezeti érdekképviselet vázolt stratégiájának megvalósítása, bár mélyreható változásokat jelent, nem igényel váratlan fordulatokat, nem jár kiszámíthatatlan lépésekkel.* A változások ugyanis nem jelentenek mást, mint a társadalmi változások követését, az érdekvédelmi és állami szervek közötti munkamegosztás finomítását. A társadalom struktúrája, az érdekstruktúra is a hetvenes évek változásai nyomán „finomabb szerkezetűvé" vált, s ennek megfelelően célszerű „finomítani" az érdekvédelmi és állami szervezetek közötti munkamegosztást és működést. Előreláthatóan nem a változások, hanem a hetvenes évek társadalmi változásai és a szervezetek jelenlegi helyzete közötti ellentmondások okozhatnak — s jelenleg okoznak is — diszfunkcionális zavarokat a társadalom működésében. Ez nem azt jelenti, hogy a szervezeteken belüli változások ütközések és konfliktusok nélkül zajlanának le, de ezek a konfliktusok várhatóan lokális jellegűek lennének.

A célok világos kitűzése után lehetséges a *lépésről lépésre való megvalósítása.* Egy ilyen fokozatos lépéseket tartalmazó csomagtervnek egyetlen *„csomópontja" van:* a különböző érdekvédelmi és állami szervek közöti munkamegosztás megváltoztatását *egy időben,* összehangoltan célszerű végrehajtani, így a szerepváltozás a funkció folyamatos ellátását, illetve a feleslegessé vált funkció megszűnését jelenti. Ugyanakkor az egységes koncepció alapján készült csomagterv megvédheti a praxist a szüntelen rögtönzések, ellentmondások buktatóitól is.

Az érdekvédelmi és állami szervezetek közötti racionálisabb „szereposztás" mai működési zavarokat is megszüntethet, például nem képviselnének egymásnak ellentmondó érdekeket. Az érdekek mozgásának s az érdekvédelmi munka játékterének kiszélesítése azonban a redisztribució visszaszorításának és a vállalatok, szövetkezetek önálló gazdálkodásának függvénye.

Simó Tibor

Beruházási rendszer és jogi szabályozás

Nem új keletű a joggal szembeni az az igény, hogy a gazdasági viszonyokat szabályozva, olyan kötelező elrendezési elveket, normákat építsen ki, amelyeket a gazdaság „a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztatott volna ki".[1] Már Engels megfogalmazta a követelményt: „A modern államban a jog nemcsak az általános gazdasági helyzetnek felel meg, nemcsak annak kifejezése, de önmagában véve is összefüggő kifejezésnek kell lennie, amely belső ellentmondásokkal nem csapja önmagát arcul." Ám rögtön hozzátette: „S ez csak azáltal érhető el, hogy a gazdasági viszonyokat mind kevésbé tükrözi vissza."[2] E kiegészítés azt az — aktualitását a mai napig sem vesztett — aggodalmat tükrözi, hogy a joggal szemben kétségtelen ontológiai elsőbbséggel rendelkező gazdaság gyakran a jogi szabályozásban közvetlen módon jelenik meg és ezzel mintegy megfosztja azt valódi jogi jellegétől. Ezekben az esetekben pedig — bármennyire helyesnek tartjuk is a jog saját, külön tartalmáról és formájáról szóló tudományos vélekedéseket[3] — valójában a jog a gazdaságnak mint tartalomnak puszta formájaként jelenik meg. Az a köntös, amelybe ilyenkor a gazdasági intézkedéseket öltöztetik, meglehetősen áttetsző, így nem mehet végbe a „varázslat", ami — Szabó Imre kifejezésével élve — a jog feladata a gazdaság vonatkozásában.

A gazdasági viszonyok lemeztelenítésének ez a jelensége nem ritka a beruházások jogi szabályozása körében. Márpedig ez a körülmény bizonyos fokig megnehezíti a beruházásokkal kapcsolatos joganyag vizsgálatát: nem található ugyanis egyetlen tényező, amely mint ontológiai előzmény alapvetően és kizárólagosan be-

[1] *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. I. köt. Bp. 1976. 387. old.

[2] Engels levele Schmidthez. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra, 1949. 493. old.

[3] Ld. különösen: *Eörsi* Gyula: Jog—gazdaság—jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó, 1977. 44—56. old., valamint *Peschka* Vilmos: Ideológiai előítéletek a gazdaság és jog viszonyáról. Jogtudományi Közlöny, 1981. 12. sz.

folyásolná a jogi szabályozás alakulását a beruházások területén.

Ami a beruházási rendszer egészének jogát illeti, azt elsősorban a gazdaságirányítási rendszer módosulásai determinálják; ugyanakkor viszonylag gyakoriak azok a jogszabályváltozások, amelyek — a gazdasági mechanizmustól függetlenül — a beruházási tevékenység alakulásával, annak ciklikusságával hozhatók összefüggésbe. A beruházási jogalkotás e többirányú meghatározottsága azt jelenti, hogy — optimális esetben — egyaránt be kell épülnie a gazdaságpolitika (illetve az annak részét képező beruházáspolitika) megvalósításába, valamint a gazdaságirányítási rendszer (illetve az ehhez tartozó beruházási rendszer) fejlődéstendenciái közé. Ugyanakkor e beruházási tárgyú jogszabályoknak — a jog öntörvényűsége folytán — szolgálniuk kell a jogpolitika (illetve ezen belül a gazdasági jogpolitika) célkitűzéseit is.

I.

A beruházási mechanizmus összetevői

A beruházási rendszer az adott gazdasági mechanizmus részét képezi, általa meghatározott. Ugyanakkor nem csekély mérvű önmozgással rendelkezik, rövidebb-hosszabb időre, kisebb-nagyobb mértékben eltéríthető az irányítási rendszer egészének fejlődésétől. Ez az eltérítés a szocialista országok eddigi gyakorlatában úgy jelentkezett, hogy a gazdasági mechanizmus bizonyos fokú decentralizációs tendenciái ellenére a beruházási rendszer többnyire változatlan maradt. (Természetesen itt komoly kontrasztokról nem lehet beszélni, hiszen a szocialista gazdaságirányítási rendszerek többségének indirekt vonásai maguk is meglehetősen halványak.)

A szakirodalomban egységesnek mondható vélekedés szerint a beruházási mechanizmus összetevői: a döntési, a finanszírozási és a megvalósítási rendszer.[4] Kevés szó esik ugyanakkor a beruházásokkal kapcsolatos gazdaságirányítási és vállalati szervezeti struktúráról. A szervezeti vonatkozások mostoha kezelése azért is szembeötlő, hiszen a gazdasági mechanizmus egészére vonatkozó reformelképzelések — ahogy Berend T. Iván az utóbbi szűk fél évtized magyarországi tendenciáit minősítette — „radikalizálódásának" időszakában az intézményrendszer kérdései reneszánszukat élik.

1. A döntési rendszer

A döntési rendszer fő jellemzője, hogy — leszámítva a beruházásoknak egy kizárólag központi döntési körbe tartozó szűk felső és egy kizárólag vállalati körbe tartozó ugyancsak szűk alsó sávját — a beruházások túlnyomó többsége *„vegyes döntésű"*, a gazdaságirányítás túlsúlya mellett. A vegyes döntésű beruházásokkal kapcsolatban olyan vélemény is megfogalmazódott — és nem is alaptalanul —, hogy az nem egyszerűen az egyik döntési típus a lehetséges három közül, hanem a jelenlegi beruházási (s egyben irányítási) rendszer gondolkodásmódjának hű tükörképe; tükrözi az irányítási rendszer centralizálási-decentralizálási dilemmáit s ennyiben irányítási rendszerünk adekvát beruházási típusa.[5]

A döntési jogkörök jogilag szabályozott decentralizációja mellett megmaradt, majd fokozatosan szintén jogi szabályozásban részesült a centralizáltság is. E vegyes rendszerben a gazdaságirányítás befolyása formálisan is növekedett (még az 1977 utáni időszakban is), és ezt a folyamatot csak erősítette az informális úton történő befolyásolás gyakorlata. Nem túlzás azt mondani, hogy az állam irányító és befolyásoló szerepe a beruházások egész körére kiterjed, egyrészt közvetlenül, az egyes konkrét beruházási célok meghatározása által, másrészt a hitelpolitika, a jövedelemelvonási és az anyagi érdekeltségi rendszer szabályainak megállapításán, valamint a költségvetési előirányzatokon keresztül. Tehát nemcsak a jogszabályban meghatározott, a nagyberuházásokra, célcsoportos és egyéb állami beruházásokra vonatkozó döntések tekinthetők központi beruházási döntésnek, hanem azok is, melyek rendszerint a termelési színvonal növelésére, a külkereskedelmi forgalom fokozására vonatkoznak, és amelyek megvalósítása — anélkül, hogy közvetlen fejlesztési döntés született volna — feltétlen beruházást igényel.[6] Az állami befolyásolás ugyanakkor erőteljesen érvényesül a vállalati beruházások vonatkozásában is: részben az érvényben levő közel 60 állami beruházási támogatási cél, fele annyi hitelpreferencia és több ágazati és ágazatközi hitelkontingens, részben pedig jónéhány fejlesztési következményekkel járó központi döntés formájában. 1974 és 1976 között pl. a vállalatoknak csak mintegy 2 5-e nem vett igénybe külső forrást beruházásainak megvalósításához. Ezek a beruházások mintegy 15%-át képviselték az összes vállalati beruházásnak, a szocialista szektor beruházásain belül pedig még a 10%-ot sem érték el. Ugyanakkor rendkívül széles körű — az összes támogatásnak több mint 60%-a — a vissza nem térítendő, közvetlen állami támogatás.[7] A vállalati beruházásokba való fokozódó állami beavatkozás nyomai a jogi szabályozásban

[4] Ld. pl. *Belyácz* Iván: A beruházási mechanizmus ellentmondásai és az intenzív fejlődés. Közgazdasági Szemle, 1982. 1. sz.

[5] Uo.: 31. old.

[6] A közvetlen és közvetett központi beruházási döntések hasonló megkülönböztetését lásd: *Kabai* Gyula: A beruházási döntési rendszer működésének néhány tapasztalata. Magyar Jog, 1976. 10. sz.

[7] Vö.: *Barát* Mária: A beruházás-irányítási rendszer elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre. Közgazdasági Szemle, 1981. 2. sz.

is fefledezhetők. A mechanizmusreformot beruházási téren kodifikáló 38/1967. (X. 12.) Korm. sz. rendelet még kifejezetten kizárta szabályozási köréből a vállalati beruházások előkészítését, döntési rendszerét. A beruházási fedezet kötelező igazolásáról szóló 2/1968. (IX. 19.) OT—PM. számú rendelet, a fejlesztési kölcsönös beruházásokat intézményesítő 1969-es jogszabály, majd a 34/1974. (VIII. 6.) MT. sz. rendelet azonban már egyre részletesebben szabályozza a vállalati beruházási folyamatokat.

A vegyes döntési rendszerből következően a jogszabályokban használt beruházási kategóriák tényleges közgazdasági tartalommal nem bírnak. Némi túlzással azt is lehet mondani, hogy meglehetősen esetleges, vajon egy beruházás melyik kategóriába kerül, és ennek következtében milyen szabályok szerint történik annak előkészítése és lebonyolítása. A kategóriák tartalmának tisztázatlansága folytán a gazdaságirányítási beavatkozás, illetve befolyásolás eszközei is esetlegesek. Mindez megteremtette az általános szabályoktól való gyakori eltérések lehetőségét, mégpedig általában a követelmények lazítását.

A beruházási rendszerben és annak gyakorlatában különös élességgel jelentkezik a döntési szintek egymásba torlódása. A jogilag állami (tehát gazdaságirányítási) és a jogilag vállalati döntési szituációk közötti érdemleges tartalmi különbség hiánya miatt még mindig csekély szerep jut a tényleges gazdaságosságnak, a jövedelmezőségnek, és elmosódik a döntésekért viselt felelősség is. A beruházási döntéshozatalban, a források elnyerésében így nem az objektív gazdaságosság a legfontosabb szelektáló tényező, hanem a tervezett cél jövedelmezőségére vonatkozó igéret, ez azután megszülte azt a különösen politikai vezetők részéről gyakran hangoztatott vélekedést, hogy a beruházási rendszer nem tekinthető mechanizmusterületnek.

Beruházási döntési rendszerünk fogyatékosságai közé tartozik, hogy a központi beruházási döntéseket hozó szervek gyakorlatilag szinte kizárólag jóváhagyó értelmű döntéseket hoznak, nem kis részben azért, mert alternatívákat tartalmazó javaslatok csak elvétve kerülnek eléjük. Az alternatívák „kiszűrése" nagyrészt a kötelező egyeztetési eljárás eredménye, amikoris a döntéselőkészítő apparátus a kompromisszumban fel nem oldható érdekeltérések esetén fokozatosan szűkíti az alternatívák körét. Ennek következtében azután a rendkívüli módon túlterhelt, a jogszabály szerint a beruházási döntési hatáskört gyakorló szervek valójában gyakran csak formális döntést hoznak, mert döntési lehetőségük legfeljebb az igen vagy a nem választásában merül ki, sőt nem ritkán már ebben sem, mert a beruházási folyamat — pl. részdöntések következtében — már visszafordíthatatlan.

Milyen *megoldási alternatívák* kínálkoznak a jelenlegi döntési rendszer átalakítására? A beruházási döntések jobb szétválasztására, jelentős decentralizálásra van szükség. A kompetitív termelő szféra beruházásainak döntő többsége kizárólagos vállalati döntési körbe tartozna. E fejlesztések forrását a vállalatok saját eszközei képeznék, amit elsősorban a bankok által — kizárólag üzleti szempontok alapján — nyújtott hitel egészíthetné ki. A vállalatok önállósága a fejlesztési, beruházási döntésekben a mostanában oly gyakran emlegetett vállalkozási készség kibontakoztatásának, a felelősségteljes gazdálkodásnak is nélkülözhetetlen feltétele. A beruházási döntések decentralizálása természetesen feltételezi egyrészt a vállalatok önfinanszírozó képességének kialakulását, másrészt a bürokratikus jellegű államigazgatási kontroll megszüntetését. Mindez azonban nem jelentheti az állam teljes kivonulását a fejlesztések területéről.

A vállalati döntési szférán kívüli beruházások körének megállapítására több megoldás is elképzelhető. Úgy gondolom, hogy az állami döntési kör minimumát a népgazdaságilag jelentős, nem termelő infrastrukturális beruházások jelentenék. A jelentős befektetéseket igénylő, a lassan megtérülő és ezáltal a vállalatok teherbíró képességét, illetve érdekeltségét meghaladó termelő infrastrukturális fejlesztéseknél elképzelhető az a megoldás, hogy azok az állam és a vállalat közös döntésén és finanszírozásán alapuljanak. Az állami befolyásolás érvényesítésének eszköze a hitelezés lehetne; az állami preferencia a kamat és a lejárati idő kedvezményes megállapításában realizálódhatna. Ez a kompromisszumosnak tekinthető vegyes rendszer természetesen csak a beruházások kis hányadára terjedne ki.

A kisebb volumenű, a lakosság életkörülményeivel közvetlenül összefüggő egészségügyi, oktatási, kulturális, környezetvédelmi jellegű nem termelő beruházások állami döntési körbe utalása már nem ilyen egyértelmű. Az egyik alternatíva kétségtelenül ezeknek a tanácsok által irányított fejlesztéseknek állami döntéssel, központosított forrásból történő megvalósítása. Ugyanakkor a tulajdonformák vizsgálata során felmerült, hogy a tanácsoknak az 1971-es tanácstörvény óta hangoztatott, de mind ez ideig kevéssé megvalósult pénzügyi és döntési önállósága kiterjeszthető egyfajta önkormányzati (községi, városi stb.) tulajdon révén. Ennek megvalósulásával e fejlesztések megszűnnének államiak lenni, tehát ki kellene alakítani a beruházások egy új kategóriáját.

A jelenlegi beruházási rendszert meghatározó vegyes döntések lehető legradikálisabb csökkentése azáltal érhető el, hogy mérsékeljük a központi gazdaságirányítás részvételét a népgazdaságilag nem alapvető fejlesztésekben. A beruházások zömét nem államigazgatási szervek döntenék el naturális érdekek alapján, hanem maguk a gazdálkodó szervek. Ha ugyanis a termelésben a kompetitív területek jelentő-

ségének növekedésével számolunk, akkor ez hosszabb távon nem tűri meg a beruházási célokban sem a naturális szempontok elsőbbségét.

2. A finanszírozási rendszer

Az ellentmondásos, elmosódott hatáskörökre épülő döntési mechanizmus szükségszerű következménye, hogy a finanszírozási rendszer nem rendelkezik kellő önállósággal. Ilyenformán a döntési és a finanszírozási rendszer nem választható el egymástól világosan. A viszonylag nagyfokú jövedelemcentralizáció és amortizációelvonás miatt a decentralizált fejlesztési pénzek szinte egyetlen számottevő beruházásnál sem elégségesek a teljes finanszírozáshoz. 1968 óta az összes fejlesztési forrásokon belül erőteljesen csökkent a vállalati fejlesztési források aránya. Olykor még az egyszerű szintentartáshoz is központi forrásokra van szükség, a fejlesztési törekvések pedig kialakítják a vállalatok hosszabb távú elkötelezettségét. Tehát a vegyes döntési rendszer mellett a vállalatok forrásbizonytalansága kialakította a vegyes finanszírozási mechanizmust is.

A finanszírozási rendszer problémái szorosan összefüggnek a népgazdaság egész tőkeallokációs mechanizmusának működési nehézségeivel.

A gazdálkodó szervezetek fejlesztési tevékenységét alapvetően meghatározza a központi juttatások és elvonások rendszere. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a különböző politikai nyomásoknak kitett költségvetés nem képes jövedelmezőségközpontú áramoltatás megvalósítására. Ráadásul a széles körű juttatásokhoz ugyanakkor elvonás is járul, ami eleve szűkíti az egyéb forrásokat. Ennek a hierarchikus beruházás-allokációnak két jellemzője tehát egyfelől a vállalatok általános „normatív" elszegényítése, és másfelől „szelektív" meggazdagításuk elsősorban a költségvetés eszközeivel.

Ezek a költségvetési források részben az ár-, részben pedig a támogatási rendszer következtében mindig puhának minősültek. Ezért a megoldás egyik fele e források keményítése az ár- és a támogatási rendszer alakításával. Az eddigiekben ugyanis a források keményítése helyett az árakban tovább hárítható terhek fokozásával tulajdonképpen a források drágítására került sor. A valódi keményítés az árrendszer vonatkozásában az egyedi ráfordításoktól való következetes elszakadást kívánná meg. Enélkül a különben gazdaságtalan tevékenységen is képződhet nyereség.

A források puhaságának másik oka a jelenlegi támogatási rendszer. Minden deklarált törekvés ellenére ugyanis a nyereség támogatástartalma növekvő tendenciát mutat. Ez pedig még az árrendszer szerény differenciáló hatásait is közömbösíti. Mint ismeretes, a támogatásoknak két alapvető típusa használatos: a jogszabályi feltételek esetén automatikusan nyújtott, normatívnak nevezett és a mérlegelés alapján adható nem normatív jellegű. A források puhaságát elsősorban ez utóbbiak okozzák. Ebben az esetben ugyanis általában a gyengék támogatása történik a gazdaságos célok rovására, vagyis a kívánatos tőkeátcsoportosítás irányával ellentétes tőkemozgás alakul ki. A gazdaságtalan termelés visszaszorítását viszont az egyedi döntések helyett, az egész rendszerbe beilleszkedő tőkekivonási mechanizmus működtetésével lehetne megoldani. E mechanizmus alapelve, hogy a forrásképződés — beleértve az állóeszköz pótlásának forrásszükségletét is — a jövedelmezőségtől függjön. Ehhez a fejlesztési alapképzés jelenlegi rendezésének, elsősorban az amortizációs rendszernek olyan megváltoztatása szükséges, amelyben az eszközpótlás és bővítés terhei és forrásai egységesek. A források szükséges keményítése mellett a finanszírozási rendszer javításának másik fontos követelménye (és ez szorosan összefügg a döntési rendszer vázolt átalakítási irányaival), hogy — legalábbis az állami infrastruktúra körén kívül — tovább kell csökkenteni a költségvetési juttatások arányát. Helyette növelni lenne célszerű a vállalati saját források és a bankhitel szerepét, a vállalatok finanszírozó képességét. Nem gondolok valamiféle teljes vállalati önfinanszírozásra, ilyen még egyetlen beruházási rendszerben sem valósult meg. Az önfinanszírozó képesség jelentős növelése azonban pénzügyi előfeltétele a vállalatok fejlesztési döntésekben való önállóságának, a célul tűzött vállalkozási készség kibontakozásának.

Az önfinanszírozás mellett a tőkeáramlás fő formájává a bankok útján folyósított hitelt kellene tenni. Ennek feltétele, hogy a hitelezés ne a naturális tervek végrehajtásának közvetlen eszközeként, hanem valóban a közvetett, pénzügyi szféra elemeként funkcionáljon. Egy jól működő banki hitelrendszer, kiegészítve bizonyos értékpapír-piaci formák (részvény, kötvény) bevezetésével, a vállalatok közötti szabadabb fejlesztési alapátadás módszereinek kiterjesztésével, a mainál jelentősebb mértékben tenné lehetővé a tőkeátcsoportosításnak vállalati-piaci keretek közötti megvalósítását. E formákat — szűk körben — kiegészíthetnék az állami tőkejuttatás formái is, amikor az állam, osztalék ellenében tőkét juttat a dinamikusan fejlődő, jövedelmező tevékenységet folytató gazdálkodó szervezetek fejlesztéseihez.

Összefoglalva: az optimális tőkeallokáció megköveteli a vállalati fejlesztési forrásokra és a hitelre alapozott finanszírozási rendszer működőképességének helyreállítását. Ezt a reform eredeti elveinek megfelelő rendszert kellene kiegészíteni olyan, jogilag létező, de a gyakorlatban alig alkalmazott megoldásokkal mint a vállalati önfinanszírozó sáv szűkösségét enyhíteni célzó állami alapjuttatás. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a finanszírozási

rendszer reformja csak az azt meghatározó döntési rendszer megváltoztatásával együtt érhet célt.

3. A megvalósítási rendszer

A beruházások megvalósítási rendjének 1968 utáni fejlődésére a korábbi beruházás-lebonyolítási formák továbbélése, gazdasági vállalkozást erősebben kidomborító új formák iránti ösztönzés és érdekeltség nem kellő hatékonysága a jellemző. A direkt irányítási rendszerben a beruházások megvalósítására kis gazdasági volumenű vállalatokat alakítottak ki, ezeket egymástól mereven elhatárolták, a vállalati profilokat rendkívül szűken határozták meg, a vállalatok közti gazdasági kapcsolatokat csak néhány szerződés formájában tették lehetővé. Az egymástól elhatárolt tervező, kivitelező, technológiai szerelő vállalatok kijelölési rendszer útján kapták meg tervfeladataikat. Amennyire adekvát volt ez a megosztott konstrukció a tervlebontásos rendszernek, annyira nem megfelelő az indirekt irányítás körülményei között. Ezen a helyzeten a jogi szabályozás 1968 óta több ízben próbált lazítani, pl. a fővállalkozás lehetőségének megteremtésével, de ezek a kísérletek érdemben nem sokat változtattak. Ahelyett, hogy kialakultak és megszilárdultak volna az új gazdaságirányítási rendszernek megfelelő intézmények, a gazdaságirányítás a direkt mechanizmus eszköztárához nyúlt vissza, adminisztratív, kényszerítő jellegű megoldásokért. A nagyberuházások és a jelentősnek minősülő célcsoportos valamint egyéb állami beruházások megvalósításának speciális problémája, hogy ott a hagyományos megszakított beruházás-lebonyolítási rendszer a szerződéskötési kényszert jelentő kijelölési rendszerrel együtt érvényesült. A Minisztertanács kijelölte a generáltervezőt, valamint a vállalkozási szerződés kötésére kötelezett közreműködőket. Az 1967-es szabályozás a kijelölést tisztán szerződési kényszert teremtő aktussá változtatta. Ebből eredően a tervező és a kivitelező kijelölése egyfelől a beruházót nem kötötte, másrészt a kijelölést követően bármely időpontban fordulhatott a kijelölt kivitelezőhöz. A kijelölési rendszert és a hozzá kapcsolódó általános szerződéskötési kötelezettséget a „34-es" beruházási rendeletet módosító 31/1982. (VII. 19.) Mt. sz. rendelet 1983. január 1-től megszüntette. (A gépek, berendezések szállítói részére a termékforgalmazási jogszabályok által előírt szerződéskötési kötelezettséget egy korábbi ÁTB határozat az 1982. jan. 1-től induló nagyberuházások vonatkozásában már eltörölte.) A jogszabály szerint a jövőben kijelölésre csak rendkívül indokolt (?), a Minisztertanács által a népgazdasági tervben meghatározott esetekben kerülhet sor. A kijelölési rendszer általános jellegének ilyen jogszabályi megszüntetése azonban nem jelenti feltétlenül annak kiiktatását az informális gyakorlatból. A jogszabályok által szabályozott kijelölési rendszernél ugyanis sokszor lényegesen szélesebb informális „kijelölési" gyakorlat uralkodik — pl. a területi (megyei) pártszervek „elvárásai" formájában — és nem is csak a nagyberuházások körében. Az építési kereslet és a kapacitások közötti feszültségek miatt a különböző állami és társadalmi szervek oly módon „bírják rá" a kivitelezőket egy-egy munka elvállalására, hogy az megzavarja a vállalati munka szervezett rendjét, szétzilálja a meglevő kivitelezői kapacitásokat és nehezíti az azokkal való racionális gazdálkodást.

A beruházások lebonyolítási rendszerének fejlesztése mindenekelőtt a megvalósítási folyamat *vállalkozási jellegének erősítésével* képzelhető el, ami alapvetően polgári jogi szabályozást igényel. A jelenleg jellemzően érvényesülő beruházási „szerződéses rendszer" számos lehetséges alternatívája közül példaként megemlítem a beruházási fővállalkozás és az ún. piacra termelő beruházási vállalkozás elterjesztésének lehetőségét, hozzátéve, hogy természetesen ezek egyike sem oldhatja meg a beruházások megvalósításának minden problémáját.[8]

A *fővállalkozás* elsődleges előnye, hogy megteremti a beruházás megvalósításában közreműködő vállalatok egységes gazdasági, jogi és erkölcsi felelősségét. A fővállalkozás intézménye jelenleg jogilag többé-kevésbé szabályozott, ezek a szabályok azonban nem ösztönzik kellőképpen a kivitelezőket fővállalkozásra. A jogi szabályozás legfontosabb teendője ezzel kapcsolatban az általános vállalkozástól eltérő speciális feltételek kidolgozása lenne.

A *piacra termelő beruházási vállalkozás* nem egyedi megrendelés alapján történik, hanem saját kezdeményezésből, saját finanszírozással és az így létrejött kész létesítményeknek a vállalkozó saját kockázat melletti értékesítésével. Ezt a vállalkozási formát jelenleg jogszabályaink nem rendezik, és bár jogi tilalomba nem ütközik, aligha valószínű, hogy ilyen körülmények között elterjedne. Végül meg kell jegyezni, hogy mindkét említett formával foglalkozó szervezeteknek jelentős volumenű mobilizálható tőkére lenne szükségük e tevékenységhez, részben forgóalap, részben kockázati alap formájában.

A nagyberuházások szerződéses rendszerének fejlesztése a kijelölést felváltó, jogilag részletesen szabályozott pályázati rendszer keretében képzelhető el.

A döntési rendszer kapcsán kizárólagos állami elhatározási körbe utalni javasolt — csekély számú — beruházással kapcsolatban felmerülhet az állami úton történő lebonyolítás lehetősége is, ami segítené a beruházási kategóriák következetesebb szétválasztását. Elképzel-

[8] Lásd részletesen *Sárközy* Tamás: A beruházási szerződéses rendszer elvi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 3—4. sz.

hető, hogy erre a célra — az Állami Tervbizottság vagy az Országos Tervhivatal felügyelete alatt — olyan szervezet alakuljon, melynek feladata lenne ezeknek a kizárólag állami döntésű beruházásoknak előkészítése és megvalósítása.

Ahhoz, hogy a megvalósítási tevékenység árai is a verseny során, piaci hatásokra alakuljanak, szükséges bizonyos jogi korlátok feloldása: a tervezési és kivitelezési jogosultság tágítása, az árszabályozási kötöttségek megszüntetése.

4. A beruházás-irányítás szervezete

A szakirodalomban a beruházási mechanizmus összetevői kapcsán általában kevés szó esik a beruházásokkal kapcsolatos gazdaságirányítási és vállalati szervezeti struktúráról. A következőkben a beruházások gazdaságirányítási szervezetének néhány problémájáról lesz szó.

A magyar gazdaságirányítási rendszer 1968-ban bevezetett reformjának sokat emlegetett szervezetrendszeri változatlansága különösen erőteljesen érvényes a beruházás-irányítás szervezetére, amely lényegét tekintve megegyezik az 50-es évek elején kialakulttal. Míg ugyanis a tervutasításos mechanizmus 1957 után bekövetkezett mérséklődésével párhuzamosan az 50-es évek végén, a 60-as évek elején fokozatosan kialakult az egyes népgazdasági mechanizmuselemek (ár, munka- és bérügy, műszaki fejlesztés stb.) irányítását végző külön szervezet, addig a beruházások tekintetében ilyen *önálló funkcionális szervezet* nem jött létre. Amíg tehát az ár-, bér- vagy munkaügyi rendszer speciális szakmakénti elismerése az intézményrendszer síkján is manifesztálódott, addig a konkrét beruházások irányításával kapcsolatos teendőktől független, a beruházások általános elvi irányításával foglalkozó különleges funkcionális gazdaságirányító tevékenység szükségességének szervezeti konzekvenciáit nem vonták le. Ilyen önálló szervezet hiányában a beruházáspolitikai koncepció kialakítását, ennek a népgazdasági tervekben való érvényesítését, továbbá a beruházások rendjének szabályozását az *Országos Tervhivatal* feladatává tették. Az OT azonban a beruházáspolitika és a beruházási rendszer általános elvi irányításával kapcsolatos népgazdasági keresztmetszetű funkcionális gazdaságirányító tevékenységet — részben számos egyéb gazdaságpolitikai, részben pedig a konkrét beruházások irányításával kapcsolatos teendői miatt — nem képes ellátni. (A beruházás-irányítás minden ágazatra kiterjedő feladatai olyan — gazdaságirányítási rendszerében a miénknél egyébként lényegesen több direkt eszközt alkalmazó — országban, mint Csehszlovákia is megoszlanak az Országos Tervhivatal és az ugyancsak funkcionális szerv, a Műszaki Fejlesztési és Beruházási Fejlesztési Minisztérium között, oly módon, hogy a konkrét beruházásokkal inkább ez utóbbi szerv foglalkozik.)

Ezt a helyzetet illusztrálja, hogy az OT beruházásokkal foglalkozó belső szervezeti egysége, a Beruházási és Építési Főosztály feladatai között — a jelenleg érvényben lévő, 1979-es ügyrend értelmében — nem is szerepel a beruházási tevékenység elvi gazdaságpolitikai kérdéseinek irányító szervi gondozása. A Főosztály munkáját elsősorban a népgazdasági tervezéssel kapcsolatos operatív teendők ellátása jellemzi, nem pedig az elvi koncepciók kidolgozása. A viszonylag kismérvű elvi beruházáspolitikai tevékenységet tükrözi a Főosztály felépítése is. A három osztály közül csak az egyik, mégpedig a legkisebb létszámú (Beruházáspolitikai Osztály) tekinthető valóban funkcionális jellegűnek. A másik, jellemző módon a közelmúltban „állami"-ról „ágazati' beruházásira átkeresztelt osztály munkatársai lényegében egy-egy ágazat beruházásait gondozzák. (A névcsere egyébként az állami és vállalati döntésű beruházások közötti elhatárolódás utóbbi években tapasztalható elmosódásának jeleként is értékelhető. Az ágazatok jelentős — korábban állami nagyberuházásnak minősülő — fejlesztéseinek egy része ugyanis formailag vállalati döntésűként valósul meg.) Végül az építőipari és építőanyagipari osztály nem is beruházási, hanem az építőiparral kapcsolatos ágazati feladatokat lát el.

A beruházás mint speciális szakma funkcionális gazdaságirányító szerveként az 1973-ban létrehozott Állami Tervbizottság sem fogható fel, hiszen az elsősorban konkrét állami beruházási döntéseket hoz.

A másik nagy funkcionális gazdaságirányító szervnek, a *Pénzügyminisztériumnak* nincs is elvi beruházási részlege, beruházás-irányítási funkcióit a vállalati formában szervezett Állami Fejlesztési Bank gyakorolja. Úgy gondolom nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a beruházásokkal kapcsolatos minisztériumi, tehát államigazgatási feladatok ellentétesek e szervezet banki jellegével.

Ugyanakkor az egy-egy népgazdasági ágazatra, illetve ágra vonatkozó fejlesztési koncepciókkal kapcsolatos álláspont kialakítása mind a Tervhivatalon, mind pedig a Pénzügyminisztériumon belül az ágazati főosztályok feladata, vagyis itt is alapvetően az ágazati jelleg érvényesül.

Az *ágazati minisztériumokon* belül a beruházások irányításával részben egy funkcionális főosztály (a MÉM-ben és a KPM-ben Tervgazdasági Főosztály, az Ipari Minisztériumban Iparpolitikai Főosztály) keretében működő beruházási apparátus (általában osztály), részben pedig a megfelelő ágazati, vállalatfelügyeleti főosztályok foglalkoznak.

A funkcionális, illetve ágazati egységek ügyrend szerinti munkamegosztásához képest az informális szférában az ágazati főosztályok szerepe jelentősebb. Különösen szembetűnő ez pl. a vállalati beruházásokkal kapcsolatos mi-

nisztériumi hatáskörök vonatkozásában, hiszen a hitelekkel az ágazati főosztályok foglalkoznak. Mindez gyakran azt jelenti, hogy a beruházásirányítás lényegében a vállalat-felügyeleti tevékenység keretében valósul meg.

A funkcionális főosztályi egységek fő feladata általában az egyes ágazati főosztályi vélemények koordinálása. Mindez vonatkozik az állami nagyberuházások, a célcsoportos, illetve a vállalati beruházások irányítására. Sajátos az egyéb állami beruházásokkal kapcsolatos szervezet. Ezeknek egy részét a katonai jellegű beruházások képezik, amelyeket a minisztériumokon belül is elkülönült szervezet irányít. A minisztériumok egyéb állami beruházásainak másik csoportját a minisztérium közvetlen beruházásai képezik. Az esetek többségében ezek irányítását külön szervezet végzi, rendszerint a minisztérium gazdasági igazgatósága.

A beruházás-irányítási szervezet problémáinak megoldása természetesen szorosan összefügg az egész beruházási rendszer kívánatos fejlesztésével. Ebben a vonatkozásban az egyik legfontosabb követelmény a központi gazdaságirányítási és a vállalati döntési rendszer következetes elkülönítése. A beruházási döntések decentralizálása és az állami beruházások arányának ebből következő csökkenése lehetővé tenné mind a funkcionális, mind pedig az ágazati gazdaságirányító szerveknél a konkrét állami nagy- és célcsoportos beruházásokkal foglalkozó szervezeti egységek leépítését. Elképzelhető lenne, hogy ezen beruházások előkészítése és megvalósítása jogi személyiséggel felruházott, elkülönített célalapok formájában történjen.

Ugyanakkor indokolt lenne egy beruházásokkal funkcionálisan foglalkozó szervezet (vagy szervezeti egység pl. a jelenlegi Tervhivatalon belül) létrehozása, amely népgazdasági szinten felelne a beruházásokért. E szervezet feladata nem a konkrét beruházásokkal való törődés, hanem a beruházások átfogó elvi irányítása, a beruházási rendszernek a gazdasági mechanizmus egészével összehangolt korszerűsítése lenne. Ugyancsak indokolt lenne a Pénzügyminisztérium és az Állami Fejlesztési Bank „különös házasság"-ának felbontása is.[9] A beruházások pénzügyi igazgatásának irányítására a Pénzügyminisztériumban kialakítandó funkcionális belső szervezeti egység fő feladatát a beruházások finanszírozása elvi kérdéseinek gondozása képezné. A „válás" kimondása egyben lehetővé tenné, hogy az Állami Fejlesztési Bank — megszabadulván államigazgatási funkcióitól — valóban banki feladataira koncentrálhasson.

[9] Ez a javaslat mind a közgazdasági, mind pedig a jogtudományi irodalomban elhangzott. Lásd: *Tardos* Márton: Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz., ill. *Sárközy* Tamás: Beruházási vállalkozás és a beruházásokkal kapcsolatos gazdaságirányítási és vállalati szervezti rendszer kapcsolata. Kézirat. 1982.

5. Kitekintés néhány szocialista országra

A magyar beruházási rendszerrel kapcsolatban az eddig mondottakat mintegy összefoglalva azt lehet mondani, hogy — minden említett, illetve nem említett probléma ellenére — a mechanizmus-reform bevezetésével három tekintetben valóban érdemi változás következett be beruházási mechanizmusunkban: főleg a kisebb beruházások tekintetében jelentősen megnőtt a vállalatok önállósága; a beruházási keretszámok megszűnése révén megnőtt a pénz szerepe az allokációban; és kialakult bizonyos mértékű, korlátozott beruházási piac.

További kérdés azonban, hogy ezek a változások mennyire tették különbözővé beruházási rendszerünket a tervlebontásokat továbbra is alkalmazó többi szocialista országéitól. Az összevetést csak néhány fontosabb vonatkozásban és csak egy-két országra vonatkoztatva végzem el, az tehát nem lép fel az adott országok beruházási mechanizmusa még vázlatos ismertetésének igényével sem.

a) A tervlebontásos gazdaságirányítás *beruházási döntési rendszerében* fontos szerepet tölt be a beruházások jegyzéke, amelyet a népgazdasági tervben kötelezően hagynak jóvá.

Románia 1980 decemberében elfogadott új beruházási törvénye pl. az alapelvek között rögzíti: „A beruházási létesítmények megvalósításának előfeltétele az egységes gazdasági-társadalmi fejlesztési terv címjegyzékébe való felvétel, amit azonban alapos elemzés előz meg. A címjegyzék összeállítása a Minisztertanács feladata."[10] A beruházások tervezéséről szóló fejezetben pedig a következő olvasható a beruházási tervről: „A beruházási terv elválaszthatatlan része a gazdasági-társadalmi egységes fejlesztési nemzeti tervnek, úgy az öt éves, mint az éves tervnek. A beruházási terv (címjegyzékben) magában foglalja az összes létesítményt, azok költségeit, valamint a megvalósításhoz szükséges eszközöket és forrásokat. A beruházási terv főhatóságonként, azaz ágazatonként és területi bontásban készül, rögzíti a beruházás volumenét, az alapokat, amelyekből a beruházási munkák kivitelezését fedezik, a munkálatok megkezdésének és az üzembehelyezésnek határidejét, valamint az új létesítmények gazdasági mutatóit és állóalap értékét."

A beruházások előkészítési folyamatának rendkívül központosított voltát bizonyítja a törvény „A műszaki-gazdasági dokumentációk kidolgozása, véleményezése és jóváhagyása" című fejezetének rendelkezése, mely szerint: „A beruházások rendelkezési feljegyzései"-t elnöki határozat (tehát a köztársasági elnök által kiadott jogforrás — H. G.) emeli jogerőre, míg a

[10] România új beruházási törvénye. Buletinul Oficial. Bukarest, 1980. december 23. In.: Beruházás—szervezés—irányítás, 1981. 4. sz.

kivitelezési tervek jóváhagyásának feladata a Minisztertanácsra hárul.

Csehszlovákia beruházási jogszabályai szerint minden olyan beruházást, amelynél az építés értéke meghaladja a két millió koronát, a tervben szerepeltetni kell, enélkül e beruházások nem kezdhetők meg. E központi döntési körbe tartozó, igen nagy számú beruházást több kategóriába sorolják. Az ötéves terv során mintegy 750 db 500 millió koronát meghaladó beruházás valósul meg. Az ezek közül legjelentősebbeket (kb. 360-at) az Országos Tervhivatal egyedileg tervezi és az ún. Föderációs Bizottság hagyja jóvá. E fejlesztések megvalósításának helyzetéről a Kormány negyedévenként kap tájékoztatást. Az előzőeknél kisebb jelentőségű (390 körüli) beruházást is jegyzékbe foglalják, de ezek már nem kötelező érvényűek. A kétmillió korona építési összeget meghaladó beruházások harmadik csoportját az 500 millió koronát el nem érő fejlesztések képezik, ezek adják a kategória 30—40%-át. E három csoportra számítógépes programok segítségével előírják a megkezdhető beruházások volumenét és a betartandó megvalósítási időtartamokat. A beérkező javaslatokat a Tervhivatal szelektálja és ezt követően kerülhetnek be a központi kormány által elfogadott, célok szerint területi és ágazati bontásban készülő népgazdasági tervbe. A beruházások tervezésében, a beruházási célok kiválasztásában jelentős szerep jut a már említett Műszaki Fejlesztési és Beruházási Fejlesztési Minisztériumnak. Vizsgálja és véleményezi a limit feletti beruházások szükségességét, hatékonyságát, a fizetési mérlegre gyakorolt hatásukat, a fajlagos költségeket stb. Az ágazati minisztériumok által javasolt konkrét beruházásokat két lépcsőben elemzi: a magyar megoldáshoz hasonló fejlesztési cél és beruházási javaslat során. Emellett műszaki-gazdasági normatívákat állapítanak meg, a magyarországinál lényegesen szélesebb körben. A Minisztérium feladatai közé tartozik a kiemelt beruházások ellenőrzése a megvalósítás során és az üzembe helyezést követő másfél évben.[11]

Az *NDK-ban* is a központi állami beruházási terv mutatói határozzák meg a vállalatok beruházásainak mértékét és kötelező objektumait. A beruházások ilyen, szigorú központi kézben tartásával kívánják ellensúlyozni a kombinátok fokozott igényeit. Az áru- és pénzviszonyoknak a beruházási szférában játszott rendkívül korlátozott szerepét érzékelteti az a tény, hogy nem számítanak a magyarhoz hasonló semmiféle beruházás-hatékonysági mutatót, hanem ezt egy sor naturális mutató alkalmazásával helyettesítik.

b) A tervlebontásos gazdaságirányítási rendszer beruházási tevékenységében a *központi költségvetésből finanszírozott* beruházások dominálnak.

A *Szovjetunióban* pl. minden 5 évnél hosszabb idő alatt megtérülő beruházást az állam finanszíroz és a nem termelő beruházások túlnyomó többsége (lakás stb.) is központi forrásokból valósul meg. Ugyanakkor az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsa által „A tervezés javításáról és a gazdasági mechanizmusnak a termelés hatékonyságára és a munka minőségére gyakorolt hatásának további fokozásáról" 1979. július 12-én kiadott határozata célszerűnek tartotta, hogy egyes ágazatokban fokozatosan áttérjenek a vállalatok (létesítmények) építésének olyan hitelkeretből történő megvalósítására, amelyet a vállalkozási építő-szerelő szervezetnek az építkezés teljes értékében a Szovjetunió Építési Bankja (Sztrojbank) folyósít.[12]

Csehszlovákiában a limit feletti beruházások finanszírozásában az állami költségvetés aránya 30% körül alakul. Kb. ugyanennyi a hitel részesedése is. A kiemelt beruházások esetében a kormány a finanszírozás módjáról is dönt, ezért ezeket a beruházásokat — a hitel lehetősége szempontjából — az Állami Bank is véleményezi. A bank hiteltervét a kormány hagyja jóvá. A finanszírozás feltétele, hogy a beruházást a tervbe felvegyék.

Hasonlóan rendelkezik a *román* beruházási kódexnek a beruházások és főjavítások finanszírozásával foglalkozó fejezete: „A beruházási tervben nem szereplő beruházásokra tilos szerződéseket kötni és kifizetéseket eszközölni." A pénzügyi források megnyitását: az elnöki határozattal kivitelezésre engedélyezett beruházások esetén a Minisztertanács, a kormány által kivitelezésre engedélyezett beruházásoknál a Beruházási Tevékenységet Koordináló Bizottság végzi. A finanszírozás forrásáról a törvény a következőket mondja: „A román gazdasági-társadalmi fejlesztés egységes nemzeti tervében előirányzott beruházások finanszírozása a termelési nyereségből képzett beruházási alapokból történik. A beruházási alap a szakbankoknál képződik, amelyek ennek felhasználását ellenőrzik."

Az *NDK-ban* a központi beruházási tervben meghatározott naturális feladatoknak megfelelően tervezik az irányítás minden szintjén — a vállalatokig bezárólag — a beruházások finanszírozásának forrásait. A vállalatok és egyesülések saját alapjai képzésének bázisául az állami terv volumenmutatói, továbbá a saját alapok képzésének szabályaiban megtestesülő korlátok szolgálnak.

c) A *beruházások megvalósítását* minden országban a kijelölési rendszer, valamint az ehhez kapcsolódó szerződéskötési kötelezettség és

[11] *Huba*, A.: A beruházási építések jogi szabályozása. Prága, 1980.

[12] Szisztyema szovjetszkogo zakonodatyelsztvo. Moszkva, Jur. lit. 1980. (oroszul) 191. old.

egyéb adminisztratív lebonyolítási eszközök szolgálják.

Romániában a beruházási terv tartalmazza a generáltervező, a generálvállalkozók, valamint a szakosított fővállalkozók és a főbb szállítók kijelölését.

Csehszlovákiában a tervben szereplő beruházásoknak egy generáltervezője, egy generálkivitelezője és egy generál-technológiai szerelő vállalkozója van. A beruházásirányító szervek csak a generál-vállalkozókkal állnak kapcsolatban, az alvállalkozókkal — akiket egyébként szintén szerződéskötési kényszer terhel — nem. A kijelölt vállalkozók előnyben részesülnek az anyagellátásban, ezen kívül bérpreferenciát is élveznek. A rendelkezésre álló kapacitások központi tervezése keretében a népgazdasági terv tartalmazza az egyes beruházásoknál egy-egy évben teljesítendő feladatot koronában, a tervező, kivitelező, szerelő és szállító vállalatok szerint. Ezeket az adatokat egy, a tervjavaslatnak a kormány elé terjesztését megelőző, kb. két hónapos egyeztető tárgyalássorozaton állapítják meg.

Az *NDK* beruházás-lebonyolítási rendszerének sajátossága, hogy az itt is jelenlévő, nem csekély számú adminisztratív előírás mellett már a 70-es évek elején kialakult egy viszonylag fejlett beruházási szerződési rendszer. A beruházás-megvalósítás Magyarországon is tapasztalt széttagoltságának megakadályozására részben a gazdasági jog Kooperationsrecht részébe tartozó hosszútávú, illetve konkrét előkészítési szerződések, részben pedig az Organisationsrecht által szabályozott ún. Organisationsvertrag-ok szolgálnak. Ez utóbbiak az érdekeltek kooperációs társulását biztosítják a jogi személyiséget nélkülöző társulások különböző formáiban (pl. Investitionsgemeinschaft, Kooperationsgemeinschaft).[13]

d) Érdemes néhány szót ejteni a tervbe vett *lengyel* gazdasági reform keretében megvalósítandó *új beruházási rendszer* legfontosabb elemeiről, márcsak azért is, mert a legtöbb hasonlóságot a magyar beruházási mechanizmussal, illetve annak eredeti elveivel, ezek az elképzelések mutatják. (Meg kell azonban jegyezni, hogy e sorok írásának idején — 1982 nyarán — Lengyelország nincs a reform bevezethetőségének állapotában.)

A reform tézisei szerint az új mechanizmus jelentősen decentralizálná a *beruházási döntéseket*, és nagy mértékben növelni kívánja a beruházási folyamatban résztvevők önállóságát. A tézisek a beruházásoknak négy kategóriáját különböztetik meg: *a)* a központi beruházások; *b)* a gazdálkodó szervezetek beruházásai; *c)* a területi állami szervek beruházásai; *d)* a lakosság saját eszközeiből megvalósuló beruházások.[14] A dokumentumok alapján nem tisztázott, hogy miként kívánják megvonni a központi beruházások körét. Egyes, szakirodalomban olvasható javaslatok szerint a Szejm által eldöntendő kiemelt beruházások azok lennének, amelyek beruházási értéke meghaladja a 10 md zlotyt; a Minisztertanács ellenőrizné és programozná az 500 md zloty feletti beruházásokat, míg e limiten aluli fejlesztések az egyes ipari egyesülések vagy vállalatok hatáskörébe kerülnének.[15] Van azonban olyan vélemény is, melynek értelmében a legfelsőbb szinten eldöntendő, a népgazdaság egészét érintő, stratégiai jellegű beruházások mellett az egyes ágazatok beruházásairól az ágazati vezetés szintjén szükséges dönteni.

A beruházási döntések decentralizálásával egyidejűleg a *finanszírozás rendszere* is gyökeres változtatásokat igényelne. A reform-koncepció a bankok szerepének jelentős növelését célozza a beruházási folyamatban. A finanszírozás alapelve a vállalati önfinanszírozás lenne, amelynek lehetőségeit a vállalatok beruházási bankhitelek felvételével bővíthetnék. Az önfinanszírozó képesség növelését szolgálná, ha az amortizációnak megfelelő összegekkel a vállalatok saját maguk gazdálkodhatnának.

Általában a reform fő célkitűzései közé tartozik a vállalati önállóság jelentős növelése. A beruházási szférában ez azt jelentené, hogy a vállalati kollektíva dönti el, vajon a vállalati eredmény és nyereség mekkora hányadát fordítja a vállalat fejlesztésre, azaz beruházásra.

Az ismertetett változtatási elképzelések involválják a *beruházás-irányítás módszereinek* módosulását is. Az adminisztratív utasításon alapuló rendszert a jogszabályokban megjelenő közgazdasági szabályozók hatásán alapuló mechanizmusnak kell felváltania, melynek fontosabb eszközei: egy új árrendszer, a bankhitel, a vállalati nyereség és a vállalati alapok, a korszerűsített szerződési rendszer. Ami ez utóbbit illeti, a szakirodalomban legfontosabbnak egy hatékony anyagi érdekeltség alapján működő fővállalkozási szerződési szabályozás kialakítását tartják.

e) A lengyelhez hasonló, bár kevésbé radikális elképzelések a gazdaságirányítási és ezen belül a *beruházási rendszer továbbfejlesztésére több KGST-országban* is léteznek. Az eddigiek során még nem említett Bulgáriában is megindult pl. az elmúlt években egy bizonyos fokú decentralizálás, valamint egy új gazdaságossági-jövedelmezőségi szemlélet kialakulása, amely

[13] Vö.: *Schmidt*, Walter: Die rechtliche Regelung der Projektierung des Investitionsbau in der DDR. In.: Rechtsfragen der Investitionsvorbereitung. Sammelband. Akademie für Staat- und Rechtswissenschaft der DDR. Potsdam-Babelsberg, 1979. 93—96. old.

[14] Lásd: *Plocica*, A.: A lengyel beruházási rendszer reformjának irányzatai. Inwestycje i Budownictwo. Varsó, 1981. 4. sz. In.: Beruházás—szervezés—irányítás. 1981. 4. sz.

[15] Vö.: *Wolowczyk*, A.: Illetékesség a beruházási döntésekben, tervezésben és finanszírozásban. Inwestycje i Budownictwo. Varsó, 1981. 12. sz. In.: Beruházás—szervezés—irányítás, 1981. 2. sz.

1982-re egy szelíd reformelgondolássá érlelődött. A tervutasításos gazdaságirányítás számos elemével terhes koncepciónak a beruházási mechanizmust érintő része pl., hogy a jövőben csak a kitermelő ágazatok, a közlekedés és az infrastruktúra beruházásait kívánják központilag kézben tartani, minden más esetben a pályázati elv érvényesítésére törekszenek a beruházási lehetőségek odaítélésében. Növelni kívánják a vállalati önfinanszírozás és a Nemzeti Bank által nyújtott hitelek szerepét a beruházások finanszírozásában.[16]

Összefoglalásként megállapítható azonban, hogy a külföldi szocialista országok beruházási rendszerei a magyarnál egyelőre erősebb szálakkal kötődnek a direkt irányítási rendszerhez.

II.

A „beruházási jog"

Mint ismeretes, a beruházásokkal kapcsolatos jogi normák *számos jogágba* tartoznak, nem alkotnak tehát egységes jogágat. Amikor a továbbiakban mégis „beruházási jog"-ról teszünk említést, azon egy jogterületet, az állami szervek és a gazdálkodó szervezetek beruházásaival kapcsolatos jogszabályok összességét értjük. A jogi szabályozás kiterjed a beruházási folyamat úgyszólván minden elemére, így: a beruházások népgazdasági tervezésére; a döntési jogkörök elhatárolására és a beruházási kategóriák megállapítására; a beruházások finanszírozására, valamint a beruházások előkészítésének és jóváhagyásának eljárási rendjére.[17] A beruházási rendszer e fő elemei — általában a beruházások rendjére vonatkozó jogszabályok által — rendszerint közvetlen jogi szabályozás tárgyai. Ezenkívül a beruházási folyamat befolyásolása közgazdasági szempontból ún. közvetett eszközökkel is történhet (pl. a vállalati jövedelemszabályozás útján). Ezek szintén jogszabályi formát öltenek, melyek ha nem is tekinthetők beruházási tárgyú jogi normáknak, de beruházási vonatkozásuk vitathatatlan. Végül a beruházási folyamat irányításának kifejezetten nem jogi eszközei: az egyedi engedélyezések, illetve a különböző költségnormák és normatívák megállapítása.

A beruházási jog jogágazati és jogintézményi differenciáltsága elvileg lehetővé teszi, hogy ugyanazt a gazdasági folyamatot (a beruházásit) az egyes jogágak eltérő szabályozási módszerei folytán többféle módon is ki tudja fejezni. A teljességre való törekvés nélkül talán érdemes néhány szabályozási tárgyat említeni, melyek más-más jogágak által rendezettek.

Az *államigazgatási jog* szabályozza: az állami beruházások előkészítését, és az állami beruházási döntéseket; a beruházások elhelyezését; a beruházásokat érintő hatósági rendelkezéseket; a kisajátítás igazgatási vonatkozásait; a beruházási árrendszert stb.

Pénzügyi jogi szabályok vonatkoznak pl.: a beruházások pénzügyi forrásaira; a fejlesztési eszközök áramlására; a beruházási költségek folyósítására; az állami eszközök felhasználásának ellenőrzésére.

A *polgári jog* szabályai rendezik többek között a beruházási bankügyletek; a beruházással kapcsolatos szerződéses viszonyok; a beruházási célú gazdasági társulás kérdéseit.

Az egyes jogágak súlya a szabályozásban természetesen függvénye a gazdasági mechanizmus (ezen belül a beruházási rendszer) jellegének. Durva leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy a direkt gazdaságirányítási rendszerre általában az államigazgatási jogias szabályozás dominanciája jellemző, ezzel szemben az indirekt mechanizmus jogának törekednie kell az államigazgatási jogias vertikális és a polgári jogias horizontális szabályozás szétválasztására. Ennek sikertelensége azonban természetesen nemcsak a beruházási jogalkotást minősíti.

Ami pedig a beruházási jognak a beruházási politikához való viszonyát illeti, a kívánatos az, hogy a jog — úgy is mint a beruházási rendszer része — ne puszta eszköze legyen a politikai célkitűzéseknek, hanem bizonyos mértékig alapítója is. Ezt a követelményt pedig — különösen egy ciklikusan változó beruházáspolitikát feltételezve — csak egy viszonylagosan állandó, a beruházáspolitika módosulásait lehető legkevésbé követő beruházási jog képes megvalósítani.

A beruházási rendszer tulajdonképpen *két normarendszer* integrációjaként is felfogható: létezik egyfelől a jogi szabályozás rendszere, másfelől az esetek döntő többségében efölött egy politika-gazdasági normarendszer, amely a joginak nem minden esetben felel meg.[18] A beruházások empirikusan megfigyelhető jogi szabályozása is úgy tűnik igazolja a jogtudománynak azt a vélekedését, hogy Kelet-Európa szocialista államaiban — részben a jogi szabályozás erejébe vetett hitre épülő, történelmileg kialakult jogszemlélet, részben pedig a hiánygazdálkodás fennmaradása eredményeként — erősen él az az illúzió, hogy a társadalmi-gazdasági problémák pusztán a tudat szintjén, a jogi sza-

[16] Lásd: *Bársony* Jenő: A gazdaságirányítás továbbfejlesztése az NDK-ban és Bulgáriában. Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz.

[17] Lásd: *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. KJK, 1977. 458. old.

[18] A jogszociológiai irodalom, kutatási tárgyának megfelelően e két normarendszert kiegészíti a kettő szorításában munkáló harmadikkal, a gazdasági szereplők sajátos magatartásával. Vö.: *Sajó* A. György: A beruházás jogszociológiai elemzése, különös tekintettel a megvalósulás intézményes mechanizmusaira. Kézirat, 1982. 6. old.

bályozással megoldhatók.[19] A jogi szabályozás iránt megnyilvánuló e „bizalom" eredménye a túlszabályozás oly sokat emlegetett jelensége, mely a beruházási szférát is jellemzi mind a mai napig. Ugyanakkor e nagyszámú beruházási jogszabály jelentős része puszta „formai" lenyomata valamely, beruházásokkal kapcsolatos „tartalmi" intézkedésnek, ahol a jogalkotás a kifejezés technikájává degradálódik.

A beruházási jogalkotás fejlődésének ismeretében az is megállapítható, hogy a szinte mindvégig tekintélyes mennyiségű, beruházással kapcsolatos jogszabálytömeg jellegében — az irányítási rendszer időközben bekövetkezett változása ellenére — viszonylag kis mértékű módosulások következtek be. A direkt, tervutasításos gazdaságirányítás beruházási rendszerét az államigazgatási jogias szabályozás jellemezte. Egy nem piaci jelleggel szervezett gazdaságban az adminisztratív jellegű befolyásolás dominanciája természetes jelenségnek tekinthető. Ezzel szemben a piaci viszonyokat tudatosan felhasználni törekvő gazdaságirányítás körülményei között a piac működési hiányosságait javítani és káros következményeit enyhíteni hivatott jogi szabályozás adminisztratív eszközökkel nem érhet célt. Abban, hogy Magyarországon 1968 után az államigazgatási jogi jellegű szabályozás gyakran azokon a területeken sem hagyta érvényesülni a polgári jogit, ahol annak elsődlegessége törvényszerű lett volna (pl. beruházáslebonyolítás), alapvetően a piaci viszonyok gyengesége, tehát a gazdasági mechanizmus a ludas.

A beruházási rendszer tartalmát tehát alapvetően a gazdasági-politikai elvárásrendszer jellege határozza meg, így a jogszabályok önmagukban nem is lehetnek képesek annak gyökeres megváltoztatásra. Ugyanakkor *a jogi szabályozás sui generis hibái* révén fokozhatja a beruházási mechanizmus működési zavarait. A sajátosan jogi jellegű problémák közül itt most csak egyről, talán a legjelentősebbről szólok. Arról, hogy 1967-ben a Beruházási Kódex hatályon kívül helyezésével tulajdonképpen megszűnt a beruházások sajátos szerződéses rendszere. A Kódex ugyanis — alapvetően gazdasági jogi alapon — egyaránt tartalmazta a beruházások államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, polgári jogi, sőt bizonyos mértékig munkajogi szabályait. A Kódexet felváltó szabályozás — tagadva a gazdasági jogi jellegű megközelítést — a beruházások rendjére vonatkozó jogszabályokból kiszorította a szerződéseket. Az ily módon megszüntetett speciális beruházási szerződési rendszer helyett a beruházások lebonyolítása kapcsán alkalmazott szerződéseket — a tiszta polgári jogi szabályozás jegyében — beépítették a vállalkozási szerződések közé. Ezt a megoldást tükrözi a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló, jelenleg is hatályos 7/1978. (II. 1.) Mt. sz. rendelet is, amelybe nemcsak vállalkozási jellegű, hanem tipikusan megbízási típusú szerződések is bekerültek (pl. tervezői művezetés). Ez a szabályozás ráadásul nincs összhangban az építésügyről szóló 1964. évi III. törvénynek a mai napig is hatályban tartott szerződéses szabályaival.

Az említett gazdasági jog ellenes, a polgári jogi szabályozást, az áruszerződéseket fetisizáló jogalkotási tendenciák is nehezítették az egyes jogágak beruházásokra vonatkozó szabályai (külső) komplexitásának kialakulását.

A jogi szabályozás sui generis hibáinak a beruházási rendszerre gyakorolt káros hatásairól mondottakból következik, hogy e hibák kijavítása esetén — az adott mechanizmus keretei között, tehát nem minőségileg — fokozható a rendszer hatékonysága. E munka végén azokról a közelmúltban végrehajtott *jogszabályi kiigazításokról* lesz szó, melyek a beruházási rendszer alapjainak érintetlenül hagyásával annak egyszerűsítését célozták. 1983. jan. 1.-i hatállyal módosították a beruházások rendjéről szóló 34 1974. (VIII. 6.) Mt. sz. rendeletet, valamint a végrehajtásáról rendelkező 3/1974 (VIII. 6.) OT—PM sz. együttes rendeletet.[20] A módosítások alapvetően olyan jogszabályi előírásokat érintettek, melyeket a jelenlegi rendszer logikája sem követelt meg, így azok egy része a gyakorlatban nem is érvényesül.

a) A nagyberuházásokra, valamint az ezek szabályai szerint lebonyolítandó, jelentősnek minősített célcsoportos és egyéb állami beruházásokra kötelezően előírt *előkészítési munkaprogramok* feleslegesen bürokratizálták az állami nagyberuházások amúgyis szükségtelen aprólékossággal szabályozott előkészítési folyamatát. Ezért az új jogszabály az előkészítési munkaprogram kötelező jellegére vonatkozó előírásokat megszüntette.

b) Szintén az előkészítési folyamat módosulását jelentette a *nagyberuházások beruházási javaslata előterjesztési rendjének* változása. A gazdaságpolitikai elhatározást igénylő fejlesztési célt továbbra is a felügyeleti szerv vezetője terjeszti elő jóváhagyásra. Ugyanakkor a termelő nagyberuházások esetén a megvalósítás részleteit tartalmazó beruházási javaslatot már a beruházó vállalat dolgozza (dolgoztatja) ki, egyezteti s terjeszti az Állami Tervbizottság elé és viseli érte a felelősséget. Ezt a megoldást több szempontból is aggályosnak tartom. Egyrészt tovább fokozza beruházási rendszerünkben a

[19] Kornai Jánosnak a szocializmusban tapasztalt hiányjelenségekkel foglalkozó, a releváció erejével ható munkája nyomán a jogtudományban is virágzásnak indultak a hiánygazdálkodás és a jogi szabályozás kapcsolatát tárgyaló kutatások. Lásd többek között: *Kulcsár* Kálmán: A társadalom és a jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz., és *Sajó* András: A gazdaság jogi szabályozásának egy lehetőségéről. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz.

[20] 31/1982. (VII. 19.) MT. sz. rendelet és 2/1982. (VII. 19.) OT—PM sz. együttes rendelet.

gazdaságirányítási és a vállalati szint egybeépülését; úgy tűnik még távolabb kerültünk attól a kívánatos állásponttól, amikor állami és vállalati beruházások tisztán elkülöníthetők egymástól. Azonkívül olyan vegyes beruházási rendszerben mint a magyar, nincs is „erkölcsi alap" felelőssé tenni egy valakit egy beruházásért, amibe mindenki „beleszól". A felelősséghez azonban nemcsak az erkölcsi, de a jogi alap is hiányzik. A vállalati törvény értelmében ugyanis a vállalati anyagi érdekeltség automatizmusain túlmenő jogi felelősségre vonásra csak abban az esetben kerülhet sor, ha a vállalat jogszabályt, illetve hatósági vagy vállalatvezetői kötelező rendelkezést, vagy a szocialista gazdálkodás elveit sérti és visszaél a vállalati önállósággal. Ezért nem csak irreális, de a vállalati törvényt sértő is az új jogszabálynak az a rendelkezése, mely szerint a beruházó vállalat vezetője felelős a termelő jellegű állami nagyberuházásokért. (Megjegyzem, hogy ugyanezen az alapon a beruházási jogszabályok azon korábbi, nem módosított előírásai is erősen kifogásolhatók, melyek szerint az igazgató felelős a vállalati beruházások megvalósításáért. További probléma, hogy olyan stratégiai kérdésekben mint a vállalati fejlesztés, nem korszerű — és szintén nincs összhangban a vállalati törvény kodifikációja kapcsán kialakult tendenciákkal — egyszemélyi felelősség megállapítása.) E kérdés kapcsán született jogi szabályozás jól illusztrálja gazdasági jogalkotásunknak azt a sajátosságát, hogy a konkrét gazdasági területek alacsonyabb szintű jogszabályai minden további jogi következmény nélkül ütköznek a gazdaság általános működését szabályozó magasszintű normákkal.

Az új szabályozással kapcsolatban felvetett kétségek nem jelentik azt, hogy a korábbi megoldást — amelyet egyébként a nem termelő nagyberuházások vonatkozásában az új jogszabályok is fenntartottak — amikor a felügyeleti szerv vezetője, tehát az ágazati miniszter viselte a felelősséget, helyesnek tartom. Ezt a véleményt úgy gondolom a miniszteri felelősség politikai és nem jogi jellegéről a szakirodalomban szép számmal olvasható érvek alátámasztják.

c) Az új jogszabályok egyszerűsítették a *beruházási javaslat egyeztetésére* vonatkozó szabályokat. A korábbi rendelkezések ugyanis több olyan kérdést emeltek az irányító szervek szintjére, amelyek tipikusan a vállalatok egymás közti kapcsolatai körébe tartoznak, illetve a beruházók feladatát képezik (pl. kivitelezői kapacitás biztosítása, munkaerőről történő gondoskodás, a gyártandó termék piacképességének megítélése).

d) Ugyancsak változtak a *vállalati beruházási alapokmány* egyeztetésének és véleményezésének szabályai, amennyiben — a központi fejlesztési programok részét képező 500 millió forint teljes előirányzatot meghaladó fejlesztések kivételével — megszűnt a minisztériumok véleményezési joga.

e) A módosítások egy része a beruházások megvalósításánál a politikai normák szerint is erősítendő *vállalkozási jelleg kibontakozását* gátló adminisztratív jellegű korlátok csökkentését szolgálta. Ebbe a körbe tartozik a beruházások kezdési feltételeire vonatkozó rendkívül szigorú előírások bizonyos enyhítése, valamint a nagyberuházásokra, illetve a jelentős célcsoportos és egyéb állami beruházásokra vonatkozó kijelölési rendszer és ehhez kapcsolódó szerződéskötési kötelezettség általános jellegének — korábban már említett — megszüntetése.

f) A beruházások *finanszírozásával* kapcsolatban csak bizonyos eljárási jellegű egyszerűsítésekre került sor; megszűnt pl. a pénzügyi fedezet igazolásának kötelezettsége.

Halmai Gábor

A munkajog mint a társadalmi konfliktusok lecsapódásának színtere: különös tekintettel az eljárásra

(Történeti vázlat)

a) Mennyiben realitás J. *Rivero* azon megállapítása, miszerint a munkajog az a jogág, amelyet az egyik osztály a *maga védelmében* rákényszerít a másikra?[1] Miért polemizálnak még napjainkban is azon egyes polgári szerzők, hogy „kinek (ti. melyik osztálynak) a joga" a munkajog?[2] Mi az oka annak, hogy a munka-

[1] Ld. G. *Scelle:* Le droit suvrier. 1929., illetve J. *Rivero*—J. *Savatier*: Munkajog. Presses Universitaures de Frances. Paris, 1956. (ÁJI fordítás) 16. old.

[2] G. *Scelle* véleménye szerint a munkajogon keresztül a burzsoáziára — annak minden ellenállása ellenére — a munkásosztály kényszerítette rá akaratát. Ugyanakkor G. *Lyon-Caën* álláspontja ebben a kérdésben az, hogy a munkajog a burzsoázia műve, s rendeltetése megóvni mindazt, ami a fennálló rend legfőbb alapja, ti. a munkaerő kizsákmányolását. (Ld. J. *Rivero*—J. *Savatier* i. m. 16. old.)

jogot a legpolitikusabb jogágként tartják számon eszmei—ideológiai hovatartozástól függetlenül?

Ezek a kérdésfeltevések természetesen korántsem csak a munkajogra lehetnek érvényesek, hanem a politika és a jog kölcsönhatása következtében az osztálytársadalmak jogának egészére is.[3] Számos példa viszont arra utal, hogy a társadalmi, makroszintű konfliktusok — még ha az állami-társadalmi berendezkedést veszélyeztetik is — nem minden esetben realizálódnak az állami-társadalmi rendszert *legközvetlenebbül* kifejező jogszabályokban, illetőleg jogviszonyokban (pl. az államjogi jogintézményekben).[4] Az is megfigyelhető, hogy míg a kapitalizmus előtti társadalmi formációkban az állam minden konfliktusra kíméletlenül, *közvetlenül az állami potestast megjelenítő eszközökkel* reagál, a későbbiekben a „munkajognak" afféle biztosítószelep funkciója került fokozatosan előtérbe. Ez kimutatható a szerződési szabadság korszakában is,[5] de még egyértelműbbé válik az állami beavatkozás által. Ha elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a munkajog szabályozási tárgyát a materiális munkaviszonyok, a vezetési viszonyok és az elosztási viszonyok meghatározott köre képezi,[6] akkor feltétlenül igazolva látszik Rivero fentebb idézett megállapítása.

A munkajognak ez a funkciója *nem korlátozódhatott pusztán az egyéni viszonylatokra,* hiszen amikor „az erőszak a munkajog intézményeire tevődött át" szükségszerűen számolni kellett a *kollektív viszonyokkal,* illetve a kollektív konfliktushelyzetekkel is. *Ebben az értelemben* helytálló az a megállapítás, miszerint „abban a mértékben, amint a modern világban előtérbe nyomulnak a kollektív viszonylatok, s a különböző jogágak a maguk területén is érvényesíteni akarják ezeket, a munkajog felé kell fordulniuk, hiszen ez volt az első, amely a kollektív viszonyokat mintegy „megszervezte" (azaz kénytelen volt reagálni), s kezdeményező példát adott[7]

b) Abból a tényből, hogy a makroszinten jelentkező ellentmondások nagy részét igyekeztek „egy szinttel" lejjebb transzponálni, következik az is, hogy a munkajognak kellett „gondoskodni" e konfliktusok elrendezéséről is. Míg a munkajog anyagi jogszabályai és jogviszonyai jószerével újratermelik ezeket a konfliktusokat, addig a „második fázisban" — eljárási szabályai és jogviszonyai által — megkísérli ezek elintézését.[8] Természetesen az eljárás sohasem öncélú, hanem szoros kölcsönhatásban áll az anyagi jogszabályok által kifejezett politikai stratégiával. Annak ellenére létezett ez az összefüggés, hogy az eljárás bonyolultsága, szövevényessége mintegy az abszolút önálló eljárásjog látszatát keltette. Sőt: éppen az eljárásnak kellett olyan árnyaltnak lennie, hogy a sokrétű összeütközés megfelelő eldöntését jogi formába öntött, viszonylag *önmagában indokolt,* bonyolult módon biztosíthassa.[9] Ennek éppen a munkaügyi vitáknál volt kiemelkedő politikai indoka.[10]

Így a munkajog eljárásának, egyes eljárásbeli intézmények alakulása főbb elveinek a hazai, történeti áttekintése feltárhatja a mindenkori uralkodó osztály szemléletét, s közvetett módon képet adhat *egy adott társadalmi struktúra tolarenciájának* a megítéléséhez is.[11]

1. Az osztálykonfliktusok lecsapódása a kapitalizmus előtti társadalmi formációk atipikus társadalmi viszonyaiban[12]

a) A munkajog korábban említett szabályozási tárgyköre minden társadalmi formációban megtalálható. Ennek ellenére sem a rabszolgatartó, sem pedig a feudális társadalomban a munkaviszonyok ún. közvetlen jogi szabályozásáról[13] — *a fő társadalmi viszonyok körében* — nem beszélhetünk.[14] Ugyanakkor — különösen a feudális társadalom virágzó szakaszában — olyan újszerű gazdasági-társadalmi jelenségnek lehetünk tanúi, amely a „tradicionális osztályképletet" némileg módosította.[15] Nyilvánvaló

[3] Erről közelebbit ld. *Szabó* Imre: Jogelmélet. KJK, Bp. 1977. 85—100 old.

[4] Így pl. az ipari munkásság ösztönös megmozdulásai is közvetlenül olyan kérdések rendezésére irányultak, amelyek közvetlenül a munkavégzéssel, a munkafolyamat gyökeres megváltozása nyomán kialakult helyzetükkel voltak kapcsolatosak.

[5] Ennek egyik szimptómája, hogy az állam a jogviszony tartalmának a megállapítását a felekre bízza, s pusztán a vitás kérdések eldöntésére szorítkozik, de az esetek többségében is a már korábban kialakult intézmények „kölcsönvételével". Ez utóbbi megállapítással kapcsolatosan ld. 19. lj.-ben.

[6] *Román* László: Munkajog. Kari rész- (kiegészítő) jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1979. 10—18. old.

[7] J. *Rivero*—J. *Savatier:* i. m. 11. old.

[8] *Peschka* Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. KJK, Bp. 1960. 190. old.

[9] *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 64—65. old.

[10] Uo. 59. old.

[11] Részletesebb eljárásjogi bibliográfiát ld. *Lőrincz* Ernő: A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdetétől az első világháború végéig. 1840—1918. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974; valamint *Sápi* Vilmos: A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.

[12] Atipikus társadalmi viszonyokon azokat a relációkat értem, amelyek ugyan nem voltak képesek teljességgel meghatározni egy adott korszak képét, azonban szükségszerűen minden társadalmi formációban megtalálhatók, akár úgy, mint majdani viszonyoknak az előfutárai, akár úgy, mint az előző formáció visszamaradt képződményei.

[13] Ld. erről közelebbit *Román* László: i. m. 38., 44. old.

[14] A rabszolgatartó társadalom tekintetében ld. *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institutiók. Tankönyvkiadó, Bp. 1963. 209. old. A jobbágyság tekintetében *Sápi* Vilmos: i. m. 37. old.

[15] Sápi Vilmos a feudális társadalom két fő osztálya mellett a *mezőgazdasági bérmunkásosztályról* ír, kitűnően ábrázolva e réteg osztállyá válásának kritériumait. *Sápi* Vilmos: i. m. 253—264. old.

ugyanis, hogy az a munkaerő, amelyet a feudális jobbágyság képezett sem minőségileg, sem mennyiségileg nem tudta *teljességgel* kielégíteni a kor szükségleteit.[16] Ebből következően a feudalizmus két fő társadalmi osztálya mellett kialakulóban volt a bérmunkásság rétege, annak ellenére, hogy jogi („munkajogi") státuszuk nehezen választható el a jobbágyságétól, noha viszonylagos különbségtétel már a korabeli jogalkotási produktumokból is kiolvasható.[17] E réteg viszonyainak áttekintése azért indokolt, mert a társadalmi beilleszkedésükből eredő konfliktushelyzetek már előrevetítik a későbbi kapitalista magánjogi-munkajogi szabályozás jónéhány ellentmondását.

A feudális bérmunkásság mellett még egy réteg joghelyzetének a vizsgálata szükséges. Nevezetesen a céhek keretei között dolgozók viszonyainak a rövid áttekintése. Indokolt azért is mert némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a kapitalizmus egységes bérmunkásosztálya kialakulásában az elproletarizálódott jobbágyság és a feudális bérmunkásság mellett az elszegényedett és talajt vesztett iparosréteg is szerepet játszott, továbbá azért, mert attól az időszaktól kezdve, amikor felmerült annak az igénye, hogy a munkavégzés során felmerült (egyelőre még egyéni) vitákat különleges szervek döntsék el,[18] a tőkés állam hatalmi gépezete szinte mindenütt átvette a korábbi „céhbíróságok" letűnt konstrukcióját.[19]

b) A mezőgazdasági bérmunkásság helyzetének az elemzésekor egy lényeges ellentmondásra hívja fel a figyelmet *Sápi* Vilmos. Létrejön a *szerződés, mint jogi forma,* amelyet a *feudális állam* törvényei és statútumai által kényszerrel érvényesít.[20] Ez, valamint más ellentmondások nemcsak a mezőgazdaságban, hanem más területen — így a viszonylag különleges helyet elfoglaló bányászat területén is — megtalálhatók.[21] Kiemelendő, hogy az egyéni konfliktusok mellett hamar megjelenik a kollektív viszály, amelynek súlyára jellemző, hogy a korabeli sóbányastatútumok megalkotásának is ez az egyik döntő oka.[22] Az, hogy a bányászok kollektív fellépése egyáltalán lehetséges volt, *Iványi* szerint „csakis a bányászok *céhszerű* szervezetével és különálló helyzetével" magyarázható.[23] Ebből a lehetőségből, a „tűrt-jog" gyakorlásából azonban messzemenő következtetéseket levonni nem lehet a bányamunkásság helyzetét illetően. Igaz, volt arra példa, hogy „az ispán mint egyenrangú fél tárgyal a sóvágókkal, és békét köt a sztrájkolókkal",[24] de ez a fajta egyezkedés csak annyit jelentett, hogy a munkásság pillanatnyi pozícióelőnyben volt. Bizonyítja ezt a bányamunkásság *költözködési jogának* megtiltása, valamint az elrettentést szolgáló szankciók egész sorának a bevezetése.[25]

Ebben a korszakban — a számban jelentős — mezőgazdasági bérmunkásság tényleges joghelyzetére a „patriarchális brutalitás" nyomta rá a bélyegét, amely — alig finomított változatban — egészen 1945-ig uralkodónak mondható Magyarországon.[26] A vitás kérdések elintézésének az elveire és egész rendszerére is e jogviszonyok formája és a társadalmi berendezkedés tartalma közötti anomália volt a jellemző. Így pl. kiemelendő a szolgabíró kettős funkciója, ti. igazgatási feladatok mellett igazságszolgáltatási tevékenységet is végzett: a szerződésszegő (rendszerint szolgálatukat elhagyó) cselédek repetíciós pereiben ő hajtotta végre a visszakényszerítést, valamint más büntető jogkört is gyakorolt.[27] A szolgabíró mellett más *igazgatási szerveknek* is fontos szerep jutott a munkaviszályok rendezésében. Így az alispán bírósága (adott esetben megyei közgyűlés), a városok bírái, illetve a városi magisztrátus eljárásában a *hatósági-rendőri* jelleg dominált, arról nem is szólva, hogy mennyire elképesztően megalapozatlan döntések születtek ily módon.[28] Némely területen az *úriszéknek,* mint az egyik „legleplezetlenebb feudális intézménynek" is jelentős szerepe volt a bérmunkásság vitás ügyeinek az intézésében.[29] Tehát addig, míg a feudális bérmunkásságra vonatkozó anyagi jogszabályok természetesen követték a meglevő társadalmi viszonyokat — s ezért válhatott pusztán „tiszta" formává a szerződés — addig az eljárási intézményeken és viszonyokon keresztül az állam teljes elnyomó apparátusával „rendezi" a konfliktushelyzeteket. E tekintetben a későbbiekben munkajognak nevezett joganyagnak a fen-

[16] *Sápi* Vilmos: i. m. 258. old.

[17] *Sápi* Vilmos i. m. 253—264. old.; A probléma részletes elemzését és jogirodalmi tükrözését ld. *Mayer-Maly,* Theo: Vorindustrielles Arbeitsrecht. Recht der Arbeit, 1975. 1. sz. 59—63. old.

[18] *Trócsányi* László: Az európai szocialista országok munkaügyi eljárásjoga. ÁJI. Bp. 1970. 9. old.

[19] Az egyes szerzők véleménye ebben a tekintetben nem egyértelmű. Ld. bővebben: *Mayer-Maly,* Theo: Österreichisches Arbeitsrecht. Springer Verlag, Wien—New York, 1970. 236. old., ill. *Kummer,* Karl: Lehrbuch des Österreichischen Arbeitstrechtes. Verlag des Österreichischen Gewerkschaftsbundes. Wien, 1961. 267. old. Velük ellentétesen *Hueck,* Götz, ld. *Hueck,* Alfred—*Nipperdey,* H. C.: Lehrbuch des Arbeitsrechts. I. köt. 809—810. old. (A mű „Die Arbeitsgerichtsberkeit" című részét Götz Hueck írta.) Verlag — Franz Vahlen. Berlin—Frankfurt a. M. 1959. ld. még J. *Rivero*—J. *Savatier:* i. m. 165. old.

[20] *Sápi* Vilmos: i. m. 103—104. old., valamint ugyanő: A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában. Jogtörténeti Tanulmányok. II. köt. KJK, Bp. 1968. 300. old.

[21] *Iványi* Béla: Két középkori sóbánya-statutum. „Századok", 1911. Bp. Magyar Történelmi Társulat kiadásában. 30. old.

[22] *Iványi* Béla: i. m.: 14—15. old.

[23] *Iványi* Béla: i. m. 29. old.

[24] *Iványi* Béla: i. m. 98. old.

[25] *Csizmadia,* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, Bp. 1978. 100—101. old.

[26] *Sápi* Vilmos: i. m. 160—167. old.

[27] *Sápi* Vilmos: i. m. 206. old.

[28] Erre hoz fel példákat *Sápi* Vilmos: i. m. 213. old.

[29] *Sápi* Vilmos: i. m. 220—226. old.

tebb említett biztosítószelep funkciója nem fejlődhetett ki, hiszen ezt a feudális állam abszolutisztikus struktúrája *nem igényelte.* Ha már vannak is olyan tünetek, amelyek a bérmunkásság rétegét a jobbágyságtól elválasztani képesek, ez csak statikusan igaz. Dinamizmusában vizsgálva ugyanis kimutatható, hogy az állam elnyomó mechanizmusa minden megmozdulásra ugyanúgy reagál, mint a kor ugyanilyen jellegű jobbágymozgalmaira.

c) Merőben más keretek között alakultak ki azok a viszonyok, amelyek a céhes iparos réteg — a mesterek és a legények, inasok — kapcsolatait jellemezték. Az eltérések a céh fogalmi jegyeiből következnek, amelyeket *Szűcs* Jenő a következőképpen határozott meg: „A céh egy-egy iparág *kézműveseinek kiváltságokkal* körülbástyázott *érdekvédelmi* szervezete, célja a többé-kevésbé zárt piaci körzet monopolizálása, többnyire városi privilégiummal az idegen áruk versenyével, a városba beférkőzött idegen iparosok konkurrenciájával szemben . . ."[30]

Ebből a meghatározásból tehát látható, hogy egy *minőségileg más fajta munkatevékenységről* van szó, s ez a tevékenység viszonylag *zárt, intakt* közösségek kialakulását eredményezi,[31] maga a közösség *rendelkezik kiváltságokkal,*[32] s végül az *érdekvédelem* (ti. a tagok felé), amely még akkor is kimutatható, amikor a céhek a „merev elzárkózás" szakaszába léptek.

A céhek fejlődésük progresszív szakaszában segítették az ipar fejlődését, szakszerű munkát kívántak meg, és ezt *intézményesen, szervezetükkel* biztosították.[33] Ekkor a fő hangsúly a mester és a legénye közötti *tanviszonyon* volt, és a mester elsődlegesen szaktudása alapján és nem kizsákmányolási mivoltában emelkedett ki.[34] Az a tény, hogy később *gyakorlatilag elzárták a legények előtt a mesterré válás lehetőségét,*[35] egyre inkább a kizsákmányoló munkaadó—bérmunkás viszony uralkodóvá válását eredményezte a céhszervezetekben. Természetesen a legények felismerve kizsákmányolt helyzetüket, közös erővel, ún. *összeszövetkezéssel* igyekeztek javítani sorsukon.[36] Ezek az összeszövetkezések, legénycéhek annak ellenére figyelemreméltók, hogy a mesterek itt is igyekeztek érdekeiket előtérbe helyezni.[37] E szervezetek — ha erőtlenül is — arra törekedtek, hogy ők írják elő a mestereknek a *szerződési feltételeket,* az *alkalmazás tekintetében monopóliumot biztosítsanak* saját tagjainak, sőt arra is kísérletet tettek, hogy a *képzésben* közreműködjenek, s ez utóbbi a céhek fejlődésének regresszív szakaszában korántsem lebecsülendő célkitűzés.[38]

A mesterek reagálása ezekre a megmozdulásokra összefügg a céhek belső autonómiájával, amely Magyarországon némileg sajátosan alakult.[39] Ennek a problémának a tárgyalása meghaladja jelen tanulmány célját és kereteit, itt csak annyit szükséges megemlíteni, hogy a céhek felügyeletének a rendszere, majd a céhbiztos jogkörének a kiterjesztése korlátozta a céhek autonómiáját.[40] Általánosságban elmondható, hogy a mester parancsainak nem engedelmeskedő legényt *kisebb kihágások esetében* maga a céh ítélte el saját hatáskörében, viszont ha súlyosabb kihágást követett el — különösen ilyennek minősült az *összebeszélés,* a *munkabeszüntetés* —, a város magisztrátusa döntött a céhbiztos meghallgatásával. Hasonló volt a helyzet a mezővárosi és a falusi céhek tekintetében is.[41]

A céhfejlődés késői szakaszában még inkább előtérbe került Magyarországon (sajátos birodalmi gazdaságpolitikai okok miatt is)[42] a céhek ún. rendőri szerepének az erősítése. Mindezek a sajátosságok arra utalnak, hogy a formailag már-már magánjogi szolgálati jogviszony jellegzetességével rendelkező kötelem, tartalmában olyan sajátos vonásokat mutat, amelyek teljességgel ellentétesek a szerződés mint forma konzekvenciájával. A társadalmi viszonyok elősegítették a *mester-munkaadó* totális uralmi pozícióját, amely a korábbi tanviszonyon alapuló tekintély helyébe lépett. Ennek az uralmi pozíciónak a megmerevedését volt hivatva szolgálni a feudális állam az igazgatási, igazságszolgáltatási szervein keresztül.[43]

---

[30] *Szücs* Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. „Művelt Nép" Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp. 1955. 111. old.

[31] Ezzel kapcsolatban visszautalok Iványinak arra a megjegyzésére, miszerint a bányamunkásság kollektív fellépését az tette lehetővé, hogy viszonylag különálló helyzetük volt és *céhszerű* szervezetük. Figyelemreméltó, amikor az összejövetelek célját a céhszervezetek rendeltetésével hasonlítja össze. Itt — mármint a bányamunkásság esetében — nem az volt a cél, hogy „az egynemű foglalkozást társulatban folytassák" . . . hanem . . . a bérharc. Ld. 23. lj.-ben. *Iványi* Béla i. m.: 30. old.

[32] Némileg másképpen alakult ez a mezővárosi és a falusi céhek viszonylatában. Ld. *Eperjessy* Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. (1686—1848). Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 57. old.

[33] *Szücs* Jenő: i. m. 121. old.

[34] Erről részletesen ld. *Szücs* Jenő: i. m. 143—157. old.

[35] Uo.

[36] *Eperjessy* Géza: i. m. 104. old., ugyanerről Szücs Jenő: i. m. 157—160. old.

[37] Ld. M. *Schindler Gyula:* A selmecbányai céhek élete. Selmecbánya, 1909. 109. old.

[38] *Szücs* Jenő: i. m. 159—161. old.

[39] Ld. *Eperjessy* Géza: i. m. 57. old.

[40] A céhbiztos funkciójáról ld. M. *Schindler* Gyula: i. m. 43—54. old., valamint *Eperjessy* Géza: i. m. 63. old.

[41] *Eperjessy* Géza: i. m. 63. old.

[42] Erről bővebben ld. i. m.: 63. old. *Eperjessy* Géza:

[43] Itt meg kell említeni a vármegyék törekvéseit a céhmonopóliumot mereven fenntartani akaró központi hatalommal szemben, mely utóbbi intézkedései a magyarországi iparfejlődés visszaszorítását szolgálták. *Eperjessy* Géza: i. m. 152—177. old.

2. A munkavállalók jogi státusának a differenciáltsága a kapitalizmusban; ennek eljárási konzekvenciái

a) Trócsányi László álláspontja szerint annak az igénye, hogy a munkaügyi vitákat autonóm szervek döntsék el, csak akkor merülhet fel, ha a munkafolyamatban formálisan egyenlő alanyok állnak egymással szemben . . ., azaz, ha a munkaszerződések kötésére tömegesen kerül sor, s így hasonló jellegű viták tömege keletkezik.[44] Láttuk, hogy a számban korántsem lebecsülendő feudális mezőgazdasági bérmunkásság már egy kapitalista jellegű megállapodás alapján végez munkát, azonban a feudális társadalmi közeg ennek semmilyen eljárási következményét nem regisztrálta. A lassú ipari fejlődés ugyan valóban tömegessé, és így általánossá tette a szerződést, azonban az említett eljárási elv maradéktalanul nem valósult meg. Ehhez ugyanis még egy feltétel megléte szükséges, ami a hazai kapitalista fejlődés sajátosságai miatt nem tekinthető adottnak. Nálunk ugyanis sohasem voltak az egyes munkaviszonyok egyenlő „fajsúlyúak", amelynek előzménye (s egyben folyománya is), hogy az egyes munkavállalói rétegeknek a társadalmi megítélése sem nyugodott egységes alapokon.

Témám szempontjából ugyan nem központi kérdés, de mindenképpen megemlítendő, hogy a legszembetűnőbb, a munkajog önállóságára determinálóan ható differenciáció a közszolgálatban dolgozók és az egyéb munkavállalók között jelentkezett. Amiért ez a differenciáció figyelmet érdemel az, hogy nemcsak *a közhivatalnokok és az egyéb munkavállalók* között állt fenn, hanem a *közszolgálatban más causa alapján munkát végzők és a közszolgálaton kívüllállók munkaviszonyai között is.* Így pl. a *közszolgálati szerződés* alapján munkát végzők jogviszonya „magánjogi formájú, de a közhivatalnoki jogviszony tartalmának csaknem megfelelő".[45] Megjegyzendő, hogy az ilyen szerződésből származó jogviták elbírálása is a *közigazgatási hatóság* hatáskörébe tartozott.[46]

b) Ha a munkajog önállóságát nem is befolyásolta ennyire lényegesen, ugyanakkor eléggé látványosan jelentkezett a *magán munkajogi viszonyok* erőteljes differenciáltsága. A „munka jogviszonyai" — (ti. a magán munkajogi viszonyok) — afféle gyűjtőfogalomként szerepelt a joggyakorlatban és az irodalomban. Ebben az értelemben használja *Vincenti* Gusztáv is.[47] Témám szempontjából lényegesnek tűnik az az ellentmondás, amely *a munkabéri és a szolgálati jogviszony* (mindkettő a munka jogviszonyainak alfaja) osztályozása során merül fel. Álláspontom szerint ugyanis a munka (magánjogi) viszonyainak egységes, általános fogalmi meghatározása csak formálisan létezett. Az e kötelmek joghatásaként előálló jogviszonyokat ugyanis elsődlegesen az alkalmazás jellege szerint csoportosították, amely kihatott az alkalmazottak jogi státusának a differenciálására. Vincenti a hatályos jogszabályok alapján mintegy tíz munkavállalói kategóriát sorol fel,[48] s kihangsúlyozza, hogy a fennálló jogviszony elbírálásánál nem az alkalmazott címe vagy elnevezése a fontos ugyan, hanem az őt megillető jog és cselekvési kör, de kétség esetében előbbit is (!) figyelembe kell venni az alkalmazás jellegének meghatározásánál.[49]

Látható, hogy ebben az esetben formailag az egységesnek tűnő magánjogi, munkabéri jogviszonyon belüli differenciálásról van szó. Ha azonban szemügyre vesszük azokat a jogszabályokat, amelyek az egyes munkavállalói kategóriák jogviszonyait rendezték,[50] azt tapasztalhatjuk, hogy ezek tükrözték azt a félig polgáriasodó-iparosodó, de félig még feudális tudatú társadalmi megítélést, amely az egyes munkajogviszonyok „rangsorolása" tekintetében uralkodó volt. Annak ellenére, hogy a jogszabályok a *szerződés* tartalmának a megállapítását „a felek szabad egyezkedésére bízták" — s ez a *tudatilag is stabilizálódott* kapitalista viszonyok között nem jelentett volna minőségi eltérést — a *jogviszonyok* tartalmában olyan nagyfokú különbségtételt állítottak fel, amelyek szétfeszítették a formálisan egységes magánjogi szolgálati, illetve munkabéri jogviszony fogalmának kereteit. Azaz egymástól minőségileg különböző szolgálati viszonyok egymás mellettiségéről beszélhetünk.

c) Az a „szabadelvű" liberalizmus,[51] amely a *szerződések* tartalmának szabad megállapítása mögött meghúzódik tehát csak látszólagos volt. Ugyanis az állam a jogkövetkezmények megítélésében oly módon lépett fel, amely merőben eltérő bármilyen *magánjogi* szerződés konzekvenciáinak az értékelésétől. Ennek egyik eklatáns példája a jogszabályok szankciós rendelkezései. A „Kihágásokról, illetve ezek büntetéséről", valamint a „Büntető rendelkezések" című fejezetekben[52] található rendelkezések azt bizonyítják, hogy az alkalmazott kötelezettségszegéseinek az elbírálása során a rendőri szemlélet vált uralkodóvá. Így pl. a munkahelyre történő erőszakos kivezettetés,[53] ha a szerződés

[44] *Trócsányi* László: I. m. 9. old.

[45] Ld. *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1942. 383—384. old.

[46] Hatásköri bíróság 1929. Mb. 2/6. sz. határozata. Ld. Magyary Zoltán: i. m. 384. old.

[47] *Vincenti* Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Grill, Bp. 1942. 4—5. old. (kritikáját ld. *Sápi* Vilmos: i. m. 104. old.)

[48] *Vincenti* Gusztáv: i. m. 37—45. old.

[49] A 773. sz. E. H. alapján ld. *Vincenti* Gusztáv: i. m. 45. old.

[50] Így pl. 1884: XVII. tc., 1898: II. tc., 1907: XLV. tc. stb.

[51] J. *Rivero*—J. *Savatier:* i. m. 17. old.

[52] Így az 1884: XVII. tc. VI. fejezte, az 1898: II—tc. VI. fejezete, valamint az 1907: XLV. tc. V. fejezete.

[53] 1898: II. tc. 38. §.

teljesítését a munkások a jogos felmondás esetein kívül megtagadják,[54] stb. Ezek a mezőgazdasági munkásságra vonatkozó jogszabályok jelzik, hogy a „patriarchális brutalitás" nem tűnt el nyomtalanul, ugyanakkor más megfogalmazásban hasonló rendelkezéseket találunk az ipari munkásság kötelezettségszegéseinek a megítélése tekintetében is. (Ld. az 1884. évi Ipartörvényt.[55])

A fokozódó kapitalizálódás, a nagyipari termelés kifejlődése azonban óhatatlanul magával hozta a kollektív jellegű viszályok egyre gyakoribb előfordulását. Úgy tűnhet, hogy a munkaviszonyok merőben hatalmi szempontból történő megítélése mellett szóba sem jöhetett a kollektív fellépés egyáltaláni elismerése. A jogszabályok azonban eléggé felemás módon, de megkísérelték az „összebeszélések és egyéb egyezmények" rendezését. Mindkét Ipartörvényünk meghatározta, hogy mit kell összebeszélés, sztrájk, egyezmény alatt érteni,[56] és megkísérelte az így keletkező konfliktusokat elintézni. A szabályozás ellentmondása — különösen az 1884. évi Ipartörvényben — abban állott, miszerint kimondotta, hogy az ilyen összebeszélések „jogérvénnyel nem bírnak", viszont valamilyen módon számolni kellett velük, mint társadalmi-politikai kategóriákkal. Ezért az 1884. évi Ipartörvény bevezetett egy — *az iparhatóság által létrehivandó — békéltető bizottságot.*[57]

A mezőgazdasági és az ipari munkaviszonyok közötti éles különbségtételt jól fémjelzi, hogy az 1898. évi II. tc. is meghatározta ezeket a fogalmakat, azonban e területen semmilyen egyeztetésről, békéltető bizottságok felállításáról nincs szó.[58] *Lőrincz* Ernő kritikai elemzés alá vonja a sztrájkkal kapcsolatos korabeli jogfelfogásokat,[59] itt csak egy jellemző álláspontra térnék ki, éppen a most jellemzett differenciáció apropójaként. *Ágoston* Péter a mezőgazdasági munkások jogviszonyaira vonatkozó 1898. évi II. tc. 7. §-ra hivatkozva kifejti, hogy az egyetemlegesen felelős, közös munkára, kollektíve szerződő munkások összebeszélésének tilalma a régi jog elvei szerint sem indokolható, nemhogy a megváltozott viszonyoknak megfelelően alakult jogelveknek megfelelne.[60] Annak ellenére, hogy haladó álláspontot képvisel, indokolása kételyeket ébreszt. Ugyanis olyan jogszabályi rendelkezésen alapul, amely speciálisnak tekinthető, továbbá egy tisztán *magánjogi intézmény* igénybevételével vesz védelmébe egy *kollektívpolitikai* kategóriát.

d) Anélkül, hogy a magán munkajogviszonyokra vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket részleteiben elemezném,[61] kimutatható, hogy a feudálkapitalizmus jegyeit viselő állami hatalom, *bár erősen korlátozottan,* „nyitott a munkajog felé, és megtette az első lépéseket a társadalmi konfliktushelyzetek egy szinttel lejjebb való transzponálásához. Nézzük meg, hogy milyen eljárási intézmények egészítették ki az anyagi jogszabályok által meghatározott alapokat.[62]

A differenciálás megmutatkozott az egyes eljáró szervek kialakításánál is. Az 1884. évi Ipartörvény hatályba lépéséig hazánkban nem volt autonóm munkaügyi bíráskodás.[63] Ekkortól az egyéni viták rendezésére két út állt a felek rendelkezésére: egy közigazgatási-iparhatósági út,[64] valamint egy, a „munkaadói testület kebelében" megalakított békéltető bizottság. Ez utóbbiból messzemenő következtetéseket levonni nem lehet, mert azon túlmenően, hogy a jogszabály a gyárosok és a kereskedők testületekbe való tömörülését nem kívánta meg, s így jelentős munkavállalói réteg ezután is a közigazgatási utat volt kénytelen igénybe venni, a békéltető bizottságokhoz az „állam is kiküldte a maga döntő szavú megbízottját", az iparhatósági biztost.[65] Ez az Ipartörvény lényegében *szervezetileg* biztosította a munkáltatók csoportjának az érdekvédelmét.[66]

Addig míg az ipar területén legalább formálisan kialakulóban volt az autonóm munkaügyi bíráskodásra jellemző intézményrendszer, a mezőgazdaság területén továbbra is a hatósági út igénybevétele volt kizárólagos, mind a mezőgazdasági munkásságra, mind a cselédekre vonatkozóan.[67]

3. Az anyagi és eljárási integrálódás kísérletei a polgári demokratikus állam és a Tanácsköztársaság munkaügyi jogalkotásában

a) A címben jelzett integrálódási folyamatnak az első állomását az 1918. IX. sz. Néptörvény jelentette. Ennek a törvénynek a hatása a Tanácsköztársaság jogán is lemérhető volt. Olyan fórumrendszert kívánt létrehozni, amely általános hatáskörrel rendelkezik valamennyi magánjogi szolgálati viszonyból eredő munka-

[54] Ezeket az egyébként szélsőséges tényállásokat szabályozta a 1898: II—tc. 25. § a), b) pontja.

[55] 1884: XVII. tc. 159. §.

[56] 1884: XVII. tc. 162—163. §. (De ugyanígy a korábbi 1872: VIII. tc. 93. §)

[57] Ld. erről bővebben *Lőrinc* Ernő: i. m. 230. old.

[58] *Lőrinc* Ernő: i. m. 234—237. old., valamint az 1898: II. tc. 65—66. §.

[59] *Lőrinc* Ernő: i. m. 240—252. old.

[60] *Ágoston* Péter: A sztrájk jogalapja. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Bp. 1907. 151. old.

[61] Ezt részletesen ld. *Lőrincz* Ernő: i. m. 214—252. old.

[62] Részleteiben ld. *Lőrinc* Ernő: i. m.: 214—252. old.

[63] Uo. 218. old.

[64] Uo. 218. old.

[65] Uo. 218. old.

[66] Uo. 218. old.

[67] A mezőgazdasági munkások tekintetében első fokú hatóság: a) vármegyében a főszolgabíró; b) th. joggal felruházott városokban a tanács kijelölt tagja, rt. városokban a polgármester; c) Budapesten a kerületi elöljáró.

ügyi vita eldöntésében. A Néptörvény ennek érdekében kialakította a munkaügyi vita alanyainak a pontos fogalmi körét. Lényegében egy hatásköri szabályban kimondotta, hogy a *munkaügyi bíróság* hatáskörébe tartoznak azok a perek, amelyek magánjogi szolgálati szerződés alapján szolgálati viszonyban álló munkaadó és munkavállaló (*munkás, kereskedősegéd, magántisztviselő, mezőgazdasági cseléd, házi cseléd* stb.) között, úgyszintén ugyanegy üzemben szolgálati jogviszonyban álló munkavállalók között szolgálati szerződésből felmerülnek.[68] Ez az *eljárásjogi státuskiegyenlítés* kiemelkedő jelentőségű, hiszen ezáltal történt meg az első kísérlet az egyes munkavállalói kategóriák szolgálati jogviszonyainak az egységes megítélése felé.

A munkaügyi bíróságok a járásbíróságok voltak, s azok a járásbíróságok, amelyeknek a székhelyén munkásbiztosítási bíróság működött, ülnökök közreműködésével járt el.[69] Azonban a járásbíróságok más helyeken is működhettek ülnökök közreműködésével.[70] Az ülnökrendszernek a fellebbezési eljárásban is kiemelkedő szerepe volt.[71] Az a szabály, miszerint a munkaügyi bíróságnál előterjesztett kereset visszautasításának nincs helye azon az alapon, hogy az ügy nem a munkaügyi bíróság hatáskörébe tartozik (s fordítva is), nemcsak az eljárás egyszerűsítését szolgálta, hanem elvileg lehetővé tette az ülnökrendszer konzekvens érvényesítését.[72]

Találunk azonban olyan rendelkezést, amely az ily módon paritásosan megszervezett munkaügyi bíróságok életképességét erősen kétségessé tette. A Néptörvény 23. §-a, amely a választott bíróságokról rendelkezik kimondotta, hogy a munkaügyi bíróságok hatáskörébe utalt ügyekben a munkaügyi bíráskodást a jegyzékbe[73] felvett szakegyesületek között létrejött munkaszabály szerződéssel létesített választott bíróság is gyakorolhatja. Ilyen esetben a munkaszabályszerződés a munkaügyi bíróság hatáskörét *ki is zárhatja,* s a választott bíróságban való tisztség a *bíróságon kívülálló személyre is ruházható.*[74]

Ennek a rendelkezésnek a viszonylagos „negatívumát" a Néptörvény alapkoncepciójához képest lehet lemérni. Lehet ugyanis, hogy egy jogszabály hatékonyságát olyan tényezők csökkenthetik, amelyek magából a jogszabály által megalkotott struktúra hiányosságaiból következnek. Jelen esetben pl. az ülnökrendszer formálissá tétele, bonyolult eljárástechnikai részletek stb. Ez a választott bírósági rendszer azonban a Néptörvény által létrehozott munkaügyi bírósági rendszer értelmét kérdőjelezi meg, amennyiben két egymást kizár(hat)ó eljárási fórumrendszer élt egymással párhuzamosan.

b) Ennek ellenére a Néptörvény megoldása nagy lépést jelentett a munkajog eljárásának integrálása felé. Ezt bizonyítja a Tanácsköztársaság jogalkotási koncepciója is.[75] A Néptörvény fórumrendszeri megoldásán a Tanácsköztársaság sem lépett túl, annak ellenére, hogy nagy súlyt fektetett az eljáró szervek politikai arculatának az átalakítására. Lényeges többletet jelentett viszont, hogy ebben az időszakban történt meg a munkajog anyagi szabályainak a gyökeres átformálása. Két jogszabályban is rögzítésre került, hogy mindenki, aki munkája után él, munkásnak tekintendő, és eltörlik azt a megkülönböztetést, amely a közszolgálatban és a magán munkajogviszonyban állók között megvolt.[76]

A munkajogi eljárás tekintetében a FKT: XVIII. sz. rendelete végső soron abban megegyezett a korábbi Néptörvénnyel, hogy továbbra is *azokban a perekben* — tehát a magánmunkajogi viszonyokból származó vitás ügyekben — munkaügyi bíróságok jártak el, azonban az ülnökrendszer kizárólagos lett.[77] Elhibázott lépésnek bizonyult, hogy a munkaügyi bíróságok kizárólag két munkavállaló-ülnökkel szerveződtek, olyannyira, hogy az igazságügyi népbiztosnak május elején fel kellett függeszteni a munkaügyi bíróságok működését.[78] Jelentősek voltak azonban azok a rendelkezések, amelyek az eljárás egyszerűsítésére és gyorsítására vonatkoztak.[79]

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy e két politikai korszakban a legfontosabb államjogi tárgyú intézkedések mellett alapvető érdek fűződött a munkajogi viszonyok rendezéséhez, s ezen belül a munkajogi konfliktusok feloldása elveinek és rendszerének az átformálásához. A Tanácsköztársaság tovább folytatta azt az integrálódási folyamatot, amelyet a Károlyi-féle Néptörvény megkezdett. Mindezek által a munka-

---

[68] Az már viszont erősen megkérdőjelezhető, hogy a meghatározás második felébe tartozó tényállás munkaügyi vitának tekinthető-e. Ld.: *Kiss* György: A munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fogalmának néhány elméleti problémája. Jogtudományi Közlöny. 1981. 6. sz. 510—518. old.

[69] 1918: IX. Néptörvény 4. §.

[70] Uo.

[71] 1918: IX. Néptörvény 20. §.

[72] 1918: IX. Néptörvény 7. §.

[73] E jegyzék a munkaügyi és népjóléti minisztérium által került összeállításra és közzétételre és a munkaadók, valamint a munkavállalók szakegyesületeit tartalmazta. Ezeknek fontos szerepük volt az ülnökök kijelölésénél is. (A jegyzéket Id. 3.38/919. munkaügyi és népjóléti miniszteri rendeletben.)

[74] 1918: IX. Néptörvény 23. §.

[75] Erről ld. *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. KJK. Bp., 1969., valamint: A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. (Tanulmánykötet) KJK, Bp. 1969.

[76] FKT. LXXXIII. sz. rendelete az üzemek, gyárak, közlekedési és egyéb vállalatok alkalmazottainak munkabéréről; valamint FKT. XXI. KTE. sz. rendelete a munkások betegségi és balesetbiztosításának a kiépítéséről.

[77] FKT. XXVIII. sz. rendelete a munkaügyi bíráskodsról, 1. §.

[78] *Sarlós* Béla: i. m. 341—343. old.

[79] *Sarlós* Béla: i. m. 280—283. old.

jog azzá válhatott volna, ami: *a munkavégzés során kialakuló társadalmi viszonyok szabályozási faktorává, s nem pedig elsősorban a társadalom alapvető ellentmondásainak a mikroszervezeti szinten való levezetőjévé.*

4. A munkaügyi eljárás mint a „tiszta forma" az ellenforradalmi államban; avagy egy kísérlet utórezgései

a) A magyar királyi kormány (M. kir.) 1920. évi 9180. sz. rendeletében szabályozta a munkaügyi eljárást. A rendelet hatályon kívül helyezte az „ún. néptörvényt", valamint az ideiglenesen hatályban tartott néhány ez irányú rendelkezést.[80] Az 1918. előtti helyzetet teljességgel visszaállítani azonban nem tudta.

Mit jelent a címben jelzett „tiszta forma" az eljárásra vonatkozóan. A rendelet ugyan meghagyta a munkaügyi bíróságokat, de korántsem olyan általános hatáskörrel felruházva, mint ahogyan ezt a korábbiakban láttuk. A változás lényege abban keresendő, hogy ismételten bevezették az egyes munkavállalói kategóriák nagyfokú differenciációját. Ez a társadalmi megítélést kifejező, diszkriminatív jellegű különbségtétel a munkaügyi eljárás hatásköri átlátekinthetetlenségébe burkolózott.

A rendelet értelmében a munkaügyi bíróság hatáskörébe tartoztak azok a perek, amelyek az *ipari* munkaadó és a vele magánjogi szerződés alapján szolgálati viszonyban álló munkavállalók között ... a szolgálati szerződésből merülnek fel.[81]

A rendelet taxatíve sorolja fel, hogy kiket nem lehet ipari munkavállalónak tekinteni. Ezzel az általános hatásköri szabály tulajdonképpen kivételnek tekinthető.[82]

A hatásköri áttekinthetetlenség mellett a jogszabály teljesen megfosztotta jelentőségétől a munkaügyi bíróságokat. Elegendő itt az ülnökrendszer formális voltára hivatkozni,[83] amelyet a korabeli irodalom is éles kritikával illetett.[84]

Az ellenforradalom állama tehát mereven elutasította azokat a megoldásokat, amelyeket a Károlyi-kormány vagy a Tanácsköztársaság jogpolitikája eredményeképpen léptettek életbe. Az intézményi hasonlóság ellenére visszaállított munkavállalói státus-differenciálás olyan feudalisztikus elemek megjelenését vonta maga után a munkaügyi eljárásban, amelyek már 1918. előtt is furcsán hatottak, de később még inkább anakronisztikus jelenségeivé váltak jogéletünk minden területének. Ezek a feudalisztikus jogpolitikai elvek erősen éreztették hatásukat az egyes eljárástechnikai rendelkezésekben is, és joggal állapították meg, hogy általuk nagymértékben csökkent a bírói jogvédelem hatékonysága.[85]

Kiss György

[80] Így többek között a munkaügyi bíróságok ülnökeinek kijelöléséről és bejelentéséről szóló 61 769/1918. I. M. sz. rendeletet, az ülnökök közreműködésével eljáró munkaügyi bíróságok szervezéséről szóló 3985/1919. I. M. sz. rendeletet.

[81] 9180/1920. M. E. rendelet, 1. §.

[82] Így külön szabályok vonatkoztak az állami alkalmazottak közül jónéhány munkavállalói rétegre, a házi cselédek jogvitáira, amelyek ismét a közigazgatási hatóság hatáskörébe kerültek, a gazdasági (külső) cselédek jogvitáira, és részben az iparosok és segédeik közötti vitákra.

[83] Ld. 9180/1920. M. E. sz. rendelet 15—17. §.

[84] Így *Vincenti* is. Ld. i. m.: 305—310. old.

[85] *Bíró* Balázs: A jogrend védelmének mai rendszere. Magyar Jogi Szemle, XXIII. évf. 161—169. old.

A tengeri környezetvédelem jogáról

1. Bevezetés

1.1 A grotiusi *mare liberum* három évszázada után egy újfajta *mare clausum* kialakulásának lehetünk tanúi, írja egy helyütt Edward McWhiney[1] Új tendenciák, az alapokat is érintő változtatások igénye jellemzi a nemzetközi jogalkotás immár megszokott színfoltját, a harmadik tengerjogi konferenciát. A tengerek megnövekedett jelentőségének nyomása alatt változik a tengeri jog, és mivel ez a változás (de legalábbis az arra irányuló törekvés) néhol az eddigi, hagyományosnak tekintett nemzetközi jogi elveket érinti, érthető, hogy néhány szerző az egyszerűség kedvéért *új jogról* beszél.

Vizsgálódásom tárgya ugyanakkor a környezetvédelem, amely a jognál dinamikusabb volta miatt további kihívást jelent a tradíciókon nevelkedett jogi elme számára.

Szükségesnek látszik már a bevezetőben megvonni jelen tanulmány határait. A tengerjog általános kérdései számunkra most csak annyiban érdekesek, amennyiben azok a környezetvédelmet érintik, ugyanez áll a regionális kérdésekre, továbbá a hagyományos és nem vitatott szabályozásra is.

1.2 A tengerjogi *problémák* sorában a környezetvédelem másodlagos jellegű. Ez éppen nem az érintett téma jelentőségéből (vagy jelentéktelenségből) fakad, hanem abból, hogy a környezeti szempontok magától értetődőek, globálisan elismertek és a védelem módjai és esz-

[1] Mc*Whinney*, Edward: The World Court and the Contemporay International Law-Making Process. Alphen aan den Rijn. Sijthoff & Noordhoff, 1979. 116. old.

közei a tengerre, mint egészre érvényes rendszerből következnek. (A környezetvédelem egyes neuralgikus pontjai, mint például a kártérítés, biztosítás, tudományos együttműködés stb. ugyanakkor elsődlegesen más jogterülethez tartoznak, így többnyire csak egyes pontokon érintkeznek a környezetvédelem, vagy a tengeri környezetvédelem jogával.)

1.3 A Föld felszínének több mint 2/3 részét tengerek borítják, amelyeknek — a természetest legalábbis megközelítő — léte a földi élet feltétele. Általánosabb érvénnyel egy szerződéstervezet ezt úgy fogalmazta meg, hogy „a földi élet a természet része és a természeti rendszer megszakítatlan működésétől függ".[2] Ha a tengereknek a természeti rendszerben betöltött funkcióját még nem is, de közelebbi, megfoghatóbb érdekeket veszélyeztet a tengeri környezet romló állapota.[3]

A tengeri környezet megóvása globális érdek, az államok közös fellépését igényli, és már ezért is fájó, hogy az elmúlt években a tengereknek mind nagyobb része került az egyes államok fennhatósága alá.[4]

2. Áttekintés

2.1 A tengeri környezetvédelem jogi alapja ma is még a nyílt tengerekről szóló genfi szerződés.[5] E szerződés néhány, elvi éllel kinyilatkoztatott általános (hajókról, vezetékekből elfolyó olaj; kiaknázás, kutatás során keletkező radioaktív anyagok és egyéb mérgező szerek okozta szennyezés elleni küzdelem) kötelezettségén túl a szabályozást lényegében a később kidolgozandó szerződésekre hagyta.[6]

A 60-as években és a 70-es évek elején a fontosabb kérdések tekintetében ez meg is történt, számos nemzetközi szerződést[7] kötöttek a tengeri környezet megóvása érdekében. Mindazonáltal ezek a szerződések még a célzott védett tárgyakat sem fedték le teljesen. (Számos ország kívül maradt ezeken a szerződéseken; a szabályok nyílt tengeri végrehajtása nem volt megoldott; a felelősségre vonás, kártérítés szabályai sokhelyütt hézagosak voltak.)

Ilyen típusú szabályozás mellett természetes, hogy az operatív szabályozás a parti államokra maradt, amit azok — különösen egy-egy nagyobb katasztrófa után — létre is hoztak.

Bár a tengeri élővilág védelme is a környezetvédelem része, de azt, a halászattal való szoros összefüggése miatt, általában a halászati szerződések szabályozzák. Az alapvető normákat itt is egy, az első tengerjogi konferencián kidolgozott szerződés[8] tartalmazza. Ez a szerződés beszél először alapelvként az állománymegóvásról, amit addig inkább jogon túli fogalomként kezeltek. A megoldás lényegében az, hogy a parti állam a saját joghatósága alatt levő vizekhez hasonlóan, a nyílt tengeri élővilág megóvására is maga hozzon szabályokat, illetve keresse más érintett államokkal a közös megoldást.

Tekintve, hogy a halászat túl komoly (világ)-gazdasági kérdés (egyik volt azoknak a megoldhatatlan problémáknak, amelyek miatt a második tengerjogi konferenciát összehívták, ahol azonban nem jött létre egyetértés), e téren praktikus okokból számos kétoldalú és regionális egyezmény született.[9]

A jelenlegi tengeri környezetvédelmi jog így végeredményben néhány alapelvből és elvi jelentőségű normából, és többé-kevésbé az ezeken az alapokon álló szűkebb körű egyezményekből áll.

Érdemes megemlíteni, hogy a tengeri környezetvédelmi jog fejlődésének nemcsak politikai, vagy jogi akadályai vannak, ugyanis számos technikai pont is tisztázatlan; ilyen például a szennyezettség, az öntisztulóképesség mértéke. Emiatt különböző szervezetek és egyes államok égisze alatt jónéhány kutatási programot, illetőleg egyéb akciót szerveztek.

2.2 Alfred Rest a nemzetközi környezetvédelemről írott könyvében a nemzetközi jog forrásait a Nemzetközi Bíróság Statútumának 38. cikke nyomán a következőképpen osztja fel: szerződések, nemzetközi szokásjog és általánosan elismert jogi alapelvek.[10] Nem szükséges most állást foglalni a vitában, amely a nemzetközi jogforrások fogalma körül zajlik, és függetlenül most attól, hogy Rest milyen érveket említ, érdemes felfigyelni az általa felhozott tényekre. Először, hogy az államok közötti környezetvédelmi viszonyokat szabályzó szerződések alapjaikat tekintve is különbözők, így glo-

[2] UN General Assembly Resolution on a Draft World Charter for Nature. A/RES/35/7 of November 5, 1980.

[3] Erre nézve ld. részletesebben: *Varga* I.—*Kohl* F.—*Nagy* P.: A tengerjog időszerű kérdései. Kézirat. Bp. 1978. 59. és köv. old.; és Man and bis enironment. An overview of Unescos involvement. UNESCO—II. (787)a. 36—37. old.

[4] A nemzeti joghatóság övezeteire lásd: Source Office of The Geographer US Department of State. Idézi *Kimball L.—Schneider*, A. R. H.—*Bridgman*, J.: Inching Forward Towards Final Agreement. In.: Environmental Policy and Law, 1980. 1. szám, 72. old.; *Varga—Kohl—Nagy:* i. m. 22. old. „A kontinentális szegély külső pereméig terjedő kontinentális talapzaton van a jelenleg ismert összes tengeri olajtartalék, ez egyébként az egész tengerfenék 40%-át teszi ki."

[5] Convention on the High Seas. Genf, 1958. UN Doc. A/CONF. 13/L. 53./1963. évi 6. tvr.

[6] I. m.: Art. 24—25.

[7] A fontosabbakra nézve ld.: *Varga—Kohl—Nagy* i. m. 63. és köv. old.; *Rest*, Alfred: Internationaler Umweltschutz und Haftung. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1978. 107—109. old.; *Bragyova* András: A környezetvédelem nemzetközi jogi kérdései, különös tekintettel az ENSZ és intézményei tevékenységére. In.: Környezetvédelem és a jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 111—126. old.; Environmental Law. An In-Depth Review. Nairobi, UNEP, 1981. 35—36., 73., 94—95., 240. old.

[8] Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas. Genf, 1958. UN Doc. A/CONF. 13/L. 54.

[9] A fontosabbakra nézve ld.: *Varga—Kohl—Nagy* i. m. 38—47. old.; Environmental Law. An In-Depth Review. Nairobi, UNEP, 1981. 26—27. és 187—188. old.

[10] *Rest* i. m. 21., 107. old.

bális jogi rend nincs. Még az őáltala igen pozitívnak ítélt, a teljes problémakör átfogásának igényével született újabb környezetvédelmi szerződésekről is kijelenti, hogy az azokban foglalt szabályok készen nem transzplantálhatók. Másodszor: a nemzetközi joggyakorlat a kodifikált szabályozás előtt jár.

A globális tengeri jogrend hiánya sajnálatos tény és sok esetben gátló körülmény. E hiányt a regionális, vagy esetleg nemzeti jogalkotással részben meg lehet szüntetni, viszont igaz az is, hogy az ilyen szintű jogalkotásnak komoly akadálya, hogy a másutt meglevő szabályok csak nehezen transzplantálhatók. E körülmények már önmagukban nézve sem szerencsések, a szabályok hiánya, vagy alkalmazhatatlansága azonban konkrét ügyekben — amelyek feltétlenül döntést igényelnek — a hangsúlyt a nemzetközi bíráskodás felé tolja, amely így kénytelen jogot alkotni. Ez a jogalkotás, vagy ahogyan szemérmesebben nevezik „jogtalálás" tulajdonképpen az igen alaposan indokolt ítéletekbe történő belenyugvás, azaz valamiféle korlátozott konszenzus tényéből veszi kötelező erejét. Az általánosan kötelező szabályoktól, illetve ennek elvétől való eltérések szándékukat tekintve nem az egységes jogi rend ellen irányulnak, hanem annak hézagait megragadva a fejlődést erőltetik. Ilyen módon — tulajdonképpen szokásjogi úton — jött létre, vagy szűnt meg a nemzetközi környezetvédelmi jog egynéhány szabálya. Ahhoz azonban, hogy az ítéletekben kimunkált érvelések szabállyá, joggá válhassanak, azaz, hogy elnyerhessék az érdekelt felek egyetértését, az szükséges, hogy a döntés az igazságosság és a méltányosság képét viselje magán. A hágai Nemzetközi Bíróság gyakorlatában mindkettőre találunk példát. 1969-ben a Dánia és Hollandia, illetve NSZK közötti, a természeti kincsek kiaknázása indikálta kontinentális talapzat vitában a Bíróság kijelentette, hogy az egyenlő felosztás elve nem az egyedül üdvözítő megoldás, jóllehet a kontinentális talapzatról szóló 1958-as genfi szerződés így rendelkezett.[11] Vagy ellenkezőleg, a jogalkotásra példa: a Bíróság a nemzetközi jog szabályaként ismerte el a határokon túli környezetszennyezésért való felelősség elvét.[12]

A nemzetközi bírói jogalkotás nem feltétlenül az azt igenlő-tagadó eszmék logikai helyességében, hanem inkább az egymásra következő bírói döntések tényében jelentkezik.

Az áttekintés végéhez közeledve a következő megállapításokat tehetjük: a tengeri környezetvédelem jogi rendje hézagos, a szabályozás jelenlegi szintje leginkább a nemzeti, vagy regionális jogok. A meglevő szabályozás kezdetlegessége miatt azt lehetséges áttörni, egyrészt politikai okokból (az egyes államok részéről), másrészt célszerűségi-méltányossági okokból (többnyire bírói döntések). Tekintve, hogy a tengerjogi kodifikáció késik, a joghézagokat kisebb jelentőségű szerződések és bírói döntések töltik ki.

További hézagpótló szerepet tölthetnek be a nemzetközi jogi alapelvek,[13] mint például a jószomszédság, a sic utere tuo ut alienum non laedas, stb. elve; de ezek egy döntési mechanizmusnak csak a jellegét képesek meghatározni, a konkrét jogok és kötelességek kérdését homályban hagyják. Mindazonáltal igaz, hogy az alapelveknek — az UNEP által is szorgalmazott — tisztázása a későbbi jogalkotás kiindulópontja lehet.

2.3 A tengerek környezetvédelmi jogáról írva az a biztató kijelentés ismételhető, hogy fejlődik. Kevésbé banálisan kifejezve, növekszik egy ilyen jogra való anyagi igény, és lassan talán a harmadik tengerjogi konferencia is sikerrel zárul. Tekintettel arra, hogy a tengereken létező műszaki-gazdasági rendszerekből folyó veszélyek határozzák meg a jog fejlődését, ezen fejlődés távolabbi jövője meghaladja egy jogi tárgyú cikkben elviselhető bizonytalanság mértékét. Úgy vélem mégis — J. Kölble gondolatait követve —,[14] hogy a környezetvédelemnek integrálódnia kell a nemzetközi jogi rendbe, közelebbről a tengerekre vonatkozó jogi rendbe, és ez az egyéb érdekekkel konkurrálva megy végbe.

3. Elméleti kérdések

3.1 A környezetvédelem és a demokrácia vizsgálata kapcsán Frank Nullmeier azt a kijelentést teszi,[15] hogy „az ökológia tematikájának kibontakozása nem egy „zöld" politikai elmélethez vezet, hanem a jövőprobléma megoldását célzó majd minden politikai-ideológiai irányzat egymáshoz idomításának kísérletéhez". Úgy tűnik, hogy a tengerjog terén éppen most lehetünk egy ilyen kísérletnek a tanúi.

Nem vitatva az előbbi kijelentés igazát, a továbbiakban az látszik helyesnek, hogy a szo-

[11] North Sea Continental Shelf Case of Febr. 20. 1969. I. C. J. Reports 1969. 155—156. old. Figyelemre méltó, hogy a bíróság nem vette figyelembe azt, hogy az NSZK nem írta alá a kontinentális talapzatról szóló egyezményt, mivel álláspontja szerint a genfi szerződés rendelkezik a szokásjoggá váláshoz szükséges összes ismérvvel, jóllehet a szerződés csak a 60-as évek közepén lépett érvénybe.

[12] Corfu Channel case: Namibia Advisory Opinion. Id. *Handl*, Günther: State Liability for Accidental Transnational Environmental Damage by Private Persons. I: American Journal of International Law, 1980. 3. sz. 527—528. old.

[13] Jóllehet a Nemzetközi Bíróság Statutuma jogforrásnak minősíti az alapelveket, ezt többen, elsősorban a szocialista országok vitatják, ugyanakkor mégsem vitatható az alapelvek meghatározó szerepe, gondoljunk csak a stockholmi vagy helsinki ajánlásokra.

[14] *Kölble*, J.: A környezeti jog fejlődési irányzatai. In.: Umwelt, 1980. 1. sz. 123. old.

[15] *Nullmeier*, Frank: Demokratie in der Umweltkrise. In.: Gegenwartskunde, 1980. 2. sz. 256. old.

rosan felvett témához képest szélesebb alapokról induljunk ki, azaz néhány környezetvédelmi kérdés tárgyalásánál ezeken túli szempontokat figyelembe véve kíséreljünk meg környezetvédelmi következtetéseket levonni.

Egy, az ENSZ Közgyűlés XXV. ülésszakán elfogadott határozat[16] a nyílt tengerről szóló genfi egyezményre hivatkozva — és az ott megállapított szabadságjogokat nem sértve — deklarálta, hogy a nyílt tengeri javak feltárását és kiaknázását egy nemzetközi regime kell hogy irányítsa, mivel a jelenlegi helyzet (ami e tekintetben azóta sem változott) nem biztosítja a szabályok betartását.

A harmadik tengerjogi konferencia hatodik ülésszakától kezdve[17] ennek a szervezetnek — hatóságnak — már több, mint körvonalai látszanak. A kilencedik ülésszakon továbbfejlesztett tervezet[18] — bár a konferencia elnöke a dokumentum bevezetésében hangsúlyozta, hogy a tervezet nem jelent prejudikálást — már a résztvevő államok által nagyrészt elfogadott közös álláspontot képviseli többek között az igen széleskörű jogosítványokkal rendelkező hatóság kérdésében is.

A nyílt tengeri hatóság eszméje valójában már keletkezése óta, mint a legkülönbözőbb célokat kielégítő egyedüli üdvözítő megoldás, vagy, mint éppen ellenkezője, a lehetséges kompromisszumokat összezavaró tényező jelenik meg. McWhinney szerint[19] a nagyhatalmak tengeri *hegemonizmusuk* és a *bipoláris* érdekekkel szembeni jellege miatt ellenezték és végül, amikor mégis elfogadták a hatóság gondolatát, az már a *területfoglalások miatt* túl későn történt. Valóban, ha az egyre zsugorodó nyílt tengerre gondolunk, a *közös örökség* eszme mintha sorvadni látszanék. 1980-ban, a kilencedik ülésszak második részét követően az volt a vélemény, hogy a fejlett és fejlődő országok érdekei — néhány különleges földrajzi adottságú államtól eltekintve — ezen a ponton megegyeznek. Nevezetesen, hogy a nyílt tenger státuszát nem elegendő csupán negatív oldalról meghatározni (a nemzeti juriszdikciókon kívüli területek, szabadságjogokkal alaposan ellátva). A nyílt tengernek a legutóbbi tervezet (azóta már megint vitatott) rendelkezései szerint kezd *valódi jogállás* lenni, olyan értelemben, hogy a zitteni jogok és kötelességek letéteményese nem az emberiség, vagy az *összes* állam, hanem legalább részben egy független szervezet.

Környezetvédelmi, de tágabban úgy is mondhatnánk, hogy technokrata szempontból ez feltétlenül üdvözlendő lenne. Az eddigi, nagyrészt esetleges szabályozás helyébe egy, ha nem is teljes, de fejlődőképes alternatívát kínáló rendszer léphetne, és a hatóság (és annak vállalata) képében a nyílt tengeri környezetnek is kerülne gazdája. Ez azonban felvet néhány elméleti kérdést. A tervezet szerint a hatóság, illetve vállalata igen markáns önálló nemzetközi szerephez jutna. Jogalanyisága az eddigi nemzetközi szervezetekénél jobban közelít az államok jogalanyiságához, hiszen hatásköre olyan *területre* terjed ki, amely nem tartozik egy állam fennhatósága alá sem. Ez mindenesetre az állam jogalanyiságának privilegizáltsága ellen hat.

Valójában ma már az államok elsődleges és a nemzetközi szervezetek másodlagos nemzetközi jogi jogalanyisága között a határok elmosódtak, amint ezt meggyőzően bizonyítja Albert Koers cikke,[20] amelyet a Közös Piacnak a tengerjogi konferencián való részvételéről írt. Az államkapcsolatoknak ilyesfajta, pragmatista változása azonban nem nyerte el a szocialista országok tetszését, sőt konkrét esetekben a fejlett kapitalista országok részéről is ellenkezésbe ütközik.

A környezet nyílt tengeri globális érdekeit is képviselő hatóság a legtöbb vélemény szerint mégis az egyetlen lehetősége annak, hogy a környezeti problémák a nyílt tengereken ne váljanak idővel elviselhetetlenné. A jogalanyiság kérdésében szemben álló véleményeket pedig kivételesen nem érdemes ütköztetni, hiszen nincs garancia arra, hogy az elveket rombolólétrehozó jogi gyakorlat hogyan foglal majd állást. Máshonnan közelítve meg a hatóság kérdését, a nyílt tengeri tengerfenék kiaknázása a nehezen megoldódni akaró problémák közé tartozik. Számos nemzetközi dokumentum a nem megújítható források (ásványok) kiaknázásának kérdését is bevonja a környezetvédelem témakörébe. Az, hogy az ásványok megóvása menynyiben környezetvédelmi kérdés, még vitatott, abban azonban, hogy a kiaknázásnak komoly környezeti aspektusai vannak, mindenki egyetért. Mindazonáltal számunkra a mélytengeri kiaknázás nem az előbbiek miatt bír fontossággal, hanem önmagában, mégpedig azért, mert ez lehet az akadálya annak, hogy megszülethessen a legfontosabb nyílt tengeri (környezetvédelmi)

[16] UN General Assembly Declaration of Principles Governing the Sea-Bed & the Ocean Floor and the Subsoil thereof, beyond the Limits of National Jurisdiction. 2749/XXV. of December 17. 1970.

[17] New York, 1977. máj. 23.—júl. 15. UN Doc. A/CONF. 62./WP. 10.

[18] New York, 1980. márc. 3.-ápr. 4. & Genf, 1980. júl. 28.—aug. 29. Draft Convention of the Law of the Sea (Informal Text). A/CONF. 62./WP. 10./REV. 3.

[19] Mc*Whinney* i. m. 118. old.

[20] *Koers*, Albert W.: Participation of the European Economic Cummunity in a New Law of the Sea Convention In.: American Journal of International Law, 1979. 3. sz. 426—442. old. Koers cikke az UNCLOS III. kapcsán meggyőzően és alaposan dokumentálva elemzi az EGK és tagállamainak viszonyát, a Közösségen belüli jogalkotást, az EGK nemzetközi jogalanyiságát. Ismerteti az EGK-nak azt a törekvését, hogy a tengerjogi egyezményben — az államokhoz hasonlóan — részes fél lehessen. Ezt egyébként az EGK más fórumokon is próbálta, példa rá az 1980. május 20-án aláírt Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources. Erre nézve ld.: Environmental Policy and Law, 1980. 2. sz. 135. old.

dokumentum, a tengerjogi konferencia majd kilenc éves munkájának produktuma. Az 1980-as tervezethez fűzött kommentárok befejezés előtt álló tárgyalásokról és az elfogadáshoz közel álló szerződésről beszélnek. Az ezt a tervezetet kidolgozó ülésszak óta azonban az Egyesült Államok, az NSZK, a Szovjetunió és Nagy-Britannia törvényt alkotott a mélytengeri ásványok feltárásáról és kiaknázásáról.[21] Bár ezek a jogszabályok is széles körben visszatetszést keltettek, beigazolódhatnak azok a félelmek, amelyek e téren további ellentétektől tartottak. Az Egyesült Államok Külügyminisztérium tavaly bejelentette, hogy újra kívánják tárgyalni a konferencia szerződéstervezetének a mélytengeri kiaknázásra és a hatóság hatáskörére vonatkozó szabályait.[22] Ezt az országok jó része, élükön az úgynevezett 77-ek csoportjával, nem tartja korrektnek, és mélyen ellenzi. Az álláspontok ilyesfajta „felkeményedése" viszont a szerződés egészének az elfogadását akadályozhatja meg.

Bár a 70-es évek első felének környezetvédelmi lelkesedése alábbhagyott, többek között a környezetvédelmi megfontolások is serkentői lehetnek annak, hogy a tengerjogi szerződés körül gyűrűző viták ellenére végül is megszülethessen a konszenzus.

3.2 A tengeri környezetvédelemnek talán legkényesebb pontja az itt okozott károkért való felelősség, illetve maga a kártérítés kérdése. Ezt felismerve a harmadik tengerjogi konferencia 1980-as tervezete maga is óvakodik attól, hogy a kártérítés kérdésében a végső szót kimondja, és kifejezetten utal a szabályok elkerülhetetlen továbbfejlesztésének szükségességére.[23]

A kártérítés témaköre sem kivétel a meglevő környezetvédelmi jog egészéről írottak alól. Azaz, itt is néhány nemzetközi alapelv mellett a konkrét szabályokat kisebb több-, vagy kétoldalú szerződések, illetve maguk az érintett államok állapítják meg.[24] A szabályozás igen változatos az előbbiekből következően. Pozitívum, hogy egyes szerződések már vagy tíz éve az objektív felelősséggel dolgoznak és ez pedig kivételes esetben már közelít az abszolút felelősséghez. (A különösen veszélyes tevékenységek, pl. a nukleáris szennyezések esetén.) Viszont éppen a szabályok változatossága miatt a kártérítés dogmatikája kidolgozatlan, korántsem beszélhetünk még a tengeri felelősség rendszeréről, legfeljebb rendszereiről.

Az adott nemzetközi, vagy nemzetközi magánjogi rendben az egy állam területén belüli, illetve a nemzetközi területeken folyó tevékenység okozta, valamely más állam területén fellépő kár az esetek többségében nem okoz államközi vitát. Azaz a kérdés nem úgy vetődik fel mint az egyik állam által a másiknak okozott kár, mivel a károkozó többnyire nem állam, hanem egyéb jogi, vagy esetleg természetes személy. Mégis, egy néhány évtizedes jogfejlődés[25] eredményeképpen elfogadottnak tekinthető az az álláspont, miszerint a területi szuverenitás nem korlátozható csupán annak negatív oldalára; így tehát az állam felelősséggel tartozik a területén folytatott tevékenység okozta kárért, ha az más állam területén jelentkezik. Ennek a felfogásnak az alapja az az elv, hogy minden állam maga gyakorolja minden tevékenység felett az ellenőrzést, ami a szuverenitása alatt álló területeken folyik.

A tengeri környezetben okozott károk esetén a helyzet némileg másképp fest, jóllehet, ezeknek az eseteknek a többsége az előbbi képletbe beilleszthető.

Az itt felvetődő első probléma a nyílt tengeren (illetve a felette levő légtérben, vagy a tengerfenéken) okozott környezeti kárért való „felelőtlenség". Meglehet, az itteni károkozásokra vonatkozó anyagi jog sem tekinthető teljesnek, lényegesebb, hogy ezeknek a károknak tulajdonképpen *nincs* károsultja. Továbbá egy magyar szerző szavaival, „a tenger szennyezése elleni küzdelem legfontosabb színtere ma a már megalkotott szabályok végrehajtása, illetve ellenőrzése".[26] A szennyező felelőssége akkor áll meg, ha a szennyezés szárazföldi eredetű, illetve a zászlósállam egyéb környezetvédelmi szabályainak megsértésével történt. Ezekben az esetekben azonban csak igazgatási, esetleg bírói úton történő felelősségre vonásról lehet szó, kártérítésről nem. Az ezeken a területeken okozott károk kompenzációjáról a gyakorlatban csak egy esetben beszélhetünk. A parti államnak joga van — más, esetleg érintett államokkal együtt — a fennhatósága alatt álló vizekhez közeli, azokkal valamilyen szempontból ökológiai egységet alkotó területre nézve is szabályokat hozni, mondjuk a halállomány megóvása érdekében. Az ezeknek a szabályoknak

[21] „Deep Seabed Hard Mineral Resources Act" U. S. Public Law 96—283. 96 th Congress; June 28, 1980. Ez a törvény csakúgy mint az NSZK-beli, amely megjelent a Bundesgesetzblatt, 1980. augusztus 22-i számában (1457. old.), önmagában nem veszélyezteti a tengerjogi konferencia sikerét, ugyanis utal a nemzetközi szabályozástól való függőségére (Sec. 2./a (16) az NSZK törvényben 5. § (1) bek.) és a kiaknázást csak 1988-tól teszi lehetővé. (Sec. 102./c (1/D) az NSZK törvényben 4. § (3) bek.) Nagy-Britannia hasonló tárgyú törvényjavaslatában, Great Britain Deep Sea Mining (Temporary Provisions) Bill 81, 26.02.1981, ugyanezek a megszorítások találhatók. (Clause 18., ill. Clause 2.)

[22] Világgazdaság, 1981. augusztus 4-i és 12-i sz.

[23] 18. sz. jegyzet: Art. 304.

[24] Erre nézve ld. *Handl* i. m. jegyzeteit és *Rest*, Alfred: Draft Convention on Liability and Compensation concerning the Carriage of Noxious and Hazardous Substances by Sea the Legal Concept and Perspectives. In.: Environmental Policy and Law, 1980. 1. sz., 82. old. Introduction.

[25] Ennek a jogfejlődésnek a főbb állomásait ismerteti *Handl* i. m. 528—529. old. és *Rest* i. m. 113—115. old.

[26] *Bragyova* i. m. 125. old.

a megsértésével okozott károkért az állam természetesen követelhet kártérítést.

Az előbb említett kivételtől eltekintve, a nyílt tengeri környezetvédelmi szabályok megsértésével okozott károk következménye így nem a kompenzáció, hanem legfeljebb valamely állam belső jogából következő igazgatási aktus. Nemzetközi dokumentumok sora nevezi 1967 óta a nyílt tengert az *emberiség közös örökségének.* A megfelelő operatív szabályok hiányában azonban, a nemzetközi jogi eljárásban ez a *közös* leginkább *senki.* Számos vélemény szerint — a harmadik tengerjogi konferencián kialakult többségi álláspont is ez — a továbblépés útja nem bonyolult eljárásjogi szabályok azonnali kidolgozása, hanem a nyílt tenger *pozitív* jogi státuszának megteremtése, azaz az ellenőrző és némileg szabályzó funkciót ellátó nyílt tengeri hatóság létrehozása.

Korábban azt az elvet idéztem, miszerint az országok felelősek a *területükön* levő szennyezőforrások által más országokban okozott kárért. E szabály kialakulása onnan ered, hogy a környezeti károk általában igen nagyok, azokat a károkozó természetes vagy jogi személy megtéríteni nem tudja. A tengerhajózás mai fejlettségi szintje mellett olyan mértékű károkozás lehetősége áll fenn, ami ellen a nagy biztosítótársaságok sem vállalnak garanciát. Éppen ezért születtek meg a kártérítési felelősséget korlátozó egyezmények,[27] és így már a biztosítás is kifizetődő. A kártérítési felelősség korlátozása viszont azt eredményezte, hogy a nagy környezeti károknak csak töredékét fedezte a kártérítés. És ebben az esetben nem lép fel egyik állam mögöttes felelőssége sem.

Szükség van a területekről átható szennyezésekhez hasonlóan a tengeri környezeti károk esetén is az állam mögöttes felelősségének elismerésére. Felvetődik viszont a kérdés, hogy melyik állam viselje ezt a felelősséget. A tengerhajózás szabályainak betartása általában nemcsak egy állam, mondjuk a zászlósállam dolga, hiszen például más állam parti vizein elsősorban a parti állam határozza meg, hogy a hajóknak mit kell tenniük.

Annak a szabálynak, hogy az állam felelős a területén levő szennyezőforrás által más államban okozott kárért, az az alapja, hogy minden állam maga gyakorolja a területén folyó tevékenység feletti ellenőrzést. A tengereken folyó tevékenység feletti ellenőrzést azonban *nem* feltétlenül *egy* állam gyakorolja, illetve nem feltétlenül egy állam mulasztja el. Arra, hogy ki gyakorolja, vagy gyakorolhatja az ellenőrzést, feltétlen szabály nem állapítható meg. (Bonyolítja a helyzetet például a kormánynem-kereskedelmi hajók esete.) Egy hajó műszaki állapotáért és biztonsági berendezéseiért például a felelősség *elsősorban* a zászlós államé, a hajózási szabályok létrehozásáért és betartásáért viszont elsősorban a parti államé. A tengeri tevékenység okozta kárért való mögöttes felelősség tehát nem méltányos, hogy egy feltétlenül meghatározott államot, mondjuk a zászlós vagy a parti államot terheljen. Még egy ilyesfajta mögöttes felelősség általánossá válása esetén sem várható viszont, hogy taxatíve meg lehessen határozni azokat az eseteket, amikor az egyik, vagy másik állam felelőssége megáll.

Erre az esetre, azaz, hogy a tengeri járművek, vagy általában a tengeri tevékenység (pl. kábelfektetés, tudományos kutatás stb.) okozta kárért mely állam mögöttes felelőssége állhatna meg, Handl a következő megoldást javasolja.[28] A felelősség az ellenőrzést gyakorló vagy elmulasztó államot terheli, és annak vizsgálatánál, hogy konkrét esetben ez melyik állam, az határozza meg, hogy melyik volt jobb helyzetben az ellenőrzés gyakorlása szempontjából, kinek lett volna jobb lehetősége a kár bekövetkezését megakadályozni. Úgy tűnik Handl elhatároló elve helyes, és a tengeri károkért való indirekt, állami felelősség szabályozásánál ezen az úton célszerű elindulni.

4. A tengerjogi konferencia

4.1 A tengeri környezetvédelmi jogalkotás, mint arról már volt szó, több szinten zajlik. Esetünkben a feszültség abból következik, hogy mindinkább szükség van a tengeri környezet védelme érdekében legalább az alapvető normák globális szabályozására, ami bár az államok többségének érdeke, különbözőképpen az. A harmadik tengerjogi konferencián a fő figyelem a már említett tengerfenék kiaknázását irányító hatóság mellett az *élő források* hasznosítására és védelmére, valamint a tengeri környezet védelmére irányult. Az utóbbi két kérdésben a megegyezés gyakorlatilag létrejött. A maratoni tárgyalássorozat eredményeképpen létrejött szerződéstervezet elfogadásának „csak" a Nemzetközi Tengerfenék Hatóság körül felújított vita az akadálya.

A hőn óhajtott tengerjogi egyezmény nem valamely nemzetközi szervezet bábáskodása mellett készül, hanem a hagyományosabb, diplomáciai úton; a tárgyalások előkészítés nélkül indultak 1974-ben Caracasban; továbbá elv, hogy a szerződésnek minden állam legyen részese; és emellett még az is, hogy a szerződés konszenzussal jöjjön létre. Ezek az okok magyarázzák — az igen komoly gazdasági érdekkülönbségek mellett —, hogy a konferencia ilyen szokatlanul sokáig elhúzódik, továbbá azt

[27] Az államközi szerződések közül: International Convention relating to Intervention on the High Seas in Cases of Oil Pollution Causelities. Brüsszel, 1969.; International Convention on the Establishment of the International Fund for Compensation for Oil Pollution Damage. Brüsszel, 1971. ld. *Varga—Kohl—Nagy* i. m. 64., 67. old.

[28] *Handl* i. m. 531. old.

is, hogy a szerződéstervezet legutóbbi formájában való elfogadása a nemzetközi jogban forradalmi újításnak számítana.

4.2 Érthető, hogy mivel a tengerjogi egyezmény készítőinek szokatlanul sok nehézséggel kellett megküzdeniük, néhány kérdés szabályozását a konszenzus mielőbbi létrejötte érdekében meg sem kísérelték, illetőleg, lehetőleg elkerülve az elméleti buktatókat, igyekeztek szigorúan a pozitív jogra koncentrálni.

Ezeknek a körülményeknek az ismeretében tekintsük át röviden az 1980-as tervezet[29] lényegesebb környezetvédelmi rendelkezéseit.

A tervezet készítői annak tudatában, hogy a környezet ügye nem függetleníthető a tengertől és az ott folyó tevékenységektől, a környezet védelmét a tenger, illetve az ott folyó tevékenységek rendszerének *részeként* fogták fel. Ehhez képest a környezetvédelemről szóló önálló rész mellett a tervezet majd minden részében találhatunk környezetvédelmi szabályokat is.

A navigáció és hajózási útvonalak szabályairól szóló részben a tervezet úgy rendelkezik, hogy a hajózó útvonalat használó, illetve az azzal szomszédos államoknak szerződések útján kell együttműködniük a hajókról eredő szennyezés megelőzése, csökkentése és ellenőrzése érdekében.[30]

A különleges gazdasági övezet kapcsán a tervezet részletesen tárgyalja az élő forrásokra, azon belül is az egyes különböző fajokra vonatkozó szabályokat. A parti államnak meg kell határoznia fajok szerint a halak, illetve az egyéb hasznosítható tengeri élőlények kifogható mennyiségét, a környezeti és gazdasági szempontok figyelembevételével.[31]

A nyílt tengeri részben külön alfejezet foglalkozik a nyílt tengeri élővilág megóvásával és az ezzel kapcsolatos kötelezettségekkel. Az érdekelt államoknak szerződések útján itt is együtt kell működniük, többek között a kifogható mennyiségek meghatározásában, a tudományos és egyéb információk áramoltatásában.[32]

A nemzeti juriszdikció határain kívüli tenger-, illetve óceánfenék és altalaj kapcsán a tervezet külön felhívja a figyelmet az általában vett környezetvédelmi szabályok betartására, különös tekintettel arra, hogy a tengerfenékkel, illetve annak kiaknázásával kapcsolatos tevékenységek fokozottan veszélyeztetik a tengeri környezetet.[33]

A tengeri tudományos kutatásokról, illetve a tengeri technológia átadásáról szóló részek[34] is tartalmaznak közvetlen, illetve számos közvetetten környezetvédelmi jellegű rendelkezést.

A tengerjogi szerződés tervezetének a tengeri környezet megóvása és védelme című része[35] az egész tervezet mintegy egykilenced részét teszi ki. Miután mintegy bevezetésként rögtön leszögezik, hogy az „államok kötelessége a tengeri környezet megóvása és védelme", a tervezet kijelenti, hogy a természeti források kiaknázása és a környezeti politika meghatározása az előbbi kötelezettség figyelembevételével, az államok szuverén joga. Az államoknak minden lehetséges intézkedést meg kell hozniuk annak érdekében, hogy a juriszdikciójuk, vagy ellenőrzésük alatt folyó tevékenységek ne okozzanak környezeti kárt. A tervezet minden szennyezést tilt, bármilyen forrásból eredjen is az, tiltja továbbá az egyik szennyezési mód másikra való átváltoztatását, valamint hogy a szennyezést más területre továbbítsák.

A tervezet magától értetődően ösztönzi a globális és a regionális együttműködést, és meghatározza a nemzetközi szabályok és a nemzeti jogalkotás viszonyának alapvető kérdéseit.

Az államok a *nemzetközi jog* szerint felelősek nemzetközi környezetvédelmi kötelezettségeik betartásáért, továbbá biztosítaniuk kell, hogy a természetes vagy jogi személyek az általuk okozott környezeti kárért az állam jogának megfelelően, azaz a *nemzetközi magánjog* szabályai szerint kompenzációt nyújtsanak. A tervezet garanciális jelleggel jónéhány eljárásjogi előírást is tartalmaz.

A tervezet kimondja, hogy nem kíván beleszólni az államok között külön szerződésekkel megállapított speciális környezetvédelmi szabályozásba, ezekre nézve csak azt a kötelezettséget tartalmazza, hogy azoknak összhangban kell lenniük jelen szerződés általános elveivel és rendelkezéseivel.

5. Konklúziók

A nemzetközi jog „egyre kevésbé képes a történetileg adott jogképzési módjaival lépést tartani a társadalmi követelmények egyre gyorsabb ütemű változásaival".[36] Ennek következtében pedig a nemzetközi jogalkotás módszerei változnak, amint azt a Bragyova András most idézett tanulmánya is bizonyítja. A nemzetközi jog hagyományai szerint készülő tengerjogi egyezmény is gyökeresen új intézmény bevezetésére készül, megnyírbálva ezzel a tengerek évszázados szabadságát. Mégsem beszélnek *új* jogról, hiszen ezek az újítások a hagyományos formákat, intézményeket sokban megtartva (esetleg megerősítve is) jönnek létre és ezeket megszokni és a hagyományokkal való kapcsolatukat kimutatni igazán van időnk.

Mindenesetre a környezetvédelmi, így a tengeri környezetvédelmi igények kielégítése érdekében a nemzetközi jogalkotásnak el kell szánnia magát jónéhány, esetleg merőben szo-

[29] Ld. a 18. jegyzetet.
[30] Art. 43.
[31] Art. 61., 64—68.
[32] Art. 116—120.
[33] Art. 145.
[34] Part XIII. & XIV.
[35] Part XII.
[36] *Bragyova* i. m. 77. old.

katlan, új anyagi és eljárásjogi intézmény bevezetésére.

Tengeri környezetvédelmi jog globális értelemben jelenleg nincs, és azt nem pótolhatja sokáig az (ebben a dolgozatban alig érintett) esetleg igen fejlett regionális szabályozás.

Környzeti szempontból is szükséges egyfajta széles hatáskörrel rendelkező nemzetközi regime a nyílt tengereken; és az ebben való elvi egyetértést nem rontják le a konkrét hatásköri viták, vagy a megválaszolatlanul hagyott elméleti kérdések.

A tengerekkel kapcsolatban okozható hatalmas károk teljes kompenzációját a hagyományos módon nem lehet biztosítani, ami pedig a legtöbb államnak érdeke. Hiú remény lenne egyelőre e téren az államok konszenzusáról beszélni, hiszen a célszerű továbblépés az államok gazdasági kockázatvállalását növelné, és ez sok vonatkozásban már jogon kívüli viszonyokat érint.

Az ENSZ harmadik tengerjogi konferenciájának kilencedik ülésszakán 1980-ban kidolgozott szerződéstervezet tartalmazza a lehetséges környezetvédelmi kompromisszumokat; bevallott korlátaival együtt alkalmas lehet arra, hogy kedvezően befolyásolja a tengeri környezetet. E funkciójának mintegy biztosítéka az az általános rendelkezése, mely szerint a szerződés csak azon részeivel szemben élhetnek az államok fenntartással, ahol azt maga a szerződés megengedi.[37]

Az egész szerződésen szellemében túlmutat az a gondolat, hogy a nemzeti juriszdikció határain túli tenger-, illetve óceánfenék és altalaj az emberiség közös öröksége, és ezt az alapelvet *nem lehet módosítani, vagy lerontani.*[38]

Nagy Péter

[37] Art. 309.
[38] Art. 211.

A magnetofonszalagok felhasználásának lehetőségei a joggyakorlatban

Valahányszor olyan műszaki eszközt találnak fel, amely lehetővé teszi az információk és adatok rögzítését, valamint a távolba történő átvitelét, mindig felvetődik a jogtudomány előtt a kérdés: vajon felhasználható-e az új műszaki találmány a joggyakorlatban?

Amikor a telefont találták fel, a jogtudomány rögtön foglalkozni kezdett felhasználásának lehetőségeivel a joggyakorlat terén.[1] Szintén ilyen célt követve vált a távirat is a jogtudomány kutatási tárgyává.[2] Ma viszont a jogtudomány mindenekelőtt a magnetofonszalagok, lemezek és számítógépadatok átvitelének a problémáival foglalkozik. Vannak azonban más, már korábban is ismert műszaki eszközök, amelyeket nagyobb mértékben lehetne hasznosítani a mindennapi jogi élet terén. Ilyenek közé tartoznak még mindig a magnetofonszalagok is. Cikkünkben éppen a magnetofonszalagok felhasználásának a lehetőségeit vizsgáljuk olyan esetekben, ahol eddig az írásbeliségre volt szükség.

A magnetofonszalagokat a joggyakorlatban a következőképpen lehetne felhasználni:

a) ugyanazon helyen jelenlevő személyek szóban kifejezett akaratának a rögzítésére;

b) az egyik személy magnetofonszalagra rögzített akaratnyilvánítását el lehetne küldeni a másik személynek mint ajánlatot nyilatkozattétel céljából;

c) telefonnal kombinálva úgy, hogy a telefonbeszélgetést egyidejűleg magnetofonszalagra is felvennék. Főleg az utóbbi lehetőség széles körű használatának vehetné nagy hasznát a joggyakorlat, mindenekelőtt az anyagi jogi cselekmények lebonyolításánál. A jogi élet leegyszerűsítésén és meggyorsításán kívül ez a megoldás jelentős gazdasági haszonnal is járhatna. Ennek a pontos kimunkálása azonban inkább a közgazdászok, mint a jogászok feladata. A mi szükségleteinket eléggé kielégíti a következő elgondolás: A jogi cselekmények telefon és magnetofonfelvétel útján történő megtétele fontos szerepet játszhatna főleg a gazdasági szervezetek jogi kapcsolataiban. Még a beindításhoz szükséges befektetések ellenére is várható, hogy ezek alacsonyabbak lennének, mint például a szervezetek kiadásai képviselőjük szolgálati utainak a. fedezésére. Köztudott ugyanis, hogy például a gazdasági szervezetek képviselőinek szerződéskötés céljából történő szolgálati útjai igen költségesek.

Annak ellenére, hogy a magnetofonszalagok jogi életben való felhasználásának vannak bizonyos árnyoldalai is, amelyek főképpen lélektani jellegűek (a vizuális érzékelés sokaknak jobban megfelel, mint a hallás útján történő érzékelés és ezért az írott anyag számukra hozzáférhetőbb és jobban tájékozódnak benne; a jelenlevő személynél jobban ki tudják olvasni rejtett gondolatait, mint annak, akit csak hallanak stb.), a jogszabálynak mégis lehetővé kellene tennie, hogy alanyai hangfelvétel alakjában is elvégezhessék azokat a jogi cselekményeiket, amelyekre eddig csak az írott alakban

[1] *Wittmann:* Szerződéskötés telefon útján. Ügyvédek Lapja, 1911. 51. sz. 3. old.
[2] *Schuster:* Távirati úton kötött ügyletek. Jogtudományi Közlöny, 1913. 454. old.

volt lehetőség. Kifogásolni lehetne ugyan, hogy a hangfelvétel rossz minőségű is lehet, mint hogy a minőséget több jelenség is befolyásolhat, és ezektől függően kétes értékűvé válhat a felhasználása. Csakhogy a hangfelvétel minősége ugyanakkor jó is lehet, és ha abból indulunk ki, hogy a magnetofonszalag használata nem volna kötelező alakszerűség, csupán csak egy a többi alakszerűség között, már nem tűnik olyan komoly nehézségnek igénybevétele. Márpedig itt arról van szó, hogy a jogszabály akkor tegye lehetővé a magnetofonszalag használatát, ha erre a megfelelő feltételek megvannak, és ha a hangfelvétel célszerűbb, mint a klasszikus írásbeli forma és a felek ugyanakkor élni szeretnének ezzel a lehetőséggel. Ilyen jogszabály alapján azután a felek maguk egyezhetnének meg abban, hogy a jogi cselekményt magnetofonszalag segítségével végzik-e el, vagy az ajánlat címzettje is ilyen formában érkezett ajánlatot nem utasítja vissza. A magnetofonszalagon megtett ajánlat visszautasításának több oka is lehet. (Többek között műszaki is: nincs az elfogadónak magnetofonja, amelyen az ajánlatot tartalmazó szalagot lejátszhatná.) Nincs tehát értelme, hogy az ilyen okok felsorolásával a jogszabály aprólékosan foglalkozzék. Ugyanis az ajánlat visszautasítása, illetve az ilyen alakban előterjesztett ajánlat kifogásolása elegendő ok arra, hogy hangfelvétel útján jogi cselekmény ne jöjjön létre. Ezzel azt szeretnénk kifejezésre juttatni, hogy a jogi cselekmények alakiságát megszabó jogszabály vagylagos (alternatív) alakot tenne lehetővé a jogi cselekmények megtételére. A jogalanyok azután választásuk szerint döntenék el, hogy az adott esetben melyik alakban végzik el jogi cselekményüket.

Ha kivételesen akad is olyan jogszabály, amely a fent említett vagylagos módon szabja meg a jogi cselekmények alakiságát (így például a francia egészségügyi miniszter 1978. április 3-án kelt körlevele az I. fejezet b) pontjában lehetővé teszi az átültetendő szerv adományozójának, hogy a szerv későbbi (ex mortuo) átültetéséhez a beleegyezését vagy írásbeli formában, vagy pedig magnetofonfelvételen tegye meg), sokkal gyakrabban találkozunk olyan jogszabályokkal, amelyek az ilyen vagylagos szabályozás helyett a magnetofonszalagot csak a később felvételre kerülő jegyzőkönyv alapjaként engedélyezik. Igaz, cáfolhatatlan a magnetofonszalag hitelérdemlősége, még ilyen kiegészítő és korlátozott formában is. Teljes felhasználásukra azonban csak akkor kerülhet sor, ha a jogi cselekmények megtételének önálló alakjává válnak. Ezért úgy gondoljuk, hogy a jogszabályoknak szabályozni kellene a magnetofonszalagok felhasználásának általános és különös feltételeit is, mégpedig: az anyagi jogi cselekmények megtételéhez szükséges feltételeket; az eljárási jogi cselekmények megtételéhez szükséges feltételeket; az anyagi jogi és eljárási jogi cselekmények megtételénél felhasznált magnetofonszalagok megőrzésének a feltételeit.

A hangfelvételek joggyakorlatban történő felhasználásának általános előfeltétele, hogy az ilyen felvétel autentikus (hiteles) legyen, azaz hogy bizonyítható legyen, hogy az a személy, aki azt állítja, hogy akaratát ily módon nyilvánította ki, ezt valóban meg is tette, illetve, hogy bizonyítható legyen a hangfelvételen rögzített akarat azonossága a valóban kinyilvánított akarattal. A hitelesség problémája két időpontban merülhet fel:

a) akkor, amikor a jogalany a magnetofonszalagon rögzített ajánlatot el akarja fogadni;

b) per esetén.

ad a) Az akaratnyilvánítás hitelessége nemcsak a hangfelvétel segítségével megtett jogi cselekmények sajátossága, hanem szorosan összefügg az akaratnyilvánítás minden más alakjával. Például az írott alakban megtett cselekmény hitelességét az aláírás bizonyítja. A magnetofonszalagon rögzített cselekmény hitelességét például a szalaghoz csatolt rövid írásbeli nyilatkozat aláírásával lehetne igazolni, vagy esetleg magát a szalagtekercset lehetne ellátni az aláíró kézjegyével stb. A telefonhívás hitelességét reálisan ugyanúgy lehetne bizonyítani, mint a távirat, telefon útján történő feladását — vagyis az elfogadó fél telefonhívás útján győződhetne meg az ajánlat hitelességéről. Az utóbbi mód azonban hosszadalmas és bonyolult. Ezért nézetünk szerint a jogi cselekmények hitelességének a vizsgálatakor mindenekelőtt az ajánlattevő jóhiszeműségéből kell kiindulni. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az aláírást, illetve a bélyegző lenyomatát szintén lehet hamisítani, és az elfogadó fél a legtöbb esetben mégsem győződik meg közelebbről arról, hogy a jogi cselekményt valóban az tette-e meg, aki az okiratot aláírta (lebélyegezte) stb. Ezért is gondoljuk, nincs ok arra, hogy a hangfelvételen rögzített jogi cselekmény hitelességének a vizsgálatakor az indítvány hitelességének értékelésénél másképpen járjunk el.

Az akaratnyilvánítás hitelességével szorosan összefügg még annak az eldöntése is, hogy melyik akaratnyilatkozatot tekintsük joghatályosnak, például, ha torzulás miatt a magnetofonszalagon rögzített felvétel eltér a szóbelileg kinyilvántított akaratnyilatkozattól. Szerintünk a szalagon rögzített felvételt kell irányadónak tekinteni. A szóbelileg kinyilvánított akarat és ennek a rögzített alakja között még az írott alak esetében is merülhet fel eltérés és ezekben az esetekben nem az döntő, amit a cselekvő mondott, hanem amit az írott alak rögzít.

A felvétel azonosságát a szóbelileg elmondottakkal az egy helyen egy időben jelenlevő felek a felvétel átforgatásával, illetve ennek kipótolásával is megállapíthatja, esetleg a felvételkor megismételhetik az előzőleg érthetetlen szavakat, illetőleg fogalmakat. Ha a felek az ilyen cselekménynél az adott helyen egy-

szerre nincsenek jelen, hiteles az a felvétel lehetne, amelyet az elfogadó kapott.

ad b) Per esetén a felvétel hitelességének a megállapítása voltaképpen azonos annak a személynek az azonosításával, akinek az akarata a felvételen rögzítésre került; továbbá annak a bizonyíthatóságával, hogy a nyilatkozat csak azt tartalmazza, ami a felvételen is található. Amikor a hangfelvétel hitelességének ezeket az oldalait vizsgáljuk, a következő kérdésekre keresünk választ:

ba) lehetséges-e valakit azonosítani a hangja szerint,

bb) milyen befolyással van a beszélő egészségi állapota az azonosítás megbízhatóságára? Lehetséges-e annyira megváltoztani a hangot, vagy esetleg úgy utánozni másnak a hangját, hogy ezt ne lehessen megállapítani?

bc) lehetséges-e úgy összenyírni a magnetofonszalagot, hogy ne tudjuk megállapítani a rövidítéseket, illetve pótlásokat.

ad ba) Számítógépek segítségével megállapítható a beszélő azonossága. Ennek az alapelve abban rejlik, hogy a számítógép megőriz a mesterséges agyában bizonyos szavakat mint mintákat (étalon), amelyeket kulcsszavaknak nevezünk. Az előadó azonosításának a folyamatában azután a számítógép az előadott frázisból kiválasztja a kulcsszavakat és ezeket feldolgozza.[3] Az eredményt azután összehasonlítja a megőrzött mintákkal.

ad bb) Megállapítható, hogy az egészségi állapot által befolyásolt változások ugyan nehezítik az azonosítást, de nem zárhatják azt ki. Hasonlóképpen van ez a hang szándékos elváltoztatásának a megkísérlésével, illetve az idegen hang utánzásával is. Itt az identifikációra mindenekelőtt az ún. antiformanták szolgálnak. Az antiformanták olyan rezgésszámok — frekvenciák, amelyek az orrüreg befolyása alatt keletkeznek, s mivelhogy a szájüregtől eltérően az orrüreget lehetetlen szándékosan megváltoztatni, vagy úgy befolyásolni, hogy máshoz alkalmazkodjon, az itt keletkező hangrezgések nem változnak és könnyen azonosíthatók.[4]

ad bc) Az eredeti magnetofonszalagon rögzített felvétel kurtítását vizuális érzékeléssel is észlelni lehet. Ezért is, például a kriminalisztikai gyakorlatban a magnetofonszalag elszakadása esetén az eljáró hatóság a felvétel folytatásának az elején ezt a felvételen is konstatálja és ugyanakkor megismételi a felvétel megszakítása előtt elhangzott utolsó mondatot, illetve szövegrészt.[5] Tehát ha a magnetofonszalag elszakadása tényének szóbeli megállapítását az ezt megelőző utolsó mondat megismétlését a felvételen a jogszabály kötelezővé tenné, ez elegendő biztosíték lenne úgy a véletlen, mint a szándékos szalagelszakadással való visszaélés lehetőségének a kizárására. Sőt ferromagnetikus por segítségével még a másolat felvételeken is megállapítható, ha az eredeti felvétel magnetofonszalaga el volt vágva és azután újra megragasztották.

Tehát megállapíthatjuk, hogy a magnetofonszalag alapjában véve eléggé hiteles bizonyítási eszköz és a minták segítségével rajtuk a beszélő rögzített hangját is azonosítani lehet. Mintáknak azonban csak alakjukban azonos szavak felvétele használható (például: mindkét felvételen ugyanaz a személy — éspedig akinek az azonosságát bizonyítjuk — megismétel több azonos szót pl.: szerződés, köteles stb.). Nem szabad azonban ugyanannak a személynek akármilyen hangfelvételeit felhasználni, amelyek esetleg nem tartalmaznak azonos szavakat, sőt a szinonim szavak használata is kizárt (például az egyik felvételen a kulcsszó: „szerződés", a másikon pedig: „kontraktus" stb.) Ezért is úgy véljük, hogy ilyen szavakat tartalmazó felvételek keresése nehézségeket okozhatna, és hogy ennek elejét vegyük, úgy gondoljuk, hogy jogszabályban kellene előírni a „minta szavak előadásának" a kötelességét.

A mintaelőadási kötelesség elvileg lehetne abszolút, vagy általában véve kötelező, de bizonyos kivételekkel olyan esetekben, amikor a mintaelőadás nem követelhető meg. A jog más esetekben is kötelezővé teszi a minták előadását. Például a büntetőeljárásról szóló 1962. évi 8. számú törvényerejű rendelet 137. § tartalmaz ilyen korlátozott mintaelőadási kötelességet, éspedig a következőképpen: „A terhelt és a sértett köteles magát a szakértői vizsgálatnak alávetni, és köteles tűrni, hogy az orvosszakértő, vagy más szakértő a véleményadáshoz szükséges, a testi épséget és az egészséget nem veszélyeztető cselekményeket foganatosítson."

A hangfelvétel esetében szükséges mintaelőadást tehát a jog szintén szabályozhatná és most már a kérdés csak az, hogy az ilyen kötelesség abszolút, vagy kivételeket engedélyező legyen-e? Egyáltalában egy ilyen mintaelőadás nem veszélyezteti-e a mintát bemutató egészségi állapotát? Erre a kérdésre nem lehet teljesen nemleges választ adni. Például a hangszálak megbetegedése[6] esetén komoly veszélyt okozhatna a hangszálak megerőltetése. Hason-

---

[3] Az etalon szerint beszélő személy azonosításának problémáját ld.: *Glenn*, J. W.—*Kleiner*, N.: Speaker Identification Based on Nasal Phonation. JASA February. 1968. s. 368—372. old.; *Flanagan*, J. L. Focal Points in Speech Communication Research. IEEE Transactions on Communication Technology. 1971. c. 6. s. 1006—1015. *Das*, S. K.—*Mohn*, W. S.: A Schme for Speech Processing in Automatic Speaker Verification. IEEE Transactions on Audio and Electroacoustics. 1971. c. 1. s. 32—43. old.

[4] Ld.: közelebről: *Mermelstein*, P.: On Detecting Nasals in Continuous Speech. JASA, 1977. c. 2. s. 581—587. old.

[5] *Bencik*, M.: Hangfelvétel a szovjet büntetőeljárásban (I). Socialistické sudnictvo, 1976. c. 9. s. 21. old.

[6] Ld.: Közelebről *Suster*, M.: Otolaryngológia. Martin, Osveta, 1975, najmä obrny hrtana s. 194—197. old.

lóképpen az ajkak gennyes gyulladása[7] esetén nem szolgálná sem a beteg, sem a gyors gyógyulás érdekeit, ha a betegtől mintaelőadást követelnénk. A „minta" fogalom alatt ugyanis nem érthetjük csak egyetlen szó kimondását, mert ennek alapján nem várhatnánk, hogy minden bizonysággal megállapítható, vagy kizárható legyen a beszélő azonossága. A szavak szerinti azonosítás módszere például Sambura és Rabinera szerint feltételezi a mintaszavak többszöri megismétlését.[8] Ezért is állítjuk, hogy az ilyen mintaszavak előadása okozhatna egyéni esetekben (mint például a fent említett megbetegedések esetében) veszélyt, illetve hátrányt a beszélő számára. A veszély vagy hátrány reális létezését azonban csak orvosszakértő tudja megállapítani. A jog szempontjából tehát ezzel kapcsolatban csak az a fontos, hogy lehetetlen teljesen kizárni annak a veszélyét, hogy a mintaelőadás veszélyt okozzon az előadónak. Ezért nézetünk szerint a mintaelőadás kötelessége nem lehet abszolút, hanem csak korlátozott.

A magnetofonszalagok felhasználása általános előfeltételeinek ilyen tisztázása után úgy gondoljuk rátérhetünk ezek felhasználásának a különös feltételeire a fentiekben vázolt felosztás szerint.

I.

A magnetofonszalagok felhasználásának előfeltételei az anyagi jogi cselekményekben

A magnetofonszalagok felhasználásának előfeltétele az anyagi jogi cselekmények területén olyan jogszabály létezése, amely a magnetofonszalagok használatát nem tilalmazza.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a jogi cselekmény hangfelvétel általi megtételére lehetőség van mindenütt, ahol a jogszabály nem követeli meg a kizárólagos írásbeli alakot. A magnetofonszalagok felhasználását lehetővé teszi például az NDK Polgárjogi törvénykönyvének 66. § 1. bekezdése, amely leszögezi, hogy: „A szerződést szóbelileg is meg lehet kötni. Az írott alak csak akkor szükséges, ha ezt jogszabály előírja". Hasonló rendelkezéseket tartalmaz a csehszlovák külkereskedelmi törvénykönyv 24. § 1. bekezdése, valamint a csehszlovák polgári törvénykönyv 40. §-ának 1. bekezdése.

Ellenkezőleg rendelkezik a csehszlovák gazdasági törvénykönyv 23. §-ának 1. bekezdése, amely szerint „a szocialista szervezetek szerződéseinek jogi érvényéhez szükséges az írott alak, ha ezen törvénykönyv további rendelkezései, vagy a végrehajtó jogszabályok eltérően nem rendelkeznek". Ez azt jelenti, hogy ha a jogszabály nem tartalmaz kivételt, a vállalatok közötti szerződéseket írott formában kell megkötni. Az OSzFSzK polgári törvénykönyve még tovább megy, és írásbeli alakot kíván nemcsak a vállalatok szerződéseinél, hanem már jogalanyok szerződéseinek érvényességéhez is.

A magyar polgári törvénykönyv 216. § 1. bekezdése úgy rendelkezik, hogy „A szerződést jogszabály ellenkező rendelkezésének hiányában akár szóban, akár írásban lehet kötni". Ennek alapján a magyar polgári törvénykönyvet az olyan jogszabályok közé sorolhatjuk, amelyek lehetővé teszik az anyagi jogi cselekmények megtételét magnetofonszalag segítségével is. Ez a tény veti fel azt a kérdést, melyik időponttal jön létre a magnetofonszalag segítségével megtett jogi cselekmény. Az MNK polgári törvénykönyvének 213. § 1. bek. szerint: „A szerződés jelenlevők között abban az időpontban jön létre, amikor az ajánlatot elfogadják..." E rendelkezés szerint a jogi cselekmény létrejöhet nemcsak ugyanazon a helyen egyidejűleg jelenlevő személyek között, hanem olyan felek között is, akik a telefonbeszélgetést magnetofonszalagra rögzítik. A telefon segítségével végzett jogi cselekmények értékelésénél felmerülhetne a nézet, hogy a jogi cselekményre egy helyen, azonos időben nem jelenlevő személyek között került sor. Nézetünk szerint ez azonban nem így van. A jogi cselekmények felosztásánál aszerint, hogy egy helyen egyszerre jelenlevő, vagy nem jelenlevő személyek végzik-e el, nem az fontos, hogy a felek különböző helyeken tartózkodnak-e, hanem az, hogy nem tudják egymás nyilatkozatait azonnal érzékelni, és ezekre reagálni. A telefon segítségével végzendő jogi cselekményeknél ugyan különbözik a felek tartózkodási helye, ennek ellenére érzékelni tudják a másik fél akaratnyilvánítását, és erre a hallás után válaszolni is tudnak. Éppen ez az elem döntő annak a megítélésében, hogy a telefon segítségével megtett jogi cselekményt ugyanazon a helyen egyszerre jelenlevő személyek között létrejött jogi cselekménynek tekintsük.

Az egy helyen nem jelenlevő felek közötti szerződéskötések telefonkapcsolás nélkül (az ajánlattevő elküldené magnetofonszalagon rögzített ajánlatát az elfogadónak, és ez a nyilatkozatát ugyanazon magnetofonszalgon rögzítve küldené vissza az ajánlattevőnek) nem jelentene egyszerűsítést és gyorsítást a joggyakorlat terén. A jogi cselekmény megtételéhez szükséges időt ugyanis mindegy, hogy a feltevésre, vagy a megírásra használjuk-e fel. Azonkívül mindegy, hogy az így rögzített ajánlatot postán, vagy másképpen juttatjuk-e el az elfogadóhoz, nem nyerünk időt a különböző alakiság használatával. Azért nem tartjuk kizártnak az ilyen formában használt magnetofonszalagokat sem, habár nem valószínű, hogy ez valaha is elterjedne. Ilyen esetben az ajánl-

[7] Ld.: Közelebbről: *Sulzberger*, M. B.—*Wolf*, J.—*Witten*, V. H.—*Kopf*, A. W.: Dermatology Diagnosis and Treatment. The Year Book Publishers, INC, Chicago, Second Edition, 1961. s. 295. old.

[8] *Sambur*, N. R.—*Rabiner*, L. R.: A Speaker Independent Digitrecognition System. B. S. R. J. 1975. c. 1. s. 81—102. old.

lat elfogadására akkor kerülne sor, amikor az ajánlat elfogadását tartalmazó nyilatkozat megérkezik az ajánlattevőhöz (Ptk. 213. § 1. bek.).

A hangfelvétel alakjában végzett jogi cselekményhez szerintünk ugyanazokra a kellékekre van szükség, mint bármely más alakban végzett jogi cselekményeknél. Különös figyelmet kell azonban fordítani az érthetőségre, amelyet különböző műszaki jellegű körülmények is befolyásolhatnak (például rossz telefonösszeköttetés, a magnetofon műszaki meghibásodása stb.), nem beszélve a nyilatkozó előadásának az érthetőségéről.

II.

A magnetofonszalagok eljárási cselekményeknél történő felhasználásának a feltételei. Perbeli cselekmények esetében használhatnák fel: 1. fontos perbeli körülmény bizonyítási eszközeként. 2. mint hivatalos bejegyzések és jegyzőkönyvek alakját.

A magnetofonszalagok, mint bizonyítási eszközök használatára megfelelően vonatkoznak az eljárási jogszabályok rendelkezései. Például a büntetőeljárás 73. § 1. bek. szerint: „Tárgyi bizonyítékul szolgál az a dolog, amelyet a bűncselekmény elkövetésénél használtak, amelyre vonatkozóan a bűncselekményt elkövették, vagy amelyet a bűncselekmény elkövetése útján hoztak létre, *továbbá minden olyan egyéb dolog is, amely az ügy eldöntéséhez szükséges tény bizonyítására egyébként alkalmas.*"

A magnetofonszalagok, mint különös jegyzőkönyvezési alak használatát külön szabályozza az igazságügyminiszter és a belügyminiszter 14/1976. (XII. 7.) IM—BM számú együttes rendelete, a büntető eljárási cselekményeknek hangfelvétellel való rögzítéséről, valamint az igazságügyminiszter 15/1976. (XII. 7.) IM számú rendelete a polgári eljárási cselekményeknek a hangfelvétellel való rögzítéséről.

Ha nincs is teljesen megoldva az a kérdés, hogy ajánlatos-e, illetve nem ajánlatos a hangfelvétel használata mindennemű jegyzőkönyvezésnél,[9] mindkét jogszabály nagyon sok olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek a hangfelvételekkel való jegyzőkönyvezés fontos kérdéseit rendezik. Így például a 15/1976. sz. rendelet 1. § 2. bekezdése szerint „A hangfelvételnek tartalmaznia kell mindazokat az adatokat, amelyeket a jegyzőkönyvben fel kell tüntetni."; ugyanazon rendelet 6. §-ának 2. bekezdése elrendeli, hogy: „A hangszalagot a tárgyalás (meghallgatás) befejezése után az érdekeltek az értesítésadási időben az erre rendelt helyiségben hallgathatják meg." A 14/1976. sz. rendelet 2. §-ának 2. bekezdése elrendeli, hogy: „hangfelvétel esetén az eljárási cselekménynél jegyzőkönyvvezető jelenléte nem szükséges." Ugyanazon rendelet 3. §-ának 2. bek. alapján „A kihallgatott vallomását az eljáró hatóság tagja mondja hangfelvételre, azon rögzíteni kell a kihallgatottnak azt a nyilatkozatát, hogy vallomását helyesen vették fel. A kihallgatott kérésére a hangfelvételt le kell játszani". A cikkünk tárgyát vizsgálva azonban e két rendelet értékelését illetően arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy mindkét rendelet a magnetofont csak segítő eszköznek tekinti a jegyzőkönyvek megírásához. A hangfelvételt nem használják önállóan, hanem csak az írott jegyzőkönyv alapjaként (lásd a 14/1976. sz. rendelet 4 §-ának a rendelkezését, valamint a 15/1976. sz. rendelet 2. §-ának a rendelkezéseit). Itt vetődik fel a kérdés, hogy a magnetofonszalagon rögzített jegyzőkönyv nem lehetne-e egyenértékű az írott jegyzőkönyvvel?

III.

Az anyagi jogi és eljárási jogi cselekmények megtételénél felhasznált magnetofonszalagok megőrzésének előfeltételei

A magnetofonszalagok megőrzésével kapcsolatban két kérdés megválaszolása kerül előtérbe:

1. a megőrzés módja,

2. a megőrzés ideje (tartama).

ad a) A magnetofonszalagok megőrzésének a módja azonos lehetne az írott okmányok megőrzésének a módjával. Hasonlóképpen kellene szabályozni a megőrzött magnetofonszalagokhoz való hozzáférhetőséget.

ad b) A megőrzés idejét alapjában véve háromféleképpen lehetne szabályozni: *1.* előre meg nem szabott időre, *2.* előre meghatározott időre, *3.* addig, amíg más alakban át nem teszik a hangfelvételt — például írott alakba.

Hatályos jogszabályaink értelmében például a büntető eljárásban felhasznált magnetofon szalagot addig kell megőrizni, amíg írásba nem foglalják (a 14/1976. sz. rendelet 4. §). A polgári jogi perekben felhasznált magnetofonszalagokat, ha azok alapján jegyzőkönyv nem készült, egy évig kell megőrizni (lásd a 15/1975. sz. rendelet 4. §-ának 1. bek.).

Ha azt kívánjuk, hogy a hangfelvétel egyenrangú jegyzőkönyvalak legyen az írott alakkal, nincs ok arra, hogy a magnetofonszalagok megőrzési idejét az írásbeli alakba való átvezetéstől tegyük függővé. Különböző okoknál fogva ugyan szükségessé válhat a hangfelvétel átvezetése írott formába, de ez önmaga még nem lehet oka a felvétel törlésének. Éppen ellenkezőleg, a hangfelvételnek meg kellene lennie attól függetlenül, hogy készült-e róla írásbeli változat.

A magnetofonszallagok határozott ideig történő megőrzése magában rejti annak a veszélyét, hogy a törlés után felmerülnek olyan problémák, amelyek megoldásához a hangfelvétel léte feltétlen szükséges.

[9] Ld. pl. *Kornél*, B.: A Pp. 94. §-a és a hangfelvétel. Magyar Jog, 1980. c. 3, s. 246—248. old.

A hangfelvétel korai törlésétől óv a 15/1976. sz. rendelet 4. § 2. bekezdése, amely szerint az eljáró tanács elnöke az őrzési idő eltelte előtt elrendelheti a hangfelvétel más szalagra való átmásolását, ha „előreláthatólag az őrzési idő eltelte után kerül sor az eljárás folytatására . . .” Ez a rendelkezés nézetünk szerint túl bonyolult. A felvétel szalagról szalagra történő átmásolása helyett egyszerűbb volna, ha a jogszabály úgy rendelkezne, hogy a hangfelvételt szükség szerint kell megőrizni, de legalább egy évig.

Ezért legcélszerűbb lenne a hangfelvétel megőrzési idejét nem előre megszabni, hanem általánosan szabályozni, úgy, hogy a hangfelvételt addig kell megőrizni, amíg a rajtuk rögzített jogi cselekményekből eredő jogokat és kötelességeket érvényesíteni lehet, illetve, amíg a felvétel eljárási cselekmény végzéséhez szükséges lehet. Kivételt ez alól a rendelkezés alól akkor engedélyezhetne a jogszabály, ha erre a magnetofonszalag különleges tulajdonsága miatt szükség lenne, és egyben az ilyen esetekre elő írnák az írott alakba való átvezetés kötelességét. A magnetofonszalagok ugyanis két rétegből állnak: a magnetikus rétegből, amely egyben a felvételi réteg is, és a nem magnetikus hordozó rétegből, amely műanyagból készül, és ezért idő múltán megsérülhet és veszélyeztetheti a felvétel minőségét is. Ez a folyamat igen hosszan tartó, és 20 évig is eltarthat. Ezért a magnetofonszalagok megőrzési idejét és ezzel a joggyakorlatot is csak kivételesen befolyásolhatja. Ugyanakkor az a véleményünk, hogy az olyan felvételeket, amelyekre hosszú ideig lenne szükség, lehetne átvezetni írott alakba is, nehogy például hosszúlejáratú szerződések esetében a megsérült felvétel nézeteltéréseket, sőt pereskedéseket okozzon.

Drgonec, Ján

SZEMLE

Hozzászólás a tulajdonelméleti vitához

Az utóbbi időben a civilisztikának egy klasszikus, de mindig örökzöld problematikája, a tulajdonjog foglalkoztatja tudományos közéletünket. Az ezzel foglalkozó közelmúltbeli konferencia vitaindítójának szavai szerint „a népgazdasági jogi kutatóhálózat annak érdekében, hogy a társadalmi és az egyéni tulajdon körében az elmúlt évtizedben végbement változások gazdaság- és jogpolitikai vezetés számára hasznosítható jogtudományi megalapozásához hozzájáruljon, tulajdonjogi konferenciát rendez a Magyar Tudományos Akadémián. A konferenciára 11 referátumot készítettünk, amelyek véleményünk szerint felölelik a tulajdoni problematika szinte valamennyi alapvető, illetve aktuális kérdéskörét.”*

A konferencia — talán mondható, a társadalomtudományok úgyszólván valamennyi területe számára lényegbevágó — olyan problémakört érintett, amely mellett szinte lehetetlen szó nélkül elmenni. Úgy gondolom, a konferencia zártkörűsége nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy hozzászólás keretében megkíséreljem felvázolni mindazt, amelyre a gondolatébresztő referátumok és a problémakör egésze inspirált. (Miután a konferencián nem vettem részt, eleve felmentést kérek, ha gondolataim netán a vitában elhangzottakkal találkoznak és így ismétlésnek tűnhetnek.)

Tacitus szavaival élve „sine ira et studio”, azaz szenvedélytelenül és elfogulatlanul igyekszem a tulajdonjogi problémakört megközelíteni, ami koránt sem könnyű feladat.

A tulajdon olyan sok arcú, elsődleges szabályozó kategória, amelynek mibenlétét érzékeljük ugyan, sőt így, vagy úgy meg is határozzuk, de lényegét, „mélylélektanát” talán ma sem ismerjük teljesen. A gazdaság- és társadalomtudományok mindegyike igyekszik egy-egy részecskéjét megragadni, boncolgatni és ezen keresztül struktúráját megismerni. Az egész ismeretétől azonban úgy vélem, még távol vagyunk. A megismerés folyamatából egy tényt azonban tudományos megalapozottsággal leszűrhetünk: más dolog a tulajdon és más annak jogtudományi, még inkább jogi (jogszabályi) megközelítése. Úgyszintén más kérdés az utóbbi közelítés gyakorlati hatása, jelentősége. A társadalmi tudatban, de az egyén tudatában is a tulajdon legtöbbször, mint jogi kategória jelenik meg.

Megítélésem szerint, az egyéb társadalomtudományokhoz képest nehéz helyzetben van a jogtudomány, amidőn konzekvenciákat kíván levonni és progresszív javaslatokat tenni a tulajdon sokarcú és alapvetően nem jogi kérdéskomplexumában. Erre azonban a felgyorsuló társadalmi fejlődés akarva-akaratlanul rákényszeríti. A mozgás objektív folyamat. Mindaz, ami körülöttünk és a világban végbemegy, szükségessé teszi intézményrendszereink folyamatos karbantartását, felülvizsgálatát, a gyakorlat igazolta irányba való fejlesztését. Így van ez a tulajdon intézményével is.

A társadalmi fejlődésben betöltött szerepét tekintve a tulajdon — álláspontom szerint — *elsősorban gazdasági és politikai kategória.* A gazdaságilag hasznosítható javaknak hatalmilag meghatározott köre, amelynek a társadalom fejlődésében funkcionális szerepe van. A magam részéről a tulajdon funkcióira helyezném a hangsúlyt, vagyis egy *„funkcionalista” tulajdonelméletet* kísérelek meg felvázolni. (Ebből a szempontból eltekintek az ismert tulajdoni formákhoz való szoros igazodástól.) A funkciók kulcspontjai: a gazdaság, a köz és a fogyasztás területe. Mit értek ezalatt?

A tulajdon nem kezelhető önkényesen, mert egy nagyon is meghatározható szolgálati szerepe van:

— egyfelől a köz szükségleteinek a mind szélesebb körű kielégítése (össztársadalmi érdekek szolgálata),

* A konferencia (június 10—11.) anyagát a Jogtudományi Közlöny 1982. 5. száma közölte *(Szerk.)*

— másfelől az állampolgárok egyéni szükségleteinek a kielégítése (fogyasztói érdekek szolgálata),

— végül pedig saját létének, szüntelen megújulásának a biztosítása (a gazdasághoz fűződő érdekek szolgálata).

Ebben a funkciórendszerben véleményem szerint a gazdaság tulajdoni elrendezettségén van a hangsúly. És talán itt jelentkezik elsősorban a jog szerepe. Abban, hogy milyen tulajdonjogi megoldásokat alkalmazunk a gazdaság szervezésében ahhoz, hogy a köz és az egyén szükségleteinek egy progresszív folyamatrendszerben történő optimális kielégítését biztosíthassuk? És itt az optimalitás mozzanatát emelném ki. Az állam és a jog szerepe — hozzáteszem felelőssége — abban rejlik, hogy az össztársadalmi (köz és egyéni) érdeket figyelembe véve mennyiben tudja helyesen megválasztani az ehhez szükséges jogi eszközöket? Ezek mennyiben felelnek meg a gazdaság lehetőségeinek, fejlettségi színvonalának? Elősegítik vagy fékezik a gazdaság egészséges működését?

Véleményem szerint nem annyira az egyes tulajdonformák izoláltan szemlélt létjogosultságán, fejleszthetőségén van a hangsúly, hanem inkább az össztársadalmi érdeknek alárendelt gazdaság optimális funkcionálásához szükséges adequát tulajdonjogi megoldások megválasztásán. Ebből az aspektusból szemlélve az állami tulajdontól — a magántulajdonon keresztül — a tőkés vállalatok tulajdonjogáig minden tulajdoni lehetőség bekapcsolása véleményem szerint elméletileg figyelembe vehető.

Az össztársadalmi érdek természetszerűleg befolyásolja a tulajdonjogi elrendezés kardinális előkérdését, a népgazdaság szektorális, ágazati tagolását, amelyet viszont a piaci viszonyok, különösen a világpiac mozgásai nem kis mértékben befolyásolnak. A jogi megoldásokat tehát olyan körültekintően kell meghatározni (és ez nem könnyű feladat), hogy alkalmasak legyenek bizonyos defenzív szerepre is, a nem kívánatos hatások preventív kiküszöbölésére, vagy legalábbis előjelzésére.

A gazdaság területén a lényeg tehát nem a tulajdonjog formájában, hanem annak a népgazdaság érdekében való hasznosíthatóságában van. (Népgazdasági szempontból pl. hasznosabb lehet egy jól működő — és ehhez képest adóztatható — magántulajdon, mint egy inkurrens terméket produkáló, dotációkra szoruló állami tulajdon.) Úgy vélem, hogy a referátumokban a gazdaság területére javasolt minden megoldás alkalmas lehet egy ilyen jellegű szerepkör betöltésére. Gyűjtő — vagy inkább funkciót jelző — elnevezésként a gazdasághoz kapcsolható tulajdoni megoldásokat — összességükben — *gazdasági tulajdonnak* nevezném. A gazdasági tulajdon tipikus alanyai gazdálkodó szervezetek (jogi személyek, cégek), ideértve a kisárutermelőket is. Tárgyai: termelőeszközök. Szolgálati szerepéből következőleg a tulajdonnak az össztársadalmi érdeket, mindenekelőtt a közérdeket kell szolgálnia. És itt kapcsolódik a gazdaság jogi elrendezéséhez — mint meghatározó tényező — a politikai elem. A közérdek meghatározása, határainak megvonása alapvetően politikai kérdés! (Természetesen ebben az összefüggésben sem lehet elvonatkoztatni a gazdaság fejlettségétől, a fejlesztés objektív lehetőségeinek prognosztizálásától.) A jogi (tulajdonjogi) eszközök úgy vélem csak e tényezőknek alárendelten jelenhetnek meg.

A köz érdeke szorosan összefügg az állam célkitűzéseivel, funkcióival; a lakosság azon közös szükségleteivel, amelyek kielégítése a közhatalomtól elvárható. (Ez utóbbi a változékonyabb terület. Utalnék itt pl. a lakáspolitika állami erőforrásoktól a lakossági erőforrások irányába ható tendenciájára.) A közérdek *szolgálati, materiális bázisa* az adequat jogi megoldásokkal megszervezett gazdaság, a gazdasági tulajdon. A *közérdek* körébe tartozó szükségletek (közszükségletek) és feladatok *közvetlen kielégítési forrása* viszont úgy vélem a tárgyalt tulajdonjogi szférához képest szűkebb, lényegében az állami és az önkormányzati tulajdonból tevődik össze. A politikai elemnek ismét csak elsődleges szerepe van abban, hogy a gazdasági tulajdon működési szférájában kumulált javakból, valamint a természet kincseiből, melyeket, milyen volumenben kíván a központi, a területi, és a helyi közhatalom — mint e tulajdon alanya — közvetlen rendelkezése alá bocsátani.

Funkcionális szempontból ezt a tulajdont *köztulajdonnak* nevezném, amelyet kiemelkedő jelentőségénél fogva a gazdasági tulajdon áruviszonyi jellegéhez képest szigorúbb, kötöttebb szabályozás alá szükséges vonni, vagyis sajátosan kezelni. A köztulajdon tipikus tárgyai véleményem szerint olyan jellegű vágyontárgyak, amelyeket jelenlegi szabályozásunk kizárólagos állami tulajdonként kezel. (E vonatkozásban azonban a jellegre helyezném a hangsúlyt és nem valamiféle megmerevített felsorolásra. A vagyontárgyak köre a köztulajdon funkciójához képest szükségképpen változhat.)

Az okfejtésből az olvasó ellentmondást vélhet felfedezni, hiszen az állami tulajdon — mint tulajdonforma — a gazdasági és a köztulajdon körében egyaránt előfordulhat. E kettősség igaz, a minőségi differencia azonban nyilvánvaló. *Az állami tulajdon részben indirekt, részben direkt szerepkört tölt be.* A gazdasági tulajdon körében mint a szóbajöhető termelő bázisok egyike, a köztulajdon körében viszont, mint alapvető szükségletkielégítő bázis szerepel, minőségileg eltérő jogi szabályozottság mellett.

A tulajdon másik — egyre növekvő jelentőségű — szolgálati területe a fogyasztási szükségletek kielégítése. Funkcionális szempontból a tulajdonnak ezt a megjelenési formáját *fogyasztási tulajdonnak* nevezném: forrása alapvetően a gazdasági tulajdon, amelyből különbözően szervezett, közvetlen és közvetett elosztási rendszereken keresztül képződik a fogyasztóknál. E vonatkozásban is megjegyzendő, hogy a részesedés volumenének, valamint a fogyasztás kategóriáinak a meghatározása elsősorban gazdasági és politikai kérdés.

A fogyasztási tulajdon tipikus alanyai az állampolgárok, tárgyai fogyasztási javak, vagyis mindaz, amely nem a gazdaság (termelés), valamint a köz egészének (részének) a közvetlen céljait szolgálja. Jogi megjelenését tekintve — mint ez a referátumokból is kitűnik — többféle elnevezése lehetséges (egyéni, személyi, magán, állampolgári tulajdon stb.). A lényeg

azonban nem is az elnevezésen, hanem e tulajdoni kategória jellegén van. Kétségtelen tény, hogy minőségi differencia e kategórián belül is kimutatható (és ez némi elnevezésbeli problémát csakugyan jelent), mert a fogyasztási javak egy része merőben *személyes szükségletet elégít ki*, másik része viszont *jövedelemszerzésre alkalmas*. A megoldás véleményem szerint a szabályozás sajátos módjában keresendő (egyéni és társadalmi érdek összhangja = jövedelemelvonás, visszacsatolás a köztulajdonba) és ez adhat talán választ az elnevezésbeli problémára is.

A kifejtettek alapján érdemes még egyszer visszatérni a gazdaság folyamatához, a tulajdonnak a termelés — elosztás kategóriáival való összefüggéséhez. A funkcionális tulajdon szempontjából a gazdasági tulajdon álláspontom szerint egy dinamikus folyamatban, a termelés mechanizmusában jelenik meg, míg a köztulajdon, valamint a fogyasztási tulajdon egy viszonylag statikus szakaszban, az elosztást követő használat folyamán. Természetesen a tárgyalt tulajdoni kategóriák nem izoláltan fejtik ki hatásukat, hanem egymásraépülve, a társadalom fejlődésében betöltött szerepüknek megfelelő kölcsönhatásban, valójában tehát egy *komplex funkcionalitásban.*

A tulajdon funkcionális megközelítése a *jogi szabályozás* szemszögéből a következő jellegzetességeket mutatja.

A gazdasági tulajdon szférájában uralkodók a polgári jogias elemek (áruviszony), de nem hagyhatók figyelmen kívül a különböző minőségű igazgatási elemek sem. (Más kérdés, hogy milyen mértékben indokolt és lehetséges ez utóbbiak csökkentése.)

A köztulajdon szférájában úgy vélem a közjogi vonások dominálnak (kiegészülve igazgatási elemekkel) és a polgári jogi elemeknek csak alárendelt szerepük van, de teljesen nem nélkülözhetők.

A fogyasztási tulajdon esetében ismét csak a polgári jog lép előtérbe, kiegészülve bizonyos igazgatási — elsősorban pénzügyi jogi — szabályozókkal.

A tulajdon *hatalmi meghatározottságát* elsősorban a közjogi-államigazgatási szféra közvetíti és csak ezek függvényében a polgári jog szabályai.

Összegezve a kifejtetteket:

— a tulajdon társadalmi — funkcionális megközelítésben köztulajdon, gazdasági és fogyasztási tulajdon lehet;

— a gazdasági tulajdon hatásterülete a termelés, a köztulajdon, valamint a fogyasztási tulajdon hatásterülete az elosztás és a fogyasztás;

— a köztulajdon alanyai az állam és a közigazgatási önkormányzatok (az állami tulajdon tipikus érvényesülési területe), tárgyai célhozkötött javak;

— a gazdasági tulajdon alanyai gazdálkodó szervezetek (elsősorban a csoport- és a magántulajdonok érvényesülési területe), tárgyai termelőeszközök, eloszthatő javak;

— a fogyasztási tulajdon alanyai állampolgárok (az egyéni tulajdon érvényesülési területe), tárgyai fogyasztási javak;

— a tulajdon egyes jogi megjelenési formái, sajátos megoldásai e kategóriákon belül a funkció, a gazdaság és a politikai tényezők függvényében határozhatók meg.

Hozzászólásomban természetesen nem törekedhettem a teljességre, a vázlatok — elsősorban a konkrét jogi megoldások tekintetében — további részletező kifejtést igényelnének. Egy sajátos nézőpontból kívántam megközelíteni a tulajdon problémakörét. Úgy vélem azonban, hogy álláspontom lényeges vonásaiban találkozik a konferencián elhangzottakkal és talán adalékul szolgálhat a tulajdonelmélet továbbfejlesztéséhez.

Éber Kálmán

JOGIRODALOM

Változatok a nemzetiség és a nemzetiségi jogok témájára*

A Kriterion Kiadó nehezen felmérhető jelentőségű lépésre vállalkozott a néhány éve elhunyt Mikó Imre kései írásainak kiadásával. (Mikó 1911-ben született; a kötetben egy 1965-i és két 1968-i tanulmány kivételével 1970 és 1974 közti írásai szerepelnek. Ezek különböző romániai — legnagyobbrészt magyar — folyóiratokban és hetilapokban jelentek meg. 1970 az a fordulat a romániai magyarság szellemi életében, amelyet a legközismertebben a Kriterion Kiadó létrejötte jelez. 1974 után Mikót súlyosbodó betegsége akadályozta meg a publikációs tevékenységben.)

Gáll Ernő a kötet bevezető tanulmányában higgadt ítélettel mutatja be Mikó életpályáját — nem utolsósorban a kötetbe foglalt kitűnő kései tanulmányokból kibontakozó álláspont perspektívájából is. Mikó, akinek 21 éves korában megjelent első könyve („Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés"), nyitást jelentett a romániai Országos Magyar Párt kizárólag sérelmi politikájával szemben a társadalmi helyzet valós, szociografikus felmérésén alapuló cselekvés felé a kisebbségi kérdés rendezésének koncepciójában, s aki Antal Márk körében tanulmányozza a Kommunista Kiáltványt, álnéven a Korunk munkatársa, 1936-tól a Magyar Pártban, majd a királyi diktatúra éveiben a Magyar Nemzetközösségben vállal szerepet (ahogy Gáll Ernő hangsúlyozza: minden látványos szakítás nélkül), 1940 és 1944 közt az Erdélyi Párt főtitkára — de 1943-ban ő válaszol Józsa Béla híres levelére, leszögezve: „Az értelmiségnek a nép oldalán a helye". 1944 októberében szerepe van a kolozsvári munkásőrség felfegyverzésében s ezzel a város értékeinek megmentésében. További életpályájáról Gáll nem szól — pontos dátumokat mi sem tudunk, csak azt, hogy 1968-ban újra publikál. Gáll nem hallgat pályája „vargabetűi-ről —, hogy ezek a vargabetűk Mikó élete utolsó évtizedére hová vezettek, arról a könyv tanulmányai beszélnek.

Mikó jogász —, hogy jogtudósi *felkészültsége* milyen alapos volt, az 1944-ben megjelent könyvének („Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika") ismerői is tanúsíthatják. De tanúskodhatnak a kézirat írásai is. Szerzőjük fölényes biztonsággal (s ami ennek félreérthetetlen külső jele: könnyedséggel) jár-kel a jogtudomány és a politikai tudomány európai, ill. magyar és román irodalmában. Műveltsége ezen túlmenően is egyetemes. Könnyed és nem csillogni akaró, de csillogó esszék is találkoznak a kötetben. Mikó azonban nagyon

* *Mikó* Imre: Változatok egy témára. (Kriterion, Bukarest, 1981. 196 old.)

komolyan veszi az erdélyi magyar értelmiség legjavának azt az álláspontját, hogy munkájuk *szolgálat.* Írásaiban szinte kivétel nélkül ott érezhető az erdélyi magyarság aktuális nemzetiségi politikai kérdéseire való utalás — áttételesen vagy félreérthetetlen aktualitással.

Ez természetesen leginkább a kötet első felét kitevő, a nemzetiségi joggal foglalkozó írásaira áll. Az első két tanulmány („Nyelv és jog", „Nemzet és nemzetiség") a nemzet és nemzetiség meghatározásával foglalkozik. Az elsőnek említett cikk nagyvonalú összefoglalás a nemzetfogalom kialakulásáról, az 1791-i francia alkotmány „államnemzet"-fogalmától kezdve a Herderre és Fichtére visszavezethető „kultúrnemzet"-fogalmon és Eötvös József meg Renan nemzetfogalmán át az ausztro-marxisták és a bolsevikok másmás nemzetiségi települési helyzetben kialakult nemzetiségpolitikai koncepciójáig. Nemzet és nemzetiség közt abban látja a fő különbséget, hogy a nemzetiség csak kivételesen alkot egy területen összefüggő gazdasági egységet, így a nemzetiség fogalmában túlsúlyra jut a nyelvi és kulturális tényező. A nemzetiségi jog általában a nyelvhasználat jogát szabályozza. A „Nemzet és nemzetiség" c. tanulmány tulajdonképpen vita az RKP KB Történeti és Társadalompolitikai Intézetének folyóiratában, az Analele de istorie 1967-i évfolyamában, a nemzet fogalmáról megjelent tanulmányokkal. Itt Mikó a nemzetiség fogalmának meghatározását kibővíti azzal a kritériummal, hogy a nemzetiség olyan néptöredék, amelynek népzöme más országban többségi elem, továbbá azzal, hogy nemzet és nemzetiség ugyan egyaránt az etnikai közösség modern formája, de a nemzetiség etnikailag rendszerint homogénebb, mint a nemzet, s hogy a nemzetiség nemcsak hogy nem alkot összefüggő gazdasági egészet, de rendszerint egységes területe sincs. Elutasítja román vitapartnereinek azt az állítását, hogy a nemzet kritériumai közé tartozik a közös politikai élet is — ezt Mikó az *állam* ismérvei közé utalja (joggal, hisz ennek a kritériumnak elismerése az *államnemzet* koncepciójához vezet vissza). Azt is, hogy a nemzet csak „rendszerint" ugyanazon nyelvet beszélő közösség. Végül világos definíciót ad a nemzetiségről (49—50. o.). A „Nyelvhasználat és jogtörténet Erdélyben" c. tanulmány történeti áttekintés a különálló Erdély, majd a dualista Magyarország és az 1920 utáni királyi Románia nemzetiségi politikájáról. Mikó nem végezhetett összehasonlításokat az 1868-i nemzetiségi törvény és a királyi Románia 1938-i kisebbségi *statutuma* közt, de a *tényeket* ismerteti, a következtetéseket minden olvasója levonhatja. Az 1868-i magyar törvény gyengéit természetesen bírálja; egyben elmondja azt is, hogy az 1918. decemberi gyulafehérvári határozat nemzetiségpolitikai pontja papíron maradt csakúgy, mint a szövetségesek és Románia 1919 decemberi szerződésének nemzetiségi vonatkozásai, az 1923-i alkotmány nem ismeri el közületeknek a nemzetiségeket, az 1938-i pedig csak közvetve, kisebbségi *törvény* pedig nincs.

A kötetnek a nemzetiségi joggal foglalkozó részének legfontosabb része azonban az a cikksorozat, amely a „A Hét"-ben jelent meg 1972-ben, „Az együttélő nemzetiségek jogegyenlősége" sokatmondó címével. Ez a nemzetiségi jogok kátéja. Gáll Ernő bevezetője is hangsúlyozza a *jogi ismeretterjesztés* fontosságát a nemzetiségi tudat alakításának szempontjából. Mikó e tanulmánya ilyen ismeretterjesztés, a rendkívüli jogász- és egyben politikuselme biztonságával. Egy jogi tankönyvíró gondosságával sorra veszi a jogforrások típusait. Ha példákat tart jónak felhozni, akkor ezek említése is gyakorlati célt szolgál: a dekrétumoknál (ezek a magyar Tvr.-nek megfelelői) az *oktatásügyet* szabályozó dekrétum a példa, a magyar Vhr.-eknek megfelelő MT-határozatoknak az *anyakönyvek vezetésével kapcsolatos kihágások büntetését szabályozó rendelet,* a nemzetközi szerződéseknek a *tanügyi diszkriminációk elleni egyezmény, a faji megkülönböztetéseket tiltó másik szerződés.* A továbbiakban (mindenütt a jogszabályok számainak, §-, bekezdésszámainak stb. pontos jelzésével) ismerteti a nemzetiségekre vonatkozó hatályos jogszabályokat, külön is hangsúlyozva a nemzetiség megtartásának olyan elemeit, mint a *személyes bevallás.* Nem mulasztja el kétszer is idézni (Ceauşescu államelnök egy beszédéből és az oktatásügyi törvényből) azt a kitételt, hogy a nemzetiségeknek az oktatás *valamennyi fokán* joguk van saját nyelvük használatára. Külön utal arra is: azon, hogy a nemzetiségeknek joguk van saját nyelvükön játszó színházra, nemcsak a hat állandó magyar színház léte értendő, hanem működvelő csoportok működése stb. is. (Emlékezzünk egy nálunk is ismert riportra: hogy aludt el „véletlenül" egy szamosvölgyi faluban a kultúrotthonban a villany, amikor magyar működvelők akartak ott játszani, hogy nem került elő „véletlenül" sehogysem a villanyszerelő, míg aztán a színjátszók talpraesett vezetője a „hiba" kijavításáig magyar népdalokra kezdte tanítani a sötétben várakozó nézőit, ami rendkívül gyorsítóan hatott „a hiba elhárítására".) Ismerteti a Társadalomtudományi és Politikai Akadémiára és a RSzK Történeti Múzeumára vonatkozó jogszabályoknak azon pontjait is, amelyek szerint ezeknek az *együttélő nemzetiségek* történetével is foglalkozniok kell. Külön foglalkozik a névhasználatra (a nevek helyesírására és a nem magyar formában történt névbejegyzések kiigazítására) vonatkozó rendelkezésekkel. A politikai jogok egyenlőségéről szóló részben utal rá, hogy *közigazgatási tisztviselők* kinevezésének a nyelv és nemzetiség nem lehet akadálya, sőt nemzetiségi tisztviselők kinevezését a jogszabályok kötelezővé teszik.

Ez a cikksorozat *káté* a romániai magyarság legszélesebb tömegei számára; erre és erre van jogod, alkotmány, törvények stb. alapján; tudj róla, élj jogaiddal, ne tűrj el magadon szóvátétel nélkül jogsérelmet.

A nemzetiségi jogi rész befejező tanulmánya („Jogász a közéletben") szellemes esszé a jogászság történeti szerepéről.

A kötet második részének címe a „Hazai művelődés". Ez is tanulmányok sorozata. „Ablak a nagyvilágba" címmel szól Mikó Meltzl Hugó és Brassai Sámuel kolozsvári egyetemi tanárok múltszázadvégi világirodalmi folyóiratáról, az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokról (1877-től 12 éven át je-

lent meg; a két szerkesztő mellett főszerepet játszott még benne a szintén kolozsvári egyetemi tanár Gregoriu Silaşi is), „Közös hagyományok fóruma" címmel az 1924-ben román kezdeményezéssel megjelent „Cultura" c. folyóiratról (közleményei francia, román, magyar és német nyelven jelentek meg, a szerkesztők közt ott találjuk Kristóf Györgyöt), „Magyar—német kapcsolatok Romániában" címmel az 1924-től Brassóban „Klingsor" címmel megjelenő német folyóirat és az erdélyi magyar irodalom és orgánumai együttműködéséről (egészen addig, míg a Klingsorban nem jelentkezett a hitlerizmus, amire a Helikon írói elhatárolódással reagáltak), végül romániai magyar és német írók újra kialakuló együttműködéséről az 1950-es évek derekáról. Tanulmányt ír Mocsáry Lajosról (hősének *jogfelfogását* helyezve a központba), „A kétnyelvűség dicsérete" címmel Josif Vulcan-ról, akinek nagy érdemei vannak a román irodalom termékeinek magyarra fordításában, „Emlékezés egy demokratára" címmel Vasile Goldişról, a Román Nemzeti Párt egyik vezetőjéről (hangsúlyozva: hogy működött együtt fiatalkorában Koós Ferenccel, hogy rokonszenvezett a magyar radikálisokkal, hogy hatott nemzetiségpolitikai gondolkozására Otto Bauer, s hogy állt ki a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése mellett). Valamennyi tanulmány alaphangja egymás becsülésének hangsúlyozása az együttélők közt, félreérthetetlen aktuálpolitikai kicsengéssel.

Külön említendő az a tanulmánya, amely Jakabffy Elemérrel és lapjával, a Magyar kisebbséggel foglalkozik. Szigorú igazságkereséssel, de *(vagy és)* árnyaltan mutatja be ennek a politikusnak a portréját, aki Tisza István nemzetiségpolitikai szakemberéből vált előbb erdélyi magyar sérelmi politikussá, majd, a fasizmus előretörésekor, polgári antifasisztává.

A kötet utolsó része (Európai távlatok) szintén „Változatok egy témára". Ha „Nomen est omen" címmel szellemes névszociológiai esszét ír, végül is ott találjuk az utalást az 1968-i romániai névhasználati törvényre, Erasmusról szólva kis és nagy államok egyenlőségéről tartja szükségesnek írni, Goethe és Eckermann beszélgetéseiből Goethe azon szavait idézi, amelyek elutasítják a nemzeti gyűlölködést.

*

Arra a kérdésre térvén, hogy mit ad a kötet *külön is* a magyarországi olvasónak, az alábbiakra szeretnénk felhívni a figyelmet:

1. A mai magyar közvélemény rendkívül eltérő *mértékben, nívón és tendenciák szerint* informált az erdélyi magyarság jelenlegi helyzetéről. A kellő tájékozottságú csoportokon kívül ott vannak azok, akiknek ezzel kapcsolatos nézetei 40—50 éve nem változott, ott vannak azok, akik (egy, az elmúlt években lezajlott vita tanulságai szerint) nem tudják: „Milyen nyelven beszélnek a székelyek." Ott vannak a teljesen közömbösek, s köztük (a tér összes irányaiban elhelyezkedve) a lehető legkülönbözőbb árnyalatok. Úgy hisszük, hogy ebben a helyzetben a Mikó könyvéből szerezhető információk *alapvetőek.* Annál is inkább, mert véleményünk szerint gondolkozó ember (ha nem lenne már tájékozva a jogszabályoknak nem feltétlenül megfelelő *valóság*ról) elővesz majd pl. egy nálunk is hozzáférhető riportkötetet és tanulságos egybevetéseket végez. A *valóság* ismerete mindenképpen jobb, mint az ismeretek *hiánya* vagy a rég elavult — félévszázad előtti hivatalos szemlélethez kötődő „ismeretek".

2. Utaltunk rá: Mikó jogászszemléletének alapelve az *egyenjogúság,* általános politikai szemléletének pedig az *együttélés optimális megoldásainak* keresése. Ez a szemlélet csak hasznos lehet a mai magyarországi olvasó tudatának formálásában.

3. Mindezen túl Mikó ritka látókörű, rendkívül világosan látó, gondolkozó („Tündöklő szellem" — írták volna róla eleink), aki méghozzá kitűnően ír is. Az olvasónak legfeljebb a szó nemes értelmében kell megküzdenie mondanivalói befogadásáért.

Trócsányi Zsolt

Lukasuk I. I.: A nemzetközi jogi szabályozás mechanizmusa*

Az ismert szovjet nemzetközi jogász immár harmadik[1] olyan tanulmányát tette közzé — az első kettőben ha nem is részletekbe menően, de fő vonásokban felvázolta a probléma lényegét —, amelyben mélyrehatóan foglalkozik a nemzetközi jogelmélet talán legnehezebb és ez idáig leginkább elhanyagolt kérdésével — a nemzetközi jog működési mechanizmusával.

Egy ilyen irányú tanulmány megjelenését nem tulajdoníthatjuk pusztán a véletlennek. Az utóbbi időben lényeges változások mennek végbe nemcsak a nemzetközi jog normatív tartalmában, hanem a nemzetközi jog működési rendszerében (mechanizmusában) is. Arról van szó, hogy a mai körülmények között nagy hiba lenne, ha a nemzetközi jogot egyszerűen az államok között létrejövő érintkezési szférák szabályozási, rendezési eszközként fognánk fel. Mindinkább jelentkezik az az igény, hogy úgy tekintsünk rá, mint az államközi együttműködés koordinációs mechanizmusának egyik legfontosabb láncszemére, amely a nemzetközi kapcsolatok rendszerének *célszerű irányítását szolgálja.*

Az alábbiakban bemutatjuk a művet mint egészet, s az érdekesebb elgondolásokra részletesebben is kitérünk.

A mű négy fejezetet foglal magában. Az első fejezetben a nemzetközi jogi szabályozás (NJSZ) mechanizmusának fogalmával és jellegzetes vonásaival foglalkozik a szerző. Az NJSZ mechanizmusának meghatározásánál az általános jogelméletből indul ki, s rámutat, hogy a szovjet jogelmélet megkülönbözteti a „jogi ráhatást" és a „jogi szabályozást". A jogi ráhatás alatt a jognak a társadalmi objektivációkra gyakorolt összes hatását értik, míg a jogi szabályozás a specifikus jogi eszközöket foglalja magában. Vagyis a jogi ráhatás sokkal tágabb fogalom, mint a jogi szabályozás. Ebből következ-

* I. I. *Lukasuk:* Mehanyizm mezsdunarodno-pravovogo regulirovanyija. Kijev, 1980. 165 old.

[1] Ld.: I. I. Lukasuk: Mirnoje szoszuscsesztvovanyije i mezsdunarodnoje právo. Kijev, 1974; Mezsdunarodno-pravovoje regulirovanyije mezsdunarodnih otnosenyij. Moszkva, 1975.

zően, az NJSZ mechanizmusa alatt „a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt céltudatos, akarati ráhatást kell érteni, amelyet az államok közösen vagy külön-külön fejtenek ki nemzetközi jogi elvek és jogi normák segítségével". A modern nemzetközi jog tudományának nagy az érdeme abban, hogy az NJSZ mechanizmusának egyes részelemei — a jogi elvek és jogi normák — tudományos megalapozást kaptak. Magának a jog funkcionálásának mechanizmusa azonban ez idáig kidolgozatlan maradt. Minden állam belső jogrendszerében találunk egy különleges mechanizmust, jogalkalmazó szervezetet, amely arra hivatott, hogy a jogot érvényesítse, átültesse az életbe. Ugyanez vonatkozik a nemzetközi jogra is, habár itt egy egészen eltérő mechanizmussal találjuk szembe magunkat. Az eltérés lényeges eleme a nemzetközi jogalkalmazás folyamatában abból fakad, hogy nincs egy államok feletti hatalom, amely a jogalanyokra nézve kötelező intézkedéseket megtenné. A nemzetközi jog érvényesítésének első számú szubjektuma maga az állam. Az államoknak a nemzetközi jogalkalmazás biztosítása terén szuverén hatalmukból eredően nemcsak kifejezetten jogi lehetőségek állnak rendelkezésükre, hanem egyéb sajátos tényleges lehetőségek is.

Az NJSZ mechanizmusa magában foglalja a nemzetközi jellegű jogalkalmazó szerveket is, melyeket attól függően, hogy milyen jogi funkciókat látnak el, két nagy csoportra lehet osztani:

1. azok a szervek, melyek napirendre tűzhetik valamely kérdés eldöntését és határozatot is hozhatnak a kérdésben érdekelt alanyok akaratától függetlenül, ámbár ezek a határozatok ajánló jelleggel bírnak (pl. az ENSZ Közgyűlés); ezek a szervek nemcsak jogalkalmazási tevékenységet folytatnak;

2. azok a szervek, amelyek főképpen csak jogalkalmazási tevékenységet folytatnak; a kérdés eldöntése a felek akaratától függően kerül napirendre, de a meghozott döntések jogilag kötelezőek (pl. az ENSZ Nemzetközi Bírósága). Ezen kívül, az NJSZ mechanizmusának rendszerébe sorolja a szerző a Biztonsági Tanácsot (különleges szerepet tulajdonítva neki), s külön kiemeli azokat a tényezőket, amelyek szoros kapcsolatban állnak e rendszerrel és mélyrehatóan befolyásolják azt (államok által létrehozott közös szervek, elfogadott közös határozatok, csúcstalálkozók határozatai).

Ezután következnek a szerző érdekes elméleti fejtegetései a kibernetikában használatos módszerek alkalmazásáról a nemzetközi jogtudomány terén, és lényegében kidolgozza az NJSZ mechanizmusrendszerének információs modelljét. Az NJSZ mechanizmusrendszere alapvetően két alrendszerből tevődik össze: szabályozott és szabályozó rendszerekből. Az NJSZ mechanizmusának tárgyát az államközi kapcsolatok rendszere képezi, alanya pedig a szuverén államok rendszere, vagyis a normatív nemzetközi jogi információk hordozói (szabályozó rendszer). Az NJSZ mechanizmusrendszerében a szabályozott rendszer, vagyis a nemzetközi kapcsolatok rendszere, meghatározó szerepet játszik. A nemzetközi jogi normák, működési mechanizmusuk csak akkor tudnak szabályozó hatást elérni, ha élethűen tükrözik e kapcsolatok jellegzetes vonásait. Éppen ezért, akármilyen tökéletes jogi normát is hozunk létre, az nem fog kellőképpen működni, ha a nemzetközi kapcsolatok rendszerének szabályozása egészen más elvi megoldást követel (pl. az államok feletti jog létrehozása). Elgondolkodtatóak a szerző nézetei a nemzetközi normatív információs rendszer működéséről is, de egy rövid könyvismertetés kereteibe nem fér bele, hogy erre is kitérjünk. Ebből a fejezetből még egy olyan részt szeretnénk kiemelni, amelyben szó esik a mai nemzetközi jogtudományban nagyon keveset emlegetett (majdhogynem teljesen kidolgozatlan) kérdésről, mégpedig a jogtudatról a nemzetközi jogban. (Azért nem használom a „nemzetközi jogtudat" fogalmat, mert a szerző — mint később látni fogjuk — különbséget tesz a „nemzetközi jogtudat" és a „nemzetközi-jogi jogtudat" között — M. V.) Lukasuk véleménye szerint a jogtudat a nemzetközi jogban az NJSZ mechanizmusának elengedhetetlen tényezője, mivel a nemzetközi jogi normák realizálását olyan államhatalmi szervek segítik elő, amelyek jogtudata attól függ, hogy milyen osztály érdekeit szolgálják. S ebből kifolyólag nagy szerepe van annak, hogy az egyes államok nemzetközi-jogi jogtudatában milyen mértékben kapnak helyet közös szabványok (a többség által elfogadott viselkedési modellek). Szerkezetileg a nemzetközi-jogi jogtudat, a szerző véleménye szerint, különböző elemekből tevődik össze. Először is van egy közös nemzetközi-jogi jogtudat, mely alatt a nemzetközi kapcsolatok rendszerének funkcionálását elősegítő nemzetközi jogrendről vallott nézetek, felfogások, értékelések összességét kell érteni. Emellett, minden egyes államnak megvan a saját nemzetközi-jogi jogtudata, amely nemcsak az egyes államok által a nemzetközi jogról vallott közös felfogásokat foglalja magában, hanem az egyes államok részéről jelentkező sajátos nézeteket is, melyek közvetlen kapcsolatban vannak a szóban forgó állam társadalmi, politikai rendjével.

Szintén különbséget kell tenni a közös nemzetközi-jogi jogtudat és a nemzetközi jogtudat között. Az utóbbi alatt az összes állam és nép által elfogadott általános jogi nézeteket és felfogásokat kell érteni.

A tanulmány következő fejezete a nemzetközi jogszabályokkal — a nemzetközi jogi szabályozás leglényegesebb elemével — foglalkozik. Konkrétan a következő kérdéscsoportokkal: a nemzetközi jogszabályok definiálása, osztályozása, az imperatív és a diszpozitív szabályok viszonya, a nemzetközi jogelvek lényege, a szerződéses és a szokásjogi szabályok helye és szerepe. A jogszabály, mivel a jogalanyok számára adott bizonyos viselkedési modellt feltételez, ezért a megfelelő társadalmi viszonyok modelljét is jelenti. Ugyanúgy, mint a többi jogi norma, a nemzetközi jogszabály is — a társadalmi, politikai és tisztán jogi sajátosságok mellett — normatív tartalommal bír és osztályérdekeket fejez ki. Az államoknak a nemzetközi jogszabályokban kifejezésre jutó akarata nem kezelhető az individuális akaratok egyszerű eredőjeként. Egy ilyen jogszabály bonyolult összhatások eredményeképp jön létre, s jellemző, hogy mindjobban növekszik benne az egész nemzetközi közös-

ség érdekeit kifejező közös érdekek részaránya.

A jogszabály igazi tartalmát és szerepét csak a nemzetközi jogi szabályozás mechanizmusának funkcionálása közben lehet megérteni, s különös jelentősége van annak, hogy az egyes nemzetközi jogszabályok nem a többi jogszabálytól elkülönülten fejtik ki hatásukat, hanem a nemzetközi jog közös rendszerében, a nemzetközi jogrendszer elemeként.

Egyre jobban növekszik és elmélyül a nemzetközi jog rendszer jellege, s ezért a rendszerszemléletnek mind nagyobb jelentősége van a nemzetközi jogszabályok tanulmányozásában.

Lukasuk külön kitér a politika és a jog viszonyára, s figyelmeztet, hogy semmi esetre sem szabad — mint ahogy ez jelen van az amerikai nemzetközi jogtudományban — „túlpolitizálni" a nemzetközi jogot, mivel ez óhatatlanul a jognak a politológia általi bekebelezéséhez vezet.

Az NJSZ mechanizmusában nagy szerepük van a még életbe nem lépett szabályoknak is (pl. tervezet), mert nagyon sok esetben már ilyen állapotban is hatást gyakorolnak a nemzetközi kapcsolatok alakulására, az államok akarva, nem akarva figyelembe veszik ezek normtív tartalmát. A modern nemzetközi jogban, a szerző szerint, az életbe léptetés előtt álló (pl. aláírt, de még nem ratifikált) szerződések jogviszonyt hozhatnak létre, de nem mint normatív aktusok, hanem mint jogi tények. A jogviszony normatív alapját ezekben az esetekben a nemzetközi szerződések joga, mint a nemzetközi közjog ága fogja képezni.

A tanulmány különböző ismérvek alapján osztályozza a nemzetközi jogszabályokat, mivel a legtöbbjük általánosan elfogadott a nemzetközi jogban, ezeket nem részletezzük. Kifejti azonban álláspontját a szerző két olyan kérdésben is, amelyek vitatottak a szocialista országok nemzetközi jogtudományában. A program jellegű és az ajánló jogszabályokról van szó. Szerinte igaza volt Buza Lászlónak — a kérdés első felvetőjének — amikor program jellegű normák megjelenéséről beszélt a nemzetközi jogban. Ilyen normák léteznek, s azok nem csak az államok jövőbeli viselkedésére vonatkoznak, hanem azonnali cselekvésre is kötelezik őket, megfelelő jogokat és kötelességeket hoznak létre. Az államközi érintkezések gyakorlata ismer ajánló normákat is, de ezeket nem lehet nemzetközi-jogi normáknak tekinteni.

A továbbiakban szó esik arról, hogy a modern nemzetközi jogban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az imperatív jellegű normák (jus cogens), amelyek kimagasló szerepet játszanak a nemzetközi jogrend fenntartásában, s az elmélet és a gyakorlat a pozitív nemzetközi jog intézményeként ismerte el őket. A nemzetközi jog imperatív normáinak körébe tartoznak:

— a világ összes államainak létérdekét kifejező, a modern nemzetközi kapcsolatok alapjait rögzítő nemzetközi jogi alapelvek;

— a jelenlegi nemzetközi kapcsolatok erkölcsi szintjét biztosító normák és elvek;

— a nemzetközi kapcsolatok humánus voltának megfelelő szintjét biztosító normák és elvek.

Az NJSZ rendszerében különös szerepük van a nemzetközi jog alapelveinek, melyek a különböző társadalmi berendezkedésű államok békés egymás mellett élését hivatottak biztosítani. Politikai, morális és jogi erejük egyre növekszik. Ezek az alapelvek nem egyszerű absztrakciók, hanem jogi alapnormák. Jelentőségük abban is megnyilvánul, hogy az NJSZ mechanizmusát hatékonyan kötik össze a nem jogi jellegű normákkal (politikai, morális), amelyek szintén nagy szerepet játszanak a nemzetközi kapcsolatok szabályozásában.

A nemzetközi szerződések domináló pozíciót foglalnak el a nemzetközi jogban, legjelentősebb jogforrásként szerepelnek. Ennek különböző okai vannak: a nemzetközi kapcsolatok rendszerének bonyolultsága — ami az NJSZ-t sokkal intenzívebbé tette — nagyobb pontosságot követel, nagymértékben megnőtt az igény a lehető legpontosabb, részletezett normák iránt; sokkal operatívabban kell azokat létrehozni, fejleszteni; egyre szélesedik a nemzetközi érintkezésnek az a területe, ahol rendezést csak szerződések útján lehet elérni. Nem szabad azonban lebecsülni a nemzetközi szokásjogi normákat sem, melyek habár az utóbbi időben a nemzetközi szerződések mögé kerültek, továbbra is megőrzik szerepüket. Jellemző, hogy a nemzetközi élet jelenlegi körülményei között megnövekedett adaptációs képességük, dinamikussá váltak. Bizonyos esetekben egy újonnan felvetődött probléma megoldására szokásjogi norma jöhet létre egyszeri precedens alapján (huzamosabb időn belül történő rendszeres követés nélkül). A nemzetközi jog forrásai, a szerződés és a szokás jogilag egy és ugyanazon szinten állnak, mindkettőre jellemző a kötelező normatív tartalom. Összeütközésük esetén különböző helyzetek állhatnak fenn, döntő mindig a norma jellege, rangja. Ha például, szokás alapján imperatív norma jelenik meg, akkor az lerontja a vele ellentétes szabályok (úgy a szerződéses, mint a szokásjogi) hatályát. Ugyanez a helyzet a szerződés által létrehozott imperatív szabály esetében. Ha pedig egyazon rangú szerződéses és szokásjogi szabály ütközik, akkor az új szerződéses jogszabály lerontja a szokásjog hatályát, bár a gyakorlat ismer olyan esetet, amikor a szokásjog helyezi hatályon kívül a szerződéses jogszabályt, de ez csak a főszabály alóli kivételnek tekinthető.

Az NJSZ-nek szintén egyik legfontosabb eleme a nemzetközi jogviszony, hiszen a nemzetközi jog normáinak realizálódása ezekben a viszonyokban megy végbe. A nemzetközi jogviszony a nemzetközi viszonyok különleges fajtája, mely arra hivatott, hogy más anyagi és ideológiai jellegű nemzetközi viszonyokat szolgáljon. Az államok egymás közötti internacionalista kapcsolatrendszerében a nemzetközi jogviszony viszonylag önálló elemként szerepel, azonban semmi esetre sem szabad azt a tényleges nemzetközi viszonyok jog által szabályozott rendszereként értelmezni. Többről van szó, mivel az nemcsak egyszerű tükörképe a tényleges viszonyoknak, hanem egy önálló jelleggel bíró szubsztancia is. A nemzetközi jogviszonyoknak két fajtáját lehet megkülönböztetni: az abszolút (az alanyok általános jellegű viszonyai, amikor valamely alany jogával szemben fennáll a többi

alany kötelezettsége e jog betartására) és a konkrét (például, a kétoldalú szerződések) jogviszonyokat. Az abszolút jogviszonyok univerzális jelleggel bírnak, ugyanis alanyai egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek, s ez azt is jelenti, hogy a nemzetközi jog alapelveiből következően egyforma abszolút jogviszonnyal rendelkezik minden állam. A szerző részletesen taglalja a nemzetközi jogviszonyok specifikus tartalmát, a jogi normák jogvijogviszonyban vagy jogviszony nélkül történő realizálódását is.

A tanulmány utolsó fejezete a nemzetközi szervezeteknek az NJSZ-ben betöltött szerepéről ad képet. Külön foglalkozik a szerző a nemzetközi szervezetek jogalkotó és jogalkalmazó tevékenységével, a nemzetközi szervezetek által elfogadott határozatok és a szerződéses, valamint a szokásjogi normák viszonyával, a nemzetközi jogszabályok értelmezése során kifejtett tevékenységük jelentőségével.

M. V.

Тибор Шимо

Структура интересов общества и стратегия защиты интересов сельскохозяйственных производственных кооперативов

Структуру интересов автор выводит из общественной структуры. „Общественный интерес" это не „высший интерес", стоящий над социальными группами, а социальная группа, располагающая самым сильным представительством, объявляет свой интерес „интересом общества". Распределение труда между органами по защите интересов автором выведено тоже из общественной структуры. Целесообразно, чтобы различные, особо усиливающиеся интересы были отнесены к различным органам по защите интересов, а именно так, чтобы преобладающее управление выключилось из „сделки", а политические организации не выступили в качестве судьи, а обеспечили политические условия согласования интересов. На основе этих принципов автор обрисовывает возможную стратегию по защите интересов сельскохозяйственных производственных кооперативов.

Дьёрдь Киш

Трудовое право как место осаждения социальных конфликтов

Автор в хронологическом порядке рассматривает важнейшие узлы развития трудового права и процесса по рассмотрению трудовых споров в Венгрии. В центре изучения стоит то, что трудовое право в какой мере было способным для разрешения конфликтных ситуаций общественного (макро-) уровня. Можно доказать, что в докапиталистических общественных формациях на все конфликтные ситуации, проявляющиеся на уровне микроорганизаций, государство реагирует средствами власти, воплощающие силу, но в дальнейшем на передний план выдвинулась функция предохранительного клапан трудового права. Настоящая статья имеет целью осветить те общественные отношения, которые одновременно свидетельствуют также о толерантности данной общественной системы и которые были способными транспонировать „этажом ниже" конфликты, ставшие под угрозу общественное устройство, и там обеспечить их разрешения.

Петер Надь

О праве охраны морской среды

Больше, чем 2/3 части земной поверхности занимают моря и океаны, наличие которых представляет собой условие жизни на Земле. Отсутствие глобального правового режима Мирового океана во многих случаях является тормозящим обстоятельством в отношении охраны морской среды. Правовые основы охраны морской среды — женевское соглашение и последующие международные договоры — содержают только основные принципы и нормы принципиального значения. На них основываются региональные соглашения узкого круга. С точки зрения окружающей среды на открытом море тоже необходим определенный международный режим с широкой компетенцией, создание которого могло бы обеспечить безопасное сохранение общего наследия человечества.

Tibor Simó

Die Interessenstruktur der Gesellschaft und die Strategie der genossenschaftlichen Interessenvertretung

Die Studie leitet die Struktur der Interessen von der gesellschaftlichen Struktur ab. Das „gesellschaftliche Interesse" darf nicht als ein — über die gesellschaftlichen Schichten stehende — Interesse „höheren Ranges" angesehen werden, sondern das eigene Interesse der stärksten gesellschaftlichen Gruppe wird durch diese Gruppe als „gesellschaftliche Interesse" dargestellt. Die Studie leitet auch die Arbeitsteilung zwischen den Interessenvertretungsorgane von der gesellschaftlichen Struktur ab. Die verschiedenen — besonders stärker werdenden — Interessen sollten durch verschiedenen Interessenvertretungsorgane vertreten werden, und zwar solcherweise, dass die Verwaltung aus Unterhandlungen ausgeschaltet werden sollte, die politischen Organe sollten gleichzeitig nicht als Schiedsrichter auftreten, sondern die politischen Voraussetzungen des Interessenausgleichs sichern. Die Studie skizziert auf Grund solcher Prinzipien eine mögliche Interessenvertretungsstrategie der LPG's.

György Kiss

Das Arbeitsrecht, als Gebiet des Niederschlags der gesellschaftlichen Konflikte

Die Studie versucht in kronologischer Reihenfolge die wichtigsten Entwicklungsstadien des heimischen Arbeits-, sowie Arbeitsprozessrechts darzustellen. Die wichtigste Frage ist: war das Arbeitsrecht für die Lösung der gesellschaftlichen (Makro-) Konfliktssituationen geeignet? Man kann bewiesen werden, dass der Staat in den prekapitalistischen Formationen auf alle Konfliktssituationen der Mikroebene mit Machtmittel reagiert, aber später eine gewisse Sicherheitsventil-Rolle des Arbeitsrechts in den Vordergrund rückt. Zweck der Studie ist die Aufmerksamkeit auf jene Gesellschaftsverhältnisse zu lenken, die dafür geeignet waren die die gegebene Gesellschft gefährdenden Konflikte mit einer Ebene „hinunterzutransponieren" und dadurch ihre Lösung zu sichern (diese gesellschaftliche Verhältnisse beweisen auch die Toleranz, der gegebenen Gesellschaft).

Péter Nagy

Über das Umweltschutz der Meere

Mehr als zwei drittel der Erde wird durch Meere bedeckt, was auch Voraussetzung des erdlichen Lebens ist. Der Mangel an einem Meeresrechtsordnung hindert auch den Umweltschutz der Meere. Die Rechtsgrundlagen des Umweltschutzes der Meere, der Genfer Abkommen und die späteren völkerrechtlichen Abkommen bein-

halten nur Grundprinzipien und Normen theoretischen Charakters; auf diese werden die engeren regionalen Vereinbarungen aufgebaut. Auch aus Umweltgesichtspunkte ist ein internationales Regime mit breitem Kompetenz auf den offenen Seen notwendig, dessen Aufbau das Fortbestehen der gemeinsamen Erbe der Menschheit sichern kann.

Tibor Simó

The structure of interests in the society and the strategy of interest protection in the cooperative

The paper bases the interest structure on the social structure. By „social interest" the author does not mean „a higher-standing" interest above the social groups but in his understanding it is the strongest group to declare his interests as the social one. Division of labour among the interest-protecting authorities is also anchored to the social structure. Different interest configurations require different organizational protection, excluding the administration from the bargain and limiting the activities of the political organisations to the safeguarding the political conditions of interest reconciliation instead of arbitration. The author offers a possible strategy of interest protection on the basis of this theoretical framework.

György Kiss

Labour law as a field of social conflict outcomes, with special regard to procedure. (Historical outlines)

The paper offers a chronology of the focal points of labour law and labour procedure developments in Hungary. The problem is dealt with whether labour law was adequate to solve macro-social conflicts. In precapitalist formations the state reacts to any micro-social conflict by means of authority, latter on, however, labour law acquired scape goat functions. The paper points out those social relations which made it possible for the system to transfer to lower levels the conflicts endangering the social establishment. This transferability is a sign of social tolerance.

Péter Nagy

The protection of marine environment in international law

The lack of a global legal system of the sea presents obstacles in many cases. The Geneva convention and latter treaties as basic sources of marine environment protection offer general principles only. Regional treaties are based on the former. Environment protection requires an international regime with broad powers in the high sea. This would add to the safeguard of the common heritage of mankind.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft., egy évre 240,— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8565 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

XXXVII. új évfolyam 12. szám Budapest, 1982. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Tartalom

TÓTH JÁNOS
A kisvállalkozások és a jogtudomány egyes feladatai 909

GÖNCZÖL KATALIN
Az urbanizáció hatása az erőszakos bűnözés alakulására 918

KENGYEL MIKLÓS
A tanúzási képesség a polgári perben 927

SZALMA JÓZSEF
A tulajdonjogi viszonyok szabályozása Jugoszláviában 936

MELICHAR, ERVIN
A természetvédelmi jog fejlődése Ausztriában 943

VIDA ISTVÁN
Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről 951

Szemle

Dokumentumok az államforma kérdésének 1946. évi rendezéséhez. (Összeállította és közreadja: VIDA ISTVÁN) 970

HALÁSZ KÁLMÁN
Elvesztette-e megtalált tárgyát a kriminológia? 983

HRABÉCZY BÉLA
Észrevételek „A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása" címmel megjelent cikkhez 988

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Néhány szó a nyelvvizsgák mai rendszeréhez 989

Jogirodalom — Jogélet

V. A. Tumanov: Összehasonlító jogi vázlatok (DUNAY PÁL) 991

Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon (KÓHEGYI MIHÁLY) 996

Anette Kur: Bizonyítási teher és bizonyítás a versenyjogban (VIDA SÁNDOR) 997

KISS GYÖRGY
Vita a vállalatok belső viszonyaira vonatkozó elméleti nézetekről 999

СОДЕРЖАНИЕ: *Янош Тот:* Мелкопредпринимательские формы и некоторые задачи юридических наук — *Каталин Гёнцёл:* Влияние урбанизации на насильственную преступность — *Миклош Кендьел:* Способность дать показания в гражданском процессе — *Эрвин Мелихар:* Развитие природоохранительного права в Австрии — *Иштван Вида:* Проекты закона о регулировании формы государства в 1946 г. — *Обзор:* Документы регулирования формы государства в 1946 г. (сост. *Иштван Вида*) — *Кальман Халас:* Потеряла ли криминология найденный ее предмет? — *Бела Храбеци:* К статьи „Изменение системы санкций Валютного кодекса, касающихся населения" — *Ласло Трочаньи:* Несколько слов о нынешней системе государственных экзаменов по иностранным языкам — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* В. А. Туманов: Очерки сравнительного правоведения *(Пал Дунаи)* — Лайош Хайду: Административные реформы Йожефа II в Венгрии *(Михай Кёхедьи)* — Анетт Кур: Бремя доказывания и доказывание в праве соревнования *(Шандор Вида)* — *Дьёрдь Киш:* Дискуссия о теоретических позициях по внутренним отношениям предприятий.

INHALT: *János Tóth:* Die Kleinunternehmen und einige Aufgaben der Rechtswissenschaft. — *Katalin Gönczöl:* Die Wirkung der Urbanisation auf die Entwicklung der Kriminalität mit Gewaltanwendung. — *Miklós Kengyel:* Die Fähigkeit als Zeuge im Zivilprozess. — *József Szalma:* Die Regelung der Eigentumsrechtsverhältnisse in Jugoslawien. — *Erwin Melichar:* Die Entwicklung des Naturschutzrechts in Österreich. — *István Vida:* Gesetzenwürfe über die Regelung der Staatsform vom Jahre 1946. — *Rundschau:* Dokumente über die Regelung der Frage der Staatsform vom Jahre 1946. (Zusammengestellt und publiziert von *István Vida*). — *Kálmán Halász:* Hat die Kriminologie ihren gefundenen Gegenstand verloren? — *Béla Hrabéczy:* Bemerkungen zum Artikel „Veränderung des die Bevölkerung betreffenden Sanktionssystems des Devisenkodex". — *László Trócsányi:* Einige Wörter über das heutige System der Sprachprüfungen. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* V. A. Tumanov: Skizze über die Rechtsvergleichung *(Pál Dunay)*. — Lajos Hajdu: Verwaltungsreforme von Kaiser Joseph II. in Ungarn *(Mihály Kőhegyi)*. — Anette Kur: Beweislast und Beweis im Wettbewerbsrecht *(Sándor Vida)*. — *György Kiss:* Diskussion über die theoretische Ansichten betreffend die inneren Verhältnisse der Unternehmen.

CONTENTS: *János Tóth:* Small enterprises and the tasks of the legal science. — *Katalin Gönczöl:* The effects of urbanization on violent crime. — *Miklós Kengyel:* The capacity of bearing witness in the civil procedure. — *József Szalma:* The regulation of property relations in Yougoslavia law. — *Ervin Melichar:* The development of nature protection in Austria. — *István Vida:* The 1946 Bills on state form. — *Review:* Documents to the problem of the state form in 1946 (compiled and edited by *István Vida*). — *Kálmán Halász:* Did criminology lost its rediscovered subject-matter? — *Béla Hrabeczy:* Remarks on "Zsuzsa Erdélyi: Changes in the sanction-system concerning the public in the Code of Foreign Securities." — *László Trócsányi:* A few words on the present system of language exams. — *Legal life — legal literature:* V. A. Tumanov: Sketches of comparative law *(Pál Dunay)*. — Lajos Hajdu: The administrative reforms of Joseph II in Hungary. *(Mihály Kőhegyi)*. — Anette Kur: Onus probandi and evidence in competition law *(Sándor Vida)*. — *György Kiss:* Debate on the theoretical positions concerning the inner structure of the enterprises.

E lapszám (XXXVII. évfolyam 12. szám) szerzői: *Tóth János* egyetemi docens (Budapest). — *Gönczöl Katalin* egyetemi docens (Budapest). — *Kengyel Miklós* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Szalma József* egyetemi docens (Újvidék). — *Melichar, Ervin* egyetemi tanár (Bécs). — *Vida István* tudományos főmunkatárs (Budapest). — *Halász Kálmán* ny. címzetes egyetemi docens (Budapest). — *Hrabéczy Béla* legfelsőbb bírósági bíró (Budapest). — *Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet ny. tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Dunay Pál* ösztöndíjas gyakornok (Budapest). — *Kőhegyi Mihály* tudományos főmunkatárs (Baja). — *Vida Sándor* igazgatóhelyettes (Budapest). — *Kiss György* egyetemi adjunktus (Pécs).

XXXVII. új évfolyam 12. szám Budapest, 1982. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A kisvállalkozások és a jogtudomány egyes feladatai

I.

Az állam- és a pártvezetésnek az a törekvése, hogy az előttünk álló politikai és gazdasági feladatokat minél sikeresebben oldja meg, megmutatkozik úgy a politikai mint a gazdálkodási rendszer mindenirányú továbbfejlesztésében, illetve ezek érdekében történt intézkedésekben.

A gazdasági életünkben az elmúlt negyedszázad alatt folyamatosan figyelhettük meg azokat a változásokat, amelyek eredményeként sikerült gazdasági szisztémánkat úgy átalakítani, hogy az a jelenlegi nehéz periódusban is viszonylagos stabilitást mutat (más államok gazdasági rendszeréhez viszonyítva) és lehetővé teszi az eddigi eredmények megőrzését és biztos talajt teremt a továbbfejlődésünkhöz.

A szocialista fejlődés erősítése és fejlesztése érdekében — a szocializmus alapelveivel összhangban — az elmúlt évben újra olyan intézkedéseket dolgoztak ki az előttünk álló gazdasági feladatok (és meglevő problémák) megoldására, amelyek jelentős hordozói lehetnek a gazdasági növekedés és a gazdálkodási módszerek további tökéletesítése, a versenyképesség fokozása tekintetében. Ezek az új intézkedések mintegy összefoglalásként a kisvállalkozás címszó alatt futnak. A szisztéma bevezetését hatalmas jogalkotó munka előzte meg (nem beszélve a kérdés közgazdasági és politikai koncepciójának a kidolgozásáról), több törvényt, miniszertanácsi és miniszteri rendeletet és más jogforrási formát is módosítottak, illetve egyes területeket teljesen újonnan szabályoztak.

E hatalmas joganyagra tekintettel nem célunk az egyes kisvállalkozási formák jogi szabályozásának ismertetése vagy a szűkebb értelemben vett pénzügyi jellegű normák, illetve rendelkezések elemzése, hanem *néhány olyan általános jellegű kérdést vetnénk fel* — a témával összefüggésben —, *amelyek a szabályozás fő vonásait érintik*, illetve az azokból eredő, általunk felismerni vélt jogtudományi és más feladatokra utalnak. Tanulmányunk keretében, ezért három kérdéscsoportot érintünk (az első, látszatra független a jogtól):

a) A propaganda és a gazdasági intézkedések kapcsolata általában, különös tekintettel a kisvállalatok, az egyéni kezdeményezések és a szocialista viszonyok, továbbá a kockázat és a kisvállalkozás viszonyára;

b) A kisvállalkozások jogi szabályozásának általános vonásai, és a kisvállalkozási gazdálkodási forma jellemzői;

c) A kisvállalkozások és a jogtudomány egyes feladatai.

Bár mindhárom kérdéscsoportot a kisvállalkozási jogi szabályozás alapján vizsgáljuk, utalnunk kell rá, hogy nem megoldásokra, hanem csak kérdésfeltevésekre szorítkozunk, hisz csak a különböző jogágak képviselőinek együttműködése és munkája alapján érhető el az egyes jogtudományi célok hozzávetőleges teljesítése is. A magunk részéről a fenti tevékenységgel összefüggő olyan problémafeltáró gondolatok rögzítésére vállalkozunk, amelyek a téma elmúlt hónapokban történt tanulmányozása folyamán bennünk felmerültek.

II.

A gazdasági intézkedések és az azokkal kapcsolatos propaganda összefüggése állandóan élénk visszhangot vált ki nemcsak a különböző tudományágak művelői, hanem a közvélemény körében is. Ennek különösen az adott az elmúlt időszakban nyomatékot, hogy gyakran volt tapasztalható a valóság és a propaganda eltérése (egyes esetekben az utóbbi hiánya). Márpedig a propaganda olyan mértékű önállósulása, amely a valóságtól való elszakadásban jelentkezik, kedvezőtlenül hat a kívánt célok elérése érdekében tett intézkedések megvalósítására is. A kérdést azért vetjük fel, mert megítélésünk szerint hasonló folyamat volt megfigyelhető a gazdaságirányítási rendszerünkben a kisvállalkozásokkal megjelenő új gazdálkodási formák és módszerek, azok fő jellemzőinek és előnyeinek közkinccsé válása (tétele) tekintetében is.[1]

[1] A közvélemény tájékoztatásának hiányára utal: *Bossányi* Katalin: A kisvállalkozások kiterjesztése: lehetőségek és korlátok c. cikkében. Társadalmi Szemle, 1981. 11. sz. 76—86. old.

A kisvállalkozásokkal kapcsolatos propaganda folyamán általában mindazok a sajátosságok fellelhetők voltak, mint amelyeket a gazdasági szabályozók korábbi kisebb-nagyobb módosításainál is megfigyelhettünk. Ugyanis a magyar gazdaságirányítás és gazdaságpolitika fejlődését, eredményeit, perspektíváit elemző politikai és gazdaságtudományi tanulmányok, a tényeken alapuló sikerek bemutatása mellett, az időszakonként elengedhetetlen változások (változtatások), „továbbfejlesztések" jellemzésénél mindig hangsúlyozottan emelik ki — szinte a módosítások jellegétől, méretétől és hatásától függetlenül — azok általános célkitűzéseinkkel való összefüggését, továbbá azokat az új rendelkezéseket, amelyek az eddigi szabályozás megváltoztatásával arra hivatottak, hogy segítségükkel a gazdasági reform kezdetén lefektetett elvek és célok tökéletesebb és mielőbbi megvalósítását szolgálják (illetve elérjék annak szolgálatát).

Mindezzel a valóság és a propaganda viszonyát szerettük volna érzékeltetni. A jogász számára — természetesen a reális politikai és gazdasági háttér mellett — a „valóságot" a jogi normák, illetve azok a viszonyok jelentik, amelyeket azok megtestesítenek. Éppen ezért, ha nem is elsődleges feladatunk a jog és a propaganda kapcsolatának elemzése, úgy véljük, hogy ez nem elhanyagolható részterület abból következően, hogy a propagandamunka sajátosságai a tudat befolyásolása vagy módosítása, továbbá a figyelem meghatározott irányba terelése érdekében bizonyos kérdéseket előtérbe állítanak, súlypontokat jelölnek ki s emellett számos „szempontot" mérlegelnek, s ha a helyes „arányt" nem sikerül megtalálni, eltávolodik a valóság talajától. A jog és a propaganda kapcsolata számunkra ebből a szempontból érdekes, vagyis hogy mennyire mozog a realitás talaján, milyen a kapcsolat a propaganda és a megjelent jogszabályok között, tekintettel arra is, hogy a jogalkalmazásban jelentős szerepet (sőt, meghatározót) játszanak a nem jogi képzettségű vezetők.

A magunk részéről azért sem vagyunk megelégedettek, mert nézetünk szerint a kisvállalkozások tekintetében a propagandában túl éles hangsúlyt kapott az egyéni kezdeményezés, a vállalkozás, a többletmunkával elért többletjövedelem szerzésének elismerése (ami régi marxista igazság), s kevesebb szó esett arról, hogy ezek zöme szocialista gazdálkodó szervek keretében, azok felügyelete és ellenőrzése mellett valósul meg, hogy e vállalkozási formák a jelentős mértékben a szocialista tulajdonban álló, álló- és forgóeszközök jobb hasznosítását s így a szocialista viszonyok erősítését is szolgálják.

Ugyanez elmondható a kockázat tekintetében is. Ennek mértéke s nagysága az egyes vállalkozási formákban eltérő. Ebből a szempontból vizsgálva a kisvállalkozási formák legalább négy csoportra bonthatók, azonban — egyetlen kivételtől eltekintve — nagysága sehol sem haladja meg a vállalkozásba bevitt eszközök mértékét, illetve a legenyhébb formában az anyagi felelősség szikrája sem lelhető fel, hacsak felelősség alatt nem értünk bizonyos gazdálkodási önállóságot.

A legszigorúbb felelősségi rendszer a polgári jogi társaságnál, illetve az azokhoz hasonlóan szervezett gazdasági munkaközösségeknél fogalmazódott meg, ahol a tagok felelőssége egyetemleges és korlátlan. E formában rejlő veszélyek megítélésünk szerint csak akkor hordozói a kockázatoknak, ha a közösség vagy valamely tagja „felelőtlenül" gazdálkodik, illetve ha a kitűzött gazdasági cél annyira irreális, hogy a befektetett eszközök és a munka hiábavalónak bizonyul. Tetézheti a bajt, ha az eredménytelennek minősült vállalkozásba idegen eszközöket is bevontak. Ez esetben tehát ténylegesen jelentős az anyagi kockázat.

Enyhébb a felelősségi forma pl. a szakcsoportoknál, ahol a bevitt eszközök értékéig felelnek a tagok anyagilag, illetve járandóságuk erejéig. A veszély ez esetben nem olyan mértékű mint a kisárutermelés területén létrejött gazdasági munkaközösségeknél, mert sem az egyetemleges, sem a korlátlan felelősségi alakzat nem érvényesül.

A felelősség csak a személyes jövedelem tekintetében áll fenn az átalányelszámolásos rendszerben, ahol a vállalkozáshoz nem szükséges ún. „bevitt eszköz", a felelősség tehát csak a személyes bérjellegű bevétel csökkenésében, illetve elmaradásában mutatkozik(hat) meg.

Végezetül *az anyagi felelősség semmilyen formája sem lelhető fel az ún. költségtérítéses rendszerben,* amely csak annyiban vállalkozási forma, amennyiben gazdálkodási egyszerűség és célszerűség érdekében hozzák létre a résztvevők anyagi érdekeltségével (bár a gazdálkodó szervezet előnye is kétségtelen).

Némileg külön csoportba tartozik a szerződéses üzemeltetés és a bérleti rendszer, a felelősség azonban ezekben az esetekben sem nem korlátlan, sem nem egyetemleges. Az anyagi felelősség a bevitt eszközök, illetve az árbevétel és a bérleti díj mértékéig terjed a veszteséges hónap, illetve a felmondás időszakára. (Lényegében az ún. enyhébb felelősségű fokozat érvényesül.)

A felelősség és a kockázat a gazdálkodási formákban összefügg. Ezt a kockázatot, illetve felelősséget befolyásolhatják még a következő tényezők:

a) A gazdálkodási forma. A szocialista gazdálkodó szervekhez kapcsolt gazdálkodó egységek egy részénél, pl. a vállalati gazdasági munkaközösségnél is, a gazdálkodó egység, a kisvállalkozási forma mögött ott áll teljes anyagi erejével a létesítést kezdeményező vagy engedélyező „nagyvállalat". S ez a felelősség lényegében kétirányú: *1.* egyrészt kiterjed a vállalati gazdasági munkaközösség tartozásaiért (és károkozásáért); *2.* másrészt a vállalati gazdasági munkaközösség tagjai iránti kötelezettséget is

magában foglalja. Ugyanis ha a vállalati gazdasági munkaközösség képtelen az esedékes bér kifizetésére, az anyavállalat köteles azt 48 órán belül kiegyenlíteni.

b) A résztvevők jogállása. A kisvállalkozási formákban közreműködők — egyes esetektől eltekintve, pl. a kisárutermelői gazdasági munkaközösségnél — jogi státusza nem azonos, bár a forma eredményes funkcionálásában — anyagilag — egyaránt érdekeltek. Pl. szerződéses üzemeltetés esetén más az üzemeltető, mint az alkalmazottak felelőssége, az utóbbiak csak elmaradt előnyben érzik a sikertelen vállalkozás következményeit.

c) Az eszközbeviteli kötelezettség. Az ún. enyhébb felelősségi alakzatoknál már utaltunk arra, hogy ez esetben a felelősség kiterjed az elmaradt személyi jövedelemre, vonatkozhat a bevitt eszközökre s hozzátehetjük: ennek elmaradt hasznára is.

d) A gazdálkodó szervvel való kapcsolat. A tagok vagyoni (anyagi) felelőssége mellett köteles-e a gazdálkodó szerv a hozzákapcsolt kisvállalkozási forma rossz gazdálkodásának következményeit viselni vagy sem. Ha igen, akkor ez fokozott felelősséget és ellenőrzési követelményt támaszt az anyavállalattal szemben, bizonyos mértéktartásra ösztönzi a kisvállalkozások létesítésénél, hisz a veszteséggel gazdálkodó kisvállalatok elvihetik a más területen összegyűjtött nyereséget.

e) A munkaviszony léte vagy hiánya. A résztvevők tekintetében — a munkaviszony léte — olyan biztos háttért jelent, amely — másik oldalról — biztonságot, az egyéni kezdeményezés kibontakoztatását (a vállalkozási szellem érvényesülését) segíti elő. Ezért a kisvállalkozásban közreműködők vonatkozásában nem elhanyagolható szempont az ilyen komoly anyagi jogosultsággal járó viszony léte vagy hiánya. Talán ezzel is magyarázható az, hogy a legtöbb kisvállalkozási forma munka vagy tagsági viszony keretében jön létre. A kisvállalkozás (és annak része) ilyen körülmények között nem a lét vagy a nem lét kérdéseként vetődik fel, így ez az állapot megkönnyíti az új lehetőség igénybevételét.

Lezárva a kockázat és a felelősség kérdését — a jog és a propaganda kapcsolatában — ugyancsak *azt a tényt kell aláhúznunk, hogy bár a kisvállalkozási forma,* illetve az abban való részvétel *jár bizonyos anyagi kockázattal, általában* jellemző, hogy ez *nem válik egzisztenciális jellegűvé* még azokban az esetekben sem, amikor a kisvállalkozási forma nem munkaviszony keretében jut zsákutcába, mert az esetleges anyagi veszteség mellett — az általános munkaerőhiány közepette — mindig van lehetőség ott folytatni, ahol a kisvállalkozás előtt abbahagyta (a kockázat legfeljebb annyi, hogy ugyanazt a társadalmi pozíciót csak egy idő múlva éri el az illető).

Összefoglalásként a tudatosítás, a propaganda, a politikai munka és a jogalkotás viszonyát tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a kitűzött célok megvalósítása igényli az előkészítést, az ismeretterjesztést (ez egyben előfeltétele is a helyes jogalkotásnak), azonban — megítélésünk szerint — a propagandamunkát is ugyanúgy meg kell tervezni, ki kell dolgozni a felhasználható eszközök körét, s törekedni kell a teljességre és a sokoldalúságra, nem szabad a valóság talajától elszakadni, s különösen azt nem lehet megengedni, hogy ilyen fontos területek propagandáját az egyébként mindig jelentkező információtömegbe (és éhségbe) úgy szorítsuk be, hogy fő vonásait, jellemzőit, esetleg lényegét a tömegkommunikációs eszközök rendelkezésre álló közvetítési területhatárainak meghatározottsága, a „közvetítési technika" döntse el.

III.

A kisvállalkozások jogi problémáinak elemzéséhez, sőt azok felületes felvázolásához is elengedhetetlen egyrészt a kisvállalkozások általános vonásainak, másrészt a jogi szabályozás sajátosságainak az összefoglaló áttekintése annak érdekében, hogy a jelzett jogtudományi feladatok fő területeit és vizsgálatra váró kérdéseit tárgyalás alá vonhassuk. A kisvállalkozások fő vonásainak a bemutatását az is indokolja, hogy nem áll módunkban az egyes gazdálkodási formák ismertetése, amely a fenti feladat megoldását elősegítené, s helyette az általánosítás és egyben a fundamentlerakás funkcióját is betölti.

Az általános vonások jellemzése lényegében három terület köré csoportosítva oldható meg, ezért vázolni kívánjuk:

1. az új gazdálkodási egységek kapcsolatát a „régi rendszerrel";

2. azokat a fő jellegzetességeket, amelyek ezeket a formákat elkülönítik; valamint

3. kisvállalkozások belső gazdálkodási szisztémájának sajátosságait.

A sajátosságok „kiemelése" természetesen nem korlátozódhat a kifejezett jogi kérdésekre — s ez talán lehetetlen is — és a jogi jellegzetességek keretében sem maradhatunk meg a pénzügyi jog területén, hanem érintjük a szocialista jogrendszer egyéb ágaival összefüggő problémákat is. Ezért az új gazdálkodási formák fő vonásainak kimutatásánál — a fenti rendszerezést követve — a jogi szabályozás alapján a következőkre utalhatunk:

a) Az új kisüzemi, kisvállalkozási formák *első szembetűnő vonásuk az, hogy nem teljesen újak,* ugyanis a mi gazdálkodási rendszerünkben hasonló gazdálkodási formák és módszerek már fellelhetők, a korábbi években kialakultak. Egyes „új" formák tekintetében még az is megállapítható, hogy létrehozásuk eddig sem ütközött jogi akadályba, legfeljebb a módszerek nem voltak kidolgozottak, illetve arra nem volt „vállalkozó", hogy vállalatgazdálkodási kérdésekben

az általános szabályoktól eltérő rendelkezést adjon ki, illetve a meglevő jogszabályi rendelkezéseket az alapfeladatok jobb megvalósítása érdekében kihasználja. Így pl. — ha az egyes speciális vonásoktól eltekintünk — a jogi személyiséggel rendelkező új gazdálkodási egységek közül korábban csak a leányvállalatok nem jöhettek létre, mert a vállalatok önálló (csak saját vállalati döntésen alapuló) vállalatalapítási jogát nem ismerték el, de a vállalatok közösen eddig is létesíthettek új vállalatot s ez a mai értelemben vett leányvállalat megfelelője. A közös vállalatnál vagy gazdasági társulásnál csak az eredmények elosztásánál, illetve annak idején a létesítésnél játszott szerepet az alapítói jogosultság, mert jogilag az így létrehozott közös vállalat (gazdasági társulás) ugyanolyan önálló vállalattá vált, mint az alapítók, ugyanazokkal a jogosítványokkal és kötelezettségekkel (természetesen elsősorban az állam felé). Nem volt megállapítva, hogy az így létrehozott vállalat csak „nagy" lehet. Tehát kis gazdálkodási egység is létesíthető volt. Ugyanez a helyzet a kisszövetkezet fogalmi körébe tartozó nagyságrendű szövetkezet alapításával is. Soha nem volt kitétel az, hogy csak 100 taglétszám feletti szövetkezet alapítható. Ezt legvilágosabban az bizonyítja, hogy jelenleg is számos ilyen gazdálkodó egység működik eredményesen. Mostani szóhasználat szerinti „kisvállalat" létrehozását inkább a vállalati belső felépítési és működési adminisztratív rendszer akadályozta, amely gyakran az adott vállalati feltételektől és a szükségletektől függetlenül határozta meg azt a működési mechanizmust, amelyet a vállalatnak kellett volna kialakítania. Ez az igazgatási-irányítási rendszer szorosan kapcsolódott a felügyeleti szervek apparátusához s tekintettel arra a véd- és dacszövetségre, amely az irányító és a „dolgozó" testület közt kialakult, a vállalatvezetés a saját vezető testületét is csak „a felügyeleti szerven tett erőszak útján" változtathatta meg. A kérdésnek természetesen számos összetevője van még. Így ebben a változtathatatlanságban nagy szerepet játszott a bérgazdálkodási rendszer is és az a szemlélet, amely szerint gazdaságos termelés csak nagyszériákban, magasfokú gépesítés és technikai szint mellett valósulhat meg, s így a gazdaságpolitika ha nem is általános jelleggel, de egyes részelőírásokon keresztül eleve a kisüzemek feletti lélekharang meghúzását készítette, illetve segítette elő. Mindez természetesen kihatott a „nagyvállalatok" gazdálkodására és gazdasági problémáira is, s ma már egyre inkább nyilvánvaló, hogy a vállalatokkal szembeni általános célkitűzés elérése egyre kevésbé valósítható meg úgy, hogy csak az alapkérdésekben (nyereségérdekeltség, önálló fejlesztési terv stb.) biztosítunk önálló mozgási lehetőséget. A vállalati szervezet felépítése, az egyes szervek feladatainak meghatározása tekintetében is csökkenteni kell a megkötéseket (statisztikai és más adatszolgáltatási kötelezettség stb.) ahhoz, hogy a vállalatgazdálkodás önállósága és hatékony működése elérhető legyen.

A jogi személyiségi formában létrejövő új gazdálkodási formákhoz hasonlóan úgy a szocialista gazdálkodó szervek mellett, mint a kisárutermelés keretében létrehozható gazdasági munkaközösség sem teljesen új jelenség, hisz ez utóbbi — módosított formában — (bár inkább helyesebb alapformát említeni) létezett korábban is, mint polgári jogi társaság. A szocialista gazdálkodó szervek mellett létesíthető gazdálkodási formák közül 1981-től funkcionál a kereskedelmi és vendéglátóipar területén a bérleti és a szerződéses üzemeltetési mód (amelyekkel a már több mint két évtizede működő, s elég sok problémát okozó szabadkasszás — gebines — rendszert kívánják felváltani), ezenkívül a mezőgazdaságban és az áfészekhez kapcsoltan pedig eddig is jól működő mezőgazdasági szakcsoportokat figyelhettünk meg.

b) Új jelenségként könyvelhetjük el a kisvállalkozási tevékenység szabályozásánál: *a formák gazdagságát.* 1982. január 1-től összesen 10 új gazdálkodási forma áll rendelkezésre, amelyek közül ha egyesek már — mint jeleztük — a kereskedelemben és a vendéglátóiparban alkalmazhatók voltak is, nem érvényesülhettek a termelés és a szolgáltatás területén. Mindenesetre ez a formagazdagság lehetővé teszi azt, hogy a gazdálkodási egységek e gazdag választékból azt a gazdálkodási módszert emeljék ki és valósítsák meg (tegyék lehetővé), amelyek a vállalati és a társadalmi szükségletek reális igényeit a legjobban elégítik ki.

A kisvállalkozás mint kategória csak gyűjtőfogalomként használható. Jelenthet: kisvállalatot és kisvállalkozási formát. Mindkét csoportba számos gazdálkodó egység létesíthető, így nemcsak hogy nem egységes, de nem is uniformizált, hanem a tényleges igényekhez igazodó lehetőségek tárháza.

E formák keretében találjuk: a kisvállalatot, a leányvállalatot, a kisszövetkezetet, az ipari-szolgáltató egységek átalányos üzemeltetési rendszerét, az ipari szolgáltató-szakcsoportot, a mezőgazdasági szakcsoportot, a szerződéses üzemeltetési rendszert, a bérleti rendszert, a vállalati gazdasági munkaközösséget, a költségtérítéses rendszert és a magánszemélyek gazdasági munkaközösségét.

c) A szocialista szektorhoz való viszonyukat tekintve a fenti gazdálkodó egységek három csoportra bonthatók: ad. *1.* a szocialista szektorhoz tartozó gazdálkodó egységekre, ad. *2.* szocialista gazdálkodó szervekhez kapcsolt gazdálkodási formákra (magánszemélyek, polgári jogi társaságok és a munkaviszonyban állók vállalkozási formái), ad. *3.* a kisárutermelés keretében létrejövő gazdálkodó szervezetre, a gazdasági munkaközösségre. Más szempontból való rendszerezés szerint a szocialista tulajdonviszonyok területén létrejövő új gazdálkodási formák, valamint a kisárutermelés keretében létrejövő forma között tehetünk különbséget.

d) Az új gazdálkodó egységek — az előzőekben vázoltak szerint — *jogalanyiság szempontjából három fő csoportra bonthatók:*

1. jogi személyiséggel rendelkező gazdálkodó szervekre;
2. jogi személyiséggel nem, de bizonyos jogalanyisággal rendelkező gazdálkodó szervekre, és
3. jogalanyisággal egyáltalán nem rendelkező gazdálkodó csoportokra.

Anélkül, hogy a polgári jogászok személyiségi, jogalanyisági elemzésébe belekontárkodnánk, meg kell állapítanunk, hogy a második csoportba tartozó gazdálkodó szervek — korábban is és napjainkban is — „majdnem" olyan magatartást tanúsíthatnak, „mintha" jogi személyek lennének. A legtöbb esetben önállóan kötnek szerződéseket (s ennek következményeként nyilván a polgári jogi eljárásban is részt fognak venni), árvetéskészítési, számlaadási kötelezettségeik vannak, adót fizetnek, sőt normatív támogatást (pl. fogyasztói árkiegészítést) kaphatnak, cégjegyzékbe bevezetik őket stb.

A jogi személyiséggel nem rendelkező gazdálkodó szervek között találunk olyan formát is, ahol az előzőekben vázolt alanyi jogosultsági formák egyike sem mutatható ki. Ilyen a költségtérítéses rendszer, amely tartalmában csak egy meghatározott költségfajta egyszerűbb elszámolását s a feladat gazdaságosabb megoldását segíti elő, ezért az e formában részt vevők jogalanyisága (szerződésben rögzített jogosultsága és kötelezettsége) annyira leegyszerűsített, hogy itt az előzőekben vázolt jogalanyiság kérdése — megítélésünk szerint — fel sem vetődik.

A gazdálkodó szervek mellett létesíthető más gazdálkodási formák jogalanyiság szempontjából rendszerezhetők még úgy is (illetve különbséget lehet tenni köztük), hogy azok a gazdálkodó szervvel kötött szerződés, illetve annak engedélye alapján jönnek-e létre. Az utóbbi csoportba tartozó jogalanyok — megítélésünk szerint — „jobban" kiszolgáltatottak, mint a vállalattal kötött szerződés alapján működő gazdálkodó szervek, mert míg az utóbbiak szerződésszegés vagy abban foglalt felmondási ok érvényesítése esetén szüntethetők meg, addig az „engedéllyel" működő gazdálkodó szervek csak az engedély visszavonásáig fejthetik ki tevékenységüket. A munkáltatói hozzájárulás visszavonása esetén a hatóság köteles az ilyen gazdálkodó szerv tevékenységét megszüntetni.

e) *A kisvállalkozási formák szabályozását jellemzi a szabályozás komplexitása,* amely két irányban is megvalósul. A komplexitás jelentkezik jogágak, valamint népgazdasági szektorok közti relációban.

A jogi szabályozásnak az átfogó, sokoldalú szabályozása egyúttal az egységes és egyidejű szabályozás formáját is ölti. A szabályozás átfogó jellege azt jelenti, hogy az államigazgatási, a munkajogi, a pénzügyi jogi és a polgári jogi terület is felöleli s jellemzőjük még az is, hogy az igazgatási és a polgári jogi rendelkezések általában ugyanazon norma keretében látnak napvilágot.

A gazdasági életben a komplexitás mint szabályozási mód eddig csak a jövedelemszabályozás területén volt megfigyelhető, itt is csak az 1980. január 1-én életbelépett rendelkezéseknél. Ilyen átfogó jellegű szabályozási rendszerre azonban, mint most a kisvállalkozásoknál — amelynek folyamán olyan alapvető törvényeket, mint a vállalati, a polgári jogi és a szövetkezeti is módosítottak — mind ez ideig nem volt példa.

A szabályozás komplexitása másik oldalról jelenti a népgazdaság különböző szektoraira való kiterjedését, hisz a kisvállalkozás fogalmi körébe beletartoznak a jogi személyként működő gazdálkodó szervek (kisvállalat, leányvállalat, kisszövetkezet), a szocialista szektorhoz kapcsolt tényleges kisvállalkozási formák, és a kisárutermelés területén létrejövő gazdasági munkaközösségek. Hasonló átfogó, (több szektorra kiterjedő) szabályozás eddig csak a mezőgazdasági állami támogatási rendszernél volt, ahol a szocialista szektor támogatása mellett megtaláljuk a háztáji és kisegítő, valamint egyénileg gazdálkodók támogatási rendszerét is.

Úgy véljük, hogy ezzel a szabályozó módszerrel egy olyan új úton kezdtünk el járni, amelyet a jövőben követnünk kell, mert a komplex szabályozás könnyebben áttekinthetőbbé tenné a jogszabályi rendelkezéseket, s ez nagy mértékben megkönnyíti a jogalkalmazók munkáját is.

Ez a szabályozási mód, ha közvetve is, de kifejezi azt az eddig csak nagy általánosságban elismert tételt, hogy a szocializmus az az átmeneti társadalmi forma, amelyben az új társadalmi rend gazdálkodó egységei mellett még megtalálható, sőt jelentős szerepet játszik a kisárutermelő gazdálkodás is. Évtizedeken át — feltehetően az esetleges bírálatok kivédése érdekében — az alkotmányos rögzítésen kívül nem kapott sem kellő hangsúlyt, sem kellő elbírálást a nem szocialista, különösen pedig (kivéve a mezőgazdaságot) a kisárutermelő, a kiegészítő ipari termelés.

Addig, amíg a mezőgazdaságban a gazdasági kényszer a korábbi merev, egyoldalú gazdálkodási szemlélet megváltoztatását nem igényelte, a kiegészítő tevékenység ott is hátrányos megkülönböztetésben részesült.

Az élelmiszertermelés fellendítésének elengedhetetlen szüksége lehetőséget biztosított a mezőgazdaságban a kisáru- és kiegészítő tevékenységnek, ezért jelent meg ezen a területen előbb a „létjogosultságnak" nemcsak az előfeltételi elismerése, hanem a gazdálkodási terület, sőt kisárutermelő és a szocialista szektor együttes fejlesztésének szabályozása is.

Az iparban — megítélésünk szerint — ez a szabályozási szükséglet viszonylag később jelentkezett. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az állami támogatás magas mértékével, és a termelés fokozásával sikerült a szükségleteket többé-kevésbé kielégíteni, illetve a „kielégítés

elhúzódása" nem okozhatott olyan traumát, mint a mezőgazdasági termelés, ahol a termés kiesés legfeljebb csak egy év múlva volt pótolható s így maga a „hiány" is egy évig érződött.

Az ipari kisárutermelés fokozatos csökkenése akkor robbant elemi erővel s írta elő a gazdasági szemlélet megváltoztatását, mikor már nemcsak a lakossági szükségletet nem elégítette ki, hanem a nagyipar háttériparát is oly mértékben felszámolta, hogy veszélyeztette e gazdálkodó szerveknek nemcsak a rentabilitását, hanem az egyáltaláni működését is. Ezért a komplex szabályozás, illetve a háttéripar, a kisüzemi termelés fejlesztésének előtérbe állítása, illetve ennek indokait részben a vállalatgazdálkodáson belül, részben azon kívül kell keresni. Vállalatgazdálkodási tényező az üzemek centralizálódása és a gazdaságtalanul termelő, pillanatnyilag az adott vállalatnak nem szükséges, hozzácsatolt (mint veszteséges, csak koloncnak minősülő) kisüzemi tevékenység megszüntetése (népgazdasági méretekben). A külső tényező: a kisipari tevékenység társadalmi megítélése és az engedélyezésnek az az egyéni jellege, amely a kisiparosok szövetkezetbe tömörítését és számuknak egyéb módon való csökkentését eredményezte, „kapacitásuk" (és számuk) a korábbi egyharmadára csökkent.

Az ipari és a mezőgazdasági kisüzemi termeléssel kapcsolatos szemlélet (s így a jogi szabályozás) megváltoztatásának szükségességét tehát a gazdasági kényszer váltotta ki s az ipar elmaradása a mezőgazdaság mögött részben a „felszámolási folyamat" elhúzódása miatt, részben azért késett, mert a nem vállalati szükséglet, ha késve is, de többé-kevésbé kielégítést nyert. Igaz, hogy ez a kielégítés gyakran „engedély nélküli" és állami ellenőrzési határon kívül valósult meg. (Az ipar és a mezőgazdaság összehasonlításánál még azt kell megjegyeznünk, hogy az utóbbi területen az ilyen fajta kielégítés egyrészt lehetetlen, másrészt a kiegészítő tevékenység gazdasági feltételei is hiányoztak.)

f) A szabályozás komplexitása még egy sajátosságot von maga után, nevezetesen azt, hogy *a kisvállalkozással összefüggésben* megjelent jogi normák nemcsak a kisvállalkozási formákra vonatkoznak, hanem azokkal egyidejűleg *megváltoztak az alapgazdálkodó egységek, a vállalatok és a szövetkezetek gazdálkodási lehetőségei is,* bizonyos értelemben jelentős mértékben.

Az a változtatás, amely vállalatgazdálkodásban — a vállalati törvény módosítása következtében — hatályba lépett, csak részben függ össze a kisvállalkozási tevékenységgel. E körbe csak a kisvállalat alapításának jogosultsága, illetve létrehozásának a biztosítása tartozik. A kisvállalkozási formáktól „függetlenül" szabályozott vállalati jogosultság — a vállalati tevékenységi kör megváltoztatásának lehetősége — ugyancsak kiemelkedő jellegű intézkedés. Megítélésünk szerint talán még fontosabb is, mint a leányvállalat létrehozásának a joga, ugyanis az engedélyhez nem kötött, *az értékesítési árbevétel 30 százalékát meg nem haladó profil változtatási jogosultság nagyobb horderejű módosítás, mint egy új gazdálkodó szerv létrehozása,* már csak azért is, mert szinte kizártnak tekinthető, hogy egy anyavállalat olyan leányvállalatot hozzon létre, amely a fenti 30 százalékos arány elérésére képes.

A kisvállalkozás és a „nagyvállalkozás" kölcsönhatása figyelhető meg már az előremutató jogi szabályozás keretein is és reménlhetőleg az új formák visszahatása nagy mértékben megerősíti azt a vállalati közgondolkodást, amely a vállalati és a társadalmi célkitűzések megvalósításának közeledésében, a gazdaságos, az észszerű, s a hatékony termelésszervezésben mutatkozik meg. A kisvállalkozási forma egyik feladata a termelési szükségletek kielégítése mellett épp ennek a gondolatformáló folyamatnak az elindítása, amelytől már csak azért is eredményeket várhatunk, mert az inspiráló eszközök a közvetlen gazdasági (gazdálkodási) tapasztalatok lesznek.

g) Azoknak a célkitűzéseknek a megvalósítása, amelyet a kisvállalkozásokkal összefüggésben elérni kívánunk, rendkívül nagy mértékben függnek a vállalkozási kedv lehetőségeinek a megteremtésétől. Tekintettel arra, hogy az egész gazdaságirányítási rendszerünk tökéletesítését is jelentik ezek a folyamatok, eleve el kellett zárni annak az útját, hogy a koncepció végrehajtását önkényeskedéssel megakadályozzák. Ezért *a kisvállalkozási formák jogi szabályozásának egyik alappillére* (és törvénye), *hogy minden ilyen kezdeményezést,* hacsak az nem ütközik jogszabályba, *engedélyezni kell.* Tehát csak az olyan kisvállalkozási forma nem valósulhat meg, amely a jogszabályi feltételeknek nem felel meg (kivéve: a gazdálkodó szervek engedélyétől függő formákat).

A kisvállalkozással összefüggésben — legalábbis a létrejövetelt illetően — *csökkent (szinte megszűnt) az adminisztratív hatósági beavatkozás lehetősége.* A csökkenés egyébként a nagyvállalatoknál is — mint már jeleztük — pl. a tevékenységi kör módosításánál ugyancsak megfigyelhető.

A hatósági engedélyezési kényszer elvének a jogszabályba öntése a kisvállalkozásoknál, a fő célkitűzésekkel összhangban *szabad utat biztosít a gazdasági törvényszerűségek érvényesülésének.*

A kisvállalkozás létesítésének a szabadsága az egyik biztosítéka annak, hogy minden olyan gazdálkodási forma létrejöhessen, amely társadalmi szükségletet elégít ki, másrészt ennek a módszernek az érvényesülése azt is garantálja, hogy csak ilyenek legyenek és csak addig, amíg ezt a funkciót betölthetik.

h) Az adminisztratív beavatkozási lehetőség korlátozása másik oldalról, a gazdálkodó szervek relációjában *jelenti a gazdálkodási önállóság további növekedését,* kiterebélyesedését. A mozgási szabadság megnövekedése úgy a vállalat alapításban, mint a kisvállalkozási formák

létrehozásában, továbbá a profil bizonyos mértékű, saját hatáskörben történő módosítása — vagyis a gazdasági viszonyokhoz való rugalmasabb alkalmazkodási lehetőség megteremtése — egyik megnyilvánulási formája, adalék a vállalati önállóság mérőeszközeinek tárházában is.

i) Egyéb — gazdálkodási — sajátosságok. A „vállalkozás" kategória alkalmazása magával hoz egy olyan jellegzetességet is, amely a piaci viszonyokkal, illetve azok érvényesülésével áll összefüggésben, nevezetesen azt, hogy ezeknek a kisvállalkozóknak az életében nagy szerepet játszik a társadalmi szükségletek kielégítését tükröző (elősegítő, támogató s ha kell romboló), feladatot ellátó piaci mechanizmus. *A piaci viszonyok a meghatározók e vállalati formák létrejöttében, működésében és esetleges megszűnésében is.*

A piaci elv érvényesítésével érhető el csak, hogy a tényleges társadalmi szükséglet szolgálatába álljanak az új vállalkozási formák.

Ez a mellékesnek egyáltalán nem mondható sajátosság azt is kifejezi, hogy a kisvállalat, valamint a kisvállalkozás kapcsolata merőben más az állammal szemben, mint a nagyvállalaté. Sem a létesítéshez, sem a működéshez külön állami támogatás nem folyósítható. *Az állam csak lehetővé teszi az ilyen gazdálkodó egységek létrehozását, de anyagilag nem kapcsolódik be sem a létesítésbe, sem a fennmaradásba.* Az állami támogatás kimerül a lehetőségek biztosításában. Az azonban természetes, hogy az össztársadalmi célok finanszírozásához szükséges adóbevételre igényt tart. *Az állami támogatás kizártságának az elve* tehát nem jelent sem közömbösséget, sem részvétlenséget az állam részéről.

A kisvállalkozásoknál érvényesül a vállalkozói szellem és a kezdeményezés elve. Ez azonban nem kizárólagos magánkezdeményezést jelent. Egyrészt a jogi normák kifejezésre juttatják az állami kezdeményezést, másrészt ilyen joguk van a gazdálkodó szerveknek, a dolgozók csoportjainak és természetesen az egyéneknek is. Az állam a maga részéről a lehetőség biztosításával megtette a legfontosabb lépést, a kezdeményezés sorsa a továbbiakban a gazdálkodó szervek és a magánszemélyek hozzáállásától függ. A kezdeményezés azonban nem vonatkozhat csak kizárólag a kisvállalkozások létrehozására, hanem felöleli azok egész működésmechanizmusát is. A vállalkozói szellem, a jó vállalkozás előfeltétele is. A résztvevők sorsa saját kezükben marad, Senki nem fog helyettük gazdaságosan dolgozni, új üzletet, lehetőséget teremteni, bukásuk esetén utánuk sírni. Nincs tehát társadalmi szintű összehangolás a kisvállalkozói tevékenységben. A vállalkozói szellem érvényesülése, illetve a vállalkozói lehetőség megteremtése és fenntartása a résztvevők kezdeményezésén múlik, azon, hogy képesek maguknak piacot teremteni vagy kifürkészni a társadalmi igényeket. *A kisvállalkozás kockázatának az elve,* illetve annak érvényesülése is szorosan kapcsolódik az egyéni kezdeményezéshez és a piaci viszonyok létéhez.

A felelősségnél már érintettük a kockázatot is — hisz a kettő lényegében összefügg. A kockázat milyensége és nagysága a vállalkozási formához kapcsolódik. Mint jeleztük a polgári jogi társaság is az ehhez hasonló elveken működő vállalkozásoknál a legnagyobb a kockázati veszély, más esetekben ez mérsékelt, illetve anyagilag elenyésző s a legtöbb esetben az egzisztenciára korlátozódik. A munkaviszony mellett vagy azzal egybekapcsolt vállalkozásoknál még ez is elesik, legfeljebb a reputáció kerül veszélybe, ezért nagy általánosságban megállapítható, hogy a kockázat leginkább a sikerélmény elmaradásában mutatkozhat meg. A vállalkozás azonban még így sem tekinthető haszontalannak, mert eredményként könyvelhető el az is, hogy betöltött bizonyos értékmérő funkciót az ötletek, illetve megvalósításuk rátermettsége tekintetében.

A kisvállalkozásban érvényesül *az anyagi érdekeltség elve* is, ami természetes velejárója az egyéni kezdeményezésnek, a kockázatnak, a társadalmi szükséglet kielégítésére való törekvésnek, az új termékek előállításának, általában a többletmunkának. Ez nyilvánvalóan a fő hajtóereje lesz az új vállalkozási formák elterjedésének.

A vállalkozás, a kockázat, a piaci viszonyok érvényesülése valószínűleg állandó mozgást okoz a vállalkozások számában még akkor is, ha kialakul valamiféle stabil igény és kapacitás. A mozgás — a gazdálkodó szervek létesítése és megszűnése — azért olyan általános elv, mert érvényesülése csak a működés folyamán figyelhető majd meg.

IV.

A jog és a gazdaság szoros együttléte, elválaszthatatlansága vonja maga után azt az egyszerű következményt, hogy a gazdasági változások előkészítésében, valamint a kialakult elképzelések jogi formába öntésében, majd a jogszabályok alkalmazásában fontos szerepet töltenek be az elmélet és a gyakorlat jogi képviselői. A felvázolt folyamat hármas szakaszában eléggé egyenetlen a jogi részvétel aránya, bár többé-kevésbé a múltnak tekinthető az az állapot, amikor a jogalkotás utolsó fázisaiban kerültek a tervezetek jogászok elé, amikor sem idő, sem mód nem volt a változtatásukra. Az ideális állapot nemcsak egyes fázisokban való közreműködést, hanem megfelelő időt is igényel az első két szakasz számára. Sajnos ez nem mindig adatik meg. A jogalkalmazás számára — különösen az utóbbi években — elsősorban a jogszabályoknak a hatályba lépés előtti több hónapos kihirdetési gyakorlatából következően, már mód és lehetőség van nemcsak a jogszabályok alkalmazók általi megismerésére, hanem olyan fajta elemző munka végzésére, amely

nemcsak a jogalkalmazást segíti elő, hanem visszahat a jogi normák tökéletesítésére is.

A sokoldalú vizsgálatnak feltétele is a jogszabályok kihirdetése, hisz ennek alapján lehet elhelyezni a jogrendszer szabályai közé, csak így mutatható ki a kapcsolódás miként je, s az is, hogy képes-e megvalósítani azokat a célkitűzéseket, amelyek érdekében létrehozták, vagy sikerült-e a jogalkotók akaratát megfelelően megfogalmazni.

A gazdaság és a jog sajátos kapcsolatából, illetve a jog „igazodó" szerepéből következik, hogy a gazdaságirányítási rendszer függvénye a gazdasági élet jogi szabályozottságának a mértéke s így a jogalkalmazás és a jogtudomány feladata is. A gazdaságirányítás leegyszerűsített adminisztratív rendszerében szinte kizárt a jognak valamiféle önálló mozgás biztosítása, s e viszonyok között nemcsak a jogtudománynak, hanem a jogalkalmazásnak sem nyílt különösen nagy tér. A gazdaságvezetés közvetett rendszere, amikor a fejlődés folyamán egyre inkább biztosítani törekednek a gazdasági törvényszerűségek érvényesülésének életterét, összehasonlíthatatlanul megnő a jogi szabályozás, így a jogalkalmazás és a jogtudomány lehetősége is a gazdasági élet közvetlen vagy közvetett befolyásolására. Ennek a megállapításnak élő reprezentánsai azok a jogtudományi művek, amelyeknek száma a gazdasági reform megindulása, majd átfogóvá válása után oly örvendetesen szaporodott.[2] Tényként lehet megállapítani, hogy a gazdasági élet fellendülése serkentőleg hatott a tudományra is. Mindenesetre az általános igazságra csak azért utaltunk, mert a fontosabb gazdasági változásokhoz hasonlóan az elmúlt évben a kisvállalkozásokkal összefüggésben megjelent jogi normák, illetve azok alkalmazása és elemzése új feladatot ad a jogtudomány képviselőinek is, s ez aránytalanul nagyobb lesz, mint amilyet bármilyen viszonyítás alapján ki tudnánk mutatni.

Számunkra világos, hogy milyen felelősséget és veszélyt rejt magában egy adott tudományág feladatainak a meghatározása még egy szűk területen is, ezért — a következményeket vállalva — általánosságban szeretnénk néhány olyan kutatási feladatra utalni, amelyek egyrészt a jogi személyként működő kisvállalkozási formák, valamint az azzal nem rendelkező gazdálkodó egységek és a két gazdálkodási mód viszonyában felmerülnek. Természetesen rendszerezhetjük az új gazdálkodó szervezetekkel kapcsolatos elemzéseket a feldolgozás mélysége és jellege szerint is, továbbá megoldható ilyen feladat az egyes tudományágakra specializáltan is.

E gondolatokból kiindulva először a gazdálkodási formák és módszerek jellegzetességeinek a kimunkálására, továbbá a gazdasági kapcsolatok sajátosságainak a feltárására, valamint a hatásmechanizmus vizsgálatára, illetve ezek jelentőségére szerettük volna a figyelmet felhívni.

Mindezzel összefüggésben utalnunk kell arra is, hogy gazdasági életünkben — a kereskedelem és a vendéglátóipar területén — már több mint egy éve, az ÁFÉSZ-hez kapcsoltan pedig két évtizede működnek a kisvállalkozásokhoz hasonló gazdálkodási formák, mégpedig jó hatásfokkal. Ezért *az összehasonlító jellegű tanulmányok* is eredményesen szolgálhatják a kisvállalkozási, illetve vállalatgazdálkodási tevékenység további tökéletesítését. A kérdéscsoportnak e szisztéma szerinti tárgyalása azért is indokolt, mert az új kisüzemi formák létjogosultsága, funkciója és perspektíváinak bemutatása folyamán gyakran utalnak a mezőgazdasági szervezeti formákra, ahol a nagyüzemi gazdálkodó egységek mellett prosperáló háztáji és kisegítő gazdaság található, amelynek keretében sikerült megoldani az egyébként fel nem használt munkaerő foglalkoztatását, a nagyüzemi gazdálkodás kiegészítését. Összességében egyébként a termelési eredmények is lényegesen nagyobb értéket képviselnek, mint az átlagosan, a megművelt földterület arányában (elvárható) elképzelhető, vagy egyszeri összehasonlítás alapján elérhető lenne.

A háztáji, a kisegítő és az egyéni gazdaságok termelik meg a mezőgazdasági termelési érték mintegy harminc százalékát, hozzávetőlegesen kétszer annyit, mint amennyi az általuk megművelt föld aránya.

Az iparban a kisüzemi — kisárutermelés — ilyen arányt vagy akár csak ehhez megközelítőt sem ér el, és nem is valószínű, hogy a közeli vagy akár a távlati jövőben ilyen termelési növekedési arány elérésére képes lenne.

A mezőgazdasági kisüzemi termelésnek, amellett, hogy fő jellemzője a szocialista nagyüzemi gazdálkodással való szoros kapcsolata (beleértve ebbe a nagyüzem bázisgazdaságként való felhasználása mellett az állami támogatás széles skáláját), kiemelhető, hogy a fent vázolt termelési érték mintegy egynegyedét, illetve ezt meghaladó részt az ipari munkások, illetve azok családtagjai állítják elő. Ez azzal az egyszerű okkal magyarázható, hogy a munkások jelentős része faluról származik, illetve ott él vagy ott is dolgozik, s így számos élő szállal kötődik nemcsak a szülőföldhöz, hanem a mezőgazdasági termeléshez is. Nyilvánvaló — hangzik az érvelés — ha a kisüzemi, a kisegítő gazdálkodási módszer bevált a mezőgazdaságban, hasonló gaz-

[2] Az állam és a vállalat kapcsolata tekintetében utalnunk kell az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében a témakutatással összefüggésben megjelent tanulmányokra, amelyek közül kiemelkedik *Sárközy* Tamás két monográfiája: a) Gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979. 173. old. b) A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 610. old. 1979-ig a hazai és a szocialista országokban megjelent, s a témát is érintő irodalomról ad áttekintést az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadásában, a Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Üzemében készült: Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről c. mű I—II. köt. összeállította: *Bakos* Jolán, szerk.: *Bobor* György és *Kalocsai* Dezső. I. köt. 240. old. II. köt. 222. old.

dálkodási formák és módszerek alkalmazása nem lehet káros az ipar, a szolgáltatás, a kereskedelem és a vendéglátóipar területén sem.[3]

Az új gazdálkodási formák a lehetőségek tárházát kínálják a jogtudomány számára, különösen az államigazgatási jog, a munkajog, a polgári jog és a pénzügyi jog területén, de nem hagyható ki a termelőszövetkezeti jog sem. A feladatok nagyságát és sokoldalúságát tekintve nehéz lenne a felsorolt jogágak között fontossági sorrendet megállapítani, mégis úgy véljük, hogy a legalapvetőbb kérdések a polgári jog, az államigazgatási jog és a munkajog vonatkozásában merülnek fel.

Anélkül, hogy a jelzett területek mindegyikének tárgyalását részletesen indokolnánk — amely egyébként is túlmutatna vállalkozásunk határain — utalnunk kell rá, hogy — megítélésünk szerint — új vonásokkal gazdagította a kisvállalkozásokkal kapcsolatos jogszabályok rendszere pl. a szerződésekre vonatkozó joganyagot, s a civilisták számára számos olyan problémát felvet, amely már csak a szerződés általános szabályainak és a kisvállalkozások szerződéseinek összehasonlításából is bővítheti eddigi ismereteinket.

Egészen sajátos jogi konstrukcióval találkozunk a munkajog területén is, ahol a munkáltatói jogok gyakorlásának olyan megosztott formája jelent meg, amelyen érdemes elgondolkozni, már csak abból a szempontból is, hogy a jogszabály szerinti megosztási forma tartalmában is megosztást jelent-e, a vállalat vagy a szerződéses üzemeltető „hatalma" nagyobb-e, továbbá megfelelőek-e a garanciák az ilyen helyen dolgozók jogi védelmére. Mindezeken kívül — de ezekkel a kérdésekkel összefüggésben — vizsgálni lehet azt a kérdést is, hogy a dolgozók érdekképviseletét ellátó szakszervezeti egységnek milyen a képviseleti szerepe, milyen úton, milyen szankciókkal lehet a munkáltatói jogot részben gyakorló magánszeméllyel vagy gazdasági munkaközösséggel szemben fellépni.

A kérdéseket és a felsorolást lehetne folytatni, de a magunk részéről csak a kisvállalkozásokkal kapcsolatos adójogi problémákra hívnánk fel a figyelmet. A kisvállalatok és a kisvállalkozások adóztatásánál elsősorban annak bonyolultságát emelhetjük ki. Az új gazdálkodási formák adóztatásánál különbséget tehetünk:

a) a szocialista szektor kisvállalkozási formáinak (kisvállalat, leányvállalat, fogyasztási szolgáltató kisvállalat és kisszövetkezetek),

b) a szocialista szektorhoz kapcsolt vállalati gazdasági munkaközösségek,

c) a gazdálkodó egységekhez tartozó egyéb kisvállalkozási formák, és

d) a gazdasági munkaközösségek és a polgári jogi társaságok adóztatása között.

Az *a)* csoportba tartozó gazdálkodó szervek önálló adóztatási rendje kialakultnak tekinthető. Elméleti és gyakorlati probléma legfeljebb a tanácsok vonatkozásában merülhet fel. E gazdálkodó szervek egy részét ugyanis mentesítették a városi és a községi hozzájárulás fizetése alól, holott ezek a gazdálkodó egységek is valamely tanács területén működnek s telephelyük élvezi a tanácsi kommunális szolgáltatások előnyét, amelyek létrehozásában mások vállaltak anyagi áldozatot. Megítélésünk szerint az ingyenesség elvének újbóli bevezetése — különösen a hatékonynak minősített gazdálkodó szerveknél — gyakorlati ellentéteket szül.

A további három csoportba tartozó gazdálkodási formáknál egyrészt a vállalati, másrészt a társasági és a lakossági adórend érvényesül. Napjainkra a területet szabályozó társasági adó és általános jövedelemadó — a gyakori módosítások következtében — szinte áttekinthetetlenekké vált. A *kiút ebből a dzsungelből csak a kisvállalkozási formák elkülönült szabályozásán keresztül vezet.* Ezért a magunk részéről ennek kialakítását szorgalmazzuk.

A teljesség igénye, valamint a témákat érintő jogszabályi rendelkezésekre való hivatkozás nélkül vázolt elemzési lehetőségek arra mutatnak rá, hogy ezeknek az új gazdálkodási formáknak a kifejlesztésében a különböző tudományágaknak, köztük a jogtudománynak is nagy szerepe van, mert aligha van a gazdasági élettel összefüggő olyan jogtudományi ág, amely vonatkozásában ne hozott volna újdonságot a kisvállalkozásokkal összefüggésben megjelent jelentős számú jogszabályi módosítás.

A téma, az új gazdálkodási forma (vagy formák összessége) nyilván komplex társadalmi hatás hordozója, ezért a politikai, ideológiai, közgazdasági, szociológiai, jogi stb. szempontból való tárgyalása indokolt. *Részletes jellegű (és részleges eredményű) kutatások alapozzák majd meg azokat az átfogó elemzéseket, amelyek komplex módon vetítik elénk a kisvállalkozásokkal kapcsolatos realitásokat,* a pozitív és negatív jelenségeket és nyújtanak módot nemcsak a kisvállalkozási szisztéma, hanem egész vállalatgazdálkodási rendszerünk további tökéletesítéséhez. Az ugyanis már nyilvánvaló, hogy ezek az új vállalkozási formák nem a nagyvállalati, a nagyüzemi, nem a szocialista gazdálkodási módszer és alapvető gazdálkodási egységei ellen irányulnak, hanem azt célozzák, hogy hogyan lehetne az új gazdálkodási formák és módszerek bevezetésével a jelenlegi gazdálkodási menetet zökkenőmentesebbé tenni.

Tóth János

[3] Lásd e tekintetben *Bossányi* Katalin idézett tanulmányát.

Az urbanizáció hatása az erőszakos bűnözés alakulására*

A történelmi fejlődés tanulmányozása azt mutatja, hogy az alapvető társadalmi viszonyokat érintő és viszonylag gyors változások kedvezően hatnak a bűnözés alakulására. Jóllehet egzakt, célirányos kutatás eredményeivel csak a szabadversenyes kapitalizmus kialakulását elősegítő és azt követő iparosítás időszakától kezdve rendelkezünk, bizonyos történeti és filozófiai munkák azonban a történelem megelőző korszakait illetően is bizonyítani látszanak a fenti tételt.

Ezt az általános és időtálló törvényszerűséget a szocializmus kezdeti időszakában igyekeztek cáfolni. A marxizmus voluntarista, dogmatikus értelmezésétől áthatott társadalomtudományi szemléletben nem volt helye és létjogosultsága a bűnözés reális vonatkozásait feltáró kriminológiai gondolkodásnak. Az 1950-es évek elején uralkodó politikai viszonyok között a bűnözést mint társadalmi jelenséget idegennek tartották a szocialista társadalmi rendtől, s objektív okait a kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyaira, szubjektív okait pedig a kapitalista „tudati maradványokra" vezették vissza.[1] Az 1960-as évek eleje óta senki nem vitatja, hogy a bűnözés a szocialista társadalom viszonyai között olyan tömegjelenség, amely törvényszerű velejárója társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszának. A társadalomtudományok művelői közül egyre többen vallják meggyőződéssel, hogy a szocializmus viszonyai között végbement iparosítás, illetve az ezzel együttjáró társadalmi mobilitás és urbanizáció objektíve növeli azokat a konfliktusokat, amelyek egy része deviáns viselkedésben, illetve bűnözésben nyer feloldást. Fokozott mértékben érvényesül ez a törvényszerűség, ha az említett változás viszonylag rövid idő alatt, a lakosság igen széles rétegeit érintve zajlik le. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy az alapvető társadalmi viszonyokat mozgató objektív törvényszerűségek mechanikusan alakítják a bűnözést. Közrehatnak az adott ország kulturális szintjét befolyásoló tényezők, a népesség kulturális öröksége, a tradicionális életmódminták milyensége, az új körülmények közötti továbbélésének lehetősége és befolyásolásának erőssége, továbbá a népesség erkölcsi arculata, a korábban uralkodó szokások, erkölcsi normák fennmaradása stb.[2]

A bűnözés természetesen tudatos társadalompolitikával is befolyásolható. A bűnözésben kifejeződik az adott társadalomban felhalmozódott egyenlőtlenség, az egyenlőtlen társadalmi esélyekből fakadó ellentmondások. Így a bűnözés a szocializmus viszonyai között is megmaradt az egyenlőtlenségekért, az egyenlőtlen esélyekért fizetett árnak.[3] Az ellene folytatott küzdelem esélyei attól függően alakulnak, hogy a társadalom mennyiben képes a mindenkori gazdasági adottságok és a hatalmi-politikai viszonyok keretei között csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket, mennyiben képes biztosítani a társadalmi betagozódás egyenlőbb esélyeit. Minden olyan jól megtervezett szociálpolitikai intézkedés ugyanis, amely csökkenti az egyenlőtlenségeket, más kedvező hatásai mellett a bűnözés megelőzését is szolgálja.[4] Ezeknek az alaptételeknek szem előtt tartásával vizsgálom a következő, témánkhoz szorosan kapcsolódó kérdéseket: A szocializmus építése során mennyiben és milyen módon változott a termelés és annak következményeként a társadalom szerkezete? Milyen jellegzetességekkel rendelkezik a Magyarországon lezajlott urbanizációs folyamat? Mindezek hogyan befolyásolták a bűnözés és ezen belül az erőszakos bűnözés alakulását a szocializmus fejlődésének különböző szakaszaiban?

Iparosítás, mobilitás és urbanizáció Magyarországon (1949—1979)

Magyarország 1948 óta szocialista politikai rendszerű ország. Lakóinak száma 10 millió 710 ezer, területe 93 000 km², Európa területének 1%-a. Az ország politikai, hatalmi viszonyainak megváltozásával átalakult gazdasági és társadalmi struktúrája is.

A II. világháború előtt Magyarország agrár-ipari ország volt. Az ipari termelés az európai átlag 43%-át érte el. A két világháború között a fejlett országokban a nehézipar általában 50%-kal részesedett az ipari struktúrában, míg Magyarországon ez az arány nem érte el a 36%-ot.[5]

A szocialista fejlődés kezdeti időszakában a politikai vezetés az *extenzív iparosítást tűzte ki célul,* amely mindenekelőtt a nehézipar fejlesztését jelentette. Mellette bizonyos mértékig visszaesett a viszonylag nagy tradíciókkal rendelkező könnyűipari és a mezőgazdasági tevé-

* A tanulmány az UNESCO Emberi Jogokkal és Békével foglalkozó főosztályának igazgatója felkérésére készült *(Szerk.)*

[1] *Kádár* Miklós: Büntetőjog. Általános rész. I. Egységes egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1961. 105—110. old.

[2] Lásd például *Kulcsár* Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1980. 231. old.

[3] *Király* Tibor: Kilátások a bűnözés megszüntetésére. Jogtudományi Közlöny, Bp. 1978. 6. sz. 303. old.

[4] Lásd bővebben *Gönczöl* Katalin: A hátrányos helyzet és a bűnözés. Valóság, 1982. 8. sz. 61. old.

[5] Magyarország története 1918—1919., 1919—1948. Főszerk.: *Ránki* György. Bp. 1976. 725., 754—755. old.

kenység.[6] A nehézipari nagyberuházások megnövekedett munkaerőszükségletének következtében megszűnt a korábban feszítő munkanélküliség. Az ipar képes volt befogadni azt a munkaerőfelesleget is, amely a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezését követően ebben az ágazatban felszabadult. A gazdaság szerkezeti átalakulása következtében megindult a társadalom nagyarányú átrétegződése: a mezőgazdaságból az iparba áramlott a túlnyomórészt szakképzetlen munkaerő.[7] Az extenzív iparosítás időszakában a társadalmi mozgás uralkodó formája az intragenerációs mobilitás volt. Ez a fejlődés amely 1956-ig határozta meg Magyarország helyzetét, nagyon helyes célkitűzéssel indult; a szocialista társadalmi átalakulást összekapcsolta a gazdasági lemaradás megszüntetésével, a modernizációval. Az elért eredmények és a fejlődés diszfunkcionális hatásai azonban nem voltak arányban egymással, sérelmet szenvedett az arányos fejlődés törvénye. A gazdasági fejlesztéssel nem tartott lépést a társadalmi beilleszkedést, a társadalmi integrációt elősegítő humánus feltételek kialakítása. A torzult fejlesztés következtében az 1950-es évek elején csökkent az életszínvonal.[8] A nagyarányú iparosítást nem követte az urbanizáció. A kormányzat nem gondoskodott a mezőgazdaságból elvándorló munkások letelepítéséről. Kialakult a tömeges ingázás, a „kétlakiság": a családfő a nagy ipartelepeken dolgozott, míg családja továbbra is falusi környezetben élt, sokszor rosszabb körülmények között, mint az azonos réteg a II. világháború előtt. A társadalmi feszültséget növelte, hogy nem törekedtek megoldani a közel egy évszázada felhalmozódott lakásgondokat sem. Új lakások szinte egyáltalán nem épültek és a régiek karbantartását is elhanyagolták. Részben a megnövekedett társadalmi feszültségek felhalmozódásának, részben a szubjektivizmustól és dogmatikus szemlélettől áthatott jogpolitikának a következménye volt az, hogy az 1950-es években történelmünkben eddig soha nem látott mértékben megnövekedett a jogerősen elítéltek száma. 1938-ban a jogerősen elítéltek száma 94 386 volt, 1952-ben 144 743, ami 53,4%-os emelkedést jelent.[9] (E két adat összevetéséből egy harmadik feltüntetésével alakítható ki jellemző kép. 1978-ban a jogerősen elítéltek száma 66 675 volt, ami az 1938-as mennyiség 70,6%-a s az 1953-as mennyiség 46,6%-a.)

Az ellentmondásokkal terhes időszakot az 1956-os ellenforradalom következményeinek felszámolása után *az arányos gazdasági fejlődés váltotta fel.* Helyreállt az egyensúly az ipari és a mezőgazdasági termelés között.[10] Kiegyensúlyozottabbá vált a társadalmi mobilitás, aminek uralkodó formája az intergenerációs átrétegződés lett. Napjainkban tipikusan a fiatalok társadalmi réteghelyzete változik szüleikéhez képest; az elmozdulás az iskolarendszeren keresztül történik. 1956 után azonban nemcsak az ezt követő társadalmi átrétegződés gondjaival kellett megküzdeni, hanem a korábbi, erőltetett ütemben végrehajtott szerkezeti változásból adódó feszültségeket is fel kellett oldani. A II. világháborút követő időszakban bekövetkezett nagy tömegeket érintő átrétegződés arányait jelzi, hogy 1973-ban minden negyedik vezető értelmiségi, minden harmadik szellemi dolgozó, közel minden második ipari munkás apja a világháború előtt mezőgazdasági fizikai dolgozó volt.[11] Az 1980-as népszámlálás adatai szerint a népesség 50%-a munkás, 8%-a szövetkezeti paraszt, 7%-a kettős jövedelmű (ipar + mezőgazdaság), 17%-a szellemi foglalkozású, 3%-a önálló kisiparos vagy kiskereskedő, 15%-a inaktív.[12] A keresők foglalkozási összetétele ugyanakkor 1941-ben a következő volt: 25,1% munkás, 32,0% önálló paraszt, 17,7%-a mezőgazdasági munkás, cseléd, 1,0% napszámos, 7,3% szellemi, 8,2% önálló kisiparos, kiskereskedő.[13] Közel negyven év alatt tehát az ipari munkásság megduplázódott, a szellemi dolgozók aránya több mint duplájára nőtt, míg a mezőgazdaságból élők hányada harmadára csökkent. Jelentősen megnövekedett a nők foglalkoztatottsága, ma a munkaképes nők 69,7%-a kereső foglalkozást folytat. Az aktív keresők aránya 1950 óta évenként 5%-kal nőtt. *Magyarországon a II. világháború után teljesen megszűnt a korábban igen nyomasztó munkanélküliség.*

1956 után bonyolult politikai feladatok egész sorát kellett megoldani. Mindenekelőtt

[6] 1949-ben az ipari termelés mennyisége már 28%-al szárnyalta túl a háború előtti utolsó békeévet, de ezen belül a nehézipari termelés 66%-kal, a könnyűiparé viszont csak 15%-kal volt nagyobb. Az 1939-es állapothoz képest ugyanakkor a mezőgazdasági össztermelés 15%-kal, a paraszti árutermelés 26%-kal volt alacsonyabb. A Magyar Népi Demokrácia története, 1944—1962. Szerk.: *Balogh* Sándor és *Jakab* Sándor. Bp. 1978. 171—172. old.

[7] „A szakképzetlen mezőgazdasági munkás — illetőleg önálló paraszt származásúak aránya pl. az iparban dolgozó szakképzetlen munkások között 41,1%-ra, a közlekedésben 53,3%-ra, más ágakban 54,6%-ra emelkedett. *Kulcsár* Kálmán: I. m. 102—103. old.

[8] A magyar népi demokrácia története. 181. old.

[9] *Vigh* József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1964. 112. old.

[10] Az arányos fejlődést jelzi az ipar és a mezőgazdaság hozzájárulásának aránya a nemzeti jövedelemhez. Az ipari termelésből 1970-ben 42,6%a, 1975-ben 45,7%-a, 1978-ban 47,2%-a, 1979-ben 48,1%-a képződött a nemzeti jövedelemnek. A mezőgazdaságból 1970-ben 22,8%-a, 1975-ben 18,8%-a, 1978-ban 17,3%-a, 1979-ben 16,1%-a származott a nemzeti jövedelemnek. A mezőgazdaság tendenciaszerű termeléscsökkenése megfigyelhető, ez azonban nem visszafejlesztés eredménye, hanem minőségi, szerkezeti átalakulás következménye. Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1980. Statisztikai Kiadó, Bp. 1980. 55. old.

[11] *Andorka* Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Kiadó, Bp. 1982. 91. old.

[12] Életszínvonal 1960—1980. Statisztikai Kiadó, Bp. 1981. 255. old.

[13] *Andorka* Rudolf: i. m. 35. old.

meg kellett őrizni — az arányok helyreállításával egyidejűleg — a gazdasági modernizálásból származó eredményeket. Fel kellett oldani továbbá azokat a társadalmi feszültségeket, amelyek a társadalom nagy arányú, szinte minden réteget érintő gyors szerkezeti változására vezethető vissza. *Az átrétegződés társadalompolitikai és szociálpolitikai következményeiből adódó feladatokat úgy kellett megoldani, hogy közben az arányos fejlődés törvénye sem szenvedhetett csorbát.* 1956 és 1960 között tulajdonképpen az 1956-os ellenforradalom következményeinek felszámolása folyt. Az 1960-tól napjainkig terjedő 20 év alatt tudatos és nacionális társadalompolitikával sikerült a történelem során felhalmazódott társadalmi ellentmondásokat felszámolni, jelentősen növelni a lakosság életszínvonalát és megjavítani az élet minőségét.

1960 óta megduplázódott az országban az egy főre eső reáljövedelem, megháromszorozódott az újonnan épített lakások száma, hatszorosára emelkedett a takarékbetét állomány. 1960-ban a lakosságnak még csak 47%-a részesedett a társadalombiztosítási kedvezményekből, 1975-ben a társadalombiztosítást kiterjesztették az ország minden lakójára.[14] Megnövekedett a lakosság iskolai végzettsége. Míg 1960-ban az aktív keresőknek még csak 35%-a, addig 1980-ban már 72%-a rendelkezett általános iskolai (8 osztályos) végzettséggel. Az említett időszakban megháromszorozódott a középiskolai és felsőfokú végzettségűek aránya, megduplázódott a szakmunkás képesítésűek száma.[15]

Az elmúlt több, mint 30 évben az iparosítást és az ennek megfelelő társadalmi átalakulást, ha nem is a szükséges mértékben, de követte az urbanizáció. Mint az 1. számú táblázatból kitűnik a városi lakosság aránya az elmúlt 100 évben megduplázódott. A II. világháborút követő időszakban a városi lakosság aránya visszaesett és csak 1960-ban érte el a háború előtti színvonalat; ezt követően ütemes növekedés észlelhető. Az urbanizáció azonban napjainkban sem tart lépést a társadalom átalakulásával; egyre nagyobb az aránya annak a népességnek, amelynek munkája és életmódja a városhoz kötődne, az ott történő letelepedésre azonban nincsen módja. A városok felvevőképessége nem nő olyan arányban, mint az ott foglalkoztatott népességé. Ennek egyik következménye, hogy a főváros és a viszonylag nagyobb ipari városok vonzatában nagy agglomerátumok keletkeznek, amelyek közigazgatásilag általában községek, jellegükben azonban inkább „alvó-városok" vagy elővárosok. A nem mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosságnak az a része, amelynek még a nagyobb városok vonzáskörzetében sincs módja letelepedni, csak *ideiglenes* lakóivá válik a városoknak — állandó lakásuk továbbra is a községi település.

1. számú tábla[16]

Magyarország urbanizációjára vonatkozó mutatók

Év	A városi népesség %-os aránya az ország népességéhez viszonyítva	A nem mezőgazdasági népesség (aktív keresők és eltartottak) aránya	A városi népesség arányának elmaradása a nem mezőgazdasági népesség aránya mögött
1869	25,9	— X	— X
1900	33,2	— X	— X
1930	38,1	48,1	10,0
1941	40,1	— X	— X
1949	38,1	50,7	12,3
1960	41,6	65,2	23,6
1970	45,1	77,3	32,2
1980	53,0	X	X

X — nincs adat.

Ennek következtében a városokban élő és és dolgozó népréteg sokkal nagyobb, mint amit valójában a statisztikai adatok kimutatnak. Az urbanizáció késleltetett végrehajtásának, valamint a nem eléggé átgondolt ipartelepítésnek az eredményeként fennmaradt, sőt kiszélesedett a nagy tömegeket érintő ingázás. Míg a falun lakók és máshol dolgozók száma 1930-ban 141 000 volt, addig napjainkban kb. egymillió. Ez az aktív keresők 20%-a.[17] Negyedrészük nem jár naponta haza, munkásszálláson lakik, számukra a társadalmi fejlődés az új munkakörülmények megteremtését, a kedvezőbb kereseti lehetőségeket jelenti, de éppen az urbanizációs feltételek hiánya miatt nehezebben tudnak alkalmazkodni az új feltételekhez. A régi közösséghez már nem tartoznak, az új még nem fogadta be őket, nincs körülöttük a stabil, identitást biztosító környezet. Ugyanakkor ez a réteg közvetítő szerepet játszik a városi és a falusi életforma között. Az új, városi körülmények között kialakult szükségleteikkel befolyásolják a falu életét, sok szempontból közelítik egymáshoz a két életformát és bizonyos mértékig elősegítik azt, hogy az urbanizáció a városon kívül is éreztesse hatását.

A fejlődés másik oldalát szemlélve azt is megállapíthatjuk, hogy a viszonylagos lemaradás ellenére a városi lakosság aránya már meghaladja a népesség felét. Az elmúlt 30 év alatt közel kétmillió ember vált városlakóvá; *a lakosság közel egynegyede elsőgenerációs városlakó.* Az új társadalmi és gazdasági körülményekhez való egyidejű alkalmazkodása a véglegesen letelepedett réteg képességeit is rendkívüli módon

[14] Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1980.
[15] Életszínvonal. 1960—1980. 10. old.
[16] *Kulcsár* Kálmán: i. m. 69. old.
[17] Uo. 105. és 176. old.

próbára teszi. A pozitív tendenciájú fejlődés hatásait ezért a társadalom csak úgy tudja csökkenteni, ha törekszik az új körülményekhez való alkalmazkodás objektív és szubjektív feltételeinek megteremtésére. A megváltozott életkörülmények közé kerülő rétegek számára biztosítani kellett a városi életforma alapját, a munkahelyet és a lakást, valamint a beilleszkedést elősegítő, a szubjektív közérzetet javító intézményeket (a szociális, kulturális, szolgáltató jellegű intézmények hálózatát). Ez a folyamat nem tekinthető zökkenőmentesnek. Kezdetben a lakásépítés maradt el a szükséglettől. Később ugyan a helyzet nagy mértékben javult, de ma is messze elmarad a szükségletek mögött a városi életformát ténylegesen biztosító egyéb intézmények létrehozása. A szükségletek harmonikus kielégítését a rendelkezésre álló anyagi javak mennyisége, valamint éppen az arányos fejlődés biztosítása akadályozza. *Emiatt a történelem korábbi szakaszában kialakult társadalmi ellentmondások egy része az új feltételek ellenére újratermelődik, a pozitív irányú társadalmi fejlődés mellett pedig — annak diszfunkcionális hatásaként — létrejönnek az új ellentmondások.* (Ez utóbbira példa, hogy megingott a család korábban stabil összetartó ereje, elvesztette régi jelentőségét a nagycsalád és növekszik a válások száma. Amíg 1960-ban minden ötödik, addig 1979-ben minden harmadik házasságkötésre jutott egy válás.)[18]

Az urbanizációs folyamat nemcsak elmaradt a társadalmi változások szülte szükségletektől, hanem *egyenetlenségeket is tartalmaz.* Ennek történelmi gyökerei az I. világháborúig nyúlnak vissza. A háborút lezáró békeszerződés következtében az ország fővárosának súlya mind az ipari termelésben, mind az urbánus fejlettségben óriási mértékben megnőtt. 1930-ban a harmadára, 7,8 millióra csökkent lakosságból 1,2 millió lakott Budapesten, így a főváros részesedése az ország ipari termelésében a békeszerződés előtti 28%-ról 50%-ra ugrott.[19] Ez azt is jelenti, hogy az ipari termeléssel összefüggő urbanizáció viszonylag kis területre koncentrálódott és ott nagy népességet érintett. E történelmi adottságon máig sem tudta túltenni magát az ország. Budapesten az ország népességének most is 19,2%-a él, az ipari tevékenységben való részesedése továbbra is jelentős, annak ellenére, hogy a II. világháború utáni ipartelepítés tendenciózusan kerülte a fővárost. A főváros lakossága az elmúlt húsz évben — a természetes szaporodást leszámítva — alig növekedett.

Jellemző, hogy a második legnagyobb város lakossága sem érte el a II. világháború után a 100 ezret. A vidéki városok fejlesztése csak az 1960-as évektől kezdve mondható kielégítőnek. A lakosság létszámának emelkedése jelzi, hogy a társadalom szerkezeti változását tudatos urbanizációs politika kíséri. A fővároson kívül ma már öt olyan nagyvárosunk van, amelynek lélekszáma 120—210 ezer körül alakul; ilyen települési típusban lakik a lakosság 8,2%-a. A legújabb ipartelepülések azonban már olyan 20—50 ezres lélekszámú, közepes nagyságú városokban valósultak meg, ahol az ipari termelés objektív feltételei szerencsésen találkoznak a munkaerőkínálattal, mégpedig úgy, hogy a régió és az ország arányos fejlesztése a nagyobb arányú átalakulás ellenére biztosítható legyen. A városi lakosságnak közel fele — 48,4%-a — kis és közepes nagyságú városi településeken lakik. Ez utóbbiak egy része új ipari város, másik része a hagyományos mezőgazdasági városokból fejlődött ki és ipari jellegű tevékenysége túlnyomórészt a környék mezőgazdasági termékeinek feldolgozásában jelentkezik.

A bűnözés, az erőszakos bűnözés alakulása Magyarországon (1965—1981)

Sajnálatos módon az egységes bűnügyi statisztika megteremtésére a II. világháború után csak az 1960-as években került sor, adatszolgáltatás pedig csak 1965 óta létezik. Ezért a bűnözés számszerű alakulását és struktúráját csak ettől az időszaktól van módomban bemutatni. A kriminológiai vizsgálatok azonban azt igazolják, hogy a társadalom alapviszonyait érintő változások a bűnözésben késleltetve jelentkeznek. Remélem tehát, hogy a technikai nehézségek ellenére sikerül hű képet festeni a társadalmi viszonyok és a bűnözés, ezen belül az erőszakos bűnözés összefüggéseiről.

Az előző fejezetben ismertetett tények azt mutatták, hogy rövid történelmi periódus alatt a hatalmi-politikai viszonyok megváltozásával átalakult az ország gazdasági, társadalmi szerkezete és mindez jelentős fejlődést eredményezett az urbanizáció folyamatában is. A bevezetőben említett hipotézis szerint ez az átalakulás akkor hat kedvezően a bűnözés növekedésére, ha nem sikerül a felgyorsult fejlődés során felhalmozódott ellentmondásokat megfelelő társadalom- és szociálpolitikai intézkedésekkel levezetni, ellensúlyozni.

A bűnözés 1965 óta tapasztalt dinamikájában azonban nem tükröződik az a törvényszerűség, amely szerint az iparosítás és az urbanizáció elkerülhetetlenül a bűnös viselkedés nagyarányú terjedéséhez vezet. (Ld. a 2. számú táblát.) 1965—1975 között a bűncselekmények száma csökkent, az ezt követő időszakban pedig igen lassú, de tartósnak ígérkező emelkedés volt tapasztalható. Ez a tendencia érzékelhető a 10 000 lakosra jutó bűncselekmények arányának alakulásában is, a növekedés azonban több mint másfél évtized alatt alig haladta meg a 10%-ot. Más a helyzet, ha a bűnelkövetők számát vesszük szemügyre. Az elkövetők abszolút száma és a 10 000 lakosra jutó bűnelkövetők száma 1965 óta állandóan csökkenő tendenciát mutat. Ez azt jelenti, hogy csökkenő számú el-

[18] Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 1980. 40. old.
[19] *Kulcsár* Kálmán: i. m. 70. old.

2. sz. tábla

A bűnözés terjedelme és dinamikája Magyarországon 1965—1981[20]

Év	Ismerté vált közvádas bűncselekmények		10 000 lakosra jutó ismertté vált közvádas bűncselekmények száma	Ismerté vált közvádas bűncselekményeket elkövetők		10 000 lakosra jutó közvádas bűncselekményt elkövetők száma
	száma	ha 1965 = 100,0%		száma	ha 1965 = 100,0%	
1965	121 961	100,0	120,3	90 713	100,0%	89,5
1966	121 020	99,2	119,1	90 674	99,9%	89,2
1967	119 872	98,3	117,6	87 894	96,9%	86,2
1968	118 254	97,0	115,5	82 340	90,8%	80,4
1969	110 622	90,7	107,7	81 785	90,2%	79,6
1970	122 289	100,3	115,5	84 863	93,6%	82,2
1971	123 147	101,0	119,3	88 126	97,1%	85,1
1972	116 373	95,4	112,1	90 520	99,8%	87,2
1973	119 290	97,8	114,6	83 531	92,1%	80,2
1974	111 825	91,7	107,3	76 308	84,1%	73,0
1975	120 889	99,1	115,0	81 045	89,3%	77,1
1976	129 424	106,1	122,4	83 655	92,2%	79,1
1977	123 623	101,4	116,3	82 608	91,1%	77,7
1978	126 907	104,1	118,9	83 645	92,2%	78,4
1979	125 267	102,7	117,1	78 217	86,2%	73,1
1980	130 470	107,0	121,9	77 154	85,0%	72,1
1981	134 914	110,6	125,9	82 354	90,8%	76,9

követő növekvő mennyiségű bűncselekményt követ el. Az elkövetők csökkenő számából arra lehet következtetni, hogy stabilizálódik egy viszonylag szűk réteg, amelynek társadalmi integrációja a fejlődés ellenére sem tekinthető megoldottnak és amelyből újratermelődik a bűnözés.

A bűnözés struktúrája az elmúlt másfél évtizedben állandónak tekinthető, a bűncselekmények egymáshoz viszonyított aránya alig változik. A legutóbbi adatok szerint is a vagyon elleni bűncselekményekből képződik a bűncselekmények többsége; a közlekedési bűncselekmények és az erőszakos bűncselekmények alkotják a bűnözés 10—13%-át. (Lásd a 3. számú táblát.)

3. sz. tábla

A bűnözés struktúrája Magyarországon 1981-ben

Vagyon elleni bűncselekmények	59,6%
Közlekedési bűncselekmények	13,1%
Erőszakos és garázda jellegű bűncselekmények	10,8%
Gazdasági bűncselekmények	4,4%
Politikai bűncselekmények	0,1%
Egyéb bűncselekmények	12,0%
Összesen:	100,0%

A bűnözés dinamikájában és struktúrájában felfedezhető viszonylag kedvező tendenciából arra lehet következtetni, hogy magyar viszonyok között viszonylag jól sikerült társadalompolitikai eszközökkel ellensúlyozni az iparosítás, a mobilitás, és az urbanizáció bűnelkövetésre ösztönző hatását.

Az empirikus kutatások tapasztalatai szerint a létező bűnözés jelentős része összefüggésben áll az iparosítással és az urbanizációval. *Szabó* András faktoranalízis felhasználásával vizsgálta a fiatal korosztályok bűnözésének összefüggéseit a gazdasági növekedéssel és az ország egészére nézve megállapította, hogy elsősorban *a vagyon elleni bűnözés áll sztochasztikus oksági kapcsolatban az iparosítással és az urbanizációval.* Részleteiben a következő összefüggéseket mutatta ki:

a) a gazdasági-társadalmi fejlődés megszünteti a nyomor és a szükségletszülte bűnözést;

b) bár a szükségletszülte bűnözés megszűnt, a jóléti, kereseti viszonyok javulása maga után

[20] Tájékoztató a bűnözésről — 1981. BM Adatfeldolgozó Csoportfőnökség és a Legfőbb Ügyészség Titkársága, Budapest, 1982.

vonja a szükségletszint növekedését, amelyhez képest a tulajdon elleni bűnözés nem tűnik motiválatlan magatartásnak;

c) a gazdasági fejlődés legdinamikusabb eleme az iparosodás, amely megnöveli a népesség mobilitását, ez az iparosodott területeken jelenlevő népesség magasabb arányú bűnözésében mutatkozik meg, mivel a jelenlevő népesség számára is adott a gazdagabb terület több alkalmat nyújtó, bűnvonzó hatása;

d) az iparosodás, mint a gazdasági fejlődés legdinamikusabb eleme, a népességmobilitásra a mezőgazdasági népességelvándorlása útján is hat és mivel a városok felvevőképessége nem halad párhuzamosan a foglalkozási struktúra átalakulásával, az ipari centrumok körül nagy agglomerátumok keletkeznek, ezek pedig a rendezetlen és ideiglenes körülmények miatt kedveznek a bűnözés növekedésének;

e) az ipari fejlődés extenzív időszaka gyors ütemben változtatja meg az aktív népesség foglalkozási struktúráját, ezzel azonban nem halad párhuzamosan a településstruktúra átalakulása és mivel diszkrepancia mutatkozik a két tényező között, az aktív népesség és a bűnözés szempontjából is legaktívabb népesség napi mobilitása a munkahely és a lakóhely között ugyancsak bűnözésnövelő hatású.[21]

Az iparosítás és az urbanizáció bűnözésre gyakorolt hatása azonban nemcsak leginkább iparosodott régiókban érzékelhető, hanem a relatíva legelmaradottabb területeken is. *Szabó* András előbb idézett kutatását kiegészítette esetvizsgálatokkal, amelyek színhelyéül az egyik tipikus agrármegyét, tehát iparosodottság szempontjából a legelmaradottabb régiót választotta ki. Itt a fiatalkorú bűnelkövetők nagyszüleire még a földrajzi vagy társadalmi mobilitás teljes hiánya volt a jellemző, a társadalmi rétegváltást első ízben a családfő hajtotta végre. Az esetek többségében mezőgazdasági munkásból ipari — főleg építőipari — segédmunkás lett. A fiatalkorú bűnelkövetők anyja elsőgenerációs, főhivatású dolgozó volt a mezőgazdaságban. A megvizsgált családok jövedelme mintegy 20%-kal haladta meg a megyei átlagot. A házasságok nagy részét nem az érzelmi melegség, hanem a racionális kereső-gazdasági tevékenységben való egyetértés jellemezte. A család együttes időtöltése nem a közös szórakozásra irányult, hanem hasznot hajtó (háztáji, építési) munkára. A szülők általában alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeztek, mint a gyermekeik. A fiatalkorú bűnelkövetők 10%-a a bűncselekmény megvalósításakor tanult, 70%-uk dolgozott. A szülők a gyermek érzelmi életéről, iskolai dolgairól és barátairól keveset tudtak, ezzel szemben szigorúan ellenőrizték a rendszeres munkábajárást. Testi fenyítést ritkán alkalmaztak. A fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények túlnyomó többsége — 70%-a — vagyon elleni, 20%-a pedig verekedés, testi sértés volt. Ez utóbbira a paraszti életszemlélet nyomta rá a bélyegét, amely a fizikai erőszakot a személyes konfliktusok normális rendezési módjának tekintette.[22]

Az iparosítás és az urbanizáció az ország egyes régióiban különböző intenzitással ment végbe. Mindkettő következményei túlterjedtek a városok közigazgatási határain. Az iparosítás és az urbanizáció életmódot és értékstruktúrát alakító hatását jelzi a Szabó által bemutatott agrármegye példája. Ahol átértékelődött a közösségi, a családi élet, bizonyos fiatalok integrációs problémákkal vagy értékválsággal küszködnek, amelyek végső soron bűnözéshez, többnyire vagyon elleni bűnözéshez vezettek.

Mindezekből az is következik, hogy az urbanizáció Magyarországon mind abszolút értelemben, mind a bűnözéssel összefüggésben igen összetett jelenség. Nem fejezhető ki egyszerűen a városiasodással, a városok fejlődésével, hatása nem mérhető pl. a városi bűnözés alakulásával. *Az urbanizáció okozója korunkban ugyanis az iparosítás, kísérő jelensége a társadalom átrétegződése. E három jelenség egymástól elszakítottan nem vizsgálható, hiszen szoros kölcsönhatásban, egymást feltételezve hatnak az egész társadalomra, vagy annak egy-egy jelenségére,*

4. sz. tábla

Az ismertté vált erőszakos bűncselekmények dinamikája 1965—1981[23]

Évek	Erőszakos bűncselekmények száma	Ha 1965 = 100,0%	10 000 lakosra jutó erőszakos bűncselekmények száma
1965	13 097	100,0%	—
1966	14 107	107,7%	—
1967	13 675	104,4%	—
1968	13 415	102,4%	—
1969	14 715	112,4%	14,3
1970	16 464	125,7%	16,0
1971	15 957	121,8%	15,4
1972	14 566	111,2%	14,1
1973	13 581	103,7%	13,1
1974	13 154	100,4%	12,6
1975	14 049	107,3%	13,4
1976	14 795	113,0%	14,0
1977	14 016	107,0%	13,2
1978	13 131	100,3%	12,3
1979	12 714	97,1%	11,9
1980	13 196	100,8%	12,3
1981	14 565	111,2%	—

[21] *Szabó* András: A bűntett és büntetése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 253. old.

[22] Az adatok a „Tájékoztató a bűnözésről" című kötetek 1968—1981. évi számaiból származnak.

[23] Statisztikai adatok és ábrák a bűnözés 1981. évi alakulásáról. Legfelsőbb Ügyészség Titkársága, Bp. 1982. 3—6. old.

megnyilvánulási formájára, mint pl. a bűnözésre. Az erőszakos bűnözés vizsgálatánál is ezekhez a szempontokhoz kell magunkat tartani.

Az erőszakos bűncselekmények száma 1965 óta lassú emelkedést mutat. (Lásd a 4. számú táblát.) 1971 óta viszont 10 000 lakosra számított bűncselekmények számának folyamatos csökkenése figyelhető meg. Az erőszakos bűnözés tehát a lakosság számához viszonyítva csökken, abszolút értelemben azonban emelkedik. A bűnözés struktúrájában az erőszakos bűnözés hányada az elmúlt több mint másfél évtizedben szinte állandó értéknek tekinthető (10,1% és 13,5% között mozog). Ebből a legnagyobb hányad évről évre a szándékos súlyos testi sértés (1981-ben az összes bűncselekmény 3,8%-a), majd a garázdaság (1,6%), ezt követően az erőszakos magánlaksértés (1,2%). A legsúlyosabb személy elleni erőszakot tartalmazó emberölés és emberölés kísérlete az összes bűncselekmény 0,4%-a, a rablás nem egészen egy százaléka (0,9%), az erőszakos nemi bűntettek valamivel több mint egy százaléka (1,2%).[24] *Az erőszakos bűnözés Magyarországon nem veszélyezteti súlyosan a közrendet és a közbiztonságot.* Számarányuk ugyan viszonylag magas — hiszen minden tizedik bűncselekmény erőszakos — de az alkalmazott személy elleni erőszak mértéke alapján a cselekmények túlnyomó többsége nem jelent súlyos, az életet, vagy a testi épséget komolyan veszélyeztető támadást. 1979-ben Magyarországon 10 000 lakosra jutott 0,2 emberölés és emberölés kísérlete, 4,2 súlyos testi sértés, 0,9 rablás. Ugyanebben az évben az Egyesült Államokban a lakosság azonos hányadára 0,9 emberölés (itt a kísérletet nem számították be) 27,9 súlyos testi sértés, és 21,2 rablás jutott.[25]

Az elkövetés körülményei alapján az erőszakos bűncselekmények három nagy csoportra oszthatók: a közvetlen környezettel kialakult konfliktusból származók, a szórakozással szorosan összefüggőek, és végül a támadó jellegűek. A *konfliktusból származók* általában a legközvetlenebb környezetet sértő vagy veszélyeztető, élet vagy testi épség ellen irányuló támadások. Az ilyen bűncselekmények elkövetésének közvetlen kiváltó oka általában az erős felindulás, a vélt és valódi sérelem megtorlása iránti vágy. E motívumok kialakulásában gyakran szerepe van az elkövető vagy a sértett, vagy mindkettő alkoholos befolyásoltságának, illetve iszákos életmódjának. A konfliktusos bűncselekmények sértettje legtöbbször az elkövető hozzátartozója — mindenekelőtt felesége —, továbbá a barátok, szomszédok, munkatársak, távolabbi rokonok. Konfliktusból származik az összes erőszakos bűncselekmény egyharmada.

A szórakozással összefüggő erőszakos bűncselekmények természetszerűleg alkoholfogyasztással vannak közvetlen kapcsolatban, többnyire mind a sértett, mind az elkövető alkoholos befolyásoltság állapotában van a bűncselekmény elkövetésekor. A bűncselekmény vagy a szórakozás alatt, vagy közvetlenül azt követően valósul meg. Sokszor a véletlen műve, hogy ki lesz a sértett és ki az elkövető. Jelentős részük a szórakozás során felmerült alkalmi konfliktussal függ össze, másik részük motívum nélküli garázdaság, vagy az intézkedő rendőr, vagy más hivatalos személy elleni erőszakos fellépés. Egy kisebb rész az, amely a szórakozáskor kialakult alkalom felhasználásával támadó jellegű bűncselekménnyé alakul, így ittas szórakozópartner sérelmére elkövetett rablás vagy erőszakos nemi bűncselekmény. Szórakozással függ össze az erőszakos bűncselekmények egyharmada.

A támadó jellegű bűncselekmények többsége szükségletkielégítésre irányuló erőszakos magatartás, így például rablás, nyereségvágyból elkövetett emberölés, erőszakos nemi bűntett. Az erőszakos bűncselekmények e típusánál viszonylag a leggyakoribb a csoportos elkövetés — minden ötödik támadó jellegű bűncselekményt csoportosan követték el. A támadás jobban kötődik a városi életformához, mint az erőszakos bűncselekmények másik két típusa. Városban a 10 000 lakosra jutó rablások száma majdnem kétszerese a községi elkövetésnek. Az erőszakos támadások egyharmada idegen személy ellen irányul, általában azonban a sértett ittas állapota ad alkalmat a bűncselekmény megvalósítására. A sértettek másik egyharmada olyan ismerős személy, aki könnyelmű magatartásával, vagy más módon elősegítette a bűncselekményt lehetővé tevő alkalom kialakulását.[26]

Az erőszakos bűnözés bonyolult oksági folyamatából itt most csak egy lényeges összefüggést emelek ki, *a hátrányos társadalmi helyzet és az erőszakos bűnelkövetés szoros korrelációs kapcsolatát.* Az elmúlt másfél évtized kriminológiai kutatásai egyértelműen igazolták, hogy a hátrányos helyzet, mint objektív adottság kedvezően hat a bűnös viselkedés kialakulására, legerősebb azonban az erőszakos bűnözésre ösztönző hatása.[27]

Mindenekelőtt mit jelent a hátrányos helyzet? A hátrányos helyzet akkor alakul ki, amikor a társadalmilag érvényes és értékes ismeretanyag egyenlőtlen elosztása révén bizonyos csoportok kedvezőtlen helyzetbe kerülnek a munkamegosztás rendjébe történő betagozódás során és ennek következtében szükségletkielégítési lehetőségük, illetve életmódjuk a társadalom többségénél lényegesen rosszabb. A több-

[24] Uo. 3—6. old.

[25] Az Egyesült Államok adatait lásd „Crime in the United States — 1979" című kötetből. FBI Uniform Crime Reports. United States Department of Justice, 1980. 37. old.

[26] *Vigh* József—*Gönczöl* Katalin—*Kiss* György—*Szabó* Árpád: Erőszakos bűncselekmények és elkövetőik. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1973.

[27] Lásd részletesebben: *Vigh—Gönczöl—Kiss—Szabó:* i. m., valamint *Gönczöl* Katalin: Visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980., továbbá *Gönczöl* Katalin: A hátrányos helyzet és a bűnözés. i. m.

oldalúan hátrányos helyzetű csoportok egyik legjelentősebb részét a szakképzetlen, nehéz fizikai munkát végzők alkotják.[28] A szociálisan hátrányos helyzet halmozottan jelentkezik, ha a társadalmi munkamegosztás rendjében elfoglalt relatíve kedvezőtlen hely és az átlagosnál alacsonyabb jövedelem negatív ökológiai életfeltételekkel, növekvő családnagysággal párosul és fokozódik az önmagában is kedvezőtlen betagozódási előfeltételeket teremtő etnikai hovatartozással.[29]

A társadalomban kialakult relatív szegénységnek nem automatikus kísérőjelensége a normaszegés, ezen belül az agresszív szembenállás, de a korlátozottabb lehetőségek és az alacsony műveltségi színvonal az átlagosnál nagyobb mértékben vezetnek antiszociális viselkedéshez. A két jelenség közötti kapcsolat szorosságát különösen a visszaesők körében végzett kutatásaink bizonyítják. A közelmúltban pl. homogén erőszakos bűnöző pályafutással rendelkező bűnismétlők szociális jellemzőit vetettem össze homogén vagyon elleni visszaesők hasonló ismérveivel. Azt találtam, hogy az említett többszörös visszaesők a társadalmi betagozódás lehetőségét döntően befolyásoló iskolai végzettség szempontjából jelentősen eltérnek a társadalmi átlagtól. A megvizsgált visszaesők között az analfabéta vagy ehhez közeli — maximum 4 osztályt végzettek — aránya az erőszakosoknál 37,0%, a vagyon ellenieknél 14,9%, míg a társadalmi átlagban 10,4%. Általános iskolai vagy ennél magasabb végzettsége az erőszakos visszaesők 30,4%-ának, a vagyon elleni visszaesők 56,5%-ának. Ugyanez a mutató a magyar férfi lakosság körében 81,0%. A foglalkozási struktúra az előbbiekben vázolt iskolai végzettségnek megfelelően alakul. A segédmunkások aránya az erőszakos visszaesők között 41%, a vagyon elleniek körében 32,3%, míg az ország foglalkozási struktúrájában 10—11%. A magyar szociálpolitika fogalomrendszerében a nagycsalád a négy és ennél több gyermeket jelenti; ennek országos átlaga 5%. Nagycsaládban nevelkedett az erőszakos visszaesők 63%-a, a vagyon elleni visszaesők 46,0%-a. A vizsgálat során az erőszakosok 35,5%-a, a vagyon elleniek 13,8%-a vallotta cigányszármazásúnak magát, míg az országban csak 3%-ra tehető a cigányság aránya.

Az említett adatok azt mutatják, hogy az erőszakos bűnöző pályafutás leggyakrabban a társadalmi átlaghoz viszonyított igen hátrányos helyzetű népréteg életformájának keretei között alakul ki. A kedvezőtlenebb életfeltételek azonban nem automatikus előidézői az erőszakos bűnelkövetésnek. Elősegítik azonban olyan életmódminták, tradíciók, erkölcsi normák kialakulását, illetve továbbélését, amelyek között a szükségletkielégítés vagy a konfliktus megoldás erőszakos módja elfogadott viselkedés. Az erőszakos visszaesőkre és nevelésüket biztosító környezetükre egyaránt markánsan jellemző a mértéktelen alkoholfogyasztás, a kulturális igénytelenség, az önbíráskodásra való hajlam, a sérelmek fizikai megtorlása, a fizikai erő hierarchiát teremtő szerepe, az érzelmi állhatatlanság stb. Szülői környezetükben még a vagyon elleni visszaesők hasonló környezetéhez képest is magas a büntetett előéletűek aránya. Ugyanakkor az erőszakos visszaesők szüleinek szociális helyzete, műveltsége, életmódja is nagyon hasonló gyermekeikékhez.[30] Úgy tűnik tehát, hogy *az erőszakos bűnözés újratermelődését bizonyos rétegek társadalmi helyzetének relatív konzerválódása idézi elő.* Az országban lezajlott hatalmas társadalmi változások ellenére sem sikerült e réteg hátrányos helyzetét megszüntetni.

Felmerül a kérdés, hogy mi változott egyáltalán e réteg társadalmi helyzetében? E kérdésre ismét csak az erőszakos bűnözés hátterében meghúzódó társadalmi folyamatok elemzéséből adódik válasz. Az erőszakos bűnözés első átfogó vizsgálatára 1969-ben került sor. Akkor ez a bűnözési forma erősen kötődött a falusi életviszonyokhoz és az ott uralkodó tradíciókhoz. 1969-ben a magyar népesség nagyobb hányada — 54,6%-a — élt községekben és a bűncselekmények kisebb hányadát — 36,4%-át — követték el falusi viszonyok között. Ezzel szemben az erőszakos bűncselekmények elkövetőinek túlnyomó többsége — 54,8%-a — városban élt és az erőszakos bűncselekmények többségét — 54,8%-át — mégis a falvakban követték el. Az erőszakos bűncselekmények megvalósítása dominálóan a hét végére sűrűsödött. Miután Magyarországon az erőszakos bűnözés túlnyomórészt a közvetlen környezettel támadt konfliktusok feloldására irányult, arra következtettünk, hogy a szakképzetlen, főleg segédmunkás, fiatal népréteg erőszakos bűncselekményei azzal a környezettel való konfliktusban alakulnak ki, ahonnan származott, ahol korábbi életének jelentős részét is eltöltötte és ahova továbbra is tartozik, hiszen hét végén rendszeresen visszatér. *Az új, városi körülmények között alakulóban levő és a régi, falusi viszonyok között még meglevő értékrendszer konfliktusában az agresszivitás inkább a régi környezet ellen irányult.*

Ez a helyzet az 1980-as évekre valamelyest módosult. Napjainkban a lakosság többsége — 53,1%-a — városban él; a bűncselekmények és az erőszakos bűncselekmények többségét (az előbbiek 70,2%-át, az utóbbiak 57,6%-át) is városi körülmények között valósítják meg. Mind a bűnözők, mind az erőszakos bűnözők többségének lakhelye a város lett (az előbbiek 55,5%-a, az utóbbiak 50,2%-a). Az adatokból az első pil-

[28] Kulcsár Kálmán előadását *Böhm* Antal ismerteti: Vita a többoldalúan hátrányos helyzetű csoportokról. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 100. old.

[29] *Molnárné Venyige* Júlia—*Orolin* Zsuzsa: A hátrányos társadalmi helyzet tényezői. Társadalmi Szemle, 1980. 12. sz. 51. old.

[30] *Gönczöl* Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. IV. rész.

lanatban arra lehetne következtetni, hogy napjainkban a bűnözés — ezen belül az erőszakos bűnözés is — jobban követi a lakosság területi megoszlását, mint korábban, bár a városi bűnözés intenzitása most meghaladja a lakosság létszámát. Ha azonban az időközben bekövetkezett változások arányaira is figyelemmel vagyunk, akkor újabb összefüggésekre derül fény. (Lásd az 5. számú táblát.) A városi lakosság számaránya az elmúlt 11 évben lényegesen emelkedett, a városi bűnözés aránya azonban lassabban nő, mint az ott lakóké, a községi bűnözés csökkenése pedig elmarad a lakosság csökkenése mögött. Más tendenciák fedezhetők fel az erőszakos bűnözéssel összefüggésben. *Az erőszakos bűnözés városi formája lényegesen gyorsabban nő, mint a városi lakosság aránya,* s ugyanilyen mértékben csökken a községi erőszakos bűnözés. Ezzel egyidejűleg *az erőszakos bűnelkövetők lakhely-változtatása* az országos tendenciával ellentétes irányú, *körükben csökken a városi lakosok aránya.* Alapos, a mélyebb összefüggéseket feltáró kutatás nélkül messzemenő következtetések levonására most nem vállalkozhatunk, az azonban megállapítható, hogy az 1960-as évek végén jellemző tendencia ellentétesen érvényesül; akkor inkább a városi bűnöző valósított meg erőszakos bűncselekményt falun, most túlnyomórészt a falusi bűnöző követ el erőszakos bűncselekményeket városban.

5. sz. tábla

A népesség lakhelyében és a bűnözés területi megoszlásában 1969—1981 között bekövetkezett változás

Változás 1969—1980	Budapest	Többi város	Városok összesen	Községek
Lakosság létszámaránya	—0,3	+8,0	+7,7	—7,7
Bűncselekmények elkövetési helye	—0,4	+5,7	+5,3	—6,9
Erőszakos bűncselekmények elkövetési helye	X	X	+12,4	—12,8
Erőszakos bűnelkövetők lakhelye	X	X	—4,6	+4,3

Az erőszakos bűnözésben érdekelt, túlnyomórészt hátrányos helyzetű népréteg nem követte az urbanizáció folyamatában a város lakosságát, a város számukra nem tudott végleges letelepedést biztosítani. Ezért ha lassan is, de megindult visszaáramlásuk a faluba. Munkaerejükre azonban továbbra is inkább városi körülmények között volt szükség, ezért napjaik jelentős részét itt töltötték. Erre vezethető vissza erőszakos bűnözési aktivitásuk intenzitása városi körülmények között. Az elmúlt évtizedben egy új generáció kapcsolódott be a termelő munkába; erre a folyamatra már inkább az intergenerációs mobilitás a jellemző. Az 1980-as években az erőszakos bűnözésben legaktívabb, túlnyomórészt szakképzetlen, alacsony iskolai végzettségű — elődeikkel ellentétben — már nem a szülői környezettel kerülnek súlyos konfliktusba, hanem a számukra átmenetiséget és új értékeket közvetítő városi környezettel. Jellemző továbbá, hogy ez a korosztály az elődökhöz képest növekvő mértékben használja az erőszakot, mint a szükséglet kielégítés eszközét. Ezt jelzi, hogy a 10 000 lakosra jutó rablások aránya 1969 óta városi körülmények között majdnem háromszorosára nőtt, míg községi körülmények között megduplázódott.[31]

A következtetéseket most már az urbanizáció és az erőszakos bűnözés összefüggéseire korlátozva megállapítható, hogy *az erőszakos bűnözésben az a hátrányos helyzetű réteg a legaktívabb, amelyre az urbanizáció hatása a legkevésbé terjedt ki.* Számukra a lezajlott, társadalmi átalakulások a munkaalkalom megteremtésében jelentettek előrelépést, az ezt kísérő életmódváltás és az urbanizáció szempontjából azonban elmaradtak a társadalmi átlagtól. *A városok megnövekedett erőszakos bűnözése messze nem a városi életformába integrált lakosság bűnözési aktivitását tükrözi, hanem túlnyomórészt azokét, akik ebből az integrációs folyamatból kiszorultak és szociális, kulturális helyzetük alapján a társadalom perifériáján helyezkednek el.*[32]

Így az erőszakos bűnözés megelőzésének lehetősége sem a szűk értelemben vett urbanizációs folyamatban keresendő, hanem a társadalom alapstruktúrájában kialakult ellentmondások körében. Ezek közül a leglényegesebbek a munka szerinti elosztás elvéből származnak. *Nyers* Rezső szerint „mai gazdaságpolitikánk kétségtelenül magában hordozza a hatékonysági és egyenlőségi célok ellentmondását azáltal, hogy a kereseteket a képzettség és a teljesítmény szerint differenciálja, viszont az emberi szükségletek nem térnek el egymástól hasonló mértékben. Ettől az ellentmondástól a szocializmus egész korszakában nem szabadulhatunk meg, hiszen a munka szerinti elosztás elve magában hordozza a munkával összefüggő egyenlőtlenségeket."[33] A történelem legigazságosabb elosztási elvének érvényesülése mellett is újratermelődnek azok a társadalmi ellentmondások, amelyek a hátrányos helyzet, a bűnözés, illetve az erőszakos bűnözés újratermelődését segítik elő. *Hosszabb távon* csak a kollektív mobilitástól

[31] Tájékoztató a bűnözésről — 1968—1981. i. m.

[32] Hasonló megállapításra jut *Szabó* András a bűnözés prognózisával összefüggésben végzett kutatása során: A személy elleni bűntettek tehát ott vannak többségben, ahol a szocialista életmód fejlettségi szintjének mutatói alacsony értékűek. (Előrejelzés a visszaeső bűnözés várható alakulásáról az 1979—85 közötti időszakra. Belügyminisztérium Kiadója, 1981. 19. old.)

[33] Nyers Rezső előadását *Böhm* Antal ismerteti: i. m. 101. old.

várható megnyugtató megoldás. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági növekedést olyan társadalmi változás kísérné, amelynek keretei között minden társadalmi csoport helyzete javul, de a rosszabb helyzetű csoportoké gyorsabban javul, mint a többieké.[34] Ez a folyamat azonban igen lassú, és tudatos társadalomirányítás mellett is csak hosszabb távon érhetők el eredmények. *Rövid távon* a szociálpolitika ellensúlyozhatja valamelyest az egyenlőtlenségeket, mivel az hivatott arra, hogy bizonyos szükségletek kielégítése társadalmi szinten akkor is megvalósuljon, ha erre a munka szerinti elosztás elvének érvényesítése során képtelen a társadalom. E mechanizmusok működése során az urbanizáció kedvezőbb társadalmi feltételei is kiérlelődnek és a komplex, harmonizált fejlődés eredményeként megszüntethetők az urbanizáció diszfunkcionális hatásai.

Gönczöl Katalin

[34] *Ferge* Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp. 1980. 21. old.

A tanúzási képesség a polgári perben

A tanúk szavahihetőségében való kételkedés egyidős a tanúbizonyítással. „A tanú a legfontosabb és egyben a legrosszabb bizonyítási eszköz." — foglalja össze tömören Egon *Schneider* törvényhozók, bírák és jogtudósok véleményét.[1] Ez a bizalmatlanság tükröződik a tanúk személyével kapcsolatos — történetileg változatos formában jelentkező — perrendi korlátozásokban is, amelyeket az eljárásjogi dogmatika *a tanúzási képesség* fogalmába sűríti össze.

A tanúzási képesség — a legszűkebb értelemben — a tanú személyével kapcsolatos követelményeket jelenti: mindenekelőtt a tanú fizikai és pszichikai alkalmasságát arra, hogy a jelenségeket helyesen észlelje, és emlékképeiről egy későbbi időpontban torzítás nélkül vallomást tegyen.[2] Az észlelési és vallomástételi képességen kívül a régebbi perjogok a tanú társadalmi és erkölcsi alkalmasságát is megkövetelték.[3] Az észlelési és vallomástételi képtelenséget előidézheti az érzékelési és a gondolkodási tevékenység kifejletlenségéből adódóan a gyermekkor, továbbá az elmebetegség, a gyengeelméjűség, a tudatzavar, az elmeműködés más kóros állapota, valamint az érzékszervek hiánya vagy fogyatékossága. Ezeket az okokat gyakran *természeti tanúzási képtelenség* elnevezéssel illetik,[4] megkülönböztetve a *törvényi tanúzási képtelenségtől,* amelynek oka nem a tanú fizikai vagy pszichikai alkalmatlansága, hanem pl. a hamis tanúzás miatti büntetettsége,[5] a züllött életmódja[6] vagy a hatályos eljárásjogok által is értékelt titoktartási kötelezettsége.[7]

Tágabb értelemben a tanúzási képesség feltétele az is, hogy a tanú a per eldöntése szempontjából jelentős múltbeli tényt vagy körülményt — lehetőség szerint — közvetlenül észlelje,[8] és a vallomástételét eljárásjogi akadály ne zárja ki.[9]

A tanúzási képesség, mint intézmény az eljárásjog gazdagon árnyalt követelményrendszereként jelenik meg, mindenkor tükrözve egy adott kor eljárásjogi kultúráját és a személyiségről alkotott felfogását.

A tanúzási képesség vizsgálata nem tartozik az eljárásjog legégetőbb problémái közé. Ám egyetlen tudományág, így a polgári eljárásjogtudomány sem nélkülözheti a fogalmainak az időszakonkénti „karbantartását", mert az ilyen munka más — lényegesebb — eljárásjogi kérdés megoldásának a kiindulópontja lehet.

I.

A tanúzási képesség történeti megközelítésben

A tanúzási képesség szabályozására irányuló jogalkotói tudatosság már a görög, illetve a római perjogban fellelhető. A tanú az általa észlelt tényekről tett vallomást, amelyet — a késő császárkor kivételével — a bíró szabadon mérlegelt.[10] A görögök az asszonyokat, a gyám-

[1] *Schneider,* Egon: Beweis und Beweiswürdigung. München, 1971. 135. old.

[2] *Birkenmayer,* Peter: Die Zeugnisfähigkeit in den schweizerischen Zivilprozessordnungen. Zürich, 1966. 29—30. old.

[3] *Zlinszky* Imre: A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875. 263. old.

[4] *Farkas* József: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956. 187. old.

[5] Vö.: 1868: LIV. tv. (Ptrs.) 193. § vagy a modern perjogokból pl. a román Ppt. 189. §

[6] Vö.: Codex Juris Canonici, c. 1757. § 2. n. 3.

[7] Vö.: Pp 169. § (1) bek., osztrák ZPO 320. §

[8] *Rosenberg,* Leo: Lehrbuch des Deutschen Zivilprozessrechts. Berlin, 1927. 369. old.

[9] Az eljárásjogi akadályok a tanúk személyéhez vagy a per tárgyához kapcsolódhatnak (pl. az osztrák ZPO 320. § tiltja a *lelkészek* kihallgatását a gyónási titok, az *állami tisztviselőkét* az államtitok tekintetében). Egyes perrendtartások a per jellegére tekintettel zárják ki a tanúbizonyítást (pl. ZPO 595. §: csekk és váltóperekben csak az okirati bizonyítás a megengedett), mások a pertárgy értékére tekintettel. (A francia polgári perben 50 frank, a spanyol perben 15 000 pezeta, az olasz perben pedig 5000 lírát meghaladó értékű szerződési ügyekben a tanúbizonyítás kizárt, illetve másodlagos az okirati bizonyításhoz képest.)

[10] Vö.: „Nem abban áll a bíró kötelessége, hogy a kihallgatott tanúkat mechanikusan megszámolja és minden további nélkül higgyen azoknak, hanem abban, hogy azokat megvizsgálja és hiteltérdemlőségüket mérlegelje." *Cicero* Fonteiohoz írott levele.

ság alatt állókat és az idegeneket,[11] a rómaiak a rabszolgákat, a gyámság alatt állókat, egyes bűncselekmények elkövetőit és a becsteleneket zárták ki a tanúskodásból,[12] de mind a két perjog elismerte a nagykorú és teljes jogú személyek tanúzási képességét. A római civilizáció hanyatlása a tanúbizonyításra is hatással volt: a tanúvallomásokba vetett bizalom megingott és a mérlegelés súlypontja a vallomásról fokozatosan a tanú személyére tevődött át. Ezt fejezte ki a Hadrianus császárnak tulajdonított római jogi tétel is: „Non testimoniis, sed testibus credendum", azaz nem a vallomásnak, hanem a tanúnak kell hinni. Az i. sz. II—III. századtól kezdve már a mérlegelés körébe vonták a tanú társadalmi állását, továbbá azt, hogy „vajon becsületben él-e, mentes-e az adósságoktól, van-e szégyenfoltja, gazdag vagy nélkülöző, képes lenne-e haszonszerzésből könnyelműséget elkövetni?"[13] Justinianus korára a tanúbizonyítás jelentősége az okirati bizonyítás mögé szorult.

A korai feudalizmus perjogából a hagyományos értelemben vett tanúbizonyítás eltűnt; a tanú elnevezése alatt az *eskütársat* értették. Az esküt a bíró ítélte meg valamelyik fél részére, perbeli állításának vagy tagadásának a bizonyítására. Az esküt a fél többnyire a vele azonos társadalmi állású *eskütársakkal együtt* tette le.[14] A tanú és eskütársak közötti különbség úgy foglalható össze, hogy a tanú a tényekkel kapcsolatos ismereteit közli a bírósággal, a eskütárs pedig a fél tulajdonságairól és becsületességéről nyilatkozik.[15] *Hajnik* a tanúskodásra való alkalmasság feltételei közé sorolta a jó hírnevet, a vagyont, a megfelelő életkort és a „tudomás lehetőségét".[16] Ez utóbbin azt értette, hogy az eskütársak olyan személyek voltak, akik a per tárgyáról is tudomással bírtak. *Hajnik* megállapítása ugyanis a korai feudalizmus utolsó évszázadaira — hazai léptékben az Árpádok korára — vonatkozott, arra az időszakra, amelyben megkezdődik a formális bizonyítás lassú átalakulása.

Ennek a több évszázadon keresztül tartó fejlődésnek a fokozatait *Hauser* úgy jellemzi, hogy először megszigorodtak az eskütársakkal kapcsolatos személyi feltételek, majd azt is megkövetelték, hogy a fél igazsága mellett esküt tevő személyeknek a tényállás egészéről is áttekintésük legyen, végül formálisan is megszűnt az eskütársi intézmény és helyébe ismét a tanúk vallomása lépett.[17] Az ezredfordulótól a XIII—XVI. századig tartó átmeneti korszaknak az egyik leglényegesebb vonása a tényekre vonatkozó tanúbizonyítás intézményének a kialakulása volt. A kánonjogászok, majd az itáliai praktikusok tevékenysége során feléledtek a római perjog normái, köztük a tanúkra vonatkozó szabályozás is.[18] Az inkvizitórius eljárásban a tanúbizonyítás ugyan visszanyerte klasszikus funkcióját, de *a görög-római perjog szabad bizonyítási rendszere* a tetszhalál állapotában maradt. A XVI—XVIII. századi törvénykönyvek a tanúbizonyítás garanciájának tekintették a tanúk személyére, számára és vallomások értékelhetőségére vonatkozó szigorú és formális szabályozást.

Hazai perjogunk a fejlődés során ugyanezt az utat járta be. *Winkler* megfogalmazása szerint: „Az Árpád-kori tanúbizonyítás a fél állításának az erősítésére szorítkozott . . . az inquisitionalis tanúbizonyítás viszont a tanúknak ezen kötöttségektől való megszabadítása, a per tárgyára vonatkozó tudomásuknak korlátozás nélküli visszaadási lehetősége."[19] A Hármaskönyvnek a nemesi perjogra vonatkozó második része a tanúkkal szemben, „hogy a közös tanúvallatás[20] helyesen és törvényes módon mehessen nézve kihallgatják, emlékezetében legyenek; *3.* A tudomásszerzés *módja,* ismeretét „tudomásvégbe" öt feltételt tamaszt: *1.* A tanú *szabad* legyen és ne álljon kényszer alatt; *2.* Olyan *életkorban* legyen, hogy a történt dolgok, amelyre ból vagy hallomásból" szerezze; *4.* A tanú *állapota,* vagyis a tanú nemes legyen, mert a nem nemes nemes ellen csak a felek megegyezésére hozott bírói határozat alapján hallgatható ki; *5.* A tanú kihallgatása előtt *igazmondási esküt* tegyen.[21] A *Négyeskönyv* a feltételeket tovább bővíti a *jó hírnévvel.* Nem lehet tanú a becstelen, az esküszegő, a hamisan esküvő, a hűtlenség vétkében, főbenjáró vagy egyéb bűnügyben bíróilag elítélt, a fattyú gyermek, az eretnekség miatt, vagy egyéb okból egyházilag kiközösített, végül akit nyelvváltságban marasztaltak, mindaddig, amíg a bírságot ki nem fizette.[22] A tanúzáshoz megkívánt személyi feltételekben a XIX. század közepéig polgári peres eljárásunkban mindössze két lényeges változás következik be: az 1729: XXVI. tv. eltörölte azt a korlátozást, hogy a nem nemesek a nemes ember ügyében, a „jobbágyok és szolgák" pedig uraik ellen nem tanúskodhatnak. Az 1840: XXIX. tv. pedig

[11] *Leisi,* Ernst: Der Zeuge im Attischen Recht. Zürich, 1908. 2—6. old.

[12] *Kaser,* Max: Das römische Zivilprozessrecht. München, 1966. 282. old.

[13] *Callistratus* kijelentése az i. sz. II. és III. sz. fordulójáról. Digeszták. 22.5.3.

[14] *Vinkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Pécs, 1927. 454. old.

[15] *Katona* Géza: Bizonyítási eszközök a XVIII—XIX. században. Bp. 1977. 113. old.

[16] *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegyes házbeli királyok alatt. Bp. 1899. 278. old.

[17] *Hauser,* Robert: Der Zeugenbeweis im Strafprozess mit Berücksichtigung des Zivilprozesses. Zürich, 1974. 5. old.

[18] *Katona:* i. m. 107. old.

[19] *Vinkler:* i. m. 459—460. old.

[20] Azért nevezték közös tanúvallatásnak vagy köztudománytételnek, mert e bizonyítás keretében nemcsak az egyik félnek, hanem a másiknak a tanúit is ki lehetett hallgatni.

[21] Vö.: Hármaskönyv II. 27.

[22] *Degré* Alajos: Négyeskönyv perjogi anyaga. Bp. 1936. 173. old.

azt a tilalmat szüntette meg, hogy a zsidó vallású nem tanúskodhat a keresztény ellen.

A polgári forradalmak kora magával hozza a bizonyítási jogok forradalmát is. A *szabad mérlegelés elve* először a francia jogban valósul meg. 1790-ben az Alkotmányozó Gyűlés elvetette a formális bizonyítási elméletet, és helyébe elfogadta azt a tervezetet, amely szerint *a bírák a bizonyítékok mérlegelésében szabadon járnak el belső meggyőződésük, lelkiismeretük szava és a józan ész szerint.*[23]

A német, illetve a német hatás alatt álló polgári eljárásjogokban — a polgári forradalmak és a nyomukban meginduló társadalmi-gazdasági fejlődés ellentmondásossága miatt — a kötött bizonyítási rendszert a szabad bírói mérlegelés elve csak egy évszázados késéssel váltja fel. A felvilágosodás, a francia forradalom és a szabad bizonyításról szóló tanok hatása ugyan korábban megmutatkozik a jogirodalomban[24] és a jogalkotásban, de a végleges „áttörésre" csak a XIX. század végi nagyszabású polgári perjogi kodifikációk idején kerülhet sor.

Az inkvizitórius eljárási rendszer megszűnésével megváltozik a tanúvallomások értékelési rendszere is. Bár a feudális perjogból örökölt formalizmus továbbra is fennmarad, de a bírói mérlegelés lehetősége a zárt vagy negatívan kötött bizonyítási rendszerek keretei között kiszélesedik. A XVIII. századtól kezdődően a tanúkat három kategóriába sorolják:

1. klasszikus vagy kifogástalan tanú (testis classis vel omni excepcione maior),

2. aggályos vagy gyanús tanú (testis suspectus),

3. alkalmatlan vagy képtelen tanú (testis inhabilis).

A törvénykönyvek és a bizonyítási teóriák a tanúzási képességet pozitívan is meghatározzák. A tanútól mindenekfelett azt kívánják meg, hogy „a tanúskodás tárgyát képező tény észlelésére szükséges érzékkel bírjon, és hogy az észlelt tény felfogására és megértésére elegendő szellemi képessége legyen", azaz arról adjon felvilágosítást, amelyet „egészséges érzékkel" maga látott vagy hallott, továbbá az eljárás kimenetelében pénzügyi, családi vagy más okból ne legyen érdekelt, mert akik a per kimenetelétől hasznot vagy kárt várnak, azok „vallomásának hitelessége méltán kétségbe vonatik".[25]

A pozitívan meghatározott tanúzási képesség mellett a perrendtartásokban azokat az okokat is megtaláljuk, amelyek — mérlegelést engedve vagy nem tűrve — a vallomástétel lehetőségét elzárják a tanú elől.[26] *A gyermekkor* továbbra is mint abszolút kizáró ok szerepel. A Polgári Törvénykezési Rendtartás azokat a személyeket tekintette tanúzásra képtelennek, akik az esküvel bizonyítandó tény történtekor életük tizenkettedik, a vallomástétel időpontjában tizenhatodik életévüket be nem töltötték (1868: LIV. tv. 191. §). A gyermekkor más polgári perrendtartásokban is hasonlóképpen van értékelve, különbség csak az életkor meghatározása tekintetében van.[27] A gyermekkorral ellentétben nem számít már feltétlen kizáró oknak a *testi vagy szellemi fogyatékosság.* A Polgári Törvénykezési Rendtartás csak azokat a személyeket tekinti tanúzásra képtelennek, akik elmebeli vagy testi fogyatkozásuknál fogva a valóságot meg nem tudhatták, vagy azt kétségtelen módon előadni nem képesek (191. §). A képtelenség megítélésében a bírónak a korabeli pszichiátria nyújt segítséget, amely a szellemi fogyatékossághoz sorolja az eszelősséget, a dühöngést, a mániákusságot, a gyengeelméjűséget és a részegséget.[28] „Az elmebeli tehetség hiánya lehet olyan, amely föltétlenül kizárja a felfogás és a józan észlelés lehetőségét, példának okáért a dühös őrülteknél. Az észbeli tehetség lehet ugyan csak meggyöngülve, mely állapot nem zárja ki a józan észlelés lehetőségét, példának okáért a kisebb fokú kábaságnál. Ily tanú föltétlenül képtelennek ki nem mondható" — állapítja meg *Zlinszky.*[29] *Az érzékszervi fogyatékosságok* megítélése tekintetében is változik a perjogi szemlélet a középkorhoz képest. A süketség vagy a vakság nem feltétlen, hanem csak viszonylagos kizárási ok: pl. a vak ember csak a látással észlelhető tényekre nézve képtelen és ezekre is csak akkor, ha a fogyatékossága a vallomás alapjául szolgáló tények megtörténte idején már fennállt.

A XVIII. században megkezdődik *a törvényi képtelenségi okok lassú sorvadása.* A társadalmi fejlődés következtében meghaladottá válnak azok a megszorítások, amelyek a tanúk társadalmi helyzetére vagy vallására vonatkoznak. A *Zlinszky* által „erkölcsi képtelenségnek" nevezett becstelenség, esküszegés, feslett életmód stb. — a hamis eskü és a hamis tanúzás kivételével — eltűnik ugyan a képtelenségi okok sorából, de a tanú vallomását *aggályossá teszi.* A Polgári Törvénykezési Rendtartás a gyermekek, illetve a testi és szellemi fogyatékosok mellett harmadsorban azokat zárta ki a tanúskodásból, akik hamis esküért vagy hamis tanúságért már büntetve voltak (191. §). Az *aggályosság* a káno-

[23] *Farkas:* i. m. 213. old.; *Nagy* Lajos: Tanúbizonyítás a büntető perben. Bp. 1966. 426—427. old.

[24] Vö.: *Halmossy* Endre: A nyilvános és szóbeli peres eljárás elvei. Sopron, 1866. *Herczegh* Mihály: A nyilvánosság és a szóbeliség Magyarországon. Bp. 1876. *Ökröss* Bálint: A törvénykezés reformja. Bp. 1876. *Zlinszky* Imre: A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra.

[25] Vö.: *Zlinszky:* i. m. 260—261. és 266. old.; *Hauser:* i. m. 13. old.

[26] Pl. képtelennek (testes inhabiles) minősítették azokat, akik észlelésre képtelenek, némák, őrültek, elmebetegek vagy akik a vallomásukért vesztegetési pénzt fogadtak el stb.

[27] *Zlinszky* a XIX. századi perrendtartásokból példák egész sorát hozza: az észak-német javaslat 16 éves, az osztrák javaslat 14 éves, a würtenbergi perrend a 15 éves kort jelöli ki a vallomástétel alsó határául (i. m. 262. old.).

[28] *Katona:* i. m. 117. old.

[29] *Zlinszky:* i. m. 262. old.

ni jogból eredő fogalom, ami német—osztrák közvetítéssel jutott el a magyar perjogba. Az aggályos tanúkat meg kell különböztetni a *kifogás alá eső tanúktól.* A Polgári Törvénykezési Rendtartás mindkét csoportra nézve taxatív felsorolást ad; az aggályos tanúk esetében „a bíró belátására van bízva őket tanúkul elfogadni vagy nem, s a kihallgatottak vallomásának bizonyító erejét meghatározni", míg a másik csoportba tartozó tanúk az ellenfél kifogása folytán vallomástételre nem bocsáthatók.[30] A Polgári Törvénykezési Rendtartás 192. §-a „Kifogás alá eső tanúk" címszóval relatív képtelenséget állapított meg a következő személyek részére:

a) a bizonyító fél meghatalmazottja általában, ügyvédje pedig abban a perben, melyben a felet képviselte vagy képviseli;

b) azok, akik vallomásaikból, vagy a per kimeneteléből közvetve vagy közvetlenül kárt vagy hasznot várhatnak;

c) azok, akik a bizonyító fél ellenfelével ellenségeskedésben vagy perben állanak;

d) a bizonyító felmenő vagy lemenő ágbeli rokonai, ha az ellenfélhez is hasonló viszonyban nem állanak, úgyszintén a bizonyító fél házastársa vagy jegyese.

Itt kell megemlíteni azt, hogy a felsorolt személyek a 207. § értelmében a vallomástételt *megtagadhatták.* Rajtuk kívül megtagadási jog illette meg a *köztisztviselőket* olyan körülményre nézve, amelyek hivatali titkot képeznek vagy amelyek iránt „a fennálló törvények szerint különben is hivatalos okiratok kiadása van megszabva". (A *vallomástétel megtagadásának a joga* a polgári forradalmak hatására a XIX. században nyomul be a perjogokba és a lényegesen korábbi eredetű tanúzási kötelezettség[31] ellentétévé válik. *Hauser* mint a liberalizmus győzelmét értékeli: „az egyének védelmében megalkották a privát szférát, amelybe az állam a továbbiakban már nem hatolhatott be."[32])

Az *aggályos* vagy *gyanús tanúk* kategóriája még a XIX. század második felében is nagyon változatos képet mutat. A kánoni jogban gyanúsaknak (suspecti) számítanak:

— a kiközösítettek, a hamisan esküvők és a becsületvesztettek, de csak az elítélésük után;

— azok, akik olyan züllött életmódot folytatnak, hogy nem lehet őket hitelre méltónak tartani;

— a fél nyilvános és komoly ellenségei.[33]

Az osztrák perrend — az 1895. évi kodifikáció előtt — aggályosnak tekintette azokat a tanúkat:

— akik a tizennegyedik életévüket már túlhaladták, de a tizennyolcadikat még nem töltötték be;

— akiket csalás vagy nyereségvágyból elkövetett vétség vagy kihágás miatt ítéltek el;

— akiket más bűntett miatt ítéltek el, a büntetésük kiállása után,

— a bizonyító fél közeli rokonai, unokatestvérei, sógorai, ha az ellenféllel nem állnak hasonló viszonyban;

— a szolgálatban álló személyek a munkaadó mellett, amíg annak szolgálatában állnak;

— azok, akik a bizonyító fél ellenfelével nagy haragban vannak.

A Polgári Törvénykezési Rendtartás 193. §-a szerint a bíró ítéli meg, mennyiben fogadhatók el alkalmas tanúkul:

— a fél oldalrokonai vagy sógorai;

— a szolgálati személyek a munkaadó mellett; míg ennek szolgálatában állnak;

— akik nyereségvágyból elkövetett bűntettben vagy kihágásban bűnösnek ítéltettek,

— hamis tanúságért vagy hamis esküért kereset alatt állnak.

Példáink azt bizonyítják, hogyan próbál megszabadulni az eljárásjog XVIII—XIX. századi fejlődése során a feudális perjog maradványaitól. A tanúzási képesség megállapításában — a túlszabályozottság ellenére — a bírói mérlegelésnek egyre nagyobb szerep jut. *De a bizonyításra vonatkozó kötöttségek — egészében véve — továbbra is nyomasztóak maradtak.* Hazai perjogunk történetében először 1893-ban sikerült ezen enyhíteni. Az 1893: XVIII. tv. a *szabad bírói mérlegelést* nemcsak az általa szabályozott sommás eljárásban — hanem *Plósz* Sándor „leleménye" folytán — az egész polgári peres eljárásban meghonosította.[34]

A tanúk számának a meghatározása — tanúbizonyításra vonatkozó legsúlyosabb korlátozás — elismerésre méltó szívóssággal vészelt át mindennemű reformtörekvést Közép-Európában. Az „unus testis nullus testis" elv eredete homályba vész: a bizonyossághoz már az Ótestamentum is két vagy három tanú vallomását követelte meg.[35] A korai feudalizmus perjogában a fél igazságát megerősítő tanúk — az eskütársak — száma lényegesen nagyobb; polgári ügyekben hat vagy nyolc, büntető ügyekben negyven, száz, sőt száznegyven is lehetett.[36] A késő-középkori német perjog — a kánonjogra támoszkodva — *teljes bizonyítéknak* két vagy három szavahihető tanú egybehangzó vallomását tartotta és ezzel szemben az ellenbizonyítást nem is engedte meg.[37] Egy középkori német közmondás is megőrizte ezt a jogelvet, amit *Goethe* a Faustba is beleszőtt: „... durch zweier Zeugen Mund — Wird allerwegs die Wahrheit kund."[38]

[30] *Zlinszky:* i. m. 265. old.

[31] A görög perjogban már az i. e. 4. századtól beszélhetünk tanúzási kötelezettségről, mert a bíróság előtti megjelenés mindenkire nézve kötelező volt (*Leisi:* i. m. 38. old.).

[32] *Hauser:* i. m. 19. old.

[33] Codex Juris Canonici: c. 1757. § 2. n. 13.

[34] *Farkas:* i. m. 215. old.

[35] *Mózes* V. 17.6., János 8.17.: „Márpedig törvényetek is ezt mondja, hogy két embernek a tanúsága érvényes."

[36] *Winkler:* i. m. 454. old.

[37] *Hauser:* i. m. 10—14. old.

[38] „Ich möchte gern ein Zeugnis haben / Wo, wie und wenn mein Schatz gestorben und begraben?" fordul Márta Mefisztóhoz *Goethe* Faustjában. Mire a válasz: „Ja gute Frau, durch zweier Zeugen Mund /

Európában először a francia eljárásjog szakított a tanúk számának a meghatározásával, amikor a forradalmat követően 1801-ben a polgári, majd 1808-ban a büntető eljárást kodifikálják a szabad bírói mérlegelés alapján.[39] A közép-európai perjogoknak még egy további évszázadra van szükségük ahhoz, hogy a szabad bírói mérlegelés elve uralkodóvá váljon. A XIX. század közepétől már érlelődik az a felismerés, hogy a *bizonyítást nem lehet beledugni a törvényi szabályozás kényszerzubbonyába,* még akkor sem, ha ez a szabályozás imponálóan logikusnak hat és helyenként matematikai formákat ölt.[40] Túlhaladottá válik a teljes értékű és a kétes tanúk megkülönböztetése: a tanúk tulajdonságaira és vallomásuk helyességére nem lehet általános érvényű szabályokat felállítani. A század végi nagy kodifikációs hullám elsöpri útjából a feudális perjog maradványait, az írásbeliséget, a kötött bizonyítási rendszert, a formalizmust stb. Az 1877-ben kodifikált ZPO nyomán az 1895. évi osztrák ZPO és az 1911. évi Pp is felszámolja a tanúzási képességgel, a tanúk számával, a tanúvallomások bizonyító erejével kapcsolatos korlátozásokat: a *tanúbizonyításban a szabad bírói mérlegelés elve érvényesül.*[41]

II.

A tanúzási képesség tételesjogi megközelítésben

A szabad bizonyítási rendszerben a tanúzási képesség fogalma leegyszerűsödött. A perrendtartásokból eltűntek az aggályos, illetve a képtelen tanúkra vonatkozó taxatív felsorolások, ezek többet nem szabnak határt a bírói mérlegelésnek. A tanúzás „közpolgári kötelezettségként"[42] való deklarálása egyben azt is jelenti, hogy a tanúskodásra bárki alkalmas, aki a per eldöntése szempontjából jelentős tényt vagy körülményt közvetlenül észlelt.[43] A tanúzási képtelenség fogalma továbbra is megmaradt. de ez többnyire leszűkíthető az *észlelési és vallomástételi képesség hiányára,* tehát a *természeti* tanúzási képtelenségre, amelynek a megítélését a perrendtartások vagy teljesen a bíróra bízzák, vagy csak az életkor meghatározásával állítanak fel kötöttséget. Mivel a bizonyítási eszközök sorában elkülönül egymástól a tanúk kihallgatása, illetve a felek meghallgatása vagy eskü alatti kihallgatása, az eljárásjogi dogmatika a „nemo testis auditur in re sua" elvet hirdeti.[44] A XX. század első felében az eljárásjogtudományt erősen foglalkoztatta *a tanú és a szakértő közötti különbség is.*[45] A tanúbizonyítás tárgyát tények, illetve ezekre utaló körülmények képezhetik,[46] szemben a szakértői bizonyítás tárgyával, amely csak a tény vagy tapasztalati tétel lehet.[47] További feltétel az, hogy a tanúbizonyítás tárgya csak *múltbeli tény lehet.* Ennek a hangsúlyozása azért fontos, mert a múltbeliség azon ismérvek egyike, amely alapján a tanú és a szakértő szerepe a bizonyítási eljárásban egymástól elválasztható. *Schmidthäuser* szerint a tanú mindig egy múltbeli, a szakértő pedig egy jelenbeli tényről vall. Ezalatt azonban *nem az észlelés időpontját,* hanem azt kell érteni, hogy a szakértő észlelése megismételhető, a tanúé azonban nem.[48] Ezért nevezi *Rosenberg* a tanú vallomását — szemben a szakértői véleménnyel — pótolhatatlannak.[49] A gyakorlat — sőt egyes perrendtartások is[50] — *ismerik a szakértő tanú fogalmát.* Szakértő tanú az, aki olyan múltbeli tényről tesz vallomást a bíróság előtt, amelyet szakértelme folytán észlelhetett. Az észlelési és vallomástételi képesség, továbbá az észlelés módja mellett a továbbiakban részletesen foglalkozunk még a tanú perbeli érdekeltségének a tanúzási képességre gyakorolt hatásával is. Ezzel nem merítettük ki a tanúzási képességgel összefüggő valamennyi kérdést, mert — terjedelmi okokból — nem vizsgálhatjuk pl. a titoktartási kötelezettség és a tanúzási képesség, vagy a vallomástétel megtagadási jognak és a tanúzási képességnek a viszonyát.

Wird allerwegs die Wahrheit kund." *Jékely* Zoltán fordításában: „Lehet-e róla holmi okmány, hogy hol pihen, s miben, mikor halt meg uracskám?" „Csakhogy jó asszony, a bizonyítás mindenféle két tanúval szokás."

[39] *Nagy* Lajos: i. m. 426—428. old.

[40] *Hauser:* i. m. 14. old.

[41] Bizonyos kötöttségi elemek minden szabad bizonyítási rendszerben megtalálhatók. Az 1911. évi Pp 312. § szerint mellőzni kellett a tanú megesketését, ha (1) kihallgatásakor életének 14. évét még nem töltötte be, (2) ha elmebeli vagy testi fogyatkozásánál fogva a valóságot nem tudhatta vagy közölni nem képes, (3) ha a tanú hamis tanúzásért vagy hamis esküért jogerejűleg el volt ítélve, habár büntetését kiállotta. Hatályos Pp-nknek a tanúbizonyításra vonatkozó lényeges kötöttsége a 169. § (6) és a 170. § (5) bekezdése. A titoktartási kötelezettsége, illetve a tanúságtétel megtagadásának a jogára való alapos hivatkozása ellenére kihallgatott tanú vallomása bizonyítékként nem vehető figyelembe.

[42] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. Bp. 1939. 415. old. *Bruns* a tanúzási kötelezettséget „öffentlichrechtliche Pflicht" elnevezéssel illeti. *Bruns,* Rudolf: Zivilprozessrecht. Berlin und Frankfurt, 1968. 314. old.

[43] Vö.: *Farkas:* i. m. 182. old.; *Fasching:* Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen. Wien, 1966, III. Band. 406. old.

[44] *Nagel,* Heinrich: Die Grundzüge des Beweisrechts im europäischen Zivilprozess. Baden-Baden, 1967. 241—242. old. *Farkas:* i. m. 186. old.

[45] Pl.: *Hegler,* August: Die Unterscheidung des Sachverständigen vom Zeugen im Zivilprozess. Archiv für civilistische Praxis. 1909. 151. és köv. old. *Lent,* Friedrich: Von der Abgrenzung des Sachverständigen vom Zeugen im Zivilprozess. Zeitschrift für Zivilprozess 1936—37. 9. és köv. old. *Schmidthäuser,* Eberhard: Zeuge, Sachverständiger und Augenscheinhilfe. Zeitschrift für Zivilprozess. 1959. 365. és köv. old.

[46] *Rosenberg:* i. m. 369. old.

[47] *Farkas;* i. m. 56—59. old.

[48] *Schmidthäuser:* i. m. 367. old.

[49] *Rosenberg,* Leo—*Schwab,* Karl Heinz: Zivilprozessrecht. München, 1981.

[50] Pl. az osztrák ZPO 350. §-a és a ZPO 414. §-a kifejezetten rendelkezik a szakértő tanúról.

1. Az észlelési és vallomástételi képesség

Az észlelés, az emlékezés és a közlés törvényszerűségeivel a *vallomáspszichológia* kimerítően foglalkozik; igaz vizsgálódása alapjául túlnyomó részben a büntetőeljárás szolgál. *Schneider* szerint az észlelés és az emlékezés folyamata strukturálisan független attól, hogy a kihallgatott személy polgári vagy büntetőbíróság előtt áll. Mivel a szakpszichológia vizsgálódásának köréből teljesen kiiktatja a polgári pert és ehelyett az „érdekesebb" büntetőügyek felé fordul, a polgári bírák általában közömbösek a vallomások hibáiról szóló tanok iránt.[51] A közös pszichológiai törvényszerűségek ellenére mégis több lényeges különbség található meg a polgári és a büntető perbeli tanúvallomás között.[52]

Az eljárásjog — amennyiben nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a szakpszichológia színvonalán fogalmazza meg az észlelési és vallomástételi képesség feltételeit — megelégedhet azok formális megfogalmazásával is.[53] Az ilyen meghatározás azért is elegendő, mert eljárásjogi relevanciája nem a képességek meglétének, hanem azok hiányának van. Az észlelési és vallomástételi képesség hiányát alapvetően három ok, illetve okcsoport idézheti elő: *a)* a gyermekkor, *b)* az érzékszervek hiánya vagy fogyatékossága, *c)* szellemi fogyatékosság.

A modern polgári eljárásjognak éppen a szabad bírói mérlegelés elvéből eredő sajátossága az, hogy *az észlelésre és vallomástételre való képtelenség megítélését is a bíróra bízzák.* Ugyanakkor mindegyik perrendtartás arra törekszik, hogy ehhez több-kevesebb támpontot nyújtson a bíró számára. Ebben a tekintetben az eljárásjogok nagy változatosságot mutatnak; ami a jogrendszerek sokirányú egymásra hatásával, illetve az egyes jogrendszerek hagyományaival magyarázható.

A modern perrendtartások közül a ZPO adja a legkevesebb segítséget a bírónak a tanúzási képesség megállapításához. Az általános tanúzási kötelezettség fogalma lényegében egybeesik az általános tanúzási képességével, az előbbi alól csak a megtagadási jog, az utóbbi alól a félként való kihallgatás jelent kivételt.[54] Tehát minden állampolgár *köteles és egyben képes* is tanúskodásra, ez alól sem a gyermekek, sem pedig az érzékszervi, illetve szellemi fogyatékosok nem jelentenek kivételt.[55] A 16 éven aluli gyermekeket és a szellemi fogyatékosokat azonban *nem lehet eskü alatt kihallgatni* (393. §). A korlátlan tanúzási képesség korlátozott eskütételi képességgel kapcsolódik össze, de az esküből való törvényi kizárásnak — éppen a szabad bizonyítás elvéből fakadóan — nincsen lényeges eljárásjogi konzekvenciája.[56]

(Az 1911. évi Pp a tanúzási képesség szabályozását illetően a ZPO tükörképe volt: *1.* nem ismert tanúzási képtelenséget előidéző okot, de egyebek között mellőzni rendelte a tanú megesketését, ha a tanú kihallgatásakor életének 14. évét még be nem töltötte, vagy ha értelme fejletlenségénél vagy gyengeségénél fogva az eskü jelentőségéről kellő fogalma nincs; *2.* ha elmebeli vagy testi fogyatkozásánál fogva a valóságot meg nem tudhatta vagy közölni nem képes. De a tanú vallomása megesketése nélkül is teljes bizonyossággal szolgálhatott a bíróság számára.)[57]

Képtelenségi okok nélkül szabályozza a tanúbizonyítást *két szocialista ország perrendtartása is.* Az OSZFSZK polgári eljárásjoga szerint — tanú az lehet, akinek a per tárgyát érintő körülményekről tudomása van,[58] az NDK polgári perrendtartása pedig csak az általános vallomástételi kötelezettséget deklarálja.[59] A vallomás esküvel való megerősítését egyik perjog sem ismeri. A tanúzási képesség csak attól függ, hogy valaki fizikailag vagy pszichikailag abban a helyzetben van-e, hogy észleljen, arra emlékezzen és arról tudósítson.[60]

A kontinentális perjogi szemlélettől idegen angol bizonyítási jog a *tanúzási képesség tekintetében* a történeti fejlődés hasonló útját járta be. 1744-ben eltörölték lord Coke XVII. századból származó döntését, aki a tanúzási képességet attól tette függővé, hogy a tanú tagja-e valamelyik egyházközségnek. 1799-ben R. v. Braiser ügyében olyan döntés született, hogy a 7 év alatti gyermekek is rendelkezhetnek tanúzási képességgel, amennyiben képesek arra, hogy az eskü jelentőségét és következményeit megértik. 1851-ben R. v. Hill ügyében az elmebetegekre és a gyengeelméjűekre mondták ki ugyanezt. Az angol bizonyítási jog minden ember tanúzási képességét elismeri — a múlt század közepétől még a felekét is. A gyermekek és a szellemi fogyatékosok tanúkénti kihallgatása kérdésében a bíró dönt. A döntése egyetlen formális előfeltételhez van kötve: meg kell állapítania azt, hogy az érintett személy alkalmas-e arra, hogy az eskü jelentőségét megértse.[61]

---

[51] *Schneider:* i. m. 137. old.

[52] A különbségek röviden négy pontban foglalhatók össze: 1. a polgári per tanúja általában hétköznapi jelenséget észlel, 2. az észlelés és a vallomástétel között lényegesen hosszabb idő telik el a büntetőeljáráshoz képest, 3. a polgári per tanúját az eljárás során csak egyszer hallgatják ki, 4. a tanúk elfogultabbak, illetve befolyásolhatóbbak, mint a büntetőeljárásban. További különbségekről ír még *Arntzen,* Friedrich: Vernehmungspsychologie. München, 1978. 2. old.

[53] *Birkenmayer,* Peter: Die Zeugnisfähigkeit in den schweizerischen Zivilprozessordnungen. Zürich, 1966. 29—30. old.

[54] *Nagel:* i. m. 241—242. és 250—251. old.

[55] *Bruns:* i. m. 314—315. old.

[56] *Rosenberg—Schwab:* i. m. 721—722. old.

[57] *Magyary:* i. m. 571. old.

[58] Az OSZFSZK Polgári eljárásjogi törvénykönyve (az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának 1964. június 11-i törvénye) 61. §

[59] 1975. június 19-én elfogadott törvény a bírósági eljárásról polgári, család- és munkajogi ügyekben. (Polgári perrendtartás.) Staatsverlag. Berlin, 1976. 55. §

[60] *Kellner,* Horst: Zivilprozessrecht. Berlin, 1980. 306. old.

[61] *Nagel:* i. m. 248. old.

A német és az angol bizonyítási jog hatása érződik az *észak-európai polgári perrendek* tanúzási képességére vonatkozó szabályozásán. A svéd, a dán és a finn perjogban az általánosan elismert tanúzási képesség alól kivételt képeznek a 15 év alatti gyerekek, továbbá az elmebetegek és a gyengeelméjűek. Mielőtt ezeknek a személyeknek a kihallgatására sor kerülne, a bíró formális döntést hoz arról, hogy rendelkeznek-e tanúzási képességgel vagy sem.[62]

A magyar, a lengyel, az osztrák és a görög perrend a tanúzási képtelenség megítélésében határozottabb támpontot ad a bírónak. A Pp szerint azt, akitől testi vagy szellemi fogyatkozása miatt helyes vallomás nem várható, tanúként kihallgatni nem lehet [159. § (1) bek.]. Az osztrák ZPO 320. § értelmében tanúként nem hallgathatók ki azok a személyek, akik az észlelésre vagy észleleteik közlésére alkalmatlanok. Ugyanígy rendelkezik a lengyel Pp 259. cikkének (1) bekezdése is. A görög perrendtartás 416. § (1) bek. szerint az olyan személyeket nem lehet tanúként kihallgatni, akiknek abban az időben, amikor a bizonyítandó esemény történt, az észlelési képességük vagy az észleltek elmondására vonatkozó képességük hiányzott. Ezenkívül mind a négy perrendtartás említést tesz még a titoktartási kötelezettségről, a lengyel és a görög Pp pedig a perbeli érdekeltségről is.[63] Ez a szabályozás csak formailag, nem pedig tartalmilag különbözik a fentebb ismertetett megoldásoktól. A törvényben szabályozott képtelenségi okok relatívak és semmiben sem szabnak határt a bírói mérlegelésnek.

Nem mondható el ugyanez a spanyol perrendtartásról, amelyik *Nagel* megállapítása szerint a tanúzási képesség behatárolása tekintetében szinte középkori képet mutat: természeti vagy törvényi képtelenség címén személyek egész sorát zárja el a vallomástétel elől.[64] Kizártak a tanúzásból 14 éven aluli gyermekek, az elmebetegek, a gyengeelméjűek, továbbá a vakok és a süketek a látás, illetve hallás alapján történő észlelésre nézve. A törvény csak a gyerekekre nézve állapít meg kivételt: a 14 éven aluliakat eskü nélkül ki lehet hallgatni a perben. (Törvényi képtelenség miatt nem tehetnek vallomást a hozzátartozók, az egyéb érdekeltek, a titoktartásra kötelezettek és az ügyleti tanúk.) *Prieto—Castro* a tanúzási képesség szabályozását egy örökölt formához való ragaszkodásnak nevezi, ami a szabad bizonyítás elvével nehezen egyeztethető össze.[65] A francia perrendtartás — jóllehet Európában elsőként biztosította a bírák számára a bizonyítékok szabad mérlegelésének a lehetőségét — még az 1958. évi novella után is fenntartotta az „incapacite de témoignage" fogalmát. A Code de procedure civile szerint a 15 évnél fiatalabbak, továbbá azok, akiket bírói ítélettel megfosztottak a polgári jogaiktól, a bíróság előtt *tanúvallomást nem tehetnek, csak felvilágosítást nyújthatnak.* A jogirodalomban ezeket a személyeket gyakran „Aufklärungszeugen" vagy „Auskunftspersonen" elnevezéssel illetik.[66] Az olasz perjog ugyancsak bővelkedik a képtelenségi okokban. Az „incapacita a testimoniare" elöregedett intézménye bírálatok kereszttüzében áll,[67] de a hatályos jog szerint változatlanul tanúzásra képtelennek kell tekinteni azokat, akik a perben érdekeltek, továbbá a hozzátartozókat. A Codice di procedura civile 248. §-a értelmében a 14 éven aluli gyermekek csak akkor hallgathatók ki, ha feltétlenül szükséges. Esküre még ebben az esetben sem kötelezhetők.[68]

2. A releváns jelenség észlelése

Az észlelésre és vallomástételre képes személyek közül az lehet tanú, aki *a per eldöntése szempontjából releváns tényt vagy körülményt észlel* és akinek a tanúkénti kihallgatását eljárásjogi akadály nem zárja ki.

A tanú által észlelt tények *ügyretartozása* érdemben legtöbbször a vallomástétel alkalmával derül ki, de formálisan a tanúbizonyítás előfeltétele. A feleknek a tanúk nevének és címének a bejelentésével egyidejűleg *a tanúk által bizonyítani kívánt tényeket is meg kell jelölni.*[69] Ennek a módját illetően lényeges eltérés van az európai polgári perrendtartások között. A középeurópai és egyes észak-európai perjogok — német hatásra — megelégednek a tények megjelölésével, szemben a dél-európaiakkal, melyek a kánoni jog hatására többé-kevésbé mind a mai napig megőrizték az ún. kérdőpontok rendszerét.[70] Ez utóbbira szemléletes példa a spanyol polgári per, amelyben a feleknek írásban kell benyújtani a tanúhoz intézendő kérdéseket.[71] A Code de procedure civile csak 1958-ban szakított ezzel a gyakorlattal, ám továbbra is fennmaradt a tanúbizonyításra szolgáló formális eljárás — a IX. Lajos korából származó — „Enquête" és a bizonyítási ítélet, amelyik mindazokat az állításokat tartalmazza, amelyek bizonyításra szorulnak.[72] A francia bizonyítási jog

[62] *Spaude,* Karl: Das dänische Rechtswesen. Karl Heymanns Verlag. 1976., *Tirkonnen,* Tanno: Das Zivilprozessrecht Finnlands. Helsinki, 1958. 45. old. és *Nagel:* i. m. 243. old.

[63] A lengyel Pp (1964) 259. cikke szerint a törvényes képviselő és az egységes pertárs, a görög Pp (1968) 417. § szerint a per kimenetelében érdekelt személy nem lehet tanú.

[64] *Nagel:* i. m. 244—245. old.

[65] *Prieto—Castro—Ferrandie,* Leonardo: Derecho Procesal Civil. Madrid, 1964. 458—464. old.

[66] *Hauser:* i. m. 47—52. old.

[67] *Nagel:* i. m. 271—272. old.

[68] 1950. évi július 14-i 581. sz. törvény a polgári eljárásról. (I quattro codici. Milano, 1974.)

[69] Pl. Pp 167. §, ZPO 373. §, osztrák ZPO 329. §

[70] A kérdőpontok eredete a kánoni jogra vezethető vissza. A Codex Juris Canonici szerint: Ha valaki tanúk által akar bizonyítani, a bíróságnak be kell jelentenie azok nevét és lakását és ezenfelül be kell nyújtani azon kérdőpontokat, amelyekre a tanúk kihallgathatók (c. 1761. § 1.).

[71] *Nagel:* i. m. 269. old.

[72] *Larguier,* Jeans: Procedure civile. Dalloz. 1976. 110—111.

— bár a legrégebbi szabad bizonyítási rendszert mondhatja magáénak Európában — a „formalizmus paradicsomából" mind a mai napig nem tudott kiszabadulni.[73]

A tanúállítás két változatának az a célja, hogy a feleket csak olyan tanúk megnevezésére szorítsa, akik az ügy eldöntése szempontjából fontos és vitatott tényről bírnak tudomással. A különbség mégis az, hogy amíg a közép- és észak-európai perrendtartások a perökonómiai szemlélet előtérbe állításával serkentik erre a feleket, addig a dél-európai perrendtartások — amelyeket némi erőltetettséggel „latin" perjogoknak is nevezhetünk[74] — eljárásjogi kötöttségekkel.

A tanú többnyire saját maga látja vagy hallja azt az eseményt, amelyről később vallomást tesz a bíróság előtt. Innét a köznyelvben is meghonosodott szemtanú és fültanú elnevezés. Az észlelés közvetlensége az egyik legfőbb biztosítéka annak, hogy a tanú a per eldöntése szempontjából jelentős tényt vagy körülményt *a valóságnak megfelelően adhassa elő.* Ennek ellenére a kontinentális perjog nagyfokú toleranciával viseltetik az ún. hallomás tanúk iránt, akik értesüléseiket közvetetten, mások elmondása alapján szerezték. Nincsen olyan kontinentális perjog, amelyik a hallomástanút kizárná a tanúk sorából.[75]

Sokkal élesebben vetődik fel a hallomástanú kérdése az *angolszász perjogban,* ahol az alkalmazását veszélyesnek tartják az igazság kiderítésére. A XVIII. században alakult ki az a máig is élő szokásjogi elv, hogy „hearsay is no evidence".[76] A „best evidence rule" szerint az igazságszolgáltatásban csak a legjobb és legmegbízhatóbb bizonyítékok alkalmazhatók. A hallomástanú ennek a követelménynek nem felel meg, mert a tanúsítandó tényt nem személyesen észlelte és többnyire torzítva adja tovább. Ismereteit olyan személytől szerezte (közvetlen tanú), aki tapasztalatait felelősség nélkül adhatta tovább. A hallomástanú kizárása akkor is érvényes, ha az eredetileg észlelő személy már meghalt vagy más okból nem hallgatható ki.[77] A „hearsay is no evidence" szigorú szabálya alól mind az angol, mind az amerikai perjog ismer kivételeket.[78]

3. A perbeli érdekeltség hatása a tanúzási képességre

A tanú perbeli érdekeltsége vallomásának valóságértéke ellen ható tényező. A per eldöntésében való érdekeltség eredhet a tanúnak a per tárgyához vagy a peres felekhez fűződő kapcsolatából, vagy abból, hogy a tanú más perbeli pozíciót is betölt. Ezek némelyike már a kizárás szabályaiból eredően sem egyeztethető össze a tanú fogalmával. Ilyen pl. a bíró, az ügyész, a szakértő vagy a jegyzőkönyvvezető pozíciója. Esetükben mégis *csak relatív tanúzási képtelenségről* beszélhetünk, mert egy adott ügyre vonatkozik és a perbeli pozíciók felcserélésével, mint akadály elhárítható.

A perbeli érdekeltség és a tanúzási képesség összeegyeztetésére a hatályos polgári perjogokban különböző megoldások alakultak ki.

A legszélsőségesebbnek kétségtelenül *az angol perjog* megoldása tekinthető, amelyik a tanúzási képesség szabályozásánál a per eldöntésében való érdekeltséget teljesen figyelmen kívül hagyja. A kontinentális eljárásjogi szemlélet számára merőben idegennek tűnik az, hogy az angol bíróságok előtt *a felperest és az alperest is tanúként hallgatják ki.*[79] Az angol bizonyítási jog a tanú alkalmasságából (competence) indul ki és történeti fejlődése során eljutott odáig, hogy a tanúzási képességet a legtágabban jelöli meg.[80] Ezzel függ össze a tanúzási kötelezettség, amely alól a fél sem mentesülhet, ha az ellenérdekű fél vallomástételre szólítja fel. Az általános tanúzási kötelezettséget a diplomáciai mentességen kívül csak — a tanúkat és a feleket egyaránt megillető — privilégiumok korlátozzák, amelyek tartalmukban hasonlóak, de nem azonosíthatók a vallomástétel megtagadásának jogával.[81]

Ellentétben az angol bizonyítási joggal (amelyet otthoni csodálói a maga tökéletességében egy Rolls-Royce gépkocsihoz hasonlítanak[82]) a kontinentális perjogok számára sokkal nagyobb gondot jelent a per kimenetelében érdekelt személyek tanúzási képességének a szabályozása. A törvényhozói dilemma *Bruns* nyomán úgy foglalható össze, hogy vagy a bizonyítást kérőt lehet elzárni az alkalmatlan (ti. érdekelt) tanú megidéztetésének a lehetőségétől, vagy az ellenfelet kitenni a csökkent értékű vallomás veszélyének.[83] Az előbbi esetben szaporítani kell a képtelenségi okok számát, tehát a kényszerű kötöttségi elemeket a perrendtartásban, a második esetben viszont csak a bírói mérlegeléstől lehet remélni a veszély elhárítását.

Mindkét megoldásra bőven találunk példát

[73] *Cornu,* Gerald—*Foyer,* Jeans: Procedure civile. Paris, 1958. 539. old.

[74] Vö.: *David,* Rene: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. 1977. 65. old.

[75] *Schneider:* i. m. 135. old.

[76] *Best,* W. M.: Grundzüge des englischen Beweisrechts. Heidelberg, 1851. 320. old.

[77] *Hauser:* i. m. 60—61. old.

[78] Vö.: *Best:* i. m. 320. *Schurtmann,* William—*Walter,* Otto: Der amerikanische Zivilprozess. 1978. Frankfurt am Main, 71—73. old.

[79] Vö.: *Curti,* Arthur: Englands Zivilprozess. Berlin, 1928. 111. old. *Bunge,* Jürgen: Das englische Zivilprozessrecht. Berlin, 1974. 102. old.

[80] *Nagel:* i. m. 247—249. old.

[81] Curti a privilégiumokat hat csoportba sorolja: 1. Nem köteles a tanú vallomást tenni, ha azzal saját magát bűncselekmény elkövetésével vádolná. 2. Ha a kérdés arra irányul, hogy a tanú elkövetett-e házasságtörést. 3. A házasfelek nem kötelesek elmondani azt, ami közöttük a házasság fennállása alatt történt. 4. A bankár nem adhat felvilágosítást ügyfele számlájáról. 5. Az ügyvéd nem hallgatható ki azokról a tényekről, amelyeket az ügyfelétől megtudott. 6. A tanút nem lehet kihallgatni akkor sem, ha közérdekű titoktartási kötelezettség terheli (i. m. 111—112. old.).

[82] *Bucknill,* Alfred: The nature of evidence. London, 1953. 70. old.

[83] *Bruns:* i. m. 313. old.

a kontinentális perrendtartásokban. A hozzátartozók és az egyéb érdekeltek *kizárása* a perből a „latin" perjogok egyik jellegzetessége. A legmerevebb szabályok a spanyol perrendtartásban találhatók, amely valósággal középkori tisztaságában tartotta fenn a természeti és törvényi képtelenségi okokat. *Törvényi képtelenség* („incapacidad por dispospozición de la ley) címén zárja ki a tanúskodásból a per kimenetelében közvetlenül érdekelteket, a lemenőket a felmenők jogvitáiból, a sógort és sógornőt, a vőt és a menyet, továbbá a házastársat a lemenők és a felmenők jogvitáiból. Kivételes esetben elismeri a hozzátartozók tanúzási képességét, amennyiben a születés vagy halál ténye, illetve egy bizalmas családi dolog *más módon* nem bizonyítható. A képtelenségre nemcsak a felek, hanem *maga a tanú is hivatkozhat.* Ennélfogva a törvényi képtelenség *a vallomástétel megtagadási joghoz* válik hasonlóvá, de továbbra is fennmarad az a különbség, hogy a tanú hivatkozása nem minden esetben vezet eredményre, illetve kizárásra hivatalból is sor kerülhet, amennyiben a bíróság képtelenségi ok fennforgását észleli. A különbséget *Nagel* úgy foglalja össze, hogy a megtagadási jog elsősorban a tanúk érdekében áll, az — itt szabályozott — tanúzási képtelenség viszont a felek érdekét szolgálja.[84]

A *Codice di procedura civile* lényegesen egyszerűbb szabályokat tartalmaz. A 246. § tanúzásra képtelennek (incapacita a testimoniare) nyilvánítja mindazokat, akik a jogvitában olyan mértékben érdekeltek, hogy a perben félként részt vehetnének, a 247. § pedig tanúskodási tilalmat (divieto di testimoniare) rendel el a — státus, a bontóperek és a családi kapcsolatokra vonatkozó perek kivételével — házastársra, volt házastársra, szülőkre, egyenesági rokonokra és az örökbefogadottakra.

A francia perjogban az 1958. évi reformmal megkezdődött az „incapacite" fogalmának lassú átalakulása. A novella a képtelenség addig egységes fogalmát *áttörte a vallomástétel megtagadásának jogával,* amelyet a házastársak, a volt házastárs, a szülők, az egyenesági rokonok, továbbá azok számára biztosít, akiknek ahhoz törvényes érdekük fűződik.[85] Változatlanul fennmaradt pl. a leszármazók tanúzási képtelensége a házassági bontóperben, illetve a vagyonközösség megosztása iránti perben. A francia bizonyítási jog fejlődése tehát a képtelenségi okoktól a megtagadási jog irányában halad, ami nem jelenti egyértelműen a bíróság mérlegelési lehetőségének a további szélesítését. A tanúzási képtelenség szabályozásában erős francia hatást mutat a román perrendtartás is.[86] A tanúk sorából — képtelenség címén — kizárja a rokonokat és a sógorokat harmadfokig, továbbá a házastársat és a volt házastársat. E rendelkezést bírálva *Szabó* Pál a következőkre mutat rá: „Azok a törvényes előírások, amelyek bizonyos személyeket a tanúskodásból kizárnak, vagy a tanúskodási kötelezettség alól felmentenek, még a formális bizonyítékok maradványai a Pp-nkben és a burzsoá felfogást tükrözik. Ez korlátozza a bíró szabad mérlegelésének a lehetőségét azáltal, hogy már a törvény kizárja e személyek tanúvallomásának bizonyításra való felhasználását."[87]

A kontinentális perjogok másik csoportja a tanú perbeli érdekeltségének megítélését elsősorban *a bíróra bízza.* A bírónak mindössze két kötöttséggel kell számolnia: a megidézett tanú megtagadási jogával és azzal, hogy a feleket tanúként nem hallgathatja ki. A vallomástétel megtagadásának a joga közvetlenül a tételesjogi szabályokból ered, a fél tanúkénti kihallgatása, ill. a felek meghallgatása (eskü alatti kihallgatása) önállóan szabályozott, egymástól elválasztott bizonyítási eszköz.

Ez a megoldás a *legtisztábban a ZPO-ban érvényesül,* ahol a felek kivételével mindenki képes a tanúzásra.[88] Ennek megfelelően a német eljárásjogi dogmatika is leszűkíti a perbeli érdekeltség vizsgálatát a fél és a tanú elválasztására. Ez ugyan nem old meg minden gyakorlati kérdést, de alkalmas a kontinentális bizonyítási jog egyik sarokkövének — a „nemo testis auditur in re sua" axiómának — a lerakására.[89] Ám az egyébként oly következetes német dogmatika az utóbbi időben mintha letett volna arról, hogy a fél és a tanú között *tartalmi különbséget tegyen.* Ehelyett beéri annak a deklarálásával, hogy „Nem a fél a *képtelen* a tanúzásra, hanem akit félként hallgatnak meg. És nem az *képes* a tanúzásra, aki tanú lehet, hanem akit tanúként hallgatnak meg."[90] Ez a formális elválasztás a tanúfogalomba is beépülhet. A tanút gyakran a „felektől különböző személynek" nevezik.[91] A különbségtétel formalizmusa a gyakorlatban is érvényesül: mivel a felek és a tanúk mellett számos más pozíció is adódhat a perben, — törvényi szabályozás hiányában — a joggyakorlat dönti el, hogy pl. a pertárs vagy a beavatkozó félként vagy tanúként hallgatható ki a perben.[92] Lényeges az, hogy a két bizonyítási eszköz kiegészítse egymást, mert hézag nem keletkezhet, és egyetlen vallomás sem veszhet el a bíróság

[84] *Nagel:* i. m. 254. old.

[85] *Larguier:* i. m. 111. old.

[86] A ma is hatályos román polgári perrendtartás alapjául a genfi kanton 1819. évi polgári eljárási törvénykönyve szolgált, amelyre a legnagyobb hatással a francia jog volt. (Vö.: *Negru* Vasile—*Radu* Dumitru: Drept Procesual Civil. Bukarest. 14—15. old. és *Szabó* Pál: Az R. N. K. Polgári eljárási joga. Kolozsvár, 1958. 22—24. old.

[87] *Szabó:* i. m. 186. old.

[88] *Baumbach—Lauterbach—Albers—Hartmann:* Zivilprozessordnung. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1977. 848. old.

[89] Részletesebben: *Kengyel* Miklós: Elhatárolási kérdések a polgári perbeli tanúbizonyítás köréből. Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. Pécs, 1979. 173—214. old.

[90] *Birkenmayer:* i. m. 8. old.

[91] Vö.: *Gaár* Vilmos: A bizonyítás a polgári perben. Bp. 1907. 132. old., *Farkas:* i. m. 192. old.

[92] *Baumbach—Lauterbach—Albers—Hartmann:* i. m. 848—849. old.

számára. Az elhatárolás gyakran nehézkes, mert egy ember tanúzási képessége nem csökken azáltal, hogy érdekeltté válik a vita kimenetelében. *Nagel* szerint a tanú és a fél elválasztásának a határozatlansága megfelel a szabad bírói mérlegelés elvének, mert lehetőséget ad a tanúk körének a tágítására és ezzel együtt előmozdítja a tényállás helyes megállapítását.[93]

Az osztrák polgári perrendtartás a felek kihallgatását — a tanúbizonyítástól különböző — másodlagos bizonyítási eszközként szabályozza.[94] *Fasching* szerint félnek nemcsak a jogvitában félként fellépő vagy formálisan a fél szerepét betöltő személyt kell tekinteni, hanem mindazokat, akik materiálisan vagy formálisan jogosítottak, vitatott igényükről a perben rendelkeznek, még akkor is, ha csak másokkal együtt jogosított vagy kötelezett személyek.[95]

A szocialista országok közül hasonló szabályozással találkozunk az NDK és az OSZFSZK polgári perjogában is. Az OSZFSZK Polgári eljárásjogi törvénykönyvének 60. §-a *a felek és a harmadik személyek* előadásáról úgy rendelkezik, hogy azokat az ügyben beszerzett egyéb bizonyítékokkal együtt kell megvizsgálni. Harmadik személyeknek tekinthetők azok, akik a mások között már folyamatban levő perbe belépnek, illetve akiket a perbe vonnak.[96] A törvény különbséget tesz a per tárgyára vonatkozó *önálló igényt érvényesítő*, illetve *nem érvényesítő* harmadik személyek között (37—38. §). A felek és harmadik személyek az általuk ismert, az ügy szempontjából jelentős körülményekre nyilatkoznak a bíróság előtt (60. §), a tanúk pedig az ügyre tartozó meghatározott körülményekről (61. §). Az OSZFSZK perrendtartása tehát *azonos értékű, egymást kiegészítő* bizonyítékoknak tekinti a felek és a harmadik személyek előadását, illetve a tanúk vallomását.

Az egyszerűsítő törekvések jegyében újrakodifikált NDK-beli polgári perrendtartás ugyancsak külön rendelkezik a peres felek és a tanúk kihallgatásáról. Érdekességként említjük meg, hogy itt fel sem merül a harmadik személyek tanúkénti kihallgatásának a kérdése, mivel a túlzott egyszerűsítés oda vezetett, hogy a kódexből kimaradt a pertárs, a beavatkozó, a jogutód stb. Tehát mindazokat, akik a perben jogokat kívánnak érvényesíteni, *peres feleknek kell tekinteni*, és ezért velük szemben a felek kihallgatásának a szabályai az irányadók. Mivel ezeket a szabályokat is egyszerűsítették, a peres felek kihallgatására — törvény utaló rendelkezése értelmében — a tanúkihallgatás szabályait kell alkalmazni.[97]

A tanú és a fél elválasztása és ezzel együtt a perbeli érdekeltség tekintetében az előbbiektől eltérő szemlélet érvényesül két szocialista ország perrendtartásában. A magyar Pp a bizonyítási eszközök sorában nem tesz említést a fél személyes meghallgatásáról,[98] az eskü alatti kihallgatást pedig a 166. § (2) bekezdése kifejezetten kizárja. A fél előadása *Szilbereky* szerint *önmagában nem bizonyíték*,[99] *Farkas szerint sohasem lehet bizonyíték.*[100] Noha a tanú fogalmát mindkét szerző úgy határozza meg, hogy az csak a felektől különböző személy lehet,[101] a tanúként kihallgatható személyek körének a meghatározása elvi következetességgel nem lehetséges. A lengyel Pp ugyanezt a kérdést hagyja nyitva, amikor a 299. cikk a felek meghallgatásáról rendelkezik: „ha a bizonyítási eszközök kimerítése után vagy azok hiányában az ügy eldöntése szempontjából jelentős tények felderítetlenek maradtak, a bíróság e tények felderítésére elrendeli a felek meghallgatásával foganatosítandó bizonyítást." A 259. cikk — a magyar Pp-hez képest — mégis több támpontot ad a bíró számára, amikor a tanúk sorából kizárja a fél törvényes képviselőjét és az egységes pertársat.

Kengyel Miklós

[93] *Nagel:* i. m. 241. old.
[94] *Fasching:* i. m. 515. old.
[95] *Fasching:* i. m. 407. old.
[96] *Abramov*, Sz. N.: Szovjet polgári eljárás. Moszkva, 1952. 165. old.
[97] Vö.: NDK polgári perrendtartás 55., 57. és 62. §-ok.
[98] *Szilbereky* szerint a bíróság a tételesen felsorolt bizonyítási eszközökön kívül a perben bármely más bizonyítékot felhasználhat, ezt a felsorolás szövegében szereplő „különösen" szó juttatja kifejezésre. In *Névai—Szilbereky:* Polgári eljárásjog. Bp. 1974. 378. old.
[99] *Névai—Szilbereky:* i. m. 379. old.
[100] *Farkas:* A bizonyítás. (In.: *Farkas—Németh—Névai—Szilbereky—Varga—Vida:* Polgári eljárásjog. Bp. 1980. I. k. 359. old.)
[101] *Névai—Szilbereky:* i. m. 379. old., *Farkas:* Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956. 182. old.

A tulajdonjogi viszonyok szabályozása Jugoszláviában

I.

A polgári jog kodifikációja és a tulajdoni viszonyok

1. Az 1974-es Alkotmány, majd az 1976-ban meghozott Társult munkáról szóló törvény meghozatalával, azaz hatályba lépésével, világossá vált, hogy a *polgári jog* területére vonatkozólag az egész szövetség területén klasszikus, egy corpus-értelembe vett *egységes kodifikációra nem kerülhet sor.* Másrészt megnyílt a lehetőség a polgári jog ági és különböző szintű kodifikációjára.

A szövetségi, köztársasági és tartományi alkotmányok ezúttal, ugyanis, a polgári jogi viszonyok szabályozását illetően osztott hatáskört irányoztak elő, így ezeket a viszonyokat részben

a föderáció, részben a köztársaságok és tartományok szabályozzák.

A *társadalmi tulajdoni* viszonyokat már régebben uralkodó, általánosan elfogadott szemlélet szerint külön területként az Alkotmány és a Társult munkáról szóló törvény szabályozza szövetségi szinten. A társadalmi tulajdon forgalma, az értékegyenlőség elvének és a társadalmi tulajdon nem csökkentett értékének feltétele mellett, továbbá nem számítva a közjavakat, melyek forgalmon kívül vannak, elvben lehetséges a társadalmi és „magánszektor" (azaz a polgárok tulajdonában levő eszközök) között is. Ezt az úgyn. társadalmi tulajdonnal való rendelkezési jog teszi lehetővé, amellyel a társultmunka dolgozói a társadalmi eszközökkel való termelési jog mellett rendelkeznek.

A szűkebb értelemben vett polgári jog szabályozási dezintegrációja tehát kétszeres: egyrészt az Alkotmány nem irányozza elő az egységes polgári törvénykönyv meghozatalát, amely tartalmazná az általános részt, a dologi jogot, kötelmi jogot és az öröklési jogot. Mindezen részekre vonatkozólag külön törvényt irányoz elő az alkotmány. A másik dezintegrációs irány a szabályozási hatáskörben nyilvánul meg. A polgári jog egyetlen klasszikus (pandektajogi értelemben vett klasszikus) részében sem mutatható ki egy társadalmi-politikai közösség kizárólagos szabályozási hatásköre.

Habár a társadalmi tulajdon és a polgárok személyi tulajdona közötti forgalom az említett feltételek mellett nyitott, a két tulajdoni terület különböző természetére való figyelemmel (a társadalmi tulajdonra a rendelkezési és a vele járó önigazgatási jogok, míg a polgárok tulajdonára jórészt a klasszikus ius utendi abutendi et fruendi jogok jellemzőek) az Alkotmány egy harmadik szabályozási elkülönítést eredményezett.

Bizonyos szempontból talán csak a kötelmi jog elvileg meghatározott zöme mutat egységesítési törekvésre. Ezen a területen ugyanis az összes olyan jogviszony amely érinti az *egységes* jugoszláv *piac* kérdését, a föderáció szabályozási hatáskörébe tartozik. A köztársasági és tartományi alkotmány rendelkezései szerint azonban a kötelmi jog területén sem kizárt, egységes jugoszláv piacot nem érintő, még az általános rész szabályaiba is behatoló köztársasági és tartományi hatáskör.

Vannak olyan polgári jogviszonyok, amelyek teljes egészében egy társadalmi-politikai közösség szabályozási hatáskörébe tartoznak, de ekkor sem beszélhetünk az egész ország szempontjából szemlélt integrált szabályozási rendszerről. Az öröklési viszonyok ugyanis kizárólag a köztársaságok és tartományok regulatív hatáskörébe tartoznak. Így nyilván e szabályok különböző megoldásokat irányoznak elő, a fennálló öröklési jogi szabályok különbségeket mutatnak a törvényes örökösödési rend, a végrendelkezési képesség és egyéb kérdések kapcsán.

2. *A tulajdonjogi viszonyokra* vonatkozólag az alkotmány úgyszintén osztott hatásköri rendezést irányozott elő. Így a szövetség szabályozási hatáskörébe a tulajdonjogi viszonyok alapvető kérdései tartoznak, míg a köztársaságok és a tartományok szabályozhatják az egyéb tulajdoni jogosultságot és más dologi jogokat. Az Alkotmány nem határozta meg azokat a kritériumokat, amelyek egyértelműen elhatárolnák a köztársaságok és tartományok szövetséggel szembeni szabályozási hatáskörét.

Tény az, hogy a JSZSZK Képviselőháza 1980. jan. 30-i ülésén meghozta az alapvető tulajdonjogi viszonyokról szóló törvényt. (E törvényt a JSZSZK Hivatalos lapjának 1980. febr. 8-i számában jelentették meg. A törvény meglehetősen rövid vacatio legis-t tartalmaz: 90-ik szakasza 1980. szeptember 1-ét irányozta elő hatályba lépésének napjául.) Ilymódon, bizonyos szempontból, pragramatikus kérdésessé vált az osztott hatáskör kritériuma, mert a szövetségi törvény határozta meg az alapvető tulajdoni viszonyokat, az egyéb kérdéseket (tehát az összes többi általa nem szabályzott kérdést) a köztársasági hatáskörre ruházta át.

A Szerb Szocialista Köztársaság területén még a szövetségi törvény meghozatala előtt, párhuzamosan a szövetségi törvény előkészítésével, 1979-ben kezdődtek meg a kodifikációs munkálatok. A köztársasági törvény első vázlatát 1979. májusában tették közzé. A közzétételt megelőzően a Belgrádi Jogtudományi Kar Társadalmi Tudományi Intézetének szervezésében valamennyi eminens polgári jogi szakértő részvételével tanácskozást tartott azzal a céllal, hogy e törvénytervezet megoldásait megtárgyalja. E tanácskozás eredményeit és a további belső kodifikációs munkálatokat feldolgozva és folytatva a Szerb Szocialista Köztársaság Képviselőháza 1981. decemberében közzé tette és nyilvános vitára bocsátotta a Tulajdonjogról és más dologi jogokról szóló törvény tervezetét.

Mielőtt a szövetségi tulajdoni viszonyokról szóló törvény és a köztársasági törvénytervezet rendelkezéseinek rövid ismertetésére térnénk rá, hadd emeljük ki az imént hangsúlyozott szabályozási dezintegrációs elv látszólagosságát: habár különböző társadalmi-politikai szinten (szövetségi, köztársasági, tartományi), azaz cartea formo egy törvénykönyvben a polgári jog szabályozására Jugoszláviában nem került sor, jelen pillanatban (amelyet a tulajdoni viszonyok szabályozása tesz időszerűvé) egy *sajátos*, polgári jogot teljesen felölelő és lezáró, tehát *integrális kodifikációnak* vagyunk szemtanúi.

A polgári jog bizonyos mértékű szabályozási decentralizációja az ország egyes alkotó részeinek különböző gazdasági és kulturális fejlődésével indokolható s lehetővé teszi a sajátosságok, valamint a különleges érdekek autentikus érvényesítését. Másrészt, maga a polgári jog kodifikációja lehetővé teszi az egész gazdaság biztonságos és egységes funkcionálását, különösen a vagyoni javak forgalmazása területén.

II.

A tulajdonjogi viszonyok alapelvei (szövetségi szabályozás)

3. Nem számítva a háború előtti polgári törvénykönyvek szabályait (Általános Osztrák PTK, Szerb PTK 1844-ből, Crna Gorai vagyonjogi törvénykönyv 1888-ból), amelyet a háború előtt és alatt meghozott törvények hatálytalanításáról szóló, 1946-ban meghozott törvény 4. szakasza alapján alkalmaztak, az egész háború utáni 1980-as évig terjedő időszakban a dologi jogi viszonyokat csak parciális törvények szabályozták. Ezért az 1980. jan. 30-án meghozott szövetségi, az alapvető tulajdoni viszonyokról szóló törvény jelentős lépést jelentett. Túlmenően az elvi alapokon, *utat nyitott a* további (köztársasági és tartományi) *kodifikáció felé.*

A szövetségi törvény nyolc fejezetből áll. Az első az alapelveket tartalmazza, a második a tulajdonjogokat, a harmadik a szolgalmi jogot, a negyedik a zálogjogot szabályozza, az ötödik a birtokra, a hatodik a külföldiek jogaira, a hetedik az interlokális törvényösszeütközések esetében a mérvadó jogokra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza.

4. Az alapelvek kimondják, hogy a polgárok, a polgárok egyesületei, valamint más polgári jogi személyek törvényben előírt feltételekkel és határokon belül, tulajdonjog alanyai lehetnek. A tulajdonjog ingó és ingatlan dolgon állhat fenn, kivéve ha ezen dolgok társadalmi tulajdonban vannak (1. és 2. szakasz).

A tulajdonjog *tartalmát* illetőleg a törvény az erre vonatkozó klasszikus megoldást választotta, s kimondja, hogy a tulajdonosnak jogában áll, hogy a dolgot birtokolja, használja, és hogy vele törvénnyel megállapított határokon belül rendelkezzen. Mindenki köteles tartózkodni más tulajdonjogának megsértésétől (3. szakasz).

Továbbá a törvény kimondja a *joggal való visszaélés,* valamint az *imisszió* (füstkibocsátás, kellemetlen szagok, meleg, korom, rezgés, zaj, szennyvíz kieresztés stb.) tilalmát (4. és 5. szakasz). Az imissziótilalmat egyébként komplementárisan, a kötelmi viszonyokról szóló törvény 156. szakasza is szabályozza. Míg a tulajdoni viszonyokról szóló törvény a környezetsérelem *formáit* állapítja meg, addig a kötelmi viszonyokról szóló törvény kimondja a környezetsérelem bírói úton való *megszüntetési* lehetőségét az ún. *publiciánusi kereset* alapján. Más szóval, bármely személy követelheti a környezetszennyező alany mértéktelen szennyező tevékenységének megszüntetését: „Az őt vagy meghatározatlan számú személyt fenyegető jelentősebb kárveszély forrásának az elhárítását, valamint a háborítás vagy kárveszély forrásaként szolgáló tevékenységtől való tartózkodást mástól bárki követelheti, ha a háborítás vagy a kár bekövetkezése megfelelő intézkedésekkel nem akadályozható meg." Az új jugoszláv polgári jogi környezetvédelmi szabályozás tehát eltér a régebbi Osztrák Ptk *szomszédjogi* (tehát lényegében alanyi, azaz polgári jogi) koncepciójától. A környezetvédelmet szolgáló publiciánusi kereset összhangban áll a JSZSZK Alkotmányának 87. szakaszával, mely a környezetvédelmet a társadalom *összes szubjektumának* elsőrendű jogaként és kötelességeként határozza meg.

A tulajdonjog jellegét, alanyát és tárgyát illetőleg a törvény a szocialista tulajdonjog elveit helyezi előtérbe. Különösen kihangsúlyozza a *személyi tulajdon* tárgyát és kiemeli, hogy a polgárnak tulajdonjoga lehet a személyes szükségleteinek és érdekeinek kielégítésére, valamint családtagjai személyes szükségleteinek és érdekeinek kielégítésére szolgáló dolgokon.

5. A törvény meghatározza a tulajdonjog tárgyát: ez lehet épület (családi lakóépület, üdülésre vagy pihenésre szolgáló épület, valamint az épület külön részeként személyes és családi szükségletek kielégítésére szolgáló lakás), földterület (mezőgazdasági és erdei), üzlethelyiség és munkaeszköz is (amennyiben jövedelemszerzés céljából személyes munkával önállóan végzett tevékenységre szolgál). (9. és 10. szakasz.)

A törvény megállapítja a társadalmi szervezetek, polgárok egyesületeinek és más jogi személyek tulajdoni jogosultságra való jogát, az alapítás céljait, valamint tagjai közös érdekeinek kielégítését szolgáló ingó vagy ingatlan dolgokon, beleértve az ezeknél foglalkoztatott dolgozók lakásszükségleteinek kielégítésére szolgáló lakóépületeket és épületek külön részeként szereplő lakásokat is (11. szakasz).

A törvény meghatározza nemcsak a személyi tulajdont, hanem az úgynevezett *munkatulajdont* is, s itt azokat az eszközöket érti, melyek a polgár egzisztenciáját biztosítják.

A törvény tehát alapvetően két fajta tulajdonjogot ismer: a *személyi tulajdont,* amely alatt mindazokat a dolgokat érti, amelyek a személyi jólét és egzisztencia biztosítására szolgálnak (lakás, üdülőház stb.), másrészt az úgynevezett *munkatulajdont,* amely alatt a személyi munkával önállóan végzett tevékenységre szolgáló munkaeszközöket érti (pl. mezőgazdasági földterület, gépek és egyéb munkaeszközök).

A törvény meghatározza a tulajdon klaszszikus formáit is, így a társtulajdont (13—17. szakasz), a közös tulajdont (18. szakasz) és a lakástulajdont (19. szakasz).

Így több személynek fel nem osztott dolgon *társtulajdona* van, ha tulajdonrészük az egészhez viszonyított adott arányban van kifejezve (eszmei rész). Ha a tulajdonhányad nincs meghatározva, a törvény vélelmezi az egyenlő tulajdonhányadot. A tulajdonostárs joga, hogy a dolgot tulajdonhányada arányában birtokolja és azt a többi tulajdonostárssal együtt használja, nem sértve ennek során a többi tulajdonostárs jogait. A tulajdonostárs saját tulajdonhányadával szabadon rendelkezik. Elővételi joga a tulajdonostársnak csak törvénnyel előírt esetben van. Egyébként a tulajdonostársak a dolgot közösen igazgatják.

A társtulajdon területén jellemző a törvény által bevezetett újdonság, amely a társtulajdon eddig nem ismert formáját irányozza elő: *a társadalmi tulajdon és a tulajdonjog koegzisztenciáját.* A törvény ugyanis megállapítja, hogy törvényben megállapított esetekben és feltételekkel, társtulajdon áll fenn azon a dolgon is, amelyen részben társadalmi tulajdon, részben pedig tulajdonjog áll fenn. Megítélésünk szerint ez a megoldás a JSZSZK Alkotmányának szemszögéből megkérdőjelezhető, habár érthető a törvényalkotó azon indítéka, hogy a polgárok eszközeit a társadalmi tulajdon használati feltételeihez csatolja. A megoldás különösen a társadalmi lakásoknál hozhat jó eredményt. A vállalatok, azaz a társult munkaszervezetek által kiutalt lakáshasználati jog tartós használatot biztosított. A vállalati, azaz a társadalmi eszközök azonban nem bizonyultak elegendőnek a fokozott lakásigény kielégítésére. Az új megoldás lehetővé teszi a dolgozók személyes eszközeinek társadalmi eszközökkel való társítását, a lakásviszonyok hathatósabb megoldása érdekében.

Külön tulajdonformát képez az ún. *etázstulajdon:* törvényben megállapított esetekben és feltételekkel tulajdonjog állhat fenn épület külön részét képező lakáson és üzlethelyiségen.

6. A tulajdonjog megszerzését illetőleg a törvény kimondja, hogy a tulajdonjogot törvény, jogügylet vagy örökösödés, vagy állami szerv határozata alapján lehet megszerezni (20—23. szakasz).

A törvény elfogadta a klasszikus superfities solo cedit, de az új, solum cedit superfities szabályát is, más szóval a más tulajdonában levő földterületen jóhiszemű építő tulajdonjogosultságot szerez a földterületen is, azzal, hogy köteles három éven belül a földtulajdonosnak kifizetni a föld árát. Ez a szabály akkor érvényes, ha az építészeti létesítmény értékesebb a földterületnél. Ha azonban a földterület értéke jóval nagyobb, a bíróság a létesítményt a földterület tulajdonosának ítéli és kötelezi arra, hogy a ráépítő részére a létesítménynek a létesítményi fekvési helyén érvényes átlagos építészeti árát térítse meg (24—26. szakasz).

A törvény megállapította a tulajdonjog elbirtoklás útján való megszerzését, s ezt függően a birtok jóhiszeműségétől és törvényességétől, valamint az elbirtoklási tárgy ingó vagy ingatlan voltától három, tíz, azaz húsz évi elbirtoklási határidőt állapít meg (28. szak.). A társadalmi tulajdonban levő dolgokon dologi jog elbirtoklással nem szerezhető meg (29. szakasz).

Az örökös az *öröklés* megnyitásának pillanatától kezdődően akkor is jóhiszemű birtokos, ha az örökhagyó rosszhiszemű birtokos volt, s ez utóbbiról az örökösnek nem volt tudomása (28/2. szakasz).

Ingatlan dolgon nem, de tulajdonosa által elhagyott ingó dolgon *elfoglalással* tulajdonjog szerezhető (32. szakasz).

Jogügylet alapján ingatlanon levő tulajdonjog megszerzése a nyilvános könyvbe való bejegyzéssel vagy törvénnyel meghatározott más megfelelő módon szerezhető meg. Ezzel szemben az ingó dolog tulajdonjogának jogügylet alapján való megszerzése a dolog átadásával valósul meg (33—34. szakasz).

7. A tulajdonjog védelmét a klasszikus tulajdoni keresetek szolgálják (pl. a tulajdoni kereset, pauliánusi kereset) (37—46. szakasz).

8. A tulajdonjog megszűnésére jellemző a forgalmazási mód: a tulajdonjog a dolog társadalmi tulajdonba való átruházás útján megszűnik (44. szakasz). Ugyanígy (meghatározott tulajdonos szempontjából) a tulajdonátruházás, továbbá a dolog elhagyása útján (45. és 46. szakasz), valamint a dolog megsemmisítésével is megszűnik.

9. A törvény meglehetősen részletes rendelkezéseket tartalmaz a szolgalmi jogról (49—60. szakasz), valamint a zálogjogról, beleértve a zálogjogot és a jelzálogot (61—81. szakasz). Ezen a területen a törvény a már ismert klasszikus megoldásokat helyezi előtérbe.

10. Külföldi természetes személy a JSZSZK állampolgáraival azonos módon ingó dolgok tulajdonának alanya lehet, ha a szövetségi törvény másként nem rendelkezik, a kölcsönösség feltételeivel pedig öröklés útján ingatlan (földterület és épület) tulajdonjogának alanya lehet, ha nemzetközi szerződés másként nem rendelkezik (82. szakasz).

Külföldi diplomáciai és konzuláris képviseletek részére, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezete szerveinek és speciális ügynökségeinek hivatali szükségleteik fedezése céljából a szövetségi igazságszolgáltatásra illetékes közigazgatási szerv egyetértésével eladhatók olyan épületek, amelyeken tulajdonjog vagy társadalmi tulajdon áll fenn, valamint az ilyen épületek felépítésére szolgáló telkek, amelyeken tulajdonjog vagy társadalmi tulajdon áll fenn (83. szakasz).

Külföldi természetes személy ideiglenes vagy állandó jellegű pihenés, vagy üdülés céljából tartós lakás, vagy lakóépület bérletét kötheti meg, amely legtovább harminc évig tarthat.

A legfontosabb törvényösszeütközési (kollíziós) szabály a lex rei sitae, mely szerint az ingatlanra vonatkozó ügyletek alakja, valamint a jogok és kötelezettségek tekintetében az ingatlan fekvési helye szerinti köztársaság, illetve autonóm tartomány joga az irányadó (86—87. szakasz).

III.

A tulajdoni viszonyok tartalmi meghatározói (a köztársasági és a tartományi szabályozási hatáskör)

11. A tulajdonjogról és más dologi jogokról szóló törvény Szerbia Szocialista Köztársaság Képviselőháza által kinyilvánított tervezetét 1981. július 13-tól 1982 május végéig terjedő periódusban helyezték közvitára. (Valószínűnek tartjuk azonban, hogy a köz- és a szakvita a tervezettnél jóval hosszabb időt vesz igénybe). A

vitaindító indoklás kiemeli, hogy a nyilvános vita lebonyolítására azért irányoztak elő ilyen hosszú határidőt, mert a törvényben szabályozandó tárgykör igen jelentős és összetett, s mert nagy érdeklődésre és számos észrevételre számítanak, amelyeknek hozzá kell járulni a legjobb megoldásokhoz.

A köztársasági törvénytervezet tartalmazza a tulajdoni viszonyok tartalmi meghatározóit és korlátait. Míg a szövetségi törvény a tulajdoni viszonyok kereteit, azaz alapvető elveit határozza meg, a köztársasági törvénytervezet részletesen szabályozza a tulajdoni jogokat. A törvénytervezet tizenhárom fejezetből és háromszázharminckét szakaszból áll.

A törvénytervezet szabályozási technikája vitatott és vitatható, mert a tervezet átvette a szövetségi törvényből a köztársasági törvény anyagával egységes egészet alkotó rendelkezéseket. Ha ez a technika racionálisnak tűnik a kodifikáció első fázisában, mert lehetővé teszi a szabályozott viszonyok áttekintését, az osztott hatáskör (alkotmányi) szabályainak nem felel meg teljesen, mert úgy tűnne, hogy a köztársaság (ha azonos megfogalmazással is) behatolt a szövetségi hatáskörbe.

Egyébként a törvénytervezet felsorolja azokat a szakaszokat, amelyek a Szerb Szocialista Köztársaság egész területén kerülnének alkalmazásra. Olyan viszonyokról van tehát szó, amelyeket a tartományok önállóan nem szabályozhatnak. Ilyen rendelkezések pl. a tulajdonjog átruházását, a tulajdonjog határát meghaladó ingatlan szerzésének tilalmát, a tulajdonjog terjedelmét (a mezőgazdasági föld, erdő és erdőterület tulajdonjogának határát), a tulajdonjog megszerzését és megszűnését (pl. feldolgozás, egyesítés és vegyítés, ráépítés, idegen földterületen való építés, a folyó folyásának eltolódása, az elhagyott folyómeder, talált dolog stb.) érintő jogszabályok.

A törvénytervezet *alapvető rendelkezéseiből* kiemelnénk azt a jogszabályt (4. szakasz 3. bekezdés), amely összhangban az eddigi gyakorlati megoldással lehetővé teszi, hogy a társadalmi tulajdonban levő telken felépített tulajdonban levő épület átruházása esetében a szerző használati jogosultságot szerezzen az épülettel beépített és az épület rendeltetésszerű használatára szolgáló, társadalmi tulajdonban levő földterületen mindaddig, amíg az épület fennáll.

A törvényalkotási eljárás folyamán sokat vitatott kérdésként szerepel az a probléma, mi legyen a következménye annak a jogügyletnek, amellyel valaki törvényi maximumon felüli ingatlant szerez. Több megoldási lehetőség mutatkozott: *a)* a szerződés érvényben marad, a maximumon felüli ingatlan térítés ellenében a társadalmi tulajdonba kerül; *b)* a szerződés semmis, s ennek megfelelően vagy az előző helyzet helyreállítását, vagy a rosszhiszemű fél szolgáltatásának társadalom javára való marasztalását vonja maga után (összhangban a kötelmi viszonyokról szóló törvény 104/1—2. szakaszával). A törvénytervezet a jogügylet semmisségi változatát fogadta el (6. szakasz), sőt vagylagosan az ingatlantöbblet kártalanítás nélküli kisajátítását is előirányozza. A probléma kiélezett s mélyreható elemzést érdemel. Itt csak néhány kérdésre utalhatunk vázlatosan. A semmisségi megoldás első szempillantásra elasztikusabbnak tűnik, mert lehetővé teszi az előző helyzet helyreállítását de a társadalom javára való marasztalást is, amennyiben közrendsérelmes ügyletről volna szó. A semmisség azonban méltánytalanul érintené a jóhiszemű átruházót még a restitúciós esetben is. Figyelembe kellene venni azt is, hogy itt nem maga az ügylet (pl. a vétel) a tilos, hanem a vétel eredményeként beálló tulajdonmaximum túllépése. Ennek megfelelően nem kötelmi jogi, hanem dologi jogi következményeket lehetne előirányozni. Pontosítva: nem a társadalom javára való marasztalást (mint ügyletsemmisségi következményt), hanem kisajátítást (mint vagyonmaximum túllépését követő szankciót) látunk elméletileg és gyakorlatilag megalapozottnak és méltányosnak. A kisajátítási módozatot pedig az adott esethez különlegesen lehetne alkalmazni.

A törvénytervezet egyéb alaprendelkezésében definiálja a törvényben használt fogalmakat: a mezőgazdasági földterületet, az erdőt és erdőföldterületet, az építési telket, a családi lakóépületet, az üdülőházat, a gazdasági épületet, az üzlet- és irodahelységet stb. (1—20. szakasz).

12. A tervezet második fejezetét a dologra vonatkozó rendelkezések alkotják (21—32. szakasz). A tervezet szerint a dolog az anyagi természetnek az ember hatalmában levő azon része, amely tulajdonjog vagy valamely más dologjog tárgya. A továbbiakban a tervezet (kissé doktrinárisan) meghatározza a dologgal kapcsolatos fogalmakat: a dolog alkotórészét, a dolog gyümölcsét, a dolog tartozékát, az ingót és az ingatlant, forgalomképes és forgalomképtelen dolgokat, az egyedi és fajlagos dolgokat, a helyettesíthető és a helyettesíthetetlen dolgot, az elfogyasztható és az elfogyaszthatatlan dolgot, az osztható és oszthatatlan dolgot, a felbecsülhető és felbecsülhetetlen dolgot, valamint a dologegyüttest. Megítélésünk szerint e rendelkezések szabályozási funkciója minimális, mert nagyobbrészt nem magatartásdiszpozíciókat, hanem az elmélet által már többé-kevésbé ismert fogalomelhatárolást tartalmaznak. A törvény nem vesztene semmit „súlyából", ha végleges megfogalmazásában kihagyná e rendelkezéseket. Igaz, bizonyos esetekben e rendelkezések kamatoztathatók, mert nem adnak helyet a törvény által használt kifejezések jelentése iránti kételynek.

13. A harmadik fejezet a tulajdonjogról szól (33—155. szakasz). Az első cím a tulajdonjog tartalmát és határát szabályozza. Pontosabban, tartalmazza a tulajdonjog felső határára (35—51 szakasz), a tulajdonjog megszerzésére (52—129. szakasz) és megszűnésére (130—136. szakasz), valamint a tulajdonjog védelmére (137—155.

szakasz) vonatkozó rendelkezéseket. A tulajdonjog tartalmára és terjedelmére vonatkozó rendelkezések célja, hogy a tulajdoni jogosultságokat a jogosultak a tulajdon rendeltetésével és a társadalmi berendezéssel összhangban valósítsák meg. Az ingatlanmaximumok meghatározásánál a törvényalkotó figyelemmel volt az eddigi parciális törvényekkel előirányzott megoldásokra és átvette azokat. A törvény földműves-háztartásonként legfeljebb tíz hektárnyi megművelhető mezőgazdasági földtulajdon-maximumot állapít meg. Hegyvidéken azonban a földművesnek háztartásonként húsz hektárig terjedő megművelhető mezőgazdasági földterület lehet tulajdonában (35. szakasz). A törvénytervezet (14. szakasza) javasolja, hogy hegyvidékként a 400 méter tengerszint feletti magasságú földterület tekintendő. Erdőterületen és megművelhetetlen mezőgazdasági földterületen földművesnek háztartásonként 45 hektárig terjedő tulajdonjoga lehet, beleértve a megművelhető földterületeket is (37. szakasz). A törvény figyelembe vette azt az esetet is, hogy a földműves földhaszonbérlet útján megkerülheti a földmaximumra vonatkozó rendelkezéseket s ezért korlátozza a földbérletet is: tulajdonban levő földterülettel együtt hegyvidéken legfeljebb 30, más vidéken legfeljebb 20 hektárnyi földterületet lehet haszonbérbe venni. A többi polgárnak (nem földművesnek) háztartásonként összesen 3 hektárnyi mezőgazdasági földterületen, erdő és erdőterületen, illetve ha kizárólag erdőről és erdőterületről van szó, legfeljebb 5 hektárnyi területen lehet tulajdonjoga.

A törvény megállapítja a *lakóépületek* és a *lakás* mint külön épületrészen létesíthető tulajdonjog felső határát. Így a polgárnak tulajdonában lehet: a) családi lakóépület, vagy b) külön épületrészként legfeljebb két lakás, vagy c) egy családi lakóépület, amelyben legfeljebb két lakás és egy harmadik kisebb lakás van, vagy d) egy családi lakóépület és egy külön épületrészt alkotó lakás. A tervezet itt követi az eddig parciális törvénnyel nyújtott megoldást.

Az *üzlet-* és *irodahelységekben* a tulajdonjog felső határát két üzlet- azaz irodahelység teszi, amennyiben a tulajdonos ezeket üzleti tevékenységének lebonyolítására használja: a polgárnak pedig legfeljebb 70 négyzetméternyi üzlet-, illetve irodahelységeken lehet tulajdonjoga (45. és 48. szakasz). Az üzlet- és irodahelységeknek meg kell felelni a korszerű üzletvitel, az egészségügyi, műszaki és egyéb feltételeknek. A polgárok egyesületei és más polgári jogi személyek a tagok közös érdekeinek és az alapítással kitűzött célok megvalósításához szükséges üzlet- és irodahelységen tulajdonjogot gyakorolnak azzal, hogy a polgári jogi személy megszűnése esetében ezek az eszközök társadalmi tulajdonba kerülnek (46—47. szakasz).

A tulajdonjog felső határát meghaladó örökösödéssel szerzett ingatlant az örökösnek az örökösödési végzés jogerősségétől számított legtovább három éves határidőn belül el kell idegeníteni, vagy ha az örökölt dolog üzlethelyiség, az lakótérré alakítható, amennyiben ezzel az örököstulajdonos nem lépi túl a lakástulajdon-maximumot. Az örökösnek elidegenítés esetében jogában áll választani mely dolgon kívánja tulajdonjogát megtartani. Amennyiben az említett határidőn belül az ingatlantöbbletre vonatkozó intézkedéseket nem teszi meg a tulajdonos (örökös), a többletvagyon térítés nélkül társadalmi tulajdonba kerül (50—51. szakasz).

A harmadik fejezet második címe a tulajdonjog megszerzésére és megszűnésére vonatkozik.

A törvénytervezet átveszi a szövetségi *tulajdonszerzési* jogcímeket (lásd e dolgozat 6. pontját) és részletesen szabályozza a tulajdonjog törvény alapján való megszerzését. Így a törvény alapján a tulajdonjog új dolog előállításával, feldolgozásával, egyesítéssel, idegen és saját földterületre való építéssel (itt a tervezet átveszi a szövetségi megoldást), termék, termény vagy szaporulat elválasztásával, elbirtoklással, nem tulajdonostól való szerzéssel, foglalással, idegen és saját földterületen való ültetéssel, idegen szaporítóanyag saját földterületen való ültetésével, idegen földterületen való vetéssel, idegen vetőmagnak saját földterületen való vetésével, a törvényben megállapított feltételekkel pedig vízfolyással leszakított földdarabon, hordalékanyagon, a vízfolyás medrének megváltoztatásával felszabadult medren, elhagyott folyómedren és méhrajon is szerezhető.

A folyóhordalék a partmenti föld tulajdonosát illeti meg. Vitatható a tervezet a folyó folyásának eltolódására, valamint az elhagyott folyómederre vonatkozó megoldása. A partmenti földterület tulajdonosa megszerzi azt a földterületet mely a folyó fokozatos, ellenkező part felé való eltolódásából következik; a vízen túli szomszéd azonban, akinek a földterülete a vízfolyás fokozatos eltolódása következtében csökken, nem jogosult kártalanításra. Az utóbbi megoldás szerintünk nem mutatkozik méltányosnak, hiszen ma már a vízfolyás irányának eltolódása legtöbbször nem erőhatalom, hanem többé-kevésbé tudatos beavatkozás (vagy tudatos beavatkozás) hiányában következik be, s ez már a polgári jogi felelősséget (pl. társadalmi közösség részéről, mely a folyókat mint közjavakat irányítja) érinti. Lényegében ugyanez az észrevétel tehető az elhagyott folyómeder esetére (vis maior következtében), mely esetben a partmenti tulajdonosoknak jogukban áll egy éven belül saját költségükön visszaterelni a folyót előző medrébe, amennyiben ez nincs ellentétben a vízszabályozási tervvel. Szerintünk ma már a folyómeder-változtatás a megfelelő műszaki tudományok jelenlegi állása alapján mindinkább előrelátható és mind kevésbé kiküszöbölhetetlen körülményként jelentkezik, s eszerint szintén polgári jogi felelősség területére, s nem a polgárok szolidaritására tartozik.

A méhkaptárból kirajzott méhraj uratlan dologgá válik, ha a tulajdonos huszonnégy órán

belül nem fogja be a méheket, azzal, hogy a tulajdonosnak a méhraj keresése során joga van idegen ingatlanon átjárni (104—107. szak.).

A tulajdonjog megszűnését illetően a tervezet átveszi a szövetségi törvény megoldásait azzal, hogy kiegészíti azokat néhány esettel [pl: elfogott vad tulajdonjogát a tulajdonos elveszti, ha a vad elszökik, hasonlóképpen a szelidített állat tulajdonosa is, ha az állat nem tér vissza szokásos helyére (134—136. szakasz)].

14. Az elővételi jog tekintetében a törvény elfogadta a klasszikus megoldást, ami azt jelenti, hogy az ingatlan tulajdonosa köteles megvételre felkínálni eladásra szánt ingatlanát az elővétel jogosultjának, melyek közé a törvény a maga részéről a tulajdonostársat sorolja (192. szakasz), de lehetővé teszi, hogy külön törvény egyéb elővételre, azaz elővásárlásra jogosultat is előirányozzon. Így pl. a kötelmi viszonyokról szóló törvény 530. szakasza irányozza elő a nyilvánkönyvekben lajstromozott elővásárlási jogot.

15. Az épület külön részén is létesíthető tulajdonjog. Az erre a területre vonatkozó jogszabályok eddig számos parciális törvényben foglaltak helyet. A törvény most ezeket egységes szerkezetbe foglalja, azzal, hogy jórészt megtartja az eddigi megoldásokat. A tervezet tartalmazza az etázstulajdon tárgyára (165—166. szak.), az épület közös részeire és a hozzátartozó földterületre (167—172. szak.), az épület közös és különálló részeinek karbantartására (173—177. szak.), a társadalmi tulajdonban levő épületekben levő etázstulajdonosok és a lakáshasználatra jogosult (öröklakásos) személyek egymás közötti viszonyát az épület közös részeit illetően, valamint egyáltalában az épület igazgatását (178—179. szak.) stb.

16. A szolgalmi jogok tekintetében a tervezet átvette a szövetségi törvény megoldásait, de szabályoz olyan kérdéseket is, amelyeket a szövetségi törvény nem tartalmaz. Ilyen pl. a kivételes alkalmakra vonatkozó dologi szolgalom (188. szak.). E javasolt jogintézmény vitatott, mert a dologi szolgalom tartós jellegű s a célzott joghatást eredményesen meg lehet valósítani jogügylet alapján létesített szolgáltatás útján is.

17. A szomszédjogokra vonatkozó rendelkezések külön fejezetet képeznek (egyébként, amint láttuk, a szövetségi jogszabályok erre a területre vonatkozólag csak alapelvi szintű szabályt tartalmaznak). A szomszédjog valamely ingatlan tulajdonosának az a törvényi felhatalmazása, hogy a szomszédos ingatlant használja, vagy mindenkori tulajdonost tűrésre kötelezze (238. szak.). Az általános meghatározás mellett a tervezet két tételt tartalmaz: a szomszéd jogainak kölcsönösségét, a szomszéd nyugalmának háborítási tilalmát. Az egyes szomszédjogok közé tartoznak pl. a közös kerítés használata, a mezsgyeviszonyok, az épület összeomlásától való védelem joga, a szomszéd területéről való vízellátás joga, antenna felszerelése a szomszédos épületre, a káros behatás, azaz környezetsérelmes és egyéb szomszédhatás elleni védelem joga stb.

18. A zálogjogra, a tulajdonostársi jogra, valamint a közös tulajdonra vonatkozólag a tervezet átvette a szövetségi tulajdoni viszonyokról szóló törvény és más törvény már ismertetett megoldásait, azzal, hogy bizonyos módosításokat és újdonságokat is tartalmaz.

19. A törvény szabályozza a birtok kérdését is, mégpedig meglehetősen részletesen (301—327. szak.). A birtok fogalmát kibővíti a tervezet a birtoklóra is. A törvénytervezet szerint ugyanis a birtoklás tényleges hatalom gyakorlása a dolgon. Ily módon a törvény kihagyja az animus fogalmát, mely az Osztrák és Szerb Ptk. birtokfogalmára jellemző. A tervezet előirányozza a jogok birtoklását is, továbbá a birtokvédelemre vonatkozó rendelkezéseket. Az utóbbinál a tervezet átveszi a polgári peres eljárás egyes rendelkezéseit, amit teljes egészében nem tartunk indokoltnak, mert a birtokvédelem, nem számítva a jogos önvédelem esetét, megítélésünk szerint saedes materiae eljárásjogi kérdés és ennek megfelelően az eljárásjogot szabályozó törvény szabályozási hatáskörébe tartozik. Mivel az utóbbi (az eljárás) a szövetség kizárólagos hatáskörébe tartozik, úgy tűnik hogy a tervezet túllépett szabályozási hatáskörén.

*

E rövid ismertetővel csak vázlatos képet nyújthattunk a JSZSZK tulajdoni viszonyokat érintő kodifikációjáról s csak utalhattunk az eközben felmerülő vitás kérdésekre. Teljességre sem az ismertetés, sem a vitában felmerülő problémák tekintetében nem törekedhettünk. Kiemeltük azokat a kérdéseket, amelyek megítélésünk szerint sajátosak a jugoszláv jogrendszerre nézve.

Szalma József

A természetvédelmi jog fejlődése Ausztriában

I.

1. Jogi szabályozások, amelyek rendeltetése a természet védelme volt, már régóta vannak. Részben azonban ennek hatása csak *mellékfunkció* volt, mint talán a kultikus előírásoknál, amelyek „tabu"-nak nyilvánítottak bizonyos növényeket vagy állatfajokat, vagy természeti képződményeket; egyrészt ezeket szándékosan hozták létre, *de más megoldás alapján* mint azokat, amelyek a modern környezetvédelmi szabályokat tartalmazzák, és mindenekelőtt ezek csak *részterületet* foglalnak magukban. Éppen ezért ezeket a szabályozásokat némi jogosultsággal a mai környezetvédelmi törvény előfutárjának lehet tekinteni, de semmiképpen sem nevezhetjük a mai környezetvédelmi gondolat ideológiai ősének, amelynél a természetről mint olyanról és mint egészről van szó.

2. A részterületek ilyen szabályozásai leginkább az erdészeti, vadászati és halászati jogban fordulnak elő. Természetesen van egy közös vonása a környezetvédelmi gondolat keletkezésének: mindig akkor lép föl, amikor a szabad természetes fejlődés folyamatában valami zavar lépett föl.

Eleinte a vadászat, a halászat és az erdőségek használata mindenki számára szabad volt. A szabályozásokra elsősorban akkor került sor, amikor ezt a szabadságot megszüntették és a használati jogot egy bizonyos személynek (a királynak) vagy kiváltságos személyek egyik körének tartották fenn, amelynek jogi formája a regálékban jutott kifejezésre. Ezeknek a használati jogoknak a király által más kiváltságos személyek részére való átadása ezután rendészeti szabályozásokat vont maga után ezen jogok gyakorlására vonatkozóan, amiközben az indító ok *gazdasági jellegű* volt, mégpedig a *haszonélvezet lehetőségének* fenntartása. Jellegzetes, hogy a vadászat és erdőkihasználat területén ezek a szabályozások az abszolutizmus korában történtek, tehát már abban az időszakban, amikor a közjó eszméje, felvilágosodás már éreztette hatását. A halászat területén ez a szabályozás később következett be, mivel az az OPTK 382. és 383. § szerint túlnyomóan szabad volt. Csak midőn a XIX. sz. második felében a folyamszabályozások, a gőzhajózás elterjedése és az ipari szennyvizek miatt a halállomány megfogyatkozott, akkor a jogszolgáltatás ezen a területen is bekapcsolódott és újra gazdasági okok voltak az irányadók.[1] A vadászati és halászati jog szabályozásai a kíméleti időre, egyes fogási módok eltiltására és a vadvédelemre vonatkozó más előírásokat tartalmazták. Az erdészeti jogi szabályozások az erdőállomány fenntartását szolgálták, és az önkényes erdőkivágást és az erdőségek elpusztítása ellen fordultak.

II.

A természetvédelem célja a természetet lehetőleg változatlanul az ember számára megtartani. Ez a törekvés *különböző indítóokokra* vezethető vissza. Ezek közül meg kell említeni:[2]

1. *Az erkölcsi indítóok* a teremtéssel szemben érzett mély tiszteletből indul ki: az ember ne tulajdonítsa el azt, amit nem maga teremtett, hanem csak olyan mértékben használja, hogy a későbbi generációknak is hasznuk legyen belőle.

2. *Az esztétikus indok* az ember szépségszeretetén alapul, és a természet élményét akarja biztosítani számára, az egyes természeti jelenségtől kezdve egészen a tájkép kiegyensúlyozottságáig.

3. *Az egészségügyi indítóok* az egészséges természet gyógyító hatásán alapul, amely gyógynövények által, gyógyító források által, tiszta víz által és tiszta pormentes környezet által jut érvényre.

4. *A szociális indítóok* abban az igyekezetben jut kifejezésre, hogy a népesség lehetőség szerinti nagy hányada üdülést és felfrissülést nyerjen általa.

5. *A gazdasági indítóok* azon a megállapításon alapul, hogy csak a természetességében megtartott tájék hozhat hasznot az idegenforgalom által.

Mindezek az indítóokok együttműködtek ahhoz, hogy egy sajátos környezetvédelmi törvényalkotást hozzanak létre. Bizonyára különböző fontossággal rendelkeztek; így manapság minden bizonnyal a gazdasági indítóok gyakorlatilag nagyobb súllyal rendelkezik, mint az erkölcsi, azonban mindinkább a szociális indítóok túlszárnyalja. Valóságban azonban valamennyien hozzájárultak ennek a jogtartománynak a keletkezéséhez.

III.

A Monarchia rendőrségi szabályai először elkülönítve, az egyes örökös tartományok számára kerültek kiadásra. Csak a XVIII. század utolsó negyedében került sor egy bizonyos egységesítésre a vadászati jog, erdészeti jog és ha-

[1] Az RGBl. 58/1885 Birodalmi Halászati törvényjavaslat indokolása (: az S 16 Országházi Gyorsírójegyzetek 649. mellélete) ismételten hangsúlyozza a belvízi halászat népgazdasági jelentőségét és kifejezetten kiemeli, hogy a szabad halászat betiltása népgazdasági okokból parancsolóan szükséges.

[2] K. *Konrad:* Természetvédelem modern szempontból az „Österr. Naturschutzhandbuch *Natur von A bis Z.* c. munkában. Graz, 1968—1971. I/7. old. 3. és a következő lapokon.

lászati jog területén.[3] Ezek a törekvések csak az erdészeti törvényben jutottak végleg érvényre.[4]

Az Osztrák Köztársaságnak jelenleg érvényes alkotmánya szerint a környezetvédelem az általános záradék 15. cikke szerint törvényhozás és végrehajtás dolgában a tartományokra tartozó ügy, úgy hogy jelenleg Ausztriában ennek a jogtartománynak kilenc különböző szabályozása létezik.[5]

IV.

Egy ilyesféle önálló természetvédelmi jog kifejlődésére, ha a növényvédelmi törvénytől a Monarchia idejében eltekintünk, körülbelül az 1920. esztendőben került sor.

1. A dolog kezdete megint egy részletszabályozás volt: ez a vakondokot érintette, amelynek gereznája ebben az időben bundák számára igen nagy becsben állott, és azokban a tartományokban, amelyekben már eddig sem állott védelem alatt, mint például Salzburgban, a kipusztulás felé tartott.[6] Ezért négy tartomány szabályozásokat bocsátott ki, amelyekben a vakondok megfogását vagy megölését, továbbá a vakondokgereznával való kereskedést megtiltották.[7]

2. Már rövidesen ezek után a törvények után sor került átfogó *természetvédelmi törvényekre,* amelyek a korlátozott célú egyes védőtörvényeket fölöslegessé tették. A következőkben ugyan Tirolban törvények születtek még a menyét védelmére,[8] *a békák* védelmére[9] és az éticsigák védelmére;[10] ezeknek az oka azonban az volt, hogy elsősorban közvetlen védelmet kellett nyújtani a menyétgereznákkal való kereskedésnek, és a békacombokkal való kereskedelemnek, azonkívül az éticsigák begyűjtésének megszüntetésével (kivéve tenyésztési célokat) és ezáltal megint az ezekkel való kereskedésnek véget kellett vetni, az érvényben levő NSchG pedig csak az állatok üldözését, fogását, és megölését tiltotta el.[11]

A környezetvédelmi törvények szabályozásaiknak kezdetein különböző szavakkal jelölik meg a természetvédelem *céljait.*[12] Talán a salzburgi környezetvédelmi törvény 1. §-ában található a legátfogóbb tömör fogalmazás, amely szerint ezen törvény a hazai természet és az ember által kialakított kultúrtáj védelmére és gondozására, annak fenntartására, megjavítására vagy átörökített élettereknek visszaállítására szolgál.

Az egyes rendelkezések ezek után szabályozásokat tartalmaznak *négy fő területen.* Mégpedig:

a) meghatározott növények és állatfajok védelme;

b) természeti képződmények;

c) természetvédelmi területek;

d) egyéb tájrészek védelme (beleértve a tájvédelmi területeket).

Meglepő, hogy csak röviddel a vakondokra vonatkozó külön szabályozás megjelenése után alkották meg az első átfogó környezetvédelmi törvényt, és hogy ez már szabályozásokat tartalmazott mind a *négy fő területre* vonatkozóan. Ez a NöNSchG (Ausztriai természetvédelmi törvény) LGBl. 130/1924. sz. törvény volt. A röviddel ezután kibocsátott törvények a tartományok részéről[13] ugyancsak szabályszerűen átfogóak voltak, csak Oberösterreich nem hozott szabályozásokat a természeti képződmények dolgában,[14] és Wien sem bocsátott ki ilyen törvényt egyáltalán.[15]

Ezzel egyidejűen Alsó-Ausztriában *tartományi barlangvédelmi törvény* született, amelynek célja a természetes barlangok védelme, fenntartása és feltárása volt, és különösképpen azok feltárása az idegenforgalom számára; ez tehát egy különleges szabályozás a természeti képződmények egy különös fajtájának megóvá-

---

[3] *a)* Az 1786-os *Vadászszabályzat:* Vadászati és vadászrendelkezések". Kropatschek: „Sammlung der Josefinischen Gesttze" XI. kötet 488. old. Ez a vadászati szabályzat mindenesetre a koronatartományok korábbi szabályozásaihoz képest a vadgondozás dolgában bizonyos visszaesést jelentett. Ezt aztán a RGBl. 154/1853 pátens váltotta le. Ezt pedig megint szövetségi tartományi törvények helyettesítették. *b)* Az *erdészeti rendelkezéseket,* amelyeket 1156-ban az Osztrák Őrgróf „Privilegium minus" kezdetű erdészeti szabályzata alapján adtak ki, az RGBl. 250/1852 Erdészeti Szabályzat váltotta le, amelyik birodalmi törvény volt ugyan, de amelyet néhány szövetségi tartományban tartományi törvényekkel egészítettek ki. *c)* A *halászat* dolgában már eleve egységes szabályozásra gondoltak; mivel azonban egy ilyennek illetékességi jogi nehézségek álltak útjában — egységes terv alapján —, ezen a területen is ideiglenes tartományi halászati törvények kerültek kibocsátásra csak az RGBl./1885 Birodalmi Halászati Törvénnyel, amelyik szintén csak birodalmi kerettörvény volt, adódott valamelyes egységesítés, de ez a törvény sem kapott érvényességet egész Ausztriában, hanem csak egyes koronatartományokban, pl. nem volt érvényben Karintiában, Steiermarkban és Tirolban. (A tartományokat a továbbiakban kezdőbetűikkel jelöljük.)

[4] Ez 1925-től kizárólagos szövetségi ügy. Illetékességi jogi kérdésekre különösen olyanokra, amelyek a szövetségi és tartományi illetékességek elhatárolására vagy kereszteződésére vonatkoznak, a következőkben nem kerítetünk sort.

[5] Szövetségi Alkotmányi törvény (idF1929) több ízben novellákkal kiegészítve, rövidítve: B-VG.

[6] W. *Kirsch,* Die Naturschutzgezetzgebung Österreich. Wien, 1937. 22. old.

[7] K LGBl. 43/1920, Nö LGBl. 710/1920, 126/1921, T LGBl. 66/1921, 15/1924, V LGBl. 129/1921.

[8] LGBl. 8/1930.

[9] LGBl. 34/1930.

[10] LGBl. 22/1935.

[11] 16. § NSchG LBGl. 7/925.

[12] Mindenkor a jelenleg érvényes Környezetvédelmi törvény (NSchG) 1. §-ában, kivéve B. és Nö.

[13] Időrendi sorrendben: T LGBl. 7/1925, B LGBl. 87/1926, Oö LGBl. 7/1928, Sa KGBl. 67/1929 K LGBl. 49/1931, V LGBl. 30/1932, Wien LGBl. 44/1935.

[14] Az utóbbi Wien városi jellegéből adódik.

[15] Ott csak a Birodalmi Környezetvédelmi Törvény hozott általános törvényes szabályozást, egész addig csak havasi virágvédelmi törvény volt (legutóbb LGBl. 86/1923).

sára.[16] Ez a törvény azonban, akárcsak a többi tartomány hasonló szabályozásai, csak kevés jelentőséget nyert, mert a BGBI 169/1928. sz. Természetes barlangokra vonatkozó törvény (egy alkotmányban foglalt rendelkezés) megszabta, hogy szövetségi törvénynek kell megadnia, menynyiben foglal a Szövetség műemlékvédelme (Art. 10 B-VG) természetes barlangokat is magában és ehhez kapcsolódva megfelelő anyagi szabályozás is történt.[17] Érvényben maradtak tehát csupán a tartományi természetesbarlang törvények azon rendelkezései, amelyek a puszta védelmen túlmentek, tehát amelyek a feltárásra, a fenntartásra és az okszerű gazdasági kezelésre és használatra vonatkoztak. Csak a BGBI. 444/1974. sz. törvény B-VG novellája szüntette meg a szövetségi illetékességet úgy, hogy azóta már tartományi törvényes rendelkezések vannak a természetes barlangok védelméről.[18]

Mivel a törvényhozó a természetvédelmi törvény megalkotásával törvényhozási szűzföldre lépett, ezek a szabályozások inkább óvatosak voltak és sok mindent a rendeleti úton való szabályozásnak engedtek át. Ennek ellenére voltak részletekbe menő szabályozások különösen a természeti képződmények területén.

1939. II. hó 17-ével Ausztriában a Német Birodalmi NSchG került bevezetésre. Ez ugyan mind a négy fő területet szabályozásainak vetette alá, de viszonylag rövid volt, és az anyagi szabályozásokat messzemenően a végrehajtónak engedte át.[19] Különös jellege abban állott, hogy ámbár az előbbi természetvédelmi törvények ugyancsak ismerték a tájkép általános védelmét, a Német Birodalmi természetvédelmi törvény alapján az a lehetőség is feltárult, hogy olyan tájrészeket, amelyek nem jöhettek természetvédelmi területként tekintetbe, mégis, ha kisebb mértékben is, de védelemre érdemesek voltak, különleges védelem alá helyezték.[20]

V.

1. Növények és állatok védelme

a) Mint már említettük, a növényvédelemnek már a Monarchia idejében is voltak előfutár-szabályozásai, amelyek azonban csak alpesi virágokat érintettek. Ezeket a szabályozásokat legelőbb is a Köztársaság törvényei közé felvették. Az első Köztársaság környezetvédelmi törvényei[21] ezek után a védelmet egy általános bázisra helyezte.[22] Rendszerint általános megszövegezésben körülírták, hogy milyen növényeket kell védeni, és a tartományi kormánynak vagy a tartományfőnöknek felhatalmazást adtak, hogy az egyes védelemre szoruló növényfajokat szabályozások által védelmezze. Csak egyedül Salzburgban nevezték meg az egyes védett növényfajtákat a törvényben magában; Burgenland közbenső helyzetet foglal el, amennyiben három növényfajta a törvény szerint védelmet nyer (a nemes gesztenye, a tiszafa és a tövises pálma) és a többi fajtát rendeletekkel állították védelem alá.

Ezt követő Környezetvédelmi Törvények további differenciálást hoztak. Megkülönböztetést tesznek teljes és részleges védelem között; az utóbbi bizonyos fejlődési formák, idők, helyek, felhasználási módok vagy részek szerint korlátozódik.[23] Mindenki, akinek védett növény van a birtokában, kereskedelembe hoz, köteles azok eredetét a növényvédelmi szerveknek igazolni (a bizonyítási kötelezettség megfordítása) vagy pedig szüksége van egy különleges igazolásra.[24]

Újdonság az, hogy egyes természetvédelmi törvények egy bizonyos védelmet biztosítanak *nem védett növényfajták* számára is; megtiltanak minden szeszélyes károkozást vagy megsemmisítést az ilyen vadon növekedő növényeknél. A foglalkozásszerű gyűjtés, árusítás vagy kereskedés, vagy tömeges begyűjtés különös engedélyt igényel.[25]

Újítás számba mennek azok a rendelkezések is, amelyek vadon növekedő *helyidegen növények kiültetését* a szabad természetben teljesen megtiltják[26] vagy engedélyhez kötik; az engedélyt meg kell tagadni, ha kiültetésük által a természet háztartásának egyensúlyát félteni kell.[27] Ilyen mértékben valamennyi vadon nö-

[16] LGBl./1924.

[17] A megelőző alkotmányjogi vitákban a természetvédelem és műemlékvédelem elhatárolásáról volt szó, ezekre itt nem lehet behatóbban kitérni, ezeket az említett alkotmányjogi határozat fejezte be.

[18] A Szövetség Természetes Barlangtörvénye mint tartományi törvény a tartományokban tovább él; Vorarlbergben újra hirdették ki (LGBl. 38/1976), Salzburgban pedig a barlangvédelmet elveiben az 1977. Környezetvédelmi Törvénybe felvették.

[19] Ausztriában az 1939. febr. 2-i rendelettel bevezetve, RGBl. 1976.

[20] Előbb Nö-ben LGBl. 40/1952, végül pedig St-ban az 1976. Környezetvédelmi törvényben NSchG, 1976.

[21] Az „1. Köztársaság" megjelöléssel az Osztrák Köztársaságot az 1918. évtől, a Monarchia bukásától, a Hitleri megszállásig tartó (1938. márc. 11.) időszak alatt értjük; az 1945. esztendőtől fennálló Osztrák Köztársaságot mint „2. Köztársaság" szokták megjelölni.

[22] St-ben, ahol nem hoztak Környezetvédelmi törvényt, a havasi virágvédelmet tartományi törvényekkel módosították a változott körülmények szerint.

[23] B, K, Nö, Sa, St, T, W: Oö-ben a megfelelő intézkedések a Környezetvédelmi Rendelkezésekben találhatók meg. A teljes védelemben részesített növényeket nem szabad tenyészhelyükről eltávolítani, megrongálni, elpusztítani, friss vagy szárított állapotban elszállítani, vásárolni, szállítani, vagy megvételre felajánlani; ez a védelem az egyes növényrészekre is vonatkozik (gyökér, hagyma, gumók, gyökértörzsek, virágok, levelek, ágak stb. stb.).

[24] B, K, Nö, Oö, Sa, St, T, V.

[25] B, k, Nö, Sa, mindenesetben a gombaszedés és erdei gyümölcsszedés kivételével, St, Oö Környezetvédelmi intézkedés.

[26] K.

[27] = B, Nö, Oö, Sa, St, T 1951, W.

vekedő növénynek alapvető védelmet nyújtanak.[28] [29]

b) Az állatok védelmére vonatkozó rendelkezések teljes párhuzamban fejlődnek a növényvédelmi rendelkezésekkel. A vakondok védelmét szolgáló előírásokat a természetvédelmi törvény általános érvényű rendelkezései követték bizonyos állatok védelmére összekötve az alapvető tilalommal, az üldözésre, fogásra, megölésre, és eladásra vonatkozóan, valamint a szaporodást szolgáló helyek szétrombolására vagy azokban kár okozására, ugyancsak az utódnevelést szolgáló berendezésekben okozta károkra is.[30]

A természetvédelmi törvény rendelkezései a növényvédelemről az állatvédelemre is vonatkoztak azzal a megkülönböztetéssel, hogy a védelem a pillangók vagy az állatvilág más ékesítő termékeinek ipari felhasználása és a tömeges fogás ellen is irányult.

A II. világháború utáni idők természetvédelmi törvénye újra a védelem kifinomulását hozta magával a teljesen védett állatokra vonatkozóan,[31] azonban a védelmet a kifejezetten nem vadászható állatokra csökkentette,[32] illetve a vadászat és halászat előírásainak adták meg az elsőbbséget,[33] mert ezek rendelkezéseit a vadászatra és vádgondozásra vonatkozóan elégségesnek minősítették; részben a környezetvédelmi előírások a vadászati jogi előírások mellett vannak érvényben.[34] A nem védett növényfajták alapvető védelmére vonatkozó rendelkezések a nem védett szabadon élő állatokra is vonatkoznak. Egyes meghatározott fogási módok vagy fogási eszközök ugyancsak megtilthatók.[35] Az alsó-ausztriai természetvédelmi törvény állatok életterének szándékos szétrombolását is megtiltja.

2. Természeti műemlékek

1901 óta megállapíthatók azok a törekvések, hogy természeti műemlékeknek, képződményeknek jogi védelmet adjanak.[36] A bevezetésre azonban csak 1. köztársaság természetvédelmi törvényében került sor, ahol egyesekben természeti műemlékek helyett természeti képződményekről beszélnek.[37]

a) Az alsó-ausztriai természetvédelmi törvény szerint a természeti műemlékek olyan természeti képződmények, amelyek különlegességük vagy ritkaságuk miatt, tudományos vagy kulturális értékük folytán, vagy a különleges arculat miatt, amit környezetüknek kölcsönöznek, érdemesekké válnak megőrzésükre. Ehhez a meghatározáshoz a későbbiekben kis változtatásokkal valamennyi természetvédelmi törvény csatlakozott. Burgenland törvénye ezt a fogalmazást nem ismeri, ismeri azonban jellegzetes tájrészek védelmét, öreg és jellegzetes fák és facsoportok védelmét, amelyek a tájéknak különleges arculatot adnak, és barlangok védelmét. A felső-ausztriai törvény természeti műemlékekre vonatkozó rendelkezéseket egyáltalában nem tartalmaz. A német természetvédelmi törvény hozott azután egy általánosan meghatározott védelmet „a természet egyes alakulásainak védelmére, amelyek fenntartása tudományos, történelmi, honismereti és népismereti fontosságuk miatt közérdek". A később megjelent természetvédelmi törvények újra a régebbi fogalommeghatározásokhoz csatlakoztak. Az 1977-ben megjelent alsó-ausztriai természetvédelmi törvény egy bizonyos újítást hoz, amikor általános fogalmazásban természeti műemlék alatt természeti képződményeket ért, amelyek mint a tájkép kialakító elemei vagy tudományos, vagy kulturális okokból kifolyólag különös fontossággal rendelkeznek. Ha egy természeti képződmény látványa vagy megtartása a közvetlen környezete által együttesen alakul ki, ez is bevonható a védelem körébe.

b) Az alsó-ausztriai természetvédelmi törvény *1924-ben* történt megjelenése óta a *védelem* egészen más jogi technikai segítséggel történik. Amíg a növények és állatok ex lege védelem alatt állanak, és kivételek esetén engedélyeket kell beszerezni, addig egy természeti műemléknek a védelme csak akkor következik be, hogy ha a természeti képződményt határozattal helyezik védelem alá. A *német természetvédelmi törvény* nem tartalmazott ilyen eljárási rendelkezéseket. *A jelenleg érvényben levő* természetvédelmi törvények sem tartalmaznak általános részletes eljárási utasításokat, mert enélkül is a közben kiadott általános közigazgatási eljárási törvényt kell alkalmazni. Már nem minden törvény rendelkezik arról, hogy szövetségi szervek vagy érdekképviseletek mindenkori érdekeiknek érintésekor meghallgatandók, de rendelkeznek arról, hogy minden kerület számára egy környezetvédelmi szakértőt kell állítani, és minden környezetvédelmi eljárásban azt meg kell hallgatni.

A természeti műemlékké nyilvánítás jogi következményei elsősorban abból állanak, hogy a természeti képződmény megváltoztatása, megsemmisítése a vele rendelkező (haszonélvező)

[28] R. *Unkart:* Institutionen des Österreichischen Naturschutzrechtes (Az osztrák természetvédelmi törvény intézményei). Wien, 1967. 8. old.

[29] Ez alsó-ausztriai Környezetvédelmi törvényben 1977. világosan kifejezésre jut, mert ez külön fejezetben foglalja össze a rendelkezéseket a szeszélyes megrongálásról és megsemmisítésről, a keresetszerű gyűjtésről, az idegenből átültetett fajok ültetéséről az „Általános Növény- és Állatvédelem" c. fejezetében.

[30] A Salzburgi Természetvédelmi Törvény az állatvédelemre vonatkozóan is bővebb intézkedéseket tartalmaz, mint a többi Környezetvédelmi törvény.

[31] Pl. az egyes ligetek felégetésének tilalma úgyszintén a sövényeké, a legelőké, a nádasoké és gyékényállományoké (NöSchG § 10).

[32] B, K, Sa, 1956 és 1977, St, T, 1951 és 1977, V.

[33] Nö 1977.

[34] OÖ, W.

[35] Sa 1956. és 1977. T 1975. W.

[36] Vö.: ehhez W. *Kirsch* op. cit. 22. old.

[37] Sa, V. W.

részéről a kerületi közigazgatási hatóság hozzájárulását tette szükségessé; ha a késedelemmel veszély származik emberekre vagy tetemes anyagi kár fenyeget, azonnali cselekvés megengedhető utólag engedélyezéssel.[38] Más személyek részéről teljes beavatkozási tilalom állott fenn. Ilyen erőírások megszegésénél közigazgatási büntetéseket kellett alkalmazni, de megtörténhetett, ha egyáltalán lehetséges volt, az eredeti állapotba való visszahelyezés elrendelése, illetve pl. fáknál az újraültetés elrendelése. Természeti műemlékek megtartása céljából biztonsági rendszabályokat lehetett elrendelni (rendszerint költségmegtérítés ellenében). A természeti műemlék tönkremeneteléről vagy megsérüléséről a rendelkező személy a hatóságokat köteles volt értesíteni.[39]

A természeti műemlékké nyilvánítást egy *természeti műemlékkönyvbe* kellett bevezetni, amely nyilvánosan betekinthető volt. Ennek szabályszerűen az volt az értelme, hogy a műemlékké nyilvánítás a rendelkezővel (haszonélvezővel) szemben a védelmi határozat kézbesítésével, harmadik személy számára pedig csak a természeti műemlékkönyvbe való bejegyzés által nyert érvényességet. Ezen felül néhány természetvédelmi törvény még további értesítésekről is rendelkezett, így különösen a községi elöljáróság részére. A telekkönyvben a műemlékké nyilvánítást betekinthetővé tették, a telekkönyvi bíróságnak a tulajdonváltozás esetében értesítenie kellett a hatóságot.[40] A legújabb természetvédelmi törvények a természeti műemlékek megjelölését is elrendelik.

A védelem a természeti képződmény megszűnésével véget ért. Karintia és Wien törvénye egy védelem megszüntetését is lehetővé tette, ha a műemlékké nyilvánítás számára lényeges körülmények megszűntek, a bécsi törvény azonfelül abban az esetben is, ha közérdek merül föl, amelyek a műemlékké nyilvánítás ellen szólottak volna, ha a műemlékké nyilvánítás időpontjában meglettek volna, vagy fölismerhetők lettek volna.

A barlangokat a *természetes barlangtörvény védelmezte.* A védelem alá helyezés ugyancsak határozat által következett be azzal a hatállyal, hogy a természetes barlang szétrombolása, (a bejárat környékének, a vele összefüggésben levő jelenségeknek, akár a föld színén akár a föld alatt, a gyűjtések vagy ásatások eredménye a természetes barlangokban, akárcsak minden változtatás, amely a természetes barlang különlegességét, a jellegzetességét, a természettudományi jelentőségét befolyásolhatná, engedélyhez volt kötve. Itt is fennáll a kivételes eset, ha a késedelem veszélyt jelent. Különben itt is hasonló részletintézkedések találhatók, mint a többi tartomány törvényeiben. Különlegesség volt azonban a további intézkedés az eddig ismeretlen természetes barlangok felfedezéséről és feltárásáról, azok kikutatásáról és bejárásáról és a barlang tartalmának felszedéséről (6—9. §); bejelentési kötelezettségeket tartalmaznak és engedélyezési kényszert.

Ez a jogi helyzet mind a mai napig lényegében változatlanul fennmaradt. Minden változat ellenére, amelyek a tartalomban és jogi felépítésben feltalálhatók, megállapítható, hogy a rések, amelyeket az 1939 előtti törvényhozás nyitva felejtett, lényegében bezárultak.[41]

3. A természetvédelmi területek

a) Ezen jogterület kialakulásának kezdete tartalmilag, részben törvényhozásilag is összefüggésben áll a természeti műemlékvédelemmel. Jellemző rá a természetvédelmi törvény 1924. fogalmazása. A 23. § szerint a tartományfőnök olyan területeket, amelyek természeti műemlékgazdagságuk vagy kimagasló tájképi jelentőségük folytán fokozott mértékben védelemre és kíméletre szorulnak, fokozott védelem alatt álló területekké[42] nyilváníthatott.[43] Az 1929. évi törvény a természeti műemlékeket és a fokozott védelem alatt álló területeket egy szakaszba fogta össze. A birodalmi természetvédelmi törvény teljesen eltért ettől az összekapcsolástól; természetvédelmi területek alatt elhatárolt körzeteket értett, amelyekben a természet különleges védelme egészében vagy részeiben tudomá-

[38] Ez a megszorítás, mint ideiglenes eljárás már a védelem alá helyezési eljárás bevezetése fölötti megállapodás létrejötte óta érvényben volt.

[39] Sa-ban Naturschutzbuch (Természetvédelmi Kódex), mert abba már a „Tilalmi Területeket" is be kellett vezetni.

[40] Sa-ban ez az eladó (bérbeadó) kötelessége volt.

[41] Ha ez nem is jut minden egyes törvényben kifejezésre, mégis figyelemre méltó dolog, hogy a végrehajtási utasítások útján jó néhány rést betömtek; ez leginkább V-re vonatkozik, Oö-ben a rendszabályok meghatározása az egyes esetekben majdnem hézagmentes védelemről gondoskodik.

[42] A „Bann-Gebiet" (Tilalmi Terület) kifejezés a középkori jogszolgáltatásból származik, és a királyi tilalmi jogra vezethető vissza, amely szerint a király egy bizonyos magatartást büntetés terhe mellett elrendelhetett vagy megtilthatott [vö.: E. *Kaufmann* a „Handwörterbuch der deutschen Rechtgeschichte" [(A német jogtörténet kézikönyve) „Bann, világi". I. köt. 308. old. és a következőkben]. Az erdészeti törvényben mind a mai napig megmaradt ez a jogi kifejezés a „Bannwald" (Tilalmi erdő) fogalomban; egyes erdőségek veszélyek elhárítása vagy a közjóra kifejtett hatásuk miatt rendelkezéssel tilalmasnak jelenthetők ki, és akkor az ebben a rendelkezésben előírt erdőgazdasági korlátozások alá esik (§ 27. ff. Erdészeti Törvény 1975).

[43] Ugyanígy rendelkezik a Környezetvédelmi Törvény B-, Nö- és T-ban; K- és oö-ban azzal a variációval, hogy „természeti ritkaságokról" beszél, Sa védett természeti jelenségeket említ; de lényegében mindenhol a téma ugyanaz. A Vorarlbergi Környezetvédelmi Törvény fölhatalmazza a Tartományi Kormányt, hogy tilalmi területeket jelöljön ki minden közelebbi meghatározás nélkül, azonkívül elrendeli, hogy a havasi pusztaságok (Sziklás- és gleccservidékek) elvileg az őseredetiségükben és az emberi behatástól mentesen tartandók meg, és az ezeket zavaró létesítményekhez a Tartományi Kormány külön engedélyét kívánja meg. W-ben — nyilvánvalóan a városi jellege miatt — nincsenek rendelkezések a természetvédelmi területek ügyében.

nyos, történeti, honismereti vagy néprajzi okoknál fogva vagy a táj szépsége miatt, vagy tulajdonságai következtében közérdeket képez. A tartományok ezt követő természetvédelmi törvényeiben ez az összefüggés ismét visszatér. A régebbi ilyen törvények szerint ugyanis természetvédelmi területek[44] (zárt helyiségeken kívül fekvő területek), amelyek *a)* teljes vagy messzemenő eredetiségükkel kitűnnek, vagy ahol *b)* ritkává vált növények vagy állatfajták találhatók, vagy természeti műemlékekben gazdagok.[45] Némelyik természetvédelmi törvény megkülönböztet a két csoport között, amennyiben az előbbieket teljes természetvédelem alá eső területekként különbözően kezeli.[46]

Az újabb természetvédelmi törvények ragaszkodnak ugyan az eredetiség gondolatához, a további jellemzők tekintetében azonban variálnak. Alsó-Ausztria, Salzburg és Tirol kiegészítőleg felvesznek területeket, amelyek egyéb természettudományos jelentőséggel bírnak.[47]

b) A fokozott védelem alá eső területté nyilvánítás az 1924. törvény szerint a tartományfőnök által történt.[48] A tartományfőnök ilyen rendelkezését jogi természete szerint rendeletnek kell minősíteni[49] és ezért a tartományi hivatalos lapban közzé kellett tenni. A közzététellel lépnek életbe a jogi következményei.[50] Ezen felül egyes tartományokban a községi hirdetőtáblákon is ki kellett függeszteni[51] és a telekkönyvben kimutatni.[52] Egy természetvédelmi jegyzékben való feljegyzés és bejegyzés csak Salzburgban volt előirányozva. Egyes tartományokban szükséges volt a tulajdonos vagy a tartományi szakigazgatás javaslata;[53] az utóbbi esetben a kinyilvánításhoz a tulajdonos hozzájárulása is szükséges volt, ha az érintett területek nem a tartomány, egy tartományi alap, vagy a tartomány egy községének tulajdonában voltak.[54] Más tartományokban a kinyilvánítás hivatalból is történhetett,[55] más tartományokban viszont a rendelkezésre jogosult hozzájárulásához volt kötve.[56] Fokozott védelem alatt álló területté való nyilvánítás a törvény szerint a tulajdonos korlátozását vonta maga után, a területre vonatkozó rendelkezési joga tekintetében a mező- és erdőgazdaságot, a vadászatot vagy halászatot illetően, továbbá harmadik személyeknek a szokásos mértéket túllépő, a természetvédelmet szolgáló korlátozását. A korlátozások tartalmát az egyes eset körülményei szerint a kinyilvánításban kellett megállapítani.[57] Lényeges változás esetén a visszavonás lehetséges volt, amelyet a kinyilvánítással azonos alakban kellett kiadni.[58]

A jelenleg érvényes természetvédelmi törvények a védelem hatását különbözőképpen írják körül. Ehhez járul még, hogy a hatás a védelmi intézkedésektől függ, amelyeket a rendeletek, amelyek a természetvédelmi területet létesítik, körülírnak. Némely természetvédelmi törvény szerint ex lege elvileg minden beavatkozás tilos,[59] de ugyanakkor kivételeket engedélyez.[60] Burgenlandban a tartományi kormány olyan beavatkozásokat megtilthat, amelyek ellenkeznek a védelmi terület fenntartásával, ha csak nem kell ezeket a beavatkozásokat egy veszély elhárítása érdekében végrehajtani, de előirányozhat kivételeket.[61] Hasonló érvényes Karintiára, ahol azonban bármilyen beavatkozás megtiltható.[62] Némelyik tartományban ex lege kivételek állnak fenn a szokásos mező- és erdőgazdasági használat, a vadászat és halászat,

[44] Néhány régebbi Környezetvédelmi Törvények tartalmazzák ezt a szabályozást a „Naturgebietschutz" címszó alatt: B, K, és Nö 1952 és 1977, Sa 1956, T 1951, W, az újabbkeletűek eltértek ettől a terminológiától: Sa 1977, St. T, 1975.

[45] B, K, Nö 1952, Oö, Sa 1952, T 1951, W.

[46] B, K, Nö 1952, Sa 1956, W (az egyik vagy a másik csoporthoz való szigorú utalás nélkül).

[47] Nö 1976; különösen ritka növények vagy állatok tenyészhelyei, és földtörténeti szempontból érdekes jelenségek tömeges előfordulása. Sa: ritka vagy veszélyeztetett növény- vagy állatfajok, jellegzetes vagy ritka növényi vagy állati életközösségek; T: a növény- vagy állatvilág különös sokoldalúsága, ritka vagy a kipusztulástól fenyegetett növény- és állatfajok, állatok és növények ritka életközössége.

[48] Ugyanígy T a többi tartományban a kinyilvánításhoz a tartományi kormány illetékes.

[49] Ez a jogi forma B és K-ban kifejezetten a törvény által kötelezett.

[50] Így kifejezetten K-, Nö-, Oö-ben és T-ben, a többieknél a kinyilvánítás-rendelet jellegéből adódott.

[51] B, K, Oö és T.

[52] Minden tartomány Sa kivételével; ezért kellett Sa-ban a tilalmi terület minden egyes eladását (Bérbeadását) az eladónak (Bérbeadónak) bejelentenie,

[53] Nö, Oö, T.

[54] Nö, Oö.

[55] B, K, Sa, T, V.

[56] K, Sa, T, B-ban a „Bauernkammer-nek" (Parasztszövetség) hozzá kellett járulnia.

[57] = Ugyanúgy B, K, Oö és T. Hasonlóképpen, de rövidebben Sa és V.

[58] Nö-, Oö- és T-ban a Landesfachstelle für Naturschutz-nak (Környezetvédelmi Hivatalnak) hozzájárulására volt szükség.

[59] Nö 1977, Oö (kivéve a veszélyelhárítást), Sa 1977, St (Csak a természetet károsító, a tájat elcsúfító vagy a természetben való gyönyörködést hátráltató beavatkozásokkal szemben, kivéve a védelem vagy a veszedelem elhárításának okát) T 1975 (beleértve a vadászatot és halászatot), V (az eddigi gazdasági felhasználási és a rendelet rendelkezéseinek ellenére), W.

[60] Nö 1977 (a veszélyelhárításra és a tájék gazdasági kihasználására, amennyiben a védelem célját nem veszélyeztetik), Oö (a forgalomhoz mért gazd, értékesítés és rendkívül nyomatékos közérdek miatt), Sa (ha a védelem okai nem mondanak ellent), T (a védelem céljainak és a tudományos kutatás biztosítása céljából), V, W (a teljes védelemben részesített tájakon, amennyiben szükséges vagy nemzetgazdasági okok miatt szükséges és a védelem céljaival összeegyeztethető).

[61] A teljes védelemben részesített tájakon csak természettudományi okok miatt, részleges védelemben részesített tájakon gyógyászati és népgazdasági érdekek miatt is, különösképpen a szokványos mező- és erdőgazdasági hasznosítás szempontjából, a vadászat és halászat céljaira, és engedélyezett berendezések céljaira.

[62] A részleges védelemben részesített tájakon beavatkozások, amelyek gazdasági vagy szociális célokra szolgálnak, engedélyezettek, ha összeegyeztethetőek a védelem céljaival.

valamint a hatósági létesítmények számára.[63] Tirolban megtiltható a belépés, a közlekedési utak elhagyása, a sátorozás, a fürdés, jelentősebb lármaokozás, különösen hangosan beszélő készülékekkel, de megtiltható a repülővel történt leszállások és felszállások végrehajtása. A természetvédelmi területté való nyilvánításra vonatkozó szabályok korábban annyira egységes képe tehát alaposan megváltozott, de csak a részletekben és a törvényhozási technikában. Hiszen önmagában véve mindegy, hogy a beavatkozások ex lege általánosan tilosak, vagy hogy a tartományi kormány van felhatalmazva, hogy rendeletben beavatkozásokat megtilthasson általában, vagy csak akkor, ha ellenkeznek a védelmi céllal, és hogy a kivételeket már a törvény irányozza elő, vagy hogy azokat általában, vagy csak bizonyos esetekben a védelmi cél megóvásával a hatóság engedélyezheti. Mindezekkel az előírásokkal, ha azokat ésszerűen kezelik, ugyanazt a célt lehet elérni, vagyis a természeti táj hatékony védelmét. Lényeges az, hogy a védelmi intézkedéseket különféleképpen lehessen alakítani, ahogy azt az egyes területek megkívánják. E tekintetben az újabb szabályozások részletekbe menőek és hajlékonyabbak is.

4. Tájvédelem

A legnagyobb fejlődésen a tájvédelemre vonatkozó szabályozások mentek át. A „táj képének védelmére" vonatkozó rendelkezésekkel kezdődnek az 1924. évi törvénnyel, ahol először rendelték el, hogy az esetben, ha egy közigazgatási eljárás folytán egy szép tájképre hátrányos hatások adódhatnak, hivatalból ügyelni kell a táj képének lehető érintetlen fenntartására és az esetleges épületeknek a természetes környezetbe való beilleszkedésére.[64] Továbbá felhatalmazta a tartományfőnököt, hogy egyéb zavaró beavatkozásokat, különösen zavaró plakátok kitételét, valamint a táj és vizek durva megrongálását és szennyezését általában vagy egyes esetekben megtilthassa és a természetes állapot helyreállítását elrendelhesse. Az ezt követő természetvédelmi törvények hasonló rendelkezéseket tartalmaznak.[65] Két külön rendelkezést tartalmazott a salzburgi természetvédelmi törvény; bevonta a tájvédelembe a helység- és városkép védelmét is; a 16. §-ban a területvédelem előstádiumát is tartalmazta; a tartományi kormány ugyanis a község meghallgatása után ott, ahol egy község táj-, helység- vagy városképe, vagy annak nagyobb részei a különleges jellegzetessége folytán, amit a községnek vagy annak részeinek nyújt, különösen fenntartásra érdemes volt, rendeleti úton a fenntartásához szükséges előírásokat kiadhatta.

Valóságos területvédelmet azonban csak a birodalmi törvény hozott. Ennek 3. §-a szerint védelem alá lehetett helyezni olyan tájrészeket a szabad természetben, amelyek ugyan nem jönnek figyelembe, hogy természeti műemléknek vagy természetvédelmi területnek nyilvánítsák, azonban a táj képének díszéül vagy élénkítésére szolgálnak, vagy az állatvilág, különösen az énekes madarak vagy apróvad érdekében fenntartásra érdemesek; a védelem arra is kiterjedhetett, hogy a tájképet zavaró beavatkozásoktól megóvják. A 19. § szerint ezt a védelmet a természetvédelmi hatóság rendelhette el. Ezek a rendeletek magára a tájra vonatkozhattak, amennyiben arról volt szó, hogy rongáló, a természetet károsító vagy a természet élvezetét károsan befolyásoló változtatásokat távol tartsanak; kiterjedhettek az elcsúfítások kiküszöbölésére, ha az az érintettektől elvárható és nagyobb ráfordítás nélkül lehetséges volt; hatóságilag engedélyezett épületeket ez a szabályozás nem érintette.

A további fejlődést csak nagy általánosságban tudjuk bemutatni. Az egyes tartományokban fokozatosan történt a fennálló természetvédelmi törvények novellálásával vagy újak kiadásával. Karintia és Vorarlberg végül elválasztották egymástól a tájvédelmet és a természetvédelmet és 1969., ill. 1973. években külön tájvédelmi törvényeket bocsátottak ki (LSchG). A szabályozások tehát az egyes tartományokban törvénytechnikailag és tartalmilag is igen különbözőek. Ahogy a részletrendelkezések mutatják, ennél a fejlődésnél elsősorban az építési tevékenység kiterjedése, valamint a reklámok elterjedése, de turizmus bizonyos formái és általában a természet fokozott igénybevétele volt meghatározó. Végső eredményként az alábbi képet kapjuk:

A törvények rendszerint ismernek egy általános tájvédelmet és külön védelmet bizonyos területfajtákra. Az általános tájvédelem abban áll, hogy vagy megtiltanak elvileg károsító beavatkozásokat[66] és/vagy megtiltanak bizonyos intézkedéseket (kivételekkel vagy anélkül),[67] hogy bizonyos terveket be kell jelenteni, ame-

[63] K, St (csak az eddig is folytatott mező-, erdő-, vadászati és halászati hasznosítás céljaira, amennyiben rendelettel tilalmat nem határoztak el), hasonlóképpen V (az eddig is gyakorolt hasznosítási mód).

[64] Adott esetben egy igényelt engedélyezést meg kellett tagadni, ha az elérendő célt megközelítőleg egyenlő mértékben és megközelítőleg egyenlő költséggel valamiféle más, a tájjeleget kevésbé befolyásoló módon elérhették. Erdőkivágáshoz engedélyt írtak elő (Akkoriban az erdészeti jog tartományi ügy volt).

[65] A következő különbözőségek állottak fenn: B- és Sa-ban a zavaró beavatkozásokat már maga a törvény megtiltotta; K-, Oö-, Sa-ban (részletes szabályozás) és W-ben a szabad természetben bejelentések számára engedélyre volt szükség; V-nek csak a reklámra vonatkozó előírásai voltak; B-ben a Környezetvédelmi Hivataltól szakvéleményt kellett kérni; K-ban és Oö-ben bizonyos eljárásokban állást kellett foglalniuk.

[66] A K-i környezetvédelmi törvény (a mezőgazdasági és erdőgazdasági hasznosításról, kultúrtevékenységről, gyom és kártevők irtásáról, vadászatról, halászatról hatóságilag engedélyezett létesítményekről), Oö.

[67] B, K-i Környezetvédelmi Törvény, Nö, W.

lyek megtilthatók[68] vagy rájuk illeték szabható ki,[69] vagy eredetileg engedélyhez kötöttek,[70] különösen jelzések kifüggesztése,[71] vagy hogy végül elrendelik, hogy valamennyi tervnél a természet fenntartására és gondozására (a biológiai struktúrájára, egyensúlyára, jellegére, jóléti hatására, rongálások elkerülésére, valamint az épületek harmonikus kialakítására stb.) figyelemmel kell lenni.[72]

Különleges védelemben részesülnek mindenekelőtt a tájvédelmi területek; ezek rendelettel ilyenné nyilvánított területek különleges tájképi szépséggel vagy olyanok, amelyek a lakosság üdülése vagy idegenforgalom szempontjából jelentősek.[73] Ezekre szigorúbb rendelkezések érvényesek, különösen az építkezési tervekhez szükség van a természetvédelmi hatóság engedélyére is. Némelyik természetvédelmi törvény tájrészek védelmét is ismeri. Eszerint a táj kisebb területű részeit is védelemben lehet részesíteni, ha a táj képét élénkítik vagy biológiai jelentőségűek; ilyen rendeletben meg lehet tiltani zavaró hatású létesítményeket vagy intézkedéseket, de a tartományi kormány engedélyezhet kivételeket;[74] ezek a szabályok hasonlóak a természeti műemlékvédelemhez. Egyes természetvédelmi törvények különleges rendelkezéseket tartalmaznak természeti parkokra vonatkozóan; ilyenekké védelmi területeket vagy annak részeit lehet nyilvánítani, amelyek kiválóan alkalmasak üdülőterületekre és általánosan hozzáférhetők.[75] Törvényesen védett megjelölésről van szó; a terület látogatását külön lehet szabályozni (természeti park látogatási rendje).[76] Bécsben az olyan területek, amelyek az építési szabályzat szerint a védett parkterületekhez vagy az erdő- és mezőövhöz tartoznak, a törvény alapján tájvédelmi terület. Salzburg és Tirol természetvédelmi törvénye szerint külön törvénnyel (Stájerországban rendelettel) területeket nemzeti parkká lehet nyilvánítani.

Felső-Ausztria különleges helyzete abban nyilvánul meg, hogy ott generálisan minden zavaró beavatkozás tilos. Ilyen beavatkozásokat a tartományi kormány rendeletben határoz meg, egyébként a tilalom csak az egyes esetre vonatkozó megállapító határozat útján válik hatályossá. Tavakra és parti zónájukra a tilalom addig hat közvetlenül, míg egy rendelettel vagy határozattal meg nem állapítják, hogy közérdek a táj képének fenntartása, ahol az egyéb érdekek túlnyomóak, nem kívánja meg. A törvényes tilalom konkretizálása tehát a tartományi kormány feladata.

Az újabb természetvédelmi törvények a táj gondozására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaznak, mégpedig nemcsak elvi rendelkezéseket,[77] hanem részletes szabályozásokat is tájgondozási tervekre[78] és támogatási intézkedésekre[79] vonatkozóan is.

Az általános tájvédelem mellett a helység- (város-) kép védelme is egyre nagyobb jelentőséghez jut. Ezt külön törvényekkel[80] vagy az építési szabályzatokban[81] szabályozzák.

VI.

1. A tartományi kormány mellett a természetvédelem elvi kérdéseivel kapcsolatos tanácsadás érdekében minden megjelenési formánál egy természetvédelmi tanács működik.[82] Ezenkívül minden tartományban vannak természetvédelmi megbízottak, akik a járási közigazgatási hatóságoknak, egyes tartományokban a tartományi kormánynak is szakértőkként rendelkezésre állnak. Végül minden tartományban léteznek különböző névvel természetvédelmi szervek, amelyek közellenőrök jellegével és feladatával rendelkeznek.

2. Befejezésül rá kell arra mutatni, hogy a természetvédelem szempontjai a tartományok területrendezési törvényeivel többé-kevésbé világosan beletartoznak területrendezési célokként az általános területi tervezésbe; rendszerint egy rendelkezés elrendeli, hogy a természetvédelmet figyelembe kell venni.[83] Ez a városkép védelmére és megóvására is vonatkozik a helyi területi tervezés keretében. Másrészről egyes természetvédelmi törvények kifejezetten elrendelik, hogy természetvédelmi intézkedéseknél figyelembe kell venni a területrendezési szempontokat.[84]

Melichar, Ervin

---

[68] Nö, Sa, W.

[69] Sa, St.

[70] K, Nö, T, V-i Tartományi Környezetvédelmi Törvény.

[71] B (Útjelzőtáblákat, közlekedési jelzéseket és hasonlókat nem szabad természeti emlékművekre, szentképes fákra és vallásos emléktáblákra (Marterl), valamint tájkép számára jelentős tárgyakra felerősíteni) (a K-i Környezetvédelmi Törvény, Nö, St, T), úgyszintén üzleti és üzemi megjelölések) v, W (mint B).

[72] K-i Környezetvédelmi Törvény, Sa, St, T.

[73] Így B, K-i Környezetvédelmi Törvény, Nö és W; Sa- és St-ban jelentőség, mint kultúrtáj is; hasonlóan mint T és V.

[74] B, T, részletesebben Sa és St.

[75] Különféle változtatásokkal B, Nö, T, Sa, St, T.

[76] Nö, Sa, St.

[77] A Környezetvédelmi Törvénynek már a címe is rendszeresen így hangzik „A természet védelme és gondozása".

[78] Sa, St, másképp alakult ez T- és B-ben (Itt szemétlerakóhelyek létesítése által).

[79] Sa, St (saját tájvédelmi alap), V (különleges tájvédelmi illeték).

[80] Sa, St.

[81] Különösképpen a Wien-i építészeti rendelkezés.

[82] Kivétel: V.

[83] Különböző szavakkal kifejezve: B, K, Nö, Oö, Sa, St, T, V.

[84] Sa, W; más irányú tekintetbevétel Nö, St.

Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről

(Az 1946. I. tc. jogi előkészítése)*

A köztársaság 1946. február 1-i kikiáltásának előzményeit, a politikai küzdelmek és a pártközi viták fordulóit a történeti szakirodalom már elég részletesen feltárta,[1] a jogi munkálatokra, a köztársasági törvény előkészítésére és kidolgozására azonban viszonylag kevés figyelem esett. Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívumából valamint Bibó Istvánnak az MTA Kézirattárában elhelyezett irathagyatékából most előkerült szinte valamennyi fontos törvénytervezet. Ezekből nemcsak a kodifikáció folyamatát lehet lépésről lépésre nyomon követni, de a korábbiaknál jobban rekonstruálhatók belőlük a demokratikus pártok álláspontja és politikai törekvései, s alaposabb betekintést nyerhetünk általuk az államforma kérdéséről a koalíciós partnerek, a kormány és a pártok közötti vitákba is. Sőt e tervezetek s a kodifikációt kísérő eszmecserék rávilágítanak a demokratikus pártok bizonyos közjogi, alkotmányjogi elképzeléseire is, amelyekről — ebben a korai periódusban — alig tudtunk valamit.

*

Ismeretes, hogy az államfő és az államforma kérdése rögtön a felszabadulás után, már 1944 decemberében Debrecenben, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának előkészítésekor felmerült, de rendezésüket, tekintettel a rendkívüli állapotokra, a kommunisták kezdeményezésére későbbre halasztották. Ekkor még javában folyt a háború, Budapest, s az ország nagy része még német megszállás alatt állt; nem lehetett tudni mi történt Horthy Miklós kormányzóval. Hallgatólagosan olyan megállapodás született, hogy csak akkor térnek vissza rá, ha a harcok befejeződnek és az ország teljesen felszabadul; összeülhet a teljes országgyűlés, s mód nyílik a néptömegek akaratának, véleményének meghallgatására.[2] Átmeneti intézkedések azonban születtek. A z Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 22-én hozott határozatában a kinevezési jog gyakorlását — megosztva — rábízta a nemzetgyűlés elnökségére és a miniszterelnökre. 1945. január 26-án felállították a háromtagú Nemzeti Főtanácsot, s a kegyelmezési jog gyakorlása mellett hatáskörébe utalták az Id. Nemzetgyűlés határozatában nem szabályozott kinevezéseket, valamint az államfő számára fenntartott, egyes törvények alóli mentesítéseket A Nemzeti Főtanács jogkörét az élet normalizálódásával, s a demokratikus átalakulás kibontakozásával párhuzamosan fellépő igényekkel összhangban később fokozatosan bővítették. 1945. szeptember 13-án az Id. Nemzetgyűlés törvényjavaslatot fogadott el, amely részletesen szabályozta a Nemzeti Főtanács hatáskörét és belső szervezetét, a kinevezési, kegyelmezési és bizonyos diszpenzációs jogok mellett megadván számára a külhatalmakkal szembeni képviseleti jogot is. Az államhatalom ideiglenes gyakorlásáról szóló 1945. IX. tc., amelyet 1945. december elején már az új nemzetgyűlés fogadott el, rendezte a nemzetgyűlés, a kormány és a Nemzeti Főtanács viszonyát, de egyidejűleg módosította korábbi felépítését, valamelyest korlátozta hatáskörét, s jobban alárendelte a nemzetgyűlésnek.[3] Születtek bizonyos intézkedések az államfői hatalommal összefüggő régi törvények és intézmények eltörlésére is: 1945 márciusában az Id. Kormány rendelettel tiltotta meg a „királyi" jelző használatát az állami hivatalok címében és pecsétjén, s utasította az állami bíróságokat, hogy ítéleteiket ne a „Szent Korona", hanem a „Magyar Állam" nevében hozzák.[4] Novemberben feloszlatták Horthy kabinetirodáját, amely a felszabadulás után természetesen már nem működött.[5] Mindezek ellenére 1945 őszéig az államforma kérdése és az államfői jogok gyakorlása távolról sem tisztázódott, s érvényben maradt egy sor, a régi államformával összefüggő jogszabály.[6]

A felemás alkotmányjogi helyzet felszámolását 1945 végén, 1946 elején bel- és külpoliti-

* A törvényszervezetek szövegét — melyek az utolsó kettő kivételével nyomtatásban most jelennek meg első ízben — Vida István szíves közreműködésével e számunk „Szemle"-rovatában közöljük *(Szerk.)*

[1] Lásd: *Orbán* Sándor: Egyház és állam, 1945—1950. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1962. 97—100. old.; *Balogh* Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 1945—1947. Kossuth Kiadó, Bp. 1975. 157—167. old.; *Vida* István: A Független Kisgazdapárt politikája. 1944—1947. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 139—149. old. (A továbbiakban: *Vida* I.: A Független Kisgazdapárt politikája); Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben. 1944—1948. Vál. és bev.: *Balogh* Sándor. Gondolat, Bp. 1980.

[2] Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL). Vörös János naplója. 1944. december 13-i bejegyzés; *Korom* Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. [1944—1945.] Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 355. old.

[3] Lásd bővebben: *Gergely* Ernő: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága = Jogtörténeti Tanulmányok III. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1974. 99—104. old.; Magyar Törvénytár. 1943—1945. évi törvénycikkek. Franklin Társulat kiadása. [Bp. év nélkül.] 72. old. (A továbbiakban: Magyar Törvénytár. 1943—1945.)

[4] 539/1945 ME sz. rendelet az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos kérdések rendszeréről. 1945. március 8. — Két év hatályos jogszabályai. 1945—1947. Szerk.: Bacsó Ferenc. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat, Bp. 1947. 143. old.

[5] 10 120/1945 ME sz. rendelet a kormányzó mellé rendelt kabinetiroda megszüntetéséről. 1945. október 24. Magyar Közlöny, 186. sz. 1945. nov. 27.

[6] Érvényben volt még pl. az államforma felvetése ellen szóló, s a köztársasági mozgalmat és propagandát betiltó 1913: XXXIV. tc. = Magyar Törvények. 1913. évi törvények. Bp. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. 1914. 237. old.

kai tényezők egyaránt sürgetővé tették. Az 1945. november 4-i parlamenti választások, majd a Tildy Zoltán által vezetett új — immár nem ideiglenes — kormány megalakulása után tovább kellett lépni a demokratikus államszervezetben meglevő ideiglenesség megszüntetése terén, s helyre kellett állítani az államszervezet egységét. Az államfői jogok gyakorlása körüli tisztázatlanság és rendezetlenség akadályozta az egységes demokratikus jogrend kialakítását is. Hatást gyakorolt a magyar politikai életre, hogy 1945. november végén Jugoszláviában az alkotmányozó nemzetgyűlés eltörölte a királyságot és kikiáltotta a népköztársaságot. 1946 januárjában Albániában fosztották meg trónjától Zogu királyt. Ily módon a környező Közép- és Délkelet-Európában már csak Bulgáriában, Romániában és — ha formálisan is —, de Magyarországon maradt fenn a monarchia. Nagy súllyal esett latba, hogy 1945 decemberében a Külügyminiszterek Tanácsának moszkvai értekezletén döntés született arról, hogy a hitleri Németország volt szövetségeseivel, így Magyarországgal is meg kell kötni a békét, s e célból mielőbb békekonferenciát kell összehívni.[7] A Tildy-kormány tagjai és a koalíciós pártok vezetői előtt teljesen nyilvánvaló volt: ahhoz, hogy Magyarország a békekötés előtt a szövetséges nagyhatalmak és a szomszédos országok körében jó benyomást keltsen, s tanújelét adja annak, hogy a magyar társadalom demokratikus átalakításának folyamata nem állt meg, erélyes kézzel kell hozzányúlni az antidemokratikus politikai intézmények, szokások és hagyományok, így többek között a régi államforma, az anakronisztikus „királynélküli királyság" felszámolásához. Tudatában voltak annak, hogy a „királyság" fenntartása ártana az ország nemzetközi tekintélyének és rontaná esélyeit a béketárgyalásokon.

Bár az 1945. őszi fővárosi törvényhatósági, ill. országos választások idején az államforma kérdését egyetlen párt sem vetette fel, a választások után a politikai kulisszák mögött, de a sajtóban is egyre több szó esett arról, hogy a közjogi kérdéseket, mindenekelőtt az államforma ügyét mielőbb napirendre kell tűzni. A Függetlenségi Frontba tömörült pártok közül a kezdeményezést e téren a Szociáldemokrata Párt ragadta magához. A Tildy-kormány programjának parlamenti vitája során, 1945. december 1-én Szeder Ferenc, az SZDP vezérszónoka általános feltűnést keltve kijelentette: „Ennek a parlamentnek a feladata azonban az ország államformájának meghatározása is. A Szociáldemokrata Párt a leghatározottabban a köztársasági államforma mellett foglal állást. Szabad népi köztársaságot akarunk és ennek a parlamentnek a feladata, hogy ezt meg is valósítsa. Nem kétséges, hogy ez a felfogásunk egyezik a magyar nép összességének felfogásával."[8] Az SZDP kezdeményező szerepe azzal magyarázható, hogy a párt a két háború között és a felszabadulás után is következetesen vállalta az 1918-as polgári demokratikus forradalom örökségét, beleértve a Habsburg uralkodóházzal való szakítást, s gondosan ápolta a köztársasági hagyományokat.[9] A szociáldemokrata munkásmozgalom számára a királyság bármely változata tökéletesen idegen és elfogadhatatlan volt. Nem véletlen, hogy a felszabadulás után az SZDP volt az egyetlen, amely nyíltan programjába iktatta a köztársaság megteremtésének követelését.[10] Mindemellett a szociáldemokraták talán, mert az Igazságügyminisztérium a párt vezetése és ellenőrzése alatt állt, nagyobb jelentőséget tulajdonítottak itt a köz- és alkotmányjogi kérdések rendezésének, mint a kommunisták vagy a kisgazdapártiak.

A Szociáldemokrata Párt nyílt kiállása a köztársasági államforma mellett nyomban támogatókra talált a népi demokrácia baloldalán. Révai József, az MKP szónoka, a nemzetgyűlés következő, december 4-i ülésén pártja nevében kijelentette: „Teljes mértékben egyetértünk azzal, amit itt a Szociáldemokrata Párt álláspontjaként Szeder Ferenc kifejtett: Magyarországon más nem jöhet és nem lesz, mint népköztársaság (lelkes taps a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt soraiban)".[11] Bár az államforma kérdéséről Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt elnöke az ugyan-e napon elhangzott parlamenti beszédében nem tett említést, a többszáz éves Habsburg uralmat és elnyomást elítélő szavai világossá tették, hogy ő és pártja ebben az ügyben melyik oldalon áll.[12] Néhány nap múlva a párt hivatalosan is kiállt a köztársaság törvénybeiktatása mellett.[13]

Hamarosan állástfoglaltak a Függetlenségi Fronton elhelyezkedő kisebb pártok is. A politikai életben a baloldalhoz közel álló októbrista elveket valló Magyar Radikális Párt már 1945 novemberének közepén felvetette a köztársaság kikiáltásának gondolatát,[14] s amint a koalíciós pártok is megmozdultak, támogatásáról biztosította azokat. A radikálisok elsősorban Károlyi Mihály hazahívását és köztársasági elnökké történő újraválasztását szorgalmazták.[15] A Polgári

[7] Csúcstalálkozók és külügyminiszteri értekezletek. MTI Világpolitikai dokumentumok. Bp. 1962. I. k. 40—41. old.

[8] Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. Hiteles Kiadás. I. k. Athenaeum, Bp. 1946. [a továbbiakban Ngy N. I. k.] 65—66. old.

[9] Az SZDP minden évben, így pl. 1945. november 16-án is megünnepelte a köztársaság kikiáltását. Népszava, 1945. november 18.

[10] Az SZDP 1945. augusztusi 34. kongresszusának határozata leszögezte: „Magyarország államformája: népköztársaság." — A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Kiadó, Bp. 1967. 106. old.

[11] Ngy N. I. k. 128. old.

[12] *Ngy* N. I. k. 85—102. old.

[13] Szabad Szó, 1946. január 1. Új döntések előtt... *Darvas* József cikke.

[14] Haladás, 1945. november 17.

[15] Lásd: Haladás, 1945. okt. 1-i november 3-i, 1946. január 12. és 31-i számait.

Demokrata Párt az államforma kérdésében szintén a baloldali pártokkal értett egyet: Supka Géza 1945. november végén az új kormány teendői között az államforma kérdésének rendezését is nyomatékkal említette meg.[16] Horváth Barna professzor, jogtudós, a PDP egyik vezetője újévi nyilatkozatában félre nem érthetően szögezte le: „... a modern demokráciának a köztársasági államforma felel meg."[17]

Mint várható volt, a Habsburgok visszatérésében reménykedő, egyébként politikailag gyenge és elszigetelt legitimista csoportok mellett Mindszenthy József hercegprímás és a katolikus egyház emelte fel a szavát a leghatározottabban a régi államforma újjal való felcserélése ellen. Mindszenty meggyőződéses királypárti volt, a Habsburgok fanatikus híve, aki már a háború utolsó éveiben legitimista szervezkedésbe kezdett.[18] A háború után megpróbálta felvenni a kapcsolatot az akkor Párizsban élő Habsburg Ottóval, akit továbbra is az ország koronás államfőjének tekintett. A prímás felismerte, hogy a köztársaság bevezetése a demokratikus erők, s mindenekelőtt a baloldal pozícióit erősíti majd, árt az egyháznak és a politikai katolicizmusnak, s végleg leveheti a napirendről a Habsburg-restauráció ügyét. Bár a Habsburg monarchia visszaállítását XII. Pius pápa, a Vatikán[19] és a hazai mérsékeltebb, a népi demokráciával kiegyezést kereső katolikus körök is történelmileg túlhaladottnak tekintették,[20] Mindszenty mindent megtett, hogy megakadályozza a köztársaság kikiáltását. 1945. december 20-án — nyomására — a püspöki kar úgy határozott, hogy az államforma ügyének rendezését el kell halasztania. December 31-én levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek, amelyben tiltakozott az alkotmányreformok, így a köztársaság bevezetésének s az „ezeréves magyar királyság" megszüntetésének napirendre tűzése ellen. Utasította az egyházhoz közelálló politikai csoportokat (a Schlachta-féle keresztény Női Tábort, a Pálffy-féle Demokrata Néppártot, s a Kisgazdapártban levő katolikus képviselőket) és a különféle katolikus társadalmi szervezeteket, hogy kezdjenek akciókat a királyság védelmében. Az általuk folytatott legitimista propaganda fő érve — a püspöki kar állásfoglalásának megfelelően — az volt, hogy a köztársaság kikiáltása „nem időszerű", el kell halasztani addigra, amíg az ország végleg visszanyeri szuverenitását, s akkor népszavazást kell tartani.[21] Mindszenty ebben az időszakban elmondott szentbeszédeiben hamis, a valóságtól messze elrugaszkodó, eléggé primitív történeti analógiákkal maga is megpróbált a királyságnak újabb híveket szerezni s a kétkedőkbe lelket önteni.

A másik politikai erő, amely — ha átmenetileg, kevesebb elszántsággal és meggyőződéssel is — szintén ellenezte az államforma kérdésének elővételét, a Kisgazdapárt polgári jobbszárnya volt. A katolikus egyház befolyása alatt álló 10—15 főre tehető monarchista csoport, amely főként dunántúli képviselőkből állt, megkísérelt a párton belül is hangulatot kelteni a Habsburgok mellett, de agitációjuk nem váltott ki komolyabb visszhangot, s követőkre sem találtak. Taktikusabban viselkedett a Sulyok Dezső, Vásáry István vezette párton belüli ellenzék. Sulyok Dezső pápai ügyvéd, a háború előtt és alatt legitimista volt. Valószínűleg nem meggyőződésből, hanem abból a sokak által vallott politikai felfogásból kiindulva, hogy a náci Németországgal és a fasizmussal szemben Habsburg vezetéssel esetleg egyesíteni lehet a középeurópai államokat, s egy ilyen hatalmi tömörülés útját állhatja a nácizmus terjedésének. A felszabadulás után azonban megváltoztatta álláspontját és felismerte, hogy a Habsburg-restauráció felett eljárt az idő.[22] Ennek ellenére kifogásolta az államforma kérdésének megbolygatását. Újévi beszédében többek között kijelentette: „Tudatában vagyok annak, hogy Magyarország közjogi helyzete lehetetlen volt, mert nem lehet egy királynélküli királyság. Ennek ellenére azonban ezen kérdés mostani felvetését nem tartom időszerűnek. Mindaddig, amíg hazánk megszállás alatt van és egy idegen nemzetiségű katona is van hazánk földjén, ezen kérdést megnyugtató módon meg nem oldhatjuk. De a mai nemzetgyűlést sem tartom feljogosítottnak arra, hogy ezen kérdésben döntsön; ugyanis a választások alatt egyik párt sem kérte ki a választók véleményét erre vonatkozólag. Ha az ország már olyan helyzetbe jut, hogy ehhez a kérdéshez hozzányúlhat, akkor is csak a tiszta népszavazást tartom alkalmasnak a kérdés megnyugtató elintézésére. — Pártunkon belül oda fogok hatni, hogy ezt a kérdést egyelőre

[16] Világ, 1945. november 29.

[17] Világ, 1946. január 1.

[18] *Gergely* Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890—1950). Bp. 1977. 238. old. (A továbbiakban: *Gergely* J.: A politikai katolicizmus Magyarországon.)

[19] *Nagy* Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires, 1963. 208., 217. és köv. oldalak.

[20] Barankovics István a másik Demokrata Néppárt vezetője, aki Mindszenty merev, demokrácia ellenes politikáját ellenezte, 1946. január végén nyilatkozatot adott az Új Szónak, Vörös Hadsereg lapjának(!), amelyben meglehetősen körmönfont érveléssel ugyan, de nem emelt kifogást a köztársasági államforma ellen. [Új Szó, 1946. január 26.]

[21] *Orbán* Sándor: Egyház és állam. 1945—1950. Kossuth Kiadó, Bp. 1962. 96—99. old.; *Mindszenty* József: Emlékirataim. Vörösváry István kiadása. Torontó, Kanada, 1974. 105. old.; Egri Barázda, 1946. február 2. *Kiss* István teológiai tanár, legitimista beállítottságú kisgazdapárti képviselő írása.

[22] *Sulyok* Dezső: Zwei Nächte Ohne Tag. Zürich, 1948. 66. old. (a továbbiakban: *Sulyok* D.: Zwei Nächte...); MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban PI Arch.) 867—b—281. Bognár József visszaemlékezése.

vegyük le a napirendről, de ha a párt többsége úgy döntene, hogy a kérdés ma is megoldható, alávetem magam a többség döntésének és alávetem magam annak is, ha a többség akár a királyság, akár a köztársaság mellett nyilatkozna meg és arra kérek mindenkit, hogy ezen kérdés eldöntésébe nyugodjanak bele ... Amennyiben a többség a királyság mellett foglalna állást, úgy a választás híve vagyok, mert a legitimizmus mint ilyen, elvesztette létjogosultságát."[23]

Vásáry Istvánt, Debrecen egykori polgármesterét, az Id. Kormány volt pénzügyminiszterét meggyőződéses köztársaságpártinak ismerte mindenki az alföldi nagyvárosban. Ez a város kálvinista és függetlenségi hagyományai miatt sem lehetett másként. Ennek ellenére ő is ellenezte az államforma kérdésének rendezését. Az FKgP debreceni pártszervezete, amely erősen befolyása alatt állt, 1946. január 6-án úgy határozott, hogy az államforma dolgában „csakis népszavazás dönthet és csakis a békekötés után, illetve akkor, amikor a nemzet szuverenitásának teljes birtokában lesz".[24]

Bár a katolikus klérus és a kisgazdapárti jobboldal érvelése nagyon közel állt egymáshoz, nem kétséges, hogy az államforma milyenségét illetően felfogásuk nagyon is távol állt egymástól. A kisgazdapárti jobboldal (az elenyésző legitimista gárdát nem számítva) a nyugati típusú polgári demokráciákat tekintette politikai eszményképének, s azok politikai berendezkedését szerette volna átültetni. Inkább az amerikai típusú prezidenciális köztársasággal rokonszenvezett, mint az alkotmányos monarchiával, bár voltak, akik azt is elfogadhatónak tartották volna — a Habsburgok nélkül. Sulyokék idegenkedése az államforma napirendre tűzésétől arra volt visszavezethető; hogy a kisgazdapárti jobboldal — az egyházhoz hasonlóan — szintén attól félt, hogy a köztársaság kikiáltásával politikailag munkáspártok és a Nemzeti Parasztpárt nyernek, s idővel az új köztársaság teljesen a baloldal ellenőrzése alá kerülhet, ami a Szovjetunió magyarországi befolyásának növekedését is maga után vonhatja.[25] Az államforma dolgát azonban nem tartotta annyira fontosnak, hogy ebben a kérdésben frontot nyisson a munkáspártok ellen. A jobboldali kisgazdapárti körök elsősorban a *párton belül* szervezkedtek; legjelentősebb akciójukra még 1945 karácsonya előtt került sor, amikor két katolikus képviselő (dr. Farkas György és Hajdú Németh Lajos) kezdeményezésére több mint száz kisgazdapárti törvényhozó memorandumot nyújtott be a pártvezetőséghez, amelyben az államforma rendszerének elhalasztását kérték.[26]

Az MKP és a másik két baloldali párt — szemben az egyházzal és az FKgP jobbszárnyával — arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem szabad elhalasztani az államformával kapcsolatos közjogi helyzet tisztázását, sőt épp ellenkezőleg: azt mielőbb meg kell oldani. Nem fogadták el azt a beállítást, hogy a néhány héttel korábban demokratikusan megválasztott nemzetgyűlés nem rendelkezik azzal a felhatalmazással, hogy az államforma ügyében döntsön. Nemcsak azért nem, mert a demokratikus erők már 1944 decemberében megegyeztek abban, s az Id. Nemzetgyűlés 1945 szeptemberében törvényerőre is emelte, hogy „a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselője" a nemzetgyűlés,[27] hanem azért sem, mert az államhatalom ideiglenes gyakorlásáról szóló 1945. IX. tc. kifejezetten a nemzetgyűlés hatáskörébe utalta a kérdést.[28] Elismerték ugyan, hogy a népszavazás megrendezése demokratikusabb eljárás lenne, de attól tartottak, hogy az sok időt venne igénybe, feleslegesen kötné le a pártok figyelmét és energiáit, s kimenetelét sem lehet egyértelműen megjósolni, bár tudták, hogy a néptömegek dötő többsége a köztársaság bevezetésére szavazna. Ugyanakkor a munkáspártoknak is megvoltak a maguk politikai érdekei és taktikai célkitűzései. Jól látták, hogy a köztársaság törvénybe iktatásával csapást mérhetnek nemcsak Mindszentyre, a katolikus egyházra és a legitimista körökre, hanem — alig néhány héttel a Kisgazdapárt nagyarányú választási győzelme után — a párt polgári jobbszárnyára is. Növelhetik tömegbefolyásukat, s ebben a kérdésben maguk mögé állíthatják még a Kisgazdapárt demokratikus tömegeit is.[29]

Az MKP nagybudapesti pártértekezletén 1946. január elején Révai József bejelentette, hogy a párt az államforma kérdését a nemzetgyűlés januári ülésszakán mindenképpen dűlőre viszi. A pártértekezlet határozatban követelte, hogy: „A januárban összeülő nemzetgyűlés hozzon törvényt Magyarország új államformájáról — a köztársaságról".[30] A baloldali sajtó fellépett a — hol nyílt, hol burkolt formában jelentkező —

[23] Pápai Független Kisgazda, 1946. január 5.

[24] Debrecen, 1946. január 8.; Néplap, 1946. január 9.

[25] The National Archives of the United States. Washington D. C. Records of the Department of States. Decimal File, 86 400 1—1146. 1. Schoenfeld budapesti amerikai követ távirata Byrnes amerikai külügyminiszternek. 1946. január 11. (A továbbiakban: NA. Dept. of State. Decimal File)

[26] Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kézirattár) Nagy Töhötöm iratai. Nagy Töhötöm naplója. Az 1945. december 10-i bejegyzés.

[27] Ld. az 1945. I. törvénycikket a magyar állami szuverenitás gyakorlatáról. Magyar Törvénytár, 1943—1945. 71. old.

[28] Az 1945: IX. tc. 1. §-ának második bekezdése kimondta: „A Nemzetgyűlés állapítja meg Magyarország alkotmányát és államformáját." Magyar Törvénytár, 1943—1945. 134. old.

[29] Lásd *Farkas* Mihály beszédét az MKP első Baranya megyei pártkonferenciáján. Új Dunántúl, 1946. febr. 5.

[30] Szabad Nép, 1946. január 8., Források Budapest múltjából. IV. Források Budapest történetéhez. 1945—1950. Szerk.: Gáspár Ferenc. Bp. 1973. Budapest főváros levéltárának kiadványa, 205. old. (A továbbiakban: Források Bp. múltjából. IV.)

legitimista propaganda ellen.[31] Élesen bírálni kezdte Mindszenty politikai jellegű megnyilatkozásait, mindenekelőtt a Habsburg-monarchia melletti állásfoglalásait.[32] Kritizálta a jobboldali kisgazdapárti körök halogató taktikáját. Az MKP kezdeményezésére a munkáspártok országszerte mozgósították a helyi Nemzeti Bizottságokat, a városi és falusi törvényhatóságokat, a demokratikus társadalmi és tömegszervezeteket, hogy a klérus agitációjának ellensúlyozására álljanak ki a köztársaság törvénybeiktatása mellett.[33] E szervezetek jelentős része — sokszor felső utasítás nélkül is — megmozdult; sorra születtek a határozatok, felhívások és memorandumok, amelyek követelték az új demokratikus államforma törvénybe iktatását. Hallatták szakat a szabad szakszervezetek, a női és ifjúsági szervezetek, s a különböző (református, evangélikus stb.) egyházak.[34] Az új demokratikus hadsereg szintén a köztársaság mellett kötelezte el magát.[35]

A helyzet kulcsa azonban a Kisgazdapárt vezetőségének kezében volt. Az FKgP Politikai Bizottsága és képviselőcsoportja kezdetben nem támogatta az államforma kérdésének felvetését. B. Szabó István, a párt hivatalos szónoka december elején a Tildy-kormány programjának vitája során egyetértett azzal, hogy a miniszterelnök expozéjában az államforma kérdését nem érintette.[36] A moszkvai külügyminiszteri értekezlet után Tildy és a kisgazdapárti pártvezetés változtatott álláspontján. Maguk is belátták, hogy a béketárgyalások előtt az ország külpolitikai érdekei nem tűrik a kérdés további halogatását; emellett bátorítást kaptak mind a Szovjetunió, mind a nyugati hatalmak részéről. Ugyanakkor tudatában voltak annak is, hogy az új államforma megteremtése nem mond ellent a párt belpolitikai törekvéseinek, ellenkezőleg, újabb alkalmat teremt a párt hatalmi helyzetének, befolyásának növelésére. Tildy Zoltán kérésére, és az FKgP Politikai Bizottságának egyetértésével Dobi István volt az első kisgazdapárti politikus, aki hivatalos nyilatkozatot tett még 1945 karácsonya előtt az államforma ügyében. Kijelentette, hogy az államforma kérdésének rendezését időszerűnek tartja, s állást foglalt a köztársaság bevezetése mellett.[37] Néhány nap múlva hasonlóképpen foglalt állást a nyilvánosság előtt Tildy Zoltán miniszterelnök, a párt vezére is.[38]

A Kisgazdapártban, mint jeleztük, a közjogi helyzet rendezésének módozatait illetően megoszlottak a vélemények, nemcsak a képviselőcsoportban, hanem a tagság körében is. A párton belüli erőviszonyok azonban hamarosan megváltoztak. A Vásáry—Sulyok vezette pártellenzékkel és a monarchista képviselőkkel szemben a baloldal, a Nagy Ferenc—Kovács Béla vezette paraszti centrum, sőt egyes jobboldali csoportosulások is (pl. a gr. Dessewffy Gyula befolyása alatt álló angol orientációjú ún. Kis Újság-kör) a pártvezetőség mögé sorakoztak fel. Az 1946. január 9—10-én megtartott kétnapos képviselői értekezleten a pártvezetőségnek elsősorban Nagy Ferenc és a parasztképviselők támogatásával sikerült érvényre juttatnia akaratát: a Kisgazdapárt képviselőcsoportja egyhangú határozattal a köztársasági államforma bevezetése mellett foglalt állást. Még a meggyőződéses legitimista Varga Béla is megszavazta ezt a határozatot.[39] A kisgazdapárti döntéssel az államforma kérdésének a rendezése zöld utat kapott. A koalíciós pártok megállapodtak abban, hogy a köztársaság bevezetéséről szóló törvényjavaslatnak 1946 január végén a nemzetgyűlés elé kell kerülnie.[40] Így a politikusok után a jogászok láttak munkához.

*

Az SZDP pártvezetősége 1945. december 16-i kibővített ülésén már határozatot hozott öttagú bizottság felállítására azzal a feladattal, hogy mielőbb kezdjen hozzá az alkotmányjogi reform, ill. annak részeként az államforma rendezésének előkészítéséhez, s a párt álláspontjának kidolgozásához ezekben a kérdésekben. Szalai Sándor sürgetésére 1946 január elején megalakult az SZDP ún. alkotmányjogi bizottsága Ries István igazságügyminiszter, Kéthly Anna, Faraghó László, Buchinger Manó és mások részvételével.[41] A Népszava január 10-én már arról számolt be, hogy a bizottság dolgozik a párt alkotmányjogi javaslatán, „amelynek tengelyében a kormányforma kérdése áll". Három nap múlva a Felvidéki Népszava azt közölte, hogy az alkotmányjogi bizottság megtartotta ülését, s megvitatta a nemzetgyűlés elé kerülő alkotmányjogi javaslatot. „Az államforma kérdésében a bizottság álláspontja egységesen az volt, hogy Magyarország köztársaság."[42] A kommunista sajtó szintén jelentette, hogy elkészült a SZDP tervezete az államforma megváltoztatására.[43] Mindezek elle-

[31] Szabad Szó, 1946. január 13.; Népszava, 1946. január 27.

[32] Lásd: Szabad Nép, 1946. január 22.; Világosság, 1946. január 22.; Szabad Szó, 1946. január 27., Új Szó, 1946. január 27.

[33] PI Arch. F. T—450

[34] Források Budapest múltjából. IV. köt. Források Budapest történetéhez. Szerk. Gáspár Ferenc. 1973. (A továbbiakban Források Budapest múltjáról. IV.) 208 old.; Ifjúság, 1946. január 14. A MADISZ országos értekezletének határozata. 1946. január 6—7.

[35] Kossuth Népe, 1946. jan. 18.

[36] Ngy N. I. k. 117. old.

[37] Magyar Nemzet, 1945. december 21.; valamint Barcs Sándor és Futó Dezső közlései.

[38] Független Magyarország, 1945. december 24.

[39] Lásd bővebben *Vida* István: A Független Kisgazdapárt politikája. 140. és köv. oldalak.

[40] Szabad Nép, 1940. január 12. — „Politikai körökben, mint értesültünk — írta a Magyar Nemzet — a pártok vezetőinek az az óhajtása, hogy a *nemzetgyűlésen az államformát egyhangúlag és minden vita nélkül fogadják el,* amire nagy kilátás van. Mire a képviselőház egybegyűl, addigra minden valószínűség szerint teljesen tisztázzák ezt a kérdést." (Eredeti kiemelés. V. I.) Magyar Nemzet, 1946. január 12.

[41] PI Arch. 283. f. 10/241 öe. *Szalai* Sándor 1945. december 27-i feljegyzése.

[42] Felvidéki Népszava, 1946. január 13.

[43] Szabad Nép, 1946. január 12., 17.

nére az SZDP-nek minden valószínűség szerint nem volt külön, önálló törvényjavaslata. A szociáldemokrata pártvezetőség ugyanis Ries István igazságügyminisztert bízta meg a köztársasági törvényjavaslat kidolgozásával,[44] aki — értelemszerűen — minisztériumának Törvényelőkészítő Osztályát kérte fel az első fogalmazvány elkészítésére. Feltehetően azt vitatta meg s hagyta jóvá a SZDP alkotmányjogi bizottsága, majd azt küldték meg — most már mint az Igazságügyminisztérium „hivatalos" javaslatát — a koalíciós pártoknak, így többek között a SZDP-nek is.[45] Így az Igazságügyminisztérium törvénytervezete (lásd III. sz. iratot) nem csupán a minisztérium, hanem minden bizonnyal a Szociáldemokrata Párt álláspontját is tükrözi.

Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára 1945. december végén vagy 1946. január elején bízta meg a párt Jogi Osztályát a köztársasági törvénytervezet kidolgozásával, amely január 10-ére el is készült (lásd I. sz. iratot). A tervezet írásba foglalóinak személyét nem sikerült kideríteni, Feri Sándornak, az MKP Jogi Osztálya egykori vezetőjének emlékezete szerint Kádár Miklós vagy Beér János lehetett.[46]

Amint a Kisgazdapárton belül tisztázódtak a frontok, s megszületett a döntés a köztársasági államforma bevezetése mellett, Tildy Zoltán megbízta a párt törvényelőkészítő bizottságát, hogy dolgozza ki az FKgP alkotmányjogi tervezetét. Ennek tagjai a párt legtekintélyesebb polgári beállítottságú jogászai: Auer Pál, Erőss János, Pfeiffer Zoltán, Sulyok Dezső és Vásáry István voltak, akik politikailag egyébként valamennyien a párt jobbszárnyához tartoztak. A munkába bekapcsolódtak pártvezetők, Nagy Ferenc, Varga Béla és Kovács Béla is.[47] Sulyok és Vásáry felkérése Tildy és a pártvezetőség részéről taktikai célokat is szolgált, úgy akarták ellenállásukat leszerelni, hogy módot adtak arra, hogy beleszólhassanak a köztársasági törvénytervezet kidolgozásába. A miniszterelnök Sulyokkal többször is tárgyalt, aki végül is beadta a derekát.[48] Minden valószínűség szerint azért, mert Tildy felajánlhatta neki, ha őt (Tildyt) köztársasági elnökké választják, a párt Sulyokot jelöli a miniszterelnöki posztra. Az ügyvéd-politikus erre revideálta álláspontját az államforma kérdésében, beleegyezett abba, hogy az FKgP jogi szakértőjeként részt vesz a törvénytervezet kidolgozásában, sőt azt is vállalta, hogy a törvényjavaslat hivatalos előadója lesz a nemzetgyűlésben.

A Kisgazdapárt köztársasági törvénytervezetét (lásd II. sz. irat) Auer Pál és Sulyok Dezső szövegezték s január közepére készültek el vele.[49]

A Nemzeti Parasztpárt és a kisebb pártok nem készítettek önálló törvényjavaslatot az államforma rendezésére.[50]

Az MKP, az Igazságügyminisztérium (SZDP) és a Kisgazdapárt törvénytervezete került 1946. január 17-én pártközi értekezlet elé. Mindhárom tervezet a köztársaság kikiáltása mellett foglalt állást, és közös volt abban, hogy a köztársasági elnököt egy vagy több jelölt közül titkos szavazással meghatározott időre — négy évre — a nemzetgyűlés válassza, tehát ne rendezzenek népszavazást. A különbségek azonban markánsabbak. Már formailag is: az MKP tervezete kidolgozatlanabbnak tűnik, amely csak néhány alapelv leszögezésére s az államfői jogkör — nem túl precíz — körülírására törekszik. Látszik, hogy sietve készült. Ezzel szemben a kisgazdapárti javaslat sokkal kimunkáltabb, szakszerűbb; szinte felér egy alkotmánytervezettel, mert nemcsak a köztársasági elnök megválasztásával, jogkörével foglalkozik, de kitér az államhatalmi szervek, az államfő, a kormány és a törvényhozás viszonyára is.[51] A Ries-féle tervezet szintén precíz jogászi munka, amely azonban nem lép túl az államfői hatalom szabályozásán.

Tartalmi szempontból összevetve a javaslatokat rögtön szembeötlő, hogy egyedül a kisgazdapárti tervezet tartalmazza az emberi szabadságjogok törvénybeiktatását. Ez nemcsak Auer és Sulyok polgári beállítottságából következett, hanem a Kisgazdapárt másfél évtizedes kemény ellenzéki küzdelmének tapasztalatából is eredt. A párt vezetői, aktivistái, de gyakran egyszerű tagjai is a Horthy-rendszerben, főként a választások idején, szó szerint a saját bőrükön érezték, mit jelent az emberi-politikai szabadságjogok hiánya, s mennyire ki vannak szolgáltatva a helyi közigazgatás, csendőrség és rendőrség kénye-kedvének, s nem egyszer még az országos hírnév, a parlamenti mandátum sem jelent védelmet. A személyi jogok felsorolása — kimutathatóan — a nagy francia forradalom híres manifesztumán, „Az ember és a polgár jogainak deklarációján" (1789. augusztus 26.) alapult. Az ember „félelemtől és nélkülözéstől való függetlenítésé"-nek követelése viszont az Atlan-

[44] *Schiffer* Pálné *Szakasits* Klára közlése.

[45] Az Igazságügyminisztérium 1946. január 19-én küldte meg az SZDP Titkárságának a köztársasági törvényjavaslat két példányát. PI Arch. 283. f. 10/241. öe.

[46] *Feri* Sándor közlése, 1982. február 26.; Délmagyarország, 1946. január 11. — *Feri* Sándor a kommunista tervezet készítői között *Szabó* Imrét is megemlítette. Ő azonban ebben nem vett részt.

[47] Független Magyarország, 1946. január 14.

[48] Sulyok: Zwei Nächte. 60—61. old.

[49] Szabad Nép, 1946. január 17.; Magyar Nemzet, 1946. január 17.

[50] *Nánási* László közlése, 1982. május 13.

[51] *Vásáry* István, az FKGP debreceni szervezetének vezetőségi ülésén később a következőkkel indokolta a kisgazdapárti törvénytervezet alkotmányszerű jellegét: „Feltétlen kívántam azt, hogy ne tisztán az államforma kérdésének megoldását tartalmazza a beterjesztendő törvényjavaslat, hanem teljes alkotmányrevízió legyen és pontosan határozza meg a közhatalom birtoklásának megoszlási módját. Állapítsa meg minden faktor hatáskörét, a köztársasági elnökét, a törvényhozását és a kormányét, hogy az egyensúly biztosítható legyen és egyik tényező se ragadhassa magához a közhatalmat." — (Debrecen, 1946. január 22.)

ti Chartából került át ide.[52] A „lista" ugyanakkor meglepően pontatlan, az emberi és polgári szabadságjogok között nem szerepel pl. a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési jog s a női és faji egyenjogúság. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a három tervezet közül egyedül a Kisgazdapárté volt az, amely, ha formálisan is, függelékként odabiggyesztve hitet tett a „Szent-korona" eszme mellett. A kisgazdapárti törvénytervezet polgári demokratikus jellege ellentmond az elavult, feudális eredetű közjogi eszmerendszernek, s ez az ellentmondás csak azzal magyarázható, hogy Sulyokék tekintettel voltak a katolikus egyház, a párton belüli és kívüli legitimista csoportok érzékenységére, s azon társadalmi rétegekre, amelyek a „Szent-korona" tant még komolyan vették, a tiszteletadással felérő hivatkozással nekik kívántak kedvükben járni.

Az államfői hatalom — s az egész közjogi rendezés — kulcskérdése az volt, hogy milyen jogkörrel rendelkezik majd a megválasztandó új köztársasági elnök. A koalíciós pártok álláspontja e tekintetben tért el a legnagyobb mértékben egymástól.

A Magyar Kommunista Párt törvénytervezete (lásd I. sz. iratot) abból indult ki, hogy az állami szuverenitás kizárólagos birtokosa a magyar nép, képviselője pedig az általános, közvetlen, egyenlő és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés. Az államhatalom lagmagasabb szerve ily módon a nemzetgyűlés. A végrehajtó hatalom gyakorlásáról azonban feltűnő módon nincs szó a tervezetben. Ismeretes, hogy a végrehajtó hatalom két legfontosabb eleme: az államfő és a kormány, s a polgári (és mint látni fogjuk a másik két projektumban a korabeli) jogfelfogás szerint a végrehajtó hatalmat mindenkori elnök gyakorolja a kormány útján. A kommunista javaslatból azonban ez a tétel hiányzik, ami összefügg az MKP akkori koncepciójával, miszerint az államfői hatalmat és a végrehajtó hatalmat szét kell választani, a végrehajtó hatalmat nem a mindenkori elnök, hanem a kormány gyakorolja, s az államfői jogokat külön kell kodifikálni.[53] Ez a jogi álláspont akkor teljesen új volt, s valószínűleg a Szovjetunió 1936-os alkotmányára vezethető vissza, amely szerint a Szovjetunióban a végrehajtó hatalom legmagasabb szerve a miniszztertanács.[54]

Az államfői és a végrehajtó hatalom szétválasztása már önmagában is jelentősen korlátozta a jövendőbeli köztársasági elnök hatáskörét, hisz a kormányzásban közvetlenül nem vehetett volna részt. Az államfői jogok megállapítása további szigorításokat tartalmazott. Az elnök a miniszterelnököt a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának kétharmados szótöbbséggel hozott határozata, a minisztereket és követeket — a miniszterelnök javaslatára — a Politikai Bizottság szótöbbséggel hozott határozata alapján nevezhette csak ki. Állami főtisztviselőket, amennyiben kinevezésük hatáskörébe tartozott, a Minisztertanács határozata alapján, a szakminiszter előterjesztésére bízhatott csak meg közhivatalok vezetésével. Jogában állt viszont a kormány tagjait felmenteni, valószínűleg a miniszterelnököt is beleértve. A kommunista tervezet eléggé megkötötte az elnök kezét a nemzetgyűléssel kapcsolatban is. A nemzetgyűlés által hozott törvényeket az államfő csak kihirdethette, de nem volt szükség aláírására és hozzájárulására s nem állt módjában egyszer sem visszaküldeni a nemzetgyűlésnek újabb megfontolás céljából. A nemzetgyűlést csak a Politikai Bizottság kétharmados szótöbbséggel hozott határozata alapján oszlathatta fel, de arra már nem lett volna jogosítványa, hogy a nemzetgyűlést összehívja, az ülésszakok időtartamát, menetrendjét megállapítsa, berekesztéséről vagy elnapolásáról intézkedjen. Az MKP erősen korlátozni kívánta a köztársasági elnök külföldi hatalmakkal kapcsolatos képviseleti jogát is. Nemzetközi szerződéseket pl. önállóan nem kezdeményezhetett, csak aláírhatta a nemzetgyűlés Politikai Bizottsága által már ratifikált nemzetközi egyezményeket. Nem állt módjában hadat üzenni vagy békét kötni, mindkettőhöz a nemzetgyűlés által kétharmados többséggel hozott törvény kellett. A kommunista tervezet nem tér ki a köztársasági elnök viszonyára a hadsereghez, az egyházhoz, a bírói hatalomhoz és a közigazgatáshoz, ami azt mutatta, hogy az MKP e területeken semmilyen jogot sem kívánt biztosítani az államfőnek. Meghagyott viszont bizonyos diszpenzációs, kegyelmezési, és címadományozási jogokat, amelyek hatalmi-politikai szempontból nem jöttek számításba. Az elnök hivatali idejét 4 évre korlátozta, újjáválasztását nem engedte meg. A miniszteri beleegyezés fenntartásával az elnök felelősségét ugyan csökkentette, de nagy súlyt helyezett arra, hogy alkotmányos úton felelősségre lehessen vonni, ha a törvényességet megsérti. Az MKP tehát a hivatalba lépő *köztársasági elnök hatáskörét radikálisan korlátozni kívánta, s az elnököt teljesen alá szándékozott rendelni*

[52] *Sulyok* Dezső 1946. február 1-én a rádióban a köztársaságról tartott előadásában ezt be is ismerte. Sulyok előadásának írásos szövege megtalálható: Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban UMKL). A Magyar Rádió iratai. 1945—1947. II/35. — Az Atlanti Charta szó szerint úgy fogalmazott, hogy az Egyesült Nemzetek remélik, hogy a fasizmus szétverése után olyan békét teremthetnek, amely lehetővé teszi, hogy minden nemzet saját határain belül biztonságban éljen és amely „biztosítékot nyújt arra, hogy minden ember minden országban *félelem és szükség nélkül* élhessen." (A kiemelés tőlem. V. I.) Nemzetközi szerződések. 1918—1945. Szerk.: *Halmosy* Dénes. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1966. 517. old.

[53] *Gerő* Ernő ezt a koncepciót már az Id. Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának 1945. március 12-i ülésén kifejtette. Ld.: Országgyűlés Irodája. (A továbbiakban O. I.) A nemzetgyűlés Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei. 1945—1949. Az 1945. március 12-i ülés jegyzőkönyve.

[54] Constitutions of Nations Second edition. V—III. Nicaragua to Yugoslavia. Szerk. Amos J. Peaslee. 1956. Hága, 492. old.

a nemzetgyűlésnek. Azt akarta, hogy az államfő csupán reprezentáljon, de politikai hatalmat ne gyakorolhasson. Mint Rákosi Mátyás később szellemesen megfogalmazta: a kommunisták olyan köztársasági elnököt akartak, aki „nem uralkodik, de nem is kormányoz".[55]

Érdemes megemlíteni, hogy a kommunista törvényjavaslat 8. §-ának 13 pontjából, amelyek a köztársasági elnök hatáskörét írják körül, 10 szinte szó szerint megegyezik a Nemzeti Főtanácsról szóló 1945: III. tc. 3., ill. 4. §-ával.[56] A javaslat összeállítói tehát a Nemzeti Főtanács jogállását tekintették mintának, azzal a különbséggel persze, hogy a köztársasági elnököt a Nemzeti Főtanácsnál nagyobb mértékben kívánták alárendelni a nemzetgyűlésnek. Tehát nem a jogtörténeti hagyományokhoz nyúltak vissza, hanem a népi demokratikus átalakulás során kialakult viszonyokból, s az akkori joggyakorlatból indultak ki. Ez nem csak politikai, de taktikai szempontból is szerencsés volt, hisz a Nemzeti Főtanács hatásköréről szóló 1945: III. tc. szintén sorozatos pártközi tárgyalások eredményeként született meg, tehát bizonyos mértékig a koalíciós pártok által már elfogadott alapnak lehetett tekinteni.

A törvényhozó hatalom erősítése a végrehajtó hatalommal szemben, az államfői hatalom túlsúlya kialakulásának megakadályozása összefüggött az MKP-nek népi demokratikus átalakulásra vonatkozó politikai koncepciójával, az ún. „plebejus", a nagytőke hatalmát erősen korlátozó, a dolgozó nép hatalmát fokozatosan biztosító és kiterjesztő demokrácia megteremtésével. De ebbe a törekvésébe belejátszottak bizonyos történelmi tapasztalatok is. Egyrészt el akarták kerülni, hogy bárki is, mint Horthy Miklós kormányzó vagy Hitler, szinte korlátlan személyi uralmat építhessen ki, másrészt elejét szándékozták venni annak, hogy a fasizmusra jellemző politikai rendszer jöhessen létre, ahol a végrehajtó hatalom teljesen maga alá gyűri a törvényhozást, amely ezáltal ellenőrizhetetlenné válik, s szabad érvényesülést biztosít a legvadabb politikai ösztönöknek és terrornak. A Kommunista Párt magatartásának azonban volt közvetlen politikai összetevője is. Ekkor — 1946. január elején — a közéletben teljesen nyilvánvaló és általánosan elfogadott volt, hogy az őszi választási győzelem után az új köztársasági elnök csak a Kisgazdapártból kerülhet ki.[57] Tényleges hatalommal, a kormányzásba és a politikába beleszólási joggal rendelkező kisgazdapárti elnök, bárki legyen is az, a Kisgazdapárt hatalmi súlyát, közéleti tekintélyét növelte volna, s lehetővé tette volna, hogy a párt kiterjessze befolyását arra a végrehajtó hatalomra is, amelyben addig kisebbségben volt a munkáspártokhoz képest. Mindez veszélyeztette volna a kormány koalíción belüli egyébként is törékeny hatalmi egyensúlyt, s az MKP, de az egész baloldal számára hátrányosabb politikai viszonyok kialakulásához vezethetett volna. A hatalomért vívott harcban a Kisgazdapárt jelentős pozicionális előnyre tett volna szert.

A Független Kisgazdapárt a Magyar Kommunista Párttól eltérően, amely, mint láttuk, az államfői jogok szinte teljes megvonására törekedett, egészen másként képzelte el a köztársasági elnök jogállását. A párt törvényjavaslata is (lásd a II. sz. iratot) abból indult ki, hogy az állami, ill. a nemzeti szuverenitás birtokosa a magyar nép, s elfogadta, hogy az állami főhatalom legmagasabb formája a nemzetgyűlés. A kommunista tervezettel szemben világosan elkülönítette egymástól az államhatalmi ágakat, s az elnöki jogkört nemcsak önmagában, hanem az azokhoz való viszonyában is igyekezett meghatározni. A Kisgazdapárt felfogása szerint a végrehajtó hatalom feje a köztársasági elnök s „ő gyakorolja a végrehajtó hatalmat a felelős magyar minisztérium útján". Emellett széleskörű képviseleti és főfelügyeleti jog is megillette. A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, a minisztereket, a politikai államtitkárokat, és a hatáskörébe tartozó állami főtisztviselőket, diplomatákat, de amíg az utóbbiak esetében figyelembe kellett vennie a miniszterelnök és az illetékes miniszterek véleményét, addig a kormányfő kinevezésénél, ill. felmentésénél nem kellett tekintetbe vennie a nemzetgyűlés vagy a koalíciós partnerek véleményét, saját szándékának, elképzeléseinek megfelelően dönthetett. A Kisgazdapárt az államfőnek bizonyos hadúri jogokat is biztosítani szeretett volna. A tervezet szerint az elnök — a hadügyminiszter útján — felügyeletet gyakorolhatott volna a hadsereg felett, s ő nevezhette volna ki a hadsereg főparancsnokát.

Az elnöknek nemzetgyűléshez való viszonyát a kisgazdapárti jogászok szintén kevesebb megkötéssel szabályozták, mint a kommunisták. Az államfőt nemcsak a nemzetgyűlés feloszlatásának joga illette meg, hanem a nemzetgyűlés összehívásáé, elnapolásáé, az egyes időszakok megállapításáé és elnapolásáé is. Bizonyos korlátokat azonban a parlamentarizmus védelmében felállítottak: az elnapolás 30 napnál tovább csak a képviselők többségének egyetértésével történhet; a nemzetgyűlés feloszlatása után az új választásokat kell kiírni olyképpen, hogy az új nemzetgyűlés 60 napon belül összeülhessen. Sulyokék elfogadták, hogy a jogszabályalkotás a nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik. De elgondolásuk szerint a prezidensnek nem csak az lett volna a szerepe, hogy ellenvetés nélkül kihirdesse a törvényeket, hanem ha-

[55] Országgyűlés Irodája (a továbbiakban: O. I.) Alkotmány és Közjogi Bizottság jegyzőkönyvei. 1945—1949. Az 1946. január 28-i ülés jegyzőkönyve. A továbbiakban (O. I. A. és K. Biz. jegyzőkönyvei.)

[56] Magyar Törvénytár, 1944—1945. 72. old.

[57] *Rákosi* Mátyás már 1945. karácsonya előtt közölte Nagy Ferenccel, hogy véleménye szerint aktív politikust kell köztársasági elnöknek megválasztani, s ez a tisztség választási győzelme után, a Kisgazdapártot illeti meg. Ld. *Nagy* Ferenc: The Struggle Behind the Iron Curtain. New York, Macmillen, 1948. 173. old.

tályba léptetésükhöz szükség lett volna hozzájárulásához, aláírásához, sőt élhetett volna az egyszeri visszaküldés jogával is.

A kisgazdapárti törvénytervezet a kommunistákénál hangsúlyozottabban húzza alá, hogy a köztársasági elnök képviseli Magyarországot a külföld felé, kinevezi és fogadja a külföldi követeket. Fenntartja, hogy nem az elnök, hanem a nemzetgyűlés köt nemzetközi szerződéseket, azok azonban hozzájárulása és kihirdetése nélkül nem érvényesek. A háború alatti tapasztalatok alapján (lásd pl. a Szovjetunió elleni hadbelépés körülményeit) a tervezet leszögezte, hogy a hadüzenet és a békekötés a nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik, bár külön törvényes intézkedést nem írt elő.

A köztársasági elnök a kegyelmezési jog gyakorlásán túl azáltal is kiterjesztette befolyását az igazságszolgáltatásra, hogy jogot kapott volna a bíróságok kinevezésére. A bíróságok függetlenségére és működésére vonatkozó törvényeket ugyanakkor nem kívánták megváltoztatni.

Figyelemre méltó, hogy a kisgazdapárti dokumentum biztosítani kívánta a köztársasági elnök számára a feudális eredetű főkegyúri jogot, mégpedig „ugyanabban a mértékben és ugyanazon törvényes keretek között, amint azt a magyar király gyakorolta". Ismeretes, hogy ezt a jogot a két háború között még Horthy sem kapta meg. E pontja a tervezetnek Mindszenty kinevezésének körülményeire vezethető vissza. A 20-as évek végén a Vatikán és a magyar állam megállapodtak egymással abban, hogy a főpapi kinevezéseknél a Vatikán előzetesen kikéri a magyar kormány véleményét, sőt a kormány saját jelöltjeit is előterjesztheti.[58] 1945-ben XII. Pius azonban az Ideiglenes Kormány és a demokratikus pártok határozott kívánsága ellenére nevezte ki Mindszentyt hercegprímássá.[59] A kisgazdapártiak e feudális privilégium biztosításával éppen azt akarták kivédeni, hogy mégegyszer megismétlődjék az, ami Mindszenty esetében történt, s a Vatikán a magyar kormányt kész helyzet elé állíthassa.

A Független Kisgazdapárt tehát tényleges hatalmi jogkörrel rendelkező köztársasági elnököt akart, aki önálló politikai tényezőként léphet fel, s ily módon aktív szerepet játszhat a politikai életben.[60] A párt vezetői, de főként a tervezetet készítő polgári beállítottságú jogászok szeme előtt példaként az Egyesült Államok alkotmányos berendezkedése, a prezidenciális köztársaság lebegett. Távolról sem akartak azonban olyan túlsúlyt biztosítani az államfői hatalomnak, mint amilyen az USA-ban történeti okoknál fogva kialakult, s ahol az elnök egyúttal a miniszterelnöki tisztséget is betöltötte,[61] inkább — a klaszszikus jogelveknek megfelelően — a fő államhatalmi ágak, mindenekelőtt a törvényhozás és végrehajtás között valamiféle egyensúly kialakítására törekedtek. A kisgazdapárti vezérkar azonban nemcsak külföldi mintákat és polgári jogi eszméket követett, hanem saját közvetlen politikai érdekeire is tekintettel volt. A párt előtt a választási győzelem után közvetlen feladatként a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzés állt, amelynek lényeges szférái (a rendőrség, az államapparátus és a helyi közigazgatás) addigra jelentős mértékben a munkáspárti baloldal befolyása alá kerültek. Azt remélték, hogy tényleges hatáskörrel rendelkező kisgazdapárti elnök, aki egyben végrehajtó hatalom feje, visszaszerezheti az elvesztett pozíciókat e fontos államhatalmi ágban, visszaszoríthatja az MKP-t és az SZDP-t, s gyengítheti erőiket, hatalmi rendszerüket.

Az Igazságügyminisztérium, ill. az SZDP törvénytervezete (lásd III. sz. iratot) az MKP és az FKgP javaslatához hasonlóan szintén abból indult ki, hogy „Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép, amely a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján összeült nemzetgyűlés útján gyakorolja". A végrehajtó-hatalom kérdésében a korabeli jogfelfogással és a Kisgazdapárt véleményével összhangban, úgy foglalt állást, hogy azt az elnök „a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja". Az államfő, megkötések nélkül, a saját elképzelésének megfelelően nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, de a miniszterek megbízásához, ill. elmozdításához már szükséges a kormányfő előzetes javaslata. Az V., ill. az annál magasabb fizetési osztályba tartozó közhivatalnokok, ill. más állami főtisztviselők kinevezése szintén csak az illetékes miniszterek kezdeményezésére és hozzájárulásával lehetséges. Fenntartotta az államfő felelőtlenségének elvét, amennyiben előírta a miniszteri ellenjegyzés szükségességét.

Az elnöknek a nemzetgyűléssel szemben gyakorolható jogkörét a Ries-féle tervezet az MKP-énál bővebben, de az FKgP-énál szűkebben vonta meg, s feltételekhez kötötte. A nemzetgyűlést csak akkor oszlathatta fel, ha az „tar-

[58] Lásd: *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, Bp. 1978. 579. old.

[59] *Gergely* J.: A politikai katolicizmus Magyarországon... 238—239. old.

[60] „Nézetem szerint az államforma kérdését azért kell a legközelebbi jövőben szabályozni — írta Bognár József az Igazság c. lap hasábjain —, mert a mai magyar politikai életben hiányzik az a pártok és a koalíció felett álló fix pont, amely alapja lehet a kibontakozásnak akkor, ha a pártok egymással nem tudnának megegyezni. A Nemzeti Főtanács tagjai pártok aktív vezető tagjai pártfegyelem alatt álló emberek, akik adott esetben nem képeznek pártok feletti tekintélyt... Minél súlyosabb a gazdasági helyzet, annál gyorsabban kell rendezni ezt a kérdést, hogy a helyzet esetleges felbomlása esetén legyen egy olyan tekintély, amely elő tudja segíteni a kibontakozást". (Igazság, 1945. december 29.)

[61] Az Egyesült Államok alkotmánya megtalálható: Alkotmányok. Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Francia Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának Kiadványai. Összeállította és a bevezető tanulmányokat írta: *Pulay* Gábor. Bp. 1972. 16—29. old.

tósan munkaképtelenné vált", s 30 napnál hosszabb időre csak egy ízben napolhatta el. A feloszlatott nemzetgyűlés újbóli összehívásáról már a feloszlató rendeletben intézkednie kellett. Köteles volt a törvényeket 30 napon belül aláírni, kihirdetni és záradékkal ellátni. A visszaküldés jogával csak egy alkalommal élhetett, s ha a törvényt a nemzetgyűlés változatlanul érvényben tartotta, akkor 15 napon belül ki kellett hirdetnie.

A „hivatalos" projektum is megerősítette, hogy „A köztársaság elnöke képviseli Magyarországot a nemzetközi viszonylatokban; küldi és elfogadja a követeket, kinevezi a konzulokat és az idegen konzulok részére megadja a működési engedélyt." Az MKP és az FKgP álláspontjától eltérően az elnök — a kormány útján — nemzetközi szerződéseket köthet, azzal a korlátozással, hogy ha a szerződés a törvényhozás illetékességét érinti, jóvá kell hagyatni a nemzetgyűlésben. A két koalíciós párttal egybehangzóan az Igazságügyminisztérium dokumentuma leszögezte, hogy hadat üzenni, ill. békét kötni csak a nemzetgyűlés jogosult.

A jövendőbeli elnök élhetett volna a kegyelmezési joggal, ill. bizonyos diszpenzációs jogokkal. De nem volt semmiféle jogosítványa az igazságszolgáltatás, a közigazgatás terén, nem gyakorolhatott ellenőrzést a hadsereg felett, s nem kapott beleszólási lehetőséget a főpapi kinevezésekbe sem. Tehát a köztársasági elnököt, szemben a Kisgazdapárt elképzeléseivel, nem illette volna meg sem a főhadúri, sem a főkegyúri jog.

Az Igazságügyminisztérium és a Szociáldemokrata Párt közös törvénytervezetében az államfő jogállásáról kifejtett álláspont lényegét tekintve a másik két párt álláspontja között helyezkedik el; egészében azonban közelebb áll az MKP elképzeléseihez, mint az FKgP felfogásához. Az SZDP vezetősége határozatának megfelelően *igyekezett pontosan körülírni a köztársasági elnök hatáskörét,*[62] *biztosított bizonyos politikai szempontból fontos jogokat, mindenekelőtt a kinevezések terén, de az államfőnek alapjában véve mégis elsősorban reprezentatív funkciót szánt.* A közvetlen politikai cél itt is nyilvánvaló: megakadályozni az államfői hatalom túlsúlyának kialakulását, s ezzel a Kisgazdapárt hatalmi-politikai súlyának növekedését.

Ha e törvényjavaslatot összevetjük a kormányzói jogkörről szóló 1920. I. tc.-vel és az annak kiegészítéséről szóló 1920. XVII. törvénycikkel, nyomban észrevehető, hogy az államfői jogkör körülírása lényegét tekintve (sőt több helyen szó szerint is) megegyezik az 1920. XVII. tc. 1. és 2. §-ával, azaz azon pontokkal, amelyek korlátozzák Horthy Miklós kormányzói jogkörét.[63] Az Igazságügyminisztérium és az SZDP jogi szakértői nyílván az 1918/19-es forradalmak, ill. a felszabadulás utáni közjogi helyzet formális azonossága miatt nyúlhattak az 1920-as törvényekhez vissza. De talán az is szerepet játszhatott, hogy akkor (1920—21-ben) Horthy kormányzói jogállása sok vonásában hasonlított egy köztársasági elnök jogállásához, ami annak volt köszönhető, hogy a liberális polgári erők, és a demokratikusabb beállítottságú birtokos parasztság politikai érdekképviselete, a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt érvényesíteni tudta akaratát, ha engedmények árán is, a szélsőjobboldali katonai körökkel szemben.[64] Az SZDP (és az Igazságügyminisztérium) tehát a polgári demokratikus hagyományokat feleleventve próbálta kialakítani a köztársaság elnökének hatáskörét, s ezáltal bizonyos (jogtörténeti) folytonosságot teremtett az 1920-as polgári demokratikus alkotmányjogi törekvések és a felszabadulás utáni népi demokratikus erőfeszítések között.

Az 1946. január 17-i pártközi értekezleten, amelyen a Függetlenségi Frontban résztvevő pártok 3—3 tagú delegációval képviseltették magukat, a benyújtott javaslatok, mindenekelőtt az Igazságügyminisztérium projektuma alapján részletesen megvitatták az államforma rendszerével kapcsolatos kérdéseket. Bár a tanácskozás jegyzőkönyve nem maradt fenn, a korabeli sajtóból és a rendelkezésünkre álló egyéb forrásokból következtetni lehet arra, hogy mi történt ott. A demokratikus pártok megegyeztek az anakronisztikus „királynélküli királyság" eltörlésében és a köztársasági államforma törvénybe iktatásában. Megállapodtak abban, hogy a köztársasági elnököt a nemzetgyűlés választja majd meg, s népszavazást nem rendeznek. Végül közös nevezőre jutottak atekintetben, hogy az elnöki tisztség elsősorban reprezentatív funkció lesz, s a köztársasági törvényjavaslat biztosítani fogja az alpvető emberi szabadságjogok érvényesülését. Számos részletkérdésben azonban a tárgyaló felek között komoly nézeteltérések merültek fel. A vita különösen két kérdésben, az elnökválasztás miként jében és a miniszterelnök kinevezésének módozatában lángolt fel. A Kommunista Párt vezetői vetették fel, hogy az új államfőt ne titkos szavazás, hanem névszerinti szavazás útján, tehát nyilvánosan válasszák. A miniszterelnök kinevezésénél ragaszkodtak eredeti javaslatukhoz, nevezetesen ahhoz, hogy a köztársasági elnök a kormányfőt csak a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának meghallgatása után nevezhesse ki. E két kérdésben a tárgyalófeleknek nem sikerült közös nevezőre jutniok, bár Sulyok Dezső a nyílt szavazás dolgában hajlandónak mutatkozott a kommunista álláspont elfogadására.

A pártközi értekezlet megbízta Ries István igazságügyminisztert, hogy az elhangzottak alap-

[62] PI. Arch. 283. f. 8/1. MSZDP parlamenti csoportja. 1946. január 23-i ülésének jegyzőkönyve. Mónus Illésné felszólalása.

[63] Magyar Törvénytár, 1920. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Bp. 1921. 11—12. és 61. old.

[64] Lásd bővebben: *Vargyai* Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919—1921). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 257—296. old.; *Csizmadia—Kovács—Asztalos:* Magyar állam- és jogtörténet... 577. old.

ján öntse végleges formába a törvényjavaslatot. Január 24-ére kitűzték a nemzetgyűlés összehívásának időpontját. Tildy Zoltán miniszterelnök felhatalmazást kapott arra, hogy tegyen hivatalos kormánynyilatkozatot az új államformáról.[65]

Tildy Zoltán nyilatkozatában, amelyet 19-én hozott nyilvánosságra a sajtó, bejelentette: „A nemzetgyűlés előreláthatólag még január végére letárgyalja az államforma kérdését és kikiáltja a köztársaságot. Az a szándékuk, hogy a köztársaságról szóló törvény deklarálja azokat az emberi szabadságjogokat, amelyeknek biztosítása nélkül egy nép demokratikus fejlődése elképzelhetetlen." Élesen elítélte a Habsburgok négyszáz esztendős uralmát, amely egyet jelentett a szegény parasztság és a munkásság gazdasági, politikai és kulturális elnyomásával. Rámutatott arra, hogy a köztársaság törvénybe iktatása szervesen kapcsolódik, a magyarországi demokratikus hagyományokhoz, elsősorban az 1848—49-es forradalomhoz és szabadságharchoz, s annak a reménynek adott kifejezést, hogy: „A magyar köztársaság fogja meghozni a széles népi tömegek teljes politikai, társadalmi és gazdasági felszabadítását." Mindszenty, a katolikus egyház és a jobboldali kisgazdapárti körök véleményével szemben a kormány nevében leszögezte: „Az államformáról nem népszavazás, hanem a nemzetgyűlés dönt. Ez megfelel a magyar történelmi hagyományoknak ... A ma együtt ülő nemzetgyűlés valóban és vitathatatlanul a nemzet akaratát képviseli és történelmi hagyományaink szerint jogosult dönteni az országot érintő bármely kérdésben, tehát az államforma kérdésében is." Befejezésül közölte, hogy a részletkérdések tisztázására folytatódni fognak a pártközi tárgyalások, amelyek kimeneteléről nagyon bizakodóan vélekedett.[66]

Ries István és az Igazságügyminisztérium számára tehát pontosan egy hét maradt a köztársasági törvényjavaslat kidolgozására. A törvényszerkesztés — szinte egyidejűleg — két szinten kezdődött meg. Összehívták a koalíciós pártok jogi szakértőit, hogy az Igazságügyminisztérium munkatársaival közösen foglalják egységes javaslatba a három korábbi törvénytervezetet. A SZDP részéről ebben a munkában Faraghó László, a FKgP részéről, többek között Sulyok Dezső vettek részt.[67] Ugyanakkor a kisgazdapárti Pfeiffer Zoltánnak, az Igazságügyminisztérium politikai államtitkárának vezetésével felállítottak egy főként tekintélyes jogászokból álló *szakértői bizottságot,* azzal a feladattal, hogy az így elkészített egyeztetett tervezetet a jogi szakszerűség szempontjából átfésülje és véglegesítse. Ennek tagja volt többek között a parasztpárti Bibó István, a pártonkívüli Bölöny József és Moór Gyula, a Pázmány Péter Tudomány Egyetem (a mai ELTE) rektora.[68] Pfeiffer folyamatosan tájékoztatta Riest, Tildyt és a pártok vezetőit a kodifikációs munka menetéről.

A további sorozatos pártközi szakértői értekezletek jegyzőkönyvei szintén nem maradtak fenn, de rendelkezésünkre áll az elkészült egyeztetett törvényjavaslat (lásd a IV. sz. iratot), amelyből — a megelőző tervezetekkel összevetve — le lehet vonni bizonyos következtetéseket a vitákra és a módosításokra vonatkozóan. A szövegezésnél az Igazságügyminisztérium javaslatát vették alapul.. A preambulum kommunista javaslatra készült,[69] Sulyok Dezső fogalmazásában. A szociáldemokrata Faraghó László kezdeményezésére került — nem kis vita után — a bevezető első bekezdésébe az utalás a „két forradalomra", az 1918-as polgári demokratikus forradalomra és a Tanácsköztársaságra.[70] (Mint említettük, az SZDP 1918 örökösének tekintette magát s ilyen irányú elkötelezettségét szerette volna törvénybe foglalni.) Az emberi szabadságjogokra vonatkozó rész szó szerint megegyezik a kisgazdapárti törvényjavaslat vonatkozó bekezdésével, azzal a különbséggel, hogy kiegészítették az egyesülési és gyülekezési joggal.

Az elnökválasztási eljárásnál új mozzanatként merült fel a jelölés bevezetése, ami feltehetően az MKP-tól származott. Külön rögzítették, hogy a köztársasági elnök csak 4 évig töltheti be a hivatalát, s kiegészítették azzal, hogy „Egymás után két ízben elnökké senki sem választható." Az elnök hivatali idejének és újraválasztásának korlátozását Balogh István miniszterelnökségi államtitkárnak, az amerikai követség számára adott információja szerint még a 17-i pártközi értekezleten Nagy Ferenc, az FKgP elnöke vetette fel. A Kisgazdapárton belül ekkor még nem dőlt el a harc, hogy ki lesz a párt köztársasági elnökjelöltje, s Balogh páter szerint Nagy azért tette ezt az indítványt, hogy ha most esetleg nem is, de Tildy után ő lehessen a köztársasági elnök. A koalíciós pártok — az MKP-t kivéve — azért fogadták el

[65] Magyar Nemzet 1946. január 17.; Kis Újság, 1946. január 18.; Világosság, 1946. január 19.; *Tildy* Zoltán nyilatkozata az államformáról. Szabad Nép, 1946. január 19.; valamint *Révai* József (MKP), *Sulyok* Dezső (FKGP) és *Tildy* Zoltán miniszterelnök felszólalása a nemzetgyűlés Alkotmány és Közjogi Bizottságának 1946. január 28-i ülésén.

[66] Szabad Nép, 1946. január 19. — Érdemes megemlíteni, hogy a Kis Újság, az FKGP hivatalos lapja a kisgazdapárti miniszterelnök nyilatkozatát a baloldali lapoktól eltérően csak kivonatosan közölte.

[67] A Tildyhez közelálló, kisgazdapárti „Demokrácia" című lap 1946. január 20-án köztársasági államformáról szólva arról tudósított, hogy a pártok jogászai most dolgoznak a törvényjavaslaton.

[68] Szabó Imre akadémikus és Bölöny József közlései. Bibó István a törvényjavaslat egyik nála maradt példányának palliumára a következőket írta rá: „Előkészítésben részt vettem, de nem döntően. Ott volt Faraghó László, aki erősen részt vett a fogalmazásban és Szabó Imre." (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms. 5110/27) Szabó Imre akkor az Igazságügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályán dolgozott előadóként.

[69] Szabó Imre akadémikus közlése.

[70] PI Arch. 283 f. 8/1. MSZDP parlamenti frakció 1946. január 24-i ülésének jegyzőkönyve. — Faraghó fel is panaszolta a képviselőcsoport ülésén, hogy „különösen nehéz" volt a két társadalomra vonatkozó utalást a bevezetőbe bevétetni.

végül is a javaslatot, mert elejét akarták venni annak, hogy Tildy — akinek a legnagyobb esélye volt az elnökké választásra — államfőként valamiféle dinasztikus politikát folytathasson, amire a Tildy-családban meg volt a hajlam.[71] (A szűkebb családból — Tildyt is beleértve — öten voltak tagjai a nemzetgyűlésnek.)

A köztársasági elnök jogainak felsorolása minden lényeges ponton a Ries-féle javaslat szövegezését követi és számos paragrafus szó szerint meg is egyezik. A legfontosabb módosítás egyrészt az volt, hogy az elnapolás ideje alatt 100 képviselő írásbeli előterjesztésére a nemzetgyűlés elnöke a Házat köteles összehívni,[72] másrészt az, hogy a hadseregnek az ország határán kívüli bevetéséhez a nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges, amit egyébként az 1920: II. tc. is tartalmazott már. A titkosság, ill. a nyílt szavazás, valamint a nemzetgyűlés Politikai Bizottsága meghallgatásának kérdését a miniszterelnöki kinevezésnél, amelyekről a pártok között vita folyt, az egyeztetett tervezet mellőzte. Mindez azt jelentette, hogy nemcsak a Kommunista Párt nem tudta érvényesíteni akaratát, nem került sor az elnöki jogkör radikális szűkítésére, de a Kisgazdapárt sem tudta elfogadtatni a maga elképzeléseit, annak ellenére, hogy a Tildyhez közel álló kisgazdapárti sajtó igyekezett nyomást gyakorolni a pártközi értekezletre.[73]

Az egyeztetett javaslatot, több alkalommal is, behatóan megtárgyalta a Pfeiffer vezette szakértőbizottság. A bizottság összejövetelein ismét szóba kerültek a köztársasági államforma bevezetésével kapcsolatos politikai és alkotmányjogi aggodalmak. Moór Gyula, aki egyébként helyeselte az új államformára való áttérést, pl. ismét felvetette, hogy „a nemzet nem rendelkezik a szuverén elhatározás képességével", tehát el kellene halasztani a döntést. Pfeiffer ezt azzal utasította el, hogy kényszerítő külpolitikai okok — a közeledő béketárgyalások — miatt mielőbb szakítani kell a Habsburgokkal. A neves jogtudós az iránt is érdeklődött, hogy az új köztársaság „alkotmányos" vagy „elnöki rendszerű" köztársaság lesz-e. Ő az utóbbi meghonosítását tartotta volna szerencsésebbnek. Pfeiffer — tartva magát a pártközi megállapodásokhoz — amellett foglalt állást, hogy az elnöki funkció reprezentatív funkció lesz, s ilyen értelmű utasítást is adott a minisztérium munkatársainak a törvényszerkesztéshez.[74]

A Pfeiffer-vezette szakértői bizottság — stiláris javítások mellett — több lényeges ponton módosított a pártközi értekezlet után kidolgozott törvényjavaslaton (lásd az 5. sz. iratot). A preambulumba, az emberi szabadságjogok közé, kommunista javaslatra, bekerült a munkához és művelődéshez való jog, ami Kovács Imre emlékezete szerint a Szovjetunió 1936-os alkotmányából származott.[75] Bár a Kisgazdapárt vezetősége nem járult hozzá, a törvénytervezet, az MKP követelésének megfelelően lehetővé kívánta tenni a köztársasági elnökválasztásnál a nyílt szavazást abban az esetben, ha azt a parlament legalább 100 tagja írásban kéri. 15 napra csökkentették az elnök számára rendelkezésre álló, a törvények szentesítéséhez és kihirdetéséhez szükséges időt. A nemzetgyűlés elnapolásánál kihagyták a „tartós munkaképtelenség" kritériumát. Bekerült a szövegbe, hogy az elnök büntetőjogi védelméről külön törvény fog gondoskodni. A törvénytervezet két új paragrafussal bővült, utolsó mondata a hatálybalépésről rendelkezett, kimondván, hogy a köztársasági törvény meghozatalával egyidejűleg lép hatályba. A törvényjavaslat január 23-án készült el, s Tildy miniszterelnök — más lapokat mellőzve — azonnal átadta a Kisgazdapárt hivatalos lapjának, amely másnap nyilvánosságra hozta.[76]

Közben január 22—24-e között a koalíciós pártok parlamenti csoportjai is megvitatták a köztársasági törvényjavaslatot, de — időhiány miatt — nem a Pfeiffer-bizottság által átdolgozott változatot, hanem az előzőt, amelyet a pártok jogi szakértői állítottak össze (lásd IV. sz.

[71] NA. Dept. of State. Decimal file 864.00/1—1846. A. Schoenfeld távirata a külügyminiszternek. 1946. január 18. — Az MKP Tildy köztársasági elnökjelöltségét támogatta, mert őt a koalíciós együttműködés következetesebb hívének tartotta, mint Nagy Ferencet. A párt számára politikai szempontból nem lett volna előnyös, ha négy év múlva Tildyt esetleg Nagy Ferenc követi az elnöki székben, ezért az MKP Központi Titkársága 1946. január 21-én javasolta a párt Politikai Bizottságának, hogy az MKP alkotmánytervezetéből töröljék azt a követelést, hogy az elnököt csak egyszer lehessen megválasztani, s a köztársasági törvény ne határozza meg, hogy az elnököt hányszor lehet megválasztani. (PI Arch. F. T—441.) Sajnos nincs nyoma annak, hogy az MKP PB ezt a javaslatot elfogadta-e.

[72] Az SZDP javaslata szerint a nemzetgyűlés rendkívüli összehívásához elég lett volna 60 képviselő írásbeli előterjesztése, de azt a pártközi értekezlet nem fogadta el. PI Arch. 283. f. 8/1. Az SZDP parlamenti frakciója 1946. január 23-i ülésének jegyzőkönyve. Mónus Illésné felszólalása.

[73] A köztársasági törvényjavaslatot előkészítő pártközi tárgyalásokra utalva a Demokrácia 1946. január 20-i vezércikke a következőket írta: „Új és nagy próbatétele a koalíciónak, hogy a mutatkozó nehézségeket megoldják, az esetleges ellentéteket áthidalják, a pártérveket összehangolják és *megfelelő mértéktartással alárendeljék a magasabb nemzeti érdekeknek. Elnököt* kell választani és az nem lehet a most érvényben levő koalíciós recept szerint 50 százalékban kisgazdapárti, a másik 50 százalékán nem osztozhat a többi párt. Hatáskört kell biztosítani az elnöknek, hogy tekintéllyel képviselhesse az államhatalmat befelé és kifelé, s a hatáskör *csak* az *elnöké* lehet, azon nem fog osztozni senkivel." (Eredeti kiemelés — V. I.)

[74] Szabó Imre akadémikus közlése.

[75] *Kovács* Imre: Magyarország megszállása. Vörösváry Publishing C°—LTD. Toronto, Canada, 1979. 324. old.

[76] Kis Újság, 1946. január 24. — A lap azonban meglehetősen egyoldalúan ismertette a törvényjavaslatot. Pl. nem említette meg a nyílt szavazás lehetőségét, s az elnöki jogkörről szóló pontokat is összevonva ismertette, úgy, hogy nem lehetett pontosan megtudni belőle, hogy milyen is lesz az új államfő jogállása.

iratot). Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy az MKP nemzetgyűlési csoportja miként foglalt állást, de mivel az említett szövegváltozat nem fedte a párt véleményét, valószínűleg több kritikai észrevételt fogalmazhatott meg. A Nemzeti Parasztpárt nem emelt kifogást.[77] Az FKgP képviselőcsoportja 22-én tárgyalta meg a törvényjavaslatot. Tildy ismertette a pártközi tárgyalások eredményét, majd vita következett. Néhány, a párt jobbszárnyához tartozó politikus, mint pl. az egykori októbrista Nagy Vince és Fillér László, ismét kétségbe vonta a nemzetgyűlés illetékességét s népszavazás megtartása mellett kardoskodott. Egyben javasolták a döntés elhalasztását a békekötés utánra. A képviselők nagy többsége azonban változtatás nélkül megszavazta a törvényjavaslatot és felhatalmazta a pártvezetőséget, hogy folytassa a tárgyalásokat a vitás kérdések tisztázására. Bár a képviselőcsoport a pártvezetőség, ill. a tárgyaló küldöttség számára kötelező utasításokat nem adott, egyhangúlag határozattá emelte, hogy az elnökválasztási procedúra alatt a *titkosságot* mindvégig fenn kell tartani.[78]

A Kisgazdapárt országos vezetősége, az ún. nagyválasztmány, két nap múlva, 24-én szintén változtatás nélkül jóváhagyta a köztársasági törvényjavaslatot. Mindössze ketten szavaztak ellene, Eckhardt Sándor és Bálint Sándor, akik ugyan a Kisgazdapárt listáján jutottak mandátumhoz, de szervezetileg a Barankovics-féle Demokrata Néppárthoz tartoztak.[79]

Az SZDP parlamenti frakciója 29-én délelőtt foglalkozott a köztársasági törvénytervezettel; mivel legépeltetésére és előzetes szétosztására nem jutott idő, Mónus Illésné olvasta fel azt. Faraghó László ismertette a kodifikáció menetét és a pártközi tárgyalásokon felmerült nehézségeket. Számos észrevétel hangzott el, főként az elnöknek a nemzetgyűlés elnapolásával és összehívásával kapcsolatos jogait illetően, de a tervezet szövegén nem módosítottak. Faraghó László kapott megbízást arra, hogy az észrevételek alapján az SzDP álláspontját a nemzetgyűlés Alkotmány- és Közjogi Bizottságában képviselje.[80]

A demokratikus pártok parlamenti csoportjai tehát anélkül hagyták jóvá a köztársaság bevezetésével foglalkozó jogalkotást, hogy a vitás kérdések tisztázódtak volna. Az álláspontok közelítésében és a kodifikáció folyamatában így fontos helyet kapott a minisztertanács is.

1946. január 23-án este a kormány Tildy Zoltán elnökletével a Pfeiffer-féle bizottság által elkészített törvénytervezetet vitatta meg.[81] A miniszterelnök bejelentette, hogy a köztársasági államformáról szóló jogszabály elkészült, részben már a koalíciós pártok is megbeszélték, s az előzetes — az elfogadott — menetrendnek megfelelően, benyújtás után, a nemzetgyűlés Alkotmány- és Közjogi Bizottsága elé kerül, ahol a demokratikus pártoknak még módjuk lesz kritikai észrevételeiket megtenni. Kérte azonban a pártok vezetőit, hogy újabb, lényeges módosításokat kívánó javaslatokat már ne vessenek fel.

Bár a minisztertanács ülésén is számos bíráló észrevétel és megjegyzés hangzott el, csupán a 13. § megfogalmazása körül alakult ki élénkebb eszmecsere. Tildy ismételten elutasította azt a kommunista követelést, hogy a köztársasági elnök csak a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának állásfoglalása után nevezhesse ki a kormányfőt. „Ez illuzórissá tenné a köztársasági elnök hatáskörét" — mondotta. Rákosi viszont a következőkkel érvelt: „... a Politikai Bizottság közbeiktatásánál jelentős szempontok merültek fel. Demokráciánk még fiatal és fel kell készülni a különböző lehetőségekre. A Politikai Bizottság szerepe azért is fontos, mert a bizottság tagjai elmondhatják szabadon véleményüket. Megtörtént a múltban, hogy a kormány az új kormány kinevezéséről úgyszólván csak a lapoktól értesült és ezeket a jelenségeket ki kell kapcsolni. Igaz, hogy érinti az elnök jogait a politikai bizottság szerepe, és megköti, de ez biztosítékot jelent a demokrácia szempontjából." Rákosi helytelenítette, hogy a tervezet szerint az elnök gyakorolja a végrehajtó hatalmat, mert az a kormány feladata. Szerinte a köztársasági elnök jogai biztosítva vannak azáltal, hogy feloszlathatja a nemzetgyűlést, s ezt többször is megismételheti. Kifogásolta azt is, hogy az államfő a miniszterelnök megkerülésével érintkezhet az egyes szakminiszterekkel. Szakasits Árpád, az SZDP főtitkára viszont talált egy olyan áthidaló megoldást, ami az MKP és az FKgP számára egyaránt elfogadhatónak tűnt. Azt javasolta, hogy a köztársasági elnök

[77] Nánási Lászlónak, az NPP parlamenti csoportja elnökének közlése. 1982. május 13.

[78] Kis Újság, 1946. január 24.; OI. A és K. Biz. jkv-ei. 1945—1949. Az 1946. január 28-i ülés jegyzőkönyve. Tildy Zoltán felszólalása; Sulyok: Zwei Nächte ... 144. old.; Nagy Vince: Októbertől októberig. Emlékiratok. Önéletrajz. New York, 1962. 297. old. — Nagy Vince egyébként tisztességgel elismerte, hogy indítványa „kevés tapsot és helyeslést kapott".

[79] Kis Újság, 1946. január 25., valamint Vörös Vincének az FKGP volt főtitkárhelyettesének a levele a szerzőhöz. 1981. április 24. A szerző birtokában.

[80] PI Arch. 283. f. 8/1. Az SZDP parlamenti csoportja 1946. január 24-i ülésének jegyzőkönyve. Schiffer Pál volt az pl. aki felvette a frakció ülésen, hogy a törvényjavaslat 9. §-ban a nemzetgyűlés elnapolásánál a nemzetgyűlés munkaképtelenségének fogalma tisztázatlan. Ez a megfogalmazás azonban csak a január 17-i pártközi értekezlet után, a pártok jogászai által kidolgozott projektumban szerepel (lásd. IV. sz. iratot), tehát ezt a változást vitatták meg a szociáldemokrata képviselők.

[81] Minisztertanács Irattára. (A továbbiakban: Min. tan. Irattár) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1946. január 23-i, 82. számú jkv. — A minisztertanácsi jegyzőkönyv mellékleteként megtalálható a köztársasági törvényjavaslat egy példánya, amely apró lényegtelen stiláris javításoktól eltekintve megegyezik a Pfeiffer-féle tervezettel. Egyetlen figyelemre méltó különbség, hogy az utóbbi preambulumában szereplő „egyéni tulajdon" kifejezésből az „egyén" szót törölték. Ez azt mutatja, hogy még az utolsó percben is csiszolták, finomították a törvénytervezet szövegét.

„a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának meghallgatása után" nevezze ki a miniszterelnököt, azaz ne legyen köteles végrehajtani a parlament Politikai Bizottságának határozatát, de döntése előtt annak véleményét mindenképpen kérje ki. A nemzetgyűlés ily módon befolyásolhatja a kormányfő kiválasztását, ugyanakkor megmarad az elnök döntési jogosultsága is. Bár végleges megállapodás ebben a kérdésben nem született, azt az Alkotmány- és Közjogi Bizottság ülésére hagyták, Szakasits formulája bekerült a törvényjavaslat szövegébe. A minisztertanács egyébként kisebb módosításokkal jóváhagyta a törvényjavaslatot,[82] amelyet Tildy másnap, 24-én, a kormány nevében a nemzetgyűlés elé terjesztett, kérvén, hogy előzetes megtárgyalás céljából adja ki az Alkotmány- és Közjogi Bizottságnak.[83]

A köztársasági törvényjavaslat benyújtására tehát úgy került sor, hogy a pártok között a vitatott kérdésekben nem született végleges megállapodás. A végső szó kimondása a nemzetgyűlés Alkotmány- és Közjogi Bizottságára maradt.

Az Alkotmány- és Közjogi Bizottság 1946. január 28-án egy egész napon át tárgyalta az új alkotmányjogi tervezetet. A bizottsági tagok mellett az ülésre meghívták a demokratikus pártok vezetőit, valamint Ries István igazságügyminisztert.[84] Zsedényi Béla, az Id. Nemzetgyűlés volt elnöke, valamint az SZDP és az FKgP részéről rövid elvi nyilatkozat hangzott el a köztársaság mellett. A szociáldemokrata Faraghó László kijelentette, hogy Magyarország 1918. november 16-án döntött az államformáról, megszüntette a királyságot, és kikiáltotta a köztársaságot. Az ország törvényes államformája azóta: köztársaság. Ami most történik, az nem valami újnak a bevezetése, hanem a régi visszaállítása. Ennek megfelelően az ország legitim köztársasági elnöke Károlyi Mihály. A szociáldemokrata politikus okfejtése szigorú jogi szempontok alapján nem állta meg a helyét, ezt nyilván ő is tudta, s azzal is tisztában lehetett, hogy a Kisgazdapárt és a Kommunista Párt ellenállása miatt a Londonba élő Károlyi Mihály ismételt elnökké választására nem volt lehetőség. Felszólalása inkább annak demonstrálása volt, hogy az SZDP — ha már mást nem tehet — meghajtja zászlaját az 1918-as polgári demokratikus forradalom és Károlyi Mihály előtt. Bencze Imre szavai elsősorban politikai szempontból voltak fontosak, s a koalíciós partnerek ismételt megnyugtatására szolgáltak. „Minden félreértés eloszlatása végett meg kell mondanom — jelentette ki —, hogy a köztársasági államberendezkedésre vonatkozó törvényjavaslat részletes és hosszas megtárgyalása pártunkon belül teljesen harmonikus, végleges és együntetű állásfoglaláshoz vezetett. Ebből következően le kell szögeznem, hogy a Kisgazdapártnak nincs a jelen pillanatban semmiféle olyan irányzata vagy frakciója, amely szembehelyezkednék a múlhatatlan szükségként jelentkező köztársasági törvényjavaslattal."

Az általános és részletes tárgyalás során ismét az elnökválasztás mikéntje és az államfő tényleges hatásköre váltotta ki a legnagyobb vitát. Az emberi jogokat rögzítő bevezetőn, amelyet a Kisgazdapárt oly fontosnak tartott, csak stiláris változtatások történtek. Újból felmerült az előzetes jelölés (lásd V. sz. irat, 4. §) eltörlésének gondolata (Bencze Imre, Nagy Vince), de megtartása mellett nemcsak a munkáspárti vezetők szólaltak fel, hanem maguk a kisgazdapártiak, Tildy, Pfeiffer, sőt még gr. Dessewffy Gyula is, így az eredeti szövegezés maradt meg.

A „titkosság" kérdését felszólalásában már Zsedényi is érintette és Bencze Imre által benyújtott hét pontos kisgazdapárti módosító indítványoknak is ez volt az egyik sarkalatos követelése. Faraghó László nemcsak az SzDP, hanem lényegében a másik munkáspárt nevében is azonnal elutasította azt a gondolatot, hogy a jövendőbeli köztársasági elnököt csak titkos szavazás útján lehessen megválasztani. Elfogadta, hogy a demokratikus elveknek és módszereknek a titkos szavazás felelne meg, de arra hivatkozott, hogy „... számolni kell azzal, hogy a titkos szavazás egy nem kívánatos demonstrációt tehet lehetővé". Faraghó azonban finoman érzékeltette, hogy nem saját meggyőződésének ad hangot, hanem hivatalos álláspontot képvi-

[82] A kormány ülésén a következő határozat született: „A Minisztertanács a „Magyarország államformájáról" szóló törvényjavaslat tervezetét elfogadja azzal a módosítással, hogy a 7. § negyedik sorában „miniszterelnök" szó után, „illetve" miniszterhelyettes" —, a 11. § második bekezdésében „nemzetgyűlés" szó után „előzetes" szó, — a 13. § második bekezdésében „a nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után" szöveg — a harmadik bekezdésben „az illetékes felelős miniszter" kifejezés után „és miniszterelnök", — a 14. §-nál a második sorban „miniszter" szó után „a miniszterelnök útján lett" szöveg iktatandó be — a 14. § negyedik sorából pedig kimarad „valamint fizetési osztályra tekintet nélkül az ítélő bírákat" szövegrész" (Min. tan. Irattára. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1946. január 23-i, 82. sz. jegyzőkönyv)

[83] Ngy N. I. k. 207—208. old.

[84] 21 tagú Alkotmány és Közjogi Bizottság elnöke Erős János (FKGP), alelnöke Kállai Gyula (MKP), tagjai a következők voltak: Auer (FKGP), Bechtler Péter (SZDP), Bencze Imre (FKGP), Dessewffy Gyula (FKGP), Erdei Ferenc (NPP), Faraghó László (SZDP), Jékeli László (FKGP), Kiss Roland (SZDP), Kondor Imre (NPP), Kovács István (FKGP), Nagy Vince (FKGP), Orbán László (MKP) Pfeiffer Zoltán (FKGP), Rajk László (MKP), Révai József (MKP), Révész László (FKGP), Valentiny Ágoston (SZDP), Varga Béla (FKGP) és Zsedényi Béla (pártonkívüli). (PI Arch. 285. f. 2/18. Tehát 10-en a Kisgazdapárthoz, 4—4-en az MKP-hez és az SZDP-hez tartoztak, az NPP-t ketten képviselték, egy fő pártonkívüli volt. A három baloldali párt és az FKGP fele-fele arányban vett részt a bizottság munkájában. A 21 tagból azonban csak 15-en ülték végig a délelőtti tárgyalást, délután már csak 9-en maradtak. — Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárti elnöke nem jelent meg, s ha a bizottság paraszpárti tagjai ott is lehettek, nem szólaltak meg, mert ennek nincs nyoma. Nem volt ott Rajk László sem. — Szakértőként részt vett az értekezleten Zalán Kornél kúriai bíró is.

sel. Az történt ugyanis, hogy január 24-én az SzDP pártvezetőségi ülésén a köztársasági törvényjavaslat idevonatkozó paragrafusa körül nagy vita robbant ki. A szociáldemokrata jobboldal vezetői, főként Kéthly Anna, Szeder Ferenc és Bechtler Péter élesen kifogásolták, hogy a törvénytervezet módot nyújt a nyílt szavazásra és a demokratikus elvek védelmében követelték, hogy a párt töröltesse az arra vonatkozó bekezdést. A baloldaliak viszont, főként Ries István, Szalay Sándor és Rónai Sándor, a nyílt szavazás bevezetése mellett törtek lándzsát. Azzal érveltek, hogy a belpolitikai helyzet, s mindenekelőtt az, hogy az FKgP tele van jobboldali reakciós elemekkel, nem nyújt elég biztosítékot, s az SZDP nem teheti ki magát annak, hogy a titkos szavazás nyomán az elnök személyét illetően meglepetések érjék. Szavazásra került sor, s a pártvezetőség 10:5 arányban a Tildy által benyújtott törvénytervezet nyílt szavazásra módot adó passzusának megtartása mellett döntött.[85] A szociáldemokrata jobboldal tehát ebben a kérdésben vereséget szenvedett.

A két munkáspárt nyilvánvalóan egyeztette álláspontját a törvényjavaslatról,[86] mert a kommunista politikusok újabb érvekkel igyekeztek alátámasztani Faraghó véleményének indokoltságát. Rákosi Mátyás kifejtette, hogy az MKP az általános választások esetében mindenképpen híve a titkosságnak, mert hisz a választónak maximális feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy külső hatások nélkül, egyedül meggyőződését követve szabadon szavazhasson. A képviselők esetében ilyen garanciákra nincs szükség, mert őket védi a mentelmi jog. Utalt a fővárosi törvényhatósági bizottság 1945. decemberi ülésén történtekre, ahol a tisztségviselők választásánál a kommunista jelölt 193 helyett csak 121 szavazatot kapott, 72-vel kevesebbet, mint amennyit a pártközi megállapodás értelmében meg kellett volna szereznie.[87] Rákosi ebből azt a következtetést vonta le, hogy a népi demokrácia még kiforratlan viszonyai között „... a titkosság gyakran a legálisan és nyíltan megkötött szerződés vagy megegyezés be nem tartására vezetett és most is hallunk hasonló terveket. Nem kell itt zsákban macskát árulni. Mi akkor ezt persze még nem tudtuk. Nekünk kötelességünk a demokrácia rendjének megvédése szempontjából nyitva hagyni azt a lehetőséget, hogy a képviselők ilyen fontos kérdésben nyíltan és bátran megmondják a véleményüket pro és kontra és ne bújjanak a titkos szavazás adta lehetőség mögé". Felhívta a figyelmet arra, hogy a népszerinti szavazás nem idegen a hazai parlamentális gyakorlattól, s e frissen elfogadott házszabályok is lehetőséget nyújtottak alkalmazására. Révai — pártja főtitkárának gondolatmenetéhez kapcsolódva — a következőkkel érvelt: „A demokrácia funkcionálásának vannak íratlan törvényei. Egyiket felhozta Rákosi. Ez a pártközi megegyezések betartására a lehetőségek határain belül. Enélkül a demokrácia nem funkcionálhat. Van azonban a demokrácia funkcionálásának egy másik íratlan törvénye is: a pártfegyelem. Nem funkcionálhat a demokrácia, ha egyes demokratikus pártokon belül alkotmányosan módot ad arra, hogy a képviselők kisebb vagy nagyobb csoportja — hogy úgy mondjam fellázadjon a párt többségének akarata ellen. A budapesti törvényhatóság közgyűlésén megtörtént eset bizonyítja, hogy a titkos szavazás mint egyedüli lehetőség, módot ad a pártfegyelem megszegésére, nem a demokrácia érdekében, hanem a demokrácia érdekei ellen. Mikor mi ragaszkodunk a pártfegyelem érvényesülése érdekében a nyílt szavazás lehetőségéhez, akkor ezt a demokrácia funkcionálása érdekében, vagy ami ezzel egyet jelent — a pártfegyelem érdekében tesszük. Azt akarjuk előmozdítani, hogy a képviselőknek az a csoportja, amely nem ért egyet saját pártjának határozatával, azt ország világ előtt nyíltan mondja meg. Ez is érdeke a demokráciának. A demokráciának nem érdeke a zsákban macskát árulás és a népnek, a nemzetnek, de tovább megyek, az illető pártszervezetnek és a tömegeknek is érdeke tudni azt, hogy saját képviselőinek melyik csoportja és miért nem ért egyet azzal, amit a párt határozott. Ha titkosságot általános és minden egyéb lehetőséget kizáró procedúraként iktatnánk törvénybe, akkor ajtót, kaput nyitnánk a párthatározatok és a pártfegyelem elleni lázadásnak, mindenféle következmény nélkül. Morálisan és politikailag lehetetlen atmoszférát jelentene ez a demokrácia számára. Mindezek alapján kérjük, hogy a törvényjavaslat eredeti szövegét fogadja el a bizottság."

Tildy Zoltán, az FKgP vezére, amint várható volt, nem értett egyet az MKP vezetőinek véleményével, sőt Sulyok Dezsőtől is elhatárolta magát, aki ebben a kérdésben itt is támogatta a kommunisták álláspontját. Mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a Kisgazdapárt a háború előtt — ellenzékben — majd egy évtizedig harcolt a titkos választójog bevezetéséért, s a titkosság elvének elismertetéséért a parlamentáris gyakorlatban. A párt tagjai, aktivistái és képviselői „felbőszülnek", mondotta, ha a nyílt szavazásról hallanak, s képviselőcsoport nagy próbatétel elé kerülne, ha most jóvá kellene hagynia, hogy az elnökválasztás folyamán név szerinti szavazásra kerüljön sor. Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a titkos szavazás nem rejt magá-

[85] PI Arch. 283 f. 3/43. Az SZDP pártvezetősége 1946. január 24-i ülésének jegyzőkönyve. — Faraghó emberileg és részben politikailag is nagyon közel állt Kéthly Annához, magatartását ez is motiválta. (Jemnitz János közlése.)

[86] A korabeli sajtójelentések szerint a két munkáspárt ún. összekötőbizottsága 1946. január 25-én ülést tartott, ahol az MKP és az SZDP egyeztették álláspontjukat a köztársasági törvényjavaslattal kapcsolatban, s megállapodtak arra vonatkozóan, hogy közösen kit javasolnak az elnöki tisztségre. (Világosság, 1946. január 27.)

[87] Források Budapest múltjából. IV... 187. old.

ban politikai buktatókat, mivel az elnökjelöléshez 50 képviselő előzetes ajánlása kell. Ők nyilvánvalóan nem fognak támogatni olyan személyt, aki nem élvezi a képviselőház nagy részének bizalmát. A jelölőlistán nem szereplőkre eső szavazatok pedig egyébként is érvénytelenek. A kisgazdapárti politikus közölte, hogy azért sem tartja szerencsésnek a név szerinti szavazást ebben az esetben, mert akkor bizonyos csoportok más kérdésekben is szavazást provokálhatnának, ami politikai szempontból kényelmetlen lehet. Tildy kérte a bizottság tagjait, hogy mivel a Kisgazdapárt elfogadta az előzetes jelölés gondolatát, tegyenek engedményt s honorálják a Kisgazdapárt ragaszkodását a titkosság elvéhez.

Révai ismételten szólásra jelenekezett s bejelentette, hogy az MKP nem változtatja meg álláspontját. Ha a többség a titkos szavazás mellett dönt, akkor a párt kisebbségi véleményt nyújt be, de erre vonatkozóan fenntartják a döntés jogát. Szakasits Árpád, az SzDP főtitkára bejelentette: ha a helyzet úgy alakul, a párt csatlakozik az MKP kisebbségi véleményéhez.

A munkáspártok határozott és nyomatékos kiállása nem tudta megfordítani ebben a kérdésben a bizottságban uralkodó hangulatot. A bizottság 9:6 arányban a titkosság mellett szavazott, s úgy döntöttek, hogy a 4. § 2. bekezdéséből (lásd VI. sz. iratot) kihagyják a nyílt szavazásra utaló mondatot.[88] Ez ugyan a munkáspártok vereségét jelentette, de az elnökválasztás miként jének politikai szempontjából alig volt jelentősége, így a vereség sem volt komoly vereség. Révai mindenesetre azonnal kisebbségi véleményt jelentett be.

Az érdemi kérdést a jövendőbeli köztársasági elnök jogállása képezte, s mint korábban is, most is ekörül bontakozott ki a legnagyobb vita. A Kisgazdapárt által az Alkotmány- és Közjogi Bizottság elé terjesztett 7 módosító indítvány közül 5 erre vonatkozott, amelyek egészében az elnök törvényjavaslatban rögzített jogkörének bővítését célozták, míg a MKP négy módosító javaslata — a törvényjavaslathoz képest — az elnök jogkörének szűkítésére törekedett.

Amint várható volt, a szellemi párbaj középpontjában a végrehajtó hatalom gyakorlásának kérdése állt. Az arról intézkedő 13. §-hoz (lásd VI. sz. iratot) Révai József, az MKP nevében két módosítást is előterjesztett. Az első bekezdés helyett, amely szerint: „A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja", a következőket ajánlotta: „A végrehajtó hatalmat, amennyiben azt a törvény nem utalja a köztársasági elnök hatáskörébe, a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium gyakorolja". A második bekezdés helyett, amely a miniszterelnök kinevezéséről és felmentéséről szól, azt proponálta, hogy: „A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának javaslatára a miniszterelnököt." Emellett kívánatosnak tartotta, hogy a 2. bekezdés utolsó mondatából hagyják ki azt a részt, mely szerint „a miniszterelnök felmentésének joga a köztársasági elnököt illeti meg", mert ez azt jelenti, hogy az államfőnek joga lett volna a nemzetgyűlés akaratától függetlenül meneszteni a miniszterelnököt, ami viszont ellentmond a miniszteri felelősség elvének. A 13. § 2. bekezdéséhez Bencze Imre a Kisgazdapárt nevében szintén módosítást nyújtott be, amely a következőket tartalmazta: „A köztársasági elnök a parlamentáris elv tiszteletben tartásával nevezi ki a miniszterelnököt".

Révai módosításainak értelme — összhangban az MKP korábban is hangoztatott véleményével — az volt, hogy a végrehajtó hatalom feje nem a köztársasági elnök, hanem a nemzetgyűlésnek felelős kormány, s az államfő nem saját akaratából, hanem a nemzetgyűlés egyik legfontosabb szervének, a politikai bizottságnak a javaslatára, tehát nem önállóan nevezi ki ill, menti fel a miniszterelnököt. A kommunista politikusok — többször is felszólalva — jogi, történeti és politikai érvekkel igyekeztek alátámasztani álláspontjuk helyességét. „A mi javaslataink alapját ... az utolsó évtizedek parlamenti és állami tapasztalatai teszik — jelentette ki Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára. A mi propozíciónk lényege az, hogy valóban a nemzetnek felelős parlament és a parlamentnek felelős kormány kormányozzon és az elnökre minimális kormányzási gondot rójunk. Ha valamit tanultunk az utolsó két évtized történetéből, az az, hogy az egyes ember ítélete, még ha köztársasági elnök is, vagy zseniális vezető, végeredményben a nemzetre romlást hoz." Rákosi példaként Hitlert és Mussolinit említette. Majd így folytatta: „A mi demokráciánk azonban fiatal és ha már alkotmányt csinálunk, akkor ebben az alkotmányban pontosan le legyen fektetve az az elv, ami a kezdetén [ti. a népi demokrácia kezdetén V. I.] már megvolt, hogy a népszuverenitás képviselője a parlament és ennek megfelelően a kormányzást a parlamentnek felelős kormány végezné. Ez a demokrácia alapja. Javaslatainknak is ez a lényege ..." A kommunista politikus kifejtette, hogy a MKP arra törekszik, hogy „a népszuverenitás a maga tisztaságában érvényesüljön". Ez több biztosítékot nyújt a néptömegeknek, mint a „zseniális elnök".[89] Rákosi helytelenítette a Kisgazdapárt módosító javaslatát, mely lehetővé tette volna, hogy a köztársasági elnök a parlamentáris elveknek megfelelően nevezné ki a kormányfőt. Ez ha nem is korlátlan, de túlságosan széles kinevezési jogot biztosítana az elnöknek — hangoztatta. A miniszteri ellen-

[88] Ez a mondat, ill. mondatrész így hangzott: „... A nemzetgyűlés legalább száz tagjának írásbeli indítványára nyílt szavazást kell tartani."

[89] *Rákosi* többek között azt is kijelentette: „Nagy baj, ha a nemzet sorsa a legzseniálisabb elnök kezében is van letéve, mert egy ember csak egy ember és tévedhet." Az ötvenes években — Rákosi személyi uralma idején — ennek igazságáról a magyar néptömegek is bő tapasztalatokat szerezhettek.

jegyzés ellenére az új kormányfő kinevezése a köztársasági elnök és a miniszterelnök négyszemközti megegyezésének lenne az eredménye, s az országot e téren a legváratlanabb és legszerencsétlenebb meglepetések érnék. Rákosi Hindenburgnak, a német birodalom elnökének példáját hozta fel, aki fél év alatt több politikust váltott le a német kormány éléről, míg 1933 januárjában Hitlert, a náci párt vezérét nevezte ki kancellárrá és bízta meg a kormány megalakításával. Révai arra hívta fel a figyelmet, hogy „A fasizmust megelőző politikai áramlatokban és gyakorlatban az volt a jellegzetes, hogy mindenhol bővíteni akarták a végrehajtó hatalom jogkörét a törvényhozó hatalom rovására, de ez Európa legtöbb országában a reakciónak és a fasizmus előkészítésének volt a jele. Rosszul állott a fasizmus elleni harc és a demokrácia ügye, amikor arra az útra készültek, hogy az elnöki jogkört, a végrehajtó hatalom jogkörét kezdték bővíteni, szélesíteni a törvényhozó hatalom szuverenitásának rovására. Most mi itt egy új demokratikus alkotmányt csinálunk, és most azzal akarjuk kezdeni, amivel a fasizmus hatalomra jutása előtt az európai demokráciák végezték?" Zsedényi Bélával vitatkozva megkérdőjelezte, hogy a parlamentarizmus Európaszerte válságban lenne, s annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az alkotmányválság a belpolitikai feszültségek felszámolásának feltétele semmi esetre sem a végrehajtó hatalom súlyának növelése a törvényhozó hatalom, a nemzetgyűlés szuverenitásának terhére.

Zsedényi Béla és a bizottság kisgazdapárti tagjai nem fogadták el a Révai által benyújtott módosításokat, erősen vitatták a Kommunista Párt álláspontját a két legfontosabb államhatalmi ág, a végrehajtás és a törvényhozás viszonyáról, s a törvényjavaslat eredeti megfogalmazása, ill. a Bencze-féle indítvány elfogadása mellett igyekeztek érveket felhozni. Auer Pál arra mutatott rá, hogy Franciaországban a két háború között az ún. harmadik köztársaság válságai azzal függtek össze, hogy „az elnöknek túlságosan szűk volt a hatásköre, úgyszólván játékszerévé vált a pártok kezében". Elfogadta azt az elvet, hogy a köztársasági elnök a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának meghallgatása után nevezze ki a miniszterelnököt, ill. a kormányt, de javasolta: a passzust egészítsék ki azzal, hogy a kinevezés a „parlamentáris többségi elv szerint" történjék. Pfeiffer Zoltán azt fejtegette, hogy az államfő, amint a nemzetgyűlés és a kormány is, része, szerve a nemzeti szuverenitásnak, önálló jogi minőség. Ha e hármasságból az államfőt kiemeljük, megszűnik az államfői jogkör, s jövendőbeli elnök „csak kertészeti kiállításokat nyit meg". Ez pedig nem szolgálja a demokrácia érdekeit. Nem lehet elvárni, mondotta, hogy a köztársasági elnök részt vegyen a demokrácia kiépítésében, ugyanakkor kivenni a kezéből azokat a jogokat és eszközöket, amelyekkel befolyást gyakorolhat a politikai életre. Parlamentáris demokrácia elképzelhetetlen valódi államfői jogkör nélkül. Az a tétel, hogy a kormány gyakorolja a végrehajtó hatalmat, magában hordozza annak veszélyét, hangsúlyozta, hogy kialakulhat egy diktatúra a parlament ellen; a kormány azt csinálhat, amit akar, amíg nincs összehívva a nemzetgyűlés. A felhatalmazási törvény,[90] egyébként is túlzottan, megerősítette a kormányt és a végrehajtó hatalmat. Pfeiffer azt indítványozta, hogy a törvényjavaslatba vegyék be: az új kormány kinevezésétől számított 8 napon belül legyen köteles bemutatkozni a nemzetgyűlésben.

Tildy, aki akkor már a baloldali pártok közös elnökjelöltje volt, de a Kisgazdapárt végleges támogatását még nem kapta meg, érezhető elkeseredéssel tette szóvá az elnöki jogkör megnyirbálását, s rosszallással fogadta az MKP 13. §-hoz beterjesztett módosító indítványait. Helytelenítette Révai megfogalmazását, miszerint a kormány a „nemzetgyűlés kormánya" legyen és ne az elnök kabinete. Szerinte a kormány, amely felelősséggel tartozik a törvényhozásnak, úgyis a nemzetgyűlés bizalmától függ, s addig áll fenn és működik, amíg azt a bizalmat élvezi. Ezért helyeselte Pfeiffer javaslatát, hogy az új kormány a Ház-ban bemutatkozni köteles. Kiegészítésül javasolta: vegyék fel a tervezetbe, hogy a nemzetgyűléseken leszavazott kormány nem tehet javaslatot a parlament feloszlatására. Sérelmezte, hogy Révai előterjesztése értelmében az elnöknek nem lenne kinevezési joga. Rámutatott arra, hogy a kinevezési jog hiánya az állami-politikai élet „ellehetetlenüléséhez" vezethet, mert előfordulhat, hogy a nemzetgyűlés Politikai Bizottság belső ellentétei miatt nem tud megegyezni és javaslatot tenni, s mivel az elnök saját akaratából senkit sem nevezhet ki, hosszú ideig tartó kormányválság alakulhat ki. A nemzetgyűlés ezt a válságot nem oldhatja meg. Tildy helyesebbnek tartotta a törvényjavaslat formuláját (az elnök a „nemzetgyűlés Politikai Bizottságának meghallgatása után" dönt az új kormányfő személyéről), mert ez biztosított bizonyos jogokat — ha politikai, erkölcsi megkötésekkel is — a kormány kinevezése terén. Tildy kérte a bizottságot, hogy az elnöki jogkörnek ezt a „maradék részét" hagyják meg, s a törvényjavaslat eredeti szövegezését javasolják törvényerőre emelni. (Tehát a miniszterelnök nem állt ki saját pártja módosítása mellett.)

Az ellentétes álláspontokat Sulyok Dezső, a törvényjavaslat kijelölt előadója, próbálta egyeztetni. Az első bekezdésben foglaltakat illetően, hogy ti. a kormány gyakorolja a végrehajtó hatalmat, az MKP álláspontját támogatta. Ebben személyes ambíciói is közrejátszottak: mint a miniszterelnöki bársonyszék várományosa természetesen érdekelt volt abban, hogy a kormányfő minél nagyobb hatalmat gyakorolhasson. A kinevezési jogkörrel kapcsolatban Auer, Bencze és Révai kiegészítéseit fogadta el, s tá-

[90] 1946: VI. tc. a magyar kormány részére a rendeletek kibocsátására adott felhatalmazást. Magyar Törvénytár, 1946. 18. old.

mogatta Pfeiffer javaslatát is a kormány bemutatkozási kötelezettségére vonatkozóan. Szünet után Sulyok egy új szöveget terjesztett elő, amely kimondta: „A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium útján gyakorolja. A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának meghallgatása után a parlamenti többségi elv tiszteletben tartásával a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztése alapján a minisztereket. A kinevezett minisztérium kinevezésétől számított nyolc nap alatt köteles a nemzetgyűlésben bemutatkozni. Ennek megtörténte előtt a Nemzetgyűlést az elnök nem oszlathatja fel." Révai József megismételte a 13. § első bekezdéséhez benyújtott módosító indítványát. Szavazásra került sor, s a bizottság 8:6 arányban Sulyok Dezső szövegezését hagyta jóvá, s stiláris javítások után ez került be a törvénybe. Ez a megoldás tehát a Kisgazdapártnak kedvezett, hiszen a képviselőházban többséggel rendelkezett, s a párt a maga sikerének is tekinthette.[91]

Az Alkotmány- és Közjogi Bizottság ülésén természetesen terítékre került a köztársasági elnök jogkörével kapcsolatos egyéb kérdés is. Zsedényi Béla többek között javasolta, hogy az államfő kapja meg a nemzetgyűlés összehívásának jogát, ami korábban pártközi megállapodások következtében maradt ki a Tildy által a nemzetgyűlésben benyújtott törvénytervezetből. Révai azt a MKP nevében határozottan ellenezte arra hivatkozva, hogy: „ha az összehívás jogát átruházzuk az elnökre, akkor ebből következik az is, hogy csak a nemzetgyűlés gyűlt össze jog szerint, amelyet az elnök hívott össze. Ez meglehetős kitágítása lenne az elnöki jogkörnek és felvetné azt a kérdést, mi lenne, ha az elnök természetesen ilyen vagy olyan okból nem hívná össze a nemzetgyűlést. A magyar történelemben igen gyakoriak az olyan példák, amikor az országgyűlés összehívására jogosult király évtizedeken át nem hívta össze az országgyűlést, amely ennek folytán nem is ülésezett. Félő, és azt hiszem nem volna kívánatos, hogy az elnöknek ilyen jogot adjunk, amely azt a veszélyt rejtené magában, hogy alkotmányos vacuum keletkezzék — nem keletkeznék okvetlenül, de az alkotmány megadná erre a lehetőséget." A bizottság elfogadta a kommunista politikus érvelését s nem adott helyt Zsedényi módosító indítványának, s Sulyok kezdeményezésére a 10. § első bekezdése eredeti szövegezésében maradt meg. (lásd a VI. sz. iratot.)

A 10. § második bekezdéséhez, amely a nemzetgyűlés feloszlatásáról intézkedett, a Kisgazdapárt és a Kommunista Párt is nyújtott be módosítást. Bencze Imre azt ajánlotta, hogy e bekezdés mindössze annyit tartalmazzon, hogy: „A köztársasági elnök *jogosult* a nemzetgyűlés feloszlatására", a többit húzák ki, tehát azokra ne legyen szükség a kormány előterjesztése, illetve a képviselők kétötöd részének kezdeményezésére. A szándék itt is nyilvánvaló: a (kisgazdapárti) köztársasági elnök korlátozás nélkül, szabadon élhessen a nemzetgyűlés feloszlatásának jogával. Révai viszont olyan értelmű változatot javasolt, hogy: „A köztársasági elnök köteles a nemzetgyűlést feloszlatni, ha az iránt a kormány előterjesztést tesz, jogosult a nemzetgyűlést feloszlatni, ha ezt a nemzetgyűlési képviselők legalább kétötöd része felterjesztésben kéri." E módosításoknak az volt az értelme, hogy adott esetben a kormány előterjesztésére az elnök mindenképpen köteles legyen a parlamentet feloszlatni, s csak akkor jegyen jogosult ezt megtenni, ha a nemzetgyűlés tagjainak negyven százaléka kéri. Az MKP ezzel nemcsak az elnöki jogkört akarta korlátozni, hanem azt is biztosítani akarta, hogy egy kisebbségnek is legyen törvényes alapja ahhoz, hogy a parlament feloszlatását kérje, ha elégedetlen annak munkájával, összetételével. A három baloldali párt (MKP, SZDP és NPP) ekkor jelentős kisebbségben volt a parlamentben. Az MKP nyilván azt akarta elérni, hogy adott körülmények között egymaga vagy a másik két baloldali párttal kérhesse a kisgazdapárti többségű nemzetgyűlés feloszlatását. Sulyok Dezső az eredeti szövegezés megtartása mellett foglalt állást. Szavazásra került sor, s a bizottság 5:1 arányban Révai módosításának adott helyt. (Hárman az eredeti megfogalmazásra szavaztak.) A végrehajtó hatalom gyakorlásáról szóló 13. § elfogadása után a 10. § második bekezdését újra tárgyalták. Révai visszavonta módosító indítványait, így az eredeti szöveg emelkedett később törvényerőre, amely szerint a köztársasági elnök jogosult a Ház feloszlatására, ha a kormány arra előterjesztést tesz, vagy a képviselők kétötöde kéri.

A Kisgazdapárt még egy kísérletet tett arra, hogy a köztársasági elnök hatáskörét a hadseregre is kiterjessze. Bencze Imre a 11. §-hoz olyan értelmű módosítást terjesztett elő, amely kimondta: „A köztársasági elnök az ország fegyveres erőinek legfőbb parancsnoka." Ezt a változtatást a kommunisták élesen kifogásolták, a feudális jellegű hadúri jog visszacsempészéseként értékelték, de nem értett azzal egyet pl. Zsedényi Béla sem. A bizottság leszavazta Bencze indítványát, még voltak olyan kisgazdapártiak is, akik ellene szavaztak.

Végezetül Ries István igazságügyminiszter javaslatára két új paragrafus került a törvénytervezetbe, az egyik kimondja, hogy a bíróságok bírói hatalmat e köztársaság nevében gyakorolják és ítéleteket a köztársaság nevében hozzák (lásd a VII. sz. irat 18. §), a másik érvénytelenítette a királyságra és a kormányzóságra vonatkozó régi jogszabályokat. (lásd VII. sz. irat 19. §.)

Az Alkotmány és Közjogi Bizottság ülésén, a nyílt szavazás kérdését nem számítva, amely-

[91] Tildy másnap (29-én) a Kisgazdapárt képviselőcsoportjának ülésén bejelentette, hogy sikerült bevétetni az új államformáról szóló törvényjavaslatba, hogy a köztársasági elnök nevezi ki a miniszterelnököt a többségi elv tiszteletben tartásával. Szavait a képviselők lelkes éljenzéssel és tapssal fogadták.

ben a munkáspártok kisebbségi véleményt jelentettek be, megszületett a megállapodás a demokratikus pártok között a köztársasági törvényjavaslatról. A kétnapos parlamenti vita 1946. január 30-án és 31-én ezek után már formális volt, bár a Kisgazdapárt jobbszárnya és az egyházhoz közelálló Schlachta Margit részéről történtek kísérletek annak megzavarására. Miután a képviselőházban az általános hangulat olyannyira a köztársaság mellett volt, hogy nem lehetett kétség a szavazás kimenetele felől, az MKP és az SZDP visszavonta a nyílt szavazás megtartása ügyében benyújtott kisebbségi véleményét. Révai ugyan ismét felvetette, hogy a 13. §-ban egyértelműen rögzítsék le: a végrehajtó hatalmat a nemzetgyűlésnek felelős kormány gyakorolja, de indítványát a honatyák többsége elvetette. A nemzetgyűlés végülis egyhangúlag, változtatás nélkül fogadta el a köztársasági törvényjavaslatot.[92]

Közben megszületett a döntés a köztársasági elnök személyéről is. A Kisgazdapárt képviselőcsoportja 1946. január 29-i ülésén — hosszas belső frakcióharcok után — Tildy Zoltánt választotta a párt elnökjelöltjévé, s mivel a baloldali pártok Nagy Ferenccel szemben már korábban is őt támogatták, február 1-én a nemzetgyűlés közfelkiáltással a Kisgazdapárt vezérét emelte a köztársasági elnöki székbe. Utóda a kormány élén nem Sulyok Dezső, hanem Nagy Ferenc lett, mert Sulyok — általános meglepetésre — a köztársasági törvényjavaslat előadójaként kommunistaellenes megjegyzéseket tett,[93] s a munkáspártok többé hallani sem akartak arról, hogy ő legyen a kormányfő.

*

A köztársaság kikiáltása a katolikus egyház, a legitimista csoportok és a Kisgazdapárt polgári jobboldala elleni politikai harcban született meg. A demokratikus erők közös sikere volt, amelyhez jelentősen hozzájárult a Kisgazdapárt baloldala és birtokos paraszti szárnya is. Az 1946: I. tc. sorozatos kompromisszumok eredménye volt. Az Igazságügyminisztérium, ill. az SZDP mérsékeltebb álláspontja kerekedett felül, amely egészében szintén jól képviselte a baloldal politikai érdekeit, azt, hogy ha már kisgazdapárti politikus kerül az állam élére, ne rendelkezzen széleskörű hatáskörrel, nehogy megbomoljék az a viszonylagos egyensúly, ami a kisgazdapárti többségű törvényhozás és a baloldal ellenőrzése alatt álló végrehajtó hatalom között kialakult. A köztársasági elnök megkapta mindazokat a jogokat, amelyek az államfői tisztség nélkülözhetetlen attributumai voltak, ő képviselte a magyar államot itthon és a külföld felé, s ő gyakorolta, ha politikai adminisztratív és erkölcsi megkötésekkel is, a végrehajtó hatalmat a kormány útján. A nemzetgyűléssel azonban nem volt egyenrangú államhatalmi tényező, keze vele szemben eléggé megkötött: nem hívhatta össze az országgyűlést, csak bizonyos feltételek mellett napolhatta el, ill. oszlathatta fel; nem élhetett sem a törvényszentesítés, sem az abszolút vétó jogával; a nemzetgyűlés hozzájárulása nélkül nem üzenhetett hadat, s nem köthetett békét. Nem illette meg olyan régi feudális eredetű kiváltság, mint a főkegyúri vagy a hadúri jog. Jogállása, amint azt a törvényjavaslat indoklásában Ries István is hangoztatta, megfelelt a polgári demokratikus köztársaságok elnökei jogkörének.

A királyság megszüntetése és a köztársaság kikiáltása 1946 februárjában valóban polgári demokratikus intézkedés volt. Jelentősége állami téren abban állt, hogy az új államformával továbbépült és megszilárdult a népi demokrácia állami-politikai rendszere. Politikai téren viszont azt jelentette, hogy a legitimizmus súlyos vereséget szenvedett, végleg lekerült a napirendről, s vesztett tekintélyéből a katolikus egyház is. A demokratikus erők megszilárdították hatalmi pozíciójukat, s tömegbefolyásuk is növekedett.

Vida István

[92] Lásd: Ngy N. I. k. 249—347. old.
[93] Ngy N. I. k. 349—354. old

SZEMLE

Dokumentumok az államforma kérdésének 1946. évi rendezéséhez*

A Magyar Kommunista Párt törvénytervezete

Törvényjavaslat

az államhatalom gyakorlásának végleges rendezéséről

1. §

A magyar állami szuverenitás kizárólagos birtokosa a magyar nép.

2. §

A szuverenitás képviselője a magyar nemzetgyűlés.

A nemzetgyűlés tagjait a magyar állampolgárok összessége általános, közvetlen, egyenlő és titkos választójog alapján választja meg.

3. §

Magyarország államformája a köztársaság.

4. §

A köztársasági elnököt titkos választás útján a nemzetgyűlés tagjai választják. Megválasztásához az összes megválasztott képviselők szavazatának kétharmad többsége szükséges. Amennyiben kétszeri választás sem eredményezett kétharmad többséget, harmadízben a megválasztott nemzetgyűlési képviselők egyszerű szótöbbsége elegendő.

5. §

A köztársasági elnök megbízatása a megválasztás napjától számított négy évig tart.

6. §

A köztársasági elnököt akadályoztatása esetén a nemzetgyűlés elnöke helyettesíti.

7. §

A megválasztott köztársasági elnök a nemzetgyűlés előtt esküt, vagy fogadalmat tesz.

Az eskü szövege a következő:

„Én ... mint Magyarország megválasztott köztársasági elnöke esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek, törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom, tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen."

A fogadalom szövege a következő:

„Én ... Magyarország megválasztott köztársasági elnöke becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek, törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom, tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom."

8. §

A köztársasági elnök jogkörébe tartozik:

1) A miniszterelnök kinevezése az 1945. évi XI. t. c. 4. §-a alapján alkotott politikai bizottságnak kétharmad szótöbbséggel hozott határozata alapján.

2) A miniszterek és a követek kinevezése a politikai bizottságnak a miniszterelnök javaslatára szótöbbséggel hozott határozata alapján.

3) A kormány tagjainak felmentése.

4) A közhivatali és más tisztségekre való azok a kinevezések, amelyek a fennálló törvények szerint az egyes miniszterek kinevezési jogát meghaladják; a kinevezések iránti előterjesztést a minisztertanács felhatalmazása alapján a szakminiszter teszi meg.

5) Nemzetközi viszonylatban követek fogadása és a politikai bizottság által ratifikált nemzetközi megállapodások aláírása.

6) Címek adományozása, továbbá rendjelek és kitüntetések alapítása, illetőleg adományozása.

7) Az 1939. II. t. c. 6. §-ának 4. pontja szerint a honvédség kötelékébe tartozóknak az állampolgári kötelékből való elbocsátása.

8) A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. t. c. 11. és 23. §-aiban meghatározott házassági akadályok alóli felmentés megadása.

9) A házasságon kívül született gyermek kegyelemből való törvényesítése.

10) Az 1912. évi LXV. t. c. 125. §-ában foglaltakhoz képest a nyugellátás kegyelmi úton való engedélyezése.

11) Az elítélteknek kegyelemben részesítése.

12) Kihirdetése a nemzetgyűlés által hozott törvényeknek.

13) A nemzetgyűlésnek a nemzetgyűlési képviselők mandátumának lejárta előtt való feloszlatása, a nemzetgyűlés politikai bizottságának kétharmad szótöbbséggel hozott előterjesztése alapján.

9. §

A köztársasági elnök valamennyi intézkedésének — kivéve a miniszterelnök kinevezését — a miniszterelnök ellenjegyzése szükséges.

A miniszterelnök kinevezését a nemzetgyűlés elnöke ellenjegyzi.

10. §

Hadüzenethez és békekötéshez a megválasztott nemzetgyűlési képviselők kétharmad szótöbbséggel hozott határozatával létrejött törvény szükséges.

11. §

A köztársasági elnök megbízatása megszűnik

a) az idő lejárta,

b) halál,

c) lemondás,

d) felelősségrevonás és megfosztás útján.

A köztársasági elnök megbízatása a választás napjától számított négy év leteltével megszűnik.

A köztársasági elnököt halála esetén a nemzetgyűlés elnöke helyettesíti és gondoskodik arról, hogy a halál bekövetkezésének napjától számított 15 napon belül az új köztársasági elnököt a nemzetgyűlés megválassza.

A köztársasági elnök lemondását a nemzetgyűlés veszi tudomásul és a tudomásulvételtől számított 15 napon belül megválasztja az új köztársasági elnököt.

* Összeállította és Közreadta: Vida István.

12. §

A köztársasági elnök ellen tisztsége betöltésének ideje alatt egyáltalán nem, tisztsége megszűnése után pedig az annak gyakorlásával kapcsolatos cselekedetei, vagy mulasztásai miatt nem lehet bűnvádi, vagy fegyelmi eljárást indítani, vagy folytatni.

13. §

A köztársasági elnök személye sérthetetlen és törvényeink szerint az államfőt megillető büntetőjogi védelemben részesül.

14. §

A köztársasági elnök részére a nemzetgyűlés tiszteletdíjat állapít meg.

15. §

A nemzetgyűlés a köztársasági elnököt az alkotmány, vagy törvények megszegése esetén felelősségre vonhatja. A felelősségrevonást a nemzetgyűlés összes tagjai háromnegyedrészének szavazatával mondhatja ki.

Az eljárás a nemzetgyűlési bíróság hatáskörébe tartozik. A bíróság 12 tagból áll. A nemzetgyűlés a bíróságba 36 tagot választ titkos szavazással és ezek közül 12 tagot a felelősségre vont elnök, 12 tagot pedig a nemzetgyűlés által titkos szavazással háromnegyed szótöbbséggel a vád képviseletére megválasztott vádló visszavethet.

A bírósági eljárási szabályait önmaga állapítja meg. Határozatait kétharmad szótöbbséggel hozza. A bíróság a magyar büntetőtörvényben alkalmazott bármely büntetést, vagy ettől eltérő intézkedést is alkalmazhat. Megkereséseinek minden hatóság köteles eleget tenni, utasításait a rendes bíróság utasításaiként kell végrehajtani.

Ha a nemzetgyűlés a köztársasági elnök felelősségrevonását rendeli el, állásától azonnal felfüggeszti és 15 napon belül új elnököt választ.

16. §

A jelen törvény kihirdetésének napján lép hatályba.

P. I. Arch. 283. f. 10/241. öe. Dátum nélkül. Ceruzával ráírva: „Kommunista párt javaslata". Olvashatatlan aláírás.

*

II.

A Független Kisgazdapárt törvénytervezete

Törvényjavaslat az állami főhatalom gyakorlásáról

I.

Alapelvek, államforma

1. §

A magyar nemzet önrendelkezési jogának és az állam felett gyakorolt legfőbb hatalomnak birtokosa a nép.

2. §

A magyar állam minden állampolgárát szabadnak és egyenlőjogúnak ismeri el, célja a magyar nép számára a rendezett együttélés biztosítása és az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak megóvása.

Ezen természetes és elidegeníthetetlen személyiségi jogok közé tartoznak a személyes szabadság, a vallásos meggyőződés szabad nyilvánításának és a vallás szabad gyakorlásának joga, a gondolat és vélemény szabad kinyilvánításának joga, az egyéni tulajdon, a személy biztonsága, az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől való függetlenítése, az állam irányításában való részvétel joga, a munkához és emberi megélhetéshez való jog.

Mindezeket a jogokat a magyar állam összes alattvalóinak bármely irányú megkülönböztetés nélkül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.

A személyiséggel együtt járó jogok azonban csak a törvényes keretek között és csak abban a mértékben gyakorolhatók, ameddig mások hasonló jogait nem sértik. A személyes szabadságjogok korlátozása a közösség érdekében csak törvény útján történhetik. A tulajdonjognak a társadalmi ellentétek kiegyenlítése érdekében szükségessé váló korlátozásáról külön törvények intézkednek.

3. §

Magyarország államformája a köztársaság, az állam címe: Magyar Köztársaság, az állam címere a történelmi magyar címer.

II.

A köztársasági elnök jogköre

4. §

A magyar köztársaság élén az elnök áll, ő képviseli az államot az egyéb államokkal szemben és a magyar nép egyetemével szemben, ő gyakorolja a végrehajtó hatalmat a felelős magyar minisztérium útján.

5. §

Az elnököt titkos választás útján a magyar állam nemzetgyűlése választja. A választás csak akkor érvényes, ha a választás céljából tartott ülésen a nemzetgyűlési képviselőknek legalább kétharmadrésze jelen van. Az elnök választása a szükséghez képest több menetben történik. Ahhoz, hogy valaki az első menetben érvényesen megválasztott elnök legyen, a leadott szavazatok kétharmad többsége szükséges.

Amennyiben az első szavazási menetben ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, új szavazást kell tartani, amely alkalommal olyan egyénekre is lehet szavazni, akik az első szavazás alkalmával szavazatot nem kaptak. A második menetben érvényesen megválasztott elnöknek azt kell kijelenteni, aki a leadott szavazatok általános többségét elnyerte.

Amennyiben a szavazás második menetében egyik jelölt sem kapta meg a leadott szavazatok általános többségét, harmadszori szavazást kell tartani, amelyen már csak arra a két jelöltre lehet érvényesen szavazni, akik a második menetben a legtöbb és az utána következő szavazatmennyiséget kapták. A harmadik szavazás alkalmával megválasztottnak tekintendő az a jelölt, aki a leadott szavazatok többségét elnyeri.

6. §

Elnökké választható minden magyar állampolgár, aki a választás időpontjában érvényes törvény értelmében nemzetgyűlési képviselői választói joggal bír és életének 30. évét a választás napján már betöltötte.

7. §

A köztársaság elnökének megbízatása a megválasztás napjától számított 4 évig tart.

8. §

Az elnök a nemzetgyűlés színe előtt a nemzetgyűlés elnökének kezébe nyomban megválasztása után esküt tesz a magyar állam alkotmányának és törvényeinek megtartására. Ha az eskü letétele az elnök meggyőződésével ellentétben áll, akkor eskü helyet fogadalmat tartozik tenni.

9. §

Ugyanazon személy egymás után legfeljebb két ízben választható elnökké. Amennyiben azonban a két ízben betöltött elnöki tisztség letétele után legalább egy ízben más egyén töltötte be az állam elnökének tisztét, a már két ízben elnöki tisztet viselt egyén újból választható.

10. §

Az elnököt megilleti a külhatalmakhoz kiküldendő követek kinevezési joga. Ő fogadja a külhatalmaknak Magyarországhoz küldött követeit. Gyakorolja a törvényben meghatározott esetben a kegyelmi jogot és ugyanabban a mértékben és ugyanazon törvényes keretek között, amint azt a magyar király gyakorolta, a főkegyúri jogot.

Az elnök nevezi ki és menti fel a magyar miniszterelnököt, a minisztereket és politikai államtitkárokat. Kinevezi mindazon állami tisztviselőket és azon intézmények vezetőit, akiknek a kinevezését az érvényben lévő jogszabályok az államfő hatáskörébe utalják.

A miniszterelnök kinevezéséhez előterjesztés nem szükséges, a többi felsorolt főtisztviselők kinevezése a miniszterelnök, illetve az illetékes miniszter előterjesztése alapján történik.

Az elnök gyakorolja a rendjelek és kitüntetések adományozásának jogát.

Az elnök gyakorolja a honvédelmi miniszter útján a magyar hadsereg felett a főfelügyeleti jogot és ő nevezi ki a hadsereg főparancsnokát.

11. §

Az elnök minden rendelkezésének érvényességéhez a miniszterelnök, illetve az illetékes miniszter ellenjegyzése szükséges.

12. §

A köztársaság elnöke törvényes hatáskörében miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorolt cselekedetei miatt sem állásának betöltése idején, sem azután felelősségre nem vonható.

Abban az esetben, ha az elnök esküjét (fogadalmát) megszegve, törvényes hatáskörét túllépve alkotmányellenesen és a nép érdekei ellen jár el, őt a nemzetgyűlés felelősségre vonhatja.

A felelősségrevonást a nemzetgyűlés háromnegyed szótöbbséggel mondja ki, az ezen tárgyban határozó ülés határozatának érvényességéhez az összes képviselők háromnegyed részének jelenléte szükséges.

13. §

A felelősségrevonás kérdésében a nemzetgyűlés tagjaiból titkos szavazással választott 12 tagú bíróság határoz. A nemzetgyűlés a bíróság megalakításához 36 tagot választ és ugyancsak titkos szavazással, egyszerű szótöbbséggel megválasztja tagjainak sorából a vád képviseletével megbízott vádlót is. Az ekként megválasztott 36 tagból 12 tagot a felelősségre vonandó elnök, 12 tagot pedig a vádló visszautasíthat. A fennmaradó 12 tag a maga köréből választ elnököt. A bíróság eljárási szabályait önmaga állapítja meg. A felelősségrevonás miatt az elítéléshez a bíróság tagjainak kétharmad szavazattöbbsége szükséges.

A bíróság a magyar büntetőtörvénykönyvben alkalmazott bármely büntetést alkalmazhat, vagy attól eltérő intézkedést is tehet.

Köztörvényi rendelkezésbe ütköző bűncselekményeiért az elnök a törvényben meghatározott és az összes állampolgárra irányadó szabályok szerint vonható felelősségre.

Magánjogi jogviszonyaiban az elnök az általános polgári törvénykezési szabályok hatálya alatt áll.

14. §

Az elnök személye sérthetetlen és ugyanazon büntetőjogi védelem illeti meg, mint amely védelem az erre vonatkozó jogszabályok értelmében a magyar királyt megillette.

15. §

Az elnök tisztsége megszűnik:
megbízatásának lejárta,
az elnök halála,
lemondás,
felelősségre vonás és az elnöki tisztségtől való megfosztás folytán.

A köztársasági elnök tisztségének megüresedése esetén az elnököt a nemzetgyűlés elnöke helyettesíti, aki gondoskodik arról, hogy az elnöki szék megüresedésének napjától számított 15 napon belül a nemzetgyűlés az új elnök megválasztására gyűljön össze.

Az elnököt helyettesítő nemzetgyűlési elnök a helyettesítés ideje alatt a köztársaság elnökének minden jogát gyakorolja, kivéve a házfeloszlatás és a törvények visszaküldésének jogát.

Amennyiben az elnök halála, vagy lemondása a nemzetgyűlés feloszlatásának idejében és az új nemzetgyűlés megválasztása előtt következnek be, az elnöki jogokat a feloszlatott nemzetgyűlés elnöke, elháríthatatlan akadályoztatása esetén pedig az egyik alelnök gyakorolja, akik közül a köztársasági elnökhelyettest sorshúzás útján kell kiválasztani.

Az elnököt hivatalbanléte idején tartós akadályoztatása esetén a miniszterelnök helyettesíti.

16. §

Az elnök tiszteletdíját a nemzetgyűlés állapítja meg. Hivatalának költségeiről a költségvetés keretében kell gondoskodni.

III.

A főhatalom gyakorlásának megoszlása

17. §

Az állami főhatalom letéteményese Magyarország nemzetgyűlése. A nemzetgyűlés foglalja törvénybe a főhatalom legfőbb birtokosának, a magyar népnek akaratát és szabályozza törvény útján a magyar állam életét.

A törvények végrehajtása az elnök legfőbb képviseleti és főfelügyeleti jogának érintetlenül hagyása mellett, a nemzetgyűlés bizalma és támogatása alapján az elnök által kinevezett magyar kormány feladata.

Az igazságszolgáltatás a törvényhozás által alkotott jogszabályok alapján a törvényes szervezet keretén belül működő és a kormány előterjesztése alapján a köztársasági elnök által kinevezett bíróságok hatáskörébe tartozik. A bíróságok függetlenségéről alkotott és a kormányzat (közigazgatás) hatáskörét a bírói tevékenység gyakorlásától szétválasztó magyar törvények érvényességét a jelen törvény nem érinti.

18. §

A nemzetgyűlés tagjainak választása az e tekintetben érvényben lévő külön törvény alapján történik.

A köztársasági elnök jogkörébe tartozik a nemzetgyűlés összehívása, az ülésszakok megállapítása és berekesztése, a nemzetgyűlés elnapolása és annak feloszlatása.

Az elnapolás 30 napnál tovább csak a nemzetgyűlés többségének hozzájárulásával történik. Elnapolás esetén a nemzetgyűlés tagjait megillető összehívási jogot a nemzetgyűlés házszabályai szabályozzák.

Feloszlatás esetén tartozik a kormány az új választás kiírása és az új nemzetgyűlés összehívása tekintetében az elnöknek nyomban javaslatot tenni és az elnök tartozik az új nemzetgyűlés összehívása iránt akként rendelkezni, hogy az a nemzetgyűlés feloszlatásának napjától számított 60 napon belül ténylegesen összeülhessen.

19. §

A törvényeket a nemzetgyűlés alkotja és azokat hozzájárulás és kihirdetés végett az elnöknek megküldi.

Amennyiben az elnök a neki megküldött törvényt hozzájárulásával megerősíteni és kihirdetni nem hajlandó, egy ízben jogában áll a törvényjavaslatot a nemzetgyűlés elnökéhez 15 napon belül visszaküldeni és kívánhatja, hogy a nemzetgyűlés a visszaküldött törvényt újból vegye tárgyalás alá. Az új tárgyalás során a nemzetgyűlés előtt ismertetni kell az elnök visszaküldő iratában foglalt észrevételeket és kívánságokat.

Amennyiben a nemzetgyűlés a visszaküldött törvényt akár az elnök által javasolt módosításokkal, akár eredeti szövegezésében újból elfogadja, az elnök tartozik a törvényhez hozzájárulását 15 napon belül megadni és a törvényt kihirdetni.

Az elnök jogkörét érintő törvények visszaküldésének nincs helye.

20. §

A jogszabályok alkotása általában a nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik. A minisztérium rendeletalkotó jogköre külön felhatalmazás nélkül csak azokra az ügyekre terjed ki,

amelyeket a törvény, vagy országos szokás nem szabályozott,

amelyeket a törvényhozás magának fenn nem tartott,

amelyeknek szabályozását a törvény nem utalta valamely nemzetgyűlési bizottság vagy önkormányzati testület jogkörébe.

21. §

Nemzetközi szerződések érvényességéhez szükséges, hogy azokat a nemzetgyűlés elfogadja, törvénybe iktassa és az elnök hozzájárulás után kihirdesse. Hadüzenet és békekötés a nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik.

IV.

Vegyes és életbeléptető rendelkezések

22. §

A jelen törvény életbelépésével a magyar királyság mint államforma megszűnik és hatályukat vesztik mindazok a jogszabályok, amelyek a királyság intézményével kapcsolatban és arra vonatkozóan érvényben voltak, valamint mindazon jogszabályok, amelyek a jelen törvénnyel ellentétben állnak.

A Magyar Szent Koronát mint a történelmi idők folyamán létrejött és több nemzeti szerencsétlenség következtében kiterjedésében megfogyatkozott magyar nemzeti élet évszázadokon át tisztelt jelképét, a magyar nép továbbra is kegyelete tárgyának és a nemzet egysége jelképének tekinti, egy olyan történelmi gondolat külső kifejezésének, amely hosszú időn keresztül egybekapcsolta mindazokat, akik a magyar nemzethez tartozónak vallották magukat.

23. §

A jelen törvényt a magyar kormány hajtja végre.

P. I. Arch. 238. f. 10/241. öe. Dátum nélkül. Ceruzával ráírva: „Jusztus. Kisgazdapárt javaslata."

*

III.

Az Igazságügyminisztérium törvénytervezete

Törvényjavaslat Magyarország államformájának meghatározásáról

1. §

Magyarország köztársaság; élén a nemzetgyűlés által négy évre választott elnök áll.

2. §

Az államhatalom kizárólagos forrása a magyar nép, amely a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján összeült nemzetgyűlés útján gyakorolja.

3. §

A köztársaság elnökét a nemzetgyűlésben képviselt politikai pártok által kijelölt személyek közül titkos szavazással a nemzetgyűlés választja. Minden politikai párt egy jelöltet állíthat.

Köztársasági elnökké bármely magyar állampolgár megválasztható, akinek választójogosultsága van és 35. évét betöltötte. Egymás után két ízben elnökké senki meg nem választható.

Az elnök megválasztásához a nemzetgyűlés összes tagjai kétharmadának jelenlétére és a jelenlévők legalább kétharmadának szavazatára van szükség.

Ha a nemzetgyűlés tagjainak kétharmad része az elnökválasztás céljából összehívott ülésen nem jelenik meg, vagy a megszabott többséget egyik jelölt sem éri el, a házszabályok szerint határozatképes nemzetgyűlés az elnököt viszonylagos többséggel választja meg.

4. §

A köztársaság elnöke a nemzetgyűlés előtt esküt, vagy fogadalmat tesz. Az eskü szövege a következő:

„Én N. N., mint a köztársaság elnöke esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek, törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen!"

A fogadalom szövege a következő:

„Én N. N., mint a köztársaság elnöke becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek, törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom."

5. §

Az elnökválasztásról jegyzőkönyvet kell készíteni.

Ugyancsak jegyzőkönyvet kell készíteni a megválasztott elnök eskü-, illetve fogadalomtételéről. A jegyzőkönyvet a köztársaság elnöke is aláírja és a miniszterelnök ellenjegyzi.

A jegyzőkönyveket a hivatalos lapban közzé kell tenni.

6. §

Az elnök elnöksége idején más hivatalt nem viselhet és sem a nemzetgyűlésnek, sem politikai pártnak tagja nem lehet.

Az elnök személye sérthetetlen, büntetőjogi védelmét külön törvény szabályozza.

7. §

Az elnök 30 napon belül aláírja és kihirdeti és záradékkal látja el a nemzetgyűlés által alkotott törvényeket. A kihirdetés elrendelése előtt, az említett határidőben a törvény újabb megfontolás végett észrevételeinek közlésével egy ízben visszaküldheti a nemzetgyűlésnek. Ha a nemzetgyűlés a törvényt az elnök észrevételei ellenére is változatlanul fenntartja, az elnök azt 15 napon belül kihirdetni köteles.

8. §

Az elnök a nemzetgyűlést egy ülésszakban 30 napnál nem hosszabb időre, legfeljebb egy ízben napolhatja el. A nemzetgyűlés feloszlatására csak akkor jogosult, ha az tartósan munkaképtelenné vált és munkaképességét a nemzetgyűlés elnöke, a házszabályokban biztosított jogaival sem képes helyreállítani. Ebben az esetben a köztársaság elnöke új nemzetgyűlés összehívása iránt magában a feloszlató rendeletben intézkedni köteles.

9. §

A köztársaság elnöke képviseli Magyarországot a nemzetközi viszonylatokban; küldi és elfogadja a követeket, kinevezi a konzulokat és az idegen konzulok részére megadja a működési engedélyt. A felelős minisztérium útján a külhatalmakkal szerződéseket köthet, ha azonban a szerződés tárgya a törvényhozás hatáskörébe tartozik, a szerződés megerősítéséhez a nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges.

Hadüzenetre és békekötésre csak a nemzetgyűlés jogosult.

10. §

A végrehajtó hatalmat az elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja. Az elnök nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztésére kinevezi és felmenti a minisztereket.

Az elnök minden rendelkezéséhez és intézkedéséhez az illetékes felelős miniszter ellenjegyzésére van szükség.

11. §

Az elnök gyakorolja az illetékes felelős miniszter előterjesztésére V. és az ennél magasabb fizetési osztályba tartozó közhivatalokra és más tisztségekre vonatkozó kinevezés jogát.

12. §

Az elnök gyakorolja a kegyelmezési jogot, valamint a törvényes akadályok alól az államfő részére fenntartott felmentés jogát. Általános kegyelmet, úgyszintén a miniszterek jogi felelősségének érvényesítéseképpen vád alá helyezett, vagy elítélt miniszternek és legfőbb állami számvevőszéki elnöknek (1848: II. tc. 32. § és 1870.: XVIII. tc. 9. §) kegyelmet csak a nemzetgyűlés adhat.

Háború, vagy mozgósítás esetében a felelős minisztérium előterjesztésére határoz a honpolgári kötelékből való elbocsátás kérdésében.

Érdemrendeket és egyéb kitüntetéseket alapíthat és adományozhat.

13. §

Az elnök tisztségéről csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhat le.

Ha az elnök meghal, vagy más okból szükségét ellátni tartósan képtelen, az új elnök megválasztását az elnöki jogkört a felelős minisztérium gyakorolja.

Ebben az esetben a minisztérium gondoskodni köteles arról, hogy a nemzetgyűlés az új elnök megválasztása végett 30 napon belül összeüljön. Ha a nemzetgyűlés megbízatása az előbbi bekezdésben említett körülmény bekövetkezte előtt megszűnt, vagy az elnök a nemzetgyűlést feloszlatta, a minisztérium köteles a választások megtartásáról olyan időpontban gondoskodni, hogy az új elnök az elnöki szék megüresedésétől számított 60 napon belül megválasztható legyen.

14. §

Ha az elnök az alkotmányt, vagy a törvényt megszegi, a nemzetgyűlés őt — legalább 100 tagja

által aláírt indítvány alapján — összes tagjai kétharmad részének jelenlétében és a jelenlévő kétharmad részének szavazatával felelősségre vonhatja. A bíráskodást a nemzetgyűlés tagjaiból az 1848. III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság gyakorolja.

15. §

A nemzetgyűlés az elnök részére tiszteletdíjat állapít meg.

Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte az állami főhatalom betöltésére vonatkozó jogot és ezt első ízben 1918. november 16-án gyakorolta.

Huszonötéves ellenforradalmi korszak nem halványította el a magyar népnek ezt a mélységes meggyőződését, amely először 1849. ? ? ? -én a debreceni nagytemplomban hozott trónfosztó határozatban jutott kifejezésre.

A magyar nemzet huszonötéves elnyomás után visszakapta önrendelkezési jogát és feltámasztja a lelkekben soha meg nem szűnt

Magyar Köztársaságot.

Ez a köztársaság biztosítja az állampolgároknak rendre, fajra, vallásra való tekintet nélküli jogegyenlőségét, védelmezi a szabadságot és biztosítja a félelemtől és ínségtől való mentességet.

Ez a köztársaság intézményesíti a békét, oltalmazza a termelő munkát és megteremti a más népekkel való együttélés feltételeit.

A nemzetgyűlés a magyar köztársaságot a magyar nép közvéleményének, politikai ítéletének oltalma alá helyezi és kész arra, hogy a magyar köztársaság intézményét minden bárhonnan jövő támadással szemben megvédi és az ország minden erejével megvédelmezteti. A magyar nemzetgyűlés a haza sorsát elválaszthatatlanul összeköti a magyar köztársaság sorsával, létét annak létével.

P. I. Arch. 283. f. 10/241. Dátum nélkül. Ceruzával rávezetve: „Ries. Indoklás. Lerakni. Köztársasági törvény tervezete. II/5." Olvashatatlan aláírás.

*

IV.

Az 1946. január 17-i pártközi értekezlet után készített törvénytervezet*

Törvényjavaslat Magyarország államformájának meghatározásáról[1]

Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszakapta önrendelkező jogát.[2] 400 esztendős harc, az ónodi gyűlés, a debreceni határozat, két forradalom kísérlete után huszonöt esztendő elnyomatásán keresztül a magyar nép állandó törekvése volt, hogy államformáját belső és külső erőszaktól mentesen maga határozza meg.

Az általános egyenlő és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlésnek most alkalma nyílik arra, hogy a magyar nép nevében és annak megbízásából megalkossa azt az államformát, amely a magyar nép érzelmeinek és érdekeinek legjobban megfelel.

Ez az államforma a

magyar köztársaság.

A köztársaság minden polgárát szabadnak és egyenlőjogúnak ismeri el, célja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak megóvása, a magyar nép számára a rendezett együttélés biztosítása, valamint a más népekkel való békés együttműködés.

A természetes és elidegeníthetetlen jogok közé tartozik különösen a személyes szabadság, a vallásos meggyőződés szabad nyilvánítása és a vallás szabad gyakorlása, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, az egyesülési és gyülekezési jog, az egyéni tulajdon, a személy biztonsága és az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől való függetlenítése, az állam életének irányításában való részvétel, a munkához és az emberhez méltó megélhetéshez való jog.

Mindezeket a jogokat a magyar állam összes alattvalóinak bármily irányú megkülönböztetés nélkül egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.

Ezen cél megvalósítására Magyarország nemzetgyűlése a következő törvényt alkotja:

1. §

Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép. A magyar nép a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés útján gyakorolja.

2. §

Magyarország köztársaság.

A köztársaság élén az elnök áll. Az elnököt a nemzetgyűlés 4 évre választja.

3. §

Köztársasági elnökké bármely magyar állampolgár megválasztható, aki 35. életévét betöltötte.

4. §[3]

Az elnökválasztást jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez 50 képviselő írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést a nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. Minden képviselő csak 1 jelöltet ajánlhat.

A választás titkos szavazás útján, szükséghez képest többszöri szavazással történik. Ahhoz, hogy valaki az első szavazás alkalmával érvényesen megválasztott elnök legyen, a nemzetgyűlés összes tagjai kétharmad részének szavazata szükséges.

Amennyiben az első szavazáskor ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, új szavazást kell tartani, amely alkalommal új ajánlásokat kell benyújtani.

A második szavazásnál a megválasztás érvényességéhez ugyancsak az összes képviselők kétharmad részének szavazatával egyenlő szavazat szükséges.

Ha a második szavazásnál egyik jelölt sem kapja meg az összes képviselők kétharmadának számával egyenlő szavazatot, harmadszori szavazást kell tartani, amelyen már csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazásnál a legtöbb és az utána következő szavazatmennyiséget kapták. A harmadik szavazás alkalmával megválasztottnak tekintendő az a jelölt, aki a leadott szavazatok többségét elnyeri.

* A szövegben szereplő jegyzetek Bibó István megjegyzéseire vonatkoznak, ezeket ld. a tervezet végén.

A szavazás megtartását nem lehet a jelenlevő képviselők számától függővé tenni.[4]

A három szavazás legfeljebb három egymás után következő napon befejezendő.

Egymás után két ízben elnökké senki sem választható.

5. §

A köztársaság elnöke a nemzetgyűlés előtt esküt vagy fogadalmat tesz.

Az eskü szövege a következő:

„Én ... esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen."

A fogadalom szövege a következő:

„Én ... becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértéssel a magyar nép javára gyakorlom."

6. §

Az elnökválasztásról, az eskü, illetve fogadalom letételéről jegyzőkönyvet kell készíteni. Ezt a jegyzőkönyvet a köztársaság elnöke is aláírja és a miniszterelnök ellenjegyzi. A jegyzőkönyvet a hivatalos lapban közzé kell tenni.

7. §

Az első ízben megválasztott köztársasági elnök eskütételével a Nemzeti Főtanács megbízatása megszűnik.

8. §

A köztársaság elnöke 30 napon belül aláírja és kihirdetési záradékkal látja el a nemzetgyűlés által hozott törvényeket. A kihirdetés elrendelése előtt az említett határidőben a törvényt újabb megfontolás végett észrevételeinek közlésével egy ízben visszaküldheti a nemzetgyűlésnek. A nemzetgyűlés által másod ízben hozzá áttett törvényt 15 napon belül kihirdettetni köteles.

9. §

A köztársasági elnök a nemzetgyűlést egy ülésszakban 30 napnál nem hosszabb időre legfeljebb egy ízben elnapolhatja. Az elnapolás tartama alatt a nemzetgyűlés elnöke legalább 100 képviselő írásban előterjesztett indítványára az indítvány kézhezvételétől számított 8 napon belüli időpontra a nemzetgyűlést összehívni tartozik.

A köztársaság elnöke jogosult a nemzetgyűlés feloszlatására, ha az tartósan munkaképtelennek mutatkozik. Ezen feltétel fennforgása nélkül is jogosult a feloszlatásra, ha azt a megválasztott képviselők kétötöd része felterjesztésben kéri. Ha pedig a kormány erre előterjesztést tesz, a nemzetgyűlést feloszlatni köteles.[5]

10. §

A köztársaság elnöke képviseli Magyarországot a nemzetközi viszonylatokban. Követeket küld és fogad, konzulokat nevez ki és megadja az idegen konzulok részére a működési engedélyt. A felelős minisztérium útján a külhatalmakkal szerződéseket köthet, ha azonban a szerződés tárgya a törvényhozás hatáskörébe tartozik, a szerződés megkötéséhez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása, annak megerősítéséhez pedig a nemzetgyűlés jóváhagyása szükséges.

Hadüzenetre, hadiállapot beálltának megállapítására, békekötésre, a honvédségnek az ország határán kívül alkalmazására csak a nemzetgyűlés felhatalmazásával jogosult.

11. §

A köztársasági elnököt illeti meg az államfő kegyelmezési joga, úgyszintén a törvényes akadályok alól az államfő részére fenntartott felmentés joga. Általános kegyelmet, valamint a miniszterek jogi felelősségének érvényesítéseképpen vád alá helyezett vagy elítélt miniszternek és legfőbb állami számvevőszéki elnöknek kegyelmet csak a nemzetgyűlés adhat.

Háború vagy mozgósítás esetében a felelős minisztérium előterjesztésére az elnök határoz a honpolgári kötelékből való elbocsátás kérdésében.

12. §

A végrehajtó hatalmat az elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja.

Az elnök nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztésére kinevezi és felmenti a minisztereket.

Az elnök minden rendelkezéséhez és intézkedéséhez az illetékes felelős miniszter ellenjegyzése szükséges.

13. §

A köztársasági elnök nevezi ki az illetékes felelős miniszter előterjesztésére az ötödik és az ennél magasabb fizetési osztályba tartozó közhivatalnokokat és más tisztségek viselőit, valamint a bírákat.

Érdemrendeket és egyéb kitüntetéseket alapíthat és adományozhat.

14. §

A köztársasági elnök tisztségéről csak a nemzetgyűléshez intézett nyilakozatban és csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhat le. A nemzetgyűlés 15 napon belül kérheti az elnököt, hogy elhatározását újból fontolja meg. Ha az elnök elhatározását továbbra is fenntartja, a nemzetgyűlés a lemondás tudomásulvételét nem tagadhatja meg.

Ha az elnök meghal, az elnöki szék más okból megüresedik, vagy az elnök tisztségének ellátására egyéb okból tartósan képtelenné válik, az új elnök megválasztásáig az elnöki jogkört a nemzetgyűlés elnöke gyakorolja. A helyettesítésben eljáró nemzetgyűlési elnök a nemzetgyűlés által alkotott törvényt a nemzetgyűlésnek újabb megfontolás végett nem küldheti vissza, a nemzetgyűlést nem oszlathatja fel és a kegyelmezés jogával csak a jogerősen elítéltek javára élhet.

Ha az elnöki szék megüresedik, vagy az elnök tisztségének ellátására tartósan képtelenné válik, a nemzetgyűlés elnöke gondoskodni köteles arról, hogy a nemzetgyű-

lés az új elnök megválasztása végett 30 napon belül összeüljön. Ha a nemzetgyűlés megbízatása e körülmény bekövetkezése előtt megszűnt vagy az elnök a nemzetgyűlést feloszlatta, a minisztérium köteles a választások megtartásáról olyan időpontban gondoskodni, hogy az új elnök a választást szükségessé tevő körülmény bekövetkezésétől számított 60 napon belül megválasztható legyen. Ilyen esetben az elnöki jogokat a feloszlatott nemzetgyűlés elnöke, illetőleg annak a nemzetgyűlésnek az elnöke gyakorolja, amelynek megbízatása az elnöki szék megüresedése előtt megszűnt.

15. §

Az elnök személye sérthetetlen és törvényeink szerint az államfőt megillető büntetőjogi védelemben részesül.

Ha az elnök az alkotmányt vagy a törvényt megszegi, a nemzetgyűlés őt — legalább 150 tag írásbeli indítványa alapján — összes tagjai kétharmad részének jelenlétében és a jelenlevők kétharmad részének szavazatával felelősségre vonhatja. A bíráskodás a nemzetgyűlés tagjaiból az 1848. évi III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság joga.

16. §

A nemzetgyűlés az elnök részére tiszteletdíjat állapít meg.

A köztársasági elnöki tiszt ellátására szükséges hivatalt a minisztérium szervezi, e hivatal költségeiről az állami költségvetés keretében kell gondoskodni.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms. 5110/27. Dátum nélkül. Az iraton *Bibó István* kézírásával: „Az 1946: I. tc. egyik előző formája." Bibó István a törvényjavaslat szövegén számos stiláris és tartalmi javítást eszközölt. A fontosabbak az alábbiak:

1) A törvényjavaslat címét a következőre változtatta: „Törvényjavaslat Magyarország államformájáról"

2) E mondatot megkérdőjelezte, zárójelbe tette és hozzáfűzte: „Ezt ne tegyük függővé a király lemondásától!"

3) A 4. § első mondatául beírta: „Az elnökválasztó ülést a nemzetgyűlés elnöke a hivatalban lévő elnök megbízásának lejártával egy hónappal korábbi időpontra tűzi ki."

4) E mondatot Bibó a következőképpen fogalmazta át: „A szavazás megtartását az első és második szavazásnál nem akadályozza az, hogy az összes képviselők kétharmad részénél kevesebb számú képviselő van jelen."

5) E mondatot Bibó a következő megjegyzéssel tette zárójelbe: „Abszurdum! Akkor az előző feltételeknek semmi értelmük nincs, mert az elnök bármikor kinevezhet maga is olyan kormányt, mely a feloszlatásra előterjesztést tesz."

*

V.

Pfeiffer Zoltán igazságügyminisztériumi államtitkár vezette szakértői bizottság által készített törvényjavaslat tervezet

Törvényjavaslat
Magyarország államformájáról

Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzetre visszaszállott az önrendelkező jog. Négyszáz esztendős harc, az ónodi gyűlés, az 1849-es debreceni határozat, két forradalom kísérlete és az ezt követő elnyomás után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról.

Az általános, egyenlő és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés most a magyar nép nevében és megbízásából megalkotja azt az államformát, amely a nemzet akaratának és érdekeinek legjobban megfelel: a magyar köztársaságot.

A köztársaság polgárai számára biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést s a más népekkel való békés együttműködést.

Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: személyes szabadság, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, mentesség az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől, az egyéni tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az önkormányzatok életének irányításában.

Ezeket a jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.

E cél megvalósítására Magyarország nemzetgyűlése mindenekelőtt a következő törvényt alkotja:

1. §

Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép. A magyar nép a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés útján gyakorolja.

2. §

(1) Magyarország köztársaság.

(2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a nemzetgyűlés négy évre választja.

3. §

Köztársasági elnökké minden magyar állampolgár megválasztható, aki harmincötödik életévét betöltötte.

4. §

(1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez a nemzetgyűlés ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést a nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. A nemzetgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) Ha a szükséges ajánlást csak egy jelölt nyerte el, ez a nemzetgyűlés tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében közfelkiáltással köztársasági elnökké választható. Egyébként a választás titkos szavazás útján történik, a nemzetgyűlés legalább száz tagjának írásbeli indítványára azonban nyílt szavazást kell tartani. A szükséghez képest több-

szöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazatát elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazata szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki — tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számától — a szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymást követő nap alatt be kell fejezni.

5. §

Egymás után két ízben köztársasági elnökké senkit sem lehet megválasztani.

6. §

(1) A köztársaság elnöke a nemzetgyűlés előtt esküt vagy fogadalmat tesz.

(2) Az eskü szövege a következő:

„Én ... eszküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen."

(3) A fogadalom szövege a következő:

„Én ... becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom."

7. §

A köztársasági elnök megválasztásáról és esküjének, illetőleg fogadalmának letételéről jegyzőkönyvet kell készíteni. Ezt a jegyzőkönyvet a köztársasági elnök is aláírja; aláírását a miniszterelnök ellenjegyzi. A jegyzőkönyvet a hivatalos lapban közzé kell tenni.

8. §

Az első ízben megválasztott köztársasági elnök eskütételével a Nemzeti Tanács intézménye megszűnik.

9. §

A köztársasági elnök tizenöt napon belül aláírja és a kihirdetést elrendelő záradékkal látja el a nemzetgyűlés által alkotott törvényeket. A kihirdetés elrendelése előtt az említett határidőben a törvényt megfontolás végett, észrevételeinek közlésével, egy ízben visszaküldheti a nemzetgyűlésnek; a nemzetgyűlés által hozzá másod ízben áttett törvényt azonban tizenöt napon belül kihirdettetni köteles.

10. §

(1) A köztársasági elnök a nemzetgyűlést egy ülésszakban harminc napnál nem hosszabb időre legfeljebb egy ízben elnapolhatja. Az elnapolás tartama alatt a nemzetgyűlés elnöke legalább száz képviselőnek írásban előterjesztett indítványára az indítvány kézhezvételétől számított nyolc napnál nem távolabbi időpontra a nemzetgyűlést összehívni köteles.

(2) A köztársasági elnök jogosult a nemzetgyűlés feloszlatására, ha eziránt a kormány előterjesztést tesz vagy ha ezt a nemzetgyűlés képviselőinek legalább kétötöd része felterjesztésben kéri.

11. §

(1) A köztársasági elnök képviseli Magyarországot nemzetközi viszonylatokban. Követeket küld és fogad, konzulokat nevez ki és megadja az idegen konzulok részére a működési engedélyt. A felelős minisztérium útján a külhatalmakkal szerződéseket köthet, ha azonban a szerződés tárgya a törvényhozás hatáskörébe tartozik, a szerződés megkötéséhez a nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges.

(2) A köztársasági elnök hadüzenetre, a hadiállapot beálltának megállapítására, békekötésre, a honvédségnek az ország határán kívül alkalmazására csak a nemzetgyűlés felhatalmazásával jogosult.

12. §

(1) A köztársasági elnököt megilleti az államfő kegyelmezési joga, úgyszintén a törvényes akadályok alól az államfő részére fenntartott felmentés joga. Általános kegyelmet, valamint a miniszteri felelősség érvényesítéseképpen vád alá helyezett vagy elítélt miniszternek, illetőleg legfőbb állami számvevőszéki elnöknek kegyelmet csak a nemzetgyűlés adhat.

(2) Háború vagy mozgósítás esetében a honpolgári kötelékből való elbocsátás felől a minisztérium előterjesztésére a köztársasági elnök határoz.

13. §

(1) A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja.

(2) A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztésére kinevezi és felmenti a minisztereket.

(3) A köztársasági elnök minden rendelkezéséhez és intézkedéséhez az illetékes felelős miniszter ellenjegyzése szükséges.

14. §

(1) A köztársasági elnök nevezi ki az illetékes felelős miniszter előterjesztésére az V. és az ennél magasabb fizetési osztályba tartozó állami tisztviselőket, valamint fizetési osztályra tekintet nélkül az ítélőbírákat. A köztársasági elnök tölti be az illetékes felelős miniszter előterjesztésére azokat az egyéb tisztségeket, amelyeknek betöltését a törvényes rendelkezések az államfő hatáskörébe utalják.

(2) A köztársasági elnök érdemrendeket és egyéb kitüntetéseket alapíthat és adományozhat.

15. §

(1) A köztársasági elnök tisztségéről csak a nemzetgyűléshez intézett nyilatkozatban és a nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhat le. A nemzetgyűlés tizenöt napon belül kérheti a köztársasági elnököt, hogy elhatározását újból fontolja meg. Ha a köztársasági elnök elhatározását fenntartja, a nemzetgyűlés a lemondás tudomásulvételét nem tagadhatja meg.

(2) Ha a köztársasági elnök meghal, a köztársasági elnöki szék más okból megüresedik, vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására egyéb okból tartósan képtelenné válik, az új köztársasági elnök megválasztásáig a köztársasági elnöki jogkört a nemzetgyűlés elnöke gyakorolja, azzal a korlátozással, hogy a nemzetgyűlés által alkotot törvényt a nemzetgyűlésnek újabb megfontolás végett nem küldheti vissza, a nemzetgyűlést nem oszlathatja fel és a kegyelmezés jogával csak jogerősen elítéltek javára élhet.

(3) Ha a köztársasági elnöki szék megüresedik, vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására tartósan képtelenné válik, a nemzetgyűlés elnöke gondoskodni köteles arról, hogy a nemzetgyűlés az új köztársasági elnök megválasztása végett harminc napon belül összeüljön. Ha a nemzetgyűlés megbízatása a köztársasági elnök választását szükségessé tevő körülmény bekövetkezése előtt megszűnt vagy a köztársasági elnök a nemzetgyűlést feloszlatta, a minisztérium köteles a választások megtartásáról olyan időpontban gondoskodni, hogy az új köztársasági elnök a választást szükségessé tevő körülmény bekövetkezésétől számított hatvan napon belül megválasztható legyen. Ilyen esetben a köztársasági elnök jogait a (2) bekezdésben meghatározott korlátozással a feloszlatott nemzetgyűlés elnöke, illetőleg annak a nemzetgyűlésnek az elnöke gyakorolja, amelynek megbízatása a köztársasági elnöki szék megüresedése előtt megszűnt.

16. §

(1) A köztársasági elnök személye sérthetetlen; büntetőjogi védelmét külön törvény biztosítja.

(2) Ha a köztársasági elnök az alkotmányt vagy a törvényt megszegi, a nemzetgyűlés őt — legalább százötven tag írásbeli indítványa alapján összes tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében és a jelenlevők legalább kétharmad részének szavazatával felelősségre vonhatja. A bíráskodás a nemzetgyűlés tagjaiból az 1848: III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság joga.

17. §

(1) A nemzetgyűlés a köztársasági elnök részére tiszteletdíjat állapít meg.

(2) A köztársasági elnöki tiszt ellátására szükséges hivatalt a minisztérium szervezi, e hivatal költségeiről az állami költségvetés keretében kell gondoskodni.

18. §

Ez a törvény meghozatalával azonnal hatálybalép.

MTA Kézirattár. Ms. 5110/28. Dátum nélkül. Bibó István kézzel rárírta „Az 1946. I. tc. egyik előző formája."

1. A törvényjavaslat bevezetőjét Bibó teljesen átfogalmazta. Az általa adott fogalmazás így hangzik: „Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. Négyszáz esztendős harc, az ónodi gyűlés, az 1849-es debreceni határozat, a két forradalom kísérlete és azt követő tisztázatlan közjogi helyzet után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról.

Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlés most a magyar nép nevében megalkotja azt az államformát, amely a nemzet akaratának és érdekeinek legjobban megfelel: a magyar köztársaságot.

A köztársaság biztosítani kívánja a rendezett együttélés keretében az emberi alapjogokat, különösen: a személyes szabadságot, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítását, a vallás szabad gyakorlását, az egyesülési és gyülekezési jogot, mentességet az elnyomatástól, a félelemtől és a nélkülözéstől, az egyéni tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődés jogát, az állam és az önkormányzatok életének irányításában való részvétel jogát.

Ezekben a jogokban a magyar köztársaság valamennyi polgárát a demokratikus államrend keretén belül minden irányú megkülönböztetés nélkül, egyformán és egyenlő mértékben részesíti.

Evégből Magyarország nemzetgyűlése mindenekelőtt a következő törvényt alkotja."

•

VI.

Tildy Zoltán miniszterelnök által 1946. január 24-én benyújtott törvényjavaslat

Törvényjavaslat
Magyarország államformájáról

Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát. Négyszáz esztendős harc, az ónodi gyűlés, az 1849-es debreceni határozat, két forradalom kísérlete és az ezt követő elnyomatás után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról.

Az általános, egyenlő és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés most a magyar nép nevében és megbízásából megalkotja azt az államformát, amelynek legjobban megfelel: a magyar köztársaságot.

A köztársaság polgárai részére biztosítja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést s a más népekkel való békés együttműködést.

Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: személyes szabadság, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, mentesség az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok irányításában.

Ezeket a jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.

E cél megvalósítására Magyarország Nemzetgyűlése mindenekelőtt a következő törvényt alkotja:

1. §

Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép. A magyar nép a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés útján gyakorolja.

2. §

(1) Magyarország köztársaság.

(2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a Nemzetgyűlés négy évre választja.

3. §

Köztársasági elnökké minden magyar állampolgár megválasztható, aki harmincötödik életévét betöltötte.

4. §

(1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez a Nemzetgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli jelölése szükséges. A jelölést a Nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. A Nemzetgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) Ha a szükséges ajánlást csak egy jelölt nyerte el, ez a Nemzetgyűlés tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében közfelkiáltással köztársasági elnökké választható. Egyébként a választás titkos szavazás útján történik, a Nemzetgyűlés legalább száz tagjának írásbeli indítványára azonban nyílt szavazást kell tartani. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazatát elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztásához ugyancsak a Nemzetgyűlés összes tagjai kétharmad részének szavazata szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki — tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számától — a szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra követő nap alatt be kell fejezni.

5. §

Egymás után két ízben köztársasági elnökké senkit sem lehet megválasztani.

6. §

(1) A köztársasági elnök a Nemzetgyűlés előtt esküt vagy fogadalmat tesz.

(2) Az eskü szövege a következő:

„Én ... esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen."

(3) A fogadalom szövege a következő:

„Én ... becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom."

7. §

A köztársasági elnök megválasztásáról és esküjének, illetőleg fogadalmának letételéről jegyzőkönyvet kell készíteni. Ezt a jegyzőkönyvet a köztársasági elnök is aláírja; aláírását a miniszterelnök ellenjegyzi. A jegyzőkönyvet a hivatalos lapban közzé kell tenni.

8. §

Az első ízben megválasztott köztársasági elnök eskü-, illetőleg fogadalomtételével a Nemzeti Főtanács intézménye megszűnik.

9. §

A köztársasági elnök tizenöt napon belül aláírja és a kihirdetést elrendelő záradékkal látja el a Nemzetgyűlés által alkotott törvényeket. A kihirdetés elrendelése előtt az említett határidőben a törvényt újabb megfontolás végett, észrevételeinek közlésével, egy ízben visszaküldheti a Nemzetgyűlésnek; a Nemzetgyűlés által hozzá másodízben áttett törvényt azonban tizenöt napon belül kihirdettetni köteles.

10. §

(1) A köztársasági elnök a Nemzetgyűlést egy ülésszakban harminc napnál nem hosszabb időre legfeljebb egy ízben elnapolhatja. Az elnapolás tartama alatt a Nemzetgyűlés elnöke legalább száz képviselőnek írásban előterjesztett indítványára az indítvány kézhezvételétől számított nyolc napnál nem távolabbi időpontra a Nemzetgyűlést összehívni köteles.

(2) A köztársasági elnök jogosult a Nemzetgyűlés feloszlatására, ha eziránt a kormány előterjesztést tesz vagy ha ezt a nemzetgyűlési képviselőknek legalább kétötöd része felterjesztésben kéri.

11. §

(1) A köztársasági elnök képviseli Magyarországot nemzetközi viszonylatokban. Követeket küld és fogad, konzulokat nevez ki és megadja az idegen konzulok részére a működési engedélyt. A minisztérium útján a külhatalmakkal szerződéseket köthet, ha azonban a szerződés tárgya a törvényhozás hatáskörébe tartozik, a szerződés megkötéséhez a Nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges.

(2) A köztársasági elnök hadüzenetre, a hadiállapot beálltának megállapítására, békekötésre, a honvédségnek az ország határán kívül alkalmazására csak a Nem-

zetgyűlés előzetes felhatalmazásával jogosult.

12. §

(1) A köztársasági elnököt megilleti az államfő kegyelmezési joga, úgyszintén a törvényes akadályok alól az államfő részére fenntartott felmentés joga. Általános kegyelmet, valamint a miniszteri felelősség érvényesítéseképpen vád alá helyezett vagy elítélt miniszternek, illetőleg legfőbb állami számvevőszéki elnöknek kegyelmet csak a Nemzetgyűlés adhat.

(2) Háború vagy mozgósítás esetében a honpolgári kötelékből való elbocsátás felől a minisztérium előterjesztésére a köztársasági elnök határoz.

13. §

(1) A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a Nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja.

(2) A köztársasági elnök nevezi ki a Nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után a miniszterelnököt. A miniszterelnök felmentésének joga a köztársasági elnököt illeti meg és a miniszterelnök előterjesztésére ő nevezi ki és menti fel a minisztereket.

(3) A köztársasági elnök minden rendelkezéséhez és intézkedéséhez a miniszterelnök és az illetékes felelős miniszter ellenjegyzése szükséges.

14. §

(1) A köztársasági elnök nevezi ki az illetékes felelős miniszternek a miniszterelnök útján tett előterjesztésére az V. és az ennél magasabb fizetési osztályba tartozó állami tisztviselőket. A köztársasági elnök tölti be az illetékes felelős miniszter előterjesztésére azokat az egyéb tisztségeket, amelyeknek betöltését a törvényes rendelkezések az államfő hatáskörébe utalják.

(2) A köztársasági elnök érdemrendeket és egyéb kitüntetéseket alapíthat és adományozhat.

15. §

(1) A köztársasági elnök tisztségéről csak a Nemzetgyűléshez intézett nyilatkozatban és a Nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhat le. A Nemzetgyűlés tizenöt napon belül kérheti a köztársasági elnököt, hogy elhatározását újból fontolja meg. Ha a köztársasági elnök elhatározását fenntartja, a Nemzetgyűlés a lemondás tudomásulvételét nem tagadhatja meg.

(2) Ha a köztársasági elnök meghal, a köztársasági elnöki szék más okból megüresedik vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására egyéb okból tartósan képtelenné válik, az új köztársasági elnök megválasztásáig a köztársasági elnöki jogkört a Nemzetgyűlés elnöke gyakorolja, azzal a korlátozással, hogy a Nemzetgyűlés által alkotott törvényt a Nemzetgyűlésnek újabb megfontolás végett nem küldheti vissza, a Nemzetgyűlést nem oszlathatja fel és a kegyelmezés jogával csak jogerősen elítéltek javára élhet.

(3) Ha a köztársasági elnöki szék megüresedik, vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására tartósan képtelenné válik, a Nemzetgyűlés elnöke gondoskodni köteles arról, hogy a Nemzetgyűlés az új köztársasági elnök megválasztása végett harminc napon belül összeüljön. Ha a Nemzetgyűlés megbízatása a köztársasági elnök választását szükségessé tevő körülmény bekövetkezése előtt megszűnt vagy a köztársasági elnök a Nemzetgyűlést feloszlatta, a minisztérium köteles a választások megtartásáról olyan időpontban gondoskodni, hogy az új köztársasági elnök a választást szükségessé tevő körülmény bekövetkezésétől számított hatvan napon belül megválasztható legyen. Ilyen esetben a köztársasági elnök jogait a (2) bekezdésben meghatározott korlátozással a feloszlatott Nemzetgyűlés elnöke, illetőleg annak a Nemzetgyűlésnek az elnöke gyakorolja, amelynek megbízatása a köztársasági elnöki szék megüresedése előtt megszűnt.

16. §

(1) A köztársasági elnök személye sérthetetlen; büntetőjogi védelmét külön törvény biztosítja.

(2) Ha a köztársasági elnök az alkotmányt vagy a törvényt megszegi, a Nemzetgyűlés őt — legalább százötven tag írásbeli indítványa alapján — összes tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében és a jelenlevők legalább kétharmad részének szavazatával felelősségre vonhatja. A bíráskodás a Nemzetgyűlés tagjaiból az 1848: III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság joga.

17. §

(1) A Nemzetgyűlés a köztársasági elnök részére tiszteletdíjat állapít meg.

(2) A köztársasági elnöki tiszt ellátására szükséges hivatalt a minisztérium szervezi, e hivatal költségeiről az állami költségvetés keretében kell gondoskodni.

18. §

Ez a törvény kihirdetés nélkül azonnal hatályba lép.

Budapest, 1946. évi január hó 24-én.

Tildy Zoltán s. k.
miniszterelnök

Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés nyomtatványai. Irományok. I. Hiteles kiadás. Budapest. Atheneum. 1946. 40—43. old.

*

VII.

Az Alkotmány- és a Közjogi Bizottság által benyújtott törvényjavaslat Magyarország államformájáról

Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát. Négyszáz esztendős harc, az önodi gyűlés, az 1849-es debreneci határozat, két forradalom kísérlete és az ezt követő elnyomatás után a magyar nép újra szabadon határozhat államformájáról.

Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés most a magyar nép nevében és megbízásából megalkotja azt az államformát, amely a nemzet akaratának és érdekeinek legjobban megfelel: a magyar köztársaságot.

A köztársaság polgárai részére biztosítja az ember természetes és

elidegeníthetetlen jogait, a magyar nép számára a rendezett együttélést s a más népekkel való békés együttműködést.

Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatás-, félelem- és nélkülözésmentes élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.

Ezektől a jogoktól egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja.

E cél megvalósítására Magyarország Nemzetgyűlése mindenekelőtt a következő törvényt alkotja:

1. § Az államhatalom kizárólagos forrása és birtokosa a magyar nép. A magyar nép a törvényhozó hatalmat az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján megválasztott Nemzetgyűlés útján gyakorolja.

2. § (1) Magyarország köztársaság.

(2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a Nemzetgyűlés négy évre választja.

3. § Köztársasági elnökké minden magyar állampolgár megválasztható, aki harmincötödik életévét betöltötte és akinek nemzetgyűlési képviselői választójogosultsága van.

4. § (1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez a Nemzetgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést a Nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. A Nemzetgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen.

(2) Ha a szükséges ajánlást csak egy jelölt nyerte el, ez a Nemzetgyűlés tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében közfelkiáltással köztársasági elnökké választható. Egyébként a választás titkos szavazás útján történik. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazását elnyeri.

(3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazata szükséges.

(4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki — tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számára — a szavazatok többségét elnyerte.

(5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni.

5. § Egymás után két ízben köztársasági elnökké senkit sem lehet megválasztani.

6. § (1) A köztársasági elnök a Nemzetgyűlés előtt esküt vagy fogadalmat tesz.

(2) Az eskü szövege a következő:

„Én ... esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit és törvényerejű szokásait megtartom és másokkal is megtartatom és köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom. Isten engem úgy segéljen."

(3) A fogadalom szövege a következő:

„Én ... becsületemre és lelkiismeretemre fogadom, hogy Magyarországhoz és annak alkotmányához hű leszek. Törvényeit és törvényerejű szokásait megtartom és másokkal is megtartatom és köztársasági elnöki tisztemet a Nemzetgyűléssel egyetértésben a magyar nép javára gyakorlom."

7. § A köztársasági elnök megválasztásáról és esküjének, illetőleg fogadalmának letételéről jegyzőkönyvet kell készíteni. Ezt a jegyzőkönyvet a köztársasági elnök is aláírja; aláírását a miniszterelnök ellenjegyzi. A jegyzőkönyvet a hivatalos lapban közzé kell tenni.

8. § Az első ízben megválasztott köztársasági elnök eskü-, illetőleg fogadalomtételével a Nemzeti Főtanács intézménye megszűnik.

9. § A köztársasági elnök tizenöt napon belül aláírja és a kihirdetést elrendelő záradékkal látja el a Nemzetgyűlés által alkotott törvényeket. A kihirdetés elrendelése előtt az említett határidőben a törvényt újabb megfontolás végett, észrevételeinek közlésével, egy ízben visszaküldheti a Nemzetgyűlésnek; a Nemzetgyűlés által hozzá másodízben áttett törvényt azonban tizenöt napon belül kihirdettetni köteles.

10. § (1) A köztársasági elnök a nemzetgyűlést egy ülésszakban harminc napnál nem hosszabb időre legfeljebb egy ízben elnapolhatja. Az elnapolás tartama alatt a Nemzetgyűlés elnöke legalább száz képviselőnek írásban előterjesztett indítványára az indítvány kézhezvételétől számított nyolc napnál nem távolabbi időpontra a Nemzetgyűlést összehívni köteles.

(2) A köztársasági elnök jogosult a Nemzetgyűlés feloszlatására, ha eziránt a kormány előterjesztést tesz vagy ha ezt a nemzetgyűlési képviselőknek legalább kétötöd része felterjesztésben kéri.

11. § (1) A köztársasági elnök képviseli Magyarországot nemzetközi viszonylatokban. Követeket küld és fogad, konzulokat nevez ki és megadja az idegen konzulok részére a működési engedélyt. A minisztérium útján a külhatalmakkal szerződéseket köthet, ha azonban a szerződés tárgya a törvényhozás hatáskörébe tartozik, a szerződés megkötéséhez a Nemzetgyűlés hozzájárulása szükséges.

(2) A köztársasági elnök hadüzenetre, a hadiállapot beálltának megállapítására, békekötésre, a honvédségnek az ország határán kívül alkalmazására csak a Nem-

zetgyűlés előzetes felhatalmazásával jogosult.

12. § (1) A köztársasági elnököt megilleti az államfő kegyelmezési joga, úgyszintén a törvényes akadályok alól az államfő részére fenntartott felmentés joga. Általános kegyelmet, valamint a miniszteri felelősség érvényesítéseképpen vád alá helyezett vagy elítélt miniszternek, illetőleg legfőbb állami számvevőszéki elnöknek kegyelmet csak a Nemzetgyűlés adhat.

(2) Háború vagy mozgósítás esetében a honpolgári kötelékből való elbocsátás felől a minisztérium előterjesztésére a köztársasági elnök határoz.

13. § (1) A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a Nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja.

(2) A köztársasági elnök nevezi ki és menti fel a Nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után a parlamenti többségi elv tiszteletben tartásával a miniszterelnököt, a miniszterelnök előterjesztése alapján pedig a minisztereket.

(3) A kinevezett minisztérium a kinevezéstől számított nyolc nap alatt köteles a Nemzetgyűlés ülésében bemutatkozni. Ennek megtörténte előtt a köztársasági elnök a Nemzetgyűlést nem oszlathatja fel.

(4) A köztársasági elnök minden rendelkezéséhez és intézkedéséhez a miniszterelnök vagy az illetékes felelős miniszter ellenjegyzése szükséges.

14. § (1) A köztársasági elnök nevezi ki az illetékes felelős miniszternek a miniszterelnök útján tett előterjesztésére az V. és az ennél magasabb fizetési osztályba tartozó állami tisztviselőket.[1] A köztársasági elnök tölti be az illetékes felelős miniszternek a miniszterelnök útján tett előterjesztésére azokat az egyéb tisztségeket, amelyeknek betöltését a törvényes rendelkezések az államfő hatáskörébe utalják.

(2) A köztársasági elnök adományozhatja a Nemzetgyűlés által alapított érdemrendeket és a hivatali állások címeit.

15. § (1) A köztársasági elnök tisztségéről csak a Nemzetgyűléshez intézett nyilatkozatban és a Nemzetgyűlés hozzájárulásával mondhat le. A Nemzetgyűlés tizenöt napon belül kérheti a köztársasági elnököt, hogy elhatározását újból fontolja meg. Ha a köztársasági elnök elhatározását fenntartja, a Nemzetgyűlés a lemondás tudomásulvételét nem tagadhatja meg.

(2) Ha a köztársasági elnök meghal, a köztársasági elnöki szék más okból megüresedik vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására egyéb okból tartósan képtelenné válik, az új köztársasági elnök megválasztásáig a köztársasági elnöki jogkört a Nemzetgyűlés elnöke gyakorolja, azzal a korlátozással, hogy a Nemzetgyűlés által alkotott törvényt a Nemzetgyűlésnek újabb megfontolás végett nem küldheti vissza, a Nemzetgyűlést nem oszlathatja fel és a kegyelmezés jogával csak jogerősen elítéltek javára élhet.

(3) Ha a köztársasági elnöki szék megüresedik, vagy a köztársasági elnök tisztségének ellátására tartósan képtelenné válik, a Nemzetgyűlés elnöke gondoskodni köteles arról, hogy a Nemzetgyűlés az új köztársasági elnök megválasztása végett harminc napon belül összeüljön. Ha a Nemzetgyűlés megbízatása a köztársasági elnök választását szükségessé tevő körülmény bekövetkezése előtt megszűnt vagy a köztársasági elnök a Nemzetgyűlést feloszlatta, a minisztérium köteles a választások megtartásáról olyan időpontban gondoskodni, hogy az új köztársasági elnök a választását szükségessé tevő körülmény bekövetkezésétől számított hatvan napon belül megválasztható legyen. Ilyen esetben a köztársasági elnök jogait a (2) bekezdésben meghatározott korlátozással a feloszlatott Nemzetgyűlés elnöke, illetőleg annak a Nemzetgyűlésnek az elnöke gyakorolja, amelynek megbízatása a köztársasági elnöki szék megüresedése előtt megszűnt.

16. § (1) A köztársasági elnök személye sérthetetlen; büntetőjogi védelmét külön törvény biztosítja.

(2) Ha a köztársasági elnök az alkotmányt vagy a törvényt megszegi, a Nemzetgyűlés őt — legalább százötven tag írásbeli indítványa alapján — összes tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében és a jelenlevők legalább kétharmad részének szavazatával felelősségre vonhatja. A bíráskodás a Nemzetgyűlés tagjaiból az 1848: III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság joga.

17. § (1) A Nemzetgyűlés a köztársasági elnök részére tiszteletdíjat állapít meg.

(2) A köztársasági elnöki tiszt ellátására szükséges hivatalt a minisztérium szervezi, e hivatal költségeiről az állami költségvetés keretében kell gondoskodni.

18. § A bíróságok a bírói hatalmat a köztársaság nevében gyakorolják és ítéleteiket, valamint egyéb ügydöntő határozataikat „A Magyar Köztársaság nevében" hozzák.

19. § A jelen törvény hatálybalépésével hatályukat vesztik a megszűnt királyságra és kormányzói intézményre vonatkozó összes jogszabályok.

20. § Ez a törvény a Nemzetgyűlésben való kihirdetésével azonnal hatályba lép.

Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés nyomtatványai. Irományok. I. Hiteles kiadás. Budapest, Athenaeum. 1946. 64—67. old.

[1] A törvényjavaslat szövegéből e paragrafusban az „állami tisztviselőket" szó után gépelési hiba következtében kimaradt a következő beszúrás: „valamint a fizetési osztályra való tekintet nélkül az összes ítélőbírákat." Ezt a módosítást Pfeiffer Zoltán javaslatára az Alkotmány és Közjogi Bizottság fogadta el, de véletlenül kimaradt a bizottság jelentéséből is. — lásd Sulyok Dezső felszólalását a köztársasági törvényjavaslat parlamenti vitájában. Ngy. N. I. k. 346. old.

Elvesztette-e megtalált tárgyát a kriminológia?*

(Hozzászólás a Szabó András és Vigh József közötti vitához)

A kriminológia a bűnözés összefüggéseit kutatja. Ha igaz lenne ez a négy fogalomra egyszerűsített meghatározás, akkor már „csak" azt kellene tisztázni, hogy mit értünk bűnözésen, milyen összefüggései vannak a bűnözésnek és hogyan történik a kutatás. Ez még mindig nem lenne kriminológia, legfeljebb a hozzávezető főútvonal. Igen ám,

* A vitát ezzel lezártnak tekintjük, azonban amennyiben a téma tekintetében lényeges, új szempontok merülnek fel, arra a későbbiekben visszatérünk. *(Szerk.)*

de nem a kriminológia kutat, hanem a kutató. Itt nyilvánvaló, hogy a kriminológus kutat. Így viszont tisztázni kellene, hogy ki tekinthető kriminológusnak.

A vitában megfogalmazottakhoz a teljesebb kép kialakítása érdekében azt lehetne még hozzátenni, vagy éppen azokkal szemben felvetni, hogy kriminológusnak az tekintheti magát, aki képes a bűnözés összefüggéseit felismerni és kutatni és kutatási eredményeket is tud felmutatni. A képesség nem azonos az iskolai végzettséggel és nem igazolható az oklevelek számával. Ezt a fajta képességet csak a kutatási eredmények igazolhatják.

Nem lehet senki kriminológus kinevezéssel sem, pl. azáltal, hogy valamely országos főhatóságnak főosztályvezetőjévé, osztályvezetőjévé, vagy valamelyik egyetem címzetes docensévé, vagy egyetemi tanárává nevezik ki. A funkció nem azonos a produkcióval. Még az is előfordulhat, hogy a hibásan kiválasztott funkcionárius inkább nehezíti, mint segíti a kutatások tárgyának és módszereinek a megválasztását, publikálásának lehetőségeit, vagyis végső soron akadályozhatja a kriminológiai kutatások megosztását, összehangolását, eredményességét és megismerhetőségét.

A vitának ez a része — objektív tartalma ellenére — személyi jellegűnek tűnik, azért nem is ezzel összefüggésben, hanem sokkal inkább azért mondanám el — az utolsó szó jogán — a véleményemet, mert egyes tekintélyes hazai kriminológus szerint, Szabó András méltán nagy sikerű könyvében „megtámadta" azt a kriminálstatisztikai bűnözés fogalmat is, amelynek megalkotásában magam is résztvehettem. Ezen fogalommodell rendező elemei alapján funkcionál, közel 20 éve az elektronikus gépi feldolgozásra orientált, magyar egységes rendőrségi és ügyészségi kriminálstatisztika. Ettől határolódik el a magyar büntető ítélkezési statisztika. Az „utolsó szó" itt a bűnözés fogalommodellre korlátozódik.

I.

A bűnözés az emberi társadalomban benne létező bonyolult negatív jelenség. Nem úgy van benne a társadalomban, mint az erdőben az ehető és a mérges gomba, vagy az emberre is veszélyes, vagy nem veszélyes vad, amelyek szintén részei a természetnek. Az emberi társadalom emberi egyedekből épül fel. Az alapegység az ember. Kétségtelenül igaz, hogy egy meghatározott földrajzi területen élő emberek matematikai összege nem azonos a társadalommal. De már itt és most le kell szögezni, hogy egy igen fontos, alapvető demográfiai ismerettel állunk itt szemben. A jelenlegi magyar társadalom felfogható 16 millió magát magyarnak valló ember bonyolult kapcsolatrendszerének. Tudjuk, hogy ebből 10 millió él határainkon belül és 6 millió a határainkon kívül. Nem egészen pontosan tudjuk, hogy ebből a 6 millióból hányan élnek a határainkkal szomszédos országokban és milyen csoportokban, szórványokban más országokban. Az emberi egyedek között léteznek családi, rokoni, szerelmi, baráti, munkahelyi, lakóhelyi, iskolatársi, foglalkozási, tudományos és egyéb kapcsolatok, amelyeknek színes, gazdag tartalma sokkal több eltérést, mint azonosságot mutat.

Négy—öt millió magyar utazik évenként külföldre és 10—15 millió külföldi látogat évente hazánkba. Ez nem egyszerűen turizmus, hanem egy bonyolult, kellően nem ismert társadalmi kapcsolatrendszert. Ezek a kapcsolatok nemcsak egyedek, hanem csoportok, sőt nemzetek között és még kontinensek között is léteznek. Nagy a jelentősége a területnek is, amelyen élnek az emberek. (Pl. amerikai angol, „amerikás" magyar, emigráns magyar, csángó magyar, székely magyar, földközi tengeri népek, európaiak, ázsiaiak stb.) Ezekből a kapcsolatokból igen nagy kulturális, gazdasági és műszaki és más eredmények születnek.

Helyesen állapítja meg Viski Lászlóval együtt Szabó András, hogy a büntetőjog a bűncselekményekké nyilvánított tettekkel szemben védi az egyént (a sértettet) és a társadalmat. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy sokkal nagyobb azoknak a nem tiltott, tehát szabad emberi tetteknek a tömege, amelyek az egyén és a társadalom létét, kulturális, gazdasági és egyéb célkitűzéseit szolgálják.

A bűnelkövető, mint egyed is tagja a társadalomnak. Benne él a társadalomban. Kivéve azt az időt, amíg szabadságvesztés büntetését tölti. Ez alatt az idő alatt kriminálpedagógusok, kriminálpszichológusok, börtönorvosok, büntetésvégrehajtási szakemberek nevelik, gyógyítják, dolgoztatva képezik őket.

Egy népességen belül élő bűnelkövetőket tehát a valóságban nem is lehet elkülöníteni. Egy sportstadionban összejöhet 100 000 ember — köztük bűnelkövetők is — de 100 000 vagy ennél több bűnelkövető soha sem lehet elkülönítve együtt. Ha így érti Szabó András, hogy a bűnözés nem redukálható statisztikai sokasággá, véleményem szerint igaza van, mert ez a felfogás felel meg a társadalmi valóságnak. Egy ország állatállománya állhat házi és vadállatokból. A házi állatok között tisztán elkülöníthetők a szarvasmarhák, a sertések, a juhok, szárnyasok és mások. A vadállatok közül a szarvasok, az elefántok, a vaddisznók, őzek stb. az erdőkben, a mezőkön élnek ugyan, de *nem keverednek össze.* Nincsenek kapcsolataik, nincsenek hatással egymásra. Ezzel szemben, mert a bűnelkövető is ember, tagja, egyede az emberi társadalomnak, ezen túlmenően léteznek kapcsolatai a nem bűnelkövető családtagjaival, barátaival, lakótársaival, munkatársaival, sporttársaival, a bűnüldöző és igazságszolgáltató szervek tagjaival és másokkal. Ez a társadalomban benne élő bűnelkövető is bűnös és a bűnelkövetés irányába ható kapcsolataival együtt tárgya a kriminológiának. Ebben az értelemben a bűnözés nem redukálható a bűnelkövetők matematikai összegére és nem tekinthető egyszerűen statisztikai sokaságnak.

Az ember tetteinek tömegéből emeli ki és tiltja a büntetőjog azokat a bűncselekményeket, amelyek veszélyeztetik az ember létét, akadályozzák, fékezik, tagadják a társadalmi, kulturális, gazdasági és egyéb célkitűzéseket. A tiltott emberi tettek sincsenek tisztán magukban. A büntetőjogalkalmazás számba is veszi „az eset összes körülményeit", az enyhítő és súlyosító körülményeket. A valóságban léteznek és felismerhetők, elkülöníthetők nem csak a bűncselekmé-

nyek a nem bűncselekményektől, hanem ezek egymással való összefüggései, viszonyai és hatásai is. Ezért van a bűnözésnek, mint társadalmi jelenségnek a személyi oldalán kívül egy másik oldala is: a bűncselekmények. Egy jelenségnek a két oldaláról van szó. Az összefüggés olyan szoros, hogy nincs bűncselekmény bűnelkövető nélkül, de senki sem lesz bűnelkövető addig, amíg egy bűncselekményt el nem követ. *A tettek közvetítik* a kapcsolatokat a bűnelkövetők és nem bűnelkövetők között.

Az elkövetett bűncselekmények is közvetlen vagy közvetett hatással vannak a társadalom különböző egyedeire, csoportjaira és még nemzetekre is.

Léteznek tehát bűnelkövetők és bűncselekmények, amelyeknek összege nem azonos a bűnözéssel. Nem kezelhetők egyszerű statisztikai sokaságként — de a bűnözéssel való azonosítás nélkül — felfoghatók, sajátos, semmi más statisztikai sokasághoz nem hasonló (pl. a bűncselekményekben csak az a közös, hogy büntetőjogilag fenyegetettek) statisztikai sokaságnak is és a kriminálstatisztika módszereivel, ha nem is a bűnözés egészére, de számos jellemzőire lehet hasznosítható eredményekhez jutni. A bűnelkövetők és nem bűnelkövetők közötti egyedi és csoportos kapcsolatok, amelyeket a bűnös és nem bűnös tettek közvetítenek nem csak egy országon belül léteznek és élnek, hanem kiterjednek országhatárokon túlra is. Léteznek idegen állampolgárok közötti bűnös kapcsolatok is. ((Pl. tiltott kábítószer, fegyver, kvarcóra, műkincs kereskedelem stb.)

II.

Az összefüggések közül a kriminológiát csak azok a kapcsolatok érdeklik, amelyek a bűnözésre hatnak vagy amelyek visszahatnak a törvénytisztelő állampolgárokra. Ezek a kapcsolatok olyan nagy számúak és olyan színesen szövevényesek, hogy csak egy kis részük határolható úgy körül, hogy valamelyik alapegység ismérveként statisztikai módszerekkel kutathatók legyenek. Ezért van szükség más módszerekre is. Egyben azonban megegyeznek ezek a kapcsolatok, és pedig abban, hogy az emberből (a bűnelkövetőből) mint az emberi társadalom egyedéből indulnak ki és oda-vissza hatnak egyedekre és kisebb-nagyobb csoportokra. Ezt elfogadva a kriminológiának vizsgálnia kell a bűnelkövető embert, nemcsak mint társas lényt, hanem mint egyént, pszichikumot is, annál is inkább, mert az egyéni pszichés adottságok is jelentősen befolyásolják az egyént abban, hogy miként reagál különböző hatásokra.

A kriminológia tehát nem létezhet pszichológia nélkül. A bűnelkövető is ember, az összes vele született adottságaival együtt, amelyek befolyásolják nem bűnös és bűnös tetteit. A kriminológia még kevésbé létezhet a szociológia tudománya nélkül. Akárhogyan értelmezzük ugyanis a szociológiát, a bűnelkövető el sem tud követni bűncselekményt csak társas kapcsolatban, ezért a bűnelkövető azon társas kapcsolatai sem lehetnek közömbösek a kriminológia számára, amelyek statisztikai módszerekkel nem kutathatók.

Egyet kell érteni Szabó Andrásnak azzal a törekvésével, hogy a kriminológiát a pszichológia és a szociológia módszereivel is kitágítva kell művelni.

A büntetőjogtudomány normáinak a segítségével a demográfiából kiszakítható a kriminálstatisztika, a pszichológiából a kriminálpszichológia, a szociológiából a kriminálszociológia. Abból, hogy a kriminológia a bűnözésnek, mint az emberi társadalomban valóságban benne létező és élő tömegjelenség összefüggéseinek kutatását tartja feladatának egyrészt következik az, hogy nem azonosítható sem a kriminálpszichológiával, sem a kriminálszociológiával, sem a kriminálstatisztikával, másrészt szüksége van még számos más társadalomtudomány részeredményeire is. A kriminológiának forrásai a megtörtént és feltárt *jogesetek*. Ezek rendszeres tanulmányozása nélkül a kriminológia elszakadna a valóságos élettől. Ezekből összeállítható a *bűnözés történelme* is.

A *társadalmi etika* is jelentős segédtudománya a kriminológiának. Az etikai normák is az embereknek és az emberi társas csoportok egymáshoz való viszonyát szabályozzák tágabb körben, mint a jog. Az erkölcsi normák is hatnak az emberegyedekre és csoportokra, sőt a jogalkotókra is. Szoros kapcsolatban van a kriminológia a *társadalomgazdaságtannal* is, mert a bűnelkövetők is gazdálkodnak, sőt gyakran a gazdálkodás szabályait szegik meg. A bűnelkövetők egyéni és társas életére is áll a tétel: „primum est vivere, deinde philosophari." Ha egy tolvaj ellopja egy öttagú család 5 téli kabátját, nem csak a tolvaj jut jogtalan vagyoni előnyhöz, hanem a sértett család költségvetésében is jelentkezik a család anyagi viszonyaihoz igazodó, nem jelentéktelen gazdasági hátrány. A kriminológiával kapcsolatban van az *emberföldrajz* is. Egyes természeti körülmények között más-más emberek élnek, másmás szabályok szerint.

A kriminológiával kapcsolatban vannak még: az államtudomány, a pedagógia és minden más olyan társadalomtudomány, amely segítséget tud nyújtani az emberi társadalomban, a valóságban benne létező és élő bűnözés megismeréséhez. A kriminológia kapcsolatba hozható a *filozófiával* is, de ha a kriminológia a társadalmi valóságban benne létező és élő bűnözést tekinti tárgyának, akkor éppen a filozófiától került a legmesszebbre. A bűnelkövető ugyanis nem a metafizikai világban és még csak nem is filozófiai megfontolás alapján követi el a társadalom által bűnösnek nyilvánított cselekményeit. Lehetnek vele született pszichés adottságai, részesülhetett hibás nevelésben, kialakulhattak társadalom ellenes kapcsolatai, eljuthatott az életvitelében a javak, sikerek megszerzésére elfogadott normák tagadásához, provokálhatták a sértettek és a társadalmi valóságban még sok minden megtörténhetett vele. Ezért a társadalmi valóságban benne létező és élő bűnözésnek lehet pszichológiája, szociológiája, pedagógiája stb. de csak erőltetetten, másodlagosan, felette, körülötte lehet filozófiája.

Az a kiminológus, aki a társadalmi valóságban benne létező és élő bűnözést az általános filozófiából kívánja levezetni, hasonló ahhoz az őserdőben eltévedt emberhez, aki egyedül kénytelen küzdeni az idő-

járás viszontagságai ellen, meg kell szereznie a táplálékát, míg nem kap segítséget és közben azon gondolkodik, hogy mennyivel másképpen lenne minden ha fejlett társadalomban élhetne.

A kriminológia nincs tehát abban a helyzetben, hogy beérhetné egyetlen módszer alkalmazásával, több módszert kell alkalmaznia, sőt a módszereket kombinálnia is kell, amikor a bűnözést, mint valóságos társadalmi jelenséget vizsgálja.

III.

Résztvettem a számítógépes feldolgozásra orientált magyar egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztikai rendszer kialakításában és tudományos megalapozásában. Ekkor szükségszerűen meg kellett állapodni a bűnözés kriminálstatisztikai modelljében. Ez a modell így szolgálja már 18 éve hasznosan a magyar kriminálstatisztikai rendszert és közvetve számos kriminológiai kutatást is.

Ennnek a modellnek a lényege, hogy a bűncselekmény és a bűnelkövető is a valóságban léteznek. Az ember akkor válik bűnelkövetővé, ha bűncselekményt követ el. Nincs bűncselekmény bűnelkövető nélkül és bűnelkövető sincs bűncselekmény nélkül. Ez az alapösszefüggés.

Ha ez az alapösszefüggés igaz, akkor adott nagyon sok részletösszefüggés is, mert a bűnelkövető is ember, ekként része az emberi társadalomnak. A bűncselekmény is része az összes emberi cselekedeteknek.

Itt azonban nem egyszerű struktúráról van szó, amely struktúrát könnyen lehet részekre bontani és integrálni, összegezni. Itt az egyedek és a részek közvetlenül és közvetve kapcsolatban állnak egymással és az egésszel. Nem az egyedek állnak egyszerűen össze részekké és a részek egésszé. Az egyedek és a részek és az egész hatnak és visszahatnak egymásra. A hatások erősítik vagy gyengítik egymást.

Az összefüggéseken keresztül jelentkező hatások nem csak a bűnözésen belül érvényesülnek, hanem a társadalomban benne élnek állandó földrajzi elkülönítettségben és időbeli változások között.

Az emberi társas összefüggések (nem, kor, család, iskolatárs, katonatárs, munkatárs, sporttárs, lakótárs stb.) könnyen felismerhetők és elválaszthatók. A hatások kimutatása és befolyásolása már sokkal nehezebb.

A hatásokat és ezen belül a bűnös cselekedeteket kiváltó hatásokat nem lehet csak a társas kapcsolatokból levezetni, mint ezt sokan hiszik és teszik. Az emberi cselekedeteknek irányítója az egyes ember, az indivídium, de kétségtelenül a társas kapcsolatokból eredő hatások súlya alatt. Ezért van szükség a két alapvető módszerrel való megközelítésre, vagyis a pszichológiai és szociológiai utak bejárására is.

A statisztikai módszerek sokat segítettek és nélkülözhetetlenek lesznek ezután is, de csak a kriminálstatisztika eszköztárával nem lehet a bűnözést, mint valóságjelenséget a lehetséges mértékben megismerni.

A megismerés fogyatékosságai viszont erőtlenítik, gyengítik a kriminálpolitikai, kriminálpedagógiai és gyógyítási elképzelések hatékonyságát. Megelőzési, nevelési, gyógyítási sikereket elérni csak magas erkölcsi talajon állva, pszichológiai, szociológiai, kriminálstatisztikai és más módszerek alkalmazásával, gyakran kombinált alkalmazásával lehet.

Annak bizonyságául, hogy már 18 évvel ezelőtt sem egyszerű statisztikai sokasággal azonosítható bűnözési modellt akartunk megalkotni, utalok annak a könyvnek a 17. oldalán foglaltakra, amelyben az eredeti bűnözésmodell megjelent.[1] „A kriminológia a tudományos vizsgálat során számtalan más tudományág eredményeit is felhasználja... A bűnözés elemzése nem nélkülözheti például a bűnöző személyiségének vizsgálatával foglalkozó kriminálpszichológiát, a pedagógiát, a szociológiát, demográfiát stb."

Nem kívántuk tehát a bűnözés fogalmát eredetileg sem egyszerű statisztikai sokaságra redukálni, de igenis hittünk abban és úgy gondolom ma sem vallom egyedül azt a nézetet, hogy a bűnözés népességen belüli terjedelme, annak időbeli változásai és területi eltérései, valamint a bűnözés struktúrája statisztikai módszerekkel is jól nyomon követhető és egyes sztochasztikus összefüggései korrelációs és asszociációs módszerekkel is megközelíthetők.

Az 1. számú, összefüggő vonalakkal határolt keretben levő eredeti modellben az E (= effektus) hatás túlmutat a kriminálstatisztika tartományán, bár kétségtelen, hogy a modell magyarázatánál nem történik utalás más tudományágak módszereire.

Az 1. számú eredeti, összefüggő vonalakkal határolt keretben elhelyezett modell Szabó András meggyőző fejtegetései nyomán kiegészítendő a szaggatott vonalakkal körülhatárolt résszel, ami a bűnözésnek az emberi társadalommal (S = societas humana) való összefüggéseit szemlélteti.

A szimbólumok jelentése mindkét modellben:
C = criminalitás; c = crimen; d = deliquens; E = effectus; n = notus; l = latens; S = societas; h = humana; ⇄ = összefüggések és hatások iránya.

1. számú modell

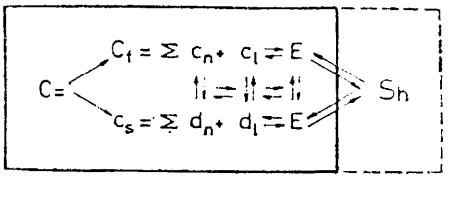

A 2. számú modell jobban szemlélteti, hogy a bűnözés benne létezik és él az emberi társadalomban és kapcsolatban van más emberi társadalmakban is létező és élő bűnözéssel és egyik társadalom hat a másikra is.

[1] *Borsi—Halász:* A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972.

2 számu modell

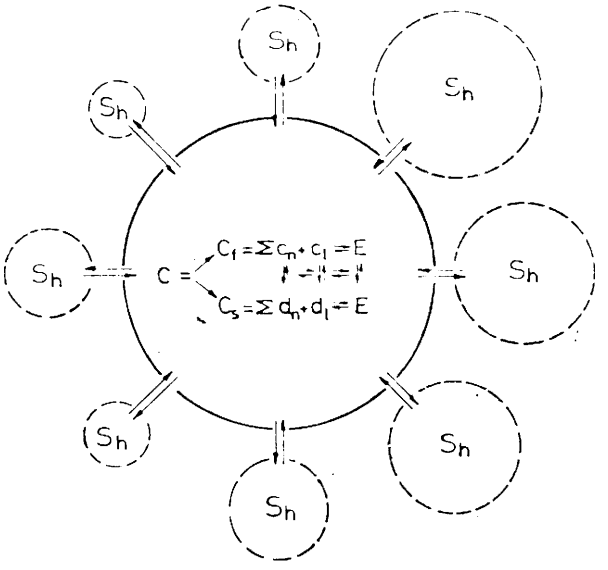

Ebben a modellben a különböző nagyságú és egymástól eltérő távolságban levő körök, egymástól eltérő társadalmakat jeleznek.

Amikor az idézett eredeti bűnözés modell megjelent, sokkal több volt a bírálója, mint azok, akik egyetértettek vele. Az összefüggéseket meghatározhatatlanoknak, mérhetetleneknek tartották és azt állították, hogy bizonytalan, ingoványos területekre vezetnek, ahol sokkal inkább lehet elsüllyedni, mint olyan járható ösvényekre lelni, amelyeken a bűnözés lényegéhez közelebb lehet jutni.

A számítógépek egyre hatásosabb kihasználását és a magyar kriminológiai kutatások eredményét lehet abban látni, hogy az eredetileg sokak által túl tágnak tartott modell ma már szűknek tűnik és szükség van annak kiegészítésére.

A kriminológia továbbra is sokat várhat a sztochasztikus összefüggések kutatásától, de nem keveset remélhet a pszichológiai és a szociológiai módszerekkel és kombinált módszerekkel történő kutatásoktól is.

Hiányolni lehet azt, hogy a vitában kevés szó esik a büntető jogalkalmazási gyakorlat közben szerezhető ismeretekről. Véleményem szerint nehezen lehet jó kriminológus az, aki nem rendelkezik legalább néhány év büntetőjog alkalmazási tapasztalattal. Könnyebben láthatnak meg ugyanis életközelben kérdéseket azok, akik sok-sok bűnelkövető és sértett ügyét intézték. Így volt módjuk szembesíteni az élettel azokat az elméleti tételeket, amelyeket már korábban ismertek. A bűnügyi iratok sokat elmondanak egy-egy bűncselekményről és annak elkövetőjéről, de a bűnelkövető, a sértett lakásában való megjelenés útján szerzett tapasztalatokat nehezen lehet tudományos irodalmi úton szerzett ismeretekkel helyettesíteni.

Szabó András igen nagy érdeme, hogy egyértelműen kitárta a kriminológia kapuit, elsősorban a szociológiai és a pszichológiai módszerekkel történő kutatások irányában. Határozottan kiállt amellett a helyes nézet mellett, hogy a bűnözést nem lehet egy statisztikai sokasággal azonosítani, mert ez a valóságot torzító redukciót jelent és másik redukcióba esik az aki a személyiséget közvetlenül „csak" a társadalmi viszonyokra vezeti vissza.

Szabó András redukcióként megfogalmazott tételei két okból is jelentősek. Azok vannak többen, akik a statisztikai redukció hatása alatt elégedettek, ha az összbűnözés 0,2%-os csökkenéséről értesülnek és pánikba esnek, ha egyik évről a másikra 2%-os növekedést regisztrál a kriminálstatisztika. Nem kevesen vannak, akik — különösen a fiatalkorúak bűnözéséért — felelőssé teszik az iskolát, a családot, a különböző ifjúsági társadalmi szervezeteket, az egész társadalmat, csak éppen a bűnelkövető fiatalkorút nem. A két fajta redukció nem csak a kriminológiát fosztaná meg a szélesebb körű kutatások útján elérhető eredményektől, hanem mert alapvetően hibás, káros szemléletek kialakulásához és téves intézkedésekhez is elvezethet.

IV.

Ezek után választ adhatunk arra a kérdésre is, hogy elvesztette-e megtalált tárgyát a kriminológia? A válasz egyértelmű, nem! A kriminológia tárgya, a bűnözés előbb volt, mint a kriminológia tudománya. Volt már büntetőjog, rendőrség, ügyészség, bíróság és amikor ezek nem bizonyultak elegendőnek, akkor merült fel az igény, hogy a kriminológia váljon ki a büntetőjogból és a bűnözést, mint a valóságban létező és az emberi társadalomban benne élő jelenséget kutassa. Nem a kriminológia kereste tehát a tárgyát, hanem a bűnözés mintegy „kikövetelte" magának azt, hogy vele egy komplex tudomány foglalkozzék.

A kriminológia nem hullhat szét szaktudományokra (kriminálpszichológiára, kriminálszociológiára, elmekórtanra, kriminálstatisztikára stb.) mert a konkrét valóságban megtörtént bűnesetek egyike sem elemezhető és értelmezhető egy szakággal, a legegyszerűbb eseteknél is 3—4 szakágra, leggyakrabban több szakág kombinált alkalmazására van szükség.

Jelenleg még nincs olyan kiforrott, általánosan elfogadható bűnözéselmélet, amellyel a valóságban eddig előfordult bűnesetet meg lehetne magyarázni és ezen elmélet gyakorlati alkalmazása folytán a bűnözés közeli megszűnését lehetne várni. Sok-sok kutató munkára van most szükség. Ehhez korábban el sem képzelhető mértékű segítséget képes nyújtani a számítógép. Elsődlegesen azonban sok jó kutatóra van szükség, akik nem csak gépi táblákat tudnak termelni tonnaszámra, méregdrága áron, hanem olyan kutatókra, akik úgy tudják meghatározni a felada-

tokat számítógépes kezelésre is alkalmas módon, hogy elérhetővé váljanak a társadalmi valóságban benne létező és élő bűnözésnek azok az ismérvei is, amelyek jelenleg még ismeretlenségben vannak.

A bonyolultság nem ijesztő már napjainkban, sokkal inkább kell tartani a leszűkítésekből eredő téves feladatmeghatározásoktól, mert ezek nem csak tárgytévesztéshez vezethetnek, hanem nagyon sok pénzbe is kerülnek. Az a kár pedig, amit eszmeileg okoznak, fel sem becsülhető.

Halász Kálmán

Észrevételek „A Devizakódex lakosságot érintő szankciórendszerének változása" címmel megjelent cikkhez

A címben megjelölt cikk a Jogtudományi Közlöny 1982. július havi számában jelent meg Erdélyi Zsuzsa tollából. A cikkben számos pontatlanság, téves hivatkozás mellett több jelentős elvi tévedés is szerepel. Ez utóbbiak korrigálása, nem pedig akadékoskodás céljából vállalkoztam észrevételeim megtételére, melynek során a cikk gondolati felépítését, sorrendiségét követem.

A Szerző a cikk feladatát a devizagazdálkodás érdekeit sértő cselekmények hatályos jogszabályok szerinti szankcionálásának ismertetésében jelölte meg. Mint arra helyesen rámutatott, a Devizakódex jogokat és kötelezettségeket szabályoz, de e szabályok megsértésének jogkövetkezményeit más, keretjellegű jogszabályok tartalmazzák. Minthogy ily módon a Devizakódexnek nincs „szankciórendszere", a cikk címének megfogalmazása sem szerencsés, mi több: ellentétben áll az előbbi helyes megállapítással és más okból sem fejezi ki kellően a cikk tartalmát. A szóban forgó szankciók ugyanis nem a lakosságot érintik, hanem csak azokat, akik a devizaszabályokat megsértik és a cikk a hatályos jog ismertetésére vállalkozik, nem pedig a változások tárgyalására, amelyekkel csak érintőlegesen foglalkozik.

A devizaszabályok téves értelmezésére, fogalomzavarra adhat okot a Szerző által zárójelben tett az a megjegyzése, ami lényegében egyenlőségi jelet tesz a vételre felajánlási kötelezettség alá tartozó devizaérték, illetve vagyoni érték közé, mindkét értéket a *„devizaérték"* gyűjtőelnevezés alá sorolva (a cikk 3. bekezdése).

A Devizakódex 4. § (1) bekezdése határozza meg, hogy a deviza-jogszabályok alkalmazása során mi tekintendő devizaértéknek és mi vagyoni értéknek. A két fogalmi kör egymástól pontosan elhatárolt, nem azonosítható és gyűjtőfogalom alá sem vonható.

A cselekmény jogi minősítését illetően kifejtettek körében a cikk elvi tévedéseket tartalmaz, pontatlan és a felhozott példával kapcsolatos probléma felvetése is alaptalan.

A devizaszabályokat sértő cselekmények jogi minősítése elsősorban annak a függvénye, hogy azt milyen érték tekintetében, szándékosan, vagy gondatlan magatartással követték el. A Szerző által hivatkozott II. számú Büntető Elvi Döntés az irányadó *értékhatárok* közül csak a jelentős és különösen nagy érték, illetve kár összegét határozta meg. A szabálysértési értékhatárt a szabálysértésekről szóló módosított 1968. évi I. törvény (Sztv) 116. § (1) bekezdése, illetve a Btk hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló 1979. évi 5. számú törvényerejű rendelet (Btké) 28. § (1) bekezdés d) pontja 3000 forintban határozza meg a devizagazdálkodás megsértése esetére. A nagyobb érték szerinti, súlyosabb minősítés feltétele, hogy az érték a 10 000 forintot meghaladja. [Btké 27. § (2) bekezdése.] E szabályozásból következik, hogy a Btk 309. § (1) bekezdése szerinti kisebb értékre elkövetés akkor állapítható meg, ha annak összege a 3000 forintot meghaladja, de nem haladja meg a 10 000 forintot.

Ha azonban a devizagazdálkodást sértő cselekményt gondatlanul követik el, úgy az csak abban az esetben valósít meg bűncselekményt, ha az érdeksérelem értéke a 100 000 forintot meghaladja [Btk 309. § (5) bekezdés]. Ellenkező esetben az SZtv 116. § (2) bekezdés szerinti szabálysértés elkövetése állapítható meg.

A Szerző nézeteivel ellentétben az előzőekben említett értékhatárok kötelező erejűek a cselekmény jogi minősítése során. A cselekmény elbírálásánál tehát nincs törvényes lehetőség a súlyosabb minősítés mellőzésének még abban az esetben sem, ha az elkövetési érték összege csupán kismértékben is haladja meg az irányadó értékhatárt.

Más volt a helyzet az 1979. júliusát — az új Btk és a II. számú elvi döntés hatályba lépését — megelőző időszak joggyakorlatában. Az akkor érvényes értékhatárok összegszerűségükben nem voltak kötelező érvényűek, csupán támpontul szolgáltak a cselekmény jogi minősítésénél és lehetővé tették e körben számos más konkrét elkövetési körülmény figyelembevételét is. A Szerző a cikkének lábjegyzeteiben feltüntetett irodalom megjelenésének időpontjából is kitűnően, feltehetően ennek a korábbi joggyakorlatnak az ismeretében vállalkozott a jelenleg töretlen és törvényes minősítési gyakorlatnak az ismertetésére, ami éppen ezért nem vezethetett sikerre.

A Szerző egy példa felvetésével teszi fel azt a kérdést, hogy miként lehet azonos értékre nézve elkövetett különböző deviza-bűncselekmények esetében kellően *differenciálni* az értékhatárokra figyelemmel. Álláspontja szerint a lehetséges elkövetési magatartások, deviza-érdeksérelmek külön-külön történő, eltérő pönalizálása nyújtana erre jobb megoldást a jelenleginél.

A Szerzőnek a minősítést érintő, de elsősorban az alkalmazandó joghátrány megválasztásának lehetőségével kapcsolatos aggályaival nem értek egyet. A devizabűncselekmény társadalomra veszélyességének mértéke — mint más anyagi érdekeket sértő bűncselekmény esetében is — elsősorban abban jelentkezik, hogy a cselekményt milyen értékre nézve követték el. Ezért a bűncselekmény minősítésbeli „súlyozására" értékhatárok megszabása biztosíthat csak megfelelő lehetőséget. Természetesen az érdeksérelem, az elkövetési magatartás milyensége jelentősen különböző lehet és eszerint is szükséges kellően differenciálni az egyéb, alanyi jellegű szempontok mellett. Minderre a széles körben alkalmazható joghátrányok megválasztásával megfelelő lehetőség van.

Elsősorban a Btk-ban meghatározott büntetési nemek és keretek biztosítanak a kellő differenciálásra tág lehetőséget. Amennyiben a törvényi büntetési tétel neme, vagy alsó határa is túl szigorúnak mutatkozna, úgy a Btk 83. §-ban írt elveknek a szem előtt tartásával lehetőség van további enyhítésre (Btk 87. §), — a megfelelő előfeltételek esetén — főbüntetés helyett önálló büntetésként mellékbüntetés kiszabására (Btk 88. §), avagy az intézkedések körében megrovásra (Btk 71. §), az elkövető próbára bocsátására (Btk 72. §) is.

Helyes a cikknek az a megállapítása, hogy az *üzletszerű elkövetés*nek, mint minősítő körülménynek az értelmezése az új Btk hatályba lépését követően sem változott. Nem mellőzhető azonban a Btk. 309. § (2) bekezdés a) pontjában írt minősített eset kapcsán annak megemlítése, hogy a korábbi ítélkezési gyakorlathoz képest a Legfelsőbb Bíróság BK 104. számú, 1982. június 25-én meghozott állásfoglalása lényeges változást hozott az üzletszerűen elkövetett cselekmények törvényi egységként, vagy bűnhalmazatként értékelése terén.

Az állásfoglalás szerint az ugyanolyan, vagy hasonló cselekmények esetén bűnhalmazatot [Btk 12. § (1) bekezdése] kell megállapítani, ha az üzletszerűség a bűncselekmény minősítő körülménye, mint a Btk 309. § (2) bekezdés a) pontja esetében is. Nincs azonban bűnhalmazat megállapításának helye, ha az üzletszerűség az alaptényállás eleme, vagy folytatólagos magatartás [Btk 12. § (2) bekezdése] létesít az egyes bűncselekmények között törvényi egységet.

További téves nézetnek ad kifejezést a cikk a *muzeális tárgyra elkövetett deviza-bűncselekmény* minősítésével kapcsolatban. A Szerző álláspontja szerint ugyanis egyaránt a Btk 309. § (2) bekezdés b) pontja szerint minősül minden muzeális tárgyra elkövetett cselekmény még akkor is, ha az jelentős, vagy különösen nagy értékű volt. Helyesen idézi a Btk miniszteri indokolásának idevonatkozó érvelését, azonban elkerüli figyelmét az, hogy a törvényalkotó nem titkolt szándékával a kisebb értékre elkövetett [Btk 309. § (1) bekezdés] vétségek köréből emelte bűntetti rangra a muzeális tárgyra elkövetett cselekményeket — fokozott védelmük érdekében — a minősített eset kodifikálásával. Ez éppen nem azt jelenti, hogy a jelentős, vagy még azt is meghaladó értékű muzeális tárgyra elkövetett cselekmény enyhébb jogi minősítés alá esne. A 100 000 forintot meghaladó értékű muzeális tárgyra nézve elkövetett cselekményt mindig az elkövetési érték szerint kell minősíteni [a Btk 309. § (3), illetve (4) bekezdése].

A *büntetés kiszabása* körébe tartozó kérdések között a Szerző a Btk 137. § 13. pontja (a cikk tévesen 14. bekezdésre utal) szerinti *különös visszaesés* megállapíthatóságával kapcsolatos „probléma" felvetésével már nyitott kapukat dönget. Ezt a kérdést ugyanis már 3 évvel ezelőtt eldöntötte a Legfelsőbb Bíróságnak a bűnismétlés értékeléséről 1979. júliusában megjelent 14. számú irányelve. Ennek IV. fejezetének F) pontja megállapítja, hogy a Btk 137. § 13. pontja szerinti különös visszaesőnek — az egyéb feltételek fennállása esetén — azt kell deviza-bűncselekmény esetén tekinteni, akit korábban a Btk 309. § (1)—(4) bekezdése szerinti devizagazdálkodás megsértése, a Btk 312. § szerinti csempészet és vámorgazdaság, illetve a Btk 299. § (2) bekezdés d) pontja szerinti összefoglalt törvényi tényállást megvalósító bűncselekmény miatt ítéltek el.

Több-kevesebb pontatlansággal foglalkozik továbbá a cikk olyan *büntetési kérdésekkel*, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a megválasztott témához. Azt, hogy az egyes büntetések, mellékbüntetések kiszabására, vagy intézkedés alkalmazására mikor és milyen esetben kerülhet sor, a Btk Általános része határozza meg több más, ugyancsak valamennyi bűncselekmény vonatkozásában irányadó rendelkezés mellett. Minthogy ezeknek a kérdéseknek még csak érintőleges tárgyalása is meghaladja — álláspontom szerint — a cikk feladatát és lehetőségeit, azokkal kapcsolatban észrevételeket sem teszek, de annyit mégis megjegyzek: alapvetően téves a Szerzőnek az az álláspontja, hogy deviza-bűncselekmények esetében csak a foglalkozástól eltiltás és a kiutasítás alkalmazható önálló büntetésként. A Btk 38. §-ának (3) bekezdése a mellékbüntetések közül csupán a közügyektől eltiltást zárja ki a főbüntetés kiszabása nélkül alkalmazható mellékbüntetések köréből. Ennek megfelelően önálló büntetésként vagyonelkobzás is alkalmazható.

A cikk befejező részében a deviza-szabálysértéssel foglalkozik és annak következményeivel. Ezen belül az Sztv 116. § (7) bekezdése szerinti *értékegybefoglalás* lehetőségét tárgyalja a törvény szövegével merőben ellentétes értelmezése mellett, dogmatikailag téves álláspontra helyezkedve. A Szerző szerint a felhívott törvényhely alapján értékegybefoglalásnak különböző olyan deviza-szabálysértések esetén van helye „ahol a szabálysértési értékhatár külön-külön is meghaladott és ahol a folytatólagos egység megállapítható". Ezzel szemben a hivatkozott törvényi rendelkezés félre sem érthetően azt tartalmazza, hogy érték-egybefoglalásnak abban az esetben van helye, ha együttesen kerül elbírálásra az elkövetőnek több, egyenként a szabálysértési értékhatárt meg nem haladó értékre nézve elkövetett devizagazdálkodást sértő cselekménye. Érték-egybefoglalásra tehát kizárólag több, egyenként szabálysértést megvalósító cselekmény együttes elbírálása esetén kerülhet sor és ilyenkor az összegezett értékek végső összegétől függ a jogi minősítés.

Az érték-egybefoglalásnak további előfeltétele — mint arra a Legfelsőbb Bíróság Tanácselnöki Értekezletének 4/1979. számú állásfoglalása is rámutatott —, hogy az alapul szolgáló egyes cselekmények nem tartoznak valamely törvényi egység — például éppen a cikkben írt folytatólagosság — körébe. Az érték-egybefoglalás alkalmazását ugyanis megelőzi a törvényi egység megvalósulása.

Hrabéczy Béla

Néhány szó a nyelvvizsgák mai rendszeréhez

Az állami nyelvvizsgák bevezetése (1951) óta több tucat jogszabály jelent meg, amelyek a nyelv-

vizsgának egyes kérdéseivel foglalkoznak, amíg a ma hatályban levő 3/1980. (X. 25.) MM. sz. rendelet napvilágot látott.

A jogszabályok koncepciója időről időre változott. Volt olyan időszak, amikor a nyelvvizsga-bizonyítvány hatálya időbelileg limitált volt és az előírt idő elteltével újból nyelvvizsgát kellett tenni. A nyelvvizsgákra jelentkezőknek nem kellett megjelölniük, hogy középfokú vagy felsőfokú vizsgára jelentkeznek-e, hanem a vizsga eredményétől függően kaptak felsőfokú, középfokú vagy elégtelen osztályzatot. A vizsgáztatók a jelöltről kapott összkép alapján, formai kötöttségektől mentesen minősítettek, legfeljebb az írásbeli vizsgák eredményei adtak némi előzetes útbaigazítást abban a tekintetben, hogy a szóbeli vizsgán a cenzorok mire számíthatnak. Az írásbeli vizsgán egyébként a jelöltek szótárakat szabadon használhattak.

Személyes tapasztalataim alapján — 1951. és 1952-ben két nyelvvizsgát felsőfokú eredménnyel tettem le, majd 1967—71. között a korábban letett két nyelvvizsgát újból felsőfokú eredménnyel megismételtem, majd további két nyelvvizsgát középfokú eredménnyel tettem le — állíthatom, hogy a vizsgák akkori rendszere nagyban-egészben megfelelő volt, mert a vizsgáztató számára lehetővé tette a jelöltről az összkép kibontakozását, a jelölt részére pedig ugyancsak lehetséges volt, hogy nyelvtudásáról, illetve ismereteiről a maga egészében tegyen tanúbizonyságot. A kapott írásbeli szövegek valóban általános — rendszerint politikai jellegű — szövegek voltak, olyanok, amelyekkel a jelölt bármely pályán dolgozzék is, csaknem mindennap találkozik, és a szóbeli vizsgákat is ez jellemezte a megfelelő nyelvtani ismeretek egyidejű számon kérésével (itt most a szakmai nyelvi anyaggal bővített vizsgával nem kívánok foglalkozni).

Az újabb időben mintha a túlszabályozottság kóros jelensége nem jogi berkekben is elburjánzott volna, aprólékos minősítési szabályokat dolgoztak ki, a jelölt nyelvtudását elemekre bontva (beszédértés, beszédkészség, nyelvhelyesség, kiejtés, intonáció, olvasott idegen nyelvű szöveg értése a szóbeli vizsgánál, a nyelvi készséget ellenőrző feladatok, fordítás idegen nyelvről magyarra az írásbeli vizsgánál). Mindegyik ismereti komponensre külön adnak osztályzatot, majd ennek átlagát számítják ki és ha nevezetesen a jelölt egy ponttal kevesebbet ért el a közepesnél, az osztályozás: nem felelt meg.

Az egyik korábbi tanulmányomban (Fejezetek a tudományos dolgozók munkaviszonya köréből. Állam és Jogtudomány, 1980. 2. sz.) már utaltam arra, hogy a kutatófejlesztő munkát végző dolgozók követelményrendszeréről szóló jogszabályok milyen apró részletességgel állapítják meg, hogy milyen követelményeket kell támasztani a tudományos dolgozóval szemben, ugyanakkor arra is utaltam, hogy e zsinórmértékül szolgáló szempontok önmagukban még nem elegendők a tudományos kutatók munkájának értékeléséhez, mert az előírt feltételek teljesítése még nem jelenti feltétlenül a tudományos erudíciót, az alkotóképességet, vitakészséget, széles horizontot, kimagasló eredményeket. Viszont előfordulhat, hogy mindezt eléri olyan kutató, aki a követelményrendszer valamely pontjának nem tesz eleget.

Valahogy így vagyunk a nyelvismeretek terén is. Nem lehet a nyelvtudást elemekre bontva értékelni, illetve ha így járunk el, igazságtalan eredmények születhetnek. Lehet valakinek jó fogalmazási készsége, ismeri a nyelv szerkezetét, érzéke van a megfelelő szavak és fordulatok megválasztásához, ez azonban a jelenlegi vizsgáztatási rendszernél nem fog kitűnni, mert mint impoderábiliák nem jutnak érvényre. Ha ilyen készséggel a jelölt rendelkezik is, a vizsga szóbeli részénél „elvérezhet", mert nem éri el az átlagot (csak mellesleg jegyzem meg, hogy orosz nyelvből vállalkoztam a Topornyin szerkesztette „Szocializmus és demokrácia" című könyv, Budapest, 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 446 old. fordításának ellenőrzésére, jóllehet orosz nyelvből — teljesen igazságosan — csak „középfokú" nyelvvizsga-bizonyítvánnyal rendelkezem). Vagy lehet valakinek kiváló beszédkészsége, úgyhogy egy külföldön rendezett világkiállítás magyar pavilonjának vezetésével bízzák meg, anélkül, hogy a nyelv egyéb „komponensei" tekintetében is hasonló szintű jártassággal rendelkeznék. E többletértékek figyelembevételére az új vizsgáztatási rendszer nem ad lehetőséget.

Amit mindezzel mondani kívánok: a nyelvtudást a maga egészében — elemekre bontás nélkül — kell értékelni, nem pedig a nyelvi komponensek — a valóságban is nehezen megkülönböztethető — külön-külön történő értékelésével.

Még néhány részletmegjegyzés a legújabb jogszabályhoz. Ha valaki szerény és ennek megfelelően ítéli meg ismereteit, csak középfokú vizsgára fog jelentkezni, és akármilyen jól bírja is a nyelvet, felsőfokú minősítést nem kaphat. Ha viszont valaki „túl önérzetes" és felsőfokú vizsgára jelentkezik, még mindig kaphat középfokú osztályzatot, emellett ez azzal az előnnyel is jár, hogy a teszt-kérdésektől megkíméli magát. A mai rendszer tehát aszimetrikus a vizsgára jelentkezők értékelésénél, illetve vizsgaeredmények megállapításánál.

Aszimetrikus modell érvényesül az írásbeli vizsgáknál a szótár használatát illetően is. Nem tudom, mi lehet az indoka annak, hogy az írásbeli vizsgák egyik felénél — idegen nyelvről magyarra történő fordításnál — szótár használható, fordított viszonylatban — legalább is középfokú vizsga esetében — nem.

Végül a vizsgafeladatok megválasztásához is néhány szót. Általános — nem szakmai nyelvi anyaggal bővített vizsgánál —, valóban általános jellegű vizsgafeladatot kell kitűzni. Nem is olyan régen előfordult, hogy középfokú vizsgára jelentkezőknél az idegen nyelvről magyarra történő fordításnál a TSF rádió leírása szerepelt. Aligha állítható, hogy ez az általános nyelvi ismeretekbe beleférne. Ebben a vonatkozásban tehát nagyobb körültekintéssel kellene eljárni.

Keresztury Dezső írja „Így élt Arany János" című könyvében (Budapest, 1974. Móra), hogy Arany a görög és angol szövegeket „csak szeme által ismerte", és így amikor látása megromlott, fő-

ként csak magyar nyelvű könyvet, hírlapot olvastatott fel magának feleségével (210. old.), jóllehet három Shakespeare fordítása — a Szentivánéji álom, a Hamlet és a János Király — filológiai és költői hűség tekintetében máig mintaszerű (193). Úgy vélem, hogy a nyelvismeretek „mérése" nem lehet matematikai művelet, hanem körültekintő, lényegre koncentrált tevékenységnek kell lennie az átlagembernél is.

Trócsányi László

JOGIRODALOM

JOGÉLET

V. A. Tumanov (szerk.): Összehasonlító jogi vázlatok[1]

1981 tavaszán az összehasonlító jogtudomány néhány kiváló polgári képviselőjének írásaiból álló cikkgyűjtemény jelent meg V. A. Tumanov szerkesztésében és fordításában. A moszkvai Állam- és Jogtudományi Intézet osztályvezetőjének tevékenysége a magyar olvasók előtt is ismert, hiszen „A burzsoá jogi ideológia" című műve magyarul is megjelent.[2] Tumanov már eddig is sokat tett az összehasonlító jog népszerűsítéséért a Szovjetunióban, amit nemcsak ez a kötet jelez, hanem egy korábban megjelent szocialista — köztük magyar — szerzők összehasonlító jogi írásaiból válogató munka is.[3] Jelen összeállítás a szerkesztő által írt bevezetővel együtt tizenegy tanulmányt tartalmaz, s szerzői között a nyugat-európai szakértőkön — René David, Marc Ancel, Konrad Zweigert és mások — kívül a japán Joszuki Noda professzor is megtalálható. Az írások túlnyomó részben a '70-es években születtek, így a kötet értékeként emelhetjük ki annak aktualitását, valamint azt, hogy a korábban különböző nyelveken kiadott és gyakran nehezen elérhető munkákat egy kötetben, orosz nyelven hozzáférhetővé tette.

1. A szerkesztő bevezetőjében feltárja a jogösszehasonlítás szerepének növekedésére vezető okokat, így a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok intenzívebbé válását, a nemzetközi tudományos együttműködés bővülését, a két jogtípus egymás mellett létezését és a fejlődő országok fokozódó bekapcsolódását a nemzetközi együttműködésbe. A fejlődés ugyancsak fontos tényezője, hogy megjelent az ún. „külső összehasonlítás", amely a különböző társadalmi-történeti formációk jogrendszereit, jogágait és jogintézményeit veti egybe, s nem tagadható, hogy az utolsó évtizedben a szocialista jog iránti érdeklődés is nőtt. Bár az elmúlt hónapok világpolitikai eseményei ezzel ellentétes jeleket mutatnak, a békés egymás mellett élés tartós tendenciája mégis kedvező feltételeket teremt e sajátos jogtudományi ág fejlődéséhez s ugyanakkor a komparatisztika is jelentősen hozzájárul a nemzetközi kapcsolatokhoz. Az előrehaladást jogon belüli tényezők is mutatják, így a polgári komparatisztika utóbbi években bekövetkezett fejlődése, ami abban is megnyilvánul, hogy az „összehasonlító törvényhozás" mellett megjelentek a szociológiai vizsgálatok és a funkcionális elemzések, a magánjogi összehasonlítás mellé pedig egyenrangú félként zárkózott föl az összehasonlító államjog. Ezt követően Tumanov bemutatja az egyes írások szerzőit, kritikusan értékeli az egyes cikkeket, megállapítva, hogy az elméleti kérdésekre koncentráló kötetben bizonyos kérdések — terjedelmi okok miatt — nem tükröződnek, így nem kaphatott például helyet olyan fontos gyakorlati kérdés vizsgálata sem, mint a külföldi jog ismeretének jelentősége a külföldi norma bírói alkalmazása szempontjából.

2. A kötet írásai között első helyet foglal el *René David*nak a jelenkor nagy jogrendszereiről írott könyve első *„Az összehasonlító jog"* című része. A fordítás a munka hetedik kiadása alapján készült, ami azonban alig tér el a magyar fordítás alapjául szolgáló ötödik kiadástól, ezért ismertetésétől eltekintünk, hiszen az érdeklődők mind a művet, mind annak marxista kritikáját ismerik.[4]

3. A kötet egyik része *Marc Ancel*nek az *összehasonlító jog módszertani problémái*val foglalkozó tanulmánya, amely a szerző „az összehasonlító jog hasznossága és módszerei"[5] címen megjelent és jelentős hatást kiváltott könyvének részlete. Kiindulásként fölveti az összehasonlító jog létjogosultságának kérdését, majd az ezzel szemben leggyakrabban elhangzó ellenérveket ismerteti és cáfolja. Ezek között az egyik legérdekesebb az a felvetés, amely szerint egy állam jogrendszerének igazságosságát már annak léte igazolja, így bármiféle összehasonlítás szükségtelen. Ezzel szemben joggal veti föl a szerző, hogy míg a művész és az orvos a legtermészetesebb módon fordul határokon túlra tapasztalatokért, addig miért kell éppen a jogtudománynak egy adott ország keretei között maradnia? A jogösszehasonlítás előfeltétele, hogy meg tudjunk állapítani a törvényhozás és a törvények sokfélesége mögött néhány olyan univerzális vonást, amely minden jogra egyaránt érvényes. Az összehasonlítás az ezzel foglalkozó számára elsősorban azért előnyös, mert előtte új horizontot tár föl, megismerteti saját jogi normáitól eltérő normarendszerekkel, majd Marc Ancel külön kiemeli a különböző jogrendszerek ismeretének fontosságát a törvényhozó számára. Nem vitás, hogy hazánkban ez a megállapítás napjainkban, amikor a jogalkotás tudományos megalapozása növekvő jelentőséggel rendelkezik, aktuálisan is rendkívül fontos.

Az összehasonlító jog elméletének fejlődését ugyan nem ismerteti részletesen, de kitér az ún. kritikai elmélet szerepére e tudomány fejlődésében. Ez a koncepció a második világháborút követően jelent meg, legkiválóbb képviselői Angliában Gutteridge és Hamson, Franciaországban René David, Olaszországban pedig T. Ascarelli. A szerzők konstatálták, hogy a jogösszehasonlításra általában megfelelő modell kidolgozása nem

[1] Ocserki szravnyityelnovo prava, Moszkva. Progressz, 1981., 255 old.
[2] *Tumanov*, V. A.: A burzsoá jogi ideológia. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.
[3] *Tumanov*, V. A. (szerk.): Szravnyityelnoe pravovegyenyije. Moszkva, Progressz, 1978.
[4] *David*, René: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. KJK, 1977.; *Szabó* Imre: Egy összehasonlító jogi munkáról. Állam- és Jogtudomány, 1965. 2. sz. 243—249. old.
[5] *Ancel*, M.: Utilité et methodes du droit comparé. Neuchatel, 1971.

lehetséges és Ancel véleménye szerint e terület lényegéről, funkcióiról és más tudományhoz fűződő kapcsolatáról folyó spekulatív jellegű viták — amelyek az elmélet megjelenése előtt gyakran jellemezték a komparatisztikát — úgy kerülhetők el, ha elfogadjuk, hogy az összehasonlító jogtudomány nem valamilyen különleges tudomány, mégcsak nem is jogtudományi ág, hanem kutatási módszer, ami bármelyik jogágban felhasználható (39. old.). Azért tartjuk szükségesnek ezt kiemelni, mivel a kiválóan szerkesztett munkával kapcsolatos egyik kifogásunk éppen az, hogy az összehasonlító jog jellegéről a kötetben található eltérő álláspontok között (módszer, jogtudományi ág, diszciplína, sajátos elméleti megközelítés stb.) a szerkesztő a bevezető tanulmányban meg sem kísérelt „rendet teremteni", sőt még saját álláspontját sem rögzítette. Érthető az összeállítónak az a szándéka, hogy az írások önmagukért szóljanak, úgy véljük, ez esetben azonban a szerkesztői szűkszavúság túlzottnak tekinthető. A kritikai elmélet jelentős győzelme ellenére néhány állam kutatói továbbra is fönntartották az összehasonlító jog jogegységesítő szerepét valló nézetüket. Az összehasonlító jogban a szerző két fő nézetet különböztet meg: az egyik, amely ezt a világ jelenleg létező nagy jogrendszerei egybevetésére, valamiféle „jogi földrajz" létrehozására használja fel, bár Marc Ancel szerint nem kevésbé fontos a történeti összehasonlítás sem, míg a másik mint módszert alkalmazza. Végkövetkeztetése az, hogy az összehasonlító jog úgy áll előttünk, mint szisztematizált ismeretek összessége, ami egyben minden tudomány alapvető sajátossága — ebből következően a komparatisztika — a szerző véleménye szerint — tudomány, Marc Ancel egyidejűleg ismeri el a jogösszehasonlítást módszerként és tudományként.

A szocialista jogelmélet mindig nagy figyelmet fordított a jogrendszerek polgári csoportosítására. Marc Ancel csoportosítása megkülönbözteti a jelenkor három alapvető jogcsaládját: a római—germán, a common law és a szocialista jogrendszereket, de elismeri kiegészítő csoportok szükségességét, így a vallási jogrendszereket (ide tartoznak: a hindu jog, a régi kínai jog, a régi japán jog és a muzulmán jog), valamint Ázsia egyoldalúságát és Afrika fiatal államainak jogrendszereit. Nézetünk szerint e felosztás is tükrözi a polgári csoportosítások egyoldalúságát, azok erős Európa-központúságát. A szerző megállapításai közül jóval fontosabbnak tartjuk, hogy különböző csoportosítási lehetőségeket egyaránt elfogadhatónak tart, vagyis nem tartja saját rendszerezését kizárólagos érvényűnek. Így az összehasonlítás alapjául felvehetünk szélesebb, vagy szűkebb földrajzi régiókat, vizsgálhatjuk a jogrendszereket történeti összehasonlításban, végül alapul szolgálhatnak más kritériumok, így a tulajdoni vagy a szerződési rendszer, a jogforrások, vagy a jogalkotás módszerei. Nem vitás, hogy a különböző vizsgálati célok eltérő alap felhasználását teszik szükségessé — így a jogrendszerek elhatárolásában segítséget nyújthat több eltérő megoldás alkalmazása. Természetesen meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista jogösszehasonlítás nem hagyja figyelmen kívül a történeti jogtípusok megkülönböztetését mint alapvető elhatárolást, mindez azonban nem teheti nélkülözhetővé más — esetleg ezt a választóvonalat finomító — utak bejárását. A szerző szocialista jogról tett megállapításai felismerhetően René David gondolati hatását tükrözik.

Marc Ancel miután megadta saját jogrendszer-csoportosítását, a túlélő házastárs öröklésjogi helyzete francia és NSZK-beli rendezésének egybevetésén, mint példán bizonyítja, hogy mennyire nem lehet elegendő a jogi normák, vagy a jogintézmények egybevetése, mivel a jogrendszerek összehasonlítása — s ebben feltétlenül egyetértünk a szerzővel — komplex megközelítést, számos társadalmi tényező figyelembevételét teszi szükségessé. Az összehasonlítás fontos elemét abban látja, hogy közelítsük a tanulmányozott tárgyakat — kimutassuk a köztük fennálló hasonlóságot, vagy éppen ellenkezőleg szembeállítsuk őket egymással. A szembeállító összehasonlítás — mint megállapítja — különösen a II. világháborút követően került előtérbe, elsősorban a különböző társadalmi rendszerű államok jogának vizsgálatában, úgy is mondhatnánk az ún. „külső összehasonlításban", de feltárja azt is, hogy a kelet—nyugati viszony normalizálódását követően a hasonlóságokat bemutató, a közös problémákat feltáró egybevetés mindinkább visszanyerte az őt megillető helyet (67—68. old.). Igen objektíven írja le azt, hogy a polgári szakemberek jó ideig — elsősorban az '50-es években — nemcsak elismerni, hanem meglátni sem voltak hajlandók azt az újat, amit a szocialista jog jelent a jog fejlődéstörténetében.

4. *M. Rheinstein az összehasonlító jogtudomány tárgyával és feladataival* foglalkozó írása a szerző „bevezetés a jogösszehasonlításba" című tanulmánygyűjteményének részlete.[6] Akárcsak Marc Ancel, ő is igen kritikusan viszonyul a hetvenes évekre az összehasonlító jog által elért eredményekhez, s kimutatja, hogy gyakran a jogösszehasonlítást ígérő munkák csak a külföldi jog leírását tartalmazzák, akár az adott jog, akár a másik nép és kultúra jobb megismerése érdekében. Ugyancsak leszűkítik az összehasonlító jog fogalmát azok a szerzők, akik azt egy olyan specifikus jogi terület leírására korlátozzák, mint a nemzetközi kereskedelmi jog. Miután feltárta, hogy mit nem tekinthetünk általában jogösszehasonlításnak, azt úgy határozza meg, mint a külföldi jog osztályozó vagy elemző leírását. A kötet szerzői szinte kivétel nélkül a funkcionális jogösszehasonlítás hívei, így Rheinstein feltárja, hogy ez a megközelítés mire teszi alkalmassá a komparatisztikát. Nézete szerint az felhasználható a jognak mint társadalmi-kulturális jelenségnek a megismerésére, a saját (hazai) jogi normák vagy intézmények helyesebb értékelésére, végül meghatározott törvényhozási célra. Ez utóbbi egyértelműen a megismerési funkció egyik sajátos felhasználását jelenti, abban az esetben, amikor „A" állam jogalkotója valamilyen társadalmi probléma jogi rendezéséhez tudni kívánja, hogyan oldja meg az adott kérdést „B" vagy „C" állam.

Néhány alapvető kérdést ele-

[6] *Rheinstein*, M.: Einführung in die Rechtsvergleichung. München, 1974.

mezve kimutatja, hogy a funkcionális módszert követő összehasonlító jogászok meghaladják a normativista megközelítést — ez vitathatatlanul az újabb fejlemények közé tartozik —, nem a dogmából, hanem a társadalmi problémából indulnak ki, s nem csupán azt vizsgálják, hogy az adott kérdést az egyes jogrendszerek hogyan rendezik, hanem azt is, hogy miként oldják meg. Föltárja az összehasonlító jog szociológiai jellegét, s rámutat arra, hogy a jogszociológusnak nemcsak általános társadalomtudományi műveltséggel kell rendelkeznie, hanem a jelenkor főbb jogrendszereit is behatóan kell ismernie, végül foglalkozik az összehasonlító jog szerepével az általános jogelvek kidolgozásában.

5. A kötet másik nagyobb lélegzetű tanulmánya *Constantinesco*nak *az összehasonlító jog* problémáival foglalkozó munkája, amely a komparatisztika fejlődését ismerteti,[7] s az erős rövidítés ellenére is tartalmazza a jogösszehasonlítás jelenlegi helyzetének megértéséhez szükséges főbb megállapításokat. Fölvetődik, hogy a komparatisztika régi vagy új tudomány, hiszen azok, akik a „saját" jogon — és ez nem feltétlenül azonos a „nemzeti" jog fogalmával — történő túllépést, a külföldi jog megismerését összehasonlító jognak tekintik, joggal nyúlnak vissza régmúlt századokhoz, holott, mint azt Constantinesco megállapítja, a római jog és a kánonjog a középkorban, mint a nemzeti jogrendszer integráns része került vizsgálatra. Szerinte a jogösszehasonlítás csak a XIX. században jut túl az egyes jogtudósok véletlenszerű tevékenységén, igazi fejlődését pedig csak a XX. században, különösen annak második felében éri el.

Constantinesco az összehasonlító jogtudomány fejlődését három egyenlő szakaszra bontja: az első 1800-tól 1850-ig, a második ettől a századfordulóig, végül a harmadik 1900-tól 1950-ig, az ezt követő — a szerző által nem említett — negyedik időszak napjainkban is tart. Ez a tagolás elsősorban a jogösszehasonlítás szervezeti, intézményi fejlődésén alapul, hiszen az első szakaszt e tudomány megjelenéséhez, a másodikat a század közepén bekövetkezett stagnálás utáni újabb fellendüléshez, míg a harmadik kezdetét az 1900. július 31-től augusztus 2-ig tartó párizsi első nemzetközi összehasonlító jogi kongresszushoz kapcsolja. Nem vonva kétségbe e felosztás lehetséges érdemeit, erősen vitatható azonban az, hogy a tagolásban a társadalomfejlődés egyéb, meghatározó tényezőit figyelmen kívül hagyja. Ettől a felosztástól a polgári és a szocialista szerzők is elhatárolták magukat, az gyakorlatilag sehol nem talált pozitív visszhangra. Így nézetünk szerint az első szakasz kezdete — bár erre a szerző maga is utal — pontosan nem jelölhető meg, a második és az első időszak elhatárolása is problematikus, hiszen legalább ennyi alappal tekinthetnők az egész XIX. századot a komparatisztika mint önálló tudomány megteremtése szakaszának, a XX. században pedig több szempontból is jóval fontosabbnak tartjuk a II. világháború után bekövetkezett változásokat, mint az 1950-es szakaszhatárt. Természetesen más elhatárolások indokoltságuk esetén ugyancsak elfogadhatók.

A Constantinesco által meghatározott első időszakban a fő cél a nemzeti jog fejlesztése volt, ennek eszközéül pedig elsősorban a külföldi kódexek és egyéb források fordítása szolgált. A jogösszehasonlítás bölcsője Németország (pontosabban a későbbi Németország területe) volt, ahol a történeti iskolával szemben, azzal vitatkozva bontakozott ki ez a tudomány. Ez utóbbi irányzat érdeme azonban az, hogy a jogot „az égből a földre helyezte", valamint, hogy a német jog Volksgeist-re alapozottságának fenntartása mellett elismerte, hogy más államok joga meghatározott specifikumokkal rendelkezik, bár a germán és a római jog tanulmányozása mellett más jogok vizsgálatát feleslegesnek tartotta. A történeti iskolával szemben két irányzat állt, amelyek az összehasonlító jog fejlődését szolgálták, az egyik Kantra alapozta nézeteit, fő képviselője Anselm Feuerbach volt, a másik hegeli alapokon nyugodott, legjelentősebb alakja Eduard Gans. Ebben a szakaszban még nem jöttek létre társaságok, csak kivételesen jelent meg külföldi joggal foglalkozó folyóirat, a jogösszehasonlítás néhány egyetemi tanszékre és professzorra korlátozódott, s még nem zajlott le az átmenet a széles körű és rendszeres tudományos tevékenység irányába. A stagnálást követően, az 1860-as években újjáéledt tudományt elsősorban a külföldi kódexek és törvények tanulmányozása jellemezte, különösen Franciaországban, ahol a korai kodifikációk törvényfetisizmusra vezettek. A jogösszehasonlítás a '80-as évekre nemzetközivé vált, Németországban, Franciaországban, Skóciában, Spanyolországban, Itáliában és Brazíliában is megjelentek kiváló művelői. A fejlődés jele az olasz Amarinak az összehasonlító jog céljáról vallott nézete, amely a pozitív jogon már határozottan túlmutat — e kettős cél a jog keletkezésére és fejlődésére vezető tényezők feltárása, valamint a jogintézmények valós létének, keletkezésének, funkcionálásának, változásának és megszűnésének leírása. Az intézményrendszer fejlődését jellemzi, hogy 1869-től kezdve a nyugat-európai államokban egymás után alakultak az összehasonlító jogi (vagy összehasonlító törvényhozási) társaságok; évkönyvek, folyóiratok jelentek meg, már az országhatárokat is átlépi a szervezetrendszer, így például 1894-ben Felix Maier Berlinben Nemzetközi összehasonlító jogtudományi és közgazdaságtudományi társaságot hoz létre. A harmadik szakasz két fő sajátossága a vizsgálatok, szervezetek nemzetközivé válásának teljesebb kibontakozása, valamint az összhasonlító jogtudomány központjának átkerülése Franciaországba, amely ezt a vezető szerepét máig is őrzi. A XX. század második felének eredményeivel Constantinesco csak érintőlegesen foglalkozik. Az időszak sajátossága a jogösszehasonlítás presztizsének növekedése, a különböző államok tudósai között a jobb kölcsönös megértésre törekvés, az intézményrendszer továbbfejlődése, amelynek keretében a Max Planck társaságot, a párizsi jogösszehasonlító központot és a Strasbourgban található nem-

[7] Először megjelent: *Constantinesco*, L. J.: Traité de droit comparé. Tom. 1., Paris, 1972., 50—157. old.

zetközi összehasonlító jogtudományi fakultást emeli ki. A kötet szerkesztője bevezető tanulmányában joggal kifogásolja, hogy Constantinesco szót sem ejt a szocialista jogösszehasonlítás megjelenéséről a Szovjetunióban, majd annak fejlődéséről a szocialista országokban, még ha ez a hozzájárulás a komparatisztika fejlődéséhez kezdetben szerény mértékű volt is.

6. *Zweigert* és *Puttfarken* tanulmánya — amely egy 1973-ban Budapesten tartott konferenciára készült — *a különböző társadalmi rendszerű államok hasonló jogintézményei összehasonlításának lehetőségeit* vizsgálja.[8] Kiinduló megállapításuk, hogy bár a különböző jogrendszerek összehasonlító vizsgálata igen termékeny volt, a kérdés mégis feltehető fordítva is, milyen okok korlátozzák a különböző társadalmi rendszerhez tartozó országok jogrendszerének összehasonlítási lehetőségeit? Alapvetően a társadalmi rendszerek különbsége nehezíti az egybevetést, mivel pedig a jog e társadalmi viszonyok alkotó eleme, a problémák részben jogon túli, részben jogi jellegűek.

A szerzők az összehasonlítás két fajtájának az értékelő és a nem értékelő egybevetést tekintik. Ezt a felosztást nehéz elfogadni, mivel az értékelés már az alapul szolgáló társadalmi valóság jogi tükröződésének is szükségképpeni eleme, így az értékelő visszatükröződések (hiszen a jogi norma egyben a valóság kritikáját is tartalmazza) összehasonlítása sem mellőzheti az értékelést. E fogalmi pontosítás után megállapítjuk, hogy a szerzők azon megkülönböztetését, miszerint értékelőnek csak azt az összehasonlítást tekintik, amely a kritikai értékelést *célként* tartalmazza — elfogadhatjuk.

A számunkra talán legérdekesebb kérdés, milyen lehetőségek vannak a kapitalista és a szocialista államok jogintézményeinek összehasonlítására? A szerzők René Davidra hivatkozva megállapítják, hogy a szocialista jogászok szemléletét filozófiai, nem pedig jogi megközelítés jellemzi. Ezt az egyoldalú megállapítást azonban föloldják azzal, hogy a jogi jelenségek külső megnyilvánulásának egybevetésére széles körű lehetőség van. Meghatároznak olyan területeket, ahol az összehasonlítás nehézségek nélkül lehetséges, ilyennek tekintik a büntetőjog bizonyos hagyományos területeit (vagyon elleni, élet elleni bűnözés), a polgári jog nem gazdasági szféráját, a „közjog" területén pedig elsősorban az alkalmazható jogi eszközöket tartják vizsgálhatónak, az egybevetést pedig gyümölcsözőnek.

7. *U. Drobnig* tanulmánya *a szociológiai kutatási módszereket* vizsgálja *az összehasonlító jogban.*[9] Magát a jogösszehasonlítás kifejezést nézete szerint szűkebb és tágabb értelemben használhatjuk; előbbi esetben az egyes jogrendszerek szembeállítását és elemzését értjük alatta, míg tágabb értelemben ide soroljuk azoknak a valóságos okoknak a vizsgálatát, amelyek a jogban a különbségeket okozzák, valamint a jog társadalmi hatását (178. o.). Így alapozza meg Drobnig a szociológiai kutatási módszerek felhasználásának szükségességét az összehasonlító jogban, rámutatva arra, hogy az „élő jog" (law in action) egyre inkább elválik és szembe kerül az írott (kontinentális fogalmaink szerint törvényi) joggal (law in books). Az összehasonlító jogászok többnyire — mint a szerző megállapítja — egyetértenek abban, hogy a törvények, a bírói döntések és a szerződések megismerése nem elégséges ahhoz, hogy a külföldi jog teljes képét megrajzoljuk, hanem ehhez annak a társadalmi környezetnek az ismerete is szükséges, amelyben ez a joganyag létezik. Igen mértéktartóan állapítja meg, hogy bizonyos esetekben azonban a szociológiai kutatások fölöslegesek, így akkor, amikor csak a jogi fogalmakat és kategóriákat vetjük egybe. Véleményünk szerint Drobnig tanulmánya is igazolja, hogy a komparatisztika és a szociológia — e két viszonylag fiatal tudomány — kapcsolata szorosabbá válik, s a szociológiai módszerek fokozódó alkalmazása létrehozza az összehasonlító jog szociológiai irányzatát, vagy más néven a jogösszehasonlítás szociológiáját. A szerző ebben a körben négy fő módszert különböztet meg: a statisztikai adatok felhasználását, a kérdőívet, az interjút és a dokumentumok elemzését, majd rámutat azok komplex felhasználásának és értékelésének szükségességére.

8. *Marc Ancel* már említett könyvének egy másik részében *az összehasonlító jog és a jogegységesítés* problémáját választotta tárgyául. Elemzéseinek jelentős értéke a történeti megközelítés alkalmazása, így megtudhatjuk, hogy az első gyakorlati jogegységesítő törekvés I. Jakab angol uralkodó nevéhez fűződik, aki Skócia és Anglia egyesítését követően, egységes — a common lawtól különböző — jogot kívánt bevezetni az egész ország területén, bár később elállt ettől a tervétől. Az unifikáció gyakorlati szükségletét a XIX. század teremti meg, s alapjául nézetünk szerint — s ez a megállapítás nem tér el jelentősen a szerző fogalmazásától — a nemzetközi forgalombiztonság követelménye szolgált. A polgári államok és a kereskedelmi-ipari tőke kapcsolatainak bővülése először a tengeri jog területén éreztette hatását, amelyhez a század vége felé kapcsolódik a szerzői jogot és a vasúti teherszállítás szabályait egységesítő többoldalú nemzetközi szerződés.

A jogegységesítés nemzeti vagy nemzetközi keretek között mehet végbe. Nemzeti jogegységesítésre kerülhet sor föderatív államszerkezet esetén a tagállamok viszonylatában, például szolgálhat az USA kereskedelmi törvénye, vagy akkor ha új állam alakul, illetve az államterület jelentősen megváltozik. Ez történt például az I. világháborút követően Lengyelországban és Romániában, ahol a jogegységesítés az ország területén érvényesülő jogrendszerek összehasonlítása útján ment végbe. A nemzetközi unifikációt példázzák különböző nemzetközi szerződések, így például a nemzetközi vételi jogot egységesítő konvenciók.

Más megközelítésben a jogegységesítés három formában történhet: konvenció (szerződés) kötésével, jogi normák közös kidolgozása útján, végül magánszemélyek vagy hivatalos szervezet által készített

[8] Eredetileg megjelent: Possibilities of comparing analogous institutions of law in different social systems. Acta Juridica, 1973. 1—2. sz. 107—130. old.

[9] Eredetileg megjelent: Rabels Zeitschrift, 1971. 3. sz. 496—505. old.

„típus-törvény", vagy „törvény-modell" jogalkotóknak történő ajánlásával, amit azok teljes egészében, részben vagy módosítva fogadnak el.

Napjainkban az unifikáció feltételei a regionális egyezmények és szervezetek gyarapodása következtében jelentősen egyszerűsödtek, amelyek között Marc Ancel kiemelten vizsgálja az Európai Közösségek és a KGST ilyen irányú tevékenységét. Kimutatja, hogy a fejlődés útja még az azonos társadalmi rendszerű államok kapcsolatában is egyre inkább csak a jogrendszerek közelítése, nem pedig a jogegységesítés. Ez az összehasonlító jogász helyzetét bonyolultabbá teszi, hiszen az egyes normák összehasonlítása nem szolgáltat helytálló eredményt, ami az egész jogrendszerek egybevetését teszi szükségessé, vagyis a komparatisztikában a „makroösszehasonlítás" jelentősége nő.

9. A. Kiss az összehasonlító jog és a nemzetközi közjog kapcsolatát vizsgálja tanulmányában.[10] A szerző megállapítása szerint szembeötlő sajátossága e két területnek, hogy nem rendelkeznek közös vonásokkal, ennek ellenére jelentős segítséget nyújthatnak egymás kölcsönös fejlődéséhez. Az előbbi különböző jogrendszereket vet össze, míg az utóbbi olyan alanyok kapcsolatát rendezi, amelyek mindegyike saját jogrendszerrel rendelkezik, amit kissé vulgáris megfogalmazásnak tekinthetünk, hiszen a nemzetközi jog korunkban éppen távolodóban van attól, hogy csupán államok közötti jog legyen. Így az összehasonlító jog gazdagítja a nemzetközi jog tartalmát és az általa felhasználható módszereket, a nemzetközi jogi normák alkotása során gyakran szükséges a jogösszehasonlítás támogatása, míg a nemzetközi jog és a komparatisztika egyaránt hozzájárul a jogegységesítéshez. Napjainkban a nemzetközi együttműködés bővülésével egyre nő azoknak a viszonyoknak a száma, amelyekre mind a nemzetközi, mind pedig a nemzeti szabályozás vonatkozik, ami felveti a több szabályozás összehasonlításának szükségességét.

10. B. Schmidlin széles körű érdeklődésre igényt tartó írása *az összehasonlító jogtudománynak a jogászképzéshez való hozzájárulásával* foglalkozik. Átfogó képet ad a hetvenes évek nyugat-európai jogi felsőoktatásának reformjairól, amelyek alapjaiban érintették a jogászképzést, sikerült biztosítaniuk a hallgatók specializálódásának lehetőségét, ugyanakkor elkerülték a tananyag túlságos zsúfoltságát. Schmidlin szerint megváltozott a képzés célja; a továbbiakban már nem kíván enciklopédikus tudást nyújtani. Az összehasonlító jog általában nem vált kötelező tárggyá, az egyes államokban „bevezetés a fontosabb jogrendszerekbe", „... az összehasonlító jogba", „... az európai közösségek jogába", valamint a külföldi jogok közül „bevezetés az angol, a francia, a német jogba" címen szereznek a külföldi jogrendszerekről ismereteket a hallgatók. Bár a szerző tagadja azt, hogy teljes áttekintést kíván nyújtani a komparatisztika helyéről a nyugati jogi felsőoktatásban, ennek ellenére, gyakorlatilag minden nyugat-európai államra kiterjed figyelme. Összefoglalva megállapítható, hogy a tárgyat fakultatívan a hallgatók mintegy 5—20%-a tanulja az utolsó tanévek valamelyikében, néhány országban pedig bevezető jelleggel oktatják az első évfolyamon.

Schmidlin nem tartja feladatának, hogy eldöntse azt a kérdést, vajon a jogösszehasonlítás önálló tudomány, vagy csak kutatási módszer, ugyanakkor megállapítja, hogy az oktatás során két szélsőségtől kell elhatárolódni, egyrészt attól, amelyik az összehasonlító jogot módszerként szigeteli el és nem kapcsolja konkrét joganyag tanulmányozásához, másrészt attól, amikor az összehasonlítás feladatának tekinti a pozitív jog oktatását, de azt csak formális jogi szempontból elemzi. Három módszer alkalmazását tartja elképzelhetőnek a jogösszehasonlításban: a strukturális-leíró, a történeti-fejlődési és végül a funkcionális módszert, amely gyakorlati célra irányul.

11. Joszuki Noda professzor „Az összehasonlító jogtudomány Japánban: a múlt és a jelen[11] című tanulmánya kevéssé ismert területre vezeti az olvasót, ami azért is különleges érdeklődésre tarthat számot, mivel az összehasonlító jogtudomány mindmáig megőrizte Európa központúságát. Japán a XIX. század második felében vált nyitottá a világ jelenségeire, s itt ekkor kezdődött a jogösszehasonlítás fejlődése is. 1916-ig a japán tudósok közül senki sem kételkedett a külföldi törvénykezési tapasztalatok átvételének hatékonyságában, de Naodziro Szugijama már sajátos japán jogösszehasonlítási elméletet dolgozott ki, egyben ő volt az első japán tudós, aki külföldi (francia) jogot oktatott a tokiói egyetemen, mivel e diszciplínát azt megelőzően csak meghívott külföldi professzorok adták elő. A szerző visszatekintve megállapítja Japánban a francia hatás túlsúlyát, ami fokozatosan csak 1890-től kezdett csökkenni, amikor elfogadták a japán polgári törvénykönyvet és a kereskedelmi törvényt, s így előtérbe került a saját — japán — jog kutatása és oktatása. Sokak számára meglepő lehet, hogy Japánban már 1930—31-ben Itiro Jamanouti megszervezte a szovjet jog oktatását, s fordításában megjelent Pasukanisz fő műve, „A jog általános elmélete és a marxizmus", valamint Sztucska, Magerovszkij és Sztalgevics több írása. A japán jogászok jelenleg is erősen érdeklődnek a külföldi jog iránt, így tanulmányozzák az USA jogát, az európai szocialista államok jogát, a kínai és a spanyol jogot, valamint növekszik az érdeklődés a dél-amerikai államok jogrendszerei iránt. Noda professzor kissé megrovóan állapítja meg, hogy a japán összehasonlító jogi konferenciákon ritkán vesznek részt külföldi tudósok, aminek oka — véleménye szerint — a japán jog iránti érdeklődés hiánya, holott ez a jog megérdemli a figyelmet, márcsak azért is, mert nem sorolható be egyértelműen a római—germán jogcsaládba sem, amelyhez egyébként a legközelebb áll.

A II. világháborút követően erősen bővültek a japán összehason-

[10] Eredeti megjelenési helye: Revue internationale de droit comparé. 1972. 1. sz. 4—12. old.

[11] Eredeti megjelenési helye: Law in Japan — an annual. 1975. vol. 8., 1976. vol. 9.

lító jog szervezeti keretei. Létrejött az összehasonlító jogi társaság, megalakult a jogi kutatások japán—francia, japán—amerikai, majd 1976 májusában japán—német társasága, 1948-ban jött létre a jogösszehasonlítás japán intézete, napjainkban pedig már három egyetemen is található összehasonlító jogi intézet.

E gondolatokban rendkívül gazdag tanulmánykötetből — terjedelmi okok miatt is — csak ízelítőt adhattunk, mint ahogyan a kötet szerkesztője is csak néhány rövidített tanulmányt emelhetett ki az összehasonlító jog rendkívül bőséges irodalmából. Ez a munka is jelentősen elősegítheti a hasonló problémák különböző megoldásainak megismerését, a jobb kölcsönös megértést, a nemzeti jogrendszereket mereven elválasztó szemlélet oldódását. Úgy gondoljuk, a kötet összeállítójának az volt a célja, hogy képet adjon a komparatisztika helyzetéről, eredményeiről és problémáiról a polgári államokban, nekünk pedig az, hogy e rövid ismertetéssel felhívjuk a jogösszehasonlítás iránt érdeklődők, azzal foglalkozók figyelmét erre a munkára.

Dunay Pál

Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon*

II. József személye már fiatal korában a legellentétesebb vélemények ütközőpontjában állott. Jó szándékát, áldozatvállalását, elszántságát, következetességét, olvasottságát, utazásai közben szerzett tapasztalatainak hasznát csak ritkán szokták kétségbe vonni józan történészek. Annál többet vitáznak intézkedéseinek eredményeiről, egyszóval: életművéről.

Hajdú Lajos könyve, más szerzők e kérdésben nem sokat mondó eszmefuttatásainak ismertetése helyett, elsősorban a közigazgatási reformtevékenység hatékonyságának elemzését kívánja elvégezni. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy miképpen működött a *valóságban* az igazgatási szervezet a kitűzött állami célok valóra váltásának érdekében? Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert az eddigi feldolgozások rendszerint II. József rendeleteinek szövegét elemezték csupán és azokat rendkívül haladónak, előremutatónak találták. Nem, vagy alig vizsgálták, hogy a valóban magasztos eszmékből mit lehetett átültetni a gyakorlatba. Azt ugyan egyetlen kutató sem tagadta, hogy a régi megyei ügyintézési rendszer fölött eljárt már az idő, alapos reformra szorul, de annak már senki sem járt utána, hogy a meglevő hivatalnoki gárdával mit és hogyan lehetett elvégeztetni az uralkodó elképzeléseiből.

A feudális magyar államban a hatalom gyakorlásának legfontosabb helyi kerete a nemesi vármegye volt. S ez a gyakorlat az 1848—49-es forradalomig, illetve a polgári átalakulás tényleges befejeztéig megmaradt. A megyéknek II. József valamennyi reformelképzelésével szembeni ellenállása, továbbá a nehézkes, lassú és ráadásul pontatlan és megbízhatatlan ügyintézése, amely a törvényhatóságokat jellemezte, arra indította az uralkodót, hogy megváltoztassa a rendi önkormányzatra épülő igazgatási-igazságszolgáltatási mechanizmust és központi (csak tőle függő) végrehajtó, valamint bírósági szervezetet hozzon létre. A kancelláriával kidolgoztatott *Elaborátum*, a közigazgatás kérdése mellett az igazságszolgáltatás, valamint jogi reformok hatalmas területét fogta át. A kancellária komolyan vette feladatát, — ehhez számos jól képzett, nagy gyakorlattal rendelkező munkatársa volt — és a kor színvonalán álló előterjesztést tett az uralkodó asztalára. Mit tartalmaztak a javaslatok? Az ítélkező fórumok hatáskörének világos és egyértelmű rendezését, az eljárás gyorsaságának és pártatlanságának biztosítását, az ítélkezés meggyorsítását, a jobbágy személyi és vagyoni biztonságának szavatolását, a váltóbíráskodás bevezetését, a bírók jobb kiválasztását, az ítélkezés ellenőrzésének megteremtését stb. Szép számmal szerepeltek benne a büntető igazságszolgáltatás megjavítását célzó javaslatok is. Néhol persze valóságként tüntették fel az országgyűlésen óhajként megfogalmazott követelményeket, melyek a gyakorlatban korántsem érvényesültek, s ezért a valóságosnál rózsásabb képet festenek az ország jogszolgáltatásáról. Ismeretes, hogy Mária Terézia uralkodásának második felében, lényegében az 1764—65-ös országgyűlés után, nagyszabású kodifikációs tevékenység folyt hazánkban. Az országgyűlés által kiküldött bizottságok, évekig tartó munkával, különféle kódextervezeteket készítettek, amelyeket a Curia is vélelmezett, de országgyűlés elé sohasem jutottak. A kancellária bizonyára bőven merített ezekből az elképzelésekből.

A kancellária még be sem fejezte az előzőekben vázolt kérdések kidolgozását, amikor II. József megküldte az igazgatási, valamint az igazságszolgáltatási reformok megkezdésére vonatkozó legfelsőbb *Tervezetet*. Az uralkodó 1785 elején még csak legfelsőbb szinten kívánta a kettő szétválasztását, tehát rendkívül óvatosan nyúlt a kérdéshez. (Az örökös tartományokban mindezt már keresztül vitte.) Az igazságszolgáltatási reformterveknél első olvasásra is szembetűnő az osztrák bírósági szervezet átültetésének szándéka. Polgári perekben a megyei törvényszék az elsőfokú fórum. Ez vonatkozott olyan perekre is, melyekben az egyik fél nemes. Az első fokú döntést a kerületi táblához lehet fellebbezni. Ez a társadalmi-rendi helyzettől függetlenül mindenkit megillet, a Tervezet tehát megfosztja a nemességet előjogaitól. A büntetőügyekben kétféle eljárásra nyílik lehetőség s itt is egyenlő mindenki a törvény előtt.

Az évek során II. József belátta, hogy az igazgatási és bírósági szervezet teljes átalakítása nélkül nem tudja elképzeléseit valóra váltani, ezért az ország új felosztását rendelte el. A tíz kerület élére kinevezett királyi biztosok lényegében a Tervezetben lefektetett utasítások alapján jártak el, bár eléggé lagymatagon. Ennek alapvető oka az lehetett, hogy már hivatalba lépésükkor tudtak egy új, átfogó rendezés tervéről. A Novus Ordo és a Sanctió Criminalis Josephina azután igyekezett végleges rendet teremteni a kérdésben. A nemrég elhunyt kitűnő jogtörténészünk, Varga End-

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 526 oldal.

re számos munkája elemezte és értékelte a jozefinista bíráskodási reformokat, ám senki sem foglalkozott a magánjog, valamint a büntető és polgári perrendtartási reformoknak az igazgatási tevékenységre gyakorolt hatásával. Éppen azért Hajdú Lajos inkább ezek feltárására helyezi a hangsúlyt. Az igazgatás és a bíráskodás szétválasztásának egyik messzeható következménye, hogy a régi, tapasztalt szakemberek tömegével mentek át a bírósághoz, ahol egyrészt az ügyeket továbbra is latinul tárgyalhatták, másrészt megszabadultak az egyre népszerűtlenebbé váló igazgatási feladatok végrehajtásától.

Magától értetődő, hogy a szétválasztást követően a megyei levéltárakat is meg kellett osztani. Az erre vonatkozó parancsokat azonban a meglevő tisztviselő gárda képtelen volt végrehajtani, hiszen a megszaporodott ügyintézést sem győzte. A mai kutató csak hálás lehet azoknak a megyéknek, amelyek egyszerűen elszabotálták a munkát, mert ahol megkezdték, de be nem fejezték az iratok átrendezését — s ilyen sok van —, ott bizony keservesen nehéz a kutatás tárgyát képező anyag megtalálása.

Sorolhatnánk még hosszan Hajdú Lajos könyvének adatait, de talán az eddigiekből is kiderül, hogy a szerző óriási anyagot felölelő és igen alaposan, magas szakmai színvonalon megírt hivataltörténeti műve szép számmal tartalmaz jogtörténeti vonatkozásokat is, s mint ilyen nélkülözhetetlen kézikönyve ezzel foglalkozó szakembereinknek.

Egyetlen megjegyzésünk lenne még. Sajnálatosan tapasztaljuk az utóbbi években azt az elburjánzó, helytelen gyakorlatot, hogy alapvető kézikönyvek és forráskiadások esetén sem közölnek hely- és tárgymutatót. Ezt a képtelen, időtrabló és a múlt századhoz képest visszalépést jelentő gyakorlatot sürgősen fel kellene számolni. Néhány hetes nyomdai késés nem indokolhatja lemaradását, hiszen a könyvek nem a tervteljesítésért, hanem használhatóságukért kerülnek kiadásra.

Kőhegyi Mihály

Anette Kur: Bizonyítási teher és bizonyítás a versenyjogban*

A gazdasági verseny hasznosságának, s ennek következtében a versenyjog szocialista viszonyok közötti jelentőségének felismerése nálunk az 1968 évi gazdasági reformmal vette kezdetét, s úgy tűnik, hogy az 1981—1982 évben hozott új rendelkezések, amelyek a kis magánvállalkozások számára kaput nyitottak, a népgazdaság több szektorában élénkítőleg hatnak a gazdasági versenyre, aminek a jogalkalmazó, de talán még a jogszabályalkotó is kénytelen lesz levonni következményeit.

Külkereskedelmi vonatkozásban, legalábbis a tőkés piacok tekintetében, soha egy pillanatig sem volt kétséges a külföldi versenyjog ismeretének jelentősége. Nem okozott ezért meglepetést, amikor a hazai olvasóközönség számára íródott újabb monográfiák: *György Ernő*,[1] valamint *Vörös Imre*[2] kitűnő tanulmányai meglehetős nagy részletességgel tárgyalták a külföldi versenyjogot, főként pedig az abból leszűrhető azokat a tapasztalatokat, amelyek a mi viszonyaink között is hasznosíthatónak látszanak.

Minthogy az utóbbi évek egyik számunkra legjelentősebb tisztességtelen verseny ügyében, az ún. „piros-fehér-zöld" perekben az NSZK Legfelsőbb Bírósága három marasztaló ítéletet[3] hozott, a BŰVÖS KOCKA megjelölés angol változatának a MAGIC CUBE védjegynek utánzása miatt (passing off) ez idő szerint is folyik a hatósági eljárás az USA-ban, aligha kell magyarázni, hogy a legfejlettebb tőkés országok versenyjogi szabályainak, s annak keretén belül pedig a jogérvényesítés technikájának, a bírósági gyakorlatnak ismerete milyen jelentőséggel bírhat számunkra. E megismeréshez nyújt értékes segítséget *Kur* könyve, amely a tudományos feldolgozás igényével ismerteti az NSZK, az USA és Svédország jogának ezeket az aspektusait; amint azt a mű alcíme is kifejezésre juttatja.[4]

Tartozom az igazságnak azzal, hogy megjegyezzem, hogy a mű terjedelmi felosztását illetően feltűnően aránytalan: a monográfia 80%-a a német jogot tárgyalja, 12%-a az amerikai, s 8%-a a svéd jogot. Ezeket az arányokat a szerző személyén felül persze objektív körülmények is indokolják némiképpen: amíg a versenyjogi viták elbírálása az NSZK-ban bírósági hatáskörbe tartozik, addig mind az USA-ban, mind Svédországban államigazgatási hatóságok járnak el az ilyen ügyekben, s ezekre az eljárásokra persze nem a felek egyenrangúsága jellemző, hiszen itt az eljárás alá vont fél az államigazgatási hatósággal áll szemben. Ezért talán mégsem kell a szerzőnek az egyes jogrendszerek tárgyalása mélységének arányai miatt feltétlenül szemrehányást tenni. Sőt külön elismerést érdemel az a vállalkozó kedv és bátorsága, amellyel a különböző jogrendszerekben funkcionáló polgári eljárásjogi és államigazgatási eljárásjogi struktúrákat állítja szembe, megkísérelve azok összehasonlítását.

Az NSZK bírósági gyakorlatát tárgyaló rész rendkívül gyakorlativá teszi, hogy az NSZK Igazságügyi Minisztériuma megbízásából készített elemző vizsgálat (Tisztességtelen verseny miatti fogyasztói károsodás[5]) eredményeire támaszkodik. E vizsgálat keretében, amelyben a szerző is részt vett, München, Stuttgart, Hamburg és Düsseldorf törvényszékei (Landgericht) által az 1972—1974 években hozott 3000 bírósági határozat elemző feldolgozására került sor. A vizsgálat során minden bírósági aktát egységes kiértékelő ív alapján „minősítettek".

A kiértékelő ív többek között a következő kérdéseket tartalmazta:

Bizonyítandó körülmény

Ismertség mértéke	0
Összetéveszthetőség veszélye	0
Megtévesztés veszélye	0

* Anette Kur: Beweislast und Beweisführung im Wettbewerbsprozess. Max Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht kiadványsorozata. 56. köt. Köln—Berlin—Bonn—München, 1981. 303. old.

[1] *György* Ernő: A gazdasági verseny jogi kérdései. Bp. 1976.

[2] *Vörös* Imre: A szocialista piaci magatartás joga. Bp. 1981.

[3] Az elsőfokú bíróság ítéletét ismerteti *Gál* Gyula: Magyar színek az NSZK-ban. Külgazdaság. Jogi melléklet. 1979. 4. sz. 1. old. A Legfelsőbb Bíróság ítéletét vö.: GRUR. 1981. 666. old.

[4] Rechtsvergleichende Untersuchung zum deutschen, amerikanischen und schwedischen Recht.

[5] E vizsgálatról külön monográfia számol be. Vö. R. v. *Falckenstein*: Schäden der Verbraucher durch unlauteren Wettbewerb. Köln, 1979.

Bizonyítás teljesítése
Felperes által 0
Alperes által 0
Döntés a bíróság saját ismeretei alapján
Napi közszükségleti cikkek általános ismertsége alapján 0
Tapasztalatok begyűjtése alapján 0
Bírói hivatás gyakorlása keretében szerzett tapasztalatok alapján 0
Különös, nem jogászi szakismeret 0
Fogyasztói véleménykutatási jelentés értékelése
Igen 0 Nem 0 Nem foglal állást 0
Ha nem, ennek okai:
Az egyik fél által egyoldalúan beszerzett közvéleménykutatási jelentés 0
Helytelen kérdésfeltevés 0
Fogyasztói véleménykutatásnál alkalmazott helytelen módszer 0

Akárcsak más országokban, az NSZK-ban is a perek döntő többsége az elsőfokú eljárás során dől el véglegesen. Ezért különösen érdekes és értékes ez a világviszonylatban is egyedülálló elemző vizsgálat, amely végeredményét illetően néhány előre nem várt, meglepő eredménnyel járt.

Az elemző vizsgálat lehetővé tette többek között annak feltárását, hogy a versenyjogi perekben a tanúbizonyítást ritkán alkalmazzák (84 eset a 3000 közül), s még ennél is ritkább a fogyasztói véleménykutatással történő bizonyítás (csupán 13 eset).

Ugyanakkor a versenyjogi ügyekben hozott bírósági határozatok döntő többségét ideiglenes intézkedés tárgyában hozták (78,3%), ami arra mutat, hogy amíg a hagyományos értelemben vett polgári eljárásban az ideiglenes intézkedés csupán kivételesen alkalmazott intézmény, addig az a versenyjogi tárgyú perekben főszabállyá vált. E körülményt gazdaságilag az indokolja, hogy ideiglenes intézkedést általában kiárusításokkal, rabatt nyújtásával kapcsolatos cselekmények megakadályozására kérik, amely cselekmények maguk is csak rövid ideig tartanak, másrészt az ideiglenes intézkedéshez nem szükséges alapos bizonyítási eljárás lefolytatása, elegendő az érdeksérelem valószínűsítése (Glaubhaftmachung), ami lapkivágatokkal, a kirakatról, kiállításról készült fényképfelvétellel vagy tanúnyilatkozat csatolásával rendszerint könnyen megoldható.

Akárcsak a magyar polgári eljárási jogban, a németben is a bíróság akkor tekinthet el a szakértői bizonyítástól, ha a bíróság maga kellő szakértelemmel rendelkezik ahhoz, hogy a pert szakértő közbejötte nélkül is el tudja bírálni. A szerző tapasztalata szerint az átlagos fogyasztó elképzeléseinek feltárása, vagy feltételezése kérdésében az NSZK bíróságai általában hajlamosak arra, hogy mellőzzék a szakértői bizonyítást. Az NSZK Legfelsőbb Bírósága azonban az utóbbi években több esetben megállapította, hogy egyértelműen hibás, ha a bíróság saját szaktudása alapján dönt az ügyben és a fogyasztói véleménykutatási szakvélemény beszerzését csupán azért mellőzi, mert nézete szerint az mint bizonyítási eszköz vagy alkalmatlan, vagy aggályos, vagy mert a bíróság a fogyasztói véleménykutatás várható eredményét maga is előre felmérni véli.

A szakértői bizonyítás főszabálya versenyjogi perekben ezért a szerző szerint úgy foglalható össze, hogy a bíróság akkor tekinthet el szakvélemény beszerzésétől, *a)* ha maga is az érdekelt forgalmi körökhöz tartozik, *b)* ha a fogyasztói véleménykutatás nem valamely árujelző ismertségének fokát vagy más hasonló ténykérdést hivatott tisztázni, *c)* ha a bíróság maga is hajlik arra, hogy a reklámozást tisztességtelennek tartsa. Ez utóbbi megállapítás nézetem szerint arra támaszkodik, hogy az NSZK-ban követett állandó ítélkezési gyakorlat szerint már a fogyasztók jelentéktelen hányadának megtévesztése is az üzleti tisztességbe ütközik. A bírósági gyakorlat szerint a fogyasztók 15%-ának megtévesztése feltétlenül tisztességtelen, a cselekmény jogellenessége azonban az eset körülményeire tekintettel ennél alacsonyabb megtévesztési ráta mellett is megállapítható.

A szerző — szerintem is helyesen — síkraszáll a fogyasztói véleménykutatás gyakoribb alkalmazása mellett, annak érdekében, hogy a versenyjogi ügyekben követett ítélkezés objektívebbé váljon. Véleménye szerint e bizonyítási eszköz igénybevételére különösen azokban az esetekben lett volna szükség, amikor is az elsőfokú és a másodfokú bíróságok egymással ellentétes álláspontra helyezkedtek abban a kérdésben, hogy mi a közvélemény.[6] Ilyen jogviták indultak az „Angebot der Woche" (E heti kínálat), „jetzt nur... Teppicholimpiade" (csak most... szőnyegolimpiász) hirdetésekkel kapcsolatosan, valamint a „Citroen Spezialwerkstätte" (Citroen márkaszerviz) olyan autójavító üzem ellen, aki nem állt szerződéses kapcsolatban a Citroen céggel. Ezekben a perekben mind az elsőfokú, mind a másodfokú bíróság, annak ellenére, hogy más-más álláspontot foglalt el, bizonyításfelvétel nélkül hozta meg ítéletét.

Az ilyen esetekre ajánlott fogyasztói véleménykutatás, mint bizonyítási eszköz mellett a szerző azt hozza fel, hogy a bíróság eljáró tanácsának tagjai, egyrészt társadalmi hátterük, másrészt a lakosság átlagát messze felülmúló képzettségük következtében — eltekintve az egészen más döntési helyzetüktől — aligha lehetnek valaha is abban a helyzetben, hogy pszichológiailag bele tudnának illeszkedni a felületes vevő helyzetébe, ill. hogy a fogyasztó elvárható reakcióit képesek legyenek felmérni. Sőt éppen ellenkezőleg, a bíróság különös szakismerete még azt is eredményezheti, hogy a bíróság saját állandó ítélkezési gyakorlatához igazodik, nem pedig a fogyasztók nagy tömegének felfogásához.

Részletesen tárgyalja a szerző a bizonyítási teher vonatkozásában kialakult német bírósági gyakorlatot, amely ugyancsak megfelel a magyar felfogásnak. Nagy alapossággal elemzi az NSZK Legfelsőbb Bíróságának a bizonyítási teher megfordulása kérdését felvető, versenyjogi perekben hozott határozatait. Ezekből azt a következtetést vonja le, hogy a saját ér-

[6] A védjegyek összetéveszthetősége kérdésében követett magyar ítélkezési gyakorlat tekintetében magam is ezt az álláspontot képviselem. Vö. *Vida* Sándor—*Földi* Katalin: A védjegyek összetéveszthetősége a jog és pszichológia tükrében. Marketing—Piackutatás. 1979. 314. old.

dekkörében jelentkező körülményeket annak a peres félnek kell bizonyítania, akinek ez érdekében áll. Az egyik legnevezetesebb esetben, a BÄRENFANG likőr megtévesztő reklámozása miatt indult perben például az alperest terhelte volna annak bizonyítása, hogy úgy amint azt a reklámszövegben állította, a likőrt tényleg keletporoszországi régi családi recept alapján állítja elő. Bár az NSZK Legfelsőbb Bírósága eljárásjogi következtetéseiben nem ment ilyen messzire, egyet kell értenünk a szerzővel, aki az ítéletet így értelmezi. Különösen figyelemre méltó, hogy az EGK által 1979 évben közzétett Versenyjogi irányelvek tervezetének 7. cikke is a bizonyítási teher megfordulásának szabályát juttatja kifejezésre. E szerint:

„Ha a hirdető valamely tényállítást közöl, akkor a polgári vagy államigazgatási jogvita során ezen állítás helyességének bizonyítása őt terheli."

Röviden kitérve még az *amerikai eljárási jogra*, mindenekelőtt azt kell előrebocsátani, hogy az az európai kontinentális jogrendszerekhez képest számos különbséget mutat. Ezek közül a bizonyítási eljárás vonatkozásában az egyik legfontosabb talán az, hogy az amerikai ítélkezés abból indul ki, hogy az emberi megismerés abszolút bizonyosságot nem ismer, s ezért a bírónak is csak valamely tény fennállásának *valószínűségét*, vagy valamely múltbeli vagy jövőben bekövetkező esemény valószínűségét kell megállapítania[7] anélkül, hogy azt teljes bizonyossággal állítsa.

Talán erre vezethető vissza az is, hogy az amerikai eljárási jog a bizonyítás három különböző fokozatát ismeri, ezek

— a bizonyítékok túlsúlya (preponderance of the evidence),
— a világos és meggyőző bizonyítás (clear and convincing proof),
— a kétséget kizáró bizonyítás (proof beyond reasonable doubt).

Versenyjogi ügyekben ezenfelül az amerikai eljárás keretei is egészen mások, mint az európai kontinens országainak nagy részében: a tisztességtelen verseny miatti eljárás az államigazgatási hatóság (*Federal Trade Commision*, a továbbiakban FTC) előtt folyik. Igaz ugyan, hogy az államigazgatási határozat bíróság által való felülvizsgálatát lehet kezdeményezni, de az ilyen ügyekben a bíróság keze nagyon is meg van kötve: az ítélkezési gyakorlatban általában csak akkor fordul elő hatályon kívül helyezés, ha az államigazgatási szerv által lefolytatott bizonyítás alapvetően (substantial) elégtelen volt. Arra azonban már nincs lehetősége a bíróságnak, hogy az államigazgatási szerv által lefolytatott bizonyítást részleteiben is felülvizsgálja, vagy hogy a bizonyítás vonatkozásában saját felfogását juttassa érvényre. Ilyen körülmények között helyesen mutat rá az amerikai szakirodalom, hogy az FTC jogi státusa sajátos: egyidejűleg gyakorolja a vádhatóság és a bíróság funkcióit.[8]

Végül az FTC az amerikai eljárási jog szabályait, különösképpen pedig a polgári eljárás bizonyítási szabályait csak kisegítőleg, tehát csak annyiban alkalmazza, amennyiben ezek az államigazgatási eljárás jellegével és tartalmával nem ellentétesek. Ezért a bizonyítási teher (burden of persuasion) gyakorlatilag csak az eljárás alá vont vállalatot terheli, az államigazgatási szerveknek a mi fogalmaink szerint csak indokolási kötelezettsége van.

Szemléltetésül csak a FIRESTON gumiabroncsgyártó cég ügyét említem, amely ellen azért indult eljárás, mert egyik abroncstípusát azzal reklámozta, hogy az 25%-kal csökkenti a féktávolságot. Az eljárás során a FIRESTON cég csak azt tudta bizonyítani, hogy a jeges pályán végzett tesztelés ténylegesen ilyen eredményt igazolt. Az FTC ezért azzal marasztalta el a FIRESTON céget, mert a reklám szövege általános jellegű volt, s abból arra lehetett következtetni, hogy a reklámozott gépkocsiabroncsnak ez a tulajdonsága minden körülmények között érvényesül, tehát mindenféle útviszony mellett. A csak jeges pályán végzett kísérletek alapján általánosító reklám ezért tisztességtelen és megtévesztő.

Kézenfekvő, hogy az államigazgatási eljárásban a bizonyítás szabályai kevésbé differenciáltak, mint a kontradiktórius eljárásban.

Az NSZK és az USA versenyjogi ügyekben követett ítélkezési gyakorlata eljárásjogi kérdéseibe való bepillantást lehetővé tevő ezt a rövid tájékoztatást azzal a közhellyel kívánom zárni, hogy az eljárás a jogok érvényesítésének alapvető eszköze. Ezért a *Kur* monográfiájában nagy alapossággal feldolgozott téma nemcsak a jogelmélet, de a gyakorlat számára is komoly segítséget jelenthet.

Vida Sándor

Vita a vállalatok belső viszonyaira vonatkozó elméleti nézetekről

A Népgazdasági Jogi Kutatóhálózatnak a vállalati belső mechanizmus kérdéseivel foglalkozó „B" iránya 1982. július 8-án vitára tűzte ki Lehoczkyné Kollonay Csilla: „A vállalatok belső viszonyaira vonatkozó elméleti nézetek kritikája munkajogi szempontból" című tanulmányát. A vita helye az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Munkajogi tanszéke volt, amely aktuális és tanulságos vitának adott ezzel helyet. Aktuális, hiszen az előző években megszaporodott azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a vállalatok, s egyáltalán a szervezetek belső viszonyaival foglalkoznak; tanulságos azért, mert e téma relációjában ismét felszínre kerültek mindazok a problémák, amelyek már az 1960-as évek elejétől foglalkoztatták a jogtudomány képviselőit. Túlzás nélkül állítható, hogy *Kollonay* Csilla olyan *alaptémát* választott kutatása tárgyául, amelynek beható elemzése nélkül elképzelhetetlen bármiféle fejlesztési modell kidolgozása a munkajog művelői részéről, de ugyanígy megkerülhetetlen a probléma a vállalatelmélettel foglalkozó kutatók számára is.

a) A vállalatok belső viszonyaira vonatkozó elméletek kialakulá-

[7] There can be no doubt that the jury in every case is deciding not the certainty of the occurence of an event, but the probability it occurred — idézi *Kur* 235. old.

[8] The Commission wears all of the hats involved in proceedings instituted under his authority. It is, at once, the accuser, the prosecutor, the judge and the jury — idézi *Kur* 269. old.

sa mintegy két évtizedes múltra tekint vissza. *Trócsányi* László *Weltner* Andor 1962-ben megjelent monográfiájához datálja a vállalati jogi irodalom kezdetét,[1] majd *Eörsi* Gyula, Nagy László, *Kertész* István, *Román* László, *Hegedüs* István folytatott (illetve folytat) e téren kiemelkedő kutatásokat. Azon túlmenően, hogy az egyes szerzők nézetei meglehetősen eltérőek, megfigyelhető, hogy egyazon szerző is revidiálta korábbi álláspontját az évek múltával. Ez utóbbi természetesen szükségszerű volt, s korántsem jelenti, hogy érvelésük tudományos megalapozottsága vitatható lett volna.

Kollonay Csilla munkájának egyik legfőbb érdeme, hogy e „törékeny", elméleti vonzataiban rendkívül mobil témakörben a reális, józan keretek között marad, és mint ahogyan *Trócsányi* László, a tanulmány egyik opponense megjegyezte, a különböző felfogások közötti egyensúlyozó hálátlan szerepet figyelemreméltón jól oldotta meg. *Sárközy* Tamás opponensi véleményében hasonló álláspontjának adott hangot, ugyanakkor nyomatékosan felhívta a figyelmet a téma „mobilitásából" adódó veszélyekre; nevezetesen: egy ilyen jellegű munkának elengedhetetlen tartalmi-módszertani eszközének kell lennie az egyes elméletek közötti időbeli differenciálás.

b) A vitára bocsátott tanulmánynak, de az egész témakörnek is meghatározó kiindulópontja *a kollektíva mibenlétének* körvonalazása. A Szerző, miután előrebocsátja, hogy a kollektíva alapvetően szociológiai fogalom, kísérletet tesz a kollektíva fogalmának mintegy lépcsőzetes meghatározására, illetve — és ez legalább olyan fontos — differenciálására. A kollektíva ún. *objektív fogalma* e munkában igen tág határok között mozog, hiszen a Szerző értelmezése szerint ide tartozik az „egyszerű kollektíva", amelynek „elemi feltétele az — munkamegosztás, valamint az ezzel együttjáró kooperáció és koordináció által teremtett — egybekapcsoltság, sőt a szervezeti egybekapcsoltság." E kollektívafogalom még „teljességgel objektív", hiszen tudati, morális elemeket még nem tartalmaz. Ide tartozik a „szocialista kollektíva" is *mint még mindig objektív kollektívafogalom*, amennyiben a szükségszerűen jelenlevő etikai, morális faktorokat Kollonay nem tekinti *fogalmi kritériumnak* e második fokozatot jelentő kategóriánál. „Világossá kell tennünk — írja —, hogy amikor szocialista kollektívát mondunk, és azon a szocialista kisszervezetekben dolgozók állományát értjük, nem vontunk bele még meghatározásunkba magas szintű erkölcsi követelményeket, ilyenek meglétére tehát nem is alapíthatunk."

A kollektívafogalom ún. „szubjektív mozzanatainak" a meghatározása során Kollonay csak *a jogi szempontból relevanciát nyerhető* vonásokra koncentrál, így a *tudatosított* érdekközösségre, valamint az önkéntességre hívja fel a figyelmet. Az e vonásokkal rendelkező kollektívát a Szerző „fejlett szocialista kollektívának" nevezi.

A fenti differenciálás, illetve fogalomalkotás kapcsán létrejött vita hűen tükrözte az e fogalom kialakítása során ma tapasztalható ellentmondásokat, kételyeket. Csak vázlatszerűen: a kollektívafogalom irodalmi megjelenítésében a szociológiai vagy a jogi megközelítés kapjon-e primátust, mintegy kritérium-minimumként (Román László), el lehet-e fogadni ma is alapnak Gierke, Kelsen jogi személy tanát a kollektívatan kimunkálásakor (Sárközy Tamás), szubjektív, vagy pusztán objektív ismérvek-e kollektíva fogalmának ismérvei (Garancsy Gabriella). A vita során többször elhangzott, hogy a Szerző által adott tagolásra (egyszerű kollektíva, szocialista kollektíva, fejlett szocialista kollektíva) szükség van-e, illetve ez a fogalomképzési mód mennyiben közelít a realitásokhoz. Kissé „utópisztikus"-nak érezték ugyanis néhányan a „fejlett szocialista kollektíva" fogalmát, bár a Szerző maga is hangsúlyozta, hogy nem megvalósult, csupán elméleti kategóriaként számolt ezzel a fogalommal. Mindenesetre egyet kell értenünk Kollonay Csillával abban, hogy napjainkban a szociológiai, közgazdasági és jogi szakirodalom csakúgy hemzseg a kollektívával kapcsolatos kifejezésektől, amelyek számos esetben éppen az itt utópisztikusnak tekintett jegyekre épülnek (pl. „kollektíva-jogágak", „kollektíva-jogosítvány", „kollektíva-felelősség", „alkollektívák" stb.) —, ugyanakkor nincs megbízható, vagy akár csak a közös megegyezés szintjén történt elfogadással megkonstruált kollektívafogalom. Ezt hangsúlyozta ki *Hagelmayer* Istvánné is, amikor Kollonay fogalomképzését, illetve differenciálását illetően, annak hasznosítását kiemelve, a kollektívatan revidiálásának igényét fejtette ki.

c) A kollektívával összefüggésben a tanulmányban két alapvető kérdéskör kapott fokozott hangsúlyt. Az egyik *a kollektíva és a szervezet*, a másik pedig *a kollektíva és a jogalanyiság* viszonylata. A két témakör valójában nem választható el egymástól. A kollektíva és a szervezet relációjával kapcsolatban *Trócsányi* László kifejtette, hogy Kollonay kérdésfeltevése helytálló, amennyiben ez irányú vizsgálódása kiindulópontjaként a vállalat (szervezet) és a kollektíva azonos voltát vagy „más-ságát" helyezi előtérbe. Egyetértett azzal, hogy *munkajogi szemléletben*, a munkaviszonyok oldaláról feltétlenül „más-ságuk" a mérvadó, és ezzel az állítással nem tagadjuk, hogy a vállalat és a kollektíva, továbbá a vállalaton belül a tulajdoni elem és a munkavégző elem szoros egységben jelentkezik. Ugyanígy végképp nem értelmezhető annak az állításaként, hogy a vállalat és a kollektíva elképzelhető lenne egymás nélkül. *Sárközy* Tamás ezt a problémát más alapról levezetve azt hangsúlyozta, hogy a kívülről és a belülről történő szemléletmód nem a vállalat és a kollektíva különbözőségét kell, hogy előtérbe állítsa, hanem a vezetők és a vezetettek közötti különbséget, mint szociológiai tényt. Éppen ezért nem fogadja el a szervezet és a kollektíva különbözőségét (nála e kettő e szempontból egy és ugyanaz), hanem más iránynak ad nagyobb hangsúlyt, nevezetesen az érdekkülönbségeknek, *Nagy* László és *Román* László a munkajogi megközelítés alapján a kollektíva és a vállalat azonosságá-

[1] Ld: *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. Akadémiai Kiadó, 1962.

nak tagadása mellett a kollektíva ún. kettős minőségét emelte ki (rész és partneri minőség) a vita során. A kétfajta szemléletmód (a munkajogi és a vállalatot mintegy kívülről megközelítő) valamiféle kompromisszuma fogalmazódott meg Trócsányi Lászlónál, amennyiben elismeri, hogy a vállalat és a kollektíva egyetlen fogalomba olvasztása, szinonímaként történő kezelése elsődlegesen a kívülről való szemléletmód alapján lehet csak indokolt, a munkajogi irodalom viszont szükségszerűen a kollektívának, mint a vállalat elemének a meghatározásában egységes.

E problémakörön belül Kollonay igen szemléletesen a tulajdonos és a tulajdon fogalmainak a bevezetésével jut el végkövetkeztetéséhez. *Eőrsi* Gyula nyomán megállapítja, hogy a tulajdonos és a tulajdon belső viszonyában bármely létezőnek — így a kollektívának is — csak tulajdonként vagy tulajdonosként van helye. Miután tulajdonként fogalmilag kizárt, csak tulajdonosként jöhetne szóba. Tulajdonosként viszont csak mint a „vállalata szervezetén kívül álló" tulajdonos-államhoz tartozó valamiféle „tulajdonos-rész" vagy a vállalaton belüli résztulajdonos jelenhetne meg. Az első esetben — írja a szerző — kívül helyeznénk a vállalaton, és ezáltal megszüntetnénk *vállalati* kollektíva mivoltát, a másik esetben pedig elszakítanánk a szervezeten kívül álló államot tulajdonától. Kollonay végkövetkeztetése meggyőző, amennyiben kiemeli, hogy ami kívülről „fogalmi azonosság", belülről nézve *„differenciált egységgé"* lesz.

A kollektíva és a szervezet viszonylatának boncolgatása elvezet a kollektíva jogi természetének, és ezen belül a kollektíva jogalanyiságának a problémájához. A kollektíva jogi természetének kérdése a szakirodalomban elsődlegesen úgy fogalmazódik meg, hogy vajon a kollektíva önálló jogalany-e vagy sem. A Szerző kérdésessé teszi, hogy a jelzett probléma megoldható-e azon az alapon, hogy a kollektíva önálló jogalanyisága annak jogi személy minőségével legyen összekapcsolt. Így pl. a kollektíva jogi természetének a megítélése tekintetében a szovjet jogirodalomban főként a jogi személy és a jogalanyiság fogalma, illetve ezek egymáshoz való viszonya hazai jogirodalmunkban a vállalatnak a gazdaságirányítási szervekhez fűződő viszonyai és újabban a belső vállalati (nagyvállalati) egységek relációjában került reflektorfénybe. Kollonay mintegy bevezetésképpen exponálja álláspontját: „Jog, illetve kötelezettség fogalmilag elképzelhetetlen ezeket hordozó alany nélkül. Jogi személlyé azonban nem mindig teszi a jog azt, akinek (aminek) jogot vagy kötelezettséget juttat, illetve ezek megszerzésének a lehetőségét biztosítja." Ebben a vonatkozásban a jogalanyiság is jogalkotói intenció kérdése. A kollektíva jogi természete a Szerzőt azonban relatíve más és új aspektusból érdekli; nevezetesen, hogy a munkavállalói kollektíva milyen módon vesz, illetve vehet részt a vállalat tevékenységének az irányításában. Kiemeli, elvileg ez a részvétel nem függ össze azzal, hogy a szervezet valamely belső egysége jogi személy vagy sem.

A kollektíva jogi természetére vonatkozó tételek az irodalomban eléggé látványos változásokon mentek keresztül. A kollektíva *önálló* jogalanyiságának elméletét először *Kertész* István és *Weltner* Andor dolgozta ki, melyet *Eőrsi* Gyula kezdetben bírált, majd később ő is megvalósulni látja a kollektíva önálló jogalanyiságát. Eőrsi hangsúlyozza, hogy a csoportjogosultságok kifelé érvényesülő jogosultságok, azaz a csoporthoz képest külső jogalany, a vállalat felé irányulnak. *Nagy* László elfogadja ezt a „kifelé irányuló" jogviszonyt, ugyanakkor nagy hangsúlyt helyez a kollektíva és tagjai közötti viszonyra. E belső kapcsolat az alapja a kollektíva vezetésben való részvételének.

A kollektívatanok szerves részét képezik azok az álláspontok is, amelyek nem ismerik el a kollektíva jogalanyiságát, vagy legalábbis önálló jogalanyiságát. Így *Nizsalovszky* Endre nézete, amely szerint a kollektívát mint egészet, és az általa vagy belőle létesített, illetve alakult szerveket a vállalat szervezeti elemeinek kell tekinteni, amelyek funkcióikat jogalannyá válás nélkül is ellátják. *Román* László szintén a különleges jogalany elmélettel szemben fejti ki ama nézetét, miszerint a kollektíva *jogi értelemben* nem más, mint egyszerű jogközösség. Figyelemreméltó e tekintetben *Sárközy* Tamás oly irányú kutatása, amely nem elsősorban a kollektíva egészére vetítve közelít a jogalanyisághoz, hanem a belső szervezetek (szervek) jogalanyiságának kérdéskomplexumát helyezi előtérbe.

Kollonay Csilla elismeri, hogy a kollektíva önálló jogalany léte mellett hathatósnak tűnő érv a mindenkori hatályos jog azon rendelkezéseire való hivatkozás, amelyek a szakszervezeti jogosítványok, üzemi tanácsi, termelési tanácskozási jogkörre vonatkoznak. Nézete szerint viszont ezek az érvek azért nem meggyőzőek, mert ezek az intézmények a kollektíva önálló jogalannyá válásához szükséges *cselekvési lehetőséget* még mai fennállásukban sem biztosítják. Végső konklúzióként annak az álláspontjának adott hangot, miszerint „a kollektíva, mint a szocialista vállalatnál alkalmazott munkavállalók összessége jelenleg nem haladja meg — jogi minőségét tekintve — az egyszerű jogközösség szintjét. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a kollektíva, mint a vállalaton belül létező szociológiai jelenség, *társadalmi viszonykomplexum*, olyan jelentőségű, amelyet a jogi szabályozásnak jobban figyelembe kellene vennie.

Ezen ismertető keretei között is azért szükséges egy kissé elidőzni a kollektíva jogalanyiságára, jogi természetére vonatkozó nézeteknél, mert — ahogyan ez Kollonay összegzésében is megfogalmazódik — az egyes álláspontok, az eltérő megközelítésből adódó ellentétek napjainkban egyre inkább felerősítik azt a kívánalmat, hogy az egységes, általános kollektívafogalom kimunkálásán túlmenően, szükség van egy olyan koncepció kialakítására is, amely a kollektívát mint jogi kategóriát jogelméleti síkra emelheti. Ez mind a munkajogi, mind pedig a vállalati jogi kutatás, illetve szemlélet továbbfejlődése érdekében elengedhetetlen követelmény.

d) A kollektívatannal, valamint a kollektíva jogi természetével

összefüggésben a vita során még számos részprobléma került megvitatásra. Ezek felvillantása helyett azonban legyen szabad Kollonay Csilla tanulmányának egy „kifejezetten munkajogi" részével foglalkoznom. Sokrétű, aktuális kérdés, hogy mit jelent a munkajog „munkásvédelmi jog" jellege — ma. Kollonay a sokszor a „napi politika" előterébe kerülő munkajogot történetiségében olyannak vázolja fel, „mint a munkásvédelem jogát, tehát mint a termelőeszközöktől elszakított, munkájától elidegenedett, munkaadójával antagonisztikusan szembenálló munkaerőt védő jogot, amely az elszakítottság, és az elidegenedés *teljes* felszámolásáig az is marad". Ez a megállapítása talán kategorikusnak tűnik egy kissé, hiszen a burzsoá munkajog kiemelkedő képviselői éppen azon polemizálnak, hogy „kinek", ti. melyik osztálynak a joga a munkajog.[2] Az egymással teljességgel szembenálló nézetek hűen tükrözik a munkajog funkciójának más és más társadalmi megítélését. *Román* László, *Nagy* Lászlóval egyetértően azt hangsúlyozta, hogy a szocialista munkajog éppenséggel nem lehet afféle munkásvédelmi jog, mint ahogyan ezt egyes polgári írók jellemzik. E. a megfogalmazás két dolgot sejtet. Egyrészről azt, hogy a kapitalizmus munkajoga nem munkásvédelmi jog, másrészt azt, hogy az „optimális munkafeltételek biztosításának a követelménye" a munkáltató tevékenységének a gazdasági optimalitását is magában foglalja, és ez néha ellentétes az ún. munkás-munkavállalói védelemmel. Kollonay épp ez utóbbira tekintettel kívánná a munkajog kereteit a védelmi funkcióval meghúzni. Álláspontja szerint azonban a munkásvédelem a szocialista társadalmi viszonyok között többet jelent, mint a munkáltatónak az alapvető munkavállalói jogok biztosítására való kötelezése, a munkavállaló részére nyújtott bírói segédlet a jogsértő munkáltatóval szemben stb. Ennél többet pedig akkor jelent, ha minimálisra képes szorítani *a munkáltató—munkavállaló konfliktust,* ha a munkaszervezeti demokrácia valódi és tartalmas formáit megvalósító hatalomgyakorlási módjával biztosítja a vállalaton belüli dolgozói érdekek feltárulását, kifejeződését és integrálását. *Sárközy* Tamás a munkajog, mint munkásvédelmi jog megközelítést alapjaiban szimpatikusnak minősítette, azonban hozzáfűzte, hogy a szerző ezt a munkásvédelmi jogot túlságosan tágan értelmezi. Trócsányi László is kifejtette: igaz, hogy a munkahelyi demokrácia fórumrendszere a munkásvédelmet is szolgálja, de elsősorban nem azt, hanem a vállalat eredményes működését kívánja elősegíteni. A munkahelyi demokrácia fórumrendszerével kapcsolatban *Radnay* József felhívta a figyelmet a különböző formák nemzetközi viszonylatban tapasztalható tarkaságára. Egyetértett *Csanády* György hozzászólásának azon részével, amely megkérdőjelezte az üzemi demokrácia jogi szabályozással való megteremtésének lehetőségét.

A fórumrendszerhez kapcsolódott az a vita, amely a részvételi jogok szintjei körül bontakozott ki. *Nagy* László bírálta a Szerzőt a végighúzódó „alacsony szintre helyezés gondolata" miatt, *Garancsy* Gabriella azonban elsősorban alacsony szinten látná megvalósíthatónak a közvetlen érdekközösségen alapuló részvételt. *Radnay* József ezzel kapcsolatban a japán vállalatok példájára hivatkozott, ahol a dolgozók közreműködése elemi munkahelyi szinten valósul meg.

Összefoglaló jellegű hozzászólásában *Sárándi* Imre, a vitaülés elnöke annak a véleményének adott hangot, hogy a kollektíva részvételi fórumainak el kell különülniök a szakszervezeti fórumoktól. „Nem léphet a kollektíva helyébe a szakszervezet" — mondotta. A munkajog funkciójával kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy nem helyes munkásvédő jogról szólni, azonban helye lehet munkásvédő *jogalkalmazásnak.* Felhívta ő is a figyelmet a nemzetközi összehasonlítás jelentőségére, valamint a kutatás célkitűzéseinek megközelítésében a tematika további szélesítésének irányaira.

Kollonay az ellenérvekre válaszolva azt hangsúlyozta, hogy miután még napjainkban sincs olyan fejlett kollektíva, hogy bizonyos jogi garanciák ne lennének szükségesek az egyén jogainak védelme tekintetében, véleménye szerint a jogalkotásnak e garanciák biztosításával párhuzamosan kellene eljutni odáig, hogy az *érdekeltség és kockázat egyénekhez közelítésével* a vezetésben való *konkrét és tényleges* részvételt biztosítsa.

*

A vállalatok belső viszonyaira vonatkozó álláspontok ma már több jogterületen éreztetik hatásukat, és gazdasági, politikai hasznosításuk alapvető jelentőségű. Kollonay Csilla munkájában a szintézisen túl arra vállalkozott, hogy ezeket az elméleti tételeket a munkajog számára használja fel. Erőfeszítésének eredményei azért is nagyrabecsülendők, mert ha ez a kardinális téma teljességgel kimunkálásra kerül, remény van arra, hogy a munkajog ehhez kapcsolódó kutatásai is nagyobb lendületet kapnak. Munkáját, illetve további vizsgálódásának végeredményét szívesen látnánk nyomtatásban is.

Kiss György

[2] G. *Scelle* véleménye szerint a munkajogon keresztül a burzsoáziára — annak minden ellenállása ellenére — a munkásosztály kényszerítette rá akaratát. Ugyanakkor G. *Lyon-Caen* álláspontja ebben a kérdésben az, hogy a munkajog a burzsoázia műve, rendeltetése megóvni mindazt, ami „a fennálló rend legfőbb alapja", ti. a munkaerő kizsákmányolását a termelőeszközök felhasználása által. (Ld. J. *Rivero*—J. *Savatier:* Munkajog. Presses Universitaures de France. Paris, 1956.; G. *Scelle:* Le droit ouvrier. 1929.

Янош Тот

Мелкопредпринимательские формы и некоторые задачи юридических наук

Система мелкопредпринимательских форм создана в интересах усиления социалистического развития, повышения хозяйственной эффективности, расширения вспомогательной промышленности и дальнейшего развития материальной заинтересованности рабочих. Данные формы хозяйствования возникают, отчасти, как юридические лица в социалистическом сектора, по личной инициативе в рамках социалистических хозяйственных единиц, но имеются возможности и для частной инициативы. В аспекте правового регулирования данной сферы автор статьи рассматривает связь права с правовой пропагандой, юридические и хозяйственные особенности мелкопредпринимательских форм (например: риск, ответственность), а также вытекающие из регулирования задачи исследования в области трудового, финансового и гражданского права.

Каталин Гёнцёл

Влияние урбанизации на насильственную преступность

В статье подробному изучению подвергается влияние общественных изменений после освобождения на развитие преступности, потом рассматривается стохастическое отношение индустриализации, социальной мобильности и урбанизации с насильственной преступностью. Наконец автор устанавливает, что возросшая в городах насильственная преступность отражает, большей частью, активность в совершении преступлений такой части населения, которая вытеснилась из процесса интеграции в городской образ жизни и которая — по своему социальному и культурному положению — находится на периферии общества.

Миклош Кендьел

Способность дать показания в гражданском процессе

Способность дать показания в гражданском процессе рассматривается в историческом, сравнительноправовом и положительно-правовом аспектах. Историкоправовой обзор охватывает греко-римское процессуальное право, право доказывания в средних веках, возникновение системы свободного доказывания и большую волну кодификации европейских процессуальных кодексов в конце прошлого столетия. С помощью сравнительного метода автор анализирует относящееся к рассматриваемой теме регулирование в важнейших европейских гражданско-процессуальных кодексах. Положительно-правовому изучению подспособности дать показания: наблюдательная способность, способ наблюдения, сама способность дать показания и процессуальная заинтересованность свидетеля.

János Tóth:

Die Kleinunternehmungen und einige Aufgaben der Rechtswissenschaft

Das System der Kleinunternehmungen wurde zum Zweck der Stärkung der sozialistischen Entwicklung, der Erhöhung der Effektivität, der Erweiterung der sg. Hintergrundindustrie, und Erhöhung der materiellen Interessiertheit der Werktätigen zum Leben gerufen. Diese Wirtschaftungsformen erscheinen teils im sozialistischen Sektor als Rechtspersonen, teils auf Grund der individuellen Initiative im Rahmen sozialistischer Wirtschaftseinheiten, es gibt aber auch die Möglichkeit der Privatinitiative. Im Zusammenhang mit der rechtlichen Regelung erörtert die Studie den Zusammenhang zwischen Recht und Rechtspropaganda, die charakteristischen Züge der Kleinunternehmen im rechtlichen und wirtschaftlichen Hinsicht (z. B. Risiko, Verantwortlichkeit), sowie einige aus der Regelung folgenden arbeitsrechtliche, finanzrechtliche und zivilrechtliche Aufgaben.

Katalin Gönczöl:

Die Wirkung der Urbanisation auf die Entwicklung der Kriminalität mit Gewaltanwendung

Die Studie untersucht die Wirkung der nach der Befreiung (1945) eingetretenen Veränderungen auf die Kriminalität, und erörtert den stochastischen Zusammenhang zwischen Industrialisierung, gesellschaftliche Mobilität und Urbanisation einerseits, und der Kriminalität andererseits. Der Autor stellt fest, dass die erhöhte Kriminalität mit Gewaltanwendung in den Städten spiegelt nicht die kriminelle Aktivität der in die städtische Lebensform integrierten Bevölkerung wieder, sondern meistens jener, die aus diesem Integrationsprozess herausgeblieben sind und ihre soziale-kulturelle Lage betreffend auf der Peripherie der Gesellschaft placiert sind.

Miklós Kengyel:

Die Fähigkeit als Zeuge im Zivilprozess

Die Frage wird in der Studie aus dem Gesichtspunkte der Rechtshistorie, der Rechtsvergleichung und des geltenden Rechts untersucht. Die rechtshistorische Betrachtungsweise betreffend untersucht die Studie das griechisch-römische Prozessrecht, das mittelalterliche Beweisrecht und die Herausbildung des freien Beweissystems, sowie die grosse Kodifikationswelle der europäischen Zivilprozessordnungen vom Ende des letzten Jh. Mit der Anwendung der rechtsvergleichenden Methode analysiert die Studie die Regelung der wichtigsten europäischen Zivilprozessrechte. Die Betrachtungsweise des geltenden Rechts beschäftigt sich vor allem mit den Begriffselementen der Fähigkeit als Zeuge: mit der Fähigkeit der Feststellung und der Aussage, mit der Methode der Feststellung, sowie mit der Interessiertheit der Zeuge.

János Tóth:

Small enterprises and the tasks of the legal science

The further strengthening of socialist development, the increase of economic efficiency, the enlargement of the background economy and material interestedness of the workers were the main purposes of the creation of the small enterprises system. Most of these organisation are located in the socialist sector, but private inicjative is accepted as well. Analysing the relevant legal solution the main points discussed are: the relation of law and legal propaganda, economic and legal specifics of the small enterprises (e.g. risk, liability) and some problems of labour law, financial law and civil law.

Katalin Gönczöl:

The effects of urbanization on violent crime

The paper reviews the effects of the post-liberation social changes on criminality and offers a stochastic model of the relation between industrialisation, social mobility, urbanization and violent crime. The author points out that increased criminality in the cities does not reflect by large an increased criminal activity of the urban population integrated in the urban community. The increase in urban violent crime is mainly due to the activities of the desintegrated, who live in marginal culture.

Miklós Kengyel:

The capacity of bearing witness in the civil procedure

The paper analyses the problem of the capacity of bearing witness in the civil procedure from historical, comparative and positive legal aspects. The historical review starts from graeco-roman procedural law to medieval law of evidence and to the creation of the free evidence system. It ends with the great codifications at the end of the 19th century. The comparative method is used in comparing the most influential European civil procedures. The positive law approach considers the notional elements of the capacity to bear witness, namely the capacity to perceive and declare, ways and means of perception and the interests of the witness.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft., egy évre 240,— Ft

Egyetemi Nyomda — 82.8659 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft